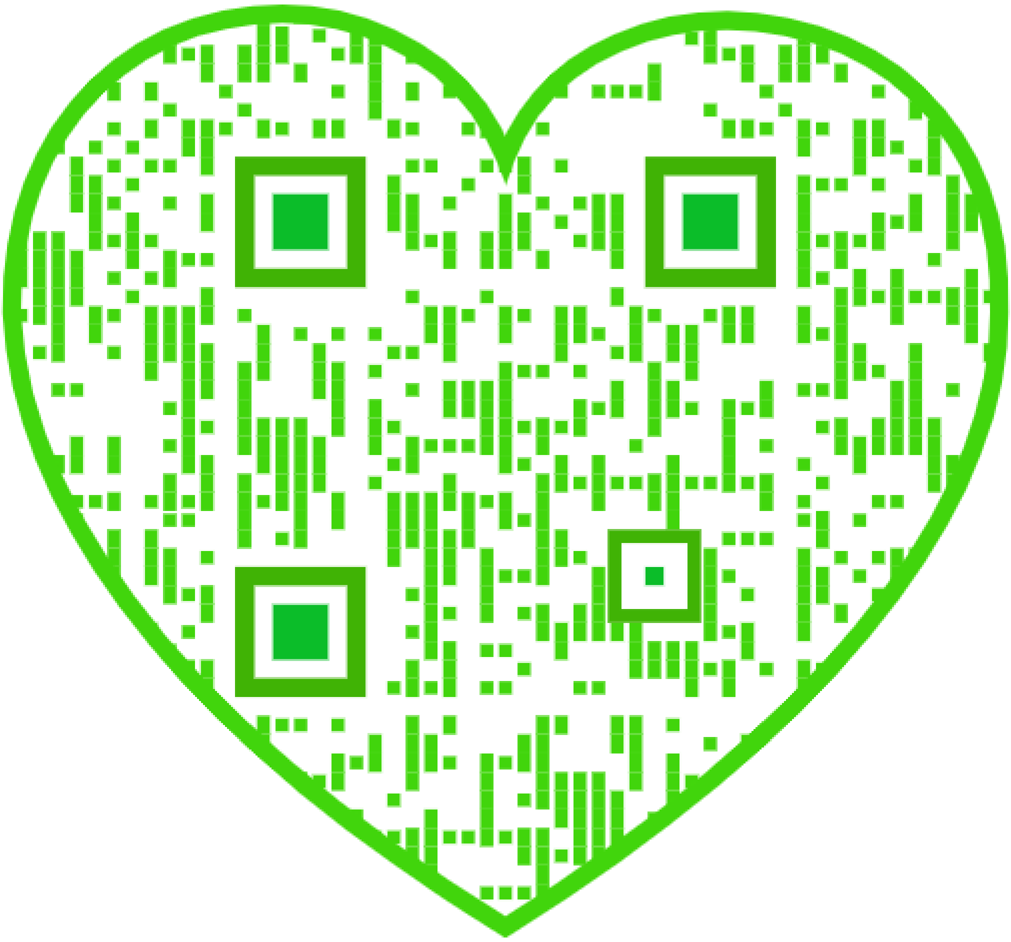

DE GIDS.

I.

DE GIDS.

NEGEN EN ZESTIGSTE JAARGANG.

Vierde Serie.

DRIE EN TWINTIGSTE JAARGANG.

1905.

ONDER REDACTIE VAN

W. G. C. BYVANCK, C. TH. VAN DEVENTER, J. N. VAN HALL, A. G. VAN HAMEL,

A. A. W. HUBRECHT, W. L. P. A. MOLENGRAAFF en

R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS.

EERSTE DEEL.

AMSTERDAM,

P. N. VAN KAMPEN & ZOON.

1905.

BOEK- EN KUNSTDRUKKERIJ, V/H. ROELOFFZEN-HÜBNER EN VAN SANTEN. AMST.

SPROTJE.

I.

Toen om even voor vieren, met een uitjoel van vrijgelaten balddadigheid, de zwerm deerns de school kwam uitgestoven, bleef achter in de plots huiver-leege gang, aan de schemere deur-opening van 't lokaal, dat voor naaikamer diende, een bleekneuzig kind in een bruin jurkje nog staan talmen, haar pak onder den arm.

't Was de laatste les van den cursus geweest, en de grooten, die niet weerom zouden komen, hadden haar bedeeling gekregen, een lap goed voor een katoenen japon, een lap voor twee blauwe schorten, een lap voor twee witte.... Dat werd het „uitzet'' genoemd, 't eerst-noodige voor 'n dienstbodenplaatsje.

Met schichtige onrust in haar kleine, fletse oogbollen, zag het kind telkens verstolen naar de zonnige licht-reep der halfopen straat-deur, — de woelige bende dólde nog buiten —, keek dan weer, stil, met een verdrietig vraag-mondje, het verlaten naai-lokaal in: „Als 't goed gemaakt is, Marie Plas,'' zei terloops, achter uit het vertrek, de naai-juffrouw, die druk bezig was op te ruimen, „dan mot je maar 's komme.... 's avonds tusschen zeven en acht.... met je nieuwe spullen aan.... zulle we wel 's kìjke.... voor 'n diensje....'', en met 'n korten knik, schuin uit haar bukken op, zonder aankijken, gaf ze 't kind haar afscheid.

Die, even opgemonterd, bleef nog aarzelend staan luisteren in de gang. Verder-af reeds rumoerde het klossen van al de klompevoeten, het schreeuw-gepraat.... plotseling werd er als een groot brok uit het lawaai weggebroken: „Dat zijn de meiden van de Weert, die de Kepélsteeg ingaan,'' dacht het

kind, en de zorgelijkheid streek wat weg uit haar spitse gezichtje. Maar ze wachtte nog even. De helpster, die 'n paar maal de gang door kwam, scheen niet op haar te letten. Dan, in de dichte voordeur-helft, klepte met licht-flits de brievenbus open, en was weer zwart gelijk met den plons van wat wits achter het glaasje; de postbode, het deur-open voorbij, stak de stoep over, was weg....

Als zijn stappen verklonken waren, was de straat zonder gedruisch geraakt.

Met een slim, bleek lachje nam het kind den sitsen zak vol naai-gerei van den kapstok-haak, en als een muisje schoof ze de gang door, slipte langs de wit-heete zonnevakken over muur en vloer bij de straatdeur, en daardoorheen ineens in de wijde zoelte van den Meidag, liep ze buiten.

Aan de overzij, in de schaduw der hooge olmen langs de gracht, kwam in de verte een vrouw, die een kinderwagen duwde; op tintelende wielen, tegen een zachte overglijding van zonne-vlokken in, naderde het; en druk met blikken bussen en een netje, liepen en hurkten twee jongens aasjes te visschen op de steen-richel aan den waterkant.

Zij, stak de keien-straat niet over, maar hield in de lekkere middag-warmte op haar eentje de zonne-klinkers, waar de verst-uitwiegende boombladeren een dansend glij-schaduwtje streken over haar zwart-strooien flaphoedje en het piekerig-blonde vlechtje, dat stil hing op 't warm-bruin van haar kleinen rug.

Zij liep stilletjes gauw-aan, in jacht om naar huis te komen, haar sitsen bengel-zak aan den eenen arm, haar pak in den anderen, voorzichtig het opschortend telkens tusschen elleboog en heup, bang dat het uitschieten zou.

Een vriendelijk, pips gezichtje was het, met een bloedloos dun mondje, en dun haar, en met twee bruinige sproeten-veegjes onder de kleine grijze oogen; 'n ouwelijk gezichtje, omdat het schamel postuurtje, minner nog lijkend in de korte jurk, die ze afdragen moest, lang niet haar dertien jaren aangaf.

Ze was blij en 'n beetje verdrietig tegelijk.

„Leukies,” zei ze bij zichzelf, en ze maakte een zacht tong-klakkertje achterna, als ze dacht aan het zoo lang begeerde kleeren-goed, dat ze nu eindelijk in haar bezit had, dat ze nu naar huis droeg, een pak zoo groot en zwaar, dat het telkens onderdoor gleed uit haar moeden arm.

Maar ze had ook een àl zachtjes morrelend verdriet over dat nu voorgoed gedaan-zijn van de naaischool, 't jaartje naaischool tóe na de kinder-schooltijd tot 'r twaalfde;.... nu was ze inééns groot, nu moest ze mee opwerken en verdienen met de anderen.... èchies! ze wóu wel!.... toch, 'n vage angst.... hoe zou dat gáán? — groot, ineens, nu,.... en ze had 'n raar en zielig gevoel, of ze als 'n ander kind langs 'n ander grachtje liep, en ze moest maar weer eens „salig" denken en 'n tong-klakkertje maken, om zich 't huilerige gewring uit de keel te houden.

En toch had ze maanden naar dit einde verlangd. Nu nóóit meer de kwelling van elken dag komen en gaan tusschen de hurrie der dertig kinders en meiden, groote, sterke, plagerige meiden, waar ze bang voor was en zich weerloos tegen wist in de schrielte van haar achterlijken groei en in de schuchtere verbouwereerdheid van haar stillen aard. Het leeren zelf en het werken, dat had ze wel prettig gevonden, prettig vooral, als ze in een hoekje van stille of kleinere meisjes had gezeten, waar ze dan, ongemoeid, haar taak kon afmaken, wat bedaardjes en knusjes babbelend. Dan was ook haar kind-zijn wel weer boven gekomen in kleine giechelarijtjes en heimelijke, wat bloohartige grapjes van mekaars klosjes verstoppen en mekaars schortebandjes los-frutsen. Maar schuw-benauwd en dood-ongelukkig was ze geweest de keeren, dat ze was terechtgekomen tusschen de groote, woeste deerns, die met klompvoeten stompten naar elkaar, elkander uit de bank reden of met spelden in de kuiten prikten....

Het kind was geboren toen al sinds twee jaar haar vader, na verminking bij een trein-ongeluk, zijn thuiszittend pruts-leven leidde, en aan zijn vrouw moest overlaten, bij te verdienen, wat ze op het karige pensioentje eerst nog maar met hun vieren, dan met hun vijven, te kort kwamen. Die paar dubbeltjes van zìjn lijstjes-snijden, z'n beuzelige karton-plakkerij, dat kon niet meetellen.

Van een degelijk werkman, altijd al wat stijf en teuterig door overmaat van ordentelijkheid, was hij gauw genoeg, in zijn gedwongen niets-doen, door al 't medelijden van de menschen en het zelfbeklag, verweekelijkt tot een soort burgermenheer, teemerig en kniezend, terwijl zijn vrouw, optornend voor 't heele gezin, verheiebeide in 't slovig werk.

Het nakommertje had toen de man zelf verzorgd; *hij* had de flesschen gespoeld, de papjes gekookt, de flokkers gemaakt, later er speelgoed voor geknutseld; de tien lange jaren, dat hij het nog uithield, was 't zijn tijdpasseering geweest en zijn eenig plezier.

En het kind, aldoor levend om en bij den lijzigen invalide, meedeelend in de lekkere hapjes, die de rijken uit de buurt stuurden, als ze hem weer voorbij hadden zien komen met zijn strompelend kunstbeen en zijn misvormde hand, — het kind, onvoordeelig al bij de geboorte, was altijd een nietig poppetje gebleven, verwend en eenzelvig, en met een ouwelijke angst voor wilde spelen en lawaai.

Vader-en-Marietje, dat was met de jaren in de huishouding van 't goedig-ploeterend wasch- en werk-wijf, en de twee gezonde bonken van aankomende deerns, het aparte geworden, dat men ontzien moest en met omzichtigheid behandelen.

Vader-en-Marietje, — vóór het ongeluk had hij er minder om gegeven, en met de vrouw mee waren de meisjes geriffermeerd geworden; maar later, door zijn domeni drukker bezocht, en meer aan de godsdienst doende, was hij weer geregeld naar zijn Luthersche kerkje gegaan, en, toen Marietje kwam, had hij 'r Luthersch willen hebben, wat de moeder best vond: 't maakte geen onderscheid; — Vader-en-Marietje hadden hun aparte geloofje, hun aparte scheur-kalender met plaatjes van Luther en den Wartburg, boven zijn stoel naast 't raam, gingen samen 's Zondags naar 't kleine, verwarmde kerkje op de Steengracht.

Vader-en-Marietje hadden ook hun aparte spulletjes. Vader dronk niet uit een kom, maar had z'n eigen knevel-kop, waarop in blauwe letters „Leendert" stond; Marietje had 'r eigen bordje, met binnen een wit-glimmenden korrel-rand een vaal-zwart schilderijtje van een vrouwtje, dat barrevoets naast een ezel door 't water stapte.... „le gue" stond er onder, en geen van allen had ooit geweten wat dat wilde.

Vader, met z'n stijve hout-stomp, kon zich niet redden aan 't lage ijzeren pompje op de plaats, had zijn wasch-teiltje, waarin Marietje, schuw voor de kouwe pomp-plenzen, ook zich mocht wasschen.

En hoe minder de vader werken kon, hoe meer hij ver-heerde; hij werd lastig op z'n onderkleeren, kamde tienmaal per dag

z'n nattige haren, en als maar even de lijm aan zijn vingers pikte, moest Marietje hem z'n waschboel halen, en poetste hij met het borsteltje in de drie strak-rood-vliezige vingerkootjes van z'n overreden hand, de geel-hoornige nagels van de gezonde linker. Het kind vond dat een spelletje, stil genoegelijk, en dee mee van netjes handjes wasschen, haartje kammen....

Toen, na haar vaders dood, en hun verhuizing, was al gauw het bizondere leventje gedaan geweest, was ze ziek geworden, lang ziekig gebleven van onwennigheid, moest ze iederen morgen naar een kliniek, waar ze fleschjes lekkere melk kreeg en waar een dokter en juffrouwen vriendelijk voor 'r waren. Ze had dagenlang stilletjes gehuild, toen 't gedaan was geweest; maar niemand had daar iets van gemerkt.

Dan, van de school, waar ze alleen bangheid had gekend voor de meesters, was ze naar „'t naaien" gegaan; zijzelf had erom gebedeld, maar moeder had 't ook billijk gevonden... Ant was naar 't naaien geweest... Sien was naar 't naaien geweest... Marietje zou hebben wat 'r zusters hadden gehad, ook al waren ze nou armer; dat dubbeltje in de week zou d'r nog wel komme; en dan, als 't jaar om was, dan ging ze naar 't fabriek.

Maar 't kind, met haar naaischool, had heimelijk heel wat anders voorgehad... Tegen Mei, dan kwamen de mevrouwen, die een knap dagmeisje zochten, bij de naai-juffrouw, en als je dan maar goed had opgepast, dan hielp die je... nou, en hàd ze dan 'n dienstje, dan zou moeder toch wel...!

't Fabriek... dat was voor 't kind een begrip van enkel verschrikking: kwam ze er wel eens langs, dan liep ze gauw dóór bij 't hooren van 't aanhoudend-snorrende, stommelende, metaal-klonkende geraas, — vlijmde de angst door haar hoofd, wanneer ze achter de vettig-doffe, grauw-bestoven ruitjes der nauwe ramen, duister een vliegwiel zag ijlen in de rondte, — wee-pijnde 'r hart, wanneer, door een scherf-hoekend gat in 't brosse glas, een felle riem, als inéén's vlàk bij haar, duizel-snel en trillend voorbijsneed! God! 't fabriek, — de gore, hooge holten, die ze wel eens éven door 'n kierende deur had ingekeken, terwijl 'n zure stank, door 'n bitteren roet-walm heen, haar in de keel sloeg, — als ze daar ìn moest, tusschen de troepen vuile kerels en ruwe meiden, zooals zij ze, van school

komend, dikwijls naar buiten had zien drommen in 't schaftuur!... Nee, nee, niet naar 't fabriek... een dienstje, een stil dienstje, bij vriendelijke, bedaarde menschen, waar ze haar kleine keukentje zou hebben en kalmpjes-aan den dag doorwerken, om alles proper te houden en ordelijk..., waar ze dan binnen zou worden geroepen, bij een juffrouw of een mevrouw, die haar zachtzinnig zou toespreken en vragen, of ze dit nog eens wou doen of dat...

Nu, met haar bengelenden sits-zak en haar pak presentgekregen kleerengoed, deed zij haar laatsten gang van de naaischool naar huis, liep zij daar door den warmen Meimiddag in de wisselende schaduw-en-zon over haar flaphoedje met het verkleurde roode lint, en haar gelapt jurkje van bruin merinos, liep zij het Turfgrachtje af, dan den Singelbrug over, en door de wijde nog ongeplaveide straten der nieuwe arbeiders-wijk, naar de Buitenkant, waar ze woonde, aan het Dijkje.

De naaischool was toch zoo best geweest, dacht 't kind, al hàdden de meiden 'r geplaagd; de naai-juffrouw was óók best geweest, en de helpster had tegen háár nooit gesnauwd; ze had 's winters vaak 't langst bij de kachel mogen zitten, en 's zomers mocht ze altijd gaan drinken op de plaats, omdat zij niet morste met 't water; en puik naaien had ze geleerd, en nou had ze zooveel goed kedo gehad... en zulk mooi goed... mooi blauw met witte klaverblaadjes... zoo leukies... en nou was 't leeren voorgoed gedaan...

„Leukies jammer," zei ze dan opeens bij zichzelf, met den wonderlijken zin dien ze had, om stil op haar eentje woordgrapjes te maken... Ze had bijna gehuild, maar dáár moest ze nu weer pret om hebben, en ze lachte met het plotselingevene, geluidlooze, zenuwachtige mond-sperrinkje, dat altijd haar lachen was, en waarom de jongens op straat haar scholden voor „sprot."

Doch gauw stond 'r bleeke gezichtje weer in plooi van ernst. Ze had ook véel zorg en zwarigheid! Als Marietje van school kwam, was er altijd gezegd, dan moest ze mee inbrengen... en met 'n ouwelijke angstvalligheid hield ze daaraan vast; 't was immers ook redelijk... ze at zoogoed 'r boterham als de anderen... Maar o! o! als ze maar niet naar 't fabriek moest! En voor een dienstje moest ze eerst kleeren hebben...

ze had nou 't goed, maar 't maken! Ze had wel naaien geleerd, en stoppen en mazen, maar daar had ze die jepon niet mee in mekaar... Daar moest ze zelf voor sparen, want van thuis kreeg ze 't niet... En wàt of 'r moeder nou wel willen zou, dat ze mee inbracht? Ant gaf twee gulden kostgeld, en Sien gaf 'n daalder... zij was nog maar 'n kleintje... als zij nou eens met 'n gulden hielp... tjee, tjee, een gulden, dat zou ze maar net kunnen verdienen met 'r los werk... Wat kreeg ze nou te dóen? van den behanger gordijnen naaien, en breiwerk dat 'r moeder uit d'r werkhuizen meebracht... voor 'n gulden moest ze véél werk hebben, hard naaien den heelen dag... hoe zou ze dan nog sparen?... en sparen, ze moest sparen, gauw sparen... anders waren de dienstjes weg...

Zoo, tobbend, was zij buiten de stad gekomen, en sloeg nu den knerpenden kool-weg op, die gesmoord-glanzerig in de zon, tusschen een boordevol vaartje en lage, week-groene weilanden, naar 'n olie-molen ver in 't land liep.

Een zoele voorjaars-wind woei er ruimer; het water vergleed met 'n zonne-vleug op haar toe, of het vloeiende licht het smalle gras-randje zóo overstroomen ging... Ze voelde nu even niets dan de goede lente-warmte en de zachte wind; en in haar hoofd was de vrije leegte, gelaten door wat voorbij is, voor het nieuwe komt...

Dan, rechts, met hun bruine steentjes en dof-blauwe pannen, gestoofd in 't licht, en toch als iets donkers erin, waren daar de huisjes al; met de zakkerige daklijn laag aan de diepblauwe lucht, stonden ze, even omneer het dijkje, als afgedrast naar het vochtige weiland.

Daar woonde ze. Beneden de kleine klei-glooiing met 'n paar scheeve vakken afgeloopen gras, was 't langs het brokkelig klinkerstraatje telkens 'n smalle, groene planken-deur en 'n vierkant raam van kleine ruitjes in 't verweerd kozijnhout. Het raam van haar moeder, hagelblank begordijnd, blonk dadelijk als een vriendelijke vlek tusschen de andere, groezelige vensters uit. Klaar blauw-wit en kreukeloos-stijf, groenig bevierkant door 'n enkel oud ruitje, stonden de prachtige, rankende kant-bloemen achter het glimmend-gepoetste glas. Even schuin, over twee houtklossen, helde 't àf van de ruiten en van de bloempotten in 't vensterbankje.

Dat gordijn, — je moest eraan zien, waar „de waschvrouw” woonde — was de trots van het kind.

Thuis, dat was, in haar denken als ze op straat liep of op de naaischool zat, nooit het keukenkrot, waar ze huisden, achter, met de havelooze kleptafel, de donkere kast met etens-lucht uit grauw-bekrast aardewerk, de matten stoelen waar de biezen onderuit plukten; dat was niet het plaatsje, versperd van de tobben broeiend waschgoed, met de rauw-vies riekende dweilen over ’n touwtje, en het bouwvallig privaat; ’t was niet de vliering met in ’t miezerig licht door ’n besiepeld dak-raampje, de sjofele kermisbedden van haar zusters, een paar kisten, wat stoffige rommel; thuis, dat was zelfs niet ’t voor-kamertje, dat wel aan kant moest zijn, omdat ’r moeder er streek, maar waar ’t achterin toch bijna altijd donker was, een enkele kale stoel tegen den kalen muur schooierde, en waar nooit, uit de diepe bedsteê, de vunzige slaaplucht eens frisch wegtrekken kon...

Thuis, het plezierige thuis, het prettigste van heel de buurt, dat was, in de gedachten van het kind, het zomer en winter smet-telooze raam, het kunstig geblauwseld en gesteven gordijn voor de zorgzaam-gereinigde ruitjes, achterlangs de twee geraniums in hun schoongeschrobde rood-bruine potjes op aarden schotels; ’s winters pronkte er een blinkend-blauw vaasje met een bos zijige, roze-en-witte stroo-bloempjes.

Haar thuis, dat ze liefhad, dat was nog meer het rustige kamer-plekje vlak àchter dat gordijn; naast die blankte, en tusschen het lâ-kastje aan den muur en de donkerbruine zeildoek-tafel half voor het raam, daar stond de oude leun-stoel van vader, met de zwart-gladde zitting en rug van paardehaar, zwart-glimmerende blokjes over doffer geribbel, in randen van bleek mahoniehout.... ’t was de plaats van ’r moeder, àls die ’s zitten kon; meest was ’t de hare.

Daar, een uur later, zat ze nu ook, een zware rol grijs-en-rood-gestreept, stijf, glanzend linnen naast zich in den stoel, een schoteltje met koperen ringetjes op schoot....

Draadje afknippen... draadje aanhechten... „zessetachtig” telde ze. ’t Waren een soort gordijnen; waarvoor ze moesten dienen, wist ze eigenlijk niet, maar ze had op iedere streep een ringetje te zetten; dien avond moest ’t nog naar den behanger..... er zouden er wel tweehonderd aan gaan....

„Haast je maar niet zoo," zei de moeder.... „'k breng 't niet voor tien uur weg. Als 't af is, hei je toch niks meer te doen."

Het kind zat stil in haar hoekje, een afzonderlijk kamertje in de kamer, nu haar moeders strijkplank, van het koude potkacheltje naar de tafel gelegd, het afsloot van den daarachter verschemerenden bedstee-kant.

Er hing een opwekkend-frissche geur door 't vertrekje, een zoet-fijne stijfsellucht en een zoele wasem van uitdampend, helder-gewasschen, in zonne-warmte gebleekt linnengoed.

Links van het kind stond de kanten blankheid, blauwig en blond doorplooid, van het zonne-raam; en rechts, op de wit-omzwachtelde plank en voor haar op tafel, was al het vlekkeloos-reine strijkgeraad. Als weer een versche bout suizelend over een nieuw stuk nattig goed gleed en, als kokend plotseling, het vocht in een wolkje opjoeg, dan, even, met een vage vleug, schoot wel kleurig een zonnestraal dwars door dien damp....

Draadje afknippen.... draadje aanhechten... „achtetachtig."

Het kind had het wonder in den zin.

Achter haar, verstopt op het låkastje, met er voor de portretjes en 't blauwe vaasje, lag onopengemaakt in den hoek, het pak cadeau gekregen kleeren.

Stil werkten ze beide.

De moeder was een groote, breedgebouwde, hoekige vrouw; hoogroode koonen, strak netwerk van barstige aårtjes over het jukbeen, stonden scherp-afgescheiden op haar gelig gezicht met de groote slapen en langs de ooren de lange vale zijstukken der wangen; over de koonen, onder het bolle voorhoofd, waren de stille zwarte oogen, vlak en als altijd afgetrokken; en het dichte zwarte haar, van voren schuin-weg in vlakke golfjes, waaruit de grovve droge haartjes wriemelend opsprongen, werd op de kruin gekroond met het zwart-wollen frommeltje van 'n muts, die van achter op een breed-uit en los vastgestoken, warrige dot rustte.

Zij kon wel voor in de veertig en wel midden in de vijftig zijn. Een lang zwart jak droeg ze, en een grijs-zwarte schort, een weeshuis-schort als 't kind zei.

Met felle sissertjes tikte telkens 'r natgelikte vinger tegen

het zilverig-blinkend bout-vlak; als 't sissen dofte, haalde ze 'n nieuw ijzer van het keukenvuur.

De tafel lag vol luchtig uitgelegde, nog opstijvende, witte en gekleurde manshemden, stapeltjes gevouwen zakdoeken en losse boordjes, — 't was voor ongetrouwde arbeiders en klerken bij 't spoor meest, dat ze werkte, — en met een wondere fijnheid van aanvatten, zonder één rimpeltje te maken of één deuk, tastten de stokkerige, werk-gekerfde vingers tusschen al dat teer te hanteerene, kreukeloos-blanke.

„Hei je geen meidewaschje van de week?" vroeg plotseling het kind.

„Meidewaschje!.... meidewaschje", teemde de moeder haar na, „hoor nou die aap met 'r meidewaschje!"

En in haar zwaar, stram gestap haastte ze nijdig de open-staande keuken binnen, om weer een heete bout te krijgen.

Wàs dat nou niet om giftig te worden.... eeuwig dat gezanik over 'n meidewaschje.... mutsjes passen.... mutsjes dragen.... allemachtig, ze zou nog zoo'n spul krijgen met dat kind ... zoo'n kleine pest.... als er bij geluk nou gauw eris 'n plaatsje kwam op 't fabriek, zij zou d'r nog niet ééns heen willen!.... 'n dienstje, 'n dienstje hebben.... zoo'n Luthersche stijfkop!.... was daar nou eer aan te behalen?.... als ze d'r nou nog heil in zag, 't kind er goed mee af was.... maar wat nou?.... een kakdienstje van zestien stuivers in de week, en 's avonds twee kale boterhammen mee naar huis... en nog komplimente van d'r volk ook.... witte schorten, mutsjes, lichte jurken.... wie kon d'r voor mevrouw d'r meissie aan de waschtob staan?.... zoo'n kind was al genoeg afgejakkerd.... de móeder, o zoo!.... Ant ging op 't fabriek, en Sien ging op 't fabriek.... klaagden die nou ooit over 't werk?.... waarom dan Marietje niet?.... ze waren maar weduw-kinderen, hoor!.... Zijzelf werkte toch ook tot ze d'r bijna bij neerviel..?

Nog een tijdje foeterde ze zoo in 'r zelve na, terwijl met behendig-zwenkende wendingen het suizelend ijzer over de laatste linnen-stukken streek.

Maar de stille gemoedelijkheid van 't kind was door het smalen van de moeder niet verstoord, en de nabroeiende brommigheid merkte ze niet.

Draadje afknippen.... draadje aanhechten.... „honderd-vier.”

Stilletjes overleggend dwaalden haar denkinkjes weer rond en rond het zoo vaak overpeinsde geldzorgje.... de schorten, die ging ze lekkertjes zelf maken, maar de jurk.... knippen had ze nooit geleerd.... d’r moeder en d’r zusters konden ’t ook niet.... Achttien stuivers vroegen ze voor ’t maken.... en acht voor de voering, en nog wel zes voor verschot.... en een mutsje van tachtig cente.... eer kon je tòch niet bij de naai-juffrouw komme.... acht en veertig stuivers was ’t bij mekaar.... tjee, acht en veertig stuivers.... daar zou ze wel acht en veertig weken voor moeten sparen.... acht en veertig weken, tòe maar!.... en plotseling, met haar geluidloos mond-sperrinkje en haar krampige schouder-trekkinkjes, zat ze, over haar werk gebogen, zoo te lachen, dat ’r moeder, opkijkend, moest meelachen van de weeromstuit.... : wat of die malle piet noù weer had.... En met goedige, spotvragende oogen keek ze naar het kind, maar die naaide door....

„Kijk ze nou eris werken”, dacht zij dan, „’t is toch zoo’n goed schaap....”

Draadje afknippen.... ’r schaartje gleed weer tinkelend onder den rand van ’t schoteltje in ’r schoot; ze nam het klosje van tafel, wikkelde wijd den draad af; dan, met ’n handig vinger-strengelingetje, rukte ze ’m stuk, belikte ’t eind, draaide ’t in een puntje, en hield draad en naald tegen ’t licht.... de oogjes half dicht knijpend met een bibberig schuin-optrekken van ’r linker-wangetje, mikte ze dan.... en de derde maal glipte fijn het witte spietsje door ’t smalle staal-splitje heen....

Hè, als je ’s avonds op straat die meiden zag, de meiden uit de deftige diensten.... ze deed niets liever dan daarnaar kijken.... brandhelder, die meiden, in de lichte, stijf gestreken japonnen met de witte schorten, waarin de blokjes nog zaten der vouwlijnen, en met de glanzig gepepen tullen mutsjes op ’t gladde haar! Daar moest je dan de fabrieksmeiden naast zien, hàar zusters, met ’r flodderige jurken van valige wollen stof, ’r slordige wollen doeken, ’r wollen kapje, hoogstens een lorrig-opgemaakte hoed.

En zelf ook zoo gekleed, nog wel in een uitgestukte af-

legger van Sien, wist ze alles, tot in de kleinste bizonderheden, van die zoo hevig begeerde meiden-kleeding af. In een oogwenk onderscheidde ze, als, zoo'n meid, kieskeurig, met 'r boodschappen-mandje onder den arm, haar voorbij ging, of 'r muts een enkelen of een dubbelen gepijpten rand had, en, naardat de tulle haar fijner of ordinairder leek, raadde ze binnen die schulp-krans een effen bodempje of eentje van gebloemd batist.... Wat zíj zou willen, dat had ze al lang uitgemaakt: niet zoo'n groote, die stond ouwelijk, en ook niet zoo'n hooge prop, net of-i zoo op je haar gewaaid is, nee, er waren er die prachtig als een kroon, los en recht op 't hoofd pasten, met een zwarte hoedespeld door den haarknoet gestoken.... zóó een; maar dan nog mèt de mutsebanden!.... dat blankgestevene, fijne wit vlak onder 'r gezicht, dat ze zelf zou kunnen zien als ze naar omlaag keek, voelen aan 'r kaken.... ze zou er wel iederen dag schoone moeten aanspelden, om altijd ordentelijk te zijn.

Lang kon ze voor de winkel-ruiten staan kijken naar al de patroontjes voor de katoenen japonnen; je hadt blauw-en-witte en zwart-en-witte ruitjes; streepjesgoed met witte of blauwe erwtjes, slangetjes, ankertjes, klaverblaadjes van vieren; ook gespikkeld donker marine, dat niet zoo gauw vuil wordt; maar juist voor 's avonds, als 't grof werk aan kant is, het effen licht-blauw en licht-grijs....

En dan de schorten! Ze wist er wel fijne, met kantjes onderaan, met tusschenzetseltjes boven den zoom, met festons rondom. Die met een hartje, dat op de borst wordt gespeld, waren maar flutterig; als je wat degelijks wou hebben, dan nam je ze met banden, die kruiselings over den rug gingen.... had zij maar vast een paar gewone met een opnaaiseltje of twee!

Honderdveertig.... Honderdeeneveertig.... telde ze. Het schoteltje op haar schoot liet, door de schaarschere gulden kringetjes heen, al het rood-en-groen haantje kleuren, dat in den bodem stond.

Als zij eindelijk opkeek, was langzaamaan de zon gezakt tot laag boven de verre badhuis-boomen. Het roode daakje en de witte muur-stukjes, die met het lente-ijle olmen-rijtje zacht-ver over het groen-duistere dijkje te kijk lagen, waren als met teêren schemer beslagen onder de blakende goud-bank, waardoor nog de zon zijn felle straal-kern boorde.

Door het kamertje viel, schuin aan den achterwand, langs het gele bedsteê-deurtje, en met een hoekje over de roode ticheltjes van den keukenvloer, een breede baan rood-goudige gloed, waarin lang en dwars gerekt het kleine ruitwerk van het raam schaduwde en fijn-zwart de bloem-figuren van het gordijn.

Het kind, onderuit gegleden in haar wijden stoel, had de zware rol linnen nu voor zich op tafel liggen, en bewreef haar vingers, dunne vingertjes met kort-geknipte nageltjes aan de vierkante toppen, die nu pijn-prikten van 't pikken door de harde stof.

Haar stille muizen-oogen, grooter en donkerder nu in 't warm-bezonkene avond-licht, volgden spiedend haar moeders doening, hoe die de laatste ijzerhalen over het laatst te vouwen boezeroen streek, luchtigjes het linnen in stapeltjes deelde en die handig in de manden schikte. Dan ging zij haar plank en haar bouten bergen, en rinkelde in de keuken met kommetjes en een waterketel.

Het kind, met een schrijn-schurend geluid over de hard-gladde zitting, schoof nog verder onderuit in den stoel, trok de tafel naar zich toe, over haar knieën heen; met hàar spitse ellebogen op de twee paardenharen armkussentjes, en haar inééngevingerde handjes over de ingedrukte borst gespannen, lag zij dan lekkertjes-lui rechtuit-gestrekt.

Nu ging 't weer eens goed worden.... nu was 'r moeder aan 't koffiezetten, kregen ze een kopje vooraf, voor de zusters kwamen.... Zij hoorde het knisterend brijzelen der boontjes in den molen, het bruisend watergudsen in de tinnen kan.

Met halfdichte oogjes snoof zij den geur op, die hartig door-drong, en bleef vaag kijken naar de donkere gedaante van haar moeder, die nog kwam en ging door 't roodige licht, dat in de open keukendeur stond.

Vrouw Plas bracht één kommetje voor, dan nog een.... met de dampende kommetjes in de hand zàten zij nu samen, de vrouw vlakbij geschoven, met haar voeten op de breede richel van 't potkacheltje, het kind, weer overeind-gewerkt, vóór in den stoel, met een klein rond ruggetje, waarover 'r haar-staartje, een rossig hagedisje, nog juist wat goud ving.

Zij spraken zacht, met droomerige stemmen en met lange poozen van eensgezinde stilte. De vrouw dacht aan 't afgedane werk, aan 't rondbrengen, dien avond, van de waschjes; het

kind, diep in haar hoofd, zag aldoor de kleur en de teekening van het jurkegoed, dat zij dien middag gekregen had, dat water-heldere blauw met de takjes van drie fijne witte blaadjes daarover gespreid....

„Je zal wel moe zijn," zei het kind, „twee zulke manden vol...."

„Och.... zóó...." zei de vrouw.

Dan zwegen zij weer, lipten voorzichtig aan 't heete vocht, zaten peinzend te kijken in den opkrinkenden damp.

„Als 't alle dagen nog Zaterdag was," herbegon mijmerend de vrouw.... „je kon alle dagen je waschjes brengen, je geldje halen...."

„Waschjes op je eige ìs niet veel meer tegenwoordig," zei ouwelijk-wijs en bedenkelijk-knikkend het kind.

En later de vrouw weer: „Je mot dichter bij de rijke buurte wone... bekender wone... 't Dijkje, dat willen ze niet... En de inrichtingen..."

„De inrichtingen, die doen véél scha," peinsde het kind. Ze vond 't heerlijk, zoo stil met haar moeder te praten, als twee groote menschen, en wat warms drinken, in den schemer, en 't huisje in rust; wàt ze praatten, dat gaf niet, als ze maar zoetjes zoo wat zeiden, om beurten...

„De Antwerpsche wasscherij... en de Hoop... en de Nieuwe strijkinrichting..." vaagde, met lange rusten, de stem van de vrouw weer door 't lage kamertje, waar het scheidende zonne-rood in een laatste verdwaalde veeg nog het bruine zolderingetje bestreek...

„En de wascherij op de Steengracht..." ging zachtjes de kinderstem.

De vrouw zat flauwtjes, langzaam-nadenkend te knikken, boven haar bijna leege kommetje, stond dan op en goot beiden nog een warm scheutje bij.

Dan dronken ze weer en zwegen een langen tijd.

Ze zaten hoe langer hoe meer weggewischt voor elkaar in den winnenden schemer; het kind zag nog klaar haar moeders gezicht, en de moeder de kleine handen, die het kind nu in elkaar op den tafelrand hield.

Het licht aan den zolderhoek was weggeslonken, en het kamertje waasde in één grijzige bruinheid van avondduister.

Maar buiten, over het open dijkje en de donkere badhuis-

boomen, waartusschen zooeven de dof-roode vuur-drop in lood-grijs versmolten was, stond nog de wijde hemel van wonder schemer-rood gepluimte volgewaaid.

„Wát 'n lánge dagen al," zuchtte tevreden de moeder.

„En 't spaart je nog al geen olie uit..." femelde zoetjes de stem van 't kind terug.

Toen, over half acht, kwamen, vlak na elkaar, de twee zusters thuis van 'r fabrieken; eerst Sien, die in de plooien van 'r kleeren altijd de scherp goor-zure lucht meebracht van 'r azijn-makerij, dan Ant, uit 't tricot-fabriek.

Dat was opeens een herrie en volte in 't stille huisje, een lawaaiig loopen, waterkletsen aan de pomp op 't plaatsje, roepen om koffie, om 'r boterhammen.

En de moeder dadelijk in de weer.

In de keuken geelden de muren aan, doofden weer even, stonden dan kalm-belicht. En het kind, uit het voorkamertje komend, keek met een schichtig-knipperende gluring der weer verfletste oogjes in de scherpe lampe-vlam, waar het kapje nog niet over was gezet.

„Dáár hei je Sprot!" lachte plagerig Sien, die 't kleintje niet erg lijden mocht.

Zij zei niets terug, wachtte nog even bij de deur, tot de moeder geen licht meer noodig had in de kast, en ze alle drie goed en wel zàten aan de nu stil-overschenen kleptafel. Dan sleepte ze haar stoel aan, en hield zich stil, klein en minnetjes tusschen de gezonde posturen van 'r twee zusters, — Ant, breedgebouwd, mager en donker als haar moeder, Sien blonder, blanker, wat smaller maar molliger ook, en met sterke staal-blauwe oogen onder de zwarte wenkbrauw-streepjes.

Het kind, zonder een woord, zat haar avondbrood te eten, dat zij met zorgvuldig overleg in reepen en blokjes sneed, en in haar aangelengde koffie doopte. Zij scheen daar wel al haar gedachten bij te hebben, niets te hooren van wat Ant en Sien zaten op te praten tegen elkaar en tegen de moeder over een ruzie, die ze hadden bijgewoond tusschen Sien d'r vrijer en zijn familje.

„En als je dan eindelijk dacht, dat 't gedaan was," vertelde Ant, „dan zeit dat ouwe wijf: „vos, je zel *mij* nie vangen", en dan begon 't spektakel weer van voren af aan."

„Hein ken d'r genéén van z'n eige familie an," mokte Sien, met 'n teleurgesteld-minachtend lippen-pufje achterna.

Dan aten ze zwijgend een oogenblik.

Toen opeens, zei het kind, raar van boven haar bord oploenzend naar den vensterhoek, zonder iemand aan te zien, en pratend met een fijn, vies mondje;

„Hein... die ziet 'r net uit, oftie altijd 'n poepje mot late."

„Vèrrek! hoor háár nou!... hóór d'r nou..." schaterde Ant, die stampvoette van 't lachen. Ook de moeder lachte met haar goedigen spotlach van: hei-je nou ooit!

Maar Sien, felrood op eens, beet van zich af met een venijnig gescholden „Sprot! Zòt!"

„Nou..." zei de moeder, „ze dòet je toch niks?"

't Kind, haar hoofd weer laag over haar bord, zat moeilijk haar lach-sperrinkjes te verbijten; alleen het zenuwachtig saamtrekken van 'r schriele schoudertjes verried haar plezier; en zoo duurde haar stiekeme lolletje tot, na 't eten, ze Sien het voorkamertje zag ingaan en op 't lâ-kastje kijken... Plotseling vloog ze, angst-gestoken, overeind; om-klaterde de stoel.

„Kleerkoop!... kleerkoop!" zong tergend Siens schelle stem, en ze hield hoog boven haar hoofd het pak, terwijl de holle schuit van het afgescheurde papier omlaag zeilde.

„Wat?... wat?" vroeg de moeder...

Het kind, met doodsbleeke wangetjes en een trillend-verkrompen mondje, kreet, schor van drift, of de klanken haar niet uit de beklemde keel wilden.

„Van mij! Van mij!" krijschte ze.

„Toe! laat maar..." goelijkte Ant, die 't van andere meiden d'r zusjes gehoord had, „'t is van de bedeeling op de naaischool..."

Maar dan de moeder aan 't lamenteeren: en God nog en toe, en had ze nou niet een uur wel zitten praten met 'r, en koffie met 'r zitten drinken... en zou zoo'n naarheid nou ook eens een bek opendoen, eris wat vertellen... 't eris laten kijken aan dr moeder? Geen kik had ze gegeven, niet eens gezeid, dat 't de laatste keer was van 't naaien! was 't nou niet God geklaagd...

„As gluiperdje dood is..." sarde Sien, 't kind voorbij de

keuken inschietend, en Ant, die nu ook boos op 'r werd, zei schamper, terwijl ze, omkijkend, achter tegen haar elleboog tikte: „Noù! jij heb ze hier, hoor!"

De drie vrouwen, bijeengedrongen, neusden om het goed, dat Sien nog hoog hield voor de grijpvingers van het kleintje, bewreven en bestreken de afgerolde einden, gristen de lappen door elkaar; zwaar vulden de drie groot-breede lichamen het midden van de keuken... en klein, in hun schaduw, een paar stappen af, stond het kind 't aan te zien, zonder een woord meer of een beweging. Maar 'r oogjes staken kwaad, valsch de schrille pupilletjes, en haar bleeke mondje was in 'n halsstarige verbetenheid tezaam geperst... Zouden ze haar helpen met 'n dienstje? zouden ze haar geld geven voor de naaister?.... dan ging hun dat goed toch ook niet aan?... 't was haar goed... van haar alleen... ze hòefde 't toch niet te laten kijken, als ze niet wou....?

Toen, met een plotseling genoeg hebben van de pret, plof, liet Sien 't heele pak vallen, en liep dan zingende 't schemerdonkere voorkamertje door en de deur uit.

Het kind, zenuw-haastig, scharrelde het los-gevouwene in haar armen bij elkaar, sloeg, terwijl zij de keuken uitvloog, beschermend haar jurk-rokje er rondheen, en door de deur, die Sien opengegooid gelaten had, strompelde ze de smalle treedjes op van het vliering-trapje, dat, als een ladder met breede sporten, dadelijk om den hoek der kamerdeur in het portaaltje steil omhoog stond.

Boven bleef ze eerst versuft in het duffe donker, waar alleen 'n hoekje sidderend licht, van de eenige lantaren buiten, bij het dakraampje aan de balken weifelde.

De tranen sprongen haar fel in de oogen. Haat, haat had ze aan die beneden. „'t Is gemeen, 't is gemeen," grijnde ze, schopte tegen de vale bult van Sien 'r afgehaalde bed.

Zoo stond ze nog een oogenblik, trillend-gespannen van machtelooze woede, snikkend, 'r twee handen verstijfd aan 'r rokje met 't builende pak.

Plots dan voelde ze wàt ze daar droeg,... óch-Gód dat goed, dat op die smerige grond was gevallen, dat ze hadden geknoeid en beduimeld... en met al haar gedachten dáár ineens bij, liep ze op 't raampje toe, kroop op de kist die daarvóór onder de donkere dak-schuining school, en op 'r knieën bij

het drein-wiebelend licht, dat achter de twee smalle, grijsbedropen ruitjes waasde, bekeek ze de lappen-hoop, streek een voor een de stukken uit, veegde ze glad, en paste en plooide, tot haar mooie goedje weer kreukeloos in de vouwen zat, zooals 't had gekregen... Gelukkig, er was niets aangekomen! Dan lei ze het voorzichtig naast zich op de kist, liet zich omdraaiend neer-glijen, en bleef zoo zitten, langzamerhand tot haarzelve komend, zonder veel gedachten meer.

. . . .

Toen sinds een tijd al het kind, beneden zich, het huisje gehoord had als een putje van stilte tusschen de kleine, bekende geluiden der buurt, nam ze haar goed op, en, 't voor zich uit houdend, tastte ze 't vliering-trapje weer af, luisterend toch telkens nog, of wel werkelijk iedereen uit was.

In de keuken brandde als een gloeiend spijkertje de lamp, die ze gauw ging opdraaien. Ze had nu geen trek in vóór zitten, want de luiken waren opengebleven, en naar buiten gaan om ze dicht te doen, dat dorst ze eigenlijk niet goed. Met knussigheidjes van bedisselen liet zij dan het keukengordijn zakken, zette een schoon blad van de kleptafel op, lei daar nog de Advertentie-bode over, haalde zich de minst doorgezeten stoel en de hoogste stoof, ging even haar naaizak uit 't kamertje krijgen; dan de lamp vlak achter zich, zat zij opzij van de tafel, haar knieën opgetrokken, haar hoofd wat kouwelijk diep in de schouders, haar halve haartje en haar eene sproetenwang goudig in den lichtschijn.

Nu, eindelijk, op haar verdrag, kon ze dan genieten van haar schatten...

Ze hield 't blank-blauwe katoen, een slag of wat uitgerold, onder haar kinnetje, langs haar borstje, streek 't omzichtigjes glad, keek, schuin van boven af, er langs neer... 't was héél mooi...; dan liet ze het lager, opzij langs haar been afvallen, keek weer, haar bovenlijfje scheef achteruit... keek lang, lachte er tegen; nuffige neepjes van plooivalling gaf ze, poefte de stof op, aaide ze weer effen langs 'r smalle heupje... 't was héél mooi.. !

Dan, tusschen haar twee duimen en wijsvingers, vlak met 'r neus erop, wreef ze 'n hoekje van 't katoen, hield het gewrevene onder de lamp: „niks geen pap... dóórgedrukt... deùgdelijk goed... wel acht stuivers de el," dacht ze.

Nu kreeg haar witte schortegoed een beurt, en dan het bonte... „bijna niks geen pap,” zei ze nog eens.

Ze liet alles breed-uit voor zich op de schoone krant liggen; ze had alle tijd; 'r moeder was met de grootste van de twee waschmanden uit; 'r zusters kwamen 's Zaterdagsavonds nooit voor tienen thuis.

Ze zat in een genoegelijke verademing van zekere rust.

Het licht, onder de deukige, zwart-gelakte kap uit, lag, om de kern-schaduw der platte porceleinen peer, in een bochtige schijf over tafel en half over haar heen; achter haar stond het in grillige vakking over den tichelvloer en een eindweegs tegen den muur op.

'''t Was heel stil in 't keukentje; de buurmenschen van weerszij leken wel allemaal op Zaterdagavond-boodschappen uit; alleen klonk bij poozen, dof lang, als een gedempte donder, 't balrollen in de kegelbaan van de Hanekamp, de groote uitspanning, die om den hoek van 't Dijkje lag.

En friemel-plooiend de stof tusschen haar dunne vingertjes, begon juist het kind een zoom te leggen aan haar eerste blauwe schort, als er plotseling een driftig klink-rammelen ging aan het voordeurtje, en met een paar nijdig-wijde stappen Siens vrijer op den keuken-drempel stond.

„Is Sien uit?” vroeg hij barsch.

't Was een korte, zware jongen, met een rood, stevig gezicht, en met bolle blauwe oogen zonder veel wimpers.

Het kind was wel even geschrokken, maar gek, voor die Hein was ze nooit bang; „tjee,” lachte ze in 'r zelf, „kijkt ie weer drukke.”

„Is Sien er of niet?” herhaalde de jongen, kwaadaardiger nog dan de eerste maal.

„Nee, ze is uit,” zei het kind eindelijk.... „ze is al wel een uur uit,” zei ze nog achterna, toen haar lachertje bezonk; en de jongen, die al weg was, trok met een vloek het voordeurtje dreunend achter zich dicht.

„Tjee, die Sien!” dacht ze, „nou zal ze ruzie krijgen!” en door 'r kleine, groenig beslagen tandjes, gedrukt in de onderlip, haalde ze „ffff” de lucht op, terwijl ze, schoudertjes opgetrokken, even met bedenkelijke oogen groot-strak onderuit keek.... „Nou efijn” zei ze dan, en de nijvere handjes priegelden alweer aan het schortegoed, plooiend den zoom,

precies op het ruitje af, met 'r eene handje de vouwtjes opeen-voegend tusschen het telkens zich openende kneepje van de andere wijsvinger en duim.

Vijf minuten later was de jongen al weer terug, kwam nu bedaarder het keukentje binnen, tot bij de tafel, die warm het lamplicht in zijn gezicht opscheen.

„Zeg nou 's, Marietje, waar is Sien heen?" vroeg hij, probeerend zijn stem vriendelijk te maken.

Maar 't kind, niet denkend dat hij 't weer zijn kon, was bij 't klikken van de klink erger geschrokken dan de eerste maal, had instinctmatig het goed bijeen gepakt, de krant er over geslagen.

Schichtig trok ze haar schouders op.

„Toe, je weet 't wel," zei de jongen, „wanneer is ze dan uitgegaan?"

Het kind maakte eerst nog een schutterige beweging van niet-weten, zei dan plots:

„Ze hadden me getreiterd, toen ben ik naar boven geloopen, en toen ik weer beneden kwam, waren ze allemaal uit...."

„Zoo, had ze je getreiterd...." zei de jongen.

Ze haalde haar bonte schortegoed weer uit de krant, rolde die heen rond 't andere, om er gauw mee weg te kunnen, nam nu haar naaizak....

De jongen was op een stoel achter de tafel gaan zitten, keek met zijn felle, naakte oogen schril in de lampevlam, terwijl zijn gave, gevulde wangen van te hoogrood vleesch even zacht blonken op de koonen, en de kaken, fijn-blond-overdonsd, een glanzige schemer vingen over hun blakende kleur; onder z'n dun, wittig snorretje zat zijn rauw-roode mond met een kwade groef naar beneden getrokken.

'tKind vond hem raar en griezelig als altijd, maar ze had nu ook medelij met hem.

„Wou je wachten tot Sien thuis kwam?" vroeg ze, bedeesd voorkomend, „je ken wel wachten...."

Hij zei eerst niets, bleef in de lampe-vlam staren tot zijn oogen knipperden, keek dan naar 't kind, dat steelsgewijs naar hem keek.

„Je ken toch altijd zoo gek doen, Sprotje," zei hij op eens.... „zoo gek lachen.... maar je meent het niet kwaad."

Het kind, dat begonnen was 'r zoom-steekjes te leggen, bleef diep over haar werk gebogen zitten; ze vond 't niet aardig, dat hij 'r bij d'r scheldnaam noemde, maar hij deed 't zóó vrindelijk, dat 't toch wel prettig was. En te verlegen om op te kijken, zat ze bij zichzelf stil berouw te hebben, dat ze zoo leelijk over hem gedacht had, strakjes.

Een uitval van den jongen deed haar plotseling opschokken.

„Een kreng is je zuster.... een krèng!" snauwde hij, met zijn fellen kop vooruit naar de deuropening, zijn twee vuisten gebald op zijn knieën, „een groot kreng.... ze weet wel, dat ze zoo mooi is!"

Daar had je 't nou weer, dacht 't kind, nou was Sien weer mooi, die wilde, rooie Sien, met haar waaierige haren, die altijd zoo zuur rook, en zulke groote rare tanden had.... net een jodenkerkhof.... als die nou mooi was!

„Ik vin me zusters niks mooi," zei ze met een vies mondje.

De jongen keek haar goedig aan.... „Ant niet, maar Sien.... Sien is 'n mooie meid, Sprotje.... jezes, zoo'n mooie meid! Maar ze weet het te goed, ze heeft lak aan de jongens, ze kan d'r krijge zooveel ze maar wil. Na mijn weer 'n ander. Ze geeft er om geneen wat. Ze mot een jonge hebbe, die cente het...."

„Weet je wat ze nou wil," zei hij opeens vertrouwelijk over de tafel leunend, „ze wil 'n goue kettinkie van drievijvetwintig hebbe.... As ik de cente nou niet heb, ken ik toch zoo'n kettinkie nie koope.... en dan zeit ze maar, Jan Aalders zou 't wèl geve, en 'n andere dag weer, die jonge van Bertels zou 't wèl geve.... makkelijk genog, die z'n vader het de guldens maar voor 't opscheppe.... die kan mooi geve.... ik heb de cente niet...."

„Jij verdien nog nie veel, wel?" vroeg 't kind.

„Vijf gulde," zei de jongen. Hij zuchtte, en zijn rooie gezicht werd nog rooier.

„Vijf gulde, da's nie veel.... en da's wèl veel" zei nadenkend 't kind, met klem van spreken.

Dan, plotseling, moest ze lachen, omdat hij zoo'n kleur gekregen had.

„Toe," zei de jongen kregel, „begin nou niet weer.... doe nou niet zoo gek!"

„En jij dan?" had 't kind al gezegd voor ze 't wist; toen

bloosde ze zelf tot op 'r voorhoofd, en bukte snel weer over 'r werk.

Er was dan een lange stilte in het keukentje.

Zij, al priegel-pikkend, luisterde aandachtig, of moeder of Ant nog niet terug kwamen. Ze begon 't eng te vinden.

De jongen zat weer te staren in de lampevlam.... nou had-ie nog al z'n nieuwe boezeroen aangedaan met dà rood-zije koretje, en z'n goeie pak, omdat 't Zaterdagavond was.... lamme meid! Hij schoof z'n pet achterover, zoodat zijn kortgeknipt wit haar met een stijf-scheef kuifje er onder uit kwam plukken; dan wreef hij met zijn paarsig-roode hand langs z'n voorhoofd:

„'k Ben wel stapel, dat 'k hier zit te wachte," zei ie, maar hij bleef zitten.

„'k Ga 'n pot bier drinke," zei ie een tijdje later, maar hij bleef nòg al zitten.

Hij haalde een zwarte dikke sigaar uit z'n buiten-bovenzak, draaide 'm rond tusschen z'n lippen, bekeek 'm dan, stak 'm weer weg.

Het kind begon hard te verlangen, dat er nu een eind aan zou komen; ze was moe, en branderig in 'r gezicht, en rillerig tegelijk....

Het rustige onweer van de kegelbaan pomde nog altijd los met lange, zachte uitrommeling.... In de verte was het dof geruisch, als een eindelooze zucht door wijde eenzaamheden, van een trein; en een vaag gekrijt schreide dan op, vlood met een kort flauw fluitje.

„Kwamen ze nou maar thuis," dacht 't kind.

De jongen begon te schuiven op z'n stoel, wreef met z'n handen over z'n knieën....

„Je zou d'r.... je zou d'r...." barstte hij dan los. Maar hij hield zich in; dat kind had 'm toch niks gedaan.... en hij streek maar eens met z'n zwart-nagelige vinger over 'n hoekje van 't blauwe katoen, dat uit de krant piepte: „netjes," zei ie.... „fijn...."

„Pas op, pas op!" schrok het kind „'t is me goed van de bedeeling, op 't naaien."

„Fijn," zei de jongen nog eens, „maar licht, zal gauw vuil worde op 't fabriek."

„'k Gà niet naar 't fabriek," zei 't kind fel, met ronde schrikoogjes hem aankijkend.

„Zoo," zei de jongen alleen.

„'k Gà niet naar 't fabriek," zei 't kind nog eens, „'k ga dienen."

„Dienen is ook hard werken," kwam nu de jongen bij, „me zus het gediend, maar ze het 't niet kunne volhoue.... ze is nou op 't fabriek van de Lange... Waarom wou jij niet naar 't fabriek, Sprotje?"

Hij vroeg 't weer zacht-vriendelijk, in een soort ondergrondsche vertrouwelijkheid, omdat hij aldoor dat kind met zich gevoeld had, tegen Sien.

En het kind voelde wel de goedgezindheid van den jongen, begon zachtjes klagend te vertellen, dat zij zoo bang was voor 't fabriek, zoo vrééselijk bang.... : „altijd zoo'n leven om je heen, en allemaal tussche vreemde," ze ging haast huilen van moeie opwinding.... „allemaal vreemde, en zoo donker is 't er"... een holle angst brandde in r' stemmetje..., „en zoo donker, en altijd opzichters achter je aan, vort! vort! en overal groote wielen oeoe! rr! rr! rr!"

Het dunne armpje in 't spannend bruin merinos ging in een dollen rondzwaai door 't schaduw-en-licht van den lampeschijn... rr! rr! rr! haar oogjes stonden schril-dwaas in 't bleeke gezichtje...

Ze sidderde, kneep bang 'r handjes in elkaar, terwijl ze doorklaagde, wat kalmer weer, maar met in den klank der gemeten woorden de spanning nog van een onzeggelijken angst en afschuw: „en zoo zwart... en zoo smerig... en al de mannen, as die er uitkomme... ze zou'e je doodloope... ik droom er soms van ...altijd vloeke en lol..."

„Hoho maar," zei de jongen, die 'r als een gek had zitten aankijken, „die lol, die kunne ze wel op. Hard werken en 'n beetje verdienste..."

Toen schoot het kind opeens in haar plooi van plezierige oud-vrouwtjes-praat. Ze borg haar spullen in de krant, haar naaigerei in den sitszak, zat kleintjes gedoken, met kouwelijk 'r handjes kruiselings onder de oksels, doodmoe van den langen dag, van al de opwinding en al 't verdriet, haar oogjes slaperig flets, en diepe, blauwige kringetjes ingezakt boven het strakgespannen vel der jukbeenen.

„Een beétje verdienste... en een groot huishou'e," kwam ze zachtjes bij-femelen, „armoe lij'e... en dan worden 't sociale..."

„Niet allemaal," zei de jongen... „ikke niet."

„Jij dan niet... maar later... as ze getrouwd zijn..."

„En dán," zei de jongen, „'n werkman mag toch wel voor z'n rechte opkomme..."

Toen, met blinkende oogen en bebloosde wangen van den frisschen avondwind, kwam Sien binnen gevallen.

Ze ontstelde wel even, als ze Hein zag zitten, maar dadelijk was ze klaar met 'n brutaal-spottend:

„Nou, as jij liever met me zussie vrijt..."

De jongen stoof op! Zoo'n beest... nou dorst ze nog zoo te beginnen... had hij niet 'n uur op 'r loopen wachten?... een heel uur op en neer geloopen?... nou hier nog 'n uur zitten wachten...? Gemeen kreng!

Het kind, met wakker-geschrikte oogjes, was achteruit geschuurd, de stoof omver trappend, had 'r pak gegrepen, stond achter de tafel 't aan te zien... hoe dorst ze, die Sien, nou nog terug te schreeuwen..... en die stakkerd van 'n Hein, hij had toch gelijk... kijk-t-i paars worden in z'n gezicht.... en die astrante meid.... die was nou mooi, die meid! ....oogen waar je bang van werdt, en die ragebol van dat haar, en die tanden met dat tandvleesch allemaal bloot als ze lachte... nou lachte ze weer..... kijk nou... ze lacht 'm in z'n gezicht uit... en tjee, kijk die Hein nou woeiend worde... als-t-ie maar nie slaan ging, tjééee...!

Dan, klak, klak, vielen de luiken van 't kamerraam dicht, ...daar hadt je moeder!

Sien, Hein 'r achterna, 't kamertje door, liep in 't portaaltje de vrouw tegen 't lijf...

„Heila! waar mot jij na toe? baasde die ruw; maar Sien, dol, gilde van lol en angst door elkaar, „hij slaat me! help! hij slaat me!" en rende door de open deur het dijkje op.

En Hein, die even had willen gaan sussen: „Hoor nou, vrouw Plas..." razend 'r achterna... „Sien! toe nou, Sien!" hoorde 't kind hem nog roepen.

„Wel voor den donder," gromde de moeder, die 'r leege mand ijlings neerzette, de volle greep.

„Ben jij daar, Merie?"

„Ja moeder."

Maar ze haastte zich al 't portaal door, de twee achteraan, de deuren openlatend.

Even klonken nog hooge stemmen langs het dijkwegje, dan lag het huisje leeg-stil in huivere holheid.

„Hu!” zuchtte ’t kind door ’n rillertje heen: „zullie liever dan ik!”

Wat verwezen was ze op den stoel bij de kamerdeur gaan zitten, voelde dan weer, in de nacht-kilte, de rillingen over haar pijnlijke ruggetje loopen; haar oogjes staken van de slaap.

Haar pak had ze nog op schoot; dat ging ze eerst voor, op den stoel bij ’t bedstee-deurtje leggen. Dan kwam zij de lamp van de keukentafel halen, droeg ’m met twee handen, voorzichtig over het drempeltje stappend, op de tafel voor ’t raam... hèèè, daar lag die rol gordijnen nou... die nare Sien ook... en „ffff” zoog ze de lucht weer door ’r tanden: de voordeur stond open...!

Op ’r teenen sloop ze om langs den muur, leunde tegen de post van ’t kamerdeurtje, en helde met ’r uitgestrekte arm ’t portaaltje in... Net bereikte ’r hand de voordeur... met twee vingertoppen trok ze ’m moeielijk aan, keek even huiverig naar buiten — ’t was koud... nachtvorsten... dacht ze — en duwde ’m zachtjes, gauw, in ’t slot. Ook de kamerdeur sloot ze goed, ging dan de bedsteedeurtjes openzetten.

Van binnen waren die, als het achterbeschot en de beddeplank, donker gras-groen geverfd. Daartusschen, als in een groen-afgeschut kamertje, den stoel met haar pak tegen het voeteneind-deurtje naast zich, voelde ze zich veilig, ging zich snel uitkleeden.

’t Bruine merinos-jakje, met de lichtere lapjes op de ellebogen en onder de oksels, wou nooit dan met omzichtig en stroef trekken uit; dan hing ze ’t over de stoel-leuning als over een kapstokje; ’t rokje was al uitgegleden... de grijsen-blauwen baaien onderrok zakte na; ze stapte er uit, en stopte ze zorgvuldig in om haar kostelijke pak.

De laarzen waren gauw losgeveterd, de roodbruine kousen afgestroopt en omgetrokken.

En nu, vaal-wit schimmetje in ’r groen-schemerige hoekje buiten den lampe-schijn, stond ze op ’r bleeke voetjes voor de bedstee, die kleine Sprot... ’t Staartje, langs het dunne bruinige halsje, puntte neer over het witte keper, dat ’r

smalle lijfje omspande; uit de halflange mouwen van dat borstrokje pijpten de magere armen; en sluik om 'r heupjes weg, viel plooiend 'r gestreept wit-katoenen onderbroekje tot laag op de dunne kuiten.

Even stond ze zoo, 't kippevel op 'r armpjes... sloeg het dek open; dan, met een geeuwtje draaide ze zich om naar de kamer toe, tilde zich op de bedstee-rand, en met 't zelfde vieze vissche-snoetje, dat ze elken avond trok, als ze in bed kwam, wipte ze om, en schoof zich op haar plekje tegen het keukenbeschot.

Maar slapen kon ze niet... hè, als ze nou later us 'n groote dienst had, en ze had 'r eigen bed, een open ledikantje met lekker beddegoed, op een lief zolderkamertje,... en d'r eigen kastje... als er nou maar gauw een dienstje kwàm, al was 't dan maar voor dagmeisje 't eerste jaar... En zoo dwaalden al 'r zorgjes 'r door 't hoofd... de achteveertig stuivers... wat er Maandag voor werk zou zijn... of ze nog wat mee zou krijgen van 't ringen naaien van dien middag....

Dan dacht ze er aan, dat 't morgen Zondag was... het witte kerkje zou wel vol zon staan... in de zijbanken, waar behalve zij nog maar twee of drie menschen zaten, in haar hoekje dat de stovenzetster 'r altijd gaf, zou ze wegduiken in den koesterenden groen-gouden schemer van het toegehaalde saaien gordijn... als ze noù nog 's een nieuwe jurk had om aan te trekken... ze zou maar vroeg gaan... lang het orgel hooren voor domeni binnen kwam, het orgel, waarin zoo'n heerlijk-zacht fluitje kon kwinkeleeren... en zoo sliep ze in.

M. Scharten—Antink.

Parijs, Juli—Nov., 1904.

(*Slot volgt.*)

SONNETTEN.

I.

UREN.

Wat zal mijn ziel van ál die lente-azuren,
Van al die regenbleeke en zomergouden
En purp'ren ure' op heuv'len en in wouden,
Waar laaien rood Octobers vreugde-vuren,
Wat zal mijn ziel ten lest wel overhouden?
— Een vaag herdenken aan verwellekte uren?
— Neen, wijze bij, kwam blij zij honig puren
Uit de urenkelken, die zich openvouwden.

Wen vreugdeblauwe en vredeblanke dagen
Voor 't klankloos hart al lang in 't niet verzonken,
Zal, veil'ge buit in blonde korf gedragen,
Mijn lied mijn ziel nog toovren droomendronken,
Lijk honig zoet en zilt lijk tranenvlagen
En glanzend hel lijk dauw vol zonnevonken.

II.

VERBLEEKTE BRIEVEN.

Verbleekte brieven, welke rozebladen,
Die bevend zweve' uit Liefde's rozentuin
En vallen stil in 't mul fluweel der paden,
Waar 't vreemde licht komt weene' op aardebruin...

Gewonde vlinders, die nog even baden
In wazige avondkleuren, wolkenpuin
Van hemelepaleizen, vleugelwaden
Van droome' aan 't kweele' in Boom des Levens tuin...

Ze kweelen teed'r, als wondervoogle' aan 't lokken
Naar ver verleden, met hun zoet gezing...

Ze sneeuwen loom, als bleekgetinte vlokken,
Bij verven-sterven, waar de zon verging,
Wen vroom doortrilt de klank van verre klokken
Het smeltend rood van leste erinnering...

III.

STILTE.

Eén vinger op de lippen, sta ik stil
En houd mijn adem in... De blanke poort
Van 't sneeuwpaleis kon, door éen enkel woord,
Dat welt en zwelt en naar mijn lippen wil,
Instorten. — 'k Schrijd in heilig zwijgen voort.
De wanden, blindend-blank en ijzig-kil,
Ontwij' geen fluist'ren... Of demonengril
Of godsgebod, toch, zelfgekozen moord.

O kalme blanke tempel! blijf bestaan,
Dat stil mijn Ziel er kniele eerbiedig zacht,
In licht azuur van sneeuw in wintermaan...

Tot plots zóo luid mijn wilde wanhoop lacht
Dat sneeuwbedolven, eenzaam, moet vergaan
Mijn arme Ziel in godverlaten nacht.

IV.

DROOMEN.

1.

Hol klonk mijn tred, in stormdoorklaagden nacht,
Verstorend stilte als van een kathedraal
Der gothisch-grootsche hooge bogenzaal,
Waar, op een parelmoeren praalbed, lag 't
Lijk van een grijzaard, zilv'r-omlokt het vaal,
Verheven aanschijn — als van éen die lacht,
In eed'len droom, omspeelde een glimlach zacht
Zijn bleeke lippen voor de laatste maal.

Plots trad mijn lief, — 'k herkende al ver dien stap, —
Tot waar ik stond, bevangen, bang en bleek.
In plechtig zwijgen, langs de wenteltrap,
Daalden wij, dragend saam dat lijk.... De éen keek
Niet d'ander in 't gelaat, wij daalden rap...
Doch 't werd zóo zwaar dat 'k onder 't wicht bezweek.

2.

Ik stond aan d' ingang van een donk're grot
En zag, mij wonk, in wolkensomber kleed,
De bleeke hand gestrekt in plechtig-breed
Gebaar, mijn zuster, die nu rust in God.

Wel kalm verheven boven levensleed,
Maar weemoedsbleek van weene' om 't wreede lot
En rond de lippen, stom door Gods verbod,
Den wijzen lach van wie 't mysterie weet.

En huiv'rend volgde ik door de duist're poort
— Naar eeuwig Niet of Hel of Paradijs? —
Doch zonder omzien leidde zij mij voort
Langs vele grave' en, leunend tegen 't grijs
Der kruisen stonde' er ál mijn dooden... 't Woord
Zwijmde op mijn lippen en mijn bloed werd ijs.

V.

IN WERELDS WINTERWOUD.

Ik zie mijn Ziel in Werelds winterwoud,
Verdoold klein kind, dat op de knieën viel,
Om God te vragen of het hem geviel
Haar 't pad te wijze' en vroom de handen vouwt.

Wild vlokt de sneeuw op 't kindje in stil gekniel,
Haar hemdje blank laat bloot haar voetjes koud.
Waaróm die straf? vond God haar dan zóo stout?
Verwonderd-droef zijn de oogen van mijn Ziel.

Was dat de roepstem van haar moeder niet,
Het woud doorbevende als een weeëklacht
Om wie ze alleen, in 't leven, achterliet?

Of vleugelruischt een engel door den nacht,
Met vedelspel en hemelteeder lied?
Mijn Ziel houdt d' adem in en wacht... en wacht...

VI.

IN 'T BLANK PALEIS.

Omringd van lommerdonkere afgronddiepe grachten,
Waar drijven blank de zwanen van mijn eenzaamheid,
Omruischt van hooge droomeboomen, waar altijd
Roekoeën zoet de droeve duiven van mijn klachten,
Heb ik mijn zingend Zelf een rein paleis bereid,
Vol schilderije' en beelden van mijn droomgedachten,
Waar duizend lied'ren, snelle trouwe slaven, wachten
Mijn wenke' en brengen ver den last hun opgeleid.

De pauwen van mijn trots, rondom d' ivoren toren,
De reeën van mijn schroom zijn veilig, dolende elf
Noch zwevende engel kan hun heiligdom verstoren.
Doch ziek verkwijnt mijn Ziel in 't onderaardsch gewelf.
Zij wringt de hande' en roept tot God... Zal God haar hooren,
Haar leiden tot haar plaats, de troonzaal van mijn Zelf?

VII.

VERLANGEN.

Mijn diep verlangen is het Vat der Danaïden:
Ik tracht vergeefs het vol te storten met mijn zangen.
Wel drinkt de dorre dorst van onvervuld verlangen
Ze gretig in, doch laat ze in ijlen damp verzieden.

Mijn slaven leegen slanke amforen, heel den langen
Eindloozen dag met ál zijn ure' en áltijd spieden
Ze of 't water stijgt — en altijd zien zij 't water vlieden.
Hun handen beven moe, hun starende oogen bangen.

Ik vul de amforen met mijn woorden, zonder hopen,
Zoo moedeloos en loom, een droeve bleeke bronvrouw...

Mijn hoop, een leeuwrik blij, die zag den hemel open
— Een blauwe droomenzee — en zingend naar de zon wou,
Om 't vrome vleugelpaar in hoog azuur te doopen,
Mijn lieve leeuwrik is verdwenen — dood of ontrouw?

VIII.

TROTS.

Ik heb altijd mijn leed alleen gedragen,
Met heldere ooge' en strenggesloten mond,
Gelijk de heldeknaap, die weelde vond
In 't onder kleurig kleed verborgen knagen
Van 't wreede beest, dat op zijn borst hij bond.
Trots sprak tot Leed, dat koen hem uit kwam dagen:
— „Leed, geef me uw lied en 'k draag u ál mijn dagen."
Leed sloot met Trots een onverbreekbren bond.

Nu leidt mijn Leed, dat andren laaft met tranen,
Tot, zoelbesproeid, hun ziel weer bloeien gaat,
Mijn tranen weg langs onvermoede banen
En laat ze nooit bevloeien mijn gelaat.
Als paerlen, die onecht de menschen wanen
— Zoo vele! — blinken ze op mijn blank gewaad.

IX.

LIED.

Mijn Liefde sloeg haar sluier voor 't gelaat
En weende, wijl mijn Lied nog zong van leed.
— „Neen, ween niet, Liefde, alsof ik u verweet
Dat gij mijn Lied van weedom klagen laat!"

Met strengen Wil hield droeve Ziel beraad.
— „Verbied uw Lied te zingen als het deed!
Bekroond met roze', in vroolijk rozekleed,
Leer 't kweelen blij van weelde in jubelmaat."

Doch wild aan flarden reet het rozerood
Gewaad, dat Wil in hoon haar gaf, mijn Lied,
Doch nam de rozen, die mijn Ziel haar bood.

— „Wel kan ik zwijgen, veinzen kan ik niet!"
Sprak trotsch mijn Lied, ontplooide 'r vleugle' en vlood...
En 'k raap de rozen, die zij vallen liet.

Hélène Lapidoth—Swarth.

HET YELLOWSTONE-PARK.

I.

HET PARK EN DE WARME BRONNEN.

Het Yellowstone National Park is wellicht de meest merkwaardige plek in Amerika. Het is de hoogste plaats in het Rotsgebergte, de top van de wereld, zooals de Indianen het noemden. Tegelijkertijd is het de plaats, waar de inwendige warmte der aarde het dichtst bij de oppervlakte komt en hare werking het meest doet gevoelen. Weliswaar zijn er thans geen eigenlijke vulkanische uitbarstingen meer, maar in geologisch kort geleden tijden zijn deze hier veelvuldig geweest, en hare producten vormen de grondstof waaruit het landschap is opgebouwd. Thans vertoont zich de macht der centrale hitte in warme bronnen en geysers en al haar talrijke tusschenvormen en verscheidenheden. Nagenoeg het geheele park is als bezaaid met zulke plekken, waar de hitte der diepte een uitweg vindt. Hier en daar zijn de spleten en gaten en bronnen zóó dicht bij elkander opgehoopt, dat zij groote groepen vormen, vele honderden van zulke openingen omvattend. Zij bedekken dan de geheele oppervlakte van een dal, of de helling van een berg. In het eerste geval spreekt men van geyser-bassins; tot het tweede behooren de brullende berg of Roaring mountain, en de travertijn-rotsen van Mammoth Hot Springs.

Even nobel als de natuur, toont zich hier ook de menschelijke geest. Het Amerikaansche volk heeft deze geheele landstreek, meer dan 3000 vierkante mijlen omvattend, gemaakt tot een park, d. w. z. tot een plaats, waar industrie en landbouw

buitengesloten zijn, en waar de natuur zooveel mogelijk ongeschonden bewaard moet blijven. De trotsche en zielsverheffende natuurverschijnselen mogen niet aan gewone doeleinden dienstbaar gemaakt worden, de groote bronnen van mechanische kracht, die zij in zich sluiten, mogen niet voor het voordeel van enkelen worden gebruikt. Het park moet ten allen tijde en uitsluitend bestemd blijven „for the benefit and the enjoyment of the people", zooals het eerste artikel van de stichtingswet luidt en zooals het in steenen letters boven de poort aan den ingang bij Gardiner gegrift is.

Voorloopig dient het park nog meer voor „the enjoyment" dan wel voor het nut van het volk. Tenminste op den gewonen toer krijgt men niet den indruk, dat het verhevene der natuurverschijnselen de Amerikanen bizonder treft, noch dat zij door de beschouwing dier verschijnselen tot een dieper inzicht in de hoofdlijnen van de geschiedenis dezer aarde trachten door te dringen. Het leven in de fijne hooge lucht en de heerlijke omgeving der dennebosschen is hun de hoofdzaak, en daarvan wordt veelvuldig gebruik gemaakt. De gewone toer, die minstens zes dagen duurt, wordt jaarlijks door 10,000 personen van elken leeftijd en van elken rang en stand gemaakt. Daarenboven kampeeren ongetelde aantallen gedurende den zomer overal in de bosschen en trekken met eigen wagens rond. Deels om hun daarbij behulpzaam te zijn en deels met het oog op het brandgevaar, dat zeer groot is, heeft het landsbestuur overal aan de wegen door wegwijzers en borden de goede kampeerplaatsen aangewezen, en op andere schijnbaar geschikte plaatsen verboden tenten op te slaan.

De geysers en de warme bronnen zijn voor de meesten nog slechts curiositeiten, die geen verder belang inboezemen en spoedig eentonig worden; de rotsen treffen hen door hunne steilheid en de grootte der neergestorte blokken, maar op het verschil in bouw wordt weinig gelet. Toch heeft de geheele streek zijn merkwaardigheid voor een groot deel er aan te danken, dat de bergen oude lavastroomen zijn, die over krijtachtige gesteenten heen vloeiden, en dat met de lava andere vulkanische gesteenten afgezet werden. Zoowel in de groote trekken van het landschap als hier en daar in de onbedekte rotsen kan men dit duidelijk zien.

Waarom aan deze landstreek de naam van park gegeven

is, is niet duidelijk. Want het is er verre vandaan, dat het op een park zou gelijken, of zelfs dat men zou willen trachten, het allengs in die richting te verbeteren. Integendeel, men wenscht juist de woeste en vrije natuur te bewaren. Zwitserland, met zijn goed verzorgde bosschen, gelijkt veel meer op een park dan Yellowstone, waar de afwezigheid van de zorgen der menschen juist het beoogde doel is. Ook is de naam park juist niet geschikt om een denkbeeld van de grootte van deze streek te geven. Men reist er zes dagen lang in wagens op goede wegen rond, en kan dan nog maar een zeer klein gedeelte van de geheele uitgestrektheid bezoeken.

Natuurlijk zou een ongerepte toestand het bosch ontoegankelijk maken en het genot er van beperken tot slechts zeer enkelen. Vandaar dat de regeering voor een stel van goede rijwegen gezorgd heeft en dat een vereeniging zich de oprichting en exploitatie van het vereischte aantal hôtels en van de vervoermiddelen tot taak heeft gesteld. Voortdurend worden verbeteringen aangebracht en worden hier nieuwe bruggen gebouwd en ginds de bochten en hellingen der wegen door den aanleg van nieuwe gedeelten vereffend.

Huizen mogen in het park overigens niet gebouwd worden en alleen nabij den heuvel der Mammoth Hot Springs, het hoofdstation van de gewone toeristenreis, en tevens het eerste station dat men met de rijtuigen bereikt, is voor militaire doeleinden een dorp aangelegd. De bezetting bestaat uit twee compagnieën ruiterij, waarvan de manschappen door het geheele park als politie dienst doen, zorgende, dat met vuur voorzichtig worde omgegaan, dat geen overblijfselen van gebruikte maaltijden of van nachtverblijven het park ontsieren en dat aan de gewrochten der natuur geen balddadige handen of geen verzamelaars van curiositeiten afbreuk doen. Om dit laatste doel nog beter te bereiken, zijn in de nabijheid van enkele hôtels kleine winkeltjes opgericht, waar natuurvoorwerpen kunnen worden gekocht. Het is een zeer bekende eigenschap der bronnen, om hetzij kalk, hetzij kiezel af te zetten, en zoo dus kleine voorwerpen daarin worden gelegd, worden zij allengs met een dun laagje van deze stoffen overtrokken. Takken en naalden van dennen kan men zoo vinden, maar ook kunstmatige voorwerpen worden evenzoo omkorst, en onder deze geven de Amerikanen vooral aan mono-

grammen de voorkeur. Op deze incrustatie, de wijze waarop zij plaats vindt en het aandeel dat zij aan het onstaan der heuvels rondom de bronnen in den loop der tijden gehad heeft, kom ik trouwens later uitvoerig terug.

Het klimaat van het park is, zooals men dit van een zoo hoog gelegen landstreek mag verwachten. Gedurende drie vierde gedeelten van het jaar is het diep met sneeuw bedekt en zoo goed als ontoegankelijk, zelfs vinden de herten en antilopen er dan dikwijls slechts met groote moeite hun voedsel. Gedurende de overige drie maanden is het klimaat dat van de hooge alpen, een zuivere frissche lucht en een heldere hemel, afgewisseld met hevige onweersbuien, die naar mijne zeer korte ervaring vooral rondom Mammoth Hot Springs zeer talrijk zijn. Trouwens de bergtop, waar rondom zij zich voornamelijk ontladen, draagt den naam van Electric Peak. Twee malen ben ik daar omstreeks 24 uren geweest, en in dien tijd heb ik drie zware onweersbuien met plasregens bijgewoond.

De koude en de korte duur van den zomer maken de streek voor landbouw onbruikbaar. Als men er voor de hôtels groenten wil telen, moet dit in kassen gebeuren. Ook het hout is voor het grootste gedeelte als timmerhout ongeschikt. De dennebosschen, die alle hellingen en verreweg het grootste deel der vlakten en valleien bedekken, bestaan maar uit één soort van den, den Pinus contorta var: Murrayana, die hier gewoonlijk black pine genoemd wordt. Deze naam is ontleend aan de zwarte bosschen die hij vormt. Hij heet ook wel lodge pine of pole pine, aanduidende dat men van de stammen huizen kan bouwen zonder ze tot planken te zagen, of dat men de stammen voor telegraafpalen en andere dergelijke doeleinden kan gebruiken. Maar het verdere gebruik beperkt zich tot het nut als brandstof. Daarentegen komen er hier en daar, en vooral in het noordelijk gedeelte, twee soorten van sparren voor, die voor timmerhout geschikt zijn. Het zijn de douglas-spar en de balsam-spar (*Pseudotsuga Douglasii* en *Abies alpina*); ik zag ze in de bosschen rondom Mammoth Hot Springs in groot aantal en in prachtige exemplaren, doch elders meest zeer verspreid en zeldzaam. Maar misschien zijn de meeste op de voor toeristen toegankelijke plaatsen reeds weggehaald voor de constructie van de bruggen en de hôtels.

In vroegere tijden was deze ontoegankelijke landstreek zoo goed als onbewoond. De Indianen hadden voor den top der wereld een diep ontzag en begaven zich in deze streek, waar de natuurverschijnselen hun vrees inboezemden, slechts zeldzaam. Wel zijn door de hoofddalen hun voetpaden gevonden, en volgen de tegenwoordige rijwegen meestal zulke oude „Indian Trails", maar het is een bekend feit, dat in de tijden van de eigenlijke ontdekking van het park, nog geen 40 jaar geleden, het zoo goed als onmogelijk was indiaansche gidsen te vinden, die werkelijk overal den weg wisten. En het bleek dat deze gidsen bij het aanschouwen der geijsers nog meer verbaasd en ontdaan waren dan de blanke natuuronderzoekers. Slechts een vreesachtige stam van de Shoshone-Indianen, de schaap-eters of Tukuarika, trok zich hier terug, maar ook zij kenden de geijsers niet.

De Indianen gaven aan de geheele streek den naam van de hoofdrivier, die er doorstroomt, en aan deze een naam, ontleend aan de kleur der rotsen in de canyons of ravijnen. Deze kleur is dikwijls helder geel, en uit het gele nu eens in het roode dan weer in het grijze spelend. In het Grand-Canyon van de Yellowstone-rivier, waar men een uur langs de naakte rotswanden wandelt en de rivier, tusschen de windingen, hier en daar op groote diepte en als zeer in de verte onder zich ziet, is dit kleurenspel bizonder treffend. De indiaansche term voor Rock Yellow rivier is Mitsiadazi, in een der Siouxtalen, en vandaar stammen de tegenwoordige namen van Yellowstone-rivier en Yellowstone-park af.

Het park is geen eigenlijk bergland zooals Zwitserland. Ook mist het de sneeuwbergen. Het in een hoog plateau, doortrokken met lage heuvelen, die meest geheel met bosch bedekt, doch op steile hellingen en langs de doorsnijdingen der beeken dikwijls rotsachtig en dan zeer schilderachtig zijn. Slechts hier en daar vindt men enkele hoogere toppen, en onder deze is de Mount Washburn, een halve dag reizen van het Hôtel der Mammoth Hot Springs gelegen, de voornaamste. Rondom is het park door hoogere gebergten omgeven, die ten deele buiten, doch ten deele ook binnen zijne wettelijke grenzen liggen. Deze omgeving geeft overal, waar het uitzicht niet door boomen of heuvelen belemmerd is, iets bizonder aantrekkelijks aan het landschap. Het allerfraaist is

dit, als men op het uitgestrekte meer, dat de Yellowstone-rivier ongeveer in het midden van het park vormt, met de boot van de zuidelijke naar de noordwestelijke punt overvaart. Overal achter de groene bergen ziet men dan de kale toppen uitsteken. In het oosten de lange keten der Absaroka-mountains; in het zuiden de dubbele top der Teton-bergen en aan de overige zijden hier en daar lagere gebergten. Het zijn wel geen sneeuwtoppen, maar in de hoogste dalen en ravijnen lagen toch omstreeks half Augustus nog talrijke uitgestrekte sneeuwvelden, langzaam afsmeltend en den oorsprong gevend aan talrijke beeken, die bruischend en schuimend door het park trekken, om zich ten slotte grootendeels in de Yellowstone-rivier te vereenigen. Het plateau ligt in het hart van het Rotsgebergte, en wordt als een typisch gedeelte daarvan beschouwd. Het is een streek waar veel regen en veel sneeuw vallen, en vormt daardoor een groene en bloemrijke oase te midden van de dorre wildernissen, de door watergebrek onbebouwbare „semiarid regions" van het Westen. Het ligt nagenoeg geheel in den staat Wyoming, met een paar smalle grensstrooken, die in Montana en in Idaho vallen. Trouwens het eerste wat de aandacht der toeristen na het binnenrijden door de ingangspoort treft is, omstreeks een half uur verder, de grenspaal, die aanwijst waar men uit het gebied van Montana in dat van Wyoming overgaat.

De plantengroei van de omgevende woestijnen zet zich voor een deel op de hellingen van het park voort, waar deze van bosch ontbloot zijn. Zij vertoonen dan de eigenaardige grijsgrauwe kleur, die in zoo hooge mate tot het onaantrekkelijk karakter der wildernissen bijdraagt. Overal groeien de lage heestertjes van den Sage-brush (*Artemisia tridentata* e.a. soorten), die uiterst algemeene, zonderlinge en nuttelooze plant, zooals zij zoo gaarne genoemd wordt. Elk grijs bundeltje staat afzonderlijk, en uit de verte gezien heeft een vlakte of een helling daardoor een gevlekt aanzien. Dit is zóó kenmerkend, dat men zelfs op groote afstanden den Sage-brush gemakkelijk herkennen kan. Onwillekeurig rijst de vraag of die Sage-brush en de andere woestijnplanten die met haar samengaan, oorspronkelijk uit de woestijn naar het park, of uit de bosschen van het park naar de woestijn gegaan is. Maar op de bespreking van die vraag, die met

tal van punten omtrent de verspreiding der planten en haar gemeenschappelijke afstamming samenhangt, mag ik hier niet ingaan.

Op den bezoeker maakt de oase den indruk van een toevluchtsoord voor planten en dieren. Daar vinden vele, en daaronder de fraaiste en belangrijkste, wat hun elders ontzegd wordt. Over de planten zal ik later het een en ander mededeelen, maar het zal vermoedelijk velen mijner lezers belang inboezemen hier het een en ander omtrent de grootere dieren te vernemen. Daarbij moet men echter een onderscheid maken tusschen de opgaven in de gewone gidsboeken voor het park, en dat, wat de toerist werkelijk te zien krijgt. Onder de groote soorten verdienen vooral de bisons genoemd te worden, daar zij alleen hier nog werkelijk in het wild voorkomen. Evenals elders, zijn zij door hun woeste en weinig slimme natuur tot uitsterven veroordeeld, en het landsbestuur is op maatregelen bedacht om ze, door middel van omheiningen, des winters te dwingen op plaatsen te te blijven, waar de sneeuw niet zoo diep ligt, en het gras dus voor hen bereikbaar is. Ook heeft men op het Dot-island in het Yellowstone meer een troepje bisons ingevoerd met het doel om deze later, na genoegzame harding en vermenigvuldiging, des zomers vrij in de bosschen te laten zwerven. Behalve dit troepje, dat tijdens mijn bezoek uit een familie van een zestal exemplaren bestond, ziet de toerist natuurlijk geen bisons. En hetzelfde is het geval met de „elk" of eland, waarvan ik ook slechts het half dozijn exemplaren in het park op Dot-island zag. Men ziet de bisons en de elanden hier juist even goed en even natuurlijk als in den dierentuin te Amsterdam — afgezien van de omgeving.

Volgens Chittenden's uitvoerig handboek over het park, dat in de meeste hôtels te koop aangeboden wordt, zijn bevers overvloedig in al de stroomen en zijn de door hen uitgevoerde bouwkundige werken overal te zien. Feitelijk wijst de gids u op den geheelen tocht op ééne plaats, die dan ook „beaver-lake" heet, twee beverwoningen en een langen dam, die zigzagsgewijze dwars door den tot een meertje verbreeden stroom heen gebouwd is. Maar de dam is 16 jaren oud, en of de woningen nog bewoond zijn, wist niemand ons te vertellen.

Omstreeks het jaar 1830 zijn de bevers, die vroeger zeer talrijk waren, in deze en de aangrenzende streken nagenoeg uitgeroeid. Het was in den tijd van de oprichting en de krachtigste werkzaamheid der bontmaatschappijen, die in scherpe rivaliteit alle bevers lieten vangen, die slechts te bemachtigen waren. Moge hierdoor ook al een der meest belangwekkende trekken van het landschap naar het schijnt voor goed verloren zijn, zoo moet men aan de andere zijde niet vergeten, dat de eigenlijke ontdekking van de wonderen der streek het gevolg is geweest van de onvermoeide en niets-ontziende tochten der beverjagers. Het was de eerste ontdekking van geysers en warme bronnen, van Canyons en landschapsschoonheden, die in Amerika bekend werd. Opgesierd met de verhalen die een rijke verbeelding en een onnauwkeurig geheugen rondom deze wonderen deden ontstaan, vonden de mededeelingen geen geloof. Toch waren zij de eerste bron van de kennis en de prikkel die tot latere, meer op onderzoek gerichte tochten en ten slotte tot de reserveering van het terrein als park aanleiding gaf.

Een enkel verhaal moge een denkbeeld van deze overdrijving geven. Het is de eerste beschrijving van rotsen van vulcanisch glas, en wel van de rots, die thans Obsidiaancliff heet. Dit gesteente glinstert als glas, maar is gitzwart en ondoorzichtig. Een beverjager bevond zich in de nabijheid, maar zag de rots van glas niet. Daarentegen zag hij een hert, en schoot er op. Zeker van zijn schot, was hij ten hoogste verbaasd dat het hert kalm bleef grazen, en het schot niet eens scheen gemerkt te hebben. Hij schoot nog een paar malen, doch met hetzelfde gevolg. Toen wilde hij dichter bij gaan, maar stuitte tegen een glazen rotswand, waarachter het hert volkomen veilig was en waarop zijn kogels waren afgestuit.

Natuurlijk vond dit verhaal geen geloof, ofschoon de Amerikanen anders lichtgeloovig genoeg zijn. Zoo vond een bewering dat het obsidiaan, omdat het zoo zwart is als steenkool, ook even goed moet branden, bij mijne reisgenooten vrij algemeen bijval en werd ten minste niet tegengesproken, totdat een ander lid van het gezelschap verklaarde dat het woord obsidiaan toch een andere klank had dan steenkool en dus ook wel wat anders beteekenen zou.

Van groote dieren ziet de toerist alleen de beren en de herten. De herten trekken in kudden rond, evenals in vele europeesche bosschen. Menigmaal zag ik ze, nu eens enkele, dan weer meer. De beren daarentegen worden u op eigenaardige wijze vertoond. Bij elk hotel, behalve bij dat van Mammoth Hot Springs, is daartoe een bepaalde plaats bestemd, nu eens een klein dal, dan weer een open plek in een bosch. Hier worden al de geledigde blikjes en al de overige afval van het hôtel gebracht, en de beren komen des avonds zoeken, of daarin nog eenige lekkernij voor hen te vinden is. Op behoorlijken, maar vrij kleinen afstand is een ijzerdraad gespannen, en daarachter staan banken voor de toeristen om te zitten kijken. Schuw en bang komen de beren, omstreeks zeven of acht uur des avonds, een voor een uit het bosch te voorschijn, gaan op hun achterpooten staan en kijken overal rond of alles veilig is. Treft men luidruchtige reisgenooten, dan krijgt men niet veel te zien, daar de beren weldra omkeeren en naar het bosch teruggaan. Zochten zij de blikjes door, en vonden zij wat hun beviel, dan verkondigden zij dit door een luid gebrul; een zag ik er met een groot stuk in den bek snel den heuvel oploopen en in het bosch verdwijnen. Een ander klauterde in een boom en genoot daar klaarblijkelijk nog eens van het gevondene. Een moeder kwam met haar jong, beide gingen op de achterpooten staan om rond te kijken, en het was grappig om te zien hoe het jong de moeder in alles nadeed. Wel driemaal vonden zij het onveilig en gingen naar het bosch terug, eindelijk verstoutten zij zich en gingen eerst behoedzaam, daarna snel, den heuvel af naar de blikjes. Een oudere beer, die daar bezig was, misschien wel de vader, maakte toen voor hen plaats en ging om den hoop rondwandelen. Zoo kan men, na het middagmaal gebruikt te hebben, de levenswijze der beren, alhoewel onder zeer eigenaardige omstandigheden, uitvoerig gadeslaan. Maar hoewel ik een paar wandelingen door de bosschen gemaakt heb, ben ik er daar natuurlijk geen tegengekomen.

Een enkele slang heb ik gezien en hier en daar op de rotsen een woodchuck, ook wel groundhog genoemd, een dier als een wombat, kruipende in of uit zijn hol. Algemeen zijn eigenlijk alleen eekhoorntjes, zoowel de bruine soort die

op de boomen leeft, als de grijze, die met vier overlangsche zwarte strepen over kop en rug versierd is, als gevolg zegt men van de vier vingers van een godheid, die eenmaal trachtte dit onrustige dier tot rust te brengen. Maar het is nog altijd even onrustig en snelt over en langs de wegen. Ik zag ze in groot aantal, op één dag zelfs bijna honderd. Zij zijn door de wet volkomen beschermd en dus volstrekt niet vreesachtig, en ik kon ze herhaaldelijk van vlak nabij gadeslaan. Nieuwsgierig zitten zij, rechtop, aan den weg naar de voorbijgaande rijtuigen te kijken, met een pakje wortels of vruchten in hun voorpooten. Dikwijls ziet men ze hun holen in den grond opzoeken en daarin verdwijnen. Dicht naast mij, in het bosch bij de Mammoth Hot Springs, zat een roode eekhoorn te knagen aan een groenen dennekegel, een vrij grooten van den Pinus flexilis, zoo groot ongeveer als die van onze zeedennen, maar niet zoo hard. Soms sprong hij op, met den kegel in zijn handen, ging dan weer zitten, en het was aardig om te zien hoe hij den kegel ronddraaide om de zaden te vinden. Eindelijk sprong hij op een tak en verdween, met groote sprongen van boom tot boom overwippende.

Over leeuwen en andere verscheurende dieren, die de gidsboeken u opnoemen, zal ik maar niet spreken; die leven in de ontoegankelijke gedeelten der hoogere bergen, en men ziet ze natuurlijk nooit. Van visschen wekken alleen de trouts of forellen groote belangstelling, daar men ze in het heldere water der stroomen, — en op tafel — bijna elken dag zien kan. Het visschen is geoorloofd en behoort tot de voornaamste genoegens van het leven in het park.

Een punt van belangstelling, dat echter op de kaart beter zichtbaar is dan in de werkelijkheid, is de „Continental divide". Dit is de lijn die men trekken kan tusschen de oorsprongsplaatsen van alle beken, wier water naar den Atlantischen oceaan vloeit en van al die, welke naar den Pacific Ocean uitwateren. De gewone toeristentocht ligt op het atlantische gedeelte van het gebergte, met uitzondering van een paar uren, die men aan de andere zijde rijdt. Men ziet dan de bergen naar het westen afhellen en in de verte het Shoshone-meer, waarvan het water, door bergstroomen omlaaggevoerd, naar de Columbia-rivier gaat, om door

Oregon en langs Portland in zee te vloeien. Een paar naamborden wijzen de punten aan, waar men de scheidingslijn overgaat. Op een dezer beide punten ligt in de pas een groote plas, vol met gele waterplompen, en omlijnd door biezen en bloembiezen, als een hollandsch moerasje. Het water van deze plas weet niet, of het door de Columbia-rivier naar den Pacific Ocean, of door de Yellowstone en de Missouri naar de Atlantische zee zal gaan. Een moeilijke twijfel, want een kleine windstoot kan het water nu eens naar de eene zijde, dan weer naar de andere in de beek drijven en zóó de beslissing geven.

Trouwens, in den loop der eeuwen kunnen ook groote meren in dit opzicht van meening veranderen. Het Yellowstone meer, dat voor menig ander beroemd meer in grootte niet behoeft onder te doen, is daarvan een voorbeeld. In langvervlogen voorhistorische tijden liet het zijn water naar de Stille Zuidzee afvloeien. Maar in en na den ijstijd heeft het zich een uitweg naar het oosten gemaakt, den Grand Canyon als een diepe en enge sleuf in de rotsen ingravende. Het bereikte daardoor een nieuwen en tevens een beteren waterweg en kan sedert zooveel meer water afvoeren, dat zijn waterspiegel verscheiden tientallen van meters gedaald is. De vroegere „outlet'' naar de Snake-rivier aan de westzijde is thans dus een vrij hooge, hoewel vlakke pas geworden.

Een juist begrip van de bergen en van de vulkanische werkingen in het park moet natuurlijk uitgaan van de geologische gesteldheid.[1]) Een zeer eenvoudig overzicht mag echter hier daartoe voldoende geacht worden. Het kan zich beperken tot den tijd, waarin de voornaamste uitstortingen van lava over het tegenwoordige park plaats vonden. In de krijt-periode was het park nog een gedeelte van de zee, die toen uitgestrekte streken van Amerika bedekte. Het was echter reeds

---

[1]) Behalve de gidsen, door de Northern Pacific- en de Union Pacific-Spoorwegmaatschappijen in den vorm van hunne time-tables of folders uitgegeven, wordt door de toeristen gewoonlijk Haynes Guide to the Yellowstone-park gebruikt. Dit is een boekje in zakformaat. Voor een grondiger studie van wat men op de reis zien kan wordt vooral gebruikt *Chittenden*, The Yellowstone National Park, Historical and descriptive 1903. Voor een meer wetenschappelijke studie worden de verhandelingen van Weed, Davis (Science July 1897), Tilden (Botan. Gazette Sept. 1897), Harshberger (Am. J. A. Pharmacy Dec. 1897), Setchell (over de wieren in de warme bronnen) e. a. aanbevolen.

omgeven door rotsen en gebergten en vormde waarschijnlijk een soort van golf, of een deel van een archipel van kleine eilanden. Door de werkzaamheid van koralen en andere diersoorten werden op den bodem dier zee kalkmassa's afgezet, die in den loop der tijden tot aanzienlijke lagen aangroeiden. Allengs werd echter, over de lijn die thans de kam van het Rotsgebergte is, de korst der aarde in verhouding tot de zee opgeheven, en omstreeks het einde der krijt-periode ging het park van zee over tot land. Dit leidt men daaruit af, dat na de kalk- of krijtlagen geen omvangrijke afzettingen meer hebben plaatsgevonden.

Lagen van kleinen omvang, in kleine zeeboezems of in meren gevormd, zijn gedurende den geheelen tertiairen tijd hier en daar afgezet, doch zij zijn voor ons tegenwoordig doel van geen beteekenis. Veel belangrijker is, dat gedurende al dien tijd het park de zetel van een vrij groot aantal vulkanen geweest is, die allengs het grootste gedeelte van de landstreek met lava en vulkanische asch bedekt hebben. Een dier kraters was de Mount Washburn, en deze vertoont op zijn top nog de ronde holte van den vroegeren kratermond. Thans echter is hij sinds lang uitgedoofd, evenals alle andere vulkanen van deze streek, en is de kratermondig met dennenbosschen dicht begroeid. De lava-stroomen vloeiden van uit die kraters in alle richtingen over het land; nu eens bleven zij afzonderlijk en vormden dan eigen bergruggen, dan weer vloeiden zij ineen, zoodat plateau's met talrijke uitloopers ontstonden. De meeste tegenwoordige heuvels zijn zulke oude lava-stroomen, terwijl de hoogere toppen waarschijnlijk de plaatsen der oude kraters aanduiden. De lava en de vulkanische asch, tot rotsen en gebergten vervormd, bedekt thans nagenoeg de geheele vlakte, en slechts hier en daar komen de oude lagen voor den dag.

Over het algemeen is de lava een zacht gesteente, dat bij het verkoelen sterk gebarsten is, en gemakkelijk verweert. Voeren de bergstroomen de verweerde deelen spoedig weg, zoo blijven de rotsen naakt en vertoonen, door de talrijke kloven en de dikwijls op ruïnen gelijkende toppen, bizonder fraaie en afwisselende vormen. Soms niet veel hooger dan de naburige dennenboomen nemen deze rotsen in andere dalen zeer indrukwekkende afmetingen aan. Alle overgangen tusschen gewone lava en glasachtige lava of obsidiaan zijn voorhanden,

en hier en daar vindt men ook basalt-formaties. De basalt, die meest zeer regelmatig tot zeszijdige zuilen gebarsten is, levert een uitmuntende bouwsteen, en de poort aan den noordelijken ingang bij Gardiner is dan ook geheel uit deze steen opgetrokken.

De lava levert natuurlijk het gesteente, waarvan de groote wegen worden gemaakt. Vooral de glasachtige soorten zijn daarvoor geschikt, daar zij harder zijn en minder snel tot stof vergaan. Om de blokken tot gruis te verwerken moet men hier echter een zeer bizonder middel gebruiken. De blokken worden in een vuur van dennenhout verhit en dan plotseling met koud water overgoten. Zij barsten dan juist in gruis van de gewenschte korrelgrootte uiteen. De zachtheid van de lava maakt echter, dat de wegen snel slijten en zeer stoffig zijn. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen laat de regeering de wegen, overal waar voldoende water aanwezig is, regelmatig besproeien. Meest wordt het water van een hoogere berghelling in een pijp geleid, die eindigt boven de plaats waar een waterwagen gevuld moet worden. Zulke standpijpen ziet men in de bergstreken zeer veelvuldig. Is er geen berg dicht genoeg bij den weg, zoo moet het uit de beeken worden opgepompt. De groote zorg, die hieraan besteed wordt, draagt zeer veel er toe bij om het rijden in een reeks van rijtuigen aangenamer te maken.

Hoe de verkoelde lavastroomen op de krijt-lagen liggen, kan men dikwijls zien, als men de hellingen der grootere heuvels beschouwt. De hoogere heuvels zijn namelijk wel niet hooger dan de andere, maar het dal aan hun voet is door den bergstroom dieper uitgegraven. Van dit uitgraven kan men, op verschillende plaatsen, bijna alle stadiën zien. Is nu het dal zoo diep uitgegraven, dat de krijtlaag niet alleen bereikt is, maar dat daarenboven de kloof in deze indringt, en is dan de rots steil genoeg om niet door verweerden grond bedekt te zijn, zoo ziet men natuurlijk de lava op het krijt rusten. Sommige dalen zijn in het krijt zoo diep uitgehold, dat de bergen ter weerszijden geheel uit grijswitte krijt-lagen schijnen te bestaan, slechts aan hun top door de roodbruine lava-massa's gekroond.

Het is natuurlijk niet gemakkelijk om op zulk een tocht te zien, hoe de rivieren werken en hoe de dalen ontstaan. In den zomer is alles rustig en kalm, en zelfs de watervallen schijnen

geen verandering in hun omgeving te brengen. Het eigenlijke werk geschiedt in den winter en vooral in het voorjaar, als de sneeuw, die het geheele park bedekt, snel begint te smelten en de beeken dus tijdelijk zeer groote hoeveelheden water afvoeren. Niets is dan tegen hun geweld bestand, en rots voor rots wordt ondergraven en gebroken en ten val gebracht. Het eene jaar hier, het andere jaar daar verandert het landschap. De kleinere trekken verdwijnen, en slechts de hoofdlijnen blijven dezelfde, tot ook hare beurt zal komen om voor de macht van het water onder te doen. Maar de reiziger ziet van dit alles niets; hij kan niet onderscheiden of een naakte rotsvlakte jong of oud is, en of een rots vroeger hooger was dan nu, of door andere vormen gekroond. Toch zijn er verschijnselen, waaruit men kan afleiden wat er 's winters gebeurt. Dit zijn vooral oude wegen, die voor een zeker aantal jaren door een nieuwen weg vervangen en sedert niet meer verzorgd zijn. Zulk een weg is o. a. die in de klove tusschen Livingston en Gardiner, kort vóór dat men het laatstgenoemde dorp bereikt. Dit Canyon voert den naam van Yankee Jim, en jaren voordat de spoorweg door dit enge dal gemaakt werd had James George hier een wagenweg aangelegd, die nagenoeg de eenige toegang tot het latere park was. Hij had het recht om op dien weg tol te heffen en genoot daarvan langen tijd een niet onbelangrijk inkomen. Eenige jaren geleden is echter de spoorweg, die toen slechts tot Cinnabar liep, door dit Canyon doorgetrokken tot aan Gardiner, d. w. z. tot aan den ingang van het park zelf. Verder kon hij niet gaan, daar de bepalingen omtrent de strekking en het onderhoud van het park den aanleg van spoorwegen daarin verbieden. Vroeger moest dus ieder, die te Cinnabar uitstapte, langs den weg van Yankee Jim naar Gardiner rijden; nu spoort men eenvoudig door. De weg is dus in onbruik geraakt, en het onderhoud niet meer waard. Maar van den trein uit kan men zien, wat in die enkele jaren gebeuren kon. Op talrijke plaatsen toch is de weg onder rotsstortingen bedolven, soms over een lengte van honderden meters. Geweldige aardmassa's en groote rotsblokken moeten in die weinige winters omlaag gekomen zijn, nieuwe hellingen vormend, en nieuwe rotswanden onthullend. Soms ligt de massa huizenhoog op den weg, en strekt zij zich tot in de rivier uit.

Het neerstorten van zulke rotsmassa's is ten deele het gevolg van het afknagen van den voet door de bergstroomen. Maar deze alleen zouden niet zoo spoedig zulke groote hoeveelheden kunnen afbreken. Zij worden geholpen door het ijs. Overal is het inwendige der rotsen gebarsten, en in deze barsten dringt het water door, na als regen op het oppervlak gevallen en korter of langer tijd in de bovenste lagen vastgehouden geweest te zijn. In het najaar wordt het zoo koud, dat het water in deze spleten bevriest. Nu echter weet men, dat water bij het bevriezen met geweldige kracht uitzet. De barst wordt dan daardoor een weinig verwijd. Is dit juist zooveel, dat de steenmassa aan de vrije zijde daardoor losraakt, dan valt zij nog niet, want het ijs werkt ook als plakmiddel. Maar als dan in het voorjaar het ijs ontdooit, houdt het verband op, en de geheele steenmassa valt omlaag. Het is trouwens hetzelfde spel, dat zich in alle rotsachtige streken herhaalt, en waarvan men de verwoestende gevolgen ook in Zwitserland niet zelden waarnemen kan.

De Canyons zijn in het algemeen kloven, die door de bergstroomen met behulp van dit proces, in de gesteenten zijn uitgegraven. Het ijs werpt de rotsblokken omlaag, het water vervoert het gruis, en slijt de te groote blokken allengs af. Maar grootere en kleinere blokken, zoo groot als een kamer en meer, ziet men bijna overal in de rivieren liggen, soms zeer sierlijk met struikgewas begroeid. Langzaam wordt het dal dieper en breeder. Is het gesteente zacht, zooals in het Grand Canyon, dan wordt de kloof van boven betrekkelijk sterk verwijd, is het echter harder, zooals in de oude lavastroomen en vooral in de basalt, dan is het dal dikwijls huizenhoog niet veel breeder dan waar de rivier er in stroomt. In deze twee gevallen ontstaan geheel verschillende landschappen, maar zoowel het eene als het andere oefenen op den bezoeker een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit.

De kraters zijn uitgedoofd en de lava-stroomen verkoeld, en alleen de geysers en warme bronnen getuigen er nog van, dat de onderaardsche warmte hier dichter bij de oppervlakte komt, dan op de meeste overige plaatsen dezer wereld. Maar die uitdooving zelve is reeds van ouden datum. Na haar heeft hier, evenals elders, die bekende periode van koude geheerscht, waarin de gletschers geheele landstreken bedekten, en de hoofdrol

in de geologische veranderingen van het aardoppervlak speelden. Voordat ik echter over deze ijsperiode spreek, is het misschien goed een vraag te vermelden, die de reiziger zich onwillekeurig stelt, en die vrij rechtstreeks tot een juiste voorstelling geleidt.

Het Grand Canyon aan de Yellowstone-rivier, dat ik reeds eenige malen genoemd heb, is een klove van onovertrefbare schoonheid in vormen en kleuren, door de rivier in de vulcanische lagen gegraven. Het strekt zich over een twingtigtal mijlen uit, en is op het schoonste gedeelte omstreeks 400 Meter diep. Het is een kloof in een uitgestrekt plateau, en een voortreffelijke rijweg voert op dit plateau langs den rand van den afgrond, terwijl in de diepte, waar de rivier bruist, het dal meest zoo eng is, dat er zelfs voor geen boom plaats is. Boven op dit plateau nu ligt, juist bij het meest imposante gedeelte van het Canyon, een eenzaam rotsblok, verscholen in het dennenbosch, half zoo hoog als de boomen. Maar het is thans een bekende curiositeit geworden, en de weg naar Inspiration-point voert er vlak langs. Gaat men even van den weg af om het nader te beschouwen, dan wordt men terstond getroffen door twee feiten. Ten eerste ligt het klaarblijkelijk los op den grond, zonder eenig verband met de onderliggende rotsen. Ten tweede echter bestaat het uit graniet, en geenszins uit vulkanische steen, zooals de geheele streek in de rondte. Het heeft een fraaie en gemakkelijk te herkennen granietstruktuur, die vooral daar goed te zien is, waar door het afvallen van kleine stukken, een gave breukvlakte aan den dag is gekomen.

Van waar komt dit blok? Het ligt honderden meters boven de rivier, en is ook vele malen te groot en te zwaar om zelfs door den machtigsten stroom te kunnen worden vervoerd. Van waar komt het? Het moet natuurlijk eenmaal afgebroken zijn van een naburigen granietberg, en hier heen gebracht. Maar in den omtrek komen wel enkele hooge bergen voor, zooals Mount Washburn, maar die zijn uitgedoofde kraters en bestaan niet uit graniet.

Uit graniet bestaan echter de Absaroka gebergten, die ik ook reeds genoemd heb, en die op de oostelijke grenzen van het park gelegen zijn. Van uit het park ziet men ze, als het uitzicht vrij is, als een hooge keten van toppen, hier en daar op de hellingen met sneeuwvelden bedekt, op groo-

ten afstand. Even zoo vindt men hier en daar aan de andere zijden op en over de grenzen van het park granietgebergten. Maar dichterbij vindt men ze niet. Daaruit volgt dus met volkomen zekerheid de conclusie dat dit blok van een der omliggende bergen, en wellicht juist van de Absaroka's, hierheen is gekomen.

Zoo dit feit alleen stond, zou het natuurlijk moeilijk te gelooven zijn. Men zou zich niet goed een voorstelling van zulk een werking kunnen maken. Maar het staat volstrekt niet alleen. Zoodra men toch het park bij Gardiner binnen komt rijdt men door een vallei, die met grootere en kleinere granietblokken als bezaaid is. Overal waar de weg in de heuvelhellingen is ingegraven, ziet men links en rechts dergelijke steenen in den grond. De geheele bodem bestaat hier uit een laag van granietsteenen, waarvan de tusschenruimten eenvoudig met verweerd graniet zijn aangevuld.

Het vervoer van graniet heeft dus op zeer groote schaal plaats gevonden, en ging gepaard met een zeer aanzienlijke verweering van dit gesteente. Trouwens bijna in alle dalen van het park vindt men zulke blokken en zulke lagen, ofschoon natuurlijk geen van alle de afmetingen van dat beroemde blok bij Inspiration-point ook maar nabij komt. Er moet dus een werking geweest zijn, die in staat was bergen te splijten en den afval van alle kanten naar het park en over het park heen te vervoeren. Dat vervoer geschiedde in de richting waarin thans de beeken en stroomen zich bewegen, en zich tenslotte alle te zamen vereenigd in de Yellowstone rivier, bij Gardiner, uit het park naar het Noorden begeven. Want ook de vallei van deze rivier, tot voorbij Livingston, vertoont overal deze zelfde erratische gesteenten.

Om dit alles te verklaren, en in verband met hetgeen men omtrent de ijsperiode uit andere streken en landen weet, stelt men zich voor, dat in een tijd, toen het Grand Canyon nog niet bestond, en het plateau hier dus nog onafgebroken was, één enkele groote gletscher het geheele park bedekte. Ontstaande in de kloven en op de hellingen van alle omliggende bergen, bewoog zich dit ijs als een taaie maar buigzame massa over het park heen, en drong het door het enge Canyon van Yankee Jim in de vlakte van Cinnabar en

Livingstone. Waar het op de bergen langs de rotsen gleed, brokkelde het deze af, en beladen met de producten schoof het noordwaarts. Nu eens zullen de blokken bij dien val vergruizeld zijn, dan weer zal hetzelfde lot hen getroffen hebben, als zij ten slotte van het ijs afvielen, maar enkele blokken kunnen natuurlijk aan dit lot ontkomen zijn. Zulk een blok zou dan dat van „Inspiration-Point" zijn. En thans ligt het daar, om te getuigen van wat in lang vervlogen tijden, wellicht vóór er menschen in Amerika woonden, door de grootsche machten der natuur gewrocht is.

Maar hoe verleidelijk het ook zij, ik mag hier niet over de ijsperiode uitweiden. Reeds lang genoeg heb ik mij met de geologische gesteldheid beziggehouden, en wil daarom hier de beschrijving en verklaring van wat ik gezien heb, eindigen om nog een enkel feit te vermelden, dat gebrek aan tijd mij belette te gaan aanschouwen. Maar het is te merkwaardig om het geheel onaangeroerd te laten.

Op een plaats genaamd Fossil Forests, doch niet aan de gewone touristen-route gelegen, heeft de rivier Lamar een diepe en enge spleet in den rotsachtigen grond gegraven. Daardoor zijn de boven elkander liggende lagen van deze rotsmassa plaatselijk zichtbaar geworden, en zij zijn het die de fossiele bosschen vertoonen. Stelt u voor, dat oudtijds een groot dennenbosch hier de vlakte bedekte, en dat dit plotseling door een lavastroom of door vulkanische asch bedolven werd. De stammen werden verkoold, doch konden door gebrek aan lucht niet verbranden. Eenmaal bedekt werden zij langzamerhand fossiel door het water dat het afgekoelde gesteente eeuwen lang doorsiepelde, en dat uit de steenmassa kiezelzuur oploste om dit weer in de stammen af te zetten. Van betrekkelijk zacht hout gingen zij in een glanzige steenmassa over, zoo hard als het beste vulcanische glas. Ondertusschen verweerden de bovenste lagen van de lava en vormden een grond, geschikt voor plantengroei. Een nieuw bosch ontstond boven op het oude, maar vroeg of laat zou ook dit weer door lava bedekt en versteend worden. Zoo ziet men hier in den vertikalen rotswand een aantal bosschen uit verschillende perioden boven elkander staan, gescheiden door lagen van verharde asch. Hier en daar zijn de stammen zeer goed bewaard gebleven. De stammen en de wortels ziet men

van verre, van meer nabij onderscheidt men het hout en de schors; maar ook takken en dennennaalden, ja zelfs de gaten die door rupsen in het hout geknaagd waren kan men herkennen. Men kan de jaarringen tellen en vindt dan voor de dikste boomen een ouderdom van somwijlen 500 jaren, bij een diameter van 3 meter en meer. Op ééne plaats ziet men op den rotswand een grooten stam, die vóór de algemeene verwoesting omgevallen was, in horizontale richting tusschen de stompen liggen. Men heeft de opeenvolgende boschformaties geteld, en de ervaringen aan verschillende gedeelten vereenigend, is men tot de uitkomst geraakt dat ten minste negen en waarschijnlijk twaalfmaal zulke bosschen bedolven en door nieuwe vervangen geworden zijn.

Keeren wij echter terug tot het thans levende bosch, dat meer dan drie vierde gedeelten van het park bedekt, en nagenoeg overal zoowel op de hellingen der bergen als op de vlakten gezien wordt. Wat mij in dit bosch het meest trof, was de omstandigheid dat de grond overal als bezaaid is met doode stammen en dat ook tusschen de levende boomen de doode nog staan blijven tot dat zij omvallen. Soms ziet men de doode stammen bij honderden boven de toppen der levende uitsteken. In vergelijking met de dennenbosschen in Europa en met name in de Zwitsersche alpen maken deze tallooze meest sterk gebleekte, soms bijna geheel vermolmde stammen een eigenaardigen indruk. Zonder twijfel behoort ook de dood tot de natuur, en is het sterven van boomen een zeer natuurlijk verschijnsel, een normaal bestanddeel van het wezen van een bosch. Toch is er iets weemoedigs en iets onvolkomens in al die afgestorven overblijfselen, iets wat den indruk sterk vermindert, en zoowel aan het liefelijke als aan het grootsche merkbaren afbreuk doet.

Het dennenbosch bestaat geheel uit ééne soort van den, den reeds genoemden Pinus contorta var. Murrayana, die lodge pine, pole pine of black pine(zwarte den) genoemd wordt. Voor timmerhout zijn de stammen geheel zonder waarde, voor telegraafpalen en overeenkomstige doeleinden zijn zij bruikbaar, en natuurlijk ook voor brandhout. Maar in een onbevolkte streek zooals deze zou zelfs een verlof tot het wegvoeren der doode stammen in dit opzicht geen verbetering aanbrengen. Alleen rondom de hotels zijn zij weg gehaald, om voor brand-

stof te dienen. Daarbij komt nog een andere reden. In de droge maanden vormen deze liggende stammen groot gevaar met het oog op boschbranden, die door dit doode en droge hout sterker voortgeplant worden dan door de levende boomen.

De zwarte den is een vreemde boom. Inplaats van de krachtige stammen en uitgespreide kronen van onze dennen heeft hij een dunnen slanken en zeer hoog opgroeienden stam, die van onderen tot boven met takken bezet is. Maar die takken zijn nagenoeg alle even zwaar en even lang, zoodat een kaarsvormige gedaante ontstaat, herinnerende aan die der Californische reuzenboomen. De naalden blijven langer aan de takken, en niet zelden ziet men stamgedeelten van 10 of meer jaren ouderdom nog met de naalden overdekt. De vruchten zijn talrijke, maar kleine kegels. Een zeer opvallende eigenschap is, dat vele stammen zich in twee gelijke, en bijna tegen elkander aan gedrukt omhoog groeiende takken splijten. Dit kan zich herhalen, zoodat niet zelden een stam, die van onderen enkelvoudig en betrekkelijk dun is, naar boven in zes of acht, of zelfs in tien tot twaalf rechtopstrevende armen gesplitst is. Overal zag ik die splitsingen; soms zoo talrijk, dat minstens elke vierde boom er een of meer vertoonde.

Zeer gevoelig is de zwarte den voor vrijen stand. De bosschen zijn altijd ijl, doorzichtig, nooit een gesloten massa vormende zooals onze dennenbosschen. Elke boom staat dus op zich zelf. Maar dit is voor een zwarten den nog lang niet genoeg. Hij wenscht rondom de ruimte te hebben, en door geen soortgenoot of anderen boom belemmerd of beschaduwd te worden. Heeft hij zulk een stand van jongs af gehad, dan wordt de vorm zeer statig. In verhouding tot de hoogte wordt de stam dan dik, en hij blijft van onderen tot boven rondom met groene zijtakken omgeven. Het is nog wel niet de trotsche pyramide van onze sparren, maar nadert er toch zeer toe. Het verschil tusschen zulke vrijstaande exemplaren en de andere is zoo groot, dat leeken de beide vormen voor verschillende soorten houden.

Maar zulk een stand is zeldzaam. Meest staan zij dicht opeen, en zelfs waar het jonge gewas opschiet ziet men ze veel te dicht staan. Het gevolg is, dat de stammen zeer hoog en dun worden. Zij kunnen zoo dun worden, dat zij hun eigen kroon niet kunnen dragen, en slechts door hun

buren rechtop gehouden worden. Komen die buren te vallen dan buigt zulk een stam zich ter aarde, en ik zag er, die ongebroken, met de kroon op den grond lagen, terwijl de jonge toppen van de zijtakken zich weer alle omhoog gebogen hadden.

Hier en daar is een boschbrand de schuld van het voorkomen van veel doode stammen, die dan kaal en naakt boven het opslaande jongere geslacht uitsteken. Maar overal ziet men in het bosch boomen sterven. Meestal zijn het de oudere, enkele malen ook jongere. Gewoonlijk sterven de takken van onderen af, door den te dichten stand, en allengs is alleen de topkroon nog groen. Later sterft ook die, zonder dat men de reden zien kan. In droge streken zou men meenen, dat watergebrek hierbij een rol speelt, en dat talrijke jonge en krachtige exemplaren het water zoo sterk tot zich kunnen trekken dat er voor de oudere en zwakkere niet genoeg meer overblijft. Maar hier is geen gebrek aan water. Het droge seizoen duurt slechts kort, en regens zijn in den zomer zeer talrijk, en geven, te oordeelen naar de onweersbuien die ik bijwoonde, een zeer voldoende hoeveelheid water. Ook is de den niet zeer gevoelig voor verschillen in watergehalte, want hij groeit zoowel op de hellingen en in de spleten van afgevallen rotsblokken, als aan den oever der meertjes en in de moerassige velden.

In verband met het bovenstaande moge hier opgemerkt worden, dat het bosch geheel zonder menschelijke zorgen is. Het plant zich zelf voort. Overal ziet men dan ook jonge en oude exemplaren en dennen van alle leeftijden dooreen, en dit geeft natuurlijk een hoogen graad van onregelmatigheid en ijlte. De doode boomen vallen zooals zij kunnen, en liggen dan ook dikwijls schuin met den stam in de kroon van andere.

Andere boomsoorten zijn er maar weinig. Langs de randen en langs de beeken en stroomen ziet men nog al eens sparren (Abies subalpina), met een grijsblauw loof, die daarom hier zilverspar heeten, maar die niet overeenkomen met hun hollandschen naamgenoot. Enkele andere soorten van sparren, nl. de Douglas-spar (Pseudotsuga mucronata) en de Engelmann-spar (Picea Engelmanni) zijn zoo zeldzaam, dat zij eigenlijk geen invloed op het landschap uitoefenen.

Dit doen daarentegen een paar loofboomen wel. Het zijn populieren en wilgen, van elk ééne soort, en te samen alle loofboomen van het geheele park uitmakende. De populier (Populus tremuloides) gelijkt sprekend op onze gewone klaterpopulier, maar heeft wat kleiner blad en wat slanker gestalte; hij vormt tegen de berghellingen soms geheele bosschen van een blauw-groene kleur, waartusschen dan de donkere dennen een scherpe tegenstelling vormen. De wilgen groeien langs de rivieren en in de moerassen; zij zijn meestal ternauwernood manshoog, maar bedekken uitgestrekte vlakten van den vochtigen bodem. Aan de zeer smalle bladeren zijn zij gemakkelijk te herkennen.

Het bosch heeft, trots zijn doorzichtigheid, zeer weinig onderhout. Kleine, meest kruipende heestertjes vormen zoden op den grond, doch veelal is die kaal. De kruipende jeneverbes, hier kruipende ceder genoemd (Juniperus sibirica), is een zeer fraaie vorm, vooral als hij over rotsblokken als een gordijn omlaag hangt. Een andere soort van hetzelfde geslacht, de roode ceder (Juniperus scopulorum), groeit recht omhoog, en vormt, vooral bij Mammoth Hot Springs, hooge en zeer gevulde boompjes, vol bessen, die nu nog groen waren. Groene zoden van een meter en meer, plat op den grond liggend en dikwijls eveneens vol beladen met bessen, maar met ronde blaadjes, behooren tot de berenbes, zoo genoemd omdat de bessen, ten minste van sommige soorten van dit geslacht (Arctostaphylos), behaard zijn, terwijl bijna alle andere soorten van bessen een onbehaarde schil hebben. De bessen zijn eetbaar en zeer gezocht en waren den Indianen goed bekend; zij noemden ze Kinnikinick, en dien naam hebben deze planten ook nu nog behouden. Van de schors maakten de Indianen een soort van tabak. Andere lage besdragende heestertjes zijn er in talrijke soorten; ik noem daarvan een lage soort van Mahonia, wier blauwe bessen in trosjes uit de naakte rots schijnen te komen, en een zeer kleine boschbes, klein van struik en blad en klein van bes, maar uiterst algemeen, evenals onze gewone blauwe boschbes. De besjes zijn echter rood.

Wilde bloemen zijn er in het eigenlijke bosch niet veel. Deze komen eerst aan den rand voor den dag, zooals de wilde roode roosjes, maar vooral op de graslanden, die hier en

daar op de vlakte met het bosch afwisselen. Uitgestrekte weiden leveren een uitstekend voedsel voor wilde herten en antilopen en ten deele ook voor enkele kudden vee. Gramma-gras en buffalo-gras vormen er een groot gedeelte van, maar het bunch-gras is verreweg het belangrijkste en algemeenste. Enkele europeesche grassoorten spelen een belangrijke rol, zooals Festuca ovina en Koeleria cristata. Daartusschen ziet men tallooze bloemen in allerlei kleuren. Vóór allen de blauwe gentiaan, die een van de meest gewone sieraden dezer weilanden is (Gentiana detonsa). Groote blauwe bloemen op dunne slanke stelen, elk met vier wijduitstaande slippen prijkend, en niet zooals de groote gentianen bij ons, met een weinig geopende kroon. Maar de fraaie goudgele stippels en het donkere blauw van onze soort missen de amerikaansche, zij gelijken veel meer op een sterk vergroot beeld van onze kleine duin-gentianen. Afwisselend met deze zag ik de roode kwastjes der paint-brush, en de gele pluimen der guldenroeden. Alle drie deze soorten zijn zoo veelvuldig en zoo in het oog loopend, dat zij in groote bouquetten ter tafelversiering in de hôtels gebruikt worden.

Donkere Aconieten en sierlijke akeleien groeien meer in het bosch (vooral Aconitum columbianum en Aquilegium flavescens), een soort van edelweiss, zeer gelijkend op onze inlandsche soort (Gnaphalium dioicum) en enkele immortellen vindt men eveneens overal. Lelieachtige gewassen, blauwe lupinen, paarsche asters, gele Doronicums, alpen-aardbeziën en allerlei andere, min of meer van hun europeesche geslachtsgenooten afwijkende vormen ziet men overal. Sierlijke, groenkronige orchideeën met gedraaide reeksen van bloemen vond ik soms dicht bij de randen der kokende Geysers.

Tegenover deze typische en locale flora, waarvan ik gaarne nog allerlei andere voorbeelden zou opnoemen, staan enkele klaarblijkelijk europeesche indringers. Het gewone duizendblad (Achillea Millefolium) volgt de nieuwe wegen en zelfs de kamille zonder straalbloemen, die in Europa eerst in de laatste tientallen van jaren zich zoo snel uitbreidt, is hier tot in het hart van het park doorgedrongen. Ik zag ze rondom de hotels, vooral in het Lower-Geyser-bassin. Merkwaardig is ook dat de wilgeroosjes (Epilobium angustifolium) met hun lange rechtopstaande trossen van roode bloemen,

hier evenals bij ons op de heiden, zeer algemeen zijn.

Yellowstone-Park is een hoog plateau. De bergen steken slechts weinig boven de vlakte uit. Eigenlijke sneeuwtoppen zijn er niet, maar toch ligt er in de canyons der hoogste bergen in Augustus nog vrij veel sneeuw. Op groote afstanden ziet men de schitterend witte velden en strepen. De bergen hebben meest glooiende, hoewel vrij steile hellingen, en deze zijn tot op de kammen met het dennenbosch begroeid. Slechts hier en daar ziet men naakte rotsen, of hellingen die met groote steenblokken bezaaid zijn. Doch daarover heb ik thans niet te spreken. Het hoog-plateau is uit den aard der zaak moerassig. Nu eens vormt het uitgestrekte vochtige weilanden, met een natuurlijke draineering, dan weer echte moerassen met stroompjes en plassen en meren. Hier tiert een moeras-vegetatie in groote weelderigheid. In de geslachten komt zij met onze waterplanten overeen, en zelfs de gele waterleliën (Nuphar) ziet men hier veelvuldig en in groote aantallen. Biezen en bloembiezen, zeggen en grassen en allerlei gewone waterplanten vormen de hoofdmenigte. In enkele plassen zag ik de lidsteng of Hippuris in groote hoeveelheid, in andere vooral veen-vormende mossoorten. Zoutgrassen, overeenkomende met onze Triglochin's, maar grooter en frisscher, groeiden vooral op de natste plaatsen.

Een van de meest aantrekkelijke zijden van het park is de rijkdom aan fraaie wilde bloemen die groote overeenkomst vertoonen met de europeesche alpenplanten. Zij geven de kleuren en de afwisseling aan de hellingen en de vlakten. Moge het bosch zwart en eentoonig zijn, de bloemen verlevendigen het in zoo hooge mate, dat zij de aandacht van alle toeristen trekken, en dat bouquetten plukken een der meest geliefkoosde bezigheden is. Groote donker blauwe gentianen kleuren de weiden in strepen en vlekken, of wisselen op de moerassige plaatsen met de rose-roode en oranje kwasten van de Indian paint brushes (Castilleia) af. Overal vindt men bloemen. Ternauwernood verdwijnt de sneeuw of zij verheffen hare hoofden, en in onafgebroken afwisseling blijven zij een sieraad van veld en boschrand, totdat, drie maanden later, de sneeuw wederom een einde aan haar leven maakt. Snel volgen de soorten elkander op, want de tijd

is kort. Maar wat aan den duur ontbreekt, wordt door het aantal vergoed.

Meest zijn het lage planten of soorten die haar bloemen even boven het gras uitsteken. De manshooge bloemplanten die in Zwitserland in de bosschen der lagere bergstreken een zoo belangrijke rol spelen, zag ik hier zoo goed als niet. Meest ook zijn de bloemen niet zeer groot en niet tot rijkbeladen trossen vereenigd. De grootte van vlasbloemen is hier wel de meest algemeene, maar het vlas zelf, hoewel zeer veelvuldig en blauw bloeiend, is een andere soort dan het onze, Linum perenne, en belangrijk om de vruchten, die openspringen en de zaden uitwerpen, terwijl het gekweekte vlas juist in het dichtblijven der vruchten een zoo uitstekend middel heeft, om het verlies van zaad vóór en bij het oogsten te voorkomen.

Grootere bloemen vertoont het roode Bitter-Root, Lewisia rediviva, een voorjaarsplant, en vrij groote schermen van zwavelgele bloemen vertoonen de Eriogonums, die, in verschillende soorten, de berghellingen tijdens mijn bezoek bijna overal bedekten. Allerlei immortellen ziet men, witte, grijsgrauwe en gele, en onder deze is vooral de Everlasting of the East (Anaphalis) zeer algemeen. Gewone blauwe klokjes (Campanula rotundifolia), Penstemons, Geraniums, verschillende soorten van Oenothera's, Monkey-flowers of Mimulus en tal van andere zouden genoemd kunnen worden.

De mooiste bloem die ik zag is de Mentzelia. Het zijn helder witte bloemen zoo groot als Papavers, en door een groot aantal meeldraden daaraan herinnerend, maar met talrijke smalle bloembladeren, die op een grijsgroen, sterk vertakt, doornachtig gewas groeien. Bij Mammoth Hot Springs, en vooral langs den weg die onderlangs dit dorpje voert, zag ik ze in groot aantal. Zij openden hun bloemen tegen den avond, en herinnerden dan in sterke mate aan den nacht-cactus, met welks bloemen men ze op een afstand gemakkelijk kon verwarren. Maar zij behooren tot een geheel andere familie, namelijk tot die hevig brandende, meest met oranje bloemen versierde planten, die in onze tuinen soms als Loasa gekweekt worden. De Mentzelia's echter branden niet, maar treffen u door een rijken en aangenamen reuk, vooal des avonds als de bloemen open zijn. De gelijkenis

op den genoemden Cactus is oorzaak dat deze bloem, die ook in de omliggende woestijnen niet zeldzaam is, met den naam van Night blooming Cactus wordt aangeduid.

Omtrent het zooeven genoemde Bitter-Root valt nog op te merken, dat het in ongunstige jaren zeer zeldzaam, doch in betere jaren soms zeer algemeen is, vooral rondom Mammoth Hot Springs. Het heeft fraaie stervormige bloemen, die op korte stelen dicht boven den grond groeien. De Indianen gebruikten de wortels als voedsel, en later is deze bloem gekozen om de State-flower van Montana te zijn.

Vergeetmijnietjes zijn vertegenwoordigd door Myosotis alpestris, Primula veris door een verwante soort, de Clematis gelijkt in hooge mate op onze heggeranken, ofschoon de soort een andere is (C. Douglasii). Zoo zou ik voort kunnen gaan, maar liever dan zulk een algemeen overzicht te geven, wil ik trachten den indruk te schetsen dien ik op een wandeling in het bosch en langs de boschbeeken gekregen heb. Het was dicht bij het Hôtel bij het meer. Rondom het Yellowstone-meer is het bosch mooier dan in de streek der geyser-bassins. De boomen zijn voller in hun groen; minder talrijke doode stammen ontsieren het bosch, en de flora is rijker. Wellicht staat dit in verband met de minder scherpe tegenstelling van dal en berg en met de talrijke beekjes, die hier van de bergen afvloeien. Die beekjes loopen dan niet over rotsblokken springend omlaag, maar vormen een smal dal, met drassigen bodem. Op dien bodem ziet men dan geen dennen, maar dicht gras. Deze smalle dalen zijn zoo moerassig, dat zij dikwijls moeilijk toegankelijk zijn, en de wegen, die er dwars overheen gaan, zag ik dan ook met dennenstammen hard gemaakt, evenals bij ons de oude veenwegen, die uit dwarsliggende dennenstammen gemaakt werden. In die dalen zijn de talrijke omgevallen dennenstammen voor den plantenzoeker dikwijls het eenige middel om zijn doel te bereiken, en van stam op stam stappende vond ik allerlei bloemen. Sterk werd ik herinnerd aan de overeenkomstige dalen in de alpen en in het Schwarzwald.

Ook op de hellingen liggen talrijke doode stammen. Het zijn meest de dunste en ijlste boomen van het bosch, en deze groote sterfte maakt dan den indruk van een zelfreiniging, waarbij de zware stammen meer ruimte voor hun groei

krijgen. Merkwaardig is, dat bijna al deze stammen zonder schors zijn; de schors vergaat hier sneller dan het hout en de witgrijze tint, die het hout aanneemt, doet de stammen sterk in het oog vallen. Deze afwezigheid van de schors doet enkele eigenschappen van het hout gemakkelijk waarnemen. Allereerst den loop der vezels en der barsten. Deze is slechts in weinig stammen evenwijdig met de as, maar loopt er gewoonlijk in een schroeflijn om heen. En wel in talrijke windingen, iets wat natuurlijk voor de duurzaamheid van planken, die men er uit zou willen maken, zeer nadeelig is; daarenboven barst en scheurt het hout zeer sterk, en in de barsten en scheuren rot het spoedig, zoodat men dikwijls stammen vindt, die men met den voet in dunne plankjes uiteen kan drukken. Die plankjes loopen dan in de richting der beschreven barsten.

Een andere bizonderheid van de dennen valt overal op, namelijk de neiging om heksenbezems en knoesten te maken. Of eigenlijk moet ik dit een vatbaarheid noemen voor de ziekten die de oorzaak van den afwijkenden groei zijn. De heksenbezems zijn takken die als dikke bezembundels vertakt langs den stam omlaag hangen en dikwijls vruchteloos trachten zich op te richten. Vlak bij den stam is zulk een tak dan knoestig. Tusschen de gezonde, dwars uitstaande en gelijkmatig omhoog gebogen takken vallen deze zonderlinge vormingen zeer sterk in het oog. De knoesten ziet men meest aan de stammen, die zij op de vreemdste wijze doen draaien en opzwellen, en in het rustiek gebouwde Hôtel van het Upper-Geyser-bassin heeft men van die knoesten aan trapleuningen en zuilen een eigenaardig gebruik gemaakt, om daardoor het landelijke van dit bijna geheel uit ongezaagde boomstammen opgetrokken gebouw nog te verhoogen. Van de brosheid van het hout overtuigt men zich het best als men stammen ziet die omgevallen en daarbij in hun midden dwars doorgebroken zijn. Dit omvallen schijnt elken winter te gebeuren, en hier en daar zag ik de stammen nog schuin over de rijwegen in het bosch liggen.

Aan kleine heesters is het bosch niet rijk. Kruisbessen wier bessen niet grooter zijn dan erwten; Cotoneasters met even kleine mispelachtige vruchten; bloeiende roosjes, enkele berken en in de moerassige dalen vooral wilgen in

verschillende soorten. Bizondere opmerkingen verdient de Elaeagnus of het zilverblad, kenbaar aan het zilver-overtreksel van de onderzijde der bladeren, dat met de loupe blijkt uit tallooze fijne stervormige schildjes te bestaan. Ik vond er hier geen vruchten aan, maar in Noordelijk Californië zag ik de takken beladen met de roode bessen, sierlijk gebogen onder dien last. De bessen zijn eetbaar, en zooals ik elders opmerkte, tracht Burbank ze te veredelen om ze tot een gewone tafelvrucht te maken. Overal over rotsblokken en omgevallen stammen, zoowel tegen de hellingen als in de moerassen, ziet men een heestertje dat groeit als de Azalea's der alpen, en dat tot een bizonder gelacht, Ledum, behoort, omdat zijn vijf witte bloemblaadjes los van elkander op den bloembodem ingehecht zijn. Meest waren zij uitgebloeid, maar hier en daar zag ik toch nog de ronde, helder witte schermen der bloemen. Zeer kleine boschbessen wier vruchten op roode kraaltjes gelijken ziet men bijna overal in menigte, en hier en daar ook een andere soort, overeenkomende met de moeras-boschbes.

Een groot aantal wilde planten herinnert sterk aan onze alpen-planten. Het zijn meest lage gewassen met groote bloemen of rijke tuilen of trossen. Langs kabbelende beekjes zag ik een rondbladerige steenbreek bloeien, gelijk aan onze Meniste-zusjes, maar met sappig blad. Donkerblauwe aconieten en lichtgele akelei; groote gele Trollius, talrijke soorten van Potentilla en van Geum, de hooge witte alpenklaver, allerlei soorten van eereprijs, bloembiezen, Hedysarum, witte en roode Geraniums, Composieten als Doronicum en Arnica, alpen-aardbeziën en allerlei andere soorten kunnen hier genoemd worden. Een veelknoop hield het midden tusschen onze dubbelgedraaide soort (Polygonum Bistorta) en de kleine verwanten der alpen (P. vivipara). De Primula's waren vertegenwoordigd door de fijne langstralige schermen van een witbloeiende Androsace. Van de Mimulus zag ik niet alleen de gele, maar ook een fraai paarsroode soort in menigte langs de beekjes.

Typische geslachten ontbraken natuurlijk niet, deels zulke, als men bij ons niet ziet, deels die bij ons in botanische tuinen gekweekt worden. Onder de eerste noem ik de sierlijke roode penseeltoppen van den Indian paint brush

(Castilleia), een andere soort dan aan de kusten van Californië, slanker en minder behaard, maar met toppen van roode schutbladen evenals deze. Verder een lichtgele Eriogonum, een der alleralgemeenste bloemplanten overal waar het bosch maar eenigszins open is. Onder de laatste groep verdient allereerst een Phlox genoemd te worden. Het is een laag kruipend plantje met vrij groote witte bloemen, die alleen staan, doch overigens met die van onze najaars-seringen overeenkomen. De bladeren zijn naaldvormig. De bloemen waren nu eens vijf- dan weer vierstralig. Een fijne soort van Polemonium met blauwe bloemen, en een soort van Phacelia met rozetten van wortelbladeren en opstijgende stengels die kluwens van bleek purperen bloemen droegen, en eindelijk de meest gewone plant dezer bosschen, de blauwe lupinen, waarvan men overal de vingervormige bladeren en de blauwe bloemtrossen ziet. Van deze soort vond ik ook een wit en een rose exemplaar. Trouwens ook van de blauwe gentiaan en van de gewone blauwe klokjes trof ik in dit bosch een enkele maal een groepje met zuiver witte bloemen aan. De variabiliteit is hier dus al juist zoo als bij ons.

Een vrij groot aantal soorten komt met bij ons inheemsche wilde planten min of meer overeen. Onder deze trof mij vooral de Parnasbloem. Onze Parnassia heeft vijf groote breede witte bloembladeren, die elk een straalvormig vertakt, groen en geel, schubvormig aanhangsel dragen. Die aanhangsels zien er uit als onechte meeldraden. Hier bloeide de Parnassia langs de beeken met smalle witte bloembladeren die ter weerszijden een fraaie witte franje droegen, en hadden zij elk een kort en onvertakt, groen en geel gekleurd kliertje. Overigens was de bouw van de bloem en van de plant dezelfde als bij onze soort. Van het wintergroen of Pyrola bloeiden hier twee soorten. Een precies zoo als de onze, die in onze duinvalleien zoo heerlijk ruikt, maar hier had de plant vrij donker roode bloemen. De andere kwam meer met de Pyrola secunda overeen, daar alle bloemen naar eene zijde van den tros overhingen. Kleinbloemige witte Orchideeën waren talrijk, en een andere plant, een soort van Pedicularis, geleek sprekend op een roode Orchidee met smallen tros, b.v. op een Gymnadenia. Het was de Olifantsbloem, zoo genoemd omdat uit den groenen kelk een kroon uitsteekt, die precies op een olifantskop

gelijkt. Men ziet den kop met den eerst omlaag, daarna omhoog gebogen, dunner uitloopenden snuit, en terweerszijden van den kop twee groote olifantsooren, maar van rose kleur. Enkele andere soorten mogen nog genoemd worden. Een kruisbloem als onze Sisymbriums viel op, doordat de lange groene hauwen steeds loodrecht langs den tros naar beneden hingen, inplaats van rechtop te staan. Verder zag ik Asters in alle kleuren, van zuiver blauw tot zuiver rood, zeer talrijk maar steeds als lage planten, een plantje dat veel op Salomons-zegel geleek, maar niet bloeide (Smilacina), Gnaphalium's, beek-Veronica's, roodbloemige uien, gele Sedums, biezen en bloembiezen, wederikken en grassen, te veel om op te noemen. Langs de beeken groeide een fijne smeerwortel met lange smalle helderblauwe bloemen.

Mossen en korstmossen, gallen en vergroeningen zag ik hier en daar in vormen met de onze overeenkomende. Het schildmos of Peltigera, en het bekermos of Cladonia was van onze soorten niet te onderscheiden, evenmin het haarmos of Polytrichum. Op doode boomstammen groeide een fijn vertakt kostmos, als onze grijze Ramalina's, maar geheel zwavelgeel, en daardoor bizonder fraai. De wilgen droegen ronde gallen en door 't blad heen gegroeide, evenals er bij ons door bladwespen op gemaakt worden, en de meest merkwaardige vergroeningen van bloemen toonden het duizendblad en eenige andere planten.

In het algemeen was de indruk van de flora in het begin als die van een geheel vreemde, maar veranderde die indruk bij het nader bezien der bloemen zeer spoedig. Dezelfde typen en dezelfde vormen, die wij uit ons eigen land en uit Duitschland en Zwitserland kennen, vindt men hier, maar bijna altijd met soortelijke verschillen. Men herkent ze gemakkelijk en is toch getroffen door hun bizondere, soms zeer merkwaardige eigenschappen. Meer rijkdom dan bij ons schijnt de flora hier niet te bieden, terwijl het voorkomen van groote bloemen of bloemgroepen met treffende kleuren aan de valleien in onze duinen en op onze Noord Hollandsche eilanden en verder aan de weilanden op de alpen herinneren.

Na deze beschrijving van de landstreek en haar bloementooi ga ik over tot de bespreking der warme bronnen en geysers, en begin met die, welke den naam *Mammoth Hot*

Springs voeren. Zij vormen het eerste punt, dat de reiziger bezoekt, als hij van Gardiner, in het Noorden, het Yellowstonepark ingaat. Dit punt ligt ruim een uur rijden ten zuiden van den ingang van het park. Men vindt hier, zooals ik reeds opmerkte, een hôtel en het militaire station, dat het centrale punt voor de politie-dienst in het park is. De behoeften, daaruit ontsproten, hebben allengs rondom deze twee een klein dorp van winkeltjes en werkplaatsen doen ontstaan. Een postbureau, een curiosity-shop, een winkel met kunstmatige versieringen uit de bronnen, en de stallen van de transportatiemaatschappij zijn daaronder voor de bezoekers de belangrijkste.

De warme bronnen bevinden zich op de uitloopers van een der omliggende bergen. Voor het grootste gedeelte liggen zij verscholen in het bosch, maar schuin tegenover het hôtel is de berg, die ze draagt, bijna geheel zonder boomen, een krijt-witte, afgeronde massa vormend, die, van het hôtel uit gezien, onsierlijk is en in de zonnestralen te sterk schittert, maar die van nabij bezocht als het ware bezaaid is met de grootste wonderen der natuur.

Deze bronnen kan men in de eerste plaats verdeelen in werkzame en uitgedroogde. Slechts een klein deel is feitelijk werkzaam, en daarvan zijn de meeste op den bedoelden heuvelrug vereenigd. Maar ook op dezen rug en op de hellingen bedekken zij niet het geheele oppervlak. Integendeel zou men kunnen zeggen dat de geheele berg uit opgedroogde bronnen bestaat, hier en daar afgewisseld met enkele werkzame. Men kan dan ook nagenoeg overal loopen en een aantal voetpaden doorkruisen de streek. Op die voetpaden moet men bij voorkeur blijven, want het gesteente is zacht en wordt gemakkelijk tot poeder vertrapt. Waar niet geloopen wordt, vertoont het daarentegen overal de gekronkelde lijnen, die eenmaal elk de omtrek waren van een bassin-tje met warm water. Zoo is de geheele berg, zoowel in het bosch als op de onbegroeide gedeelten.

De bedoelde heuvel, waarop de meeste bronnen zijn, loopt langzaam op tot omstreeks 100 M. boven de vlakte van het dal, waarin het dorp gelegen is. Het is een uitlooper van een hoogeren berg, die er achter gelegen is. Deze berg zelf heeft geen warme bronnen, behalve in de onmiddellijke nabijheid van zijn voet. Maar er zijn nog meer zulke bronnen-rijke

uitloopers, die, van het hôtel uit gezien, meer naar achteren liggen, en waarlangs de rijweg de toeristen eerst den volgenden dag voert. Op die uitloopers echter zijn de bronnen, met zeer enkele uitzonderingen, sinds eeuwen droog, en ziet men nog slechts de gesteenten die zij voortgebracht hebben. De hoogste uitlooper heet Terrace Mountain en is 500 M. hoog.

Het gedeelte dat gewoonlijk bezocht wordt, wordt eenvoudig „the terraces" genoemd, omdat de afzettingen rondom de bronnen steeds den vorm van terrassen aannemen en dit vooral dan duidelijk doen, als zij zich op een hellend gedeelte van den heuvel bevinden. Het beste denkbeeld van de uitgestrektheid dezer formatie verkrijgt men als men weet dat volle twee uren noodig zijn om de gewone wandeling langs de merkwaardigste punten van „the terraces" te maken, waarbij men dan Terrace Mountain slechts uit de verte ziet. Want de geheele formatie strekt zich over een lengte van ruim drie mijlen langs de Gardiner-rivier uit.

Vele terras-groepen, en vooral die, welker bronnen op dit oogenblik werkzaam zijn, hebben afzonderlijke namen ontvangen, en door naambordjes wordt men hieromtrent ingelicht, als men zonder gids deze wonderen bezoekt. En dit doet men bij voorkeur, want ze zijn te schoon en te treffend, en vooral te rijk aan afwisseling om ze door de oogen van een ander te bekijken, en om daarbij niet wat verder te gaan dan de gewone routine.

Een overzicht over de voornaamste bronnen moge eenig denkbeeld geven van wat de natuur hier biedt. Allereerst ziet men, van het hôtel uit, vóór den berg en vrij op de vlakte van het dal staande een hoogst eigenaardigen kegel, den Liberty-cap. Dit is eigenlijk meer een zuil met afgeronden top dan een kegel. De zuil is 17 meter hoog en 7 meter in diameter en bestaat als het ware uit een aantal schotel- of panvormige schalen, die omgekeerd op elkander gestapeld zijn. De randen zijn door den tand des tijds ruw afgebroken en de bovenste schalen hebben den vorm, die aanleiding gegeven heeft tot den naam. Een weinig verder op, en leunend tegen den heuvelrand, staat een kleine dergelijke zuil met minder afgebroken schalen, en dus nog bijna geheel door de buitenste laag bedekt. De naam duidt ook hier eenigszins den vorm aan en luidt „Devil's thumb". Beide kegels zijn oude formaties en brokkelen voortdurend

af. Het eerste blijkt uit de talrijke roodbruine korstmossen, waarmede zij begroeid zijn, en het laatste uit de afgevallen brokken der schalen, die rondom hen op den grond liggen.

Gewoonlijk gaat men den heuvel aan de noordelijke zijde op, om langs de zuidelijke, dat is die waar hij aan de hoogere bergen aansluit, terug te komen. Men bezoekt dan de beide fraaiste terrassen het eerst, en krijgt, daar zij zeer verschillend zijn, een voorloopig overzicht over hun formatie. Het eerst bereikt men, halverwege de hoogte van den berg, het Minerva-terras, daarna, op het eind van den heuvelrug, het terras van Jupiter. Dit laatste geeft het beste denkbeeld. Het bestaat, als men het van een hoogeren bergtop beschouwt, uit twee donkerblauwe oogen. Het zijn twee groote natuurlijke vijvers, die bijna rond en met een prachtig doorschijnend donkerblauw water tot aan den rand toe gevuld zijn. De rand en de bodem, voor zoover men die zien kan, zijn van het zuiverste wit, en overal golvend. De kleurschakeeringen, die daardoor ontstaan, zijn onovertreffelijk schoon, en het is een groot genot in de heldere blauwe diepte te kijken. Telkens als ik kon, heb ik mijn weg zóó gekozen, dat ik langs dit terras kwam, en steeds boeide het mij in gelijke mate. Geysers heeft men spoedig afgezien, maar langs de warme bronnen zou men weken lang elken dag willen wandelen.

In die twee vijvers kookt het water heftig. Of liever, de vorm is die van een trechter of trompet, en uit de diepte van de buis stijgen stoom en kokend water op. In elken vijver is een plaats waar men dit opborrelen op de oppervlakte reeds van verre ziet. Het opstijgende water vloeit dan over en door de voorhanden watermassa heen en houdt deze op een temperatuur, die aan die van kokend water nabij komt. Het vult de vijvers en doet ze overvloeien, en dit overvloeien is de eigenlijken bron van de terrasvormingen. Want de beide vijvers liggen op een vrij vlak plateau, en nemen daarvan het hoogste punt in. Het water vloeit dus overal over den rand en bedekt de vlakte in zeer ondiepe stroomen. In deze ontstaan lage dwarswalletjes, die het water tegenhouden. Deze volgen elkaar, op de weinig hellende vlakte, regelmatig op, en veranderen zoo het terrein in een stel van zuiver horizontale terrassen. Op elk terras

staat een duim breed water of iets meer komt er nog meer in, dan vloeit dit naar het volgende terras over. Zoo is de geheele omgeving der beide groote blauwe oogen met ondiepe bassins bedekt, en slechts op een zeer enkele plaats kon men droogvoets er zoo dicht bijkomen, dat men in de diepte der oogen kijken kon.

Ten slotte vloeit al dit water over den heuvelrand omlaag. Daar heeft het een vertikalen wand gevormd, waarlangs het met groote snelheid afglijdt. Dan komt het weer op een hellend gedeelte. Hier is de helling te steil voor de vorming van grootere bassins of bakken, en vloeit het water over talrijke zeer kleine kommetjes gelijkmatig naar beneden. Ten slotte komt het tegen den rijweg aan en wordt daar door een greppel opgevangen en zijwaarts geleid. Het is dan nog zeer warm.

Kabbelend vloeit het water en het vormt den bodem als het ware naar het beeld zijner beweging. Het natte rotsoppervlak is bedekt met tallooze, grootere en kleinere golvingen, die in de sierlijkste bochten dwars op de stroomrichting staan. De kleinere heuvellijnen worden door het water eenvoudig overstroomd, de grootere houden het een tijd lang tegen en worden zoodoende tot de randen der bassins. Ook op den vertikalen wand ziet men die dwarsche plooien, ofschoon hier de richting van het water meer aanleiding geeft tot het ontstaan van zuilen, die aan stalactieten of wel aan de naast elkander geplaatste pijpen van een orgel herinneren.

Al dit gesteente bestaat uit kalk, die door het water wordt afgezet. Even als ons duinwater met kalk beladen is, en dit bij koken of bij lang staan aan de lucht als een dunne witte neerslag afzet, evenzoo wordt ook hier de opgeloste kalk uit het water in vasten vorm overgebracht. Maar de hoeveelheden zijn natuurlijk geheel andere, en de verschijnselen, die in ons land het bekende meertje van Rockanje vertoont, komen aan de kalkafzettingen uit de heete bronnen van het Yellowstone park nog het dichtst bij.

De afgezette kalk heeft een zeer eigenaardige, poreuze structuur, geheel anders dan die van gewone kalksteen. Zij draagt den bizonderen naam van *travertijn*. De geheele heuvelgroep bestaat uit dit travertijn. Deze poreuze struc-

tuur hangt, zooals wij weldra zien zullen, ten nauwste met de wijze van ontstaan samen en is de oorzaak van de snelle en gemakkelijke verweering van het gesteente.

Het Minerva-terras onderscheidt zich van het Jupiter-terras zeer sterk. Het ligt op een sterk hellenden heuvelrand en bestaat uit een aantal vrij groote vijvers, die trapsgewijze boven elkander liggen. In een der bovenste vijvers is de warme bron, en het overvloeiende water vult de lagere. Vele vijvers liggen een of twee meters boven hun lagere en evenveel onder hun hoogere buren. Zij zijn dan elk voorzien van een vertikalen wand met stalactieten en versteende orgelpijpen. Hierdoor ontstaat een systeem van grootere en kleinere terassen, te samen meer dan honderd in aantal en van onovertrefbare schoonheid. Natuurlijk vloeit het water niet over al die terrassen, want de minste breuk in een of anderen rand kan het bij voorkeur naar één zijde doen stroomen. Sommige terrassen zijn dus actief, andere droog. Tijdens mijn bezoek waren verreweg de meeste droog en toegankelijk, en stroomde het water slechts over een breeden band in het midden.

Ook hier is het water weer donkerblauw en volkomen helder. Maar het bassin-tje waarin het opbruist en kookt heeft slechts enkele meters in doorsnede en boeit niet zeer sterk. Het fraaist is de groep als men hem van ter zijde op korten afstand beschouwt.

Al die wanden zijn, zooals ik reeds zeide, uit bros travertijn opgebouwd. Zij brokkelen voortdurend af. Grootere en kleinere brokken ziet men in de diepte, aan den voet der geheele formatie liggen. De toer door het park is zóó ingericht, dat men na vijf dagen te Mammoth Hot Springs terug komt. Ik heb dus het terras beide keeren bezocht, en daar ik de eerste keer een goed beeld in mij had opgenomen kon ik, na vijf dagen, zien hoe een halve wand voor aan de terrassen in dien tijd was afgebroken en uiteengevallen. De stukken lagen nog ter plaatse en pasten nog aan de versche breukvlakken. Maar voor mij werd daardoor de inwendige structuur op een zóó duidelijke wijze zichtbaar, als noch door een beschouwing van het uitwendige, noch door het onderzoek der oudere steeds meer of min afgebrokkelde formatiën kon worden verkregen. De geheele inwendige massa bestond

als het ware uit een herhaling van het orgelpijpen systeem, nu eens met pijpen zoo dik als een potlood, en dan weer met dikkere.

Vlak achter het Jupiter-terras, dus op een uitgestrekt plateau, ligt een systeem van kronkellijnen als randen van vroegere, vlakke bassins. Maar dit alles is geheel droog en ten deele vertrapt en verweerd. Iets verder ziet men het terras van Cleopatra, uit een stelsel van vrij groote maar lage bassins bestaande. Het heeft dit eigenaardige, dat al het water, dat in vrij groote hoeveelheid uit de bron in het bovenste bassin omhoog komt, ten slotte, na al de bassins gevuld te hebben, zich weer verzamelt en met groot geraas in een diepe spleet in de rotsmassa verdwijnt.

Het terras van Cleopatra grenst aan het bosch, en de verdere formaties liggen meest alle in het bosch, zoo zij niet, door het bedekken van den grond met dikke kalklagen, dit bosch gedood hebben. Zulk een dood en aan de randen stervend bosch ziet men dicht bij, op de terrasvormige hellingen van een grooteren heuvel. Het is allermerkwaardigst om na te gaan hoe het kalkhoudende water zich, bij het voortbrengen van randen en bassins, aan de aanwezigheid van boomen en planten in het geheel niet gestoord heeft, maar eenvoudig met de productie der allerfraaiste, zuiver witte vormen is voortgegaan alsof deze niet gemaskeerd en onderbroken werden door de doode, zwarte, bladerlooze stammen. Honderden van die boomen, op deze wijze gedood, ziet men hier te midden der terrassen van travertijn. Verderop ziet men overal op de wandeling hetzelfde, maar de formatiën zijn daar al zoo oud, dat de doode stammen verdwenen en door levende vervangen zijn, en dat een prachtig bosch de terrasvormingen overdekt en voor een groot deel aan het oog onttrekt. Nog werkzame bronnen zijn hier zeldzaam.

Daarentegen komt hier een andere zijde van het verschijnsel voor den dag. Het zijn de rotsspleten. Over een lengte van verscheidene tientallen van meters, en soms veel meer, is de travertijn-rots opengespleten. De spleet kan nog open zijn, of door het afbrokkelen van haar randen gedeeltelijk weer gevuld. Zij kan werkzaam of onwerkzaam zijn. In het eerste geval ziet men een lange reeks van kleine bronnen uit haar te voorschijn komen; door het invallen van steenbrokken en

door de formatie, die zij zelven afzetten, zijn dan die bronnen van elkander gescheiden. Soms zijn die bronnen kleine zichtbare vijvertjes vol water; soms echter ligt hun water in de diepte en kan men het niet of bijna niet zien; men hoort dan echter het koken en ziet de ontwijkende stoom. Vroeg of laat wordt zulk een barst, door dezelfde oorzaak die haar deed ontstaan, wijder of krijgt zij zijbarsten, en dan verdwijnt het water daardoor weer in de diepte en wordt de barst onwerkzaam en droog. Op het Angel-terrace, op het zuidelijk gedeelte van denzelfden heuveluitlooper, zag ik zulk een barst, die klaarblijkelijk oud was maar eerst onlangs weer opengebarsten. Een aantal kleine kegeltjes, zoo groot als omgekeerde emmers en grooter, waren op den barst ontstaan, doordat het overvloeiende water hun randen snel had doen groeien. Van binnen waren zij hol, en de zuiverheid van het binnenvlak deed vermoeden, dat zij nog niet lang geleden actief geweest waren. Maar de nieuwe barst had ze overlangs opengespleten, aan twee zijden van boven naar beneden, en zoodoende het water doen wegvloeien. In de kleinere was de spleet een handbreed of minder; maar in den grootsten kegel was zij zoo breed dat ik er door heen kon loopen en de inwendige kolk kon bereiken, zonder de randformatie te beschadigen.

Veel oudere barsten zijn soms veel wijder. De wijdste die ik zag, wordt genoemd Devil's Kitchen; men kan hierin door middel van een ladder tot op een diepte van een tiental meters afdalen. De diepere ruimte bevat lucht die met koolzuur sterk bezwangerd en dus doodelijk is, zooals uit de overgebleven gebeenten van allerlei dieren blijkt. Maar daar is de spleet zoo smal, dat men er niet in kan komen.

Zulke barsten ziet men dikwijls in den vlakken grond, zoowel die met werkzame bronnen als met uitgedoofde. Maar ook komt het voor, dat een smalle heuvelring, die eenmaal uit travertijn werd opgebouwd, over zijn lengte gespleten en daardoor onwerkzaam geworden is. De Devil's Kitchen ligt in zulk een rug. Die ruggen zijn maar weinige meters breed en dikwijls meer hoog dan dik. De White Elephant is een der meest bekende formatiën van dien aard, en geeft door zijn naam den vorm vrij wel aan, als men alleen aan den romp van het dier denkt. Andere zulke ruggen zag ik rondom Angel terrace, en een zeer fraaien bij den pulsating geyser, die

geen geyser maar een gewone warme bron is. Een uitvoerige beschrijving van een actieve en nog jonge spleet zal ik later geven, als ik mijn waarnemingen over den Orangegeyser bespreek.

Bath Lake is een groote vijver of klein meertje, in een diep gedeelte van een der dalen tusschen de travertijn-heuvels gelegen, dat ook voor baden gebruikt wordt. De warme bron bevindt zich aan een der zijden, maar het meertje is zoo groot, dat het daardoor op een aangename temperatuur gehouden wordt. Het instroomende water vloeit ergens weer door een spleet weg. Hier als in de blauwe oogen van Jupiter overtreft de heerlijke doorschijnendheid van het water alles wat men zien kan. De kleine wolken aan den hemel worden op de oppervlakte teruggekaatst en in de diepte ziet men overeenkomstige, wolkachtige beelden van de zachte en glibberige, in allerlei bochten en rondingen omhoog dringende en groeiende travertijn-gesteenten. De fijnste trekken van dezen bron kan men op groote diepte zien, en allerlei voorwerpen, als takken en bladeren van boomen, ziet men er liggen, reeds bedekt door een fijne, groeiende kalklaag, maar nog goed herkenbaar. Hier en daar neemt het levende travertijn bruine en blauwe, gele en roode tinten aan, in onnoemelijke schakeeringen. Het kleurenspel is even zacht en boeiend als het onuitputtelijk is.

Na deze zeer onvolledige beschrijving kom ik tot de bespreking van de verklaring der behandelde verschijnselen. Allereerst wil ik dan trachten de levenswerkingen van het travertijn te beschrijven, om eerst daarna de aandacht te vestigen op de bronnen van het water en van de kalk, en vooral op de bron van de warmte.

In kalkhoudend water pleegt de kalk door middel van koolzuur te zijn opgelost. Verdwijnt dit, zoo slaat de kalk neer. Nu zijn er in het algemeen twee middelen, die het koolzuur uit water kunnen doen verdwijnen. Allereerst de gewone verdamping. Zooals iedereen weet verdampt uit ons duinwater het koolzuur, als dit water eenvoudig open aan de lucht staat, en wel des te sneller naarmate het warmer is. Uit het water der heete bronnen kan dus het koolzuur ontwijken, zoodra het aan de oppervlakte komt. Maar als er een overmaat van dit gas in het water is opgelost, behoeft

de kalk dan nog niet neer te slaan, zooals zij bij het staan van duinwater aan de lucht doet, of zooals blijkt uit de ketelsteen, die zich bij het koken van water vormt.

Het tweede groote middel, om koolzuur aan het water te onttrekken, is het leven van planten. Het hoofdverschijnsel toch van de voeding is juist het opnemen van dit gas en de verwerking er van tot organische stof. De planten zijn hongerig en zouden gaarne veel meer koolzuur nuttigen dan het water hun aanbiedt. Zij nemen dus ook de laatste sporen er van op. Dientengevolge doen zij de kalk volledig neerslaan. Dit neerslaan kan dan in of buiten de plant geschieden. Het weefsel kan met kalk doortrokken worden, of het geheele gewas wordt door een korst omgeven, of de kalk slaat in vlokken neer en zinkt op den bodem. Onze gewone kranswieren doortrekken hun lichaam met de neergeslagen kalk en worden daardoor witachtig en bros; men kan ze haast niet drogen zoo bros zijn ze. Allerlei andere wieren verkalken op deze wijze, zonder dat dit aan hun leven of aan hun groei schaadt, en aan de kusten van Normandië vindt men zelfs wieren, die er uitzien als witte en fijn vertakte koralen, en die geheel hard en kalkachtig schijnen te zijn. Maar het microscoop doet overal de levende cellen tusschen de afgezette kalkmassa's zien. Aan de kusten van warme zeeën vindt men zulke wiersoorten, die zooveel kalk bevatten, dat men ze eenvoudig voor een deel van den rotswand of voor steentjes in het zand houdt, en het geslacht Lithothammion of steenwier is een van de meest bekende en vormenrijkste onder hen.

Zoo is het ook in de bronnen van Mammoth Hot Springs. Nagenoeg alle kalk wordt door wieren afgezet, en het microscoop toont in de jonge groeiende lagen overal de groene, levende cellen.

De geheele travertijn-rots, eenige mijlen lang en honderden meters hoog, is het product van de werkzaamheid dier wieren, evenals koraalriffen en de daaruit ontstane gebergten het resultaat van de werkzaamheid der koraaldieren zijn. Maar de wieren, die het travertijn voortbrengen, zijn over het algemeen zeer eenvoudig van structuur en behooren tot de laagste afdeelingen. Het zijn deels draadbacteriën, deels gekleurde vormen, die daarmede nauw verwant zijn.

Een van de meest vreemde verschijnselen is, dat deze wieren bestand zijn tegen warmtegraden, die andere wieren en hoogere planten niet verdragen kunnen zonder te sterven. Elk blad en elke bloem sterft dadelijk, als men ze dompelt in het water der heete bronnen. Slap en verflenst komen zij er uit. Maar de kalkwieren dezer bronnen kunnen er tegen. Natuurlijk echter in zeer verschillende mate. Er zijn er enkele, die zelfs in het warmste, bijna kokende water groeien en tieren, en andere, die af moeten wachten tot het water afgekoeld is tot juist op die graden, die voor het gewone leven de uiterste grenzen vormen. Maar op die grenzen tieren zij dan ook bij voorkeur. In het algemeen kan men zeggen dat het de kleurlooze, witte of lichtgele draadbacteriën zijn, die die hoogere temperatuur verdragen, terwijl zoodra een groene of daarmede verwante kleur de organen voor de voeding doortrekt, de temperatuur niet hooger mag zijn, dan de hoogste grenzen voor het gewone plantenleven.

De wanden der kokende vijvers en het eerste begin der overvloeibeekjes zijn dus het gebied der draadbacteriën, terwijl in de volgende bassins en in hun latere overvloeiïngen de groene en roode en bruine en gele wieren in alle schakeeringen van den regenboog, tot bijna zuiver zwart toe, welig tieren. Ginds het zuiverste wit, hoogstens in licht zwavelgeel overgaand, hier een rijkdom van fraaie en meestal schitterende kleuren, in de grootste wisseling die men zich denken kan.

Het kookpunt van water ligt, op de hoogte waarop het geheele Yellowstone-park gelegen is, niet zooals bij ons, bij 100° C. of 212° Fahrenheit. Het is aanzienlijk lager en bedraagt slechts 92° C. of 198° Fahr.. De hoogste temperaturen, waarbij wieren levend gevonden werden, waren omstreeks 85° C. of 185° Fahr., dus slechts weinige graden lager dan het kookpunt. Het zijn verschillende soorten van draadvormige bacteriën, waarvan sommige de witte golvende wanden van de vijvertjes bekleeden, en andere in lange, buigzame en door de stroompjes heen en weer bewogen draden van meest bleek gele kleur in de overvloeibeekjes gezien worden. Onder de laatste speelt vooral de zwavelbacterie of Beggiatoa (zoogenoemd naar een Italiaansch plantkundige) een hoofdrol. Zij ontleedt de zwavelzure zouten,

maakt de zwavel vrij, zet die in korreltjes in haar cellen af en verkrijgt daardoor haar gele kleur. Zij leeft in water van 150—165°. Hoogere temperaturen verdragen Leptothrix laminosa (135—185° F. = 58° — 85° C.) en Phormidium (165° F.).

De gewone levensgrens voor planten ligt omstreeks 50° C. of 120° Fahr. Zoodra het water een lageren warmtegraad bereikt heeft, laat het den groei van eigenlijke wieren, met echt bladgroen, toe. Talrijke soorten, alle met een zeer eenvoudigen cellenbouw, worden dan aangetroffen. Zij behooren tot verschillende geslachten, als Chroöcoccus, Gloeocapsa en en andere; ja, zelfs enkele met onze gewone flab verwante soorten van Conferva, zijn in heete bronnen waargenomen. Het zou mij echter te ver voeren hier op de namen of de kenmerken dier wieren te willen ingaan. Zij bestaan meest uit kleine ronde of rondachtige cellen, die onderling tot draden en vliezen vereenigd zijn. Voor hun beteekenis voor de warme bronnen is vooral van belang dat zij in soms dikke slijmlagen gehuld zijn, en het is een zeer merkwaardige ondervinding, als men de allerbuitenste laag van de travertijn-massa niet alleen gekleurd ziet, maar ook op het gevoel als een zachte gelei gewaar wordt. Maar men moet zijn vingers daartoe steken in water dat zoo heet is, dat men zich branden zou als men er even te lang in bleef.

Al deze wieren nu maken samen het travertijn. En daar de eene soort draadvormig en de andere vliezig is, de een in opstaande lijsten en de ander in vlakke overtreksels groeit, daar er verder in stil water meer opstaande koraaltjes en in stroomend water meer lange draden ontstaan, en er allerlei andere kleine verschillen in hun levenswijze zijn, kan men de eigenaardigheden van randformatie en bassinvorming, van stalactieten en orgelpijpen en van allerlei andere zeer fraaie trekken gemakkelijk verklaren. Ik wensch dit echter uit te stellen tot de beschrijving van enkele der merkwaardigste bronnen.

Over den oorsprong van het heete water wil ik kort zijn, te meer omdat ik daarop bij de bespreking der geysers uitvoerig terugkom. Op de hoogere bergen valt de regen, en het water wordt voor een deel in den humusachtigen bodem der bosschen teruggehouden. Hier belaadt het zich met het

koolzuur dat in dien humus rijkelijk ontstaat. Een volgende regenbui doet het in den ondergrond verdwijnen, waar het door de spleten in de rotsen ver in de diepte kan komen. Bestaat nu dit rotsgesteente uit kalk, zoo belaadt zich het koolzuurhoudende water daarmede, terwijl het verder vloeit. Dringt het in lagen die door de onderaardsche warmte tot 100° C. en hooger verwarmd zijn, zoo kan het die temperaturen aannemen, en dus, als het later weer te voorschijn treedt, dit doen in den vorm van heete bronnen. Deze beweging van het water is, afgezien van de temperatuurverschijnselen, geheel overeenkomstig met wat elders, vooral in streken van kalkgebergten, gezien wordt. Iedereen weet dat in de Grotte de Han de rivier aan de eene zijde in den berg instroomt, om door de onderaardsche grotten, gangen en spleten, aan de andere zijde weer te voorschijn te komen. Op dezelfde wijze verzamelen zich de wateren van Mammoth Hot Springs voor een groot deel in onderaardsche spleten, en bij het terras van Cleopatra kan men ze, zooals ik reeds gezegd heb, rechtstreeks daarin zien verdwijnen. Al dat water, dat tijdelijk aan de lucht geweest is, als het ware met het doel om zijn kalk af te zetten, verzamelt zich tot een onderaardschen stroom, die dwars onder de bergen door, met een verval van 200 meters en over een afstand van meer dan een mijl naar de Gardiner-rivier stroomt om zich daar als een waterval van heet water in dien hoofdstroom uit te storten. Die watervallen worden aan de toeristen onder den naam van Boiling-river vertoond.

Een zeer belangrijk punt is de vraag, waar de kalk vandaan komt. En wel vooral, waar zooveel kalk vandaan komt dat een gebergte van enkele mijlen gaans en van een hoogte van honderden meters daarvan in den loop der tijden kan zijn opgebouwd. Natuurlijk moet een ongeveer even groote rotsmassa daartoe opgelost en weggevoerd geworden zijn. Geheele gebergten moeten verbruikt zijn, om het materiaal voor de nieuwe travertijn-bergen te leveren. Dit is, hoe onverwacht misschien voor sommige lezers, toch een uiterst eenvoudige en volkomen zekere gevolgtrekking. Maar verder kan men zeggen, dat die oplossing in de diepte en niet aan de oppervlakte is geschied, daar het water zich daartoe steeds eerst in de humus-lagen van koolzuur moest voorzien. Er

moeten dus uitgestrekte grotten ontstaan zijn, zooals die trouwens bijna overal in kalkgebergten worden aangetroffen. Wellicht bestaan er in den omtrek van Mammoth Hot Springs nog dergelijke grotten, en wellicht vormen zij, met hun stalactieten en stalagmieten, even groote wonderen als de Hot Springs zelven. Maar zij zijn nog niet ontdekt, en daar de zorgen voor het behoud van het park voor diepgaand onderzoek niet bevorderlijk zijn, zullen zij wellicht nog lang onbekend blijven.

Zulke uitgestrekte grotten echter, als hier noodig geweest zijn, zullen wellicht gevolgd zijn door instortingen, die hun wanden en gewelven in groote steenblokken omlaag wierpen. Men zou dan een berghelling krijgen, overladen met huisgroote blokken, scherp gebroken en niet afgerond, uit lagen van kalk bestaande en nu eens met de lagen schuin, dan weer met de lagen vertikaal neergeworpen, te groot en te talrijk om op die wijze door een gletscher te zijn vervoerd. Werkelijk vertoont men u, op den rijweg ten zuiden van Mammoth Hot Springs, zulk een terrein. Een klein halfuur rijdt men tusschen die gevallen reuzen door. Het is de streek bekend als „Silvergate and the Hoodoos". Silvergate om de glinsterend witte kleur der rotsblokken, die ter weerszijden van den weg op elkander gestapeld liggen. Hoodoos om de vreemde vormen, die in de avondschemering op sommigen den indruk van rondzwervende berggeesten kunnen maken. Over meer dan een halve vierkante mijl liggen deze blokken op de helling van den berg, als ruïnen van ongeziene trotsche zalen en gewelven.

Van de plaatsen die men bezoekt is alleen Mammoth Hot Springs op kalkgebergten gelegen; verder gaat de reis over en tusschen de vulkanische gesteenten, wier hoofdbestanddeel geen kalk maar kiezel is. Al de geysers en al de warme bronnen van het park, behalve deze eene groep, hebben dus kiezelhoudend water; zij zetten sinters af en geen travertijn.

Daarmede is echter ook de boomgroei en de flora een andere, evenals ook in Europa de kalkstreken gemakkelijk aan zeer bizonderen, meest zeer bloemrijken plantengroei te herkennen zijn. De zwarte den, die elders de bosschen vormt, is hier zeldzaam; de soorten die elders zeldzaam zijn, vormen hier het eigenlijke bosch. De gewone boomen zijn hier de witte

den, Pinus flexilis, met naalden in bundeltjes van vijf, met een witte schors en met kegels zoo groot als onze zee-den. Het is een heel werk voor een eekhoorntje zulk een kegel af te knagen; ik zag er een daarmede bezig, terwijl ik vlak bij hem bleef staan. De sparren zijn hier vooral Pseudotsuga mucronata of de Douglas-spar, met kleinere kegels met zeer fraaie aanhangsels aan de schubben. Als onderhout vindt men, manshoog en tot heele boomen opgroeiend, den rooden ceder of Juniperus virginiana, en verder een Elaeagnus met roode maar bittere bessen, een kruisbes met kleine, sterk zure bessen, een heesterachtige boschbes, gelijkende op den Vaccinium uliginosum, den kruipenden ceder of jeneverbes, Juniperus Sibirica, en een groot aantal kleine bloemplanten, die in Augustus echter grootendeels reeds uitgebloeid waren.

Ik geef thans eene beschrijving van mijne eigen waarnemingen over den groei der wieren, en de wijze hoe zij de terrassen en de formatiën voortbrengen. Slechts een drietal dagen kon ik de bronnen bezoeken, en mijn bespreking is uit den aard der zaak onvolledig en oppervlakkig. Maar ik hoop, dat zij voldoende moge zijn, om aan mijn lezers een denkbeeld van dit hoogst merkwaardige verschijnsel te geven, waar de opbouw van rotsen en bergen het resultaat is van de nog steeds voortgaande werkzaamheid van het plantenleven.

Verhit door de onderaardsche warmte en bezwangerd met kalk komt dus het water in de Mammoth Hot Springs te voorschijn. Door talrijke spleten komt het omhoog om over de oppervlakte weg te vloeien of vijvers te vormen, die door haar helder, donkerblauw water het oog boeien. In het midden van zulk een vijver, of soms ook aan den rand, ziet men de heete bron, die opborrelt en kookt en zoodoende het water van den vijver verhit. Dit verdampt snel en dichte nevelen hangen over het watervlak of worden door den wind weggedreven. Onaangenaam warm als men te dicht in hunne nabijheid komt, zijn die nevelen nog op verren afstand zichtbaar.

Het water koelt natuurlijk allengs af, snel waar het in een dunne laag over den grond wegvloeit, langzaam waar het als kokende beekjes stroomt, of in de vijvers en holten blijft staan. Bij dat afkoelen zet zich de kalk af, vooral ook omdat zij opgelost is door middel van koolzuur, dat uit het heete water

verdampt. Maar de eigenaardige structuur van de oppervlakte der heuvels, waaruit deze bronnen te voorschijn komen, is niet aan die eenvoudige afzetting te danken. Integendeel, zij is het werk van levende planten, kleine, maar in geweldige massa voorkomende wiertjes, die de kalk in hun weefsel vast doen worden en zoo als het ware zichzelve doen versteenen.

Van die wieren zijn de meeste bruin, andere zijn groen in verschillende tinten, van licht geel-groen tot helder groen en donker smaragdgroen. Al die kleuren ziet men op de door het heete water bevloeide vlakken in de bontste mengeling. Daarenboven komt nog een kleurloos óf hoogstens bleek geelachtig gewas voor, dat geheel andere eigenschappen heeft en ook een geheel andere rol speelt. Het groeit in bundels van lange, slappe, in de stroompjes heen en weer wiegelende draden.

Deze twee groepen zijn in vele opzichten verschillend. De eerstgenoemde, die de randen der bassins vormen en die ik dus randwieren zal noemen, leven bij temperaturen die wel hoog zijn, maar die toch door vele andere planten, zij het soms ook slechts tijdelijk, kunnen verdragen worden. Het zijn, zooals ik reeds zeide, temperaturen van 45—50° C. en lager. Ik zal water van die temperaturen warm noemen en wat daarboven is heet. Wel is 45—50° zeer warm en brandt men zijn vingers als men ze er een poosje in houdt, maar het is een gemakkelijke wijze om een duidelijk verschil te maken. In wat ik heet water noem sterven nagenoeg alle planten en ook vele randwieren. Maar daarin kunnen de draadwieren leven en wel tot graden, die soms vrij dicht bij het kookpunt van water komen. Dit kookpunt is hier trouwens, zooals ik reeds zeide, veel lager dan bij ons. Het is dus een zeer bizondere en in het plantenrijk zeldzame eigenschap, die de draadwieren in staat stelt in dit heete water te leven.

De randwieren verdienen dien naam om de wijze waarop zij groeien. Deze groei toch is de oorzaak van de geheele formatie en vooral van het ontstaan van terrassen. De wieren groeien op den bodem der vijvers als erwtgroote geleiachtige vlokken, soms iets grooter wordende en gekleurd al naar gelang van de soort. Hier en daar zag ik die vlokken aan de oppervlakte drijven, tengevolge van kleine gasbelletjes, die de zuurstof bevatten, welke zij uit het koolzuur vrij maken. Soms hangen zij in een dichte laag tegen het watervlak aan.

Ik zag dit vooral in Bathing lake, dat een vrij groot meertje is, waarvan de heete bron op een plaats aan den rand ligt. Op de meest verwijderde plaatsen is het water dus vrij koel en gaat de ontwikkeling der wieren langzaam, zoodat men de verschillende processen goed kan volgen.

Zet nu zulk een wierkogeltje kalk af, doordat het het oplossingsmiddel der kalk, het koolzuur, verbruikt, dan wordt het allengs zwaarder en zinkt het op den grond. Zinkt het diep, dan zal het de voorwaarden voor zijn groei moeilijker vinden; is de plaats ondiep, dan zal het sneller groeien. Dit groeien bestaat dus in de dubbele werkzaamheid van grooter worden en verharden. De meest ondiepe plaatsen zijn natuurlijk bij den rand, en zoo ontstaat langs den rand een soort van levende wal, die voortdurend groeit. Men heeft berekend, dat zulk een wal omstreeks 1 cM. in een maand hooger kan worden. Dit zal ten slotte er toe leiden, dat de rand boven het water gaat uitsteken. Maar de bron voert voortdurend meer water aan, en dus zal het water over den rand heen vloeien. Aanvankelijk is dit voor den groei van den rand gunstig, maar de rand kan onmogelijk overal even hoog blijven. Zoodra de lijn ongelijk wordt, vloeit het water bij voorkeur of uitsluitend over de lagere gedeelten, en zoo worden deze verhoogd. Op die wijze worden verschillen in de hoogte van den rand steeds door den groei der wieren zelven vereffend en groeit dus ten slotte de rand gelijkmatig omhoog.

Tevens groeit de rand sneller dan de wieren op den bodem van den vijver en dit heeft ten gevolge, dat de vijver allengs dieper wordt. Feitelijk wordt hij niet dieper, daar zijn bodem steeds hooger wordt, maar aangezien de rand sterker toeneemt, wordt toch de waterlaag langzamerhand dikker.

Dit beginsel van randvorming ziet men op de terrassen van de Hot Springs overal en in alle graden ontwikkeld. De meest eenvoudige en ook meest algemeene wijze is de vorming van verheven ribbels. Vloeit het kalkhoudend water over een zachte helling omlaag, zoodat het nergens blijft staan, dan bekleedt zich die helling geheel met de beschreven wieren. Eerst gelijkmatig, maar weldra uit zich de neiging om randen te maken en groepeeren zich de wieren in kronkelende en ineenslingerende lijnen, die het oppervlak in kleine mazen

verdeelen. Deze mazen zijn dikwijls kleiner dan een gulden, en altijd smal en links en rechts in punten uitloopend, want de dammetjes staan dwars op de richting waarin het water vloeit. Dit is juist de grondslag voor het maken van randen. Men kan gerust zeggen dat de geheele rotsmassa, die eenige bunders bedekt, met dit fijne netwerk overtrokken is. Men ziet het overal, waar het water in een dunne laag over de oppervlakte stroomt, hetzij deze zwak helt of steil omlaag gaat of zelfs een vertikalen wand vormt. Men ziet het in allerlei kleuren, meestal bruin en roodbruin, soms in de verschillende tinten van groen.

Waar thans geen water vloeit, heeft dit vroeger gevloeid en is de oppervlakte met dezelfde ribbels dicht bedekt. Het is als een soort van fluweel. Blijft een gedeelte echter lang droog, dan slijt het oppervlak, deels door regen, deels door plantengroei, deels, en misschien vooral, door de menschen die er op loopen. Het wordt dan tot een krijtwitte, poederachtige massa. Maar dit slijten gaat niet zoo snel, of overal vindt men langs de voetwegen en ook er op, de sporen van de opstaande randen.

Het is gemakkelijk te begrijpen, hoe een rand allengs in een terras verandert. Het doet er niet toe hoe groot de vijver is, maar de meeste dier vijvertjes zijn slechts enkele vierkante meters groot. Vloeit nu het water nu eens hier dan weer daar over den rand, dan is de rand de plaats van den snelsten groei. Het water wordt er als het ware even opgehouden door de glibberige, geleiachtige wiermassa, die er de kalk en het koolzuur grootendeels uithalen. Dan vloeit het water over den rand heen, loodrecht naar omlaag en dus veel sneller; daarenboven heeft het niet meer zooveel kalk in oplossing. De groei der wieren over die loodrechte vlakten gaat dus slechts langzaam, en terwijl de rand jaarlijks zeer merkbaar hooger wordt, groeit de wand onder hem haast niet aan. Men ziet nu, hoe dien ten gevolge de rand vertikaal omhoog groeit, en dit is dan ook een algemeen karakter, zoowel voor de tallooze handhooge randen, die overal op de hellingen voorkomen, als voor die eigenaardige terrasvorming, die zoozeer de aandacht trekt. Horizontale terrassen met vertikale wanden staan boven elkaar op de oude heuvelhelling, die zij in een reuzentrap, met treden van een meter

en meer veranderen. Maar elk terras is een vijvertje, dat wel allengs zijn bodem met nieuwe kalkwierlagen bedekt, maar toch, zoolang alles levend blijft, met water gevuld blijft.

De vertikale wanden van die terrassen zijn soms uiterst fraai. Meest wit of zeer licht bruin, omdat de groei der wieren er slechts langzaam is en altijd met de tallooze dwarsribbeltjes bezet, die van nabij beschouwd week en bros, d. w. z. geleiachtig en met kalkkorrels doortrokken, en niet zelden rose van kleur zijn. Soms is de loodrechte wand overigens vrij vlak, soms echter ook gevormd als een orgel, met tallooze pijpen, of liever als een reeks van afhangende stalactieten op dunne en steile stalagmieten rustende. Want in hun midden vertoonen deze kolommen dikwijls eigenaardige versmallingen.

Hier en daar ziet men de levende, nog vochtige terrassen met de warme bron of groep van bronnen die ze voedt, alles nog in vollen groei en in krachtige werking. Deze zijn het voornamelijk, die met bizondere namen worden aangeduid, en waarheen de bezoekers bij voorkeur worden geleid. Maar er zijn tallooze terrasvormingen die geheel droog en dood zijn, en waarin de vijvertjes nu eens nog diep, dan weer met afval en stuivende kalk aangevuld zijn. Ook slijten de wanden en de randen allengs, en gaat dus het fijne en sierlijke op den duur verloren. Heeft men eenmaal echter het verband tusschen die droge en de nog vochtige terrassen goed begrepen, dan vindt men dezelfde formatie op dezen geheelen berg telkens en telkens weer terug.

Het warme water komt door spleten in de onderliggende rotsen omhoog. Elk gesteente is min of meer gespleten, maar het vermogen van water, om zoo het voldoende koolzuur bevat, een overeenkomstige hoeveelheid kalk op te lossen, maakt hier de spleten waarin het water loopt allengs wijder. Het worden geheele kloven en grotten. Trouwens alle kalk die hier op de oppervlakte wordt afgezet, moet ergens in de diepte zijn opgenomen. Vloeit het water nu uit zulk een spleet, hetzij in een vijver, hetzij over een helling, dan ondergaat die spleet voortdurend verandering. Want het oplossen van kalk verbrokkelt het gesteente, en doet blokken invallen. Zoo kan men zich voorstellen dat vroeg of laat een spleet verstopt raakt. Het water moet dan een anderen uitweg zoeken; de formatiën van de vroegere

spleet drogen uit en groeien niet meer, en elders beginnen nieuwe zich te vormen. Dit kan natuurlijk gebeuren buiten het tegenwoordige gebied der gewone werkzaamheid, en dan krijgt men zulke geïsoleerde kraters als bv. den oranje-geyser, dien ik straks nader beschrijven zal. Of het gebeurt binnen het oude gebied, en de afgezette lagen worden door nieuwe barsten geopend.

Daartoe bestaat trouwens alle gelegenheid. Want de werkzaamheid der randwieren leidt niet tot de vorming van een compacte rotsmassa, maar tot het ontstaan van dunne, meest niet meer dan vingerdikke schalen en lagen. Overal waar de grond afbrokkelt kan men dit zien. Het is waarschijnlijk een gevolg van de periodische werkzaamheid, die zelf weer een gevolg is van het feit dat het water over den wierenrand nu eens hier en dan weer daar overvloeit.

De beschreven oorzaak moge de meest algemeene zijn voor de kleine spleten tusschen de schalen, voor de grootere en zeer groote spleten geeft zij geen voldoende verklaring. Deze moet gezocht worden in de neiging der randwieren om niet alleen vertikaal omhoog te groeien maar ook horizontaal over den vijver heen zich uit te breiden. Drijvende wiertjes aan den rand, die niet gaan zinken als zij zich met kalk beladen, maar aan den rand aansluiten en met dezen allengs vast worden, zijn het begin van deze vorming. Zij groeien op de wijze van die paddestoelen, die men zoo dikwijls uit rottende boomstammen ziet uitgroeien als platte korsten met een opbouw uit evenwijdige kringen. Hun rand is dan de laatste en jongste kring. Zoo is het ook hier. Dezelfde zonen ontstaan, met een witten rand en bruine binnenkringen in allerlei tinten. Op Minerva-terrace ziet men een bron, als een helderen blauwen en vrij diepen vijver, door een aantal stellen van zulke horizontaal groeiende randen omgeven; de meer verwijderde zijn ontstaan, toen het water nog hooger stond, en die aan het water grenzen natuurlijk het laatst.

Deze horizontale groei neemt nu soms zeer aanzienlijke afmetingen aan. Ik zag daarvan verscheidene bewijzen. Het fraaist was echter een warme bron, vóór en lager dan het Minerva-terrace. Het water was weder helder en donker blauw, de vijver had verscheidene meters in omtrek en in zijn midden borrelde het kokende water omhoog. Maar dat

midden was volgegroeid, er stond een kleine krater met een centrale holte waaruit stoom en water kwamen. Rondom was die krater ver uitgegroeid tot een vlies, dat over het water zich uitbreidde. Aan de eene zijde had dit vlies den rand van den vijver al bereikt. Gelukkig was alles nog overvloeid en in vollen groei, in witte en bruine en groene kringen. Want het was een broos oppervlak, dat bij betreden in zou zakken en plaats maken voor het kookende vocht. Doch het betreden van al deze natuurwonderen is verboden.

Aan de andere helft van dezen vijver was het middenvlies over het water heen tot bijna aan den rand gekomen, een waterlijn van 10—40 cM. breedte vrij latend. Door deze lijn heen kon men in de diepte kijken, en ook de groene vlokken van wieren aan de onderzijde van het vlies zien.

Het vlies was aan den rand nog papierdun, doch naar het midden toe veel dikker, het groeide van boven en van onderen gelijkmatig aan, en het scheen niet lang meer te behoeven te duren, voordat deze vijver rondom gesloten zou zijn.

Wordt nu vroeger of later de toevoer tot zulk een bron afgesloten, dan blijft de spleet. In grootere vijvers kunnen zulke spleten veel langer worden. Overal in het droge gesteente vindt men die spleten. Hier en daar zijn ze ingetrapt of door een andere oorzaak geopend zoodat men ze zien kan. En van zeer kleine tot zeer groote spleten ziet men alle overgangen. Overal vindt men ze, meest in schuine richting omlaag gaande. Cupid's Cave is zulk een spleet, die zijdelings in een loodrechten wand wijd openstaat, en Devil's Kitchen is er een, die ik reeds genoemd heb en die enkele tientallen meters lang is en omstreeks 13 meter diep. Van ons gezelschap klommen een aantal personen langs ladders in deze spleet af, die juist wijd genoeg daarvoor was. In zulke spleten is onderaan niet zelden een koolzuurrijke lucht aanwezig, die vogels en andere dieren kan doen verstikken en op bepaalde bronnen van koolzuur wijst. Trouwens koolzuuruitwasemingen uit den grond gaan zeer dikwijls met vulcanische werkingen gepaard.

Hoe dik de kalkafzettingen van deze wieren zijn, vond ik niet opgegeven. Gewoonlijk meent men, dat de geheele berg zóó ontstaan is, en overal in den omtrek vindt men sporen van denzelfden bouw uit dunne lagen en schalen.

De afzettingen liggen echter op het uiteinde van een uitlooper van een heuvelenreeks, en zijn dus waarschijnlijk op een heuvelkam ontstaan.

Om op de vliesvorming op de oppervlakte van het water terug te komen, merk ik op dat dit vlies, zoover het met het heete water in aanraking is, bijna altijd geheel wit is. Dit wijst er op dat het niet de randwieren zijn, die het grootste aandeel aan den snellen groei van dit vlies hebben, maar de draadwieren. Men ziet dan ook dikwijls een draderige structuur, de draden loopen evenwijdig en naar den rand toe, zoodat de lengtegroei van elken draad tot de voortzetting van den rand bijdraagt. Op enkele plaatsen zag ik zoo van één punt uitgaande een waaier van draden over de oppervlakte uitstralen. Of liever over wat de oppervlakte geweest was, want de watertoevoer was, tijdens mijn bezoek, zoo klein, dat het vijvertje droog was. De bodem was vlak en bezaaid met koraalvormige wiergroepen, wit van de kalkmassa waarin zij zich gedompeld hadden. Het waaiervormige dradenvlies lag rustig op die koraaltjes. En dicht er bij waren dergelijke vormingen, deels jonger en nog bevloeid en groeiend, deels ouder en ten deele vergaan. Zulke fijne vormingen moeten wel vernietigd worden als zij door een hagelbui met grove hagelsteenen getroffen worden, zooals op den avond na mijn bezoek. En eveneens moeten de herhaalde heftige regens en onweersbuien veel tot het afslijten bijdragen.

Vele spleten zag ik in de droge gedeelten. Maar een aantal vond ik ook op de bevloeide plaatsen, en dan daalde het water in een dikken stroom in de spleet af, om in den ondergrond te verdwijnen, en waarschijnlijk, met nieuwe kalk beladen, elders weer voor den dag te komen. Zoo bijvoorbeeld aan Marble-terrace.

De fraaiste vijvers zijn die van het Jupiter-terrace. Het zijn twee groote diepe vijvers van prachtig donkerblauw water, dat zoo heet is, dat het de boven beschreven dampen en nevels geeft, en dat overal in de vijvers, die tientallen van quadraatmeters groot zijn, de bodem en de binnenranden zuiver wit zijn, en dus geen randwieren maar slechts draadwieren bevatten. Over de randen vloeit het water deels loodrecht omlaag, aan de andere zijde echter over een uitgebreide vlakte, waar het groote terrassen met lage randen maakt. Hier koelt het

voldoende af, om den geheelen bodem zich met bruine en groene wieren te doen bedekken. Vallen in zulke koelere vijvertjes naalden of geheele takken van dennenboomen en roode ceders, dan worden die allengs met wieren overgroeid en met een kalklaagje omkleedt evenals bij ons in het meertje van Rockanje. Kunstmatig ingebrachte voorwerpen kan men op deze wijze ook laten incrusteeren. Verderop is het water soms zoover afgekoeld, dat grassen en lage soorten van biezen er aan groeien kunnen.

De eigenaardige groeiwijze der randwieren geeft nog tot een ander merkwaardig verschijnsel aanleiding, als namelijk de randen zeer hoog worden. Het zijn de kegels en schoorsteenen. Kegels heeten zij als de holte betrekkelijk klein is, schoorsteenen als die in verhouding tot den rand groot is. De namen hebben betrekking op de droge toestanden, maar men vindt dezelfde gevallen ook met een warme bron er in. Een schoorsteen van omstreeks een meter hoogte wordt den toeristen vertoond, en kegels ziet men op verschillende plaatsen.

Als de travertijnrotsen lang droog zijn en verweeren, herneemt de plantengroei zijn rechten. Eerst komen gras en kleine bloemplanten, daarna komen heesters en boomen, en geheele bosschen van den Yellowstone-den (Pinus Murrayana) staan op dezen berg. Maar als zich dan dicht bij en iets hooger dan het bosch een nieuwe spleet opent, en haar heete water over den grond van het bosch uitspreidt, kan zij het geheele bosch dooden. Niet door de warmte van het water, want dat is op dien afstand van de bron voldoende afgekoeld om onschadelijk te zijn. Maar omdat de grond met een verhardende korst van kalk wordt bedekt, die ten slotte den bodem geheel van de lucht afsluit zoodat daaronder de wortels sterven, en dus ook de boomen te gronde gaan. Angel's terrace is een droevig voorbeeld van dit geval, daar hier honderden groote denneboomen geheel dood en kaal op den kalkgrond staan. Soms bereikte de kalklaag hunne onderste takken, maar soms liet zij den voet der wortels aan de stammen onbedekt, zoodat men gemakkelijk zien kon, dat zelfs een zeer dunne laag zóó moorddadig kon werken. Aan de randen van deze plaats zag ik de stervende en half gestorven boomen, die een toenemende uitbreiding van het euvel aanduidden. Merkwaardig vond ik het voorkomen van

onze gewone europeesche blauwe klokjes (Campanula rotundifolia), die hier, te midden van die vreemde verschijnselen en die geheel bizondere flora, weelderig bloeiden en een aangename herinnering aan onze heiden boden.

In een der boschrijke valleien achter de heuvelengroep, waarop de voornaamste bronnen der Mammoth Hot Springs gevonden worden, staat een groote kegel van travertijn, die den naam draagt van Orange-Geyser. Deze naam zou allicht doen vermoeden, dat men hier te doen had met een formatie, zooals die in de eigenlijke geyserbassins gevonden worden, en dat deze bron dus op dit gebied niet thuis behoorde. Men zou meenen dat zijn wateren kiezelzuur bevatten en dus sintel afzetten, terwijl de opgeloste stof in werkelijkheid hier koolzure kalk is, evenals in alle bronnen van deze omgeving. Ook springt de bron niet hoog op, zooals men het van een echten geyser verwachten zou.

De kegel is stomp en van boven min of meer vlak. De kleur is aan de eene zijde krijtwit, aan de andere bruin en grijs; de eerste zijde is thans droog, en de kleuren der laatste worden door het overvloeiende water onderhouden. Op den vlakken top bevindt zich een bekken met water, in welks midden een bron kookt. Van uit het dal kan men dat niet zien, maar men hoort het geluid duidelijk en ziet de dampen opstijgen. Ik ben op een der bergen die het dal omgeven geklommen om het bekken te zien; het neemt slechts een klein deel van de topvlakte in.

Die bron schijnt uit een opening van een onderaardsche spleet te komen, want aan de eene zijde van den hoogen kegel is een lage afzetting van travertijn, die den vorm van een vlakken heuvelrug heeft, op zijn kam een aantal kleine openingen en barsten dragend, waaruit heet water te voorschijn komt. Die lijn is slechts een twintigtal passen lang, en even groot is de afgezette kalkmassa, die links en rechts van haar den grond bedekt. Deze formatie is vrij gelijkmatig van oppervlakte, zoodat zij bijna overal door het afvloeiende water bevochtigd wordt. Het kwam mij belangrijk voor, deze openingen nader in oogenschouw te nemen en eenigszins uitvoerig te beschrijven, omdat zij veel kleiner zijn dan die der meeste andere heete bronnen, en te samen een typisch beeld van den bovenrand van een onderaardsche barst geven.

De opening, die het verste van den hoofdkegel gelegen is, is zoo groot als een vuist, en aan drie zijden met korsten van bruin en groen verkalkt wier overgroeid; het water, dat er in vrij groote hoeveelheid uitstroomt, is zeer heet. Vlak er naast staat een kegeltje met een opening zoo wijd als een vinger dik is, maar dit is nu droog. Het water uit de vuistgroote opening kookt met tallooze bellen op en vloeit dan omlaag in een smal stroompje. Daarin groeien de witte of bleekgele draadwieren in drie of vier bundels, wiegelend in den kleinen heeten, snelvlietenden stroom. Men brandt zijn vingers als men de wieren er uithaalt. Iets verder op vindt men zulke draden, die afgebroken en dus weggevoerd zijn, maar tegen een scherpen hoek van den rand zijn blijven hangen. Allengs koelt het water natuurlijk af, en weldra is het zooveel lager in temperatuur geworden, dat de groene en bruine wieren er in kunnen leven. Het beekje is dan breeder en minder diep geworden, en loopt over korsten van levend travertijn in allerlei kleuren, met een slijmerige, maar allengs verkalkende oppervlakte.

Volgt men de vermoedelijke barstlijn, dan vindt men, ongeveer een meter verder en iets hooger op, een vingerdikke opening, waaruit voortdurend groote dampblazen komen, die de opening telkens afsluiten. Er vloeit maar weinig water uit, doch ook daarin groeien de witte draadwierbundels. Het water verspreidt zich dan en is juist voldoende om een aanzienlijk deel der oppervlakte vochtig en warm te houden. Daar groeien de bruine en groene korsten, nog geleiachtig en bros, brekend bij het aanraken. Enkele voetstappen van vroegere bezoekers maken er kleine meertjes waarin het water blijft staan, in de hoogste en warmste groeien de bleeke draadwieren, in de lagere de bruine en oranjegekleurde soorten.

Een halven meter verder, op de overigens gesloten barstlijn, komt weer een vuistgroote opening, die wat hooger op het heuveltje ligt, en dus een sneller afvloeiend stroompje geeft. Die stroom is aan den rand zwart, in 't midden draderig wit, beide door de wieren die er in groeien.

Nu stijgt de heuvelrug sneller en over een afstand van een meter liggen nog een vijftal dergelijke bronnetjes, elk met een wit of zwart stroompje, omgeven door een bruinen rand. Hooger op de lijn worden de vingergroote openingen

talrijker en moeilijk te tellen, soms vloeien zij tot groepen inéén. Maar de beekjes en afzettingen zijn dezelfde. Een 25-tal zulke gaatjes liggen op een paar meter bijeen, een smalle lijn vormend. Dan volgt een duimdikke bron, die zijn water een hand hoog opspuit en in een bocht omlaag laat vallen. Rondom de opening en de plaats waar het water valt, vormen zich korsten, die aan den warmwaterkant wit, doch aan de andere zijde bruin zijn.

De groep der actieve bronnetjes wordt thans afgewisseld door een onwerkzamen kegel, die een hand hoog boven het oppervlak uitsteekt, en de meeste andere dus in groote overtreft. Water kon ik in de holte niet zien, doch ongetwijfeld was dit in de diepte voorhanden.

Op dezen kegel volgt een spuitbronnetje, dat zoo dik is als een pink en door een gekorrelden rand omgeven. Het werpt groote druppels water omhoog, die telkens met bellen kookenden waterdamp afwisselen. De druppels vallen buiten den rand op de kalkafzetsels, die daar en vlak langs den rand wit zijn, maar op zeer kleinen afstand eene bruine kleur aannemen. Want daar helt het oppervlak sterk en vloeit dus het water snel in een dunne, verkoelde laag weg.

Nu komen weer, altijd in de richting van den geyser-kegel, een tiental vingerdikke gaten waarin het water kookt; zij vormen een kleine groep met een gemeenschappelijken rand, die echter aan de eene zijde van onderen gebarsten is, zoodat het heete water niet over, maar onder den rand afvloeit. Het is een handbreede spleet, die een even breed stroompje geeft, dat weer een zwarten bodem heeft en vol is met slingerende, bleekgele draden. Aan de randen groeien allengs korsten van bruine en witte wieren over het water heen; zij groeien van onderen sneller aan, daar zij aan de bovenzijde dikwijls droog worden, en hechten zich dus meer en meer aan de onderlaag vast, de bedding van den stroom vernauwend.

Eindelijk volgt nog een veel grootere opening. Het is een kegel zoo groot als een hoofd, die van boven en aan de eene zijde open is, en waaruit een breede stroom van heet water omlaag vloeit. Zwarte vliezen en witte draden wisselen elkaar in dit water af, terwijl allerlei fijne koraalvormige gewassen zich aan den voet van den kegel in het warme water bevinden. Verder op wordt de bodem van dezen stroom breeder en licht

roestbruin van kleur, en bedekt hij zich met tal van wierlijsten en van lepelvormige uitsteeksels, die het water plaatselijk en tijdelijk tegenhouden, een ontelbare menigte van kleine bekkentjes vormend.

Boven dezen langen en breeden rug verheft zich de eigenlijke geyser-kegel nog drie meter hooger. Aan de beschreven zijde vloeit overal een dunne laag heet water over den rand, zwarte en witte en bruine strepen vormend, al naar gelang der wiersoorten. De bovenrand is afgerond door het overvloeiende water; daaronder vormen zich stalactieten, die als ribben vertikaal omlaag loopen. Dan volgt een gedeelte waar de kegel minder steil is, en hier hebben zich vooral de randwieren genesteld, tal van terrassen, elk met een vijvertje, vormend. Sommige dezer terrassen zijn ook reeds volgegroeid en het water vloeit eenvoudig over den rand van het horizontale vlak heen. Soms zijn deze terrassen groot, en telt men er slechts een tiental boven elkaar, soms zijn zij kleiner en vindt men er twintig en meer bij dezelfde daling. Overal is de geheele oppervlakte met de kronkelende dwarsribben der bruine wieren dicht bedekt. Het is als het ware een fijngolvende bodem onder de dunne waterlaag.

Aan de tegenovergestelde zijde, de noordzijde van den kegel, vloeit, zooals ik reeds gezegd heb, tegenwoordig geen water meer af. De brosse travertijn-massa brokkelt hier af; hier en daar zijn zelfs groote stukken er uit gevallen, zoodat men iets van de inwendige structuur zien kan. Daarbij blijkt, dat de opbouw voortdurend ongeveer op dezelfde wijze heeft plaatsgevonden, waarop nu de afzetting aan de oppervlakte nog voortgaat. Want de massa bestaat uit vingerdikke schalen, die los en met smalle tusschenruimten over elkander liggen. Die tusschenruimten correspondeeren met de perioden, waarop dat gedeelte van het oppervlak droog was, terwijl de schalen natuurlijk des te dikker zijn, naarmate de plek langer onafgebroken bevloeid geworden is. Bij het drogen is de donkerbruine kleur der vochtige en levende massa in een licht geelachtig bruin veranderd.

Rondom de beschreven formaties is een uitgebreid afvloeiterrein voor het water. Op dit terrein is alle vegetatie van andere planten dan wieren gedood, en het is met een travertijnlaag bedekt, die vlak bij den kegel vrij dik is, maar naar de

randen toe dun uitloopt. Vlak langs den rand groeien echter allerlei planten, zoodat men precies zien kan, hoever de afzetting gegaan is. Onder die planten, die de oorspronkelijke flora van het dal vertegenwoordigen, komt vooral een lage soort van gulden roede vrij veelvuldig voor. Trouwens het geslacht der Solidago's of gulden roeden is in het geheele park, en verder over al de prairieën van het westen, aan de oostzijde der Rocky mountains, een der meest algemeene, zoowel wat rijkdom aan soorten, als wat de onafzienbare millioenen van individuen betreft. Verder vindt men langs den rand blauw bloeiende vlassoorten, gele Sedums, kleine Asters (een geslacht, dat in Amerika even rijkelijk vertegenwoordigd is als de gulden roeden), immortellen, en aan den boschkant de kleine moerassonnebloemen.

Zoover de kalkafzetting gaat, zijn ook de boomen gedood. Het zijn de reeds genoemde „red cedars", een soort van jeneverbessen, die hier overal veelvuldig groeien. Rondom den voet van den kegel staan die boomen in groepjes, tot manshoogte en meer opgegroeid en op de armsdikke stammen rijk vertakt. Maar thans zijn zij zonder loof, geheel dor en kaal, en ten deele is reeds de schors afgestorven en afgevallen. Uit den kegel zelf steken de toppen van een zestal zulke stammen nog omhoog; zij moeten reeds eeuwen geleden, in het begin der formatie, gedood zijn, en zijn sedert langzamerhand onder de aangroeiende travertijn-massa bedolven geraakt. Wat daarboven uitsteekt is kaal en bestaat alleen nog maar uit de dikste takken, al het overige is vergaan, en ook de schors is sedert lang verdwenen.

Zijn deze stammen een treurig getuigenis van den strijd tusschen de kalkwieren en het oorspronkelijke bosch, iets verder op kan men dezen strijd nog in vollen gang zien, Hier zijn de roode ceders ten deele nog groen en vol bessen, ten deele dor en droog. Aan sommige is het gelukt den kalkhoudenden stroom tijdelijk af te wenden; de voorste stammen zijn in den strijd gevallen maar zij hebben de overige van het groepje beveiligd. Als een eilandje ligt zulk een plekje in den versteenenden stroom, en allerlei kleine planten hebben van de geboden beveiliging gebruik gemaakt, de plek tot een groenende en bloeiende oase in de kleine woestenij makend. Vooral een soort van distel en de Smilacina, die later in het

najaar uiterst sierlijke trossen van roode besjes zal dragen, troffen mij hier, tusschen de zooeven reeds genoemde planten van den rand.

Behalve de roode ceders, die den kegel omgeven, ziet men aan de nu droge voorzijde een paar hooge dennenstammen, wier voet ook reeds door het travertijn overdekt is, en die dus geheel dood zijn. Als kale pilaren met wijduitgespreide takken reiken zij boven den heuvel omhoog.

Het is duidelijk, dat deze geheele formatie van de vlakte van het dal uit is opgewerkt. Er moet zich in het bosch een onderaardsche spleet gevormd hebben, die in verband stond met de watermassa, die hier van uit de hooge bergen naar het eigenlijke terrein der Mammoth Hot Springs vloeit. Uit die spleet is het kalkhoudende water te voorschijn getreden, rondom kalk afzettend en de oude vegetatie doodend. De spleet moet ontelbare jaren en wellicht eeuwenlang op dezelfde plaats werkzaam zijn geweest, met één hoofdopening, die den grooten kegel gevormd heeft, en met een reeks van kleinere voor het vlakke heuvelrugje, dat ik beschreven heb.

Rondom heeft het dal den gewonen vorm, en zijn de hellingen met de gewone dennensoort dezer streek meest dichtbegroeid. In het dal is de beschreven spleet echter niet de eenige uitlaat voor het heete water geweest. Want een honderdtal passen verder op ligt een tweede kegel, veel lager en veel vlakker en breeder, maar zuiver kegelvormig. De hoogte bedraagt slechts een meter, maar de straal is verscheidene meters lang. In het midden, dus op den top van den vlakken kegel, ligt een uitgedoofde bron. Het is een kommetje vol water, iets kleiner dan een gewone waschkom. Dit water is lauw, en dus afkomstig van de onderaardsche spleten; ook ziet men in den bodem van het bekken een drietal gaten, waaruit dampen en luchtbellen omhoog bobbelen. De bodem van dit kommetje is met roodbruine wiervlokken bedekt, en dezelfde wieren, doortrokken met kalk en uitgedroogd, vormen klaarblijkelijk de geheele massa van den kegel, blijkens de lichtgrijze kleur.

De geheele, vlakke kegel is kaal, maar toch begint de plantengroei hier en daar zijne rechten weer te laten gelden, en mossen, grassen, enkele gulden roeden en wolfsmelken met nog een paar andere soorten hebben al enkele punten

vermeesterd, om van daaruit zich allengs uit te breiden. Ook een immortelle zag ik er bloeien. Op de oppervlakte van den kegel ziet men nog duidelijk de sporen van de gekronkelde wierranden, die eenmaal ook deze formatie terrasvormig gemaakt moeten hebben. Maar het meeste is toch reeds tot puin en poeder vergaan, wellicht grootendeels door belangstellende bezoekers vertrapt.

Ook elders in de vallei zijn nog sporen van bronnen of onderaardsche spleten wier wanden zijn ingevallen, zoodat men dus in de diepte zien kan.

In een naburig dal had ik de gelegenheid nog beter te zien hoe zulk een travertijn-massa er van binnen uitziet. Daar vond ik een kegel, juist zooals die van den Orange-Geyser, maar klaarblijkelijk sedert lange jaren droog en onwerkzaam. Hij is drie meter hoog, van boven niet merkbaar veranderd, maar zijdelings afbrokkelend. Deze geheele kegel bestaat uit meest vingerdikke schalen, die van boven bijna horizontaal liggen maar dan ombuigen en loodrecht omlaag gaan. Zij zijn zoo los aan elkander verbonden, dat zij afbladeren en afschilferen. Op zijn buitenvlak vertoont elke schaal een stalactietachtige structuur, en waar de schalen dwars doorgebroken zijn is de inwendige massa helder wit en grof-poreus. Sommige schalen zijn zoo dun als bordpapier, andere dikker, tot vingerdikte toe. Plaatselijk is de buitenvlakte van den geheelen kegel nog goed bewaard, vooral aan sommige zijden aan den voet, en hier ziet men haar bedekt door tallooze dwarsloopende ribbels, die thans grijs en droog zijn, maar die klaarblijkelijk door de bruine randwieren zijn gemaakt. Hoeveel eeuwen de wieren aan dezen kegel gebouwd hebben, is moeilijk na te gaan, maar alles pleit er voor, dat zij van den beginne af tot aan het einde op dezelfde wijze werkzaam geweest zijn. Uiterst eenvoudige beginselen brachten ook hier een rijke afwisseling in vorm en structuur teweeg.

Hugo de Vries.

(Slot volgt.)

DE VOLKSHUISVESTING TE AMSTERDAM.

I.

„Wachter wat is er van den nacht?"
JESAJA 21.

Doet men de hierboven gestelde vraag ten opzichte van den huidigen stand van zaken op het gebied van het arbeiderswoningvraagstuk in Nederland's hoofdstad, dan moet als van ouds het antwoord luiden: „de morgenstond is gekomen — en nog is het nacht."

Ik wil trachten aan te toonen hoe treffend juist dit antwoord in deze is, door het geven van een in vogelvlucht genomen overzicht van den toestand, waarin de volkshuisvesting te Amsterdam op dit oogenblik verkeert. De diepe ernst van de zaak, die het hier geldt, en de groote beteekenis van de nieuwe phase, die wij op het punt staan met haar in te treden, mogen althans enkelen onder mijn stadgenooten doen kennis nemen van een résumé, dat — hoe onvolledig ook — toch voor hen, die niet tot de volkomen ingewijden behooren, het besef dier beteekenis, naar ik vertrouw, niet anders dan versterken kan.

Daar ligt het oude Amsterdam met zijn eenig mooie, weleer ten behoeve zijner patriciers aangelegde en bebouwde hoofdgrachten. Waar en hoe woont in die oude stad die over- óvergroote meerderheid der burgerij, die tot de volksklasse wordt gerekend?

Waar is algemeen bekend. Er zal wel geen enkel Amster-

dammer zijn, die niet weet, dat in het stadsgedeelte, in het centrum der stad omsloten door de waterwegen: open havenfront, het Singel, een gedeelte van den Binnen-Amstel, de Nieuwe Heerengracht, de IJgracht en het Oosterdok; in het westen door Prinsen- Leidsche- en Baangracht (a. g. in de Jordaan) verder op de eilanden Katten-, Witten- en Oostenburg en eindelijk in het gedeelte tusschen Leidschegracht, Baangracht, Reguliersgracht en Prinsengracht (waarbij ook nog de Duivelshoek valt te noemen) de echte volksbuurten van Oud-Amsterdam zijn te vinden en dat in deze buurten geen breede lommerrijke grachten, maar in hoofdzaak lange, nauwe straten worden aangetroffen, gevormd door eindelooze reeksen van smalle, meerendeels vervallen en onoogelijk uitziende huizen.

Met het *hoe* daar gewoond wordt is het anders gesteld. Uitgezonderd een kleine groep welgestelden, die door ambtsplicht of roeping de volkswoningen wordt binnengeleid, weet de bourgeoisie, als geheel genomen, uit eigen aanschouwing niet wat er achter de gevels dier onaanzienlijke huizen valt waar te nemen. 't Is mij steeds een zeer pijnlijke gedachte, dat het schril contrast tusschen het tehuis der gefortuneerden en der ongefortuneerden den laatsten zooveel scherper omlijnd, zooveel concreeter voor oogen staat dan den eersten. Dat in al die voorname heerenhuizen aan onze hoofdgrachten eenige dochters van werklieden onder dak zijn, die op haar uitgaansdagen haar familieleden het drie à vier verdiepingen hooge woonhuis, waar zij „dienen", met de tien à twaalf vertrekken, waarin het verdeeld is, tot in de kleinste bijzonderheden weten te beschrijven. Dat tal van timmerlieden, behangers, schilders, meubelmakers af en toe in diezelfde perceelen dagen achtereen aan het werk zijn en onderwijl — hoe kan het anders? — eigen bekrompen woningruimte vergelijken met die, waarover hun maatschappelijke tegenvoeters voor zich zelven en hun gezin te beschikken hebben.

Maar al ontbreekt het dezen laatsten ook aan dergelijke ongezochte aanleidingen om, *uit eigen oogen ziende*, dezelfde vergelijking te maken, gelegenheid om door kennisneming van beschrijvingen van derden den stand van zaken op het woninggebied hunner onbemiddelde medeburgers althans eenigermate te leeren kennen, bestaat voor hen toch wèl.

In den laatsten tijd is het arbeiderswoningvraagstuk te onzent zeer op den voorgrond getreden. Dermate zelfs, dat volgens Mr. M. W. F. Treub er reeds in 1898 nauwelijks iets meer aangaande deze kwestie te zeggen viel; aan welke moeilijk te weerspreken verklaring door hem destijds echter werd toegevoegd (waarschijnlijk tot bemoediging van hen, die niettemin wenschten voort te gaan met over hetzelfde onderwerp te spreken of te schrijven) dat, zoolang door den wetgever niet het allernoodigste was gedaan, om het den gemeentebesturen mogelijk te maken voor de verbetering der volkshuisvesting met kracht mede te werken, het nuttig en goed mocht heeten, de aandacht op die tekortkoming telkens en telkens weer te vestigen.

Onder dit vele nu, dat in den loop der laatste jaren betreffende de volkshuisvesting onder de aandacht van het Nederlandsche publiek is gebracht, mogen — als berustend op een *daad* — in de eerste plaats genoemd worden de verslagen der woning-enquêtes, ingesteld, nu eens door particulieren op eigen initiatief, dan eens door commissiën in opdracht van deze of gene Bond of Vereeniging, dan weer op last van gemeentebesturen of wel in aansluiting aan de jongste algemeene volkstelling. 't Is uit eenige dezer verslagen, dat ik de gegevens ga putten, die den lezer zullen doen zien of in herinnering brengen welke woningtoestanden tot op heden in het oude Amsterdam bestaanbaar zijn geacht.

Het eerst aan de beurt is het dusgenaamde kelderrapport, nl. de enquête in het jaar 1874 door de stedelijke gezondheidscommissie naar de amsterdamsche kelderwoningen ingesteld [1]).

Van de 4984 door deze commissie onderzochte woonkelders werden 3650 door haar onbewoonbaar verklaard, en wel, omdat in duizend daarvan geen vensters werden gevonden, zoodat men, als de deur gesloten was, daarbinnen zelfs op klaarlichten dag geen hand voor oogen kon zien, duizend zóó laag van verdieping waren, dat een volwassene er zich niet anders dan bukkend in kon bewegen, men in de meeste

[1]) De woningenquête in 1854 door het Koninklijk Instituut van Ingenieurs ingesteld laat ik rusten, omdat er zoo goed als niets in voorkomt wat niet eveneens in de enquête-verslagen van later datum is te vinden.

kelders verging van de vocht, in vele een ondragelijke stank viel waar te nemen, afgegeven door het grondwater, dat er voortdurend in stond. Dat er in de grootste helft der onderzochte kelders geen privaat aanwezig was, zal der Commissie *op zich zelf* wel geen aanleiding tot onbewoonbaarverklaring hebben gegeven, daar het haar natuurlijk maar al te goed bekend moet zijn geweest hoe veelvuldig dit gebrek zich hier ter stede ook in boven den grond gelegen arbeiderswoningen voordeed.

Van de 3650 in 1874 afgekeurde kelderwoningen heeft tot op heden ons gemeentebestuur 116 doen ontruimen: 58 vóór en 58 na 1898. Een veel grooter aantal is echter in die dertig jaar verdwenen, hetzij door slooping of herbouw van de perceelen, waarvan zij deel uitmaakten, hetzij door dat de kelders hun oorspronkelijke bestemming herkregen: weer tot bergplaats van goederen in plaats van menschen werden gemaakt. Op dit oogenblik toch bezit Amsterdam in zijn geheel 2773 bewoonde kelders, waarvan 1147 uitsluitend tot woning dienen, 1626 *tevens* tot berging van de nering of tot werkplaats van het hoofd des gezins. Vierhonderd der bewoonde kelders zijn beslist onder de *krotkelders* te rangschikken.

Betrekkelijk toevallig heeft 20 jaren later herkeuring van een gedeelte dierzelfde kelderwoningen plaats gehad. Gewis uitgaande van de overweging, dat de drankduivel in een slechte woning een zeer krachtigen bondgenoot vindt, liet „De Volksbond”, Vereeniging tegen drankmisbruik, in het jaar 1893 een onderzoek instellen „naar den feitelijken toestand der oude arbeiderswoningen in geheel Nederland”. Aan de door dien Bond voor Amsterdam benoemde enquêtecommissie (bestaande voor de kleinste helft uit deskundigen, (architecten) voor de grootste uit belangstellende leeken) werd opgedragen, niet zoozeer te onderzoeken hoe het *in* de slechtst uitziende huizen der achterbuurten was gesteld, maar welke de bouwtrant was der huizengroepen, der complexen van woningen, die in gangen en sloppen, aan stegen en binnenpleintjes gelegen, niet alleen zelve voldoende lucht en licht missen, maar door hun ligging ook de belendende, aan de straat gelegen perceelen daarvan verstoken doen blijven en

daardoor doeltreffende verbetering ook van deze laatsten onmogelijk maken.

De sub-commissie nu, die zich met het onderzoek der Eilanden belastte, kon moeilijk aan deze opdracht voldoen, daar zij op Katten-, Witten- en Oostenburg zoo goed als geen sloppen en binnenpleintjes aantrof. Zij stelde daarom zich zelve tot taak na te gaan hoeveel bewoonde kelders er toen nog in deze buurten werden gevonden, wetende dat deze soort woningen in 1874 juist op de Eilanden in zeer grooten getale waren aangetroffen. Zij bevond dat van de 368 in 1874 aldaar bezochte woonkelders 120 ontruimd, of beter gezegd weer tot bergplaats waren geworden, waarschijnlijk doordat de perceelen, waartoe zij behoorden, in dien tusschentijd van eigenaar waren veranderd. Dat de overige echter nog steeds even dicht bewoond waren (gemiddeld 4 personen per kelder) en uit den aard der zaak er in den loop der jaren nog wat slechter op waren geworden. Zóó zelfs, dat terwijl in 1874 46.9 % van de onderzochte kelders onbewoonbaar werd geacht, thans van de 160 door de subcommissie onderzocht 51 % in „op den duur onhoudbaren staat” werd bevonden. Slechts op één punt waren deze spelonken er op vooruitgegaan, nl. in huurwaarde. Werd in 1874 voor 50 % der onderzochte kelders *f* 1 of minder per week aan huur gevraagd, thans kon dit slechts van 4 % der 160 bezochte kelders worden geconstateerd. De gemiddelde huurprijs was thans *f* 1.56 per week. Alleen de verhuurders dus hadden in dien tusschentijd profijt gehad van het zéér geringe gebruik, dat het gemeentebestuur van zijn recht tot het doen ontruimen der onbewoonbaar verklaarde kelders had gemaakt.

De subcommissie voor de Jodenbuurt vond eveneens weinig gelegenheid om zich met de haar speciaal opgedragen taak bezig te houden. Ook in deze buurt toch is, even als op de Eilanden, de ruimte tusschen de evenwijdig loopende straten en grachten gering en komen gangen en sloppen, die naar achter de huizen gelegen of liever weggestopte huisjes voeren, er dientengevolge betrekkelijk weinig voor. De achterafjes, die de commissie er nochtans hier en daar aantrof, werden door haar in „allerellendigsten” staat gevonden, dermate zelfs, dat de publieke opinie in de omgeving de taak van het gemeentebestuur scheen te hebben overgenomen. In weerwil

toch van de overbevolking, die de Jodenbuurt zoo zeer kenmerkt, vond de Commissie 15 krotten ledig staan. Ze hadden blijkbaar geen huurder meer kunnen vinden. Hoeveel van die „allerellendigste" verblijven de Commissie nog wèl bewoond vond, vernemen wij niet.

Van de overbevolking der Jodenbuurt haalt zij een enkel voorbeeld aan. In de Jodenhouttuinen vond zij een kazerne-woning (samengesteld uit veertien bijeengetrokken huisjes) die door 72 huisgezinnen werd bewoond, hetgeen door de commissie als een „samenpersing van menschen in den hoogsten graad" wordt gekwalificeerd. Hoewel het er niet bepaald in staat te lezen, laat zich uit het verslag toch opmaken, dat deze commissie haar onderzoek ook tot het *inwendige* der aan de straten gelegen perceelen heeft uitgestrekt en ook dit in zéér veel gevallen hoogst onvoldoende heeft bevonden, inzonderheid wat de woning-ruimte betrof. En dat op het door haar onderzochte terrein alles tot op heden vrijwel gebleven is, zooals het in 1893 was, laat zich helaas maar al te gemakkelijk opmaken uit de verslagen, die ons ten dienste staan, sedert hier ter stede van gemeentewege een systematisch onderzoek naar slechte woningtoestanden wordt ingesteld. Straks kom ik op deze verslagen terug.

De subcommissie voor het centrum der stad, voor de achterbuurten in de zeer onregelmatig gebouwde kom van oud-Amsterdam, vond alle aanleiding om zich tot het haar opgedragen onderzoek naar den aldaar bestaanden bouwtrant te bepalen. Zij had zich daar letterlijk heen te werken door een bijna onontwarbaar kluwen van sloppen en gangen en binnenpleintjes; alle in diep vervallen, onbewoonbaren staat verkeerend en niet te min dicht bewoond. Overal ingezakte goten, mest- en vuilnishoopen, stank; krotten, waar nooit een zonnestraal kan binnenvallen en luchtverversching onmogelijk is, omdat ze aan alle zijden zijn ingesloten door de hooge huizen der winkelstraten en der Burgwallen, waarachter zij verscholen liggen. Kortom een toestand van verwording en vervuiling, waarvoor deze subcommissie slechts één middel tot grondige verbetering wist aan te geven, n.l. afbraak van alles, waarmee de oorspronkelijke open ruimten in deze wijken zijn volgebouwd.

Tijdens zij haar onderzoek instelde, werd toevallig op één

punt van het haar aangewezen enquête-terrein een begin gemaakt met het toepassen van dezen radicalen maatregel. Een paar eigenaren van groote magazijnen op den Nieuwendijk, hun winkelruimte wenschende uit te breiden, hadden zich van het daartoe benoodigde terrein verzekerd door aankoop en afbraak van een aantal achter hun perceelen verscholen huisjes; een wijze van handelen, die sedert door meerdere magazijnhouders aan den Nieuwendijk is nagevolgd, zoodat men zich op heden in *dit* stadskwartier de krottenbouw *een weinigje* minder omvangrijk heeft voor te stellen dan hij in 1893 was.

Dat echter door dergelijke onstelselmatige afbraak in het minst geen verbetering van de huisvesting der uit het omvergehaalde verdreven bewoners werd en wordt verkregen, zal wel niet nader behoeven te worden aangetoond. Dezen en hun lotgenooten worden daardoor slechts nòg wat dichter op één gedrongen en in den regel verplicht nòg wat meer dan te voren te verwonen in geheel gelijksoortige omgeving. Houdt de bouw van nieuwe volkswoningen geen gelijken tred met afbraak der oude, dan is zelfs de *hoop*, dat door opschuiving gaandeweg verbetering van den woningtoestand der allerarmsten zal worden verkregen, uit den aard der zaak geheel buitengesloten.

't Was te voorzien, dat ook de subcommissie voor de Jordaan meer dan genoeg zou te doen vinden, ook al bepaalde zij zich tot het volbrengen van de haar opgedragen taak. 't Is toch algemeen bekend, dat in de Jordaan de ruimten tusschen de aan rechte straten en grachten gelegen huizen (oudtijds tuinen), stelselmatig, zou ik bijna zeggen, zijn volgebouwd en dat in dit stadskwartier schier geen straat of gracht voorkomt, waar de huizenreeksen niet telkens worden onderbroken door gangen (oudtijds brandgangen) die naar dien binnenbouw voeren. Soms ontbreekt die gang schijnbaar, zoodat de voorbijganger zich alleen door het verspringen der huisnummers het bestaan van een 5, 7, 10tal achteraf liggende huisjes ziet aangewezen. In dat geval wordt toegang tot de inpandige woningen gegeven door den gewezen benedengang van een aan de straat gelegen huis; welke toegang zich bevindt onder de zoogenaamde hooge stoep van het huis en dikwijls nog voorzien is van de thans nooit meer op slot zijnde onderdeur.

Wij zullen de subcommissie niet op haar ommegang door deze achterwereld volgen, omdat wij voor ons doel kunnen volstaan met kennis te nemen van de bezwaren, die zij, na volbrachten tocht, tegen de door haar gevonden wijze van inpandig bouwen heeft ingebracht.

Deze bezwaren zijn:

1. Dat alle toegangen tot de inpandig gelegen woningen te smal waren om te dienen voor passage en voor bergplaats voor rioolgeleidingen en straatgoten. De overdekte gangen waren natuurlijk het slechtst. Kokers van 12 M. lengte, 1.50 M. hoogte en 0.56 M. breedte, noemt de commissie onhoudbare doorgangen tot terreinen, die door zes of acht gezinnen worden bewoond. Daarbij komt nog, dat de overdekte gangen stikdonker zijn en dat vooral die, welke van bovengenoemde onderdeur zijn voorzien, door voorbijgangers bijzonder geschikt blijken te worden geacht om hun tot privaat te dienen. — 2. Dat de inpandige terreinen in den regel lager zijn gelegen dan de straat, waaraan ze grenzen, en daardoor een goede afwatering er van onmogelijk is, zoodat ze dan ook bij regen altijd vol plassen staan. — 3. Dat ze betrekkelijk ver afliggen van de in de straat gelegen hoofdbuizen voor waterleiding en rioleering en daarom de verhuurder in den regel niet geneigd is ze met deze buizen aan te sluiten. — 4. Dat het schoonmaken van de toch reeds slechte bestrating der inpandige terreinen alleen bij epidemiën vrij geregeld van gemeentewege en dus zoo goed als nooit geschiedt. — 5. Dat de vertrekken van de inpandige huisjes doorgaans veel te klein zijn in verhouding tot het aantal personen, dat er in gehuisvest is, en dit wijl deze huisjes nooit dieper *kunnen* zijn dan de breedte van het smalle huis aan de hoofdstraat, waarachter ze gelegen zijn. — 6. Dat de achtermuur der inpandige perceelen in den regel is aangebouwd tegen dien van een nevenstaand huis, zoodat er geen venster in den achtergevel kan worden aangebracht en doorluchting van de toch reeds zoo ingesloten woning daardoor onmogelijk wordt. — 7. Dat de bewoners der inpandige huisjes in den regel over geen zolderdeel te beschikken hebben, zoodat zij 's winters geregeld elke week gedurende eenige dagen en nachten druipend of uitwasemend lijfgoed vlak boven hun hoofd hebben. — 8. Dat men in de onderhuisjes der inpandige perceelen letterlijk door de deur in huis, a. g.

in het eenige vertrek valt, meevoerend het vuil en den modder, dien men op weg naar de woning tegen wil en dank heeft moeten doorwaden. — 9. Dat inpandige perceelen in den regel vochtig zijn en last van rook hebben; het eerste tengevolge van slechte fundeering en onvoldoenden toestand van de dakgoten; het tweede omdat de schoorsteenen van deze lager dan hun omgeving gelegen panden niet hoog genoeg zijn om den rook te doen optrekken. — 10. Dat op achterafgelegen binnenpleintjes het geratel van de beerkar niet kan worden gehoord, hetgeen aanleiding geeft, dat de veelvuldig op de inpandige terreinen voorkomende snijdinggoten tot afvoerplaatsen van faecaliën en allerlei ander vuil worden gebezigd, niettegenstaande uit deze moeilijk te bereiken goten het vuil bezwaarlijk weer kan worden verwijderd.

Mij dunkt wie, met zijn verbeelding zich in het gelezene verdiepend, bovengenoemde hoofdbezwaren ernstig overweegt, die zal geen nadere aanwijzing behoeven om te beseffen, dat het tehuis van tal van Jordaanbewoners slechts weinig minder jammerlijk is te noemen, dan dat der krotbewoners in het hart van oud-Amsterdam.

Sedert de enquête van 1893 zijn ook in de Jordaan eenige sloppen en binnenpleintjes verdwenen. Niet om plaats te maken voor winkels vol weeldeartikelen, maar voor een bouw, uitsluitend met het oog op de verbetering der volkshuisvesting ondernomen. Maar *als geheel genomen* heeft de Jordaan daardoor toch sedert 1893 geen noemenswaardige verandering ondergaan.

Van het inwendige der aan de Jordaan*straten* en *-grachten* gelegen huizen komt in het verslag geen beschrijving voor. Alleen wordt te kennen gegeven, dat oòk in tal van dèze huizen de woningtoestanden zéér veel te wenschen overlieten, hetgeen trouwens voor de hand ligt als wij bedenken, dat de meerderheid dezer oorspronkelijk meest voor één burgergezin gebouwde perceelen door hun eigenaren, in den loop der tijden en naarmate de Jordaan meer volksbuurt werd, veelal in één- en tweekamerwoningen zijn onderverdeeld geworden, zoodat men, tegenwoordig deze huizen bezoekend, dikwijls in ieder vertrek en ook wel op den zolder en den vliering een ander gezin aantreft. Natuurlijk bitter ongeriefelijk, dit huizen in een dusdanige eenvoudig maar tot woning geproclameerde

kamer, die, zoo ze aan de achterzijde van het huis ligt, bovendien dikwijls bedroevend donker is, doordat de inpandig gelegen huizen er schier al het daglicht aan onttrekken.

Hiermede is niet gezegd, dat er in de Jordaan niet ook tal van drie- à vierkamerwoningen zijn te vinden, maar om in te zien, dat deze aldaar toch bepaald in de minderheid zijn, behoeven wij slechts de reeds door mij genoemde officiëele verslagen op te slaan [1]).

Zoo vinden wij in het eerste dezer verslagen (dat van 1897) toevallig juist alleen de resultaten vermeld van een onderzoek naar een klein gedeelte der Jordaan ingesteld, nl. naar vier bouwblokken, die begrensd worden door de Lijnbaansgracht, de gedempte Lindengracht, de Brouwersgracht en de Goudsbloemstraat, en van elkander gescheiden zijn door de 1ste, 2de en 3de Goudsbloemdwarsstraten [2]).

In dit gedeelte werden 284 woonhuizen geteld (de overige oppervlakte was bezet met openbare gebouwen, kerken, scholen, pakhuizen, enz.) die te zamen 1092 woningen rijk waren.

Van deze werden 971 bewoonde woningen onderzocht. Daarvan waren ruim 40 % éénkamerwoningen, ruim 24 % tweekamerwoningen, ruim 22 % driekamerwoningen, ruim 13 % vier en meer kamerwoningen. „Hoe kleiner," lezen wij in dit verslag — en welk een beklemmende tegennatuur-

---

[1]) In deze verslagen zijn de resultaten neergelegd van het systematisch onderzoek naar slechte woningtoestanden dat, gelijk gezegd, van October 1897 af van Gemeentewege hier ter stede wordt ingesteld en dat ten doel heeft te geraken tot een afgerond overzicht van alle afkeurenswaardige woningtoestanden in geheel Amsterdam. Van 1897 tot en met 1900 heeft de Gemeentelijke Gezondheidsdienst zich met dit onderzoek belast. Daarna heeft het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht die taak overgenomen. Doel en werkzaamheid van deze laatste instelling hoop ik in een volgend hoofdstuk nader te omschrijven.

[2]) Dit onderzochte gedeelte omvat slechts de huizen aan ééne zijde der Lindengracht, die aan één zijde der Goudsbloemstraat met al wat daar tusschen inpanding is en de huizen, die aan de drie dwarsstraten in dit langwerpig vierkant zijn gelegen.

Hierbij zij opgemerkt, dat in dit onderzochte gedeelte toevallig juist de 16 perceelen met 92 woningen liggen, die de Bouwonderneming „Jordaan" daar in 1896 heeft doen verrijzen, na daartoe een plek gronds te hebben vrijgemaakt, waarop zich 37 oude perceelen met 131 één en twee kamerwoningen bevonden, waarvan 36 % inpandig gelegen en over 6 sloppen verdeeld was. Had dus het onderzoek van deze strook van de Jordaan slechts enkele jaren vroeger plaats gevonden, dan zou dit nog heel wat slechter resultaat hebben opgeleverd dan thans het geval was.

lijkheid ligt in die woorden opgesloten, — „hoe kleiner het aantal vertrekken was, waaruit de woning bestond, des te grooter werd de bezetting der woning gevonden.”

Het volgend tabelletje toont dit helaas maar al te duidelijk aan.

In 389 éénkamerwoningen = 389 kamers woonden 1346 menschen; dus gemiddeld 3.4 per kamer.

In 240 tweekamerw. = 480 kamers woonden 942 menschen; dus gem. 1.96 p. k.

In 214 driekamerw. = 642 kamers woonden 977 menschen; dus gem. 1 52 p. k.

In 105 vierkamerw. = 420 kamers woonden 522 menschen; dus gem. 1.24 p. k.

Al wat verder in dit verslag door middel van statistische tabellen aangaande de woningtoestanden in dit strookje van de Jordaan wordt geconstateerd, laat ik, om niet te uitvoerig te worden, rusten. Alleen wil ik nog enkele zinsneden aanhalen, voorkomende in de schets betreffende „den *zindelijkheidstoestand*”, den „*staat van onderhoud*” en „*andere gebreken*”, die aan de cijferreeksen van dit officieele stuk is toegevoegd. Wij lezen in die schets van woonvertrekken zoo donker, dat de onderzoeker „bij kaarslicht zijn notities moest maken, ofschoon het buiten helder weer was”; van woningen „krioelend van wandgedierte”; van woningen „zoo overbevolkt dat de slaapplaats der kinderen zich bevond in een belendende, tochtige schuur, waarin tevens het stilletje (a. g. de emmer met plankje) van het gezin werd aangetroffen”; van éénkamer-woningen, waar de ouders ’s nachts met een of meer jonge kinderen in de bedstee sliepen, terwijl de oudere jongens en meisjes door elkaar op den vloer een ligplaats kregen; van zolders waar de pannen openlagen of de dakramen zonder deuren of vensters en de kozijnen door en door vermolmd waren en waarheen trappen leidden zonder leuning of touw, waarvan de treden hier en daar zoo vergaan waren, dat ze door middel van turven gestut werden. En verder nog van de verstopte snijdingen, goten, zinkputjes en leidingen, waartegen wij ook de Jordaancommissie van de Volksbond-enquête hebben hooren protesteeren.

In 1898 is door den gemeentelijken gezondheidsdienst het onderzoek in de Jordaan voortgezet. [1]) Toen werd het ge-

---

[1]) De resultaten hiervan zijn gepubliceerd in het jaarverslag van 1899.

deelte ten noorden van de Goudsbloemstraat bezocht en daarin 416 tot woning ingerichte perceelen gevonden, waarvan 134 bezocht werden, te zamen 466 woningen tellend.

Van de 331 toegankelijk bevonden woningen waren:

200 (of ruim 60 %) éénkamerw. = 200 kamers met 729 menschen; dus gem. 3.64 per kamer;

98 (of ruim 29 %) tweekamerw. = 196 kamers met 448 menschen; dus gem. 2.29 per kamer;

26 (of ruim 7 %) driekamerw. = 78 kamers met 125 menschen; dus gem. 1.60 per kamer;

7 (of ruim 2 %) vierkamerw. = 28 kamers met 34 menschen; dus gem. 1.21 per kamer.

In het jaar 1900 werden van de, in de Jordaan opgenomen, 134 tot woningen ingerichte perceelen (gelegen in de Oude Looierstraat en dwarsstraten) 335 woningen onderzocht. Daarvan waren:

140 (of ruim 40 %) éénkamerw. = 140 kamers met 465 menschen; dus gem. 3,32 per kamer;

94 (of ruim 27 %) tweekamerw. = 188 kamers met 402 menschen; dus gem. 2.13 per kamer;

79 (of ruim 22 %) driekamerw. = 237 kamers met 356 menschen; dus gem. 1.50 per kamer;

22 (of ruim 4 %) vierkamerw. = 88 kamers met 113 menschen; dus gem. 1.28 per kamer;

In diezelfde officieele verslagen komen eenige gegevens voor, die ons eenigermate een denkbeeld kunnen geven van de, zooals wij weten, ook reeds in 1893 door de enquête-commissie van den Volksbond geconstateerde overbevolking der Amsterdamsche Jodenbuurt.

In de Jodenhouttuinen werden in 1898 door den gemeentelijken gezondheidsdienst de éénkamerwoningen gemiddeld door 3.90 personen bewoond gevonden, terwijl dit aantal in de Valkenburgerstraat gem. 5.11 beliep. Bij onderzoek van de tweekamerwoningen werden in de Jodenhouttuinen gem. 2.62, in de Valkenburgerstraat gem. 2.24 personen per kamer gevonden.

Nog ongunstiger zijn de cijfers betreffende de Jodenbuurt in het jaarverslag van 1899. In de toen onderzochte éénkamerwoningen werden in de Jodenhouttuinen gemiddeld 4.74, in de Batavierstraat 4.48, in de Uilenburgerstraat 4.83,

in de Valkenburgerstraat 5.52 bewoners per kamer aangetroffen. Voor de tweekamerwoningen in die straten waren de cijfers resp. per kamer gem. 2.71, 2.88, 2.64 en 2.96 (zooals wij weten, waren ze in datzelfde jaar in de Jordaan: voor de éénkamerwoningen 3.64, voor de tweekamerwoningen 2.99).

Is dergelijke overbevolking op zich zelf beschouwd reeds een vloek te achten, nog heilloozer wordt ze natuurlijk wanneer de woningen, waarin ze heerscht, uit hygienisch oogpunt schier alles te wenschen overlaten. Hoe het hiermee in de Jodenbuurt gesteld is, vernemen wij uit het dezer dagen verschenen jaarverslag van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht, loopend over 1903, waarin wij vermeld vinden, dat het *volledig* onderzoek naar de slechte woningtoestanden in de Jodenbuurt in het afgeloopen jaar ten einde is gebracht. Hoe jammerlijk het resultaat van dit onderzoek is geweest, laat zich reeds opmaken uit de pertinente verklaring van den verslaggever, dat aldaar „zeer krachtig zal moeten worden ingegrepen met gebruikmaking van alle bevoegdheden, die de woningwet schenkt" en blijkt overigens duidelijk genoeg uit de enkele gegevens aangaande de bezochte woningen, die ik hieronder laat volgen.

Onderzocht werden in de Jodenbuurt 2331 woningen. Daarvan was 47.6 % te laag van verdieping (minder dan 2.50 meter hoog); was de toetreding van daglicht in de *vertrekken* slecht in 35 %, op *trappen* en *portalen* slecht in 56.4 %; gelegenheid tot luchtverversching slecht in 36.9 %; vochtigheidstoestand slecht in 65.1 %; ontbraken privaten in 37.7 %; inrichtingen tot afvoer van huiswater in 18.4 %; waren de binnenafscheidingen van hout in 90.6 %; ontbrak gelegenheid tot ontkoming bij brand in 70.8 %; waren bouwvallig 21.1 % en slecht onderhouden 52.8 %.

Het door het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht na 1900 voortgezette onderzoek heeft voorts in de eerste plaats weer de Jordaan gegolden [1]. In dit stadsgedeelte bleken in

[1] Dit onderzoek geschiedt thans volgens een eenigszins gewijzigd plan en daarbij wordt gebruik gemaakt van de gegevens, verkregen bij het in 1897—1900 gehouden onderzoek. In bovengenoemd verslag over 1903 kan men de samenvatting en nadere verwerking dezer gegevens vinden, alsmede den door mij in den aanvang van dit hoofdstuk vermelde tegenwoordigen staat van zaken ten opzichte van de Amsterdamsche kelderwoningen.

1902 980 perceelen, bevattende 1905 woningen en 518 kelderwoningen voor onbewoonbaarverklaring in aanmerking te moeten komen. Hiervan waren 880 perceelen, bevattende 1629 woningen, *inpandig* gelegen.

In hetzelfde jaar werd het stadsgedeelte gelegen tusschen het Damrak en den Nieuwezijds Voorburgwal opgenomen. In de stegen tusschen den Nieuwendijk en genoemde verkeerswegen werden 149 perceelen bevattende 485 woningen, 4 gedeelten van perceelen en 31 kelderwoningen ongeschikt voor bewoning bevonden.

Nadat nog in drie andere volksbuurten (de westelijke eilanden, omtrek Nieuwmarkt en Oude Schans en Duivelshoek) 285 perceelen, bevattende 878 woningen, waren opgenomen en eindelijk nog hier en daar op verspreide punten 195 perceelen onderzocht waren, is, na schifting van alle opgenomen woningen, door het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht een lijst opgemaakt van woningen die — krachtens de woningwet — *allereerst* voor onbewoonbaarverklaring in aanmerking moeten komen. Tot dusver zijn op deze lijst geplaatst 2880 woningen, waarvan 358 kelderwoningen zijn. In de Jodenbuurt gelegen woningen komen vooralsnog op deze lijst niet voor.

't Spreekt schier van zelf, dat de overgroote meerderheid van al deze onderzochte woningen tot de één- en tweekamerwoningen zijn te rekenen, maar om den lezer met één oogopslag te doen overzien hoe enorm groot het aantal dezer primitieve tehuizen in onze hoofdstad is, voeg ik hierbij nog wat ten opzichte van het totale aantal Amsterdamsche éénen tweekamerwoningen en van hun bevolking bij gelegenheid der volkstelling van 1899 aan het licht is gekomen.

Bevonden is toen, dat er op 31 December van dat jaar in Amsterdam waren:

22.359 éénkamerwoningen, bevolkt door 67.214 personen en dat in 3.004 dezer woningen 5 of 6 personen, in 1900 meer dan 6 personen huisden. Dat er voorts waren 30.085 tweekamerwoningen door 122.587 personen bewoond, in 1563 waarvan 6 personen per kamer, in 31 waarvan meer dan 6 personen per kamer voorkwamen. Men houde bij deze opgaaf in het oog, dat het woord éénkamerwoning hier in

den meest volstrekten zin moet worden opgevat; dat, wanneer een woning bestond uit één vertrek plus alcoof of keukenhokje, ze wegens dit bijvoegsel tot de tweekamerwoningen werd gerekend. En laat mij hier nog bijvoegen dat ik zeker meen te weten, dat dit enorm groote aantal *strikte* eenkamerwoningen zoo goed als uitsluitend in *oud*-Amsterdam is gevonden.

Laat zich uit dit aantal, uit deze „griezelige cijfers,” zooals Mr. A. Kerdijk ze heeft genoemd, op zich zelf beschouwd reeds opmaken, dat wij in deze minste der Amsterdamsche volkswoningen, wèl natuurlijk de allerarmsten onder onze stadgenooten, maar volstrekt niet *alleen* het dusgenaamde bezinksel onzer moderne samenleving hebben te zoeken, de juistheid dezer gevolgtrekking wordt ons duidelijk aangetoond in twee brochures van betrekkelijk jongen datum, waarop ik thans nog even de aandacht wil vestigen.

De oudste dezer brochures is het boekske, getiteld: „Krotten en Sloppen”. Het behelst het verslag van het onderzoek door den heer L. M. Hermans, in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond, ingesteld naar „den plaatselijken woningtoestand èn de economische positie van de slop- en krotbewoners.” Dit laatste is in deze enquête opgenomen, deels om, door het brengen van het menschelijke element in de schildering, ons het deerniswaardige der beschreven woningtoestanden ten volle te doen gevoelen, maar voornamelijk om ons te wijzen op de dringende noodzakelijkheid, om, bij opruiming van krotten, betere woningen in voorraad te hebben, die voor de verdreven bewoners beschikbaar kunnen worden gesteld; d. w. z. onder anderen òok voor doodarme ouden van dagen, die aan hun woning als zijn vastgeklonken; voor tal van weduwen, die, hoe hard zij ook werken, toch vaak ter nauwer nood in staat zijn van haar verdienste de huur bijeen te brengen van het armzalig tehuis, waarin zij met haar kinderen onder dak zijn; voor, ten gevolge van ziekte, bijna chronisch werkeloos geworden mannelijke gezinshoofden, kortom, voor die categorie der minst koopkrachtige Amsterdammers, die, in hoe diepe armoede zij ook verkeeren, daarom niet onvatbaar behoeven te worden geacht om een tehuis te waardeeren, dat hun ten minste eenige geriefelijkheid biedt; waarvan iets, wat op een „home” gelijkt, valt te maken.

Bekend is, dat de heer Hermans hier wijst op een der moeilijkste problemen, die zich bij de bestudeering van het woningvraagstuk voordoen, maar juist omdat het hier een zéér groote moeilijkheid geldt, die, op welke wijze dan ook, toch beheerscht *moet* worden, kan ze m. i. niet vaak genoeg onder de algemeene aandacht worden gebracht.

Ook kan, meen ik, niet helder genoeg worden ingezien tot welk een omvangrijke studie de saamgesteldheid dezer moeilijkheid dwingt: hoeveel terreinkennis er moet worden opgedaan, hoeveel gegevens aangaande huurprijzen, loonen enz. moeten worden bijeengezameld, alvorens een aanvang mag worden gemaakt met een werk, dat — hoe schromelijk lang ook uitgesteld — niet op eenigszins doeltreffende wijze ten uitvoer kan worden gebracht, zoo men niet vooraf met volledige kennis van zaken de onvermijdelijke gevolgen er van heeft overzien en de zekerheid heeft, dat men aan deze het hoofd zal kunnen bieden.

Dit inzicht heeft Mej. Joh. ter Meulen gebracht tot de uitvoerige studie, waarvan zij de resultaten heeft neergelegd in haar ten vorigen jare verschenen brochure getiteld: „Huisvesting van Armen" te Amsterdam. [1]) Met behulp van een groot aantal gegevens, haar daartoe door het Burgerlijk armbestuur en de vereeniging „Liefdadigheid naar Vermogen" verstrekt, heeft zij de woonverhoudingen nagegaan van ruim achtduizend deels bedeelde armen, deels gezinnen, die hoewel niet bedeeld, toch niet tot den gezeten werkmansstand zijn te rekenen, wijl ze bijv. financiëel niet krachtig genoeg zijn bevonden om het schoolgeld hunner kinderen te betalen. Zij heeft nagegaan welke woninghuur door de hoofden dezer gezinnen wordt betaald, welke de verhouding is tusschen deze huur en het aantal gezinsleden, in welk verband deze huur staat tot het door het hoofd van het gezin uitgeoefende, bedrijf, enz. Zij heeft kortom een overzicht zoeken te verkrijgen over de economische positie en de getalsterkte van eenige duizendtallen gezinnen, die in oud-Amsterdam wekelijks tusschen *f* 0,75 en *f* 1,50 aan huur

---

[1]) Zij heeft zich tot die studie gezet op aanvraag van de subcommissie voor de oude toestanden (tot de leden waarvan zij behoort) van den „Amsterdamschen Woningraad." Later kom ik op dezen Woningraad terug.

betalen [1]) ten einde den woningnood te doen kennen, die ontstaan zal, zoodra tot grondige uitroeiing van het onhoudbare op het woninggebied hier ter stede wordt overgegaan, ook dan zelfs, wanneer die uitroeiirg zoo stelselmatig en geleidelijk mogelijk wordt ondernomen.

De talrijke conclusiën, die de schrijfster uit haar studie heeft getrokken, mogen even zoo veel wenken worden genoemd, welke behartigd zullen moeten worden door hen, die zich tot voorziening in dien woningnood zullen geroepen zien. Met het oog op mijn doel stip ik daaruit slechts aan wat ons eenigermate den economischen achtergrond van de door mij geschetste bestaande woningtoestanden kan doen leeren kennen.

Ten eerste: dat in woningen, die minder dan *f* 0,75 aan weekhuur doen, d.i. in de krotten der krotten slechts weinig *gezinnen* worden aangetroffen; waaruit volgt, dat bij opruiming dezer holen de bewoners er van meerendeels als een quantité négligeable mogen worden beschouwd, wat betreft de moeilijkheid der verplaatsing. Dat wil zeggen, dat in hùn geval wel gerekend zal mogen worden op de proefhoudendheid dier opschuivings-theorie, die overigens, bij een voortdurend van buiten af aangroeiende bevolking, in de praktijk steeds falikant uitkomt.

Ten tweede: dat de woningen van *f* 0,76—*f* 1 meerendeels (natuurlijk wegens haar buitengewone bekrompenheid) bewoond worden door *kleine* gezinnen; al zijn hierop ook bedroevende uitzonderingen, bijv. van gezinnen die 5 en meer personen sterk zijn.

Ten derde: dat talrijk zijn de zoowel groote als kleine gezinnen, die niet meer dan *f* 1,25 blijken te kunnen verwonen en dat deze, evenals de gezinnen der vorige categorie, bij afbraak van hun woning zeer zeker in Amsterdam geen *betere* oude woning voor dienzelfden prijs zullen kunnen vinden, terwijl *nieuwe* woningen hier ter stede met geen mogelijkheid voor dien prijs kunnen worden gebouwd. Waaruit volgt, dat verbetering van de huisvesting dezer twee laatste categoriën (waarvan de mannelijke gezinshoofden meerendeels

---

[1]) Ook zij verklaart dat deze laagste huurprijzen zoo goed als uitsluitend in de oude stad voorkomen.

venters of sjouwers zijn, de vrouwelijke — meest weduwen met kinderen — de kost verdienen met uit werken te gaan, of te wasschen, te naaien of te breien) niet anders dan met behulp van armenzorg zal kunnen worden bereikt.

Ten vierde: dat zeer, zéér talrijk zijn de gezinnen, die *f* 1,50 of iets meer verwonen [1]), zóó talrijk zelfs, dat men, wetend hoe door en door afkeurenswaardig de bestaande woningen ook van dezen prijs in den regel zijn, niet anders dan hopen kan (een hoop die Mej. ter Meulen, naar het mij voorkomt, voor verwezenlijking vatbaar acht) dat mogelijk moge blijken, een zéér groot aantal menschwaardige nieuwe woningen te doen verrijzen, die voor den prijs van *f* 1,50 à *f* 1,80 per week te huur kunnen worden gesteld. 't Spreekt van zelf, dat deze woningen dan zullen moeten voldoen aan de minimum eischen, welke door hen, die zich met het woningvraagstuk bezig houden, den laatsten tijd aan een woning voor menschen in een beschaafde samenleving worden gesteld. Wie deze eischen kent en een daaraan beantwoordende woning vóór zich ziet, die kan niet anders dan zich diep doordrongen voelen van den onverbrekelijken samenhang van het woningvraagstuk met dat wat de sociale kwestie wordt genoemd: van de onmogelijkheid om het woningvraagstuk tot iets wat naar een oplossing zweemt te brengen, zoolang de maatschappelijke verhoudingen, waaronder wij leven, ongewijzigd blijven. Wij beginnen *eindelijk* ons af te vragen hoe een woning van menschen, die in een beschaafde maatschappij leven, *minstens* wezen *moet*; wij stellen, noodgedwongen, onze eischen omtrent afmeting, inrichting, omgeving er van zoo laag, zóó laag, dat zij die na ons komen en onder minder snijdende contrasten van weelde en gebrek leven, er zich over zullen verbazen en ergeren — en dan durven wij nog ter nauwernood hopen, dat de weekhuur, die voor dergelijk bekrompen woninkje zal moeten worden gevraagd, zal kunnen worden afgezonderd van het weekloon van tal van, zoo al niet „skilled" dan toch hardwerkende handwerkslieden in ons midden!

---

[1]) Talrijk zijn eveneens de bedrijven, die de hoofden dezer gezinnen uitoefenen. Ik tel er in de brochure een veertigtal en daaronder dat van smid, schilder, kleermaker, glazenwasscher, opperman, metselaar, steenhouwer, grondwerker, magazijnknecht, mandenmaker, stucadoor enz.

Wat intusschen niet wegneemt, dat men zich, met de schrijfster van laatstgenoemde brochure, er niet anders dan over zal kunnen verheugen, indien inderdaad blijken mocht, dat deze primitieve herbouw hier ter stede op zéér groote schaal, *ten behoeve van hen voor wie hij bestemd moet zijn*, kan worden ondernomen. Voor den dag van heden zou hij als een verlossing uit de ons *meest* beklemmende duisternis mogen worden begroet.

II.

Thans keeren wij den rug toe aan de nachtzijde van oud-Amsterdam en begeven wij ons naar de arbeiders-wijken in de nieuwe stad. Wenden wij ons daarmee naar den morgenstond, waarvan de oude ziener gewaagt? Helaas neen! Wij begeven ons naar een stadsgedeelte, dat ontegenzeggelijk heel wat minder duister is dan dat wat wij verlieten — maar naar een dageraadsstad begeven wij ons niet.

Ze had dit kunnen worden, indien men het gewild had met dien onverzettelijken wil, waaruit daden moèten voortkomen. Toen ook te onzent de trek naar de steden zich begon te openbaren en alles deed voorzien, dat die trek ten opzichte onzer hoofdstad voornamelijk een immigratie van leden der volksklasse zou zijn, toen hadden alle lichamen en personen, die zich in deze tot voorbereidend handelen geroepen mochten achten, de stadsuitbreiding, waartoe deze toename der bevolking noodzakelijk moest leiden, met vereende kracht stelselmatig dienstbaar aan de verbetering der volkshuisvesting kunnen maken. Daàr, op dien grond, die bouwterrein ging worden, een grond, waarop nu eens weinig of geen struikelblokken uit het verleden uit den weg vielen te ruimen, hadden zij een stad van den arbeid te voorschijn kunnen roepen, die in haar soort een modelstad zou hebben mogen heeten: in behagelijke omgeving hadden zij tal van arbeiderswoningen kunnen doen verrijzen, zoo soliede gebouwd, zoo hygiënisch, geriefelijk en vriendelijk van inrichting, als den arbeider voor het geld, dat hij voor zijn woning kan besteden, bij mogelijkheid kan worden aangeboden.

't Heeft niet zoo mogen wezen. Zij, die, bij deze eenig gunstige gelegenheid tot practisch ingrijpen in het woning-

vraagstuk, tot zegenrijk handelen als aangewezen waren, hebben niet op het juiste moment gehandeld, maar zich laten overrompelen door omstandigheden, die zij hadden behooren te beheerschen: zij hebben toegelaten, dat speculatiebouwers, wier eenige drijfveer eigenbelang was, zich van die meerendeels onbebouwde terreinen meester maakten en daar hun slecht gebouwde en slecht ingerichte perceelen bij honderden als uit den grond stampten; arbeiderswijk na arbeiderswijk deden verrijzen, waarvan Dr. Jenny Weijerman in zijn academisch proefschrift terecht zegt, dat wij daarmee op onze beurt aan een volgend geslacht een erfenis nalaten, waarvoor het ons niet dankbaar zal zijn.

Dat dit oordeel niet te hard is, dat wij, bewoners der hoofdstad, ons inderdaad, tegenover hen, die na ons komen, hebben te schamen over hetgeen wij in het laatste gedeelte der 19de eeuw ten opzichte van het arbeiderswoningvraagstuk niet alleen hebben nagelaten, maar ook tot stand gebracht, laat zich reeds bij een vluchtig overzicht over den nieuwbouw duidelijk aanwijzen.

Bij het oudste gedeelte van dit nieuwe, bij den afschuwelijken uitwas, die in de wandeling „De Pijp" wordt genoemd, behoef ik niet lang stil te staan. Dit gedeelte is reeds sedert lang wegens zijn karakterlooze leelijkheid door de openbare meening veroordeeld en is daarbij ook niet speciaal volksbuurt te noemen; draagt dit karakter althans in veel minder mate dan het kort daarna verrezen Van Lennepkwartier.

Deze laatste buurt, waarop de leden van den „gezeten" werkmansstand, de arbeiders in de bouwvakken enz. in grooten getale zijn neergestreken, maakt een veel minder terugstootenden indruk dan buurt IJ IJ. De straten zijn er breeder en af en toe doorsneden van grachten, waardoor het geheel een lichter, levendiger en ruimer aanzien heeft gekregen. Toch kan de leek op bouwkundig gebied, deze met ieder jaar verder naar de weilanden zich uitstrekkende Van Lennep—Borger—Kinkerstraten enz. overziende, niet laten zich af te vragen waarom hier een stratenplan moest worden ontworpen, hetwelk meebracht, dat een overwegend groot aantal huizen, hetzij met hun vóór-, hetzij met hun achtergevel pal naar het Noorden moest worden gericht. Hier-

door toch kan in tal van arbeiderswoningen in deze buurt nooit een zonnestraal binnendringen en zijn daardoor tal van aan haar woning als vastgeklonken huismoeders geheel verstoken van wat voor haar schier de eenige zomerweelde uitmaakt.

Maar met nog veel meer verbazing vraagt diezelfde leek zich op zijn omwandeling af, hoe het mogelijk is geweest dat een gemeentebestuur, dat nog steeds gebukt ging onder de pijnlijke last van eenige duizende voor jaren reeds afgekeurde, maar nog altijd niet ontruimde woonkelders, heeft kunnen toestaan, dat hier van nieuws af aan ondergrondsche woningen werden gebouwd; „verkapte kelders” zooals ze terecht door een deskundige zijn genoemd. Want al maken ze hier een minder spelonkachtigen indruk dan in de oude stad, omdat ze van stonde af aan tot woning van menschen zijn bestemd geworden, en al heeft men hun waren aard zoeken te verbergen door er een uitheemschen naam aan te geven — kelders zijn en blijven daarom toch de vrij talrijke, afzonderlijk verhuurde sousterrains in de Van Lennep- en andere nieuwe buurten.

Wat den leek evenzeer, zij het dan ook in mindere mate, treft, is het vervallen aanzien, dat de meeste huizen in deze buurten binnen korten tijd krijgen. Er zijn hier niet alleen straten maar ook kaden, die nog geen tien jaar behoeven te bestaan om reeds den indruk te geven, dat zij geducht van de tand des tijds te lijden hebben gehad. Zijn, vraagt hij zich af, de materialen, waarvan deze perceelen zijn opgetrokken, zoo bijzonder slecht geweest of wordt de nieuwbouw hier bitter slecht onderhouden? Of werken hier soms beide invloeden op elkander, bewijzend dat revolutiebouwer en huisjesmelker hier eendrachtig en onbelemmerd hebben saamgewerkt en hier alle macht in handen hebben gehad?

’t Ligt voor de hand, dat men de huizen binnentredend dienzelfden indruk van vervallenheid en verwaarloozing krijgt, doch wat niet voor de hand ligt, maar daarom toch niet voorbijgezien mag worden, is dat in deze nieuwe buurt een woningtype domineert, hetwelk door en door afkeurenswaardig moet worden genoemd. Dit type is de dusgenaamde éénkamerwoning, bestaande uit één vertrek, waarachter een alkoof en waarnaast een keukentje is gelegen. Bedenkt men,

dat in den regel twee van deze woningen zonder eenige tusschenruimte ruggelings tegen elkaar aanliggen (n.l. de alkoven die door een dun houten beschot van elkaar gescheiden zijn), dat ze uitkomen op een donker portaal, waarop zich een of twee niet minder donkere privaten bevinden, die slechts door middel van een nauwen koker in verbinding met de buitenlucht zijn, en dat naar dit en de overige portaaltjes van het drie verdiepingen hooge bovenhuis een smalle en steile trap voert, die eveneens van licht en frissche lucht verstoken is, dan zal men er zich niet over verwonderen, dat deze bouwerij eenige jaren geleden openlijk in geschrifte in vrij krasse termen is gecritiseerd geworden. [1])

't Spreekt van zelf, dat er minder nadeelen aan dit woning-type zijn verbonden, wanneer de twee ruggelings gelegen woningen voor één gezin worden bestemd. In dat geval toch bevindt zich een deur in het beschot tusschen de twee alkoven en wordt den bewoner daardoor gelegenheid gegeven zijn woning te laten doorluchten, terwijl de woning nu ook, hetzij achter, hetzij vóór, zon heeft. Doch ook van deze natuurlijk véél duurdere woning blijven de donkere en onfrissche trap en het dito portaal en privaat een deel uitmaken [2]).

Vraagt men, waarom dit onhygiënisch woningtype in de nieuwe wijken (men vindt het evengoed in de Linnaeus- als in de Van Lennepbuurt) de overhand, ja als het ware burgerrecht heeft verkregen, dan moet naar ik meen het antwoord luiden: ten eerste omdat het bouwen van perceelen met deze soort woningen gevuld voor de speculatiebouwers met de minst mogelijke kosten gepaard gaat; ten tweede omdat zij daarmee het voordeel verkrijgen, dat zij den

---

[1]) Namelijk in het verslag, dat eenige jaren geleden aangaande doel en werken der Bouwonderneming „Jordaan" in het licht is gegeven. Daarin wordt met het oog op de arbeiderswoningen in de Van Lennepbuurt geschreven, dat het te voorzien staat dat „binnen afzienbaren tijd de inspectiedienst voor bebouwde erven zijn terrein van werkzaamheid zal kunnen verplaatsen van het centrum der stad naar de buitenwijken er van".

[2]) Er is wel door den bouwer getracht aan trap en portaal eenig licht te verschaffen door het aanbrengen van een glasruitje boven de twee deuren die op elk portaal uitkomen, maar hij had behooren te weten, dat deze raampjes zonder uitzondering steeds door de bewoners met vaak zéér dichte gordijnstof worden bedekt.

arbeider met gemiddelde verdiensten — en deze vertegenwoordigt de overgroote meerderheid van zijn standgenooten — voor de huur, die deze voor zijn woning kan besteden (*f* 2.— à *f* 2.50 [1]) bij een weekloon van *f* 12.— à *f* 13.—) de meest mogelijk bewoonbare ruimte *in verhouding tot de geringst mogelijke oppervlakte* kunnen aanbieden; iets wat, hoe onhygiënisch het ook wezen moge, vooral den arbeider met een groot gezin zeer te stade komt.

Toen ik daareven het hier door mij geschetste woningtype overwegend in de nieuwe arbeiderswijken der hoofdstad noemde, heb ik daarmee niet te kennen willen geven, dat er in deze wijken niet ook een aantal betere, ja goede arbeiderswoningen zou zijn te vinden. Vooral onder de tweekamerwoningen treft men hier en daar en bij toeneming betere typen aan en onder deze mogen wel in de eerste plaats worden genoemd de woningen der oudere en nieuwere bouwvereenigingen, die uitsluitend ter verbetering van de volkshuisvesting opgericht en werkzaam zijn en hun zegenrijken arbeid in de nieuwe buurten, hetzij voortgezet hebben, hetzij begonnen zijn. [2]) Waar echter het aantal dezer woningen in de nieuwe stad slechts ruim een duizendtal bedraagt, waartegenover meer dan dertig duizend staan, die tot den revolutiebouw moeten worden gerekend, daar kan men, bij alle waardeering van het optreden dezer bouwvereenigingen, niet anders dan betreuren, dat zij, door den geringen omvang harer gezamenlijke werkzaamheid, tot dusver geen overwicht op hun omgeving hebben weten uit te oefenen, geen toongevers op

---

[1]) De twee-kamerwoning van dit type doet, als ik mij niet bedrieg, *f* 3.— à *f* 4.— per week.

[2]) De oudste en grootste dezer vereenigingen, de bekende „Vereeniging ten behoeve der Arbeidende klasse" heeft betrekkelijk slechts weinig in de nieuwe stad gebouwd; als ik mij niet bedrieg slechts 247 woningen, terwijl ze in het geheel 710 woningen heeft doen verrijzen. (Ik doe hierbij opmerken, dat ik, van de nieuwe stad sprekend, steeds de stadsuitbreiding aan de overzijde van de buitensingelgracht op het oog heb. Wat binnen die gracht ligt reken ik tot de oude stad.) Tegenover deze haar geringe werkzaamheid in het nieuwe gedeelte staat echter het verblijdende feit, dat deze Vereeniging de laatste jaren haar oude taak in oud-Amsterdam weer heeft opgevat, na deze jaren achtereen te hebben laten rusten. Zij roeit thans op nieuw, — zij het ook op zeer kleine schaal — krotten en sloppen uit in de Willemstraat (de plek waar zij een halve eeuw geleden haar taak is begonnen) en vervangt deze door woningen, bestemd voor de categorie van personen, die in deze buurt huizen.

hun arbeidsveld zijn geworden. Wat toch beteekent een duizendtal hier en daar in grootere of kleinere groepen verspreide woningen in een waren woning-oceaan! Dit aantal moge groot genoeg wezen om van oasen in de woestijn of starren in den nacht te doen spreken, als lichtstrepen in het oosten ze begroeten kan men niet. Voor een licht, dat in twintig jaren tijds niet in sterker mate toeneemt, dan hier te constateeren valt, gaat de nacht niet op de vlucht.

Er is onder dit duizendtal één groep, waarop ik, alvorens nieuw Amsterdam te verlaten, nog even de aandacht wensch te vestigen. Het zijn de woningen van de *door arbeiders* vóór 34 jaar opgerichte „Bouw-Maatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen". Zij staan daar in de nieuwe stad (meerendeels in den omtrek van de verdwenen Raampoort) als een stilzwijgend maar niettemin zeer welsprekend protest van den amsterdamschen arbeider tegen de kazernewoning; de bouwwijze die, zooals men weet, schier algemeen door de overige Bouwvereenigingen, zoowel ten opzichte van hun twee- als van hun één-kamer woningen wordt toegepast [1]). Zij leveren het bewijs dat de arbeider, zoodra hij zelf heeft te beslissen hoe zijn woning zal zijn ingericht, zelfs met opoffering van wat ruimte in zijn kamers — en dit wil wat zeggen voor wie met zijn gezin in hoogstens twee kamers moet leven — zoekt te ontkomen aan het samenwonen met *minstens* zes gezinnen aan één trap. Hij is perceelen gaan bouwen, die — noodgedwongen — verre van breed zijn, maar waarvan het benedenhuis afzonderlijk wordt verhuurd en waarvan het bovenhuis *hoogstens* drie gezinnen (op elke verdieping één) kan herbergen.

Uitwendig hebben deze perceelen veel overeenkomst met die der revolutiebouwers, maar inwendig verschillen ze niet weinig van deze. De fouten die dezen laatsten aankleven, hebben de zelfbouwende arbeiders weten te vermijden. Men vindt in de dubbeltjeswoningen [2]) de trap aan den voorgevel

---

[1]) Met kazernebouw doel ik op perceelen, waarvan de trap in het midden ligt en de woningen zich ter weerzijde van die gemeenschappelijke trap bevinden.

[2]) Met dezen naam worden de woningen der „Mij. tot verkrijging van Eigen Woningen" in de arbeiderskringen aangeduid. Ik zal zoo aanstonds bij het bespreken der dageraadsteekenen aantoonen, waarop die betiteling berust.

en op elk portaal een flink raam in dezen gevel, zoodat de trap van boven tot beneden voldoende licht en lucht ontvangt en bij brand een veiligen uitweg aanbiedt; alkoven treft men er niet in aan en het privaat bevindt zich aan het einde van het uitgebouwde waschhok in onmiddellijke verbinding met de buitenlucht.

Modelwoningen mogen deze woningen met hun smalle achter- en nog veel smaller voorkamers in mijn oog niet worden genoemd, maar toch achtte ik ze te opmerkenswaardig om er in mijn overzicht niet even bij stil te staan. Opmerkenswaardig, omdat de amsterdamsche arbeider door meer dan dertig jaren lang consequent volgens dit type te blijven voortbouwen ons met deze woningen doet zien wat hij zelf vóór alles in zijn tehuis verlangt; wat hij daar wèl en wat hij daar nièt meent te kunnen ontberen.

III.

Maar welke zijn dan nu de teekenen, die feitelijk wèl als dageraadsteekenen mogen worden beschouwd?

De helderste lichtstreep aan de oosterkim is ongetwijfeld de vóór twee jaar in werking getreden woningwet, die bevrijdende daad, die eindelijk uit den stortvloed van beraadslagingen, wenschen en eischen is voortgekomen. Die wet is van zooveel beteekenis voor de verdere behandeling van het arbeiderswoningvraagstuk vooral in de steden van ons land, dat een opsomming van de hoofdpunten er van — hoe algemeen bekend ze ook mogen worden geacht — in deze mijn vluchtige schets van den huidigen stand van zaken op woning-gebied te Amsterdam niet ontbreken mag.

Deze hoofdpunten zijn tot vier groepen te brengen:

Groep I betreft het maken van voorschriften omtrent *bouw, verbouw* en *bewoning.*

De wet legt den gemeenteraden de verplichting op voorschriften vast te stellen, waaraan van gemeentewege moeten worden getoetst: *a.* de aanvragen voor nieuwbouw; *b.* de aanvragen voor vernieuwing van bestaande woningen; *c.* de bestaande woningen.

Uit den aard der zaak moesten de voorschriften van deze

drie categoriën verschillend zijn. Aan de eerste categorie worden absolute, aan de twee laatste relatieve eischen van bewoonbaarheid gesteld.

Voorts blijkt de wetgever wenschelijk te achten, dat van overheidswege invloed op de wijze van bewoning wordt uitgeoefend. De wet verplicht de Gemeenten voorschriften nopens behoorlijke bewoning te maken, waaronder men te verstaan heeft verordeningen betreffende zuivering van ongedierte, afscheiding van slaapplaatsen, het aantal woningen dat een gebouw mag bevatten en het aantal bewoners in verband met de ruimte der vertrekken.

Ten einde op de hoogte te komen van de bestaande woningtoestanden, wordt door de wet den verhuurder van een bepaald soort woningen de verplichting opgelegd aangifte aan het gemeentebestuur te doen van de ligging en grootte dier woningen en van het aantal bewoners in verband met die grootte.

Waar bestaande woningen, die niet aan de door den gemeenteraad gestelde normen voldoen, *verbeterbaar* zijn, heeft het gemeentebestuur den eigenaar tot verbetering aan te schrijven. Is de woning *onverbeterbaar* of de eigenaar *weigerachtig* tot verbetering over te gaan, dan staan der overheid de volgende in kracht toenemende middelen ten dienste : onbewoonbaarverklaring, ontruiming, sluiting en eindelijk afbraak.

Groep II bevat bepalingen omtrent *onteigening* en *schadevergoeding.*

De woningwet geeft aan de Gemeenten de bevoegdheid tot onteigening van huizen en huizengroepen, die, mede in verband met hun ligging ten opzichte van andere perceelen, hetzij zelf niet grondig te verbeteren zijn, hetzij grondige verbetering van haar onmiddellijke omgeving beletten, en voorts ter verkrijging van beschikbare ruimte voor de uitvoering van een in het belang der volkshuisvesting vastgesteld bouwplan, of van een plan tot uitbreiding der gemeente.

Deze onteigening kan alleen geschieden ten name der Gemeente of van vereenigingen, vennootschappen en stichtingen, uitsluitend verbetering der volkshuisvesting ten doel hebbende.

Hiermede zijn de bezwaren opgeheven, die tot dusver aan grondige verbetering van bestaande woningtoestanden in den

weg stonden. De vorige onteigeningswet toch eischte voor elke onteigeningswet op zich zelf goedkeuring bij een afzonderlijke wet en voorts de verklaring, dat de onteigening geschiedde ten algemeene nutte; een en ander gepaard gaande met zooveel formaliteiten en oponthoud, o. a. met den eisch dat men de te onteigenen perceelen bij minnelijke schikking moest trachten machtig te worden, dat dergelijke onteigeningen slechts hoogst zelden hebben plaats gehad.

Betreffende de schadevergoeding van het onteigende bepaalt de nieuwe wet, dat bij de waardebepaling van de te onteigenen perceelen niet meer als vroeger behoeft gelet te worden op de inkomsten, die van deze genoten worden; a.g. op de huur die ze opbrengen, maar dat alleen vergoed wordt wat als hun werkelijke waarde bij taxatie wordt aangewezen.

Groep III bevat voorschriften betreffende *uitbreiding* van *bebouwde kommen.*

Aan elke gemeente, die meer dan 10.000 inwoners telt, wordt door de wet de verplichting opgelegd een plan van uitbreiding vast te stellen en dit plan minstens eenmaal in de tien jaar te herzien. Ook geeft zij den gemeenteraden de bevoegdheid bouw of herbouw op voor toekomstige straten aangewezen gronden te verbieden.

Groep IV geeft de wijze aan, waarop tot verbetering der volkshuisvesting financiëele hulp door Gemeente en Staat kan worden verleend.

Vereenigingen, vennootschappen en stichtingen, die uitsluitend werkzaam zijn in het belang der volkshuisvesting, kunnen financiëelen steun van gemeentewege ontvangen in twee vormen; *a. rentegevende voorschotten,* die in 50 jaar moeten worden afgelost; *b. bijdragen in die aflossing.* De bedoeling is aan genoemde vereenigingen alléén voorschotten te geven, indien zij op vrij terrein bouwen, maar bovendien bijdragen in de aflossing dier voorschotten, indien zij zich zetten aan het uit den aard der zaak met veel extra-onkosten gepaard gaande opruimen en herbouwen van oude stadsgedeelten.

Genoemde voorschotten kan het Rijk op zijn beurt onder dezelfde voorwaarden omtrent aflossing aan de gemeenten leenen. De risico van wanbetaling blijft echter aan de Gemeente. Ook kan het Rijk de helft voor zijn rekening

nemen van de jaarlijksche bijdragen door de Gemeenten in de aflossing gegeven.

Is het hier door mij aangestipte op zich zelf reeds belangrijk, nog belangrijker wordt de woningwet, wanneer wij haar in verband brengen met het overige den dag voorspellende licht, waarop nog door mij te wijzen valt.

Daar is bijv. de meerdere aandacht, die de laatste jaren is gewijd geworden aan de vraag, welk arbeiderswoningtype het best voldoet aan de eischen der hygiëne en tegelijkertijd zooveel mogelijk beantwoordt aan de wenschen en behoeften van hen, voor wie de volgens dit type gebouwde woningen zijn bestemd.

Ik heb er reeds op gewezen, dat de amsterdamsche bouwvereenigingen ter verbetering der volkshuisvesting opgericht schier zonder uitzondering den kazernebouw hebben toegepast en de amsterdamsche arbeiders met der daad getoond hebben bezwaren tegen dit type te hebben. Dank zij nu de zeer toegenomen belangstelling in sociale vraagstukken en de meerdere kennis van het volksleven daaruit voortgevloeid, is de gegrondheid dezer bezwaren te langen leste ook in de kringen der bourgeoisie erkend geworden. Zij, die zich in die kringen voor het arbeiderswoningvraagstuk interesseeren, zijn eindelijk tot inzicht gekomen, dat ieder inwoner van Nederland, welke zijn maatschappelijke positie ook wezen moge, er bijzonder op gesteld is zich volkomen vrij te voelen in zijn tehuis en dit moeilijk kan, als hij zijn kamerdeur niet kan openzetten zonder de kans te loopen, dat een zijner dertig à veertig voor-, achter-, neven-, boven- of benedenburen, bij het op of afgaan van de trap, een overzicht van zijn inboedel inclusief hem zelven en zijn gezin neemt.

Als ik mij niet bedrieg, is het vooral deze overweging geweest, die enkele bouwkundigen hier ter stede de laatste jaren bij het bouwen van kazernewoningen de daaraan verbonden bezwaren zooveel mogelijk heeft doen ondervangen, in de eerste plaats door het aanbrengen van een afsluitbaar vóórportaaltje aan elk dezer woningen. [1])

---

[1]) Merkwaardig, zoo niet bedroevend is het, dat dergelijke voorportalen vijftig jaren geleden ook reeds gemaakt zijn door de „Vereeniging ten behoeve der arbeidersklasse“ bij het bouwen van woningen op Oostenburg en in de

Maar van niet minder beteekenis blijken diezelfde bouwkundigen de vraag te hebben geacht, of het inderdaad overwegende voordeelen met zich brengt alle arbeiderswoningen zonder onderscheid volgens hetzelfde type te bouwen; of het niet veeleer aanbeveling verdient deze woningen zooveel mogelijk aan te passen aan de zeer verschillende levensomstandigheden, waarin de leden der arbeidersklasse verkeeren: aan hun meer of mindere financiëele draagkracht, aan de getalsterkte van hun gezin, in sommige gevallen ook aan het beroep, dat zij uitoefenen [1]) en ja, ook aan het hooger of lager geestelijk standpunt, dat zij innemen; bijv. aan het feit, dat er tegenwoordig onder de arbeiders-huisvaders, die aan het vereenigingsleven in hun kring deelnemen, niet weinigen worden gevonden, die een vertrekje noodig hebben, waarin zij met hun boeken en papieren alleen kunnen zijn.

Hoe hun antwoord op deze vraag geluid heeft, laat zich gemakkelijk opmaken uit een aantal arbeiderswoningen, die genoemde bouwkundigen sedert eenigen tijd hier, en daar te Amsterdam doen verrijzen. Niet alleen wijken deze woningen in menig opzicht van het geijkte type af, maar overeenkomstig hun bestemming verschillen ze onderling ook niet weinig.

Het meest opmerkenswaardig onder dezen nieuwbouw zijn de éénkamerwoningen, niet slechts omdat zij met de oude, *strikt* éénkamerwoningen weinig meer dan den naam gemeen hebben, maar ook omdat duidelijk aan ze valt waar te nemen wat eenige jaren geleden, op grond van opgedane ervaring op dit punt, in geschrifte is verklaard geworden, dat „de bouw eener groep éénkamerwoningen een vraagstuk op zich zelf vormt, waarvan de oplossing buitengewoon veel bezwaren en moeielijkheden oplevert."

Vooral met het oog op de uitvaardiging der woningwet

Planciusstraat. Merkwaardig, omdat hieruit blijkt, dat ook op dit gebied niet altijd nieuw is wat nieuw lijkt; bedroevend, omdat stijging der grondprijzen de Vereeniging hebben genoodzaakt in latere jaren van het maken van deze voorportalen af te zien.

[1]) Hierbij wordt o. a. gedacht aan iets, waarop Mej. ter Meulen in haar brochure wijst; nl. aan de behoefte, die voor venters bestaat, om hun eetbare koopwaar des nachts in een van hun woon- en slaapvertrek afgezonderde plaats te kunnen opbergen.

mag het, dunkt me, een verblijdend verschijnsel worden genoemd, dat bouwkundigen zich juist in het bijzonder met de bestudeering van dìt onderdeel van het woningvraagstuk zijn gaan bezig houden. Nu toch deze wet afbraak van oude achterbuurten op groote schaal in uitzicht stelt, moet — de brochure van Mej. ter Meulen gaf mij reeds aanleiding er op te wijzen — de behoefte aan vergrooting van het aantal nieuwe éénkamerwoningen zich vooral in een stad als Amsterdam eerlang buitengewoon sterk doen gevoelen. Dank zij nu de jongste practische proefnemingen op dit gebied, die alsdan tot voorbeeld zullen kunnen dienen, zal de voorziening in die behoefte van stonde af aan zoo doeltreffend als mogelijk is kunnen plaats vinden. Aan hen, die bij gebrek aan middelen zich met de bekrompen ruimte, die een éénkamerwoning aanbiedt, tevreden moeten stellen, zal dan minstens al de comfort kunnen worden verschaft, die bij mogelijkheid in of liever annex dergelijke ruimte valt aan te brengen.

De practische proefnemingen, waarvan ik hier gewaag, hebben meerendeels plaats gevonden in de oude stad en hebben daardoor tegelijkertijd aanleiding gegeven tot een proefondervindelijk onderzoek naar de zoo veelvuldig besproken vraag, of grondige verbetering van oude volksbuurten in den regel door partiëelen herbouw zal kunnen verkregen worden, of dat de saamgesteldheid en uitgebreidheid van het vooral in oude steden diepgewortelde kwaad in de meeste gevallen afbraak van geheele huizengroepen, van complexen van woningen absoluut noodzakelijk zal maken. Zou het niet kunnen zijn, dat de resultaten van dit practische onderzoek er het hunne toe hebben bijgedragen, om den wetgever in paragraaf V van de Woningwet onteigening *tot ontruiming van oppervlakten* op den voorgrond te doen stellen, en in paragraaf VII de besturen der bestaande bouwvereenigingen als het ware te doen opwekken om zich bij voorkeur met plannen tot herbouw van oude stadsgedeelten te gaan bezighouden, door haar, behalve voorschotten, ook bijdragen in de aflossing dier voorschotten van gemeentewege in uitzicht te stellen?

Een lichtstreep, die met bovengenoemde als samen vloeit, zie ik in het succes der reeds door mij genoemde „Maatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen” hier ter stede, waar-

van ik de woningen [1]), wegens haar indeeling, in mijn schets van de nieuwe stad heb besproken. Dat deze door arbeiders ten behoeve van arbeiders opgerichte Coöperatieve Bouwvereeniging (die in de eerste jaren van haar bestaan ten gevolge van fouten, bij den opzet der onderneming gemaakt, bijna schipbreuk heeft geleden, maar sedert haar reorganisatie in 1884 op hechten economischen grondslag berust) in zeer bloeienden toestand verkeert, levert het bewijs, dat althans de „skilled" d. i. de meest verdienende en meest ontwikkelde arbeider te onzent de verbetering zijner huisvesting in zijn eigen hand heeft; dat hij, ter verkrijging eener twee à driekamerwoning, die hem voor de huur, die hij er voor betaalt, voldoet, de hulp der burgerbouwvereenigingen kan ontberen; aan deze de toch nog reusachtige taak overlatend van te voorzien in de huisvesting zijner op lager maatschappelijk standpunt staande klassegenooten. Hij behoeft daartoe slechts den weg in te slaan door een aantal zijner medearbeiders, onder vallen en opstaan, voor hem geeffend en met hun ervaringen zijn voordeel te doen.

Het kan daarbij, dunkt me, de kans van slagen voor de Coöperatieve bouwvereenigingen van arbeiders niet anders dan verhoogen, dat de Woningwet deze vereenigingen niet onvoorwaardelijk uitsluit van de voordeelen, die zij aan de bouwvereenigingen, welke uitsluitend verbetering der volkshuisvesting bedoelen, aanbiedt.

Thans kom ik tot het morgenlicht, dat wij, vrouwen, vooral met ingenomenheid hebben begroet; nl. tot het optreden ook hier te lande en allereerst in de hoofdstad van de vrouw van beschaving en ontwikkeling als woningopzichteres. Daarmee toch is acht à tien jaar geleden tusschen vrouwen uit verschillenden levenskring een verhouding in het leven geroepen, die door den zakelijken grondslag, waarop zij berust, door de wederzijdsche rechten en verplichtingen die ze met zich brengt, een stempel van echtheid en waarheid draagt, welke ongetwijfeld het zijne er toe bijbrengt, om den gunstigen invloed dier verhouding thans reeds, zelfs voor buitenstaanders, waarneembaar

[1]) Deze worden in de wandeling dubbeltjeswoningen genoemd, naar het dubbeltje dat de bewoner (tevens lid der Mij. ter verk. van E. W.) boven zijn weekhuur heeft te storten ter vorming van jaarlijksche aandeelen van *f* 5.

te maken, al voegt het dezen uit den aard der zaak niet dit in bijzonderheden aan te wijzen. Intusschen mag — en zonder vrees voor tegenspraak — worden verklaard, dat er tegenwoordig in de amsterdamsche achterbuurten meer dan een huismoeder [1]) is te vinden, die in haar, die wekelijks haar huur komt innen, een vertrouwde, een raadsvrouw, een steun en toeverlaat in dagen van kommer en leed heeft gevonden, en die door haar omgang met deze in zooveel ruimer levenssfeer dan zij zelve verkeerende vrouw van lieverlee haar gedachte- en gezichtskring heeft zien verwijden en bekend is geworden met velerlei, dat tegenwoordig op geestelijk gebied zoo goed als binnen ieders bereik ligt, maar als niet bestaande is voor haar, die door de afgeslotenheid,waarin zij haar leven slijt, er uit eigen beweging niet licht toe komt ten behoeve van zichzelve of de haren de hand er naar uit te strekken.

En de woningopzichteres zelve? Wat heeft zij aan de door haar gekozen levenstaak te danken? Ten eerste: een zóó juist inzicht in de beteekenis, die het woningvraagstuk voor het arbeidersgezin heeft, dat zij voortaan als de meest betrouwbare gids mag worden beschouwd voor allen, die zich met dit vraagstuk bezighouden; ten tweede: een zóó diepen blik in het volksleven, als alleen te verwerven is door wie voortdurend met dit leven persoonlijk in zeer nauwe en ongedwongen aanraking komt en het onder de meest verschillende omstandigheden leert kennen.

Dit laatste, hoeveel waarde het op zichzelf ook hebbe, vertegenwoordigt nu juist niet de lichtzijde van haar taak. Toen ik eenige jaren geleden een onzer eerste opzichteressen de beteekenis van haar werk hoorde uiteenzetten aan eenige jonge vrouwen (leerlingen der „Opleidingsschool voor socialen arbeid”) die zich gereed maakten haar voorbeeld te gaan volgen, trof mij niet weinig de wijze, waarop zij uitdrukking gaf aan het gevoel van neergedruktheid en ontmoediging, waarmee zij blijkbaar meer dan eens te strijden had gehad, sedert zij ('t was destijds drie en een half jaar geleden) het beheer had aanvaard over een honderdtal meerendeels éénkamerwoningen in het hartje van de Jordaan. Zij verklaarde

---

[1]) Ieder woningopzichter heeft hoogst zelden met zijn eigenlijke huurders, steeds met de echtgenooten van dezen te doen.

rondweg, dat zij zich, vooral in den beginne, wel eens overmand had gevoeld door al de ellende en nijpende zorg, waarvan zij voortdurend getuige was, en niet minder door de troosteloos grauwe eentonigheid van het vreugde-arme bestaan harer altijd maar in haar tredmolen voortslovende bewoonsters. Zij bekende, dat een oogenblik bij haar de vraag was opgekomen, of zij die jonge vrouwen daar vóór haar niet moest zien terug te houden van een werkkring, die haar zou veroordeelen haar verderen levensweg te gaan, nooit meer losgelaten door de deernis, die in den levenskring, waarin zij zouden gaan verkeeren, schier iederen dag nieuw voedsel vindt. Een oogenblik — zeide zij — langer niet. Want terstond daarop was met kracht in haar opgeleefd de herinnering aan zoo menigen zonnestraal, die zij in die beklemmende duisternis had kunnen werpen, aan de hoop, die zij meer dan eens had kunnen doen opleven in harten, door moedeloosheid als uitgedoofd, aan het goede, dat zij, dank zij haar invloed, nu en dan had zien zegepralen over kleingeestigheid en verbittering, aan den troost, dien zij, louter maar door haar aanwezigheid, door haar meedragen van onafwendbaar leed, blijkbaar menigmaal had aangebracht. En ja, ook aan de bewondering, die zij was gaan gevoelen voor de kordaatheid, waarmede, niet maar enkelen, maar de meesten harer vrouwelijke huurders het voor haar zoo harde leven aanpakten; zich niet ter neer latende slaan, zelfs niet door het voor zoovelen van haar telkens opnieuw dreigende spook der werkeloosheid van haar echtgenoot. Dit alles en niet het minst ook de warme toegenegenheid, die zij persoonlijk voortdurend van de zijde harer bewoonsters ondervond, hief haar, verzekerde zij, telkens weer hoog boven hetgeen haar taak neerdrukkend maakte, ja, deed haar die taak liefhebben met een liefde, waarvan zij zich van te voren geen denkbeeld had kunnen maken. Dit alles gaf haar het zalig bewustzijn van medewerkster te zijn van hen, wier maatschappelijk toekomstideaal onafscheidelijk is van het ideaal eener menschelijke samenleving, waarin der menschen beste eigenschappen heerschappij voeren; waarin al wat er aan goedheid, reinheid, hoogheid in 's menschen geest en gemoed leeft tot volle ontwikkeling wordt gebracht.

Wat ik hier noem — 't behoeft geen betoog — betreft de kern van het werk der woningopzichteres. Toch heeft ook het

meer uitwendige, het meer zakelijke van dat werk zijn niet geringe beteekenis. De feiten en cijfers zijn daar om te bewijzen, dat het vrouwelijk opzichterschap bevordelijk is aan het net bewonen van perceelen, die door, zoo al niet op de allerlaagste, dan toch op zeer lage trap van geestelijke ontwikkeling staande personen worden bewoond; dat het de schade door wanbetaling veroorzaakt zoo goed als tot niets reduceert [1]), dat het den bestuurders der bouwvereenigingen de zekerheid verschaft van een zeer nauwgezette contrôle op al wat tot het onderhoud en de verbetering der woningen behoort en van een behartiging hunner belangen als verhuurders, die reeds daarom zeer weinig te wenschen kan overlaten, omdat de vrouwelijke opzichter van haar werk haar levenstaak maakt, terwijl de mannelijke deze betrekking meestal als een bijbaantje beschouwt, waaraan hij ter wille van de bijverdienste, die het hem verschaft, volgaarne een gedeelte van zijn vrijen tijd ten offer brengt.

Op grond van dit alles meen ik het een verblijdend en hoopvol verschijnsel te mogen noemen, dat er op dit oogenblik reeds verscheidene goed geschoolde woningopzichteressen in Nederland vallen aan te wijzen, waarvan vijf sedert korter of langer tijd hier te Amsterdam aan het werk zijn.

Thans rest mij nog op twee lichtstrepen te wijzen, die wederom gedeeltelijk in elkander vloeien; n.l. op de oprichting van den Amsterdamschen Woningraad en *last*, maar daarom niet *least*, op de samenvoeging van het gemeentelijk Woningtoezicht met het Bouwtoezicht en het benoemen van een op arbeiderswoninggebied bekend deskundige tot Directeur dezer twee thans vereenigde takken van dienst.

Met beide instellingen wordt beoogd tot de zoo noodige centralisatie op woninggebied te geraken; met de eerste tot centralisatie van alles wat daarop van particuliere zijde wordt ondernomen; met de laatste van alles wat daarop van overheidswege geschiedt. Dat van stonde af aan op samenwerking dezer twee hetzelfde volksbelang dienende instellingen,

---

[1]) Bij de door een opzichteres beheerde Bouwonderneming „Jordaan" waren volgens het in 1900 (drie jaar na de oprichting) verschenen verslag op een jaarlijksche bruto huuropbrengst van *f* 11.445.80 de bedragen voor wanbetaling: in 1897 *f* 5.10, in 1898 *f* 11.45, in 1899 *f* 4.50.

althans van particuliere zijde, is aangestuurd, blijkt hieruit, dat, bij de samenstelling van het bestuur van den Woningraad, bovengenoemde kort te voren in functie getreden Directeur tot adviseerend lid is benoemd.

De oprichting van den Woningraad had plaats op den 18den December van het jaar 1901. In artikel 1 der statuten wordt als doel der vereeniging opgegeven: bevordering van de verbetering der volkshuisvesting in Amsterdam en in den naasten omtrek daarvan, en in artikel 2 worden als middelen ter bereiking van dat doel genoemd: *a.* steun en voorlichting te verleenen aan hen, die tot verbetering der woningtoestanden willen medewerken, onder anderen bij het zoeken naar geschikte terreinen, het maken van plannen en het bijeenbrengen van de noodige fondsen. *b.* Samenwerking met de openbare besturen tot verbetering der volkshuisvesting. *c.* Verspreiding van kennis door vergaderingen en geschriften omtrent hetgeen voor verbetering van woningtoestanden kan worden gedaan.

Om tot grondig werken op haar zoo uitgestrekt en veelzijdig arbeidsveld te geraken, heeft de vereeniging dat veld in vieren afgedeeld en aan even zoovele commissiën opgedragen zich elk meer speciaal met een dezer vier onderdeelen bezig te houden; met dien verstande, dat zij nochtans voortdurend voeling met elkander houden: bij behandeling van onderwerpen, die een gemengd karakter dragen, met elkander in overleg treden.

Genoemde commissiën zijn: 1. die voor de propaganda; 2. die voor financiën; 3. die voor de nieuwe, 4. die voor de oude toestanden.

Tot de werkzaamheden der propaganda-commissie behoort, onder meer, te onderzoeken wat kan worden gedaan in het belang van propaganda voor de oprichting van bouwvereenigingen en in het bijzonder van coöperatieve bouwvereenigingen. Tot die van de financiëele commissie te onderzoeken op welke wijze de gemeente-bouwterreinen moeten worden geëxploiteerd om deze exploitatie zooveel mogelijk ten goede te doen komen aan de verbetering der volkshuisvesting. Tot die van de commissie voor de nieuwe toestanden, na te gaan, welke wijzigingen in de gebruikelijke wijze van indeeling der bouwterreinen en bouwblokken en van deze in perceelen gebracht moeten

worden om den bouw der door deze commissie ontworpen arbeiderswoningtypen mogelijk te maken. Tot die van de commissie voor de oude toestanden, na te gaan op welke wijze het best kan worden voorzien in de huisvesting van verdreven krotbewoners en in hoever en op welke wijze de gemeente zich tot die voorziening geroepen heeft te achten.

Komt het tot krachtig optreden van elk dezer commissiën, dan zal, dank zij de oprichting van den Woningraad, te Amsterdam op arbeiderswoninggebied een middenpunt van werkzaamheid in het leven zijn geroepen, dat in hoofdzaak beantwoordt aan hetgeen in „De Amsterdammer", Weekblad voor Nederland, op 10 Juli j.l. in een artikel getiteld: „Een bouwsecretariaat" omschreven en aanbevolen wordt als een hoogst wenschelijke instelling voor elke plaats van eenige beteekenis in geheel Nederland.

Een soortgelijk middenpunt, maar van heel wat meer onmiddellijke beteekenis, vertegenwoordigt het Bureau van waaruit thans alles, wat de uitvoering der woningwet met zich brengt, hier ter stede van overheidswege wordt gecontroleerd, onderzocht en georganiseerd. Dit Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht mag thans reeds heeten en zal met ieder jaar meer worden een waar centrum van toezicht op het bouwen en van ernstig keuren der particuliere bouwplannen, waarvan de ontwerpers, en inzonderheid zij, die op door de gemeente in erfpacht gegeven gronden wenschen te bouwen, zich naar de aanwijzigingen van het Bureau zullen hebben te voegen. Een waar centrum ook voor het onderzoek naar de oude toestanden, waarbij particulieren of vereenigingen, die herbouw op het oog hebben, vol vertrouwen hun licht kunnen opsteken.

IV.

Kondigt het morgenlicht, dat wij waarnamen, nu eindelijk het aanbreken van den dag aan? Men moest het kunnen verwachten, maar daarvoor bestaat helaas geen grond; aangezien de zekerheid, de absolute zekerheid ontbreekt, dat thans, zonder langer verwijl, daden van beteekenis op al de woorden van beteekenis zullen gaan volgen; dat — nu de woningwet in werking is getreden — men het tijdperk

van beraadslagingen en proefnemingen gesloten, den tijd van toepassing van wat proefhoudend bevonden is gekomen zal achten. 't Is waar, die zekerheid bestaat ten opzichte van de enkele personen, die zich reeds jaren lang hier ter stede met de verbetering der volkshuisvesting practisch hebben beziggehouden. Deze — thans vrijgemaakt en gesteund door de wet — zullen hun werk ongetwijfeld niet alleen voortzetten, maar tot meerdere ontwikkeling brengen. Doch de arbeid, die na jarenlange voorbereiding van nu af aan moet worden ondernomen, kán en mág niet langer het werk van enkelen zijn. Daartoe is hij te omvangrijk en eischt hij dientengevolge te veler medewerking. Wil in zake de verbetering van het tehuis des volks hier ter stede eindelijk iets worden verkregen wat betrekkelijk afdoende mag heeten, dan moet — o zeker stelselmatig en geleidelijk — maar tegelijk op breede schaal gearbeid worden en de zekerheid worden verkregen, dat die arbeid zonder onderbreking, zonder op nieuw nu en dan jarenlang te blijven rusten, zal kunnen worden voortgezet tot de dag zijner voltooiing daàr is. Waar is de amsterdammer, die op de hiertoe onontbeerlijke samenwerking van een groot aantal zijner medeburgers en -burgeressen onwankelbaar durft vertrouwen; die, uitziende naar de dingen die aanstaande zijn, durft verklaren, dat hij in den vollen dag staart?

Daar is onze gemeenteraad, vertegenwoordiger der gansche burgerij. De woningwet machtigt hem *zelf* de hand aan den ploeg te slaan, *zelf* tot afbraak en herbouw van het onhoudbare over te gaan, indien het particulier initiatief in gebreke mocht blijven dit te doen, en voorts tot het verleenen van krachtigen financiëelen steun aan die vereenigingen, welker leden uit zuiver humanitaire aandrift zich met dit werk wenschen te belasten. Men zal wel niet behoeven te twijfelen aan de bereidwilligheid van de meerderheid der Raadsleden om volgens deze wettelijke opdracht te handelen, maar zal de ongunstige financiëele toestand, waarin de Gemeente Amsterdam verkeert, geen struikelblok aan deze bereidwilligheid in den weg leggen en zal het uit den weg ruimen van dit struikelblok, hoe krachtig dit ook ongetwijfeld zal worden aangevat, niet met jammerlijk tijdverlies gepaard gaan; te betreurenswaardiger waar het een zaak geldt, waarvan zoo

terecht is gezegd, dat ze, onbehandeld gelaten, met ieder jaar noodlottiger in haar uitwerking wordt? [1])

Daar zijn de in vakbonden gegroepeerde arbeiders hier ter stede. Indien ooit dan is — nu de woningwet ook hun het verkrijgen van kapitaal uit de Staatskas in uitzicht stelt — thans de tijd voor hen gekomen om zich het juk van den revolutiebouwer en huisjesmelker van de schouders te werpen en door het oprichten van coöperatieve bouwvereenigingen in hun eigen huisvesting naar eigen welgevallen te voorzien. Biedt nu echter datgene, wat op het gebied der arbeiderscoöperatie in Neerland's hoofdstad tot dusver viel waar te nemen, voldoenden grond om te durven verwachten, dat wij eerlang in ons midden stevig gegrondveste coöperatieve bouwvereenigingen zullen zien verrijzen? Bemoedigend in deze is, ik herhaal het, zeer zeker het succes der „Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen", maar één zwaluw maakt nog geen zomer en de duistere machten die onverschilligheid, traagheid, kleinzieligheid, wantrouwen, onderlinge naijver, tuchteloosheid, partijzucht heeten, heeft men — evenals overal elders — ook in onze arbeiderskringen te vaak en te overheerschend aan het werk gezien dan dat men hun ondermijnenden invloed bij het leggen van de grondslagen van 's arbeiders eigen woning niet zou duchten.

Daar is de schare van gefortuneerden in ons midden, daar zijn de duizende mannen en vrouwen, die bij ondervinding weten welk een bron van levensvreugde een aantrekkelijke woning is, daar zijn de ouderparen, wien het gegeven is hun kinderen in een ruim, frisch, zonnig tehuis te zien opgroeien. Door zoowel zedelijken als geldelijken steun van Gemeente- en Staatswege alléén toe te zeggen aan vereenigingen, die, zonder geldelijk voordeel te beoogen, uitsluitend ter verbetering der volkshuisvesting werkzaam zijn, legt de wetgever de taak dier verbetering zoo goed als geheel in handen dezer gefortu-

[1]) Nadat het bovenstaande geschreven was, heeft de Mem. v. Antw. Gemeentebegrooting voor 1905 een helaas weinig bemoedigend antwoord op deze vraag gebracht in deze zinsnede: „Niet ondienstig achten Burg. en Weth. het hierbij aan te teekenen, dat, zoolang van Rijkswege in den geldelijken toestand van Amsterdam geen verbetering wordt gebracht, voor verbetering van woningtoestanden geen bedragen van eenige beteekenis van gemeentewege beschikbaar gesteld zullen kunnen worden".

neerden, wijl immers uit den aard der zaak slechts zij tot de stichters en aandeelhouders kunnen behooren van dergelijke, geen winstbejag of eigenbelang bedoelende vereenigingen. Waar zijn nu de teekenen, die recht geven om te durven vertrouwen, dat onze gegoede burgerij tot aanvaarding dezer indirecte opdracht van den wetgever bereid zal worden bevonden? Van voorbereidende maatregelen tot het oprichten eener nieuwe bouwvereeniging, breed genoeg van opzet om grondige verbetering eener geheele achterbuurt in afzienbaren tijd te kunnen bewerkstelligen, verneemt men tot dusver niets, maar misschien zou dit ook van een voortvarendheid getuigen, die men, gegeven onzen landaard, niet eens veronderstellen mag. Erger is dan ook, dat in het tijdperk dat achter ons ligt, zoo bitter weinig valt aan te wijzen wat in deze moedgevend kan stemmen ten opzichte van dat, hetwelk vóór ons ligt. Hoe vaak moest bij de bespreking, in de laatste jaren aan het arbeiders-woning-vraagstuk hier te lande gewijd, de klacht niet vernomen worden, dat de noodige fondsen tot den bouw dier woningen zoo moeilijk te verkrijgen waren! Hebben de heeren Drucker, Greven en Kruseman in hun bekend geschrift over den tegenwoordigen stand van het woning-vraagstuk [1]) met het oog op deze moeilijkheid zelfs niet moeten schrijven: „Hiertoe" (n.l. tot het verschaffen van kapitaal tegen matige rente) zijn de kapitalisten veelal niet te bewegen. Met bouwondernemingen zijn geen groote winsten te maken en het Nederlandsche publiek, dat wel zijn geld wil steken in allerlei speculatieve fondsen, waarbij hooge dividenden worden voorgespiegeld, belegt ongaarne zijn kapitaal in dergelijke ondernemingen welke bij goed beheer een kleine doch vaste rente opleveren." Hoe gegrond dit weinig vereerend getuigenis aangaande het gros onzer kapitalisten was, blijkt duidelijk uit het bedroevend kleine aantal arbeiders-woningen, dat de bouwvereenigingen, welke hier ter stede door gegoeden opgericht en financiëel gesteund zijn, *in eene halve eeuw* hebben doen verrijzen. Alles te zamen genomen ongeveer drie-duizend arbeiders-woningen in geheel Amsterdam! En zelfs dit cijfer zou niet bereikt zijn, indien er niet in den zeer beperkten kring dezer oprichters en aandeelhouders meer dan één tot het verleenen

[1]) Geschreven in opdracht van „De Maatschappij tot nut van het algemeen".

van buitengewoon krachtigen financiëelen steun ware bereid bevonden.

Nu is het ontegenzeggelijk waar dat, waar, dank zij de bepalingen der woningwet, voortaan niet meer *al* het geld, voor de verbetering der volkshuisvesting vereischt, uit particuliere kassen zal behoeven te komen, met dezelfde sommen gelds, die de gegoeden vroeger voor dit doel beschikbaar hebben gesteld, van nu af aan veel meer dan tot dusver zal kunnen worden ondernomen en tot stand gebracht. Maar na de opgedane ervaring blijft het daarom toch nog de vraag, of onder deze zooveel gunstiger omstandigheden de financiëele steun der gegoeden hier ter stede nu voortaan evenredig zal blijken te zijn aan de behoefte, die aan dezen steun bestaat; m. a. w. of door en met dien steun nu eindelijk iets wat naar afdoende maatregelen tegenover den woningnood hier ter stede zweemt zal kunnen worden ondernomen, — zoodra het Rijk onze Gemeente in staat stelt aan de verplichtingen, haar door de woningwet opgelegd, te voldoen.

Ook hier dus onzekerheid, ook hier nog een schemerduister in stee van een daghelder verschiet! En daarbij te weten, dat deze onzekerheid en duisternis een der grootste volksbelangen betreft, die men zich kan denken! Dat het hier de vraag geldt of nòg langer duizenden onzer medeburgers zullen moeten blijven blootgesteld aan den lichaam- en zielbedervenden invloed van een door en door slechte woning! Of nòg langer op onze samenleving de schandvlek zal moeten blijven rusten, dat wij de noodlottige nalatenschap onzer vaderen, die wij tegen wil en dank hebben moeten aanvaarden, onaangetast hebben gelaten en daardoor met ieder jaar verderfelijker hebben doen worden! Of nòg langer duizende kinderen des volks zullen moeten opgroeien in een omgeving, waaraan zij — mensch geworden — niet dan met een rilling zullen kunnen terugdenken......

Jaren geleden over ditzelfde onderwerp schrijvende, heb ik beweerd, dat de eerste bemoeiingen tot verbetering van het tehuis des volks in Europa van een eenparige impulsie zijn uitgegaan. Een eenparige impulsie, een drang tot handelen zich aan alle kanten en op allerlei wijze gelijktijdig openbarend, dàt is het wat op dit oogenblik in Neerland's hoofd-

stad Noth thut. „Languor" zegt Arnold Toynbee, „can only be conquered by enthousiasm and enthousiasm can only be kindled by two things: an ideal which takes the imagination by storm and a definite intelligent plan for carrying out that ideal into practice".

Het ideaal van een Amsterdam zonder slop of krot staat vóór ons; afgeronde plannen om dit ideaal een stap nader tot zijn verwezenlijking te brengen liggen gereed, — ach, waarom ontvlamt in hollandsche harten nu niet de geestdrift, die overal en ten allen tijde, ja die ook in ons eigen verleden zich inderdaad zoo menigmaal de machtigste bestrijder van den „languor", de sterkste drijfveer tot *daden* heeft betoond.

HEL. MERCIER.

VOORBEREIDEND HOOGER ONDERWIJS.

Reeds bij vroegere gelegenheid (*Gids,* Mei 1903, Opvoeden of Onderwijzen?) heb ik getracht een lans te breken voor eene mijns inziens gewichtige wijziging in ons onderwijssysteem in Nederland.

Zelfs de beste vertegenwoordigers van de verschillende takken van ons onderwijs zijn nog te veel doortrokken van de meening, dat de voorbereiding van de jeugdige Nederlanders tot deelneming aan het praktische leven — eene voorbereiding, die voor sommigen slechts van het 6e tot het 12e, voor anderen tot het 18e, voor betrekkelijk weinigen tot het 24e levensjaar duren kan — zooveel mogelijk op één, of althans op gelijkvormige leest behoort geschoeid te zijn. Voor lager, middelbaar, gymnasiaal en hooger onderwijs zijn in den loop der jaren leergangen en programma's bij wetten en besluiten vastgesteld en ingevoerd, die langzamerhand bij het groote publiek van ouders en leerlingen de onwrikbare overtuiging gevestigd hebben, dat het nu werkelijk zoo m o e s t en dat zonder deze eenvormigheid het onderwijs een chaos en de resultaten bedroevend zouden worden.

Zij, die door langjarige traditie in deze overtuiging vastgeroest zijn, houden geen rekening met twee gewichtige verschijnselen. Vooreerst dat de begaafdheid om onderwijs te genieten, het vermogen om de leerstof, door dat onderwijs geboden, te verwerken en te assimileeren onder de telkenjare nieuw aankomende schare van leerlingen u i t e r m a t e uiteenloopend is.

Ten tweede dat diezelfde leerlingen, voor zoover hun door de levensomstandigheden hunner ouders de gelegenheid geopend wordt tot het middelbaar en het hooger onderwijs door te dringen, reeds ter wereld zijn gekomen met zeer verschillenden aanleg, zoodat de één meer in de taalkundige, de ander in de wiskundige, weder een derde in de natuurhistorische vakken zich behagelijk zal gevoelen, en kans hebben zich daarin te onderscheiden, wanneer ijver en vlijt zijn schooljaren vruchtbaar beloven te maken. Enkele weinigen, door de natuur bijzonder bevoorrechten, zuigen tusschen hun 12de en 18de jaar de volledige leerstof met gelijkmatige gretigheid op.

Nu moet een goed ingericht onderwijs, dat zoowel met het belang van het individu als met het belang van den staat behoorlijk rekening houdt, er op ingericht zijn om aan deze twee verschijnselen volle speelruimte te laten. De leerling, wiens geestvermogens van dien aard zijn dat geestelijke inspanning en hersenarbeid hem zwaar vallen, moet niet gedurende een reeks van jaren „tegen heug en meug" op sleeptouw genomen worden om toch vooral maar een meesterstitel of een ingenieursdiploma te kunnen verwerven. Deze leerlingen werken als remschoen op de vorderingen die hun klassegenooten — waren zij dien ballast kwijt — hadden kunnen maken. Zij moeten bij ons voorbereidend hooger onderwijs geweerd worden — uit welken stand ook afkomstig. In velerlei richting kunnen zij tot uiterst nuttige staatsburgers opgroeien. Maar ook hun vluggere klassegenooten zijn van zeer wisselenden aanleg. Menigeen heeft — zooals het wel genoemd wordt — „geen hoofd voor wiskunde," anderen wringen zich de handen bij de ingewikkeldheden der taalconstructie en gruwen van den doolhof der grammatica. En toch is nu eenmaal het voorschrift: één examenprogramma voor allen, hetzij eindexamen H. B. S. of eindexamen gymnasium, dit laatste met eene keuze tusschen de diploma's A en B.

Maar het ware vooralsnog heiligschennis te meenen, dat iemand rijp zou kunnen zijn om hooger onderwijs aan universiteit of polytechnicum te genieten, indien niet juist *die* bepaalde toelatings-examens — op welke zijn kennis met zooveel zorg gewogen wordt — hem met het stempel der rijpheid geteekend hadden. Tevens krijgt aldus de staat gelegenheid jaarlijks het kaf van het koren te ziften.

Ware er mogelijkheid om dat ziftingsproces anders in te richten, ik ben overtuigd, dat wij dan frisschere leerlingen, opgewektere en meer arbeidslustige studenten aan de universiteit zouden toezenden dan er thans zoo dikwijls worden afgeleverd. De beste karikatuur op bestaande toestanden biedt immers dat reeds ingeburgerde en nog steeds verdedigde systeem, door hetwelk een begaafd hoogere burger, die in zes of zeven jaren den arts-titel zou kunnen verwerven, ook de doctorsbul wordt waardig gekeurd, mits hij er in geslaagd zij, met kunst en vliegwerk, eene hoeveelheid latijn en grieksch te verzwelgen, die op een der bovengenoemde examens tot voldoening der commissie weder „overgegeven" wordt, om daarna bij zijn verdere geestelijke stofwisseling geen rol meer te spelen!

Verandering en wijziging zit dan ook in de lucht. De faculteiten van geneeskunde en van wis- en natuurkunde hebben reeds bij herhaling gesproken (zie o. a. het Album der Natuur van 1900, p. 241), de publieke opinie is voorbereid, de regeering heeft van neiging tot verbetering in vooruitstrevende richting het bewijs gegeven.

Hoe die voor te stellen wijziging zal uitvallen ligt nog in den schoot der goden. Maar ik zou mijn plichtsgevoel geweld aandoen indien ik in deze tijdsomstandigheden verzuimde te wijzen op de mogelijkheid eener meer ingrijpende wijziging, die vele onderdeelen van het thans geldende systeem omver gooit, maar die daarvoor in de plaats geeft een stelsel, dat de moeite eener ernstige poging het in toepassing te brengen waard is. Vooral ook omdat wij thans leven onder het teeken van het bijzonder onderwijs; de openbare, gecentraliseerde staatsschool — ook zij welke als voorbereiding voor hooger onderwijs dienst doet — niet meer in die mate het monopolie bezit als vroeger en daardoor het veld, waarop de bedoelde proefneming behoort te geschieden, doorploegd en geëgd gereed ligt om het zaad te ontvangen. Ik wensch hier uitdrukkelijk in het licht te stellen, dat ik met bijzonder onderwijs niet bedoel confessioneel onderwijs. Waar de wet de mogelijkheid tot subsidieering van bijzonder onderwijs geschapen heeft is ook van geenerlei bepaalde confessie sprake. Maar juist de mogelijkheid, die thans bestaat, om het particulier initiatief op onderwijsgebied geldelijk te ondersteunen, vergemakkelijkt de door mij bedoelde proefneming ongemeen, gelijk ik zoo

dadelijk nader zal ontvouwen. Omgekeerd wensch ik mijne landgenooten, wier gemoedsleven zich aansluit bij de meeningen die op onderwijsgebied door de thans bestaande regeeringsmeerderheid gekoesterd worden, en die dus aan iedere bijzondere school gaarne een confessioneele tint zouden wenschen te geven, ook geen oogenblik te verdenken van dit te willen verkrijgen ten koste van de degelijkheid van het onderwijs. Ook zij allen zullen er zich van harte in verheugen zoo het gelukken mocht Nederland een onderwijsstelsel te verschaffen, dat nu eens niet van de Duitsche naburen was afgezien, wier geest van reglementeeren, unificeeren en disciplineeren zekere voordeelen, maar ook groote, onmiskenbare nadeelen met zich brengt. Een kleiner volk behoort juist te streven naar de beste ontwikkeling van alle krachten, die in zijn midden aanwezig zijn: niet naar de gelijkmatige aflevering van een gemiddelde, dat men zoo bruikbaar maar tevens zoo eenvormig mogelijk heeft trachten te maken.

Het door mij bedoelde stelsel werpt éénvormigheid in de geestelijke ontwikkeling van het jonge Nederland zoo ver mogelijk weg. Waar iedere leerling verschillend van aanleg en van gaven is moet een streven naar eenvormigheid uit den booze zijn. Immers deze kan alleen verkregen worden ten koste van velerlei besnoeiingen aan allen verricht. En wie mij tegenwerpt dat dan ook alle mogelijkheid is weggenomen om voortaan door een examen vast te stellen of jongelieden al dan niet geschikt zijn om de lessen aan de rijksuniversiteit of aan het polytechnicum te volgen, dien zou ik antwoorden dat de hoogescholen daar ongetwijfeld baat bij zullen vinden. De tegenwoordige regeling, waarbij eenvormigheid het wachtwoord is, levert er velen af die beter een anderen levensweg gekozen hadden.

Eenmaal de eenvormigheid uitgeworpen, stellen zich daarvoor in de plaats hoogere eischen dan de thans geldende, wat betreft natuurlijken aanleg en studielust bij hen die voor deelneming aan hooger onderwijs in aanmerking wenschen te komen. Thans worden allen die bij een der bovenbedoelde examens voor geen der examenvakken meer dan het cijfer 5 hebben kunnen erlangen, onvoorwaardelijk tot polytechnicum en universiteit toegelaten. Kameraden van hen worden door slechte cijfers in sommige vakken, die niet elders com-

pensatie vinden, buitengesloten, ook al munten zij in enkele richting uit.

Mijns inziens zou vooral hierin verandering gebracht moeten worden. Wie overal slechts *even voldoende* (5) mocht verwerven, behoort niet voor eene universitaire opleiding in aanmerking te komen. Daarentegen zijn de jongelieden die in sommige vakken altijd stumperds blijven, maar die in andere vakken bewijzen van uitnemende begaafdheid en goeden aanleg gaven, een veel beteren bodem waarop het zaad van het universitair onderwijs kan ontkiemen.

Men streve er dus naar om de verschillende vakken, die bij het voorbereidend hooger onderwijs gerekend behooren te worden, aldus te groepeeren dat een natuurlijke zifting naar mate van de begaafdheid niet kan uitblijven. En men late aan de leerlingen de vrijheid hun eigen aanleg tot uitgangspunt te nemen bij de beoordeeling van de vraag op welke vakken zich in hoofdzaak toe te leggen. Daarbij kan dan rekening gehouden worden met velerlei omstandigheden die door de thans geldende regeling meedoogenloos buiten invloed gelaten worden. Zwakke gezondheid zal somtijds beperking van het aantal vakken geraden doen zijn; omgekeerd zal een vlugge geest verwijding van het studieveld toelaten voor hen die tot de best toegerusten behooren en die bij een vereenvoudigd leerprogramma, dat voor allen gelden zou, den vrijen tijd misschien in ledigheid zouden doorbrengen of wel door een overmaat van sport, door overdadig romanlezen of op andere min aanbevelenswaardige wijze die extra vrije uren zouden aanvullen.

De huisarts kan hierbij van advies dienen en ik durf verwachten dat een niet onbelangrijk percentage van de leerlingen, die zich in het bezit van een goede gezondheid, een helder hoofd en een normale jongensambitie bevinden de meerdere werkuren niet zullen schuwen, die voor hun zwakkere broeders verderfelijk zouden zijn. Maar laat toch die zwakkere broeders niet den hoofdtoon aangeven, waarmede allen in harmonie moeten gebracht worden!

De zooeven bedoelde groepeering zou bijvoorbeeld als volgt kunnen worden tot stand gebracht:

Groep A. Oude talen.
„ B. Wis- en natuurkundige vakken.

Groep C. Nederlandsch, geschiedenis, aardrijkskunde.[1])
„ D. Moderne talen.

Cijfers van 7 en daarboven voor minstens twee van deze vier groepen zouden zoowel voor den jaarlijkschen overgang tot hoogere klasse, als voor den overgang tot universiteit of polytechnicum op gemiddeld 18-jarigen leeftijd moeten verlangd worden [2]).

En daarbij zou toch ook rekening moeten worden gehouden met mogelijke wijzigingen, die zich in den natuurlijken ontwikkelingsgang van de geestesgaven der leerlingen kunnen voordoen, zoodat indien een jongen het ééne jaar naar een hoogere klasse is overgegaan omdat hij zeer voldoende cijfers voor de groepen C en D gehad heeft, een volgend jaar die hooge cijfers, zoo zij zich herhaalden, hem op nieuw den overgang naar boven zouden verzekeren; maar dat, zoo een of beiden van die hooge cijfers zich verplaatst hadden naar groep A of B, evenzeer die overgang verzekerd bleef.

Aan het eind van den cursus zouden de leerlingen die den regelmatigen schoolgang gevolgd hadden zonder eenig eind-examen of toelatings-examen tot het hooger onderwijs worden toegelaten, wanneer zij ook in de hoogste klasse aan het bovenbedoelde vereischte voldaan hadden.

Ik behoef er niet op te wijzen hoezeer het onderwijs, dat aan onze 16- tot 18-jarige Nederlanders door het bekwame leeraarspersoneel dat wij aan onze gymnasia en hoogere burgerscholen bezitten gegeven wordt, van karakter veranderen

---

[1]) Bij deze groep voegen zich in de hoogere klassen de Staatsinstellingen. Ook blijft de mogelijkheid van samensmelting der groepen C en D denkbaar. Alsdan zou moeten overwogen worden of de eisch in de volgende alinea gesteld (hooge cijfers in twee van de vier groepen) nog verder zou kunnen verlicht worden (bijv. tot slechts één van de drie groepen).

[2]) Daar het groepcijfer zelf een gemiddelde voorstelt, bijv. voor groep B in de hoogere klassen tusschen wiskunde, mechanica, natuurkunde, scheikunde, natuurlijke historie, zou rekening gehouden moeten worden met de mogelijkheid dat in sommige van deze vakken het middencijfer *niet* bereikt ware. Toch zouden bijv. cijfers voor de vijf hier genoemde onderdeelen als: 9, 9, 9, 5, 5 (met een gemiddelde van $7^2/_5$) mijns inziens zoodanigen leerling als even geschikt voor hooger onderwijs aanwijzen als bijv. de cijfers 8, 8, 7, 6, 6. Intusschen bij die bijzonderheden zijn wij nog niet aangeland.

zou, zoodra de docenten op de hier bedoelde wijze vrijelijk de vleugels zouden kunnen uitslaan, zoodra zij zich geheel ontslagen zouden voelen van den knellenden, het onderwijs in bepaalde richting drukkenden band, die door de bestaande eind-examens toch onvermijdelijk wordt geschapen. En zoodra de vrijere behandeling van de leerstof aldus wordt gesanctionneerd kan ook de verschillende aanleg en begaafdheid van den leeraar zooveel vollediger tot zijn recht komen. De leerlingen kunnen er niet anders dan wèl bij varen en menig leeraar zal het gegeven zijn in die hoogere klassen bezielend en meesleepend werkzaam te wezen, waar thans de bezieling door de nijpende eischen van het eindexamen wel eens besnoeid en de meêsleependheid om diezelfde reden gevaarlijk geacht wordt. Ik heb hier meer bepaaldelijk het oog op de oude talen en de klassieke letterkunde, die in de laatste dertig jaren in waardeering en in aanzien zijn gedaald — hetgeen ook ik zeer betreur — omdat juist op den leeftijd waarin hare opvoedende en karaktervormende kracht zich het meest bij de leerlingen zou kunnen doen gelden, de minder aantrekkelijke verwikkelingen der grammatica op den voorgrond geschoven, vaardigheid in het maken van „de Latijnsche thema" en africhting op bepaalde examen-auteurs verkregen moet worden, ten koste van de zoo gewenschte belangstelling in datgene wat aan de letterkundige nalatenschap der ouden een zoo hooge en zoo beschavende beteekenis geeft. Zij die met mij eene herleving van die belangstelling ook bij het opkomende geslacht zouden voorstaan, moeten zich, mijns inziens, in den strijd tegen het geestdoodend examen-monster aan mijne zijde plaatsen.

Maar ook het onderwijs in de moderne talen zal er bij winnen, zoo de leeraar de handen meer vrij krijgt, zoo de een er naar streven mag bij zijn leerlingen gemak in het vrij gebruik van de spreektaal aan te kweeken en de ander desverkiezende meer gewicht mag leggen op hunne vertrouwdheid met de beste producten der vreemde literatuur uit vroegeren en lateren tijd. Uit den aard der zaak wordt de leeraarsbetrekking zelve op deze wijze op een hooger peil geheven en het gevoel van verantwoordelijkheid zal ongetwijfeld stijgen, naarmate grooter speelruimte aan het individueel initiatief wordt gelaten en naarmate de waarborg voor de

rijpheid der leerlingen gezocht wordt bij de leeraren, liever dan bij de examencommissiën. [1])

Maar ook bij de wis- en natuurkundige vakken twijfel ik niet of het onderwijs zal er bij winnen, zoo de docent zich geven kan zooals hij is en als eerste taak heeft, niet om zijn leerlingen op zeker examenprogramma af te richten, maar om ze liefde en belangstelling voor het door hem gedoceerde vak in te blazen en ze tot zelfstandige inspanning op te wekken. Ook hij moet in den loop van den cursus zijn leerlingen naarmate hunner vorderingen rangschikken en de begaafden van de niet begaafden scheiden — hoofdpunt van het door mij hier voorgeschreven stelsel van voorbereidend hooger onderwijs! — maar daarbij zal een meer intieme voeling tusschen leeraar en leerling blijven bestaan, wanneer de leeraar op het door hem te geven onderwijs in hoogere mate den stempel zijner eigen persoonlijkheid mag drukken.

Wat nood dat op verschillende scholen in ons vaderland te dien aanzien allerlei onderlinge afwijkingen zouden bestaan? De eenvormigheid moge er onder lijden, de studielust der leerlingen zal er zeker bij kunnen gewonnen hebben. En niemand zal grond tot klagen hebben, want wien van goeden aanleg blijk geeft wordt de toegang tot het hooger onderwijs wijd opengesteld.

De hierboven gegeven algemeene beschouwingen mogen al bij sommigen mijner lezers instemming gevonden hebben, toch houd ik er mij van verzekerd dat velen hoofdschuddend aan de verwezenlijking van goed voorbereidend hooger onderwijs zonder examendwang ernstig twijfelen. Het is er mede als ten tijde van de eerste afschaffing der lijfstraffen. Zoolang ze bestonden achtte welhaast iedereen ze onmisbaar. Thans zou men ze ongaarne terugverlangen en heeft zelfs

---

[1]) Waar de thans geldende examenregeling gevallen zooals zij zich nog onlangs aan eene onderwijs-inrichting nabij onze oostelijke grenzen hebben voorgedaan, niet uitsluiten, blijkt ook die regeling nog verre van volmaakt. En juist in het hierbedoelde geval schijnen toch eigenschappen bij het onderwijzend personeel aanwezig geweest te zijn, die, bij een vrijere regeling van het onderwijs, gunstiger toestanden zouden hebben mogelijk gemaakt.

haar toepassing ter Oostkust van Sumatra afkeuring in geheel Nederland gewekt.

Intusschen, er is een groot en eerbiedwaardig contingent van hoogstaande en ervaren docenten bij ons te lande, die in goeden gemoede meenen dat de intellectueele weegschaal, die men een examen noemt, voldoende vertrouwen verdient om op uitgebreide schaal van regeeringswege in gebruik te worden gesteld. Nu wil ik mijnerzijds van staatsexamens voor arts en apotheker, voor officieren bij leger en marine, voor predikanten en docenten geen kwaad gezegd hebben. Er komen momenten waarop het voor den staat wenschelijk kan zijn zich omtrent de hoeveelheid positieve kennis, in bepaalde hoofden vereenigd, te vergewissen. Maar zij die de teugels van het staatsbestuur in handen hebben behooren wèl overtuigd te zijn dat de hoofden waarin die positieve kennis zich langzamerhand moet hebben opgestapeld, gedurende dat opstapelingsproces zoo min mogelijk, liefst in het geheel niet op soortgelijke wijze moeten worden onderzocht. In het voorbereidende, in het vergarende levenstijdperk van de jonge hersenen onderzoeke men niet den inhoud van het hoofd, maar het arbeidsvermogen dat daarin verborgen zit. En dat arbeidsvermogen kan zich in uiterst uiteenloopende samenvoegingen openbaren, ja soms zelfs een grillige samengesteldheid vertoonen en toch zal later blijken, wanneer het nooit gekortwiekt maar altijd aangemoedigd en geprikkeld is geworden, dat het op misschien onverwachte wijze ten nutte van den staat kan werkzaam zijn.

Hoe dit in de praktijk toe te passen zou zijn, moge thans iets meer uitvoerig worden nagegaan. Ik ga daarbij zooveel mogelijk uit van bestaande toestanden, en denk mij een jongen, in één onzer steden, waar lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs goed vertegenwoordigd zijn. Nemen wij dien jongen op circa twaalfjarigen leeftijd, voorzien met de kennis, die ook thans door de beste onzer lagere scholen aan hare leerlingen verschaft wordt. Zijne ouders zijn huiverig hem op dien leeftijd reeds een keuze te laten doen tusschen het Delftsche polytechnicum en de universiteit, en weten ook niet — zoo hij voor de universiteit geschikt zou blijken — bij welke van de vijf faculteiten hij het best zou passen. Van de noodzakelijkheid reeds thans zoodanige keuze te doen, zou

ik zoowel ouders als leerling voorshands willen ontslaan. En ik zou wenschen dat tusschen den rector van het gymnasium en den directeur der H. B. S, des noods in overleg met een lokaal college van toezicht en advies, eene regeling werd ontworpen, die deze en andere jongens in staat stelde al dadelijk onder de voor hen gunstigste voorwaarden onderwijs te genieten. In aansluiting aan de boven ontwikkelde denkbeelden zou die regeling hierop moeten neerkomen, dat de uurroosters van beide inrichtingen rekening hielden met de mogelijkheid, dat de zwakkere, minder algemeen begaafde leerlingen niet onmiddellijk in het volle raderwerk werden opgenomen, maar hun gelegenheid gelaten werd van de vier groepen A—D niet dadelijk alles wat geboden werd te behoeven te verwerken. Op het te geven onderwijs zou evenwel niet besnoeid moeten worden, 36 uren per week zou daarvoor als norm kunnen gesteld worden, maar voor het bij te wonen onderwijs zou een zekere selectie vrij staan. En om deze te kunnen uitoefenen, is het voor ouders en leerlingen uiteraard gewenscht, dat de jongen bijv. niet onderwijs volge van 9—10, vervolgens een uur vrij heeft, om dan weder op school te zitten van 11—12, maar dat de verdeeling der vakken over de uren een zoodanige is, dat bij voorkeur over de eerste en laatste uren van morgen en middag, (9—10, 11—12, 1—2 en 3—4) de leerstof zóó worde verdeeld, dat voor leerlingen van verschillenden aanleg toch nog een praktische dagverdeeling mogelijk blijft. En wanneer dan ter zake van het huiswerk meer moderne denkbeelden in ruimeren kring zullen zijn doorgedrongen en hiermede niet langer afmattende hersenarbeid in de avonduren synonym is, dan zou het mij niet verwonderen, dat toch een aantal jonge Nederlanders door het cijfer van 36 lesuren per week (teekenen en gymnastiek daaronder begrepen) waarlijk niet zou zijn afgeschrikt. De hier in het kort aangeduide uurverdeeling zou door de samenwerking van directeur en rector ongetwijfeld te verkrijgen zijn. Vooral wanneer men daarbij bedenkt, dat, wil men de keuze van studierichting van het 12de tot bijv. het 15de jaar verschuiven, vooral die vakken behooren op den voorgrond te komen, die voor alle studie van beteekenis kunnen zijn: wiskunde en moderne talen. Met groote varieteit in vakken (ik denk aan boekhouden, warenkennis, technologie,

staatsinstellingen, staathuishoudkunde) heeft men sedert 1863 de proef genomen, maar met minder bevredigend resultaat. De moderne talen zijn echter voor Nederlanders dermate van belang, evenzeer voor den man van wetenschap als voor den handelsman, dat een breede basis, daarin gelegd, reeds dadelijk een natuurlijk overwicht aan het Nederlanderschap verbindt. De 36 uren per week zouden in de drie laagste klassen aldus te verdeelen zijn: wiskunde 6, Nederlandsch 3, moderne talen 9, oude talen 9, geschiedenis en aardrijkskunde 5, natuurlijke historie 1, teekenen 2, gymnastiek 1. Voor alle drie klassen ware een geheel gelijkvormige rooster te ontwerpen en aan de leerlingen bleef de vrijheid gelaten om òf den geheelen rooster mede te werken of daaruit een zoodanige keuze te doen, dat aan het eind van het schooljaar de cijfers 7 en hooger voor althans twee van de vier groepen zouden kunnen verkregen zijn.

Was de leerling zoodoende in het vierde schooljaar en gemiddeld in het vijftiende levensjaar aangeland, dan zou zijne opleiding aan den tweesprong zijn gekomen. De drie laatste schooljaren zouden eenerzijds als voorbereiding voor a. s. juristen, litteratoren en theologen, anderzijds vóor a. s. ingenieurs, medici en wis- en natuurkundigen moeten dienen. Bij de eerste groep zouden de oude talen het overwicht verkrijgen, maar toch ook een zeker aantal uren voor natuur- en scheikunde bestemd worden, in de tweede groep zou van de oude talen alleen datgene wat voor de ontwikkeling van de beschaving en van de moderne literatuur van gewicht is, behouden blijven, maar overigens het zwaartepunt naar de wis- en natuurkundige vakken worden verplaatst en ook aan de moderne talen nog een grootere plaats worden ingeruimd. Verdere onderverdeeling, naarmate òf het polytechnicum, òf de medische en philosophische faculteiten het einddoel zijn, schijnt overbodig, te meer wanneer men zou wenschen vast te houden aan de hierboven ontwikkelde grondgedachte, om ook den toegang tot universiteit en polytechnicum open te houden voor hen die in groepen C en D uitgemunt hadden, maar in B achterlijk waren gebleven. Volharden zoodanige leerlingen bij hun voornemen om toch de voordrachten van de hoogleeraren der technische hoogeschool te gaan volgen, dan kunnen zij geacht worden middelen gevonden te hebben om de daaraan verbonden bezwaren te

overwinnen en dan geven hunne vorderingen op ander gebied de gegronde verwachting, dat zij daarin slagen zullen. Blijkt dit later niet het geval te zijn, dan staan hun nog andere wegen open om toch hooger onderwijs te genieten, dat meer met eigen geestesrichting strookt.

Uit het hierbovenstaande blijkt, dat ik mij het voorbereidend hooger onderwijs in twee phasen gescheiden denk, een lagere en een hoogere phase, de laatste in twee takken gedeeld, en dat ik voor de eerste het 12de—15de, voor de tweede het 16de—18de levensjaar bestemd acht.

Zoodoende zouden zes jaren daarmede gemoeid zijn, maar in die zes jaren zou het examenspook zijn uitgebannen, zouden de leerlingen een wèlvoorzienen disch aangerecht vinden en zouden zij daaraan naar de mate hunner digestieve krachten kunnen deelnemen. Overlading is uitgesloten waar dwang ontbreekt; keuze in verband met natuurlijke begaafdheid is mogelijk geworden; eisch is alleen: opstijgen boven de middelmaat op tweeërlei gebied.

Mij wil het toeschijnen dat zoodanige hervorming van ons voorbereidend hooger onderwijs in Nederland aan de geestelijke ontwikkeling van ons volk ten goede zal komen en dat de strijd, die nu reeds sedert een dertigtal jaren gevoerd wordt over de meerdere of mindere voortreffelijkheid van de gymnasiale voorbereiding of van die der hoogere burgerschool, zeer veel van hare beteekenis en van haar scherpte zal verliezen. Men zal, dunkt mij, meer algemeen leeren inzien, dat de papieren reglementen en voorschriften, waarin zoowel de klassieke als de natuurkundige voorbereiding in scherp omschreven vorm zijn vastgelegd, hun tijd gehad hebben, en dat voortaan ons voornaamste streven moet zijn een leeraarspersoneel in het leven te roepen d a t a a n h o o g e e i s c h e n v e r m a g t e b e a n t w o o r d e n en dat dan voor hoogere bezoldiging dan de tegenwoordige behoort in aanmerking te komen.

Iedere leeraar, die een voortreffelijk docent en een goed opvoeder is, kan — geheel onverschillig welke vakken door hem worden onderwezen — den 12- tot 18-jarigen jongelieden warme voorliefde ingieten voor hetgeen door hem geleeraard wordt en kan zoodoende slapende energieën bij zijn leerlingen wakker maken. En het door mij voorgestane stelsel is er

op uit om juist aan *die* energieën gelegenheid te geven om den toegang tot het hooger onderwijs te ontsluiten, onverschillig of de leerstof aan de klassieke oudheid of aan de natuurwetenschappen ontleend was.

De natuurlijke en zeer gewenschte wedijver tusschen de begaafde docenten zal er door worden geprikkeld en de minder goede en slechte elementen zullen door een zelfreguleerend proces worden aangewezen en hunne vervanging worden vergemakkelijkt.

Hierboven was sprake van de bestaande inrichtingen, gymnasia en hoogere burgerscholen. De scherpe tegenstelling tusschen beiden zou van zelf kunnen verdwijnen, en daar niet meer dan 36 lesuren per week zouden worden gegeven, kon ook in het gebouw der H. B. S. de taal van Cicero weerklinken, konden in de lokalen van het gymnasium reacties op arsenicum worden vóórgedaan. Toch zou het overweging verdienen de tegenstelling die zoo onverbrekelijk verbonden is aan de namen van die beide voorbereidende scholen te doen verdwijnen en hen door een neutraleren naam te vervangen, korter dan de weidsche term: school voor voorbereidend hooger onderwijs.

Was hier van de grootere bevolkingscentra sprake, ook in kleinere steden en in de provincie, ja op gezonde plekken in de Veluwe of den achterhoek zouden plaatselijke, bijzondere inrichtingen voor voorbereidend hooger onderwijs kunnen verrijzen, zoodra men bereid was met het hier geschetste systeem de proef te nemen. In die inrichtingen zou niet altijd de geheele leerstof behoeven vertegenwoordigd te zijn, die door de groepen A tot D omvat wordt, maar ook wanneer slechts twee of drie van deze daar onderwezen werden, door leerkrachten van den eersten rang, zou voor die inrichtingen kans ontstaan om goed onderlegde leerlingen aan het hooger onderwijs af te leveren. Wederom een premie dus op het zoeken van de beste leerkrachten, de ware spil van alle onderwijs. En het gevaar om dergelijke, ten deele als kostscholen in te richten instituten, in verwerpelijke drilscholen te zien ontaarden, zou belangrijk getemperd zijn, zoodra er geen bepaald examen bestond, waarvóór „gedrild" moest worden. De keuze aan de leerlingen gelaten, zou op deze plaatselijke inrichtingen ongetwijfeld geringer zijn en de neiging om

hier of daar uitsluitend bijv. groep C en D (zie pag. 142) te onderwijzen zou een natuurlijk tegenwicht vooral dáárin vinden dat de keuze dan te beperkt, zelfs naar den smaak der leerlingen, zou worden. Maar omgekeerd, indien aan zoodanige kleinere inrichting wezenlijk zóó voortreffelijk onderwijs gegeven werd dat de groote meerderheid der leerlingen met gemak hooge cijfers voor de groepen kon behalen, des te beter; deze leerlingen zullen zeer bruikbare en gewenschte studenten zijn. Wat hun bijv. aan wis- en natuurkunde en oude talen ontbreken mocht, zal door hun geprikkelde ambitie en studielust kunnen worden vergoed, ja ten deele later kunnen worden ingehaald.

Hoe bij het ontbreken van eind-examens en overgangs-examens toch de zifting zou plaats vinden van hen die voor bevordering naar een volgend studiejaar of naar de universiteit in aanmerking zouden komen, werd boven reeds aangestipt. De leeraren hebben in den loop van den cursus gelegenheid te over om te dien aanzien voldoende zekerheid te verkrijgen: de overgangs-examens aan al de tegenwoordige inrichtingen zijn geheel overbodige, zinledige formaliteiten, die alleen dáárom nog in stand worden gehouden omdat de wet (!) ze voorschrijft. Wenschelijk zal het intusschen zijn dat naast het oordeel van den leeraar toch nog langs anderen weg deskundigen zich vergewissen, dat nergens een *te* zacht of *te* weekhartig oordeel zoodanige leerlingen bevoorrecht, die volgens den geest van het nieuwe stelsel — aanmoediging en bevordering van wat boven het middelmatige (zij het op beperkt gebied) uitsteekt — niet voor bevordering in aanmerking behooren te komen. Ook zou zoodoende een min of meer gelijksoortige beoordeelingsstandaard over het geheele land — het is er klein genoeg voor! — kunnen worden voorbereid. Over dat toezicht heb ik in mijn artikel Opvoeden of Onderwijzen? (*Gids* Mei 1903) reeds enkele aanwijzingen gegeven. En de detail-regeling daarvan mag voorzeker een gewichtig onderdeel van het geheele plan genoemd worden. Zij die dit toezicht zullen uitoefenen, kunnen een overwegenden invloed hebben op het welslagen van de proefneming in de nieuwe richting. Zijn zij van deze verkapte vijanden, en stellen zij zich — mede oordeelende over capaciteiten en vorderingen

der leerlingen — op een enghartig, al te schoolsch standpunt, waarbij meer rekening gehouden wordt met een bepaald schema dan met de eigenaardigheden van den leeraar, wiens leerlingen zij vóór zich zien, dan zou het hun gemakkelijk genoeg vallen om langs een achterdeur de noodlottige uniformiteit weder binnen te smokkelen.

Intusschen, ik geloof wel, dat er in Nederland voldoende hoogstaande, breed aangelegde naturen op onderwijsgebied te vinden zijn, die voor dit toezicht, dat de tegenwoordige „gecommitteerden" vervangt, maar dat nu niet alleen over de finale rijpheid der hoogste klassen, maar ook over *alle* leerlingen tusschen het 12de en 18de jaar zal te rechten hebben, de geschiktheid bezitten en die hun taak over de vier groepen A—D onderling zullen verdeelen. Hun bezoldiging vordert natuurlijk nieuwe uitgaven, evenals de hoogere leeraarsbezoldigingen, waarop hierboven reeds gedoeld werd, maar daar tegenover staat de niet onbelangrijke besparing, die de staat zal maken, wanneer de eindexamens verdwijnen. Ook het staatsexamen, volgens art. 12 der tegenwoordige wet op het H. O., zou behooren te vervallen. En die personen, die hiervan thans nog gebruik maken, zouden zich indeeling moeten laten welgevallen, gedurende eene minstens zesmaandsche periode, in eene bestaande inrichting, waarvan de leeraren dan rustig de gelegenheid zouden hebben over hunne vorderingen en geestesgaven te oordeelen.

En nu nog de bevoegdheid tot het geven van voorbereidend hooger onderwijs, de vorming dus der leeraren, die dit onderwijs aan de komende geslachten zullen geven. Te dezen aanzien moeten uit den aard der zaak hoogere eischen gesteld worden dan tegenwoordig, maar daarnaast moet ook weder rekening gehouden worden met eene gewenschte beperking van zekere bepalingen, die thans gelden, en die het voor Franschen, Engelschen en Duitschers zoo uitermate lastig maken om in het Nederlandsche corps van docenten te worden opgenomen. Zullen de moderne talen volledig tot hun recht komen en zullen zij mede mogen rekenen als groep van leerstof, waarin meer dan gewone vorderingen rijpheid voor het genieten van hooger onderwijs helpen bereiken, dan mogen

Nederlanders met middelbare taalakten daartoe natuurlijk medewerken, maar dan zal het gewenscht zijn, dat een overwegend percentage onder de leeraren het idioom van de vreemde taal zóó beheerscht, als alleen een daarin geboren en opgegroeide leerkracht dit kan. Wordt ook in dit geval de capaciteit niet volgens een scherp omschreven examenprogramma beoordeeld, maar wordt daarbij rekening gehouden met den geheelen voorafgeganen studiegang van den leeraar, die dus voor den vreemdeling eveneens eene universitaire zal behooren geweest te zijn; worden bovendien hooge eischen gesteld aan de paedagogische bekwaamheid der leeraren en de traktementen flink verbeterd, dan gaat zoodoende de studie der moderne talen in Nederland een flinken stap vooruit.

Maar ook voor de leerkrachten in andere vakken is bij de tegenwoordige toestanden de paedagogische voorbereiding op absoluut onvoldoenden voet geregeld. Niemand behoorde een akte van bekwaamheid tot het geven van middelbaar of voorbereidend hooger onderwijs te verkrijgen, die niet reeds ruimschoots voor de klasse bewezen had, dat hij of zij zoodanige klasse niet alleen leiden, maar ook beheerschen kunnen. Daarvoor zijn reeds zeer gewenschte voorschriften gegeven in de Memorie van Toelichting, die onlangs werd opgemaakt door de commissie aan welke eene herziening van de bevoegdheden voor het geven van middelbaar onderwijs was opgedragen.

Dat de universiteiten en het polytechnicum betere kweekplaatsen zijn voor aankomende onderwijskrachten dan de eenzame studeercel, waar de vlijtige kluizenaar zich aan de hand van boeken en excerpten blind staart op dat ééne einddoel, het akte-examen, behoeft nauwelijks betoogd te worden. Van regeeringswege is dit erkend geworden toen aan de Groningsche universiteit een brandpunt voor de beoefening der moderne talen in het leven werd geroepen en de praktijk heeft het gehuldigd, telkens als uit het korps ingenieurs goede leerkrachten aan gymnasium of hoogere burgerschool verbonden werden.

Een staats-examen sta echter aan het einde van die vrijere, die meer algemeen voorbereidende universitaire opleiding; maar dan ook een staats-examen voor allen. Universitaire

examens als candidaats, doctoraal en promotie leiden tot den hoogsten wetenschappelijken titel; het akte-examen dat voor de praktijk van het onderwijs bevoegdheid geeft, zij daarvan afgescheiden op gelijksoortige wijze als dit met de arts-examens het geval is.

Daar intusschen de behoefte aan artsen veel grooter is dan die aan leeraren bij voorbereidend hooger onderwijs, kan een enkele centrale commissie hier voorloopig voldoen. Bij de eindbeoordeelingen, waartoe deze commissie geroepen zal worden, gelde *a fortiori* hetgeen hierboven bij de beoordeeling der leerlingen op den voorgrond werd gesteld: tot het leeraarspersoneel behoort het uiterst middelmatige geen toegang te verkrijgen. Een goed leeraar kan alleen hij zijn, die veel meer weet dan wat hij behoeft te doceeren; wie met een vak slechts in het voorbijgaan, slechts oppervlakkig kennis gemaakt heeft is altijd een slecht leeraar. Hoe meer gesplitste aktes dus, hoe beter voor het onderwijs, mits die partiëele akte altijd op een breedere basis steune en dus bijv. een universitair candidaats-examen verplichtend gesteld worde voor wie een akte wenscht te verwerven. [1])

In dit vluchtig opstel is veel slechts even aangeraakt, dat nadere grondige uiteenzetting zou behoeven. Maar dan zou het doel waarmede het geschreven werd voorbijgeschoten zijn. Dat doel was om op een tijdstip, waarin de aaneenschakeling van alle takken van onderwijs in Nederland een onderwerp van ernstige overweging uitmaakt, in het licht te stellen dat wij Nederlanders die gelegenheid behooren aan te grijpen om hervormingen in te voeren, die voor de komende geslachten van onzen landaard van overwegend gewicht kunnen zijn.

Zooals reeds hierboven gezegd werd: een klein volk als het onze behoort spaarzaam te zijn op zijne intellectueele

[1]) In mijn opstel van Mei 1903 (de Gids) heb ik op blz. 291 de verbinding der bevoegdheid tot het geven van voorbereidend hooger onderwijs aan den universitairen doctoralen graad vastgeknoopt gedacht. Sedert zijn de voorstellen tot wijziging der hooger-onderwijswet in behandeling gekomen, die het wenschelijker maken aan de universitaire graden geen *effectus civilis* te verbinden.

krachten. Het behoort de ontwikkeling van alles wat daar sluimert met kracht in de hand te werken en af te zien van een meer machinaal afleveringssysteem dat eenvormigheid kweekt, maar individualiseering uitsluit.

Aankweeking van de individualiteit strookt ook geheel met onzen volksaard. Dit tot grondbeginsel van ons onderwijs te verheffen zij eene leuze, die de versterking van ons nationaliteitsgevoel en daarmede het weerstandsvermogen van het Nederlandsche volk niet anders dan ten goede kan komen.

A. A. W. Hubrecht.

LITTERATUUR OVER SCHILDERKUNST.

Het Hollandsche Landschap in ontstaan en wording, door Dr. Johanna de Jongh. Martinus Nijhoff.

Het is, dunkt ons, voor een Hollander die in den vreemde promoveert in kunstgeschiedenis wel niet mogelijk een aardiger onderwerp als proefschrift te kiezen dan dr. Johanna de Jongh deed toen zij in Berlijn voor den dag kwam met de wordingsgeschiedenis van het Hollandsche landschap, en de slotsom dat het landschap als zoodanig niet van Nederlandschen doch van zuiver Hollandschen oorsprong is.

In de in den aanvang van dit jaar verschenen Hollandsche bewerking als boek, ligt zij dit nader toe:

„Voor Holland en zijn landschap is het ééne beslissende: de atmosferische werking; deze als gevolg van het water, het eerste en laatste element. Het water is het dat het wazig-vaporeuze doet ontstaan, de wolkenmassa's vormt, datgene te voorschijn brengt, dat men in Holland met het woord atmosfeer uitdrukt.

„Voor Holland beduidt de atmosfeer niet alleen de lucht, maar bovenal het subtile en onbestemde iets, dat als verbinding tusschen lucht en water al het nerveus-ontvankelijke en veranderlijke, het *levende* in zich draagt. De atmosfeer is de vochtige glans, die aan de kleur trillend leven geeft, ze doorzichtig maakt, het harde en gevoellooze wegneemt."

Dit Hollandsche in het landschap neemt volgens de schrijfster in Noord-Brabant aan gene zijde van het Hollandsch Diep af en vormt daar den overgang met het geheel andere Antwerpen:

„Het geweld der kleur neemt (daarna) af, iets zilverachtigs komt

in de lucht en daarmede eene zachtere, maar ook slappere stemming. Het Vlaamsche landschap met zijn golvend terrein, zijne afhangende velden, met de hooge boomen langs de wegen en het water, heeft een eigen stempel even karaktervol als die van Holland; het verschil tusschen beide is misschien niet beter uit te drukken dan door de wet der kleurenscala: Vlaanderen is naar blauw gestemd, Holland naar rood.''

Als toepasselijk hierop, vangt zij de vormingsgeschiedenis van het Hollandsche landschap aan op de basis van enkele kalender-vignetjes uit de sedert verbrande Très Belles Heures de Turin, (XVde eeuw) die zij hiermee tot Hollandsch werk, dat wil zeggen uit de twee Hollandsche provinciën, maakt, om die over de XVIde eeuw heen te vervolgen tot Hercules Seghers, den précurseur van Rembrandt, met wien zij de inleidingsperiode eindigt. Zoowel de XVIde als het begin der XVIIde eeuw, zijn als voorbereiding waarlijk mooi in elkaar gezet; het argumenteeren wordt gesteund door verrassende reproducties, waaronder een detail uit een landschap van Pieter Aertsen, 1508—1575, een scène van een man en vrouw die het land bewerken, terwijl naast hen kar en paard staan, de rustieke tendenz der laatste helft van de XIXde eeuw voorspelt, waaronder mede een Constable-achtig zomerlandschap van Adriaan van de Venne en een van moderniteit verrassend zeegezicht van Jan Porcellis (begin XVIIde eeuw), althans in reproductie, een opmerkelijken kijk geven in de schilderkunst der voorloopers.

Het is niet gemakkelijk voor een leek in de wetenschappelijke kunsthistorie een zoo overredend boekje aan de kritiek te onderwerpen. En toch, hoe men ook bij het eerste lezen getroffen moge worden door de flinke stellingen, de flinke bewijzen, waarnaast de oordeelkundige reproducties slag op slag volgen, — bij een herhaald lezen kan men niet anders — en dat geldt vooral de nog zoo in duisternis gehulde XVde eeuw — dan hier en daar een kantteekening of een vraagteeken plaatsen.

Zoo daar, waar de schrijfster, ten einde haar definitie der Hollandsche atmosfeer binnen de enge grenzen der Hollandsche provinciën te houden, den ver bezuiden en ten oosten van het Hollandsche Diep geboren en getogen Jan van Eyck door een twee-

jarig verblijf in den Haag zoozeer laat ver-Hollandschen, dezen schilder, die in de eerste helft der XVde eeuw voor eens en voor altijd het wezen van het Hollandsche interieur (de schrijfster noemt dit zeer te recht een deel van ons landschappelijk zijn) vastzette in de portretten van Arnolfini en diens vrouw, terwijl van den directen invloed van Hollandsche schilders of schilderwerken eigenlijk geen sprake kon wezen.

Theoretiseeren in kunst wordt noodwendig het persen van personen en ideeën in een abstracten cirkel; en ondanks alle materialistische verklaringen is het in geen opzicht uitgemaakt of de atmosfeer wel zoo geheel en al den aard der schilderkunst bepaalt. Het lijkt wel zoo dat hetzelfde polderland dat de atmosfeer hier maakt, ook den aard der menschen en die der schilders bepaalt, maar heeft men hiervoor afdoende bewijzen? Doet de geschiedenis der kunst, in zoover zij het bestaan van bepaalde bloeiperioden constateert, deze opvatting niet voor een groot deel te niet?

Voor de kennis van het heden is de studie van het verleden onmisbaar; om de geschiedenis van het verleden op te bouwen, niet naar de letter, maar levend, daartoe kan men slechts geraken door een bewuste kennis van het heden, van onzen tijd, van ons zelf.

En dan stellen wij tegenover deze conclusie de vraag of onze tijd hiervan een analoog geval kan aanwijzen?

Het is niet waarschijnlijk, dat ondanks eenig klimaat-verschil, de aard van het op zich zelf door Johanna de Jongh uitmuntend gedefinieerde Hollandsche polderland en Noordzeestrand veel veranderd zal wezen.

Zoo dus in de XVde eeuw de invloed der Hollandsche atmosfeer op de gedurende een verblijf van enkele jaren op een heel en al buiten de grenzen dezer atmosfeer geboren en getogen schilder zoodanig geweest moet zijn, dat hiermee de schilderkunst een nieuw tijdperk intreedt, moet ook in onzen tijd deze invloed van Hollandsche atmosfeer op uit het buitenland hier werkende schilders plaats hebben.

En dan, vindt men in de honderden schilders, die op verschillende plaatsen van ons land het wezen der Hollandsche schilderkunst in het Noordzee-strand, het polderland of de interieurs komen bestudeeren, en dat nog gezien door de bestaande, bloei-

ende Hollandsche schilderkunst, hiervan een voldoend antwoord? Men zou den Berlijnschen Liebermann kunnen noemen, zoo deze niet van Jozef Israëls zijn voordrachtwijze had geleerd en buitendien noch in kleur, noch in lichtintensiteit, als misschien in zijn etsen, Hollandsch is. Men kan op Claude Monet's Amsterdam wijzen, zoo dit stadsgezicht niet meer een voorbeeld is van het verbazend vlugge acclimatiseeren, dat dezen meester onderscheidt. Trouwens, noch in de ietwat droge schildertechniek van den eerste, noch in de virtuositeit van den laatste is iets van het eigenste wezen van ons landschap te vinden.

Ditzelfde kan men omgekeerd zeggen van de Hollanders of Duitschers in Barbizon, of ook van vroegere generaties in Italië.

Wil men naar de zoogenaamde schilders van Barbizon verwijzen, die wel veel, heel veel van dit Hollandsche landschappelijk zijn in hun landschapsopvatting wisten te vertastbaren, dan weet men dat deze meesters over de openbaring van een Bonington en Constable heen, door de schilderijen van Rembrandt, Ruysdael en Rubens het Fransche landschap schilderden, zonder dat zij Holland en Hollands atmosfeer kenden.

Neen, de theorie van het milieu is niet zoo enkelvoudig als Mej. de Jong ons dit in haar warm pleidooi wel wil doen gelooven. Hoe de natuur op den schilder reflecteert en andersom, hoe de schilder door zijn temperament heen de natuur ziet, is materialistisch niet gemakkelijk te verklaren.

Op de Westerbouwing bij Arnhem schilderde Jacob Maris die ploegende paarden, die tot zijn krachtigste en meest voldragen werken behooren; vele interieurs van Jozef Israëls en Albert Neuhuys stammen uit Drente of bij den laatste uit Noord-Brabant, en ook kon men nog dezen zomer op het terrein der Dusseldorfsche bloemen-tentoonstelling, op milde dagen, de figuren zich op de lichte paden zien bewegen in een paarl-achtige atmosfeer, heel en al gelijk in de schaduw-blankten en lichtglansen als op den strandmuur te Scheveningen.

Een andere kantteekening zouden wij willen maken daar waar de schrijfster op pagina 27 zegt: „In de landschapgronden laat hij (Jan van Eyck) in kleine stukjes natuur van eigen land zien, hoe hij het kende en begreep, hoe, wanneer de richting van den

tijd een andere ware geweest, dáár zijne kracht had gelegen." Als eerste voorbeeld hiervan noemt zij de „Aanbidding van het Lam", te Gent, het eerste stuk na zijn Haagschen tijd. Deze bewering lijkt ons door niets, allerminst door dit illustre voorbeeld bewezen. In de eerste plaats is het aandeel van Jan van Eyck in dit werk niet vastgesteld, — James Wheale bij voorbeeld zegt, en technisch is dit niet onwaarschijnlijk, dat alleen de Adam en Eva, nu in Berlijn, van zijn hand zijn; doch de overtuiging van Mej. de Jongh is hier te eerbiedigen. Maar behalve dit wordt in het landschap van deze meer litterair-ritueel samenhangende dan picturaal verbonden deelen nergens de superioriteit van Jan van Eyck als landschapschilder boven den portretten-, boven den interieurschilder bewezen, terwijl in de als autenthiek genoemde werken de portretschilder in hem steeds beslist naar boven komt.

Zóó ook zouden wij wenschen even een vraagteeken te plaatsen bij de volgende zinsnede: „Evenals bij Jan van Eyck (de schrijfster spreekt over Albert van Ouwater) zijn de personen eigenlijk het voorwendsel voor het interieur en worden ze door den schilder als lichtvlekken gebruikt; evenals bij het landschap zouden we ze kunnen missen; de ingesloten ruimte met haar lichtwerking blijft op zich zelf bestaan."

De opwekking van Lazarus van Albert van Ouwater, te Berlijn, kan ik uit mijn geheugen niet voldoende hiervoor beoordeelen, maar èn in Arnolfini èn in de St. Donatius van Jan van Eyck zou ik eer zeggen dat de handeling de eenheid uitmaakt, of althans dat de figuren, die allen eigenlijk portretten zijn, onvervreemdbaar met het ensemble verwerkt zijn, zonder dat toch de figuren ooit bijzaak worden.

Evenzoo zouden wij niet weten of het geheel te verdedigen is, wanneer de schrijfster op pag. 83 zegt dat de aquarel als zelfstandig uitdrukkingsmiddel in de Hollandsche kunst ontstond. Wij meenen te mogen veronderstellen dat zij in het Oosten ook al vroeger bekend was, terwijl haar zeer goed geformuleerde lofrede op deze techniek niet geheel stemt met de aanteekening op bl. 26 over de ontdekking of liever over de toepassing der olieverf.

Niet alleen het historische détail dat het landschap oorspronkelijk is van de Fransche drôleries, dus ontstaan is buiten de getrokken grenzen, niet alleen het heele bestaan van den te Breughel

bij Breda geboren en in Antwerpen gewerkt hebbenden Boeren-Breughel, die met zijn moderne landschapsopvatting al dadelijk tegen deze uitsluiting protest aanteekent, maar ook — om eens een detail van vrij wat minder beteekenis op te noemen — pleiten het korenveldje, het kersenplukken en het landschap in de vischvangst, uit de Belles Heures, psychisch tegen deze binnen de Hollandsche provinciën-grenzen getrokken atmosfeer, hoe „Hollandsch" zij ook mogen zijn. Aan den anderen kant — en wij zijn de schrijfster, die in hooge mate den moed harer overtuiging bezit, dankbaar ons dit getoond te hebben, — verrast de wonderbare landing van Graaf Willem VI in Zeeland, uit het zelfde misboek, niet slechts door de realistische bijfiguren, vooraan op het duin om den te paard gezeten Graaf, over welker hoofden men het strand, de duinen, zee en lucht evenzoo ziet als nu nog op den laten namiddag bij vloed over de ronding der strandstoelen heen, het zij te Scheveningen, zooals de schrijfster meent, of te Domburg. Dit naturalistische zeedecor, dat de feitelijk of in wezen Hollandsche miniatuurschilder achter zijn nog naar den stijl dier tijden gegroepeerdeu voorgrond schilderde, heeft dan ook op de reproductie een Hollandsch karakter. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat in een tijd waarin de schilders zoo heen en weer trokken met hun vorsten, meer dan een persoon aan dit voor Graaf Willem VI gemaakt missaal meegewerkt zullen hebben. Intusschen, deze bron van schoonheid en kennis is voor altijd vernield, en daarmee is er een leemte te meer gekomen in de zoo weinig aaneengesloten grondslagen der Hollandsche, ja der Nederlandsche schilderkunst, want hoeveel een photographische reproductie te raden moge geven, van het wezen van een geschilderd werk, hetzij in waterverf of olieverf, geeft het ons niets.

De logische eenheid die den gang van het leven als die der kunst beheerscht, is dikwijl zoo omsponnen, zoozeer onwischbaar gemaakt door schijnbaar tegen elkaar indruischende verschijnselen, men zou zeggen zoozeer bespot door de verschijning van persoonlijkheden, die zonder dat hun komst aangekondigd wordt of dat zij directe sporen achter zich laten, dat het wel wil lijken dat zij, ondanks alle materialistische verklaringen, eer zich zelf hun milieu vormen, dan dat het milieu hen vormt. Zoo was Velasquez in het Spanje der XVIIde eeuw, zoo Jan van Eyck toen hij in het nog hiërati-

sche begin der XVde, als volleerd meester, ten volle bewust, het naturalisme huldigde in het portretje zijner vrouw, het geïnstrumenteerde ensemble in zijn St. Donatius en het volmaakt interieur in zijn Arnolfini, waarmee hij als schilder eer op het toppunt eener periode scheen te staan dan de inluider van een nieuwen tijd te zijn; want die na hem kwamen, Van der Weijden, Memlinc en Van der Goes, waren zij, bij dezen volleerden meester vergeleken, ondanks alle tijdsorde niet waarlijk de primitieven?

Laat het landschap oorspronkelijk uit Frankrijk gekomen zijn, laat het zich verder het duidelijkst uitgesproken hebben in de Hollandsche provinciën, met name te Haarlem, laat het Limburgsche en Maastricht voor de van Eycken gunstig en het verblijf van Jan in den Haag ontwikkelend geweest zijn, — niettemin is het in Brugge dat de groote expansie der Nederlandsche schilderkunst in de XVde eeuw heeft plaats gevonden. Hier, door een samenkomen van economische verhoudingen, was het brandpunt der Nederlandsche schilderkunst in de XVde eeuw, de eeuw die door de veelheid van stroomingen zoo verwarrend is.

Nadat Brugge door allerlei geestelijke en economische oorzaken ophield het middelpunt der Nederlandsche schilderkunst te wezen, was het niet aan Vlaanderen dat met Quentin Matsijs voerde naar Jordaens en Rubens, maar aan het Holland der zeekusten, aan Delft, den Haag, Leiden, Haarlem en Amsterdam, dat de erfenis van Jan van Eyck en van het XVde eeuwsche glorietijdperk van Brugge ten deel viel, deze erfenis van prachtige eigenschappen van aandacht, edel realisme, van kleur ook en glans, van volmaakt schilderen.

Want ofschoon de schakels die Jan van Eyck verbinden aan Rembrandt en Vermeer nooit anders dan in wezen gevonden zullen worden, evenmin als men die met Maris en Mauve ooit positief voor zich zal zien, zijn ze niettemin duidelijk te zien en te voelen; het geheele pleidooi van Dr. de Jongh getuigt — al is de deductie omgekeerd — hiervan.

Het hoogste in kunst onttrekt zich ten slotte aan elke verstandelijke verklaring. In het edele gebouw van den grooten positivist Taine was geen koepel waarin Shakespeare, geen waarin Rembrandt rechtop kon staan. Ook Jan van Eyck laat zich niet fatsoeneeren in een stelsel.

Wij hopen dat de enkele opmerkingen welke wij ons over dit opwekkende werk veroorloofden, mogen pleiten voor onze belangstelling in dit wetenschappelijk boekje dat, op de basis harer bewondering voor de zuiver-Hollandsche natuur, recht heeft om in wijder kring gelezen te worden.

G. H. Marius.

DRAMATISCH OVERZICHT.

Het Nederlandsch Tooneel: De geleerde vrouwen, blijspel in 5 bedrijven van Molière, vertaald door J. W. P.

Er is vreugde bij de Molière-vrienden zoo dikwijls Nederlandsche tooneel-besturen zich herinneren dat er een Fransch tooneeldichter geleefd heeft die Molière heette en wiens werk, na twee en een halve eeuw, het nog „doet" bij een Nederlandsch schouwburg-publiek.

Sedert ik in November 1896 hier de verwachting uitsprak, dat de drie groote blijspelen: *Les femmes savantes*, *L'avare* en *Tartuffe*, goed vertaald, goed voorbereid en met liefde vertoond, het publiek van de hoogst gelegen tot de laagst gelegen rangen, van het schellinkje tot de stalles, zouden boeien, is mijn wensch ten aanzien van alle drie vervuld en mijn verwachting niet beschaamd. Dat Molière op weg is, zich een vaste plaats op het tooneel te verzekeren, blijkt o.a. uit het verslag van „Het Nederlandsch Tooneel" over het speelseizoen 1903—04, waarin te lezen staat dat *Tartuffe* achttienmaal vertoond werd en met *Jephta* en *Driekoningenavond* als in het repertoire ingelijfd kan worden beschouwd.

Nu het zoover gekomen is, heeft „Het Nederlandsch Tooneel" nog voor iets meer te zorgen: voor de beste vertalingen van Molière en voor vertooningen, waarin niet enkel in eenige uiterlijkheden de traditie van het Théâtre français gevolgd wordt, maar waarin de stijl der beroemde tooneelspelen tot zijn recht komt.

Van de in druk verschenen vertalingen van *Les femmes savantes* ken ik er twee: die van Petrus Burman in de uitgaaf van 1713,

gedrukt bij G. van Leeuwen te Tiel, en die van Mr. C. H. Perk, in 1852 verschenen te Amsterdam bij M. Westerman & Zoon. Beide vertalingen dragen den stempel van den tijd, waarin zij ontstonden.

Burman heeft *Les femmes savantes* verhollandscht tot in de namen der personen: Chrysale is Rijkhart geworden, Philaminte Margriet, Armande en Henriette werden Kornelia en Saertje, Martine Femmetje; de naam van den „bel esprit" Trissotin ondergaat enkel de kleine verandering in Driessotijn en de „savant" Vadius behoudt zijn geleerden naam. De Fransche schrijvers van zijn tijd, door Molière in de beroemde tooneelen van het tweede bedrijf genoemd, worden in de achttiende-eeuwsche vertaling door Nederlandsche beroemdheden vervangen.

De bekende regels:

> Je vis de bonne soupe et non de beau langage,
> Vaugelas n'apprend point à bien faire un potage;
> Et Malherbe et Balzac, si savants en beaux mots,
> En cuisine peut-être auraient été des sots —

worden bij Burman:

> Potage geeft mij hart, geen opgepronkte taal.
> Leert Vondel of de sop te vet is of te schraal?
> En Moonen, Pels en Hooft, die u tot voorbeeld strekken,
> Die zouden bij de pot staan kijken als drie gekken.

Uit de moeielijkheid aan het slot van het epigram „Sur un carosse de couleur amarante":

> Ne dis plus qu'il est d'amarante
> Dis plutôt qu'il est de ma rente —

weet Burman zich op de volgende wijze te redden:

> Noem haar geen koets met goud bekleed,
> Maar wel die mij van goed ontkleedt!

waarop dan Geertruid (Bélise) verrukt uitroept:

> *Met goud, van goed; bekleed, ontkleedt,* hoe zinrijk speelen
> Die woordekens!

Mr. C. H. Perk noemt zijn vertaling „vrij gevolgd" en schijnt daarin een vrijbrief te vinden om eigen geestigheden, die niet altijd van de fijnste zijn, te stellen in de plaats van die van Molière. Zoo wordt het: „Je vis de bonne soupe" enz.:

Ik leef van goede spijs, en niet van al die prullen;
En Siegenbeek, hoe wijs, zou slecht zijn rol vervullen,
Met al zijn vrouwelijk en mannelijk geslacht,
Als ik hem bij de meid in onze keuken bragt.

Maar nog vrijer gaat hij te werk in de tooneelen uit het 3e bedrijf met Trissotin en Vadius. Het schijnt den heer Perk vooral te doen om aan zijn vertaling een sterk sprekende Nederlandsche kleur te geven. Wordt „le gros Plutarque à mettre mes rabats", waarvan Chrysale spreekt, „Vader Cats, waar nog iets goeds in steekt", de bel esprit gaat zich bij Perk niet aan zeventiende-eeuwsche precieusheid of valsch vernuft te buiten, naar aan negentiende-eeuwsche bombast en opsnijerij. Het „Sonnet à la princesse Uranie sur sa fièvre" met den precieusen aanhef:

Votre prudence est endormie,
De traiter magnifiquement
Et de loger superbement
Votre plus cruelle ennemie, —

wordt door den vertaler verhanseld in een vers met den Helmerschen aanhef:

Barst los, ontgloeide Bard!

waarop Trissotin dan nog als extra-aardigheid laat volgen: „De ontgloeide Bard ben ik."

Aan het epigram op de amarantkleurige karos heeft Perk zich evenmin gewaagd; hij laat dit weg zonder er iets anders voor in de plaats te stellen. En zoo is deze vertaling een tweeslachtig gewrocht geworden, waarin op de meest sprekende plaatsen de Molièresche geest ver te zoeken is.

De vertaling van J. W. P. is van dergelijke smakeloosheden vrij. Voor zoover ik oordeelen mag na ze enkel gehoord te hebben, lijkt zij mij echter aan den eenen kant wat stijf en conventioneel, aan den anderen kant niet vrij van platheid en over het geheel stijlloos.

Dat de alexandrijn, waarin ook deze vertaling geschreven is, in de Germaansche talen licht eentonig wordt, werd reeds door Van Hamel opgemerkt in zijn studie over de *Tartuffe*-vertaling van J. A. Alberdingk Thijm, in het Fransche tijdschrift *Le Molièriste* van Juni 1880.

Mocht dan ook iemand willen trachten een betere vertaling van Molière's blijspel te maken, dan zou ik hem raden het voorbeeld

te volgen van Ludwig Fulda, den jongsten mij bekenden Duitschen Molière-vertaler, die den Franschen alexandrijn verving door den versmaat van *Faust:* vijf- en viervoetige jamben met doorloopend rijm „in freier und möglichst mannigfaltiger Verschlingung" [1]). Bij een dergelijke vrije behandeling van het vers wordt, gelijk Fulda in de voorrede van zijn vertalingen doet uitkomen, niet alleen eentonigheid en stijfheid vermeden, de „Sprechbarkeit" van den dramatischen dialoog verhoogd, maar is de vertaler ook in staat om het rijm, dat hij kan aanbrengen waar hij wil, steeds met de „pointe" van den zin te doen samenvallen. De regels, die ik in de vertaling van Burman en Perk aanhaalde, luiden bij Fulda aldus:

Vom Essen leb' ich, nicht von Rednerei.
Herr Vaugelas war niemals Küchenmeister,
Und Balzac und Malherbe, die grossen Geister,
Am Kochtopf wär's mit ihrem Witz vorbei.

Het „Sonnet à la princesse Uranie" wordt in Fulda's vertaling:

Die Vorsicht schlief dir ein;
Da kam in dunkler Nächtlichkeit
Ganz ohne Fug und Rechtlichkeit
Der böse Gast herein.

en voor Philaminte's uitroep:

J'aime *superbement* et *magnifiquement*,
Ces deux adverbes joints font admirablement

vindt hij deze kostelijke verduitsching:

Der Reim von Nächtlichkeit und Rechtlichkeit
Zeigt seines Sprachtalents Beträchtlichkeit.

Ik kan mij geen vertaling denken, waarin bij zulk een bijna woordelijke getrouwheid de geest van het oorspronkelijke beter bewaard is gebleven.

Wie van onze jongere letterkundigen schenkt ons nog eens een Molière-vertaling, die de Fuldasche nabij komt?

Ook in de beste vertalingen echter zullen Molière's groote blijspelen op ons tooneel niet tot hun recht komen, wanneer zij daar

---

[1]) Molières Meisterwerke. In Deutscher Uebertragung von Ludwig Fulda. Stuttgart. 1892.

niet tooneelspelers en een directie vinden, die den geest van het stuk weten te vatten.

Om bij *Les femmes savantes* te blijven — Henri Davignon heeft in een belangrijk boek, getiteld *Molière et la vie* [1]), in het hoofdstuk waarin hij de stemming van Molière ten opzichte van de vrouwen en van de vrouwen ten opzichte van Molière scherpzinnig verklaart, den dichter van *Les femmes savantes*, voor zijn tijd en zelfs in betrekking tot vele opvattingen ook voor onzen tijd, een feminist genoemd. Molière toch verdedigt steeds met vuur de rechten van de vrouw die lief heeft, en laat ons herhaaldelijk de vrouw bewonderen in haar bekoorlijksten vorm: dien van het jonge meisje, dat hij zeker wel het aantrekkelijkst geteekend heeft in Henriette uit *Les femmes savantes*, dat toonbeeld van natuurlijken eenvoud, gezond verstand en fijngevoelende zelfverloochening. Zijn gezond en eerlijk oordeel over de verstandelijke ontwikkeling van de vrouw spreekt Molière reeds uit in den aanvang van het stuk (1e bedrijf, 3e tooneel) bij monde van Clitandre, in de beroemde woorden, die vertaald ongeveer aldus kunnen luiden:

Een vrouw, wier geest de dingen klaar doorziet
Mag 'k lijden, maar haar heb ik steeds misprezen,
Die leeren wil om maar geleerd te wezen.
Het liefst nog zie ik dat zij soms vergeet,
Als men 't haar vraagt, de dingen die zij weet.
Haar kennis gun ik haar, maar met de vruchten
Van haar studeeren loop' zij niet te koop;
Met groote woorden, noch citaten-hoop
Moge ooit zij haar geleerdheid laten luchten.

Maar juist omdat Molière er zoo over denkt, omdat hij gezond verstand en degelijke kennis in de vrouw weet te waardeeren, trekt hij, die alle onwaarheid, alle schijnvertooning haat, te velde tegen valsche geleerdheid, tegen verwaandheid en aanstellerij, tegen het pronken met halve kennis en valschen smaak, gelijk hij die in zijn dagen in verschillende kringen kon waarnemen.

Molière heeft dat gedaan op zijn manier, dat wil zeggen: hij heeft ons in levende lijve vertoond de zotten en zottinnen, die met hun „bel esprit" de daarvoor vatbare hoofden uit een deftig gezin op

---

[1]) Paris, Albert Fontemoing (1904).

hol, en den heer des huizes, den goedaardigen, verstandigen, maar zwakken Chrysale tot wanhoop brengen.

Begonnen met kluchten als *Le médecin volant*, voortgaande met de comédie d'intrigue waarvan *Le dépit amoureux* en *Les précieuses ridicules* de bekendste zijn, kwam Molière door de comédie de mœurs (*L'école des maris*, *L'école des femmes*) tot de „haute comédie", waartoe *Le misanthrope*, *Tartuffe* en *Les femmes savantes* behooren. [1]) „Haute comédie" is hetgeen ons in *Les femmes savantes* geboden wordt en het is zaak, dat zij die het stuk spelen, zoowel als zij, die over de wijze van vertooning te zeggen hebben, dit in het oog houden. De kuren en fratsen van Philaminte, Bélise, Armande, de gekunstelde verzen van Trissotin, waarover Molière het publiek van zijn tijd liet lachen, waren niet door den dichter verzonnen, maar afgezien en afgeluisterd. De toehoorders kenden die sentimenteele, quasi-geleerde dames en hadden soortgelijke verzen als Trissotin debiteert meer dan eens gelezen of gehoord. Molière deed alleen uitkomen, hoe vol smakeloosheid en valsch vernuft dit alles was, tot welke belàchelijke coïncidenties het aanleiding gaf en hoe ten slotte dergelijke dingen ophouden enkel belachelijk te wezen, zoodra zij, als hier, een gezin te gronde dreigen te richten en het geluk verstoren van een braven man als Chrysale en van twee gelieven, die elkaar zoo waard zijn als Clitandre en Henriette.

Chrysale en Henriette, bijna slachtoflers van de letterkundige manie hunner omgeving, behooren door de diepte van opvatting en de hooge komische kracht, die Molière in de schepping van deze figuren gelegd heeft, tot zijn voortreffelijkste karakterteekeningen.

Een prachtschepping deze Chrysale, die, bukkende onder de pantoffel van zijn vrouw, vruchteloos zichzelf tracht wijs te maken dat hij de meester is. Op het eerste gezicht zou men hem, ook intellectueel, voor een sukkel houden, maar zoodra hij de gelegenheid en den moed vindt om te zeggen wat hem al zoo lang op het hart ligt, als zijn eerlijke inborst in opstand komt tegen al de onwaarheid en de malle aanstellerij om hem heen, en hij, tot tegenspraak geprikkeld, de miskende rechten van het lichaam tegenover die van den geest op zijne wijze en, gelijk bij zulke

---

[1]) Ik volg hier de indeeling van Nisard in het derde deel van zijn voortreffelijke *Histoire de la littérature française*.

tegenstellingen pleegt te geschieden, niet zonder overdrijving verdedigt, ziet men welk een kostelijke humor en welk een gezond verstand er in dezen goedigen dikzak huizen. En voelt ge niet sympathie, in de dubbele beteekenis, voor dezen man die, wanneer hij twee gelukkigen ziet als Clitandre en Henriette, met een weemoedige herinnering aan zijn eigen jeugd, toen Philaminte nog niet met „beaux esprits" verkeerde, uitroept:

Ah! les douces caresses!
Tenez mon cœur s'émeut à toutes ces tendresses:
Cela regaillardit tout à fait mes vieux jours;
Et je me ressouviens de mes jeunes amours.

Het gezond en nuchter verstand, den eenvoud van haar vader vinden wij in Henriette terug, maar vereenigd met vrouwelijke bekoorlijkheid en een vast karakter. Henriette is geen ingénue, geen Backfisch, geen preutsche schoone, maar een goed geëquilibreerd jong meisje met een frisschen kijk op het leven en die zich de vooze knollen van den „bel esprit" niet voor geurige en saprijke citroenen in de hand laat stoppen. Haar

Excusez-moi, monsieur, je n'entends pas le grec,

wanneer Vadius „pour l'amour du grec" achtereenvolgens al de andere vrouwelijke leden van het gezelschap heeft omhelsd, is van den leuksten en fijnsten humor, en het preutsche mondje, dat mevrouw Van Olleffen, aan wie te kwader uur deze heerlijke rol werd toebedeeld, bij dit antwoord zette, kwam daar evenmin te pas als de smachtende blikken, die deze Henriette bij andere gelegenheden ten hemel zond.

En hier kom ik tot de vertooning van *De geleerde vrouwen* door „Het Nederlandsch Tooneel." Juist omdat ik zoo dankbaar ben, dat de Vereeniging ook met de spelen van Molière haar vast repertoire tracht te verrijken, vind ik het zoo jammer, dat men, alvorens een stuk van Molière te vertoonen, er niet wat dieper in doordringt, zich niet duidelijker rekenschap geeft van den toon, waarin het geschreven is en dus gespeeld moet worden.

Les femmes savantes behoort, zooals ik aantoonde, tot de „haute comédie"; de Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel" speelt het stuk als een klucht. Het valsch vernuft van Trissotin en Vadius, de malle fratsen van Philaminte, Armande en Bélise hebben, om effect te maken, niet noodig dat men ze onderstreept, detailleert,

aandikt als hier geschiedde; en mocht men mij antwoorden, dat dit alles is volgens de aanwijzingen en de tradities van het Théâtre Français, dan zou ik het eerst moeten zien en hooren om het te gelooven, en wanneer het dan inderdaad bleek dat men het er in het Huis van Molière zoo dik oplegt, zou ik zeggen: „des te erger voor het Théâtre Français", en verder, met een citaat uit deze zelfde *Femmes savantes:*

Quand sur une personne on prétend se régler,
C'est par les beaux côtés qu'il lui faut ressembler.

Dat de spelers meenden met een klucht van Molière te doen te hebben, bleek niet enkel uit de tooneelen met Trissotin en Vadius — waarbij alleen de heer Kreeft als Trissotin zich wist te matigen, maar dan ook naast de dames detoneerde —, het had nog andere bedenkelijke gevolgen.

Ik had er mij een feest van gemaakt Schulze de rol van Chrysale te zien spelen en te hooren zeggen; dat is juist een rol voor hem en hij deed er dan ook aardige dingen in: de goedmoedige leukheid van Chrysale komt bij Schulze goed tot haar recht. Maar Chrysale heeft in het tweede bedrijf in het groote tooneel, wanneer hij eindelijk losbarst over al de onzinnigheden, die hij om zich heen hoort en die hem een goede keukenmeid kosten, dingen te zeggen die, slag op slag, de theoriën en praktijken van zijn vrouw en wie haar navolgen in het hart raken. Dat zijn beroemde gedeelten, waarvoor alleen men naar den schouwburg gaan zou, wanneer een acteur van talent den Chrysale speelt. Indien de heer Schulze bedacht had, dat hij hier een rol van „haute comédie" vervulde, dan zou hij de beroemde apostrofe hebben gezegd met autoriteit, duidelijk, aan elken raken zet zulk een relief gevend, dat ze niet alleen de beide toehoorderesen op het tooneel, maar ook het publiek in den schouwburg troffen. Inplaats daarvan, raffelde hij deze geheele tirade af, zoo slecht articuleerend en phraseerend, dat zelfs voor mij, die dit brok in het oorspronkelijke van buiten ken, menige zet verloren ging en voor alle toehoorders het prachtig stuk „als een galmend gerucht" voorbijtrok zonder indruk te maken.

„Servante de cuisine" heet Martine op de personenlijst, en dat deze boerendeern, die met de taal zoo reddeloos overhoop ligt, niet — gelijk mevrouw Gusta Poolman deed — als een snibbige soubrette behoort te worden aangekleed en gespeeld, ligt voor de

hand. De van 1723 dagteekenende legende uit de *Mercure galant*, dat Molière de rol eens of meermalen door zijn eigen dienstmeid Laforest zou hebben laten spelen, moge niets dan een legende zijn, zij wijst er toch op tot wat voor slag van dienstboden Martine behoort. Het heeft dan ook geen zin, al staat het nog zoo grappig, wanneer in het 5e bedrijf Martine, die intusschen door Chrysale weer in huis gehaald is, aan den arm van haar meester parmantig komt binnenstappen.

Zulke dingen moeten hen hinderen, die *Les femmes savantes* bewonderen als een van de groote blijspelen, waarin Molière, al ontleende hij de voorbeelden aan zijn eigen tijd, typen heeft geteekend die voor alle tijden gelden. Achter de gephantaseerde grappen, de versieringen en variatiën, met hoeveel virtuositeit en met hoeveel animo ook voorgedragen door de verdienstelijke tooneelspelers en tooneelspeelsters die in *De geleerde vrouwen* optraden, gaat de ernstige achtergrond schuil en het eigenlijke karakter van het stuk verloren.

J. N. VAN HALL.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Tsechische componisten en nationale muziek. — Een brief van Richard Wagner.

In de Meimaand van het vorige jaar stierf in Bohemen de rijk begaafde toonkunstenaar Anton Dvorak, wiens werken ook buiten de grenzen van zijn vaderland bekend en gewaardeerd zijn geworden.

Tot de verdiensten, die aan dezen Tsechischen componist moeten worden toegekend, rekenen sommigen ook deze: dat hij in zijn land een der voornaamste vertegenwoordigers was van die soort van muziek, welke men gewoon is door het praedicaat „nationaal" aan te duiden. Wat men onder die in latere jaren dikwerf gebezigde uitdrukking „nationaliteit in de muziek" of wel „nationale muziek" verstaat, is mij, althans ten opzichte van vele volken, nimmer duidelijk geweest.

Men kan spreken van Italiaansche muziek — en daarmede wordt dan bedoeld, hetzij de verheven kerkmuziek, wier roemrijk hoofd Palestrina is, hetzij de opera van Rossini of van Verdi met hare zoetvloeiende melodieën, banale harmonieën, eindelooze coloratuur en zeer primitieve instrumentatie. Men kan ook spreken van Fransche muziek — wier basis contredans, wier toppunt *opéra comique* en *grand opéra* heet. Men kan eindelijk ook spreken van Duitsche muziek — en men verstaat daaronder de reeks heerlijke toonscheppingen van Bach tot Wagner, zich kenmerkende door diepe, innige gedachten, in den kunstrijken vorm der polyphonie gegoten. Maar behalve deze drie natiën: Italianen, Franschen, Duitschers, is mij slechts één volk bekend, welks kunstmuziek den stempel harer nationaliteit draagt; dat zijn de Hongaren.

Zij hebben de volkswijzen hunner Tsigeuners in hun kunstmuziek opgenomen, en deze verschillen, wat vorm, toonaard, rhythmus en modulatie aangaat, zoozeer van de algemeene muzikale wereldtaal, dat men hier van een werkelijk zelfstandige nationale kunst kan spreken.

Lang is de bloeitijd van deze Tsigeunermuziek niet geweest. Met den aanvang der 19de eeuw is zij sterk achteruit gegaan en slechts in de werken van enkele componisten zijn er nog sporen van overgebleven, vooral in die van Franz Liszt. In zijne Rhapsodieën en andere werken hoort men dikwerf het Hongaarsche orkest met zijn vedel en cymbel als melodievoerende instrumenten; de weemoedige „*Lassan*" (langzame beweging) en de uitgelaten *Frischka*; dezelfde klagende bacchantische juichtoon in de „*dur*"-gedeelten; dezelfde oorspronkelijke versieringen en agrementen der melodie, hetzelfde „tempo rubato".

De Tsigeunermuziek noemde ik een zelfstandige kunst. Kan men dit echter op goede gronden ook beweren van de muziek, die men in de laatste vijf en twintig jaren voor een „nationale" uitgeeft?

Van dit nationale wordt het meest gewaagd bij de muziek van de Scandinavische en de Slavische volken, en wat laatstgenoemden stam betreft, in de eerste plaats bij die der Tsechen en Russen.

De Bohemers hebben steeds een groote rol in de toonkunst gespeeld. Zij zijn van huis uit muzikaal. Wij weten uit Mozart's tijd, dat het Prager publiek groote geestdrift toonde voor de opera *Le Nozze di Figaro*, en dit werk veel meer op prijs wist te stellen dan de bevolking van Weenen. Uit dankbaarheid componeerde Mozart dan ook voor de Pragers zijn *Don Juan*. En hoe erkentelijk betoonde hij zich jegens zijne „Prager muzikanten", het orkest namelijk, dat deze beide opera's zoo naar zijn zin gespeeld had!

Op operagebied heeft het Duitsche tooneel te Praag nog vele jaren na die gebeurtenissen schitterende tijdperken beleefd, vooral in de jaren 1813—1816, toen Carl Maria von Weber er kapelmeester was.

In de geheele eerste helft der negentiende eeuw had hier het Duitsche element nog de overhand, doch toen met den aanvang van de tweede helft dier eeuw op politiek terrein het Tsechische element zich krachtiger tegenover het Duitsche begon te stellen, had dit ook invloed op de kunst en nam meer en meer de neiging

toe om althans aan de muziek een nationaal karakter te geven Een krachtigen steun vond dit streven in de richting van een Boheemsch Nationaaltheater te Praag.

Voor dien nationalen schouwburg hebben de twee voornaamste Tsechische componisten — Friedrich Smetana en Anton Dvorak — opera's geschreven. Beide toonkunstenaars zijn door hun instrumentale muziek ook in Nederland bekend geworden; vooral door de voortreffelijke voordrachten van het Boheemsche Strijkkwartet.

Smetana heeft in den aanvang van zijn muzikalen loopbaan eenige jaren in Scandinavië doorgebracht, en daar zou, volgens sommigen, de opkomende nationale beweging op muzikaal terrein ook bij hem den zin voor het nationale aangewakkerd hebben. In 1861 naar zijn vaderland teruggekeerd zijnde, werd hij aldaar kapelmeester aan den te Praag opgerichten nationalen schouwburg en bleef die betrekking verscheidene jaren bekleeden. Voor dat tooneel heeft hij o. a. de opera *Die Verkaufte Braut* gecomponeerd, die ook buiten de grenzen van Boheme bekend is geworden.

Er zijn muziekbeoordeelaars van beroep, die deze opera voor het beste werk houden dat Smetana op dramatisch gebied geschreven heeft en met zekeren ophef gewagen van het nationale en populaire dat in deze opera te vinden is. Zij schijnen hierbij „plus royaliste que le roi" te zijn. Immers, een hunner schreef, naar aanleiding van het hiergenoemde werk: „Ten onrechte placht Smetana met eenige geringschatting van deze opera te spreken, daar hij haar zonder eenige moeite en minder voor zijn eigen genoegen dan wel voor dat van het Prager publiek had geschreven. Bovendien had hij het, naar hij zeide, gedaan om zijne vijanden te beschamen, daar deze hem na de opvoering zijner eerste opera (een ernstige) verweten hadden, dat hij een navolger van Wagner was en nooit in staat zou zijn een nationale opera in het lichtere genre te componeeren."

Bedoelde criticus erkent overigens, dat Smetana niet alleen (zooals deze zelf toegaf) een vereerder van Wagner was, maar dat hij in zijne andere dramatische werken — vooral in zijn laatste opera *Libussa* — den invloed van dien meester niet heeft weten te ontgaan. Ook Smetana's liefde voor Liszt was groot. In de opera kon hij weliswaar die geestdrift niet openbaren, doch des te meer in zijn instrumentaalmuziek, namelijk in de „Symphonische Dichtungen"

welke hij heeft nagelaten. En nu is het wel opmerkelijk, dat men in verreweg de meeste van die symphonische gedichten, waarin, wat vorm en inhoud betreft, de invloed van Liszt niet is te miskennen, geen aansluiting aan het karakter der Boheemsche muziek vindt. Ook de titels, die Smetana voor deze toonwerken koos, zijn voor een Tsechisch-nationalen componist meestal nogal zonderling. *Richard III*, *Hakon Jarl*, *Wallensteins Lager*; derhalve een Engelsch, een Deensch en een Duitsch onderwerp. Hoe zou daarbij een Tsechische muziek passen?

Trekt men de slotsom uit het hierboven medegedeelde, dan valt er van een nationale muziek bij Smetana niet veel te bespeuren. Eigenlijk zouden in dit opzicht alleen de volksopera's in aanmerking kunnen komen, die hij voor den nationalen schouwburg in Praag geschreven heeft. Maar wanneer in een opera onderwerp, tekst, volkszang en volksdans samenwerken om aan het geheel een populaire tint te geven, dan blijft er verder niet veel meer te doen

Van Anton Dvorak, den jongen kunstbroeder van Smetana, kan men met betrekking tot de door hem gecomponeerde opera's nagenoeg hetzelfde zeggen. Ook hij heeft een opera geschreven, die een zekere populariteit bij zijne landgenooten heeft verkregen en die mede op enkele tooneelen buiten zijn vaderland met meer of minder succes is opgevoerd. Die opera draagt in de Duitsche vertaling den naam van: *Der Bauer ein Schelm*. De muziek dezer opera wordt door sommige beoordeelaars voor echt „slavisch" gehouden. Waarin echter dat nationale bestaat, blijft men in gebreke aan te toonen. Ook hier, evenals bij Smetana, moeten de woorden *eenvoudig*, *naïef*, *populair* het hunne doen om ons te overtuigen dat wij inderdaad met een nationaal kunstwerk te doen hebben.

De bedoelde komische opera, door Dvorak voor een klein Boheemsch publiek in Praag geschreven, behaalde daar destijds een groot succes. Buiten de grenzen van Boheme hier en daar opgevoerd, werd zij minder warm ontvangen (vermoedelijk vooral wegens het onbeduidende en onnoozele van den tekst); en haar leven in den vreemde was maar van korten duur. Van Dvorak's andere opera's — *Demetrius*, *Ruffalka* en *Armida* — heeft de componist nog minder voldoening gehad. Laatstgenoemd werk werd weinige dagen vóór zijn overlijden in het meergenoemde theater te Praag opgevoerd. Dvorak was nu eenmaal geen dramatisch

talent. Zijn groote kracht lag op ander gebied, in zijne instrumentale composities, en daarmede heeft hij zijne overwinningen behaald. Veel daarvan is naar buiten gedrongen; ook in ons land zijn vele zijner composities bekend en gewaardeerd geworden, vooral op het terrein der kamermuziek, waarin trouwens zijn groot muzikaal talent het best uitkomt.

In de beoordeelingen, die · de zuiver instrumentale composities van Dvorak te verduren hadden, kan men in het algemeen twee meeningen waarnemen, die lijnrecht tegenover elkander staan. Eenerzijds wordt gezegd, dat zijn muziek voor verreweg het grootste gedeelte zoozeer met Duitsche elementen doortrokken is, dat men hem evengoed voor een zuiver Duitschen als voor een Tsechischen componist kan houden. Van de andere zijde beschouwt men Dvorak als een volbloed nationaal-componist en wordt beweerd dat zijn voornaamste beteekenis daarin ligt, dat hij voor het Tsechisch-nationaal muziekdialect de aansluiting gevonden heeft aan de algemeen muzikale wereldtaal; dat hij datgene, wat enkel nationale richting was, geschakeld heeft in de algemeene ontwikkeling. Daarbij achten deze critici het dan echter noodig er op te wijzen, dat Dvorak bij die bewerking aan de volksmelodie iets van haar nationaliteit ontneemt; want — voegen zij er bij — de Tsechische volkswijze, die meestal een ruwen, stampenden rhythmus bezit, is in haar oorspronkelijken vorm niet bijzonder geschikt voor thema van een muziekstuk, en zij twijfelen er niet aan, dat Dvorak een idealiseeringsproces heeft laten voorafgaan, voordat hij het product van het volk als melodie in een van zijne werken opnam.

Dus: de nationale componist ontneemt aan zijn volk een zang- of dansmotief, brengt het verkneed en verwerkt in de vormen, die de klassieke meesters ons hebben nagelaten — en dit zou dan *nationale muziek* moeten heeten? De populaire trek, die men in Smetana's en Dvorak's mnziek aantreft, komt ook hier en daar voor in de werken van den Deenschen componist Niels Gade. Ook daarin ontmoet men klanken, die doen vermoeden, dat Gade bij de schepping dezer werken door volkswijzen van zijn vaderland geïnspireerd is geweest. Niemand is het echter ingevallen, de op Duitschen grondslag rustende muziek van Niels Gade daarom „nationaal" te noemen. Dit praedicaat is eerst van lateren

datum. Zij die Smetana en Dvorak als nationaal-componisten in bescherming nemen, hebben daar overigens niet veel plezier van. Deze beide toonkunstenaars toch schijnen — althans naar de meening der bedoelde beoordeelaars — hunne nationaliteit niet altijd trouw te zijn gebleven. Ten aanzien van eerstgenoemde heb ik daarop reeds hierboven gewezen. En wat Dvorak betreft, beweren zij, dat hij in zijne laatste werken van de „Neudeutsche" richting is.

Maar eerst heeft Dvorak — altijd volgens hen — nog een andere periode doorloopen. Hij heeft eenige jaren in Amerika doorgebracht (naar ik meen als directeur van het Conservatorium te New York) en zou daar ontrouw aan zijn vaderland zijn geworden door in rhythmus en melodie zijner nieuwe werken exotische (in casu: Amerikaansche) trekken te vertoonen. Althans in dien geest liet een der meest bekende muziekcritici zich verscheidene jaren geleden bij gelegenheid eener bespreking van Dvorak's E moll-symphonie („Aus der neuen Welt" getiteld) uit.

De componist — zegt hij — protesteert wel tegen het vermoeden, dat hij de motieven dezer symphonie in Amerika heeft opgedaan — en zeker zijn die motieven, zooals zij in de symphonie staan, Dvorak's eigendom — maar dat zijn phantasie door de origineele nationaalmuziek, die hem in New York dagelijks omgaf, is opgewekt en deze haar invloed op hem heeft uitgeoefend, schijnt mij aan geen twijfel onderhevig. Dvorak's werken leveren zelf het bewijs, want eenerzijds hebben zijne vroegere, door een slavisch karakter beheerschte werken volstrekt geen gelijkenis met deze E moll-symphonie, en van den anderen kant toonen de onmiddellijk na die symphonie in New York gecomponeerde stukken (F dur-kwartet op 96, het strijkkwartet op. 97 e. a.) denzelfden exotischen trek in rhythmus en melodie. Wie eenmaal een uitvoering der zwarte „Christys Minstrels" in Londen gehoord heeft of hunnen bij Booshy and Sons verschenen liederenbundel doorbladerd heeft, zal eenige verwantschap met de hierbedoelde composities van Dvorak wel bemerken. Wat wij heel in het algemeen Amerikaansche muziek noemen, zijn eigenlijk geïmporteerde Schotsche en Iersche volkswijzen benevens ettelijke negermelodieën.

Het komt er ten slotte eigenlijk maar op aan — zegt de bedoelde recensent — wat Dvorak daaruit gemaakt heeft, en hoe hij het heeft aangevangen, adel, bekoorlijkheid en beteekenis aan een

volksmuziek te geven, die ons *in natura* houterig, plat, belachelijk toeschijnt. Het is de verdienste van Dvorak, dat hij in staat was, aan zulke volksklanken nog kunstwaarde te geven.

Alles goed en wel; maar waar blijft dan de zelfstandige nationale kunst bij dezen componist? Hij is dan niet anders dan een zeer begaafd bewerker van volksmelodieën in het algemeen.

Ten slotte schijnen bij Dvorak zoowel de Slavische volkswijze als de gefiltreerde negermelodie te verdwijnen. Immers, uit dezelfde bron vernemen wij over het As dur-kwartet (opus 105): „Dit werk toont ons Dvorak in de volheid van zijn talent. Het behoort tot het beste wat hij geschreven heeft. Zijne Amerikaansche periode is afgesloten, maar ook Tsechische motieven treden niet meer zoo op den voorgrond in zijne nieuwere werken. Daarvan schijnt hij zich zoo tamelijk geëmancipeerd te hebben."

Vreemd klinkt deze uitdrukking in den mond van hen, die met ophef van Dvorak gewagen als een volbloed nationaal-componist. De ware vertegenwoordiger van een zelfstandige kunst emancipeert zich daarvan niet. Een echte Tsigeuner bijv. maakt zich niet los van de muziek van zijn volk. Hij kan niet anders dan in de vormen componeeren, die de eigenaardigheid van deze kunst uitmaken. En zoo zou het ook bij de Tsechische componisten moeten gaan, indien hunne muziek inderdaad een zelfstandige kunst ware, welke van die van andere volken afwijkt. Dit nu is echter niet het geval, en ik denk ook niet dat Dvorak en Smetana zich ooit gehouden zullen hebben voor vertegenwoordigers eener bijzondere kunst.

Maar hier hebben wij juist de kern van de questie. De fout der bedoelde beoordeelaars is, dat zij van een verkeerd standpunt uitgaan. Zij hebben er behoefte aan, alles te classificeeren. Zoodra een componist bijzondere klankeffecten, eigenaardige wendingen in zijn muziek laat hooren, zijn zij er aanstonds bij om er een aparte kunst van te maken en die muziek onder een bijzondere rubriek te brengen.

Een brief van Richard Wagner, een paar weken geleden door de „Münchener Neueste Nachrichten" openbaar gemaakt, brengt ons het gewichtig tijdstip in 's meesters leven in herinnering, toen hij, moedeloos door Duitschland rondzwervende, zonder een toe-

vluchtsoord te vinden noch een plaats, waar hij voor de belangen zijner geliefde kunst werkzaam zou kunnen zijn, de roepstem van een jongen vorst vernam, die hem uitnoodigde naar de hoofdstad van zijn Rijk te komen, ten einde daar zijn levenstaak te volbrengen.

„Es war dein Ruf, der mich der Nacht entrückte," zegt Wagner in het gedicht, waarmede hij de *Walküre* aan zijn koninklijken vriend en beschermer opdraagt. En inderdaad, het was een donkere nacht, waarin zich Wagner toen bevond en waarin het woord eens konings eindelijk als een lichtstraal doordrong.

Was dat moment voor den meester een verheffing uit den nood, voor de kunst is het een zegen geweest: Want wie zal zeggen, of wij zonder dien koninklijken steun ooit een *Ring des Nibelungen*, een *Parsifal* zouden hebben gehad!

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de brieven, die Wagner in dien tijd aan vrienden schreef, overvloeien van dankbaarheid en opgetogenheid over den jongen vorst. Aan mevrouw Wille, in wier villa te Mariafeld, bij Zürich, Wagner kort voor dezen gelukkigen omkeer in zijn lot eenige weken had doorgebracht, schreef hij den 4den Mei 1864 (den dag waarop hij het eerste onderhoud met den jongen koning van Beieren had): „Ik zou de ondankbaarste der menschen zijn, wanneer ik U niet terstond mijn onmetelijk geluk mededeelde. Gij weet, dat de jeugdige koning van Beieren mij heeft laten opzoeken; ik ben hem heden voorgesteld geworden. Hij is helaas zoo schoon, zoo intelligent, zoo hartstochtelijk, zoo groot, dat ik vrees dat zijn leven in deze alledaagsche wereld zal vergaan als een vluchtige en goddelijke droom. Hij weet en kent alles wat mij betreft. Hij wil, dat ik bij hem zal blijven, dat ik arbeiden zal zonder door zorgen gekweld te worden en dat ik mijne werken zal doen uitvoeren; hij wil mij alles geven waaraan ik behoefte heb; hij wil dat ik mijne *Nibelungen* zal voltooien, en hij zal ze laten opvoeren zooals ik het wensch. Wat zegt-ge daarvan? Is het niet ongehoord? Kan dit anders zijn dan een droom?"

Drie weken later spreekt hij met nog meer ophef van zijn geluk. En hij zegt: „Wilt gij het bewijs van den goddelijken oorsprong van dit geluk hebben? Hoor mij dan aan. — In het jaar der eerste opvoering van mijn *Tannhäuser* — dat werk waarmede ik mijn nieuwen weg vol doornen voor het eerst betrad, en in de

maand, waarin ik zulk een wonderbare scheppingskracht gevoelde, dat terzelfder tijd het plan voor *Lohengrin* en dat voor de *Meistersinger* in mij rijpten — in die maand bracht een moeder mijn beschermengel ter wereld. En in dien tijd toen ik mij de grootste en gruwzaamste moeite gaf om het mogelijk te maken mij op Duitsch grondgebied te vestigen (Wagner bedoelt hier Baden en de pogingen tot opvoering van *Tristan* in Karlsruhe) en ik eindelijk, ten einde raad, mijn toevlucht tot Parijs nam om mij daar met ondernemingen in te laten, die mij eigenlijk tegenstonden — toen woonde een aankomend jongeling van 15 jaar voor de eerste maal een voorstelling van mijn *Lohengrin* bij, en hij werd er zoozeer door aangegrepen, dat hij van toen af door de studie mijner dramatische werken en mijner geschriften zelf zijn opvoeding voltooid heeft. Hij ging mijne lotgevallen, mijne pogingen, mijne onaangenaamheden te Parijs, mijne teleurstellingen in Duitschland na, en had geen ander verlangen dan de macht te verkrijgen om mij te kunnen bewijzen, hoezeer hij mij genegen is."

In dien zelfden brief (geschreven in een villa aan het Starnberger meer, die de koning hem verschaft had) zegt Wagner nog, dat zijn koninklijke vriend thans dicht in zijn nabijheid is (op „Schloss Berg" namelijk). In tien minuten brengt een rijtuig, door den vorst afgezonden, hem er heen. En hij schrijft dan verder: „Zooals nu onze verhouding is, zal het gemakkelijk zijn, al de bezorgdheden te doen bedaren. Ik word niet opgemerkt, ik maak geen inbreuk op iemands rechten, alles, wat ons beiden diepe verachting inboezemt, kan rustig zijn weg gaan — wij bekommeren er ons niet om. Langzamerhand zullen allen met mij symphatiseeren. Reeds ziet de onmiddellijke omgeving des konings het gaarne, dat ik zoo ben, omdat iedereen voelt, dat mijn verbazende invloed op den geest van den jongen vorst aan allen goed en aan niemand kwaad zal doen."

Welk een illusie! Er waren toch weldra verschijnselen genoeg om haat en nijd op te wekken. Vele gunstbewijzen ontving Wagner van den koning. En niet alleen dat hij die persoonlijk genoot, ook tot tal zijner vrienden strekten zij zich uit. Wij zagen reeds, dat hem kosteloos een woning aan het Starnberger meer werd verschaft. Aan den architect Semper te Zürich werd opgedragen, het plan voor een in München te bouwen Schouwburg

met onzichtbaar orkest en amphitheatralische inrichting voor de toeschouwersruimte te ontwerpen. Mede op verzoek van den koning was het, dat Wagner in een bericht zijn gevoelen uitte over de oprichting van een nieuwe Duitsche Muziekschool in de hoofdstad van Beieren, en de bedoeling was, Hans von Bülow, ondersteund door voortreffelijke nieuwe leerkrachten, aan het hoofd dier inrichting te plaatsen. Kortom, overal ontmoette men in München, wat kunstzaken betreft, de duidelijkste sporen van Wagner's invloed.

Dat de toonkunstenaars in München — vooral van den ouden stempel — hem haatten, daar zij al zijne hervormingen op muzikaal gebied als schadelijk voor hunne belangen en hun prestige beschouwden, behoeft wel geen betoog. Maar ook van andere zijde toonde Wagner's beroeping naar München reeds in de eerste maanden, dat zelfs de wil des konings niet in staat was, het antagonisme der invloedrijke partijen in den lande van den persoon des meesters verwijderd te houden. De welverdiende rust, na jaren zwervens, werd den meester niet gegund. Men misgunde hem het asyl, dat de koning hem had geschonken. In de politieke kringen begon men hem als een gunsteling van den vorst te beschouwen. Men meende, dat hij invloed uitoefende op de daden der regeering en stelde hem verantwoordelijk voor al wat van haar uitging; de geestelijkheid zag met leede oogen een protestant in de onmiddelijke nabijheid des konings.

Te verwonderen is het niet, dat Wagner zich onder deze omstandigheden reeds spoedig niet gelukkig gevoelde in zijn nieuwe positie. In zijne brieven straalt dit door.

Hij is nog geen twee maanden in Beieren, of hij klaagt in een brief aan mevrouw Wille over zijn eenzaamheid. Hij tracht haar te bewegen, hem te komen opzoeken. Een paar maanden later (altijd nog uit Starnberg) schrijft hij, dat het niet lief van haar is dat zij niet gekomen is. Bülow en zijn vrouw hebben met de kinderen eenigen tijd bij hem doorgebracht, maar thans is hij wederom alleen. „Ik kom — zegt hij — mij weder eens een oogenblik met u onderhouden — iets waarop ik in den laatsten tijd zoo dikwijls prijs stel. Dat gij mij niet zijt komen opzoeken, was waarlijk niet lief van u, maar ik weet, dat er voor u boven huis, man en kinderen niets gaat; bij gevolg behoort ge tot het

aantal volmaakt gelukkigen, die dat geheel of ten deele bezitten en die nimmer in gebreke blijven te bewijzen, iederen keer dat de noodzakelijkheid om te kiezen zich bij hen voordoet, dat niets te vergelijken is bij het geluk dat zij bezitten.

„Welnu, ik behoor daar niet toe. Denk eens aan wat ik gevoel: de meest complete walging van het leven strijdt in mij tegen het plechtige voornemen om voortaan mijn leven goed te besteden. Het is zonderling, maar wanneer ik dat voornemen heb, voel ik mij nimmer op mijn gemak; ik bemerk dan dat alles eigenlijk niets dan affectatie is en dat er niets waars achter zit."

Ook in een brief van Januari 1865 aan Mathilde Wesendonk (de eenige brief over de Münchener periode die in de vroeger besproken correspondentie voorkomt) spreekt Wagner over den jongen koning, die hem zeer genegen is, doch laat er op volgen: „Wenn es trotz alledem noch nicht so recht mit mir gehen will, so mag das wohl seine Gründe haben. Je leichter ich an Glaubensfracht werde, desto theurer werde ich. Schon glaube ich fast an gar nichts mehr, und wie nun diese Leere ausfüllen: da braucht es einen ganz ungeheuren Ballast von königlicher Gnade! Doch thue ich immer noch was ich kann, und erwarte mir gern noch etwas von den Menschen. Dazu hilft eben mein junger König; der weiss Alles und — will! Da muss ich denn auch noch wollen, wenn mir auch oft sonderbar dabei zu Muth ist."

Er is geen twijfel aan, dat Wagner langzamerhand overtuigd werd, dat het doel, waarnaar hij reeds jaren lang streefde, ook hier niet zou bereikt worden. Toch had zijn verblijf in München, hoe kort het ook duurde, menig lichtpunt voor hem aan te wijzeu.

Den 4den December 1864 dirigeerde hij een schitterende voorstelling van *Der fliegende Holländer* en den 11den een concert in den Hofschouwburg, waarvan het programma de *Faust*-ouverture benevens fragmenten uit *Die Meistersinger*, *Tristan*, *Die Walküre* en *Siegfried* bevatte en met de *Tannhäuser*-ouverture besloten werd. Maar de gewichtigste gebeurtenis was de reeds lang beraamde opvoering van *Tristan und Isolde* in de maand Juni van 1865, met Schnorr von Carolsfeld en diens echtgenoote in de hoofdpartijen.

Hij noodigt mevrouw Wille uit, bij die uitvoeringen tegenwoordig te zijn. Zij zullen voortreffelijk slagen — schrijft hij —; men zal nooit iets dergelijks gezien hebben. Van den glans van

het echtpaar Schnorr kunt gij u geen denkbeeld maken. Zij hebben al hun levenskracht in die eene rol geconcentreerd, die zij thans door hun groot talent geheel beheerschen.

En van zijn jongen koning zegt hij, dat deze steeds als een beschermengel boven hem zweeft en al zijne zegeningen over hem uitstort. Maar — voegt hij er aan toe — vele treurige dingen zweven beneden ons: de verschrikkelijke alledaagschheid van de omgeving en van alle omstandigheden.

Ware het die alledaagschheid maar alleen geweest — de dingen zouden niet zulk een leelijken loop genomen hebben. Er waren echter andere, dieper liggende oorzaken, gelijk wij gezien hebben. De kabalen tegen Wagner waren er niet minder op geworden; eer het tegendeel. De oud-Beieren en de Ultramontanen, die in Wagner slechts een „gunsteling" zagen, en vreesden dat zijn invloed op den koning ook van politieken aard was, stelden alle middelen in het werk om hem ten val te brengen. Er verschenen spotprenten en schotschriften op Wagner, evenals in 1861 te Parijs na de Tannhäuser-opvoeringen.

Toen Wagner in den herfst van 1865, na een bezoek op het kasteel Hohenschwangau, in München terugkwam, vond hij de stad in buitengewone opwinding. Adel en geestelijkheid hadden zich vereenigd, en een onweder pakte zich boven het hoofd van den dichter-componist samen. De dagbladen wemelden van aanvallen en beschuldigingen van allerlei aard. En toen in de eerste dagen van December ook de koning in de residentie aankwam, hoorde deze in zijn naaste omgeving niets anders, dan dat het de wensch des volks was, dat Richard Wagner de stad zou verlaten. Tegen zulke vijanden weerloos, brachten vorst en kunstenaar, wier vriendschap ongedeerd bleef, het verlangde offer: Wagner verliet München en begaf zich naar Triebschen bij Lucern.

Een gedeelte der bevolking van de Beiersche hoofdstad protesteerde tegen de onwaardige wijze, waarop men Wagner behandeld had, en in de *Münchener Tagesblättern* kwam de volgende verklaring van de liberale partij voor:

„Mit den Worten: „Ich will meinem theuren Volke zeigen, dass sein Vertrauen, seine Liebe mir über Alles geht", hat der König die Entfernung des Componisten Richard Wagner aus dem Lande verfügt.

„Diese Worte beweisen klar, dass dem Könige gegenüber behauptet worden ist, die Anwesenheit Wagner's habe zur Beunruhigung des Volkes beigetragen, habe dessen Vertrauen und Liebe zum Könige beeinträchtigt.

„Mit solchen Behauptungen ist der König über die Stimmung des Volkes gründlich getäuscht worden.

„Die Anwesenheit Wagner's hat das Vertrauen des Landes und die Liebe des Volkes zum Könige nicht beeinträchtigt, und Wagner's Entfernung hat weder Beruhigung gewährt noch Befriedigung geschaffen.

„Die Person Wagner's hat mit den öffentlichen Angelegenheiten des Landes und die Bestrebungen der Fortschrittspartei nichts gemein."

De vriendschap tusschen koning Lodewijk en Wagner bleef ongedeerd — heb ik hierboven gezegd. Hunne verhouding had door de politieke woelingen niet geleden. Dit bewijst o. a. het bezoek, dat de vorst in Mei 1866 aan Wagner in Zwitserland bracht, waar de meester de *Meistersinger* afwerkte, die op koninklijk bevel in München zou opgevoerd worden.

De voorbereidingen voor die opvoering maakten 's meesters aanwezigheid in de hoofdstad noodzakelijk, en daar inmiddels de stemming der bevolking te zijnen gunste was omgeslagen, aarzelde hij niet, zich in Juni 1867 naar de Beiersche residentie te begeven, waar tijdens zijn verblijf modelvoorstellingen van *Tannhäuser* en *Lohengrin* gegeven zouden worden.

In de hofkringen echter, waar men nog altijd Wagner's invloed op 's Konings regeering vreesde, had hij nog vele tegenstanders, dien het zelfs gelukte een conflict tusschen den koning en Wagner in het leven te roepen. Wij lezen dienaangaande in een brief van den meester (van Juni 1867):

„Mijn waarde vriend de koning is omringd van menschen, die mij vijandig gezind zijn, daar ieder hunner mijn invloed op hem vreest. Ik heb mij ook, zoo goed het ging, teruggetrokken, ten einde schandaal te vermijden. Lohengrin en Tannhäuser zouden opgevoerd worden met de beste middelen die ter beschikking waren, en ik had Tichatschek voorgesteld; deze had zich echter als Masaniello schor gezongen en werd ook door eenige hofbeambten gehaat — zoo zeide men althans op het tooneel; ik echter geloof,

dat men in het algemeen de uitvoering onmogelijk wilde maken, opdat ik mij niet met den koning zou vertoonen, hetgeen tot een demonstratie zou kunnen leiden. Na de laatste repetitie liet de koning mij roepen; hij was bij de repetitie tegenwoordig geweest en zeide mij eenigszins scherp, dat Tichatschek hem niet beviel en hij hem niet meer wilde hooren, noch op de repetitie noch in de voorstelling. Ik merkte terstond, dat het den koning meer om uiterlijkheden te doen was; maar dat was niet alles: er volgde een persoonlijke beleediging, want op zijn bevel werd zoowel Tichatschek als de vertolkster van Ortrud weggezonden. Ik ben buiten mijzelven en verlaat München."

De vredebreuk duurde echter niet lang; het was de koning zelf, die den eersten stap tot verzoening deed.

In October 1867 was de partituur der *Meistersinger* voltooid, en nog vóór het einde van het jaar begonnen de koor-repetitiën onder leiding van Hans Richter, die destijds als koordirecteur aan de koninklijke opera werkzaam was.

Het geheele voorjaar van 1868 was aan de studiën van het nieuwe werk gewijd. De generale repetitiën vielen in den tijd van den 15den tot den 19den Juni, de *première* had den 21sten Juni plaats. De Hofschouwburg was tot op de bovenste galerijen dicht bezet. Met de komst van den koning begon de voorstelling. Wagner had zich, volgens de etikette, onmiddellijk bij hem laten aanmelden, en werd uitgenoodigd, in de hofloge te komen en de voorstelling aan de zijde van den monarch bij te wonen.

De bijval van het publiek klom van akte tot akte, van tooneel tot tooneel, en bij het einde van het tweede bedrijf, toen de koning zelf den meester naar den rand van de loge voerde om de hulde van het publiek in ontvangst te nemen, kende het gejubel geen grenzen meer.

Welk een voldoening, na al hetgeen was voorgevallen, was die spontane geestdrift des volks voor vorst en kunstenaar! Zelfs Wagner's tegenstanders waren met bewondering voor 's meesters nieuwe daad vervuld. *Die Meistersinger* beleefden gedurende dat seizoen nog negen uitvoeringen, die alle evenveel bijval vonden. Wagner echter ging na de derde uitvoering, in het einde van Juni, weder naar Lucern terug.

Licht en schaduw wisselden elkander in Wagner's leven

dikwerf zeer snel af. Dit is ook in de Münchener periode het geval. Meer dan één verheffend oogenblik schonk zij — maar hoe vele oogenblikken ook van ontstemming, van bitterheid.

Die bitterheid en ontstemming stralen o.a. door in den brief, dien de „Münchener Neueste Nachrichten" onlangs hebben openbaar gemaakt.

De brief is van den 17den Januari 1867, uit Lucern, en gericht aan een niet genoemden persoon, die naar alle waarschijnlijkheid met voorname politieke factoren van dien tijd voeling had.

Wagner begint met den bedoelden persoon te danken voor de gelegenheid, die hij hem verschaft heeft om zich door de mededeelingen, die hij hier gaat doen, van een last te bevrijden, dien hij zich door zijn zwijgen had moeten opleggen, daar hij niemand kende, tegenover wien hij zich, zonder zijn „*erhabenen Freund*" (hij bedoelt den koning) te noemen, kon uitlaten omtrent hetgeen hem drukte.

Hij zegt dan o.a., dat de koning er in toegestemd heeft, dat hij hem eerst na het einde der Kamerzittingen komt bezoeken. Aan den wensch des konings echter, dat hij zich weder in München vestige, zal hij niet voldoen, en hij zal schriftelijk de redenen dezer weigering opgeven. En dit laatste zal hij in dier voege doen, dat daardoor op het zoo hoogst noodige vertrouwen des konings in zijn eersten minister, prins Hohenlohe, niet de minste schaduw valt.

„Ich werde zugleich — zoo vervolgt hij — meinem erhabenen Freunde genau zeigen, wie er sich volle Beruhigung und Befriedigung in Betreff der von ihm so feurig und leidenschaftlich ausdauernd gehegten Wünsche für das Gedeihen künstlerischer Schöpfungen und Leistungen zu verschaffen habe, deren Bedeutung von ihm ebenso kräftig und innig erkannt ist, als sie von seinen seitherigen Beamten, sowie von den bisher in München bestellten Kunstpflegern verkannt und gelegentlich verhöhnt wird."

Hij hoopt dat voortaan zijn verhouding tot den koning van Beieren een zoodanig aanzien zal verkrijgen, dat geen minister ter wereld zich daaraan stooten zal en zij zelfs de gemeen aangehitste openbare meening wel tot bedaren zal brengen.

„Dit wat mij betreft — zegt Wagner. Anders echter beschouw ik de taak van den man, die zich geroepen gevoelt, en daartoe

de eigenschappen en den wil heeft, om den Beierschen staat de waardigheid terug te geven, die hij zoo schandelijk verloren heeft".

Die man zal de woelingen, welke tegen de verhouding van Wagner tot den Koning gericht zijn, met alle kracht aan het licht moeten brengen en moeten veroordeelen.

„Fürst Hohenlohe ist zweifellos nicht der Meinung, dass in Bayern ein kräftigendes und heilsames Staatsregiment herzustellen sein wird, wenn die dem königlichen Ansehen und der monarchischen Würde jahrelang zugefügten schamlosen Verunglimpfungen und Preisgebungen nicht in der Art gerächt werden, dass vor allem die königliche Würde fest und ehrfurchtgebietend als einziger und letztes Palladium des so sehr bedrohten bayrischen Staates anerkannt sei."

Wagner is van oordeel, dat prins Hohenlohe openlijk en zonder schroom moet tusschenbeide komen en die woelingen bestraffen, bij welke het niet alleen op hem (Wagner) gemunt is, maar ook op vernedering en terzijdestelling van den koning. En hij zegt: „Bij mijn bezoek in Hohenschwangau in November 1865 openbaarde mij de kabinet-secretaris Lutz (hier is sprake van den lateren Beierschen minister) de bedoelingen der koninklijke regeering, met het onverholen oogmerk, mijne medewerking te verkrijgen om het daarheen te leiden dat men zich bij Bismarck en de Pruisische politiek aansloot en tevens de Beiersche constitutie tot haar vorm van vóór 1848 terugbrengt."

Mevrouw Wille verhaalt in hare „Herinneringen", dat in het begin van den zomer 1866, d. i. op een tijdstip toen de oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk in de lucht zat, haar man Wagner in Lucern opzocht en hem trachtte te bewegen, van zijn invloed op den koning van Beieren gebruik te maken en den monarch over te halen, onzijdig te blijven en de beide partijen voor te stellen, als scheidsrechter in hun geschil op te treden.

Wagner, die toenmaals tegen Bismarck en Pruisen was ingenomen, weigerde dit en zeide, dat hij in de politiek hoegenaamd geen invloed op den koning had, die, wanneer Wagner dit onderwerp ging aanroeren, in de lucht keek en begon te fluiten. De architect Semper, die bij dit gesprek tegenwoordig was, maakte het ruchtbaar, en de heer Wille werd door een katholiek dagblad in Lucern hevig aangevallen.

Ook tegenover den kabinet-secretaris von Lutz weigerde Wagner elke medewerking op politiek terrein. Hij verhaalt dan nog, dat hij koning Lodewijk de aanstelling van een bijzonderen secretaris voor de uitvoering zijner voorschriften in kunst-aangelegenheden en kort daarna de geheele vernieuwing van het kabinet-secretariaat heeft aangeraden, en welke woelingen tegen hem en den koning die raadgevingen ten gevolge hadden. Hij spreekt van het bezoek, dat de koning hem in Mei 1866 in Lucern bracht en van het van lof overstroomende schrijven dat „de verraden koning aan den heer von der Pfordten zond, aan dien man, met wiens Bismarcksche neigingen de kabinet-secretaris von Lutz hem een half jaar vroeger had bekend gemaakt en die nu Beieren in een oorlog wikkelde, welke aan die mogendheid 60 millioen en land- en eerverlies zou kosten".

Na het sluiten van den vrede deelde de koning aan Wagner mede, dat hij de kroon wilde nederleggen en tot hem komen. Wagner verhaalt nu uitvoerig, hoe hij den koning dit heeft afgeraden en hem den raad gegeven heeft, op prins Hohenlohe te vertrouwen en dezen, als den eenigen man, die in staat was redding aan te brengen, aan de spits der regeering te stellen.

Dit — zegt hij — is dan ook na eenige aarzeling geschied. Hij gelooft zich daardoor jegens Beieren verdienstelijk te hebben gemaakt. Hij verlangt echter geen dank, wenscht veeleer te blijven in de eenzaamheid, waarin hij thans leeft en verwacht dat deze zijne bekentenissen niet openbaar gemaakt zullen worden. Hij hoopt dat prins Hohenlohe den koning rust zal verschaffen en voor de bestraffing der verraders zal zorgen, die, hoewel ontslagen, toch nog de uiterlijke teekenen van de koninklijke gunst dragen, terwijl bijvoorbeeld de koning het nog niet heeft durven wagen, een rechtschapen man als Hans von Bülow een onderscheiding te verleenen.

Wagner sluit zijn brief met nogmaals een beroep te doen op prins Hohenlohe en met de uitdrukking zijner wenschen voor het heil van den geliefden koning en Beieren.

Henri Viotta.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

26 December.

Das ist ein Flöten und Geïgen,
Trompeten schmettern drein;
Da tauzt den Hochzeitreigen
Die Herzallerliebste mein.

Dit versje van Heine kon de Nederlandsche natie gevoegelijk toepassen op haar volksvertegenwoordiging bij het algemeene begrootingsdebat. Het was of allerlei instrumenten hun muzikale en onmuzikale geluiden wierpen in het ruim van de voormalige danszaal van Willem den Vijfde. Volgens den heer Van der Vlugt was daarbij de Minister-President de organist, zoodat een orgel aan de stemming hoogere wijding verleende.

Inderdaad, er is in alle toonsoorten gesproken over de regeering en haar politieke gedragslijn, over de verhouding van regeering en kroon, over de partijgroepeering links, over de hechtheid van de coalitie rechts, over den parlementairen „oogst", over den toestand van 's lands finantiën. Het geredeneer was schoon en goed, maar was het vruchtdragend? Heeft de natie veel te wachten van deze, dit jaar buitengewoon lange, algemeene beschouwingen? Of verkeert het Nederlandsche volk eenigszins in de positie van de engeltjes uit de tweede strofe van Heine's gedicht?

Das ist ein Klingen und Dröhnen
Von Pauken und Schalmein;
Dazwischen schluchzen und stöhnen
Die guten Engelein.

De „guten Engelein" moeten wat practische resultaten betreft onder deze regeering blijk geven van een eigenschap, die engelen in ruime mate heeten te bezitten, en waarvan ons volk ook niet misdeeld schijnt, van geduld. In een tijdperk van vier jaar kan deze regeering niet veel meer tot stand brengen dan wetten ter uitbreiding van het aantal kanonnen en ter beteugeling (?) van den drank; „geduld", zoo roept zij haar getrouwen toe; geef ons slechts een tweede aera van Christelijk bewind en hij zal komen, die oogst, waarop ge thans vergeefs hebt gewacht. En de getrouwen — het zijn immers zij die gelooven — haasten niet, zij buigen ootmoedig het hoofd; de leider heeft gesproken. Wat hij heeft gedaan of liever nagelaten, is wèl gedaan.

Het moet voor een onpartijdig toeschouwer een vraag zijn, die hem bij herhaling op de lippen komt, hoe te verklaren dat het hoofd van het tegenwoordig kabinet in een tijdperk van welhaast vier jaren, zoo weinig heeft kunnen tot stand brengen. Er is niemand die niet erkent, dat Dr. Kuyper een politieke kracht was van den eersten rang, ook niemand die niet toegeeft, dat deze man in zijn beste jaren niet minder democraat was dan Christen. De plichtmatige eerzucht om als Minister tot stand te brengen wat hij als partijhoofd had gedroomd, heeft dezen leider stellig niet ontbroken, toen hij door de kroon met de vorming van een Ministerie werd belast. Het *moet* in dezen man hebben gebruist en gestormd, hij *moet* zijn groote intellectueele scheppingskracht hebben willen omzetten in groote daden voor zijn „luyden", kleine en voorname. Het lijdt geen twijfel, Kuyper heeft voorheen, starend in de toekomst, menigmaal de borst voelen zwellen van trots, wanneer hij in zijn stil mijmeringsuur als het ware de stem reeds hoorde van een nageslacht, dat jubelend uitriep: „dat heeft Kuyper gedaan".

Als de Minister-President, die ook ditmaal als altijd zelfbewust het woord voerde, zich die oogenblikken uit zijn vroeger leven herinnert, moet het hem zonderling te moede worden. Ook hij dus! Ook hij vermeerdert de rij van diegenen, die de practische politiek heeft weten te nivelleeren tot den rang van administrateur in plaats van hen op de been te houden als hervormers. Er is een goed recept dat men den conservatieven van allerlei kleur niet genoeg tot hun heil kan aanbevelen: ziet ge een onstuimig hervormer,

zorg dat hij minister wordt, hoe eerder hoe liever, en hij is gebracht in de atmosfeer van hervormings-inertie, die in een zoo dikke laag de politieke planeet omgeeft, dat slechts een hoogst enkele haar vermag te doorworstelen.

Uit de groote redevoering waarmee Dr. Kuyper de aanvallen afsloeg, blijkt, dat hij, al zegt hij het niet, werkelijk hoopt op een tweede periode van zijn bewind. Zijn coalitie — zoo constateert hij triomfantelijk — is nog ongedeerd, de politieke oppositie is niet voldoende als eenheid georganiseerd en haar ontbreekt iedere pakkende leuze. Hij vergeet, dat het „memento mori" nergens zoo op zijn plaats is als in de politiek. Ook hij weet niet wat de dag van morgen brengt, al heeft hij daaromtrent zijn waarschijnlijkheidsberekening.

Uit het politieke debat kan men dit als vaststaande aannemen, dat de regeering, hoe ook gesteund door haar aaneengesloten meerderheid, nog niets van belang heeft tot stand gebracht, tenzij men het knutselwerk der Drankwet als een beteekenisvol monument van wetgeving wil beschouwen. Zij heeft het feit dan ook niet ontkend, maar slechts verzachtende omstandigheden gepleit, waarbij voor de zooveelste maal door den Premier weer eens gekoketteerd is met de „staking". Maar gerechtvaardigd of niet, het feit bestaat; de linkerzijde heeft niet nagelaten het bij monde van de heeren Borgesius, Van Raalte en Troelstra scherp in het licht te stellen. Onbegrijpelijk, zoo zou men zeggen, wanneer men de verwijtingen hoorde, die bij de vorige algemeene verkiezingen de vrijzinnigen zich hoorden toeroepen, alsof zij de natie vergiftigden. Wie zou niet zoodra hij de macht er toe had, onmiddellijk hebben gepoogd de werking van dat gif te niet te doen? En toch, de zoo bestreden leerplichtwet staat nog altijd overeind; er wordt wel van wijzigingen gesproken, en naarmate de aanstaande Junimaand in het zicht komt, wordt die verandering als meer nabij aangekondigd, maar zij *is* er nog niet. En het wetsontwerp dat den gehaten vaccine-dwang moest afschaffen is opgeborgen onder de veilige hoede van een Commissie van Voorbereiding. Wel is waar tracht de Premier zijn lievelingsdenkbeelden op het gebied van het onderwijs te verwezenlijken door het bij de Kamer aanhangige wetsontwerp op het lager onderwijs, maar de voorbereiding van dezen aanval op de openbare school is een spoorslag voor al wat

in den lande vrijzinnig heet om met alle kracht de aanneming van dit wetsontwerp te verhoeden.

Schraalte van den wetgevenden oogst, dat was dus het eerste wat uit het algemeen begrootingsdebat met onweerlegbare zekerheid zich als waarheid opdringt. Men wist dit trouwens al en indien het debat geen ander nut had dan de hernieuwde vaststelling van dit feit, het behoefde waarlijk niet zoo uitgebreid te zijn geweest. Doch er is voor onze politieke toekomst nog meer uit de „Handelingen" van de laatste weken te leeren. Er is gebleken dat de linkergroepen begonnen in te zien, dat tegenover de kerkelijke coalitie ook hunnerzijds een „verzamelen" moet worden geblazen. Met name de toenadering tusschen de vrijzinnig-democraten en de mannen van de Liberale Unie is een niet te loochenen feit. De heer Borgesius begon. Wel wat schuchter nog, stelde hij toch de Grondwetsherziening, om tot een goede kiesrechtregeling te komen, op den voorgrond. Hij verklaarde zich voor een blanco-artikel 80, wat trouwens na het rapport van de Unie-Commissie te verwachten was. Hij zag nog wel niet die kiesrechtregeling zelve in het verschiet, maar hij verkondigde toch de meening, dat de wegneming van den grondwettelijken slagboom een daad was, die „zoo spoedig mogelijk" moest plaats hebben. Het was de heer Van Raalte die ditmaal, bij verhindering van den heer Drucker, namens de vrijzinnig-democraten van bescheid diende. Hij stelde voorop, dat een herziening van art. 80 der Grondwet door de vrijzinnig-democraten alleen beschouwd werd als een middel om zoo snel mogelijk te komen tot algemeen kiesrecht. De vrijzinnig-democratische negen-mannen, die in hun Grondwets-ontwerp een uitgewerkte bepaling omtrent het kiesrecht hadden opgenomen, zouden — indien daardoor de vrede kon worden geteekend — bereid zijn hun artikel prijs te geven voor het blanco-artikel, maar *hierop* bleven zij staan, dat, zoodra de Grondwetsherziening eenmaal was verkregen, de verdere hervorming van het kiesrecht zou worden ter hand genomen.

Liet de eerste rede van den heer Borgesius grond over voor twijfel omtrent het tijdstip, waarheen hij de ook door hem begeerde Grondwetsherziening wilde zien verschoven, zijn repliek gaf den heer Van Raalte aanleiding, de stellige verwachting uit te spreken, dat ook de Liberale Unionisten voortaan krachtig zouden ijveren voor Grond-

wetsherziening, terwijl hij nogmaals vooropstelde, dat de vrijzinnig-democratische partij het blanco artikel 80 alleen beschouwde als een brug om hoe eerder hoe liever te geraken tot het algemeen kiesrecht. Geen wonder dan ook dat de heer Tydeman, als echte oud-liberaal, van een dergelijke Grondwetsherziening niets wilde weten. Een Grondwetsherziening — aldus liet ongeveer de Tielsche afgevaardigde zich uit — die *alleen* ten doel heeft artikel 80 te verbeteren, achten wij onnoodig en overbodig; daarmede kan veilig gewacht worden tot eens een algemeene herziening aan de orde komt. En een Grondwetsherziening om zoo spoedig mogelijk het algemeen kiesrecht in te voeren is er een waartoe wij niet licht bereid zullen worden gevonden, daar wij dat algemeen kiesrecht zoo lang mogelijk willen weren. De afgevaardigde uit Tiel zeide dus hetzelfde in andere woorden, wat een aan zijn politieke gezindheid zeer verwant orgaan genoemd had: „infra dignitatem". Toch was een en ander niet de belangrijkste uiting van oud-liberale zijde; het meest beteekenend was de verklaring van den heer Tydeman, dat hij niet wilde zeggen dat hij en de zijnen ten aanzien van het kiesrecht tot geen enkele concessie bereid zouden zijn, een verklaring te opmerkelijker, nu de heer Van Houten dag in dag uit den volke verkondigt, dat aan zijn „menschelijkerwijze volmaakte" kieswet niet mag worden getornd.

De regeering heeft het niet gemakkelijk gehad; zij moet gevoeld hebben hoe zij door de oppositie werd gestriemd. De leider der sociaal-democraten, die zelf er aan herinnerde, hoe van kerkelijke zijde steeds den kiezers vrees wordt ingeboezemd voor „de zweep van Troelstra", heeft dit instrument duchtig tegen den door hem gehaten premier gebruikt. In zijn massaal-forsche redevoering kletterden de woorden als geeselslagen op de tegenpartij neer; en al was het jammer dat de rede wat te lang was, haar inhoud was op menig punt voortreffelijk. Zoo toen de heer Troelstra het kabinet verweet, geen enkel der ware christelijke beginselen in toepassing te brengen; zoo toen hij de onderlinge verdeeldheid van de regeeringscoalitie in het licht stelde; zoo toen hij schetste, hoe groote minachting Dr. Kuyper had betoond jegens de kroon. Bij de ontbinding van de Eerste Kamer was haar geen tijd gelaten van beraad, maar nog erger had de minister het gemaakt in de Overijselsche kwestie. Zelfs een socialistisch ministerie — aldus

betoogde de spreker — zou, al ware het alleen uit beleefdheid, anders gehandeld hebben dan de minister, die eerst in September aan de Koningin kennis gaf van het verzoek van den Commissaris der Koningin om een buitengewone vergadering der Staten van Overijsel te mogen houden op.... 25 Augustus. Wat Dr. Kuyper antwoordde op deze beschuldiging — die hem trouwens ook van andere zijde naar het hoofd werd geslingerd, — mag men gevoegelijk tot de uitvluchten rekenen, en sterk mag men dan ook betwijfelen of er velen zijn, die zijn antwoord anders beschouwen.

Wanneer gesproken wordt van de aanvallen op de regeering, mag men stellig niet vergeten stil te staan bij den nieuwen kampioen, dien de linkerzijde tegen Dr. Kuyper in het vuur kon brengen, Mr. Treub. De pas gekozen afgevaardigde van Assen heeft met zeer veel zelfbeheersching maar niettemin met groote kracht aangetoond, hoe verderfelijk de scheiding werkt, die voornamelijk de premier kunstmatig tusschen „geloovigen" en „paganisten" — ditmaal sprak Dr. Kuyper van „modernen" — in het leven heeft geroepen en die hij eerder scherper maakt dan vermindert. Ook in dit tijdschrift is er meer dan eens op gewezen, dat de partijgroepeering, gelijk zij thans in ons vaderland bestaat, geen deugdelijken grondslag heeft en daarom niet duurzaam kan zijn. De democraten onder de anti-revolutionairen trekken samen op met den heer Lohman en de over het algemeen conservatieve katholieken, mannen als Drucker staan bij de stembus naast Tydeman en de zijnen. Er is een oogenblik geweest dat dit anders was. Tot de oude plunje van den tegenwoordigen Minister-President behoort zijn neiging in 1894 voor de kieswet van den minister Tak van Poortvliet. „Tak's tweede paard staat reeds gezadeld", zoo heette het in de Standaard, toen de ontbinding der Kamer aanstaande was. En de toenmalige hoofdredacteur heeft zijnerzijds vrij wat moeite gedaan om te zorgen, dat de Minister Tak zijn tweede paard kon bestijgen. Maar het mocht niet baten, het behoud was in den lande te sterk. Of Dr. Kuyper aan zijn oude, blijkbaar geroeste, liefde voor het kiesrecht gaarne door den heer Treub werd herinnerd? Allerminst; het heette nu, dat de anti-revolutionaire democraten in die dagen door den heer Kerdijk en de zijnen eenvoudig als bijloopers waren gebruikt. En toen de heer Drucker, den premier hier in de rede vallend, de vraag stelde,

waaruit dit dan was gebleken, ontving hij geen ander antwoord, dan dat de minister zich als minister hierover niet wilde uitlaten. De heer Lohman vond het noodig nader te verklaren, waarom Dr. Kuyper in 1894 zijn steun had verleend aan Tak's voorstanders, maar bijster gelukkig was hij in die verklaring niet. Dr. Kuyper zou in die dagen wat meer kiezers gewenscht hebben om zijn doel te bereiken en dat doel zou geweesi zijn.... de sociale wetgeving!

Hoe het zij, thans was van meer belang te weten te komen, hoe men aan de ministerstafel (en wel in het midden daarvan) dacht over een eventueel samengaan van democraten rechts en links in de toekomst. De premier achtte dat niet bepaald onmogelijk, maar voorloopig viel er niet aan te denken. Natuurlijk niet, want de vore, die den christelijken akker van den ongeloovigen scheidde, was nog te versch door hem zelf getrokken; de kunstmatige scheiding tusschen christelijken en paganisten juist in de laatste jaren verscherpt. Het was op dit punt, dat de heer Treub de gevoelige plek raakte. Niet wij democraten zijn de oorzaak, dat wij tegenover u staan, maar gij maakt ons, tegen wil en dank, tot anti-clericalen, gij die de heerschappij van predikanten en priesters ten troon verheft, gij die bij uw benoemingen — vooral in lagere betrekkingen — den godsdienst tot toetssteen maakt voor de geschiktheid van den candidaat. Wanneer uw antithese in de natuur der dingen lag, zou men haar ook buiten onze landgrenzen moeten aantreffen, en noch Engeland, noch Zwitserland of Amerika brengen op deze wijze den godsdienst in de politiek.

De Minister, wiens rede, wat den vorm betreft, even keurig was als altijd, was in zijn antwoord op dit punt zwak. Want uit de bewering, dat het Engelsche volk in zijn geheel een godsdienstig volk is, zal men evenmin een grondige weerlegging van den aanval vinden als in de mededeeling dat in Amerika een „reverend" voor half geld in de treinen reist.

De heer Treub leverde op het financiëel beleid der regeering een kritiek, waarbij hij niet vergat zijn eigen systeem er tegenover te stellen. De verhooging van den drankaccijns en de opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelasting keurde hij af. Daarin stond hij trouwens zoo weinig alleen, dat ook aan de rechterzijde aandrang op den minister van financiën werd uitgeoefend om deze

wetsontwerpen terug te nemen. Zooals altijd wanneer men den heer Harte iets wil laten inslikken, gelukte het plan. Hij verklaarde voorloopig die belastinghervormingen te zullen uitstellen tot de uitkomsten van den dienst over 1904 bekend zouden zijn. Dat moet men zeggen, een Prinzipienreiter is de heer Harte niet!

Het opbouwend systeem van den heer Treub gaf een antwoord op de vraag, die van kerkelijke zijde steeds gericht werd tot de vrijhandelaars: waar wilt *gij* dan het geld vandaan halen, dat noodig is voor sociale hervormingen? De Amsterdamsche hoogleeraar leverde een kort, bondig betoog, dat hij beloofde in geschrifte te zullen uitwerken, en waarin hij ontwikkelde, dat een samenvoeging van bedrijfs- en vermogensbelasting tot één inkomstenbelasting, gepaard aan een kleine verhooging, met betere progressie, van de successiebelasting, het land zouden helpen aan de 7 millioen, die de regeering uit haar protectionisme denkt te putten. Hoewel hij zich een voorstander beleed van de afschaffing van de vrijstelling van den landbouw bij de bedrijfsbelasting, had hij zijn berekening zóó ingericht, dat ook, wanneer men die vrijstelling wil behouden, de 7 millioen gevonden zijn. Ziedaar een pogramma van finantiëele politiek, waarvan de heer Borgesius verklaarde, dat hij het in groote trekken er mede eens was.

De algemeene beschouwingen duurden dit jaar buitengemeen lang. Het was te verontschuldigen in zooverre als de balans van het zittend ministerie moet worden opgemaakt tegen de naderende Junimaand. Maar de lengte der debatten had tengevolge, dat dit jaar nog meer dan anders de begrootingshoofdstukken met meer dan oppervlakkige snelheid moesten worden doorgejaagd. Slechts aan het taaie geduld van den Voorzitter was het te danken, dat men, al was het op den laatsten dag vóor Kerstmis, gereed kwam. Het bedenkelijke van een dergelijke behandeling der begrootingen valt terstond in het oog. Er is geen gelegenheid tot grondige behandeling van de begrootingsposten zelve en onder de groote politiek lijdt het budgetrecht der Kamer ongemerkt. Wie de discussiën vergelijkt met die van vroegere jaren, zal zien hoe veel minder bezuinigings-amendementen werden voorgesteld dan vroeger. Hierin verandering te brengen is slechts op éen manier mogelijk: de Kamer moet vroeger met haar begrootingswerk beginnen. Niet in de tweede week van December maar in de tweede helft van

November moet uiterlijk het debat over de Staatsbegrooting een aanvang nemen. Zoo niet, dan zal onder de groote politiek menig minister een veilige schuilplaats kunnen vinden voor tal van betwistbare posten, die thans door-gehamerd worden wegens gebrek aan tijd.

Zal het Ministerie-Kuyper ook de begrooting voor 1906 hebben te verdedigen? De Premier gelooft van ja, al zegt hij ook met zelfbewuste kracht, dat hij en zijn ambtgenooten blijmoedig hun portefeuilles aan de linkerzijde zullen overgeven, indien deze meerderheid wordt. Maar wat denkt de linkerzijde zelf? Zij weet het niet, maar hoop doet leven. Wij zijn in handen van het Nederlandsche kiezersvolk.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

29 December.

TWEE VREDESBOODSCHAPPEN.

„M ij n m e d e l ij d e n." —

Het is Nietzsche aan wien ik hier het woord geef. Want waarvoor anders zou men twee zulke innige, afgesloten dagen als die van het Kerstfeest, kunnen gebruiken dan om zijn geest te weiden in de diepe dalen en op de hooge uitzichtsvlakten van de groote gedachtengevoelswereld, — en wie anders dan Nietzsche, in deze tijden dat bijna alle velden van het denken kaal zijn afgegraasd, kan ons bij wijlen de verrassing geven van een ongekende streek met verborgen valleien, en de ontdekking van een wijd verschiet rijzend tot toppen die den hemel schijnen te raken? —

„M ij n m e d e l ij d e n," — zegt Nietzsche. „Het is een gevoel waar de naam m e d e l ij d e n niet voor past: ik voel het waar ik een verspilling opmerk van kostelijke vermogens, bijvoorbeeld bij het zien van Luther: welk een kracht, en wat voor afgezaagde problemen uit de theologische achterbuurt, waar hij zijn tijd aan geeft! . . . Of ook bij de gedachte aan het lot der menschheid, als ik voor een enkele maal een oog sla, met angst en verachting, op de Europeesche politiek van den dag, die toch, hoe 't ook moge loopen, meewerkt aan het weefgetouw van de universeele menschheidstoekomst. Ja, wat zou er van „den mensch" niet kunnen worden, als — —! Dit is *mijn* „medelijden"; ofschoon er geen lijder is, met wien ik m e d e l e e d." —

Ik haal dit filosofenwoord niet aan als een toonbeeld van het versche, mollige gras der valleien, waar ons denken op kan buitelen of zich mee kan voeden. — Want, zoo ik mij niet vergis, werd er wel eens meer van Luther kwaad gezegd, en ook de Europeesche politiek „van den dag" staat niet overal in den besten reuk. — Maar ik gebruik de uitspraak van Nietzsche als een overgang en

een afdaling uit de hooge regionen tot den beganen grond, waarvan hier een overzicht dient gegeven.

Er is bij Nietzsche van „medelijden" sprake; maar noem het eerder een gevoel van angst bij het zien van het werk, niet der lijders, maar der faiseurs van de politiek, die dan toch voor hun deel de toekomst der menschheid voorbereiden. Die angst slaat over tot verachting, en het is leed met den grooten ongeborene, wiens geboorte maar niet wil komen, — het is het leed om den nieuwen mensch, wiens komst verwacht wordt en uitblijft, dat de geestdriftige denker medelijdt.

Het Kerstfeest houdt het geloof aan een nieuwe geboorte onder de menschen levendig. Zoo komt het woord van den filosoof hier als een tegenslag en een ontnuchtering te pas. Het is een uiting van de teleurstelling, die de telkens hernieuwde hoop ondervangt. Tegenover de onuitroeibare, idealistische verwachting: de angst, de verachting! En die pijn en pijniging ondergaand in een vaag gevoel van medelijden ....

Medelijden, met wien?

Hoe singulier is de indruk, wanneer men de wereldsche zaken voor zich uit plaatst en op de wereld als op een tooneel uitziet!

Het dof gedonder van het geschut, reeds met het begin van het jaar begonnen, houdt op den achtergrond der scène aldoor aan, begeleid door een vaag gerucht van kermende, gemartelde menschheid. En op den voorgrond van het tooneel, wat we direct in 't vizier kunnen vatten, — daar bewegen zich geen groote gebeurtenissen, daar ageeren geen helden hun heldenrol, maar het zijn kleine, on-interessante menschen, die met hun banale avonturen ons bezig willen houden, — en die avonturen gaan me ook in de verste verte niet aan, het zijn onderwerpen voor gemengde berichten, treurig en ongemoedelijk misschien, maar, bij alle goden van den Olympus! ten eenenmale niet tragisch. Neen, in vergelijking met de tragedie der worsteling tegen den barren krijgsnood en het onverbiddelijk Lot, die ik niet meer dan vermoeden kan door den nevel van den verren afstand daar in het uiterste Oosten, — vergeleken met die tragedie verschijnt wat ik op de wereldplanken voor oogen moet zien als een jammerlijke, breed uitgesponnen anecdote van Lilliputiaansche aangelegenheden.

Zie ze daar voor ons fladderen, die jammergestalten! Wij kunnen ze maar niet kwijt raken. Wanneer ze ons zijn voorbijgegaan en ze hebben hun *exit* gemaakt, keeren ze onverhoeds van een anderen kant terug. Denkt ge prinses Louise van Coburg eindelijk in vrijheid en in de armen van haar Mattachich beland, tot rust gebracht, welaan, plotseling voelt zij behoefte de wereld, wat niemand aan-

gaat, over haar geestestoestand in te lichten met breede protocollen van deskundigen. Een gravin van Montignoso, weleer kroonprinses van Saksen, na haar wereld in opschudding te hebben gebracht door het verlaten van haar kinderen, wil opnieuw een land in verwarring dompelen door het verlangen om haar kroost terug te zien en het Kerstgeschenken te brengen. En wanneer zullen de familieprocessen tegen den koning van België over het erfgoed zijner vrouw een einde nemen?

Waren het nog alleen koningen en prinsessen die het tooneel in beslag namen, we hadden ten minste den luister van de stoffage om naar te kijken, maar nu gaan de burgerlui hun voorbeeld volgen. Syveton, een nijdige schoolmeester die aan politiek is gaan doen, geeft in de vergadering aan een minister een stomp. Het feit verdient misschien een paar regels in een courant en een paar maanden opsluiting in een gevangenis. Neen, die stomp wordt tot een nationale gebeurtenis, hij leidt tot een proces dat een wereldgebeurtenis moet worden. Maar de man sterft eer het geding begint. We zijn van hem af. *Exit* Syveton, — van het tooneel en van de wereld. Daar gaat plotseling zijn schim aan 't spoken, de flauwe, brutale anecdote wil heusch de afmetingen van een ouderwetsche tragedie aannemen. De spookgedaante beheerscht de planken. Clytemnestra, Mevrouw Syveton, en Iphigenia, de geslachtofferde Mevrouw Ménard, vervullen de lucht met hun klachten, hun kreten en hun woeste bekentenissen; zij halen de vuile familiewasch uit de waschmand, en spreiden het vuile linnen ten toon, — het vuile goed van de familie Syveton! De heele wereld snuffelt er aan. En het spook blijft om wraak roepen...

Dreyfus, — ja Dreyfus is men ook nog niet kwijt. Ik weet niet of hij iemands gevoel op het oogenblik gaande maakt, maar hij komt telkens om den hoek der coulisses kijken...

Dat alles neemt de aandacht van de menschen in beslag. De politiek, wat men zoo gewoonlijk politiek noemt, lost zich op in wat herrie en verwarring. Hongarije, eens bestemd om het model te worden van het parlementarisme, geeft het voorbeeld hoe een parlement zijn eigen aanzien kan vernietigen. Ze zouden heel bedroevend zijn, de daden van geweld en ruwheid die daar voorvallen, als het mogelijk was die menschen voor ernstig te houden. Maar 't is waarlijk geen tragedie die tegen minister Tisza wordt opgevoerd, een comedie verdient het nog minder te worden genoemd, 't is niet meer dan een brutale anecdote.

Onderwijl vallen ministers en ministeries, mysterieus, als een spelletje tot amusement van de kameraden der ministers, in Spanje, in Griekenland, in Oostenrijk, slag op slag, gedurende deze laatste dagen van het jaar, die aan de kortheid van het leven herinneren.

Maar het maakt niet veel effect. De gravin Montignoso is aan 't woord, en Syveton's schim houdt de menschen bezig op de planken die de wereld voorstellen.

Hoe leeg zou inderdaad de voorgrond van het politieke leven zijn, wanneer deze maand niet twee manifesten, twee manifestaties van machtige mannen voor onze oogen had laten wapperen! Ze spreken van vrede en recht en hervorming.

De eerste verklaring is de boodschap die Roosevelt, de president der Republiek van de Vereenigde Staten, na zijn herkiezing heeft gericht aan Senaat en Huis van Vertegenwoordigers, op den 5en December. Hij spreekt daarin als de man, in wiens hand de volkskeus voor de komende periode het bestuur heeft gelegd over het machtige, eerzuchtige gemeenebest. De woorden rollen hem onbenepen van de lippen, hij kan zijn hart lucht geven. Want hij heeft een heerlijk thema voor zijn rede: Vrede door gerechtigheid.

Vrede en voorspoed in 't land zelf, door billijkheid en recht te betrachten, zoowel tegenover de minder bedeelden van de burgers, als tegenover de machtigen en rijken: de werkstakingen worden veroordeeld, maar ook de overdrijving en de tirannie van de trusts, wanneer ze overdrijven en tiranniek zijn, terwijl de brave werkman en de brave trust op bescherming kan rekenen.

Vrede buitenaf, maar ook alleen een vrede die op recht is gegrondvest, en die tot behoud der gerechtigheid in dat Westelijk halfrond der wereld, waar de Vereenigde Staten domineeren, een beroep kan doen op een machtige vloot en een krachtig landleger, opdat de ondeugd in de wereld worde gestraft en de braafheid tot haar recht kome.

Zoo boodschapt de president en de grootkapitalisten voorzien een tijdperk van bloei, terwijl de Zuid-Amerikaansche Republieken, die zich schuldig voelen, bestellingen doen van geschut om de monding hunner rivieren tegen een aanval te kunnen verdedigen.

Maar dat manifest van den *praesidens gloriosus*, als het een comedie mag worden genoemd, is ten minste een comedie in grooten stijl, en ligt er misschien op den grond van de woorden ook al niet veel gevoel voor vrede en recht, er klinkt toch machtsgevoel uit. Het is geen poppenspel.

De tweede verklaring is het rescript van 25 December, door den Czar aan den Senaat van het Russische rijk meegedeeld, waarbij enkele hervormingen van het staatswezen in uitzicht worden gesteld. Het bedoelt het recht, maar het neemt zijn punt van uitgang in de autocratische macht van den heerscher. Aan de fondamenten van het eigenmachtig bestuur der Regeering wordt niet geraakt, en geen constitutie wordt beloofd of zelfs in de

verste verte als een mogelijkheid voorgesteld, geen politieke bevoegdheid wordt aan eenige vergadering toegekend. Alleen worden uitzonderingen in den rechtstoestand van de boerenklasse, en in 't algemeen de anomalieën en oneffenheden van het recht voor enkele catagorieën van burgers zooveel mogelijk opgeheven. De wil is dat er recht zal heerschen in Rusland en dat er iets meer vrijheid en verdraagzaamheid zal wezen. Alles onder de schaduw van de keizerlijke macht: zij uitsluitend stelt den wil van Rusland voor.

Hoe zullen wij het noemen, dat manifest, dat macht en zelfgevoel wil ademen, en dat zoo omwonden en penibel spreekt? Door dit stuk waait geen Yankeebries; het is moeilijk ter wereld gekomen en het leeft maar een half leven. Het is alsof men er de aarzelingen in ziet weerschijnen van den eigenwilligen vorst, die zich door zijn omgeving van moeder en vrouw, van ooms en zwagers en neven-grootvorsten laat beheerschen, zonder toch zijn humeur op te geven, en zonder zijn angst voor dreigende gevaren uit het oog te kunnen verliezen.

Want bij den eigenmachtigen vorst heeft de schrik de bovenhand: vrees voor de revolutie, wanneer hij afwijkt van de beginselen der Russische autocratie, vrees ook voor den al luider en luider zich aankondigenden geest van verzet, die den boventoon zal gaan voeren, wanneer hij door hervormingen hem niet tevreden kan stellen.

En laat zich daarbij niet het besef gelden dat al die schijn van keizerlijke macht plotseling kan verstuiven, niet zoozeer door een revolutie, als wel door een opstand, terugslag van een catastrophe in den oorlog met Japan? Zoozeer hangt het wolkgevaarte van den krijg somber over het land.

De burgerman van Amerika, de president, voor den tijd van vier jaren, der Republiek van de Vereenigde Staten, kan zijn vroolijken wil voor de wereld uiten, zonder vrees dat het lot hem zal tegenspreken. Maar wie zegt den almachtigen czar dat het werkelijke leven zelf hem niet in de rede zal vallen, wanneer hij zijn machtwoorden manifesteert?

Een paar anecdotes, de comedie en het melodrama van vrede en gerechtigheid met het oorlogsaccompagnement in de verte, ziedaar wat de Kerstmaand ons heeft gebracht.

Een nieuwe geboorte?

Neen.

B*.

BIBLIOGRAPHIE.

Dichters van den ouden tijd. Gedichten bijeengebracht door **Dr. G. Kalff.** Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon. (1904.)

De Nederlandsche dichters van dezen tijd hebben ons zooveel te zeggen, telkens opnieuw boeien zij ons door liederen van zulk een klank, zoo treffend van beeld en zeggingswijs, dat de dichters van den ouden tijd gevaar loopen in het gedrang te geraken en uit het oog verloren te worden. Aanzien doet gedenken; en het aanzien dat aan dezen bundel door verzamelaar en uitgever gegeven is, is zoo aantrekkelijk, dat er alle kans bestaat voor onze zeventiende-eeuwsche dichters, daaronder begrepen de tot in de achttiende eeuw reikende Luyken, Wellekens en Poot, door wie begrip van en gevoel voor poëzie hebben voor het eerst of opnieuw met ingenomenheid te worden ontvangen.

Van de groote zeventiende-eeuwers als Breeroo, Huygens, Hooft, Vondel zijn door Prof. Kalff niet bij voorkeur de door alle bloemlezingen dwalende gedichten, maar ook een met smaak gekozen aantal minder bekende stukken in dezen bundel opgenomen. Bijzonder goed gedacht was het om uit de spelen van Breeroo vijf zoo sprekende tafereeltjes te kiezen als die uit *Moortje, Klucht van de koe* en *Spaansche Brabander.* En naast onze grootmeesters zullen velen hier zeker voor het eerst dichters leeren kennen als Van der Wiele, wiens „'t Gauwe miertje" aan een Gezelle-dichtje denken doet, als Revius, die verbaast door zijn meesterschap over den vorm; voor het eerst wellicht ook zullen zij te weten komen dat Poot nog iets anders gedicht heeft dat verdient te blijven leven dan de overbekende beschrijving van „het leven des gerusten landmans." Het is een heerlijk bundeltje waaruit veel te leeren en veel te genieten valt.

Een voorrede was hier niet noodig, of het moest er een zijn, waarin over de dichters en hun werk noodige inlichtingen gegeven werden. Prof. Kalff heeft echter gemeend, de gelegenheid te baat te moeten nemen tot het houden van een bespiegeling, waarin het een en ander voorkomt wat wij weinig geneigd zijn enkel op het gezag van den hoogleeraar aan te nemen en dat zeker voor tegenspraak vatbaar is. Zoo de bewering dat hetgeen Huet over onze dichters der 17de eeuw geschreven heeft, „weinig beteekent naar omvang en gehalte." Geldt dit soms van de stukken

over Hooft, Vondel, Cats, Poot, waarmee Huet de reeks van zijn beroemde Literarische Fantasiën zoo schitterend inwijdde, of van zijn mooi stuk over Hooft's poëzie in *de Gids* van Februari 1881, of van hetgeen o.a. over Vondel te lezen staat in *Het Land van Rembrand* (II 3) ? En zou het werkelijk, gelijk de heer Kalff meent, behalve aan Huet aan den invloed van Multatuli zijn toe te schrijven, wanneer het geslacht „dat omstreeks 1870 begint mede te spreken" in vereering voor de dichters van den ouden tijd te kort schoot? Heeft soms het geslacht van 1880, dat de ouderen wèl vereerde, den invloed van Multatuli niet ondergaan ? . . . .

Stichtelijke verzen van Jan Luyken. Bijeengebracht en ingeleid door **Dr. C. B. Hylkema.** Te Zaandam bij C. Huig. 1904.

Van den fijn dichterlijken geest van Jan Luyken heeft Prof. Kalff's bundel, waarin zijn verzen zestien bladzijden innemen, ons eenige kostelijke proeven gegeven. Wie meer van den dichter lezen en weten wil, moet bij Dr. Hylkema terecht komen. Het nieuwe licht waarin deze geleerde Jan Luyken geplaatst heeft, kennen de lezers van *De Gids* van October 1904. Dat niet iedereen Luyken's Stichtelijke Verzen gaarne in dat licht beschouwd zou willen zien en dat tegen Dr. Hylkema's voorstelling bedenkingen zouden rijzen, was te voorzien. Intusschen, al is de strijd niet uitgestreden en het laatste woord nog niet gesproken, niemand zal wel ontkennen, dat er over den dichter van de *Duitsche lier* gewichtige bijzonderheden tot onze kennis gekomen zijn, die onze belangstelling in zijn verzen niet weinig hebben verhoogd. En gaat men dan aan het lezen van dit ook uit een typographisch oogpunt zoo merkwaardig boek met de 19 reproducties van de oude koperen platen van onzen dichter-plaatsnijder, dan zullen niet enkel de verzen uit „Jesus en de ziel" een „geestelycke spiegel voor 't gemoed" blijken te zijn, maar dan zal men op elke bladzijde genieten van den frisschen dichterlijken geest, den muzikalen zin, die uit deze zinrijke gedichten spreken.

GROOTMOEDERKEN.

De zware wintermist hing als een dommel van effen, grijze triestigheid de verlatene dorpsstrate vol. Even na den noen was 't al weer beginnen donkeren en de lange achtermiddag was niets dan een trage valavond met smoor en smuikel die voortwoei en opdampte in dunne wolken stofregen. Heel den achtermiddag was het doodsch geweest en stil, zonder mensch of beest op de straat.

Dan ging ineens de schoolpoort open en in bonte brobbeling brak de jongensbende uit de donkere gaping en zij vulden de straat met woetelend gewemel en geruchte. De knechtjes en de meisjes dooreen, — de bubbels uit de bewaarschool, ze liepen al roepend of gingen in groepjes; ze zwaaiden hun etenbeurs en hun armkes, want allen hadden het even druk en met 't geklap van hun kloefjes over de straatsteenen ging het luide getater van de vele stemmetjes, verder dan ze zien konden door de mistlucht.

Bachten den hoek schormden zij al tegelijk naar 't venster van de bakkerij. Ze vochten en trokken om de schoonste plaats te krijgen en van dichtebij te kunnen zien. Want 't was er iets naar hunnen zin! Een luide geroep en schreeuwen om ter meest en al de kleine handjes wezen naar de groote, dik-buikige, gesulferde klaasventen. Ze stonden er met hun armen van koekedeeg en een gekrinkelden staf en oogen van krenten en knoppen aan den frak en een goud-papieren mijter op! Jongens zie toch!.... En op de banken beneden lag het suikerdings — al wat ge peinzen kunt — in schaaltjes te blinken! 't Was er gekomen als met een tooverslag; — toen ze te middag naar school gingen, was er nog niets te

zien en nu was Sinte-Klaas eral geweest met zijn manden en panders en zijn ezelke.... en nu was hij weer voort om de andere dorpen te gerieven, de heilige man. De gewone koeken en brooden van alle dagen stonden nu voor de gelegenheid in den achtersten hoek gezet om 't zicht te laten aan al 't geen hun oogen niet overgapen konden of wenschen!

— Wat zou-je gij willen als ge mocht kiezen? riep er één.

— Ik, die man te peerde!

— Ik, dien andere met zijnen staf!

— Ik, al de schaaltjes suiker! — die suikere kordewagen, die hespe, dat spinnewiel, die chocola' sigare en die pijpe en dat hertje! Elk riep het zijne en ze verkondden erbij 't geen ze thuis besproken hadden, dat Sinte-Klaas in hun pander zou brengen. Morgen, jongens! morgen, zouden zij het toogen aan malkaar!

Als ze er genoeg van hadden en de bakker met een dreigenden witten arm over zijn halve deur kwam wijzen, stoeiden zij voort naar Sagaerds, — den anderen winkel waar het houten-en-blikken speelgoeds lag! Daar was 't nog een betere hemel! Trommels in goud! Trompetten in zilver! geweren en sabels, poppen met groote oogen, wiegjes, de arke van Noë, beestekoten, kinderkeukens, convooien, kleurdozen, marbels, bolleketten en kaatseballen — een uit- en opengeroefelde hoop, lijk 't er uit de mande was gegooid — heel het venster vol! En effenaan een jongen die iets ontdekte dat hem aanstond uit de menigte, riep hij 't luide en wees het aan de anderen. De voorsten duwden het voorhoofd tegen 't glas van het venster en trachtten tot in de geheimen van den achterwinkel door te dringen; en 't geen ze dàar zagen.... o! jongens! dàt was nog iets anders!

En de meisjes en de knechtjes, nu en dan, druk al zeggend en ernstig om 't geheimzinnige van den grooten avond, vorderden hun weg naar huis.

Aan elke dweersstraat deelden de benden uiteen. Alhier, aldaar sprong er een in huis — die woonden op de plaats of errond, maar de anderen moesten heel ver te lande en eens dat ze buiten de dorpshuizen in de opene straat kwamen, stonden ze ineens als begraven in een hooge zee van dikken damp tot boven hun hoofd waar ze malkander niet meer zagen. Hun kloefjes mieken er geen geruchte, want ze

moesten zoeken om de droogste boorden en de zijbaantjes te houden langs den breeden eerdeweg die vermorzeld en verreden was met wagenslagen vol moze en water. De woorden die ze spraken klonken dof als tusschen de twee muren van een nauwe steegje. De stofregen begispte hun wezen met water en wind maar de knechtjes trokken de oorlappen neer en hun wantjes aan; en de meisjes duffelden zich in haar manteltjes en wollen kapelientjes. Het weer of de wind en deerde hen niet, hun wangen gloeiden van opgewondenheid en de oogen blonken en zij snapten elkaar gedurig het woord af, al luider zonder dat ze veel van den weg inkortten. Hun hoofd was vol bezigheid en verwachting zoodat ze niets en zagen of en merkten van de wreede triestigheid die hing over 't land. Integendeel, de schemerduisternis die den dag vol, het scherpomlijnde der duidelijke dingen omdoezeld hield, de lange donkere nachten, 't wrocht al mede om het wondere en de stemming van die vertelselwereld, waar ze met de gedachten in leefden, te volmaken. Het was hun vreugdeseizoen dat begonnen was en 't en zou bijlange nog niet uit zijn. De blijde Sint-maarten was nog maar rechts voorbij, de avond als ze met uitgeboorde en uitgeholde rapen en beetwortels, lanteerns gemaakt hadden en al zingend door de straat geloopen. Maar nu, na die kleine tusschenpoos van ongeduldig dagen-tellen, was die groote Klaas-avond er reeds.... en in de verte wisten ze nog zitten, als een rijke belofte van veel vermakelijkheid: al het andere — Kerstdag, Nieuwjaar, Dertiendag! lekkerkoek, vollaards, wafels en heetekoeken en sterren! Donkerte, mist en regen en sneeuw, dat was de groote schermmantel waar al die geheimzinnigheid onder gedoken bleef die hen zoo anstig verlangen deed en hun hertje aan 't kloppen bracht. In de mistlucht en in die gedurige deemstering liepen de geesten rond, de engels en de heiligen die ze niet zien konden en de jongens hadden een eerbiedigen indruk voor die groote nevelachtigheid die de wereld onkennelijk miek.

Ze waren een bendje van tiene twaalf die den zelfden weg op moesten naar het ver afgelegen gehuchte, al kleine kneutels. Ze gingen, hielden in of liepen al naar gelang het in hun goeste kwam, trutselden achterwaards voort al vertellend met duwende overtuiging en luide schreeuwen —

't geen ze gezien hadden in de winkels en de gevaarten van Sinte-Klaas uit verledenen tijd.... en al 't geen moeder hen had wijs gemaakt over den heiligen man en zijn knecht en zijn zwaar geladen ezelken.... en de geheimen die dezen nacht zouden gebeuren in de schouw en in hun kloefen en panders.

— Ik krijg een peerd met zadel en sporen.

— Ik eene pop die klappen kan en haar armen roeren en slapen....!

— 't Zal wat zijn met u! spotte de ander ongeloovig.

— En gij?

— Ik, zei de jongen, ons vader komt van den avond thuis en hij heeft ginder Sinte-Klaas gesproken en hij brengt ons elk....

— Uw vader! hè, uw vader is dood! hij is verongelukt in de fabriek! snotterik! Uw vader is dood, wat zou hij van den avond weerkeeren! zijn spook zeker?!

— Dood! wederriep de jongen en zijn zusterke sprong bij om hem te helpen.

— Ons vader is niet dood, — hij komt van den avond! Moeder heeft het gezeid!

— Uw moeder!? ziet ge niet dat ze heele dagen weent? waarom zou ze weenen als hij niet dood is? En weet het mijn vader niet die bij hem wrocht in de fabriek! Dat alles was zoo overtuigend en hard uitgeschreeuwd zoodat de verbauwerde jongens niet meer wisten wat inbrengen en ze zochten hun eenig verweersel met luide te weenen.

Het kleinste keek op naar zijn oudere zuster en troostend maar met den krijsch in de keel, riep het naar den leelijkaard:

— Vader komt en hij brengt een muziekske meê en een zweep voor Sarelke.

— Hij is dood! treiterde de andere, ge ziet hem nooit meer: hij zit al in den put! En zet maar uw pander ge zult er, sakkert, wel wat in vinden — wat bucht!

De andere jongens — heel het bendje gaven den schreeuwer met een stillen hoofdknik gelijk — ja, Mielke's vader was dood, verongelukt in de fabriek, ze wisten het van hun eigen moeder omdat hun vader het zaterdag avond verteld had!

Mielke zweeg; hij nam Nandje, zijn klein broerken bij de hand en Lizatje bij de andere en zij hield Sarelke. — En

alle vier, als afgesproken bleven zij wat bezijds om de vreemde jongens door te laten en dan gingen zij het wegeling op dat naar moeders leidde. Aan 't lochtingje gekomen, begonnen zij gezamenlijk te loopen, wierpen de deur open en in eens schreidden zij alle vier en Mielke riep:

— Moeder! Pietje Strobbe zegt dat Vader nooit meer naar huis en komt! en in zijn groote wanhoop, viel de jongen als overdaan zijn moeder aan den hals.

— Ze zeggen dat hij dood is! gilde Lieske en dat Sinte-Klaas ook niet komt!

De twee jongste knechtjes stonden bedremmeld midden den vloer en weenden omdat zij zagen weenen.

Moeder sprong recht van haar kantkussen waar ze te werken zat onder 't lampje. Ze dook haar plotse ontsteltenis en na een stonde aarzelen.

— Wie zegt het? Wat zeggen ze? riep zij. En ze keek rond of er iemand bij was. — De jongens liegen, ze weten er niets van: Vader komt zeker naar huis! Zij nam de jongens in de armen en trachtte ze te stillen.

— En zal hij Sinte-Klaas spreken? vroeg het meisje?

— Zeker zal hij! Stel u maar gerust, mijn schaapjes!

— Ziet ge, 'k wist wel dat 't geen waar was! riep de jongen beslist en hij veegde zijn wezen af.

— 't Is om ons te plagen; Strobbe is jaloersch, dreinsde Lieske, en d' anderen durfden 't hem niet afliegen...

Ze zagen niets aan moeder dat ze geweend had.

— Kom, jongens, zei ze bedaard, uwe pap staat gereed; ge moet nu gauw eten en naar bed, want Sinte-Klaas als hij komt, moeten alle brave kinderkes slapen zijn of ze krijgen niets. Dan zet ik de schouwplaat open en aldaar komt hij binnen — hij mag u niet hooren.

Ze begrepen niet goed hoe de heilige man met zijn ezelke door die nauwe opening kon geraken, maar ze durfden niet twijfelen.

— En vader komt? vader komt, newaar, moeder?

— Ja, en de vrouw keerde het hoofd weg om naar 't eten te zien en ze zei niets meer.

Ze aten in stilte en al etend vertelde Lieske aan haar broerken wat ze al in den pander zouden leggen voor 't ezelken van Sint-Klaas: een bondelken hooi, wat schoon ge-

wasschen raapkes en wortels... de heilige man was er zoo mede gediend als men zijn beestje wel voederde. Achter eten mieken zij den pander gereed en zetten hem in den hoek van den heerd, terwijl moeder de schouwplaat wegnam. En dan gingen zij gerust naar bed. Daar vezelden zij in hunne angst en vrees en herzegden nog eens 't geen ze verlangden en verwachtten voor morgen: eene zweep, eene pop, een muziekske, een geweer en koekeventen en suikerdingen en marbels· En daar in 't donker helderde hun verbeelding al die dingen in een lichtenden glans die 't al schoone miek — geirnde dingen, die versch uit den hemel kwamen en blonken lijk zij 't anders nooit en zagen: 't werd een zweep van goud, een levende pop, die spreken en bewegen kon, een muziekske dat liedjes speelde uit zijn eigen... en al 't andere: een berg van suikergoeds en klaasventen te peerd op een lange lange wisse met mijter op en gouden staf en wimpels en vaantjes in kleurig papier en goudene sterren... Bij 't minste geruchte hielden zij den adem in en — hij is daar, nu is hij daar! zeiden ze elk bij zijn eigen zonder 't nog te durven uitspreken. Hun gepeinzen slierden weg in gelukkigen droom van kinderwellust en blijdschap zonder einde.

In haar stille keukentje, bij 't straal van het bolglas, zat moeder en spellewerkte vlijtig om haar stuk af te krijgen. Al wat er uitkwam bij 't lutteren der bobijntjes was een stille zucht en de tranen leekten haar wezen af zonder dat zij hikte of snikte. Zij keek noch naar uur of tijd, maar als 't laatste nokje van het witte webbespon was toegedraaid, wond zij het werk af, mat het en plooide 't schoone toe. Dan ging ze in de kamer waar de jongens sliepen, lichtte met het lampje over hun wezens en haastte haar dan om een doek op het hoofd te werpen en stil, met haar kloefen in de hand tot aan de voordeur, ging ze voorzichtig naar buiten. Ze liep door de donkerte, zonder te letten op de vuiligheid, naar 't dorp toe. Een sterk verlangen en ingehouden vreugde·gevoel dreven haar vooruit naar ginder daar de helderheid van de lantaarns een wijden glans spreidden in 't zwarte van de lucht. Haar diepe wee hield ze stil weggedoken nu met 't gedacht en 't voorgevoel van haar jongens blijdschap.

— Neen-hij, hij komt nooit meer terug! hokte het in haar hoofd! Hier mocht ze 't luide uitzeggen en 't deed

haar deugd. Ze verborg het anders al zoolang — acht lange dagen en 't werd haar van langs om pijnlijker, onverdragelijk om uit te staan — erger dan 't schreiende vliemleed op de eerste stonde dat men 't haar had toegeworpen, het schrikbare nieuws uit de verre stad die ze nooit gezien had — de stad die in haar verbeelding stond als een donker, dompig monster waar 't gedurig rookte en waar ze „hem" gemalén en verbrijzeld hadden tusschen twee raders, als een martelaar, zonder dat ze hem nog gezien had, zonder dat ze er iets meer van te weten kreeg dan 't zeggen van de vreemde menschen — het onverschillig doodkoude nieuws, die mesteek die haar doorvliemd had en al haar bloed deed verkrijzelen van verschot. Ze hadden haar zijn kleeren meegebracht met het nieuws: dat hij verongelukt was! Nu voelde ze 't eerst en van langs om meer: haar eigen leven hadden ze ginder weggestopt, afgekapt en vermoord! Al hare hulp en haar sterkte en haar geluk woonde alginder — hij kwam elken zaterdagavond naar huis en bleef er tot den maandag — en nu was het uit! hij zou nooit meer komen. Ze overpeinsde weer hoe hij den laatsten keer vertrokken was met 't voornemen om de jongens blijde te maken en.... Ze kon niet meer, 't stormde als een vloed, haar ongelooflijke wanhoop, donkerder dan 't land waarover ze nu liep. Nu zat ze alleen met haar vier boontjes, haar vier puidjes en de verwachting die zooeven nog zoo blijde was — de verwachting van een vijfde, wat zou ze doen, wat moest ze doen!? God, en 't gedacht miek haar razend: dat het anders had kunnen zijn — ze waren zoo stil gelukkig samen — en ware hij nu niet verongelukt, ware die ramp haar deure voorbijgegaan, het kon toch — waarom was er geen andere in 't wiel gepakt? — Die andere werkmenschen, haar gebuurs, ze keerden den zaterdag naar huis en met hen was er niets gebeurd — ze hadden 't voorval reeds vergeten! En 't moest op hem vallen, op hem. 't Sneed haar door 't lijf, ze kon het geen stonde uit haar hoofd krijgen en bij elk geruchte als ze t' huis te werken zat, meende ze hem te zien! God, ze verwachtte hem en ze mocht hem niet verwachten! — Had ik hem toch een enkelen keer mogen zien! dàt was haar het ontroostelijkste gedacht en dàt deed haar altijd eenbaarlijk en opnieuw weenen. Maar nu moest ze stil zijn, de menschen mochten 't niet zien: ze

was afgunstig van haar ongeluk en niemand had er uitstel mede....

't Was het uur dat de vrouwen uitzetten met den pander terwijl de jongens in hun eersten slaap zijn, het gunstige oogenblik om Sinte-Klaas te spreken, de blijde bezigheid waar ze zelf al zoo zeer naar verlangden en gewichtig afhandelden: het werk dat de heilige man verrichtte naar de overtuiging der jongens. Gewikkeld in haar donkere mantels, schoven zij door de donkerte langs de huizen als zwarte spoken, stil ingetogen als bij een belangend voornemen.

De straten waren hel verlicht bij de winkelvensters en daar krioelde het als op een feestavond van gapers en nieuwsgierigen.

De vrouw die van haar verre gehuchte hier in die schoone helderheid stond, voelde de goede lucht hier en 't geluk van den rijkdom die ten tooge lag en ze drumde tusschen de andere wijven om ook eens de oogen te klaren aan dien hemel van speelgoed en suikerdingen die opgehoopt en koopziende lag uitgestald in 't schitterklare lamplicht, bachten het toogvenster. Het zicht van al dat kindergedoe deed haar glimlachen van stille blijheid. Dat ik rijke ware, dacht zij. De begeerte ontstak haar om daarin te roefelen en heele koopen mee te dragen, te koopen al wat er lag en de jongens te doen schateren van fierheid; zij voelde de begeerte om hen gelukkig en blijde te zien — de brave dutskes, die altijd met zoo weinig moesten optrekken en tevreden zijn. Hoe fijn was alles uitgevonden, hoe schoon was het speeldingen gemaakt en gekleurd! Maar nu toch wilde ze ook uit al haar middels meedoen en wat koopen — ze vergat er heur eigen hulpeloos bestaan bij en haar armoede van morgen.

— Eerst mijn werk afgeven, en met het geld... 'k zal het ál verdoen, de jongens moeten welvaren en een pander vol krijgen dees jaar! Ze wilde hun 't geluk voorliegen en de waarheid zelve en alleene dragen, uitstaan en lijden, maar zij moesten blij blijven en onwetend.

Ze belde aan de deur van het heerenhuis en een meisje kwam opendoen die haar in den gang liet staan wachten terwijl ze mevrouw de boodschap droeg.

Op en af de trap liepen andere meiden verlaan die de vrouw niet bezagen en ondereen haar stil woordje wisselden.

Uit de opene deur van 't verdiep galmde en roerde het feestgerucht en gelach van een groote menigte.

De vrouw wachtte met ongeduld, de blijde feestroes en de muziek van die rijke lieden ging haar niet aan, 't bracht haar geen gedachten of overwegingen — 't lag te ver buiten haar eigen leven, en zij bleef er vreemd aan als bij iets uit een andere wereld — het ging door haar zinnen als iets heel gewoons dat zoo moest zijn en al wat ze verlangde was het loon van het eindje kantwerk dat ze had afgemaakt om ermede heur eigen begeerte te voldoen en die van haar jongens.

Dan kwam het nette meisje in éen loop van de slierige trapwentel gespouterd en met een onschuldig glimlachend snoetje, schijnbaar gejaagd om ervan af te zijn, snebberde zij met fijn stemmetje:

— Mevrouw is met volk, ze heeft nu geen tijd, ge moogt morgen om het geld komen of te naaste week; ik zal haar het werk afgeven.

Medeen had zij het pakje uit hare hand genomen, de voordeur was open en de vrouw stond buiten op straat. Ze hoorde den bons van de deur die toeviel, ze bekeek het huis waar ze nu geen zaken meer had. — 't Was zoo onverwachts, zoo heel buiten haar meening en schik en op den stond besefte zij nog de grootheid niet van de ontgoocheling. Later eerst, als ze gewoon weg verder langs de huizen voorttrad, overliep het haar als een rilling van angst: dat ze nu koopen moest zonder geld, dat ze er stond ijlhands. Maar ze wilde niet toegeven aan de vrees, zij vermande zich met 't gedacht dat ze geld te goed had — ze zullen mij wel borgen voor een dag, ze kennen mij....

Als versuft nog en dwaas door 't verschot stond ze nu te gapen naar die zelfde dingen bij den winkel, maar ze zag het speelgoed niet; heur wil en gedachten lagen lam: ze wist niet of ze nu binnen moest of naar huis zonder iets. En dan ging ze meê omdat een andere vrouw voortrad en de deur had opengelaten. In den winkel was het als in een warrelenden bijennest, 't lag er al stampvol tot aan de zoldering en over heel de lengte stonden er menschen die elk voor zijn eigen een keus deden.

Piepers en trompetten werden beproefd, geweerkes geflikt en alles verlegd en verdaan en in hand genomen en ver-

kaatst en af- en toegereikt en weggelegd en weer genomen. De weerdin en de winkeljuffer hadden er haar werk mede om prijzen te noemen, koopwaar te zoeken en te toonen en verder, tenden bij een tafel waren zij getweeën bezig om 't gekochte in hoopjes te doen en in te pakken, saam te tellen en de sommen te rekenen. 't Geld rinkelde van ends ont ends over den marmeren disch. 't Was erger dan op eene fooremarkt en de schamele vrouw was er zoo van aangedaan dat ze niet wist waar den voet zetten of waar 't eerst te kiezen om ook heur armtierige klaas-koop te vinden in dien rommel van rijk en bonte speiering. Zij liet de anderen alsaan voorengaan en terwijl bleef ze op haar eentje, stil rondkijken. In dien kinderhemel en 't gezicht van al die wonderheden en de veelte deed haar blijdschap en verlangen weer boven komen en ze verstoutte zich om nu hier en daar heur hand uit te steken naar wat heur aanstond in de nabijheid. Ze koos een schamel trompetje — nu wilde ze 't niet te kostelijk aangezien ze niet frank en stout, met gereed geld betalen kon — een kleine pop, een zweep, een speeldoos en ze legde 't al bijeen op een tafeltje in den hoek en bleef er verlegen en beschaamd staan wachten naar den uitval.

De winkeljuffer had 't reeds opgemerkt, vlug kwam zij bij en in een wink was 't opgenomen en de som gerekend.

— Zes franken, vijftig, vrouw, en haastig om weg, waren haar oogen reeds op loer bij een anderen klant.

— Is het ook goed als ik u morgen 't geld breng? vezelde de koopster.

De oogen van het meisje gingen verrast, wijder open en ze bekeek met een fijnen blik en vorschend de vrouw haar kleeding. Dan liep het juffertje bij de weerdin en vezelde haar iets. De vrouw moest nu op nieuw de onderzoekende oogen en brilglazen van de weerdin uitstaan en daarbij merkte ze nog dat haar hoofd haastig en beslist verneenend geschud had.

— Madam kan niets afgeven zonder gereed geld, verontschuldigde het meisje voorzichtig, ge begrijpt wel....

— Ik kom het u morgenuchtend betalen, 'k heb mijn werk geleverd en z' hadden nu geen tijd, er was kermis, ze waren aan tafel....

Met een bedenkelijk gezicht en een ophaal van haar schouders bedoelde de juffer dat ze 't niet helpen kon en

zonder verderen uitleg, flikkerde zij weg en met een nieuw gezicht vol vriendelijkheid hielp zij een nieuwen klant. 't Zweepje, 't muziekske, de pop 't bleef daar al liggen, heel het hoopje en ze mocht het niet aanraken! 't Was er, 't lag hier gereed uitgekozen en de jongens konden het niet krijgen omdat ze heur werk hadden aangenomen zonder betalen....

Zij vertrok haastig om buiten te zijn en dweerschte de straat zonder te durven opkijken, blij dat haar wezen in de donkerte was. Maar ze hield vast aan haar voornemen — 't was sterker dan haar schaamte — : ze wilde niet ijlshands naar huis! de jongens moeten hun Klaas krijgen, nu meer dan ooit! En zonder aarzelen trad zij den winkel binnen van den suikerbakker waar de koekeventen en het suikergerei glinsterde en blonk.

Zij had er niets nieuws op nagedacht of uitgevonden, niets dan een flauw betrouwen dat 't hier misschien lukken zou en ze waagde het in elk geval. Maar het rijke licht van den winkel, 't glinsterend koper en de spiegels waar ze heur eigen in zag, al die praal ontnam haar moed en vastheid. Ze wachtte zonder naar iets te zien of te raken tot de bakkerin gedaan had met bedienen maar dan kwam de bakker met witte muts en vest om haar te helpen en rechtuit, vroeg hij wat ze begeerde. De vrouw was er heel onthutst van en in een haastigheid vezelde zij hem haar gelegenheid.

— Goed, maar kom haal uw dingen dan morgen uchtend, als ge geld hebt, 't is eenvoudig: we zullen 't gekochte wegzetten of zend er de jongens om als ge geen tijd hebt.

Dàt was in 't geheel niet eenvoudig, meende zij —: De jongens moesten het van nacht in hun pander hebben en verder mochten ze alleens niet weten dat 't gekocht goeds was....! Ze drong aan maar de suikerbakker nam het op als een kluchte waar geen gedacht van mogelijkheid aan was.

— Wat meen-je toch, wijf! riep hij luide en vast, als we 't zoo moesten doen er kwame geen eind aan, — 't is al erg genoeg als de rijke liên ons te plakken zetten! Wilt ge mijn boek zien? — Beloften genoeg, maar kraai erachter, bakker en betaal uwe leveranciers daarmede!

Ze ging zonder ommezien recht de straat op en haastig om weg. Er waren nog kleine winkeltjes maar geen was haar 't bekijken weerd: heel het dorp was haar een gruwel; in al

die helderheid en met al dien rijkom was er niets te krijgen voor die van verre kwamen gedompeld, ze hielden het al afhondig voor hun eigen; ze was hier niemand en telde er niet omdat ze die ongelukkige stuivers niet kon uithalen, de stuivers die gewonnen en de hare waren nochtans!

Als ze de laatste lanteern voorbij was, lag het donkere land als een groote, zwarte holte waar ze in moest en haar weg zoeken naar die andere, groote triestigheid en .... ze had niets mede, niets! Ze droeg alleen den ongelooflijken misval van 't geen ze nooit had durven vermoeden: dat ze van den avond zonder iets zou zitten voor de jongens. Ze wond zich op, vergrootte haar ontgoocheling en 't groeide aan als een razernij die haar beet en treiterde erger dan een wezenlijke ramp. Wat was er op haar gebeet dat 't een achter 't ander, al wat ze aanraakte of rond haar beroerde, dat 't al om 't even zwart en rampzalig uitkeerde?! Ze was het blijde gevoel nog maar even kwijt, de luttele vreugde bij 't gedacht aan haar jongens die ze wilde verheugen, de schamele, onwetende weesjes die hun vader kwijt waren. Die versnapering was haar eerste deugd geweest sedert 't groot verdriet dat ze nog levende versch in 't herte droeg en nu kon die eerste kleine poging nog niet gelukken; ze stond machteloos, alleen!

Maar als ze zich goed in 't donker wist, rondom op het wreede, zwarte land, met haar voeten in 't slijk der zompige eerdestraat, als ze wist dat haar niemand zien kon, wendde zij zich om naar den klaarteschijn en stak een gebalde vuist in de richting van het onbarmhertige dorp.

— Smeerlappen! kreet ze, ellendigaards! vrekken! honden!

En dan vorderde zij nog haastiger den weg met de woede die haar keel volkropt hield. Hij was dood, en sedert hij dood was bleef ze alleen, de arme weduwe met 't wreed vereende gevoel van ongewone armoede, iets dat ze nooit ondervonden of bedacht had. Ze kende niemand tenzij heur jongens die nog meer te beklagen waren dan zij zelf. Zij zelf, o het nuchtere, onbedachte teere meisje dat ze was, enkele jaren geleden nog maar — ze verkende haar zelf niet meer — nog maar rechts eenige jaren was 't geleden en wat had ze al afgezien en onderstaan en hoe was alles veranderd! — o, voor haar eigen was 't niet jammer, ze was verstaald, ze had jongens en er was geen einde aan haar kracht; maar die kracht

juist was haar pijnlijk omdat ze er niets van gebruiken kon en haar kloeke vrouwetrots die nooit gevraagd of gebedeld had, moest nu verlagen en plooien om bij de reke te komen van volk dat een stieltje miek van zijn laagheid en woekerde in de ellende waar ze gewend aan waren als aan een ingeborenheid. En ze wist dat ze er noodlottig naartoe moest, dat ze niet beter was, nu, dan die schurftige dompelaars. O, hoe jammer was 't voor de jongens! het neep haar en 't praamde, maar heur man was dood en die was alles! hoe had ze daar vroeger nooit aan gedacht of dat het zoo komen kon!?

Hoe stond zij hier en liep er verlaten in de donkerte met die wreede, ijle vreemdheid in en buiten haar, overal waar ze keek!

't Doet, zijn oude moeder leefde nog, ze woonde hier in de nabijheid — maar het oude vrouwke wilde zij niet klagen, ze kon niet. Ze had het haar zelf beloofd: nu hij dood was werd zijn moeder ook weer „de vreemdelinge". Buiten haar eigen jongens wilde zij niemand kennen; het was haar trots en ze zou volharden tot het uiterste. Met de ramp van zijn dood had ze de armoede medegekregen en aan dat gedacht moest ze nu wennen en ze gaf er niet om te lijden aangezien er hem niemand kon doen terugkomen, aangezien 't onherroepelijk gedaan was. Hoe goed hadden ze 't samen en hoe achteloos hadden ze geleefd in de vaste meenst van hun stil geluk! Nu moest ze 't helaas bekoopen dat ze hem zoo geweldig bemind had en alles van hem verwachtte. Waarom was hij gestorven? hij mocht niet! 't was te wreed en waarom was zij en haar jongens, waarom bleven ze nu nog leven?! was 't geen godtergende redeloosheid, haar ellendig lot! En waarom bestonden ze nog op de wereld?

— Ge moet nu berusten en uw beste doen voor de jongens, 't zal overgaan met den tijd en ge moogt niet opstaan tegen God die ons maar de boontjes geeft die we kraken kunnen omdat hij al ons krachten weet en voor alles een reden heeft, had moederken gezeid dien eersten dag reeds dat ze lag te wentelen van schrijnende wanhoop en wee. Heur beste doen voor de jongens! 't was zot ervan te spreken! — ze voelde zich als een leeuwin en ze zou werken zoolang of er nagels aan haar vingers waren, — maar berusten!? 't zou overgaan!? Waarom spotte men met heur verdriet? 't En zou nooit overgaan, nooit!

Ze had hem te lief gehad... en kon ze leven zonder hem?!

Een stonde had ze 't voornemen nu eens tot bij zijn moeder te gaan om dat er daar misschien een uitkomen was voor van den avond, voor de jongens.... maar ze kon niet, ze wilde niet; de herinnering van die flauwe troostwoorden die ze anders niet behoefde.... neen, neen, vragen of smeeken wilde ze ook niet. Ze haastte zich voorbij om niet gezien of in haar kleinmoedigheid betrapt te worden. En naar huis dorst ze ook niet — ze wilde hier blijven dompelen, de regen en de donkerte waren haar milder dan al 't andere op de wereld! Ze miek een omweg, bleef staan dralen, luisterde aan haar deur of alles stil bleef en eindelijk voelde zij dat 't verwaandheid was en dat ze binnen moest en ze wrocht voorzichtig de deur open en zette zich bij den dooden heerd om met moete al haar verdriet uit te weenen. Hier kon ze 't vrij laten loopen — ze had toch een eigen dak en de jongens waren er, de jongens!

Maar nu zag ze weer die paanders staan met de raapkes en 't hooi! God, 't waren de onschuldige dingen die leeg te gapen stonden en ze droegen de verwachting van de jongens zonder dat ze er iets kon aan doen. Zie, ze wist het, 't was onnoozel, kinderachtig — maar dàt praamde haar meer dan al het andere leed: die uchtend die de teleurstelling zou brengen aan hun verlangen — ze zag hun leepe wezentjes en hun stille traantjes.... Ze sliepen nog zoo gerust, ze droomden van de schoone dingen, 't was nu nog tijd maar de wind woei over 't land, 't regende en de donkerte was oneindig zwart.

Als ze tenden raad en afgemat, eindelijk toegaf om zelf te slapen werd er aan de deur geroteld, stil en:

— Ik ben hier, fluisterde er een stemmeken. Zijt ge nog op? 'k meende dat ik te late kwam. 'k Was 't bijkans vergeten, 'k kom ne keer zien al voorzichtig; 'k heb een pootje appels meê voor de jongens en 'k was ook benieuwd om te zien wat ge er voor gedaan hebt, hé?

't Was grootmoederken en bezorgd en omzichtig als met een kostelijkheid, liet ze de appels uit haar voorschoot op de tafel robbelen.

— Jongens, wat een weerke! 'k ben mijn asem kwijt van den geweldigen wind.

— Maar, moeder toch, hoe wilt ge?....

— Ja, wat doet ge eraan, een mensch blijft jong met al zijn jaren — 't belangt mij nog alsof ik zelf een kind was of dat mijn jongens kleene waren: dat was altijd mijn blijdste dag. Zeg, waar staan de kloefen, Netje?

Moest ze 't nu al bloot leggen en haar schaamte toonen en haar mislukken? In een plotse moedeloosheid liet ze 't ineens los en ze lag daar in haar radelooze droefheid.

— 'k En heb geen enkelen cent, niets om de jongens een Klaas te koopen en op 't dorp willen ze niet borgen! Ze dook het wezen nu 't er uit was en wachtte.

— O, mijn kind, gij sloore van een jong toch! en ge zit hier alleen en g'en spreekt niet! mij en zegt ge niet, ge houdt het al voor u! kreet het oude wijveke ingehouden. En dan werd zij kwaad.

— Gij koppige fotse! Zijn 't misschien uw jongens alleen? 't zijn de mijne ook toch?! gij domme kalle met uw grootschheid van herte — kijk, ik ben er nog en zoolang ik leve — voor wie zou ik het over hebben? hij was mijn jongen toch en 'k zag hem zoo geern als gij en omdat hij nu dood is? o, gij onnoozel schaap, gij leelijke zottekouse! ge 'n ziet niet klaar door uw verdriet — moet ge niet leven voor uw jongens? Laat mij maar doen, zei ze op stilleren toon, laat mij ne keer doen, wat! en de bubbelkes van jongens zouden 't moeten bekoopen! hebt gij een moederherte? 'k weet wonder! Zoolang ik leve, 't en zal geen waar zijn: 'k en zal ik daarom naar 't dorp niet loopen en mijn beenen zijn nog niet te oud, wacht efkes ben ik hier weer en ge zult zien of grootmoederke, grootmoederke, groot....moe.... derke....

Heur oudbollig hoofd schudde en heur rugge was gekromd van ouderdom, heur wezen zag kwaad en ze grommelde nog toen ze allang buiten en weg was.

— Moeder, wat doet ge? Laat mij, — ge zult er een plaag aan halen...

— Ge zijt een sakkersche trunte, goed om te janken, gij! gheu, gheu! en al steenend liep het wijveke voort.

Ze ging naar 't dorp niet, — daar woonde nog een ander bakkerke hier op den hoek en hij had maar een schamel winkelken maar 't was er beter dan ginder waar ze de rijke

liên bedienen met praal en speier! En 't bakkerken had ook koekeventen en snaperinge gebakken voor de jongens van te lande. Met heur knokige, natte vingers telde zij de centen in heur schortezak en rap als een jongheid, pikkelde zij er naartoe en kocht in een haaste heel haar voorschoot vol: koekeventen te peerde met papieren mutsen en mantels en gouden sterren, op een wisse gesteken; suikerbollen, mokken, bakkersnoten, marbels, knikkers en kranselingen, voor elk een blikken fluitje, goudgele appelsienen en een groot wittebrood, omdat er toch iets bij moest dat deugdelijk was en bete aanhad.

Preusch kwam ze met den vracht afgesteken en gooide heel den rijkdom op de tafel.

— Zie-je nu dat ze mij wel willen borgen, maar hoe legt ge 't aan boord? Daar! zullen de jongens nu te min blijde zijn en komt dit hier niet evengoed uit den hemel? Waar staan de panders, alla, rap, eer de schaapkes ontwaken.

De jonge weduwe stond er verbaasd naar te kijken; 't lag er lijk getooverd of gedroomd en ze bewonderde 't oude moederke; — die vaste oogen vol stoute goedheid en hard medelijden en had ze er nooit in gezien gelijk nu. Ze gingen gezamenlijk te werke om alles in de vier paanders te deelen en ze verborgen het hooi en de rapen en wortels bachten de kannebank.

— 'k Heb het gedaan voor mijn eigen jongens, waarom zou ik het niet over hebben voor de zijne! gromde 't wijveken. Dat verjongt me van twintig jaar; 'k weet nog hoe ik ernaar verlangde, naar dien dag, erger dan de jongens zelf en 'k heb er dikwijls mijn laatsten stuiver aan verdaan. 'k Zou ze willen doende zien morgen uchtend! De blinders, wat zullen ze blijde zijn! kunnen ze 't helpen dat hun vader verongelukt is? later zullen ze 't deerlijk genoeg ondervinden. Arme kerel, hij had er ook zijn deugd in gehad en zijn verheugen.

't Wijveken haar oude handen beefden erbij van aandoening die ze overmeesterde en heur vereelte, kromme vingers duwden een traan weg uit haar diepe oogputten, bij 't gedacht dat haar goede, groote jongen er niet bij was gelijk verleden jaar en dat hij nooit meer die vreugde zou beleven. En nu gaf ze toe aan haar dochter, omdat ze 't zelve zoo pijnlijk onderging.

— 't Is wreed, kind, de wereld en die erop komt en weet

niet hoe hij 't laat liggen. We moeten hopen dat de Heere hem genadig is en zelve ons best doen...

Ze weende zelf, omdat ze 't niet meer houden kon en de woorden verslikten in haar keel.

— Kom, 'k word er aardig van, 'k moet voort, houd u kloek, Nette, en tot morgen. Ga nu zelve maar zeere naar bed en vergeet niet dat grootmoeder, zoolang als ze leeft... och Heere toch, wat zijn we allemaal schamele dutsen en 't is ons schuld niet! slaapwel.

Heel vroeg reeds waren de jongens in roere en in leven; ze bestormden hun paanders in den heerd: 't was één luide jubelkreet. Hun oogen konden 't niet overgrijpen, — de paander was onuitputtelijk! en bij elke nieuwe uithaal schreeuwden en tierden ze al luider. Ze toonden 't malkaar en betastten de dingen met eerbied, omdat alles versch uit den hemel kwam. En in hun verwarring, door de veelte, hadden ze vergeten 't geen ze verwachtend waren: z'en dachten noch aan zweep, noch aan pop of muziekske — ze kaatsten met hun appelsienen en vergeleken hun goeds en gaven het over ter bewondering van hand tot hand.

Eer ze van hun koekedingen eten mochten, deed moeder hen gezamenlijk een gebed opzeggen voor grootmoederken en... 't ander durfde zij niet uitspreken zoolang ze er zelf niet naar vroegen.

In 't stille van den winterschen dag, terwijl moeder haar nieuw kantwerk opzette, waren de jongens bij 't venster en zaten er warm en weeldig te ronsen en te boeren ondereen; hun peerden reden op de lange wisse met de koddige klaasventen scherreling erop; de marbels rolden over den vloer en de bakkersnoten knosperden tusschen hun tanden. In hun overdanige weelde en blijdschap vergaten ze naar vader te vragen, in hunne jonge onschuld bleven ze weeral onbewust van 't ongeluk dat reeds op hun wezen drukte en z'en wisten niet dat er buiten hun huis een dorp was en een wereld met ander menschen die 't beter hadden dan zij. Ze vroegen naar niets.

Haar nijverige handen waren stil gevallen, haar oogen bewonderden de doening van dat nestje doenderiks en dan weer, ineens overviel het haar als een stormvlaag bij 't gedacht: dat hij er niet bij was, dat hij er nooit meer zou bij

zijn en dat er voor haar nooit geen geluk meer te verwachten was op de wereld! Ze boog haar lijf over haar werkkussen en wentelde als in een razende kramp en dan vluchtte ze onverlet naar buiten om adem te halen en luide uit te snikken haar radelooze wanhoop.

Stijn Streuvels.

EENE NIEUWE HYPOTHESE OVER DE OUDSTE BEVOLKING VAN NOORWEGEN.

Dr. Andr. M. Hansen. *Landnåm i Norge.* En Udsgt over Bosätningens Historie. Kristiania 1904.

Wanneer een philoloog, — ik bedoel zóó een, dien het ruimte van blik roovend principe van verdeeling van arbeid er toe gebracht heeft, jaren lang zich in een uithoek van zijn vak op te sluiten, b.v. zich uitsluitend bezig te houden met de geschiedenis van één boek, met het leven van één dichter, met de klankleer van één dialect, — wanneer zoo iemand door een toevallige omstandigheid een boek in handen krijgt, dat handelt over de oorspronkelijke woonplaats der Indogermanen, dan is het tien tegen een, dat hij een schok door zijn ziel zal voelen gaan. Hij zal zich bewust worden, dat hij hier in aanraking komt met een der kernvragen zijner wetenschap, een vraag van grooter belang dan de dingen, waaraan hij gewoon is, zijn aandacht te besteden. Hij zal zich licht een tijd herinneren, waarin hij voor deze vraag eene bijzondere belangstelling gekoesterd en misschien ook wel gehoopt heeft, eenmaal binnen niet al te groote tijdsruimte haar oplossing zoo al niet te vinden, dan toch te zien, en het romantisch beeld van het hoog ontwikkeld en krachtig gebouwd Indogermaansch ur-volk, dat in een grauw verleden van den Hindoe-koh optrok, om de wereld op de barbaren te veroveren, zal zich aan zijn herinnering opdringen. Maar, — indien althans zijn belangstelling nog wat langer geduurd heeft dan tot het jaar zeventig, — hij zal zich dan ook herinneren, hoe uit den stralenkrans van beschavings-

deugden, waarmee de verbeelding eener jonge wetenschap dat volk had uitgedost, — landbouw en veeteelt, industrie, kunst en poëzie, huwelijk, koningschap en een edele godsdienst, — om maar enkele dingen te noemen, — door een volgend geslacht de eene straal na de andere werd weggenomen, en hoe dat ur-volk in weinige jaren tijds van den Hindoe-koh naar de Zwarte Zee is gejaagd [1]), van daar naar Middel-Europa [2]), terug naar Azië [3]), naar de Rokitno-moerassen [4]), naar Noord-Europa [5]), om eindelijk verklaard te worden voor autochthoon op alle plaatsen, waar zij nu wonen [6]), d. w. z. voor ontwikkeld op die plaatsen zelf uit een soort wezens, die op een trap van beschaving stonden, lager dan de minsten der wilden onzer dagen. Hij zal zich verder herinneren, hoe al die verschuivingen wel zijn romantisch ideaal stoorden, maar toch zijn belangstelling in de vraag niet zouden hebben doen verminderen, indien niet in dezelfde jaren van meerdere zijden aan de philologie het recht om over deze dingen te oordeelen was ontzegd. Inderdaad, andere wetenschappen bemoeiden zich er mee en meenden over betere gegevens voor de beoordeeling der quaestie te beschikken. Ik noem de archeologie. Zij slaat een gansch anderen weg in dan de philologie. Niet door taalvergelijking, maar door het nagaan van cultuur-aanraking tracht zij een inzicht te krijgen in de oorspronkelijke verhoudingen der volken. En hare resultaten stemmen lang niet altijd met die der taalwetenschap overeen. Dan de ethnografie en de anthropologie, vooral deze laatste. Zij meet de proporties der schedels, de lengte der ledematen, zij onderzoekt de kleur der oogen en het pigment van het haar, en verklaart dan bij voorbeeld, dat de Kelten geen Indogermanen zijn, of dat de Indogermanen in het geheel niet een ras genoemd kunnen worden, maar in groepen uiteenvallen, die onderdeelen kunnen zijn van zeer verschillende

---

1) Door Benfey in 1869, Geiger 1871.

2) Cuno, Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde 1869.

3) Hehn, Culturpfanzen und Haustiere im ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien 1870.

4) Pösche, Die Arier.

5) Penka, Die Herkunft der Arier 1893.

6) Vodskov, Själedyrkelse og Naturdyrkelse 1897. De inleiding is trouwens eenige jaren ouder.

menschenrassen. Zelfs de geologie spreekt haar woord mee. Wanneer b.v. overblijfselen van menschelijke cultuur gevonden worden in geologische lagen uit een vroeger tijdperk der aardkorst-vorming, dan kan alleen zij leeren, dat de chronologische voorstellingen omtrent den ouderdom van den mensch, die eenmaal, voornamelijk wel als een onbewust relict van kerkelijke traditie, algemeen gehuldigd werden, volstrekt verkeerd waren, en dat zulk een besluit weer van het hoogste gewicht is voor de beoordeeling van het aantal menschenrassen en den graad hunner verwantschap, spreekt wel vanzelf.

Onder zulke omstandigheden blijft er voor de meeste belangstellenden niet veel over te doen. Licht trekt men zijn aandacht terug van eene vraag, die te gecompliceerd schijnt, om ook maar onder de oogen te worden gezien. Wie er zich mee blijft bezighouden, nadert haar toch gewoonlijk van éène zijde, als philoloog, als archeoloog, of wat het dan ook zij. Hij zal trachten te toonen, dat de resultaten van *zijn* wetenschap de juiste zijn. Hier zal hij ook, als hij eenigszins deugt, de beteekenis der feiten kunnen beoordeelen. Voorts zal hij kennis nemen van een deel der uitkomsten van de andere wetenschappen, en wat hij daarvan gebruiken kan, zal hij gebruiken. Het overige zal hij laten liggen. Zoo brengt hij een schijn harmonie tot stand tusschen de verschillende wetenschappen. Maar hij zal alleen diegenen kunnen overtuigen, die het reeds te voren met hem eens waren. De overigen zullen meenen, dat hun argumenten niet weerlegd zijn. En zoo blijft de controverse bestaan.

Wat wij hier noodig hebben, zijn Manesjes van alles. Mannen, die van diverse markten thuis zijn en de resultaten van diverse wetenschappen zelfstandig kunnen beoordeelen. Menschen, die in staat zijn, op verschillend gebied iets oorspronkelijks voor den dag te brengen, en bovendien combinatie-gave genoeg bezitten, om hun uiteenloopende studiën naar één punt te laten convergeeren. Zulke menschen zijn natuurlijk zeldzaam. Doch waar zij zich voordoen, daar verdient hun werk de belangstelling van velen. En het kan eigenlijk ook slechts door een combinatie van onderzoekers beoordeeld worden. Want de meesten zullen zich buiten hun eigenlijk gebied incompetent moeten verklaren. Waar echter het oordeel over dat deel van het werk, dat wel tot iemands

competentie behoort, gunstig uitvalt, daar zal hij ook van het overige verwachting koesteren en met spanning uitzien naar het oordeel der overige vakmannen.

Zulk een geleerde is Dr. Andr. M. Hansen, en zulk een boek is dat, waarvan de titel hierboven vermeld staat. Maar ook bij de rijkste begaafdheid is toch de hoeveelheid arbeid, die een ieder verrichten kan, beperkt. Ook deze schrijver heeft het vraagstuk van de oudste woonplaats en eerste uitbreiding der Indogermanen niet in haar volledigheid kunnen behandelen. Maar hij maakt een dwarsdoorsnee. Niet over alle Indogermanen schrijft hij; geographisch beperkt hij zich in hoofdzaak tot Noorwegen. Hier trekt hij echter ook de niet Indogermaansche volken binnen den kring van zijn aandacht. En hij beziet het vraagstuk van de meest verschillende zijden. Hij verdeelt zijn boek in een philologisch-topographisch, een planten-geographisch, een archeologisch, een ethnographisch, een anthropologisch en een geologisch hoofdstuk. Van deze merkwaardige studiën wensch ik, zoo goed een philoloog dat vermag, den lezers een verslag aan te bieden. Over groote stukken durf ik nauwelijks een oordeel uit te spreken. De schrijver zelf is overtuigd, zijn stelling boven elken twijfel verheven en aan het onderzoek in verschillende richtingen nieuwe banen gewezen te hebben. De behoefte, om langs meerdere wegen één doel te bereiken, heeft hem zeker meer dan eenmaal verleid, aan kleine feiten een overgroote beteekenis te hechten. Maar dat het werk van grooten ernst en buitengewone kunde getuigt, is een onweerspreekbaar feit. En waar dat het geval is, daar zal de verwachting van den schrijver, dat zijn boek een uitgangspunt zal wezen, misschien niet beschaamd worden. Want ook een vruchtbare tegenspraak, die zeker op meerdere punten niet uit zal blijven, heeft haar ontstaan te danken aan de verdiensten van den schrijver. Een prul spreekt men niet tegen, — men laat het liggen.

I.

Het eerste, in zeker opzicht philologische, hoofdstuk van het boek is niet taalvergelijkend maar topographisch. De schrijver gebruikt als materiaal de groote verzameling namen van Noorweegsche hoeven, die bijeengebracht en ten deele

taalkundig verwerkt is in het fundamenteele werk van O Rygh en zijn voortzetters: 'Norske Gaardnavne' [1]) Hij begint met een chronologisch onderzoek dezer namen in omgekeerde volgorde: de jongste komen het eerst. Zoo lang wij in den nieuwen, ja in den historischen tijd blijven, gaat alles van zelf. De namen weerspiegelen veelal de cultuur van de epoque, waarin zij zijn gegeven. Modern zijn bv. zulke namen, die wijzen op de veelvuldige hedendaagsche verbindingen met Amerika, als Chicago. Honderd jaar terug komen wij in den tijd der romantische namen, die òf aan de oudheid ontleend zijn, als Gimle (de naam van de woonplaats der gelukzaligen in een oud gedicht), of die archaïseeren: Fredheim (d.i. Vrede-heim; in *oude* namen op heim is het tweede lid der samenstelling zelden zoo onveranderd bewaard, en het eerste lid duidt niet zoo'n gemoedelijk begrip als 'vrede' aan). Verder terug komen wij in de periode der Denen en der Hanseaten: Frydenlund (het eerste lid is het Duitsche 'freude').

Maar er zijn ook andere kenteekenen. Sommige namen van geographische begrippen worden te allen tijde als plaatsnamen gebruikt. Steeds zal men een hoeve op een heuvel, aan een helling, bij een inham, heuvel (*aas*), helling (*li*), bocht (*vik*) kunnen noemen. Maar bij deze appellativa gebruikt de nieuwe tijd het lidwoord, de oude niet; en zóó kan men toch een onderscheiding maken. Heeten de plaatsen *Aas, Li, Vik*, dan zijn de namen oud, zijn ze jong, dan vindt men *Aasen, Lia, Viken* en dgl.

Een flinken stap terug doen wij met de namen op *rud*, overeenstemmende met de Nederlandsche op *rode*, die te kennen geven, dat een plaats in het bosch leeg gemaakt is aan hout. Onder deze namen zijn vele jonge namaaksels; de oudere laag bedraagt bij Rygh niet minder dan 2900 en stamt uit de middeleeuwen. Er zijn verschillende middelen, om den ouderdom dezer namen te bepalen. Als kenmerk voor de grens omhoog geldt, dat zij voornamelijk zijn samengesteld met persoonsnamen, die pas in Christelijken tijd in gebruik kwamen. De periode wordt dan nader op ca. 1050 (ca. 1000 invoering van het Christendom) — 1550 bepaald.

---

[1]) Noorweegsche hoevenamen.

Met deze namen staan voornamelijk die op *land* chronologissh op één lijn. Het verschil tusschen de beide groepen is vooral geographisch; de eene streek geeft de voorkeur aan *rud*, de andere aan *land*.

Dan komen wij aan de namen uit den heidenschen tijd. Hier ontbreken de historische data, en de taalkundige helpen niet ver. Men moet zijn toevlucht tot andere hulpmiddelen nemen, en het middel, dat zich hier aanbiedt, is de topographie. En wat leert die? Dat er drie woorden zijn, waarmee oude plaatsnamen werden samengesteld, t. w. *vin*, 'weide', *heim*, 'woonplaats', *stadir* (jonger *stad)*, 'plaats'. De onderlinge chronologie dezer namen volgt uit de relatieve ligging der plaatsen. Waar namelijk, gelijk in groote deelen van het land het geval is, alle drie de namen voorkomen, daar nemen zonder uitzondering de namen op *vin* de centrale plaats in, aan de rivieren of niet ver van daar tegen een gunstig gelegen zwakke helling. Daaraan sluiten zich de *heim*-namen in een kring, en dan eerst komt de breede laag der *stadir's*, hoog tegen de berghelling opgedreven, of ver opwaarts het dal in. En even zeker herhaalt zich hetzelfde bij de jongere namen. Pas waar *stadir* plaats heeft overgelaten, daar komt *land* of *rud*, dikwijls pas op de hoogvlakte, en wederom een wijderen kring vormen de nog jongere artikelnamen. Met recht concludeert men hieruit: de namen op *vin* zijn de oudste, dan volgt *heim*, dan *stadir*, en zoo voort. Nu wordt dit op eene andere wijze bevestigd. Hoe meer men noordwaarts komt, hoe meer het aantal *vin*- en *heim*-namen afneemt; de laatste reiken iets verder dan de eerste. Maar al zijn er maar een paar, zoolang ze er zijn, nemen zij de centrale plaats in, de plaats die topographisch op den voorgrond staat. Naarmate echter *vin* en *heim* afnemen, naar die mate neemt *stadir* toe, en waar *vin* en *heim* ontbreken, neemt *stadir* de belangrijke punten in, aan de rivier of de zachte glooiing, en *land* en *rud* liggen er om heen, gelijk elders de *stadir's* om *vin* en *heim* heen liggen. En wederom noordwaarts herhaalt zich hetzelfde verschijnsel. Waar *stadir* ophoudt, niet ver van Tromsö, nemen de artikelnamen, die verder zuidwaarts slechts in uithoeken voorkomen, de beste plaatsen in (ook *rud* en *land* ontbreken hier).

Die feiten moeten aldus gelezen worden: De oudste Ger-

maansche (de schrijver zegt ruimer: Arische) bewoners van Noorwegen stichtten de plaatsen, wier naam op *vin* uitgaat. Oudere zijn er niet, en ook geen gelijktijdige; dat leert ons de afstand der *vin's*, die, waar zij eenigszins dicht gezaaid zijn, regelmatig ca. één kilometer van elkaar liggen. Iets later raakten de namen op *heim* in gebruik. Maar een sterke uitbreiding onderging het volk in die periode niet. De *stadir*-namen daarentegen beteekenen eene energieke toename der bevolking. Er was meer ruimte noodig dan de tot nu toe ingenomen grond aanbood. Voor de lieden, die te veel waren, stonden twee wegen open: òf omhoog, op verderen afstand van de het gunstigst gelegen plekken, òf noordwaarts, waar de centrale plaatsen nog vrij waren. Vandaar, dat hier *stadir* in het midden ligt. De volgende groote uitbreiding, althans naar het Noorden, valt niet in den tijd van *rud* en *land*, gelijk ook de geschiedenis leert, maar in den veel jongeren tijd van de artikelnamen. Tot aan het einde der middeleeuwen toe had Finmarken geen Germaansche bevolking.

Deze eenvoudige verhoudingen geven tevens eene andere afdoende inlichting, namelijk omtrent de richting der colonisatie. Het land is van het Zuiden naar het Noorden bevolkt, iedere theorie, die eene omgekeerde richting wil bepleiten, — gelijk er nog voor vijftig jaar een met groote zekerheid verkondigd werd, — komt met de sprekende feiten in onmiddellijken strijd.

De relatieve chronologie voert weer een stap nader tot de absolute. Zekere Óttar, een Noorman, die in het eind der negende eeuw den Engelschen koning Alfred den grooten bezocht, woonde het noordelijkst van alle Noormannen. Volgens onderzoekingen van Gustav Storm was dat in de bocht Lenviken op $69\frac{1}{20}'$ nb., waar de noordelijkste der *stadir*-namen is. Daaruit volgt, dat de heele massa der zuidelijker gelegen *stadir's* ouder is dan het einde der negende eeuw. Deze behooren dus tot den wikingtijd en eene nog vroegere periode. Maar toen de bezetting van Halogaland — het land der *stadir's* — begon, was *heim* reeds buiten gebruik geraakt, en de bloeitijd van *heim* ligt dus van Óttar af gerekend verscheidene eeuwen terug. Daarmee is in overeenstemming, dat *heim* ook in de colonies (Shetlandseilanden,

Färöer, IJsland) [1]) niet gevonden wordt, op enkele namen na, wier vorming door andere kenteekenen toont, dat men hier niet met oude *heim*-namen te doen heeft maar met namaaksels uit eene jongere periode, gelijk men bv. het middeleeuwsche *rud* in nieuweren tijd heeft nagemaakt en zelfs het oude *heim* in den tijd der romantiek weer heeft opgevat. Daarentegen vindt men in de volksverhuizing *heim* bij andere Germaansche stammen, — Tacitus noemt reeds een Bojohemum ca. 100 n. Chr., — en er is alle reden, de Noorweegsche *heim*-namen chronologisch met gene te verbinden. Daarmee zijn wij al bijna in de ur-germaansche periode aangekomen. De *vin's* zijn nog ouder, maar hoeveel, dat laat zich uit den naam alleen niet afleiden. Vooral over het begin der *vin*-periode kan men op grond dezer gegevens niets zeggen. Men kan even goed raden 500 als 1500 v. Chr. Om dit uit te maken, is de hulp van andere wetenschappen onontbeerlijk.

Maar nog is het te vroeg, deze te hulp te roepen, want de inlichtingen, die de namen op *vin, heim, stadir* omtrent de oudste bewoners van het land geven kunnen, zijn nog lang niet uitgeput. Laat ons van de chronologie overgaan tot de beteekenis der woorden. Alle drie zijn ook in andere Germaansche talen bekend, *vin*, gotisch *winja*, oudhoogduitsch *winna*, beteekent in deze beide talen 'weide'. In het oudnoorsch is het in historischen tijd weinig in gebruik, maar het woord is toch in deze beteekenis bekend. Het hangt zeker samen met 'wonen', volgens anderen met woorden, die 'begeeren' beteekenen, zeer mogelijk ook met beide. De grondbeteekenis zou dan zijn: 'plaats, waar men zich tevreden gevoelt', en dat op dieren toegepast: 'weide.' De woonplaats zou dan naar de weide kunnen heeten [2]). — *heim* beteekent in de Westgermaansche dialecten 'woonplaats', in het Gotisch 'dorp', — een oude, ofschoon afgeleide beteekenis, die ook in het Grieksch met denzelfden stam verbonden is; in het Oud-

---

[1]) Immers deze landen werden pas in den vikingtijd, ja IJsland pas na 874, gecoloniseerd.

[2]) Echter is op te merken, dat het ook zeer goed mogelijk is, dat de beteekenissen 'menschelijke woonplaats' en 'weide' even oud zijn, en zich onafhankelijk van elkander ontwikkeld hebben uit de beteekenis: 'plaats waar men (d. i.: mensch of dier) zich ophoudt of gaarne ophoudt.'

noorsch beteekent het woord buiten samenstelling 'wereld'. Het is duidelijk, dat de oorspronkelijke beteekenis, die elders bewaard is, ook in Noorweegsche plaatsnamen van kracht is, en dat pleit weer voor den hoogen ouderdom dier namen.

Vroegere onderzoekers hebben de etymologie dezer woorden gebruikt, om daaruit af te leiden, dat de nieuwe zede, — het gebruiken van *heim* in plaats van *vin* in plaatsnamen, — een overgang beteekende van een half nomadenleven met 'voorloopig oponthoud' tot vaste woonplaatsen. Zeer dichterlijk klinkt het, wanneer de bekende geschiedschrijver P. A. Munch meent, dat de mooie tot weide geschikte grasvlakte den nieuwen bewoner tot stilhouden noopte (*vin*), maar dat de plaats pas zijn te huis (*heim*) wordt, als hij een vaste woonplaats gekregen heeft. Maar zulke conclusies hangen in de lucht. Indien *vin*, omdat het oorspronkelijk misschien beteekent 'plaats waar men zich gaarne ophoudt', geen namen van vaste woonplaatsen kan vormen, wat moet men dan denken van het veel jongere *stadir*, waarvan de oorspronkelijke beteekenis is 'het stilstaan'? En toch vinden wij reeds in de oudheid aan dit woord zoowel de beteekenis 'stal' (in het Grieksch: *στάσις*) als 'woonplaats' (in het Indisch: *sthíti*) gehecht. Het jongste der drie woorden wijst dus even goed als het oudste door zijn etymologie naar den nomadentijd, maar reeds in hooge oudheid is het gebruikt, om een vaste woonplaats aan te duiden. Wij moeten derhalve niet aan de etymologie vragen, of de woonplaats, die door *vin* aangeduid wordt, een vaste is. Waaraan dan? Aan de topographie. En deze verbiedt iedere andere opvatting. Waar de vin's zóó dicht op elkaar liggen, dat zelfs een jonger tijd met haar sterke toeneming der bevolking er maar hier en daar een *heim* of een *stadir* tusschen heeft kunnen schuiven, daar is reeds door dit feit de mogelijkheid buitengesloten, dat de bewoners dezer plaatsen een nomadenleven zouden hebben geleid. Dat is ook op zich zelf voor een herdersvolk in Noorwegen ondenkbaar. De winter dwingt voorraad te verzamelen; wie dat niet doet, komt met zijn vee om. En daartoe is een woning noodig. Wat in de Hongaarsche steppen mogelijk is, dat een veehouder met zijne kudde van de eene plaats naar de andere zwerft, dat kan daarom nog

niet gebeuren in Noorwegen met zijn dunne strepen van jaarlijks afstervend gras.

Deze overwegingen, verbonden met het resultaat, dat er nergens namen voorkomen, waarvan men kan vermoeden, dat zij ouder zijn dan de vin's, voeren tot de slotsom: de vin-namen in Noorwegen duiden de eerste vaste nederzetting aan van een van den bodem levend volk, dat een Germaansche taal sprak.

Om iets meer van dat volk te weten te komen, en vooral om den weg te kennen, dien het gevolgd is, wordt dan de uitbreiding der *vin-* (en *heim-*) namen over het geheele land nagegaan. Wat het eerst in het oog valt, is, dat langs de kust beide namen betrekkelijk zeldzaam zijn. Dat bevestigt de opinie, dat deze bevolking van den bodem geleefd heeft. Was het een jagers- en visschersvolk geweest, zij zouden zich op de kust met haar rijkdom aan zeedieren aangewezen hebben gezien. Een tweede eigenaardigheid is deze, dat lang niet alle landschappen met vruchtbaren bodem door de vin's en heim's bezet zijn. In het Westland, met name het Zuidwesten, zijn heele streken, waar deze namen ontbreken. Dat wijst er op, dat de eerste bewoners bepaalde streken om redenen, die bij den tegenwoordigen toestand van het land volstrekt niet aanstonds in het oog vallen, ter zijde hebben laten liggen.

Het zou mij te ver voeren, de lijnen, waarlangs deze bevolking zich voortbewogen heeft, in bijzonderheden na te gaan. Maar van de hoofdlijnen zullen wij nog meer dan eenmaal gedwongen zijn notitie te nemen, en het is daarom doelmatig, ze nu vast te noemen. Ze zijn zeer karakteristiek. De schrijver onderscheidt twee centra van uitbreiding, een westelijk, van waar een dunne kustlijn uitgaat, die zich pas diep in de fjorden verbreedt, en een oostelijk centrum in de streek ten noorden van den Kristianiafjord. Deze lijn zet zich voort naar de westkust door twee kloven, Valdres en Gudbrandsdal, maar de zuidelijke dwarsdalen van Telemarken gaat zij voorbij. Aan de westkust komt zij samen met de westelijke smallere lijn uit het zuiden en gezamenlijk zetten zij zich nu voort langs de kust noordwaarts, om dan bij de Trondhjemsche laagte zich te deelen in een lijn, die de kust blijft volgen maar weldra verloopt, en een andere, die een

scherpe bocht landinwaarts maakt door de Zweedsche provincie Jemtland naar de Oostkust, waar zij samenkomt met een lijn uit het zuiden op Zweedsch gebied.

II.

De lezer vraagt: van waar die uitbreiding langs lange, betrekkelijk smalle lijnen, en van waar dat voorbijgaan van dalen, die toch tot de vruchtbaarste van het land behooren? Dr. Hansen antwoordt: de oorzaak daarvan moet gezocht worden in den toenmaligen toestand van de Skandinavische natuur, en hij wijdt daarom een nieuw hoofdstuk aan de geographie der Noorweegsche planten.

Dit is een heel origineele gedachte. Toen ik nog slechts het opschrift van het hoofdstuk had gelezen, dacht ik, dat daarin over cultuurplanten zou worden gehandeld. Het recept stelde ik mij naar andere werken aldus voor: Van den mensch wordt uitgegaan. Uit zijn taal wordt opgemaakt, dat hij aan zekere planten vroeg meer of minder waarde gehecht heeft; er wordt vermoed, dat hij ze vroeg van één plaats naar een andere zal hebben overgebracht, en aan de verbreiding van het dus niet inheemsche gewas worden argumenten vóór of tegen vroege overplanting ontleend. Maar het recept is niet gevolgd. Hier is niet sprake van cultuurplanten, die de mensch naar het Noorden zou hebben gebracht, maar van inheemsche planten, die den mensch den weg hebben gewezen. En wanneer dan toch gesproken wordt van de wegen, waarlangs de planten gekomen zijn (invandringsveie), dan is daarbij te denken aan de wegen, die zij zelf gekozen hebben in de jongste geologische periode, na den ijstijd.

Ik zal maar dadelijk het resultaat meedeelen, waartoe dit hoofdstuk voert. De planten, die voor de zich uitbreidende veehoedende Ariërs (of Germanen, hoe men dan wil) van de grootste beteekenis waren, zijn een reeks kruiden, grassen, struiken, die voedsel voor dat vee konden leveren. Deze planten, en eenige andere, — van een veertigtal soorten wordt de uitbreiding nagegaan, — komen veelvuldig in elkanders gezelschap voor, liefst in streken, die vrij zijn van bosch. Dr. Hansen betitelt ze met den naam 'het origanum-

gezelschap' [1]) naar een soort, die door haar roode bloemen sterk in het oog valt (origanum vulgare). Nu wordt men inderdaad, wanneer men de twee kaarten achter in het boek, die de uitbreiding der vin- en heimnamen en die van het origanum-gezelschap aangeven, met elkander vergelijkt, getroffen door de absolute overeenstemming tusschen beide. Op beide kaarten een hoofdcentrum in de landschappen ten Noorden van den Kristianiafjord, van daar uitgaande een smalle streep in de buurt van de kust, die echter aan de Zuidkust (voor de vin- en heim-namen eerder) wordt afgebroken, om diep in de fjorden zich te verbreeden; op beide van het hoofdcentrum uitgaande een breeder stroom Noordwestelijk door het Gudbrandsdal naar den Moldefjord en met een zijtak door Valdres. Beide met de westelijke streep samenkomende, zoowel in Valdres als in Gudbrandsdal, maar niet bij een der zuidelijker gelegen fjorden. (Wel hangt de breedere streep der zuidelijke fjorden, met name van den Hardanger, met den Sognefjord en zoodoende met Valdres samen.) Beide zich slechts weinig ten Noorden van Trondhjem uitstrekkende, met enkele, op beide kaarten grootendeels samenvallende, geïsoleerde punten, en beide ook Oostwaarts ombuigende door Jemtland naar de Zweedsche kust. Men moet erkennen, dat dit een treffende waarneming is.

Maar de overeenstemming tusschen de uitbreiding van het origanum-gezelschap en van de vin's en heim's is niet op alle punten volkomen. Het komt er dus op aan te toonen, dat de differentie in den ouden tijd niet grooter, eer kleiner was dan thans. Over het algemeen strekt zich het origanum-gezelschap iets verder uit dan de beide namen. Zoo b.v. langs de Zuidkust. Hier vinden wij een onafgebroken reeks tot het origanum-gezelschap behoorende planten van het Noordoosten (Kristianiafjord) tot voorbij Kaap Lindesnäs. Eerst dan volgt er een gaping. De vin- en heim-namen daarentegen gaan mee tot aan den fjord van Skien, die ook diep landinwaarts overrijk is zoowel aan de genoemde planten als aan de namen; dan houden zij volkomen op, om pas weer op te treden van Kristiansand tot Lister. Het is ook deze groote gaping in de

[1]) Deze benaming duidt niet een verwantschap van de tot het 'gezelschap' behoorende planten aan, maar bedoelt alleen, dat het planten zijn, die heel veel in elkanders buurt voorkomen.

namenrij, die vooral aanleiding gaf tot de hierboven besproken theorie van een Oostelijk en een Westelijk centrum van Arische uitbreiding. Hier is dus een onderscheid aanwezig. En evenzoo elders. De lijn, die door Jemtland naar Zweden gaat, is voor de planten veel meer gesloten dan voor de namen. Wil men dus beide kaarten tot volkomen overeenstemming brengen, dan moet men aannemen, dat het origanum-gezelschap sedert de oudheid zich uitgebreid heeft. Althans niet het omgekeerde. Maar dat is een ketterij. Die ketterij, die ieder mijner lezers, die als ik geen botanicus is, met mij zal schuwen, durft Dr. Hansen begaan; hij zal op dit punt het oordeel der vakmannen moeten afwachten. De heerschende meening is, dat het origanum-gezelschap een relict-flora is, uit een tijd, warmer dan de tegenwoordige, liggend tusschen de laatste ijsperiode en heden, een flora, die in de koudere eeuwen die volgden, zich slechts op de gunstigste plekken — warme plaatsen, schieferbodem — heeft kunnen handhaven. Deze meening onderwerpt de schrijver aan een scherpe kritiek. Hij merkt op, dat juist op verschillende plaatsen, die tot de warmste behooren en waar de bodem geheel uit schiefer bestaat, b.v. in Ryfylke, het origanum-gezelschap volkomen ontbreekt, terwijl het veelal rijk gerepresenteerd is op plaatsen wier klimatische verhoudingen veel minder gunstig zijn. En hij besluit: deze planten ontbreken in zulke streken als Ryfylke, omdat ze die nooit bereikt hebben, m. a. w. zij zijn geen relict-flora, maar hun uitbreiding is bepaald door de wegen, die zij na den ijstijd hebben ingeslagen. In den warmen tijd, die daarop volgde, konden zij gemakkelijk den weg over land nemen. Het gebergte lei hun toen geen hindernissen in den weg. Wèl gingen bij de latere daling der gemiddelde temperatuur de hoogten voor hen verloren, en het gevolg is, dat de verbinding hier en daar verbroken is. Maar over het algemeen hebben zij het toen veroverd gebied behouden. Langs de kust echter hadden zij van den aanvang af moeite voorwaarts te komen; breede dalen en fjorden bemoeilijkten hun hier den voortgang. Zij hebben de wegen moeten volgen, waar lijsteen en mergel een brug voor hen hadden gebouwd.

Men gevoelt de bedoeling. Is het origanum-gezelschap eene relict-flora, dan nam het in de oudheid met haar hooger temperatuur een grootere ruimte in dan nu, en men heeft

reden zich te verwonderen, dat het gebied der vin's en heim's niet grooter is. Zijn deze planten echter nog in hun opmarsch, of althans hebben zij op de hoogste plaatsen na sedert de oudheid geen terrein verloren, dan laat dat, wat zij nu bij heim en vin aan uitbreiding voor hebben, zich gemakkelijk verklaren, als een jonger uitbreiding, of ook op andere wijze, b.v. door het ontbreken van de belangrijkste soorten.

Wanneer de schrijver gelijk heeft, dan hebben dus de oudste Germaansche bewoners den weg gevolgd, dien het origanum-gezelschap hun wees. Daarom behoeft dat niet dezelfde weg te zijn, dien deze planten gegaan waren. De hoofdmassa der origanum-planten in den Hardarger hangt, zooals reeds is opgemerkt, ongetwijfeld samen met het meer noordelijk gelegen veld van Sogn, dat een voortzetting van het oostelijke (Valdres) is. Er is eigenlijk heelemaal geen reden, om voor deze planten twee verspreidings-centra aan te nemen, gelijk de schrijver wel voor de Germaansche bewoners doet. De Germaansche bewoners, die in den Hardarger kwamen, behoorden zeker tot den westelijken stroom. Aankomend van de Zuidkust vonden zij weinig plaatsen die zij voor hun vee konden gebruiken; zij bevolkten de streek dun; en er zijn dan ook weinig vin- en heim-namen. Eerst in de streek der fjorden vonden zij een grootere hoeveelheid van deze weiden, en hier, diep in Hardarger en Sogn, liggen dan ook 150 vin's.

En hoe komt het, dat in zoo vele vruchtbare dalen, die de Oostkust met de Noordkust verbinden — Hallingdal, Numedal, Thelemarken — geen vin voorkomt? Hier ontbreekt het origanum-gezelschap. Vermoedelijk waren deze dalen in de oudheid met bosch bedekt. En het woud schuwden deze bewoners, die niet van jacht maar van den bodem leefden, en die niet geleerd hadden boschgrond te ontginnen. Pas in een jonger tijd zijn deze streken gerooid en bebouwd.

III.

Wij komen tot een nieuwe zuil van Dr. Hansen's praehistorisch gebouw, de archeologische. De redeneering, waarvan wordt uitgegaan, is deze: Voor de namen op *vin, heim, stadir* is *omlaag* zoo ongeveer een chronologische grens gevonden. *Omhoog* heeft men geen andere bepaling dan deze: ieder dezer

namen representeert op de plaats, waar ze in een dichte laag voorkomt, de oudste nederzetting. Nu is er een andere weg, om den tijd der oudste nederzettingen te bepalen, en wel de archeologische. Aan de graven heeft men zich hier vooral te houden. Enkele alleen staande vonden van gereedschappen bewijzen niets. Een enkel voorwerp kan gemakkelijk door een toevallige omstandigheid naar een bepaalde plaats getransporteerd zijn. Een zwervend volk heeft evenmin vaste begraafplaatsen als vaste woonplaatsen. Maar een dichte nederzetting geraakt zeer spoedig in de noodzakelijkheid, voor hare dooden te zorgen; in de begrafenis-gebruiken weerspiegelen zich de zeden van den tijd. Daarom kan men overal aannemen, dat de oudste graven gelijktijdig zijn met de oudste lagen der namen van woonplaatsen. [1]) Wat zijn de oudste graven in Skandinavië? In Denemarken, het klassieke land der Skandinavische archeologie, kennen wij uit den steentijd drie grafformaties: heuvels, reuzengraven (jättestuer, groote, gemeenschappelijke, uit lange steenen opgebouwde grafkamers) en steenen kisten. Het is van beteekenis, dat deze gevonden worden in de nabijheid van plaatsnamen op *leiv*, *löse*, *inge*, alle drie Germaansche woorden, die — zooals op een andere plaats van het boek betoogd wordt — in samengestelde plaatsnamen ouder zijn dan het Noorweegsche *vin*. Volgens dezelfde methode, die tot hiertoe gevolgd is, kan men besluiten, dat de bewoners die deze steenhoopen, grafkamers en lijkkisten gemaakt hebben, een volk van Germaanschen stam waren; en dat is dan ook de opinie der meeste archeologen. Deze drie soorten van graven representeeren echter te samen een jongeren steentijd; daaraan gaat een oudere, de tijd der schelphoopen, vooraf. Omtrent die overblijfselen kan op grond van het bovenstaande geen oordeel worden uitgesproken. Velen echter meenen, dat de schelphoopen de nalatenschap

[1]) Men kan hiertegen inbrengen, dat rekening moet gehouden worden met de mogelijkheid, dat een volk, nog nadat het vaste woonplaatsen is gaan innemen, zijn dooden blijft verwijderen op zulk een wijze, dat van hen geen spoor tot het nageslacht komt, b.v. door de lijken in zee of in een rivier te werpen. Dan zou de nederzetting ouder zijn dan de graven. Het omgekeerde zou het geval kunnen zijn, indien een oudere laag namen verloren was. Maar deze mogelijkheid ontkent Dr. Hansen, en voorzoover er sprake is van werkelijk breede namenlagen, niet van sporadische namen, zeker niet zonder recht.

zijn van een volk van ander ras, en deze meening is ook Dr. Hansen toegedaan.

Hoe staat het nu met de graven in Noorwegen? De namen op *vin* en *heim* komen uit het Zuiden (*vin* is trouwens in Denemarken niet zeker), en wel dóór zuidelijk Zweden. In de streken ten Westen van het Wettermeer komen zij in zwang, terwijl daar nog de steenen kisten in gebruik zijn. In Noorwegen worden deze namen de eenige, en merkwaardigerwijze verdwijnen hier ook de graven uit den steentijd. Even over de grens heeft men het laatste *leiv* en tevens het laatste steenen graf. Tegelijk met *vin* begint hier de bronstijd.

Dat is ook in andere landen het geval, — op een enkele uitzondering na als de straks genoemde ten Westen van het Wettermeer, waar de oude wijze van begraven langer dan elders gebruikelijk bleef. Overigens bestaat dit onderscheid, dat in Denemarken naast vin en heim nog andere namen voorkomen, en dat naast den bronstijd die der steenen graven rijk gerepresenteerd is. De statistieken uit Zweden zijn treffend; zij toonen een directen samenhang tusschen graven uit den bronstijd en heim-namen. Ik voer als voorbeeld een paar getallen aan:

		bronstijdvonden	heim en vin
	Westgötland	32	56
	Bohuslän	17	11
Maar	Nerike	2	1
	Upland	9	8

en zoo verder.

In Noorwegen is het aantal vonden uit den bronstijd niet groot, maar zij vallen alle in het veld der vin- en heimnamen. Zelfs alleenstaande groepen vallen samen. De noordelijkste geïsoleerde bronzen zaken stammen van Ranen en Salten, de noordelijkste geisoleerde vin-namen (drie in getal) vindt men insgelijks in Ranen, Salten en Lofoten.

Men kan dus zeggen: overal, waar vin en heim de oudste plaatsnamen vormen, daar zijn de oudste graven, die men kent, uit den bronstijd. En de conclusie is: al die streken hebben hun eerste bevolking met vaste woonplaats, die tevens een bevolking van Indogermaansche veehoeders was, in den bronstijd gekregen. Daarmee is dan tevens voor een absolute chronologie althans een enkel gegeven aanwezig. Het begin

van den bronstijd stelt Sophus Müller voor Denemarken in de 12e eeuw vóór Christus, Montelius c.a. 2000 v. Chr. Van dien tijd af heeft dan Noorwegen zijn Germaansche bewoners gekregen. Daar de bronstijd in Denemarken vroeger moet begonnen zijn dan in de noordelijker gelegen landen, neemt men het best voor Noorwegen het laatste der beide hypothetische getallen als grens aan, dus 1200. Iets verder wordt het zwaartepunt der verhuizing tusschen 1000 en 700 geplaatst.

De lezer zal met mij eens zijn, dat dit getal vrij willekeurig is. Er kunnen heel goed eenige eeuwen bijgeteld of afgetrokken worden, zonder dat men met eenig bekend feit in tegenspraak komt. Maar men moet ook erkennen, dat dit van minder beteekenis is. Waar het op aankomt, dat is de nauwe samenhang tusschen de vin- en heim-namen en de graven uit den bronstijd. En om dien te bewijzen, heeft de schrijver geen hypothesen gebruikt, maar de eenige zekere gegevens, die wij hebben of ooit kunnen verwachten te krijgen, de topographische. Voor zulke feiten moet men zich wel buigen; hoogstens kan de vraag opgeworpen worden, of ook uit te weinig feiten te ver reikende conclusies zijn getrokken. Wat Noorwegen betreft, zal men in het bijzonder moeten afwachten, of verdere vonden de besluiten van Dr. Hansen rechtvaardigen. Het betrekkelijk geringe aantal bronstijdvonden, dat tot nu toe aan het licht kwam, laat hier nog ruimte voor eenigen twijfel vrij. [1]

Overigens is het perspectief, dat door de juiste historische opvatting dier namen verkregen wordt, meer dan verrassend. Wat een beweginglooze massa was, wordt een levend organisme. Wij worden in staat gesteld, de trapsgewijze uitbreiding der Indogermaansche bevolking van het Noorden van de overgeleverde documenten af te lezen. Eerst bezetten zij de Deensche vlakte. Hun komst wordt aangeduid door de oudste steenen graven. Dan wordt Zuid-Zweden stuk voor stuk in bezit genomen. Alleen in Skåne komen de heuvelgraven voor, West-Götland wordt bereikt in den

[1] Geheel in het gebied der — overigens niet ongeestige — hypothesen vallen oorzakelijke gelijkstellingen als die van de komst der Indo ermaansche bevolking in Denemarken met die van de Achaeërs in Griekenland of van de noordwaartsche beweging in den bronstijd met de Dorische volksverhuizing.

tijd der spelonken, Wermland in de weer jongere dagen der steenkisten. Dan Noorwegen, in het begin van den bronstijd.

Een nieuwe golfslag representeeren, zooals vroeger werd opgemerkt, de namen op stadir. En wederom beantwoordt daaraan archeologisch een nieuwe phase, — de oudere ijzertijd. Een groot samenhangend veld van stadir's is, gelijk wij zagen, het Noordland. Halogaland heeft er 149. En juist hier vinden wij de massa der graven uit het genoemde archeologische tijdvak. De noordgrens voor beide — stadir en ijzertijd — valt weer samen, Greipstadir op Kvalö en een graf op Vannö, op geringen afstand van elkaar. Daarentegen ontbreken beide in Finmarken.

Evenzoo is het elders gesteld, ook daar, waar stadir naast vin en heim optreedt. Op den weg door Jemtland naar de Botnische golf, in Opper-Telemarken, — waar stadir de oudste naam is, — en zoo op andere plaatsen. Overal, waar deze naam gevonden wordt, zijn ook graven uit den ouderen ijzertijd. En het besluit is wederom analoog aan dat omtrent het verband van vin met den bronstijd: de hoofdmassa der stadir's is gevestigd in den ouden ijzertijd.

Men kan zich hierover verwonderen, dat de nieuwe namen zoo precies schijnen samen te vallen met de nieuwe archeologische perioden. Te onbegrijpelijker schijnt dat, naarmate men het oude denkbeeld verlaten heeft, dat nieuwe archeologische perioden met eensklapsche overgangen zijn ingetreden, bv. door de komst van een nieuw volk, — de eenige overgang, waarvoor dit verklaringsprincipe nog schijnt te moeten gelden, is die van den ouderen op den jongeren steentijd. Nu men tusschen de verschillende periodes overal geleidelijke overgangen heeft leeren kennen, is het eenigszins onbegrijpelijk, dat een nieuwe periode zoo precies samenvalt met een nieuwen naam, die toch ook niet op één dag gekomen is. Het antwoord op dit bezwaar moet luiden: de schijnbaar plotselinge overgang is niet te zoeken in de archeologische perioden, noch in de namen, maar in de wijze van uitbreiding der bevolking. Ook elders is dat waargenomen. Op eene periode van uitbreiding volgt een tijdvak van stilstand, licht ook van teruggang. Zoo'n tijdvak kan eeuwen duren. Maar in den tusschentijd kan heel wat veranderen. Nieuwe zeden en gebruiken kunnen opkomen, steen kan geheel of

gedeeltelijk door brons, brons kan door ijzer vervangen worden. Dat de nieuwe cultuur in een overgangsperiode komt, is zeer begrijpelijk. Zij is de oorzaak van de nieuwe vlucht; maar deze wordt niet dadelijk genomen; daar behoort tijd toe. En gelijk het materiaal, dat men voor huisraad en wapenen gebruikt, zoo kan ook een woord, dat men bij voorkeur bezigt om zijn woonplaats aan te duiden, in zulk een lange overgangsperiode door een ander vervangen worden. Welke topographische toestand zal daarvan het gevolg wezen? Een zeker aantal plaatsen met den nieuwen naam in de buurt van de oude. En ook eenige graven van de nieuwe soort naast de oude. Deze nieuwe graven zullen misschien in hoofdzaak met de nieuwe namen correspondeeren, maar absoluut behoeft deze overeenstemming niet te zijn. Mogelijk is het, dat enkele jongere graven met den ouderen naam samenhangen of omgekeerd. Dat is echter voor den modernen onderzoeker niet meer te controleeren, daar op zulk een plaats oude en jonge graven en namen naast elkaar voorkomen. Maar aan het einde der overgangsperiode begint het nieuwe tijdvak van uitbreiding. Geheel nieuwe landstreken worden bevolkt. Nu echter is de oude zede, zoowel in het begraven der dooden als in het geven van namen, geheel verlaten; het nieuwe gebruik heerscht in beide opzichten alleen. Men zal dus in zulke streken ook alleen de nieuwe namen en de nieuwe graven vinden; de niet te groote chronologische afstand, die tusschen beide veranderingen eenmaal mag bestaan hebben, is genivelleerd.

Tot zoover sluit alles als een bus in elkander. Maar wanneer wij dan verder vragen, of Noorwegen dan in den steentijd niet bewoond is geweest, dan luidt het eenstemmig antwoord van alle archeologen: wel wis en waar. En het kan ook niet anders luiden, want de vonden zijn legio. Hiermee komen wij tot de fundamenteele vraag van het boek; hier stelt Dr. Hansen zich in de meest principieele oppositie tegen de heerschende meeningen. En de blijvende waarde van het werk zal hiervan afhangen, of het den schrijver gelukt is, van die Noorweegsche steencultuur en haar dragers een verklaring te geven, die op den duur zal blijken meer te bevredigen dan eenige andere. De volgende hoofdstukken hebben dan ook voornamelijk de bedoeling, de opvattingen

te steunen, die in de tweede helft van het archeologisch hoofdstuk worden uiteengezet.

Wat heeft men tot nu toe over deze Noorweegsche steencultuur gedacht?

Vooreerst is op te merken, dat de vonden van de laatste jaren dateeren. Nog in 1874 meende Montelius, dat Noorwegen in den steentijd in het geheel niet bewoond is geweest. En in 1885 sprak Rygh de opinie uit, dat het land tot het einde van den steentijd dun bevolkt was.

De vele vonden, zoowel in Zweden als in Noorwegen, hebben anders geleerd. Montelius gaf in 1901 uitdrukking aan de overtuiging, dat diep in Zweden in den steentijd een Germaansche bevolking woonde, en waar nu Noorwegen insgelijks in die dagen een bevolking blijkt gehad te hebben, die steen als belangrijkst materiaal gebruikte, ligt het voor de hand, die bevolking in verband te brengen met die der talrijke Zweedsche steenen graven. Dat is dan ook de heerschende opinie, die ook Dr. Hansen vroeger gehuldigd heeft. De vonden strekken zich in dichte rij uit langs het grootste deel van de kust, te beginnen weer bij de omgeving van den Kristianiafjord, waar zij talrijk zijn, en dan zuidwaarts langs naar de Westkust. Het talrijkst zijn zij daar, waar geen vin en heim voorkomt; in de zuidelijke helft van het binnenland treden zij zeer sporadisch op. Ten Noorden van Trondhjem, waar vin en heim ons geheel in den steek laten, is een groot veld; ook hier is de kust het hoofddomein, maar toch zijn hier de vonden in het binnenland niet zeldzaam. Dan nemen zij noordwaarts wat af, om ver in het Noorden, in Finmarken weer een groote uitbreiding te verkrijgen.

Niet alleen het aantal plaatsen maar ook het aantal gevonden voorwerpen op enkele plaatsen is zóó groot, dat zij duidelijk woonplaatsen markeeren. Indien deze voorwerpen nu te beoordeelen zijn als de Zweedsche graven uit den jongeren steentijd, dan hebben wij hier eene Germaansche bevolking met vaste woonplaatsen lang vóór de vin en heimnamen, [1]) en het meerendeel der vroegere conclusies blijkt dan op zijn minst overdreven te zijn.

---

[1]) Onder verwijzing naar p. 237 merk ik op, dat wanneer hier van *vaste* woonplaatsen gesproken wordt, deze plaatsen kunnen worden aangevoerd tegen de absolute geldigheid van de stelling, dat de oudste vaste woonplaatsen *altijd*

Met de noordelijkste afdeeling dezer vonden, voornamelijk die in Finmarken, maakt men in den regel een uitzondering. Men vat deze onder den naam 'arktisch' samen en schrijft ze dan toe aan Lappen en hun verwanten, die van de Noord-oostzijde Skandinavië zijn binnengedrongen. Zoodoende behoeft men niet in zoo vroegen tijd een Germaansche bevolking ver in het Noorden aan te nemen, wat ook met het historische feit, dat de Germanen nog in de 9de eeuw en later den negen en zestigsten breedtegraad nauwelijks overschreden hadden, in volstrekte tegenspraak is. Maar met de rest blijft men zitten; — die vonden moeten bij deze opvatting Germaansch wezen.

De belangrijke hypothese van Dr. Hansen is nu, dat deze Noorweegsche steencultuur niet in twee helften gedeeld moet worden. Hij houdt ze voor de cultuur van één volk. Maar van een volk, dat noch Lapsch noch Germaansch was, maar een tak van het Middel-Europeesche Alpine ras, dat reeds vóór de Indogermanen in Denemarken woonde, en waarvan een deel door de Indogermanen noordwaarts opgedrongen is en in Noorwegen steeds noordelijker woonplaatsen innam, naar gelang de Arische bevolking zich uitbreidde.

Archeologisch wordt dat op de volgende wijze betoogd. Deze steencultuur van zuidelijk Noorwegen staat met die van Zweden in geen verband. Men kan ze onmogelijk aanzien voor een scheut van de jongere (Indogermaansche) steencultuur in Denemarken, waaraan ook die in Zweden ontsproten is. Want ze staat op een veel lager trap van ontwikkeling. Vooreerst ontbreken de graven, die voor den heelen jongeren steentijd zoo karakteristiek zijn, volkomen. Maar ook, het materiaal is een ander en de bewerking is van minder gehalte. Evenmin echter staat deze cultuur op één lijn met die van den Deenschen ouderen steentijd, den tijd der schelphoopen. Maakt men een vergelijking, dan zou men in de Noorweegsche steencultuur bijna een over-

---

door de oudste graven en de oudste namen worden gekarakteriseerd. Want hier ontbreken zoowel graven als namen. Misschien wenscht de schrijver, dat wij in dit verband 'vast' niet al te absoluut opvatten. Voor het verloren gaan van namen geeft zijn hieronder medegedeelde hypothese omtrent het ras dier bevolking een wel niet geheel voldoende maar toch tot op zekere hoogte bevredigende verklaring.

gangsvorm kunnen zien. Wat het materiaal betreft, gaat zij haar eigen weg. Het Deensche steenvolk, zoowel van den ouderen als van den jongeren tijd, gebruikt bij voorkeur vuursteen, ofschoon het oudere volk ook veelvuldig zachtere steensoorten aanwendde. In dit opzicht is het Noorweegsche steenvolk zelfs achteruitgegaan. Het gebruikt bijna uitsluitend schiefer, een zachte steen, die zich gemakkelijk laat bewerken; wanneer een enkele maal vuursteen bewerkt is, is deze slechts ruw behouwen. Maar in de bewerking is toch vooruitgang merkbaar.

In tegenstelling met het volk der mosselhoopen is dit volk ervaren in het slijpen van de steen. Wel besteedt het niet die zorg aan de bewerking, die den jongeren steentijd kenmerkt, waarin de harde vuursteen van alle zijden geslepen wordt, zoodat de voortreffelijkste vormen ontstaan. Het slijpen, alleen van den schiefer, beperkt zich tot de scherpe kanten der snijwerktuigen; wanneer ook andere zijden der voorwerpen geslepen zijn, dan is dat toch slechts gedeeltelijk geschied, zooveel als noodig was, om het gereedschap gemakkelijk te kunnen vasthouden. Er is dus in de bewerking vooruitgang bij den ouderen steentijd, maar de afstand van de kunstvaardigheid van den jongeren steentijd is nog aanmerkelijk grooter.

Hoe is nu deze Nöstved-cultuur [1]) te beoordeelen? Zij schijnt een zelfstandige voortzetting in verdere ontwikkeling van de oudere Deensche steencultuur te zijn. Toen de Indogermaansche bevolking met haar betere werktuigen zich in de Deensche vlakte begon neer te zetten, week de oudere bevolking naar verschillende zijden uit. Een deel kwam in Noorwegen te recht, en ontwikkelde daar haar onvolkomen steencultuur verder. Chronologisch valt dus het begin dezer cultuur samen met de eerste eeuwen van den jongeren steentijd in Denemarken.

Indien dit zoo is, dan zal men ook verwachten, dat de Noorweegsche steencultuur een hooger ontwikkeling zal toonen, naarmate men verder naar het Noorden komt. Want ook dit steenvolk stamt dan uit het Zuiden, en de Noordelijke overblijfselen zijn dan de jongere. En werkelijk is dat

---

[1]) Zoo genoemd naar de plaats der rijkste vonden.

het geval. De zoogenaamd 'arktische' vonden staan zóó ver boven het Nöstved-materiaal, dat men ze gewoonlijk geheel daarvan scheidt. Deze scheiding nu, meent Dr. Hansen, berust op een dwaling. De arktische vonden stammen van hetzelfde volk, dat eeuwen lang tot diep in den historischen tijd zijn steenen gereedschappen heeft blijven gebruiken, maar ze verbeterd heeft, en wel naar het voorbeeld der metalen gereedschappen, waarmee zij op den duur door hun Indogermaansche buren in aanraking kwamen. Zoo zijn bv. sommige 'arktische' messen duidelijke namaaksels van metalen messen. Maar afgezien van dien invloed is de 'arktische' cultuur slechts een voortzetting van de Nöstved-cultuur, gelijk uit een reeks overgangsvormen blijkt. Het is echter hier niet de plaats, om bij dit zeer speciale onderzoek stil te staan.

Van groote beteekenis is nu weer de geographische uitbreiding dezer cultuur. Wat het eerst in het oog valt, is het onderscheid met de vin- en heim-namen. De Nöstved-arktische cultuur heeft met die der schelphoopen in Denemarken, en alleen met deze, gemeen, dat zij aan de kust gebonden is. Haar dragers waren een volk van jagers en visschers en schelpdiereneters. De meer verspreide vonden in het binnenland behooren tot de boschstreken en moeten verklaard worden als bestaande uit zaken, die op lange jachttochten zijn achtergelaten. Maar van bouw- en grasland blijft dit volk verwijderd. Gelijk heim en vin van de weide, zoo is deze steencultuur van zee en bosch afhankelijk. Daarom bewoont ook ieder dezer twee volken andere streken. Slechts daar, waar het origanum-gezelschap de kust nadert, daar komen ook steencultuur en vin en heim samen, bij den Kristianiafjord en in de nabijheid van Trondhjem.

Dit steencultuurvolk is dan het niet-Indogermaansche ur-volk van Noorwegen. Zoo krijgen wij, om de uitdrukkingen van den heer Hansen te gebruiken, eene oudere Anarische bevolking van jagers en visschers aan de kust en in de boschlandschappen van het Noorden, eene jongere Arische van landoeconomen, in de eerste plaats veehouders, in het binnenland en langs een deel der Westkust.

IV.

De ethnographische en anthropologische studiën, die dan volgen, hebben de bedoeling, het ras en het karakter van dat Anarische volk, dat Noorwegen het eerst bewoond heeft, nader te bepalen. Bij de weergave hiervan zie ik mij tot nog grooter zelfbeperking genoopt, dan ik reeds getracht heb, mij op te leggen. Het belangrijke is hier de absolute scheiding die gemaakt wordt tusschen *die* bevolking en de Lappen. Daarentegen wordt dat steenvolk vereenzelvigd met de Finnen, niet die uit Finland, die dezen naam schijnen te hebben gekregen door een overdracht, waarvoor zich vele analogieën laten aanvoeren, — ik noem slechts de Esthen en de Bulgaren, — maar met die Finnen, waarvan de oude bronnen zooveel vertellen, en die de noordelijke buren der Germanen in Skandinavië waren. De onderscheiding van de Lappen wordt vooreerst doorgevoerd op grond van die oude berichten omtrent de woonplaatsen en het karakter der Finnen, berichten, die in het geheel niet overeenstemmen met hetgeen men van de Lappen weet. Ja, ook de Lappen wonen aan de noordzijde van de Skandinavische Germanen. Maar terwijl de Noorweegsche Anariërs een volk van visschers waren, dat aan de kust leefde, zijn de Lappen van ouds een volk van het binnenland, dat aangewezen is op rendiercultuur. Hun kennis van de zee is zeer modern, zooals onder meer hieruit blijkt, dat zij ongeveer alle namen voor dingen die op zee en scheepvaart betrekking hebben, aan het Noorsch ontleend hebben. Met de Finnen van Finmarken, de Kvenen van Kvenland, — welke naam naar men meent de reeds bij Tacitus geboekte sage deed ontstaan, dat in het hooge Noorden een volk van Amazonen woont, beheerscht door een vrouw (*kvān*), — zijn de Noren van den sagatijd dikwijls in vijandige aanraking geweest. Zij beschrijven hen, wel is waar als den mindere van den Noorman, maar toch als een niet te verachten vijand, die dikwijls aanvallend optreedt, wiens tooverkunsten gevreesd zijn, en die in snelheid zijn Germaanschen buurman minstens evenaart, veelal overtreft. Niets van dat alles geldt van de Lappen, wier naam het eerst bij Saxo (c.a. 1200) voorkomt. Dezen worden in den regel

voorgesteld als in alle opzichten inferieur, als voorwerpen van medelijden en verachting.

Minder geslaagd zou ik de pogingen willen noemen, die dan gedaan worden, om uit historische en half historische bronnen berichten te verzamelen, waaruit blijken moet, dat de schrijvers dier berichten zich de Finnen nog als ver naar het Zuiden wonend voorstelden. Wanneer b.v. het Angelsaksische gedicht Beowulf als getuige wordt aangevoerd voor het wonen der Finnen aan het Skagerak, dan berust die opinie, gelijk bekend is, op een zeer verkeerde interpretatie van een plaats in dat gedicht. Liever zou ik dan het Finn-fragment en de daarmee samenhagende episode van Finn aanhalen, waar een Deensche koning in oorlog is met een koning, die Finn heet, — al is dan ook deze geheel verkeerdelijk in Friesland gelocaliseerd. En meer zou ik ook hechten aan de resultaten van het onderzoek naar de uitbreiding van den naam Finn in plaatsnamen, dat zich aan de bespreking dier historische getuigenissen aansluit. Tot in het Zuiden van Noorwegen, en ook van Zweden, wordt die naam veelvuldig aangetroffen. Jammer maar, dat men nooit zeker is, den volksnaam voor zich te hebben. Want tot heden toe is Finn als persoonsnaam bij alle Skandinavische volken gebruikelijk. En een hoeve zal in den regel eer naar een persoon dan naar een volk heeten. Daarentegen legt de persoonsnaam zelf een gewichtig getuigenis af, niet voor de zuidelijke uitbreiding der Finnen, maar voor het drukke verkeer, en dat niet alleen van vijandigen aard, tusschen de beide volken.

Heel anders al weer de Lappen. Van een vriendschappelijke verstandhouding, die er zelfs aanleiding toe kon geven, dat een Noorman zijn zoon den volksnaam Lap als eigennaam gaf, is het ver verwijderd. Dr. Hansen meent, dat zij pas tusschen de jaren 1000 en 1200 Noorwegen zijn binnengekomen. Zij zijn een arktisch volk, niet in den archeologischen, maar in den anthropologischen zin van het woord; hun naaste verwanten zijn te zoeken in andere Noord- en Oost-Siberische stammen. Dit laatste willen wij nu gaarne gelooven, maar dan blijft toch de vraag, of het niet mogelijk is, dat zij in vroeger eeuwen verder zuidwaarts gewoond hebben, en of de gronden om hen van de oude Finnen zoo volkomen te scheiden, wel dwingend zijn. En men kan ook vragen:

waar is dan toch dat steenvolk gebleven, als het geen Germanen zijn, en zij ook met de Lappen, die heden ten dage dan toch althans een deel hunner woonplaatsen innemen, volstrekt niets gemeen hebben? Het antwoord, dat wij op deze vraag ontvangen, luidt: zij zijn op den duur in de Germaansche bewoners van het land opgegaan. Dat wil zeggen: zij hebben hun taal overgenomen en zich met hen vermengd. Maar nog toont het verschil in ras zich in het verschil tusschen de bewoners van het Oostland en het Westland in karakter *en* in schedelvorming, gelijk in andere met de schedelvorming nauw verwante kenmerken.

Wij staan hier voor één vermoeden, dat zich niet zoo heel gemakkelijk tot zekerheid zal laten verheffen. Dat het anthropologisch materiaal nog zeer onvoldoende onderzocht is, is een bezwaar, waaraan de tijd te gemoet kan komen. Maar daar overal menging plaats gehad heeft en de menging zich steeds voortzet, wijken de breuken, die de verhouding tusschen het langschedelige en het kortschedelige ras aangeven, op vele plaatsen slechts weinig van het gemiddelde getal af. Zal het mogelijk zijn, uit zulke getallen, die in de eerste plaats toonen, hoe weinig de oude grenzen bewaard zijn, op te maken, welke de oude grens der twee rassen geweest is? En dan kan men ook vragen: hoe weten wij zoo zeker, dat ieder dier rassen, toen beide in Noorwegen op elkander stieten, onvermengd was? Indien zij het niet waren, dan kunnen vele afwijkigen der getallen van het middencijfer eenvoudig een gevolg van een reeds vroeger aanwezige rasmenging zijn. In elk geval geloof ik, natuurlijk zonder in het minst te kort te willen doen aan de beteekenis der schedelmeting en van verwante onderzoekingen voor de bepaling van raskenmerken, dat men met het gebruik van die getallen, als zij niet heel sterk spreken, toch voorzichtig moet zijn bij het bepalen van een geographische grens in de historie, en dat zij hier alleen zullen kunnen dienen, om eene opinie te steunen, die eerst langs een anderen weg waarschijnlijk is gemaakt.

Overigens moet erkend worden, dat de weg, dien de geleerde schrijver in het anthropologisch hoofdstuk inslaat, de eenige uitweg is, die hem na het voorafgaande overblijft. Indien het waar is, dat de Noorweegsche steencultuur van

lieden stamt, die geen Germanen waren en ook geen Lappen; indien die menschen op die plaatsen gewoond hebben tijdens den jongeren steentijd, onmiddellijk vóór de komst der Germaansche bevolking, en dus niet uitgestorven waren, toen deze laatsten hun intree in Noorwegen deden, — wat denkbaar zou zijn, indien de vonden uit een veel vroeger tijdperk dagteekenden, — dan moeten zij ergens gebleven zijn; en daar men niet kan aannemen, dat zij en bloc verhuisd zijn naar een land, waar zij niet terug te vinden zijn, blijft er niets anders over, dan dat zij inderdaad in de Noorwegers zijn opgegaan, en de anthropologische sporen van die volksmenging moeten nog aanwezig zijn. Men behoeft ook volstrekt niet te gelooven, dat die menging vóór het begin van den historischen tijd een voldongen feit was. Integendeel; zoolang de Germanen slechts een deel van het land innamen, is het begrijpelijk, dat de zwakkere bevolking naar het Noorden retireerde, en daar wij nu hier in het begin van den historischen tijd de zoogenaamde Finnen vinden, is het denkbeeld, dat die Finnen de laatst overgeblevenen van dat Anarische volk waren, verre van absurd. [1]) De kernvraag blijft deze: heeft Dr. Hansen de positie der Noorweegsche steencultuur juist opgevat? Indien dat zal worden erkend, dan beteekent dit boek een gewichtige schrede op een nieuwen weg. En daarom hebben wij alle reden om met verlangen uit te zien naar het oordeel der archeologen over een werk, dat zoo rijk is aan origineele denkbeelden en verrassende hypothesen.

V.

Bij het laatste hoofdstuk wil ik slechts zeer kort stilstaan. Voor een groot gedeelte ligt het geheel buiten mijn horizon. Ik zou niet gaarne voor of tegen Dr. Hansen partij trekken, waar hij beweert, dat de jongste IJsperiode in Noorwegen een rand vrijliet, warm genoeg om aan verschillende planten

---

[1]) Slechts in het voorbijgaan vestig ik de aandacht op de origineele gedachte, dat de sterke positie der leenmannen van het Westland gedurende de eerste eeuwen van het Noorweegsche koningschap, niet, — gelijk de meeste historici aannemen, — haar grond zou hebben in het Germaansche gevolgschap maar in de gewoonte om te heerschen over een overwonnen bevolking.

de gelegenheid te geven zich te redden. Evenmin, waar hij meent, dat de temperatuurverlaging toen niet 12—16° Celsius bedroeg, gelijk prof. Brögger meent, maar 5—9°. De toepassing dezer geologische studiën voert overigens tot beweringen, die nog wel wat hypothetischer schijnen te zijn dan het meeste wat voorafgaat, maar toch staan er mooie dingen. Treffend zijn b.v. de gevolgtrekkingen, die gemaakt worden uit de waarneming, dat sommige plaatsen namen dragen als *nes*, 'voorgebergte', *ö*, 'eiland', *säheim*, 'zee-„heim"', waar geen water, laat staan zee te bekennen is. Toen die plaatsen die namen ontvingen, toen moeten zij een voorgebergte, een eiland, een zee-'heim' geweest zijn. De namen zijn dus gegeven, toen het strandniveau een ander was dan thans. En met die ondervinding worden dan nogmaals de plaatsen met vin- en heim-namen onderzocht. En wat is de bevinding? Dat ze, ook waar ze in de buurt van de zee liggen, toch geen van allen aan het strand gelegen zijn; de afstand van de zee bedraagt overal in een loodlijn c. a. 40 meter. De conclusie ligt weer voor de hand. Tijdens de bezetting van het land door de Ariërs lag de kust 40 meter lager dan thans en was dus het niveau van de zeespiegel evenveel hooger.

Dezelfde methode wordt nu toegepast op de Nöstved-woonplaatsen. Hier wordt niet alle materiaal gebruikt. Misschien ontbreken volledige opgaven. Maar voor de vijf voornaamste woonplaatsen komt het weer uit, dat zij op een gelijk niveau liggen, en wel ca. 60 meter boven den zeespiegel. Dit is van te meer beteekenis aangezien dit volk opzettelijk de woonplaatsen aan zee heeft opgezocht. De gevonden getallen geven voorts aanleiding om, wanneer men althans een geleidelijke stijging van den bodem aanneemt, met behulp van de chronologie der Arische bezetting ook die der Anarische te bepalen. Jammer maar, dat ook de eerste zoo onzeker is. Zekerder is weer de chronologische gelijkstelling der Anarische bezetting met de thans sedert lang uitgestorven oesterbanken aan de Zuidkust. Want van die banken liggen de overblijfselen op c.a. 55 meter boven den zeespiegel. Toen dus de voorvaders der oude Finnen in het land kwamen lagen die banken hoogstens 5 meter beneden den zeespiegel, en dat is voor de beoordeeling der afkomst van

dit volk een gewichtig resultaat, als men zich te binnen brengt, dat zij volgens de theorie van Dr. Hansen een tak van dat volk zijn, waarvan de Deensche schelphoopen stammen.

Daarmee houdt mijn belangstelling voor dit boek op. Ik kan den schrijver niet meer volgen, waar hij uit een enkelen vond op een plaats, die een groot aantal eeuwen onder water heeft gelegen, opmaakt, dat in Noorwegen ook in de interglaciale periode, — volgens hem 50.000 jaar geleden, — menschen moeten hebben gewoond. Die getallen spreken niet meer tot philologische hersenen. Maar, zich onthoudende van een oordeel over de zaak, zou toch een philoloog durven wenschen, dat zóó ver reikende beweringen op breeder materiaal werden gebaseerd.

Welke winst is voor den Indogermanist uit een boek als dat van Dr. Hansen te halen? Niet zóó veel als men een oogenblik zou kunnen denken. De resultaten, voorzoover zij juist zijn, bevestigen slechts een denkbeeld, dat toch steeds meer veld wint, nl. dat men genoodzaakt is, den tijd der Indogermaansche eenheid een goed eind terug te schuiven. Althans indien men onder eenheid verstaat het bijeenwonen binnen eene beperkte ruimte, met eene taal, die bijna geen dialectische verschillen kende. Ziet men af van sommige schiereilanden, die meer afgelegen liggen, dan moeten de Indogermanen al voor meerdere duizendtallen van jaren een ruimte hebben ingenomen, die niet zoo heel veel verschilt van hun tegenwoordig gebied. Dat is mogelijk, niet bij eenheid, wel bij continuïteit van taal. In hoeverre deze laatste nog kan hebben bestaan in de dagen, toen het Arische steenvolk met zijn geslepen bijlen de mosseletende Anariërs in Denemarken begon op te jagen, is moeielijk te zeggen. Aan de uiteinden moeten de verschillen toen al groot geweest zijn; de Indiërs zongen misschien reeds hun Vedaliederen. Maar indien die tijd, laat ons zeggen 4000 jaar terugligt, wie zal bepalen, hoeveel duizend jaren er dan bij geteld moeten worden voor de uitbreiding van dat volk over al die landen?

Wat de Germanen betreft, het is volstrekt niet nood-

zakelijk, dat zij bij hun komst in de Deensche vlakte hun eigenaardigheden in taal en gewoonten reeds in die mate hadden ontwikkeld, dat men reeds van Germanen, — in tegenstelling met het Indogermaansche ur-volk, — kan spreken. En bestaat hier een controverse tusschen archeologie en taalwetenschap. Wanneer de archeologie gelijk heeft, dan was het Kimbrisch schiereiland reeds 2000 jaren vóor Christus door de voorouders der hedendaagsche bewoners ingenomen. De meeste taalgeleerden meenen, dat de Germaansche klankverschuiving, — de belangrijkste verandering die de taal der Germanen kenmerkt, — niet vroeger dan 1000 of 500 jaar vóor Christus tot stand kwam, en weinigen zijn geneigd aan te nemen, dat de Germaansche nationaliteit zich in Denemarken ontwikkeld heeft. Een standpunt, dat het wezenlijkste van beide opvattingen vereenigt, is dit, dat de Germanen tijdens de klankverschuiving reeds een uitgestrekt gebied innamen, waartoe ook het Kimbrische schiereiland behoort. Dit standpunt neemt ook Dr. Hansen in. Ik zou er aan willen toevoegen, dat ook uit den overgang van een deel van het volk naar Noorwegen volstrekt niet volgt, dat de belangrijkste dialectische eigenaardigheden van het Germaansch zich reeds te voren ontwikkeld moeten hebben. Wanneer wij zien, hoe ook later, nadat het Germaansch zich in talrijke dialecten gesplitst heeft, de drie Skandinavische talen ongeveer tot het begin van den historischen tijd volkomen dezelfde ontwikkeling doormaken, zoodat van Tromsö tot aan de Eider één taal gesproken werd, dan spreekt niets tegen de mogelijkheid, dat een in Noorwegen wonend volk ook in eene vroegere periode met zijn zuidelijke buren de eenheid van taal bewaard en gemeenschappelijk met hen de Germaansche klankverschuiving tot stand gebracht heeft. In zooverre is het misschien het voorzichtigste, met Dr. Hansen te spreken van Ariërs (beter trouwens: Indogermanen), en niet van Germanen. Maar ook alleen voorzichtiger. Want de oplossing der vraag, van welk tijdstip af men van Germanen kan spreken, zijn wij door deze onderzoekingen niet nader gekomen.

Maar de beteekenis van het boek is ruimer, dan men uit deze woorden zou kunnen afleiden. Het is van beteekenis voor ieder die zich met de voorgeschiedenis der

menschheid bezighoudt. Het leert, welke voortreffelijke resultaten kunnen bereikt worden, wanneer verschillende wetenschappen tot één doel samenwerken. En daar gaat niets af, ook indien een deel der resultaten mocht blijken overijld te zijn. Niet ieder kan alles. Een opwekking tot arbeid en veelzijdigheid, — dat is het beste resultaat.

R. C. Boer.

HET YELLOWSTONE-PARK.

II.

DE GEYSERS.

Verlaten wij thans de warme bronnen van Mammoth Hot Springs met hunne terrassen van kalksteen, om tot de eigenlijke geysers over te gaan. Deze liggen in het algemeen in de dalen tusschen de vulkanische gesteenten, en hunne afzettingen bestaan dan ook niet uit kalk maar in hoofdzaak uit kiezelzure gesteenten of silicaten. Deze formatie heet hier geyseriet, in tegenstelling met het travertijn der beschreven warme bronnen.

Hoogopspringende bronnen ziet men op het kalkterrein niet. De geysers zijn echter juist het meest bekend om de enorme hoogten waartoe sommige van hen het kokende water opwerpen.

Van waar die kracht, die stoom en water zoovele honderden meters omhoog kan werpen? Van waar dat vermogen, om een schijnbaar volkomen rust plotseling af te breken, om zulke geweldige verschijnselen voort te brengen, en dan weer, als of niets gebeurd ware, tot de vroegere rust terug te keeren? Het is de inwendige warmte der aarde, die dit teweeg brengt. Het zijn eenvoudig verschijnselen van koken, maar onder zeer bizondere omstandigheden. In een gewonen ketel bruist en borrelt en spat het water op. Kon op een of andere wijze plotseling het koken versneld worden, dan zou ook het opspatten van waterdruppels plotseling toenemen, zij zouden talrijker en hooger opgeworpen worden. Zoo moet men zich de geysers voorstellen. Enkele komen uit een diepe spleet, waarin men tijdens de rust het water niet

zien kan, maar kort vóór de uitbarsting komt het toch omhoog. De meesten echter komen uit een kleinen kom of vijver, die tot aan den rand toe gevuld is met water. Een volkomen helder, maar donkerblauw water, dat in schoonheid en aantrekkelijkheid voor dat der andere warme bronnen van het park niet onderdoet.

Men kan veilig zeggen, dat tusschen de voortdurend kookende bronnen en de machtigste geysers in de bassins van het Yellowstone-park alle overgangen voorkomen. Daarbij geldt de regel, dat gewoon kokend water betrekkelijk slechts weinig opspat, maar dat het opwerpen van hooge zuilen samenhangt met periodische rust. Hoe zeldzamer het opspatten is, des te hooger en des te machtiger kan het worden. De meest bekende geyser is de Old Faithful, die dien naam draagt, omdat hij, zoolang als men hem kent, nog nooit aan zijne belofte ontrouw geworden is. En die belofte, afgeleid uit een lange ervaring, is dat hij telkens, na ruim een uur, weer zal beginnen te „spelen'', zooals de locale term luidt. Alle andere hoog opspuitende geysers van deze streek zijn zeldzamer in hun uitingen, zij werken elken dag eens, of om den anderen dag of om de 4 of 5 dagen. De tusschenpoozen van rust zijn wel ongeveer gelijk, voor elk van hen, maar toch niet zóó, dat men juist vooruit kan zeggen, wanneer het spel beginnen zal. Voor den reiziger, die op elk bassin slechts eenige uren vertoeft, hangt het dus geheel van het toeval af of hij de verschijnselen zien zal of niet. Maar de Old Faithful laat hem nooit in den steek.

Vlak bij dezen geyser, op een afstand van omstreeks 300 Meters, is het hôtel gebouwd, dat zijn naam in de curieuse combinatie draagt. Het heet Old Faithful Inn, een naam dien, buiten verband met de bron, menige Inn benijden zou. Het spel begint met het opstijgen van heet water uit de spleet en het overvloeien van groote hoeveelheden daarvan, terwijl voortdurend aanzienlijke hoeveelheden stoom in groote wolken in de lucht ontwijken. Heeft dit eenige minuten geduurd, dan begint het water sterker op te spatten, meters hoog en in verschillende richtingen schuin opstijgend, totdat ten slottte een zuil van wel twee voet in doorsnede tot een hoogte van 40—50 M. met geweldige snelheid omhoog stijgt. Deze zuil is echter, zoover ik zien kon, geen massieve waterkolom,

maar gevormd uit een onnoemelijk aantal grootere en kleinere druppels. En de hoeveelheid water, die terstond daarna omlaag valt en den geheelen geyserkegel overdekt, komt met deze voorstelling goed overeen. Een uitvoerige beschrijving van dezen geyser en zijn spel zal ik echter eerst later geven.

Juist op dezelfde wijze werken de talrijke geysers die met tusschenpoozen van een kleiner of grooter aantal minuten opspuiten. Hier kan men alles meer van nabij en dus nauwkeuriger zien. Een, twee of meer meters spat het water op. Zorgt men dat men ten opzichte van de windrichting ter zijde staat, zoo kan men soms veilig vlak aan den rand blijven staan. Onder den wind zou men natuurlijk door de heete stoomdampen omhuld worden, zonder snel genoeg een uitweg te kunnen vinden. Men ziet ook hier geen eigenlijke zuil van water. Uit de diepte van den helderen vijver stijgen plotseling groote stoomblazen in geweldig aantal op. Zij werpen het water dat boven hen is, en dat wat zij meevoeren met kracht omhoog, maar doen het daarbij snel en volkomen uiteenspatten.

De Giantess speelt om de 12 uren, de Sawmill 5 of 6 maal daags, de Giant eens in de week, de Castle-geyser met tusschenpoozen van omstreeks 30 uren, en zoo zou men voor al de grootere geysers een lijst van hunne werkzaamheid kunnen geven. De Giant, die het zeldzaamst werkt, is ook de hoogste, zooals zijn naam trouwens aanduidt; zijn water wordt tot ruim 80 Meter hoog opgeworpen, dus bijna de dubbele hoogte van Old Faithful.

Door dit overzicht van de kracht der uitbarstingen in verband met de lengte van de perioden van rust, komen wij tot de voorstelling, dat de machtige geysers gedurende die perioden eenvoudig hun kracht opsparen en ophoopen, om die dan in den korten tijd van enkele minuten, op veel grootschere wijze te kunnen gebruiken. Als van zelf ontstaat dus de vraag, op welke wijze zij dit ophoopen kunnen tot stand brengen.

Natuurlijk kan men in het inwendige der aarde niet gaan kijken, hoe het water daar eigenlijk kookt, noch ook hoe de ketel of ketels er uit zien, waarin dit gebeurt. Kon men door boringen zoo dicht bij de bronnen komen, dan zou men toch waarschijnlijk hun regelmatige werking storen. Men moet dus uit gewone natuurkundige verschijnselen, in

verband met den bekenden bouw der gesteenten, en den gewonen loop van het water, dat in artesische putten en in overeenkomstige natuurlijke bronnen omhoog komt, trachten een voorstelling af te leiden.

Zulk een voorstelling heeft de groote scheikundige Bunsen ontwikkeld en door laboratorium-proeven gesteund. Zij heeft algemeen bijval gevonden, en hoewel door lateren hier en daar in de uitwerking wat veranderd is, is het beginsel toch steeds hetzelfde gebleven. Zoo groot is de vereering, die de bewonderaars der geysers voor Bunsen hebben, dat een der hoogste en fraaiste bergtoppen van het Yellowstone Park naar hem genoemd is. Het is de Bunsenpeak, de hoekige pyramidale berg, die vlak achter de Mammoth Hot Springs en tegenover de Terrace-mountains staat. De groote zijweg gaat tusschen hem en deze bergen door, en mijlen lang rijdt men rond om zijn voet, met het volle uitzicht op zijn rotsen en bosschen.

Om mij echter niet te zeer in theoretische beschouwingen te begeven, zal ik beginnen met een korte schets van de beweging van het water in den grond in gewone gevallen. Ik knoop daarbij aan aan den gedachtengang, dien ik reeds bij de bespreking der travertijn-bronnen van Mammoth Hot Springs gegeven heb.

Overal waar een kunstweg in het gesteente van een gebergte is uitgehouwen kan men zien, dat die steen niet gaaf is. Altijd is hij door spleten en barsten in verschillende richtingen in stukken gebroken. Men beweert dat nergens op aarde, noch aan de oppervlakte, noch in de diepte, een volkomen gaaf rotsblok van cubieken vorm met zijden van 3 Meters of meer zou te verkrijgen zijn. Die barsten zijn onafhankelijk van den laagsgewijzen bouw en in het algemeen het gevolg van plaatselijke opheffingen en verzakkingen. In het lava-gesteente van het Yellowstone Park komt daarbij het feit dat de lava bij het verkoelen natuurlijk sterk ingekrompen is. Zij is daarbij min of meer regelmatig gebarsten, in het geval van de basalt zelfs zeer regelmatig in de bekende zeszijdige zuilen.

In die barsten ziet men somwijlen op de rotsen, maar meer nog op de zooeven bedoelde, bij het aanleggen van wegen kunstmatig gemaakte in- en doorsnijdingen, de wortels der planten doordringen. Dit is een studie op zich zelf

vooral omdat het een tastbare verklaring geeft hoe het komt, dat zoovele planten op schijnbaar naakt gesteente of op klaarblijkelijk uiterst droge hellingen leven kunnen. Meters ziet men de wortels omlaag dalen, en waarschijnlijk gaan zij nog veel dieper, maar de fijne takken en uiteinden zijn allicht beschadigd en gebroken en dus niet meer waarneembaar.

Langs denzelfden weg sijpelt natuurlijk het regenwater in het gesteente omlaag. Het moge in de humus-lagen langeren of korteren tijd zijn opgehouden, alles wat niet verdampt, of niet als beken langs de oppervlakte afvloeit, zinkt weg in de spleten. Het verzamelt zich in de diepte. Ging het gesteente met denzelfden bouw onbeperkt door, allicht zou het water onbeperkt kunnen wegzinken. Maar de lava rust op krijtlagen, en deze weer op andere formatiën. Storingen in de beweging van het water moeten dus het gevolg zijn, en zoo de lagen eenigszins hellen, zullen zij het water in bepaalde richtingen afvoeren. Zoo ontstaan onderaardsche beeken en stroomen en hun aantal en macht is veel grooter dan men zich gewoonlijk voorstelt. Trouwens ook in ons eigen land speelt die onderaardsche beweging van het water een groote rol, een rol, die men thans, bij het aanleggen van waterleidingen hoe langer hoe meer waardeeren en bestudeeren gaat.

Loopt nu een laag in een berg zoo, dat zij met haar laagsten rand in een dal uitkomt, dan zal het water, dat over de laag heen vloeit, in dit dal te voorschijn komen. Soms ziet men het rechtstreeks uit den rotswand sijpelen, maar waar deze met een dikke humus-laag bedekt is ziet men meestal, in het hoogste deel van het dal een klein moerasje, van waaruit een beek omlaag stroomt. Vloeit geen zichtbare beek in dit moerasje, dan is het duidelijk dat het door een of meer onzichtbare stroompjes gevoed wordt; zijn er echter een of meer aanvoerbeekjes, dan heeft de gewone beschouwer meest geen reden om ook nog aan onzichtbare te denken.

Thans komen de artesische putten aan de orde. Hun water komt onder drukking uit de diepte te voorschijn, het moet dus daar onder drukking staan. De laag, die door talrijke en wijde spleten het water gemakkelijk vervoert, moet van boven en van onderen aan minder gespleten en minder doorlatende lagen grenzen. Evenzoo zijn het bij ons

vooral grint- en zandlagen die als het ware ingesloten zijn tusschen klei, die het water voor de opborrelende putten leveren. De put maakt men in een dal, op grooteren of kleineren afstand van een gebergte- of heuvelenreeks. Niemand zal verwachten dat in een put, geboord op den top van een berg, het water tot aan den rand zal opstijgen. Want terwijl de laag helt, is het het water in de heuvelen dat drukt op dat in de vlakte, en waar men boort tracht het natuurlijk even hoog op te stijgen, als het onder den heuvel staat. Het tracht eenvoudig het evenwicht te herstellen, want de put en de laag vormen een stel van communiceerende buizen, en eer het tot rust komt, moet het water dus in beiden even hoog staan. Is dus de monding der put lager dan de waterstand in den heuvel, dan blijft het water voortdurend vloeien, en de bron is schijnbaar onuitputtelijk.

In een zand- of grintlaag vloeit het water met een zachte helling in een regelmatigen stroom. In een gespleten gesteente hangt de weg geheel van de spleten af, en is dus uiterst onregelmatig. Dit heeft nu voor den loop over groote afstanden wel niet veel beteekenis, maar de aard van de uitmonding hangt daarvan natuurlijk geheel af. De laatste spleet, die waaruit het water te voorschijn komt, kan rechtop gaan of schuin of misschien bijna horizontaal liggen, en waar op het gebied der geysers heete stoom uit spleten te voorschijn dringt, zonder dat rondom de monding een vijvertje ontstaan is, ziet men de spleten dan ook in alle richtingen hellen. Monden zij in een vijver uit, dan kan men ze maar zelden zien, en liggen zij diep, dan werken zij onder water allicht toch als vertikale openingen, ook al zijn zij zeer schuin. Verder zullen de spleten natuurlijk nooit overal even wijd zijn, maar hier en daar zullen wijdere gedeelten, wellicht zelfs geheele grotten, met de nauwere spleten afwisselen.

Het spreekt van zelf dat het water, dat uren ver door bepaalde lagen loopt, de temperatuur van die lagen zal aannemen. En komt het snel genoeg aan de oppervlakte, dan zal het dus daar dien warmtegraad, ten minste ongeveer, verraden. Nu is het Yellowstone-park in de laatste geologische tijden voortdurend een terrein van uitgebreide vulkanische werkzaamheid geweest, en moet men dus aannemen,

dat de koude korst, die hier de inwendige warmte bedekt, dunner is dan wellicht op eenige andere plaats op aarde. Het water behoeft dus niet zoo heel diep af te dalen om in lagen te komen, wier temperatuur boven het kookpunt ligt. En het doorloopen van zulke warme aardlagen is klaarblijkelijk de eenige bron voor de warmte van het heete water.

Hier komt nu een zeer belangrijke factor in het spel, namelijk de afhankelijkheid van het kookpunt van water van de drukking. Iedereen weet, dat op hooge gebergten het water bij een lagere temperatuur kookt dan bij ons, al ware het ook slechts uit de ervaring dat het koken van eieren in zulke streken langeren tijd vordert. Evenzeer weet iedereen dat in een Papiniaansche pot het water tot ver boven 100° C. verhit kan worden, zonder tot stoom over te gaan. Het is de grootere drukking, die dit belet. Passen wij dit nu toe op onze onderaardsche stroomen, die op de beschreven wijze onder de zeer aanzienlijke drukking van het grondwater in de omringende heuvelen staan. Het zal dus bij 100° C. nog niet gaan koken, ja verscheidene graden hooger verhit kunnen worden, zonder dit te doen. Het kan dus een tijd lang in oververhitten toestand zich voortbewegen. Eindelijk echter nadert het de openingen der spleten, en dus de plaats waar geen overmaat van drukking er meer op rusten zal. Is het dan toch nog warmer dan 100° C., dan zal het gaan kooken, plotseling of langzaam, al naar gelang van de wijze waarop het toestroomt. Bij den overgang tot stoom zet het zich geweldig uit, en perst dus al het water dat er boven staat voor zich uit.

Zoo ontstaan de kokende bronnen. In oververhitten toestand wordt het water in een zeer langzamen stroom toegevoerd. Houdt dan de drukking op, dan gaat het koken, en de stoom verhit het water in den vijver, tot ook dit het kookpunt nadert, waarna de stoom, in grootere en kleinere bellen ongehinderd doorgaat, bruisend en barstend aan de oppervlakte komend. Veel kleine geysers, die heftig koken, voeren alleen stoom en geen water omhoog, en men ziet hun rand dan ook niet overvloeien; een van de grootere heeft zelfs, om het typisch zuinige van dit verschijnsel, den naam van Economy-geyser ontvangen.

Zijn nu de onderaardsche spleten regelmatig, zoo zal de

bron gelijkelijk door blijven koken. Onregelmatigheden in de spleten kunnen echter tot plaatselijke ophoopingen van stoom aanleiding geven. Een gewelfvormige spleet, die alleen van onderen toe en afvoergangen heeft, zal zich b.v. allengs met stoom vullen, en deze zal onder de drukking van de zuil water tusschen het gewelf en de oppervlakte van den uitmondings-vijver staan. Langzaam neemt de stoom toe, tot hij eindelijk de geheele holte vult. Ontstaat er nu nog meer, dan moet deze ontwijken, en drukt dus de zuil water boven zich weg. Men ziet den kraterrand overvloeien, meest schoksgewijze. Maar stoom weegt minder dan water, en het wegpersen van de waterkolom ontheft den stoom in het onderaardsche gewelf van den druk, die hem daar samenperste. Plotseling zet hij zich geweldig uit, en slingert nu alles wat nog in het te doorloopen kanaal gebleven was, en misschien zelfs al het water van den vijver met groote kracht voor zich uit. In plaats van af te nemen, neemt de kracht op den weg toe, daar de drukking vermindert. Zoo worden in weinige minuten nagenoeg al de stoom en al het water hoog in de lucht opgeworpen.

Dan echter is de kracht gebroken. Wat in den vijver neerviel vloeit thans kalm in de buis terug, en de onderaardsche aanvoer vult het gewelf en de gangen met water. Langzaam begint de stoom zich weer op te hoopen, tot hij eindelijk weer ontsnapt, onder dezelfde hevige verschijnselen.

Uit deze door Bunsen gegeven voorstelling volgt nu als vanzelf, dat spleten zonder zulke gewelven een regelmatig kokenden geyser zullen geven, en dat de aanwezigheid van gewelven daarentegen de periodische werking kan teweeg brengen. Hoe grooter de gewelven, des te langer zal het duren voordat zij voldoende met stoom gevuld zijn, en des te langer zullen dus de perioden van rust zijn. Maar des te heviger zal ook de uitbarsting worden.

Men moet zich dus de toevoerbuis van elken geyser als een onregelmatigen, langzaam schuin omhoog stijgenden barst voorstellen, waarvan de onregelmatigheden nu eens zonder beteekenis, dan weer, door de vorming van van boven gesloten gewelven, geheel beslissend voor het verschijnsel worden.

In de verschillende spleten loopt het water meest onafhankelijk van de overige, soms zelfs van zeer naburige

bronnen. Dit blijkt allereerst daaruit dat de vijvers op de hellingen van een heuvel op zeer ongelijke hoogten plegen te liggen. Waren er communiceerende buizen, zoo zouden de hoogere natuurlijk leegloopen en de lagere overvuld worden. Verder blijkt het uit het feit dat de uitbarstingen van naburige geysers van elkander geheel onafhankelijk zijn, de meest woeste uiting van den een kan de volkomen rust van zijn buurman volstrekt niet storen.

Laat ons thans de heftige maar voorbijgaande werkingen verlaten, om ons met de kalmere en schijnbaar onaanzienlijke, maar de eeuwen trotseerende afzettingen rondom de geysers bezig te houden.

De geysers, en in dien naam zal ik thans gemakshalve de overeenkomstige kokende bronnen mede begrijpen, liggen overal in de dalen van het Yellowstone-park. Soms liggen zij eenzaam, meest zijn zij tot groepen, enkele malen tot groote groepen vereenigd. In het laatste geval noemt men het geheele dal een geyser-bassin, en het Norris-bassin, de Lower-, Midway- en Upper-bassins zijn daaronder de meest bekende. Maar ook elders, zelfs aan de oevers van het Yellowstone-meer, vindt men zulke bassins.

De term bassin is in zekere mate misleidend. Allereerst om de reeds besproken onderlinge onafhankelijkheid der geysers en om het feit dat er bijna nooit twee uit den zelfden vijver omhoog springen. Elke geyser heeft als het ware zijn eigen monding gemaakt, het zij die vol water is of niet. Er is dus geen gemeenschappelijk bassin, noch onder den grond, noch er boven. Het is alleen een waterrijk dal, dat vele bronnen omsluit. Verder is de naam van bassin misleidend, omdat de geysers zich altijd op een soort van heuvel bevinden. Midden in het dal ligt zulk een heuvel, van eigenaardige vorm en formatie, en de vijvers, spleten, heete bronnen en geysers liggen bovenop of op de hellingen van dien heuvel. De heuvel is laag en breed, de hellingen zacht glooiend. Soms vult hij plaatselijk het dal over de geheele breedte en sluit dan aan de aangrenzende bergen aan, maar altijd met een lageren rand, waarlangs het geyserwater kan weg vloeien.

Deze vlakke heuvels zijn het product der geysers; zij bestaan uit een bizonder gesteente, dat den naam van geyseriet draagt. In tegenstelling met het travertijn der Mammoth Hot Springs,

dat een kalkgesteente is, is het geyseriet een kiezelgesteente. Zooals ik reeds meermalen opgemerkt heb, liggen de geysers in de dalen tusschen heuvels en bergen die voornamelijk uit lava bestaan, en is de lava zelf weer in hoofdzaak uit kiezelmassa's gevormd. Het water, dat van die bergen naar de geysers stroomt, vindt dus in de spleten op zijn weg geen kalk maar kiezelzuur om op te lossen. Dit is echter op verre na niet zoo gemakkelijk oplosbaar als kalk, en het water neemt er dus, ook bij een langen loop, maar weinig van op.

Dit opgeloste kiezelzuur nu wordt bij het uitstorten van het water en dus rondom de heete bronnen afgezet. Het vormt het geyseriet, en het heeft dus, in den loop der eeuwen, de geheele geyserietheuvels in de dalen tot stand gebracht. Moge men ook uren lang op die „bassins" rondwandelen, toch moet men bedenken, dat deze geheele steenmassa eenmaal vloeibaar was. Niet alles tegelijkertijd, maar achtereenvolgens, eeuw na eeuw en laag na laag.

De vastlegging van dit kiezelzuur nu geschiedt uitsluitend door wieren. Noch de verkoeling van het water, noch de betrekkelijk geringe verdamping kunnen het kiezelzuur doen neerslaan; zonder de wieren zou het even rijk daaraan afvloeien als het omhoog gekomen was.

De afzetting van kiezelzuur door levende planten is geenszins een verschijnsel dat tot de geyserietvormingen beperkt is. Integendeel, het is in het plantenrijk zeer algemeen, veel algemeener dan de afzetting van kalk. Sommige planten zijn er zeer rijk aan en hebben er een bijzondere hardheid en ruwheid aan te danken, zooals b. v. onze schuurbiezen, wier schurend vermogen juist aan deze stof te wijten is. Opgelost kiezelzuur, of liever oplosbaar kiezelzuur heet in den handel waterglas, de oplossing ziet er uit als water, maar gaat bij volledige verdamping in een glasachtige massa over, die dan niet weer door water kan worden opgenomen. In de planten wordt het opgenomen kiezelzuur eerst als een gelei-achtige massa in de celwanden gebonden, zoodat het die geheel doortrekt, voornamelijk in de buitenste weefsellagen. Grassen en granen zijn er zeer rijk aan. Allengs wordt het harder, maar blijft met de celwanden zoo vereenigd dat men het daarin niet zien kan. Maar toch kan men het gemakkelijk vinden

daar het onbrandbaar is en dus als een skelet achterblijft als men de weefsels voorzichtig verbrandt.

Onder de wieren is er een groep, die om dit kiezelgehalte zeer bekend is. Het zijn de kristalwieren of Diatomeeën, beide namen die op hun vorm en niet op hun inwendigen bouw betrekking hebben. Zulke kristalwieren groeien ook bij ons overal in allerlei wateren, waar zij dikwijls een dicht, vlokkig of geleiachtig bekleedsel rondom de stengels der waterplanten vormen, voor zooverre deze onder het water groeien. Zulke Diatomeeën spelen nu bij de vorming van het geyseriet een belangrijke rol, maar zij verdragen de groote hitte van het opbruisende water niet en zijn dus beperkt tot de bassins, die rondom de eigenlijke kraters door het overvloeien ontstaan. Aanzienlijke lagen van Diatomeeën vindt men b. v. rondom „Black Sand Pool" en voornamelijk op den bodem van het Specimen lake, dat daaraan zijn water ontleent. Soorten van de bekende geslachten Navicula, Epithemia, Cocconema en andere nemen aan die formatie deel. Zij zouden evengoed voor polijstaarde kunnen worden gebruikt als sommige Diatomeeën-lagen in Europa.

Toch zijn deze kristalwieren slechts van locale beteekenis. Zij vormen de hoofdmassa's van het geyseriet niet. Dit doen wiersoorten van een veel eenvoudigeren lichaamsbouw. In het algemeen zijn het dezelfde geslachten en ten deele ook dezelfde soorten als in de travertijn-formatien. In verband daarmede ziet men hier dan ook overeenkomstige kleurschakeeringen en kleuren. De wanden der kokende vijvers zijn ook hier wit of zeer licht geel, en de bruine of roode, groene of blauwe, lichte en donkere, soms geheel zwarte overtrekselen ziet men slechts in de omringende bassins, waar het water reeds meer of min afgekoeld is. De wieren groeien snel, maar het kiezelzuurgehalte van het water is gering, zoodat op veel organische stof weinig sintelmassa komt. Voor een deel ten gevolge daarvan is het geyseriet later, als het dood en droog is, een veel lichter gesteente dan het travertijn, terwijl toch anders de kiezelgesteenten juist niet tot de lichtste behooren. Ook verweert het zeer gemakkelijk, en ziet men op de oppervlakte der geijserietheuvels de overblijfselen der oorspronkelijke structuur niet zoo veelvuldig en zoo fraai als op de travertijnrotsen.

Onder de lagere wieren, die hier een rol spelen, mogen er hier enkele genoemd worden. Ten deele zijn zij dezelfde, die ik bij de beschrijving der Mammoth Hot Springs reeds heb aangevoerd. De voornaamste geslachten zijn Leptothrix, Phormidium, Calothrix, Gloeocapsa en andere. De eerste zijn bleek en verdragen hooge temperaturen, de Gloeocapsa is blauwgroen en vormt soms aan de buitenzijde der geyserkegels zwarte geleiachtig-vliezige en soms vingerdikke overtreksels. De kleur schijnt overigens zeer veranderlijk te zijn, want als men van een bruin of zwart overtreksel in een warm stroompje of bassintje deelen los maakt, ziet men de onderzijde dikwijls groen of blauwgroen.

De wijze waarop deze wieren de formatie tot stand brengen hoop ik weldra, naar aanleiding van mijn bezoek aan het Upper Geyser-basin, uitvoerig te schilderen.

Vooraf moge echter het een en ander omtrent de voornaamste bassins gezegd worden. Zij liggen dicht bijeen, op een bijna recht van het zuiden naar het noorden loopende lijn. De toerist bezoekt ze in zoodanige volgorde, dat hij met de minst belangrijke begint, om met de groep der krachtigste geysers te eindigen.

Het meest noordelijke of Norris bassin omvat een aantal geysers, bronnen en stoomspleten, deels in het dal, deels op de hellingen der heuvels gelegen. Onder hen speelt de Constant om de minuut, zijn waterdroppels eenige meters omhoog werpende. De Congress is gewoonlijk een groote, blauwe, kokende vijver, maar geeft op onverwachte tijden geweldige uitbarstingen. Overal in den grond ziet men spleten en gaten, waaruit stoom komt en waaronder men het rommelen hooren kan. Soms zijn die gaten met een dunne korst van geyseriet bedekt en onzichtbaar; op zulke plekken moet men bij het loopen zeer voorzichtig zijn, daar de korst te dun is, om het gewicht van een mensch te dragen. Men doet beter op de planken te blijven, die hier de voetpaden vormen. Een zeer breede, ternauwernood vingerdiepe stroom voert het warme water uit al deze bronnen weg, vloeiend over een laag van kleurig en levend, voortdurend aangroeiend geyseriet. Hooger op den berg liggen geweldige stoomspleten, die een oorverdoovend geraas maken, en nog iets hooger de Black growelr, waarvan de kegelvormige opening

geheel leeg, maar tot aan den bovenrand met zwarte koraalvormige wiergroeiingen bedekt was. Ik wachtte een poosje en zag langzaam het water in den trechter opstijgen. Het bereikte een zekere hoogte en zonk toen weer weg. Daarna stijgt het gewoonlijk weer, nu eens hooger, dan weer lager, nu eens alle wieren bevochtigend en overvloeiend over den rand, dan weer onvermogend om ook maar de helft van het koraaloppervlak te bedekken. De naam Growler duidt op het geruisch, dat hij bij al die bewegingen maakt. New Crater, Gibbon-geyser en vele andere zou ik kunnen noemen; ik wil echter alleen de grijze-verfpotten vermelden, die vol met een grauw troebel water zijn, dat over de geheele oppervlakte kookt.

In het Lower Geyser bassin vindt men heldere bronnen, rond en blauw als een oog en omgeven met een bruinen rand, die met blauwe Convolvulussen vergeleken worden en daarom, met den engelschen naam dier bloemen, Morning glories worden genoemd. Verder grijze-verfpotten, stoomspleten en geysers, en allerlei andere vormen van stoomuitlaten. Great Fountain is hier een der meest bekende geysers.

Het Midway geyser bassin vertoont het uitgestrekte meer van den Excelsior Geyser en verder den Turquoise Spring en het Prismatic lake.

Het Upper geyser bassin is het belangrijkste. Het ligt zoo, dat men het van uit het hôtel nagenoeg geheel kan overzien. Rechts ligt Old Faithful, springend om het uur. Midden door het bassin loopt de Firehole-rivier, zijn bedding ingravend in het geyseriet en de heete wateren der bronnen overal opnemend. Soms ziet men ze vlak aan den rand der rivier opkooken, soms stroomt het warme water langs de helling over afstanden van honderden meters omlaag. De rivier is rijk aan forellen, en vandaar het verhaal dat men hier, zonder zijn plaats te veranderen, een forel vangen kan en hem dan aan den hengel in de heete bron kan houden om hem te koken.

Aan de overzijde der rivier liggen tal van kleine, voortdurend, maar betrekkelijk zwak werkende geysers, als Beehive, Sponge, Beach, Surprise en andere. Aan de zijde van den rijweg liggen vooral Castle en Giant, over wier werkingen ik reeds gesproken heb, en verder een groot aantal

kleinere. Ook vindt men hier lange reeksen van uitgedoofde kraters, die meest geheel droog zijn.

Aan beide zijden is het dal ingesloten tusschen heuvelreeksen die met uitgestrekte dennebosschen begroeid zijn, en bijna van alle plaatsen kan men Old Faithful zien, als hij aan het einde van elk uur zijn water en zijn stoommassa hoog in de lucht werpt.

Maar ik zou kans loopen, eenvoudig een uittreksel uit mijn gids-boekjes te geven, als ik deze beschrijving wilde vervolgen. Het medegedeelde echter meen ik, dat noodig is voor een juist begrip van de bespreking, die ik thans op grond van mijn eigen bezoek wensch te geven.

Ik begin daartoe met de voornaamste groep van geysers die den naam van Upper-Geyser Bassin voert. En onder hen is de belangrijkste geyser die van de Old Faithful, die vlak bij het hotel is dat daarnaar den reeds genoemden naam van Old Faithful Inn draagt. Hij springt, of speelt zooals men het daar noemt, om het uur, en de reizigers die slechts een halven dag in dit bassin vertoeven, kunnen dus alleen op hem met zekerheid rekenen om de werking van een machtigen geyser te zien. Hij is zoo trouw in zijn uitbarstingen, dat men telkens vooraf kan berekenen, wanneer er weer een komen zal. En zijne periode van een uur heeft hij onveranderlijk behouden gedurende al de — weinige — jaren, dat men hem kent.

Nauwkeuriger gezegd duren de perioden gemiddeld 65 minuten, waarbij dan de tijd van rust en de tijd van werkzaamheid telkens als één periode samen gerekend zijn. Ik begaf mij dus op het juiste oogenblik uit het hotel naar den geyser, beschouwde hem eerst in den rusttoestand, zag daarna in de diepte van de krateropening het heete water omhoog komen en ging toen op een bank zitten om het verdere verloop te aanschouwen. Het ging langzaam genoeg om de volgende aanteekeningen te maken.

De krater is een zeer vlakke kegel met een zeer fraaie terrassen-formatie met tal van zijbekkens, waarin het water blijft staan. Die bekkens zijn omgeven door armsdikke gekronkelde randen. De hoogere, waarin het heete water rechtstreeks valt, hebben krijtwitte randen, de lagere, waarin het water na gedeeltelijke afkoeling vloeit, hebben meest lichtbruine randen, vooral waar zij nog nat zijn. In de

eerste bekkens ziet men witte en lichtgele afzettingen, die den bodem met een eigenaardig gevariëerde vegetatie van sintelwieren bedekken; hier zijn de randen hoog opgegroeid en de bekkens dus vrij diep. De koelere bekkens zijn vlakker, minder diep en vol bruine afzettingen in allerlei tinten. Nog verder af, waar de helling veel geringer wordt, zijn vlakke terrassen zonder opstaande randen, trapgewijze afdalend; het water vloeit hier eenvoudig langzaam in een dunne laag over de geheele sintelmassa heen.

Soms is die vlakte te droog; dat hangt er grootendeels van af of de wind de geyserkolom naar de eene zijde of naar de andere zijde waait en dichterbij of verder af doet neervallen. Want de uitbarsting moet elk uur het noodige water voor het overvloeien in het volgend uur leveren. Op dit breede terrassenvlak komen groote vlokken van zwarte geleiachtige wiermassa's voor, die het terrein hier en daar zoo glibberig maken, dat het gevaarlijk is er op te loopen.

Old Faithful staat niet alleen; rondom hem ziet men nog ruim een half dozijn kraters van ongeveer gelijken bouw en ontwikkeling. Zij staan allen op denzelfden breeden heuvelrug, vlak langs de rivier, waarheen dan ook het geyserwater afvloeit. Maar al die buren zijn sinds lang uitgedoofd en onwerkzaam geworden.

De krater is een diep gat op den top van den vlakken heuvel. Rondom de eigenlijke opening is een dikke wal opgegroeid, sierlijk geteekend met randen en lijsten als aanduiding van de werkzaamheid der wieren. In het gat ziet men in de rustperiode geen water, doch voortdurend komen er heete dampen uit te voorschijn. Aan de noordzijde is de rand hoog en onregelmatig, omstreeks een halven meter hoog. Hij bestaat uit een grijswitte steenmassa met ronde vormen, en overal ziet men de fijne ribbelingen van den wiergroei. Naast den krater en hier en daar over den heuvel verspreid zijn een aantal kleinere gaten, waarin water kookt of waaruit stoom komt. Voortdurend hoort men de onderaardsche opborrelingen.

Langzaam wordt nu de stoommassa in den hoofdkrater dichter en van tijd tot tijd stijgt zij wat hooger op, terwijl de wind de nevels zuidwaarts drijft. Voor enkele minuten zag ik den krater nog leeg, nu spuit hij herhaaldelijk groote

druppels heet water omhoog, en rust dan schijnbaar weer eenigen tijd. Maar het onderaardsche geluid hoort men nu voortdurend, het wordt langzaam sterker.

Plotseling wordt een watermassa tot een hoogte van een meter in druppels opgeworpen, en weer volgt schijnbare rust. Dan volgt weer zulk een kleine, voorloopige uitbarsting. Allengs worden deze talrijker en krachtiger, doch de pausen duren soms nog eenige minuten. Nu eens wordt de dampzuil hooger en voller, dan weer lager en zwakker, en van tijd tot tijd worden weer gulpen waterdruppels omhoog geworpen. Dit voorspel duurt ruim een kwartier, dan volgt weer schijnbare rust, ofschoon de stoom en het geluid voortduren.

Plotseling volgt nu de uitbarsting. Huizen hoog wordt het water in een dikken straal van druppels omhoog gezonden, schok volgt op schok, en de fijne nevel die alles omgeeft wordt door den wind voldoende op zijde geschoven, om het geheele spel te laten zien. Geen straal of zuil van water komt er omhoog, alles is stoffijn verdeeld in grootere en kleinere druppels, in onnoemelijk aantal. De druppels verplaatst de zachte wind maar weinig; zij vallen rondom neer, en over den geheelen geyserheuvel vloeit nu voor een korte pooze het heete water. Na een paar minuten wordt de zuil van druppels iets lager, maar dan duurt het nog geruimen tijd vóór zij sterk vermindert. Telkens komen er nog schokken, die de druppels weer wat hooger opwerpen. Eerst na ongeveer vijf minuten houdt het spel op. Ik ging er terstond heen, maar de krater was leeg, zoover ik in zijne diepte kon zien, en alleen met dwarrelende stoom gevuld.

Toen volgde weer ruim een half uur van rust en daarna begon allengs het voorspel. Dit duurt, met de uitbarsting zelve, bijna een half uur. Zoo gaat het jaar uit jaar in, met de groote regelmatigheid, die er den naam van Old Faithful aan heeft doen geven.

Ik had op dien namiddag nog verscheidene malen het voorrecht de uitbarsting te zien, maar telkens bevond ik mij op een anderen afstand en min of meer aan een andere zijde. Telkens ook woei de wind anders, en werd de wolkenzuil, die de druppelmassa omgaf, of ter plaatse gehouden of in andere richting en op andere wijze weggedreven. Eenmaal kon ik, op aanzienlijken afstand staande, de hoogte van de

rookzuil goed vergelijken met de hoogte der boomen in het bosch er achter; de rook dreef in horizontale richting weg, ver boven de toppen der dennen. Over het algemeen ziet men de trotsche trekken van het verschijnsel pas op eenigen afstand goed; eerst hier is het werkelijk indrukwekkend. De bizonderheden treden op den achtergrond en vooral het voorspel, dat betrekkelijk zoo lang duurt, ziet men niet. Plotseling en zonder voorbereiding ziet men de geweldige zuil van damp en water omhoog stijgen in al de schittering van het zonlicht, en kort daarop verdwijnt zij even plotseling en keert de volle rust van het landschap weer terug.

Na de uitbarsting van Old Faithful gadegeslagen te hebben volgde ik den stroom van zijn water naar de Firehole-rivier en ging over een brug naar de andere zijde, waar op een uitgestrekt, een weinig golvend terrein een groot aantal der kleinere geysers bijeen liggen. Hier had ik een gunstige gelegenheid om vele bizonderheden te leeren kennen, zoowel omtrent het koken van het water als vooral omtrent de werkzaamheid der sintelwieren, die de randen en de kraterkegels opbouwen.

Tea Kettle is een ronde ketel van 2—3 meter doorsnede, met een lagen opstaanden rand, die zich niet meer dan een paar decimeters boven den ketel verheft. De rand is dik en van boven naar binnen toe omgebogen. Het water vult den ketel met een heldere, doorschijnende, donkerblauwe massa, en ergens in den bodem, op eenigen afstand van het midden, is een gat, waaruit het voortdurend heftig opkookt. De ketelrand heeft een overlaat en een lek. Het lek ligt iets lager en daaruit vloeit voortdurend water. Het is een horizontale spleet in den overigens gaven wand. Het is de oorsprong van een beekje, met witte wierafzetsels in 't midden doch met zwarte, glibberige, levende randen. Verder op, waar 't water minder heet is, worden de witte wieren door oranjeroode soorten vervangen. De overlaat is bizonder fraai gebouwd, daar de geheele meer dan handbreede oppervlakte er van met kleine koraalvormingen dicht bezet is. Aan de buitenzijde is een klein vijvertje, dat somtijds een afvloeibeekje heeft, maar dit was tijdens mijn bezoek droog. Die koraalvormingen in den overlaat zijn een begin van herstel der opening en leeren dus hoe de geheele wand is opgebouwd.

Let men hier op, dan ziet men aan die zijde van den ketel, waar de winden van tijd tot tijd het water over den rand kunnen waaien, juist dezelfde koraalvormingen, maar kleiner, dikker en meer tot een dichte massa aaneen sluitend. Zij staan in groepjes, die de richting van het overvloeiende water volgen en dus dwars over den ketelwand gaan; op de buitenvlakte zijn de koralen langer en met zuiverder, meer levende toppen dan op den bovenkant. Elders op den rand is de droge oppervlakte klaarblijkelijk afgesleten, maar vertoont toch nog dezelfde structuur. Ook zijn de openingen tusschen de wierkoralen hier door nieuwere formaties grootendeels toegegroeid. Hier en daar is door deze vormingen de wand fijn getand of gegolfd of gekarteld, maar zelfs in die tanden en kartelingen is de massa zoo hard als steen. De witte wiermassa is dus hier niet eerst een dikke gelei, maar verkiezelt nagenoeg in gelijke mate als zij groeit.

Topaas-poel is een jonger voorbeeld van dezelfde ketelvorming. Zij is van boven nog wijder open en zoo breed, dat zij aan haar rand voldoende afgekoeld is voor den groei der bruine wieren. Dit heeft haar klaarblijkelijk haar naam doen geven. Het opborrelende water stroomt in een breede beek snel weg, terwijl het over verscheidene meters van den weg in zijn midden nog te heet is om den groei der bruine wieren toe te laten.

Vlak er naast is een breed gat, zoo breed dat men er bijna in zou kunnen afdalen. Heel in de diepte ziet en hoort men het water koken. Zulke gaten, kleine heete bronnen, kleine kokende vijvertjes en kleine geysers zijn hier talloos over den geheelen geyserietheuvel verspreid, veel te talrijk om ze afzonderlijk op te noemen. Zij vertoonen alle een zekere periodiciteit, de een meer, de ander minder. In intervallen van enkele minuten pleegt het water nu eens harder en dan weer zachter te koken en soms bijna geheel zonder beweging te zijn.

De vormen der vijvertjes zijn zeer verschillend, maar naderen meestal tot het cirkelronde of wijken daarvan alleen om plaatselijke redenen af. Eén, twee of drie meters middellijn is de gewone grootte.

Beach is de naam van een diepen ketel, omgeven door een breeden vlakken rand. Op dezen rand staat het water maar

een vingerdikte hoog, en een kleine lijst beveiligt het tegen wegvloeien. Die lijst is echter zeer onregelmatig, zoodat het water bij de minste golvende beweging overvloeien kan. Tusschen den diepen ketel en den vlakken vijver er rondom is ook een sintelrand, die boven het water uitsteekt, maar waarover het toch telkens bij het koken wordt heen geworpen. De bodem van den vlakken vijver is met brosse, korrelige wiermassa's dicht begroeid; zij zijn lichtgeel van kleur. In den diepen ketel is het water helder blauw en in de diepte ziet men de vooruit groeiende gedeelten van den levenden wand als ronde witte rotsblokken.

Juist had ik deze beschrijving gemaakt, toen het water in den ketel, dat zoolang rustig geweest was, heftig begon op te koken. Dit duurde echter slechts kort, daarna kwam weer rust, ofschoon nu en dan afgebroken door het opstijgen van groote stoomblazen. Nu begint het weer heftiger te koken en talrijke groote stoombellen komen uit de diepte te voorschijn. Ook schijnt de watermassa toe te nemen. Allengs worden de stoombellen zoo talrijk en zoo krachtig, dat zij waterdruppels meenemen en in de lucht slingeren. In golven stroomt het water over den rand van den ketel in den omringenden vlakken vijver, maar toch is slechts een zeer geringe overvloei van dien vijver er het gevolg van, en allengs komt de kokende massa weer tot rust. De onderaardsche spleet werpt dus hier veel stoom maar slechts weinig water omhoog.

Kleinere poeltjes zijn in het algemeen duidelijker van bouw dan de grootere. Men ziet dat de geheele wand, tot zoo diep het oog reiken kan, met groeiende steenmassa's bekleed is. De wieren daarin groeien niet in vlakke lagen, maar maken overal vooruitstekende hoorntjes, die zich soms tot groote halve bollen vereenigen, soms kartelranden maken en in het algemeen een zeer groote verscheidenheid van vormen voortbrengen. Dikwijls groeien zij in verdiepingen van lijsten, de bovenste aan de oppervlakte van het water, de overige trapsgewijze lager.

Dichtbij was een trechtervormige put, die geheel met een geelbruin wier bekleed was. Alleen de randen waren grijs, en de kleurverdeeling was dus juist andersom dan in de meeste overige gevallen. Toch was ook hier het water

kokend heet. Vlak er naast zag ik een diepe, met heet water gevulde kloof met zuiver witte, koraalachtige wanden. Lion, Lioness en Cubs zijn namen van dergelijke grijswandige formaties, die reeds een hoogeren ketelrand om zich heen gevormd hebben. Hun water kookt hevig, zij staan dicht bijeen op een heuveltop met vrij steile wanden. Bee-hive, een der meest bekende kleine geysers heeft rondom zijn krater een wand gemaakt die sterk op een bijenkorf gelijkt, maar van boven open is. De korf is ongeveer een meter hoog.

Na deze groep van kleine geysers en vijvertjes beschouwd en nog een laatsten blik over het periodisch opspuiten van het water geworpen te hebben, begaf ik mij weer naar de andere zijde van de Firehole-rivier. Hier verheft zich de Castle als een kasteel boven op een grooten, vlakken geyseriet-heuvel.

De Castle is een der grootste geysers, werpt zijn waterdruppelzuil vele malen hooger en in veel dikkere massa op dan Old Faithful, maar wisselt dan ook zijn werkzaamheid met perioden van rust af, die langer dan een dag duren. Ik had niet het voorrecht een uitbarsting te zien, maar daarentegen wel de gelegenheid om de formatie zeer nauwkeurig te bestudeeren. Deze biedt hier meer afwisseling dan bij de meeste andere geysers. Op den geyseriet-heuvel, dicht bij den Castle-geyser bevindt zich een vrij groot, ondiep meertje, „Crest of pool" geheeten, en verder ziet men er een aantal andere poeltjes en spleten met kokend water of met stoom.

Het kasteel is een bijna zuilvormige kraterwand, ongeveer manshoog en even breed; het wierp tijdens mijn bezoek voordurend stoom en ongeveer om de minuut een smalle maar hooge zuil van waterdruppels uit. Aan de westzijde is de wand steil en de voet rond, aan de oostzijde echter bestaat de voet, onder de zuil, uit een trapsgewijs gebouw van terrassen, waarop het water, dat het kasteel uitwerpt, neervalt. De geheele heuvel is grijs, en van terras naar terras stroomen breede beekjes vol heet water. De randen der terrassen golven sterk en zijn geheel met koraalvormingen bedekt, en dus van nabij gezien uiterst fraai. Op een afstand maakt dit alles zeer sterk den indruk eener oude ruïne. En deze indruk wordt nog versterkt door de vele gaten en holten,

openingen die door uitgroeiingen der wierranden overwelft zijn, en die aan dezen krater een zeer eigenaardig karakter geven. Aan den steileren kant vloeit het water sneller af, en hier zijn de koraalvormingen dus veel minder ontwikkeld. Ook brokkelt en schaalt die massa hier voortdurend af, waarschijnlijk omdat zij te dikwijls droog is. Rondom den voet, waar het overvloeiende water al afgekoeld is, is de grond evenzeer van een schaalachtigen bouw, met een geribbelde oppervlakte maar zonder de eigenlijke koraalvormingen.

Kon men van den eigenlijken kraterwand een stuk zoo groot als een hoofd afnemen en afzonderlijk vertoonen, zoo zou het zeer gemakkelijk met een echt koraal verward kunnen worden, zoo groot is de gelijkenis. Ik bedoel met die soorten van koralen, die als bollen van een dichte vertakte massa opgroeien, zoodat de oppervlakte voortdurend met tallooze kleine opstaande takjes bedekt is, terwijl de massa daaronder aaneengegroeid en steenhard geworden is. De zelfde eigenaardige verdeeling in vakken en groepen vindt men ook hier.

Op den breeden voet, waarop dit kasteel rust, liggen de schalen tamelijk los op elkander. Sommige schalen zijn zoo dik als papier, andere zoo dik als een vinger; overal vertoonen zij de ribbelingen der randwieren, dikwijls in zeer fraaie teekeningen.

De overvloeiende watermassa stroomt in talrijke groote en kleine beekjes langzaam naar beneden en vereenigt zich hier en daar met het water der andere heete bronnen van dezen heuvel. Op eene plaats vormen zij een breeden poel, die geheel met de oranjeroode wiersoort volgegroeid is, afgezien van smalle gekronkelde lijnen, waarin het water in dezen poel omlaag stroomt. Het water is zoo heet, dat torren, libellen en andere insecten er in sterven als zij er bij ongeluk in vliegen; toch tieren de roodbruine wieren hier welig. Langs de stroompjes ziet men ze in lange, fijne, sterk vertakte draden, boomvormig als de stroom ze vrij laat, en als natte penseelen overal, waar de stroom ze heen en weer wiegelt. Op den bodem vormen zij een zeer sierlijke teekening, een bekleeding die fluweelachtig naar een zelfde richting heenvloeit. In de diepte helderbruin, zijn zij dichter bij het oppervlak donkerder van kleur en tevens meer geleiachtig.

Waar het water, tusschen de stroompjes, stilstaat, groeien zij omhoog, zoodat zij er een sierlijk netwerk van walletjes van een vrij vaste gelei vormen. Die walletjes houden het water tegen en doen het stilstaan, trots de zwakke helling van den bodem aan den poel. Nu eens omsluiten die walletjes kleinere, en dan weer grootere watervakken.

Is het water door den groei dier walletjes dieper geworden, dan groeien de oranje bruine wieren als dunne boompjes omhoog, om zich eerst aan de oppervlakte uit te breiden. Zij zien er dan uit als tallooze kleine paddestoelen, wier koppen op dunne stelen rusten en allengs tegen elkander aan gaan sluiten, zoodat zij een dicht vlies over het water vormen. Zinkt nu de oppervlakte van het water, hetzij door dat de toevoer vermindert, hetzij doordat tijdelijk een betere afvoer tot stand komt, dan wordt deze oranje massa allengs geheel wit, maar blijft nog staan als een harde geleikorst. Verdroogt zij dan ten slotte, zoo wordt de grond weer begaanbaar, en maken de kiezelwieren het geheel bros en korrelig, zoodat het weldra in een zanderige massa verandert.

Het beschreven poeltje is klaarblijkelijk van jonge vorming en grenst aan de eene zijde aan een ouder gedeelte, dat met grassen, asters, guldenroeden en andere kleine, meest bloeiende planten begroeid is. Enkele vooruitspringende grasplanten zag ik door het heete water gedood.

Langzamerhand ontstaat in dit poeltje een laag van een zeer poreuze structuur, die in verhouding tot het kiezelzuur, dat uit het water wordt afgezet, rijk is aan organische stof maar ook rijk aan die zouten, die voor het leven en den groei der wieren noodig zijn. Deze stoffen zijn dezelfde, die ook het voedsel voor de bloemplanten vormen, en daaruit volgt, dat als eenmaal dit poeltje opgedroogd zal zijn, de grond voor allerlei plantengroei bizonder geschikt moet worden. Dit verklaart ons op een zeer eenvoudige wijze waarom de heuvels van geyseriet over het algemeen zoo spoedig met gras en andere planten begroeid worden. Er is daartoe niet veel anders noodig dan dat de heete waterstroom tijdelijk naar een andere zijde wordt afgeleid. Het verklaart ons tevens, hoe de dennen bijna even gaarne op deze gesteenten van jongen vulcanischen oorsprong groeien als op de lava's, die overal rondom deze vallei de boschbedekte bergen vormen.

Op deze is het verweerend gesteente rijk aan minerale voedingsstoffen, terwijl de geyserietheuvels niet alleen uit kiezelzuur bestaan, maar ook uit die andere bestanddeelen, die hier niet door verweering ontstaan, maar rechtstreeks door den groei der wieren vastgelegd zijn.

De verandering der levende wieren in dit vruchtbare gesteente verdient nog een nadere beschouwing. Zij vormen een vlies, dat aan de onderzijde langzamerhand verkiezelt; zij plegen daar meest vast met den onderliggenden bodem te zijn verbonden, daar zij slechts een voortzetting van den groei en de transformatie van dien bodem zijn. Doch soms laat de bovenste korst in kleine stukjes min of meer gemakkelijk los; en dan blijken die stukjes op de breukvlakte groen te zijn. En dit zoowel als de bovenkant donkerbruin is als wanneer zij zoo bleek is dat men er geen wierleven in vermoeden zou. Het groen is blauwachtig in allerlei tinten, zoodat men daaruit mag afleiden dat hier soorten uit de groep der Blauwwieren de hoofdrol spelen. De losgelaten stukjes bevatten vrij veel kiezelzuur maar zijn nog bros en het was gemakkelijk ze tot een fijn poeder te wrijven. In de onmiddellijke nabijheid der geyserbekkens en der heete bronnen droogt deze korst veelal langzaam op, en ik vond haar op verschillende plaatsen afschilferend. Dan was de droge bovenkant der schilfers hard en grijs, maar de onderkant was nog geleiachtig en groen. Daar ging dus het leven nog voort, en kon het telkens, als de bron er water overheen werpt, opnieuw werkzaam worden en kiezelzuur vast leggen. De kale, harde, schijnbaar rotsachtige grond is dus hier overal levend en groeiend. Hoe diep deze gelei nog vochtig genoeg blijft om te leven, en hoe dik dus de laag is die nog groeien kan, is moeilijk na te gaan. De geheel losgeraakte schilfers, waarmede de geyserietheuvels overal bedekt zijn, zijn natuurlijk ook aan de onderzijde grijs, al bevatten zij misschien hier en daar nog levende overblijfselen van wieren.

Even als de bruine wieren vond ik ook de zwarte gelei op den bodem der koelere beekjes van onderen groen en hard. Aan de randen der heete bronnen drogen de wiervliezen niet zelden op, zonder nog versteend te zijn, en worden zij dus min of meer leerachtig. Ook deze vond ik, als ze nog

vochtig waren, aan de onderzijde groen, terwijl de bovenkant bruin of zwart was. Hier en daar zag ik ook, hoe de diepere beekjes soms gleuven in den grond maken, en waar de wanden schuin overhellen en dus een onderkant hebben, is deze dan duidelijk groen. En dit ook daar, waar het water nog zeer heet was.

Een zeer eigenaardig geval van den groei der kiezelwieren zag ik aan den rijweg dicht bij den Castle-geyser. Een deel van het water uit deze bron wordt in een kunstmatige greppel verzameld en van deze uit door een houten goot naar een grooten houten bak naast den weg geleid. In de goot is het water nog zeer heet, in den bak nog warm. De bodem van die goot is bekleed met de bruine wieren, die er deels in vlokken en deels in draden groeien, en die, als men ze wegveegt, van onderen weer blijken groen te zijn. Zij zetten nog laatste overblijfselen van het opgeloste kiezelzuur uit het water af en vormen dus allengs een verhardende korst tegen de binnenzijde van den wand der goot.

Tusschen al deze lage en breede geyserietheuvels, met hun tallooze bekken en spleten, stroomt de Firehole-rivier in sierlijke kronkelingen. Soms hellen de heuvels zoo sterk, dat zij het water nog heet in de rivier brengen; soms zijn zij zoo vlak en wordt het water zoo breed uitgespreid, dat het afkoelt en een soort van moeras vormt, waarin gras en biezen en talrijke bloemen welig tieren. Vlak langs de rivier vindt men somwijlen ook heete bronnen, soms ook kegelvormige kraters rondom kokende poeltjes. Meest zijn zij grijswit, soms met bruine wieren zoo sterk overgroeid, dat de toeristen ze met den naam van chocolade-potten bestempelen. Enkele kraters liggen niet hooger dan de rivier zelf; kokend en in een breeden stroom zag ik hier het water in de rivier vloeien zoodat plaatselijk alle groei van hoogere planten belet werd. Zelfs hoog opspringende geysers vindt men aan den rand van den stroom, bijna in de rivier zelve.

Rondom zijn de bergen met het donkere dennebosch bedekt, of ziet men op de hellingen de tallooze kleine gewassen, die ze met een dicht en overal bloeiend gazon bekleeden. In de moerasachtige gedeelten langs de rivier, tusschen het hooge gras, schitteren de blauwe sterbloemen der Sisyrrhynchium's, de gele Mimulus, paarsche asters, lange

witte bloemtrossen van Orchideeën en tal van andere fraai bloeiende planten. Overal heerscht leven en prijken bonte kleuren. Maar de grond waarop zij groeien is grootendeels zelf een product van het leven, zij het dan ook van allerlaagst georganiseerde wezens en van een groei onder de meest vreemde omstandigheden. Onder en boven den grond wedijveren de wieren en de bloemplanten. Maar terwijl de laatste telken jaren verdwijnen, hoopen de kleine wieren in den loop der eeuwen hunnen arbeid op, en stichten zij de kraters en de geyserietheuvels. Zoodoende herinneren zij ons levendig aan Harting's woord: De macht van het kleine.

Reeds meermalen heb ik opgemerkt, dat volstrekt niet alle geysers hun water tot aanzienlijke hoogte opwerpen. Integendeel, verreweg de meeste zijn slechts warme bronnen, waarin het water wel kookt en opbruist, maar slechts tot een geringe hoogte opspat. Ik kom daarom thans tot een beschouwing van de warme bronnen en de stoomspleten. Wat de geysers ook vóór mogen hebben door hun geweldige werkingen, de warme bronnen winnen het verre van hen in schoonheid. De namen Gem, Jewel, Emerald pool, Morning glory — de engelsche naam voor den blauwen Convolvulus, — en talrijke andere bewijzen dit ten duidelijkste. De stoomspleten vinden weinig aandacht, zij zijn uitermate talrijk en meest kleine, soms zeer kleine gaten in den gewonen beganen grond. Soms spuiten zij stoom uit, soms hoort men er een borrelend geluid in en soms ziet men in de diepte wat kokend water. Maar eigenlijke open vijvertjes vormen zij niet; dit is het type der warme bronnen.

De vijvertjes zijn meest alle nagenoeg even groot, en eenige weinige meters in diameter; soms echter zijn twee of meer naburige vijvertjes ineen gevloeid en toonen zij biscuitvormige gedaanten. Het oppervlak is meestal cirkelrond of daartoe naderend. De bodem is soms panvormig, soms trechtervormig en soms meer trompetvormig. In het eerste geval ziet men in de diepte een aantal plaatsen, waar de stoomblazen in het water opstijgen; terwijl in de trechter- en trompetvormige bronnen de stoom bijna uitsluitend of tenminste in hoofdzaak uit de diepte van het midden te voorschijn komt.

Het water is zeer helder en de wanden zijn meestal wit,

terwijl in het diepste gedeelte de bodem niet gezien kan worden. De kleur van het water is blauw, het diepste gedeelte bijna zwart. Deze kleur is zoo zuiver, dat zij alleen voldoende zou zijn om de bronnen tot juweelen en edelgesteenten te stempelen, maar zeer dikwijls zijn deze nog gevat in een ring van goud of van zilver. Dit is dan het geval, wanneer de rand zich zeer vlak uitspreidt, wat vooral bij de trompetvormige voorkomt; dan groeien daarin oranjebruine of zilverwitte wieren, die een gelijkmatig overtreksel over den vlakken bodem van den ondiepen rand vormen, wat dan den indruk van een ring rondom een edelen steen maakt.

Uit de duistere en raadselachtige diepte stijgt de stoom in blazen op. Nu eens in enkele groote, dan weer in talrijke kleine. Valt het licht gunstig in, dan schitteren deze blazen in de diepte als zilver of als goud, en worden dan soms, om hun beweeglijkheid, met vlammen vergeleken. Omhoog stijgende doen zij het water opborrelen en koken. Met den stoom wordt ook heet water opgevoerd, doch in zeer wisselende hoeveelheden. Men leidt dit af uit het feit, dat de vijvertjes voortdurend overvloeien; het overtollige water loopt dan over den rand weg. Want elk vijvertje neemt in den regel het hoogste punt van den vlakken heuvel in, waarop het voorkomt. Sommige nu vloeien sterk over, andere weinig, nog andere in het geheel niet.

Tot de helderheid van het water en de overweldigend schoone kleuren draagt de bouw van den trechterwand zeer veel bij. Deze wand toch is meestal zeer zuiver wit. Zelden is hij vlak, of volgt hij nauwkeurig de bochten van trechter, trompet of pan. Meestal ziet men hier en daar grootere en kleinere vooruitstekende bochten, die aanleiding geven, dat op de betrekkelijk eenvoudige thema's, zooals ik ze aangaf, tallooze varianten voorkomen. Bedenkt men daarbij dat de donkere diepte soms rond, soms ovaal en soms spleetvormig is, en dat de bovenste en buitenste rand in hooge mate van de omgeving afhankelijk is, dan kan men zich gemakkelijk voorstellen dat geen twee van die bronnen precies aan elkaar gelijk zijn.

Trots de groote hitte is de geheele wand levend. Hij bestaat uit microscopisch kleine wieren, die zich voeden met de opgeloste bestanddeelen van het water en die het kiezel-

zuur er uit vast leggen. Deze wiertjes zijn geleiachtig en slaan het kiezel ook als gelei neer, maar zij worden spoedig zoo hard, dat men de weeke oppervlakte ternauwernood voelen of zien kan: deze vormt slechts een dun overtreksel van de steenharde, maar toch levende massa. De temperatuur van het water komt, tot aan den rand, nabij het kookpunt. Ik nam in eenige bronnen 86—90° C. waar, terwijl ik den bol van mijn thermometer tegen de levende wieren aandrukte. Het kookpunt van water is op deze hoogte slechts 92° C.; het hangt, zooals men weet, van de drukking der lucht, of van den barometerstand, zooals men het noemt, af. Men kan dus veilig zeggen, dat de geheele warme bron nagenoeg kokend water bevat, en dat de wieren dus aan deze temperatuur blootgesteld zijn. Wat ze niet belet om krachtig te groeien.

Al naar gelang van de soorten der wieren en van de bizondere omstandigheden, groeien zij bij voorkeur als randen of als koralen. In het eerste geval vormen zij talrijke ribbels, wier richting dwars op de richting staat, waarin het water over hen heen vloeit. In het laatste geval vormen zij korte, opstaande zuiltjes, zoo dik als een pink of dunner, en die zich veelal naar boven toe vertakken. Maar veel hooger dan een centimeter worden die zuiltjes niet, omdat zij zich van onderen snel verbreeden en daar dus tot een samenhangende massa inéén groeien. Overeenkomstige groeiwijzen vindt men trouwens ook bij de stoomspleten en rondom de geysers. Zeer fraaie, gitzwarte koraalvormingen bekleeden den geheelen binnenwand van den Black Growler, die daaraan dan ook zijn naam ontleent. Het is een groote, wijde spleet waarin het water nu eens tot onzichtbare diepte wegzakt, en dan weer opbruist, totdat het den smallen trechter geheel of ten deele vult. Vult het hem geheel, dan bevochtigt het het geheele zwarte koraalvlak en vloeit over, maar talrijker zijn de perioden dat het minder hoog opborrelt en dus den bovensten rand alleen met stoom bevochtigt.

Het overvloeiende water vormt de geyseriet-heuvels even als bij de geysers. Overal, waar de grond vochtig is, groeien de kiezelwieren, en leggen zij het kiezelzuur en de minerale bestanddeelen uit het water vast, zoodoende den grond met een nieuwe steenschaal bekleedende. Vloeit het water

dan weer eens aan een andere zijde over den rand, dan wordt de eerste vlakte droog en verbrokkelt zijn nieuwe schaal, zoodat bijna overal de geyserietvlakten met zulke verbrokkelde gesteenten bedekt zijn.

Waar dit heete water over een helling vloeit die met planten begroeid is, doodt het ze. Niet alleen door de hitte, maar vooral door de vorming van een harde en ondoordringbare kiezellaag, die de lucht van de wortels afsluit en deze daardoor doet sterven. Telkens en telkens ziet men boomen die zóó gedood zijn, en zoowel in het Norris-bassin als op andere plaatsen zijn soms geheele bosschen op deze wijze te gronde gericht. De kale, gebleekte stammen getuigen dan nog jaren lang van de ramp. Soms vallen die boomen in een bron of over den rand, en dan worden zij geheel met een kiezellaag overtrokken. Ook kleinere takken en losse naalden worden zoo verkiezeld, en naast een bron vond ik, toen ik een stukje steen opnam en omkeerde, aan de onderzijde een paar dennenaalden op deze wijze uiterst fraai versteend.

Zeer kenmerkend voor de warme bronnen is de neiging van de korstwieren van den rand om in een dunne laag over het water heen, en dus naar het midden der bron toe te groeien. Bij den ingang van het Elk-Park zag ik een vrij groote, langwerpige bron, die over de eene helft met zulk een laag bedekt was, de andere was nog open en liet het diepe en helderblauwe water zien. Soms brokkelen deze randen af, en dan kan men hun inwendigen bouw uit schalen duidelijk waarnemen. Meestal nemen zij allengs in dikte toe en vernauwen den vijver. Zoo zijn wellicht de kleinere waterhoudende gaten door het gedeeltelijk dichtgroeien van vroegere vijvertjes ontstaan.

In zeer enkele heete bronnen is het water troebel en modderachtig. Zoo b. v. in de paint-potten, die op grijze-verfpotten gelijken, en over de geheele oppervlakte koken. Trouwens, allerlei afwijkingen van het gegeven beeld komen voor. Van deze wensch ik hier alleen te wijzen op den Excelsior-geyser, die een kuil van vele meters diepte in de oude geyserietlagen gemaakt heeft en daarin een meertje vormt, zoo groot, dat men door de heete nevelen heen de overzijde niet zien kan. En eindelijk het Prismatic-lake, daar dicht bij, waar de geheele bodem, zoover ik zien kon, uit groote schuin

geplaatste schotsen van een licht groene kleur en een geleiachtig draderige structuur bestond. Bizondere soorten van wieren geven aan zulke meren en plassen een zeer bizonderen kleur en vorm, zoodat zij dan ook telkens en telkens op den bezoeker een anderen indruk maken.

Chicago, Aug. 1904. HUGO DE VRIES.

HET NEGERHOLLANDS DER DEENSE ANTILLEN. [1]

De taal van Europeanen die in vreemde werelddelen 't eerst vaste voet hebben verkregen, heeft een voorsprong die de talen van later aangekomenen, ook al worden deze verreweg de meerderen in handelsbloei en politieke macht, niet dan met moeite, en soms nimmer, inhalen. De rol die 't Portugees in onze Indiese bezittingen gespeeld heeft, schijnt buiten verhouding te staan tot de betrekkelik korte duur der Portugese oppermacht in de Oost; het voorrecht der eerst-aanwezigheid op zo menig punt der landen aan gene zij der grote zeeën, verklaart de invloed die door Spaans en Portugees blijvend is geoefend, ook in de streken die spoedig onder de heerschappij van machtiger konkurrenten zijn geraakt.

De Nederlandse zeevaarders en volkplanters der 17de eeuw hebben aan onze taal een betekenis voor 't wereldverkeer gegeven die velerlei sporen heeft achtergelaten in de taal van machtiger opvolgers. In Noord-Amerika bewaren heel wat woorden van Hollandse afkomst de herinnering aan onze kolonisatie; uit Zuid-Amerika bezitten wij voorbeelden van 't gebroken Hollands, eens door de slaven in Berbice gesproken, en uit West-Indië is ons een kleine literatuur bewaard, in een eigenaardig Negerhollands geschreven. Op de Deense Bovenwindse eilanden St. Jan, St. Thomas en St. Croix, is

[1]) Over deze taal hoop ik binnenkort een geschrift uit te geven dat, behalve een studie over de geschiedenis, de teksten en de spraakkunst van 't Negerhollands, een bloemlezing en een glossarium zal bevatten. Dit opstel is te beschouwen als een beknopte bewerking van hetzelfde onderwerp; bewijsplaatsen en vermelding van op het Kreools betrekking hebbende werken, zal de lezer in het dezer dagen verschijnende boek kunnen vinden.

onze taal gedurende bijna twee eeuwen in die verminkte vorm algemeen verbreid geweest; nog heden is zij er niet geheel en al uitgestorven.

Toch zijn deze Antillen nooit, of slechts enkele jaren, in ons bezit geweest; dat hier onze taal zo grote betekenis heeft gehad, is bijna even merkwaardig als dat, voor zover ik heb kunnen nagaan, dit opmerkelik verschijnsel in Nederland zo goed als onbekend, in allen gevalle geheel onbesproken is gebleven. Een kort overzicht van de geschiedenis der drie Deense Antillen is dan ook gerechtvaardigd als inleiding tot hetgeen ik over het daar gesproken Nederlands heb mede te delen.

Van een door vertrouwbare bescheiden gestaafde geschiedenis der Deense Antillen kan eerst sprake zijn sedert 1671, 't jaar waaarin de Deense Westindiese Compagnie werd opgericht. 't Geen wij met zekerheid omtrent die eilanden weten sinds het jaar 1493, toen Columbus de Vooreilanden (Antislas) ontdekte, is uiterst weinig; ik zal daarvan hier alleen vermelden dat op St. Thomas zich reeds in de eerste helft der 17de eeuw Engelsen en Nederlanders gevestigd hadden en dat, kort vóór 1671, de Engelsen vrijwillig, en onze landgenoten door overmacht gedwongen, het land hadden verlaten. De oorspronkelike bewoners, de Caraïben, waren reeds vroeger zoo goed als geheel verdreven. De Denen namen dan ook van St. Thomas bezit als van een onbewoond en dus, naar hun beweren, aan niemand toebehorend eiland.

Toen de eerste Deense goeverneur, Jorgen Iversen, met een aantal zijner landgenoten een jaar later, in Mei 1672, op 't eiland landde, vond hij daar reeds een aanzienlik aantal kolonisten, die niet de instelling van een geregeld bestuur hadden afgewacht maar van de naburige eilanden waren overgestoken. Het waren grotendeels Hollanders, vermoedelik mensen die indertijd van 't eiland waren verdreven en zich nu haastten terug te keren tot de streken die zij reeds hadden ontgonnen.

De bevolking droeg reeds dadelik een vrij kosmopolities karakter. Dit blijkt uit de eerste verordening van het Bestuur, die, behalve door de goeverneur, getekend is door Erasmus Bladt, Charles Baggaert, Thomas Svain, Adriaan de Vos, Anthony Salomons, Hans Paulsen, A. Begaret, Christiaan Wadts en Joost van Campenhout. Hollandse namen zijn onmiskenbaar in dit lijstje. De eerste klausule van deze verordening

gelast dat „iedereen die Deens kan verstaan verplicht is elke Zondagmorgen, wanneer de trom geroerd wordt, ter kerk te gaan in 't Fort, op verbeurte van 25 pond tabak" en de tweede dat „mensen van alle andere naties gehouden zijn elke Zondagmiddag op dezelfde plaats de godsdienstoefening bij te wonen, op verbeurte van dezelfde boete." In die middagkerk is hoogst waarschijnlik in 't Hollands gepreekt, in de taal die 't meest onder de vreemdelingen was verbreid. De Franse protestanten die zich op 't eiland vestigden en één gemeente vormden met de Hollanders, zullen haar zeker hebben verstaan; na de herroeping van 't Edikt van Nantes (1685) werd hun aantal door uitgewekenen van de Franse Antillen vrij aanzienlik vermeerderd.

Deze mening omtrent het gebruik der Hollandse taal berust op steviger grond dan in 't voorkomen van een paar Hollandse namen onder de ondertekenaars van de verordening is gelegen. Krachtiger argumentatie leveren ons de stukken die wij, te beginnen met het jaar 1684, over hebben van verschillende goeverneurs van 't eiland, en die door één hunner, Georg Höst, in een geschiedenis van St. Thomas, gedateerd 1791, zijn uitgegeven. Daaruit blijkt het zeker zeer opmerkelike feit dat op dit Deense eiland de Deense overheid zich in officiële stukken niet van 't Deens bediende, *maar van onze taal*, en dat zij, ook wanneer zij in aanraking kwam met vreemdelingen, met Engelsen b. v., niet in 't Deens maar in 't Hollands haar brieven schreef. Hoe lang die toestand duurde, kan ik niet zeggen, doch stellig tot in 't begin der 18de eeuw. De zesde goeverneur van het eiland, Gabriël Milan, aangesteld in 1684, noemt zich in zijn plakkaten: „Gabriël Milan, van zijn Coningl. Mayt., en de Royale geoctroyerede Westindische en Guineische Compagnie bestelte General-Gouverneur ower de Eylanden St. Thomas, St. Jan en andere ommeleggende Plaetzen." En zijn opvolger, Adolf Esmit, aan het bestuur gekomen in 1687, vaardigde een protest uit tegen het in bezit nemen van „Krabben-Eyland" (gelegen ten Z. W. van St. Thomas) door de Engelsen onder William Pellit, waaraan ik het volgende ontleen:

„Naerdien zijn Koninglycke Majesteit von Denemark en Norwegen mijn allergnadigste Koning en Heer in sijn mij met gegewene Ordre allergnadigst belast heeft, so hast als ick

hier in America glucklijck aengekomen, nit alleen mijn uyterste Devoir te doen, dat Krabben-Eyland, in de Zeekart genoemt Bieqve, sijn Koningl. Mayt. van Denemarck en Norwegen to behorende, te possederen en (in) Naem en van Wegen sijnen Koningl. Majesteyt op dat selwige een Commandeur te setten om sijn Koningl. Majesteyts van Dennemark Vlagge te mainteneeren,... maar ick hebbe ock alreets een Capitain met sijn onderhebbende Volk daerop gezet.... so befinde my schoeldigh mijn Konings ordre en Befehl onderdaenigst nae te leeven, en verbiude U. E., Willum Pellit, dat selve Krabben-Eyland niet te possideeren, noch te besetten, ock gheen Pretentie, in wat form dat ock wesen kan of magh, daer op te macken..." enz. enz. Met aanhalingen uit zulke stukken zouden vele bladzijden te vullen zijn.

De teksten door Höst meegedeeld, tonen door verschillende Danismen in de taal, en vooral in de schrijfwijze, dat de opstellers zich niet van hun moedertaal bedienden. Van één goeverneur, Johan Lorentz, vermoedelik een Duitser, haalt Höst een Duits zinnetje aan; ook deze echter moest in zijn publieke stukken onze taal gebruiken, zó had die de overhand in de Deense bezittingen. Dit geschiedde in 1698.

In 1761 had onze taal die voorrang bij de regering niet meer, of wel men trachtte hem door het geven van privileges op 't Deens te doen overgaan. Immers in dat jaar beval de goeverneur Von John, dat men voor 't opstellen van een testament in de stad aan de Sekretaris had te betalen 5 rijksdaalders, indien men zich van 't Deens bediende, en 10 rijksdaalders indien men 't Hollands, Frans, Engels of Spaans verkoos. Op 't platteland werd de prijs verdubbeld.

De jonge kolonie had in de eerste tijd gebrek aan bedrijfs-kapitaal. 't Vervangen van de tabak door een geschikter ruilmiddel schijnt niet in 't vermogen van de Deense belanghebbenden gelegen te hebben. Daarom werd in 1685 door Christiaan V aan een Brandenburgse handelmaatschappij een koncessie van dertig jaar verleend om zich op 't eiland te vestigen. De voornaamste aandeelhouders waren Hollanders; de macht van 't Nederlandse kapitaal, dat in de 17de eeuw zo veel tot stand bracht, deed de nieuwe maatschappij zó bloeien dat zij, twee jaar na de vestiging der faktory, vijf schepen in de vaart had en vijftig personen in haar dienst. Het is zeker dat de

Hollanders niet alleen door hun geld overwegende invloed hadden; het scheepsvolk en de hoofdbeambten waren ongetwijfeld landgenooten van ons. Door een toevallige omstandigheid laat zich dat bewijzen. In 1688, toen wij in oorlog waren met Frankrijk, deed een Franse kaper bij nacht een aanval op de pakhuizen der faktorij en roofde koopwaren en kostbaarheden; hij nam de handelsboeken mee om te bewijzen dat hij zich niet had vergrepen aan de bezittingen der Denen, maar buit had gemaakt op de Republiek der Verenigde Gewesten; die boeken toch waren in het Hollands gehouden.

Een volkstelling, in 1688 verordend, geeft ons nog nadere inlichtingen omtrent de landaard der bevolking van St. Thomas. Men vond op 't eiland 105 Europese gezinnen, naar de nationaliteit aldus verdeeld: 1 Portugees en 1 Holsteins gezin, 2 Duitse, 3 Zweedse, 17 Franse, 18 Deense, 30 Engelse en 63 Hollandse gezinnen. De hoofd- en havenplaats was nog niet veel meer dan 't Fort en enige omliggende gebouwen, in 't geheel door 9 gezinnen bewoond, waaronder 3 Hollandse. De officiële naam was Charlotte Amalia, maar het dorp was meer bekend onder de naam „Taphuus", naar een herberg die, volgens onze berichtgever, 't enige doel was waarom de negers soms naar de haven gingen. Op het platteland, waar men 317 blanken en 422 slaven aantrof, was, naar ons verteld wordt, het Hollandse element 't sterkst overheersend.

Ook op St. Jan, door de Denen in 1716 in bezit genomen, waren vooral Hollanders gevestigd. Namen van kolonisten als Beverhout, de Wint, Zijtsema en anderen tonen dit duidelik aan. Op St. Croix daarentegen, een woest en verlaten liggend eiland, dat de Deense Kroon in 1733 van Frankrijk kocht, waren reeds dadelik ten minste evenveel Engelsen als Nederlanders gevestigd; daar heeft onze taal nimmer zulk een belangrijke plaats ingenomen. Door de slaven werd echter ook daar het Nederlands, ofschoon in sterk gewijzigde vorm, ingevoerd; uit de omgang der planters van St. Thomas met hun slaven had zich een Kreools idioom gevormd, dat lange tijd de omgangstaal der inheemse bevolking is geweest.

Ongetwijfeld dateert het ontstaan van die slavetaal uit de allereerste jaren van de Deense kolonisatie, — misschien bestond ze reeds elders vóór de Denen op de Antillen zich

vestigden, — maar een volstrekt bewijs voor het bestaan van dit Kreools hebben wij eerst uit het jaar 1732. Toen kwamen op het eiland de eerste zendelingen van de Moraviese broederschap of Herrnhuttergemeente aan, en zij begonnen dadelik het „bastaard-Hollands" der slaven te leren, om de negers in hun eigen taal met het Kristendom bekend te maken. Vermoedelik door hun voorbeeld aangespoord, hebben, 24 jaar later, ook de Denen het werk der bekering ter hand genomen. In 1756 stelde men een genootschap voor de zending in, en een jaar daarna werden tien leraars gezonden. Later richtte men een Deense negergemeente op met een eigen „Mission Dominie" en „Missions Catecheten", die allen zich bij de eredienst uitsluitend bedienden van het Kreools.

Zo lang de handel der Deense Antillen beperkt, en het bebouwen van de grond hoofdzaak bleef, liep onze taal weinig gevaar de opperheerschappij te verliezen. De eerste maatregel die haar hegemonie bedreigde, was 't Koninklik Besluit waarbij de haven van St. Thomas tot een vrijhaven werd verklaard. Hierdoor werd het mogelik dat het eiland betekenis kreeg voor de wereldhandel, en dat het Engelse volk, dat reeds in die tijd ter zee oppermachtig ging worden, ook hier zijn taal deed triumferen. Heel spoedig kwam dit alles echter niet tot stand. Reeds in 1724 was het eiland tot een vrijhaven verklaard, maar dat deze verklaring òf geen volkomen vrijheid bedoelde, òf wel door geen daden werd gevolgd, blijkt het best uit de vernieuwing, bevestiging of uitbreiding der vroegere Koninklike Besluiten in 1764 en 1766. Na 1766 schijnt de handel inderdaad wat te zijn toegenomen; toch had hij tot in 1781 geen buitengewone betekenis; dit weten wij uit hetgeen een Nederlands zeeofficier, C. de Jong, in 1781 op St. Thomas waarnam. Hij kwam van het eiland St. Eustatius, had daar het buitengewone scheepvaartverkeer gezien, en ook de ramp bijgewoond die voor goed een einde maakte aan de handelsgrootheid waardoor dit eiland eens als „de diamanten rots" bekend was.

„Op het eiland St. Eustatius," schrijft De Jong, „ziet men vlaggen van allerhande Europische natiën en kleuren; geene evenwel meer dan de onze, welke thans voor het meerendeel de geheele nieuwe wereld van allerlei voorraad en benoodigdheden voorziet," en enige bladzijden verder zegt hij dat er

„op St. Eustatius dikwerf 200 schepen en vaartuigen te gelijk liggen en daarvan zijn er thans ruim 80, welke onze vlag voeren."

De Engelse admiraal Rodney vernietigde dit alles. Het Nederlandse oorlogschip waarop De Jong diende veroverde hij, maakte alle ter rede liggende Hollandse schepen buit, en liet na 't in bezit nemen van het eiland de Hollandse vlag waaien, om zoveel schepen als hij kon in de val te lokken. Zijn list gelukte volkomen; meer dan 80 bodems verklaarde hij goede prijs. Het is waar dat Engeland reeds vroeger geprotesteerd had tegen de hulp aan de Amerikaanse opstandelingen verleend door de kontrabande leverende kooplui van St. Eustatius — waaronder heel wat Engelsen waren! — maar de overval zonder oorlogsverklaring, de ruwe vernietiging van alle eigendom en het opbrengen van alle koopvaardijschepen, kan daardoor niet verontschuldigd worden. In Engeland zelf sprak men schande over Rodney's daden.

Voor St. Thomas intussen was de val van St. Eustatius het begin van een tijdperk van grote bloei. Toen De Jong, na enige tijd door de Engelsen gevangen te zijn gehouden, daar aankwam, beschreef hij het eiland als „geen der onvruchtbaarste", dat „in evenredigheid zijner grootte veel suiker en ook katoen voortbrengt." „De baai," zegt hij, „is eene der schoonste baaijen, welke, boven alle, die ik ooit gezien heb, den voorrang verdient, met uitsluiting alleen van die op het eiland Milo in den archipel" (blz. 292).

Niettemin was er niet veel vertier. „Koophandel is er weinig en buiten het huis van de Wind, onzen gastheer, niet veel beduidend, doch daar er zich thans een aantal kooplieden uit St. Eustatius naar herwaarts hadden begeven, vleit men zich, dat dezelve in weinige jaren bloeijen zal, daar geen volk, zooals alle andere als uit eenen mond, somtijds in weerwil hnnner eigenliefde, betuigen moeten, de Hollanders in het vak van handel en wat daar verder mede verknocht is, overtreffen."

De Nederlandse onderdanen die uit St. Eustatius naar St. Thomas de wijk hadden genomen, hebben misschien bijgedragen tot het opluiken van de handelsbloei, doch het Hollandse element op dat eiland kunnen zij niet versterkt hebben, want wij weten van De Jong zelf dat zij in taal

en zeden geheel Engels waren. Zij zullen veel eer er toe bijgedragen hebben om onze taal in onbruik te doen geraken en het eiland zijn Hollands karakter te doen verliezen. De Jong zegt omtrent het laatste: „Men leeft er veel op zijn Hollands, hetwelk het woord *zindelijk* in zich besluit, en ofschoon er allerhande talen gesproken worden, zoo zijn evenwel de Deense en Hollandse talen diegene, welke men het meest hoort; de laatste zal nog wel de algemeenste zijn, doch ongelukkig voor mij, in 't huis van mijn gastheer spreekt men Engelsch".....

De periode van handelsbloei, die voor St. Thomas volgde, deed de verengelsing snel toenemen. Het neutrale eiland profiteerde van de oorlogen der Europese mogendheden; het werd een entrepôt en een toevluchtsoord voor schepen en koopwaren van alle naties. Tussen 1792 en 1801 werden niet minder dan 1569 vreemdelingen als burgers ingeschreven; in 1799 telde de hoofdplaats 7000 inwoners. Twee malen werd het eiland door Engeland aan de Denen ontnomen; eerst in 1801 en later in 1807. De tweede bezetting van het eiland duurde tot 1815, toen het in ruil tegen Helgoland aan Denemarken werd teruggegeven; aan de verspreiding van de Engelse taal onder alle klassen en kleuren van de bevolking zal de aanwezigheid gedurende zoveel jaren van een garnizoen van 1500 soldaten zeker zeer bevorderlik geweest zijn.

De handel was gedurende de Engelse heerschappij tijdelik achteruit gegaan, doch toen de eilanden weer aan Denemarken, het neutrale rijk, terugkwamen, verhief hij zich tot ongekende hoogte. De dollars, zegt men, werden met kruiwagensvol vervoerd; de kooplieden uit Cuba, Porto-Rico en andere omliggende eilanden kwamen zich voorzien in de magazijnen van St. Thomas, die de vergelijking met die der grootste plaatsen van Europa en Amerika konden doorstaan.

Aan die welvaart is een einde gemaakt in 't midden der 19de eeuw door het algemeen worden der stoomvaart; onafhankelik geworden van de passaatwinden, waren de koopvaarders niet langer verplicht een entrepôt te zoeken. Tans telt het eiland 11000 inwoners, waarvan de helft blanken zijn. 't Gehele scheepvaartverkeer, sedert 1880 op nieuw belangrijk verminderd, bedraagt tegenwoordig per jaar 400

schepen; de helft der tonnemaat komt binnen onder Duitse vlag, dank zij de Hamburg-Amerikalijn, die er maandeliks 16 boten doet ankeren.

In de havenplaats had 't Engels reeds in 't eerste kwart gedeelte der 19de eeuw onze taal, zoals die in Nederland gesproken wordt, verdrongen. Dit blijkt uit het reisverhaal van de Curaçaose predikant Bosch, die in 1827 enige tijd op 't eiland doorbracht. Hij vernam dat de Nederduitse Hervormde Gemeente een nieuwe predikant verwachtte uit New-York; „dat zij zoodanig een niet ontboden uit Nederland, was daaraan toe te schrijven, dat de Hollandsche taal hier bijna niet meer gesproken wordt; de oudsten der gemeente verstaan dezelve nog wel, maar het thans bloeijende geslacht drukt zich in het Engelsch uit. Alle handelszaken worden in de Engelsche taal verricht, en daarom wordt de 2 malen iedere week verschijnende St. Thomasche courant in het Engelsch geschreven, met uitzondering van datgene, wat er van wege de regeering en de ambtenaren in geplaatst wordt, hetwelk in het Deensch geschiedt.''

Het Negerhollands heeft het Nederlands lang overleefd, maar uitsluitend als slavetaal; op de plantages ontstaan, is het daar nog gedurende bijna de gehele 19de eeuw in gebruik gebleven, al nam dit gebruik klaarblijkelik regelmatig af. Het doodvonnis werd ook over het Hollandse Kreools geveld toen, de 4de Julie 1848, de slaven bij trommelslag vrij werden verklaard. Van nu af was het met de landbouw op St. Thomas gedaan. De verleiding van de stad was te sterk voor de bevolking der plantages; spoedig werden sommige van de vruchtbaarste verlaten bij gebrek aan werkkrachten. De negers gingen van lieverlede om en nabij de haven zich vestigen; het geregelde zware werk op 't land ruilden zij graag voor het onzekere bestaan van nu eens hongerlijdende, dan weer goed geld verdienende bootwerkers en kleine neringdoenden. Negen tienden der bevolking leeft in onze tijd in of bij de havenstad; de plantages zijn veranderd in weidevelden of leveren aan verspreid wonende negergezinnen tuingrond voor 't kweken van groenten en vruchten. St. Jan is nog minder bebouwd dan St. Thomas; op St. Croix is meer landbouw, doch daar was het Engels reeds vóór 1848 ook de taal der slaven geworden.

De Herrnhutters zijn in hun onderwijs aan de negers lang getrouw gebleven aan de taal die zij 't eerst wetenschappelik hadden beoefend. Reeds vóór 1840 gaven de Deense predikanten het Negerhollands op bij godsdienstoefeningen voor de gekleurde bevolking gehouden, maar de Herrnhutters, die ook op 't platteland hun zendingstations hadden, preekten nog tot ongeveer in 1870 in die taal.

Hoe het met het Kreools tans gesteld is, kan ik mededelen door de vriendelikheid van de Bisschop der Herrnhutters op St. Thomas, de Rev. Greider, die mij, op mijn verzoek om enige inlichtingen, het volgende schreef: „Het zuivere Kreools wordt tans gesproken door enkele oude mensen, die voornamelik op het platteland wonen. Het jongere geslacht spreekt een mengeltaal die men Kreools noemt, maar waarin zeer veel Engelse woorden zijn opgenomen. De negers die tot de Herrnhuttergemeente behoren spreken vrij zuiver Engels. Indien iemand 't Kreools wil gaan bestuderen, is het zaak dit onmiddellik te gaan doen."

Ik betreur het zeer dat mij de gelegenheid ontbroken heeft, en nog ontbreekt, om de goede raad op te volgen die in de laatste woorden van de Bisschop van St. Thomas is gelegen, en 't Negerhollands te bestuderen ter plaatse waar 't nog gesproken wordt. Uit gedrukte en ongedrukte stukken heb ik moeten trachten me een voorstelling te maken van de taal die eens op St. Thomas de hoofdtaal was der bevolking; te gering in omvang is het materiaal voor die studie niet. De Deense en de Duitse zendelingen hebben 't Nieuwe Testament, onafhankelik van elkander, vertaald; beiden hebben verschillende boekjes voor 't katecheties onderwijs het licht doen zien; de Herrnhutters hebben zelfs gedichten, vertalingen van hun eigen geestelike liederen, in 't Kreools laten drukken. Eindelik kon ik gebruik maken van twee spraakkunsten, de eerste door een inboorling van 't eiland in 't Deens geschreven en te Kopenhagen gedrukt, de tweede in handschrift berustend op de bibliotheek te Herrnhut. In 't geheel had ik te beschikken over een tiental verschillende boeken en boekjes; de spraakkunsten leverden bovendien voorbeelden van samenspraken uit het dagelikse

leven en verschillende spreekwoorden die onder de negers in zwang zijn. Om een voorbeeld te geven van het Negerhollands kies ik in de eerste plaats iets uit de samenspraken [1]. Vooraf zijn echter een paar opmerkingen over de taal noodig: Hoofdkenmerk is afwezigheid van buigings- en vervoegingsvormen. Het meervoud wordt gevormd door *sender* achter het woord te zetten; het werkwoord wordt nader bepaald door de partikels *le*, *sa*, *ha* en *ka*, die ongeveer weêrgeven wat men de tegenwoordige, de toekomende, de verleden en de volmaakt verleden tijd in 't Nederlands pleegt te noemen; *ka* kan ook beantwoorden aan ons werkwoord *zijn*. 't Persoonlik voornaamwoord is *mie*, *joe*, *hem* (voor beide geslachten), *ons*, *jender*, *sender* of *sellie*.

Het eerste stuk dat ik meedeel is ontleend aan een gesprek dat een vader houdt met zijn zoon over een pretendent naar de hand van zijn dochter.

V. Mie bin bang, joe sussie sa neem die groot ganganie [2], die le woon hieso.

Z. Hem ka praat na Tata [3] van sussie?

V. Neen, mie no [4] gloof hem hab [5] verstand genoeg voor praat na joe sussie self.

Z. Da [6] sie geld alleen maak hem sot.

V. Mie geloof so.

Z. Maar hem no ka wees na Kopenhagen?

V. Ja, wat baat?

Z. Altemets sender no ha gief [7] hem fraai [8] skoolmeester?

V. Sie tata ha gief geld genoeg voor hem sa leer.

Z. Die hab goe [9] van ons jong volk no leer niet een goed na Europa.

V. Sender no kan help.

Z. Die volk sender na wa [10] sender le woon, no keer [11] so lang sender krieg die geld alleen.

V. Dat maak [12] sender altied kan seg, die dom Kreool sender, sellie bin borika [13] en bambaj [14] die no bin sender skuld dat sender no leer niet een goed.

---

[1]) In de proeven van 't Negerhollands die hierachter volgen heb ik mij van transcriptie in 't Nederlands bediend. De spelling van 't oorspronkelike vindt men in het op de eerste blz. aangekondigde geschrift.

[2]) Kwast, dwaas. [3]) vader. [4]) niet. [5]) hebben. [6]) nadrukgevend beginwoord van een zin. [7]) geven. [8]) goed. [9]) er zijn veel. [10]) wat. [11]) zich om iets bekommeren. [12]) daarom. [13]) ezel. [14]) voorzeker.

Z. Da waar genoeg, en mie wonder dat die ouder sender hieso [1]) ka wees sot nogal voor stier sender kind na so ver pad, en voor gief so moessie [2]) geld voor so so [3]).

In een volgende samenspraak polst de zoon zijn zuster; deze doet of zij de rijke buurman wel genegen is. Zij vraagt haar broer:

Joe no weet hem bin goe riek? Hem hab een soekerplantaai en mooi hoes, moessie silvergoed en hoesnegers [4]).

B. Maar geld alleen no kan maak volk leef vergnoegt.

Z. Maskee [5]), vóóral mie sa kan krieg mooi goed.

B. Hoe joe kan praat so wissiewassie [6]) woord? Joe sa wil trou voor geld alleen?

Z. Ons bierman bin jong nogal [7]).

B. As hem no bin wies noe, hem no sal kom wies [8]) levendag [9]).

Z. Hoeso joe weet?

B. Voordiemaak [10]) hem ha kom so hou [11]).

Z. Hoe hou hem bin, joe denk?

B. Hem ka passeer vijf en twintig jaar. Altemets joe ka beloof [12]) mit hem?

Z. Neen, maar mie hab hem beetje lief.

B. Mie hoop, joe no sa gooi joe self wej [13]).

Z. Joe bin altee hard bobo [14]) ons bierman.

Ten slotte blijkt dat de zuster het eigenlik met haar broer eens is, want ze zegt: „wat mie ka praat van ons bierman, da voor skeer gek alleen, want mie no sa wil hab hem.”

Uit een gesprek tussen een meesteres en haar slavin, haal ik nog het volgende aan:

M. Wa mie blauw sie [15]) skoen met die silver galoon? Gief mie een hemmete met bordierlobbetje [16]).

S. Wat japoen [17]) vrouw wil hab?

M. Die roo damast.

S. Wat lent [18]) vrouw wil hab?

M. Die blauw sender en die blauw kalala [19]) en oorhanger. Gief mie spel [20]).

---

[1]) hier. [2]) veel. [3]) tevergeefs. [4]) negers voor bediening in huis. [5]) wat kan 't mij schelen! [6]) lichtvaardig, dom. [7]) nog. [8]) wijs, verstandig worden. [9]) ooit. [10]) omdat. [11]) oud. [12]) verloofd. [13]) weg. [14]) over (boven). [15]) zijden. [16]) geborduurd kantje. [17]) japon. [18]) lint. [19]) halssnoer. [20]) spelden.

S. Die no hab.

M. Kiek [1]) na die skiffie [2]), die hab daso. Doe die oorhanger na mie hoor [3]). Joe doe mie seer.

S. Mie no kan help.

M. Geef mie mie neesdoek, mie snifdosie en mie waaier.

S. Kaj! [4]) Vrouw ka sjansee [5]) goe mooi.

De inhoud van deze citaten bewijst reeds dat het Negerhollands, ten minste in de 18de eeuw (de samenspraken zijn gedrukt in 1770) ook de taal was der aanzienlike blanke bewoners van St. Thomas, niet alleen in hun verkeer met slaven, maar ook onderling. Deze mensen zenden hun kinderen naar Europa voor hun opvoeding en genieten blijkens hun kleedij grote welvaart. Hoe fraai de vrouw des huizes er uitzag in haar rood damasten morgenjapon met blauwe linten zagen wij reeds; haar echtgenoot doet weinig voor haar onder. Als hij uitgaat draagt hij een wit zijden kamisool met goud galon, zijn broek is van fluweel, een goed verzorgde pruik en een degen verhogen zijn achtbaarheid. Deze aanzienlike Denen spreken echter Kreools. Toch is hun taal — en hoe zou dit ook anders kunnen? — verschillend van het Negerhollands der slaven, alhoewel klank- en vormleer dezelfde zijn. De denkwijze, en dientengevolge de voorstelling, is afwijkend. Van dit Kreools der slaven kunnen 't best enige spreekwoorden een denkbeeld geven.

„Kakkerlakker no ha bestel na hoendoe sie kot." Kakkerlakken hebben niets te maken in 't kippehok; 't is dus hun eigen schuld als ze dadelik worden opgepikt. Moraal: wie zich met een anders zaken bemoeit, loopt in zijn ongeluk.

„Wanneer jekké si flegon ha breek, dan hem soek voor hou geselskap mit hoendoe." Wanneer 't paarlhoen zijn vleugel heeft gebroken, zoekt het 't gezelschap van de kip. Machtigen die hun aanzien hebben verloren, gaan om met hun minderen.

„Water kook voor ves, ves no weet." 't Water kookt om de vis in te koken, maar de vis weet het niet. Wat niet weet, deert niet.

„Pampoen no kan parie kalbas." De pompoen kan geen kalbas voortbrengen. Onbetekenende ouders krijgen geen buitengewone kinderen.

---

[1]) in. [2]) lade. [3]) oor. [4]) och! [5]) is gekleed.

„Oor no ha deer." 't Oor heeft geen deur. Als men praat kan men niet verhinderen dat de mensen het horen.

„Hond hab vier voet, no kan loop twee pad." De hond heeft vier poten, maar kan geen twee wegen lopen. Ik kan maar één ding te gelijk doen.

„Eén finger no kan vang loes." Eén vinger kan geen luizen vangen. Ik heb hulp bij mijn werk nodig.

„Finger seg *joe*, no seg *mie*." De vinger zegt *jij* en niet *ik*. Niemand zoekt de schuld bij zich zelf.

„Diefman no betrouw sie maat draag groot sak." De dief vertrouwt zijn maat niet het dragen van een grote zak toe. Zo als de waard is vertrouwt hij zijn gasten.

„Gras le groei na doodman sie door." Voor 't huis van een gestorven man groeit gras, niemand bezoekt het. Geen mens bekommert zich om weduwen en wezen.

„Pover volk no moet hab wil." Arme mensen moeten geen wil hebben.

„Sie Boya ka draai steen." Zijn beschermgeest is een steen geworden. 't Geluk heeft hem de rug gekeerd.

De zendelingen die zich van het Negerhollands bedienden bij de vertaling van het Nieuwe Testament, waren verplicht hier en daar zich wat van het eigenlike Kreools te verwijderen en wat over te nemen van het meer literaire Nederlands. De Herrnhutters zijn daarin verder gegaan dan de Denen. De laatsten hebben ook in hun bijbelvertalingen niet al te veel koncessies gedaan aan de eisen van de Europese taal; het analytiese van de zinbouw hebben zij hier en daar opgeofferd, en een enkele maal ook vormen opgenomen, die zeker door de slaven niet gebruikt, ofschoon waarschijnlik wel begrepen werden. Die eenvoud konden zij het best betrachten in de verhalende gedeelten van het Nieuwe Testament. Als proeve van hun werk deel ik hier mee de gelijkenis van de verloren zoon, uit Lucas 15.

11. Een mens ha hab twee soons.

12. En die jongste van sender ha seg na sie vader: Vader gief mie mie part van die goed die mie moet hab; en hem ha partie die goed na sender.

13. En niet lang tied daaraster, die jongste soon ha neem al die goed, en ha reis verwej na een vreemd land, en ha spandeer al sie goed daso door een liederlig leven.

14. Dietied noe hem ha ka verteer almaal sie goed, een groot hongertied ha kom na die heel land; en hem ha begin voor lie gebrek.

15. En hem ha loop heen, en ha hou sie na [1] een burgerman daar na land; hem ha stier hem na die akker vor pas op sie verkens.

16. En hem ha begeer vor vol sie biek mit die dik draf, die die verkens ha jeet [2]; en niet één volk ha gief hem van die.

17. So hem ha kom na sie selv; en ha seg: hoeveel hierlingen mie vader hab die hab overvloed van brood, en mie dood van die honger!

18. Mie sal hoppo [3] en loop na mie vader en sal seg hem: Vader mie ka sondig tegen die hemel en voor joe.

19. En mie no bin waardig, dat joe asteran sal noem mie joe soon; maak mie als een van joe hierlingen.

20. En hem ha hoppo, en ha kom na sie vader. Maar die tied hem ha wees verwej van daso nogal, sie vader ha kiek hem, en ha jammer hem goe, en ha koerrie [4], en ha vas hem rond sie hals, en ha kis hem.

21. Maar die soon ha seg na hem: Vader! mie ka sondig tegen die hemel en voor joe, en mie no meer bin waerdig asteran vor word genaamd joe soon.

22. Maar die vader ha seg na die knechten: bring die beste kleed hieso, en doe hem die an, en set een ring na sie hand, en doe skoen na sie voeten;

23. En bring die vet kalfie, en slacht die, en lastaan [5] ons jeet, en wees blie;

24. Diemaak dese mie soon ha wees dood en ha kom levendig weeran, hem ha ka verloor en mie ka vind hem. En sellie ha begin vor wees vrolig.

25. Maar die oudste soon ha wees op die veld, en dietied hem ha kom, en ha kom diestebie, hem ha hoor die sang en dans.

26. En hem ha roep een van die knechten, en ha vraag hem, wat die ha wees?

27. Maar hem ha seg na hem: joe broeder ka kom, en joe vader ka slacht die vet kalfie, voordiemaak hem ka krieg hem gesond weeran.

---

[1] zich ophouden bij [2] eten. [3] opstaan. [4] hard lopen. [5] laten.

28. So hem ha kom kwaad, en no ha wil loop na binne; so die vader ha loop uut, en ha bid hem.

29. Maar hem ha antwoord, en ha seg na die vader: Kiek, so veel jaren mie dien joe, en no ka wees ongehoorsaam levendag, en joe no ka giev mie een bok selv vor wees vrolig mit mie vrienden.

30. Maar noe dese joe soon ka kom, die ka spandeer almaal goed mit die hoeren, joe ka slacht een vet kalfie voor hem.

31. Maar hem ha seg na hem: mie soon! joe ka wees altied bie mie, en al wat mie hab, bin van joe.

32. Maar joe sal wees vrolig en goe blie, diemaak dese joe broeder ha wees dood, en ka kom levendig weeran, en ha ka verloor, maar ka vind noe weeran.

Het is een aantrekkelik en dankbaar werk de verschillende faktoren te bestuderen waaruit dit eigenaardig produkt van taalvermenging is samengesteld, doch die studie vereist het bespreken van allerlei biezonderheden en gissingen, en valt daarom buiten het bestek dat ik mij gesteld heb. Toch zou ik hier graag enkele hoofdpunten noemen.

De eerste vraag die opkomt bij het nader beschouwen van het Kreools der Deense Antillen is zeker wel deze: uit welk deel van ons land waren de eerste kolonisten van St. Thomas en omliggende eilanden afkomstig, kan men in het Negerhollands de invloed van een bepaalde Nederlandse streekspraak onderscheiden? De geschiedenis doet vermoeden dat men in de eerste plaats aan Zeeland en Vlaanderen moet denken, en de taal schijnt dat vermoeden te bevestigen. Over beide argumenten voor die Zuidnederlandse herkomst van het Negerhollands een enkel woord.

Reeds in 't laatst der 16de eeuw werd door Hollandse en Zeeuwse schippers ijverig handel gedreven op de Wilde Kust, maar van de Zeeuwen weten we dat zij 't eerst er vaste voet kregen. Middelburgse en Vlissingse kooplieden lieten deze streken bevaren en beproefden met afwisselende uitslag er volkplantingen te stichten. De naam Nova-Zeelandia komt telkens voor, en van de eerste vestiging aan de Pomeroon is bekend dat zij uitgezonden was door Veere, Vlissingen en

Middelburg. Abraham van Pere, uit Vlissingen, vroeg en verkreeg in 1627 vergunning om een 60-tal kolonisten naar Berbice over te voeren. Essequebo en Demerary waren insgelijks door 't initiatief der Zeeuwen gegrondvest, en de Kamer van Zeeland meende zelfs het recht te hebben tot de vaart op de Wilde Kust met uitsluiting van alle anderen.

Van meer betekenis nog dan deze betrekkingen van Zeeland met de Noordkust van Zuid-Amerika, was voor de Noordelike Antillen de scheepvaart der Zeeuwen op de Bovenwindse eilanden. Wij weten dat zij door Zeeuwen zijn gekoloniseerd; hier waren volkplantingen door partikulieren, met machtiging der Westindiese Compagnie, gesticht, terwijl de eilanden Beneden de Wind bezittingen waren der Compagnie. St. Eustatius kreeg in 1636 de naam Nieuw-Zeeland; de kolonisten brachten hun tabak in Zeeland aan de markt, en het eiland werd reeds vóór 1639 „gepopuleerd" door de Vlissingse koopman Pieter van Rhee, die met zijn kompagnon Abraham van Pere lange jaren patroon van het eiland is geweest. Van St. Eustatius uit werd het eiland Saba bevolkt, dat onder dezelfde patroons stond. Op St. Martin werd het ons toebehorend Zuidelik gedeelte het eerst blijvend bevolkt door een kleine kolonie Zeeuwen onder Andriaensen; hun aantal werd 't eerst vermeerderd in 1649 door kolonisten die uitgezonden waren door Adriaan en Cornelis Lampsins uit Vlissingen. Deze gebroeders, als reders van de Ruijter gedurende de tijd dat hij ter koopvaardij voer wel bekend, behielden lang hun oktrooi en bezaten een dergelijke vergunning voor het eiland Tobago of Nieuw-Walcheren. Ook op St. Christoffel en Barbados waren Zeeuwen gevestigd. De kolonisten van de heren Lampsins c. s. kwamen ongetwijfeld niet slechts uit Walcheren, maar ook van de nabijgelegen eilanden, en zeker voor een groot deel uit het vaste land van Zeeland; Vlamingen zullen er niet zeldzaam onder geweest zijn.

't Is dus niet verwonderlik dat men in de Negerhollandse teksten woorden aantreft als *kachel* voor *veulen*, *groensel* voor *groenten*, *kot* voor *hok*, *hof* voor *tuin*, *schuif* voor *lade*, *Dissendag* voor *Dinsdag* enz. Ook klank en vormleer getuigen in dezelfde zin, maar hier zijn de voorbeelden niet zo sprekend en vereisen dus meer toelichting; daarom ga ik daar hier niet op in.

Van de vreemde talen die in de woordeschat van het Negerhollands vertegenwoordigd zijn, komt er geen veelvuldiger voor dan het Frans; ik doe een greep uit de rijke voorraad aan het Frans ontleende woorden en noem: *condisje, consciensje, permisje, respecteer, mankeer, pardonneer, permitteer, trakteer, forceer, observeer, murmureer, edukasje, estimeer, expedieer, koeragie* enz. enz. Hoewel nu de geschiedenis herhaaldelik melding maakt van 't samenwonen van Fransen en Nederlanders op de Antillen, en ofschoon het bekend is dat de Hugenoten één kerk vormden met de Protestanten van Nederland, geloof ik toch dat de Franse taal zeer geringe invloed gehad heeft op de vorming van het Kreools, en dat al die Franse woorden door *Nederlanders* naar de West zijn gebracht. Indien toch de omgang met Fransen, en 't geregeld aanhoren van hun taal, de aanleiding tot het invoeren der vreemde woorden was geweest, dan zouden er stellig vrij wat woorden op de Deense Antillen in gebruik zijn gekomen die niet bij ons als Franse bastaardwoorden bekend zijn. Wie kan geloven dat de Nederlanders in Europa en in de West onafhankelik van elkander precies dezelfde woorden hebben overgenomen, en dan nog niet benamingen van Franse produkten of uitsluitend Franse begrippen, maar zulke algemene, grotendeels abstrakte woorden als hierboven zijn genoemd? Bijna al die op de Antillen gebruikte Franse termen zijn ook bij ons bekend, wel niet als nog tegenwoordig in gebruik bij 't *gehele* volk, maar te vinden in de aan bastaardvormen zo rijke taal der schrijvers uit de 16de en 17de eeuw, uit de tijd toen nog geen Hooft en Vondel het Noordnederlands van Brabandse woorden hadden „geschuimt.”

Al mogen in de Noordelike gewesten die woorden vooral tot de geschreven taal behoord hebben — anders had men ze niet zo licht kunnen verdrijven — in het Zuiden was dat niet het geval. Nog in onze tijd vindt men in 't Zeeuws veel meer woorden van Franse herkomst dan in Holland; vooral in Staats-Vlaanderen is dat het geval, en in Vlaanderen zelf komen er nog meer voor.

Ook de vorm van de woorden in 't Kreools bewijst dat zij via Nederland in de West zijn gekomen; de werkwoorden hebben een Nederlands-Kreoolse vorm (*respecteer, mankeer* en zelfs *offereer, menteneer*), met uitzondering van één enkel

woord, waarvan men ook langs andere weg kan aantonen dat het uit het Franse Kreools is overgenomen n.l. *sjansee* voor kleden (changer). Dit woord is in 't Nederlands niet bekend.

Ik zie dus in de talrijke Franse woorden een krachtig argument voor de stelling dat de eerste kolonisten uit het Zuid-Westelik deel der Nederlanden afkomstig waren.

Duitse en Deense woorden zijn in de teksten niet zeer talrijk; de meeste schijnen fouten te zijn van de vertalers, en dus niet tot de eigenlike taal der bevolking te behoren.

De taal die, na het Nederlands, de meeste woorden aan het Negerhollands heeft geleverd is stellig het Spaans. Niet de nabijheid der Spaanse kolonies was de aanleiding tot het overnemen van die Spaanse woorden, maar veeleer de nauwe betrekking waarin het eiland Curaçao tot de Deense Antillen stond. Curaçao was lange tijd een middelpunt voor de slavehandel; de inheemse taal, het Negerspaans of Papiëments, verbreidde zich door de slaven, en ook door emigratie van vrije handwerkslieden, buiten zijn oorsponkelik gebied. De Spaanse woorden die men in 't Negerhollands vindt, worden dan ook in 't Papiëments aangetroffen, en sommige woorden waarvan 't niet zeker is of ze wel van Spaanse herkomst zijn, worden, voor zover ik heb kunnen nagaan, alleen in 't Papiëments en in 't Kreools der Deense Antillen aangetroffen.

Ook 't Engels heeft zeer grote invloed gehad op 't Negerhollands, en natuurlik een invloed van steeds toenemende betekenis. Als men de teksten in historiese volgorde leest, ziet men het percentage van Engelse uitdrukkingen gestadig stijgen. Maar ook in de oudste teksten is de invloed van 't Engels reeds merkbaar.

Natuurlik moeten de talen die de negers spraken in hun vaderland een zeer belangrijke rol gespeeld hebben in het tot stand komen van 't Negerhollands. Uit het vokabularium blijkt intussen die gewichtige rol niet; namen van verschillende voortbrengselen uit het plante- en dierenrijk — waarbij 't moeilik is te onderscheiden tussen inheemse Afrikaanse en Amerikaanse namen — zijn wel de voornaamste uiterlike kentekenen van de invloed der niet-Europese talen. Dit laat zich wel verklaren. De negers, die er alle belang bij hadden om zoo gauw mogelik hun meesters te begrijpen

— bij hen bevorderde nog de zweep de natuurlike aanleg van onbeschaafde volken om vreemde talen te leren — slaagden er 't best in om de *woorden* van hun meesters over te nemen, het enige deel der taal waarvan zij begrepen dat het van de hunne verschilde. Wat zij niet konden overnemen waren de geestelike eigenschappen der blanken; daarom werd de Europese taal in hun mond iets geheel anders, al bleven de woorden — vergelijkenderwijs gesproken — dezelfde.

Toen de blanken dit misvormd Nederlands gingen spreken, leerden zij dus wel allerlei onnederlandse zinswendingen en verhaspelde vormen van hun slaven, maar weinig nieuwe woorden. In de verandering van het wezen der taal, niet in 't vokabularium, moet men dus de invloed van de talen der gekleurde bevolking zoeken.

Een meer in biezonderheden afdalend onderzoek naar de wijze waarop de werking der Afrikaanse talen in 't Negerhollands is terug te vinden, wordt al dadelik bemoeilikt door de bonte verscheidenheid der negerbevolking. De uitvoerhavens aan de Slaven- en Goudkust, waar de meeste slaveschepen werden bevracht, zijn nog na te gaan, maar niemand kan bepalen hoever uit het binnenland de krijgsgevangenen, of eenvoudig weggeroofden, afkomstig waren. Een Duitse zendeling telde in de 18de eeuw onder de slavebevolking van St. Thomas, dus op een getal van misschien 800 slaven, vertegenwoordigers van zes en twintig verschillende naties, die verschillende talen spraken. Men zal zich dus moeten bepalen tot hetgeen de grote taalgroepen van Afrika's Westkust met elkander gemeen hebben.

Maar behalve die moeilikheden van konkrete aard zijn er nog andere, die samenhangen met de voorstelling die men zich vormt van het ontstaan der Kreoolse talen. Twee opinies van in deze gezaghebbende geleerden staan hier lijnrecht tegenover elkaar.

Een Portugees beoefenaar van het Kreools, Coelho, heeft de stelling verdedigd dat al deze mengeltalen de eerste graden van kennis vertegenwoordigen waartoe een volk dat een andere taal spreekt of sprak, bij het aanleren van een nieuwe moet komen. In overal identieke psychologiese en fysiologiese wetten moet men de verklaring zoeken, niet in de eigenaardigheden van de oorspronkelike talen der gekleurde bevol-

king. Lucien Adam heeft bijna het tegenovergestelde beweerd. Volgens hem hebben de negers die naar Amerika gebracht werden de woorden overgenomen van de Romaanse en Germaanse talen, maar hun eigen klankleer en spraakkunst behouden, zoodat hun Kreools te rangschikken is onder de [redacted]

houden, en is 't het werk van de linguist de waarde der verschillende faktoren te bepalen en hun werking aan te wijzen in elk biezonder geval. Te gelegener plaatse zal ik bij 't bestuderen van de eigenlike spraakkunst van 't Negerhollands een poging wagen om aan die eis van Schuchardt te voldoen.

Een goed middel om de slotsom op te maken van de gevolgtrekkingen waartoe de studie van het Negerhollands aanleiding geeft, schijnt mij het vergelijken van het Kreools der Antillen met de taal der Afrikaanders.

Bij het bespreken der verschillende proeven van Negerhollands heb ik er reeds op gewezen dat een Europese taal in zeer verschillende graden een Kreools karakter kan aannemen. Indien wij het Afrikaans naast het Negerhollands der slaven plaatsen, zien wij de twee uiterste termen van de reeks die van Nederlands tot Kreools voert; het Afrikaans staat aan 't begin van de rij; als tussenterm, maar reeds dicht bij het eind gelegen, kunnen wij 't Negerhollands der blanken op de Deense Antillen beschouwen, terwijl de taal van hun slaven alle eigenaardigheden van eigenlik Kreools vertoont. Ik heb in een vroeger geschrift betoogd dat het Afrikaans „halverwege is blijven staan op den weg om Kreools te worden" en uitvoerig trachten aan te tonen door welke oorzaken dit proces is gestuit [1]); laat ik tans opsommen wat de hoofdpunten van overeenkomst en verschil tussen de taal van onze vroegere Kaapkolonie en het Negerhollands zijn.

Ik begin met de punten van overeenkomst. 1°. In Afrika en in Amerika is een mengeltaal ontstaan uit ons Nederlands; de overgrote meerderheid der woorden van beide talen is dan ook aan onze taal ontleend en wel zonder biezonder belangrijke verandering der klanken. Voor zover de klanken van die Nederlandse woorden (en ook die woorden zelf) der beide talen verschillen, is dat in de eerste plaats toe te schrijven aan de verschillende dialekten die de kolonisten aan de Kaap en die op de Antillen spraken. In Amerika waren het Zeeuwen en Vlamingen die onze taal overbrachten; aan de

[1]) *Het Afrikaansch*, Leiden, 1899, blz. 155; 69—75.

Kaap de Goede Hoop waren het hoofdzakelik bewoners van Zuid-Holland [1]).

2o. Het Nederlands dat ten grondslag ligt aan beide talen is onze taal, zoals die in de 17de eeuw door de eenvoudige burgerij en door het scheepsvolk gesproken werd. Wie dus Afrikaans of Negerhollands histories wil bestuderen en verklaren, mag zich niet tevreden stellen met de kennis van onze beschaafde spreektaal, nog minder met het lezen van onze deftige schrijvers, maar hij moet — dat kan niet genoeg herhaald worden — ook gemeenzaam, ja plat Hollands leren door 't beluisteren der hedendaagse volkstaal en door 't lezen der 17de eeuwse kluchten en pamfletten. Veel wat eerst niet-Nederlands klonk, wordt dan herkend als eens ons bezit; Germanismen vooral verdwijnen, en tal van woorden in beide talen blijken (gelijk in alle Kreoolse of Kreoliserende talen) aan 't zeemansbedrijf ontleend te zijn.

3o. In Afrika en in Amerika is 't Nederlands veranderd onder invloed van een vreemde taal. Aan die gelijkheid van de oorzaak der verandering danken de beide talen hun, in graad verschillende, maar in 't wezen der zaak gelijksoortige vereenvoudiging, het afleggen van bijna alle elementen van buiging en vervoeging, in één woord al datgeen wat, naar de theorie van Coelho, door psychologiese verklaring van algemene aard duidelik gemaakt kan worden.

Verschilpunten zijn in de eerste en voornaamste plaats dat in Afrika de faktoren tot taalverwording tot op zekere hoogte werden geneutraliseerd door omstandigheden die verband met de oorspronkelike taal bevorderden. Verder lag aan 't Negerhollands een ander Nederlands dialekt ten grondslag dan aan 't Afrikaans, en eindelik was het ontstaan van 't Kreools der Antillen veroorzaakt door andere talen dan het Maleis-Portugees, dat zo sterke invloed op onze taal in Zuid-Afrika heeft geoefend. Hiervan zijn eigenaardige verschillen het gevolg, die op de wijze, door Adam eenzijdig toegepast, verklaard moeten worden.

Niemand zal het wagen de formatie van het Negerhollands toe te schrijven aan „spontane ontwikkeling” van het Neder-

---

1) Zie de bijdrage van dr. G. J. Boekenoogen in *Album Kern*, Leiden, 1903, blz. 32 vlg.

lands; mij dunkt dat, wanneer men het Negerhollands heeft leren kennen, een dergelijke verklaring van het Afrikaans weinig minder ongerijmd wordt.

Ik ben niet blind voor de belangrijke punten van verschil die tussen beide talen bestaan, doch ik vertrouw dat ook zij die nog twijfelden aan de beslissende invloed van de haven- en slavetaal op ons Nederlands in Zuid-Afrika geoefend, evenmin hun ogen zullen sluiten voor de zo scherp zich aftekenende punten van overeenstemming; daarom meen ik in deze studie een bevestiging te mogen zien van 't geen ik vijf jaar geleden aangaande het Afrikaans bedoelde te bewijzen, en reeds twee jaar vroeger in dit tijdschrift had betoogd.

D. C. Hesseling.

RECHTSHERVORMING IN INDIË.

Uniformity when you can have it; diversity when you must have it; but in all cases certainty.
LORD MACAULAY.

I.

Verscheidenheid van recht en rechtstoestand tusschen verschillende groepen van ingezetenen is een verschijnsel dat in meerdere of mindere mate in alle overzeesche nederzettingen wordt waargenomen. De natuur der dingen brengt haar mede. In een land, bewoond door een bevolking die er thuis behoort en wier maatschappelijke inrichting, hoe primitief zij wezen moge, ten nauwste samenhangt met de eigenaardigheden van bodem en klimaat, komt plotseling een handvol vreemdelingen, geboren in een geheel andere luchtstreek en op wier beschaving, levensbeschouwing, stoffelijke en geestelijke behoeften die andere luchtstreek van grooten invloed is geweest. Deze vreemdelingen, altijd de meerderen van de inboorlingen in kracht en meestal ook in kennis, denken er niet aan, een plaats in te nemen in de samenleving, die zij in het land hunner vestiging aantreffen en zich te onderwerpen aan de daar geldende geschreven of ongeschreven regelen. Zij brengen hun eigen begrippen omtrent goed en kwaad, nuttig en schadelijk, betamelijk en onbetamelijk mede en gronden daarop hun oordeel over personen en zaken, met welke zij in aanraking komen. Naarmate zij er kans toe zien, trachten zij die begrippen ook ingang te doen vinden bij de inheemsche bewoners van het land. Allereerst bij diegenen met wie zij maatschappelijke

of handelsbetrekkingen aanknoopen, maar, als hun invloed veld wint, ook bij de groote massa des volks. Zij bemerken al spoedig, dat volksinstellingen zich niet laten behandelen als kleedingstukken, die men naar welgevallen voor andere verwisselt. Er wordt dan gezocht naar een *modus vivendi*. Behoudens enkele voor allen zonder onderscheid geldende normen, vastgesteld door de vreemdelingen en aanvaard door de inheemschen, die goedschiks of kwaadschiks de leiding van genen hebben aanvaard, zijn het in hoofdzaak tweeërlei orden die als bestaande worden erkend: de eene voor de vreemdelingen en de bevolkingselementen die zich met dezen tot een gemeenschappelijk geheel vereenigen, de andere voor de overgroote meederheid der kinderen des lands. De eerstbedoelde orde wordt beheerscht door de begrippen der van elders gekomenen; afwijking van die begrippen kan, door de omstandigheden onvermijdelijk, zich voordoen, maar blijft uitzondering. De andere orde staat onder de heerschappij van de in het land-zelf gevormde of aangenomen begrippen, een heerschappij die zich zoover uitstrekt als door de vreemde overheid, om redenen van billijkheid of opportuniteit, wordt toegelaten.

Is hiermede het ontstaan van verscheidenerlei maatschappelijke en rechtsorde in overzeesche nederzettingen in groote trekken geschetst, tevens kan gezegd worden, dat die schets den ontwikkelingsgang in zijn allereenvoudigsten vorm weergeeft. Slechts met twee categoriën: de inboorlingen, als één homogene massa beschouwd, en de vreemde kolonisten, tevens overheerschers, werd rekening gehouden. Dat echter het aantal categoriën aanmerkelijk meer dan twee kan bedragen, leert ons het voorbeeld van onze eigen nederzettingen in den Indischen Archipel. In de eerste plaats hebben wij daar te doen met inboorlingen, die, (ofschoon, zoo men Nieuw-Guinea en de ethnografisch daarmede samenhangende eilanden uitzondert, wat ras betreft, onderling wel verwant), door hun verspreiding over verschillende eilanden gesplitst zijn in talrijke groepen, onderscheiden in taal, zeden, volksinstellingen en godsdienst. Maar in de tweede plaats is die in menig opzicht zoo milde eilandenwereld, langs den zeeweg zoo gemakkelijk bereikbaar, sedert eeuwen het doel geweest, naar hetwelk de stevens der schepen van ondernemende

natiën zich wendden. Lang vóor de Portugeezen en Spanjaarden, kwamen de Chineezen naar Java en de Molukken om er handelsbetrekkingen aan te knoopen. Menig Mongool nestelde zich aan de weelderige kusten, zocht een levensgezellin onder de welgevormde, zachtaardige dochteren des lands en vergat, als een andere lotoseter, het Hemelsche Rijk. Of neen, ganschelijk vergeten deed hij het niet. Mocht zijn geneigdheid om terug te keeren al niet groot zijn, hij behoefde daarom niet geheel op te gaan in het volk, dat hij in zijn tweede vaderland vond en dat, welke goede eigenschappen het ook hebben mocht, verkeerde in een beschavingstoestand, sterk verschillend van den zijnen en in nagenoeg alle opzichten van mindere orde. Zonder zijn inzichten aan anderen te willen opdringen, zonder in eenig opzicht als heerscher over of als leider van de inlandsche bevolking ter plaatse van zijn vestiging op te treden, bleef de Chinees, voor zich zelf, getrouw aan zijn maatschappelijke gewoonten en godsdienstige overtuiging. Zijn inlandsche echtgenoote werd de dienende huisvrouw, hem kinderen schenkend, liefst zonen, die, na vaders dood, de sacramenteele offers aan de nagedachtenis van het voorgeslacht brengen en op hun beurt wederom voor de bestendiging van den stam zorgen konden — alles volgens de voorschriften van Confucius en Mencius. Zoo ontstond en ontwikkelde zich in den Indischen Archipel een chineesche maatschappij te midden van de inlandsche, door bloedvermenging nauw aan deze verwant en toch door eerbiediging van eigen instellingen en ook door den aanhoudenden toevloed van echt-chineesche nieuwelingen, een zich wel wijzigend, maar toch van het inlandsche steeds scherp onderscheiden karakter bewarend. Daarnaast kwamen, vooral nadat het grootste gedeelte van den Archipel voor den Islam gewonnen was, de Arabieren opdagen. Minder talrijk dan de Chineezen en ook minder dan deze geneigd tot blijvende vestiging, namen zij toch ook aanstonds een beteekenisvolle plaats in de samenleving in. Kwamen zij niet uit het vaderland van den Profeet en gaf reeds deze omstandigheid, gevoegd bij hun kennis van de Schrift en de getrouwe vervulling van hun godsdienstplichten, hun geen aanspraak op eerbied en bewondering van de zijde der mohammedaansche inboorlingen? Van een

opgaan in de inlandsche maatschappij van déze vreemdelingen kon alleen sprake zijn, waar, zooals men vooral buiten Java zag gebeuren, zij de leiding der kudden op zich namen en de stichters werden van indo-arabische dynastiën. Elders bleven zij tegenover den Inlander in de rol van voorname kooplieden, tevens godsdienstige propagandisten, die met nederbuigende goedheid de kinderen des lands tegemoet traden en de welgestelden onder hen wel wilden vereeren met huwelijksvoorstellen, doch alleen onder de als vanzelf sprekende voorwaarde, dat de uitverkoren vrouw of vrouwen en de uit haar te ontspruiten kinderen, zouden worden ingelijfd bij den arabischen stam, ver verheven boven dien van het, niettegenstaande bekeering, toch altijd nog *profanum vulgus*. Maar ook andere aziatische vreemdelingen nestelden zich in den Indischen Archipel. In den tijd, dat Voor-Indië's textiel-nijverheid nog niet door Lancashire en Twenthe overvleugeld was, stevenden kooplieden van de kust van Koromandel naar de altijd-groene eilanden, wier bewoners zij leerden, zich met hun „kleedjes" te tooien. Enkelen hunner bleven hangen en vermaagschapten zich met de inlandsche bevolking, zonder zich altijd in deze op te lossen. Uit hen ontstonden bevolkingsgroepen, hier bekend onder den naam van Klingaleezen, ginds onder dien van Kodja's en met enkele andere mohammedaansche vreemdelingen samengevat als *Mooren*. Wie echter meenen mocht, dat van de Aziaten alleen Heidenen en Mohammedanen in den Archipel een tweede vaderland zochten, zou zich vergissen. Uit Klein-Azië meldden zich de sectarisch-katholieke Armeniërs aan; uit de landstreken aan de Perzische Golf aziatische Joden, half-vergeten zonen van het oude volk.

Te midden nu van deze in verschillende bevolkingsgroepen te onderseheiden Aziaten heeft de maatschappij der vertegenwoordigers van het kaukasische ras, voor de meerderheid Nederlanders, zich moeten ontwikkelen. In die maatschappij bleef het kaukasische bloed ook niet onvermengd. Uit huwelijken met inlandsche vrouwen en meer nog uit buitenechtelijke verbintenissen sproten kinderen voort, die, voor zoover zij door het huwelijk gewettigd of door den vader erkend waren, zich bij de groep der Kaukasiërs aansloten. In den loop der eeuwen nam het aantal dezer kleurlingen

toe, waarbij, door onderling huwelijk en door verbintenissen tusschen kleurlingen en inlandschee vrouwen, de westersche afkomst voor een steeds grooter deel fictief werd. Toch bleven al deze afstammelingen van westersche voorvaderen hun verwantschap met het kaukasische ras gevoelen en zich onderscheiden achten van de massa der Inlanders, hoezeer dan ook, wat huidkleur en bloedmenging aangaat, van dezen nauwelijks te onderkennen. De reden hiervan is duidelijk. Door hun afstamming zagen zij zich geplaatst in een maatschappelijken toestand, geheel verschillend van dien der inheemsche bevolking. Hun kleeding, hun taal, hoe onzuiver en verbasterd deze vaak wezen mocht, hun godsdienst was als die der Nederlanders, geleek er althans op en was niet als die der Inlanders. Hun godsdienst: dat inderdaad een maatschappelijke scheidsmuur tusschen hen en de inlandsche samenleving was opgetrokken, kwam aan het licht in streken, waar de Europeanen er in slaagden een belangrijk deel van de inheemsche bevolking tot het Christendom te bekeeren en waar uit die bevolking een middenstand opkwam, welks leefwijze zich ongemerkt naar het westersche voorbeeld richtte. Daar zag men gebeuren, hoe zich een maatschappij vormde, in welke kleurlingen en Inlanders als lieden van gelijke beweging, levensstandaard en wereldbeschouwing met elkander omgingen.

Uit het voorafgaande zal duidelijk zijn geworden, dat N. Indië een staalkaart vertoont niet enkel van volkeren, maar ook van maatschappelijke inrichtingen. Het spreekt van zelf dat wat in die inrichtingen essentieel is en samenhangt met hoogere beginselen moet worden geëerbiedigd. Maar evenzeer is het duidelijk, dat het belang der gansche gemeenschap gediend is met vereenvoudiging, met een geleidelijke slechting van de grenzen, bestaande tusschen de groepen der bewoners van één land; met een streven tot oplossing, waar mogelijk, van het verscheidene in een hoogere eenheid en, in elk geval, met wegneming van alles wat twijfel, wat onzekerheid kan veroorzaken. Alleen de wetgever kan al deze begeerlijke, vaak moeilijk met elkander overeen te brengen, zaken verschaffen. Dit heeft de overheid dan ook ten allen tijde wel begrepen, maar aanvankelijk bepaalde zij er zich toch hoofdzakelijk toe, zoo goed mogelijk te zorgen voor de rechts-

zekerheid van eigen volk en afstammelingen en van de Inlanders die zich, door Christen te worden, min of meer bij hen aansloten. Met het rechtswezen onder de groote massa der „onchristen" Inlanders liet de O. I. Compagnie zich slechts weinig in. Eerst van Daendels gingen maatregelen uit om de procedure voor de inlandsche rechtbanken aan vaste regelen te binden en de uitvoering daarvan te verzekeren. Onder Raffles werd dit werk voortgezet en een organisatie tot stand gebracht, waarop na het herstel van het nederlandsch gezag kon worden voortgebouwd. De belangrijkste stap voorwaarts werd echter gedaan in het jaar 1848 toen, bij de invoering voor het westersch deel der bevolking van een wetgeving, in hoofdzaak overeenkomend met die welke in 1838 voor Nederland was tot stand gekomen, ook aan sommige gewichtige belangen der inlandsche maatschappij gedacht werd. Voor het eerst werd een poging gedaan, eenige kenmerken vast te stellen, door welke zou kunnen worden uitgemaakt of een persoon, publiek- en privaatrechtelijk, aan het voor Europeanen dan wel aan het voor Inlanders geldende recht zou zijn onderworpen. Men meende een afdoend criterium te hebben gevonden in den godsdienst der betrokken personen. Met Inlanders werden gelijk gesteld de Arabieren, Mooren, Chineezen en alle anderen die Mohammedanen of Heidenen waren; met Europeanen alle Christenen, met inbegrip van die welke tot de inlandsche bevolking behoorden en verder alle andere personen niet vallend onder de uitdrukkelijk met Inlanders gelijkgestelden, zooals bijvoorbeeld niet-europeesche Israëlieten. Het naar nederlandsch model bewerkte gecodificeerde privaatrecht werd nu van toepassing verklaard op alle europeesche en daarmede gelijkgestelde ingezetenen van N. Indië. Dus ook op de inlandsche Christenen? Hier stond men al dadelijk voor een moeilijkheid. Vooral in het Oosten van den Archipel, in de Molukken en in de Minahassa, had men op veel plaatsen een overwegend christelijke inlandsche bevolking. Moesten aan deze nu aanstonds ook de zegeningen van den burgerlijken stand en van de europeesche procedure met verplichten rechtsbijstand worden geschonken; had, in die streken, de kerstening inderdaad een zóó reformatorischen invloed gehad, dat bijvoorbeeld de volksinstellingen omtrent het grondbezit niet langer strookten met het rechtsbewustzijn

der groote meerderheid en dat deze smachtend uitzag naar een regeling van eigendom en bezit, in hoofdzaak geschoeid op romeinsch-rechtelijke leest? Natuurlijk kwam op al deze vragen een ontkennend antwoord. De burgerlijke stand zou der overheid, de verplichte rechtsbijstand der bevolking veel te duur uitkomen en wat de rechten op den grond betrof, nu ja, dááraan was het, in die dagen van cultuur- en monopoliestelsels, geraden zoo min mogelijk te tornen — zelfs tegenover inlandsche Christenen. Derhalve werd aan den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid toegekend, ten aanzien van de *fictione iuris* geëuropeaniseerde inlandsche Christenen, alle uitzonderingen te maken die hij noodzakelijk mocht oordeelen, een bevoegdheid, waarvan op de meest onbekrompen wijze gebruik werd gemaakt, door in de overgangsbepalingen te schrijven, dat de inlandsche Christenen, „over geheel Nederlandsch-Indië, met opzicht tot het burgerlijk- en handelsrecht, alsmede tot de strafwetgeving en de rechtsbedeeling in het algemeen, geheel en al zullen blijven in hunnen tegenwoordigen rechtstoestand en zulks met dien gevolge, dat, voor zoover zij thans met de inlanders zijn gelijkgesteld, alle de in de nieuwe wetgeving omtrent deze laatsten gemaakte bepalingen ook op hen zullen toepasselijk zijn." [1]) Dat was dus het nuchtere resultaat van de op dogmatische overwegingen berustende poging om in de christelijke belijdenis, ook ten aanzien van Inlanders, een waarborg te zien van westersche beschaving. Zelden is treffender bewezen dat de natuur ten slotte gaat boven de leer!

De koloniale wetgever van die dagen deed echter gelukkig ten opzichte van de inlandsche bevolking nog wel wat anders en beters dan deze christelijke goocheltoer. De Gouverneur-Generaal werd bevoegd verklaard om „ter gelegener tijd" zoodanige bepalingen van de voor Europeanen geldende privaatrechtelijke wetgeving als daarvoor vatbaar zouden blijken, onveranderd of gewijzigd op de inlandsche bevolking of een deel van deze toepasselijk te verklaren. [2]) Verder werd voor

---

[1]) Bepalingen omtrent de invoering van en den overgang tot de nieuwe wetgeving, artikel 3.

[2]) Koninklijk Besluit van 16 Mei 1846, gepubliceerd door den Gouverneur-Generaal op 30 April 1847, Ind. Staatsblad No. 23, artikel 7.

Inlanders uitdrukkelijk de mogelijkheid erkend, zich vrijwillig te onderwerpen aan de europeesche bepalingen betrekkelijk het burgerlijk en het handelsrecht. Ofschoon deze mogelijkheid in het algemeen zoo bleek te moeten worden opgevat, dat zij slechts bestond voor bepaalde rechtshandelingen en dus geen algemeene onderwerping aan het europeesche privaatrecht, een vrijwillige receptie van dat recht in zijn geheel, toeliet, [1]) moet zij toch worden beschouwd als een zeer belangrijke nieuwigheid, eerste bescheiden stap op den weg, die tot eén samensmelting van de europeesche samenleving met de daartoe geschikte en geneigde inlandsche elementen zou kunnen voeren.

Die samensmelting zou echter steeds van de zijde des Inlanders het karakter moeten behouden van een vrijwillige daad. Zoolang hij deze zelf niet wenschte en voorzoover niet de overheid daarvoor vatbare onderdeelen van het europeesch privaatrecht op hem toepasselijk had verklaard, bleef de Inlander onderworpen aan zijn eigen „godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken, voor zoover die niet in strijd (waren) met algemeen erkende beginselen van rechtvaardigheid en billijkheid". Zelfs indien hij, in burgerlijke zaken, hetzij als medegedaagde van een Europeaan, hetzij als krachtens wettelijke bepalingen aan de rechtspraak van den europeeschen rechter onderworpen, voor dezen verscheen, zou op die „godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken" zooveel mogelijk moeten worden acht gegeven.

De regeling, die op 1 Mei 1848 in werking trad, bracht in den chaotischen toestand, die tot dusver bestaan had, inderdaad in voorname opzichten orde en regelmaat. Dat niet alle moeilijkheden waren opgelost en het ontstaan van meer dan éen strijdvraag niet was buitengesloten, zal een ieder, die zich van den hoogst ingewikkelden aard van de te ordenen stof rekenschap geeft, begrijpen. Maar er waren althans grondslagen gelegd, waarop kon worden voortgebouwd, terwijl inmiddels practische ondervinding en wetenschappelijke critiek

---

[1]) Een algeheele onderwerping aan het europeesche privaatrecht was alleen mogelijk voor Inlanders die met Europeanen in het huwelijk wenschten te treden en werd dan zelfs als *vereischte* tot het aangaan van zulk een „gemengd huwelijk" gesteld. Art. 15 der Bepalingen omtrent de invoering enz., dat deze aangelegenheid regelde, is echter ingetrokken in 1898, toen bijzondere bepalingen omtrent „gemengde huwelijken" werden afgekondigd.

de vraag zouden hebben te beantwoorden, of en in welken zin verbetering wenschelijk en mogelijk was.

Bij het tot stand komen van het Regeeringsreglement van 1854 achtte de wetgever zich, zeer terecht, verplicht, de beginselen, die de verdeeling der ingezetenen in verchillende groepen en de aanwijzing van het voor elk dezer groepen geldende recht beheerschten, in die fundamenteele wet op te nemen. De sedert de invoering der nieuwe wetgeving verstreken tijd was echter te kort om het aanbrengen van ingrijpende veranderingen in die beginselen geraden te doen zijn. De wetgevende macht, die in 1854 het Regeeringsreglement vaststelde, sloot zich dan ook in hoofdzaak aan bij hetgeen Koning en Gouverneur-Generaal zes of zeven jaar te voren hadden gedecreteerd. Zoo werd ook in de „indische grondwet" de godsdienst aangenomen als algemeen kenmerk voor gelijkstelling met Europeanen of met Inlanders. Al wat Mohammedaan of Heiden was, werd gevoegd bij de laatsten; al wat het Christendom beleed of althans noch Mohammedaan noch Heiden was, bij de eersten. Een verandering, en in zoover een verbetering als een ijdele schijn werd prijsgegeven, maakte de wetgever ten aanzien van de inlandsche Christenen. Bij de gelijkstelling met Europeanen van „alle Christenen" werd in het Regeeringsreglement *niet* herhaald, dat daarin ook de Inlanders, die het Christendom beleden, waren begrepen, waaruit reeds kon worden afgeleid dat een Inlander Inlander bleef, ook al was hij tot de leer van Christus overgegaan. Ten allen overvloede werd echter in het Regeeringsreglement nog eens uitdrukkelijk herhaald, dat die inlandsche Christenen onderworpen bleven aan het gezag der inlandsche hoofden en in het algemeen over één kam zouden worden geschoren met de Inlanders, die het Christendom niet beleden. Als pleister echter op de aldus van „tijdelijk" *blijvend* verklaarde wonde, in 1848 in veler oog aan de inlandsche Christenen toegebracht, verklaarde de wetgever van 1854 den Gouverneur-Generaal bevoegd om, in overeenstemming met den Raad van Indië, uitzonderingen te maken op de vastgestelde regelen voor de indeeling der ingezetenen bij de europeesche of inlandsche hoofdgroep der bevolking. Hierdoor konden Inlanders of daarmede gelijkgestelden individueel worden overgeplaatst in de klasse der

Europeanen. Zoo althans heeft de practijk de uitzonderingsbepaling steeds opgevat. Door haar ontstond de mogelijkheid om althans die inlandsche Christenen, die in leefwijze en beschaving den Europeanen nader stonden dan de groote massa hunner landgenooten, de bevoorrecht geachte positie te schenken, door den kolonialen wetgever van 1848 in theorie, doch ook alleen in theorie, aan allen toegedacht. Maar, daar de uitzonderingsbepaling de bevoegdheid der indische regeering niet beperkte tot Christen-Inlanders, werd door haar tevens de mogelijkheid geopend om zoowel mohammedaansche en heidensche Inlanders, als met dezen gelijkgestelden, bij de groep der Europeanen te voegen.

Nog nauwer dan ten aanzien van de verdeeling der ingezetenen in bevolkingsgroepen sloot de rijkswetgever van 1854 zich bij het reeds bestaande aan, waar hij de regelen omtrent het voor elke dier groepen geldende recht in het Regeeringsreglement vastlegde. Naast den eisch dat de Europeanen zouden onderworpen zijn aan een privaatrecht, zooveel mogelijk overeenkomend met het nederlandsche, werd nu echter een gelijke eisch gesteld voor het strafrecht. De bevoegdheid der indische regeering om bepalingen van de wetgeving voor Europeanen toepasselijk te verklaren voor Inlanders bleef gehandhaafd, evenals het instituut der vrijwillige onderwerping. En verder werden de sedert 1848 geldende beginselen, volgens welke, als regel, de Inlander onderworpen bleef aan zijn „godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken", door den rijkswetgever bevestigd.

Reeds in 1855 maakte de indische regeering gebruik van haar bevoegdheid, door voor Java en Madoera nagenoeg het gansche Wetboek van Koophandel en een groot gedeelte van het Burgerlijk Wetboek van toepassing te verklaren op de met Inlanders gelijkgestelden, te weten de in het Regeeringsreglement als zoodanig aangewezen vreemde Oosterlingen. [1]) Door aan die verklaring toe te voegen, dat deze personen tevens, voor zoover het materieele recht der Europeanen op hen van toepassing was, zouden zijn onderworpen aan de rechtsmacht der europeesche rechtbanken, werd hun

[1]) Later volgden soortgelijke verklaringen voor verschillende buitenbezittingen.

gelijkstelling met Inlanders, wat hun privaatrechtelijke positie betrof, zoo goed als geheel te niet gedaan. Het niet op hen van toepassing verklaarde gedeelte van het privaatrecht betrof alleen het personenrecht en het erfrecht bij versterf, een en ander als samenhangende met hun eigen zeden en gewoonten. Te dezen aanzien dus bleven zij onderworpen aan hun eigen „godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken".

Heel wat spaarzamer was men met de toepasselijk-verklaring van bepalingen der europeesche privaatrechtelijke wetgeving op de Inlandere-zelven. Teekenend voor de economische verhoudingen in N.-Indië is het, dat van het gansche Burgerlijk Wetboek alleen de bepalingen omtrent „huur van dienstboden en werklieden" tot dusver „vatbaar" schijnen te zijn geweest om ongewijzigd ook aan Inlanders tot norm gesteld te worden. Naar 's lands gelegenheid verindischt werden in den loop der tijden af en toe ook andere bepalingen, aan het europeesch privaatrecht ontleend, voor Inlanders geldend verklaard, als de in hoofdzaak op de in het Burgerlijk Wetboek nedergelegde beginselen berustende bepalingen nopens de bewijskracht van onderhandsche geschriften. Trouwens, dit was slechts een aanvulling van wat reeds in 1848 was tot stand gekomen, toen in het voor Java en Madoera vastgestelde reglement op de uitoefening der politie, de burgerlijke rechtsvordering en de strafvordering onder Inlanders, zoowel ten aanzien van het schriftelijk als van het getuigenbewijs allerlei bepalingen, geheel of ten deele aan het europeesche recht ontleend, waren opgenomen. Dit „Inlandsch Reglement", veel vermeerderde en verbeterde uitgave van Daendels' en Raffles' proefstukken, bevat de manier van procedeeren zoo in burgerlijke als in strafzaken voor de rechters en rechtbanken der Inlanders. Geschreven voor Java en Madoera diende het als voorbeeld voor tal van soortgelijke reglementen die in den loop der jaren voor verschillende buitenbezittingen werden vastgesteld. Men kan zeggen, dat het gansche procesrecht, ook voor Inlanders, voor zoover onderworpen aan een „in naam des Konings" rechtsprekende magistratuur [1]),

[1]) Deze treft men overal aan, waar de inlandsche bevolking niet is gelaten in het dikwijls twijfelachtige „genot harer eigene rechtspleging" (art. 74 Reg. regl.). Dit is hoofdzakelijk het geval in verschillende niet onder ons

uit de sfeer van het ongeschreven in die van het geschreven recht is overgebracht en dat dit procesrecht, hoezeer dan ook in onderdeelen verschillend van het in Nederland geldende, toch een beslist westersch karakter draagt.

Het formeele recht is dus ook voor den Inlander in zijn geheel gecodificeerd. Ten aanzien van het materieele privaatrecht bleef hij, behoudens enkele uitzonderingen, onderworpen aan zijn godsdienstige wetten, instellingen en gebruikèn, die daarentegen op strafrechtelijk gebied voor toepassing onvatbaar bleken. Nadat in 1866 een Strafwetboek voor de Europeanen was afgekondigd, werd al spoedig getracht, dit ook pasklaar te maken voor de inlandsche bevolking. De poging leidde tot de samenstelling van het in 1872 ingevoerde Strafwetboek voor Inlanders, dat wat de daaraan ten grondslag liggende theorie — die van Napoleon's *Code Pénal!* — indeeling en redactie betreft zich nauw aansluitende bij het Strafwetboek voor de Europeanen, daarvan verschilde ten aanzien van het strafstelsel. Voor de Europeanen, als vrijheidstraffen: gevangenis en tuchthuis; voor de Inlanders: verschillende vormen van dwangarbeid, buiten de muren der strafinrichting. Voor geen van beiden echter lijfstraffen, met uitzondering van de beiden als uiterste op te leggen straf des doods. Ook hier maakte derhalve de indische regeering gebruik van haar bevoegdheid om het voor Europeanen geldende recht

---

rechtstreeksch bestuur staande rijken of landschappen in de buitenbezittingen. De „eigene rechtspleging", die tot voor korten tijd in de Vorstenlanden op Java bestond, is sedert voor Soerakarta nagenoeg geheel, voor Jogjakarta grootendeels vervangen door een jurisdictie, gelijkvormig met die van het overige Java. Een eigenaardig standpunt wordt intusschen voor geheel N.-Indië ingenomen door de rechtspraak van de „*priesters of hoofden*" der Inlanders in zoodanige burgerlijke geschillen als „volgens hun (d. i. der Inlanders) godsdienstige wetten of oude herkomsten" ter beslissing staan van die priesters of hoofden. Al valt, tengevolge van deze in het Regeeringsreglement uitdrukkelijk in stand gehouden speciale jurisdictie, de kennisneming van een deel der privaatrechtelijke geschillen tusschen Inlanders (t. w. in zaken van personen- en erfrecht) buiten de competentie van den gewonen rechter, geheel vol zijn de „priesters en hoofden" als rechters toch niet. Immers, de *uitvoering* van hun uitspraken kan, indien zij niet vrijwilig geschiedt, alleen plaats hebben „na executoir-verklaring voor het hoogste inlandsche rechterlijke collegie" (art. 78 Regeeringsreglement, art. 3 Rechterlijke organisatie), een voorwaarde die intusschen minder beteekent dan men wellicht meent, omdat die colleges, de Landraden, hun *fiat executio* verleenen indien de uitspraak *formeel* in orde is.

„des noodig gewijzigd, toepasselijk te verklaren op de inlandsche bevolking.” [1])

Ziehier, zeer in het kort, hoe de koloniale wetgevers orde trachtten te brengen in de warreling der volken, die N.-Indië, deels als inboorlingen, deels als vreemdelingen, bewonen en hoe zij er naar streefden op het gebied des rechts elk het zijne te geven. De fundamenten, in 1848 gelegd en in 1854 met geringe wijziging bevestigd, zouden, niettegenstaande het aan mokerslagen niet ontbrak, tot in de twintigste eeuw onwrikbaar gebleken zijn, ware het niet dat de fabelachtige ontwikkeling van éen „heidensch” volk de ondeugdelijkheid van het godsdienstcriterium voor de indeeling van vreemdelingen bij de groep der Inlanders of de groep der Europeanen in het licht had gesteld. Inderdaad, het ging niet langer aan om, terwijl de Christen-Neger uit Noord-Amerika en de Christen-Kaffer uit Zuid-Afrika publiek- en privaatrechtelijk op één lijn stonden met de zonen van het kaukasische ras, hen die op wetenschappelijk en militair gebied de westersche beschaving in zich hadden opgenomen, tot de inlandsche rechtsgemeenschap te blijven rekenen, alleen omdat die beschaving vereenigbaar bleek met paganistische of misschien in het geheel géén godsbegrippen. De wet van 19 Mei 1899 vulde het Regeeringsreglement in dien zin aan, dat voortaan met Europeanen zouden gelijk staan niet alleen alle niet-Europeanen zoo zij Christenen of althans noch Mohammedanen noch Heidenen waren, maar ook: „alle Japanners”. Het godsdienst-criterium was niet houdbaar toen het op den keper werd beschouwd bij het licht der Rijzende Zon.

II.

Er werd daar gesproken van mokerslagen. Zij kwamen van twee kanten: van dien der juristen en van de zijde dergenen die meer nog dan de dialectiek het publiek belang

---

[1]) Nieuwe strafwetboeken, voor Europeanen zoowel als voor Inlanders, ingericht naar het voorbeeld van het nederlandsche Wetboek van Strafrecht, liggen sedert geruimen tijd gereed. Men schijnt het echter nog niet eens te zijn over de invoerings-verordening. Volgens de Memorie van Antwoord bij de jongste indische begrooting was het ontwerp dier verordening „om advies gezonden aan het Hoog Gerechtshof”.

op den voorgrond plaatsten. Een volledig overzicht van de zuiver-juridische moeilijkheden waartoe, een halve eeuw lang, de artikelen 75 en 109 van het Regeeringsreglement [1]) en de op die artikelen gebouwde wetgeving aanleiding gaven, zou èn meer ruimte vereischen dan er thans voor kan worden bestemd èn in een vaktijdschrift beter dan in *de Gids* op zijn plaats zijn. Laat mij dus volstaan met aanstipping van enkele der belangrijkste rechtsvragen.

Wat moet verstaan worden, zoo luidt er één, die vele en vaardige pennen in beweging heeft gebracht, wat moet er verstaan worden onder die „godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der Inlanders"? Is daarmede omschreven éen begrip: het gewoonterecht, zoodat aan, bijv. in Arabië gemaakte, godsdienstige voorschriften in N.-Indië geen rechtskracht kan worden toegekend, ten ware zij in het bewustzijn der Inlanders zijn opgenomen en een deel geworden zijn van hun eigen rechtsbegrippen, van hun *adat?* Of, moet men integendeel tweeërlei onderscheiden: de godsdienstige wet, het aan een bepaalde geloofsbelijdenis ontleende samenstel van rechtsregelen en daarnevens de nationale inzettingen? Maar wat dan als er tusschen het vreemde en het nationale, tusschen het geestelijke en het wereldlijke recht verschil bestaat? Wélk recht moet dan worden toegepast? En eindelijk, die godsdienstige wetten, welke zijn de voorschriften, die men als zoodanig heeft te beschouwen? Zijn het, om bij de Mohammedanen te blijven, de rechtsregelen, door de meest gezaghebbende arabische schrift- en wetgeleerden uit de te boek gestelde of overgeleverde woorden van den Profeet-zelven afgeleid, of zijn het de godsdienstige rechtsvoorschriften, zooals zij in N.-Indië, ter plaatse waar zij moeten worden toegepast, door de geloovigen worden begrepen en als juist erkend?

Een andere reeks vragen, weinig minder *puzzling* dan de reeds gestelde: Welke zijn die „algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid", die de toepasselijkheid van het aan Inlanders gelaten recht uitsluiten, zoo vaak dit met die beginselen in strijd komt? Is er eigenlijk wel één rechtsbeginsel dat „algemeen", te weten over de geheele

[1]) Voor den tekst van deze artikelen raadplege men het Aanhangsel

wereld, als billijk en rechtvaardig erkend wordt? Of moet hier meer gedacht worden aan datgene wat de westersche beschaving als billijk en rechtvaardig erkent? Maar hoe moet het dan gaan met instellingen, die, ofschoon door de westersche beschaving verwerpelijk geacht, strooken met het rechtsbewustzijn van den Oosterling, met de polygamie om éen groot voorbeeld te noemen en, om een tweede zij het minder omvattend voorbeeld te geven, met de in veel gevallen tot uitsluiting der dochters leidende regeling van het erfrecht der Chineezen? En welk recht moet de rechter toepassen, indien hij de „godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken" als strijdig met hoogere beginselen ter zijde stelt? Hij kan, als het inlandsche recht zwijgt, de algemeene beginselen van het europeesche „tot richtsnoer" nemen; maar kan hij dit óok doen, als het inlandsche recht niet zwijgt, zij het dan ook dat zijn gezag door den rechter wordt gewraakt.

Genoeg, om te doen gevoelen, hoe, bij een wetgeving, gebouwd op beginselen, zooals zij in art. 75 werden omschreven, zéer veel op losse schroeven moet staan. De kwaal der onzekerheid wordt nog verergerd door de omstandigheid, dat ook art. 109, beheerschende de indeeling der ingezetenen bij verschillende bevolkingsgroepen, tot tal van twijfelingen aanleiding geeft. Wie Europeanen en wie Inlanders zijn wordt niet gezegd. De wetgever heeft deze begrippen blijkbaar beschouwd als behoorende tot de onwrikbaar vaststaande en daardoor verzuimd een richtsnoer aan de hand te doen voor de beslechting van twijfelachtige gevallen, die zich, zooals *niet* twijfelachtig is, kunnen voordoen. Bijvoorbeeld: blijft iemand, gesproten uit een europeesch, doch sedert eeuwen reeds in Amerika gevestigd geslacht Europeaan of behoort deze tot de niet-Europeanen? In het laatste geval zal hij alleen dán met Europeanen gelijk staan, zoolang hij althans geen Mohammedaan noch Heiden is. Mocht hij — van een Amerikaan kan men alles verwachten! — behoefte gevoelen zich tot de leer van Mohammed of van Boeddha te bekeeren, dan zou hij daarmede in N.-Indië tevens van de groep der Europeanen tot die der met Inlanders gelijkgestelden overgaan.

Veelvuldiger dan het hier veronderstelde geval zal het zich voordoen, dat een Chinees overgaat tot het Christendom.

Treedt hij nu, uit hoofde van zijn nieuwen *godsdienst*, over in de groep der met Europeanen gelijkgestelden, of blijft hij, uit hoofde van zijn evenzeer uitdrukkelijk genoemde *nationaliteit*, niettegenstaande zijn kerstening, behooren tot de met Inlanders gelijkgestelden? Er bestaat veel kans dat van de tien juristen tot wie deze vraag wordt gericht, vijf voor de eerste oplossing zullen stemmen en vijf voor de laatste. [1])

Dit alles betreft nu nog maar de juridische bezwaren tegen de grondslagen der bestaande regeling, bezwaren die, zooals de ondervinding overal leert, door een bekwame magistratuur voor een belangrijk deel kunnen worden ondervangen of althans verzacht. Van ernstiger aard zijn de bezwaren, die voortvloeien uit het ongeregeld laten of onvoldoende regelen der rechtspositie van bepaalde onderdeelen der bevolking. Hier kan een rechter, zonder medewerking van den wetgever, weinig of niets uitrichten, terwijl buiten de rechterlijke sfeer een vaak tot onbillijkheid leidende onzekerheid of een al even onbillijk verwaarloozen van principieele verschillen tusschen bevolkingsonderdeelen niet zullen uitblijven. Ik heb hier vooral het oog op de inlandsche Christenen, te wier aanzien een algeheele gelijkstelling met niet-Christen Inlanders werd aangenomen, maar waardoor een met hun eigenaardige behoeften rekening houdende regeling van hun rechtspositie, in het bijzonder daar, waar zij een kleine minderheid, te midden van een mohammedaansche samenleving, vormen, onmogelijk was geworden. Ook al werden de rechters breed genoeg van opvatting bevonden om de „godsdienstige wetten" der Mohammedanen niet toepasselijk te achten voor Inlanders die het Christendom beleden, welke waren dan hún „instellingen en gebruiken"? Wat hadden zij overgenomen en behouden uit de mohammedaansche samenleving, waartoe zij zelven of de ten hoogste twee of drie hun voorafgaande geslachten behoord hadden en wat was er in hún samenleving voor nieuws gekomen, dat het karakter

---

[1]) Mr. Ph. Kleintjes, Het staatsrecht van N.-Indië, Amsterdam 1903, schrijft over art. 109 Regeeringsreglement het volgende (Deel I, blz. 104): „Dit artikel is wel het meest uitgeplozene van dit Reglement en mij is geen „ander bekend, dat tot zoovele vragen en zooveel verschil van opvatting en „zienswijze heeft aanleiding gegeven. De onklaarheid en onbestemdheid der „redactie is oorzaak van geheel tegenstrijdige oplossing en interpretatie"

dragen kon van gewoonterecht? En in die streken van den Archipel, waar het Christendom niet bij tientallen van jaren, maar bij halve of zelfs heele eeuwen rekenen mocht, hoe zagen er daar die „volksinstellingen en gebruiken”, die *adat*, nu eigenlijk uit?

Altemaal vragen, waarop alleen weifelende antwoorden konden worden gegeven. Onzeker was de rechtstoestand van de inlandsche Christenen in hooge mate, zoo ten aanzien van het publieke als van het privaatrecht. Men denke echter niet dat, althans wat het privaatrecht betreft, de positie van de niet-Christen Inlanders veel gunstiger mocht heeten. Uit het voorafgaande bleek reeds, dat de vraag wàt rechtens was al dadelijk aanleiding kon geven tot twijfel, maar er kwam bij, dat het gewoonterecht vaak bezwaarlijk met zekerheid was na te sporen en dat voor dit uiterst moeilijke werk slechts enkelen onder de rechters, overladen voor de groote meerderheid met strafzaken, volkomen berekend waren. Men kan nagaan hoe weinig er dikwijls terecht kwam van de toepassing dier aan de Inlanders verzekerde *adat*, verschillend soms naarmate van de *desa* der justitiabelen, en wier strekking dezen zelven niet altijd even duidelijk was.

Het besef moest dus wel steeds sterker worden, ook bij de overheid, dat de toestand van wettelijke anarchie, die voor de overgroote meerderheid der ingezetenen, in het bijzonder ten aanzien van het privaatrecht, bleek te bestaan, voor een anderen behoorde plaats te maken. In 1892, onder het ministerschap van mr. van Dedem, werd een *Staatscommissie tot herziening van de indische wetgeving op privaatrechtelijk gebied* ingesteld, die aan de regeering uitgewerkte voorstellen zou hebben aan te bieden voor een herziening, waardoor de regeling van het privaatrecht gelijken tred zou houden met de in veel opzichten nieuw ontstane behoeften. Verschillende verbeteringen, dank zij der werkzaamheid van deze commissie in het reeds geschreven privaatrecht aangebracht, ga ik met stilzwijgen voorbij. Eveneens pro memorie alleen vermeld ik dat de commissie, na een ontwerp-reglement van inlandsche burgerlijke rechtsvordering voor geheel N.-Indië te hebben ingediend, op haar uitdrukkelijk verlangen, belast werd met den nuttigen arbeid om voorstellen te doen aangaande een dergelijke unificatie der voorschriften omtrent de rechterlijke

organisatie en de inlandsche strafvordering. [1]) De vraag, waar het hier echter bovenal op aankomt is deze: welke bleken de inzichten dier permanente staatscommissie te zijn omtrent het *materieele* privaatrecht der Inlanders?

Reeds in 1894 kon de minister van Koloniën, bij de behandeling van de begrooting voor het volgend jaar, mededeelen, dat enkele voorstellen tot regeling van gewichtige onderdeelen van inlandsch recht, zooals betreffende de meerderjarigheid en de verjaring van rechtsvorderingen, van de commissie waren ontvangen. Het volgend jaar kon hieraan worden toegevoegd dat, onder meer, omtrent twee hoogst belangrijke aangelegenheden: de rechtspraak der priesterraden en den privaatrechtelijken toestand der inlandsche Christenen, voorstellen waren ingekomen. Het schijnt echter dat, zooals in Nederland en Indië veelal te doen gebruikelijk is, die voorstellen uit den treure moesten worden bekeken en beadviseerd. Toen, met name in zake de inlandsche Christenen, in Maart 1900 het advies der indische regeering nog niet was ingekomen, achtte de toenmalige minister van Koloniën, de heer Cremer, zich verplicht, de zaak zelf ter hand te nemen. Hij zette zijn, naar het schijnt van de niet-gepubliceerde plannen der staatscommissie nog al afwijkende, denkbeelden uiteen aan den gouverneur-generaal, daarbij te verstaan gevende, dat nu maar eens spoedig tot een oplossing van deze dringende aangelegenheid moest worden geraakt. [2]). Vóor deze maanbrief Indië kon bereiken, was echter het eindadvies van de regeering daar te lande over het voorstel der staatscommissie reeds verzonden. Uit hetgeen dienaangaande bij de behandeling der indische begrooting voor 1901 werd medegedeeld bleek nu, dat het in 1895 ingekomen voorstel het gevoelen van de meerderheid der commissie had weergegeven. Wát die meerderheid eigenlijk gewild had, daarnaar kon slechts gegist worden. Maar zooveel stond vast dat de indische regeering de opvolging van dat meerderheidsadvies ongeraden achtte. „Beter (kon) de Landvoogd zich vereenigen met het door de minderheid der Staatscommissie ingediende voorstel, waarbij de verbetering van den rechtstoestand

[1]) Zie Koloniaal Verslag 1903, kolom 147.

[2]) Zie Memorie van Antwoord, indische begrooting voor 1901, blz. 3.

der Inlanders (werd) losgemaakt van de geloofsquaestie en voor alle Inlanders, die daaraan behoefte gevoelen, de gelegenheid (werd) opengesteld om zich vrijwillig aan het europeesch burgerlijk en handelsrecht te onderwerpen". [1])

Zoo wist men dan althans, wat in 1895 de minderheid der staatscommissie en wat, in overeenstemming daarmede, in 1900 de gouverneur-generaal wilde. Was de minister het hiermede ook maar eens geweest, dan had betrekkelijk spoedig tot de door hem gewenschte „oplossing van deze dringende aangelegenheid" — een niet enkel den inlandschen Christenen, maar állen Inlanders ten goede komende oplossing — kunnen zijn geraakt. Maar de heer Cremer had nu eenmaal zijn eigen denkbeelden reeds uiteengezet en deze klopten niet met die van den gouverneur-generaal en de minderheid der staatscommissie. De heer Cremer gaf, boven het streven naar een vrijwillige receptie van het europeesch privaatrecht door alle Inlanders die daaraan behoefte mochten gevoelen, de voorkeur aan codificatie van het inlandsche recht in verschillende streken van den Archipel. Geen algemeene wetgeving dus, maar „verschillende codificatiën, in het leven te roepen voor die plaatsen of streken, die daaraan het meest behoefte blijken te bezitten". [2]) En met dezen arbeid zou moeten worden aangevangen bij hen, die het meest van de rechtsonzekerheid hadden te lijden: de Christen-Inlanders.

Hier stonden dus twee scherp onderscheiden stelsels van codificatie tegenover elkander. Aan de eene zijde het stelsel der *unificatie*, voorgestaan door den gouverneur-generaal Rooseboom en de minderheid der staats-commissie van 1895; aan de andere zijde dat der *specialisatie*, waaraan de minister Cremer zijn zegel hechtte.

De heer Cremer hield vol. Overeenkomstig zijn verlangen werd voor een plaatselijk deskundig onderzoek, dat aan een codificatie voor een bepaalde streek zou moeten voorafgaan, allereerst de Minahassa met haar overwegend christelijke bevolking in aanmerking gebracht. Aan den bekwamen voorzitter van den landraad te Menado, mr. J. H. Carpentier Alting,

---

[1]) Memorie van Antwoord, Ind. begr. 1901, blz. 4.

[2]) Id., blz. 3.

werd opgedragen, een regeling te ontwerpen „van den rechtstoestand der inlandsche bevolking in de Minahassa-districten van Menado, ten aanzien van het privaatrecht en het voorbereiden van zoodanige regeling voor andere gewesten, in het bijzonder voor de residenties Amboina en Ternate" [1]. Mr. Carpentier Alting toog aan het werk met groote voortvarendheid. Reeds in 1902 verschenen een achttal ontwerpen, in hoofdzaak betreffende verschillende onderdeelen van het personenrecht onder de inlandsche bevolking der Minahassa, bij wijze van inleiding voorafgegaan door een reeks zeer belangwekkende juridisch-ethnographische monografiën en besloten door een uitvoerige toelichting der ontwerpen. Een jaar later volgde een „tweede gedeelte", handelend over voogdij en inlandsch notariaat. Een ontwerp tot regeling van het erfrecht in de Minahassa werd daarbij aangekondigd, maar is tot dusver niet verschenen [2].

Over de wijze waarop mr. Carpentier Alting zich kweet van de hem gegeven opdracht kan geen verschil van gevoelen bestaan: zij was voortreffelijk, in alle opzichten lofwaardig. Daarmede is echter niet gezegd, dat de resultaten van zijn arbeid de juistheid van den door hem, ingevolge die opdracht, ingeslagen weg boven twijfel stelden. Waar zouden wij heengaan, zoo vraagt men zich bij het lezen dier uitnemende geschriften af, indien voor de wellicht honderd of meer streken van N.-Indië waar, als in de Minahassa, min of meer oorspronkelijke rechtsopvattingen bestaan, die opvattingen evenzoo werden vastgelegd? Stel, dat wij voor al die streken even geschikte personen vonden als hem, die te Menado aan het werk werd gezet, stel dat zij allen met even groote voortvarendheid hun plicht vervulden, wat zou dan de uitkomst zijn van al die inspanning? Een rechtsverscheidenheid, even groot als thans bestaat, maar tevens een, gedoemd om verscheidenheid te *blijven*. Het ongeschreven gewoonterecht der Inlanders kan zich ten minste nog plooien naar de zich wijzigende omstandigheden en daarbij den invloed ondergaan van het voor de Europeanen geldende recht, maar

[1] Gouv. Besluit van 27 April 1901 no. 23.

[2] De ontwerpen enz. van mr. Carpentier Alting zijn, met machtiging der regeering, uitgegeven door de Landsdrukkerij te Batavia.

de codificatie dier adat in honderd verschillende wetboekjes zou haar juist van deze haar kostbaarste eigenschap berooven. Men denke bovendien aan de ontelbare conflicten, die tusschen al die verschillende landrechten zouden rijzen. Naar men nu reeds oordeelen kan, zou, zoo de methode van mr. Carpentier Alting gevolgd werd, het personenrecht voor Ambon en de Oeliassers in voorname opzichten verschillen van het personenrecht voor de Minahassa. Wat zal nu echter gebeuren indien een Minahasser zich naar Ambon verplaatst? Zal de ambonsche rechter rekening moeten houden met de in de Minahassa-districten geldende wetten „betreffende de rechten, den staat en de bevoegdheid der personen", zoodat beroep kan worden gedaan op familierechtelijke instellingen (de adoptie bijvoorbeeld) voor Noord-Celebes wèl, voor Ambon niet door de wet erkend? En indien, zooals naar alle waarschijnlijkheid het geval zou zijn, deze vraag bevestigend moet worden beantwoord, dat men zich dan toch eens rekenschap geve van de verwarring, die ontstaan zou, indien eenmaal álle streken van N. Indië verkeerden in een soortgelijken toestand als thans nog maar voor de Minahassa en Ambon werd verondersteld.

Neen, het beginsel der specialisatie, met hoe goede bedoelingen zijn toepassing ook mocht worden ondernomen, kan de grondslag niet zijn voor de hervorming des rechts in N.-Indië. Reeds daarom niet omdat het in strijd zou zijn met de ontwikkeling der rechtsverhoudingen, zooals wij die overal waarnemen. Nu, met de hulp van stoom en electriciteit, de volkeren elkander meer en meer naderen, gevoelt men allerwege behoefte, de struikelblokken van het rechtsverschil zooveel mogelijk weg te ruimen. Nederland staat aan de spits der beweging, die, voor het internationaal privaatrecht, streeft naar unificatie. En dat zelfde Nederland zou nu in zijn oostersch eilandengebied, dat men een mikrokosmos van vele natiën kan noemen, de ontwikkeling van het recht gaan leiden in een richting, waarvan het eerst binnen zijn eigen grenspalen alle nadeelen ondervonden heeft en die het thans in het zooveel ruimer gebied der volkerengemeenschap als schadelijk meent te moeten verlaten!

De grootste voorstanders van het levende volksrecht deinsden dan ook voor déze consequentie terug. Zelfs mr. Carpentier Alting erkende dat „de eindelijke invoering van een algemeen

indisch recht, waaraan, behoudens verschillen in détails, alle in Indië wonende natiën onderworpen kunnen worden, het einddoel behoort te blijven, waarnaar moet worden gestreefd." Alleen was hij van meening dat de verwezenlijking van dit denkbeeld eerst in een verre toekomst zou mogelijk zijn. Een ander gevoelen werd geuit door een indisch magistraat en rechtsgeleerde, die in warme liefde voor en grondige kennis van het inlandsch gewoonterecht wel voor niemand behoeft onder te doen, door mr. I. A. Nederburgh, den uitgever van de voor het meerendeel door hem zelven bijeengebrachte verzameling van gegevens en beschouwingen, in de jaren 1896—1898 onder den titel *Wet en Adat* verschenen [1]. Mr. Nederburgh dan sprak het uit, eerst bij verschillende gelegenheden in de zooeven aangehaalde verzameling, doch laatstelijk in een uitvoerige studie, getiteld *Eenheid of Meerheid van Recht voor Nederlandsch-Indië?* [2], dat verbetering niet kan worden verwacht van een bestendiging, nog minder van een accentueering van een „rechtverscheidenheid zonder weerga", waaruit verwarring en onzekerheid voortvloeien, maar dat naar zijn meening reeds aanstonds zal moeten worden overgegaan tot de samenstelling van een geschreven, „algemeen indisch recht", waarin datgene wat in de *adat* voor toepassing in het algemeen verkeer vatbaar is, behoort te worden vastgelegd en „dat bovendien veel ruimte (kan) laten voor toepassing door den rechter van de plaatselijke adat." Dit „algemeen nederlandsch-indische landrecht," deze *code mixte*, zou van stonde aan moeten gelden voor alle vreemdelingen van niet-europeeschen oorsprong; voorts voor bij algemeene verordening aan te wijzen onderdeelen der bevolking (en hier werd gedacht aan de inlandsche Christenen); eindelijk voor allen, Europeaan of Inlander, die zich vrijwillig daaraan onderwierpen. Overigens zouden voor Europeanen de europeesche wetgeving en voor Inlanders het gewoonterecht van kracht blijven.

Hoe vernuftig gevonden en uitnemend toegelicht deze oplossing ook zijn moge, ontkend kan niet worden dat zich aan hem, die daarvan belangstellend kennis neemt, oogen-

---

[1] Bij G. Kolff & Co., Batavia, drie deelen.

[2] Opgenomen in het Tijdschrift „Het Recht in N.-Indië", 79e en 80e deel (1903). Ook in brochurevorm verschenen, te Batavia bij H. M. van Dorp & Co.

blikkelijk enkele ernstige bezwaren opdringen. In de eerste plaats: zou het *mogelijk* zijn, een algemeen landrecht voor den geheelen Archipel samen te stellen, gebaseerd op een geunificeerde adat van Javanen, Maleiers, Makassaren en Balineezen (om mij tot deze enkele volken te beperken); dat bovendien voldoet aan het rechtsbewustzijn van Chineezen en Arabieren en dat eindelijk voor personen van europeesche afkomst niet onaannemelijk is? Zal men, na eenigen tijd vergeefs gezocht te hebben naar dit schaap met vijf of meer pooten, ten slotte niet zijn toevlucht nemen tot een eenigszins gewijzigd westersch recht, met ruime toepassing van de toch ook door dit recht toegelaten mogelijkheid om door de wet naar de gewoonte te laten verwijzen? — Doch stel, dat men er inderdaad in slaagt, een specifiek-indisch geunificeerd recht te vinden, wat gaat men daarmede dan in het stelsel van mr. Nederburgh doen? Men plaatst het tusschen het bestaande geschreven en het bestaande gewoonte-recht, schept nevens de twee reeds erkende rechtsbronnen een derde en begint dus al vast met de „rechtsverscheidenheid zonder weerga" nog wat te vergrooten.

Waarlijk, de kennisneming van den voortreffelijken arbeid, door mannen als Carpentier Alting en Nederburgh verricht, voert tot de overtuiging, dat een eenvoudiger, meer practische oplossing van het probleem moet worden beproefd. Het recht, waarin de erkende beginselen van rechtvaardigheid en billijkheid door den wetgever van het Regeeringsreglement bedoeld, geacht worden te zijn uitgedrukt, kan ten slotte niet veel verschillen van het recht, welks beginselen, volgens dien zelfden wetgever, als het gewoonterecht zwijgt, door den rechter tot richtsnoer moeten worden gekozen: het europeesche recht. Neem dus, zoo schijnt het gezond verstand te raden, dat europeesche recht tot uitgangspunt; houd het buiten werking, waar het in het geheel, of maak het pasklaar waar het onveranderd niet te gebruiken is; laat een grootere ruimte aan het voor bepaalde gevallen door de wet te erkennen gewoonterecht dan in het Westen vereischt wordt en verklaar vervolgens dat recht van kracht voor allen, zonder onderscheid, met wier behoeften het kan geacht worden te strooken. Laat daarentegen hen, van wie verondersteld wordt dat de groote meerderheid zich zelfs in dit gewijzigde westersche recht

nog niet thuis zal gevoelen, voorloopig onderworpen aan hun gewoonterecht, doch geef tevens aan ieder hunner, wien dat gewoonterecht niet langer bevredigt, de bevoegdheid om, zooals in 1895 reeds de meerderheid der staatscommissie het uitdrukte „zich vrijwillig aan het (pasklaar gemaakte) europeesch burgerlijk- en handelsrecht te onderwerpen".

III.

„Als Christelijke Mogendheid is Nederland verplicht in den „Indischen Archipel de rechtspositie der inlandsche Christenen „beter te regelen, aan de Christelijke zending op vasten voet „steun te verleenen, en geheel het regeeringsbeleid te door- „dringen van het besef, dat Nederland tegenover de bevolking „dezer gewesten een zedelijke roeping heeft te vervullen."

Aldus een van de klinkende volzinnen der Troonrede van 17 September 1901. Men ziet het, de inlandsche Christenen werden voorop gesteld. Ook *zij* konden niet wachten „geen dag en geen nacht." Intusschen was de beteekenis van dien „dag" en dien „nacht", evenals elders het geval bleek, ook hier alleen met behulp van eenige korrelen oud-testamentisch zout te verstaan. Eerst twee jaren later, in de troonrede van 15 September 1903, kon de vervulling der belofte als aanstaande worden toegezegd. De eerlijkheid gebiedt echter er bij te voegen, dat het niet enkel de inlandsche Christenen bleken te zijn, wier rechtspositie in den verloopen tijd werd onderzocht en overwogen. De voorstellen, die den Staten-Generaal stonden te worden aangeboden, zouden strekken „tot wijziging van een tweetal artikelen in het Regeeringsreglement voor Nederlandsch-Indië, ten einde een verbeterde rechtsbedeeling en het scheppen van een meer gewenschten rechtstoestand voor de inlandsche Christenen mogelijk te maken." Vermoed mocht dus worden, dat de „christelijke regeering," in tegenstelling met haar vrijzinnige voorgangster, tot het besluit was gekomen, zich *niet* te moeten bepalen tot het maken van bijzondere regelen in het belang der Inlanders, die het Christendom belijden, maar te moeten streven naar een algemeene rechtshervorming, waarvan de verbetering van de positie der inlandsche Christenen slechts een onderdeel, zij het dan een zeer belangrijk, onderdeel uitmaakte.

Het duurde tot 15 November 1904 vóor de juistheid van dit vermoeden kon worden getoetst. Bij Koninklijke Boodschap van dien dag werden der Tweede Kamer twee ontwerpen van wet aangeboden, het eene tot wijziging van art. 75, het andere tot wijziging van art. 109 van het Regeeringsreglement. De ontwerpen gingen vergezeld van uitvoerige memories van toelichting en van niet minder uitvoerige nota's over eenige voor een beoordeeling der ontwerpen belangrijke aangelegenheden. Een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van het verschil in rechtsbedeeling tusschen de europeesche en inheemsche bevolking in N.-Indië; een schets van de rechtsbedeeling over de inheemsche bevolking in andere koloniën en een beschrijving van den kerkelijken en maatschappelijken toestand der inlandsche Christenen, voorheen en thans, vormden de voornaamste van de hier bedoelde monografiën [1]).

De kennisneming van dezen omvangrijken wetgevenden arbeid op een gebied, als het ware bezaaid met voetangels en klemmen, zal iederen onbevooroordeelde eerbied afdwingen. Zeker, de toelichtingen hadden beknopter kunnen zijn, zonder dat zulks aan de duidelijkheid afbreuk had behoeven te doen. Ook de „bijlagen" geven misschien hier en daar *„des Guten zu viel"*. De voorgestelde nieuwe redactie der artikelen 75 en 109 zal, met een *loupe* bekeken, wel eenige oneffenheden vertoonen en misschien zijn er zelfs die meenen, met ongewapend oog een en ander waar te nemen wat verbetering vereischt.

Maar niet door den graad van vormgaafheid wordt de waarde van een wetsontwerp — dat dan toch nog maar een *ontwerp* is — allermeest bepaald. Zij moet vooral beoordeeld worden naar de grondgedachten, van welke de voorsteller uitging, naar het doel dat hij trachtte te bereiken en naar den ernst waarmede hij zijn stof bewerkte. Zijn die grondgedachten breed en onbekrompen, getuigt dat doel van rechtvaardigheidszin, blijkt die ernst van onverdacht allooi te zijn, dan verdient het pogen waardeering — ook van hen die op ander standpunt staan dan de voorsteller.

---

[1]) De wetsontwerpen met de toelichtende memories en „bijlagen" dragen het n°. *121* der gedrukte stukken, zitting 1904—1905.

Het komt mij voor, dat de hier bedoelde ontwerpen aan de gestelde voorwaarden voldoen. Ik wil zelfs verder gaan en verklaren, dat hun strekking ook velen, die de christelijke geloofsleer niet als den grondslag van ons koloniaal regeeringsgebied erkennen, zal kunnen bevredigen. Die strekking toch is zeker democratisch. Want al zal — zoo leert deze minister — ook in de naaste toekomst nog rekening gehouden moeten worden met het bestaande onderscheid tusschen verschillende bevolkingscategoriën en al mag derhalve de wetgever dit onderscheid niet veronachtzamen, het geschiede met verwerping van „de scherpe, en tengevolge van vererving standhoudende afscheiding, thans in de Nederlandsch-Indische wetgeving gehuldigd" en met erkenning, „dat het verschil in wetgeving, bestuursinrichting en belastingstelsel ook in N.-Indië eenmaal tot de geschiedenis zal gaan behooren". [1])

Men begrijpt reeds welken kant de voorstellen uitgaan: den kant der *unificatie*. Wel wordt de onderscheiding in bevolkingscategoriën behouden, zij het dan in zoover verduidelijkt, dat niet langer van gelijkstelling met Europeanen of Inlanders wordt gesproken, maar omschreven wie zullen zijn onderworpen aan de bepalingen voor de Europeanen, aan die voor de Inlanders en aan die voor de afzonderlijk genoemde Vreemde Oosterlingen; wèl kan de burgerlijke, handels- en strafwetgeving verschillen voor deze drie hoofdgroepen en zelfs voor de onderdeelen waaruit deze bestaan; maar niettemin behoort voor allen die wetgeving, zooveel mogelijk, overeen te komen met het in Nederland bestaande recht. Een uitzondering, van wijde strekking ongetwijfeld, wordt echter gemaakt voor de Inlanders, die Mohammedanen of Heidenen zijn. Dezen toch zullen, doch alleen wat het *burgerlijke* (niet dus wat het *handels*-) recht betreft, onderworpen blijven aan hun gewoonterecht, voor zoover dit niet krachtens de wet buiten werking moet blijven of het gemeene recht op deze Inlanders van toepassing is verklaard. Verkiezen zij echter ook voor die verhoudingen en instellingen, waarop het voor hen *niet* van toepassing werd verklaard, dat gemeene recht boven hun gewoonterecht, dan zal hun

[1]) Memorie van toelichting bij het ontworpen nieuwe artikel 109 R. R. blz. 2.

de gelegenheid geschonken worden, zich aan dat gemeene recht in zijn geheel *vrijwillig te onderwerpen* en dus voor goed van het terrein van de *adat* over te gaan naar het terrein van de, in hoofdzaak, westersche *wet.* [1])

Het groote verschil, dat op burgerrechtelijk gebied bestaan zal tusschen de Inlanders, die Mohammedanen of Heidenen zijn, eenerzijds, en alle overige ingezetenen, met inbegrip dus van de inlandsche Christenen, anderzijds, is dus gelegen in de heerschappij van het gewoonterecht. Voor de eerstgenoemden zal dit recht gelden in alle gevallen, dat het niet uitdrukkelijk is uitgesloten. Voor de laatst genoemden alleen dan, indien de geschreven wet er uitdrukkelijk naar verwijst. Hieruit volgt echter niet, dat die verwijzingen even schaarsch zullen moeten zijn, als, bijvoorbeeld, in het voor Nederland geldende burgerlijk recht het geval is. Het aan dat recht ontleende en in het indische overgenomen voorschrift, dat gewoonte geen recht geeft dan wanneer de wet daarop verwijst, geeft volledige vrijheid aan den wetgever om, rekening houdende met bestaande rechtsbehoeften en toestanden, overal waar hij zulks raadzaam oordeelt, de heerschappij van het gewoonterecht, voor bepaalde onderdeelen van het recht, zoo noodig beperkt tot bepaalde landstreken, te vestigen. Het voorbeeld van „het recht van beklemming," naar luid van het nederlandsch Burgerlijk Wetboek „door de aan hetzelve eigene bepalingen en bedongene voorwaarden, en, bij gebreke van deze, door de plaatselijke gewoonten, geregeerd," is in dit opzicht afdoende. Even goed als de nederlandsche wetgever die groningsche *adat* tot geldig recht stempelde, kan straks de indische wetgever, zonder aan zijn model ontrouw te worden, bij verschillende voor codificatie nog niet vatbare rechtsinstituten, hetzij voor het geheele rechtsgebied, hetzij voor onderdeelen daarvan, naar de gewoonte verwijzen. Het beginsel van artikel 3 der nederlandsche Algemeene Bepalingen van Wetgeving zal in de practijk der indische wetgeving een onmisbare veiligheidsklep blijken.

Aan de *adat* blijft dus, ook in het systeem van den heer Idenburg, een zeer belangrijke plaats voorbehouden. Vast-

[1]) Voor den tekst der voorgestelde nieuwe artikelen zie men wederom het Aanhangsel.

legging van aan de adat ontleende voorschriften in het geschreven recht is niet uitgesloten, maar zal bij voorkeur alleen dán plaats hebben als deze, zij het dan ook als regel alleen ten aanzien van een bepaalde bevolkingsgroep, maar dan toch voor het gansche rechtsgebied, kan plaats hebben. Is het niet mogelijk, dit algemeene karakter aan adat-voorschriften toe te kennen, dan zal men, ter vermijding van scherpe conflicten, meestentijds beter doen, het in elk geval plooibaarder ongeschreven gewoonterecht te laten voortbestaan. Daarmede is echter allerminst gezegd, dat navorschingen, zooals zij o. a. door de heeren Carpentier Alting en Nederburgh met zoo groote meesterschap werden ingesteld, navorschingen die ten slotte leiden moesten tot een stelselmatige rangschikking en formuleering van de gevonden adat-voorschriften, in de toekomst achterwege zouden moeten blijven, tot groote schade van de rechtswetenschap, die in N.-Indië juist in die volksinstellingen de kostbaarste gegevens ter rechtsverklaring en rechtsvergelijking vinden kan. Integendeel, hoe ijveriger de mannen der wetenschap voortgaan met het onderzoeken en beschrijven van de *adat*, des te meer kans bestaat er om ook op dit gebied tot meerdere zekerheid en wellicht ook tot minder verscheidenheid te geraken. De uitkomsten van hun arbeid zouden, voor verschillende streken, dienst kunnen doen als leiddraden, die, aan de uitspraken van de elkander dikwijls te snel opvolgende magistraten een zekere continuïteit zouden verzekeren [1]). Van de ontwikkeling, die in het aldus onder wetenschappelijke leiding groeiende gewoonterecht wordt waargenomen en van het min of meer ruime gebruik, dat gemaakt blijkt te worden van de bevoegdheid tot vrijwillige onderwerping aan het westersche recht, zal het dan voor den toekomstigen wetgever moeten afhangen of hij de toepasselijkheid van het westersche recht op Inlanders, Mohammedanen of Heidenen zal uitbreiden,

---

[1]) Ik denk hier, met een gevoel van diepen weemoed, aan het geschrift van den ontijdig aan zijn werkkring en de wetenschap ontrukten Mr. W. Ph. Scheuer: „Het personen-recht voor de Inlanders op Java en Madoera." Amsterdam 1904, en dat mij uitnemend geschikt toeschijnt om, desnoods na van regeeringswege nog eens aan een ernstige revisie te zijn onderworpen, als zulk een leidraad bij de adat-rechtspraak door de verschillende inlandsche rechtscolleges op Java en Madoera te worden gebezigd.

dan wel liever aan hun eigen instellingen te ontleenen algemeene voorschriften codificeeren en voor hen verbindend verklaren zal.

Hiermede verlaat ik het terrein van de *adat* om weer over te gaan op dat der *wet*. Volgens het nieuwe artikel 75 zal deze laatste dus niet, zooals volgens het oude, alleen op Europeanen toepasselijk zijn, maar, behoudens de groote uitzondering, op alle ingezetenen van N.-Indië. Zij zal voorts „zooveel mogelijk" moeten overeenkomen met de in Nederland geldende wet. Waartoe dit vereischte? zou men kunnen vragen, waar toch van de gelaten vrijheid tot afwijking zoo vaak gebruik gemaakt zal moeten worden en de nederlandsche wetboeken over het algemeen nu niet juist als legislatieve modellen zijn aan te merken? Als antwoord diene allereerst een beroep op de wenschelijkheid dat zij, die geacht worden in N.-Indië de vertegenwoordigers der westersche beschaving te zijn, in hun tweede vaderland wettelijke instellingen vinden, in hoofdzaak overeenkomend met die van het stamland. Voor de vele aanrakingen tusschen moederland en kolonie op familie- en vermogensrechtelijk gebied kan bovendien overeenkomst van wetgeving niet anders dan een voordeel zijn. Maar een ander en misschien nog grooter voordeel ontleent de rechtspraak aan die overeenkomst, daar deze het mogelijk maakt, ook in Indië partij te trekken van de voorlichting der nederlandsche rechtsgeleerden en van de uitspraken der nederlandsche rechters.

Die derhalve zooveel mogelijk met de in Nederland bestaande wetten overeenkomende indische wetgeving zal, zooals wij lezen, verschillend kunnen zijn voor Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen, en voor de onderdeelen, waaruit deze hoofdgroepen der bevolking bestaan. Voor het strafrecht, de rechts- en de strafvordering hebben wij reeds voorbeelden van codificatie, zooveel mogelijk naar westersche voorbeelden gevormd en toch verschillend voor de onderscheiden categorieën der bevolking. Het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel golden oorspronkelijk slechts voor de Europeanen, doch zijn later voor een belangrijk deel van toepassing verklaard op de Vreemde Oosterlingen. Men zou dezelfde methode kunnen volgen ten aanzien van Inlanders en bij afzonderlijke verordening het Burgerlijk Wetboek en

het Wetboek van Koophandel, behoudens verschillende wijzigingen, toepasselijk verklaren ook op Inlanders. Beter en practischer evenwel zou het zijn — en dit schijnt in de bedoeling te liggen van de regeering — om die wetboeken zóo te wijzigen dat daaruit blijkt, welke de afwijkingen zijn, die voor de verschillende groepen der bevolking worden noodig geacht. Zoo zou dan, om een voorbeeld te noemen, aan de bepalingen omtrent het bezitrecht een voorschrift kunnen worden toegevoegd, dat bedoelde bepalingen geen betrekking hebben op den grond, die tot het staatsdomein behoort, terwijl verder, wat de rechten der inlandsche bevolking op het staatsdomein betreft, kan worden verwezen naar de daarvoor geldende algemeene verordeningen, administratieve regelingen en het gewoonte-recht. Het behoeft niet verzekerd te worden, dat een dergelijke omwerking van de genoemde wetboeken in dier voege, dat zij voor de verschillende bevolkingsgroepen pasklaar worden, een lang niet gemakkelijke arbeid zijn zal. Daar die wetboeken zijn vastgesteld bij Koninklijk Besluit, zal ook de omwerking bij Koninklijk Besluit moeten geschieden. Het is te hopen en te verwachten, dat de minister van Koloniën, alvorens den tekst dier veranderingen vast te stellen, het publiek gelegenheid geven zal daarvan kennis te nemen.

Hetzelfde geldt van den tekst der algemeene verordening, bij welke volgens het nieuwe artikel 109 de rechtstoestand der inlandsche christenen zal worden geregeld. De hier bedoelde regeling zal hoofdzakelijk van publiekrechtelijken aard zijn. De privaatrechtelijke positie toch zal in het systeem, dat in artikel 75 ligt opgesloten, van zelf zijn beslag krijgen. Eén ding staat echter reeds vast, namelijk dat de inlandsche Christenen een onderdeel zullen blijven uitmaken van de inlandsche bevolking en niet op de een of andere wijze bij de Europeanen zullen worden ingelijfd. Publiekrechtelijk wenscht de heer Idenburg de inlandsche Christenen in denzelfden rechtstoestand te laten als de overige Inlanders, alleen met verwijdering daaruit van alles wat op het Mohammedanisme of het Heidendom betrekking heeft; privaatrechtelijk zullen zij onderworpen worden aan dezelfde voorschriften als de Europeanen, voor zoover die voorschriften niet onvereenigbaar zijn met het gewoonte-recht, dat zij als

het hunne erkennen en opvolgen, dan wel met de bijzondere of algemeene bepalingen, die op hen van toepassing mochten zijn.

Bij samenvatting blijkt dus dat de door den heer Idenburg beoogde rechtshervorming tot doel heeft, eensdeels te komen tot een zuiverder en zekerder verdeeling van de ingezetenen in verschillende bevolkingsgroepen, anderdeels om de verscheidenheid van het voor deze groepen in haar onderdeelen geldende recht tot het strict-noodzakelijke te beperken. Die gedachtengang bracht hem tot de erkenning der wenschelijkheid om het op westersche beginselen berustend materiëel privaatrecht — evenals reeds geschied was met het strafrecht en het procesrecht — zoo in te richten, dat het ook voor Inlanders bruikbaar en aannemelijk zou worden. Kon dit voor het handelsrecht geen onoverkomelijke moeilijkheden opleveren, op het terrein van het algemeen burgerlijk recht ontmoette hij ernstige bezwaren. Hij gevoelde dat aan hen, die nog geen blijk hadden gegeven, een met de inzichten van de meerderheid der Westerlingen strookende wereldbeschouwing te aanvaarden, de westersche rechtsbegrippen, in het bijzonder die omtrent huwelijks-, familie- en erfrecht, niet mochten worden opgelegd. Terwijl hij dus eenerzijds, in de aanvaarding van het Christendom door Inlanders ook het bewijs meende te mogen zien van hun instemming met de beginselen die, bij ons Westerlingen, de intiemste rechtsbegrippen beheerschen en derhalve geen bezwaar vond hen, van rechtswege, aan de gemeene wet te onderwerpen, stond hij anderzijds den Mohammedanen en Heidenen onder de Inlanders, als vermoedelijken aanhangers eener oostersche wereldbeschouwing, toe, in hoofdzaak onder de heerschappij van hun gewoonterecht te blijven. Evenwel, en zie hier de groote gedachte die de eenheid in het stelsel verzekerde, ook dezulken zouden zich aan de heerschappij van het gewoonterecht kunnen onttrekken, van het oogenblik af dat, niettegenstaande hun mohammedaansch of heidensch geloof, het op westersche beginselen berustende gemeene recht bleek, meer dan dat gewoonterecht, hun rechtsbehoeften te bevredigen. Door het instituut der *vrijwillige onderwerping aan het gemeene recht* werd aldus een natuurlijke ontwikkeling van het inlandsch rechtsbewustzijn in de richting van een op

westersche beginselen berustend algemeen indisch recht mogelijk gemaakt en tevens het bezwaar, dat godsdienstverschil een grond van rechtsverschil zou opleveren, volledig ondervangen.

IV.

In de voorafgaande algemeene beschouwingen over de wetsontwerpen van den heer Idenburg vond ik reeds gelegenheid eenige verschillen tusschen de oude en de nieuwe redactie van de artikelen 75 en 109 van het Regeeringsreglement aan te stippen. Een ander gewichtig verschil dat nog niet ter sprake kwam is, dat volgens de nieuwe lezing de mogelijkheid om het gewoonterecht ter zijde te stellen wegens strijdigheid met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid, den rechter niet meer zal open staan. De regeering grondt deze weglating in hoofdzaak op de omstandigheid, dat de toetsing van het gewoonterecht aan die algemeene rechtsbeginselen vooral van belang was bij de toepassing van het inlandsch strafrecht en dat, nu het strafrecht voor alle ingezetenen is samengevat in naar westersch model ingerichte wetboeken, het nut van dat toetsingsrecht is komen te vervallen. Het moge zeker waar zijn dat, buiten het gebied van het strafrecht, bedoeld voorschrift slechts in weinig gevallen toepassing vinden kan, de gevallen hebben zich niettemin voorgedaan en zouden zich ook in de toekomst kunnen voordoen. Toch meen ik mij te moeten vereenigen met het denkbeeld van de regeering om het hier bedoelde toetsingsrecht te doen vervallen, daar het ongetwijfeld tot onzekerheid aanleiding geven kan. De wetgever zij er echter dan op uit om, zooals hij reeds deed ten opzichte van slavernij en pandelingschap, al datgene uitdrukkelijk te verbieden of uit te sluiten wat door de privaatrechtelijke *adat* nog mocht worden toegelaten, doch naar onze begrippen van menschelijkheid niet zou kunnen worden geduld.

Waarom werd een, voor de rechtspraak nog hinderlijker gebleken struikelblok, niet eveneens weggeruimd en de veelzinnige uitdrukking „godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken” niet eenvoudig veranderd in „gewoonterecht”? Dat dit verzuimd werd schijnt te zonderlinger omdat, blijkens

de toelichting, ook de minister de meening is toegedaan dat de verbindbaarheid der „godsdienstige wetten" afhangt van de omstandigheid, of zij feitelijk door de Inlanders worden opgevolgd en dat dus het gewoonterecht de vreemde wetten beheerscht [1]). Men zou zeggen dat, waar dus beslist en, naar mij voorkomt met volkomen juistheid, uitspraak gedaan wordt ten gunste van de adat, en de in Arabië, Voor-Indië of China gemaakte wetten alleen als geldend erkend worden voor zoover deze een onderdeel van gene geworden zijn, alle aanleiding bestond, van die meening in de wet te doen blijken.

Een andere, nu wel niet gevaarlijke, maar toch hoogst oneigenaardige uitdrukking is eveneens uit de oude redactie overgenomen. Er wordt niet, naar het voorbeeld van onze Grondwet, dat in de Regeeringsreglementen voor Suriname en Curaçao wèl gevolgd werd, gezegd dat de in artikel 75 genoemde onderdeelen van het recht zullen worden geregeld door of samengevat in algemeene verordeningen, maar dat de rechtspraak op zoodanige algemeene verordeningen berusten zal. Alsof er geen recht bestond buiten de rechtspraak! Het zou inderdaad jammer zijn, indien van de gelegenheid geen gebruik werd gemaakt, deze, alleen uit legislatieve onbeholpenheid te verklaren wending, voorgoed uit het Regeeringsreglement te doen verdwijnen. Of had de minister die „rechtspraak" nu vooral noodig om er de woorden „in naam des Konings" aan vast te knoopen en dus te doen uitkomen dat de onverbindbaarheid van de algemeene wetgeving zich niet uitstrekte tot hen, die „in het genot eener eigene rechtspleging" waren gelaten? Maar het Regeeringsreglement zelf is daar, om te bewijzen dat men reeds in 1854 kans zag, zich in een soortgelijk geval minder onbeholpen uit te drukken, namelijk door aan het slot van een artikel het gebied der verbindbaarheid te beperken [2]).

Mogen de niet-juristen onder mijn lezers mij deze, wellicht al te zeer de techniek der wetgeving rakende, kantteekeningen ten goede houden! Van meer belang, ook voor hen, dunkt mij een opmerking, die ik meen te moeten maken omtrent de wijze, waarop het instituut der vrijwillige onderwerping

[1]) Memorie van Toelichting bij het ontwerp tot wijziging van art. 75 R. R. blz. 10.

[2]) Verg. art. 27 R. R.

aan het gemeene recht in de voorgestelde redactie wordt omschreven. „Vreemde Oosterlingen en mohammedaansche of heidensche Inlanders," lezen wij, „kunnen zich, naar bij algemeene verordening te stellen regelen, vrijwillig onderwerpen aan de niet op hen toepasselijke voorschriften van het burgerlijk recht der Europeanen". Wordt hiermede de, zoo te recht als uitgangspunt gekozen onderscheiding der bevolking in hoofdgroepen, niet in gevaar gebracht? Indien een mohammedaansch of heidensch Inlander zich niet meer bevredigd gevoelt door de adat, en dus het gemeene recht als voor hem geldend wenscht te aanvaarden, waarom moet dit dan het burgerlijk recht der *Europeanen* zijn? Hij blijft toch Inlander en op hem dient dus toepasselijk te worden het gemeene recht, zooals het geldt voor *Inlanders*, bijvoorbeeld voor inlandsche Christenen. Er bestaat niet de minste reden en het kan allerminst in de bedoeling van den voorsteller liggen, dat op dien Mohammedaan of Heiden nu een ander, nóg meer westersch recht zou toepasselijk worden dan hetwelk geldt voor zijn mede-Inlanders, die het Christendom belijden. Even verwerpelijk schijnt het, dat een vreemde Oosterling door een alleen van hem afhankelijke daad het recht, vastgesteld voor de bevolkingsgroep, waartoe hij behoort, zou kunnen verwisselen met een voor Westerlingen geschreven recht. Ook hier kan gezegd worden, dat men den vreemden Oosterling niet behoeft te geven wat men den inlandschen Christen onthoudt. De ten behoeve der Vreemde Oosterlingen in het gemeene recht op te nemen afwijkingen van het westersche recht zullen bovendien wel geen ander karakter kunnen dragen dan dat van concessies aan een minder streng monogamistisch, zoons en dochters op één lijn stellend, familie- of erfrecht dan het onze. Wenscht een Chinees of Arabier zich tot één vrouw te bepalen, niemand, die het hem beletten zal; verlangt hij dat na zijn dood zijn nalatenschap gelijkelijk tusschen zijn kinderen verdeeld wordt, de hem in elk geval binnen ruime grenzen te verleenen testeervrijheid stelt hem in de gelegenheid, zijn verlangen te bevredigen. Er is dus niet de minste reden, aan vreemde Oosterlingen een bevoegdheid te verleenen, die in het door den minister ontworpen systeem alleen kan toekomen aan hen, die niet reeds van rechtswege aan het gemeene recht in zijn vollen omvang onderworpen zijn.

Het geval blijft intusschen denkbaar dat een niet-Europeaan, hij zij Vreemde Oosterling of Inlander, Christen, Mohammedaan of Heiden, door den graad van zijn beschaving en door de maatschappelijke positie, die hij inneemt, inderdaad nader staat bij de bevolkingsgroep der Europeanen dan tot die, tot welke hij feitelijk behoort. Voor dergelijke gevallen kan slechts één afdoend middel bestaan: naturalisatie, waardoor de betrokken persoon wordt ingelijfd bij de nederlandsche staatsburgergemeenschap en dientengevolge aan de bepalingen voor Europeanen onderworpen. Dit middel, welks toepassing alleen door den rijkswetgever kan worden verschaft, heeft een veel wijder strekking dan de individueele gelijkstelling van niet-Europeanen met Europeanen, die de minister, als in zijn systeem overbodig geworden, wil laten vervallen. Door de uitdrukkelijke bepaling, dat alle Nederlanders aan de wetgeving voor Europeanen onderworpen zijn, is thans echter de weg aangewezen, langs welken in uitzonderingsgevallen als de hier bedoelde, een Nederlander of een Vreemde Oosterling bij de groep der Europeanen kan worden ingelijfd, namelijk door hen te stempelen tot nederlandsch staatsburger.

Waar aldus terecht is ingezien dat, zoolang de splitsing der ingezetenen in drie, naar den landaard te onderscheiden bevolkingsgroepen, moet worden behouden, de overgang uit de eene groep naar de andere niet anders dan bij uitzondering en krachtens uitspraak van het hoogste gezag in den staat kan geschieden, daar moet het bevreemding wekken, in het voorgestelde artikel 109 een zinsnede te vinden, die het aan Vreemde Oosterlingen mogelijk maakt, door een persoonlijke daad zoo publiek- als privaatrechtelijk op één lijn met de Europeanen te komen. Dit toch is de practische gevolgtrekking uit het voorschrift, dat alle Christenen, die niet tot de inheemsche bevolking van N.-Indië behooren, onderworpen zijn aan de bepalingen voor Europeanen. Indien de voorgestelde redactie wet worden mocht, zal het, om mij te bepalen tot het meest waarschijnlijke geval, elken Chinees mogelijk zijn om, door (in schijn of in wezen, wie zal het uitmaken?) de christelijke geloofsleer te aanvaarden, over „het schotje" te klauteren, dat om redenen van staat tusschen zijn natie en de groep der Europeanen werd in stand gehouden. En nu moge men met den minister wenschen en hopen, dat het

thans in Indië voor de onderscheiden bevolkingsgroepen bestaande „verschil in wetgeving, bestuursinrichting en belastingstelsel" eenmaal tot de geschiedenis zal behooren, indien men het óók met den minister eens is, dat wij thans zoo ver nog niet zijn, dan zal men moeten toegeven, dat er allerminst aanleiding bestaan kan om juist den zonen van het Hemelsche Rijk gelegenheid te schenken, de uitkomsten van het historisch ontwikkelingsproces te disconteeren en om, in het algemeen, de Vreemde Oosterlingen wederom in een meer bevoorrechte positie te plaatsen dan de landzaten. Deze toch, het wordt uitdrukkelijk gezegd, blijven onderworpen aan de bepalingen voor Inlanders, ook al gaan zij over tot het Christendom. Welnu, laat dan ook de Vreemde Oosterling blijven in den hem nu eenmaal aangewezen rechtstoestand en zorg er alleen voor, dat die toestand een zoodanige zij, dat ook de Christen zich erin kan thuis gevoelen.

In de Memorie van Toelichting wordt het zoo treffend juist gezegd: „de verschillen in ras, in taal en in godsdienst leveren geen kenmerken op, die tot een scherpe onderscheiding kunnen leiden,.... het eenige objectieve kenmerk... ter beslissing van de vraag of iemand in N.-Indië tot de categorie der Europeanen, der Inlanders of der Vreemde Oosterlingen zal behooren, moet gelegen zijn in zijn rechtsbehoeften". [1]) Niet naar den godsdienst derhalve, maar naar de rechtsbehoeften dient in twijfelachtige gevallen een onderzoek te worden ingesteld. Het was deze gedachte, die den minister er toe leidde, om als algemeen criterium voor de onderwerping van niet-Europeanen aan de wetgeving voor Europeanen het in het land van herkomst geldende familierecht te kiezen. Berust dit familierecht in hoofdzaak op dezelfde beginselen als het nederlandsche, erkent het derhalve (want hier komt het ten slotte op neder) het krachtens wederzijdschen vrijen wil gesloten huwelijk tusschen één man en één vrouw als grondslag van dat recht, dan wordt de niet-europeesche vreemdeling bij de groep der Europeanen ingedeeld. Kent daarentegen zijn familierecht geldige huwelijken, die zonder de uitdrukkelijke toestemming van beide of van

---

[1]) Memorie van Toelichting bij het ontwerp tot wijziging van art. 109 R. R. blz. 4.

een der partijen zijn tot stand gekomen; beschouwt het de polygamie of de polyandrie als een wettige instelling, dan wel gedoogt het, staande huwelijk buitenechtelijke verbintenissen aan te knoopen of te onderhouden, dan behooren de niet-Europeanen tot de Vreemde Oosterlingen.

Met dit, uit het wezen der zaak voortgekomen, criterium is, naar ik meen, een voortreffelijke vondst gedaan, waardoor het mogelijk wordt, in twijfelachtige gevallen de classificatie te doen geschieden, geheel onafhankelijk van den betrokken persoon en op grond van een zuiver wetenschappelijk onderzoek. Als waarborg, dat het inderdaad wetenschappelijk zij, verdient het dan echter stellig aanbeveling, alleen de rechterlijke macht bevoegd te verklaren in dergelijke twijfelachtige gevallen uitspraak te doen.

Een vraag waarover, wil men ongelijkheid van beslissing zooveel mogelijk buiten sluiten, eveneens de rechter uitspraak zal moeten doen is die, of het geval, aan het slot der voorlaatste zinsnede van het ontworpen artikel 109 bedoeld, zich voordoet, de vraag of iemand, behoorende of behoord hebbende tot de niet-Inlanders, zich in de inheemsche bevolking heeft „opgelost". Ieder, die Indië kent, weet hoe vaak het voorkomt, dat personen van europeesche afstamming gevestigd zijn te midden van Inlanders en gaandeweg ook maatschappelijk deel beginnen uit te maken van de inheemsche samenleving. Natuurlijk bestaat bij deze personen de neiging om, al naar het in hun kraam te pas komt, zich voor Inlanders te doen doorgaan of zich op hun Europeaanschap te beroepen. Zeer juist oordeelt de minister dat een dergelijk beroep niet behoort op te gaan, indien het maatschappelijk onderscheid feitelijk is uitgewischt. Maar de vraag of dit geval zich voordoet zal dikwijls zeer moeilijk te beantwoorden zijn en het schijnt daarom van het hoogste belang dat ook hier de beslissing wordt opgedragen aan den rechter.

Tegen de belofte om daarna dan ook mijn critiek op den tekst der voorgestelde artikelen te beeindigen, vergunne men mij nog één vraag. Zij is deze, of de Japanners hier wel op hun plaats staan? Er wordt gesproken van hen en „alle andere" niet-Europeanen, „die in hun land onderworpen zouden zijn aan een familierecht, in hoofdzaak berustende op dezelfde beginselen als het nederlandsche". Moet hieruit

worden afgeleid, dat ook de Japanners geacht worden een, van het onze in beginsel niet onderscheiden, familierecht te hebben? De memorie van toelichting geeft het te verstaan. Maar mag ik daartegen met alle bescheidenheid, hem passend, die van het japansche recht slechts vluchtig en met behulp van een vertaling kon kennis nemen, éen opmerking maken? Zij is deze, dat geen enkele bepaling van dat recht den echtgenoot verhindert, om de staande zijn huwelijk bij ongehuwde vrouwen verwekte kinderen als natuurlijke te erkennen en om derhalve burgelijke betrekkingen tusschen hem en die niet aan zijn echt ontsproten kinderen te doen ontstaan. Dit wijst dan toch op een zeer wezenlijk onderscheid tusschen de beginselen van dát familierecht en het onze. [1] Ik wil hier niets zeggen ten nadeele van de Japanners, die ik, óók om hun wetgeverskunst, bewonder; ik wil alleen betoogen dat, door het japansche familierecht voor te stellen als berustend op dezelfde beginselen als ons familierecht, het gevaar ontstaat voor misschien ongewenschte, analogische beslissingen.

Indien toch over eenigen tijd in China of Siam wetboeken worden samengesteld, waarin, naar het voorbeeld van het japansche, aziatisch familierecht volgens europeesche wetboeken wordt gecodificeerd, zouden dan, zoo de voorgestelde lezing wet mocht zijn, ook de Siameezen en de Chineezen niet beschouwd moeten worden als publiek- en privaatrechtelijk geëuropeaniseerd? De beslissing of dit, in het bijzonder met het oog op de meer dan een half millioen Chineezen in N.-Indië nu wel zoo heel gewenscht zou zijn, durf ik met gerustheid overlaten aan allen die Insulinde kennen.

Wat ik dan zou willen? Eenvoudig dit, dat de Japanners, die nu eenmaal een uniek volk zijn, ook in de naaste toekomst als zoodanig werden behandeld. Laat ons, zooals wij in 1899 deden, hen, buiten eenig verband met andere natiën, onderwerpen aan de wetgeving voor Europeanen en zulks niet op grond van hun familierecht, maar enkel en alleen omdat zij Japanners zijn. Mocht te eeniger tijd een ander niet-europeesch volk, gelijk de Japanners reeds deden, ons de erkentenis af-

[1]) Geraadpleegd werd: „Code Civil de l'Empire du Japon, Livres IV et V (famille et successions). Traduction par L. K. Lönholm et Jules Adam, Tokyo et Paris 1902." Men zie ook de belangrijke voorrede van de blijkbaar met den geest van het japansche burgerlijk recht zeer vertrouwde vertalers.

dwingen, dat het niettegenstaande alle verschil in levens- en rechtsbeschouwing, toch in beschaving niet voor ons onderdoet, welnu, die gebeurtenis zal gewichtig genoeg zijn om ons andermaal te nopen tot een aanvulling van het Regeeringsreglement [1]).

V.

Ik zou ongaarne zien dat de critiek, in de laatste bladzijden aan het woord, den indruk achterliet alsof mijn ingenomenheid met de ingediende wetsontwerpen slechts matig zijn zou. Het tegendeel is waar. Ik begroet de poging van den heer Idenburg om voor N.-Indië de grondslagen te leggen van een rechtsorde, die, bij minder onzekerheid dan de thans gevestigde, meer ruimte laat voor een geleidelijke ontwikkeling in de richting der gelijkheidsidee, met instemming en vreugde. Ik breng hulde aan den moed van den niet-rechtsgeleerde, die de verantwoordelijkheid voor dezen ingrijpenden wetgevenden arbeid dorst aanvaarden; hulde ook aan de van evenveel gemagtigdheid als ernst getuigende houding, die dit lid van een „christelijk kabinet" aannam ten opzichte van het voor hem en zijn geestverwanten dubbel moeilijke vraagstuk van den rechtstoestand der inlandsche Christenen. Het mag hier nog wel eens onderstreept worden, dat de heer Idenburg, bij de vooralsnog onvermijdelijk geachte onderscheiding der ingezetenen in bevolkingsgroepen, deze inlandsche Christenen ondubbelzinnig indeelt bij de groep der Inlanders en dat hij wat in hun privaatrechtelijke positie wellicht als voorrecht mocht worden beschouwd, binnen het bereik wil stellen van álle andere Inlanders, zonder onderscheid van geloof. De eenige maal, dat ik, bij de beschouwing van zijn arbeid, aanleiding vond om te waarschuwen tegen het vastknoopen van staatsrechtelijke gevolgen aan de christelijke geloofsbelijdenis, kon dit gepaard gaan met een beroep op den gedachtengang van den voorsteller en met een verwijzing naar de onbillijkheid, die daardoor juist tegen-

---

[1]) In het Aanhangsel kan men een proeve vinden van een gewijzigde lezing der nieuwe artikelen 75 en 109 R. R. Die lezing sluit zich zoo nauw mogelijk aan bij de voorgestelde, die alleen in zoover werd veranderd of aangevuld als noodig bleek ter tegemoetkoming aan de hierboven ontwikkelde bezwaren.

over de inlandsche Christenen zou worden begaan. Wat ik overigens aan te merken had, betrof meer den vorm dan het wezen der zaak en vloeide uitsluitend voort uit mijn verlangen, dat dit wezen zoo ondubbelzinnig mogelijk tot zijn recht moge komen. Want het lijdt voor mij geen twijfel, dat, al heeft ook de inlandsche bevolking van N.-Indië vóor alles behoefte aan een verhooging van zijn stoffelijk en geestelijk weerstandsvermogen, de regeling van haar rechtstoestand en van de bedeeling des rechts eveneens een zaak van het grootste gewicht is. In vereeniging met krachtiger maatregelen dan tot dusver in het belang der economische en intellectueele ontwikkeling van Insulinde's volken werden ondernomen, kan de thans voorgestelde rechtshervorming, èn door de grootere zekerheid die zij waarborgt, èn door de gelegenheid die zij biedt tot een vrijwilligen overgang van de oostersche *adat* naar de op westersche beginselen berustende *wet*, leiden tot een verhooging der welvaart, tot een versnelling van het geestelijk ontwikkelingsproces, in één woord, tot Vooruitgang.

C. TH. VAN DEVENTER.

AANHANGSEL.

I.

Tekst van de artikelen 75 *en* 109 *van het Regeeringsreglement voor N.-Indië, zooals dit werd gewijzigd bij de wet van* 19 *Mei* 1899. (*Bij die wet werden de in den tekst gecursiveerde woorden ingelascht.*)

ARTIKEL 75.

Voor zooveel de Europeanen betreft, berust de rechtspraak in burgerlijke en handelszaken, alsmede in strafzaken, op algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten.

De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch-Indië, de daarvoor vatbare bepalingen dier verordeningen, des noodig gewijzigd, toepasselijk te verklaren op de Inlandsche bevolking of een gedeelte daarvan.

Behoudens de gevallen waarin zoodanige verklaring heeft plaats gehad, of waarin zich Inlanders vrijwillig hebben onderworpen aan het voor de Europeanen vastgestelde burgerlijke en handelsrecht, worden door den Inlandschen rechter toegepast de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der Inlanders, voor zoover die niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid.

Naar die wetten, instellingen en gebruiken wordt, onder gelijk voorbehoud, ook door den Europeeschen rechter gevonnisd in zaken der aan zijne rechtspraak onderworpen Inlandsche hoofden en bij de kennisneming in hooger beroep van door den Inlandschen rechter, in burgerlijke en handelszaken, gedane uitspraken.

Op die wetten, instellingen en gebruiken wordt door den Europeeschen rechter, bij zijne rechtspraak naar de voor Europeanen vastgestelde wetgeving, zooveel mogelijk acht gegeven, wanneer Inlanders, buiten het geval waarin de bij het 2de lid bedoelde verklaring heeft plaats gehad, of het geval van vrijwillige onderwerping aan gezegde wetgeving in de bij wettelijke bepalingen aangewezen gevallen, als verweerders in burgerlijke of handelszaken voor hem te recht staan.

Bij de rechtspraak over Inlanders, in het 3de en 4de lid van dit artikel bedoeld, neemt de rechter de algemeene beginselen van het burgerlijk en handelsrecht voor Europeanen tot richtsnoer, wanneer het de beslissing geldt van zaken, die bij de hiervoren bedoelde godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken niet geregeld zijn.

ARTIKEL 109.

De bepalingen van dit reglement en van alle andere algemeene verordeningen, waarin sprake is van Europeanen en Inlanders, zijn, waar het tegendeel niet bepaald is, toepasselijk op de met hen gelijk gestelde personen.

Met Europeanen worden gelijksteld alle Christenen, *alle Japanners* en alle personen, niet vallende in de termen der volgende zinsnede.

Met Inlanders worden gelijkgesteld Arabieren, Mooren, Chineezen en allen, *niet genoemd in de vorige zinsnede*, die Mohammedanen of Heidenen zijn.

De Inlandsche Christenen blijven onderworpen aan het gezag der Inlandsche hoofden, en met opzicht tot rechten, lasten en verplichtingen, aan dezelfde algemeene, gewestelijke en gemeentelijke verordeningen en instellingen, als de Inlanders die het Christendom niet beleiden.

De Gouverneur-Generaal kan, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch-Indië, uitzonderingen maken op de toepassing der in dit artikel gestelde regels.

II.

Nieuwe tekst van de artikelen 75 en 109 van het Regeeringsreglement voor N.-Indië, volgens de ingediende wijzigingsontwerpen.

ARTIKEL 75.

De rechtspraak in naam des Konings berust in burgerlijke en handelszaken, alsmede in strafzaken op algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten. Die verordeningen kunnen verschillen voor Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen, en voor de onderdeelen, waaruit deze hoofdgroepen der bevolking bestaan.

Evenwel blijven de Inlanders, die Mohammedanen of Heidenen zijn, voor zooveel het burgerlijk recht betreft, onderworpen aan hunne godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken, tenware:

1°. uit de in het vorige lid bedoelde algemeene verordeningen zelve blijkt, dat de daarin vervatte bepalingen van burgerlijk recht ook op die Inlanders van toepassing zijn;

2°. de toepassing van de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken niet zou zijn overeen te brengen met de voor die Inlanders geldende bepalingen van dit Reglement dan wel van andere verordeningen of regelingen.

Vreemde Oosterlingen en Mohammedaansche of Heidensche Inlanders kunnen zich, naar bij algemeene verordening te stellen regelen, vrijwillig onderwerpen aan de niet op hen toepasselijke voorschriften van het burgerlijk recht der Europeanen.

ARTIKEL 109.

Wanneer bepalingen van dit Reglement, dan wel van andere verordeningen of regelingen, onderscheiden tusschen Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen, gelden voor hare toepassing in Nederlandsch-Indië de navolgende voorschriften.

Aan de bepalingen voor Emropeanen zijn onderworpen:

1°. alle Nederlanders;

2°. alle personen, niet begrepen onder n°. 1, die uit Europa afkomstig zijn;

3°. alle Christenen, niet begrepen onder nos. 1 en 2, die niet tot de inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië behooren;

4°. Japanners en alle andere van elders afkomstige personen, niet begrepen onder nos. 1, 2 en 3, die in hun land onderworpen zouden zijn aan een familierecht, in hoofdzaak berustende op dezelfde beginselen als het Nederlandsche;

5°. de in Nederlandsch-Indië geboren wettige of wettelijk erkende kinderen en verdere afstammelingen van de personen, bedoeld onder nos. 2, 3 en 4.

Aan de bepalingen voor Inlanders zijn, behoudens den bij algemeene verordening te regelen rechtstoestand der inlandsche Christenen, onderworpen allen, dle, zonder den staat van Nederlander te bezitten, behooren tot de inheemsche bevolking van Nederlandsch-Indië, gelijk mede zij, die, behoord hebbende tot één der in het vorige lid vermelde categorieën, of oorspronkelijk van anderen landaard, zich in de inheemsche bevolking hebben opgelost.

Aan de bepalingen voor Vreemde Oosterlingen zijn onderworpen allen, die niet vallen in de termen van het tweede of van het derde lid van dit artikel.

III.

Proeve van een gewijzigden nieuwen tekst van de artikelen 75 *en* 109 *van het Regeeringsreglement voor N.-Indië.*

ARTIKEL 75.

Het burgerlijk, het handels- en het strafrecht worden geregeld bij algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten. Die verordeningen kunnen verschillen voor Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen en voor de onderdeelen, waaruit deze hoofdgroepen der bevolking bestaan.

Evenwel blijven de Inlanders, die Mohammedanen of Heidenen zijn, voor zooveel het burgerlijk recht betreft, onderworpen aan hun gewoonterecht, ten ware:

1e. uit de in het vorige lid bedoelde algemeene verordeningen blijkt, dat de daarin vervatte bepalingen van burgerlijk recht ook op die Inlanders van toepassing zijn;

2e. de toepassing van het gewoonterecht niet zou zijn overeen te brengen met de voor die Inlanders geldende bepalingen van dit reglement dan wel van andere verordeningen of regelingen;

3e. die Inlanders zich vrijwillig aan de niet op hen toepasselijke bepalingen van het in de eerste zinsnede van dit artikel bedoelde burgerlijk recht hebben onderworpen.

De bevoegdheid tot en de gevolgen van deze vrijwillige onderwerping worden bij algemeene verordening geregeld.

De bepalingen van dit artikel en de daarop berustende algemeene verordeningen zijn in die gedeelten van N.-Indie, waar de inlandsche bevolking gelaten is in het genot van haar eigene rechtspleging, slechts in zoover toepasselijk als hiermede bestaanbaar is.

ARTIKEL 109.

Wanneer bepalingen van dit Reglement, dan wel van andere verordeningen of regelingen, onderscheiden tusschen Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen, gelden voor haar toepassing de navolgende voorschriften.

Aan de bepalingen voor Europeanen zijn onderworpen:

1e. alle Nederlanders;

2e. alle personen, niet begrepen onder Nr. 1, die uit Europa afkomstig zijn;

3e. alle van elders afkomstige personen, niet begrepen onder Nrs. 1 en 2; die in hun land onderworpen zijn aan een familierecht, in hoofdzaak berustende op dezelfde beginselen als het Nederlandsche;

4e. alle Japanners

5e. de in N.-Indie geboren wettige of wettelijk erkende kinderen en verdere afstammelingen van de personen, bedoeld onder Nrs. 2, 3 en 4.

Aan de bepalingen voor Inlanders zijn, behoudens den bij algemeene verordeningen te regelen rechtstoestand der inlandsche Christenen, onderworpen allen die, zonder den staat van Nederlander te bezitten, behooren tot de inheemsche bevolking van N.-Indië, gelijk mede zij, die behoord hebbende tot een der in het vorige lid vermelde categorieën of oorspronkelijk van anderen landaaard, zich in de inheemsche bevolking hebben opgelost.

Aan de bepalingen voor Vreemde Oosterlingen zijn onderworpen allen, die niet vallen in de termen van het tweede of derde lid van dit artikel.

Worden op iemand bepalingen toegepast, geldende voor een andere bevolkingsgroep dan waartoe hij meent te behooren, of wel niet toegepast bepalingen geldende voor de bevolkingsgroep, waartoe hij meent te behooren, dan beslist de rechter, volgens bij algemeene verordening te stellen regelen, aan welke bepalingen die persoon onderworpen is.

RODSJESTVENSKI'S VLOOT.

De tocht van de Russische vloot, onder bevel van den admiraal Rodsjestvenski, naar Oost-Azië is eene gebeurtenis van het grootste belang en wel in het bijzonder voor Nederland van beteekenis. Hierom verdient dit feit dan ook, dat wij het in dit tijdschrift wat naderbij beschouwen en de aandacht vestigen op de lessen, welke uit deze gebeurtenis zijn te trekken, terwijl het zaak is de oogen niet te sluiten voor de ernstige waarschuwing, welke voor de toekomst gegeven wordt.

De aanleiding tot het zenden van deze vloot is bekend; wij kunnen volstaan met nog even het volgende in herinnering te brengen. Bij het uitbreken van den oorlog tusschen Rusland en Japan, in den aanvang van het jaar 1904, werden al dadelijk, door het snel en verrassend optreden van de Japansche vloot, zware verliezen toegebracht aan de Russische scheepsmacht in Oost-Azië. Gedurende den loop van het jaar werd de Russische vloot al meer en meer gehavend en op het einde van het jaar, bij de overgaaf van Port-Arthur, beschikte Rusland in Azië nog slechts over enkele schepen, welke te Wladiwostok ingevroren waren. Met den aanvang van 1905 was Japan dan ook onbetwist meester ter zee, wat niet slechts van veel belang voor dit rijk is met het oog op de krijgsverrichtingen in Mandsjoerije, maar tevens gelegenheid geeft aan de Japansche vloot om de geleden schade te herstellen en zich weêr geheel strijdvaardig te maken, zoodat zij met gerustheid de toekomst kan afwachten.

Dat deze stand van zaken eenmaal zou intreden, was reeds geruimen tijd met tamelijk groote zekerheid te voorzien. Vooral omdat van den aanvang van den oorlog af het grootste deel

der Russische vloot in die gewesten feitelijk binnen Port-Arthur werd opgesloten gehouden, tenminste in hare vrijheid van beweging in hooge mate werd beperkt. De Russische Regeering was er dan ook al spoedig op bedacht om hare zeemacht in de Chineesche wateren te versterken en ten laatste werd de vloot uitgezonden, welke reeds kort na het verlaten van de Oostzee door het Doggersbank-incident zooveel opschudding in de wereld zou brengen.

Ons doel is het niet om na te gaan, welke bezwaren het uitrusten van deze vloot heeft gehad, welke moeielijkheden overwonnen moesten worden, noch hoe ten slotte de vloot is samengesteld en welke waarde zij als krijgsmacht vertegenwoordigt. Dit alles doet hier niets ter zake. Het is voldoende te weten, dat eene talrijke Russische oorlogsvloot de Oostzee verliet om zich, door den Indischen Oceaan, te begeven naar het oorlogsterrein in Oost-Azië; dat een deel dier vloot den weg nam door het Suez-kanaal, het andere de roûte verkoos om de Kaap de Goede Hoop; dat de vloot zich vereenigde in de wateren van Madagascar, waar de bevelhebber bericht zal hebben ontvangen van den val van Port-Arthur.

De omstandigheid dat de vloot op hare reis niet in de gelegenheid zou zijn eene Russische haven aan te doen en dat alle Mogendheden verklaard hadden eene volstrekte onzijdigheid in acht te zullen nemen, maakte de aanvulling van den kolenvoorraad zeer bezwaarlijk. En toch bleef die aanvulling noodzakelijk, omdat een hedendaagsch oorlogsschip zonder brandstof machteloos ja bijna hulpeloos is.

De verklaring van onzijdigheid legde aan de Mogendheden de moreele verplichting op om de bepalingen van het Volkenrecht in acht te nemen. Deze bepalingen vormen echter geen wetboek in den gewonen zin. Voor het meerendeel zijn het slechts gebruiken, welke ten doel hebben de ruwheden van den oorlog te matigen en de onvermijdelijke nadeelen van den oorlogstoestand te beperken. Voor zoover het de oorlogvoerende partijen betreft door alles te vermijden, wat niet kan leiden tot bereiking van het einddoel van den oorlog. Voor zoover het de onzijdige Mogendheden betreft, door geen uitbreiding aan den oorlog te geven door anderen daarin te betrekken. In zoover verdienen deze bepalingen toejuiching, maar overigens moeten zij niet hooger worden aangeslagen dan zij verdienen.

Bij gemis aan eenig dwingend recht is het toch duidelijk, dat geen Mogendheid zich door deze bepalingen meer gebonden zal achten dan haar belang, ja onder bepaalde omstandigheden haar oogenblikkelijk belang, veroorlooft. Dit geldt zelfs voor die enkele onderwerpen van internationaal recht, waaromtrent bepaalde overeenkomsten zijn gesloten. Door deze op te zeggen behoeft een Staat de overeenkomst zelfs niet te schenden; hij krijgt hierdoor immers zijn vrijheid van handelen, zijne vrijwillig tijdelijk beperkte souvereine rechten terug.

En hoe zou dit ook anders knnnen zijn? Juist omdat de oorlog voor den Souvereinen Staat wel steeds zal blijven het laatste rechtsmiddel, is het ondenkbaar, dat een Staat zich vrijwillig zal binden — of tenminste blijvend gebonden achten — en hierdoor zich zelf zal beletten om gebruik te maken van alle hulpmiddelen, zooals zijn belang hem voorschrijft te doen. Slechts dwang zal hem zulks kunnen beletten. Zoogoed als voor het individu geldt voor den Staat, dat alleen langs dien weg het eigenbelang zal wijken. Hiermede wenschen wij niet te betoogen, dat alle internationale bepalingen, gebruiken en overeenkomsten geheel doelloos zijn, maar slechts er aan te herinneren, dat de waarde niet overschat moet worden. Moreele beschouwingen en overwegingen van allerlei aard kunnen redenen wezen om de internationale gebruiken te eerbiedigen, maar nooit langer dan het eigen belang zulks gedoogt. Het ware ook zwakheid van den Staat en van hem die op een bepaald oogenblik als vertegenwoordiger van het staatsgezag optreedt, om zich door die gebruiken gebonden te achten, zoodra het belang van de gemeenschap — van de gemeenschap welke hij vertegenwoordigt — gebiedend eischt, dat in strijd daarmede worde gehandeld.

Voor de onzijdige Mogendheden geldt in hoofdzaak gelijke redeneering, al zal het voor deze ook veelal gemakkelijker wezen zich stipt aan de voorschriften van het Volkenrecht te houden, omdat haar bestaan niet bedreigd zal worden door zulks te doen. Moeielijker zal het echter vallen aan de regeering van eene onzijdige Mogendheid om door de onderdanen van den Staat de onzijdigheid steeds en in alles te doen eerbiedigen, gesteld zij wenscht werkelijk dat dezen zulks zullen doen. Veelal toch zullen deze onderdanen zich door ethische en soortgelijke overwegingen niet laten weer-

houden om de geldende bepalingen te overtreden, zoodra persoonlijk belang dit medebrengt, terwijl het belang der gemeenschap voor velen eveneens een onvoldoend krachtig argument is om eigen belang ter zijde te stellen.

Na deze uitweiding over de betrekkelijke waarde van volkenrechtelijke gebruiken, keeren wij thans terug tot ons onderwerp: de reis van de Russische vloot.

De kans dat in onzijdige havens aan hare oorlogsschepen niet vergund zou worden den kolenvoorraad aan te vullen, heeft de Russische Regeering niet willen loopen. Voor die aanvulling heeft zij bijzondere maatregelen genomen, wat trouwens toch reeds raadzaam was wegens de enorme hoeveelheid, welke werd vereischt en die het onraadzaam zou hebben gemaakt de eene of andere haven aan te doen, zonder zich vooraf te hebben verzekerd, dat een voldoende hoeveelheid beschikbaar was.

Dat de kans bestond, dat door neutrale Mogendheden bezwaar zou worden gemaakt, dat Russische oorlogsschepen zich in hare havens van steenkolen voorzagen, was zeker. Korten tijd na het uitbreken van den oorlog tusschen Rusland en Japan was dit onderwerp overal reeds besproken. Aanleiding hiertoe was gelegen in de omstandigheid, dat vele der als geldend geacht wordende bepalingen van het Volkenrecht in gebruik zijn gekomen onder omstandigheden, welke zeer belangrijk verschillen met latere toestanden. Zoo ook heeft het vraagstuk der kolenvoorziening geheel andere vormen aangenomen in de allerlaatste jaren, terwijl het geheele vraagstuk zelf nog betrekkelijk nieuw is, immers eerst kon ontstaan na het gebruik van stoom als beweegkracht voor oorlogsschepen. Volgens de voorheen geldende begrippen mochten de oorlogsschepen van de oorlogvoerende partijen zich in eene onzijdige haven van steenkolen voorzien, voor zoover dit noodig was om onder stoom eene eigen haven te bereiken. Steenkolen werden onontbeerlijk geacht, precies als voedingsmiddelen. Ook in de behoefte hieraan mocht immers de neutrale haven op deze wijze voorzien en dit minimum hulp kon bezwaarlijk geacht worden begunstiging te zijn; slechts in de meest dringende behoefte werd voorzien en deze voorziening droeg dan ook geheel het kenmerk van hulp in nood. Zoo was het standpunt nog kort geleden; maar thans?

Dat de toepassing van het als regel aangenomen gebruik tot vreemde consequenties in de practijk kon leiden, zou in het bijzonder in dezen oorlog blijken. Zoo werd aangenomen dat Russische schepen te Sabang (Atjeh) komende, aldaar den voorraad mochten aanvullen, voor zoover noodig tot bereiking van de naastbijzijnde Russische haven; dat wil zeggen hunne ruimen konden volladen om zoo mogelijk een der Russische havens in het verre Oosten — Wladiwostok of Port-Arthur — te bereiken. Naar de letter was deze beslissing zeker in overeenstemming met den tot op dat tijdstip algemeen gevolgden regel; maar bezwaarlijk kon volgehouden worden dat op deze wijze geen hulp werd verleend aan Rusland, dat strikte onzijdigheid werd betracht, ook al was men bereid Japansche oorlogsschepen op denzelfden voet te behandelen.

Zulk eene opvatting omtrent het verstrekken van brandstof — en van andere artikelen onmisbaar voor de reis — in de havens van onzijdige Mogendheden moest het aan de Russische oorlogsschepen toch mogelijk maken om zonder bezwaar over zee den langen weg afteleggen, welke de Russische havens in Europa van die in Oost-Azië scheidt. Niet anders dan zeer verklaarbaar moet het dan ook worden genoemd, dat Japan tegen deze opvatting protest aanteekende, zoowel als dat de billijkheid hiervan dadelijk werd erkend. Toen van het voornemen der Russische Regeering was gebleken om de moeielijkheid te ondervangen, door hare vloot te doen vergezellen van kolenschepen of deze vooraf naar een aangewezen rendezvous te dirigeeren, opdat de aanvulling van den kolenvoorraad der oorlogsschepen zou kunnen geschieden in open zee of tenminste buiten de territoriale wateren van eenige neutrale Mogendheid, toen meende de Japansche Regeering dat ook hierbij Rusland niet mocht rekenen op medewerking van onzijdige landen. Japan wenschte dat het beschouwd zou worden als plicht van den onzijdigen Staat om te voorkomen, dat schepen met zulk een doel zijn havens verlieten. Ook deze opvatting omtrent de plichten van neutralen schijnt voortaan als juist erkend te zullen worden. Volgens de berichten in de dagbladen namen tenminste reeds Engeland en Duitschland maatregelen in dien zin. Rusland zal er alzoo niet meer op kunnen rekenen koopvaarders te charteren om geladen met steenkolen voor de Russische vloot

uit onzijdige havens naar zee te vertrekken, zooals reeds herhaaldelijk is geschied.

Het schijnt dat de tocht van de Russische vloot groote bezorgdheid heeft gewekt bij de Nederlandsche Regeering, in verband met onze bezittingen in Oost-Indië. De geringe strijdkrachten te water en te land aldaar geven hiertoe ook wel aanleiding, en allicht kan de aanwezigheid in den Archipel van zulk eene machtige vloot tot moeielijkheden van zeer ernstigen aard aanleiding geven. Van welken aard deze zullen kunnen zijn, wenschen wij hier nader uiteen te zetten.

De Russische vlootvoogd betracht groote geheimzinnigheid omtrent den te volgen weg en dit is alleszins verklaarbaar. Noodig is het toch, niet bekend te maken welke plaats als rendezvous voor de kolenschepen is aangewezen. Dat is zoowel gewenscht om die schepen niet te bemoeielijken, als om het kolenladen ongestoord te kunnen laten geschieden. Bovendien zal de commandant der Russische vloot er stellig de voorkeur aan geven tamelijk onverwacht in de nabijheid van Japan te verschijnen, op tijd en plaats door hem zelf te bepalen, dan bij voorbaat de Japansche vloot nauwkeurig omtrent zijne plannen in te lichten. Zoolang de Japansche vloot omtrent de Russische plannen in het onzekere verkeert, heeft de Russische vloot ook weinig kans door den vijand lastig gevallen te worden.

Deze geheimzinnigheid verliest echter veel van hare waarde, zoodra de Russische vloot zich vertoont op plaatsen, waaruit met tamelijk groote zekerheid besloten kan worden omtrent hare verdere plannen. De vloot zal zich dus niet moeten vertoonen in Straat Sunda of Straat Malakka, waar zij onmiddellijk opgemerkt en van hare verschijning door de telegraaf aan de geheele wereld kennis gegeven wordt. Het komt ons hierom waarschijnlijk voor dat de Russische vloot bezuiden Java en de kleine Sunda-eilanden langs zal loopen, om vervolgens door een der straten in den omtrek van Timor, door de Moluksche zee en ten Oosten van de Philippijnen haar weg om de Noord te vervolgen. Op deze wijze zal de buitenwereld geruimen tijd onbekend kunnen blijven met de plaats waar de vloot zich ongeveer ophoudt en zal het aanvullen van den kolenvoorraad binnen de grenzen van den Indischen archipel kunnen geschieden, zonder dat

derden aanvankelijk daarvan iets te weten komen. Op de Timor-eilanden wonen toch bijna uitsluitend inlanders, terwijl de stoomvaart — alle middelen van gemeenschap — gering is in de parages waar de vloot zal passeeren. De kolenschepen znllen het opgegeven rendezvous wel geheim houden en dit zal hun gemakkelijk zijn gemaakt door verzegelde orders omtrent de plaats van bestemming en verder te nemen maatregelen, welke eerst in zee geopend mochten worden.

Op de aangegeven wijs zal het kunnen gebeuren dat de Russische vloot den Archipel doorstoomt, zonder dat men daar iets van bemerkt en dit is voor die vloot van zooveel waarde, dat de admiraal nagenoeg zeker dezen weg zal nemen.

Of hierin, meer bepaald in het overnemen van de kolen, dan eene overtreding van de bepalingen omtrent de onzijdigheid zal moeten worden gezien, eene tekortkoming van Nederland als neutrale Mogendheid? Deze vraag is niet stellig te beantwoorden, indien zij zoo algemeen wordt gesteld. Het is toch zeer twijfelachtig of de groote waterwegen in den archipel en in het bijzonder de Moluksche zee als Nederlandsch territoir zijn te beschouwen. Maar neemt men aan dat zulks wel het geval is of heeft het kolenladen plaats in de territoriale wateren van een of ander eiland, dan zeker zou hieruit volgen dat neutraal terrein geschonden werd.... door Rusland. Zonder voorkennis der Regeering of van een harer ambtenaren geschied, kan zulk een op zich zelf staand feit door Japan bezwaarlijk als begunstiging van Rusland door eene onzijdige Mogendheid worden beschouwd. Voor iedere onzijdige Mogendheid toch zal het steeds onmogelijk wezen om binnen haar gebied elke ongeoorloofde handeling te voorkomen, al blijft het plicht zooveel als doenlijk is hiernaar te streven.

In de onzekerheid, welke weg door de Russische vloot genomen zal worden, is het hoogst onwaarschijnlijk dat de Japansche vloot haar te gemoet zal gaan. [1]) In ieder geval zou zij zich hierdoor van hare basis verwijderen, wat zeer ongunstige gevolgen zou kunnen hebben en zeker de aan-

---

[1]) Berichten in dagbladen zijn uiteraard nu buitengewoon weinig betrouwbaar; het ligt voor de hand dat de pers, zonder zich hiervan bewust te zijn, gebruikt wordt om opzettelijk onjuiste berichten te verspreiden.

vulling van brandstof voor de schepen zal bemoeielijken, terwijl bovendien de kans geloopen wordt, dat de Russische vloot op een gegeven oogenblik dichter bij Japan zou blijken te zijn dan zijzelf is.

Een gevecht, tusschen de vloten der oorlogvoerenden, in den Indischen archipel, moet dan ook uitgesloten worden geacht. Wel is het mogelijk, dat zich hier en daar snelloopende Japansche kruisers vertoonen als verkenners en om eventueel voor de Russische vloot bestemde kolenschepen aan te houden. Dit laatste zal, indien het aanhouden op Nederlandsch territoir geschiedt, intusschen schending wezen van de souvereine rechten eener onzijdige Mogendheid door Japan. Onze plicht gebiedt ook eene dergelijke handeling te voorkomen, al geldt ook hier dat iedere ongeoorloofde handeling niet steeds is te voorkomen. De taak van verkennen, aan bedoelde geïsoleerd optredende Japansche kruisers toegekend, brengt mede, dat zij zich onmiddellijk terugtrekken zoodra de Russische vloot te nabij komt.

Welke weg de Russische vloot ook neemt, zeker blijft het plicht van den neutralen Staat haar, binnen de grenzen van zijn gebied, te observeeren en zoo mogelijk iedere ongeoorloofde handeling te verbieden, zoo noodig krachtdadig te beletten. Over welke macht beschikt nu Nederland hiertoe in Oost-Indië? Er bevinden zich daar thans 2 pantserschepen (Koningin Regentes en Prins Hendrik), 4 pantserdekschepen (Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant) en 6 torpedobooten. Bovendien eenige flottielje-vaartuigen, welke echter niet bestemd en niet geschikt zijn voor een strijd met een buitenlandschen vijand. Het pantserdekschip Zeeland, thans op reis naar Oost-Indië, komt wellicht nog daar vóór de komst van de Russische vloot in den Archipel. Niet waarschijnlijk is het, dat zulks ook zal gelukken aan het eveneens voor Oost-Indië bestemde pantserschip De Ruijter, hetwelk heden uit het Nieuwediep vertrokken is, tenzij dat de Russische vloot zich zeer geruimen tijd in den Indischen Oceaan blijft ophouden.

Wanneer de Russische vlootvoogd voornemens is in de wateren van den Indischen archipel zijne schepen van kolen te voorzien en met dit doel de kolenschepen aanwezig zijn, dan zal hij zich niet storen aan de herinnering onzerzijds,

dat zulks hem niet geoorloofd is, omdat hierdoor de onzijdigheid van Nederland zou worden geschonden. En hij kan zich daaraan ook niet storen, tenzij dat wij de macht hebben om hem te beletten zijn voornemen uit te voeren; de zaak zelf — de aanvulling van den kolenvoorraad — is voor hem immers eene kwestie van het allergrootste belang, eene levenskwestie voor zijne vloot.

Die macht nu bezitten wij stellig niet. Onze macht bepaalt zich tot 2 pantserschepen en 6 torpedobooten, want bij een gevecht met de Russische vloot zullen onze kruisers (de pantserdekschepen) vrijwel waardeloos geacht moeten worden. [1]) De aanwezigheid van deze soort schepen bij ons eskader in Oost-Indië is steeds verdedigd geworden op grond, dat eene vijandelijke vloot in den Archipel het zwakst zal wezen in hare verbindingslijnen met de buitenwereld en dat den vijand door snelloopende kruisers hier het meeste nadeel zal kunnen worden toegebracht, terwijl hij niet geacht kan worden meester ter zee te zijn, zoolang als die verbindingslijnen voor hem hoogst onveilig zijn. Al zijn wij beslist tegenstanders van kruisers bij ons eskader in Oost-Indië, zoo moet toch billijkheidshalve erkend worden, dat in die redeneering veel waarheid is. In het geval met de Russische vloot ontbreken echter de verbindingslijnen. Deze scheepsmacht wenscht zich niet langer dan onvermijdelijk is in den Archipel op te houden, maar zoo spoedig mogelijk hare reis te vervolgen. Voor de kruisers als zoodanig is in dit geval geen taak weggelegd en als tegenstander zal de Russische admiraal deze schepen dan ook geen beteekenende waarde toekennen. In het voor ons gunstigste geval — de De Ruijter blijft buiten beschouwing — zal hij tegenover zich zien 2 pantserschepen en 6 torpedobooten. Zeker, het ware niet noodig tegenover de Russische vloot eene ongeveer gelijke strijdmacht te stellen, maar zóó krachtig zou deze dan toch moeten wezen, dat de Russische vlootvoogd besloot zijn voornemen op te geven en liever te trachten op andere wijze den kolenvoorraad aan te vullen. Hij zou hiertoe echter de kans moeten hebben om bij een

---

[1]) Elders werd reeds aangetoond, dat — zonder verhooging van uitgaven — onze macht in O.-I., alleen reeds wat het materieel betreft, precies 4 maal grooter kon wezen (8 pantserschepen en 24 torpedobooten). Zie onder meer *De Militaire Gids*, 1904.

treffen met ons eskader beteekenend verlies te lijden en hierdoor zijn eigen vloot ernstig verzwakt te zien, nog vóór dat het doel van de reis bereikt was of eene ontmoeting met den vijand had plaats gehad. Dat gevaar bestaat thans voor de Russische vloot niet; onze macht zal zoo gering wezen, dat van daadwerkelijk verzet onzerzijds geen sprake zal kunnen zijn, dit in ieder geval doelloos zal wezen en de Russische admiraal allerminst zich zal laten intimideeren door de macht, welke kracht moet bijzetten aan ons verlangen.

De tocht van de Russische vloot toont nu reeds overtuigend aan, dat er bij ons eskader in Oost-Indië geen plaats is voor kruisers, dat allereerst pantserschepen in voldoend aantal noodig zijn. Er blijkt nu door een concreet geval, dat in zekeren zin nog hooger gevechtseischen aan dat eskader gesteld moeten worden voor de handhaving der onzijdigheid dan voor den verdedigingsoorlog. Ofschoon om andere redenen, doet zich in Nederland precies hetzelfde verschijnsel voor. En noch hier, noch daar onderschatte men de handhaving der neutraliteit, want het tekort schieten in onze verplichtingen hieromtrent zal voor ons wel steeds het meeste gevaar opleveren om in oorlog te geraken.

De val van Port-Arthur heeft de vraag doen rijzen: hoe zal het nu gaan met Rodsjestvenski's vloot? Reeds vóór het vertrek van deze vloot uit de Oostzee werd tamelijk algemeen — waarschijnlijk ook in Rusland zelf — verwacht, dat Port-Arthur vallen zou nog vóór dat deze vloot in de Chineesche wateren aangekomen was. Zekerheid bestond hieromtrent intusschen niet en dit maakte het verklaarbaar, dat de Russische Regeering de kans wilde wagen, omdat de komst van de vloot de krijgskans zou kunnen doen keeren en in ieder geval de verhoudingen bij Port-Arthur en in het algemeen in het verre Oosten voor Rusland veel minder ongunstig zou maken, dan deze in den laatsten tijd reeds waren en nog in veel hoogere mate zouden worden bij eventueel verlies van Port-Arthur.

De Russische Regeering zal nu hebben te beslissen of de vloot, welke thans bij Madagascar is, hare reis zal vervolgen of naar Europa terugkeeren. Aan beide oplossingen zijn groote bezwaren verbonden. Laat men de vloot terugkeeren, dan ontstaat behoefte aan steenkolen op plaatsen, waar die aan-

vankelijk niet werd verwacht. Kolenschepen zullen dan gezonden moeten worden naar den Atlantischen Oceaan, de Middellandsche Zee en de Noordzee. Tenminste indien de onzijdige Mogendheden bezwaar blijven maken, om aan de Russische schepen gelegenheid te geven zich in hare havens van kolen te voorzien. Aangezien werkelijk nu het doel van den tocht zou wezen de naaste haven van het eigen land te bereiken en het bezwaarlijk bevoorrechting van Rusland genoemd zou kunnen worden, indien hierbij hulp werd verleend, is het geenszins onmogelijk, dat thans tegen dit kolenladen geen bezwaar zou worden gemaakt. Ja, die hulp zou Japan zelfs aangenaam moeten zijn, indien het vooruitzicht daarop deed besluiten de Russische vloot terug te doen keeren. In de Oostzee-havens is die vloot voor Japan toch geheel onschadelijk en geeft dit land gelegenheid alle krachten te besteden aan den oorlog in Mandsjoerije zelf. Een groot bezwaar voor Rusland blijft dan echter, dat de reis van de vloot geheel doelloos is geweest, dat het meesterschap ter zee in Oost-Azie onvoorwaardelijk aan Japan wordt gelaten en dat bij eventueele onderhandelingen over den vrede de positie van Rusland veel zwakker is dan die zou wezen, indien zich een krachtige vloot in de nabijheid van Japan bevond of daarheen onderweg was.

Meenen de onzijdige Mogendheden ook op de terugreis aan Rodsjestvenski's vloot geen vergunning tot kolenladen te mogen geven en blijven zij eveneens het vertrek van kolenschepen voor die vloot bemoeielijken, zoo mogelijk zelfs beletten, dan zal de voorziening in de behoeften der vloot niet alleen veel moeite, maar ook veel tijd kosten. Wij mogen toch aannemen, dat voor die terugreis aanvankelijk geen maatregelen werden getroffen, tenminste geen kolenschepen reeds vertrokken zijn en dit zoo zijnde, zullen alzoo de kolen uit Russische havens moeten worden verscheept. Hiertoe zullen die (Engelsche) kolen daar eerst in voldoenden voorraad moeten wezen en dan nog zal een lange weg moeten worden afgelegd. En toch, de tijd dringt, want het verbruik van kolen is enorm, ook al stoomt de Russische vloot met zoo zuinig mogelijk kolenverbruik; zelfs al ligt zij ten anker, dan blijft het nog aanzienlijk. Ten anker! Waar? De onzijdige havens zijn, tenzij voor een zeer kort oponthoud, gesloten voor haar

en gelegenheid om in open zee te ankeren is er niet veel, zoolang de vloot nog in den Oceaan is. Tegen den terugkeer der Russische vloot, ofschoon misschien de verstandigste maatregel en voor ons zeker de meest gewenschte oplossing brengende, bestaan dus stellig zeer groote bezwaren. De mogelijkheid is zelfs niet uitgesloten, dat de schepen een neutrale haven zouden moeten inloopen en daar zich langer dan geoorloofd is ophouden, op gevaar af van daar ontwapend te zullen worden.

Aannemende het zeker voor de Russische vloot gunstigste geval, dat zij in goeden staat en ruim van alles voorzien ten noorden van onze Indische bezittingen is gekomen, dan blijft van af dit oogenblik toch de zorg voor nieuwe aanvulling bestaan en wordt, tenminste wat de brandstof betreft, de behoefte aan aanvulling met iederen dag meer dringend. Hoe zal het den bevelhebber gelukken in deze behoeften van de vloot te voorzien? — Ver van Japan leverde de aanvulling betrekkelijk nog weinig bezwaar op, maar thans in open zee wordt zij bijna ondenkbaar; tenzij dat de kolenschepen reeds bij de vloot zijn, in welk geval toch ook aan dezen voorraad een einde komt. En het zal aan de Japansche kruisers niet moeielijk vallen om te beletten, dat kolenschepen zich bij de Russische vloot voegen, gesteld al dat deze weten waar de vloot precies te vinden is.

De Russische vloot toch beweegt zich nu los van iedere basis in of nabij de Japansche wateren? Met welk doel? Om de Japansche vloot te verslaan of om eenige Japansche plaats aan te tasten? Maar door de Russische vloot te ontwijken, slechts te zorgen dat zij geisoleerd blijft, heeft de Japanscde vloot reeds veel kans, dat de schepen geleidelijk afvallen en zoo zij den Japanners dan niet in handen vallen, op neutraal terrein zullen moeten wijken en zich laten ontwapenen. Wellicht zal het gros der Russische vloot ten slotte een Japansche haven aantasten, maar steeds geobserveerd door de Japansche vloot zal hiermede niet licht succes en vrij zeker geen maritieme basis worden verkregen, waaraan toch voor eene hedendaagsche vloot al zeer spoedig dringend behoefte is.

Waar de Japanners door uitstel alles moeten winnen, juist omdat de Russen geen uitstel kunnen lijden en de

eersten dus een gevecht slechts dan zullen aanvaarden, indien onder voor hen bijzonder gunstige omstandigheden kan worden gestreden, daar is een spoedig treffen niet waarschijnlijk maar de toestand der Russische vloot wel zeer ongunstig te achten; ten minste zoolang de haven van Wladiwostok niet vrij van ijs is. Zullen de Russen dit tijdstip kunnen afwachten? Zullen zij lang genoeg hiertoe in den Indischen Oceaan en in den Archipel zich ophouden?

Op deze vraag is voorloopig nog geen antwoord te geven en voor ons doel is zulks ook niet noodig. Voldoend duidelijk blijkt reeds dat eene groote Mogendheid, met een zeegebied aan den Grooten Oceaan, onmogelijk tevreden kan wezen met havens aan de Oostzee en aan genoemden Oceaan, eene haven, welke gedurende ongeveer de helft van het jaar door het ijs is gesloten, terwijl de toegang tot hare havens in het Zuiden door een tractaat aan hare oorlogsschepen niet geoorloofd is, de Zwarte Zee hierdoor geheel gemaakt is tot eene binnenzee. De behoefte aan eene ijsvrije haven in het verre Oosten was dan ook de onmiddellijke aanleiding tot de bezetting van Port-Arthur en nu het succes der Japansche wapenen deze plaats voor Rusland waarschijnlijk blijvend verloren deed gaan, zal door dit rijk zeker reeds spoedig worden uitgezien naar eene andere haven in het Oosten. Deze haven zal minstens bruikbaar moeten wezen — of zijn te maken — voor repareeren en dokken der schepen.

Waar het die haven zal vinden? Ook dit is nog niet te zeggen maar onmogelijk is het zeker niet, dat het oog gericht zal worden op den Indischen archipel. De omstandigheid dat ons bestuur hier op vele punten nog slechts nominaal is, maakt die kans niet geringer. Dat nominaal bezit zal steeds voor ons gevaar opleveren, omdat aan eene bezetting, door wien dan ook, een schijn van recht gegeven kan worden, hetgeen met minder bezwaar tot de inbezitneming zal doen overgaan. En toch hoe weinig waarde eenig eiland of deel hiervan voor ons rechtstreeks moge hebben, eenmaal door ons als bezit beschouwd kunnen wij nooit veroorloven, dat een ander zich eigendunkelijk daar vestigt. Zulk een voorbeeld zou al te veel tot herhaling of navolging prikkelen. En juist in verband met de nieuwste opvattingen omtrent de verplichtingen van neutralen (beletten van levering door

onderdanen en van vervoer van oorlogsbehoeften uit de havens van onzijdige Mogendheden) zal voortaan geen enkele Mogendheid, die handels- of andere belangen in het verre Oosten daadwerkelijk wenscht te kunnen verdedigen, buiten een pied-à-terre kunnen voor hare oorlogsschepen in Azië. Het uitbreken van vijandelijkheden zou immers die schepen binnen zeer korten tijd in een toestand kunnen brengen, welke ieder actief optreden uitsloot.

Het komt ons dan ook een onafwijsbare eisch voor, dat met kracht de reorganisatie van onze zeemacht wordt ter hand genomen, dat gebroken wordt met het systeem de zaak in min of meer gewijzigden vorm gaande te houden. Aan het eskader in Oost-Indië moeten veel hoogere eischen worden gesteld dan tot heden het geval was en aangezien hieraan zonder verhooging van uitgaven slechts voldaan kan worden, indien gelijktijdig de reorganisatie der zeemacht in haren geheelen omvang ter hand wordt genomen, behoort hiertoe eindelijk te worden overgegaan.

Bij die algeheele hervorming van 's lands weermacht te water, mag niet geschroomd worden te laten vervallen wat zijn tijd heeft gehad. Hoe verdienstelijk of doelmatig iets in het verleden ook was, zoo kan dit nooit recht geven op voortbestaan, zoodra het doelloos of zelfs maar ondoelmatig is geworden; in dit bijzonder geval te minder, omdat het dan dadelijk nadeelig is. Zonder misplaatste waardeering van hetgeen historisch geworden is, behoort voldaan te worden aan de nieuwe eischen, welke door de geheel gewijzigde omstandigheden en verhoudingen worden gesteld. De tocht van de Russische vloot toont afdoend aan, dat niet zonder grond in later jaren meermalen gewezen werd op toekomstige gebeurtenissen, al werd weinig jaren geleden door zeer velen nog onwaarschijnlijk geacht het verschijnen van gepantserde eskaders in Azië.

Maar nevens eene krachtige aansporing om het eskader in Oost-Indië te brengen op de vereischte sterkte, is die gebeurtenis eene ernstige waarschuwing om, door uitbreiding van rechtstreeksch bestuur, krachtiger eigendomstitel te verkrijgen dan op menig punt het uitsluitend nominaal bezit ooit zal kunnen geven. De politiek van onthouding, die nog steeds zooveel invloedrijke aanhangers in ons land heeft, is

een groot gevaar voor den vrede en voor ons overzeesch bezit. Ernstig hiertegen te waarschuwen is dan ook zeer gewenscht, want wij zijn overtuigd, dat alleen geringschatting van eigen kracht en het niet-zien van de bijna onvermijdelijke gevolgen dier onthouding, de oorzaken zijn dat zij wordt aangeprezen als toppunt van koloniaal beleid.

Vergeten wij niet dat Neêrlands toekomst, niet minder dan het heden en het verleden, gelegen is in de eilanden-zee van tropisch Azië. Wij kunnen in Indië niet te sterk wezen, daar ligt onze welvaart en beteekenis en.... de taak onzer zeemacht.

J. P. VAN ROSSUM.

14 Januari 1905.

PLATO'S NATUURBESCHOUWING.

Naar aanleiding van de „Geschiedenis der Wijsbegeerte" van wijlen Prof. C. B. Spruyt [1]).

Men zie geen schennis van piëteit in dit korte woord van kritiek: de spreker erkent gaarne zich schuldenaar van Spruyt's kunde en hulpvaardigheid. Maar in naam van het vak zelve, waarover deze *Geschiedenis* gaat, zij het een ieder geoorloofd zijn meening te stellen tegenover den geëerden man, zoo zij op ernstig onderzoek rust.

I.

De natuurphilosophie van den *Timaeus*, zegt de *Geschiedenis* [2]), is „in veel opzichten een model van een natuurbeschouwing, zooals zij volgens onze opvatting *niet* behoort te wezen. Uitgaande toch van het denkbeeld, dat de Idee van het goede de oorsprong van alle dingen is, beschouwt Plato de zinnenwereld uit het oogpunt, dat alles daarin goed moet wezen. Als grond voor het bestaan van verscheiden toestanden geeft hij eenvoudig hun nuttig doel aan."

Naar den eersten schijn heeft de *Geschiedenis* zeker gelijk, maar nader onderzoek toont den *Timaeus* anders: een groot deel der natuurleer van dit geschrift oordeelt geheel naar ons gevoelen, en wel het deel dat handelt over wat het geheel der *levenlooze dingen* [3]) heeten kan, en dat ik Kosmos in engeren zin wil noemen.

---

[1]) Uitgegeven bij Vincent Loosjes, Haarlem, 1905.

[2]) § 35, blz. 191.

[3]) De term is niet platonisch; dit opstel bedoelt er mee: de inhoud der ruimtelijk-tijdelijke wereld, uitgenomen menschen, dieren en planten.

Ten opzichte van dit geheel doet de *Timaeus* drie dingen:
1e den kosmos erkennen en beschrijven,
2e het ontstaan van kosmos uit chaos *verklaren*,
3e een samenhang van kosmos met de onzienlijke wereld aanwijzen.

Nu is Plato zonder twijfel in de laatste twee punten teleoloog, maar de beste fysikus mag dat zijn, zoo hij slechts in het eerste fysikus is, en zoo is het met Plato gesteld.

Van waar dan de schijn, van waar het misverstand?

Daarvan dat de *menschleer* van den *Timaeus* inderdaad veel van die teleologie geeft, welke wij geleerd hebben te vreezen; daarvan, dat de *beschrijving* van den levenloozen kosmos gemengd is met de teleologische *verklaring*; daarvan dat Plato in de beschrijving veelvuldig gebruik maakt van de termen *goed* en *schoon*.

Doch tegen dezen schijn in bestaat het feit, dat Plato den kosmos erkent en beschrijft als nuchter man en fysikus; hij neemt hem niet aan als uitkomst eener teleologische afleiding, doch buiten deze, en daarna eerst treedt hij als metafysikus op: wie ook maar weinig van hem weet, begrijpt dat Plato zonder deze laatste daad zich zelf niet zijn zou.

De *Timaeus* stelt als *punt van uitgang* [1]), dat de zinnenwereld een kosmos is, dat is een *geordend geheel, naar regelmaat verloopend.*

Dit inzicht — het ònze ook — is geen vondst van Plato, zijn voorgangers hebben het veroverd; aan Pythagoras' school schrijft de overlevering de invoering van het woord *kosmos* toe, [2]) en zoowel de astronomie als de wiskunde dier school zullen het besef van *orde* in de natuur versterkt hebben. [3]) Plato vond dit besef gegeven; hij nam het over, en stelde het in den *Timaeus* voorop.

Maar tegelijk noemt hij den kosmos *schoon* en een weinig verder *goed:* is dat dan niet dadelijk den kosmos aanbieden als vrucht eener teleologische bespiegeling?

Het is het *niet*, want voor Plato wijzen de termen *schoon* en

---

1) *Timaeus* V. 29 A.

2) Diogenes Laërtius, VIII, 48. Kosmos beteekent *sieraad* en die naam werd gekozen juist om de orde en regelmaat uit te drukken.

3) Men moet het aannemen van kosmos als een *besluit van generalisatie* beschouwen: in veel deelen is regelmaat, dus is zij in alles.

goed op *orde*; hij bedoelt er mee dat de kosmos een *geheel van orde en regelmaat* is, dus juist wat zijn voorgangers hem schonken.

Tegen de beschuldiging, dat hier tot redding van Plato hem een inzicht opgedrongen wordt, zij verwezen, voor de bewering over het goede, naar een leerrijke bladzijde van Grote, dien men zeker niet tot de redders van Plato brengen kan; [1]) verwezen ook naar de leer der *Republiek*, die de harmonie — een vorm van ordening — de harmonie der zielefactoren tot kenmerk van den brave maaakt. Over maat en harmonie als kenmerk van het schoone heeft Plato zelf een uiting [2]) en bijna alle antieken zochten in *evenmaat* — alweer een vorm van ordening — dit kenmerk, getuige Plotinos (die echter zelf iets anders wil) [3]), en Plato's laatste groote antieke volgeling, Proklos Diadochos, verklaart dan ook zonder den minsten schroom het woord *schoon* te dezer plaatse als aanwijzer van de *orde*, de *maat*, de *aaneensluiting* in de deelen van het heelal. [4])

Terstond dan ook na de kwalificatie goed en schoon wordt het ontstaan van kosmos gesteld als een overgang van *wanorde* tot *orde*. [5])

De *Timaeus* heeft een scheppingsverhaal met een schepper, een demiurg. Maar deze voorstelling behoort tot de *verklaring* van het ontstaan en bestaan van kosmos, niet tot zijn *erkenning*, tenzij als een bevestiging daarvan, want het is de demiurg die den kosmos *goed* en *schoon* maakt, dus met *orde* bedeelt, en de demiurg die het heelal van *wanorde tot orde* brengt.

Maar dan de wereldziel? Want de demiurg brengt een ziel in den kosmos en met die ziel zelfs *rede;* is dit dan niet menschelijke doelbeooging leggen in datgene wat wij nieuweren ons als onafhankelijk van menschelijk willen en ingrijpen plegen te denken?

De schijn verdwijnt voor nader overleg. Niet alleen behoort ook de wereldziel eer tot de verklaring dan tot de erkenning en beschrijving van den kosmos, doch veel duisters als er

---

1) Plato and the other Companions of Sokrates, III, 250-251.

2) *Philebus*, XL, 64E. 3) *Enneades*, I, VI, 1.

4) Commentaar op den *Timaeus*, 101 D. 5) *Timaeus*, VI, 30 A.

overigens is in de leer van de wereldziel, twee nuchtere zaken zijn duidelijk: de wereldziel is het beginsel van, om het platweg te zeggen, van *aan-den-gang-blijven* van het heelal, en de rede is het beginsel dat de *orde handhaaft* [1]), al heeft het nog meer te doen.

Het zuivere natuuronderzoek kan de wereldziel missen: het heeft genoeg aan het inzicht dat er regelmaat is in het geschieden. Maar wie van die regelmaat en haar bestendigheid verklaring zoekt, die zal wel een wereldziel of een diergelijk beginsel moeten erkennen.

Plato zoekt zulk een verklaring, en vlecht in zijn onderzoek de beschrijving van kosmos met termen aan de leer der verklaring ontleend: dit wekt verwarring, want de verklaring is zonder twijfel teleologisch. Maar dan weer niet met een teleologie die wij moeten vreezen, maar met een teleologie die ons niet deert, en die wij moeten aannemen, zoo wij het vraagstuk erkennen, want zij verkondigt al weer niets anders dan dat de zinnenwereld een kosmos is.

De *Timaeus* geeft een beschrijving van de ordening, en vermeit zich in het aanwijzen er van. Met blijkbaar welgevallen merkt Plato in den graad van consistentie zijner vier grondstoffen een zekere evenredigheid op, die hun onderlingen samenhang vaster schijnt te maken. Er is iets bedenkelijks in zulk een welgevallen hier en elders, wijl het allicht beletsel wordt een wijziging in de beschrijving van de orde toe te laten. Sterker nog treft dit bedenkelijke als Plato aan ieder der grondstoffen een bouw uit deeltjes van bepaalde figuur toekent, en in de aanwijzing dier figuur geleid wordt door vage analogieën en het verlangen om den bouw van kosmos zoo eenvoudig mogelijk zich te denken.

Deze daden echter zijn niet nadeelen van de teleologie, doch nadeelen van de neiging om te snel een geheel op te richten met te weinig en te weinig nauwkeurige gegevens. *Wij* hebben geleerd het onvolkomene der gegevens te erken-

---

[1]) *Timaeus* XVI, 49 B: noemt juist de sterrebanen als bewegingen van de rede. — Over de rede, als zoeker van het *bestendige*, is een leerzame uiting te vinden in *Epinomis* VI; een uiting ten deze van belang, ook zoo men de *Epinomis* niet als een werk van Plato zelf, doch als een geschrift uit zijn *school* beschouwt.

nen zonder ons vertrouwen in kosmos te verliezen [1]: in Plato's tijd echter sprak men zijn vertrouwen in den kosmos uit door te toonen dat hij op een of andere wijze te construeeren is.

Houdt Plato *zijn* schema voor het eenig juiste? Neen, wel voor het beste van zijn tijd, doch naar zijn leer over de ontologie en de kenbaarheid der verschijnselen kan geen enkel schema van den kosmos aanspraak maken op meer dan een zekere plausibiliteit. [2] Zou hij òns schema hebben willen erkennen, de welhaast honderd elementen in plaats van zijn vier, de algemeene gravitatie in plaats van de gravitatie der vier grondstoffen naar hun eigen streek in de wereldruimte, heliocentrie in plaats van geocentrie? In geval van verzet zouden wij hem zelf tegen hemzelf kunnen aanvoeren; hem er aan herinneren, hoe hij in de *Republiek* de onveranderlijkheid in het schema van den loop der sterren zelfs betwijfeld had, [3] en hem voorts zeggen: het wezen van den kosmos is *orde;* ordening is het herleiden van veel tot één; de beste herleiding is de beste ordening; het meest eenvoudige schema dus de beste beschrijving van Kosmos; volgens den *Timaeus* zelf dus moeten wij op ieder oogenblik het meest eenvoudige schema tot het beste verklaren.

De *Timaeus* klinkt als een kosmos-hymne van plechtige verrukking. En met reden: de erkenning van den kosmos was een redding van Plato's bewonderend menschelijk gevoel, een redding ook van zijn wijsgeerig besef. De verschijnselen, kwelling van den wijsgeer, verknoeiing van de ideeën, ontologisch schuim, onhandelbare vereeniging van zijn en nietzijn; vijanden van den wijsgeer met hun begoochelende verheffing van het betrekkelijke tot het volstrekte, van het veranderlijke tot het wezenlijke; vijanden van den wijsgeer ook met hun verlokking van zingenot — deze verachte bende

[1] Een treffend voorbeeld geeft Van der Waals in zijn Gids-artikel over het Zeeman-verschijnsel (Maart, 1903, blz. 502), waar hij zijn vertrouwen in kosmos uitspreekt en toch erkent: op het oogenblik moet men echter nog blijven spreken van het raadsel van de samengesteldheid van een lichtspectrum.

[2] Dit inzicht wordt in den *Timaeus* vele malen uitgesproken.

[3] Verg. *Republiek*, zevende boek, hoofdstuk XI, 530 D.

is toch op een zekere wijze aan het goede deelachtig: er is *orde* in hun samenstel; er is regelmaat, dus eenheid in veelheid; op een zekere wijze kan hun véél voorwerp van onderzoek en oordeel zijn, op een zekere wijze straalt ook in hun vereeniging tot een kosmos die opperste wezenheid door, die zelfs hooger staat dan de essentie der ideeën, het Goede, het Agathon. [1])

Zóó is zijn vreugd, en toen een groot natuurkundige van dezen tijd van hem sprak, „die in de gansche natuur en alles wat bestaat de verwerkelijking ziet van een alles omvattende en toch ondeelbare Godsgedachte" was hij naar inzicht en verrukking aan Plato zéer verwant. [2])

II.

De doelleer van den levenloozen kosmos behoeft ons natuurwetenschappelijk gevoel niet te kwetsen: dat de kosmos als doel van den chaos wordt beschouwd, ontneemt hem niet zijn aard van kosmos te zijn, en dat is het wat wij hebben willen.

Maar in de menschleer van den *Timaeus* ontmoeten wij meer van die teleologie, die wij gewoon zijn te schuwen.

Te vergeefs zal men trachten Plato's menschleer te scheiden van zijn geloof aan onsterfelijkheid en reïncarnatie. Aan den mensch is een doel gesteld buiten zijn bestaan in kosmos: terugkeer tot den heilstaat, waaruit de eerste incarnatie hem vallen deed, en op dat doel is ook zijn lijf gericht.

Wel is dat lijf deel van den kosmos die ook de levenlooze dingen omvat; wel is er ordening in den bouw van het lijf, ordening ook in de werking van buitenwereld op lijf, maar die ordening is niet, gelijk die van den levenloozen kosmos, doel in zich zelf, doch ondergeschikt aan een ander doel: aan dat namelijk, om de zielefuncties tot juiste werking te brengen: de teleologie van den mensch is er een in den tweeden graad; zij leert een orde, bestemd en geschematiseerd voor een ethisch doel.

Toch is voor onze natuurbeschouwing niet alles in de menschleer van den *Timaeus* verwerpelijk. In het hoofd-

---

1) Verg. *Republiek*, vijfde boek, XIX, 509 B.

2) *Gids* van Maart 1903, blz. 502.

stuk over de *zintuiglijke gewaarwording* liggen een fysisch en een metafysisch brok met duidelijke scheiding naast elkaar. Iedere zintuiglijke gewaarwording heeft haar fysisch-anatomisch mechanisme; Plato erkent het, onderzoekt het, beschrijft het: hierin is hij zuiver natuurkundige. Maar de zintuigen geven ons bericht over den kosmos, en dit bericht kan een ethische werking hebben en behoort ze te hebben: dit is de metafysische verklaring, de ethische teleologie van de zintuigen (vooral voor het *zien* door Plato ontwikkeld), en deze zal een modern boek over zintuigenleer weren. Echter schrijft zij niet aan den stoffelijken kosmos voor hoe hij zijn moet, maar aan den ethischen mensch, wat hij met de aanschouwing van den kosmos doen kan en te doen behoort. Hier schaadt de teleologie nog niet.

Maar overigens is het in de anatomie en de fysiologie van den *Timaeus* moeilijk uit de gepotentieerde teleologie de nuchtere kosmosleer te ontcijferen. Het lijf is gebouwd tot behuizing der ziel niet alleen, maar die behuizing is ingericht op de ordening der zielefuncties, zooals die bij een braaf mensch zijn zal.

Laat ons erkennen, dat zulk een opvatting het verkrijgen van nauwkeurige kennis over het lijf wel niet volstrekt belet, maar zeker ook niet bevorderen zal, en zeer zeker ook belemmerd heeft, wijl zij vaak van nader onderzoek afhield, waar een teleologisch besluit scheen te rijmen met dat eener oppervlakkige anatomie.

Het minst wel bevredigt ons de *Timaeus* in zijn leer over plant en dier. Wil men Plato dank weten, dat hij de planten nadrukkelijk tot levende wezens verklaarde, men erkenne er bij, dat hij weinig méér over hen zegt, en hun tot doel geeft door de menschen gegeten te worden.

De dieren zijn ontaarde menschen: slechte menschenzielen wonend in een verbasterd menschenlijf. Ook zij hebben een doel: der ziel gelegenheid tot zelfverbetering en voorbereiding voor een beter bestaan te geven. Men moet dit inzicht wel voor een besliste platonische meening houden; opwekking tot nauwkeurige studie van de dieren schijnt Plato er niet uit te hebben geput; misschien echter weerhield het hem ook de dieren tot aangewezen spijs voor de menschen te verklaren.

III.

Het is dus zeker wel waar, dat de natuurbeschouwing van den *Timaeus* in menig opzicht voor ons modern gevoel onbevredigend, zoo niet daaraan vijandig is. In menig opzicht, men kan zeggen: veelal dáár, waar hij over levende wezens spreekt.

Maar voor dat groote deel van het natuurgeheel, dat wij de wereld der levenlooze dingen noemen, geldt deze kritiek niet. Tegenover deze wereld staat Plato als ieder modern onderzoeker, die ze tot een door vaste wetten bestuurd geheel verklaart, want zoo sprekend verklaart hij ze tot een kosmos, en tot een kosmos ook verklaart Plato ze. [1])

Dat hij daarbij nog een leer had over het ontstaan van dien kosmos uit den chaos, en eene over het verband tusschen deze zienlijke wereld en een onzienlijke, men keure het goed of men keure het af, doch men zij er niet door belet in te zien, dat hij in de erkenning van den levenloozen kosmos gelijk van gezindheid is met het gansche natuur-onderzoek van onzen tijd.

CH. M. VAN DEVENTER.

[1]) In dit opstel wordt steeds gehandeld over den algemeenen grondslag der natuurleer, niet over de bijzondere natuurkundige en chemische beschrijvingen en verklaringen, waaraan wij nagenoeg niets meer hebben. Gezegd zij nog, dat de *Timaeus* tal van fysisch-chemische verschijnselen verklaart uit een soort van *corpusculair-theorie*, die ook bij de verklaring van de zintuigelijke gewaarwordingen wordt ingeroepen.

OVERZICHT DER NEDERLANDSCHE LETTEREN.

VI.

KLEIN WERK.

Bernard Canter. Kalverstraat (Vennootschap „Letteren en Kunst”).
Frans Hulleman. Leven (Johan Pieterse).
Victor de Meyere. Uit mijn land (H. van Romburgh).
Henri Borel. De stille stad (L. J. Veen).
G. Simons. Op den Zoom (De Erven F. Bohn).
Cyriel Buysse. Tusschen Leie en Schelde (Vennootschap „Letteren en Kunst”).
J. de Meester. Over het Leed van den Hartstocht (C. A. J. van Dishoeck).

Omdat de hierboven vermelde boeken, meerendeels uit kleinere stukjes saamgesteld, bijeengevoegd konden worden onder de benoeming „klein werk”, is nog niet altijd „klein werk” wat kort is, terwijl soms allerverst van gróót werk blijven, dingen zoo eindeloos lang als Kalverstraat van Bernard Canter.

Er zijn zeer zeker stukjes van twee of drie bladzijden — en het zoete en verhevene „Zomerochtend” van Van-Deyssel komt ons voor den geest — die men geen klein werk zou mogen noemen. En toch houdt de benaming „klein werk” weer volstrekt geen afkeuring in. Want klein werk kan mooi zijn, en mooi àls klein werk, wen van al het fijne en on-zware eener aparte kunst-soort het doorzichtig en evenwichtig is gebouwd.

Bernard Canter heeft ongetwijfeld gemeend, met „Kalverstraat” een epos te hebben geleverd, het epos van Amsterdams winkelstand, of tenminste van Amsterdams confectie-magazijnen.

In waarheid echter bevatten deze beide overladene en al te machtige deelen een aantal afzonderlijke vertelsels, die in geen ander onderling verband staan, dan dat de personen ervan elkaar wel kennen, een enkele maal zelfs helpen, zonder dat evenwel ooit de eene familie op de andere een dieper-dan-materieelen invloed uitoefent.

De historie van Panneko's opkomst en het huwelijk van zijn dochter Treesje met Mantua Fresco, zoogoed als de laat-aanvangende en minder ruimte beslaande van Nathan Souget (die op zichzelf een alleraardigste karakterschets had kunnen zijn) zou men zóó, in hun geheel, uit het boek kunnen weg-lichten. Doch ook de verhalen over de Leeuw, den Hollandschen Jood met z'n lieve ouder-vereering en z'n eerlijk en kundig, doch ongelukkig zakendrijven, over Hirschfeld, den kruiperigen en heerschzuchtigen Duitschen Jood, over Ricardi, den Portugeeschen, slim en lawaaierig, en gedegenereerd-sensueel, zijn meer drie vrij matte portretten naasteen, dan het conflict en de inwerking op elkander van drie rassen.

De hoofdstukken springen over van gezin op gezin en van geschiedenis op geschiedenis, zoo los en grillig als Mantua en Treesje in Parijs hun dag besteedden; van het Grand-Hôtel naar den Louvre, vandaar naar den Luxembourg-tuin (in het Quartier-Latin), daarvandaan naar het kerkhof van Montmartre aan het andere eind van de stad, en van Montmartre.... weer naar het Quartier Latin....

Versnipperd, in een genoegelijk malkander afwisselen, staan hier dus een aantal novelletjes dooreen, die, hoewel angstvallig voortschuifelend en op z'n elf-en-dertigst uitgesponnen, wel zéér „klein werk" zijn.

In die langzaam-opschietende, en toch nooit diep gaande verhalen, brengt echter juist deze afwisseling de wat weeke en paffe boeiendheid, die nagenoeg de eenige, voor leesgezelschappen kostbare, verdienste is van het boek. Wanneer, na een eindje genottelijke opsnijerij over Hirschfelds voorspoed en laaghartige wreedheid, en wat kinderlijk gesprookte over Mantua en Jolie Mine te Parijs, een nieuw hoofdstuk David de Leeuw weer voorvoert, dan zegt men, als op een praat-visite informeerend naar een goeie kennis: „hé ja, hoe is 't met dien besten de Leeuw? Ach, gaat zijn zaak nog altijd maar achteruit....? die concurrentie ook! ja, ja, het

confectie-vak, ze denken wel.... maar als je op de keper.... nee, nee...." En een volgend hoofdstuk vraagt men: „hé ja, hoe is 't met Ricardi z'n vrouw? nog altijd achteruitgaande? och, och! en wordt ze blind? ochge nebbisch! hoe kan men zoo slecht zijn als zoo'n Ricardi....!"

Voor veel menschen moet „Kalverstraat" 'n „gezellig" boek wezen; met deze lange winteravonden „die niet òm willen" geeft het wel voor een week een uitgebreide conversatie.... En wàt voor een conversatie! Beste, brave lui zijn het, waarmee men te doen heeft! o, de schrijver zwelgt vaak in hun goedheid, hun rechtschapenheid, hun edelmoedigheid, — hij is zoo goed, de schrijver! met blijkbaar welgevallen stuwt hij zijn personen tot goed-zijn, tot zóó goed zijn, dat hij er zelf weer door wordt meegesleept.... En toch ook geen vervelende conversatie! Wat heeft men aan conversatie zonder kwaadspreken? En er zijn o zoo laakbaar-slechten onder deze kennissen.... Maar hoe zoo'n wellusteling als Ricardi toch ook weer edel kan zijn, wanneer zijn „betere ik" bovenkomt, want ook bij den verdorvensten booswicht komt het „betere ik" wel eens boven.... hoe zoo'n Ricardi, geheel belangeloos, twee arme sletjes met weldaden overstelpt, zèlf kleeren voor ze gaat koopen, ze mee naar de comedie neemt, in een zaakje zet.... och, de schrijver is zoo goed! ja, hij is al àl te goed, hij wordt er soms romantisch van; nog erger, hij wordt soms immoreel van goeiigheid!

Men moet het lezen, eerst, hoe zorgeloos de arme Mantua en Treesje leven en laten leven in Parijs, „vorstelijke appartementen" hebben op de eerste étage van het Grand-Hôtel voor 200 francs per week (!), hoe de Amsterdamsche huisschilder, door het spel des Lots, in een oogwenk tegelijk een geniaal artist en een modeberoemdheid wordt, een pels draagt van wel duízend gulden, terwijl het burgerlijke meisje uit den potten-en-pannen-winkel van de Taksteeg in Paquin-toiletten den toon aangeeft in de Parijsche groote wereld.... romantisch om voor te knielen!

Doch menigeen zal de brauwen fronsen bij het lezen der ophemeling van Molly de Leeuw, aanvankelijk het valschte dier dat er leeft, een schepsel dat, om wat te worden in de wereld, een getrouwd man verliefd op zich maakt, hem zijn onschuldig vrouwtje (voor wie zij tegelijkertijd allerliefst is) op

straat doet zetten, hem later huwt, onderwijl den rijken, laffen Hirschfeld aan 't lijntje houdend met romantische koketterieën, en die toch, omdat ze zoo'n „vorstelijke" vrouw is, vòl juweelen, en haar familie met haar sluwheid en haar mooie gezicht uit den nood helpt, door den schrijver tot de reddende engel van het boek wordt verheven, of hijzelf zoo goed haar slachtoffer is geworden als de boek-mannen, voor wie haar blik wet was.... Waarom moest deze afloop de eerst zoo gestichte portefeuille-lezers nu komen ontstemmen?

Ach, de heer Bernard Canter, als veel goede menschen, is zoo naief! Hij is al te naief. Zoo heeft hij aan zijn „Kalverstraat" toegevoegd een lijst van „Hebreeuwsche, Jiddische of Bargoensche woorden", en nu vragen wij: hoe kan men zoo mesjogge zijn? Is er nog een dokterszoon te Coevorden of een notarisdochter te Terneuzen, die, na Heijermans en Querido, na van Campen en Rensburg, na wie nog meer? Bernard Canter niet zou kunnen lezen?! Wie zal er voor een welopgevoed Nederlander doorgaan en z'n Jiddisch niet kennen? Zooals wij vroeger voor een grapje zeiden „harrejennig!" zoo roepen wij nu immers „adenoj!" als we, bijvoorbeeld, een St. Nicolaas-surprise ontpakken; en wel verouderd is hij, die zijn liefje nog „kruzemunje" of „reuske van 't darp" zou noemen.... ochge nebbisch! welke „gijnponem", al is 't 'n kòi, die niet te zeggen weet: „kesjiebes"?

En die naiveteit, in ernst nu, die naiveteit-in-'t-algemeen van Bernard Canter is te betreuren.

Want met wat meer bewustwording, wat meer concentratie, wat meer beheersching van het — zij 't dan beperkt-soortig — talent, dat onder veel romantische loshoofdigheid en opdringerige moraliseerlust, vrijgelaten in een gevaarlijke breedsprakigheid, toch waarlijk in hem bestaat, zou hij, inplaats van de zware deelen van „Kalverstraat", wellicht mooie schetsjes kunnen schrijven, die „De oude vader" en „Nathan Souget" zouden heeten, en waarvoor de benaming „klein werk" een loftitel kon worden.

* * *

Toch nooit verloochent een volk zijn aard.... Men mocht meenen, dat de beweging van tachtig nu voorgoed een eind had gemaakt aan de huiselijkheid, aan de moraal, aan de romantiek in

de literatuur.... En zoo vol-op als de jongsten er weer in verzeild zijn! Wij zagen het bij Canter, in de onwillekeurigheid van zijn karakter; bij Frans Hulleman en Victor de Meyere, bij den Vlaming zoo goed als bij den Hollander, zien wij het, en nu in alle opzettelijkheid, opnieuw.

Frans Hulleman is zeer zeker iemand van talent; zijn werk heeft nu en dan een bizondere gaafte, een zóó keurige verzorgdheid, dat wij het próper zouden willen noemen.... ware het niet, dat door die nette voortglipping van gladde, simpele, soms wat kale zinnetjes, heen-scheerde een argeloos-preciese raakheid (niet dadelijk zich als zoodanig opdringend, want zóó vanzelf!) die aanspraak geeft op ernstiger appreciatie.

De oude Dalman verneemt dat zijn zoon, die aan de schrijverij is gaan doen, al sinds twee maanden zijn kantoor er aan gegeven heeft:

„Hoe? zegt u dat nog 'r 's; krijgt hier de bank nog geld van 'm? waarvoor?"

„Dat hebben we 'm voorgeschoten, vroeger al, op zijn verzoek. Als u dat nou misschien voor 'm wil betalen, dan is die zaak van de baan."

„Ik? Geen kwèstie van. 'k Heb 't niet. Goeien dag meneer," 't is prachtig hoor, mondmompelde hij, schuchter de trappen afgaand....

„Waarom had zoo'n jongen dat nou gedaan? Hoe had hij 'r niet dikwijls met 'm over gesproken en gezegd: niet-doen, hou je betrekking vast.... en waarachtig, tóch-doen, tóch. Hoe had hij niet vaak met menschen, die hij kende, gesproken over zijn zoon: Hoe maakt je zoon 't? Is hij dat, die schrijft? En vaak had-i dan altijd met een zekere getemde trots gezegd: Ja, zéker, da's m'n jongen; hij maakt 't best. Maar iedereen, die er naar vroeg: lééft i daarvan, nee toch? had hij geantwoord; Nééééee, hij is bij die groote bankiersfirma, Fortman.... Ooooo, hadden ze dan gezegd, dàt is goed, laat 'm daar blijven, Dalman, schrijven is heel mooi, maar...."

Dat is uitmuntend van sobere en natuur-getrouwe weer-gave; het is degelijk handwerk, scherpe photographie, frappeerend-heldere phonograaf, maar het is zonder veel diep accent; waar dat wíl komen, vooraf en verderop, worden het praatjes; „degelijk hand-

werk" is dus ook tevens de hoogste appreciatie, die Hulleman's werk verdient.

Hoe komt zijn talent zoo schraal en afgeknot?

Het eerste stukje „Leven", waarnaar de bundel heet, bevat, in het geredeneer van een uitgever tegen een piepjong schrijvertje, een soort principe-verklaring vooraf:

„Ik zeg dat niet om u onaangenaam te stemmen, veel minder om u te grieven, maar ik zeg dat voor het bestwil van u en uw werk in de toekomst. *Al is in uw werk aanwezig een zekere gevoeligheid voor geluid, voor rhythmiek, voor kleur en voor licht, enfin al die eigenschappen, die voor een schrijver van nut kunnen zijn,* er spreekt uit uw werk geen persoonlijkheid, geen vaste gedachte van maatschappij-leven, van maatschappij-inrichting....

„Voelt U iets voor mijn redeneering? Is het niet veel beter zijn oogen af te wenden van de sterren en van de hémel en van de blóemen en te kijken en te doorgronden de gróóte werkelijkheid, die daar óm ons gróeit?

„Daarom geef ik U een ráád, *beschouw dat gevoel voor klank en voor geluid en voor licht, als dekoratief van uw werk, dat is niet onaardig, bèslist niet,* maar maak er niet te veel een afgod van, waarvoor u nederig knielt. Schrijf niet om-te-schrijven, om-te-kunnen-schrijven, maar schrijf alleen dán, wanneer ge iets hebt mede te deelen van beteekenis...."

Toen wij dit lazen, en nog niet toe waren aan dat kinderlijk slot, dat Willem „hem de hand reikt(e) en zéer dankt(e) voor dien openhartigen en waren raad", — toen wij dat ge-beweer van dien uitgever lazen na eenige andere zeer aangename bladzijden van leuk, vlot, raak vertellen, toen kregen wij, eerlijk gezegd, aanhoudend den indruk: „hij is góed, die uitgever; hoor nu dat waanwijs gepraat; hoor dat onbekookte gedaas, dat theorietjes-gekraam, omdat hij eenvoudig geen lust heeft, dat onbekende jochie uit te geven...." en zoo savoureerden wij dien vervaarlijken onzin, tot ineens bleek: dat méént i! zoo denkt *hij*, de schrijver, erover!

En wie dan verder het boekje door-leest, ziet het bevestigd: dat „gevoel voor klank en geluid en licht" beschóuwt Hulleman werkelijk als „niet-onaardig decoratief"; hij beschóuwt het als een te-pas-komend handwerk; maar daarom, dat spreekt, wérd het

dan ook niet meer dan handwerk; nooit het bezielende levenslicht om het gebeuren heen, dat het verhaal daarvan maakt tot Kunst.... Dat heeft die uitgever Smits op zijn geweten.

En zoo ging Hulleman dan aan het „doorgronden van de gróóte werkelijkheid" en aan het zoeken van dingen „van beteekenis".

Welk een „gelukkig toeval" was het bijvoorbeeld voor hem, dat hem in kennis bracht „met een jonge dame, wier grootvader één der meest gevierde schrijvers was van zijn tijd...."

„Ik had haar reeds lang opgemerkt in de groote zaal, waarin een menigte menschen zich bewoog of tot kleine kringen zich samenvormde, pratend en schertsend in vlug-vlottend gekeuvel, tot ik haar zag dichtbij en mij los-maakte uit een groepje jongelieden om mij aan haar voor te stellen.... *Ik had veel over haar gehoord en altijd was wat ik vernam, zoo waardeerend geweest voor de vele goede eigenschappen, die zij als mensch in zich borg, dat ik heftig verlangde haar te kennen en dien avond haar mocht ontmoeten.* En onverwelkbaar bloeit nu de herinneringsbloem aan dien avond weder op, dat zij daar stond tegenover mij, het lelie-banke hoofd recht-op...."

Deze nobele juffrouw, die machtig veel overeenkomst vertoont met de beminnelijke en edele dame, die op het concert uit „de familie Kegge" zoo wordt gëentoureerd, en ook met de lieve, verstandige freule Constance, houdt een vertoog tegen Hulleman over kritiek, waarbij deze het glad aflegt, want op zijn laatste tegenwerping, dat er „in ons land bladzijden-van-taal waren aan te wijzen groot werk, schroeiend van gevoel, brandend van hartstocht...." besluit zij, en hij legt er zich cursiveerend bij neer: „Het kán zijn: die heb ik niet gelezen; maar toch betwijfel ik sterk, of ik na de lezing het mèt u gróót werk zou noemen. Want letterkunde of literatuur, hoe 't dan heeten mag (!), uit hartstocht voortgebracht, gróót te noemen.... zij schudde met 't hoofd van neen.... het *Gróóte wordt alleen geboren.... in de Stilte.*"

Dit is nobel. Dit is het „iets van beteekenis", dat Smits aanried.

Maar dit is ook gemoraliseer van den ouden tijd, fraai aansluitend bij het tafereelige, het goedig-huiselijke van 't meerendeel der andere stukjes, onder 't lezen waarvan het ons telkens was, of we

zagen de bleek-gekleurde plaatjes uit de brave of vrome boekjes onzer jeugd, van Gerdes of van Hoogenbirk....

Toch nooit verloochent een volk zijn aard; want niet alleen dat zulk stichtelijk genre-werk nog geschreven wordt.... gretig wordt het gelézen ook; binnen zeer korten tijd beleefde dit wat muf riekend boekje een tweeden druk, en 't is daarom, dat wij — den eersten druk legden we ter zijde — er nu nog van gewaagden.

* * *

„Uit mijn land" van Victor de Meyere zal, nadat Hulleman misschien nog eenigszins onbevredigd liet, door den naar wat edelmoedigheid en wat romantiek al zoo veel jaren tevergeefs hunkerenden, goeden Hollander, met den flauwen maar zaligen glimlach van wie nog éven voor zijn dood een geliefden zoon terug ziet, worden begroet!

„Uit mijn land" bevat vooreerst een délice van moraal: „'t Verschovelingske", waarin de schrijver verhaalt, hoe hij een klein jongetje zag plagen door twee groote lummels, toornig werd, en op 't punt stond hen „af te ranselen", hen „te gronde te werpen als beesten," ja hen te „worgen".... maar het niet deed, en zeide:

„Wat doet ge, vriend?.... Ge moogt dat arm dutseken niet mishandelen. Ge moogt hem niet doen lijden.... Ge moet hem helpen, hem verdedigen, indien men nadeel doet, gelijk een klein broertje van u, een broertje dat eens heel en al uw makker zal zijn. Even als gij zal hij eens moeten werken en slaven voor een hongerloon. Toe, raap die bus op...."

En de kerels.... zijn beschaamd, doen gedwee wat hij hun zegt. De kleine.... „blijft (hem) aanstaren met dankbare blikken, alsof hij eeuwig (z)ijn (de Meyere's) wezen diep in zijn ziel wou bewaren", en de schrijver vervolgt:

„Ik geloof, ik voel, dat ik eene goede daad heb begaan. Ik heb in die ruwe, ongekuischte zielen een weinig menschelijkheid gelegd." Als hij later omkijkt, ziet hij 't kleine jongetje tusschen de lummels inloopen, hand aan hand.... „Ik had een traan in mijn oogen en wendde mijn blikken af," bekent de Meyere, en hij eindigt: „Wel te moede sloeg ik den dreef in...." met recht! als men ook zulk een goede daad heeft „begaan".... en de lezers zullen ook „wel te moede" zijn, en „een traan in de oogen"

hebben, want onze Hollandsche lezers zijn gaarne van een goede daad getuigen, en wij zijn er zeker van, dat ze zeggen zullen: „dat was móói van dien de Meyere.”

Met een ander soort, maar even groot genoegen — alles op zijn tijd — zullen ze daarna zijn verhalen lezen, over de bloedschennige liefde van Graaf Arnold van Liederlijcke en zijne dochter Elsa (met te meer voldoening dit, daar de schrijver, al legt „hun schande (hem) een blos op de wangen” intusschen verzekert: „'t Is geschiedenis. *Alles* is gebeurd en de personen hebben geleefd”), over de vrome, onverleidbare Maria de Bedrukte, en over den veerman van Wintham, die den duivel beet had.

En deze lezers, de nog altijd niet afgestapten van het onveranderlijk bezwaar, dat de nieuwe kunst àl maar „klank” is, èn straat-taal, zonder „gedachte” nòch „beschaving”, zij zullen graag bëamen, wat deze hun harts-schrijver daar zoo „en passant” over loslaat:

„In Vlaanderen staat de jonge succes-literatuur, na veel scharrelen en zoeken, waar zij jaren geleden uitging. Kleine volgelingen van het genie van Médan zijn er, voor de tweede maal in ons kleine land, de schoone natuur in het zinlooze naturalism aan 't verkrachten.”

Wij echter zijn hiermeê niet zoo onverdeeld ingenomen als zijn bewonderaars. Wie, vragen wij, heeft de Meyere met die hatelijke en jaloersche zinnetjes bedoeld....? Streuvels? Teirlinck? —

Dan zijn wij zoo vrij hem mede te deelen, dat, mag *hij* al meenen, „(z)ijn land”, 't welk „geen kon liefhebben zooals (hij)”, beter gediend te hebben met wat holle romantiek en zedelesjes, — het door génen is, dat *wij* Vlaanderen beminnen, om 't natuurschoon, dat niet in zijne maar in hùnne beschrijving ons is verschenen, en om de taal, wier lieflijkheid, ons uit hùnne geschriften vertrouwd, door hem wordt daargelaten voor een onpersoonlijk, nauwelijks nu en dan even afwijkend, Hollandsch.

Zijn mirakel-verhalen en sprookjes, op niet al te opgesmukte, doch ook geheel on-bizondere, on-diepe, on-fijne wijze verteld, zoomin als het beleerende „Verschovelingske”, geven ons van „zijn land” ook maar het minste te gevoelen.

In één stuk slechts tracht hij ons Vlaanderen, het eigene van Vlaanderen te malen, niet met „zinloos naturalism” natuurlijk, maar op zijn eigene neo-rhetorische wijze.

Dat opstel, „Een Brabantsch Winterdorp", vangt aldus aan: „Daar waar, den langen zomer, eindelooze beemden lagen uitgestrekt en de warme zon heele dagen geweldig aan het stoken was, is de sneeuw aan het vallen gegaan, eerst stil en zacht en dan met groote, malsche vlokken.

„Eindelijk heeft het opgehouden en de sneeuw bedekt nu de aarde dik en warm, zoover men zien kan. De wolken drijven laag aan den hemel en ginder, op den horizont, verduiken zich de molens in witte mantels en de boomen hebben wollen kapelienen over het hoofd getrokken, als waren zij bang voor de nijpende koude.

„De sneeuw is overal en alom, op kasseiden en wegels; zij heeft de roode daken van de hoeven weggemoffeld en zelfs het haantje van den toren draait niet meer, als woog er te zwaar de witte sprei die alles dekken kwam."

Deze, de Meyere zal vinden „zin-rijke" beschrijving, waarin de molens mantels om hebben, de boomen kapertjes over het hoofd, en het haantje van den toren onder een „witte sprei" zit, staat echter stijf van een on-zin, als het „zin-looze naturalism" niet gedogen zou.

Die gehaakte (?) en wèl versleten sprei over het haantje van den toren is al niet zeer frisch.... de „kapelienen" echter, die „de boomen zich over het hoofd getrokken hebben," zijn, om hun nieuwheid en dus meerdere opvallendheid, nog foutiever. Ieder die wel eens boomen in fijne sneeuw-verbrozing zag, mag zeggen of hij ooit den indruk heeft gekregen, dat de boomen hun starre fijnheid en als stereoscopische apartheid hadden verloren, daar ze onder een geheel hun inwendig samenstel verbergende muts verscholen schenen....

De heer de Meyere zal waarschijnlijk denken, dat hij de natuur met zijn vergelijkingen „bezielt" inplaats van ze „botweg te copieeren"; wij echter zijn van oordeel, dat, gesteld al het naturalisme ware enkel het geven van ziel-looze copie, napraten dan toch altijd nog beter is dan onwaarheid spreken.

De geheele alinea trouwens klinkt valsch.

„Eindelijk heeft het opgehouden en de sneeuw bedekt nu de aarde *dik en warm, zoover men zien kan.*

Door de woorden „dik en warm" vooraf gegaan ál door het „stil(le) en zacht(e)", het „malsche" van de sneeuw uit de eerste

alinea, en doordat „dik en warm" verkeerdelijk verbonden wordt met „zoover men zien kan" (verkeerd omdat van die warmte niets te zien *is*, terwijl nu de indruk gewekt wordt van iets *zichtbaar warms overal*) — door dat alles voelt men aanvankelijk niets dan rust en guurte-loos, betrekkelijk zacht sneeuwweer, waartegen, aan het einde der alinea, de „nijpende koude" verwarrend opschrijnt.

Hier had de heer de Meyere niet iets onwaars gefantaseerd om mooi te schrijven, doch iets waars on-waar gemaakt doordat hij niet schrijven kon. Wij willen best gelooven, dat het nijpend koud was, en dat juist dáárom de aarde het goed had onder de dikke sneeuwlaag; doch, bij een literaire beschrijving is gelooven niet genoeg; we moeten zien en voelen hoe 't is, twijfelloos, zóó en niet anders.

Hoe is het geheel dezer aanhaling ook niet doodelijk zwak door het telkens alle sneeuw-stemming verstorend oproepen van zomersche beelden: „den langen zomer", de „warme zon", die „heele dagen geweldig aan het stoken was," en vooral de „roode daken."

De heer de Meyere heeft volkomen *gelijk*, wanneer hij vertelt: „De sneeuw is overal.... zij heeft de roode daken van de hoeven weggemoffeld", — maar het eigenaardige, en noodlottige, is: wij zien niet, wat hier te zien vàlt, *besneeuwde daken*! *Roode* daken schildert hij ons, en hij verhaalt erbij, dat die nu weggemoffeld waren; het kan zeer wel zijn, doch wij hebben nu eenmaal *roode* daken voor onzen geest, en al konden die nog weer weggemoffeld worden door verdere beschrijving, de sneeuwindruk is nooit meer gááf te krijgen.

Dit alles, het komt uit hetzelfde euvel voort: dit, dat de heer de Meyere niet schrijft met zijn gevoel, maar met zijn verstand; met zijn verstand, altijd druk in de weer over het interessante geval, het leerende verhaal, het pittoreske tafereel; met zijn verstand.... al zègt zich dat misschien, toch vooral „gevoelig" te wezen.

Het Bloedende Hart van Daneelken echter, — laboreert het ook telkens aan de bovengenoemde bezwaren, die vrouw Minne is bv. al heel rhetorisch en koud geschilderd — dit eerste en eenige wel-goede stuk uit 't bundeltje, alleen reeds om de héél mooie legende het lezen overwaard, bevat tevens, wij moeten

billijk zijn, einden niet onschoone beschrijving van een tragischen zons-ondergang.

* * *

Als Henri Borel niet altijd ideeën had gehad, die juist met de gangbare moraal in strijd waren, dan zou hij alle jongere schrijvers, dien 't weer voornamelijk om principes en meeningen te doen is, vóór geweest zijn.

Wie weet niet, hoe Borel altijd práát óver zijn onderwerp, inplaats van het uit te beelden, — hoe hij, àltijd pratend, zich àltijd voorbijpraat, en, loslippig, lang vooruit verklikt, hoe alles precies in elkaar zit en loopen moet, „enfant terrible" van zijn eigene verhalen, inplaats van, uit een beheerschte, geleidelijk uitgroeiende psychologie, den lezer-zèlf langzaam en vast van een waarheid te doordringen, — hoe hij altijd meent van elk vaag, slap krabbeltje, dat aan vier kanten een bijschrift behoeft: „dit is een man", „dit is héusch een man", „dit is een héél verre maar héél reëele man", „dit is een héél innige man",.... dat dit bleeke poppetje, door zijn aanprijzingen, een portet van Rembrandt is, of, nog liever, een kop van Van Eyck of van Fra Angelico, — om kort te gaan, wie weet niet allang, dat Borel, wijl hij altijd *zijn* bewondering belangrijker vindt voor zijn lezers dan de zaken waarvoor hij ze koestert (daar immers die zaken door niemand anders ter wereld zouden kùnnen begrepen worden) — gestadig *zijn* gevoelens opdringt, inplaats van zèlf den lezer te doen gevoelen —? Wie weet niet dit alles, dat zijn gemakkelijken roem bij het groot publiek, tegelijk met zijn gering succes bij artisten en artistiek-aangelegden, zoo duidelijk verklaart? Want het groot publiek, lui, vindt in pasklaar, al is het dan tweedehandsch gevoel zijn gading, terwijl anderen het eigen gevoel verkiezen, door iets zelf-schoons in hen gewekt...

Zoo zal voor velen dit gloed-nieuwe bundeltje „De stille stad" weer een oude bekende gelijken, want we krijgen eigenlijk niet in de éérste plaats te lezen over Max Sandry met Roosje te Woezel, over Henri de Maele met Blanche d'Ary in den Haag, en over Bertus van Walsem met Emilietje te Roermond, maar we zien

— reeds in den eersten den besten zin van het boekje zit hij met zijn „ziel” in den trein — Borel te Woezel, Borel in den Haag, Borel te Roermond, een tournée-Borel door Holland, zijn „aardsche zusters” langs...

En het woord „Borel” is nu eenmaal voor elk beschaafd mensch het vaste stel verhevenheden, die nu, dit keer, eerst Roosje à merveille opzegt in een lange (en waarschijnlijk van buiten geleerde) speech tegen Max Sandry, — waarvan Blanche (Henri de Maele kwijt zich méér dan voldoende van die taak) voor de verandering eens ònbewust is, — maar die Emilietje, zwijgend met den mond, weer op háár wijze, in de symbolen-taal van witte lelie's, blanke handen en nonnenkleed uit...

Het woord „Borel” beteekent óók, en het verandert in dit boekje niet: iets waarlijk moois — een fijn, 'schoon vaak wat ziekelijk en pervers gevoel voor schoonheid, plastische kunst en muziek en dans, en een lèvend besef van mysterie en eeuwige dingen — iets móóis... maar dat ondergaat en stikt en afzichtelijk wordt in een grenzenlooze ijdelheid en eigengerechtigheid, een grenzenlooze impertinentie, en een grenzenloos egoïsme.

Want deze harde en stuitende karaktertrekken — de karaktertrekken van een priester —, als door een straffend Noodlot neergezonden in àl dit werk, om met een àlleréérste voorbeeld te vernietigen de Roomsche en valsche hoofd-gedachte ervan: dat het eeuwige van de ziel, en het leven van het lichaam, gansch afgescheiden dingen zijn, — die karaktertrekken vergiftigen en bezoedelen het door-en-door, zijn steeds, tot in de fijnste vezelen ervan, met de kiemen der schoonheid vermengd, doemend het arm, ontheiligd schoon tot een afkeerwekkend schijnbeeld van Hypocrisie. [1])

In de „Stille stad” zal, tegen het eind, al meent hij Borel te kennen, de lezer tot tweemaal toe vreemd opkijken. 't Zal zijn, eerst in „Compunctio”, waar de schrijver komt tot een nooit door hem vertoonde romantiek.

Logeerend in Roermond, is Bertus, in den regenachtigen voor-

---

[1]) Een uitvoerige studie zal later aantoonen — de bewijzen dringen zich, ook in „de Stille Stad”, op pijnlijk-onmiskenbare wijze naar voren — al wat hier, voor Borel-kenners al wel verklaard genoeg, gezegd wordt.

nacht het hôtel uitgegaan. Aan het eind van de Oliestraat is hij de Neerstraat ingeslagen, en komt nu bij den zes-teenigen Christus, waaronder, „deemoediglijk gebogen aan den voet van het kruis, deernisvol in allerdiepste vernedering een paar kleine, ineengedoken menschengestalten, druipend van regen."

Met een doffen smak viel hij neer aan den voet van het kruis, onder den bloedenden Christus, tragisch uithangend in den nacht en een storm van snikken deed zijn lichaam schokken. Hij weende en jammerde als een kind dat uithuilt, op den regen-doorweekten grond geknield, het hoofd krampachtig tegen het druipende hout geklemd. Zijn hoed was afgevallen, en de wind waaide over zijn blooten schedel, maar hij voelde het niet.

„O! mijn Jezus! Barmhartigheid!" riep hij, *„O! mijn Jezus! Barmhartigheid!"*, telkens herhalend, àl maar door, in den uitersten nood van zijn ziel.

„De knielende boetelingen naast hem zagen niet op, bleven zachtjes-kreunend doordreunen hun gebeden, rijgend den rozenkrans zonder te weten, in de extase van hun ziel."

En daarna zal iets nog veel opmerkelijker ongewoons zijn: de „Oude Kip"... want het is zulk een héél gewoon verhaaltje, verrassend gewoon, zóó gewoon, dat nergens wordt gewaagd van de „ziel", noch van het oude moedertje, noch van het jonge studentje; en toch is dit verhaaltje er niet minder gevoelig om.

O, 't zou nog heel wat mooier kunnen, dit lieve, simpele geval, maar 't zou ook heel wat mìnder kunnen... menig goed schrijver ten onzent had er niets van gemaakt, had het nooit zoo lief en leukjes, en evenmin zoo inwendig-gedistingeerd kunnen houden.

Wilt ge even het oude, deftige, arme Mevrouwtje tegen Johan over haar kippen bezig hooren?

„Het was zoo mooi en frisch buiten, en dàn, vooral, hier had ze haar kippen. Dat waren nu hààr kindertjes, zei ze. Hij moest daar niet om lachen, want o, hij wist niet hoe lief kippen waren.

„Ze kenden haar allemaal, tot de kleintjes toe. Als ze in de verte aankwam, voelden ze 't al en begonnen ze om haar te roepen. En slim dat kippen zijn! Je zoudt het niet gelooven. Als je goed wist, hoe je er mee moest omgaan, was het ook heel voordeelig. Kippen rendeerden, moest hij weten. En òf. De meeste menschen gelooven dat zoo niet, maar daar is zeker dat sprookje

van die goud-eieren van gekomen. Ja, heusch, kippen rendeéren. Ze verkocht haar eieren aan de freules en een paar families in de stad.

„Wou hij ze niet eens zien, haar kippen? Dan moest hij na het eten maar eens meegaan. Het was heusch de moeite waard."

En dit ook treft ons, nu, ontbloot zoowel van verhevenheid als van troebelte, de Borelsche behandelwijze, dezelfde in beginsel van zijn hoogst-bedoelde proza-stukken, in allereenvoudigsten staat zich vertoont: wat zou deze een weinig dùnne factuur, met een beétje meer consistentie, geschikt wezen voor „klein werk". Een gemakkelijk verloop en doorzichtigheid zijn er als van zelf. Wat bepaald flutterig zou worden in een groot geheel, — hoe magertjes ware de „Oude Kip" als roman-fragment! — wordt juist vief en àf in het kleine bestek. Maar toch, bij overlezen, een aantal malen, verliest ook dit stukje; al is het zóó beter dan de wichtige beschrijvers onzer dagen het zouden maken, tòch kregen wij, op een gegeven oogenblik, den indruk, of het was iets van een vlot, aardig verslagje van een héérlijk stukje proza, gelezen bij de Goncourt of Anatole France.

Het ideáál van „klein werk" is de „Oude Kip", die overigens ons wel wat met dit boekje verzoent, nog niet.

* * *

En weer vinden, met G. Simons, Cyriel Buysse en Johan de Meester zich in ons „Overzicht" te zaam genomen... Is dit door het loutere toeval, dat ook hun „Tusschen Leie en Schelde" en „Van het Leed van den Hartstocht", twee van onderwerp en karakter zoozeer uiteenloopende boeken, tegelijk deed verschijnen? Of is er ook nu een band, zooals voor nog geen jaar geleden, toen wij hen beiden als de vlotte vertellers stelden tegenover hen, die niet voort kunnen uit de complicaties van beschrijving, welke zich bij elken stap, van toestand tot toestand, om hunnen loop verdichten?

Inderdaad, zoo is het, en het is een band, niet geheel gelijk aan dien, maar wel voortkomend uit weer denzelfden, hun beiden eigen, geestes-aard, dien wij een Franschen zouden willen noemen.

Cyriel Buysse en Johan de Meester zijn de eenige onder onze

schrijvers — mogelijk voegt Arthur van Schendel zich bij hen — die zóó klaar hunne verbeeldingen over en vooruit zien, dat ze, naar believen, langzaam en veel betastend daardoorheen kunnen waden, of wel, met fijne aanvleugeling ze doorvlieden, zonder in het eerste geval de heldere richting bijster te worden, noch het fijne, het essentiëele te verliezen in het tweede.

Het waardevol klein werk, die zoozeer aparte en weinig in Holland voorkomende kunst, het licht kunnen zijn zonder leeg te worden, — dat echte klein werk moest dus (uit kracht hunner Fransche klaarheid) zoo goed hun beider eigendommelijkheid wezen, als het bij ons even zeldzame verhaal-met-voortgang.

Over Arthur van Schendel — wij noemden hem even — door al wiens werk zulk een zuidelijke, zoete helderheid gaat, willen wij, om zijn schoone boekje „Een zwerver verliefd" een volgende maal uitvoeriger spreken; ook, tegenover Victor de Meyere's verhalen, zullen wij daaruit mogen doen zien, hoe men, buiten vooropgezette theorietjes, en als men maar goed en gevoelig schrijft, nog wel romantisch kan zijn, en toch diep en levend, en zonder te vallen in de monster-kaken der „romantiek".

Nu-dadelijk willen wij nog iets zeggen over Simons, die met „Op den Zoom" zich eveneens als een schrijver van klein werk aanmeldt, en.... wel is.

Niet allereerst om „Panharing visschen", meer een fragment dan een schets, al is het in heldere, vluchtige kleur geschreven, luchtig en als bol van een frissche bries, die er doorheen zou staan, en — toch niet alleen uit overeenkomst van onderwerp, gelooven we — een oogenblik aan Haspels doet denken.

Wel klein werk, maar niet goed, zijn het vale en onbeteekenende genre-stukje „Op schobberdebonk" en het oppervlakkige „Lijkiespelen"; (eerst door vergelijking, waartoe ook Ina Boudier—Bakker soms de gelegenheid biedt, komt Roosdorps bijzondere gave voor schetsen van kinderleven goed uit).

Ook de reisindrukken, waarbij verdienstelijke, van „Aan Boord en aan Wal" bedoelden wij zoomin als de griezelig-romantische, rare „maan-idylle", „Van de zeven geitjes".

De „Antiquaars" echter, dat is, zij „Panharing visschen" al

mooier, een goed stukje klein-werk; een heel amusant geschiedenisje is het van een paar tweede-rangs-antiquaars, die bij een dorpspastoor een primitief meenen te ontdekken, maar niet durven koopen, er een expert bijhalen;.... deze, sprekend van „verdienstelijke copie", geeft er een aardig sommetje voor, hun ook wat.... en kort daarna lezen ze in de courant, dat het stuk voor honderdduizend gulden is verkocht....

Het karakter van den druktemakerigen en toch bangen Vlaam, is op een even rake als vermakelijke wijze geteekend; Justus van Maurik, die dit genre verstond, had het hem nauwelijks verbeterd; vooral het slot, als de Vlaam merkt, dat hij „foutu! volé!" is — en hoe moeilijk was het niet, het verachtelijk-zotte van den razenden schreeuwer-lafaard weer te geven — vooral dat slot is uitmuntend, aanstekelijk.

Veel minder staat de ander, de Hollander Dirk Smijers, vóór ons; maar deze, die werkelijk van kunst houdt, motiveert de beschrijving van de schatten van den pastoor, van het schilderij ook, in welke passages wel een schoone gloed is nu en dan, en die toch niet te „dicht" worden.

De natuur-beschrijvingen echter deugen nog altijd weinig, behalve misschien een en ander uit die, waarin beschreven wordt, hoe de twee antiquaars terug-rijden door de eenzaamheid der nachtelijke landstreek.

En niet 't minst menige goede bladzijde uit „Panharing visschen" wijst op vooruitgang bij zijn eerste werkje, eveneens door ons besproken, „Versmaad".

* * *

De „Antiquaars" van G. Simons heeft dan als klein werk veel goeds; maar bij Cyriel Buysse's vertellingen uit „Tusschen Leie en Schelde" blijft het nog verre achter.

Begint het „Roomwitte koetje" (een mooie titeltjes dat hij bedenkt!) al met een gansch buiten het sentimenteel verhaaltje vallende, veel te lange, en niet bijzonder mooie natuurbeschrijving, een dergelijke onevenwichtigheid is in dit boek van juist buitengewone gaafheid en evenwicht een zeldzaamheid.

En bovenal „De Steunpilaren der „Ope-van-Vrede", dat men zich uit een vorig nummer van dit tijdschrift zal herinneren, is wel het

koelst en leukst behandeld geval van zachte koddigheid, het helder-vriendelijkst en zuiverst-afgerond stuk echt klein-werk, dat men zich voor kan stellen.

De beschrijving, hier niet buiten proportie uitbundig, is gevierd en weer ingehouden, even met een geluid, een kleurtje wat atmosfeer brengend, maar meer ook niet, latend de vrije ruimte voor de vertelling, voor de zóó eenvoudige, maar zoo fijn-komische anecdote op een wijze, die meesterlijk mag heeten.

Het is dan bijv., tusschen het allereenvoudigste vertel-Hollandsch, met de smakelijke Vlaamsche gesprekken, een woordje als het uitstekende „zachtraderde en gonsde" van Sietjes naaimachien, dat ineens de heele gesteldheid voelen doet van de ochtend-stille gelagkamer met alleen één van de vier verliefde „steunpilaren", die iederen morgen, ieder op zijn eigen uurtje, aanwippen, om van Sietje, die zich altijd weer met haar toetoetoetoe.... verdedigt, een zoen te stelen.

Of het is het portret van een van hen, in weinige woorden slechts, maar gezien:

„En hoe Sietje ook haar best deed om zich achter op haar stoel te houden, toch ving ze voortdurend zijn weeën tabaks-en-alcohol-adem op en zag zij vlak voor haar oogen zijn vurig, puistig, naar haar toeneigend gezicht, rood-glimmend, met donkere, bijna zwarte aderbarstjes, die liepen als een viezig weefsel over zijn paarsen neus en zijn vlammende koonen."

Of het is de oude koekoeksklok, die een stilstand brengt in het stille, deftige-herbergsleven:

„Toen sloeg de ouderwetsche Vlaamsche klok met zinken uurplaat en boogvormig gleufje, waar een koperen maantje door reisde, langzaam de twaalf doffe slagen van het middaguur. Een vleugeldeurtje flapte open, en een gekleurde houten vogel sprong naar voren, driemaal groetend-bukkend met het hoofd en roepend: Koekoek! Koekoek! Koekoek! Dan trok hij weer naar binnen en dicht flapten de metalen luikjes. En Tante, die den ganschen ochtend in de keuken was blijven „neuzelen", stak even het hoofd naar binnen en berichtte Sietje dat het eten klaar was."

Later, als eerst door Sietjes huwelijk de „steunpilaren", boos geworden, weg zijn geweest, een andere „stamenee" hebben gezocht, maar niet gevonden, en ze komen weer met hangende pootjes terug

bij Sietje, op hun oude kaart-avondje, dan is het dezelfde oude klok, die het stukje fijntjes besluit:

„En op de oude klok galmden tien doffe, trage slagen. Toen flapte 't kleine vleugeldeurtje boven 't gleufje open, en de houten vogel sprong naar voren, groetend-roepend:

„— Koekoek! Koekoek! Koekoek!

„Weer trok hij achteruit en dicht flapten de metalen luikjes.

„Scheef met één oog om den hoek van het boogvormig gleufje zat het koperen maantje leuk te glimlachen...."

„Paatros", het vierde stukje van den bundel, zou, vooral om de kostelijke biecht van den wat achterlijken, al niet meer zoo jongen boerenzoon, die van zijn familie niet mag trouwen, en nu op sjouw is geweest, heel dicht de „Steunpilaren" in voortreffelijkheid naderen, ware het niet, dat de heele, wat hol-wonderlijke opzet, met den altijd op zijn schort krabbelenden, ouden en theatralen vader, de twee vijftigjarige maagdelijke dochters, en de twee ongetrouwde, aartsvaderlijke zonen, hier en daar wat naar het laag-komieke trekt.

Maar die biecht, waarin men niet weet wie treffelijker is weergegeven: de bange, teemende, doch ook een beetje door de wol geverfde Paatros, die zich dood schaamt maar toch op zijn zoo ongewone uitspattingen en véél-weten geniepig-trotsch is, — of de onderpastor, inquisitoriaal, vroom-streng van houding en toch vol gluipende nieuwsgierigheid, „soms boos en dreigend", „soms haast vriendelijk en fleemend, met zulk een scherp insinueerende intimiteit, dat de ontredderde Paatros niet meer wist of hij een rechter of een medeplichtige over zich had," — die biecht, waarin de beschrijving van kamer en menschen al even uitmuntend is als de pijnlijk-komische gesprekken, — die biecht is wellicht op zichzelf nog iets beter dan de „Steunpilaren". Maar het feit, dat die biecht er zoo uitsteekt, doet als àf werkje aan de „Steunpilaren" de voorkeur geven.

„De Bedevaart naar Sint-Cornelius-Ten-Hove" lijkt in deze omgeving, wijl niet zoo dadelijk de andere, ernstiger toon doorklinkt, aanvankelijk wat te gevuld en onbetoomder. In de herinnering echter is ook dit verhaal zeer harmonisch en klaar van bouw; die lange, lange dag, van den luisterrijken morgenstond, vol van de mooie verwachting der naïve Liza, door den ontnuchterenden, ont-

heiligenden middag in en bij de mirakel-kerk, en den zwaren kermis-vooravond, tot den zwoelen verleidings-nacht — die lange dag van moeheid en teleurstellings-pijn en wrange bedwelming, is waarlijk van een epische kracht, en valt, terwijl dit stuk van afmeting kleiner is dan de „Steunpilaren", eigenlijk buiten het klein-werk, dat wij hier bespreken.

* * *

De voornaamste fout van Johan de Meester's „Over het Leed van den Hartstocht" is, dat het, blijkens zijn breeden naam al, op zich toepasselijk acht wat wij van Buysse's Bedevaart zeiden : klein zou het geen klein-werk meer wezen.

De Meester's tweede boek met nu-zés vertellingen, is, in enkele daarvan, klein-werk van de allermóóiste soort, van een soort, die weer ver boven Buysse's koddige anecdoten en karakterschetsen uitrijst; maar, juist in zijn blank, éven-gekleurd en fijn-doorzichtig wezen, blíjft het — héel mooi — klein-werk.

Er zijn critici, die meenen onpartijdigst te zijn, met allereerst naar de „bedoeling" van een schrijver te vragen. Deed men dat hier, dan bleef er van de Meester's nieuwe boekje weinig over.

Die „bedoeling" is hier al heel gemakkelijk opspoorbaar, en tevens zoo onproblématisch want zoo stellig-uitgesproken mogelijk; zij is vervat in een voorredetje:

„Deze bundel kan worden beschouwd als een vervolg op de, in 1899 verschenen, *Zeven Vertellingen.* Ook die vormden een geheel — wat KLOOS in zijn vriendelijke beoordeeling nadrukkelijke verklaring waard heeft geacht. Zij waren een samenhangend resultaat van pessimistische overleggingen over den hartstocht, den procreatie-drang: de wording van leven; waardoor, in vier stukken, gemengd was het meelij met de vrucht van dien drang, het kind. Geen andere liefde was daar dan meelij.

„In de eerste der nu aangeboden schetsen vindt men den opstand tegen het leven terug. De laatste uiten berusting uit liefde."

Dit voorredetje wil, met behulp van den naam „Kloos", groot gedrukt, den lezer suggereeren, dat ook de zes stukjes van dit bundeltje „één geheel" vormen; één geheel, waarin een heel leven van denken en gevoelen over groote problemen, „de hartstocht",

„de procreatiedrang", „de wording van leven", is gekomen tot een „resultaat".

Wèl een machtig en overtuigend, algemeen-menschelijk, algemeen-wáár werk mag dat dan zijn, verwacht men uit deze voorrede.

Doch niets daarvan is te vinden in de bladzijden, die volgen...

Het eerste schetsje „De wielrijder en het meisje" herhaalt, in wel subtiele symboliek, wat het voorredetje aankondigt en enkele andere stukjes een weinig preciseeren.... zelf geeft het geen schijn van bewijs-uit-het-leven.

En die andere stukjes... behandelen *afwijkende* gevallen, die geen aanleiding mogen geven tot een conclusie, laat staan tot algemeen-geldige conclusiën; en al lijkt het woord „pessimistisch" een eerlijke waarschuwing voor „persoonlijke opvatting", — de stel-wijze van het voorredetje duidt onmiskenbaar op een *gevoel van decreteeren;* ja, zelfs iets dwingerigs zit in het op-wacht-zetten van dat „nadrukkelijk" orakel.

Van de bedoelde stukjes dan, geeft het eerste het geval van een man, wiens ideaal is: trouwen zonder kinderen-krijgen, vrienden zijn van verschillend geslacht; want de kinderen brengen zorg voor den man en geestelijk verval (van artist was deze man journalist moeten worden), voor de vrouw ondergang in huismoederen, en tusschen de twee verwijdering. Eerst 's morgens vroeg van den nachtdienst op de courant thuis gekomen, wordt hij een paar uur later al wakker-geschreeuwd door het kind, is uit zijn humeur, onredelijk, haat bijna, in overprikkeldheid, het kind, wordt, zij 't dan maar één oogenblik, weerom-gehaat door zijn vrouw... Dan gaat hij wandelen met zijn zuster; kameraadschap, dat is eigenlijk het ware; het húwelijk brengt... het leed van den hartstocht? neen, wèl leed, maar voor een gedegenereerden man in een gedegenereerde maatschappij... maar dat is dan ook „het leed van de onnatuur", „het leed van de degeneratie" en niet „het leed van den hartstocht"; want gelukkig nog een zeldzaamheid zijn de mannen zonder hun natuurlijk *vaderlijk* instinct, en van de uit liefde getrouwde vrouwen zal toch ook nog wel een overgroot deel hetzelfde verlangen kennen, waarvan in dit boek, tegenover de onbegeerend-begeerlijke vrouw, de man steeds het slachtoffer is.

Het tweede stuk „Heer-der-Schepping", een soort tooneelspel, behandelt een nog veel erger uitzonderings-geval; hierin wil een

getrouwd man van 55 jaar niet merken, dat een meisje van 26, die een liefde- en medelijdens-volle vereering voor hem heeft, hem eigenlijk niet met hártstocht mint... En als dat dan blijkt op den duur, en er komt ongeluk uit voort... is dat dan het leed van den hartstocht? neen, het is het leed van een naar leeftijd abnormale en vaak heel onzuivere liefde, door allerlei misverstand van goede bedoelingen en door nog wat wets-tegenstand op den koop toe, gecompliceerd.

In „Petite Reine", het luchtig vertellinkje van een altijd-vroolijk Fransch publiek-meisje, is niet één toontje, niet één accentje van leed... Als los schetsje doet het niets... dan amuseeren. In „één geheel" schijnt het iets te willen bewijzen: waarom zóó niet de oplossing? — dat toch zeker niet is bedoeld.

Doch het maken van al deze bedenkingen — al lokt de Meester zelf ze uit — is het eigenlijk geen averechts kritiseeren?

Wij hebben met de „bedoeling", of liever, met de meening, of misschien nòg liever, met de naar-wat-hij-graag-wóu-dat-het-was-héénstuwende verklaring van den schrijver over zijn eigen werk, niets te maken. De vraag is: hoe *is* het werk, zóó als het daar ligt, voor ieder, die onbevangen leest?

Voor dien zal juist het voorredetje onbelangrijk zijn, en het werk, daarvan heelemaal los, doorgaans wel héél mooi, nu eens fijn en pijnlijk, dan weer onbewolkt leuk, ook wel eens wat minder inslaand, ietwat-vervelend, of wonderlijk, als het tooneelstuk, of de Monoloog van den Molenaar.

In de beste schetsen van dit boekje is er, voor het even-diepst-indringende, dat in klein werk bestaat, wel de ideale, blanke en fijne factuur te vinden. Het portret van het „Meisje" bijvoorbeeld, het doet wel in sommige broze herhalingen en voorzichtig-koele teederheden denken aan enkele mooie fragmentjes uit den Adriaan van Van Deyssel, maar het is toch eigen, want veel luchter, — en het heeft in andere accentjes wel even iets van.... schrik niet.... Borel, maar van veel meer teêre en glanzende *ziening* bloeit het.

Hier is het:

„Zij was een beeldig meisje van vijftien jaar; zij had een ovaal gezichtje als een prachtig eitje — het was alles rose en roode zachte zijde, met donkerder zelfkantje aan de lipjes: — wanneer die zich openden, lachten de ivoren tandjes in heel licht roze

wolkjes; zij had een neusje, fijn gebogen als het halsje van een vogel; en oogen had zij, groote bruine, die glansden als in morgendauw, maar kalme oogen, avond-kalmte; o, die groote verwonderde oogen, rustig in het rose vleeschnestje, stilrustig als keitjes, waarover de glans van het beekje glijdt; oogen die heelemaal nooit iets zeiden, die somtijds schenen te willen vragen; de wimpers trilden ver uit voor de oogen, goudglinsterend als vlindervleugels en boven de oogen waren japansch-fijne boogjes, goudbruin.... Zij was een beeldig meisje, met puur gezichtje, nergens geschonden, heelemaal mooi, als een uitstekend gebakken poppetje: geen rimpeltje, nergens een vlekje van ziekte — ook geen enkel smetje van passie."

Nog heel wat delicater — in afzonderlijkheid het fijne te omdroomen is niet het fijnst-mogelijke — is de wijze, waarop zachtvlijmend en helder het vrij ingewikkeld psychologisch geval van „Zondagmorgen" werd behandeld. Men zou het geheel moeten afschrijven, om de zeer bizondere knapheid van dit stukje, met zijn vele zwaar-gestelde en toch water-gemakkelijke overgangen naar waarde te doen beseffen.

Wij kunnen, met wat wij hier doen volgen, niet meer geven dan een voorbeeld van den zeer lichten en zeer zuiveren toon, door dit navrante stukje aangeklonken, en doen zien, hoe die zich vanzelf verscherpt: ùit de lichtheid, tot de fijne uiteenrafeling, kort en fel, van dit levensleed.

„Met den brief in de hand zat hij neer voor het gordijnlooze raam van zijn werkkamer, en staarde in den gedaagden morgen, het plotseling als ontloken licht, zich verhelderend tot de glanzige klaarheid van een groot vochtig oog. Achter hem, achter in het langwerpige kleine vertrek, druil-lichtte ros het ganglichtje, waarmee hij naar boven was gekomen, en vóór hem was de dag. Als cuivrepoli schitterden tegen het doffe zwart der uurwerkplaat de wijzers van den kerktoren: dertien minuten over drieën. Het wàs nu dag; hij voelde genegenheid voor dezen nog ongerepten dag, dien hij alleen zag geboren worden. Hoe vreemd was dit zachttevreden gevoel, dit plotseling moment van zieleleven in hem, dat ook opeens, onmerkbaar was gekomen, zooals buiten het licht. Daareven was hij nog op de courant, in het nachtelijke helrumoer van stoom en snorrende persen en ruw gewoel op de zetterij. Buiten was het daareven nog nacht geweest, een moeë slaapschemer, waarin hij

den gasman was tegengekomen, die in de loome grauwheid der straat opdoomend als een dief, geniepig vlak vóór hem de stille vuurtong van een lantaren had afgeknepen, dadelijk gedruischloos doorgaand, de straat over, en weder een lantaren doovend....

„En nu opeéns was buiten de dag, en hij was met zichzelf.

— — — — — — — — — — — — — —

„God, wat was de morgen prachtig! Wat was de natuur toch enorm, en die liefde leefde de mensch niet uit, opzettelijk en stelselmatig drong hij de mogelijkheid van dit genot weg, zijn tijd, zijn aandacht, zijn lust verkwanselend in maatschappij-gedoe. Er was zoo iets broos' in de fijne zuiverheid van dat transparante licht — waarom bleef het geen morgen, waarom bleef niet alles altoos in-den-morgen — de middag was zoo druk — èn de avond, met gaslicht! — de nacht!.... Hij hoorde in den morgen, niet in den dag — althans niet in den dag dien hij leefde....

„Nu voelde hij den wrok weer komen, en heenschrijnen over de korte blijheid: hij liet hem doen, onmachtig."

Met hoe weinig De Meester veel-beduidende dingen zeggen kan, bewijst bijv. een „Winternamiddag", waarin na al de worry tusschen man en vrouw, ineens zoo een troostlicht schijnt uit dezen simpelen eindzin:

„En toen Geertje binnen kwam met de toespijs, zag zij mevrouw en meneer allebei lachen om wat Henk van het ijs vertelde, van een bange jongen, die erg was geplaagd."

Doch men moet, om er dat in te voelen, natuurlijk het geheele verhaal lezen; ook om volkomen te kunnen proeven het fijn-betrapte sentiment in het scènetje tusschen den vader en Henks vriendje; hij staat er in de gang, ongerust dat zijn jongen een ongeluk op 't ijs is overkomen.

„Bogaard trappelde op de mat. Hij trachtte na te denken over de ouderwetsche weelde van dit doodsche groote huis, doch wat kon het hem schelen, dat huis, hij kwam er nooit haast....

„Henk ging er graag heen, de familjes leefden op afstand, de jongens waren warme vriendjes, Henk speelde telkens hier in de gang, die nu verkild stond, als was er een doode.

„Daar wipte Willy de huiskamer uit, met een zacht sprongetje, als een kat. Och, wat een jochie toch nog — net Henk. Om zijn ontroering te beheerschen, sprak Boogaard, riep hij Willy toe: — Dag Willy! Zijn stem doorgalmde de holle gang.

„Willy kwam op hem toegedraafd.

„— Wil', is Henk niet bij je, jongen?

„— Dag meneer. Henk?.... Die is op het ijs.

„— En jullie zouden samengaan!

„Ja, Meneer, ik ben er geweest. Maar ik moest weg, ik had zooveel werk,

„Bogaard wist, Willy leerde moeilijk. Maar God, wat baatte Henk zijn vlugheid, nu hij...

„— Henk is gebleven met Jan van Thol.

„— Mijn vrouw heeft jullie nergens gezien!

„— Wij hebben tot drie uur samen gereden.

„— Op de vijver?

„— O, nee Meneer, op de Wal.

„— Jongen! hoe kwamen jullie daar!?

„— Jan vroeg het, meneer, zijn broers rijden ook.

„Dit stelde iets gerust, maar hoe weinig! Op de Wal, Henk nu op de Wal!

„Bogaard wilde nog wat vragen. *Vragen... Maar zijn gedachten verwarden. Hij keek Willy aan, zag deernis in den jongen zijn oogen. Bedeesd sloeg hij de zijne neer.*

„— *Henk is noù zeker thuis, Meneer!...*

„— *Denk je? — Hij trachtte te glimlachen. — 'k Ga toch even naar de Wal.*

„*Hij beproefde het huisslot open te knippen, doch Willy moest dit voor hem doen. Gebogenshoofds de deur uitgaande, oud'rende man met oogen die traanden, voelde hij het kind als een trooster. Even doorvleugde hem beschaamdheid: Wil' had gelijk, Henk zou wel thuis zijn....*"

Waar Buysse de amuseerende verteller bij uitnemendheid is, heeft de Meester in menige bladzijde het klein-werk tot zijn schoonsten en innigsten levensklank opgevoerd.

C. en M. SCHARTEN-ANTINK.

DRAMATISCH OVERZICHT.

Nederlandsche Tooneelvereeniging: Allerzielen, een zinnebeeldig spel in 3 bedrijven van Herm. Heijermans Jr.

Elk jaar, eens of tweemaal, met een nieuw tooneelspel voor het voetlicht te komen, althans steeds tegen Kerstmis een tooneelproduct klaar te hebben, lijkt naar aangenomen werk, en aangenomen scheppend werk is gemeenlijk uit den booze. De groote gaven van waarneming en typeering, de groote handigheid waarmee Heijermans bedeeld is, maken dat hij ook op die wijze iets weet te leveren wat de aandacht trekt en die aandacht waard is. Maar elk jaar op nieuw toont de begaafde schrijver dat zijn tooneel stukken, als geheel genomen, niet veel meer zijn dan „tooneelstudies" en dat hij nog altijd niet is de dramatische schrijver, die een stuk stevig weet op te bouwen en logisch te ontwikkelen. Door schel gekleurde, maar dan toch uit het werkelijk leven gegrepen tooneeltjes, door naar het uiterlijk scherp uitgebeelde typen weet Heijermans te boeien en te amuseeren, maar om karakters, diep waargenomen en streng volgehouden, om conflicten die zich uit de karakters ontwikkelen en zoo tot een spannend drama leiden, moet men bij hem niet komen. Begint hij al eens wat daarnaar gelijkt, dan blijft het bij een aanloop.

Zulk een aanloop vindt men ook in Heijermans' nieuw stuk, thans „zinnebeeldig spel" geheeten, *Allerzielen.* Het gegeven, het punt van uitgang is interessant en pakkend. Pastoor Nansen heeft zich ontfermd over een jonge vrouw die in hoogst zwangeren staat voor de deur der pastorie in elkaar is gezakt en die, in de pastorie onder dak gebracht, daar bevallen is van een meisje.

Dat heeft in het dorp met zijn gemengde bevolking van Katholieken en Protestanten schandaal verwekt. De praatjes gaan hun gang en demonstraties volgen, wanneer de pastoor, zonder zich om hetgeen de menschen zeggen zullen te storen, zijn voornemen toont om de jonge moeder in zijn huis te houden totdat zij geheel hersteld zal zijn.

Nu het eerste bedrijf van *Allerzielen* in *De XXe Eeuw* van Januari gepubliceerd is, kan men zich ook door de lezing ervan overtuigen, hoe voortreffelijk deze opzet is. De toestand en het millieu zijn duidelijk geteekend; de personen staan scherp omlijnd, stevig op hun voeten voor ons. Pastoor Nansen met zijn beminnelijk practisch, kinderlijk geloof, die maar niet begrijpen kan wat de menschen toch te zeggen hebben op een daad die door het eenvoudig menschelijk meegevoelen geboden wordt; de zachtzinnige maar krachtig willende man met zijn gezonden humor en zijn fijnen tact is een figuur zooals ik er in Heijermans' talrijke stukken geen tweede, zoo sober en waar geteekend, weet aan te wijzen.

En ook de andere personen in dit eerste bedrijf zijn levende menschen, elk in zijn soort zoo raak en zuiver getypeerd, zoo precies en in den rechten toon zeggend wat zij te zeggen hebben, dat men ze niet licht vergeet. Zoo de koster die zoo weinig mogelijk spreekt, maar het zijne er van denkt; de boer-wethouder, die als ambtenaar van den burgerlijken stand tegelijk zijn plicht wil doen en zijn nieuwsgierigheid bevredigen; de strenge pastoor Bronk, die Nansen's daad niet durft afkeuren, maar voor den goeden naam van de Kerk en uit vrees voor den Bisschop het verblijf van Rita in de pastorie niet verlengd wil zien. Zelfs Rita, de geëxalteerde, lichtzinnige jonge vrouw, met haar hartstochtelijk verlangen naar het kind dat men van haar heeft afgenomen en dat nu door een andere gezoogd wordt, is — daargelaten haar Oostersche oorsieraden, haar min of meer naar Griekschen trant gesneden kleeding en haar boutade over het genot van de aarde te kussen — in dit eerste bedrijf, een vrouw die onze sympathie wekt als een wezen uit de werkelijkheid. Het tooneeltje wanneer pastoor Nansen haar wil laten biechten, maar zij meent niets te biechten te hebben, en de brave man, diep teleurgesteld, zich van haar afwendt, is in zijn soberheid iets zeer moois.

Dit geheele bedrijf is even goed gevoeld als uitgevoerd en wanneer het scherm gevallen is, verkeert men onder een diepen indruk en in groote spanning. Wat zal er van dat alles worden? Zeker zal pastoor Nansen voor zijn liefdedaad nog erger moeten boeten. Men weet wat de laster vermag. Naar Basile's beschrijving, is er, mits men het goed wete aan te leggen, geen lage streek, geen gruweldaad die men den menschen niet wijs kan maken. Wat eerst als een licht gerucht zacht langs den grond scheert, gelijk een zwaluw voor den storm, dan aanzwelt, aanzwelt, en eindelijk als Laster zich omhoog heft, zijn vlucht neemt, meesleept en uitbarst in één algemeenen kreet, één universeel koor van haat en vervolging, zal zeker den enkel met zijn warm voelend hart en zijn eerlijk geloof gewapenden pastoor Nansen tot zijn slachtoffer kiezen en hem vernietigen....

Inderdaad heeft de schrijver blijkbaar zoo iets willen geven. Maar, in plaats van voort te bouwen op de zoo bruikbare gegevens van het eerste bedrijf, den laster te laten aangroeien en er den pastoor zoo door te laten omsingelen, dat hij met al zijn nobele gevoelens en zijn geloofskracht geen uitweg meer kan vinden — de motieven voor zulk een ontwikkeling van de handeling liggen voor het grijpen — laat Heijermans het verdere drama verloopen in een twee bedrijven langen strijd tusschen het starre dogmatische geloof, verpersoonlijkt in pastoor Bronk, die de pastorie ontheiligd en de Kerk gecompromitteerd acht door de aanwezigheid van Rita, en het werkdadig geloof van pastoor Nansen, die wel hoopt ook deze ziel te kunnen redden, maar, ook wanneer hem dit niet mocht gelukken, in elk geval het zijn plicht acht voor het lichaam van deze ongelukkige te zorgen, zoolang het noodig blijkt.

Ware nu de strijd van beginselen en meeningen maar tusschen die twee gebleven, dan nog zou een natuurlijke ontwikkeling van het drama niet buitengesloten geweest zijn. De schrijver kwam echter tot het ongelukkig denkbeeld om ook Rita met haar vrijdenkers-opvattingen aan het debat te doen deelnemen. De arme ziel spreekt als een boek; men zou willen vragen: waar haalt zij het vandaan? In stomme verbazing hoort men deze oppervlakkige wijsbegeerte, deze dialectische vaardigheid uit den mond van de onbekende Rita, van wier verleden wij niet veel meer vernomen hebben dan dat de vader van haar kind een zeeman is.

Moesten er vrijdenkers-beginselen geplaatst worden tegenover de door de beide pastoors verkondigde geloofsbeginselen van een dogmatisch en van een vrijzinnig Katholicisme, zulk een pleidooi had door ieder ander eer gehouden moeten worden dan door deze vrouw, die op dat oogenblik slechts één plicht te vervullen, één recht te verdedigen had: het recht en de plicht van de moeder; maar wier hoofd zeker kon noch mocht staan naar het deelnemen aan theologische of wijsgeerige debatten.

Dit is zoo onwerkelijk mogelijk. Met verwondering heb ik critici hooren beweren, dat in deze onwerkelijkheid het „zinnebeeldige" van Heijermans' spel zou gelegen zijn en dat deze vrouw, die hier een taal spreekt welke men uit haar mond niet verwacht zou hebben, eigenlijk een symbool is... Een symbool waarvàn — ben ik niet te weten gekomen.

Intusschen, symbool of niet, het drama is er door van de wijs gebracht, uit zijn voegen gerukt, mislukt.

Jammer, dood jammer van dat voortreffelijke eerste bedrijf, dat daar in Heijermans' werk zal blijven staan enkel als een mooie tors. Jammer ook van het spel der vertooners, „les comédiens ordinaires" van den heer Heijermans, die, op de pleegzuster na, elk op zich zelf uitmuntende typen gaven en te samen een voortreffelijk samenspel. Jammer eindelijk van de bijzonder mooie creatie die Alex. Post (Faassen) van pastoor Nansen gemaakt heeft, een stuk werk zoo goed gevoeld, zoo vol fijne détails: ik denk aan dat aardige gesprek over den kop koffie met of zonder melk, al bij zijn eerste optreden, aan zijn goedigen humor tegenover Van Dalen, aan dat kostelijke tooneeltje wanneer hij Rita wil laten biechten...

En zoo zullen wij nog maar weer moeten afwachten of Herman Heijermans eindelijk eens zijn groote gaven zal willen dienstbaar maken, eindelijk eens zich den tijd zal willen gunnen, het geduld zal hebben — heeft Buffon niet gezegd: „le génie n'est autre chose qu'une grande aptitude à la patience"? — tot het samenstellen van een compleet drama. Want al heeft men de theorie van „la pièce bien faite" belachelijk trachten te maken door te wijzen op stukken die geen andere verdienste hadden dan dat zij naar de regels gemaakt waren, die theorie is daardoor niet

omvergeworpen. Eerste eisch van den tooneelschrijver - Sarcey heeft het telkens en telkens in het licht gesteld — is dat hij in de dingen die hij waarneemt, in de toestanden waarmee hij kennis maakt, in de gebeurtenissen waaraan hij deelneemt, de dramatische situatie, het drama ziet. Aan dien eisch voldoet Heijermans ongetwijfeld: in elk van zijn vele stukken heeft hij op zulk een dramatisch gegeven de hand gelegd en door zijn talent van typeeren heeft hij levende menschen weten uit te beelden, die dat gegeven aanschouwelijk voorstellen. Maar daarmee kan niet worden volstaan. Met situaties alleen komt men er niet, tenzij men zich met dramatische schetsen tevreden stelle. Uit de situatie, uit de karakters die hij uitbeeldt, het drama te ontwikkelen, dat is de tweede eisch, die men den tooneelschrijver stellen mag, en aan dien eisch voldoet Heijermans in de meeste van zijn tooneelstukken niet, of slechts ten deele. In *Allerzielen* is er maar een schijntje van een dramatische handeling, en wanneer aan het slot de pastoor Nansen Rita en haar man een vaarwel toeroept, wat door Rita beantwoord wordt met een: „geen vaarwel, u komt tot ons", dan is daardoor vrijwel het onvruchtbare aangetoond van het debat, dat twee bedrijven lang schering en inslag geweest is van dit zinnebeeldig spel.

J. N. VAN HALL.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

26 Januari 1905.

Een nieuwe lente en een nieuw geluid!

Een Nederlandsche Eerste Kamer, al is zij ook nog zoo nieuw, bij de lente te vergelijken, zou stoutere verbeëlding vereischen, dan met onzen nuchteren landaard is overeen te brengen. Maar het debat over de indische begrooting, dat in de op éen na laatste twee dagen van het vorig jaar gevoerd werd, gaf toch enkele tonen te hooren, die troffen door hun ongewonen klank. Daar was de heer Waller, antirevolutionnair lid voor Zuid-Holland, wiens *maidenspeech* een warm pleidooi was voor „de verbetering van de economische toestanden van land en volk", voor „de zedelijke en geestelijke verheffing van den levensstandaard", en die wijzend op de zooveel gunstiger geworden voorwaarden, waaronder Java's voornaamste industrie, die der suikerbereiding, werkt, niet verzuimde de vraag te stellen, hoe het daarbij stond met het loon van den Inlander en de vergoeding aan dezen voor den afstand van zijn grond betaald. Daar was de heer Van den Biesen, van ouds bekend om zijn min of meer reactionnaire vertoogen, maar die nu, na kennisneming van de Koloniaal-Economische Bijdragen, door minister Idenburg der Kamer aangeboden, tot het inzicht bleek te zijn gekomen, dat de voorname oorzaak van den economischen achterstand der inlandsche bevolking was te zoeken in een gebrekkige voorziening van overheidswege in haar stoffelijke en geestelijke behoeften. Beider oordeel was dan ook, dat er wát, dat er véél

gedaan moest worden, een oordeel, dat ten slotte uiting vond in een tweestemmigen lofzang op de plannen van den minister van Koloniën.

Maar nu kwam *le quart d'heure de Rabelais.*

De heer Van den Biesen die, hoe warm hij loopen moge, toch jurist blijft, had reeds gevoeld dat, waar het sluiten van indische leeningen in het vooruitzicht werd gesteld, allereerst onderzocht moest worden of Indië wel zou kùnnen leenen en hij kwam zegevierend tot het besluit: het kán, want Indië heeft rechtspersoonlijkheid! Hij had echter gerekend buiten een anderen jurist, tevens gezaghebbend financier, den heer Van Nierop. Gaf deze al toe, dat Indië rechtspersoonlijkheid heeft, hij noemde dit eigenlijk een academische quaestie, die dus de Beurs tamelijk koud zou laten. Waar het op aankwam was volgens hem de vraag, of Indië het indisch vermogen zou kunnen verbinden; of het mogelijk zou zijn, de zaak zóó te regelen, dat Indië leent, zonder de uitdrukkelijke of stilzwijgende aansprakelijkheid van den nederlandschen staat. En zoo lang men niet zeker is, dat een bevestigend antwoord op deze vraag kan worden gegeven, waarom zou men dan den ongewonen vorm van een indische leening kiezen, waar het toch vaststaat, dat een gewone nederlandsche staatsleening op voordeeliger voorwaarden zal zijn te plaatsen? De conclusie van den heer Van Nierop kon dan ook niet anders luiden, dan dat de minister, mocht hij inderdaad willen overgaan tot het sluiten van een koloniale leening, vooraf een meer reëele scheiding van de nederlandsche en de nederlandsch-indische financiën zou moeten ontwerpen.

In afwachting, dat zulk een scheiding als door den heer Van Nierop en door velen met hem gewenscht werd, tot stand is gebracht, zal echter in de behoeften van Indië moeten worden voorzien. Dit werd natuurlijk door den heer Van Nierop niet weersproken, maar de wijze, waarop de minister die voorziening wilde regelen, was hem maar matig naar den zin. De minister wilde de vlottende schuld, door Nederland ten behoeve van Indië aangegaan, tot een bedrag van 40 millioen voor rekening nemen van het rijk in Europa en langs dien weg aan Indië de gelegenheid openen, een nieuwe schuld, eveneens van 40 millioen, aan te gaan, ten einde uit de aldus verkregen geldmiddelen verschillende noodzakelijke, doch niet direct productieve uitgaven te bestrijden. Het

bezwaar van den heer Van Nierop tegen deze regeling was niet alleen, dat daarvoor een beslissing vereischt werd over twee maal 40 millioen gulden, maar vooral, dat het aangenomen bedrag op een volgens hem volmaakt onzekeren grondslag rustte en dat bovendien geenszins vaststond, op welke wijze de na de consolideering der vlottende schuld wederom op te nemen 40 millioen zouden worden besteed. Onzekerheid derhalve volgens den heer Van Nierop in tweeërlei opzicht: omtrent de plannen voor de naaste toekomst en omtrent de vraag of Nederland behalve die 40 millioen niet nog meer millioenen aan Indië zou hebben te offeren.

Deze bezwaren vonden weerklank bij twee andere leden, den heer Van Leeuwen en den heer Van Houten. Beiden toonden zich bovendien tegenstanders van het denkbeeld der hulpverschaffing. De heer Van Leeuwen, die blijkbaar aan Amsterdam dacht, vond den financiëelen toestand van Indië nog zoo kwaad niet. Hij rekende voor, dat tot dusver in Indië ongeveer 275 millioen besteed werd aan productieve werken, waaronder 160 millioen aan spoorwegen, terwijl daartegenover aan geconsolideerde en vlottende schuld te zamen een bedrag stond van nog geen 130 millioen; er zou dus nog een excedent zijn van 145 millioen op de gewone middelen, welk bedrag vruchtdragend belegd is. De heer Van Houten ging nog verder. Niet alleen stond volgens zijn meening Indië er thans heel behoorlijk voor, maar ook in het verledene had de kolonie eigenlijk niet te klagen over de wijze, waarop zij door het moederland behandeld werd, en hij voelde zich dan ook gedrongen, om eens met een enkel woord „protest aan te teekenen tegen al dat geschetter over eereschuld". Altijd — zoo klaagde hij — wordt geschermd met het cijfer van 830 millioen, het totaal der indische overschotten, die vóór 1877 in de nederlandsche schatkist zijn gevloeid, maar daarbij wordt vergeten, dat Nederland in diezelfde jaren over de 1500 millioen aan staatsschuldrente betaalde en dat die staatsschuld dan toch het gansche rijk betrof, derhalve ook door Indië moest worden medegedragen. Blijkbaar was het den heer Van Houten, toen hij op zijn beurt aan het schermen met cijfers ging, ontschoten, dat in de jaren 1836, 1837 en 1838 een prachtige, behoorlijk aangedikte rekening van Indië's aandeel in de nederlandsche staatsschuld werd opgemaakt. Het is juist de grief

van de lastige schetteraars, dat Nederland is voortgegaan zich alle overschotten der indische administratie toe te eigenen, ook nadat deze schuld met de daarover berekende renten volledig betaald was. De vergelijking tusschen de indische millioenen en de door Nederland betaalde rente gaat dus in het geheel niet op. Trouwens, een dergelijke vergelijking past in het geheel niet in het stelsel van den heer Van Houten, die een zoo onverzettelijk voorstander blijft van de leer der financieele eenheid tusschen het moederland en zijn koloniën, dat hij zelfs den thans jaar in jaar uit op de indische begrooting uitgetrokken en in de nederlandsche middelenwet terug te vinden rentepost, niet als zoodanig wil aanmerken, maar dien beschouwt als een bloot administratieve overboeking van den eenen administratietak naar den anderen. Men mag dat rente noemen, meende de heer Van Houten, maar het is inderdaad rente van den eenen zak aan den anderen.

Van den heer Van Houten, die reeds jaren geleden zich van dit fraaie beeld der linker- en rechter-broekzakken bediende, en die maar niet schijnt te kunnen inzien, dat het voor de belastingschuldigen, die den linker-broekzak vullen, toch niet onverschillig is of dit geld te hunnen bate besteed wordt, dan wel, zonder dat zij het kunnen verhinderen, naar den rechterzak verhuist, van den heer Van Houten waren beschouwingen, als door hem gegeven werden, te verwachten. Maar hoe is het mogelijk, vraagt men zich af, dat ook de heer Van Leeuwen, in wien de herinnering aan zijn geboorteland toch niet geheel kan zijn uitgewischt, zich eveneens door een al te westersche beschouwing van het indische vraagstuk op een dwaalspoor kon laten brengen? Wat heeft Indië aan dat excedent van 145 millioen op de gewone middelen, vruchtdragend belegd in productieve werken, indien toch, jaar in, jaar uit, blijkt, dat de inkomsten niet voldoende zijn om een behoorlijke inrichting der gemeenschap te bekostigen; indien de draagkracht der inlandsche bevolking voortdurend op een jammerlijk laag peil blijft en indien tengevolge daarvan aan belastingverhooging niet kan worden gedacht, terwijl van een natuurlijke stijging der bestaande belastingen niets te bespeuren valt? Hoe kan een land, verkeerende onder dergelijke economische omstandigheden, in een beteren toestand komen, zonder hulp van buiten? Is het niet volkomen waar, wat de minister aanvoerde, dat Indië zich beweegt in een vicieusen

cirkel, zoolang er meer uitgaven noodig zijn om de draagkracht der bevolking te doen stijgen, maar juist die geringe draagkracht een beletsel is om haar meer belasting te doen opbrengen? Hoe kan, waar de zaken zoo staan, het sluiten van leeningen ter bestrijding van niet-productieve uitgaven ooit verbetering brengen; hoe kan zelfs aan het sluiten van dergelijke leeningen gedacht worden, waar de mogelijkheid om de middelen tot betaling van rente en aflossing te vinden ten eenenmale ontbreekt?

Het kon den minister van Koloniën dan ook niet moeilijk vallen, de meerderheid der Kamer te overtuigen, dat de door hem voorgestelde hulpverschaffing, daargelaten of zij afdoende mocht heeten, in elk geval noodzakelijk was. Zelfs de heer Van Nierop onthield zijn stem aan de voorstellen der regeering niet. Alleen de heeren Van Leeuwen en Van Houten bleven de door hen geopperde bezwaren onoverkomelijk achten en stemden tegen.

De overwinning door den heer Idenburg met zijn hulpverschaffingsplannen behaald, mag dus wel volledig genoemd worden. Toch heeft het debat, in de Eerste Kamer gevoerd, misschien meer nog dan de veel uitvoeriger gedachtenwisseling over Indië's financiën in de Tweede Kamer, de zwakke zijde van 's ministers financiëele politiek aan het licht gebracht. Zij is deze: dat het afdoende der hulpverschaffing allerminst vaststaat en dat het evenmin zeker is, of Indië voldoende zelfstandigheid bezit om, indien dit wenschelijk mocht blijken, op eigen naam voor productieve werken leeningen te sluiten. Dat dit voor onze koloniën in het algemeen niet zoo onmogelijk zou zijn als de heer Van Houten het wilde doen voorkomen, werd door den minister met een beroep op Suriname aangetoond, maar Suriname, de heer Van Houten haastte zich het te doen opmerken en de minister gaf het volmondig toe, Suriname verkeert publiek-rechtelijk in een geheel anderen toestand dan Indië. Het zou dan ook wel eens kunnen gebeuren dat het door den heer Van Nierop te voorschijn gebrachte muisje een langen staart bleek te hebben, en dat de wenschelijkheid om Indië's financiëele zelfstandigheid boven allen twijfel te stellen, leidde èn tot een betere regeling der financiëele verhouding tusschen Nederland en Indië èn tot het toekennen aan Indië van een zekere mate van autonomie.

*

Na de vaststelling der Indische begrooting trad de gebruikelijke parlementaire rusttijd in. Tot dusver zijn de openbare beraadslagingen niet hervat. Toch wordt niet stil gezeten. Reeds verschenen over de verschillende hoofdstukken der staatsbegrooting de afdeelings-verslagen, die straks de basis zullen vormen der debatten in onzen herboren Senaat. Het Lagerhuis zal zijn afdeelings-werkzaamheden eerst in Februari weder aanvangen. Maar intusschen wordt gewerkt door en onder de kiezers. De Januari-maand was getuige van twee merkwaardige vergaderingen, op denzelfden dag in de hoofdstad des Rijks gehouden en leidend tot eenzelfde besluit: de aanvaarding van één stembusprogram voor Unie-liberalen en vrijzinnig-democraten. Het geschil, dat aan den vooravond der verkiezingen van 1901 tot splitsing leidde, werd, nu de stembus weder in het oog kwam, zoo al niet bijgelegd, dan toch naar den achtergrond gedrongen om plaats te maken voor een tijdelijk bondgenootschap. Sluitstuk vormde de bereidverklaring der Unie-mannen om mede te werken aan een poging tot herziening der grondwet, in dien zin dat de regeling van het kiesrecht zal worden overgelaten aan den wetgever en dus de constitutioneele bezwaren, welke thans aan de mogelijkheid der invoering van algemeen kiesrecht in den weg staan, zullen worden weggeruimd. Om dit goede te krijgen, meenden de vrijzinnig-democraten het betere, dat naar hun inzicht gelegen ware in een grondwettige verzekering van het algemeen kiesrecht, te moeten prijs geven. Gelukt het om, onder de vaan der grondwetsherziening, in Juni aanstaande, de meerderheid der kerkelijke partijen te breken, dan zal het er wellicht toe komen, dat, uiterlijk in den loop van 1909, de grondwet herzien wordt. Wellicht, want om een regeeringsmeerderheid te kunnen vormen zal, ook in het gunstigste geval, de sterkte der sedert 21 Januari verbondenen als even weinig toereiken als de vereenigde krachten der links- en rechtsgetinte antirevolutionnairen in het tegenwoordige ministeriëele blok. Kunnen de mannen van Dordt het niet stellen zonder de mannen van Rome, de aaneengesloten vrijzinnigen zullen, om tot grondwetsherziening te komen, moeten rekenen op den steun der sociaaldemocraten en, om niet al te zeer van dezen af te hangen, bij de uitoefening der regeering in het algemeen verzekerd moeten zijn van de instemming der oud-liberalen. Hier schuilt voorloopig

de groote moeilijkheid. Wat zij aan de sociaal-democraten hebben weten de vrijzinnigen, van de oude garde weten zij het niet. Maar sommige voorteekenen doen vreezen, dat althans bij enkele dezer veteranen groote geneigdheid bestaat om, uit afkeer van den herzienings-eisch, front te maken tegenover hen, die dezen eisch vooropstellen. Geschiedt dit, dan is de kans op een linkerzijdsche regeering, als uitkomst van den aanstaanden stembusstrijd, nog wel niet geheel uitgesloten, maar toch aanmerkelijk verzwakt.

Of de toekomst inderdaad „een nieuwe lente en een nieuw geluid" brengen zal, dat moet derhalve de naderende lente leeren.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

29 Januari.

WEERLICHTEN.

De donder van Jupijn heeft gerateld, deze afgeloopen dagen, hoorbaar dreunend voor onze ooren.

Het was alsof de onweêrswolk in het verre Oosten plotseling naar onze streken overgreep, om ook in Europa den hemel met haar geraas te verscheuren en met haar slagen op de harten der menschen te beuken.

Aan het rommelen van het weer in Mantchoerije waren we langzamerhand gewoon geraakt.

Nu op zee de gebeurtenissen pauseeren daar de groote Russische vloot nog bezig is om haar voorbereidende manoeuvres in de wateren van Afrika te maken, leefde men geheel in afwachting van een komenden veldslag in de buurt van Moekden, en van de aanstaande inneming van Port-Arthur door de hardnekkige driestheid der Japanners. Dat alles, ondanks de herhaalde donderslagen en bliksemflitsen, heeft een weinig gesleept, evenals de reeks feuilletons van een moord-en-inbraakverhaal langzamerhand onze verbeelding niet meer geheel kan bezighouden wanneer de beslissing telkens wordt uitgesteld.

Maar het beslissende hoofdstuk van één der spannende feuilletons kwam dan toch eindelijk. Fort Erlung viel in handen van den vijand. Het was kort nadat hij zich meester had gemaakt van de positie op den heuvel van 203 meters; en met den val van Fort Erlung lag de rij der binnenforten van Port-Arthur bloot. Door alle oorlogscorrespondenten en verdere deskundigen was beslist dat de onneembare vesting daarop eerstdaags moest capituleeren. Zoo gebeurde het ook.

Na het hoofdstuk van de crisis in het verhaal eindigde de moordgeschiedenis abrupt.

De dingen liepen van zelf vlug af. Een capitulatie werd voorgesteld en aangenomen. Over de voorwaarden was men het bijna dadelijk eens. Binnen weinig dagen waren de Russische soldaten

op weg naar de krijgsgevangenschap in Japan, en de overwinnaar nam zijn intrek in de veroverde veste, ruimde op en inventariseerde, en begon te herstellen en te redden. Met dien bijenvlijt en dat mierendoorzettingsvermogen welke den intelligenten Aziatischen zwerm zoo bijzonder karakteriseeren.

Er waren een paar incidenten. — Keizer Wilhelm, de onvermijdelijke, die niet velen kan dat er iets op de wereld gebeurt, waar hij zijn vinger niet insteekt, en die geen onweer uit de hemelsche gewesten kan zien neerdalen of hij moet het beantwoorden door een vuurwerkje op eigen hand, — Keizer Wilhelm, die wat meer leven en animo zou wenschen bij zijn collega's de Keizers van Rusland en Japan, nam, bij den val van Port-Arthur, de plaats in van het koor in de antieke tragedie, en richtte als lyrische ontboezeming telegrammen zoowel aan den overwinnenden als aan den overwonnen generaal, met een aanhangsel van ordeteekens.

Hij fungeerde voor de „onpartijdige Historie." Met een traan in het eene oog en een glimlach in het andere troostte hij „le courage malheureux" van generaal Stoessel, en begroette hij de zegepralende ster van generaal Nogi. Een beetje voorbarig misschien, want de moed van Stoessel is geen uitgemaakte zaak en ook het groote talent van Nogi kan men nog betwijfelen. Maar wie drommel in onze dagen niet voorbarig is, komt nooit op den voorgrond.

Een serieuzer zaak was de publicatie, in een Fransch dagblad, van een Japansche memorie over de uitbreiding der macht van het voortdringende Aziatische eilandenrijk ten zuiden van China, waar de Fransche bezittingen in Achter-Indië liggen. Het eiland Formosa moest daarvoor als uitgangspunt dienen. En zoo zou Japan met zijn beide armen grijpen, van het Noorden en het Zuiden af, om China te omsingelen en te omhelzen. Het was een waarschuwing die de Europeesche machten ontvingen.

Hodie mihi, cras tibi. Vandaag tegen mij in Port-Arthur, morgen tegen u in Tonkin.

En overmorgen!...

Waren er niet al enkele gepensioneerde Oost-Indische ambtenaren beducht, dat hun pensioen hun over eenige jaren in Japansche yens zou worden uitbetaald, als er namelijk nog van een pensioenuitbetaling sprake zou zijn?...

De lucht stond gevaarlijk vuilgeel, ginds verweg in het Oosten.

Toen het onweer nabij kwam.

Een teeken ging vooraf.

Bij de plechtigheid van den Newa-doop door den Czar aller Russen richtte zich het saluutschot van een der stukken van de Keizerlijke garde tegen het Winterpaleis zelf en de nabijheid van den Czar. Het was een heusch schot dat aankwam, en al had het geen groote uitwerking, het maakte toch slachtoffers, niet alleen onder de ruiten der vensters van het paleis, maar ook onder de personen der omgeving van den vorst. De Czar bleef gespaard. Hij schrikte zelfs eerst later.

Maar er moest toch iets niet in orde zijn, en ook in de Keizerlijke garde moest er verbittering gevonden worden over het wanbeheer in den Oost-Aziatischen krijg, nu van het geprivilegieerde corps militairen gedurende een ceremonie een kanon „bij toeval" afging met scherp geladen in de verkeerde richting.

Had de Russische regeering, onder den indruk van den tegenspoed in het Oosten, al eenigszins toegegeven aan verlangens naar hervormingen van het bestuur, hoe ontevreden men was over het weinige dat werd toegezegd bleek uit de agitatie die zich van het geheele land meester maakte na het bekend worden van het Keizerlijk rescript. De val van Port-Arthur gaf toon en kracht aan die stemming van misnoegen.

Niet dat men zich over het verlies der vesting zeer bezorgd maakte of aan een revanche dacht. Neen, het enthousiasme voor den stompen kwelgeest, den generaal Stoessel, liet men gevoegelijk aan Keizer Wilhelm over, veeleer hield men het er voor dat de schade in Oost-Azië een signaal voor Rusland moest wezen om voorloopig zijn plannen met Mantchoerije op te geven en geheel zijn aandacht te wijden aan de verbetering van den binnenlandschen toestand. Het antwoord op de inneming van Port-Arthur was een volksbeweging voor zelfbestuur tegen de autocratie.

Het kolossale lichaam van Rusland kwam in beroering.

Er heerscht verarming en achteruitgang, vooral in het centrum van Rusland. De toestand in die groote middenstreek, het hart van het onmetelijke rijk, waar juist onder betere leiding een gezegende welvaart kon heerschen, is thans ondragelijk geworden door misbruik van belastingheffing en van alcoholregie. Toch is het niet in de eerste plaats tot een boerenbeweging gekomen, ofschoon er al lang door hervormers en revolutionairen aanstalten zijn gemaakt tot een organisatie van de landbouwende bevolking. De werklieden in de groote steden hebben zich vooropgewaagd.

Maar die industriëele klasse in Rusland staat nog veel meer dan elders in nauwe betrekking tot het platte land, en de stoot ging

uit van een boerenzoon, den pope Gapong. Een orthodox geestelijke als voorspreker van de politieke en economische eischen der werklieden! Hier was iets nieuws en iets geweldigs voor Rusland. Zij wilden den Czar, hun vader, zien om hem voor te lichten over den toestand van het land, en hun belangen in persoon aan hem op te dragen. Het Winterpaleis en de Keizer daarin waren het doel van hun beweging.

Maar de Czar was naar Tzarskoe Selo getogen om van zijn schrik te bekomen over den aanslag op het Winterpaleis en hij verlangde niet naar St. Petersburg terug, om daar op woelige tooneelen te worden onthaald. Voor Gapong en de zijnen was geen gehoor te krijgen, noch bij den Vorst, noch bij de ministers.

Toen staakten de werklieden den arbeid en besloten uit hun kwartieren naar het Winterpaleis te trekken, om te zien of de Czar niet bij hun opkomst en masse hun tegemoet zou treden en hun wenschen in ontvangst zou nemen. De priester was de leider. Met het beeld van den Czar voorop als vaandel, ging het volk op weg, dien Zondagmorgen van den 22en Januari, die een datum in de Russische geschiedenis zal blijven.

Grootvorst Wladimir, de oom van den Czar, de opperbevelhebber van het Russische leger, had van regeeringswege de leiding op zich genomen. Wat dat beteekende, bleek uit de houding van de kozakken en van de troepen, die tot bescherming der toegangen tot het Winterpaleis waren uitgekozen. Tegen weerloozen werd een bloedbad aangericht. De kartetsen ruimden op onder de betoogers en de toeschouwers van de betooging; de zwepen en sabels van de kozakken striemden en doodden. Er werd ernst gemaakt, er werd geen genade gegeven.

Het was een afrekeningsdag op dien 22en Januari. De rekening van het volk, waarbij hun wenschen en hun grieven waren opgeteld, was hun met bloed en vuil besmeerd in de handen teruggeduwd, zelfs zonder vorm van protest. Men had niet meer te rekenen met den Czar. Met de Keizerlijke autocratie is in het hart van het volk afgerekend.

De zege bleef aan die alleenheerschappij. Zij stelde St. Petersburg onder militair bestuur en benoemde Trepoff, die zich in Moskou gehaat had gemaakt, tot generaal-gouverneur. Daarmee is door geweld en schrik de politieke beweging en de werkstaking in St. Petersburg onderdrukt.

Maar het verzet en de staking en de onrust vertoonen zich in de andere deelen van het land. Moskou is St. Petersburg gevolgd en de steden van het midden en het Westen sluiten zich bij het

voorbeeld van St. Petersburg aan. Het onweêr rolt in heftige slagen over het geheele land....

Op Russisch gebied zal de militaire macht, wanneer zij er zich ernstig op toelegt, den tegenstand van het volk kunnen breken. Daarvoor is de beroering als een tegenslag op de gebeurtenissen in Azië te plotseling opgekomen, dat zij al kracht zou hebben en duren kon. Het is een geïmproviseerde oppositie. De macht, die haar onderdrukt, behoeft niet eens heel sterk te wezen.

Maar een andere zaak wordt het, wanneer, ver van het Russische centrum, in Warschau het verzet zich sterkt en groeit, en de andere groote fabriekssteden van Polen Warschau navolgen. Daar is thans het zwakke punt van de Russische macht. Want een revolutie in Polen, al komt ze onverwacht, organiseert zich gemakkelijk met de hulp van de lagere geestelijkheid, die Katholiek is, en van den adel, die zijne tradities tegen Rusland heeft op te houden.

Er ligt in dien Poolschen toestand ook gevaar voor den vrede van Europa. Want bij een opstand zullen noch de Poolsche gedeelten van Oostenrijk, noch die van Pruisen zich rustig kunnen houden. Hoe is op 't oogenblik reeds, door de laatste verkiezingen in Hongarije, de toestand verward geworden in het oostelijk gedeelte der Oostenrijksche monarchie! Zal de orde daar bewaard kunnen blijven, wanneer het in het naburige Russische Polen geducht gaat spoken? En tegen de regeering in Pruisen is de Poolsche antipathie ook altoos levendig gebleven.

Zal Frankrijk in deze crisis zijn machtigen vriend en bondgenoot, Rusland, kunnen bijstaan? Maar het doorleeft zelf zijn crisis, nu het ministerie Combes terug is getreden, en het nieuwe ministerie Rouvier nog toonen moet of het eenigen vat heeft op het land. In alle geval is Frankrijk voor een oorlog ten behoeve van Rusland niet gereed, met zijn verdeelde leger en maatschappij. En werden er nieuwe verkiezingen uitgeschreven in het land, zoo zou het de vraag zijn, of niet de anti-Russische stemming, die reeds in Frankrijk bestaat, nog sterk zou winnen. Het bloedbad van 22 Januari heeft ook met Frankrijk afgerekend.

Zoo is het onweer met wat sabelgekletter nog niet van de lucht; neen, het dreigt al nader en nader te komen, en nieuwe combinaties van machten zullen noodig zijn om het te bezweren. Zoo het nog bezworen kan worden.....

Maar misschien ook ziet men bij den fantastischen schijn van het weerlicht de gesteldheid van de Europeesche zaken een beetje al te tragisch......

B*

BIBLIOGRAPHIE.

Over navolging en overeenkomst in de Literatuur, door **Edward B. Koster.** Wageningen, Joh. Pietersen. 1904.

Alle eerbied voor, en alle hulde aan de groote belezenheid van Dr. Koster, die ons in dit boekje overstelpt met het resultaat van zijn nasporingen naar overeenstemmende uitdrukkingen, beelden, vergelijkingen, naar bewuste of onbewuste navolgingen bij Grieksche en Latijnsche en bij Engelsche, Fransche, Italiaansche en Nederlandsche dichters van vroeger en later tijd. (Met Duitsche dichters schijnt de schrijver zich weinig op te houden.)

Bladert men in dit boekje, dan treft men allerlei merkwaardige concordantiën en reminiscentiën aan. Van overeenstemming van gedeelten uit Verwey's gedichten met versregels van Shelley, Keats en andere Engelschen geeft Dr. Koster een heele reeks van verrassende — haast schreef ik: brutale — voorbeelden. Maar in haar geheel is deze verhandeling eigenlijk niet goed te lezen. Blijkbaar heeft de schrijver dat, wat hij gedurende een reeks van jaren onder het lezen tegenkwam en wat hem daarbij a s overeenkomst of navolging trof, vlijtig opgeteekend, en nu hij daaruit een boekje wou samenstellen, heeft hij het zoo goed en zoo kwaad als het ging aan elkaar geregen, zonder er eenige methode, eenige leidende gedachte of eenige proportie in te brengen. Wat de verzamelaar onder „navolging" verstaat, wat onder „overeenkomst", wat als plagiaat moet worden beschouwd; in hoever de overeenkomst uit de gelijkheid van het onderwerp, de gelijkheid van denkbeelden en stemmingen is te verklaren; in hoever zij als een onbewuste reminiscentie, als een zaak van louter toeval of als letterkundige flesschetrekkerij te beschouwen is, komt men niet te hooren. En van gemis aan proportie getuigt de groote plaats, die aan proeven uit gedichten van G. H. Priem wordt ingeruimd.

De Musset in *Namouna* zei van de navolging:

Rien n'appartient à rien, tout appartient à tous.
Il faut être ignorant comme un maître d'école
Pour se flatter de dire une seule parole
Que personne ici-bas n'ait pu dire avant vous.
C'est imiter quelqu'un que de planter des choux.

De treffendste en meest onverklaarbare navolging, in den laatsten tijd aan het licht gekomen, is zeker wel die tusschen het versje, dat onder den titel „Geloof en Kritiek" onder de in 1860 verschenen *Leekedichtjes* van De Génestet voorkomt:

Vrees God, maar vrind, wees niet vreesachtig,
Wees kinderlijk, niet kinderachtig —

en dat van Guido Gezelle, hetwelk, met de enkele verandering van „niet" in „nooit" en van het tweede „wees" in „zijt" letterlijk zoo te vinden is in de omstreeks dienzelfden tijd verschenen *Kleengedichtjes*.

Men kan over dit onderwerp niet schrijven zonder zich de voorlezing van Beets te herinneren, die, onder den titel „Gesprek over letterdieverij, navolging en oorspronkelijkheid", voorkomt in het 6de deel der *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied* (Haarlem, 1873). In dat levendig en geestig gesprek tusschen de beminnelijke oude mevrouw Van Onlo, de schoonmoeder van Crito, Crito, zijn vrouw en den schrijver zelf, wordt de materie van alle zijden bekeken en toegelicht, en indien de heer Koster, dit gesprek tot voorbeeld nemend, gewapend met de nieuwe gegevens die hem ten dienste stonden, het op zijn beurt had *nagevolgd*, dan zou hij ons, ook al bleef hij daarbij op een eerbiedigen afstand van zijn illustren voorganger, iets heel wat genietbaarders hebben geschonken dan in dit boekje.

Dat navolging, en zelfs letterdieverij, nog ieders zaak niet is, werd reeds meer dan eens aangetoond. Sarcey deed het in een boutade, naar aanleiding van het plagiaat-plegen waarvan Sardou herhaaldelijk beschuldigd werd: „Sardou est un emprunteur, soit. Mais il faut croire que cela n'est déjà pas si facile d'emprunter, puisque ni vous ni moi ne le faisons. Comment! il y avait là une pièce à faire avec les débris de *Miss Multon* et de la *Fiammina*, une pièce qui pouvait avoir cent représentations et rapporter cinquante mille francs; vous le saviez et vous ne l'avez pas faite? Vous êtes des idiots, mes amis."

UIT DE BRIEVEN VAN MEVROUW BOSBOOM-TOUSSAINT AAN BUSKEN HUET.

„Men moet mijn biographie, mijn karakter of wat ook, later maar samenstellen uit mijne brieven die, al zijn ze niet voor dit doel geschreven, er toch, geloof ik, vrij wel toe gebruikt kunnen worden.” Aldus Mevrouw Bosboom in een brief aan Huet van 2/5 April 1881. Twaalf jaar vroeger had zij al aan Potgieter geschreven: „Dat mijn vrienden mij kennen uit mijn brieven is mij genoeg, en als dan een later geslacht nog belang in mij stelt, moet de overlevende het beste uit de brieven maar in fragment uitgeven.”

Deze twee elkaar bevestigende en aanvullende uitspraken rechtvaardigen zeker de hier volgende publicatie.

Mevrouw Bosboom-Toussaint en Busken Huet zijn, van hunne eerste kennismaking tot aan den dood van de vrouw die voor Huet „Neerlands eerste romancière” was, verbonden gebleven door een vriendschap die, op wederzijdsche waardeering van talent en karakter gegrond, door geen verschil van richting en levensbeschouwing, zelfs niet door hetgeen anderen voor korter of langer tijd van Huet vervreemdde, gestoord werd. Aan de uitvallen tegen Huet deed Mevrouw Bosboom niet mee. „Wat haspelen ze toch tegenwoordig over u in de kranten”, schrijft zij aan het slot van een brief van 2 Augustus 1878. „Ik lees dat gezeur niet, maar het hindert mij, dat gij die zoo verdient geëerd te worden om uwe zeldzame gaven en onnavolgbare werkzaamheid, zoo gehaat wordt door sommigen, juist in ons land.” Huet was vaak haar raadsman

en steun. Hij en Potgieter hadden haar, toen zij aan *De Verrassing van Hoey* bezig was, met raad en daad ter zijde gestaan en toen *Langs een Omweg*, de roman die in elf stukken in even zooveel afleveringen van *De Gids* van 1877 verscheen, eindelijk voltooid was, schreef zij aan Huet: „zoo gij mij geen couragie hadt gegeven, geloof ik dat ik er in was blijven steken van verdriet.”

Hoe Huet van zijne zijde Mevrouw Bosboom's talent vereerde, heeft hij herhaaldelijk uitgesproken. Na een kleinen, maar scherpen pennestrijd in 1862, naar aanleiding van een stukje van Mevrouw Bosboom in het Evangelisch jaarboekje *Magdalena*, een strijd waarvan Huet later, op zijn aandeel daarin doelend, zei: „Dat komt ervan, wanneer men voortreffelijke menschen *te vroeg* beoordeelt!”, gaf de schrijver van „Kronijk en Kritiek” het eerst en het volledigst in *De Gids* van November 1864 zijn oordeel over de romanschrijfster in een opstel, dat later in het 2de deel der eerste reeks *Litterarische Fantasiën* is opgenomen. „De dichteres van het protestantisme”, noemt Huet haar, „een auteur van den eersten rang, maar geenszins in allen deele”, en hij laat er op volgen: „Zij is het alleen in zoover zij in niets doet denken aan eene mediokriteit. Haar geest is grooter dan hare kunst, hare fantasie magtiger den hare pen, haar raadvermogen veel sterker ontwikkeld dan haar vermogen tot reproduktie”. Verderop is het haar zin voor het pittoreske die door Huet gewaardeerd wordt. En het slot van de beschouwing luidt: „Mevrouw Bosboom is een ongeslepen diamant, maar een diamant die door geen kenner ooit voor vensterglas zal aangezien worden. Zij is te onzent *le plus grand des écrivains qui ne savent pas leur langue*, doch dan ook *le plus grand*. Groot is het woord dat beter dan eenig ander hare goede eigenschappen teekent. Zij heeft een groote verbeeldingskracht en een groot boetseervermogen; groote visioenen en groote gevoelens.”

Enkele maanden nadat dit opstel in *De Gids* verschenen was, had in Januari 1865 de bekende litteraire katastrofe plaats: de uittreding van Potgieter en Huet uit de redactie van dit tijdschrift. Huet voelde behoefte om de redenen van zijn ontslag-nemen in het openbaar uiteen te zetten en hij deed dit in de brochure: *Brief aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* [1]). Aan het slot van dien brief zegt hij:

---

[1]) Haarlem, E. E. von München, 1865.

„Door mij vrijheid te schenken tot het schrijven van dezen brief aan u, heb gij mij eene gewigtige dienst bewezen; hebt gij getoond ook in het leven kunstenares te zijn; hebt gij voor een onbekenden gildebroeder eene beschamende genegenheid aan den dag gelegd. Het loon dezer edele daad kan u niet ontgaan. Al zouden sommigen voortaan twijfelen aan uwe voorzigtigheid, allen zullen erkennen dat er grootheid in uwe goedheid is. In het gevoel mijner verpligting aan u, en met mijne groete aan uwen echtgenoot, vraag ik eene bescheidene plaats in uw beider vriendschappelijke herinnering."

Die plaats, en niet enkel „eene bescheidene", werd hem van dat oogenblik af van harte gaarne door de beide kunstenaars geschonken en Huet heeft Mevrouw Bosboom's vriendschap tot in 1886, het jaar van haar dood, dat ook Huet's doodsjaar was — zij volgden elkander met een tusschenpoos van slechts enkele weken — ongestoord behouden. Daarvan getuigt de briefwisseling die tusschen hen, met langer of korter tusschenpoozen, plaats had. De brieven van Huet aan Mevrouw Bosboom, ten getale van 56, zijn opgenomen in de door zijn vrouw en zijn zoon uitgegeven verzameling in twee deelen [1]. Van de meer dan 60 door Mevrouw Bosboom aan Huet geschreven, en door dezen zorgvuldig bewaard, meestal met vermelding van de brieven van hem, waarop zij een antwoord waren en van den datum waarop hij ze beantwoordde, worden hier enkele, geheel of gedeeltelijk, voor het eerst afgedrukt, dank zij de vriendelijkheid van den bezitter, den heer Gideon Busken Huet, die ze mij voor dit doel toevertrouwde.

Ik koos er uit, voor zoover de ruimte, waarover ik meende te mogen beschikken, het toeliet, wat mij het belangrijkst scheen voor de kennis van het karakter en de levensbeschouwing der beminnelijke schrijfster, tot wie Huet zeide: „u heeft het alleen aan het charme uwer niet openbare brieven te wijten, zoo men naar uwe mémoires verlangt" [2], het belangrijkst ook voor de geschiedenis

---

[1]) Haarlem, H. D. Tjeenk Willink. 1890. Wie het volle genot wil hebben van de hier en later te publiceeren brieven, vergelijke ze met die van Huet aan Mevrouw Bosboom.

[2]) Brieven II blz. 191. Haar antwoord hierop zal men vinden in een der later af te drukken brieven.

van haren arbeid, voor haar oordeel over eigen en anderer werk, voor de kennis van hare onmiddellijke omgeving....

Ook hier heb ik mij veroorloofd, gelijk in vroegere aanhalingen uit Mevrouw Bosboom's brieven [1]), de interpunctie, die meestal enkel uit streepjes bestaat, voor het gemak van den lezer te wijzigen. Daar waar voor den lezer van heden een verklaring of verwijzing nog noodig schijnt, geef ik die in een noot.

J. N. VAN HALL.

I. [2])

's-Hage, 9 en 10 April 1866.

Neen, waarlijk niet als een *klinker*, Geachte Heer en Vriend, viel de toezending uit Bloemendaal mij op het dak (tenzij Gij klinker als *vocaal* wildet vertolkt hebben), en er zijn wel eens momenten geweest dat een pakje gemerkt Haarlem mij zwaarder te verduwen viel tegen den nacht, staande de Verrassing [3]); maar dat is nu ook alweêr geleden en het zou zeer *ondankbaar* van mij zijn, zoo ik niet erkende, dat ik ondanks al het bezwarende van die zamenwerking *geleerd* heb, niet gezind de Historische roman terzijde te zetten, — want de natuur gaat boven de leer, en op dat terrein voel ik mij thuis als een koetje in de weide. Maar om naar meer levendigheid en naar meer actie te trachten, daar hoop ik, zoo ik nog eens weêr een boek schrijf, bewijs van te geven. Juist zat ik zoo bij mij zelve te peinzen, met leedgevoel over het bijkans afgebroken zijn van onze correspondentie, en ware de paaschweek niet voor mij in al de

---

[1]) *De Gids*, April 1902.

[2]) Antwoord op de toezending van Huet's *Ongevraagd Advies in de zaak van Pierson tegen Réville c. s.* (Haarlem, 1866), bij welke toezending Huet geschreven had: „Bijna vrees ik, dat over het boekje, waaraan dit briefje is vastgehecht, door U hetzelfde oordeel zal worden uitgesproken als Hildebrand plagt uit te spreken over de steenen klinkerts, waaraan gemeenlijk de brieven van Nurks bevestigd waren. Doch ik waag het er op...."

[3]) De roman *De Verrassing van Hoey*, waarvan het slot in *De Gids* van April 1866 was verschenen. Huet had der schrijfster bij de samenstelling van dit werk de kritiek niet gespaard en haar menigen wenk gegeven, gelijk o. a. blijkt uit zijn brief aan Mevr. Bosboom van 3 Maart 1865. (Brieven van Busken Huet, I 131.)

mateloosheid van de *griep* omgegaan, ik had maar weer eens aanleiding genomen om te schrijven over Uwe *Ada* [1]), die voorwaar niet sentimenteel is, en geene tranen ontlokt, of het moest zijn door het lagchen heen. Wij hebben van haar genoten, B. [2]) en ik; haar te volgen naar het Engelsche Hof en in aanraking te brengen met de personaadjen, ons uit Shakespeare bekend, vond ik een greep, die ieder romanschrijver U benijden moet; maar voor iemand, die niet van Historie houdt, hebt Gij U nog al aardig moeite gegeven, dunkt mij, om zoo'n onbeduidend figuurtje als Ada eigenlijk is, na te sporen. Hoe gij zoo'n taaije stof zoo amusant weet te verwerken, is mij waarlijk onbegrijpelijk. Maar of nu het gros der inteekenaars op de *Kunstkronyk*, die op zilveren trekpotten en tabakskomfooren hadden gerekend en zulk een boekje krijgen, voldaan zullen zijn — that is the question? De meesten hunner weten niet wie Klaas Kolijn en Kluit en Melis Stoke zijn en 't kan hun wed ik niets schelen of Bilderdijk onredelijk gromde of Kluit [3]) zich belagchelijk maakte al of niet door den *hartstogt der onechtverklaring*. Ik ben zeker dat zij liever het *derde deel* van *Klaasje Zevenster* [4]) hadden getrokken; want de uitgever van 't laatste verzekerde mij dat als *dit* alleen te koop was er zeker eenige duizenden van verkocht zouden worden!

Is 't niet om aan ons lezend publiek te wanhopen, en als men uit self-respect zijn best niet deed, zou men dan om de achting van onze lezende landgenooten nog iets doen of laten?

Maar om nu tot Uw *Ongevraagd Advies* te komen. Gij vraagt er zeker het mijne niet op, althans Gij weet wel dat ik mij niet onder de competenten acht om in een pleidooi mee te spreken, waarvan ik alleen te hooi en te gras de debatten heb aangehoord. Potgieter lachte mij uit toen ik zei: „Och kom, Pierson en Réville, is toch eigenlijk één —

---

[1]) *Ada van Holland*, historisch-litterarische schets door Huet, diende als premie voor de inteekenaren op de *Kunstkronyk*.

[2]) B. hier en in volgende brieven is natuurlijk Bosboom.

[3]) „Kluit" is een *lapsus calami* van Mevr Bosboom. Het was Huydecoper, van wien mijn vader zeide dat hij leed aan den hartstogt der onechtverklaring. *Ada* p. 34. (Aanteekening van G. Busken Huet.)

[4]) Het deel van Van Lennep's roman, dat indertijd om de beschrijving van een Nederlandsch „Maison Tellier", het etablissement van Mad. Mont Athos, veel ergernis wekte.

met dit onderscheid, dat de een naar de stem hoort die hem gebiedt *heen te gaan* en de ander naar niets luisteren wil dan naar zijn eigen lust om te blijven en stand te houden." En nu, na Uw Advies gelezen te hebben, komt het mij toch voor dat ik zoo geheel geen ongelijk had, want trek tot lamsvleesch constitueert naar mijn regtsbewustzijn volstrekt *geen regt* om in den schaapsstal te vertoeven, het doet veeleer denken aan den valschen herder die er bij nacht inbreekt. Potgieter meende dat ik uit gebrek aan vrijzinnigheid al de boekjes voor en tegen niet las; ik beken U dat ik het niet deed dan uit gebrek aan lust om in die warreling mee gedraaid te worden. Ik zit niet graag in den draaimolen — ik word er duizelig en bemerk ten laatste, dat bij al de schijnbare beweging ieder in zijn eigen schuitje of op zijn eigen stokpaardje zitten blijft, zonder dat men een handbreed vooruit is gekomen. Piersons eerste boekje heb ik gelezen met belangstelling, met smart — maar ook met blijdschap — maar daarbij heb ik het ook laten blijven. Ik vernam zoowel van links en regts wat er verder omging; maar uit Uwe aanteekeningen bemerk ik, dat er eene gansche litteratuur over die kwestie schijnt te bestaan! Niet vreemd, ces Messieurs verdedigen hunne positie, lutte acharnée zooals het blijkt en 't schijnt grof toe te gaan ook; dat ook al niet te verwonderen is waar een Keyser en consorten vechten moeten uit zelfbehoud, gaat het met krabbelen en bijten, en nagels en voeten komen in de weêr.

Malheur à vous. Gij hebt den spijker te zeer op den kop geslagen, te zeer den hefboom laten werken, die hen uit hunne *valsche maar vaste* positie moet loswrikken, om niet aller woede tegen U zelve te zien keeren. Zulke oprechtheid is hen te machtig, en zal die de besten onder hen tot inkeer, tot wijken brengen, de grofsten en de eigenbatigsten zullen 't U nooit vergeven, dat Gij, Gijzelve hun zegt, wat duizenden in den lande over hen denken, maar wat ze niet tellen als het hun door Groen of Gunning of dergelijken gezegd wordt, doch dat in Uwen mond voor hen eene verpletterende beteekenis moet hebben. *Dat Gij* 't gedaan hebt vind ik nobel en eerlijk, — *zoo als* Gij 't gedaan hebt is het weêr geheel Uwe eigene, ik kan het niet anders zeggen, aantrekkelijke manier: Gij dwingt tot lezen, zelfs van het droogste sujet.

Ik, die gezworen had geen boekjes noch geschriften meer open te slaan over de Moderne theologie en hare voorstanders, ik heb het Uwe niet slechts gelezen en herlezen, toch, zooals Gij wel begrijpen kunt, niet zonder smart ook, bij al de bewondering, bij alle Hoogachting, die ik U toedrage. Ik kan mij best begrijpen, dat Gij ook den schijn mijden wilt van voor een bondgenoot der Orthodoxie door te gaan, maar dat Gij zoo absoluut met alle geloof aan God zoudt gebroken hebben, dat Gij dezen alleen verschuift naar 't gebied der fantasie, — dat, al zegt Gij 't zelf, kan ik van U niet gelooven. Wees zoo onkerkelijk als Gij wilt, n'importe, — integendeel, hoe meer Gij er buiten staat hoe beter, des te vrijer en hooger staat Gij; maar zonder God in de wereld, in *deze* wereld, die alleen dragelijk is als men de hope heeft op eene andere, — dat is mij ondenkbaar. Wat mij betreft, ik zou troosteloos ongelukkig zijn en geene resignatie, geene blijmoedigheid meer hebben, als ik er ooit toe kwam dit gevoelen van U aan te nemen; ondanks alle mijne antipapistische antipathiën, school ik dan nog liever in de schaduw der Katholieke Kerk, met overziening van hare bijvoegselen; daar heeft men ten minste grond onder de voeten en een Hemel boven zich. — Maar Gij vindt mij zeker absurd, zulke dingen aan U te zeggen; ik kon 't niet helpen nu ik eenmaal op 't chapitre gebragt ben: n'éveillez pas le chat qui dort. — Nu ten slotte van wat anders: Gij zijt wel vriendelijk met Uwe schoone voorstelling van het nieuwe huis, en de gastvrijheid daarin te oefenen ook, jegens ons; als 't alleen uit hoffelijkheid geschreven was, zoudt Gij er eenmaal berouw van kunnen hebben, op de noodiging, die mij naar Bloemendaal, naar Uw huis en kring trekt, kan ik onmogelijk „neen" zeggen. *Wanneer* het echter tot een dankbaar „ja" zal kunnen komen, weet ik waarlijk nog niet. *Ik* zou zoo gaarne de jasmijn! mijn lievelingsbloem, zien uitkomen, maar — al wil en kan ik, het hangt van B. af en deze van zijn werk, en dat rampspoedige werk (wordt nooit weêr dominé, maar wordt ook nooit schilder!) schijnt maar altijd *tot* den mond der haven te komen, zonder er ooit in te loopen — als de Vliegende Hollander met zijn schip. Mijn goede beste man werkt, werkt, werkt! maar hij heeft den hartstogt voor het ideale — een ideaal dat hij bereiken *wil*

en waarvoor hij alles opoffert, zich zelven het eerst. Zijn gezondheid is overigens waarlijk vrij goed en de opgeruimdheid ook; dus dat is winst, maar als 't eens wezen kan dat wij tot u komen zult gij het zelf wel van hem hooren en zien. Wanneer zult gij tijd en lust vinden om al dit slechte schrift door te loopen? — En toch moet er nog een woordje bij, want ik moet uwe vrouw vertellen hoe gek het bezoek van Andersen bij mij had kunnen afloopen. De goede man kwam alleen, na vreeselijk gedoold te hebben, en vrij moe en warm toen hij zich aanmeldde. Aal difficulteerde daar zij hem voor een *paardekooper* hield en als een trouwe Cerberus zulk een sujet niet bij haar Mevrouw wilde laten. Ik hoorde het gescharrel op mijn schrijfkamer. Hij in zijn deensch-duitsch-hollandsch haar willende beduiden dat hij regt had om althans aangemeld te worden. Zij in haar plat geldersch tegenspartelend. Ik dacht waarlijk dat het een reizende linnenkooper was die met geweld wilde doordringen. Gelukkig noemde hij vrij luid zijn naam, eu ik haastte mij tusschen beide te komen. Toen ik hem zag kon ik Aal geen ongelijk geven. Welk eene figuur! Hij begon met eene diepe buiging en een handkus! tot eene omhelzing kwam het gelukkig niet. Toen hij later wat op zijn gemak was en van zijn eigen werk vertelde — een märchen dat hij tot eene comedie had omgewerkt —, toen werd hij interessant en ik luisterde met genoegen. B. heeft later nog eens en petit comité met hem gegeten bij den Zweedschen minister maar hij was zoo dol op de comedie dat hij 't gezelschap verliet, om derwaarts te trekken. Hij trok naar Parijs en daarop naar Spanje. —

En nu, lieve Mevrouw, moet ik u feliciteren met de jongste uitgave van uw echtgenoot. Innig van harten wensch ik er het beste succes op. Mogt maar niet de omstandigheid dat het geen *boekverkoopers*-onderneming is, dat succes belemmeren. Mr. Groen en Gunning wisten er gisteren nog niets van! Ik heb er hun wel attent op gemaakt maar willen zij 't lezen, dan moeten zij 't koopen, dat zij ook graag willen doen, als 't hier maar te krijgen is. Laat de uitgever daarvoor zorgen. 't Is naar mijn gevoelen een nobele daad — en die moet niet in 't half licht blijven. En nu, lieve Mevrouw, neem ik afscheid van u en uwen echtgenoot. Mijn beste wenschen voor het lief eenig kind, wiens goede dagen komen

met het zachte weêr. Hoe *ik* verlang om uw nieuwe huis en den aanleg van uw man, zijn planten en poten te bewonderen, kan ik u niet zeggen. — Ik ben even uitgeweest en heb bijgaande chocolaadjes voor Gideon gekocht. Ik hoop ze goed mogen smaken. Met de hartelijke groeten ook van B. uw beider zeer toegenegene en Hoogachtende.

II.

['s Hage, Mei 1875.]

Geachte Heer en Vriend!

Al zoolang had ik u willen, moeten schrijven maar er is weêr een heel intermezzo geweest in mijne geschiktheid daartoe. In 't laatst van Februari schreef ik aan Reinier Bakhuizen, terstond na den dood van Potgieter en geheel onder den slag van dat verlies, met voornemen, ook u welhaast daarover te schrijven, toen ik weêr door een hevige aanval van griep werd aangestast; en toen die overwonnen was volgden er koortsen die mij zeer verzwakten zoodat ik maar een uurtje daags en zonder eenige lust kon opzitten — de convalescentie volgde eerst twee maanden later. En nu in Mei — toevallig is het hier dit jaar een mooie Mei — moet ik zooveel doenlijk lucht nemen, waardoor het dan ook niet zoo zwaar met de correspondentie wordt opgenomen.

Aan echt werken kan ik nog niet denken. Over het smartelijk verlies van Potgieter (ik had mij zoo vast voorgesteld dat *hij* mij zou overleven) wil ik nu maar niet schrijven; ik hoor liever eerst eens hoe gij er u onder voelt. Sophie is nu besloten een klein huisje te gaan bewonen en het mogelijke van zijne boeken te behouden. Ik vind er zoo iets pijnlijks in dat ze verkocht zullen worden. Hij had ze zoo lief, *zijne* ziel zat er in, om het zoo eens uit te drukken. Doch ik wil er mij niet in verdiepen. — Zijn wezenlijk de berigten waar en komt Gij in den Herfst naar Europa om te eenigen tijd U in Neêrland weer te komen neêrzetten? Ik hoop dat het u bevallen zal — dat is al wat ik weet te zeggen. Aardig zou het zijn als Gij weer in de Haarlemsche kwartieren uw tent opsloegt; dan waart Gij niet onbereikbaar

voor ons, hoewel ik zeggen moet dat wij in de laatste jaren maar altijd om en bij den Haag en Scheveningen blijven, daar de zeelucht B. al is het op den langen duur toch goed doet.

Ik zou nu in deze dagen, waarin hij zijne groote schilderij voor Réville af heeft [1]) en ik nog niet weer werk, zoo graag eens een paar dagen naar Haarlem gaan om de Bloemendaalsche streken eens weer te bezoeken. B. is het met mij eens dat het aardig zou zijn; maar mogelijk gebeurt het toch niet; de tentoonstelling houdt hem nu hier vast. B. heeft het geluk gehad dezen winter zeer wel te zijn en veel te kunnen werken, onder anderen ook prachtige teekeningen die in Engeland goed verkocht worden. Hij is en blijft nu heel opgewekt, al te opgewekt haast, zoodat ik wel wat vrees heb voor reactie en daarom ook *moet* hij eens weg en weêr afgespannen worden. Ik heb intusschen na de *Alcestis* [2]) weer een nieuwe gave [3]) van U ontvangen, ditmaal van U zelven. Hoe zal ik die noemen standjes, groepjes, schetsen? Gij houdt niet van lange, uitvoerige verhalen, dat is duidelijk. Gij tikt liever aan — somtijds wel raak — somtijds wel eens zoo vague dat men zich afvraagt: à quoi bon? Een heeft zich een dier schetsen bar aangetrokken. B. en ik hadden er ons over geamuseerd, en reeds gezegd: als: *die zelve* het maar niet onder de oogen krijgt! Maar zij kreeg het wel onder de oogen, et voilà! Ons land is te klein en onze menschen zijn te kleinstädtisch voor al te sprekende portretten, reken daar toch mee als gij hier weêr in 't land komt en vrede wilt hebben. Maar gij zegt, als er van Vondel gezegd wordt: gij wordt niet eerder moede dan der ruste! *Majoor Frans* (gij hebt hem nu toch ontvangen?) schijnt de gunst van het groote publiek te winnen ondanks zijne ruwheid; de herdruk door Loman uitgegeven is zoo compleet uitverkocht dat ik hem mijn eenig overig exemplaar heb moeten leenen voor den Heer Rochussen die de illustratie zal leveren bij eene nieuwe uitgave. Materieel voordeel brengt het mij niet aan. Ik heb de handigheid niet om op herdruk te rekenen maar 't is toch altijd aardig, en het doet mij te

---

[1]) Een geschenk van Rotterdamsche vrienden aan den Waalschen predikant R. bij diens vertrek naar Frankrijk.

[2]) Uit het Engelsch vertaald door Huet. Batavia, Ernst & Co. 1874.

[3]) Novellen van Huet. Batavia, Ernst & Co. 1874.

meer plezier, daar er sommigen zijn die niet van *Majoor Frans* houden en zeggen: „ik heb liever een *Wonderdokter*". Nu ik weet zelve wel dat daar meer inzit en dat die mij vrij wat meer moeite heeft gekost — maar, kan men dan altijd op eene snaar spelen? dat zou eentoonig worden. Il y a deux hommes en nous. De een drijft tot het serieuse en de geschiedenis, — de andere tot wat luchtiger levensopvatting. Een plan voor iets nieuws van omvang heb ik nog niet. Ik zal wat oude beloften en schuld afdoen. Ik zou *Nederland* wel weer eens wat geven — maar die Jan ten Brink verveelt mij; ik wou dat hij er geen redacteur meer van was. Ik vernam gisteren dat Gij met zooveel gloed en waardeering over Potgieter geschreven hebt. Weet Sophie daar al van? Ik heb er niets van gezien, maar brieven uit de Oost, melden het mij. En Mevrouw heeft alzoo niet kunnen besluiten U alleen te laten! Het zou ook al te hard zijn geweest in het vreemde land vrouw en kind beiden te missen. Maar of het haar in ons kille land wel bevallen zal na de Oostersche weelde en de Oostersche hitte genoten te hebben, daar twijfel ik haast aan. Kruseman en zijne vrouw althans vliegen nog al dikwijls weg, nu eens naar Parijs, dan naar Zwitserland. Ik sprak ze dientengevolge maar heel zelden. Onze jongelui in Indië gaat het zeer goed, en zij houden zich goed. Trouw schrijven, hunne moeder gedenken om nog iets voor deze te doen, lust in werkzaamheid en zich buiten schulden houden — dat is waarlijk al heel veel in hunne positie. Ik ben maar blij dat zij niet in de Atchin-zaak begrepen zijn, — want de angsten die B. dan zou gehad hebben zijn niet te berekenen, en lauweren schijnen daar toch niet te winnen, veeleer ziekte en ellende, en dan nog afkeuring en smaad tot loon. Ik heb geen verstand van dien oorlog noch van de Indische zaken, dat wil ik wel bekennen — zelfs geen lust om al wat er over en weer geschreven wordt te lezen (zooals B. doet die zich daar maar aan ergert); maar mij dunkt wie daar goed wil doen moest een man van karakter en zelfstandigheid zijn, en ook het regt hebben zelf te handelen, en niet hier van onkundige praters in de 2de Kamer afhangen. Nu — gij lacht mij zeker uit over mijn onkunde. Ik wil liever U de hand reiken met een: „tot weerziens nog in 1875!" en mij noemen uwe Hoogachtende vriendin.

[*Op een ingesloten stukje papier.*]

7 Juny. Deze hier kon niet meer weg met het schip dat 20 Mei vertrok. Nu was hij al gesloten om morgen verzonden te worden. Ik opende hem wéér om u de ontvangst te berigten van uw vriendelijk schrijven [1]) dat ik later hoop te beantwoorden als ik die couranten en dat stukje over Potgieter zal ontvangen en gelezen hebben. Ja missen! zullen wij beide zeer zeer! Hij was mij, al zag ik hem heel weinig meer, een zedelijke steun. Kon ik mijn gevoelen, mijne hoop aan Sophie inspireren! Zij is troosteloos en als eene die niet getroost *wil* zijn. Weg is weg! zegt zij maar en kan niet gelooven, dat zoo'n ziel, zoo'n hart met dit stoffelijke vergaan zijn! In mijns vaders huis zijn *vele* woningen. En zou hij daar zijne plaats niet vinden?

III.

23 July 1877.

Hoog Geachte Vriend!

Wat heb ik het slecht gemaakt met schrijven dat ik nog geen echo gaf op uwe beide interessante toezendingen: *Potgieter* en *George Sand*. Maar Gij moet weten dat ik voortdurend sukkel en dat er dagen omgaan waarin ik *niets*, letterlijk niets kan doen zelfs niet lezen — zoo flauw en lusteloos en geplaagd van hartkloppingen. Dat mijn werk er niet best door vordert dat kunt Gij begrijpen, en toch zal ik geen rust of beterschap hebben eer het af is. Ik ben *niet* klaar voor Augustus en daar ik dit voorzag heb ik van de Redactie uitstel gekregen tot September [2]), maar een week, een maand vliegt zoo schielijk om dat ik er toch geen eigenlijken rusttijd van kon nemen; en dit ondanks ik consciencieus blijf werken, dat wil zeggen: alles verscheur wat mij voorkomt verbetering te vragen. Gij begrijpt dat er dus voor corres-

---

[1]) Van 20 April 1875. [Brieven I 285.]

[2]) Slaat op den roman *Langs een Omweg*, waarvan in 1877 elke maand een gedeelte verscheen, met uitzondering van de maand Augustus.

pondentie die *iets* meer dan een gewoon praatje behoort te zijn, noch tijd, noch geschiktheid overblijft, vooral daar de middaguren meestal door bezoeken of contra-bezoeken worden ingenomen. Later zal het hoop ik beter worden maar 't is nu heel gezellig — en heel tijdroovend. Nu over uw *Potgieter*, uw Potgieter geheel, *uw* Potgieter ALLEEN, zou ik haast moeten schrijven, want die indruk geeft het boekje mij zoo, en — mogelijk hebt Gij dat ook gewild — zeker is het dat hij uitnemend gekarakteriseerd is, in al zijn doen en laten zooals Gij dat alleen kunt, duidelijker dan hij zelf zich in geschrifte zou hebben gegeven — en minstens even gracieus en even getrouw. Voor wie hem kennen is hij *levend*, voor wie hem niet kennen zal hij zijn wat ze zeker niet wachtten van den gevreesden kriticus, den hoog geroemden toch *on*begrepen dichter. Gij gaaft hem zooals hij in uw hart voor uw geest leeft en zal blijven leven. Men moge over die karakterschets door u ontworpen denken — of spreken zoo men wil, mij dunkt de bewering, die ik wel eens hoorde, dat Gij *enkel* hoofd waart en geen hart hadt, wordt hier voor goed wêersproken. Uwe têere dankbare vriendschap spreekt uit iedere bladzijde en 't is juist *door* het hart niet door het verstand, al ware dat nog zoo hoog en diep, dat men zoo kan voelen. Ik voor mij die u in uw gezin heb zien leven, ik heb nooit anders over u gedacht — en zelfs al had ik u *alleen* uit uwe litterarische kritieken en studiën gekend, toch zou ik dat resultaat er niet uitgetrokken hebben dat anderen er uit afleiden. Waar alles zoo gloeit en trilt, voor 't geen schoon en lofwaardig is — of met zoo veel snerpende bitterheid afkeurt, daar is het niet het verstand alleen — daaruit spreekt het hart, dat niets met lauwheid kan opvatten. Het enthousiasme zelfs van den haat, komt voort uit het hart — en niemand zal toch van u kunnen zeggen dat Gij de vaderlandsche letteren en kunst niet liefhebt, omdat Gij ze soms harde woorden toevoegt. *Qui aime bien châtie bien* en de zelfbewondering der flauwheid is helaas wel een nationaal gebrek. Maar gij moet de poging om P.'s werk zamen te brengen en meer onder de menschen, toch niet al te zeer wraken. Het geschiedde uit een goed hart, uit piëteit en Sophie zelve was de eerste om het te wenschen. Ik ben ook teleurgesteld door de weinig

royale wijze waarop Kruseman het uitvoerde want dat die poësie, in dien vorm, met die letter ongenietbaar is, tenzij voor hen die ze al kennen en hun lievelingsverzen daarin terugvinden, dat is waar. Wie leest de Bilderdijk van Da Costa, tenzij om er eens iets uit na te slaan? Ik heb toen ik pas hier in huis was een roman gelezen wezenlijk met genoegen, die mij gezonden was door de schrijfster (Jonkvr. Cornelie Huygens) en die mij aantrok — *omdat* het zoo'n prettige druk was, en ik geloof dat wel wezenlijk tot het succès van den *Wonderdokter* heeft meegeholpen dat Kirberger er een kloeke letter voor over had. 't Is jammerlijk maar toch — de waarheid. Ook heb ik niet ingeteekend op de nieuwe uitgave die Kruseman voorbereidt — waartoe? Ik heb ze veel prettiger bijeen en van P. zelf. Wie in de wereld leest de uitgave van Schimmel's, van mijn Romantische werken, zooals Thieme ze uitgaf? ik althans zag ze zelfs niet in, en was blij toe dat er neven bestaan aan wie ik ze kwijt kon worden. — Wat hebt Gij tante [1]) goed gevat en wêergegeven! zij was zoo'n aardig element tusschen die Gidsheeren in dien tijd dat ik ze het meest zag. En zij hield zooveel van mij! ik kon zoo best met haar terecht; zij noemde mij bij den naam ook. Sinds zij weg is, ben ik P. langzamerhand kwijt geraakt. Niet zoo zeer naar het uiterlijke maar innerlijk; daar is iets dat men voelt al ziet men het niet. Na uw vertrek naar Indië dat hem dieper gegriefd, armer gemaakt heeft dan hij u mogelijk heeft willen bekennen, was hij toch anders geworden; de Lemckes [2]) waren hem eene vervulling — maar dan zoo'n Duitscher! en die goedhartige, maar ongracelijke vrouw! Zimmerman is van al de verstooten vrienden de eenige die terug kwam en die hem trouw gebleven is tot den einde. Ook met Hasebroek en diens vrouw had hij wêer aangebonden, maar — het waren geen vogels van eender vêeren. Hij zocht gezelligheid, hoezeer hij de eenzaamheid liefhad op *zijn* tijd. Ik heb jongelui bij hem ontmoet die zeker zelven verwonderd waren de s'y voir. Maar dat duurde dan ook kort. Doch — ik

---

[1]) Potgieter's tante, Mejuffrouw van Ulsen, overleden in Maart 1863.

[2]) K. Lemcke was in dien tijd Hoogleeraar in de Aesthetiek en Kunstgeschiedenis aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.

had nog over *George Sand* ook willen schrijven, daar komt het nu niet meer toe. Het deed mij toch pleizier te zien dat Gij ook vondt dat zij in zekeren zin zich zelve gegeven had in de *Consuelo*; dat was mij terstond opgevallen toen ik dat boek las in een tijdperk van groote smart en het mij zoo sterk aantrok dat het mij werkelijk consuelo werd: het hielp mij vergeten. — Vergeef dit bruske eind. B. is er schuld aan, die niet willende dat ik mijn heele Zondag aan correspondentie gaf er mij uittroonde om eens te toeren. Gij zult hem dit wel niet euvel duiden. Ik moet u hartelijk van hem groeten. Hij leefde met uwe Napelsche en Italiaansche reisindrukken. [1]) Aan Echtgenoote en Zoon alles liefs van uwe Hoogachtende.

IV.

10 Sept. [1877.]

Geachte Heer en Vriend!

. . . .

Hoe aardig dat *Gij* er over denkt iets over Betsy H. [2]) te schrijven. Het komt mij ook voor dat zij zeer regt heeft om zich door u de plaats te zien aangewezen die zij bekleedt in onze letterkunde. Zij was *mij* voòr en later is zij mijns onwillens door mij wel eenigzins op den achtergrond geraakt — en zij zei dan terwijl wij hand in hand naast elkaâr zaten: „Och Kind! als ze meenen mij met u te slaan doen ze mij waarlijk geen zeer! Ik gun *u* alles". En zij meende het en ze dook wel wat te veel in de struiken; ze abdiceerde te vroeg ook al omdat pijnlijke familie-omstandigheden er haar toe drongen. Als men beurtelings eene zieke zuster heeft op te passen en eene waanzinnige moet neêrzetten en tot kalmte brengen — en daarbij niet eens een eigen werkkamer

---

[1]) *Van Napels naar Amsterdam.* Italiaansche Reisaanteekeningen. Amsterdam, Funke 1877.

[2]) Betsy Hasebroek, zuster van den schrijver van *Waarheid en Droomen* schrijfster van *Te Laat, Elize* en andere romans.

heeft, dan vergaat wel de lust voor belletrie, vooral als men zulk eene lieve meewarige aart heeft als zij. *Ik* heb wel geschreven onder — ja waaronder niet — nog te Alkmaar, maar ik had nu eenmaal dien drang, dien prikkel, die bij haar zwakker was. Als ik maar in mijn werk was, kon niets mij schelen, al raasde men om mij heen, en al wipte mijn wankle schrijftafel haast om! Vergoeding vond *ik* dan voor allerlei leed en last in die gezellige poetische pastory. [1]) *Toen* haar wereld en mijn toevlugtsoord. Had zij daar kunnen blijven... maar het leven eischt zware offers... Potgieter is eens te Heilo geweest maar het pakte daar niet, hoofdzakelijk door Nyenburg en Beets, naar ik meen. Wat Betsy betrof, zij vereerde hem hoog, en zij deed alles om het hem lief en goed te maken maar Potgieter was als Louis XIV dien dag inamusable. Nyenburg werd een forteres genoemd, de pastorie een broeikasje; eigenlijk omdat de *vrouwe* van N. naar zijn zin te veel de *hooge vrouwe* scheen, zoo als Schimmel zou zeggen, en toen ik later in het Amsterdamsche kringetje werd opgenomen moest ik heel wat hooren over de „ongezonde Heilosche lucht'' en werd Jonathan, dien ik lief had, voor mijne oogen gedissequeerd. Maar ook die felle stormen woeijen over; Jonathan en P. — al waren ze geen gelijken — hielden toch te veel van elkaâr en de eerste werd te veel door den laatste aangetrokken, om elkaêr niet altijd weêr te zoeken. Niemand kan inniger opregter tranen geschreid hebben over zijn verlies dan Betsy, wie hij tot het laatste toe bleef aantrekken. Maar ik mag u mijne persoonlijk souvenirs niet geven in de plaats van een antwoord op uwe vraag, of ik u de boeken van B. H. kan bezorgen? Ik zal er mijn best voor doen. Wat H. betreft, van hem heb ik Jonathan [2]) en maar ettelijke laatste — doch mij dunkt *hij* zou er zelf wel voor willen zorgen dat gij ze krijgt. Wil *ik* het hem voor u vragen? Een hardhandsche kritiek hebt gij stellig niet op het oog, anders zoudt gij u niet zoo welwillend over hem hebben uitgelaten. Als dichter geloof ik dat men op hem moet toepassen het „Ecoutez le poëte et ne le pesez pas''. Wat Betsy aangaat, het zouden de relieken der vriendschap zijn die ik — het schijnt onhoffe-

[1]) De pastorie te Heilo, waar Hasebroek van 1836 tot 1840 predikant was.
[2]) Jonathan. *Waarheid en Droomen.*

lijk — terug moet vragen, want de meesten zijn met een woordje aangeboden en ik heb geen andere. Het zijn: *Elize die gij niet noodig hebt*, (*Te laat* mis ik), *Twee vrouwen*, *De bedevaartgangers*, *De vrouwen der Hervorming*, enkele vertaalde stukken, — ik heb niet alles — maar als ik u daarmee dienen kan, *dan* zal ik ze naar Haarlem zenden naar uw uitgever. De firma Bohn is niet meer, anders zou ik dezen noodigen er een exemplaar zoo compleet mogelijk voor over te hebben. Wilt gij dat ik er Kirberger over schrijf die ook wel wat heeft? Maar dan moet ik uw plan verraden. — Ik zou mijne Betsy nog zoo graag een bloempje of een lauwerblad op haar auteursloopbaan gunnen. Juist nu zij afgetreden is en zich mogelijk al vergeten gelooft, zou het haar eene aangename verrassing zijn; en ik geloof met u dat zij zulke vergetelheid niet heeft verdiend — terwijl er zooveel ophef wordt gemaakt van de *jonge volée*, zooals gij het noemt. Die vrouw van Multatuli [1]) met haar „Met vuur gespeeld" is ook een standje. Mijn Heintje die het stuk van Ising „In eer hersteld" een grof stuk noemde, zei er van: „'t Is al één doen met dat van die jufvrouw — een meid zou zich schamen — en dan nog zoo flauw uitgaande als een nachtkaars". Heintje houdt van sterk maar niet van grof — haar kritiek doet mij aan de keukenmeid van Molière denken. Mijn historische novellen wil ze niet lezen, denkelijk omdat Mevr. Gr. [2]) ze haar recommandeerde; „ze zijn mij vast te orthodox!" zei ze mij gulweg! en ze scheen geen lust te hebben om te probeeren. Hartelijk dank voor uw woordje van bemoediging, dat ik bij dien *langen omweg* wel noodig heb — temeer daar Bosboom weder zeer in de diepte is en er mij ook niet met opgewektheid over spreekt. Somwijlen denk ik wel: 't is een verloren werk; en toch kan ik niet anders of ik moet het zijn eisch geven — misschien *te veel*. Maar van 't een komt men in 't ander, en kon ik maar eens 's morgens en 's avonds schrijven dan kwam ik er spoedig door. Maar dat gaat niet — vooreerst omdat wij dan te zamen zijn en ook omdat ik zoo moede word als ik te veel aan één werk, dan word ik toch ziek; en dus *moet* ik als bij druppeltjes afmaken wat ik liefst *aus einem Gusse* neerschreef zooals het mij in het hoofd ligt....

[1]) Multatuli's tweede vrouw, die onder den naam van Heloize schreef.
[2]) Mevrouw Groen van Prinsterer.

V.

5 November 1877.

. . . .

. . . . . Ik ben al sedert weken in het bezit van uw *Oude Romans*. Nu ik van mijn *langen omweg* kan uitrusten (en dàt is sinds de vorige week) ben ik er met graagte op aangevallen — en ik geef er den mooisten nieuwen voor, om over die oude zóo te kunnen lezen. Van Rousseau las ik nooit iets dan de *Emile*, die mij juist niet bijzonder aantrok, maar ik verbeeldde mij dat het zoo hoorde als men voor gouvernante wil gaan spelen. De *Nouvelle Héloise* kende ik alleen bij geruchte, en dat geruchte was toen voor mij afschrikwekkend. De auteur moet zelf in zijn voorrede tegen zijn boek gewaarschuwd hebben — en ik die in mijn prille jeugd het meest naar historische romans vroeg en liefst Walter Scott las, was volstrekt niet getenteerd om mij in Rousseau te verliezen. Later hoorde ik van Betsy H. — ja! van deze — dat zij het gelezen had; zij deed mij hare kennis op dit punt zooveel mogelijk over. En mij dunkt nu ik er *U* over gelezen heb, kan ik het er gerust bij laten blijven. Zoo amusant en leerzaam kan het boek *zelf* niet zijn dan het onder *uwe* vingerwijzing mij nu toeschijnt. Ik had altijd gedacht, dat het veel meer platonisch was geweest tusschen die geliefden. Kent Gij — ja, gij kent het zeker — Lantier's reis door Zwitserland? ook in brieven [1]). Die Lantier geloof ik een geestverwant te zijn van Rousseau, althans een groote bewonderaar. Dat boek waarvan ik mij herinner dat het nog al vrij geavanceerd was, zooals men het nu zou noemen, werd bij Juffr. Herbig als lees- en vertaalboek gebruikt voor de eerste klasse. Het was geestig en mij amuseerde het; maar ik geloof nooit dat het precies geschikt was voor jonge meisjes, als ik mijne herinneringen raadpleeg, zoo min als de gesprekken van Molière's blijspelen, die wij van buiten moesten leeren en opzeggen. Voeg hierbij de *Contes moraux* van Marmontel en de *fables* van La Fontaine en gij zult zien dat onze lectuur

---

1) E. F. Lantier. *Les voyageurs en Suisse*. 1803.

tusschen de 15 en 18 al heel raar geregeld werd! Maar *ik* las nog liever in Rollin en in 't woordenboek van Hoogstraten, en ik geloof heusch niet dat het op de anderen meer schadelijk heeft ingewerkt dan op mij. Lantier — hoe het komt weet ik niet — is mij van alles het beste bijgebleven. *Werther* daarentegen las ik — maar zeker te oud en te rijp om hem niet *ridicule* te vinden. Nu ik door U begrijp *wat* Göthe er mee bedoeld heeft, kan ik hem vergeven, maar overigens mag ik met waarheid zeggen, dat dit opgeschroefd onnatuurlijk personaadje mij precies den indruk heeft gegeven, dien *Gij* wilt dat wij er van zullen ontvangen, hoewel ik te naief was om te begrijpen dat dit in Göthes bedoeling lag. Nu is het zonderling hoe weinig de persoon van Göthe mij aantrekt, ik mogt liever zeggen: hoe die ijdele, zelfgenoegzame, altijd op poseren en indruk maken bedachte man, mij antipathiek is. En dan zijn gekke jacht op vrouwen-adoratie! Vergeef het mij zooals Bakhuizen v. d. B. het mij vergaf — al plaagde hij er mij dikwerf mee — ik kan Göthe *zelf* niet uitstaan, al is er van zijn werk dat ik graag lees, zijne tragedies b.v., en wat zijne Lotte betreft — zij bekoorde mij niet; een geëngageerd meisje dat hare valstrikken aan een vreemden jongen man zendt als teeder souvenir, rijmde niet met mijn gevoelen van vrouwelijke waardigheid; zelfs al hadt *Gij* nu niet den sluijer voor ons opgeligt die hare wezenlijke trekken vertoonde, toch zou ik niet met Werther aan haar onschuld geloofd hebben — noch in dat geloof zijn gestorven. Ik ben nu aan *Willem Leevend* en *Sara Burgerhart*. Wolf en Deken zijn meer mijne lieden. Ik las ze jong reeds en hoop B. te bewegen *Sara Burgerhart* eens weer met mij te gaan lezen; hij heeft iets noodig dat hem amuseert zonder al te veel in te spannen. Lotje Roulin en Coosje Veldenaar mag hij dan overslaan. Intusschen amuseert ook hij zich niet weinig met uwe kritiek er van. Hoewel die hem somtijds wat te veel inspant. B. is nog lang niet zoo wel als hij zelf en ik het wel wenschten, hoewel er toch hoop is op beterschap; mogt die bevestigd worden, wat zou ik nu rustig en gelukkig zijn! Ik verzeker U dat het mij wat gekost heeft mijn aandacht en kalmte bij mijn werk te houden, onder zooveel als ik zelve dezen zomer en herfst leed. En toch was het nog goed zoo'n sterken prikkel tot werken te hebben, die

mij dwong mij zelve en het mij omringende te vergeten om de aandacht, nacht en dag bijna, op de gestalten mijner schepping gerigt te houden. Eer ik dezen eindig — die vrees ik wat al te lang wordt — eene vraag: kent Gij den *Trompeter von Säckingen?* en wat zegt gij van dit gedicht? Ik meende een historischen roman van Scheffel te zullen zien in de manier van zijn *Ekkehard*, vroeg dien ter leen van Gram en was schrikkelijk teleurgesteld door dat vers. Kon het de bedoeling zijn zoo iets te geven als Heine's *Atta Troll*, dat gij ons eens onder de toejuiching van Potgieter hebt voorgelezen en dat mij ook niet zoo genietbaar was als hem? dan hapert het zeker aan mij en heb ik er den zin niet voor. Intusschen, al dwingt de Trompetter en zijn gezelschap mij soms een glimlach af, is het mijn genre niet; maar ik durf het nauwelijks zeggen, want een 3 of 54tigste druk! Het zal iets bijzonders moeten zijn! en het zal aan mij haperen. Maar genoeg litteratuur. Hoe gaat het U en de uwen te Parijs? Mij dunkt daar zult gij geen rust hebben om zooveel te lezen als in het vreedzaam St. Cloud, of uwe verdieping moet zóo hoog boven de huizen liggen, dat het wereldsgewoel U niet meer bereiken kan, en dat geloof ik toch niet. B. zit in een atelier, dat bijna een model-kluizenarij zou kunnen heeten, altijd eene kunstenaarskluis. Maar met dubbele planken opgerigt naar Amerikaansch systeem moest het met een calorifère verwarmd worden, en B., *omdat* hij niet werkte, zag tegen die onkosten op; — te dwaas want *indien* er gene verwarming was, zou hij er nooit kunnen werken, zelfs al *had* hij lust. Ten laatste is hij er toch toe gekomen en nu gaat het goed. Hoe jammer dat de gezondheid zoo weinig meewerkt; 't is anders voor hem een *ideaal* atelier! en zijn werk wordt zoo goed betaald *als* hij wat aflevert; maar helaas tot dit laatste, althans wat schilderijen betreft, komt het niet.

Zijne en ook mijne hartelijke groete aan uwen Gideon en aan Mevrouw. — Gij met uw drieën, zoo levendig, zoo opgewekt, zoo gezond — wat zijt Gij toch gelukkig!

VI.

19 Maart 1878.

Hoog geachte Heer en Vriend!

Uw brief kwam als Mars en Carême, zouden uwe Franschen zeggen. Want Bosboom is van ochtend naar Amsterdam vertrokken voor wel drie dagen! en zoo'n eersten avond geheel alleen is niet vrolijk. Ik zal dus maar terstond antwoorden, dat is zoo goed als een praatje, al is het dan een alleenspraak. Allereerst moet ik U vertellen, dat ik gisteren een bezoek heb gehad van Jufvr. Opzoomer, geflankeerd door Papa en Mama, hetgeen juist niet het aardigste was van de zaak. Zij kwam nog bedanken voor mijn brief, hoewel zij dat reeds schriftelijk heeft gedaan. Gij kunt haar niet gekend hebben — want zij was nog maar een kind toen gij naar Indië vertrokt. 't Is eigenlijk een tweede editie van mij zelve, toen ik optrad. Zij kan „ook geen stem opzetten", noch door physieke kracht iemand op zij duwen en is zoo schroomvallig zoo weinig ophakkerig als maar mogelijk is. Papa en Mama antwoorden in hare plaats, dat mijn ouders gelukkig niet behoefden te doen. Zij wekte in hooge mate mijne belangstelling, mijne sympathie. Ik hoop dat ik haar maar eens alleen zal kunnen spreken, dan twijfel ik niet of zij zal wel uit den hoek komen; de gelegenheid daartoe zal zich wel voordoen, want ze hebben hier in den Haag een kwartier gehuurd voor een paar maanden, en wij zullen elkander zien. Papa moet van tijd tot tijd naar Utrecht, en zoo'n moment zal ik waarnemen.

. . . .

VII.

[den Haag 8 April 1878].

Hooggeachte Heer en Vriend!

Zooals Gij zult vernomen hebben is de pais tusschen Loman [1]) en mij gesloten; ware het tusschen Engeland en Rusland zoo makkelijk te vinden, de wereld zou er wel bijstaan — maar.... ik vrees.... Ik begin te gelooven dat Thieme mij een slechte dienst gaat bewijzen. Hij had namelijk veel haast met *Langs een omweg* ter perse te leggen, *zooals hij zeide,* en bood zich daarom aan, de correctie geheel voor zijne verantwoording te nemen, tenzij ik zelve verlangde dat te doen. Daar ik toch mijne veranderingen *in* den Gids had gemaakt, hechtte ik er niet aan, want het is een last-postje en mijne oogen zijn niet scherp meer. Maar ik had mij verpligt gevonden eene noot te maken betreffende het afsterven der Koningin en enkele veranderingen in het gesprek der jongelieden, dus ik verzocht revisie van de twee eerste bladen, maar ik heb die nog niet gezien en ik hoorde toch van Nijhoff dat het boek al ter perse was! Hoe vindt Gij dat mijn Heintje, die geen goed oog op hem heeft, zegt dat hij op Meerwoude lijkt — zij heeft namelijk *In dagen van Strijd* [2]) gelezen. Zij leest dol graag maar „geen dagelijksche praatjes zooals van Ising en Cremer!" zegt zij. Jufvr. Hasebroek's boeken zijn haar ook „te sentimenteel!" en de mijnen in den regel „te orthodox"; dus gaf ik haar maar de drie dikke deelen, al wist ik dat ze wat moeijelijk te verstaan zouden zijn; maar toch merk ik dat zij er zeer goed de toepassing van maakt. „Juffr. O. is zelve zoo'n Helene" zegt zij — en daar is waarheid in. Maar te meer hindert mij voor haar (voor Wallis) die hatelijke recensie of hoe men 't noemen moet van Mevr. Koorders Boeke — daar zij Helene kennelijk *haat* en *bitterheid* toedraagt. Dat behoorde

---

[1]) Uitgever van *Nederland* en van *Majoor Frans,* tegen wien Mevrouw Bosboom, naar aanleiding van den 2en en 3en druk van haar roman, rechtmatige grieven meende te hebben. De vrede werd door bemiddeling van Huet hersteld.

[2]) Van A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer).

niet in de *Gids* thuis, zij heeft die hoogst origineele *Leam Dundas* [1]) ook niet begrepen, en er letterlijk in omgeslagen als Malle Jan onder de hoenders. Ik weet niet wat ik van die Gidsmenschen denken moet, geen hunner heeft mij een enkel woord over mijn Roman geschreven en zelfs het officieele bedankje is niet gevolgd! Is dat verhaal dan zoo min? Ik begin het nu zelve te gelooven, en als men dan ziet *wat* zij plaatsen! Mogelijk is het hun te lang geworden — en heeft het hun te veel geld gekost zonder dat er meer abonné's op den *Gids* zijn gekomen; zoo iets moet het dunkt mij zijn. Ik begin nu ongeduldig te worden daar ik niets van Réville hoor [2]), en zal hem eens schrijven, om te vragen of hij er àl of niet toe besloten is. Mogelijk ziet hij geen kans een goed equivalent voor den titel te vinden, want toen ik hem vroeg of men zeggen kon *Par un détour?* antwoordde hij mij: of 't niet goed zou zijn te zeggen *Le chemin de traverse* of *Le chemin de l'école*; en dat had mijne goedkeuring niet. Mogelijk heeft hij het ook te druk om zich er mee bezig te houden want hij doet geloof [ik] nog al in politiek . . . .
. . . .

VIII.

[Domburg] Vrijdag 28 Junij 1878.

Geachte Heer en Vriend!

Ik schaam mij waarlijk dat ik zoo slecht mijn woord houd, en nu pas aanvang U te schrijven (niet eens zeker dat ik mijn brief nog hier af zal krijgen). Gij moet weten wij zijn te Domburg sinds veertien dagen om morgen naar Middelburg en vervolgens naar Veere te trekken, waar B. gelooft te kunnen werken op het oude Stadhuis. Wij logeren daar bij den Burgemeester die ons zijn huis aanbood: „als het beste van de slechte logementen die men er vindt". Maar Dom-

1) Roman van Mrs. Lynn Linton, waarvan mevr. Koorders—Boeke in *De Gids* van Januari 1878 een kritiek had gegeven.

2) De predikant Réville had zijn voornemen te kennen gegeven om *Langs een Omweg* te lezen en, zoo het hem beviel, voor de *Revue des deux mondes* te vertalen.

burg hoe behoorlijk ook van ligging leverde niets op voor zijn Schetsboek, dus nemen wij er slechts een luchtbad in ruimen vorm. De eerste twee dagen waren wij hier alleen, want het saisoen was nog niet begonnen; doch onze bekendheid met den Heer de Jonge van Ellemeet, en de bijzonderheid dat alle patricische familiën hier onder elkander verwant zijn en rondom Domburg hunne buitens hebben, maakte ons spoedig tot burgers hier — neen tot gefêteerde vreemdelingen, wat in Zeeland zoowel als in Holland zijne groote voordeelen maar ook zijne schaduwzijden heeft. Dit namelijk, dat men zich zelve nauwelijks toebehoort, en iedereen iets voor U doen wil en U daardoor den tijd rooft.
[Den Haag] 8 Julij. Met waarheid mogt ik dit schrijven want ik werd gestoord toen ik bovenstaande regelen had neêrgeschreven, en ben sinds niet weer tot rust voor iets meer dan eene briefkaart kunnen komen. Een beetje luiheid, zooals mij op reis altijd aanwaait, kwam er ook wel bij; maar toch die korte oogenblikken die ik in eenzaamheid doorbragt waren al te ongeschikt om iets meer dan een kort billet of eene briefkaart te stellen. Gisteravond (Zondag) 7 Julij kwamen wij thuis en nu, nog vermoeid van 't uitpakken en het weêr in orde brengen van mijne habseligkeiten, vind ik den afgebroken brief aan U, die ik nu tracht te vervolgen. Te Veere bleven wij twee dagen op de villa van den Burgemeester, die er zeer trotsch op was dat B. studies wilde maken op zijn stadhuis, dat tot melancoliek wordens toe van de voormalige grootheid getuigt der nu zoo bitter vervallen stad. Overigens is het zonderling hoe weinig Zeeland, ondanks de gracelijke costumes der boeren en boerinnen, aan B. voor zijn schetsboek oplevert. 't Is alles mooi, — niet schilderachtig in zijn oogen; dat spijt mij te meer daar wij er zeer gezond waren en er langer gebleven zouden zijn, als hij er had kunnen teekenen. Het Middelburgsch stadhuis is prachtig van buiten, maar van binnen saai en al vindt men veel merkwaardigs in de oudheidskamer B. had er voor zich niets aan. Wat mij betreft. . . zoo ik *uw* talent had om kasteelen, tuinen en lagchende streken te beschrijven, dan zou ik heel wat van mijn Zeeuwsch toertje kunnen maken, maar ik gevoel slechts al te goed dat ik alle geschiktheid daartoe mis. Gij vreest dat het publiek op het *Nieuws van den Dag*

ingeteekend niet op de hoogte zal zijn om te vatten, hoeveel studie, hoeveel werk gij gemaakt hebt van dat *Parijs en Omstreken* dat zij present krijgen; dat is mogelijk en van velen zelfs is het vooruit te berekenen; maar toch hebt gij dat boek zoo genietbaar weten te maken voor allen dat gij — ik ben er zeker van — weinig ondankbaren zult aantreffen. Mag ik U — behalve van Bosb. en mijzelve die er op Domburg van genoten — van een dankbare spreken, de eenige daarbij met wien wij in de gelegenheid waren litteratuur te bespreken: de Heer de Jonge van Ellemeet, de vriend van Cats, maar niet zoo'n blind bevooroordeelde als men zou denken, — ook de vriend van Beynen, een der weinigen van de Zeeuwsche grondbezitters, voor wie litteratuur iets meer is, dan de gelegenheid om aan de theetafel niet te praten als de krant er nog niet is. Deze die veel gezien heeft — en Parijs en omstreken ook kent van meer dan hooren zeggen, was verrukt over uwe wijze van dat te beschrijven en beschaamd, zoo als hij zelf getuigde, van zooveel als Gij er van wist — dat hij zelf ook had kunnen en moeten weten. Ik moest U zijn groete en dank overbrengen, en als Gij ooit op Overduin aanklopt zult Gij er welkom zijn, — vooral nu Gij met een paar woorden Cats weer gerehabiliteerd hebt, naar zijn gevoelen. Ook over de *Oude Romans* en in dien laatsten [1]) *Tollens* spraken wij druk en met genoegen en instemming. Even amusant als diep doordringend onder *die* oppervlakte, die anderen niet verder onderzoeken, zijn uwe litterarische studiën te gelijk karakterkundige en historische. Wij, die de jaren van '30 enz. beleefd hebben, kunnen er van getuigen wat Tollens zijn succès gaf, en Gij die het niet beleefd hebt — althans niet als een die toen mee kon spreken — Gij hebt het in één terugblik doorzien . . . .

. . . .

[1]) Bedoeld wordt waarschijnlijk: „en over het opstel over Tollens dat in dien laatsten bundel der *Litt. Fant.* voorkomt.” Zie *Litt. Fant.* 3e reeks, 2e deel. 1878.

IX.

20 Februari 1879.

. . . .

. . . . Ik heb alleen nog maar van Hasebroek iets vriendelijks gehoord over mijn *Omweg* en toch kan zelfs hij Eckbert zijne hardheid niet vergeven. Wallisje kwam mij zeer politiek zelve bedanken. Ik had het boek naar Utrecht gezonden, niet wetende dat zij toen reeds hier was. Ik zei: „neen, lieve, zoo komt Gij er niet van af; ik wil heel graag weten hoe Gij er over denkt, als Gij 't in zijn geheel leest, want *entre nous* dan geloof ik toch dat het wint." Zij wou daar niets van weten: dat is maar valsche zedigheid — want zij weet heel goed een boek te beoordeelen, beter dan menig zich noemend recensent, maar zij is *zeer* voorzigtig en — als zij zich eens compromitteerde! Oosterzee ergerde zich aan de volkomen absentie van het religieus element. Alsof dat in *Majoor Frans* aanwezig was — althans anders dan sous-entendu — zooals ik meen ook in *Langs een omweg*; maar — ik wilde nu eenmaal geen stichtelijke lectuur geven, en ik ben er niet toe gehouden, dunkt mij . . . .

. . . .

X.

9 April 1879.

Geachte Vriend!

Wat heb ik het schandelijk gemaakt, niet waar? 't Is haast onvergefelijk en toch hoop ik dàt Gij het vergeven zult; want ik mag toch verzachtende omstandigheden pleiten. Dan eens sukkelen en volkomen onlust, dan weêr geschiktheid tot werken die waargenomen *moest* worden, of correspondentie die *geen* uitstel kon lijden — of iets wat noodzakelijk gelezen *moest* worden, en zoo vlogen de weken de maanden om, en 't is April eer ik het weet. Reeds in

Maart toen ik de eerste kennis had gemaakt met Keats [1]), wilde ik U over hem schrijven, maar B. zei mij wacht liever tot gij het geheel gelezen hebt — en gansch en al ongelijk had hij daarin niet — want de eerste indruk die K. mij gaf was zoo iets van een vrouwentiran à la Bilderdijk, zoo'n klager en knorrepot à outrance; ik ben nu wel geeindigd met deernis; maar 't is mischien toch goed dat hij niet oud geworden is, wie weet wat er uit hem gegroeid was! De redevoering (als ik dit ouderwetsche woord eens gebruiken mag) groeide voorspoedig, en breidde zich uit tot iets heel uitvoerigs en interessants om te lezen in uw gewonen trant; de verzen van B. [2]), door U voorgedragen, zei Bosb. klonken mooi; ze zijn ook pittig, en ik maak er mijzelve een verwijt van dat ik niet meer lees in die mooye groote editie mij door Kirberger cadeau gedaan — maar.... wat is 't — ieder dag is er wat anders, en zoo komt men er niet toe de boeken uit de kast te nemen die er eenmaal goed en wel staan, tenzij er eene aanleiding voor is, zooals b.v. uwe aanhalingen. Potgieters *Proza* wordt nu ook voortgezet; en we zijn nu druk aan Béranger. Op Uwe aanbeveling las ik het vers bij dezen aan de Lamennais, wiens portret er bij gevonden wordt. Maar waarom zou een man als Béranger ook niet voelen wat er tot het *ware* apostelschap behoort, hij die tartuffes en Jezuiten zoò in de kaart ziet en zoo bloedig persifleert. Ik gebruik de plaatjes voor 't costuum van mijn roman *in gesprekken* die in 1814 speelt en waar ik nu toch aan doorwerk weêr met nieuwen lust, en nu ik mij in volle breedte kan, ja moet deployeren volg ik uw raad om mijn *Raymond* [3]) zoo wat mee te laten doen met de wereld — waarin hij toch uit allerlei oorzaak niet thuis hoort — toch vrees ik dat hij juist in zijn werkmans-phase het zwakst zal zijn, althans wat het spreken betreft. Ik heb geen lust die grove volkstaal te laten spreken die nu zoò gewoonte wordt — ik heb er ook geen slag van en 't aardige dat werklui bij Paul de Kock en andere fransche auteurs hebben in hunne taal, is toch niet in 't hollandsch

---

[1]) In *Drie voorwaarden van kunstgenot* (eene voorlezing), te vinden in de Litterarische Fantasien, 4e reeks: 1e deel.

[2]) Beets.

[3]) *Raymond de schrijnwerker*, een roman in gesprekken.

weêr te geven, dus probeer ik het maar niet, en er wordt zooveel plats geschreven onder pretext van realiteit, dat ik waar tracht te zijn door eenvoudigheid en gezond verstand, maar niet door gemeene uitdrukkingen. Ik schrijf in ieder geval voor een fatsoenlijk publiek en als ze liever Zola en *l'Assommoir* lezen dan kan ik het niet helpen, daar ligt mijne kracht niet. Ik heb er nu zulke eene goede plaatsing voor gevonden — heel toevallig, dat ik het U *in vertrouwen* mededeelen moet. De Veer namelijk kwam mij een roman vragen als *premie* voor het *Nieuws v. d. dag* — zooals Gij het met uw *Parijs en Omst.* hebt gedaan. Ik zei dat het onmogelijk was, dat ik wel iets onderhanden had, maar dat ik niet eens wist of ik het af zou maken en vooral niet of het geschikt zou kunnen zijn. Hij dacht er anders over; 't zou heel goed gaan als variatie en, na wat om en weer schrijven met den uitgever die men raadplegen moest, gingen wij er toe over mijn *Raymond* daarvoor te bestemmen — mits het de vereischte bladen besloeg. Nu dat 's de groote zwarigheid niet, en ik heb mijn zin dat het *in eens* verschijnt en niet bij fragmenten behoeft gelezen te worden; en nu werk ik er met pleizier aan voort *als* ik wel ben — wat wel eens niet is.

Gij wildet dat ik van *Maj. F.* eene comedie zou maken, en — ik heb Réville, die een vriend had welke het voor de Gymnase wilde bewerken geantwoord dat ik het liever *niet* had. En, zoo iemand, een franschman zou er bevoegd toe zijn! Rössing van 't Ned. T. heeft mij later de permissie gevraagd, die ik toen gegeven heb, daar ik mijn succès er toch niet meer mee kon bederven; maar er is niets van gekomen, zooals ik voorzag. Ik had best eene comedie kunnen maken van den *Schrijnwerker*, maar om niets ter wereld steek ik mij in dàt wespennest. Ik weet er te veel van.

. . . .

XI.

26 Aug. [1879].

Geachte Heer en Vriend!

Het scheen onheusch van mij U per briefkaart zoo maar eene opinie over te zenden, die ten minste diende gemotiveerd

te worden; maar Gij zult mij verschoonen, als Gij weten zult dat ik sinds mijne convalescentie (die nog altijd langzaam voortgaat), sinds ik uwe laatste toezending bij tusschenpoozen kon lezen, altijd tobde met den wensch om U te verzoeken althans het eind van *Josephine* [1]) te veranderen en telkens door ongeschiktheid tot het *schrijven* van een brief, in dat verlangen word verhinderd. En een zenuwachtige zieke tobt voor alles. Ik geloof dat ik U in mijn slapelooze nachten wel twintig brieven geschreven heb, en ik wilde niet weer aan mijn werk gaan voor ik in werkelijkheid mijzelve die verlichting gegeven had. Temeer bekroop het mij, omdat B., die, bij mijne onmacht daartoe, Uw voorlaatsten brief gelezen had — eer hij zelf de laatste bezending gelezen had — U, naar hij zeide, had aangemoedigd om er *Nederland* mee te begiftigen. Nu zeg ik niet, dat het *geene* amusante en interessante litterarische gave zal zijn wat menig hoofdstuk menig figuur betreft; integendeel — maar daar Gij het mij *eens* gevraagd hebt moet ik toch eerlijk zeggen al ben ik overigens geen bevoegde critieksche? dat het zoò met Josephine er niet door kan. Laat ze van de trap vallen, zich zelve vergiftigen — nadat de mijns inziens verachtelijke Wilson haar verlaat om hare snoode verraderij van zijn getrouwde minnares — maar, om U zelfs wil, laat haar niet komen tot handelingen, die naar het mij voorkomt niet in een fatsoenlijk gezelschap besproken mogen worden, die vermoedelijk tot minne- en bakerpraatjes behooren, en *niet* tot de belletrie. Misschien wordt het in Frankrijk onder de school van Zola *mode* allerlei onhebbelijkheid terug te geven, maar *Gij* de eerste kritikus van ons land, de eenige die juist en scherp ziet mag deze slechte soort van litteratuur bij ons niet importeren. Bedenk dat Gij in een der laatste nummers van *Nederland* den roman tegen de Romanverslindsters hebt toegejuicht en nu! moeten onze jonge meisjes en jonge vrouwen daarin zoo iets lezen van U? Toch is er zooveel geestigs en *Uwer* waardigs in 't geheel, bv. die kritiek van

---

[1]) *Jozefine* is de inleiding van een grooten Nederlandschen familieroman, die *De Bruce's* zou heeten, en waarvan het eerste gedeelte als *Robert Bruce's leerjaren* in 1878 in Huet's courant, het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indië*, verscheen. Ook *Jozefine* is in 1878 in datzelfde dagblad verschenen. Later, in 18?8, is de roman afzonderlijk uitgegeven.

v. d. Ende over Auerbach, en die Jood — zoo'n nobele Jood met zijne boekenliefhebberij — en die oude Heer Bruce met zijn handschrift, dat *Nederland*, het *Nederland* nu in den laatsten tijd met Kneppelhout etc. zoo gezonken, er bij opgemonterd zou worden. Maar, naar mijn intuitie, moeten zekere grofheden er uit en moet het met Josephine anders eindigen. Moet Wilson, wil hij zelf niet de laagste van de twee zijn, haar *verachten* niet *verleiden*, en zij uit jaloezij en wanhoop (als ze dan dood moet) zich zelve ombrengen. Vergeef de opregtheid zij komt uit een goed hart voort en uit belangstelling en achting en uit conscientie.

Wat mij zelve betreft, aan mijn werk heb ik nog niet *kunnen* beginnen. Als ik een brief van eenige beteekenis geschreven heb ben ik op, en er lagen zooveel allerlei eischen waaraan voldaan moest worden. En soms dansen de letters mij voor de oogen. — Vergeef mij dus, als Gij in lang niet weer van mij hoort; ik moet wat rust hebben over mijn werk, eer ik opnieuw brieven schrijf. Ik waarschuwde het Betsy en Jollesje [1]), die zes weken op Scheveningen is geweest en mij maar eens wèl heeft gezien. Ik dank U voor uwe belangstelling en hartelijkheid. Neen, het gaat met B. ook nog niet goed. In 't eerst had hij een vleugje van blijdschap, dat ik weêr beterde; maar nu is 't weer onlust en onmagt, en 'n convalescente, die zoo noodig had eens opgefleurd te worden en eens van alle zorgen elders uit te blazen en te bekomen — ik moet hem nog moed in spreken en mijn dagelijks kruis op mij nemen. Als ik niet aan Gods hulp en sterking geloofde, zou alles mij ontzinken, nu blijf ik nog hopen. — Ja die Vissering en Modderman! [2]) Waar gaan ze heen? Tienhoven was wijzer. Hij zal zelfs te verstandig zijn om burgemeester van Amsterdam te worden, denk ik, en zijn onafhankelijkheid bewaren. Een beminnelijk man die ieder zou willen helpen en steunen — maar hij kan zooals de meesten niet alles wat hij wil. Marie Hacke, zijne vrouw, wacht haar zevende kind! Met de groeten van B. en de mijnen aan de Uwen — Uwe Hoogachtende.

---

[1]) Mevrouw Jolles-Singels (moeder van den schrijver André Jolles), voor wie Mevrouw Bosboom groote vriendschap voelde. Haar naam komt herhaaldelijk in de brieven aan Huet voor.

[2]) Die zitting hadden genomen in het Ministerie-Van Lynden.

XII.

3 December 1879.

. . . .

.....Wij hadden ook veel schik in het nieuwe deel *Litterarische fantasiën* [1]; de serieuse moet ik nog lezen maar B. las mij een en ander voor uit het artikel Paul de Kock, dat mij heeft geamuseerd. Ik erken dat er, mits men niet in 't blinde grijpt, wel aardige en ik zou haast zeggen onschuldige Paul de Kockjes zijn, en dat ik op een oogenblik dat ik behoefte had aan uitspanning en ligte lectuur, liever een in handen zou nemen dan van dien Xavier de Montepin, die heusch niet verdient dat een talent als het Uwe er zich voor in de bres stelt. [2] Ik had nog nooit van dien auteur gelezen en zal er mij ook wel voor wachten in 't vervolg; want het is heusch om van te gruwen zulke onmenschen als die man ons te zien geeft. Men had het wel mogen betitelen: „vrouwen zonder harten"! Want dat komt er nog meer in uit, naar 't mij toeschijnt dan de magt van het geld. Mogelijk komt het omdat wij, B. en ik, niet in een leesgezelschap zijn en dus de nieuwe litteratuur van den dag ons vreemd blijft (tenzij in de *Revue des deux Mondes* en illustraties), maar wij vonden het akelig, dat er zulke boeken geschreven worden en bovenal dat *Gij* een kritikus van zoo'n fijnen blik en smaak, uw talent verleend had om het te vertalen. Ik kan mij maar niet begrijpen dat U dat zelf niet het eerst hebt gezien. Zeker, ik erken dat de auteur tact heeft van de lezers te spannen en het hen onmogelijk te maken het boek ongelezen uit de hand te leggen, al heeft men het — en dat moeten wij doen soms — met walging weggeworpen. Ik erken dat ik van Uwe vertaling in losheid van taal, in gemak en keuze van uitdruk-

---

[1] Het 5e deel van de 3e reeks, met de „serieuse" stukken over Renan, Bulwer, Hase, Victor Hugo en de luchtige over de Kock, Droz e. a.

[2] Huet had, onder den titel van *De Koning der Eeuw*, een roman van de Montepin vertaald (Haarlem W. C. de Graaff. 3 dln).

king, veel heb geleerd, maar zou datzelfde en onder weldadiger indrukken *niet* hebben plaats gehad als U een der goede en waardige auteurs, die er toch ook nu in Frankrijk moeten zijn, met gelijk talent hadt weêrgegeven? Vergeef mij de opregtheid, maar ik heb te veel achting voor U, te veel bewondering voor Uw talent en te veel hart voor Uw persoon om er mij met een banaal kompliment, en ontwijkende of dubbelzinnige phrasen af te maken. Wie het boek verslonden heeft is Heintje, die sterke stukken moet hebben en niet van dagelijksche praatjes houdt zooals zij de novellen van Cremer en anderen noemt, en die zei: „ja Mevr. zoo zijn de dames in de groote wereld! Toen ik nog bij den minister (de Engelsche) was en wij in de vestry waren om haar de burnous, enz. te helpen afdoen bij partijen, had U de antwoorden eens moeten hooren die zij elkaar gaven, en de praatjes die zij over de anderen hielden!" Ik wil toch hopen dat H. zich vergist en dat het maar excepties waren. Het zal u dunkt mij nog goed doen U nu eens met Dante bezig te houden, hoe akelig ook; en ik heb nooit de platen in een vertaling van Hacke kunnen zien. Er waait toch een gezonder lucht door die Hel, dan door die geparfumeerde boudoirs van Lazarine en Renée, waar niets dan het laagste egoisme huist, zelfs door geen gloeijende hartstogt verklaard, of eenigzins verontschuldigd . . . .

. . . .

(*Wordt vervolgd.*)

SONNETTEN.

I.

ROOS-VAN-JERICHO.

In bleekgeweende aroom — en zondoorzoelde
Boschluchten luw voelde ik mijn ziel, die noô
Meer leefde ontwaken, blij-verwonderd voelde
'k Haar openluiken, roos-van-Jericho,
Die blaadre' en knoppe' uit donkre dorheid woelde
In wéldoend water. — Voelt een moeder zoo
't Beloofde kind, waar stille droom op doelde,
Niet zacht bewege' en zwijmt van eerbied vroô?

O sprei maar wijd uw reine blaadren open,
Mijn roos-van-Jericho! Voor winterwind
Wil 'k u beveilige' en met trane' u doopen,
Waarin ge een bad van warme wijding vindt.

O vul mijn Zelf met zalig-trillend hopen,
Mijn Ziel, mijn godgeschonken hemelkind!

II.

IN WOUD VAN WEEMOED.

In Woud van Weemoed zat mijn Liefde alleen,
Outblaadrend leeljen in den tranenvliet
En kweelde zacht haar slepend klachtelied,
Tot ál de boomen weenden om haar heen.

Tot strenge Trots zijn rotspaleis verliet
En luistren kwam naar 't melodiegeween
En eischte een blijer lied. — „Ik weet er geen,"
Zei Liefde. En Trots zei: „Dit begrijp ik niet."

En Wijsheid, bleek in ijzergrijze pij,
Daalde uit haar hoog kasteel van grauw basalt
Eu stond mijn Trots tot straf van Liefde bij.

O zilvren lier, die uit haar handen valt
En drijft stroomáf! O wanhoopswild geschrei,
Dat Woud van Weemoed eeuwig nu doorschalt!

III.

ALLERZIELEN

Ik droom van oogen, die de dood kwam blusschen.
Ik hef mijn bleeke smeekelingehanden
Naar 't hoog azuur der heil'ge sterrenlanden
En ween om lippen, die mij nooit meer kussen.

O wandlen zij in bloeiende waranden,
Waar hemelweelden aardelijden sussen? —
Of bleef alleen, op 't kille doodekussen,
De wanhoopslach van bloote doodskoptanden?

O Twijfel! loerend-loensche giftenmenger,
Die 't hemelblauw met booze tooverdranken
Tot wolkengrauw versomberde en al enger
Mijn leven maakt, laat andre' u lovend danken,
Het kind Geloof is de een'ge vredebrenger.
Zijn we allen niet ten dood gedoemde kranken?

IV.

SIRENENLIED.

Mijn Trots stond pal, bij 't loklied der Sirenen,
De blonde lokken rond den mast gebonden,
Wijl de open ooren dronken doch weerstonden
Wat zoeter klonk dan nachtegaleweenen.

Verleidlijk vleiden haar beloftemonden,
Haar rosse lokken, avondroodbeschenen,
Vlotte' op de golven, rond de gratie henen
Van armen blank als zaligende zonden.

Als tot vermeetl een zoon een zorglijk vader,
Met blanke was uit blonde bijenkorven,
Trad tot mijn Trots mijn grijze Wijsheid nader.

„Vul met die was, eer 't lied u heeft verdorven,
Uw luistrende ooren! 't Oor is zielverrader."
Trots lachte luid. — De stemmen zijn gestorven.

V.

JEUGD.

O kon mijn zwakke hand nog éenmaal krachtig grijpen
Uw blanken mantel, Jeugd, uw roode kroon van rozen,
Uw gouden korf, waar passie-applen vlammeblozen,
Die, liefde-lokbelofte, al glanzelachend rijpen!

O zou 'k versmaden koel, met hoongebaar, den voozen
Verleidingsappel, vol van de asch van droef begrijpen,
De broze rozekroon, waar booze dorens nijpen,
Den mantl, omgolvend storm in 't hart der vredeloozen?

Of zou ik werpen weg het grijs gewaad der wijzen
En rukken van mijn hoofd den ruwbetwisten lauwer
En ruilen bittre vrucht voor ooft van paradijzen?

Hoe blonk het blij satijn der meieluchten blauwer,
Toen nog geen wind des doods mijn zingend bloed deed ijzen!
Hoe voelde ik God nabij! hoe waren de englen trouwer!

VI.

O BLEEK GELAAT....

O bleek gelaat met koude staalblauwe oogen
  En strenge trekken, rein doch marmerhard!
Wat ziet uw blik, in staren kil verstard,
  Waar nimmr in welde een traan van mededoogen?

Ik zoek vergeefs naar 't gloeien van uw hart:
  't Klopt ijzig-kalm, als door een rad bewogen.
Gij leidt me altijd langs nevelovertogen
  Eindloozen weg van ónbeklaagde smart.

O twijgen kleppren, wolken grijnzen... kouder
Rilt wind van schemer door mijn grijzend haar...

O levensmoe nu leune' aan Liefde's schouder,
Of 'k weêr een droomend, pooplend meisje waar!

Vertel me een sprookje en vlei met droomen... Blauwde er,
Aan 't eind van 't pad, geen hemel bove' een baar?

VII.

O RUISCHEND WOUD....

O ruischend woud, waar suizelkruinen wuiven,
Waar struiken fluistre' in vleugelluid struweel,
Waar halmen pluime' in 't pluizig bruin fluweel
Van 't koele mos en wazeblauw van druiven,
Als in portalen van een oud kasteel,
Azuurt de lucht, vol vlucht van grijze duiven,
Waar witte vlindr en blonde bij omstuiven
De wilde bloemen, sterreblauw-en-geel!

O Woud van Weemoed! tusschen Land van Vreugde
En Rijk van Smart, hoe eng uw grensgebied!
Ik doolde in u zoolang mij dolen heugde,
In 't wuivend lommer zong 'k mijn eenzaam lied,
Van elke liefde, die mijn ziel verheugde,
Mijn akker Gods vol blauw vergeetmijniet!

VIII.

LEVENSMOEDE.

Gelijk een moede vrouw, die weifelend doorkwijnt
  Haar leeg en lijdend leven, — hoopvol morgenrood
Van kinderwange' ontbloeide nooit haar droeven schoot,
  En ál haar eenzaam denke' is peinzen over 't eind;

Zij vond geen sterken plicht, die leven haar gebood.
  Een dwanggedachte bang haar zwakken wil doorpijnt:
„'t Is beter — zou ik zelf... dat éen als ik verdwijnt,
  Die leeft van tranenzilt erinnringsbitter brood.”

En toch, wanneer zij dorst vermeetle handen slaan
  In 't vreemdgeweven web van eigen levenslot,
Hoe bluschte wel een kus, een enkle meêlijtraan,
  De wilde wanhoopsvlam, gevoed door leed en spot.

Zoo wacht mijn bleeke ziel — o zie haar lievende aan! —
Gedwee, in vroom geduld, haar wederkeer tot God.

IX.

VERLANGEN.

Ik strek mijn arme smeekende armen naar de sterren,
  Verlangende armen, éenmaal rankende als lianen
Rond leemen afgodsbeelden, die zich goden wanen,
  Maar 't eeuwig blauw paleis van d' éenen God versperren.

Onder de lavastroomen van mijn liefdetranen
  Bezweken ál die leemen beelden. Uit den verren,
Befloersden hemel zag ik weêr tot mij de sterren,
  Door tranendamp, een weg van trillend zilver banen.

Wee mij! ik heb al lang mijn vleugels lam gevlogen.
  Zij hangen zwaar en bloed bevlekt hun blanke veêren.
— O sterren! zendt me een engel! breng mij die ten hoogen!

Laat langer niet me op aard mijn les van deemoed leeren!
  Aanzie welk zwart moeras mijn voet heeft ingezogen.
O sterren! 'k voel van verre al wind van engelkleêren.

X.

O BLANKE DOOD!

O blanke Dood! beädem met uw zachten
  Fluweelen kus mijn bleeken levenswil
En neem mijn hart en maak voor eeuwig stil
  Dat woelziek kind, zoo moe van lijdensnachten!

Omkrans met immortellen zilverkil
  Mijn hoofd en hul in hermelijnen vachten
't Oproerig kind, dat roepen bleef en wachten
  Beloofde vreugde ontzeid door godegril.

Zoo ver de wereld — is de hemel nader?
  Ik zie vol heimwee naar 't verleden om....
Ik droeg veel leed, maar teedr een Hemelvader
  Zond zeegnende englen uit zijn heiligdom.
Was ál maar droom, dan stof tot stof vergader,
  O blanke Dood! en talm niet langer, kom!

HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH.

DE VRIJMAKING VAN HET ONDERWIJS.

Avond aan avond worden in de dorpen van ons platteland zoowel als in de steden vergaderingen gehouden tot het bespreken van de onderwijsvoorstellen, die de regeering heeft ingediend. Tot in de kleinste plaatsen luistert een talrijke schare met aandacht naar de uiteenzetting, die populaire sprekers geven, en de gedachtenwisseling welke daarvan het gevolg is. Dag aan dag treden nieuwe afdeelingen van de lang dood gewaande vereeniging Volksonderwijs in het leven met een groot aantal leden, die, zooals de bekende leuze luidt, front maken voor de openbare school.

Is hier sprake van eene kunstmatige opwekking in het gezicht van de stembus? Alleen een gevolg van de actie der onderwijzers van openbare lagere scholen, die zich in hunne belangen bedreigd zouden zien? Een poging om stemming te maken tegen het ministerie, ten einde betere kansen te hebben in den aanstaanden verkiezingsstrijd?

Men zou deze drijfveeren een ongekende kracht toeschrijven, wilde men het feit verklaren, dat honderden, wier belangstelling in politieke vraagstukken uiterst gering is, thans in beweging geraken.

Het is in werkelijkheid het diep doordringend gevoel, dat ons volksonderwijs gevaar loopt, dat wij een tijdperk in de geschiedenis van onze volksontwikkeling te gemoet gaan met groote, onmiskenbaar ernstige gevolgen voor het geestelijk leven des volks, waardoor thans velen wakker worden en nagaan wat op het spel staat.

Een heugelijk teeken, hoezeer de opvoeding der kinderen ons volk ter harte gaat.

Zoolang de regeeringsvoorstellen nog alleen het hooger en

middelbaar onderwijs betroffen, maakte men zich over 't geheel niet warm. De groote beginselen, die bij het eerste ter sprake werden gebracht, lagen buiten den gedachtenkring van de meesten. Nu evenwel is het anders. Het lager onderwijs, dat alle kinderen des volks moeten genieten, wordt het onderwerp van eene ingrijpende regeling, die in uitgestrekte deelen des lands het volksonderwijs andere kleur, richting, rechten en plichten zal geven.

Forsch heeft de regeering ingegrepen op allerlei gebied van het onderwijs, om door geld en rechten te verleenen het van instellingen, stichtingen en vereenigingen uitgaande onderwijs tot bloei te brengen.

Onderwijzers van de bijzondere scholen zullen recht hebben op pensioen voor zich, voor hunne weduwen en weezen, bijzondere lagere scholen krijgen hoogere subsidiën en de bijzondere kweekscholen, hoogere burgerscholen en gymnasia zien hunne aanspraken op subsidie nader geregeld. Rechten worden verleend zoowel aan bijzondere universiteiten als -kweekscholen en de opneming van bijzondere hoogleeraren aan de openbare universiteiten wordt bij de wet geregeld.

Vèrstrekkende gevolgen zal dit systeem van maatregelen met zich brengen; ze vorderen ernstige overweging.

Het oogenblik is daarvoor niet bijzonder gunstig nu de politieke hartstochten met elken dag meer in beweging komen, mede ten gevolge van de onderwijsvoorstellen, maar voornamelijk door de onzalige tegenstelling, die op politiek gebied godsdienstige verschillen maakt tot onoverkomelijke kloven. Van den invloed der politieke hartstocht hoop ik mij vrij te hebben gehouden. Het valt mij te gemakkelijker, waar reeds jaren lang waarneming en ervaring op het gebied van het onderwijs mij hebben geleid tot het resultaat, dat noodig is bevordering en volmaking van het openbaar onderwijs, maar daarnaast niet mag worden gemist onbekrompen geldelijke steun voor het bijzonder onderwijs, van welke kleur ook, mits het de noodige waarborgen aanbiedt voor deugdelijkheid. Dit laatste niet in den toch ijdelen waan om daardoor pacificatie te krijgen. Niet als een gift om lastige landgenooten tevreden te stellen. Evenmin omdat het onder de gegeven omstandigheden van de overmacht moet worden geduld. Neen, als onmisbare voorwaarde om een volk als het onze, met zijne

sterk doorgezette splitsing in godsdienstige en zedelijke overtuigingen, zijn ontwikkeld gevoel van zelfstandigheid in beoordeeling van zedelijke en daardoor ook van opvoedkundige beginselen, te brengen tot de meest krachtige ontwikkeling van zijn onderwijs en daardoor van zichzelf.

Toetst men aan deze beginselen het werk der regeering, dan kan het oordeel niet gunstig zijn. Van bevordering en verdere volmaking van het openbaar onderwijs geen spoor, wèl door de gevolgen van verschillende maatregelen het tegendeel; onbekrompen financieele steun voor het bijzonder onderwijs zeer zeker wèl, maar niet de waarborgen, welke voor deugdelijkheid moeten worden gesteld.

Eenzijdige reactie tegen eene ook in mijne oogen verkeerde wetgeving ten aanzien van de verhouding tusschen den staat en het bijzonder onderwijs in vroegeren tijd, doet thans de evenredigheid verbreken, die behoort te bestaan tusschen de twee groote waarborgen welke onze grondwet bedoelt te geven en welke, naar mijne meening, steeds in de grondwet zullen moeten blijven bestaan, de waarborgen n.l. voor voldoende volksontwikkeling en voor gewetensvrijheid.

I.

Een enkel woord over de geschiedenis van den schoolstrijd, voor zoover betreft de beginselen van onderwijs die daarbij betrokken zijn; de geweldige staatkundige bewegingen, in welke die strijd zich openbaarde, bespreek ik niet. Hoezeer het onderwerp tot breede beschouwing uitlokt, moet ik hier volstaan met verwijzing naar enkele bekende feiten, tot verklaring van hetgeen thans bestaat, tot vaststelling van de richting der beweging, tot waarschuwing ook voor denkwijzen, die men tegenwoordig weer ziet opkomen en die vroeger tot gansch verkeerde gevolgtrekkingen hebben geleid.

Het zal noodig zijn, om den tegenwoordigen toestand duidelijk in te zien, ruim een eeuw terug te gaan.

De verwaarloozing van het volksonderwijs in het midden en het laatst der 18de eeuw, zoowel van de zijde der overheid als van die der kerk, is van algemeene bekendheid. De heerschende onwetendheid vooral in de lagere volksklassen, een ergernis in de oogen der vrienden van volksverlichting,

-beschaving en -ontwikkeling, dreef in het laatste vierde deel der 18de eeuw tot inspanning van aller kracht, toch nog altijd zoo gering tegenover het reusachtig kwaad dat tientallen jaren eischte voor aanvankelijk herstel.

Het initiatief van particulieren en vereenigingen kwam krachtig op, het Nut verwierf zich onvergankelijken roem ten aanzien van de verheffing des volks door onderwijs.

Reeds zeer spoedig bleek de hulp van den staat noodzakelijk. Zonder regeling door het centraal bestuur van hetgeen tot dusver met weinig gezag in provinciale en stedelijke reglementen was voorzien, kon voldoende zorg voor dit groote volksbelang niet worden verkregen. De jammerlijke toestand van het onderwijs vooral in de dorpsscholen, toonde aan dat van een wettelijk ongeregeld of niet algemeen geregeld schoolwezen niet dan wrange vruchten zijn te verwachten. Indien iets absoluut verwerpelijk was gebleken, dan was het wel volkomen vrijheid van plaatselijke besturen of van de ouders der kinderen; niet minder ook het ontbreken van behoorlijk toezicht op de uitvoering van somwijlen goede reglementen, en zeker het allermeest de bestendiging der slechte opleiding, der ongunstige maatschappelijke positie en der afhankelijkheid van de onderwijzers.

Toch ziet men reeds in dien tijd welk een vernieuwende en verkwikkende invloed kan uitgaan van het particulier initiatief door het voorbeeld, dat het Nut gaf in de stichting van eigen scholen en kweekscholen.

Lang is de weg van de publieke opinie naar den wetgever, van dezen naar de school. Sneller werkt het voorbeeld, wanneer mannen van heiligen ijver, hun denkbeelden realiseerend, aan anderen de daad voor oogen stellen, die krachtiger is dan eenig woord.

Onder den invloed vooral ook van het Nut, treedt in de staatsregeling van 1798 de staatszorg voor onderwijs op den voorgrond [1]) en komen als gevolg daarvan de schoolwetten van 1801, 1803 en 1806 tot stand.

De wetgeving van 1806 beheerscht gedurende een halve eeuw ons lager schoolwezen en is van blijvenden invloed op zijn verdere geschiedenis.

---

[1]) Burgerlijke en Staatkundige Grondregels artt. 60 en 61. Acte van Staatsregeling art. 92.

In welken geest was deze wetgeving ontworpen?

Adriaan van den Ende, haar auteur, noemt als onderscheidend kenmerk ten opzichte van de voorafgaande regeling inzonderheid „hare uitgedrukte Christelijk-zedelijke en godsdienstige strekking" [1]), blijkende uit: 1°. het doel (art. 22 van het Reglement A), opleiding tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden; 2°. de eischen aan de onderwijzers te stellen, wier zedelijke en godsdienstige zienswijze en beginselen door een gemeenzaam gesprek vóór het eigenlijke onderwijzers-examen moesten worden ontdekt en aan wie vragen moesten worden gedaan over de geschiktste middelen om de schoolkinderen tot Christelijke deugdsbetrachting op te leiden; 3°. het voorschrift van een wekelijksch of dagelijksch Christelijk gebed bij het openen of sluiten der scholen, waarbij ook iets toepasselijks mocht gezongen worden; maar vooral uit 4°, den inhoud van de boekenlijst ten dienste der lagere scholen.

Hierop komen voor tal van werkjes, die de bedoelde strekking der school kenmerken.

In de kweekschool te Haarlem werd, met het oog op dit karakter van het onderwijs, afzonderlijk onderwijs gegeven in de Bijbelsche geschiedenissen en Bijbelsche zedekunde.

In de „ophelderende aanmerkingen betreffende de algemeene boekenlijst" schrijft Van den Ende in 1810 het volgende: [2])

„Niet ernstig genoeg kan men intusschen den schoolonderwijzer, op het hart te drukken, dat het volkomenst onderwijs in de verschillende gewone vakken van het lager onderwijs niet alles en zelfs geenszins het voornaamste is, hetwelk van hen gevorderd wordt. De bevordering en aankweeking van zedelijkheid en godsdienstigheid, beide gegrond op de Goddelijke openbaring, zoo in de Natuur als in den Bijbel, moet in geheel hunne behandeling en onderwijzing hunner leerlingen de hoofdzaak zijn en blijve hun steeds ten sterkste aanbevolen. Zonder deze zal de beste onderwijzing haar voorname steun, doel en vruchten missen."

Geen wonder dat Van den Ende uit den inhoud van den Bijbel leerstof voor de lagere school wilde nemen; hij zou

---

[1]) Vgl. A. van den Ende, Geschiedkundige Schets van Neêrlands Schoolwetgeving, pag. 45, en inzonderheid de daarbij behoorende noot 33 op pag 98 vgg.

[2]) Vgl. Handboek voor Schoolopzieners enz., van H. Hemkes Azn., 1844, 1e dl.

een zoogenaamden schoolbijbel indien die, evenals in de hoogduitsche taal ook ten dienste der scholen van dit land ware aanwezig geweest, voor het gewone schoolgebruik een plaats hebben gegeven op de boekenlijst. De Bijbel kwam trouwens op de lijst voor ten gebruike van den onderwijzer in de school om daaruit voor te lezen en te vertellen.

Het onderwijs in het leerstellige der verschillende kerkgenootschappen was (art. 23 Regl.) den schoolmeesters verboden, evenwel onder bijvoeging dat maatregelen zouden worden getroffen ten einde de kinderen van dat onderwijs geenszins verstoken te laten. Die maatregel bestond in eene circulaire, aan de verschillende kerkgenootschappen gezonden, ten einde deze op te wekken dat onderwijs ter hand te nemen, aan welke opwekking een gunstiger beantwoording in woorden dan in daden ten deel viel.

In deze circulaire heet het nog weer dat het Gouvernement zich vleit dat „allengskens op de scholen een behoorlijk en wel ingericht onderwijs in den Christelijken Godsdienst, voor zooverre deszelfs geschied- en zedekundig gedeelte betreft, zal kunnen worden ingevoerd."

Genoeg om het karakter te schetsen van het onderwijs zooals de wetgeving van 1806 dat bedoelde.

Dat in een land als het onze daarbij moeilijkheden niet zouden uitblijven toen niet alleen geestelijke stroomingen als de „Afscheiding" van 1834 en volgende jaren en het Réveil diepe beroering teweegbrachten, maar ook het katholieke volksgedeelte zich bewust werd van de rechtsgelijkheid, die de revolutie ten aanzien van de verschillende godsdienstige richtingen had doen geboren worden, is waarlijk niet te verwonderen.

De katholieken vooral gaven aanleiding tot moeilijkheden waar het onderwijs een meerendeels positief protestantsch karakter droeg, het lezen uit den bijbel en het gebruik van menig protestantsch boek of gezang ergernis gaf, de schoolopzieners, met veel invloed op de aanstelling van het onderwijzend personeel, bijna uitsluitend protestant, voor een goed deel zelfs predikant waren en de onderwijzers, dikwijls zelfs in katholieke streken eveneens protestant, het onderwijs met hun geest doortrokken. De Israëlieten vonden minder aanleiding tot grieven; waar zij met het onderwijs der gemengde school niet tevreden waren, konden zij gebruik maken van

de sedert lange tijden bestaande speciale israëlietische scholen, wel hoofdzakelijk als godsdienstscholen bedoeld maar waar ook het maatschappelijk onderwijs eenigszins tot zijn recht kwam en welke subsidie van rijkswege genoten.

Geleidelijk wordt onder den invloed der katholieken aan het onderwijs zijn positief protestantsch karakter ontnomen. Het koninklijk besluit van 27 Mei 1830, na de mislukking van een wetsvoordracht van 1829, waarbij grootere vrijheid tot oprichting van bijzondere scholen zou zijn gegeven, ook met het oog op Belgische toestanden genomen, schreef uitdrukkelijk voor dat Gedeputeerde Staten en plaatselijke besturen hebben te waken dat geen boek wordt gebruikt, 'twelk aan de eene of andere der gezindheden waartoe de kinderen behooren aanstoot zoude kunnen geven. De verklarende ministerieele resolutie van 5 Juli 1830 breidde dat zelfs uit tot alles wat in de schooltijden geschiedde of geleerd werd.

Toch bleven klachten van katholieke zijde over protestantsch proselytisme bestaan. Een staatscommissie, in 1840 benoemd om deze klachten te onderzoeken, bracht een rapport uit, 't welk aanleiding gaf tot het koninklijk besluit van 2 Januari 1842, dat in de samenstelling van het corps schoolopzieners en onderwijzers verandering bracht ten gunste van de te zeer verdrukte minderheden [1]) maar waarin bovendien uitdrukkelijk aan de geestelijkheid bevoegdheid werd gegeven om zich te vergewissen van den inhoud der boeken, gezangen en schriften, waarvan de onderwijzer gebruik maakt in de scholen, daartegen beklag te doen bij het schooltoezicht en schorsing of verbod uit te lokken. Van deze bevoegdheid werd gebruik gemaakt en zoo verdwijnt onder den invloed van de katholieken met onderscheidene boeken, vooral ook het lezen in den Bijbel van de openbare scholen, met uitzondering slechts van enkele streken met bijna uitsluitend streng protestantsche bevolking [2]).

---

[1]) „Tot handhaving der gelijkheid van allen voor de wet en ter voorkoming dat niet aan het lager onderwijs eene uitsluitende of eenzijdige richting worde gegeven."

[2]) Wat te denken in het licht der historie van eene voorstelling als Dr. Kuyper geeft in „Ons program" dat de mannen, die sinds 1789 aan het werk togen om den Christelijken stempel weg te nemen, hebben getracht eerst om den geest van het huisgezin te ontkerstenen, toen om de kerk belachelijk te maken en ten slotte om de school van den Bijbel te ontdoen?

Als waarborg tegen hetgeen onder de wet van 1806 zoo vaak was voorgekomen en als bevestiging van hetgeen de besluiten van 1830 en 1842 hadden bedoeld, schreef de grondwet van 1848 de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen in de wettelijke regeling van het openbaar onderwijs voor.

Naarmate het onderwijs in verschillende streken veel van zijn oorspronkelijk karakter verloor, werd het ook door een belangrijke groep protestanten minder geschikt geoordeeld. Van deze zijde werd met klem aangedrongen op het uiteen gaan van de openbare school in hoofdrichtingen naar gelang van de godsdienstige gezindheid, die in verschillende streken overheerschte, in katholieke, protestantsche en israëlietische scholen. In steden konden de verschillende scholen naast elkaar bestaan, in kleine plaatsen en dorpen en waar sommige groepen niet sterk genoeg waren, zou men de gemengde school moeten behouden. Als nuance kwam voor de aandrang tot uiteen gaan van christelijke en israëlietische scholen. Daarnaast drong men aan op meerdere vrijheid van schoolstichting. Èn vóór èn na 1848 heeft vooral Groen van Prinsterer deze scheiding van de openbare school in hoofdrichtingen voorgestaan.

Gelukkig te vergeefs.

Niet alleen op den practischen grond dat steeds verdere splitsing noodig zou blijken. Al mocht het overdreven zijn te spreken van 17 verschillende scholen, die in sommige plaatsen noodig zouden worden, de felheid tusschen verwante groepen op godsdienstig gebied is al te bekend om niet steeds verder gaande splitsing te doen verwachten.

Maar vooral om de taak welke aan de overheid op deze wijze ter vervulling zou worden opgedragen. Onbevoegd als overheid godsdienstige zienswijzen te beoordeelen zou zij telkens daartoe worden geroepen. [1])

Ook thans zijn er nog die het liefst het karakter der openbare school, zij het dan meer oogluikend dan wettelijk, zich zien richten naar de kleur der omgeving. Dergelijke cameleontische schoolinrichting, door mimicry, nabootsing

[1]) In het ontwerp-van Reenen van 22 Sept. 1854 was de facultatieve splitsing van de openbare scholen opgenomen. Na bestrijding op grond van strijd met de grondwet werd de bepaling later niet meer verdedigd.

van de kleur der omgeving, ontkomend aan de opmerkzaamheid van den vijand, schijnt mij uit te loopen op onderdrukking van minderheden en strijdig met een juist begrip van de scheiding van kerk en staat.

Minder groot bezwaar kan de geloovige hebben in het onderwijs dat ontdaan is van het positief christelijk element zooals hij dat wenscht, dan in het onderwijs gevestigd op den grondslag van een ander geloof dan het zijne. Zoolang elke godsdienstige groep niet hare eigen school heeft, zendt ze hare kinderen gewoonlijk niet naar die van eene andere confessioneele school maar naar de openbare welke niet op godsdienstig gebied treedt. Daar zijn minderheden veilig maar ook alleen dan wanneer het onderwijs inderdaad een confessioneel godsdienstige kleur mist. Het godsdienstonderwijs buiten de gewone schooluren van wege de kerkgenootschappen te geven, vermag dan door aanvulling veel te doen van hetgeen deze personen het liefst door den onderwijzer zelven voorbereid of ondersteund zagen.

Sedert de totstandkoming van de onderwijswet van 1857 verneemt men van den wensch naar de scheiding der openbare scholen in hoofdrichtingen weinig meer en treedt op den voorgrond de vraag naar bevordering van het bijzonder onderwijs.

Een harden strijd heeft het bijzonder onderwijs moeten voeren vóór het in ons schoolwezen behoorlijk is erkend. De simpele vrijheid om door alleszins bekwame personen eene school te doen oprichten is eerst in 1848 met veel moeite verkregen. Vaak nam de tegenwerking van pogingen om eene bijzondere school te stichten een kleingeestig, kinderachtig karakter aan.

Evenwel men verlieze den volkomen redelijken grond van de beperkingen, die de wet van 1806 der vrijheid aanlegde, niet uit het oog. Het gold hier allerminst het aandoen van gewetensdwang wanneer in art. 2 der wet van 1806 aan de departementale besturen niet alleen de zorg was opgedragen voor voldoende onderwijsgelegenheid maar tevens dat niet door eene onbepaalde toelating van scholen of onderwijzers vooral ten platten lande het aantal te zeer zou vermeerderen. Het was de zorg voor het peil van het lager onderwijs die leidde tot de bepaling in art. 12 der wet, dat geene lagere school ergens mocht worden opgericht zonder uitdruk-

kelijke vergunning van het respectief departementaal-, landschaps- of gemeentebestuur na vooraf gevraagde inlichting en bedenkingen van den schoolopziener van het district of de plaatselijke schoolcommissie.

De bedoeling was geen andere dan waarborgen te scheppen voor eene behoorlijke geldelijke voorziening in het onderwijs en het salaris van den onderwijzer. In de ellendige salarieering lag toch een der hoofdoorzaken van het schromelijk verval van het onderwijs.

Voor een groot deel, vaak geheel, kwam de betaling van den onderwijzer uit de schoolgelden. Voor de arme kinderen betaalde de diaconie waar zij geen eigen scholen had. In de meeste steden werd vóór de wet van 1857 het onderwijs voor de burgerij bijna uitsluitend verstrekt door onderwijzers, die als ondernemers in onderwijs waren te beschouwen, al moesten zij speciale toelating hebben voor hun bedrijf. Treurige toestanden kwamen voor den dag als gevolgen reeds van deze gematigde concurrentie op een gebied waar de waarde der diensten zoo moeilijk is te schatten en reclame zoo licht intreedt. Onzekerheid van bestaan, afhankelijk als dat was van het aantal leerlingen, leidde vaak tot neerdrukking van het peil van het onderwijs. Op het platteland was vroeger menig gevestigde onderwijzer door oprichting van bijschooltjes in gehuchten zijn brood kwijt geraakt. Een epidemische ziekte in Groningen maakte in 1826 tal van onderwijzers broodeloos omdat de scholen ontvolkt raakten en de burgerij, eveneens geteisterd, niet meer behoorlijk schoolgeld kon betalen [1]).

Waarlijk zoo lang niet den onderwijzer een behoorlijk bestaan was gewaarborgd bleef tegen onbeteugelde concurrentie uit het oogpunt van onderwijsbelang groot bezwaar bestaan.

Wel had reeds art. 30 van het reglement A van 1806 aangedrongen op behoorlijke salarisregeling, niet minder het koninklijk besluit van 27 Mei 1830, maar eerst de wet van 1857 zette een stap op den weg om den onderwijzer althans een minimum als vaste jaarwedde te waarborgen.

Had men evenwel meer waardeering gehad voor den ernst

---

[1]) Th. van Swinderen. Over den invloed van de ramp van Groningen op het lager onderwijs, in deze stad. 1826.

van de motieven dergenen, die, ontevreden geworden over het karakter van het onderwijs in de openbare scholen, dat tegelijk voor katholieken en protestanten opleiding moest geven tot Christelijke deugden, ander onderwijs voor hunne kinderen verlangden, de tegenwerking bij het tot stand brengen van bijzondere scholen zou wellicht niet zoo groot zijn geweest als thans vaak het geval was. Evenwel moeilijk scheen men zich te kunnen indenken in de gedachten van hen die niet met de gemengde school genoegen namen. Zij heetten van sectegeest bevangen, kweekers van onverdraagzaamheid. Aan de geschiktheid van het onderwijs in de gemengde school voor iedereen, mocht niet worden getwijfeld, de school gaf immers opleiding tot maatschappelijke en Christelijke deugden en het leerstellige was aan te vullen door de godsdienstleeraren. Het koninklijk besluit van 1842 stond zelfs voor dat onderwijs elken dag een schooluur af.

Zoo rechtmatig in de toen heerschende regeling van het schoolwezen de beperkte toelating tot het stichten van scholen was, uit een oogpunt van behoorlijke voorziening in materieelen zin, zoo weinig deugdelijk kan het argument genoemd worden, dat vrijheid van onderwijs niet mocht worden toegestaan omdat het onderwijs voor allen goed was en onderwijs op anderen grondslag onverdraagzaamheid kweekte.

Zelfs indien aanvankelijk het onderwijs voor allen overeenkwam met hunne inzichten, wat moeilijk kon verwacht worden, hoezeer was dan toch geleidelijk het karakter van de openbare school in onderscheidene deelen des lands gewijzigd. Kon men aannemen dat die verandering steeds gelijken tred had gehouden met de veranderingen in de algemeene zienswijze op paedagogisch gebied en van die der verschillende volksgroepen? Vooral toen een veel meer opgewekt geestelijk leven tegen het midden der eeuw zich openbaarde?

Zonder twijfel was verdraagzaamheid bij degenen, die van de gemengde school afweken, vér te zoeken. Bij hunne geestverwanten van thans vindt men ze evenmin. Maar werd ze wel bevorderd door het weren der vrijheid van onderwijs?

Wie de kinderen des volks op de lagere scholen bijeenbrengt legt een grondslag voor verdraagzaamheid, maar alleen dan wanneer de geest in het gezin ze niet weder verstoort. En is er nu iets dat feller haat kweekt dan dwang? Dwang

om den kinderen datgene in het opvoedend onderwijs te onthouden dat daaraan naar gemoedelijke overtuiging de hoogste, misschien de eenige waarde geeft in het oog van velen, het confessioneel christelijk karakter?

Gelukkig hebben de vrijzinnigen van dien tijd en inzonderheid Thorbecke mede geholpen een eind aan deze kwellingen te maken en een vasten grondslag te scheppen voor de vrijheid van onderwijs. [1])

Bij de totstandkoming van de grondwet in 1848 hebben deze verschillende overwegingen invloed uitgeoefend. Met hardnekkigheid is daarbij zoowel van de zijde der onderwijzers als van het Nut de toekenning der volkomen vrijheid van onderwijs, behoudens het toezicht op bekwaamheid en zedelijkheid (althans voor lager en middelbaar onderwijs), afhankelijk gesteld van de voorwaarde dat overal van overheidswege voldoend lager onderwijs zou worden gegeven, te regelen bij de wet met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen. Zoowel degenen, die de gemengde school van 1806 wilden handhaven tegen het stelsel van splitsing naar hoofdrichtingen, als die in de eerste plaats eene behoorlijke materieele voorziening van het onderwijs wilden zien gewaarborgd om het peil der volksontwikkeling duurzaam hoog te houden en te doen stijgen, vereenigden zich in dezen eisch. [2])

Zoo komen naast elkander in de grondwet twee belangrijke elementen, die in den schoolstrijd middelpunten worden van actie.

---

[1]) Thorbecke heeft daarover in 1849 wegens zijne circulaire om tot liberale uitvoering der bestaande voorschriften te raden, genoeg smaad ondervonden. In 1853 heeft de groote conservatieve protestantsche partij het hem betaald gezet.

[2]) Overal, in alle gemeenten, voor alle klassen moest er volgens het Nederlandsche Onderwijzers Genootschap en het Nut gelegenheid bestaan om in welverzorgde scholen een toereikend onderwijs te erlangen en wel voor des behoevenden kosteloos. „Welverzorgde scholen" zegt het N. O. G.; „dat woord sluit alles in zich, goede schoolvertrekken, goede (dat is bekwame, deugdzame, praktische, rechtbedrevene, Nederlandsche) onderwijzers die wel betaald worden en dus de concurrentie kunnen doorstaan, die vrij van broodzorgen zijn al verlaten hen ook vele leerlingen, omdat zij door hun stand in de maatschappij even nuttig zijn als een lid van eene rechtbank, die recht spreekt zonder om te zien. Het onderwijs is dat waard en als de Staat dat eerst tot stand gebracht heeft, geve hij aan alle anderen gelegenheid om ook nog andere scholen oprichten, mits voldoende aan de vereischten der wet. Dan vreezen wij geene concurrentie."

Aangehaald bij M. D. van Otterloo. Bijdragen tot de Schoolkwestie, 1874.

Het eerste is het algemeen staatsbelang, betrokken niet alleen bij ontwikkeling en kennis als onmisbare voorwaarden voor materieele welvaart, maar niet minder bij verbetering van het volkskarakter en de goede zeden. Een staatsbelang ook en vooral bij eene verbreiding van onderwijs in alle lagen zoodanig dat in de verschillende kringen tusschen het geestelijk vermogen niet die breede klove kan gapen, welke tusschen het materieel vermogen maar al te vaak blijft bestaan.

Aan dat staatsbelang hebben vrijzinnigen steeds de hoogste waarde gehecht. Zij achten het een der meest heilzame vruchten van de omwenteling dat dit belang als van primaire beteekenis voor behoud, voortbestaan en bloei van den staat zelven is erkend.

Hun aandrang bij opeenvolgende wettelijke maatregelen in 1857, 1863, 1876, 1878 en 1900 gold verdere algemeene verhooging van dit peil van ontwikkeling en kennis. Aan deze krachtige werkzaamheid heeft het gehalte van ons volksonderwijs veel te danken. Wettelijke regeling is daarvoor noodig, dwang, die tot opofferingen noopt, vaak onmisbaar. Aanmoediging en steun, hoe wenschelijk ook om particuliere krachten te lokken, zijn nergens voldoende gebleken om verbetering der volksontwikkeling op den duur afdoende te verzekeren.

Naast dit belang blijft even eerbiedwaardig dat der individuen om niet in hunne godsdienstige gevoelens te worden gekrenkt, in 't bijzonder ook bij de opvoeding van hunne kinderen door onderwijs.

Dit kan èn negatief, door uitsnijding van hetgeen in opvoedend onderwijs onvereenigbaar is met de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, èn positief door vrijheid te laten scholen te stichten waar het onderwijs geheel in den geest is der ouders van de schoolgaande kinderen.

Er waren er in 1848, er zijn nog heden velen, die het negatieve middel eigenlijk voldoende achten. Niet alleen voor zichzelf maar voor allen. Wilt gij, zoo zeggen zij, godsdienstonderwijs of onderwijs op positief godsdienstigen grondslag, de kerkgenootschappen zijn immers daar om er zorg voor te dragen, maar buiten de schooluren. Deze zijn en blijven gewijd aan onderwijs, „dat het kind geeft wat des kinds is".

Alleen wordt uit het oog verloren dat hier juist de groote vraag ligt, wat des kinds is. Een vraag voor de overheid even onoplosbaar als die wat des menschen is op het gebied van zedelijk en godsdienstig leven.

Ik weet zeer goed dat van eene eigenlijke Christelijke paedogogie in vele Christelijke scholen weinig terecht komt. Wie zal evenwel durven beweren dat er niet een groot onderscheid bestaat tusschen een onderwijs in den zin van Van den Ende en hetgeen thans de openbare lagere school met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen vermag te geven. En dat zoowel in uitgangspunt, gedragslijn als resultaat.

Men kan — en mijns inziens terecht — ander onderwijs verlangen dan in de eerste jaren der 19e eeuw werd beoogd te geven, men heeft hier niet te doen met een overwonnen standpunt, een periode die voorbijgegaan is, maar met eene opvatting ten aanzien van 's menschen bestemming, die niet ten grondslag kan liggen aan eenig onderwijs dat ieders godsdienstige begrippen heeft te eerbiedigen. En dit laatste juist omdat dit inzicht in de bestemming des menschen, welke ook op de opvoeding der kinderen terugwerkt, ten nauwste met godsdienstig geloof samenhangt.

Zoolang het onderwijs nog weinig ontwikkeld is en er van het opvoedend element weinig terecht komt, springt dit verschil minder in het oog; naarmate het opvoedend karakter van het onderwijs meer op den voorgrond komt, treedt het verschil in paedagogisch inzicht op grond van godsdienstig geloof of wijsgeerige overtuiging meer in het licht en beheerscht in meerdere mate het oordeel over het onderwijs.

Ofschoon aanvankelijk niet alleen Israëlieten maar ook katholieken meenden dat door een onderwijs, dat ieders godsdienstige begrippen bevredigt, gepaard aan godsdienstonderwijs, vanwege de kerkgenootschappen te geven, in redelijke behoeften kan worden voorzien — later is dat door katholieken anders ingezien[1]) — was reeds door de ervaring onder de wet van 1806 gebleken, dat een groep van protestanten met aldus ingericht opvoedend onderwijs, dat opleiding tot maatschappelijke en Christelijke deugden zou geven, tegelijkertijd aan den Israeliet, den katholiek, den doopsgezinde, den gereformeerde, niet genoegen kon nemen.

[1]) Vooral na het mandement der Bisschoppen van 1868.

Het positieve middel, stichting van bijzondere confessioneele scholen, is dan ook in toenemende mate ter hand genomen.

Tot welke ontwikkeling van bijzonder onderwijs het beginsel van vrijheid zou leiden, in de grondwet opgenomen niet, zooals in 1878 wel is beweerd, uit een oogpunt der vrijheid van beroepsuitoefening in 't algemeen, maar wel terdege historisch te verklaren uit de behoefte om scholen op anderen grondslag dan dien van de gemengde school opterichten, hing voor een goed deel af van de uitwerking, die het andere beginsel, overheidszorg voor openbaar onderwijs, zou verkrijgen. Die vrijheid zonder meer, zonder geldelijken steun van overheidswege, beteekent voor den arme en mingegoede niets. Voor hem ligt de drempel der school, ingericht naar zijn godsdienstige overtuiging, te hoog. De rijke ondervindt, zoodra die vrijheid is gewaarborgd, geen bezwaar. Hij zoekt de school uit, die met zijne inzichten op paedagogisch gebied overeenkomt, en ontbreekt ze, dan is hij gemakkelijk in staat met hulp van gelijkgezinden dat verlangde onderwijs te doen geven. Bij den minvermogende, en de grens kan hier vrij ruim worden getrokken, is dat niet het geval.

Vooral niet wanneer de wet hoogere eischen gaat stellen aan de bekwaamheid der onderwijzers, voor het openbaar onderwijs een goeden toestand in het leven roept met kleinere klassen, goede lokalen, behoorlijke bezoldiging, waardoor het moeilijk valt anders dan met evenredige, zij het niet gelijke, opofferingen de leerkrachten te verkrijgen.

Wie het volslagen onvrijzinnig denkbeeld koestert, dat deze minder gegoeden eigenlijk geestelijk onzelfstandig zijn, een eigen paedagogisch inzicht niet bezitten, zal zich weinig daarom bekommeren. Evenmin degene, die ontevredenheid met een onderwijs, zooals dat met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen moet gegeven worden, alleen aan geestdrijverij toeschrijft.

Moeilijk evenwel schijnt mij een dergelijke denkwijze houdbaar bij hen, die ook op staatkundig gebied het volk in al zijn lagen in staat achten, zonder speciale kennis juist van de bijzonderheden, de algemeene richting van het staatsbeleid te beoordeelen en die het dus zeker niet minder in staat moeten achten den algemeenen geest van het onderwijs, dat

de opvoeding in het gezin in menig opzicht aanvult, te beoordeelen; al zal zoowel in het eene als in het andere geval, dikwijls de wilsbepaling van velen onder den sterken invloed staan van geestelijke leiders die niet altijd leidende geestelijken behoeven te zijn.

Wat evenwel betreft de geschiktheid van het openbaar onderwijs voor allen, evenmin als deze onder de wet van 1806 van de gemengde school kon worden verwacht, is dat het geval met de openbare school, zooals deze in de verschillende onderwijswetten is geregeld.

Terecht werd dit openbaar onderwijs voor ieder toegankelijk gesteld en de inrichting van het onderwijs zoodanig geregeld dat het de godsdienstige begrippen van niemand krenkte. De Israëlieten hieven hunne scholen op; bij den verderen uitbouw van het systeem van openbare, meer uitgebreid lagere en middelbare scholen verdwenen eveneens tal van bijzondere inrichtingen die uitsluitend van de schoolgelden moesten bestaan, en waarvan sommige een bepaald confessioneel karakter hadden.

Het openbaar onderwijs, dat daarvoor in de plaats kwam, stond in menig opzicht veel hooger, maar toch de geest daarvan kon niet meer dezelfde zijn als van vele scholen vóór 1857. Nooit bleek dit duidelijker dan toen de hoogleeraar Prof. Hofstede de Groot, die als schoolopziener jarenlang een onderwijs had bevorderd in den oorspronkelijken geest van Van den Ende en daarin zeer wel was geslaagd in eene omgeving, die ook op godsdienstig gebied zeer onder zijn invloed stond, onder de wet van 1857 in 1860, het onderwijs aanprees dat vroeger zoo jaren lang was gegeven. Hij wilde eigenlijk een zuiver protestantsch onderwijs en wees er op dat, indien de Israëlieten daardoor werden gehinderd, dezen als kleine minderheid van ons land zich daarbij maar moesten neerleggen. Het gerechtvaardigd protest van die zijde had al spoedig de terechtwijzing van den overigens zoo verdienstelijken schoolopziener en later, toen hij zijne meening volhield en nader verdedigde, zijn gedwongen ontslagaanvrage tengevolge.

Dat mannen als Hofstede de Groot, tot dien tijd heftige voorstanders van de gemengde school, later tegen de openbare school bezwaar hadden en hunne geestverwanten met behulp

van het bijzonder onderwijs het karakter aan het onderwijs trachtten te geven, dat zij wenschten, is te begrijpen.

Het komt mij daarom voor dat juist met het oog op de breede schare, van welke groote opofferingen voor het opvoedend onderwijs niet kunnen worden gevergd, zonder de kans te loopen dat het niet voldoende tot zijn recht komt, steun voor het bijzonder onderwijs gerechtvaardigd was geweest, toen in 1857, 1863, 1876 en 1878 het lager, middelbaar en hooger onderwijs bij de wet werd geregeld. Van overheidswege werd in elke gemeente een voldoend lager en uitgebreid lager onderwijs beschikbaar gesteld, rijksscholen van middelbaar onderwijs in zeker aantal gevestigd en gemeenten òf gesteund bij de oprichting òf daartoe verplicht. Wat gymnasia betreft, de verplichting tot oprichting werd opgelegd aan gemeenten van zekere grootte en steun in het vooruitzicht gesteld.

De moeilijkheid om bijzondere scholen op te richten werd bij een flinken uitbouw van het openbaar onderwijs zeer groot, en — waar het lager onderwijs van overheidswege vaak ter bevordering van het schoolbezoek kosteloos of tegen laag schoolgeld werd verstrekt, — dikwijls onoverkomelijk. Eene erkenning van den ernst der motieven, die deze particulieren tot schoolstichting voerden, heeft ook in dien tijd te veel ontbroken. Toch hadden de groote opofferingen, die de voorstanders van bijzonder onderwijs zich getroostten, de oogen moeten openen, al lieten zonder twijfel tal van bijzondere scholen veel te wenschen over door geringschatting van het maatschappelijk onderwijs. Men heeft mijns inziens te veel uit het oog verloren dat, zoodra het element van opvoeding in het onderwijs meer tot ontwikkeling komt, ook wat hoogere burgerschool- en gymnasiaal onderwijs betreft, verschillend paedagogisch inzicht tot verschillende schoolinrichting kan en — indien het verschil te groot wordt — moet leiden.

De opvoedkundige beginselen, die aan het onderwijs in de openbare school ten grondslag liggen, al vinden ze soms ook daar door verschillende omstandigheden van technischen of persoonlijken aard niet voldoende toepassing, acht ik veel meer naderend tot de waarheid dan die eener specifiek Christelijke paedagogiek, voor zoover deze hier en daar nader is toegelicht. Ik acht meeningen, als die o.a. door Prof. Woltjer

zijn verdedigd, dat in de lagere school het onbegrepene, indien het slechts in lateren tijd goed kan zijn voor het hart, moet worden geleerd, redenen waarom de heer Woltjer daar zelfs den Heidelbergschen Catechismus wil brengen, al gaat deze ook boven de bevatting der kinderen, geheel uit den booze. Ook geloof ik dat de heer Blaupot ten Cate in 1857 zeer terecht er op wees dat de godsdienstige vorming niet moet worden toevertrouwd aan den onderwijzer. Voor mijne kinderen verlang ik geen ander en beter onderwijs dan de openbare school, volgens de wet ingericht, in staat is te geven. Ten aanzien van de opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden stel ik het in beginsel hooger, dan het confessioneele, dat zoo licht leidt tot zelfverheffing en geringschatting van anderen op zedelijk gebied.

Tegenover het berucht geworden gezegde „denkend deel" der natie staat tegenwoordig de veel ergerlijker inbeelding van een eigenlijk „zedelijk deel" des volks.

De bewering evenwel dat dit openbaar onderwijs slechts aanvulling behoeft te ondergaan van roomsch-katholiek of gereformeerd godsdienstonderwijs om te worden tot hetgeen eene school op katholieken of gereformeerden grondslag zou geven, althans zou moeten geven, als ze in haar eigen geest behoorlijk is tot ontwikkeling gekomen, schijnt mij onhoudbaar, al zullen er zeer velen zijn die, hoe streng religieus ook, van oordeel blijven dat die aanvulling, waardoor ieder het meest blijft op het terrein, waarvoor hij geschiktheid heeft en elke leeftijd krijgt wat hem past, op den duur de bestere sultaten oplevert.

Het goede recht van steun aan dergelijke scholen, die van een confessioneel paedagogisch beginsel uitgaan, kan volmondig worden toegegeven door den vrijzinnige, ja juist door dezen, mits de speciale kleur van het zedelijk en godsdienstig vormend onderwijs niet gebreken in de maatschappelijke opleiding tot kennis en in de verstandsontwikkeling moet bedekken. Slechts behoort geen voorkeur te worden gegeven aan eenige richting. Alleen op die wijze wordt naast een welverzorgd goed ingericht openbaar onderwijs ook het voor den minder bemiddelde gewenscht gevolg der vrijheid van onderwijs van beteekenis.

De erkenning evenwel van dit goede recht op financiee-

len steun der onderscheidene paedagogische richtingen wordt vaak moeilijk gemaakt door de houding, welke de voorstanders der confessioneele scholen tegen het openbaar onderwijs aannemen.

In menig geschrift van vroeger en later tijd dat ik in de laatste maanden heb doorgelezen, wordt tegen het openbaar onderwijs en tegen de duizende verdienstelijke mannen en vrouwen die daar werken, een ergerlijke taal uitgeslagen, welke verbittering moet zaaien. Mr. Lohman zegt in „de vrije school" dat verdraagzaamheid de vrucht is van liefde en gezond verstand. Raken beide in Christelijke opvoeding en strijd voor Christelijke beginselen misschien zoek?

Een brochuretje van 1868, dat voor mij ligt, weet niet beter dan ten slotte de „liberale school" een beestenspel te noemen. Een ander uit 1900, om een uit de vele te noemen, spreekt van een anti-Christelijke wet, die de kinderen van hun godsdienst berooft, noemt de vermelding van opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden „een schandelijk volksbedrog om de jeugd te ontchristelijken" en noemt, trouwens in overeenstemming met Dr. Kuyper, die in dezen heel wat op zijn kerfstok heeft, de openbare school een tegenkerk.

Zaai dergelijke kiemen jaar en dag in dorp en stad uit en de liefde zoowel als het gezond verstand zijn ver te zoeken. Het is de onverdraagzaamheid van geestdrijvers welke reeds jarenlang in sommige deelen des lands zulke heftige aanvallen doet richten tegen het openbaar onderwijs.

Zegt men, het opvoedend karakter der school komt beter tot zijn recht, wanneer ouders en onderwijzers gelijke inzichten hebben aangaande doel en middel der opvoeding, het is gaarne toe te geven. Meent men dat in de lagere school reeds de kinderen moeten worden doordrongen van beginselen op godsdienstig gebied, waarvoor hun leeftijd niet rijp is naar onze meening, men kan het gevoelen van anderen begrijpen al deelt men het niet. Maar wat is voor de opvoeding des volks in haar geheel te wachten wanneer degenen, die de eene opvatting hebben de andere verketteren en van het aankweeken van allerlei maatschappelijke ondeugden en onzedelijkheid beschuldigen?

Daartegen evenwel in te gaan door te verhinderen of

te belemmeren, dat verschillend paedagogisch inzicht zijne uitwerking op de inrichting der scholen hebbe, schijnt mij onverstandig. Slechts door de ontwikkeling van elke paedagogische richting de hand te bieden en daarbij het peil van het maatschappelijk onderwijs te verhoogen en te verzekeren, door verder weg te nemen onnoodige prikkels tot proselytisme, die gelegen kunnen zijn in het financieel voordeel, dat bijzondere scholen van het leegpompen der openbare kunnen hebben, schijnt mij op den duur in ons land ook op dat gebied een betere toestand mogelijk. Verdere ontwikkeling, toelichting, toepassing van eene specifiek katholieke of gereformeerde paedagogiek zal tot veranderingen in de inzichten van die zijde leiden, welke vaak in tijden van gebrekkig bewegen nog niet worden vermoed. In rijken bodem varieeren de planten het snelst.

Of daarmede waardeering voor het openbaar onderwijs zal komen, het is te hopen, al ontbreekt ze thans geheel. Reeds nu toch zou van die zijde moeten worden erkend, dat het in ons land met zijne gemengde bevolking noodig is om minderheden tegen krenking van gewetensvrijheid te waarborgen. Een elementaire kennis van ons schoolwezen zou de overtuiging moeten geven dat belangrijke minderheden er van gebruik maken en ook in 't vervolg gebruik van moeten maken wanneer men denkt aan de minimum grens van het aantal kinderen, welke voor eene schoolinrichting, die nog opvoedend kan werken, moet worden gesteld.

De school anders in te richten dan thans, is, bij zoo groote verscheidenheid van godsdienstig geloof, blijkens de ervaring niet mogelijk.

Reeds wees ik op de katholieken. Zij hebben zich met hand en tand verzet tegen elke kerkelijke kleur in het openbaar onderwijs. Gedachtig aan de ervaringen onder de wet van 1806 hadden zij liefst het woord „Christelijke deugden" vermeden. De ervaring met Prof. Hofstede de Groot geeft eene verdere illustratie. Het ministerie van 1857 stond onder anti-revolutionnaire leiding, het kon niet anders de openbare school inrichten dan het heeft gedaan. Ook deze regeering zou niet anders vermogen. Daarvoor is ons volk te individualistisch en te theologiseerend aangelegd.

Maar is dat openbaar onderwijs noodzakelijk — en het kan niet worden ontkend — moet het ingericht zijn als nu om gewetensvrijheid te waarborgen, dan is een strijd, niet vóór het bijzonder onderwijs, maar tegen de openbare school zelve, feitelijk niet anders dan een uitvloeisel van onverdraagzaamheid, die in naam der vrijheid tegen de vrijheid zelve optrekt.

II.

Bij de beoordeeling van de houding, die de overheid tegenover het openbaar en het bijzonder onderwijs heeft in te nemen, rijst dadelijk de vraag, wat schrijft de grondwet voor? Eene vraag, die mijns inziens voor een positief afdoend antwoord moeilijk vatbaar is.

Juist wijl de grondwet omvat twee beginselen, die bij uitwerking elkaar beperken. Leidt men, zooals vaak nu nog gebeurt, uit het voorschrift, dat het openbaar onderwijs een voorwerp is van de aanhoudende zorg der regeering, af, dat deze moet zorgen dat zooveel mogelijk van dit onderwijs en niet van ander gebruik gemaakt wordt, dan is uit den aard der zaak niet alleen subsidieering van bijzonder onderwijs van welken aard ook, in strijd met de grondwet maar daarmede ook geheel onvereenigbaar het evenzeer grondwettig voorschrift dat het geven van onderwijs vrij is. Immers zoodra dit laatste het geval is, hangt het slechts af van de inzichten over opvoeding en van de algemeene welvaart, die, als ze groot genoeg is en algemeen verbreid, de opofferingen voor opvoeding en onderwijs licht te dragen zou maken, of er zelfs openbaar onderwijs zal zijn.

Voor tal van gegoede personen, die zeer zorgvuldig zijn in het kiezen van de school, vooral in groote steden, bestaat eene schoolkwestie, wat hen zelven betreft, in het geheel niet. Ze zou wèl bestaan indien het grondwettig voorschrift van de vrijheid tot het geven van onderwijs ontbrak.

Niets is er trouwens ook in de historie van het grondwetsartikel dat wijst op een plicht van de overheid om te zorgen dat de menschen zooveel mogelijk hunne kinderen naar openbare en niet naar bijzondere scholen zenden. Men heeft bedoeld, wat het lager onderwijs betreft, overal de gelegenheid open te stellen, dat de ouders goed lager onderwijs beschikbaar

vinden waar de godsdienstige begrippen van een ieder worden geeerbiedigd.

Bij de toepassing dezer stelling zal het natuurlijk voorkomen, ook zonder eenigen financieelen steun van regeeringswege door den welstand der bevolking of de aanwezigheid van andere hulpbronnen voor onderwijs, dat niemand of zoo weinigen van deze school wenschen gebruik te maken dat haar bestaan onmogelijk is. Indien van regeeringswege worden gesteund de ouders, ook in minder gegoede gezinnen, om eene school te zoeken, desnoodig te stichten, waar het onderwijs is in hun geest, zal dat uit den aard der zaak in ruimere mate nog het geval zijn.

Hierbij kan een systeem worden gevolgd, dat gericht is op het vernietigen van het openbaar onderwijs in het algemeen, door de voordeelen voor bijzonder onderwijs, daarbij nu volstrekt niet alleen te denken aan confessioneel onderwijs, zoo groot te maken dat de openbare scholen van zelve reeds spoedig overbodig worden en door tegelijkertijd het de gemeentelijke overheden mogelijk te maken, met behulp van de heffing van een hoog schoolgeld voor de openbare scholen, deze laatste leeg te halen.

Een dergelijk systeem zou natuurlijk in strijd zijn met den geest der grondwet, al strijdt ze zeer zeker ook met de letter die niet van ophoudende maar van aanhoudende zorg voor het openbaar onderwijs spreekt.

Bij de bespreking van het subsidiestelsel in 1889 is door meer dan een erkend kenner van ons staatsrecht beweerd dat subsidiën van staatswege aan bijzondere scholen met de grondwet niet in strijd zijn, maar het beginsel eene toepassing kan krijgen waarbij dat wel degelijk het geval is.

Het schijnt mij toe dat bij de tegenwoordige voorstellen ten aanzien van het lager onderwijs die strijd onmiskenbaar is, waar zonder twijfel het gehalte van het openbaar onderwijs vooral ten platten lande zal achteruit gaan en daartegenover geen enkel middel tot herstel wordt geplaatst, zelfs niet wordt gedacht, noch aan den toestand van het openbaar onderwijs onder de nieuwe regeling, noch aan dien der onderwijzers daaraan verbonden.

Dat de tegenwoordige regeering en de haar steunende meerderheid een zuiver gevoel zou hebben voor grondwettige

grenzen bij de beoordeeling van hetgeen thans binnen de perken der grondwet ter vrijmaking van het onderwijs kan geschieden, was à priori niet waarschijnlijk. Daarvoor is de strijd, met groote heftigheid, steeds op een te valschen grondslag gevoerd.

Niets is dieper doorgedrongen in dien strijd bij de Christelijke partijen dan het bewustzijn eener geschonden rechtsgelijkheid, die herstel noodig maakt. Elk oogenblik weer kan men het van de besten hunner hooren: wij moeten betalen voor uwe openbare scholen, die voor ons niet passen en nog bovendien van onze eigene, dat is onrecht, stuitend onrecht, dat weggenomen moet worden.

Gesteld het ware onrecht, hetgeen mijns inziens niet het geval is, dan is dat toch zeker alleen door wijziging van de grondwet weg te nemen. Als algemeen staatsbelang en niet als het belang van ouders van zekere godsdienstige kleur erkent deze de verstrekking van overheidswege van onderwijs, dat ieders godsdienstige begrippen eerbiedigt. Wie voor dat onderwijs bijdraagt, betaalt niet ten behoeve van een zeker aantal personen die het voor hunne kinderen gebruiken, maar voor het algemeen belang dat betrokken is èn bij de verzekering van een behoorlijk peil van volksontwikkeling èn vooral ook bij de beveiliging tegen anderer proselytisme of onverdraagzaamheid.

Ook degenen, die hun eigen wegen en kanalen hebben aangelegd, kunnen zich op deze wijze beklagen tegenover de aanwoners van in het algemeen rijksbelang aangelegde rijkswegen en kanalen, die toevallig van het in 't algemeen belang verrichte meer dan anderen profiteeren. Een grond van billijkheid voor steun aan anderen kan daarin gelegen zijn, niet een van herstel van geleden onrecht.

Deze stelling van de rechtsgelijkheid waarop men zich beroept is in strijd met onze grondwet. Rechtsgelijkheid niet tusschen verschillende soorten van bijzonder onderwijs onderling, maar tusschen openbaar en bijzonder onderwijs is eene ondenkbare zaak. Voor het een is de zorg aan de overheid nadrukkelijk opgedragen, het onderwijs gaat van haar uit, het andere is alleen vrijgelaten behoudens toezicht. De leuze der rechtsgelijkheid van de ouders heeft niet meerder inhoud.

Nam men de stelling aan dat rechtsgelijkheid bestaat

tusschen bijzonder en openbaar onderwijs ten opzichte van de geldelijke voorziening door den staat dan zou onmiddellijk ook het omgekeerde gevolg moeten intreden en beide aan dezelfde voorwaarden worden onderworpen. Deze consequentie der rechtsgelijkheid wordt evenwel niet aanvaard en kan uit den aard der zaak niet aanvaard worden voorzoover betreft het karakter van het onderwijs. Dit neemt niet weg dat gronden van billijkheid zeer wel kunnen gelden en bij vele liberalen in 1889 gegolden hebben. De openbare school geeft niet het onderwijs, en mag het niet geven, zooals dat uit een oogpunt van zedelijke opvoeding door vele roomsch-katholieken en sommige groepen protestanten voor hunne kinderen wordt begeerd. In aanvulling met afzonderlijk godsdienstonderwijs kunnen zij niet voldoende baat vinden. Men kan het er niet mee eens zijn, ten slotte beslist hier 's menschen zedelijke overtuiging en godsdienstig geloof, die ten opzichte van de paedagogische grondslagen van het onderwijs onverzoenbaar verschil van meening doen ontstaan.

Evenzoo kan een grond van billijkheid worden gevonden in het argument dat het bijzonder onderwijs kosten uitspaart. Hier is evenwel wederom de billijkheid door de voorstanders van het bijzonder onderwijs omgezet in rechtseisch van restitutie der gelden die aan de openbare kassen worden uitgespaard.

Dit restitutiestelsel, door Prof. Gratama na de indiening van een wetsontwerp de Brauw in 1867, dat subsidieering der lagere scholen door de gemeente beoogde, met enkele trekken aangegeven, later ook van katholieke zijde onder dien naam gepropageerd en verdedigd door Dr. Kuyper in „de Standaard" en Mr. Lohman in zijne brochure „de vrije school" bedoelde de bijzondere scholen eene som per leerling te doen uitkeeren overeenkomende met de gemiddelde kosten, die ten laste der openbare kassen zouden vallen, als die kinderen openbaar onderwijs zouden genieten.

Het stelsel, op grondwettige en practische gronden bestreden, is in de wetgeving niet doorgedrongen.

De afdoende en algemeene grond voor staatssteun schijnt mij evenwel te liggen niet in de billijkheid ten opzichte van een zekere groep van personen, die voor hunne kinderen onderwijs hebben ingericht, maar in de beteekenis van het

particulier initiatief op het gebied van het onderwijs, dat voor de verscheidenheid, de voortdurende verfrissching en vernieuwing van het onderwijs in zijn geheel genomen niet kan worden gemist. Tevens in het practisch gevolg der subsidieering, dat de algemeene belangstelling en medewerking wordt verkregen tot de voortgaande verbetering van het onderwijs ook uit de algemeene middelen.

De aard van den schoolstrijd in ons land brengt mede bij bijzonder onderwijs alleen te denken aan kerkelijk gekleurd onderwijs althans zoolang geen sprake is van die scholen, welke nog als winstgevend bedrijf hier en daar worden gehouden.

Dit standpunt evenwel is niet het juiste, vooral niet wanneer men het uitgebreid lager, hoogere burgerschool- en gymnasiaal onderwijs mede in het oog vat.

Natuurlijk dat positief Christelijke kringen, wier opvattingen het meest afwijken van die ten grondslag liggen aan de inrichting van het openbaar onderwijs, het eerst tot schoolstichting zijn overgegaan. Indien evenwel ook geringere afwijkingen, opinies van meer of minder gewicht op paedagogisch gebied, men denke aan de beteekenis van handenarbeid als onderwijs- en opvoedingsmiddel, zich doen gelden in een onderwijssysteem dat oprichting van bijzondere scholen gemakkelijk maakt; of wel wanneer onbevredigde maatschappelijke behoeften zich doen gelden op het gebied van het uitgebreid lager, middelbaar of gymnasiaal onderwijs in streken waar de openbare besturen het openbaar onderwijs niet meer dan hoog noodig is uitbreiden, zal men schoolstichting van gansch anderen aard, dan thans regel is, waarnemen. Men mag deze zijde van de zaak niet uit het oog verliezen bij de beoordeeling van de vraag welke waarde aan het van particulieren of vereenigingen uitgaand onderwijs toekomt.

Het particulier initiatief nu zal steeds blijken in het onderwijs te zijn een levenwekkend soms wat levenmakend element.

Nergens is sleur zóó verderfelijk als in de school, nergens het gevaar voor versteening zoo groot als daar.

De overheid kan van tijd tot tijd, vaak met lange tusschenpoozen, een krachtigen stoot in de goede richting geven,

wanneer intusschen niet het particulier initiatief werkzaam blijft, raakt de kracht uitgewerkt en treedt verslapping in.

Is het niet merkwaardig dat er in bijna vijf en twintig jaren ternauwernood eenige verandering is gekomen in het onderwijs der gymnasia; in veertig jaren van geweldige verandering op geestelijk en stoffelijk gebied de hoogere burgerscholen vrij wel dezelfde zijn gebleven? Moet hier gedacht worden aan bijna bovenmenschelijk vooruitzien van de behoeften der maatschappij of aan een onveranderlijke waarheid ten aanzien van de vorming van geest en gemoed! Was niet reeds in 1820 wijziging van de wet van 1806 dringend noodzakelijk en duurde het niet tot 1857 voor verbetering tot stand kwam? Zien wij op dit oogenblik niet overal in het land de behoefte opkomen aan voortgezet lager onderwijs, dikwijls door particulieren of vereenigingen in het leven geroepen, en wanneer komt eene wettelijke regeling der positie van dat in de lucht zwevend onderwijs?

Het particulier initiatief is voor beproeving van nieuwe denkbeelden ook door de kracht van overtuiging, die in gevestigde organisaties zoo moeilijk doorwerkt, van veel belang. Met behulp van eene goede wet doet het veel nut, zelfs — b.v. in het technisch onderwijs — vaak er zonder.

Wat heeft het groote werk der schoolverbetering, nu honderd tot honderdvijfentwintig jaren geleden, niet te danken aan particulieren en de maatschappij tot Nut van 't Algemeen? Hoe weinig kon de wet en hoe veel deden die uitnemende schoolopzieners, opwekkend tot steun aan scholen, verbetering van salarissen, aanmoedigend tot studie en vaak aan onderwijzers den beteren weg wijzend. Schoolverbeteraars, niet allereerst wetstoepassers.

Toen de tijd kwam dat deze edelmoedige aandrift verflauwde, een tijd die vaak volgt op levendige actie, was de wet ongelukkig niet van dien aard om een duurzaam goeden toestand te waarborgen. Hier ligt dan ook de onvervangbare verdienste van openbaar onderwijs bij de wet geregeld al stak van dienst, dat het heen helpt door die periode van verflauwde belangstelling en gedurende dien tijd een hoogen norm blijft stellen. Indien het dan ontbreekt, zakt het onderwijs ineen als in de 18e eeuw. Vrije concurrentie alleen kan slechts bij groote algemeene belangstelling waarborg geven voor deugdelijkheid.

Indien deze beginselen, krachtige overheidszorg voor het openbaar onderwijs naast financieelen steun aan het bijzonder, onder waarborgen van deugdelijkheid, sedert de tot stand koming van de grondwet van 1848 waren erkend, het schijnt mij toe dat het er met ons onderwijs beter had uitgezien.

Juist het ontbreken van steun aan de bijzondere scholen heeft aan de vijanden van uitbreiding der volksontwikkeling door een goed voortschrijdend lager en middelbaar onderwijs, nieuwe hulptroepen verschaft. Onwillekeurig zullen zij, die, ofschoon niet instemmende met den geest van het openbaar onderwijs, toch krachtig het onderwijs in het algemeen willen bevorderen, minder geneigd zijn stijgende uitgaven tengevolge van hoogere eischen voor scholen en onderwijzers te bewilligen, wanneer zij daardoor tevens, zonder eenige compensatie, worden genoopt tot zwaardere opofferingen voor eigen scholen. Zij beginnen de eischen van het onderwijs af te meten naar hetgeen niet gesteunde particuliere krachten vermogen en waar anders onder hen krachtige aandrijvers tot verbetering van het volksonderwijs zouden gevonden zijn, zijn ze vaak tegenhouders geweest.

De politieke strijd evenwel om de vrijheid, later om den steun voor bijzonder onderwijs heeft heel wat krachten afgeleid van de behoorlijke voorziening van het onderwijs zelf. Het onderwijs heeft daaronder geleden. Strijd zou er ook bij subsidieering van het bijzonder onderwijs zijn gebleven, wellicht evenveel als nu. De resultaten zouden dikwijls scherp tegenover elkander zijn geplaatst, maar de ijver om daarbij het onderwijs in het algemeen te bevorderen ware grooter geweest. De resultante van de onderscheidene, in verschillende richting werkende krachten had het onderwijs meer vooruitgeduwd.

Niemand zal ontkennen dat aan dezen steun ook schaduwzijden zijn op te merken. Er is ook een gebruik van vrijheid, die aan het onderwijs zelf nadeelig wordt. Zoo is het reeds nu in verschillende deelen des lands, vooral op het platteland, zoo zal het bij verhooging van subsidiën nog meer het geval zijn.

Eveneens is het gevaar niet denkbeeldig dat nog lange jaren bij de onzalige tegenstelling die thans, nu de overwinning in den schoolstrijd voor de Christelijke partijen

aanstaande schijnt, in het belang van de voortzetting der Christelijke coalitie wordt aangescherpt, zoo niet gemaakt, de school in den politieken strijd blijft gemengd en inderdaad kiemen van tweedracht zaait.

Ook zullen somwijlen afzonderlijke groepen scholen stichten zonder eenigen paedagogischen of godsdienstigen grond, louter tengevolge van standsvooroordeelen.

Deze schaduwzijden zijn niet te miskennen. Zij bestaan zoodra de vrijheid van onderwijs bestaat, zij kunnen wel gedeeltelijk soms voor een goed deel door verstandige regeling, die het beginsel niet aantast, worden verzacht, niet weggenomen.

Maar wie die de geschiedenis van ons onderwijs kent, zou ze zwaarder achten dan die het gevolg van dwang, gedurende de eerste vijftig jaren der 19e eeuw zijn geweest? Jaren waarin het onderwijs zelf, na de eerste aanvangen, bitter weinig is bevorderd.

En toch leidt het afstand doen van het stelsel, dat vóór de grondwet van 1848 gold, als met ijzeren consequentie, bij een volk als het onze, met zijne uiteenloopende godsdienstige begrippen, indien men het openbaar onderwijs goed verzorgt, tot een stelsel van subsidies. Steun voor bijzonder onderwijs vergroot natuurlijk de verscheidenheid van richting in elk onderdeel van het onderwijs.

Er is daarin veel dat mij toelacht. Mij is het onbegrijpelijk dat een vrijzinnig man behagen schept in het katholieke idee der geesteseenheid ook al was het de eenheid van zijn eigen geestesrichting. „Verscheidenheid", ik zeg het Mr. Lohman volgaarne na, „doet werking, wrijving, twist wellicht — maar juist daardoor karakter, leven, vooruitgang ontstaan". [1])

Voor niets is zoozeer van vrijzinnig standpunt te waken, als voor gelijkmaking der geesten, als gevolg van wereldlijke of kerkelijke heerschappij.

Wanneer evenwel dit in verscheidenheid zich ontwikkelend onderwijs niet vindt een norm in de wet aanwijzende het peil waarbeneden het in maatschappelijken zin niet mag dalen, wanneer niet tevens blijft bestaan het van overheidswege verstrekte als voorwerp van aanhoudende zorg, duur-

---

[1]) De vrije school pg. 66.

zaam instituut tot bewaring en verhooging van het peil der volksontwikkeling, blijft op den duur achteruitgang of stilstand van geestelijke ontwikkeling niet uit. Thorbecke heeft eens gezegd dat een land zich bij bijzonder onderwijs alleen zeer wel zou kunnen bevinden. Het schijnt mij zeer twijfelachtig en door de geschiedenis van de laatste eeuw nergens bevestigd. Het inzicht in de groote beteekenis van volksopvoeding met behulp van onderwijs is niet voldoende in 't algemeen om de menschen individueel vrijwillig tot eenigszins aanzienlijke opofferingen te nopen. De gemeenschap, de individuen overlevend, bespeurt evenwel steeds de noodlottige gevolgen van verwaarloozing in haar midden en kan tot opoffering dwingen. Het openbaar onderwijs is daarom een verzekeringsinstituut voor behoud van geestelijke kracht.

Maar ook indien de overheid voldoende regelen, normen en waarborgen kon stellen, zal zonder onderwijs van overheidswege nooit die waarborg tegen onderdrukking van minderheden worden geboden, die in een land als het onze zoo gevaarlijk en, door groote verscheidenheid van richtingen, zoo waarschijnlijk is.

Van de openbare scholen zullen steeds naast velen wier geestesrichting met het onderwijs harmoniseert, met liefde, zij het niet met voorliefde, gebruik maken de gezamenlijke minderheden, niet sterk genoeg ieder voor zich tot behoorlijke schoolinrichting, die hier zekerheid hebben niet in hunne godsdienstige gevoelens te worden gekrenkt.

Als waarborg voor gewetensvrijheid moet zij in eere worden gehouden.

III.

De bijzonderheden van de onderwijsvoorstellen der regeering zijn zoo veelvuldig toegelicht, dat eene nadere uiteenzetting overbodig mag heeten. Hier kan slechts de vraag bespreking vinden, tot welke gevolgen het gehalte van het onderwijs, in zijn geheel genomen, het door haar ondernomen werk der vrijmaking van het onderwijs kan leiden. Deze vraag schijnt mij bij verre de belangrijkste. Veilig gaat bij de beoordeeling van het geheele vraagstuk der vrijmaking van

het onderwijs alleen degene, die slechts let op de gevolgen voor het geheel van onze volksontwikkeling, afgescheiden van de paedagogische of godsdienstige grondgedachte van de onderscheidene scholen.

Voor het gehalte van het *openbaar* onderwijs zijn rechtstreeks de voorstellen ten deele bevorderlijk, ten deele onverschillig en voor het belangrijkste deel, nadeelig. De openbare universiteiten zullen door het recht van vereenigingen, instellingen en stichtingen om in het vervolg onder zekere voorwaarden daar bijzondere hoogleeraren te laten arbeiden, in rijkdom en veelzijdigheid van onderwijs winnen. De verbinding aan het onderwijs der universiteiten van reeksen voorlezingen van wege dergelijke vereenigingen te geven, wordt de kiem voor het werk der University-Extension, dat in ons land, eenige jaren geleden onder het gelukkig initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een aanvang nam, goede vruchten begon te dragen, en hier en daar (Dordrecht) nog wordt voortgezet. Zonder twijfel zal deze bepaling aanleiding geven om de stichting eener vereeniging voor University-Extension, die reeds voor eenigen tijd werd voorbereid, met kracht ter hand te nemen.

Ook daarvan zal het openbaar hooger onderwijs niet anders dan voordeel kunnen plukken.

De rechtstreeksche invloed van de aangenomen wetgeving op de openbare gymnasia en hoogere burgerscholen is niet van ingrijpend belang. Wel zal allicht door de gunstige bepalingen, die voor subsidieering van bijzondere inrichtingen worden in het leven geroepen, in de toekomst het aantal der openbare inrichtingen van dien aard niet zoodanig toenemen als anders het geval zou zijn.

De bijzondere gymnasia en hoogere burgerscholen krijgen toch onder zekere algemeene voorwaarden recht op subsidie. Zij behoeven niet rekening te houden met den min of meer gunstigen stand der staatsbegrooting maar presenteeren eenvoudig de rekening. Wel is voor het gymnasium nog eene aanwijzing van rijkswege vooraf noodzakelijk, dat het zijne leerlingen door eigen leeraren onder toezicht van rijksgecommitteerden mag examineeren bij het eindexamen, maar deze kan kwalijk op andere gronden, dan ontleend aan de algemeene voorwaarden die in de wet zijn opgenomen, worden geweigerd.

Het ligt voor de hand, dat, waar de rijkssubsidiën, aangevuld met behoorlijke schoolgelden, stichting van dergelijke inrichtingen van onderwijs vooral voor de roomsch-katholieke kerk, die over goedkoope leerkrachten beschikt, gemakkelijk maken, op deze wijze in de toekomst op dit terrein de bijzondere scholen groote beteekenis zullen krijgen, vooral onder het bewind van regeeringen, die het openbaar gymnasiaal en hoogere burgerschool-onderwijs niet gunstig gezind zijn.

Het *gehalte* van het openbaar onderwijs daalt hierdoor evenwel niet. Wanneer ten gevolge van de oprichting der bijzondere gymnasia en hoogere burgerscholen hier en daar het aantal leerlingen in openbare inrichtingen iets vermindert, heeft dit op het gehalte van het onderwijs niet een nadeeligen invloed, integendeel, het wordt meer intensief.

De gunstige resultaten van kleinere inrichtingen van onderwijs op dit gebied zijn dikwijls toe te schrijven aan de kleine klassen.

Gansch anders evenwel is het met het lager onderwijs. De wet stelt een mechanischen regel voor het aantal kinderen, dat door een onderwijzer mag worden onderwezen; het subsidieeren houdt daarmede verband. Zoodra het aantal onderwijzers evenwel te zeer daalt, kan van een deugdelijk opvoedend onderwijs geen sprake meer zijn. Over het Christelijk of neutraal karakter van eene school met zes schooljaren en één onderwijzer behoeft niet veel te worden gestreden; het ware karakter van een dergelijke school is: gebrekkigheid.

Door thans de subsidie voor bijzonder onderwijs te stellen op de minimum-jaarwedde, die de wet vaststelt, en bovendien nog eene bijdrage te geven voor rente en aflossing van bouwkosten voor schoolgebouwen, welke voor de inrichting van kleine scholen te platte lande op zichzelf reeds voldoende is bij de geringe eischen, die men aan dergelijke lokalen stelt, wordt het uitermate gemakkelijk een schooltje met één lokaal op te richten en in het leven te houden. Een belangrijk bedrag aan schoolgelden is niet eens noodzakelijk.

Zoodra een aantal schoolkinderen van ten minste 25 is ingeschreven kan de school worden opgericht.

Het ligt voor de hand, dat èn wegens de vèrgaande geloofsverschillen en den godsdienstijver van predikanten, èn wegens het gemak, dat een buurtschooltje oplevert op het platteland,

waar kinderen soms groote afstanden moeten gaan, miniatuurinrichtingen veelvuldig worden. Het geheele volksonderwijs, zoowel wat bijzonder als openbaar betreft, lijdt daarvan schade. Tal van scholen, die nu nog drie lokalen tellen en waar goed ontwikkelend onderwijs mogelijk is, indien het aantal kinderen niet te groot wordt, zullen in leerlingental achteruit gaan, waardoor het onderwijs zeer sterk zal worden benadeeld. In de steden zal zich op verre na niet dat gevolg doen gevoelen als op het platteland.

Daartegenover vindt men in de wet geen enkele compensatie, die in verschillende opzichten mogelijk was geweest. Vooreerst verhooging van het aantal leerlingen, dat tot afzonderlijke subsidieering recht geeft, behoudens bestendiging van de thans bestaande kleine bijzondere schooltjes.

Zoolang de grondwet onveranderd blijft zal men openbaar onderwijs moeten geven, zoodra met redelijkheid schoolonderwijs kan worden verlangd, ook dan wanneer van een goed ingericht, opvoedend onderwijs wegens de technische onvolkomenheid moet worden afgezien. Is dat ook het geval met subsidieering van het bijzonder onderwijs? Het komt mij voor van niet. Moeten deze scholen zóó klein blijven, dat slechts met de meeste inspannning het allernoodzakelijkste van lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde, vaderlandsche geschiedenis en Nederlandsche taal wordt geleerd, dan schijnt het mij toe dat onderwijs te wenschen op anderen paedagogischen of godsdienstigen grondslag dan van de openbare lagere school de grenzen van het redelijke te buiten gaat en komt men op het gebied van de geestdrijverij.

De redelijkheid van de wenschen dergenen, die ander onderwijs voor hunne kinderen wenschen dan dat der openbare school, aangevuld met het godsdienstonderwijs, vervalt zoodra de school zóó klein in omvang is, dat van het opvoedend onderwijs zoo goed als niets kan terecht komen.

Een tweede middel ware aan te wenden geweest, door voor te schrijven, dat in elke school ten minste twee leerkrachten moeten werkzaam zijn en door bovendien het aantal kinderen per leerkracht, althans voor de scholen met minder dan vier onderwijzers aanmerkelijk te verminderen. Dan zouden de nadeelen voor een deel zijn opgewogen, al zal dit veel geld uit de schatkist moeten eischen.

Een derde middel nog ware geweest, dat tegelijkertijd behoorde te worden aangewend: de ingrijpende verbetering van de opleiding der onderwijzers.

Indien men had gezorgd, dat voor het vervolg de onderwijzer ten minste, wat voorafgaande algemeene ontwikkeling betreft, een onderwijs zou hebben genoten, gelijk aan dat van de hoogere burgerscholen met driejarigen cursus, die immers ook als gesubsidieerde bijzondere inrichtingen zullen kunnen bestaan, en daarop had doen volgen eene deugdelijke vierjarige praktische en theoretische opleiding voor het onderwijzersambt, zou voornamelijk in die streken, waar thans de schadelijke gevolgen van de nieuwe regeling zullen worden gevoeld, het peil van het onderwijs door betere opleiding van de onderwijzers behouden blijven. Het groote kwaad, dat vele jongelieden met gebrekkige algemeene ontwikkeling en eveneens gebrekkige vakopleiding worden geplaatst in streken van het platteland, waar verdere ontwikkeling zoo hoogst moeilijk is, ware gestuit.

Deze middelen zijn door de regeering niet aangegrepen. Zelfs heeft ze verzuimd te waarborgen, dat gemeentebesturen door hooge schoolgeldheffing de openbare scholen in mindere conditie brengen; evenzeer als ze verzuimd heeft de gevolgen voor de onderwijzers der openbare scholen onder de oogen te zien.

Wat zij voor de opleiding der onderwijzers doet heeft betrekking op de bijzondere kweekscholen, die onder zekere voorwaarden het recht erlangen hare eigene leerlingen, onder toezicht van rijks-gecommitteerden, het onderwijzersexamen af te nemen en welke in dat geval eene subsidie kunnen krijgen. Hierbij is niet de hoofdzaak het uitzicht op subsidie, dat genieten velen nu reeds onder de wet van 1889, maar het recht om diploma's af te geven met de bevoegdheid om onderwijs te geven.

Dat hierdoor de opleiding van den onderwijzer der bijzondere scholen veel zal verbeteren, zoolang geene verandering komt noch wat het onderwijzersexamen aangaat, noch wat den opleidingsgang betreft op de andere wegen, langs welke men zich voor dat examen buiten de kweekscholen om op normaallessen, door privaatonderwijs, door opleiding bij een hoofd eener school kan voorbereiden, is moeilijk in te zien. Echter is het gevaar groot, dat, zoolang niet afdoende

waarborgen zijn getroffen voor dat gesubsidieerde kweekschoolonderwijs, dat thans zoo groote bevoegdheden zal verkrijgen, het peil van de opleiding zal dalen.

Wanneer toch, zooals de regeering voorstelt, het eventueel subsidie voor een goed deel zal zijn gelegen in eene premie per afgeleverden onderwijzer, met een maximum jaarproductie van twaalf, is het te begrijpen, dat de regeering, de examinatoren telkens stellende tusschen de beurs en het geweten, kans loopt verkeerde elementen te zien toegelaten tot de onderwijsbevoegdheid.

Gaat men nu evenwel na den invloed, dien het *bijzonder* onderwijs in al zijne geledingen zal ondervinden van de verschillende goede gaven, die de regeering het toedenkt, dan ligt het voor de hand, dat het over 't geheel zich krachtiger kan ontwikkelen, zich beter kan inrichten en daardoor, waar het bestaat, ook al licht in gehalte zal vooruitgaan.

Evenwel bij de geheele regeling treft het, dat de regeering zich niet genoeg rekenschap geeft van de plaats, welke onder den invloed der voorgenomen wetswijzigingen gaandeweg het bijzonder onderwijs in het algemeen zal innemen en die eene geheel andere is dan thans.

Bijzondere gymnasia en hoogere burgerscholen zijn tot dusver uitzonderingen; zijn wij evenwel een tiental jaren verder, dan kan men op dit gebied een rijke ontplooiing van werkzaamheid verwachten. In onderscheidene landsgedeelten zullen deze bijzondere instellingen regel worden.

Het aantal bijzondere lagere scholen zal krachtig toenemen en wederom kan men verwachten, dat onder den invloed der protestantsche en roomsch-katholieke geestelijkheid er uitgebreide deelen des lands zullen zijn, waar na eenige jaren openbare scholen slechts sporadisch meer voorkomen.

Het peil der volksontwikkeling wordt dan geheel bepaald door de regelen, die in de wet ten aanzien van het bijzonder onderwijs zijn getroffen. Terwijl nu nog veelal het aan strenge eischen voldoende openbaar onderwijs een norm oplevert naar welken andere scholen zich wel moeten richten, zal in het vervolg deze toestand een andere worden; vooral wanneer ook bij de verdere aansluitende inrichtingen, die altijd in zekeren zin op de voorbereidende scholen terug werken, de bijzondere school verre overheerscht.

De groote fout bij de tegenwoordige vrijmaking van het onderwijs is dat regelingen, die voldoende waren toen het bijzonder onderwijs een zeer ondergeschikte plaats in ons geheel onderwijs innam, thans worden overgebracht op een geheel anderen toestand waar de betrekkelijke beteekenis een geheel andere zal zijn.

Zoolang het bijzonder onderwijs nog alleen opkomt uit een zeer krachtige paedagogische aandrift om desnoods met veel persoonlijke opofferingen en terwijl goed openbaar onderwijs verkrijgbaar is eigen scholen in te richten, of wel het gevolg is van de neiging der meer gegoeden om bijzondere eischen te stellen aan de school en hare omgeving, ligt daarin reeds een sterk vermoeden van krachtsinspanning en toewijding. Men wil de openbare school evenaren, men wil zijn geestverwanten trekken door degelijk onderwijs, of wel men stelt zelf reeds hooge eischen.

Wanneer evenwel gaandeweg de openbare school gaat ontbreken, wanneer vooral ook voor scholen van meer uitgebreid lager, gymnasiaal en hoogere-burgerschool-onderwijs niet zelden in de plaats van sterke paedagogische overtuiging komt de drijfveer om eenige onderwijzers of jonge leeraren behoorlijk aan den gang te helpen, wordt de zaak anders. Dan behoort de wet ten aanzien van het maatschappelijk onderwijs strenge regelen te stellen.

Niemand zal zoo onredelijk mogen zijn om door staatsambtenaren een oordeel te laten vellen over de paedagogische strekking, het karakter, de godsdienstige kleur eener bijzondere school. Op dat punt blijft en blijve de overheid zich onbevoegd verklaren.

Maar wat ze wel mag en moet doen, is te zorgen dat het onderwijs, dat zij steunt met aanzienlijke bijdragen uit de staatskas, tot behoorlijke vermeerdering van kennis en ontwikkeling, al naar gelang van den aard der school wordt aangewend.

Voorzoover de inrichting van het onderwijs betrekking heeft op het verwerven van de kundigheden en verstandelijke ontwikkeling, die de school beoogt te geven, heeft de overheid niet alleen recht op toezicht maar behooren de regelingen aan hare goedkeuring te worden onderworpen.

Dit evenwel wenscht men in het stelsel der regeering niet. Men wil de school vrij houden van de bemoeiing der overheid,

behalve ten aanzien van de geldverstrekking of rechtenverleening. Men gaat uit van het denkbeeld eener vrije school, die in niets meer gelijkt op de ruim gesubsidieerde bijzondere school van thans. Men verkeert nog in den gedachtenkring van hen, die meenen dat de ouders zelf door onderwijzers het onderwijs moeten doen geven en alleen, indien liefdadigheid te kort komt, de staat tot hulp van deze ouders mag worden opgeroepen. Een onderwijs dat dan zich geheel bij de behoeften van de ouders aansluit, die de kosten betalen en de school beheeren.

Wij bewegen ons evenwel met het stelsel der regeering in gansch andere richting, n.l. van een onderwijs hoofdzakelijk door den staat bekostigd en hetzij door openbare besturen, hetzij door zich als schoolbesturen opwerpende vereenigingen beheerd. Noch in beginsel, noch in regeling gelijkt dat iets op de zoogenaamde vrije school.

De waarborgen voor de deugdelijkheid worden thans gezocht òf in het afleggen van eindexamens volgens een zelfde programma als voor openbare scholen geldt, òf door de bevoegdheden der onderwijskrachten gelijk te stellen aan die bij het openbaar onderwijs, òf in het aanwijzen van een zeker aantal uren dat onderwijs moet worden gegeven in de vakken, die in de betrekkelijke wet op het onderwijs zijn genoemd, òf in deze te zamen.

Bij de vrije universiteiten zoekt men den waarborg voor degelijkheid van het onderwijs in het voorschrift van drie faculteiten met drie professoren, na vijf en twintig jaar met ééne faculteit en na vijftig jaar met twee te vermeerderen op dezelfde wijze bezet; voorts in den doctoralen graad der professoren of de koninklijke goedkeuring der benoeming; in de gelijkheid der examens en de publieke promotie op proefschrift. Bij de gymnasia in het programma van het eindexamen, de bevoegdheden der leeraren, of wel in de koninklijke bekrachtiging der benoeming, en in de gelijkstelling met openbare gymnasia ten aanzien van het aantal lesuren 's weeks, niet in alle vakken van onderwijs maar slechts in een paar vakken, die *niet* in het programma van het eindexamen zijn opgenomen. Bij de hoogere burgerscholen in het eindexamen, n.l. voor de vijfjarige, voor de andere vervalt deze waarborg, de bevoegdheden der leeraren en het aantal lesuren 's weeks in vakken gekozen geheel naar vrije keuze uit die in de wet

op het middelbaar onderwijs voor de hoogere burgerscholen zijn aangegeven. Bij de lagere scholen in de bevoegdheden, het aantal leerlingen per onderwijzer, het aantal lesuren per week in de vakken van het gewoon lager onderwijs. Bij de kweekscholen in het eindexamen, dat gelijk gesteld wordt met het onderwijzersexamen, in de bevoegdheid der leerkrachten, — vier hoofdonderwijzers worden, merkwaardig genoeg, voldoende geacht, — in het aantal lesuren in vakken die voor deze opleiding noodig worden geoordeeld en — voor het practisch onderwijs — in het bezit van eene leerschool met drie lokalen.

Over het onvoldoende der waarborgen, die de vrije universiteiten op deze wijze bieden voor een breede ontwikkeling van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, kan bij de uitvoerige bespreking, die reeds over dit onderwerp is gevoerd, worden gezwegen.

Het treft echter in het algemeen, hoe groot gewicht ten aanzien van de waarde der scholen wordt gehecht aan het examen, dat ten slotte moet worden afgelegd, zoo ook bij de gymnasia en kweekscholen. Van veel meer belang evenwel dan het examen is de gang van het onderwijs die tot de voor 't examen noodige kennis heeft geleid. Deze behoort te worden gecontroleerd voor zooverre betreft de innerlijke waarde, uit maatschappelijk oogpunt bezien, niet voor zoover aangaat de kleur van het onderwijs. De steun moet van de goede uitkomsten dezer contrôle afhankelijk zijn.

Daarom moeten in het algemeen aan subsidieering en rechtenverleening voorschriften worden verbonden ten aanzien van de goedkeuring der leerplannen, uitsluitend uit een oogpunt van omvang van onderwijs, en moet intrekking van subsidie kunnen plaats hebben, onder de noodige waarborgen van eene onpartijdige uitspraak, wanneer de omvang van het onderwijs niet overeenkomt met een voldoende schoolinrichting. Is deze zelve bij de wet omschreven, zooals ten opzichte van het gymnasiale onderwijs zeer wel kan geschieden door in verband met het af te leggen eindexamen vast te stellen het aantal uren in de verschillende leervakken, dan is een mechanische gemakkelijk toe te passen regel aanwezig. [1])

---

[1]) Even vóór het afdrukken had de discussie in de Tweede Kamer plaats, waardoor voor hetgeen op pag. 494 is aangegeven, deze betere regeling in de plaats trad.

Wanneer b.v. hoogere burgerscholen van driejarigen cursus worden opgericht, waar zelfs van eind-examen geen sprake is, kan zeer wel een norm worden bepaald, die gelden moet voor het onderwijs en dient er voor te worden gewaakt dat ten slotte niet als hoogere burgerschool zich aandient wat dien naam eigenlijk niet mag dragen.

Ook voor de lagere scholen kan men met de tegenwoordige waarborgen dat goed onderwijs wordt gegeven niet genoegen nemen. Zonder twijfel beteekent het bezit der onderwijzers-acte iets al is het tegenwoordig nog niet veel.

De bekwaamheid van den onderwijzer geeft evenwel niet voldoenden waarborg, daaraan behoort gepaard te gaan de verzekering van zijne rechtspositie opdat hij niet bloot sta aan willekeur van ouders of schoolbesturen. Van den aanvang der schoolverbetering, nu meer dan een eeuw geleden, heeft men de noodzakelijkheid ingezien van eene onafhankelijke positie voor de onderwijzers, al heeft men ze nog altijd onvoldoende vastgelegd. De regeering doet nu voor het vrije universitair onderwijs en voor de bijzondere lagere scholen een eerste aarzelende schrede in de richting van eene verzekering der rechtspositie. In het eerste geval door voor te schrijven dat vrije universiteiten, die het recht verkrijgen om graden te verleenen met dezelfde bevoegdheden als die der openbare universiteiten, met hare professoren regelingen moeten treffen aangaande de geldelijke gevolgen van niet aangevraagd ontslag. In het laatste geval door bij ongevraagd ontslag scheidsgerechten voor te schrijven, door onderwijzers en schoolbesturen gekozen, met een door de scheidsrechters te zamen aangewezen superarbiter. Eene aanbevelenswaardige, voor nadere aanvulling vatbare, regeling, die men helaas bij het bijzonder middelbaar en gymnasiaal onderwijs mist, maar aan welke de kracht wordt ontnomen in de wet door het recht van dispensatie van deze bepaling, dat aan de kroon verblijft. Naast dat scheidsgerecht behoorden waarborgen voor te komen dat wegens vermindering van het leerlingental ontslagen onderwijzers van bijzondere scholen niet broodeloos worden, al zal het hier niet altijd gemakkelijk zijn misbruiken buiten te sluiten. Er moet voor den onderwijzer bij het bijzonder onderwijs evenmin als voor dien bij het openbaar onderwijs een levenskwestie aan zijn verbonden of een volgend jaar

een paar kinderen meer of minder de school zullen bezoeken. Daarvoor behoort door eene betere regeling der wachtgelden of wel door die van de subsidieering der onderwijzers boven het wettelijk minimum te worden gewaakt. Veel bitters uit den strijd zal dan in 't vervolg verdwijnen.

De omvang van het lager onderwijs, waarin de voornaamste waarborg moest zijn gelegen, blijft evenwel volgens de ontworpen wet ongeregeld. Het noodzakelijk aantal uren in de verschillende vakken van het lager onderwijs wordt alleen vermeld. Er bestaat geen reden waarom ook niet het leerplan, uitsluitend wat betreft voortgang en eindresultaat van het onderwijs in maatschappelijken zin, aan de goedkeuring van den districtsschoolopziener moet worden onderworpen, die alleen daarover zijn oordeel heeft uit te spreken en op gronden daaraan ontleend, goedkeuring mag weigeren of, indien het bleek dat het leerplan in dat opzicht niet werd nagekomen, tot intrekking van het subsidie stappen zal kunnen doen. Is het den voorstanders van het bijzonder lager onderwijs te doen om goed onderwijs — en bij velen hunner behoeft daaraan geen oogenblik te worden getwijfeld — dan kunnen dergelijke bepalingen niets hinderlijks hebben.

Evenmin kan er iets tegen zijn de bijzondere scholen, als zij ook voor bouwkosten behoorlijk subsidie verkrijgen, aan dezelfde bepalingen te onderwerpen als voor de openbare scholen bestaan; het geldt hier beoordeelingen van zuiver hygiënischen aard, die met geloof of paedagogische richting niets te maken hebben.

Zonder eenigen twijfel zal bij krachtigen steun van overheidswege dus het bijzonder onderwijs iets van zijn vrijheid van beweging missen. Niet meer evenwel dan als waarborg voor goed onderwijs in burgerlijk maatschappelijken zin noodig is.

Dit evenwel niet in de eerste plaats, omdat het rijk geld geeft en zekerheid moet hebben waar voor zijn geld te krijgen, maar omdat door dezen steun het bijzonder onderwijs een belangrijke, in sommige streken verre overheerschende, plaats in het volksonderwijs gaat innemen en dit laatste, wat het hoogtepeil betreft, moet worden gecontroleerd door den staat. Indien het bijzonder onderwijs zonder steun uit de schatkist, maar met dien uit andere bronnen, geheel het volks-

onderwijs was gaan beheerschen, zou ditzelfde noodig zijn. Deze eisch van staatsbelang moet door vrijzinnigen altijd blijven gehandhaafd.

Van dit inzicht is, blijkens de voorgestelde wetsontwerpen, de regeering niet. Zij zal daarom vooral bij hare wetsontwerpen stuiten op den tegenstand van al degenen die, hoe conciliant ten ook aanzien van de kleur van het onderwijs, het recht van den staat handhaven om voor de ontwikkeling en kennis zijner burgers positieve voorschriften te geven. Met vrijzinnige begrippen is het niet in strijd, mijns inziens zelfs vloeit het er uit voort, niet te dwingen tot een bepaald paedagogisch inzicht en, nu gemoedelijke overtuiging velen ander onderwijs doet verkiezen boven het openbare, zonder onderscheid van richting de opkomende krachten op dat gebied te steunen. Maar zeer bepaaldelijk is daarmede in strijd de vermindering van de macht van den staat om voor de voortdurende verhooging van den standaard van kennis en ontwikkeling afdoende zorg te dragen.

Het is geenszins angstige vrees, die de voorstanders van de openbare school doet samenpakken voor de poort der school, nu ze hier en daar staat gesloten te worden. De kracht in de vrijzinnige groepen begint zich genoeg te doen gevoelen om de vrees denkbeeldig te achten, dat het wapen van schoolstichting op verschillend terrein van onderwijs door hen zal worden ter zijde gelegd. Zij zouden ontrouw moeten worden aan hunne historie om niet ook onder de nieuwe wetgeving met kracht voor verbetering van onderwijs en opvoeding te ijveren en te organiseeren.

Men zal die organisaties zien verrijzen op het gebied van hooger, zoowel als van middelbaar en lager onderwijs.

Maar niet schroomende opnieuw zelf de handen uit de mouw te steken op het terrein van het algemeen ontwikkelend onderwijs, zooals zoovelen hunner in de laatste jaren reeds op het gebied van het vakonderwijs hebben gedaan, komen zij met kracht op tegen al wat den waarborg voor deugdelijke volksontwikkeling verzwakt.

Daaruit ontstaat voor een goed deel de tegenstand tegen wetsontwerpen, waaruit een te eenzijdige kijk op ons onderwijs blijkt, een verwaarloozing van het door de grondwet in aanhoudende zorg aanbevolen eigen kind en een vertroeteling

van het vroeger teruggestooten thans bijzonder geliefkoosde kind van anderen.

Zelfs blijkt niet eens van een ruimen kijk op het geheele bijzonder onderwijs in al zijn schakeeringen en mogelijke ontwikkeling, maar alleen van een nauwlettend verzorgen van het confessioneele, dat tot dusver nog de hoofdzaak is bij het algemeen ontwikkelend bijzonder onderwijs. Waaraan is het anders toe te schrijven, dat de door zeer velen van alle richting toegejuichte rijke ontplooiing van het particulier initiatief in de bijzondere scholen van technisch onderwijs zoo weinig in de aandacht van de regeering valt bij deze regeling, dat zelfs de pensioneerings-voorstellen zich tot hen niet uitbreiden?

Zou men zeggen, hier is een financieel bezwaar, dan blijkt uit alles wel, dat de regeering voor de haar in 't bijzonder ter harte gaande belangen van het thans bestaande en zich ontwikkelende confessioneel bijzonder onderwijs dat argument geen oogenblik laat gelden.

De wet van Kappeyne heette duur, de wetten Kuyper zijn het niet minder.

Over de financieele regeling spreek ik hier niet, zeer ernstige bezwaren zijn daartegen, vooral ook wat de wijzigingen in de lager onderwijswet betreft, aan te voeren.

Hier werd slechts de aandacht gevestigd op onze volksontwikkeling in 't algemeen uit een paedagogisch oogpunt.

Naar mijne meening is het deze regeering niet gelukt zich uitsluitend te stellen op het hooge standpunt: wat eischt onze volksontwikkeling in haar geheel, wat is er noodig om ons volk dichter te brengen bij het ideaal, dat ons toewenkt aan het einde van den weg, waarop zich langzaam het eene geslacht na het andere voortbeweegt, het ideaal, dat gansch het volk goed opgevoed en onderwezen, naar zijn aard en aanleg zich ontwikkelt en zich voorbereidt voor den arbeid tot welken die aanleg drijft.

Haar werk blijft een partijkarakter behouden.

D. Bos.

LIBERALE CONCENTRATIE.

De politiek staat van ouds in kwaden reuk. Zij wekt de hartstochten, verbittert het gemoed en bederft het karakter. Zoo oordeelen talloos velen, ook in onze dagen. Wie kalmte van geest, reinheid van gemoed en een ongerept karakter wil bewaren, schuwe het tooneel van den politieken strijd en wijde zijne krachten aan wetenschappelijk onderzoek, beoefening der schoone kunsten, philanthropischen of religieusen arbeid, desnoods alleen aan het gezellig verkeer. Zelfs het laatste verdient de voorkeur boven politieke bemoeiingen.

Deze wijd verbreide meening is licht te verklaren en gedeeltelijk te verontschuldigen. Inderdaad heeft de politiek veel op haar geweten, dat in lijnrechten strijd is met onze denkbeelden van waarheid en schoonheid, van rechtvaardigheid en barmhartigheid. Geen wonder, dat in landen of tijden, waarin de politiek op den voorgrond treedt, velen der besten onzer medemenschen vol afkeer haar den rug toewenden om elders bezigheid meer naar hunne gading te zoeken. Dan wordt de politiek overgelaten aan lieden van den tweeden en derden rang en daalt zij van haar oorspronkelijk standpunt, als het terrein der edelste eerzucht, af tot een worstelperk der laagste hartstochten. Wee het land, waar dit proces niet bij tijds wordt gestuit of door tegenwerkende krachten onschadelijk gemaakt! Wee ook den egoïst, die in laatdunkend zelfbehagen oogen en ooren sluit voor de nooden van zijn volk en de behartiging der openbare belangen lijdelijk aan anderen overlaat: geenszins aan hen, die hij als zijne meerderen erkent en ontziet, maar veeleer aan hen, die hij als zijne minderen beschouwt en minacht. Aan een wijsgeer

als Kant, een dichter als Théophile Gautier, [1]) een philanthroop als William Booth, moge deze onaandoenlijkheid worden vergeven; wie zijn persoon en verdiensten niet met de hunne durft vergelijken, beschouwe het als zijn plicht, naar de mate zijner krachten en omstandigheden mede te werken aan de oplossing der brandende vraagstukken, welke het wel en wee van zijn vaderland raken en de toekomst verzekeren of verspelen.

Hij kan dit doen sine ira et studio, zonder toorn of toeleg. Immers ervaring en zelfbeheersching leeren, dat de overdreven warmte, waarmede de politieke strijd veelal wordt gevoerd, doorgaans voortkomt uit zeer algemeene en welbekende eigenaardigheden der menschelijke natuur: de neiging om de verschijnselen van eigen tijd en omgeving te overschatten; en die om algemeene belangen aan bijzondere personen te verbinden en met persoonlijke sympathieën en antipathieën te vermengen. De beperkte gezichteinder van ons waarnemingsvermogen benevelt onzen blik op de juiste verhoudingen der dingen en geeft ons een onzuiveren maatstaf van beoordeeling in de hand. De geringere inspanning, vereischt voor eene oppervlakkige beoordeeling van bijzondere personen dan voor het doordringen in algemeene belangen, en de warmere belangstelling, door de groote meerderheid voor personen dan voor zaken gevoeld, verklaren grootendeels het laatste. Wie er in slaagt deze fouten te vermijden en door de lessen der historie bewaard blijft voor overschatting van eigen tijdsomstandigheden en opvattingen; — wie, niet belemmerd door persoonlijke sympathieën of antipathieën, de beginselen beschouwt en ontleedt, kan wellicht juister waarnemen en heeft eenige kans althans zonder voor- of tegen-ingenomenheid te worden aangehoord.

De staatkundige omstandigheden, waarin Nederland verkeert, zijn hoogst ernstig. Het vaderland, dat zich sedert ruim een halve eeuw in het bezit eener verantwoordelijke

---

[1])
Comme Goethe sur son divan
A Weimar s'isolait des choses
Et d'Hafiz effleurait les roses,
Sans prendre garde à l'ouragan
Qui fouettait mes vitres fermées,
Moi j'ai fait Emaux et Camées.

Th. Gautier, Préface.

regeering verheugt, is daaraan grooten dank schuldig. Onder de leiding van staatslieden van den eersten rang heeft het in de tweede helft der 19de eeuw groote vorderingen gemaakt op den weg van staatkundige ontwikkeling. Van de grondwettige vrijheden in 1848 verzekerd, is ruim gebruik gemaakt. Eene voortreffelijke inrichting van provinciaal en gemeentebestuur heeft een krachtig gemeenteleven ontwikkeld en in talrijke plaatselijke behoeften voorzien. Het koloniaal bestuur is op stevige grondslagen gevestigd en in nieuwe banen geleid. Een trapsgewijze ingevoerd vrijhandelstelsel heeft handel en scheepvaart bevrijd van knellende banden, aan menigen tak van nijverheid goedkoope grondstoffen verschaft en de algemeene welvaart, niet het minst der mingegoeden, bevorderd. Het onderwijs in al zijne vertakkingen is hervormd en aan de volksontwikkeling zijn schatten besteed in geld, talent en toewijding. Voor het meerendeel is dit alles geschied onder de leiding der liberale partij, die met enkele tusschenpoozen het bewind voerde.

Van waar dan de latere verdringing der liberalen uit de regeering, de blijkbare vermindering van hun aanzien en invloed? De oorzaken zijn vele en voor verschillende constructie vatbaar. Vergis ik mij, indien ik een der hoofdoorzaken toeschrijf aan de opkomst van twee tegenstanders van tegenovergestelde zijden, die de liberale meerderheid reeds lang bedreigden en langzamerhand in het nauw hebben gebacht? De kerkelijke partijen, waarvan de Roomsch-Katholieken, door den plicht der dankbaarheid aan haar verbonden, eenmaal hare bondgenooten waren, en waarvan de Antirevolutionairen, hare principieele tegenstanders, geruimen tijd meer door gehalte dan door aantal de aandacht trokken, naderden langzamerhand tot elkander door hunne gemeenschappelijke grieven tegen de openbare school. Versterkt door vele overblijfselen der verslagen en schijnbaar verdwenen conservatieve partij, ontwikkelden zij onder de bekwame leiding van enkele groote talenten eene bewonderenswaardige werkzaamheid en slaagden zij er eindelijk in, om *na de belangrijke uitbreiding van het kiesrecht in* 1887 de meerderheid te verwerven en een tijd lang de regeering te bemachtigen. Aan de overzijde begon het socialisme ook in ons vaderland te ontkiemen. Nadat de revolutionaire tak fiasco had gemaakt, gelukte

het aan de parlementaire groep meer en meer invloed te verkrijgen en maakte de sociaal-democratische staatspartij bij elke nieuwe verkiezing nieuwe aanwinsten. Deze aanwinst bestond niet slechts in steeds talrijker volgelingen, maar ook in steeds ijveriger apostelen, die hunne zetels in de Staten-Generaal vooral op prijs stelden als geschikte voertuigen voor de propaganda hunner beginselen.

Aldus van twee zijden bestookt, vorderde reeds de plicht van zelfbehoud van de liberale partij meer dan gewone inspanning en zelfbeheersching. Heeft zij dezen plicht betracht? Ik durf het, helaas, niet bevestigen.

Herhaaldelijk door tweedracht verscheurd, ondermijnde de liberale partij den bodem waarin zij geworteld was. Door hare onmacht om het kiesrecht, de landsverdediging en het belastingstelsel in overeenstemming te brengen met de eischen des tijds, door haren onwil om de ware kern in de grieven harer tegenstanders, met name op het gebied van het volksonderwijs, te onderkennen en te eerbiedigen, heeft zij groote schuld aan haren val. Wel is waar heeft zij ijverig medegewerkt aan de Grondwetsherziening en daardoor de deur geopend voor gewichtige hervormingen; wel is waar heeft zij, weder aan het bewind gekomen in 1891, van hare macht gebruik gemaakt, om het kiesrecht te regelen, het belastingstelsel te hervormen en de plaatsvervanging af te schaffen, doch hare welgemeende pogingen om aan de nieuwe eischen op sociaal gebied te voldoen waren onvoldoende om haren linkervleugel te bevredigen en stelden haar anderzijds bloot aan de gevaarlijke verdenking van meer dan redelijk toe te geven aan de stoute eischen der socialisten. Van dit laatste werd natuurlijk gretig gebruik gemaakt door de clericale partijen, die met behulp van sommige ontevreden geestverwanten welhaast de meening wisten te doen ingang vinden, dat de liberalen niet slechts waren de vijanden van het Christendom, maar bovendien de verkapte of argelooze aanhangers der omwentelingsgezinden. Zoo verscheen de oude leuze van Ongeloof en Revolutie in een nieuw licht en bleek zij een voortreffelijk wapen van practische politiek, om de liberalen in een valsch daglicht te plaatsen en het volk met breed gebaar tegen hen te waarschuwen.

Waartoe dit overzicht in vogelvlucht van algemeen bekende

zaken? Om duidelijk het standpunt te bepalen, waarop de liberalen zich op dit oogenblik moeten plaatsen. Vooreerst mogen zij geen gelegenheid verzuimen om krachtig te protesteeren tegen de lasterlijke beschuldiging van vijandschap tegen godsdienst en Christendom. Kortzichtigheid alleen kan blind maken voor het heilloos gevolg van de aanmatiging van den christennaam door hare politieke tegenstanders. In een land, waar met enkele uitzonderingen allen het een voorrecht achten het Christendom te belijden, waar het Christendom de nationale geschiedenis meer dan elders beheerscht en bezielt, waar het Christendom zijn onmiskenbaren stempel op de gansche maatschappij in al hare vertakkingen en schuilhoeken heeft gedrukt, waagt een staatkundige partij het, zich het monopolie van den christennaam toe te eigenen — niet om in ootmoedigen dank het hoofd te buigen voor den Hemelschen Vader, maar om hare tegenstanders te brandmerken in de oogen eener onkundige en onnadenkende volksmenigte. Om dit schijnheilig werk de kroon op te zetten wordt een nieuwe naam uitgedacht, onverstaanbaar voor de massa, maar wegsleepend door zijn geheimzinnigen klank en bij uitstek geschikt om de voorstelling te wekken van eene verwijzing naar de buitenste duisternis.

Niet minder ondubbelzinnig keere de liberale partij zich tegen de socialisten. Ook dezen zijn niet afkeerig van groote woorden en pakkende leuzen; doch zij strijden met open vizier voor eene nieuwe maatschappelijke inrichting, welke zij niet ophouden te verkondigen. Zij trachten hunne droombeelden in steeds wijder kring te verbreiden en langs wettigen weg eenmaal te verwezenlijken. Tegenover hen past een besliste maar eerlijke strijd. Geen schijn van toegeven uit vrees of zwakheid, doch evenmin eenige aarzeling om hunne grieven onpartijdig te overwegen en hunne rechtmatige aanspraken ten volle te bevredigen. Eene opzettelijke onthouding van wapenen, waarvan anderen zich bedienen, moet op zeer stevige gronden rusten, om het verwijt van willekeur en onrecht te ontgaan.

Uit het voorafgaande blijkt, dat de liberale partij niet zonder eigen schuld in den toestand is gekomen, waarin zij thans verkeert; dat om het vertrouwen des volks te herwinnen meer dan gewoon beleid noodig is; kortom dat zij

eendrachtig met vastberadenheid en openhartigheid moet optreden tegen hare vijanden en den weg inslaan, welken hare beginselen haar aanwijzen.

Welke zijn deze beginselen? De vraag klinkt half onnoozel, half arglistig. Onnoozel schijnt het eene staatkundige partij met een rijk en eervol verleden naar hare beginselen te vragen. Arglistig klinkt zij in den mond van hen, die de liberalen geen goed hart toedragen en gaarne vat zouden hebben om haar afbreuk te doen. Noch het een noch het ander ontslaat echter van den plicht tot antwoorden. Mr. W. van der Vlugt [1]) noemt op het voetspoor van Thorbecke als kenmerkende beginselen: onpartijdigheid en vrijheid. *Onpartijdigheid* is intusschen een deugd, die elke partij even vrijmoedig aan zich zelve toeschrijft als zij haar aan anderen ontzegt. Juister is het daarom alleen de *vrijheid* te noemen. Dit is geen zedelijke eigenschap, maar een staatkundig beginsel, door de liberalen aller landen ten troon verheven en op hunne krijgsbanier geschreven. Onder dit teeken behaalden zij hunne talrijke zegepralen op een absoluut vorstengezag en zullen zij in de toekomst pal staan tegen het dreigend despotisme eener numerieke meerderheid. Te kwader ure met de *gelijkheid* samengekoppeld heeft de vrijheid eerst langzamerhand ondervonden, dat hare vermeende tweelingzuster hare onverzoenlijke vijandin is; m. a. w. dat vrijheid en gelijkheid, wel verre van hand in hand te gaan, veeleer elkander uitsluiten en dat de leuze der omwenteling: vrijheid, gelijkheid, broederschap, meer heeft van een raadsel in dialectisch-Hegeliaanschen trant, dan van een leiddraad voor staatkundige actie. Daarom is de democratie, welke op het beginsel van gelijkheid berust, principieel onvereenigbaar met het vrijheidsbeginsel der liberalen en kan slechts een verbasterd spraakgebruik den naam van vrijzinnig-democraten rechtvaardigen.

De vrijheid is vaak verheerlijkt als de steen der wijzen. Op haar zijn lofzangen zonder tal gedicht, op hare altaren de kostbaarste offers geplengd. Inderdaad behelst zij als de doos van Pandora kostbare schatten. Verdraagzaamheid is hare edele dochter, verantwoordelijkheid haar energieke zoon,

---

[1]) Zie de Februari-aflevering van Onze Eeuw. De Middelgroepen, p. 190.

vooruitgang haar standvastig devies. Zij huldigt de waarde der menschelijke persoonlijkheid en schenkt haar de ruimste gelegenheid tot ontplooiing van aanleg en neiging. Maar zij is slechts middel, geen doel. Wie dit vergeet, overschat hare waarde en ziet voorbij, dat, zooals elke schat, ook de vrijheid kan worden misbruikt. Zulk misbruik ligt in de menschelijke natuur en heeft vaak schromelijke gevolgen. Hiervoor waren de liberalen langen tijd blind en heeft eerst de sociale ontwikkeling der 19de eeuw hunne oogen geopend. De coëxistentie, door Kant geleerd, eischt meer beperkingen dan de meester noodig achtte; bovendien stelt een juister en rijker opvatting van den staat en zijne taak strenger eischen aan het gebruik der vrijheid. Dientengevolge is het negatief beginsel van vrijheid aangevuld met het positief beginsel van ondersteuning der maatschappelijk, hetzij economisch of geestelijk, hulpbehoevenden. Doch hoezeer ook beperkt en getemperd, vrijheid blijft het uitgangspunt der liberale partij, het kenteeken van den adel harer geboorte, haar maatstaf en gids in den doolhof der staatkundige vraagstukken.

Beschouwt men uit dit oogpunt den tegenwoordigen politieken toestand, dan is de indruk allerminst geruststellend. Onder de misleidende leuze van vrijmaking van het hooger onderwijs heeft de regeering de hand geslagen aan onze universiteiten en eene kerkelijke leerschool met staatsattributen begiftigd om haar straks wellicht met staatsgelden te bekostigen. Niet tevreden met de gelijkstelling van het openbaar en bijzonder lager onderwijs, beraamt zij plannen om het laatste boven het eerste te verheffen en de openbare school, reeds lang in discrediet gebracht, ook feitelijk te ondermijnen. Ingediend is een wetsontwerp om op den weg van den vrijen handel om te keeren en dien van bescherming en van begunstiging in te slaan. De neiging tot beperking der vrijheid vertoont zich nu hier dan ginds en openbaart zich in pogingen om de vrijheid van bedrijf, van verkeer, van gedachtenwisseling te besnoeien. Voorts schroomt de regeering niet, haar doel door de meest krasse middelen te bereiken. Eene Eerste Kamer, die op grond eener welgevestigde en breed gemotiveerde overtuiging hare goedkeuring onthoudt aan een wetsontwerp van erkend partijbelang, wordt, met volslagen miskenning van den geest der Grondwet, die in haar

een zelfstandig tegenhanger, zoo men wil een tweede instantie, tegenover de Tweede Kamer instelde, eenvoudig ontbonden om door de pas omgeslagen meerderheid der Provinciale Staten in een volgzaam werktuig der regeering te worden veranderd. Provinciale Staten, die gebruik maken van hunne wettelijke bevoegdheid tot verdaging krachtens art. 67 P.W., worden voorgesteld als ongehoorzame dienaren der rijks-regeering. Een Commissaris der Koningin, die machtiging vraagt om de Staten bijeen te roepen tot vervulling hunner grondwettige taak, wordt onbeantwoord gelaten; terwijl de aanvraag aan het oordeel van Hare Majesteit wordt onderworpen na het verstrijken van den grondwettigen termijn waarbinnen zij alleen gevolg kan hebben. Deze regeering, tuk op hare meerderheid in de Tweede Kamer en niet weêrhouden door constitutioneele gemoedsbezwaren, ringeloort de overige organen van het staatsgezag of negeert hen in hunne machteloosheid. Aldus bewijst zij overtuigend, waartoe de almacht eener Tweede Kamer moet leiden, die geen tegenwicht vindt bij de Kroon noch bij eenig ander orgaan.

Het is hoog tijd, dat de liberalen de gevaren van den staatkundigen toestand helder inzien en niet onderschatten. Bij bestendiging van dit regeeringsbeleid zullen deze gevaren zich eerlang openbaren in den vorm van: kostbare, doch ontvolkte rijksuniversiteiten; vervallen kweekscholen en normaallessen; verkwijning en uitputting van het openbaar onderwijs; eene door de nieuwe tarieven kunstmatig begunstigde naast een andere even kunstmatig benadeelde industrie, gevolgd door eene prijsverhooging van talrijke verbruiksartikelen; eene bedenkelijke inmenging in de vrijheid van handel en bedrijf, waar deze geacht wordt in botsing te komen met kerkelijke opvattingen van moraal en fatsoen; maar bovenal een toenemende verwijdering tusschen de burgers van één staat op grond van hun godsdienstig geloof, dogmatische scheiding in vijandige groepen en ondermijning van de duur verworven eenheid onder het huis van Oranje.

Zulke beginselen mag geen liberaal nalaten met volle overtuiging te bestrijden; ook indien hij warme hulde brengt aan de groote bekwaamheden en deugden van sommige ministers en eerbied koestert voor hunne onovertroffen werkzaamheid.

Hoe zal hij zich van dezen plicht kwijten en welke mid-

delen staan hem daartoe ten dienste? Zal hij zich in de armen werpen der sociaal-democraten als het eenige redmiddel om aan de heerschappij der kerkelijke partijen te ontkomen? In geenen deele. Van hen scheiden hem niet minder principieele beginselen. Al het talent van den eersten minister is niet bij machte het denkend deel der natie wijs te maken, dat mannen als Röell en Troelstra op denzelfden staatkundigen bodem staan. Inderdaad scheidt een diepe kloof liberalen en socialisten. Reeds wees ik op den onverzoenlijken strijd der beginselen van vrijheid en gelijkheid, welke beider ideaal vertolken. Reeds werd herinnerd aan den opbouw onzer tegenwoordige staatsinstellingen door de liberalen en de begeerte der socialisten om ze onderstboven te keeren en eene nieuwe maatschappelijke orde op hare puinhoopen te vestigen. Reeds werd gewaagd van der liberalen credo van persoonlijke verantwoordelijkheid, terwijl de socialisten slechts een collectieve verantwoordelijkheid kennen en onophoudelijk den klassenstrijd prediken, waarin de individueele vrijheid en verantwoordelijkheid worden opgelost. Geen ethische beginselen, maar het historisch materialisme vormt den grondslag hunner staatkunde; geen zedelijk ideaal maar een stoffelijk doel staat hun voor oogen. De verbitterde vijanden der constitutioneele monarchie kunnen nooit gemeene zaak maken met hen, die daarin nog altijd den besten regeeringsvorm zien, vatbaar om ook aan veranderde behoeften volledig recht te doen wedervaren.

Juist het principieel verschil met de socialisten bewijst de eenheid, welke alle liberalen verbindt: het beginsel van vrijheid, dat krachtens zijn aard groote ruimte laat voor verschil van opvatting en toepassing. Dit verschil mag somtijds op den voorgrond treden, te midden van den strijd om het bestaan verliest het in gewicht en daalt het af tot onbeduidende verhoudingen. Alsdan moet een gemeenschappelijke gedragslijn gezocht en gevonden worden. Wie daartoe het initiatief nam, verdient waardeering; wie medewerkt, vervult eenvoudig zijn plicht; wie zich daartegen verzet, stelt zich bloot aan het verwijt van kortzichtigheid of van kleingeestigheid.

Men kent den huidigen toestand. Liberale Unie en Vrijzinnig-democratische Bond kwamen tot overeenstemming over een program van actie, waarop zij den verkiezingstrijd van

dit jaar zullen voeren. Dit program bevat in vijf punten eenige hoofdbeginselen van liberale politiek. Op het gebied der *landsverdediging*: uitbreiding der volksweerbaarheid met bezuiniging op militaire uitgaven. Ten aanzien der staatszorg voor *stoffelijke* belangen: sociale hervormingen, waaronder *a.* verplichte invaliditeits- en ouderdoms-verzekering met geldelijke bijdragen van den staat; *b.* herziening der armenwet waarbij de openbare armenzorg niet meer uitsluitend als politie-maatregel wordt opgevat. Ten opzichte der staatszorg voor *geestelijke* belangen: handhaving der openbare school met verheffing van het peil van het volksonderwijs in al zijn vertakkingen. Op *financieel* terrein eindelijk: verbetering in de verhouding van rijks- en gemeente-financiën, handhaving van den vrijen handel, doch herziening der directe belastingen en van het successierecht. Wie geen vreemdeling is in Jerusalem herkent hier menig vraagstuk van actueel belang en zal toegeven, dat hier een oplossing wordt gezocht in waarlijk liberale richting ondanks groote behoedzaamheid voor te scherpe omlijning der aan te wenden middelen. Het zou mij verwonderen, indien eenig liberaal program, zelfs op den uitersten rechtervleugel, aanmerkelijk afweek van de hier getrokken lijnen. Voorzeker kan men preciseeren en aanvullen, doch het is zeer de vraag, of dit verstandig zou geweest zijn. Ieder onpartijdig en welgezind geestverwant moet erkennen, dat hier in sobere bewoordingen een rijk en doordacht program is gesteld.

Ongelukkig kan dit niet gezegd worden van het vijfde punt, het vermaarde blanco-artikel, waardoor men art. 80 der Grondwet wil vervangen om de regeling van het kiesrecht voortaan aan den wetgever over te laten. De aandacht aan dit voorstel geschonken heeft schier alle aandacht aan de vier andere punten onttrokken. Bekend is, dat de vrijzinnig-democraten aanvankelijk eene herziening der Grondwet verlangden om daarin het algemeen stemrecht voor te schrijven. Omdat dit denkbeeld niet de minste kans op verwezenlijking had, deden zij afstand van dezen eisch, en stelden zich te vreden met een artikel, dat den gewonen wetgever volkomen vrijheid laat. De Liberale Unie, waarbinnen de denkbeelden over kiesrecht aanmerkelijk uiteenliepen, heeft zich hierbij nedergelegd en bereid verklaard om met dit doel eene grondwetsherziening te helpen bevor-

deren. Welke houding past hier tegenover aan de overige of rechts-liberalen?

Ongetwijfeld kunnen zij hunne medewerking weigeren en menigeen raadt dit onvoorwaardelijk aan. Aanleiding tot dit advies ligt vooreerst in den bekenden afkeer om in een tijd, waarin vele en belangrijke ontwerpen op afdoening wachten, de vraag eener grondwetsherziening aan de orde te stellen en door dezen omslachtigen arbeid stoornis te brengen in den regelmatigen gang van zaken. Hiertegen zou men kunnen aanvoeren, dat de meeste aanhangige zaken weinig goeds voorspellen aan de liberale partij en een stoornis in dien wetgevenden arbeid bezwaarlijk in hun oog een onoverkomelijke ramp kan heeten.

Dieper en ernstiger grond tot weigering ligt in den afkeer eener uitbreiding van het kiesrecht nog geen 10 jaren nadat onder een liberaal kabinet de tegenwoordige kieswet met veel moeite is tot stand gebracht. Inderdaad valt hiervoor een en ander te zeggen. Plaatst men zich op het juiste standpunt, dat alleen eene geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht gerechtvaardigd is, dan kan men beweren, dat de uitbreiding van 1887, gevolgd door de verdubbeling in 1896, nog te kort geleden is om reeds thans stappen te doen, welke tot eene nieuwe uitbreiding moeten leiden. Men vergete intusschen niet: vooreerst dat wij thans 1905 schrijven, dus juist evenlang na 1896 als dit jaar van 1887 verwijderd is; ten tweede dat de verlangde herziening der Grondwet ook onder gunstige omstandigheden niet mogelijk is vóor 1908 of 1909 en dat mitsdien eene uitvoering van dit artikel door den rijkswetgever waarschijnlijk wederom eene parlementaire periode van vier jaren vordert; m. a. w. dat de bedoelde uitbreiding eerst vele jaren later in werking kan treden; ten derde dat een blanco-artikel, wat ook de vrijzinnig-democraten daarmede bedoelen, niets zegt omtrent den inhoud der nieuwe wet en den wetgever volkomen vrij laat daarin op te nemen wat hem goed dunkt; m. a. w. dat de rijkswetgever, wel verre van een bindend mandaat te ontvangen, voortaan onbelemmerd door vermeende grondwettige bezwaren, vrij zal hebben te beslissen wat de tijdsomstandigheden van hem vorderen; bijv. in hoever het kiesrecht ook aan vrouwen zal worden toegekend en op de gemeenten zal worden toege-

past, of de indeeling in enkelvoudige kiesdistricten moet worden behouden dan wel een stelsel van vrije groepeering der kiezers zal worden aangenomen, het zoogenaamd proportioneel kiesrecht; of wellicht nieuwe methoden van stemming en steviger waarborgen voor de zelfstandigheid van den kiezer zullen worden ingevoerd, enz. — altemaal vragen, welke thans niet rijp zijn voor beslissing maar in het vooruitzicht eener naderende oplossing over eenige jaren ongetwijfeld een veelzijdig onderzoek zullen hebben uitgelokt; ten vierde dat eene uitbreiding van het kiesrecht met versneld tempo gerechtvaardigd schijnt, deels door onze langdurige achterlijkheid op dit gebied, deels door den ontegenzeggelijken vooruitgang der thans uitgeslotenen blijkens hunne vakvereenigingen, hun gemeenschappelijk optreden op het staatkundig tooneel en vooral door hun sterk gebleken solidariteitsbesef.

Het is intusschen te vreezen, dat vele liberalen zich door bovengenoemde overwegingen niet zullen laten overreden; het zij omdat zij van geen enkele verandering in het kiesrecht noch van eene geleidelijke uitbreiding iets willen weten, hetzij omdat zij de oprechtheid der voorstellers wantrouwen en in het blanco-artikel eene onfeilbare voorbode van het-algemeen stemrecht ontwaren. Ik kan dit wantrouwen niet billijken, noch de onfeilbaarheid van het voorteeken beamen. Even rondborstig als de vrijzinnig-democraten verklaren, dat hunne bereidvaardigheid om tot een blanco-artikel mede te werken geenszins opheft hun voornemen om van dit blanco-artikel later in hunnen geest gebruik te maken, even ronduit kan ieder ander verklaren dat hij en de zijnen daarvan een tegenovergesteld gebruik denken te maken. Zulke verklaringen worden somtijds door de politieke eerlijkheid gevorderd, maar hebben overigens geen practisch nut en doen veelal meer kwaad dan goed. Wat baat het, indien bondgenooten, die gezamenlijk ten strijd trekken, elkander voortdurend herinneren aan het verschil van belangen en bedoelingen, die zij met hun bondgenootschap beoogen? De tijd zal weldra komen, waarop men elkander lang en breed zijn eigen denkbeelden kan ontvouwen. Wie dit reeds thans vordert bedenke, dat het optreden eener liberale regeering de politieke verhoudingen dermate kan wijzigen, dat aan beide fractiën bondgenooten kunnen te beurt vallen, waaraan thans nauwelijks iemand

denkt. Voor het oogenblik is het een eisch van de meest eenvoudige goede trouw, dat men van weêrskanten elkanders denkbeelden ontziet en elkanders verklaringen aanvaardt. Tegenover de verzekering der linkerzijde, dat het blanco-artikel voor hen den weg ontsluit naar het algemeen stemrecht, staat even onbewimpeld de verklaring der rechterzijde, dat men zich volkomen vrijheid voorbehoudt ten aanzien van dit netelig vraagstuk.'

Staat daarom het wederzijdsch offer volkomen gelijk? Naar mijne meening is dit niet het geval. Immers het bestaande artikel 80 is gebleken een grond of een voorwendsel te zijn om den wetgever te beletten het kiesrecht naar eigen oordeel te regelen. Het kabinet Tak-Tienhoven had een andere opvatting van artikel 80 en zag daarin volstrekt geen beletsel tegen zijne vèrrijkende ontwerpen. Mr. J. T. Buys sloot zich met al het gezag van zijn naam herhaaldelijk en ondubbelzinnig bij dit gevoelen aan. [1]) Desniettemin heeft men de interpretatie van dezen grootmeester in het Nederlandsch staatsrecht eene vergissing genoemd, den minister bestookt, die zich op het eenparig oordeel der Nederlandsche hoogleeraren in het staatsrecht beriep, en thans een beroep op Buys wederom gewraakt met eene herinnering aan zijn gevoelen over het algemeen stemrecht. Alsof de strijd hierover liep en niet uitsluitend over de vraag, of de Grondwet de vrijheid des wetgevers aan banden moest leggen. Hierop nu antwoordde Mr. Buys beslist ontkennend. Wel is waar heeft de ontbinding van 1894 het toenmalig kabinet tot aftreden genoopt en aan de tegenstanders van een ruim kiesrecht eene meerderheid geschonken. Wel is het aan deze laatste gelukt de tegenwoordige kieswet overeenkomstig hare opvatting van art. 80 samen te stellen en behoeft men zich dus niet te verwonderen, dat de waarde van het artikel in de oogen van de auteurs en de aanhangers der kieswet van 1896 is gestegen; maar men vergete niet, dat straks eene meerderheid, welke een zoogenaamd algemeen stemrecht verlangt, zich geen oogenblik door art. 80 zal laten weêrhouden en de interpretatie van Mr. Buys opnieuw en met vrucht

[1]) Men zie zijne opstellen in *De Gids* van Nov. en Dec. 1892: IV bladz. 455, en Grondwet III: 147.

zal bepleiten. Daarom is het behoud van art. 80 met zijne dubbelzinnige uitdrukking geen politieken strijd waard, veel minder een burgerkrijg tusschen principieele geestverwanten.

In 1887 was dit anders, omdat de conservatieve leider der grondwetsherziening, Mr. Heemskerk, beslist weigerde een artikel in de Grondwet op te nemen, dat niet naar zijne meening het gevreesde algemeen stemrecht uitsloot. Hij stelde zich daarom met de aangenomen redactie tevreden, zonder zich ernstig te bekommeren over de vraag, of allen die hierin berustten ook dezelfde lezing als die van den minister waren toegedaan. Toen gaf art. 80 derhalve eene oplossing aan een brandend vraagstuk, waarop de gansche grondwetsherziening dreigde schipbreuk te leiden. Thans zijn wij daarentegen bijna 20 jaren verder. Willen de liberalen der rechterzijde zich thans op het standpunt plaatsen van hunne conservatieve tegenstanders van 1883—1887? Men zal mij vergunnen eene betere meening van hen te koesteren en te vertrouwen, dat zij zich niet met een beroep op een der zwakste artikelen der Grondwet zullen onttrekken aan eene open en eerlijke behandeling eener kiesrechtregeling, welke aan de eischen des tijds en aan de behoeften der maatschappij beantwoordt.

De vraag, wat al dan niet in een Grondwet thuis behoort, leent zich uitnemend voor een academisch debat, maar heeft practisch geringe waarde. Zeker is het intusschen, dat in de practijk niets aan den eerbied voor eene Grondwet meer afbreuk doet dan het streven om daarvan te maken eene verzameling kapstokken, waaraan men zijne politieke denkbeelden ophangt, of een tuighuis van versleten wapenrustingen, waarmede men zijn nieuwerwetsche tegenstanders bestrijdt.

Op deze gronden acht ik den prijs niet te hoog, die voor samenwerking met de linkerzijde van de rechts-liberalen wordt gevorderd. Naar mijn overtuiging is de zegepraal der liberale beginselen op eene clericale regeering groote offers waard. Het eerlijk brengen dezer offers is een wellicht zware, maar niet te min dure plicht. Zal deze plicht worden betracht? Het antwoord is om meer dan één reden twijfelachtig.

Vooreerst om de wijze, waarop de toenadering is voorbereid. Eene onderhandeling tusschen Unie en Bond zonder medewerking der rechts-liberalen zet bij de laatsten kwaad

bloed. Zij wekt wrevel en wantrouwen en maakt ongezind tot toetreden. Ik verwijt niet aan hen, die de overeenstemming hebben tot stand gebracht, dat zij geen anderen weg hebben ingeslagen, maar betreur de noodzakelijkheid, waarin zij hebben verkeerd. Thans ontstaat de indruk, dat de liberalen der rechterzijde voor een fait accompli werden geplaatst, hebben te kiezen tusschen se soumettre of se demettre en worden medegesleept door eene fractie, welke zich moedwillig afscheidde van het centrum en thans een onevenredigen invloed wil uitoefenen. Deze indruk kan slechts worden versterkt, wanneer vrijzinnig-democraten openlijk optreden om tegen liberalen van anderen huize, die zij als bondgenooten trachten te winnen, de kiezers te waarschuwen. Men leere van de clericale regeering, hoe bondgenooten in het vuur van den strijd wat hen vereenigt op den voorgrond plaatsen, wat hen scheidt laten rusten. Men kan dezen plicht uit verschillend oogpunt beschouwen en mitsdien noemen een eisch van goede trouw, van goeden smaak, ja van gezond verstand. Hier betreden wij het ruim en netelig terrein van persoonlijke veeten en gevoeligheden, welke, zooals ik reeds in den aanvang herinnerde, op het kleine tooneel en binnen den engen kring van het staatkundig leven hier te lande zulk een noodlottigen invloed oefenen.

Ten tweede zijn er onder de liberalen inderdaad velen, die zich niet meer helder rekenschap geven van de beginselen hunner partij en onwillekeurig, ja onbewust zijn verdwaald in het conservatieve kamp. Berusting in den bestaanden politieken toestand, afkeer van verandering, vrees voor het roode spook — kleuren als rood en geel verblinden — hebben hen met zekeren schroom bezield voor elke ingrijpende hervorming. Bij het klimmen der jaren vergeet men zoo licht, dat beweging en vooruitgang de eeuwige wet is van natuur en maatschappij en dat het opkomend geslacht nieuwe behoeften heeft, welke niet vervuld worden door hetgeen ouderen bevredigt. Allerminst geneigd tot uitersten, kan men niet te min volmondig erkennen, dat de werklieden of vierde stand een veel grootere plaats in onze maatschappij innemen dan een halve eeuw geleden en dat hunne belangen daarom meer aandacht vergen dan toen het er alleen op aankwam, den derden stand te organiseeren en zijne billijke aanspraken te bevredigen. Zou het onver-

standig wezen uit de geschiedenis der omwenteling te leeren, welke middelen haar kunnen voorkomen? Deze middelen tijdig aan te wenden en aldus door geleidelijke reformatie de geduchte revolutie af te wenden? Of wil men zich liever achter papieren wallen tegen haar te weer stellen?

Eindelijk zijn er liberalen van den echten stempel, die niet te min afkeerig zijn van de samenwerking, welke hier wordt bepleit. Zij staan hoog genoeg om zich niet te laten ontstemmen door persoonlijke grieven of overwegingen. Zij zien scherp genoeg om met onbenevelden blik den loop der dingen en de eischen der toekomst gade te slaan. Maar zij worden door gewetensbezwaren weêrhouden om hunne medewerking te verleenen, omdat hunne overtuiging hen verbiedt de invoering van het algemeen stemrecht te bevorderen en zij door hunne stem aan een blanco-artikel te geven den schijn op zich laden daartoe niet volstrekt ongenegen te zijn. Ik eerbiedig hunne overtuiging, inzonderheid de beweegredenen, waaruit zij ontsproot, maar durf toch te vragen of in het voorafgaande niets gevonden wordt wat hun gevoelen kan wijzigen. Nog eenmaal: verklaart men ronduit een blanco-artikel te aanvaarden, doch zich volkomen vrijheid voor te behouden ten aanzien van het daarvan bij de wetgeving te maken gebruik, dan staat men op even zuiveren bodem als de linkerzijde, welke reeds thans verklaarde, welk gebruik haar alleen aannemelijk schijnt. Waarheid en openhartigheid zijn ook m. i. niet slechts de edelste maar doorgaans ook de sterkste wapenen in den politieken strijd. Wantrouwen is geen minder gevaarlijke gids dan vrees. Geloof in elkanders goede trouw is onmisbaar bij elke overeenkomst en zorgvuldig moet alles worden vermeden wat dit geloof kan schokken. Ziedaar een doodeenvoudige maar niet te min dure plicht. Wie hem betracht, verdient niet het bedekt verwijt, dat hij uit politieke kansberekening zijn geweten het zwijgen oplegt. Men kan verschillen in de keuze van wegen en middelen, zonder zijnerzijds zich op den eisch van het geweten te beroepen en daardoor de meening van anderen in verdenking te brengen. Het geweten is eene kostbare, maar teedere zaak. Het ontsnapt aan de waarneming van anderen en staat daarom ook buiten het bereik van hunne beoordeeling.

Ten slotte een tweetal opmerkingen. De tegenpartij heeft

den draak gestoken met het bewuste program en beweerd, dat eene grondwetsherziening ten behoeve van één enkel artikel een novum was van het zonderlingst allooi. Enkele liberale bladen hebben zich gehaast deze opmerking met instemming over te nemen. Hoe toch zou een enkel artikel den omslag rechtvaardigen van zulk een tijdroovend werk, hoe eene toereikende meerderheid gevonden worden voor een enkel punt? De aanmerking is van twijfelachtige waarde. De wijziging van 1887 leert, dat herziening van een enkel artikel, waarvan de noodzakelijkheid wordt erkend, zeer wel mogelijk is en niet al te veel tijd vordert. Men kan intusschen toegeven, dat zulk eene wijziging geenszins de voorkeur verdient. Daarom zou ik willen vragen: Is inderdaad de grondslag van het compromis gelegen in den eisch van herziening *uitsluitend* ten opzichte van art. 80? Of is overeenstemming denkbaar omtrent een ruimer program? Is het bijv. onmogelijk, dat — toegegeven de vervanging van art. 80 door een blanco-artikel — nader overleg wordt gepleegd over andere veranderingen, welke gelijktijdig mogelijk en wenschelijk zijn? Dat met name samenstelling en bevoegdheid der Eerste Kamer worden gewijzigd en ook hieromtrent aan den wetgever meerdere vrijheid wordt geschonken? Men antwoordt, dat voor zulk een herziening de gegevens ontbreken en de openbare meening niet rijp is. De gegevens vindt men intusschen in de geschiedenis der grondwetsherziening van 1887. De openbare meening dringt meer en meer aan op eene wijziging welke de Eerste Kamer meer gelijkwaardig maakt aan hare tweelingzuster, door de verkiesbaarheid belangrijk uit te breiden, zooals reeds in 1887 van liberale zijde was voorgesteld, het recht van initiatief en amendement ook aan de Eerste Kamer toe te kennen, ook aan haar een eerste onderzoek van wetsontwerpen toe te staan en, last not least, hare verkiezing op te dragen aan andere kiezers dan die thans, hetzij direct hetzij indirect, de Tweede Kamer samenstellen. Mij dunkt voorstellen in deze richting waren geenszins onontvankelijk en overeenstemming daaromtrent zou een vasteren en breederen grondslag van grondswetherziening leveren en de kans op welslagen aanmerkelijk verhoogen.

Eindelijk waarschuwt men meermalen tegen het gevaar,

dat de liberalen door toenadering naar links de sympathie van velen hunner geestverwanten rechts zullen verliezen en dezen drijven in de armen der clericalen, welke wijd geopend zijn om de afgedwaalde schapen te ontvangen. Inderdaad is deze vrees geenszins ongegrond en kan men menig liberaal min of meer onbewimpeld hooren verklaren, dat hij bij het alternatief tusschen eene clericale en een socialistische regeering de voorkeur geeft aan eerstgenoemde. Het stellen van zulk alternatief getuigt m. i. van zwakheid en moedeloosheid. De clericale regeering is een feit, de socialistische een hersenschim. De liberale partij is geroepen de eerste te vervangen, ook in haren strijd tegen hersenschimmen.

Er is echter meer. Wie het belangrijk artikel van Mr. W. van der Vlugt heeft gelezen, zal, zoo al niet met pijnlijke verbazing dan toch met bijzondere belangstelling hebben opgemerkt, dat deze uitnemende woordvoerder der rechts-liberalen in de Tweede Kamer ter loops gewaagt van wenken van den eersten minister aan het adres van den uitersten linkervleugel der liberalen en weinige bladzijden verder ondubbelzinnig te kennen geeft, zelf niet onvoorwaardelijk afkeerig te zijn van eene toenadering tot de rechter-voormannen der clericale groepen. Is een en ander een phantasie van den schrijver of veeleer de eerste ruwe schets eener nieuwe partij-groepeering? In dit laatste geval kan men er op rekenen, dat eerlang de liberalen zullen hebben opgehouden te bestaan en met verloochening hunner beginselen eensdeels in een conservatieve groep zijn versteend, anderdeels huns ondanks worden medegesleept in den afgrond der sociaal-democratie. Het gevaar voor verrassende wendingen schijnt mij geenszins denkbeeldig. Men denke aan het verleden van den Calvinistischen minister, alsmede aan den diepen wrok welken sommige democraten tegen de liberalen koesteren. Wil de liberale partij, getrouw aan haar beginselen en haar verleden, de hoop voeden, eenmaal wederom het roer van staat met vaste hand te besturen, dan moet zij zich diep doordrongen toonen van haren plicht, om de behoeften van eene voorwaarts schrijdende maatschappij te bevredigen en de lijnen harer toekomstige ontwikkeling te trekken; m. a. w. zich aan de spits plaatsen van nieuwe denkbeelden en van nieuwe behoeften. Doet zij dit, dan mag zij op den duur

enkele teleurgestelden of wankelmoedigen verliezen, aan den anderen kant zal zij nieuwe elementen aantrekken uit het kamp van den tegenstander, die nu nog onder bedriegelijke leuzen den liberaal als heiden en socialist aan de lichtgeloovige schare ten toon stelt, maar eerlang zal ontwaren, dat slechts de liberale beginselen in staat zijn aan de staatkundige ontwikkeling vastheid en richtsnoer te geven.

Wie hiervan met mij overtuigd zijn, laten zich door geen schijngronden of bijoogmerken van het rechte spoor leiden, maar sluiten zich eendrachtig aaneen, onvervaard front makend naar beide zijden en door rede en geweten overtuigd van hun goed recht, de zuiverheid hunner bedoelingen en den dringenden eisch van het noodlijdend vaderland.

Naschrift. Het bovenstaande was voltooid, toen het manifest der rechts-liberalen, door vele bekende personen onderteekend, in de dagbladen verscheen. Het bevestigt mijn vermoeden op bladz. 509 uitgesproken en ademt geen onverzoenlijken geest. Ofschoon ik dezen openlijken stap betreur, wanhoop ik nog niet aan de mogelijkheid eener verstandhouding, als ik in mijn artikel heb bepleit en met vertrouwen aan het oordeel van alle liberalen onderwerp.

Eisch des tijds is niet eene radicale doch eene liberale concentratie, welke geene zelfstandigheid uitsluit maar eene gemeenschappelijke politieke actie waarborgt.

J. DE LOUTER.

19 Februari 1905.

SPROTJE.

II.

Den volgenden Maandag-middag, opgewonden, kwam Ant met nieuws thuis uit 't fabriek.

Ze waren met 'r drieën op 't kleine, bruine klinker-plaatsje, dat aan het weiland grensde; Ant stond in de open keukendeur, de moeder, in den schaduwhoek bij 't pleetje, was aan 't tobben boenen, en warmpjes in de zon, leunde Marietje met de handen op 'r rug tegen het achterhekje, een grijsgeverfd staketseltje, dat even wiebelend meeboog onder haar zwaarte.

„Die meid van de Nijs.... die is nou al wéér gesnapt" — vertelde Ant, „van mòrgen vroeg;.... die zalle we óók niet werom zien.... de patroon, die is op stelen.... nou!.... en zoo astrant.... weer in 'r vuile schort gepakt.... een heele kluit wol... d'r broertje stond aan de poort te wachten..."

„Tjee, hoe dùrft ze!" deed Marietje overdreven méé met het verhaal, om het voort te dringen en voorbij de oppering van een mogelijkheid.... maar ze moest slikken onder 't zeggen; haar grijze oogjes sperden bang in 't smalle gezichtje.

Toen — daar wás 't — voelde het kind zich koud worden en heet tegelijk; het bloed schoot weg uit haar hoofdje, dat raar en ijl stond op 'r zinderend lijf.... Onder het verder-vertellen van Ant had zij haar moeder zich half zien oprichten van de druipende tobbe, even hoofd-wenken háár kant uit, en dan, vragend met 'r oogen, kijken naar Ant....

O! O! kermde het kind inwendig, alsof zij kromp van 'n plots in-vlijmende pijn.

Maar Ant, goddank, knikte van nee.

„Nee," zei ze, „'t is een meid van zestien, en groot voor d'r jaren.... Merietje ken d'r wel drie keer uit!.... en werken dat die meid kon!"

Ant praatte nog door, de moeder gaf antwoord en vroeg, maar het kind had zich afgewend, stond stijf-aangedrukt tegen het hekje, 'r handen geklemd om de schilfer-splinterige punten, tuurde duizelig uit in het bezinken van den angst-schok.... wat 'r hart klopte!.... 't bloed voelde ze bonzend jagen langs het hout.... parelige sliertjes versprongen en tril-dreven over de helle lucht....

Dan, langzamerhand, kwam ze tot een leege, gedachtelooze rust, waarin 'n vage naarheid zachtjes verdreinde, bleef ze staan kijken, zonder wil, naar al de bekende dingen van hun achteruit....

In de „Hanekamp" hoorde ze de ringen van den schommel knarsen; ze boog wat over; rechts, boven de hooge haag, wist ze het zware paalwerk opstaan tusschen de loover-dakjes der prieelen. De touwen zwingden hevig toe en weg, en een hoed tuimelde telkens boven het groen uit.

De timmerwerf naast de uitspanning blaakte in de middagzon, laag met zijn platte, open schuren vol stapeling van blanke planken; er liep niemand....

Doch van-achter die werf, onder de bolle kruinen van een rij kastanjes-in-bloei, kwam de lijnbaan een eindweegs het weiland ingehoekt; daar, onder het lage, lichte gebladerte, door-strepeld van roomgele kaarsjes, zag het kind den touwslager, handfrutselend boven zijn wijde schort vol gevezelte, langzaam stappend de baan afkomen, keeren bij 't zwarthouten huisje aan 't eind, en terug-gaan weêr onder het boomen-groen langs de deinende touw-lijnen.

In de verte waren er woninkjes achter zwart-geteerde schuttingen, en een zwart terrein met kolen-loodsen van 't spoor.

Maar recht voor haar uit tot aan den verren trein-dijk, en links-af zoo ver het oog maar reikte, wemelde, groen en vlijend zilver in zon en zachte wind, de vlakke wijdheid der weiden, waar alleen diep-weg wat flauwe vlekken waren van blank vee.

Het gras stond malsch en hoog, met kleine pluimen in den top. Over een paar weken zouden ze wel maaien gaan, dacht het kind. Dan kregen ze misschien weêr zoo'n hooge hooiberg vlak voor hun hekje, als 't laatste jaar. Dat rook nog lekkerder dan een schoone wasch.... ze zouen nou wel gauw maaien gaan....

En met dat plezierige gedachtetje op streek weêr, liep ze 't huis in.

De moeder en Ant hadden het stille kind nagekeken, moesten even lachen om dat sluike wegloopen.

„Ze zal nog wel 's loskomme," zei Ant, „ze is bijdehand genoeg,.... laat ze eerst maar 's op 't fabriek weze...."

Een evene besluiteloosheid kwam over 't gezicht van de vrouw:

„'k Had anders net zoo gedocht, van morrege...." zei ze, „áls Marietje nou 'r heele hart op diene heit gezet.... wat zou jij nou zegge....?"

„Malligheid," zei Ant, beslist, „je mot er geen bangschieter van maken..... wat hei je nou voor leve as je dien.... altijd alleen.... ze telle je de aardappels in je mond.... En je mot ommers zoo'n kind niet toegeven, om 'r bestwil."

„Nee," zei de moeder, „dat mòt je ook niet."

Hoog en breed stonden de twee vrouwen in de schaduw-en-zon van het plaatsje. Beiden hadden hetzelfde soort grof-pluizig, zwart krulhaar boven een hoog voorhoofd, dezelfde beenig-breede, kleurige gezichten, de moeder wat geliger alleen, en dezelfde mager-forsche vormen van lijf.

Met leege staar-oogen bleven ze vaag over de verre weilanden kijken, zoo, zonder dat zij 't zelf wisten, doende uitrusten even hun lichamen van den langen morgen hard werk.

Dan, bijna tegelijk, met een diepen, zuchtenden ademhaal en een stijf-rukkende lende-rekking, zetten zij zich weer in postuur, als paarden, die aan-trekken in 't gareel. Even verstreek door de oogen der vrouw een vleug van vreemde verdrietelijkheid. En dan, achter elkander aan, gingen zij het keukentje binnen.

Het kind naaide dien dag haar schort af, omdat er geen ander werk voor haar was.

Den volgenden morgen mocht ze wiegelakentjes letteren

voor de vrouw uit de Hanekamp, die op bevallen stond, en verdiende een kwartje.

's Middags deed ze een boodschap voor de buurmenschen en kreeg drie centen. De drie centen waren voor haar, maar 't kwartje moest ze afgeven.

Den dag daarop bracht haar moeder uit een werkhuis een pak kapotte kousen mee. In één avond stopte ze alle gaten en gaatjes dicht, ging 's and'rendaags ze terugbrengen, kreeg dertig centen; ze mocht er niets van houden.

Ze had daar wel hartzeer van, maar 't was ook billijk vond ze, en ze zei geen woord van beklag.

Toen kwam er weer een dag, dat er géén werk voor haar was, dat ze maar stilletjes in veilige hoekjes, op 't plaatsje, op 't vlierinkje, aan 'r schorten zat te pikken, telkens haar rol goed op andere schuilplaatsen bergend. Ze sleepte er mee, zei Ant, als een kat met 'r jong.

Maar ook Vrijdags was er weer geen uitkijk op een verdienstetje...

„Je mot vragen, wanneer dàt wurm eris zal verdienen als de anderen", praatte ineens, ongewoon bits, de vrouw hardop, terwijl zij in 't keukentje de vaten van den vorigen dag stond te wasschen, en 't kind, muis-stil achter-in den stoel aan het voorkamer-raam, haar vragen voor de catechesatie leerde.

„Zoù je niet eens opkomme... zoú je je moeder niet eris helpen", begon de vrouw weer, ongeduldig, met een boozen blik schuin het kamertje in... Er was die week acht stuiver op de huur tekort, omdat ze een werkhuis had gemist; ze tobde daarover; en nou zat dat kind maar thuis, en had nog wat te commandeeren van dit niet willen en dàt motten; dat zat maar te zaniken over een dienstje en over een lichte jurk.... kè-je begrijpe, as-t-er niet eens genoeg is voor de huur!

„Zeg! hóór je me niet?" snauwde ze nu ruw.

't Kind kwam onwillig overeind; 'n mokkend-koppige uitdrukking was er op haar bleeke gezichtje. Zij gleed het vragenboekje in 'r jurkzak en, met een vinnige genepenheid in 'r flets-grijze oogjes, ging ze naar achter.

Verdienen... verdienen... had ze niet, op die drie centen na, alles afgegeven wat ze die week verdiend had, heel de elf stuivers?.. had ze niet gewerkt wat ze kon?.. en zij was

er zelf toch ook nog... aan háár dacht niemand... moest die japon van háár niet gemaakt worden?

Een vijandige geslotenheid trok haar heele gezichtje strak; zonder één woord tegen elkaar, redderden de vrouw en het kind den keukenrommel aan kant.

Toen het klaar was, ging ze weer vóór haar vragen leeren.

Zachtjes-raffelend fluister-las ze aldoor hetzelfde, aldoor hetzelfde; maar eerst drongen tusschen en dwars-over die toonlooze woord-reeksjes nog telkens haar verbitterde gedachten aan daareven, herhaalde ze zonder den klánk te vatten zelfs; langzaam dan begon 't geen aan dat klein, blank-bladig boekje verbonden was, het dénkbeeld van: de catechisatie, het witte boogramen-zaaltje naast de kerk, de damping en de vale reuk van domeni's pijp, de goedige stem van domeni, het te winnen, — en ze leerde nu ijverig, keek even omhoog met half-dichte oogjes, dreunde op uit het hoofd: „Gij zult niet stelen; wat is dat; wij moeten God vreezen en liefhebben, dat wij onzen naaste zijn geld niet..." tot ze steken bleef, even neer-oogde: „o-ja, dat wij onzen naaste zijn geld of goed... niet nemen, noch het door valsche waar...", turend onder het door-ruddelen, zonder zien, naar den bovenpost van de deur.

En als eindelijk, met 't dun, grijs boekje dicht op tafel, zoo stoorloos-vlot lijk een vlietend watertje, de rijtjes catechismus-woorden door haar geheugen liepen, zij zonder één hapering kon afprevelen: „Het zevende gebod, gij zult niet stelen, wat is dat, wij moeten God vreezen en liefhebben, dat wij onzen naasten zijn geld of goed niet nemen, noch het door valsche waar of handelingen aan ons brengen, maar hem zijn goed en nering helpen verbeteren en bewaren; het achtste gebod, gij zult geen valsche getuigenis spreken tegen uwen naaste, wat is dat, wij moeten God vreezen en liefhebben, dat wij onzen naaste niet valschelijk beliegen verraden van hem achterklappen of hem een kwaden naam maken, maar verontschuldigen goed van hem spreken en alle dingen ten beste keeren," — als zij ten slotte het „of goed" niet meer vergat en elken keer dacht om het „verraden," dan was alle spanning weggetrokken van haar hersens.

Montertjes ging zij in den namiddag naar haar catechisatie;

nog monterder kwam ze ér weer uit. Ze ging graag naar catechisatie, luisterde graag naar de vertellingen van domeni, veel mooier als-'t-ie 't in de kerk dee, en als ze dan haar beurten goed wist en domeni, onder een haal van zijn pijp, knikte goedkeurend...

Nu óók had ze haar vraag pront gekend, en 'r gezichtje stond stil-open-opgeruimd, toen, in den vooravond door de leege kleine-stads-straten naar huis gaand, zij àl maar de woordrijtjes nog in haar hoofdje voelde na-vlotten, „het zevende gebod, gij zult niet stelen, wat is dat"... maar zij had nu geen zin in haar geboden, en als van zelf, in de guldene klaarheid om haar heen, gingen 'r gedachtetjes zich rijen in het rhythme van 'r versje van deze week:

Daar is uit 's werelds duistre wolken
Een Licht der lichten opgegaan.
Komt tót zijn schijnsel àlle volken!
En gij, mijn ziele, bid het aan!
Het komt de schaduwen beschijnen
De zwàrte schaduw ván den dood,
De nacht der zónde zal verdwijnen
Genàde spreidt haar mòrgenrood.

Ze vond 't een erg mooi versje, vroeger had ze 't in de kerk ook wel eens gezongen, en 'r moeder had 't ook écht mooi gevonden, toen ze 't Zondagavond zat te leeren. 'r Versje, dat leerde ze altijd dadelijk, — 't was veel gemakkelijker te onthouden, en ze vond 't ook te prettig, om er tot 't lest van de week mee te wachten. Ze kon er nu al zoo veel, ook van vroeger van zondagsschool! Dat van verleden week

Hoog omhoog, het hart naar boven,

dat was ook erg mooi; hartverheffend was 't, had domeni gezegd; en dat van onderlaatst

Zoo blíj de landmand móe van 't ploegen,

maar dat begreep ze eigenlijk niet goed.

Zoo, door de lange, verlaten buiten-straat, waarin alleen haar zachte pasjes even verklonken, — in de avond-kalme atmosfeer vol voorjaars-zoelte en verschen groen-geur uit de tuintjes vóór en tusschen de lage huizen, liep het kind genoege-

lijk haar versjes op te zeggen, stil in-zich-zelf, geluideloos, met nauw-bewegende lippen, òm 't andere regeltje, mee met haar ademing, inhalend met hijg-geluid.

Zoetjes-aan kuierde ze voort; 't was lekker buiten; ze had geen haast om naar huis te keeren...

Toen, voor 'r schrik-verbaasde oogen, liepen plotseling, een huis of tien voor haar uit in de stille straat, twee meiden in lichte japonnen, uit een zij-steeg gekomen... Oooo! kreunde 't kind... 't waren naàischoolmeiden; ze hadden 'r uitzet-kleeren aan; die gingen naar de naai-juffrouw; die gingen om een dienstje... Ze kende ze goed; 't was de meid van de Weert en de meid van Karseboom ... 't waren de robbedoezigste en slonzigste meiden van heel de naaischool geweest ... en kijk ze nou groot lijken in die lange jurken...

„Hèèè, kijk nou toch..." zei het kind zacht-hardop. Ze had zoo'n verdriet! „Kíjk ze nou loopen", dacht ze dan weer.

Midden op de straat, even van elkaar af, om elkanders gloednieuwe jurken niet te kreuken, gingen de meiden met gauwe, stramme passen, recht-op, en keken recht voor zich uit, de hoofden stijf en schuin geheven. Met de volle hand, maar nauw het goed aanrakend toch, hielden ze beide gelijkelijk, als samen vooraf geleerd, de jurken een ietsje van den grond. Ze hadden tullen mutsjes op, en 'r haarvlechtjes zaten nu in keurige, vaste knoetjes tusschen het japonkraagje en het mutsrandje gedraaid; 't leken gróóte meiden.... volwássen meiden....

„Och-och, hoe mooi," zei het kind nog eens. Het schreien kropte haar heet in de keel. Zij zag zichzelf loopen in haar korte, gelapte merinos-jurk, onder haar flaphoedje met verkleurd lint, en haar staartje op den rug. Ze vond zich 't armoedigste meisje van de heele stad....

Een van de twee meiden zag even om, keek dan weer met 'r trotschig, stijf-schuin geheven hoofd recht-uit.

Haar gang inhoudend kwam het kind met een groot, mokkend verdriet achter de twee aan.

Niets was er voor haar in de straat dan die twee benijde lichtheden.

En toen de meiden al de zijsteeg naar het Turfgrachtje waren ingeslagen, bleef het kind, langzamer loopend, zonder

weten, met hopeloos-begeerige oogen staren, of nog altijd dat klare water-blauw en 't glanzende wit voor haar uit deinde.

Maar de zij-steeg langs komend, keek zij er niet meer binnen....

Thuis zaten ze al om de tafel; ze zei niemand goeden dag, ging met een strak-bleek gezichtje aanzitten, om haar avondbrood te eten. De zusters letten er niet op; vrouw Plas zei: „Kè je niet genavond zeggen? mot je niet bidden? leer je dat op cathechesatie?" maar ze lei 'r toch, een oogenblik later, nog een boterham op 'r bord, omdat 't wicht zoo pips zag.

's Avonds, in den flauwen lantaren-schijn op de vliering, lag 't kind op de knieën bij haar lap goed, die ze uitlei en vouwde en mat... maar ze zag wel, dat het niet gaan zou, en toen begon er een ander plan te broeien in haar hoofd.

Daar liep ze dan vele dagen mee rond, vele dagen van moeizaam overleg in haar moeë, pijn-zware hersentjes.

Ze zou naar de naai-juffrouw gaan, zóó als ze was, ze zou zeggen, dat 'r schorten al klaar waren, en dat 'r japon ook wel gauw gemaakt zou worden... of de juffrouw nou niet een dienstje open had... als moeder maar wist dat ze een dienstje kòn krijgen, ziet u, dat dàn de kleeren wel gemaakt zouen magge worden... als zé had kunnen knippen, nou dat wist de juffrouw wel, dan zou de japon al wel een week af wezen, de schorten had ze ook zelf gemaakt, de juffrouw moest maar 's zien of 't netjes was.... Dat zou ze zeggen; ze zou de schorten in een rolletje meenemen... ze zou goed haar woord doen...

Maar als ze dan, een oogenblik, volkomen zich wegdacht midden in de gebeurtenis: hoe ze zou aanbellen, binnen gaan, in de kamer komen bij de juffrouw, hoe die met het strenge gezicht, dat ze zoo goed kende, zou vragen: zoo Marie Plas, en wat kom jij doen? — dan voelde ze weer, dat ze toch nooit zou durven...

Tot, op een middag, feller dan ooit, de gedachte in haar neersloeg, dat straks, of morgen, of overmorgen, Sien of Ant moèst thuis komen met de boodschap, dat er een plaats was op 'r fabriek, dat er een plaats was op de fabriek van 'n vrindin... dat ze dan mee zou moèten, dat ze dan onherroepelijk naar 't fabriek gìng...

En dien middag liet de angst haar niet meer los.

'r Moeder was uit werken en ze was alleen thuis.

Toen, voor het keuken-aanrechtje, ging ze, te zenuwachtig om voort te komen, haar toebereidselen maken voor den grooten tocht.

Ze begon met zich te wasschen, haar jurklijfje uit; ze poetste haar gezichtje en haar hals, poetste en wreef, eerst met groene zeep, dan nà met de rauw-natte handdoekpunt, boende moeilijk zich droog met den dunnen lap, tot het vel heet-roodig beet over de koonen, en er onder haar gloeiende oortjes, waarin van binnen de kneukeltjes jeukten, fijne pijn-striemen brandden in haar schriele nekje.

Dan ving het haar-opmaken aan, de toch al erge levens-verandering van 't „opgestoken" haar, waarmee ze voor 't eerst zou worden gezien, gek-anders en oud, voor 't eerst op straat zou loopen, raar-trotsch en akelig-naakt tegelijk; nu, door de àl-beslissende rol, die 't zou hebben te vervullen, een angst-droom, waarin ze met krampachtige inspanning iets moèst bereiken. En 't was zoo moèilijk! 'r Bevende vingers togen wriemelend aan 't werk. Ze had 't al zoo vaak, heimelijk, geprobeerd, sinds ze dien avond de twee naaischool-meiden voor zich uit zag loopen. Maar meestal gìng 't niet!

De drie stugge achterhoofd-strengetjes van haar vlecht, die kon ze maar niet gelijkelijk, met de kam-halen mee, omhoog krijgen; en àls zij al 't achterhaar gladjes in haar linkerhand tot aan de kruin had op-gegrepen, dan zakten de voor-haren aan de slapen weer als twee piekerige sliertjes uit 't vastgehouden bosseltje los; had ze dan eindelijk al 't haar stijf beet, dat rond haar voorhoofd en nek 't alles in roodige pukkeltjes weggetrokken zat, dan wisten 'r ongewende vingers nog maar amper om het dunne haar-bundeltje het bandje te strikken.

Telkens en telkens moest ze het overdoen.

Ten leste hing 't; 't zweet, met een zwoel-opslaande wàlm van warmte, brak haar uit, prikkelde hittig op 't strakke vel; schokkerig schikten en wonden de handen dan het knoetje rond, lagen het uit op 't achterhoofd, staken het vast met de paar haarspelden, die er in Siens naai-doosje over waren.

Bij het raam, want 't begon al te schemeren, keek ze in 't krom-golvig spiegeltje van den deksel; nog altijd maar

sprongen er zij-haartjes los; en òm er maar netjes uit te zien, plakte zij met haast-dringerige streekjes van water ze tusschen de andere vast; donkere vegen liepen over 't peeblond omhoog.

Dan krabde en veegde ze alle vlekjes en spatjes uit haar jurk, borstelde en blies haar hoedje af, stofte haar schoenen schoon, waschte nog eens haar handen, vijlde het vuil, dat er door 't smerige bombazijn-naaien van dien morgen ingezwart was, met puimsteen weg.

Zij was wel een uur bezig; en willens hield ze al haar denken zoo sterk ze kon bij dat werk, om te vergeten, waarom het gebeurde.

Toen ging ze op weg.

Zij liep in éénen ijlen duizel van opgewondenheid. Zij liep maar, jachtig, wetend wel, dat ze niet tot kalmte moest komen, want dat ze dan niet durven zou.

Haar smalle gezichtje, met de vlekkerig-trekkende waschplekken onder de heete oogjes, was nog smaller dan anders, nu elk piekertje haar, natgekleefd, naar het dunne knoetje hoog op het achterhoofd weggespannen was. In haar hevige ontdaanheid voelde ze de velschroeiing maar even: „'t is niks," dacht ze, „dan zie 'k er gezonder uit".

Soms merkte ze, aan de avond-koelte, die er fijntjes in-streek, 'r nu kale, even uitgeholde nekje; en ook hinderde haar wel even 't onwennig en onvast voorover staan, door 't hooge haardotje, van 'r hoed, waarvan de rand scherp op 't voorhoofd drukte.

En terwijl de beenen zwoegend voort repten, was in haar wonderlijk-klaar hoofd een vlucht van woorden en stukjes gesprek, heele ineenschakelingen van verhaal, dat ze houden zou, straks, als ze voor de juffrouw stond.

Toen ze dicht bij het Turfgrachtje kwam, begon ze schichtig te kijken naar de menschen, die haar langs gingen, maar te haastiger liep ze door, het hoofd neer, even de oogen onder den hoed-rand uit.

Hier was 't; zonder bedenken stapte ze 't stoepje op, trok de bel over.

Hoog boven haar geelde de daklijst nog aan den wit-groenen hemel, maar de stoep met de grijs-arduinen paaltjes stond al in schemer-vaalte.

Een meisje deed open, het dienstmeisje van de menschen, bij wie de juffrouw in huis was. Die liet haar in de gang komen, een hooge, witte gang, òveral weifelig licht-doorreikt van het kaarsje, dat, in een hoogen glazen ballon aan koperen kettingen, helder brandde.

Voor de tweede keer vroeg het meisje, wie ze zeggen moest, dat er was.

Het kind fluisterde, kortaf, haar naam, en de meid ging heen, onhoorbaar tredend over den zachten looper.

Toen, van het oogenblik af, dat zij daar stond, alleen, in de hooge, bevend-blanke gang, kwam er een bedwelmende bewondering over haar, waarin al haar denken en bewegen als verwaasde, en waarin zij maar vaag meer wist van den angst, die haar gedreven had tot den tocht.

Ze zag een oude juffrouw de gang inkomen, als recht op haar toe, haar aankijken, even knikken, wenden, en de trap opgaan; zij, was bewegeloos gebleven, zonder goedendag-zeggen, met een verbijsterde staring in de starre oogbollen.

Zonder gedachten stond ze, de voeten vast aaneengesloten, op de deurmat.

De meid, die in 't verschiet van 't smaller en donkerder gang-einde een kamer was binnengegaan, kwam weer naar buiten, de deur achter zich latende aanstaan, liep als de juffrouw van daareven op haar toe, en zei, wendend al naar de trap, met een wijsknik van het hoofd achterom: „daar mot je wezen.” Toen ging ze de trap op.

Het kind, weer alleen in het licht-wemerende voorhuis, dorst zich niet te verroeren; met dezelfde schril-verdwaasde oogjes bleef zij staan turen.

De gang-blankte sloot als een betoovering om haar toe. Dan klonk achter uit de op een kier gelaten deur een ongeduldige roep, de roep van haar naam, door een stem, die ze kende.

En dat bekende verbrak plotseling de benauwing. Vanzelf zetten zich nu haar voeten in beweging, kwam zij de doodstille, kerkachtige blankte door, en het vertrouwelijker halflicht van de achtergang, tot aan het schijnsel voor de schelle kier. En opeens was de deurknop in haar hand, en stond ze op den drempel der kamer.

Het kind zag een groot vertrek, waarin laag sterk licht

was, veel rood in dat licht, en boven schemer. Aan den wand vóór haar zag ze een zwart scherm met gouden vogels; tusschen het laatste schotje en den muur vaagde iets wits van een bed.

Toen, van achter de deur, kwam nog eenmaal de bekende stem-klank: Nou, Marie Plas..."

Het kind sloot werktuigelijk de deur, en stond in 't volle licht voor de tafel. Ze dorst niet opzien.

„Zoo"... zei de stem weer, maar snijdend-bits nu, zooals ze 't vaak tegen de ondeugende meiden gehoord had: „Kom je nou zóó bij mij... dat had ik anders verwacht..."

't Kind stond als in een ijlte, zonder den grond te voelen onder haar voeten, en de stem kwam van ver, in een droom. Als vervluchtigende vlokken vielen de bestraffende klanken in haar wonderlijk leeg hoofd.

Zij bracht geen woord uit, bleef strak voor zich kijken.

„Wat kwam je nu eigenlijk doen?" vroeg de stem opnieuw, wat aanmoedigender te hulp komend.

Het kind waagde een blik.

Op een schuin in den hoek gezetten canapé, achter tafel, zat de juffrouw. Zij leunde met de beide voorarmen, de ellebogen uiteen, de handen bij elkaar, op het donker-mahonihouten blad, en ze droeg dezelfde bruin-en-zwarte japon, die ze vaak in de naailes aanhad. De licht-en-schaduwscheiding van den lampekap-rand viel midden over haar gezicht. Als ze wat onderuit keek, om, onder de lamp door, het kind op te nemen, kwam het licht-lijstje tot schuin over haar oogen. Zij knipperde even, en, terug met 't hoofd, zat ze weer als te voren.

Met schrille, genepen oogjes moest het kind naar die verschuivende licht-en-schaduw-lijn kijken. Toen voelde zij, dat ze zelf in den baren lampeschijn stond, als naakt in haar sjofele kleeren.

En in die plotselinge schaamte kwam zij tot haar volle bewustzijn.

„De schorten zijn wel klaar," zei ze met een haperende stem, „maar de jurk is nog niet gemaakt...."

„Zoo...." zei de juffrouw „en waarom niet?"

Nu, gesteld voor die vlakke vraag in 't schelle licht, was 't kind weer heelemaal in de war. Al haar duidelijke en

begrijpelijke verklaringen was ze vergeten. Ze was duizelig.

„Nou, waarom kon die japon niet gemaakt worden?”

„'k Had geen tijd, juffrouw.”

Zonder begrip te hebben van wat ze zei, viel dàt uit haar mond.

„Had je geen tijd om dat goed naar 'n naaister te brengen? En heb je wel tijd, om hier in je ouwe kleeren te komen?”

„Nee, juffrouw,” zei het kind.

„Hè?” vroeg de juffrouw.

„Nee juffrouw, me moeder wou 't niet,” bracht het kind uit.

De juffrouw begreep 't niet wel. 't Verwonderde haar. Ze had altijd gemeend, dat ze 't van Plas nog al goed hadden, wist van d'r vaders ongeluk, van de flinke moeder....zij had voor een paar stille knappe dienstjes vaak aan dit kind gedacht, dat altijd zoo netjes op school was geweest, zoo oppassend en gewillig....

„Zóo,” zei de juffrouw, „kon je moeder dat geld niet missen....?”

't Kind kleurde fel.

„Nou, vertel nou maar eens,” drong de juffrouw aan, wat korzelig.

Zij had ook altijd wel iets tègen dat kind gehad,... dat kind had iets stiekems, iets wonderlijks; wat stond ze nu weer raar onder dien hoed uit te kijken. Je wist nooit recht te tasten wat je aan er had....

Toen, met een rilling door 'r schouwertjes, een schok-scheut in 'r beenen, zei 't kind:

„Me moeder wil, dat ik naar 't fabriek ga; me zusters zijn er ook op; me moeder wil niet, dat 'k ga dienen.”

't Gezicht van de juffrouw trok bedenkelijk: Jaaa.... als 't zóó zat.... Haar wat bol-uitstaande, bruine oogen tuurden, half-neer, naar den uitersten tafelhoek.

't Kind, midden door haar verwarring heen, voelde toch, dat ze iets verkeerds had gezegd.

De juffrouw rimpelde haar voorhoofd op....

Even gingen aan de rusten-blijvende polsen, de beide vleezige handen omhoog, vielen dan, met een plofje, op de toppen weer neer.... ja.... als 't zóó zat.... als de ouders, als de moeder niet meewerkte.... dáár kon zij niet tegen-ingaan.... zij kon die kinderen niet tegen hun ouders op

gaan zetten.... *zij* kon niet zeggen: kind, ga *niet* naar de fabriek.... de menschen schenen daar niets meer in te vinden.... vroeger, een fatsoenlijk meisje, nou!.... maar tegenwoordig.... dit kind scheen nou liever te gaan dienen.... maar *zij* kon er de dames toch niet in laten loopen.... ze kwamen bij haar om wat knaps te krijgen.... die bij haar om zoo'n kind kwamen, deden 't ook al niet uit overdaad.... zoo'n kind moet toch allereerst fatsoenlijk voor den dag komen.... kostte eerst meer dan ze verdiende.... bonte japonnen, mutsjes.... pantoffels.... tegen 't winter een regenmantel.... ja, als de moeder niet wou meewerken.... 't was jammer.... 't was toch geen kwaad kind.... 't was jammer....

En nog eens, met een schouderbeweging mee van „niets aan te doen", gingen de beide breede handen aan de rustende polsen op, vielen met een nadrukkelijk, afdoend plofje der vingertoppen op tafel weer neer.... 't was geen sterk kind.... wat bloed-arm.... in een stil dienstje zou ze.... maar als de moeder 'r naar 't fabriek wou....

De bolle bruine oogen keken dan recht het kind aan, dat zich niet te bergen wist onder dien blik, zoo vernederd voelde zij zich, dat de juffrouw nu hun armoede wist....

„Moeder zoù 't geld voor de japon wel kunnen geven...." stootte ze nog uit.

„Ja, juist...." zei, practisch, de juffrouw.

Even keken de bruine oogen en de kleine grijze in elkaar.

„Wil je moeder nog eens bij me komen?" vroeg de juffrouw.

Heftig knikte het kind van nee.

Toen schoof er voor de starre pupilletjes plotseling een fel-glinsterend waas, en zonder een woord meer of een knik draaide het kind zich om en liep, de kamerdeur openlatend, de gang in.

„Je mag zelf nog wel eens terugkomen over een tijdje," riep de juffrouw, die opgestaan was, in de open kamerdeur haar na.

't Kind morrelde even, met trillende handen, aan het voordeur-slot, kreeg het open. En toen liep ze weer op straat.

Ze liep, ze liep, gauw naar huis, als om bescherming en troost te zoeken dáár, vanwaar ze de angst-vervolging ontvlucht was; ze kon niet meer denken, hoe alles eigenlijk was, en 'r heele hoofd was vol heet geschrei.

Diep-neer met 'r gezichtje liep ze, dat de menschen niet zien zouden hoe ze huilde.

Toen ze thuis kwam, wat bedaard, maar met brandende oogen en een zoute keelpijn van 't schreien, vond ze haar bordje met boterhammen op een hoekje der alweer opgeredderde kleptafel, en de vrouwen, bij elkaar, er achter, saam aan een groot werk bezig.

De moeder en Sien hielpen Ant met het afhechten der draadjes aan de gebreide kleêren, waarvan zij een gestampte mudzak vol, als overwerk, mee naar huis had gekregen.

Over hun wijde schooten met goed zaten ze gebogen, terwijl de vingers friemelden, om de korte eindjes wol, onhandelbaar aan de groote stukken, in de stopnaalden te krijgen.

Op tafel lag al een stapel afgewerkte borstrokken en lijfjes. En boven den zak, opstaande tegen den wal van hun knieën, bewogen groot in het kleine bestek de zes bedrijvige handen.

„Eet maar gauw, Merietje," zei Ant, „dan mag je meedoen; d'r zal nog wel een paar centen op overschieten voor je."

De vrouw was aan 't vertellen geweest, vertelde door:

„Nou, en toen zeit je oom, nee, zeit-i, dat doen ik niet, en je vader kwaad; die was te fesoendelijk; die had nou graag..."

„Heeremejeetje!" schetterde opeens Sien 'r schelle stem door 't verhaal heen, „kijk die Sprot er uitzien!"

't Kind, aan de andere zijde der tafel, met haar roode oogen en bleek-getrokken, vlekkerig gezichtje, bukte nog dieper boven haar bord, voelde het bloed opjagen onder de blikken der drie vrouwen.

„Háár, waar mot je met dat kind naar toe!" gilde Sien weer, en werktuigelijk tastten Sprotje's handen naar het kleine knoetje, waarvan de plukjes sprietsel rondom uitpiekten... en plotseling voelde ze nu ook aan haar slapen en midden op 't voorhoofd de prikkende trekking der te strak gespannen haartjes, en de weeë pijn, die daarvan klopte hoog in 'r hoofd.

„Kind, wat mòt dat?" had de moeder gevraagd, met haar blik van goedigen spot.

„Ze lijkent wel een stekelverreken", relde Sien.

„Ik wed...." plaagde Ant, die in haar sas was over

het buitenkansje van de fabriek, „ik wèd... dat jij op een dienstje ben uitgeweest!"

„Toe," zei Sien, „ga door! zoo'n klein merakel, wie zou daaran willen?"

En Ant er weer tegen in: „de kleintjes motte d'r ook weze, wat zeg jij, Merietje? En de een krijgt veel haar van onze lieve Heer, en de ander weinig... kom, allé meid, laat Sien praten, help maar gauw mee..."

Doch Ants wijdloopige troosterigheid maakte de maat vol; de dikke tranen sprongen 't kind in de oogen; de laatste, uitgebeten boterham viel terug naast haar bordje; in een losbarstend gesnik vluchtte zij het plaatsje op... En terwijl in een bevenden grijns haar lippen wijd om de klapperende tandjes trokken, vloog links de eene haarspeld tegen de steenen, tikkelde rechts de andere neer. In de zwakke licht-geling door 't keuken-gordijn hing als een dun, asch-bleek, sluiksliertig vachtje het haar 'r tot even over de schoudertjes. Schok-snikkend vlocht ze het weer in een staartje, en dan, gedrukt tegen het staketsel aan, huilde ze nog lang, stiller en milder, tot ze zag, hoe in haar tranen de lantarens op den singel achter de Hanekamp goudene sterren geleken, die wijd-uit trillende stralen schoten, en ze daarnaar ging kijken...

Zoo stond ze in het donker te suffen. Ze had hoofdpijn, pijn overal.

Een uurtje later, toen het werk voor de fabriek af was, kwam Ant eens kijken. Die lachte nu maar eens met haar, troonde haar mee naar binnen. Sien was uit, hoor!

„Zeg," zei ze tegen het kind, „heb jij gezien, dat Sien een gouwe kettinkie had?... Hein was er... 'n opstand dat die maakte.... hei je niks gehoord?.... hij zei maar, dat Sien nou tòch 'n gouwe kettinkie had,.... op de azijnmakerij had ze 't angehad,... 'n jongen had 't 'm verteld... en hij wou weten van wie ze 't had..."

„Fff" trok het kind haar adem op tusschen de tanden. Dan volgde ze willig, huiverig van 't huilen en 't lange staan in den frisschen meinacht, waardoor nog een vinnig windje sneed.

Maar den Zondag daarop was heel de ruzie tusschen Sien en Hein weer bijgelegd. Hein kwam om vier uur een kommetje koffie drinken, en de moeder gaf — ze had een

goede week gehad — er 'n snee zoete koek bij, en Sien was welgemutst, en Hein zei, dat hij voor 'n kettinkie spaarde, en hij liet twee nieuwe guldens zien, die hij in een papiertje in zijn vestjeszak droeg. Driemaal liet hij ·dien middag de guldens rinken, en ieder was in zijn schik.

Alleen de oogen van het kind hadden een zonderlinge gluring...

En ook nà dien Zondag bleef een ongewone gedachtenbroeiing bij haar omgaan.

Als een licht-schuw rotje kon ze tijden in den duisteren hoek bij het bedsteedje zitten, zóó stil, dat de moeder, die haar uit dacht, schrok, als ze een beweging maakte.

En de zachte avonden, dat ze allen hun stoelen buiten haalden, schoof zij haar lage tabouretje zoo ver mogelijk van de anderen af, en haar stijfgenepen lipjes waren van 't zelfde flets-bleek als haar wangetjes, waar nog geen sproeten die kleurden. Twee gleufjes diepten er dan tusschen de wenkbrauwen, van 't tobbend denken; en den ganschen dag door stonden haar oogjes zoo bloo-verschrikt, hadden plots zoo'n schichtigheid van betrapt-worden, dat Ant, onwillekeurig, op een morgen „kleine Judas" tegen haar zei.

Dat was wat geweest! 't Kind had zóó onbedaarlijk gehuild, dat de moeder, die eerst van de fratsen niets weten wilde, met kopjes water haar zenuwen weer onder bedwang moest krijgen.

Een dag lang had zij toen haar best gedaan, om opgeruimd te wezen en gewoon met de anderen mee. Maar den volgenden morgen, toen ze op boodschappen uit was, had ze weer een naaischoolkind in 'r nieuwe kleeren gezien.

„Heb jij nog geen dienst?" had die gevraagd, „ikke wel... bij twee dames... twaalf stuivers in de week, en de halve kost..."

„Hei je 'n mooi keukentje?" vroeg 't kind belust.

„Nou! — en wat 'n groote!" gichelde de ander, „je ken der je net in keeren... maar 't is een lief keukentje hoor!... netjes... kopere knoppe aan 't fornuis, en twee kopere krane... en een kopere poffertjespan aan de muur .. en een spiegeltje op de schoorsteen...

„Hei je 'n mooi kamertje?" vroeg het kind weer, in nog grooter spanning.

„Nee ommers... 'k ben er niet voor dag en nacht.... maar later wel... als 'k goed beval... 'k krijg een kamertje op zolder... met blommen op 't behang..."

Toen was het bleeke snoetje van het kind saamgetrokken in een strakke spichtigheid van onverzettelijk besluit.

En heel den weg over naar huis had haar gezichtje dien trek als ingegroefd gehouden.

Dien avond — 't was een druilig-koude avond met telkens buien van motregen — wachtte het kind bij den ingang van een doodloopend paadje naast de Hanekamp Sien 'r vrijer op.

Tusschen de twee hooge hagen stond ze, opzij in 't gras, waar de kringende wiebel-schijn van de singel-lantaren niet meer viel. Er kwam daar nooit iemand dan overdag kinderen. Achterin was een altijd op-slot-zittend hekje, dat in den tuin van de Hanekamp uitkwam, en er lag kolengruis en vuilnis.

'r Voeten koud in 't drassig gras, 'r goed klam van den stofregen, 'r hoofdje heet, wachtte ze...

„Hein!" riep ze, „Hein!" toen de jongen eindelijk langs kwam om het Dijkje op te gaan, „Hein!"

De jongen, die zachtjes te fluiten liep langs den eenzamen singel-weg, keek, opgeschrikt, om zich heen, ontwaarde dan, achter den lantarenschijn, het kind, sluik in 'r natte kleeren, tusschen de hagen.

Haar oogen, als twee flakkerende kooltjes, koortsten hem tegemoet.

„... Nou?... wat wou je...? vroeg hij, onwillig, met een paar ingehouden stappen het pad opkomend.

„Sien!.. ik weet wat van Sien..." stootte schor 't kind uit, en haar oogen waren strak-gespannen naar 't gezicht van den naderende.

De jongen, ontstellend, keek gespannen terug haar aan, vroeg fél met zijn oogen...

„Sien vrijt met een ander," stootte 't kind nog eens uit.

„Godver..." de jongen beet zijn vloek af; dan streek hij verbijsterd met zijn hand over zijn oogen. Het kind was achteruit geweken, trapte door 't gruis tusschen de schemerige hagen.

Met een bruusken hoofd-gooi kwam de jongen weer tot bezinning: kóm, en Zondag dan!....

„Je liegt,” snauwde hij van zich af, en hij maakte ’n beweging, of hij terug wou gaan.

Maar het wonderlijk-helle kijken van het kind trok hem nog verder het wegje in.

„Wat?... wat dan...?” hakkelde hij, weer van streek geraakt.

„Sien... het een andere jongen... al een week... ik weet ’t .. verleden Zaterdag... ’k heb ’n briefie gevonden,” stamelde ’t kind, en haar genepen hand bibberde tegen haar jurk, waar papier kraakte achter het merinos.

De jongen schoot naar voren:

„Geef hier! geef op...”

Maar het kind, met de uiterste spanning van haar opgedreven wil, weerstond de uitbarsting.

„’k Mot geld hebben,” joeg het uit haar verwrongen mondje.

„Wat? geld?”

„De twee guldens,” fluisterde ze, heet-heesch.

„O!” smaalde de jongen, opeens weer bedaard, „o!... is ’t dáárom te doen?... Ozóó....!”

Even weifelde hij nog; zijn rood voorhoofd trok moeilijk van gedachten, die hij ontwarren moest.

„Je liegt,” zei hij dan nog eens.

Het kind zag hem omdraaien en met groote zomp-stappen het hagen-pad uitgaan.

Even was dat een wijde verademing.

Doch een paar passen verder, aan de weg-helling onder den lantaren-schijn, ging zijn hand in het vestzakje, als tastend naar de gespaarde guldens, die hij daar borg...

Door ’t overspannen-verhelde besef van het kind sloeg dreunend het valsche, ontzettende woord: „’t gèld-’t géld, ’t gèld-’t géld!” — ze hoorde ’t stampen mee met de stampende, zwoegende zuigers van die éene verschrikkelijkste fabriek, die helle-fabriek, die éene somber-zwarte fabriek vol razend gebons en gepomp der zuigers: ’t gèld-’t gèld, ’t gèld-’t gèld! Het was een vervaarlijke koorts van begeeren en angst en zonde-gevoel, die galmde door haar hersens.

Hein was weg... ze moest hem na... ze moest hem achterna... ze moest... ze moest het geld... Maar toen ze, met ’n wanhopige krachts-inspanning, haar bevende beenen

in draf zette, kwam, 't zelfde oogenblik, de jongen het pad weer op... Ze schrok achteruit.

„Wàt weet je van Sien?... toe... Marietje...," smeekte hij.

„'k Heb 'n briefie," zei het kind weer met stuggen drang.

„Wàt toch voor briefje?"

En toen, heet in één adem, kwam 't verhaal; ze had een briefje gevonden, Zaterdag-avond... op Sien 'r bed... zeker uit 'r zak gevallen... Sien ging met 'n andere jongen vrijen... Barend heete-d-ie... meer wist ze er niet van... als *zij* de twee gulden kreeg, dan kreeg hij het briefje...

„Als 't waar is, zàl je ze hebben," zei de jongen woest.

„Zal je geen herrie maken, Hein, zal je *mij* niet noeme... zal je me niet verraje?" smeekte op haar beurt het kind.

„Geef dan op! hier!" bulderde nu de jongen, en in zijn rooie kop staken als van 'n stier de lichte, naakte oogen. Hij deed een boosaardigen greep naar den arm van het kind.

Opschreiend ineens van angst, week die terug. 'k Heb niks... 'k heb niks..." griende ze, doods-bang, den brief met het knuistje in haar zak verfrommelend.

„Verdomme!" donderde nog eens de jongen; met een driftigen vinger-graai haalde hij 't pakje uit zijn vestzak, ketste het op 't kolen-pad. 't Papiertje scheurde in den nijdigen worp; even tolden, al kantelend, de geldstukken over den grond; dan, twee blinkende witte schijfjes, lagen ze, onder 't veeg lantaren-licht, stil in 't doorgruisde gras terzijde.

't Kind, door die twee witte vlekjes van heftige begeerdheid als bezeten, had de oogen er niet af. Werktuigelijk ging haar hand vooruit, het brief-flardje er nog in. Hij greep haar bij den pols in een stalen omklemming. Ze liet het vallen. Maar voor hij 't op kon rapen, had zij al de twee geldstukken van den grond gegrist, en rende, ze klemmend in haar vuist, den weg op naar huis.

Nauwlijks de Hanekamp voorbij, hoorde zij de zware gramme stappen van Hein al klatsen achter zich aan.

Aan de deur had hij haar ingehaald.

„Niet zegge.... niet zegge, Hein," smeekte het kind.

„Flauwerik," grauwde de jongen terug, en rukte al, dol van woede, het kamerdeurtje open.

Toen, klappertandend, sloop het kind de krakende treedjes van het vlieringtrapje op....

In het hoekje, achter de kist waar haar rol jurkegoed verstopt lag, bleef ze gehurkt zitten. Ze wist vaag dat er iets vreeselijks gebeuren ging.

Van beneden klonk, na een eerste los-tiering, 'n dof gerucht op; 't schenen enkel de zware stemmen van moeder en Hein.

't Kind rilde in die stilte, die haar nog onheilspellender leek dan 't aanvankelijk geweld.

Ze luisterde met ingehouden adem; ze kon niets onderscheiden.

Haar rechter, stijfgenepen hand, hield ze tegen haar borst gedrukt; in de linker zaten de twee guldens geklemd.

Dan klapte weer het voordeurtje open.... het stemmengeluid in de keuken sloeg even neer, brak dadelijk er na opnieuw uit in een opgier van geraas.... God! nou was Sien thuis... Sien schreeuwde... toen was er een bolderend gestommel... een woest geschrei... schreeuwen van moeder, schreeuwen van Ant.... God! hij had 'r geslagen....

Weer een stilte, die het kind in ijskoude gudsing langs den rug schoot.

En plotseling, uit die stilte op, hoorde ze Ant, die zei: „Waar zit die Judas?"

„O God! o Onze-Lieve-Heer! o God! ik ben zoo slecht geweest," bad het kind, radeloos. „O God help me toch... vergeving God, o lieve heere Jezus, o God...."

En eenmaal de uitzinnige bidwoorden van haar lippen gehijgd, bleef ze, tegen het weer oploeiend krakeel van beneden in, vol angst en zelf-afschuw de aanroepen uit-stamelen, zonder ophouden.

Een enkele maal deed een uitsnerpende stem, een verstaanbaar-opklinkend woord, even den kreunenden woord-deun tot staan komen. Dan, met een nog krampiger in haar borst gedrukt vuistje, bad weer haar angst-verschroeide stem in vertwijfeling....

Als een gloeiend schijfje sneed de kartelrand der guldens een pijncirkel in 'r nijpende hand:

„O God, die twee guldens, o God, o God! o God, ik zal 't niet weer doen, o lieve Jezus, lieve lieve Heere Jezus, ze hebben me Judas genoemd! o God ik heb Sien verkocht

voor zilverlingen, o Jezus, o lieve Jezus, o God, genade, genade...."

„Sprot...." hoorde ze plotseling, met een nijdigen krijsch, boven het geruzie uit.

Tweemaal na elkaar werd ook haar naam gezegd: „Merie..."

Telkens, met starre ontzetting, meende ze het vlieringtrapje te hooren kraken, iemand naar boven te hooren komen.... dan wrong ze zich nog dieper in haar hoekje weg.

Eens werd er aan de knop van 't kamerdeurtje gescharreld.... „Oooo!" kermde ze.

Toen ze de tweede maal, duidelijker, dit gerucht hoorde, kwam een wilde schrik in haar opgestoven... ijlings greep ze haar pak goed van-achter de kist... en het pak onder den arm, de twee guldens nog in de hand geklemd, sloop ze sidderend het vlieringtrapje af.... vloog het Dijkje op.

In éénen hol, zonder om te zien, liep ze door tot voor de Hanekamp.

Toen zij, steenend, daar even stilstond, sloeg het negen uur op de groote stads-toren.

De regen had opgehouden; de enkele lantarens brandden stil-klaar en klein in 't donker van den verlaten singel.

Als een krankzinnige snelde het kind weer verder, den weg maar in, die voor haar lag. En met schokkenden adem bad ze nog al: „God! o Vader, o lieve heere Jezus, o God..."

Ze zou nooit weer thuis durven komen. Ze moest weg, voort, waarheen wist ze niet.

Ze liep den donkeren singel af; ze liep hard, hard, of ze nagezeten werd.

Toen het station met zijn electrische booglampen dichtbij kwam, sloeg zij de Vaartlaan in.

Waarom had ze 't gedaan?... Waarom...?

Zachtjes begon weer de motregen neer te stuivelen.

Een àl grooter dofheid ging 'r hersens bevangen.

Soms bad ze nog maar werktuigelijk:

„Och, onze-lieve-Heer, help me.... vergeef me o God, o God vergeef me...."

Zoo hard ze kon, niet meer op een draf, maar met strak-wijde, snelle stappen, liep ze nog altijd maar door... Ze kon niet meer vóórt... platen van stramme verlamming pijnden in 'r schenen, waar haar doornatte rokje met elken stap zwaar tegenaan klapte.

Toen het half tien sloeg, liep ze aan den anderen kant van 't stadje, bij 't Plantsoen.

Zij voelde een stekende sinteling van uit de vingers, die de geldstukken omknelden, tot hoog in 'r arm.

„Ze zullen 't nóóit vergeven," dacht ze.

Als in 't Plantsoen de wind over de weien weer killer den stofregen aanblies, ging zij een steeg binnen.

Dan, als uit een valen droom opgeschrikt, liep ze in een winkelstraat. Menschen met parapluien op gingen langs 't trottoir, heen-wadend door de licht-banen, die uit de stralende winkelkasten stonden. 't Eerste stille zijstraatje schoof het kind weer binnen.

Een oogenblik kwam 't tot haar bewustzijn, dat ze het japongoed nu naar de naaister zou kunnen brengen.... nu kon het.... ze had het geld..... maar, als een vaste waarheid, wist ze tegelijkertijd, dat het nièt kon.

Toen het tien uur sloeg, dwaalde ze bij den grooten molen op den Wal.

De arbeiders-huisjes, in de hoogte klein om het nachtzwarte getorente, stonden al donker, met uitgebluschte venstertjes, en er was niemand meer buiten.

Ze was nu zoo moe, dat ze schreide zonder het te weten.

Eens gleed het pak uit haar gevoelloozen arm op den morsigen weg.... waarom raapte ze het nog op?

Verwezen liep ze, al maar verder.... ze was nu buiten de stad.

Toen een man haar daar langs ging, op den duisteren weg, werd zij plotseling bang, en ze liep weer terug naar de stad.

't Sloeg half elf, toen zij was op de Markt.

't Liefst zou ze zoo maar op een stoep neerzakken om te slapen.

Ze dacht opeens klaar aan thuis.... ze waren anders al naar bed op dit uur.... zouen ze nu wachten op haar?... wat zouen ze denken?

Toen kwam het duidelijk tot haar bezinning, dat ze naar huis terug moest.... Ze kon niet anders dan weer naar huis gaan....

Flitsen van gedachte-helderheid kwamen haar door de hersens geschoten: zij was gemeen geweest.... ze had 'r zuster verraden..... maar 'r zuster was gemeen tegen 'r jongen ge-

weest.... Daar moest ze nu maar aan vasthouden.

Toen het elf uur sloeg, was ze dicht bij de Hanekamp.

„'k Mot 't geld teruggeven," dacht ze.

„'k Mot vergiffenis vragen," dacht ze nog eens.

Maar ze dorst het Dijkje niet op, uit angst dat ze naar haar op den uitkijk zouden staan.

Haar voeten brandden van de pijn. Bij iederen stap leek een mes-punt in 'r zolen te dringen; haar rug deed pijn, haar beenen, haar armen deden pijn. 't Was telkens, of ze heel klein inkromp en dan weer uitzwol van de hevige pijn overal.

Als ze maar ergens liggen kon... slapen...

Zoo kwam ze ten leste toch 't Dijkje op... 't kamerraam was licht nog, maar 't deurtje was donker.

Aarzelend sloop zij het grashellinkje af, aarzelend stak zij de hand aan den knop...

„Bè je daar, Merie?" riep gespannen-angstig de stem van 'r moeder.

Zij kwam binnen.

„God nog en toe," zei de vrouw.

't Kind, zonder een woord, lei de twee guldens op tafel, lei haar natgeregend, bemodderd pak goed ernaast. Op 'r knieën viel ze er bij neer, 't hoofd op 'r armen, met een enkele verdwaalde snik...

„God nog en toe," zei de vrouw nog eens... „wat zie je d'r uit..."

Zij haalde de pruttelende koffiekan van het keukenfornuis, schonk 'r een groote kom vol.

„Hier," zei ze, „toe, sta nou op."

't Kind zat verwezen voor de bedstee-deurtjes. Tusschen een willooze snik-trekking door, dronk ze, gulzig, de koffie.

Dan, werktuigelijk, ging ze zich uitkleeden.

„Maak maar dat je erin ligt als je zusters komen," zei de vrouw, „ze zijn je aan 't zoeken... 't is wat moois..."

Bijna dadelijk viel 't kind in 'n angst-zware uitputtingsslaap.

Den Zondag daarop was het erdoor; Sien vree niet meer met Hein, Sien vree met den jongen van Bertels.

„Zoo'n klein wurm," had ze achter Marietjes rug gezegd,

„die moest nou de knoop nog doorhakken... 't was eigenlijk maar goed..."

In 'r gezicht had Sien, den eersten morgen, haar een paar maal voor „gluiperd" en „genieperd" gescholden, — dat, en nog 'n enkel vermaan-woord van 'r moeder was 't eenige geweest, dat ze over dien vreeselijken avond te hooren kreeg.

Ant bracht de twee guldens terug aan Hein. Ant alleen bleef, dagen lang nog, met boos-verwijtende oogen 'r aanzien.

Maar zij was te suf en te ziek-moe om er veel van te merken, merkte ook niet de stille zorg, waarmee de moeder, bekommerd over 'r slechte uitzien, 'r nog eens wat buiten 't gewone voedsel toestopte.

Langzaam kwam ze weer wat bij.

Toen, 's Woensdagsmiddags, was er een jongetje gekomen, van de menschen bij wie de naai-juffrouw inwoonde; die had gevraagd, of 't meissie eens komen wou...

Marietje was net in de Hanekamp, helpen borden wasschen van een bruiloft van den vorigen dag —

Toen ze om half vijf thuis kwam, zei de moeder 't, en 's avonds, klokkeslag zeven, stond ze bij de juffrouw op stoep.

De juffrouw was heel vrindelijk geweest. Een van de dames patronessen had naar Marie Plas gevraagd, en ze had gezegd, dat die nog geen dienst had, want dat 'r kleeren nog niet gemaakt waren. Nou, en toen had die mevrouw weer gezegd, dat zij het dan wel geven wou, dan moest dat meisje het later maar afbetalen... En hier had ze nou een rijksdaalder, om alles netjes te laten maken... Maar, had de juffrouw gezegd, nu op 't oogenblik wist ze geen dienstje; als er een openkwam, dan zou ze 't jongetje nog wel eens sturen...

't Kind was nog te na-ziekig, om de volle vreugde te voelen van 't onverwachte geluk. Toen haar, dien avond, de maat werd genomen bij de naaister, kon ze bijna niet recht staan van de pijn in 'r lenden.

En vóór nog de japon af was, kwam Ant met de boodschap thuis, dat er een plaats was voor 'r zusje op 't fabriek van Hoogenboom; dat was de tweede tricot-weverij uit het stadje.

't Kind was te verdoft-gedwee voor een klacht tegen. Wel dacht ze: niet die fabriek met die wielen voor de ruiten.

Toen de nieuwe japon thuis kwam, keek ze er bijna niet naar om.

't Was al uitgemaakt, dat ze in die japon naar 't fabriek moest. 't Afleggertje, had moeder gezegd, daar leek ze te min in...

En met de nieuwe week, 's morgens om kwart voor zeven, ging zij, in 't mooie water-blauwe katoen met de klaverblaadjes, naast Ant op weg.

De japon was op de groei gemaakt, viel sluikruim over 'r platte borstje, bulte onder de schouderbladen in een bolle dwars-kreuk op.

Zoo, blootshoofds, 't gladgestreken haar recht-weg naar 't knoetje getrokken, de handen onwennig uit de te lange mouwen, en onwennig loopend in de floddering van 'r voor 't eerst lange kleeren, kwam zij de gracht op, waar, vlak na elkaar, van vier fabrieken de bellen luidden.

Bij de eerste fabriek moest Ant van haar weg.

Nog een lang eind, tot voorbij de brug, moet ze alleen verder.

Een troepje meiden giechelde plotseling op over de rare nieuweling in 'r lichte japon...

Sprot! Sprot! riep een jongen, die haar kende.

Toen, als in een hallucinatie, ging zij de wijde fabrieks-poort binnen.

Parijs—Apeldoorn.

M. Scharten—Antink.

VAN HET „DEUTSCHE LAND-ERZIEHUNGSHEIM”.

I.

Door al hetgeen N. van Hichtum over de school, waar haar zoon gaat, vertelde en schreef, was in mij reeds lang de lust wakker geworden om het stelsel, in de scholen van dr. Lietz toegepast, met eigen oogen te gaan zien. Eindelijk kwam het plan dezen zomer tot uitvoering; ik zou N. van Hichtum's zoon naar „Haubinda” vergezellen, vroeg en verkreeg verlof om er eenige dagen door te brengen, wat mij toegestaan werd door Paul· Geheeb, den bestuurder van Haubinda, en ook dr. Lietz, die op Bieberstein woont, stond mij toe de school daar, waar hij zelf is, te bestudeeren.

Ik trok dus met mijn jongen reiskameraad op weg, en indien een opvoedingsstelsel beoordeeld mag worden naar een zelfstandig optreden op reis, waar zooveel kleinigheden te bedisselen zijn, van het belang in het kader van treinen en hôtels, dan kreeg ik reeds te voren een gunstigen indruk van de school, waar mijn vriendje weer naar toeging, want hij redde zich heel goed uit verschillende moeilijkheden. We poosden eerst in Cassel en Eisenach en toen ging het Zuidwaarts door Sachsen-Meiningen, en den avond van den dag, waarop we naar den „Wartburg” geklommen waren, stonden we eindelijk op den straatweg die naar het landgoed voerde. Ik zal niet vertellen waarom er geen rijtuig was en waarom wij den langsten weg naar de school liepen, een stevige wandeling na onzen vermoeienden dag van klimmen, bewonderen en lang, lang zitten in den boemeltrein; ik memoreer dit slechts om het duidelijk te maken, dat we doodmoe

’s avonds laat in Haubinda kwamen. Ik verlangde slechts naar mijne kamer om te slapen, te rusten, en al had ik in de duisternis iets kunnen zien van de streek en de school, ik zou er dien avond geen belangstelling voor gehad hebben. Alles was stil; iedereen was ter ruste; alleen de heer Geheeb verwelkomde ons en in de leeraarskamer waren een paar gasten, eveneens dien avond gekomen. Indrukken over gebouwen, ligging en streek zou ik pas den volgenden morgen op kunnen doen. Dien eersten dag haalde de bel, welke de jongens om zes uur wekt, ook mij het bed uit, want den eersten dag zeker wilde ik van het begin tot het eind doorleven. Maar er zijn grenzen gesteld aan ’s menschen opnemingsvermogen; nog werkten de vermoeienissen van de vorige dagen in mij na, zoodat ik toen geen onbeschreven blad kon zijn, waarop de indrukken, die ik ontving, zich frisch en leesbaar rijen konden. Dien eersten morgen volgde ik wel een paar lessen, zag en hoorde veel, maar niet meelevend. Slechts dit drong met moeheid-verbannende helderheid tot mij door: dat de school prachtig gelegen was en de inrichting voor iemand, die pas uit het roezige en drukke stadsleven kwam, van bekorende frischheid was en van groot organiseerend talent getuigde. Op een heuvel bevindt zich het gebouw en al heeft zich tusschen mijn verblijf in Haubinda en het oogenblik, waarop ik mijne indrukken begin uit te werken, veel werk geschoven, veel beslommeringen en ook een bonte rij van tafreelen, zoowel van den arbeid als van streken en steden, die ik nooit zag, toch rijst er voor mijn geestesoog een beeld, waarop ik slechts hoef terug te zien om het in zijn vroolijke bekoring van licht en kleur terug te vinden. Helder wit zijn de steenen en kleurig rood het dak tegen den achtergrond van ruischende boomen en vlak naast het eigenlijke schoolgebouw of er even vandaan een paar bijgebouwen en een paar witte huizen, vroolijk en vriendelijk: met elkaar het schooldorp. En tegenover het gebouw de wijde, stralende hemel, glanzend en eindeloos blauw in de zonneschittering, van grootsche kleurschakeering tegen de schemering en van wijde tinteling, als de sterren rezen. En onder dien hemel het golvende landschap, wijd gestrekt met een paar boomen en witte huisjes op den voorgrond en dan verder lijn na lijn van heuvels met koren en bosschen. Dien eersten dag was er slechts dat

landschap voor mij, lokten mij de bosschen voor en achter de school, die bosschen, op een paar passen afstands, met zich slingerende en klimmende paadjes, waar de zon met de kracht van haar licht van dezen zomer een nooit vervelend spel van licht en schaduw speelde. Dien eersten dag genoot ik slechts dit en de bekoring, die een groote boerderij uitoefent met al haar dierengeluiden en al het boeiende van den arbeid van melken, karnen en tuinieren.

Want het uitgestrekte landgoed Haubinda, waar dr. Lietz de school heeft gevestigd, ligt betrekkelijk ver van eenige stad. In de nabijheid slechts kleine gehuchten, schilderachtige, typische dorpjes, waarvan de bevolking de levensbehoeften slechts voor zichzelf voortbrengt. Haubinda moet dus zichzelf van alles voorzien en het doet dit ook, en altijd vond ik het weer een even belangwekkend iets om na te gaan hoe dat gebeurde. Bij de school bevinden zich groote boomgaarden en reeds dien eersten morgen zag ik, dat ze, nu de boomvruchten rijp begonnen te worden, aan de jongens groote belangstelling inboezemden, want een gevallen appel of peer, al waren de pitten nog wit, scheen een heerlijke buit voor hun grage jongensmagen. Ook zag ik bouwland, waarop ik later de jongens aan den arbeid zou zien, en mijn wandeling, waarop een der gasten mij vergezelde en mij van alles vertelde, want ze had de school zien worden en kwam er elk jaar weer, leidde langs groote stallen voor varkens en koeien. Van daaruit wordt elken dag de schoolbevolking van melk, boter en vleesch voorzien. Ik kreeg den indruk in een schoolkolonie te zijn, ver verwijderd van de gewone wereld en nog sterker drong zich die gedachte aan mij op, toen ik later met den heer Geheeb den tocht door het geheele gebouw aanvaardde, van de kelders tot het dak. We zagen de waschinrichting, waar de heele wasch der inrichting behandeld wordt; ik was in de bakkerij, waar het graan van het goed elken dag door den bakker der school en zijn vrouw verwerkt wordt tot stapels bruin en wit brood of tot het gebak van den Zondag; ik was bij den schoenmaker en zijn gezel, die ook in vasten dienst van de school zijn en voor de geheele schoolbevolking ijzersterke schoenen en sandalen maken, waarin stevige jongensvoeten niet gauw gaten loopen; ik was ook bij de kleermakers, die dag in dag uit voor de jongens verstellen

en practische en toch sierlijke pakken maken van stevige stoffen, bestand tegen alles wat een jongen in het algemeen en een „Haubindiaan” in het bizonder van kleeren vergt!

Alles liet de heer Geheeb mij zien en ik voelde mij verplaatst in een schoolwereld, die was gelijk een droom, wanneer ik terugdacht aan de stad en de scholen daar. En ofschoon mijn vermoeidheid mij dien dag alleen toestond om van de omgeving een beeld te krijgen, kwam ik toen toch ook reeds onder den indruk van dat gansch eigenaardige, dat innige en vertrouwelijke, wat het schoolleven in Haubinda kenmerkt, dat zich uitleven der jongens volgens hun geheele persoonlijkheid. Alles in de lokalen der verschillende klassen en in de slaapzalen was uiterst eenvoudig, hygiënisch en zindelijk ingericht; al wat naar weelde of vertroeteling zweemde was vermeden, maar toch was er aan de jongens vrijheid gelaten om zich een hoekje in te richten naar eigen opvattingen. Ik merkte het in de kamers, waar 's winters elke klasse bij leelijk weer den vrijen tijd kan doorbrengen en die elke klasse inricht naar eigen keus; ik zag het in de slaapzalen, waar menige jongen door portretten en teekeningen zich de illusie gaf van een stukje van het eigen thuis te zien in den muur boven of over zijn bed; ik zag het vooral in de zolderkamertjes, die aan de jongens, welke zich de vrijheid waardig toonen, gegeven worden en die zij geheel inrichten naar den eigen persoonlijken smaak. Soms heeft een jongen zoo'n vertrekje voor zich alleen; soms woonden daar een paar vrienden met elkander en de versiering en de inrichting van het heiligdom vertelde soms heel duidelijk van het zieleleven der knapen.

En nu was ik al heel spoedig in staat mij in den geheelen schooldag in te leven. Laat mij dus nu vertellen op welke wijze de jongens in Haubinda den dag doorbrengen, jongens van den leeftijd der leerlingen, welke onze Hoogere Burgerscholen en gymnasia bezoeken.

Om zes uur, gelijk reeds gezegd, wordt de bel geluid, die het bevel tot opstaan geeft. Een half uur later weer klokgelui, — met mathematische zekerheid deed die klok haar plicht, al die talrijke malen dat ze waarschuwen moet, — en het eenvoudig ontbijt wordt gebruikt. Een kwartier wordt er voor toegestaan; dan beginnen de lessen en zooveel mogelijk is er voor gezorgd, dat die vakken, welke het meest van de

frissche denkkracht vragen, als wiskunde, in de eerste morgenuren onderwezen worden. Slechts drie kwartier duurt elke les, en het kwam mij wel eens voor, dat die tijd te kort was om zich altijd behoorlijk in het behandelde in te werken, vooral als het geschiedenis of letterkunde betrof. Het leek mij toe, dat zulk een indeeling der lessen om de klip der overlading te ontzeilen, gevaar loopt op een andere te stranden, want er ligt ook gevaar in een leerwijze, die bij te kleine stukjes en beetjes kennis meedeelt. Nauwelijks toch was in sommige lessen, na de onvermijdelijke herhaling van hetgeen in de vorige behandeld was, onze aandacht gespannen, nauwelijks waren wij er in, of daar ging de bel. Sommige leeraars namen dan ook nog wat van de pauze af, die na elke les minstens een kwartier duurt. Doch zoo het mij toeschijnt, dat met de leerlingen, die ouder dan 12 jaar zijn, langer dan drie kwartier achter elkander gewerkt kan worden, ook en vooral omdat er anders geen sprake kan zijn van zich verdiepen in sommige vakken, — zoo er ook vrees bestaat voor de mogelijkheid, dat het stelsel der te korte lessen geen werkers kweekt, welke het weten, dat studie tijd en doordringen tot de stof vraagt, — er zij onmiddellijk toegegeven, dat wie in dezen tijd door de daad protest wilde aanteekenen tegen ons heilloos stelsel van vermoeienis en overlading van jonge nog niet volgroeide lichamen met teere hersenen en fijn zenuwstelsel, vanzelf naar den anderen kant misschien iets moest gaan overdrijven, want ook in onze samenleving beweegt zich de vooruitgang maar al te dikwijls langs de lijn, wier richting bepaald wordt door krachten, trekkende naar verschillende kanten.

Had ik dus sommige lessen wat langer willen zien duren, die heerlijke pauzen misgunde ik allerminst aan de jongens, pauzen niet doorgebracht in de schoollokalen, al stonden er de ramen altijd open en al drong de lucht, die kwam van bosschen en bergen, er altijd binnen, — maar uitgespeeld en uitgeravot buiten in het vrije, in het bosch, in den boomgaard, bij de stallen. En elken morgen zag ik het onderwijs onderbroken door een prachtige gymnastische oefening, die de spieren staalt, borst en longen verruimt, het verbroken evenwicht herstelt: ik bedoel de „dauerlauf". Zie, daar gaat de bel. Leeraars en jongens komen naar buiten en daar hollen zij

weg: klasse bij klasse, de leeraar voorop en achter hem zijn leerlingen. In draf wordt er begonnen: daar loopen ze eerst den heuvel af, dan een anderen heuvel op; de achterblijvers kijken ze na, volgen hen. Daar zijn ze bij het bosch; nu zijn ze weer verdwenen; daar zijn ze ginds boven op den heuvel en na een poosje zijn ze wandelend weer teruggekomen, om te gehoorzamen aan de bel, die hen weer tot wiskunde of vreemde talen, natuurkunde of geschiedenis, godsdienstonderwijs of natuurlijke historie roept. En achter die gezonde jongens, stralende in de schoonheid van kracht en levenslust, zag ik het beeld rijzen van onze slappe, bleeke stadsleerlingen en ik meende, dat het lot der laatsten niet te benijden was en ik begreep het woord van een hoogleeraar uit Berlijn, die tegelijk met mij in „Haubinda" logeerde, er zijn zoontje had gebracht, „omdat een jongen in Berlijn geen jeugd heeft."

Dan om kwart voor tienen een tweede, flinker ontbijt, want het werk en de „dauerlauf" hebben honger gegeven, en daarna tot twaalf uur worden de lessen hervat, en de jongens krijgen nu of zangles of hebben vrij tot het middagmaal. Ik heb in Haubinda geen enkele maal de „chorstunde" verzuimd; er werd heel goed gezongen door de frissche jongensstemmen en ik betreurde het voor de zooveelste maal, hoe in ons land de samenzang, dat genot voor zanger en luisteraar, verwaarloosd wordt, hoe bij ons de leerlingen der middelbare scholen voor hun muzikale vorming geheel afhankelijk zijn van den smaak, de opvatting en de financieele draagkracht der ouders. Wij leeren zooveel, dat later spoorloos weer verglijdt; wij sturen duizenden en duizenden jonge menschen de wereld in zonder hen te leeren zingen, zonder hun het a—b—c dier zielespraak te hebben geleerd.

Maar nog is het verhaal van den dag niet ten einde. Om een uur wordt het middagmaal gebruikt in de ruime, zonnige eetzaal, waar allen gelijk kameraden bij elkaar zitten. Bij ontbijt en avondeten zitten leeraars en gasten aan een tafel op een kleine verhooging, waarvan het geheel te overzien is; de jongens zoeken zich dan een plaats uit, zijn gauw klaar, gelokt door den tuin of het bosch, het boek of het eigen kamertje en hoekje, — maar bij den maaltijd is er iets minder vrijheid. Allen wachten staande, totdat de bestuurder der school een kleine spreuk, een kort pittig gezegde heeft

uitgesproken, altijd ter overdenking waard, dan gaan allen zitten; elke leeraar of leerares, — want ik vertelde nog niet, dat in Haubinda ook vrouwen les geven, — voegt zich bij zijn „familie", of de jongens, aan zijn bizondere zorg toevertrouwd; de arbeiders der school, als: kleermakers, schoenmakers en tuinlieden, scharen zich rond de voor hen bestemde tafel, en het eenvoudige middagmaal wordt vlug opgedragen. Eenvoudig, — ik gebruik dit woord niet bij toeval of in figuurlijken zin, want in het Land-Erziehungs-Heim, waar uit den aard der zaak de meeste leerlingen uit zeer gegoede kringen voortkomen, staat alles in het teeken van den grootsten eenvoud. Eenvoud in kleeding, in omgeving, in behoeften, in voeding. Er wordt zooveel mogelijk er voor gezorgd, dat het eten aan alle eischen van voedzaamheid voldoet; voor afwisseling wordt zorg gedragen: een toespijs ontbreekt niet, maar alles is eenvoudig, ook het vaatwerk, waarin de spijzen worden opgedragen. Hetzelfde practische, organiseerende talent, dat de heele school schiep en inrichtte, heeft zich niet in de kleinigheden verloochend. Het vaatwerk kan tegen een stootje, maar is niet smakeloos; bekers en kannen hebben het karakteristieke van het doelmatige en kwetsen daardoor evenals al het practische het schoonheidsgevoel niet.

Weer zijn de jongens vlug klaar, maar nu moeten allen blijven zitten, als in elk beschaafd gezin, tot het teeken van opstaan gegeven wordt en verlangend wachten daarop al die knapen, voor wie het stilzitten iets heel moeielijks schijnt te zijn. Dan echter laat de heer Geheeb een belletje klinken; gelukkig; in een oogenblik zijn allen op om te doen wat zij willen tot twee uur. Dikwerf wordt er na het eten nog gemusiceerd, maar dat heb ik in Haubinda niet bijgewoond, daar de leeraar, die dat deed, door ziekte nog niet in het „heim" teruggekomen was. Om twee uur begint nu de eigenlijke handenarbeid, en het was mij weer als een droom, toen ik de jongens daaraan bezig zag; hoe ver, hoe onmetelijk ver leek toen het eigen land. Van allerlei lichaamsoefening en arbeid heb ik de jongens zien doen; ik heb ze zien exerceeren onder den stralenden blauwen hemel, zoo jong frisch met hun roode mutsen en al was het namaak-geweer, zinnebeeld van den strijd en den dood, iets wat ik liever niet in de handen van die knapen had gezien, het opvoedende van

de oefening voor de wilskracht en het lichaam hangt gelukkig van dat geweer niet af. Ik heb echter ook die jongens zoo prettig zien werken, werken in den echten zin van het woord, handenarbeid zien doen, wat beters en wat hoogers dan het nuttelooze gepruts, dat men op onze scholen in doelloos geknoei zoo dikwijls voor handenarbeid wil doen doorgaan. Die jongens werkten op het land onder leiding van den tuinman; wat er kwam op tafel aan groenten en aardappelen, zij hadden het mee helpen kweeken; alle werkzaamheden op het goed, waaraan de jongens mee helpen konden, werden met hen verricht in alle jaargetijden. En wanneer de tijd voor het boomhakken er weer was, zouden de knapen weer meedoen aan dien door hen geliefden arbeid; zij zouden de stammen dan weer gaan zagen tot planken, wat nu nog heel eenvoudig ging, maar waarvoor een stoommachine in aantocht was. En van het hout heb ik hen allerlei gebruiksvoorwerpen zien maken onder toezicht van een bekwaam arbeider, geen prutserijen, maar alles wat er in de school noodig was. Met krachtige bewegingen waren er jongens aan het schaven en boren; o, zoo heel goed hadden de volwassenen hier den groeienden mensch begrepen, die werken, knutselen wil. De middagen in dat bedrijvige, verstandig geleide leven, was ik verplaatst in een wereld, die ik slechts in mijn idealen kende, die ik nu en dan slechts even betreden had in een poging, die was als de voorhof tot den tempel, welke echter zelf gesloten bleef. Want er was zooveel werk voor die jongens en zij werden voor niets te goed of te klein geacht. Zij vermaakten zelf hun fietsen; zij deden alles wat er maar eenigszins aan hen kon toevertrouwd worden; haperde er iets aan de electrische geleiding, het werd een jongen opgedragen om door den arbeid zijner handen alles weer in orde te maken; moest er in de school of erbij wat geverfd worden: een der jongens kreeg het tot taak. Ik zie hem weer aan het verven, den wakkeren knaap, zoon van een rijk, zeer rijk fabrikant, — en ik dacht weer terug aan het verslappende en ontzenuwende van een opvoeding, die in het kind niets wekt, niets staalt.

Zoo wordt van twee tot vier uur de dag doorgebracht in systematische roosterverdeeling, zoodat elke jongen ook geregeld elke soort van arbeid te doen krijgt; dan weer een korte verpoozing voor wat brood en wat melk. Nu moeten

de jongens de lessen gaan voorbereiden en het werk maken voor den volgenden dag; zijn zij klaar en na het avondeten, dan kunnen zij tot acht uur gaan doen wat zij willen: baden, of tennissen, of voetballen, of lezen, of luieren. Om acht uur weer klokgelui. De „kapelle" begint. In een groote zaal, met grooten uitbouw, komen jongens, gasten en leeraars bijeen. Het is er een heel publiek, dat der jongens, met frissche, gezonde gezichten, heel frisch, heel gezond, heel kinderlijk, ook schoon voor wie er pas kwam uit de groote stad. Achter die knapen door de wijde ramen niets dan de hemel, die tot avond verdonkert en waarin een enkele ster begint te fonkelen. Nu nog zoemen en gonzen de talrijke stemmen. Dan stilte; de leeraar, die iets vertellen of lezen zal, zet zich en allen voegen zich tot luisteren. En als het verhaal ontroerend of vroolijk is, laten al die jonge menschen zich gaan op de golven van hun zielsbewegen. Heel goed en heel teekenend leest een der leeraars; de jongens lachen of zijn muisstil. En achter hen altijd de wijde hemel, die donkerder wordt en meer schitterend van sterrengeflonker. Het verhaal is uit. De vreemden gaan weg, want soms heeft de directeur nog wat te zeggen en als in een gezin moet het intieme ook intiem behandeld worden.

Dan een gedaver van uitbarstend leven op de trappen; een goedennacht wenschen; jongens sleepen met kannen water voor de slaapzalen, die nu vroolijk schijnen in den donkeren avond. Een warm stuk leven is nu de school in het donkere landschap; roepende en juichende stemmen klinken helder naar buiten in de stilte van het omringende; een oudere en verstandige maant aan tot slapen, maar gelijk vogels, die bij het dalen van de zon in het afscheid nemen van den dag nog luid zingen van vreugd en levenslust, zoo lachen de jongens. Langzaam, heel langzaam verstommen de geluiden voor den vreemdeling, die in het avondlandschap er naar luistert; de lichten zijn gedoofd; het leven van den dag is geleefd, vergleden; zwijgend en stil staat nu het schooldorp onder den hemel, die straalt en fonkelt van ster bij ster.

Zoo heb ik in voortdurende afwisseling de dagen in Haubinda zien heengaan. Zoo zie ik ze terug. Anders echter waren de Zaterdag en de Zondag, die ik er doorbracht. Plannen voor uitstapjes waren reeds Vrijdagavond besproken

en werden den volgenden dag met heerlijk zomerweer ten uitvoer gebracht. Er zat iets vroolijks en feestelijks in de lucht en zoo spoedig mogelijk na het middagmaal zouden de jongens vertrekken. En dien dag ben ik, sterker nog dan te voren, onder de bekoring van het opvoedingsstelsel in het „Heim” geraakt, want het was een lust gade te slaan hoe de jongens weggingen. Daar waren grootere en kleinere knapen. Sommige gingen met een leeraar een fietstocht maken; andere gingen in kleine klubjes van vrienden zonder eenig toezicht. Slechts het hoog noodige werd meegenomen, slechts een kleinigheidje aan geld droegen zij bij zich en bijna allen zouden ergens den nacht in de bosschen doorbrengen. Het was iets verkwikkends te zien hoe zelfbewust die jongens er op uit trokken met een wandelkaart als eenige gids, met stralende oogen den nacht te gemoet in de stilte der Thüringsche wouden, als er niets om hen zon zijn dan de duisternis der bosschen en het gesuizel der boomen. Ik weet niet wat ik toen meer bewonderd heb: het opvoedingsstelsel, dat den mensch zich zoo vol vertrouwen leerde overgeven aan de eigen kracht, die jongens zelf in hun frissche energie, of de leeraars, welke al die kinderen in volle vrijheid gaan lieten, rustig in het vertrouwen, dat zij wordende menschen onder de hoede stelden van het eigen oordeel, de eigen beschermende en stalende krachten. En toen 's avonds weer de zomerstilte zich over het landschap legde, ik den hemel had zien kleuren in den glans der ondergaande zon, den maansikkel had zien verdwijnen en de sterren met lichtende fonkeling had zien trillen, toen als in een visioen zag ik de tegenstelling tusschen de kinderen der verre stad en die jongens, uitgroeiend naar ziel en lichaam in zulk een schoone wereld.

Maar niet alle jongens waren weggegaan, want in het Land-Erziehungsheim, waar men zoo weinig mogelijk door dwang tracht te bereiken, bleef elke jongen, die wilde, thuis. Voor hen en voor ons, gasten, en een enkelen leeraar, begon de Zondag in de „Kapelle” onder de wijding der muziek, — de leerares zong voor ons eenige liederen, — en de dag verliep voorts voor ieder in gulden vrijheid om te luieren, te lezen, zichzelf te zijn. Hoe meer de avond viel, hoe meer jongens van de tochtjes terugkeerden. Weer luidde de klok voor de „Kapelle”, waar we luisterden naar de Duitsche

vertaling van Multatuli's *Saïdjah en Adinda*, — beleefdheid van den heer Geheeb tegenover de „Holländerin”. Was het dan te verwonderen, dat de vreemde uit des schrijvers geboorteland het even aan die jongens vertellen moest, dat zij veel scholen en veel scholieren kende, maar geen Haubinda en geen kinderen had ontmoet, wier schoolleven zoo voorbij ging? Was het te verwonderen, dat zij tegen de scheiding opzag na een week van zoo geheel meeleven?

Want het was alles gelijk een tot werkelijkheid geworden droom. Zie, daar zaten we buiten, wachtend op de jongens, die nog thuis komen moesten. Zouden ze niet verdwaald zijn in die bosschen, waar men uren loopen kan zonder iemand te ontmoeten? Wij vrouwen waren ongerust; maar geen spoor van vrees bij de leeraars, met het stelsel vertrouwd. En telkens een lichtje in den donkeren nacht. Dan kwam er een jongen uit de duisternis aangefietst, kennende en herkennende de boschpaden, als was het klaarlichte dag. Vroolijk en opgewekt keerden zij terug, onbewust van het grootsche wonder in hen volbracht, dat vrees had gebannen. Het werd later; nog ontbraken enkelen... toen echter vreesden wij vrouwen, wij gasten niet meer... „Kijk,” zei den volgenden morgen de heer Geheeb, „zij zijn allen weer terug”. Toen sloeg het uur van afscheid. Het rijtuig rolde weg; wat wuivende groeten nog achter mij en ik tuurde en staarde, om zoolang mogelijk het witte huis te zien met zijn achtergrond van bosschen.

In een draf ging het tweewielige wagentje door de velden en wegen, langs heuvels en door de typische dorpen, en toen ik in het treintje zat dat op een der hoofdlijnen aansluit, wist ik, dat nu „Haubinda” achter mij lag en „Bieberstein” voor mij. Verwerkend wat ik gezien had, verlangend naar wat komen moest, trok ik door het onbekende land, spoorde uren lang tot Fulda, een onbehaaglijk stadje, waar wegens een katholieken feestdag alle winkels gesloten waren en ik vier uur dooden moest. De streek was niet zoo mooi meer, als die, waar ik vandaan kwam; het was heet en stoffig; de avond begon te vallen en ik vroeg mij af of het maar niet beter was geweest enkel indrukken in Haubinda op te doen, want „Bieberstein” zou zeker tegenvallen!

En eindelijk, eindelijk waren de vier uren om in het

doodsche stadje; eindelijk was de trein er voor „Bieberstein”. Het was donker; er was niets te onderscheiden van het landschap waar ik doorheen ging.

„Bieberstein” waarschuwde de conducteur. Ik stapte uit. Niets dan duisternis om mij heen. Een rijtuig is er om mij te halen en ik voel slechts, dat wij een berg opgaan; telkens werpt een lantaren een lichtschijnsel bij een kromming van den weg; dan zijn wij er. Alles is in diepe, diepe rust. Een verfrissching staat klaar voor de reizigster; dan gaat iemand mij voor door lange, lange gangen. Vaag zie ik dikke en zware muren; klim ik op steenen trappen. Dan ben ik in mijn kamer, merk slechts, dat ik in een oud, stevig kasteel ben. En als ik alleen ben, kijk ik uit het raam, zie de Poolster en hoor het vredige ruischen van boomen. „Wat zal ik morgen zien?” vroeg ik mij af. De vermoeienis overmant me; heel, heel gauw lig ik in een verkwikkenden slaap, hoor nog even het bladerengeritsel in de geluidlooze stilte.

Als ik den volgenden morgen wakker word, spring ik uit mijn bed om naar het landschap te kijken. Nog hangen er nevels, maar ze klaren op en ik kan mijn oogen niet verzadigen aan het heerlijke verschiet met berg na berg. Een gansch andere natuur dan in Haubinda. Het is er minder landelijk; de bergen zijn hooger en meer afwisselend.

Als in Haubinda ga ik op een verkenningstocht uit, die zich echter minder ver uitstrekt, want het slot Bieberstein ligt boven op een berg, van waar de gansche omtrek te overzien is. Overal aan alle kanten de schoonste vergezichten, waarvan de laatste morgennevels wegtrekken in het ijle. Overal krinkelen er wegen door de bergen heen; ginds komt een trein; net wagens uit een speelgoeddoos. En over alles het gouden zonnelicht, blauwige schaduwen leggend over bosschen en bergen. Rustig, als weet het van vele eeuwen, ligt het slot, met vele ramen naar alle kanten, en weer is het als iets onwezenlijks voor me, dat in dit oude gebouw een school gevestigd is, dat achter die ramen en muren jongens les krijgen te midden van die prachtige natuur, grootsch als geheel en van wonderlijke intimiteit in hoekjes en brokjes. En er is eerbied in mij voor den stichter der scholen, dr. Lietz, die zijn jongens in de eerste plaats onder de hoede stelt van de schoonheid.

Ik ben in Bieberstein een paar dagen korter gebleven dan in Haubinda, omdat ik daar reeds veel bestudeerd had wat ik hier niet meer hoefde te doorgronden. Dr. Lietz heeft naar Bieberstein de oudere knapen gebracht, hen, die hun studiën aan de universiteit kunnen of zullen voortzetten. In zijn geniaal gedachte en uitgevoerde stelsel heeft hij de jongens, welk bij ons in de hoogere klasse der lagere school zitten, in één inrichting onder gebracht, n.l. Ilsenburg. Dan volgt Haubinda, waar in het normale geval de leerlingen tot het vijftiende jaar ongeveer blijven om dan in Bieberstein tot het achttiende jaar te werken. En het is geen toeval, dat dr. Lietz de plaatsen, waar hij zijn scholen vestigde, aan de hand heeft gedaan. Hij zelf zegt in zijn mededeelingen (*Das sechste Jahr in Deutschen Land-Erziehungsheimen*): „Het kind moet de mogelijkheid hebben, op elke trap van zijn leeftijd zich zelfstandig te ontwikkelen, zooveel mogelijk zonder afhankelijkheid van een voogdijschap door oudere kameraden. Hij moet de gelegenheid hebben in den loop der negen jaar van zijn schoolleven zijn gezichtskring op passende wijze te verruimen....

„Naast den geestesarbeid, die op de onderste trap nog geheel onder toezicht van de opvoeders, op de middelste reeds tamelijk zelfstandig en op de hoogste zooveel mogelijk zelfstandig door den leerling uitgeoefend wordt, staat op de onderste trap het spel in het middelpunt van het leven, in de middelste de practische arbeid. Op de bovenste trap wordt deze op gelijke wijze beperkt als op de laagste. Geschiedt dit hier ter wille van het spel, daar echter op de derde trap ter wille van een dieper indringen in natuur, kunst en wetenschap.

„Ook de plaats der opvoeding is gekozen in verband met elke trap van ontwikkeling: voor de laagste een klein, idyllisch aan de rivier gelegen landgoed, waar hoofdzakelijk tuinbouw en een weinig veeteelt uitgeoefend wordt. Het ligt in de nabijheid van het gebergte, zoodat er ruimschoots gelegenheid is tot het doen van toertjes. De middelste trap echter bevindt zich op een uitgestrekt landgoed en biedt daardoor de mogelijkheid, na de voorbereiding op het kleinere stuk grond, den geheelen kring van den voornaamsten, practischen arbeid van den landman en den handwerksman te overzien

en het voornaamste mee uit te oefenen. De jongens hebben gelegenheid van bijna alles wat een groep menschen voor het levensonderhoud noodig heeft te zien hoe het voortgebracht en verwerkt wordt en leven zoo, als in een kleinen afgesloten staat, gelijk diens burgers. De derde trap daarentegen leeft in de grootere stilte en afzondering van het berglandschap en heeft steeds het beeld van een verheven wereld van bergen en dalen voor oogen, die tot meerdere concentratie en diepte van het gedachtenleven als vanzelf leidt."

En het is of Bieberstein op de jongens zijn tooverkracht uitoefent. Even ongedwongen als in Haubinda gaan de jongens er met de leeraars om, maar er is niet die uitbundige vroolijkheid van ginds. Het schijnt of de jongens onder den indruk zijn van de grootsche natuur en dat oude rustige gebouw, waar de stemmen zoo gedempt klinken in de gangen en als opgevangen worden door de stevige muren. Het onderwijs is ook meer van wetenschappelijken aard; de jongens zullen straks op eigen kracht de ruimte gaan doorvliegen en het is, alsof zij, voor zij het leven ingaan, die kracht meten en oefenen. Toch is de stichter ook hier aan zijn beginselen getrouw gebleven; telkens na drie kwartier les een kwartier pauze; ook hier in den namiddag handenarbeid: in het chemisch laboratorium, de timmermanswerkplaats en den tuin. En het was een lust dezelfde volwassen knapen, die 's morgens wiskunde en vreemde talen, geschiedenis en letterkunde hadden gehad, 's middags te zien schaven en wieden. Ook in Bieberstein vergat dr. Lietz niet ondanks alle wetenschappelijke vorming de harmonische ontwikkeling van de knapen; ik heb de jongens niet alleen zien teekenen, maar ze ook hooren zingen, vierstemmig, *a capella,* en weer dwaalden mijn gedachten naar het vaderland, toen ik het koor van die groote jongens den samenzang hoorde beoefenen.

De dagverdeeling verschilde voor het overige niet veel van die in Haubinda; ook hier waren 's avonds alle jongens in de „Kapelle", die echter niet van zoo groote bekoring als daar was. Want er ontbraken de hemel en de lucht, die daar de zaal als schenen te vullen om en achter de knapen met hun kindergezichten. De zaal in Bieberstein met haar oude, stijve meubelen en haar verlichting met olielampen, had iets stijf-deftigs. Toch bewogen de jongens er zich ge-

lukkig met het losse van de frissche jeugd; zij lagen op den grond en ik verdenk er menigeen van, dat hij wel eens in slaap viel, als er iets behandeld werd, wat hem geen belang inboezemde. Twee avonden heb ik er een geleerden gast, dr. Curtius, gehoord, die Grieksche opgravingen met de jongens behandelde, wat mij door de wijze van vertellen ondanks de lichtbeelden wat moeielijk voor de knapen te volgen scheen. Maar den avond daarop vertelde hij, heel gewoontjes in een makkelijken stoel gezeten, aan al die knapen, welke rondom hem lagen, hoe hij tot zijn politieke overtuiging was gekomen. En hij deed het gevoelig, met bewonderenswaardige welsprekendheid, zoodat wij volwassenen luisterden met gespannen aandacht. Maar hij verkondigde meeningen, die niet door ons allen gedeeld werden en dr. Lietz vroeg wie er wat tegen in te brengen had. De jongens echter, die liever naar bed wilden gaan, konden het doen en met naieve oprechtheid stonden toen de meeste op; slechts enkele bleven, de oudste naar het mij scheen. Toen schaarden wij ons rond de stevige tafel en in de deftige zaal, waarin een paar olielampen alleen het naastbijzijnde binnen hun lichtkring trokken, debatteerden wij toen over politieke verhoudingen; de jongens luisterden, maar smulden nog ijveriger van de versnaperingen; slechts een jongen nam mee deel aan het gesprek der ouderen. Met frissche vrijmoedigheid kwam hij voor zijn meening uit, was jongenszeker van zijn zaak.

Het werd laat dien avond. Het gehoorde en het debat hadden mijn aandacht gespannen en in mijn kamer verwerkte ik nog eens alles. Het was hoorbaar stil buiten; geen enkel geluid drong tot het slot door; niets dan fluisteringen van het woud en bladergeritsel, dat van overal scheen te komen. Mijn gedachten gingen en gingen over het stelsel en hoeveel zij ook overwogen: ik kon niet anders dan vol bewondering zijn voor den man, die met zoo algeheele overgave zijn idealen in daden omzette en voor zijn jongens niets goed genoeg achtte.

Ik heb wonderschoone dagen in Bieberstein doorgebracht; natuur, omgeving en soort van onderwijs maakten alles tot zoo iets gansch bijzonders; ik was in een gansch andere wereld verplaatst, waar er niets was, dat niet waard was verkend te worden. Toen ik dan ook wegging, kon ik een paar

woorden in het gedenkboek schrijven, die slechts nauwelijks vertolkten al wat ik bewonderend waargenomen had. Och, Bieberstein zelf was wat rommelig toen ik er was, omdat er alles in orde gemaakt moest worden voor de centrale verwarming en electrische verlichting; en pas sedert eenige maanden is dr. Lietz met zijn jongens naar het slot getrokken, zoodat alles daar nog in het teeken van het verkennen staat. Maar er ligt aan het onderwijs-gebouw aan het „Heim" zoo iets ideaal grootsch ten grondslag, zooveel moedig durven, zooveel vertrouwen, dat dit het lichtende is, het verwarmend-stralende.

Ik ging dan ook weg met het gevoel, dat ik iets voor mijn eigen leven rijker was geworden, dat ik iets gezien had, waarop ik altijd terugblikken zou en zoo lang mogelijk stond ik voor het portier van den trein, waaruit het slot, daar boven op den berg, nog een poosje te zien was. Al verder voerde de trein mij; al meer vervaagde het slot, van waaruit eeuwen lang gezag is uitgeoefend over de streek en dat nu daar ligt als zinnebeeld van een andere macht: de idealistisch-systematische vorming van een jong geslacht. En ik tuurde uit den trein, keek naar het slot, waaruit iets als een schoon licht te stralen scheen.

Toen door een bocht van den weg werd het kasteel aan mijn oog onttrokken.

II.

In het voorgaande heb ik echter niets dan de geschiedenis van het uiterlijke gegeven, dat daar voor mij, Hollandsche, van groote bekoring was. Er is echter van meer te vertellen, want ik maakte niet de verre reis om een indruk zonder meer te bekomen, om in ons vaderland alleen te vertellen of het type van het Land-Erziehungsheim tot grootere of mindere volmaaktheid is gekomen.

Of deze school het voorbeeld zal worden van het nieuwe onderwijs, dat er nog niet is, maar waarvan we de komst van allerlei teekenen reeds speuren, dat weet ik niet. Maar elk opvoedingsstelsel, dat iets anders wil dan het bestaande, zal er rekening mee moeten houden, doet dit reeds. Want van heinde en verre komen de jongens er naar toe en velen

van hen dragen bekende namen van dichters, denkers en maatschappelijke arbeiders. In die kringen, waar men het meest tracht door te dringen tot de wortelen van het bestaan, zich leiden laat door godsdienstige en maatschappelijke idealen, ervan overtuigd is, dat er in den mensch hooger en heiliger krachten werken, dan door de gewone middelbare en lagere school gewekt, — in die kringen telt dr. Lietz de meeste aanhangers. Die allen zien in den stichter een pionier en ook zij, die zelf zoeken in het eigen werk, metend den afstand tusschen dat wat is en wat zou kunnen zijn. Daarom komen er ook opvoedkundigen uit alle oorden om te zien met eigen oogen datgeen waarvan het gerucht tot hen doorgedrongen is. Alweer een bewijs, dat er rekening gehouden wordt met de moedige daad van den oprichter van het „Heim".

Maar ook hier is het stelsel niets, als de personen ontbreken, die het bezielen kunnen. Meer dan in eenige andere school staat of valt hier het opvoedingswerk met hem, die er zich aan wijdt. Hier kunnen slechts menschen aan den arbeid deelnemen, menschen in den vollen zin van het woord, omdat hier het ideaal is menschen te vormen, die bewust van hun zielsvermogens het leven ingaan.

Welke menschen werken er nu met de jongens in Bieberstein en Haubinda?

Daar is in de allereerste plaats dr. Lietz zelf; de man, die het geheel beheerscht en de groote lijnen aangeeft. Groote wilskracht spreekt er uit de gansche, krachtige gestalte, uit de scherp gesneden gelaatstrekken. Hij is de man van de daad, die rusteloos voortarbeidt aan de uitwerking van zijn plannen, die in het schoolrijk, door hem zelf geschapen, domineert door de macht zijner persoonlijkheid. Zonder veel te spreken brengt hij zijn leerlingen onder zijn invloed; als hij zijn klasse binnen komt en slechts even rond zich ziet, legt zich alle gemompel, zwijgen allen, gehoorzamend zonder meer aan het buitengewone, het bizondere, dat dezen opvoeder kenmerkt. Het superieure, dat sommige naturen als vanzelf heerschen doet over anderen, wordt onmiddellijk gevoeld door al die jongeren, aan wier opvoeding hij zich wijdt; want superieur heb ik dr. Lietz gevonden in de dagen, dat ik in Bieberstein was, uitstekend zoowel in kennis, als in karakter boven het gros der menschen. Meermalen was ik in zijn lessen, — hij zelf

doceert algemeene geschiedenis en godsdienst-geschiedenis, — en overgetelijk zullen mij de uren blijven, waarin hij met de jongens critisch een paar hoofdstukken uit Samuel behandelde, welke de geschiedenis geven van de verhouding tusschen David en Saul. Het was prachtig zomerweer dien morgen en daarom werd de les gegeven op een der terrassen met een wonderschoon uitzicht op de bergen en dalen, die daar lagen onder het gouden licht, dat de laatste morgennevels optrok naar het ijle. En tegen dien achtergrond van grootsche natuur zat dr. Lietz met zijn jongens en daar was niets in de hoofdstukken, die hij behandelde, wat zijn aandacht ontging. Hij dwong de knapen tot nadenken; hij liet ze tusschen de regels doorlezen, liet hen zien waar historie en overlevering zich scheidden, drong door tot de kern van het verhaalde, liet dien prachtigen zomermorgen ons volwassenen en die groote jongens even zien in al de schatten zijner kennis en van zijn ontwikkeld doorzicht. Er was zeker niemand, die zich losmaken kon van de kracht, die er uitging van dat groote intellect; het was zoo iets gewoons, dat hij die leerlingen, waarvan sommigen boven hem uitstaken, aansprak in het vuur van zijn uitlegging met „Kinder," want jong, o zoo jong waren de knapen in vergelijking met het gerijpte verstand van den leermeester.

Kracht schijnt mij het kenmerkende te zijn van de persoonlijkheid van dr. Lietz, kracht, die zelfbewust voortgaat en daardoor in botsing soms komt met hen, die met hem samenwerken. Kracht spreekt er uit het verhaal, dat hij opgesteld heeft van de reis, die hij in 1903 met eenige leerlingen door Duitschland heen maakte naar Denemarken, Noorwegen en Zweden; men voelt iets van de vreugde, die dezen man moet doortinteld hebben, als hij op zijn fiets wind en weer trotseert en te midden der grootsche, Noorsche natuur een element ontdekt, waaraan hij zich zelf verwant voelt; in dat spannen van lichaams- en wilskracht was iets, dat samenging met zijn individualiteit. Overal verrijst achter het sobere verhaal, waaraan al het woordrijke, de uiteenrafeling van gevoelens vreemd is, het beeld van den schrijver, die onbewust zichzelven kenschetst, als hij even in een paar woorden vertelt van het genot, dat het zwemmen in zee met de borst vooruit tegen de wilde golven, geeft. Hier uit zich

de mensch, die groot gebracht op het land en nooit verzadigd door al het schoone om hem heen, voor de natuur een hartstochtelijke liefde heeft, alle schijnbeschaving haat en in menschen en landschappen zoekt naar het hooge. Hij is de opvoeder, die van het weeke en verslappende gruwt, die onderzoekend wat hemel en aarde in hem wekten, ook in zijn jongens wakker wil roepen wat den geest verheft en het lichaam staalt. Hij is daardoor de man, die uit kracht zijner eigen natuur wonderschoone plekjes voor zijn scholen zoeken moest en niets wat met het landleven in verband staat, zijn aandacht onwaardig vindt. Als hij met zijn leerlingen den bijbel behandeld heeft, is hij een oogenblik daarna bezig vee, dat hij koopen zal, met kennersblik te monsteren; wat later is een der knapen verkeerd aan het wieden en hij neemt hem het werktuig uit de hand om hem te wijzen hoe hij dat werk doen moet; dan wordt er, wegens de droogte, een zwaar vat water van beneden gehaald, in de school gedragen; de arbeiders kunnen door een onvoorzichtige beweging het vat doen kantelen en dr. Lietz helpt, de handigste van allen. En weer wat later, als met de middagzon de hitte wijkt, wordt er aan den voet van den berg, in een groote weide, een soort van Rugby-voetbalspel gespeeld; hier is hij een der harstochtelijkste spelers, jongen met de jongens, die zich met hen het lichaam oefent en den geest verfrischt; in alles de man van de daad, van bijna onbegrensde werkkracht, van veerkrachtige energie.

Maar hij zou niet zoo'n invloed uitoefenen op zijn jongens in de eerste plaats, en in groote kringen van opvoeders, indien er in hem slechts liefde voor en verlangen naar kracht was. Daar is voor den toeschouwer, die aan kenteekenen sommige zielsmotieven meent te herkennen, die achter de verschijnselen naar de oorzaken gist, in den omgang van dr. Lietz met zijn jongens, dat ik-en-weet-niet-wat, wat van groote zachtheid spreekt en eerbied voor het zwakke. Soms zijn het de oogen, die gebiedend meermalen, omsluierd soms, van een rijk besnaarde ziel spreken; soms is het een-letten-op-kleinigheden, wat alleen kan uitgaan van een, die zelf krachtig, zich verplaatsen kan in den toestand van een ander. Doch bovenal blijkt dit uit een boekje, dat hij geschreven heeft om een knaap te schetsen, die op zijn school stierf. Met

groote teederheid heeft de volwassene hier het beeld geteekend van een zeer jongen knaap; zonder het te weten of te willen, heeft dr. Lietz, schrijvende over zijn leering, hier veel van zichzelven gegeven en het deed den lezer beter dan ooit begrijpen, waarom deze opvoeder zich niet vereenigen kon met de scholen van zijn land en van zijn tijd. Want naar een andere vorming van het zieleleven zocht hij en zoo komt hij tot een andere verhouding tusschen leerling en onderwijzende. In het boekje over dien vroeg-gestorvene: A. Freseni wordt dit zoo heel duidelijk, misschien, omdat dr. Lietz, die zijn gedachtenleven en idealen vooral uit in daden en weinig meedeelt van hetgeen er in hem omgaat, al schrijvende over den jongen, dien hij heel lief had, vanzelf tot meer uitspreken kwam.

Luister hoe hij vertelt over dien knaap. Ik kies daartoe een paar bladzijden, die, dunkt mij, een diepen blik doen slaan in de opvoedkundige idealen van dezen opvoeder.

„Heel dikwijls was hij een verdediger voor zijn kameraden: „die en die misken je, hij is veel dieper en beter dan je gelooft. Je kent hem echter nog niet." Dat kwam de man dikwijls van den knaap te hooren. En het was of het hem geen rust liet, voor hij het juiste oordeel had wakker geroepen. „Zijn rechtvaardigheids- en plichtsgevoel zweeg voor niemand en men kon bij hem er van zeker zijn openhartig een afwijkende meening, een kritiek te hooren, als men niet zoo gehandeld had, gelijk hij meende, dat goed was. Hij deed het bij de kleinste uiterlijkheden, maar zweeg ook niet bij het grootste. Voor elk van beiden een voorbeeld. „Zeg ik heb me vanmorgen geschaamd. Je had geen das om." „Lieve jongen, daarom hoef jij je toch niet te schamen! Als ik eens iets slechts doe, dan zullen wij ons schamen." „Maar weet je, ik vond het toch niet prettig voor de anderen en dat moest je niet vergeten." Ja, men moest zich goed beheerschen, om niet aan zijn kritiek bloot te staan. Had men een daad gedaan, die van het standpunt der rechtvaardigheid niet goed verdedigd kon worden, dan kon men er zeker van zijn daarvoor door hem onderhouden te worden. Gewoonlijk gebeurde dat onder vier oogen. Maar men kon er even zeker van zijn een verdediger in hem te hebben, als men achter den rug aangevallen werd en hij er bij was.

„Onder vier oogen, zeide ik, maar soms ook, als velen er bij waren. — Naar de weide brachten wij de aarde, die wij het vorige jaar met zooveel moeite uit het zwembassin gehaald hadden. Een der paarden, het was Hans, wou niet trekken. Wij hielpen allen duwen. Tevergeefs. Hans was koppig. Ons werk vorderde zoo niet. De man werd toornig en sloeg Hans. „Dat is gemeen," zei de knaap luid in tegenwoordigheid van allen. Hij durfde ook hier, wat geen der talrijke omstanders zou hebben durven zeggen. Vrees kon men nooit bij hem bespeuren. Ook op zijn ziekbed was daar geen spoor van. Het was echter niet aangenaam om te hooren, vooral niet van hem en vooral in dit geval. Maar het was toch wel een bewijs ervoor, dat voor hem, waar het rechtvaardigheid en plicht gold, geen aanzien des persoons gold.

„Veroorloofde hij zich te veel? Ging hij daarmee de grenzen, waarbinnen hij had moeten blijven, te buiten? Neen. Ook de zoogenaamde leerling is niet een soort ondergeschikte van den leeraar, maar hij staat naast hem op de zedelijke trap, die hij bereiken kan, als een mensch met gelijke aanspraken. Is hij dat wat hij op zijn trap zijn kan, dan moet men hem op deze zijn trap hetzelfde recht toekennen, waarop men met billijkheid zelf aanspraak maken kan op de trap, die men zelf inneemt. En zoo lang en zoo zeker de volwassen menschen nog geen volmaakte wezens zijn en zelfs, wanneer zij in hun zedelijke ontwikkeling reeds een stuk voorwaarts zijn gekomen, altijd weer gevaar loopen terug te zinken; zoo lang en zeker de graad van zedelijke kracht nog onvoorwaardelijk afhankelijk is van ouderdom, kennis en positie, zoo lang en zoo zeker moet het recht tot afkeuren, het recht tot verzet tegen de daden van de volwassenen ook aan het kind toegekend worden. Hoe bitter op dat oogenblik het woord ook was en hoe pijnlijk het ook de door toorn zieke ziel van den man verwondde, — Hans was beiden even lief —, de knaap is er hem, nadat een opwellend gevoel van smart en toorn voorbij was, juist door deze daad des te liever om geworden."

En zoo kan ik, die de schepping van dr. Lietz zag, die mij inwerkte in den geest van zijn scholen, slechts tot de conclusie komen, dat ik iemand in hem leerde kennen, naar wien ik zeer bescheiden geluisterd heb en naar wiens voor-

beeld door de daad ik zeer aandachtig keek. Ik heb het mij kunnen begrijpen, dat hij ook in zijn omgeving niet enkel vrienden heeft; daarvoor is hij te veel uit een stuk, te veel levende in zijn eigen idealen en gedachtenwereld. Maar wie oog heeft gekregen op het groote in hemzelven en zijn schepping, kan niet anders dan luisteren en bestudeeren; want wel stellen zich vragen, maar onmiskenbaar staat dr. Loetz op de hoogte van zijn idealen en de jongens, die hij opvoedt, moeten het gansche leven door de veredelende herinnering met zich omdragen aan een man, een mensch, een karakter, die het beste in hem, het hoogste van zijn gedachtenleven, het fijnste van zijn intellect en het diepste van zijn zieleleven aan hun vorming wijdde.

Als een andere persoonlijkheid leerde ik Paul Geheeb kennen, den beheerder van Haubinda en den vriend van dr. Lietz. Wie over het „Heim" schrijft en er slechts eenige dagen geweest is, zal, waar er indrukken van personen gegeven worden, als vanzelf het meest vertellen over den stichter, omdat die alles ontwierp en door zijn geschriften, de scholen betreffende, geen vreemde meer is. Maar al liggen aan de enkele woorden, die ik over Paul Geheeb schrijven ga, slechts indrukken ten grondslag, die ik kreeg toen ik hem in zijn werk zag onder de jongens, geloof ik toch te mogen zeggen, dat wie met hem in aanraking komt, en het eigen werk toetst aan dat van anderen, om door vergelijking te leeren, dra weet en voelt, dat hij in hem een superieur opvoeder heeft leeren kennen. Is dr. Lietz de man van de daad, — Geheeb is die van het stille en geduldige uitwerken, de opvoeder-kunstenaar, die weet, dat in elke ziel het hoogere en het heilige er is en slechts op aanblazen wacht om verwarmende kracht te zijn. Hij is een van die persoonlijkheden, welke in anderen door gansch bizondere ziele-eigenschappen het beste wakker roepen; een van die opvoeders bij de gratie Gods, naar wie zich al het warme en teedere in jeugdige menschen als bij intuïtie richt; een van die menschen, die allen beter maken die met hen omgaan; een van die naturen, aan wie allen hun vertrouwen geven, omdat zij weten, dat hij iedereen begrijpen kan. Gevoelsmensch bij uitnemendheid, kan hij zich in allen verplaatsen, meet de maat van hun krachten, speurt het goede willen. Daar

wordt een der jongens aangeklaagd en hij moet bij den heer Geheeb komen. Met een kleur van verlegenheid op het ondeugende gezicht komt hij en een jongenshand glijdt als vanzelf in de hand van den volwassene: beterschap wordt beloofd. Ik ben ontroerd geweest door de vertrouwlijke en vertrouwende innigheid, welke er is tusschen al die knapen en den man, die het als zijn roeping voelt om zijn krachten en gaven aan die jongens te wijden, welke met hem dwepen en hem tegelijker tijd vroolijk plagen. Met warmte heb ik alle jongens, die ik er naar vroeg, — en ik sprak met zeer vele om ook de school van de zijde der leerlingen te leeren kennen, — over hem hooren spreken. „Onkel Paul ist riesig gut,” — zei er een in jongensachtig enthousiasme, „der holt aus jedem Menschen das Beste.” Ik kan mij voorstellen, dat jonge menschen, die uit zichzelven niet meer wijs kunnen, bij hem te biecht gaan om weer helder te kunnen zien, dat zwakken, die gevaar in zich weten, bij hem om steun aankloppen. Hij is voor allen, die het eigen opvoedingswerk hetzij in huis, hetzij in school, ter harte nemen een schoon voorbeeld van de macht der geloovende en zich offerende liefde. Toch is hij noch week, noch sentimenteel; met het fijnere in hem zelven speurt en voelt hij het fijnere bij anderen. En zoo prettig-natuurlijk gaat hij met de jongens om; zij zeggen „du” tegen hem; zij noemen hem „Onkel Paul”; zij plagen en schertsen, als zij wachten moeten ’s middags tot „Onkel” klaar is met eten, want dan pas mogen zij opstaan. Er is tusschen hem en zijn leerlingen de lieflijke verhouding als tusschen een hoogstaand vader en zijn zoons; zij weten dat alle scherts en alle onschuldige grapjes veroorloofd zijn, maar niemand overschrijdt de grens van den eerbied; zij onderwerpen zich allen als vanzelf, instinctmatig.

Want dat vond ik het meest-bekorende van mijn bezoek aan Haubinda en Bieberstein: te zien hoe een kameraadschappelijke omgang tusschen ouderen en jongeren, kameraadschappelijk in de meest uitgebreide beteekenis van het woord, mogelijk is. Ik heb dr. Lietz hartstochtelijk zien voetballen met zijn leerlingen en een oogenblik daarna was hij weer de heerschende; ik heb Paul Geheeb zien plagen en toch werd hij weer onmiddellijk gehoorzaamd; ik heb ook anderen

als kameraden met de leerlingen gezien, terwijl zij in de lessen zelf de meest volkomen orde eischten en ook hadden. Daarom bewaar ik zulke prettige herinneringen aan sommige lessen, die het mij zoo proefondervindelijk weer bewezen, dat de beste opvoeder die is, welke zich geeft zooals hij is, die kind met de kinderen kan zijn, maar mensch in het werk, waarvoor hij, omdat hij het lief heeft, eerbied vraagt. Ik heb jonge leeraars aan het werk gezien, die met de jongens dolden en solden, als waren zij zelven knapen en die toch straks in de lessen niets toestonden in onverbiddelijke werkstrengheid. En met het intuïtieve van kinderen, die onmiddellijk zich buigen voor meerderheid en in den volwassene het aan-hen-verwante herkennen, voegden zij zich gewillig.

Daar was noch in Bieberstein, noch in Haubinda iets dat naar gezag zweemde, noch in de contrôle van het werk, noch in de verhouding tusschen jongens en volwassenen. Ik heb er een uitnemend middel leeren kennen om de lessen op peil te houden, maar weet niet of het alleen op de scholen van dr. Lietz in toepassing wordt gebracht. Elke week wordt er door een der leeraars een proefles gegeven, bijgewoond door al de anderen; van die verplichting is niemand vrijgesteld, ook niet de beheerders zelven. En de anderen luisteren, maken hun opmerkingen, die in de volgende schoolvergadering onder woorden gebracht worden. Elke leeraar *moet* daardoor werken, want zijn eigen collega's contrôleeren op gezette tijden en daar niets meer gevreesd wordt dan de critiek van gelijken en van deskundigen, omdat zij door de oppervlakte heenkijken en de moeielijkheden kennen, lijkt me dit een werkprikkel, waarbij ons stelsel van gezagskritiek nog armzaliger dan gewoonlijk schijnt. Ik mag dit zeggen, omdat ik het nooit genoeg te schatten geluk heb in een omgeving te werken, waar men weet, dat vertrouwen en vrijheid het beste in een menschenziel ontwikkelen. Bovendien komt het me voor, dat door een dergelijke contrôle de onderwijseenheid op uitstekende wijze bevorderd wordt; want zij, die aan een school lesgeven, leeren daardoor elkanders wijze van werken kennen en onwillekeurig oefenen allen invloed uit op elkander, maar vooral leeren zij van elkander. Want het is een der gebreken in ons onderwijsstelsel, dat de ervaring opgedaan wordt niet alleen ten koste van zichzelve,

maar dat men ook tegenover kinderen met schade en schande wijs wordt, ervaren in de eerste plaats die kinderen zelven. En ik meen, dat het van groote wijsheid getuigt de lesgevenden aldus te dwingen naar elkander te luisteren, want men leert nooit beter dan wanneer men als leerling een ander aan het werk ziet. Men merkt dan de fouten op die men zelf vermijden moet, maar men wordt ook geprikkeld tot meerdere inspanning, wanneer men een ander zoo rustig, en toch zoo bezield, zoo eenvoudig en toch met zoo rijke kennis met kinderen omgaan ziet. Ik wist dit reeds door vroegere bezoeken aan andere scholen, maar nooit heb ik het zoo duidelijk ervaren als in Duitschland. Het bezoek was vorming voor mijzelve en ik droomde van een tijd, die opvoeders in staat zal stellen op andere wijze studiereisjes te ondernemen dan in vluchtige vacanties.

Wie nu aan de vruchten den boom wil leeren kennen, zal niet alleen naar de verklaringen van den tuinman luisteren, maar de vruchten zelf onderzoeken. En daarom heb ik getracht de jongens zelf gade te slaan, zooveel mogelijk met henzelven te spreken. Ik heb bij bijna alle knapen in een kinderlijk jongensgezicht geschouwd, waaruit de oogen flink en oprecht keken en geen troebele gedachten verborgen; zie, er was meer dan een jongen, die in den vlegelleeftijd was en er de kenmerken van vertoonde; maar al hadden die jongens ook het minder aantrekkelijke van de kracht, die zich nog niet beheerschen kan, juist in het drukke gedoe bleef de veiligheidsklep geopend voor al datgeen, wat op dien leeftijd zoo gevaarlijk kan zijn. Diezelfde opgeschoten jongens konden nog zoo frisch-kinderlijk en dwaas doen. Twee jongens, die niet wisten, dat hun doen belangstellend gadegeslagen werd, beraadslaagden zoo gewichtig over het deelen van een stuk chocola, dat na de vacantie nog uit den voorraad was overgehouden en ten slotte trok een groote jongenshand met den nagel heel zorgvuldig een streep, waarlangs het zoete bezit moest gedeeld worden. Dat onbedorven kinderlijke was bij heel velen te vinden naast grootmenschelijke redeneeringen en veel ijver bij het werk. En ik heb er het schoone zaaisel van vrijheid, van opvoeding te midden van natuurschoon in herkend. Allen waren zoo gewoon en zoo natuurlijk; er was niets stootend-ruws in dat

groote schooldorp. Ze bonsden langs de trappen, stoeiden overmoedig met de leeraars, vochten met elkander, waren gezonde, levenslustige jongens en toch werd hun drukke vroolijkheid, omdat zij zich uiten kon, nooit hinderlijk. Alle lessen waren niet even goed en niet alle leeraars even geschikt voor hun taak, maar zoo gewoon-ongedwongen waren de jongens, omdat zij zoo vrij gelaten werden. Ik herinner mij een les, waar gezocht werd naar een wet, die den bladstand van een plant verklaarde; druk zochten de jongens en telkens was er een ongevraagd voor het bord en verklaarde met een teekening en een ander riep als in een gesprek, dat het niet goed was, was zonder verlof uit de bank, betoogde, verbeterde, als in onderling gesprek en toch werkten allen, was er orde in het levendige spreken.

In het teeken der vrijheid staat de opvoeding in Haubinda en Bieberstein; in de jongens wordt de groeiende mensch geëerbiedigd, wiens ziel zich alleen ontwikkelen kan, als hij zich in onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan wetten onderwerpt, wier onontkoombaarheid hij begrijpt met het eigen verstand en voelt met het eigen hart. De jongens spreken dan ook vrijuit over meeningen en opvattingen; ik heb een der jongens aan dr. Lietz onder het middageten zoo leuk, oprecht hooren vertellen, dat hij de „Kapelle” 's avonds zoo vervelend vond en het het heerlijkst vond om er te slapen en Dr. Lietz lachte, preekte niet. Er worden ook voortdurend met de jongens besprekingen gehouden over aangelegenheden, die de school en hunzelven betreffen en in die vergaderingen met de jongens mogen allen zeggen wat zij willen over allen en alles.

Die eerbied voor de individualiteit spreekt ook uit de wijze, waarop de leerlingen hun liefhebberijen mogen verzorgen. Reeds sprak ik over de kamertjes, verschillend van elkander als degenen, die hen inrichtten en waar de jongens zich de illusie kunnen scheppen van een eigen hoekje te hebben, afgescheiden van het groote geheel, waar zij de bekoring en het genot vinden van het eigen kamertje thuis. Want het is de vaste overtuiging van de volwassenen, die in het „Heim” werken, dat er in de opvoeding zoo weinig mogelijk dwang moet worden uitgeoefend; dat er ook in de school het vrije en ongedwongene moet zijn van het huiselijk verkeer. De

jongens worden dan ook geheel vrij gelaten in de wijze, waarop zij over hun vrijen tijd willen beschikken. Geëerbiedigd wordt het streven, dat er bij elk kind en elken mensch met ontwikkeld gevoelsleven is om zichzelf te kunnen zijn in gedachten en droomen, waarvoor eenzaamheid de noodzakelijke voorwaarde is, een eenzaamheid, die in het zelf gekozen plekje, al is het maar op enkele oogeenblikken, gevonden moet kunnen worden. En daartoe is in Bieberstein en Haubinda zulk een uitstekende gelegenheid, omdat iedere jongen, al heeft hij geen eigen kamertje, ergens in het hem omringende een plekje moet weten, dat hij voor zich ontdekte. En in Haubinda hadden sommige leerlingen met kinderlijke verbeeldingskracht, gesteund door wijs en mild paedagogisch inzicht, zich heerlijke hoekjes uitgezocht. Daar waren er, die zich een kleine hut in het bosch gebouwd hadden, waar de bezitter zich nauwelijks wenden of keeren kon, die hij met jongenssmaak had versierd en waar het onder de ruischende boomen een zalig zich-uitleven moest zijn. Wat de jongere, groeiende mensch te midden van het groote bosch, er alles vermooien zal met de oogen zijner verbeelding, hoe de wanden van zijn kleine heiligdom er zich uitzetten zullen tot zij „de wijde zalen van zijn fantasie" worden; welke herinneringen zich er zullen vormen, waarop het later, met de ervaringen van het leven en de smart weemoedig terug zien zijn zal, waarvan later verteld zal worden met het welsprekende van het voor-altijd-doorleefde. Hoe zouden ook die andere jongens ooit kunnen vergeten, dat zij met moeizamen, langen arbeid in den steengrond midden in het bosch zich een grot uithakten, ergens op een stil plekje. En zij zullen vertellen, dat het er geheimzinnig donker was, zoodat je er een echte lamp moest branden, als je er wilde zien, en wanneer je er alleen was, zoo onder den grond, afgesloten van de wereld, het leven, dan werd het in alle hoeken zoo stralend licht door het droomend gedachtenspel. Soms echter ontving je er je vrienden en dan werden er festijnen aangericht, want er was een „heusch" stel, waarop je koken en bakken kon en op je verjaardag was het geschenk, voor de grot bestemd, het kostbaarste.

Zoo gingen mijn gedachten, toen ik met mijn kleinen geleider in het heilige der heiligen was, het vlammetje lich-

ten zag, dat dit kostelijke bouwsel van fantastisch spel verlichtte en weer drong zich de overtuiging in mij op, dat de jongen uit het Heim, teruggekeerd in de maatschappij, er een mensch kan worden, anderen trekkend binnen den kring van de krachten, waarvan hij zelf naar lichaam en ziel den sterkenden invloed onderging. Want in het Heim mag en kan elke individualiteit naar eigen wetten uitgroeien, terwijl liefde en inzicht van de volwassenen en zelfbeheersching van den knaap ervoor waken, dat in wilde looten er kracht verspild wordt.

Omdat ik èn in Bieberstein èn in Haubinda vreesde te veel met mijn eigen indrukken te rade te gaan, heb ik met veel jongens gesproken, om er achter te komen, welke plaats hun schoolleven in hun gedachten en gevoelens innam. Van mijn kleinen reiskameraad wist ik reeds, dat hij van zijn school hield, al moest hij er de verre, verre reis voor ondernemen, die zulk een grooten afstand legde tusschen hem en het ouderlijk huis, al kon hij er zijn taal niet meer spreken, al werd de scheiding van de zijnen voor hem nog verzwaard door het verlaten van het vaderland. Doch ik wilde ook andere jongens over hun schoolleven hooren. Er waren er, die pas Ilsenburg met Haubinda, of Haubinda met Bieberstein verwisseld hadden en met lieflijke herinneringen aan de schoolomgeving, die zij verlaten hadden, in de nieuwe nog niet ingeleefd waren, zich nog aanpassen moesten aan de karakters van leeraars en kameraden, die zij nog niet kenden. Er waren er ook, die pas van huis kwamen en zich nog vreemd en verlaten voelden in die groote gemeenschap; thuis waren zij de spil geweest waarom alles draaide, hadden zij van het leven nog weinig anders gekend dan de koestering en de veiligheid van den eigen kring. Daarom kon de kleine Poolsche jongen, die met innige teederheid aan zijn moeder hing, nog niet van haar scheiden en de groote Russische knaap kon er nog niet wennen zonder zijn zuster. Doch de leiders in het Heim stonden die moeder en die zuster toe zoo lang het noodig was bij de jongens te blijven, opdat zij niet te plotseling den overgang tusschen gezins- en schoolleven voelden.

Als ik echter die jongens, welke door de omstandigheden nog niet tot rust gekomen waren, buiten bespreking laat, heb ik geen jongens gesproken, die zich niet volkomen ge-

lukkig in hun omgeving voelden. Ik denk o. a. aan twee groote knapen, die niets dan woorden van bewonderende vriendschap voor hun leeraars hadden. En de een vertelde mij in de sterke bewoordingen van een zestienjarige: „Es geht in mir ein Jubel auf, wenn ich nach den Feriën Haubinda sehe," — en toch had die jongen reeds heel groote en verre reizen gedaan, had hij een gelukkig thuis ergens in Berlijn. Want toen deze enthousiast en zijn vriend mij verzochten hun kamertje te komen zien, dat zij beiden in den nok van het huis bewoonden, kreeg ik een lange reeks van portretten te bekijken van de ouders, de zusters, de broers, raakten zij niet uitgepraat over al de menschen thuis, van wie mij niet genoeg liefs kon verteld worden. En als kostbare lekkernij werd mij een „zuurtje" aangeboden, — verboden waar eigenlijk in het „Heim", waar men geen snoepen toestaat, maar wat zoo dicht na de vacantie, als de koffers door verzorgende vrouwehanden gepakt, pas geleegd zijn, niet „gezien" wordt.

Toen ik die twee heel groote jongens, zoons van rijke ouders, zoo eenvoudig genieten zag van zulk een versnapering, hen zoo gemoedelijk redeneeren, met zooveel warmte spreken hoorde over hun huis en hun school, toen ik het kleine kamertje in mij opnam met zijn portretten en boeken en zijn nog onbeholpen jongenssmaak en naar buiten keek door het kleine venster, dat uitzag op het wijde landschap in de stille rust van den Zondagmorgen, — begreep ik het, dat de jongens in het „Heim" een *Jugend* doorleefden, zooals de professor uit Berlijn het voor zijn zoon wilde.

Hoe zouden dan die jongens, behalve in de uitzonderingsgevallen, zich in de scholen van Dr. Lietz ongelukkig kunnen voelen, waar alles zich voegt naar de eischen van het gezonde kind, dat leeren wil en ernstig werken, maar slechts gedwongen zijn geestesvoedsel verzamelt op de paden der suffe eentonigheid, die in eindelooze rechtlijnigheid voeren door landen, waar niets lokt tot zelfstandig denken, individueel droomen, waar een kind op de zorgvuldig gebaande wegen zijn kracht door het eigen verkennen niet voelt groeien.

III.

Doch het kan niet het doel van deze beschouwing zijn om

slechts verslag te geven van een bezoek zonder meer, maar er moet antwoord gezocht worden op de vraag in hoeverre Dr. Lietz een navolgenswaardig voorbeeld heeft gesteld. Nu is hierbij de kwestie van weinig belang in hoeverre deze Duitscher zich geïnspireerd heeft op hetgeen hij heeft gezien in Abbotsholme van Dr. Cecil Reddie, want de Engelsche stichting heeft niet zoo de algemeene aandacht tot zich getrokken en het nasporen van de bronnen, waaruit zich een rivier vormt, is voor dengeen, die het slechts hebben wil over den stroom als zoodanig, voor het oogenblik minder gewichtig. Evenmin zij er nu nagegaan of deze Duitsche scholen te vergelijken zijn met opleidingsinrichtingen in het verre verleden. Dat kan slechts belangrijk zijn in een studie, die uiteenzetten wil, dat alle levensuitingen uit schakels bestaan, die zich vastknoopen aan wat was. Een dergelijke cultuurhistorische opvatting valt buiten het schema van deze studie, die slechts het geziene onderzoeken wil, doordringen tot zijn kern en door vergelijking na wil gaan of er in het stelsel zuurdeesem is, in ander onderwijs te mengen.

Daarbij zij op den voorgrond gesteld, dat ik niet in Ilsenburg was, dus geen oordeel hebben kan over het onderwijs, waarvan Haubinda en Bieberstein de voortzetting zijn. Over Ilsenburg echter schreef N. van Hichtum, Sjoukje Troelstra, reeds uitvoerig in verschillende tijdschriften als *School en Leven*, *De Vrouw*, enz. Bovendien begint bij ons de omwenteling in de denkbeelden aangaande de opvoeding van het kind, jonger dan twaalf jaar, zich steeds meer in daden om te zetten, maar bitter weinig bressen zijn er nog geschoten in de wallen van verstarde denkbeelden rond de opvoeding van het meisje en den jongen, ouder dan 12 jaar. Uit dat oogpunt bekeken, waren Haubinda en Bieberstein belangrijker voor mij. Ik verwijs dus ten opzichte van Ilsenburg naar de opstellen van N. van Hichtum en geef tot meerdere volledigheid nog hetgeen Dr. Lietz schrijft in zijn *Sechste Jahr* van zijn scholen over Ilsenburg. Ik lees er: „Het Heim is gevestigd in het landgoed *Pulvermühle*, dat op ongeveer drie kilometer afstands van het plaatsje Ilsenburg, aan de tegenovergestelde zijde van het Ilsedal idyllisch aan den oever van de Ilse ligt, ongeveer 400 M. boven de zee. Het omvat een gebied van ongeveer 90 morgen grond, dat aan den oever der Ilse

zich bevindt. Een waterval, gevormd door den stroom, biedt aan de jongens een heerlijke douche. Geboomte en de weiden aan den oever van den stroom, lokken tot spelen uit. De uitgestrekte tuinen en boomgaarden voorzien het „Heim" van groenten en vruchten en bieden gelegenheid tot practischen arbeid. In een schrijnwerkerswerkplaats kunnen de eerste beginselen van het timmeren geleerd worden, en een niet te omvangrijke boerderij met eenige koeien, paarden en schapen enz. stellen het kind in staat om het eenvoudige landleven te leeren kennen en te waardeeren. Van het landgoed heeft men een mooi uitzicht op het gebergte en na een wandeling van een half uur is men reeds in het lieflijke dal van de Ilse, na 3 à 4 uur op den Brocken en in de schoonste gedeelten van het Harz-gebergte.

„In dit „Heim" bevinden zich de jongens van 9—12 jaar (*Klassen Sexta bis Quarta*). Hier moeten zij zich, zonder den invloed te ondervinden van andere kameraden, onder de leiding van leeraars, die geheel met hen samenleven en hen tot op zichzelf staande familiën rond zich vereenigen, zoo ontwikkelen, als hun leeftijd dat eischt; en opdat het karakter eener familie bewaard blijve, wordt hier slechts een getal van 50 tot 60 leerlingen opgenomen, zoodat elke familie ongeveer uit 10 tot 12 jongens bestaat, die op deze wijze den overgang van het ouderlijk huis naar de school in minder mate ondervinden en in wier leven het vroolijke spelen, het onbezorgde stoeien en dwalen, naast schoolarbeid, die slechts vreugde wil geven en de geestes- en lichaamskrachten ontwikkelen, op den voorgrond staat."

Wanneer men nu, nadat men de scholen zag en bestudeerde, zich in het stelsel inleefde, zijn indrukken rustig aan het verwerken gaat, stelt men zich als vanzelf de vraag: hoe komt het, dat de scholen van dr. Lietz, *ondanks dat zij internaten zijn*, zooveel kinderen tot zich trekken? Want er gaan niet alleen zoons van ouders, die de teugels der opvoeding niet meer in handen hebben en daarom liever hun kinderen aan vaste leiding toevertrouwen; er gaan evenmin alleen ouderloozen of kinderen, wier ouders in koloniën wonen en bij het kiezen van een Europeesche opvoeding, zich tot diegene richten, welke de meeste kansen van slagen biedt; er gaan ook niet alleen kinderen van hen, die den last der opvoeding in

onverschilligheid van zich schuiven. De scholen van dr. Lietz trekken dus niet uitsluitend die bevolking, waarvoor het internaat :altijd de aangewezen inrichting zal zijn, maar zij oefenen juist groote aantrekkingskracht uit op ouders, die weten, dat een harmonische opvoeding elken dag en elk uur samenwerking van huis en school verlangt, ouders, die het grootst mogelijke offer brengen door hun kinderen van zich te laten gaan, ouders, die weten, dat elk internaat, ook het beste, ook dat in Haubinda en Bieberstein, iets kunstmatigs en systematisch heeft.

In het „Heim” bevinden zich zoons van ouders, die het weten, dat hoe innig ook de verhouding tusschen leerling en onderwijzer zijn kan, in het normale geval er niets hoogers en niets beters is dan de opvoeding, gegeven door den vader en de moeder, wier daden steunen op liefde en begrijpend inzicht. En toch stuurden zij hun kinderen uit het huis, waarin de ziel zich zou kunnen ontwikkelen, als een plant in goede sfeer in kracht van stengel en teerheid van bloesem; en zij deden dit niet voor een poosje, niet voor een hardingskuur, die goed zou zijn voor korte poos voor elk kind, maar zij stonden hun kind voor een langen tijd af, slechts onderbroken door de vacanties; zij zonden hun kind naar die scholen, waar hun invloed zich alleen gelden doet door herinneringen en brieven. En zij doen dit ondanks het systematische en kunstmatige, dat er moet zijn in scholen, waar een groote groep kinderen saamgebracht is om opgevoed te worden, gezamenlijk en allen te gelijk, ook in uren, waar gewoonlijk het gezin met zijn sfeer van vrijheid en natuurlijkheid die taak overneemt. Want die ouders, die hun kinderen naar het „Heim” zenden, ofschoon zij, naar de stem van het instinkt der liefde luisterend, zièlsgraag hun jongens bij zich zouden houden, weten ook wel, dat er in de gezinsopvoeding iets goeds geschiedt, wanneer de verschillende leeftijden van broers en zusters, gezamenlijk groot gebracht, een wisselwerking op elkander uitoefenen; zij weten het door de ervaring en de waarneming, dat de oudste en de jongste in een gezin wederzijds elkander verder brengen. Aan die ouders hoeft niet betoogd te worden, dat het werkelijke leven geen scherpe grenzen kent en dat er iets kunstmatigs geschiedt, wanneer in het „Heim” de kinderen naar den

leeftijd van elkaar gescheiden worden; zij weten het wel, dat het kind thuis na den schooltijd, waar hij slechts samen was met kameraden van gelijken leeftijd, weer den gezonden invloed ondergaat van de ouderen en de jongeren. Hun hoeft evenmin uitgelegd te worden, dat er ook iets kunstmatigs schuilt in het samenbrengen van kinderen, die voor het grootste deel voortkomen uit oeconomisch sterke kringen, omdat daar alleen de opvoeding van het „Heim” bekostigd kan worden op andere wijze dan door het brengen van uitputtende financieele offers, al heeft ook dr. Lietz, die te veel idealist is om zich ooit door het geldelijke voordeel te laten beheerschen, begaafde leerlingen uit andere families. Die ouders weten, dat in de schooljaren er een krachtig opvoedend element uitgaat van een omgeving, waar verschillende kringen met elkander omgaan. Die ouders weten het waarlijk ook wel, dat een opvoeding, waarin òf het mannelijk, òf het vrouwelijk element overwegend is, door eenzijdigheid aan vormende kracht verliest. En in Haubinda worden slechts twee meisjes met de jongens opgevoed; in Bieberstein zijn de huishoudster en de dienstboden de eenige vrouwelijke personen. De ouders, die door het leven weten wat samenwerken tusschen man en vrouw beduidt, die ervaren, dat broers en zusters, jongens en meisjes elkander aanvullen, hebben geen criticus of wijsheidsprediker noodig, die hun vertelt, dat een algeheele scheiding in de opvoeding van jongens en meisjes iets onnatuurlijks is, omdat het leven het noch wil, noch kent. Op het oogenblik echter droomt dr. Lietz wel van een toekomst, waarin óók in zijn scholen coëducatie meer principieel zou worden toegepast dan door de toevallige omstandigheden, waardoor in Haubinda twee meisjes met de jongens samen leeren, werken en tochtjes doen, — maar die droomen zijn nog geen werkelijkheid, worden het misschien nooit, want internaten die jongens en meisjes samen willen opvoeden, kunnen dat niet op een gegeven oogenblik gaan doen, als alles zich gericht heeft naar de gescheiden opvoeding der jongens en der meisjes.

Er zijn dus ouders, welke voor hun jongens het „Heim” kozen, ofschoon zij daardoor hun eigen invloed beperkten tot vacanties en brieven, ofschoon zij moesten aanvaarden de kunstmatige scheiding van leeftijd, rang en geslacht.

Toch kozen zij in bewust idealisme en met het stelsel aanvaardden zij de gebreken ervan.

Wat is nu in de opvoeding van het „Heim" van zoo groote beteekenis, dat ouders, bewuste opvoeders met idealen van lichtenden glans, de opgesomde nadeelen gradueel minder achten dan al het goede er in te vinden?

Ofschoon natuurlijk de scholen van dr. Lietz te kort gewerkt hebben dan dat er van ervaring in dien zin zou sprake kunnen zijn, dat de oud-leerlingen in het leven reeds bewezen zouden hebben wat ze waard zijn of als volwassenen aan zichzelven zouden kunnen ervaren in hoeverre het stelsel gefaald heeft en wat zij als fouten in hun opvoeding voelen, meen ik, welke ook de fouten mogen zijn, die later de ondervinding zal aanwijzen, dat men daar in Duitschland idealistisch, consequent en stelselmatig de kinderen tracht te vormen tot menschen door in hen alles te wekken en te steunen waarop lichaam en ziel later rustig kunnen voortbouwen.

Er wordt gezorgd voor de lichamelijke gezondheid, wat ik niet nader hoef uiteen te zetten na al hetgeen wat vooraf ging, maar erkennende, dat de gezonde ziel slechts in het gezonde lichaam kan wonen, wordt haar groei en ontwikkeling zoo geleid, dat de opvoeders later zeggen kunnen, dat zij deden wat menschen voor andere menschen doen kunnen. Want steeds meer komen wij er achter, dat opvoeden niet is veranderen, maar den mensch leeren zijn eigen aanleg en krachten zoo te gebruiken, dat hij zichzelven en anderen verder brengt op den weg, waarvan wij niet weten, waar hij heenvoert, maar die toch stijgt van evolutie tot evolutie.

Daarom wordt bij het opvoedingsstelsel in deze Duitsche scholen getracht de ziel haar vrijen groei te laten, omdat slechts menschen, die naar alle richtingen hebben leeren kijken, weten waarom zij voortgaan, zooals zij doen. Onze beschaving heeft menschen gekweekt, die als planten in broeikasatmosfeer, al hun kracht gebruikten tot vorming van bloemen, welke het vermogen verloren om zich in vrucht om te zetten. Maar onze beschaving met haar gemis aan evenwicht, haar afschuwelijke tegenstellingen heeft eveneens menschen gevormd, die door gemis aan koesterende warmte zijn als die andere planten, welke niets geven dan bladeren, reeds ver-

schrompeld in den knop. Op de scholen van dr. Lietz tracht men, voor zoover menschen dat voor menschen kunnen doen, geleerd door de ervaring, geleid door het ideaal, in den mensch dien zielegroei te bevorderen, welke is als de plant, waar alles zich in harmonische ontwikkeling op den bestemden tijd vormt en ontluikt, waar geen bloem alle levenssappen tot zich neemt, geen knoppen gesloten blijven, omdat geen levenwekkende straal langs ze ging, waar geen kracht verspild wordt in looten, die doelloos uitschieten, slechts sappen verbruiken en tot niets dienen.

Wil echter de mensch met eigen krachten en aanleg leeren omgaan, ze beheerschen, zoodat hij lijdt en geniet, ervaart en bewondert, elk levensterrein verkent, zonder dat de hartstochten hem meesleepen tot daar, waar hij niet komen wilde, dan moeten in de eerste plaats wilskracht en zelfbeheersching in hem gewekt worden om alles in hem aan zijn wil te onderwerpen. Want misschien blijven wij bij allen strijd en ondanks alle opvoeding toch die we zijn; het komt er echter op aan hoe we tegenover hartstochten in ons staan, hoe wij ze beheerschen, welke tegenwerkende kracht wij tegenover hen kunnen stellen, wat we in ons zelven kunnen oproepen aan temmende en leidende invloeden. En ik meen dat een kind in het opvoedingsstelsel, dat ik bestudeerde, zichzelven aan zichzelven leert onderwerpen, omdat hij telkens zijn energie leert oefenen. Door den eenvoud om hem heen ervaart hij, dat lichamelijke gezondheid geen weelde wil of kent; op de talrijke uitstapjes leert hij met weinig zichzelf helpen en de omstandigheden beheerschen; door den arbeid zijner handen worden al die zielsvermogens in hem gekweekt, die zich ongeweten en ongezien vormen tot geduld, volharding en onderwerping van tegenstrevende krachten. Ook hier is de opvoeder de leider; hij weet niet wat er uit zijn stelsel worden kan, want het leven, het zich-eeuwig-wijzigende, doet alle systemen als kaartenhuizen instorten, die zijn wetten ontkennen. Doch ervarende en wetende, dat de zichzelf beheerschende mensch de sterkste en de krachtigste is, wordt hier de wilskracht geoefend, met rustig vertrouwen, dat het zaaisel goede vruchten moet geven.

Maar niet alleen moet de mensch willen en zich beheerschen: hij moet ook kunnen denken, zelf denken, zelf oordeelen;

want al weten we weer niet waar de weg henen voert, waarop we tastend voorwaarts gaan, dit hebben we toch ervaren, dat ons vergezichten, die we niet kenden, geopend werden door de zelfstandige denkers van alle tijden. Wie daarom menschen vormen wil, die kennen de schoonheid van het eigen onderzoek, aan wier ervaringen anderen weer steun hebben, zal voorzichtig den geest leiden tot zelfstandig onderzoeken, denken en oordeelen, zal huiverig zijn om in te grijpen in het mysterie, dat er zich voltrekt in den wordenden mensch; hij zal slechts aanwijzen, waarheid zoeken, nooit waarheid opdringen, in den jongere de individualiteit eerbiedigen, slechts dienen met zijn meerdere ervaring en met het kind luisteren naar de wijzen van alle tijden en alle geslachten, die levenshoogten beklommen en vandaar bewonderend uitzagen naar de aarde onder en den hemel boven hen.

Daarom tracht men in deze Duitsche scholen in elken knaap den zelfdenkenden en oordeelenden mensch te vormen. De opvoeder is er slechts de middelaar tusschen het kind en het leven, het kind en de schatten van schoonheid en wijsheid. Hij is als voor hem de poort, die toegang geeft tot de landen van weten, kennen, bewonderen; hij tracht zichzelf overbodig te maken door het steeds meer te doen toenemen aan kracht van oordeelen, denken, vinden. Daarom gaat hij om met den knaap als een gelijke en ontleent slechts gezag aan de meerderheid van zijn weten, aan de zuiverheid van zijn bedoelingen. Daarom ook schuift hij zoo min mogelijk tusschenpersonen tusschen den leerling en de kennis, de wijsheid. De jongens gebruiken in deze Duitsche scholen dan ook zoo weinig mogelijk boeken; ik heb er slechts een beperkt aantal handleidingen gevonden, want bij het onderwijs wordt maar al te dikwerf de zelfwerkzaamheid bij onderwijzer en leerling gedood, daar het boek bij beiden de gemakzucht bevordert. Alles is voor hen gedaan, geregeld, ingedeeld, overzien; het leerboek is niet meer de steun voor geheugen en herhalende oefening; het neemt beiden het werk uit de hand, ook daar waar het niet mocht. Want niemand kan in zijn arbeid ooit goed een ander zijn: door het overstelpende aantal boeken en methodes worden de leerlingen aan de leerstof aangepast, in plaats dat zij zich wijzigt elken dag naar elk kind. In deze Duitsche scholen is het aantal

handleidingen daarom zeer klein, met gemeenschappelijk overleg was de leergang vastgesteld en waar het slechts eenigszins mogelijk was, gingen leeraar en leerling samen naar het land der kennis, zonder den gids van de handleiding, die zeer zeker het verdwalen voorkomt, maar ook telkens voert langs de paden, in den sleur van het volgen platgetreden door machinaal loopende voeten. Vooral in geschiedenis en letterkunde deden de lesgevenden hier zelf het werk door zelf het verhaal op te stellen, door zelf den draad aan te wijzen, die van feit tot feit, van verschijnsel tot verschijnsel en van boek tot boek loopt.

Doch zoo de mensch, die verder wil komen, wils- en denkkracht noodig heeft, er moet, wil hij ingaan tot de schoonheid van het leven, iets in hem gewekt worden om schoonheid te geven of te begrijpen. Daarom, al weten ook deze Duitsche opvoeders niet wat de oogst zal zijn, verzorgen zij het zaaisel van schoonheid, vertrouwend alweer, dat men aan de vruchten den boom zal kennen. En zoo brengen deze volwassenen de kinderen, aan hen toevertrouwd, tot al het schoone wat er door menschen vastgelegd werd in geschreven woorden, in tonen, in lijn en kleur. In de lessen, in de „Kapelle", in de boeken-verzamelingen lezen en hooren de jongens het schoone van alle tijden en geslachten; dan weer spreekt de muziek tot hen, een anderen keer verdiepen zij zich in de taal van lijn en kleur. Ik herinner mij een les in Haubinda, waar de leeraar, die zelf zijn stof beheerschte en haar daardoor bezielde, met de knapen, die doodstil luisterden, de Lucifer-figuur verklaarde door na te gaan wat verschillende schilders en teekenaars ervan maakten, hoe zij het eigen gedachtenleven erin vastlegden. Platen veraanschouwlijkten wat hij vertelde; als ik er over schrijf, is het of ik ons allen weer binnen den luisterkring zie, verwerkend en opnemend en het gehoorde toetsend aan het aanschouwde. Ik denk ook aan de teekenles in Bieberstein, waar de leeraar zijn jongens had gegroepeerd voor de oude, grijze poort van het kasteel en ze bezielde door zijn eigen warmte, want zoo heel fijn stond dat stuk steen tegen de lucht, omsluitend in strakke bocht den zonnigen weg. Hij dwong ze tot nauwgezet teekenen en waarnemen, want het was zoo mooi wat ze zagen, zoo waard om eerbiedig gevolgd te worden in lijn en in kleur.

Tot willen denken, oordeelen en bewonderen worden de jongens gebracht, maar ook tot voelen in den godsdienstigen zin van het woord, want de knaap leert zich hier klein voelen tegenover de wonderen van wijsheid, waarop hij heeft mogen blikken, tegenover de wonderen op de aarde en aan den hemel, die elken dag weer opnieuw voor hem rijzen. Ik heb in al de dagen, die ik in de scholen doorbracht, geen enkel woord, dat sturen wilde naar bepaald godsdienstige richting, tegen de jongens hooren zeggen, maar ik heb begrepen, dat zoover wij menschen uit het zijnde het komende kunnen zien worden, er uit die jongens noch dogmatici kunnen groeien, noch volwassenen, die alles verwerpen, omdat zij nooit over de groote en alles beheerschende vraagstukken nadachten. Hoe zouden die kinderen ooit aan starren vormendienst zich binden kunnen, zij, die in zoo velerlei verschieten staren, zij die zich laven in schoonheids- en kennisdorst aan zoo verschillende bron, zij die zoo achter den schijn naar het wezen leeren zoeken, zij die luisteren naar de groote denkers van alle tijden en alle landen?

Maar, hoe zouden die jongens later in algeheele ontkenning en verwerping ooit hun vernuft kunnen spitsen, zij die weten hoe eerbiedig groote denkers zochten; zij, die den zoekenden mensch in dichters, kunstenaars en wijzen telkens weer terugvinden; zij, die daar opgroeien te midden eener prachtige natuur, die telkens weer den indruk van het nieuwe maakt op het bewonderende oog? Hoe zouden die jongens in de stilte der wouden, onder den wijden hemel, bij de wisseling der jaargetijden, bij al het grootsche om hen iets anders kunnen voelen dan de huivering van eerbied tegenover al het niet gekende, het niet-begrepene, het niet-doorgronde?

Hoe zouden deze jongens, te midden van dat schoone en verheffende ooit den vorm voor den inhoud kunnen nemen, ooit als waarheid-bezittenden zich kunnen voelen, ooit kunnen vergeten de beperktheid van menschelijk kennen en doorgronden? Hoe zal dan ooit de herinnering aan de jaren der jeugd bij hen iets anders kunnen oproepen dan nederigheid bij het vorschen en innerlijke beschaming bij de overwinning der hartstochten?

En wordt het bij deze overdenkingen niet duidelijk, dat sommige ouders uit liefde tot hun kind en uit frisch idealisme dat kind zenden naar de verre school, waar men ook zoo

grondig heeft nagedacht over de wijze, waarop een volwassene door de aanschouwing en het doelmatige in het kind den zelfwerkenden mensch kan wekken?

De aanschouwing! Het zelf zien! Dát beginsel, dat alleen onderwijs bezielend en levenwekkend maken kan, is in deze scholen overal het leidende element. Het geeft er de richting aan, niet alleen in vakken als plant-, natuur- en scheikunde, maar ook bij het teekenen, waar de jongens zooveel mogelijk naar de natuur zelf zich wenden. Ik heb in die prachtige zomerdagen geen andere teekenlessen dan die in het vrije zien geven; ik zag de jongens slechts gegroepeerd in mooie hoekjes, die er èn in Haubinda, èn in Bieberstein in zoo grooten overvloed en van zulk bekorend gehalte te vinden waren. Want, meenden de leeraars, liefde voor beeldende vakken is slechts te wekken, wanneer het kind, al is het nog zoo onbeholpen, het hem omringende leert weergeven, zooals hij het ziet, en langzaam vaardiger wordt onder de leiding van den volwassene, die hem leert evenredigheid te brengen in de verhoudingen van lijn en kleur. Zoo trachtten zij in elken jongen liefde voor tinten en vormen te wekken, opdat hij later niet zonder medevoelen of begrijpen gaan zou te midden der schoonheid; zoo wierpen zij niet verdoovende asch op kunstenaarsvuur, indien het in hun leerlingen gloeide, want wat hier de jongen waarnam, zou hij altijd en onder alle omstandigheden kunnen verwerken.

Van de aanschouwing ging men ook uit bij het onderwijs in vreemde talen, dat onmiddellijk in de vreemde taal zelf met platen en voorwerpen wordt gegeven, al lieten de leeraars, die van de nationaliteit waren, wier taal zij onderwezen, zich dikwerf er toe verleiden om het Duitsch te gebruiken meer dan strikt noodzakelijk was. Ik moet echter bekennen, dat over het algemeen dat onderwijs mij het minst bekoorde; de leerlingen leken mij minder ver gevorderd dan jongens van denzelfden leeftijd op onze scholen. Doch in Duitschland kan men natuurlijk niet zoo de noodzakelijkheid voelen van vreemde-talen-kennis, omdat men ginds niet als bij ons rekening moet houden met zeer begrensd taalgebied. Ook meen ik, dat men er op de scholen van dr. Lietz voor die vreemde talen te veel de ervaringen, in het verleden opgedaan, over boord gooit. Zoo lees ik in

Unterricht und Kunst in Deutschen Land-Erziehungsheimen (1903 *Berlin, Ferd. Dümmler's Verlag)*, bij de uiteenzetting van den leergang van het Fransch, dat het kind wel de werkwoorden en spraakkunstmoeilijkheden weten moet, „aber nicht in der stumpfsinnigen Weise, dass er erst sich die ganze Reihe im Kopf durchleiern muss.” Alsof ooit eenige vreemde taal grondig te leeren ware zonder de hulp van het zich werktuigelijk oefenende geheugen!

Hieruit blijkt dus, dat ook het stelsel van dr. Lietz als dat van allen, die overtuigd in één richting zoeken, de fout heeft van te consequente doorvoering, — doch overdrijving gaat altijd samen met gezonde reactie. Want aan aanschouwing, steeds breeder opgevat, heeft ons onderwijs behoefte en dat doel tracht men in deze Duitsche scholen te bereiken. Haar leerlingen toch lezen voor de letterkunde niet alleen alles zooveel mogelijk zelven, doch ook in de geschiedenis wordt het eigenlijke leerboek op zij geschoven, is er teruggebracht voor steun voor het geheugen tot een beknopt chronologisch overzicht, opdat feiten en personen weer te allen tijde gegroepeerd kunnen worden. Als de leeraar niet zelf vertelt zonder eenigen steun van eenig leerboek bij de leerlingen — en hoe kan er ooit bezieling van een geschiedenisverhaal uitgaan, wanneer de leeraar het terrein niet zelf verkent, — dan worden er onder de leiding van den volwassene de geschiedenisbronnen zelf bestudeerd. Zoo toch is alle kennis van het verleden tot ons gekomen. Waarom dan zou men met het kind dien weg niet inslaan? Een paar bladzijden uit Homerus, Herodotus, Julius Caesar — om slechts enkelen te noemen — anders bestudeerd dan alleen ter wille van het taal-idioom, geven meer kijk op het leven, waar die boeken de in-woorden-overgebleven monumenten van zijn, — dan heele verhalen over die volken. Wanneer leerling en leeraar met elkaar nagaan wat in die bronnen critisch beschouwd moet worden, wat er tusschen de regels door aan zeden, gewoonten, opvattingen op te diepen is, is het geschiedenisonderwijs pas wat het zijn moet: een zich inleven in het verleden door middel van het verleden zelf. Reeds is er bij ons evolutie merkbaar in het geschiedenisonderwijs, maar zoolang er nog zooveel handleidingen gebruikt worden, die de taak van leeraar en aanschouwelijke studie overnemen, zoolang ook blijft men nog

steeds staan aan den voorhof van den tempel, dien men binnen moet gaan om zijn wezen te leeren kennen. Ik meen dat wij in geschiedenisonderwijs nog veel van onze buren de Duitschers kunnen leeren, niet alleen van dr. Lietz! Over het algemeen wordt de studie der bronnen er meer beoefend dan bij ons. Ik kocht er: *Quellenbuch für den Unterricht in der Deutschen Geschichte*, verzameld door Albert Richter (Leipzig, Friedrich Brandstetter), dat reeds aan zijn vierden druk is en door de bronnen zelf, als gedeelten uit Julius Caesar, oude kronieken, geschiedverhalen, brieven, proclamaties, enz., het kind tegenover het verleden zelf brengt. Er is voor ons geschiedenisonderwijs nog zoo heel veel te doen. Het zou mij nu te ver voeren al de gedachten uit te werken, die al sedert zoo lang bij mij opkomen, als ik denk over dat vak der vakken: de kennis van het verleden; nu is het oogenblik niet gekomen om aan te toonen hoeveel schatten er opgestapeld liggen in oude boeken en platen, om ons geschiedenisonderwijs aanschouwelijk te maken en daardoor bezielend. Nu slechts wilde ik verwerken wat ik zag in deze landelijke streken, waar men zoo wijsgeerig-opvoedend aan het werk is.

Men tracht er ook zoo weinig mogelijk arbeidskracht te verspillen, de onderwijsstof tot één geheel te verwerken, zoodat in verwarring geen denkvermogen verloren gaat, en alles elkaar steunt als de steenen van een gewelf, als de onderdeelen van een hechte constructie. Niet alleen wordt de eenheid van het onderwijs bevorderd door de onderlinge contrôle, waarvan ik reeds sprak, maar men laat er ook die vakken, welke er voor aangewezen zijn, elkander aanvullen en steunen, door te zoeken naar het onderling verband en de overeenkomst. Vooral heb ik dit bewonderend opgemerkt bij de geschiedenis en de letterkunde der verschillende volken. Want nog zoo verwarrend kan dit alles gedoceerd worden, zóó, dat de verschillende tijdvakken, tegelijkertijd behandeld in geschiedenis- en letterkundelessen, als krijgertje met elkaar spelen in de hoofden, die zelf maar moeten zien hoe zij eenheid moeten brengen in de verschijnselen, waar de volwassenen niet naar het verband zochten.

„Nur das ist nötig, dass der vorangegangene Geschichtsunterricht die zum Verständnis der betreffenden Literatur notwendigen geschichtlichen Vorkentnisse bereits gebracht

hat, bevor die Lektüre erfolgt," zegt dr. Lietz in de voorrede van het reeds hierboven genoemde *Unterricht und Kunst in Deutschen Land-Erzichungsheimen,* en uit alles blijkt, dat werkelijk het onderwijs in geschiedenis en dat in letterkunde hand in hand gaan. Als bijv. in het genoemde boekje de leeraar in het Duitsch uiteenzet hoe hij zijn stof verdeelt, vertelt hij over den leergang o. a. dit:

In klasse IIIb behandelt het geschiedenisonderwijs de middeleeuwen; het lezen van het Nibelungen-lied moet daarmee parallel gaan; er wordt daarbij getracht proeven van middel-Hoogduitsche taal te geven, want daardoor wordt het mogelijk het grammatische onderwijs door de geschiedenis der taalvormen te steunen. In verband met het geschiedenis-onderwijs moeten ook nog meer proeven van middeleeuwsche epiek en lyriek gegeven worden en er dient een beeld van de ontwikkeling van de oudste taal- en letterkunde gevormd te worden.

„In IIIa worden in verband met het geschiedenisonderwijs Goethe's Götz, Egmont en Schiller's Wallenstein, Goethe's Hermann und Dorothea, Lessing's Mina, Shakespeare's Macbeth en Lear aanbevolen. Het eigenlijke letterkunde-onderwijs behandelt op de eenvoudigste wijze Luther tot Lessing"....

Bij het Fransch wordt o. a. dit gezegd: „In de middelste klasse wordt als stof de Fransche geschiedenis gebruikt in aansluiting met de Duitsche geschiedenis."

Bij het Engelsch: „de geschiedenis in IIIa omvat den tijd der koningen uit de huizen Tudor en Stuart, daar de leerlingen dezer klasse het deel der Duitsche geshiedenis bestudeeren, dat er mee in verband staat."

Uit dit alles blijkt dus, dat er naar aansluiting gezocht wordt; het eigenlijke geschiedenisverhaal bereidt den bodem; de letterkundige verschijnselen worden beschouwd in verband met den tijd waarin zij thuis hooren; de boeken, geschreven in den tijd waarover het verhaal loopt, worden dan weer gebruikt èn om het schoonheidsgevoel te ontwikkelen, èn om den tijd, waarin zij ontstonden, te illustreeren. Zoo wordt het begrip der jongeren verhelderd; zoo leert de volwassene het kind het verledene zien, als een geheel, leert hij hem begrijpen waarom Shakespeare bij het Engeland van zijn dagen hoort, er een verschijning in is, bepaald door tijd en omstandigheden, gelijk het hedendaagsch geslacht van dichters en

schrijvers even noodzakelijk voortgebracht moest worden door de tijden, welke wij beleven. Zoo begint de knaap langzamerhand te begrijpen, dat de letterkundige stroomingen in de verschillende landen hun loop wijzigden naar den aard van het land, waar zij hun golven doorheen stuwden, maar toch takken zijn van één vloed. Als in de geschiedenis speurt hij de groote eenheid, weet personen te groepeeren, het analoge in verschijnselen op te zoeken; hij beschouwt menschen en boeken in het kader van hun tijd en bij het bewonderen en genieten van het verschillende schoon, leert hij orde brengen in de veelsoortigheid.

IV.

Hiermee is het, dunkt mij, duidelijk geworden waarom ouders scheiden van hun kind ter wille van dat kind zelf, waarom zij het kunstmatige van een internaat aanvaarden, want het stelsel van opvoeding, in deze Duitsche scholen gevolgd, waarborgt, ondanks de schaduwzijden van zijn deugden, binnen de grenzen van menschelijk pogen, een vorming tot mensch.

Daarmee is echter niet gezegd, dat deze school het type van „de school der toekomst" zou moeten zijn. Zij zal het, meen ik, steeds meer worden in al die gevallen, waar men voor de opvoeding zijn toevlucht tot een internaat moet nemen; zij zal steeds meer lichtend den weg wijzen aan al die inrichtingen, waar nog steeds de kazernegeest heerscht. Doch in onze toekomstdroomen, die altijd een inniger samengaan willen tusschen school en huis, kan het „Landerziehungsheim" in zijn tegenwoordigen vorm niet het lokkende ideaal zijn, ook al zullen jongens en meisjes er gezamenlijk opgevoed worden en de kinderen op minder kunstmatige wijze naar leeftijden gerangschikt. Want de beste opvoeders kunnen slechts de beste ouders zijn, zij, die hun instinkten veredeld zullen hebben door hoogere vorming. De beste opvoeding kan slechts die zijn, waar huis en school in elkaar grijpen als de boomen op een weg, wier takken zich samen spreiden tot een dak van lommer, en al zal die opvoeding wellicht geen verblijf voor korteren of langeren tijd in een internaat buiten sluiten, om het kind den overgang naar het leven te vergemakkelijken, — een internaat in den zin van dr. Lietz, dat het kind vormen wil van het negende tot

het tiende jaar, kan nooit het toekomst-ideaal voor de opvoeding in algemeenen zin zijn.

Maar dit verkleint in geen enkel opzicht de daad van den stichter der scholen, vermindert hun beteekenis niet. Neem er het internaat-element uit weg en er blijft nog zoo heel veel moois, zooveel doordachts, zoo iets grootsch over. In deze scholen is door het voorbeeld getoond hoe rijk en bezielend het schoolleven zijn kan, van hoe veelzijdige vorming; hoe er in een jonge menschenziel al het hoogere kan wakker geroepen worden of aangeblazen tot koesterend vuur, hoe het arbeidsvermogen, die kostelijke bezitting van den mensch, een bron van genot kan blijven, wanneer er geen eentonig of verstompend werk aan opgedrongen wordt.

Doch bovenal heeft dat voorbeeld in grootsch idealisme getoond welk een misdaad wij, volwassenen, in de groote steden aan kinderen verrichten door hen verre te houden van de wonderen aan den hemel en op den grond. Die groote steden zijn er en elk onderwijssysteem, dat in werkelijkheid wortelt, zal er rekening mee moeten houden. Maar als ik denk aan de ingebouwde scholen in onze steden, waar nauwelijks een glimp van lucht of zich strekkenden hemel te speuren is, als ik denk aan al die jonge menschen, die van de wijde, schoone wereld niets leeren kennen dan den cirkel hunner omgeving, welke even, maar zelden, de pracht der natuur binnen zijn kring betrekt, dan is er iets bitter-weemoedigs in de herinnering aan een verblijf op scholen, zoo heerlijk gelegen. Want wij volwassenen weten, dat de kinderen in onze groote steden vergroeien moeten naar lichaam en naar ziel.

Het „Land-Erziehungsheim", ook overgebracht naar de stad; daar scholen met lucht en licht en uitzicht; daar het kind gehard en gekoesterd door huis en school; daar het onderwijsstelsel gevolgd, dat alle lichaams- en zielsvermogens staalt en ontwikkelt; daar altijd meer aanschouwelijk en doelmatig aan het werk; daar de mensch gevormd, die krachtig en rustig voorwaarts gaat, aanvaardend het leven als een Godsgeschenk.

Het is heerlijk droomen over en gelooven in zulk een tijd.

IDA HEIJERMANS.

UIT DE GRENSGEWESTEN DER VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

Elise Lagrange, Les Frères Laurillard—Fallot. — Souvenirs de deux officiers du temps de l'Empire. — Bruxelles 1904.

Tot in uithoeken moet men het spoor van groote gebeurtenissen vervolgen, om goed te beseffen wat zij geweest zijn.

Wat zegt ons de naam Laurillard—Fallot? Niets hoegenaamd. Doch dit is juist wat wij ook eens hebben moeten.

Het was een réfugiésfamilie, waarin het geneeskundig beroep erfelijk was. De grootvader was dokter te Rotterdam; de vader (1750—1813) in den Haag. De overgrootvader, Jacob Laurillard, was uit Lauguedoc gekomen. Hij had in 1705, te Montbéliard, Suzanne Fallot gehuwd, die den tweeden naam in de familie bracht. Het is dus geen familie van de groote refuge bij de opheffing van het edict van Nantes; haar Hollandsche geschiedenis loopt over een geslacht minder dan die van de meeste réfugiés. Eerste aanleiding tot het uit de herinneringen op iedere bladzijde sprekende feit, dat de familie zoo weinig verhollandscht was.

Tweede aanleiding (zoo niet reeds gevolg): de vader bezocht Frankrijk en ving daar zijn studiën aan, hoewel hij te Leiden (in 1775) promoveerde. [1]) Derde aanleiding: die vader huwde eene française, dochter van een Fransch zwerveling, Bertaut de Givonne. Of de kleinzoons hun reis- en treklust van den grootvader van moederszijde hebben gehad? Hij eindigde allerlei wisselend lotgeval

[1]) Hij was er ingeschreven 26 Dec. 1773 (Album Stud.).

met paruikemaker van Willem IV te worden en koster van diens hofkapel.

Het huis van dokter Fallot moet zekere bekendheid hebben genoten als Fransch milieu in den Haag, zij het van bescheiden pretensiën. Tot de vroegste herinneringen van den oudsten der beide dagboekschrijvende broeders, Louis (geboren in 1783), behoort, dat bij zijn ouders tehuis altijd Fransche kostgangers inwoonden. Hij herinnert zich een kanunnik, een kapitein, twee dames, een chevalier, een comte. Het was de tijd der émigré's, die ook de Republiek overstroomden. „J'avais pour précepteur", zegt Louis, „un M. Belville, pour maître de piano le chevalier de St.-Léon, pour maître d'armes M. Fillon. Tous les habitués de la maison étaient français, mes parents l'étaient...." [1]) Let wel dat al dit gezelschap zich nog in Holland ophield, nadat wij Bataafsch waren geworden: er is hier sprake van de jaren 1795—'98. De herhaalde beschuldigingen, van Fransche zijde geuit, dat de Bataven personen toelieten die op de lijst der emigranten waren gebracht, schijnen dus allen grond te hebben gehad. Louis Fallot herinnert zich, dat het verblijf ten huize van zijn vader, die als een goedhartig man bekend was, door de uitgewekenen zeer op prijs werd gesteld: de dokter zou hen zeker niet aanbrengen. Allengs verminderde het gevaar, en na Brumaire keerden de vluchtelingen naar Frankrijk terug. „Dank heeft geen van hen mij ooit bewezen", zegt Louis, die er meermalen later te Parijs ontmoette die hij vroeger aan zijns vaders huis gezien had; en ontmoette op oogenblikken, dat *hij* wel gaarne eens geholpen ware (hij heeft, met en zonder zijn toedoen, veel in de pekel gezeten).

Te midden van deze jaren, 1797, stierf de eerste mevrouw Fallot. Een groot verlies in het gezin van een dokter met drukke praktijk, en met zes jonge kinderen. De jongens bleven zonder toezicht en werden uithuizig. De „professeur de piano", en andere der Fransche vrienden, namen Louis mede naar gezelschappen in de stad waar zij verkeerden. Bij de Fransche petits-maîtres behoorden Fransche petits dames; les demoiselles d'Aigremont, mademoiselle Crépin. [2]) „J'avais 15 ans, une jolie figure; ces dames me voyaient

---

[1]) P. 15.

[2]) De laatste vinden wij later in het verhaal terug, als de maîtresse van den directeur van het Fransche militaire hospitaal op Walcheren.

d'un bon œil et voulurent bien se charger de mon éducation. J'ai passé de bien agréables heures auprès d'elles." De vader wilde op een gegeven oogenblik niet dat het verder ging en besteedde de twee oudste zoons, Georges en Louis, het huis uit op studie. Georges zou in de medicijnen studeeren, Louis in de theologie. Maar het was gemakkelijker plannen voor de jongens Fallot te maken dan wel die met ze uit te voeren. Het was een ongedurig gebroed.

De vader zelf had het indertijd juist zoo gehad. Hij had de eerzame dokterspraktijk niet opgevat zonder eerst militair te hebben willen worden, ja zonder het feitelijk geweest te zijn. De grootvader (de hooger genoemde dokter te Rotterdam) en grootmoeder waren beide vroeg gestorven; hun zoon kreeg toen op eenmaal gelegenheid zijn kop te volgen en ging als kadet bij een regiment. Maar al heel gauw had hij duels, verwondde een superieur, vluchtte het land uit. [1]) De tijd omstreeks 1775 echter bracht zulke jongelui aan moeders haard terug [2]), de tijd omstreeks 1805 strooide ze, in Napoleon's legers, over Europa. In 1805 liet Georges de medische studie, die hij bijna voltooid had, varen, en het volgend jaar ging hij als vrijwilliger mee met het contingent, dat Lodewijk Napoleon voor den oorlog in Noordduitschland stelde. Hij bleef militair en stierf als luitenant van de lanciers te Moskou.

Meer weten wij niet van hem; des te meer van de jongere broeders, Louis en Charles. Hun vader wilde, dat een der zoons hem in de praktijk zou opvolgen. Toen Georges dus van medicus soldaat werd, werd Louis van theologant medicus. [3]) Een arm Fransch gravinnetje, dat ten huize van zijn intusschen hertrouwden vader gastvrijheid genoot (zij was gerecommandeerd aan koningin Hortense, die haar evenwel niet plaatsen kon) bracht hem in betrekking tot de dames van het hof: Mme de Boubers, Mlle Cochelet. Zij gaven hem hoop op een toekomst bij den medischen dienst des Konings, en hij kreeg een aanwijzing om zijn studie te vervolgen te Parijs. Hij kwam in 1807 terug en kreeg een plaats, doch niet aan

---

[1]) P. 8.

[2]) In het geval van Fallot Sr. aan den haard van een oom Doulhéac te Amsterdam, die hem opnam en de middelen verschafte om zijn studie te voltooien.

[3]) 16 Maart 1805 werd hij bij die faculteit overgeschreven (Album Stud.).

het hof: het was een voorloopige aanstelling bij het militair hospitaal te Bergen op Zoom, en vervolgens bij het Fransche hospitaal te Middelburg. Onderwijl promoveerde hij te Leiden (1808), en haalde daarna te Parijs zijn brevet van officier van gezondheid in het Fransche leger. Middelburg was wederom zijn bestemming.

Het garnizoensleven op Walcheren moet volgens zijn beschrijving een tapage geweest zijn van belang. [1]) Het wemelde er van juffrouwen Crépin; duels en drinkgelagen waren er aan de orde van den dag. Smokkelaars en een hoop uit Frankrijk gevluchte bankroetiers, „spéculateurs de bas étage", maakten het gezelschap nog te bonter. „On vivait en quelque sorte au jour le jour; on s'y enfonçait jusqu'au cou dans les jouissances matérielles." Het Keizerrijk op zijn smalst! Alle Zeeuwsche families die zich respecteerden sloten de Franschen beslist buiten. [2])

Den Engelschen inval van 1809 heeft Louis Fallot er niet meer beleefd: hij was in April van dat jaar naar het leger in Oostenrijk verplaatst. Vandaar werd hij naar Spanje versmeten, en van Spanje, als krijsgevangene, naar Engeland; op het eind van 1812 gaf men hem een paspoort naar Frankrijk. Zijn eerstvolgende bestemming was Berlijn; met het geslagen Fransche leger keerde hij naar Leipzig terug en maakte den veldtocht van 1814 mede, die hem achterliet in een nest aan de Loire. In September 1814 was hij in den Haag terug.

Bonter afwisseling van lotgevallen dan die van Louis Fallot in die vijf jaren laat zich niet denken. Zij is het deel geweest van duizenden en nogmaals duizenden van de meest onderscheidene Europeesche nationaliteiten. En die allen hadden zich na de restauratie weder in de kleiner, huiselijker wereld van het oude vaderland te voegen. Zij brachten in de wereld van het Heilig

---

[1]) „La garnison de l'île se composait de troupes de rebut; un bataillon colonial, un bataillon dit „de déserteurs rentrés", un bataillon irlandais dans lequel on aurait vainement cherché un natif de la verte Erin; une fraction d'un régiment prussien, ramassis d'avanturiers de toutes les nations. La destination pour Flessingue était considérée à Paris comme une disgrâce, et quand on apprenait que tel ou tel l'avait reçue, on se demandait à l'oreille: „mais qu'a-t-il donc fait?" Les généraux qui y avaient des commandements n'étaient guère estimés dans l'armée" (p. 38).

[2]) P. 40.

Verbond een beginsel van onrust en ontevredenheid mede, dat voor de stabiliteit van het te Weenen nieuw gefatsoeneerd Europa weinig goeds voorspelde.

Niet dat Louis Fallot in Franschen dienst zulk een groot heerschap geworden was, of zijn geest op zijn vele omzwervingen zoo buitengemeen verrijkt had. *Zijn* veroveringen waren meest van amoureuse natuur geweest. De vrouwen te Weenen! Eenmaal had hij zijn kwartier gehad bij een Hongaarsche gravin, die het aan haar stand verplicht rekende den roturier niet in haar eetzaal te dulden, maar hem gretig ontving in een ander vertrek van haar huis.... [1]) En van haar geestelijke familie bleken meer getitelde dames te Weenen. [2]) Evenwel niet alle: er zijn ook twee lieve freules von Hildebrandt, die *Herrn von Fallot* inwijden in Goethe en Schiller. [3]) Een avontuur met een actrice te Augsburg had een onaangenamen nasleep. [4]) Ma in Espania! „Parlerai-je de Mariquita? Pourquoi pas?.... Mariquita était une Andalouse pur sang, une Andalouse superbe.... J'étais tellement aveuglé par la passion que pendant mon séjour à Aldea del Obispo, je fis plusieurs fois, seul, sur un cheval de louage et sans autre arme que mes mauvaises espingoles, le trajet de Ciudad Rodrigo, quoiqu'il y eut sept lieues d'Espagne, qui en valent bien dix de poste, ayant un passage fort dangereux à franchir...." [5])

In Engeland had de held overvloedig tijd om te bekoelen. Om de verveling te verdrijven richtten de krijgsgevangenen er een liefhebberijtooneel in; Louis Fallot was directeur. De *gentry* uit den omtrek werd uitgenoodigd en verscheen er gaarne. „Nous représentâmes *Le Joueur* de Regnard, *Le Chanoine de Milan*, *Le Sourd ou l'Auberge pleine*, *Le Tartuffe*; quand soudain arriva du *Transport Office* défense de continuer." [6]) Een van de gentlemen van het gehoor reciproceerde de genoten beleefdheid. „A la suite d'une invitation cérémonieuse adressée aux prisonniers collectivement par M. Thistleswaithe, un de nos invités à notre théâtre, occupant une magnifique propriété à trois lieues de Bishops Waltham, une députation de trois dont je faisais partie fut désignée par eux pour s'y rendre. La réception fut splendide; toute la livrée était *in fiocchi*; les dressoirs de la salle à manger

---

[1]) P. 94. [2]) P. 113. [3]) P. 99. [4]) P. 118. [5]) P. 225, 227. [6]) P. 270.

étaient couverts de vermeil et d'argenterie.... Quand, à l'époque de mon renvoi en France, j'allai voir mes anciens hôtes de Bishops Waltham [1]), j'avais prévenu M. Thistleswaithe du jour de mon arrivée et témoigné le désir de lui serrer la main; il m'envoya sa voiture, me fit faire un excellent dîner, et avec une délicatesse infinie et sous le plus gracieux prétexte, il m'offrit et me fit accepter une grande houppelande, *a box coat*, qui me fut bien utile pendant la traversée...." [2])

Weinig minder gemouvementeerd was intusschen het leven geweest van den anderen broeder, Charles. Geboren in 1787, was hij in 1800 leerling geworden der artillerieschool in den Haag en deed in 1804 het officiersexamen, maar moest lang op een plaats wachten, die hij ten slotte bekwam bij de genie. Zijn eerste veldtocht was die van 1806, waarop hij evenwel niet veel verder kwam dan Munster; zijn tweede onder Chassé in Spanje (1808—'09). Na de inlijving had hij achtereenvolgens dienst te la Rochelle; bij den aanleg van versterkingen op het eiland Ré; in Catalonië; geruimen tijd op Oléron; sedert den zomer van 1813 in de Illyrische provinciën, waar hij het bracht tot commandant der genie bij een fransch legercorps, en het kruis van het eerelegioen verwierf. In December 1813 voerde de oorlog hem terug naar Italië, waar hij nog diende toen de vrede van Parijs gesloten werd. In Juli 1814 was hij weer in den Haag.

Hij had, nog op Ré en Oléron, met Hollandsche makkers gediend en was niet in die mate verfranscht als zijn broer Louis. Ook was hij tot den datum der inlijving officier geweest van het Hollandsche leger, en had dus meer aanspraken op plaatsing dan zijn broeder, die lang vóór 1810 vrijwillig den Franschen dienst verkozen had. De juiste datum van zijn terugkomst in den Haag was 21 Juli 1814; gaat men nu na dat hij binnen de maand zijn aanstelling had bij het Nederlandsche leger (18 Aug. 1814), dan is men niet ongeneigd te denken dat het nogal schikte. Evenwel wekte die aanstelling de hevige verontwaardiging op van Charles Fallot. Hij werd namelijk aangesteld tot eersten luitenant, terwijl hij bij de Franschen reeds eenigen tijd kapitein geweest was. Hij zag

[1]) Het dépôt was later naar elders verplaatst.
[2]) P. 273.

er een achteruitzetting in, en dit niettegenstaande de aanstelling luidde: „tot eersten luitenant, met rang en traktement van kapitein”. Men zou zoo denken dat er een onoverkomelijk geachte hinderpaal moet zijn geweest, om Charles Fallot onmiddellijk met den rang en het traktement van kapitein ook den naam daarvan te geven; een moeilijkheid b.v., voortspruitende uit een wanverhouding tusschen het aantal kapiteinsplaatsen dat men bij de genie wilde openstellen, en het aantal kapiteins dat zich aanbood; het heeft ook niet lang geduurd of onze man *was* weer kapitein. Zoo zou het mogelijk zijn dat men van de zijde van het legerbestnur niet te kort geschoten was in de vervulling van een naar Charles Fallot beweert van te voren hem gedane onderhandsche toezegging, van hem te zullen plaatsen overeenkomstig zijn rang en ancienneteit. Hij vatte de zaak echter anders op en zag er in dat men hem als soldaat van het Keizerrijk achteruitzetten wilde. Het was toen een moeilijk geval voor Oorlog: allerlei aanspraken werden gemaakt, en door côterieën waarvan men geen enkele stelselmatig voor het hoofd kon stooten. Er waren officieren van het oude leger der Republiek, die in ’95 geen dienst hadden willen nemen onder Bataafsche vlag; er waren er die voor korter of langer tijd dienst hadden genomen bij de Engelschen, de Oostenrijkers, de Russen; er waren er die persoonlijke betrekkingen hadden tot den Souvereinen Vorst uit de jaren van diens ballingschap; er waren er die gehoor hadden gegeven aan de roepstem van het Algemeen Bestuur in November 1813. Tegenover die allen stonden de officieren die onder Napoleon gediend hadden. Zij waren trotsch op hun veldtochten en kenden den oorlog; zij wilden niet achterstaan bij de oude pruiken. In billijkheid konden zij zich over achteruitzetting, althans van den Souvereinen Vorst [1]), niet beklagen: de carrières van een Chassé, van den Bosch, de Eerens zijn daar om het te bewijzen; ook in het civiele bleek van stelselmatige miskenning der oud-keizerlijke ambtenaren geen spoor. Intusschen bestond er in den aanvang een buitengemeene gevoeligheid tusschen

[1]) „Voor de armee kwamen er vele officieren op van deu ouden en nieuwen tijd, en er werden twee partijen geboren die hoe langer hoe meer tegen elkander opstonden. Exercitie, administratie, toon en houding verschilden hemelsbreedte. De Prins had grooter gedagte van de nieuwe, in de wandeling fransche partij.” (Brieven en Gedenkschriften van G. K. van Hogendorp, V, 48).

de oude en de nieuwe school; de herinneringen der beide broeders Fallot zijn daar vol van.

Veel meer moeite dan Charles had aanvankelijk Louis. Mogen wij hem gelooven, dan hadden bij de regeling van den sanitairen dienst de belangen der oude pruiken wezenlijk de overhand. Hij moest wachten tot zijn oud-leermeester, professor Brugmans, de inspectie van het dienstvak verkreeg, hetgeen samenviel met de gelukkige omstandigheid van een uitbreiding van het personeel, toen het leger op oorlogsterkte gebracht werd na de landing van Napoleon. Hij werd benoemd te Venloo, en, in September 1815, te Namen. Vervolgens was hij gedurende anderhalf jaar te Maastricht geplaatst (1816—'17); daarna voorgoed weer te Namen.

Curieus zijn de mededeelingen over de maatschappij en het maatschappelijk verkeer in dezen hoek van het land: Maastricht—Luik—Namen. De tegenstelling tusschen oude en nieuwe school was hier niet tot bijzondere dienstvakken beperkt, maar doortrok de geheele samenleving, en werd verscherpt door de aanwezigheid van een overgroot aantal bonapartistische réfugié's uit Frankrijk. De herinnering aan het Keizerrijk beteekende blijkbaar in dezen hoek geheel iets anders dan in het Noorden. „Hier c'était la St. Napoléon ou Notre Dame d'août, comme tu voudras, mais sous les deux noms grande fête dans le pays", begint een brief van Charles Fallot van 16 Augustus 1820 [1]). Maastricht is verdeeld in twee kampen, in het eene waarvan men Fransch, in het andere waarvan men Maastrichtsch spreekt. [2]) Onze vriend, die met de Maatstrichtsche aristocratie weinig punten van aanraking heeft, komt vanzelf meer bij de Fransche partij terecht; hij is ook een groot vrijmetselaar en daarbij een vroolijk gezel, en komt meermalen in het gezelschap van Fransche ballingen, zonder daar een bedoeling mede te hebben. Wat overkomt hem op een goeden dag? „Je reçus une assez grosse lettre par laquelle on m'affiliait à je ne sais plus quelle société secrète; diplôme, mot de passe, signe de reconnaissance, rien n'y manquait. Je pense que le nom de la société était: „l' Epingle noire." Le but était l'affranchissement des peuples; les moyens: l'association active; à l'heure donnée: l'insurrec-

---

1) P. 544.

2) P. 447, 449.

tion. Tout cela tracé en caractères de feu". [1]) De procureur des konings diende hem weldra de vermaning toe, „de ne plus voir si souvent les exilés." Loge, bonapartisme, liberalisme, dit alles liep in elkander om, en een vreemdeling en protestant mocht goed toezien dat hij niet betrokken raakte in twijfelachtige verbindingen. Men begrijpt na de lezing dezer herinneringen beter, hoe de bekende faux-pas van den Prins van Oranje mogelijk is geweest, voor welker gevolgen de energieke tusschenkomst van zijn koninklijken vader hem juist bij tijds behoedde.

Het was een tijd van liedjes à la Béranger, en beide broeders dichtten er van geheel Bérangerschen draai en strekking. Louis Fallot begeleidde zichzelf op de guitaar, en dit talent maakte hem tot huisvriend in het gezin van den notaris Buydens te Namen. Hij trouwde in 1817 de tweede dochter. Dit huwelijk met een ketter ging niet zoo vlot van de hand. De oudelui maakten geen bezwaar, maar terwille van twee pastoors in de familie en van drie devote tantes moesten de convenances gered worden. „La mère en aurait fait bon marché sans la crainte de se faire mal voir en ville." [2]) Dus zou de dispensatie uit Rome worden afgewacht; doch zij verscheen niet. Twee bekenden, een abbé die van alle markten thuis heette te zijn, en een liberaal geprezen pastoor uit Brussel, hadden hun bemiddeling toegezegd, maar werden spoedig door den minnaar verdacht van niet te goeder trouw te zijn. [3]) Goede raad was duur; eindelijk had men het geluk te Maastricht een priester te vinden, die nog uit de dagen van olim in het bezit was van een pauselijke vergunning om gemengde huwelijken te sluiten in de barrièresteden. „Moyennant quatre louis (jamais il n' avait eu semblable aubaine) il donna sa bénédiction".

Onze dokter kwam er, voornamelijk zeker dank zij zijn huwelijk, goed in te Namen; hij werd er een van de vocalen der liberale partij. Een groot man te Namen was de baron de Stassart, Haagscher gedachtenis, die in deze gedenkschriften voorkomt als een beminnelijk causeur en zeer populair man, braaf met zichzelf inge-

---

[1]) P. 452.

[2]) P. 442.

[3]) „Je crois qu'ils n'y mettaient aucune bonne foi et que le dessein général était de nous amener, par lassitude, à rompre" (p. 461).

nomen, maar in de rumoerige dagen van 1830 van wezenlijke verdienste voor het behoud der openbare orde. De revolutie maakte hem gouverneur der provincie, en hij zou de burgerwacht inspecteeren op het marktplein. De blauwe kiel was toen het ambtsgewaad zelfs voor een gouverneur der provincie. De baron had die dan ook plichtmatig aangeschoten. Maar wat bengelde daar op het blauw? Al 's mans decoratiën.... [1])

Zelfs Louis Fallot, hoe weinig Hollander hij dan ook gebleven was, liep in die dagen van Hollanderhaat nog een oogenblik persoonlijk gevaar. Maar de Stassart hield hem de hand boven 't hoofd, en weldra dreef het over. Aan terugkeeren naar Holland heeft hij geen oogenblik gedacht. Hij had nu en hield een drukke burgerpraktijk te Namen, en ging in 1847 — zonder de wetenschap vaarwel te zeggen [2]) — rentenieren te Brussel. Hij is er eerst in 1873 overleden. Had niet een onhandigheid zijner vrouw, die argeloos in de kaart der tegenpartij speelde, de zaak doen mislukken, hij zou in 1847 Belgisch kamerlid geworden zijn voor de liberalen te Namen. [3])

Ook Charles Fallot is Belg geworden. De voornaamste werken waren onder Willem I op te richten aan het Zuiderfrontier, en daar was dan ook al dadelijk de „eerste luitenant met rang van kapitein" geplaatst: zijn eerste opdracht was het ontwerpen van versterkingen voor Meenen en Yperen. [4]) Lag er bedoeling in, dat hij onmiddellijk na het bekend worden der landing van Napoleon daar vandaan gehaald werd en in den Bosch verstopt? Eerst in October 1815 keerde hij naar Meenen terug. Er werden in de eerstvolgende jaren millioenen en millioenen in de zuidelijke frontiersteden verwerkt; gedurig kwamen de koning en Wellington inspecteeren. De plannen die te Meenen werden uitgevoerd, waren grootendeels van Charles Fallot afkomstig, en toen zij gereed waren werd hij gedecoreerd met de Willemsorde. Intusschen diende hij zonder eenige opgewektheid: er was geen onderling vertrouwen in het bont samengestelde officierskorps van het Nederlandsche leger,

---

[1]) P 465.

[2]) Zie de opgave van zijn geschriften p. 493 en 494.

[3]) P. 492.

[4]) P. 497.

en bij de genie schijnt het zoo mogelijk erger geweest te zijn dan elders. Aan de tracasserieën was geen einde; in het bizonder werden de officieren aan de grens scherp bevit. Of het altijd vitterijen waren? Ons komt het door Charles Fallot als doodonschuldig voorgestelde feit, dat hij in eeu gezelschap te Rijssel (een stap over de Fransche grens; hij zat er elken vrijen dag) een door hem vervaardigd spotlied had gezongen op de geboorte van den hertog van Bordeaux, niet zonder bedenking voor. Het gaf waarlijk geen pas, dat een Nederlandsch officier, dienaar eener regeering die tegenover Frankrijk in een zeer moeilijke positie was geplaatst, op Franschen bodem liedjes introduceerde als het volgende:

Un Bourbon est né dans Paris
La chose paraît toute claire
Et grâce au doigt de St.-Louis
Il n'a pas fait mal à sa mère.

— — — — — — — — —

Souffrez-vous bien, Madame
L'enfant est-il pressé?
Ah: dit la bonne dame,
Il est dejà passé, ... etc. etc. [1])

Nadat de werken te Meenen waren afgeloopen, was Charles Fallot te trotsch om overplaatsing te vragen naar een garnizoen waar meer voor hem te doen zou zijn, en aangeboden werd hem zulk een overplaatsing niet. Het werd nu een vegeteeren, een cijfertjes invullen op staten. De reusachtige werken, tegen Frankrijk aangelegd, waren impopulair: men gevoelde te zeer, dat men ze gebouwd had op bevel van anderen; de genie werkte er niet met lust aan, en zoo zij haar best deed, had zij er bij volk en regeering toch geen dank van. [2]) In 1826 verzocht Charles zijn ontslag uit den dienst en ging bij zijn broer wonen te Namen; hij werd

---

[1]) P. 516

[2]) Treffend is de overeenkomst van een plaats bij Charles Fallot met eene bij Gijsbert Karel van Hogendorp. — Bij Fallot (p. 592): „On attache peu de considération et d'intérêt à nos travaux comme entrepris dans des vues étrangères au bien du royaume. On nous regarde comme des manœuvres auxquels on fait exécuter l'ouvrage dout on s'est chargé." — Bij Gijsbert Karel (Br. en Ged. V, 160): „Optellende wat getal volks iedere vesting noodig heeft, ben ik uitgescheiden omdat ik al schielijk onze geheele armee geplaatst had. Zullen

spoedig ingenieur bij den aanleg van wegen voor eene „Grande Compagnie du Luxembourg", die in 1830 uiteenviel evenals Luxemburg zelf. Kort na het afslaan van den aanval der Hollandsche troepen in September '30 was hij met zijn broer te Brussel. Te lang om geheel uit te schrijven, maar anders wel merkwaardig is de beschrijving van wat hij er zag. „Non seulement on rencontrait en foule de ces figures sinistres qui à chaque commotion populaire semblent sortir de terre et qu'alors la France nous envoyait avec une si touchante libéralité, mais les bourgeois de Bruxelles, d'ordinaire si pacifiques et si curieux de loisir, se croyant de grands guerriers sur la foi des journaux, auraient cru déroger s'ils n'avaient été moustachés et enharnachés de sabres, pistolets, carabines.... Beaucoup portaient des têtes de mort et des ossements en sautoir à leurs chapeaux et à leurs boutonnières... Des volontaires venaient demander des souliers pour les revendre au savetier du coin... La prise de possession des emplois constituait une des faces les plus bouffonnes de la situation: ils appartenaient aux audacieux". Men biedt Charles een plaats aan van divisiechef aan het ministerie van oorlog. Hij vraagt, wat hij te doen heeft? „Faire arriver les munitions et délivrer des bons aux volontaires pour aller boire aux cabarets". — „Quant à un registre d'ordre, un répertoire de correspondance, des états et des situations, un ordre quelconque enfin, il n' y en avait pas et personne ne semblait se mettre en devoir d'en établir." Een officier der genie van het Keizerrijk kon geen lust hebben „de s'embarquer daus une pareille boutique". — Gemoedelijker ging het te Namen toe; de „association patriotique" aldaar gelijkt als twee druppels water op die bij Fritz Reuter, waarin Bräsig constateerde dat de armoede kwam van de poverté [1]). — Merkwaardig

---

wij onze bondgenooten in de vestingen brengen? Dan zijn wij in hunne magt. Zullen wij onze vestingen bezetten? Dan houden de bondgenooten alleen het veld — indien zij willen. Ik heb niemand gevonden, die dezen vestingbouw goedkeurt. Prins Frederik zeide mij onder vier oogen: het is jammer dat zulk een zaak beschikt is met vreemdelingen die den staat en de belangen van het land niet genoeg kennen."

[1]) „Un membre, entrepreneur de diligences, fit la motion de supprimer le droit de barrière. Un jeune médecin sans malades voulait faire renvoyer tous les professeurs étrangers", enz. (p. 649).

(maar naar ik gelooven moet, niet in allen deele nauwkeurig) is het verhaal der kennismaking, in het begin van 1831, met Joseph Lebeau, op het oogenblik dat hij een brief voorlas van Lafayette, waarin deze voor de hem door Lebeau (op eigen autoriteit) aangeboden kroon bedankte, maar aanried zijn aangehuwden neef, de Mérode, te nemen, die echter op dat oogenblik in de gijzeling zat [1]). — Het Hollandsch hart kan zich, zoo het verkiest, ophalen aan het relaas van den schrik dien de Tiendaagsche Veldtocht onder de blauwkielen verwekte. Het legerbestuur, zegt Charles Fallot, was ellendig; niemand zorgde te Brussel voor een behoorlijke directie der opgeroepen versterkingen. „Les gardes civiques de Namur, arrivés à Tirlemont, se trouvèrent seuls et sans commandement; plus de la moité abandonnèrent le drapeau à la première attaque des Hollandais. Nous avons distingué un capitaine qui avait donné deux tonnes de bière pour se faire élire et qui courut de Tirlemont à Namur, par la traverse, sans s'arrêter, dès qu'il entendit les coups de fusil...." [2])

Doch dit waren alles de kinderstuipen der Belgische vrijheid; Hollanders mogen nooit voorbijzien dat zich opmerkelijk snel een in vele opzichten uitstekend geordende staat uit dezen baaierd heeft opgeheven. In 1834 richtte de minister van oorlog, baron Evain, een militaire academie op en stelde er Charles Fallot als professor aan. Hij doceerde er tot zijn dood in 1842.

Van een vierden zoon, Antoine, wordt een enkele maal in de gedenkschriften van Louis en Charles gewag gemaakt. Hij was in 1815 onder de Hollandsche vrijwillige jagers en korten tijd daarna ambtenaar aan het departement van financiën. Van de dochters bleef er één, Suzanne, in leven. Zij huwde dokter van Deventer te Amersfoort, en werd moeder en grootmoeder van geen onbekende landgenooten. Mevrouw Elise Lagrange, die op hoogen leeftijd de gedenkschriften van haar oom en vader [3]) uitgegeven heeft, is de

---

[1]) Elders vindt men steeds dat het aanbod aan Lafayette niet gedaan is door Lebeau, maar door Gendebien, en niet in het begin van 1831, maar reeds in het najaar van 1830. Zie b.v. Armand Freson, Souvenirs personnels de Joseph Lebeau (Bruxelles 1883), p. 43. Over de kansen van de Mérode aldaar, pp. 15—16, 117.

[2]) P. 652.

[3]) Charles Fallot, die in 1828 eene zuster van zijn broeders vrouw gehuwd had.

laatstovergeblevene Laurillard-Fallot in België. Men zou op hare welkome uitgave geen aanmerking weten te maken, dan dat het Hollandsch, dat in de brieven van Charles aan zijn zuster Suzanne een enkele maal voorkomt, hier en daar vrij erg mishandeld is geworden.

H. T. COLENBRANDER.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

23 Februari.

De nieuwe Eerste Kamer heeft haar vuurproef moeten doorstaan; zij heeft de beraadslagingen gehouden over de eerste begrooting die zij had vast te stellen, en daarmee over de algemeene politiek. Eere wien eere toekomt. Het moge niet te loochenen zijn dat de nieuwe leden individueel in bekwaamheid de mannen niet kunnen evenaren, die als offers van hun overtuiging gevallen zijn op het ontbindingsveld, het is evenmin te ontkennen, dat de begrootingsdiscussiën van dit jaar, vergeleken met die van het vorige, een verschil geven als van dag en nacht. Zoo laag als het peil der beraadslagingen stond in 1904, zoo hoog stond het thans. En niet het minst komt de eer, dat peil te hebben opgedreven, toe aan enkele der nieuwe senatoren, die aan de beraadslagingen deelnamen.

De algemeene politiek scheen de linkerzijde ook thans weer — evenals bij het Adresdebat — ter behandeling te hebben overgelaten aan den heer Van Houten, een verschijnsel, dat niet onverdeeld gelukkig is te noemen. In fel anti-clericalisme, speciaal in anti-katholicisme, zal de Friesche afgevaardigde moeilijk zijn wederga vinden. Maar of de algemeene politiek der linkerzijde daarmee op den duur gediend is, kan slechts hij gelooven, die tot de trouwe volgelingen van den heer Van Houten behoort. Het schijnt het noodlot te zijn van de linkerzijde, dat zij voortdurend met den Minister Kuyper strijdt op het terrein, waarop hij als debater het sterkst is. Het is voor en na de „antithese," de „tweeërlei wereldbeschouwing," die in het debat is. Op dit theologisch-philosophisch

terrein is de Minister van Binnenlandsche Zaken thuis als de smokkelaar in zijn bergen. Hij kent er alle hoeken en gaten, hij weet, wanneer hij zóo vervolgd is, dat de tegenstander zich reeds zeker waant van de overgave, toch weer te ontsnappen door een doortocht zóo nauw, dat men dien op zijn best had opgemerkt. In plaats van hem te lokken in het open veld, vecht men met Dr. Kuyper maar alteveel in zijn bosschen en velden; in plaats van dezen Minister krachtig te wijzen op zijn wetgevend onvermogen, waarvan de Drankwet het blijvend gedenkteeken is, geeft men hem steeds gelegenheid om te debatteeren over theologische philosophie, waarin hij een meester is. En in *dat* is hij meester op *alle* wapenen; hij werkt met kerkhistorie en beschavingsgeschiedenis, met bijbelteksten en moderne wijsbegeerte; het gaat hem alles even gemakkelijk af.

En zoo toonde thans ook de Premier zich op dat gebied weer een meester, toen hij met den heer Van Houten den degen kruiste. Van de banken der linkerzijde was deze Regeering hard gevallen om het vermengen van godsdienst en politiek, het op de spits drijven van de tegenstelling tusschen „geloovigen" en „paganisten." Dr. Kuyper trachtte uit Van Houten's vroegere geschriften zelve aan te toonen, hoe deze volksvertegenwoordiger zelf die scheiding had toegegeven, hoe hij zelf de twee wereldbeschouwingen, de geloovige en de moderne, als voor elkander onverzoenlijk, had geschetst. Hij meende in Mr. van Houten een bondgenoot te mogen begroeten, wanneer hij beweerde, dat de beschouwing omtrent de eeuwige dingen wel degelijk haar invloed deed gevoelen in het staatkundige; immers ook de heer Van Houten had dit vroeger erkend.

Het was op dit punt, dat de Friesche afgevaardigde in zijn verweer niet sterk was. Beter was zijn wederwoord aan den heer Vermeulen, toen deze gewezen had op de meer en meer toenemende „differentieering", gepaard aan een stijgende verdraagzaamheid, die men vroeger vergeefs ten onzent zocht. Waaraan anders is dit toe te schrijven — aldus riep de heer Van Houten zegevierend uit — dan aan den triumf van *onze* denkbeelden? Wie anders dan de vrijzinnigen hebben de verdraagzaamheid bevorderd en de voortdurende „differentieering" toegelaten zonder eenig verzet? Het zijn de vruchten van de revolutie, die *gij* thans plukt.

Jammer dat de spreker niet beter volhield. Toen de heer Vermeulen in zijn repliek herinnerd had aan de schanddaden, die de Fransche revolutie mede op haar geweten heeft, trachtte ook de heer Van Houten haar te verloochenen door te zeggen, dat hij niet de Fransche revolutie had bedoeld, maar de omwenteling ten onzent, die de oude Republiek der Vereenigde Nederlanden deed vervangen door de Bataafsche Republiek. Maar daàrop werd terecht hem tegemoet gevoerd, dat de omwenteling hier te lande niets was dan de zwakke terugslag van de hevige beroering ginds en dat men dus zich niet op den invloed van de Bataafsche revolutie kon beroepen zonder tevens haar *causa movens*, de Fransche omwenteling, te aanvaarden.

Dit laatste is volkomen juist, maar er is voor den vrijzinnige ook geen enkele reden om de Fransche revolutie te verloochenen, al wraakt hij tegelijkertijd ten stelligste haar uitspattingen. Niet de dagen van de „Terreur" zelve moeten ten voorbeeld worden gesteld, maar de ideeën, die door en uit de revolutie zijn voortgekomen en in de werkelijkheid zijn getreden. De gelijkgerechtigdheid van alle menschen zonder onderscheid van godsdienst, rang of stand, is een uit de revolutie voortgekomen kostbaar goed, dat gered is uit de verwoesting, die in Frankrijk in de dagen van 1793 heeft plaats gehad. En nu moge Dr. Kuyper met zijn massale kennis van kerkhistorie aan de Nederlandsche Eerste Kamer komen vertellen, dat in de 17e eeuw een Engelsch Calvinist vrijheid van geloof heeft geëischt, zoowel voor Katholieken als voor Joden, Turken en heidenen, dit zal ons met bewondering vervullen voor dezen vroegrijpen eenling, de Premier bewijst daarmede niet in 't minst, dat wij zonder de Fransche revolutie die vrijheid van geloof thans zouden hebben genoten. Zeer ter snede was de opmerking van den heer Van Houten, dat toch nog maar altijd in de Calvinistische geloofsbelijdenis het artikel 36 voorkomt, dat de jacht op de ketters gebiedt.

Het debat over de „antithese" was waardig en hoffelijk, — de redevoeringen van de heeren Vermeulen, Waterschoot van der Gracht en Woltjer gaven een literair genot, maar het vraagstuk zelf, zooals zich dit thans in onze politiek vertoont, werd daardoor geen stap verder tot oplossing gebracht. De sprekers der rechterzijde hebben niet kunnen ontkomen aan de waarheid, dat er

geloovige Christenen zijn, die in het staatkundige de vrijzinnige politiek omhelzen; zij hebben evenmin kunnen loochenen, dat de „antithese", zooals zich die door toedoen van het ministerie-Kuyper in ons vaderland heet te vertoonen, in andere landen niet voorkomt. Den Katholieken spreker werd door den heer Van Houten nog de Syllabus voor de voeten geworpen, de Syllabus, die, volgens den Frieschen afgevaardigde, de vrije wetenschap doodt door het op den index plaatsen van der Kerk niet welgevallige boeken; die de vervolging van andersdenkenden gebiedt en slechts den vooruitgang eischt *ad majorem Dei gloriam*, ter bevordering van den bloei der heilige moederkerk. Er bleek uit de antwoorden van de aldus geprikkelde Katholieke afgevaardigden, wier aantal nog versterkt werd door den heer Van der Does de Willebois, dat ook met den Syllabus „il y a des accommodements"; niet voor alle omstandigheden en niet voor alle landen geldt de gedragslijn, die den Katholieken daarin wordt voorgeschreven; een reeds meermalen gehoorde verdediging, maar een, die den tegenstander aanspoort ten allen tijde op zijn hoede te zijn.

Jammer was het, dat zich in het debat éen wanklank deed hooren: de redevoering — indien men althans het onsamenhangend gebabbel zoo kan noemen — die de heer Van den Biesen meende te moeten ten beste geven. Dit *enfant terrible* van zijn partij, dat van gecoördineerd denken en spreken weinig of geen begrip schijnt te hebben, wilde de snoodheid van de liberale philosophie in het licht stellen en sprong nu van den hak op den tak, aanhalende nu eens iets uit de geschriften van Mr. Van Houten dan weer uit die van den heer Treub, dat alles houdende voor „de" liberale philosophie. Of deze spreker zelf meent, dat men hem *au sérieux* neemt, moet betwijfeld worden; het feit dat men zijn beweringen in den regel laat liggen voor wat ze zijn, kan hem toch langzamerhand daaromtrent zekerheid hebben verschaft.

De regeering had zich behalve omtrent de haar aangewreven verscherping van den partijstrijd, te verdedigen omtrent de Kamerontbinding, de „Overijselsche kwestie" en *last not least* omtrent de schraalte van den parlementairen oogst. Op al die punten betoonde Dr. Kuyper zich de strijdvaardige en gevatte debater waarvoor hij bekend staat, maar hij toonde ook hier als zoo menig geoefend kampvechter in het debat, dat het de kunst is om een

zaak heen te praten. Terwijl de regeering, bij het schriftelijk begrootingsdebat in de Tweede Kamer, zelf had toegegeven, dat er misschien veel te veld stond van hetgeen zij had gezaaid, maar dat er nog weinig rijp was om geoogst te worden, waagde Dr. Kuyper zich hier aan een vergelijking van hetgeen onder zijn regeering en onder het ministerie Pierson-Borgesius op het gebied van sociale wetgeving was tot stand gekomen. Een vergelijking, die — met de onwraakbare feiten als uitgangspunt — noodzakelijk in zijn nadeel moest uitvallen. Want hoe het Kabinet zich ook keere of wende, het zou tot nog toe niets anders op zijn credit kunnen schrijven dan de Drankwet, en of er vele politieke accountants worden gevonden, die in dezen post heel veel anders zullen zien dan een non-valeur, is minst genomen twijfelachtig. In elk geval kan hij niet opwegen tegen de posten van de vorige regeering, die haar politieke balans zag sluiten met de leerplichtwet, de ongevallenwet, de woningwet, de militiewet en de kinderwetgeving. Het is eensdeels te danken aan Dr. Kuyper's weergalooze bekwaamheid in de politieke dialectiek, anderdeels aan de onhandigheid, waarmee de aanval wegens te weinig legislatieven arbeid door den heer Willinge was opgezet, dat de premier dezen strijd kon volhouden en oogenschijnlijk zelfs goed ten einde kon brengen.

Minder te verwonderen is het, dat de woordvoerder van het Kabinet zich kon verdedigen tegen de verwijten, die hij te hooren kreeg omtrent de ontbinding der Eerste Kamer. Het heette, ten minste de heer Stork uitte dat oordeel, dat van een conflict, waardoor samenwerking onmogelijk werd tusschen de regeering en de vorige Eerste Kamer, niet was gebleken. Het heette verder, en deze zienswijze werd door den heer Van Houten ontwikkeld, dat de uitslag van de verkiezingen voor de Provinciale Staten geen reden mocht zijn om tot ontbinding der Eerste Kamer over te gaan. Dr. Kuyper stond hier sterk. Hij wees op hetgeen hij noemde het „georganiseerd verzet" der liberale Eerste Kamer-meerderheid tegen het Hooger Onderwijs-ontwerp (was het verzet niet georganiseerd en derhalve een „organisch" verzet, dan was het nog veel bedenkelijker, zoo voegde de Premier er vernuftig aan toe); hij herinnerde aan de redevoering van den heer Rengers, die aan het Kabinet den eisch had gesteld, dat het zich zou blijven bewegen op het gebied van de neutrale zone; hij vindiceerde voor de

regeering het recht om voltehouden, dat in de Hooger Onderwijswet een aan haar dierbaar beginsel was belichaamd. Welnu, dat laatste is niet te ontkennen, en al kan men met recht zich afvragen, wat Dr. Kuyper heeft bewogen juist dit vraagstuk zooveel eerder aan de orde te stellen, dan zoo menig ander dat oplossing eischte, de wijze, waarop de linkerzijde zich tegen de Hooger Onderwijswet schrap zette, vergemakkelijkte de uitvoering van het plan om bij verwerping door de Eerste Kamer aan de Kroon een voordracht te doen tot ontbinding. Dat de regeering de Kroon weinig tijd had gelaten tot beraad, is juist; dat de Kroon andere staatslieden om raad moest vragen alvorens eene beslissing te nemen, hing van haar zelve af. Het is waar, dat dit bij vorige ontbindingen gebeurde, althans het is een publiek geheim. Toen echter de heer Stork dit beweerde, werd hij door den Minister-President in de rede gevallen met het verzoek te bewijzen, dat en wanneer dit geschied was. Een bewijs, dat de heer Stork en trouwens een ieder, tenzij hij toegang heeft tot nog niet gepubliceerde staatsstukken, schuldig moest blijven. Toch heeft de minister zich met deze interruptie geen nieuwe lauweren om de slapen gelêgd. Er is zooveel, dat iedereen weet, maar niemand bewijzen kan. Zoo was het ook hier.

Het valt niet te loochenen, dat Dr. Kuyper als debater in de groote politiek iets breeds heeft; dat hij forsch de lijnen aangeeft, waarlangs de verschillende beschouwingen loopen en dat hij een discussie tot in den grond der dingen, zoodra het de theorie betreft, eerder zoekt dan vreest. Maar daarnaast versmaadt hij, helaas, ook de meest kleine middelen niet. Of zijn bewering in een gegeven geval meer is dan een verlegenheidsargument, of zij strijdt met een vroeger voor hem gehuldigde opvatting, het laat hem koud. Nooit komt hij voor zich zelf in moeilijkheid, want de grootste spitsvondigheid vertelt hij met een nadruk, of het *de* waarheid zelve was. Zoo was het ook nu weer bij het debat over de weigering aan den Commissaris der Koningin in Overijsel, om de Staten tegen 25 Augustus bijeen te roepen. Toen in September door den heer Van Houten er op was aangedrongen, pertinent te verklaren, of die weigering goedgekeurd was door de Kroon, luidde het bitse antwoord: het besluit is genomen door den ministerraad met machtiging van de Kroon. Thans, nu inmiddels gebleken was, dat pas in September beschikt was op het verzoek van den Com-

missaris tot bijeenroeping van de Staten op 25 Augustus, thans heette het, dat de Commissaris slechts een advies gaf; dat de minister daaromtrent zelfstandig had te beslissen en zelfs noch de ministerraad noch de Kroon daarin behoefden te worden gekend. Daargelaten de tegenstrijdigheid met de vroegere voorstelling, was dit verweer niets dan een verlegenheidsargument, maar dat deze minister wist voor te dragen met een waardigheid en kracht, alsof hij een levensbeginsel ontvouwde.

Bij de behandeling van de verschillende hoofdstukken der Begrooting viel niets bijzonders voor. Alleen bleek het, dat de Eerste Kamer bij haar jongste vernieuwing een bekwaam en slagvaardig redenaar had gewonnen in den heer Regout. De Limburgsche afgevaardigde hield een keurige maiden-speech omtrent de sociale wetgeving en haar toepassing, omtrent de ongevallenwet in de praktijk en het verband tusschen de ongevallen-verzekering en de ziekteverzekering. Terecht werd hem om vorm en inhoud van zijn betoog van alle zijden hulde gebracht.

Zal de Eerste Kamer de volgende begrooting weder door dezen minister hooren verdedigen? Of was dit een laatste treffen? Wie zal het zeggen? Tusschen het heden en de volgende begrootingswet liggen de verkiezingen. En van de stembus geldt nog altijd wat men vroeger wel eens van de vrouw beweerd heeft, dat wie op haar vertrouwt een dwaas is.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

„Document humain". [1])

Februari.

De maand Februari is verloopen tusschen het gerucht van de bom, die grootvorst Sergius' leven vernietigde, en van de dynamietpatroon, die de laatste scheiding in den Simplon-tunnel heeft doorbroken en een nieuwe verbinding schiep tusschen Zwitserland en Frankrijk en Italië. Klokken zijn geluid en kanonschoten zijn gelost, — jubelklokken en saluutschoten hier, rouwgelui en rouwgebrom daar; — tusschen die helle en sombere klanken door is, met haar ijzig verlegen gelaat, de maand heengestapt, soms haar norschheid rimpelend met een schijn van vriendelijkheid, dan weer betrokken met stormbuien, maar zonder zich ooit uit te spreken, grauw gesloten als een die weet dat ze een geheim aan de toekomst overbrengt, en die toch van het geheim zelf niet afweet.

De klacht van een menschenstem op eenmaal!

Een mond, dien het graf gesloten heeft, gaat nog voor eens spreken....

Wonderlijk, hoe het geestesleven van onzen tijd veelvuldig aan het woord komt! Emerson noemde het genie een reporter van het heelal. Niet iederen dag, of iedere maand, of ieder jaar zal ons

[1]) Oscar Wilde. De Profundis. London, 1905.

een genie de stemming van het Al verklaren; wij moeten met kleiner munt tevreden zijn. De drukpers, in massa en bijna mechanisch werkend door couranten en brochures en tijdschriften en boeken, overstroomt ons met de stroomingen en stemmingen van den dag. Zij is de in alle gedaanten opdoemende, in alle hoeken doordringende reporter die wezenlijks en onwezenlijks bijeenhaalt. Het ligt voor ons en om ons als een zee met haar geruisch, haar golven, haar schuim en haar nevels.

Uit de diepte rijzen stemmen, en klagen.

Boven het rumoer van het algemeen wereldlot stijgt „de profundis" van de menschenziel een persoonlijk geluid en dwingt ons hart.

Zoo houdt onzen geest gevangen dit boek onder den stortvloed van geschriften, dit luttele beetje bladzijden:

De profundis, by Oscar Wilde.

Het komt uit de gevangenis waar een schandelijke episode uit zijn verdorven artistenleven hem voor twee volle harde jaren had heengebracht. O, die 13 November van het jaar 1895, toen hij uit Londen werd overgevoerd om zijn lot te ondergaan, en in de bespottelijk afzichtelijke kleeding der gevangenen, met handboeien aan, op het station moest wachten tot zijn trein aankwam. Het groteske van het verdriet had hem altijd tegengestaan. Voor leed in een tragisch masker zou hij niet zijn teruggeschrikt. Maar daar als een clown, wien het hart van verdriet gebroken is, aangegaapt te worden door het publiek, — en uitgelachen en uitgejouwd te worden, zoodra men hem had herkend, — en tot verdediging niet anders te hebben dan het pierrotcostuum waarin zijn smart was gestoken, — dat was een vernedering, door geen andere vernedering te overtreffen.

„Een half uur stond ik daar in den grijzen November-regen onder den spot van het grauw, en een jaar lang, nadat het met me was gebeurd, bracht ik iederen dag datzelfde halfuur in tranen door."

De dood van den kunstenaar heeft thans den haat van de wereld verzacht, zoo niet verzoend, en het leed van den man is op de golven van den tijd met zijn leven verstoven. Dat leven van Oscar Wilde met zijn trots en zijn val en de ellende van zijn

uiteinde in ballingschap en verlatenheid is voor goed heengegaan. Het ligt in zijn op en neêr als een eenheid voor ons, al toont het zich geknakt en gebogen, het leven van den man die zijn dronk uit den levensbeker diep heeft willen nemen tot de bittere druppels toe van den bodem...

Dit boek is de bekentenis uit de dagen van zijn verslagenheid. Het ontdekt de bron van zijn ziel, wanneer ze, door het lot gejaagd in haar uitersten schuilhoek, wordt gedwongen de waarheid van haar leven te proeven.

Oscar Wilde heeft den druk van de sterke hand die hem uit de samenleving naar de gevangenis verbande, zoo zwaar gevoeld, omdat hij niet alleen een middelpunt en toongever der maatschappij was geweest, maar zich ook altoos had gedragen als een beheerscher van het leven. Hij behoorde tot een familie die naam had in Engeland. Dat was zijn voetstuk, en hij paradeerde op de hoogte, waar zijn geboorte hem had geplaatst, als de man die van het leven niets anders wilde accepteeren, dan hij er zelf van beliefde aan te nemen.

Zijn genialiteit gaf hem de macht om de wereld van zijn omgeving door zijn fantasie te herscheppen, en het beeld van die herschapen wereld wist hij als het voortbrengsel van zijn kunst aan de menschen op te leggen en er hun gevoel mee te veroveren.

Hij was dubbel souverein van het leven, door zijn woordkunst en zijn levenskunst; de eigen kracht van zijn genie voelde hij in de voortdurende behoefte om te scheppen en te transformeeren, en de uitdrukking te zoeken voor zijn persoonlijkheid.

Zijn moeder haalde hem eens, in een vertaling van Carlyle, de bekende regels van Goethe aan:

Wer nie sein Brod mit Thränen ass,
Wer nie in kummervollen Nächten...

Hij negeerde dat; hij ontkende de gedachte ooit zijn brood met tranen te willen eten om de hemelsche machten te gemoet te gaan. Want hij had de levensmacht in bedwang. Als student in Oxford al zeide hij tot een vriend, toen ze samen in den tuin van Magdalen's College wandelden: „Ik moet eten van de vruchten van al de boomen in den tuin der wereld. Dat is mijn zielepassie."

In plaats van die wereld vol beweging, zich leenende tot eindelooze transformaties, kwam in de gevangenis het opgesloten bestaan met zijn eentonigen rondgang van doelloozen, vernederenden arbeid. De tuin der wereld was van steen geworden, en het trillende hart eveneens van steen. Het leven stond stil.

„Het is hier een lang oogenblik van leed,” zegt de klacht van Oscar Wilde. „Wij kunnen het niet naar jaargetijden afdeelen. De tijd gaat bij ons niet voort. Hij loopt rond. Het schijnt wel dat hij cirkelt om een middelpunt van smart. Die verlammende onbewegelijkheid van het leven waarvan iedere omstandigheid geregeld is naar een onveranderlijken regel, die iederen dag tot in zijn kleinste detail aan zijn voorganger gelijk maakt, deelt zich mee aan de buitenwereld, wier bestaan toch niet anders is dan een onophoudelijke verandering...

„Er is voor ons maar één jaargetijde, het jaargetij van het verdriet. De zon zelf en de maan schijnen ons ontnomen. Daarbuiten mag de dag blauw en goud zijn, maar het licht dat omlaag kruipt door het doffe glas van de kleine getraliede vensters waar men onder zit, is grauw en doodsch. Het is altoos schemer in de cel, het is altoos schemer in het hart. En in den kring der gedachte is het zooals in den kring van den tijd, er is geen beweging meer....”

Eén ding was maar levend voor hem: het verdriet. Het drukte hem eerst met een verstikkende zwaarte als van lood. Hij wou zijn schuld vergeten, of een gelegenheid tot zelfmoord voor oogen houden om aan het verdriet een eind te maken; maar hij kwam er niet van af.

Zijn geweten sprak, en dwong hem den weg van het verleden op te gaan met het besef dat hem door de straf geen onrecht was geschied.

„Niets bleef er voor me over dan volstrekte nederigheid.”

„Ik ben nu bijna twee jaar gevangen geweest,” schrijft Oscar Wilde. „Wanhoop en smart, die zelfs niet was aan te zien, machtelooze woede, bitterheid, zielenangst die hardop weende, ellende die geen woorden kon vinden, verdriet dat stom was, zijn bij mij elkander opgevolgd. Ik heb alle leed doorgemaakt.

„Maar terwijl ik mij soms kon gewennen aan het denkbeeld van mijn smart, kon ik het niet verdragen dat ze geen doel en geen beteekenis had. Thans vind ik iets in de diepten van mijn aard

verborgen dat me zegt: niets in de heele wereld is zonder beteekenis, en minst van alles het leed. Dat iets, in me verborgen, als een schat in een akker, is Nederigheid.

„Het is het laatste ding dat in me is overgebleven, en het beste: de eerste ontdekking, waartoe ik ben gekomen, het begin voor een nieuwe ontwikkeling. Het is het eenige ding, dat in zich de elementen bevat van leven, van nieuw leven. En van alle dingen is het het vreemdste. Men kan het niet krijgen, dan door alles weg te geven wat men heeft. Alleen wanneer men alles verloren heeft, gebeurt het dat men weet dat men het bezit."

Het waren oogenblikken van extase, waarin hij het verdriet verheerlijkte als den grondslag der schepping, en de zonde in haar erkenning van schuld prees als den weg tot het gevoel voor het leed der schepping. Zoo bouwde hij zich zijn wereld op als een tegenbeeld van het leven dat hij in de samenleving had doorgebracht, en hij vond voor dat leven toch een rechtvaardiging, omdat hij het als een doorgang beschouwde tot zijn nieuwe leven. Jezus werd hem het model van de hoogste levenskunst. Voor hem boog hij zich als voor den Meester, den Artist.

Toch voelde hij wel dat het wijde visioen dikwijls inkromp tot een enkel moment van verrukking en zieleblijdschap, maar ook die enkele oogenblikken gaven een dieperen inhoud aan zijn gedachten en zijn verwachting. Hij werd zich bewust dat hij dichter kwam te staan bij de bron van het Leven. Hij kende het leven thans in zijn wezenlijke trekken. Niet alleen zijn hart, maar ook zijn kunst moest er rijker door worden.

„Aan den overkant van den gevangenismuur," schrijft hij, „staan een paar arme zwarte roet-besmeerde boomen die bezig zijn knoppen te zetten van een bijna schril groen. Ik weet heel goed wat die poovere creaturen doormaken. Ze zoeken, ze zijn aan het vinden van hun expressie."

In die loodzwaarte van de steenen gevangenis, onder den druk van het vernederende bewustzijn, zocht zoo de gevallen souverein van het leven naar zijn persoonlijke expressie van het leven, en hij was op 't punt ze te vinden!

O de klacht, de verrukking, de illusie!

B*.

INHOUD

VAN HET EERSTE DEEL.

Bladz.

BOER (Prof. R. C.), Eene nieuwe hypothese over de oudste bevolking van Noorwegen.

Dr. Andr. M. Hansen, Landnåm i Norge. En Udsgt over Bosätningens Historie...................... 223

BOS (Dr. D.), De vrijmaking van het onderwijs............ 459

BOSBOOM-TOUSSAINT (Uit de brieven van Mevrouw) aan Busken Huet. I. Met een inleiding door Mr. J. N. van Hall.... 417

COLENBRANDER (Dr. H. T.), Uit de grensgewesten der Vaderlandsche Geschiedenis.

Elise Lagrange, Les frères Laurillard-Fallot. Souvenirs de deux officiers du temps de l'Empire............ 589

DEVENTER (Mr. C. TH. VAN), Rechtshervorming in Indië.... 307

DEVENTER (Dr. CH. M. VAN), Plato's natuurbeschouwing. Naar aanleiding van de geschiedenis der wijsbegeerte van wijlen Prof. C. B. Spruyt.......................... 365

HALL (Mr. J. N. VAN), Dramatisch overzicht.

Het Nederlandsch Tooneel: Molière, De geleerde vrouwen. Vertaald door J. W. P......................... 163

Nederlandsche Tooneelvereeniging: Herman Heijermans Jr., Allerzielen.......... 398

HESSELING (Dr. D. C.), Het Negerhollands der Deensche Antillen............... 283

HEIJERMANS (IDA), Van het „Deutsche Land-Erziehungsheim." 545

HUBRECHT (Prof. A. A. W.), Voorbereidend hooger onderwijs. 137

LAPIDOTH—SWARTH (HÉLÈNE), Sonnetten.............. 27, 449

LOUTER (Prof. J. DE), Liberale concentratie............... 500

Bladz.
MARIUS (Mej. G. H.), Litteratuur over Schilderkunst.
Dr. Johanna de Jongh, Het Hollandsch landschap in ontstaan en wording 155
MERCIER (HÉLÈNE), De volkshuisvesting te Amsterdam...... 96
ROSSUM (J. P. VAN), Rodsjestvenski's vloot 350
SCHARTEN-ANTINK (C. en M.), Overzicht der Nederlandsche letteren. VI. Klein werk.
Bernard Canter, Kalverstraat. — Frans Hulleman, Leven. — Victor de Meyere, Uit mijn land. — Henri Borel, De stille stad. — G. Simons, Op den zoom. — Cyriel Buysse, Tusschen Leie en Schelde. — J. de Meester, Over het leed van den hartstocht 373
SCHARTEN-ANTINK (M.), Sprotje 1, 519
STREUVELS (STIJN), Grootmoederken 205
VIOTTA (Mr. HENRI), Muzikaal overzicht.
Tsechische componisten en nationale muziek. — Een brief van Richard Wagner 172
VRIES (Prof. HUGO DE), Het Yellowstone-Park.
I. Het park en de warme bronnen 37
II. De geysers 254
Parlementaire kroniek 189, 403, 603
Buitenlandsch overzicht 198, 410, 610
Bibliographie.
Dichters van den ouden tijd. Gedichten bijeengebracht door Dr. G. Kalff 203
Koster (Edward B.), Over navolging en overeenkomst in de literatuur 415
Luyken (Jan), Stichtelijke verzen. Bijeengebracht en ingeleid door Dr. C. B. Hylkema 204

Verbeteringen.

Blz. 160,	reg.	6 v. b.	staat	psychisch, *lees:* physiek.
„ 330,	„	4 v. b.	„	meerderheid, *lees:* minderheid.
„ 339,	„	13 v. o.	„	onverbindbaarheid, *lees:* verbindbaarheid.
„ 344,	„	16 v. o.	„	wetboeken, *lees:* methoden.
„ 345,	„	17 v. o.	„	gemagtigdheid, *lees:* gematigdheid.
„ 488,	„	17 v. o.	„	aangenomen, *lees:* voorgenomen.

DE GIDS.

II.

DE GIDS.

NEGEN EN ZESTIGSTE JAARGANG.

Vierde Serie.

DRIE EN TWINTIGSTE JAARGANG.

1 9 0 5.

ONDER REDACTIE VAN

W. G. C. BYVANCK, C. TH. VAN DEVENTER, J. N. VAN HALL, A. G. VAN HAMEL,
A. A. W. HUBRECHT, W. L. P. A. MOLENGRAAFF en
R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS.

TWEEDE DEEL.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON.
1905.

BOEK- EN KUNSTDRUKKERIJ, V/H. ROELOFFZEN-HÜBNER EN VAN SANTEN. AMST.

P. A. DE GÉNESTET

NAAR ZIJNE VERZEN EN BRIEVEN.

Een zonnig duinlandschap; aan de landzij bosschen en weiden, veel lage weiden met koeien, en met hekken rondom tegen schilderachtige, groene slootjes. Bloemendaal's toren tusschen de boomen en aan de andere zij de zee.... Een zonnig duinlandschap in den ochtend onder den blauwen hemel met witte wolkenschepen, die op eenmaal hun breede slagschaduw werpen over de gele duinen, maar voorbijzeilen, en alles is weer kleur en licht in den vriendelijken morgenzonneschijn.

Er is trotscher natuur dan die men van Haarlem's toren zien kan. Bergen die met hun eeuwige-sneeuwtoppen scherp gekanteld staan tegen de lucht, zoo ver en toch zoo nabij in hun teergelijnde witheid; die men bestijgen gaat langs stille, steile rotspaden, en als men geklommen heeft met diepen adem en zich neerzet in de berghut, schijnen de hooge toppen nog even onbereikbaar ver, maar de blik op het dal met de kleine huisjes en 't grauwe gletscherstroompje is ruim geworden en machtig omboord door den bergrug aan den overkant. Aangrijpend, geweldig!.... Maar de bewoner onzer lage landen ervaart, als hij teruggekeerd is naar zijn weide en zijn heide en zijn duinen, dat hij weer nieuw geniet van zijn eigen land, omdat het zijn land is en omdat het mooi blijft.

Zoo als de zonnige duinstreek is zag De Génestet het leven. Er zijn gidsen die ons hooger voeren; krampachtig houden wij hun hand vast omdat het zóó hoog gaat. Dieper afgronden hebben onze oogen angstig gepeild dan het lieve viooltjesdal dat tusschen twee duinhellingen ligt, er zijn aangrijpender tafreelen dan de toch ontroerende klaarte van een zomer-

ochtend in het duin, er zijn — er zijn — o, de wereld is wijd en de dichters zijn vele, maar De Génestet, onzen echt-Hollandschen, onzen zonnigen dichter hebben wij lief en blijven wij liefhebben als ons eigen duin.

Juist omdat hij zoo Hollandsch is.

Geen onzer dichters uit de laatste eeuw is zoozeer volksdichter geweest als hij. Wie is er in ons land, oud of jong, geletterd of onbelezen, die niet althans enkele gedichten van hem kent, enkele regels misschien? Maar regels die bijbleven het leven lang en die hun woord van weemoed en hope, van lijden en Godsgeloof hebben gesproken, in dien vorm waarin het woord het zuiverst bewaard blijft, in het lied. En daardoor werd geadeld het lijden en de liefde die men zelf ondervond. Want wat De Génestet schreef was zoo oorspronkelijk, zoo doorleefd, doorvoeld, dat het moest treffen en troosten. 't Was altoos een stuk natuur en daarom waar, een stuk menschenleven en daarom treffend. Zoo frisch is hij als de zeewind — en buitendien geestig.

Geestigheid is een zeer bizondere gave. 't Is niet een talent dat in de schatkamer van ieder groot dichter ligt, zooals bijv. ernst, wat Carlyle de onmisbare voorwaarde noemde voor den kunstenaar.

Geestigheid is een zeldzame eigenschap — inzonderheid onder ons. De Hollander lacht graag, maar dan ook voluit, dat hij zich vast moet houden van het lachen; hij heeft oog voor het grappige, komieke in menschen en toestanden en onze letterkunde heeft zelfs heele bundels vol potsierlijke, luimige versjes — Willem van Zuylen wist z'n Van Zeggeltjen op te snijden, dat de lever zijner toehoorders schudde! — maar dat is iets anders dan die fijne geestigheid, die zich in een trek, een woord van ironie of humor uit, die wel even een glimlach op de lippen brengen kan, maar die aanzweeft en den gang van het ernstige, soms weemoedige gedicht niet onderbreekt, waarvan men het schaterlachen hoort als het voorbijlawaaien van een jongen onder de ramen, terwijl men in de kamer zit en rustig doorpraat.... Weinigen hebben daarvoor het orgaan — ook om het te verstaan. In De Génestet's liederen is geest; en nu wij, wel terecht, klagen, dat alles bij ons òf zwaarmoedig en theoretisch-gewichtig is òf van een burgermans grappigheid, waarbij men 't toch

wezenlijk niet lang kan uithouden en die zoo vaak vervalt in 't nagedaan-Fransch frivole en lam-perverse, nu luisteren wij met te meer gretigheid naar het geestige, tintelende lied.

Al is het op Alfred de Musset, de Génestet's lievelingsdichter, geïnspireerd, wij zien verrast op als wij 't weer hooren:

„Mijn oude luim keert weer en 't jonge hart komt boven" — want zijn oude luim is zoo ver van zekere boertige luimigheid en zijn jonge hart is zoo heerlijk jong!

In De Génestet's liederen is geest, een lach rond en gul, maar immer fijn en rein.

Daar gaat mij een wereld van poëzie open bij het noemen van zijn naam.

Hoe vreemd het ook klinken moge, men kan in deze dagen niet over De Génestet schrijven, of men moet er rekenschap van geven, dat en waarom men hem voor dichter houdt. Want het is bekend genoeg, dat vele kunstrichters en dichters niet meer van hem willen weten, hem afgedaan en zijn verzen slecht vinden; niet omdat hij enkele of vele kreupele verzen gemaakt heeft vol stopwoordjes en onjuistheden — dat erkent iedereen — maar omdat hij in zijn geheel onwaar en geen kunstenaar zou zijn. De kunstkritiek van een enkel belangrijk tijdschrift heeft dit onomwonden en op forschen toon uitgesproken, en, wat onuitstaanbaar is, een deel van 't jonge geslacht vindt het dèrhàlve passend, om over De Génestet „en al die andere pruiken" niet dan met de meest hooghartige waanwijsheid te spreken. Als tegenstelling tegen dezen denken wij aan hen, die „in 't geheel niet van poëzie en van verzen en zoo houden, behalve van iemand als De Génestet, omdat hij zulke ‚verheven gedachten' heeft uitgesproken."

Beide groepen van kunstbeoordeelaars zonder oordeel kunnen wij rustig laten voor 't geen zij zijn, zij raken noch beschermen De Génestet als dichter. Voor een goed deel is intusschen het geloof aan De Génestet als dichter een zaak van persoonlijke opvatting en zal dat ook altijd blijven. Ik erken en geniet van de juiste overeenstemming van zijn gedachtenwereld met het woord dat voor hem het eenig ware was en moest zijn. Is de aandoening van den kunstenaar waar, echt, dan is er ook maar één vorm waarin hij in zijn tijd met zijn persoonlijkheid, temperament, levensopvatting en ervaringen aan deze aandoening uiting geven kàn, mòet als hij kunste-

naar is, d. i. als zijn aanleg hem dwingt zich in schoonheidsvorm te geven.

Dit Woord is ten slotte het eigenlijke in poëzie. Niet de gedachte, het onderwerp, het geval, maar de uiting van smart, vroomheid, liefde maakt het tot kunst. „Kunst ist *Gestaltung,*" zegt Goethe, en dat ìs natuurlijk zoo. Door de Gestaltung, den vorm, het woord wordt de gedachte, welke ze ook zij, tot kunst. — Op school moesten wij vroeger wel eens een gedicht overzetten in proza vanwege de gedachten. Een onnoozel werk! 't Is het beste middel om kinderen, jonge menschen, allen kunstzin te ontnemen. Laat het lied zeggen en weer zeggen, en laat zingen de maat, de luchtige meisjestrippelgang of de plechtige, dreunende tred door het hoofd van den jongen en het meisje, maar ontneem niet den klànk aan het lied, en vraag dan nuchterwijs: wat houd je nu over? Want dat komt er — op zichzelf — niet op aan, wat men dan overhoudt. Zoo leert men kunst averechts verstaan en ziet op Pluizer-manier alles onderstboven. Want een lied, een goed lied wel te verstaan, is niet: een gedachte, een vertelling of wat ook en daaraan een zekere fijne, rijmende, beeldrijke vorm gegeven, maar het is *gedachte-in-lied,* in dien eenen voor den kunstenaar noodwendigen vorm, in den eenen die hèm gegeven is; en dezen vorm aan het lied te ontnemen is de veeren plukken uit een vogel en dan de arme, naakte kraai ten toon stellen. [1]) 't Is den dichter niet om de gedachte te doen, dan zou hij een spreuk in proza neerschrijven of een verhandeling of iets anders, maar hij geeft een gedicht. Hij is poëet, schepper, van de aandoening-*in-lied,* en dat is geheel iets anders. Er zijn wel, ook bij De Génestet en bij vele anderen, bij voorbeeld bij Schiller, berijmde gedachten, zoo een goed deel der Leekedichtjens, maar die behooren ook ter nauwernood meer tot het gebied der kunst, 't is niet meer dan een der zijbeuken van den tempel.

En nu is bij het lied dat men leest de vraag, *of de aandoening in wier waarheid men wel gelooven wìl, zóó is uitgesproken dat men in haar gelooven mòet,* m. a. w. of die bewuste

---

[1]) In onze bijbelsche exegese zien wij ook zoo droevig vaak hetzelfde euvel bedrijven.

en noodzakelijke overeenstemming bestaat tusschen aandoening en woord, of men door de rythme van het lied de stemming, de gewaarwording, de gedachte moet navoelen die door den dichter is heengegaan, die bij hem tot bewustheid is gekomen en hem heeft bezield.

Met dit alles wil ik niet zeggen, dat het er niet toe doet, welke deze gedachte zij, dat het onderwerp geheel onverschillig is! Ik vind dit zeggen van even groote eenzijdigheid als het omgekeerde. Het zou mij hetzelfde zijn of ik in dezen of in genen gedachtenkring werd verplaatst, met dezen of met genen mensch in aanraking kwam door zijn lied!.... In geenen deele. Ik heb mijn besliste voorkeur, en ieder heeft die krachtens zijn eigen wezen. Als ik De Génestet lief heb, is dat mede om zijn godsdienstige natuur, zijn levensmoed en blijheid, hem meer dan een ander, die in zijn of haar bundel goede liederen jammert over 's levens weemoedigheid, waaruit men het hoofd niet kan opheffen. En in deze vroomheid en warmte van De Génestet doen zijn verzen mij gelooven. 't Is me iets onmiskenbaars. Geen oogenblik aarzel ik om te zeggen, dat de stemming wáár is in: „Daar is geen priester die Hem verklaart" — en in vele andere liederen naast dit eene.

Die waarheid maakt hem vrij. Hij ontworstelt zich aan den altoos zwaren boei van de poëzie waarin hij is opgegroeid en wij zeggen het Cd. Busken Huet [1]) na: „het is niet mogelijk oorspronkelijker te zijn dan hij was en in zijne verzen is; toch was originaliteit geenszins zijn afgod. Ook zijne liefste vrienden, wanneer hij hen zag toegeven aan het zonderlinge en gezochte in de litteratuur, moesten van hem hooren hoe dwaas hij het met Goethe vond „ein Narr zu sein auf eigner Hand." In alle genres, en hetzij hij den vroolijken toon of den weemoedigen aansloeg, was natuur en waarheid zijn onveranderlijke leus."

En zijn natuur was een zoo heerlijk zonnige.

Grijp waar ge wilt in zijn verzen of in zijn brieven en altoos vindt ge een groote mate van beminnelijkheid, van onverwelkbare blijdschap en Godsvertrouwen. Zie hem in zijn jeugd, in zijn studentenjaren, later in zijn gelukkig gezin te Delft, of, als de slagen op hem neergevallen zijn, altijd is

---

1) In den „Nederlandschen Spectator" 13 Juli 1861 (na den dood van De G.).

hij dezelfde trouwhartige mensch, die zichzelf geeft aan het leven en aan zijn taak. die, wars van alle frase en aanstellerij, zich ook aan anderen geeft zooals hij is, niet beter en niet slechter. Hij schreit niet voor de menschen en hij doet niet cynisch ongevoelig voor de menschen, voor niemand van zijne intiemste vrienden noch voor het groote publiek. Hij was zoo heerlijk „gewoon”. In zijn leekedichtjens heeft hij zijn vriend Allard Pierson geteekend in Ds. Humanus:

Gij zijt een mensch, eenvoudig. mild, gewoon —
Doch zoo gewoon als ik mij-zelf mocht wenschen,
Gij gaat, gij doet, gij lacht als andre menschen,
Ge voelt als wij en spreekt op de eigen toon.

In dien zin was ook hij die 't zong „gewoon” — „niet gewoon, sinds hier natuur in zeldzaamheid verkeerde!” Hij poseerde niet voor genie, al werd hij, reeds als knaap, om zijne talenten en zijn aantrekkelijke persoonlijkheid veel aangehaald en gevierd. Aan zijn vriend Adriaan Gildemeester schrijft hij nog voor hij student is [1]: ....„Ik heb een dol pleizierige soirée met jufvr. Toussaint, prof. Van der Hoeven, prof. Miquel, Jer. de Vries en Dr. Willet met hunne echtgenooten bij Van Lennep [2]) gehad. Jufvr. Toussaint is een engeltje van knapheid, geest, vernuft, enthousiasmus en conversatie;

Rusteloos kwik in het trillende buisjen;
Vogeltje kwikstaart al over het plein;
Darteler nog dan het spelende muisjen;
Kastjen het springende zieltjen te klein. —
Geestigheid trilt in het knijpende vuistjen.....

„Adriaan ik heb weer zoo'n moeite om nederig te blijven; ik ben weer zoo gefêteerd op die soirée met al die Pieten! Enfin, 't drijft al weer wat over....”

Hij liet zich niet meesleepen in den stroom van bewonderaars, waarin hij zich zijn geheele leven bewogen heeft. In zijn jonge jaren niet, toen hij zich van zijn roeping nog maar half bewust was, en, wat nog meer beteekent, ook niet toen hij wel als dichter naar voren trad en zijn lied weerklank

---

1) 4 April 1847. 2) Mr. J. van Lennep.

vond bij zijn volk. Hij begreep en erkende, dat hij niet behoorde noch ooit behooren zou tot die dichters van den eersten rang, wier naam een geheel tijdperk in de ontwikkeling van eenig volk dekt. En juist deze zelfkennis en eenvoud is een zijner aantrekkelijkste eigenschappen.

Hij geeft zich zooals hij is. En hij kon dat doen, omdat hij zoo door-en-door kon gezien worden. 't Is naar mij voorkomt een zeer zeldzame vereeniging van bewondering èn liefde die zijn tijdgenooten, zijne vrienden hem toedragen, en een zeer zeldzame kring, dien hij om zich verzameld heeft van ouderen en jongeren. O, als zijn vrienden over hem schrijven, wat komt dan een gloed in hun woorden, een echte, warme bezieling voor hun dichter en vriend! Onder de allerintiemsten behooren Gideon De Clercq, zoon van Willem De Clercq, den improvisator, en Adriaan Gildemeester. Hoe hebben deze drie elkander begrepen en liefgehad van hun jongenstijd af totdat Peter op één-en-dertigjarigen leeftijd hun werd ontnomen. Zij hebben geene geheimen voor elkaar. Zij weten samen te dwepen èn dwaas te doen, hebben samen genoten en geschreid! Uit het dagboek van den eerste — waarvan ik hier enkele gedeelten mag doen afdrukken — en uit de brieven aan beiden blijkt het hoe daar een vriendschapsband tusschen hen bestond van buitengemeenen aard. Wie van de velen willen wij naast hen noemen? De predikanten Pieter Bruyn en W. M. Scheltema, voorts Cd. Busken Huet en Joh. C. Zimmerman, die beiden in hun woord na den dood van De Génestet zoo diep-gevoelig zijn beeld hebben geschetst, Allard Pierson, A. Réville en C. P. Tiele, die hij alle drie in Rotterdam leerde kennen, toen hij in Delft stond. Met hoe groote wijding deze laatste de voorrede schreef voor de uitgaaf der complete gedichten en voor de Duitsche vertaling door Dr. Hanne, is ieder bekend. Ik deed maar een greep uit den kring zijner vrienden — wij zullen er ook nog van zelf meer ontmoeten en noemen.

Hij geeft zich zooals hij is. Waarlijk groot vertoont zich dat in dagen van rouw. Hij praalt niet met zijn smart. Wie, die de wereld kent, weet niet hoe gewoon dat is. „Zich groot houden" is een zeldzame eigenschap bij kleine teleurstellingen en bij harde smart, een eigenschap van zeer nobele, krachtige naturen. Peter De Génestet weet zich „groot te houden".

„Ik schater vaak omdat ik niet wil schreijen”

schrijft hij in een vers aan zijn verloofde. En later dat:

Voor de menschen klaag uw leed
Niet te luide, niet te lange,
  Niet te bange.
Meest vertooning scheurt haar kleed.
Pronk niet met geleden smarte;
Stilte is tolk van 't diep gemoed
Meer dan wanhoops tranenvloed.
D' edele ziel bij 't heilig lijden
Heeft haar fierheid.

Zijn ziel heeft haar fierheid voor de menschen, haar ootmoed voor God. Heel zijn liederenschat spreekt daarvan.

O, die frischheid en natuurlijkheid in De Génestet's liederen zijn onweerstaanbaar. Alles tintelt en fonkelt in hem als klaterend water. Zoo trouw is hij, en zoo rein, zoo fijngevoelig en zoo waar. En daarom blijft hij leven in zijn liederen, waarin het lacht dat het schatert en schreit en bidt, waarin geest is en waarheid, de waarheid van een groote, vrome menschenziel. En hoe nu voorts ook kunstvormen mogen veranderen en getijen kenteren van smaak en zin, dit blijft altoos waardevol, omdat het echt-menschelijk is.

* * *

Al klinkt de aanduiding van lyrisch dichter eenigszins vreemd, als men De Génestet wil rangschikken naar den aard zijner gedichten, omdat het erotische element er nagenoeg geheel aan ontbreekt — Busken Huet heeft zijn poëzie niet oneigenaardig pastoraal genoemd — toch hebben zijne liederen dit met die van een lyrisch dichter gemeen, dat zij nauwelijks te verstaan zijn, als men den persoon van den dichter en de omstandigheden waaronder ze ontstonden niet kent, en dat ze in beteekenis en kleur toenemen, naarmate men dieper doordringt in zijn leven en karakter. En omdat ik door welwillendheid van deze en gene tijdelijk in het bezit ben gesteld van een groot aantal brieven, onuitgegeven verzen en papieren van allerlei soort van den dichter, en ook over hem, en ik verlof heb gekregen daaruit het een en ander in

ruimer kring te laten lezen, ga ik daaruit putten met volle handen. Weinig wil ik van mijzelf geven, veel van hem, slechts rangschikkend en uitkiezend uit de papieren die mij zijn toevertrouwd. Omdat ik ze, zooveel doenlijk was, naar tijdorde heb gegeven, en vastgeregen aan den hier en daar even aangewezen levensdraad van De Génestet, zou het zoo kunnen schijnen, alsof dit een poging ware een nieuw „leven van De Génestet" te schrijven. Dit is niet het geval. Onevenredig lang — zou men in dat geval mij beschuldigend kunnen toevoegen — hebt ge het eerste deel van zijn leven behandeld in tegenstelling van het laatste. Dit zou ook ongeoorloofd zijn; maar thans heb ik niets te zeggen dan dat uit het eerste gedeelte veel meer brieven en bescheiden over zijn dan van later. Zoo zouden er meer onevenredigheden te noemen zijn, waarop dezelfde verdediging passen zou.

* * *

Peter Augustus De Génestet werd 21 November 1829 te Amsterdam geboren. Vier jaar na zijn geboorte stierf zijn vader te Haarlem, en drie jaar later zijn moeder, Maria Susanna De Vries, te Breukelen ten huize harer ouders. Broers of zusters heeft hij nooit gehad. Hij werd opgevoed bij zijn oom en tante J. A. Kruseman—De Vries, die toen nog te Amsterdam woonden, later, toen Peter student was en met een hunner zoons in de Kalverstraat kamers had, te Driebergen bij Zeist. Hij noemde hen „vader en moeder", en aan hen droeg hij een bundel preeken op, die hij op zijn twaalfde jaar samenstelde, die van ernst en goedwillendheid getuigen — en van goed luisteren in de kerk. Over niet meer of minder dan „Over het gering getal der uitverkoor'nen" schrijft de knaap een lange preek. Bedenkelijk? Toch was hij in 't geheel niet een wonderkind, rijp vóor zijn tijd, alles behalve een oud mannetje, hij was een echte jongen.

„'t Is een impardonnabel ding", schrijft hij aan zijn nichtje Suze Kruseman, uit de kostschool van den heer Kapteijn te Barneveld waar hij vier jaar thuis was, „'t is een impardonnabel ding, dat ik je op je verjaardag niet geschreven heb, maar ik zal het met Paasch wel goed maken", (meneer is twaalf jaar!) „ik spaar geld op om den tweeden dag dat ik thuis

ben met je naar Hartman te gaan en je op ijs en taartjes te trakteeren als mama 't hebben wil. Dat is wel zoo goed als een mooi present. Van meneer Van Maanen heb ik een heerlijk mooi paarlemoer vouwbeentje gekregen. Doe de complimenten aan.... je weet wel! en wees hartelijk gegroet van uwen u liefhebbenden neef

P. A. DE GÉNESTET,
President van het genootschap Amicitia te
Barneveld, en Dr. in de godgeleerdheid alhier

Die meneer Van Maanen hier genoemd had een buiten te Barneveld en Peter kwam er veel. Voor een Fransche gouvernante bij die familie heeft hij enkele verzen gedicht, die nog bestaan. Van een daarvan, gedateerd 1 Sept. '42, dus ook uit hetzelfde jaar, schrijf ik enkele regels af:

„Wanneer we in 't avonduur het eenzaam woud doorkruisen,
Terwijl de wind door 't hoog geboomte speelt,
Terwijl de schoone beek ons door een lieflijk ruischen,
De nachtegaal ons door zijn tonen streelt; —
Wanneer wij in het rijk der schemerende idealen,
Door weemoeds-droomen zachtkens voortgeleid,
De schoone zon.......................
Door 't lieflijk groen zien schittrend ondergaan,
O dan, dan roepen we, in aanbidding weggezonken,
Daar we ons gevoel niet kunnen wederstaan:
Ja, schoon wij hier op aard' den hemel niet aanschouwen,
Natuur kan ons een lichte schaduw biên
Van 't nooit volprezen schoon dier hemelsche landouwen,
Waar wij, o God! Uw grootheid zullen zien. [1])
. . . .

Dat is een knap vers voor een jongen van twaalf jaar. En die jongen was niet een droomer „door weemoeds-droomen zachtkens voortgeleid" tot ziekelijke verbeelding en ingebeelde smart, het was een open, allergezelligste, aardige wildebras, die graag stoeide en plaagde wat zich plagen liet, en dien ieder met open armen ontving, omdat „zijn oogen zoo helder waren en zijn jonge hart zoo rein was."

De brieven van dien tijd zijn vol jongensachtige beschrij-

---

1) Uit: Een twaalfjarig dichter, drie gedichten van P. A. de Génestet, uitgegeven door P. J. Andriessen. Amst., Brinkman, z. j.

vingen van het kostsschoolleven. Aan hetzelfde nichtje Suze, voor wie hij reeds toen, en zijn gansche leven door, een broederlijke vereering en liefde heeft gehad, schrijft hij uit Barneveld, 8 Juni '42:

....„Zaturdag is meneer Kapteijn jarig geweest en toen hebben we een groot feest gehad. Vrijdagavond zijn we het heele dorp en de omstreken gaan afloopen om de boeren te plunderen teneinde bloemen en groen genoeg te hebben om het school te versieren. Wij hebben vijf gierlandes in de school gehad en een mooije kroon in 't midden, en het rook zoo lekker dat wij een goed loon hadden voor al onze moeite. Om vier uur kwamen al de jongens en bovendien een heele boel meisjes, zoodat wij met ons acht en dertigen waren! Het leek wel een heele danspartij, maar gedanst hebben wij toch niet. Eerst zijn wij naar een weide gegaan, waar wij veel pleizier hadden en toen terug naar school, waar wij met rijstemelk en koekjes gewacht werden. Na zoo het een en ander gesmuld te hebben, zijn wij op de plaats gegaan, waar wij springtouwen, ladders, stelten, kegels, enz. hadden om allerlei pleizier te maken. Er is hier een meisje dat sprekend op jou lijkt, ja ze is nog iets erger! 't Is een kannibaal. Wild en woest zonder voorbeeld. Zij loopt op de hoogste stelten, klimt in de mast, springt met de jongens mee en overtreft die nog in allerlei soort van kunstjens. Maar om nu weer op ons sujet terug te komen. Nadat we tot 10 uur gespeeld hadden zijn we in huis gekomen, waar een tafel met allerlei poespas klaar stond. Zij besloeg bijna de ruimte van de heele school. Je moet maar eens aan papa vragen hoe groot of die tafel wel geweest is, hoor Suus! Op de tafel stonden twee groote confituurtaarten, drie tulbanden en broodjes met kaas en vleesch. Om 11 uur ging de heele troep weer naar huis. Onder tafel hebben we allerlei gekheid gemaakt, die ik je over eenige weken zeer uitvoerig hoop te vertellen.

„Maar over de vacantie gesproken, kijk! ik zit te bibberen van verlangen en ongeduld als ik van de vacantie spreek. Gelukkig dat het nog maar kort duurt anders verkneep ik mij dood.

„Nu adieu, lieve Suze, ik ben en blijf immer en altijd
uw u hartelijk liefh. Peter."

't Volgend jaar aan dezelfde uit Barneveld, 10 Mei '43:

„...Il y a trois semaines que je suis ici sans vous avoir adressé une lettre. Avez-vous deja donné mes versets à Jane V? Ecrivez-moi bien vite si elle en était charmée....

„'t Is hier in Barneveld zoo là-là. Bij vergissing ben ik dezen brief in 't fransch begonnen. Ik heb verleden Zondag met Kee M. gevochten, dat het bloed me bij de handen neerliep vanwege een fiksche krab die ze mij gegeven had. Maar ze heeft toch het onderspit gedolven, want ik nam haar onder mijn arm als een pakje, dat je naar de diligence brengt en droeg haar de trap op; vervolgens heb ik 's avonds een beetje naar de maan gekeken en ben beroerd geworden, ik wil zeggen geroerd. Verder is er geen nieuws. Petrus I."

Kan men zich gezonder, maar ook frisscher, prettiger jongensbrieven denken dan deze? Daar kan de vervaardiging van een bundel preeken naast bestaan, zonderdat men zich ongerust behoeft te maken; integendeel, dat wijst op een beslisten aanleg voor een ambt, dat hij altoos de schoonste van alle betrekkingen heeft gevonden, en op een vroeg ontwikkeld gemoedsleven.

In '43 verlaat hij Barneveld, natuurlijk blij dat hij van het kostschoolleven verlost is, hoewel hij 't er goed heeft gehad.

Niets, niets kan mijn vreugd verhoogen
Door geen nevel meer omhuld.
'k Ben gelukkig, 'k ben tevreden,
Al mijn wenschen, al mijn beden,
Alles, alles is vervuld!

Hij wordt dan ook gymnasiast! De latijnsche school, de latijnsche poort gaat voor hem open, een nieuwe wereld. Hoe hij „die wereld vol illusie, vol lust en Grieksch en lief en leed, vol vriendschap en vol ruzie" later verheerlijkt heeft is ieder bekend, en men leest niet zonder glimlach van herinnering:

O zoete bluf van 't eerst Latijn,
O heerlijkheid de tolk te zijn
Cornelii Nepotis!
Te voelen als men verzen [1]) schrijft,
Dat men altoos een bengel blijft,
En dat de Rector groot is!

---

[1]) Latijnsche verzen afschrijft voor straf.

In deze jaren schrijft hij heel wat verzen (niet slechts als strafwerk!) Het lied op Mr. J. van Lennep met het refrein „Morgen is mijn dichter jarig”, en waarvan deze gezegd moet hebben: „ik wilde dat ik in mijn leven ooit zoo'n vers gemaakt had”, heeft hij op zijn zestiende jaar vervaardigd. Allerlei opgewonden, koddige en ingewikkelde rijmproeven, een lange brief op rijm en zeer ernstig gemeende liederen zijn uit dezen tijd bewaard.

In Augustus '47 valt het staatsexamen dat den gymnasiast zooveel hoofdbreken kostte.

De bladzijden die thans volgen zijn uittreksels uit het dagboek van Gideon De Clercq, hiervoor reeds genoemd, uit het jaar '46, toen dus Peter even zeventien jaar was, en die belangrijk zijn, omdat ze onzen dichter en ook dien tijd zoo scherp gezien teekenen.

„*Dinsdag* 27 *Oct.* maakte ik een visite aan Peter met wien ik eerst au coin du feu en later al wandelend een alleraangenaamste conversatie over velerlei onderwerpen had. Hij liet mij eenige zijner annotatiën zien die hem geheel teekenen zooals hij is: phantastisch, jolig en hartelijk vriend, vooral voor degenen, die voor hem meer dan een ander zijn. Ik twijfel niet, of ik mag mij een plaatsje onder dat gedeelte zien ingeruimd. Hoe gelukkig toch, dat ik niet op mijn eerste impressie ben afgegaan; voorzeker, ik zoude thans niet met hem op dien vriendschappelijken voet zijn.

Zaterdag 14 *Nov.* Vergadering van C. E. M. [1]) met geïntro-

---

[1]) C. E. M. is een „letterlievend" jongensgezelschap dat nogal lang is blijven bestaan en waarvan, zooals uit dit dagboek ook blijkt, Peter lid is geweest. De oprichters waren: W. M. Scheltema Ez., W C. E. Koch, W. Rahusen, E. H. 's Jacob. 4 Nov. '42 werd onder presidium van E. H. 's Jacob de eerste vergadering gehouden en koos men *Colit Exercitatio Mentem* (oefening beschaaft den geest) tot kenspreuk en de drie beginletters tot naam. Er werd op de clubavonden gedeclameerd, een eigengemaakt stuk gelezen, stellingen verdedigd, enz. Uit een notulenboekje van het eerste vereenigingsjaar dat vóór mij ligt schrijf ik af: „De Thesis van den heer 's Jacob was, dat *de ontdekking van Amerika meer schade als nut had aangebracht,* waarop het lid Gildemeester hem moest aanvallen. De Thesis een half uur geduurd hebbende, en weder geen van beiden over het geheel hunne meening opgevende, zoo wordt besloten om in de notulen te plaatsen, dat het algemeen gevoelen der leden was, dat zij beiden zoodanig gedisputeerd hadden, dat men geen van beiden de overwinning konde toekennen." Deze stelling is nog geenszins de stoutste die ik vond. Bij die dat „het Nederlandsche volk grooter (is) dan

duceerde leden.... In de volmaaktste orde volgden thans een vloed van toasten en liederen elkander op. De oppergastvrouw, de gastheer, vaderland, liefde, leden buiten en honoraire leden, niets werd vergeten. Een soort van gemoedelijkheid heerschte er onder ons, die bij langer aanzitten in den diepsten weemoed had kunnen verkeeren. Toen op het einde het laatste glas champagne tot heil van C. E. M. onder een helderklinkend io-vivat werd geledigd was de aandoening zoo groot, dat geen mond in staat was één woord uit te spreken. Het was een apotheoze van ware vriendschap. Ik was getroffen. Zoo veel gepaste maat in drinken en vroolijkheid, die niet eenmaal in trivialiteit of profanatiën ontaardde deed mij het oog opheffen tot Hem, wien ik er om gebeden had dezen avond een overtuigd bewijs te doen zijn, dat onder vrienden men nimmer in zulke extremen behoeft te vervallen.

16 *Nov.* Tot aan het randje toe volgepropt met herinneringen van allerlei aard, was het mij een waar genoegen, na het kantoor met Peter een wandeling te kunnen doen. Alles wat mij op het hart lag, moest er uit...

„Verder was ik vreeselijk opgewonden, met de woorden in den mond: „Peter, ik geloof aan het Vaderland en aan vriendschap en liefde", was ik zijn kamer afgestoven. 'k Was zoo, als ik mij weinig gevoeld heb. Hij inviteerde mij op zijn verjaardag tegen Zaterdagavond.

26 *Nov.* 's Middags wandeling met De Génestet, die vast medewerker van het letterlievend Maandblad geworden is. De *aristocratie van het Genie* wordt onze leuze. [1])

1 *Dec.* Weder een onvergetelijke dag in mijn journaal vooral door een gesprek met Peter....

„'s Avonds kwam hij bij me. Een gesprek met hem dat zich laat gevoelen, maar niet beschrijven over onderscheiden

---

het Romeinsche" staakten de stemmen ook! De dichters waaruit wordt gereciteerd zijn bijna geregeld Izak da Costa, B. Ter Haar en Tollens.

Al spoedig na de oprichting traden A. Gildenmeester en A. H. van Limburg Brouwer toe. Later Egbert Koch, Abraham Da Costa, Gideon J. de Clercq, die in zijn dagboek C. E. M. herhaaldelijk noemt, W. Van Eeghen, G. J. J De Chaufepié, L. W. S. Rauwenhoff, P. A. De Génestet en O. van Rees.

[1]) Dit blad heette „Ouinia." Behalve een liedje van Abram Da Costa heb ik geen bijdragen daaruit meer kunnen vinden.

onderwerpen. Ook veel over de weldadigheid, waarvoor ook Peters hart brandende is, gesproken.

11 *Dec.* Van Lennep beloofde mij een kaartje voor de openbare vergadering der Rederijkerskamer „Achilles”...

„Te 8½ uur kwam ik aan, juist even voor de groote pauze, zoodat ik slechts het vierde en vijfde bedrijf van Vondel’s Lucifer, dien men opvoerde in zijn geheel, kon hooren. Waarlijk, ik was verrukt! — Jac. Van Lennep, mevr. Van Ollefen, de dichter de Bull en Belder als Lucifer waren perfekt hun spel meester....

„Peter was ongedurig en bedierf zich den geheelen avond door een noodelooze gejaagdheid.

16 *Dec.* Ten 8½ ure bij de Beelsen met Peter. Eerste vergadering onzer philanthropische societeit, van nu afaan *Atticus* genaamd. Veel zaken werden besproken. Soms waren wij als uitgelaten vroolijk. Peter improviseerde. Het was middelmatig, geoutreerd, veel meer niet.”

Hier volgen in het dagboek (ik moet ze weglaten om niet te lang te worden) behalve allerlei geheel intieme aanteekeningen, beschrijvingen van wandelingen met Peter, clubavonden, en vriendschappelijke gesprekken.

3 *April* 1847. „Na het kantoor spoedde ik mij huiswaarts en vond daar de verhandeling an Aad „over den Wind” welke ik hedenavond op C. E. M. zou moeten voordragen. Dit onderwerp reeds uit zijn eigen zoo abstrakt, was door de inkleeding nog saaier geworden. Ter vergadering gekomen, die ten huize van Koch plaats had en opgeluisterd werd door het bijzijn van De Génestet en Van Rees, opperde ik het denkbeeld, om de lezing van dit stuk liever door een beschouwing van „de(n) dichter als vertegenwoordiger van zijn tijd en tijdgeest” door Papa in een der *Stemmen* [1]) geplaatst, te vervangen. De vergadering achtte het tegenovergestelde noodzakelijk en ik had het genoegen bij het eind der eerste helft gedwongen te worden door duidelijke teekenen van afkeuring de rest vóór mij te houden; dit bracht mij in een onaangename stemming. Deze werd echter geheel weggenomen doordien ik later nog de lezing van het bewuste stuk voor

---

[1]) *De Nederlandsche Stemmen*, onder redactie van I. Da Costa en Mr. H. J. Koenen, die nadat de twee eerste nummers uitgekomen waren zich van W. De Clercq’s medewerking verzekerden.

een improvisatie kon in de plaats stellen. De indruk was allergunstigst. Peter had slechts een klein liedje, minder geschikt om in de vergadering te worden voorgedragen. Aan het souper, dat bijzonder geanimeerd was, bracht ik Peter nog een toastje in verzen toe dat nogal scheen te bevallen.

10 *April*. Feest ten onzent. [1]) De conversatie hield zich glansrijk staande, totdat Peter het mij onvergetelijke vers voordroeg waarin hij al den gloed van zijn dichtervuur, al de warmte van zijn vriendschapsgevoel voor mij uitgoot. In één uur tijds saamgesteld was het echter meer een improvisatie geworden. De traan die bij het eerste gedeelte mijn wang had bevochtigd maakte voor een glimlach plaats en toen hij bij de laatste geïmproviseerde lijnen opstond, lag ik een oogenblik later aan zijn warm vriendenhart vastgeklemd. O hoe jammer maar, dat het mijn goede Peter weer in zulk een spanning bracht, dat hij de rest van den avond niet alleen voor alle conversatie doof en dood, maar zoo verschrikkelijk afgetrokken was, dat ik vreesde dat hij ziek zou worden."

Dit lied dat, ook naar getuigenis van anderen die er bij tegenwoordig waren, zulk een diepen indruk maakte is nog bewaard. De familie De Clercq heeft een „Gideon-album", waarin alle liederen die De Génestet op zijns vriends verjaardag, „op alle achtste Aprillen" zong zijn bijeengebracht, Van dit neem ik een enkele strofe over. Het geheel is te lang in dit verband. Het eerste gedeelte is gewijd aan de herinnering van Gideon's vader, Willem De Clercq, en eindigt met deze woorden:

Vriend, blijf goed, blijf rein, blijf, edel,
sta in 't heilig voorbeeld sterk.
Want een kroon van louter deugden
voegt om d' eernaam van De Clercq.

Weemoedig denkt de dichter er dan aan, hoe ook hij wel eens vroeg kon heengaan....

Maar wanneer het voorgevoelen
in mijn boezem waarheid spreekt,
Als de storm in 's aardrijks lente,
't knopje van zijn stengel breekt,

---

[1]) Ter eere van den verjaardag van Gideon De Clercq. (8 Apr.)

Als de ziel 't gesloopte lichaam,
eer ik man zal zijn, ontvlucht —
Dan — ik wacht u bij mijn sterven —
o, dan zal mijn jongste zucht,
U nog dankend tegenglippen
dat ùw hart mij heeft geleerd,
Hoe men 't schoonst de Nagedachtnis
van zijn lieve dooden eert;
En mijn ziel, al juichend scheiden:
neem, o Dood, mij 't leven af,
'k Weet hoe daar een vriend zal treuren,
's avonds op mijn rustig graf.

Neen maar, neen een blijder uitgang
Voegt dit feest en voegt mijn lied,
't Zou U licht tot droefheid stemmen
En dat wil uw Zanger niet.

— — — — — — — — — — — — — —

Rijst mijn vriend'lijke idealen
Streelt ons met uw zoetste lust,
Brengt mijn boezem tot bedaren
en mijn kloppend hoofd tot rust! —
Stil! ik hoor aan 't voorhuis bellen:
luister vrouw! de gangdeur kraakt!
Fluks gaat een der kindren kijken,
wie beneê dat leven maakt....
„'t Is meneer de Clercq!", zoo galmt het,
met een hart als nu zoo warm
Vlieg ik wel van vijftig trappen,
want ik vlieg mijn vriend in d' arm!
'k Sleep u, nog niet half ontmanteld,
'k ruk u mee naar 't huisvertrek,
Lagchend, schreijend, razend, tierend
louter van verrukking — gek!
Dan, terwijl mijn oudste jongen
naar het vuur den armstoel kruit,
Schaatren, moeder's zijde ontspringend,
de anderen 't welkom, welkom uit.
Deze omvat en streelt uw knieën;
maar een tweede, wel zoo vlug,
Om zijn vreugde u recht te malen,
springt al lagchend op uw rug.
Allen, allen zijn wij vrolijk —

En wat daar volgt. De dichter teekent het soupeetje dat „Hoe ze heet" zal gereed maken, het rammelen van de glazen waarbij de woorden zonder einde op een, „weet je dat nog?" zullen gaan.

Poes zelf zal haar ooren spitsen
om al de uyen die zij hoort,
Door ons ramm'len uit haar slaapjen
voor 't reeds smeulend vuur gestoord;
En je kunt er vast op bouwen,
't andere „lief en aartig dier"
(Om met vader Cats te gekken)
mist geen woord van ons getier!

En dan eindigt het lied:

Ruimte, ruimte voor mijn geestdrift!
met een hart als vuur zoo warm,
Vlieg ik over stoel en tafel,
want ik vlieg mijn vriend in d' arm!

Ik vervolg het dagboek.

18 *Mei.* Wandeling met Peter. Hij las mij een allerliefst vers voor: afscheid van H. B. bij haar vertrek naar buiten, eenvoudig aan het begin, gloeiend opgewonden aan het einde. Wij spraken veel over Aad's en Peter's idealen, wanneer hij na volbracht examen lid van C. E. M. zou worden.

1 *Juni.* Het was reeds vrij laat, toen ik bij Peter arriveerde. Hij was in dezelfde stemming waarin ik hem den laatsten tijd meer vond: doodelijk verliefd en diep ongelukkig. Ik trachtte hem wat op te beuren en stelde hem het glansrijk doorkomen van het staatsexamen als het eenigst denkbaar middel voor, om eenmaal zijne idealen verwezenlijkt te zien. Qu'il travaille seulement et tout le reste s'arrangera.

29 *Juni.* 's Avonds ging ik Dacostawaarts. Bram vierde zijn achttienden verjaardag, de gasten waren: Mirandolle, Herman van der Hoeven, Eduard 's Jacob, Tip (W. M. Scheltema), Peter en ik. Aan het souper was een fauteuil voor den ouden heer aangericht. De vrees dat zijn bijzijn onze feestvreugde bederven zou, bleek weldra geheel ijdel te zijn, zoo aangenaam, zoo opgewonden, zoo pétillant was de conversatie. Het soupeetje was smaakvol, het versje van

Peter allerliefst. De heer Da C. was er bijzonder mede in zijn schik. Op het dessert, nadat twee flesschen champagne met een geweldigen slag hunne hoeden hadden afgeworpen en den inhoud in onze magen hadden doen vlieten, barstte de algemeene verlangst los om de „Hagar" bij monde van den maker te hooren voordragen. Opmerkenswaardig was het effekt op Peter. Hij verviel in een zenuwachtigheid, die akelig was om aan te zien; geen lid, geen spier aan zijn lichaam of het trilde, en met ijzeren vuist neep hij mij vast bij het herhaald refrein:.... „De moeder Ismaëls."

6 *Juli.* Bij Peter was het in den beginne weder duf, langzamerhand kon ik hem wat opwinden — eindelijk mocht ik zelfs een blik in zijn dagboek slaan. Wat een mensch! Wat een gevoel! o ik ben dankbaar dat ik met meer kalmte het leven kan doorwandelen, maar toch voel ik mijzelven zoo koud bij zóóveel liefde en vriendschap en gloed!..."

In dezen tijd valt de laatste voorbereiding voor het staatsexamen. Wat zwoegde de jonge man onder zijn mathesis en algebra. Zijn gezondheid, zijn toch reeds teer zenuwgestel leed er onder. In den winter, het voorjaar, de snikheete voorzomer die aan dien 25 Augustus 1847 vorafgingen is hij vervuld van allerlei examenstudie, en intusschen — het dagboek van Gideon verklapte het al, maar 't is nog een diep geheim en niemand weet het „behalve Gie en Aad" — intusschen leerde hij haar kennen en liefhebben, die later, veel later zijn vrouw worden zal, Henriette Bienfait. Hij is zestien, zij twee en twintig. Hij nog bijna een knaap, een schooljongen, zij een volwassen meisje. Was het tegelijk het moederlijke dat hij in haar liefhad? Vele jongens hebben op dien leeftijd hun Madonna, in wie zij het moederlijke en maagdelijke tegelijk vereeren, kind als ze nog zijn en ridder als zij zich droomen, vol van een liefde die zij kennen en eene die zij voorvoelen in een ontwakende drift, stille adoratie en stout begeeren. Hoeveel te meer moest dat een bekoring zijn voor een die zijn Moeder niet had gekend, moederzorg had gemist!.... En Henriette was schoon, fijn van uiterlijk en fijn van gevoel. Henriette was schoon; een blond, bekoorlijk meisje, kinderlijk en verstandig.

Hij schrijft verrukte brieven over haar aan zijn vriend

Adriaan Gildemeester, die toen in Delft student was, brieven die ook daarom merkwaardig zijn, omdat ze in zekeren zin een aanvulling zijn van zijne uitgegeven verzen in de *Eerste Gedichten*. Want is het niet eigenaardig, dat men in dien ganschen bundel nauwelijks een zinspeling vindt op dat, wat bij andere jonge dichters de eerste bundels vult? Zelfs in „Dolce far niente", waar de knaap in 't Hollandsch dierbaar duin zit naast „een blozend kind, een dochter van het strand", gaat hij niet mee met 't zilvren wolkje dat lacht en lokt — terwille van het blozend kind, het aardig kind van 't strand?.... neen,

„*'k Ben nu te lui*, 'k heb nu te lief
'k Blijf liggen hier in 't zand."

Hij heeft geen oog voor 't lieve kind over, maar droomt over de wolken en een beter land. In „Lente" laat hij „het strooien hoedje zwieren op 't kastanjebruin" en gaat wel met de „dierbare" lente vieren, vertelt ons veel van de lente maar niets van Haar. In een „zomertochtje" heeft hij het over de verliefdheid van — een ander, wiens liefje hij wel „in bewaring neemt", maar kennelijk zonder zelf verliefd te zijn. Men vindt niets van die goddelijke dwaasheid, van die verrukkelijke droefheid, die andere jonge dichters hun lied doet zingen; maar in de brieven aan Aad is iets van dit rampzalige geluk. En daarom mogen er hier fragmenten uit volgen.

„Ik kan niet langer wachten. Ik moet je weer schrijven — waarover, dat raad-je al. 't Is toch wonder, dat ik je al weer zooveel te zeggen heb! Gistermiddag was het de Gideon-middag! [1]) Je begrijpt dat ik hem je brief heb voorgelezen. Aad, ik was er zoo gelukkig mee! Ik zeg er nu maar alleen dit van, dat je vriendschap mij vervult met dankbaarheid jegens Hem, die mij dien vriend geschonken heeft. Adriaan dat zij ook uw gevoel, want daar is een God en die God is liefde — dat weet ik, dat voel ik. Begrijp je mij? Zeg ja!

„Adriaan ik heb in den spiegel gekeken, en ik heb mijzelf gevraagd: zijt gij waardig zoo door Haar bemind te worden?

[1]) Vaste middag dat hij met Gideon wandelde

Gelukkige, zei ik tot mezelf.... Rampzalige een poosje later!

„Wonderlijk schepsel zei ik tot mijzelf en schudde het hoofd. Aad, ik houd niet van gerookte zalm. Ik wil je geen verdriet doen als ik bij je kom, daarom schrijf ik het je maar vast. Ossentong en chocolâ, magnifiek.

„Kerel wat zullen wij ons amuseeren! Ik heb gister met Mr. J. v. Lennep geschaakt. Wij zullen Zaterdag wat anders te doen hebben. Gehanddrukt — Peter."

Uit een anderen:

„Breng ieder uur ook nader mij aan 't graf
Lief kind, geef mij uw twee-en-twintig jaren
En 'k sta u graag mijn zestien lenten af....

„Zie Adriaan, ik ben zoo heerlijk, zoo zalig verliefd — en zij? Donderdag zeven uur was ik bij haar. O ik durf het je niet te beschrijven omdat ik vrees sentimenteel te zijn, maar het was goddelijk! Zondagavond heb ik haar mijn lied aan Gideon gereciteerd. O Adriaan, de zaligheid die — die — ik kan er niet over schrijven, wel spreken; ik wil zien, gevoelen dat je mij begrijpt — tot Zaterdag! Aad, als ik *f* 15.— naar Delft meeneem is dat genoeg? ik ben zoo'n slecht financier. Nu bonjour tot Zaterdag — met een hart als vuur zoo warm."

— — — — — — — — — — — — —

„O, je vindt haar toch niet dwaas, mijn vriend, die heerlijke dwepende, zich overgevende liefde? Neen jij kunt niet begrijpen hoe dat is! Waarlijk je weet het niet! En toch noem-je haar niet dwaas die bron van ellende, weemoed, hartzeer, pijn! Dat zij zoo."

— — — — — — — — — — — — —

„En liefde....

„Laat uw bruin kopje neerzinken op mijn schouder (ja zoo is het, Adriaan, wanneer wij bij toeval alleen worden gelaten!) en druk een kus op mijn lippen — en staar mij aan met uw trouwe oogen, o zoo vol liefde en zoo vol weemoed en smart, dat de tranen springen uit mijne oogen... o mijn God laat mij jong sterven, mits dat:

Een hart niet breken zal — maar schreijen van verlangen,
Om dáár voor 't minst recht een te zijn. —

Ach liefde is het weelde, of is het smart?

„O genoeg, genoeg daarvan maar ik moest mijn hart uitstorten, vriend, schrijf er mij niets over terug, maar gevoel het en wij spreken er Zaterdagavond over.

Adriaan, ik wou dat het mooi weer Zaterdag was. Schrijf mij morgen en je krijgt Vrijdag nog een brief. Adieu dus tot Zaterdag als de Heer wil en wij nog leven, en als het weêr zacht is, want anders laten ze mij weer niet uitgaan.”

— — — — — — — — — — — — — — — — —

„Ik heb mij van de week zoo knap gehouden. Ik ben haar maar eenmaal gaan zien. Zij was — o, als immer! ik heb ze allemaal laten lachen door ’t vertellen van historietjes als bijv. van die twee vechtende honden waarvan alleen de staartjes... je weet wel. Verbeeld-je nu iemand, die om ernstiger dwaasheden te voorkomen, want niemand daar in huis weet er iets van — dergelijke flauwiteiten opsnijdt. O, ’t is verschrikkelijk! heeft de mensch niet een strijd op aarde? ’t Is uit te houden voor een uurtje, maar langer niet! Neen.

„Mirer mes yeux dans sa noire prunelle! — zonder een woord te uiten!

„Nog iets. Heb je een goeden hairschuyer? dan laat ik den mijne thuis. Wij hebben beiden krullend hair, dus éen schuyer genoeg. Wat ’n mooie brief. Dag vrind! P.”

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

„Heden ben ik den gantschen avond van zes uur af tot nu (12 uur) toe geen oogenblik van hare zijde geweest. Mevrouw is uit de stad. — Ik heb haar vaerzen voorgelezen, eenmaal toegewijd aan een meisje dat ik heb liefgehad zoo lang zij op aarde was, — en nu als een heilige engel Gods vereer...

„Wat zij gevoeld heeft, hoe onuitsprekelijk vurig die blikken en handdrukken, hoe heerlijk die tranen, hoe brandend haar liefde. — Adriaan de wellust van Byron en de almacht van Goethe waren niet in staat geweest dat te schetsen of te zingen. En zij vraagt een lied van mij — ach, wat zal ik doen? waar moet dat heen?

„Ik sprak van Goethe. Ik kende dat monster of dien engel van ’t genie nog weinig. Ik meen hem nu eenigszins te begrijpen en te voelen. Hij werkt ontzaggelijk op mij. Gij herinnert u, dat ik eens twee deeltjes „Goethe’s Gedichte” heb meegenomen; zij heeft er nu een van en studeert er

den ganschen dag in. Als we samenzijn passen we die goddelijke en gevoelige en vernuftige verzen op elkander toe.

„Morgen acht dagen gaat ze naar buiten. [1]) Ik heb het land, maar 't is goed voor mijn studie, ik zal mij eens deftig zwart werken. Goede voornemens! Met Pinkster ga ik er toch logeren. Ik ben onrustig vandaag, woelig, trillend, zenuwachtig, gelukkig, zalig als ik ben....

O quand je dors, viens auprès de ma couche,
Comme à Petrarque apparaissait Laura....

Ben ik niet rijk? Als zij eens wist hoe rijk!"

— — — — — — — — — — — — — — — — —

De brieven die hij nu schrijft zijn hoe langer zoo voller van examen, van Grieksch en van algebra; die hier volgt is van 21 Juni:

„Liefste vriend! Ik kan niet werken vanavond; ik heb eigenlijk in geen zes dagen kunnen werken — is dat leven?

De toekomst grijnst mij aan; de sluimer vliedt mijn sponde,
Als de algebra des daags mijn lichaam heeft vermoord;
En iedre nieuwe dag, en iedre versche stonde
Brengt nieuwe kwelling aan en plagen — ongehoord!
Nu Grieksche accenten, dan weer kuben, machten, wortels,
Ik vraag je welk poëet houdt zulk een leven uit!
Wie duldt het raafgekras na 't kirren van zijn tortels,
Wie 't rimpelig oud-vel, na 't kusjen van zijn Bruid?
O wis, geen martlaar ooit, gevild, geroost, gebakken,
Verzopen, stukgezaagd, gehangen, gaar gebraên
Of uit malkaar gescheurd door de opgesprongen takken
Heeft zulk een lijden als uw lieveling doorgestaan!
En word ik wijzer? Ach ik ben niet van die blokkers,
Die suffen tot de les hun brein is ingestoofd...
Maar is daar, zegt me' een god voor arme dronken slokkers,
Dan is er ook wel een voor 't luchtig dichterhoofd!

„'t Moog' waar zijn. Ik ben baloorig!... Loop rond — Pallas Athene een moeder! Een moeder? Neen zij — zij is mijn moeder en mijn zuster en mijn liefste en mijn Bruid en mijn engel, zij alleen! Wie? dat vraag je niet!...

„Wil je weten hoe 't mij de laatste dagen gegaan is? Eer

[1]) De familie Bienfait bracht den zomer steeds te Bloemendaal door.

en roem, zooveel als ik slikken wou — mais ce qui remplit une âme

> Ce n'est pas un peu d'or, ni même un peu de gloire,
> Poussière que nos pieds rapportent des combats...

„Ik heb betere dingen te schrijven. Gisteren, Zondag, heb ik een allerheerlijksten avond bij Gideon gehad; 't was gelukkig voor mij, want anders had ik mij waarschijnlijk in mijn eenzaamheid, zonder iets uit te voeren, „vragen en antwoorden" zitten opgeven, dat een wreed en vervelend spel is; soms wel aardig om mij half krankzinnig te maken: als zij eens trouwde? Waar ga jij dan naar toe? Hoe zal jij dan het leven doorhaspelen? en dergelijke. Hoe ik die vier, vijf studiejaren nog doorsleep weet de hemel. O die wonderlijke liefde! Die heerlijke, vreeselijke, heilige, geheimzinnige!

„Vriend, ik ben nog bij die van verre staan — maar ik geloof niet aan die verdoemende leer, die zegt dat verre of niet verre twee tegenovergestelde richtingen zijn. Ziet ge — somtijds gevoel ik mij wel *zeer* nabij mijn God en mijn Verlosser...."

En dan weer zijn algebra, zijn vreeselijke algebra voor het examen. Die verrukkelijke vereeniging van het jongensachtige en het manlijke!

„Deed weleer," zoo schrijft hij aan zijn vriend Da Costa:

> „Deed weleer aan Creta's stranden
> Hellas kroost u watertanden,
> Bastaard van Pasiphaë!
> Wreeder monster spert zijn kaken
> Om een dichter klein te maken
> Aan de kust der Zuiderzee.
>
> Dacht weleer in Spaansche dagen
> De inquisitie duizend plagen
> Voor den armen zondaar uit...
> Helscher foltering, wreeder schroeven
> Gaat De Greve [1]) straks beproeven
> Op mijn teere dichterhuid...
>
> Toch in spijt van aartstirannen,
> Zwolsch gerechtshof, zevenmannen

---

[1]) De Greve, voorzitter der Staatscommissie.

Toch in spijt van 't schrikgedrocht
Dat, tot ons verderf geschapen
D'êelste bloem der Aemstelsknapen
Brullend uitdaagt in zijn krocht.

Toch, al zou ik zesmaal druipen,
En in 't Zuyerdiep verzuipen,
Wis en drie en drie en wis!
Schoon ik hier Cobet! uw geest zag
'k Heb een wensch voor Abrams feestdag
En een feestlied voor zijn disch.
enz.

Aan denzelfden vriend schrijft hij een paar dagen later, een maand voor 't examen: ...„Wat is het ontzaggelijk warm, ik ben half dood, half gek, moe, lam, vervelend. De dagen kruipen heen — als slakken, om een nieuwe en poëtische vergelijking te gebruiken.

„De Greve heeft mij uitgenoodigd den 25sten Augustus mijn examen te Zwolle te komen doen — 't is hupsch van den man! Ik heb 't nog ijsselijk drok, maar voer eigenlijk niets uit, en kijk over Virgilius, over Homerus, over Fortman, over alles. Ook over 't examen en bedenk hoe aardig het zal zijn. Wees niet bevreesd, dat ik mij overwerken zal.

„Ik kom gaarne bij je logeeren en met je wandelen door Heemstée's natuur en door den lommer uwer linden,

„En door uw eiken, in wier groen
't Sint-Janslot vlecht zijn geel festoen."

„De kennismaking met Beets vind ik allerheerlijkst.

„Amuseer je meer dan ik; maar dat is nog niet veel gezegd. Amuseer je dol! Groet van harte je waarden vader en familie van mij. Het beste met die warmte, en vrij van examinagevoel en zwelg in de vrije natuur; doorlees dat heerlijk boek, heerlijker zelfs dan het Léxicon Manuale Graeco-Latinum Editio stereotypa. 't Blaadje is vol. P."

In een ander schrijven: „ik ben in de laatste dagen on ne peut plus algebraiste..."

De Heer Gildemeester teekent in zijn dagboek aan: „On ne peut plus!..." ik werkte in die weken algebra met hem. Ik werkte met hem op een lei. Hij had op zekeren morgen met Jobsgeduld zitten luisteren en net gedaan of het hem

iets schelen kon. Het was een vergelijking die we samen uitwerkten. 't Was bijna klaar. Dus dan heeft men zei ik:

$$x = \pm \sqrt{(a^2 + \ldots}$$

„'t Kan me niet schelen wat gij hebt," schreeuwde hij uit en smeet de lei met een punt tegen den muur. Beiden schaterden wij 't uit. Maanden daarna zag ik nog het lidteeken in het behangsel.

Eindelijk wordt het 27 Augustus en doorstaat hij 't examen in Odéon, de tegenwoordige concertzaal, te Zwolle. Dat hij slaagde had de zenuwachtige examinandus misschien voor een goed deel te danken aan den takt van Dr. C. H. Thiebout, den rector van het Zwolsche gymnasium, dien hij dankbaar op de terugreis per boot naar Amsterdam dat lied opdroeg: „Aan een lid der Kommissie voor het Staatsexamen" [1])

„Een zangrig knaapje, thans verlost
Van al zijn zorg en pijn
Al heeft het zeeën zweets gekost...."

Met dat couplet uit den grond van zijn hart:

Ja 'k zweer u bij den duursten eed
(Een eed in de elfde macht!)
Dat ik mijn algebra vergeet,
Mathesis diep veracht!

In het dagboek van Gideon vindt men den dag na het examen aangeteekend:

„26 *Aug*... Peter vertelde ons van a tot z den loop van zijn examen, hoe hij al zijn assurantie bij het binnenkomen der zaal verloren had, hoe hij beurtelings gefoeterd en gestampt had, hoe lief de professors voor hem waren, hoe hij *vijf* malen een wandeling in den tuin had mogen maken en *zes* maal een glas water had moeten drinken, hoe glansrijk hij op zijn historie gerespondeerd had en geweten had, wie „Claudius de langharige" was. En dat alles met een flux de bouche en een opwinding, dat wij allen met open ooren hem aangaapten."

Zoo was dan De Génestet student. Met dien Ver Heulschen jongeling had hij op de vraag: „studeert u, meneer?" kunnen antwoorden: „ik ben student, mevrouw," al was 't in anderen

---

[1]) Eerste Gedichten.

zin dan daar bedoeld. Want voor studeeren had hij een generale minachting. „Bah, de hemel beware mij, dat ik 't ooit in mijn hoofd kreeg een geleerde te worden! 't Heeft geen nood... A propos van collegies — dat is vervelend, hoor, heel onpleizierig, dat kan ik niet uithouden." Hij was dan ook zeer onbillijk in de beoordeeling der mannen van wetenschap en tamelijk onverschillig voor de theologie zelve. Hij voelde zich niet tot haar aangetrokken en heeft eigenlijk eerst langs een omweg — een van-zelf gevondene — door de practijk van zijn betrekking die belangstelling voor haar gekregen, die hem later in staat zou stellen in zijne Leekedichtjens zijn stem zoo luide te laten klinken.

Hij genoot nu van zijn vrijen tijd om verzen te maken, en met zijne vele letterkundige vrienden om te gaan. En intusschen was hij vroolijk en opgewekt, en gelukkig met zijn Henriette.

„Al dat smachten, schwärmen, druilen
  Drukt geen ware teerheid uit.
Wie een blauwtje liep moog' pruilen....
  Maar een ander kust zijn Bruid !"

In December '51 op 't eind van zijn studententijd verscheen de bundel der *Eerste Gedichten* — doch zonder de St. Nicolaas-avond. En wie die verzen van 46 tot '51, dus van zijn zestiende tot zijn twee-en-twintigste jaar, leest en bestudeert zal den grooten vooruitgang erkennen, dien de dichter in die jaren gemaakt heeft. Hij die een bloemlezing van de beste der De Génestet-gedichten maakt zal niet vele uit deze eerste reeks kiezen: ze staat nog niet op de hoogte, waarop de meeste latere gedichten staan, met hunne zwierigheid en gemakkelijkheid en eenvoud, maar ook reeds hier zijn groote eigenschappen en buitengewoon goede verzen. Al was 't maar door dit eene, we zouden hem onder de beste Nederlandsche dichters rangschikken, het lied op Abram des Amorie van der Hoeven Jr., dat eindigt:

Hoor de westewind suist
  En het korenveld ruischt...
    Dat is Hij die de oogst zal vermeeren!

„Leid mij zachtkens naar huis
In den dienst van Uw kruis,
Dien mijn ziel zich zoo lieflijk gedacht heeft.
Dat ik werkend bezwijk
Als een knecht van Uw rijk,
Die zijn dagwerk geloovig volbracht heeft...."

En ik hoorde hem aan.
Met een lach en een traan:
'k Had de zon nooit zoo plechtig zien dalen;
En dat bleeke gezicht
Werd zoo sprekend verlicht
Door de laatste, haar stervende stralen.

En dit lied staat waarlijk niet alleen onder de heel-goede verzen.

Waarschijnlijk is uit dezen tijd een liedeke dat onafgemaakt is gebleven en in zijn nalatenschap gevonden onder vele andere schetsjes, regels, gedachten:

Heerlijk menschenleven,
Met uw knapenvreugd,
Met uw zoete jeugd,
Met uw tooverdreven,
Daar een wonderlied
Klinkt in 't blij verschiet....

Er zijn nogal wat brieven uit zijn studententijd bewaard. Ik kan ze niet opnemen; alleen een paar, omdat zij den achtergrond vormen van bekende verzen. Zoo deze aan Gildemeester te Delft.

„'t Is weer om mistroostig te worden, mijn waardste. Delft moet er dunkt mij riant en bekoorlijk uitzien. Ben je ook melancholiek? Ik heb vandaag collegie gehouden, ik ben op de societeit geweest etc. — ik ben overal nurksch geweest. Ik stond vandaag in mijn eentje op den Dam, en zag het lieve menschdom naar de beurs kuyeren, ik heb een heele boel gefilosofeerd en ben tot de conclusie gekomen — dat het eigenlijk gezegd nogal dun was, om met al die menschen mee te doen, mee te converseeren, mee uit te gaan, mee te leven, mee adem te halen.... ja, mijn lieve Adriaan, meedoen dat is eigenlijk onze ondermaansche existentie; dat moeten we, zoo we niet voor gek of pedant willen aangezien

worden, mee pleizier hebben in alles wat nu eenmaal voor pleizier wordt uitgescholden, mee respect hebben voor alles wat de overige meedoeners nu eenmaal gelieven te respecteeren, mee-praten omdat het trotsch is als wij tegen-praten, mee uitgaan, omdat het onbeleefd is, als we van de heele zantekraam de brui geven....

„....Ik ben over 't algemeen opgeruimd — behalve vandaag — gelukkig met die ik liefheb, en dankbaar en tevreden! Ja, God, ik ben wel rijk!"

Denkt men bij dezen brief niet aan:

Als ik, een jonge slaaf van de oude Maatschappij
En ons charmant verkeer — gehoorzaam aan de wetten
En wat men plicht noemt en fatsoen en etiketten,
Mezelven treiter....

In die dagen loopt hij met zijn „Fantasio" rond, die hij voor een lezing in Den Haag maakte en die eerst na zijn dood is gedrukt. „O Aad," schrijft hij, „ik heb ideeën voor mijn Haagsche lezing, 't zal niet romanesk, niet sentimenteel, niet melancholiek, niet vervelend, niet in den gewonen trant worden, maar vreemd, maar *waar*, maar onverwacht.

En dies, al klinkt mijn huidig lied
U vreemd en onverwacht in de ooren,
Miskent het hart des jonglings niet....

„Dat zal denk ik het slot van de voor-speech worden, en dan — zal er een heeleboel geks volgen. Ik zal er een fulminant brok in maken tegen alle soorten van menschenhaters, ook tegen de byronianen, naäpers van Byron. Ik zal ze doen lachen en malkandren aankijken. Ik wil dat de oude lui tegen malkaâr zeggen: „die knaap weet het wel...."

Het befaamde jaar '48 met zijn Parijsche troebelen heeft De Génestet zijn studentikoos-wild „Alarmisten" in de pen gegeven, dat zoo krachtig van maat is: „Och, bevende alarmisten...."

Hij schrijft dato 25 Maart:

„....En nu? Wat zeg je daarvan? De tijd is zwanger! Die Amsterdamsche revolutie gisteren, Vrijdag, had eerst een dreigend aanzien, maar 't is met een sisser afgeloopen. Om 2 uur begon het, om 3 uur was ik weer veilig op straat — of liever niet op straat maar bij eene, die, als je begrijpen

kunt geschrokken was, en mij één belofte heeft afgevleid — om toch niet in de Burgerwacht te gaan, 't geen ik ontzettend komiek zou gevonden hebben en 's avonds niet uit te gaan, dat tamelijk vervelend is (nm. die belofte.) Als 't vandaag weer begint, zullen we zien wat we doen. O Aad! zoo'n heldenpak staat zoo magnifiek en bijna alle jongelui doen mee, patrouilleerende des nachts, zich onderling amuseerende met geweren „scherp geladen en zonder veel gevaren." Maar ik weet wel dat de nachtkou mij niet deugt zoo min als de vermoeienissen, maar je zult me toestemmen, dat het toch niet onaardig is."

....„Morgen" schrijft hij een paar maanden later, „morgen begin ik aan mijn examen van 27 en 28 Juni te werken. Grandioso — twee dagen examen! En dat in onze verlichte eeuw. En de poëzy? Och, mijn vriend, 't is meer tijd om couranten en brochures te lezen dan om verzen te maken!

„In mijn ledige oogenblikken, d. i. als ik niet eet, slaap, collegie houd (hei! dat is tweemaal hetzelfde — slaap — collegie houd) peins, denk, zucht enz. — zit ik op 't leesmuseum en verzamel kundigheden daar je verbaasd van zoudt staan. Neen maar in ernst, ik lees veel tegenwoordig en zet me origineel op de hoogte van den tijd! Dat kleedt goed en kost weinig....

„De tijden oefenen meer invloed op mij uit dan ge wel denkt. Ik vind het laf, den mensch onwaardig, niet deel te nemen in de groote gebeurtenissen onzer dagen. Ik geloof, zonder trots, dat ik mijn tijd zal leeren kennen, en oordeelen en begrijpen. Men moet man van zijn tijd zijn; dat is de eerste stap om eenmaal hooger, boven zijn tijd uit te staan. Met dezen verstandigen zet wil ik eindigen...."

In zijn studententijd trad hij hier en daar op met zijne verzen, die hij op zangerigen toon voordroeg. — De Sint' Nicolaas-avond, Fantasio e. a. Uit het dagboek van Gideon de Clercq: 8 Jan. 1849.... „Oefening kweekt kennis" ontving ons in zijne muren; talrijk was de vergadering, vooral het vrouwelijk gedeelte. Peter was perfekt, natuurlijk, keurig. Hij droeg zijn „Fantasio" voor, waarvan de uitkomst mij dikwijls benauwd had, met zooveel gemak, sjiek en waarheid, dat ik zelf meende het voor de eerste maal te hooren. Met evenveel smaak als behendigheid laste

hij er zijn „Epicurëische Feestzang" en zijn puikje de „Alarmisten" in, en ondervond daarmee toejuiching, vooral van de zijde van 't schoone geslacht, zelfs der gouvernantes. Het oogenblik der pauzes wist hij juist op het kritieke oogenblik te doen invallen, dat het pikante nog verhoogde. Gerrit [1]) beet hem in 't oor: „ik feliciteer je, plein succès, Peter." Dat had ik nooit verwacht van den klassieken referendaris! De tweede helft liep met evenveel succes van stapel. Gerrit vond het magnifiek. Van Zeggelen sloeg een dwaas figuur met zijne dichtregelen. Ik was zijn buur in 't nanut, dat een groote afwisseling van verveling en amusement bracht. Had ik de veder van Klikspaan ik gaf den toast van Isink terug, van buiten geleerd als hij was, waarin hij de ontginning van Peter's talenten bij die der Californische mijnen vergeleek. C'était le sublime du ridicule! Het souper werd thans van gutta percha zoo taai. Van den Bergh verwelkomde Peter in een toast als honorair lid. Peter bedankte. Ik deed hetzelfde als gast."

21 *Oct.* Wandeling met Peter de G. Zijn carrière wordt hem veel duidelijker en zijn geloof en opwekking tot 't godsdienstige al sterker...."

Te midden van allerlei andere levensbelangen en voorvallen vinden wij in dit dagboek zoo telkens den naam van Peter genoemd. En omgekeerd tusschen allerlei verzen telkens een aan zijn vriend Gie gewijd. Enkele coupletten moet ik afschrijven uit dit achtste-April-vers, vloeiend en geestig:

Och, eenmaal, tweemaal, driemaal, vier-
En vijfmaal, vijfmaal moog mijn lied
  Den ouden lof verbreijen.
O Gideon, mijn Gideon,
Ik weet niet meer waar 'k eens begon,
  Noch waar ik uit wou scheijen.

Want telkens vind ik nieuwe stof
En versche liefde en stouter lof
  Op Grasmaands blijdsten morgen!
Hoe menigmaal het land mij dril,
Op dezen achtsten van April
Vergeet ik steeds mijn zorgen.

---

[1]) Gerrit de Clercq. Zie over dezen belangwekkenden man in „De Gids" 1886 een artikel van de hand van prof. H. P. G. Quack.

....Wel was uw achttien-jaren schoon,
Uw negentien een nieuwe kroon,
Uw twintig: groene blâren —
Maar welk een hemelzoet accoord
Wat lied, wat feest, wat lof behoort
Uw één en twintig jaren?

Ga voort, o jong kandijgenie, [1])
O voedsterling der industrie,
Vol geestkracht en ambitie!
Ik heb het altijd wel gezegd
Daar komt van Gie nog wat terecht —
Maar onder één conditie:

De kleeren maken steeds den man,
En daar van u iets worden kan,
Zoo luister naar mijn woorden:
O Gideon, mijn Gideon,
Wanneer uw hals het schikken kon:
Draag toch wat beter boorden!

Voor wij afscheid nemen van Peters studententijd wijs ik nog even op „Het Schotje", een der geestigste liedekens die hij heeft geschreven, en dat ook ten gevolge heeft gehad, dat „het Schotje" — 't is een formulier, het Schotje 't is een richting! — stillekens is weggenomen en overgegeven aan d'eersten krullenjongen; wijs ik op „Aan een Heereboer" minder om het lied dan wel om daarbij den naam van Steven de Clercq te kunnen noemen, op wien dat lied werd gedicht, een der trouwste vrienden van den dichter, die later met zijn nichtje Suze Kruseman huwde, wijs ik op „Reizen", een zangerig vers, dat altijd groote bekoring voor mij gehad heeft, met dit slot:

Tenzij een dierbaar kind, tenzij twee sprekende oogen
Mij schreiend smeken: Blijf bij ons! —

Wij weten wie het „dierbaar kind met de sprekende oogen" is, en staan nu voor het jaar 1852.

* * *

Dit jaar bracht aan De Génestet allereerst de teleur-

[1]) Gideon de Clercq was destijds werkzaam op een suikerfabriek: later directeur der Ned. Ind. Bank.

stelling van niet beroepen te worden in Waddingsveen, hoewel hij er op beroep had gepreekt. „Ik moet u zeggen," schrijft hij aan zijn oom, den heer Kruseman, „dat ik over die Waddingsveensche grieve gansch en al heen ben gekomen en er van Donderdag af geen zucht meer om liet. Tideman ontving mij zoo vriendelijk als ik wenschen kon. Waddingsveen had hem razend verwonderd. Hij vertelde mij dat een der kerkeraadsleden dezer dagen bij ds. Van Teutem geweest was; die stumper wist niet eens wat er gepreekt was. „Maär waarom hebt ge dan den een boven den ander gekozen?" Nu kwam de reden. „Ja, de laatste was zoo moe geweest; na de preek zat hij met zijn hand onder zijn kin te rusten, 't leek „een slap kaereltjen! Den ander ging het zoo kalm af."

En zoo werd dan de man dien 't kalm afging gekozen.

25 Augustus van dat jaar beriep de Remonstrantsche Gemeente te Delft hem. In September huwde hij met Henriette, te Bloemendaal waar de familie buiten was. Uit Brussel, op zijn huwelijksreis schrijft hij aan Gideon — onder veel meer: „Hoe gaarne had ik op onzen trouwdag eer wij vertrokken nog een half uurtje met je gesproken. Gideon, welk een zonne van liefde en zegen is daar voor mij langzamerhand opgegaan uit de grauwe en geheimzinnige wolken van voor vijf jaar! De Heer heeft alles welgemaakt. Waarlijk als ik mijn lot herdenk en zoovele dagen overzie, dan zeg ik: ik heb vertrouwen geleerd en niet bezorgd te zijn tegen den dag van morgen — dat heeft mijn leven mij gepredikt. Mocht gij dezelfde ondervinding smaken van de trouwe van Hem, die onzen gang bestuurt, als wij onzen weg bepeinzen en vaak niet weten en vatten van het hoe? het waarheen? het wanneer?... dat wenschen en bidden voor u, uw beste vriend en vriendin van oude dagen.

„Hebt gij gehoord van het kerkboek van mijn moeder, dat wij in het rijtuig, 't welk ons naar het Raadhuis bracht, op de bank vonden? Ziedaar een proeve van fijn en teeder gevoel, die mij onvergetelijk zal blijven, als mijn trouwdag zelf. De beste Suze had er goede woorden bijgeschreven. O hoeveel had ik nog aan zoovelen dien middag te zeggen gehad, zoo de tijd niet te kort ware geweest — zoo ik niet te waken had gehad over mijn hart, en gevoelde, dat ik kalm

moest blijven. Ik zie nog je groote bruine oogen en voel nog je braven handdruk..."

In het eerste gedeelte van dezen brief hoort men den klank van het lied, waarmee zijne „Laatste der Eerste" opent, „Terugblik":

„Over 't land van zijn verleden
Slaat de zwerver 't oog;
In gepeinzen en gebeden
Vaart zijn geest omhoog:
Wie toch heeft zijn slingerpaden
Naar zijn haard geleid?
Uit zijn droomen en zijn daden
Wie deez' vrucht bereid?
Speelden onbekende machten
Met zijn hart, zijn lot?
Of wel leidden hem gedachten
Van een zeegnend God?
O wie schept d' omstandigheden?
Wie het toeval? — Wie
Uit verwarring orde, vrede,
Licht en harmonie?...
Levensraadslen die ons jagen
Zalig die het Woord,
't Antwoord op uw groote vragen
In zijn leven hoort!"

Als men dit lied in verband met dezen brief beschouwt, kan men zich moeilijk een passender beginvers voor den tweeden bundel denken; tusschen dit vers en dat waarmee de bundel eindigt: „Een kruis met rozen" liggen de schoonste en smartelijkste levenservaringen en de moedige strijd van een geloovig man.

Prof. Abr. Des Amorie van der Hoeven, aan wien De Génestet zich in zijn studententijd zeer gehecht had, bevestigde hem den 5den December van dat jaar te Delft als predikant der Remonstranten. En nu begint dat werk, dat hij zeven jaar heeft volgehouden, maar dat eigenlijk te zwaar was voor zijn teer gestel. Wie die hem hoorde preeken, was niet onder den indruk van zijn levendigheid, vroomheid, kracht — maar ook van zijn lichamelijke zwakte? Het matte hem teveel af. Uit allerlei brieven en briefjes van dien tijd, sommige op Zondagavonden geschreven, blijkt het. Maar hij schrijft nog

maar over de liefde voor zijn betrekking. „Het eerste zaad," zoo luidt het een paar dagen na zijn intrée, „het eerste zaad is goddank in goede aarde gevallen. Dat is ook gebleken bij bezoeken niet aan meneer den dominé, maar aan den herder der gemeente gebracht. Dan zijn er twee catechisanten komen opdagen, een van 20 jaren, knap en... een pil voor mij, ik wil het wel bekennen, en een van 13, voor de bijbelsche historiën. Voorts heb ik dezer dagen nog een lieve catechisante aan huis van wie ik heerlijke vreugde beleef... Er wordt veel gesproken, veel geredeneerd, veel belang gesteld, veel geleefd....

„Weet ge waar ik het meest voor dank dezer dagen? Dat ik burgerlui bij me krijg, die me zeggen: dominé u spreekt zoo tot ons hart en daarom komen wij bij u. Er zijn hier veel afgescheidenen. Ik geloof minder om de dogmatiek, dan wel juist om die reden, dat er niet genoeg hier, als ze zeggen, tot hun hart, „op den man af" gesproken wordt..."

Over zijn huisbezoek schrijft hij in deze brieven, over de eerste maal dat hij het avondmaal in zijn kerkje bedient — „ik had u en de uwe, Gie, wel bij ons gewenscht! Daar zijn oogenblikken in 't leven dat men alle menschen wezenlijk liefheeft, maar dat men zich onuitsprekelijk verbonden gevoelt aan die men anders ook lief heeft."

Over bezoeken die hij ontvangt handelen zijn brieven: „Van Vloten vond ik wel amusant, en vooral — joviaal, hartelijk. Hij vertelde mij veel van zijne reizen, van de Tübingers, van Strausz, enz. Ook had ik boven op mijn kamer nog een diskoers met den „zonderlingen filosoof" over zijn geloof. Wel zonderling. Dasz kann ja nicht immer so bleiben! Hoe iemand daar vrede bij vindt... vindt? — Als hij bij je gedineerd heeft zal hij ook wel verteld hebben dat hij mijn Sint Nicolaasavond gelezen heeft en aan Geel laten lezen, die wil dat ik het ding uitgeef. Ik zal er nog wat mee wachten [1]). Voorts komt hij weerom, om mij te hooren preeken. Zulke hoorders zou ik niet graag velen in de kerk hebben!"

„Ik dacht niet," schrijft hij een ander maal, „dat ik ooit

---

[1]) In de tweede uitgaaf van zijne *Eerste Gedichten* is hij daartoe toch overgegaan.

zooveel liefde van mijn werk zou hebben, als ik heb. Daar is een herscheppende kracht in het Evangelie, vriend! Dat voel ik, schoon ik nog alles behalve gantsch een nieuw mensch ben, als ik wenschte, als ik hope te worden door Gods genade."

De Génestet heeft nooit preeken laten drukken. „Ze zijn gemaakt om uitgesproken te worden en moeten dus niet worden gedrukt," heeft hij nog op 't laatst van zijn leven tot een der zijnen gezegd, die hem op zijn stapeltje leerredenen wees. En zoo zijn ze ook nooit uitgegeven, hoewel men er dikwijls om heeft gevraagd. 't Is mij veroorloofd bij wijze van proeve een klein gedeelte, een fragmentje hier af te drukken. Ik kies uit een preek over Rom. 12, 15: „Verblijdt u met de blijden en weent met de weenenden," de volgende bladzijde:

„Veel wat hier genoemd en geroemd wordt als vreugde, geluk, genot — kan den christen geen reden tot blijdschap wezen. Maar ook: zijn al die blijden, die temet zich de handen wrijven of het uitgalmen van blijdschap wel waarachtig zoo blijde? Zijn ze ook luidruchtig, opgewonden, lichtzinnig, dwaas? Och, daar zijn van die „blijden" met wie men zou moeten weenen! Daar zijn er zelfs die zich verblijden in het leed van anderen — wie zou met hen mee willen doen? Doch ook „genieten" is nog niet „blijde zijn". Wat de zinnen streelt maakt nog de ziel niet blijde! 't Is niet al goud wat er blinkt — het is niet al vreugd wat zóó schijnt. Zal ik u iets zeggen? Ware blijdschap is alleen daar waar een rechte zin is en een rein hart. Een schoone spreuke zegt: Waar lijden is, is God. Het is niet minder waar: waar rechte blijdschap wezen zal, moet God zijn. Want geen vreugde komt alleen van buiten, geen vreugde is wat alleen den zinlijken mensch roert, prikkelt, opwindt — iedere ware vreugde is geestelijk. Geestelijk? Mag dan de christen zich niet verheugen in de goederen dezer aarde, die toch niet geestelijk zijn? Zeker wel, want ook die goederen zijn goed in zichzelf, middelen tot het goede. Maar ook dan wanneer hij zich verblijdt in hetgeen men noemt geluk naar de wereld, in zijn voorspoed, welvaart, bloei van handel of fortuin, het welslagen van arbeid — ook dan is zijn vreugde geestelijk, een vreugde die naar boven gaat, die hem dringt tot het goede — een geheel andere

dan die van den rijken dwaas in de gelijkenis. Waar rechte vreugde is in het hart, is God!"

De eenvoud is hier treffend, en 't gemis van groote woorden. Hier ontbreekt wat „eenig in zijn soort, vaderlandsche oratorie kenmerkt en vermoordt." Dit is wel op den man af en tot het hart. En men bedenke, om het te waardeeren, dat dit van eene halve eeuw her is, toen de kanselstijl gezwollen en onnatuurlijk was en de tale Kanaäns nog zeer gezocht. De Génestet is niet een groot redenaar geweest, maar hij heeft ook hier natuur en waarheid hare rechten doen herwinnen, en die hem hoorde — en dat waren er altoos velen — kwamen onder den indruk van zijn ernst en van zijn persoon. Men kreeg altijd nog dieper indruk van hemzelf dan van wat hij juist zeide. Dat is geen lof voor een redenaar? — maar menig „redenaar" zou wel gelukkig met dien lof zijn!

Wij kunnen van Delft en zijn leven daar niet spreken zonder aan zijn gelukkig huiselijk leven een plaats in te ruimen. Zijn heerlijk jong-hollandsch binnenhuisje, waar om de tafel, eerst voor twee gedekt, weldra kinderstoelen worden geschaard. Uit een zijner brieven:

„En nu luister... en zwijg! Op dit witte blaadje sta voor het oog van mijn lieven vriend een geheim — tusschen de regels. 't Is haast te heerlijk en te heilig om te schrijven; ook trilt de pen in mijn hand, maar Gie het is zoo, dank met mij, bid voor ons, deel ons geluk."

Huiskamer-tooneeltjes vinden wij in getale in zijn verzen, zijn brieven, en bijv. in deze bladzijde uit het dagboek van mevrouw d. C.

31 *Dec.* 1854 et 1 *Jan.* 1855. „Arrivée chez Peter. Nous sommes reçus sans cérémonie par — personne. Enfin apparition de Peter en robe de chambre. Jet (Henriette) descend avec Marie [1]) dans son petit manteau à capuchon écossais — délicieux minois de cette petite blondine.

Café. Peter remonte travailler à son sermon. Nous jouons avec Marie et plus tard avec Johanna, jolie poupon à la mine très-sérieuse. A diner Peter mange de la soupe et

---

[1]) Marie is 't oudste dochtertje, Johanna (de Anni uit zijn vers: Anni's taal) het tweede, Dina het derde. Later een zoontje dat slechts kort in 't leven bleef.

s'enfuit de nouveau pour se livrer à un repas tout spirituel... Eglise pleine et échauffée — sermon magnifique: „Die ooren heeft om te hooren, die hoore". Soirée agréable — souper d'huîtres — folies, embrassades à minuit. Lecture du ps. XL et prière de Peter...."

Huiselijke tafreeltjes zouden wij in getale kunnen geven. Bij de geboorte, de ontwikkeling van de kinderen, opgewonden, verrukte, blijde brieven, vele over hetzelfde met Petrinische variatiën, gelegenheidsbrieven en gelegenheidsgedichten van allerlei aard. Bijv. op den eersten verjaardag, dien Henriëtte als moeder viert:

Dezen morgen 't eerst begroet
Door het blond gezichtjen
Door het lachjen-tooverzoet
Van ons kraaiend wichtjen...

En hij zingt haar:

Dikwerf in ons zoet weleer
Bouwde ik luchtkasteelen,
Of verdichtte ik u ter eer
Huis'lijke tooneelen,
Keurtooneeltjens opgesierd
Met eens dichters weelde...
Schooner feest wordt nu gevierd
Dan ik m' ooit verbeeldde!

De jaren gaan, en bij alle vreugde mengt zich zorg en droefheid. Zijn teere gezondheid moet telkens werk onafgedaan wegleggen en ziekte wordt dit beminlijk gezin niet gespaard. Hoe weinig jaren van ongestoord geluk zijn er! Er zijn betrekkelijk niet veel verzen van hem uitgegeven in de Delftsche jaren '52—'59, toch schreef hij er wel en zijn er ook bewaard gebleven, doch vaak bleven het fragmenten of waren het familiegedichten vol toespelingen, niet voor het publiek geschikt of begrijpelijk. Een is er waarvan ik de eerste coupletten hier afschrijf. Peter had zich lang voorgesteld om het huwelijk van zijn vriend Gideon De Clercq met Anna Kleinmann in te zegenen. Maar zijn kind was ziek en hij vreesde niet te kunnen komen, en althans niet na de godsdienstplechtigheid te kunnen blijven. Hij kon echter beide doen en zong bij de noga:

Vriend, mijn lieve kind was krank
  En de moeder schreide
Al deez' jongste dagen lang,
  Gistren nog toen 'k scheidde.
Somberheid hing over 't huis,
  Anders welgelegen,
Anders vol van druk gedruisch
  En van 's Heeren zegen.

Ik nochthans, al blonk mijn oog
  Ook niet frisch en blijde,
'k Zocht een lied, het hart omhoog
  Voor uw feestgetijde;
Maar, waar was het dichtervier
  Van mijn jonge dagen?
'k Dacht aan 't oude Formulier [1])
  'k Had mijn kruis te dragen.

En ik zei: daar kan, daar mag
  Toch geen vaers ontbreken?
Zou ik op dien huwlijksdag
  Enkel komen preeken?...
'k Vreesde voor het naar verwijt
  Dat men vast niet spaarde:
„Gij waart in vervlogen tijd
  Vroolijker — Eerwaarde."

Och, daar sliepen op mijn luit
  Zooveel nieuwe toonen,
Daar ik d' allerliefste bruid
  't Kopjen mee wou kroonen...
Teederheden, die men niet
  Zegt in bef en toga,
Had ik lang bewaard voor 't lied
  Bij de bruiloftsnoga.

Maar mijn lieve kind was krank
  En de moeder schreide
Nachten door en dagen lang,
  Gistren nog toen 'k scheidde.

---

[1]) 't Formulier der hervormde kerk om den huwelijken staat in de Gemeente te bevestigen, beginnende met deze woorden: „overmits den gehuwden gewoonlijk velerhand tegenspoed en kruice" enz.

Telkens greep ik in de snaar
Met een vruchtloos pogen
Telkens moest ik hier of daar
Lieve traantjes droogen... enz.

Ter geruststelling moet hierop volgen uit een brief van een paar dagen later.... „ons kleintje is zoo mooi, zoo vriendelijk, zoo'n vroolijke, hartelijke babbelaarster, dat mij tusschenbeide de tranen in de oogen staan om haar roerende lieflijkheid, en ik niet begrijp, hoe onze lieve Heer zoo goed is, om mij, die tot mijn achttiende jaar toe een kwade rekel geweest ben, zoo'n lief, zoet kind te geven."

Maar behalve dit, ziekte van hemzelf en zijn huisgenooten, een gevoelige natuur als de zijne, en dat in de „mooiste maar moeilijkste" betrekking leerde den weemoed die op den bodem van het leven ligt wel kennen, en weenen met de weenenden.

't Moog licht zijn in mijn huis, 't is nacht vaak om mij henen,
De ellende die 'k ontdek, ontrooft mij vreugd en vrêe.
Ik kan niet blij zijn, 'k zie te velen die daar weenen,
En morgen — morgen schrei ik mee.
Ik ken uw jammeren thans, Dood, Armoe, Krankte, Zonde,
'k Weet hoe de weemoed lacht en hoe de weelde lijdt [1]).

Wat zullen wij schrijven uit dezen tijd? Kleinigheden zijn het in zekeren zin die wij in zijne brieven vinden. Zoo dit. Hij schrijft aan zijn vriend De Clercq, hoe genoeglijk hij in Amsterdam bij diens broer Gerrit gelogeerd heeft... „Hoe miste ik de lieflijke Sien. Een keer of drie zagen wij haar. Ze viel Jetjen zeer mee, maar in de laatste dagen was ze weer veel minder wel en had koorts — o die Maartsche lucht, die Maartsche lucht! Hoe verlang ik naar lente en zomer." Die Sien hier genoemd, de jonge vrouw van Daniël De Clercq, kent iedereen in Nederland. Zij is het jonge vrouwtje uit het „Haantje van den toren", een lied waarmee de dichter zelf — en velen zijn dat met hem! — maar matig was ingenomen.

Wat zullen wij vertellen? Over zijn reis naar Zwitserland met Mr. Bergsma waaraan wij o. a. dat geestige liedje „Op

---

[1]) „Uit het Dagboek van een gelukkige". L. d. E.

de bergen" en „Op reis", dat hij in de „*Aurora*" plaatste, te danken hebben? In de *Aurora* schreef hij nogal eens, en met zijn ambtgenoot Tiele redigeerde hij sinds '55 den *Christelijken Volks-Almanak* tot aan zijn dood toe. In verschillende tijdschriften verschenen bijdragen van zijne hand. In de *Aurora*, die door A. C. Kruseman (niet zijn pleegvader) werd uitgegeven verscheen een portret van De Génestet, dat hem zoo weinig aanstond dat hij op een der exemplaren — het bestaat nog — achter zijn gesteendrukte handteekening schreef [1]):

„P. A. De Génestet — is 't niet
Goddank, dien ge op dit prentje ziet.
Die kijkt, bij gratie der Natuur
Wat minder scheel, wat minder zuur;
Ook zijn 's mans lippen niet zoo dik;
Vooral hangt nooit of nimmermeer
Zijn onderlip zoo pruilend neer....
Zegt Kruseman: „nu ja — maar 't is
Toch zijn portret, zijn beeltenis"
Dan liegen hij en 't prentje saam —
En daarvoor teekende ik mijn naam."

Wat zullen wij mededeelen? Over het verhuizen in Delft van de Spoorsingel naar het nieuwe huis bij de Haagpoort, Welgelegen? [2]) Uit een lateren brief, 25 Nov. '57, neem ik een bladzijde over waaruit blijkt hoe zijn gezondheidstoestand veel te wenschen overlaat, en die een lief huiselijk tafereel geeft:

„Ik houd nog steeds mijn kamer, doch sterk merkwaardig aan en draag mijn kruisjes met stilte en blijmoedigheid; te midden van zooveel zegen mag dat dan ook waarachtig wel. Vrouw en kinderen zijn gansch heerlijk. Jetjen Starck, een gezicht dat mij altijd goed doet, is nu bij ons en wij leiden een recht gezellig leven. De studeerkamer is „gewijd" tot avond-huiskamer, daar tegen half zeven het gansche gezin heentrekt, om thee te drinken en verder tot half twaalf verblijft, om te zorgen dat de man zich volstrekt niet „inspant".

---

[1]) Door Dr J. v. Vloten, opgenomen in diens „*Bloemlezing.*"

[2]) Zie: „Het oude huis" en „Welgelegen". L. d. E.

Deze schikking is getroffen onder ééne groote voorwaarde, dat Jetje [1]) mij, als ik wat zit te krabbelen, nooit of te nimmer mag vragen: Wat doe je? of maak je een vaersje? of dergelijke. Het bevalt mij — ons — uitnemend en ge moet eens komen kijken hoe knusjes en elegant en confortable alles is ingericht. Ik speel dan 's avonds tot een uur of acht schaak of „kasteeltjen", en voor de rest van den avond voer ik niets uit dan rijmen en dichten... Hoe zal het nu verder gaan? De kerkeraad heeft mij verzocht om de veertien dagen te preeken, en aangeboden verder in de andere beurten te voorzien. Ik geloof dat ik beproeven ga hoe mij dat, bij algeheele verandering van leefwijze bevallen zal. Een moreele band is goed voor mij. Van tijd tot tijd preeken — van eens in de veertien dagen zullen wij somstijds eens in de maand moeten maken — is behoefte en genot voor mij."

Op die avonden schreef hij, behalve eenige langere gedichten, „De schoenlapper van Alexandrië," „Naar de natuur," e. a., ook reeds leekedichtjes of teekende enkele invallende gedachten daarvoor aan.

Het heengaan van vele vrienden en familieleden heeft hem in deze jaren zeer aangegrepen. Op een der achtste Aprillen ('58) zingt hij voor zijn Gideon:

Niet zoo vroolijk meer
Als in 't zoet weleer
Toen op wilde hairen
Onzer liefde krans
Blonk in al den glans
Onzer achttien jaren!
Toen we jong en blij
Onze stad aan 't IJ.
Nog zoo trouw beminden,
Om den rijken schat
Dien ze hield bevat:
Broeders, zusters, vrinden!

....„Als ik niet naar Nieuwveen ga, heb ik een Rotterdamsch plannetje voor tweeden Kerstdag. Maar ik denk toch niet dat Line tegen dien tijd alweer geheel hersteld zal zijn. Arm kraamvrouwtjen dat nu zonder kindje beneden zal komen.

[1]) Zijn vrouw, nl.

Het heeft mij leed in het hart gedaan, dat ik niet mee kon, om het wichtjen dat ik nooit zag, te begraven naast Dolly, dien ik ook te weinig gezien heb. Waar zouden die zieltjens nu zijn?

„Ik doe mijn best optimist te wezen, maar ik kan niet helpen, dat ik het tusschen beide ontzettend treurig vind op dit bekoorlijk Rond, „aan de polen eenigszins plat," als wij indertijd uit onze geografieboeken leerden, „en hier en daar elders ook nogal plat," zou ik er willen bijvoegen. Edoch dan denk ik aan het kruis met rozen en kijk naar onze Anni, die van den ochtend tot den avond schatert en gekke gezichten trekt, en, als wij 't voorhoofd fronzen, een dwaas antwoord geeft, zooals bijv. van ochtend: Kinderen zijn hinderen,

Dat zei vader Ca*st*
Maar hij vergat dat hij zelf een kind geweest wa*st*.

„Tegenover diergelijke opmerkingen sjeest ieder systeem van educatie en moraal. [1])

„Zondag heeft Huet [2]) voor mij gepreekt. 't Was stichtelijk maar wat diep en minder populair dan anders. Lard [3]) zou Zondagmiddag ook gekomen zijn, maar ik kreeg een briefjen, dat het hem onmogelijk was, schoon de toestand van Line voldoende bleef. 't Was jammer. Wat is er ontzaggelijk veel te bepraten in onzen tijd en te schrijven en te doen, was de indruk onzer (van Huet en mij) dagelijksche en nachtelijke conversatie. 'k Was moe toen ik weer alleen was. En dan heb je er nog die tobben over het duizendjarig rijk!

„Ik zeg:

Wie voor 't Millenium wil strijden, nu die kom
Eens over duizend jaar weerom!
Voorloopig is er wel wat anders te bepraten —
Die kwestie kunnen we overlaten [4])

„Vind-je ook niet? Er is nog vrij wat te vechten met het zwaard des geestes — eer de dag van zege komen zal. En dat zwaard des geestes mag temet ook wel eens een flinke „ploertendoojer" zijn.

„Ik ben bezig stukken te verzamelen om iets te schrijven

---

[1]) Zie „Anni's taal" en „Opvoeding" in L. d. E.

[2]) Cd. Busken Huet.

[3]) Allard Pierson.

[4]) Opgenomen onder No. XXII in de leekedichtjens.

over Molière, ce bon et grand génie, en wel voorn. over het diep tragische in zijn voornaamste stukken, want voor den ingewijde blijkt, dat deze doorluchtige comoedia geschreven zijn als met zijn hartebloed. Als het goed lukt, kom ik mijn opstel eens voorlezen te Amsterdam in de Holl. Maatschappij.

„Secundo maak ik con amore een historische vrouw en wel Mme la Vallière, een moejelijk sujet voor een Hollandschen dominé.

„Tertio heb ik een groot verhaal, niet al te groot, in vaerzen op touw gezet, waarin ik een origineel wou schilderen, die zich met geweld verzetten wil tegen al de ideeën van den nieuweren tijd, en voor zijn bekrompen, angstige, egoïste behoudzucht op een of andere wijze boeten moet — hoe weet ik nog niet recht.... Ik heb er over gedacht hem eindelijk te laten meêslepen door het nieuwe en een slachtoffer te laten worden van het dualisme — doch dat is maar gekheid.

„Vind-je dat ik een vaersjen als dit, kan laten drukken met mijn naam?

Hoe 't komt dat uren, uren
De meisjens — vraagt ge mij —
Naar 't maantjen kunnen turen
In stille mijmerij?

Wel, hebt ge nooit vernomen
Van 't „mannetje" in de maan?
Zij zoeken 't in haar droomen,
Zij lokken 't met een traan!

Schijnt later van den Hoogen
Het maantjen door de ruit —
Men kijkt met andere oogen:
Het „mannetje" is er uit!

„Gie verlangde er nog een vierde koepletjen bij, waarin gezegd wordt, dat menigeen het mannetje later terugwenscht naar de maan! Dat kan wel. Ik doe mijn vrienden graag pleizier.... [1]) Hoe maakt Mr. I. da Costa het toch? Toen

[1]) De opmerking van Gideon de Clercq gaf aanleiding tot het laatste couplet (zie L. d. E.):

Zelfs ziet men menig spannetjen
Zoo kwalijk samengaan,
Dat vaak de vrouw het mannetjen
Terugwenscht naar de maan!

Later kwam er nog een couplet bij; het derde.

ik in „De Amsterdammer" die stereotype advertentie weder las van: „Mr. I. d. C. stelt zich voor zijn wintervoorlezingen te houden in het „Wapen van Amsterdam" enz., kreeg ik haast een traan in het oog. Hoe heugt het ons dat hij streed tegen Groningen — en och, voor den boozen geest van daar, die geweken is, zijn nu zeven andere *boozer* geesten in de plaats gekomen! Ach, wat al kleine en groote ellende in het lot van dien genialen humorist, want dat is hij toch maar! Zoudt gij hem willen zijn? Ik was liever de katoenmakelaar A. Gildemeester, of de suiker-makelaar G. J. de Clercq, of ook P. A. De Génestet te Delft...."

Onder zijne onuitgegeven liedjes van deze dagen vind ik:

O deftigheid
Vol majesteit
Ik haat u zeer bijzonder.
'k Pas op mijn tellen, waar 'k u zie;
Gij zijt een mantel; maar 't genie
Schuilt niet daaronder.

* * *

Wij schrijven thans het jaar 1859.

Dit jaar is voor De Génestet een tegenhanger tegen het jaar 1852. Tóen zijn huwelijk met Henriette en intrée te Delft, de vervulling van de twee grootste levenswenschen, nú de dood van Henriette en het moeten neerleggen van zijn ambt.

Het jaar begint met de geboorte van zijn zoontje, een Peter Adriaan (Adriaan, naar zijn vriend Gildemeester).

„Er is een kind geboren,
Een jongetjen in de Mey."

„Ik ben nu de oude P. A. geworden," schertst hij.

In Juni had hij een bezoek gebracht aan de pastorie van zijn schoonbroeder Bodel Bienfait, te Nieuwveen. „Bij alle teleurstelling en droefheid woont er veel geluk en vrede in dat pastorietje. Het deed mij goed te weenen met de weenenden. Maar ach, wat al droefheid is daar toch in dit zoete leven! Ik begin het hoe langer zoo wonderlijker te vinden."

De heer Gildemeester teekent bij dezen brief aan: „Had

hij een voorgevoel van 't geen hem wachtte? Neen. En toch, hoewel hij nu schrijven kon — in denzelfden brief — : „Moeder en knaapjen bloeien onder den zegen van God," zou het nog slechts drie, vier dagen duren vóór de wolken zich samenpakten boven zijn hoofd, om los te barsten in den storm, die moeder en kind en daarna hemzelf ten grave zoude slepen.... Wie nu geen moed heeft de diep weemoedige geschiedenis van Henriette en Peter te lezen, die sluite dit boek met brieven. Het is ook zeer eentoonig, gelijk lijden veelal pleegt te zijn....!"

Wij zullen dan ook maar heel weinig uit die brieven aanhalen, die zeer eentoonig en zeer intiem zijn, en noemen eenige feiten: 16 Juni krijgt Henriette koorts, pijn in de borst, gaat hoesten. In Juli schrijft Peter aan zijne schoonzuster: „...'t Is op en neer, op en neer. Mijn Jetjen's lief gezicht blijft veranderlijk, nog veranderlijker dan een menschenhart. Vanochtend zag zij er heel slecht uit, nu weer vroolijk en goed.

„Ik ben nu veel kalmer dan de vorige week, want toen was ik zoo bang en zat maar te denken en niets te doen, als ik alleen was. Daar rezen bergen waartegen ik opzag...! Men heeft mij gezegd, dat ik mijn patientje zooveel mogelijk in kalme, opgewekte stemming moet houden, en daarvoor doe ik mijn best. Denk nu maar gerust dat het hier wezenlijk nogal redelijk is en wij langzaam vooruitgaan....

„Zoover had ik geschreven toen Jetjen mij roepen liet. Helaas, nu heeft ze weer bepaald de koorts! Zij was geheel zoo koud als een steen en zat te rillen en zag er weer in eens zoo heel naar uit. Is dat nu niet verdrietig? En nu hoest ze direct veel meer. Och, gisteren avond was zij zoo flink en opgewekt...."

2 Augustus trekt hij met zijne zieke en de kinderen naar Bloemendaal, zijn geliefkoosd plekje gronds.

Al dreigender worden de berichten, die hij zijn vrienden schrijft. „Koorts — het gaat nogal — een goede dag!! minder koorts — zwaarder koorts — het gaat niet goed, ik mag het mijzelf niet meer ontveinzen: wij moeten afscheid nemen....!" en éen toon ten slotte door alle andere heen: „fiat Voluntas...."

Half September vervoert hij zijn zieke naar Amsterdam, naar het huis van haar moeder.

„Haar ziel is zoo kalm," schrijft hij van daar, „zoo stil en onderworpen. Ik kan niet genoeg danken voor die verborgen kracht, die vertroosting, dien vrede, dien een almachtige liefde haar steeds in het hart blijft storten. Als ik niet meer kan van droefheid richt mijn zieke mij steeds op en droogt mijn tranen. Wij spreken samen over alles — ook over de toekomst, over mij en de kinderen. Dat is wel schokkend en bar, maar het is toch goed en heiligend...."

Drie dagen later, 20 November, sterft Henriette.

„......Die ik het meest heb liefgehad,
Dat was mijn kranke; 't was de moede, de uitgeteerde,
Van wie ik leven beide en hopend sterven leerde,
Toen 'k weenend aan haar sponde zat."

Er is een liedje in handschrift bewaard, half-af, uit die dagen; 't heet: *Fiat Voluntas.*

Geen marmer was 't of grafnaald, doch alleen
Een graauwe, halfbemoste kerkhofsteen,
En naam noch jaartal stond er in gegrift,
Alleen in ruwen form, dat heilig schrift:
Fiat Voluntas.
Wat mocht dit zijn? Welk lijdend menschenhart,
Met eeuwige liefde of onderworpen smart,
Of wanhoop, slechts door fierheid half gesmoord,
Grifte in dien steen dat zinrijk levenswoord:
Fiat Voluntas?
Wat mocht dit zijn? Welk uwer raadslen, God,
Die velen zijn in 't donker menschenlot....
. . . .

Henriette werd te Overveen begraven.

Weldra stond De Génestet's besluit, nog met zijne vrouw besproken, vast, om zijn ontslag te nemen als predikant. Hij bleef met zijne kinderen te Amsterdam dicht bij de familie Bienfait wonen. Den 18 December trad hij nog eens voor zijne gemeente te Delft op. „Ik zie er verschrikkelijk tegen op, doch wacht kalmte en kracht van God. Het is alles zoo bar. 't Is goed dat het bepaald is, want hoe langer ik het had uitgesteld, hoe moeilijker het zou geworden zijn. Ik heb mij voorgenomen al het mijne te doen, om in Delft kalm te zijn, want anders kom ik er niet. Maar God heeft mij bijgestaan

in vele bange uren, dat ik nu ook wel op Hem vertrouwen moet.''

Begin Januari schrijft hij aan zijn vriend Mr. A. da Costa: „Ge moet het niet wijten aan gebrek aan hartelijke belangstelling in het droevig lijden van uw edelen vader [1]), dat ik niet eens bij u aankwam. Ik had het dezer dagen bepaald willen doen. Maar al sedert oudejaarsdag ben ik weer aan huis geboeid, daar ook mijn lief jongske waarschijnlijk heengaat naar zijne moeder. Laat mij maar zeggen: er is geen hoop meer, dat ik hem hier behouden zal. Gij zult mij dus vooreerst wel niet zien. Zoo ge kunt groet nog eens, van mij ook, den man, voor wiens hart en genie ik, bij groot verschil van meeningen, steeds ontzachelijk veel heb gevoeld. God verzachte zijn lijden, en Hij blijve hem en uw moeder en u allen nabij."

10 Januari sterft de kleine Peter Adriaan.

Langzamerhand begon zich het evenwicht in dit geslagen leven weer te herstellen. Hij liet zich de benoeming tot lid van de schoolkommissie te Amsterdam welgevallen, en was dit met hart en ziel. Wij hebben er o. a. dit leekendichtje aan te danken:

„Op 't kinderschooltjen aan den wand
Trof tekst bij tekst mijn oog," enz.

Voorts spande hij zich zeer in als lid van een kommissie tot oprichting van het standbeeld voor Joost van den Vondel in het Vondelpark.

„U zal vragen wat ik doe?" schrijft hij den heer Kruseman (8 November 1860). „Voor het oogenblik ga ik onder in Vondel. Ik heb geen ambt en geen kantoor — en dus komt op mij alles neer, en als ik het niet doe, dan wordt het niet gedaan. Nu heb ik een trouwe hulp en steun aan Van Lennep, dat moet ik erkennen. Hij geeft een voorbeeld van werkzaamheid en vlugheid. Maar de Schoolcommissie is mij een vrij wat interessanter commissie dan die Vondelhistorie; doch ik kon daar niet af, dat voelt u. En eer is last..."

Toen De Génestet in November '59 zijn ontslag nam als predikant, meenden sommigen zijner vrienden, dat hij niet

---

[1]) De dichter I. da Costa.

goed deed. Men vreesde dat hij „niets zou gaan uitvoeren" en zich overgeven aan zijn smart en rouw. Zij hebben ongelijk gehad. Tusschen December '59 en April '61 — juist anderhalf jaar — heeft hij te Amsterdam veel gewerkt. Behalve het secretariaat der Vondel-kommissie en het lidmaatschap der schoolkommissie hield de zorg voor den tweeden druk zijner „Eerste Gedichten" hem bezig; en een niet onaanzienlijk deel van de „Laatste der Eerste" en de meeste zijner „Leekedichtjens" zijn uit dezen tijd. In 't laatst van '60 en 't begin van '61 zijn deze beide bundels door hem voor de pers gereed gemaakt. Hij maakte groote haast met de uitgaaf zijner „Laatste der Eerste". De voorrede schreef hij einde Maart '61 op „een graauwen lentedag", half ziek. Hij las dit jaar veel en ontving vele bezoeken, o. a. van de mannen uit het „Gidsclubje": Potgieter, die hem zeer genegen was, C^{d}. Busken Huet, Allard Pierson, Hein de Veer, H. J. Schimmel, Joh. C. Zimmerman, G. S. Voorhelm Schneevoogt en anderen.

Zijne leekedichtjens maakte hij veelal wandelende op den Westerdoksdijk. 's Avonds las hij ze aan zijne vrienden voor, vooral aan Gildemeester, dien hij dagelijks zag. Van het jaar '60 dateeren de meeste dier welbekende verzen, waarin hij zijn weemoed en geloof uitsprak:

„Helaas de zwakke mensch in dit weemoedig leven,
Hij heeft een weinig vreugd zoo noodig voor zijn hart."

„De droefheid komt van God den Heer, En buigt ze u neer, ze heft ook hemelwaarts", — „Des drijvers geweldige roede", — „Op den bodem van het leven", — „Daar is geen priester die hem verklaart", — en zoovele andere.

Ook de voortreffelijke vertaling naar Victor Hugo, getiteld „Arme Visschers", en een vertaling — niet geheel af en onuitgegeven — van „Der Sohn der Wildnis" van Fr. Von Halm, kwamen dit jaar tot stand.

In 't voorbijgaan schrijf ik even een anecdote af, die ik in het brievenboek van den heer Gildemeester vind. Aan Peter werd een brief uit Delft gebracht, het adres deed hem glimlachen.

„Wat staat er?" vroeg ik.

„Er staat den WelEerwaarden Heer (khem!) P. A. De Génestet, *rustend leeraar*. Jawel! „rustend leeraar!"... „*Rusteloos discipel*!" dat zou meer waar zijn!

Belangrijk vooral zijn de „Leekedichtjens", waarmee hij zich op eenigszins ander gebied beweegt dan in zijn andere verzen en die zeer oorspronkelijk zijn; belangrijk ook omdat ze De Génestet doen kennen in zijn tijd, al is het opmerkelijk, dat, nu het bundeltje bijna een halve eeuw oud is, er nog zoovele verzen en rijmpjes zijn, die onze huidige toestanden op het oog konden hebben. Denk aan dat „Tout chemin mène à Rome": „pas jij maar op voor d' oude kous van d' een of anderen kleinen Paus!"....

En aan dat:

„*Zet ze uit de Kerk*," dus roept ge luid;
„*Zet* liever gij uw kerk wat *uit*."

En zoovele andere; ze konden heden geschreven zijn.

De titel van het boekske is niet heel duidelijk. Zoodra men het bundeltje inziet begrijpt men wat de bedoeling is: gedichtjes van een leek over godsdienstige, kerkelijke onderwerpen en toestanden. Maar dit ligt niet in den titel alleen. „Leek" en „gedicht" is op zichzelf geen tegenstelling, zooals dit bijv. in „Laien-Brevier" van Comenius het geval is, waar door de tegenstelling der beide deelen van den titel een eigenaardig soort van Brevier wordt aangeduid: geen Brevier van een geestelijke màâr van een leek. Alleen als men van den inhoud dezer gedichtjes van De Génestet kennis heeft genomen en weet dat het theologische gedichtjes zijn geeft de toevoeging „leeke" een eigenaardige beteekenis aan den titel.

De Génestet was er juist de man naar om in puntige, geestige rijmen en versjes de waarheid te kunnen zeggen. Want zijne eigen beschouwingen waren ruim, al had hij zijn besliste overtuiging:

„Uw richting is mij wel — mits zij naar boven streeft
En schoon de mijne niet, mij wat te denken geeft."

Een enkele maal mag hij zich hebben laten verleiden om zich onbillijk, zelfs ongepast over andersdenkenden uit te laten (CXIV, CIII) het geheel ademt bij alle scherpte toch een waardeering die ver is van bitterheid, bij alle geestigheid toch grooten ernst.

„Mijn Leekedichtjens", schrijft hij 6 Dec. '60 aan zijn

pleegvader, „zijn pas sedert gistermorgen in den handel. Mijn presentexemplaren gingen een dag of vier vooruit. Ik beleef er reeds veel pleizier van, ook van zijden daar ik het niet van verwachtte. Het doet mij goed, dat men het boekje zoo serieus vindt, want waarlijk daar zit heel wat ernst en weemoed achter al dien scherts."

Als men dit bundeltje in onze dagen recht wil waardeeren moet men natuurlijk niet uit het oog verliezen in welken tijd het ontstond. Veel woorden zou De Génestet zèker nu zelf niet zóó meer voor zijn rekening nemen. Hij zou ze anders schrijven. De stand van zaken is anders geworden in vele opzichten, de vraagstukken bekijken wij met een ander oog, als toen de zgn. Moderne Richting nog heel jong was, kort na het verschijnen van Busken Huet's „Brieven over den Bijbel", en onder den wel machtigen, maar in ons oog toch nog halfslachtigen invloed van prof. Scholten, „den Leidschen Jupiter". Wij hebben èn meer vrijmoedigheid èn meer vastheid gekregen; vrijmoedigheid tegenover de tijdelijke en dus wisselende vòrmen waarin het christendom tot ons is gekomen, vastheid aangaande den geloofsgrond van allen godsdienst. De Génestet staat midden in de wording van die nieuwe levensopvatting, en dat is in zijn Leekedichtjens merkbaar. Ook zijn er vraagstukken die toen aan de orde van den dag waren, en die thans, wel niet voorbijgegaan of opgelost! — maar toch niet meer zóó besproken worden. Kort nadat „De vrije Wil" van Scholten uitgekomen was, klonken liedjes als „Monisme" (XXIV) en andere frisch; thans kan „Broeder Leek" ze niet verstaan dan met verklaringen. [1])

„Met groot genot", vind ik in een brief aan A. Gildemeester, „las ik het opstel van Lard (A. Pierson) in de Gids. [2]) Het is stout, het is fiksch, het is heldhaftig! Hij zal er zich veel goed mee gedaan hebben, schoon de Leidsche Jupiter waarschijnlijk wel zijn donder over hem zal doen losbarsten! Waar onze vriend erkent, dat hij met zijn dualistisch standpunt slechts voorloopig vrede heeft, maakt hij een zeer handige en gelukkige retraite. Intusschen ik geloof dat wij, zoolang wij in deze waereld zijn, ons steeds

[1]) Daarom heeft Prof. H. U. Meijboom een goed werk gedaan met de Leekedichtjes met verklaringen uit te geven. Gron. J. B. Wolters. 2e druk 1897.

[2]) Over Scholten's „De vrije wil". P. was toen predikant te Rotterdam.

met dat provisioneele zullen moet behelpen! Maar „voorloopig vrede hebben" is het wel iets anders dan resignatie?

„Breng aan allen onze groeten. Geniet veel en hoor geen saaie preeken! Als Lard tweeden Pinksterdag preekt, ga ik bij hem een weinig Pinksterlicht zoeken. Mijne collega's hier spreken in die dagen vreemde talen...."

Welk een feit van beteekenis was de verschijning van Scholten's boek toen, en welke leek kent het nu nog? En dat geldt van meer verschijnselen uit dien tijd, in de gedichtjes behandeld en nu niet meer brandend, ter nauwernood belangrijk.

Buitendien moet men niet vergeten, dat versjes als deze, die er zóó zijn „ingegaan', het lot deelen van alle liederen, gesproken en gezongen, die mooi zijn en in het gehoor liggen: ze worden deunen. Men zegt ze zoo vaak, men zingt ze zoo vaak, tot ze op 't laatst afgezaagd zijn, als een Faustwals op straatorgel. Dit geldt van sommige, waarschijnlijk juist van de beste regels en liedjes in de hoogste mate; we behoeven daar waarlijk geen voorbeelden van aan te halen, maar er rekening mee te houden bij de beoordeeling.

Met dat al treft ons telkens weer, als wij ons een uur neerzetten met de leekedichtjens, hoe frisch ze zijn en hoe fijn, en hoe zuiver gezien. Hij was geen theoloog, geen man van wetenschap of diepdenker, maar hij had dien intuïtieven blik aan dichters eigen, die op eenmaal den stand van zaken doorvoelt en het rechte woord te vinden weet. Maar vooral is het ook hier zijn groote beminnelijkheid die treft; zijn verdraagzaamheid en zijn afkeer van alle deftig geplooid gezicht, van preekerigheid en onwaar vroomheidsgedoe, afkeer nog meer van die kokette of ploertige liberaliteit van Jan Rap, die deze gedichtjes zoo levend en belangrijk maken. „Je leven is veel mooier dan wat je schrijft", heeft een goed vriend eens tot Goethe gezegd, en men zou dit woord op De Génestet kunnen toepassen. Uit alles spreekt een zoo ruime, nobele geest, dat wij hem bewonderen en liefhebben terwijl wij hem bezig zien om, dat kan niet anders, zich velen in den lande tot erge tegenstanders te maken. Al is zijn theologische richting klaarblijkelijk uit een overgangstijd en buitendien niet heel scherp belijnd, toch staat hij met overtuiging aan de zijde der Moderne Richting, maar bewonderenswaardig is het, hoe hij zijn bazuin niet misbruikt heeft

om aanval te blazen voor de partij waartoe hij behoorde en wier kleuren hij zichtbaar droeg. Daardoor gaat van deze versjes een zoo groote bekoring uit. Ze leeren ons een man kennen vol waarheidszin en humor, die een heel ernstig woord wil spreken — „er muss keck erfassen die arge, böse Welt" — maar die het weet te doen met een glimlach en bijna zonder bitterheid.

Het zou mij te ver voeren, een afzonderlijk opstel vereischen, om in bijzonderheden zijn richting en daarmee de vaderlandsche theologie dier dagen te schetsen, belangrijk ook alleen voor hen die er studie van gemaakt hebben; te ver ook om op de gedichtjes zelve in te gaan, hier om verklaringen te zoeken voor min of meer „duistere plaatsen", ginds om de herkomst aan te wijzen; want het is bekend dat enkele, in de oorspronkelijke uitgaaf met een sterretje geteekend, niet van De Génestet zelf zijn, maar uit den kring zijner vrienden. Voor den auteur van LXIII wordt gewoonlijk Potgieter, van LXVIII en LXIX Allard Pierson gehouden. Ook vestigde Mr. J. N. van Hall in het Februarinummer van dit jaar in *De Gids* er de aandacht op, dat XII, Geloof en kritiek, nagenoeg letterlijk ook zoo voorkomt in Guido Gezelle's Kleindichtjes. [1])

Hoe aantrekkelijk het ook zou zijn deze vragen te behandelen, wij moeten voort, om nog een blik te slaan op het einde van 's dichters leven.

Dit einde kwam vroeger dan iemand had gedacht. Wel was hij gedurig ongesteld, maar de aanvallen werden afgeslagen, de vijand scheen te wijken. Te midzomer '61 ging de dichter naar Roosendaal bij Velp, om daar zijn krachten te herstellen. Hij was één-en-dertig jaar, hij had nog zooveel plannen en idealen — ook om een nieuwe moeder aan zijn kinderen te geven: met Jeanne Bienfait, de op een na jongste zuster zijner overleden vrouw, hoopte hij een tweede huwelijk aan te gaan. Maar Roosendaal bracht hem geen genezing. Een nieuwe aanval van de oude kwaal kon hij niet weerstaan en bracht min of meer onverwacht den dood, dien de allerteerste zorg niet kon weren.

---

[1]) In de eerste uitgaaf van de Kleindichtjes komt dit liedje nog niet voor; de tweede uitgaaf is later dan de Leekedichtjens.

In Juni schrijft hij nog vol hoop, maar in bijna onherkenbaar schrift, aan zijn pleegvader:

„...'t is nog niet over, maar wij gaan toch vooruit. Hoe gelukkig, dat ik hier ben omgeven van zooveel zorg en trouwe liefde!

„...Wij leven hier als van de wereld afgezonderd en hooren van niets dan door vele lieve brieven soms het een en ander. Nu ben ik moe van mijn gekrabbel. Ik hoop u spoedig te mogen schrijven dat ik aankom."

Maar hij kwam niet aan. Hij werd zwakker en zwakker. Toch vermoedde niemand, hijzelf evenmin als zijn zorgvolle omgeving, dat het einde zoo nabij was.

Den tweeden Juli overleed hij.

...„De laatste dagen," schrijft zijn schoonbroeder, „heeft de ongesteldheid van onzen broeder Peter een zeer ongunstige wending genomen, of beter gezegd de krachten verminderden zeer en dreigden niet meer bestand te zijn tegen de kracht der ziekte. Zondag begeerde hij Dr. Starck (zijn geneesheer uit Den Haag) nog eens te zien, die hem ook bezocht, doch niet veel hoop gaf. En helaas die vrees bleek niet ongegrond. Onze beste broeder is dezen nacht plotseling, zonderdat men er op was voorbereid, kalm en zacht uitgegaan, als 't ware bezweken aan uitputting. Gisteren avond is hij nog in de huiskamer geweest, en in den morgen was hij niet meer."

Na zijn heengaan vond men in zijn schrijfmap deze woorden:

„Mijn God ik volg. — Ik vind al meer en meer:
Niet ik maar Gij maakt al mijn leven, Heer!
Hoe ik ook diep in eigen boezem blikte,
En met beleid mijn weg, mijn plannen schikte,
Gij neigt mijn hart, gelijk een waterbeek,
En voert mij toch naar 't oord dat ik ontweek."

Buitengemeen aantrekkelijk heeft een van De Génestet's vrienden, Joh. Zimmerman, zijne begrafenis beschreven. 't Zij me vergund uit dat stuk een bladzijde over te nemen:

„Op Vrijdag, den vijfden July hebben wij zijn stoffelijk overschot uitgeleid naar de laatste rustplaats, het kerkhof van Roosendaal. Het was heerlijk weer; de zon scheen helder en vriendelijk; het rijpende graan, de statige beukenlaan, het mulle zandspoor en het jonge akkermaalshout, alles was zoo

lieflijk overstroomd door het zonlicht; de bloemen geurden om ons heen en de kinderen volgden ons huppelend en spelend na — de dorpsschool ging juist uit — en wij wandelden achter de lijkkoets door die bekoorlijke dreven, jubelend van licht en van leven, en den lof en het genot verkondigende van deze schoone aarde; wij wandelden achter de vale, zwarte koets, achter de mannen met hunne lange zwarte mantels en hunne lange zwarte lanfers, die als wimpels afwoeien van hunne hoeden, achter dien ouden koetsier van den lijkwagen met zijn breedgeranden, omgebogen hoed, den ouden koetsier, die zoo rustig en bedaard daar dien jongen man wegbracht naar zijn kleine laatste woning. Waarom zouden wij het niet bekennen, dat ons meermaal een huivering, een zenuwachtige siddering door de leden voer bij die tegenstelling van dood en leven, van jeugd en vernietiging; bij die levenslustige natuur die tot vreugde en genieten scheen uit te noodigen en bij die sombere optocht ter uitvaart van een jongen vriend; waarom zouden wij 't verbergen, dat wij geen vrede konden hebben met ons verlies, dat er eenige bitterheid school in onze droefheid en wij er ons niet van konden overtuigen, dat zijn blijven onder ons niet beter was geweest? Het was of het scheen ons een lange weg, die naar het kerkhof voerde over het landgoed van Roosendaal, den heuvel op, de graanvelden langs, door de majestueuse laan en gedeeltelijk over een zonnig stuk hei. Daar lag de kleine godsakker tegen de helling der hoogte, eenvoudig en naakt en weinig belommerd als de meeste onzer doodenakkers plegen te zijn; een laag houten hek vormde de eenige omheining, en de groeve, waarheen wij onze schreden richtten, lag dicht bij het hek.

„Wij schaarden er ons omheen, allen gelijk, broeders, pleegvader en vrienden; wij waren ook allen gelijk; niemand onzer was genoodigd, ieder onzer was uit eigen beweging, uit eigen behoefte opgekomen.

„Toen wij daar nu allen stonden met tranen in de oogen, sprak Allard Pierson uit onzen naam een laatst vaarwel aan den goeden Peter uit, waarin hij den omvang van ons verlies schetste en ons herinnerde hoeveel wij in dezen afgestorvene zouden derven, hoe hij geleefd had, om lief te hebben en vrede en vreugde om zich heen te verspreiden, hoe hij was geweest

natuurlijk en eenvoudig, wars van alle conventie en gekunsteldheid, van vormelijkheid en deftigheid, hoe breed en liefderijk zijne denkbeelden van godsdienst en verdraagzaamheid waren, hoe stichtelijk en verheffend, hoe weldadig en verkwikkend de poëzie zijns harten was geweest en blijven zou voor zijn volk, hoe hij iedere teedere snaar had weten te doen trillen in ons gemoed, omdat het zijne zoo teeder, zoo rein, zoo eerlijk en trouw, zoo warm en vol geestdrift voor het ideale was geweest.

„En toen nu Allard Pierson gesproken had, stortte Conrad Busken Huet het gevoel van innige dankbaarheid, dat ons allen jegens onzen jongen doode bezielde, in hartelijke diepgevoelde woorden uit....

„Daarna wenschte Everard Bodel Bienfait den geliefden broeder goeden nacht. Dat deed ook De Génestet's pleegvader, en oom, de Heer J. A. Kruseman, en dat deden wij allen, en wij waren allen diep bedroefd en weenden als kinderen; zij die gesproken hadden uit onzen naam, en wij anderen die er „Amen" op hadden gezegd.

„En ziet, een paar nieuwsgierigen keken over het hek naar de plechtigheid, naar die eenvoudige uitvaart, waarbij geen redenaars, maar alleen vrienden hadden gesproken en gesnikt; en ziet, tusschen de rasters van het hek keken zij, die er niet overheen konden kijken, een groot aantal kinderen van de dorpsschool, maar zij keken niet stout, en zij maakten geen gedruisch, zij keken

„.... in verwachting
Van 't geen er komen zal;
Daar wordt er een begraven —
Dat is een aardig geval!"

* * *

Uit de geschreven, onuitgegeven nalatenschap van De Génestet hebben wij gegeven wat ons belangrijk scheen, en belangrijk scheen het ons, omdat het ons naderbrengt aan de levensblijheid en frischheid van een buitengewoon verkwikkelijke figuur in de Nederlandsche letterkunde.

Langzamerhand sterven de menschen uit, die Peter De Génestet persoonlijk hebben gekend en liefgehad. Van zijne vrienden, wier namen wij noemden is nog maar een heel

enkele in leven. Zijn boezemvriend Gideon De Clercq stierf, de beminlijke „Aad" Gildemeester, die met zooveel piëteit alles van De Génestet en andere vrienden verzamelde en opteekende, stierf, het geslacht van De Génestet is bijna heengegaan. Men komt ze niet zooveel meer tegen de lieden wier oogen op eens beginnen te schitteren, als men zijn naam uitspreekt, en die hunne vaak-vertelde herinneringen nòg eens vertellen, en zeggen hoe het een zegen was dien jongen man in hunne jonge jaren te hebben gekend, en hoe groot zijn invloed op hen is geweest. En wat dien invloed betreft, dat geldt niet alleen van zijne eigenlijke vrienden en vriendinnen, dat geldt van duizende en duizende mannen en vrouwen voor wie hij het woord gesproken heeft, dat in hun ziel weerklank vond als niet vele andere, voor wie hij een troost is geweest en een kracht met zijn onverwelkbaren levenslust en sprankelenden humor, met zijn eenvoud en zin voor waarheid en natuur. Zijne liederen had men lief en hemzelf had men lief. Zijn leed was hun leed en waar hij troost vond deed hij het anderen vinden; en in een tijd van groot godsdienstig gebeuren, toen te wankelen scheen wat in der vaderen tijd zeer vast stond, luisterde men gretig naar een die vrijmoedig sprak en toch de oude vroomheid kende.

Dat geslacht is voorbijgegaan, en die jong waren toen De Génestet stierf, zijn nu over de middaghoogte van hun leven heen. Een nieuw geslacht is opgegroeid, weer jongeren dringen achter hen aan, en de vraag rijst, wat De Génestet nu nog beteekent. Er zijn er die zeggen: niet veel. Zij gaan hem met een genadig knikje voorbij, en verbazen er zich over, dat men iemand, die zoo weinig „woordkunstenaar" was in den zin, dien de letterkundigen na Jacques Perk aan dat woord hechten, nog een ernstige bespreking waard acht.

Er zijn er ook die zich een beetje gêneeren De Génestet „eigenlijk" nog wel mooi te vinden, zooals zij zich ietwat opgescheept voelen met een burgerlijken vriend. De Génestet is in 't geheel niet meer „en vogue", volstrekt niet „bizonder"; en zijne verzen worden mooi gevonden door een slag van lieden met wie men in geenen deele op één kunstlijn zou willen geplaatst worden, met wie men niet geacht zou willen worden hetzelfde oordeel te hebben.

En dan, er is een hartstocht tot het Nieuwe. Er zijn er die zich laten winnen door al wat nieuw is en ongewoon. Voor hen is iets bedwelmends in het nieuwe, iets dat aantrekt met magische kracht en meesleept met blijde aandoening. Zij hebben een tegenzin in het gewoon-mooie, zij verachten het algemeen geachte, hun verrukking gaat uit naar het onbekende en nog niet geziene; dat alleen prikkelt. Zij bewonderen „de" nieuwe beweging — er is niet anders dan die eene — en zij zien met minachting neer op wie er niet voor gloeit; maar als er meer volgelingen komen gaan ze niet meer mee, dan is het aardige er af en zijn zij alweer ver vooruit en zien nieuw licht. Dit is een niet ongewoon verschijnsel. Velen hebben dezen karaktertrek en in onzen tijd van haastig leven neemt dat op velerlei gebied — niet het minst op dat van kunst — bedenkelijke afmetingen aan. Onze kunst lijdt er onder. Sommige tijdschriften, vooral buitenlandsche, zijn onbewuste karikaturen op zichzelf in hun jagen naar het ongewone. Veler smaak wordt daardoor bedorven: de dingen moeten kittelig-nieuw zijn, of men vindt ze het aankijken niet waard. Zij die onder den invloed van zulk een nieuwlichterij — soms oplichterij in kunst! — staan, zien natuurlijk naar De Génestet niet meer om.

Maar al is hij dichter van het vorig geslacht geweest, hij heeft eigenschappen die van waarde blijven, en die juist dàn het meest van beteekenis zijn als ze zeldzaam schijnen te worden in een nieuwen tijd. Ik wil geenszins te kort doen aan het vaak ernstig zoeken, het moedig baanbreken en het kunst-heel-hoog-houden van de dichters en schrijvers onzer dagen, maar terwijl wij dat bewonderen treft ons, dat zij bijna allen missen wat De Génestet zoo sterk heeft: stralende blijheid en humor. 't Is belachelijk om te gaan vergelijken en naar een aangenomen maatstaf — de „echte kunst van het woord" of hoe men dien zou willen noemen — te meten groot of niet groot. Men kan Kloos en Gorter bewonderen en De Génestet. Zij zijn ànders, zooals men twee menschen kan liefhebben die gansch andere persoonlijkheden zijn, die naast elkander misschien elkaar onmogelijk maken, maar die elk op zichzelf voortreffelijk zijn. De Génestet is geen Kloos — bij lange na niet. Maar deze mist weer eigenschappen die den ander zóó voortreffelijk maken in zíjn soort. En die eigen-

schappen zijn verkwikkelijk in de hoogste mate. Wat Pierson bij zijn graf gesproken heeft, dat zijn poëzie „stichtelijk en verheffend en weldadig is", onderschrijf ik, „en dat zij dit blijven zal voor zijn volk" geloof ik van ganscher harte.

De Génestet is geen dichter van den eersten rang, zonder twijfel; maar daar is in hem een frischheid en een tintelende geest, een gemoedelijkheid en levenslust die wij wel in hooge eere mogen houden in dit zwaarmoedig geslacht. Naast een koortsachtig zoeken naar nieuw, naast een ontleden in werkelijkheidszucht staat een geloovig, stralend idealisme.

En De Génestet is daarvan onze dichter.

H. L. Oort.

EEN EENZAME.

Een der employé's van de handelmaatschappij, die haar factorij aan de afgelegen baai had, zat op 't strand over de zee te turen. De zon was reeds een tijdje achter de hoog-opkoppende, schijn-beweeglooze westerwolken. Weldra zou ze haar licht geheel dooven voor dien dag.

De nieuwe employé — hoewel hij reeds acht maanden in Indië zat, beschouwden de anderen hem door zijn terug-getrokkenheid nog immer zoo — ging gewoonlijk tegen den avond alleen wat wandelen, de kleine stille nederzetting uit. Dan liep hij langs 't smalle boschpad naar de zeekust, een half uur weg. — Daar was een klein stukje strand voor eene groote palmengroep, die in een open plek stond, waar 't heuvel-kronkelend voetpad van tusschen de „rimboe" kwam neergeslangeld.

Overal elders stond de dichte woud-wir-war tot vlak aan zee. De tropische groei-weelde was er zoo machtig, dat de boomen elkaar wel in 't water schenen te willen dringen, maar de kronkeltakken en de sterke lianen hielden elkaar vast als in een stillen beweegloozen worstelstrijd.

Achter 't stukje strand, waar de employé op een door weer-en-wind gebleekten boomstronk zat, had een onverklaar-bare oorzaak den wilden groei gestuit en stonden daar rustig, ruim de palmen, rank-opslankend uit lage alang-alang, hoog-stil elkaar de kruin-bladeren toebuigend.

De employé zag gedachteloos naar de zee, welke, na den broeiend-heeten tropendag, droomerig moe lag te deinen, heel loom-rustig en stil. Slechts was er de vage fluistering van kleine branding, welke met kleine bruis- en plasgeluidjes

spoelde tegen de vele voor de kust oprijzende koraalblokken. Tusschen die grauwe rotsstukken had de ebbende zee stille plassen achtergelaten, die nu lagen te spiegelen in 't na-dag-licht.

Nog was de zee van transparant dag-groen, maar reeds gleden er in 't Oosten nacht-blauwe glanzingen aan, en waren er in 't Westen zilver-grauwe avondwolk-weerkaatsingen.

Hier en daar zuchtte een windstootje snel-voortglijdende fronsingen over 't loom-golvende glimvlak der zee en bracht 't fijne rimpeltjes op de zilvervlakken der stille plassen.

Zwakjes gleed dan soms 't windzuchtje 't strandje over, zijn hoofd langs, en vluchtte achter hem weg tusschen de hoog-slanke palm-zuilen door. Dan lispelden even, nauw merkbaar, de ernstige kruinen, en de stil-luisterende hoorde 't wind-tochtje met zachte schuifel-ritselingetjes verdwijnen in 't achterliggend, dichte bosch.

Spoedig stonden ze weer zwijgend, de palmen, en was er slechts het plas-ruischen der kleine zeebranding tegen de klipsteenen, even monotoon als 't suizend krekel-getjirp in de beweegloos doorééngewarde struiken.

De employé kwam gewoonlijk tegen den avond op dat stukje strand. Ver nu van zijn kinderjaren-omgeving, was er in hem — eenzame tusschen de materialistische indisch-gasten — groote behoefte aan teederheid, en wanneer de tropen-vuur-dag dooven ging, wilde wel iets van zachtheid sluipen in de geweldig-grootsche prachtnatuur van dat Indië. En hoewel die, juist dán, hem immer met weemoed vervulde, zocht hij ze steeds zóó op....

— Opkomende gedachten hadden langzamerhand zijn hoofd stil voorovergebogen en nu keek hij met niet-zienden blik naar 't dunne stokje, waarmede hij wat morrelde in 't fijne zand. De armen geleund tegen de binnenkanten der gespreide knieën zat hij daar stil rond-ruggend, de handen neerwaarts gevouwen om dat rottinkje.

Nu was hij er weer eens eventjes uit, weg van de duffe indische werksleur, en peinsde, en vroeg zich af of dan alle zachtheid heel-en-al was heengegaan uit zijn leven. 't Was er alles zoo hard door grootschheid in dat Indië en zoo naar-monotoon was er de natuur met onveranderlijk maandenlang hare glorierijke edelsteenpracht, waarvan de beweeglooze stilte hem drukte, drukte....

Daar was geen lieflijke teederheid, er was niets dan vijandig-zwijgende, hard-trotsche schoonheid. En de menschen — hij begreep ze niet, kwam niet nader tot hen, met hun absoluut eenig verlangen naar positie-verbetering zonder mooi doel.

Zelfs de droomingen der nachten waren niet fijn en heerlijk, want te veel scheen er in de sombere macht van mysterie. Als de sterren ongesluierd wit-gloei-puntig flonkerden, was beangstigend de hoog-strakke spanning der blauw-zwarte lucht en als daar wolken waren dreigden die in sombere stapeling.

En de zachtheid der teere tinten, die er nog wel even waren als de late dag snel nachten ging, was maar zoo kortstondig, dat slechts-een-oogenblikje-aanvoelen-van-'t-mooi-lieve weinig troost was, want 't maakte slechts te heviger 't terugverlangen naar zijn land. Naar zijn kleine zachte duinen-Holland, zooals hij 't nu altijd zag in de herinnering van zijn vertrek tijdens den mooien voorzomer.

Was dan nergens meer durende lieflijkheid en zachtheid? Zooals de onveranderlijke teederheid zijner moeder, vroeger, toen zij hem immer omringde met die vele kleine liefdezorgjes, die hem deden aanvoelen 't intieme huis-geluk. Hij dacht er aan, hoe zij, arme officiersweduwe, nog twee jongens had op te voeden tot man, en hoe zij natuurlijk als altijd innig rustig-lief de zware levensbeslommeringen droeg ten behoeve van haar jongens. En 't werd hem droef te moede te begrijpen hoe dubbel zwaar haar dit gemaakt werd door de kille leegte van zijn wegzijn, van hem, haar oudste. — O, als hij er aan dacht, hoe anders het had kunnen worden.

Doordat hij in zijn zeer jonge jaren door speelschheid en jonkheid was blijven zitten, werd 't, toen hij examen zou doen voor cadet, zijn eenige en laatste kans. In de latere jaren had zijne droomers-natuur, zijn lust tot stil peinzen bij mooie dingen, 't studeeren zeer zwaar gemaakt. Maar, hoewel laat, was de ernst van 't leven toch in hem gekomen en hij had de laatste jaren al zijne mooie boeken gesloten en met strengen wil tegen zijn gepeins gestreden.

De menschen vonden den zestienjarigen knaap al vróég ernstig geworden, maar 't bleek toch te laat, want zenuwachtigheid door overwerken en door den angst, die ééne kans

te verspelen, verzwakte zijn haastig ingehaalde achterlijke kennis: hij zakte.

— O, als hij daar nog aan dacht, dien beslissenden dag, toen zijne moeder 't hoorde; hare wanhopig-strakke berusting in 't onvermijdelijke, dien pijnlijk-kalmen toon, waarop zij toen sprak: „Och mijn jongen, 't is ongelukkig, maar jij hebt er niets aan kunnen doen, je hebt hard gewerkt, ik weet 't."

„Maar", had hij toen tegengeworpen in pijnigende zelfbeschuldiging, „als ik toen indertijd niet was blijven zitten. Dan had ik nog eene kans gehad."

„Ja, vent, had je toen.... Maar mijn jongen", zei ze toen, terwijl ze liefdevol-troostend haar arm om zijne schouders had gelegd, „ik kon uit een kind van negen jaar geen levensernst halen, je was jong en onwetend. Je hebt nu gedaan wat je kon."

O, haar groote, alles vergetende liefde, hoe diep had die hem ontroerd. Toen was 't dat hij 't plan opvatte om op welke manier dan ook onafhankelijk van zijne moeder te worden. Hij had den levens-inzet, dien zij voor hem aan geld, liefde en moeite had gedaan, verspeeld; nu zou hij geheel zelfstandig 't levensspel spelen. Zijne moeder kreeg immers meer dan genoeg aan zijn twee grooter wordende broertjes. O, als hij misschien haar eens steunen kon, reeds wanneer die twee in de dure jongelingsjaren kwamen!

Een invloedrijke Indische oom wist hem een employé-postje te bezorgen, waar hij ineens in Indië zichzelve kon bedruipen, en waar voor een ijverigen, gezonden werker wel vooruitzichten waren.

Dat was 't eenige wat er op zat, had hij gemeend en hij had 't doorgedreven, hoe droef de scheiding ook was.

Zij stonden voor de zware keus: scheiding en oplossing der geldelijke onoverkomelijkheden, of samenblijven in immer bijna-broodeloos stand-ophouding-geploeter. Beider verstand had bij de beslissing hun gevoel overwonnen, maar daarna had dit met felle heropleving hun goede beslissing zeer bedroevend gemaakt.

En steeds nog bracht het in hem verbittering tegen het leven, dat dit van een kind beslissende levensstappen vergde.

— God, en hij moest nog dankbaar wezen ook, dat hem, niet van handelsschool of uit handelsomgeving komende, dit postje was gegeven, in 't vertrouwen dat hij in de praktijk zichzelven zou bekwamen. Dankbaar, God-beter-'t, omdat hij

alles had moeten verlaten, alles, waar hij zich van jongs aan gehecht had. Of soms, omdat hij nu al 't teere en zachte uit zijn leven miste en voor jaren zeker missen zou? Kon hij dankbaar zijn omdat hij, die al zijn wilskracht aanwendde om de droom- en poëzie-neigingen in hem te bedwingen, in een land was, waar de levensenergie reeds zoo sterk moest zijn om tegen 't afmattend, verloomend klimaat in te werken? Zeker moest hij dat, natuurlijk, dat zou iedereen zeggen en dit besef drukte hem, als deed hij iets slechts inwendig, terwijl hij uiterlijk mooi handelde tegenover zijn moeder. En hij had zich immers zelf de verplichting opgelegd — peinsde hij verbitterd even — nu móest hij. Maar wat gaf 't dat hij moest, als alles hem tegenstond.

Het was niet verstandig, niet koel-verstandig van hem, om zoo dikwijls over onvermijdelijk leed te piekeren, — om altijd weer 't eventjes-teedere van vluchtig-heen-haastende tropenschemering op te zoeken, om in plaats van alle gevoeligheid in zich te dooden, zoo moedwillig zijn ziel-verteerend terugverlangen aan te kweeken. Zeer onverstandig was hij om zoo stil te gaan zitten alleen met de zwijgende natuur en dan voorzichtig, als gold 't een kostbaar kleinnood, zijn leed te nemen uit 't beschermende van zijn schijn-gelaten-onverschilligheid-tegenover-vreemden en het dan koesterend te beschouwen met bijna iets als liefde.

Maar kon hij anders? Kon hij vermijden dat 't gevoel zich bijwijlen wreekte op dat koel-besluitende verstand? En waarom ook? — peinsde hij — waarom ook dat vermijden, waarom een gevoellooze werker-voor-geld, een stomme, geestelooze geldploeteraar te worden? — Hij zou 't toch niet kunnen. — Beter nog die weemoed van lang bewaard leed dan te worden als die anderen hier in dit land: — te worden een koude materialist, voor niets gevoelig wat 't gemoed aangaat.

Maar 't was wel zeer vermoeiend soms, dat lijdelijk verzet, 't welk hij immer voelde, te voeren, als hij met de anderen in de kleine soos zat, lijdelijk verzet tegen onbewust-demoraliseerende lui, wier eenige illusie was geld en dan een rustig patergoedleven. — God, die kerels, ze wisten zelf niet hoe leeg ze waren, met hun lage idealen, hun geesteloos geldverdienen, slapen, eten, opstaan en weer geld-verdienen, met hun kleinzielig soosgeklets.

Diepe geultjes heftigde zijn rottinkje in 't zand.

— Daarom alles hier getrotseerd, een kerel geweest, 't leven lag nog voor hem, hoe mooi kon 't nog niet worden als hij zich hoog hield. Was hij niet sterk genoeg om met stille, hooge verachting naast hen te gaan, op een onbereikbaar standpunt te blijven inwendig, wars van hun kleinzielig gedoe! Met een onwillekeurige, zich oprichtende beweging hief hij 't hoofd als ging hij een komenden vijand trotseeren, en plots trof 't hem heftig, hoe de natuur in kleurenfeesten hem smalend scheen toe te juichen.

Want zie, een stil vreugdevuur leek te gloeien in de westerwolken, die rezen boven de zee en boven de kartelende boomkruinen-massa daarginds. De groote grauwe koppen, in beweeglooze dreiging, waren lijk gloeiende reuzen-kolen met reeds uitdoovende bobbels. En de zee was nu nog maar alleen dichtbij van transparant-groene klaarheid. Als hij zag naar 't Oosten, waar de dicht-begroeide kust, vernevelend-zwart-groen met rozige schemeringen langzaam wegboog, was daar reeds bijna nacht-blauw de zee. Voor hem naderde donkerend het zich van den noorderhorizon uitbreidend diepe pauwe-blauw van kimwateren. En van 't Westen naar hem toe feestten kleurige lichtglanzen over 't droome-golvend zeeë-groen: kopergele weerkaatsingen van enkele lage open-lucht-plekken, blauw-grijze glanzingen zacht en teer, in voortdurend beweeglijk vergrooten en inkrimpen, krimpen en verbreeden te midden der roze-roode gloeiingen, die de reuzen-wolken-kolen uitstraalden over 't bogende deinvlak. — De avond-zwarte koraal-blokken staken uit de bloedig-glinsterende plassen op als uitgedoofde koolblokken, zwart met roode na-gloei-plekjes....

— Voor den verren avondbrand rees steil uit de zee, — scherp silhouet tegen lichte lucht — 't reuzenrotsblok van de kleine westelijke kaap. En boven op, met onwaarschijnlijke roode gloei-randjes, een zware, scheef groeiende, schonk-kronkelige boom. Op den lagen tak, die zich ver vooruit wrong over 't water, waren op 't kale, zeeluchtgeteisterde hout de smal-lange bladeren bij bosjes geplant. 't Leken gestyleerde bloemfiguren zoo met die langpuntige zwarte bladeren, die als donkere stralen schoten uit de warrige middens.

Klein, teer en broos waren die silhouetvormen bij de hoog-

er boven-opkoppingen van 't gewolkte, blauw-grijs, noodlot-somber, met hel-rood-goudende randen tegen 't diepend avond-blauw, dat hoog over 't al opkoepelde, donker al in 't Oosten, met al zwakke gloei-puntjes van sterren hier en daar. De dag stierf snel, al heel gauw waren de wolken niet meer gloeiende reuzenkolen met uitgedoofde plekken, maar werden ze blauw-grauwe doove-kolen met hier en daar nagloeiingen, waar een stuk van de omgevende aschlaag was uitgevallen: reuzen-licht-grotten in stil aanblauwend gebergte. Doch al heel spoedig verstierf ook dit, er was zacht geschuif in de wolken, stil zakten de uitgebrande kolen in elkaar tot een grijze, vaagjes-nagloeiende aschmassa: 't silhouet van de boomkaap stond strak-zwart voor blauw-grijze, doffe lucht met heel teere roze-tint-doorweving.

Die stijve, eigenaardige groei van den boom zoo in silhouet, intens-zwart tegen den schemer-achtergrond herinnerde hem ineens aan eene Japansche teekening, die hij had, zwart op mat-blauwig zilver, van een vreemd exotisch-gestyleerden boomtak. De teekening hing in zijne kleine voorgalerij en deed er hem nu met een schok aan denken dat 't dadelijk donker zou worden, dat hij naar huis moest.

Haastig stond hij daarom op. Tegelijk deed een plots, dichtbij, heftig geschuifel, als sprong een dier op in de lage alang-alang, hem hevig schrikken, dat zijn hart wel tusschen zijn longen leek op te springen. — Wat was dat? — Eerst kon hij bijna niets onderscheiden in de schemer-donkere woudschaduw, die dreef tusschen de stammen en scheen gekomen uit de geheimzinnige, zwarte, nevelige boschmassa's rondom en hij staarde met onrustige hartklopping in den schemer. — O, was 't dat? — klaarde 't voor hem op, — dat zoo'n lamme gladakker je zoo kon doen schrikken! — De vuile, schurftige kampong-hond stond op een afstand, dof, vaal-geel in 't lage gras, half van hem afgekeerd, alsof hij klaar stond bij 't minste weg te rennen. De kop schuin naar beneden, de bek wat gemeen opengetrokken, de punt-ooren plat achterover als verwachtte hij een slag, keek 't beest hem uit de hoeken van zijn valsch-schuingetrokken oogen gluiperig aan, langzaam de staart heen en weder bewegend over 't gras. Die houding maakte een onaangenamen indruk van onder-kruiperige kwaadaardigheid, er was iets heilloos in, bijna

geheimzinnig zooals 't dier daar stond voor den mysterieusen achtergrond van 't zwarte nachtbosch. Onwillekeurig huiverde hij, hoewel hij zich beduidde dat 't toch eigenlijk te kinderachtig was.

Even stond hij zoo stil te kijken, maakte toen een heftig armgebaar naar 't gedierte, dat dit scheen afgewacht te hebben om ineens weg te draven, — stil, geheimzinnig, zonder blaffen, de rimboe in. Hij luisterde naar 't wegruischend geschuifel en takjesgekraak, hoorde toen veraf blaffen — nog eens een anderen hond blaffen — toen was alles stil....

Een stilte verscherpt door 't eeuwigdurend krekelgetjirp, — een stilte vijandig door de sombere dreiging van de beweeglooze, zwarte, scheiding-verdoezelende struik—en boomgestalten, hoog en groot tegen de nog wat lichtende lucht, beangstigend schijn-dicht op hem aandringend.

Er was iets spookachtigs in dit gebrek aan perspectief, het enerveerde hem, toch al zenuwachtig door dat schrikken daarnet.

— Kom, gekheid, er was immers niets — trachtte hij zich kalmte in te praten — hij leek wel een kleine jongen: bang in 't donker. — Haastig liep hij 't boschpad terug, dat nu nog maar zwak-schemerig zag.

Telkens als hij zich herinnerde, hoe die hond daar gestaan had, zonder geluid en ineens wegrende, klopte zijn bloed heftiger en haastte hij zich weer meer, voort in den zwarten boschnacht. Even angstigde 't dan in hem, en toch kon hij niet nalaten telkens weer tot die herinnering terug te keeren.

— Och, natuurlijk was die hond nieuwsgierig naar zijn stil zittende gestalte gekomen — trachtte hij zich zelf klaar en duidelijk 't onbelangrijke aan te toonen — dat beest was weggeschrikt, toen hij ineens opstond, en had nog eens afwachtend omgekeken en was weggedraafd, toen 't scheen, dat hij naar hem gooien wilde. Al die gladakkers deden immers zoo gluiperig stil als ze dichtbij waren.

Maar de mysterieuze stilte van 't nachtzwarte bosch met in de verte onzegbare levensgeluiden van enkele sinistere nachtdieren was niet geschikt om hem te kalmeeren. Telkens schrikte hij van 't kraken van een takje, of van een aap, die van een tak op 'n ander sprong, onzichtbaar, alleen hoorbaar aan 't plots ruischend bladertak-buigen.

Bezweet door 't haastige loopen kwam hij eindelijk 't bosch uit tusschen de eenzame huizen van de nederzetting, maar voelde zich pas veilig toen hij weldra bij 't lamplicht in zijne voorgalerij eene oude krant nog eens doorspelde. En zoo zittend met de knusse stoel-steun in zijn rug, was 't hem als ware hij daar in den donker achtervolgd geworden door een duister gevaar, dat hem nu niet meer van achter overvallen kon.

Hij glimlachte nu om zijn mallen angst, maar toch als hij eventjes overmoedig zich retrospectief die gewaarwording deed ondervinden, huiverde hij en las gauw wat onverschilligs in de courant.

En onvermijdelijk daar zoo stil zittend, wekte dit kleine gebeuren weer herinneringen bij hem op uit zijne jeugd, toen hij nog bang was in 't donker. Hoe zijne moeder dan, als hij boven in 't donker moest wezen, beneden aan de trap onverschillige dingen tegen hem zei, luide, en zoo de angstigdrukkende stilte der duisternis voor hem verdreef, en hem 't bewustzijn gaf hare bescherming te hebben tegen dat vreemde zwarte niets.

En nu was hij man, maar ook in 't donker, een eenzame in de stille duisternis van 't leven, en nu kon zijne moeder niet tegen hem praten, luide, om hem te steunen, nu hoorde hij nooit meer hare kalmeerende liefdestem.

O, hoe hij toch naar haar steun nog verlangde. —

Hij kon soms nog zeer kinderachtig zijn, de jonge man, die uiterlijk zoo flink tegenover 't leven was gaan staan. —

LOUIS CARBIN.

SAGENVERKLARING.

De Boogschutter en de Weefster. Opmerkingen over de Odyssee door J. van Leeuwen Jr. Leiden. 1904.

Of de Mirèio van Frédéric Mistral veel gelezen wordt, ik weet het niet; wel weet ik dat ik wenschen zou, dat dit heerlijk poème provençal in veler handen kwam. Er ligt over die romantisch geloovige zangen een gloed gelijk alleen zuiderzon vermag te geven, er straalt eene krachtige passie uit als slechts kan uitgaan van een gemoed, dat nog in den winter des levens den bloesem der jeugd zal dragen, er schuilt eene liefde in voor den eigen grond, die nog in deze dagen van cosmopolitisme kan bedwelmen. Doch de frischheid wordt nog verhoogd door eene zeggingswijze onversleten en glanzend als nieuwe munt, door eene beeldspraak ongezocht, zóo aan de natuur ontleend, door eene rust in beschrijving, in teekening, die kalm haren gang gaat bewust, dat zij den toehoorder zal boeien, wijl zij wel veel maar niets overtolligs geeft.

De kunst van vertellen gaat de wereld uit, zelfs de ouden van dagen, wien men haar nog toekent om aan te duiden dat zij tot het verleden behoort, bezitten haar niet meer. Vader Herodotus had haar geheel in zijne macht en toch was de man geen grijsaard, toen hij kalmweg verhaalde, wat hij te zeggen had en rustig met zijne toehoorders door de destijds bekende wereld wandelde. Hem joeg geen horzel als rusteloos rund door de drie werelddeelen.

Nog jonger was Mistral, toen hij in 1859 zijne Mireille aan Lamartine opdroeg — en hoe vertelt hij! Het is hier het hart, dat welsprekend maakt; het hart ontvankelijk voor de

legenden der Camargue, dat feller jaagt als het de wilde vrijheid der ongetemde rossen verheerlijkt, het hart van den vrijbuiter, dat hoog opspringt als het galjoen dansende op de golven den Engelschman te gemoet gaat:

„Nous partons de Toulon cinq cents Provençaux, de battre l'Anglais grande était l'envie."

En als de zang geëindigd is „trop tôt, certes, pour les garçons de labour", dan „sans mot dire, la tête éveillée et les lèvres entr'ouvertes, longtemps après le chant ils écoutaient encore.

Onwillekeurig treedt, terwijl men dit leest, Homerus in de plaats van Mistral. Het is niet meer een kaperkapitein, die voor Provençaux zit te vertellen, het is zijn Grieksche voorganger, die aan Alcinous' hof zijne omzwervingen verhaalt.

„Zoo sprak hij en hen allen in stilte neergezeten hield betoovering geboeid in het schaduwrijk vertrek." Men ziet Odysseus gezeten in den kring van vorst Alcinous' edelen en jonkvrouwen; Nausicaa's schitterende oogen zijn op hem gevestigd, haar geest verweg: „et son regard était une rosée, qui dissipait toute douleur, des étoiles moins doux est le rayon et moins pur. Ah! dans un verre d'eau, en voyant cette grâce, toute à la fois vous l'eussiez bue!" En is het niet Homerus' stem, die voortgaat:

„Et voilà les chants, que l'on chantait! Elles étaient belles, ô jouvenceaux, et tiraient en longueur. L'air a un peu vieilli, mais qu'importe? Maintenant on en chante de plus nouvelles, mais qui y entend quelque chose?"

Ja, dit is het wat ons mede in Mistral zoo onweerstaanbaar trekt: de zanger van het oude epos leeft in hem voort verborgen onder den mantel der romantiek. Behoefde hij het ons te zeggen, dat hij wilde zijn „humble écolier du grand Homère"? Die beeldspraak is zij niet echt-homerisch b.v. in de beschrijving van den berg Ventour:

„Le Ventour qui, vénérable élève sur les montagnes blotties au-dessous de lui sa blanche tête jusqu'aux astres, tel qu'un grand et vieux chef de pasteurs, qui entre les hêtres et les pins sauvages accoté de son bâton, contemple son troupeau"?

Of als hij de Durance teekent:

„La Durance, cette chèvre ardente à la course, farouche, vorace, qui ronge en passant et cades et argoustiers; cette fille sémillante qui vient du puits avec sa cruche, et qui

répand son onde en jouant avec les gars qu'elle trouve par la route." Zijn het niet de rossen van Poseidons wagen, die losgebroken tot ongebreidelde vrijheid na tien jaren ballingschap uit de Camargue twintig mijlen in één galop afleggen om den zeewind optesnuiven, die over de heide waait? De zee is hun element; wordt zij woelig en somber van tint dan hinniken de paarden van vreugde, de lange staart klapt met zweepslag in den wind, de hoeven krabben in den bodem en voort schieten zij in woeste vaart, de manen als sluier eener fee hoog fladderend boven de koppen uit.

Een land, dat nog zijne sproken heeft; waar de taal van den verteller zoeter vloeit dan honig! „Tel le bon miel coule des ruches, tels vont couler leurs couplets," zegt Mistral. Een land onzer dagen, waar nog steeds eene naïveteit huist, die zich aan schippersverhalen, aan de wonderen der toovenaresse, aan de zorgvuldige beschrijving van een kunstvollen beker vergast! Niet voor de kinderen, doch voor de ouderen, vreemd aan eene gevoellooze wereld van opgeplakte cultuur, zelf gevoelloos voor omringende schijn-grootheid, voor hèn is die wonderwereld van het verleden, zijn die sproken van het heden door een Mistral geteekend, „afin qu'ils adoucissent l'âcreté de la vie". „Leerling van den grooten Homerus!" welk een geloof aan eene macht die voor zoovelen geen macht meer is. Doch ook, hoe is dit kinderlijk eenvoudig geloof erin geslaagd den ouden dichter in zich op te nemen. Wat zijn wij, die moeizaam aan de wortels van den eeuwenouden eik zwoegen, gravende naar oorsprong en wording, bij dezen mensch, die op den toovermantel der verbeelding gedragen den kruin omzweeft? Wat bij dezen, die mede optrok naar den disch waaraan de dichters der eeuwen gezeten zijn en onder schertsenden kout hoorde ontvouwen, wat aan gene zijde van den horizon onzer oogen ligt? Philologie en poëzie, philoloog en poëet: geldt voor de meesten niet Homerus' woord: „Zeus gaf hun het een maar onthield hun het andere"? Moet men niet bij die beide namen denken aan het tafereel waarmede Plato zijne Politeia sloot? „Eén die na schijndood tot het leven was weder gekeerd, verhaalde hoe zijne ziel belandde op eene wonderbare plek waar twee kloven neerdaalden in de aarde, twee wegen opwaarts gingen ten hemel. En er was een dalen en klimmen van zielen

zonder oponthoud. Doch die van hunne reis, hetzij door den hemel, hetzij door de aarde, waren wedergekeerd, zij legden zich neder en verhaalden van hun wedervaren: met hoevele bezwaren, zuchten en steunen de lange reis gepaard ging langs het onderaardsche pad, waarvan zij vermoeid met stof bedekt wederkeerden, hoeveel heerlijks daarentegen de hemelweg den gelukkiger schimmen had geboden, die smetteloos rein waren gedaald uit oorden, waar de schoonheid zich breed voor hun blikken had ontplooid.''

Tot onze vertroosting heeft echter de oude wijsgeer er aan toegevoegd, dat ook voor hen, die met menschenkrachten hadden gearbeid in de diepten der aarde, de toegang tot de hemelsfeeren eenmaal zou openstaan.

Socrates heeft meer volgelingen dan men meent. Ten minste in zekere opzichten. Vraagt Phaedrus hem, wat hij voor den ondergrond houdt van het sprookje, waarin Boreas Orithyia rooft, dan luidt het antwoord van den wonderlijken satyr ontwijkend: „alvorens hij zich zelf kent, mist hij den tijd zich aan dergelijke bespiegelingen over te geven. Bovendien, waar blijft men, indien men eenmaal op dit pad den voet heeft gezet, wie telt dan de oneindigheid der verschijningen uit de wereld der verbeelding, die alle om verklaring vragen?" Socrates' volgelingen nu zijn velen, waar eene zelfde vraag wordt gesteld. Alleen het eerste gedeelte van Socrates' antwoord krijgt de vrager zelden tot bescheid. Een voordeel mag men het achten, dat er gevonden worden, die ten minste voor het tweede bezwaar door Socrates genoemd niet terugschrikken, er zich van bewust, dat slechts het zich geheel onthouden van welke voorzichtige combinaties ook op mythologisch terrein geheel vrijwaart tegen vergissingen. En nu moge deze voorzichtigheid de moeder der porseleinkast heeten, een andere vraag is het, of het niet beter is eenig porselein er aan te wagen, dan maar steeds uit pure voorzichtigheid in den hoek van de slappe handen en schuchtere blikken te blijven zitten. Ook door de verwachting op meerdere of mindere adhaesie kan men zich bezwaarlijk laten leiden. Ook in dezen staat het vast — om een woord van den voortreffelijken Bellaar Spruyt te bezigen — „dat de waarde eener verklaring niet steeds beoordeeld wordt naar haar redelijkheid, maar ook wel naar de intensiteit der gemoedsbeweging, die

zij wekt. Of een spreker of schrijver overtuiging wekt, hangt bij de meeste hoorders en lezers niet af van de uitgebreidheid zijner gegevens en de juistheid der redeneering. Zóó machtig is ook thans nog die invloed der gemoedsbeweging, dat men vreezen zou voor de eindelijke zegepraal der waarheid, wanneer de gemoedsbewegingen niet de eigenaardigheid hadden hun eigen tegenstanders in het leven te roepen".

Een nederlandsch hoogleeraar heeft in navolging van wat door O. Seeck, E. Meyer, V. Bérard en meer anderen met meer of minder gunstig gevolg was beproefd, n.l. het zoeken van den kern der Odyssee-sage, in eene studie ook voor lezers buiten den kring der vakgenooten bestemd, zeer merkwaardige beschouwingen neergelegd. Hij heeft in enkele passages uit dit epos het mes gezet en den zijns inziens onlogischen samenhang, de met geen redelijkheid te rijmen voorstelling, van alle windselen ontdaan blootgelegd. Getracht heeft hij aan te toonen, dat de onwaarheid der voorstelling voortspruit, deels uit eene samenkoppeling van geheel verschillende sagenmotieven tot één geheel, deels uit het gebruik maken van oude niet meer begrepen sagen door een jonger dichter. De door ontleding verkregen enkelvoudige bestanddeelen heeft hij vervolgens gepoogd zóó te ordenen, als zij hem toeleken een redelijk poëtisch geheel te vormen, dat zich aansluit bij van elders bekende religieuse voorstellingen der Ouden. Ten slotte werd de stelling verdedigd, dat aan de vereeniging van den zwervenden Odysseus, den eindelijk wederom thuisgekomen held, met de in kuischheid op hem wachtende gemalin, Penelope, eene natuurmythe ten grondslag ligt: de synode van zon en maan. Als plaats der handeling in den oudsten vorm van het op de grens van religie en literatuur staande verhaal nam de geleerde schrijver het eiland Creta aan, eene gissing waartoe èn het epos zelf èn de hedendaagsche ontsluiering van Creta's oud verleden hem brachten.

Moge deze beschouwing voor allen, die den ouden dichter met meer dan officieele waardeering plegen te noemen, reeds de aantrekkelijkheid van het nog niet genotene bezitten, van het verkwikkende bekende dingen in nieuwen vorm te zien, ik zou dit boekje willen vergelijken met een Medischen maaltijd, waarbij de hoofdschotels geregeld door tal van toeschoteltjes werden afgewisseld. Een voordeel voor den

gast, wiens maag zich door de Duitsche keuken vaak al te spoedig bezwaard gevoeld; al is ook weder waar het woord van den jeugdigen prins, die aan het Oostersch maal gezeten opmerkte, langs hoeveel omwegen toch op deze wijze gezocht werd wat zoo eenvoudig te bereiken ware: het stillen van den honger.

Doch wie zou durven beweren, dat niet vaak de bijschotel hem tot meerdere waardeering van den hoofdschotel bracht? Wie zou de beschouwing over Odysseus en de bekoorlijke Nausicaa, de Mireille van Homerus, hier willen missen? Ik mag aannemen dat deze vrouwenfiguur zelfs den hardnekkigsten anti-graecus zou vermogen te verteederen. Hare ontmoeting met den held van Ithaka, Hectors afscheid, zijn dit niet de beide lokmiddelen, waarmede men met steeds verzekerd succes bewonderaars van Homerus vangt? Nu, een publiek dat aldus gevangen is, behoeft zich over de kwaliteit van het lokmiddel niet te beklagen. Alleen, men deelt als handig vogelaar niet mede, dat Hector na het roerend afscheid niet sneuvelt, doch levender dan ooit tot Andromache terugkeert; nog minder verklapt men, dat de ontmoeting van den goddelijken held en de maagd slank als een palmboom „tot niets leidt''. Doch zoo waar als bij de vermelding van Hectors wederkomst het gemoed van den geboeiden toehoorder te recht in opstand komt, zoowaar als Hectors val wordt geëischt „na dit afscheid voor het leven'', even zeker is het, dat lezer en toehoorder onvoldaan blijven, als Odysseus zonder een blik, zonder een woord, Nausicaa met haar leed alleen laat. Dat dan ook de oorspronkelijke sage anders moet hebben geluid, heeft Prof. Van Leeuwen bewezen: zijn pleidooi wortelt, evenals dat van Prof. Naber voor de Hectorsage, in het onvervalscht gevoel van het menschlijk hart. Dit resultaat zij hier op den voorgrond gesteld opdat de belangstellende lezer moge inzien, dat dit werkje meer is dan eene simpele vermeerdering van den steeds wassenden stapel Homerus-literatuur.

Thans een enkele greep uit de motieven in de Odysseus-Penelope-sage vervlochten om daaraan eenige opmerkingen vast te knoopen. Het ligt toch allerminst in onze bedoeling hier wederom de argumenten aaneen te rijgen, die tot de hypothese eener zon- en maansage hebben geleid; nog minder hier eene kritische beschouwing te openen, die achter-

eenvolgens de verschillende bewijsgronden op de schaal der deugdelijkheid weegt. Ook willen wij hier niet ingaan op de vraag, in hoeverre eene dergelijke mythenexegese recht van bestaan heeft zonder dat sagen van andere volkeren in het debat worden betrokken. Het ware anders voor aanbidders van comparatieve mythologie en folklore niet onnoodig hierop te wijzen, dat gemelde vergelijking van religieuse en poëtische voorstellingen bij aanverwante en niet-aanverwante volkeren slechts constateeren kan gelijkheid of ongelijkheid van meeningen en gebruiken, dat zij echter nooit een tekort in ons weten aangaande het sagen- of cultusverloop bij het eene volk mag aanvullen door te putten uit de meerdere gegevens, die het andere volk biedt. Zulk eene bewijsvoering per analogiam zou eerst dan eenige waarschijnlijkheid hebben zoo mythen*ontwikkeling* langs vaste denklijnen *voortschreed*. Wie echter ooit eenige kennis nam van betrouwbare gegevens voor zooverre zij uit het gebied der huidige natuurvolkeren tot ons kwamen — d.w.z. gegevens, die niet door fantasie of wetenschap van den observator in den geest van hem bekende motieven werden aangevuld of gekleurd (eene niet ijdele vrees) —, die weet dat de grilligheid, het gemis aan ratio, het nevens elkaargaan van het diametraal tegenovergestelde, deze droomen der wakenden tot eene arbeidsstof maken, die het verstellen van het eene doek met lappen van een ander ten eenen male verbiedt. Nu is het waar, dat de stoffen ons minder verschillend van draad en weefsel *lijken*, waar zij aan het leven van twee meer naburige volkeren worden ontleend; doch ook dan is opsomming van de gelijke verschijnselen altijd nog maar het eenig betrouwbare werk en gaat men verder — nu wat leverden de beschouwingen der Aziatische en Indische geloofsvormen en gebruiken voor de *verklaring* der Grieksche mythen en ritus? Hoeveel bedenkingen rijzen er niet als een schrander opmerker een gebruik bij het romeinsche begrafenisceremonieel tracht te verklaren uit eene handeling bij de Indiërs in zwang? Als Usener ons duidelijk maakt, dat de strijd tusschen licht en donker, zomer en winter, dag en nacht (een motief dat in tal van Grieksche sagen terugkeert) wordt afgespiegeld in knuppelpartijen door twee partijen geleverd op een feest in Macedonië, dan mist het voorzeker belang noch effect zoo wij mogen opmerken, dat het door Horatius beschreven en

door Augustus met genoegen aanschouwde straatgevecht „caterva" eenzelfden mythischen ondergrond heeft; noch onthouden wij den schranderen geleerde onze aandacht, als hij bij wijze van parallel wijst op eenen Faustkampf tusschen de jongens der Kastor- en Weisergasse te Coblenz op Sinte Maarten gehouden. Doch zeker is het dat de Duitsche mythologen voorzichtig zullen doen, ondanks de Grieksche parallel, naar meer en hechter materiaal op eigen bodem om te zien voor zij in de bokspartijen der Coblenzer straatjeugd eene afwisseling zien van den kamp tusschen dood en leven in de natuur. Of zou, gesteld die straatgevechten waren in Duitschland algemeen en berustten op een natuurmythe, de mythologie gerechtigd zijn om bij overigens totaal gemis aan dergelijke tafereelen in Griekenland, de vermelding van eene kloppartij op een Januarifeest te Ephesus, waarbij eens de apostelleerling Timotheos viel, uit de Duitsche gegevens aan te vullen ten einde het bestaan van den natuurmythus ook in Griekenland vast te stellen? Comparatieve mythologie is een gebroken staf waarmede wel te wijzen, doch waarop niet te steunen valt. Het zij mij vergund een sprekend voorbeeld aan te halen van het optimisme, dat ten aanzien van de comparatieve mythologie zelfs bij de geleerden van veel kennis en veel nuchterheid voortleeft. In het wonderrijke boek van Kretschmer: „Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache", schrijft hij pag. 87: „Wo die Ueberlieferung religiöser Vorstellungen oder sakraler Gebräuche eine fragmentarische ist, wo die Reste uralten Glaubens unverstanden in eine spätere Zeit hineinzogen, kann uns die Analogie (let wel!) eine zuverlässige Führerin werden und das *Verständnis* sonst dunkler Ideën und Riten erschliessen. Es sei mir gestattet, hier einen neuen Beleg dafür anzuführen". Hij wijst dan op het voor ons tot dusver onbegrijpelijke gebruik der priesters van den Zeus te Dodona, die „met ongewasschen voeten" moeten slapen op de aarde, haalt als parallelen aan, hoe ook in Indië in den Vedischen tijd het „met ongewasschen voeten" een tijdlang rondgaan als ritueel voorschrift voorkomt, hoe eene wijdingsinscriptie van Tralles hetzelfde gebruik vermeld en dan..... zal, gelijk men verwacht „das Verständnis erschlossen werden"! Doch neen, er volgt slechts: „Was der Zweck dieser ascetischen Gebräuche ist, kan zweifelhaft erscheinen: eine Erklärung

der *indischen* Riten hat Oldenberg *versucht*"! De parallelen zijn interessant, doch wat zijn wij verder?

Ook de vraag in hoeverre naamsverklaring in de verklaring eener sage een rol mag spelen, is een strijdvraag geworden. Dat toch een bepaald motief telkens weder in licht gewijzigden vorm doch met andere namen terugkeert en eene rubriceering van de Grieksche sagen niet onmogelijk is, welk deskundige zal dit loochenen? Men zie slechts een motief aan als de in een korf, kist, schip aan land gedreven lichtgod, men zie hem in een boot, in een beker, in een rustbed drijven langs den hemeloceaan, getrokken worden door zwanen of rijden op een dolfijn, en het cliché-achtige van hetzelfde verbeeldingsproduct treedt scherp naar voren. De gedachte dringt zich op, dat oorspronkelijk elk etiket aan de mythe zal hebben ontbroken en de sproke begon met: „er was er eens een god, een heros" of wel „de god van het licht voer eens enz."

In zooverre is het niet slechts een voorschrift van de voorzichtigheid, maar ook van de klaarheid, dat bij de beschouwing der sagen de namen worden weggesneden als niet noodzakelijke bestanddeelen. Soms levert de verbinding van eene sage met den een of anderen heroënnaam een struikelblok op voor de naspeuring van het wezen dat achter den heroënnaam schuilgaat. Men vraagt zich te vergeefs af, hoe bij een van lichtgod tot heros afgedaald wezen die of die handeling kan worden verklaard, wijl zij in geenen deele met het oorspronkelijk karakter van lichtgod valt te rijmen. Nadere beschouwing leert dan vaak, dat de handeling eenvoudig van elders is overgedragen, toen men den heros niet meer in zijn oorspronkelijk wezen zich voor oogen stelde, doch slechts in hem zag een machtig wezen, dat vele grootsche daden bedreef en dus ook wel de daad in genoemde sage uitgedrukt. Of wel een bepaalde stam droeg op den van god geworden heros de idealen van mannenmoed, arbeidslust, volharding over, die men zichzelf in den levensstrijd als hoogste volmaaktheid placht voor te houden. Zoo is bij voorbeeld de glansrijke verklaring van Heracles als het ideaal van den Dorischen man in overeenstemming te brengen met het zonnewezen, dat niet ten onrechte achter hem wordt gezocht.

Men zal echter de mogelijkheid niet willen bestrijden, dat

eene typische benaming, die het wezen van den god volkomen uitdrukt, ook den heros kan zijn bijgebleven en hem op zijne omzwervingen over den aardbol hebben vergezeld. Rijst daarvan een vermoeden en erlangt dit van elders een bepaalden graad van waarschijnlijkheid, dan ligt het voor de hand, dat men na opstelling eener aanneembare hypothese omtrent het ware karakter van den heros — eene hypothese die buiten alle naamsafleiding om uit de grondvormen der sage is opgebloeid — bij het sluiten van het betoog als slotargument zich aan eene proeve van naamsverklaring waagt. Om een voorbeeld te noemen: wie toegeeft, dat in het eerste gedeelte der Odyssee tal van anonyme schippersverhalen op naam van den uit Troje terugkeerenden held zijn geboekt, die zal bij het bespreken dier wonderverhalen eenvoudig Odysseus' naam buiten rekening laten. Doch wie tevens inziet, dat in het tweede gedeelte van het epos een zonneheld in Odysseus niet te miskennen valt, die zal allicht geneigd zijn deze opvatting in den naam zelf bevestigd te zien. Het gevaar van met de naamsafleiding zijn geheele betoog te gronde te zien gaan loopt alleen diegene, die uit de voorbeelden van vorige geslachten geen leering trok, doch van naamsinterpretatie uitging. Doch met dergelijk bouwen op de punt van een naald heeft deze tijd afgedaan.

Grooter is het gevaar, dat er in de reeks van de hoofdbestanddeelen der sage ongemerkt trekken worden opgenomen, die niet tot het skelet behooren, doch bij het aankleeden als bevallige draperieën om het beeld werden gehangen. Een afschrikwekkend voorbeeld gaf degeen, die bij de verklaring van het sprookje van Roodkapje en den Wolf — het licht verslonden door de duisternis doch tot nieuw leven teruggekeerd — de flesch wijn door de kleine in haar korfje medegenomen als het water der wolken, of het snorken van den Wolf als „het rollen van den donder" beschouwde. Vaak stort men zich in dit gevaar medegesleept door den stroom van zijn eigen betoog, gelijk ook de jongste archaeologische vondsten, die een bijzonderen glans verleenen aan den bloei waarin thans de studie der klassieken verkeert, geen gering gevaar opleveren van nog maar half van het stof der eeuwen bevrijd, de oogen van den philoloog te kwader ure te verblinden. Wat Creta, dat sinds enkele jaren de eene ver-

rassing na de andere biedt, nog voor surprises bevat moet kalm worden afgewacht, doch of ooit ook Odysseus' crèche daar aan den dag zal komen, wij kunnen het ondanks Drerups betoog in zijn ook voor den niet-vakman allerbelangrijkste studie over Homerus (Die Welt-geschichte in Karakterbildern: Homer) nog niet gelooven. Voor ons toch is en blijft Odysseus een West-Griek, die aan kleine verhoudingen gewoon zich al heel weinig thuis zou gevoelen in de grootsche paleizen door Engelschen en Italianen op Creta blootgelegd. Veel liever gaat hij ter jacht bij zijn grootvader, die aan den Lichtberg in Midden-Griekenland woont, jaagt daar op wilde zwijnen en leert het stelen, dat hem op zijne omzwervingen en voor Troje zoo goed te pas zal komen. Dat hij in de perfectie liegt maakt hem nog niet tot Cretenzer, nog minder het feit, dat Creta, welks machtige vorsten als beheerschers der zee een wondergrooten naam moeten hebben achtergelaten in de herinnering van het nageslacht, een aantal malen in de Odyssee wordt genoemd. Immers deze verwijzingen naar Creta wegen toch in de eerste plaats niet zóó zwaar, dat zij Ithaka, welk eiland ook in de Ionische zee daarmede bedoeld moge zijn, noch dat zij het eilandenrijk der Kephallenen uit onzen geest zouden kunnen verdringen. Gelijk een tooneelstuk van Euripides aanvangt met den geslachtsboom der familie, opdat de toeschouwer aanstonds wete in welk milieu hij zich dient in te leven, zoo verplaatst ons de Odyssee al bij den aanvang (natuurlijk de Odyssee genomen, zooals zij voor ons ligt, bedoeld als een geheel) op een eiland van duodecimoformaat. Odysseus' woning binnengetreden zien wij de jeunesse dorée op koehuiden gezeten — dit zegt genoeg! Genoeg om te weten, dat de held, dien wij weldra gaan zoeken, niet te midden van Cretenzische fresco's, kunstvol faïence en in paleizen naar hygienische voorschriften ingericht is opgegroeid. Moge hij dan ook al om zijn incognito te bewaren straks thuisgekomen aan Penelope vertellen, dat hij een Cretenzer en Minos, de groot-koning van Creta, zijn grootvader is, wij hebben hem reeds beter leeren kennen, toen hij kort te voren na een gewonnen vuistgevecht gansch huiselijk op den aarden deel medeaanzat en hapte in een geitenmaag gevuld met bloed en vet. Het is nog zoo duidelijk zichtbaar, welke landen aan die eenvoudige schipper-koningen,

waarvan er twaalf op een klip gingen, als wonderlanden voor den geest plachten te staan: Egypte, Phoenicië, Creta. Vandaar komen hunne betooverde prinsen voor wie geen titulatuur te hoog is, vandaar komen zij zelf, als zij zich maskeeren teneinde anderen — en wellicht ook weleens zichzelf — met de schittering der fantasie den geest te verblinden. „Houd nu maar op met dat eeuwige Egypte en Cyprus of wìj zullen u eens een ander Egypte laten zien, onbeschaamde zwetser,” roept op zeker oogenblik een der jeugdige zwijnenbarons den verkapten Odysseus toe, die maar weer hoog van zijne ontmoetingen opgeeft. Niet steeds is men bereid om de châteaux en Espagne van zijn buurman met veel ah's en o's te bewonderen. Wìj zullen Odysseus er niet hard om vallen, dat de dichter hem nu en dan Creta in apotheose voor de oogen laat rijzen, doch gelooven, dat de heros ooit in eene Cretenzische stamsage het middelpunt vormde, dat kunnen wij hoogstens in die enkele momenten, waarop wij onder den invloed eener handig ineengezette bewijsvoering den indruk vergeten, dien het epos zelf telkens en telkens wederom onveranderd in ons wekt. Op dezen indruk komt het aan. De verbazing, welke Telemachus bevangt, als hij op reis ten huize van Menelaus gekomen, diens zeer bescheiden paleis aanschouwt en de glans van zon en maan beide bijkans onvoldoende zijn om de bekomen gewaarwording in beeld weer te geven, die verbazing zou onwaar zijn geweest, zoo de dichter ons niet in den jongen man een kind van eenvoudigen huize had willen teekenen. Evenzoo staat het met Odysseus' bewondering voor het poëtische verblijf van koning Alcinous. Nù doorleven wij mede de tegenstelling door Odysseus gevoeld, als hij de weelde, maar ook de reinheid en orde hièr, vergelijkt met zìjn tehuis, waar de varkens en straathonden van den openbaren weg in de receptiezaal dreigen binnen te dringen, waar de geliefde hond onverzorgd op een mesthoop voor de deur ligt, waar niet naar riddergebruik een gebraden rund den van kamp vermoeiden edelman wacht, doch de vette walm van varkensvleesch tegelijk met Odysseus' ongemeten roem ten hemel stijgt.

Een andere vraag is natuurlijk, of de mogelijkheid zou kunnen bestaan, dat uit een op Creta aanbeden zonnewezen, welks huwelijk met de aardgodin door offeranden, zang en

dans gevierd werd, elders zich eene heroënfiguur met omgesponnen sage heeft ontwikkeld. Waarschijnlijk is deze oplossing zeker niet, wijl de vraag rijst, waarom dan juist op de Ionische eilanden, die wel in sagenverband staan met Boeotië en Euboea maar niet direct met Creta, die krachtige figuur van Odysseus moest geboren worden. Tenzij men aannam, dat van Creta over Boeotië naar het verre Westen de ontwikkelingsweg van god tot heros heeft gevoerd, doch dan verliezen wij ons geheel in gissingen. Kennen doen wij den held als *Westerling;* Homerus veroorlooft ons aan verbinding met midden-Griekenland te denken (Parnassus); een later Alexandrijnsch geleerde (men beschikte aldaar over heel wat verloren gegaan materiaal en de omgeving van Callimachus wist er op zaakkundiger wijze mede om te gaan dan Aristarchus) vertelt, dat Odysseus te Alalcomenae in Boeotië het leven ontving: verder kunnen wij niet gaan, naar ik meen. Voor zooverre er van Odysseus in de Peloponnesus sprake is of kan zijn, is hij er geïmporteerd en niet inheemsch.

Eene keurige vertelling deelt ons mede hoe Odysseus in Sparta gevrijd heeft om Penelope. Te vergeefs trachtte haar vader Icarius den minnaar over te halen dan maar in Sparta te blijven. Reeds zat Penelope op den wagen, die haar naar Odysseus' afgelegen eiland voeren zou en nog hield de grijze vader naast het voertuig medeloopend bij zijne dochter aan, dat zij zou gedachtig zijn aan zijn eenzamen ouderdom. Ongeduldig eischte toen Odysseus van de jonge vrouw, dat zij duidelijk te kennen zou geven wien van beiden zij verkoos. Het antwoord was, dat zij den sluier sloeg over haar blozend gelaat. En Icarius liet haar gaan. Is zij werkelijk eene maangodin, is Odysseus een zonnegod? Dat de laatste nog de kern van een lichtgod in zich bevat, houden wij voor zeker, zonder dat wij ons zelf verplicht achten nu ook alle bewijzen daarvoor door een reeks geleerden gegeven te aanvaarden.

Veel bruikbare argumenten geven Seeck en Van Leeuwen. Eduard Meyers betoog, die in Odysseus een Poseidon ziet, houdt weder geen rekening met den indruk door de Odyssee zelf gegeven: daar zien wij Odysseus door Poseidons toorn vervolgd, zoodat geen combinatie van losse gegevens en vermoedens ons kan overtuigen, dat de zeegod en aardschudder zich zelf najaagt.

Dat de wevende Penelope de gedachte op de maan richt, die gelijk de vorstin haar weefsel telkens weder te niet doet en opnieuw begint, het valt niet te loochenen. Ook niet, dat de zwervende held juist op den dag der nieuwe maan, den dag waarop zon en maan in conjunctie treden, met zijne gade wordt hereenigd. Die dag werd dan ook in de oudheid als de huwelijksdag van zon en maan beschouwd, waartoe kan hebben bijgedragen, dat het woord voor conjunctie in het Grieksch zoowel samenkomst als echtelijke gemeenschap uitdrukt (synodos). Men huwde dan ook liefst op dezen dag. Doch er is en blijft een bezwaar. Penelope is het beeld der rustig thuis den gade verwachtende vrouw. Zij verkeert in passieve rust en zelfs haar verzet tegen de minnaars die haar hand eischen is hoofdzakelijk passief. Nu geeft echter de maan niet de voorstelling van een wezen, hetwelk in gestadige wachtende rust verkeert. Zij verplaatst zich zichtbaar en wij behoeven dan ook maar aan Io te herinneren, de minnaresse van Zeus, die door den toorn van Hera langs het firmament wordt voortgejaagd, om duidelijk in het licht te doen treden, dat de Grieken zich de maan niet als in rust, doch als een zwervend wezen hebben gedacht. Klassieke teksten zouden kunnen bewijzen, dat de Ouden zich de maan dachten als een dartel wezen, hetwelk meer begeerende dan begeerd den zonnegod vervolgt, om hem heen dwaalt, zich aan zijne omarming onttrekt, koket hem ontvlucht om weder te naderen, totdat zij zich op den dag der nieuwe maan aan hem overgeeft en daarom onzichtbaar is aan den hemel. Kortom zij is de godin, die ook door de schoonheid van den jongen herder Endymion aangetrokken, hem in den slaap bespiedt en zich in een grot van den Latmos in Carië met hem vereenigt. 't Is waar, ook Penelope mist koketterie niet als zij herhaalde malen voor de minnaars opdaagt als vluchtige verschijning, het gelaat zóó door den sluier omhuld, dat het nog schooner en aantrekkelijker lijkt. Doch mogen wij dit trekje wel anders beschouwen dan als ornament met opzet door den dichter aangebracht, opdat hij ons toone, hoe de listige vrouw zich zoodoende geschenk op geschenk van de verliefde dwazen verwerft en hen geboeid tot wis verderf voert? In ieder geval tegenover Odysseus is zij zóó vrij van al wat naar aan-

minnigheid zweemt, verlangt zooveel bewijzen van identiteit voor zij hem ontvangt, dat het hem op een goed oogenblik te bar wordt en hij haar naar behooren de les leest. Het genoemde bezwaar vervalt, zoo wij in de hereeniging van de beiden eene vereeniging zien van zonnegod en *aardvorstin*, waarbij de laatste, gelijk zij naar de voorstelling der Ouden met de maangodin tot één wezen pleegt te versmelten, ook aan deze het beeld van het nooit voleinde weefsel ontleende. Draagt toch ook Odysseus, ondanks dat wij hem kortheidshalve een zonnegod noemen, onuitwischbare trekken van overeenkomst met den (aan lichtverschijnsel niet vreemden) god Hermes in zich. Ook Van Leeuwen heeft reeds op die versmelting van aard- en maangodin gewezen: het ware de overweging wellicht waard of men niet beter deed in Penelopes wezen haar karakter als aardgodin op den voorgrond te brengen. Ter vergelijking — doch ook niet meer dan dat — wijzen wij op de Orendelsage der Germanen, die zóó merkwaardig overeenstemt met Odysseus' wederkomst uit Troje, dat wij, ondanks de verzekering van het tegendeel, weigeren te gelooven, dat navolging geheel is buitengesloten. Orendel toch, een zeekoning die te Trier (sic!) heerscht, verlangt naar eene eega. Zijn vader Oeugel maakt hem opmerkzaam op Frau Brîde, „die schönste ob allen Weibern", koningin van het Heilige Graf, en rust hem eene vloot uit. Met 72 kielen zeilt de held den Rijn af, doch wordt drie jaren lang op zee vastgehouden. Door de hulp van Christus verlost, overvalt hem een storm, waardoor hij van het Heilige graf, dat reeds in het gezicht was, wordt afgedreven. Alle schepen vergaan, de held alleen klemt zich aan een plank vast en komt naakt aan wal. Daar graaft hij zich een kuil, waarin hij drie dagen vertoeft tot op den vierden Meister Ise, een wijze machtige visscher, hem nadert. Orendel zich schamende als Odysseus breekt een tak af om zijne naaktheid te bedekken, smeekt om hulp en komt op het grootsche slot van Ise, waar diens gemalin hem statig ontvangt. Doch na lange gevangenschap vandaar gegaan vindt hij eindelijk zijn weg naar Jeruzalem, waar hij in zijn armzalige kleedij door niemand als edelman herkend, Frau Brîde door minnaars omgeven aantreft. In den ontbranden strijd, waaraan Brîde zelf deelneemt, vallen hare dienaars ook den vreemdeling aan. Deze noemt zijn naam en de vorstin be-

antwoordt dezen roep met de verzekering: „zijt gij koning Orendel, zoo verheug ik mij dat ik u trouw ben gebleven.” Ook de manschappen erkennen Orendel als hun gebieder, die nu vrouw en rijk gewonnen heeft.

„Gewonnen”, zeggen wij liever „herwonnen”, want uit Brîdes gezegde blijkt toch wel, dat het hier geen bruidvaart van Orendel gold, doch eene wederkomst. Zoo sluit zich dan ook in dit opzicht de duitsche sage bij de grieksche als eene trouwe copie aan. Welnu, wij lezen dat de Germaansche Mythologie in Brîde heeft gezien „die mütterliche Erde, die sich nach der Umarmung des Himmels und Jahresgottes sehnt.” Ook de verklaringen loopen dus parallel. Een voorbeeld derhalve van wat de Grieken een „hieros gamos”, de gewijde vereeniging van hemelvorst en aardvorstin noemden.

Zien wij nu deze omarming in het veertiende boek der Ilias op den top van het Idagebergte plaats vinden, elders heeft de vereeniging in een grot plaats, waarbij bliksemstralen aan den hemel als bruiloftsfakkels flikkeren en het gejuich der nymphen op de koppen van het gebergte den bruiloftszang weergeeft. Men herinnert zich de beschrijving van Aeneas’ en Dido’s samenkomst in het vierde Boek der Aeneis.

Doch ook wel rustten de beide godheden onder een hoogen bladerrijken eik; zóó waarschijnlijk Zeus en Dione te Dodona. De god nadert zijne gemalin in alle majesteit zijner macht en onttrekt haar aan het oog van hemeling en mensch door een dichte wolk, tenzij hij over een thalamos beschikt, een slaapvertrek, als waarmede de dichter Mimnernus de zon verrijkte aan den rand van den Oceaan, opdat hij daar tevens zijn schatten, zijn stralenkrans, zou kunnen afleggen. Zoo had ook Odysseus een thalamos, waarin zijne schatten lagen: goud en ijzer, zijne kostbare speerpunten en zijn boog. Doch zijne gemalin voerde hij naar een heiligdom, dat geen menschenoog van binnen had aanschouwd, geen menschenvoet betreden en dat in wonderbaarlijkheid van constructie de herinnering bewaarde aan den eik en tevens aan de grot; hecht en onwrikbaar als het betaamt voor het eeuwig onscheidbare godenpaar; veilig omrasterd voor het oog der onvrome nieuwsgierigheid. Niet ijdel toch was Hera’s vreesachtige uiting, die wij in de Ilias hooren: „wat, o Zeus, als een der eeuwige goden ons zag in onze rust

en overal omgaande het den anderen hemelingen beschreef.” Had immers niet naar luid van een dartel bruiloftslied — het epithalamium van Odysseus’ en Nausicaa’s bruiloft, gelijk Van Leeuwen op zeer aannemelijke gronden gist — eens Hephaestus het samenzijn van dat andere paar natuurgoden, Ares en Aphrodite, onbescheiden verklapt en was niet, doch toen alleen, de almoeder in haar overgave en liefde door godenoogen bespied?

De onvolkomenheid in de beschrijving van Odysseus’ thalamos, de ondoordachtheid van den dichter, heeft de Leidsche hoogleeraar duidelijk in het licht gesteld. Eene onvolkomenheid trouwens die bijkans overal naar voren treedt, waar wij op de in bijzonderheden afdalende beschrijving van een of ander voorwerp worden onthaald. Wie durft beweren, dat hem duidelijk werd — duidelijk zonder geven en nemen! — de constructie van Pandarus’ boog, van Odysseus’ vlot, van Priamus’ wagenbespanning, de ordening der tafereelen op Achilles’ schild, Nestors beker, het hoofddeksel van Odysseus in de Doloneia, het gangen- en deursysteem bij Odysseus’ mannenzaal? Wie begrijpt hoe de ontrouwe dienstmaagden door Telemachus worden opgehangen of hoe de onverlaat Melanthius voorloopig onschadelijk wordt gemaakt? Wie de valkenjacht der Odyssee? Wie komt uit de bezwaren der bewapening van een Homerisch strijder? Ondanks zoovele vernuftige gissingen, ondanks Helbigs klaarheid of Reichels practischen blik ontbreekt er bij elke verklaring van bovengenoemde vraagstukken meer dan eene kleinigheid. Staan wij hier voor de noodzakelijkheid van rondweg te moeten erkennen: „wij kunnen den dichter door gebrek aan zakenkennis niet verstaan,” of rijst soms het vermoeden, dat de dichter zelf in de klok den klepel niet wist te vinden? Niemand durft schijnbaar volmondig het laatste te zeggen — et pour cause! — laten wij dan nog even den blik slaan op den boogwedstrijd, waarbij Odysseus zijne legitimiteit door een kunstschot bewijst. Staat daar onzin of niet? Wij zullen het kort maken, alleen ter inleiding voor den niet-vakman een enkel woord. Penelope dan zal de minnaars met den boog van haren afwezig gewaanden, doch als bedelaar vermomd aanwezig zijnden, gemaal laten schieten. Wie den boog spant en het doel schiet erlangt den hoogsten prijs: de

edelvrouwe zelf. Wij zien, hoe zij den kostelijken boog onder tranen uit den schatkamer haalt, wij zien hoe Telemachus eene lijnrechte groeve trekt in den leemen vloer van het vertrek, hoe hij in deze groeve achter elkaar twaalf bijlen met dubbel blad opstelt, zóó dat de opstaande stelen den indruk maken van opstaande stutbalken welke een in aanbouw zijnde kiel schoren en dat de halfcirkelvormige openingen aan den bovenrand der bijlen, tusschen de beide bladen, één doorloopend kanaal vormen. Door dit kanaal zal de pijl moeten worden gedreven, hetgeen de dichter toch wel schijnt te bedoelen, als hij er van spreekt, dat de pijl *geworpen* moet worden door *het ijzer*. Wij vragen nu met Van Leeuwen maar niet, hoe het zal worden vastgesteld, dat de pijl door en niet over de openingen vloog, noch waarom de bijlen zóó laag werden geplaatst, dat een schot ons aldus onmogelijk lijkt. Doch waarom *twaalf* bijlen? Is het schieten door één bijl niet reeds een kunststuk en is het schieten door twaalf zuiver recht achter elkaar geplaatst bijlopeningen zooveel zwaarder? Had men niet met het opstellen van twee bijlen, de eerste en de laatste van het twaalftal, kunnen volstaan! Jaagt de dichter door overdrijving naar grooter effekt, à la Münchhausen, die met één schot twaalf eenden in de vlucht doorboorde? Of zou men beter doen door met den schrijver van het boekje aan het twaalftal eene symbolieke beteekenis te hechten?

Om Odysseus een Tell-schot te laten doen had de dichter hem, gelijk de Grieksche mythische voorganger van Tell, de Cretenzer Alkon, het doen moest, kunnen laten schieten door een ring gesteld op het hoofd van een mensch, of wel, hij had hem naar Alkoons voorbeeld een slang kunnen laten treffen, die zich om een jongen strengelde. Dát zou een wonderschot zijn geweest. Thans *meende* de dichter wel het proefschot te verzwaren, doch hij bereikte zijn doel niet en kwam zelf met zijne bijlen in de verlegenheid. Wijselijk wordt er dan ook na het schot van Odysseus van de bijlen niet meer gerept. Voor onze verbeelding staan zij daar nog steeds in den bodem, doch als aanstonds de moord op de vrijers aanvangt en ieder dezer naar alle zijden omziet waarmede hij den vermomden Odysseus te lijf zal gaan, loopen zij wel gevaar over de bijlen te vallen, doch zien deze schijnbaar niet. De bijlen zijn minst genomen in de sage overbodig.

De vraag was: „wie vermag den boog van den zonnevorst te *spannen*?" Dit vermocht slechts de vorst zelf en... zijn zoon, die hierdoor bewees uit welk geslacht hij sproot. Zoo bewees eens Theseus de echte zoon zijns vaders te zijn door den reusachtigen steen te tillen, waaronder 's vaders zwaard lag verborgen, zoo bewees bij de Scythen diegene zijn koningsrecht bij de genade der goden, die het fonkelend zwaard eens uit den hemel gevallen vermocht op te beuren.

Doch genoeg; meer vindt de belangstellende lezer in de „Opmerkingen over de Odyssee", die tot bovenstaande beschouwingen aanleiding gaven. Gaarne hebben wij gevolg gegeven aan het verzoek door de Gids-redactie tot ons gericht, naar aanleiding van het verschenen werkje in dit tijdschrift eenige opmerkingen te plaatsen. Wij meenden echter, dat die opmerkingen in geenen deele het lezen van het boekje zelf onnoodig mochten maken door het weergeven van den inhoud. Deze kan en zal slechts de verdiende belangstelling kunnen wekken in den vorm door den schrijver zelf gekozen. Zoo zal het nogmaals kunnen blijken, of de Nederlandsche lezer ook voor deze in het religieuze leven der Ouden inleidende studiën genoegzame belangstelling bezit, dat degenen, die meenen iets te kunnen bijdragen, zich in het eigen idioom tot den landgenoot kunnen richten. Verbreiding toch in ruimeren kring van wat in de studeerkamer wordt verworven is en blijft in onze dagen eene levensvoorwaarde óók voor de studie der Oude letteren. De handhaving van een dwaas isolement heeft eenmaal de klove tusschen Universiteit en burgerij breed genoeg doen worden, dat eene voor beide partijen noodwendige overbrugging is geworden tot blijvend dringenden eisch. Waar dan aan den eenen kant de krachtige strooming van het maatschappelijke leven nieuwe energie vermag te wekken op het studieveld, daar kan aan de andere zijde de van de gave der waardeering niet verstoken Nederlandsche burger inzien, dat het zich verdiepen in onderzoekingen naar de wording van het tegenwoordige uit het verleden meer is dan een aristocratisch tijdverdrijf, meer dan een wanhopige horror vacui.

J. Vürtheim.

VERZEN

I

SONNET

Minnen is beter dan bemind te worden,
Oneindiger en eeuwger als de groote
Hemelen die den duisteren besloten
Tuin dezer aarde in hunnen luister gorden —

Als ooit mijn hart tegen Uw gulden orden
Opstond en kreet zich Uw eenig verstooten
Kind onder al zijn zalige genooten,
Liefde, vergeef, als ooit mijn lippen morden....

Nu drijft de droom door 't waterhelle land
Zijn bloemen en zijn zonneschaûw te vieren,
En boven sluit de blinde dagewand;

Maar veilig voel ik over mij Uw pracht
Vertrouwd uit langen huiverstillen nacht,
De sterren Uwer hemelsche revieren.

II

AFSCHEID

Hier ben ik weêr.
De najaarszon die wolkgedoofd
Het bronzen loof in 't hooge hout
Boven ons hoofd
Daglang belichtte zilverkoud,
Viel aan den steilen hemel neêr
En overstroomt den grond met vloeibaar goud:
Hier ben ik weêr!

Ik moest door 't bloedewarme bad
Terug, tot u, 'k weet niet waarom —
Maar vóor de korte scheemring kom
En dan de nacht,
Treed éens nog tot mij langs het oude pad
En spreek geen woord, maar glimlach zacht
Zooals gij placht.

Berusting die ons zomerwoon
Zoolang omsluipt
En met haar vale kille draden
Al nader-wevend ons bekruipt,
Zag ik van-ver, een bleeken hoon,
In de spelonk der diepe paden, —
Zelfs zij was rood en schoon!

Ik weet, de zomer is voorbij,
Mijn hart roept niet terug om Mei,
En dit is de avondzon —
Maar o
Vertoon u laatst in 't klare vuur
Van dit hel uur,
Of ik u zóo
Onthouden kon!

III

AAN DE SCHOONHEID

Kom niet, Schoonheid, eer we u zijn bereid
In ons huis, in ons te ontvangen;
Kom niet vóor de wereld openleit
Breede bedding uwer heerlijkheid;
Kom niet eerder: ons verlangen
Is sterker dan de tijd!

Niet zoolang aan aardes blonde brood
Wij ons vloek en smaadheid eten;
Niet zoolang met maat van veler nood
De overvloed der enklen wordt gemeten;
Niet vóordat ons aller jeugd den dood
Om het blijde leven kan vergeten!

Als een zuivre zelfverlichte
Zegenzware wolkkolon
Doemt gij in de diepe vergezichten
Achter zeeën maan en zon:
Geen gedachte die met felste schichten
Ooit uw glans bereiken kon,
Maar geen hart dat zich naar simple blijdschap richtte
En uw milden dauw niet won!

Van al templen u gebouwd
Uit de marmeren gedachten
Van de schooner levende geslachten,
Is er geen die u besloten houdt:
Als vóor steen en goud
U de volkren offer brachten,
Vond en zong u 't eenzaam smachten
Van een kind in lentewoud!

Alwier oogen smartverklaard
Aan den einder hunner dagen
Uw bestendig weêrlicht zagen,
Vreugdes morgen over schemeraard,
Hebben vrij en onbezwaard
't Donker menschenhart gedragen: —
Al hun lijden is melodisch klagen
Dat gij niet voor allen waart.

Bidden niet en handewringen
Lokt de goôn; —
Waar een hart het uit moet zingen,
Daalt het ongebeden loon,
Neigt de naaste van de hemellingen
Zich tot haar bestemde woon.

O wij weten wel wat lentedag
Al de stille sneeuw die gadert,
Van uw bergen dooien moet;
Dat zijn uur door de eeuwen nadert,
Dat geen hart ontbreken mag
Tot zijn gloed!

Vochte koelte zoeft door 't bruine riet;
Sappen gisten in het dor geraamte —
Overval ons niet in onze schaamte:
Schoonheid, kom nog niet!

IV

ONTMOETING

De wolken trekken van de bergen op.
Vanuit de witbedoekte tent van 't dal
Zie 'k halverwegen tusschen voet en top

Door wolkescheur onder den steilen val
Van stralenregen uit onzichtbre zon
Als hemellandschap. Binnen lagen wal

En beek-besproeid in overbloeid gazon
Van voorjaarsboomgaard schemert oude steê
Met muren blank om paarsbebloemd balkon.

De smalle paden voeren tot den vreê
Van de open huisdeur en zijn diep portaal.
'k Ga zonder weten of verwondring meê

Door oude gang naar donkerkoele zaal
Waar in den schemer van het kamerlicht
De meubels glimpen, en de zonnestraal

Glijdt als een glimlach langs een streng gezicht...
Ik wist niet dat gij hier verborgen zat
Zoo ver van huis, dat als een zacht gedicht

Ik hier u heb als ik u altijd had
Ver en nabij, zoo even en zoo heel,
Bewustzijn van onmetelijken schat,

Vluchtig en eeuwig als elk ding dat deel
Aan schoonheid neemt en hier op aarde leeft,
Als dageraden, als de klank der veêl

Die uitzingt, als de kleur en geur die beeft
Uit bloem en avondlucht, — zoo even en zoo heel!

P. C. Boutens.

JUJUTSU, DE „ZACHTE KUNST”.

„De mensch is, bij zijn geboorte, lenig en zwak; bij zijn dood stevig en sterk. Aldus is het met alle dingen... Stevigheid en kracht gaan samen met den dood; zachtheid en zwakte met het leven. Daarom zal hij, die op zijn eigen kracht vertrouwt, niet overwinnen.”

Deze paradox van den grooten Chineeschen wijsgeer Lao-tze is volkomen toepasselijk op dat soort van Japansche vecht- of worstelkunst, hetwelk het best bekend is onder den naam van *Jiujutsu* of *Jujutsu*. De letterlijke beteekenis van dat woord is „zachte kunst”. Hiermede wordt bedoeld: overwinnen in het gevecht door toegeven, zegevieren door buigzaamheid, hetgeen de Engelschen door *sleight of body* vertalen. Het was en is de kunst der *samurai* om zonder wapenen te vechten.

Wat men op geestelijk gebied onder takt verstaat, — het beheerschen van menschen door hun zwakheden op subtiele wijze tegen henzelve te keeren — is, mutatis mutandis, het grondbeginsel van Jujutsu. Een taktvol geneesheer, die de zwakke zijden van een zenuwlijder kent, een menschkundig diplomaat, die het karakter zijner tegenpartij gepeild heeft, zal zonder moeite gedaan krijgen, wat hij wil, daar waar een ander, trots grooter geleerdheid of wilskracht, in zijn pogingen faalt. Zoo is het ook met hem, die jujutsu verstaat. De kracht der onkundige tegenpartij wordt zwakte; de zwakte van den ander kracht. Het is moeielijk zich te overtuigen van de waarheid, die in deze paradoxen schuilt, indien men het jujutsu niet in toepassing heeft zien brengen of het zelf niet

beoefend heeft. Daar het niet mogelijk is de „zachte kunst” wegens den rijkdom der stof, maar vooral zonder talrijke illustraties of demonstraties eenigszins uitvoerig te beschrijven, kan ik kort zijn. Ik kan hier volstaan met een blik op de geschiedenis van jujutsu, de vermelding der algemeene beginselen en onderdeelen dier kunst en haar verschillende scholen om ten slotte te wijzen op het practische nut dier vechtwijze.

Jujutsu is een der uitingen van den Oosterschen geest, in dit geval van den Chineesch-Japanschen. Het is een kunst, die misschien nimmer door een Westerling kon zijn uitgedacht en tot een ingewikkeld systeem verwerkt. Het wonderbaarlijke er van ligt, zooals de bekende schrijver Lafcadio Hearn [1]) terecht zeide, vooral in „the uniquely Oriental idea which the whole art expresses”. Terwijl de Westersche geest in rechte lijnen schijnt te werken, denkt de Oostersche in gebogen lijnen en cirkels. De „terrible legerdemain”, die onverhoeds een arm ontwricht of een been breekt, de „touches that kill as by lightning”, de overrompeling des tegenstanders, de duldelooze pijn der zwakkere partij hebben iets duivelsch. Er zijn enkele slagen en schoppen in de verschillende scholen van jujutsu, die de meeste Europeanen — professioneele gauwdieven en inbrekers daargelaten — zich zouden schuwen toe te passen. Voor den Chinees en Japanner zijn zij echter fair play.

Jujutsu was in Oud-Japan een der krijgskunsten van den *Samurai*. Deze kunsten waren: boogschieten, paardrijden, zwaard- en lansvechten en schieten met vuurwapens. Daar al deze kunsten beter worden verstaan door iemand, die jujutsu beoefend heeft, wordt het dikwijls „de moeder der krijgskunsten” genoemd. Van daar, dat ook in den tegenwoordigen tijd onder de Japansche officieren van leger en vloot jujutsu ijverige beoefenaren vindt. Dat het zelfbewust en onverschrokken optreden der Japansche heerscharen daardoor gedeeltelijk te verklaren is, acht ik waarschijnlijk. Het wordt dan ook als ethisch systeem toegepast, meer speciaal onder den naam van *Judo*, waarover straks meer.

Ofschoon jujutsu zich de laatste jaren ook buiten Japan

---

[1]) Out of the East. Reveries and Studies in New-Japan.

een weg begint te banen, is deze kunst bij de meeste Europeanen ter nauwernood bij naam bekend.

Het was door Barton-Wright, aan boord van een stoomschip tusschen Batavia en Singapore, dat ik, ettelijke jaren geleden, toevallig voor 't eerst met jujutsu kennis maakte. Zijn Japansche leermeester, de reeds bejaarde Terajima Kunichiro, zou ook mij laten inwijden in de geheimen dier kunst; en vijftien maanden lang was ik te Kobe zijn leerling. Ook zag ik het jujutsu herhaaldelijk bij de oefeningen der gendarmes te Nagasaki en ook elders in Japan door anderen.

Het is opmerkelijk, dat in de ontzaglijk uitgebreide Europeesche en Amerikaansche literatuur over Japan en de Japanners bijkans nimmer melding wordt gemaakt van jujutsu, noch in de werken van blijvende waarde, noch in de boeken der globe-trotters. Van de eigenlijke worstelkunst, door de reusachtige en zwaarlijvige *Sumotori* beoefend, zijn dikwijls kortere of langere beschrijvingen gegeven. Van het geheel daarvan verschillende jujutsu echter zeer zelden. Zelfs in het standaardwerk over Japan van Prof. Rein is er niets over te vinden. Basil Hall Chamberlain, in zijn voortreffelijk boek „Things Japanese", handelt jujutsu in ongeveer twaalf regels af. Wat mij uit de literatuur over dit onderwerp bekend is, zag in eenige wetenschappelijke en populaire tijdschriften het licht. Daaronder zijn vooral de geschriften van Lindsay en Kano [1]), von prof. Miura [2]), de mededeelingen van Shidachi [3]) en die van Barton-Wright [4]) te noemen. Zooals ik reeds zeide, wijdde Lafcadio Hearn in een zijner boeken een hoofdstuk aan jujutsu, dat echter meer als een „reverie" dan als een studie over dit onderwerp is op te vatten.

De Japansche oude en nieuwere literatuur op dit gebied is daarentegen zeer rijk, ofschoon naar 't schijnt veel meer in handschriften dan in gedrukte werken. De oorsprong en geschiedenis van jujutsu, de verschillende scholen en methoden worden er uitvoerig in behandeld.

---

[1]) Jujutsu, the old Samurai art of fighting without weapons. Transact. Asiatic Society of Japan, vol. XVI (1889) p. 192.

[2]) Ueber Jujutsu oder Yawara. Mittheil. d. Deutschen Gesellsch. für Natur- u. Völkerk. Ostasiens, Bd. VII, S. 273.

[3]) Iu-jitsu, the ancient art of self-defence by sleight of body. Transact. a. Proc. Japan Society, vol. I (1892), p. 4.

[4]) The New Art of self-defence. Pearson's Magazine. London. 1899, p. 402.

Sedert den feodalen tijd is het jujutsu bekend geweest, hoewel onder verschillende namen : *Yawara*, *Taijutsu*, *Kogusoku*, *Kempo*, *Hakuda*

De beteekenis, die men aan die benamingen hechtte, was echter niet geheel dezelfde.

Over den oorsprong van jujutsu verkeeren wij in het onzekere. De meeningen dienaangaande zijn verdeeld. Sommigen nemen aan, dat Chin-gen-pin, een Chinees die omstreeks 1659 naar Japan kwam, de vader van jujutsu is. Hij woonde in den Kokushoji-tempel te Yedo en leerde zijn kunst aan drie *ronin* [1]), Tukuno Shichiroemon, Miura Yojiemon en Terada Heizaemon [2]), die zich daar tegelijker tijd ophielden. Volgens anderen was Tukuno-zelf de uitvinder van jujutsu. Luidens de Taüroku, een oud handschrift over dit onderwerp, zou daarentegen de Japansche geneesheer Akiyama Shirobei, die zich tijdens de Ming-dynastie in China ophield, aldaar een soort van vechtkunst, *hakuda* of *hakuden*, hebben geleerd en die later in zijn vaderland hebben verbeterd. De meening, dat deze kunst van Chineeschen oorsprong zou zijn, wordt overigens door anderen, met echt Japansch jingoïsme, met verontwaardiging verworpen.

Van genoemden Akiyama wordt verhaald, dat hij, ten einde zijn kunst te volmaken, 21 dagen lang in den Dazai-Tenjin-tempel vastte. Daar werden hem 303 handgrepen geopenbaard. En op den 21sten dag van zijn vasten zag hij, dat gedurende een hevige sneeuwbui de takken van alle boomen braken onder het gewicht der sneeuw. Alleen de wilg, wier takken zich *bogen*, brak niet. Zóó, dacht hij, moest het ook zijn met jujutsu; en de school, die hij daarna stichtte, noemde hij daarom *Yoshinryu*, d.i. Wilggeestschool. Ook de school, die *Tenji-Shinyoryu* heet, ontleent haar naam aan den wilgeboom.

Wat den oorsprong der „zachte kunst" aangaat, lijkt het mij, met Kano en Shidachi, waarschijnlijker, dat die in Japan-zelf dan in China te zoeken is. Wat er ook van zij, zeker is het, dat sedert ongeveer $2\frac{1}{2}$ eeuw jujutsu zich in Japan als een bijzondere kunst heeft ontwikkeld. Wat vóór dien tijd bestond, droeg andere namen en verschilde aanmerkelijk van

---

[1]) Samurai (krijgers) zonder heer.

[2]) Volgens een andere lezing niet Terada, maar Isogai.

de thans heerschende methoden. Trouwens tusschen de eigenlijk Chineesche vechtwijzen en de door Japanners gewijzigde methoden schijnen aanmerkelijke verschillen te bestaan. Het thans in Japan beoefende jujutsu zou zelfs in China niet meer bekend zijn.

Uit de mij bekende literatuur over jujutsu is de studie van den Japanschen neuroloog Miura de uitvoerigste en meest wetenschappelijke.

Daarom wil ik hem in 't bijzonder volgen bij de uiteenzetting van het wezen van jujutsu.

Deze kunst dan berust in hoofdzaak op de volgende beginselen:

1°. Men tracht partij te trekken van de kracht zijns tegenstanders;

2°. Men tracht uit te wijken voor de aanvallen der tegenpartij;

3°. Men tracht zijn tegenstander in een ongunstige stelling te plaatsen, daarbij tevens zijn eigen positie handhavend;

4°. Men richt den aanval op het zwakste punt der tegenpartij;

5°. Bij het omverwerpen der tegenpartij gebruikt men vooral de hefboomwerking — „knowledge of balance and leverage” — zooals Barton-Wright het noemt;

6°. Tot het vasthouden der neergevallen tegenpartij alsook bij het zich bevrijden uit den greep des tegenstanders, worden vooral gewrichtsverdraaiingen en druk op gevoelige, zenuwrijke plekken toegepast;

7°. Bij den aanval tracht men den vijand door een slag of stoot op bepaalde, zeer gevoelige plekken van het lichaam bewusteloos te doen nedervallen;

8°. De aldus neergevelde vijand kan echter, volgens bepaalde methoden, weder worden bijgebracht.

Bij het bestudeeren dier verschillende wijzen van aanval en verdediging, alsook der methode van bijbrengen, zou men kunnen denken, dat een geneesheer, speciaal anatomisch en physiologisch ontwikkeld, daarvan de uitvinder was. Ik geloof echter, dat er veel minder theoretisch wetenschappelijke kennis dan empirie bij jujutsu ten grondslag ligt. In den tijd, waarin die kunst ontstond, was bovendien de wetenschappelijke kennis van het menschelijk lichaam uiterst gering. Van een *nervus medianus* en *musculus gastrocnemius* hebben

zeker zeer enkele beoefenaren van jujutsu gehoord en toch weten allen een ondragelijken druk op die punten aan te wenden. Wanneer verder een Japanner door het toebrengen van een slag op zekere punten van de borstkas zijn vijand bewusteloos maakt, dan weet hij niet dat hij de experimenten van Meola, Riedinger e. a. herhaalt: de bloedvaten der longen worden verwijd, de bloedtoevoer naar den linker hartventrikel wordt belemmerd en de algemeene bloeddruk zinkt. Of wel, dat hij door zekere stooten onder de ribben en onder den navel het „Klopfversuch” van Goltz in toepassing brengt.

Men kan bij jujutsu in 't algemeen vier hoofdafdeelingen onderscheiden, waarvan de drie eerste ieder in een groot aantal „parades” — aanvallen en tegenaanvallen, grepen, slagen, stooten, enz. — bestaan, welke alle afzonderlijke namen dragen en naar de verschillende scholen weder anders genoemd worden.

I. *Randori*, d. i. het worstelen, waarbij men zijn tegenstander op den grond werpt en hem daar vasthoudt. De van 1—6 opgenoemde beginselen worden daarbij in toepassing gebracht.

II. *Kata*, d. i. het aangrijpen op een bijzondere wijze, m. a. w. de typische handgrepen.

III. *Atemi of sappo*, d. i. de manier om zijn tegenstander door slag of stoot in onmacht te doen vallen of desnoods te dooden.

IV. *Kwata of kwappo*, d. i. de methode bewusteloozen bij te brengen.

Bij ieder dier afdeelingen kunnen wij niet lang stilstaan, want in bijzonderheden te treden zou een boekdeel vullen.

Evenals in de Europeesche schermkunst, onverschillig van welk wapen, het „lessen slaan” der verschillende afdeelingen naar een bepaalde volgorde geschiedt, gaat ook de eerstbeginnende in jujutsu achtereenvolgens alle parades door, waarbij randori, kata en atemi op allerlei wijzen gecombineerd worden. In de school van mijn leermeester Terajima waren er meer dan zeventig. Dit combineeren geschiedt natuurlijk ook bij oefeningen man tegen man, die niets anders dan een spiegelgevecht zijn en ook in het werkelijk gevecht. Daarbij worden aanval en tegenaanval geheel gericht naar de omstandigheden van het oogenblik. Wellicht in meer dan in eenig

ander denkbaar gevecht, van welken aard ook, is bliksemsnel partijtrekken een eerste vereischte bij jujutsu.

Miura legt de grondbeginselen der vier afdeelingen, te beginnen met *randori*, ongeveer als volgt uit.

Zooals bekend is, kan de mensch zonder inspanning rechtop staan, wanneer de loodlijn, getrokken uit het zwaartepunt van het lichaam, valt binnen het vlak, dat door de voetzolen wordt ingenomen. Bij rechtopstaande houding ligt het zwaartepunt, volgens den eenen in de tweede heiligbeenwervel, volgens den ander boven de verbindingslijn der beide heupgewrichten en de loodlijn, getrokken uit het zwaartepunt en vallend bij den achterkant van het steunvlak, n.l. de voeten. Hoe verder men de voeten op den grond van elkaar plaatst, des te breeder wordt het steunvlak, terwijl bij verschillende houdingen van het lichaam de positie der zwaartelijn ten opzichte van het steunvlak gedurig verandert. Wanneer nu de zwaartelijn buiten het steunvlak komt te liggen, moet het lichaam vallen. Van daar, dat het bij jujutsu een hoofdbeginsel is, het lichaam zooveel mogelijk recht te houden of, zooals men zegt, „de kracht in den navel of in het onderlijf te concentreeren." Ter andere zijde streeft men er naar, het rustende zwaartepunt van den tegenstander te verplaatsen en zijn steunvlak te verkleinen door lichaamswendingen, trekken of drukken, buigen of strekken der ledematen, welke bewegingen de tegenpartij volgen moet om niet te vallen.

Is daarbij het minimum van mogelijken tegenstand bereikt, d. w. z. is de tegenstander op het punt zijn evenwicht te verliezen, dan brengt men de hefboomwerking in toepassing, die men versterkt door drukken en trekken.

Een paar voorbeelden. Bij zekere parade trekt men eerst zijn tegenpartij naar zich toe en dwingt hem een paar schreden te doen.

Op het oogenblik, dat het zwaartepunt des lichaams op één been rust, brengt men zijn eigen rechterdij tégen die des tegenstanders en terwijl men die als hypomochlion gebruikt, trekt men aan de rechtermouw en drukt op den schouder. Op deze wijze draait de tegenstander om zijn lengte-as, verliest zijn evenwicht en stort ter aarde. Barton-Wright beschrijft en beeldt een geval af, ontleend aan de *Shindenfudo*-school, waarin eveneens het hypomochlion-principe in toepassing

wordt gebracht. Men grijpt zijn tegenpartij bij den kraag, of wat als zoodanig dienst doet, en plaatst zijn voet ter hoogte van diens knieholte.

Men trekt met de hand en drukt te gelijkertijd met den voet en de tegenpartij stort onvermijdelijk achterover.

Het is vooral bij randori, dat de voor den eerstbeginnende zoo uiterst moeielijke kunst van vallen, zonder zich te bezeeren, te pas komt.

Men streeft er naar zoo licht mogelijk op den sterk gebogen rug te vallen, daarbij den val brekend door met hand en voet op den grond te slaan. Op die wijze valt men nooit op het hoofd en veert het lichaam als 't ware elastiek bij het raken van den grond. Is de tegenpartij eenmaal gevallen, dan tracht men door een zekere methode (*katame* of *shime*) het opstaan te beletten. Daarbij worden vooral het dichtsnoeren van de keel door middel der kleederen en verdraaiing (torsie) der ledematen in toepassing gebracht. Bij tegenstand kan men daardoor, zonder veel inspanning, dislocatie en fractuur doen ontstaan. Het is hier, dat een scherpe grens tusschen randori en kata niet te trekken is.

Kata bestaat vooral, zooals wij reeds zagen, uit het aanvatten des tegenstanders op een wijze, die voor hem òf zoo pijnlijk is, dat zij onmiddellijk verlammend werkt, òf hem louter mechanisch dwingt een greep los te laten en dergelijke.

Men kan daarbij natuurlijk offensief en defensief te werk gaan.

Een paar der eenvoudigste voorbeelden van kata zijn de volgende, ontleend aan de mij van nabij bekende school en die ook bij Barton-Wright, ofschoon gewijzigd, ter sprake komen. Indien men op een zeer eenvoudige manier een indringer wil verwijderen, grijpt men met de rechterhand diens rechterpols en draait daarbij diens rechterarm met de buigzijde bovenwaarts. Daarop plaatst men zijn linkervoet dicht bij den indringer, steekt den linkerarm onder diens rechterarm en grijpt hem daarbij ter hoogte van de borst bij zijn jas of buis. Daarop drukt men met de rechterhand 's tegenstanders arm naar omlaag en voert hem weg. Men kan desnoods den druk zóó sterk doen worden, dat men het elbooggewricht der tegenpartij kan luxeeren of breken. Men

kan hierin wijziging brengen doordien men zijn eigen linkerarm krachtig sluit en met de hand doet rusten op zijn rechterarm, waardoor de arm der tegenpartij als in een ring komt te liggen. De druk is zoodoende nog krachtiger en de kans van losrukken vervalt geheel.

Wanneer iemand door een ander bij zijn baard wordt gegrepen, of voor aan zijn jas, dan grijpt hij met zijn rechterhand diens hand en tegelijker tijd met de linker diens elleboog. Daarop draait men met beide handen den arm des aanvallers om zijn lengte-as. Deze torsie is zóó pijnlijk, dat de aanvaller tot loslaten gedwongen is.

Atemi of *sappo* is de gevaarlijkste afdeeling van jujutsu. Vandaar, dat men bij de oefeningen en in het spiegelgevecht voorzichtig moet te werk gaan. Er zijn zekere plekken van het menschelijk lichaam, waarop een zelfs niet al te hevige slag of stoot bewusteloosheid, hersenschudding en dood tengevolge kunnen hebben. De juiste kennis dier vulnerabele plekken is bij atemi het eerste beginsel. De handen, somtijds slechts één of meer vingers, de elbogen, voeten en knieën worden daarbij aangewend.

Onder de bijzonder gevoelige plaatsen mogen hier genoemd zijn: de neuswortel: een plaats tusschen neus en mond, de omgeving der borsten, het uiteinde van het zwaardvormig verlengsel des borstbeens, de maagkuil dus. Verder op den rug, de zesde en zevende borstwervels, in de buikstreek onder de valsche ribben en onder den navel.

De wijzen, waarop men den neergevallen vijand het opstaan belet, rekent men tevens tot atemi, ofschoon deze onderscheiding m. i. willekeurig is, daar men het bij randori in toepassing brengt, en het met kata veel punten van aanraking heeft. Ook de verschillende manieren waarop men zijn tegenstander verworgen kan, kunnen, dunkt mij, gedeeltelijk onder de drie eerste hoofdafdeelingen gerangschikt worden. Een strenge onderscheiding lijkt mij hier willekeurig toe.

Zoowel de hedendaagsche meesters als de oude samurai konden hun halsspieren dermate uitzetten en doen verstijven, dat zij als 't ware een pantser om de luchtpijp vormen, dat niet in te drukken is. Ik zag er meer dan eens proeven van. Mijn leermeester Terajima, b.v., op den grond uitgestrekt, een lange stok over zijn keel geplaatst. Op beide uiteinden van

den stok drukten twee personen gelijktijdig met alle kracht, zonder Terajima's luchtpijp te kunnen indrukken.

Voorts kan men zijn vijand door vingerdruk achter de ooren, tusschen den onderkaak en het tepelvormig uitsteeksel, omlaag houden; evenzoo tusschen de insertie-plaatsen der *musculi sternocleidomastoidei* en rechts of links boven den *musculus omohyoideus*. Veel van het kwaad door randori, kata en atemi, alleen of gecombineerd, teweeggebracht, kan worden verholpen, bezworen, door *kwatsu* of *kappo*, de vierde afdeeling van jujutsu. Het bestaat in wijzen van behandelen van schijndooden en bewusteloozen, reponeeren bij ontwrichtingen enz., wier beginselen ieder geneesheer bekend zijn. Naar hetgeen ik er van gehoord en gezien heb, heeft kwatsu in het jujutsu-systeem, althans uit een Westersch oogpunt, de minste waarde. En toch wordt er in Japan betrekkelijk meer ophef van gemaakt dan van de eigenlijke vechtkunst. Met een geheimzinnig waas wordt dit soort van esoterische opwekkings- en heelkunst overtogen. Ja, er zijn oude meesters, die niet dan onder belofte van geheimhouding en tegen extra-betaling hun kunst aan anderen willen leeren.

Wij willen thans een blik slaan op de verschillende scholen van jujutsu, waarvan er reeds enkele genoemd werden.

Het aantal scholen is zeer groot; naar men zegt meer dan honderd. Dit is te verklaren doordien bijna iedere meester van naam, zoowel voorheen als thans, een school wilde vormen en dien met een bijzonderen naam bestempelen. Toch berusten alle ongetwijfeld op dezelfde grondbeginselen en de verschillen zijn waarschijnlijk niet groot. Het ligt in den aard der Japanners om zich in haarkloverijen te verdiepen, draadfijne onderscheidingen te maken, die te classificeeren en van nieuwe namen te voorzien. [1]) Die manie van would be uitvindingen en ontdekkingen is jujutsu niet kunnen ontgaan. Bij het vormen van vele dier scholen is men ongetwijfeld eclectisch te werk gegaan. Verschillende methoden van aanval en afweer werden aan onderscheidene scholen ontleend en in

---

[1]) Denkelijk is het hierbij gegaan als met het vroegere Japansche Murata-geweer, dat eigenlijk niets anders was dan het Fransche fusil Gras. Maar kolonel Murata deed er een schroef aan verplaatsen en gaf aan dit „nieuwe vuurwapen” zijn naam. Zoo is ook het thans bij het leger in gebruik zijnde. Arisaka-geweer niets anders dan een weinig veranderd Mauser-geweer.

het oneindige gecombineerd. Enkele scholen onderscheiden zich waarschijnlijk in hoofdzaak slechts door een anderen naam. [1])

Als oudst bestaande school geldt *Takenouchiryu.* [2]) Men zegt, dat zij gesticht werd in 1532 door T. Hisamori, geboortig uit Sakushu, hetgeen echter twijfelachtig is.

Ofschoon men in deze school kogusoku leerde, d. i. de kunst van aanvatten, hetgeen eenigszins van het eigenlijke jujutsu verschilt, staat het vast, dat Takenouchi-ryu eenigen tijd vóór de komst van den reeds vroeger genoemden Chinees Chin-gen-pin gesticht werd. Deze school kan men dus veilig beschouwen als de oorspronkelijke, uit welke alle andere scholen van jujutsu zich ontwikkelden.

Daarop volgt als oudste school *Kito-ryu,* door Fukuno Shichiroemon, omstreeks het midden der 17e eeuw, gesticht. Met deze school staat die van *Jikishin* in nauw verband. Terada Kanemon, een tijdgenoot van Fukuno, was haar stichter. Of Fukuno Terada's leermeester geweest is dan wel omgekeerd, is onzeker, doch beiden schijnen tot elkander in betrekking te hebben gestaan.

Hoewel men kan aannemen, dat zoowel Fukuno als Terada van de Chineesche vechtwijze Kempo hadden gehoord, waren zoowel Kito- als Jikishin-ryu in aanzijn vóór de komst van Chin-gen-pin. *Kyushin-ryu,* waarvan de juiste tijd der stichting, door Inugami Nagakatsu, niet bekend is, kan men als een vertakking van Kito-ryu beschouwen. Daarop volgen twee nauwverwante scholen, *Sekigucki-* en *Shibukawa-ryu*, aldus genoemd naar hun stichters.

Andere belangrijke scholen zijn de reeds genoemde *Yoshin-* en *Tenji-shinyo-ryu.* De oorsprong der Yoshin-school wordt, volgens sommigen, niet aan Akiyama Shirobei, doch aan Miura Yoshin toegeschreven. Vandaar, dat zij ook onder den naam van *Miura-ryu* bekend is. Als een der scholen, die zich uit Yoshin-ryu ontwikkelde, noem ik *Shin-no-shinto-ryu.*

---

[1]) Zoo had Barton-Wright, ofschoon geen Japanner, maar een Engelschman, de bescheidenheid, de school Shinden fudo, uit welke ik, evenals hij bij Terajima te Kobe leerde, „Bartitsu" te noemen en die in Engeland te adverteeren als zijn „New Art of Self-Defence." Zie Pearson's Magazine 1899.

[2]) *Ryu, riu* = school.

In Japan zijn Yoshin- en Tenji-shinyo-ryu de meest verspreide en populaire scholen. De reden daarvan is te zoeken in het feit, dat hun grondbeginselen eenvoudig zijn en dat de beide beroemde meesters dier scholen, Totsuka Hikosuke en Iso Mataemon, ten tijde der laatste omwenteling, hun verblijf te Yedo (Tokyo) hadden.

Van andere scholen, hoe goed ook, werd minder gehoord omdat hun invloed zich tot de provincie bepaalde. Shidachi wijst er tevens op, dat nagenoeg alle jujutsu-scholen in Centraal-Japan hun oorsprong namen.

De school, wier grondbeginselen ik onder Terajima Kunichiro leerde, heet *Shinden fudoryu*, hetgeen vrij vertaald zou beteekenen: „Door-God-geleerde-onwankelbare-school". Mijn leermeester werd het eerst in de kunst van jujutsu onderricht door Yata Onseisai, in Shimagawara te Miyako (Kyoto), nu ongeveer vijftig jaren geleden. Ik wees er reeds op, dat het Bartitsu niets anders is dan Shinden fudoryu.

De Japanner Kano Jigoro te Tokyo, een expert in de kunst, stichtte ongeveer twintig jaren geleden een nieuwe school, die hij *Kano-ryu* of *Kokodan-Judo* noemde. Ofschoon het woord *judo* niet nieuw is, heeft Kano er de voorkeur aan gegeven boven den naam jujutsu. Terwijl dit laatste uitsluitend als vechtsysteem geleerd werd, heeft Judo tevens ten doel de goede moreele en intellectueele eigenschappen aan te kweeken. Het is, evenals *Bushido* [1]), een ethisch systeem, en daarmede in beginsel ten nauwste verwant. Eerbied en vriendelijkheid, trouw en oprechtheid worden er den jongeling ingeprent. Ook het „*bushi no nasake*, de teederheid van den krijger" uit Bushido geldt er als leerstelling. En het mannelijk devies der Saxoborussen, het eerste studentencorps van Duitschland, „*Virtus sola bonorum corona*" had ook dat van Bushido en Judo kunnen zijn. Deze vereeniging van bijkans vrouwelijke zachtheid en mannelijke kracht verklaart, dat de teêre kersebloesem het embleem van den samurai is.

Zelfbeheersching is een der eerste beginselen der ethica van Judo. Zich nimmer laten meesleepen of uit het veld slaan, onder alle omstandigheden koel en zich zelven meester te blijven als een Indiaansch opperhoofd of een Javaansch

---

[1]) De codex van den Japanschen krijger, het ridderbrevier uit den ouden tijd.

edelman, — dát wordt ook den Japanschen discipel geleerd. Zelfbewustheid, matigheid, voorzichtigheid, volharding, het oefenen der aandacht en opmerkzaamheid en nog veel meer worden hem voorgehouden en als de jonge man, na een zekeren graad te hebben verkregen, de langjarige oefenschool van Judo verlaat, dan treedt hij gestaald het leven in. Het bewustzijn van zulk een kennis te bezitten, is een groote zedelijke kracht. Het is als een tooverschild, dat men onafscheidelijk met zich draagt, meer waard dan de vergankelijke schatten der aarde. De jongelingen van Sparta, de Indiaansche *braves* werden niet beter voorbereid voor hun taak dan de Japansche jongeren door Judo. En als er een kunst is om *mannen* te vormen, dan ken ik geen betere. Een volk, dat vele aldus geschoolde zonen telt, heeft een groote moreele kracht, waarvan men in Europa niet droomt.

Over 't algemeen gesproken, is hij die jujutsu volkomen verstaat, onoverwinnelijk tegenover een vijand zonder vuurwapens; zelfs wanneer die hem in lichaamskracht ver overtreft. Een zeer behendig beoefenaar der „zachte kunst" is zelfs voor de blanke wapenen van een tegenstander niet vervaard.

Talrijk zijn de verhalen omtrent kunststukjes en *tours de force* van beroemde meesters. Die zich daarvoor interesseert, kunnen wij naar Lindsay en Kano [1]), alsook naar Shidachi [2]) verwijzen, die daarvan eenige staaltjes meêdeelen.

Zooals ik reeds zeide, leeren alle Japansche kadetten voor leger en vloot jujutsu, of judo. Te Tokyo speciaal het laatste, terwijl op vele andere plaatsen de politie, volgens diverse scholen, min of meer in de „zachte kunst" geoefend is. Evenzoo de gendarmes. Aan de *Gakushin* [3]) en de keizerlijke universiteit der hoofdstad wordt judo geleerd, zoowel als aan eenige andere zoogenaamde „academies".

In Engeland en Amerika wordt jujutsu langzamerhand meer en meer bekend. Barton-Wright en later een paar Japansche mannen van het vak hebben daartoe te Londen het hunne gedaan. De president der Vereenigde Staten, Roosevelt, en zelfs diens echtgenoote, hebben het jujutsu

---

[1]) Transact. Asiatic Society, vol. XVI, p. 201.
[2]) Transact. & Proc. Japan Society, vol. I, p. 13.
[3]) School voor zoons van edellieden.

geleerd. De politie te New-York ontvangt er onderricht in en meer dan één fiere dochter der groote republiek kan door haar kennis van jujutsu mannelijke beschermers ontberen.

In het Land der Rijzende Zon heb ik vele dingen onderzocht en onder het goede, dat ik heb behouden, behoort de „zachte kunst”, die ook in Nederland ten volle verdiend bekend te worden.

Dr. Herman ten Kate.

ROEMEENSCHE BALLADEN

naar de prozavertaling van Hélène Vacaresco.

DE ZONDIGE.

O zuster! sinds weken en weken,
Bedauwde geen regen het veld.
En mijn tranen, sinds weken en weken,
Die regenen ongeteld.

Nu ween ik, die zóo kon lachen
Dat meelachte wel wie rouwt.
Nu haat ik mijn gordel vol kralen
En mijn snoer van dukatengoud.

Mijn hemd weegt zwaar aan mijn leden,
Als ware 't een hemd van steen.
De zonde overschreed mijn drempel
En ik blijf met mijn zondë alleen.

De zonde, die heeft gesloten
De deur wel achter haar dicht.
Wie mij minden vermijden mijn drempel
En ik leef zonder zonnelicht.

En als er de vrucht van mijn zonde
  Ten leste geboren is,
Zal die zeggen: — „Het waar mij beter
  In dood en duisternis".

O wijs mij den weg naar de graven!
  Die alleen hebben geen verwijt,
Want de graven, die zeggen: — „O liefde!
  Om uw vrucht wees gebenedijd!"

En die vragen niet: — „Hoe droeg er
  Uw schoot een verboden vrucht?"
Maar de levenden wenden zich áf van mij
  En de jonkvrouw, de reine, vlucht.

De sterren verbergen haar lichtjes
  En de regen mijn veld verlaat,
En mijn liefste verwijt mij mijn liefde
  En zijn blik vermijdt mijn gelaat.

Hij bloost om het blozen der meisjes
  En de put geeft mij drinken wel,
Maar het water, dat laaft mij niet langer
  En ik durf mij niet spiegle' in de wel.

Den zwerver bevreemdt het, dat stilstaat
  Mijn ijverig spinnewiel,
En hij vraagt: — „Wie is er die vrouw toch,
  Die daar zit als een treurende ziel?"

En mijn zuster, die zegt maar: — „Ik weet niet
  Waarom stilstaat haar spinnewiel."
— O wijs mij den weg naar de graven,
  Dat ze worden bevriend met mijn ziel!

De huizen verstooten mij alle,
  Ik stoor er de vreugde en de vrêe.
En voor mij is bij 't haardvuur geen plaats meer,
  Want ik breng er mijn vloek met mij mee.

Mijn vroegere vreugd lijkt een rotsbeek,
  Die verdroogd is en enkel maar steen.
En 't geluk kan niet kome' in mijn woning
  En ik blijf met mijn zondë alleen.

DE TROUWELOOZE.

Een vrouw kwam 's avonds in mijn veld
En vroeg: — „Wordt weldra 't koorn geveld?"
  Ik zei: — „Dë oogst wordt heerlijk."

Wel zei ze dat ze mij liefhad,
  Maar dien anderen minde zij meer.
En zij zijn gevlucht, in den donkeren nacht.
  Nu zie ik haar nimmer weer.

De maan, die heeft zich verborgen,
  Om hen niet te zien henengaan.
Om mij niet te vertellen, hoe blij zij was,
  Toen zij vluchtte, verborg zich de maan.

En ik hoorde den stap van hun paarden
  Wel niet, maar hij klinkt me in het oor.
En ik schrik er van wakker, in 't holst van den nacht:
  — „'t Is me of ik hun paarden hoor!"

Ik zag er wel niet hun omhelzing,
  Maar ik zie haar toch evengoed.
En ik schrik er van wakker, in 't holst van den nacht:
  — „'k Zie ze omstrengeld in liefdegloed!"

Ik wil niet dat zij weene als ik ween nu,
Want zij had er voorzeker geen moed
Om het leven en God niet te vloeken,
En mij is 't of 'k haar vloeken moet.

Maar ik kán haar nog niet vervloeken
En kón ik haar zeegnen, 'k was blij
En ik gaf haar wel liever gebeden
Dan het leed dat om haar ik lij'.

Maar ik zie haar tevrêe in haar hutje
En haar kwellen geen droomen, bij nacht,
En 'k verwijt mij dat ik moet lijden,
Terwijl zij van vreugde lacht.

'k Verwijt mij dat mijn herdenken
Haar lachje wel kon verslaan.
En ik vraag aan de vrouwen: — „Waar is zij?"
En aan 't noodlot: — „Wat heb je gedaan?"

Ik verlang naar het bloed van haar minnaar,
Maar ik zou hem niet willen zien,
Al was 't enkel om hem te dooden. —
Kon mijn mes het alleen, misschien

Zou ik zeggen: — „O ga maar alleenig,
Ik zal wachte' op uw wederkeer."
Maar ik had van zijn bloed een afschuw
En zijn dood gaf geen heil mij weer.

En ook niet te sterven verlang ik,
Want ik zou er niet zien, in het graf,
Den hemel met zon en sterren,
Die háar ook zijn glanzen gaf.

En ik zou er niet langer lijden
  Op deze aarde, waar zij geniet.
En ik ben toch nog blij dat dezelfde zon
  Mijn smart en haar vreugde ziet.

Zoo deel ik nog iets met háar toch...
  Nu hoort de andre haar spinnewiel,
Maar ik zou hem niet kúnnen dooden
  En zijn dood zou niet troosten mijn ziel.

En hoe zal ik doen om te zeggen:
  — „O vrouw! ik vervloek u niet,
Wees stil maar, ik heb u vergeven,
  Nu zing maar in vrede uw lied!

Moog vrede in uw hutje wonen,
  Moog bloeien uw tuintje in de Mei,
Moge uw schoot gezegend en vruchtbaar zijn
  En uw glimlach, wel áltijd blij!”

VAARWEL.

Ik zie de vogels in de luchten,
  Ik hoor hoe 't water vraagt: — „Waarheen?"
Maar zonder antwoord zie ik vluchten
  De vogel, die in 't blauw verdween.

't Is heerlijk, naar zijn lied te luistren,
  Wanneer hij zingt in 't zingend woud.
Mijn spil weet wel dat ik hem liefheb,
  Maar 'k heb het nooit hemzelf vertrouwd.

'k Wou dat hij toog naar d'oorlog henen,
  Dat ik voor hem maar bidden kon.
Hij zal wel gaan, want hij is dapper
  En als hij glimlacht, straalt de zon.

Nooit heeft hij uit mijn kruik gedronken,
  Zijn huisje is ál te ver misschien.
En 'k wou wel zijn de álziende hemel,
  Om van zijn huisje het dak te zien.

Het woud was groen, vol blije vogels.
  Hij ging — en 't leek me er winter in —
En, raakt zijn hand mijn gordel even,
  Dan voel ik hoe ik hem bemin.

Ik vroeg het graf: — „Is zoet de vrede
Die, onder de aarde, geeft de dood?"
En 't graf zei: — „Zoeter vrede geven
Zijn lievende armen dan mijn schoot."

O neem uw zwaard en ga naar d'oorlog,
Want 'k zeg u anders dat 'k u min!
En zijt ge ver, 'k vertel 't de velden
En 'k bid voor u, elk dagbegin.

DE DAPPERE.

Gij bracht naar het water uw bloemen, uw tranen,
Uw tranen, uw bloemen nam mee de rivier.
De bloemen, de tranen zijn henengedreven,
Alleen maar uw smarte, die bleef er wel hier.

Ik slaap al onder de sterren,
De hand op het harte mijn.
Ik loop al onder de zonne,
Die geeft mij haar gouden schijn.

Ik zeg: — „O zilveren sterren!
Wanneer gij zult zien mijn dood..."
Ik zeg: — „O goudene zonne!
Wanneer mijn bloed me ontvloot..."

De zon, die mint mijn gevechten,
En de sterren, die zeegnen mijn droom.
Mijn geweer is zoo licht aan mijn schouder
Als zijn bloesem den appeleboom.

Als ik sterf in de lente, in de schaduw
Van den bloeienden appeleboom,
Zal hij laten zijn blanken bloesem
Wel sneeuwe' op mijn laatsten droom.

Als ik sterf in de ritslende maïs,
Zal hij ritselen blijve' in den wind.
Als ik sterf bij de oude welput,
Blijft m'er water uit halen, kind!

En wijl in jë arm, aan je boezem,
O lief! ik niet sterven mag
En voelen je trane' op mij vallen,
Wil ik sterve' in het licht, met een lach.

Geen vrouw zal er over mij weenen,
Geen man zal er graven mijn graf.
Hoe zacht blinkt vanavond de maan, lief,
Of je iets van je schoonheid haar gaf!

De wind, die zweeft als een vogel,
Als raakte je sluier hij aan,
Alsof hij dë aarde beminde
Om je sluier aan 't vleugelenslaan.

Het graf van den dapperen strijder
Is lief aan den wandelaar,
Als had er je stap het betreden,
Want die maakt er het sombere klaar.

Het graf van den dapperen strijder
Is lief aan den wandelaar,
En wie geeft hem een kruisje in 't voorbijgaan,
Die troost hem wonderbaar.

De gedachte der menschen verzelt hem
In het graf waar hij vrede vindt,
En het graf van den dappre is zoo heilig
Als de schommlende wieg van een kind.

En hij slaapt, door de menschen gezegend
En de liedjes van meisje en van knaap,
Op het veld, bij den haard, aan de welput,
Die wiegen zijn zaligen slaap.

En wij zegge', als de bloemen weer bloeien:
— „Ach! hij ziet er niet bloeien de Mei!
En wij zeggen: — „Zijn vrouw en zijn moeder
En zijn kindren, gezegend zijt gij!"

En zij gaan naar het graf en zij danken
Hem dat *hij* was hun echtgenoot
En hun zoon en hun vader zóo roemrijk
En hun bijzijn vertroost er zijn dood.

En hij slaapt, met de hand op zijn harte
En hij kent er geen blaam en geen schroom,
Want de zonne, die mint zijn gevechten
En de sterren, die zeegnen zijn droom.

HET LIED VAN DEN HEIDUCK.

Ik vertrouw aan het woud wat ik zie in mijn droom,
En het woud hoort nog liever 't verhaal van mijn droom
Dan het vogelgekweel in den ruischenden boom.

De hutten, die wilden mij stil doen staan.
Zij keken met opene vensters mij aan
En in de opene vensters, als bloemen, zag
Ik gezichtjes van meisjes met lonk en lach.
Maar ik ben er de heiduck, die mint den draf
Van zijn paard en die legt er veel mijlen wel af.
Mijn moeder, die bracht mij ter wereld, een dag,
Die was éen en ál goudene zonnelach.
En als ik nimmer had bemind,
Dan was ik nog blij als een vroolijk kind.
Ik zing wanneer de maan gaat op
En ik ken de verhalen wel op end op
Van ouden en grijzen en ik laat
Wel dansen de jeugd op mijn liederenmaat.
Want ik heb bemind een vreemde vrouw,
Die komt, elken nacht, aan mijn sponde trouw,
Om te vragen of ik nog van haar hou'.
En zij kust me op het voorhoofd, als éen die mij mint,
En zij draagt er een dolk in haar gordellint,
En haar oogen, die vonklen als dolken blauw,
En haar hand is zóo blank als de sluier der vrouw.
En nooit hoor ik de stem van die vreemde vrouw,
Maar ik weet dat zij vraagt of ik nog van haar hou'.
En ik geef haar, om te bewijzen van ja,
Mijn pluimengetooide caciûla,
Mijn mantel met zilver en goud geborduurd,
Mijn vonklende dolken, die 't licht azuurt.

Ik geef haar mijn liederen, één voor één,
En de droefste, die wekken er niet haar geween,
En voor 't vroolijkste krijg ik geen lachje terug.
En zij gaat over 't water, al over de brug,
Over 't wankele brugje, naar de andere zij.
En de wilgen, die buige' als zij komt voorbij.
En 'k ben arm in den morgen en beef als een riet,
Omdat zij mij niets meer overliet,
Omdat zij mij álles ontnam, als het graf,
Tot zelfs mijn liedren, die God mij gaf,
En omdat zij wil weten, die vreemde vrouw,
Of ik nog áltijd van haar hou'.

DOODEKLACHT.

De lange dagen zijn voorbij,
De lange nachten zijn gekomen.
Bij 't vlammend haardvuur, zij aan zij,
Van doode strijders zingen wij.
Hun zielen zingen in de boomen,
Die klagen om het herfstgetij.

Gij liept door 't groene graan, dat zomerwind deed beven.
De leeuwrik zong, de lucht was blauw.
En vóor uw woning wuifde, als 't wolkje in 't blauw aan 't zweven,
De blanke sluier van uw vrouw.

Waar is uw donker graf? wie zal er heen ons leiden?
De wind is droef, die streelde uw graf.
De maan is doodebleek omdat zij u zag strijden
Den laatsten strijd die 't leven gaf.

Uw woning is verheugd omdat ze uw lof hoort zingen
In 't klaaglied, dat van tranen smelt.
Het woud, waar trad uw voet, is vol erinneringen,
Uw paardje klaagt in 't maïsveld.

De wel verwondert zich dat niet met haar komt praten
Uw beeltnis, die ze beven deed.
En 't hart der weduwvrouw is ledig en verlaten,
Gelijk een woon, die geen betreedt.

En nooit zal kloppen meer om 't uwe te verwarmen
    Het trouwe hart van d'echtgenoot
En nimmer hoort ge'm God meer smeeken om erbarmen,
    Een herder voor zijn lam in nood.

Waar is uw donker graf? Wie leidt er ons naar henen?
    't Waar zoet mij 'lijk een bloemenpad.
Want zoet is de éene troost, u teeder te beweenen
    Met ál de tranen die ik had.

Wij weenen als, om 't loof dat regent neer, de boomen,
    Wij weenen als de heuvelbron
Die drenkt de dorst'ge kudde, en laten 't leed maar stroomen,
    Wijl toch geen hand het stelpen kon.

Den vreemdling wijzen wij de plek waar gij moest vallen,
    Dan vraagt hij, wen hij ziet uw haard:
— „Wie was die man, die zoo beweend wordt door u allen?"
    En 'k zeg hem wat ge voor ons waart.

Dan weent de vreemdling wel om wien ons werd ontnomen,
    Want zon en schaduw deelde gij,
Bij onweer zag uw lach al klaarder dagen komen,
    Wij volgde' uw wijze wenken blij.

Waar is uw donker graf? Wie leidt er ons naar henen?
    Welk licht vergoedt deez' duisternis?
En welke lente zal, nu is uw bloei verdwenen,
    Ons troosten over uw gemis?

O welke vogel zingt zoodat het stelpt ons weenen?
    — De leeuwrik zong, de lucht was blauw.
En vóor uw woning wuifde, als 't wolkje in 't blauw verschenen,
    De blanke sluier van uw vrouw.

Hélène Lapidoth-Swarth.

DE EINDEXAMENS AAN DE GYMNASIA.

In de laatste weken is, vooral naar aanleiding van bepaalde onverkwikkelijke gebeurtenissen, de kwestie der gymnasiale eindexamens druk ter sprake gekomen. In de Tweede Kamer werden maatregelen beraamd om de fraude, die als iets veel voorkomends werd voorgesteld, te verijdelen. Allerlei adviezen worden gegeven om het kwaad, dat men constateert, te verhelpen. Het is voor de leeraren een pijnlijke geschiedenis. Het groote publiek moet wel den indruk krijgen, dat het op deze inrichtingen van hooger onderwijs over 't algemeen vreemd toegaat, en dat de daaraan verbonden ambtenaren moreel ongunstig afsteken bij alle anderen. Maar tevens moet de onbevangen beoordeelaar zich verwonderd afvragen, wat toch wel van die misstanden de oorzaak is.

Nu is dit voorop te stellen. Terwijl verreweg de meerderheid der docenten aan grootere en kleinere inrichtingen zonder twijfel strikt eerlijk is, en met angstvallige nauwgezetheid zelfs elken schijn vermijdt (wat niet altijd gemakkelijk is) van door vooraf gegeven wenken de leerlingen voor het eindexamen te helpen, is het toch evenzeer een feit, dat er herhaaldelijk verschillende knoeierijen aan verschillende gymnasia zijn voorgekomen. Het mag bezwaarlijk zijn dit b.v. door een enquête te bewijzen, daar de oud-leerlingen, tot wie men zich dan natuurlijk zou te wenden hebben, om voor de hand liggende reden niet zullen willen getuigen. Maar wie relaties heeft onder deze oud-leerlingen kan zoo goed als zeker weten, dat er tamelijk veel onregelmatigheden hebben plaats gehad. En over 't algemeen kan ieder, die van deze

onderwijszaken op de hoogte is, de inrichtingen en personen noemen, die er zich aan schuldig maakten. Er is over deze dingen heel wat bekend.

Zoekt men nu een verklaring van dit verschijnsel, dan moet men al spoedig tot het inzicht komen, dat de bedoelde knoeierijen ten nauwste samenhangen met de gebreken, die de geheele inrichting van het gymnasiale onderwijs aankleven en de ongezonde, onnatuurlijke toestanden, die daarbij voorkomen; en dat, wanneer men al het verkeerde, dat aan het eindexamen voorafgaat, niet verbetert, een middel als verscherpt toezicht niets baten zal. Het heele eindexamen, zooals het nu afgenomen wordt, is een onding. En onder de tegenwoordige omstandigheden is er bij zwakke karakters — en waar zijn die niet? — werkelijk meer dan in andere kringen verleiding tot het begaan van onregelmatigheden.

Groote moeilijkheden geven al terstond de kleine gymnasia. Het aantal leerlingen daar is soms benauwend gering. Om nu hun reden van bestaan te bewijzen (bij onverplichte gymnasia vooral tegenover een ontevreden partij in den raad, die aldoor met opheffing dreigt) komen zij er vanzelf toe, vaak ook onder den drang van verkeerde curatoren, om allerlei minder geschikte elementen toe te laten. De klassen zijn vaak zoo klein, dat de leerlingen bijna privaatonderwijs krijgen en dan zoo opgestoomd kunnen worden, dat zij het minimum overgangsexamen-kennis net even bereiken. Zoo gaan zij dan van jaar tot jaar over; met moeite wel en sommigen eerst bij een tweeden of derden keer, maar overgaan doen zij meestal. In de hoogere klassen komen daarbij dan nog niet zelden jongens, die op grootere inrichtingen niet mee konden of niet mee wilden, en dan dikwijls bij rector of leeraren in huis gedaan worden. Deze zijn vaak aangesteld op uiterst lage traktementen, die door de gemeenteraden, wetende dat er toch genoeg sollicitanten komen, maar steeds gehandhaafd blijven en soms nog verlaagd worden. Daarbij hebben de docenten aan de onverplichte gymnasia geen recht op pensioen. Zoo moeten zij dan, als zij een gezin hebben, bijverdiensten zoeken, en laten er zich soms toe vinden aan eigen leerlingen, die in die kleine klassen nog niet mee konden, privaatlessen te geven en domme of luie jongens van buiten in huis te nemen en voor het

eindexamen af te richten. Zij brengen hen dan vaak zoover, dat zij ook op een volkomen correct afgenomen eindexamen veel kans hebben, er door te komen. Want gecommitteerden moeten soms wel met zeer weinig te vreden zijn. Zonder twijfel zouden zij soms liever alle candidaten afwijzen. Maar dat gaat moeilijk. En als nu de een toegelaten wordt, kan men aan een ander, die toch eigenlijk niet veel minder is, het getuigschrift niet weigeren. Zoo sluipt er allerlei door.

Ongetwijfeld, ook op de grootere inrichtingen komen velen door het eindexamen die voor de professoren niet de meest gewenschte studenten zijn en wier klassieke vorming althans uiterst onvoldoende moet genoemd worden. Het is een feit, dat vele jongens van geringen aanleg, voor wie de Hoogere Burgerschool (meestal om de wiskunde) te moeilijk is, door hun ouders naar het gymnasium gezonden worden. Ook komen daar niet weinig, uit ijdelheid (van henzelf of hun ouders), wien het alleen om een akademischen graad te doen is en die zich behalve voor de gewone amusementen voor niets interesseeren. Deze, door de lagere school uitnemend voor het admissie-examen gedrild, lijken aanvankelijk dikwijls heel wat. Vaak eerst in hoogere klassen komt ten volle hun gebrek aan aanleg en studielust uit. Maar in den regel (vaak met allerlei kleinere en grootere concessies) sukkelen zij toch naar het eindexamen toe.

Deze ongewenschte kandidaten, die ook vooraf al veel kwaad aanrichten (daar zij het peil verlagen, als zij sterk vertegenwoordigd zijn, en de leeraren dwingen de goede leerlingen te vervelen), zijn ook op de grootere inrichtingen in de praktijk moeilijk te weren.

En nu moet men zich goed voorstellen welke bijzondere moeilijkheden er (meer dan bij alle andere examens) aan dit gymnasiale eindexamen verbonden zijn. Het is in de hoofdvakken, de klassieke talen, naar het mij voorkomt, bezwaarlijker dan ergens anders om de leerlingen een bepaalde portie parate, uitvraagbare kennis bij te brengen en van hun inzicht en ontwikkeling op een examen te doen blijken. Hoeveel moeite is dikwijls door bekwame docenten aan de grammatika besteed, en wat brengen dan zelfs middelmatige, ijverige leerlingen soms nog van de latijnsche thema terecht? Het is een soort psychologisch wonder, hoe overigens niet domme

jongens, wien een regel honderdmaal uitgelegd is, toch altijd nog weer tegen dien regel kunnen zondigen. En de oude schrijvers zijn zoo afwijkend en ingewikkeld en vereischen tot het recht verstaan zoo veel en velerlei. Als het op het begrijpen van een niet behandeld stuk aankomt, wordt men ook in de goeden nog zoo vaak teleurgesteld. Men moet vast overtuigd zijn, dat de op de les besproken stukken met de daaraan vastgeknoopte opmerkingen en onderrichtingen van allerlei aard hun ontwikkelenden en vormenden invloed op den geest niet gemist kunnen hebben, om niet telkens ontmoedigd te worden. Al is het onderwijs nog zoo goed geweest, welk een eigenaardig onzekere fragmentarische kennis kunnen de leerlingen (vooral met de tegenwoordige inrichting van het onderwijs) dan toch nog van het denken en voelen dier zoover van ons afstaande volkeren, van hun geschiedenis, levenswijze, kortom alle zoogenaamde realia hebben opgedaan! En van dit alles is de taal, datgene wat zij „vertalen" moeten, toch de uitdrukking! Hoe gebrekkig en onvast blijft hun woordenkennis van de zoo uiterst fijn georganiseerde, rijke taal der Grieken; datgene, wat zij van de beteekenis der woorden „voelen", in tegenstelling met wat zij er door hun geheugen en uiterlijke routine van hebben „onthouden"!

Men kan nagaan, hoe buitengewoon moeilijk zoo de keuze van geschikte stukken ter vertaling op het eindexamen wezen moet. Tegen het eene is dit, tegen het andere dat bezwaar. „Zouden ze nu dit woord, dat zij vele malen gehad hebben en dat niet met goed fatsoen kan verklaard worden, zonder welks recht begrip echter al het volgende gevaar loopt misverstaan te worden, in dit verband wel weten? Zou deze wending, deze constructie, hoewel iets dergelijks meermalen uitgelegd is, hen hier niet van streek brengen?" Dergelijke vragen moet de examinator zich telkens doen. Er zijn slechts weinigen, van wie men volkomen zeker is.

En nu is het toch niet meer dan natuurlijk, dat de leeraren wenschen de leerlingen, die het eenmaal tot de zesde klasse gebracht, en die alles voor de akademische studie ingericht hebben, als zij het laatste jaar hun best hebben gedaan, ook van het gymnasium te kunnen laten vertrekken en het gewenschte diploma te verschaffen. Inderdaad behoorde het eindgetuigschrift niets anders te zijn dan een bewijs, dat

men de lessen der hoogste klasse met vrucht gevolgd heeft.

Maar nu wordt het opeens een gewichtig examen met gewichtige gecommitteerden. Er verschijnt een drietal heeren van buiten, die nu in enkele uren over de resultaten van het zesjarig onderwijs moeten oordeelen. Van de imponderabilia, die toch bij de studie van de klassieke talen zulk een groote rol spelen, kan op het examen zoo goed als niets blijken. In hoofdzaak kan alleen over uiterlijkheden worden gevraagd. Hoe onvoldoende zijn nu de gegevens, waarover de gecommitteerden beschikken! Wat weten zij van de jongens met hun intellectueele deugden en gebreken! Anderszins begaafde leerlingen, die van het onderwijs vaak meer geprofiteerd hebben dan sommigen, die een goed figuur maken, leveren steeds prullige thema's en vertalingen. En is het een axioma, dat gecommitteerden, wier cijfers ten slotte beslissen, in het beoordeelen van dit schoolwerk, in het vaststellen of de juiste hoogte bereikt is, even bevoegd zijn als de docenten en steeds op praktische wijze te werk gaan? Ook kan in sommige vakken (bv. geschiedenis) verschil van opvatting tusschen hen en de docenten over wat belangrijk en niet belangrijk is, voor den examinandus ongunstig werken. Hoe moeilijk vast te stellen is de grens tusschen niet meer voldoende en nog even voldoende, en hoeveel hangt hier af van de subjectiviteit van gecommitteerden! Het is zeer goed denkbaar, dat dezelfde persoon bij de eene commissie en in het eene milieu toegelaten, bij de andere commissie in een ander milieu afgewezen zou worden! Daarbij komt nog, dat er leerlingen zijn die, na veel moeite en wederwaardigheden, eindelijk in de zesde klasse aangeland, door de leeraren hoogst ongaarne zouden worden afgewezen, omdat deze, op grond van hun andere eigenschappen, kunnen verwachten dat het, ondanks hun gebrekkige positieve kennis der oude talen, toch later in hun vak goede studenten, en verder goede predikanten, juristen etc. zullen worden.

Bedenkt men dit alles, dan zal men inzien, dat voor zwakkere karakters onder de leeraren de verleiding groot is, om soms door een beetje ongeoorloofd ingrijpen den naar hun meening natuurlijken loop der dingen te bevorderen. Daarbij behoeven nog niet eens door persoonlijk voordeel bepaalde motieven in het spel te zijn.

Nu kan men deze onregelmatigheden niet streng genoeg veroordeelen. Minder nog om het ongewenschte resultaat (waarop men vaak alleen schijnt te letten), dat op deze wijze minderwaardige personen aan de akademie zouden komen, dan wel om den verderfelijken demoraliseerenden invloed op de jongens. Want de leeraar, die er zich toe leent, wordt onfeilbaar in kleiner of grooter kring bekend, en evenzoo het gymnasium waar zoo iets meermalen voorviel. Welk een voorbeeld geeft men zoo aan de jongens, die zien, dat degenen die hun altijd over het goede en schoone voorgepraat hebben, zelf bij de eerste gelegenheid, als hun karakter eenigszins op de proef gesteld wordt, zich zwak betoonen. Zoo moeten de jongens er wel toe komen, niets meer au sérieux te nemen. Heeft men het niet zien gebeuren, dat iemand de onbeschaamdheid had te beweren, dat het plegen van fraude op welke wijze ook voor een leerling vanzelfsprekend was? Het is moeilijk te begrijpen, dat niet elk docent (ook degene, die meent dat een ongeoorloofd voorthelpen in een speciaal geval praktisch goede gevolgen hebben zou) uit respect voor zichzelf zoo iets nalaat.

Men wil nu, om die onregelmatigheden te weren, het toezicht verscherpen, de macht der gecommitteerden vergrooten, en verder ook de examenstukken nemen uit het in de klasse behandelde.

Dit laatste denkbeeld heeft op het eerste gezicht veel aanlokkelijks. Maar wie ziet niet spoedig, dat deze maatregel in vele gevallen tot verergering der examendressuur leiden zal. Het is te vreezen, dat dan de aandacht nog meer dan nu bij voorkeur aan het op 't examen te pas komende zal gewijd worden en dat de geestelijke beteekenis van 't gelezene, datgene wat juist de lectuur ontwikkelend maken moet, eerst in de tweede plaats, indien heelemaal in aanmerking komen zal. Maar in ieder geval zou er, zoo men het met dezen maatregel zou willen probeeren, tegen gewaakt moeten worden (door van verschillende schrijvers minima te bepalen) dat de leerlingen op een kleine portie lectuur werden gedresseerd.

Wat het verscherpen van het toezicht en 't verhoogen der macht van gecommitteerden betreft, dit zal niets baten. Als men *wil* knoeien, zal daar altijd gelegenheid genoeg toe

bestaan. Men kan zich wel voorstellen, hoe het nu gaan zal. In de eerste paar jaren, nu door al die onthullingen en de beweging die van de zaak gemaakt is, de schrik sommigen om 't hart geslagen is en bij anderen de oogen opengegaan zijn, zal waarschijnlijk een verbetering intreden. Maar als de misstanden, die nu tot het knoeien leiden, niet verbeterd worden, zal alles na korten tijd weer denzelfden kant opgaan.

Het eenig gevolg van het verscherpte toezicht zal zijn: een nog verkeerder grammatikaal gedril en examendressuur, dan nu al plaats heeft. En als die macht van gecommitteerden niet nauwkeurig omschreven wordt, zal het vernederende van hnn verschijnen voor de leeraren nog pijnlijker en hun ingrijpen in sommige gevallen bijna ondraaglijk worden.

Het is verwonderlijk, dat men, ziende hoe dit controleerstelsel werkt, niet komt tot de voor de hand liggende conclusie, dat het heele stelsel niet deugt. Inderdaad was het te wenschen, dat de instelling van gecommitteerden zooals zich die, waarschijnlijk tegen de oorspronkelijke bedoeling van den wetgever, ontwikkeld heeft, kon vervallen. Aan de grootere inrichtingen is zij niet alleen onnoodig, maar doet veel meer kwaad dan men denkt, door het eindexamen tot iets gewichtigs op te schroeven en de inpomperij en dressuur te bevorderen. Men moet maar eens zien, hoe nu de lectuur van de mooiste en amusantste producten der letterkunde, vooral in het laatste jaar, met genoegen door de leerlingen prijsgegeven wordt voor den vervelendsten auteur, als zij denken dezen op het eindexamen te zullen krijgen.

Alleen aan kleine gymnasia kan nu soms het verschijnen van gecommitteerden heilzaam werken en kunnen de leeraren aan hen een niet te versmaden steun hebben tegenover ongewenschte locale invloeden. Maar zij zijn ook daar gemakkelijk ontbeerlijk te maken. Men zou — zooals op sommige plaatsen al gebeurt — aan de leeraren kortweg kunnen verbieden aan eigen leerlingen privaatlessen te geven; en verder ook om leerlingen van het gymnasium in huis te nemen, of dit laatste tenminste zeer kunnen bemoeilijken en beperken. Aan den anderen kant zou men de nu dikwijls onbehoorlijk lage tractementen moeten verbeteren en ze met het aantal dienstjaren doen stijgen. De Staat zou dan meer

subsidie moeten geven en door het vervallen van de onkosten voor gecommitteerden niet eens zooveel achteruitgaan. Het spreekt vanzelf, dat in verband met het vorige, ook aan curatoren de beslissing bij de overgangsexamens behoorde ontnomen te worden. Curatoren hebben een hoogst nuttigen werkkring, maar in deze zaak moesten zij niets te zeggen hebben.

Waarvoor het goed zou kunnen zijn, dat hun nu die beslissing opgedragen wordt, is werkelijk uiterst moeilijk na te gaan. In grootere plaatsen, waar men voor dit ambt geschikte, hoogstaande personen vinden kan, is dit ingrijpen van curatoren voor de docenten wel onaangenaam en blijft het iets onnatuurlijks, maar het doet toch geen kwaad. Maar wel doet het kwaad in kleine plaatsen, waar soms alles behalve gewenschte personen met zeer bekrompen oordeel, zich in onderwijskwesties mengen en een verderfelijke pressie kunnen uitoefenen. Is het daar niet voorgekomen, dat curatoren, tegen het advies der leeraren in, een jongen, dien zij om een of andere reden voorthelpen wilden, op grond van eenige toevallig goede antwoorden op het overgangsexamen tot een hoogere klasse bevorderden? En zoo zou men meer voorbeelden kunnen noemen.

Welk een wonderlijke tegenstrijdigheid is hier toch! De leeraren aan de gymnasia, voor het grootste gedeelte gepromoveerde personen, staan wel hoog genoeg om belast te worden met de buitengewoon gewichtige taak om jonge menschen tot hun twintigste jaar te onderwijzen, hun geest te vormen en te ontwikkelen, hen voor de akademische studie voor te bereiden. Maar als het er op aankomt te doen, wat zij toch uit den aard der zaak zelf behooren te doen, omdat zij er het best over oordeelen kunnen, nl. constateeren of hun onderwijs goed gevolgd is en vruchten gedragen heeft, dan moeten plotseling overal vandaan de menschen gehaald worden om hun dat werk uit de handen te nemen; bij de overgangsexamens de curatoren, bij de eindexamens de gecommitteerden. Waar heeft zoo iets nog meer plaats?

Worden ook de rechterlijke ambtenaren, de doktoren enz. (ofschoon toch ook deze door onvolkomenheden in kennis en karakter wel fouten, en soms gewichtige fouten zullen begaan) onophoudelijk door andere rechterlijke ambtenaren, en doktoren in de natuurlijke uitoefening van hun ambt achter-

nagereden en op de vingers getikt? De docenten aan de Rijks Hoogere Burgerscholen beslissen zelf over het overgaan hunner leerlingen en reiken hun zonder inmenging van buiten het einddiploma over. Waarom kunnen hun ambtgenooten aan de gymnasia dan niet evengoed vertrouwd worden?

Als door bovengenoemde veranderingen een groote verleiding tot het plegen van onregelmatigheden werd weggenomen en de verantwoordelijkheid der leeraren vergroot werd, dan zou ook bij velen het verantwoordelijkheidsgevoel toenemen en nu voorkomende misbruiken zouden vanzelf vervallen. Ook zou het gehalte van het gymnasiumpersoneel er bij winnen. Want, zooals de zaken nu staan, moet de positie van leeraar in de klassieke talen voor een begaafd jongmensch al zeer weinig aantrekkelijks hebben. Een moeilijke betrekking te bekleeden, waarvoor veel wijsheid, tact, zelfbeheersching en resignatie vereischt wordt; daarbij slecht betaald en voortdurend gecontroleerd te worden, en in alles onzelfstandig te zijn — het is waarlijk geen aangenaam vooruitzicht. En toch is het zulk een uiterst gewichtige taak, voor een zoo overwegend deel met de geestelijke vorming der aanstaande akademische jongelingschap belast te zijn!

Natuurlijk zouden er, als deze veranderingen ingevoerd werden, ook nog wel ongewenschte personen met gebrekkige klassieke vorming naar de akademie bevorderd worden. Maar dat zal immers, hoe men de zaak ook inricht, altijd het geval blijven. Men kan niet alles dwingen met reglementeering en controleering.

Het publiek, dat de gymnasia bevolkt, en waarvan toch zooveel afhangt, kan men door geen wettelijke bepalingen uitkiezen. Het zijn over 't geheel de kinderen van ouders, die geld genoeg hebben om een akademische opleiding te betalen. Men zal nooit kunnen maken, dat niet vele gewenschte personen wegblijven, en vele ongewenschte zich opdringen, en dat deze laatste, soms talrijke, leerlingen, voor welke het gymnasiale onderwijs, goed opgevat, eigenlijk te mooi en te hoog is, in de praktijk meer of minder verkeerde modificaties in het onderwijs veroorzaken en tot concessies dwingen, en ten slotte allen (of zoo goed als allen) mits zij volhouden, aan de akademie terecht komen.

Zou het nu kwaad kunnen, de heele zaak eens wat groo-

ter en liberaler op te vatten? Laat men zorgen voor goed onderwijs, voor een praktische opleiding der docenten, voor gezonde economische grondslagen, en enkele verleidingen tot misbruiken afsnijden, en de rest, om met Horatius te spreken, aan de goden overlaten. Het is niet te denken, dat wanneer de beslissing over de vorderingen geheel aan de docenten werd toevertrouwd, er meer ongeschikte personen dan nu student zouden worden en de geestelijke vorming der jeugd achteruit zou gaan; integendeel.

En al zou er eens een enkele aan de akademie komen, wiens positieve kennis van de oude talen minder was dan zij anders onder den druk van een eindexamen met gecommitteerden zou geweest zijn, welnu, is dat dan nog zoo erg? Of zoo iemand, die het gymnasiale onderwijs dan toch genoten heeft, is geestelijk ontwikkeld genoeg, om aan de universiteit de colleges te volgen en zijn vakstudie te beginnen, en dan doet het geen kwaad. Of hij is het niet, en dan verdwijnt hij van het tooneel, en het kwaad bestraft zichzelf.

Wat bereikt men dan nu, met al dat gecontroleer, met al die drukte en onkosten? Is de zuivering en schifting, die nu voltrokken wordt, dan werkelijk van een hooger standpunt beschouwd, afdoende? Men moest eens zien, welke pauvres sires er nu met voldoende cijfers op zeer correct afgenomen eindexamens naar de akademie afgeleverd worden!

Veel meer praktisch kwaad (afgezien van de moreele gevolgen) dan alle knoeierijen aan de gymnasia, doet het staatsexamen tot toelating aan de universiteit, waarvoor zich ieder jaar een toenemend aantal kandidaten opgeeft.

Daardoor komen nu jaarlijks een groote menigte jongelieden aan de akademie, van wier „klassieke vorming” te spreken een bespotting is. Met verbittering in het hart, omdat zij gedwongen worden één jaar of twee jaren aan „dezen onzin te verspillen”, stampen zij het minimum grammatikale kennis er in, en maken zich de noodwendigste vertaal-routine eigen. Een paar boeken van een paar schrijvers waaruit, zooals bekend is, geregeld gevraagd wordt (niet de meest belangrijke of mooiste, maar de meest voor zulk een oppervlakkig examen geschikte) worden er ingepompt. En zoo slagen zij dan, vaak ook nog — dit is bekend genoeg — met behulp van knoeien,

daar zij als gelezen opgeven wat zij niet gelezen hebben, en omgekeerd.

Het is zeer te betreuren, dat bij deze nieuwe Hooger Onderwijswet ook niet de gymnasiale studie grondig is hervormd. Zij heeft het wel noodig. Nu zullen wij misschien nog een poos zoo voortsukkelen, totdat een later geslacht, zich ergerend aan het vele onreëele en onpraktische, er toe komt om de geheele klassieke opleiding als voorbereiding voor de Universiteit overboord te gooien. En dat zou jammer zijn.

Wij willen hier niet opnieuw de voordeelen van die klassieke opleiding bepleiten. Naar onze meening leidt een juist instinct ons volk tot dusver, om dit contact met de oude beschaving, dat bijna geheel van het bestaan der gymnasia afhangt, niet te verbreken. Wij gaan er van uit, dat men de klassieke opleiding behouden wil, en vragen dan, hoe het zou in te richten zijn, om de jeugd daarmede zoo goed mogelijk voor de akademische studie voor te bereiden. En dan zij het ons vergund, hier nog eens aan het vroeger ter sprake gebrachte plan te herinneren om de drie laagste klassen van H. B. School en gymnasium gemeenschappelijk te maken.

De leerlingen zouden dan eerst later behoeven te kiezen, welken kant zij uit willen; en op kleinere plaatsen, waar het geringe getal steeds een verzoeking is tot het toelaten van verkeerde personen, zou door verbinding met een H. B. School een gunstiger toestand kunnen geboren worden. Men zou terstond van de eerste klasse af een paar uren aan latijn moeten besteden, wat aan allen zou ten goede komen en de latere gymnasiasten reeds een eind op weg zou helpen. De leerlingen, door langere studie van geschiedenis, moderne talen etc. gevormd, konden dan rijper van geest met de klassieke talen beginnen, zoodat veel tijd gespaard werd en allerlei oninteressante lectuur en wijdloopig grammatikaal onderricht kon vervallen of tenminste zeer bekort worden. Natuurlijk moest het thema's maken, niet alleen voor het grieksch, maar ook voor het latijn tot het allernoodigste beperkt worden, en behoorde de latijnsche thema op het eindexamen, waarmee nu zooveel kostbare tijd vermorst wordt, te verdwijnen. Degenen, die van de waarde dezer zoogenaamde „hersengymnastiek”

zulk een hoogen dunk hebben, moesten eens zien welk een getob daarmede verbonden is, en wat bij de meesten de resultaten zijn van dezen uiterst vervelenden arbeid.

En vanzelf zou men de lectuur der schrijvers heel anders te regelen hebben dan nu. Een strenge schifting moest worden gemaakt, waarbij alleen het allerbelangrijkste moest behouden worden en verder alles overboord gegooid wat de jongens verveelt en geen belangstelling inboezemt, omdat zij er niet rijp voor zijn. Het is werkelijk bedroevend te zien, hoe de leerlingen nu met de dorste en meest onpraktische lectuur gekweld worden: lang uitgesponnen gevechten en redevoeringen van Caesar, gezwollen en onware oratorie van Cicero (soms wordt, hoe ongeloofelijk het klinkt, aan een 4e klasse diens de Senectute voorgezet!), verhalen uit Sallustius, Xenophon's Hellenika en Cyropaedie, die hen niet het minst kunnen schelen, etc. Aan de redenaars, zoowel Grieksche als Romeinsche, behoorde zoo weinig mogelijk gedaan te worden. Geen docent is met den besten wil in staat hen in Lysias, Isokrates, Demosthenes, Cicero smaak te doen vinden. Men moest zich tot de meest eminente en typische auteurs bepalen (Homerus, Herodotus, Plato, de Tragici, Ovidius, Vergilius, Horatius, Tacitus, etc.) op wier gedachteninhoud en gedachte-uiting men zich al vroeg moest voorbereiden. De rest zou door bloemlezingen en vertalingen kunnen gevonden worden. In het algemeen zouden er natuurlijk geheel andere hulpmiddelen voor het onderwijs moeten komen, dan degene, die nu met zoo ontzaglijke moeite en aandoenlijke nauwgezetheid altijd door weer vervaardigd worden. Men zou van die schrijvers, waarvan nu maar weinig of in 't geheel niet gelezen wordt (bv. Augustinus, Aristoteles) gemakkelijke, typische en interessante stukken kunnen uitkiezen en door aanteekeningen ophelderen, en zoo maken, dat de leerlingen, naast een nauwkeuriger bekendheid met enkele groote auteurs, een overzicht kregen van de geheele ontwikkeling der oude litteratuur. En dan zie ik niet in, waarom men ook niet sommige schrijvers in vertalingen zou lezen. Zoo zou men b.v. Plato voor een groot deel in vertalingen, voor een ander deel, waar 't vooral op aankomt, in 't Grieksch kunnen behandelen en dan veel beter dan op de tegenwoordige manier, nu de leerlingen door de moeilijkheden der taal te veel

gepraeoccupeerd worden, aan die lectuur de bespreking van gewichtige logische, psychologische, ethische problemen kunnen verbinden, waarin de aankomende studenten toch eenigszins georiënteerd behooren te zijn.

Wanneer dit alles zoo ingericht werd, en daarbij het hinderlijke eindexamen met alle daaraan verbonden misstanden en misbruiken, werd afgeschaft, dan zou het onderwijs in de oude talen iets verfrisschends en genotvols kunnen zijn, inplaats van een droge schoolvosserij en vervelende examendressuur waarin het nu al te licht ontaardt.

B. J. H. Ovink.

OVERZICHT DER NEDERLANDSCHE LETTEREN.

VII.

DICHTERS VAN DRIE GESLACHTEN.

W. L. Penning Jr. Kamermuziek. (S. L. van Looy).
Albert Verwey. Uit de lage landen bij de zee. (W. Versluys).
C. S. Adama van Scheltema. Zwervers verzen. (S. L. van Looy).

Een oude en fijne lier, gevat in simp'le blâren,
De snaren strak gespanne' op 't hout dat bijna breekt:
Zoo toont ons d'omslag, waarop dof-blauw ernstig spreekt
Aan droevig groen, het Lied, dat hij heeft te bewaren ;

Het Lied des Blinden Dichters die geen *meëlij* vraagt
Voor zijne late kunst, omdat hij blind en oud is,
Maar die in 't stille Lied, dat reeds zoo star en koud is,
Ons, kùnst vergetenden, *mee* in zijn *Lijden* draagt;

Zijn Lijden, d'Eeuw'ge Nacht, voor welks niet meer verwachte
Versmelting in een eindelijken Dageraad,
Hij Lied en Glorie liet, daar Licht te boven gaat
'*t Lichtzoekend kluisgepeins*, dat naar het licht slechts smáchte !

Doch nu 't het Noodlot wil, zijn' Nacht geen Licht meer klaarde,
— Hem valle', ach nooit! die zwarte schellen van 't gezicht! —
Nu wete hij: troost niet mijzèlf mijn Lied voor 't Licht,
Veel an'dren liet mijn licht-ziek Lied een Licht op aarde!

Zoo schreef een van ons-beiden, als we een eersten avond in het nieuwe boek van den dichter W. L. Penning hadden gelezen, maar nog niet dat coupletje uit de „Inleiding" — een verzenbundel wordt nu eenmaal niet als een roman doorgespoord, maar, vlindersgewijs, doorfladderd als een tuin vol bloemen —, nog niet dat regelpaartje, 't welk als een gebod uitspreekt, wat de bovenstaande verzen als een bereikte waarheid erkennen:

„Al wenscht ge u los van uw bestaan,
Voor and'ren zij 't van waarde!" (blz. 3).

en ook nog niet, althands nog niet wéér, sinds jaren, die mooie maar vergeten „snipper" uit de „Tienden van den Oogst":

„En zing uit eigen lot wat elk kan meegevoelen,
Mits ons een weldaad bloei tot uit uw zwaarst verdriet." (blz. 294).

Die „snipper", zij heet te vertolken wat „De lezer aan den dichter" oplegt.... 't mocht de lezer zijn van de „Tienden", die, met een „mits", nog *eischen* stelde; de lezer van „Kamermuziek", zoo hij eenmaal, gansch bevangen, onder dezen klank-druppenden treurboom neerzat, *dankt* slechts voor wat de dichter, naar dien éèns zelf-gestelden eisch, hem *schonk*.

Wie voor een kwart-eeuw was de gewaardéérde schrijver van „Tienden van den Oogst", later de, schoon nog altoos wat verafstaande, welbeminde dichter van „Benjamins Vertellingen", — als de blinde dichter dezer nog eenvoudiger, maar hoeveel ontroerender „Kamermuziek", is hij ons lief geworden.

Na het vriendelijke vers, het vers dat, altijd zuiver van structuur, wel beeldend was nu en dan en ook wel eens klankvol, maar tóch voornamelijk lief en „zinrijk", — en na het gevoelige „dichterlijkverhaal", de Staringsche vertelling in gemoedelijker toon, vol eigenaardige en den lezer vaak maar half begrijpelijke bizonderheden van bekend-verondersteld voorval, gewonden in vernuftige

versiering, — hierna kwam nu, met deze verzen, de dadelijk ons aangrijpende lyriek van een doods-droef, wanhopig hart.

Na de liefelijke omstrikking binnen de slingers van guitig-gedorende roosjes en wapperende linten, als een voor-vorig geslacht gevallig was, — de pijnlijke omklemming van een tragisch leven.

Versomberend, is zijn dicht ons verdierbaard; niet dáárom — wij *zijn* geen kweekers van ziekelijk-gezochte duisternis — maar omdat die versombering bij dezen dichter saamviel met de verscherping eener directheid, die in onzen tijd, en ook ons, dieper treft.

Niet dus ook, omdat we zoo'n meelij met den „blindeman" hadden — het meelij, dat hij „overmaat van rampen" acht „zoo 't kunst-tekort verschoont, kunst-vonnis buitensluit",[1]) is daardoor al mee . . . buitengesloten — maar omdat het der wanhoop ontwrongen woord het lijden zoo straf en onafwendbaar verbeeldt, dat in dit late lied zijn smart tot een schoonheid werd, als vroeger géén vreugde.

Toch heeft iets uit die dikwijls nog zoo koud latende „Tienden", en wel zijn allervroegste vers, op wonderbare wijze het Lot voorspeld, het Lot, dat, mèt zijn wreedheid, deze schoone verzachting daarvan zou meebrengen : het verinnigen en het stijgen tevens tot diepe, waardevolle kunst, van wat die „Tienden" aan wel aardigs, aan wel muzikaals, aan wel oorspronkelijks, nog wat schraal, nog wat te zeer verspreid opleverden.

Mogelijk is 't al wel eens in herinnering gebracht, hoe die allereerste dichtproeve (de eerst-uitgegevene tenminste) geweest is dit versje, dat, bij gedichten meestal uit de zeventiger jaren, met het jaartal 1862 vooraan in de „Tienden" staat, — dit, in het licht van de toekomst, die veertig jaar later een zoo duister heden zou zijn, ontzettende „Eenzaam":

„Een dompig zwerk, en niets in 't rond
Dan veen en uitgeveende plassen,
Waarover ravenzwermen krassen
In een November-avondstond;

Verdwenen 't licht waarbij 'k verheugd
Een korte poos was neergezeten
O pleisterplaats, die 'k nooit vergete!
Gij wieg — en grafstee mijner vreugd?

---

[1]) Kamermuziek blz. 166.

Want vóor mij, wat verbergt dat heer
Van grauwe laaggezonken wolken?
Eens dáár, vind ik dan veen en kolken
Deze eigen droeve omgeving weer?

Breek dóor, o maan! en, wind! steek op;
Verstrooi, verjaag dien berg van dampen;
'k Wil zien — het open veld der kampen,
Of 't doel van teerder harteklop!

Ik wil... Hoe dof klinkt hier dat woord!
Wat zou ik willen, machtelooze!
Al wenschte ik louter hier te poozen
Tot zelfs moerasdamp jaagt mij voort;

Voort, altoos dieper in den nacht;
En zal mij ginds een vriend verbeiden,
't Is om voor jarenlang te scheiden:
Dan gaan we alleen met leed en klacht." (blz. 3).

Is het niet, of in dit versje van den 22-jarige, dat opzichzelf (het bevat reeds veel goeds, en o. a. de laatste regel is héél mooi) een kunstbelofte inhield, — is het niet, of, méér dan belofte, een vreemde profetie erin heenwijst, óver heel een dichter-leven, naar dat „zwaarste lijden", waaruit de „weldaad" zou bloeien van zijn schoonste kunst?

Of is er in dit „toeval" niet iets wonderlijks, zoo men het plaatst naast het volgende strofetje uit „Kamermuziek", dat een voorgevoel zoo pijnlijk-fijn uitzegt:

„Van kindsbeen was 'k *nieuwsgierig-bang*
In bijzijn van een blinde;
Nu weet ik welk aanstaand belang,
Welk voorgevoel vol *schuwen drang*
Mij aan zoo'n afgescheid'ne *onttrekken wou en binden.*" (blz. 6).

En nu bestaren wij *zijn* blind gelaat....

Als de afstooting, welke aanvankelijk die twee stugge, doodsdoffe ovalen noodwendig uitwerken, minder sterk is geworden, en de oogen kunnen rustiger dit portret — vóór in dezen laatsten bundel — aanzien, dan, allereerst, treft in die beeltenis het

uit de smalle schoudertjes speurend-opgerichte van den scherpen kop, of die zich spitst, met ooren en met neus, op wat de arme, verdonkerde oogen niet meer zien; de dracht van het hoofd; het uiterlijke; de halve, doch voor die helft uiterst verfijnde waarneming.

Maar ziet men binnen-in het gezicht, dan ontwaart men het gepijnigd gevoel, het „lichtzoekend kluisgepeins", aan het voorhoofd, het beenige voorhoofd, welks uitgeholde slapen omsluiten het vooruitstekende hersenkamertje, dat, moeilijk rimpelend, al liefs en lichts schijnt vast te willen houden boven de zwart-overglaasde, wegduisterende oogen, àl schoons, door hen niet meer genoten, doch waarvan de fijne, minzame mond, sinds saamgeperst van nauwgesmoorde klachten, nog altijd fluisteren bleef....

Hoe vergiste zich de dichter, als hij „Bij mijne beeltenis" besloot met:

Bot stuit haar [1]) 't lichtloos oog, dat 's harten diep verheelt". [2])

Want krijgt ooit een aangezicht, dat met heldere oogen, vóór 't op andere wijze behoeft waar te nemen, alles zíet, — die gespannenheid van zenuwen, die waakzaamheid van de gansche huid, waar zij de lucht maar raakt, die inwendige concentratie, — wordt ze ook, om haar groote stilte, door den oppervlakkigen waarnemer wellicht „sufheid" genoemd.... En dit alles, wat de altoos zoo bescheiden dichter gezegd moge hebben, — de teekenaar wist het wel, toen dit uitdrukkingsvol gelaat zich zijner „teekenstift" bood!

Zoo zijn wij ook voor het afstaan dezer beeltenis den dichter dankbaar.... Herkenden wij in de lijnen der teekening wat ons uit zijn verzen gesproken had? Hielpen ons de trekken van 't gelaat bij 't dieper doorvoelen van zijn dicht? Wij weten het niet meer; beide misschien; maar zeker is, dat beeltenis en werk elkander niet tegenspraken, doch schraagden, en langs nu, achteraf, niet meer geweten wegen, een onvergankelijk beeld in ons wekten van zijn voortaan niet meer scheidbare kunst en leven.

Ja, er is, sinds voor meer dan twintig jaar de „Tienden van den Oogst" het licht zagen, veel veranderd in het werk van dezen

---

[1]) De teekenstift.

[2]) Blz. 134 van Kamermuziek.

oudsten onzer levende en tevens in hun verzen voort-levende dichters; veel veranderd.... maar niet werd het eerste gewas gerooid en behaagziek door nieuwmodischer vervangen; het oude koren bleef, maar uitgewied en veredeld.

Ook die Tienden droegen reeds, hoewel oneindig zwakker, datzelfde „eigen merk", dat deze trouwe dichter, wien valsche nederigheid even vreemd was en is als aanmatiging, nu, in het „Besluit" van zijn laatste boek, zijn „klein talent" wil toeschrijven:

„Trots hooger lust heb ik geen doel gekend
Dan grooten woeker met het kleene." (blz. 166).

Zie maar hoe deze woorden van den terugblikkenden grijsaard overeenstemmen met de karakteristiek, die Kloos, in de VIIIste zijner eerste reeks „Literaire Kronieken," van den veertigjarige gaf:

„Waar hij 't zijn wil, is Coens (het bekende pseudoniem dat, na eenige andere, Penning het langst bleef voeren) gevoelder en naïever dan Beets, puntiger en gedrongener dan Staring, en hij heeft verzen geschreven, waarbij die zijner modellen verbleeken, als kaarslicht in de zon. Maar, zooals ik zeide, hij is korter van adem, sterker in de détails, doch zwakker in het geheel." [1])

„Maar verfijnd, maar verdiept," had Kloos op de voorgaande bladzijde gezegd, was Penning „de volbloed epigoon van Staring en Beets."

't Is ons altijd voorgekomen — en niemand zal 't ons eerder dan de oude leerling zelf toegeven — dat vooral Staring met deze uitspraken te zeer gekleineerd was. Nooit heeft Penning, en het is waarlijk geen schande, iets zóó zuivers, iets zóó diep-fijns, en tevens zóó gaafs gemaakt als het overbekende „Herdenking"; en „Benjamins Vertellingen" evenaren, in „schijnbaar ongezochte" volheid, Starings verhalen niet...

„En in het schijnbaar ongezochte
Schuilt d'eelste zege van 't gewrochte" [2])

heeft hij zelf eens gezegd.

Maar wat Kloos in Penning gezien had, het was dan toch: fijnheid en diepte, op kleinere schaal, in een bereids niet wijd-machtige dichtsoort.

---

[1]) Veertien Jaar Literatuur-Geschiedenis (2e druk) Deel II blz. 20.

[2]) Tienden van den Oogst. Blz. 294.

En dat bleef, dat werd al meer zijn „merk": groote en grootere „woeker met het kleene."

De conclusie echter, waartoe Kloos, aan het eind der bewuste kroniek, kwam — en destijds, voor de „Tienden", en voor de door hem aangehaalde verzen uit „Schakeering", die later in „Benjamins Vertellingen" terechtkwamen, was er waars in — die conclusie zou voor veel, voor zéér veel uit „Kamermuziek" geenszins meer gelden mogen, deze eind-meening: „Ik geloof, dat de moderne kunst in Nederland iets anders verlangt." [1])

Ongetwijfeld, dit oordeel was niet ongegrond.

Al is voor alles, wat deze dichter schreef, van kracht hetgeen op die uitspraak onmiddellijk volgde — en 't leek een antwoord op wat „De kunstenaar aan de Kritiek" vroeg:

„Wijl ik mij ernstig geef, zult gij mij ernstig nemen;" [2])

— deze zinsnede nml.: „maar toch, 't is eerlijk werk, 't is nauwgezet werk, 't is werk van iemand die zich achten doet", — niettemin heeft men de „Tienden van den Oogst" maar op te slaan, „Benjamins Vertellingen" binnen te vallen waar men wil, en een eindje door te lezen, en zelfs in „Kamermuziek" al bladerend slechts met wat ijver te zoeken, om den kritikus van voor een kleine twintig jaar, ook nu nog wel 'ns, gelijk te moeten geven. En voornamelijk is het dan altijd weer daar, waar „naast de diepstgevoelde, zuiverst gezegde plaatsen, vreedzaam de rhetorische figuren en de klassicistische beeldspraak uit de Bilderdijksche school" staan. [3])

Doch terwijl men in de Tienden blij moest zijn, als om de paar bladzijden men een of eenige waarlijk-mooie regels vond, en men zich, op bijna 400 bladzijden, met slechts een stuk of wat onvermengd-schoone gedichtjes tevreden moest stellen, — waar men in „Benjamins Vertelling" zich nog al eens een eindje lichtelijke verveling diende te getroosten, om het zonnige beeld, het lieve trekje, dat men zoo-aanstonds altijd wel verborgen wist, — in „Kamermuziek" kan men de katerntjes saam-

---

[1]) Veertien Jaar Literatuur Geschiedenis, 2e druk, Deel II blz. 22.

[2]) Tienden van den Oogst blz. 295.

[3]) V. J. L. G. blz. 20.

nemen tusschen twee koesterende handen en zeggen: dat is nu haast allemaal diepe kostbaarheid.

Neem de „Tienden" door, en poos bijvoorbeeld een oogenblik bij „Lente", [1]) vier zesregelige strofen zonder veel stemming, met ongevoeldheden van deze soort:

„'t *wazig* verschiet
Met zijn zwellende groenende *twijgen.*" (blz. 6).

— vierentwintig regels, die moeten worden goedgemaakt door één musikaal *vers:*

„In mijn hart, als daarbuiten, scheen 't nieuwe vergaan,
En pas treurend om knoppen, loof 'k bloemen en blaen
Aan de in zonnegoud ruischende twijgen."

Een ijsselijk sentimenteel gedicht als „Donkere Dagen" nemen we gretig aan om één malsch beeld:

„Het landschap, gist'ren doodsch en klein,
Zet gul zijn grenzen uit." (blz. 18).

Een elementaire opmerking gelijk:

„En voor u uit, als verre gids,
Altoos dezelfde torenspits,
Die tergend nog te wijken schijnt
Hoe meer Uw moed, Uw kracht verdwijnt." (blz. 21).

noteert men als een aangename ontmoeting. Teeder-zuivere, toch nog vlakke, verzen als de laatste beide van de volgende strofe, evenzoo:

„Duizend gulden oogen staren
Uit den hemel, uit het meer,
En de donkre bosschen zuchten —
En het bergkind, peinzend weer
Aan het Godsgericht voor eeuwen,
Heeft naar 't klooster zich gewend
Dat zijn zilvren vrede-stemmen
Over de effen waatren zendt. [2])

---

[1]) Blz. 6.

[2]) Het slot van een romantisch verhaal „De Burcht in het meer", blz. 37.

Op bladzijde 123 blijft nog een blijde verrassing een vloeibaar-klaar coupletje als:

„Waar terzijde
Golfjes glijden
Blinken in de starregloor,
Onder over-
-Hangend loover
Zit de gulle wijngod vóor,

of op blz. 129 deze, toén verwonderlijk-frissche, klanknabootsing in „Schaatsenrijden":

„Hoe alles blinkt!
Van verre klinkt
Nog soms een schaats, *en helder rinkt*
Het ijs..."

Verderop in den bundel begonnen de „Tienden" reeds wat voordeeliger uit te vallen; mooiheidjes als deze zijn er vaker; maar hooge zeldzaamheid blijft er het gedichtje, dat in zijn geheel, zonder rhetorische bijmengsels, voor ons, in schrik voor rhetoriek opgevoeden, een *zuiver genot* is.

Wij geven er drie: dit, dat treft door eenvoudige waarheid van psychologie, en een rhythme dat, vol aanvlietend, stil afvloeiend, volkomen één is met het sentiment:

V l u c h t i g b e k o o r d.

Zooals een moeder, rouwende om haar kind,
Nog d'eigen lach en lieve trekken
In vreemde kindren wil ontdekken —
Maar nooit hervindt:

Zoo ook, ter vlucht voor Bruine of Blonde ontgloeid,
Heb ik vol liefde aan 't hart gesloten,
Gekust... en zacht weer afgestooten
Wat and'ren bóeit;

Trouw keert mijn hart naar de éene die me ontging,
De liefste! nooit terug gevonden;
Trouw blijft gij streelen, blijft gij wonden —
Herinnering!" (blz. 183),

en dit, dat door de volheid van zijn zachten toon, het banale hier zoo licht insluipend, heel en al uitsluit:

„Zon en zang in stem en oogen,
Heel 't lief lijfje één heusche groet,
Kwam ze en lachte licht bewogen,
Zoo verruklijk rein en zoet;
Wonder-iets stroomde uit haar blikken,
Uit haar woorden, warm in 't hart —
Dat met diep en zalig schrikken
Vol van Liefde wakker werd" (blz. 196),

en dit, dat, van het begin tot het eind, in de fijne oolijkheid blijft, die zulke grapjes — ze zijn zoo uiterst teer van smaak — niet gemakkelijk gaaf en juist in de goede mate behouden:

Mans-minnebriefje.

In de eenzaamheid der kleine kooi
Zong 't vogeltje alledag zoo mooi,
Ja haalde, zoeter van geluid,
Zelfs in den nacht zijn liedjes uit;
Een minnezanger naar den aard,
Won 't lof — en loon: het werd gepaard.

Maar hoe tevree het paar moog zijn,
Van zang en tegenzang geen schijn!
Wel verre van tweestemmig lied,
Verneem ik zelfs den éénzang niet;
Verlangend, zong het beest zich moe:
't Geniet — en doet er 't zwijgen toe.

Zoo zong ook eens uw minnaar, vrouw!
Zoo zweeg ik, in 't genot der trouw;
Eerst nu gij uitvloogt voor een keer,
Beproef ik de oude klanken weer:
Vereenzaamd, wensch ik vuur'g als ooit
U, verre schat! weer mee-gekooid. (blz. 223).

Heeft nu, reeds van dit drietal gedichten uit de Tienden, Kloos niet ten onrechte gezegd, dat de moderne kunst *iets anders verlangde?* Ons, die na twintig jaren Nieuwe Gids wel weer wat

eenvoud en een grapje kunnen verdragen, mag het zoo voorkomen; maar toen Kloos het schreef, was iedereén zoo àkelig snaaksch, was iedereén zoo róerend eenvoudig en póes-lief... de tijden veranderen.

De tijden veranderen; de moderne kunst van nu is niet de moderne kunst van twintig jaar geleden; deze heeft weer gansch andere eischen dan gene; en waar reeds Pennings oude werk elementen bevat, waarvoor *thands* onze kunst *niet* meer „iets anders" zou verlangen, elementen die ze zelfs zéér goed gebruiken kan, — is het intusschen, van 's dichters kant, òns naderbij gekomen later werk, deze bundel Kamermuziek, een bestanddeel onzer huidige dichtkunst geworden, dat zich daarin bijna als een onmisbaarheid voordoet.

Wie de melodieën dezer „Kamermuziek" binnengaat, zooals hij de „Tienden" doorbladerde, zal spoedig ontwaren, hoeveel langzamer de nu kortere nummers volgen... want bijna alles blijft hem boeien in herhaalde herlezing, bijna alles is vol waardij; van de eerste bladzijde af, waar bizondere fijnheid van zin en klaar-kunstige uitzegging te bewonderen valt in de omsluierde opdracht aan Albert Verwey:

Opdracht aan Iemand.

„Een dwaas ziet graag zijn naam in druk,"
Zóó plagend bergt ge Uw naam — maar de opdracht woudt ge
[aanvaarden;
Daartoe verdoopt op goed geluk,
Vindt ge in niet-Ieders naam iets van uw eigen waarde."

„*Terwijl 'k mijn verzen schik — en Blads genoeg,*
Mijn verzen wik — en Schats niet te over vinde,
En al-nog aarzel aan dit boekje Uw naam te binden,
Mijn Vriend!"... (blz. 1).

De fijn-vervlochtene tusschen-rijmen van „schik" en „wik", „blads" en „schats," hoe maken ze iets, waar, bot gezegd, niets áan zou wezen, tot een lust! vooral, omdat die verwondenheid, door Verwey zelve zoo bemind, bij Penning samengaat met een feillooze helderheid van bouw en van rhythme, die de ander benijden mag.

Op bladzijde 4 begint dan de cyclus „Een Blinde", die verzenrij van de in blindheid gepijnigde en tegelijk verkrachtigde zinnen.

Voel hun foltering in de navrante eerste strofe van „Onzalig nietsdoen":

„Wiens oog gij 't licht ontstaalt, blind lot!
Misgunt ge ook rust en rede;
Waar hij naar rondtast als naar God,
Is — evenwicht, is — Vrede;
Eer dan den Ziende slopen hem,
Als gif! de oneenigheden;
Kan hij ze weren met de stem?
De zachte blik heeft sterker klem
Dan de uitgestooten eisch na vruchtelooze bede."

Hoort hun kracht in „Aan den Westenwind":

„Gij, die U stoot aan mijne kluis,
Aan mijn gesloten ramen,
Och, dat me uit kwellend stadsgedruisch
Uw vleuglen medenamen;
Opdat ik, aadmend onbetwist,
Mocht poozen ergens buiten,
Mocht zoeken wat geen ziende mist,
En door Uw zwerfkoelte opgefrischt
Het geestlijk oog ontsluiten!

Te aanschouwen meende ik veld en tuin
Zoo mij hun geur omspeelde;
Waar ge eenzaam zwoegde om dal en kruin,
Zou 'k mij het oord verbeelden;
Geboomte zag 'k met U in spel,
Deedt gij mij 't loover ruischen;
Elk klappend zeil wenschte ik vaarwel,
En 't zee-ruim blonk mij grootsch en hel
Hoorde ik maar golven bruisen! (blz. 5).

En dan, na dat „Zich inzien", 't welk we reeds afschreven:

„Van kindsbeen was 'k nieuwsgierig bang,"

zie dit in z'n simpelheid zoo tragische beeld:

„Gelijk een vogel, door den wind
Van 't nest en vleugellam geslagen,
Belandt bij 't medelijdend kind,
Vindt blindeman zijn kring gezind
In Godsnaam voor hem zorg te dragen." (blz. 7).

Geen gróóte wóórd-kúnst, meent ge? Maar let dan eens op het accent, dat het woord „belandt" brengt in het beeld, op het zielige „blindeman" voor „de blinde", op het *gezind* vinden van zijn kring, voor hem te zorgen „in Godsnaam", omdat het niet anders kan, en omdat het Christenplicht is.... Is woordkunst niet 't allergrootst, als men het er zoo niet aan gezegd zou hebben, en men toch zich door die schijnbaar alledaagsche woorden, als door een wonder, gansch meegenomen voelt?

't Is op de volgende bladzijde, weer één stil, maar vreeselijk woord, dat meer zegt dan de langste uitweiding:

„Eens juichend uitgesneld
Op zalig bosch en veld
Vertroost ons nu gefluister:
Hier rest genadebrood
En *heulen* met den dood
In 't duister." (blz. 8).

Een troostlied dan in Ziels-zonneschijn, waarin, na diep-lyrische klanken in de eerste strofe, de aanvangsregels der tweede ons bizonder treffen: ziet men er niet het aandoenlijk portret des dichters uit op-staren?

Mijn zon ging onder om niet meer te rijzen;
Verborgenheid werd de aarde waar 'k op woon;
Mij komt de nacht geen werelden meer wijzen;
Schepping van God of mensch — *dood is mij 't schoon,*
Dood en verzonken! zoo 't niet lééft in klanken:
U nóémen, Toon- en Woordkunst! is u dánken.

Verneem 'k muziek, mijn wezen wordt herboren;
Verrijst er zang, mij heft weer 't schoone lied;
En mag 'k mijn schrijvers, mag 'k mijn dichters hooren,
Bevredigd vraag 'k naar andere vreugde niet.
Hoe schaars, hoe kort mij spel of stem bejegen,
Ziels-zonneschijn! nascheem'ren blijft me uw zegen." (blz. 9).

Verneem 'k muziek, *verrijst* er zang, *bejegent* mij een stem, hoe zijn de eenvoudige woorden weer wonder-diep. Want het zijn de echte woorden van den blinde, die niet de muziek, welke hij heeft zien voorbereiden met lessenaar en muziekboek, *hoort*, maar die, als uit niets ontstaan, ze *verneemt*; voor wien de zang, als een geestverschijning, *verrijst*; voor wien de stem, die hem toespreekt (zijn *alles*, daar hij den spreker niet ziet), méér nuancen heeft van goedheid dan voor den ziende; zijn zoo trefbare gevoeligheid voor de klank-*ziel* is in het hachelijke „bejegenen" uitgedrukt.

„Mijn zon ging onder om niet meer te rijzen,"

en het zevende gedicht vervolgt:

„Mijn klok bleef stilstaan midden op mijn dag;
Van mijn kalender scheurde ik sinds geen blaêren;
Mijn wereld is de wereld van voor jaren —
Als voor een moeder vraag 'k voor haar ontzag.

De tijdgeest vóór te zijn, bleek me ijd'le wensch!
Maar wat hij wierf, maar wat hij op kon merken
Bleef de achterblijver onvermoeid verwerken,
Naar schakels tastend op betreurde grens."

„En spruit mijn kunstvorm, te ernstig voor een gril,
Uit ander tijd dan die gezag wil hebben,
En kent der tijden stroom geen tijd van ebben,
Zoo hoor me als uit het graf!.... Mijn klok staat stil." (blz. 10).

En zulke reeksen van schoons zijn er meer in dit boek; we noemen slechts uit den cyclus „De Gevangene": „Intrede", „Ellende", „In de boeien", „Wanhoop", „Eenig uitzicht", — uit den „Liederkrans": „Herinnering", „Oudjes", „Die diep gevoelen", „Blijde vaart herdacht" (een verrukkend gedicht!), „Voorgevoel", uit „Stemmingen": „Gedenken", — en uit „Mans-Minnelied": „Treurige Wensch", „Onder het onweer", „Voort", „Aan den Slaap", „Om U" en „Troosteloos"....

Maar we kunnen niet met aanhalen voortgaan, en.... wat kon er wel nòg schooner zijn — binnen de grenzen van „Kamer-muziek" — dan het laatst afgeschreven gedicht, zoo krachtig van gevoeligen aanslag, zoo breed van getemperd verklinken, zoo sterk van zelf-gevoel, zoo diep van onbewuste duiding!....

Zijn wereld is de wereld van voor jaren, als voor een moeder vraagt hij voor haar ontzag.... Echt als hij is, heeft hij er nooit aan gedacht, hierin kunstmatig verandering te brengen. En onvermoeid verwerkende wat hij van de nieuwe jaren vernam, groeide zijn oude zelf wel van nieuwe sappen rijper, maar bleef zich-zelf.

Is de invloed van Verwey, bij voorbeeld, voor zoover diens kunst ineenschakelde met de zijne, onmiskenbaar in zijn later werk, ja, meent men zelfs — het kan louter toeval zijn — van het jongste geslacht, van Scheltema, even een klank te hooren in dit coupletje:

„Met den duivel dobbelde ik liefst om den dood,
Daar kon ik enkel bij winnen....
Zoo niet de slaap mijn oogen beschoot,
Ging 'k iets wanhopigs beginnen."

— hij entte het nieuwe zoo weinig opzettelijk op zijn verzen, dat hij zich, bij ons weten, zelfs uit een luim, er nooit toe heeft willen zetten, eens een sonnet te wagen.... waar toch met sonnetten zonder tal zijn ouderdom werd overstroomd.

Zoo tastte hij naar schakels op betreurde grens.... en vond ze! Aan wat van 't nieuwe hem paste, verkrachtigde hij zijn kunst, spruitend uit ander tijd.... waarom schreef hij „dan die gezag *wil* hebben"? Voelde hij vaag, dat er een tijd was, na den zijne, die gezag wil hebben, nu nog, doch wier oppergezag inderdaad voorbij is? Of moeten wij 't hem zeggen: Ja, der tijden stroom kent wèl tijd van ebben; het is *zijn* kunst, die weer dichter bij de kunst staat, welke deez' tijd behoeft, dan die van het middengeslacht, dat hem volgde; het zijn de klaarheid, de gaafheid, de eenvoud, de *on*grilligheid van *zijn* „kunstvorm", die mèt de, ook door hem verworven, diep-beeldendheid der tachtigers, door de nieuwe klaarheid, door de nieuwe volheid, gelijkelijk worden begeerd.

Zijn kunst, als een ontsmettende gas-stroom, moge onze poëzie van veel troebelheid der tachtigers zuiveren; zijn kunst zij zelve de schakel tusschen nieuwer en nieuwst; want zijn kunst geeft, mèt de deugd van de voorgaanden, de deugd van de voor-voorgaanden, tot een dubbel bezit aan den jongsten tijd.

* * *

Albert Verwey is de dichter middenuit den bloeitijd van den Nieuwen Gids, de dichter die, waar de Grooten zoowel als de meeste minderen zijner medestanders zwijgend of stamelend hun herfst betraden, nog in de volste fleur staat van zijn zang: als in een ontblaêrde kastanje-laan die ééne helder-groene en versch-bekaarste, die bloeit voor de tweede maal.

Zijn nieuwste bundel „Uit de Lage Landen bij de Zee" — een heerlijk boek met zijn zwaar-blanke bladen, kostlijk bedrukt, hecht in den van dun-gouden letters sober-rijken, pergamenten band —, zijn laatste werk was die pracht-uitgave niet onwaardig, want het geeft den dichter in de „vervulde dagen van 't midden tijdperk van (z)ijn leven": na „De Nieuwe Tuin" was nòch „Het Brandende Braambosch", nòch „Dagen en Daden", nòch „De Kristaltwijg", zoo vol van diep-gedolven Schoonheid geweest.

Dit is, nog eens, en op zijn schoonst, de Verwey, dien wij kennen; de dichter, die, buiten zijn eigen tijdschrift, voor zijn vòlk, een Onbekende bleef; die veel verguisd werd, schaars begrepen, doch dien wij, men weet 't, — schoon we de oorzaak dier afzondering voelden in gebreken, welke ook wij niet als deugden prijzen konden, — altijd zeer hoog hebben gehouden.

De wijze waarop de oude dichter Penning zijnen jongeren vriend en... beschermer ziet, heeft dan ook even weinig vreemds voor ons, als de bewoordingen, in welke Verwey eens Penning toesprak.

> Doof stil uw oogen, Vriend: het schijnsel van uw oogen
> Schijnt binnen-in. Wat deert U 't of der Zon
> Gij doode bollen toont: schoon glanst en onbewogen
> De wereld die ge U won. [1]

Mocht de uitdrukking: „Wat deert u 't" ons wat koud lijken tegenover het *lijdend leven* — de ziende heeft gemakkelijk praten —, wat tot troost moest strekken, achten ook wij waarheid.

En klinkt het antwoord, dat een voor feilen blinde dankbaarheid den getroosten Blinde ingaf, — klinkt dat antwoord òns wat al te warm wellicht, — heel ver van hoe in onze gedachten deze afzonderlijke dichter-figuur, Albert Verwey, leeft, is het beeld der volgende schoone verzen niet af:

---

[1] Dagen en Daden blz. 21.

Verbanning dunke een zwak'ling 't wonen
Op Hollands kust, ons kale duin,
Bloei-smadende elementen loonen
Wie zich èn stad ontzegt èn tuin,
Met rijken wasdom van gedachten,
Bij elk vernemen, elk betrachten.

Een warm gemoed vol scheppend streven
Is voor geen eenzaamheid beschroomd;
Bij schoonheid sober maar verheven
Die rein uit de Eerste Handen koomt,
Bij duin en strand en zee en hemel
Wordt groen gemist noch stadsgewemel.

Vriend, die op 't randjen onzer duinen
Uw huisbloei kweekt en blijvend frisch
Uw hartlijk leven ziet omtuinen
Door alles wat des Geestes is,
Stuur mijner ziel weer lichtgetoover,
Weer helmgesuis, weer zeezang over.

Misschien ook weer uit binnendreven
Uit bollenland en dorpsgedoe,
En uit uw eigen rijke leven,
Waait U een gunst van zangen toe
Wier weergalm in mijn geest zal hechten,
En daar opnieuw een feest berechten. [1])

„Zeezang," met dezen bundel werd er hèm, en ons, weer mildlijk van „overgestuurd". Het eerste gedicht reeds, De Noordzee, vangt aan met dezen klank- en kleur-rijken kwartijn:

De Noordzee doet zijn gore golven dreunen
En laat ze op t strand in lange lijnen breken
Zijn voorjaarswater marmren groene streken
En schuim en zwart waaronder schelpen kreunen. (blz. 9).

En hoor dan dit prachtig-kalm aanzingende, zwaar daarna opstortend en wijd-uitkrijtende sonnet uit „Strijdbaar Dichterschap":

---

[1]) Kamermuziek, blz. 161.

Als wie de zee inzwemt met breede slagen
Hopend in 't ruime een wijder vreugd te vinden,
Maar weet niet zeker of geen schuim hem blinden,
Geen golf hem in een diepen kolk zal dragen,

Zoo streef ik in uw vree, vervulde dagen
Van 't middentijdperk van mijn leven. Winden
Zijn in dit rijk niet en geen wieren binden
Mijn strekkende armen; maar weet ik wat plagen

Zich opdoen als de storm aanwakkert, baren
Rollen op baren en het blinkend zilt
Spat in mijn oogen, als de duistere nacht

Daalt en aan 't uitgeputte lijf de kracht
Ontzinkt en laatste en zwartste baren varen
Omhoog, wijl noodkreet door de ruimte gilt... (blz. 84).

Of, iets minder volmaakt (regel 4 is te blijkbaar om 't rijm gezocht), maar toch ook zoo glanzend van dat „licht-getoover", waarom Penning vroeg, dit sonnet, dat — met dien „harden schat van onderzeeschen ruiker", en de „verdroogde zonen" (van 't woord) waar 't licht niet zóó blinkt als waar (in de zielszee) gij (de duiker-dichter) in blonkt" — Verwey's dikwijls zoo gesloten, doch vaak ook diep-precieuze kunst, zoo schoon karakteriseert:

Sluit boven U zich glassige vlakte, duiker?
Zinkt ge geruischloos in het vreemd gebied
Waar 't schubbig volk schichtig voorbij U schiet,
Daar, waakt of slaapt hij, geen is oogenluiker?

Lokt U een oesterbank, of, wit als suiker,
Koraalrif dat als woud en bloemen ziet,
En keert met handenvol en reikt en biedt
Ge een harden schat van onderzeeschen ruiker? —

Geen schat van rijkaard, maar van dichter is 't
Dien ge ophaalt uit die toovrige regionen,
Zee van mijn ziel, waar ge verbaasd in zonkt.

Koraal van taal, paarlende woordenrist
Sleept ge op als wier naar die verdroogde zonen
Waar 't licht niet zóó blinkt als waar gij in blonkt. (blz. 89).

Zee-gezang, het is zelfs de titel van eene der verzen-groepen uit dit boek; dit zee-gezang echter is, figuurlijk, tegenover het „golf-loos" schrijven, dat hem verweten was, het lyrische gedicht, waarin de beweging van zijn zee voelbaar werd:

„Zie hoe de zee golft om de rankgebogen boorden
Van mijn vloot van gezang die naar den einder helt. (blz. 28).

Ook hierin zijn prachtige dingen; het vreemd-zoete en fijne „De Page", dat echter sterk Boutens' klank te binnen roept:

„In 't donk're bosch hebt gij mij gevonden,
Mij, mat van wonden.
En mijn lippen lachten nog over mijn zonden.

Op uw blanke tel hebt ge mij geheven,
Mij, bleek van leven,
En mijn oogen haatten U om uw geven." (blz. 28),

zoo luiden de eerste beide strofen; dan volgen: het teer-zinnige, sprankelend gerhythmeerde „De Vlinder"; het hevige, klank-blakende „Verhooring"; het de eenvoudige wonderen van voortplanting en leven, van zaad en vrucht, van zon en aarde, zoo warm doorglorende gedicht „De Plant"; en het geweldige, hypnotiseerende „De Stem", dat wij moeten afschrijven:

Gij regeert mij door de ooren, hartstochtlijke,
Uw stem, een elektrische stroom,
Trilt door mijn nerven en spant ze
En bant me in uw beangstenden droom.

Uw stem maakt me een ander, gebogen
Als gij ga 'k en hoor door mijn nacht
't Gewank van den donker, een wereld
Van eeuwenoud leed dat ons wacht.

Gebogen als gij ga 'k, mijn armen
Zoeken uw hals en wij gaan
Door den wanklenden nacht, en de donker
Met zijn eeuwoude leed, lacht ons aan.... (blz. 32).

Verzen als deze, zij behooren bij wat het geslacht van '80 heerlijkst geven kon.

Maar daarnaast staan gedichten — ook de overgenomene rangschikt wel ieder onder wat men „moeilijke" poëzie noemt — gedichten, die onleesbaar van kromgewrongenheid, van strompelenden zinsbouw, van taal-verkrachting, of die eenvoudig totaal onbevatbaar zijn.

Waartoe er u mee te vermoeien? Wie dit leest en belang stelt in ons onderwerp, heeft zelf al wel vaak genoeg, in onverschillig welken bundel van Verwey, dezelfde ervaringen opgedaan.

En deze min-loffelijke, schoon te verklaren, eigenschap der tachtigers: door het tasten naar al te diep verborgen vruchten, zich als in de takken verwarren, — zij valt samen met en komt voort uit die andere eigenschap, die een al te vergankelijke glorie bleek: hun hooge waan, die naar zoo ongrijpbaren schat grijpen deed.

Die hooge waan, die hen zelfs niet elkander liet verdragen, hen scheidde en weer-afscheidde, tot nu ieder, om in te regeeren, zijn eigen tijdschrift heeft, — die hooge waan, door van Deyssel een tijdlang zeer innig gestyleerd tot een fraaie prinselijkheid, door Kloos ééns opgedreven tot een brandende hemel-zee van zelf-vergoddelijking, — werd echter bij Verwey (in wie veel koude naast veel schoonheid woont) een gedurig op den voorgrond dringen, tusschen wat hij ook bezingt dóór, van zijn persoon, van „De Dichter," waarmee hij zoo ingenomen is, „De Dichter," dien hij zoo graag àls de Profeet en de Groot-Meester onzer dichtkunst vereerd zou willen zien.

Deze tweede eigenschap, bij Verwey toch al zoo weinig tot een schoonheid-in-zich gegroeid, is in dezen laatsten bundel slechts verslimmerd.

Het plekje, in dit boek ingenomen door den gestorven vriend, aan wiens nagedachtenis het heet gewijd te zijn, — hoe slinkt 't weer weg voor den berg, waarop de dichter-zelf te kijk zit! En het zetten, tegenover „De Doode" van „De Levende," 'n van leelijkheid krimpend gedicht, dat den lezer leeren wil: doe niet als hij deed; kijk mij liever, — het wordt niet vergoed door eenige wel heel mooie, doch zwak-sympathieke sonnetten uit Gedachtenis.

Ziehier een ervan:

Gij kende me en op meenge wandeling
En 's avonds voor het vuur vertelde ik u
Mijn werk en plannen, maar gij waart haast schuw
Van zorg en strijd. Zachtzinnige Oosterling

Vondt ge niets schooners dan den blijden ring
Van uren door te gaan, een blinkend Nu
Tusschen twee donkers, tot de kleurige kluw
Van 't leven afgekloend, u nacht omving.

Mijn zachte jonker, die een vorst woudt zijn
En toch den greep niet minde, 't zweet en stof
Van kamp en arbeid, — die u hieldt alsof

Van uwen geest de vorstelijke schijn
Vanzelf moest heerschen: — dwaze wijze broêr,
Nu lokt me uw schoon, nu 't leven u ontvoer. (blz. 66).

De doode wordt wel teeder herdacht, doch intusschen voelt men, hoezeer de levende, al wordt hij dan even „gelokt", zich toch met al zijn „werk en plannen", „zorg en strijd", „zweet en stof", „kamp en arbeid", de wijste waant. Al op de eerste bladzijde verschijnt de dichter ons, naar vorstenwijs, op het balkon; doch hij verraadt zich door de erbijgevoegde uitnoodiging, hem daar wel te willen zien staan:

„Zie van 't balkon mij naar den einder leunen" (bl, 9).

Na ons dan op blz. 23, in bovenvermeld verward en troebel gedicht „De Levende", van zijn „meesterlijk zien" te hebben gesproken, bepaalt hij op blz. 75 de rol en de hooge zending, die zijn verzen zullen hebben te vervullen:

„Zij zijn de beelden die voor veel geslachten
Zullen doen zien wat wij dachten en lachten."

Het doet onaangenaam aan, zelfs een bewonderd dichter zijn eigen visie als „meesterlijk" te hooren aanprijzen, zij de lof ook verdiend; maar die profetie, tenzij zij gesteld is in het *pluralis majestatis*, lijkt ons, behalve weinig bescheiden, niet zeer aannemelijk.

Voor zoover ze mooi zijn, zal de nakomelingschap in deze verzen iets van de poëzie aller tijden vinden. Het eigenste

denken, zoowel als het lachen, van dezen tijd, is er echter ver in te zoeken; en wílde het nageslacht nog iets bizonders van juist dit tijdvak eruit opsporen, het zouden moeten zijn de veelvuldige plaatsen die toonen, hoe òns geslacht zoo nu en dan kon knoeien met de taal.

Een andere profetie, een van de schoonste zangen uit dezen bundel, gelooven wij liever:

Verbeeldingslanden voesteren vreemde bloemen
Die uit hun zaad weer vreemdre doen ontluiken;
Gesterde wondren die de dichters pluiken
En, zelf verbaasd, verbaasden hooren roemen.

Zij zijn de kindren van hun eigen tuinen,
En voelen er de zon als goud in de aadren,
En om hun hoofd als kransen gulden blaadren,
En afscheidsglans in alle boomenkruinen.

En zoo gaan ze uit met hun doorschenen handen
En in hun oogen gloed als heilge dwazen; —
Maar wee hun zoo de bloemen, die zij lazen
Ze als hunne prijzen, die tot stof dan branden. (blz. 31).

Zoo mag dan allereerst dat sonnet vergaan, dat, een van de subliemste poëemen onzer Kunst oproepend, een kleinheid in den grooten dichter toont, welke wij liever voorbij waren gegaan, drong zij zich niet zoo uitdrukkelijk op.

Hoor nogmaals, hoe de dichter van het „Boek van Kind en God", de „naamloos trotsche", „als riet bezweek" voor Phoibos Apolloon, die hem „liefdevol hief" in zijner dienaars „eeuwig volgend koor":

Ik lag en weende om droomen, die vervlogen,
Als kussen van een mond, nu koud en bleek,
En dat de godheid mijner ziele bleek
Stof als ikzelf, en àl mijn liefde logen.

Toen 's Levens zware sluier scheurde en week, —
En eindloos licht sloeg me in de ontluikende oogen,
Waaruit Hij-zelf mij daagde, die gebogen
Voor d'âam der eeuwigheid als riet bezweek...

Maar liefdevol, bij 't lofgeruisch der snaren,
Hief mij Zijn hand in 't eeuwig volgend koor,
En 'k zag dat allen als Zijn dienaars waren:

Zij zijn bereid: Hij treedt hen heerlijk voor
Die naar Zijn goden-gang bewondrend staren,
En zingend schrijden in Zijn glanzend spoor [1]),

en kijk nu, hoe Albert Verwey dat heerlijk voorgaan en zingend nageschreden worden door wie naar zijn godengang bewonderend zouden staren, voor zichzèlf een niet ongepaste wandel-wijze vond, handig 't Apollo afzag, en op die manier, bij gelegenheid van de oprichting zijner zoo onnoodige Beweging, van een persoonlijk ruzietje een wereldgebeurtenis trachtte te maken:

Hoort! Nieuwe Strijd! — Een andre kamp van jaren
Vangt aan, en vóór U zal in d' ouden dos
De dichter gaan die op zijn blonde haren

't Stof van den strijd ving en wiens liedren waren
In hart en mond van zooveel harpenaren
Als zingend volgden met verhoogden blos. (blz. 76).

De trotsche Kloos schreed in het spoor der Schoonheid; Verwey, in verzen, die een parodie lijken op een onsterfelijk sonnet, — Verwey, verkleed als Dichter en met zijn bestofte blonde lokken, laat *zichzelven* zingend volgen door zijn blozende medewerkers.

O droeve comedie! o argelooze waarheid!

Want inderdaad, zóóveel harpenaren hebben Verwy in hart en mond, juist *zóóveel, als* hem met verhoogden blos volgen.

Het echte jonge geslacht, dat komen gaat, het jonge geslacht, dat er is, — zoo het hem al een groot dichter noemt, nooit zal het Verwey als zijn Souverein erkennen, *omdat* het niet meer erkent het oppergezag van een Verleden, dat Verwey in het Heden vertegenwoordigt.

Meende Verwey al, toen hij zijn eigen kunst steeds krachtiger leven zag, en over-leven het groote tijdperk, waar zij uit stamde, — toen hij uit dat minderend koor van de oude stemmen, gedurig uitgedund als een bosch dat men kapt, ten leste slechts zijn eigene stem, eenzaam gebleven, vernam — dat hij nu ook de natuurlijke rei-voerder was van de zangers, die sinds opstonden en nog op zouden staan, — hij vergat, dat, bloeie zijn kunst nog altijd, zij

[1]) Willem Kloos, Verzen (1e deel) blz. 65.

nog altijd bloeit op de sedert verlaten aarde, nog altijd groeiend wel van de rijkste sappen van dien grond, maar ook dragend het merk van zijn giffen, die een nieuw geslacht weert.

Het nieuwe geslacht, schoon opgegroeid aan den schoot van den Nieuwen Gids, schoon doorvoed van zijn beste krachten — nu het volwassen is, (zoo is nu eenmaal de natuur!) verlaat het zijn oorsprong, bevrijdt zich van wat het daarin haat, en grijpt naar andere idealen.

Het nieuwe geslacht, — eenvoud, warmte, klaarheid verlangt het; het zoekt niet naar het bizondere, doch naar het algemeene; niet naar het omwondene, doch naar het opene; het wil niet ontcijferd doch helder-begrepen worden; het veracht de *houding* en geeft zich zooals het is, met zijn lijden en met zijn lach.

Ja, met zijn lach ook; zijn eenvoud schuwt geen scherts; want geen blonde koningen meer, die, gezeten op een schemel, kroon of aureool om de slapen, door geen lach hun „dos" verrieden, — maar recht-en-slechte menschen zijn z'n dichters!

En daarom zal het den ouden dichter Penning, den zanger in twee scholen gerijpt, uit elke waarvan hij 't beste meenam in zijn lied, het kunst-rijke, maar eenvoudige, met zijn menschelijke kommer en zijn menschelijk genucht, nader bij zich voelen dan Verwey.

Diens beste verzen zal het misschien, als verzen, hooger schatten dan wat zijn eigen jonge stem nog zong; maar het wezen dier Nieuwe-Gids-kunst zal het vreemd voelen aan de zijne.

* * *

We zouden hiermee kunnen eindigen.

't Gaat meer thands om de vrijmaking en om de richting-keuze van een jong geslacht, dat aan het opstaan is, — dan om wat die jongeren tot nu toe voortbrachten.

Wanneer, wat zij hun volwassen kracht zullen heeten, er is, is het tijd van oordeelen; nu van wenschen, van hopen.

Een van hen, Adama van Scheltema, die ons voor dit overzicht een klein bundeltje bood, „Zwervers Verzen," — een groot werk „Amsterdam," het derde van „Levende Steden", verscheen inmiddels weer — is u reeds, hopen we, een goede bekende.

Tot nieuwe opmerkingen — zóó vaak al schreven wij over

onzen „Blije Dichter” — geven die „Zwervers Verzen” geen aanleiding. Al de frissche vreugd en franke liefde, al de goede eenvoud en eenvoudige verhevenheid, al de zoekende onrust en opvlammende strijd van zijn vorige werk, wordt erin terug gevonden.

Maar wel treffend is het, nu hier Penning en Scheltema, het oude met het jonge Holland, saamkomen, te zien weer, hoe nooit het *natuurlijke* schoon geschaad wordt door den natuurlijken lach; hoe wij hier een gebed lezen gelijk:

„Aarde! aan u ben ik geboren —
Aarde! u wil ik toebehooren
Als het ruischend geboomte!”

een stralend gedicht als:

Resurrectio Nocturnis.

Schoonheid zijt gij nabij —
Mag ik op uw zilveren vingers hopen —
Scheuren uw diepe hemelen open —
Puilt uit den nacht uw schitterend lijf?

Schoonheid ge herkent uw zoon — !
Ik sta op de berg tot uw stralende stippen —
Hef gij mijn hoofd en sneeuwwitte lippen
Tot uw duizelende gelaat! — — —

Schoonheid uw stille ademtocht
Heeft weer mijn wankelende hart bewogen —
O! de steilten uwer oneindige oogen
Zijn al mijn snikkende nachten waard,

en daar vlak-naast, op de keerzijde van 't blaadje, zonder er te misstaan, een guitig versje als „Meisje....”, dat naar Pennings „Mans-Minneliedje” aardt, hoewel 't nòg weer opener, nòg weer trillender-levend, en.... nòg weer eenvoudiger is:

Meisje weet je wat ik —
wat ik zeggen wou —?
'k Wou je zeggen dat ik —
dat ik van je hou. —

En dan wou ik schatje —
dat je — nou dat jij —
Nou natuurlijk dat je —
dat je hield van mij. —

En dan wou 'k je als je —
als je van me houdt —
Zoenen in jouw halsje —
als je 't hebben woudt. —

En dan — nou dan dee ik —
dee ik 't overal —
En dan dee ik — nee ik —
dee ik niemendal! —

En dan — och! dan zou ik —
zou ik 't nog een keer —
En dan — — ja dan wou ik —
wou ik toch nog meer. — (blz. 46).

't Is heerlijk zuiver, niet waar? En dit rustige, lichte, ruim-verzuchtende: „Morgenstond":

Buiten gaat de jonge morgen
Door de bevende beukenheg —
Zijn glimlach vaagt al de zorgen,
Van de blonde blaadjes weg.

Uit de ruischende koele toppen
Daalt het windje in stillen draf
Het wuift van al de knoppen
De dauwdroppels af.

Mijn hart hangt zoo diep gebogen — —
O, te leven als een halm! —
Zoo gauw getroost — zoo zacht bewogen —
Zoo licht — zoo klein — zoo stil — zoo kalm.

En dit warm-zachte van het goede leven: Groene Begonia; en dat prachtige der „Oproerige Verzen", pralende met brutale, mooi-jonge kracht „Het Lied van den Machinist"; en het lieve, leutige, en wijde, wijze „De Keuterboer"; en het weemoedige „Voorbij"; en „Lichte Nacht" en de vierde strofe van „De Levende".... doch dat alles moet ge zelf maar eens opslaan; dan behoeven wij meteen niet in wijdloopige herhalingen te komen over 't geen wij bij Scheltema reeds zoo menigmaal als wat gemakzuchtig, als wat los, als wat bizar, hebben aangewezen. Dit bundeltje is trouwens zijn beste niet. Door den wijdschen aanleg van zijn „Levende steden" heeft hij de nederige bloempotjes van zijn kleiner werk wellicht wat weinig begoten!

Vroeger, bij 't lezen in Vondel, bij 't lezen in Luyken en Poot, in Staring en in.... Penning, dan, bij het plots terugdenken aan de Nieuwe-Gids-poëzie, beving ons, ook bij wie ons van die ouderen niet geheel bevredigde, zulk een vreemd verlangen...

Nu, Scheltema lezend, komt er zoo'n rust over ons, en zoo'n glanzende blijheid....

En ineens is 't ons, of, na een schoone, maar vermoeiende reize — ranke kasteelen met hooge hallen en glanzende zalen bezochten wij, zwoegden de steile bergpaden op, zwierven aan grootsche, kille zeeën, strompelden lang door angstige grotten, overstaarden betooverd de staal-blanke, onderaardsche meren.... wij dorstten maar konden niet drinken — of wij nu, in ons oude huis teruggekeerd, zwijgend voor 't open venster staan: hoe klaar is alles en hoe vertrouwd! Maar 't is of het gras nog verscher ruikt dan vroeger, of de jasmijn nog zoeter geurt.... 't is Lente!

Apeldoorn, Maart 1905.

C. en M. SCHARTEN—ANTINK.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Een honderdjarige. — Eroïca-symphonie en Fidelio (1805—1905).

Manuel Garcia, de beroemde zangleeraar en uitvinder van den keelspiegel, is den 17den Maart jl. honderd jaar geworden. Zijne groote verdiensten op het gebied van het zangonderwijs hebben wij leeren kennen zoowel door zijne werken („Ecole de chant," „Traité sur l'art du chant" en „Sur la voix humaine") als door de voortreffelijke zangers en zangeressen, die hij gevormd heeft.

Wellicht nog meer beteekenis echter heeft Garcia door zijn zoo even genoemde uitvinding, want niet alleen heeft het bedoelde werktuig groot nut opgeleverd voor de wetenschappelijke behandeling der zangstem, maar het heeft, nadat het door anderen verbeterd en in de geneeskundige praktijk was ingevoerd, ook aan de medische wetenschap onschatbare diensten bewezen. Toen dan ook Garcia verleden jaar, kort vóór zijn negen en negentigsten verjaardag, bij gelegenheid van een voordracht, die hij in de laryngologische vereeniging te Londen hield, de hulde der geleerde wereld ontving, gold die hulde niet alleen den zanger en zangleeraar, maar ook, en wellicht nog meer, den uitvinder van het bedoelde instrument.

Garcia is Spanjaard van afkomst en werd te Madrid geboren. In de eerste helft der 19de eeuw trad hij als operazanger op, doch heeft op het tooneel geen roem behaald, ten minste niet zooals zijn vader (evenals hij „Manuel" geheeten), die, vooral te Parijs, groote triomfen had gevierd. Van den aanvang af heeft

Garcia junior zich meer op het zangonderwijs toegelegd, eerst aan het Conservatoire te Parijs en later, sedert 1850, te Londen. De beroemde zangeressen Felicità Malibran en Pauline Viardot waren zijne zusters.

Toen de tegenwoordige jubilaris operazanger was, vierde de Italiaansche zang hoogtijd. De hoofdstad van Frankrijk was toen nog het centrum der operawereld en in die wereld nam de Italiaansche opera een eerste, zoo niet *de* eerste plaats in. Toch gingen er toen reeds hier en daar stemmen op, die klachten aanhieven over verval van den *bel canto* en beweerden, dat vreemde en schadelijke elementen de zuiverheid van dien zang kwamen verstoren. Een dier elementen was de neiging om *dramatisch* te zingen. De theorie van den zoogenaamden „chant dramatique" — zoo beweerde een Parijsch criticus van die dagen — wordt te veel op den voorgrond geschoven en daaraan de theorie van den echten zang, den natuurlijken zang, opgeofferd. De voorstanders van de eerst bedoelde theorie willen den zanger verbieden te voldoen aan den aandrang tot zingen — iets wat toch zoo natuurlijk is, want wat weerhoudt de vogels, hun gevoel te uiten, wanneer zij er lust toe hebben?

Volgens dezen beoordeelaar had de operazanger zich slechts om het muzikale gedeelte van zijn rol, met vermijding van al hetgeen naar het dramatische zweemde, te bekommeren. Daarbij nog acteur te willen zijn, was maar *luxe*. Hij betreurde het dan ook, dat zoo vele uitstekende operazangers, die vroeger „natuurlijk" zongen, zich aan die verderfelijke theorie vastklampten, en zelfs de beste — Adolphe Nourrit bijv. Ook madame Malibran, toen reeds gestorven, had zich in haar laatsten tijd daaraan schuldig gemaakt. „Son chant — zegt deze criticus — était parfois étrange, et quand elle s'abandonnait aux éclats désordonnés de ses grands élans d'actrice, un de mes amis, qui n'avait pas toujours tort, disait qu'il la voyait sur le chemin de Charenton" (op zijn hollandsch gezegd: op weg naar het gekkenhuis).

De klacht over vermindering van den zang komen wij in de geschiedenis der muziek herhaaldelijk tegen. Twintig jaar vroeger dan de hiervoren medegedeelde meeningsuiting van een Franschen beoordeelaar klaagde Rossini in een brief zijn nood over den zang

zijner landgenooten. De Italiaansche zangers, die zich buiten hun vaderland ophouden, nemen den onzuiveren stijl der vreemdelingen over en importeeren dien dan later in hun eigen land. Maar Rossini's klacht gold juist het ongekeerde van datgene wat de Fransche criticus laakte. Niet tegen de dramatische manier van zingen heeft hij het, maar tegen het misbruik, dat zangers en zangeressen maken van de gaven, hun door de natuur geschonken. Gekweel, roulades, trillers, sprongen, misbruik van chromatische loopen — zegt hij, — ziedaar het karakter van het gezang, dat tegenwoordig den boventoon heeft. De zangers *verbazen* hun publiek, in plaats van het te treffen, en wanneer in den goeden ouden tijd de bespelers van instrumenten er zich op toelegden op hunne instrumenten te zingen, zoo leggen thans de zangers er zich op toe, met hunne stemmen te spelen.

Zulk een oordeel van den componist van den *Barbiere* klinkt ons vreemd in de ooren, wanneer wij bedenken, hoe de maëstro in vele zijner opera's, waar hij dit raadzaam vond, juist aan de hier gewraakte mode geofferd heeft. Maar de jeugdige Rossini (hij was toen vijf-en-twintig jaar oud) was op dat oogenblik ook met andere dingen, welke de muziek betroffen, niet tevreden. O. a. met de wijze, waarop zijne landgenooten componeerden. En aan wie gaf hij daarvan de schuld? Aan de Duitschers. Reeds Haydn was, volgens hem, begonnen, de zuiverheid van den stijl te bederven door in zijne composities vreemde akkoorden, zonderlinge passages, vermetele (!) nieuwigheden in één woord, aan te brengen. Beethoven echter maakte het nog erger. Met zijne composities, waaraan eenheid en natuurlijkheid ontbreken en die wemelen van zonderlingheden en allerlei vrijheden, bedierf hij de instrumentaalmuziek geheel en al.

Zulke opmerkingen zijn natuurlijk niet anders dan een glimlach waard. Zij, die zich nog de moeite geven, ze te commenteeren, schrijven ze daaraan toe, dat Rossini destijds (het was in 1817) de orkestrale muziek van Beethoven slechts kende door een paar stukken, die voor piano gezet waren, en dat hij haar eerst degelijk leerde kennen te Parijs door de concerten van het Conservatoire. Of hij toen de werken van den Duitschen meester ook begon te waardeeren, wordt er niet bijgezegd. Van Auber, den directeur van het Conservatoire, wordt verteld, dat hij bij het aanhooren

der symphonieën van Beethoven in slaap viel. Of dat Rossini ook wel eens is overkomen, zegt de kroniek niet.

Rossini was op lateren leeftijd, en toen hij zich uit het openbare leven had teruggetrokken, zeer voorzichtig in het uitspreken van een oordeel over muzikale aangelegenheden — ook in zijne brieven. Eigenlijk gezegd was het hem ook vrij onverschillig, wat er in de muziek voorviel, nu hij toch eenmaal met zijn *Guillaume Tell* afscheid van die wereld had genomen. Slechts nu en dan werd hij door een bijzondere oorzaak uit zijn apathie wakker geschud. Dit was o. a. het geval in 1868, toen er sprake van was, dat de Italiaansche minister van Onderwijs de Conservatoria wilde afschaffen. In een brief aan Lauro Rossi, directeur van het conservatorium te Milaan, verklaart Rossini een groot voorstander van die instellingen te zijn. Hij toch, die ook een kweekeling van een zoodanige inrichting was (van het *Liceo* te Bologna namelijk), is ten volle overtuigd van het groote nut, dat deze muziek-instellingen kunnen stichten, en hij belooft, er een warm verdediger van te zullen zijn, in geval hij geroepen mocht worden, zijn meening te kennen te geven.

Alleen spreekt hij de hoop uit, dat in de Italiaansche Conservatoria niet wortel zullen schieten de nieuwe philosophische grondbeginselen, volgens welke men van de toonkunst wil maken een *litteraire* kunst, een *imiteerende* kunst, een philosophische melodievorming, die gelijkstaat met het *recitatief* (vrij of aan de maat gebonden), met begeleiding van tremolo's en dergelijke. Laten wij Italianen — zegt hij — niet vergeten, dat de toonkunst volkomen ideaal en een kunst van uitdrukking is, en dat het aangename, het bekoorlijke (*il Diletto*) de basis en het doel dezer kunst moet zijn. *Melodia* — *Ritmo chiaro.*

Wij hebben hier geheel en al het echte Rossiniaansche standpunt. Een paar maanden later, in een brief aan een zijner componeerende landgenooten, is de maëstro nog duidelijker. Hij wenscht hem geluk met een door hem vervaardigde *arietta,* die hij een waar juweel noemt. „Men zal voorwaar niet zeggen — zoo staat er in dien brief, — dat dit zoogenaamde *toekomstmuziek* is. Met betrekking tot dit thema, dat thans veel besproken en waarover veel getwist wordt, moet ik u zeggen, dat, wanneer ik sommige van die leelijke woorden lees, als : *vooruitgang*, *verval*, *toekomst*, *verleden*,

heden, conventie enz., ik een onaangenaam gevoel in de maag bespeur, dat ik slechts met groote moeite kan onderdrukken. Had ik uwe „*savante plume*" te mijner beschikking, hoe gaarne zou ik dan eens een les geven aan die waanwijzen, die over alles paaten en van niets een definitie weten te geven. Zij spreken van *gedeclameerde* muziek, van *dramatische* muziek! Hebben wij die niet reeds vroeger gehad? Denk eens aan Caccini en Peri met hunne composities in den recitatief-stijl (laatst der 16de en begin der 17de eeuw)! Denk verder aan Gluck en consorten, die, dunkt mij, voldoende ingewijd waren in dit gedeclameerde en dramatische genre! Gij moet echter niet gelooven, dat ik voor het *anti-dramatische* systeem ben; neen waarlijk niet. En hoewel ik virtuoos in den Italiaanschen *bel canto* was, vóórdat ik mij zelf tot componist maakte, sluit ik mij aan bij het wijsgeerig beginsel van een groot dichter, die zeide: Tous les genres sont bons, hors le genre ennuyeux."

Maar wij zijn door deze uitweiding over Rossini van ons eigenlijk onderwerp afgedwaald.

Wat zou de maëstro gezegd hebben van den Italiaanschen zang uit onzen tijd? Stellig niet veel goeds. Immers, voor hen, die in de gelegenheid zijn geweest, een Patti, een Lucca, een Artôt in het laatste glanstijdperk van den *bel canto* te hooren, en dan vergelijkingen maken met het gros der zangeressen van heden, moet het duidelijk zijn, dat de Italiaansche zang sterk is achteruitgegaan. En met de mannelijke zangers uit het Zuiden is het eveneens gesteld. Fraaie en krachtige stemmen zijn er in Italië — vooral onder de mannen — nog veel en overal te vinden, doch de zang lijdt aan te groote uitzetting van stem en van een *zingen* in den waren zin des woords is weinig sprake. Nu en dan verschijnt er nog wel eens een van die ouderwetsche zangers of zangeressen, maar daardoor komt het contrast des te scherper uit.

Klachten over verval van den zang zijn, gelijk ik reeds opmerkte, in alle tijdperken der muziekgeschiedenis voorgekomen. Soms waren zij onrechtmatig, veelal echter waren zij gegrond, al vergiste men zich dan ook nu en dan in het noemen der oorzaken.

Enkele malen hebben beroemdheden op het gebied van den zang zich over den toestand van die kunst in hun tijd uitgelaten, en dat komt ook nu nog voor. Meestal spreken zij dan hun oordeel

uit wanneer zij zich reeds uit het openbare leven hebben teruggetrokken.

Van Pauline Lucca o. a. werden een poos geleden eenige opmerkingen van dien aard medegedeeld, die ik belangrijk genoeg acht om hier te vermelden.

Op de vraag, hoe zij dacht over de moderne zangkunst, werd door haar geantwoord: „Zangkunst? Zangers? — Waar zijn zij? Patti was een zangeres, die de zangkunst verstond. Mario, Calzolari, en vervolgens Faure, Capoul, Maurel, dat waren zangkunstenaars! (Men denke er aan, dat Lucca hier alleen over het theater spreekt.) In Italië hebben zij fraaie stemmen, maar weten niet te zingen. De Franschen hebben smaak en weten te zingen, hebben echter onbeteekenende stemmen."

En dan komt de gewone grief van hen, die aan de tegenwoordige muziek de schuld geven van den achteruitgang van den zang. „Was soll man auch bei der jetzt herrschenden Richtung mit der Gesangskunst anfangen? Eine Kantilene brauchen wir nicht, eine geschlossene Melodie ist, als süsslich, verpönt. Im Gesang wird alles hachiert und gespuckt, und das hält man für hochinteressant. Wenn ein Mensch drei Töne in der Kehle hat und losbrüllen und totschreien kann, dann hält er sich für einen Sänger."

Naar de opvatting van Pauline Lucca componeert men heden ten dage direkt tegen de zangkunst, en daaraan schrijft zij het verval van die kunst toe. Ik zal dit niet bestrijden, maar wel dat zij Wagner hiervan hoofdzakelijk de schuld geeft. Een tegenstandster van Wagner is zij niet; zij is wel zoo goed, de groote eigenschappen van den meester te erkennen, maar zij houdt zijne aanhangers en navolgers voor een ongeluk, die, zonder zijn genie, zonder zijne groote eigenschappen te bezitten, slechts zijn manier namaken, hetgeen alle gezang bederft. Deze lieden zijn maar blij, wanneer zij twee maten componeeren, die volstrekt geen samenhang met elkander hebben, en wanneer de zangers door de opgestapelde moeielijkheden hun verstand verliezen.

Nu, wanneer dit laatste werkelijk het geval is, zouden de zangers een bond moeten sluiten om te weigeren in zulke opera's op te treden. Maar zoo erg zal het nu wel niet zijn. Wagner echter de schuld te geven, dat zijne navolgers, of liever namakers, zulke wonderlijke dingen voor den zang schrijven, gaat in het geheel

niet aan. Hoe kan men hem de schuld geven, dat anderen zijn kunst bederven?

Lucca zegt verder, dat ook zij van Manuel Garcia in Londen zangles heeft ontvangen en dat zij dezen meester tot aan 1890 elk jaar bezocht om bij hem te studeeren. Bij die gelegenheid — zegt zij — deed ik de even interessante als leerrijke waarneming, dat er geen zangkunstenaar, hoe groot ook, is, die, wanneer hij niet onophoudelijk bij een meester voortstudeert, zich niet verkeerde dingen aanwent, welke na korten of langen tijd zijn stem benadeelen.

Toegegeven; en even juist is het ook, wanneer zij het laakt in de leerlingen, die zij te Weenen tot operazangeressen heeft willen opleiden, dat dezen zich niet den tijd willen gunnen om behoorlijke studiën te maken. Deze jonge dames wenschten, dat zij haar in den tijd van een paar maanden tot groote zangeressen zou vormen, en wanneer zij aanmerkingen maakte, verloren zij hun geduld. Lucca heeft zes jaren lang zangonderricht gegeven, maar het is begrijpelijk dat ook zij onder zulke omstandigheden eindelijk het geduld verloor en het lesgeven opgaf.

Hoe geheel anders ging het vroeger! In het tijd van den *bel canto* moesten er lange jaren van oefening vooráfgaan, voordat aan een zanger of een zangeres werd toegestaan, zich in het openbaar te doen hooren. Zoo zou het ook thans moeten zijn — en niet alleen waar het de oude operamuziek betreft, maar ook waar sprake is van Wagner's dramatisch-muzikale kunst. Dat er zoo vele operazangers zijn, die aan Wagner's muziek hun stem bederven, ligt niet aan die muziek, maar komt daarvandaan dat zij nog niet *zingen* kunnen, wanneer zij zich aan die muziek wagen. Hoe velen worden er niet „afgericht" op Wagnerrollen! Er zijn daarentegen voorbeelden genoeg aan te halen — ook bij ons te lande —, dat zangers, die de kunst van zingen verstonden, toen zij zich op de studie van Wagner's werken gingen toeleggen, niet alleen in de vertolking van zijn muziek hebben uitgemunt maar daarvan ook volstrekt geen nadeeligen invloed op hun stem hebben ondervonden.

Sir Morell Mackenzie, de geneesheer wiens naam zoo dikwijls is genoemd tijdens de ziekte en bij het overlijden van den Duitschen Keizer Friedrich, zegt in zijn „Handleiding der Stemorganen",

jaren geleden in het licht gegeven: „Het is een dwaling, te veronderstellen, dat Wagner's muziek, *qua stijl*, voor de stem verderfelijker is dan die van andere meesters. Ongetwijfeld zijn de hoofdpartijen in Wagner's opera's, van *Rienzi* af tot *Götterdämmerung* toe, op een groote schaal geteekend en derhalve vermoeiend voor de stem, maar dit geldt evenzeer van Meyerbeer's *Prophète* en *Huguenots*, van Verdi's *Trovatore* en inderdaad van elke andere groote opera der latere tijden.

„Te beweren dat Wagner's *methode* het stemorgaan verwoest, schijnt mij absolute onzin." — En verder: „Het is ook een dwaling om te zeggen, dat bij Wagner de stemmen door het orkest worden overheerscht. Deze dwaling komt hiervandaan, dat de meeste directeuren het orkest veel harder laten spelen dan de componist bedoeld heeft.

Er zijn altijd operazangers geweest — en er zijn er nog — wier sympathie voor de vertolking van Wagnerrollen gering was, en vooral trof men dit gemis aan sympathie aan bij de zoogenaamde *„sterren"*. Gewoonlijk wordt als reden de te groote klank van het orkest opgegeven, maar wanneer men, zooals Dr. Mackenzie, op de muziek van Meyerbeer en Verdi let, heeft dat geen zin. De eigenlijke reden is dan ook een geheel andere, maar wordt meestal verzwegen. De in onzen tijd beroemd geworden tenor Tamagno was onlangs bij een *interview* eerlijk genoeg, die reden te openbaren. „Ik ken — zeide hij — geen grooter genot dan Wagner's muziek te hooren, maar in een Wagnerrol heb ik nooit gezongen. Wagner is voor mij de Dante der muziek. Bij hem is het orkest nummer één; de zanger komt pas in de tweede plaats. De tenor bij Wagner heeft een baritonaal karakter. Voor den waren tenor, *wiens stem steeds als een adelaar boven alles moet zweven*, heeft Wagner eigenlijk niets geschreven. (!)

Wij hebben hier de eerlijke taal van den zanger-virtuoos, van den „heldentenor". Het is niet zoozeer de kracht van het orkest, die hem hindert. Tamagno heeft herhaaldelijk bewezen dat hij daartegen volkomen is opgewassen en dat het hem geen moeite kost, gelijk een adelaar boven het sterkste *fortissimo* te zweven. Neen, het is de overweging, dat het orkest, naar den smaak van den zanger, een te gewichtige rol vervult. Van het opgaan in het drama, in het geheel, heeft zulk een zanger zelfs geen flauw

begrip. „Eerst kom ik, en dan komt het drama” — is zijn leus.

Laten wij ons liever tot een ander beeld wenden. Ook hier is sprake van honderdjarigen: werken van Beethoven namelijk, die in het jaar 1805 voor de eerste maal uitgevoerd zijn.

Daar is vooreerst de *Eroïca*-symphonie, de toonschepping waarmede een nieuw tijdperk in den ontwikkelingsgang van den grooten meester aanvangt.

In de maand Maart van genoemd jaar werd deze symphonie voor het eerst ten gehoore gebracht, en wel te Weenen, in besloten kring. Aan de compositie begon Beethoven echter reeds in den herfst van 1902, tijdens zijn verblijf in Heiligenstadt.

Op welk standpunt stond de meester destijds?

Van hem waren bekend geworden zijn eerste zes strijkkwartetten, een strijkkwintet, drie concerten voor klavier, zijn groot septuor voor viool, alt, violoncel, contrabas, clarinet, fagot en hoorn, de eerste twee symphonieën, en verder verscheidene trio's en sonaten. Hij had den rang ingenomen, die hem toekwam. In de stad, waar hij woonde, en ook daarbuiten, kende men hem de eerste plaats onder de levende Duitsche componisten toe en stelde men hem gelijk met zijne groote voorgangers. In de instrumentaalmuziek beschouwde men hem als de eerste vertegenwoordiger van den vooruitgang, en met spanning zag men elk nieuw werk van zijn hand te gemoet.

Zoo was het althans met zijne muzikale vrienden, zoo met de leden van het Lichnowsky-kwartet, dat zijne werken voor kamermuziek voordroeg, zoo met het orkest in Weenen, dat zijne symphonische werken uitvoerde.

Met de componisten onder zijne tijdgenooten was het anders gesteld. Waren zij niet om persoonlijke redenen tegen hem, dan bleken zij toch doorgaans weinig met zijne werken te zijn ingenomen en weinig begrip daarvan te hebben De violist en componist Spohr deelt daarvan een merkwaardig voorbeeld mede, wanneer hij verhaalt, hoe hij in Berlijn ten huize van prins Radziwill met de destijds zeer in aanzien staande toonkunstenaars Bernhard Romberg, Möser, Seidler, e. a. musiceerde. Hij koos voor die uitvoering o. a. ook een der kwartetten van Beethoven, maar bemerkte al spoedig, dat die heeren 's meesters kwartetten niet kenden en

derhalve ook niet in staat waren ze goed te spelen en te waardeeren. Zij spraken er met geringschatting van, en Romberg vroeg zelfs: „Aber lieber Spohr, wie können Sie nur so barockes Zeug spielen ?"

En de kritiek? — Over het algemeen kon zij het met Beethoven toenmaals niet vinden. Toen de eerste trio's en de eerste symphonie verschenen, beschreef een recensent ze als „verwarde uitbarstingen van driesten overmoed van een jong mensch van talent" (en die recensent stond nogal als een degelijk musicus te boek). Van de drie sonaten voor piano en viool (op 12), voor onzen tijd zoo begrijpelijk, werd gezegd: „geleerde massa zonder goede methode, geen natuur, geen gezang, een woud waaruit men komt zonder eenig genot te hebben gehad en afgemat door de vele hindernissen die men op zijn tocht ontmoet heeft. Een zoodanige opeenstapeling van moeilijkheden, dat men zijn geduld verliest." Beethoven moest zichzelf wat meer verloochenen — zegt deze criticus — en den natuurlijken weg volgen; dan zou hij met zijn talent en vlijt zeker veel goeds kunnen leveren.

In 1804 wordt van de tweede symphonie gezegd, dat zij door verkorting veel zou winnen. Beethoven zou dan bij die gelegenheid ook enkele wonderlijke modulaties kunnen verwijderen. Toch erkent men een jaar later in hetzelfde blad, dat het een geniaal werk is. Wel klinkt het finale wonderlijk en wild, maar dat wordt meer dan goed gemaakt door den „gewaltigen Feuergeist", die in het werk heerscht, door den rijkdom van nieuwe ideeën, de origineele behandeling en de groote muzikale kennis, waarvan de componist blijk geeft.

Minder liefelijk klinkt het oordeel van een recensent in de „Zeitung für die elegante Welt." Deze noemt de symphonie „ein krasses Ungeheuer, einen angestochenen, einbändig sich windenden Lindwurm, der nicht sterben will und selbst verblutend (im Finale) noch mit aufgeregtem Schweife vergeblich wüthend um sich schlägt."

Beethoven trok zich van al die kritiek weinig of niets aan, en nog veel minder dacht hij er aan zich te verdedigen. Hij bezat volstrekt geen polemieke natuur; zijne toonscheppingen waren de wereld waarin hij leefde; de wereld daarbuiten ging hem weinig aan. Toch kon het niet uitblijven, dat hij nu en dan met haar in aanraking kwam, en, vreemd genoeg, was hij het meestal zelf, die daartoe aanleiding gaf.

Het zich losmaken van den omgang met menschen (waarvan de toenemende doofheid een der oorzaken was) en het zich verdiepen in de toonwereld verwekten bij hem een onrust, die in tegenspraak was met het karakter zijner toonscheppingen. Nergens had hij rust. Vandaar zijn gedurige verwisseling van woning. Bij de geringste aanleiding vertrok hij, wanneer het hem in een woning niet beviel, en koos zich een andere, die hij dan echter na korten tijd weder verliet. Soms had hij vier woningen tegelijk. Ik heb vroeger reeds gelegenheid gehad, over die verschillende woningen van Beethoven te spreken en toen ook gewag gemaakt van de woning in het Schwarz-Panierhaus, waar Beethoven gestorven is. Dat huis is verleden jaar afgebroken en in de plaats daarvan een nieuw gebouwd, dat thans voltooid is. Buitenaan zijn twee medaillons in brons aangebracht, met de beeltenissen van Ludwig van Beethoven en den dichter Nikolaus Lenau, die beiden hier gewoond hebben en gestorven zijn. Onder de medaillons zijn marmerplaten bevestigd voor latijnsche opschriften. Dat voor Beethoven is reeds aangebracht en luidt vertaald: „Vroeger aan den godsdienst gewijd, ben ik door den goddelijken Beethoven, die hier woonde en stierf, beroemd geworden en nu onder abt Gregor van Heiligenkreuz (het huis behoorde steeds aan dit gesticht) nieuw opgebouwd."

Al deze veranderingen van woning waren natuurlijk alles behalve gunstig voor de orde in Beethoven's zaken; maar ook financieele moeilijkheden sproten er uit voort, die oorzaak waren dat de meester nu en dan in groote verlegenheid geraakte, waaruit hij zich slechts met moeite kon bevrijden. Bij al dien nood kwam nu ook nog een zware ziekte, die hem in de eerste maanden van het jaar 1802 overviel en hem voor de eerste maal aan zijn dood deed denken. Toen het gevaar geweken was, zond de geneesheer, die hem behandeld had, hem tot herstel zijner geknakte gezondheid naar Heiligenstadt, in de nabijheid van Weenen, en daar, in de eenzaamheid van dit landelijk oord, schreef Beethoven den brief aan zijn beide broeders, die men gewoon is zijn *testament* te noemen, maar die niets anders is dan de ontboezeming van een levensmoede, een troostelooze, die met het leven wenscht af te rekenen.

Was het in een dergelijke stemming, dat Beethoven in Heiligenstadt aan zijn *Eroïca*-symphonie begon?

Vooreerst: wat is *beginnen* bij Beethoven? — Hij was niet gewoon

om, wanneer een nieuw denkbeeld bij hem was opgekomen, dit aanstonds te gaan uitwerken. Neen, de ideeën noteerde hij; daarvoor had hij zijne schetsboeken. Lang bleven zij daarin soms opgesloten, en nieuwe, welke op een en hetzelfde werk betrekking hadden, kwamen er van lieverlede bij.

Een merkwaardig voorbeeld daarvan vinden wij bij de Negende Symphonie. De eerste sporen van deze toonschepping treft men in een schetsboek van het jaar 1815 aan. Het is het thema van het *Scherzo*, met een kleine wijziging in de vierde maat. Uitwerking daarvan, alsmede schetsen voor het eerste *Allegro*, bevat eerst een schetsboek van 1817 en 1818. Van de derde en vierde afdeeling is nog niets te vinden en evenmin is er sprake van een verbinding met Schiller's Ode *An die Freude.*

In de volgende vier jaren is de ontwikkeling der symphonie niet goed te volgen. Eerst nadat de meester een reeks andere groote werken: de sonaten op. 109, 110 en 111, de *Missa Solemnis* en de ouverture op. 124 voltooid had, wijdde hij zijn volle aandacht en arbeidskracht aan het nieuwe symphonische werk.

In het schetsboek van 1822 heeft vooral de eerste afdeeling groote uitbreiding verkregen. Het fuga-thema van het *Scherzo*, zooals het in de jaren 1817 en 1818 was, vindt men bijna onveranderd weder; van het *Adagio* nog geen spoor. Het voornaamste is, dat hier voor het eerst het thema „*Freude schöner Götterfunken, Tochter aus Elysium*" is opgeteekend, waaruit men zou kunnen opmaken, dat Beethoven omstreeks dien tijd op het denkbeeld gekomen is, Schiller's gedicht voor zijn finale aan te wenden. Uit een opteekening van een jaar later is echter af te leiden, dat Beethoven het toen met zichzelven nog niet eens was, of hij het bedoelde lied in zijn symphonie zou bezigen. Eerst in het laatst van dat jaar stond ook hier het plan vast, en in den aanvang van 1824 was de symphonie voltooid.

Een zoo lange wordingsgeschiedenis als de Negende Symphonie heeft de *Eroïca*-symphonie niet, doch ook bij deze toonschepping is tusschen de eerste idee en de voltooiing veel tijd verloopen — altijd wanneer men zich wil houden aan hetgeen de traditie ons omtrent het ontstaan van dergelijke werken mededeelt. Bij Beethoven vooral moeten wij ons met betrekking tot het ontstaan zijner werken dikwijls met vermoedens behelpen.

Van de *Eroïca* verhaalt men, dat het eerste denkbeeld voor het ontwerpen van deze symphonie reeds dagteekent van het jaar 1798 en afkomstig zou zijn van den generaal Bernadotte, die in dat jaar de Fransche Republiek als gezant te Weenen vertegenwoordigde en den beroemden componist aanspoorde om den grootsten held van dien tijd, Bonaparte, in een toongedicht te verheerlijken. Daar Beethoven destijds groote bewondering voor den Corsicaanschen held gevoelde, omdat hij hem als een bevrijder der wereld beschouwde, zou hij aan den raad van Bernadotte gehoor hebben gegeven. In hoeverre, wordt er niet bij gezegd en is ons ook niet uit andere mededeelingen bekend geworden. De geschiedenis zegt ons alleen, dat het eenige jaren duurde, voordat met den arbeid begonnen werd, en dit zou dan geweest zijn in den herfst van 1802, tijdens Beethoven's verblijf in Heiligenstadt. Heeft de componist nu in die vier jaren nog veel aan zijn plan gedacht; heeft hij schetsen gemaakt waarnaar hij dat plan kon uitwerken? Daarvan weten wij niets, en we zouden zelfs niet met beslistheid kunnen zeggen, of de *compositie* van deze symphonie werkelijk in Heiligenstadt begonnen is, want er wordt ons gezegd, dat de arbeid eerst in 1803 ernst *schijnt* te zijn geworden.

Maar nemen wij nu aan, dat het begin der compositie van de *Eroïca*-symphonie werkelijk van Beethoven's verblijf te Heiligenstadt dateert. Dan knoopt zich daaraan de vraag: of het karakter dezer toonschepping met den toenmaligen gemoedstoestand van den meester in overeenstemming is.

In de *Eroïca*-symphonie is van een troosteloosheid, van een afkeer van het leven niets te ontdekken. Hier is alles *heroïek* en *krachtig*. Weemoed, smart, lijden, ja ook dat komt er in voor, maar het drukt niet neder. En wat verhindert ons nu aan te nemen, dat Beethoven tijdens zijn verblijf in genoemd oord van die verheffende oogenblikken heeft gehad? De man, die in een moment van moedeloosheid aan zijne broeders schreef: „Mit Freuden eile ich dem Tode entgegen,” hij wist ook tegen het noodlot te strijden. „Ich will dem Schicksal in den Rachen greifen; ganz niederbeugen soll es mich gewiss nicht,” roept hij uit in een brief aan een zijner vrienden, waarin hij mededeelt dat zijn gehoor steeds minder wordt. Dit voor een toonkunstenaar dubbel zware ongeluk heeft hij gedragen met een moed en kracht die bewondering en eerbied af-

dwingen, en de afspiegeling daarvan vinden wij in het toongedicht, dat ons hier een oogenblik heeft bezig gehouden.

De tweede herinnering aan Beethoven in dit jaar is de eerste opvoering der opera Fidelio, die den 20sten November 1805 te Weenen in het Theater an der Wien plaats had.

Het onderwerp van deze opera is bij de muziek-beoefenaars en liefhebbers algemeen bekend. Minder bekend echter is, naar ik meen, de herkomst daarvan.

Het sujet is afkomstig uit Frankrijk. In het laatste gedeelte der achttiende eeuw leefde te Tours Jean Niclas Bouilly, een man van zachten aard en van dichterlijken geest, die echter, door de revolutionnaire strooming medegesleept, gedurende het schrikbewind een vreeselijke rol te spelen had. Hij had te Parijs in de rechten gestudeerd, was advokaat, later rechter geworden, en bekleedde in de dagen van Robespierre in zijn geboortestad het ambt van *accusateur public* — een zeer ongeschikte post voor een zoo goedmoedigen man en weekhartigen poëet, die de slachtoffers der revolutie liever redde, dan dat hij ze aan de guillotine overleverde.

Zijn werkkring te Tours was rijk aan belangwekkende gebeurtenissen, en toen hij na den 9den Thermidor, den val van Robespierre, zijn zwaar ambt nederlegde en naar Parijs ging om zich met een vreedzamer werk, het schoolvak en de dichtkunst, bezig te houden, bekroop hem de lust, zijne ondervindingen als *accusateur public* dienstbaar te maken aan de dramatische kunst. Doch dit moest voorzichtig geschieden, want nog altijd werkte de guillotine voort, en de schildering eener episode van het schrikbewind had hem het leven kunnen kosten. Eerst drie jaren later, in 1797, waagde hij het, een gebeurtenis, waarbij een edele vrouw, om het leven van haar echtgenoot te redden, zich moedig verzet had tegen den bloedigen gezaghebber en zendeling van het *comité du salut public*, in een muzikaal-dramatischen vorm te brengen; doch hij verplaatste wijselijk de handeling naar een ander oord dan Tours, namelijk naar het verwijderde Sevilla, en nog wel een eeuw vroeger! Het daarop volgend jaar, 1798, werd dit werk met muziek van Gaveaux onder den titel: *Léonore, ou l'amour conjugal* in de Comédie Italienne te Parijs voor het eerst vertoond.

De hier gemelde bijzonderheden hebben wij te danken aan Ernst Pasqué, die ze in zijn nieuwe bewerking van het tekstboek van

Les deux journées (opera van Cherubini) mededeelt. Ook *dit* libretto van Bouilly berust op een ware gebeurtenis. „Een bewonderenswaardige trek van opofferende menschenliefde — zegt de dichter in zijn voorrede — „door een waterdrager uit Savoye ten gunste van een magistraat mijner familie aan den dag gelegd, dien hij in den tijd van het schrikbewind als door een wonder redde, gaf mij de gedachte in, het volk een voorbeeld van menschenliefde te geven, en ik schreef in weinig tijds mijn libretto *Les deux journées*, dat ik met vreugde aan Cherubini ter compositie overhandigde"

Het eerstgenoemde libretto werd later in het Italiaansch vertaald en op muziek gezet door Ferdinando Paer, die van 1801 tot 1806 kapelmeester bij de Italiaansche opera te Dresden was. Daar ter stede verscheen het werk onder den titel: *Eleonora ossia l'amore conjugale* in het jaar 1804 ten tooneele. Ook te Weenen, waar Paer als componist zeer geliefd was, werd het tekstboek spoedig bekend (de muziek eerst later) en kwam ook in handen van Beethoven.

Het kwam hem zeer gelegen, want hij had reeds veel vroeger besloten een opera te componeeren voor Schikaneder, Mozart's ouden kameraad, die destijds direkteur van het *Theater an der Wien* was, en het onderwerp van het libretto trok hem zeer aan.

Voorloopig echter was er niets van dit opera-plan gekomen, daar genoemd theater in het begin van 1804 uit de handen van Schikaneder in die van den bankier Baron von Braun overging. Laatstgenoemde echter, die begreep, van hoe groot voordeel het voor zijn schouwburg zou zijn, wanneer de reeds door zoo vele instrumentaal-compositiën beroemde Beethoven er een opera voor schreef, nam Schikaneder in zijn dienst, en beiden herhaalden nu het reeds vroeger tot den meester gerichte verzoek. De schouwburgsecretaris Joseph Sonnleithner nam op zich voor den tekst te zorgen; hij koos het libretto van Bouilly: „Léonore, ou l'amour conjugal," en vertaalde dit in het Duitsch. Dit geschiedde in het najaar van 1804.

Beethoven ging met lust aan den arbeid. Wat hem in den tekst bijzonder aantrok, was de persoon van Leonore, de liefdevolle vrouw, die als Fidelio in dienst treedt bij den cipier Rocco, om haar geliefden, in den kerker versmachtenden Florestan te redden. Voor Beethoven was dan ook Leonore het middenpunt der opera, aan haar wijdde hij geheel zijn ziel. Al het overige beschouwde hij als bijzaak, hoewel men niet zeggen kan, dat hij er zich maar ge-

makkelijk van afmaakte. De kleine aria van Marcelline: „O wär ich schon mit Dir vereint," o. a. heeft hij driemaal omgewerkt.

In den nazomer van 1805 was de opera *Leonore* gereed. Onder dien titel werd zij ook aanvankelijk opgevoerd tegen den wil van den componist, die haar *Fidelio* had willen noemen. De opera verschilde in menig opzicht van die, welke wij onder laatstgenoemden naam kennen. Vooreerst was zij niet in twee maar in drie bedrijven verdeeld. Bij het opgaan der gordijn was Marcelline alleen op het tooneel en zong haar aria: „O wär ich schon mit Dir vereint"; eerst daarna verscheen Jaquino, die met haar het dnet: „Jetzt, Schätzchen, jetzt sind wir allein" aanhief. Rocco komt op, heeft bezwaren tegen het huwelijk, en dit geeft aanleiding tot een trio: „Ein Mann ist bald genommen, bald nimmt man sich ein Weib." Dan verschijnt Leonore als Fidelio ten tooneele en de vierstemmige canon: „Mir ist so wunderbar" volgt. Daarna zingt Rocco zijn aria: „Hat man nicht auch Geld beineben," en met het trio: „Gut, Söhnchen, gut" was destijds het eerste bedrijf ten einde.

Het tweede werd geopend met den marsch der soldaten en de scène van Pizarro, en daarop volgde, zooals nu, Pizarro's duet met Rocco. Nadat beiden vertrokken zijn, komt Marcelline met Leonore (Fidelio) op, en kwelt haar in een duet met hare gedachten over huwelijksgeluk.

Bij de eerste wijziging der opera (in 1806) werd van die twee bedrijven één gemaakt (zooals zij thans gegeven wordt). Verleden jaar heeft men in de Hofopera te Weenen, bij het opnieuw in scène zetten van dit werk, zich daaraan gehouden, maar zich toch een kleine splitsing veroorloofd. Gewoonlijk speelt het geheele eerste bedrijf op het binnenplein der gevangenis, maar bij de bedoelde opvoeringen in Weenen begon de handeling in het gedeelte van het gebouw, dat door Rocco bewoond wordt. Hier, in dit kleine vertrek, staat Marcelline te strijken, wat natuurlijk veel begrijpelijker is dan op het binnenplein, zooals wij gewoon zijn in de opera te zien. Het décor blijft hetzelfde tot aan den soldatenmarsch, die bij gesloten gordijn gespeeld wordt, en dan eerst vertoont zich het binnenplein, waar de scène van Pizzarro, zijn duet met Rocco, het tooneel van de voor een oogenblik bevrijde gevangenen enz. worden afgespeeld.

Gelijk reeds gezegd is, had de eerste opvoering dezer opera den

20sten November 1805 plaats. Het geschiedde onder de meest ongunstige omstandigheden. Oostenrijk was in vollen oorlog en den 13den November waren de Franschen onder aanvoering van Murat Weenen binnengetrokken. De uitvoering liet veel te wenschen over en publiek was er weinig (voor een groot deel Fransche officieren). De volgende twee voorstellingen hadden geen beter succes en na de derde nam Beethoven zijn werk terug.

De ontvangst door het publiek was koel geweest en de kritiek sprak een ongunstig oordeel uit. De *Allgemeine Musikalische Zeitung* o.a. oordeelde aldus:

„Wie de ontwikkeling van Beethoven's talent met aandacht heeft gadegeslagen, zal van dit werk geheel iets anders verwacht hebben. Beethoven had tot heden zóó dikwijls het schoone aan het nieuwe en zonderlinge ten offer gebracht (!), dat men van dit eerste theatrale zangstuk vóór alles zekeren origineelen scheppingsglans had verwacht — en juist dat is het wat men in het werk mist.

„Het geheel, wanneer men het kalm en vrij van vooroordeelen beschouwt, munt noch door vinding, noch door uitvoering uit. De ouverture bestaat uit een *zeer* lang, alle toonaarden doorloopend Adagio, waarop een Allegro in C volgt, dat evenmin voortreffelijk is en met andere instrumentaalwerken van Beethoven — zelfs maar met zijn ouverture van het ballet *Prometheus* — geen vergelijking kan doorstaan. Aan de zangstukken ligt gewoonlijk geen nieuwe gedachte te grond; zij zijn meestal te lang, de tekst wordt onophoudelijk herhaald, soms is ook de karakteristiek verkeerd, waarvan men o. a. het duet in de derde akte, in G, na het herkenningstooneel, als voorbeeld kan aanhalen. Want het altijd bewegelijke accompagnement in de hoogste vioolsnaren drukt veeleer luiden jubel uit, dan het stille, weemoedig-diepe gevoel, elkaar in dezen toestand weder te vinden. Veel beter uitgevallen is een vierstemmige canon in de eerste akte en een gevoelvolle discant-aria in *E*, waarbij drie obligaat hoorns en een fagot een schoone, hoewel soms te overladen begeleiding vormen. De koren zijn van geen effekt, en een daarvan, die de vreugde der gevangenen over het genot der vrije lucht uitdrukt, is blijkbaar mislukt (!)."

Dit is een van de vele beoordeelingen in denzelfden toonaard. De meester zelf had de overtuiging, dat zijn werk als offer van de kabalen zijner vijanden was gevallen. Noode liet hij zich door zijne

vrienden overhalen, het nog eens door te zien, en nog moeielijker was het, hem tot veranderingen en tot het doen vervallen van sommige stukken te bewegen. Na hardnekkigen strijd van zijn kant werden vele muziekstukken min of meer verkort, het trio n°. 3 („Ein Mann ist bald genommen") en het duet n°. 9 („Um in der Ehe froh zu leben") vielen geheel weg en de opera werd tot 2 bedrijven herleid.

Zoo gewijzigd verscheen zij den 29sten Maart 1806 weder ten tooneele en werd tweemaal — het laatste den 10den April — herhaald. Maar ondanks de verbeteringen pakte zij niet en verdween wederom van het repertoire.

Acht jaar rustte toen de partituur. In het voorjaar van 1814 eindelijk werd zij opnieuw voor den dag gehaald. Aan de inspiciënten der Weener Hofopera werd toegestaan een benefiet-voorstelling te geven, mits zij daarvoor een opera zonder kosten kozen. Zij wendden zich tot Beethoven, en de meester verklaarde zich bereid, hun zijn werk ter uitvoering af te staan. Doch eerst wilde hij het nog eens herzien. Op zijn verzoek onderwierp de letterkundige Treitschke (oom van den beroemden historicus) het tekstboek aan een revisie en bracht bepaaldelijk in de beide finales wijzigingen aan. Beethoven componeerde nog een vierde ouverture (in *E*), het melodrama in de kerkerscène, het recitatief van Leonore's aria en het Allegro voor de aria van Florestan, en werkte de beide finales geheel om.

Over het ontstaan van het laatste gedeelte van Florestan's aria *(„Und spür 'ich nicht linde, sanft säuselnde Luft?")* bericht Treitschke het volgende:

„Was ich nun erzähle, lebt ewig in meinem Gedächtnisse. Beethoven kam Abends gegen sieben Uhr zu mir. Nachdem wir Anderes besprochen hatten, erkundigte er sich, wie es mit der Arie stehe? Sie war eben fertig, ich reichte sie ihm. Er las, — lief im Zimmer auf und ab, murmelte, brummte, wie er gewöhnlich, statt zu singen, that — und riss das Fortepiano auf. Meine Frau hatte ihn oft vergeblich gebeten, zu spielen; — heute legte er den Text vor sich und begann wunderbare Phantasien, die leider kein Zaubermittel festhalten konnte. Aus ihnen schien er das Motiv der Arie zu beschwören. Die Stunden schwanden, aber Beethoven phantasirte fort; das Nachtessen, das er mit uns theilen wollte, wurde aufgetragen, aber er liess sich nicht stören. Spät erst umarmte er mich,

und auf das Mahl verzichtend, eilte er nach Hause. Tags darauf war das treffliche Musikstück fertig."

De eerste voorstelling van het gewijzigde werk had plaats den 23sten Mei 1814 en werd zeer toegejuicht. Eindelijk schenen de Weeners toch de groote waarde van deze toonschepping te erkennen.

Van dit oogenblik begon de opera haar triomftocht door alle voorname steden van Europa en bleef, trots alle wisselingen in den smaak van het publiek, een standaardwerk van het Duitsche opera-repertoire.

Het eeuwfeest van dit eenige dramatische werk van den onsterfelijken Beethoven valt in *dit* jaar, en wel op den 20sten November. Het is te hopen dat men zich beijveren zal, dien dag door in elk opzicht waardige opvoeringen van *Fidelio* te vieren.

HENRI VIOTTA.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

28 Maart.

De Kamer is op dit oogenblik gelijk aan een spoortrein, waarvan de machinist de premie wil verdienen, die als belooning staat op het inhalen vau verzuimden tijd. Geholpen door het feit dat het Paaschfeest dit jaar buitengewoon laat valt, stookt de Regeering de parlementaire machine met alle macht om haar tijdig het eindstation te laten bereiken. Men voelt het, er is een tekort aan arbeid. Thans wordt er gejaagd om nog wat lading naar het *Staatsblad* te rijden: eerst de onderwijzerspensioenen, daarna, alsof dat in een vloek en een zucht valt af te handelen, de herziening (of zal men in de toekomst spreken van het bederven?) van het lager onderwijs; misschien eindelijk nog het arbeidscontract. Het is duidelijk: de Kamermeerderheid schaamt zich in Juni voor de kiezers te komen met niets anders in de handen dan alleen de drankwet. Vandaar een plotselinge, koortsachtige ijver.

Over de lager onderwijs-debatten, die thans in vollen gang zijn, zal een volgende kroniek een oordeel zeggen; over het hooger onderwijs, dat ten tweedemale ten tooneele werd gevoerd, kan gezwegen worden, na hetgeen vroeger van het eerste wetsontwerp is gezegd. De discussie daarover was mat, de linkerzijde wist dat zij pleitte voor een verloren zaak. Ook dr. Kuyper behoefde niet alle kracht van zijn rhetoriek te ontwikkelen, hij was zeker gewonnen spel te hebben. Vermakelijk was alleen, hoe de heer Schokking, die zich aanvankelijk weerbarstig toonde tegen het wetsontwerp, omdat hij zijn wenschen omtrent de theologische faculteit in de verste verte

niet bevredigd vond, ten slotte toch zijn stem er aan gaf, hoewel de Premier niet veel meer dan een schijnbeweging naar zijn zijde had gemaakt. De nieuwe Eerste Kamer zal nu nog haar zegel aan deze „vrijmaking" hebben te hechten; de linkerzijde zal zich stellig eenparig schrap zetten, doch te vergeefs, en zoo zal nog vóor de Juni-verkiezing de Vrije Universiteit haar jus promovendi deelachtig zijn geworden.

Vóordat de Kamer het terrein van het onderwijs, zij het dan voorloopig alleen dat van de pensioenen, betrad, had er een platonisch, maar daarom niet minder interessant debat plaats over den arbeidstijd in de mijnen. Het was de motie-Van Kol die op afdoening wachtte. Bij de behandeling van de mijnwet in het vorige jaar had de afgevaardigde uit Enschedé den achturen-dag in de wet willen doen opnemen. Had hij toen zijn voorstel gehandhaafd, het ware voor hem uitgeloopen op een échec, dat schade zou hebben gedaan aan de zaak die hij voorstond. Vandaar dat hij toen den wenk van den heer Drucker had ter harte genomen, en een afzonderlijke motie had voorgesteld.

De behandeling van de motie-Van Kol gaf een eigenaardigen kijk op de wijze waarop de politiek de logica kan in den weg staan. De motie drong aan op een arbeidsdag van acht uren in de mijnen. Met schrille kleuren schetste de heer Van Kol, in een trouwens zeer zakelijke en uitvoerige rede, de hoogst ongunstige arbeidstoestanden in de mijnen van Limburg; een lange werktijd, negen-en-een-half uur, een gevaarlijke daling in de mijn, een hoogst ongezonde atmosfeer, een schafttijd te midden van damp en gruis, een bejegening van de zijde van de iets hooger gestelde beambten, die voor den arbeider maar al te dikwijls grievend en beleedigend was. Er was, wel beschouwd, misschien niemand in de Kamer die niet oordeelde dat de regeering, wanneer zij bij Koninklijk Besluit (gelijk de Mijnwet voorschrijft) nader de arbeidsvoorwaarden gaat regelen, werkzaam moest zijn in de richting van des heeren Van Kol's motie. Maar.... de politiek gedoogde niet dat een voorstel tot drang op de regeering, dat van sociaal-democratische zijde was uitgegaan, door de Kamer werd aangenomen. Vandaar dat de heer Nolens een andere motie voorstelde, die minder recht op den man afging dan de motie-Van Kol, maar toch zich bewoog in dezelfde richting. En om er, zooals hij het meer welwillend

dan gelukkig noemde, de politiek buiten te houden, stelde de heer Van Bijlandt een derde motie voor, waarin niets stond dan dat vertrouwen werd gesteld in de regeering. Het was de heer Bos die zeer tersnede er op wees, dat men zoodoende dit sociale gerecht den politieken bijsmaak ging bijbrengen. Sober maar helder deed dezelfde spreker uitkomen dat, indien men werkelijk de *zaak* wilde en dus den wensch wilde uitspreken dat in de mijnen als regel niet langer zou worden gearbeid dan acht uren daags, de aanneming van de motie-Van Kol was aangewezen.

De Kamer deed gelijk ze wel eens meer deed, wanneer de politiek onzichtbaar een discussie beheerscht: zij verwierp alle drie de moties. Een verloren dag, zal men zeggen? Toch niet, de regeering weet zeer goed dat de Kamer eigenlijk den achturen-dag in de mijnen wil. Om dat te weten behoefde de Minister van Waterstaat nog niet eens een buitengewoon goed verstaander te zijn, want er waren van alle zijden genoeg woorden gesproken om hem dit duidelijk te maken.

Zoo naderde de Kamer de onderwijzers-pensionneering. De Regeering stelde hier ingrijpende wetsontwerpen voor: het toekennen van pensioenen aan weduwen en weezen van onderwijzers, en het pensionneeren van de onderwijzers zelven, zoowel de openbare als de bijzondere. Op pensioen ten laste van den Staat ten behoeve van de onderwijzers was reeds vroeger, met name door het Kamerlid Veegens, aangedrongen. Dat het onderwijs er niet anders dan wel bij kan varen, wanneer de onderwijzers niet langer gekweld worden door de zorgen voor hun ouden dag en de door hen onverzorgde weduwen en weezen, daarover zal ieder het eens zijn, en de Regeering, die het vraagstuk tot oplossing brengt, verdient dank van allen die bloei van het onderwijs krachtig willen bevorderen. Maar de *wijze* van oplossing baart moeilijkheid. Pensionneering van ambtenaren is een beginsel van staatsrecht, en de *openbare* onderwijzers zijn met dit beginsel dus gemakkelijk binnen de pensioenwetgeving te brengen. Maar waar is de rechtsgrond voor de pensionnneering ook van *bijzondere* onderwijzers, en eindelijk, want het antwoord daarop is nog moeilijker, waarop rust het brengen binnen de pensioenwetgeving van de bijzondere onderwijzers van niet gesubsidieerde scholen? Voor de tegenstanders van staatssocialisme, in welken vorm en in welke mate ook, een

netelige vraag. En voor die vraag stelde toch dr. Kuyper de heeren De Savornin Lohman en Van Idsinga, want de regeering stelde de pensionneering — niet een gedwongen bijdrage dus — ook voor de bijzondere onderwijzers voor. De heer Van Idsinga stond onwrikbaar. Hij kon voor dezen dwang den rechtsgrond niet vinden. Staatsambtenaar moge de openbare onderwijzer zijn, de bijzondere is het niet. Hoe men den laatste zou mogen dwingen tot een bijdrage aan het pensioenfonds, de bekwame afgevaardigde uit Bodegraven vermocht het niet in te zien. De heer Lohman had hier iets gevonden, dat hem diende als „accomodement" met zijn eigen staatsleer. De bijzondere onderwijzers — zoo leerde hij — vormen toch ook een corporatie. En wanneer in een dergelijke corporatie de meerderheid een maatregel doeltreflend vindt, dan zou de minderheid, die zich daaraan wilde onttrekken, onzedelijk handelen. Een gevaarlijke leer, waarvan de heer Treub — die van deze incidenteele staats-pensionneering een tegenstander bleek te zijn, vooral nu de gemeente-ambtenaren nog altijd geen pensioen hebben, — den afgevaardigde uit Goes onmiddellijk de consequenties voorhield. Pas uw leer eens toe op de arbeidersorganisaties — aldus ongeveer de Amsterdamsche econoom — en ge zult er toe moeten komen een minderheid die zich van een neutrale vakvereeniging afzondert in een godsdienstige vereeniging, door Staatsdwang weer terug te brengen tot de corporatie van de meerderheid!

Het kon haast niet anders of de bezwaren van den heer Van Idsinga moesten weerklank vinden bij de oud-liberalen. Het waren dan ook de heeren Tydeman en Van der Vlugt die op hetzelfde aambeeld sloegen als de afgevaardigde uit Bodegraven en hem, toen hij bij amendement trachtte de scherpste gevolgen van het door hem gewraakte stelsel te keeren, krachtig bijstonden.

En de Premier? Hoe verdedigde hij, voorstander van de anti-revolutionaire staatsleer, dezen afgodendienst aan den Staatsdwang? Men meent zijn oogen niet te gelooven, indien men ziet hoe dr. Kuyper zich van dit vraagstuk afmaakte. De onderwijzers hadden — zoo zeide hij — door hun akte van bekwaamheid een gequalificeerde positie in den Staat; zij hadden een *license* en daardoor een monopolie. Dit gaf hun — of zij bijzondere of openbare onderwijzers waren — een verhouding tot den Staat, waardoor zij aan-

spraak hadden op pensioen. Als men den Premier maar niet aan zijn leer houdt! Als men straks dat pensioen ook maar niet komt opeischen voor doctoren, advokaten, apothekers en ingenieurs! Zij allen hebben een „licence" en dus (?) recht op staatspensionneering.

Het behoeft geen betoog dat dr. Kuyper's rechtsgrond er geen is. De eenige rechtvaardiging ligt in het belang van het onderwijs en het feit dat staatshulp niet kan worden ontbeerd, wanneer gebleken is dat de hulp van particulieren niet komt opdagen. En die hulp was hier uitgebleven. Of het nu voor deze argumenten was dat de meerderheid zwichtte, dan wel of de politiek ook over menig tegenstander van staatsinmenging vaardig was geworden, zooveel is zeker, dat de amendementen van den heer Van Idsinga met groote meerderheid werden verworpen en dat de ontwerpen wel met even groote meerderheid zullen worden aangenomen. De beraadslaging is geëindigd, de eindstemming moet nog plaats hebben.

Terwijl onderwijzerspensionneering en onderwijsnovelle de tot weken aanzwellende dagen in beslag namen, kwam in enkele uren tijds een wet tot stand, die toch, uit een historisch en algemeen politiek oogpunt beschouwd, zeker niet tot de minste onder de zusteren kan worden gerekend. Bedoeld wordt de wet tot het aangaan eener leening van 40 millioen ten laste van Nederland, doch ten behoeve van Indië; de kwijting der belofte, door de goedkeuring van minister Idenburg's voorstellen, in het belang der economische ontwikkeling van Nederlandsch-Indië aanvaard. De beteekenis van deze wet is gelegen in het feit, dat door haar voor het eerst, sedert de vertegenwoordigers van het Nederlandsche volk de koorden der Indische beurs in handen hebben, besloten werd „iets", te weten 40 millioen, aan die beurs toe te voegen, in stede van, zooals in vroegere jaren te doen gebruikelijk was, er al maar „ietsen" uit te nemen. Voor het eerst; ook voor het laatst?

Vooral in den Senaat wilde men ten deze de punten op de i's gezet zien En de heer Idenburg was zoo goed niet, of hij moest herhalen, wat hij reeds vroeger verklaard had, dat niet verder zou worden gegaan dan 40 millioen; dat de door hem gedane voorstellen als een op zich zelf staand geheel waren te beschouwen, waaraan de bedoeling van herhaling of voortzetting vreemd was.

Pertinenter verzekering kon niet worden gegeven en aan het

vaste voornemen der christelijke regeering, om de verzilvering van Nederland's zedelijke roeping tegenover Indië tot deze 40 millioen beperkt te houden, kan dan ook moeilijk meer worden getwijfeld. Maar een andere twijfel bleef bestaan, namelijk deze, of met die 40 millioen Indië afdoende zal zijn te helpen. Die twijfel werd door den minister niet weggenomen. Toch was er wel reden toe geweest, al was het alleen maar op grond van de plastische voorstelling, door den heer Van Kol gegeven, toen hij de zitting in gedachten deed bijwonen door een Javaansch meisje en een Madoereesch jongetje, die tot een voor Nederland alles behalve vleiende slotsom kwamen. De heer Van Kol meende het ontwerp alleen te kunnen goedkeuren door het te beschouwen als een eersten stap om te geraken tot restitutie van datgene wat Indië rechtmatig toekomt. Diep betreurde hij het dat, nu men den eersten stap deed om eerlijkheid tegenover Indië te betrachten, er van die 40 millioen niet 140 werden gemaakt.

Waarschijnlijk had de heer Idenburg van zijn standpunt gelijk, toen hij het restitutiedenkbeeld als met het behandeld ontwerp slechts in een zeer verwijderd verband staande, aanvankelijk buiten het debat hield. Immers, de redeneering waarmede hij, nadat de heer Van Kol was blijven aandringen, ten slotte alle verband tusschen de 40 millioen en den restitutie-eisch afwees, was de zwakheid zelve. Wat gebeurd is moet worden geëerbiedigd, zeide hij, en daarom kan ook op de leeningwetten van 1883 en 1898 niet worden terug gekomen. Maar als in één adem voegde hij hieraan toe, dat de aanhangige voordracht strekte om de schuld, die volgens beginselen, reeds meer dan 20 jaar geleden aangenomen, ten laste van Indië moest worden gebracht, niet op Indië te leggen, maar te doen drukken op de staatsbegrooting. Op beginselen, zoo zij verkeerd blijken, mag dus worden teruggekomen, maar niet op wetten krachtens dezelfde beginselen gemaakt! Of de Vrije Universiteit het met dit staatsrechtelijk dogma eens zou zijn?

Overigens maakten de Kamers het den heer Idenburg niet lastig. Nu het er eenmaal toe komen moest, geschiedde het betalen der rekening *de bonne grâce*. Voor zoo ver anderen dan de heer Van Kol aan het debat deelnamen, liep het in hoofdzaak over een quaestie van vorm. Waarom was de minister terug gekomen van zijn oorspronkelijk voornemen om de nieuwe leening, al bleef zij

dan ook voor rekening van het moederland, uit te geven als koloniale leening? Waren de daartegen door verschillende deskundigen — onder anderen Mr. Van Nierop in de Eerste Kamer — geopperde bezwaren zoo klemmend dat de regeering van het denkbeeld was teruggekomen? Of zouden de geopperde bedenkingen door wetswijziging te ondervangen zijn? Het antwoord luidde zeer verstandig, dat, al was ook de regeering nog altijd overtuigd, zoo van de mogelijkheid als van de wenschelijkheid van koloniale leeningen, zij, na bemerkt te hebben dat mannen van gezag op staatsrechtelijk gebied deze mogelijkheid in twijfel trokken, het geraden achtte eerst aan de bestaande juridische bezwaren tegemoet te komen. Een tegenovergestelde gedragslijn zou leiden tot een onzuivere stemming over het gewichtige beginsel der koloniale leeningen.

In de toekomst kunnen dus — met afwijking van tot dus ver gevolgde beginselen en na wijziging van bestaande wetten — Indische leeningen worden verwacht. Moge, tegen dat het zoo ver komt, Indië dan ook maar economisch sterk genoeg zijn om de weelde dier eigen leeningen te torsen!

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

29 Maart.

Vrede?

De gebeurtenissen gaan snel en met kracht tegenwoordig; maar daarna, als ze hun vaart hebben genomen, blijven ze hokken, een poos.

We denken daarbij vooreerst aan wat er op het oorlogsterrein in Azië geschiedt.

Het begin van de maand zag de ontwikkeling van het gevecht tusschen Russen en Japanners in de buurt van Moekden. Tien dagen en meer duurde de slag, voordat het den Japanners gelukte de omtrekkende beweging van hun leger te voltooien en den vijand te noodzaken tot een verwarden terugtocht, met achterlating van een deel van zijn geschut en met opoffering van een aanzienlijk getal zijner troepen. Het was het tweede groote succes voor de Japansche wapenen, in het nieuwe jaar; want nauwlijks twee maanden scheiden de overwinning bij Moekden van de inneming van Port-Arthur.

De moreele, zoowel als de materieele zege kwam aan het gele ras. Port-Arthur, dat eenmaal door de intervenieerende Europeesche mogendheden aan Japan was ontnomen, — Port-Arthur, de onneembare vesting, de krijgsvlootstandplaats die het overwicht in de Chineesche wateren aan haar bezitter verzekert, was terugveroverd door taaien, voor geen offer terugdeinzenden heldenmoed, — Moekden, de heilige

stad voor de Mantchoe-dynastie die China beheerscht, was als prijs van een bewonderenswaardige taktiek en een onvermoeide doorzettingskracht den overwinnaars der Russen in handen gevallen. Op die twee steunpunten kon zich de beslissing van dezen veldtocht opbouwen, want Rodjestvensky's vloot ligt nog ver weg, evenals de aanvullingsarmee die in Rusland wordt samengetrokken.

De beslissing van dezen veldtocht! — Waarom ook niet de beslissing van dezen geheelen oorlog?

Wel is waar hebben zich de geduldige, tegen het noodlot strijdende Russische soldaten beter van hun nederlaag hersteld dan men na de eerste berichten mocht verwachten, maar er is nu toch door den overgang van het oppercommando uit de handen van Koeropatkin een onzekerheid in de leiding van het leger gekomen die een overwinning en een standhouden van de Russen hoe langer hoe onwaarschijnlijker maakt. Het groote object van den krijg, de bezetting van het vruchtbare gedeelte van Mantchoerije, zoover het van de zeezijde beheerscht kan worden, is door de Japanners bereikt of bijna bereikt. En gemakkelijk zal het voor de Russen niet wezen om hen uit de ingenomen posities te verdrijven.

Het lot heeft gesproken.

Maar het woord dat een eindbesluit brengt, het groote woord van vrede, wil zich nog niet bepaald en zeker doen hooren. Heel vreemd is het dat van verschillende kanten er aanloopjes worden gemaakt tot het brengen van vredesvoorstellen en van vrede, maar al die voorslagen en geruchten stuiten tegen een onmogelijkheid. Het hokt. Een voortzetting van den oorlog zal beiden, èn Russen èn Japanners, aan krachten van menschen en geld uitputten, zoodat ze voor lange jaren onmachtig zijn, en toch is een vrede, thans, nog hoogst questieus.

Wanneer men de zaken op den keper beschouwt is dit geval minder verwonderlijk.

Wat zou er dan door een vrede worden beslist?

Zal Japan tevreden zijn met de behaalde voordeelen, voor zoover het zich die bij een overeenkomst kan verzekeren, bv. de suprematie in Korea en het bezetten van Port Arthur voor onbepaalden of ruim bepaalden tijd? Of zal het voortgaan met de uitbreiding van zijn invloed in Oost-Azië en in China zich een bondgenoot verwerven met onuitputtelijke hulpmiddelen, die het tot de eerste macht van Azië zal maken?

En zal Rusland, dat een jonge, groeiende wereldmogendheid is, zich op laten houden in zijn groei? Of zal het zijn krachten bijeennemen om zijn verloren stellingen te herwinnen?

Mij dunkt, het antwoord op die vragen luidt niet twijfelachtig. Een vrede van thans staat gelijk met een voortdurend oorlogsgevaar voor de komende jaren, en met een oorlog van veel grooter afmetingen in een niet al te verre toekomst.

Een vrede op 't oogenblik is alleen mogelijk wanneer een combinatie van Europeesche mogendheden en van de Vereenigde Staten dien aan de beide krijgvoerenden zedelijk oplegt en voor zijn instandhouding waakt.

Wie zal de directie van zoo'n Europeesch verbond op zich nemen? Wie zal den doorslag geven?

In dit verband heeft ook de oplossing der binnenlandsche moeilijkheden van Rusland haar beteekenis.

Daar wordt eveneens krijg gevoerd. En de beslissing blijft hangende. De autocratie van den Czar heeft slag geleverd tegen de elementen van revolutie en van opstand, en voorloopig is aan het absolute gezag nog de overwinning gebleven; maar wil de orde in het Rijk blijven heerschen dan zal een wijziging in de beginsels van het bestuur en in de uitvoering van de macht noodzakelijk wezen. Een toenadering zal moeten plaats hebben tot de inrichting der overige landen van Europa en daardoor zal ook een nadere aansluiting mogelijk wezen.

Ruslands prestige heeft tot nu toe zich in Europa doen gevoelen, omdat het inderdaad een vreemde macht was, waar de wil van een enkele gold en die wil zich dadelijk om kon zetten in het

oprukken van een leger van honderdduizenden, en waar de honderdduizenden door het ongeëvenaarde expansievermogen van het land konden aangroeien tot millioenen en meer dan millioenen. In zijn onberekenbaarheid lag Ruslands macht.

Wanneer de binnenlandsche krijg tot een vrede wordt gevoerd die een constitutioneel aanzien aan de regeering geeft, — wanneer de wetten en reglementen niet langer het land afsluiten, maar het voor Enropa en de Europeesche gewoonten openstellen, dan eerst zal een werkelijk samengaan mogelijk worden van de Russische regeering met de overige mogendheden, en zij zullen met elkander een gezamenlijk werk van beschaving kunnen ondernemen.

Tot nog toe stootte Rusland af, waar het de hand op legde daar weerde het de anderen, in het gevoel van zijn overwicht en zijn eenzelvigheid. De crisis die het doormaakt is er een van Europeaniseering. De bewegingen, die het land doortrillen, zijn snel; maar dan treedt opeens een pauze in. Ook hier is nog geen eindwoord gezegd.

Alleen is zooveel duidelijk, dat de autocratie, wanneer zij aan haar strenge principes vasthoudt, den oorlog tegen Japan zal doorzetten, terwijl een hervorming van de regeeringsbeginselen den vrede met den Oosterschen rivaal noodzakelijk zal maken.

En Europa en de Vereenigde Staten, zonder wier *bons offices* een duurzame overeenkomst niet tot stand kan komen?

Frankrijk, Ruslands bondgenoot, is de uitverkorene om de taak van vredesinleider op zich te nemen. Engeland, dat met Japan verbonden is, maar dat niet een al te groote ontwikkeling van de Japansche macht kan wenschen, heeft zich bij Frankrijks bemiddelingsrol aangesloten, en de Vereenigde Staten, die zich altoos apart houden, zullen dat werk niet willen storen.

Er bestaat in Azië een mededinging tusschen Rusland en Engeland, de beide mogendheden ontmoeten elkander overal, in Perzië, in Mongolië, (door Thibet) in eigenlijk China; de grenzen van hun beider macht komen samen, en zij willen, ieder van beiden, over elkanders grenzen heen.

Maar Engeland heeft het streven, zooals het een jaar geleden door zijn verdrag met Frankrijk heeft getoond, om aan de twisten over grenzen en bevoegdheden een eind te maken door zuiver omschreven machtsbepalingen, en het is in 't geheel niet onwaarschijnlijk dat het de gelegenheid wil zoeken om tot een goede verstandhouding met het Russische Rijk te geraken. Een samengaan van Engeland en Rusland met Frankrijk als verbindend lid behoort tot de politieke mogelijkheden, en zou het middel zijn om den vrede voor geruimen tijd in Azië te doen stand houden.

Alleen is er nog een andere mogendheid die mee heeft te spreken.

Keizer Wilhelm heeft dezer dagen in zijn rede te Bremen gezegd dat hem nooit het ideaal van een wereldveroveraar voor de oogen heeft gestaan, omdat de geschiedenis hem geleerd heeft dat niets zoo weinig bestand heeft als een wereldrijk. Maar wel verlangt hij een machtig Duitschland, dat door zijn saamgehouden kracht uitstraalt over de wereld, en dat den vrede kan bewaren en opleggen door zijn leger en zijn vloot.

Het Duitsche leger, dat in oorlogstijd nu reeds vier millioen man op de been kan brengen, zal nog worden vermeerderd, en ook voor de uitbreiding van de vloot is bij den Duitschen Rijksdag een nieuw wetsvoorstel ingebracht. De Keizer wil het niet opgeven om Duitschland vooraan te brengen onder de staten van de wereld. Mocht het alleen staan, het zou *toch* durven.

Tamen is Duitschlands fier devies.

Maar zulk een *tamen* is geen gemakkelijk medespeler in het Europeesch concert. Het gunt aan geen ander de eerste plaats, en aan Frankrijk speciaal heeft de Duitsche Keizer onlangs getoond dat hij gekend wil worden bij al wat er in de wereld geschiedt, toen hij verklaringen liet vragen omtrent de bedoelingen van zijn westelijken nabuur met Marocco. Hij wilde toonen dat hij de Middellandsche zee niet aanzag voor een Fransch-Engelsch meer.

En ook wil hij Azië niet beschouwen als een Russisch-Engelsch domein. Hij heeft zelf plannen met Azië en ... met Rusland. Hij verlangt een Duitsch-Fransch-Russisch verbond, zonder Enge-

land daarbij, dat gecoquetteerd heeft met het gele ras. Ja, hij rekent Engeland niet geheel tot Europa; Europa zou 't veel beter kunnen zonder dat eilandenrijk.

Al is de macht van den Keizer niet groot genoeg om Rusland en Frankrijk tot een verbond met zich te dwingen, ze is toch wel voldoende om schikkingen die van Frankrijk en Engeland uitgaan te verhinderen. En ook om die verhouding van Duitschland en Engeland, zoolang ze niet verbetert, blijft de vrede in Azië een onzekerheid.

B*.

BIBLIOGRAPHIE.

Nederlandsch Beheer over Java gedurende drie eeuwen, door **Clive Day,** Ph. D., Assistent Professor of Economic History in Yale University. Vertaling van H. D. H. Bosboom. 's-Gravenhage, W. P. van Stockum & Zoon, 1905.

Het was te verwachten, dat het uitnemende werk van den amerikaanschen koloniaal-economist, verleden jaar onder den titel *The policy and administration of the Dutch in Java* bij de *Macmillan Company* te New-York uitgekomen, eerlang in een nederlandsche vertaling verschijnen zou. Onze eigen koloniale literatuur toch — het zij met een zucht gezegd — bevat niets, dat het werk van den vreemdeling voor den nederlandschen lezer overbodig zou kunnen doen schijnen. *The narrative history has been admirably done in Dutch,* schrijft de heer Day volkomen terecht; maar een boek, dat, in beknopten vorm, de ontwikkeling der instellingen meer dan den loop der gebeurtenissen beschreef, werd door hem tevergeefs gezocht. Daarom besloot *hij* zulk een boek te schrijven en hij deed het, zóó voortreffelijk, als tot heden nog geen vreemdeling over ons koloniaal bestuur schreef. Tevens bewees hij — daarmede onwillekeurig een lesje gevend, dat wij, Nederlanders, ons ten nutte mogen maken! — dat beknoptheid, een kunstvolle compositie en een levendige stijl gepaard kunnen gaan met de grootste degelijkheid en een bewonderenswaardige belezenheid.

Zulk een boek te vertalen moet een vreugde geweest zijn voor den heer Bosboom, die, zelf historicus, beter dan menig ander bevoegd was tot een beoordeeling der wetenschappelijke waarde van het origineel. Zooals hij in *Een woord vooraf* mededeelt, heeft hij den tekst van den heer Day vergeleken met de overvloedige bouwstoffen, naar welke de schrijver, door middel van tal van noten, verwees. Daarbij zal hem gebleken zijn, met hoe groote degelijkheid de amerikaansche geleerde te werk ging. Geen aanhalingen uit de tweede of derde hand, neen, alles wijst er op, hoe deze vreemdeling onze nagenoeg geheel in het Nederlandsch geschreven koloniale literatuur in zich opgenomen en begrepen heeft en hoe hij zich daarbij niet tevreden stelde met een kennisneming van standaardwerken als: Veth's *Java,* M. L. van Deventer's *Geschiedenis der Nederlanders op Java,* De Jonge's *Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië,* S. van Deventer's *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java* en Pierson's *Koloniale Politiek,* maar ook in den

doolhof van onze periodieken zijn weg zocht en — te vinden wist.

Dat de heer Bosboom bij zijn geduldige vergelijking van den tekst met de aangehaalde bronnen hier en daar op een enkele onnauwkeurigheid stiet, spreekt van zelf. Dit gaf hem de gelegenheid, van de vertaling tevens een „herziene uitgave" te maken. En tevens verzuimde hij niet, die uitgave aan te vullen en bij te werken Beschikte de schrijver blijkbaar slechts over gegevens, loopende tot het jaar 1901, de vertaler beijverde zich, de nederlandsche bewerking geheel *up to date* te doen zijn. Daardoor en door voor alle in het Engelsch aangebrachte aanhalingen den oorspronkelijken nederlandschen tekst in de plaats te stellen, verhoogde de heer Bosboom, bij het vertalen, de bruikbaarheid en de wetenschappelijke waarde van het werk, al mag niet verzwegen worden, dat, uit een oogpunt van stijl, de engelsche uitgave boven de nederlandsche staat.

De hier uitgesproken ingenomenheid met den arbeid van den heer Clive Day sluit natuurlijk het bestaan van sommige bedenkingen tegen dien arbeid niet uit. Het sterkst is de schrijver in zijn behandeling van de tijdvakken, voorafgegaan aan de negentiende eeuw. Hier geeft hij herhaaldelijk blijk van zijn ernstig streven om zich een zelfstandig en onpartijdig oordeel te vormen. Al kan dit ten aanzien van de economische politiek der O.-I. Compagnie ook niet gunstig luiden, hij houdt rekening met het „andere tijden, andere zeden" en laat recht wedervaren aan de geestkracht en bekwaamheid, waarmede onze vaderen de groote moeilijkheden, die zij op hun weg ontmoetten, wisten te overwinnen. Zijn besluit is dat, tegenover het vele kwaad, door de Compagnie over Java gebracht, één groot voordeel heeft gestaan, voldoende om al het andere goed te maken: de vrede. Ook van de merkwaardige crisis, die Java in de eerste twintig jaren der negentiende eeuw heeft doorgemaakt, geeft hij een heldere, door onpartijdigheid uitmuntende schildering. De groote beteekenis van het britsche tusschenbestuur, belichaamd in den persoon van Raffles, wordt door hem zonder een zweem van angel-saksische overschatting, in het licht gesteld. Blijkbaar heeft hier de hollandsche critiek haar invloed doen gelden. Later, en vooral bij zijn behandeling van het cultuur-stelsel, schijnt de schrijver al te zeer onder den invloed der tegenstanders, *quand-même*, van het stelsel van Van den Bosch te zijn geraakt. Het is jammer, dat dezen onvermoeiden snuffelaar in onze periodieke literatuur van het jaar 1837 af, juist één artikel in een der oude jaargangen van *De Gids* ontgaan is: de in April 1865 verschenen studie van R. Fruin, over „Nederlands rechten en verplichtingen ten opzichte van Indië". Want niet onwaarschijnlijk zou het klemmende betoog van onzen grooten geschiedschrijver hem tot het inzicht hebben gebracht, dat het minder het stelsel is, waarover een afkeurend oordeel moet worden uitgesproken, dan het dienstbaar maken van dat stelsel aan de belangen van Nederland. Dat dit inzicht door den heer Day niet verkregen werd, heeft niet alleen schade gedaan aan de zuiverheid van zijn oordeel over het cultuur-stelsel, maar ook geleid tot een minder juist begrip van de periode, die, met de invoering der agrarische en suikerwetten, omstreeks 1870 een aanvang nam. Het is hieraan toe te schrijven, dat hij het, niettegenstaande een belangrijke toeneming der in- en uitvoeren, toch steeds op hetzelfde lage peil blijven van des Inlanders inkomsten, enkel aan den geweldigen bevolkings-aanwas toeschrijft, in stede van den vinger te leggen op de wonde, door Nederlands baatzucht aan Java toegebracht.

Ook in andere opzichten komen in de laatste hoofdstukken, die den tegenwoordigen toestand op Java behandelen, enkele misgrepen voor.

Zoo bijv. waar de wijzigingen, in 1895 en 1900 gebracht in de regeling der verhuring van grond door Inlanders aan niet-Inlanders, worden gekenschetst als gemaakt „in het voordeel der vreemde ondernemers" (blz. 405 der vertaling), terwijl zij juist de strekking hadden, de Inlanders, meer dan voorheen mogelijk gebleken was, tegen de „vreemde ondernemers" te beschermen. Het op blz. 449 van de vertaling in een noot weergegeven gevoelen van den heer Van Kesteren, als zou de oorlog met Atjeh vooral aan den Minister van Koloniën (Fransen van de Putte) zijn toe te schrijven, daar de Gouverneur-Generaal (Loudon) slechts handelde naar de hem gegeven orders, moge in 1879 vergefelijk zijn geweest, sedert de tusschen de genoemde staatslieden gewisselde telegrammen en de stukken de oorlogsverklaring betreffende werden openbaar gemaakt, is het niet houdbaar meer, wat door den vertaler wel even in het licht had mogen zijn gesteld. Overigens bevatten echter ook die laatste hoofdstukken veel goeds. Merkwaardig, ook in verband met de dikwijls al te duidelijk sprekende „liberale" sympathiën van den schrijver, is zijn onvoorwaardelijke erkenning van de juistheid van het grondbeginsel onzer agrarische politiek: de onvervreemdbaarheid der inlandsche gebruiksrechten op den grond aan niet-Inlanders. Met volkomen instemming haalt hij het oordeel aan van een met britsch-indische toestanden vertrouwden Engelschman, die, na van de toestanden op Java te hebben kennis genomen, schreef:

„Het is niet te veel gezegd, dat het gemis van het vele goeds, dat Java ongetwijfeld zou genoten hebben, indien het door de Engelschen in plaats van door de Hollanders ware bestuurd, niet opweegt tegen het vele kwaad, dat uit een onbeperkt recht van vervreemding van den grond der Inlanders ware voortgekomen."

Terecht liet de vertaler deze door den amerikaanschen schrijver ondersteunde meening van een Engelschman met vette letters drukken. Zij bewijst, dat Nederlands koloniaal beheer, wat er op aan te merken zij, óók zijden vertoont, die het waard maken, vergeleken te worden met het grootste, dat de wereld op dit gebied te aanschouwen geeft. Het is, voor ons Nederlanders, niet het minst aantrekkelijke van Day's boek, dat het ons doorloopend meet met denzelfden maatstaf, die grooten volken wordt aangelegd. Daarbij wordt het duidelijk, dat, hoe klein wij ons somwijlen in Europa ook mogen gevoelen, wij, in Azië, nog altijd een mogendheid van beteekenis zijn. Moge het boek, door zijn vertaling, in wijden kring het besef wekken, dat bij een groot rijk ook groote gedachten, groote inspanning en groote liefde behooren.

C. Th. v. D.

Emigratie van Java's overbevolking en Kolonisatie der Buitenbezittingen, door **H. C. Kerkkamp**, Kapitein der Infanterie O.-I. L. Amersfoort, Firma A. H. van Cleeff, 1904.

In dit aangenaam geschreven boekje zijn de resultaten nedergelegd van des schrijvers met ijver en nauwgezetheid ondernomen pogingen om het zoo vaak losweg verkondigde denkbeeld, dat het te overvloedig bevolkte Java en de te schaars bevolkte Buitenbezittingen beide zouden kunnen worden gebaat door het teveel van Java's bevolking, stelselmatig en van overheidswege, te leiden naar de andere eilanden, binnen vaste lijnen en onder cijfers te brengen. Wat daarbij te zien komt is van dien aard, dat men zich verbaast hoe de schrijver-zelf niet tot het inzicht van de onuitvoerbaarheid zijner met zoo groote oprechtheid uitgewerkte plannen kwam. Want èn de financieele gevolgen èn de technische moeilijkheden van zulk een door ambtenaren te besturen en uit de

staatskas te bekostigen geregelde volksverhuizing blijken zóó overstelpend te zijn, dat geen koloniaal staatsman het aanwenden van dít geneesmiddel voortaan nog in overweging zal durven nemen. Wat niet verhindert, dat ook voor een emigratie op veel bescheidener schaal aan den arbeid van den heer Kerkkamp menige nuttige wenk te ontleenen is. Zúlk een emigratie zal in elk geval noodig zijn, ter voorbereiding van datgene, waartoe het in de toekomst komen moet: verplaatsing, uit vrije beweging en op eigen kosten, van een deel van Java's bevolking naar de andere eilanden. Om dit doel te kunnen bereiken zal echter niet kunnen worden volstaan met de stichting van javaansche proefkolonies in de Buitenbezittingen; daarnevens zal de bevolking van Java moeten worden opgeleid tot grooter geestelijke en economische zelfstandigheid. Ook dát zal veel geld en veel inspanning vereischen, maar niet zóó buitensporig veel als de uitvoering van Kapitein Kerkkamps reuzenplan.

C. Th. v. D

Wat maken wij van onze jongeren? door **J. Kleefstra.** (Studies in Volkskracht, onder redactie van L. Simons. 2e Serie No. 1.) Haarlem, De Erven F. Bohn. 1905.

Wanneer er van „onze jongeren" — minder deftig: onze jongens — niets of niet veel of niet genoeg terecht komt, dan zal het niet zijn omdat de mannen ontbraken die ons wisten te zeggen, wat wij van hen maken moesten en hoe wij het daartoe moesten aanleggen. Veeleer dreigt het gevaar, dat de patient onder de vele proeven, die op hem genomen worden, zal bezwijken, of dat de wetgever zoolang weifelen zal eer hij een keus doet uit de vele geneesmiddelen, die men hem aanprijst, tot het te laat is.

Een niet onbekend onderwijsaesculaap, die reeds in „Brieven over opvoeding" de aandacht vroeg voor de uiteenzetting van zijn paedagogische denkbeelden en de mededeeling van zijn paedagogische ervaringen, komt thans met een nieuw recept, waarvan de redacteur van de *Studies in Volkskracht* hoopt dat het zal inslaan.

Wat mij in dit geschrift, en in enkele der aanteekeningen van geleerden en paedagogen, die het vergezellen, getroffen heeft, is de weinig vleiende, haast nijdige toon, waarop hier gesproken wordt over de menschen voor wie in de eerste plaats deze raadgevingen en voorstellen bestemd zijn. De Nederlandsche ouders zijn bekrompen (p. 22), het Nederlandsche volk is tam (p. 31)... in den slechten zin natuurlijk; de Nederlanders — „wij, Nederlanders", staat er — worden nijdig over kritiek, en dan schreeuwen wij dadelijk van „persoonlijke beleediging"; als de overheid geen maatregelen neemt, gaan wij zoetjes aan naar den kelder; en verder: „wij houden vergaderingen, kibbelen over nietigheden, verketteren elkaar om kleine meeningsverschillen, overbluffen elkaar met mooie woorden" — *doux pays!* — „maar tot een gemeenschappelijk streven naar eenvoudige hervormingen in ons schoolstelsel komen wij niet."

En nu zullen al die bekrompen menschen (voorzoover zij ouders zijn), al die kribbige, kwalijknemende, elkaar met mooie woorden overbluffende menschen, de hoofden bij elkaar moeten steken om, zooals de heer Simons verlangt, ons volk gezonder en redzamer te maken, vlugger en flinker van aanpakken, en wel door toepassing van het recept-Kleefstra, dat „voorshands" bestaat in: een *beter stelsel van onderwijs*, waarin rekening gehouden wordt met de eischen der lichamelijke opvoeding, de rechten van het gezin en de behoefte aan vrijheid van het kind, en ... de oprichting van een *bureau voor medische en paedagogische adviezen.* Van inrichting en werking van dit laatste kan ik mij voor-

alsnog geen goed denkbeeld vormen en daarom zwijg ik er liever over. Van het stelsel van onderwijs, door den heer Kleefstra aan de hand gedaan, zal ik geen kwaad zeggen, te minder nu Dr. Gunning in zijn aanteekening vermeldt dat de schrijver geen andere denkbeelden heeft verkondigd dan die welke hij zelf meermalen, voornamelijk in een artikel in *De Gids* van Nov. 1898, heeft uitgesproken en dat er tusschen hem en den heer Kleefstra op dat punt „haast woordelijke overeenstemming" bestaat. Wat mij de vrijheid doet nemen op te merken, dat de heer Kleefstra misschien beter zou gedaan hebben met zelf in zijn geschrift te verklaren van wien hij zijn denkbeelden borgde, en dat er geen reden is om te meenen dat dit stukje zal „inslaan", waar het voor het grootste gedeelte reeds van elders bekende denkbeelden herhaalt. Of is het wellicht te verwachten, dat het oorspronkelijk denkbeeld van den schrijver: een verandering van onze dagverdeeling ter wille van de schoolgaande kinderen, de verplaatsing van ons uur van middagmalen, dat voortaan op half twee gesteld zou moeten worden, ingang zal vinden? Hij zelf betwijfelt, of dit uitvoerbaar is in groote steden, maar meent, dat de door hem voorgestelde regeling „alle gelegenheid open laat voor wijziging naar plaatselijke toestanden." Wil dit zeggen, dat men zijn stelsel ook kan toepassen met behoud van het tegenwoordig etensuur, dat in de groote steden op 6 uur en later gesteld is? Dan heb ik het betoog over de dagverdeeling in verband met zijn stelsel van onderwijs, dat op de bladzijden 36 tot en met 40 te vinden is, totaal misverstaan. Maar houdt die verplaatsing van het etensuur wel degelijk verband met de geheele regeling, dan kan ik de meening van den heer Kleefstra onmogelijk onderschrijven, dat die regeling „door haar eenvoud en haar doeltreffendheid voor de voldoening aan de eischen eener harmonische opvoeding voor zich zelf spreekt."

Is derhalve het goede in dit geschrift voor een groot deel niet nieuw en het nieuwe niet goed, althans niet goed uitvoerbaar, dit neemt niet weg, dat het zijn nut kan hebben de oude wenschen, en voornamelijk die voor een beteren overgang van het lager tot het middelbaar en gymnasiaal onderwijs, voor de mogelijkheid eener verschuiving van het tijdstip, waarop de knaap, of zijne ouders voor hem, zijn aanstaande loopbaan zal moeten kiezen, nog eens luide uit te spreken. De man toch, die déze hervorming zal weten tot stand te brengen, zal in waarheid hebben medegewerkt tot vrijmaking van ons onderwijs.

WIJMPJE.

Als verborgen achter Klaas Harmsen's groote boerderij lag Wijmpje's oude huisje met het breede laag-neergaande stroodak, de diep-gegroefde wit-uitslaande muren van oude roodgrijze steen en de ontverfde blauw-groene luiken, wrak- en scheef-hangend naast de kleine vierkante ruitjes-vensters. Ervoor lag een omhegd tuintje met een schraal bleekveldje en wat boere- en spruit-koolplanten.

Daar leefde Wijmpje haar dagen alleen en ééntonig in stroeve eenzelvigheid met haar spin-spoel, de kippen, Truitje en de nieuwe witte geit — de oude was verleden jaar aan een verteerde lever gestorven.

Wijmpje was al niet jong meer: de veertig had ze al eenige jaren achter den rug. Een hard en vreugdeloos bestaan had z'n onvergankelijk stempel in haar tanig gezicht gedrukt, scherp waren haar trekken en haar weggezonken oogen leken twee sombere licht- en bodemlooze diepten.

Stil en ongemerkt ging ze dagelijks de rij der kleine bezigheden af. Dagen gingen er voorbij dat ze niemand sprak, bijna niemand zag. Voorzoover ze die niet in voorraad had, haalde ze haar leeftocht Zaterdag-avonds in het donker voor een heele week. Ze moeide zich met niemand en niemand moeide zich met haar, of 't moesten de kwajongens wezen, die haar, als alle eenzamen, tot gemaklijk en gevaarloos doelpunt maakten van hun onmeedoogenden spot, wanneer ze onvermijdelijk overdag in het dorp moest zijn om met den kruiwagen haar mand vol sloven [1]) weg te brengen naar Moerman, den baas-wever.

[1]) Kluwen grof gesponnen garen, waarvan koe-dekken, karpetten enz. geweven worden.

De oogen strak voor zich neergericht, liep ze altijd haastig, een weinig voorover, de groote voeten driftig vèr voor zich uitschoppend, de armen — wanneer ze die vrij had — als een man wild zwaaiend langs haar lichaam, dat knikte bij elken stap. En wanneer ze zoo, pittig-kleine figuur, steeds in het zwart gekleed, het hoofd overhuifd door den grauw-witten kap, geheimzinnig-snel voortschoof, meest dicht langs de huizen of achter een boomenrij, dan had ze waarlijk veel van een „oude tooverkol", waarvoor de jongens haar scholden.

Met de jaren groeide steeds vaster in Wijmpje een menschenschuwheid, die bijna tot menschenhaat werd, en hoewel de voortdurende eenzaamheid haar dit kwaad had aangedaan, voelde ze zich toch nergens meer op 'r gemak dan alleen in haar eigen doodsch-stil huisje.

't Gaf 'r daarbij een zekere voldoening: haar „eigen baas" te zijn! Over de twintig jaar had ze gediend bij vrouw Schaick, waar ze de melkerij en de heele huishouding voor d'r rekening had — tot vrouw Schaick te vallen en de hofsteê aan de erven kwam. Toen had ze — nu vijf jaar geleden — dit huisje van d'r spaarduitjes gekocht en ze had er geen spijt van, en nooit gehad: „liever kleine baos dan gro'te knecht" — docht ze maar. De ondervinding had 'r dat wel geleerd.... En vervelen deed ze zich ook nooit: altijd had ze wat te bedenken, en dat was een groot voorrecht, want dat scheelde veel d'een of d'ander.

In een hoek van de donkere deel, waar allerlei wintervoorraad rommelig dooréen lag opgestapeld en nog een stuk of wat savoie en rooie koolen op een rijtje aan touwtjes van den zolder neerbungelden, stond bij het kleine dik-bestoven venster haar oud en vertrouwd spin-spoel: de lange smalle plank op de vier korte schuin-uitstaande pootjes, met aan het éene uiteinde de „rande" — het groote breed-ombande vliegwiel van bruin glanzend-glad hout, waaromheen de strak gespannen snaar liep, die de beweging op het spil overbracht — en aan het andere uiteinde achter het spil de zware kei, die het opwippen verhinderde.

Er vlak bij stond het ruw-getimmerde konijnenhok, waar Truutje met d'r vijf jongen in lag — knabbelend op een korst brood of een koolstronk, of met vinnige rukjes de stripsels boerenkool door de nauwe tralies trekkend; en

daarnaast was het kippenhok, met raasterwerk in de deel afgeschoten, zoodat Wijmpje onder het spinnen voortdurend het oog er op had als een kip in éen der lage vierkante bakken, die wel ongetraliede pot-kooitjes leken, haar ei brengen kwam, om daarna luid-kakelend weer naar buiten te rennen. Ze kende al haar kippen afzonderlijk, en ze had nauwkeurig opgemerkt, dat het zeggen: „witte kippen zijn betere leggers dan zwarte" waarheid was. Ze had véel witte kippen.

Bij haar spoel bracht Wijmpje het grootste deel van den dag door, want buiten het voeren van de beesten en het zorgen voor „de pot" was het spinnen haar voornaamste bezigheid. En zoo vertrouwd was haar dit werk geworden, dat ze 't wel slapende had afgekund. Als kind van tien jaar had ze ook al aan de spoel gestaan! Toch was 't haar nog nooit te veel geweest. Ze hield van haar arbeid, waarbuiten ze de dagen niet zou weten door te komen. Een móói werk vond ze 't: menschen genoeg, die er nooit den slag van weg-kregen. 't Moest er toch ook zijn, zoo goed als al het andere, zonder garen maakte je geen koe-dekken en geen karpetten. En dan.... 't gaf tien stuivers daags als ze goed doorzette.

— — — — — — — — — — — — —

Dien morgen had Wijmpje haar mand vol sloven weggebracht en als altijd het verdiende arbeidsloon en een nieuwe baal „werk" ervoor in de plaats gekregen.

's Middags toen het eetgerei aan kant was en de beesten gevoederd waren, kon ze weer met nieuwen moed beginnen.

Vooraf echter trachtte ze Truutje te vangen, die onder het eten — om 'r wat „rust en vrijigheid" te gunnen — op de deel had mogen rondloopen. Maar telkens glipte het plompe dier met krachtelooze sprongen nog juist onder haar grijpende handen weg, zich verstoppend in alle hoeken en gaten, steeds snuffelend en schuw loerend en knippend met de onrustige ooren.

„Truutje... Waar is Truutje dan? Zoete Tru.... Kom maar bij de vrouw. Ze zal je geen kwaad doen."

Ze hield het konijn een versch stripsel boerenkool voor, en lokte met de liefste woorden en klanken maar 't hielp niets: het beest werd al schichtiger. Ten laatste gaf ze 't op. Ze zou 'r dan maar laten loopen. Van avond kwam ze uit

armoe van zelf wel. Ze kon d'r tijd wel beter gebruiken dan Truutje overal achterna te zitten, bel-zeker!....

Uit de groote gevulde baal vlak achter haar had ze een pluk vlas gegrepen, kleefde die met een natten vinger aan het uiteinde der spil, waar als bij een boor een groef omheen kronkelde, zette meteen de rande met een ruk aan een der spaken in gang, de spil snorde.... en snel wond het draaiende garen zich op tegen de weerstrevende solle aan — tot het vlas in haar hand was opgebruikt. Dan zette ze het wiel met een ruk stil, greep haastig een nieuwe pluk „werk", het wiel draaide al weer, de spil snorde en steeds dikker wond het garen zich op, uit de verte geleid door haar hand. Dit duurde tot de sloof vol was. Dan schoof ze hem van het spil, wierp 'm in de leege mand: de eerste....

Daarna begon hetzelfde weer opnieuw. Zoo stond ze uren achtereen in het halfdonker, in een wolk van vezelig stof, onophoudelijk stappend van het eene been op het andere, wiegend haar bovenlijf, terwijl ze met de rechterhand telkens de rande een zwaai om gaf en weer stil-rukte zooals het bedrijf dat meebracht, en in haar linkerhand voortdurend het wonder gebeuren liet: de pluizige vlas-plok, die in een lange grove draad draaiend haar vingers ontgleed.

De éene sloof na den anderen plonsde neer in de diepe mand, maar Wijmpje lette er niet op. 's Morgens in het dorp had ze Teus Bartels gezien, en sedert raakte ze hem uit haar gedachten niet kwijt. Telkens zag ze hem weer voor zich met z'n bleek mager gezicht, de fletse blauwe oogen, den rug als bij alle wevers recht en plat als een plank, al liep hij aardig voorover, de armen en handen slap-bungelend langs z'n lijf.... 't Had 'r geleken of hij haar wilde opwachten en aanspreken. Maar ze had zich zeker vergist. Hij was doorgeloopen. Wat kon Teus haar ook te zeggen hebben?.... Of 't moest over z'n moeder wezen.... Ja, dat was demêe al gauw vier weken, dat die 't had afgelegen. Nou, het mins had lang genoeg naar gelegen, en verwonderd had 't wel niemand, toen het einde kwam. Gelukkig was 't voor het ouwe mins, dat toch niks meer an d'r zieke leven had, en voor Teus ook was 't een heele post minder. Dat had gesleept!.... o jé, jaren!.... Als ze zich herinnerde: voor tien, nee vijftien jaar al, gavve ze d'r geen jaar meer. Wat

't wonderlijk kon gaan met 'n mins.... 't Most zekerlijk wel zoo wezen, anders zou je zeggen: wat hed zoo'n mins an zoo'n lang leven?.... Niks dan last, last voor zichzelf en voor een ander. Teusse was altijd goed voor d'r gewe'st, heel braaf, daar zou ze geen woord kwaad van zeggen, en niemand. Wat Teus nu wel beginnen zou?.... Hij was ook al na an de veertig antoe — bel-neend, bel-neend, hij most de veertig al over wezen, as ze dat naging bij d'r eigen jaren, en hij was nog drei-verrel jaars ouwer.... En dan heel alleenig in dat huusjen?....

Onwillekeurig waren haar gedachten naar een vèr verleden terug gedwaald. Ze zag hen beiden weer wandelen, Zondags-uitgedost, in de gloeiende zon-hitte tusschen de korenvelden, over de hei en in de dennenbosschen. Dicht, heel dicht naast elkaar liepen ze. Nu en dan slingerde haar hand tegen de zijne — per ongeluk, en dan had hij die wel gegrepen en vastgehouden, al had ze 't eerst niet hebben willen, volstrekt-uit niet. En zooals dat gaat: van het éen kwam het ander, ze mochten elkaar wel lijden, en als je jong bin... je geniet het heden en denkt niet an de toekomst. 't Leek alles ook heel mooi: hij verdiende een aardig-goed daggeld, en zij was ook al an 't overleggen. Maar eigenlijk was 't toch van begin-af-an een hopelooze zaok gewe'st, een hopelooze zaok.... Hìj had z'n moeder, waarvoor-ie te zorgen had, en vrouw Schaick kon hàar niet missen, heel niet, want andere meiden had die al zad gehad, maar dat gong nooit goed....: „Wijmpje alleen kon 't." — Dat bleek allemaal toen ze al een jaar of vijf verkeerd hadden. Teus zelf zag 't ook wel in, zag 't best in, en hij had 't dan ook maar het beste gevonden, dat ze mekare maar weer vrij lieten, dan kon ieder z'n eigen weg gaan, want zoo kon 't toch nooit niks worden, als t'r geen verandering kwam. Daar was 't toen bij 'ebleven. Ja, de eerste tijd had zìj tenminste d'r wel weet van gehad, veul weet zelfs. Teusse was zoo'n nette, fatsoenlijke jongen, dat zei iedereen.... Maar och jé, mit-te jaren was dat wel vergroeid. D'r was toch ook niks an te doen 'ewe'st, d'r schoot niks anders over, en als je wel motte, och me mins als je wel motte... Afferna beschouwd most ze ook zeggen, dat 't maar 't beste was 'ewe'st. 't Had toch niks dan narigheid 'egeven zoo mit z'n moeder d'r bij in.

Nou hadden ze mekandere veul booze woorden gespaard, en ze waren allebei vrij en d'r eigen baas. Geenéen had d'ander wat te wijten. — Ja, 't kon vreemd gaan, alles hing af van een niksje dikwijls. Ze waren nou ouwe minse, en an trouwen dachten ze geen meer, maar als Teus z'n moeder eens een twintig jaar eer gestorven was, jong, dan had alles toch wel heel anders loope kenne, want vrouw Schaick, ja, ze had 'r een goed loon en een goed huus van eten en drinken en het ouwe mins zat stik-verlegen om d'r.... maar ja, hè, dat had toch allemaal niks 'egeven — nee, dat had allemaal niks 'egeven, als Teus z'n moeder.... dàt was de groote mujelijkheid.... Ze zag zich al te midden een nest vol kijnders, Teusse mu en laot thuus komend 's avonds, en misschien een koe op stal.... Even kwam er een zweem van weemoed, toen ze in gedachte dat kleurige, rumoerige huishouden vergeleek bij haar stil en eenzaam bestaantje van nu.... Maar 't had ook weer z'n zorgen mee 'ebracht, bel-zekerlijk! 't Had wel zoo motten wezen, most ze maar denken.

Maar nei-sgierig was ze toch wat Teusse nou zou beginnen gaan.

'tBegon te donkeren, hoewel de dagen al lengden.

Bijna een week achteréen al had 't gestormd, zwaar gestormd, dat boomen en huizen kraakten. Vervaarlijke buien kwamen opzetten van het Noord-West, somber-dreigend met dikke gekartelde koppen, lood-grauw, scherp afstekend tegen het koude, diep-heldere blauw van den hemel, dien ze in snelle vaart aschvaal overdekten, zoodat het daglicht met schokken verduisterde. Felle hagel en regen en wilde jachtsneeuw sloeg er uit neer, in een oogwenk de aarde met een witte wade bedekkend. Maar als de bui met haar woestgierende en -rukkende vlagen voorbij was en de wolken als uiteen gescheurd in sliertige flarden er snel achteraan dreven, dan stond de zon voor een wijle in een open wak van den hemel weer vroolijk te schitteren en versmolt de sneeuw even spoedig als ze gekomen was.

Zoo ook ging 't vandaag. Doch de bui scheen nu voorgoed door te zetten: de aarde lag wit, zoover als je zien kon, en 't sneeuwde nog aldoor. 't Werd tijd voor de lamp — meende Wijmpje.

Opeens had ze een schrik. Iets logs kroop traag langs haar

beenen. Met een gilletje sprong ze opzij. Maar tegelijkertijd wist ze, en snel zich bukkend had ze Truutje bij de ooren gegrepen. Onzacht zette ze hem in het hok:

„Wacht, jou rekel! De vrouw zoo te laten schrikken. Heeft ze je daarom op de deel gezet?"

De kippen waren al vroeg voor het gure weer op stok gevlucht. Inéengedoken, rillend in de veeren zaten ze dicht op elkaar, dommelig turend uit klein-geknepen oogjes. Wijmpje had opeens een ongekende behoefte 't gezellig te maken. Ze liet het kippenschuifje vallen, stak het lampje bij de spoel aan en ging de luiken sluiten. Daarna at ze binnen in het voor-vertrek haar boterham met een slok koffie, melkte de geit en ging dan weer aan het spinnen.

Maar 't werd haar al meer en meer onbehaaglijk te moede. Ze kon zelf niet zeggen, wat 't eigenlijk was. Hinderde haar de eenzaamheid? Waren 't de vlagen, die fluitend en gierend aan alle kanten over en langs het huis trokken, als zochten ze een opening om binnen te dringen? Ze wist 't niet. De schrik zat er, eenmaal in door dat akelige konijn, veronderstelde ze. Maar anders was ze toch niet voor zoo'n kleintje vervaard. In angst voor een onbestemd gevaar dat haar dreigde, wilde ze den grendel voor de deur gaan schuiven; maar de gedachte in de eenzaamheid opgesloten te zitten weerhield haar nog.

Toen na een poos onverwachts de klink van buiten werd opgelicht en de deur open ging, hield ze haar adem in, haar hart popelde.

Ze kon eerst niet onderscheiden wie er binnenkwam, haar oogen werden al wat slechter en het licht scheen er net in. Argwanend tuurde ze, scherp, het lichaam wat voorover gebogen. Een geweldige angstschreeuw zat op sprong in haar borst, en ze bezon om wild naar buiten te rennen als 't kwaad volk mocht wezen.

„'n Avond, Wijmpje" — zei een zwakke holle stem.

„Hé, Teusse" — riep ze verlicht. Een aangenaam warm gevoel van veiligheid vloeide in haar uit.

„Mag ik erin komme?"

„Bel-zekerlijk, man! Bel-zekerlijk. Kom d'r in! kom d'r in!"

Hij stampte de sneeuw van z'n kleeren en schoof uit z'n klompen.

„'t Is binnen beter dan buten."

„Dat zeg-ie wel, man," — beaamde ze met haar schel rap stemmetje, en er klonk een lachje door. „'t Is buten niks 'edaon. Zoo'n weer toch, hé?"

„Zware buien, zware buien," — hoestte hij.

„Het spreekwoord zegt:

„Maartsche buien,
Die beduijen""....

„„Dat de zomer an komt kruien." Ik weet 't. Ik weet 't."

„Wacht, ik zal 's gauw een lichtje maken," — ging ze hem voor naar het woonvertrek.

De lucifer streek af, het lampenglas rinkelde, en geleidelijk zette het zachtgele schijnsel zich uit door de ruimte.

„Ga zitten, man, ga zitten. Hier, bij de kachel, daar is 't goed."

„Die kun je nog best hebben, Wijmpje."

„Of je 'm nog best hebben kunt!"....

Bedrijvig liep ze heen en weer, pookte het vuur op, en wierp er wat hout en een paar versche turven op.

„Je drink zeker nog wel een kop koffie, Teusse?"

„We' ja, mins, gif me nog een kop koffie," zei hij onverschillig. Hij schurkte zich gemakkelijker op z'n stoel en zag haar bedaard na. Toen keek hij het vertrek eens rond en bemerkte hoe ze al haar „spulletjes" goed in orde had. Daar hing de klok, die langzaam gewichtig tikte, daar stond de oude zware kast met de heilige beeldjes er boven op, en de stoelen en de tafel en de kachel met de koperen knoppen — helder glom alles in het lamplicht en stond precies op z'n vaste plaats als werd 't nooit gebruikt. Wijmpje liet haar boel niet verslonzen....

Ten laatste kwam ze bij 'm zitten.

„Ik heb vanmiddag nog an je gedacht, Teusse."

„Da' kan" — zei hij.

„Ja" — lachte ze helder op. „Ja man. Dat kan toch zoo wonderlijk gaan, hé, door een mins z'n hoofd: van het éen komt-ie op het ander."

„Zeg tà wel, zeg tà wel."

„Ja...."

„Ja, 't kan wonderlijk gaan soms, dat zeg-ie wel, Wijmpje."

Een stilte.

„Je doch' zeker an moeder" — zei hij toen.

„Ja krek, Teusse, an je moeder."

„Ze is d'r nog gauw uut 'ewe'st."

„Wat zeg-ie, Teusse!.... Ja, maor een ouwe mins ook, mo' je rekenen. Ze hed 't toch nog lang op 'ehouwe."

„Ze hed 't nèt lang op 'ehouwe. Op 't lest kreeg ze 't an de borst. Toe was 't 'eel gauw af 'eleupen. Mit-te dag slonk ze weg, om zoo maar is te zeggen."

Wijmpje schudde meewarig heen en weer.

„An de borst. Wat zeg-ie, wat zeg-ie! An de borst. Ja, dat is kwaad, Teusse. Zooveul as je daor toch van heure, tegesweurdig..."

„Ik reken dat de natte zeumer van het vergange jaar d'r ook nog geen goed an 'edaon hed."

Zij knikte instemmend:

„De natte zeumer, de natte zeumer. Ja ja. 't Is dan ook wel 'eel bar 'ewe'st ook, Teusse."

„De heele boerenstand hed er veul onder 'eleje."

„Ik wil 't 'eleuve, man, ik wil 't 'eleuve."

„De aorepels zijn ook slecht 'ewe'st. Glad verrègend."

Zij knikte weer, voelde terwijl met den rug van haar hand aan den koffieketel. Daarna schonk ze in, en hield hem de balletjes-trommel voor. Hij draaide wat zenuwachtig heen en weer op z'n stoel.

„Jao, de aorepels, dat is niks 'ewe'st van de jaor", — zei hij toen nog eens. „De peeje, dat gaat beter."

„Dat zal 't licht wel."

„Da' gaot... da' gaot..." — herhaalde hij, intoomend.

Er was opnieuw een stilte.

„Jao, ik docht zoo bij m'n eigen van middag" — verbrak zij het zwijgen — „ik docht: 't zal mijn toch is wondere, wat Teusse nou beginnen gaat, nou z'n moeder d'r niet meer is. Zou die..."

Hij wilde haar in de rede vallen, maar zij overratelde hem:

„...Zou die daar nou alleen in dat huusje achterblijven, of wat zou die?"

„Jao, dat is 't maor net, zie je. Dat is 't maor net" — zuchtte hij gedrukt.

„As je nou nog is iemand hadde, die voor je zorgen kon, Teusse, voor je kleeren en het eten en zoo, dan was 't niks."

„Dan was 't niks, zie je. Maar...."

„Want je moeder hed altijd goed en bèst voor je 'ezorgd, Teusse" — overschreeuwde ze hem weer — „daor mankeerde 't 'm neit an. Dat zal je d'r ook altijd nageven motten."

„Ik 'eb altijd een beste moeder an d'r gehad, Wijmpje, een eel-beste moeder."

„Ja, ja" — zuchtte ze. „Je bin d'r nog maor neit mee klaor, as je d'r veur staot."

„Zeu is 't maar net, Wijmpje. Zeu is 't maar net, meid."

„Kan je neit bij Griet ingaan?"

Hij weerde heftig af met de hand.

„Dat is toch je eigen zuster, Teusse! D'r huus is greut 'enuug, en dan tegen kostgeld natuurlik."

Hij maakte nog heftiger hetzelfde gebaar:

„Neej, neej. Da 's niks veur mien. Ik bin altijd m'n eigen baos 'ewe'st, en ik wil m'n eigen baos blieven ook. In 'n andermans huushouwen kom ik neit. Da' heb ik gezien an de ouwe Willem, je ken 'm wel, Willem Verschuer, wat da' ge'ft. Die is bij z'n eigen zeun in, Sijmen, ge we't wel; maar wil je geleuven, dat 't daogen genuug ge'ft, dat-ie neit genuug te vre'te kriegt. En op zeu'n ouwerdom met een hongrige maog rondleupen te motten, dat is toch arg, hé, meer dan arg?"

„Jao Teusse! maor die ge'ft ook heelemaal twee gulden in de week heb ik wel zeggen heuren, en daor motten ze 'm nog veur kleejen ook. Da' maok verschil."

„Maor as je nou neit meer en hebbe?... En toch neit, tòch neit, ik in geen andermans huushouwen, dat loopt al z'n leven verkeerd. Ik mag toch al bij Griete neit wezen: die is me veuls te geestig aof. M'n eigen baos wil ik blieven."

„Ja maor, jongen" — lachte ze goedaardig, „as 't nou anders neit en kan?"

„Daor he' je 't nou net, Wijmpje. 't Kan wèl anders, as jij maor wille."

„As ik maor wille?!"

„Jao. As jij nog net euver me denke as vruger, zie je..."

„Ik denk nog net euver je as vruger, Teusse" — zei ze argeloos met een beslisten knik van haar hoofd. Doch toen opeens scheen ze te begrijpen. Met een schok draaide ze zich van hem af.

„Je mot niet mallen, Teusse" — zei ze kort, nijdig.

„Ik malle neit, Wijmpje. Ik 'eb er eerst lang euver 'eprakkeze'erd. 't Is me waarachtige ernst, mins, zeuwaar as ik hier veur je zit. As jij maar wille..."

Hij keek haar vast en doordringend aan. Zij bleef echter verstoord. Half van hem afgewend, schudde ze voortdurend het hoofd, de oogen naar den grond gericht.

„Wat is t'r teuge, Wijmpje?"

„Och man!... Wat is t'r teuge?!... Ik doch dat je wijzer wazze. Wat mot dat nou worde: we zijn twee ouwe minse. De minse zelle ons uutlachen, as we daor nou nog mee beginnen."

„Laot ze lachen. Dat scheelt mijn niks."

....„We zouden 't goed hebben saomen, Wijmpje" — hernam hij na een kort zwijgen. „Geen kijnders, en dubbele verdiensten."

„Je moeder is nog geen vier weken onder d'aarde, Teusse, en nou alweer euver trouwen denken..."

„Haost is d'r ook neit bie. As ik 't maar we'te, Wijmpje. Dan bin ik gerust. Ik zeur me anders den kop suf. — En ik vraag je nog ins: wat is d'r teugen?"

„Och man, jongen, dat we't ik zeu daodelijk maor neit. Je komt 'r me zeu rauw mee op het lief vallen. Daor zou ik me eerst nog is op bezinnen motten. Wi' je nog koffie?"

„Neej. Ik mot gaon."

Hij stond op.

„Bezin je d'r op Wijmpje, en wanneer kan ik dan weerum kommen?"

„Ja kom.... kom dan maar morgen."

„Morgenavond om dezen tijd?"

„Morgenavond om dezen tijd, dat is goed, Teusse."

„'te ruste Wijmpje" — reikte hij haar de hand.

„Wel te ruste, Teusse."

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Wijmpje deed de deur achter hem op den grendel, daarna gaf ze de konijnen en de geit nog wat voer voor den nacht, en ging dan naar bed.

Maar van slapen kwam weinig den eersten tijd. De gedachten maalden maar al door haar hoofd en lieten haar geen rust. Wel, wel, die Teusse, die Teusse toch....! Wie had dat

nou kunnen denken? Zou 't 'r dan toch nog van kommen motten? .... Maar ho wat!, daar was ze nog heel niet zoo zeker van. Ze was geen jonge deern meer, die maar dadelijk toehapte in het eerste het beste lekkere beetje, dat 'r werd voorgehouden. Bel-neenik, zij zou wel wijzer zijn.

Zij trachtte 't nauwkeurig samen te stellen in haar verbeelding: hoe dat leven zoo samen met Teusse wel wezen zou, en dan vergeleek ze 't bij haar bestaan van nu, eenzaam eenzaam tot aan haar dood.... Dat kwam haar opeens heel gruwelijk voor. Hoe zou 't gaan als ze oud werd en zwak, en ziekelijk te bed liggen mos' misschien? Wie zou d'r voor de geit en de kippen en de konijnen zorgen, en voor haar zelve?.... Eh! daar had ze vroeger nog nooit zoo over nagedacht — en 't leek haar opeens een toevallige goede bestiering als Teusse bij haar inkwam, dan was alle zwarigheid daaromtrent metééne opgelost. In den geest zag ze Teusse al, die stil-bedrijvig omging in haar huisje, de boel aan-kant hield en zwijgzaam z'n boterhammen at aan de tafel. Hìj zou er dan toch altijd zijn om naar te kijken, en tegen te praten als ze te bed lag. Terwijl alleen....

„En wat is d'r teuge?" — hoorde ze z'n stem weer vragen. Ze zocht, ze zocht, maar kon niets vinden. Had ze verleej' week nog niet gedacht: het dak mocht noodig wel is na'ezien worden, en de luiken mosten een verfie hebben: het hout waterde in en rotte weg mit-te dag. Maar ze had er vooreerst niet aan denken kunnen: 't was allemaal te kostelijk. En toch — hoe langer je wachtte, hoe kostelijker 't wier'... Terwijl als Teusse hier kwam... Vier handen verdienden meer dan twee, en het verven kon Teusse licht zelf wel.

Ja, wat was d'r teuge? Teusse dronk neit, en vleukte neit en ging trouw naar de kerk...

Wat was d'r teuge? Wat was d'r teuge? Ze wilde 't alles goed overdenken, dat ze later geen spijt hebben zou, als ze eenmaal „ja" gezegd had. En morgen kwam Teusse om het antwoord — morgenavond, 't was gauw al. Ze moest beslissen.

Wat was d'r teuge? — Liet ze zich toch goed bezinnen, dat ze niks vergat. Het berouw kwam zoo dikwijls te laat.

Al deze voorstellingen en berekeningen gaven een heel bijzondere zenuwachtige beweging in haar anders-loom-pein-

zend hoofd. 't Begon haar te dwarrelen en te draaien, tot ze niet meer wist of ze waakte of droomde en eindelijk alle bezinning verloor in een onrustigen slaap.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Ze werd gewekt door het eerste kraaien van den haan in het hok, die naar buiten wilde. Huiverend en weerzinnig werkte Wijmpje zich uit de warme verwoelde bedsteê. In de deel opende ze het kippenschuifje. Slaperig, zich rekkend nog en ritselend in de opkruivende veeren, trokken de kippen één voor één statig het poortje uit. Buiten gloorde het eerste dagen.

Wijmpje's hoofd soesde nog. Ze wist werkelijkheid en droom niet van elkander te scheiden. Was Teusse er dan tòch geweest gisterenavond?... Ja, want daar stond het kopje nog, waaruit hij z'n koffie gedronken had. En z'n voorstel... en het antwoord... van avond al?... Was 't mogelijk, was 't mogelijk toch?...

Langzamerhand onder het bezig-zijn in de kilte herwon zij zichzelf en kwam het nuchtere weten. Meteen echter was er de twijfel weer. Wat moest ze doen? Wat zou ze 'm zeggen van avond? — Nu nog te gaan trouwen, 't leek haar zoo'n groot besluit, en zoo vreemd, zoo vreemd....

Ze had de luiken opengezet. Het weêr was tot bedaren gekomen, de lucht was veel zachter. Gestadig en druk drupte 't van den dakrand, en de akkers lagen gedrenkt, als had 't pas zwaar geregend. Sneeuw was nergens meer te bespeuren.

Wijmpje maakte vuur in den kachel, zette de koffie op en verzorgde daarna haar beesten.

Toen dit gedaan was, ging ze haar boterham eten. Ze was nu geheel tot kalmte gekomen. In haar hoofd stonden de begrippen weer vast en helder, en haar verstand werkte weer langzaam en zeker als altijd.

Ze had Teus' voorstel nu van alle kanten bekeken, en ja.... kwaad zou ze d'r wel niet mee an kunnen — docht ze. Toch kon ze nog niet beslissen. De minse, de minse.... dat deed 'r de dampen nog an! Want plagen en spotten, dat konne ze hier in het dorp. En spotten zouên ze! Ze stelde zich dien spot voor als een veelvuldigen boosaardigen kwelgeest, die haar geluk van alle kanten bestoken en misschien

voor goed onmogelijk maken zou.... 't scheelde hem niks, had Teusse gezegd. Zooveul was ze'ker: hij zou d'r meer euver heuren dan zij. Hij ging de deur uut, wanneer kwam zìj den weg op? En dat was óok waar: als ze hier binnen zaten samen en ze hadden 't goed, lieten ze dan maar lachen buten, ze zouwen 't neit heuren.... En dan.. .

Op eens gleed een lach over haar gezicht. Een nieuw gevoel, een nieuw weldadig verlangen, week in haar open, vloeide warm in haar uit.... En dan een kijndje!.... O, een kijndje, als ze nog eens een kijndje hebben mocht! Al was 't 'r eentje maar.... zoo'n 'eel klein moppie, dat ze tegen zich aandrukken kon en knuffelen zooveel als ze wou. Aan die mogelijkheid had ze in jaren, o jaren niet meer gedacht. Nu stond die opeens weer voor haar. 't Was een ongekende heerlijkheid eraan te denken alleen. Haar hart sloeg er krachtiger door.

O ja, een kijndje, ze wilde een kijndje hebben! Dat bleef in haar jubelen den ganschen dag.

— — — — — — — — — — — — —

Ze was nu besloten, en dit maakte haar heel rustig.

Tegen den avond sloeg ze haar mantel om, en ging uit: er moest toch iets bij de koffie wezen als Teusse straks kwam, anders was 't àl te kaal....

Ze liep heel bedaard, nog in gedachten verzonken. De menschen keken haar verbaasd na, sommigen vergaten te groeten: was dat Wijmpje? Wijmpje, die altijd als een razende langs den weg vloog?

Op het groote plein voor de kerk, waar dicht opéén de hooge iepen in lange rijen stonden, was 't een vroolijk gejoel van spelende kinderen. Ze tolden, sprongen touwtje en zetten elkaar na. De meisjes snaterden en gilden, de jongens schreeuwden en floten. Vèr klonken de geluiden door de stille, milde lucht. Vroeger had 't Wijmpje altijd geërgerd, en zou ze die „wilde bende" schuw gemeden hebben. Nu had ze er aardigheid in en ging er midden doorheen, een vriendelijk lachje tintelde in haar oogen en ontplooide haar anders-zoo-strakke trekken. En wonderlijk: de kinderen lieten haar ongemoeid, ze hadden 't te druk met zichzelf en schenen haar niet eens te bemerken.

't Werd Wijmpje zoo wèl te moede.

Alles om haar heen leek nieuw, anders dan vroeger. Ze had geen oogen genoeg om ernaar te kijken.

De ondergaande zon zette de hooge zacht-drijvende wolken in parelmoere kleuren, en in het donkere takkengewar was een wonder-teer tinten begonnen. 't Was als hing de lente daar al hoog in de boomen.

In een ouden esch zaten honderden spreeuwen in dikke zwarte trossen bijéén, om 't hardst te zwetteren en te kwinkeleeren, jubelend als verdwaasd door het nieuwe licht, dat — als in Wijmpje's leven — ook in den dag nu was: het heldere zachte voorjaarslicht.

In Wijmpje's keel trilde opeens ook zoo'n geluidje. Ze had moeite 't te bedwingen.

.... Gisteren nog winter en nu al lente — dacht ze, 't kon wonderlijk gaan in de natuur, en ze moest 't bij haar eigen leven vergelijken.

J. EVERTS JR.

SONNETTEN.

I.

MEI.

O kom nu eindlijk met uw bloesemkoelen
  Aromenadem en uw vleigebaren,
  O blonde Mei! de zwarte smart bedaren,
Die in mijn boezem wegen blijft en woelen.

Verschrik haar niet met schittergouden haren,
  Maar laat haar zacht uw zilvren zegen voelen,
  Uw tranendauw bevrijdend-blij doorzoelen
De donkre cel, die trouw haar moet bewaren.

Dan zal mijn smart haar kerker wel ontvluchten
  En rijzen rank, als Arons staf, en bloeien
En zenden 't blauw in blanke vogelvluchten,
  Die heel het land met melodie bevloeien.

O blonde Mei! heb meelij met mijn zuchten
  En kom, omwolkt van voogl- en vlinderstoeien.

II.

BEZONDE WOLKEN.

Bezonde wolken, boden van den blonden
April, ontplooi' in rozelach mijn stroeven
Gesloten mond! laat langer niet bedroeven
Zóo donkre smart mijn ziel, die wil gezonden!

O blonde wolken! blijf' nog even toeven!
Doorblinkt mijn grijzen hemel, godgezonden
Beloften! Zwart en zwaar, als droeve zonden,
Zag 'k winterwolken 't somber ruim doorgroeven.

Ik hef tot u de handen vroom gevouwen,
Wijl zoele tranen mij in de oogen beven.

O laat mijn ziel een gouden burcht zich bouwen
Van gouden wolken, in de azuren dreven
Van eeuw'ge extase en louter lenteblauwen,
Waar 'k veilig wone, boven 't lot verheven.

III.

ROZENLAND.

Waar daalt de zon, aan 't eind der heuvelstraat,
Bloeit, tusschen aarde en hemel, een vallei
Zoo rozerood of Rozenland daar lei.
O, 't wonderland van sprookje en droom bestaat!

Nu laat mij wandlen in die rozewei,
In rozebeken spieglen 't blij gelaat,
In rozereuk en rozenincarnaat
Mij drenken zóó dat 'k weer geloof in Mei.

'k Ontmoet daar zeker droomen van weleer,
Uit ouden gouden sproke- en rozentijd,
Die groeten zoet hun lieve speelnoot weer.

En, hand in hand, om 't wederzien verblijd,
Zingen wij alle een reizang roerend-têer,
Terwijl de reidans over rozen glijdt.

VI.

DROOM.

Ik keerde weder van een bange reis,
Waar 'k doolde in donker en veel monsters zag.
En 'k vond mijn tuin, dien 'k op een sombren dag
Verliet, een bloeiend lelieparadijs.

O droomentuin, waar 'k vroom te kweelen lag,
Toen streng een Engel met een lelierijs
Mij zond naar 't Leven, waar ik zong mijn wijs,
Wanneer zie 'k weer uw blanken lelielach?

O 't was een droom. — 'k Ontwaakte in fel gesis
Van donkre dieren wroetend wreed naar brood,
In bloedig slijk en damp van duisternis.

O kom nu, Engel, met een wolkeboot
En breng mij veilig in mijn leliefrisch
Aromentuintje omvloeid van avondrood!

V.

MEIEWEI.

Een groepje koeien glanzeglad kastanjebruin,
  In 't slankgehalmde gras van koel-fluweelen wei,
  Vol geel satijn van boterbloemen-milde Mei,
Die maakte er spelend van een stille' idylletuin.

Het gras, zoo zacht en toch smaragden-lanzig lei
  Vol dauwjuweele', een knoestige appelboom droeg schuin
  Zijn alpensneeuwen blank-beroosden bloemenkruin
En gouën-regen bloeide en ál was kalm en blij.

— „Hier wil ik weiden wel," zei 't arme lam, mijn ziel,
  „Hier voel ik bang verlang tot vrede rein gestild,
Hier peinze ik veilig over ál wat mij geviel."

Maar fel-geweldig, eve' als 't leven, sleurde wild
  De sneltrein, donkre draak, met duizelwreed gewiel
Mij ver van weieweelde en vrede meiemild.

VI.

BLONDE ZONDAG.

Een blonde jongen brengt, in blond-bezonde straat,
Een blonde korf, waar crocus en jonquille in gelen.
En blonde kindre', in lichte lentekleêren, spelen
En zinge' een lenteliedje in blijen trippelmaat.

Door 'n open venster hoor ik hoog en vroolijk kweelen
Een zonnigblonde vogel — 't koopren kooitje staat
In geel van tulpe' — een verre trambel helder slaat
De blauwe lucht, waar witte wolkjes in fluweelen.

Hel-zilver tinkelt — wèg al wentelt vlug het wiel —
Een fietsbel — fel-verblindend flikkeren de spaken,
Goud blinkt de strooien hoed, waarop het zonlicht viel.

Dan komt de Zondagsstilt' weer vrede en wijding maken
Van 't blije speelgekweel waar meisje- en vogelziel
Rein-onbewust den blauwen hemel mee genaken.

VII.

PAARD.

Op glimglad asfalt glijdt het bleeke grijze paard.
  Zijn holle doodskop grijnst met oogen wanhoopzwart.
  Het glijdt, maar valt niet, sleept den zwaren wagen, tart
Het wreede lot, dat geen verneedrend leed hem spaart.

Met àl zijn narrebellen rinkelt dol en sart
  Brutaal het straatrumoer, waar veile zonde waart.
  De volle wagen kreunt — een hart met zorg bezwaard —
De remmen krijschen — helleziele' in foltersmart.

O, droef legendepaard, uit zwoelen droom, gedoemd
  Tot déze ellende! ik wilde u streele' en troosten wel
Met koele klaver, welig gras en weigebloemt...

Maar uit uw oogen loert uw ziel, die lijdt zóo fel
  Dat àl mijn bloemen valle' in 't slijk, nog bije'-òmzoemd.
O, 't bleeke paard des Doods, gedreven door de hel!

VIII.

DE ZAAN.

Hoe vroolijk wiekt de wit-en-roode molen,
Bij 't windbewogen blauwfluweelen water!
Een houtvlot geelt, een weigroen luchthuis staat er,
Waaronder wippe', uit bronzen golvenholen,
Blankzilvren vischjes; 't bruine bootje baadt er
De ranke romp in 't kabbelnat verscholen.
Uit ruim azuur, waar sneeuwen meeuwen dolen,
Maakt blije wind muziek van zeilgeklater.

Lieflokkend lachen de appelgroene huizen,
Als speelgoed klein gereid door kinderhanden,
In tuintjes koel, waar oude boomen suizen
Een oud verhaal uit kindjes-droomwaranden.

Ik wou wel wone' in éen van al die kluizen
En spelevare' en in den hemel landen.

IX.

AUGUSTUSNACHT.

De maan beschijnt den schrijnendwitten muur,
Waartege' een leiboom star te lijden staat.
Haar bolgezwollen krijtbleek lijkgelaat
Verschrikt een wolkje aan 't harde nachtazuur.

Een bloedigroode droeve klimroos laat
Haar blaadren valle' als bange tranen, 't uur
Galmt dreigend twaalfmaal, d' àl te kleinen duur
Verkondend tusschen leven en te laat.

Dan zijgt de loome droomenstilte weer,
Tot plots een perzik, met een zachten plof,
Valt, rijp en donzig, van den leiboom neer.

En, of die purpren vruchteval hem trof,
Klaagt, ritslend, half in slaap, een vogel teêr.
— Dan zwijge' als wachte' op onheil, zwaar en dof.

X.

PAARDEWED.

In 't blauwgroen water van het paardewed
Laat wade' een knaap, geelblond in zonneschijn,
Goudbruine paarden, 't huivrend huidsatijn
Omvonkt een klaar juweele- en parelnet.

In 't cobaltblauw der zomerluchten zijn
De roomigblanke slanke wolken net
Als paarde' aan 't waden door den wind gezet
En baden koel de vlosse manen rein.

De donkre boomen, die bij 't water staan,
Doorwuift de wind, die wekt hun bladerziel,
Tot àl de kruinen buige' en ruischen gaan,
Of boomen-zwaarmoed windespel beviel,
Tot wemeldanst de schaduw van de laan
Op bruin van paard en blauw van knapekiel.

HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH.

UIT DE BRIEVEN VAN MEVROUW BOSBOOM-TOUSSAINT AAN BUSKEN HUET. [1])

XIII.

[Januarij 1880.]

Zeer Waarde Vriend!

Zoo pas heb ik Uwe Studie over Dante [2]) geeindigd en — kan het anders? — ik moet beginnen met er U voor te danken. Om de waarheid te zeggen heb ik, sinds ik de platen van Doré, in de rood marokijnen banden van Hackes vertaling (en ten deele maar) inzag, eene huiveringwekkende bewondering voor Dante, die mij belette hem te lezen. Zag ik nu een Dante zonder platen in mijn bezit, ik zou hem gaarne lezen, want Gij hebt er mij toe opgewekt, al zegt Gij, 't geen ik *zeer waar* geloof, dat het geen boek is voor vrouwen.... [3]) plaagde er mij mee, omdat ik bij eene voorlezing van de épisode Ugolino de kamer uitliep, en had geen grooter pleizier dan mij van de martelingen te vertellen van Pausen en Kardinalen, en de gezigten die ik daarbij trok. Als de kranten melding maakten van een Kardinaal die gestorven was zei hij lagchend: „en voilà un qui va faire sa danse" en dan bootste hij de spartelingen na, die onder anderen ook Bonifacius wachtten. Dus zelfs in 't Paradijs had ik geen lust,

---

1) Zie *De Gids* van Maart jl.

2) Later opgenomen in de *Litt. Fant.* 4e reeks 3e deel.

3) De onleesbare naam moet die zijn van een geboren Italiaan, in Holland gevestigd en met Mevr. B. bevriend.

althans in de platen: Engelen aaneengeregen als risten vinken of lijsters neen — neen! 't was mij bepaald tegen. Maar na Uwe studie gelezen te hebben, ben ik er mee verzoend — niet met *die* Engelen maar met Dante. De Dante-studie van Gunning heb ik met moeite uitgelezen, maar de Uwe met volkomen genot. De Uwe heeft mij een zoo helder een zoo volkomen denkbeeld gegeven èn van den dichter èn van het merkwaardige dichtstuk als ik nooit gedacht had te zullen krijgen, en ik denk dat velen, dat allen die het lezen, dezelfde bekentenis zullen moeten doen, als zij eerlijk, als zij dankbaar willen wezen. Magtig groot is toch Uw talent om iets klaar voor te stellen en behagelijk aan te bieden.

Daar is nu die Valentin, zoo'n drooge dominé — en zijn boek [1]) — ik heb ze wel eens bij B. v. d. Br. op tafel zien liggen, zonder er naar te talen. En hoe frisch en pleizierig wordt dit werk als men er bij U over leest! Gij zijt kunstrigter geboren zooals Dante dichter geboren is. Gij moest Uwe heele leven niets anders doen dan over het werk van anderen schrijven, denk ik soms als ik van U lees. Als ik zeg „geboren"; ja, maar niet als een die het op 't voorregt der geboorte heeft laten aankomen, maar integendeel, die alles gedaan heeft en blijft doen om er kracht en kennis en gloed aan bij te zetten. Men is één verbazing over alles wat Gij weet, over alles wat Gij hebt moeten lezen om zoò te kunnen schrijven, ook in 't *Land van Rubbens* [2]), om daar thuis te raken zooals Gij het zijt. Ik hoor dat dit werk erg bevalt onder 't publiek. Ik hoop maar dat ik het nog eens zien zal, dat mooije Brussel en omstreken. Er is eene aanleiding daartoe die het niet onmogelijk maakt, dat mijn wensch eens vervuld wordt. Een onzer neven, de jonge artillerie-officier, is namelijk geëngageerd met een meisje wier ouders rijke industrieelen zijn, die eigenlijk te Gorcum wonen, maar voor hun pleizier te Brussel de wintermaanden, tot Mei ingesloten, doorbrengen. Ons nichtje, mijn Petekind, heeft reeds kennis gemaakt met die familie en zal te Brussel gaan logeeren in 't voorjaar. Nu zou ik Bosb. die, Goddank, in zijn beste mousson is, willen overhalen om zamen ons lief

---

[1]) *Litt. Fant.* 4e reeks 2e deel. Francois Valentyn, Oud en Nieuw Oost-indien. 1724. 5 dln.

[2]) B. H. Het land van Rubens. Belgische reisherinneringen. 1879.

nichtje daarheen te brengen, en op die wijze de kennis met Belgie eens vernieuwen! Ik hoop dat het doorgaat — het zou zoo'n aardige afleiding geven. Sinds '80, welk jaar voor ons zeer gelukkig is ingegaan, heb ik het altijd door druk gehad met correspondentie en proeven en allerlei lectuur, en nu in de laatste week met eene logée! iets geheel vreemds in ons onherbergzaam huis. Maar er zou een familiereunie plaats vinden om het meisje van Nico met ons allen kennis te doen maken en nu moest zij ergens logeeren — en mijn verliefde jonge artillerist, die twee maanden op Loevesteijn had gezeten (zonder de ressources van de Groot te hebben!) smeekte mij zoo om logies voor zijn Marie, dat wij er toe overgingen — en ik heb er geen berouw van. 't Is een allerliefst kind, erg dankbaar, en die mij al bij voorbaat Tante noemt. Dus dat waren drukke dagen. Voor mij met een droevig waas overtogen door het berigt dat Betsy Hasebroek ernstig ziek was en, zonderling, ondanks mijn vriendelijk verzoek, krijg ik geen nieuwe tijding! Wat moet ik er van denken! Het zou mij vreeselijk hard vallen deze innig geliefde te moeten missen. Mogt zij nog gespaard blijven, zooals ik zwakke het er weer afgebragt heb — al is 't dan ook dat de Vichy niet volstrekt is afgeschaft. Ik gevoel mij nu zoo gelukkig dat ik eens niet behoef te werken en eens op mijn gemak alles lezen kan wat ik wil. Uitgaan, althans te voet om te wandelen, gaat wel nog niet, dan eens om de koude, dan weer door de vreeselijk vuile straten — nù die hebt Gij zeker te Parijs ook. En komt Réville nu bij U te Parijs? Wist ik zijn adres, ik zond hem een felicitatie, maar Gij zult zeker de kennis met hem wel vernieuwen en dat in mijn naam willen doen. — Ik mogt hem graag hooren praten.

. . . .

XIV.

....? en 14 April [1880]

Geachte Heer en Vriend!

Denk toch niet dat het mijn schuld is dat *Raymond* zich

te Parijs zoo lang laat wachten. Zoodra ik hem binnen heb — moet hij naar 't Buitenland, en ik veronderstel dat het nu niet lang meer duren zal, want B., te Amsterdam wezende, kreeg één exempl. voor mij mee met belofte dat de anderen volgen zouden. Ik zend deze niet af voor ik ze heb. Ik zal nu vooruit maar niets meer van mijn schrijnwerkertje zeggen, maar wensch gaarne later van U te weten, welken indruk hij op U heeft gemaakt. De vignetten op den omslag zeker geen gunstige, evenals dat bij mij was: de min b.v. lijkt wel een oude tooverheks. En 't moest een kloeke, al was het dan ook een wat verouderde boerin zijn geweest. Raymond ook is niet flink genoeg. *Ik* heb mij een heel anderen gedacht, maar — wat is er tegen te doen, als zoo'n teekenaar met het afgewerkte prentje bij U komt?

14 *April.* Tot dusver had ik geschreven, tijdens de afwachting van de presentexemplaren. Toen zij kwamen kreeg ik het zoo overstelpend druk met expedieeren, — vooral van die waar noodzakelijk bij geschreven moest worden, — dat ik, om U en Betsy niet te laten wachten, die beiden maar zonder een woordje erbij afzond. Mijn lieve Betsy antwoordde kort, dat zij van haar dokter vrijheid hoopte te krijgen om nu eens te lezen! zoo zwak is zij nog. Naar Uw berigt van ontvangst zag ik verlangend uit, wetende dat Gij een der welwillendste en toch tegelijk een der fijnste opmerkers en lezers zijt. Naar zulke „ongevraagde adviezen" zie ik juist uit. Gij weet dat Gij er eenigszins deel aan hebt dat Raymond zich na de worsteling niet voor goed van zijn vader en zijn stand afkeert. Gij zijt in mijne gedachte die man die hem den weg wees, dien ik niet met name heb willen noemen, tenzij Gij er Villemain voor zet. Thiers bestond in zekeren zin nog niet en Benjamin Constant was moeijelijk te gebruiken hoewel niet onmogelijk. Het was niet te doen om in dit korte tijdbestek (juist zoo'n lastig en ongedécideerd) veel van litteratuur enz. te geven. Victor Hugo nog een knaapje, Lamartine een halfwas, P. L. Courier nog niet publiek aan den slag, daarbij er viel voor mij en mijn held zoo ook alles te doen en te overwegen. Ik had graag dat onhandige ministerie, benevens Fouché en Tayllerand, ook willen te voorschijn brengen anders dan alleen ter sprake, maar kon er moeijelijk tusschen en men màg niet alles wat

men wil. Ik hoop dat Gij Gabrielle nu gratie geeft van haar al te gulgauwheid tegenover den schrijnwerker. Gij hadt gewaarschuwd maar zij kon niet luisteren. Vreemde in Frankrijk, zonder steun of hulp tegenover een tyrannieken oom, van Engelsche opvoeding, en door vroegere worsteling met het leven over vooroordeelen heengezet, moest zij haar bondgenoot zoeken waar zij best kon en de occasie als bij de haren aangrijpen. Dit moge tot hare verontschuldiging strekken, waar zij zich wat risqueert, allermeest bij U — want het publiek zal geloof ik zoo nauw niet zien. Gij hebt het geraden: het boek schijnt te voldoen en leest gemakkelijk, want de vrienden die er anders het zwijgen toe deden komen er rond voor uit, dat zij 't lezen! Ja wèl moogt Gij zeggen dat het een voorregt is, dat het mij gegeven werd dit boek, en naar ik vermeen (en ook geloof) voldoende, te schrijven en te voltooijen, want niemand dan God weet onder welke angsten en zorgen — behalve nog ziekte en overblijvende zwakheid en lasten — ik het, nadat ik er U het eerst over sprak, heb afgewerkt, en welk een vreeze ik had het niet te kunnen voltooijen op den afgesproken tijd. Al die zorg en angst is nu doorgestaan, en ik mag zeggen dat ik geholpen ben door hoogere magt, want het is mij zelve een raadsel hoe ik, na sommige slapelooze nachten, nog zooveel kracht en frischheid behield om opgewekt te werken! Nu ga ik haast onder in correspondentie, drukten, en verlang eigenlijk allermeest om, na eens een of ander uitstapje, weêr zonder gedrongen of gedreven te worden, mijn eigen (kleine) werkplannen te kunnen voortzetten. Als Bosboom blijft zooals hij nu is, gaan wij zeker dezen zomer eens uit. Wij zijn overal gevraagd, maar het komt denkelijk neêr op digt bij huis. Bevreemdt het U dat ik aan v. Tienhoven mijn boek opdroeg? Ik zal er U de verklaring van geven. Hij heeft het middel uitgedacht om Bosboom de zwaarste zorgen voor de toekomst van 't hart te nemen en met anderen te helpen uitvoeren (doch dit geheel onder ons). 't Is een van de edelste en beminnelijkste menschen die ik ken, als dat Burgemeesterschap hem maar niet ligchamelijk abimeert, dat maakt mij wel eens bezorgd. Wat is de Veer toch een flauwe redacteur, dat hij sommige hatelijke drukfouten liet doorgaan. Prins *von!* Benevente, en hoe menige andere akeligheid meer.

Ik kreeg maar ééne revisie en daarnà moest ik het overgeven. Daarbij, wat helpt het? Ze verzetten soms de pagina's en wie kan er dan voor instaan? Nyhoff vond, dat het zoo schraal uitgevoerd was, maar ik moet zeggen: de Editie wordt toch zoo goed als cadeau gegeven, en dan mag men niet te veeleischend zijn. En nu Gij hoop ik ook niet, als ik nu eindig, want ik heb al zooveel geschreven van ochtend — en verlang mij eens te vertreden. Mevrouw en Gideon zullen hoop ik ook pleizier hebben in *Raymond*; groet beiden van *ons* beiden. B. zal erg in zijn schik zijn met Uw briefje aan mij. Hij gaat morgen *Gringoire* zien in „Oefening", maar ik zal er het 't huisblijven aan doen. De petites misères van mijn ligchaam maken mij ongeschikt om uren lang in 't publiek te zitten kijken en luisteren. Geloof mij Hoogachtend en Vriendschappelijk

Uwe dv.

XV.

[Briefkaart] Mei [1880]

Ik ben weer wat ongesteld en heb geene opgewektheid om een brief te schrijven maar toch moet ik U zeggen hoezeer het mij verblijdt U weêr in den *Gids* te zien optreden. [1]) Het is en blijft toch ons eerste tijdschrift en dàar vooral is Uwe plaats. B., die mij meestal vóór is, las het reeds! Ik ga volgen.

XVI.

Dynselburg by Soesterberg 22 Junij 1880.

Hoog Geachte Vriend!

Als Gij uit bovenstaand adres ziet — waar ik mij nu

[1]) Met het artikel „Een dichterlijk regtsgeleerde", naar aanleiding van de redevoering „De wetenschap der geregtigheid" waarmede Mr. W. van der Vlugt in Januari 1880 het hoogleeraarsambt te Leiden aanvaardde.

sinds een veertien dagen ophoud — dan zal het U niet verwonderen, dat Gij in lang niets van mij hoordet, want de preparaties tot eene absentie naar buiten nemen nog al tijd bij eene die zoo zelden van huis gaat. Nu echter neem ik een regenachtigen dag waar, om mijne briefschulden af te doen; die aan U is geen last, maar een genoegen, zooals ik zoo graag eens met U praat. Gij zult niet ligt raden hoe ik hier kom, en toch het is zeer eenvoudig. Gij herinnert U onze oude relatie met mijnheer Van Rappard. Gij herinnert U mogelijk de oudste dochter, de kleine blonde Betsy? Welnu zij is getrouwd met mijnheer Röell, vroeger Luitenant der huzaren, nu grondbezitter en eigenaar van Dynselburg, een allerliefst buiten met denne- en sparrebosschen, stil maar heerlijk gelegen in gezonde lucht en digt bij Amersfoort! Uit zich zelve en met den hartelijksten drang knoopten de echtgenooten de vroegere kennis weer met ons aan, en bewogen B., nog altijd besluiteloos waar dezen zomer eens lucht te scheppen, om bij hen te komen vertoeven. Wij zijn er, en het bevalt ons best en wij blijven hier nog een tijd lang. Wij zijn reeds te Amersfoort geweest en vonden Betsy H., waarlijk al heel wel en opgewekt nà hare ziekte; te zamen zouden wij eene visite gemaakt hebben bij Uwe zuster.... Bosb. ging vooruit om te vragen of zij ons ontvangen kon, doch.... kreeg het berigt dat de Juffrouw voor een veertien dagen vertrokken was, de hospita wist niet waarheen. Kan het zijn naar Parijs ten uwent? dan onzer aller hartelijke groete. Hier ontving ik Uw laatsten brief [1]). Met genoegen vernam ik dat U een *mooi* exemplaar was geworden van mijn *Schrijnwerker* — doch om eerlijk te zijn dit was *niet* van mij, daar ik er geen meer had en alleen voor v. T. en een paar anderen die had aangevraagd, terwijl ik het *ligtere* en wat mij het eerste gewerd aan U zond. Had ik vooruit kunnen weten dat het U aangenaam zou geweest zijn, ik had met de toezending gewacht tot ik er een bezat, want in waarheid de vignetten zijn niet gelukkig uitgevallen. Ik onderstel dat het eene attentie is van Funke aan U, in de hoop dat Gij er eens een van Uwe artikelen aan zult wijden? Nu, ik zou onopregt zijn als ik

[1]) Van 8 Juni '80. Brieven II p. 168.

zei dat dit ook mij geen genoegen zou doen want, al is het *niet* in den handel, 't is toch al zoo bekend als de bonte hond en het beestje wordt lang niet overal met een vriendelijk oog aangezien — getuige b.v. mijn vriend Beynen die zich verbeeldde dat ik om toch *klaar* te komen de familie Duvirier maar geescamoteerd had, en die niet begrijpen kon dat R. zich zoo gemakkelijk naar de vormen van den hoogen stand en van het hof schikt!!! terwijl mijn lieve Jollesje, anders toch zoo fijn gevoelend, van Gabrielle zegt, maar 't is toch *Majoor Frans* niet! Nu vraag ik U — moet dan *M. F.* eens vooral het model blijven waarnaar ik al mijne heldinnen knip? En toch zijn er heusch lieden die zoo denken en spreken.... Ook anderen gelukkig en niet weinigen. Vooral B. als hij uitgaat heeft er pleizier van. En dan hadt Gij den brief eens moeten lezen die mijn Oostenrijksche vriend dr. Wilkens er mij over schrijft. Maar toch, als met mijn werk meer geschiedt, de pers zwijgt er over, en ik heb geen lust haar op te wekken te spreken als het niet uit haar zelve geschiedt. Ik geloof dat anderen daar minder tegen opzien . . . . .

. . . .

Mr. v. d. Vlugt, de dichterlijke wijsgeer, heeft zich niet over U te beklagen en het komt mij voor dat zij ongelijk hebben die er ironie in zien. — Of Milton [1]) niet met meer regt een beetje zou kunnen brommen tegen U, zou ik U zelf wel willen vragen daar ik het hem *niet* kan doen — maar voor ons is Uwe schets van zijn werk en persoon eene verklaring zooals ik er nooit een zou gevonden hebben. Ik durf het haast niet zeggen, maar — mij verveelde zijn *Verloren Paradijs*, en ik hield meer van Vondels *Lucifer*. Nu zal ik het nog eens lezen onder Uwe voorlichting, en verlang zeer naar het vervolg. Al zou men soms ook eens boos worden om iets dat profaan klonk — toch is 't onmogelijk dat men niet glimlacht om een *gezeggelijken* Prins van Wales enz. enz. Maar ik geloof niet dat er, in ons land althans, een kriticus bestaat, die een auteur en zijn werk zoo met éen blik in de ziel weet te zien en de geledingen zoo weet te treffen. Die U willen nadoen — doen het zoo grof en onhandig! Gij hebt gelijk, ook mijn eigen strijd ligt er in mijn *Raymond*,

---

[1]) *Litt. Fant.* 4e reeks 3e deel.

alleen au rebours. Ik ben royalistisch begonnen. Als het zoo blijft gaan hier te lande, eindig ik nog als Republikeine, alleen geen roode republiek. — Dan genoeg van litteratuur, waarvan ik overigens hier niets hoor noch zie. Morgen gaan wij eten op Heischoten waar nu de familie Asch van Wyk zetelt. Herinnert Gij, herinnert Gideon zich nog dien dag daar met Potgieter doorgebragt? Potgieter, die absoluut naar 't Huis van Renswoude wilde — en er niet naar keek, toen hij er was! — en Gideon die het land had aan de kerk waarvan Bosb. zoo con amore een kijkje nam? Betsy Hasebroek was er toen ook, en mijn Gastheer en Vrouwe zouden graag in die traditie blijven, maar Betsy durft nog niet van huis gaan. 't Zijn hier wezenlijk lieve menschen. Betsy Rappard is tot een lieve degelijke huisvrouw gerijpt . . .

. . . .

XVII.

[Augustus 1880.]

Hoog Geachte Vriend!

Wel zeker heb ik geduld, — engelengeduld zou ik zeggen, als dat juist niet wat pretensieus klonk. Gij ziet, ik ben niet als de gewone vrouwen die 't geen voor haar „de zaak" is tot het postcriptum verschuiven om den schijn te geven van een onverschilligheid die slechts gespeeld is. Mij kan het veel schelen of Gij al of niet over mijn werk schrijft en ik wil het wel weten ook. De zaak is deze. Er is een publiek (en juist onder dit publiek is *Raymond* door de wijze van uitgave gevallen) dat niet weet wat het er aan heeft. „Eene comedie! Wel heb ik nu van me leven! En toch weêr geen comedie, nu nog mooier! Neen, dàt boek bevalt me niet." En daarmee is het dan voor goed veroordeeld. Zulke flauwe veroordeeling gaat onder die lui van mond tot mond, en die het beter konden weten of schrijven, zwijgen — mogelijk uit jaloezij. Want ik blijf er bij: mijn *Raymond is* een overwinning, zooals Gij dien in 't eerst geproclameerd hebt, in een onder-onsje. Komt er nu eens een stem, die magt heeft over de geesten, met een woordje daartusschen

om te zeggen wat er van is — of ook niet is, dan komen de medeklinkers instemmen en het weifelend publiek ziet zich ingelicht en — acclameert, of, zelfs protesteerende, heeft het toch niet de stem alleen. Tot in mijne familie toe zijn zulke onzekeren . . . .

. . . .

— En nu zijn we weêr in den Haag: vier weken op Dynselburg, daarop een acht dagen op Oudwijk, digt bij de Maliebaan, en zoo goed als uit en thuis. Utrecht: dat was nog een regt prettig verlengstuk van ons toertje. Nu zou ik weêr aan 't werk moeten, maar de lust *is* er nog niet, zelfs niet voor correspondentie, lui zijn en flaneren lokt mij meer aan!! daarbij komt allerlei huiselijke en familiedrukte. Ik heb mijn aanstaand nichtje gelogeerd; dientengevolge het af- en aanloopen van anderen, de minnaar allereerst, en in de volgende week de feesten van Cecilia, waar, niet ik, maar de jongelui het hunne van moeten hebben en Bosb. ongelukkig!? aandeelhouder, dus in 't geval van te kunnen en te moeten meedoen! Als dat afgeloopen is, denkt B. nog over een toertje naar Hoorn voor zijne studies, dan ga ik mee en eerst daarna moet ik mijne litterarische plichten weer trachten te vervullen. Het Kasteel Westhoven ligt aan de beurt voor Eigen Haard [1]), maar of ik er komen zal — op papier namelijk — is een probleem. Had ik Uw stalen vlijt en Uwe onuitputtelijke werkkracht — dan ja dan zou ik gerust zijn maar — ik voel het, mijn beste werkjaren zijn om. Gisteren kreeg ik de *Nederland*, — en bijna niet alleen zijnde kon ik Uw stuk over *Elize* alleen maar doorloopen; maar mij dunkt zij heeft geen regt om te klagen, haar talent wordt regt gedaan, waar er reden toe was, en dat Gij haar in de kaart hebt gekeken omtrent het dubbelzinnige van haar karakter, dat ook op haar werk influenceert — dat kan zij niet kwalijk nemen. Wie is er dien Gij onder handen neemt die Gij *niet* in de kaart, ik moet zeggen: in de ziel kijkt. Waarlijk mijn eigen strijd in den *Raymond* hebt Gij weêr gepeild! Wie heeft Milton ooit zoò bekeken en zoò kunnen geven? Aardige bevindingen had ik op Dynselburg. De Heer des huizes, die allerliefst voor ons was — en blijft, had

---

[1]) „Het Kasteel Westhoven op Walcheren in Zeeland", verscheen in Eigen Haard van 1882.

evenwel *nullum benullum* van litteratuur; vroeg mij b.v. of v. Lennep *Lauernesse* niet geschreven had, wist niets van U, niets van Hasebr. of Beets. Afschuwelijke hoofdpijnen, uit de maag voortkomend, beletten hem het lezen. Als jongen van 15 jaar bij de huzaren als volontair opgetreden, en sinds maar zijn best gedaan om vooruit te komen, is zijne onwetendheid verklaarbaar. Betsy daarentegen, in Hanover en later te Brussel school geweest, heeft kennis aan Duitsche en Fransche lectuur — maar daar bleef het bij. Haar echtgenoot wilde haar met de Hollandsche kennis doen maken, waartoe ik de opdragt heb haar alle mijne werken zoo compleet mogelijk te doen toekomen. Ik verwees hem naar Uwe *Fantasies* en *Oude Romans*, om zijn vrouwtje wat op de hoogte te brengen. Als zij mijn raad nu maar volgen — en tijd tot lezen hebben, zult Gij er ten minste geen vreemdeling blijven. Het is verbazend de onkunde omtrent ons Hollandsch onder sommige standen. Ik deed waarnemingen die Keller interesseren zouden — maar dat mag *ik* niet. Gij kunt U te Parijs geen denkbeeld vormen van de stilte op zoo'n afgelegen buiten waar niemand komt die er niet geinviteerd wordt, — en toch vlogen de dagen, de weken om, te mijmeren onder die donkere dennen, te luisteren naar het suizen van den wind onder die digte boomen, den geur dier harsdragers in te ademen — het was voor mij een weelde, waaraan ik genoeg had en die opknapte. Ik had *behoefte* aan niets doen, zelfs aan niets denken, en ik heb zelfs nu thuis moeite om mij weêr vaardig te verklaren en mij aan te grijpen. Doch het zal wel beter worden als eens de Augustusmaand maar achter den rug is, en ik mij voor *heusch* aan den schrijftafel zet. — En hoe hebt Gij uw zomer besteed, behalve met werken? nog iets genoten en plan om de Brusselsche feesten mee te maken — en 't nationaal litterarisch Congres? Ik bedankte voor de eer zooals van zelfs spreekt, maar Gij!.... Op Oudwijk waren ze vol geloof in het Land van Rubens, op Uwe getuigenis; anders kennen ze er Brussel maar als de halt om verder te komen. En nu moet ik eindigen, de koffij wacht en daarna, uitgaan met de logée. Hartelijke groete van Bosboom, die nog vroeg of ik al gezegd had waar Uw portret hangt? Over dat van de Jonge — ik geloof niet het gemeld te hebben.

XVIII.

[Den Haag, 7 September 1880.]

Hoog Geachte Vriend!

Bosboom knorde; hij vond dat ik òverdiscreet was geweest met U niet dringend aan te bevelen spoedig na Uwe terugkomst te Parijs ons te melden hoe het U verder in Holland vooral in 's Hage en op Oud-Wassenaar was gegaan, maar ik, mij verplaatsende in den toestand van iemand die het zoo druk heeft als Gij, en die zich vacantie en een uitstapje heeft gegund, beheerschte mijn heele verlangen om er alles van te weten, en plaagde U niet om een brief — tenzij tijd en opgewektheid U daar zelf toe drongen [1]). Maar nu haast ik mij toch U voor de aankondiging der laatste Novellen in Nederland te danken, in de hoop — daarnaar weer eens wat van u te hooren. Zeer ben ik U verpligt voor zooveel waardeering overal in dat stuk opnieuw uitgesproken, en ik zou op de ondankbaren lijken, waarvan *da Costa* plagt te zeggen (van zijn standpunt als dichter en auteur sprekende) „Och, als men ze een zak zesthalven geeft schiften ze nog de enkele Emde-vier [2]) uit die er onder geraakt is, om te zeggen dat ze eigenlijk bekocht zijn", — ik zou tot deze soort muggezifters en harteloozen behooren, zoo ik in Uwe kritiek met een loupje naar de Emde-viers ging zoeken, met andere woorden: zoo ik de pointe van ironie, die hier en daar door komt kijken, scherper achtte, dan ze bedoeld kan zijn en daarvoor al het liefelijke, welwillende, belangstellende voorbijzag, dat er weêr in deze bladzijden voor mij en mijn werk door U is gezegd. Hoe het publiek het zal opvatten en welke consequenties dat er uit zal trekken, kan ik natuurlijk niet voorzien, want er is een publiek dat maar eene vingerwijzing

---

[1]) Zie over Huet's bezoek aan Oud-Wassenaar zijn brief aan Mevrouw Bosboom van 13 Sept. 1880. Brieven II. 176.

[2]) Naar herkomst en beteekenis van dit woord heb ik lang vergeefs gezocht. Uit eene mededeeling van den Directeur van het Kon. Munt- en Penningkabinet, Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié, blijkt dat in Oost-Friesland een stuk van vier stuivers koers had, dat in den vorm overeenkwam met de zesthalven. Wellicht is dit het hier Emdevier genoemde muntstuk.

noodig heeft om op de hoogte te komen, en een ander dat noodig heeft dat het *a b c* hen driemaal voorgezegd wordt eer zij begrijpen! — Maar voor zulk publiek schreef ik mijn Novellen niet, noch Gij Uwe aankondiging, al is 't waarschijnlijk dat *Raymond* althans daaronder zijn lezers zal hebben, want het Nieuws v. d. Dag gaat onder het volk, zooals v. Tienhoven mij laatst vertelde. Welnu! het zij — dan geloof ik nòg niet dat hij er kwaad zal doen, al noemt Gij hem ook een liberale Catechismus, als zij er zich dan maar aan houden. Liberaal te *zijn* niet alleen voor zich zelven, maar ook als het anderen geldt, is zoo erg niet, als ze door mij maar niet Libertijnsch worden, want dit zou erger zijn. Dat zou ik niet graag op mijn geweten willen hebben. Ik ben nieuwsgierig hoe mijn nieuwe vriend Ds. C. Mulder, *afgescheiden* gereformeerd en Leeraar bij de Theologische School te Kampen voor Ned. taal en letteren, over mijne leerstukken in R. neergelegd denken zal! Gij moet weten, die man, mij volkomen onbekend, zond mij een nr. van een tijdschriftje *De Vrije Kerk* genaamd, Vereeniging van Christelijke Gereformeerde Stemmen (Heintje zou vragen: „zijn er dan ook *on*christelijke gereformeerden?") enfin, orthodoxer dan de *Stemmen* van Bronsveld. Welnu toen ik zijn brief kreeg vol excuses, onder[anderen] dat hij mij in vereeniging met dr. Kuyper een veeg had gegeven, begon ik te denken aan een Kamperstreek, verdubbeld met eene hatelijkheid; maar toen later de brochure zelve kwam, stond ik verbaasd over eene waardering van *die* zijde, telkens gemotiveerd door aanhalingen uit mijne werken, die bewees dat de man mij zooveel mogelijk bijhoudt — en dat het hem eerst door de advertentie Bolle mogelijk was geworden aan den *Gideon* [1]) te komen! „Mevr. B.-T. als Evangeliste en Romancière" heet zijn stuk — en hij bemoeit zich om tot zelfs uit *Langs een Omweg* en *Majoor Frans* dit te bewijzen, als een nijvere bij honig zamenleest uit het zwakste bloemkelkje. Hij noemt dit iets afdoen van de achterstallige schuld die op [de] Nederlandsche Christenheid rust, terwijl zij den vreemde meer dan schuldige schatting betaalt. Ik ontveins

[1]) *Gideon Florensz.* Episode uit het laatste tijdperk van Leycester's bestuur in Nederland. 4 dln. Amst. 1854/55.

het mij niet, het gaf mij eene aangename gewaarwording en ik had er U zoo graag over gesproken, en het U laten inzien, als onze zamenkomst niet zoo jammerlijk was mislukt. Gij ook wordt er erkentelijk herdacht, en op uw prijs gesteld. Hij schreef mij: „met Busken-Huet is het gedaan met het „rijk der conventionele kritiek". Ik wou dat hij gelijk had, maar naar 't mij voorkomt getuigt *de Gids* nog al eens dat die dooden nog maar al te goed leven. Dan genoeg, en te veel uitgeweid om iets dat ik wel curieus vind, maar dat mij afleidt van het hoofddoel: U te danken voor al de moeite die Gij weêr hebt gedaan om het goede in mijn werk te onderschrappen en aan 't licht te brengen en mijzelve wenken te geven die, als ik nog eens wat nieuws mag geven, niet verloren zullen zijn. Bedrieg ik mij niet dan is het Uwe meening dat ik te weinig passie, te weinig poezie verleen aan mijne helden en heldinnen, en is de aanhaling uit Shakespeare bestemd, veel meer voor mij dan voor den lezer. Gij hebt gelijk: de kooltjes, die bij den dichter uit Elisabeths tijd in lichtelaaijen gloed zouden raken, worden door mij maar eventjes aan 't glimmen gemaakt en voorts in den doofpot gedaan uit zuinigheid ten deele, uit voorzigtigheid bovenal. Wat zal ik U zeggen? toen ik jong was en onervaren, durfde ik op dit punt veel meer wagen, dan nu ik oud ben en meer levenswijs.... daarbij komt zeker gemoedsbezwaar om toch niet mee te doen aan datgene wat al te veel wordt gedaan: ons land en volk meesleepen naar de verkeerde zijde van de fransche zeden. Ik houd, dat er beneden het schuim en boven het bezinksel dier natie, zooals ons dat in de fransche romans en revues geschilderd wordt, nog een degelijk midden is, ver van en vreemd aan dat laf en verachtelijk spel van echtbreuk, dat, hoe ook gevarieerd, toch eigenlijk altijd hetzelfde blijft. Welnu! wil men die klip vermijden, dan is het niet makkelijk heftige passiën op te voeren; aan mijne Fantasie zou het geloof ik niet haperen, maar wel aan mijn lust daartoe. Ik ben nooit, als Betsy, voor het stelsel van al te veel verliefdheid geweest; en nu — dat zal de ouderdom doen — heb ik er niets geen pleizier meer in. En toch geeft gij mij het welkome getuigenis dat ik nog jong blijf ondanks mijn haast geslagen 68 jaren en ik wil die getuigenis geen schande aan doen — als ik eens weêr begin;

want, zonderling, behalve in mijn ledematen, als ik wat lang in de Hoornsche diligence gezeten heb, *voel* ik mij nog niet oud, noch van hoofd noch van hart; en 't is geen aanstellerij als ik nog pleizier heb aan dingen waarvoor veertigjarigen reeds den neus optrekken; alleen, al heb [ik] er pleizier in, mijn ligchaams-zwakte verbiedt mij er in mee te doen. Ik kan er niet meer tegen. Maar genoeg: ik excuseer mij niet, ik tracht te verklaren. Waart Gij hier, gij zoudt het uit mijn oogen lezen, in mijn handdruk voelen, beter dan door verscheiden pagina's, hoezeer ik de dienst waar[deer] door U mij opnieuw bewezen. De *Vrije Kerk* zal wel door niemand gelezen worden dan door hare gemeenteleden, wier getal niet legio zal zijn! Maar U leest men; Gij zijt DE autoriteit die niemand betwist tenzij de lage troep die zich door U gekrenkt acht; en die scheldt maar, dat bewijst toch niets. Ieder wien Gij prijst is er grootsch op; zelfs vijanden en tegenstanders beroepen zich op uw oordeel. Wien Gij de Grandezza verleent, mag zich gerust het hoofd dekken; maar ik beloof U dat ik alleen aan 't noblesse oblige zal denken, en *niet* trotsch zal worden. Ik heb het mij zelve niet gegeven en ik kan het mij zelve niet behouden; 't is mij *niet* op de Nederlandsche Bank verzekerd, en ik zie op tot Hem die de magt heeft steeds mijne jeugd te vernieuwen en mij staande te houden tot ik het hoofd neêrleg, in afwachting van die Eeuwige jeugd, waaraan ik geloof, en die heerlijker zal zijn dan àl dit voorbijgaande. Dan, vergeef mij dat ik mijne pen toeliet gedachten uit te spreken die in mij opkomen — zonder dat ze eigenlijk voor U bestemd waren. Al kunt Gij er niet mee instemmen, uw hart is te goed om er mee te spotten, al zoudt Gij er ook over glimlagchen. [1]) — Maar nu

---

[1]) Met een terugslag op deze zinsnede en op hetgeen de schrijfster vroeger over zijn ironie zeide, antwoordde Huet:

„U gewaagt van mijne ironie, doch wendt geen pogingen aan mij van dit euvel te genezen. Is dit, omdat gij haar als een onverbeterlijk gebrek beschouwt en het boter aan de galg zou zijn? In dat geval moet U één uitzondering toelaten. Uw geloof aan eene eeuwige jeugd, aan gene zijde van het graf, is mij heilig. Toen in Guizot's laatste levensdagen zijne dochter op een avond, bij het heengaan als naar gewoonte hem goeden nacht kussend zeide: „Adieu, mon père!" verbeterde hij haar met een glimlach: „Au revoir, ma fille!" Ook voor mij lost het leven zich niet in een: „Vaarwel!" maar in een: „Tot weerziens!" op. Te dien aanzien verbied ik mijne wijsbegeerte, den baas te spelen over mijn gemoed."

eindelijk van wat anders. Van zóo'n zwerfzucht als B. dit jaar bevangen is, had ik hem nauwelijks verdacht. Verbeeld u — na Hoorn is hij weer naar Haarlem getogen ditmaal alleen, en morgen gaat hij weêr naar Naarden om zijn saisoen te voltooijen. Hij heeft van Hoorn een rijken buit meegebragt en zoo stelt hij zich een gelukkigen winter voor van den naoogst.

. . . .

XIX. [1]

7 Oct. 1880.

Zeer geachte Vriend!

Terwijl ik mij reeds voornam U te schrijven ontving ik opnieuw een deeltje van Uwe litterarische fantasiën, waarvoor hartelijk dank en tegelijk *Nederland* dat Gij weder met eene bijdrage gaat verrijken. Ik las het gisteren avond in eens door want ik was nieuwsgierig wat een moderne predikant [2] van Uwe hand ons geven zou, misschien wel confessions, al zijn ze niet zóo serieus en langdradig als die van Augustinus, toch zeker interessant genoeg... Ziedaar alweêr drie fransche uitdrukkingen — waaronder de Spectator-Heeren zeker een schrapje zouden zetten, alsof ze het zelf *niet* deden, alsof ze hunne stukken geen causeriën betitelden! Als het mij weer gebeurt eene novelle te schrijven (wat ik vooreerst niet geloof) zal ik het zoo zuiver doen als niet een hunner; want in mijn tijd Siegenbeekte ieder volgens de Staatswet — nu houdt ieder er een aparte taal en spelling op nà en welke taal! en welke spelling! en dan hebben ze nog de verwaandheid om mij te beschuldigen dat ik zoo met de taal omspring!! Waarlijk zij zien mijn splinters, maar niet den balk

---

[1]) Het gedeelte uit dezen brief, dat betrekking heeft op Huet's bespreking van *Raymond de Schrijnwerker*, beginnend met de woorden: „Tegen één punt moet Raymond (en ik met hem) protesteeren", werd door Huet, met kleine wijzigingen, afgedrukt achter zijn opstel, toen hij dit opnam in zijn *Litt. Fant.*, 4e reeks, 2e deel.

[2]) Gedoeld wordt op „Een modern predikant", fragment uit den cyclus der *Bruce's*, geplaatst in *Nederland* van Oct. 1880.

in 't eigen oog. Doch Gij zegt: waarom dit aan U, aan wien ik zooveel anders te zeggen moet hebben? Ik kon 't niet helpen — het viel mij in en het moest er uit. Bosboom is vandaag weêr naar Amsterdam om eene zamenkomst met de Jury voor de Expositie, dat's al de tweede maal! Hij houdt niet van die postjes maar kon het Tienhoven niet weigeren, en 't ongelukkigst is dat B. liever *geen* medailles geeft dan om ze maar rond te deelen aan croûtes. Lodewijk Mulder was Zondagavond bij ons, opgewonden over Drenthe ook met en door 't gezelschap van een Fransch schilder die uit Lyon naar dat barre noorden trekt, omdat hij er eene natuur vindt die hem verrukt. Maar ik raad U niet aan er aanstaande jaar heen te gaan met vrouw en *kind!* want de ontberingen die men er lijdt zijn voor fijne en zwakke lieden al te erg. Zuidlaren waar wij waren kan nog, maar overigens — bedsteden waar de muizen u uitjagen, die men als in 't oude testament beklimmen moet, en vliegen bij handen vol op te nemen in 't eten — naar rato. Dus dan ging ik in Uw geval liever naar Fontainebleau, daar Gij er toch geen schetsen komt maken — of, in Holland zijnde, bleef [ik] in den Haag of in de Stichtsche kwartieren. S. v. d. Berg is eens bij ons geweest — en vertelde toen van den togt met U. B. is ook bij hem geweest en zag zijne heel weinige schetsen. 't Is een ongeluk dat onvermogen van een kunstenaar bij zoo groote liefde voor de kunst. B. kon er niets van zeggen, en durfde hem ter nauwernood zijn eigen werk toonen om hem geen ergernis te geven; want B. was zoo gelukkig dezen zomer en heeft waarlijk schatten mede gebr[agt].

En nu (waarmee ik had moeten beginnen) mag ik u nog eens hartelijk danken voor die attentie op mijn verjaardag? [1]) Zoo iets, dat was eene verrassing maar 't was heusch te mooi, — en haast jammer van die bloemen die zoo gauw verwelken. Ik heb nog mijn best gedaan om er zekere blaadjes van te droogen als souvenir, maar de overigen leefden *ce que vit une rose*; toch leeft de vriendelijkheid uwerzijds langer in mijn hart — dat verzeker ik U. En nu nog even over

[1]) Huet had haar, door bemiddeling van Dr. Jan ten Brink, den 16en September bij gelegenheid van haar 68en verjaardag een bouquet gezonden. Zie Brieven II 175.

Raymond — ja! het is waar hij is Benjamin en zal dat wel blijven. Alba, met wien ik mij nu weêr moet bezighouden, kan daar moeijelijk voor genomen worden.

.....Gij wilt dat ik docteren zal over uwe ironie! Médecin guéris [toi] toi-même, zou ik willen antwoorden, maar ik acht genezing zoo min mogelijk als noodig — zoo min als ik mij los kan maken van mijne fantasie, die denkelijk het grootste deel van mijn talent uitmaakt. Ik had waarlijk de markies de Seiglière niet noodig om *mijn* markies te maken, hoe hij dan ook is uitgevallen. Ik was den roman totaal vergeten, en R. was allang ter perse toen ik de comedie zag — en daar veel pleizier in had. Sedaine en zijn comedies ken ik alleen bij naam en heb, dunkt mij, wel eens hooren zeggen dat zij flauw waren. Over Diderot heb ik gelezen, ook nog 't laatst toen ik, om Lucien te kunnen geven, mijne studies maakte over de litteratuur van dat tijdvak, maar *van* zijne geschriften beken ik niets gelezen te hebben, nog eer van Marmontel dien ik flauw vond evenals de novelletjes van Mevr. de Staël. Mary Summer lees ik tegenwoordig en zij amuseert mij (ik krijg de fransche revues zoo laat) maar om ze voor *mijn tijd* en *tafreel* te gebruiken, daar deugden ze toch niet voor. Ik heb laatst bij Mevr. Asser gedineerd en had veel pleizier van deze die nog in de dagen van Lodewijk XVIII geleefd heeft en zich van alles herinnerde — en die juist daarom mijn Raymond zoo apprecieerde. Dat deed mij goed, want juist dat gedeelte overzien de meeste menschen.

Ik herinner mij den tijd dat er een maandschrift bestond: „de Recensent *ook* der Recensenten" genaamd — 't geen mijne tantes met den diepsten eerbied beschouwden. „Een recensent moest al zoo'n baas zijn" en dan zich daarboven, of daartegen te stellen dat was erg brutaal! Welnu — mag ik nu zoo brutaal zijn tegen U en U verzoeken, als Gij in Uwe aanstaande Fantasiën ook het stuk van *Nederland* overneemt om het dan nog eens doortezien en U zelf af te vragen of het wel aangaat drie vliegen van deze ongelijke soort in één klap te willen slaan? en of Raymond, wien Gij met een klap om de ooren dreigt, wel niet het regt zou gehad hebben U uit te dagen sinds hij schermen heeft geleerd? Gelukkig is en blijft hij *tegen* het duël — want verbeeld U dan mijne positie: ter

eener zijde Benjamin, ter andere de vriend die zooveel voor mijne reputatie heeft gedaan, die mij zoo menige nutte wenk heeft gegeven en van wien ik nog hetzelfde blijf hopen. Ik zou alleen in 't midden kunnen treden en voor hem erkennen dat hij zijn vader anders had moeten antwoorden, maar het zou heftiger geweest zijn — en zou dat Uwe verontwaardiging hebben gekalmeerd?

Tegen één punt moet Raymond en ik met hem protesteren. Gij hebt hem Roomsch genoemd (roomsch gedoopt is hij zeker), maar wie zou hem onder het Directoire, den tijd van zijne religieuse opvoeding, roomsch hebben gemaakt? Papa Duvivier, soidisant philosoof? mama, calviniste door hart en belijdenis? In dien tijd, wie dacht er toen om de Mis? Wie ging elders dan bij de feesten van „l'Être Suprême"? Verholen legitimisten met een niet beëedigden priester misschien, hier of daar in de provincie — maar Republikeinen! burgers als de pleegouders, dat kon niet. Verschoon die pedanterie. Gij hebt ze zelf uitgelokt, want waarlijk de wijze waarop Gij uw artikel aanvangt, was zoo vleijend en deed mij zooveel genoegen, dat ik het inhalig en ondankbaar achtte, op kleinigheden te muggeziften, en zoo ik het nu doe is het alleen omdat Gij er mij als 't ware toe uitlokt. En nu als Gij eens regt tot rust zijt in Uwe nieuwe woning, hoop ik eens te hooren hoe die bevalt. U zij vreugde en voorspoed, in en bij *zooveel en zulken* arbeid ook wat uitspanning — dit is mijn opregte wensch. Nu moet ik eindigen, er is wel veel, heel veel nog, maar 't is niet om aan te beginnen; dat schrikkelijke geval van dien kinderroof enz., heeft mij als ieder diep getroffen en nu dat plotseling overlijden van Stemberg, met wien wij nog kort geleden zamen waren om over eene groote onderneming te spreken, en wien *ik* toen nog herinnerde aan mijn leeftijd om niet te veel op mij te rekenen! 52 jaar — en plotseling — Nu vaarwel — „ma main dans la vôtre et à Dieu" plagt.... [1]) te eindigen.

---

[1]) De onleesbare naam is waarschijnlijk dezelfde als die in den brief van Januari 1880.

XX.

[13 January 1881.]

. . . .

. . . . .Ik hoor ook dat er hier een „haro” tegen U opgaat over uw uitval ('t is toch meer; 't is geloof ik ernst) tegen onze taal. [1]) Ik zal daar niet mee instemmen, dat spreekt van zelf, maar ik kan het toch ook niet met U eens zijn, dat wij, *wij* auteurs, het Hollandsch overboord moeten werpen. Mij dunkt dat is zoo goed als onze eigene glazen ingooijen. Ik heb onze taal lief zelfs in den klank, en omdat het dialect van pleiziertreingangers of Zondagspretmakers U wanluidend klonk, zoudt Gij de taal waarin zoo menig heerlijk dichtstuk geschreven is, zoo bar veroordeelen eene doode taal te worden — want in zoo'n eng kringetje als Gij haar afperken wildet moet zij verstijven ten doode. Maar is dan het patois der fransche boulevards, en de taal die Zola zijn volk laat spreken, zoo welluidend als men het hoort uitschreeuwen? En moet men daarom Racine en Molière's taal ter zijde werpen. Neen die niet, — zegt Gij, *au contraire* — dus ook niet Vondel, Bilderdijk, Beets. Ik zou, dunkt mij, voor mijne taal willen strijden ten bloede zoo goed als voor mijn geloof. Wij *zijn* geen natie meer als wij een andere taal moeten aannemen, en als de *middelmatigheid* daar van daan komt — wat ik nog niet aanneem — dan moeten wij in 's Hemels naam maar mediocre blijven, liever dan tot zelfvernietiging te komen door onze taal te verruilen. Gij zelf, Gij zoudt er ook bij verliezen; geld was er mogelijk mee te winnen, als wij in 't fransch schreven, maar wie zou in Frankrijk hart of oog hebben voor Uwe geschriften, die bij ons zoo genoten en onderscheiden worden, juist als ze over Hollandsche litteratuur

---

[1]) Gedoeld wordt op het slot van een opstel in *Nederland* van Januari 1881, waarin Huet wees op het isolement waartoe ons land veroordeeld is door zijn taal en den raad gaf om, evenals de Belgen met succès gedaan hebben, het Fransch als tweede moedertaal aan te nemen. Met deze beschouwing wekte Huet, eens te meer, groote ontstemming, zooals uit den brief van mevr. B. blijkt. Toen hij, in 1883, het opstel opnam in zijn *Litt. Fant.* (4e reeks, 4e deel) liet hij dit gedeelte, dat aanstoot gegeven had, weg.

loopen. Ik sprak nog te Bloemendaal zijnde er eens over met Mevrouw, zij vond ook dat in 't Fransch schrijven U meer voordeel en meer bekendheid nog zou aanbrengen, maar toch besloot zij, en ik gaf haar dit toe: „Als hij in 't Fransch schrijft *verliest hij zijne distinctie*", en dat is waar. Wat Gij nu voor de Hollanders zijt, zoudt Gij nooit kunnen worden voor de Franschen die zulke breede rijen kritikers hebben, en ik ook niet — eene romancière meer op hun duizend! Ik zou mogelijk niet eens een uitgever vinden. Maar, zegt Gij, ons persoonlijk belang dient niet voor te gaan.... en dat is waar, maar ik zie het nationale belang er niet in, als wij zooals de Belgen naäpers worden van de franschen. Bakhuizen noemde hen een volk van fransche kappers en vreemde bankroetiers — en ik zou om niets ter wereld weêr met België vereenigd willen zijn. Het zou voor ons wezen *schade voor de hand.* Alleen maar eens even gezien op de laffe ijdelheid en intriguegeest der Belgische kunstenaars en letterkundigen, waar wij hier in den Haag *alles* van weten, zoudt Gij zelf er ook gauw genoeg van hebben. Trachten wij liever ons zelf te zijn en onze litteratuur opteheffen, — zooals *Gij* in Uwe magt hebt als Gij maar wilt. Wel ik vind het heel natuurlijk dat men U inroept om Hooft te helpen verheerlijken, maar dat komt *niet* door Parijs, — dat is *ondanks* Parijs. Men zag U liever onder ons op Uwe plaats dan in den vreemde knorren en bouderen ....En ziet, daar liet ik mij weêr door invallen meeslepen — gelukkig is het nu toch veilig voor den drukker!

. . . .

XXI.

10 Maart [1881]

Mémoires schrijven! Gij hebt goed praten, geachte vriend! Tot zoo iets krijgt Gij mij niet. [1]) Ik heb er reeds

---

[1]) De brief, waarin Huet Mevrouw Bosboom aanmoedigde hare Mémoires te schrijven, komt niet in de verzameling Brieven voor. Waarschijnlijk is dit dezelfde, waarin hij sprak over haar openbaren brief aan Hasebroek, geplaatst vóór den 3en druk van *De Graaf van Devonshire,* en die volgens de uitgevers der Brieven niet is teruggevonden (II 191 noot). In antwoord op

alles van gevoeld toen ik maar even voor mij zelve een terugblik waagde met het oog op *een publiek*. Mijn leven uiterlijk zoo kalm, zoo zonder groote evenementen daarheen gevloeid, is toch zoo rijk, zooveel bewogen naar het innerlijke dat ik er niet in kan komen in mijn verleden, zonder allerlei tegenstrijdige émoties, die mij meer zouden schokken dan ik zeggen kan. En waartoe mij zelve dat leed aangedaan? Om de nieuwsgierigheid te bevredigen van eenige particulieren, die het boek zouden lezen als ieder gewonen roman, en ter zijde leggen met een „is 't anders niet!" terwijl de vrienden er toch al genoeg van weten of vernemen uit mijne correspondentie. Neen, ik zal er nooit toe kunnen komen.

. . . .

Uwe introductie van de Shakespearsche sonnetten gaf mij toch heusch geen lust om ze te lezen, schoon ik ze reeds jaren lang in mooijen druk bezit. Ik kan 't niet helpen maar ik houd meer van de tragedies. Wat Uw „Hooft's Poezie" [1]) betreft, Gij hebt er de Heeren van den Gids een groote dienst mee bewezen, om als 't ware den geheelen Hooft den lezers voortestellen. Zullen er nu velen hem gaan lezen, misschien om er den 16en [2]) wat van te weten? Mogelijk zijn de meesten nu al genoeg op de hoogte door U, om het maar te laten. Ik voor mij beken dat ik reeds te Alkm. vóór mijne bekendschap met Potgieter, in Hooft's verzen plagt te snuffelen. Ik moest later zijne Historiën van P. leenen! In Alkmaar had men destijds zoo goed als niets, maar toevallig had mijn broêr op eene verkooping een pak oude boeken bijna voor scheurpapier gekocht. Er was een oud deeltje poezie van Hooft, dat ik mij toeëigende, en was niet alles daarin van mijne gading, het gaf mij toch *iets* wat de boeken uit het leesgezelschap! mij niet gaven. Daarbij mijn vader hield van poëzie en bezat een en ander van Vondel en Bilderdijk. Ik dacht destijds

---

den aanhef van den hier gepubliceerden brief, schreef Huet haar, den 12en Maart '81: „U heeft het alleen aan het charme Uwer niet-openbare brieven te wijten, zoo men naar Uwe Mémoires verlangt". Dit tevens als rectificatie van hetgeen ik schreef in mijn inleiding op de eerste reeks dezer Brieven: *Gids* van Maart, in de 2de noot op blz. 219.

[1]) Artikel van Huet in *De Gids* van Maart 1881.

[2]) Bij de feestviering op 16 Maart 1881 ter gelegenheid van Hooft's 300sten geboortedag.

niet dat *ik* schrijven zou, maar genoot des te meer van 'tgeen ik mooi vond en reciteerde het graag en famille. Hofdijk herinnerde mij nog aan den tijd toen ik Andersens *'t Was maar een speelman* voorlas en hoe hij dan mogt komen thee drinken om te luisteren! Wij waren toen jong — en hoe wij er bij in tranen raakten! Maar kon ik dan nieuwtjes over Betsy schrijven aan haar broêr? Kon ik zeggen b.v., om eén trek harer lievigheid te geven, dat het grootste deel van 't geen zij met haar werk verdiende in de Heilo'sche huishouding opging zonder dat H. het wist, die haar de geheele administratie van zijn klein inkomen overliet, maar dikwijls gasten ontving en op goeden fatsoenlijken voet wilde leven; en als hij zich dan verwonderde dat zij er geen nieuwe piano afnam en geen zijden japon, dan maakte zij hem wijs dat dames zooveel noodig hebben aan — ondergoed!!

. . . .

XXII.

[Den Haag April [Mei 1881].

. . . .

„Mevrouw wordt weer jong" zegt Heintje, en het is waar, ik heb na den dorren en eenzamen winter een vleugje lust en geschiktheid om wat aan het gezellige leven mee te doen. Om maar van 't laatste te beginnen: ik ben de tooneelvoorstelling in „Oefening" gaan bijwonen! Ik geloof dat ik er in geen drie of vier jaar geweest was. Nu had ik er moed voor en 't is heel goed afgekomen. De élite van het Nederlandsche Tooneelgezelschap gaf een paar stukjes. Het aandoenlijk *drama* (ik zou 't liever poëem noemen) van Theuriet *Jean Marie*, door Bouwmeester en jufvr. v. Biene met talent afgespeeld en daarna een geestig vrolijk stukje „de Leeuwerik", door jufvr. Nierstrasz, onder het pseudoniem Hollandia gegeven, waarin Morin en Mevr. Kleine wezenlijk heel levendig en geestig speelden. Ik durf het haast niet vooruit zeggen — maar, indien mogelijk, hoop ik ook Coquelin met zijn fransche troepje te gaan zien. Al is 't schandelijk duur! 6 gulden het *parket!* Er moet een spaarduitje voor springen! bij welzijn altijd. Maar nu moet Gij hooren welk heldenfeit ik heb verrigt, ofschoon ik wel bekennen wil dat ik vooruit

heel bang was. De zeeschilder Mesdag was 25 jaar getrouwd en gaf een soirée bij wijze van receptie in de Loge, waartoe misschien een 300-tal personen waren uitgenoodigd, kunstbroeders in de aanverwante kunsten, letterkundigen enz., enz. en nog tal van Hagenaars daarbij, die niet onder die rubriek geteld konden worden; maar toch nuffige stijve lieden, deftige hofartistocratie was er niet bijgeroepen — en 't was er niet slechter om. De jonge kunstenaars, waar Mesdag (die gefortuneerd is en daarenboven kostelijke zaken maakt met zijn werk) veel voor doet, hadden er hun pleizier in, de zalen prachtig en smaakvol te decoreren. De groote zaal met vischnetten gedrapeerd en met trofeen op zeevaart en visscherij doelend. De jonge leden der familie voerden, op een *aardig tooneeltje*, amusante stukjes op; in de zijzalen in groene waranden herschapen en met spiegels en bloemen opgeluisterd, vonden niet slechts de oogen, maar ook de tong en de smaak hare voldoening bij zeer goed gegarneerde buffetten. De jonge lui, zij die later dansten, hebben zelfs gesoupeerd; maar ik, die, met het oog op den volgenden dag en — mijne eigene krachten, voorzigtig moest zijn ging heen, na een paar voorstellingen, waaronder eene parodie van 'tgeen in Mesdags atelier voorviel en wat er zich al komt opdringen, mij zeer amuseerde. Mesdag zelf en zijne vrouw werden er voorgesteld door zijne intimes, zijn gang en manieren nagedaan; men moest gieren van lagchen — en hij zelf het luidst. Lagchen is goed. Ik sliep er goed op, en dat was gelukkig, want des anderen daags waren wij genoodigd deel te nemen aan het diner in het hôtel des Indes (hôtel van Brienen). Ik had te veel lust om dat eens inwendig te zien, om het af te wijzen en zij hadden er zoo op aangedrongen.

B. wenschte het ook zoò, maar ik zag er geducht tegen op: een diner van over de 50 personen! Toch allen artisten, familie of oude vrienden; dus — saai en flauw of stijf kon het niet zijn, en was het ook niet. — Alma Tadema met zijne vrouw waren er voor uit Londen gekomen. Hij is nog een echte Hollander — ja een echte Fries gebleven, en zij eene Engelsche, die maar een beetje fransch lispelt, maar toch heel lief is — en geheel in den geest van haar man. De Mesdags waren kennissen van hem uit Brussel, en ik geloof wel dat T. het zijne ge[daan] heeft om hem te lanceren;

doch waarom ook niet, *als* er werkelijk talent is, en dat erkent ook B. in M. — om kort te gaan: het diner was prachtig en prettig. Ik zat naast Israëls, die aardig kan zijn *als hij wil* en hij wilde het nu; Bosboom naast Mevr. Tadema, maar over de Bruid en Tadema — wat hem zeer opgewekt deed zijn. Volgens Heintje was het half twaalf toen wij thuis kwamen. *Ik* geloofde het nauwelijks — meer dan een *uur* over mijn gewonen tijd en onder zoo'n drukte! Doch 't is goed afgeloopen, en ziedaar waarom ik lust had het U eens te vertellen. Het verpligt U niet tot antwoord, daar Gij beters te doen hebt. Ik ga nu hoop ik eindelijk ook eens weer werken!

Met de groete ook van B.

Uwe

XXIII.

30 Mei 1881.

. . . .

En nu vraagt Gij hoe Coquelin mij bevallen is? Wat zal ik U zeggen... Ik had mij toch een anderen Gringoire voorgesteld, of het kwam dat ik te digt bijzat, maar het kwam mij voor dat hij zich àl te veel met poejer had gegrimeerd, zoodat zijn trekken er onder verloren gingen; en later nadat hij geen honger meer had *moest* hij, mijns bedunkens, iets meer kleur hebben, vooral in de oogenblikken van geestdrift waarmede men alleen de liefde voor het jonge meisje kan verklaren. Hij maakte op mij niet dien indruk van superioriteit, waardoor Rachel en Ristori zoo iets onvergetelijks voor mij zijn gebleven.

Zijn recit daarentegen was onverbeterlijk. B. is ook hem ten tweedemale gaan zien en was verrukt over zijn spel als Annibal in de *Avanturière*. *Précieuses ridicules*... als men ze leest heeft men niet dat idée van de dwaasheid, dat men bij de *voorstelling* verkrijgt; met allen eerbied voor Molière, — 't is te veel bas comique voor onzen tijd — voor mijn smaak althans. Coquelin speelde het natuurlijk zooals het *moest*, maar ik had hem liever als Trissotin in de *Femmes savantes* gezien. Ook mist de troep dat ensemble, dat deze zeker in de Comédie Francaise zal hebben, en hoewel de Heer Berton in

Jean Marie prachtige momenten had, gaf hij mij toch den zeeman niet zoo als Bouwmeester, dien ik juist in „Oefening" in die rol zag optreden. Mad. Alice Lody was eene allerliefste Therèse en zij voldeed mij ook zeer als Loyse in *Gringoire;* maar de Louis XI was mij eene ergernis; ook de vrouw van den Burger, die er uitzag als eene princes, wat bepaald tegen de historische waarheid strijdt, toen men scherpe ordonnantiën had tegen de weelde, en de standen ook in de kleeding verschilden. Coquelin moest zoo iets niet dulden en daarentegen (maar hieraan is de fransche opera-directie schuld) waren de accessoires zoo jammerlijk dat de koning uit een Keulsch aardewerkkannetje (precies als waar B. zijn melk in krijgt) zijn wijn kreeg. Hadden ze ten minste niet een paar koperen schenkkannen bij Sarluis kunnen leenen! of huren! En 't werd half twaalf eer wij gaan konden, — ook al een grief, voor mij althans; ik was zelfs te moe om nog om Mascarille te lagchen! Ik hoop dat ik *Gringoire* nog eens zien zal bij 't Nederlandsch Tooneel, waar men tegenwoordig zeer zijn best doet voor 't ensemble. Maar denk toch niet dat ik berouw heb er gegaan te zijn, alleen ik had er hooger verwachting van gehad.

En nu — wij zitten in den vollen schoonmaak en ik word gesommeerd om beneden te komen en voor de familie: man en zuster koffij te schenken. Er is haast bij, want daarna moeten wij de kamer ruimen voor den stukadoor; de schoorsteenveger is er nu op zijn tijd geweest; Heintje in vuur en vlam — met de slippen harer muts opgespeld — precies eene meid uit Molière! Ik ga [eindigen] na de hartelijke groeten aan de originelen van de photographiën [1]) ook van B.

Uw Hoogachtende vriendin.

(*Wordt vervolgd.*)

---

[1]) Het begin van dezen brief bevat een dankbetuiging voor gezonden portretten.

CERVANTES.

1605—1905.

Ons Nederlanders wil het maar half gelukken, veel goeds te zien in Spanje en de Spanjaarden. Eigenlijk geen wonder, want sedert de dagen van Alva heeft alles wat schoolmeestert uit volle overtuiging des harten zijn best gedaan het aan de ontvankelijke jeugd in te prenten, dat er geen goed haar aan dat volk is. En om de waarheid te zeggen: het heeft het er nogal naar gemaakt. Ook in onze dagen; want zelfs onze oudste landgenooten hebben nooit veel goede berichten uit Spanje in de krant gezien, evenmin als op de beurs....

We denken ons den Spanjaard uit de tijden van Koning Filips gewoonlijk als een statig, somber persoon, hooghartig, trotsch, stroef, ongenaakbaar; met minachting vervuld voor de wetten en rechten van anderen; een dweper op het punt van godsdienst, onverbiddelijk en trouweloos tegenover zijn vijanden; donker van gelaatskleur, zwart van haar, zwart van oog, gekleed in het zwart, — men zou er de kinderen mee naar bed kunnen jagen!

En toch: een land- en tijdgenoot van dienzelfden boeman schreef het boek dat meer menschen tot vroolijk lachen heeft gestemd dan eenig ander ter wereld; het boek, dat, na de Bijbelboeken, in de meeste talen wordt gelezen, nu reeds drie eeuwen lang zijn eereplaats heeft gehandhaafd, en met zijn zonnigen humor meer heeft bijgedragen tot levenslust en levensgenot dan de spitsvondigste wijsgeeren met hun zorgvuldigst uitgebroede systemen.

Geestigheid is al eeuwenlang in eere geweest. Geen volk,

noch de Grieken der oudheid, noch de Franschen van de middeleeuwen tot heden (en die twee hebben, op goede gronden, er nu eenmaal den naam van), heeft ooit het monopolie van geestigheid bezeten. Die oogenschijnlijk zoo norsche, stugge Engelschen, wat hebben ze een macht van allergeestigste schrijvers op te noemen! Veel echter van die geestigheid heeft zijn tijd gehad en wordt heden ten dage slechts in beperkten kring gewaardeerd en genoten; het eenige boek dat jeugdig is gebleven en in Oost en West, in Noord en Zuid spreekt tot jong en oud en weerklank vindt in de harten, is een door-en-door Spaansch boek, het Spaansche boek bij uitnemendheid: DON QUICHOTE [1]).

De eerste helft van de geschiedenis van den Don verscheen, voor zoover zich thans laat berekenen of vaststellen, in de eerste weken van 1605. Dat was nu onlangs drie eeuwen geleden, en in tal van oorden werd dat feit belangrijk genoeg geacht om er een herinneringsviering aan te wijden. In Spanje heeft men de dagen van 7 tot 9 Mei daartoe meer geschikt geoordeeld; de herdenking zal er te luisterrijker om zijn.

Het staat mij niet voor den geest, dat eene viering van denzelfden aard ooit heeft plaats gehad in de letterlievende wereld. Wel hebben vele landen hun groote schrijvers geëerd een of meer eeuwen na hun geboorte- of sterfdag (zoo herdenken Duitschers en Denen hun Schiller en Andersen); soms ook is reeds vroeger zulk een viering meer of minder internationaal geweest, bijvoorbeeld toen Portugal in 1880 ter eere van Camoëns afgevaardigden ontving te Lissabon, of toen in 1881 hulde werd gebracht aan Calderon en er ook buiten Spanje geschriften verschenen te zijner eer. Maar dat de geboorte van een boek werd herdacht en de schrijver, ik zou haast gezegd hebben, er buiten werd gelaten, dat was nog niet voorgekomen. Die onderscheiding verwierf alleen *Don Quichote*, het geniaalste boek ter wereld.

Gekend, gewaardeerd, bemind te worden, dat verdient

---

[1]) Ik ben niet radikaal genoeg om te spellen volgens de uitspraak: *Kiechote* waarin *cho* klinkt als in cholera en *te* als in telefoon. De spelling *Quichot* (uitspraak *kiesjoït*) is visch noch vleesch.

De uitspraak van de *x* waarmee Cervantes *Quixote* schreef, is thans in Spanje niet meer onze *sj*, maar onze goede *ch*. In het Spsansch schrijft men *Quijote*.

Cervantes, de geestesvader van den eenigen Don Quichote. Ook in Nederland, waar zijne persoonlijkheid nog slechts zelden werd besproken, hoewel hij toch het doorslaand bewijs kan leveren, dat bij die barre Spanjolen, als men ze op de keper beschouwt, ook wel wat goeds te vinden is.

Zoo vind ik mij genoopt, niet uitsluitend de aandacht te wijden aan het boek, maar tevens te spreken over den schrijver en de omstandigheden waaronder hij leefde en streefde.

Ik moet wel denken aan Ovidius' woord:

quicumque leget.... aestimet ante
compositum quo sit tempore, quoque loco.

Een anekdote vooraf.

Bij de gala-voorstelling in de Opera te Berlijn in 1901, ter gelegenheid van het tweede-eeuw-feest van het koninkrijk Pruisen, was het hoofdnummer, zooals te verwachten stond, behoorlijk zwaar op de hand: een stuk in vier bedrijven, nog wel met lange muziekale tusschenspelen, verheerlijkend den Grooten Keurvorst en het Huis Hohenzollern. Toen daar maar geen einde aan wou komen, merkte de Fransche gezant, de Marquis de Noailles, kalmweg op: „Comme cela doit être ennuyeux pour ceux qui comprennent l'allemand!"

Van hun prille jeugd af wordt het den Spanjaarden voorgehouden, en diep zit het erin: „meterse en vidas agenas", den dwarskijker spelen op het doen en laten van anderen, is ongepast en onchristelijk. Maar dat bondige woord wordt lichtelijk misverstaan, als wilde het zeggen dat een andermans levensloop ons niemendal aangaat; en aan deze opvatting ligt het misschien dat goede levensbeschrijvingen van beroemde Spanjaarden zoo weinig talrijk zijn en zich niet dan met verbazend veel moeite laten samenstellen. Bundels brieven worden niet bijeenverzameld, laat staan gedrukt, en zij die bijna dagelijks met een schrijver verkeeren weten dikwijls niet eens te zeggen waar en wanneer hij werd geboren. Sterft hij, dan geeft men mogelijk een uitgave van zijne werken, desnoods met een proloog vol rollende frazen; maar wie daaruit wenscht stof te putten om den ontwikkelingsgang van zijnen geest te volgen, die is aan het verkeerde kantoor en niemand brengt hem op den rechten weg. Zoo is het nog

tegenwoordig gesteld; zoo was het voor een paar eeuwen des te meer.

Cervantes stond bij zijne tijdgenooten goed te boek, ten minste, zij die hem noemden hadden gewoonlijk een goed woord voor hem over; maar als het erop aankwam zijn geboorteplaats aan te geven, dan gooide men met de muts ernaar. Toen dan ook in 1737 voor het eerst een eenigszins ernstige poging werd gedaan om een betrouwbare levensschets van den schrijver te doen voorafgaan aan de Londensche prachtuitgave van *Don Quichote*, had Gregorio Mayans, directeur van de Koninklijke Bibliotheek te Madrid, die de opdracht kreeg die schets te leveren, maar voor het kiezen waar Cervantes was geboren. Hij rekende uit dat het te Madrid moest zijn, ofschoon van gewoonlijk goed ingelichte zijde, namelijk van tijdgenooten van den schrijver, vernomen werd dat hij afkomstig was uit Sevilla, Esquivias of Toledo.

Nu, op dat punt ten minste bestaat er thans geen onzekerheid meer. Zoodra men in Spanje zag dat in het buitenland belang werd gesteld in de „werken en dagen" van Cervantes, is men kloek aan den arbeid getogen en zijn we een heel stuk verder gekomen. De verrassende uitslag van de eerste onderzoekingen gaf steeds weer nieuwe vorschers moed, hunnen tijd en hunne oogen eraan te wagen, en in 1819 kon Navarrete zijn onvolprezen *Vida de Cervantes* uitgeven, waarin wij alles opgeteekend vinden wat in tachtig jaar bijeen was gegaard. Dat boek is een eerezuil voor hem aan wien het werd toegewijd en voor wie er toe medewerkten; een model van geduldigen methodischen arbeid, en in zijn bedaarden, betoogenden vorm waarin elk zweem van effectbejag wordt vermeden, een genotvollle, verfrisschende lektuur. Zoo hebben we dan een helder beeld van Cervantes, en gold het een mindere figuur dan de zijne, men had gerust af kunnen zien van verder onderzoek. Doch het onverdroten snuffelen gaat nog altijd voort. Uit lang vergeten folianten en kwartijnen, uit huizenvol paperassen van notariskantoren en gerechtshoven, wordt met taai geduld steeds weer meer opgediept, en nu en dan worden we verblijd met een boekdeel versche dokumenten die weer tal van vraagteekens uit den weg ruimen.

Monnikenwerk heet dat in de moedertaal; in Spanje, waar

zoo menig de eeuwen trotseerend bouwstuk uit den Romeinschen Keizertijd gezien wordt, zegt men even juist maar treffender: „obra de romanos"; — reuzenwerk blijft het. Want dit juist beloont al die opoffering: elke nieuwe lichtstraal die valt op Cervantes, geeft meerderen glans aan zijn persoon en zijne kunst, en roept mij de „overteerde" Nachtwacht uit het Trippenhuis in de gedachte terug.

Maar ik moet afzien van uitweidingen waartoe zich meer dan eens de gelegenheid verlokkend aanbiedt. Wie na het lezen van mijn beknopt relaas aandrang gevoelt door te wandelen in het onderwerp, die vindt menig boek vermeld dat hem tot leidsman kan strekken, en zal daaraan vele genoegelijke dagen en zeer veel belangrijke kennis gaan danken.

In hetzelfde jaar dat Keizer Karel en Alva, zijn groote veldheer, in den slag bij Mühlberg het Schmalkaldisch Verbond den nekslag toebrachten, in 1547, werd Miguel de Cervantes Saavedra geboren. De juiste datum is niet voor ons opgeteekend, maar de doopboeken van de Santa Maria Kerk te Alcalá de Henares getuigen dat hij op Zondag 9 October van dat jaar ten doop werd gehouden. Dat was natuurlijk een of meer dagen na de geboorte, hoeveel laat zich niet uitmaken; bovendien was de tijdrekening nog „oude stijl" (de Gregoriaansche kalender werd in 1582 ingevoerd), zoodat hij hoogstwaarschijnlijk op 29 September, Sint-Michiel, het levenslicht zag.

Zijn vader was gesproten uit een adellijk geslacht, waarvan men het spoor nog ongeveer 500 jaar terug kon vinden; zijn grootvader had nog eene deftige betrekking bekleed; maar de familie had het nu niet te ruim; ten minste, de vader was geneeskundige zonder akademischen graad, plattelands-heelmeester met andere woorden, een vak dat hem, daar hij aan doofheid leed, niet veel op kan hebben gebracht. Toch tuigt het in zijn voordeel dat hij eerlijk aan de kost trachtte te komen, in plaats van zich te scharen in het legioen van kale jonkers dat omstreeks dienzelfden tijd zijn intree maakte in de Spaansche letterkunde, met aan het hoofd Jonker Jerolimo, zooals Bredero hem later zou noemen.

En dat het familieleven van de echte soort was, blijkt voldoende daaruit dat ouders en kinderen, voor zoover wij kunnen nagaan, steeds trouw aan elkander gehecht bleven en zich, wat meer dan eens noodig bleek, opofferingen getroostten om elkander bij te staan.

Alcalá was de zetel van eene Universiteit van grooten naam, doch Miguel kreeg geen gelegenheid er te studeeren. Meer gezegend met kinderen dan met middelen, trokken de ouders naar elders en waren in 1555 te Madrid gevestigd. Daar ging Miguel ter school.

Vlug van begrip en met een goed geheugen begaafd, herinnerde hij zich levenslang het genot dat hij als kind, waarschijnlijk op elfjarigen leeftijd, had gesmaakt bij tooneelvoorstellingen van Lope de Rueda, den eersten werkelijk populairen tooneelschrijver en tooneelspeler. Toen hijzelf aan dramatische kunst ging doen, vlocht hij geheele reeksen van verzen uit diens stukken in, waar het te pas kwam. Hijzelf verklaart ons dat hij verzot was op lezen, zelfs van een op straat gevonden stuk papier. Met die hoedanigheden toegerust, zal hij wel een dankbaar leerling zijn geweest; althans zijn leermeester, die mettertijd, in Januari 1568, rector werd van de Latijnsche School, noemde hem kort daarna „mijn zeer geliefden leerling." In den gevel van het huis dat thans staat waar zich die school bevond, in de straat „del Estudio", verkondigt een opschrift dat Miguel de Cervantes daar ter schole ging; nochtans lijkt het meer dan twijfelachtig dat hij als jongman van over de twintig nog op de schoolbanken zou hebben gezeten.

Aan den goeden dunk dien de rector van hem had, misschien ook aan een klinkdicht dat Cervantes reeds vroeger aan de Koningin had gewijd, is het te danken dat hij, toen Koningin Isabella, de derde gemalin van Filips, in October 1568 was overleden, het woord mocht voeren namens de school, in een elegie die hij schreef in een bundel, waarin de droeve gebeurtenis werd beweend.

Mooi kan men met den besten wil dien treurzang niet noemen; doch dat kan ons niet hinderen. Dichten was in de mode en werd dat hoe langer zoo meer; een lief vers te kunnen maken was het waarmerk van een beschaafd man, en Cervantes dichtte mee.

Zeker is het dat de elegie, en nog een paar kleinere bijdragen tot dien bundel, niet Cervantes' eenige pennevruchten zijn van dien tijd; maar de pogingen die in het werk zijn gesteld om de gedichten zelf aan te wijzen, tuigen meer van goeden wil dan van kritisch oordeel, en we tasten tot dusver in den blinde Ook over zijne lotgevallen in de volgende twee jaren verkeeren we nog in onzekerheid; immers, er bestaan goede gronden om aan te nemen dat hij reeds in 1568 in krijgsdienst trad, en tevens, dat hij in 1569 of 1570 in Rome kamerheer was van den kunstminnenden kardinaal Acquaviva, die hem zou hebben bewogen een post in zijnen stoet aan te nemen, waardoor hij in staat werd gesteld zijn weg in de geletterde wereld te effenen.

Hoe dit ook moge zijn, Cervantes was druk in de weer om vooruit te komen en met zijne gaven en jeugdige energie de gunsten der grillige fortuin te verwerven. En zoo zien we hem weldra als soldaat in dienst bij Spanje's keurtroepen die stonden te worden ingescheept op de vereenigde Spaansche, Venetiaansche en Pauselijke vloot van driehonderd schepen, welke onder het admiraalschap van Don Jan van Oostenrijk paal en perk ging stellen aan de veroveringen der Turken op de eilanden in het oosten.

Den zevenden October 1571 geraakte men bij Lepanto slaags met de ongeveer even groote Turksche zeemacht, en Cervantes kweet zich als een Spaansch edelman betaamde. Hij lag in zijn kooi met zware koorts, maar hoe ook zijn kameraden en zijn kapitein hem drongen te blijven liggen, hij had maar één antwoord: „ik heb altijd mijn plicht gedaan, en ziek of niet, ik blijf dat doen." Zijn schip was in het heetste van het gevecht en nam het Egyptisch admiraalschip; Cervantes kreeg twee kogels in de borst, en een in de linker voorarm, waardoor hij voor altijd werd verminkt. Gaarne had hij dat over voor den roem van mee te hebben gestreden in het grootste wapenfeit dat ooit de wereld zag; overal in zijne geschriften draagt hij er trots op, en nog tegen het einde van zijn leven beroemt hij zich dat hij, zij het ook een bescheiden, deel had gehad aan de overwinning, waarin hij het gebruik van de linkerhand verloor tot glorie van de rechter.

Zijn moed en trouw werden erkend met een ongewoon groote verhooging van gage, en toen hij na zes maanden

hersteld was van zijne wonden, was hij terstond weer bij zijn regiment. Wij vinden hem op expeditie op Korfu, in Tunis en Messina, en ten laatste een geheel jaar te Napels, waar hij in 1575 scheep ging naar Spanje, in het bezit van een prachtige conduite-lijst en van brieven, waarin zijn generaals hem tot den rang van kapitein aanbevalen in de gunst des Konings. Waarlijk, hij had zich kranig gedragen en zou daarvan nu de gulden vruchten plukken.

Die verwachtingen kwamen tot een sarrend ironisch einde. Het schip waarop hij voer werd, met eenige andere, in het gezicht der Fransche kust aangevallen door een smaldeel brutale Algerijnsche zeeroovers, en ettelijke van de opvarenden werden, ondanks wakkeren weerstand, overmachtigd en gevangen meegevoerd naar Algiers.

Onder hen bevond zich Cervantes en met hem zijn oudere broeder Rodrigo. Ook deze was een kloek soldaat; hij had met Miguel meegevochten op de talrijke expedities, werd af en toe eervol vermeld, en heeft later ook in de Nederlanden als vaandrig gediend. Wat voor ons meer van belang is: de broeders waren bij elkander gebleven; zij waren ook later elkander trouw. Rodrigo werd eerlang vrijgekocht; Miguel's lot zou veel zwaarder zijn.

De papieren die bij hem waren gevonden, maakten hem in de oogen van zijn meester tot een man van groot gewicht, voor wien een flink losgeld was te bedingen. Zwaar geketend werd hij opgesloten gehouden in de akelige spelonken, die zelfs in die min teergevoelige dagen alom berucht waren als een hel op aarde, en wier beschrijving ons nog heden met ijzing vervult. Doch Cervantes was er de man niet naar, zich daardoor te laten terneerslaan. Deernis met zijne lotgenooten zoowel als eigen lijden, deed hem plannen tot ontvluchten beramen, plannen die, op het punt van slagen, telkens weer werden verijdeld, soms door verraad van hen voor wie hij zich blootstelde aan de gruwelijke martelingen waarmee zulke pogingen werden gestraft. Na meer dan een van die ondernemingen nam hij manmoedig al de schuld op eigen schouders om zijn makkers te sparen, en geen bedreigingen waren in staat hem een woord te ontlokken dat anderen tot verderf kon strekken.

Zoozeer wekte hij de bewondering en het ontzag van

den barbaarsch wreeden Dey Hassan zelf, dat deze voor 500 dukaten hem kocht van zijnen meester, hem ondanks al zijne pogingen tot ontvluchten nooit stokslagen liet geven, en verklaarde: „als ik dien verminkten Spanjaard maar goed vast kan houden, zijn mijn Christenen, mijn vloot en mijn stad veilig." En wel mocht hij dat zeggen, want Cervantes ging om met geen geringer plan dan met behulp der vijfentwintig duizend gevangenen de stad in handen te spelen van den Spaanschen Koning, als deze tijdig een vloot wilde zenden om den aanslag te steunen. Filips was te zeer vervuld met wat er in Portugal op til was en had geen ooren voor dit vermetel ontwerp, waarvan een medegevangene kon getuigen: „wanneer de fortuin hem had begunstigd zooals zijn moed, vernuft en beleid verdienden, dan zou Algiers nu in Christenhanden zijn."

Klinkt ons dit al te ongelooflijk? Het is door een menigte van ooggetuigen onder eede bevestigd en hunne verklaringen kunnen nog heden worden geraadpleegd. Niet alleen spreken zij van Cervantes' ontembaren moed en stoere volharding, maar ook van zijn liefdadigheid jegens hulpbehoevenden, zijn aangenamen omgang met de besten onder zijne lotgenooten, en de hartelijke, opbeurende wijze waarop hij iedereen het droevig lot dragelijker wist te maken. „Ik vond in hem een vader en een moeder"; dat woord, in volle dankbaarheid gesproken, is kostelijker eereteeken dan een lauwerkrans.

Gedurende zijn veelbewogen krijgsmansleven was er van letterkundig werk waarschijnlijk weinig gekomen. De jaren van gevangenschap gaven daarvoor allen tijd. In het gebouw, waar de Dey hem met nog tweeduizend man gevangen hield, bestond een ruime mate van onderling verkeer; zelfs was er een kerkje, waar de mis bediend werd door de talrijke gevangen priesters, die in Cervantes een trouw en aandachtig toehoorder hadden. Dus kortte men de dagen met gezellig onderhoud, niet zelden ook met tooneelvoorstellingen; gedrukte dramatische stukken kwamen van tijd tot tijd ter hand, en desnoods improviseerde men of schreef er zelf. Ook Cervantes deed zich daarbij gelden, doch van zijne geschriften is met zekerheid aan die jaren niets toe te wijzen dan een brief in dichtmaat, gericht aan den Spaanschen Sekretaris

van Staat, waarin hij Koning Filips ernstig bidt zijn duizenden onderdanen te komen bevrijden. Eenvoudig en waardig, en diep treffend in hunnen eenvoud, geven ons die terzinen een edel beeld van mannelijk hoopvol lijden; het is misschien het beste gedicht dat hij ooit heeft geschreven. In de tien jaren (het gedicht is waarschijnlijk van 1579) heeft zijn talent zich flink ontwikkeld: doch het was nauwelijks te verwachten dat in een smeekschrift aan den koning de toon zou worden gehoord die de eeuwen door blijft klinken.

Niet zoodra ontvingen de ouders bericht van het droeve lot dat de langverbeiden had overvallen, of zij waren onmiddellijk in de weer. Met de uiterste inspanning kreeg men een handjevol geld bij elkaar; het bleek nauw voldoende om Rodrigo te verlossen. Toen deze vrij was gekomen, kreeg hij het gedaan dat een schip naar de Algiersche kust werd gezonden, naar een afgesproken punt waar Miguel met ettelijke lotgenooten in een tuin verscholen zat. Maar ondanks den nacht werd het schip gezien en moest het gevaar ontwijken, en toen het later de poging herhaalde, werd het genomen.

Weer bewogen de ouders hemel en aarde om aan geld te komen. Een zuster had een legaatje gekregen en deed wat ze kon; een andere, ofschoon weduwe met kinderen, gaf een flinke bijdrage. De vader, die alles verpand had, zocht al wie een hartig woord over zijnen zoon kon spreken, officieren, oudsoldaten, vrijgekomen medegevangenen op, en zond hunne beëedigde verklaringen den koning toe met een bede om hulp. Later, ten einde raad, herhaalde de moeder die smeekingen, onder het voorgeven weduwe te zijn, om zoodoende 's konings barmhartigheid te eerder gaande te maken. De brave Broeders Redemptoristen hielpen krachtdadig mee, en zij waren het die eindelijk slaagden. Gedeeltelijk door een gunstig toeval, want het voor Cervantes bestemde losgeld was niet toereikend; maar zij leenden bij kooplieden, en het nog ontbrekende kon worden aangevuld uit bij hen berustende gelden die tijdelijk beschikbaar kwamen omdat men in Algiers de gevangenen niet kon vinden voor wie die som bestemd was. Het was op het uiterst oogenblik, want de Dey had reeds al zijne slaven en verdere rijkdommen ingescheept om te Konstantinopel te gaan wonen. Zoo kwam

dan Cervantes in September 1580 aan wal, een vrij man, na vijf jaren gevangenschap.

Met bekwamen spoed ging hij naar huis. Er was voor het oogenblik geen scheepsgelegenheid, maar vooral wilde hij orde op zijne zaken stellen. Hij had zich het ongenoegen van een priester op den hals gehaald, en dat was in Spanje geen aanbeveling. Daarom liet hij zich een getuigschrift geven dat klinkt als een klok, en in vijfentwintig vraagpunten, beantwoord en bekrachtigd door twaalf hoog in aanzien staande getuigen, priesters, officieren en anderen, al zijn doen en laten gedurende die vijf jaren voor ons heeft geboekstaafd. Wij moeten erkennen: het was geen schande bij dien priester slecht aangeschreven te staan, want deze komt er zoo slecht af dat alleen zijn kleed ons weerhouden kan hem een doortrapten fielt te noemen.

Men zou welhaast neiging kunnen gevoelen hier een hoofdstuk te beginnen met het opschrift: het nut der tegenspoeden." Doch die oudbakken waar heeft uitgediend, en sedert 1879 vindt in Nederland het „Palma sub pondere crescit" een lieflijker weerklank. Cervantes heeft als goed Christen zonder morren zijn voordeel gedaan met de harde ervaring en zijne blijmoedigheid is hem onverzwakt bijgebleven.

Na een kort verblijf te Madrid bij zijne ouders trad hij weer in 's lands dienst, een tijdlang onder het vaandel van zijn oud regiment dat Portugal en de Kanarische eilanden hielp veroveren; ook werd hij als koninklijk koerier met depeches naar Oran gezonden. Daarna schijnt hij tijdelijk buiten betrekking te zijn geweest, althans hij ging een geruimen tijd vakantie houden in de omgeving van zijne geboorteplaats Alcalá.

Ledigheid deed ook hem al geen goed: hij had een avontuur met een jongedochter van bescheiden stand (zij is later met een burgerman getrouwd) en we vinden hem vader van een dochtertje, dat eerst als Isabella „Mondjedicht" te boek stond en later, door hem gewettigd, in zijn gezin als kind inwoonde.

Gelukkig waren de wilde haren er spoedig uit. In December 1584 huwde hij een tamelijk onbemiddelde freule uit het kleine stadje Esquivias, en toog met haar terug naar Madrid, waar wij in Juni van het volgend jaar al de kinderen, be-

halve misschien een dochter die in een klooster was, vereend vinden bij het sterfbed van hunnen vader. Wat er aan geld of goed was had de moeder bróodnoodig, en Cervantes zocht en verkreeg eene aanstelling bij de belastingen. Een bescheiden baantje, waarmee hij het druk genoeg had. Men was wakker in de weer met de uitrusting der Onoverwinnelijke Vloot, en daar was heel wat toe noodig. Cervantes kreeg handenvol werk, trok geheel Zuid-Spanje op en af, en betoonde zooveel ijver en vaderlandsliefde in het bijeenbrengen van teerkost, dat hij het te kwaad kreeg met de kerkheeren van Ecija en door hen werd in de ban gedaan. Deze straf werd eerlang opgeheven en hij was weer als van ouds in 't gareel. In 1590 meende hij zich verdienstelijk genoeg te hebben gemaakt om in aanmerking te komen voor een betrekking in de overzeesche bezittingen en klopte bij het Ministerie aan met een desdienend rekest. Edoch, geen aanbeveling mocht baten: hij werd voorbijgegaan, en al kwam er op zijn verzoekschrift de lauwe aanteekening: „eens rondzien wat men voor suppliant zou kunnen doen", het bleef bij het oude en nog een jaar of tien ging dat zoo voort.

Het was voorwaar geen benijdbare belooning voor veeljarige trouwe diensten. Ook in de uitoefening zijner functiën was het hem niet voor den wind gegaan. Het gebeurde in 1597 dat hij eenige duizenden had over te maken aan de schatkist en daarvoor een wissel kocht op Madrid. Maar het huis waarop was getrokken ging intusschen failliet en de trekker was met de noorderzon vertrokken. Cervantes belandde in de gevangenis te Sevilla, wel de merkwaardigste plaats in het gansche groote rijk waar de zon nooit onderging. Sevilla, de rijkste en grootste stad van Spanje, de groote haven voor kolonialen in- en uitvoer, was het beloofde land voor al de rabauten, geboefte en verloopen volk, dat van heinde en ver daar te samen stroomde. De gevangenis herbergde er soms een paar duizend tegelijk, en als Cervantes nog noodig had gehad studiën naar het leven te maken, dan kreeg hij daar nu de prachtigste gelegenheid voor.

Er bestaat uit dienzelfden tijd een allermerkwaardigste beschrijving van wat er in dien uitgelezen kring zoo dagelijks voorkwam, en sommige oververhitte Cervantomanen hebben op tamelijk losse gronden hem dat geschrift toegedicht. Dat

kwam ten deele, omdat men lang meende te moeten aannemen, dat zijne gevangenschap eenige jaren zou geduurd hebben, ten deele ook omdat hij in de voorrede van *Don Quichote* verklaart, dat het boek ontstaan is in eene gevangenis. Officieele stukken wijzen het uit, dat hij waarschijnlijk hoogstens een week of tien er kan hebben doorgebracht, en de beschrijving, hoe belangrijk ook in verband met zijne lotgevallen en hoe flink ook opgezet, lijkt niet in de verte op wat hij er van zou hebben gemaakt. Grondig bekend met het rapalje van Sevilla was hij zeker; want in zijne werken komen die sinjeurs herhaaldelijk voor, geschilderd con amore, met een kracht en een gloed die onzen Bredero op zij streeft; maar daartoe waren voor een opmerker als hij geen jaren gevangenisstraf noodig; de meeste gegevens had hij ook in zijn eindelooze omzwervingen kunnen bijeen sprokkelen.

Een goede vijftiger, zou het niet bevreemdend geweest zijn, zoo hij zijn bekomst had gekregen van 's lands dienst; doch aangezien Filips de Tweede in 1598 stierf, hebben de nieuwe bezems er mogelijk deel in gehad. In tot dusver bekende bescheiden komt hij na dien tijd niet voor als ambtenaar.

Nog een tweetal jaren bleef hij te Sevilla, ging vervolgens voor korten duur naar Madrid, en weldra naar Valladolid, waarheen het hof van den jongen Filips III zich verplaatste. Daar vinden wij hem in echt vriendelijke omgeving, met vrouw (zijne moeder was in 1593 overleden), dochter, twee zusters en een nichtje: een oud-vaderlandsch binnenhuisje. Maar men zou zeggen, dat het nog altijd niet uit de ruime beurs ging; hijzelf was zoo iets als zaakwaarnemer, en zuster Andrea, die er nog het warmst schijnt in te hebben gezeten, deed handwerken voor adellijke families, toch wel niet uit weelde.

Aan Cervantes mag men er geen verwijt van maken, dat het hem niet beter ging. Het bescheiden huwlijksgoed van zijne vrouw heeft hij goed beheerd, en bij zijn dood vinden wij haar in het bezit van dezelfde stukjes land als dertig jaar te voren. De afrekening van zijn losgeld en de daartoe door zijn vader aangegane verbintenissen, zullen misschien eenmaal aan het licht komen en ons doen zien wat al voeten dat in de aarde had. Dan dat leelijke bankroet met dien wissel; het is eindelijk uit den weg geraakt, maar niet dan na veel getob met den fiscus. Hij hield altijd het hoofd er voor:

hij had wel voor heeter vuren gestaan, en met recht kon hij zeggen, dat hij in Algiers geleerd had geduld te oefenen als het lot tegen hem was.

Zijn geestesgaven heeft hij ondanks al zijne beslommeringen aangekweekt en zich beijverd om ze te doen medewerken om zich en de zijnen een onafhankelijk bestaan te verzekeren.

In de dagen dat hij aan zijn toekomstige vrouw het hof maakte, was de uit Italië overgewaaide herderroman in de mode, en het was oud nieuws dien vorm te kiezen om er eigen liefdesgeschiedenissen in te behandelen, of somtijds ook zomerdagen in landelijke omgeving met goede vrienden doorleefd. Een modeartikel door en door, die herderroman; gekunsteld en onnatuurlijk, en voor ons nieuwerwetschen zoo overweldigend saai, dat men zich bijna schaamt te erkennen er zijnen goeden tijd aan te hebben moeten ten koste leggen. Een goede driehonderd jaar geleden echter maakte een goed geschreven boek van dat soort behoorlijk opgang, en vooral de daarin als herderinnen verkleede juffers vonden het wàt vleiend zoo mooi voor den dag te komen. Cervantes schreef dus zijne *Galatea*, in 1585 te Alcalá uitgegeven, en thans zoo zeldzaam geworden, dat al de bekende exemplaren op de vingers van eene hand geteld kunnen worden. Al heeft ongetwijfeld dat boek bij de hoofdpersoon een goed onthaal gevonden, het lezend publiek liep er niet mee weg, en er is eerst een ras vervliegende navraag naar gekomen toen Cervantes pas was overleden. Het is ook bijna niet te lezen; wel vloeien de volzinnen krachtig en ruischend en zijn de talrijk ingevlochten gedichten lang niet zoo min als men wel heeft willen beweren, maar er zit geen gang in, het lot en de handelingen van die komediespelende jongelui laat ons koud, en de heldhaftige lezer begint eerst op te fleuren als hij de laatste bladzij bereikt.

Wie altijd veel met het boek heeft opgehad was Cervantes, en dertig jaar lang heeft hij nooit nagelaten een vervolg aan te kondigen, welks gemis wij nauwelijks kunnen betreuren, al ware het een mooie studie, de twee deelen naast elkander te kunnen leggen en te zien of de tooverstaf van het zich bewust genie mogelijk laving had kunnen doen wellen in zulk een woestijn. Wat het geval te merkwaardiger maakt:

hij heeft meer dan eens lustig den draak gestoken met dat slag van herdersverhalen. Of zijn zwak voor de *Galatea* daaraan is toe te schrijven, dat het boek voor hem meer gold een beeld van de dagen van onbezorgd genieten, de eenige die hem ooit waren vergund?

Het heet dat de erin voorkomende wassenbeelden vrienden en kennissen moeten voorstellen; wie zal het uitmaken, nu we nauwelijks meer van hen weten dan den naam dien zij beweerd worden in de werkelijkheid te hebben gedragen? Als boek blijft de *Galatea* ongenietbaar; het soort deugde eens voor al niet, en al is de herderroman letterkundig van hoog belang waar we de schrijvers zien rondtasten naar den vorm waarin zich hun drang naar kalme vree kan uitspreken tot hun woelig geslacht, wij zouden ze altemaal met vreugde kunnen missen, in ruil voor één enkelen brief door Cervantes uit Algiers aan zijn ouders gezonden.

Toch heeft de *Galatea* waarde, als eerste letterkundig proza van zijne hand dat tot ons is gekomen. Wij gevoelen niets voor het levensonvatbaar onderwerp, maar moeten door de harde korst heenbijten, temeer, wijl er een belangrijk stuk Algiersche gebeurtenissen in voorkomt, en een merkwaardig poëem waarin Cervantes al de Spaansche dichters van zijne dagen met name noemt en hun een pluimpje geeft. Al wat op die wijze kan bijdragen tot onze kennis, moet dankbaar worden aanvaard.

Cervantes won zijne Galatea en ging zich volijverig wijden aan dramatischen arbeid, die hem reeds in Algiers had bekoord. Zwaar valt het, weerstand te bieden aan de verzoeking hem daarin te volgen; doch het is mij onmogelijk in kort bestek recht te doen weervaren aan zijn tooneelwerk. De heerlijke dramatische kunst van Spanje heeft juist in die dagen haar gouden tijdperk begonnen, en te bespreken in hoever Cervantes daartoe trachtte bij te dragen en waarin of waarom hij faalde of werd overvleugeld, zou een afzonderlijke, lijvige studie vereischen. Wat de moeilijkheid nog grooter maakt: hijzelf betuigt dat zijn gedrukte tooneelstukken niet werden opgevoerd en dat hij met uitgevers en akteurs niet op kon schieten; de stukken die, naar zijn eigen verklaring, opgang hadden gemaakt, zijn verloren gegaan of zoek geraakt. Hij heeft met overtuiging zijn ideaal nagestreefd,

heeft onvermoeid gewrocht tot verheffing van den smaak en veredeling van de kunst, ook al wijken zijne inzichten verre af van de onze en die zijner tijdgenooten. Vaderlandsliefde, vrijheidszin, huiselijk leven, boerenbedriegerijen, Algiersche toestanden, gauwdievenstreken, liefdeshistories, gevangenishelden, wat vindt men niet al bezongen en verhaald in de paar dozijn stukken van groot en klein kaliber die ons zijn gebleven van de veertig of vijftig welke hem in dertig jaren uit de pen zijn gevloeid. Zestien heeft hij zelf in 1615 uitgegeven; drie staan op zijn naam in een bundel van eenige jaren later, en twee werden in 1784 gedrukt, terwijl er nog een paar bestaan die hem gewoonlijk worden toegeschreven. Ook kennen wij een half dozijn titels van stukken die verloren gingen, en van tenminste een dezer weten wij dat Cervantes er hoog mee liep. Menige plaats die gloeit van geestdrift, menige aardige schets lezen wij in die werken; doch alleen de korte *entremeses* kunnen als tooneelstuk erdoor; de breeder opgezette werken zitten zoo slecht in elkaar dat ze niet op hunne voeten kunnen staan.

Naast den schrijver van *Don Quichote* is de dramatikus droevig klein; te midden van het reuzengeslacht dat van 1580 tot 1680 de Spaansche tooneelplanken betrad, heeft men een vergrootglas noodig om hem te vinden.

Wij zagen hem kort na 1600 te Valladolid gevestigd, en de vijf jaren die hij daar verbleef zijn voor ons van het grootste belang, want toen werd *Don Quichote* geschreven. Juist over die jaren verkeeren wij nog in groote onzekerheid, en lang zal het mogelijk moeten duren alvorens bescheiden worden opgedolven die eenig meer licht brengen in de duisternis.

Het gewichtigste dokument dat thans beschikbaar is, dateert van Juni 1605, derhalve van na het verschijnen van den roman. Dat is het procesverbaal van een doodslag op straat, vlak voor de woning van Cervantes, waarin de rechter van instructie hem en zijne huisgenooten betrok, naar het schijnt om den waren schuldige gelegenheid te geven zich aan straf te onttrekken. In het lange rapport vinden we vele bijzonderheden omtrent zijne huiselijke omstandigheden, feiten die heel wat geschrijf hebben uitgelokt, omdat men bij het vinden van dat stuk voor het eerst gewaar werd dat hij een dochter

had. Hare geschiedenis is thans volkomen bekend, van hare geboorte af tot aan haar huwelijk en overlijden en den dood van haar eenig dochtertje. Wij weten dat Cervantes heeft gedaan wat in zijn vermogen was om aan haar goed te maken wat hij tegenover de moeder had misdreven; laat ons dat genoeg zijn.

Het Koninklijk Privilegie dat aan *Don Quichote* voorafgaat, draagt den datum 26 September, gegeven te Valladolid. Op 1 December was te Alcalá het gedrukte boek met het handschrift vergeleken en akkoord bevonden; en toen op 20 December te Valladolid officieel de prijs vastgesteld was, kon het boek in den handel worden gebracht, tegen 290½ maravedi per ingenaaid exemplaar; naar ik uitreken, iets over de twee gulden. Een bescheiden prijs; maar het was ook verre van een prachtuitgave: papier van het gewoonste soort, slordige, half versleten letter, slechte korrektie. De Madridsche uitgever had er blijkbaar niet veel zorg of kosten aan besteed.

Heden ten dage kunnen wij ons een denkbeeld vormen van de redenen die hij mogelijk daartoe had. Het boek blijkt reeds vroeg in 1604 bekend te zijn geweest in geletterde kringen, en geen geringere dan Lope de Vega had zich in weinig tevreden bewoordingen er over geuit in een partikulieren brief die voor een jaar of vijftig is aan het licht gekomen. Waarschijnlijk had hij zijn afkeurend oordeel niet onder stoelen en banken gestoken en was het tot den uitgever doorgedrongen.

Het lezend publiek dacht er anders over. Reeds in Februari 1605 waren te Lissabon twee nadrukken verkrijgbaar; de Madridsche uitgever vond zich genoopt een tweeden druk in het licht te geven, die er wat beter uitziet, en ook Valencia leverde er twee in datzelfde jaar.

Had het in zijnen aard gelegen, Cervantes zou op zijne lauweren hebben kunnen gaan rusten; maar zijn kunstenaarsbrein gunde hem geen rust. Veel had hij gezien, veel ondervonden, veel opgemerkt dat verdiende wereldkundig te worden. In *Don Quichote* had hij twee verhalen ingelascht (*De ongepast benieuwde* en *De gevangene*) die waarschijnlijk reeds eenigen tijd te voren door hem op schrift waren gebracht, en die hij mogelijk op deze wijze wilde toetsen aan het oordeel der lezende wereld. Immers, ze waren iets nieuws

op kunstgebied, en hij vond het blijkbaar gewaagd bij een onvoorbereid publiek om gehoor en gunst aan te kloppen. Scherpzinnig had hij als terloops den titel vermeld van nog een verhaal, een titel die stellig de aandacht moest trekken in een kring waar de gauwdievenroman sedert 1599 met *Guzman de Alfarache* zooveel fortuin had gemaakt en in 1604 dat nog had vergroot, toen het tweede gedeelte van dat merkwaardige boek was verschenen. *Rinconete en Cortadillo:* twee echte „scherluins" zooals dat volkje op goed Amsterdamsch heette; men kon het aan de namen reeds zien dat er niet veel braafheid in stak.

Het duurde lang voor zijn bundel verhalen het licht zag. Waaraan dat heeft gelegen is mij verre van duidelijk. Immers, men mag aannemen dat de naam dien hij zich gemaakt had hem allicht een uitgever had moeten doen vinden, en hij had toch geen zeven jaar noodig om het dozijn vol te maken.

Cervantes had in 1606 zich weer in Madrid gevestigd, waarheen het hof teruggekeerd was toen bleek dat de bewoners, die bij 's konings afwezigheid groote schade hadden geleden, er een kwart miljoen dukaten voor over hadden. De bescheiden over de eerste jaren van Cervantes' verblijf zijn ook al weer weinig talrijk en afdoende, en al kennen wij de straten waarin hij woonde, dat heeft, zonder meer, niet veel te beduiden. Van grooter gewicht zijn de betrekkingen waarin hij stond tot mannen van rang en invloed. Van zijne groote verplichtingen jegens twee aanzienlijke personen, den kardinaal-aartsbisschop van Toledo en den graaf van Lemos, heeft hij meer dan eens dankbaar getuigd, ook al kon hij zijne teleurstelling niet verhelen dat de laatstgenoemde, die in 1610 als Onderkoning naar Napels vertrok, hem geen plaats had gegeven onder de letterkundigen in zijne hofhouding. In 1611 kon, ofschoon met moeite, de huwelijksgift van zijne dochter afbetaald worden; het was ook een belangrijk bedrag, 2000 dukaten. Of dit geheel uit eigen beurs kwam, ligt nog in het duister.

Dat is zoowat alles wat ons van Cervantes' aangelegenheden bekend is. Op zijne persoonlijkheid in die dagen valt echter een helderder licht. Immers in de voorrede van zijn boek verhalen geeft hijzelf een keurig gestelde bondige en afdoende beschrijving van zijn uiterlijk en een kort overzicht van zijne

lotgevallen. Ook zijn goedige natuur en christelijke zin spreken daaruit tot ons, en had ik den moed die edele figuur te hullen in het schamele kleed van mijn proza, dan ware daartoe hier de plaats.

In Juni 1612 was het boek gereed om aan de desbevoegde autoriteiten ter goedkeuring te worden voorgelegd, en lokte van hen die hun oordeel er over uit hadden te spreken de meest vleiende verklaringen uit. Onder den titel *Novelas Exemplares* werd het in 1613 te Madrid in een mooie uitgave gedrukt en heeft ten volle des Meesters grooten roem gehandhaafd. Mij wil het somwijlen voorkomen dat in sommige dier twaalf verhalen („Preciosa, het Spaansche heidinnetje," is wereldbekend) zijn kunst als schrijver zich zelve nog overtreft, niet in het scheppen van karakters en typen, maar in volmaaktheid van zegging en in fijnheid van schildering. Een van de allerbeste is, tegelijk met ettelijke meer, als *De doorlugtige dienstmaagd*, in de 17e en 18e eeuw eenige malen in het Nederlandsch verschenen (in Toledo staat bijna onveranderd het huis waar zij diende), maar aan *Rinconete y Cortadillo* heeft geen vaderlandsche hand zich tot dusver gewaagd. Met dat dozijn verhalen verscheen Cervantes in Spanje als baanbreker op een gebied waar vóór hem de Italianen onbetwist vasten voet hadden, en hij beroemt zich terecht, dat zijne geschiedenissen geheel eigen vinding zijn en niets aan de buitenlandsche voorgangers hebben ontleend. Vooral ook liet hij uitkomen, dat hij zich van hunne wulpschheid had vrij gehouden, en de naam „onze Spaansche Boccaccio", die hem later zou worden toegekend door niemand minder dan Tirso de Molina, nevens Lope de Vega de grootste Spaansche tooneeldichter en in enkele opzichten diens meerdere, is een eeretitel, waarmee hij zonder blozen voor den dag mag komen.

Te ver zou het ons leiden die verhalen stuk voor stuk te bespreken en na te gaan hoe en op welke gronden men heeft getracht het jaar hunner geboorte te benaderen. Dat alles kan volledig en in meer aantrekkelijken vorm elders worden gevonden, zooals ik later zal aanstippen.

Cervantes begon oud te worden. Hij was reeds 66 jaar en begreep dat, hoe gelijkmatig en vroolijk gestemd, hij de

eindpaal nabij was. Hij had nog zooveel in het gemoed en in het hoofd; er moest haast worden gemaakt, anderen daarmee te begiftigen. Het eerst kwam *De reis naar den Parnassus* aan de beurt, reeds in de voorrede der verhalen aangekondigd en in het laatst van 1614 te Madrid op best papier en met flinke letter verschenen. Het is een, bij gedeelten, vermakelijk en vooral heden belangrijk gedicht (in Nederland bekend door Pater Putman's verdienstelijke proza-overzetting), waarin de ongetemde schare prul-poëten er ongemakkelijk van langs krijgt en den goeden dichters een hartig woord van lof wordt toegebracht. De tijdgenooten zijn er niet mee weggeloopen en het heeft meer dan een eeuw geduurd alvorens het in Spanje in herdruk kwam. Trouwens, in dichtmaat heeft Cervantes het altijd moeten afleggen. Wat aan het gedicht ontbreekt wordt volop vergoed door het geestige prozavervolg, dat weer recht kenschetsend is voor zijn onverstoorbaar goed humeur en ironisch dragen van tegenspoed. Zijn tijdgenooten en het nageslacht hebben niet zelden met hem van oordeel verschild omtrent de verdienste van andere dichters, en van meer dan eenen is ons nauwelijks meer bekend dan Cervantes' handgeklap bij het hooren van den naam.

Of hij zich daarom veel bekommerd zal hebben? Er waren wel gewichtiger dingen die zijn aandacht vroegen. Het werd tijd de een paar jaar te voren, in het voorwoord der *Novelas*, gedane belofte gestand te doen en Don Quichote op nieuwe avonturen de wereld in te doen trekken. Daarvan had hij, en met recht, hooge verwachtingen. Het was hem niet gegund die te zien verwezenlijkt zonder een grievende bejegening te ondervinden, die hem, den loyalen strijder, als een messteek in den rug een diepe wonde toebracht.

Het valt niet te ontkennen, dat strikt genomen hij zulk een aanval reeds lang had kunnen tegemoet zien. Het eerste gedeelte van *Don Quichote* had hij besloten met de opmerking, dat er zoo iets gemompeld werd van een te verwachten derden ondernemingstocht van den held, welken „misschien een ander, beter begaafd, zal bezingen." Deze versregel van Ariosto ziet er uit als een nederige schatting van eigen talent, dat aan elkeen verlof geeft het boek ten einde te brengen. Voortzetting van eens anders werk was niets nieuws in Spanje, en Cervantes had het zien gebeuren in 1603, in het vervolg op

Guzman de Alfarache, dat Mateo Aleman, den oorspronkelijken schrijver, zoo hooggaand had verontwaardigd.

Ik houd er meer van in Ariosto's vers uit Cervantes' mond den klank te hooren van het Bragiaansche:

„Op, Wouldbe's, op! toont wat een Wouldbe kan!"

als tartte hij een ieder, zijne krachten er aan te beproeven. Immers, ingenomenheid met eigen arbeid straalt dikwijls in hem door, en *Don Quichote* stond, in vinding en vorm, zoo hoog, dat hij gerust kon aannemen, dat niemand in Spanje zulk werk aankon. Had hij de *Duizend en eene nacht* gekend, het onafgewerkte venster in Aladin's wonderpaleis had ook hier kunnen worden aangehaald.

Toen Cervantes in 1613 bekend had gemaakt, dat zijn vervolg dra zou komen, mocht hij verwachten dat ieder ander, zelfs al ware hij aan de taak begonnen, haar aan kant zou leggen. Doch in het midden van 1614 kwam er een boek uit, zich noemende: tweede deel van *Don Quichote*, waarvan de schrijver zich den naam Avellaneda geeft en, wel verre van te beweren onkundig te zijn aan Cervantes' plannen, opzettelijk daarvan melding maakt. Een voorwoord, venijnig, plat, in-ploertig, vol hatelijkheden op Cervantes, gaat vooraf; als staaltje diene, dat de schrijver zich vermeit in het vooruitzicht, dat de ouwe lastpost zal gaan lamenteeren, omdat de duiten zijn neus voorbijgaan!

Het boek zelf is, ja, leesbaar geschreven, maar laag bij den grond; bij *Don Quichote* haalt het geen handwater.

We zijn er nog niet achter wie de schrijver was: Cervantes zelf schijnt het al evenmin te hebben geweten. Evenwel was het boek blijkbaar een wraakoefening van een heethoofdig aanbidder van den afgod Lope de Vega, op wien Cervantes menigen kwinkslag en schimpscheut had ten beste gegeven, onder anderen in de voorrede van *Don Quichote*. die geheel aan Lope's adres en, eerlijk verdiend, nogal raak was. Maar hij had in het voorwoord der *Novelas* beleden dat hij daarover spijt gevoelde. Me dunkt, Lope legde weinig eer in met zijnen kemphaan.

Cervantes was diep gegriefd door de gemeenheid van dien aanval. Voor het eerst van zijn leven toonde hij zich gekrenkt. Hij was met hoofdstuk 59 van zijn Vervolg bezig toen hem

Avellaneda's werk onder het oog kwam. Bij monde van Don Quichote en diens trouwen schildknaap spreekt hij zijne geringschatting uit voor dat boek waarin hunne personen tot karikaturen worden verdraaid en verwrongen, en komt later nog weer daarop terug. In de voorrede legt hij er nadruk op dat ouderdom en verminktheid zooals de zijne niet tot oneer strekken, en laat doorschemeren dat zijn aanvaller hem voorkomt als een dolle hond. Wij bejammeren dat hij tevens aan Lope de Vega een steek geeft die weliswaar alleen voor ingewijden verstaanbaar, maar niettemin Cervantes onwaardig was. Doch ook Achilles had éene wondbare plek.

Hij mocht niet langer dralen. Haastiger dan gewoonlijk heeft hij zich tot het einde van zijn boek gespoed, en wie zorgvuldig oplet ziet sporen van gejaagdheid. In Februari 1615 gedrukt, was het, na de gewone formaliteiten, in November voor 292 maravedis, evenveel dus als het eerste deel, in Madrid te koop. Het schijnt dat Avellaneda hem werkelijk afbreuk had gedaan, ten minste, het kleed waarin de uitgever het boek had gestoken valt erg tegen. Dat wordt echter meer dan vergoed door de prachtige beoordeeling die de censor hem had gegeven. Een mooie anekdote die daarin voorkomt, mag ik niet nalaten hier weer te geven.

Hij vertelt: Als kapelaan van den kardinaal Aartsbisschop van Toledo was ik tegenwoordig bij het bezoek dat deze bracht aan den Franschen gezant. Daar geraakte ik in gesprek met eenige Fransche edellieden uit het gevolg, die mij belangstellend vroegen naar wat er in letterkundige kringen omging. Toevallig sprak ik van dit boek met welks censuur ik bezig was, en niet zoodra had ik Cervantes genoemd, of zij begonnen opgetogen over hem en zijne werken te spreken, enkele waarvan zij bijna van buiten kenden. Op het zien van zooveel belangstelling bood ik aan, hun gelegenheid te geven met den schrijver kennis te maken, welk aanbod zij met vele betuigingen van groot verlangen aanvaardden. Zij vroegen mij naar hem in alle bijzonderheden, zijn leeftijd, beroep, kwaliteit en kwantiteit. Ik zag mij genoodzaakt te zeggen dat hij oud was, soldaat, edelman en arm. Toen riep een van hen uit, en ik herhaal zijn eigen woorden: „hoe! zorgt Spanje niet dat zulk een man rijk is en op 's lands kosten wordt onderhouden?" Waarop een ander deze snedige

opmerking maakte: „Als armoede hem dringt tot schrijven, dan geve de hemel dat hij nooit overvloed moge kennen en zijne armoede de gansche wereld moge verrijken”.

„Een tweede deel is nooit veel zaaks”, had Cervantes gezegd; maar indien ooit de uitzondering den regel heeft bevestigd, dan was dit nu het geval. Er zijn er die het eerste gedeelte van *Don Quichote* verkiezen boven het tweede, en omgekeerd wordt door velen het tweede het hoogst gesteld. Met de stukken in de hand uitwijzen wie gelijk heeft, is natuurlijk onbegonnen werk. Het eerste vloeit meer over van vernuft en jeugdigen, joligen overmoed, en is daarom meer algemeen geliefd; het tweede, zorgvuldig en met bedaarder overleg opgezet, meesterlijk uitgewerkt, wint het als studie van innerlijk leven. De twee gedeelten vullen elkander aan tot een heerlijk afgerond geheel. Gelijk Suleika, kan *Don Quichote* „mit sich selbst nur verglichen sein.”

Vijf uitgaven (Madrid, 1615; Brussel, 1616; Valencia, 1616; Lissabon, 1617; Barcelona, 1617, deze laatste van het komplete werk) bleek het belangstellende Spaansche publiek noodig te hebben.

Cervantes’ werken volgden elkander vliegensvlug op in zijne laatste jaren. Nauwelijks was *Don Quichote* van de baan, of hij legde de laatste hand aan een nieuwen roman, waarvan hij op 1 October 1615 had aangekondigd dat hij binnen vier maanden klaar zou worden en of het beste of het slechtste zou zijn van alle in de Spaansche taal geschreven onderhoudende werken. Het duurde langer dan hij had gedacht; eerst in April was hij in staat de opdracht te schrijven.

Aan zijne hoog gespannen verwachting heeft het boek niet beantwoord. *Persiles en Sigismunda, eene geschiedenis uit het Noorden*, heeft, bij groote deugden, groote gebreken. Een geschiedenis kan men het nauwelijks noemen, en van het Noorden komt niets terecht. En toch, daartegenover staat een weelde van verbeeldingskracht, een schalkschheid van geest, een gepolijstheid van stijl, dat men na de eerste tien, twaalf bladzijden met klimmend genoegen blijft lezen en zich niet bewust wordt dat de schrijver zeventig jaar oud is en met beide voeten in het graf staat.

Zoo ver toch was het gekomen. Reeds geruimen tijd had hij aan waterzucht geleden, maar zelfs deze kwaal had geen

indruk kunnen maken op zijn blijmoedigheid. De voorrede van *Persiles* is opgewekt als altijd; zelfs krult nog een glimlach zijne lippen als hij spreekt van zijn lijden, al moet hij midden in het schrijven afbreken om te besluiten: „maar niet altijd zijn de omstandigheden dezelfde. Misschien zal de tijd komen dat ik den afgebroken draad weer kan aanknoopen om te zeggen wat hierbij behoorde. Vaarwel, geestigheid; vaarwel, schalkschheid; vaartwel, jolige vrienden; stervend uit ik den wensch u eerlang in dat andere leven gelukkig weer te zien.”

Op 26 Maart 1616 had hij nog een dankbaren brief geschreven aan zijn weldoener den Kardinaal Aartsbisschop, een brief die gelukkig in het oorspronkelijke handschrift is bewaard gebleven. Op 19 April, twee dagen na de voorrede, plaatst hij aan het hoofd van de opdracht aan den graaf van Lemos den aanhef van een hierdoor onsterfelijk geworden gedicht: „Met den voet reeds in den stijgbeugel, in de angsten van den dood, schrijf ik U, grooten heer, dezen brief.” Dat was 's daags nadat hem de H. Sacramenten waren bediend; den 23sten kwam de dood hem verlossen.

De gevels van de woning die in de naar hem genoemde straat zijn sterfhuis heeft vervangen, en van de kleine kloosterkerk waar hij begraven ligt, dragen een steen met opschrift. Geen gedenkteeken siert zijne rustplaats; het is niet gelukt die met zekerheid aan te wijzen. Nog een waardeloos standbeeld voor het gebouw der Cortes; meer niet.

Van zijnen *Persiles* kwamen in 1617 zeven uitgaven, zelfs in Parijs en Brussel. Nagelaten geschriften kennen wij niet, al heeft hij tot in zijne laatste dagen herhaaldelijk titels vermeld van boeken die misschien alleen in zijn onuitputtelijke verbeelding bestonden.

Gelezen is en wordt Cervantes als weinigen. Eene zorgvuldige vergelijking met Dante en Shakespeare zou hoogst verrassende uitkomsten geven. Van de *Novelas* bestaan ongeveer zestig drukken in het Spaansch, ruim honderd in andere talen. Zijn *Don Quichote* is in meer dan twintig talen overgebracht, in sommige zelfs een half dozijn malen en nog meer; in Kroatisch, Boheemsch, Finsch, Turksch, Japansch en Gujerati. Er bestaan ruim twee honderd twintig drukken in het Spaansch, meer dan vier honderd dertig in andere

talen; en steeds klimmende is de vraag. Zeventig uitgaven kent men in de 17e eeuw; honderd zeven en dertig in de 18e; de 19e kan minstens vierhonderd veertig aanwijzen. Uit Parijs zijn er niet minder dan honderd vijftig; Londen volgt met honderd tien; Madrid telt er ruim tachtig, Barcelona meer dan veertig. Nederland heeft er acht en twintig, waartoe Amsterdam veertien, Den Haag zeven bijdroeg; zeventien ervan zijn in het Nederlandsch.

Wat kunstbroeders over Cervantes en *Don Quichote* hebben gezegd, zou ettelijke folianten kunnen vullen, zoodat het bijna onmogelijk is iets nieuws te geven. Zijn spoor wordt overal in de letterkunde aangetroffen. Don Quichote, Dulcinea, zijn schildknaap, zijn alom bekende typen; de bruiloft van Camacho kent iedereen; „vechten met windmolens" is een volksuitdrukking geworden. Tot tooneelstukken en operaas heeft hij de stof geleverd; legio zijn de navolgingen van *Dou Quichote*: met *Pickwick* te noemen kan ik volstaan.

Waaraan is het te danken, dit ongehoord hartelijk onthaal dat aan het boek is ten deel geworden?

Veel is er geschreven over de vraag, wat Cervantes met zijn meesterwerk beoogde. Hijzelf verklaart herhaaldelijk en met nadruk, dat hij het op de malle menigte van ridderromans heeft gemunt, en waarschuwt nog ten overvloede tegen zoeken van spijkers op laag water.

Het lijkt een ondankbaar en onmogelijk onderwerp. Een schrale, kale, uitgedroogde landjonker, volgepropt met zottemanstaal uit een vracht dolle verhalen, totdat hij de kluts kwijtraakt en zich verbeeldt dat al die onzinnige verdichtsels volle waarheid zijn. Zoo'n plezier heeft onze jonker daaraan gekregen, dat hij mee wil spelen; en zoo lapt hij een stel oud wapentuig in malkander, klimt op zijn stroef, stram ploegpaard, en sukkelt er mee de wijde wereld in. Dan gaat hij aan het mollen op groote schaal, om den roem te behalen van met zijn onverwinlijken arm de wereld gezuiverd te hebben van het ongure gebroed, waarmee zij bevolkt is. Maar daar regent het, doodburgerlijk, alledaagsche klappen en stokslagen tot onze ridder geen vin kan roeren, en hij voor oudvuil naar huis wordt gezeuld. Hij heeft er nog

niet genoeg van en gaat er weer opaf, en altijd weer is hij het kind van de rekening.

Was van dat alles iets leesbaars te maken? Was het noodig, een geheel boekdeel en nog een daarmee te vullen? Als die ridderromans werkelijk zoo bespottelijk waren, wie las dan die folianten? Ze zouden immers uit gebrek aan adem uit den tijd geraken.

Och! smaak heeft zich nooit laten ringelooren. In Portugal was een paar honderd jaar vroeger een boek ontstaan over de heldendaden van Amadis, den grooten ridder uit Wales; en of nu de lust naar zulke kost in de lucht zat of dat men uit gebrek aan andere onderhoudende lektuur er schik in vond: toen men eenmaal goed op den smaak was gekomen, was er geen houden meer aan en werd de wereld overstelpt met een zondvloed van geschiedenissen naar denzelfden trant en van altijd weer minder allooi. Alles wat lezen kon las die verhalen; de geleerdste en deftigste mannen, die in Grieksch en Latijn en Italiaansch geheel thuis waren en beter hadden kunnen weten, de eerwaardigste kerkvorsten, de knapste advokaten, de professoren aan de grootste universiteit van die dagen; soldaat en page, gerimpelde matrone en geniepig juffertje: iedereen. Het werd zoo erg dat er tegen gepredikt moest worden, en er wetten werden gemaakt om althans in de koloniën tegen die plaag te waken — niets hielp. Letterkundig werk van hooge en nog heden in aanzien rijzende waarde [1]) verscheen en maakte verbazenden opgang, ofschoon het de sterkste tegenhanger vormde bij die riddergeschiedenissen en juist aanschouwen liet wat in het dagelijksche, werkelijke leven er al dingen werden gedaan. Men las deze aan stuk, in vijftig en zestig en zeventig uitgaven, en keerde weer tot de de ridders terug. Daar kwam Cervantes met zijn simpelen jonker, en uit was het.

Don Quichote is het geestigste boek dat er bestaat. De edele held, fijn beschaafd van verstand en zoo tot in den

[1]) *Comedia de Calisto ꝛ Melibea*; eerste bekende druk: Burgos, 1499 (herdruk: deel XII der *Bibliotheca Hispanica*); daarna tallooze malen opnieuw gedrukt.

In het Nederlandsch: *Celestina. Een tragicomedie van Calisto ende Melibea.* Antwerpen, 1574.

grond nobel van gemoed, eenvoudig en sober, onervaren en onbekend met het leven der werkelijkheid, geheel opgaand in gloeiende geestdrift voor de helden zijner wonderverhalen, wij zien hem in levenden lijve voor ons in de eerste beschrijving die ons wordt gegeven, en we volgen hem met belangstelling in elke beweging die hij maakt. Wij voelen en weten het vooraf: die avonturen kunnen nooit goed afloopen, want de wereld laat zulke ondernemingen niet toe, en we letten op met klimmende aandacht hoe dat wel terecht zal komen. Verrast, verblijd, zien we hem toonen hoe hij, bezield en geestdriftig, meer vermag dan wij hem hadden toegedacht, zoodat hij indruk maakt zelfs op hen die half meewarig met hem hadden gesold; en van dat oogenblik af, heeft hij ons hart veroverd en gevoelen wij voor en met hem bij al zijn tegenspoed. We gaan hoe langer zoo meer van hem houden, zijn groote gaven spreken steeds luider tot ons, en zijne dwaasheid komt ons niet meer zoo dwaas voor, neen zelfs, we achten hem er te hooger om. We nemen het den anderen kwalijk dat ze hem niet beter behandelen en niet inzien hoe goed zijne bedoeling is. En hoe welkom is het ons wanneer een eenvoudig man, zonder opvoeding maar gezond van menschenverstand, ongelikt en onbehouwen doch tevens onverdorven als een natuurkind, zich evenals wijzelven voelt meegesleept tot waardeering en zich al pruttelend en mopperend over alle bezwaren heenzet en hem, ten spijt van eigen inzicht, getrouw blijft volgen.

Wat leveren die twee trouwe gezellen een kostelijk kontrast, en hoe mooi vullen zij elkander aan, tot we ons den een nauwelijks voor kunnen stellen zonder den ander. De een, begaafd van aanleg en toegerust met de veelzijdigste kennis, leeft in eene fantastische omgeving die alle werkelijkheid tart; de ander, plomp en leep, vol huisbakken wijsheid, hunkert naar rustige welvoldaanheid bij den huiselijken haard. Hoe genieten wij bij het aanhooren van hunne gesprekken, gevoerd op zoo verschillenden toon, en niettemin zoo overtuigend over en weer, omdat we ons vereenzelvigd hebben met hen en als het ware hun de woorden van de lippen kunnen lezen; terwijl toch, hoe goeden dunk wij reeds van hun vernuft hebben, zij telkens weer onverwacht zich uiten in gedachten

en bewoordingen waarop wij niet verdacht waren en die ons treffen omdat zij zoo schilderachtig bij hen kleeden.

En bovenal, de gezonde levenslust, de heerlijke meedoogendheid die zelfs in den grootsten slechtaard een medemensch ziet, werpt de onweerstaanbaarste en meest bezielende lichtstralen op al de tallooze figuren, en doet ons gewaar worden wat wij niet zouden hebben getracht of gehoopt in hen te vinden.

Dat is geestigheid. Wij zetten ons schoor om te voorzien wat zal komen, wij meenen op alles voorbereid te zijn, en elke omstandigheid, elk avontuur, elke handeling, elk woord is zoo onvermoed en onverhoopt, zoo nieuw en zoo doeltreffend natuurlijk, dat we in betoovering aan des schrijvers lippen hangen en nooit genoeg hem kunnen aanhooren.

Het Spaansche boek bij uitnemendheid. Waardig en sober, met het zelfbeheer van zich bewuste kracht, zonder omhaal van woorden, met twee, drie forsche streken van het penseel, in een waas van stof en zonnegloed, bij het walmende schijnsel van vetkaars en oliepitje, zien we honderden personen geteekend, levend en ademend, in al de bonte afwisseling van gewaad en omgeving, van driften en verzaken, van lijden en genieten, zoo van bloed en been en vleesch, zoo goed getroffen dat wij hen uit duizenden zouden herkennen. Het geheele land, met bergen en zandige wegen, met beekjes en boomen en eindelooze dorre vergezichten, met dorpen en eenzame herbergen, met draaiende molens en weidende kudden, we kennen het en gevoelen dat we het kennen, in den druk der verschroeiende namiddagen, in de koelte van den vallenden avond, in donkere nacht waarin wij rondtasten naar den weg, in het rijzen van de zon over de boomlooze vlakte. Alle rangen en standen, uit alle oorden, van alle rassen, verdringen zich om ons heen in altijd weer nieuwe groepeering, en spreken vrijuit wat hun van het hart moet, een ieder in de woorden en tonen der levende werkelijkheid; alleen 's Konings persoon zien onze oogen niet, maar beschermend en wrekend voelen we zijne hand uitgestrekt. Alles wat de Spanjaard gelooft en bemint, geniet en ondergaat, bewondert, haat, bespot, vreest en veracht, we leven het met hem mede, we zijn Spanjaard als hij, in gemoed, in beweging, in woord.

Dat ontbrak in de ridderromans, en de lezende wereld

gevoelde het verschil en wierp het klatergoud aan kant voor het echte edel metaal.

Dat is het waarom *Don Quichote* altijd meer rijst en zal rijzen in waarde en waardeering, onovertroffen, ongeëvenaard.

Cervantes is Spanje's grootste genie, en geen volk kan op een grooter bogen.

Lang is het geleden. Ik las het boek en genoot; las het nog eens en genoot opnieuw; en daar hoorde ik een van die wonderlijke uitleggingen: zus en zoo is niet de held bedoeld; Cervantes schreef, uit wrok of uit afgunst, een bittere satire op een vorst, of een hoveling, of een schrijver, of op geheel het Spaansche volk, of op de Kerk; en de pret was eraf.

Net alsof ik van een goeden kennis, met wien ik goed op dreef begon te komen, een leelijken streek had hooren vertellen door wien ik dacht dat het weten kon.

Het moest uit zijn, voorgoed uit.

En ik nam het den ander ook even kwalijk dat hij mij had ingelicht.

Wie niet gedwongen is kennis te nemen van de zoogenaamde sleutels van het boek, doet wel den schrijver op eerewoord te gelooven;. zijn genot van het prachtig werk zal er te reiner om zijn.

En toch, de volle waarheid is dat niet. Hoe beter het mikroskoop of de kijker waarmee we de wonderwerken der natuur beschouwen, hoe dieper we doordringen in wat aan oppervlakkig bekijken ontsnapt, hoe meer wij tot eerbied gestemd worden, hoe hooger onze dankbare verrukking stijgt; en wij zouden niet wenschen terug te vallen in de dagen der onnoozelheid, toen de wetenschap zich beperkt vond tot wat het ongewapend oog kon waarnemen.

Ook het zien is eene kunst die vatbaar is voor hoogere ontwikkeling.

Schitterend doorstaan de meesterwerken van menschelijke hand en menschelijk vernuft elken toets waaraan wij ze onderwerpen, en toonen er hunne waarde des te helderder om.

Cervantes kan al zulke proefnemingen verdragen.

Dat er zoovele van die zoogenaamde sleutels gefabriceerd zijn, is het afdoendste bewijs dat geen enkele het doel trof. Uit zijn eigen rijpe ervaring, uit wat hij om zich hoorde en zag, uit het letterkundig verkeer met zijn geslacht, putte Cervantes menige opmerking, menigen wenk voor zoovelen die in onbesuisde opgewondenheid afdwaalden van wat hem voorkwam als de ware, gulden weg. Die handwijzingen mogen meer dan eens zoo treffend zijn geweest dat niet alleen hij die er zijn voordeel mee kon doen, maar de gansche met afgunst en broodnijd vervulde letterbent wel moest zien wie model had gestaan voor de schildering; en zij liet niet na, het met de noodige kleuren en bijmaaksels van rechts en links uit te bazuinen.

Wie uitvoerig en tot in kleinigheden met Cervantes' leven en zijne geschriften zich bekend maakt; wie leert verstaan hoe gulhartig en trouw hij steeds was jegens allen die iets in zich hadden; hoe hij altijd het goede heeft gewaardeerd in anderen, en waar vermaand moest worden, dit deed met een vriendelijken glimlach; hoe hij wars was van arglist en nijd; hoe kerk en vorst en vaderland en manneneer hem meer waren dan het leven; wie dat heeft leeren inzien, die slaat geen geloof aan praatjes, meerendeels voortgekomen uit het verwarde beuzelbrein van knoeiers, zelf tot niets degelijks of deugdelijks in staat. Zijn tijdgenooten en mededingers zijn wel eens korzelig geworden als het *ad rem* was, maar weldra waren zij weer op goeden voet met den schalkschen schrijver, en wijdden zij hem een vriendelijk en bewonderend woord.

Ook op zinbouw en taal heeft men willen vitten. Al weer mis! Ook indien wij de slordigheid van den uitgever er buiten laten. In het vuur der inspiratie is er geen plaats en geen kalmte voor vijl en schuurzand en politoer en slappe was; de stukken vliegen er af en de spaanders blijven rondliggen, tot ergernis van de ouwe juffrouw van beneden, die straks op haar sloffen en met den bril op den neus aan zal komen sjokken om al dien rommel op te ruimen. Maar het genie heeft aan het blok hout de goddelijke levensvlam ingeblazen, en wie het daar thans ziet staan buigt het hoofd. Heeft iemand het hart met puimsteen en verfkwast te komen aandragen om een oneffenheid of een krasje te doen verdwijnen?

Afwijkingen van de strikt logische woordvoeging, min gelukkig gebeeldhouwde volzinnen komen voor in *Don Quichote*, vooral in het eerste gedeelte. Wie zal het euvel duiden? Het boek krijgt er te meer waarde om. We zien hoe Cervantes, geheel vervuld met de kostelijke historie en de jolige invallen, de hoofdzaak niet voor nesterijen uit het oog verloor. Dat liet hij over aan vitters van beroep, schoolvossen en haarklovende peuteraars.

In Spanje is heel wat prachtig proza geschreven, meer zelfs en mogelijk van grooter kunstwaarde dan verzen, en dat wil wat zeggen! De taal leent er zich toe als weinige, en zich daarin te vermeien is wel de beste oefening voor stijlgevoel en gehoor voor rhytmus die men zonder Grieken en Latijnen kan ondernemen. En niemand heeft ooit in een gezond oogenblik verklaard dat Cervantes, als hij echt op dreef is, een meerdere heeft. Helaas! de muziek gaat te loor in de vertaling. Ook al zou het misschien mogelijk blijken een kort gedeelte weer te geven in evenzoo zilveren of koperen toon, het gansche boek zou een menschenleven van toewijding eischen. Hijzelf heeft gewaarschuwd tegen vertalingen: ze deden hem denken aan de keerzij van een Vlaamsch hangtapijt. Doch heden ten dage heeft kunstzin en noeste vlijt veel mogelijk gemaakt dat vroeger onbereikbaar scheen, en misschien worden wij eenmaal verblijd met eene vertaling die den Meester geen oneer aandoet.

Uit den mond van Cervantes zelf weten wij dat *Don Quichote* ontstond in een kerker. Hoeveel ook over die verklaring is gefantaseerd, de eenige gevangenis welke recht heeft voor deze eer in aanmerking te komen, was òf in Algiers, of veel waarschijnlijker, in Sevilla, en de beweringen omtrent het huis te Argamasilla in La Mancha raken kant nog wal. Niemand behoeft een traan te wijden aan de op 23 Maart van dit jaar afgebrande woning waarin Cervantes heet opgesloten te hebben gezeten: „een kerker, waar alle ongemak zijnen zetel heeft, en waar alle nare rumoer zijn huizinge opslaat", dat woord kan er nooit op van toepassing zijn geweest. Een kelder onder twee verdiepingen, en een kolossaal

gebouw met twee duizend luidruchtige dieven en moordenaars, de keuze is niet moeilijk.

Spanje heeft Don Quichote met open armen ontvangen. In 1605 alleen kwamen er zes uitgaven van zijne lotgevallen.

Doch bedroevend is het, te zien dat die geestdrift spoedig is bekoeld. Immers, van 1605 tot 1615 werd het boek slechts éénmaal, in 1508, in Spanje zelf herdrukt, staande tegenover drie Brusselsche drukken en een te Milaan, wel dus op Spaansch gebied, maar toch ver buiten het moederland.

Ongeveer evenzoo ging het met het tweede gedeelte, dat in 1615 verscheen: in het eerst ettelijke uitgaven; daarna, in volle twintig jaren, van 1617 tot 1637 geen enkele meer.

Doch laat ons niet te hard zijn. Zoo is het meermalen gegaan met de meesterwerken des geestes. Zij dringen niet dan langzaam door tot het bewustzijn, want het genie is zijnen tijd vooruit en vindt de wereld onrijp voor het besef van zijne openbaring.

Spanje ging op in het tooneel, waar tot 1635 Lope de Vega heer en meester was.

Niet onderhevig aan diens allesoverstemmenden invloed, heeft het buitenland zich prachtig gekweten in waardeering van Don Quichote. Zijne lotgevallen waren bijna onmiddellijk in Frankrijk en Engeland bekend, te oordeelen naar toespelingen in letterkundige werken; zij werden in Engeland reeds in 1612, in Frankrijk in 1614 in de landstaal overgezet en gedrukt. Bij het tweede gedeelte waren de rollen omgekeerd en bleef de Engelsche vertaling van 1620 bij de Fransche van 1618 ten achter. Duitschland volgde in 1621, Italië in 1622 en 1625; Nederland kwam laat, maar de eerste vertaling, van 1657, was tevens de eerste uitgave met platen versierd.

Spanje heeft later veel goed gemaakt. Toch blijft het te betreuren dat vele hoogst noodige hulpmiddelen van grondige studie van *Don Quichote* en Cervantes nog steeds ontbreken. Een woordenboek op *Don Quichote* berust reeds tal van jaren in handschrift bij de Akademie; van een volledig woordenboek op al zijne geschriften is nog geen sprake geweest. Eene kritische uitgave van zijne werken laat nog altijd op zich wachten, en alvorens die bestaat is het nutteloos de spraakkunst van Cervantes saam te stellen. Zoo laten zich

nog verdere tekortkomingen opsommen. Van wie veel geeft, wordt veel gevraagd.

Cervantes geloofde.

Hij geloofde aan kracht: de kracht van hem die voor geen overmacht terugdeinst; die door het noodlot wordt onder den voet getreden en zich weer verheft om opnieuw den strijd aan te gaan; die niet twijfelt of weifelt, omdat hij zich bewust is te streven en zich heeft toegerust om onder te gaan voor wat goed is en edel; die niet zoekt naar of hoopt op belooning, maar strijdt en lijdt en strijden blijft uit deugd alleen en plichtsbesef; die ver in het verschiet, buiten bereik van alle pogen, het ideale droombeeld ziet zweven dat zijn eigen drang naar het hoogste hem schiep, het beeld in welks dienst en aanbidding geen smarten des levenden lichaams hem uit de verrukking doen ontwaken en waaraan hij trouw blijft, ook al wordt zijn hoofd in het stof der aarde ter neer gedrukt door handen zwaarder en grover dan de zijne.

Dat geloof, zoo forsch en zoo fier geuit, vindt altijd weerklank bij de menschheid. Zij gevoelt dat wie spreekt een Profeet is uit den hooge. Want de menschheid is zelve een profeet, geboeid en vastgeklonken aan de aarde, slapend den slaap van den afgematten strijder. Maar wanneer die stem als trompetklanken om haar davert, dan heft zij het luisterend hoofd; met vreugdeglans op het gelaat en in het oog de gloed van bewondering en drang naar daden, rukt zij aan de ketens om vrij te worden en de roepstem te volgen. Doch de aarde laat zich niet uit de voegen lichten; het hoofd zinkt terug, mat en moede, en weer komt de slaap, de vergetelheid, waarin nog somwijlen, als een koesterende droom van beloofd geluk, zich de echo van die klanken doet hooren.

Heeft Cervantes de volle beteekenis van zijn meesterwerk erkend?

IJdele vraag!

Het genie schept, omdat het moet; onbewust; zonder wil: uit goddelijken drang.

Scheppen, uit drang van eigen wil, kan God alleen.

Studie van Cervantes en zijne werken is bijna een vak apart geworden. Er zijn er die daarvan een levenstaak maken en er kosten noch moeite noch opoffering voor sparen. Er bestaat een tijdschrift aan hem alleen gewijd. Er bestaat eene boekerij waarin alles vergaard is dat op hem ook maar in de verte betrekking heeft. Eene bibliografie van wat Cervantes betreft vult twee groote banden. Men kent eene verzameling schilderijen en teekeningen die Cervantes' werken tot onderwerp hebben [1]). Er zijn boeken over beeldende kunst in verband met *Don Quichote* [2]). Om eenigszins behoorlijk tehuis te zijn in die studie is een flinke kast vol boeken noodig, die altijd nog weer verder moet worden aangevuld [3]).

---

[1]) Verzameling Ashbee, in 1900 vermaakt aan de National Gallery en het South Kensington Museum.

[2]) H. S. Ashbee, *Iconography of Don Quixote.* London, 1895.

[3]) Eenige opmerkingen daarover zullen misschien van nut zijn.

James Fitzmaurice-Kelly, *The life of Cervantes*, London, Chapman and Hall, 1892; meesterlijk geschreven, volstrekt onmisbaar. Onder zijne leiding:

Gowans and Gray, Glasgow, geven uit eene Engelsche vertaling van Cervantes' komplete werken, in twaalf deeltjes. Daarvan zijn de *Exemplary Novels* in twee, en *Don Quixote* in vier deeltjes verschenen, in keurige, onberispelijk zorgvuldige overzetting, met boven allen lof verheven inleidingen. Wie de Spaansche taal niet machtig is, kan met die Engelsche boeken volstaan; in het Fransch (Chasles' *Cervantes*, Parijs, 1866, gloeit van bewondering, maar is veertig jaar ten achter) of Duitsch bestaat niets van eenig werkelijk gewicht.

Zelfs hij voor wien Spaansch het dagelijksch brood, Cervantes de dagelijksche tabak is, moet die Engelsche vertaling steeds naast zich hebben: *Don Quixote* heeft twintig jaar werk gekost.

In het Spaansch, op allerkleinste schaal:

Don Quijote, Madrid, Calleja, 1902, de beste zakuitgave, in Baedeker formaat.

Obras de Cervantes (vol. I der *Biblioteca de autores espanoles*).

Comedias de Cervantes (drie deeltjes, *Biblioteca clásica*, vol drukfouten, maar de eenige verkrijgbare).

Don Quijote, con las notas de Clemencin (*Bibl. clás.*, 8 vols.)

Wat uitgebreider:

Facsimile van de eerste drukken van 1605 en 1616, gedrukt 1872 (twee royale deelen; een derde bevat 1633 zeer belangrijke aanteekeningen; een vierde, van weinig beteekenis, geeft 100 platen uit beroemde uitgaven). Begint duur te worden. Een facsimile, in 1897 gedrukt, geeft de drukken van 1608 en 1615 weer, en is binnen ieders bereik.

Obras de Cervantes, Madrid 1863—1864; twaalf prachtige deelen; onmisbaar; kritisch niet te vertrouwen; duur.

Wat mij tot dusver is bekend geworden omtrent huldebetoon aan *Don Quichote,* kan kort worden saamgevat.

In Mexico en Zuid-Amerika heeft men er zich niet om bekreund; daar staat letterkunde bij andere belangen achter.

In Nederland gaf *De Nieuwe Courant* op 21, 23 en 30 Januari een zeer lezenswaard opstel van F(rits) L(apidoth)'s bekwame hand.

Te Philadelphia hield op 30 Januari Professor H. A. Rennert van de University of Pennsylvania eene rede over Cervantes' drama *Numancia,* die jammer genoeg niet in druk is verschenen.

Te New-York gaf in Januari de Lenox Library eene tentoonstelling van zeldzame exemplaren van *Don Quichote;* daar waren alle de eerste uitgaven te zien.

Belangrijker nog was de zitting der British Academy te Londen, waar op 25 Januari door James Fitzmaurice-Kelly eene rede werd uitgesproken over *Cervantes in England.* In den hem eigen keurigen vorm gaf hij aan, wat indruk Cervantes op de Engelsche letterkunde heeft gestempeld, wat in Engeland voor de studie van zijne persoon en zijne werken is gedaan. In dit opzicht staat Engeland verre boven alle andere niet-Spaansche landen. Hij zegt met volle recht:

„I have shown that England was the first foreign country to mention *Don Quixote,* the first to translate the book, the first country in Europe to present it decently garbed in its native tongue, the first to indicate the birthplace of the author, the first to provide a biography of him, the first to publish a commentary on *Don Quixote,* and the first to issue a critical edition of the text."

Zijne rede is buiten kijf het kostbaarste dat 1905 buiten Spanje op het terrein van Cervantes-studie oplevert; en zelfs daar zal men moeite hebben het te overtreffen.

Het is tijd dat ook Nederland iets degelijks doe op dat gebied. Een adres zal aan den Spaanschen koning worden

Wie zich door dat alles heeft heengewerkt, die vindt Rius, *Bibliografia crítica de las obras de Miguel de Cervantes Saavedra,* twee mooie deelen (Madrid, 1895 — Barcelona, 1899), en kan aan den hengel gaan zwemmen.

aangeboden; eene nieuwe vertaling van *Don Quichote* schijnt in overweging te zijn.

Men behoort veel meer te doen.

Cervantes in Nederland: er zit een pracht van een prijsvraag in; een dissertatie waarvan men levenslang genot heeft.

Eene nieuwe, komplete, vertaling van de *Novelas*; geen lichte taak. Doch de Engelsche is zoo goed, dat desnoods...

Het beste komt het laatst!

De overlevering, vaag als altijd, spreekt van eene Latijnsche vertaling van *Don Quichote.*

Bestaat die werkelijk, dan is zij bijna zekerlijk vermomd onder een titel die volstrekt niet op den oorspronkelijken gelijkt; zeer besnoeid; niet naar het Spaansch; tusschen 1620 en 1675 gemaakt; door een Duitscher; misschien door een Nederlander.

Een Nederlander had twee dagen tijd en ging zoeken; in Madrid, waar Latijnsche boeken tamelijk schaars zijn. Hij ontdekte de Latijnsche vertaling van eene der *Novelas.*

Twee maanden zoeken, in en om Nederland, waar men omkomt onder de Latijnsche boeken. Bij niet-slagen, een rapport; dat helpt.

Bij slagen: le bouquin.

Een herdruk in de *Bibliotheca hispanica:* le bouquet!

Bryn Mawr,
Pensylvania.

F. DE HAAN.

DE ZEEMACHT EN DE BEZITTINGEN IN AZIË. [1])

(De verdediging van Nederlandsch-Indië.)

Wanneer men de programma's van verschillende politieke partijen en vereenigingen inziet, dan blijkt dat alle — misschien moeten wij zeggen nagenoeg alle — zwijgen over de zeemacht. Zelfs daar waar melding gemaakt wordt van militaire aangelegenheden moet worden geconstateerd, dat niet gedacht is aan de zeemacht; de bewoordingen waarin het onderwerp wordt behandeld, sluiten de zeemacht absoluut buiten.

Dit zwijgen is te meer opvallend, omdat bedoelde programma's soms zeer uitgebreid zijn en uitdrukkelijk onderwerpen worden vermeld, welke in belangrijkheid toch stellig bij de zeemacht achterstaan. Van waar dan dit zwijgen over zulk eene interessante en gewichtige aangelegenheid? Is het onbekendheid met doel en wezen der zeemacht? Wij zouden bijna geneigd zijn deze vraag bevestigend te beantwoorden. Hoe toch anders het feit te verklaren, dat groote politieke partijen in hunne programma's bijzondere aandacht wijden aan de overzeesche bezittingen en toch geen woord over hebben voor wat in dit verband juist op den voorgrond zou moeten komen: de zeemacht? Die gedetailleerde bespreking van Indische zaken en belangen, zonder dat de zeemacht zelfs genoemd wordt, doet denken aan voogden, die het zich erg druk maken met plannen voor de opvoeding en de toekomst van de aan hunne zorg toevertrouwde kinderen, maar intusschen geheel vergeten de noodige maatregelen te treffen om die kinderen alvast in het leven te behouden.

---

[1]) Zie „Onze Zeemacht" in *De Gids*, jaargang 1902.

In het algemeen hebben wij geen bezwaar tegen dat zorgen voor de toekomst, ja wij juichen het zelfs toe, maar zoolang daarbij het heden verwaarloosd wordt, zijn wij van meening dat twijfel aan den ernst van de plannenmakers alleszins gerechtvaardigd is.

Het is het doel van dit schrijven om in enkele bladzijden te wijzen op het nauw verband tusschen eene voldoend krachtige zeemacht in Oost-Indië en onze bezittingen in Azië; om aan te toonen, dat het maken van plannen voor de toekomst veilig achterwege kan blijven, indien niet tevens wordt gezorgd dat het behoud der bezittingen is gewaarborgd; om er aan te herinneren dat wij weinig meer zullen kunnen doen voor de geestelijke en stoffelijke ontwikkeling van de bewoners der eilanden, zoodra deze niet meer behooren aan den Nederlandschen Staat; om er op te wijzen ten slotte, dat wij zeer goed aan onze verplichtingen kunnen voldoen tegenover de millioenen bewoners dier prachtige gewesten, tegelijk met de behartiging van het welbegrepen belang van het moederland.

Een eilandenrijk kan slechts verdedigd worden door eene vloot, dit was de grondgedachte van de voorstellen, welke eene halve eeuw geleden de schout bij nacht Van der Plaat, commandant der zeemacht in Oost-Indië, aan de regeering deed met betrekking tot de verdediging van Nederlandsch-Indië tegen een buitenlandschen vijand. Ongeveer tien jaar later sprak de luitenant-generaal Van Swieten, commandant van het Indisch leger, zich in gelijken geest uit en andermaal was dit voor twintig jaar de grondslag van de voorstellen van den vice-admiraal Binkes, commandant der zeemacht en chef van het departement van marine in Nederlandsch-Indië.

Hoe duidelijk het ons ook voorkomt, dat de verdediging van een zoo uitgestrekt [1]) eilandenrijk als de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië slechts kan geschieden door eene vloot, zoo wordt zulks niet algemeen erkend en zeker blijkt van deze overtuiging niet voldoende uit de plannen der regeering omtrent die verdediging. De regeering hinkt hierbij voortdurend op twee gedachten, wat noodzakelijk tengevolge

---

[1]) De afstand van West tot Oost is meer dan een achtste, die van Noord tot Zuid meer dan een vier en twintigste deel van den geheelen omtrek der aarde.

moet hebben, dat veel geld uitgegeven en toch geen bevredigend resultaat verkregen wordt. Het plan van verdediging beoogt eigenlijk alleen de verdediging van Java door leger en vloot, terwijl bovendien aan de vloot de taak wordt opgelegd de groote toegangswegen — voornamelijk die naar dit eiland — voor den veroveraar onveilig te maken, door bij voortduring hier zijne gemeenschap met de buitenwereld te bedreigen.

Deze grondslag voor de verdediging der bezittingen deugt niet en hierom kan nooit een gewenscht resultaat verkregen worden, zoodra eenmaal ons bezit werkelijk bedreigd wordt. Door alleen Java te verdedigen, zal het overgroote deel onzer bezittingen toch een zeer gemakkelijke prooi wezen voor een ieder, die er de hand naar uitsteekt. Wij vinden bij dat plan terug wat geruimen tijd in Nederland zelf werd beoogd en gedeeltelijk nog beoogd wordt: de verdediging van een deel van het geheele land. De gedachtengang, welke hiertoe heeft geleid, was ongeveer de volgende: Wij missen de materieele en personeele krachten noodig om het geheel met succes te verdedigen, laten wij hierom ons bepalen tot krachtige verdediging van een deel hiervan. Indien dit het meest waardevolle deel is en het centraal gezag zich hier weet te handhaven, dan wordt tijd gewonnen. Deze winst aan tijd kan hulp en uitkomst brengen en in ieder geval geeft zij gelegenheid tot bespreken en onderhandelen. Het aanvankelijk verloren en door den vijand bezette gebied wordt bij den vrede wel teruggekregen, al is dit dan ook ten koste van veel geld en het voldoen aan bepaalde wenschen (eischen) van den aanvaller.

Het kleinmoedige van dezen gedachtengang zullen wij thans niet nader bespreken, slechts volstaan met te erkennen dat er waarheid in schuilt. Voor Nederland tenminste. Wanneer aanvankelijk Limburg verloren ging dan is het zeker mogelijk, dat ons dit bij het sluiten van den vrede wordt teruggegeven. Het bezetten van deze provincie is dan het middel geweest om ons te dwingen, b.v. tot het sluiten van een tolverbond.

Geheel anders staat de zaak echter, indien het bezetten van eenig punt geen middel maar doel is. Dan krijgen wij het eenmaal verloren deel zeker niet terug, tenzij het gelukt den vijand te verdrijven, of hem het langer verblijf aldaar onmogelijk te maken. En dit is het juist wat wij in Indië te duchten

hebben. Wie zal toch ontkennen, dat ligging en uitgestrektheid van onze bezittingen in den Indischen Archipel voor eene vreemde mogendheid aanleiding kunnen wezen om een meer of minder groot deel hiervan voor zich te wenschen? Zoowel redenen van economischen als van strategischen aard kunnen hiertoe leiden. Het is voor geen tegenspraak vatbaar, dat zulke redenen zich werkelijk kunnen voordoen, afgescheiden nog van het feit dat zij steeds als voorwendsel kunnen dienen, wat practisch ongeveer op het zelfde neerkomt.

Maar doen zulke redenen zich voor en leiden zij tot handelend optreden, dan helpt de voorgenomen en voorbereide verdediging van Java met al de hiervoor gedane uitgaven ons niets, tenzij dat de op verovering uitgaande mogendheid juist het oog liet vallen op Java, sedert lang niet meer het meest begeerlijke eiland in den Archipel. De uitsluitende verdediging van Java heeft te minder zin, omdat de ligging van dit eiland aan de Zuidwestelijke grens onzer bezittingen het mogelijk maakt, dat men niet alleen den zetel van het Centraal Bestuur maar ook de toeganswegen naar dit eiland links laat liggen.

De vijand, die zich op eenig van Java verwijderd eiland neerzet, vindt daar aanvankelijk weinig of geen tegenstand en zal ook verder niet ernstig bemoeilijkt worden, omdat nagenoeg alle weermacht op en bij Java is vastgelegd. Hierin zal zelfs geen beteekenende wijziging zijn te brengen, zonder het bestaande plan van verdediging los te laten en de voorbereide verdediging van Java geheel te desorganiseeren.

Zoodra men op den voorgrond stelde, dat bij de verdediging van de bezittingen tegen een buitenlandschen vijand aan het Indisch leger een belangrijke rol moest worden toegekend, was het geheel verklaarbaar dat men tot het besluit kwam zich tot de verdediging van Java te moeten bepalen. Dit leger van hoogstens 40000 man nominaal, door den aard zijner samenstelling waarschijnlijk reeds onvoldoende voor de verdediging van Java tegen een buitenlandschen vijand, kan geen oogenblik in staat worden geacht om de verdediging op zich te nemen van de duizenden eilanden, uitmakende het Nederlandsch bezit in den Archipel. En dit is niet de schuld van dit leger, want het was niet bedoeld voor deze taak. Het Indisch leger is bestemd voor de handhaving

van het gezag tegenover inlandsche vorsten en volken en steeds heeft het getoond en veelal op schitterende wijze, voor deze taak geheel berekend te zijn. Maar hierom mag nu niet iets onmogelijks en dus onredelijks verlangd worden. Bij de verdediging van eenig bepaald punt of eiland zal het Indisch leger zeker belangrijke diensten kunnen bewijzen, maar hierop mag niet gebaseerd wezen de verdediging van geheel Nederlandsch-Indië. Plaatselijke verdediging toch, hoe afdoende voorbereid en hoe succesvol ook gevoerd, zal nimmer waarborg kunnen wezen voor het integraal behoud van het eilandenrijk in den Indischen Archipel.

En juist om dit integraal bezit is het immers te doen? Wanneer wij ons niet overal kunnen handhaven, wanneer hier of daar eenig, zij het voor ons ook geheel onbelangrijk punt definitief verloren gaat, dan is daarmede aan ons gezag een wellicht doodelijke slag toegebracht. Het gemakkelijk verkregen bezit zal den veroveraar tot uitbreiding prikkelen, ja wellicht aan anderen tot voorwendsel dienen eveneens zich ergens neer te zetten. En het moet erkend worden, dat de handeling van den eersten indringer een ander kan noodzaken om op economische maar bovenal op strategische gronden eveneens te doen. In dit geval behoeft een voorwendsel zelfs niet gezocht te worden ter verklaring of rechtvaardiging van de daad.

Dat bij het vaststellen van het plan van verdediging of liever gedurende de vele jaren dat plannen hiertoe werden overwogen en voorbereid, de aandacht in het bijzonder was gevestigd op het Indisch leger, is zeer begrijpelijk. De zeemacht in Oost-Indië was immers gedurende de geheele negentiende eeuw geen macht van beteekenis en haar taak was dan ook voornamelijk om door bestrijding van den allerwege heerschenden zeeroof de veiligheid ter zee voor personen en goederen zooveel mogelijk te verzekeren. Tevens werd zij dienstbaar gemaakt voor het handhaven van het gezag tegenover inlandsche vorsten en volken. Officiëel [1]) was nog in 1875 de Indische Militaire Marine het voornaamste bestanddeel van de zeemacht in Oost-Indië. Het auxiliair eskader, meer bestemd voor behartiging van de belangen van het Rijk, was toen en

[1]) Zie de memorie van den Minister van Marine van 23 Maart 1875.

vele jaren later van weinig beteekenis. Dat de regeering dit deel der zeemacht den naam gaf van „auxiliair eskader" toont duidelijk aan, welke waarde zij daaraan hechtte en hoe gemakkelijk men zich het behartigen van die belangen dacht. Maar te meer is het verklaarbaar, dat aan het Indisch leger een belangrijk aandeel was toegekend omdat men meende, dat het behoud van den zetel van het bestuur een waarborg was voor dat der buitenbezittingen, welke minstens tot aan het bestuur van den gouverneur-generaal Rochussen in ieder opzicht als quantité négligeable zijn beschouwd geworden.

Is het alzoo verklaarbaar, ofschoon niet te rechtvaardigen, dat men er toe kwam de verdediging van de bezittingen saam te vatten in de verdediging van Java, erger werd de zaak toen men later de zeemacht niet slechts bond aan de toegangswegen tot Java en de omringende zeeën maar gedeeltelijk aanwees tot verdediging van bepaalde havens en reeden, ja marine-personeel bestemde voor bezetting van kustbatterijen. Hierdoor werd aan de zeemacht de gelegenheid geheel ontnomen om haar natuurlijke taak, als verdedigster van de bezittingen tegen een buitenlandschen vijand, behoorlijk te vervullen.

In Nederlandsch-Indië toch moet eene vloot aanwezig zijn die, los van plaatselijke verdediging, overal in den Archipel het Nederlandsch gezag weet te handhaven. De omstandigheden zullen voor ieder bijzonder geval moeten bepalen op welke wijze zulks het best zal kunnen geschieden, maar die vloot moet er op berekend wezen om een vijand te kunnen aanpakken en verslaan, krachtig genoeg zijn om hem het verblijf in den Archipel op den duur onmogelijk te maken. Waar het een onafwijsbare eisch is, dat de vloot zich begeven kan overal waar de vijand zich vertoont of ophoudt en deze hierom niet gebonden mag wezen aan de verdediging van eenig bepaald punt of eiland, daar volgt noodzakelijk uit dat de zorg voor de plaatselijke verdediging het best geheel kan worden overgelaten aan de landmacht (het departement van oorlog in N.-I.). Het Indisch leger, hoewel hierbij van groote beteekenis, kan alleen deze taak echter niet vervullen; zoowel de geringe getalsterkte als de wijze van samenstelling zijn hiervoor een bezwaar. Onder meer zal versterking kunnen worden verkregen door ter plaatse gevestigde en voor het

doel geschikte of geschikt gemaakte personen; in het bijzonder zal zulks kunnen geschieden in havenplaatsen en kolenstations. Gewenscht zal het wellicht wezen te water ook gebruik te maken van versperringen en mijnen. Mits onder deskundige leiding, zal het hiervoor noodige personeel eveneens wel te vinden zijn onder de inwoners dier plaatsen. Aan die plaatselijke verdediging toch kunnen betrekkelijk matige eischen worden gesteld, omdat het tijdelijk verloren gaan van eenige plaats nooit beslissend kan wezen voor het behoud der bezittingen. Het hoofddoel der plaatselijke verdediging moet wezen een coup de main te voorkomen en het handhaven der neutraliteit in bijzondere gevallen mogelijk te maken.

Dit handhaven van de neutraliteit is een zaak van veel belang, want het tekort schieten hierin brengt het meeste gevaar voor oorlog. Hetzij dan dat de eene partij door noodzaak gedwongen wordt tijdens den oorlog in te grijpen, de taak over te nemen waartoe wij practisch toonden niet voldoende krachtig te wezen, hetzij dat onze tekortkoming later als voorwendsel dient om vijandig optreden te rechtvaardigen, de stok wordt waar men naar grijpt om met schijn van recht den hond te kunnen slaan. De geschiedenis leert, dat dergelijke stokken soms na vele jaren eerst in de hand genomen worden.

Aan de zeemacht blijve alzoo de taak te zorgen, dat de bezittingen voor Nederland niet verloren gaan. Maar aangezien dit een zuiver Nederlandsch belang is, neme het Rijk de zorg voor de verdediging tegen een buitenlandschen vijand ook geheel in eigen hand. Zoo doet iedere andere mogendheid, die koloniën of bezittingen over zee heeft. Zoo doet Nederland zelf ten opzichte van de koloniën in Amerika. Alleen in Oost-Indië laten wij die zorg voor een belangrijk deel over aan de bezitting zelve. Zulks is onlogisch, omdat de behartiging van dit belang hierdoor onvoldoende wordt gewaarborgd, maar bovendien verkeerd, omdat dit medezeggingschap der Indische regeering de verantwoordelijkheid verdeelt en een strijd van belangen doet ontstaan, waarvan noodzakelijk de betrokken aangelegenheid dupe moet worden. In hooge mate is dit dan ook het geval. Ten koste van veel geld wordt bijzonder weinig verkregen en niemand durft beweren, dat de handhaving van

ons gezag in den Archipel verzekerd is. Ja eigenlijk onderstelt niemand, dat wij ook maar in staat zullen wezen om onze onzijdigheid te doen eerbiedigen, zoodra onze krachten ernstig op de proef worden gesteld. Zeer zacht uitgedrukt is dit een ongewenschte toestand, welke niet bestendigd mag blijven.

Deze stand van zaken behoeft ook niet bestendigd te worden. Wij beschikken over voldoende materieele en personeele krachten om in den Indischen Archipel een zeemacht te onderhouden, welke aan redelijke eischen voldoet. Die macht zal misschien niet opgewassen wezen tegen alle denkbare combinaties en mogelijkheden, maar welke is dit wel? Wanneer zal zulks met zekerheid vooraf zijn vast te stellen? De practijk alleen kan hier het antwoord geven. Vast staat slechts dat wij in Oost-Indië eene zeemacht kunnen hebben van zoodanige beteekenis, dat het zeer lang zal duren alvorens eene vreemde mogendheid zich op economische of strategische gronden gedrongen zal gevoelen om als veroveraar aldaar op te treden.

Een groote kracht bij de verdediging onzer bezittingen is, dat wij beschikken over alle voordeelen, welke het zijn in eigen land medebrengt. Wij kunnen plaatselijk goed bekend zijn en tallooze hulpmiddelen staan ons ten dienste. Zoo vóór als na den strijd geeft de wal gelegenheid tot aanvulling van brandstof, munitie, victualie en bemanning, tot verpleging van zieken en gewonden, tot herstelling van schip en inventaris, tot dokken enz., terwijl alle communicatiemiddelen ter beschikking van de vloot zijn. De vijandelijke vloot heeft niets van dit alles, tenzij dat zij een en ander met zich brengt, wat noodzakelijk haar offensief zeer moet belemmeren en bovendien is zij plaatselijk zeker minder bekend dan wij kunnen wezen. Zij zal zich tamelijk geisoleerd gevoelen in de wateren van den Archipel en door het komen in een tropisch klimaat, wellicht spoedig de schadelijke gevolgen hiervan ondervinden. Vreemde oorlogsschepen zijn toch gewoonlijk weinig ingericht op het verblijf tusschen de keerkringen, omdat zij slechts bij uitzondering daar verblijven. Deze omstandigheid moet noodzakelijk van ongunstigen invloed wezen op het personeel van eene vijandelijke vloot.

Rekening mag ook gehouden worden met het feit, dat iedere vreemde mogendheid altijd beperkt zal wezen in de

middelen, welke zij beschikbaar kan stellen om vijandig in den Archipel op te treden. De schepenlijst, waarover een mogendheid schijnt te kunnen beschikken, is geen betrouwbare maatstaf. Vele schepen zullen toch niet geschikt wezen voor het doel en andere zullen elders — ook in het eigen land — gehouden moeten worden. Juist eene groote mogendheid zal niet spoedig besluiten hare geheele navale macht ver van huis te zenden en hierdoor de eigen kusten te ontblooten van alle verdedigingsmiddelen. Dat Rusland op weg is zulks thans te doen, toont slechts aan waartoe men in den nood al niet komt. Ten slotte licht de kracht van eene vloot niet uitsluitend in het aantal en de afmeting der schepen. Wel is waar neemt men aantal, afmeting en bewaping benevens de talrijkheid der bemanning gewoonlijk als maatstaf van berekening, maar zulks geschiedt omdat deze en andere factoren vatbaar zijn om onder cijfers gebracht te worden. Met den gewichtigsten factor, het gehalte der bemanning, is dit niet het geval maar hierom behoort deze allerminst buiten beschouwing te blijven. De geschiedenis heeft vrijwel bewezen dat de beste bemanning steeds overwint, ook al is deze in getalsterkte en wat materieele hulpmiddelen betreft ver in de minderheid. Deze ervaring behooren wij ons ten nutte te maken, omdat wij in gehalte van personeel bij niemand behoeven achter te staan. Onze materieele en personeele krachten kunnen dan ook voldoende worden geacht voor het onderhouden van een flink eskader in Oost-Indië. De sommen jaarlijks voor de zeemacht toegestaan zijn hiertoe toereikend en het personeel is talrijker dan noodig is. Het komt er slechts op aan de beschikbare middelen doelmatig aan te wenden en te vermijden wat onnoodig of zelfs schadelijk is [1]).

Dit geschiedt niet en de onvoldoenbe toestand der zeemacht in Nederlandsch-Indië is dan ook in de eerste plaats te wijten aan de verdeelde verantwoordelijkheid, aan het medezeggingschap der Indische regeering. Zeer juist drukte de Staatscommissie van 1889 dit uit door in haar rapport te schrijven: „De oorzaak van den strijd — hoe op de beste wijze te voorzien in de behoefte aan maritieme middelen — is voornamelijk het gevolg van de omstandigheid, dat bij

---

[1]) Zie „Neêrlands Zeemacht" in De Militaire Gids, jaargang 1904.

het voorzien in de behoefte van Indië aan oorlogsmarine twee departementen van algemeen bestuur zijn betrokken, welker inzichten en eischen verschillen."

In hetzelfde rapport leest men ook: „Het Departement van Marine kan geen gezag voeren over den dienst van de zeemacht in Indië en haar opperbevelhebber; daarentegen blijft het Departement van Koloniën sedert vele jaren vreemd aan al hetgeen het personeel betreft, dat op de oorlogsvloot in Indië dient. En terwijl de beschikking over al de maritieme strijdmiddelen in den Archipel uitsluitend in handen is van den Gouverneur-Generaal, tengevolge van den op den Minister van Koloniën rustende verantwoordelijkheid voor de handhaving van het gezag in onze Aziatische bezittingen, moet de Minister van Marine, die voor den goeden gang van zaken bij de Nederlandsche zeemacht aansprakelijk is, al het personeel van de oorlogsschepen in Indië benevens een smaldeel van de Nederlandsche marine afstaan voor een dienst en onder bevel eener autoriteit, niet tot zijn departement behoorende."

Zeer juist wijst bedoelde Staatcommissie de redenen aan, welke er bij voortduring toe leiden, dat ondanks de hooge uitgaven voor de militaire marine — thans reeds tusschen 20 en 22 millioen gulden 's jaars — zoo weinig wordt verkregen in Oost-Indië. Afdoende verbetering is hier niet te verkrijgen, zoolang wij verzuimen wat iedere mogendheid — ook Nederland in West-Indië — doet, die koloniën of bezittingen heeft te verdedigen. Zonder uitzondering nemen deze die verdediging zelf ter hand en dragen de financiëele lasten welke hiervan het gevolg zijn. In sommige gevallen wordt door de koloniën of bezittingen wel is waar voor dit doel eene geldelijke bijdrage gegeven, maar verrekening van bepaalde uitgaven heeft nergens plaats; medezeggingschap over de zeemacht van den Staat wordt evenmin toegestaan, zelfs niet aan nagenoeg onafhankelijke koloniën als Australië en Canada. Engeland ziet terecht in dat al wat „Buitenlandsche Zaken" betreft — hieronder uiteraard ook te begrijpen eventueel vijandige verhoudingen met eene buitenlandsche mogendheid — uitsluitend behoort te worden behandeld door de rijksregeering. En juist dit medezeggingschap is de bron van het kwaad en brengt de verdeelde verantwoordelijkheid, maakt niemand aansprakelijk maar een strijd van

belangen mogelijk, welke veel tijd, veel werkkracht en schatten geld verslindt.

Dat de bestaande toestand kon ontstaan, laat zich verklaren uit de wording van het Nederlandsch eskader in Oost-Indië, zooals wij dit thans kennen. In de vorige eeuw was de taak der zeemacht in Oost-Indië aanvankelijk in hoofdzaak bestrijding van den zeeroof, alzoo behartiging van een specifiek Indisch belang. Dit rechtvaardigde alleszins het medezeggingschap der Indische regeering, ook na de opheffing der koloniale marine; vooral toen door de regeling van 1866 de kosten der zeemacht in hoofdzaak ten laste van Indië werden gebracht.

De taak der zeemacht in Oost-Indië betreft tegenwoordig echter bijna uitsluitend de behartiging van een rijksbelang, de verdediging der bezittingen tegen een buitenlandschen vijand, en hierom moet de regeling van 1896, welke dit erkent maar tevens Indië grootendeels belast met de betaling der kosten, worden veroordeeld.

De oorzaak van het kwaad, door de Staatscommissie van 1889 zoo juist aangewezen, had bij deze gelegenheid weggenomen kunnen en moeten worden. Voor het medezeggingschap der Indische regeering was nu nagenoeg geen reden meer. Aanspraak hierop kon slechts ontstaan door Indië met de betaling van nagenoeg alle uitgaven in Indië te belasten, zooals het Koninklijk Besluit van 27 Juli 1896 doet.

Kunstmatig heeft men in 1896 een toestand bestendigd, welke algemeen veroordeeld werd. De oorzaak hiervan is misschien te vinden in den onbillijken wensch van het departement van marine om de kosten der zeemacht in Oost-Indië ook voor den vervolge door Indië te doen betalen, al moest hiertoe dan ook gebroken worden met den grondslag van het vroegere koninklijk besluit van 1866; een grondslag welke in dien tijd juist had moeten dienen om de begrooting van marine te ontlasten, wat de regeling van 1866 dan ook krachtig heeft gedaan. Die toen terecht rationeel geoordeelde grondslag — het Rijk behoort de geldelijke lasten te dragen verbonden aan het behartigen van rijksbelangen, de bezittingen moeten betalen voor het voldoen aan Indische behoeften — kon in 1896 niet alleen geen dienst meer doen, maar zou zelfs de omgekeerde uitwerking hebben gehad in de toekomst. Zoo wijzigden zich de beginselen naar de te verkrijgen uitkomst.

De in dit geval gewenschte uitkomst was in 1896 op veel eenvoudiger wijze te verkrijgen geweest door van de bezittingen in Oost-Indië een jaarlijks door de wet vast te stellen som te eischen, als bijdrage in de kosten van de zeemacht in Nederlandsch-Indië. Alle nadeelen, aan den nu gevolgden weg noodzakelijk verbonden, zouden dan zijn vermeden.

Nu deze voor de hand liggende oplossing niet verkozen is, doet zich de vraag voor welke de oorzaak hiervan wezen kan. Is het sleur geweest, welke zich niet heeft kunnen losmaken van den bestaanden gang van zaken of prefereerde het departement van koloniën deze regeling, omdat de Indische regeering het medezeggingschap in de zaken der zeemacht kon behouden? Hierdoor toch zou gelegenheid wezen de uitgaven in Oost-Indië te beperken, misschien tot een bedrag lager dan de door het departement van marine verlangde bijdrage. Dat deze besparing zou moeten worden verkregen ten koste van personeel en materieel der zeemacht en dus ten koste van het beoogde doel...... en indirect door verhooging der uitgaven ten laste van het departement van marine, deed van dat standpunt minder ter zake.

Niet onwaarschijnlijk is dit laatste het geval geweest, maar dan had het departement van marine behooren in te zien, dat aan zulk verlangen niet mocht worden voldaan; onder meer ook omdat de physieke belangen van het personeel dan onvoldoende zouden worden behartigd. De Indische regeering heeft er toch geen direct belang bij hare zorgen hier verder uit te strekken dan tot het heden. De kosten van werving, opvoeding en opleiding (het verleden) en van verpleging in hospitalen of herstellingsoorden en pensioenen (de toekomst) zijn immers geheel ten laste van het departement van marine.

Dat de bestaande toestand gehandhaafd bleef om niet genoodzaakt te wezen het Regeeringsreglement van Nederlandsch-Indië en de Comptabiliteitswet te wijzigen is onaannemelijk. Zulk een gemis aan ernst mag bij de toenmalige regeering zonder nader bewijs niet worden ondersteld.

Maar welke ook de reden *zijn* moge van het handhaven der verrekening van bepaalde uitgaven voor de zeemacht tusschen de twee daarbij betrokken departementen, vast staat dat het hiermede samenhangende medezeggingschap der Indische regeering direct en indirect de oorzaak is, dat wel veel

geld uitgegeven maar naar verhouding zeer weinig verkregen wordt. Door dat in de bureaux van de departementen van koloniën en van marine — ook en niet het minst in die van het (geheel overbodige) departement van marine te Batavia — de boekhouding over de zaak te veel op den voorgrond treedt, meer dan aan de zaak zelf aandacht wordt geschonken, is de verdediging der bezittingen ten slotte het kind van de rekening.

Het is meer dan tijd dat aan dien betreurenswaardigen stand van zaken een einde komt, dat de verdediging der bezittingen en in nauw verband hiermede de samenstelling van en het bestuur over de zeemacht in Oost-Indië op meer gezonden grondslag komen te rusten. Het komt ons niet waarschijnlijk voor, dat eene bevredigende oplossing van dit gewichtig vraagstuk zal worden verkregen, zoolang de wet de beginselen dier verdediging niet definitief vaststelt. De Volksvertegenwoordiging zal het uitdrukkelijk moeten uitspreken, dat zij verlangt dat de bezittingen worden verdedigd en moeten aangeven wie voor de goede voorbereiding hiervan verantwoordelijk zal wezen. Zonder in details te komen, zal bedoelde wet de hoofdlijnen moeten vaststellen door te bepalen, dat de bezittingen in Oost-Indië in haar geheel zullen worden verdedigd door een Nederlandsch eskader, dat het Rijk hiertoe de middelen zal verschaffen — behoudens zekere jaarlijks vast te stellen bijdrage van Indië desnoods — en dat de plaatselijke verdediging geheel zal komen voor rekening en onder beheer van het departement van oorlog in Nederlandsch-Indië. —

De ministers van Marine en van Koloniën zullen dan een vasten grondslag hebben en weten waarvoor ieder aansprakelijk is. Nu hangt eigenlijk alles in de lucht; stelselmatig wordt er niet gewerkt; plannen en uitgaven regelen zich geheel naar de wisselende denkbeelden van elkander opvolgende ministers; van serieuse samenwerking blijkt weinig. Het personeel der betrokken departementen (ook in Nederlandsch-Indië) heeft gaandeweg wel eene groote virtuositeit gekregen om eigen budget te sparen ten koste van den tegenstander (!), maar de belangen der verdediging worden op deze wijze al zeer onvoldoende behartigd.

De toestand kan slechts zuiver worden door de aanleiding tot het heerschende kwaad weg te nemen. Regelingen, waarbij

getracht wordt een compromis te sluiten tusschen tegenstrijdige belangen, zullen op den duur steeds zonder effect blijven, omdat de uitvoering aan onvolmaakte menschen opgedragen moet worden. Want ten slotte komt het juist op de uitvoering aan, omdat ook de beste regeling niet meer kan doen dan leiding geven. Maar hierom moet dan ook vermeden worden eene regeling zoodanig te maken, dat zij kiemen bevat welke bijna onvermijdelijk moeten leiden tot eene wijze van uitvoering, niet aan het doel beantwoordende. Wij kunnen zeer goed de bezittingen in den Archipel verdedigen en onze onzijdigheid aldaar handhaven, die taak gaat niet boven onze krachten; verhooging van financiëele noch van personeele lasten is hiervoor noodig. Noodig is slechts om het doel te bereiken meer ernst en meer karakter bij de natie, minder administratieve omslag en minder bureaucratische bemoei- en bedilzucht.

J. P. VAN ROSSUM.

SAMENSMELTING VAN OFFICIERSKADERS.

Bij Koninklijk Besluit van 21 October 1898, n°. 15 werd eene Staatscommissie benoemd, teneinde de Ministers van Oorlog en van Koloniën voor te lichten omtrent de uitvoerbaarheid van eene samensmelting der officierskaders van het Nederlandsche en van het Nederlandsch-Indische leger.

Het denkbeeld om de officierskaders van die beide legers samen te smelten was reeds in 1836 [1]) gerezen en telkens, met kortere of langere tusschenpoozen, aangevoerd. Vooral door het verschijnen van eene brochure van een ongenoemden schrijver in 1895, getiteld: „Samensmelting der officierskaders, verbetering door bezuiniging", werd het opnieuw naar voren gebracht. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de naar aanleiding van deze brochure ontstane pennestrijd in tal van couranten en tijdschriften den stoot heeft gegeven tot de instelling der Staatscommissie van 1898, hoewel ook de toestand der officierskaders en de verbetering daarvan, niet het minst uit een financieel oogpunt, de wenschelijkheid tot een onderzoek van staatswege naar de uitvoerbaarheid dier samensmelting hadden geopenbaard.

De Staatscommissie bracht 15 Juni 1901 een rapport uit, waarin zij, na breedvoerige beraadslagingen, tot de conclusie kwam, dat samensmelting der beide officierskaders niet tot bezuiniging zou kunnen leiden; dat die samensmelting ook moeilijk zou gaan, omdat de officieren dan onder twee Departementen van Algemeen Bestuur zouden ressorteeren of wel

[1]) Zie het Beknopt Historisch Overzicht als bijlage van het rapport der zooeven genoemde Staatscommissie.

onder het Departement van Oorlog, dat in dit geval echter niet voor het overige personeel van het leger in Indië aansprakelijk zou zijn, hetgeen met het oog op de eenheid van het leger niet wel mogelijk zou wezen; dat de overige voordeelen tegenover onmiskenbare nadeelen zouden staan, maar dat ook, zonder samensmelting, eene verbetering van den toestand mogelijk is. Wilde de Commissie dus van eene radicale samensmelting niet weten, uitvoerige voorstellen werden gedaan om, met behoud van twee gescheiden officierskorpsen, een nauwer verband tusschen beiden te verkrijgen.

Dit rapport werd in handen van den Gouverneur-Generaal Rooseboom [1]) gesteld om van consideratiën en advies te dienen. Daarna werd het, met de door den Gouverneur-Generaal en door het Indische legerbestuur uitgebrachte voorstellen en adviezen, — gezonden naar den chef van den generalen staf en de inspecteurs der verschillende wapens van het leger hier te lande, met de opdracht ter zake hun gevoelen aan den Minister van Oorlog mede te deelen. Voor zoover bekend is, hebben deze autoriteiten, met het oog op hunne gewone, veel omvattende bezigheden, nog geen rapport kunnen uitbrengen [2]).

Intusschen heeft de schrijver der straks genoemde brochure den strijd voor zijn lievelingsdenkbeeld voortgezet — laatstelijk in een opstel, getiteld: „Bedenkelijke toestanden" in de Septemberaflevering van den Militairen Spectator van 1904 — en zijn ook van andere hand artikelen over de samensmelting der officierskaders in couranten of tijdschriften verschenen. Deze gedachtenwisseling hier nader te bespreken, ligt evenwel niet in mijne bedoeling.

Beter komt het mij voor, om, bij het instellen van een onderzoek naar de mogelijkheid en de wenschelijkheid van de samensmelting der officierskaders, na te gaan, in hoeverre het leger hier te lande en dat in Nederlandsch-Indië zijn gescheiden en welke redenen voor die scheiding bestaan. Immers, wanneer deze scheiding zoude kunnen worden opgeheven, is een onderzoek naar de mogelijkheid van de samensmelting

---

[1]) Voor zijne benoeming tot landvoogd was generaal Rooseboom voorzitter der Staatscommissie.

[2]) Memorie van Antwoord betreffende het ontwerp van wet tot vaststelling van de oorlogsbegrooting voor 1905, § 3.

der officierskaders overbodig, terwijl de wenschelijkheid daarvan vrijwel voor de hand zou liggen. Moet daarentegen de scheiding blijven bestaan — of zelfs in de toekomst nog verder worden doorgetrokken — dan zal de mogelijkheid van de samensmelting der officierskaders niet a priori vaststaan, terwijl de wenschelijkheid daarvan uit een geheel ander gezichtspunt moet worden beschouwd. Men zou zich dan ook kunnen afvragen, of zoowel door de schrijvers over de samensmelting der officierskaders als door de Staatscommissie de scheiding der beide legers wel voldoende in het oog is gehouden.

Laat ons derhalve allereerst nagaan, in hoeverre en waarom het leger hier te lande en het Indische leger zijn gescheiden.

Tijdens de Republiek onderhield de Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch-Indië eene krijgsmacht onder opperbevel van den Gouverneur-Generaal. Het leger der Republiek had hiermee niets uit te staan, eigenlijk de Republiek zelf ook niet. Eerst toen bij artikel 247 der Staatsregeling van 23 Maart 1798 werd bepaald, dat de Bataafsche Republiek „alle de Bezittingen en Eigendommen der gewezen Oost-Indische Compagnie, benevens alle derzelver schulden" tot zich zou nemen, terwijl alle octrooien vernietigd zouden zijn, kwam de Oost-Indische krijgsmacht in eenige verhouding tot de Bataafsche Republiek. Volgens artikel 108 dier Staatsregeling organiseerde het Uitvoerend Bewind „de Gewaapende Burgermagt, de Nationale Troepen daaronder begrepen", waaromtrent artikel 43 bepaalde: „Het Bataafsche Volk wil eene Gewaapende Burgermagt, (de Nationale Troepen daaronder begrepen) ter verdediging zijner vrijheid en onafhanglijkheid, zoo naar binnen, als naar buiten. De regeling dezer Magt zal geschieden door de Wet." Tegelijk was in artikel 240 voorgeschreven: „Het Uitvoerend Bewind zal, op voorstel van ieder der beide Raaden [1]), in de verdediging der Coloniën voorzien, door de nodige Oorlogsschepen en andere noodwendigheden derwaards te zenden, en een benodigd getal Troepen aldaar te onderhouden."

De scheiding der beide legers was toen dus duidelijk uitgesproken. In Nederlandsch-Indië „een benodigd getal Troepen,

[1]) Bedoeld worden de Raad van Asiatische Bezittingen en Etablissementen en de Raad der Amerikaansche Coloniën en Bezittingen.

aldaar te onderhouden", in Nederland „eene Gewaapende Burgermagt". Het was toen gemakkelijk om deze scheiding uit te spreken door de nawerking van den vroegeren toestand, dat eene particuliere maatschappij in Oost-Indië langen tijd als souverein was opgetreden. De Bataafsche Republiek, in de plaats van de Oost-Indische Compagnie gekomen, zette de zaak op denzelfden voet voort.

In artikel 17 der Staatsregeling van 1801 bleef de „Burgerwapening tot verdediging der vryheid en handhaving der Nationale Onafhanglykheid," terwijl volgens artikel 42 het Staatsbewind „over de Vloten en Legers der Republiek" beschikte. De Raden van Bestuur over den Oost- en West-Indischen Handel en Bezittingen der Republiek „dragen zorg voor de administratie der Politie en Justitie in de gemelde Bezittingen, alsmede voor derzelver verdediging, voor zo verre daaromtrent door het Staatsbewind niet onmiddelyk wordt beschikt." Ook hier is de scheiding nog duidelijk, vooral omdat „geen gewapend Burger immer genoodzaakt wordt tot den dienst buiten het grondgebied van het Gemeenebest."

In de Staatsregeling van 1805 werd bepaald, dat de Raadpensionaris „over de Vloten en Legers van het Bataafsch Gemeenebest" kon beschikken. Hoe deze „Legers" samengesteld zouden worden, bepaalde de Staatsregeling niet. Over de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen werd niet gesproken, zoodat evenmin van een Indisch leger gewag werd gemaakt. De tijdsomstandigheden lieten dit niet toe.

Volgens de Constitutioneele Wetten van 1806 was de Koning het „Opperhoofd van de Vloten en Legers" en had de aanstelling van „alle Zee- en Landofficieren". Bovendien was „de Bestiering der Koloniën bij uitsluiting" aan hem opgedragen. „De Regeering der Hollandsche Koloniën wordt door bijzondere Wetten bepaald," aldus artikel 12, teneinde de wetgeving der koloniën van die van het moederland te scheiden. Implicite was de scheiding der legers dus weer uitgesproken.

Onmiddellijk na onze inlijving bij Frankrijk viel ons laatste koloniaal bezit in handen der Engelschen, die onze koloniën eerst in 1816 hebben teruggegeven. Toch kon de Staatscommissie, — na het herstel onzer onafhankelijkheid door den Souvereinen Vorst belast met het ontwerpen van eene

Grondwet, — reeds met de terug te geven koloniën rekening houden. Het is bekend, dat deze Staatscommissie, onder voorzitterschap van Gijsbert Karel van Hogendorp, de al vroeger door dien staatsman ontworpen schets eener grondwet als leiddraad heeft gebruikt. In deze schets ontbrak elke bepaling omtrent het defensiewezen. Hoogstwaarschijnlijk werd daarom ook aanvankelijk in het ontwerp der Commissie over het defensiewezen niet gesproken. Niet, omdat men niet wilde weten van den plicht tot verdediging des lands en tot handhaving der onafhankelijkheid van het pas verkregen staatsbestaan — integendeel — men vond defensieplicht zóó natuurlijk, dat elk grondwettig voorschrift overbodig scheen. Het opnemen van het zesde (nu achtste) Hoofdstuk in de Grondwet van 1814 was dan ook meer eene voorzorg, dat den burgers niet al te zware militaire lasten zouden worden opgelegd [1]). De Fransche conscriptie werkte nog na.

Eenmaal op dien weg, ging de grondwetgever te ver en regelde veel in bijzonderheden, wat niet in eene zoo stabiele wet als de Grondwet thuis behoorde. Na den defensieplicht in het eerste artikel omschreven te hebben, geeft hij aan, dat er zouden zijn: eene „vaste, toereikende Zee- en Landmagt, aangeworven uit vrijwilligers, hetzij inboorlingen of vreemden, teneinde te dienen in of buiten Europa naar omstandigheden"; daarnaast eene „Nationale Militie, zooveel mogelijk te nemen uit vrijwilligers en anders bij loting uit de ongetrouwde Ingezetenen van 18 tot 22 jaren"; en ten slotte, „als van ouds, in alle steden schutterijen", die in tijden van oorlog en gevaar met de schutterijen, ten platten lande ingesteld, zouden dienen „als een Landstorm tot verdediging des Vaderlands". Drieërlei weermacht dus, in het volgend jaar ook in de Grondwet gehandhaafd. De „vaste, toereikende Zee- en Landmagt" werd aan de zorg van den Koning opgedragen en diende *in* of *buiten* Europa naar omstandigheden. Militie en Schutterij bleven binnenslands en werden nader bij de Wet geregeld. Aldus de grondwettelijke bepalingen op het gebied der defensie.

Omtrent de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen

---

[1]) Zie Buys, De Grondwet, II, blz. 626 en Tellegen, De wedergeboorte van Nederland, blz. 192.

werd zoowel in 1814 als in 1815 in de Grondwet bepaald, dat de Souvereine Vorst (Koning) *bij uitsluiting* het opperbestuur had. Een voorschrift, dat, naar de beste kenners van ons staatsrecht, beoogde den Souvereinen Vorst (Koning) onbeperkt gezag, absolute macht, over de koloniën en bezittingen te geven. Hij regelde alles wat de koloniën aanging en daaronder natuurlijk in de eerste plaats de verdediging en de krijgsmacht voor die verdediging vereischt.

Nu kan over het „toereikende” eener „vaste Zee- en Landmagt” verschil van meening bestaan, zooals dit o.a. in 1848 bij de grondwetsherziening het geval is geweest, maar zeker is, dat de Koning — en eveneens de Souvereine Vorst — nimmer heeft kunnen zorgen, dat zij er kwam. Weliswaar zouden de vrijwilligers, aangeworven voor de „vaste Landmagt”, zoowel *in* als *buiten* Europa dienen, maar of in de destijds opgemaakte engagementsakten deze verbintenis ook was opgenomen, mag op goede gronden worden betwijfeld. In ieder geval, al was de staande armee ook rechtens voor den Indischen dienst beschikbaar, feitelijk kon zij daarvoor niet worden aangewezen, wijl zij nimmer „toereikend” is geweest. Van de bevoegdheid des Konings om de „vaste Landmagt naar omstandigheden” naar Indië te zenden, is derhalve nimmer gebruik gemaakt kunnen worden.

Daarentegen komt het mij betwistbaar voor, of de Koning wel het recht bezat het Indische leger voor de verdediging van het moederland te bestemmen. Hij bezat bij uitsluiting het opperbestuur over de koloniën en bezittingen en kon deswege naar welgevallen over het Indische leger beschikken, mits het ten dienste van Indië werd gebruikt. Des Konings absolute macht hield op, zoodra het zaken betrof, niet in betrekking tot Indië staande. Terwijl de Koning dus, tengevolge van het grondwettelijk voorschrift, de staande armee van het moederland zoowel *in* als *buiten* Europa mocht gebruiken, bezat Hij, naar mijne meening, niet het recht om over het Indische leger *buiten* de koloniën en bezittingen te beschikken. Daarom beweert Mr. Heemskerk [1]) dan ook ten onrechte, dat er van 1815 tot 1830 eenheid tusschen beide

---

[1]) De praktijk onzer Grondwet, II, blz. 121.

legers heeft bestaan, ook al laat men den feitelijken toestand buiten rekening [1]).

Intusschen, hoe men zich in 1814 en 1815 ook moge gevleid hebben met de verwachting van eene „vaste, toereikende Landmagt" te kunnen bekomen, reeds bij de Wet van 28 November 1818, Stbl. No. 41 werd bepaald, dat de bataljons infanterie van het staande leger met die der militie op 1 Januari 1819 zouden worden samengesmolten, waardoor aan het afzonderlijk bestaan van het vaste leger een einde werd gemaakt. De vreemde regimenten, die tot 1829 nog bleven, mochten volgens de capitulatiën niet naar Indië worden gezonden. Sedert 1819 is het dus feitelijk onmogelijk geweest Nederlandsche korpsen in Indië te gebruiken.

Maar evenmin kon men de vrijwilligers individueel missen. Er was voortdurend een groot tekort, dat door miliciens werd aangevuld. Zoo werd volgens de toenmalige formatie door den Minister de Casembroot bij de behandeling van de Wet betrekkelijk de Nationale Militie van 1861 voor het blijvend gedeelte der landmacht gerekend op 6200 man kader en 12812 vrijwillig dienende soldaten, maar bedroeg het tekort 5000 à 6000 man. In 1880 waren er 3351 vrijwilligers, terwijl het incompleet 9769 bedroeg en in 1904 was de werkelijke sterkte 2798 vrijwilligers met een incompleet van 8206. Daarentegen waren er in 1880 50963 en in 1904 93854 miliciens.

Het was derhalve onmogelijk vrijwilligers naar Indië te zenden, afgezien nog ervan, dat de vrijwilliger zich niet voor den Indischen dienst had verbonden. Zonderling is het daarom, dat in 1848 de Grondwet niet in overeenstemming met de praktijk werd gebracht. Men had immers voldoende ervaring opgedaan, dat het stelsel, in 1814 en 1815 beoogd, niet voor verwezenlijking vatbaar was. En toch luidde artikel

---

[1]) Dat men de georganiseerde suppletiekorpsen in 1814 en 1815 in Nederland oprichtte en doorloopend nummerde met de Nederlandsche korpsen, kan toch evenmin gelden als bewijs, dat beide legers één waren, als dat zij in 1814 voor een korte wijle de zoogenaamde Indische brigade van het veldleger uitmaakten. Immers bestemd om onze koloniën te bezetten, konden zij niet voor de overgave daarvan in 1816 uitgezonden worden. Ook de reorganisatie van het Indische leger bij Kon. Besluit van 4 December 1830 kan daarvoor niet gelden.

178 der Grondwet van 1848 woordelijk als artikel 204 der Grondwet van 1815.

In 1887 onderging het achtste Hoofdstuk der Grondwet belangrijke wijzigingen. De terminologie werd nauwkeurig gesteld en volgens artikel 2 aan „Rijk" de beteekenis van het Rijk in Europa toegekend, terwijl met „Staat" Nederland en zijne koloniën en bezittingen in andere werelddeelen werd bedoeld. Hieruit volgt, dat de defensieplicht, in artikel 180 omschreven, alleen geldt voor Nederland en niet voor de koloniën. Artikel 184 bevat nog eens uitdrukkelijk het verbod om de dienstplichtigen te land anders dan met hunne toestemming naar de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen te zenden. De Regeering, in plaats van dit verbod langer in de Grondwet te willen opnemen, wenschte, dat de dienstplichtigen ook zonder hunne toestemming, doch niet anders dan krachtens eene wet, buiten Europa zouden kunnen worden gezonden. Om dit voorstel aannemelijk te maken, wilde de Regeering in eene grondwettelijke bepaling de zekerheid geven, dat er in Indië eene voldoende krijgsmacht aanwezig moest zijn, zoodat slechts bij uiterste noodzakelijkheid dienstplichtigen naar de koloniën zouden kunnen worden gezonden. Toen het eerste voorstel verworpen was en het verbod van artikel 184 werd gehandhaafd, trok de Regeering het tweede voorstel in, omdat de behoefte aan zulk een waarborg was vervallen. Natuurlijk was dit voorschrift, dat er een zelfstandig koloniaal leger zoude zijn, niet in strijd met artikel 181 der Grondwet van 1887, welks eerste lid luidt: „Tot bescherming der belangen van den Staat is er eene Zee- en Landmagt, bestaande uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen". Men leest hier: belangen van den *Staat*, daaronder valt dus ook de verdediging van de koloniën. Wel volgt hieruit nu, in verband met de artikelen 180 en 184, dat niet al de elementen, waaruit de landmacht is samengesteld, naar de koloniën kunnen worden gezonden, maar omtrent de vrijwilligers laat de Grondwet vrijheid [1]).

De mogelijkheid blijft dus bestaan, dat ook thans vrijwilligers, mits zij zich op deze voorwaarden verbinden, naar Indië worden gezonden, al is dit ook niet meer zoo scherp om-

[1]) Buys, De Grondwet III, blz. 344/5.

schreven als vroeger, toen er eene „vaste Zee- en Landmagt, aangeworven uit vrijwilligers, om te dienen *in* of *buiten* Europa naar omstandigheden", volgens de Grondwet moest zijn. Het omgekeerde, dat het koloniale vrijwilligersleger naar Nederland kan worden gezonden, is evenmin als vroeger in de Grondwet bepaald.

Er bestaat derhalve geen eenheid van legers; zelfs is er geen grondwettelijk voorschrift, dat er een koloniaal leger moet zijn. De opmerking der Kamerleden, dat het voorstel der Regeering onnoodig was, daar de Grondwet ook geen bepaling omtrent het binnenlandsch bestuur of de rechterlijke macht in Indie bevat — snijdt toch naar mijne meening geen hout. Anders Buys [1]), die haar „volkomen juist" vindt. „Dat koloniën ter harer verdediging eene gewapende macht behoeven, is zoo volmaakt duidelijk, dat men de herinnering aan die behoefte in de Grondwet veilig achterwege kan laten. Het gebod, dat men bedoelt, ligt in het bestaan van de koloniën zelf opgesloten, want mocht het verwaarloosd worden, dan zou dat bestaan niet kunnen voortduren." Precies eender had Van Hogendorp het ontbreken van elke bepaling omtrent de defensie in zijne schets verdedigd. Hoe onjuist deze redeneering is, blijkt, wanneer men aanneemt, dat hier te lande voldoende vrijwilligers zouden wezen om naar Indië gezonden te worden. Er is dan geen koloniaal leger en toch in de verdediging voorzien. Daarbij laat ik de vloot nog rusten. Het grondwettelijk voorschrift, dat er een zelfstandig koloniaal leger moet zijn, is dan ook niet overbodig en zou integendeel de bekrachtiging der practijk zijn.

Maar is dan geen eenheid van legers mogelijk?

Alvorens hierop in te gaan, dient met een enkel woord gewezen te worden op de verschillende wijzen, waarop koloniën kunnen worden verdedigd. In de eerste plaats kan dit door het moederland zelf geschieden. Daartoe wordt eene machtige vloot vereischt, terwijl het leger ook in vredestijd voldoende sterk moet zijn, om een belangrijk deel als koloniaal leger af te staan, hetzij dat dit voortdurend plaats heeft, zooals Engeland doet, hetzij dat dit behoudens eene zeer geringe macht, pas gebeurt, wanneer eene expeditie of

---

1) De Grondwet, II, blz. 682.

een oorlog in de koloniën op handen is, zooals Frankrijk (en laatstelijk ook Duitschland) doet. Het behoeft geen betoog, dat alleen eene groote mogendheid dit stelsel kan toepassen. Ja, betwijfeld mag worden, of Frankrijk en Duitschland, indien deze landen, evenals ons land, uitgestrekte koloniën zouden bezitten, wel in staat waren om hun systeem zuiver te houden en niet genoopt werden om, evenals Engeland, nog ten deele te steunen op de krachten, in de koloniën zelf voorhanden. Natuurlijk zou een zoo groot koloniaal bezit in de eerste plaats machtiger vloot vereischen, dan deze mogendheden nu nog bezitten, teneinde zekerheid te hebben, dat de gemeenschap met de koloniën blijft bestaan.

Kleine staten kunnen dit stelsel in geen geval toepassen, maar moeten in hunne koloniën zelf eene weermacht scheppen. Dit kan op tweeërlei wijze geschieden. Men kan in de koloniën een leger, geheel ter beschikking van het koloniale bestuur, uit vrijwilligers, hetzij Europeanen, hetzij inlanders, aanwerven. Deze toestand bestaat in onze koloniën. Maar men kan ook de bevolking der koloniën weerplichtig en weerbaar maken, desnoods onder leiding van Europeanen, terwijl dan nog bovendien een vrijwilligersleger als kern en als politieleger noodig is. Het komt mij voor, dat dit in de toekomst het stelsel voor onze koloniën is. Wij mogen er niet op rekenen, dat bij een aanval op onze koloniën door een buitenlandschen vijand de gemeenschap met het moederland blijft verzekerd. Eene vloot, daartoe bij machte, kunnen wij om meerdere redenen niet verkrijgen. Zelfs bezit ons land de hulpmiddelen niet om op den duur een voldoend vrijwilligersleger te zenden, zoodat steun bij de bevolking dient te worden gezocht. Eene weerplichtige en weerbare bevolking zal bovendien tijdens den oorlog de verliezen kunnen aanvullen, terwijl het bestaan ervan reeds preventieve werking heeft.

Doch hoe het ook zij, de verdediging van onze koloniën moet door de koloniën zelf geschieden en wel onafhankelijk van die van ons land. Zelfs zou dit het geval zijn, indien de dienstplichtigen, ook zonder hunne toestemming, naar Indië konden worden gezonden. Want ook dan zou het niet mogelijk zijn met het moederland in gemeenschap te blijven.

Men zal mij toevoegen, dat dit niets afdoet aan de moge-

lijkheid om, zoolang het kan, vrijwilligers uit Nederland naar Indië te zenden — à double usage wel te verstaan. Zoolang het kan, maar juist deze voorwaarde is beslissend, terwijl het gebruik van een troep à double usage — beurtelings in het moederland en in de koloniën — nog meer nadeelen heeft dan dat van schepen à double usage. Wanneer er geen zekerheid bestaat, dat aflossing, vervanging en aanvulling mogelijk zijn, deugt het verdedigingsstelsel niet, terwijl de verdediging der koloniën niet meer onafhankelijk van het moederland geschiedt. Men rekent op krachten, die niet met zekerheid beschikbaar komen.

Ten aanzien van de dienstplichtigen komen daarbij de argumenten, welke in het Voorloopig Verslag betreffende de ontwerpen-Grondwet eene plaats hebben gevonden [1]). Toen verklaarden „zeer vele" leden der Kamer zich tegen het voorstel, dat de dienstplichtigen te land niet dan krachtens eene wet buiten Europa zouden kunnen worden gezonden. „Het is, zeide men, geheel iets anders, zich aan te gorden ter verdediging van den vaderlandschen grond, dan in een voor velen gevaarlijk klimaat te strijden voor het behoud van koloniën en bezittingen; wil men deze behouden, dan moet men daarvoor het noodige geld veil hebben." Ja, „uitzending van dienstplichtigen voor een korten tijd zou met groote kosten gepaard gaan en slechts weinig nut aanbrengen; nauwelijks geacclimatiseerd, zouden zij weer naar Europa moeten terugkeeren. Een goed geoefend en aan het tropisch klimaat gewend leger was voor de koloniën verre verkieslijk boven eene krijgsmacht, ten deele uit Nederlandsche dienstplichtigen samengesteld."

Aldus sprak men in 1886, toen de miliciens nog allen twaalf maanden en de meesten — het blijvend gedeelte — zeventien maanden voor eerste oefening onder de wapenen werden gehouden. Maar onze geldende Militiewet stelt bij de onbereden korpsen dezen tijd voor hen, die ter volledige oefening worden ingelijfd, op acht en een halve maand en voor hen, die tot korte oefening worden ingelijfd, op vier maanden, terwijl het grootste deel dier miliciens nog gedurende vier maanden bij het blijvend gedeelte dient, echter zóó, dat de eene helft van 1 December

---

[1]) Arntzenius, Handelingen over de herziening der Grondwet II, blz. 417. Zie ook Buys, De Grondwet II, blz. 681.

tot ultimo Maart en de andere helft van ultimo Maart tot ultimo Juli onder de wapenen is. Nog geen 1350 miliciens, die bij de bereden korpsen dienen, blijven achttien maanden onder de wapenen. Uitzending van dienstplichtigen te land naar Indië is nu derhalve in elk geval uitgesloten.

Vindt de scheiding der legers hier te lande en in Nederlandsch-Indië reeds voldoende redenen van bestaan, wie voor ons land een volksleger verlangt — en het getal dergenen, die dit willen, neemt met den dag toe — oordeelt deze scheiding op nog meerdere gronden noodzakelijk.

Drieërlei vordert het volksleger. Vooreerst algemeenen dienstplicht. Ten tweede een zoo kort mogelijk verblijf der dienstplichtigen onder de wapenen, enkel voor oefening. En ten derde aanvoering en encadreering van het volksleger door dienstplichtige officieren en kaderleden, natuurlijk met een kern van instructeurs, die fungeeren òf alleen als onderwijzer òf ook in den oorlog als aanvoerder. Een dergelijk volksleger is alleen geschikt tot verdediging van eigen huis en land, waartoe men de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen bezwaarlijk kan rekenen. Voor den oorlog buiten 's lands is een volksleger reeds ongeschikt, te meer natuurlijk voor koloniale expeditiën. Elke hervorming van ons leger in de richting van een volksleger zal daarom de scheiding, tusschen beide legers bestaande, nog vergrooten.

En wij zijn reeds op den weg naar het volksleger. In 1898 is de persoonlijke dienstplicht ingevoerd en in moreelen zin al veel gewonnen. Wel worden nog maar 17500 van de 50000 jonge mannen voor den militiedienst bestemd, hetgeen natuurlijk vooral voor een kleinen staat is af te keuren, doch hierin is hoogstwaarschijnlijk zonder veel strijd verandering te brengen. Hoe ver wij met onze viermaanders ten aanzien van den tweeden eisch voor een volksleger gevorderd zijn, is duidelijk. Zij vormen — kunnen dit althans — de brug naar het volksleger. Doch ook de derde eisch: aanvoering en encadreering door militiekader, wordt hoe langer hoe meer vervuld. Op 1 Juli 1904 telde ons leger 1734 beroepsofficieren met een tekort van 205 en 6135 beroepsonderofficieren en -korporaals met een tekort van 1344. Daartegenover waren er toen 182 reserve-officieren, 1 militie-luitenant, 1633 milicien-sergeanten en 5179 milicien-korporaals. Nu

moet men daarbij weten, dat onder het beroepskader alle schrijvers, muzikanten, werklieden en andere non-combattanten zijn geteld. Rekent men alleen de vrijwilligdienende sergeanten en korporaals, dan waren er op 1 Juli 1904 te zamen 4545 met een incompleet van 813. Over eenige jaren, als de nieuwe legerorganisatie geheel is doorgevoerd, zal het militiekader nog een veel grooter deel van het geheele kader vormen. Het is te hopen, dat er zooveel militie-officieren komen als waarop men volgens die organisatie rekent. Minister Eland had voor zijne in 1899 ontworpen legerorganisatie alleen voor het leger — dus landweer en landstorm niet medegerekend — 633 militie-luitenants noodig. Uit de jongste debatten over de oorlogsbegrooting kan men zien, dat het ontwerp van den minister Bergansius betreffende de legerorganisatie 668 militie-officieren voor de infanterie en artillerie eischt [1]. Nu waren er op 1 Juli 1904 bij de infanterie en artillerie te zamen 801 beroepsluitenants met een tekort van 159, zoodat straks ruim twee vijfden der benoodigde luitenants uit de dienstplichtigen zullen moeten worden gevormd. En niettegenstaande deze cijfers, welke aantoonen, hoe ver wij, wat de aanvoering en encadreering betreft, reeds op den weg naar het volksleger zijn, is ons leger allerminst een volksleger. Wanneer eenmaal het volksleger, d. w. z. het gewapende volk, pal zal staan voor onze vrijheid en onafhankelijkheid, zullen de dienstplichtige officieren 90 of meer procenten van het officierskader uitmaken. Dan zal het getal beroepsofficieren belangrijk verminderd zijn, evenals het geheele beroepskader, en voornamelijk voor instructie dienen. Het behoeft geen nader betoog, dat, wanneer wij eenmaal zoo ver zijn, over eene samensmelting der beide legers in het geheel niet meer kan worden gesproken.

En van eene samensmelting der officierskaders?

Uitvoerig is stilgestaan bij de scheiding der legers. Nu men na het vorenstaande kan oordeelen, in hoeverre die scheiding noodzakelijk is, kan de vraag, of samensmelting der officierskaders wenschelijk is, scherper worden gesteld. Immers, zoodra men de scheiding der legers als noodzakelijk

---

[1]) Handelingen der Staten-Generaal, 1904—1905, II, blz. 966*b*. Dezer dagen zijn er 52 militie-luitenants aangesteld, een getal nog lang niet voldoende.

erkent, moet men tevens van meening zijn, dat slechts bijzondere redenen de samensmelting der officierskaders nog wenschelijk kunnen maken, daar de officieren moeten opgeleid en geoefend worden bij het leger, waarin zij ingeval van oorlog als aanvoerder zullen fungeeren. Het is toch zeer wenschelijk, dat vooral de subalterne officieren hunne manschappen kennen en omgekeerd, want vertrouwen in de soldaten, evengoed als van den anderen kant op de aanvoerders, is een machtige factor in het leger en in den strijd. Samensmelting van officierskaders zou noch aan het eene, noch aan het andere bevorderlijk zijn. In het algemeen geldt dus voor de officierskaders, wat voor de legers waar is. De omstandigheid, dat beroepsofficieren lange jaren in dienst blijven, verandert hieraan niets.

Welke zijn nu de bijzondere redenen, die voor de samensmelting der officierskaders worden aangevoerd?

Het incompleet aan officieren, zoowel in Nederland als in Indië zal verdwijnen. Samensmelting der officierskaders zal tot bezuiniging leiden. Verhooging der waarde van het officierskorps tengevolge van oorlogservaring, in Indië verkregen. Verlaging van den gemiddelden ouderdom in de verschillende rangen, thans in Nederland voorkomende. Verbetering der financieele positie van gepensionneerde officieren.

Er worden nog wel meerdere redenen aangevoerd, doch naar mijne meening kunnen zij geen gewicht in de schaal werpen. Ik meen de voornaamste opgesomd te hebben; alleen kunnen enkele minder gewichtige redenen nog terloops ter sprake worden gebracht bij eene der door mij genoemde bijzondere redenen, die ik nu in 't kort zal bespreken.

Het incompleet aan officieren, zoowel in Nederland als in Indië, zal verdwijnen. Op het eerste gezicht lijkt het vreemd, dat de som van twee negatieven een positief getal oplevert. Doch men oordeelt, dat de beide officierskaders, tot één samengesmolten, met een geringer aantal officieren kunnen volstaan. Dit zou een gevolg zijn van de omstandigheid, dat de Indische officieren, om de eene of andere reden met verlof in Nederland, ingeval van samensmelting, niet „met verlof", maar „dienstdoende in Nederland" zouden zijn. Al dadelijk moeten hiervan, naar mijne meening, afgerekend worden alle officieren, die wegens ziekte met verlof zijn.

Immers „zieke" officieren kan het Nederlandsche leger ook niet gebruiken; de dienstdoende officieren hier te lande behooren gezond te wezen. Beter is het daarom den zieke buiten rekening te laten dan hem in de sterkte van het Nederlandsche leger te brengen. Anders krijgt men schijn voor wezen, hetgeen in een leger allerverderfelijkst is.

Bovendien komen niet alleen onder de officieren reconvalescenten voor; ook de Europeesche minderen van het Indische leger, wegens ziekte met verlof gezonden, moeten in de gelegenheid worden gesteld om op hun verhaal te komen. Men moet daarom uit alle reconvalescenten een korps vormen, zooals nu de Koloniale Reserve, waardoor degenen, die langzamerhand herstellen, eerst na volkomen genezing weer naar Indië kunnen worden gezonden, terwijl dit korps dan tevens als reserve of depôt zal kunnen dienen.

Eigenlijk blijven alleen beschikbaar officieren, wegens langdurig verblijf in de tropen met verlof. Zoodra men echter tot samensmelting overgaat, moet de vervanging om de vijf of zes jaar geschieden, terwijl een Indisch officier nu eerst na tien jaar recht op zoodanig verlof krijgt. Nu is het duidelijk, dat elke vervanging, die eene reis voor heen en terug van drie maanden medebrengt, bovendien den vertrekkenden officier naar en uit Indië recht op verlof voor eenigen tijd, stel telkens eene maand, geeft. Neemt men dit in aanmerking, dan blijven er van het getal officieren, dat nu in Nederland met verlof is, bij eene eventueele fusie weinig dienstdoende officieren over. Maar er is nog meer. Ook de pas uit Indië in Nederland of uit het moederland in de koloniën gekomen officier kan niet als dienstdoende worden gerekend. In den tijd, dat hij bij het eene leger was, zijn de reglementen en voorschriften bij het andere leger zeker zóó gewijzigd en is de dienst hem zóó vreemd geworden, dat er nog wel een paar maanden, in Indië wellicht eenige maanden, heengaan, aleer hij volkomen bruikbaar is. Ik meen daarom dan ook, dat de practijk weldra zou leeren, dat er niet minder officieren voor het tot één samengesmolten officierskorps noodig zijn dan voor de nu gescheiden officierskaders. Tenzij men van oordeel is, dat de aangevoerde bezwaren niet gelden, doordat er in de vredesgarnizoenen van het moederland nog voldoende officieren zouden overblijven, zoodat wel enkelen met verlof

— of voorloopig minder bruikbaar — kunnen zijn. In dit geval zijn er naar mijne meening echter te veel officieren en kan het aantal zonder samensmelting reeds verminderd worden. Meer officieren dan voor de instructie en de voorbereiding tot den oorlog noodig zijn, moeten er in ons kaderleger niet wezen, hetgeen in nog hoogere mate voor een volksleger geldt.

Samensmelting der officierskaders zal tot bezuiniging leiden. Deze reden houdt nauw verband met de vorige, zoodat de bezuiniging niet van beteekenis kan zijn, — zelfs naar het oordeel der voorstanders van eene fusie — wanneer het aantal officieren niet of niet belangrijk vermindert. Het gaat niet aan om hier berekeningen te maken. De Staatscommissie heeft echter uitvoerig de financieele gevolgen onderzocht, daarbij uitgaande van de onderstelling, dat het schema van samensmelting, zooals dit door de Commissie, alleen met het oog op het wapen der infanterie, is ontworpen, ten uitvoer zou gelegd worden. Zij komt dan tot een nadeel van *f* 141500, in stede van bezuiniging, niettegenstaande bij hare berekening gestreefd is naar het niet te gering aanslaan der door eene samensmelting te verkrijgen bezuiniging en naar het niet te hoog ramen der daaraan verbonden meerdere uitgaven. Veel betoog behoeft dit ook niet. Immers elke overtocht kost groote sommen, elke verandering brengt groote onkosten mede voor de betrokken personen, die billijkheidshalve moeten worden vergoed. Had de Staatscommissie ook voor de bereden wapens een schema van samensmelting ontworpen en daarvan de financieele gevolgen nagegaan, dan zouden de meerdere uitgaven, die de samensmelting medebrengt, nog aanzienlijk gestegen zijn. Zoo zou het telkens van de hand doen en elders weer aanschaffen van paarden reeds veel geld kosten.

Wel verre van tot bezuiniging te zullen voeren, komt samensmelting der officierskaders ons land op groote uitgaven te staan, die nu zelfs niet te schatten zijn. Juist het bestaan van zoovele „onzekere factoren” in deze, waarvan ook de Staatscommissie gewaagt, leidt, zooals de ervaring leert, tot het ver overschrijden der geraamde financieele nadeelen.

En naast dit financieele nadeel voor den staat, zullen de betrokken officieren, vooral indien zij gehuwd zijn, groote geldelijke offers moeten brengen. Het familieleven zou in

vele gevallen losser worden. Scheiding van het gezin zou dikwijls om gezondheidsredenen van de echtgenoote of ter wille van de opvoeding der kinderen voorkomen. Hoe men als voordeel heeft kunnen noemen, dat tweede luitenants, ingeval van samensmelting, zich mogelijk door financieele overwegingen van een vroegtijdig huwelijk zouden laten terughouden, is mij een raadsel. Vooreerst, omdat in het officierskorps van vroegtijdige huwelijken als regel geen sprake is en in de tweede plaats, omdat vroegtijdige huwelijken, altijd van mannen ouder dan 20 jaar, toch niet per se nadeelig zijn? Wellicht zou eene ernstige overweging dezer zaak nog tot eene andere conclusie leiden.

Verhooging der waarde van het officierskorps tengevolge van oorlogservaring in Indië verkregen. Deze reden acht ik van zoo groot belang, dat ik daarbij wat langer zal stilstaan.

Men is van oordeel, dat door de „fusie officieren in de gelegenheid zouden zijn om in Indië *praktische* ervaring en dikwijls *werkelijke* krijgsondervinding op te doen, terwijl zij zich in Nederland gemakkelijker en beter technisch en wetenschappelijk zouden kunnen ontwikkelen dan nu in Indië het geval is [1]." Hoewel dit laatste niet is tegen te spreken, moet men de zaak niet overdrijven. Speciaal technische ontwikkeling wordt niet dan voor enkelen vereischt. Juist de eisch, dat alle officieren overal iets van weten, schaadt dikwerf meer dan men vermoedt. Men kan nu eenmaal moeilijk tegelijk een tacticus, een rechtsgeleerde, een bolleboos in wapentechniek, in versterkingskunst, in administratie, in warenkennis, enz. wezen. Gelukkig is het ook niet noodig. Nu bestaat er voldoende gelegenheid om specialisten te verkrijgen, al ware het maar, doordat Indische officieren onze krijgsschool bezoeken. Daarenboven bestaat er toch ook wel in Indië gelegenheid voor wetenschappelijke ontwikkeling, getuige de omstandigheid, dat vele hoogleeraren voor hunne benoeming Indisch ambtenaar waren. Voor zooveel die wetenschappelijke ontwikkeling aangaat, kan dus het bezoek aan de krijgsschool in het tekort voorzien, terwijl voorts de wetenschappen, door den Indischen officier te beoefenen, voor een groot deel betrekking hebben op de land- en volkenkunde onzer archipel — vooral de

---

[1]) Rapport der Staatscommissie, Bijlage F, blz. 55.

taal, de zeden en de gewoonten der bevolking — en derhalve het best te midden van het volk zelf kunnen worden geleerd.

Maar ook de meer zuivere krijgswetenschappen — tactiek, krijgsgeschiedenis, troepenverpleging — verschillen voor het Nederlandsche en het Indische leger. Hiermede ben ik vanzelf tot de vraag gekomen, of de Nederlandsche officieren tengevolge van de samensmelting „practische ervaring en dikwijls werkelijke krijgsondervinding zullen opdoen"?

Tot op dit oogenblik is het Indische leger een politie-leger, dat tegenover een buitenlandschen vijand, evenmin als het Nederlandsche leger, oorlogservaring bezit. Het heeft roemrijke bladzijden in de geschiedenis en ieder onzer mag trotsch zijn op dat leger, dat zoo vaak in moeilijke omstandigheden de eer van het moederland heeft gered. Maar gelukkig heeft het nooit onze koloniën en bezittingen tegenover een buitenlandschen aanvaller behoeven te verdedigen. Steeds streed het tot handhaving van ons gezag tegen inlandsche vijanden — oproerige vorsten en volken der archipel. Valt daaruit nu voor den Nederlandschen officier practische ervaring en werkelijke krijgsondervinding op te doen?

Het staat vast, dat, mocht eenmaal ons vaderland worden aangevallen, ons leger met een tegenstander te doen krijgt, die de meest moderne krijgskunst in toepassing zal brengen. Dat dit voor het Indische leger, wanneer een zoogenaamde buitenlandsche vijand onze koloniën aanvalt, ook het geval kan worden, mag nu niet langer worden betwijfeld. Alleen staat het Indische leger ten aanzien van de ervaring met zoo'n tegenstander hoogstens gelijk met het Nederlandsche leger. De moderne oorlogvoering moeten beide legers zich eigen maken, hetgeen wel door ons — behalve door oefeningen op het manoeuvre-terrein — uit de geschriften van anderen zal moeten geschieden, evenals door alle volken, die niet door den oorlog worden geteisterd. Deze moderne oorlogvoering eischt leiding van honderdduizenden, vordert meer dan ooit vaardigheid in het manoeuvreeren, vraagt van de verpleging welhaast het onmogelijke. Het scheppen van eenheid in en verband tusschen de reusachtige legers; het kiezen van het juiste oogenblik en de goede stelling om met zulke massa's, — niet meer voor één mensch te overzien —, slag te leveren; kortom, de taak van den opperbevelhebber en zijn staf is

het meer dan ooit, waar het op aankomt. Het laatste jaar heeft ons daarvan talrijke bewijzen gebracht. Doch naast die aanvoering is het getal strijders, dat op het slagveld beschikbaar is, ook in den modernen oorlog de beslissende factor. Bijna altijd — zoo leert ons de geschiedenis — was de overwinning aan hem, die op het kritieke moment ter juister plaatse de meeste soldaten in 't vuur bracht. Men ga daarvoor de talrijke gevechten in den oorlog van 1870 of wel in de Napoleontische oorlogen na en men vindt dezen beslissenden factor overal op dezelfde wijze als ons nu de couranten ten aanzien van den worstelstrijd in Mandsjoerije berichten. Overmacht op het zwakke punt, dat niet of niet tijdig genoeg ondersteund wordt, brengt de beslissing, maar voor het verkrijgen hiervan zijn noodig èn beleid des aanvoerders èn soldaten.

Bovendien mogen de hulpmiddelen in den modernen oorlog niet vergeten worden. De techniek heeft ongetwijfeld grooten invloed op de tactiek of vechtwijze. Zoo heeft de Zuid-Afrikaansche oorlog ons doen zien, wat het vuur der moderne handvuurwapenen beteekent en in hoeverre de tactiek in verband daarmede moest worden gewijzigd. Vroeger vormde zich tusschen den aanvaller en den verdediger spoedig een rookgordijn, dat den verdediger belette eigen vuuruitwerking en opstelling des aanvallers waartenemen, terwijl het zijne stelling juist teekende. De aanvaller had ook wel last van den kruitdamp, maar liet het maske bij elke voorwaartsche beweging alleen bestaan voor de als reserves volgende afdeelingen. Nu is dat anders. De groote waarde van het rookzwakke buskruit — niet daarom ingevoerd, maar om eene grootere aanvangssnelheid voor den kogel te verkrijgen — blijkt vooral uit den Boerenoorlog.

Wat het snelvuurgeschut vermag, zal ons de Russisch-Japansche oorlog weldra leeren. De rol, dien de artillerie in de grootere veldslagen heeft gespeeld, zal waarschijnlijk belangrijke wijzigingen in de tactiek medebrengen. Er zal dan blijken, in hoeverre de artillerie moet medewerken om de aanvallende infanterie over de moeilijke aanvalszônes te helpen. Ook zullen wij nauwkeurig de werkzaamheid en de resultaten van het zwaardere geschut in den strijd om de versterkte stellingen leeren kennen.

De invloed van de overige technische hulpmiddelen —

telegraaf en telephoon, zoeklicht, luchtscheepvaart, rijwielen en automobielen, enz. — zal moeten worden nagegaan.

De oorlogservaring, welke nu in Mandsjoerije wordt verkregen, zal derhalve weldra door alle legers worden benut. Men haalt misschien weer jarenlang alle wijsheid in dit opzicht bij de Japanners, evenals na 1870 bijna alleen in Duitschland licht ontstoken werd. Hetgeen in elk geval de Japansche taal ten goede zal komen.

Nu is dit natuurlijk voor ons eenzijdig. Immers voor ons leger is een beperkt oorlogsveld met zeer bijzondere eigenaardigheden aangewezen. Onze lage, waterrijke terreinen, onze polders met hunne smalle dijken en kaden maken, dat een eventueele oorlog hier anders dan in Zuid-Afrika of in Mandsjoerije zal worden gevoerd [1]). Daarom moeten onze officieren naast algemeene oorlogskennis — om het zoo te noemen — nog bijzondere oorlogskennis met betrekking tot ons land en onze toestanden verwerven. En niet alleen dit, maar ook dienen zij de karaktereigenschappen van ons volk te bestudeeren, terwijl de hulpmiddelen, welke ons land biedt, in het bijzonder moeten worden nagegaan.

Geldt dit alles voor den Nederlandschen officier, ook voor den Indischen aanvoerder is bijzondere oorlogskennis noodig. In de eerste plaats, wanneer men in een eventueelen oorlog met een inlandschen vijand heeft te doen. Men moet den tegenstander volkomen kennen, d. w. z. kennis van zijn land en volk, van zijne zeden en gewoonten, van zijne hulpmiddelen en andere omstandigheden bezitten. Maar vooral, wanneer het Indische leger onze koloniën tegenover den zoogenaamden buitenlandschen vijand zal moeten verdedigen, zal blijken, dat kennis van het Indische volk, van zijne belangen en van zijn land, een groote factor voor die verdediging is. De ervaring, in den strijd met den inlandschen vijand verkregen, zal dan waarschijnlijk eer na- dan voordeelig zijn. Immers, men zal wellicht, gewoon aan een minderwaardigen tegenstander, eigen kracht overschatten en eerst door ernstige verliezen ondervinden, dat een buitenlandsche vijand voor het Indische leger een buitenlander is.

---

1) Men zie daarvoor het onlangs van de hand van den generaal Sabron, gouverneur der Koninklijke Militaire Academie, verschenen werk: „Voorbereiding van den troep tot de oorlogvoering in het polderland".

Het Indische leger staat in dit opzicht — het is zooeven reeds gezegd — volkomen gelijk met het Nederlandsche leger. Beiden moeten de algemeene oorlogskennis putten uit hetgeen de krijgsgeschiedenis en krijgsphilosophie — om het zoo uit te drukken — leeren en beiden zijn voor hunne bijzondere oorlogskennis aangewezen op hetgeen aan de oorlogen in het verleden kan worden ontleend en hetgeen eene bijzondere studie van land en volk ons doet kennen.

De samensmelting zal derhalve noch practische ervaring, noch werkelijke krijgsondervinding met betrekking tot een toekomstigen oorlog voor den Nederlandschen officier tengevolge hebben. Toch zou het onbillijk zijn om niet te erkennen, dat in de Indische oorlogen vele officieren van het Nederlandsche leger den vuurdoop hebben ontvangen. Zij waren daar in de gelegenheid om hun moed en beleid te toonen. Alleen mag worden gevraagd, of deze omstandigheid voor het Nederlandsche leger van zoo groot gewicht is als men soms er aan wil toekennen. Elke oorlog levert het bewijs, dat de gelegenheid ook hier den dief maakt: de Fransche soldaten van het Tweede Keizerrijk waren in 1870 even moedige strijders als de mobielen van Gambetta en zoowel van Russische als van Japansche zijde zijn talrijke berichten reeds tot ons gekomen, dat aan weerskanten met onverschrokken moed werd gevochten.

Nu zou het niet juist gezien zijn om samensmelting van officierskaders te willen, teneinde alle officieren, zoo het kan, in de gelegenheid te stellen moed te toonen. Men zou daarvan de waarde overschatten, natuurlijk niet in den zin, dat het geen waarde heeft, maar in den zin, dat het in den oorlog niet zoo'n bijzonder voorkomend geval is. Dat beleid tegenover den inlander nog geen krijgsbeleid in een Europeeschen oorlog is, behoeft geen nader betoog. Bovendien moet men niet vergeten, dat de officieren, die in een Indischen oorlog moed en beleid hebben getoond, welhaast tot den rang van kapitein en hooger zijn opgeklommen, terwijl de kleinste helft der luitenants in ons leger binnen enkele jaren uit militieplichtigen zal bestaan. De subalterne officieren en het geheele kader, die juist in hunne functie van lagere aanvoerders op het gevechtsveld moed en beleid moeten toonen, zullen derhalve voor verreweg het meerendeel

niet in de gelegenheid worden gesteld om in Indië moed en beleid te toonen; zij worden in dit opzicht niet gebaat door eene samensmelting der officierskaders.

Natuurlijk zullen deze redenen nog meer gelden, wanneer wij den weg naar het volksleger verder zijn opgewandeld. Het is dan vrijwel uitgesloten, dat dienstplichtige officieren practische ervaring en werkelijke krijgsondervinding in Indië zullen gaan opdoen. Daarvoor zouden deze beide, in Indië verkregen, eigenschappen onontbeerlijk voor onze defensie moeten zijn. Dat dit niet het geval is, bleek duidelijk.

Maar ook voor de Indische officieren zou samensmelting uit dit oogpunt niet aanbevelenswaardig zijn. Zij moeten te vaak tijdelijk bestuursfunctiën vervullen om niet uitstekend op de hoogte van de taal en de gewoonten van het volk te wezen. Door samensmelting zou de waarde van het vereenigde officierskorps in dit opzicht vanzelf minder zijn dan die van het tegenwoordige Indische officierskorps.

Nog een paar omstandigheden dienen hier gereleveerd te worden. Men heeft beweerd, dat er bij ons volk meerdere belangstelling in onze koloniën zou ontstaan, indien een grooter aantal Nederlanders tengevolge van de samensmelting der officierskaders met onze koloniën zou kennis maken. Terecht heeft men daartegenover aangevoerd, dat wel een grooter aantal officieren in Indië zouden komen, maar dat zij door hun tijdelijk verblijf niet zoo innig met de Indische maatschappij zouden meeleven als nu het Indische officierskorps doet. Wat dus in breedte zou worden gewonnen, zou men tegelijkertijd in diepte verliezen.

Daarbij komt nog eene schaduwzijde, die niet mag worden voorbijgezien. Hoe men ook over het volksleger moge denken, er valt niet te ontkennen, dat de meening meer en meer ingang vindt, dat alleen een volksleger onze onafhankelijkheid kan waarborgen. In elk geval wordt hoe langer hoe meer verband tusschen leger en volk gezocht. Nu zal de samensmelting der officierskaders, tengevolge van het beurtelings verblijven in het moederland en in de koloniën, het niet-meeleven in de maatschappij, waarin men zich tijdelijk bevindt, bevorderen en den kastegeest — om het zoo te noemen — aanwakkeren. Grootere belangstelling in onze koloniën moet daarom dan ook naar mijne meening door

andere kringen — handel en industrie — worden opgewekt.

Men oordeelt voorts, dat de meerdere afwisseling in den dienst, welke door samensmelting der officierskaders zou ontstaan, de belangstelling in den dienst zal doen toenemen, vooral in de rangen, waarin de officieren vele jaren moeten doorbrengen. Dit argument is al heel zonderling. Vooreerst: wanneer er meer dienstafwisseling zal komen, beteekent dit, dat in Indië andere diensten worden gevorderd dan hier te lande, zoodat het argument, dat ervaring in Indië voor den dienst in Nederland wordt opgedaan, zijn kracht voor een groot deel verliest. Maar bovendien: laat men liever nagaan, waardoor de dienst hier te lande zoo eentonig is, dat alle opgewektheid verloren gaat. In elken maatschappelijken werkkring komt dezelfde arbeid telkens terug: een rechter moet zijn leven rechtspreken, een arts dag in, dag uit patiënten bezoeken, een onderwijzer altijd weer kinderen onderwijzen, een schoenmaker voortdurend zolen en hakken zetten, enz. In bijna geen enkelen werkkring is haast nog zooveel afwisseling als in dien van luitenant, den rang in den regel het grootste aantal jaren bekleed. Waarom verliest nu de officier, die vijftien of twintig jaar lang ongeveer denzelfden werkkring heeft, zijne opgewektheid, zelfs in die mate, dat naar middelen, om hierin verbetering te brengen, wordt gezocht, terwijl in alle standen en rangen der burgermaatschappij het grootste deel der menschen hun leven lang hetzelfde werk moeten verrichten, denzelfden werkkring hebben en toch niet over verveling klagen? Laat men dit eens grondig nagaan; wellicht komt men tot het inzicht, dat het volksleger hier afdoende hulp zal brengen.

Bovendien bestaat de werkkring van den Nederlandschen officier, althans voor zooveel de luitenants en de kapiteins betreft, voor het grootste deel in het geven vau instructie aan de jaarlijksche lichting der militie. Zou deze werkkring door de samensmelting niet in aanzien dalen? Zou niet, juist andersom dan gedacht wordt, de opgewektheid van het Nederlandsche officierskorps schade lijden, doordat allen, als zij uit Indië zijn teruggekeerd, zich minder goed in het rustige garnizoensleven, vooral in kleine plaatsen, kunnen schikken?

Het komt mij voor, dat wel niemand zal kunnen volhouden, dat de waarde van het officierskorps door de samensmelting zal worden verhoogd. De practische ervaring, welke

voor het Nederlandsche officierskorps noodig is, kan in Indië niet verkregen worden. Zelfs kan de beschikking over voltallige compagnieën voor oefeningen niet als reden gelden, hoezeer ook hier te lande de gelegenheid voor zulke oefeningen in een groot deel van het jaar wordt gemist. Want het geldt hier het verkrijgen van handigheid — van slag, zooals men het noemt — om met afdeelingen op voltallige sterkte te exerceeren en daarvoor verschilt het Indische leger te veel van het Nederlandsche, zoowel wat de samenstelling als de wijze van oefening aangaat. Hoe intusschen in deze leemte in de opleiding der Nederlandsche officieren kan worden voorzien, is meer dan eens aangegeven [1]. Maar ook de werkelijke krijgsondervinding beteekent met het oog op een eventueelen modernen oorlog in Europa weinig of niets. En zoo zij nog iets beteekende, zou het hoogst onvoldoende wezen om alleen de beroepsofficieren in de gelegenheid te stellen haar op te doen.

Ik kom nu tot de laatste twee der door mij opgesomde bijzondere redenen. Verlaging van den gemiddelden ouderdom in de verschillende rangen, thans in Nederland voorkomende, en verbetering der financiëele positie van gepensionneerde officieren. Door samensmelting wordt de gemiddelde ouderdom in de verschillende rangen in Nederland verlaagd, maar tegelijkertijd in Indië verhoogd. Voordeel voor het Nederlandsche leger brengt dus nadeel voor het Indische leger mee, tenzij men van oordeel is, dat de gemiddelde ouderdom in Indië zonder nadeel kan worden verhoogd. Hetgeen mij nog al zonderling zou voorkomen, daar juist in de tropen de veerkracht en de energie sneller verdwijnen dan in het moederland, zoodat officieren, die b.v. vijftig jaar of ouder zijn, eerder voor Indië dan voor Nederland zijn versleten. Daarom zou verhooging van den gemiddelden ouderdom voor de officieren van het Indische leger, naar mijne meening, al zeer ongewenscht zijn. Trouwens, wanneer men den leeftijd wil verlagen, vooral in de subalterne rangen, moet men andere middelen aanwenden om dat resultaat te

[1] Zie o. a. het ontwerp-defensie-paragraaf in het werkprogram van den Vrijzinnig-Democratischen Bond met toelichting, blz. 25 en vlg.

bereiken. Samensmelting van het officierskorps met trage promotie met dat met wat snellere bevordering om jongere kapiteins en hoofdofficieren te verkrijgen, deugt daarvoor niet.

Hoe verbetering van de financieele positie van gepensionneerde officieren als reden voor de fusie kan gelden, zal velen wel onduidelijk zijn. Natuurlijk zal eigenlijk alleen de financieele positie van de gepensionneerde Nederlansche officieren worden verbeterd. Men kan van meening verschillen omtrent het noodzakelijke dier verbetering, doch het middel daartoe gekozen moet al zeer ongelukkig worden genoemd. Gelijkstelling, wat de hoegrootheid van het pensioen aangaat, met burgerambtenaren mag wellicht als een redelijke eisch gelden. Ook voor officieren zou het billijk zijn, dat zij wegens langdurigen dienst twee derde van het gedurende de laatste twee jaar genoten jaarlijksch inkomen als pensioen kregen, natuurlijk tot het gestelde maximum. Maar de omstandigheid, dat vervroegde pensionneering wegens het minder bruikbaar zijn voor een tropisch klimaat, niet meer of weinig zou voorkomen, zal eerder na- dan voordeelig wezen. Immers, wanneer alle officieren, die niet meer geschikt zijn voor den dienst in Indië, in ons land moeten ingedeeld worden en hier blijven voortdienen, komt van de verlaging van den gemiddelden ouderdom al heel weinig. Doch bovendien, ons leger heeft behoefte aan jonge, krachtige officieren, zoodat men liever niet de officieren, die physiek ongeschikt zijn geworden voor het tropisch klimaat en dus eenigermate op zijn, daarbij moet indeelen. Het geringe voordeel, door eenig uitstel van het pensioen verkregen, weegt bij lange na niet op tegen het nadeel, dat door een dergelijken maatregel wordt veroorzaakt.

Met een enkel woord moet ik nog een nadeel aangeven, dat uit de samensmelting zou voortvloeien. Tengevolge van de samensmelting zou men één officierskorps krijgen, ondergeschikt aan den Minister van Oorlog. Daardoor zou deze Minister het volle zeggenschap over de officieren hebben, óók wanneer zij in Indie zijn, hetgeen feitelijk niet wel mogelijk is. Immers, hoe men de zaak ook opvat, de legermacht in Indië moet ter beschikking van de Indische Regeering zijn. In hoogste instantie heeft hier de Koningin onder verantwoordelijkheid van den Minister van Koloniën te be-

schikken. Eene andere regeling is niet mogelijk. Men zal misschien aanvoeren, dat voor onze marine, die zoowel in het moederland als in kolonien dienst doet, toch wel eene regeling mogelijk [1]) en daarom voor de landmacht ook niet a priori onmogelijk is. Doch men vergeet tweeërlei. Vooreerst betreft de geldende regeling voor de marine slechts de financieele zijde, terwijl nog met alle redenen mag gevraagd worden, of deze regeling wel de beste is met het oog op de verdediging onzer koloniën. En in de tweede plaats bestaat er in dit opzicht groot verschil tusschen zee- en landmacht, daar de marine een deel voor Indië afzondert en voor het leger slechts eenheid van officierskaders wordt verlangd.

De Minister van Oorlog zal derhalve zijn zeggenschap niet kunnen uitoefenen, want de Indische Regeering moet ook over de officieren van het Indische leger kunnen beschikken. Geeft men nu toe, dat de feitelijke toestand, welke geëischt wordt, ook rechtens zal wezen, dan ressorteeren de officieren beurtelings onder twee Departementen van Algemeen Bestuur, hetgeen eene allerzonderlingste positie van het officierskorps zou medebrengen. Men denke slechts aan de beoordeeling en de bevordering van de officieren. Wie zou bij verschil van meening tusschen beide Departementen van Algemeen Bestuur den knoop doorhakken? Wie zou ten slotte aansprakelijk zijn?

Aan het einde van zijn artikel „Het Indische krijgswezen,” waarin hij twee destijds verschenen brochures bespreekt, zegt generaal Knoop [2]): „De vereeniging van het Indische leger met het leger in het moederland is niet alleen wenschelijk voor Indië, maar zij is evenzeer wenschelijk voor de verdediging van Nederland zelve: wij zullen daardoor in Nederland een leger verkrijgen, dat krijgsondervinding heeft opgedaan, dat daardoor grootere militaire waarde zal hebben verkregen, dat daardoor met meer vrucht het hoofd zal kunnen bieden aan Frankrijk's beproefde oorlogsscharen. Beide

---

[1]) Zie de Koninklijke besluiten van 27 Juli 1896, St.bl. 141 en van 4 Juni 1897, St.bl. 163, nader gewijzigd 27 Juni 1901, St.bl. 191. Op het verschil tusschen de zee- en landmacht in dit opzicht, waarvan gesproken wordt, kan hier niet nader worden ingegaan.

[2]) Krijgs- en geschiedkundige geschriften, IV, blz. 369.

legers vereenigen en onder het beheer stellen van den minister van oorlog, dit wordt gebiedend gevorderd voor de eenheid van ons krijgswezen, voor het algemeen welzijn; zal daarom die vereeniging spoedig plaats hebben; is zij waarschijnlijk?" Wat generaal Knoop in Januari 1861 voor zeer wenschelijk hield, was toen reeds, gelijk ik in den aanvang van dit opstel al heb aangetoond, feitelijk onmogelijk, terwijl die vereeniging toen evenmin als nu grondwettig zou geweest zijn. Dat die vereeniging niet is beproefd, acht ik gelukkig, want voor een kleinen staat is het eenige systeem van verdediging zijner koloniën, dat die verdediging onafhankelijk van die van het moederland geschiedt, terwijl naar mijne vaste overtuiging ons land zijne onafhankelijkheid alleen kan waarborgen, indien het al zijne zonen weerplichtig en weerbaar maakt. De vereeniging van beide legers was en is dus niet wenschelijk, noch voor Indië, noch voor Nederland, geheel afgezien van de onmogelijkheid. Juist het noemen van Frankrijk's beproefde oorlogsscharen in verband met de krijgsondervinding, welke in Indië zou worden opgedaan, wijst op het minder juiste inzicht in dit geval van dien anders zoo goed zienden en deskundigen militairen schrijver. Immers in 1870 zijn „Frankrijks beproefde oorlogsscharen" binnen *éene* maand vernietigd, terwijl de zegevierende Duitsche legers met de als 't ware uit den grond gestampte volkswapening van Gambetta, natuurlijk in 't geheel zonder krijgsondervinding, *zes* maanden, meermalen met moeite, strijd hebben moeten voeren. Intusschen geloof ik niet, dat nog iemand in ernst er aan denkt, de vereeniging der beide legers te doen plaats hebben. Elke stap op den weg naar het volksleger zal dit onmogelijker maken.

Toch zou deze vereeniging heel wat rationeeler zijn dan de samensmelting der officierskaders, waarvoor — gelijk ik mij vlei aangetoond te hebben — niet éene deugdelijke reden bestaat. Zij zou noch ons land, noch onze koloniën ten aanzien van de verdediging ten goede komen. In de ernstige tijdsomstandigheden, waarin wij leven, is het een eerste eisch, dat zoowel voor *onze* defensie als voor die *onzer koloniën* — wil men deze ten minste behouden — worde gezorgd. Voor ons land — ik heb het zooeven al gezegd — is naar mijne innige overtuiging de beste waarborg daarvoor gelegen in het volks-

leger, zoowel, omdat alleen daardoor de materieele krachten kunnen worden verkregen, welke voor de verdediging des lands tegenover een vermoedelijk overmachtigen tegenstander noodig zijn, als omdat alleen daardoor aan ons volk die moreele prikkel voor zijne zelfstandigheid en zijne onafhankelijkheid wordt gegeven, welke noodig is om met succes, ook tegenover dien overmachtigen vijand, den dierbaren grond te verdedigen. En in dat volksleger past natuurlijk geen officierskader, dat beurtelings deel uitmaakt van het Nederlandsche en van het Indische leger.

Wellicht zal de tijd niet meer ver zijn — al hoop ik vurig het tegendeel — dat het Indische leger voornamelijk onze koloniën tegenover een buitenlandschen vijand moet beschermen. Daarmee krijgt het eene taak, die alle krachten vordert. Vooral zal dan steun bij de inlandsche bevolking moeten worden gezocht. Om uit deze bevolking eene weerbare militie — om het zoo te noemen — te scheppen, wordt een officierskorps vereischt, dat zeker niet minder dan het tegenwoordige Indische officierskader met de gewoonten en de gebruiken, met de taal en den aard dier Inlanders vertrouwd moet zijn. Fusie zou hieraan — wij hebben het gezien — niet bevorderlijk wezen.

Samensmelting van officierskaders zal derhalve, wel verre van onze defensie te bevorderen, daaraan schadelijk zijn, zoowel voor ons land als voor onze koloniën. Schadelijk voor ons land, omdat het zijne weermacht niet zoo zou kunnen inrichten als met het oog op zijne belangen het meest is gewenscht. Schadelijk ook voor ons land, omdat het Indische leger in waarde zou verminderen en daardoor zijne koloniën minder goed zouden worden beschermd.

Mr. F. A. van Engen.

MARCEL SCHWOB.
(1867—1905.)

Hoe zal ik over hem beginnen? Niet wat ik te zeggen heb, maar wat ik zeggen zal over mijn armen vriend, — ik weet het niet.

Les morts, les pauvres morts....

Die inzet van een versregel van Baudelaire vervolgt me met zijn zwaren klank. Nooit voelt men het verdriet van den dood zoozeer als in deze heerlijke dagen van de opengaande lente. Wanneer het eerste teere waas van den nieuwen groei ontspruit aan de takken! Wanneer de jonge ijle droom van het leven huivert over het geboomte en het zacht doorschijnende groen met zijn bleeke kleur trilt tegen den achtergrond van de nog zwijgende, grijze stammen! Wanneer de anemonen hun witte schuchtere blijheid opsteken uit den grond, even vertoonend de naderende vreugd van het leven, in haar reinheid en eenvoud! Dien eersten, allereersten ommegang van de herboren natuur, ze kunnen het genot er niet meer van mee genieten....

Les morts, les pauvres morts ont de grandes douleurs.

Men zou wenschen niet te sterven om het geluk van de ontluikende lente altoos weer te kunnen proeven. Want dat moet wel het zwaarste gemis zijn van de dooden: niet meer te kunnen meevoelen die eerste siddering, die eerste ontknopping van het leven. De rest, daar went men aan, en daaraan

ontwent men zich ook. Maar het telkens op nieuw beginnen van het leven!

Daartegenover de verstijvende tred van den dood. Het op ons toe komen van dien verkoeler en verkleumer, als wij ons nog midden in het leven denken, en hij de hand toch reeds uitstrekt en den verkillenden stollenden adem naar ons heen blaast, de bevriezer, de verstarder, het zwijgende doodgraverskelet!

O Lente!

De arme Marcel Schwob heeft lang met het denkbeeld van den dood samengeleefd. Sinds de verdervende ziekte hem overviel was zijn bestaan gedurende de laatste acht of negen jaren een voortdurende kamp om gezondheid, een zoeken naar rust, een verzet tegen den naderenden druk der verstijving, een wanhopig gevecht in geluidlooze eenzaamheid.

„Me voici revenu," zoo bereikten mij zijn woorden in den herfst van het vorige jaar, „me voici revenu (van een tocht over de Middellandsche zee), malheureusement loin d'être rétabli. Cependant j'espère pouvoir commencer à me remettre un peu au travail. Que ferez vous au commencement d'Octobre — et croyez vous que je pourrais venir quelques jours à La Haye, — ou préférez-vous venir me voir ici? Je serais très, très heureux de vous recevoir. Ainsi que vous le voyez, nous serons tous les deux seuls et j'espère bien que vous accepterez mon hospitalité."

En met die passie van hartelijkheid van den man die alleen tegenover het lot staat, met die onveranderlijke genereusheid van geest, die het kenmerk was van mijn armen vriend — toen ik niet meer dan een enkelen dag aan mijn bezoek van Parijs kon geven, zeide mij kort daarop een brief van zijn hand:

„Je suis fâché que votre séjour à Paris doive être si court, mais je ne serai que trop heureux de passer une soirée avec vous. Hélas, moi j'ai peu de choses á vous dire — sauf sur Villon — le reste de ma vie a été bien triste depuis des années. Mais vous, j'ai vraiment soif de vous entendre et de vous demander de me parler de Shakespeare...."

Villon en Hamlet, dat waren Marcel Schwob's oude en blijvende liefden.

Vreemd; wanneer ik nu het leven van mijn vriend overzie — en ik heb hem van zijn één- of twee-en-twintigste jaar af gekend — dan ligt er van den beginne al een voorgevoel in opgesloten van den snel verschijnenden dood; een schrik en een teruggetrokkenheid ligt er over. En dat sprak zich uit in de voorliefde voor François Villon, den Parijschen dichter, die aan 't eind der middeleeuwen de heele wijsheid van den voorgaanden tijd resumeerde in een angstkreet voor den dood,— de dichter door wiens verzen de dood heenwaart, spottend, komisch, grijnzend, grotesk, verschrikkelijk, en wiens teederste regel de nietigheid zingt van het schoonste op aarde, dat heengaat als de sneeuw van een verleden jaar is heengegaan, en niemand weet of denkt waarheen!

Mais où sont les neiges d'antan?

Hamlet is het werk van den dichter van den nieuwen tijd. Maar óok daarop rust een wolk. En het is als het raden van de onaangeslotenheid der krachten in den mensch bij de groote machten van het leven, een individueele aandoening van levensonmacht, een doodsverlangen aandruischend tegen den dreigenden muur van het bestaan, ondanks alle zelfgevoel en alle grootheidsillusie. De kerkhof-scène in Hamlet, dat is de groote funebre symphonie die inzet met wat vulgaire doodgraversvroolijkheid, om te rijzen, spoedig, tot fijne ironische wijsheid; dan wendt ze zich ongemerkt om tot de emotie van het harteverdriet, eerst uit de verte aanwellend van het verleden, maar al heel gauw dieper grijpend en overweldigend, stijgend eindelijk tot een fanfare van passie en waanzin. Hamlet, zijn abstracte doodsbespiegeling houdend; Hamlet, tot het bewustzijn komend dat de plaats waar hij philosofeert, het graf is van zijn geliefde; Hamlet, overtuigd dat ook zijn eigen graf misschien reeds is gegraven; — maar zoo zie ik Marcel Schwob thans voor me...!

Ik wil niet al te hard uitspreken, dat dit het eenige of zelfs het voornaamste was dat hem in Villon en Hamlet aantrok; maar het was er toch en wierp zijn schaduw.

Om de waarheid te zeggen, toen ik op dien herfstdag van verleden jaar naar zijn woning trok ten bezoek, toen kwamen deze gedachten niet bij mij op. Ik was blij den vriend weer

te zullen zien, en ik geloofde wellicht maar half aan den ernst van zijn ziekte, ik wist niet...

Hij woonde ver weg, op dat mysterieuze eiland van Saint-Louis dat, als een bootje achteraan een schip, lijkt te dobberen achter het statige eiland, waarop de Cité zich verheft, met haar Palais de Justice, haar Hôtel-Dieu en de ten hemel gerichte stompe armen van de Notre-Dame.

Rue Saint-Louis en l'Ile is als een straat van een provinciestad. Aan haar begin, ter zijde, overschaduwt een klein plantsoen van olmen den oever van de Seine, — een houten bank staat daar vergeten onder de oude boomen; 't lijkt de plek voor een idylle; maar vertrouw'r niet, er zijn souvenirs aan verbonden van roof en moord. Aan het einde van de straat, na haar burgerlijke introductie van groentewinkels en slijterijen, scharen zich eenige melancholieke hôtels, door oud Parijsche families in de 18e eeuw gebouwd. Want we zijn hier in 't hart, het verdroogde, saamgeschrompelde hart, van de stad. Wie hier leeft staat buiten de werkelijkheid van Parijs. Er zijn daar alleen nog wat restjes van vroeger leven.

Het was zwarte kille avond, toen ik de donkere trap van de woning opging, en op de eerste étage van het holle trappenhuis aanbelde. Fluisterend schoof een deur open, en een fantastisch wezen, in sluikvallende japon gehuld, rees voor me, zooals de geestendienaars in de sprookjes verschijnen. Het kon geen Chinees zijn, maar het was een Chinees, het spook van een Chinees, die een eeuw en meer geleden door de gril van een fermier général, bouwheer van het hôtel, naar Europa geïmporteerd, zijn ziel aan het huis had verknocht en gedoemd was daar te blijven dienen. Geen vergissing mogelijk, zijn staart waggelde goedig achter zijn hoofd, zooals zij al meer dan honderd jaar had gedaan, toen hij me met wazig geestengebaar noodigde hem te volgen, en me den weg wees naar een hoog salon waar, uit den nevel van de 18e eeuw, de betovergrootmoederlijke meubels schroomvallig stijf hun verbleekt geestige physionomie vol verwondering naar mij toekeerden.

Een houtvuurtje lag sinds meer dan honderd jaar in den haard te smeulen, en een lampje stuurde zijn overoud schijnsel vergeefs in de hoeken van het vertrek.

Dat was een geheel andere omgeving dan dat kleine hol in

de rue de l'Université op den entre-sol, met meer boeken en papieren er in dan lucht en ruimte, waar ik mijn vriend het eerst had leeren kennen. Die levendige, pittige, gezellige uren van voorheen stonden me eensklaps in hun volle kracht van wezenlijkheid voor den geest. Hoe schimde het heden weg! en wat voorbijgegaan was herleefde precies en scherp als het leven van het oogenblik.

Een flauw geruisch; onhoorbaar bijna opende zich een deur. Geheimzinnig, uit de schaduwen van den achtergrond, kwam mijn vriend op me toe. Arme Marcel! Het schalks-goedige, ronde gezicht met de schittering van zijn geestig-droeve oogen had ik natuurlijk niet terug verwacht; maar dit vermagerd gelaat met den starren blik, den half smalend hangenden mond en het marmeren sfinxen-voorhoofd! — dit was me spookachtig vreemd.

Bij het vuur zaten we tegenover elkander, en we zagen elkander aan. Daar sprong toch dadelijk de vonk van herkenning tusschen ons over. De stem eerst hol, viel in de bekende klanken, het oog dat zoo abstract gekeken had, herwon zijn glans en zijn gloed. Ja, waarlijk, het oude ironische lachje verscheen op de lippen, het kleine gebaar der beweging van het hoofd en van de schouders, waarmee een menschelijke dwaasheid op zijde werd gezet, vertoonde zich zooals ik het vroeger gezien had. En onder de fantastische schim van den vriend kwam de oude Marcel te voorschijn.

We praatten uren aan uren. Van het oude vrienden-clubje, wie waren er nog bijeen overgebleven? — Geen enkele meer.

De cynicus had zijn heil gezocht bij de socialisten en was humanitair geworden. „Weet ge wie zijn ideaal is?" vroeg Schwob. „Hij heeft zich den grootsten philister uit zijn eigen verhalen uitgezocht en dat model wil hij evenaren." De luchthartige filosoof was een verbeten vrome anti-semiet geworden. „Zijn boeken zijn slechts handelingen." Een derde had zich opgewerkt in de officieele wereld en was een licht onder de hooge ambtenaren van de Republiek. Een vierde lag dood ziek in het Zuiden van Frankrijk. Een vijfde zwierf in den vreemde. Nog een.... Maar de kring was verstoven, opgelost de band.

Het oog van den man, die tegenover me zat, staarde heel in de verte. Dacht hij aan het uitspansel over de vreemde

zeeën die hij had bezocht, aan de verlatenheid, die zijn deel was geworden, aan het ebben van zijn levensbloed?

„Ja," zeide Marcel Schwob, toen ik om het gesprek af te leiden de titels noemde van een paar nieuwe romans, „ze zijn wel niet zonder beteekenis, maar wat 'n luttel beweginkje brengt zulk werk in de literatuur! Herinnert ge u, 'n twaalf of vijftien jaar geleden, toen al dat nieuws in onze letterkunde invloeide, Ibsen, Whitman, Oscar Wilde, Nietzsche, hoe we dachten, toen, dat er iets groots op til was. En inderdaad is er stilstand. Wat er voor den dag komt is klein werk. De vreemdelingen beschamen ons."

Hij liet zich een boek geven. Het was de Duitsche vertaling van een Deenschen roman van Sven Lange.

„Daar steekt heel wat in," vervolgde hij, het boek toonend. „Ze hebben het van ons afgezien om een geestelijke atmosfeer te schilderen, die de heele breedte en diepte van hun voorstelling vervult; ze hebben het van ons, om dan met te intenser kracht, ieder zenuwtje trillend, iedere hartslag hoorbaar kloppend, hun personen door dien dampkring heen te laten gaan, totdat het leven ze vernietigt en de lucht ze weer opneemt, wanneer ze hun zielewoord hebben geuit. Maar we doen het hun niet meer met dat relief van werkelijkheid na. Luister eens naar dezen opzet van den roman met zijn feestmaaltijd ter eere van den Noorschen Dichter. Hoe grotesk-treffend dat golven van de menigte aanzittenden om de norsche, massieve gestalte van den zwijgend rookenden grooten man! Al die vulgariteit, en die verwaandheid, en ook het onbeholpen dwepende gevoel, aanslaand als met gebruis van stuivend water tegen de ironische, het geploegde hoofd opstekende, rotsfiguur. Hoor eens!"

Marcel Schowb sloeg de bladzijden van het boek op, en de vreemde taal vloeiend in zijn nerveus Fransch weergevend, droeg hij een brok van het satirische tooneel voor. Hij kon er niet bij blijven zitten, zoo genoot hij van de dwaze domheid der menschen. Zijn stem herkreeg den zacht schril lachenden klank van vroeger, en zijn hand, met dat overtuigende gebaar van voorheen, onderstreepte de grappige effecten van het tooneel.

„Wat er nog goeds is aan de menschen," zeide hij, „dat is hun onwillekeurige komiek, de ernst van hun belachelijke grijns."

— „En Villon?" vroeg ik.

„Ik ken hem nu, ik geloof dat ik hem heb," zei mijn vriend triomfeerend. „Als je hier bleef nog een dag, zou ik alles toonen, wat ik uit de archieven van heel Frankrijk heb bijeengehaald om zijn leven en omgeving voor me op te bouwen. Niemand heeft het nog gezien, niemand weet wat ik al bezit." Hij leunde achterover in zijn stoel en zag me met half gesloten oog aan; de lippen spitsten zich uitdagend. Heelemaal de oude Marcel! „Maar gij zijt hem ontrouw geworden!" riep hij.

— „Neen, neen, Marcel. Mijn liefde is onveranderlijk. Maar ik stel me wel eens grootere problemen, en laat de kleinere voorloopig rusten, om ze dan later weer op te nemen, wanneer ik aan de grootere vraagstukken geleerd heb, de kleinere vragen precieser te vatten. Ik heb wat ruimte om me heen noodig als ik de dingen in oogenschouw wil nemen, zoo dicht met mijn neus mag ik er niet altoos op liggen. Weet ge nog wel, hoe we eens erg spottend ongeloovig hebben gekeken, toen een Engelsch criticus in een tijdschriftessay Villon en Dante (Villon, meen ik voorop) als de groote exponenten noemde van het leven der Middeneeuwen. We hebben met al ons enthousiasme voor den poëtischen boef den man van Florence toch altoos een heel hoofd, en nog iets meer, voornamer gevonden dan den Dante van de boulevards extérieurs, als ge er niet tegen hebt dat ik Villon zoo noem. Maar hoe dieper ik op Dante inga, hoe duidelijker ik de overeenkomst merk in de manier, waarop zij beiden menschen en dingen kunnen zien. De visie van Dante is veel wijder, hij leeft in een grooten tijd; de horizon van den ander daarentegen is benepen, want zijn tijd ging zich sluiten om voor de opening van nieuwe eeuwen plaats te maken. Er zijn dus maar enkele punten van gelijkenis, en die mooie bouworde en die grootsche opvatting uit de eeuw van expansie mankeert bij Villon geheel. Maar hun gedichten hebben dezelfde basis door de reeks van menschengestalten, waarlangs de dichter heengaat en die hij met een enkel woord teekent en inbrandt. Evenals ik bij het lezen van Dante begrepen heb, dat het er niet op aankomt, naar de wijze van de commentatoren, te weten wat iedere naam van mensch en plaats in de Goddelijke Comedie op zichzelf beteekent, maar dat ik het verband van

die oneindige détails tot Dante moet kennen, — dat ik ze moet zien met de oogen van den dichter, en die manier van zien moet kunnen overbrengen in het zien van onzen eigen tijd, zoo heb ik al meer en meer het gevoel gekregen, bij het lezen van Villon's verzen, dat het er heel weinig toe doet, of ik den een en anderen schavuit en grooten heer weet te recht te brengen in zijn geboortejaar en zijn bestaanslijst, zoolang ik niet, in het midden van het gedicht me plaatsend, met Villon zelf de indrukken opvang, die al die tronies van de middeneeuwsche Parijsche bohéme en groote wereld op den dichter maakten en de passie meeleef die bij hun gezicht en hun souvenir in zijn hart opkwam... "

Marcel Schwob was onder mijn langen uitleg ongeduldig geworden.

„Maar dat heb ik bereikt," riep hij. „Wanneer hij met zijn schelmenaard vleit of gromt of krabt, dan weet ik wat Villon bedoelt en waarom hij het doet. De wereld van den dichter sluit zich thans voor me aaneen. Ziet ge hier, waar hij zoo onschuldig een algemeene zedekundige opmerking maakt, kijk ik hem op de vingers en raad ik den man tegen wien hij het heeft."

Mijn vriend had zijn Villon te voorschijn gehaald en al heen en weer bladerend in het deeltje vroeg hij mij: „Zal ik dit verklaren? of wilt ge die andere passage hooren? Hier zijn de documenten die het bewijs geven voor mijn uitleg."

Hij greep uit een lade eenige papieren en was vol van zenuwachtigen ijver.

— „Ook ik heb mijn aanteekeningen over onbekende gedichten van Villon meegebracht, zooals ge me verzocht, en stel ze graag tot uw beschikking. Lees ze zoodra ge den tijd vindt, en gebruik ze vrij. Ge weet, hoe 't u gegund is." — Ik gaf hem mijn bijdrage.

„De oude tijd komt weerom," zeide Marcel. „Ik denk er aan dat we al samengewerkt hebben voor de *Mémoires* van de *Société de Linguistique* [1]), eer we elkander ooit hadden gezien. Er was nooit jaloezie tusschen ons."

— „En er is ook nooit reden voor geweest." —

---

[1]) *Société de Linguistique de Paris.* T. VII (1890). 168—183, 296—320 M. Schwob. *Le Jargon des coquillars en* 1455.

Hij reikte mij de hand. „Maar van onze groote plannen is nooit iets terecht gekomen. De oude tijd! Hij is voorbij, voor goed.”

— „Mijn goede vriend,” — zeide ik, — „ik blijf gelooven aan het leven, ook wanneer ’t niet zoo in één lijn recht afgaat op zijn doel. Soms wil het pauseeren, soms ook slaat het met verdriet, en met hardheid die nog dieper wondt dan smart; en het schijnt wel alsof het leven ons met geweld terugdringt. Maar dan juist bewaart het zijn vernieuwing voor ons. Het houdt zijn wonder gereed. Alle leven gaat zoo, en alle echte werken van het leven vertoonen dat merk. Het leven rust op verrassingen.”

„Bittere verrassingen!” smaalde Marcel.

Wij waren toen niet langer alleen. De echtgenoote van Marcel Schwob, Mademoiselle Moréno, naar den naam dien zij op het theater draagt, nam deel aan het onderhoud. Op mijn verzoek, daar ik vreesde den zieken vriend een weinig te hebben verstoord, droeg de groote *diseuse*, die Mademoiselle Moréno is, ons verzen van Baudelaire voor. Haar diepe stem, ingehouden te midden van het hooge schemerende vertrek, fluisterde in een toon van tragische morbidezza de wrange melancolie van den dichter der *Fleurs du mal*. Soms rees het geluid van die roerende stem tot een moment van extase, dan weer versomberde de klank en waarde, neerslachtig gebroken, in het duister rond. O die teerheid der vleugels van Baudelaire’s poëzie, en de aangrijpende violoncelstreek van zijn dichtersmart. Het ruischte van den grond af in een toon van aangehouden mokkend leed, en zuchtte en smachtte naar omhoog, om breed dalend te vallen in weemoedsmijmergang.

Toen haar reciet geeindigd was, nam Mademoiselle Moréno eenvoudig het gesprek weer op waar het was gebleven, terwijl zij het een dieperen, en tegelijk meer algemeenen zin gaf.

„Wat te zeer één is van gedachte,” zeide zij, „wat ons geen wending en geen verrassing geeft, dat verschaft ons te snel een indruk, daarmee rekenen wij te gauw af. Ik vind het de aantrekkelijkheid van een oude kathedraal, waaraan de eeuwen hebben gebouwd, dat ze ons telkens voor nieuwe raadsels plaatst. Een kunststuk, zuiver van stijl als de Sainte Chapelle, wekt onze bewondering, en daarmee uit. In die

oudere gebouwen moet men zich inleven. En wil een werk waarlijk groot zijn, dan moet het ook het zelfweersprekende van het leven hebben. Als men jong is, ja, dan kan men het leven niet anders dan als eenheid begrijpen, maar hoe verder men komt, hoe meer men gewaar wordt dat het uit disparate dingen is samengevoegd, die toch verbonden zijn door een mysterieuzen band."

Zoo zette zich het gesprek voort. Ieder wilde het beste geven van zijn geest, maar de onderwerpen werden toch maar even aangeraakt, daar er zoo weinig omhaal noodig was om elkander geheel te verstaan. Dat is de charme van zulk een Parijschen avond. Iedere opmerking heeft iets diep persoonlijks, maar er wordt overheen gegleden. Het is er niet om te doen aan elkander het verwarrende en verwarde van zijn individualiteit mee te deelen; men brengt ter contributie alleen het resultaat van zijn ideeën en gevoelens, het diepere en weggescholene begrijpt men van elkaar ook zonder woorden.

Het was laat geworden. „Ge moogt nooit meer zoolang wegblijven," zeide Marcel Schwob bij het afscheid, en hij nam me een belofte af.

De mysterieuze chinees, in zijn engsluitende japon, doemde bij den uitgang op, en gleed zwijgend langs me heen om de donkere trap voor mijn schreden te verlichten. Ik hoorde de deur toevallen. In den nacht lag de eenzame straat voor mij. Een oogenblik nog, onder het heengaan en het voortstappen tusschen de holle huizenrij, was het me alsof de herinneringen van vroeger zich weer hadden vastgeknoopt aan wat ik daareven had doorleefd. Maar dan dacht ik aan onze nachtwandelingen door het Parijs van 1891 en 1892, aan de gesprekken zoo levendig en zoo intiem onder het huiswaarts keeren door de Avenue de l'Opéra. Tegen de stilte van mijn weg thans door de verlaten zwarte straat kwam de harteklop van het leven voorheen opeens met zoo'n hamerend geluid zijn tegenwoordigheid aankondigen, dat het hooge vertrek met zijn 18e eeuwsche meubels, waarin ik nog pas had verkeerd, zich oploste in een nevel. De strakke blik van mijn vriend keek mij nog wel uit dien nevel aan; het gladde, raadselvolle voorhoofd, de ingevallen trekken prentten zich wel in mijn fantasie, de heftige toon, een enkele maal, wanneer mijn arme zieke vriend met moeite zich kon beheerschen,

snerpte nog door mijn gehoor. Maar dat alles, hoe dicht bij mijn oog, verdween toch in de verte, als op een wolkig doezelende schilderij, waarvan de figuren op ons aankomen alsof ze iets heel innigs hebben te zeggen, en dan telkens doen droomen en wegwazen in melkig-grijze dommeling. En als laatste impressie restte alleen het fluistervoetend binnentreden in de slapende zaal met haar droomvisioen van schemerschijn op het weggeflauwde brocaat van haar meubels, en met de grotesk-ernstig bungelende staart-illusie der zwijgend glijdende spookgestalte van den eng omkleeden chinees....

Begin Februari van dit jaar kwam dan een zeer gerechtvaardigde maanbrief van den vriend uit Parijs:

„Comme vous êtes infidèle à vos promesses.... Non seulement vous n'êtes pas venu — mais vous ne nous avez même pas donné de vos nouvelles!" En na eenige woorden van instemming met de Villon-studie die ik hem in handen had gelaten, na de aankondiging van het verschijnen zijner eigen verhandeling in het aanstaande nummer der *Romania*, vervolgde hij:

„Cela vous intéressera de savoir que j'explique et commente le texte du *Grand Testament* (de Villon) à l'Ecole des Hautes Etudes Sociales depuis le mois de Décembre et que j'ai un auditoire des plus choisis.

„Aimez vous la musique — et vous intéressez vous à la *Croisade des Enfants*, telle que nous l'avons faite, Gabriel Pierné et moi....?"

Van andere zijden ook had ik gehoord over het succes van zijn lezingen en zelfs van plannen die er bestonden om hem een academische positie te verschaffen. Het isolement zou dus ophouden; de herleving was daar, en de verrassing, ze naderde al.

Ik kon hem nog gelukwenschen en mijn verontschuldigingen maken.

Een paar weken later, het bericht uit Parijs:

„Notre camarade est mort."

O Lente!

I.

François Villon, de vagebond dichter van de 15e eeuw, had ons te samen gebracht.

De rector van het gymnasium te Leiden, waaraan ik vele jaren als leeraar verbonden was, mijn zorgzame vriend Van der Mey (onlangs heeft de dood ook dezen trouwen man van het leven bevrijd), om de oude tradities van de Latijnsche school te handhaven, spoorde mij voortdurend aan een verhandeling te schrijven, die bij het gewone jaarlijksche verslag der school zou worden gevoegd. Zoo kwam, het was in 1882, een studie over den tekst en de verklaring van Villon in het licht, waarvoor ik sinds langen tijd, gedurende mijn vacanties, in den vreemde op bibliotheken had gewerkt en verzameld.

Het was maar een begin, en toch een uitspruitsel van een oude liefde. Want van mijn jongensjaren af altijd benieuwd naar wat er achter een blinden muur voorviel, en steeds op den zoek van blinde muren, had die vreemde gluipergestalte van den Parijschen doeniet, die onder de schaduw van de galg heeft geleefd, en die ik weet niet wat al op zijn geweten had, maar die met zijn doordringende stem zoo recht menschelijk en dichterlijk heeft gesproken, dat zijn geluid me aan 't hart klonk, — sinds mijn jongensjaren had die man uit het sombere Parijs van Victor Hugo's *Notre Dame* een aantrekking voor me bezeten.

Was het een romantische neiging, of kwam het ook daarvan dat niemand recht met hem weg wist? Dat, uitgezonderd enkele gedeelten van zijn werk, eeuwig frisch en levend, de zin van zijn woorden en de allusies van zijn woordenspel bijna geheel te loor waren gegaan, ja dat er een afdeeling van zijn gedichten was, die, in dieventaal geschreven, een puur abracadabra voorstelde?

Langzamerhand, tegen den tijd dat ik zelf ernstig aan het werk was getogen, had er een verandering plaats gehad, niet zoozeer in de schatting van den dichter als wel in de manier waarop men zijn gedichten probeerde te benaderen. Aan dezen arbeid hoopte ik met mijn kleinen arbeid mee te werken. Dat essai over Villon werd de aanknooping met Marcel Schwob.

Ik schaam me wel zoo over me zelf te spreken, nu ik het over mijn gestorven vriend moest hebben. Maar de dood leert schaamte overwinnen. Aan de dooden is men de waarheid schuldig. Het hypocriet huilerige inbalsemen van gestorvenen, dat men het schrijven van een levensbericht noemt, het instoppen van myrrhe en andere welrieksels in het arme lijf, dat zich niet langer verweren kan, dat is niet mijn zaak. Aan de dooden de waarheid, maar ook de waarheid over zichzelf. „Qu'est ce que la mort?" zei de sceptische abbé van de 18e eeuw. „C'est le regret des vivants." — Een rouw zeker; ik zeg het hem, wat ernstiger, na. Maar ook een inkeer tot zichzelf voor de levenden.

Dit is het goede van den dood, — die zijn goeden kant heeft, — dat hij door een streep onder het leven te zetten, het weggenomen leven als in een lijst voor ons plaatst. De dood maakt geschiedenis van het leven; hij vernietigt, maar hij bewaart door te vernietigen. O jeugd, o kindsheid, die van ons wordt weggerukt door het sterven, en die in onze voorstelling blijft een eeuwige jeugd, en een eeuwige teêre, troostende lieve kindsheid!

Historie is wat geschiedt, maar we kunnen haar niet anders grijpen dan door ons te verbeelden dat ze afloopt en is afgeloopen. Ons eigen leven wordt ons geschiedenis, en ons eigen leven wordt ons ook een inkeer, wanneer de dood, door een kader te trekken om het leven van den vriend, meteen de gebeurtenissen van ons eigen bestaan, als in een spiegel omlijst, op een afstand voor ons plaatst.

Dat boekje over Villon, dat men in Holland, waar men geheel onschuldig aan hem was, me voor een goedig soort van manie aanrekende, heeft dan toch één lezer gevonden die er aan geloofde, of die ten minste probeerde er aan te gelooven.

Nu, bij het terugzien op die dagen, moet ik het houden voor een roepstem, naar den vreemde uitgezonden, waarop een antwoord kwam, te zijner tijd, toen mijn geest gerijpt was.

Want de menschen van mijn leeftijd hebben een dubbele opvoeding moeten doormaken, omdat in het midden van hun weg, toen zij gereed meenden te zijn met leeren, een nieuwe

geest de wereld is gaan bezielen. Een poort is op eenmaal dichtgevallen, en een nieuwe poort is geopend naar een nieuw pad. Degenen, die niet voor een gesloten deur wilden blijven staan, moesten beginnen met hun marschroute te veranderen.

We zijn opgegroeid in den tijd van Darwin, en we hebben tot de leerlingen behoord van dien Taine (in zijn eerste periode) die met een stormloop de heele geestelijke wereld organiseerde en onder formules bracht. De ontwikkeling scheen van zelf te zullen gaan, de baan voor ons leek effen: alle feiten onderschikten zich vanzelf aan wetten, wanneer men ze zonder vooroordeel wou observeeren, en met de wetten had men den sleutel van het universum in handen.

Het was een ruime tijd, en men mocht tevreden zijn er in te leven; ieder van ons had door zijn kennis, verkregen of nog te verkrijgen, een partikel van macht over het heelal, en men bleef er bescheiden bij, omdat het wetten waren aan welke de dingen gehoorzaamden, en waaraan ook wijzelf moesten gehoorzaam zijn.

Oorzaken en gevolgen, dat was de keten die van den hemel tot de aarde reikte, en die op de aarde het kleinste aan het grootste verbond: gevolgen die voortvloeiden uit oorzaken, en oorzaken die op hun beurt weer gevolgen waren van grootere oorzaken, tot aan de grootste oorzaak toe....

Op eens — het moet geweest zijn in de omgeving van het jaar '80 — is toen een diepere stemming in de wereld gewekt, zooals er een nieuw gevoel, bij het begin van groote jaarperioden, over de aarde heenvaart en voren snijdt tot in haar hart, waaruit een lente van dauwfrissche aandoeningen opbloeit.

Die nieuwe emoties zijn er om hun zelfs wil daar, zij danken voor de wet van oorzaak en gevolg, ja de heele orde, die de gedachte aan het heelal gegeven heeft, wordt voor de eigenwillige emoties een onwezenlijkheid. Wanneer de mensch macht bezit over de wereld, zoo zeggen zij, dan is het niet om zijn kennis van wetten, maar naarmate van de kracht van zijn gevoel.

Welken naam zullen wij geven aan de nieuwe stemming?

Het doet er weinig toe, hoe wij haar noemen. Zij is: individualiteit.

De geestelijke stroomingen balanceeren tegenover elkander. Dan eens zijn het de dingen buiten ons, is het de werkelijkheid die ons haar wet wil opleggen en in haar onverstoorbare orde ons opneemt; dan weer is 't het gevoel dat in verzet komt, en die werkelijkheid niet anders wil beschouwen dan als een hinderlijke voorstelling en een lastigen vorm van verouderde gedachten. Zij zelf, de individualiteit, als zij het masker der dingen heeft erkend, gaat uit om een nieuwe werkelijkheid te scheppen, want zij weet het: dat wat we om ons heen zien, het is niet anders dan een reflex van haar gevoel.

Of zijn we beide malen de speelbal van een illusie?

Om 't even, het gevoel en de vaste ordening der dingen in onze voorstelling, individualiteit en werkelijkheid, dat zijn de twee acteurs in het drama dat voor ons wordt opgevoerd.

Zoo ontkiemde de behoefte aan een nieuwe opvoeding bij mij, en ze kwam voort, die opvoeding, uit het werk zelf dat me bezig hield. Want mijn geest had zich altoos aangetrokken gevoeld tot het probleem van het individu tegenover de wereld. Ik had een arbeid onder handen genomen waarin de samenwerking en scheiding tusschen de gevoelsverbeelding van den enkele en de samenleving der groote maatschappij, gedurende de geheele 19e eeuw, door voorbeelden werd opgehelderd en verklaard. Het boek, lang reeds bedacht en geschreven en zelfs voor het grootste deel gedrukt, kwam eerst op het eind van '88 uit. Het droeg den banalen titel van *Poëzie en Leven in de 19e eeuw*, maar die titel duidt toch wel eenigszins aan wat er in voorkwam, als men onder poëzie de scheppende kracht van het gevoel wil verstaan. En het was niet langer een voortvloeien van gebeurtenissen uit elkander, die in dat boek werd beschreven, maar een op- en neergolven, een terugtrekken en een toenaderen, een angst en een overgave. De egale trek van het leven was verdwenen.

Wat vroeger voor me geweest was: geschiedenis, dat leek me nu niet meer dan èen soort van beknopte grammatica, waar enkele feiten van het leven naar een conventioneel model en een schoolsche traditie onder het juk van regels en jaartallen waren gerangeerd. Het leven zelf en zijn historie

waren heel wat anders dan dat masker van doode feiten. Voor me kwamen te staan de dingen in hun relief en onredelijkheid. Het mooie van de dingen was niet langer hun geregeld beloop, maar de verrassing en het wonder van hun individualiteit.

Met de taal ging het als met de geschiedenis. Dat had Villon me geleerd. Ieder dichter die een schepper van voorstellingen is heeft zijn eigen taal. Wie daar van buiten af op aankomt, en boven over heen de gestalten en de vormen van den dichter wil grijpen, die tast mis. Men moet eerst probeeren hem te hooren spreken.

De studie van de dieventaal was dan een nieuwe openbaring. Niet alleen dat de taal die ik meester meende te zijn, wanneer men haar leven nabij den grond observeerde, nu op eenmaal een menigte van uitwassen en aangroeisels vertoonde, maar daar heerschte ook een willekeur en een grilligheid van vervorming en van verminking, die het geordend taalleven nooit had doen vermoeden. Een passie van brutaliteit en wreedheid scheen het taalelement in die onderste lagen te hebben overvallen. Het werd een wereld van groteske voorstellingen....

Het was toch nog slechts een eerste ervaring en een begin van opvoeding.

Wil een gevoel zijn oprechtheid toonen, dan moet het zich meten aan wat voor de hand, in onze nabijheid, ligt en niet alleen aan wat veraf staat. Daarom werd onze eigen geschiedenis in de 19e eeuw voor mij hoofdzaak, en meer en meer ook drong mij een behoefte om het dadelijk leven van onzen tijd in zijn ware gestalte onder de oogen te zien. Er was beweging gekomen in den geest van de menschen, ik moest beproeven die beweging te grijpen en te begrijpen.

Welke moeilijkheden zich daarbij opdeden, welke vragen ik mij had te stellen, hoe ik hun oplossing meende te kunnen benaderen, — dat kan niet het onderwerp van deze bladzijden zijn, waar ik over mijn vriend en niet over mijzelf heb te spreken. Genoeg, dat ik den tijd gekomen rekende om de oude omgeving, waarin ik misschien al te lang verkeerd had, voor goed vaarwel te zeggen, en mij zelf eenige jaren van bezinning te gunnen. Evenals de menschen van de oudheid,

wanneer ze een omkeer in hun gedachten nabij voelden en de stad van hun inwoning hun een woestenij was geworden, naar de heusche woestijn trokken, zoo besloot ik naar hun voorbeeld de eenzaamheid te gaan opzoeken en op het land in de nabijheid van een dorp koos ik een woonplaats.

Te midden van de voorbereiding dier plannen kreeg ik een brief uit Parijs van een onbekende (Maart 1889).

Ik kom — zoo luidde ongeveer het schrijven, waaronder de mij vreemde naam stond van Marcel Schwob, licencié-ès-lettres, — als een vriend van Villon u vragen om een exemplaar van uw studie over den dichter. En tegelijk wou ik u zeggen dat ook ik werk maak van de oude en nieuwe dieventalen. Daarover zal het mij mogelijk zijn u verschillende gegevens te verschaffen.

Dat debuut van de kennismaking teekent al onze aanstaande verhouding. De onbekende kwam mij iets vragen, maar vooral hij wou me iets geven, en hij gaf me iets.

Hoe zal ik het uitdrukken? Zooals ik 't nu inzie was dat verlangen naar mijn essay over Villon denkelijk maar een symbolische wensch. Uit den vreemde werd mij op eens de hand van een onbekende toegestoken, — zoo wil ik het thans opvatten, — ik greep haar na eenige aarzeling, en hield haar vast; het was een vriendenhand.

De correspondentie liep in den beginne bijna uitsluitend over de dieventaal.

Vreemde entrée in de wetenschappelijke wereld voor een jongen man! Dien ontkende, dien Marcel Schwob, die blijkbaar een heel scherp zoekend verstand bezat, — zoekend wat het kon verslinden, — dien student, als men hem nog student kon noemen, van nauwelijks 21 jaren, die zijn eerste studies wat verwaarloosd had en die niet altoos even gelukkig was geweest in zijn examens, omdat zijn geest vol ondeugd en vol van nieuwsgierigheid stak naar booze en naar goede dingen, — dien licencié-ès-lettres, die wel zijn licence had gekregen voor het onderwijs, maar die inderdaad hooger op had gewild en niet was geslaagd, — dien jongen man had zijn ambitie en zijn hoog hart geprikkeld om zich toch te doen kennen door de menschen, en het had hem geen rust

gelaten voordat hij een weg had gevonden die hem naar den roem zou leiden. Hij was daarvoor het dievenpad opgegaan — verstaat zich: intellectueel.

En een rechtmatigen buit heeft hij al spoedig gemaakt. Uitgaande van zijn ervaring, grootendeels literarisch, maar toch ook voor een deel persoonlijk, van de tegenwoordige „gevaarlijke klassen der samenleving", had hij toch ook ingezien dat voor een recht begrip van het bargoensch of jargon niet alleen noodig was een praktisch inleven in hun kring, maar ook een historische kennis van hun bestaan en hun taal door de eeuwen heen. Zijn aandacht was gevestigd op een document, in het archief te Dyon bewaard, dat betrekking had op het proces eener groote dievenbende van de 15e eeuw, *les coquillards*, met hun eigen dieventaal. François Villon stond met hen in verband. Het is het oudste monument waar, in samenhang, de gevaarlijke benden en hun gewoonten worden vermeld. Marcel Schwob ontdekte het wel niet, maar hij heeft 't eerst er het volle gewicht van aangetoond en het gepubliceerd. Dat gaf hem al dadelijk een positie, nog een heel kleine positie, onder de geleerden.

Den primitieven Schwob, frischweg zijn eigen baan beginnend na het half mislukken van zijn eerste pogingen, heb ik niet persoonlijk gekend (hijzelf schreef het toe aan den invloed van zijn oom Léon Cahun en aan de samenwerking met zijn vroeg gestorven vriend Guyeisse, dat zijn leven van verstrooiing gered was en op een doel was gericht); maar ik kon hem toch zoo ongeveer raden uit de eerste brieven over en weêr gewisseld.

Hoeveel was er in hem dat mij moest aantrekken: zijn treden buiten den engen academischen kring, zijn voorliefde voor de bohème! En dan de ernst en hoogheid waarmede die jongman, de helft jonger dan ik, de dingen aanvatte! Wat bij mij een hors d'œuvre was, dat nam hij in beslag als zijn wettig, of liever onwettig domein.

Er sprak al uit zijn eerste schrijven een aandoenlijk charmant, misschien ook een weinig comisch zelfgevoel.

— Ik wil u vragen maar ook geven, — zoo luidde, gelijk ik reeds gezegd heb, in 't kort zijn brief, en hij eindigde met deze woorden:

„Je crois que d'un échange de bons procédés ainsi compris

pourront naître deux travaux sérieux. — La methode qui consiste à se cacher mutuellement de ce qu'on fait, ne mène après tout qu'à des récriminations inutiles. *Je crois que l'exemple de Newton et de Leibnitz est là pour nous instruire."*

Newton en Leibnitz stonden daar heel goed als wachters aan het slot.

Hij voelde 't; maar hij had toch ook in menig opzicht het juiste begrip van de menschenklasse die hij bestudeerde. Het eigenzinnige en wreede van hun taal, de kleine, preciese omvang van hun voorstellingen, daarvoor had hij een bijzonder scherp oog. Wat zal ik hierover nog verder uitweiden!

Nog een tweede Schwob liet zich uit de brieven raden. Hij moest een man zijn van universeele sympathie. Zijn Joodsche aard — hij had geen van de kleine eigenschappen der Joden — stelde hem buiten de menschen van zijn omgeving; hij leerde daardoor verder zien. Van vroeg af beheerschte hij verschillende talen en hun letterkunde tot de uithoeken toe, de uithoeken vooral; en zijn levendige, smijdige, ondernemende geest dreef hem er toe om in betrekking te komen tot mannen van velerlei volksaard. Toen de verhalen van Robert Louis Stevenson hem boeiden, rustte hij niet totdat hij in geregeld brievenverkeer met hem was. [1]) Hij knoopte zoo ook met andere groote en kleine beroemdheden aan. Ja, er was behoefte en aanleg in Marcel Schwob om een centrum te vormen voor de beschaafde wereld.

Hij gaf daarbij zichzelf geheel, geest en hart, gedienstig en hartelijk, zoodra men naar hem toekwam. Een vriendelijk woord en hij was gewonnen.

Zoo ontwikkelde zich onze kennis, maar op bescheiden voet en langzaam aan. Totdat de dag kwam, anderhalf jaar na den aanvang, en ik in een van zijn brieven dezen zin las:

„Je sens qu'il y a quelque secrète sympathie qui m'attire vers vous et qui me garantit que vous me comprendrez, même sans paroles."

Toen eerst ontdekte zich het fond van zijne persoonlijkheid. Het was niet slechts een geleerde, die zijn oorspronkelijken

---

1) De brieven van R. L. Stevenson aan Schwob zijn opgenomen, maar niet geheel volledig, in Colvin's 2e deel der *Letters of R. L. S. to his family and friends.*

weg ging, niet slechts een man van weetgierigheid en hart, die een breed meêgevoel had; maar ook, zoo niet een volbloed artist, dan toch een kenner en geloover van het leven, een levenscriticus, wat men niet kan zijn zonder den aanleg voor een artist.

Het terrein, waarop wij samenkwamen, had zich uitgebreid. Wij hadden hetzelfde geloof. Marcel Schwob stond ver vooraan, wat aangaat de kracht en de bewegelijkheid van zijn talent, maar de ervaring van den ouderen kameraad dekte eenigszins het gemis aan den anderen kant.

Ik meen dat tegen dien tijd van ontdekking — zij was wederzijdsch — de correspondentie was gaan stokken. Nu nam zij weer op eenmaal toe. Hij wilde weten wat ik nog verder had geschreven; ik verlangde van hem, dat hij mij zijne verhalen en literarische verhandelingen zou sturen.

Eindelijk vond dan het boek van mij, met zijn onsmakelijken titel van *Poëzie en Leven in de* 19*de eeuw*, dien éénen lezer, waarnaar het gedacht had eeuwig te moeten zoeken. Ik geloof dat Marcel Schwob het boek al mooi vond, toen hij er nog maar een enkel oog in had geslagen, en dat gaf hem moed zich aan de lectuur te wagen.

„J'ai été heureux en ouvrant votre livre d'y trouver une étude sur Walt Whitman," schreef hij mij, „qui est à peu près inconnu en France et que j'aime un peu, comme vous dites que Baudelaire a aimé Poë *(een vriend — meer dan dat — een broeder, een dubbelganger)*, si toutefois on peut oser s'attacher de si près à un génie bien extraordinaire..."

„One's self — en masse", die leus van Whitman maakte Schwob tot de zijne. In die tegenstelling van het individu tot de massa, en in de behoefte van het individu om op te gaan in de massa, vond hij het beloop der geschiedenis. Van dat gezichtspunt uit schetste hij den gang en de beweging van mijn boek met een zuiverheid en vlugheid die bewezen hoeveel het zou gewonnen hebben wanneer het door hem geschreven was geworden.

De verhalen van Schwob, als erkenning voor mijn zending gestuurd, gingen ver het kader te buiten van het dagbladartikel in een courant, waarvoor zij bestemd waren geweest. Wat er mij van trof, was in de enge lijst van het verhaal en het zoo sober mogelijk gehouden verhaal, het wijde uit-

zicht op de gevoelens die het leven dragen. Ze waren me nog wel vreemd, die verhalen in hun fantastische wreedheid, maar ik meende toch een sleutel tot hun taal te zullen vinden.

Zoo ging de beweging over en weer tusschen den jongen man in Parijs, den onbekende, en den eenzamen dorpsbewoner in Nederland. De band was aangehaald; het moment was daar voor een persoonlijke ontmoeting.

Marcel Schwob riep me op naar Parijs om gezamenlijk, en ieder voor zijn deel, het onderzoek over den tijd en de omgeving van François Villon voort te zetten. Hij had me daarvoor iets te geven, en hij bood het me royaal aan. Laat ik het in zijn eigen woorden meedeelen.

„J'ai tout arrangé," schreef hij in Maart 1891, „pour être libre de travailler — renoncé d'avance à mes vacances — convoqué à Paris M. O'Neill (een Ier, dien wij beiden alleen uit zijn brieven kenden) qui y viendra — promis votre visite à Jean Richepin — prévenu Paul Verlaine que nous l'irions voir — arrangé des excursions pour vous montrer les bas-fonds de Paris et vous permettre de poursuivre sur le vif vos études. Nous verrons Aristide Bruant longuement et ces différents morceaux de Villon, des paroles il est vrai mais qui ont quelquechose de lui, vous permettront de le reconstituer...."

Maar de vriend die Marcel Schwob zou worden, had mij ook iets te vragen. Er was een angst over hem gekomen, een van die onpersoonlijke moreele bezorgdheden die de atmosfeer drukkend zwaar voor ons kunnen maken. Hij had zijn drie-en-twintigste jaar bijna voltooid, en stond op het punt, zooals hij dacht, het leven van den literator met volle zeilen binnen te gaan. Nu juist overviel hem het pijnlijk gevoel alsof de beschaving een crisis ging doormaken. Hij vond dat de wereld zich ging sluiten en dat de vrije letteren geen ruimte zouden vinden om zich te ontplooien, hij twijfelde aan hun kracht en aan hun toekomst. Want ook de letterkunde ging een crisis te gemoet evenals de beschaving. Zou zij in staat zijn het nieuwe voorttebrengen dat aan de menschen een bevrijding kon brengen, of moest zij naar de oude platgetreden wegen worden teruggedrongen?

In zulk een moment had hij den makker noodig, met wien hij zich „zonder woorden" verstaan had, en die bleek hetzelfde

te gevoelen, overal en altijd wanneer de gevoelens over de belangrijke vraagstukken werden vergeleken.

„Je suis étonné et charmé de cette jolie coïncidence pour Paul Bourget," schreef hij mij in die dagen. „Moi je le hais — je le hais parce qu'il représente toute la convention mondaine qui nous étouffe, parce qu'il est la personnification de l'atroce pose dédaigneuse moderne qui nous environne .. Si vous saviez combien cet océan d'hypocrisie monte autour de nous! Si vous voyiez les générations actuelles en France! Sceptiques, égoïstes, individualistes lâchement et bassement... Pas un qui ait foi dans la science. Pas un qui se rende compte de ce qu'elle est. Des jouisseurs ambitieux ou des gens qui cherchent une religion sur laquelle ils puissent établir une bourgeoisie. — Je crois que vers 1920 ou 1930 la vie en France pour un esprit libre et scientifique sera devenue impossible.

„Heureusement il nous restera le pays où sont allés Descartes et Spinoza..... Quel horizon noir! pardon — Annoncez-moi vite votre arrivée pour que je vous prépare tout....."

Descartes en Spinoza waren daar weer als zuilen opgericht aan het einde van den brief, en door die kolommen trok de vrije gedachte uit Frankrijk weg.

De boutade was overdreven, maar de angst en het verdriet waren wezenlijk; daartegenover de belooning die Marcel Schwob mij toedacht vorstelijk en ongehoopt.

Toen ik hem mijn bezoek te Parijs meldde....

Hoe levend zijn nu nog de letters gebleven van de korte briefjes die hij mij in die dagen schreef.

„Quelle joie, et quel bon mois d'Avril, plein de travail!" heet het.

„Il est bien entendu que je serai à la gare du Nord, mardi prochain à 6 h. 11 du soir.... j'attends encore un mot de vous, puis vous même," staat in een ander van de zorgvuldig bewaarde billetten.

Die goede, enthousiaste Marcel Schwob! Ik zou dan de hand drukken die me twee jaar geleden zoo onverwacht was toegestoken, ik zou het gezicht van den onbekende zien!

O heerlijke tocht naar den vreemde, waar ge weet dat een vriend u opwacht.

En ik zou het leven van mijn tijd dadelijk kunnen waarnemen in een grijpbare gestalte daar waar het geestelijk leven van Europa werd bereid.

O lente van 1891! o Lente!

BYVANCK.

(Wordt vervolgd.)

INLANDSCHE VOGELS.

Het Vogeljaar door Jac. P. Thijsse. W. Versluys, Amsterdam 1904.

Aan belangstelling in de natuurlijke historie heeft het in ons land nooit ontbroken, doch nimmer was de biologie meer populair dan in de laatste jaren. Door de oprichting van het maandblad „De Levende Natuur", indertijd door Prof. de Vries in dit tijdschrift besproken, werden niet alleen de natuurvrienden in staat gesteld kennis te maken en elkander hunne vondsten en wederwaardigheden mede te deelen, maar werden ook tallooze tot nu toe onverschilligen opgewekt, om hunne opmerkzaamheid aan planten en dieren te wijden.

Waar nu onder de dieren de vogels door alle tijden de meeste belangstelling tot zich getrokken hebben, daar spreekt het vanzelf dat een boek, waarvan de strekking is de lezers „in de gelegenheid te stellen in den loop van het jaar de voornaamste Nederlandsche vogels te leeren kennen en onderscheiden," door de jongere liefhebbers met vreugde begroet wordt; en nog om zooveel meer waar de schrijver als redacteur van „De Levende Natuur", reeds aan het meerendeel zijner lezers bekend is als iemand, die niet alleen zelf voor die natuur met enthousiasme vervuld is, maar ook bij anderen geestdrift voor haar weet te verwekken.

Er bestaan genoeg goede handboeken over vogelkunde, waarmee een ieder zonder moeite elken inlandschen vogel kan bestemmen en het een en ander over zijn levenswijze en gewoonten te weten kan komen; maar meestal zal het daarvoor noodig zijn het dier in handen te hebben, en zoo zal iemand, die noch de wil noch

het vermogen heeft om elken hem onbekenden vogel te schieten of te vangen, bij zulk een boek dikwijls weinig baat vinden.

De meer gevorderde herkent de meeste vogels in 't wild aan hun zang of vlucht; zelfs verschillen sommige onzer zangers en rietzangers onderling slechts in zeer minitieuse kenmerken, doch kunnen aan hun zang en nestbouw onmiddelijk onderscheiden worden. Nu is het zeer gemakkelijk den beginneling gedurende eene wandeling buiten op die verschillen opmerkzaam te maken, maar het kost, vrij wat meer moeite om die dikwijls moeilijk onder woorden te brengen begrippen in een boek duidelijk uiteen te zetten. Vogels storen zich niet aan onze muziek-regels, en slechts in weinige gevallen is het mogelijk hun zang benaderend in notenschrift uit te drukken. De heer Thijsse heeft zich veel moeite gegeven om de vogelstemmen zoo goed mogelijk weer te geven, waar het kon door noten, anders door woorden of lettergrepen; want dikwijls maken vogel roepen op ons de indruk van gearticuleerde woorden; Tal van hollandsche vogelnamen kunnen hiervan getuigen.

Vogels zijn veelal karakteristiek voor bepaalde localiteiten: aan het landschap kan men vaak reeds voorspellen, welke soorten hier te verwachten zijn, en zoo schetst ons de schrijver bij elken vogel ook telkens zijn omgeving, steeds daarbij geleid door persoonlijke herinneringen; en waar deze zich alle vastknoopen aan waarnemingen in ons land, — dikwijls is de plaats bij name genoemd, — daar stijgen deze hierdoor nog in waarde, omdat ieder nu verwachten kan gelijksoortige ontmoetingen te zullen hebben, mits hij de ijver en het geduld van den schrijver bezit.

De overigens zoo verblijdende belangstelling in alles wat de natuur aangaat heeft echter helaas ook hare schaduwzijde. Het spreekt vanzelf dat ieder gaarne van zijne vondsten wat mee naar huis nemen wil om de voorwerpen daar nader te bestudeeren; dit kan niet anders dan toegejuicht worden: het inzicht in de zoo merkwaardige levensverschijnselen wordt er door verdiept en geeft een nieuw genot aan den waarnemer; maar waar het verzamelen dikwijls zonder maat geschiedt, waar zeldzame planten tot de laatste worden uitgerukt, vogelnesten zonder genade worden geplunderd, waar de verzamelwoede zulke bedenkelijke afmetingen aanneemt, daar verdient ze ten sterkste te worden afgekeurd.

Dit gevaar voor overdrijving wordt door den schrijver ook gevoeld:

waar ons wordt meegedeeld hoe of waar wij een vogelnest kunnen vinden, daar ontbreekt ook de vermaning niet, de eieren of jongen met rust te laten of, nog beter, ze zoo mogelijk tegen aanvallen van roofdieren te beschermen; want de vogels hebben in den heer Thijsse niet alleen iemand die hen bekend en bemind wil maken bij het publiek, maar ook een pleitbezorger die voor hunne bescherming en veiligheid opkomt en verdedigt waar zij door bijgeloof of onkunde aan vervolgingen blootstaan.

L. F. DE BEAUFORT.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Schiller en de toonkunst.

Lasst uns das Lied des unsterblichen Schiller singen!

Deze woorden schreef Beethoven tachtig jaar geleden in het schetsboek, dat aanteekeningen voor zijn negende symphonie bevatte. Met het „lied" bedoelde hij de Ode *An die Freude* met den aanhef: „Freude, schöner Götterfunken, Tochter aus Elysium".

Beethoven en de groote dichter, wiens sterfdag binnenkort niet alleen in Duitschland maar overal elders, waar kunstzin bestaat, op bijzondere wijze zal worden herdacht, waren tijdgenooten maar kenden elkander persoonlijk niet. Of Schiller meer dan oppervlakkig notitie genomen heeft van den beroemden toondichter, zegt de overlevering niet; van Beethoven daarentegen weten wij, dat hij een groot vereerder van den dichter was.

Het denkbeeld om diens Ode *An die Freude* tot een onderwerp van muzikale bewerking te maken, was reeds lang voordat hij de hierboven aangehaalde woorden in een zijner schetsboeken schreef, bij Beethoven opgekomen. Het gedicht (in 1786 ontstaan) had den grooten symphonist diep getroffen, en reeds in 1793 had hij het als „lied" willen componeeren. Op een albumblad schreef hij de woorden der laatste strofe:

Männerstolz vor Königsthronen —
Brüder, galt es Gut und Blut —
Dem Verdienste seine Kronen,
Untergang der Lügenbrut!

In 1812 wilde hij een „ouverture Schiller”, namelijk op de bedoelde Ode, componeeren; enkele verzen daaruit o.a.

Bettler werden Fürstenbrüder

zouden daarin als koormuziek dienst doen.

Eerst tien jaren later echter zijn er sporen voorhanden, welke aanduiden dat bij Beethoven het voornemen daad zou worden.

In een schetsboek van 1822 namelijk treffen wij met andere op de negende Symphonie betrekking hebbende aanteekeningen voor het eerst het thema „Freude, schöner Götterfunken, Tochter aus Elysium” aan, waaruit men zou kunnen opmaken, dat Beethoven omstreeks dien tijd op het denkbeeld is gekomen, Schiller's gedicht voor zijn finale aan te wenden.

Een jaar later — in den zomer van 1823, verkrijgt de uitvoering van het denkbeeld meer vastheid, en van Juli af gaat de ontwikkeling van het slotkoor onophoudelijk voorwaarts. Tal van ontwerpen, wijzigingen en verbeteringen treft men aan in de schetsen, die daarop betrekking hebben. Ook aanmerkingen bij deze of gene plaats, o.a.:

türkische Musik in Wer das nie gekonnt, stehle —

voorts, bij de schetsen van het *Allegro alla Marcia* ($^6/_8$):

türkische Musik — erst pianissimo — einige laute pp^{mo}. *— einige Pausen — dann die vollständige Stärke*

en een derde:

auf Welt Sternenzelt forte Posaunenstösse.

De verbinding van het slotkoor met de voorafgaande symphonie heeft den componist de meeste inspanning gekost. Aanvankelijk wilde hij, zooals mede uit de schetsen blijkt, het finale met een thematisch op zichzelf staand instrumentaal voorspel laten beginnen en dan onmiddellijk de vreugdemelodie, eerst voor orkest, daarna voor koor, laten volgen. Iets later echter (in de tweede helft van 1823) blijkt uit een opteekening, dat het Beethoven's voornemen is, de door blaasinstrumenten voorgedragen vreugdemelodie te laten voorafgaan door een recitatiefvormig voorspel, voorts door een reminiscentie der eerste afdeeling van de symphonie, en eindelijk door een motief, dat de bedoelde melodie als het ware aankondigt.

Dit was de eerste stap om tot de inleiding der finale in haar tegenwoordige gedaante te komen. Den meester bleef nog over,

het toetreden der zangstemmen tot de symphonie te motiveeren. Dat dit moeite gekost heeft, weten wij, behalve uit de schetsen, uit de volgende mededeeling van Beethoven's famulus Schindler: „An die Ausarbeitung des vierten Satzes gekommen, begann ein selten bemerkter Kampf. Es handelte sich um Auffindung eines geschickten Modus zu Einführung der Schiller'schen Ode. Eines Tages in 's Zimmer tretend, rief er mir entgegen: „Ich hab's, ich hab's!" Damit hielt er mir das Skizzenheft vor, wo notirt stand:

Lasst uns das Lied des unsterblichen Schiller singen.

Deze woorden zijn in het finale der symphonie, zooals wij dit kennen, door andere vervangen, doch de idee der inleiding van het vocale gedeelte is dezelfde gebleven.

Hierboven is opgemerkt, dat Beethoven jaren lang had omgegaan met het plan om Schiller's Ode te componeeren. In 1823 was er echter nog een bijzondere aanleiding voor Beethoven om zijn volle aandacht aan dit van broedermin en humaniteit vervulde gedicht te wijden.

Beethoven dweepte destijds met Engeland en de Engelschen. „Tijdens de zittingen van het Engelsche Parlement — verhaalt Schindler — las hij thuis geregeld de „Augsburger Allgemeine Zeitung", wegens de verslagen daarvan. Dat onze politicus zich aan de zijde der oppositie schaarde, zal men begrijpelijk vinden, ook zonder zijn bijzondere voorliefde voor Lord Brougham en andere leden der oppositie te kennen". — Nu behoorden tot Brougham's beroemdste redevoeringen die voor de afschaffing der slavernij in Juni 1823. Is het wonder, dat de voor vrijheid en menschenliefde gloeiende Beethoven zich in die dagen machtiger dan ooit voelde aangetrokken door het „Alle Menschen werden Brüder" en het „Seid umschlungen Millionen, diesen Kuss der ganzen Welt!"? —

Beethoven's vrijheidszin en zijn gevoel van menschenwaarde waren twee voorname trekken van zijn karakter.

Reeds in zijn jeugd traden zij sterk te voorschijn. Voor de vriendschap en achting, die hij te Bonn in den kring der familie Von Breuning genoot, was hij zijn geheele leven lang dankbaar, wijl zij zoozeer afstaken bij de bejegening welke hij ondervond van zijne meer voorname beschermers, die hem zeer

gunstig gezind waren maar hem toch meer beschouwden als iemand, van wiens kunst zij genoten en met wien zij konden pronken, dan als mensch met al zijne goede eigenschappen en zijne zwakheden.

Het zelfbewustzijn — niet te verwarren met ijdelheid — was bij Beethoven sterk ontwikkeld, en dit sprak reeds uit zijn wezen en zijn optreden, toen hij als twee en twintig-jarige jongeling te Weenen kwam en zich aldaar vestigde. Haydn werd er door geïmponeerd en noemde den jongen Beethoven dikwerf „Grossmogul".

Beethoven leverde in dit opzicht dan ook een groot contrast op met zijne twee groote voorgangers. Haydn was uit armoedige omstandigheden overgegaan in dienst van voorname personen, het laatst in dien van vorst Esterhazy, bij wien hij het zeer goed had maar toch altijd in een zekere onderworpenheid leefde. Mozart was een tijd lang in dienst geweest bij den aartsbisschop van Salzburg, Hieronymus Kolloredo, en daar zeer onwaardig behandeld. En evenals Haydn van kindsbeen door gewoonte, had Mozart door de onophoudelijke vermaningen zijns vaders geleerd, voorkomend en gedienstig voor anderen te wezen.

Geheel anders echter bij Beethoven. Onbuigzaam en fier, gelijk hij was, liet hij zich nooit bewegen tot iets wat maar eenigszins op dienstbaarheid geleek. En dit zoowel in het algemeen als persoonlijk, want zich naar den smaak of de wenschen van het publiek te richten, daarvan was bij hem nimmer sprake.

Wat dit laatste betreft, heeft hij op lateren leeftijd bij zekere gelegenheid zijn meening uitgesproken. „Die Welt — zoo liet hij zich uit — ist ein König, und sie will geschmeichelt sein, soll sie sich günstig zeigen. Doch wahre Kunst ist eigensinnig, lässt sich nicht in schmeichelnde Formen zwingen". En zooals hij hier sprak, dacht hij ook in jongere jaren.

Behalve die aangeboren neiging tot onafhankelijkheid, komt bij Beethoven ook nog in aanmerking dat hij geboren is en zijn jeugd heeft doorgebracht in een land dat niet ver van de Fransche grenzen verwijderd is en waarheen dus de denkbeelden der Fransche revolutie reeds spoedig oversloegen. Beethoven, geboren in December 1770, bevond zich bij het uitbreken van die revolutie juist op een leeftijd om voor de ideeën van vrijheid en vrijstaat in geestdrift te geraken, al was hij zeker toen nog niet bij machte, zich een duidelijk begrip te vormen van het gewicht dezer gebeurtenis, en

nog veel minder van de gevolgen, welke daaruit konden ontstaan.

Die eerste indrukken werden echter nimmer uitgewischt. In den tijd toen hij er aan dacht, Buonaparte in een toongedicht te verheerlijken, was hij evengoed republikein als vroeger. Hij had zich in dat tijdsverloop in de studie van Plato's republiek verdiept en beschouwde alle staatsinrichtingen der wereld overeenkomstig de denkbeelden, die in dit werk liggen opgesloten. Hij leefde — zoo verhaalt zijn famulus Schindler — in het vaste geloof, dat Buonaparte met geen ander plan omging dan aan Frankrijk een staatsinrichting naar de grondbeginselen van Plato te geven, en dat dit de aanvang van een algemeen wereldgeluk zou zijn.

Maar Beethoven zou weldra van een Buonaparte-vereerder een Napoleon-verachter worden. Voor den Corsicaanschen held, dien hij als bevrijder der wereld beschouwde, koesterde hij groote bewondering, en gaarne volgde hij de door anderen aangegeven idee, om dien held in een toongedicht te verheerlijken, — maar toen van den Consul Buonaparte een Keizer Napoleon werd en hij uit die daad voorzag, dat het nu met alle vrijheid in Frankrijk gedaan zou zijn, geraakte zijn gemoed in opstand en toornig verscheurde hij het titelblad der symphonie, waarop de naam Buonaparte reeds prijkte.

Die zin voor vrijheid, die algemeene menschenliefde en menschenwaardeering, welke tot de grondtrekken van Beethoven's wezen behooren, wij vinden ze ook bij Schiller; zij komen in zijn lyrische en dramatische poëzie tot uitdrukking. Er bestaat groote geestverwantschap tusschen hen, en waar dus bij de aanstaande herdenking van den onsterfelijken dichter te zijner verheerlijking de Muziek te hulp wordt geroepen, is daartoe, dunkt mij, niets beters geschikt dan de laatste symphonie van den onsterfelijken toonkunstenaar.

Wij zagen, dat Beethoven's geestdrift voor Schiller groot was. Maar hoe komt het dan — zal men wellicht vragen — dat hij van Schiller zoo weinig gecomponeerd heeft?

De reden was hoogstwaarschijnlijk dezelfde die in het algemeen zoo vele componisten er van teruggehouden heeft, gedichten van Schiller tot tekst voor hunne liederen te kiezen [1]). De taal van

---

[1]) Schubert met zijne meer dan 40 liederen op tekst van Schiller kan hier buiten aanmerking blijven. Hij was niet kieskeurig, waar het teksten

Schiller is weinig geschikt voor muzikale behandeling. Zij is te schitterend, te rijk aan gedachten, zoodat er voor de muziek in den regel weinig te doen overblijft. Bovendien zijn de gedichten veelal te lang uitgesponnen en de kleinere ontbreekt het aan rhythmische levendigheid en populair karakter — eigenschappen die de gedichten van Goethe, en vooral die van Heine, zoo geschikt voor compositie maken.

Was Schiller muzikaal? — Wij behoeven niet naar een antwoord op deze vraag te zoeken. Schiller zelf heeft het gegeven. In een brief aan Herder noemt hij zichzelven een volkomen leek in zaken van muziek, en tegenover Goethe liet hij zich alsdus uit: „In muzikale aangelegenheden bezit ik weinig competentie en oordeel.” Hij was daarvan zoo overtuigd, dat toen de opera *Iphigenia* van Gluck eens in Weimar zou worden opgevoerd en Goethe, die naar Jena moest, hem verzocht had, in zijn plaats de repetities van dit werk te leiden, hij zich gaarne bereid verklaarde, bij die repetities tegenwoordig te zijn doch meer dan zijn tegenwoordigheid niet te kunnen geven.

Dat Schiller echter vatbaar was voor muzikale indrukken, is buiten twijfel. Reeds onder zijne eerste verzen komen er voor, die aan de Muziek gewijd zijn, en later, toen hij op het toppunt van zijn roem stond, heeft hij de macht der tonen zeer schoon bezongen in zijn *Huldigung der Künste*, waarin de *Muziek* de jonge Erfprinses van Saksen-Weimar bij haar komst in het land aldus begroet:

Der Töne Macht, die aus den Saiten quillet,
Du kennst sie wohl, du übst sie mächtig aus.
Was ahnungsvoll den tiefen Busen füllet,
Es spricht sich nur in meinen Tönen aus;
Ein holder Zauber spielt um deine Sinnen,
Ergiess' ich meinen Strom von Harmonien,
In süsser Wehmuth will das Herz zerrinnen,
Und von den Lippen will die Seele fliehn.
Und setz' ich meine Leiter an von Tönen,
Ich trage dich hinauf zum höchsten Schönen.

---

voor zijne liederen betrof. Dit kan ook niet anders, wanneer men, zooals Schubert, ongeveer 800 liederen componeert.

Schiller was van jongs af in de gelegenheid, muziek te hooren. Op de militaire academie van hertog Karel van Wurtemberg (de *Karlschule)* werd ook de muziek beoefend, en uit de reien der kweekelingen, onder wie de latere balladen-componist Zumsteeg en de zeer muzikale Friedrich Wilhelm von Hoven tot Schiller's intieme vrienden behoorden, werd een volslagen orkest samengesteld. De Hertog gaf aan de jeugdige kapel dikwijls gelegenheid voor voorname bezoekers op te treden en in den regel volgde dan na de voordracht van een stuk voor orkest een dramatische opvoering, waarbij aan Schiller de hoofdrol was toebedeeld.

Op de academie schreef Schiller eene operette „*Semele*", die zoo grootsch was opgezet, dat wanneer men tot de opvoering daarvan had willen overgaan, al de mechanische kunst der theaters van die dagen daarvoor niet toereikend zou geweest zijn.

In het jaar 1780 verliet Schiller de *Karlschule* en betrok een bescheiden woning in het huis van de kapiteinsweduwe Vischer in Stuttgart. Volgens het oordeel van tijdgenooten moet zij een meer dan gewoon muzikaal talent gehad hebben. Schiller werd verliefd op haar en wijdde haar het gedicht „*Laura am Klavier*".

Terzelfdertijd woonde in Stuttgart een jonge musicus, Andreas Streicher geheeten. Hij was daar geboren en had op de hertogelijke academie met Schiller reeds kennis gemaakt. Thans sloten de jongelieden vriendschap met elkander, en toen de regimentsmedicus Schiller in 1782 besloten had, naar Mannheim te vluchten, was Streicher de edelmoedige en opofferende vriend, die Schiller gedurende dit treurigste tijdperk zijns levens met raad en daad bijstond.

Wat Streicher toen voor zijn vriend gedaan heeft, is eerst bekend geworden, toen in 1836, drie jaren na zijn dood, door zijne zoons een boekje werd uitgegeven, dat hun vader in zijne laatste levensjaren geschreven had, en dat getiteld is: „Schiller's Flucht von Stuttgart und Aufenthalt in Mannheim. 1782 bis 1785." Daaruit blijkt, dat Streicher toenmaals niet alleen de bescheiden middelen, die bestemd waren voor zijn reis naar Hamburg, om daar bij Emanuel Bach zijne studiën in de muziek voort te zetten, voor Schiller's vlucht besteed heeft, maar dat hij ook, om nog langer bij Schiller te kunnen blijven, in 1783 de reis naar Weenen opgaf, waar hij kans op goede vooruitzichten had.

In bovengenoemd boekje heeft Andreas Streicher een getrouw

beeld van dien gedenkwaardigen tijd gegeven. Hoe zwaar toen ook de zorg op het gemoed der beide jongelingen drukte, zoo staalden toch de geestdrift voor al het verhevene en edele en het genot, dat de muziek hun schonk, hun moed en hielpen hen over menig moeilijk oogenblik heen.

In Oggersheim, bij Worms, waar Schiller en zijn vriend een tijd lang verblijf hielden, was het Streicher gelukt een goed klavier te bekomen, en in de lange herfstavonden speelde hij Schiller (die toen aan zijn drama *Kabale und Liebe* bezig was) de stukken voor, die hij wist dat hem het meest behaagden.

De opteekeningen van Streicher zijn voor alle biografen van Schiller de hoofdbron gebleven, waaruit zij opheldering over de bedoelde drie jaren in 's dichters leven geput hebben. Hij zelf hield zich in zijne mededeelingen bescheiden op den achtergrond en dreef die bescheidenheid zelfs zoo ver, dat hij zijn naam niet genoemd en bij zijn leven niets van het opgeteekende gepubliceerd heeft.

In Mannheim was het dat de vrienden afscheid van elkander namen. Zij hebben elkander nimmer wedergezien. In de nalatenschap van Streicher bevond zich een brief van Schiller aan den vriend zijner jeugd. Deze had in Augustus 1795 uit Weenen aan Schiller te Jena geschreven en op zijn bescheiden wijze de hoop uitgesproken, dat de gevierde dichter zich hem nog wel zou herinneren. Daarbij noodigde hij Schiller uit, in een der volgende zomers in Weenen te komen en dan bij hem te logeeren. Schiller beantwoordde dezen brief op de meest hartelijke wijze doch drukte er zijn leedwezen over uit, dat zijn zwakke gezondheid hem zulk een verre reis als naar Weenen niet veroorloofde. Streicher's bezoek in Jena zou hem echter zeer verheugen.

Hierboven is gezegd, dat Andreas Streicher reeds in 1783 naar Weenen had kunnen gaan, maar dat hij ook dit had opgeofferd om bij zijn vriend te kunnen blijven. Eerst elf jaren later, in 1794, kwam Streicher in de Keizerstad. In Mannheim had hij een tijd lang deel uitgemaakt van de kapel van den Keurvorst en was daarop naar München gegaan, waar hij spoedig een zeer gerenommeerde klavieronderwijzer werd en zich ook door composities bekend maakte. Hij huwde aldaar een dochter van den destijds beroemden klavier- en orgelmaker Stein uit Augsburg en vestigde zich later

met haar te Weenen, daar zij na den dood haars vaders besloten had, diens zaak naar genoemde stad over te brengen. De fabriek werd daar opgericht in de „Ungargasse" en weinig tijds later daarnaast een concertzaal gebouwd.

Andreas Streicher vond ook in Weenen aldra gelegenheid om zich op muzikaal gebied in meer dan één richting te onderscheiden. Ook hier verwierf hij spoedig den naam van degelijk klavieronderwijzer, en als deelgenoot in de door zijne vrouw opgerichte fabriek verkreeg hij mettertijd een groot meesterschap in de vervaardiging van klavierinstrumenten.

Maar meer nog. Het Streichersche etablissement werd weldra een middenpunt van het Weener muziekleven. In de genoemde concertzaal werden elken winter tal van concerten gegeven, die door een voornaam publiek bezocht werden. Het glanspunt dezer muziekuitvoeringen was in den tijd van het Weener congres; zij behoorden tot de voornaamste kunstgenietingen, welke toen aan de vorsten en andere voorname gasten werden aangeboden, en verheugden zich in de bijzondere gunst van aartshertog Rudolf, aartsbisschop van Olmütz. Andreas Streicher stichtte ook de eerste groote muziekvereeniging in Weenen, uit welke later de „Gesellschaft der Oesterreichischen Musikfreunde" is voortgekomen.

In den kring der familie Streicher verkeerden al de voorname toonkunstenaars van Weenen, — ook Beethoven. Een merkwaardig toeval wilde, dat Streicher's naam verbonden zou zijn aan twee der grootste kunstenaars van dien tijd: Schiller en Beethoven. Wat laatstgenoemde betreft, bestond de betrekking daarin, dat Streicher door den invloed van Beethoven's spel en composities er toe overging, aan zijne instrumenten een ander type te geven. Kapelmeester Reichardt, die in 1809 te Weenen gelegenheid had, zich van die wijziging in de constructie te overtuigen, zegt er van: „Streicher heeft met het weeke, te gemakkelijk aansprekende der andere Weener instrumenten gebroken en op raad en verlangen van Beethoven aan het mechaniek zijner instrumenten meer tegenstand tegen den vingerdruk van den speler gegeven, zoodat een virtuoos, die met kracht en nuanceering voordraagt, zoowel voor het laten doorklinken van den toon als voor den lichten aanslag het instrument meer in zijn macht heeft. Daardoor zit in deze instrumenten meer karakter en meer verscheidenheid."

Ook ten opzichte van Beethoven ontbrak het van de zijde van Streicher niet aan dienstvaardigheid. Het is bekend, dat het huishouden van den alleen wonenden meester nu juist geen model te noemen was, en dat het nu en dan met de orde in zijne financiën ook niet al te best ging. Dit was o. a. in den zomer van 1813 weder het geval, maar gelukkig vond Beethoven toen hulp bij Nanette Streicher, die in vereeniging met haar man het mogelijke deed om alles weder in evenwicht te brengen.

Ik heb hierboven gezegd, dat Schiller zichzelven niet voor muzikaal hield.

Had hij zich niet zelf in dien zin uitgelaten, dan zouden wij reeds reden hebben het te gelooven, wanneer wij in aanmerking nemen, hoe hij zich soms tevreden stelde met niets beteekenende composities, die op zijne gedichten gemaakt werden.

Het was een eigenaardigheid van Schiller — die trouwens Goethe met hem gemeen had — dat hij steeds het verlangen koesterde naar muzikale bewerking zijner gedichten. Ongelukkigerwijze echter waren de componisten, die zich destijds door zijne liederen en balladen aangetrokken gevoelden, alleen onder de mindere goden (of lager nog) te vinden.

Goethe trof het in de eerste helft van zijn leven al even ongelukkig. Alleen Mozart heeft toen een enkel lied (*Das Veilchen*) van hem gecomponeerd; liederen van Beethoven op tekst van Goethe zijn eerst na 1790 verschenen.

De eerste gedichten van Goethe werden, toen hij student te Leipzig was, door den jongen Breitkopf gecomponeerd, bij wiens familie hij veel verkeerde. Voor zijne zangspelen *Jery und Bätely* en *Scherz, List und Rache* stelde Goethe zich in verbinding met den componist Philipp Christoph Kaiser, aan wien hij voor de compositie van eerstgenoemde operette de volgende schriftelijke instructie gaf: „Sie haben in dem Augenblick, da ich dies schreibe, vielleicht schon mehr über das Stück nachgedacht, als ich Ihnen sagen kann, doch erinnere ich Sie nochmals: machen Sie sich mit dem Stücke recht bekannt, ehe Sie es zu componiren anfangen; disponiren Sie Ihre Melodien, Ihre Accompagnements u. s. w., dass alles aus dem Ganzen in das Ganze hineinarbeitet. Das Accompagnement rathe ich Ihnen sehr mässig zu halten; nur in der Mässigkeit ist der Reichthum. Wer seine Sache versteht, thut mit

zwei Violinen, Viola und Bass mehr als andere mit der ganzen Instrumentenkammer. Bedienen Sie sich der blasenden Instrumente als eines Gewürzes im einzeln; bei der Stelle die Flöte, bei einer die Fagot, dort Hoboe, das bestimmt den Ausdruck und man weiss, was man geniesst, anstatt dass die meisten neueren Componisten, wie die Köche bei den Speisen, einen Hautgoût von Allerlei bringen, darüber Fisch wie Fleisch und das Gesottene wie das Gebratene schmeckt."

Een zeer eigenaardige instructie — maar ook een wonderlijk staaltje van de wijze, waarop een dichter in dien tijd met een componist omsprong. Zoo iets had Goethe eens aan Beethoven moeten schrijven of zeggen!

Later, in Italië, heeft Goethe dienzelfden Kaiser nog eens gebruikt voor twee andere door hem vervaardigde zangspelen; zelfs liet hij den componist, die toen in Zürich was, daarvoor naar Rome reizen. Dit was in het laatst van 1786. De operetten heetten: *Erwin und Elmire* en *Claudine von Villa Bella.* In dien tijd was Goethe nog zoo met Kaiser ingenomen, dat hij hem de vervaardiging der muziek voor *Egmont* opdroeg. Maar kort na zijn terugkomst uit Italië brak hij de betrekkingen met dezen componist af. Waarschijnlijk is hij ten slotte tot de ontdekking gekomen, dat de composities van zijn vriend even weinig te beteekenen hadden als deze in staat was, den dichter te begrijpen.

Een bezoek van den componist Johann Friedrich Reichardt (hofkapelmeester van den Koning van Pruisen) in Weimar had ten gevolge, dat Goethe zich ook met hem in verbinding stelde voor de muzikale bewerking zijner gedichten. Reichardt componeerde de laatstgenoemde twee operetten, verder Egmont en de liederen uit Wilhelm Meister. Goethe bleef den componist echter niet lang genegen. Deze was hem te veel doortrokken met den geest en de denkbeelden der Fransche revolutie, en ook diens indringerige aard stond hem tegen.

De rei van in hun tijd zeer geziene maar voor ons onbeteekenende componisten, die gedichten van Goethe op muziek gezet hebben en met wie hij betrekkingen aanknoopte, wordt gesloten door Carl Friedrich Zelter, dirigent der „Singacademie" en professor in de muziek te Berlijn, voornamelijk bekend door zijn briefwisseling met den Duitschen dichtervorst. Over hem zal ik het straks nog hebben.

Schiller was nog minder gelukkig dan Goethe, waar het de compositie zijner gedichten betrof.

Een zijner muzikale medewerkers was Johann Gottlieb Naumann, ook zeer gezien in zijn tijd. Deze componist, geboren in 1741 te Blasewitz, had tegen het einde der achttiende eeuw een grooten naam in de Duitsche muziekwereld. Zijne opera's, oratoria, cantaten en liederen waren daar zeer bekend en geliefd. Hij is dezelfde Naumann, die op Schiller's Ode *An die Freude* een draaiorgelmelodie gemaakt heeft, waarbij op de woorden:

„Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elysium"

de klemtoon in den eersten regel op *schön* en *funken*, in den tweeden op *aus* en *um* valt. Hoe zou het de ergernis van den dichter opgewekt hebben, indien men in zijn tegenwoordigheid deze beide regels eens met dien verkeerden klemtoon had voorgedragen! Bij de muziek echter scheen hem dit niet te hinderen, althans tegenover zijn vriend Körner (vader van den jongen dichter, die in de Duitsche vrijheidsoorlogen zijn leven op het slagveld liet) trachtte hij Naumann te verdedigen. Körner had namelijk een afbrekende critiek over die compositie uitgesproken. Daarop schrijft Schiller hem: „In het algemeen geloof ik, dat gij den componist te hard zijt gevallen. Uw koor (Körner had als dilettant ook dit lied gecomponeerd) bevalt mij veel beter dan het lied van Naumann, maar in zijn compositie zijn toch een sterk stroomend vreugdegevoel en een volle harmonie (!) niet te miskennen."

Minder tevreden was Schiller met Naumann's compositie van de *Ideale*. Dit blijkt uit een brief van Zelter aan Goethe. Zelter had in het begin van het jaar 1802 een bezoek aan Schiller te Weimar gebracht, om den grooten dichter, wiens ballade *Der Taucher* hij gecomponeerd had, te leeren kennen. Over dat bezoek schrijft hij: „Schiller was niet lang geleden in Dresden geweest. Naumann had het gedicht *Die Ideale* op muziek gezet en die compositie door een zijner leerlingen den dichter laten voorzingen. Het eerste nu, waarover Schiller mij sprak, was deze compositie, die zijn verbolgenheid scheen te hebben opgewekt. Hij kon zich niet voorstellen, hoe een zoo gevierd componist een gedicht zoo kon mishandelen, en daarbij schimpte hij op de componisten van

zijn tijd in het algemeen. Gij kunt begrijpen, welke uitwerking dit op mij had. Ik had mijne composities op gedichten van Schiller medegebracht, maar zijne woorden benamen mij eensklaps den lust om ze uit te pakken. Het was niet ver van het uur, waarop wij — Schiller en ik — bij u zouden komen eten. Zijn vrouw kwam binnen en zeide: „Schiller, het is tijd om u te kleeden". Hij ging daarop in een andere kamer en liet mij alleen. Ik ging voor het klavier zitten, sloeg eenige tonen aan en begon daarop heel zacht iets van mijn Taucher te zingen. Toen het eerste vers uit was, ging de deur open en Schiller trad, nog maar half aangekleed binnen, daarbij uitroepende: „Zoo is het goed, zoo moet het zijn!"

Het is niet onmogelijk, dat hier grootspraak van Zelter onder loopt en die verbolgenheid van Schiller eigenlijk niet veel te beduiden had. Zelter wordt ons anders beschreven als een waarheidlievend man, en ook als iemand, die eerlijk was in zijn overtuiging. Met die overtuiging was het evenwel, waar het muzikale quaesties betrof, wonderlijk gesteld. Zelter's briefwisseling met Goethe toont dit duidelijk aan.

Het standpunt van Zelter in de toonkunst wordt het best gekenschetst door zijn oordeel over Beethoven, wiens beteekenis hij eerst zeer laat, of wellicht in het geheel niet, heeft begrepen. Goethe had Beethoven in den zomer van 1812 in de Boheemsche badplaats Teplitz leeren kennen, maar bij die vluchtige kennismaking is het gebleven. „Zijn talent — schrijft Goethe aan Zelter — heeft mij in verbazing gebracht, maar ongelukkigerwijze is hij een volkomen onbuigzame persoonlijkheid, die wel volstrekt geen ongelijk heeft, wanneer zij de wereld afschuwelijk vindt, doch haar daardoor noch voor zich noch voor anderen genotrijker maakt. Zeer te verontschuldigen is hij daarentegen en zeer te beklagen, daar zijn gehoor meer en meer afneemt, hetgeen misschien het muzikale deel van zijn wezen minder schaadt dan het gezellige. Hij, die toch reeds stug van aard is, wordt het nu dubbel door dat gebrek."

Voorzeker een juiste beoordeeling van den mensch Beethoven — doch wat blijft er nu voor het genie van den toonkunstenaar over? Alleen *verbazing*. En Zelter weet daar niets anders op te antwoorden dan dit: „Wat gij van Beethoven zegt, is heel natuur-

lijk. Ook ik bewonder hem met schrik Hij schijnt van zijn eigen werken heimelijk te gruwen."

Zelter is in de tweede helft van Goethe's leven degene geweest, die de belangstelling van den dichter in de muziek heeft gaande gehouden en hem daarbij tot een soort van leidsman heeft gestrekt. Maar men kan niet zeggen, dat de Muziek het met zulk een leidsman bijzonder getroffen heeft. Wat Goethe betreft, ofschoon deze in technische zaken der muziek tegenover zijn vriend vast op zijn stuk bleef staan en daarbij niet zelden gelijk had, zoo liet hij zich van den anderen kant steeds door Zelter leiden, waar het meeningen omtrent het psychologische in deze kunst betrof.

Zoo was o. a. het *demonische* een element, dat Goethe, evenals zijn vriend Zelter, in de muziek zooveel mogelijk uit den weg ging. Vandaar dat hij, bij al zijn eerbied voor Beethoven, zich door vele van diens composities onaangenaam getroffen gevoelde en meer aangetrokken werd door de muziekstukken van Zelter, die van zeer onschuldigen aard waren. Het was dan ook onmogelijk, den dichter te overtuigen van de geringe beteekenis der werken van zijn vriend.

Anderen waren des te meer daarvan overtuigd, en onder dezen ook Schiller's vriend Körner. Wij zagen, dat de dichter een grooten dunk had van Zelter's *Taucher*. Hij zond deze compositie aan Körner en een jaar later kondigt hij hem het bezoek van Zelter in Dresden aan. „Zelter uit Berlijn, die u dezen brief brengt, — schrijft Schiller, — zal een zeer interessante kennismaking voor u zijn en u veel stof voor gesprekken over muziek leveren. Hij dirigeert, zooals gij misschien reeds weet, het groote Zanginstituut te Berlijn, dat de thans overleden Fasch heeft opgericht. Zijne balladen en liederen zijn voortreffelijk en hij draagt ze met veel uitdrukking voor. De *Bajadere*, de *Zauberlehrling*, de *Taucher*, mijn *Dithyrambe* en nog vele andere gedichten, zijn meesterlijk op muziek gezet, — maar gij zult dit zelf kunnen beoordeelen. Hij brengt ook eenige nieuwigheden van mij mede, die gij nog niet kent en die ik hem ter compositie heb gegeven: een ballade van Rudolph von Habsburg, een Punschlied en nog een ander lied in den trant van de Ode *An die Freude*.

Körner ontving Zelter vriendelijk, maar met de geestdrift van Schiller voor dezen toonkunstenaar kon hij niet instemmen, ten minste niet in elk opzicht.

Over de *Taucher*-ballade oordeelde Körner gunstig. Hij vindt, dat Zelter hier blijkbaar met geestdrift aan het werk is gegaan, en dat hij zijn moeielijke taak goed volbracht heeft. De melodie — zegt hij — is zeer gelukkig gekozen, en met kleine veranderingen in de voordracht past zij werkelijk op alle coupletten, niettegenstaande hun zeer groot aantal en hunne groote verscheidenheid.

Maar Körner heeft ook bedenkingen. Dáar in de compositie tusschenspelen van het klavier ontbreken, is de voordracht voor den zanger zeer vermoeiend. En wil de zanger in het begin zijn stem sparen, dan wordt de voordracht mat. Ik waag het niet — zegt Körner — alle coupletten achtereen te zingen, ofschoon de melodie zeer goed in mijn stem ligt.

En daaraan knoopt hij dan nog eenige zeer juiste opmerkingen over de toenmalige manier om alle coupletten van een lied, al zijn ze nog zoo talrijk en zoo vol van verscheidenheid, op een en dezelfde melodie te zingen. Dat is — zegt hij — vooral bij de compositie van balladen een zeer slechte gewoonte. De schoonste muziek verliest hare bekoorlijkheid, wanneer men ze twintig maal achtereen onveranderd aanhoort. Zelter heeft in deze ballade slechts voor vier coupletten de melodie geheel veranderd, en ik waardeer het in hem, dat hij het te bonte vermeden heeft, maar toch zou ik voorslaan, een gedeelte in het midden der ballade te declameeren, b.v. van het vers „Und still wird's über den Wasserschlund" af tot aan het verhaal van den knaap. Hier begint dan weder de muziek tot aan het einde. Ook zou men, volgens Körner, verschillende personen kunnen laten zingen, bijvoorbeeld de Koning, de verhaler, de knaap, de toeschouwers, de dochter des Konings.

Wat de door Körner bedoelde afwisseling van den zang door declamatie betreft, zoo is dit door enkele balladen-componisten van zijn tijd in praktijk gebracht. Het bezigen van verschillende personen voor de voordracht is meer van lateren tijd. Een voorbeeld daarvan is de compositie van Uhland's ballade *Des Sängers Fluch*, door Robert Schumann, waarbij soli koor en orkest de meest mogelijke afwisseling te weeg brengen.

Na het bezoek van Zelter aan Körner schrijft laatstgenoemde aan Schiller: „De kennismaking met Zelter was voor mij interessant. Ik heb eenige nieuwe composities van hem gehoord, waaarvan *Der Kampf mit dem Drachen*, *Die Sänger der Vorwelt* en *Hero*

und Leander mij het meest voldeden. Aan geest en karakter ontbreekt het hem in het algemeen niet; alleen komt het mij voor, dat zijn muzikale ontwikkeling te eenzijdig is. Bij hem geldt niets dan Fasch, Händel en Bach, en nog een paar anderen Ik denk mij echter het rijk der toonkunst veel grooter — als een rijk waarin ook voor vele anderen nog plaats is. Over menig uitstekend talent, dat Zelter misschien niet bij machte is te begrijpen, oordeelt hij op minachtende wijze; daarentegen komt veel, dat hij voor uitstekend houdt, mij als een muzikaal rekenexempel voor."

Met het oog op deze zeer juiste beoordeeling van den musicus Zelter, kan het ons niet verwonderen, wanneer wij lezen, dat Körner zich niet vereenigt met het plan van Schiller om de compositie van *Das Lied von der Glocke* aan Zelter toe te vertrouwen. Hoe raar men soms met dat heerlijke gedicht omsprong, daarvan gaf Körner zijn vriend een bewijs door hem mede te deelen, hoe men bij een openbare uitvoering in Dresden zich aan dit meesterstuk vergrepen had. „Tusschen de gedeclameerde verzen van het gedicht — schrijft hij — had men een koraal (niet gezongen) ingevoegd, alsmede enkele stukken uit opera's en andere groote werken van verschillende meesters, en daarenboven nog eenige, die een „Kammermusikus" uit Dresden voor deze gelegenheid had gecomponeerd. Slechts een paar gedeelten daarvan werden door koor gezongen. De tooneelspeler, die den meester-klokkengieter voorstelde, en de tooneelspeelster, die het overige reciteerde, hadden geen van beiden begrip van hun taak, en de muziek bestond uit een mengelmoes van heterogene dingen en waarvan veel bij het gedicht niet paste."

Körner achtte het evenwel niet onmogelijk, het gedicht met behulp der muziek voor te dragen, mits men daarbij wete wat men wil en maar niet zoo wat bijeenraapt. Schiller is dit met zijn vriend eens, maar wil men de medewerking der muziek inroepen, dan moet dit, naar zijn meening, geen gezang zijn en moet de muziek slechts den geest van het gedicht in het algemeen weergeven.

De componisten die later *Das Lied von der Glocke* tot onderwerp van muzikale behandeling hebben gekozen, zijn blijkbaar van een ander gevoelen geweest; zij hebben van dit lied meerendeels vocaalwerken met orkest gemaakt. Van deze composities zijn uit Duitschland het meest bekend geworden die van Romberg en

Max Bruch. Bij ons te lande heeft Nicolaï het lied in dier voege gecomponeerd.

Wanneer wij over de verhouding van Schiller tot de Muziek nadenken, komt als van zelf de vraag op, hoe deze dichter, die zooveel voor het tooneel heeft geschreven, over de *Opera* dacht.

Uit hetgeen dienaangaande bekend is geworden blijkt niet, dat Schiller ooit een bepaald oordeel over dit kunstgenre heeft uitgesproken (wat o. a. zijn beroemde tijdgenoot Herder *wel* gedaan heeft). En evenmin komt er in zijne brieven aan Körner iets voor, waaruit men zou kunnen opmaken, dat hij er prijs op stelde, door zijn competenten vriend omtrent het wezen der Opera grondig te worden onderricht. Alleen zegt hij in een brief aan Goethe (December 1797), dat hij steeds een zeker vertrouwen in de Opera had gehad — en wel in dien zin, dat uit haar het treurspel zich in edeler gedaante zou ontwikkelen, evenals het drama der Grieken uit de koren van het oude Dionysus-feest. Daarop antwoordt Goethe: „De verwachting, die gij van de Opera hebt, zoudt ge onlangs in *Don Juan* in hooge mate vervuld hebben gezien. Doch daarvoor staat ook dit werk geheel op zichzelf, en door Mozart's dood is elk uitzicht op iets dergelijks verijdeld.

Neen, dat uitzicht was niet verijdeld. Nog tijdens het leven van Goethe werd de man geboren, die tot stand zou brengen wat den beiden dichters voor den geest gezweefd had.

Voor het idealiseeren van het tooneel, waarvan Schiller in zijn aangehaalden brief aan Goethe spreekt, hebben de beide dichters pogingen genoeg gedaan. Bijna met ieder werk, dat hij voor het tooneel leverde — kan men van Schiller zeggen.

„Nooit heeft een menschenvriend voor een verwaarloosd volksleven gedaan, wat Schiller voor het Duitsche theater deed" — zegt Richard Wagner in zijn geschrift *Deutsche Kunst und Deutsche Politik* (8ste deel zijner „Gesammelte Schriften"). En inderdaad, in de opeenvolging van Schiller's drama's liggen de geschiedenis van het Duitsche theater en de pogingen tot zijn verheffing. Schiller wilde de Duitsche tooneelspeelkunst aan een idealen stijl helpen en vóór alles aan een ideale taal. Hij ging daartoe van *Kabale und Liebe* op *Don Carlos;* van laatstgenoemd drama op de historische drama's *Wallenstein* en *Maria Stuart;* van deze op het romantische treurspel *Die Jungfrau von Orleans* en het romantische

drama *Wilhelm Tell,* en de laatste poging deed hij met *Die Braut von Messina* en den ontwerp gebleven *Demetrius.*

Ook Goethe werkte in die richting, maar in mindere mate dan Schiller. Toen Goethe, hetzij alleen, hetzij in vereeniging met zijn vriend, het theater te Weimar leidde, schreef hij zelf betrekkelijk weinig daarvoor en wekte meer Schiller daartoe op. Toch had hij een belangrijk aandeel in de poging tot verheffing van het theater door het omwerken van zijn *Götz von Berlichingen* en *Iphigenia* en door zijn drama *Die natürliche Tochter.*

In hun ijveren voor de verbetering van het tooneel (en dit evengoed wat de opvoeding van het publiek als wat de tooneelspelers betreft) waren de beide dichters er op bedacht, geen middel onbeproefd te laten om publiek en tooneelspelers aan kunstuitingen van meer edelen aard te gewennen, ook al moesten zij daartoe de dramatische kunst van andere natiën te hulp roepen.

Zoo bewerkte Goethe *Mahomet* en *Tancred* van Voltaire voor het Duitsche tooneel; zoo Schiller de *Phèdre* van Racine en *Macbeth* van Shakespeare; Schiller noemde die bewerkingen van Fransche stukken „een frankisch middel in den nood", dat zij als opvoedingsmiddel moesten gebruiken, voornamelijk om de tooneelspelers voor valsch pathos te behoeden. Maar het moest geen model voor het Duitsche drama worden; het moest alleen een middel zijn, dat tot iets beters kon leiden.

Al die pogingen tot verheffing van het tooneel hebben echter toen niets uitgewerkt. Het publiek verlangde niets anders dan amusement en emotie, en dit laatste vooral gaf Kotzebue het met zijne tooneelstukken in ruime mate. En wat de tooneelspelers betreft, met hen was over het algemeen weinig aan te vangen; zij hingen te veel aan het banale.

Over de moeite, welke Goethe zich gegeven had om het tooneel tot een ideaal iets te maken, liet hij zich jaren later in zijne gesprekken met Eckermann aldus uit: „Ik verkeerde toenmaals werkelijk in den waan, dat het mogelijk zou zijn, een Duitsch theater te vormen. Ja, ik meende, dat ik zelf daartoe kon bijdragen en voor zulk een bouw eenige grondsteenen aanbrengen. Ik schreef mijn *Iphigenia* en mijn *Tasso* en dacht in mijn eenvoud, dat het zoo gaan zou. Maar niets verroerde zich; alles bleef zooals het was. Had ik bijval gevonden, dan zou ik een dozijn stukken als

Iphigenia en Tasso geschreven hebben. Aan stof mankeerde het niet, maar het ontbrak aan tooneelspelers om zulke werken met intelligentie en bezieling te vertolken, en ook aan een publiek, dat in staat was, die werken in zich op te nemen en er iets voor te gevoelen."

Schiller vertrouwde, gelijk wij zagen, dat dit ideale eenmaal op muzikaal-dramatisch gebied zou ontstaan. Hij is in dit opzicht profeet geweest; ruim een halve eeuw later kwam het Wagner-drama.

Niet minder opmerkelijk is het, dat een van de beginselen, waarop dit drama berust, ook reeds door Schiller als een der noodzakelijkste elementen van het ideale treurspel is beschouwd: het beginsel namelijk dat er een factor moet zijn, die de werkelijke wereld van de ideale wereld op het tooneel afsluit.

„Op de tooneelplanken moet zich een ideale wereld vertoonen" — zegt Schiller in zijn voorbericht van *Die Braut von Messina.* — En in diezelfde voorrede spreekt hij van de in dit tooneelstuk voorkomende koren als van een „levenden muur", dien de tragedie om zich heen trekt, ten einde zich van de werkelijke wereld af te scheiden.

Wat nu bij Schiller het *koor* is, dat is in Wagner's drama: het *orkest.*

Het orkest is in het ideale drama het orgaan van hetgeen de dichter niet uitgesproken heeft en niet uitspreken kon, omdat het onuitsprekelijk is — d. w. z. in de taal der rede. Maar het orkest heeft de macht, die onuitsprekelijke op een voor het gevoel begrijpelijke wijze uit te drukken. Het bezit een eigenaardig spraakvermogen: het kan weenen en klagen, het kan schertsen en jubelen; vreugde en smart, blijdschap en droefheid, liefdezuchten, weemoedszangen, triomfkreten, rouwliederen, angst, toorn, wanhoop, verrukking, de geheele toonladder van menschelijk lijden en gevoelen kan het ons voorzingen. En dit vermogen stelt het orkest in staat, in het ideale drama ongeveer dezelfde rol te vervullen als het koor in het Grieksche drama.

Het onderscheid tusschen het antieke koor en het moderne orkest bestaat in hoofdzaak hierin, dat het eerste zich meer tot bespiegeling bepaalde en aan de handeling en hare motieven vreemd bleef, het orkest daarentegen levendig aandeel neemt aan de handeling en haar geheel doordringt. Door middel van de

vereeniging der verschillende melodieën — een vereeniging die nooit willekeurig is, maar steeds door het gedicht bepaald wordt — kan het orkest zelfs de geheimste bedoelingen der personen aanduiden, zoodat wij niet zelden hunne gedachten kennen, alvorens hun mond ze heeft uitgesproken. In het kort: het orkest is, evenals het Grieksche koor, de „levende muur", gelijk Schiller het noemt, die het drama van de werkelijke wereld scheidt. Om zijn ware beteekenis in Wagner's drama geheel te begrijpen, behoeft men slechts in het schoone voorbericht, dat Schiller voor *Die Braut von Messina* schreef, het woord *koor* door *orkest* te vervangen.

Schiller's verblijf in Weimar en de nauwe betrekking, waarin hij met het Hoftheater aldaar stond, vermeerderden zijn belangstelling voor de Opera, maar zelf een operatekst te vervaardigen, daartoe is het bij hem nooit gekomen.

Wieland trachtte hem te bewegen, van diens *Oberon* een libretto te maken, waarvoor hofkapelmeester Krantz dan de muziek zou componeeren. Aanvankelijk schijnt Schiller niet ongenegen te zijn geweest, aan die opwekking gevolg te geven, maar zijn vriend Körner wendde al zijn invloed aan om hem van dit voornemen af te brengen. „Dat gij van *Oberon* een opera wilt maken, bevalt mij niet — schreef Körner hem. — Waarom niet zelf een onderwerp uitgedacht? Ik heb mij altijd voorgesteld, dat gij daarin en in het uitwerken van zulk een idee gelukkiger zoudt zijn dan in de bewerking van gedeelten van een reeds bestaand gedicht volgens de wenschen van een componist."

Waarschijnlijk tengevolge van dezen raad ging Schiller op het denkbeeld van Wieland niet in, ofschoon hij, naar het schijnt, toch iets aan de zaak gedaan heeft, want in zijn nalatenschap vond men het ontwerp eener aria voor Scherasmin. Misschien had Schiller geen vertrouwen meer in de componisten van zijn tijd; hij schreef althans aan Goethe, dat wanneer een dichter in de opera geen zeer bekwaam en geliefd componist tot medewerker heeft, hij zich aan het gevaar blootstelt, een ondankbaar publiek te vinden, want bij de voorstelling zelf redt geen tekst, al is deze nog zoo goed, de opera, wanneer de muziek niet voldoet. Integendeel wordt dan ook de dichter voor het mislukken aansprakelijk gesteld.

Heeft dus Schiller zelf nimmer een operatekst geleverd, zoo is

het daarentegen verscheidene malen voorgekomen, dat componisten zijne drama's tot onderwerp voor hunne opera's gebezigd hebben. De meest bekende van die opera's is zonder twijfel de *Guillaume Tell* van Rossini. Maar nog een andere beroemde Italiaan heeft zich door die drama's aangetrokken gevoeld, namelijk Giuseppe Verdi. Zijne opera's *Giovanna d'Arco*, *Luisa Miller* („Kabale und Liebe") en *Don Carlos* hebben echter niet tot zijn roem bijgedragen: zij zijn even snel verdwenen als zij gekomen zijn.

Wanneer ik nu aan dit alles nog toevoeg, dat Schiller's gedichten en drama's sommige componisten tot instrumentaalwerken geïnspireerd hebben (als voorbeelden noem ik hier *Die Ideale*, symphonisch gedicht van Liszt, en de ouverture *Die Braut von Messina* van Robert Schumann), dan meen ik in het algemeen te hebben aangetoond, welk verband er tusschen den beroemden dichter en de toonkunst bestaat. Menige verdienstelijke toonschepping is uit die verbinding voortgesproten, maar het voortreffelijkste dat wij er aan te danken hebben blijft toch steeds: Beethoven's *Negende Symphonie.*

Henri Viotta.

DRAMATISCH OVERZICHT.

Miss Isadora Duncan: Dans-idyllenavond; Iphigenie. — Het Nederlandsch Tooneel: Een moeder, tooneelspel in 4 bedrijven, door I. N. A.

Er is geredeneerd en duchtig gephilosofeerd over de danskunst van Isadora Duncan. Zij zelve heeft geschreven over „de dans der toekomst", er Schopenhauer bij te pas gebracht en „de beweging der aarde als concentratie der haar omringende krachten"; verder heeft zij geleeraard dat de dansschool, waarvan zij den grondslag wil leggen, de ideëele vrouwelijke gestalte moet ontwikkelen, de gestalte van volkomen moeders en de geboorte van schoone en gezonde kinderen... En dat alles hebben wij gelezen en wij hebben in haar geschrift, onder veel vaags en opgeschroefds, wel aannemelijke en behartigenswaardige dingen gevonden. Maar daarna kwam mij het antwoord van den dichter in den zin, op de vraag, „wie redet Liebe?": „Sie redet nicht — sie liebt." En zoo gebeurde het dat ik al die redeneeringen en die wijsgeerige beschouwingen en die toekomstidealen vergeten was, toen op den 12en April 1905 in den Stadsschouwburg Miss Isadora Duncan opkwam en niet redeneerde, — maar danste. Zelfs zou ik voor de meeste nummers van dien „dans-idyllen-avond" het programma hebben kunnen missen, waarop vermeld stond wat men te zien zou krijgen, wat déze dans voorstelde en waardoor die andere geïnspireerd was. Vele van die titels en verklaringen leidden mij toch slechts af, deden mij gissen naar de beteekenis van deze of gene dansbeweging, van dit of dat gebaar; en de danseres gaf aan dergelijk zoeken en raden soms al te veel voet. In sommige onderdeelen van het

Orphée betitelde programma-nummer en een enkele maal in haar *Iphigénie*-voorstelling werd men soms herinnerd aan de oude ballet-pantomime — zij 't dan ook in veel edeler en verfijnder vorm — en deed zich de behoefte gevoelen aan een verklarend tekstboekje, zooals men bij die pantomime placht te gebruiken.

Is het misschien daaraan te wijten, dat sommige beoordeelaars — ik wijs op een critiek voorkomende in *L'Art moderne* van 2 April — er aanmerking op maken dat Isadora Duncan, die zooals die heeren beweren, den Griekschen dans wil doen herleven, danst op Gluck'sche muziek die niets Grieksch heeft en op Fransche Chaconnes en Gavottes, die als uitdrukking van de „grâce galante" der 18e eeuw nog verder van Grieksche kunst verwijderd zijn? Alsof het hier inderdaad om Grieksche kunst te doen was en niet veeleer — zij het dan ook dat zij, gelijk alle beeldende kunstenaars, bij de meesters der Grieksche kunst ter schole is gegaan — om de mooie bewegingen, de smaakvolle lijnen en de heerlijke levensvreugde, die Duncan's dans ons te genieten geeft, en waarvan het verwijderd doel eene hervorming van de danskunst en van het ballet moge wezen, maar het directe doel toch is, ons hooge schoonheid te doen smaken in een kunstsoort, die de menschen van onze tijden niet anders te zien kregen dan in den vorm van smakeloos, conventioneel beweeg met armen en beenen.

Voor hetgeen Isadora Duncan ons wil doen genieten staat haar geen klassiek, noch een in de frischheid der jeugd bloeiend gelaat ten dienste, heeft zij zelfs niet te beschikken over fraai gevormde beenen of gracieuse ballerinenvoetjes, maar wat zij geeft is niet te min van een verrukkelijke gratie, van een lenigheid en losheid, een vlugheid en vrijheid, van een zuiveren smaak, die betooveren en door het verrassende en telkens afwisselende, door het frissche, het spontane, voortdurend boeien. Niet het minst door het spontane. Hier geen pose, geen beweging die men ziet aankomen, zich vlugger of minder vlug ziet vormen: elke houding, elke beweging is er zoo terstond en terstond ook natuurlijk en mooi.

En, o, die allesoverstralende Vreugde, uitspattend als „schöner Götterfunken"!

Kinderlijke, zorgelooze vreugde, die speelt en huppelt met onvergelijkelijke lenigheid en gratie in het „jeu des ballets" en het „jeu des osselets"; jubelende vreugde, die het leven geniet in

volle teugen, zooals bij de muziek van 18de eeuwsche musetten en tambourins en in dat meesterstuk van vlug, veerkrachtig loopen: de wedloop; trotsche, triomfeerende vreugde in die prachtige „danse des Scythes", het fiere, mannelijke spel met (onzichtbare) speer en schild; uitgelatene, onstuimige vreugde, die schaterlachend stormt door het leven, als in de „Bacchanale" uit *Iphigénie*.

Zulk een frissche, alles meesleepende vreugde straalde ook uit den modernen dans, de „Blaue Donau"-wals, die Isadora Duncan de beide avonden als toegift danste en waarmee zij het publiek tot den hoogsten graad van verrukking bracht. Was, zooals zij in een gesprek beweerd heeft, die toegift een toegeven aan den minderen smaak, de mindere ontwikkeling van het publiek, dat het overige toch eigenlijk niet begrepen had? Daargelaten dat dit niet enkel het Amsterdamsch publiek zou gelden, want ook in Brussel, en waarschijnlijk ook elders, danste zij de Donau-wals tot slot, — geloof ik er niets van. Van den invloed van haar kunst op de balletten en de opera's van thans moge zij niet veel verwachten, waarom zou zij de hervorming van lijn en beweging in de danskunst, die zij beoogt, niet toepassen op de moderne dansmuziek, zooals zij het toch inderdaad te zien gaf in haar dansen op de muziek van Strauss?

Of is de wals uit haren aard van inferieur gehalte?

Dan dacht Alfred de Musset er anders over. In het gedicht „A la Mi-Carême" waarin men een verheerlijking vindt van de Duitsche wals met deze slot-boutade:

> Et je voudrais du moins qu'une duchesse en France
> Sut valser aussi bien qu'un bouvier allemand,

spreekt de dichter van de wals, van hare „pas pleins d'harmonie", en van hare „secrets divins, *du vulgaire ignorés*".

En nu lijkt het mij de taak van Miss Isadora Duncan en van degenen die in haar school gevormd zullen worden, die „goddelijke geheimen" voor den gewonen mensch te ontsluieren, en zoo den modernen dans niet te scheppen maar te hervormen, en gelijk zij het deed met de Donau-wals, te maken tot een geheel van schoonheid, nieuw en verrassend van lijn en beweging, voor wie na ons komen zullen tot een blijvende vreugde.

Iets van de Duncansche lenigheid en vlugheid van beweging zou men zoowel der schrijfster van *Een moeder* als haar vertolkers toewenschen. Nu toch sleept èn stuk èn vertooning. Moet dit daaraan worden toegeschreven dat de groote gebeurtenissen, de katastrofen van dit tooneelspel achter de schermen voorvallen en wij in het stuk, dat wij te zien krijgen, er enkel over hooren praten in lange gesprekken? Ik geloof het niet. Bij Ibsen gebeurt het gewichtige vaak eveneens buiten onze tegenwoordigheid, en wel vóór het opgaan van het scherm; toch zijn Ibsen's stukken er niet minder belangwekkend en boeiend om. Wat niet wegneemt dat, in sommige gevallen, het gebeuren van dingen vóór den aanvang van de eigenlijke handeling in het nadeel van een stuk kan zijn.

Hier, bijvoorbeeld, waar wij met een gezin te doen hebben, waarvan de kinderen een vroolijke jeugd hadden onder de liefdevolle zorg van dezelfde moeder, die hen later onder haar liefde verstikt, zouden wij, althans in het eerste bedrijf, iets meer van dien blijden tijd hebben willen zien, waaraan in het tooneel, dat het stuk zoo voortreffelijk sluit, Liesbeth Onno herinnert. Thans is deze moeder, die toch in den grond zielsveel van haar kinderen houdt en alleen door de fouten van haar deugden hun en anderer ongeluk veroorzaakt, ons reeds van den aanvang af weinig sympathiek en krijgen wij al terstond den indruk van haar drukkend autocratisch gedoe. En dit gaat zoo bijna drie lange bedrijven door eer er iets als een uitbarsting en een ontspanning komt in deze zwoele atmosfeer.

Met groote zorg, trekje voor trekje, is dit karakter van mevrouw Van Elpen, de alles voor zich eischende moeder, geteekend. Wanneer men meent, dat men haar nu wel kent, komt weer een nieuw staaltje van haar heerschzucht zich bij de andere voegen. Want deze moeder mag geen oogenblik versagen, steeds moet zij op haar qui-vive zijn, om toch geen duimbreed van het met zooveel beleid veroverde terrein te verliezen.

Voor het menschkundig vernuft, waarmee dit beeld is ontworpen, en het talent, waarmee het in bijzonderheden is bewerkt, kan men allen eerbied hebben, en toch deze breed uitgesponnen gesprekken, soms wel wat boekerig van stijl, dezen zwaren en tragen gang der handeling voelen als een obsessie. Het gevolg is dat een, in vergelijking met het overige werk, nog al grof effect, gelijk het met loffelijke soberheid door mevrouw Pauwels–Van Biene gespeeld tooneel

van juffrouw Slot, die in radelooze smart haar vroegere „mevrouw” de gevolgen van haar verkeerde raadgevingen komt verwijten, gelijk later ook het voortreffelijke tooneeltje met den door den heer Chrispijn zoo goed getypeerden oom, een oogenblik verademing geven, als werd er een raam opengeschoven en stroomde er wat frissche lucht binnen.

De alles voor zich eischende moeder eischt ook in het tooneelspel zóó veel plaats voor zich, vult zoo voortdurend bijna het geheele tooneel, dat er voor de anderen niet genoeg ruimte overblijft. Naast deze breede en in bijzonderheden uitgewerkte figuur zijn de overige personen eigenlijk niet meer dan geschetst, met fijne toetsen, met geest en vernuft, maar toch enkel geschetst. Eene uitzondering maakt Liesbeth, het zelfstandige meisje met ruimen blik, dat, zich voortdurend ergerend aan al de kleinheid en onzelfstandigheid welke zij in het huis van hare aanstaande schoonmoeder ontmoet, met deze den strijd aandurft. Veel kleine fijne trekjes in deze rol heeft mej. Hopper intelligent en geestig gezegd, maar daarnaast troffen mij boekerige en sententieuse tirades, waarin de knappe actrice aan haar manier van deftig, schoolsch praten maar al te veel bot kon vieren.

Ik zwijg liever over de vertolking van de hoofdrol, omdat het waarschijnlijk mevrouw Poolman's schuld niet is, dat haar deze zware rol werd toebedeeld, waarvan zij maakte wat zij maar eenigszins kon, maar die voor haar natuur niet past. Waarschijnlijk zou mevrouw Holtrop–Van Gelder er een frisscher, opgewekter tint aan hebben gegeven en, door hare persoonlijkheid de fout van het stuk eenigszins corrigeerend, het minder onbegrijpelijk hebben gemaakt, hoe de kinderen, ondanks alles, van deze moeder nog zoolang en zooveel konden blijven houden.

Boven de grove, smakelooze prullen, die dezen winter verschillende Nederlandsche schouwburgen onveilig hebben gemaakt, steekt, ondanks zijn gebreken als tooneelwerk, I. N. A.'s fijn gedacht en met smaak geschreven stuk torenhoog uit. Schuilt in deze schrijfster een tooneelschrijfster, dan zal zij uit de vertooning van *Een Moeder* veel hebben kunnen leeren.

J. N. van Hall.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

26 April.

Van het recht van interpellatie pleegt de Nederlandsche volksvertegenwoordiging niet zulk een ruim gebruik te maken als haar Fransche zuster, die aan den storenden invloed, welken de interpellaties hadden op den gang van de gewone werkzaamheden, paal en perk heeft moeten stellen door één bepaalden dag in de week voor de toepassing van dat recht af te zonderen. Intusschen, ook onze Kamer had in de laatste maand haar „jour des interpellations". Tusschen de beraadslagingen over het lager onderwijs behandelde zij een drietal interpellaties, waarvan er twee van groot belang waren voor de kennis van de politieke toestanden van het oogenblik.

De interpellatie-Marchant betrof het goed recht van Nederlandsche officieren om als vrije burgers gebruik te maken van hun staatkundig recht van vereeniging en vergadering. Wat was er dan geschied, dat men — en terecht — die staatsburgerlijke bevoegdheid ernstig bedreigd achtte? In de parlementaire annalen zal men voortaan het antwoord vinden met het opschrift: De Asser-debatingclub en de overplaatsing van den luitenant Reitsma. Het tooneeltje, dat in de hoofdstad van het aloude landschap Drente is afgespeeld, was geen blijspel, ook geen blij eindigend treurspel. Wel zal het voor den toeschouwer, of liever lezer, der toekomst met medelijdenden glimlach worden beschouwd als een kostelijke bijdrage tot de *comédie humaine* van onze dagen. En wie het stuk dan ten einde zal hebben gelezen, zal — als hadde hij zich eerst

vergist — nog eens teruggaan tot de eerste bladzijde om nogmaals het jaartal van de handeling na te zien. Ja waarlijk, er was geen vergissing, het stuk speelde in 1905! In dat jaar verstoutte zich de luitenant Reitsma in Assen een debatingclub — of liever een dispuut, want dien naam vond de hoogere autoriteit gepaster — op te richten, waarin door de jonge officieren belangrijke militaire vragen werden behandeld en waarin men ook mannen van buiten wilde laten optreden om er hun stellingen te ontwikkelen. Zoo waagde men het zelfs een uitnoodiging te richten tot een der hoofdmannen onder de nieuweren, den overste Graafland, die als redacteur van het „roode" militaire tijdschrift „De militaire Gids" bekend was als een vurig prediker van het nieuwe. De debatingclub werd daarop van hooger hand ontbonden en toen de officieren werden uitgenoodigd tot de wederoprichting over te gaan weigerden zij op grond van de eischen die aan de statuten van de nieuwe club werden gesteld.

De luitenant Reitsma werd intusschen overgeplaatst van Assen naar Doesburg en de interpellatie Marchant had ten doel den Minister van Oorlog de vraag te stellen of die overplaatsing in verband stond met de debatingclub. Hoewel dit door dien bewindsman werd ontkend, bleek toch voldoende, dat de overgeplaatste officier waarschijnlijk nog in Drente's hoofdstad zou vertoeven, indien hij zijn zucht tot het oprichten en presideeren van een dispuutgezelschap had weten te bedwingen. Er bleek trouwens nog meer, waardoor de toestanden van het Nederlandsche militarisme in een helder licht komen. De heer Tydeman deelde niet meer of minder mede, dan dat in de conduitestaten van den luitenant Reitsma eerst als „mauvaise marque" het dispuutgezelschap had geprijkt, maar dat dit later er weer uit was verdwenen; een even onwaardige als geniepige wijze van doen.

De Minister van Oorlog heeft zijnerzijds erkend dat de ontbinding van het dispuutgezelschap in strijd was met de Grondwet en dat de handelwijze van de hooge militaire autoriteit derhalve behoorde te worden afgekeurd. Maar aan den anderen kant hield hij stokstijf staande, dat de overplaatsing van den heer Reitsma terecht was geschied. Het debat werd zoowel door den interpellant als door den Minister (de rechterzijde der Kamer zweeg, op den heer Heemskerk na), met hartstochtelijkheid gevoerd en het einde was,

dat de door den heer Marchant voorgestelde motie, die het vertrouwen uitsprak, dat zich dergelijke feiten als die thans werden gewraakt, niet meer zouden herhalen, bij zuivere partijstemming werd verworpen.

De sprekers richtten hun grieven minder tegen den Minister van Oorlog dan tegen de toestanden in het leger. De heer Bergansius verdiende dit echter slechts ten deele. Het is waar dat hij de ontbinding van het Assensche dispuutgezelschap afkeurde, maar het was zijn taak geweest te zorgen, dat de luitenant Reitsma van zijn optreden in dat gezelschap geenerlei nadeel had ondervonden. Heeft hij dit niet gewild? Of heeft hij het misschien wel gewild, maar ontbrak hem de kracht om op te roeien tegen den stroöm der legerautoriteiten? Wie zal het zeggen? Wat ons land reeds lang en dringend behoeft, is een Minister van Oorlog die durft, en aan den zoo hoog noodigen moed paart een krachtigen hervormenden wil. Eere aan hem, die ons vaderland zulk een man bezorgt!

Terwijl dus de reactie krachtig zich teweer bleek te stellen tegen de staatsburgerlijke vrijheid van den Nederlandschen officier, vierde zij nog een anderen, een grooteren triomf bij de interpellatie over een punt van 's lands algemeene politiek. Wat bij de interpellatie-Van Kol over het ontslag van den Minister Melvil van Lynden is gebeurd, is „nie dagewesen". Daar treedt in den jare 1905 een Minister van Buitenlandsche Zaken af zonder *eenig* conflict met de volksvertegenwoordiging, enkele maanden voor de algemeene verkiezingen, terwijl een belangrijk wetsontwerp — het arbitrage-verdrag met Denemarken — op afdoening wacht, en de Kamer kan maar niet te weten komen, *waarom* die Minister is afgetreden. Een dergelijk voorval is een *novum* in onze politiek. Maar nog nieuwer is het verschijnsel, dat omtrent dit feit geen licht was te verkrijgen. Nu lag de fout daarvan in niet geringe mate bij den heer Van Kol zelf, die zijn interpellatie wel besloot met het stellen van een reeks vragen, maar daarin vergat op te nemen de stellige en allesbeheerschende vraag: wat is de reden van het aftreden van den Minister Van Lynden? Ook de andere sprekers, die deelnamen aan het debat, de heeren Van Karnebeek, Drucker en Schaper verzuimden die vraag positief te stellen. In plaats daarvan kwam de heer Van Kol, die met buitengewone rondheid ver-

klaarde, dat hij van de crisis aan het Departement van Buitenlandsche Zaken niets wist dan hetgeen de dagbladen daarvan mededeelden, met een lijst vragen, die door den Minister Kuyper in weloverwogen, vooraf gereedgemaakte en zelfs gedrukte zinnen werden beantwoord.

Terwijl de regeering aan de perstribune haar antwoord had doen toekomen, zoodat de pers het voor zich had, moesten de Kamerleden zich vergenoegen met de „viva vox" van den Premier. Des te verdienstelijker was de scherpzinnige redevoering van den den heer Drucker, die alleen uit het hooren uitspreken van de ministerieele verklaring stof genoeg putte om bij sommige onderdeelen aan te dringen op nader en uitvoeriger antwoord. De Premier verweet den heer Drucker daardoor op te treden als co-interpellant. Ten onrechte; wanneer door een interpellatie een onderwerp aan de orde is gesteld heeft elk lid der Kamer het recht zijn zienswijze omtrent het beleid der regeering kenbaar te maken. En wanneer van de zijde der Kamer de regeering was toegeroepen: indien ge ons niet opgeeft de reden waarom uw ambtgenoot zijn departement heeft verlaten, stellen wij een motie voor tot afkeuring van uw beleid, dan zou de Kamer slechts gebruik hebben gemaakt van haar constitutioneele bevoegdheid. De regeering heeft in het algemeen den plicht mee te deelen, waarom een harer leden van achter de groene tafel verdwijnt. Bij het Departement van Buitenlandsche Zaken bestaat nu echter toevalligerwijze door onze betrekkingen met vreemde staten bij uitzondering de mogelijkheid dat men zich beroept op het tweede lid van art. 64 der Grondwet, dat toelaat inlichtingen te weigeren op gronden van staatsbelang. Maar de Kamer had met volkomen eerbiediging van deze bepaling kunnen eischen, dat van de regeeringstafel duidelijk werd gezegd of er tusschen den heer Melvil van Lijnden en zijn ambtgenooten verschil van meening bestond omtrent een bepaald concreet punt van beleid, al had de regeering desnoods het onderwerp in geschil niet genoemd. Of wel, de Kamer had licht kunnen vragen in comité-generaal. Het is te betreuren dat geen van beide geschied is.

Zooveel is zeker, dat wij hier te lande nooit zulke zonderlinge gebeurtenissen hebben beleefd in de gestie van het Departement van Buitenlandsche Zaken als in het laatste jaar. Een Minister,

die vrij wel overal te boek staat als onbekwaam voor de betrekking die hij bekleedt, zóo zelfs dat de Ministerraad hem een „geroutineerd diplomaat" — Dr. Kuyper verzekerde nog wel: op zijn eigen verzoek — ter zijde stelt, zoodat de leider van de Nederlandsche buitenlandsche politiek feitelijk onder curatele staat, en de ambtenaren van het Departement aan dien „adviseur" hebben te gehoorzamen, een dergelijken toestand achtte men tot nog toe in ons land niet mogelijk. Het Ministerie-Kuyper leert ons langzamerhand het *nil mirari* ook op politiek terrein toepassen.

Men heeft — (vooral de heeren Van Kol en Drucker waren hier de woordvoerders) — zijn bezorgdheid niet verheeld over de bezoeken die Dr. Kuyper op zijn reizen in het buitenland bij verschillende staatslieden aflegde. De Premier heeft daarop zeer uit de hoogte geantwoord, dat hij als Minister-President nooit eenige onderhandeling had gevoerd, maar dat hij als particulier persoon zal gaan waar hij wil en zal spreken met wien hij wil. Dat klinkt heel fraai, maar wanneer iemand die Minister-President van Nederland is, bezoeken aflegt bij de leiders der politiek in het buitenland, dan mag hij toch wel met omzichtigheid de onderwerpen van zijn conversatie kiezen, want — raakt deze de politiek — dan wordt het bezwaarlijk de twee kwaliteiten van den bezoeker goed te blijven onderscheiden.

Er blijven nog twee interpellaties te vermelden; de eene van den heer Röell raakte de belasting-politiek van den Minister Harte. De Utrechtsche afgevaardigde vroeg naar de voornemens van de regeering omtrent het ontwerp-drankaccijns en hij voegde er den gemoedelijken raad aan toe dit ontwerp maar in te trekken en den handel niet langer te laten in de spannende verwachting omtrent de toekomst van dat belasting-ontwerp. Vergeefs, de Minister, die in zijn opvatting trouwens vrij wel alleen stond, wilde van geen intrekking weten. Het is echter zeker, dat van behandeling van het ontwerp vóor de verkiezingen, een behandeling die gepaard zou moeten gaan met het invoeren van opcenten op de vermogens- en bedrijfs-belasting, niets hoegenaamd zal komen.

De andere interpellatie kwam van een voor de regeering bevriende zijde en had meer de strekking een kamerlid der linkerzijde onaangenaam te zijn dan van de regeering inlichtingen te

verkrijgen. De heer Roodhuijzen had in een openbare vergadering, waarin hij als spreker optrad, het geval vermeld van een officier, die gedwongen was zijn kinderen te laten doopen, daar hij anders zijn promotie misliep. De heer Heemskerk vroeg den Minister van Oorlog, wat hem van die zaak bekend was. Deze antwoordde: „hoegenaamd niets"; hij voegde er zelfs bij, dat hij vruchteloos den heer Roodhuijzen had verzocht hem den naam van dien officier mee te deelen. De heer Roodhuijzen bleef weigeren; hij had — zeide hij — geen vrijheid dien naam te noemen, al bleef hij ook voor het feit zelf instaan.

Al is het nu niet te ontkennen, dat de heer Roodhuijzen onvoorzichtig had gehandeld door in een openbare vergadering een feit mee te deelen dat hij niet waar kon maken, er staat tegenover dat desniettemin het feit waar schijnt te zijn en derhalve alweder dient ter kenschetsing van onze militaire toestanden.

Dergelijke kortstondige politieke gevechten in het Parlement geven een blik in het tijdvak dat we doorleven. Maar het volle perspectief bereikt ons eerst, indien we de oogen laten gaan over hetgeen hoofdmoment was in deze laatste parlementaire maand: het lager onderwijs. De onderwijs-politiek heeft in weinig landen zoozeer het publieke leven en de partijformatie beheerscht als in Nederland. Men kan zeggen dat sinds 1870 al het andere door de onderwijs-kwestie is overschaduwd. Het scheen een oogenblik, toen de wet-Mackay in 1889 de „scherpe resolutie" van Kappeyne kwam vervangen, dat de storm was gaan liggen, dat er vrede was gekomen na langen strijd. Schreef niet de heer De Savornin Lohman in die dagen zijn „Pacificatie"? Het mocht wat! Nauwelijks trad na 1890 weer voor het eerst een kerkelijke regeering op, of de schoolstrijd ontbrandde opnieuw. De rechterzijde verweet wel aan haar tegenpartij dat zij de schuld was van den nieuwen kamp, maar de onpartijdige geschiedschrijver zal eenmaal boekstaven dat werkelijk de kerkelijken begonnen zijn het in 1889 gesloten bestand te verbreken.

De bijzondere scholen hebben — zoo meende de regeering — om tot bloei te komen meer geld noodig dan waarover zij tot heden konden beschikken. Daarom moet voortaan de Staat voor zijn rekening nemen de minimum-tractementen van alle onderwijzers. Daar echter

de salarissen van de openbare onderwijzers weer langs anderen weg door den Staat worden teruggenomen (door de uitkeering die de gemeenten krachtens de wet van 1897 ontvangen, met die bedragen te verminderen), komt het wetsontwerp, dat thans in behandeling is, feitelijk alleen neer op een hoogere subsidie voor de bijzondere school.

De neutrale school, die alle kinderen, van welke gezindte ook, naast elkander op de schoolbanken zou zien zitten, is een illusie gebleken. Het werd in 1889 door vele vrijzinnigen erkend, en vandaar dat zij hun stem gaven aan de subsidieering van staatswege van het bijzonder onderwijs. Thans gaat echter de regeering den weg der subsidiën verder op, zonder daarvoor het tegenwicht te geven dat noodig is. Dat tegenwicht moet gelegen zijn in het stellen van eischen voor deugdelijk volksonderwijs. Subsidie, hoogere subsidie desnoods, goed (de grondwettelijke kwestie nu eens ter zijde gelaten), maar den kinderen geen steenen voor brood, geen onvoldoend geestelijk voedsel voor goed onderwijs voorgezet! Want men bedenke het wel, de verhoogde subsidiën zullen tal van bijzondere scholen en schooltjes uit den grond doen rijzen, waar die tot nog toe niet konden bestaan. Die verhoogde subsidiën zullen op menig dorp de bestaande openbare scholen ontvolken en ten doode opschrijven. Thans schrijven de openbare scholen nog altijd aan de bijzondere hun marschroute voor; zorgen deze laatste niet, dat zij met het openbaar onderwijs gelijken tred houden, dan loopen zij gevaar hun leerlingen naar de openbare school te zien overloopen. Hoe geheel anders zal dit worden, indien door de overmacht van bijzondere scholen en het verdwijnen of kwijnen van zoovele openbare, elke prikkel ontbreekt om het onderwijs te houden op deugdelijk peil! Daarin ligt de zware aanklacht tegen het wetsontwerp der regeering, dat het een bijzonder onderwijs met staatsgeld steunt, waaraan de wet lagere eischen stelt dan aan het openbare. De eischen zijn lager waar het geldt het aantal leerkrachten, de eischen der lokaliteiten, de vereischten van het leerplan. Daarom is het wetsontwerp een kaakslag toegebracht aan het peil van ons volksonderwijs. Dat er meer kerkelijke scholen zullen komen, dat sectarisch onderwijs meer en meer zich zal ontwikkelen, dat de kinderen van hetzelfde vaderland zich meer en meer in kleine, afgesloten kringen zullen splitsen,

het zou voor een vrijzinnige erg zijn, maar hij zou het nog kunnen dulden, in de overtuiging dat de gemoedsbezwaren van de ouders moeten worden geëerbiedigd, indien hij ten minste slechts de zekerheid had, dat het onderwijs zelf beter in plaats van slechter zou worden. In plaats van die zekerheid geeft de regeering hem de grootst mogelijke waarschijnlijkheid dat het peil van het onderwijs zal dalen, en dat in een tijd waarin alles gedaan moet worden om het te doen rijzen! Daarin ligt het onsociale, het reactionaire van Kuyper's wetsontwerp. Voortreffelijk werd het gezegd bij de zeer uitvoerige algemeene beraadslagingen door Dr. Bos: „tegenwoordig worden duizenden kiemen van gunstigen aanleg „eenvoudig vertrapt in de modder van armoede en ontbering. „Wanneer in die richting stappen gedaan worden, waardoor het „mogelijk wordt, dat die kiemen tot ontwikkeling komen, dat ieder „aan zijn eigen aanleg kan gehoor geven om in de maatschappij „die plaats in te nemen die hem door de geestelijke kracht, die „hij heeft, toekomt, dan eerst zal sociale rechtvaardigheid in de „hand gewerkt worden.... In deze richting doet deze regeering „geen stap." Kappeyne riep eenmaal den anti-revolutionairen toe: „Afstammelingen der Geuzen, hebt ge van hen niets over dan de bedelnap?" Inderdaad, het ministerie-Kuyper laat de kerkgenootschappen voor hun onderwijs van den staat aalmoezen aannemen waarvoor geen waardige arbeid behoeft te worden gepraesteerd.

BIBLIOGRAPHIE.

Herinneringen aan Nicolaas Beets, in woord en beeld, door **Dr. Johs. Dyserinck**. Geïllustreerd door Henri A. Fuik. Den Haag, R. J. Fuik. 1904.

Wij komen erg laat met onze aankondiging van dit boek van den onvermoeiden verzamelaar, die het onvindbare weet te vinden en er soms zelfs in schijnt te slagen, het onbelangrijke belangrijk te maken. De schuld van deze vertraging ligt voor een deel aan ons, maar voor een deel aan Dr. Dyserinck. Want dit boek met zijn vele merkwaardigheden, aardige vondsten en nog aardiger afbeeldingen, geschreven, zooals de schrijver zegt, „met de tentoonstelling [Van Beets werken, brieven, portretten enz.] voor oogen", is als geheel eigenlijk niet goed leesbaar en het heeft ons heel wat moeite gekost, de lektuur tot een goed einde te brengen.

Een beredeneerde catalogus, waarin men belangrijke bijzonderheden later gemakkelijk terug vindt, is het niet, evenmin een opeenvolging van levendig en vlot vertelde, met smaak en kunst bijeengevoegde merkwaardigheden, Nicolaas Beets betreffende. Telkens krijgt men „de tentoonstelling voor oogen." In dezen trant: „Behalve het genoemde lag op de tafel", „Ook was voorhanden", „In de tweede zaal bevond zich", „De wanden der zaal waren versierd met". . . . Maar het is ons, lezers, niet om de tentoonstelling te doen, die reeds meer dan een jaar tot het verleden behoort, maar om hetgeen de titel ons beloofde: „Herinneringen aan Nicolaas Beets". Die zijn er zeker in te vinden, en zeer belangrijke ook; maar men moet ze er zelf uit bijeenzoeken, tusschen minder belangrijke en onbelangrijke, en tusschen mededeelingen, die met Beets weinig te maken hebben, zooals bijv. de kritiek van Van Vloten op de gedichten van Albertine Kehrer, of die hem in het geheel niet raken, zooals de brief van Allard Pierson, aan Heldring bij den dood van zijn zoon. Van werkelijk groot belang lijkt ons hetgeen Dr. Dyserinck meedeelt over de betrekkingen tusschen Beets en Kneppelhout. Wat zijn die hier geheel of gedeeltelijk afgedrukte brieven karakteristiek en hoe doen ze ons naar de publicatie van de volledige briefwisseling verlangen!

RONALD DE TOOVENAAR.

Een sprookje van licht.

Tusschen diep-donkere dennenbosschen lag, als een groen omzoomde vlakte, een eenzame heide.

Oneindig ver strekte zich de paarsche eenzaamheid tot nauw zichtbare strepen van bosschen uit.

Slechts aan twee kanten tegenovergesteld, sloten rechte, dichte dennen, met somber geheim in hun fluisteren, de paarsche eenzame vlakte. Achter die eeuwig-groene bosschen, die alleen 's winters hun diep-glanzende kleur voor sneeuwblankheid prijsgaven, rezen klein en nietig de daken en torentjes van huizen op; maar het was zoo ver gescheiden van de heide, dat het daar scheen of er niets anders was dan groene naalden van dennen en paarsche verheid van heide.

De menschen uit het dorp, die allen op elkaar leken, staken soms op warme zomerdagen de bosschen door en bezochten de eenzame vlakte. Maar het was opmerkelijk dat geen van hen ooit de richting nam, waar de heide niet door dennenbosschen was omzoomd, maar zich zonwarm of maanlicht stil in eenzaamheid verloor.

Zoo vlug hun voeten hen maar dragen wilden, staken ze den paarschen grond en het groene dennenbosch vol zwijgend geheim over, en bezochten het dorpje dat voor de heide verborgen was achter de groenheid van de dennen. Zooals ze gekomen waren gingen ze dan ook weer terug; het gebeurde wel dat bewoners van de twee tegenovergestelde dorpen elkander dan ontmoetten en zich beklaagden dat ze nooit elkaars woonplaats konden bezoeken zonder de bosschen en

stille hei als wegen te moeten gebruiken. En omdat het bosch zoo vol van mysterie was en de heide zoo oneindig ver rond hen wegdroomde, verlieten ze maar liever hun veilige woonplaats niet, waar alles hun bekend was, en waar de menschen dachten geen geheimen voor elkaar te hebben.

En toch had geen den anderen ooit verteld hoe soms op het middenpunt van de heide, waar aan hun rechter- en linkerkant de vlakte woest en eindeloos zich strekte, een bang gevoel van beklemming over hen gevallen was, en hoe ze zich gehaast hadden naar het bosch waarachter ze het dorp met huizen en veel bewoners weer wisten.

En in beide dorpen werd geklaagd dat er zoo weinig bezoekers meer kwamen, en dat het zoo moeilijk was elkanders nieuws te hooren, wat vroeger zoo vaak de eenzame heidetocht had beloond.

Dat verveelde de twee mannen die aan het hoofd van de dorpen stonden; ze raadpleegden elkaar, en de een hoorde zijn eigen verlangen door den ander in woorden zeggen: „We moesten van de twee dorpen één maken."

Toen werd het éene dorp stil en verlaten: huisjes werden afgebroken om de steenen mee te nemen naar de nieuwe woonplaats.

Het dorp werd vergroot en de bewoners hoefden niet meer de eenzame heide en de geheimvolle bosschen door te steken om elkanders nieuws te hooren.

En de heide, die zoo warm glansde in de zon en zoo nevelbleek in het maanlicht, bleef voortaan eenzaam tusschen de twee diep-groene strepen van de fluisterende dennenboomen.

En toch scheen het of heide en bosch iets verwachtten; in 't wondere maanlicht dat zilver-blank haar schoonheid over de roerlooze boomen uitgoot, konden soms de groene naalden zachtjes trillen als van onuitgesproken verlangen.

En de heide, was zoo stil, zoo onbegrensd goed en volkomen open, dat het als een belofte van veel schoonheid scheen.

Op een wonderstillen lentedag, toen juist de middag bleek heengleed voor de schemering van den avond, kwam uit het bosch, waar achter het druk bewoonde dorp was, een man. Hij liep langzaam, met somber gebogen hoofd, zijn wenkbrauwen waren als in wrevel saamgetrokken en een scherpe lach van minachting trok zijn mondhoeken neer.

Hij had de hoed afgenomen in zijn hand, over zijn bleek, ernstig gewelfd voorhoofd viel een glanzende zwarte lok. Hij zag er uit als iemand die door veel verdriet hard en bitter is geworden. Toen hij den rand van het bosch had bereikt, hief hij zijn hoofd op en zag de eenzame, wonderstille vlakte van heide.... Als iemand, die een lang verloorne plotseling terug ziet, bleef hij staan en zag ademloos naar de zilverige vlakte, waarachter hij de vage omtrekken van dennenboomen opdroomen zag.

Van de heide hief hij zijn oogen op naar de bleeke lucht, waar de eerste sterren, flauw als verborgen lichtjes, schittering beloofden. Van zijn ernstig voorhoofd was de wrevel verdwenen, zijn oogen, straks donker van bittere gedachten, schenen 't licht van den bleeken hemel te weerspiegelen, de koude lach van minachting had zich verzacht tot een oneindig zachten glimlach van ernstig stil geluk.

Lang bleef hij staan, tot eindelijk het licht van zijn oogen, de zachte goedheid om zijn mond samen kwamen in de woorden die hij ernstig en langzaam sprak: „Nu heb ik het gevonden en hier wil ik wonen.”

Hij liep tot midden op de heide en zag naar de twee kanten die door niets werden begrensd.

„Hier zal ik wonen,” zei hij weer met zijn ernstigen stillen lach; „hier zal ik gelukkig zijn en kunnen geven wat als een belofte in mij is.”

Naar alle kanten zag hij heen.

„Ik zal veel van de bosschen houden, maar meer nog van de heide die door niets wordt begrensd, daar zie ik zoo veel.”

Hij nam uit zijn jaszak een mes en begon met zijn blanke sterke handen de heide om te graven.

„Nu zullen ze zien dat ik een toovenaar ben,” zei hij, altijd met de ernstige stille oogen op zijn werk gericht. De droge zandgrond nam hij liefkoozend in zijn handen, sloot zijn oogen die het licht van den bleeken hemel hadden opgevangen, en liet de droomstilte van de nevelbleeke hei in zijn wachtende, opene ziel komen.

Toen sloeg hij de oogen weer op.

In zijn handen, vroom gevouwen, lag het droge zand, tot een beeld vervormd; hij keek er naar, 't was het oude, droeve gezicht van een vrouw; maar zooveel licht scheen er uit de

oogen, en zooveel goedheid lag er om den mond, dat de droefheid niet ongelukkig maar als een wijde rust van weemoed was. Hij boog zijn donker hoofd over het kleine beeldje, uit de droge heidegrond gemaakt, en kuste met eerbiedige lippen de droevige oogen.

„Ik wist wel, dat ik een toovenaar was," zei hij zacht. „U wist het ook wel, moedertje, en omdat je de eenige was, die in me geloofde, heeft al de schoonheid van mijn ziel zich in uw beeld gelegd."

Toen begon hij zachtjes tegen het beeld te fluisteren met den eerbied van een kind.

„Moedertje, je wist het wel, toen je me waarschuwde. Ze hebben het me moeilijk genoeg gemaakt; ik wist niet dat de menschen zoo hard konden zijn; 't was in het dorp niet meer uit te houden; 'k heb mijn best gedaan, maar het gaat niet, het is te veel, het is geen eerlijke strijd, duizenden tegen één. U weet wel, moedertje, dat ik mijn best deed goed te zijn."

Het licht uit de oogen van het beeld scheen hem stralend te antwoorden. Zijn handen omvatten in innigen eerbied het witte hoofd.

„O, wat ik al niet geleden heb, zooveel dat ik wenschte geen stemmen meer in me te hooren en als al die duizenden te worden. Maar dan hoorde ik weer uw stem die zachtjes zei: „Ik geloof in je, m'n jongen." Ik ben ook ziek geweest, zoo ziek en zwak dat ik niet meer aan me zelf genoeg had. Toen kwam zij". Hij boog zich dieper alsof hij iets heel dierbaars beschermen moest; innig-vast omsloten zijn handen 't beeld, toen hij fluisterde: „Ze is niet als u, moedertje, maar ze was jong en sterk, en vriendelijk voor me, ze vroeg of ze me helpen mocht, en toen heb ik ja gezegd."

Hij keek afwachtend in de lichtende oogen van het beeld, en 't scheen alsof de lippen zich openden, om met zachte stem te zeggen.

„Dat was jammer, m'n jongen."

„Ik heb haar verteld, dat ik anders was dan de duizenden en dat ik geloofde nog eens iets wonderbaars te kunnen tooveren; maar ze lachte er om en zei dat ze me wel weer beter zou maken. Ik heb haar gesmeekt het te gelooven, maar geloof kan niet gemaakt worden, dat weet ik beter dan zij.

„Nu is ze al jaren mijn vrouw, maar ze heeft niets voor me gedaan dan het huis schoon houden en voor mijn kleeren en eten zorgen. Ik heb lang gewacht of ze ook komen zou, maar ze zei altijd: „ik ben er immers al”; en, moedertje, soms denkt ze dat ik nog ziek ben. Toen heeft ze me veel verdriet gedaan door het kind te maken als zij; zij kan dat omdat ze een vrouw is; ik heb haar gesmeekt er ook een deel van te mogen hebben, maar zij moest het voeden en kleeden, en ze heeft er meer recht op dan ik.”

En het beeld met glanzende oogen als om een schoon ver verleden, scheen zacht te zeggen:

„Ja, mijn jongen.”

„Voor mij was het hard, moedertje.”

En zachter nog het stille beeld:

„Ja, mijn jongen.”

„Toen heb ik gevoeld dat ik daar niets zou kunnen geven; en toch beloofden de stemmen in me zooveel. Ik ben gevlucht uit het dorp.... de bosschen en heide zijn goed, moedertje, ze bespotten mij niet, en ik wist wel dat ik hier de schoonheid vorm zou kunnen geven en schoonheid heeft toch ook rechten. Nu wil ik hier blijven, alleen op de heide; zij en het kind zullen me niet missen.”

Met een wijden droevigen blik liet hij zijn oogen over de eindeloosheid dwalen, toen zei hij zacht:

„Moedertje, ik voel me als een kind, dat verdwaald is geweest en eindelijk zijn huis heeft gevonden.” — — —

— — — — — — — — — — — — —

Dagen lang bleef Ronald de zonderling, zooals hij in het dorp werd genoemd, stil werken op de heide en de schoonheid in vorm overbrengen; zijn gezicht was jong en blij als van een kind, soms fluisterde hij tegen het beeld, waarin hij voor ’t eerst de schoonheid van zijn ziel had begroet.

Ook andere vormen had hij uit den drogen zandgrond getooverd, slank en wonderbaar van gedachten die er in woonden.

Op een morgen dat hij de warmte van de zon in den vorm had gebracht van een stralend klein kindje, kwam uit het bosch een jongen.

Hijgend en met bange oogen spiedend naderde hij de plek waar de toovenaar zijn schoonheid verwerkte; dicht bij hem

bleef hij staan en keek met groote verwonderde oogen naar de witte beeldjes.

Ronald, met de zachte vriendelijkheid van een, die zich gelukkig voelt, vroeg: „Wat was er, zoek je iets?”

Het jongetje zei verlegen: „Ik kom van Martha, uw vrouw; zij stuurt me om u te vragen wanneer u weer terug komt.”

Ronald nam het kleine, goud-glanzende kindje, gaf het den jongen en zei: „Geef haar dit en zeg, dat het mijn werk is; zij kan er mee doen wat ze wil.”

De jongen, bang voor den zonderling, draafde weg met het beeldje in zijn armen.

Een paar dagen later, toen zware, kille nevelen over de heide hingen, zag hij tusschen de denneboomen Martha met het kind aan de hand naar zich toekomen.

Hij bewoog zich niet, maar wachtte zwijgend af; het licht uit zijn oogen verdween.

„Hier ben ik,” zei ze vroolijk, „ik heb een heeleboel geld meegebracht.”

Hij zweeg en zag naar het kind, dat zich half-angstig tegen Martha aandrong.

„Het is van het beeldje; de menschen in het dorp zijn gek van bewondering; zoo iets hebben ze nog nooit gezien, ze hebben er om gevochten; zoo kunnen we nog rijk worden.”

Hij zweeg nog en zag met ernstige oogen naar het kind, dat in alles sprekend op zijn moeder leek.

„Ik kwam je halen”, ging Martha verder, vluchtig het wonder witte beeldje van Ronald’s moeder bekijkend, „je moet de menschen vertellen hoe je het gemaakt hebt.”

Hij zweeg nog, maar de harde lach van minachting trok weer zijn mondhoeken neer.

„Kom nou,” drong Martha, „ga mee en maak eerst nog wat van die beeldjes. Ik wist niet dat je zoo iets kon.”

Toen, voor ’t eerst, hief hij zijn zwaarmoedige oogen van het kind naar haar.

„Nee, dat wist je ook niet,” zei hij met al de bitterheid die in zijn ziel was gegroeid. „’t Eenige waar ik je om vroeg was geloof, maar je hebt het me niet gegeven; ga maar weer terug, het is hier te stil voor je; stuur telkens een jongen uit het dorp, dan zal ik mijn werk meegeven, en laat me alleen.”

Hij wendde zijn oogen van het kind en dacht hoe anders

het glanzende onschuld-kindje was, dat hij uit drogen zandgrond had getooverd.

„Dat is van mij," dacht hij, „en deze is van haar."

Hij zag de grijze nevelen over de eindelooze heide een grijze wade weven, en een oneindig verlangen deze stemming van stille grijsheid in zich op te nemen deed hem zich zachtjes van de vrouw met het kind afwenden, die hem als twee nieuwsgierigen stonden aan te staren.

Toen kwam er een flikkering van boosheid in de leege oogen der vrouw. Ze nam het kind vast bij de hand en zei: „Ik ga nu terug, maar morgen zend ik werklui om ons een huis te bouwen, dan kunnen we hier wonen."

Hij hoorde als van ver die woorden tot hem komen; een bruisende toorn, een machteloos gevoel van onmacht deden zijn stem beven; toen zag hij naar het kind.

„Goed, ik zal je wachten."

Toen de vrouw en het kind in de nevelen verdwenen waren, tooverden zijn handen waar zijn ziel vol van was: het was dit keer een klein wit vogeltje, dat omhoog streefde, maar welks pootje met een zwaren ijzeren ketting aan de aarde was verbonden.— — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — —

De heide was niet eenzaam meer; mannen met steenen deden in de bosschen de echo van den hamerslag weergalmen.... dagen duurde het, toen was het huis klaar en Martha met het kind kwamen de eenzaamheid met hem deelen.

Op een stillen, sterrenhelderen avond, dat zijn ziel zwaarvol was van weemoedsverlangen naar goedheid, nam hij Martha's hand in de zijne en vroeg haar om het kind.

„Ik zou het liefhebben," zei hij zacht met zijn diepe stem, „o, ik zou het zoo liefhebben, ik zou het leeren de schoonheid in alles te zien en misschien zou het ook eens een toovenaar worden."

„Probeer het maar," zei Martha, geheimzinnig lachend.

Toen kwam er een zachte, stille glanzing van geluk over zijn bleek, ernstig gelaat; zwijgend trad hij naar het bedje van het kind; het licht van een kaars viel over 't slapende gezichtje.

„'t Is haar lichaam," dacht hij, „maar misschien zal het mijn ziel hebben."

Hij boog zich over het bedje en lei zijn koele hand op het zachte voorhoofdje; het kindje werd wakker en sloeg de oogen op en zag het ernstig stille gezicht van oneindige goedheid over hem heengebogen.

„Mijn jongen," zei hij innig, de woorden van zijn moeder gebruikend; maar het kind begon met vertrokken lippen te snikken en te roepen. „Moeder, moeder!" klonk het als een angstkreet door het stille huis.

Martha kwam en nam het schreiende kind op haar arm, ze zag Ronald niet aan.

Met geduldige liefde naderde hij 't weer en sprak het met zijn heldere stem kalmeerend toe.... Zooals zijn oogen eens het licht van den bleeken hemel hadden weerspiegeld, trilde nu in zijn stem het wondere liefde-liedje van den nachtegaal. Maar het kind, als een woest opgejaagd beest, weerde hem schreeuwend met de handen af en verborg het hoofdje tegen zijn moeder.

„Mijn jongen, ik wil je liefhebben," zei Ronald met zijn weemoedigen, hoopvollen lach en een trilling van teerheid in zijn stem. Het kind sloeg met de kleine handjes naar hem en huilde:

„'k Ben bang, moeder, 'k ben bang...."

Toen viel in de opene, wachtende ziel van den toovenaar ook dit; hij kromde zich als iemand die een zwaren slag ontvangt; 't licht in zijn oogen verdonkerde, in zijn stem brak het liefde-liedje van den nachtegaal.

Zwijgend wendde hij zich naar 't kleine venster en zag naar buiten.

De vrouw lei 't kind in 't bedje en kwam aarzelend naast hem staan. Zij was één uit de duizenden en ze kon niet buiten het bleeke gelaat van Ronald met zijn diep-donkerblauwe oogen, waarin zij de diepte niet kende.

Hij was een zonderling, zooals 't heele dorp zei, maar ze hield van hem en beschermend zei ze: „Ronald."

Het gezicht dat naar haar toegekeerd werd, was bleek als 't maanlicht waarin hij opgekeken had; hij zag haar met zijn eerlijke diepe oogen aan en zijn stem zei stroef:

„Ik heb je veel vergeven, maar dit kan ik niet, dit is te veel."

Ze wou zijn hand vatten, maar zijn gezicht was zoo bleek van zwaarmoedigen toorn, dat ze zwijgend achteruittrad en hem doorliet.

Hij ging. Buiten over de woeste heidevlakten scheen de maan; hij dacht aan zijn verloren schoonheid en of hij weer vluchten zou.

„Ze zouden me toch weer vinden," dacht hij bitter. Toen zag hij naar het huis.

„Ik moet er wonen, maar ik zal er veilig zijn voor hen."

Hij hief hoog als biddend zijn armen en ving veel van het maanlicht op. Toen knielde hij neer en liet de stilte van de heide zijn ziel vrede brengen.

„Nu weet ik het," zei hij eindelijk. Langzaam stond hij op; dicht om hem heen was een wade van wit gespannen, dat was het maanlicht dat hij opgevangen had.

„Nu kan ze niet bij me komen," dacht hij, „ik wist wel dat ik eens iets vinden zou."

Zoo bouwde hij langzaam aan van de manestralen een veilig thuis; van de klei maakte hij een trap, die bij ieder nieuw kunstwerk een trede werd verhoogd, van het maanlicht weefde hij een kleed, waar hij zijn trap en zichzelf in hulde.

De heide was dikwijls niet eenzaam meer; de menschen uit het dorp kwamen om den zonderling te zien, die de schatten van hun dorp vermeerderde.

Zijn vrouw vonden ze bleek, met oogen van ergernis.

„Ik zie hem bijna nooit," klaagde ze: „hij heeft zich een soort van huis gebouwd, waarin niemand hem volgen kan."

De menschen beklaagden haar, omdat haar huis leeg was, en de zonderling alleen op de heide zich een trap had gemaakt, waar niemand komen kon en zich in een zelfgeweven kleed voor de blikken van zijn vrouw verborg. Ze gingen terug door het bosch en zeiden:

„Hij maakt mooie beeldjes voor ons dorp, maar een zonderling blijft hij toch."

Een meisje zei zacht:

„Hij is een toovenaar."

Daar waren ook oogenblikken, dat Ronald in het huisje was en de schoonheid, in zijn eenzaamheid gevonden, naar binnen bracht om het naar het dorp te zenden, en iederen keer dat hij iets nieuws zond dacht hij hoopvol:

„Misschien zal het iemand troost brengen en iets leeren."

Want hij was een zonderling en zonder hoop kon zijn ziel niet leven.

Hij was dan vriendelijk voor Martha en het kind, dat bang voor hem was; maar voor zijn oogen lag een schaduw, die het licht verborg. Op zoo'n avond zei Martha:

„De menschen uit het dorp zijn trotsch op je, ze zijn blij dat je een der hunnen bent.”

Hij glimlachte en dacht er aan, hoe hij eens één tegen duizenden was geweest en gestreden had om geloof te vinden, en hoe ze hem toen een zonderling hadden genoemd en zijn eigen kind bang voor hem hadden gemaakt. Zijn glimlach werd bitter; hij wendde zich zwijgend af en ging naar buiten.

— — — — — — — — — — — — —

Toen gebeurde op een vroegen, heel vroegen morgen het wonderbare.

De lucht zag rood van de belofte van het zonlicht; de dennentakjes droegen teeder de vogeltjes en wachtten op het eerste zingen. De heideplantjes, de grasprietjes in het bosch, alles beefde in de opleving van den warmen, schoonen zomerdag.

Op zijn hooge trap, voor menschenoogen verborgen, achter den witten sluier, zat Ronald en liet het zachte getril van de boomen, het bevende gefluit van jonge vogeltjes in zijn droomende ziel komen.

„Er is verlangen in de lucht,” zei hij zacht.... en hij tooverde uit den zandgrond een meisjeskopje met een klein, half open mondje en een oneindig verlangen in de oogen. Het bleeke rood van den vroegen morgen had het rozig gekleurd.

Toen het beeldje klaar was dacht hij: „Dat zal ik nooit naar het dorp kunnen zenden.” Hij legde het naast zich neer, waar altijd het blanke beeld van zijn moeder hem aanstaarde en zacht teeder scheen te zeggen: „zoo is het goed, mijn jongen.”

Droomend liet Ronald zijn oogen weiden over de morgen-schoone heide; toen hij stil, beweegloos aan den voet van zijn trap een meisje zag staan. Haar kleedje was wit, maar de bleek-roode lucht had het rozig gemaakt. Zij stond zwijgend en scheen de handen gevouwen te hebben.

En in Ronald's ziel viel een gedachte, die hem zelf vreemd was: het ongeloof van de menschen, dat hen ruw bespotten deed, had hem bang gemaakt voor hun blikken, waarvoor hij zich achter zijn witten sluier uit het maanlicht geweven verborg.

Nù dacht hij, het witte roerlooze figuurtje met de gouden

haren opnemend: „Hoe jammer dat ze me niet zien kan.”

Hij boog zich wat voorover en zag neer op de heide.

Het opgeheven gezichtje van het meisje werd bleek.

„Vergeef me,” hoorde hij haar fluisteren, terwijl ze ’t hoofdje boog.

„Wien vraag je vergeving?” vroeg van uit de hoogte van zijn eenzame trap zijn stem.

En zacht, als ’t bevende gefluit van jonge vogeltjes, zei het meisje: „Aan Ronald den toovenaar.”

Het was het meisje dat eens gezegd had: „Hij is geen zonderling, hij is een toovenaar.”

„Waarom vraag je hem vergeving?” vroeg van boven de stem.

En beneden antwoordde weer, met liefde ieder woord uitsprekend, het meisje:

„Ik vraag hem vergeving, omdat ik hem in zijn huis van manestralen heb gezien.”

Toen daalde de toovenaar zijn trappen af, met een zachten glimlach van goedheid om zijn mond; hij zag het meisje in ’t rozige gezichtje en wist dat hij het verlangen, in de morgenlucht gevoeld, in haar gelaatstrekken tot schoonheid had gebracht.

’t Verwonderde hem niet, omdat hij lang dit wonderbare had verwacht. Hij zag haar jong gezichtje en zag het roode mondje open als ’t mondje van een kind.

„Ik zag je staan in je witte kleedje,” zei hij, „maar ik wist niet dat je me zien kon, niemand heeft me nog ooit door den sluier van maanlichtstralen gezien.”

Hij zag over haar heen terwijl hij sprak en in zijn oogen, zijn stem begreep ze een verlangen, een heimwee zoo groot dat haar eigen zoeken er klein bij leek.

„Hoe kwam je er toe hier te komen in den morgen?”

Ze wachtte even, toen zei ze zacht:

„Ik werd wakker en moest naar buiten, en toen ik eenmaal buiten was zocht ik de eenzaamheid.”

„Waarom?”

Ze zei eenvoudig, haar oogen dwalend over de heide: „Er was verlangen in de lucht, o, een verlangen zoo wijd, dat ik niet in het dorp blijven kon.”

De toovenaar zweeg en glimlachte.

„Zij is het,” dacht hij, terwijl zijn ziel juichte: „dit is wat ik altijd geweten heb; twee zielen, die hetzelfde voelen.”

„Hoe heet je?” vroeg hij, haar wonderrozig gezichtje met zijn oogen liefkoozend. „Ze is als de morgen,” dacht hij.

„Ik heet Rezia,” zei ze weer zacht, „ik woon op het dorp en ik heb me er zoo alleen gevoeld, o, zoo alleen; ik wist niet waarom, ik wist niet wat het was, toen zag ik een van uw tooverwerken; ik stond er voor en begreep het.”

„Welk was het?” vroeg hij innig hopend dat ze ’t antwoord aan zijn ziel zou geven.

„Het witte vogeltje dat naar boven wou vliegen en het niet kon.”

„Dat wist ik,” zei hij zacht; en in zijn diep-blauwe oogen, onder het hooge, bleeke voorhoofd, las ze zooveel weemoed om een eenzaam, droef verleden, dat het zacht haar eigen verlangen aanroerde en snikken deed. Ze zag naar het huisje waar zijn vrouw en kind woonden; ze hoorde weer zijn woorden: „niemand zag me er ooit”, en, zacht haar hoofd buigend, zei ze met haar innige meisjesstem: „Maar het kon niet vliegen, want zijn pootje was geklemd in een ruwen, zwaren ketting die het aan de aarde bond...”

Hij zag haar aan met vochtige oogen, donker van weemoed onder zijn bleek ernstig voorhoofd. „O, wat moet hij geleden hebben!” dacht ze.

Maar een wonderlichte glimlach brak door den donkeren weemoed heen. „Dat is voorbij,” zei hij zacht, „ik heb mijn thuis gevonden.” Maar achter dien glimlach zag ze de jaren waarin hij eenzaam was geweest en toen niemand in hem had geloofd. Ze boog het hoofdje in de handen en snikte ’t uit van een oneindigen wijden weemoed.

Voor hij ’t goed wist was ze over de heide in het bosch verdwenen.

Ronald de toovenaar zag haar na.

„Ze zal weer komen, dat weet ik zeker.”

Dagen lang bleef de heide eenzaam; de morgen kwam rozig van verlangen, de middag warm van belofte en de avond donker van weemoed.

En Ronald’s ziel wachtte en wachtte.

Op een lichten morgen ging hij naar het dennenbosch en plukte wat takken af; hij liet de schoonheid van zijn ziel,

die vol van verlangen was, het stille hout bezielen en tooverde er een wonder muziek-intrument van. Hij ging er mee naar zijn eenzame hoogte en speelde het verlangen van zijn ziel in ruischende zangen uit.

„Dit hoort niemand,” dacht hij; „wie den klank niet in zich heeft en er vaak in zijn eigen ziel naar luisterde kan mijn spel toch niet hooren... maar zij zal het verstaan, al was ze mijlen en mijlen hier vandaan, zij zal het hooren.”

En in den warm glanzenden middag kwam ze.

En hij vertelde van zijn wijd verlangen, van de schoonheid die hij zag, van de verhalen die hem de maan vertelde.

Toen ze voor hem stond met een warmen blos op de wangen en glanzing in haar oogen, dacht hij: „Ze is als de middag,” en hij dacht dat hij haar zoo nog liever vond dan toen ze hem de morgen had geschenen.

Toen ging er bijna geen dag meer om, dat niet aan de trede van de trap het witte figuurtje met de gouden haren zat. En altijd scheen het hun of er over alles, tusschen hun eigen oogen, glanzend van geluk, de wonderreine sluier van manestralen zweefde. Toen gebeurde het dat Rezia achter de ramen van het kleine huisje de oogen van de vrouw van den toovenaar zag.

„Ze is boos op me,” dacht ze, „maar ik kan niet heengaan omdat hij zoo eenzaam is en zijn heele leven eenzaam is geweest; ik kan dat wonder witte van de manestralen niet verlaten.”

Zoo gingen er veel dagen voorbij, en de schatten van de eenzame heide die naar het dorp gingen waren vol en krachtig van oplevend geluk. Men stak de hoofden bij elkaar en fluisterde over Rezia. Zijn schatten namen ze aan, trotsch dat hij een der hunnen was; maar zijn eenzaamheid, zijn verlangen en nu het geluk dat ze geboren deed worden, beschimpten ze.

De toovenaar op de heide hoorde het niet; hij was gelukkig in zijn huis van manestralen en speelde een nachtegalenliedje voor het meisje in 't wit dat aan den voet van de trap, haar gezichtje in de armen verborgen, haar eigen voelen in zijn zang hoorde trillen. — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —

Toen gebeurde het op een laten, donkeren avond dat Rezia

langs 't huis van den toovenaar dwaalde. Hij was niet in zijn tempel van maanlichtstralen. Zij ging het kleine tuintje door en keek door de verlichte ramen naar binnen. Hij was alleen; zijn oogen, donker als een nacht, staarden wijd op naar boven; zijn blanke hand lag gebald op de tafel.

„Het licht dat ik in hem liefhad is niet in zijn oogen," fluisterde Rezia. Ze bleef roerloos gebogen, den adem angstig inhoudend, de handen op de borst gevouwen, naar hem kijken, en ze dacht hoe vreemd het was dat er nu geen licht in zijn oogen en geen manestralen om hem heen waren.

In het kleine tuintje bewogen de struikjes zacht; in een ver bosch floot een vogel; en in den stillen avond fluisterde ze: „God, wat is hij mooi en wat heb ik hem lief."

Toen zag de toovenaar door het raampje haar witte kleedje; hij stond op en kwam naar buiten; hij sprak niet, maar zijn oogen smeekten haar te komen. Zij glimlachte en wou gaan... toen ze achter hem de booze oogen van Martha zag en haar harde stem in boosheid hoorde schelden.

Langzaam ging Rezia naar huis over de heide.

„Nu heeft ze gelijk," dacht ze; „toen ze ons veroordeelde omdat we samen waren in den maanlichttempel, kon geen kwaad ons raken; maar nu waren we gelijk met haar, — en zij had recht ons te beleedigen, want de sluier van maanlicht was er niet! — — — — — — — — — — — — — — — Dagen lang bleef de toovenaar in zijn huis en kon geen schoonheid in zijn ziel vinden; hij was onrustig en dwaalde over de eenzame heidevlakten.

Op een avond, dat de maan blank was van licht en de vogeltjes in de boomen hun kopjes negen tot slapen-gaan, dacht hij aan Rezia toen ze hem de morgen had geschenen.

„Wat was ze jong en lief," dacht hij, „haar mondje was open als van een kind."

Toen besteeg hij de trappen die hij zich had gebouwd en hulde zich in zijn sluier van maanlichtstralen. En het liedje van zijn wonder-instrument gleed zacht over de heide en de stil-wachtende dennenboomen.

Hij wist dat ze komen zou.

En ze kwam. Ze kwam langzaam, met moe gebogen hoofd, en het liedje van de viool scheen niet anders te zingen dan: „Rezia, Rezia." De toovenaar daalde zijn trappen af en nam haar handen in de zijne.

„Mijn lieveling," zei hij zacht, „wat zie je bleek."

Ze sprak; ze zei de woorden met stille eentonige stem als een lang geleerde les... En het gelaat van den toovenaar werd bleek als het hare.

„Het moest wel zoo komen, Ronald, we hadden het kunnen weten. Ze hebben me pijn gedaan met hun woorden, 't is of ze modder op mijn witte kleed hebben gegooid. We zijn alleen, Ronald, twee tegen duizenden — en het ergste is dat er waarheid was in wat de menschen hebben gezegd." Ze wachtte even, omdat zijn oogen smeekten het niet te zeggen; toen boog ze haar hoofd en zei zacht: „Het was niet goed, Ronald, de sluier van maanlicht was er niet, 't is onze eigen schuld dat ze ons gezien en belasterd hebben; we hadden daar moeten blijven waar wij alleen waren en waar niemand ons volgen kon, — het is onze eigen schuld."

Hij boog het hoofd.

„Nu ben ik gekomen," zei ze met haar stille stem, „om je goeiendag te zeggen; ik zou het toch gedaan hebben, want ik heb het witte huis te lief om het met modder bespat te zien."

Hij nam haar hand: „Nee, dat kan niet waar zijn, 't is nog maar zoo kort geleden dat je in den morgen tot me kwam."

„Ik moet terug, Ronald, ze hebben een toren voor me gebouwd; ik heb beloofd terug te zullen komen. Als ik niet ging, zouden ze me halen, en ik wil vrijwillig gaan."

En de toovenaar dacht hoe het weer de menschen waren die hun dit verdriet aandeden en zijn ziel werd vol van bitterheid.

Toen zag hij haar bleek, lief gezichtje stil en droef, en hij dacht hoe ze hem eens de morgen had geschenen.

„Nu is ze als een wonderstille avond vol van onuitgesproken weemoed."

En hij zei met wroeging in zijn stem:

„Als ik maar nooit getrouwd was. Rezia, kun je me dit vergeven?"

Zij glimlachte.

„Als ik jou niet gevonden had en nog lang alleen tusschen de menschen was geweest, had ik misschien hetzelfde gedaan." Hij kuste zwijgend haar kleed; dit was meer dan

vergeven; dit was het weten waar geen vergeving bij noodig is.

„Mijn tijd is voorbij,” zei Rezia met stille stem, „ik moet gaan; denk er om, Ronald, dat het mijn eenige geluk is je spel te hooren, want waar ik ook zijn zal, de tonen die jij naar buiten doet komen, zullen me altijd bereiken.”

En ze kusten elkaar met teedere lippen van liefde. Toen ging Rezia de heide over in haar witte kleed en 't scheen haar of de weg nooit zoo eindeloos lang was geweest.

„Dat was het verlangen,” dacht ze, „het verlangen dat me eerst vinden deed en dat me nu tegenhoudt.”

En in haar eenzamen toren zat ze en staarde onafgebroken naar de heide waar haar hart het witte huis van manestralen wist.

„Wat zal hij eenzaam zijn,” dacht ze.

Het leven van de menschen ging aan haar voorbij, en ze zag hun begeeren wat haar klein leek, hoe eigenlijk allen alleen waren, hoe geen enkele band hen samenbond, en ze bedacht, dat die komen moest, omdat hun lichamen alleen elkaar maar kenden en dat ze alleen waren zoodra hun lichamen elkaar niet zagen.

„Ze hebben ons gescheiden,” dacht ze, „maar alleen kunnen ze ons niet maken.”

Van den eenzamen toovenaar op de heide kwamen maar weinig schatten het dorp verrijken; de menschen begonnen er over te spreken, dat zijn tooverkunst nu zeker uitgeput was; ze bespraken in troepjes het treurige lot van de vrouw van den toovenaar en zeiden, dat zijn tooverkunst van den duivel moest zijn gegeven.

Uit het open torenvenstertje leunde Rezia en luisterde naar de liederen die van de eenzame heide kwamen. En iederen avond zei ze weer: „Er zijn tranen in zijn gedachten; hij heeft het nog niet begrepen.”

Haar wachten van dagen en nachten was op zijn eerste kunstwerk. Eindelijk kwam het. Van uit haar torenkamertje zag ze de menschen zich er om verdringen; haar hart deed pijn bij de gedachte dat het zijn ziel was, die daar te koop werd geboden. „Het moet,” dacht ze, „daarvoor is hij een toovenaar en zoo zal ik weten of hij het begrepen heeft zooals *ik* het leerde verstaan.”

Ze trad naar het raam en zag de menschen het hoofd schudden.

„Het is niet mooi,” zei de een; „’t haalt niet bij het andere, ’t raakt uit met zijn getoover; nu zal hij wel gauw weer in ’t dorp moeten komen.”

Ze leunde uit het open raam en hoorde zijn naam beschimpen. „God, God, wat zijn de menschen wreed,” dacht ze. Ze zag weer de eenzame heide, waar hij zijn geluk in schoonheid trachtte te vinden.

Men zag haar zwijgend leunen tegen het venster.

„Daar heb je zijn liefje. Vraag haar familie, die haar opgesloten heeft, of ze zijn laatste werk mag zien.”

Ze hoorde de woorden wel, maar haar gezicht vertrok zich niet. Wel had men haar bewaakt in een toren, wel was ze een gevangene onder hen, maar haar kamertje was zoo hoog, dat ’t licht van de maan dichterbij scheen dan het leelijke van de menschen.

Toen werd een van hen naar boven gezonden met het tooverwerk van de heide.

Ze wachtte tot ze alleen was; toen nam ze ’t in haar handen: het was een dof zwart kruis. Beter kon ze zijn gedachten niet begrepen hebben.

„Ik wist het wel, er waren tranen in zijn lied; en ik weet ook waarom de menschen het niet mooi vinden: het wondere licht, dat in al zijn werken was en dat uit de oogen van het gouden kindje glansde, is er niet in.... Hij heeft niet gevonden wat ik weet.... Ik zal het hem gaan zeggen.”

„Laat me voor één keer naar hem toe gaan,” smeekte ze haar bewaakster, „voor één keer, eer het morgen is ben ik terug. O, weiger het me niet, ik ben immers altijd stil en geduldig in mijn gevangenis. Hij is ziek, ik weet het, zijn ziel zal gaan sterven en ik moet hem zeggen wat ik weet.”

Het strenge, harde gezicht van de bewaakster verzachtte wat; het meisje in ’t witte kleed met de gouden haren stond zoo bleek en smeekend voor haar en in haar oogen las ze zoo’n oneindig verlangen dat ze half toestemmend mompelde: „Ga dan maar; maar ze hebben den weg van hier naar de heide met distels beplant, want ze waren bang dat de toovenaar je op zou zoeken.”

„Dat zou hij nooit,” zei ze trotsch; „’t zou kunnen gebeuren, dat zijn ziel, die altijd open is, te veel van het leelijke uit het dorp meenam.”

„Maar je zult je pijn doen aan de steenen, de weg is moeilijk te begaan in den nacht.”

Rezia’s oogen zochten donker van verlangen de verte van de hei.

„Ik heb den weg eens zóó afgelegd, dat alles makkelijker moet zijn dan dat.” En zij dacht weer aan den avond toen ze elkaar voor het laatst met teedere lippen van liefde hadden gekust. — — — Zacht liep ze de trappen af, het dorp door en de bosschen en de heide over naar het maanverlichte huis van den eenzamen toovenaar.

Het was een lange, zware tocht; ruwe steenen muren waren opgebouwd, stukken glas verwondden haar voeten.... maar zij dacht: „Het was den laatsten keer veel erger, toen het verlangen me tegenhield, nu doet het me sneller gaan.”

Het was in ’t midden van den nacht toen ze aankwam; de heide was niet donker, maar blank van wit maanlicht.... uit de verte zag ze het stille, eenzame huis, dat hij zich uit de manestralen had gebouwd.

Ze naderde en zag op naar de hoogte. „De trap is niet hooger geworden, dat wist ik wel; het werd tijd, dat ik hem zeggen kwam wat ik weet.... en toch, wat hoog rijst zijn huis boven de heide uit; geen wonder dat hij eenzaam is.” Toen riep ze zacht zijn naam.

De toovenaar daalde zijn trappen af en kuste zwijgend haar kleed.... Hij was niet verwonderd, hij wist dat ze nog eens komen moest.

En Rezia zag hoe bleek en smal het eens zoo trotsche gelaat was en hoe dof de oogen waren, waarin ze voor ’t eerst het lang gezochte licht gevonden had.

„Ik wist het wel,” dacht ze, „het kruis is dof als zijn oogen, er is geen licht meer in.”

Toen nam ze zacht zijn hoofd tusschen haar handen en zei: „Ik ben gekomen om je een verzoek te doen.”

„Wat, mijn lieveling?”

„Er is geen licht meer in zijn stem, ’t is goed dat ik gekomen ben,” dacht ze.

„Ronald,” zei ze zacht, „het kruis heeft me pijn gedaan, het was toch al zoo donker op mijn torenkamertje.”

Hij zag haar aan met doffe oogen.

„Het was mijn ziel, het kon niet anders.”

„Als het je ziel was geweest zou het me geen pijn hebben gedaan; ik heb je lief omdat je gedachten lichtend waren, en in het kruis is *geen* licht, Ronald.”

„O, mijn lieveling, ik weet het wel, het was ook zoo donker in me.”

Toen zei ze zacht waar ze den langen, moeilijken weg voor had afgelegd:

„Op mijn torenkamertje, Ronald, is het zoo donker; ik heb er dagen en nachten gewacht op schoonheid, en die kon alleen van jou komen. Maar ze is niet gekomen; ik heb je iets te vragen: ik hoor dag en nacht het zingen van je verlangen en ik hoor er altijd tranen in. O, lieveling, zing een ander liedje voor me, als ik 's nachts zoo eenzaam op mijn kamertje ben. Ik hoorde overal de tranen vallen: ze waren in je morgenlied, in je avondzang en 's nachts, 's nachts scheen 't me soms of ik je snikken hoorde. We hebben niets, Ronald, niets op de wijde wereld dan elkander en zelfs dat hebben de menschen ons nog afgenomen. We kunnen er niets tegen doen, want we zijn twee tegen duizenden.... maar iets was er toch, wat ik altijd dacht dat de menschen ons niet konden ontnemen.... en dat was de schoonheid.... de schoonheid waar ik op mijn torenkamertje van heb gedroomd en om gebeden heb als ik je tranen hoorde vallen.... o, het licht, Ronald, het wondere licht van je ziel, dat me eens in je beelden mijn eigen ziel bewust deed worden. In den morgen toen ik tot je kwam was het licht er, het was er in den middag, in den avond toen ik je vaarwel zei.... en mag ik dan in den nacht, die toch al zoo donker is, het licht niet zien, alleen in den nacht niet?”

Haar hoofdje rustte tegen zijn schouder, zijn lippen waren op haar voorhoofd.

„O, Ronald, geef me het licht weer, het is het eenige nog wat ons bindt, en wat we van elkander over hebben: het licht van onze zielen.”

Toen nam de toovenaar haar in zijn sterke armen en droeg haar den langen, moeilijken weg naar haar torenkamertje terug... Zijn voeten werden gewond, maar hij voelde het niet; hij zag alleen de scheuren in haar kleed en de schrammen op haar bleek gezichtje, dat stil als van een kind aan zijn borst rustte.

„Nu heb je me wel iets te vergeven,” fluisterde hij met

lichtende oogen zich over haar buigend, „nu heb je me de wonden te vergeven die mijn kruis je bezorgd heeft.”

Ze sloeg haar armen om zijn donker hoofd en fluisterde: „Al was de weg ook zwaarder geweest, ik zou me niet beklaagd hebben, want ik heb weer ’t licht van je ziel in je oogen gezien.”

Hoog, eenzaam zag haar torenkamertje over het dorp heen. Ze zat stil met glimlachenden mond en zacht-stralende oogen te luisteren naar het wondere lied, dat alleen haar ooren maar hoorden.

Zijn laatst gezonden werk was geweest een groote, bleekgele vlam van licht, waarin de tranen tot parelen waren gevormd.

„Hij heeft het gevonden,” zei ze zacht, „hij heeft zijn smart tot schoonheid gebracht, dit is het allerhoogste en niets wat ons meer scheiden kan.”

En omdat hun oogen zoo lang en zoo lichtend op elkanders woonplaats waren gevestigd geweest, gloeide eindelijk een streep van licht, die hun eenzame woningen verbond. Langs die streep gleden hun gedachten tot elkander en werden op de eenzame heide tot eeuwige schoonheid gebracht.

Toen begonnen de menschen met steenen naar de streep van licht te gooien. Maar hoog, als een onbereikbaar beeld, gloeiden de bleeke vlammen in den nacht.

En dikwijls ’s avonds, als de hei in scheemring lag, stond in de deur van zijn huisje een jongen en staarde naar de streep van licht.

Het was het zoontje van Ronald den toovenaar.

Op zoo’n avond kwam zijn moeder bij hem staan.

„Waar kijk je naar?”

„Ik kijk naar de streep van licht.”

„Daar zou ik maar liever niet naar kijken.”

De jongen glimlachte.

„Waar denk je aan?”

„Ik denk aan een avond, toen hij bij mijn bedje kwam en me liefhebben wou en hoe bleek en stil hij toen naar buiten is gegaan.”

„Wat zou dat?”

En de jongen, met oogen waarin de gedachten groeiden, zei ernstig:

„Ik denk er aan, moeder, hoe we hem eerst eenzaam hebben gemaakt en hoe we hem later die eenzaamheid verweten.”

En de vrouw dacht:

„Het heeft niets gegeven; het is toch ook zijn kind.”

Maar de jongen zei zacht, altijd de oogen op de lichtende streep gericht:

„Weet u, moeder, waarom we hem beschimpt hebben?”

„Omdat hij een zonderling is.”

Met een wijzen lach zei de jongen:

„Niet omdat hij een zonderling is, maar omdat niemand hem in zijn huis van maanlicht volgen kon.... en omdat we hem niet begrepen.”

„Hij is een zonderling,” zei de vrouw boos.

En de jongen, met een zachten, ernstigen glimlach, zei:

„Hij is een toovenaar.”

De vrouw antwoordde niet, maar dacht bitter:

„Dit is niet mijn kind dat spreekt; dit is het kind van Ronald den zonderling.”

— — — — — — — — — — — — —

Hoog boven het dorp, boven hun hoofden, gloeiden over de eenzame heide de bleeke vlammen van het eeuwige licht in den stillen nacht.

SARA BOUTERSE.

BIJLAGE TOT BAEDEKER'S ZUID-DUITSCHLAND.

Van alle reisgidsen — voor Europa en de rest van het wereldrond — zijn zeker die van Baedeker de meest verspreide. Murray's boeken zijn alleen verteerbaar voor een Engelschman, de „Guides Conti" zijn te lichte kost voor anderen dan Franschen, maar de Duitsche Baedekers zijn inderdaad internationaal.

Geen gids past trouwens zóó goed bij de gemiddelde stemming van den met gemiddelde middelen gezegenden reiziger: hij vergeet *nooit* de geldkwestie — al doet men beter de aloude waarschuwing op het schutblad „Nehm nicht viel mit", met het oog op de hedendaagsche hotelrekeningen, *cum grano salis* te gebruiken. Daarenboven blaast hij zelfs den meest schroomvalligen reiziger zelfvertrouwen in, door de maestria waarmede deze, dank zijne vingerwijzingen, het huurkoetsierstarief kan vaststellen, en de beslistheid waarmede hij hem leert de fooientemperatuur af te lezen — die twee grootste moeielijkheden in het leven van den niet-millionair-toerist. En daarbij is Baedeker zoo bescheiden! Nooit doet hij door het gloeien van *zijn* enthousiasme het *uwe* tot vriespunt dalen; noch staat hij te ratelen bij natuur- of kunstschoon, zoodoende de stemming bedervende; maar hoogstens waagt hij door een heel klein sterretje, evenals een zacht tikje op den arm, uwe aandacht te vestigen op het

bijzonder mooie, waarlangs gij — al hadt gij nog zoo veel smaak — onopgemerkt voorbij zoudt snellen, omdat een reiziger vanwege de koortsachtige haast (voortspruitende uit de ons allen aantastende spoorziekte) alleen oog heeft voor *het volgende*....

Blijft Baedeker zich in alle landen, onder alle hemelsbreedten gelijk, toch weet hij wat in de omgeving past: in Zwitserland laat hij u bergschoenen aantrekken, in Italië slentert hij dagen lang met u door musea, in Amerika, *o tempora, o mores!* wijst hij fabrieken aan! Waarlijk, geen betere leidsman is denkbaar voor den gemiddelden reiziger, voor den enkel ontspanning en afleiding zoekenden reiziger, in een woord: voor den *zomer*reiziger.

Maar toch.... ook voor dezen zijn de tijden veranderd. Wel leest hij nog met belangstelling de korte inleiding, bij elk land gegeven, welke de politieke geschiedenis en de kunstgeschiedenis in grove trekken schetst; maar dat alles bevredigt hem niet langer; hij wil *meer* weten: den finantiëelen toestand.... vooral die der steden, den socialen toestand, en zoo hij een echt kind is van zijnen tijd: óók den toestand van het vakonderwijs. En o, hoe karig zijn hieromtrent Baedeker's mededeelingen! Daarom wellicht zal men voor lief willen nemen de volgende bladzijden, welke trachten eenigermate die laatstgenoemde leemte aan te vullen voor dat deel van Duitschland, hetwelk het minst de aandacht trekt — misschien omdat het zoo klein is, en geen reclame maakt — doch dat uit een oogpunt van opvoeding zeker het eerst moet genoemd worden.

I.

Beginnen wij met de plaats, welke in Zuid-Duitschland den reiziger aantrekt als met een magneet: Neurenberg. Neurenberg! de stad der hemelhooge torens en diepe ommuurde grachten, der torenhooge, schots- en scheef op de stratenlijnen staande huizenklompen uit dien heerlijken tijd, toen er nog geen verhandelingen geschreven werden over steden-aestetica — omdat men de steden aestetisch (zooal niet hygiënisch) bouwde! Neurenberg, Protestantsche burcht van verdraagzaamheid, met heiligen-beelden aan de straathoeken

en met zij-altaren in de luthersche bedehuizen [1]); Neurenberg eindelijk met het ideale Johanneskerkhof, dat — toen ik het bezocht — geurde van het allerwege kwistig gestrooide, door de zon gestoofde dennengroen, waaruit, als uit een groene zee, oprezen de ernstige bruinroode rotsblokken waaronder sluimeren Dürer, Hans Sachs, Veit Stoss, en zoovele andere rusteloos scheppende genieën, nog door hunne kunstig bewerkte metalen naamplaten getuigend van den gloed waarin de Renaissance eenmaal de wereld zette!

Doch ter zake! ter zake! Niet dáár ligt onze taak. Haastig uit de straat der logementen — de Koningstraat — over de Museumbrug afgedaald naar de Groote Markt, doch even voordat wij deze bereiken, rechts afgeslagen. Dan bevinden wij ons weldra op een pleintje langs de Peglitzrivier, dat Baedeker zelfs met geen naam verwaardigt, — een verlaten triestig pleintje, stuitende tegen den ouden stadswal. En nog zijn wij er niet heelemaal! Nu — rechts — even vóór dien muur een leelijk smal straatje door — en eerst dan eindelijk staan wij, ter plaatse waar zich dit verbreedt, voor het doel van onzen tocht: het Baierisches Gewerbemuseum. (Pl. E. 2.3). Het is in Baedeker met geen sterretje getooid, en 't wordt maar heel kort in dat reisboek beschreven — anders te handelen zoude ook niet in Baedeker's kader passen — maar, *wij* gaan uit met een ander doel, en dus schrijven wij: * * *Beijersche Nijverheidsmuseum* [2]).

Gij hadt dit Museum natuurlijk ook langs een anderen weg en zelfs een veel mooieren kunnen bereiken; doch de hierboven aangegevene is te verkiezen, omdat gij zoodoende het snelst uit den roes komt waarin ieder, die een greintje gevoel heeft voor beeldhouw- en bouwkunst — en vooral voor schilderachtige stadsgezichten — door het verblijf in Neurenberg wordt gebracht. En om héél zeker te zijn dat de roes niet terugkeere, voer ik u niet naar de tentoonstellingsruimten van het Museum, doch onmiddellijk in de kelderverdieping, welker kille logge steenklompen een scherpe

---

[1]) De Luthersche eeredienst kent geen zij-altaren; men heeft echter niet door deze weg te nemen den indruk der kerken willen schaden.

[2]) In 't algemeen kan men *Gewerbe* niet door Nijverheid vertalen, wel door „bedrijf" — doch in dit geval geeft nijverheid beter de bedoeling weder.

tegenstelling vormen met het slanke pilarenwoud daarboven, waarheen een koninklijke trap, belegd met dikken rooden looper, de vuile voeten van den bezoeker voert.

Hier in de diepte kunt gij daarentegen niets bederven, — struikel niet in het duister! — en gruw niet als aan 't eind van een kronkelgang een deur geopend wordt, waaruit eene innige mengeling van pek-, leer- en menschenlucht u te gemoet walmt. Doch 't is waar ook: de in de moderne letterkundige school opgevoede mensch is gewoon aan vieze luchten. Nu, dan zal u evenmin doen terugdeinzen wat hier het eerst het oog treft! Een reeks voeten. In gips afgegoten voeten, gelijk gij — hoop ik voor u — in hunne naaktheid nooit in den vleeze hebt gezien. Want welke voeten! 't Zijn wel is waar mannenvoeten, maar met zoo ongelooflijk veel bulten en bobbels, uitstekende knokels hier en vette uitwassen daar, dat als men bij een voet van physionomie mocht spreken, men ongetwijfeld, indien deze afgietsels in de gruwelkamer van het Panopticum werden aangetroffen, tot de ontembare moordzucht van den oorspronkelijken bezitter zoude besluiten. Zulke uiteinden kunnen slechts een gewelddadig uiteinde voorspellen! En toch, ook hier bedriegt de schijn: de bezitters van die voeten ziet gij voor u, ijverig aan den arbeid. Het zijn dood-goeie, maar stoere knapen uit de Beijersche hoogvlakte, die in deze kelderruimte met hunne grove knuisten piekfijne dameslaarsjes in elkaar tooveren, en wel met zulk een razende snelheid, dat zij zich nauwelijks den tijd durven gunnen om den binnentredenden vreemdeling door op te staan den betamelijken groet te brengen, die den Hollandschen bezoeker van Duitsche scholen zoo treft, omdat hij in eigen land van eigen leerinrichtingen wel veel — maar nimmer wellevendheid verwacht.

Die mannen — blijkbaar dorpsbewoners — zijn hier van allerwege samengekomen. Het zijn schoenmakersbazen en gezellen uit Opper-Beijeren, de Boven-Pfaltz, Opper-Franken, Middel-Franken en Onder-Franken, Zwaben en Neuburg. Sommigen reisden van verre hierheen — een enkele zelfs vijf uur sporens, wat — aangezien Beijeren niet heel groot is — zooveel beteekent als van bijna de uiterste grens. En terecht komen zij van zóoverre hierheen, want wat ik u hier doe

zien, is misschien het belangrijkste van het geheele Nijverheidsmuseum, dat veel meer dan een museum van doode dingen — zooals het gewoon begrip museum medebrengt — er een is van levende dingen. Deze samenkomst toch is een zoogenaamde „Meisterkurs", een * * *Patroonsleergang voor het schoenmakersbedrijf*, een leergang, niet bestemd om patroons te maken, maar om hen die zich reeds als bazen gevestigd hebben of op 't punt staan zelfstandig te worden, in de gelegenheid te stellen de fijne knepen van het vak te leeren. Op hunne eenzame dorpen en in hunne kleine steden toch kunnen zulke lieden hun vak nooit onder de knie krijgen; het zijn en blijven brekebeenen. En dat is een van de vele redenen waarom het hun zoo slecht gaat; want nu trekt veel werk hunne deur voorbij: de kosten toch van vervoer zijn zóó gering geworden (dank zij de moderne transportmiddelen) dat vele klanten liever hunne bestellingen doen in de groote stad. En trouwens, al kenden zij hun vak in de puntjes, hoe zouden zij met de groot-industrie kunnen wedijveren? Het klein-bedrijf eischt daartoe immers heden ten dage de kennis en het gebruik van werktuigen en machinale inrichtingen — de hand alléén kan niet meer concurreeren; en nu weten die dorpelingen wel van hooren zeggen dat er dergelijke hulpmiddelen voor het ambacht bestaan, doch het ontbreekt hun aan gelegenheid om daaromtrent ondervinding op te doen — zelfs al bezitten zij, wat dikwijls niet het geval is, voldoend kapitaal om zich die werktuigen aan te schaffen. En zoo sukkelen zij voort, steeds verder achteraan komende, en de zegeningen verwenschende van den nieuweren tijd, welke hun slechts onspoed brengt.

Dit nu wil de patroonsleergang verhelpen; het is in alle opzichten een aanvullingscursus: de baas leert er hetgeen hem aan vakkennis ontbrak, en tevens maakt men hem vertrouwd met de vindingen van den nieuweren tijd, laat hem zelfs zijne concurrenten van de groot-industrie bezoeken, opdat hij zich beter rekenschap kunne geven van de macht waarover zijn vijand beschikt — en dus beter begrijpe waarom zijn eigen schoen hem knelt.

Hard wordt er gewerkt op dien patroonsleergang! Want deze gebaarde leerlingen weten hoe kostbaar de oogenblikken zijn! Al wordt voor den cursus een slappe tijd uitgezocht,

en duurt hij slechts een viertal weken — het lapwerk thuis kan bezwaarlijk wachten, en menige klant wordt allicht ontevreden als hij of in 't geheel niet, of enkel door het achtergebleven jongmaatje wordt geholpen. Daarenboven kan op 't platte land het bestier van 't bijbedrijf: de landbouw, moeielijk den sterken vaderarm missen.

De baas studeert dus als 't ware met de wanhoop in 't hart, en niet zelden ziet men den een of anderen deelnemer den leergang voor korteren of langeren tijd afbreken, soms wel voor goed weggaan, omdat de toestand dáárginder geen langere afwezigheid gedoogt.

En dan de kosten! Zoowel de zichtbare als de onzichtbare; want al is het schoolgeld zéér matig (zeven gulden) men moet dan toch te Neurenberg in de kost gaan; de zaken staan al dien tijd stil, en er wordt niets verdiend; hoe moet het huisgezin eten? De cursus veroorzaakt dus een deficit, dat menigeen niet bij machte zou zijn te dragen, boden niet Staat en andere officieele lichamen de reddende hand. Al naarmate de draagkracht wordt niet enkel het leergeld kwijtgescholden, doch worden den deelnemer behalve de reiskosten ook de andere uitgaven vergoed — eene ondersteuning welke tot 12 gulden in de week kan stijgen.

Om eenig denkbeeld te geven van de kosten aan dergelijke patroonsleergangen verbonden, diene dat bijv. het viertal schoenmakerscursussen, welke in 1903 gehouden werden (latere geldelijke gegevens staan niet ten dienste) aan uitgaven voor onderwijzend personeel, materieel, enz. ongeveer *f* 2300 vorderden, terwijl aan ondersteuningen *f* 990 werd uitgegeven en een bedrag van *f* 125 aan schoolgeld werd kwijtgescholden. Elke cursus kostte derhalve gemiddeld *f* 854, en aangezien er gemiddeld 8 personen aan deelnamen, komt iedere leerling dus op *f* 107 te staan.

Dit bedrag is zeker niet gering, doch hoeveel wordt daarvoor niet geboden! Een arts wijdt den schoenmaker in de geheimen van den voet in; een scheikundige bespreekt de bewerking van het leder, de lakken, smeer- en vetmiddelen, de lijm en de andere grondstoffen van het vak; een leeraar in het handelsrekenen onderwijst het boekhouden en het vakrekenen, de zoo gewichtige prijsbepaling (Kalkulation); een gipsvormer leert voeten afgieten, en niet minder dan drie

ervaren meester-schoenmakers, specialiteiten in de verschillende onderdeelen van het vak, geven onderricht in het maatnemen, het patroonteekenen, uitsnijden, vervaardigen van de verschillende deelen van schoen en laars, het vermaken van leesten naar den voet van den klant en het werken op de machine, terwijl ten slotte — zooals reeds werd medegedeeld — verschillende groot-bedrijven bezichtigd worden. Geen wonder dus, zoo een Beijer met minder zielsangst dan andere aardbewoners in een nieuwen schoen stapt, en het al te zeer van ontmoedigde berusting getuigend gezegde: „wien de schoen past, trekke hem aan!" — dáár niet bekend is.

Laten wij ten slotte mededeelen, dat als eenige voorwaarden voor de deelneming aan dezen leergang gesteld zijn een leeftijd tusschen 24 en 45 jaren alsmede voldoende kennis van de praktijk om de lessen met vrucht te kunnen bijwonen, en dat hoewel reeds zelfstandig gevestigde schoenmakers (bazen) de voorkeur hebben, ook gezellen worden toegelaten, liefst zulke, die zich later zelfstandig kunnen vestigen. Van de 32 schoenmakers bijv. die in 1903 aan de Neurenbergsche patroonsleergangen deelnamen, waren er 8 patroons, de overige gezellen — de meeste dezer namen later aan het meesters-examen deel (waarover straks), dat echter in geen verband staat tot den cursus. [1])

II.

Op den eersten aanblik staat men verbaasd over de vrijgevigheid van de bevoegde machten in zake zulke patroonslessen. Onze gedachtengang is geheel gericht op de opvoeding van het kind, en daarvoor hebben wij schatten over. Maar waar gaat het heen, zoo wij ook volwassenen moeten ondersteunen?

Doch men vergeet dat wij leven in een tijdperk van overgang. Al werd het geheele aankomende geslacht van handwerkers op vakscholen naar den eisch onderwezen, dan nog zoude — aannemende dat de gemiddelde arbeidslevensduur tot het zestigste jaar strekt — eerst ruim veertig jaren na dezen de laatste knoeier en brekebeen afscheid nemen van zijne geachte

---

[1]) Niet overal duurt de schoenmakersleergang 4 weken. In Stuttgart werden bijv. in 1901 zes dergelijke leergangen gegeven, elk van 14 dagen (71 deelnemers), in Karlsruhe duurde de leergang (1901) slechts 9 dagen.

clientèle. Nog veertig jaren lang is dus voort te sukkelen, al zal ieder jaar de toestand iets gunstiger worden, omdat van lieverlede het geschoolde geslacht opschuift en de rijen aanvult, welke de ouderdom dunt.

Maar waarom zouden wij zoo lang geduld nemen, en door de scholen voor jongeren enkel voor ons nageslacht zorgen; waarom niet tevens voor onszelven, voor het thans actieve deel van het menschdom gezorgd? Het tegenwoordige geslacht bekostigt immers alle uitgaven, zachts dat het geld ook ten deele voor eigen bate worde besteed! Daarenboven kan de klein-nijverheid niet twintig, zelfs geen tien jaren wachten; zoo ergens, dan is het hier geen toevenstijd, want zoo het tegenwoordige geslacht der handwerkers niet in staat wordt gesteld de aanvallen van de groot-industrie af te slaan, en het steeds kleiner wordende terrein voor verder afbrokkelen te behoeden, dan zal het toekomende geslacht vanzelf met leege handen staan en geen markt vinden voor zijne arbeidskracht. De opvoeding der bazen, de patroonsleergangen zijn dus inderdaad een eerste eisch van dezen tijd. [1])

In Beijeren sedert enkele jaren ingevoerd, in Baden geregeld gehouden sinds 1884; in Wurttemberg eveneens ongeveer dagteekenend van laatstgenoemd jaar — worden dergelijke patroonsleergangen in de meest uiteenloopende vakken gehouden, nu eens vele, dan weinige, al naarmate de behoefte. Want dit is een groot voordeel van dergelijke losse cursussen — zij komen en gaan, en houden tred met de „vraag"; heel anders dan bij vakscholen — waarbij de *vis inertia* een zoo groote rol speelt, en welker uitgaven niet zoo elastisch stijgen....en dalen kunnen. Zoo bijv. heeft zich in vroeger jaren het Beijersche Nijverheidsmuseum veel moeite gegeven om het bronsgieten weder tot eere te brengen — een vak, voormaals te Neurenberg, blijkens de reeds genoemde grafplaten, zoo voortreffelijk beoefend, doch van lieverlede geheel in verval geraakt. Toen eenmaal, dank zij den steun van het Museum, dit vak wederom op de vorige hoogte was gekomen, heeft de directie hare bemoeiingen in die richting gestaakt; en enkel de fraaie beelden in de galerijen van het gebouw

---

[1]) Ter voorkoming van misverstand wordt er op gewezen dat het duitsche „Handwerker" niet arbeider of gezel, maar patroon der klein-nijverheid beteekent.

herinneren als een trofee aan de behaalde overwinning. [1])
Dit moge ook tevens tot bewijs dienen dat het niet enkel de gewone nijverheidsvakken zijn, welke zich in de bescherming van het Museum verheugen. Toch betreffen de meeste patroonsleergangen meer de gewone nijverheid: het timmermansvak, het smidsambacht (in zijne vele onderdeelen: vuurwerker, bankwerker, slotenmaker, enz.), het schildersambacht (decoratie-, marmer- en letterschilderen), het kleermakersvak, het meubelmakersvak, dat van den horlogemaker, van den metaalbewerker, en eindelijk dat van den loodgieter — een vak, dat sedert de nieuwere begrippen omtrent huisrioleering, den aanleg van gas- en waterleiding en van electrische schellen, een zoo geheel andere beteekenis heeft gekregen, en dan ook een nieuwen naam voert (installateur). En bij hoevele loodgietersbazen schiet niet de noodige kennis van al dat nieuwe te kort, — zooals de huiseigenaar maar al te gevoelig in zijne beurs bemerkt!

Doch in welk vak schieten de patroons niet te kort, tengevolge van den verbazenden vooruitgang der techniek? Eenige jaren geleden bijv. was linoleum een nog genoegzaam onbekend materiaal. Heden ten dage kan men in bijna alle huizen in letterlijken zin over die vloerbekleeding vallen (o! noodlottige boen- en was-zucht!). Doch weinige behangers weten het linoleum naar den eisch te leggen. Fluks dus een patroonsleergang voor behangers georganiseerd, enkel om hen met dit materiaal vertrouwd te maken. Elke cursus (er zijn er meerdere gehouden) duurde vier dagen, en telde 12 deelnemers. En zelfs nog iets korter duurde de leergang in een ander „mode"vak: het houtbeitsen. Deze wijze van kleuren van den natuurlijken houtvezel vindt in den nieuweren meubelstijl allerwege toepassing; het is geen heksenwerk, doch zonder behoorlijke aanwijzing niet wel uit te voeren: in twee dagen tijds wordt menig Zuid-Duitscher die kunst geleerd.

Zoo bijzonder kort durende leergangen zijn natuurlijk eene

---

[1]) Eigenaardig is ook in dit opzicht een cursus van 12 dagen, welke eenige jaren lang in Karlsruhe gegeven werd aan zadelmakers. Sedert de paardetuigen fabriekmatig gemaakt werden, klaagden vele voerlieden over het „drukken" van den haam. Met moeite werd op een dorp een oude zadelmaker gevonden, die dit werkstuk nog naar den eisch kon vervaardigen, en aan hem het onderwijs opgedragen.

uitzondering; de meeste nemen veertien dagen, drie, vier weken in beslag; [1]) niet gaarne strekt men die cursussen over grooter tijdsruimte uit — trouwens dan zoude allicht de ijver verflauwen en het doel: „aanvullen" verloren gaan.

Geen getuigschriften worden dan ook uitgereikt bij den afloop; hoogstens een bewijs van deelneming — ook van belang voor die patroons, die hunne knechten den leergang op hunne kosten doen bezoeken: beproefde gezellen, die zoodoende beter het meesterknechtschap kunnen uitoefenen. Doch om hun ter wille te zijn, die gaarne den meestertitel willen verwerven, heeft het Nijverheidsmuseum eene regeling getroffen met het officieele lichaam, waarvan de ***Meesters-examens* uitgaan: de „Handwerkskammer" — Kamer van Klein-nijverheid — zoodat onmiddellijk na het eindigen van den patroonsleergang de deelnemers het meestersexamen kunnen afleggen. Dit spaart niet enkel reiskosten uit, doch ook tijd, — want terwijl in gewone omstandigheden wie Meester worden wil een proefstuk onder toezicht moet vervaardigen, kan de

[1]) Zie hier een overzicht van de in 1903 gegeven patroonsleergangen te Neurenberg en te Stuttgart.

Aantal leergangen.	V a k.	Aantal dagen.	Aantal deel-nemers.	Aantal onder-steunden en bedrag.	Totale uitgaven.
Neur.: 4	Meubelmakers.	24	41	60 *f* 3100	*f* 10900
4	Schoenmakers	24	32		
3	Smeden (fijn ijzerwerk).	24	15		
Stuttg.: 4	Marmercursus voor boekbinders	3	23	72 *f* 1100	*f* 4900
1	Patroonknippen (kleermakers)	21	19		
2	Linoleumleggen	3	25		
2	Haam-vervaardigen (zadelmakers)	12	20		
2	Marmercursus voor schilders	10	30		
4	Werktuigen voor meubelmakers.	3	35		
6	Beits- en kleurcursus. .	4	79		
3	Electrische verlichting .	21	32		

candidaat thans volstaan met inlevering van het tijdens den patroonsleergang vervaardigde werkstuk — voor den loodgieter bijv. een topbekroning (naald), voor den meubelmaker een ingelegd tafeltje, enz. enz.

En hoewel die meestertitel geen voorrechten van beteekenis geeft, is het zelfbewustzijn van den handwerker dermate wederom ontwaakt, dat de langen tijd geminachte titel wederom tot eere is gekomen. Want deze geldt niet meer als eene herinnering aan dagen van misbruiken en willekeur, doch, dank zij het examen, als een bewijs dat men inderdaad het vak zijner keuze meester is.

Slechts in één vak schijnt men nog niet aan den meestertitel te hechten: in het kappersvak. Friseur en Coiffeur klinken veel deftiger! Misschien hangt die onverschilligheid ook samen met het feit dat, in Zuid-Duitschland althans, dit vak nog niet overvoerd is. De reden hiervan zal wel zijn, dat in geen vak het publiek zich zoo moeilijk laat bedotten. Dat uw loodgieter uwe rioleering slecht heeft aangelegd zult gij eerst na jaren bemerken bij een verstopping; de man ligt dan misschien al op 't kerkhof; knoeït uw schilder — eerst na tijden bladdert de verf af; een meubel valt eerst uit elkaar lang nadat de rekening is betaald — tenminste indien *gij* behoorlijk aan uwe verplichtingen voldoet —; maar zijt gij 's morgens slecht geknipt, dan hebben 's middags reeds al uwe magen en vrienden daaromtrent de noodige kritiek uitgeoefend. In het kappersvak heeft dus een brekebeen geen toekomst; wat echter niet wegneemt, dat het vak *geleerd* moet worden. Integendeel! Ga even mede, dan zult gij zien, *waar* en *hoe*. Dicht bij het machtige Mouthuis, dat met zijne honderde dakvensters getuigt van de gewezen handelsgrootheid van Neurenberg, ligt de kleine Klarakerk; rechts daarvan — op een binnenplaats — staat een twee verdiepingen hoog huis; wellicht een overblijfsel van vroegeren kloosterbouw. En die kloosterachtige indruk wordt versterkt door het zien van de groep mannen, die voor de deur wacht — ongeschoren, ongewasschen schamelen, — echte werkeloozen van beroep, die blijkbaar geduldig wachten totdat het hunne beurt is om de offergave te ontvangen. Die offergave is hier echter negatief: hun wordt niets gegeven, doch iets ontnomen. Treedt binnen en gij zult het zien. Een twintigtal armen zitten er

reeds neder in het kleine zaaltje....in gemakkelijke stoelen, met welbehagen opsnuivende de geparfumeerde atmosfeer. En een twintigtal kleine jongens — het vak schijnt niet aantrekkelijk te zijn voor mannen van gestalte, wellicht wegens het bukken — jongens in hagelwitte pakjes gestoken, hanteeren ijverig scheermes en kwast. Ik hoop dat ons deftig binnentreden geen hand heeft doen beven....Boven is het veiliger, daar wordt naar den eisch gekapt — en niets is vermakelijker dan een man met boeventronie en uitstralenden neus, gehuld in den hagelwitten kapmantel, zichzelf welbehagelijk te zien bekijken in den grooten kapspiegel, welke voor hem op tafel staat. Het is alsof er een nieuwe wereld voor hem opengaat, terwijl een in 't wit gedoste pygmee den ruigen haarbos, die wellicht nimmer kam noch borstel voelde, ontwart en sierlijk fatsoeneert.

Glimlach niet! er is wellicht geen Toynbeewerk waarvan zulk een opvoedende kracht uitgaat. *Cleanliness is godliness* gelooven de Engelschen, overtuigd dat wie zijn lichaam in eere houdt — des geestes tempel — zulks ook den geest zal doen. En Booker T. Washington, de groote negeropvoeder van Tuskegee, is het zoo volkomen eens met deze moderne levens-opvatting, welke eene zoo scherpe tegenstelling vormt met de middeneeuwsche lichaamsverachting, dat het eerste instrument hetwelk hij zijnen kroesharigen discipelen in handen geeft.... een tandenborstel is.

„Het Evangelie van den tandenborstel", gelijk generaal Armstrong, de groote weldoener van het negerras, placht te zeggen, is een der geloofsartikelen van Tuskegee; — alzoo schrijft hij. „Geen jongen mag op onze school blijven, die niet een tandenborstel gebruikt. In later jaren kwamen zelfs dikwijls candidaten zich aanmelden, die geen andere bagage bij zich hadden dan dat toiletartikel. Zij hadden van vroegere leerlingen vernomen hoezeer wij gesteld waren op het gebruiken van een tandenborstel — en daarom, bij wijze van aanbeveling, meenden zij dat werktuig te moeten medebrengen."

„Het is aardig om te zien — aldus vervolgt Washington — welk een invloed de tandenborstel heeft op het beschavingswerk. Op zeer weinige uitzonderingen na, heb ik opgemerkt dat indien wij een jongen zóó ver krijgen dat hij uit eigen beweging een nieuwen tandenborstel koopt, als de eerste of

tweede is zoek geraakt, men dan voor zijn toekomst niet meer behoeft te vreezen [1]).

Doch wij dwalen af: niet het arbeiders onderwijs, doch dat van den middenstand is het thema dezer bijlage — al is het verschil tusschen beide standen, nabij de grens zóó gering, dat veel wat den eenen stand baat geeft, zulks ook den anderen doet. Heeft trouwens niet Thorbecke een vijftigtal jaren geleden ter gelegenheid van zijne — toen vruchtelooze — poging tot afschaffing van den vleeschaccijns getracht zijne landgenooten deze waarheid in te prenten? „De middenstand — aldus verklaarde hij — is het ware bolwerk tegen een overhand toenemende armoede. Zoo wij dat gedeelte des volks bevestigen, zoo wij beletten dat er inbreuk op worde gemaakt door de laagste klassen der maatschappij, zal het allengs door opneming in zich, die klasse binnen nauwe grenzen brengen, die zich van hare zijde uitbreidende, een kanker wordt der maatschappij."

Bleven deze woorden toenmaals vrijwel onopgemerkt, en dringt eerst thans hier te lande die waarheid door, in Duitschland, — vooral in het Zuiden — is men zich sneller bewust geworden van hoeveel belang het is den nijveren middenstand in den strijd om het bestaan te steunen. En de hierboven beschreven patroonsleergangen zijn daartoe zeker een der beste middelen.

III.

Doch niet enkel voor de bazen zelven of voor hunne clientèle zijn die patroonsleergangen van belang. Misschien ligt wel hunne grootste beteekenis in hetgeen zij *in*direct voor de leerlingen doen. Want alleen een *goed* meester kan goede leerlingen vormen, en ten slotte is het vraagstuk van het leerlingwezen dan toch het belangrijkste van de klein-nijverheid.

Maar ook in dit opzicht kan de klein-nijverheid voordeel trekken uit een bezoek bij hare concurrente: de groot-industrie. Immers ook bij deze is het leerlingvraagstuk van groote beteekenis; doch kapitaal-krachtig en niet enkel kapitaal-krachtig, maar ook gewoon te organiseeren en het initiatief te nemen,

[1]) Ik vertaal uit het origineel: „Up from slavery" daar toevalliger wijze de Gorinchemsche overzetting niet bij de hand ligt.

heeft deze niet gewacht op de hulp van den Staat, doch zelf de oplossing van het vraagstuk ter hand genomen. En men moet erkennen: zij is in die oplossing bijzonder gelukkig geslaagd.

Dit springt als 't ware in het oog bij een bezoek aan de Neurenbergsche **Fabrieksvakschool van de *vereinigte Maschinenfabrik Augsburg und Maschinenbaugesellschaft Nürnberg*, een fabriek van werktuigen en spoorwegmateriaal, welke niettegenstaande haren te langen titel, inderdaad tot de grootste inrichtingen van Duitschland behoort.

Het is een reusachtige fabriek, gelegen in een der voorsteden van Neurenberg, aan den zoom van een bosch. Zij beslaat een oppervlakte van 36 hectaren — een landgoed derhalve — doch met gebouwen beplant in plaats van met boomen — gebouwen, welke ver uit elkander staan, eenvoudig, ruim, vol licht en luchtig, alle fonkelnieuw. Toch is deze fabriek allerminst als een paddestoel uit den grond geschoten gelijk zoovelen, dank de vooze groeikracht van verwaterd kapitaal. Reeds in 1837 werd de grondslag van deze instelling gelegd, toen kort na de opening van den eersten Duitschen spoorweg — het nu nog als curiosum bestaande boemellijntje Neurenberg-Furth, — de koopman J. T. Klett op het denkbeeld kwam om zich op de machine-industrie toe te leggen en daartoe een drietal Engelsche werkkrachten liet overkomen.

Voortdurend nam de eerst bescheiden inrichting in omvang toe, doch haren grooten bloei dankt zij aan een.... letterkundige en voormalig boekhandelaar; wederom een bewijs voor de juistheid van Villemain's stelling dat: „la littérature mène à tout.... à condition d'en sortir". Het was nl. Klett's schoonzoon — de met diens eenig kind gehuwde Theodor Kramer — later als baron von Kramer-Klett in den erfelijken adelstand verheven — dien het huwelijkstoeval als een ijzerindustrieel van den eersten rang deed ontpoppen. Veertig jaren ongeveer bestierde hij de fabriek, welke thans aan een tienduizendtal mannen werk verschaft en 35 millioen Mark per jaar omzet.

Een staat in den Staat derhalve, een afgesloten geheel — en dus met eigen behoeften van onderwijs en opvoeding.... en óók met de noodige middelen om die behoeften te bevredigen. En bij de organisatie van dit onderwijs kwam von

Kramer-Klett zijne dubbele ervaring, als man van de theorie en als man van de praktijk, te stade. Niet van iederen jongen kan een ambachtsman gemaakt worden: 't is niet voldoende te vragen of een jongen meer of min „hoofd" heeft — van bijna even groot belang is het te weten of de jongen meer of min „zit" heeft. En dus richtte von Kramer-Klett *twee* scholen op. De eene — minder eigenaardig „Fabriksschule" genoemd — geeft in den trant van onze burgeravondscholen aan een 160tal kinderen van arbeiders en beambten gelegenheid zich in een tweejarigen cursus verder te bekwamen in de gewone leervakken en het Fransch. Een deel der scholieren — de talentloozen (wat de meeste menschen immers zijn!) — valt na afloop van den leertijd voor goed af, verdwijnt in de arbeiders- en klerkenmassa; het betere deel: de jongens waar wat in zit, wordt toegelaten tot de fabrieksvakschool, de *Lehrlings-Fortbildungsschule*, terwijl aan het kleinste deel: de bijzonder begaafden — een 20 à 30 tal — de weg geopend wordt naar een dier vele middelbare inrichtingen van onderwijs, welke Duitschland rijk is: de Realschule, de Industrieschule, de Lateinschule, het Gymnasium, de Baugewerkschule, de Kunstindustrieschule, de Landwirthschaftschule — zelfs enkelen: de hoogst talentvollen, daartoe in staat gesteld door studiebeurzen der fabriek, brengen het, al naarmate van hunnen aanleg, tot de Technische Hoogeschool, de Universiteit of de Kunstacademie. Want de geest blaast waarheen hij wil, en wie in een fabriek het levenslicht ziet, is daarom nog niet tot nijverheidsman geboren.

Maar zorgde von Kramer-Klett zóó voor de algemeene belangen van het personeel, de school welke zoowel de belangen van het aankomend geslacht als die van de fabriek zelve behartigt: de fabrieksvakschool is het meest onze aandacht waardig. Hoewel deze een 125tal leerlingen telt, en de scholieren tijdens hunnen vierjarigen leergang, al naarmate aanleg en keuze, opgeleid worden tot bankwerkers, vormers, modelmakers en teekenaars, zult gij te vergeefs naar een uitgebreid schoolgebouw zoeken. Want de praktische lessen worden in de fabriek zelve gegeven. Wat het theoretische onderwijs betreft, dit is zóó voortreffelijk, dat de inrichting het voorrecht heeft hare leerlingen te zien vrijgesteld van het volgen der verplichte tweejarige „Knabenfortbildungs-

schule", een voorrecht dat te hooger op prijs wordt gesteld omdat... (in Duitschland is 't al even als bij ons), de mannen der praktijk niet veel sympathie hebben voor het zoogenaamd herhalingsonderwijs, gegeven door *Volksschul*-leeraren, wien het bij al hunne toewijding dan toch te zeer ontbreekt aan de kennis der praktische eischen om vruchtdragend onderwijs te kunnen geven. Slechts van één deel van het verplichte herhalings-onderwijs zijn de leerlingen der fabrieksvakschool niet vrijgesteld: het godsdienstonderwijs des Zondags, — zeer eigenaardig de *Christenlehre* genoemd.

Verder zijn de jongens heelemaal fabrieksjongens. Niet alleen leven zij als zoodanig in de fabrieksatmosfeer, maar zij worden als zoodanig ook van meet af aan betaald. Het eerste jaar ontvangen zij 4 Pfennig per uur (natuurlijk alleen voor de uren gewijd aan de praktijk); elk jaar stijgt dit bedrag met 2 Pfennig. En de fabriek kan dit betalen, omdat zij de jongens niet zet aan nutteloozen arbeid, maar dadelijk aan werk dat het bedrijf gebruiken kan — wat alleen mogelijk is omdat er bij diens grooten omvang natuurlijk ook aan heel veel eenvoudigs behoefte is.

En niet enkel geeft de fabriek een uurloon, doch daarenboven nog wekelijks extra één Mark zakgeld. Hoe royaal! zal men uitroepen. Het is echter slechts eene droevige noodzakelijkheid; en niet dan na rijp beraad en bittere ervaring is de Directie tot deze uitgave overgegaan. Want het bleek overtuigend dat zelfs op zóó jeugdigen leeftijd de eenige gevoelige straf is: de geldstraf, en aangezien deze alleen kan toegepast worden op een kapitalist, bleef er niets anders over dan den leerling tot kapitalist te maken.

Zoo is de jongen dus geheel ingelijfd in de fabriek, en volkomen in overeenstemming hiermede worden de theoretische lessen enkel gegeven in de vroege morgenuren (6—8 uur) en in den avondstond (5—7 uur); overdag mag niets ontnomen worden aan den arbeidstijd der handen. Natuurlijk gaan de scholieren niet dadelijk de fabriek in. De vormers bijv. werken twee jaren lang in een eigen vormerij, waar zij zelfs het gieten leeren, — want al behoort zulks later niet tot hunne taak, een goed vormer moet ten volle vertrouwd wezen met de eischen van de gieterij. Eerst in het derde jaar

worden zij in de groote fabrieksvormerij toegelaten en daar, ieder afzonderlijk of paarsgewijze, toegevoegd aan oudere werklieden. En opdat men verzekerd zij dat deze het vereischte toezicht zullen uitoefenen, en vooral er scherp op letten dat de jongen de noodige vlugheid in 't werken krijge — dat groote struikelblok van alle schoolopvoeding — wordt het eigenbelang van de oudere vormers in dienst gesteld. De jongens worden nl. bij den stukarbeid (*Accordarbeit*) geplaatst; de oudere werklieden zorgen dus wel dat het werk vlug en naar den eisch ga — wat den leerling trouwens ook te stade komt, aangezien hij zoodoende tot 16 à 20 Mark per week kan verdienen. Waarlijk, een aardig leerlingsloon!

De modelmakers-leerjongen wordt geplaatst in een lokaal waarin ook eenige oudere ervaren modelmakers staan. Zij krijgen ieder een eigen werkbank en eigen taak. Doch de oudere gezel verlaat nu en dan zijn werk om een oog te houden op dat van den achter hem staanden jongen en dezen, zoo noodig, terecht te wijzen. Heeft de leerling zijn werkstuk gereed, dan moet hij het „lakken", dat wil zeggen: verwen met bepaalde kleuren, die gieter en bankwerker zullen aanwijzen, welke deelen met meer of met minder zorg te behandelen zijn. Ook dit verwen zal later niet meer zijn taak wezen, daartoe dienen bepaalde werklieden; doch het stelsel is: den leerling zooveel mogelijk het *geheele* vak te leeren.

Evenals de aanstaande modelmakers worden ook de bankwerkersleerlingen geplaatst dicht bij oudere gezellen, die zij later — evenals in de vormerij geschiedt — bij het stukwerk moeten bijstaan, omdat ook zij den zweepslag niet ontberen kunnen, welke alleen dat stukwerk geven kan. Bij de aanstaande machine-teekenaars gaat zoo iets bezwaarlijker; toch wordt er op gelet, dat ook zij zich oefenen in vlugheid, door hen snel te laten schetsen machines en machineonderdeelen, waartoe in deze fabriek de groote voorraad teekeningen, modellen en werkstukken natuurlijk alle gelegenheid geeft.

Maar de beste zweepslag van alle, de grootste prikkel, is de fabriek zelf.

Om dit te begrijpen moet gij u zulk eene naar Amerikaanschen bouwtrant opgetrokken nieuwe fabriek voorstellen. Geen sombere lokalen, laag van verdieping, waar zich in onafzienbare lengte de eindelooze rijen draaibanken voort-

zetten en de lucht verdonkerd wordt door de ontelbare drijfriemen, noodig voor het overbrengen van de kracht van het stoomwerktuig — ware fabrieksgevangenissen, waar niets oog en geest kan afleiden; maar één groote, vroolijke tentoonstellingshalle met glazen wanden en glazen dak, héél hoog, héél luchtig. Op den vloer dier halle in bonte mengeling werktuigen van allerlei soort en grootte — scheepsmachines en landmachines — in alle staten van afwerking; een oogenvreugd en tentoonstelling op zich zelf — waarboven zich de reusachtige loopkraan uitstrekt, welke, zich over de geheele lengte van het gebouw voortbewegende, de gietstukken naar de verschillende boor- en schaafmachines verplaatst — of, omgekeerd, indien de gietstukken te log zijn, naar deze brengt de boor- en schaafmachines.

Langs de vier zijden van de halle loopt, evenals bij een tentoonstellingsgebouw, een breede galerij; op deze zijn in vier rijen de draaibanken geschaard, welke — daar zij door electriciteit bewogen worden — slechts weinige overbrengingen vereischen. De leerjongen, die daar werkt en een oogenblik poost, ziet onwillekeurig in de groote ruimte neer op al die bedrijvigheid — een leerschool op zichzelf, waar iederen dag nieuwe dingen op te merken zijn, zich nieuwe moeilijkheden voordoen, en waar hetgeen hij vervaardigt heeft, wordt aangebracht en in gebruik gesteld. Zoo blijft zijne belangstelling gaande, verruimt zich zijn gezichtsveld, ontwikkelen zich tegelijker tijd hand en hoofd!

Zulk een fabrieksschool is inderdaad een school des levens en vormt een scherp contrast met de gewone ambachtsschool. Van den aanvang af beseft de leerling dat tijd geld is; nooit verricht hij onnutten arbeid, d. w. z. arbeid waarvan *hij* het nut niet inziet — en dat is een der eerste voorwaarden om van een jongen goed werk te verkrijgen. Gelijk de psychologie van den smaak leert, dat niets zoozeer de vertering bevordert als eene goede toebereiding van de spijzen, — de geur van het gebraad bijv. door suggestie de speekselklieren tot sterkere afscheiding en dus tot betere werking prikkelt —, zoo ook worden geest en spieren opgewekt, indien zij werken met een *doel*. Daarbij komt nog dat die leerlingsarbeid — omdat hij waarde vertegenwoordigt — door de controleurs even scherp onderzocht wordt, als die van den volslagen werkman.

En arbeidende *naast* dien volslagen werkman, heeft de leerling daarenboven steeds in diens arbeid een maatstaf voor hetgeen hij moet trachten te bereiken met het eigen werk.

Voor den leerling in deze vakschool der groot-industrie is het dus alsof hij, even als bij de klein-nijverheid het geval is, onder het *directe* toezicht werkt van een patroon.

Nog in andere opzichten zijn aan eene dergelijke fabrieks-opleiding voordeelen verbonden. De jongeling kan zich beter rekenschap geven of het soort werk hem op den duur zal bevallen, evenals de directie beter kan beoordeelen of de jongen voor het werk geschikt is. De leerling kan dientengevolge beter zijne keuze bepalen, of bij gebleken ongeschiktheid de opleiding staken. Ook de directie kan harerzijds beter eene keuze doen, en daarenboven — door niet meer candidaten aan te nemen, dan zij vermoedt noodig te zullen hebben in eenig bepaald onderdeel van hare nijverheid — voorkomen dat grootste gevaar van den tegenwoordigen tijd : de *over*bevolking.

Staat niet in al deze opzichten de fabrieksvakschool boven de gewone vakschool? Niet het minst bedenkelijke toch van scholen door Rijk of Gemeente gesticht, is het kweeken van een kunstmatige vraag. Er zijn toch maar al te veel ouders die niet weten wat zij met hunne kinderen moeten aanvangen, en zulks geldt niet alleen de hoogere standen, uit welke bijv. menig jongeling, die anders in de rechten zoude gestudeerd hebben, ingenieur wordt enkel en alleen omdat de plaats zijner inwoning wèl een Hoogere Burgerschool, doch geen Gymnasium rijk is. Zoo ook noodigt als 't ware de oprichting van een school in 't timmeren, schilderen of smeden, arbeider en ambachtsman uit hunne kinderen in deze vakken op te leiden — om 't even of er vele of weinige vooruitzichten zijn in 't bedrijf. En de school neemt aan zoolang er plaats is; vraagt niet of er overbevolking zal ontstaan, integendeel is er trotsch op indien uitbreiding noodig blijkt. Het gevaar moge gering zijn geweest zoolang het aantal dergelijke scholen nog zeer klein bleef, bij den snellen was in ambachtsscholen welke thans in ons land wordt waargenomen, kan bij den kleinen kring van vakken, waarin zij zich bij voorkeur bewegen, de toestand weldra ernstig worden. Neemt bijv. de bouwlust af, waarop alle teekenen duiden, dan zal het menig vader

berouwen zijn zoon timmerman of schilder te hebben gemaakt; en zelfs staat het te vreezen dat de smid-bankwerker, nu nog het meest gezochte voortbrengsel van de ambachtsschool, weldra geen plaatsing meer zal vinden — tenzij onze industrie zich krachtiger dan tot nu toe ontwikkele.

IV.

Wat nu kan de klein-nijverheid leeren uit het wèlslagen van de fabrieksvakschool? M.i. dat voor haar de oplossing van het leerlingvraagstuk niet te zoeken is in de school, doch in de *werkplaats*, want deze werkplaats is voor haar bedrijf wat de fabriek is voor de groot-industrie. Het komt er slechts op aan de gelegenheid tot opleiding in die werkplaats in hare soort even goed te maken als de gelegenheid tot opleiding in de fabriek.

En dat kunnen de patroonsleergangen in hooge mate bevorderen. Niet alleen dat zij den bazen de noodige kundigheden bijbrengen, maar tevens verschaffen zij eene ongezochte gelegenheid om na te gaan welke patroons de meeste geschiktheid bezitten om zelf als leermeester op te treden. Door aan zulke bazen het houden van leerlingen gemakkelijk te maken, sticht men als het ware kleine werkplaats-leerscholen, die overal over het land verspreid, allerwege de handvaardigheid tot hooger peil voeren. Vooral in Baden wordt in dezen geest gehandeld; in dat zoo kleine land, hetwelk op het gebied van vak-onderwijs in Nederland zelden ter sprake komt, doch allerwege in Duitschland als voorbeeld wordt geroemd — wel een bewijs, dat niet altijd de grootte van een land diens intellectueele waarde bepaalt. Dáár, in dat Groothertogdom, wordt aan bazen, die als leermeesters geschikt zijn bevonden, een zeker bedrag per leerling toegekend, waarvan de grootte natuurlijk afhangt van de omstandigheden, en tusschen *f* 90 en *f* 360 schommelt. [1]) Aangenomen wordt hierbij, dat tijdens den driejarigen leertijd (de meest voorkomende) de leerling het eerste jaar aan zijn baas geld kost, het tweede zich bedruipt, het derde daarentegen zijn leermeester voordeel aanbrengt.

Geregeld wordt de ****Lehrlingswerkstätte* gecontroleerd,

---

[1]) Men bedenke hierbij dat het in Duitschland allerwege gewoonte is dat leergeld betaald wordt. Bij deze leerlingswerkplaatsen treedt dus in dat opzicht de Staat in de plaats van de ouders.

waarbij niet enkel op den materieelen toestand van den leerling gelet wordt, doch ook op de huiselijke omgeving. Want van niet minder belang dan de kunde van den baas is de geschiktheid der bazin; en waar — zooals in Duitschland van oudsher zede is — de leerling inwoont bij den meester, is de opvoeding in de huiskamer het noodzakelijk complement van de opleiding in de werkplaats. [1])

Doch hoe nuttig en noodig eene dergelijke rondgaande contrôle van intiemen aard zij, ook de openbare mag niet gemist worden. Daarom zijn deze leerlingen verplicht eenig werkstuk in te zenden op de groote ***Algemeene·tentoonstellingen van leerlingswerkstukken*, welke jaarlijks gehouden worden. Op deze tentoonstellingen zijn die leerlingen niet de eenige inzenders. Alle leerlingen in den lande mogen hieraan deelnemen, doch voor de overigen is de deelneming vrijwillig.

Zoo groot is de toeloop, dat men Baden in vier deelen heeft moeten verdeelen, welke ieder een eigen tentoonstelling houden. — Elke tentoonstelling duurt een week, en hiertoe wordt steeds een andere plaats aangewezen, opdat de algemeene belangstelling gaande blijve. Elke is door de tijdsruimte van een week gescheiden van die in eenig ander deel, opdat de verschillende jury's in staat zullen zijn alle tentoonstellingen te bezichtigen.

En deze jury's hebben een zware taak te vervullen, want de uitslag is van groot belang. Niet minder toch dan *f* 8000 stelt de Regeering jaarlijks aan geldprijzen beschikbaar — wat zeker wel eenigszins den ijver der tentoonstellers verklaart, immers niet minder dan 2500 leerlingen nemen aan deze tentoonstellingen deel. En zulks in een land, dat nog geen derde van ons inwonertal rijk is! [2])

Zedemeesters van zekere richting mogen bij het vernemen van dezen prijsstrijd vrij het paedagogische hoofd schudden, zelfs de onschuldige Gretchen was reeds overtuigd:

Nach Golde drängt,
Am Golde hängt
Doch alles. Ach, wir Armen!

---

[1]) Baden telt 140 dergelijke leerlingswerkplaatsen. Zij zijn over 39 gemeenten verspreid, hebben betrekking op 24 verschillende vakken en houden 183 jongens in de leer. De Staat legt hieraan ongeveer *f* 7200 's jaars ten koste.

[2]) Men draagt zorg de jury steeds te kiezen uit een ander kwartier dan dat, waarop de tentoonstelling betrekking heeft.

(Trouwens bedoelde paedagogen bewijzen deze waarheid ook, zoodra er kwestie is van *hun* salaris!)

Op de groote beteekenis van dergelijke tentoonstellingen kan niet te zeer de nadruk gelegd worden. Want hier geldt waarlijk niet het spreekwoord: „Mann kann des Guten zu viel haben.” Integendeel, juist dat in kort tempo terugkeeren, waarborgt een zuiver overzicht van den toestand. Want worden tentoonstellingen met groote tusschenruimten gehouden, dan bestaat er allicht neiging om te werken op vertoon — de meer beruchte dan beroemde tentoonstelling van ambachts-, teeken- en industriescholen, eenige jaren geleden te 's Gravenhage gehouden, kon hiervan getuigen! En al moge zulk werken op vertoon den geregelden gang van het onderwijs schaden — zoo 't slechts een enkelen keer is, zetten zich meester en leerling over dat bezwaar heen. Maar worden die tentoonstellingen periodiek, dan *kan* men er het werk niet meer op inrichten, men moet wel geven wat men heeft, — om 't even of het goed of slecht is. En zoodoende verschaft de *jaarlijksche* tentoonstelling aan de leerlingen der klein-nijverheid diezelfde scherpe controle, welke in de fabrieksvakschool verkregen wordt door het onderzoek van den meesterknecht.

Patroonsleergang, leerlingswerkplaats, en tentoonstelling... mèt prijzen geven aan den leerling van de klein-nijverheid, wat de fabrieksvakschool geeft aan dien van de groot-industrie: het onderricht overeenkomstig de eischen der praktijk, de bedrijfsatmosfeer, de contrôle en....den prikkel.

Nog slechts één element ontbreekt, en dan is de gelijkenis volkomen. Het praktische onderwijs moet aangevuld worden door het theoretische onderwijs. — Hoe hiervoor te zorgen? Want dit te geven, ligt niet op den weg van den patroon.

Ook in dit opzicht is het fabrieksvoorbeeld na te volgen, dat dit deel van het onderricht overlaat aan de school — doch dan ook aan een school gegrond op de eischen der praktijk. Het komt er slechts op aan hiervoor goede onderwijskrachten te vinden — en aangezien men ook op dit punt in Baden bijzonder naar wensch slaagde, is het geraden daar het onderzoek verder te vervolgen.

Het beste is wel zelf zulk een school te bezoeken, en daarom noodig ik u uit mij te vergezellen naar Karlsruhe, de rustige, huiselijke residentiestad, met de eenvoudige ouderwetsche gebouwen, welker aanblik zoo weldadig aandoet, na het oogenbad in modernen wansmaak dat men op reis — en helaas niet enkel dáár — moet ondergaan. Ook de bedoelde school: de ***Gewerbeschule* — wat het best te vertalen is door Lagere Nijverheidsschool — is in zulk een onaanzienlijk gebouw gehuisvest; het is er nu zeer stil, want op het uur waarop gewoonlijk een vreemdeling zijne onderzoekingstochten aanvangt, zijn de lessen reeds afgeloopen. Deze toch vangen reeds om half zeven aan (voor den aankomenden arbeider trouwens geen vroeg uur) [1]) en eindigen op sommige dagen om tien uur, op andere om half twaalf. Alleen 's avonds, van half zeven tot half negen, heerscht er wederom groote drukte: dan zijn de teekenlokalen en de werkplaatsen bezet.

De school telt niet minder dan 780 leerlingen, ingedeeld in acht verschillende leergangen, die elk op hunne beurt — omdat de studie eene driejarige is — in drieën verdeeld zijn. In het geheel bezit de school dus 24 afdeelingen.

Zoovele lokalen is de school niet rijk; óók niet zoovele leerkrachten, dat al die jongens gelijktijdig onderwezen kunnen worden. Maar zulks is ook niet noodig: elke klasse ontvangt maar twee dagen in de week les, zoodat men volstaan kan met een derde deel van de ruimte, welke anders beschikbaar moest wezen. En het aantal onderwijzers is ook nog om een andere reden klein. Men gaat nl. uit van het beginsel, dat, wil de leerling in de weinige uren, welke aan het theoretische onderricht besteed kunnen worden, een goed in evenwicht zijnd onderwijs ontvangen, dit alleen te bereiken is door het geheele onderricht zooveel doenlijk aan één persoon op te dragen — en wat zeker niet minder noodig is: aan een persoon, die ten volle met de eischen der praktijk vertrouwd is.

En zoo ziet men het voor den Nederlander zeer vreemde verschijnsel dat de leeraar, die les geeft in het werktuigkundig teekenen en het schetsen van machinedeelen, óók den leerling helpt opstellen maken, leert brieven schrijven, huur- en andere

[1]) In andere gemeenten vangen des zomers deze lessen reeds om vijf uur aan.

contracten sluiten, hem het boekhouden onderwijst en het vakrekenen, alsmede hem inwijdt in de kennis der grondstoffen. En wat nog meer verbaast: een dergelijke leermeester vindt zijne veelomvattende taak zóó van zelf sprekend, dat men zich afvraagt hoe het mogelijk is, dat er ooit anders over die kwestie is gedacht!

Natuurlijk eischt een dergelijke taak eene zeer degelijke voorbereiding — eene voorbereiding voor welke in Duitschland gelegenheid te over wordt gevonden in de voortreffelijke ***Baugewerkschulen* — de middelbare scholen voor de bouwkundige en werktuigkundige vakken — welke, even oud of bijna even oud als de technische hoogescholen, met een genoegzaam even groot budget begiftigd worden en in genoegzaam even groote gebouwen gehuisvest zijn. Deze voorzien niet enkel de praktijk van het onmisbare opzichtersmateriaal doch tevens de Lagere Nijverheidsscholen van de noodige leerkrachten.

Alleen voor zeer speciale vakken en voor die welke van meer algemeenen aard zijn, zooals natuurkunde en.... burgerkunde (kennis van wetten welke op het handwerk betrekking hebben: die betreffende de verzekeringen, de vakvereenigingen, enz.) worden afzonderlijke leeraren aangesteld; al het andere onderwijst de technicus. En wat is ook natuurlijker dan van den technicus te vorderen, dat hij goed kan brieven schrijven, contracten stellen, goed vakrekenen, goed boekhouden — en wat den technicus-leeraar betreft, te eischen dat hij deze vakken zoodanig kan doceeren als voor den aankomenden prakticus het meest dienstig is?

Begrijpelijker wijze kan de technicus niet *alles*. Komt een bakkersjongen in de klasse, dan kan hij hem niet leeren het versieren van taarten (ook dat geschiedt op de school; waar ik fraaie guirlandes van gespoten suiker zag aangebracht op bruine kartonnen schijven, die den koek moesten verbeelden). Noch kan hij bijv. den schildersleerling het glasschilderen onderwijzen; daartoe zijn specialisten noodig. Doch behoort dat alles dan tot de theoretische opleiding, zal men vragen? Men bedenke hierbij echter, dat wat voor smid en metselaar zijn het potlood en de houtskool, voor den banketbakker is de suikertuit, en voor den schilder het penseel.

Trouwens ook voor de meer gewone ambachten geeft de school eenig werkplaats-avondonderricht. Zoo bijv. ziet men

den toekomstigen metselaar er keurig met kleine steentjes — die zij zelf uit een soort klei vervaardigen — heele poppenhuizen optrekken; iets wat op den eersten aanblik kinderachtig schijnt, doch zeer noodig is in een land, waar veel met natuurlijke steen gewerkt wordt en de gewelfbouw in eere is.

Een bont allegaartje bezoekt de Karlsruher Lagere Nijverheidsschool. Zulks is begrijpelijk, omdat *ieder* leerling in eenig handwerk daar ter stede verplicht is (tot den 18-jarigen leeftijd toe) die school te bezoeken. Alsdus bepaalde de gemeenteraad, welke daartoe volgens de algemeene Duitsche Gewerbeordnung — de Bedrijfswet — de bevoegdheid bezit. Dit is eene bevoegdheid, waarvan trouwens vooral in Zuid-Duitschland (met uitzondering van Wurttemberg) zeer vele gemeenten gebruik maken.

Of leerbaas en leerling zich zonder morren in dezen dwang schikken?

Dit is eene vraag, waarop het antwoord in nauw verband staat tot het gehalte van het onderwijs. Wat de groote Nijverheidsscholen betreft — gelijk die te Karlsruhe, waar men vanwege het aanzienlijk aantal leerlingen deze in rubrieken heeft kunnen verdeelen, zoodat althans de meeste een speciaal voor hen passend onderwijs ontvangen, [1]) waar men daarenboven over voldoende technische leerkrachten beschikt — bij deze kan het antwoord niet anders dan bevestigend luiden. De bedreiging dat leerlingen, die niet geregeld de school bezoeken, bij herhaald verzuim verwezen zullen worden naar de „Zwangschule", waar — als straf! — geen teekenen wordt geleerd, is voldoende om de jeugd zoet te houden. Want *teekenen* wil ieder graag! Wel eene vingerwijzing voor de richting waarin ook ten onzent het onderwijs in 't algemeen is te sturen.

Doch waar de gemeenten financieel niet krachtig genoeg zijn om een Lagere Nijverheidsschool te onderhouden (de Staat draagt ongeveer $^1/_3$ in de onkosten) en men zich ver-

---

[1]) De acht afdeelingen der Karlsruher school zijn die van de houtbewerking, van de bouwvakken, van de smeden en loodgieters, van de bankwerkers, van de fijnsmeden, van de instrumentmakers en electrikers, terwijl in de beide afdeelingen van het „Ausstattungs Gewerbe" de overblijvenden vereend zijn, van leerling-dentist tot koekebakker toe!

genoegt met eene „Gewerbliche Fortbildungsschule", laat het bezoek niettegenstaande den dwang veel te wenschen over. Eene dergelijke school is uitsluitend avondschool; de cursus duurt in den regel twee jaren — de verplichte lesuren zijn 5 tot 10 in getal per week — en de gewoonlijk eenige leerkracht bestaat uit een onderwijzer van de volksschool ter plaatse, die daartoe in de vacantie een opleidingscursus van eenige weken heeft doorgemaakt.

Dit is zeker niet de meest gelukkige oplossing, want welke ook de verdiensten mogen zijn van den onderwijzer der lagere school — noch door opvoeding noch door omgeving is hij voor de praktijk geschikt, en ongetwijfeld is hier in een andere richting de oplossing te zoeken, bv. door het aanstellen van technische wandelleeraren.

Terecht verwerpt dan ook m.i. Wurttemberg dien vakschooldwang, deze is slechts geoorloofd te achten indien een onderricht wordt aangeboden dat inderdaad aan de eischen der praktijk voldoet.... en dan is de dwang heelemaal overbodig.

Ten slotte worde door enkele cijfers duidelijk gemaakt, hoezeer het middelbare en lagere vak-onderwijs ter harte gaat aan het kleine Baden — dat nog niet de halve oppervlakte van ons land beslaat, en welks budget beneden het vierde deel van het onze blijft!

Blijkens een overzicht, in 1902 samengesteld ter gelegenheid van een groote tentoonstelling van vakonderwijs, waarmede het vijftigjarig bestier van den Groothertog waardiglijk gevierd werd, telde het land toenmaals: twee kunstnijverheidsscholen met 527 scholieren, een middelbare bouw- en werktuigkundige school (Baugewerkschule) met 521 scholieren, een horlogemakersvakschool met 66 scholieren, een houtsnijdersvakschool met 33 scholieren, twee scholen voor machinisten en monteurs, en een school voor werkmeesters in het bouwvak (Monteur- und Balierschulen) te samen met 35 scholieren, 45 lagere nijverheidsscholen (Gewerbeschulen) met 9750 scholieren, 186 nijverheidsavondscholen (Gewerbliche Fortbildungsschulen) met 1902 scholieren, 21 lagere handelsscholen (Kaufmännische Fortbildungsschulen) met 2518 scholieren.

De totale uitgaven van den Staat voor dat onderwijs bedroegen *f* 324,000 's jaars. Wat het den gemeenten kostte,

staat niet opgeteekend; alleen wordt vermeld, dat de totale uitgaven voor de 45 lagere Nijverheidsscholen per jaar *f* 294,000 bedroegen, derhalve *f* 30 per leerling, of — daar de cursus drie jaren duurt — feitelijk *f* 90 per hoofd.

Waarlijk, niet ten onrechte geldt Baden op het gebied van het vak-onderwijs in Duitschland voor een model-land!

V.

Doch hoe nuttig en noodig ook patroonsleergangen, leerlingswerkplaatsen en nijverheidsscholen mogen zijn, de kleinnijveraars zijn nog in vele andere opzichten te steunen, zullen zij den strijd met de groot-industrie kunnen volhouden, of juister gezegd: zich blijvend dat werkterrein kunnen verzekeren, waarop zij staatkundig en economisch recht hebben, omdat zij dáár aan de gemeenschap betere diensten bewijzen dan de fabrieksnijverheid.

In de eerste plaats is het noodig hun te leeren zich te organiseeren; want ook hier geldt het „Eendracht maakt macht''. Als eenling staat de handwerker — hoe deugdelijk ook onderlegd — steeds machteloos tegenover het kapitaal. Alleen door zich met zijns gelijken te verbinden, kan zijne kracht aanzwellen tot de reuzenkracht, welke de groot-industrie belet hare landpalen te verlaten en zijn gebied te overweldigen.

De organisatie van het handwerk, zóó noodig om het staatkundig en economisch evenwicht in de nijverheid te herstellen, maakt sedert jaren deel uit van het program der Duitsche regeeringen; doch vooral in de laatste tijden is in dit opzicht veel tot stand gebracht, dat alleszins navolgenswaardig mag heeten. Echter ligt het meeste daarvan buiten het kader van deze schets, welke den titel getrouw, slechts zich tot het tastbare bepaalt, en dat zijn de „Gewerbe-vereine, Innungen, Zwangsinnungen, Handwerkergenossenschaften en Handwerkskammern" — de nijverheidsvereenigingen, de patroonsvereenigingen, de gilden met verplichte toetreding, de handwerkersvennootschappen en de Kamers van Klein-Nijverheid niet — evenmin als de tallooze credietvereenigingen, welke bijv. wat de Beijersche betreft, in de „Zentral Handwerker Genossenschaftskasse" hare algemeene Bank vinden, welke bank

op hare beurt wederom aan de zoogenaamde „Preussenkasse" of de Preussische Zentral Genossenschaftskasse te Berlijn is aangesloten. Om eenig denkbeeld van deze laatste instelling te geven, welke niettegenstaande haren naam, haren werkkring uitstrekt over geheel Duitschland (opgericht in 1895), diene dat zij thans over 50 millioen Mark kapitaal beschikt, door 52 centraalkassen met ruim negenduizend landbouw- en nijverheidsvennootschappen in verbinding staat en een jaarlijkschen omzet aanwijst van 8.675 millioen Mark.

Slechts op één punt kan ik u hier tot gids verstrekken: Wil mij daartoe vergezellen naar Hersbruck, een stadje, dat op een half uur sporens westwaarts van Neurenberg is gelegen, in het dal van de Pegnitz. 't Is een klein plaatsje — heelemaal van het type waarmede de „Jugend" ons zoo vertrouwd heeft gemaakt: de huizen met hooge puntgevels, de straten met hobbelig plaveisel, ten deele nog omgeven door de oude omwalling en gelegen tusschen zacht glooiende bergen. Het telt niet meer dan 4100 inwoners, maar toch is er de nijverheid — gelijk overal in den omtrek van Neurenberg — sterk vertegenwoordigd. Want niet minder dan vijftien meubelmakerspatroons, vier timmermansbazen, drie houtdraaierspatroons en twee figuurzagerspatroons (van welken de meesten verscheidene gezellen in dienst hebben) vinden hier hun brood door te werken ten deele voor de omgeving, ten deele voor den Neurenbergschen exporthandel. Een vijftal jaren geleden heeft het grootste deel van bovengenoemde patroons een „Werkgenossenschaft der vereinigten Schreiner" gevormd en, met behulp van een voorschot der Regeering, gezamenlijk een aantal werktuigen voor de houtbewerking aangeschaft, welke zij om beurten, naar gelang van behoefte, gebruiken.

Stel u niet voor een weidsch fabrieksgebouw — een tamelijk groote schuur is voor dit doel ingericht. Daar zijn opgesteld een cirkelzaag, een bandzaag, een vlak-machine, een schaafmachine, een boormachine, een frais-machine en een slijpsteen — in eene ruimte van ongeveer tien meter lang en evenveel meters breed. De meeste dier werktuigen zijn in vollen gang, en hooren en zien vergaat, terwijl de kleine houtsnippers lustig rondspringen door het lokaal. Nauwelijks is de eene patroon gereed, of een andere komt aanrijden —

deze met een boerenwagen, gene met een handkar, een derde met een kruiwagen; al die vervoermiddelen gevuld met planken, balken, of klein goed, dat de eene of andere bewerking moet ondergaan vóórdat het te huis, in de eigen werkplaats, verder voor de eindbestemming gereed wordt gemaakt. Want dit gemeenschappelijk atelier dient alleen voor de uitvoering van die soort bewerkingen, waartoe de hulp noodig is van machines, die ieder op zich zelf niet zoude kunnen bekostigen, of die een patroon te onvoordeelig zouden zijn, aangezien hij er niet voortdurend arbeid voor heeft. De andere, goedkoopere werktuigen: de draaibanken, figuurzagen enz., welke de patroon van den ochtend tot den avond aan den gang kan houden, heeft hij thuis staan; deze gemeenschappelijk te bezitten, zoude geen zin hebben.

Voor de werktuigen van de werkvennootschap betaalt de gebruiker per minuut arbeidens volgens een vastgesteld tarief. Zij worden door een zuiggasmachine van betrekkelijk groote afmetingen gedreven; enkele patroons (leden en niet-leden van de werkvennootschap) hebben de overtollige kracht van het drijfwerktuig gehuurd, en gebruiken deze in de ruimte boven het atelier. Dáár, in die kleine zolderkamertjes, staan tal van draaibanken en figuurzagen, waarmede grootendeels kinderspeelgoed wordt vervaardigd.

Kinderspeelgoed! Oogenlust niet enkel voor den jeugdige van leeftijd, maar ook voor den jeugdige van harte omdat het hem zoovele goudblonde lokken, zoovele reine kinderstemmetjes, zooveel kindervreugd voor den geest toovert, — wie u heeft gezien in staat van wording, voor hem rijzen geen vredige tafreelen op. Hij ziet mannen — den ganschen dag — in bedompte lokalen, gebogen over rusteloos gonzende draaibanken, waarlangs met koortsachtige haast de beitel glijdt; schijnbaar enkel door aanraking — als ware het met een tooverroede, — de pijlsnel rondwentelende houten staven vervormende tot al die kleine voorwerpen, welke aan den ongeoefende evenvele uren arbeids zouden kosten als seconden aan deze mannen. Honderd vier en veertig dozijn van die houten eieren — van welke ieder kindertooverdoos er slechts één bevat — worden op de draaibanken van dien eenen baas per dag vervaardigd! Wat dozijnen en dozijnen gretige kinderhanden moeten eenmaal naar die houten ovale doosjes

grijpen, die nu achteloos op een hoop zijn geworpen — zullen deze arbeiders zeker zijn van hun dagelijksch brood!

Werkt deze baas in zijn zoldervertrek met zes gezellen; in een ander staat een patroon met twee knechten, dag in dag uit, bilboquets te draaien, terwijl zijne vrouw in een klein afgeschoten hokje deze politoert en ter verzending gereed maakt. Gelukkig voor hen, dat zij kinderspeelgoed maken; artikelen dus, die *altijd* in de mode blijven! Vervaardigden zij stoel- of tafelpooten of andere voorwerpen van huiselijk gebruik, dan zoude het er bedenkelijker met hunne broodwinning uitzien — want de nieuwe modestijl wil niets meer weten van gedraaide voorwerpen, en dus maken vele houtdraaiers thans moeilijke tijden door.

Zeker, het dag in dag uit vervaardigen van bilboquetballetjes is weinig minder geestdoodend dan het staan aan een machinaal weefgetouw, en als het — gelijk hier — geschiedt in een vertrek waarin de anderen eveneens niets anders doen dan balletjes maken voor bilboquets, dan is er weinig wat deze soort handwerksnijverheid onderscheidt van de fabrieksnijverheid — doch dit geval is dan ook een uiterste, en daarenboven is het tòch dezen mannen aan te zien, in kleur en gestalte, dat zij geen fabrieksarbeiders zijn, maar dorpelingen — mannen van de klein-nijverheid, die straks, als zij de werkplaats verlaten, wederom de schop zullen opnemen en hun land bebouwen. Slappe tijden staan dan ook niet voor hen gelijk met geheele werkeloosheid, de moederaarde is hun steeds een toevlucht, die de stedenbewoner niet meer kent.

Nog duidelijker komt het landelijke, huiselijke karakter van deze industrieën uit bij het bezoek aan Lauf, een ander klein oud stadje, een weinig dichter bij Neurenberg aan dezelfde rivier gelegen, — waaromheen op de heuvels zich een landbouwende industrie-bevolking heeft genesteld. Moesten in Hersbruck de draaiers en figuurzagers vanwege de beweegkracht hokken op den zolder van het algemeene werktuiglokaal, hier kunnen de leden van de „Werkgenossenschaft der vereinigten Handwerker" in hun eigen woningen blijven. Want, gelijk op vele kleine Zuid-Duitsche plaatsen, heeft hier de electriciteit hare intrede gedaan, en tegen een zeer matig tarief verschaft de gemeente of de ondernemer de noodige drijfkracht. En zoo vindt men electrisch bewogen draaibanken,

zagen en boorwerktuigen op de meest onverwachte punten. Zie dat huisje — een hutje bijna — midden op het bouwland, waarheen een smal voetpad voert, tusschen heggen besloten. Bij het openen der deur valt gij bijna over de electrische draaibank, waaraan de man staat te werken, terwijl aan een tweede bank zijne vrouw het door hem vervaardigde politoert. Nu en dan staakt zij deze bezigheid om naar den pot te kijken, welke in hetzelfde vertrek te vuur staat, terwijl de kleinere kinderen aan haar rokken hangen en de grootere — 't gezin is natuurlijk zeer talrijk — zich aan de eenige tafel van 't vertrek bezig houden met teekenen. En de gezel — want zelfs deze kleine baas heeft een helper — werkt aan een andere electrische draaibank in een afzonderlijk vertrekje, zeker ten einde de huiselijke intimiteit niet te verstoren.

't Is zoo weinig poëtisch wat deze man vervaardigt, dat ik het nauwelijks durf neerschrijven: handvatsels voor scheerkwasten; en zeker zoude ik u liever in dit hutje de vrouw schetsen gezeten aan het ouderwetsche spinnewiel, welks snorren zooveel huiselijker klinkt dan het brutale, aan fabrieken herinnerende gegons van de electrische draaibank. En ook had ik u liever den man getoond, dorpskunstenaar, vol geduld en toewijding dat beeldhouwwerk snijdende, hetwelk de harten onzer voorvaderen verheugde. Maar... in zulke poëtische omgeving zou *nu* geen pot te vuur staan; de echtelieden hoogstens aan hun kroost droog brood kunnen geven — en dus zoude het vredige tafreel toch spoedig verstoord worden, de man naar de eene, de vrouw naar de andere fabriek moeten sjokken, ten einde den pot weer te vuur te krijgen, bewaakt door de achtergelaten kinderen, met al de verschroeiende gevolgen van dien, uit krantenberichten ons al te wel bekend!

Dan nog maar liever deze allermodernste oplossing van het vraagstuk! — trouwens deze echtelieden zijn hoogst tevreden. Want dank de toepassing van de electriciteit op de draaibanken, verdient het huisgezin dagelijks een gulden meer en is de werkdag, welke vroeger van 6 uur 's morgens tot 's avonds 7 uur duurde, nu ingekort met 2 uren. En daarenboven: hoe afgemat was men vroeger, door dat den geheelen dag de draaibank in beweging brengen met den voet!

Allerwege hoort men zoo in dat boerendorp juichen over

de invoering der electriciteit. Dáár — in die schuur bij een boerenwoning, — vervaardigt een baas met drie helpers op electrische draaibanken duizenden soldatenspiegels — genoeg voor heele legerkorpsen — kleine ronde doosjes met een spiegeltje er in. Elders heeft zelfs een baas een afzonderlijk gebouwtje gesticht, waar hij met zijne gezellen op zeven electrische draaibanken de in Rusland en het geheele Oosten zoo algemeen gebruikte telramen vervaardigt. In een afzonderlijk vertrek zitten zes vrouwen; vijf hunner zetten de telramen in elkander, nadat de zesde de balletjes blauw, rood, geel, wit of groen heeft geverfd. Haar tafel is door de ontelbare spatten verf tot een meesterstuk van kleurenpracht geworden.. dat een bewonderaar der pointillisten met goud zoude bedekken! En uit één mond verklaren allen, dat zij, dank de electriciteit, bij veel minder vermoeienden arbeid tot een derde meer verdienen!

En niet alleen de houtdraaiers hebben de nieuwe kracht in dienst genomen. Ook de meubelmakers en timmerlieden. De een heeft zich een enkel werktuig — bijv. een zaagmachine aangeschaft; de ander een volledig stel boor-, zaag- en schaafwerktuigen, en zelfs een nieuw gebouw opgetrokken, teneinde deze te kunnen plaatsen. Want niet enkel worden machines gekocht (of gehuurd), maar de verdiensten nemen, dank zij deze, zoodanig toe, dat men de oude, bedompte schuren door nieuwe — maar dan ook duurdere — luchtiger werklokalen durft vervangen.

Doch hoe komen deze mannen aan het noodige geld en het nog noodiger crediet?

Zie hier in 't kort de geschiedenis van de Lauf'sche werkvennootschap — welke weinig verschilt van die der andere Beijersche vennootschappen van klein-nijveraars.

Een vijftal jaren geleden werd zij, op aansporing van den ter plaatse wonenden groot-industrieel A. Barth (die er ook de leiding van op zich heeft genomen) opgericht als vennootschap met beperkte aansprakelijkheid; d.w.z. ieder lid — er waren er ruim een dertigtal — stortte zestig gulden als aandeel (het Geschäftsantheil) [1]), en verklaarde zich aansprakelijk

[1]) Het Geschäftsantheil behoeft bij deze soort van vennootschappen niet altijd dadelijk ten volle gestort te worden; dikwijls geschiedt zulks in vele kleine termijnen, welke over een zeer lang tijdsverloop verdeeld worden.

voor een verder bedrag van *f* 180 (de zoogenaamde Haftsumme). Bij mogelijk failliet gaan van de vennootschap is dit het uiterste bedrag dat ieder lid gerechtelijk gedwongen kan worden bij te betalen.

Oppervlakkig gezien is dus deze vennootschap met beperkte aansprakelijkheid op één lijn te stellen met onze naamlooze vennootschappen met niet volgestorte aandeelen; doch in werkelijkheid houdt genoemde soort van vennootschappen het midden tusschen dergelijke voor kapitalisten bedoelde naamlooze vennootschappen en de gewone coöperatieve vereenigingen, welke voor arbeiders bestemd zijn. Want terwijl bij de naamlooze vennootschap met niet volgestorte aandeelen de aandeelhouder van zijne verplichting om bij te storten eerst wordt ontslagen wanneer het hem gelukt zijn aandeel over te doen aan een ander door de Directie goed te keuren credietwaardig persoon, kan bij de vennootschap met beperkte aansprakelijkheid de uittreding aan 't einde van elk jaar geschieden en houdt alle verplichting tot aanzuivering van een eventueel tekort op de dienstjaren vóór de uittreding twee jaren na dato op. Deze vorm van vennootschap is dus bijzonder geschikt voor eene vereeniging van klein-nijveren, die hun gering — doch bij die geringheid tòch in grootte verschillend — persoonlijk vermogen niet wel in eene gewone coöperatieve vereeniging kunnen wagen, doch die aan den anderen kant een te wisselvallig bedrijf uitoefenen, dan dat zij met hun klein kapitaal de in tijd onbeperkte aansprakelijkheid kunnen dragen der naamlooze vennootschap met niet volgestorte aandeelen. Het is dan ook zeker aan dit laatste toe te schrijven, dat bij de Handwerker-vennootschappen bijna algemeen deze vorm van maatschap is aangenomen, wat o.a. bij de landbouw-vennootschappen, met hun minder aan wisseling onderhevig bedrijf, niet het geval is. [1])

---

[1]) Hierbij is op te merken, dat, ook tot meerderen waarborg voor alle belanghebbenden, de „Erwerbs- und Werthschaftsgenossenschaften", tot welke categorie deze Handwerker-vennootschappen behooren, zich moeten aansluiten aan een door de Regeering goedgekeurden Bond van Rekenplichtigen.

Ik vertaal hier „Revisionsverband" met voordacht, ten einde het goed hollandsche woord „rekenplichtig" weder in herinnering te brengen. Evenzeer schijnt men te vergeten het woord „Rekenmeester" — getuige het veelvuldig voorkomende *accountant*.

Doch met een stamkapitaal van slechts enkele duizende Marken had de Lauf'sche vennootschap weinig kunnen uitrichten. Hier trad echter de Staat reddend tusschen beiden. Sedert eenige jaren nl. geeft de Beijersche regeering aan dergelijke vennootschappen aanzienlijke voorschotten tegen zeer lage rente, onder gemakkelijke voorwaarden van afbetaling; en zelfs voegt zij daarbij een belangrijke gift, teneinde daarmede de noodzakelijke verliezen der eerste exploitatiejaren te dekken. Zoo ontving dan ook de Lauf'sche vennootschap ruim *f* 10.000 als voorschot tegen 2 % rente en daarenboven *f* 1800 als gift — welke laatstbedoelde som op het reservefonds is geboekt, en daar nog op aanwezig is, want reeds het eerste jaar werd winst behaald, en sedert is het reservefonds steeds grooter geworden. [1])

De verdere behandeling der geldelijke aangelegenheden van deze vennootschap valt buiten het kader van deze schets, die evenmin stil kan staan bij de verschillende beschouwingen waartoe dergelijke ondersteuning van Staatswege aanleiding kan geven. Want door een klein-nijveraar te voorzien met kapitaal, maakt men dezen nog niet tot kapitalist — d. w. z. verkrijgt de klein-nijveraar niet tevens die eigenschappen waardoor de kapitalist (niet te verwarren met rentenier, gelijk zoovele oningewijden doen) zijn geld, of juister datgene wat hij er voor gekocht heeft, rentegevend weet te maken. Want het is niet voldoende werktuigen te bezitten, men moet arbeid weten te vinden voor die machines, welke meer werk verzetten kunnen dan de vroegere hand-nijveraars zonder hare hulp afleverden; machines, die ook meer werk verzetten *moeten*, zullen zij de kosten goed maken. En dat werk moet opgespoord worden — van allerwege, en zoo iets heeft de klein-nijveraar niet altijd geleerd; integendeel, hij is van oudsher gewoon dat de klanten hem in den winkel opzochten. Een andere geest moet dus over hem vaardig worden — en zoo is het begrijpelijk dat bij den zeer jeugdigen

---

[1]) Tot en met October 1903 heeft de Beijersche Staat aan 33 nijverheidsvennootschappen (werkvennootschappen, vennootschappen tot aankoop van grondstoffen, credietvennootschappen enz.) aan voorschotten een bedrag van *f* 330.000 verstrekt, aan giften in ééns *f* 27.000. Deze zijn geldelijk rekenplichtig aan „het Landesverband Baierischer Handwerkergenossenschaften", het technisch toezicht is aan het „Baierische Gewerbemuseum" te Neurenberg opgedragen.

leeftijd der met staatshulp opgerichte werk-vennootschappen diegene het best gedijen, welke, gelijk die te Hersbruck en te Lauf, het voorrecht hebben eene krachtige leiding te bezitten, eene leiding van buiten af; deze in den reeds genoemden groot-industrieel, gene in den König: Bezirksassessor J. Frank. Want, óók dit is karakteristiek voor een stand welke zoo langen tijd niet georganiseerd was: de klein–nijveraars zijn te wantrouwend onder elkander, te licht geraakt, dan dat zij een leider van het eigen slag zouden gehoorzamen. Dat een enkele aldus ondersteunde werkvennootschap volkomen mislukte, waarbij ook onvoorziene omstandigheden in het spel kwamen, heeft, en terecht, de Beijersche regeering niet afgeschrikt om voort te gaan op een weg... welken men niet had behoeven te betreden, indien de 19e eeuw de belangen der klein-nijverheid meer ter harte had genomen.

Doch men was evengoed dáár, als hier te lande, verblind door den glans, welke afstraalde van de groot-industrie.

En nu zijn wij weder te Neurenberg, in het Nijverheidsmuseum. Van de nijverheidsmusea hebben wij ons trouwens gedurende dit uitstapje slechts weinig verwijderd. Want die Musea zijn in Zuid-Duitschland de middelpunten van de beweging in de klein-nijverheid, om 't even of dat museum, gelijk het Neurenbergsche, eene particuliere instelling is met staatssubsidie, of gelijk die te Stuttgart en te Karlsruhe een staatsorgaan.

Van die Musea gaan de patroonsleergangen uit; dáár kunnen bij de aan de instelling verbonden ingenieurs, chemici en bouwkundigen de klein-nijveraars op allerlei gebied raad vragen; dáár vinden ze de chemische, mechanische en electrische laboratoria, waar zij hunne grondstoffen en hulpmiddelen kunnen doen onderzoeken; dáár kunnen zij in de uitgebreide boekenverzameling, aangevuld door tal van tijdschriften, zich op de hoogte stellen van hetgeen hun niet zichtbaar voor oogen kan gevoerd worden; terwijl het zichtbare aangeboden wordt door de blijvende tentoonstelling van met zorg uitgekozen voorwerpen op alle gebied van nijverheid en door de telkens afwisselende tentoonstelling van de nieuwste

werktuigen van allerlei soort en voor allerlei vakken.

Doch ik wil u dit alles niet verder beschrijven — het is de taak van den gids om aan te wijzen, opmerkzaam te maken, te prikkelen tot bezoek, niet om de reis overbodig te maken. Integendeel, alles wat hier te zien is, roept ons als 't ware toe: „Reis! verplaats u! zie rond met eigen oogen!" Want de wereld is anders geworden, terwijl wij thuis zaten, en meenden door boeken lezen ons op de hoogte te kunnen stellen. Welk een ongehoord feit in de Nederlandsche technische wereld: dat op initiatief van de Maatschappij van Nijverheid uitzenden van drie Delftsche hoogleeraren naar de tentoonstelling te St. Louis! Doch de zoo bereidwillige hoogleeraar, die mij rondvoerde door het op technisch onderwijsgebied zoo rijke Stuttgart, de ziel der middenstandsbeweging aldaar: Prof. H. Giessler[1]), was niet alleen een half jaar in Amerika geweest in verband met de organisatie van die tentoonstelling, maar had indertijd eveneens de tentoonstelling te Chicago voor staatsrekening bezocht; en niet alleen hij, doch ook andere geleerden, en opzichters en zelfs werklieden, — gelijk ik trouwens overal in Baden, in Wurttemberg, in Beijeren personen ontmoette, door de Regeering uitgezonden naar de meest verschillende landen en plaatsen (soms bij tientallen tegelijk) ten einde met het dáár geziene en ondervondene het eigen land te verrijken. Eigenlijk reist en verplaatst zich heel Duitschland! Kom op het meest afgelegen plekje en spreek er slechts enkele woorden: de kellner of Gastwirth zal dadelijk aan uw accent u als Hollander herkennen, want hij heeft ten onzent een of twee jaren gediend en noemt u vele bekende namen; wordt gij ten middagmaal genood in Brussel bij een Fransch sprekend Belgiër, tien tegen een zal zich achter tafel een mannelijke of vrouwelijke Duitscher bevinden, die daar tijdelijk is gekomen, minder om de belooning dan wel om zich de Fransche taal eigen te maken. En hoevele bonnes, gouvernantes en onderwijzers gaan niet om dezelfde reden in Frankrijk in dienstbetrekking?

---

[1]) Niet is deze enkel de ziel van de Wurttemburgsche middenstandsbeweging, doch het is ook in groote mate aan Prof. Giessler te danken, dat te Stuttgart het „Internationale Verband zum Studium der Verhältnisse des Mittelstandes" in 1903 werd opgericht, van welk Instituut later het permanent secretariaat te Brussel werd gevestigd.

Doch ook in eigen land blijft men niet stil zitten op één plaats: de gezel zwerft van de eene stad naar de andere alvorens zich voor goed aan een meester te binden; de student blijft niet den geheelen studietijd door aan één academie hokken, doch bezoekt er verschillende, gaat liefst zelfs ver van huis: blijkens de statistiek over 1904, studeerden van de honderd Saksers er 20 buiten de grenzen van hun land, van de honderd Wurttembergers 35, van de honderd Badenaars 29, van de honderd Beijeren 13 en van de honderd Pruisen — elke Pruisische provincie is een koningrijk op zich zelf! — niet minder dan 23.

Zoo verruimt zich de blik van den Duitscher in alle standen der maatschappij; wordt hij te eerder bereid gevonden om het nieuwe aan te nemen, zonder daarom zijn nationaal zelfgevoel te verliezen — integendeel, dit groeit door en met de vermeerdering in welvaart en macht, welke de noodwendige gevolgen zijn van deze wereldwijsheid.

In plaats dan ook van een unicum te zijn, moeten reizen als die van onze professoren naar St. Louis een jaarlijks terugkeerende post zijn op het budget van de Polytechnische school, en niet alleen op dát schoolbudget: de leeraren onzer ambachtsscholen zouden in staat moeten wezen tentoonstellingen te bezichtigen als die der Badensche leerlingen, ten einde hun werk te toetsen aan dat van het buitenland; aan verdienstelijke patroons der klein-nijverheid en meesterknechts zouden toelagen mogelijk moeten maken het bezoeken van een nijverheidsmuseum, gelijk dat te Stuttgart — van de drie Zuid-Duitsche nijverheidsmusea in vele opzichten voor den vreemdeling het meest aantrekkelijke. [1])

En zoo hier de nadruk wordt gelegd op het bezoeken van inrichtingen in *kleine* Duitsche staten, zoo is zulks omdat, welbeschouwd, dáár voor ons meer valt te leeren dan in Pruisen of Oostenrijk — wereldrijken, met welke wij ons in

---

[1]) Oók het bezoeken van een Werkgenossenschaft is zeer aan te bevelen; en wil men het aangename met het nuttige verbinden, dan is het geraden daartoe de levende antiquiteit Rothenburg a/d Tauber uit te kiezen. Zelfs zonder eene zoo warme aanbeveling als die, welke mij hier (gelijk overal elders in Beijeren) van Dr. N. L. Kroidl, Secretaris der Kamer voor Klein-Nijverheid te Neurenberg, ten goede kwam, zal een belangstellende er zeker welkom worden geheeten door den leider van de vennootschap, den heer „Lehrer" Hoffmann.

geen enkel opzicht kunnen meten — allerminst finantieel. Kleine staten en steden doen te veel als kleine jongens: zij hebben enkel oog voor den grooten broer, en wanen zich evenzeer volwassen, — wat hun in den regel slecht bekomt. Een nuchtere overweging leidt er toe liever voeling te zoeken met zulke, die in gelijke omstandigheden verkeeren, en die dezelfde moeilijkheden hebben op te lossen als wij.

Of dan in eigen land niets goeds is te vinden?

Ongetwijfeld zoude het ten hoogste onbillijk wezen alle hier te lande tot nu toe gedane pogingen tot opwekking onzer nijverheid voor niets te achten. De twee musea te Haarlem: het Koloniale Museum en dat van Nijverheid; het bureau voor Handelsinlichtingen te Amsterdam — om niet van onze kunstnijverheids- en vakscholen te gewagen — zijn kernen waaromheen zonder bezwaar *kan*, maar dan ook *moet* worden voortgebouwd. Doch nog al te zeer heerscht in toongevende kringen de meening van welke Dr. Sarphati zich den tolk maakte, toen hij in 1858, den Koning toesprekende bij het heien van de eerste paal voor het Paleis van Volksvlijt, den handel noemde als hoofdbron van bestaan, maar de nijverheid, evenals den landbouw, goed voor de.... provincie. Onze tijden van handelsmonopolie zijn geheel voorbij; zonder nijverheid en — daar ons land geen groot-industrie heeft van beteekenis — zonder een krachtig ontwikkelde klein-nijverheid kan ons steeds in getal toenemend volk niet langer bestaan.

R. P. J. Tutein Nolthenius.

HET JONGSTE WETSONTWERP BETREFFENDE HET ONDERZOEK NAAR HET VADERSCHAP.

Il est temps de mettre fin à ce reproche qui serait ici, comme dans tant d'autres circonstances trop justement mérité, que les lois faites *par* les hommes, semblent n'avoir été faites que pour eux.
PERREAU, lid van het Fransche Tribunaat.

I.

Het mag eene gelukkige omstandigheid heeten, indien een desideratum op wetgevend gebied wordt besproken door juristen, zoo niet van één land, dan toch van één en den zelfden stam, en levende deels onder deze, deels onder eene daaraan tegenovergestelde regeling der materie, die het onderwerp der beraadslagingen uitmaakt. In Duitschland was zulks, wat het burgerlijk recht betreft, mogelijk tot aan de invoering van het voor het gansche Rijk geldende „Bürgerliches Gesetzbuch". In de onderscheiden Duitsche landen gold tot op dat tijdstip verschillend recht. Toen dan ook de Duitsche Juristentag in 1862 de vraag behandelde of in de toekomst — men droomde toen reeds van een „gemeinsames deutsches Civilgesetzbuch" — het onechte [1]) kind tegen zijn vader een recht op onderhoud en opvoeding, of misschien van nog

[1]) Ofschoon het epitheton „onecht" weinig fraai klinkt, en de benaming „natuurlijk" kind de vraag uitlokt of wettige kinderen dan niet natuurlijk zijn, houden wij ons gemakshalve aan deze adjectiva, die sinds lang burgerrecht verkregen, ten einde langere omschrijvingen als b.v. „uit niet door het huwelijk verbonden ouders geboren" te vermijden.

verdere strekking, moest kunnen doen gelden, werden beide zijden van het vraagstuk — het voor en tegen — in het licht gesteld door mannen, die uit ervaring spraken. In de landen of landstreken, waar de Fransche Code was behouden gebleven lang nadat zijn ontwerper van het wereldtooneel was verdwenen, gold het verbod van onderzoek naar het vaderschap; elders in het complex van landen, waaruit later het Duitsche Rijk zou ontstaan, was dit onderzoek toegelaten. Men kreeg in die vergadering derhalve niet enkel „graue Theorie" te hooren! Telkens kwam de praktijk om den hoek kijken en menig argument, dat uiterlijk veel op een principe geleek, was, op de keper beschouwd, niets dan een gegeneraliseerd feit, den betooger in beroep of ambt ter oore gekomen. Von Ihering wees, misschien onbewust, op de bedenkelijke zijde van zulk een betoog uit „faits divers" opgebouwd, het gevaar toch, dat men eene uitzondering voor den regel, een uiterste voor het gemiddelde aanziet.

„Es kommt bei vielen Fragen des Rechts", zeide hij, „nur darauf an, wie man sich die Situation denkt. Ich habe an mir selbst die Bemerkung und Erfahrung gemacht, dass meine Ansicht über gewisse Rechtsfragen wechselnd ist, je nachdem ich mir im Geiste die Persönlichkeit dessen zurechtlege, den ich mir als Träger des Rechtsverhältnisses denke. Das kann verschieden sein...."

Hoort men hoe een onverdorven meisje uit de volksklasse door een rijken wellusteling met trouwbeloften verleid, door hem na — misschien reeds vóór — de geboorte van hun beider kind wordt verlaten, hoe op haar alleen de zware zorg drukt, het kind groot te brengen, hoe dit niettegenstaande al het streven en tobben van zijn moeder niet meer dan eene verwaarloosde opvoeding krijgt en een paria in de maatschappij wordt, dan dringen ergernis en medelijden beide ons naar het kamp van hen, die den strijd tegen het verbod van onderzoek naar het vaderschap aanbonden. Maar plotseling stelt men ons voor het geval van den erentfesten huisvader, „dont la conduite était la plus pure, celui-même dont les cheveux avaient blanchi dans l'exercise de toutes les vertus", [1]) die zich door eene schaamtelooze vrouw een — soms slechts

[1]) Servan. Plaidoyer à propos d'une grossesse.

gefingeerd — buitenechtelijk vaderschap, waaraan in elk geval hij ganschelijk vreemd is, ziet toegedicht, en bedreigd wordt met een proces, waarin zij haar positum zal bewijzen. En dan doet ergernis dat, hetgeen voor anderen een werkelijk grievend leed kan zijn, geëxploiteerd wordt als middel van chantage, ons enthousiasme van zooeven bekoelen, en terecht. Want noch zoo ver naar rechts, noch geheel naar links ligt de kern van het vraagstuk. Tot deze kunnen wij slechts doordringen, indien wij wèl in het oog houden, dat het hier gaat om de rechten van het onechte kind, dat hij het is, die de — zij het ook vaak zwijgende — hoofdrol in deze tragedies vervult. Wel kunnen gevallen als de zooeven geschetste ons bij de constructie van een billijke regeling van het natuurlijk vaderschap van dienst zijn; zij waarschuwen ons eenerzijds, het persoonlijk belang der moeder bij eene actie op grond van buitenechtelijk vaderschap zoo gering mogelijk te doen zijn; aan den anderen kant wijzen zij ons op de noodzakelijkheid, de verplichtingen van den natuurlijken vader niet afhankelijk te maken van de vraag of de moeder zich aan hem vrijwillig, uit eigen beweging en ongedwongen overgaf. Maar het belang der natuurlijke kinderen zij ons punt van uitgang. En dan is wel niet anders mogelijk of over het verbod van onderzoek naar het vaderschap wordt de staf gebroken, en de zege valt aan de zijde van hen, die tegen het verbod ten strijde trokken, al worden ook ruime concessies aan den verslagen tegenstander gedaan, die waarborg zullen geven tegen misbruik van het vrije onderzoek.

Aldus ook was het resultaat der besprekingen in den Duitschen Juristentag; de in stemming gebrachte uitspraak: „in dem künftigen gemeinsamen deutschen Civilgesetzbuch ist die Klage auf Vaterschaft unehelicher, nicht anerkannter Kinder nicht zuzulassen” werd verworpen.[1]) En het aldus in negatieven vorm uitgesproken votum werd vervuld in het „Bürgerliches Gesetzbuch für das deutsche Reich,” dat eene regeling der materie geeft, die in vele opzichten tot model voor vreemde wetgevers kon dienen, en ook inderdaad als zoodanig wel werd gebruikt.

---

[1]) Daar de stemmingen in den Duitschen Juristentag als regel door het opsteken der handen geschieden, is de numerieke verhouding tusschen vóór- en tegenstemmers niet bekend.

De Duitsche wetgever keerde dus nog vóórdat de 19e eeuw werd afgesloten, terug tot wat vóór de Napoleontische periode in de Duitsche landen als recht had gegolden.

Geheel anders echter lag het geval in Frankrijk en — triest gevolg onzer onzelfstandigheid op wetgevend gebied gedurende de eerste helft der 19e eeuw — ook bij ons.

Oudtijds, met name tot den aanvang der Revolutie, gold in Frankrijk de even duidelijke als weinig precieus geformuleerde regel van Loysel: „Qui fait l'enfant doit le nourrir." Vrij was het onderzoek naar het vaderschap, vrij ook de rechter in de waardeering van hetgeen de moeder aanvoerde ten bewijze dat de gedaagde de vader van haar kind was. Zoo oud als het vraagstuk van het onderzoek naar het vaderschap is, zoo oud is ook de vraag, wat als voldoende bewijs van het beweerde vaderschap mag aangemerkt worden. Hoe vaak toch niet ontbrak elk ander bewijs, dan het, desnoods met eede gestaafd, woord van de moeder, die, hetzij partij, hetzij in elk geval belanghebbende bij het proces was. Aan den eed door de moeder afgelegd schijnt langzamerhand een al te belangrijke rol in de bewijsconstructie te zijn toebedeeld; Antoine Favre — van 1610 tot 1624 President van het Hof van Savoye — meende zelfs als een in de praktijk algemeen gevolgden regel van bewijsrecht te mogen neerschrijven: „creditur virgini (parturienti), meretrici non item."

Al wees men derhalve ook de beëedigde verklaring van de publieke vrouw als éénig bewijsmiddel af, al mocht men ook krachtens de latere bijvoeging volstrekte bewijskracht slechts toekennen aan de in barensnood afgelegde verklaring, verwonderen kunnen wij ons niet, als Servan — in de tweede helft der 18e eeuw Procureur-Generaal bij het Hof te Grenoble — in zijn beroemd geworden „Plaidoyer à propos d'une grossesse" ons in de schrilste kleuren de misbruiken, de schandalen afschildert, die het gevolg waren van eene zóó ruime opvatting van 's rechters arbitrium, waardoor de gratuite bewering van een belanghebbende geacht werd door hare beëediging genoegzaam te zijn bewezen.

Zoowel Favre's „Definitio" als Servan's Philippica tegen de in zijn tijd aan den dag getreden misbruiken, hebben onlangs het onderwerp uitgemaakt van ernstig onderzoek. Al moge

misschien in sommige rechtsgedingen de belangstelling van het publiek zijn gewekt, meer door de scabreuse bijzonderheden, die men hoopte te vernemen, dan door den wensch de gerechtigheid te zien zegevieren, al moge ook af en toe de rechter eens de hand gelicht hebben met de eischen der bewijsvoering, dat Favre's „creditur virgini" inderdaad een in 't algemeen gevolgden bewijsregel zou weergeven, wordt niet meer aangenomen; en evenmin aanvaardt men thans Servan's ontboezemingen, zonder een belangrijken aftrek voor oratorisch effect.

Daar men, totdat de uitingen dezer beide juristen waren teruggebracht tot hare juiste waarde, het door Napoleon in de wet gebrachte volstrekte verbod van onderzoek naar het vaderschap steeds voorstelde als eene noodzakelijke, als 't ware natuurlijke, reactie tegen de buitensporigheden, die onder vigeur van het vrije onderzoek in de 17e en 18e eeuw aan het licht zouden zijn gekomen, is het resultaat der bestudeering van publicaties en jurisprudentie uit dien tijd, die tot de zoo juist aangestipte uitkomst leidde, voor het lot van het vraagstuk, dat ons thans bezighoudt, van groot belang geweest.

De eerste ingrijpende wijziging toch, die in de regeling dezer materie werd gebracht, vond niet hare aanleiding in de noodzakelijkheid meer waarborgen te scheppen tegen schandalen, afdreigingen of gerechtelijke dwalingen, maar — wij zijn in de negentiger jaren der 18e eeuw — de wetgeving kwam toen te staan in het teeken der gelijkheid, en op de vraag: „Peut-il y avoir deux sortes de paternité?" was toen ter tijde slechts één — het ontkennend — antwoord mogelijk. Weg dus met alle verschil in den rechtstoestand van natuurlijke en van wettige kinderen. In gelijke mate zouden voortaan, krachtens het Decreet van 12 Brumaire an II (2 November 1793) onechte en wettige kinderen aanspraak kunnen maken op de nalatenschap hunner ouders. Al werden ook de in overspel geboren kinderen hiervan uitgezonderd, men meënde, dat nu de theorie der gelijkheid voldoende was gehuldigd; maar voor de consequenties van dezen regel schrikte men, naar 't schijnt, terug en bij de beantwoording der practische vraag: hoe en onder welke voorwaarden mogen natuurlijke kinderen hunne afstamming bewijzen? bleek de natuur sterker dan de leer en werd de gelijkheid weer in

den hoek gedrongen. De natuurlijke afstamming toch werd slechts bewezen geacht als het kind had aangetoond zijn bezit van staat als kind van den gedaagde, hetzij uit authentieke of onderhandsche geschriften, hetzij door te bewijzen, dat het door hem was opgevoed en onderhouden. Tegenover den „onwilligen" vader dus, die zich wel gewacht had in geschriften zich bloot te geven en tegen wien het kind wilde ageeren juist om hem tot verschaffing van onderhoud en opvoeding te dwingen, waarvan hij zich tot nog toe had onttrokken, stond het natuurlijk kind volkomen machteloos. De geproclameerde gelijkheid tusschen wettige en onechte kinderen, wat het materieele recht betreft, werd derhalve volkomen te niet gedaan door de moeielijkheden aan het bewijs der natuurlijke afstamming in den weg gelegd, en de rechtstoestand der onwettige kinderen was ongunstiger dan voorheen.

In dezen stand trof Napoleon het vraagstuk aan, toen hij de codificatie van het burgerlijk recht deed voorbereiden.

Terwijl het ontwerp, van hetgeen later als de Code Napoléon bekend zou worden, in het Tribunaat werd behandeld, viel over de vraag of het onderzoek naar het vaderschap al dan niet geoorloofd zou zijn, de beslissing reeds incidenteel bij de beraadslaging over het artikel betreffende de geboorte-acte van het natuurlijk kind. Het Tribunaat toch wenschte der moeder van het onecht kind het recht toe te kennen, den naam van den vader in de geboorte-acte te doen opnemen. Reeds toen trad de Eerste Consul tusschen beide.

Het staat wel vast, dat men in Napoleon's uit haar verband gelichte boutade: „La société n'a pas d'intérêt à ce que les bâtards soient reconnus", niet moet zien eene uiting van harteloosheid, van cynisme, maar slechts het bewijs, dat hij reeds duidelijk onderscheidde tusschen de verplichting tot materieele verzorging van het kind en de moreele plichten uit het vrijwillig erkende of door den rechter vastgestelde vaderschap voortvloeiende; en met de hierboven geciteerde woorden sprak hij slechts uit, dat de maatschappij bij het laatstgenoemde, de „erkenning" van het onecht kind, geen belang had; maar toch is en blijft men geneigd, achter elke overtuiging van Napoleon — vóór alles soldaat — overwegingen van militairen aard te zoeken en meent men voor zijn afkeer van het onderzoek naar het vaderschap de oorzaak

te vinden in zijne meening, dat, wilde hij steeds genoeg ongehuwde mannen beschikbaar hebben voor zijn massale legers, hij hun ook buiten den huwelijken staat moest verzekeren: „de l'amour sans scandale et du plaisir sans peur." Hetzij dit, hetzij motieven van edeler aard zijne gedragslijn in dezen bepaald hebben, zijn wensch wist hij onmiskenbaar duidelijk te maken en ook door te zetten.

Onder het voorwendsel: „que le temps n'était pas venu où l'on portât dans ces graves discussions le calme et l'unité d'intention qu'elles réclament", werden de wetsontwerpen tot vaststelling van den Code door de regeering teruggenomen en het Tribunaat naar huis gezonden. Na de „épuration du Tribunat" — onder deze benaming duidt men aan de vervanging van de voornaamste van Napoleon's tegenstanders door meer volgzame creaturen van den Eersten Consul — werden de gewijzigde voorstellen weder in behandeling genomen, voortaan echter slechts in besloten vergadering, en zag Napoleon zijn wil gehoorzaamd door het Tribunaat, dat thans op zijn vroeger besluit, aan de moeder het recht te verleenen den naam van den vader van haar natuurlijk kind in de geboorte-acte te doen vermelden, terugkwam en, in deze lijn voortgaande, het later zoo berucht geworden artikel 340 van den Code in dezen vorm aannam: „La loi n'admet point la recherche de la paternité *non avouée*". De bedoeling van dit artikel — de minister van justitie betoogde het in de vergadering van het Tribunaat — was, den toestand door het Decreet van 12 Brumaire an II in het leven geroepen, te bestendigen. Slechts dan zou derhalve een actie op grond van beweerd natuurlijk vaderschap ontvankelijk zijn, indien men zich tot staving van zijn positum kon beroepen op een, hetzij authentiek, hetzij van den vermeenden vader afkomstig onderhandsch, geschrift, òf op het feit, dat hij het natuurlijk kind als *zijn* kind had opgevoed en onderhouden.

Deze regeling echter werd, in dien vorm althans, nimmer wet. In den tekst van den Code, die werd afgekondigd, ontbreken in art. 340 de woorden „non avouée". In stede dus van de voorwaarden te stellen, waaronder eene vordering op grond van natuurlijk vaderschap voor den rechter zou kunnen gebracht worden, verbood het artikel, zooals het thans definitief luidde, elk onderzoek.

Waar schuilt de oorzaak van deze moeilijk verklaarbare afwijking tusschen den door het Tribunaat aangenomen en den afgekondigden tekst van het artikel? Zag een slaperig copiïst bij het afschrijven van den tekst deze woorden over het hoofd? Of heeft Napoleon, toch nog beducht voor de gevolgen der zoo gematigde bepaling, nog eens naar eigen inzicht het besluit van het Tribunaat „herzien"? Vrij algemeen wordt de laatste onderstelling de juiste geacht.

Aldus geldt het artikel ongewijzigd nog heden ten dage in Frankrijk en, in vrije vertaling, ook hier te lande.

De Code, die, tengevolge der inlijving van ons vaderland bij het Fransche Keizerrijk, hier werd ingevoerd, schiep, wat betreft het onderzoek naar het vaderschap, voor ons land geheel nieuw recht. Vroeger toch was zulk onderzoek te allen tijde vrij geweest; zoo min als in het Frankrijk van vóór de Revolutie was de rechter hier te lande gebonden bij de beoordeeling van het hem voorgelegde bewijsmateriaal, of in de keuze der middelen, waardoor hij het geschil tot klaarheid meende te kunnen brengen. En niet zelden moest de eed der ongehuwde moeder ten langen leste het pleit beslechten; maar — in tegenstelling tot wat Servan ons omtrent Fransche toestanden wil doen gelooven — hier te lande, naar Prof. Fockema Andreae ons verzekert. van misbruiken, waartoe dit aanleiding zou hebben gegeven, geen spoor.

Slechts ééne uitzondering kent de Fransche wet op het overigens absolute verbod van art. 340 C.C. Indien het tijdstip van eene schaking samenvalt met den aanvang der zwangerschap van het slachtoffer, kan de aan dit misdrijf schuldige verklaard worden de vader van het kind te zijn. En in de bijna 100 jaar dat het door Napoleon ten slotte geformuleerde verbod eerst als art 340 van den Code, na 1838 als art. 342 van het Burgerlijk Wetboek hier te lande geldt, hebben wij ons geen belangrijker afwijking daarvan veroorloofd, dan de gelijkstelling van verkrachting en eenige andere misdrijven tegen de zeden met schaking; eene uitbreiding der uitzondering op het verbod, zoo goed als deze uitzondering zelve, van practisch belang geheel ontbloot, gelijk blijken kan uit de omstandigheid, dat in al die jaren van 1811 tot op heden de bepaling van art. 342 alinea 2 B.W. slechts

éénmaal — en, naar Mr. W. F. Rochussen meent, toen nog ten onrechte — werd toegepast. [1])

II.

„Ecoute donc bien ceci, avant de naître, et que cela te décide si tu as quelque bon sens, à ne pas venir au monde; si tu es un enfant non reconnu tu n'auras aucune revendication morale ni sociale à exercer contre ton père, quelques preuves que tu aies de sa paternité."

Alexandre Dumas overdrijft niet, als hij op deze wijze de rechtsverhouding — beter: de rechteloosheid — van het kind tegenover zijn natuurlijken vader in het licht stelt.

Niet alleen de vordering van het kind zelf tegen zijn vader, waarbij de vaststelling van zijne afstamming het eenig doel is, loopt tegen het verbod te pletter; ook de moeder, die den vader van haar onwettig kind de middelen vraagt om het groot te brengen, wordt afgewezen, in één woord elke actie, voor welker toewijzing het bewijs van een — natuurlijk — vaderschap vereischte zou zijn, lijdt schipbreuk op de rots, waarachter de natuurlijke vader weet dat hij veilig, en voor zijn kind en diens moeder onbereikbaar is. [2])

Mag men de vraag of een voorschrift van materiëel recht met het rechtsgevoelen van het volk in overeenstemming is, beoordeelen naar het aantal vorderingen, welke op grond van die bepaling worden afgewezen, dan levert de Fransche jurisprudentie op art. 340 C.C. gedurende de geheele 19e eeuw een verpletterend requisitoir tegen het verbod van onderzoek naar het vaderschap, dat, hoe dikwijls niet, gedaagdes eenig maar afdoend verweermiddel was. En hoezeer wij ook het bedenkelijke inzien van een inbreuk van 's rechters zijde op

---

[1]) Jhr. Mr. W. F. Rochussen. De thans voorgestelde wettelijke bescherming van het natuurlijk kind in wording, rechtsgrond en waarde. Baarn 1905 p. 103.

[2]) Blijkens de Memorie van Toelichting tot zijn onlangs ingediend ontwerp is Minister Loeff eene andere meening toegedaan; reeds dáárom is deze naar ik bescheidenlijk meen, waarschijnlijk niet de juiste, daar de overwegingen, die zouden geleid hebben tot het verbod van het onderzoek naar het vaderschap, als: vrees voor schandaalprocessen of chantage, en de beweerde onbewijsbaarheid van het vaderschap, zoo goed in het eene als in het andere geval zouden kunnen gelden.

het beginsel, dat hij niet de billijkheid der wet mag beoordeelen, men moet het rechtsvoorschrift toch wel veroordeeld achten, dat zelfs de hoogste rechtscolleges voert tot beslissingen, die zoo niet rechtstreeks daarmee in strijd, dan toch met den geest van het voorschrift kwalijk te rijmen zijn.

Een enkel voorbeeld. Eene vrouw, die zich door haar verloofde had laten diets maken, dat eene kerkelijke inzegening voldoende was om een wettig huwelijk te sluiten — wij zijn in 1834 en op Corsica! — ziet zich, nadat zij moeder geworden is, door den vader van haar kind verlaten, met wien zij meende door het huwelijk verbonden te zijn. Zij dagvaardt den bedrieger tot betaling van een bijdrage in het levensonderhoud van haar kind, en tot vergoeding der schade, — de Fransche rechtspraak erkent ook „moreel nadeel" — die zij ongehuwd, en moeder, door zijne handelwijze leed. De eerste vordering wordt op grond van art. 340 C. C. haar ontzegd, maar de geeischte schadevergoeding wijst het Hof te Bastia haar toe. Het nam dus toch, niettegenstaande art. 340, als bewezen aan, dat de gedaagde de vader van het kind van eischeresse was? Allerminst; het Hof wachtte zich wel dit in zijn arrest uit te spreken. Maar wèl stond vast, naar het Hof overwoog, dat de gedaagde de zwangerschap van eischeresse had veroorzaakt!

Hier is nog slechts een rechter in een uithoek van Frankrijks rechtsgebied aan het woord, maar elf jaar later zien wij het Hof van Cassatie de lijn vervolgen, waar het in zijn arrest van 21 Maart 1845 overweegt:

„L'inexécution d'une promesse de mariage peut donner lieu à des dommages-intérêts, s'il en est résulté un préjudice réel.

„Et ce préjudice peut résulter de la grossesse de la fille, lorsqu'il est établi, soit par les circonstances, soit par l'aveu de celui qui avait fait la promesse, que cette grossesse est son ouvrage. Ce n'est pas là admettre la recherche de la paternité."

Deze laatste toevoeging klinkt naief. Wij denken daarbij: „Qui s'excuse, s'accuse." Maar hoe het zij, het hek was van den dam; het voorbeeld door het hoogste Rechtscollege gegeven, werd door de magistraten van lageren rang trouw gevolgd; zoo werd eene rechtspraak op art. 340 C.C. ingeluid, juister gezegd: langs dit artikel heen, die het verbod

van onderzoek naar het vaderschap in vele gevallen practisch ter zijde stelde. Wij zagen, dat het Hof van Cassatie meent dit niet te doen, en hiervan uitdrukkelijk melding maakt; ook in dit opzicht volgden de Hoven en Rechtbanken het voorbeeld van boven af gegeven, door telkenmale, indien zij eene door den vader van haar onecht kind verlaten moeder op grond van art. 1382 C.C. (ongeveer gelijkluidend aan art. 1401 B.W.) eene vordering tot schadevergoeding tegen hem toewezen, nadrukkelijk te verklaren — ook hùn juridisch geweten moest gerustgesteld worden — dat van een inbreuk op het verbod van art. 340 C. C. geen sprake was.

Het was te voorzien, dat de Rechtbank te Chateau-Thierry en zijn voorzitter Magnaud — „le bon juge" — bekend wegens hun merkwaardige, meer „sociale" dan met inachtneming van de wet gewezen vonnissen, nog wel een stap verder zou gaan in deze richting. De verwachtingen werden niet beschaamd; het „tribunal" noemde, zijn gewoonte getrouw, de zaken bij haar waren naam en erkende ruiterlijk, dat het evenals de meeste andere Fransche rechtscolleges art. 340 Code civil herhaaldelijk schond. In een vrij recent vonnis toch overwoog het:

„Qu'il n'en est pas moins vrai que la jurisprudence, et on ne peut que l'en féliciter, viole catégoriquement ce texte (art. 340 C.C.) par un moyen détourné, allouant, en vertu de l'article 1382 du même code civil, des dommages-intérêts à payer par le séducteur à la fille séduite, surtout quand elle est devenue mère;

„Qu'il parait difficile de se livrer d'une façon plus claire et plus précise à la recherche de la paternité, cependant impérativement interdite."

Het behoeft geen betoog, dat de rechtszekerheid kwalijk gediend wordt door eene jurisprudentie in strijd met de wet. Niettemin geloof ik, dat de hoogleeraar Bry juist aangaf, waar de schoen in dezen wrong, toen hij zeide — le bon juge had zijne openhartige bekentenis nog niet gedaan — „si des magistrats, mis en présence des faits, sous l'empire d'un sentiment profond d'équité, tendent par leurs décisions à éluder l'application de la loi, alors qu'ils ne devraient en être que les interprètes fidèles, on n'hésite plus à douter de la bonté, de la justice de cette loi."

Twee parlementaire aanvallen op het in art. 340 C. C. neergelegde stelsel werden in Frankrijk ondernomen, beide malen tevergeefs. Hoe gematigd en bescheiden de door Bérenger en eenige andere senatoren voorgestelde regeling dezer materie ook was, eene meerderheid in het Parlement was hiervoor niet te vinden. Een zelfde lot trof het voorstel van wet, later door den afgevaardigde Rivet e. a. bij de Chambre des Députés ingediend. [1]) Wel was het aantal van hen, die geen vrede konden hebben met het in art. 340 uitgesproken verbod, zoo in als buiten het Parlement sterk toegenomen, maar de door Servan met zooveel welsprekendheid geschetste gevaren, aan de vrijheid van het onderzoek naar het vaderschap verbonden, spookten velen nog door het hoofd en werden als argumenten uitgespeeld tegenover de op zich zelf onweerlegbare schandalen, die door het verbod van art. 340 gedekt werden.

De meening, dat men van de tot op het eind der 18e eeuw door de wet niet belemmerde vrijheid van onderzoek naar het vaderschap was teruggekomen wegens den zedekwetsenden aard der talrijke processen, waartoe zij aanleiding gaf, zou eerst later door Léon Giraud's studie over het ontstaan van het in art. 340 C. C. belichaamde verbod weerlegd worden. Wel opperden deze en gene reeds toen ernstigen twijfel aan de betrouwbaarheid der publicisten, op wier gezag deze meening steunde, doch het materiaal voor eene succesvolle bestrijding ontbrak nog. Maar, zoo vroeg men: waarom vreest gij schandaal-processen met het onderzoek naar het vaderschap tot basis, en verzet geen uwer zich tegen het vrije onderzoek naar het moederschap? En wie uwer denkt er aan om die reden overspel als grond — en een hoe frequent in Frankrijk aangevoerde grond — tot echtscheiding uit de wet te lichten, of de ontkenning der wettigheid van het staande huwelijk

---

[1]) Opnieuw dienden Bérenger en de inmiddels tot senator verkozen oud-afgevaardigde Rivet eenigen tijd geleden een ontwerp, samengesteld uit de beide hierboven aangeduide voorstellen, bij den Senaat in, waarover eene Commissie uit dit lichaam een gunstig advies uitbracht; ook bij de Chambre des Députés werd, ditmaal van socialistische zijde en op verzoek van de „Fédération des Sociétés Feministes de France", door Marcel Sembat e. a. een wetsontwerp „réglant la recherche de la paternité" ter tafel gebracht. (Zie den hierachter afgedrukten tekst van dit ontwerp).

geboren kind voortaan onmogelijk te maken, of eindelijk, de misdrijven tegen de zeden in den vervolge strafvrij te verklaren? Zoo goed als men in de meeste dier gevallen de geheele behandeling, op de uitspraak na, met gesloten deuren doet plaats vinden, kan dit wat betreft de getuigenverhooren en pleidooien in procedures over het natuurlijk vaderschap eveneens geschieden.

Naast de vrees voor schandaal-processen nam de verwachting, dat de opheffing van het verbod van onderzoek naar het vaderschap een nieuw middel van afdreiging in het leven zou roepen, een voorname plaats in onder de argumenten, waarmede deze werd bestreden. Men behoefde echter niet te ontkennen, — hetgeen ook niet wel mogelijk zou zijn — dat af en toe poging tot chantage zou kunnen gewaagd worden door de bedreiging met eene vordering op een beweerd natuurlijk vaderschap steunend, om dit argument tegen opheffing van het verbod, in art. 340 C. C. neergeschreven, terzijde te stellen. 't Was daartoe toch voldoende te wijzen op den voor 't slachtoffer veel bedenkelijker vorm van chantage, die bedreigt met publicatie van wat men liefst geheim laat blijven, langs anderen weg dan dien van rechte. Kan men zich voor den rechter tegen de aantijging verdedigen, en, blijkt haar lasterlijk karakter, den schuldige misschien voor den strafrechter brengen, — reeds werd aangeprezen het instellen eener ongefundeerde actie op grond van beweerd natuurlijk vaderschap met smaad gelijk te stellen — tegenover de vaak anonieme openbaarmaking van valsche beschuldigingen staat het slachtoffer zoo goed als steeds machteloos.

Hoezeer ook overtuigd, dat het bestaand verbod voornamelijk het toch zeker geheel onschuldig kind onrecht aandeed, meenden verscheiden woordvoerders en publicisten over deze materie, dat berusten in den bestaanden toestand onvermijdelijk was, daar vrijheid van onderzoek aan het huwelijk als religieuse en maatschappelijke instelling zou afbreuk doen.

Kende men aan de buitenechtelijke verhouding tusschen man en vrouw gelijke of ongeveer gelijke gevolgen toe als aan het huwelijk verbonden zijn, men zou aan de heiligheid dezer instelling, zoo zeide men, te kort doen, en, thans de zaak van de practische zijde bezien, het huwelijk zou als een overbodigheid achterwege gelaten worden en alzoo de baan

geheel geëffend zijn, die voert naar de „vrije liefde". Tegenover deze pessimistische voorstelling merkte Amiable terecht op: „L'institution matrimoniale serait bien malade chez nous, si elle n'avait d'autres sauvegardes que de fausses pudeurs et des iniquités légales". Of is het niet eene schreeuwende onrechtvaardigheid, aan het onechte kind te wreken, — en *zijn* belangen zijn het, dit kan niet vaak genoeg herhaald worden, die deze materie in de allereerste plaats beheerschen — dat zijne ouders zich anders gedroegen, dan naar de begrippen omtrent zedelijkheid der overgroote meerderheid, maar misschien niet de hunne, geoorloofd wordt geacht? Men denke aan den omgang tusschen verloofden ten platten lande, die, men moge hem onzedelijk noemen, volgens de daar heerschende „zeden" niets ongeoorloofds heeft. En trekt men met het verbod van onderzoek naar het vaderschap tegen dergelijke toestanden, of wil men: misstanden, ten strijde, de uitslag zal gansch anders zijn, dan men meende te mogen verwachten. Voor hen, die trouw zijn aan het eenmaal gegeven woord, is de vraag: vrijheid of verbod van onderzoek naar het vaderschap van geen belang; en wat men meende dat zou strekken tot verhooging van het peil der zedelijkheid, zal slechts ten goede komen aan trouwelooze verleiders, aan hen, die „le bon juge" in een zijner vonnissen noemde „les Don-Juans du village". En met meer grond dan hen, die vragen om recht ook voor het onechte kind, kan men diegenen beschuldigen het huwelijk te miskennen, die vreezen, dat het als een verouderde, voortaan onnoodige, formaliteit zal beschouwd worden, zoodra de natuurlijke vader niet meer vrij is al naar het hem belieft, zijn kind zich aan te trekken of het als een vreemde aan zijn meestal bitter hard lot over te laten.

Zou dan de ongehuwde moeder niets meer te wenschen hebben, als zij weet, dat haar kind voor gebrek misschien gevrijwaard zal zijn, zij zelf mogelijk in ietwat ruimeren materiëelen welstand zal kunnen leven? Is de door veroordeeling der tweeërlei moraal niet weg te redeneeren schande, die de openbare meening zoo vaak aan het moederschap der ongehuwde verbindt, dan voor haar van geen gewicht? Zal niet ook steeds een huwelijk, waardoor de man zich ook verplicht zal zien voor háár onderhoud te zorgen, verkieselijk

voor haar zijn boven een toestand, waarin zij slechts steelsgewijs kan medegenieten van hetgeen voor haar kind bestemd is, of moet leven van hetgeen de rechter met zijn „pour le besoin de la cause" uitgevonden wetsinterpretatie den vader van haar kind dwong haar uit te keeren? En dan ten slotte, zal een man, die niet alle vaderlijk gevoel mist, zich kunnen schikken in den toestand, dat zijn kind wel rechten tegenover hem, hij geen enkel recht op zijn kind kan doen gelden, en dit alleen, om ten allen tijde vrij te zijn, elken band tusschen hem en zijn natuurlijk kind en diens moeder te kunnen verbreken?

Integendeel, wel verre van het huwelijk tegen te werken, tot eene onnoodige formaliteit te maken, zal de in de wet vastgelegde verplichting van den natuurlijken vader zijn kind te onderhouden en op te voeden, een geheel tegenovergestelde uitwerking hebben. De voordeelen, die hij meende dat de buitenechtelijke samenleving hem bood boven het huwelijk, zullen zijn vervallen. De voornaamste plichten aan het huwelijk verbonden, zullen ook op den natuurlijken vader tegenover zijn kind rusten; rechten echter worden hem daarentegen zoo goed als ganschelijk ontzegd.

Maar — het was o. a. Ferdinand Brunetière, die hierop wees — het huwelijk had ook nog in ander opzicht beteekenis, en wel als bewijs van de afstamming, of wil men, als omstandigheid, die elk bewijs daarvan in het algemeen onnoodig doet zijn. En, zoo vroeg men, geven wij, zoodra wij het terrein van het huwelijk verlaten, waar de presumptie van het vaderschap van den echtgenoot schier onbeperkt heerscht, niet tevens de mogelijkheid prijs ooit het bewijs van eenig vaderschap te leveren? „De maatschappij heeft zich met het huwelijk ingelaten", zegt Brunetière, „eenige waarborgen bij zijn tot stand komen geëischt, anderzijds het met eenige privileges omgeven, parce qu'il lui importe (sc. à la société) — étant plus facile, comme disait ce misanthrope, de trouver une femme qui n'ait pas eu d'amant que d'en trouver une qui n'en ait eu qu'un — de savoir où prendre l'homme qu'il lui faut, c'est-à-dire le père de l'enfant"; want opvoeding der kinderen, vermogensovergang na overlijden en nog zooveel meer, dit alles wordt beheerscht door de presumptie van het vaderschap van den echtgenoot der moeder. Meestal, misschien mag men

zeggen: zoo goed als steeds, zal deze presumptie met de werkelijkheid in overeenstemming zijn. Zij vindt haar grond in de overweging, dat huwelijkstrouw regel, echtbreuk van de zijde der vrouw — slechts deze is hier van belang — uitzondering zal wezen.

Houdt men wel in het oog, dat het den echtgenoot toegeschreven vaderschap van het staande huwelijk geboren kind — isoleering van de moeder gedurende den conceptie-termijn buiten rekening gelaten — derhalve op niets anders berust, dan op eene, zij het ook zeer waarschijnlijke presumptie, dan kan men de vraag of het natuurlijk vaderschap in het algemeen bewijsbaar is, tot deze andere terugbrengen: kunnen ook buiten huwelijk omstandigheden bewezen worden, die met evenveel grond tot het vermoeden leiden, dat zeker aangewezen man de vader van een bepaald kind is, als waarmede de gepresumeerde huwelijkstrouw den echtgenoot der moeder als den vader van haar kind aanwijst?

Dat het vaderschap gevolg is van een physiologisch gebeuren voor uiterlijke waarneming onvatbaar, maakt het wettig vaderschap evenzeer of evenmin onzeker als het natuurlijke. Van physiologisch standpunt beschouwd staat, behoudens misschien eene toevallige uitzondering, geen enkel vaderschap vast.

Noemt men dus het vaderschap, wegens zijne „rechtstreeksche onbewijsbaarheid", „een unicum juris, met niets vergelijkbaar", [1]) dan beamen wij ten volle, dat het voor rechtstreeksch bewijs niet vatbaar is; maar hiermee heeft toch reeds de wetgever de hand gelicht. Wil men al aanvoeren, dat in de gevallen, waarin de wet de ontkenning der wettigheid van een kind veroorlooft, slechts een negatief bewijs behoeft geleverd te worden, namelijk dat niet de echtgenoot de vader is, in het midden latende, wie dit dan wel mag zijn, ook positief bewijs van vaderschap buiten de presumptie van wettigheid om of zelfs daarmee in strijd, wordt door de wet ook thans mogelijk geacht; de van tafel en bed gescheiden vrouw toch kan bewijzen, dat haar echtgenoot de vader is van haar kind, dat eerst 300 dagen of langer na de scheiding van tafel en bed is

[1]) Mr. J. A. Levy in de vergadering der Juristenvereeniging. Handelingen 1886/87 p. 19.

geboren; in geval van veroordeeling wegens een der in art. 342, al. 2, B.W. genoemde misdrijven kan de rechter verklaren, dat de schuldige vader is van het kind, waarvan zijn slachtoffer is bevallen. En men is geneigd zich af te vragen: als de physiologische onzekerheid van het vaderschap hier geen beletsel is voor bewijs, hoe kan men dan het verbod van onderzoek naar het vaderschap nog steeds met een beroep daarop verdedigen?

Niemand minder dan de vermaarde Duitsche jurist Zachariä wraakt het beroep op de vaststelling van het vaderschap in dit geval door den rechter, ten betooge dat de wet niet de mogelijkheid van bewijslevering in deze materie ontkent. Deze uitzondering op het verbod van onderzoek naar het vaderschap, zoo meent hij, „beruht nicht darauf, dass in diesem Falle die Vaterschaft erweislich oder erweislicher als in andern Fällen sei, sie ist eine dem Entführer (mit gutem Grunde) angedrohte *Strafe*."

Gaf Zachariä hiermede inderdaad de intentie van den code-wetgever en zijn navolgers met juistheid aan, de uitzondering zou nog schandelijker zijn dan het verbod zelf. Wat te zeggen van eene wet, die het natuurlijk kind als vader een misdadiger toeduwt, niet wijl zij meent dat de afstamming is bewezen, maar eenvoudig, daar hij misdadiger is en naar haar oordeel behalve de door den rechter uitgesproken straf ook het odium van het natuurlijk vaderschap hem nog wel op de schouders mag gelegd worden!

Hoewel in minder cynischen vorm vinden wij dezelfde opvatting bij meerdere gezaghebbende rechtsgeleerden terug; ik noem b.v. von Ihering. Volgens hem toch berust de verplichting van den man voor de opvoeding en het onderhoud van zeker natuurlijk kind te zorgen in het feit, dat hij met de moeder gemeenschap heeft gehad en dus de vader *zou kunnen* zijn, al mochten er nog zoovelen met hem in hetzelfde geval verkeeren.

't Behoeft geen betoog, dat in den grond der zaak dit niets anders is dan moraliseering van overheidswege op steelsche wijze, waarbij de verplichtingen uit het vaderschap voortvloeiende, tot middel van correctie worden verlaagd. Beter nog dan vrijheid van onderzoek uit zulke motieven gegeven, komt mij het meest absolute verbod voor; liever nog ver-

wijze men alle natuurlijke kinderen naar de armenzorg, dan naar een vader, wien men als straf een niet- of onvoldoende bewezen vaderschap in de schoenen schuift. Zonder een naar de eischen van het bewijs in burgerlijke zaken vaststaand vaderschap geve men het kind geen vordering. Dit moet van elke regeling het beginsel zijn.

Wij zagen, dat de physiologische onzekerheid van het vaderschap ons niet belet met volle zekerheid den echtgenoot der moeder als vader van het kind aan te wijzen. 't Geloof in de huwelijkstrouw der vrouw maakt elk bewijs verder overbodig. In zijne omvangrijke monographie: „La recherche de la paternité" maakt Pouzol de schampere, maar juiste opmerking: „La femme mariée est, au nom de la loi, présumée fidèle et la preuve contre sa fidélité n'est réservée que dans trois cas; la femme non mariée est présumée infidèle, et, cette fois, la présomption n'admet aucune preuve en sens inverse." Hoeveel stabiele buitenechtelijke verhoudingen tusschen man en vrouw wettigen niet met even groote zekerheid als het huwelijk, de presumptie van het vaderschap van den man te stellen? En waarom zou men, als deze zich eens aan de verplichtingen, die hij tegenover zijn kind heeft, wilde onttrekken, hem, nog vóór hij tot zijn verweer de beschuldiging van ontrouw tegen de vrouw heeft uitgesproken, te hulp komen met de geruststellende verzekering, dat de wet een onderzoek naar zijne verhouding tot het kind niet zal toelaten? En vervalt men in een paradox door te beweren, dat zoolang een „ménage irrégulier" vereenigd blijft, zoolang verloofden omgang met elkander houden, de kans op wederzijdsche trouw grooter is dan in het huwelijk, juist omdat de verhouding op elk oogenblik zou kunnen verbroken worden, en de verleiding haar geweld aan te doen, derhalve des te geringer is?

III.

„In de laatste jaren", schrijft minister Cort van der Linden in de Memorie van Toelichting tot een in 1898 door hem ingediend ontwerp, „is de openbare meening krachtig opgekomen tegen het bestaande verbod van het onderzoek naar het vaderschap."

„In de laatste jaren"; inderdaad, vóórdat de Nederlandsche Juristenvereeniging in 1886 eene vergadering aan dit onder-

werp wijdde, kon men van een krachtig zich uitende meening niet spreken. „Les lois doivent être tellement propres au peuple pour lequel elles sont faites, que c'est un grand hasard si celles d'une nation peuvent convenir à une autre", zei Montesquieu; bedenkt men echter, dat Napoleon door het verbod van art. 340 C.C. het recht, dat eeuwen lang hier te lande op dit stuk gegolden had, ter zijde stelde, en wij sinds de herwinning onzer zelfstandigheid nog niet er toe gekomen zijn den status quo ante te herstellen, dan is men geneigd aan de juistheid van deze uitspraak te twijfelen, òf aan een wondergroot toeval te denken!

Alvorens nu in het kort de parlementaire geschiedenis van ons onderwerp te verhalen, willen wij met enkele lijnen den toestand schetsen, waarin het onechte kind gedurende de gansche 19e eeuw ten onzent verkeerde.

Slechts tegenover zijne moeder kan het zijne afstamming bewijzen, en verkrijgt daardoor aanspraak om door haar onderhouden en opgevoed te worden; het draagt dan haar naam en heeft, zij het ook in beperkte mate, een recht op de moederlijke nalatenschap; in één woord, het natuurlijk kind, dat slaagt in het bewijs, dat zekere vrouw zijn moeder is, staat voortaan tot haar in gelijke verhouding als het door haar vrijwillig „erkende" kind.

De vrijheid van onderzoek naar het moederschap heeft voor het onecht kind in de praktijk weinig of geen belang; „de ongehuwde moeder is vaak beter dan de wetgever", werd terecht eens opgemerkt, en zelden laat zij het op de rechterlijke uitspraak aankomen, alvorens bereid te worden gevonden zich van haar plichten als moeder te kwijten. En in die enkele uitzonderingsgevallen sorteert de actie, die men het kind in handen geeft, meestal geen effect, want armoede is dan zoo goed als steeds de oorzaak, die de moeder er toe bracht haar kind aan zijn lot over te laten.

Met den natuurlijken vader, de meestal economisch sterkere helft van het natuurlijk ouderpaar, is het geheel anders gesteld. Behalve in het — naar wij zagen uiterst zeldzaam — geval van veroordeeling wegens een der misdrijven tegen de zeden in art. 342 al. 2 B. W. genoemd, is het aan zijn welbehagen overgelaten of hij zijn natuurlijk kind als zoodanig zal „erkennen" of niet. Hebben overwegingen van conventioneele

voegzaamheid of van finantieelen aard hem tot dit laatste doen besluiten, dan is hij ook zeker, dat de rechter niet kan worden te hulp geroepen om tusschen hem en zijn kind de door hem niet begeerde, burgerlijke betrekkingen te doen geboren worden". Want slechts de „erkenning", eene geheel vrijwillige daad van den vader derhalve, doet zulke betrekkingen tusschen hem en het onechte kind ontstaan, waardoor het dan onder voogdij van zijn vader komt en van dezen opvoeding en onderhoud kan vorderen, dit laatste echter casu quo ook aan hem moet verschaffen. Erft het erkend natuurlijk kind van zijne ouders slechts in beperkter mate dan de wettige kinderen, de natuurlijke ouders hebben, indien hun kind zonder nakomelingschap overlijdt, recht op diens geheele nalatenschap.

Verplichtingen, die toch haar grond vinden in de afstamming, kan dus, in tegenstelling tot den wettigen vader, de natuurlijke vader vrijwillig op zich nemen of, met behulp van de wet, van zich afwijzen. Het kan ons niet verwonderen dat hiertegen, zij het dan ook na lange tijden van berusting, in verzet gekomen werd. Het strijdt toch met elk begrip van rechtvaardigheid, dat de vraag, of het onecht kind een recht op levensonderhoud en opvoeding zou hebben tegen zijn vader, door dezen in eerste en laatste instantie zou beslist worden, tengevolge waarvan de door hun natuurlijken vader gerecuseerde kinderen, hetzij verwaarloosd, tot paria's in de maatschappij opgroeien, hetzij ten laste der gemeenschap komen, of, in het gunstigste geval worden groot gebracht en opgevoed door de moeder alleen, op wie — meestal economisch zwakker dan de vader — de geheele zorg voor het kind komt te rusten, voor welks geboorte de man *moreel* minst genomen voor de helft — naar velen meenen, meestal zoo goed als voor het geheel — verantwoordelijk is.

Het resultaat eener bespreking van dit vraagstuk in de Juristen-vereeniging kon, althans wat de hoofdzaak betreft, dan ook niet twijfelachtig wezen. Een uitvoerig, doorwerkt praeadvies van de hand van Prof. Mr. D. P. D. Fabius wees den leden den weg door de rijke, meest buitenlandsche, litteratuur, en deed den prae-adviseur, tot verwondering en leedwezen van Jhr. Mr. W. F. Rochussen, kennen als een verklaard tegenstander van het in art. 342 B. W. neergeschreven absoluut verbod van onderzoek naar het vader-

schap. Het aan het slot der besprekingen gestelde vraagpunt: moet het onderzoek in meer gevallen worden toegelaten, dan waarin het nu vrijstaat? werd zonder hoofdelijke stemming bevestigend beantwoord.

Van dat oogenblik af scheen de belangstelling voor deze materie gewekt te zijn, en allengs werd luider en van meerdere zijden aangedrongen op wijziging — zoo niet geheele afschaffing — van art. 342. Want meer nog dan de Franschen hadden wij den knellenden band van het verbod gevoeld; kon daar te lande de rechter het publieke rechtsgevoel af en toe bevredigen door op grond der door het Hof van Cassatie uitgevonden fijne onderscheiding, met behulp van art. 1382 C.C. schadevergoeding toe te wijzen niet uit hoofde van natuurlijk vaderschap, doch wegens veroorzaakt buitenechtelijk moederschap, de Nederlandsche rechter, nog meer gebonden [1]) dan zijn Fransche ambtgenoot, kon niet, gesteld hij had de aanvechting daartoe gevoeld, op deze wijze langs de wet heensluipen.

Er was nu langzamerhand een zoo sterke strooming voor herziening van het beruchte verbod merkbaar, dat men mischien van eene conmunis opinio in dezen zou kunnen spreken; over de mate van vrijheid, die aan het onderzoek moest gelaten, wèlke waarborgen daartegenover moesten gesteld worden, daarover en in nog zooveel detail-punten meer, heerschte voorshands allerminst eenstemmigheid.

Duidelijk blijkt dit uit de lijdensgeschiedenis van het in 1898 door Minister Cort van der Linden ingediend wetsvoorstel, strekkende „tot wijziging en aanvulling van de bepalingen in het Burgerlijk Wetboek betreffende de erkenning en wettiging van natuurlijke kinderen en daarmede samenhangende artikelen, alsmede van eenige bepalingen betreffende het vaderschap en de afstamming van wettige kinderen.'' Waar hij in de Memorie van Toelichting de strekking van zijn ontwerp aanduidt voor zoover het den rechts-

---

[1]) Art. 1401 B. W., dat slechts hem tot schadevergoeding verplicht, door wiens *onrechtmatige* daad een ander schade lijdt, in tegenstelling tot art. 1382 C.C., dat het vereischte van onrechtmatigheid niet uitdrukkelijk stelt, maakt, ook als men de door Min. Loeff gehuldigde interpretatie van art. 342 B. W. aanneemt, eene rechtspraak als wij in Frankrijk zagen ontstaan, meestal zoo goed als onmogelijk.

toestand der natuurlijke kinderen betreft, zegt hij: „om het recht van het kind is het te doen, niet om de vrouw aanspraken te geven tegen hem, die met haar gemeenschap heeft gehad, of die oorzaak is van haar moederschap”. [1]) „Grondslag eener nieuwe regeling”, heet het verder, „behoort te wezen, dat de afstamming zelve rechtsbetrekkingen tusschen de ouders en het onwettige kind in het leven roept, omdat zij is de natuurlijke bron dier betrekkingen. Noch erkenning, noch eene verklaring des rechters mag daarvoor in de plaats treden... Evenals de wettige afstamming is de onwettige afstamming een feit, dat buiten de wet om bestaat, onafhankelijk van de erkenning en verklaringen van wien ook... Dat de rechten, die het kind aan het feit zijner onechte afstamming behoort te ontleenen, niet dezelfde zijn als die van wettige kinderen, behoeft geen betoog.”

Deze waren de voornaamste overwegingen, welke den minister hadden geleid tot de door hem ontworpen regeling, die, wat de hoofdzaken betreft, zeer in het kort aldus zou kunnen worden saamgevat.

Tegenover hunnen vader zouden kinderen, zooals steeds tot nog toe, in drieërlei verhouding kunnen staan: zij zijn onechte, natuurlijke erkende of wettige kinderen.

De eerste groep, de paria's in de kinderwereld, zouden voortaan recht hebben op een bijdrage van hun vader in de kosten van opvoeding en onderhoud gedurende hunne minderjarigheid. Bij de bepaling van het bedrag dier kosten zou eensdeels rekening worden gehouden met het inkomen van den vader, aan den anderen kant ook gelet worden op de „behoeften” van het kind, bij welker vaststelling de „stand” der moeder punt van uitgang zou zijn.

Dit was in het kort de materieele zijde van het ontwerp, wat dit punt betreft.

„Met het geheele begrip: onderzoek naar het vaderschap, moet worden gebroken”, lezen wij voorts in de M. v. T. Men moest niet de meening wekken, dat de vader tot niets gehouden was, zoolang maar niet de rechter hem daartoe had veroordeeld. „Van het onderzoek behoort daarom in

---

[1]) Zie in tegenstelling hiermee art. 6 van het hierachter afgedrukte Fransche wetsvoorstel-Sembat.

het geheel niet te worden gesproken... Dat die verplichtingen (die de wet den natuurlijken vader voortaan op de schouders zou leggen) in rechte kunnen worden afgedwongen, spreekt van zelf en behoeft hier zoo min als elders te worden gezegd." Slechts als een regel van bewijs dus stelde het ontwerp, dat de man, die binnen de conceptie-periode gemeenschap met de moeder had gehad, vermoed zou worden de vader van het kind te zijn, tenzij door hem bewezen werd, dat de vrouw gedurende dien termijn nog met andere mannen had gemeenschap gehad òf vóór èn na die periode een ontuchtig leven leidde.

Reeds heel spoedig bleek, dat het „gemeen overleg met de Staten-Generaal" veel toegevendheid en veel zeemansschap van den Minister zou vorderen, wilde hij zijn scheepje niet zien stranden op de talrijke klippen, die de parlementaire goden dreigden in zijn vaarwater omhoog te zullen tooveren. Zoo werd de belangrijke bepaling, dat bij beschikking van den President der Rechtbank de vader van het onechte kind veroordeeld kon worden, terstond na de bevalling te betalen, ja reeds te voren voldoende zekerheid te stellen voor, de kosten van het onderhoud der moeder, gedurende de zes laatste weken vóór de bevalling, de kosten van deze zelf, alsmede het bedrag, noodig voor het levensonderhoud van het kind gedurende de drie eerste maanden na zijn geboorte, door den Minister bij nota van wijziging beperkt tot de gevallen, dat de ouders met elkaar verloofd waren of in concubinaat of soortgelijke verhouding leefden.

Maar ook het aldus gewijzigd, zelfs het herhaald gewijzigd ontwerp kon geen instemming vinden bij de Tweede Kamer.

„Algemeen was men van oordeel, dat de geldende regeling betreffende de natuurlijke kinderen onbevredigend was", lezen wij in het verslag door de Commissie van Voorbereiding uitgebracht; „bestond over de opheffing van het bestaande verbod van het onderzoek naar het vaderschap weinig verschil van gevoelen, omtrent de vraag, welke aanspraken aan het onechte kind tegenover den vermoedelijken vader gegeven dienen te worden, liepen de meeningen uiteen." Dezen vonden, dat de voorgestelde regeling te ver ging, en zagen in haar eene concessie aan het feminisme, anderen meenden — en buiten de Kamer werd dit gevoelen het vurigst

verdedigd door Prof. Molengraaff, die in *De Gids* van October 1898 eene felle kritiek op het ontwerp leverde, — dat de breede en liberale opzet, waar men toch in de Memorie van Toelichting las van „verplichtingen van den natuurlijken vader, nagenoeg even omvangijk als die, waarmede de wettige vader is belast", niet in overeenstemming was mèt de enge, voorzichtige, ja, volgens den Utrechtschen Hoogleeraar, zelfs plutocratische uitwerking van het beginsel.

De, daargelaten de mérites van het ontwerp, als een eerste stap na een eeuw van stilstand zoo te waardeeren poging van Minister Cort van der Linden, om art. 342 B.W. te toetsen aan meer moderne, of wil men: aan de oudtijds hier geldende, opvattingen, zou niet gelukken. Tot eene mondelinge behandeling in de Tweede Kamer zelfs bracht de wetsvoordracht het niet, maar bleef na de schriftelijke gedachtenwisseling rusten.

Minister Loeff ruimde het wrak van het vastgeloopen hulkje weg; in parlementaire taal: trok het wetsontwerp in.

IV.

Niet aan het ongunstig getij schreef Minister Loeff de onfortuinlijke vaart van zijn ambts-voorganger toe, maar aan den bouw van het scheepje. Het had te grooten „diepgang" en woelde in zijn vaart de zoo diep op den bodem liggende materie om, waaraan de huidige Minister meende dat onder geen voorwaarde mocht geraakt worden.

De vraag toch, als het toen ter tijde reeds een vraag mocht heeten, of buiten huwelijk en vrijwillige „erkenning" van vaderschap kon gesproken worden, beantwoordde Minister Cort van der Linden met groote beslistheid in bevestigenden zin.

„Met het geheele begrip: onderzoek naar het vaderschap moet worden gebroken", had hij in zijne Memorie van Toelichting betoogd. Hij wilde het onechte kind eene actie tegen zijn vader toekennen; dat daartoe een onderzoek noodig kon zijn, of de door het kind als zoodanig aangewezene inderdaad zijn vader was, sprak van zelf. Dit behoefde de wet niet uitdrukkelijk toe te staan. Wij herinneren ons, dat het voorstel-Cort van der Linden de „divisio tripartita" der kinderen liet bestaan. Het onechte kind, dat met goeden uitslag

de actie tegen zijn vader instelde, stond daardoor, wat rechtspositie betrof, nog niet gelijk met het erkend natuurlijk kind. De erkenning zou blijven de geheel vrijwillige rechtshandeling, waardoor de vader, hetzij spontaan, hetzij na een verloren alimentatie-proces, waarin zijn vaderschap was aan het licht gekomen, zijn kind een weinig dichter naar zich toehaalde.

Minister Loeff zag in dit gedeelte van het ontwerp-Cort van der Linden „eene scherpe miskenning van de waarheid, dat de heilige instelling van het huwelijk de bron is van het familierechtelijk begrip vaderschap". Men houde echter wel in het oog, dat de huidige Minister het verbod van art. 342 B.W. beperkt opvat; „zijn verbod van onderzoek naar het vaderschap raakt enkel de zoogenaamde gedwongen erkenning". Ofschoon hij toegeeft, dat, „woordelijk opgevat, dit verbod de uitsluiting (beteekent) niet alleen van de vordering, waarbij de vaststelling van het vaderschap *doel* (de zoogenaamde actie tot gedwongen erkenning), maar ook van iedere andere actie, waarbij die vaststelling *middel* is", bezit art. 342 lid 1 „zoo verreikende strekking" naar zijne meening niet. Al zou derhalve practisch hetgeen Minister Loeff's voorganger had voorgesteld, bij hem geën bestrijding behoeven gevonden te hebben, het standpunt, waarvan Mr. Cort van der Linden bij het ontwerpen zijner regeling uitging, en dat vooral in de Memorie van Toelichting onomwonden werd aangeduid, kon bij zijn opvolger geen genade vinden.

Geen familierechtelijke betrekkingen tusschen vader en natuurlijk kind zonder vrijwillige erkenning. Dit was het beginsel, waaraan werd vastgehouden in het door Minister Loeff voorbereide, op 6 Sept. 1904 ingediende wetsontwerp tot „wijziging en aanvulling van enkele artikelen van het B.W., ter opheffing van de bezwaren, waartoe het bestaande voorschrift, betreffende het onderzoek naar het vaderschap aanleiding geeft". De „gedwongen erkenning" zou dus zoo goed als voorheen verboden blijven, en daar, naar wij zagen, de Minister in art. 342 ook slechts dit verbod leest, zou het beruchte artikel ongewijzigd kunnen blijven voortbestaan, ware het niet, dat, om alle misverstand te voorkomen ook bij hen, die meer in dit wetsartikel lazen, met het oog op de zoo aanstonds te vermelden nieuwe regeling, de woorden, — maar naar de Minister meent, niet de zin — van art. 342 al. 1 gewijzigd behoorde te worden.

Want de Minister wilde wel iets doen „tot verzachting van het uitteraard harde lot der onwettige kinderen”.

Wees hij de enkele — natuurlijke — afstamming als grond voor het ontstaan van familierechtelijke betrekkingen met alle beslistheid terug, hij erkende haar wel als een feit, waaraan rechtsgevolgen behoorden verbonden te zijn. „Het verband tusschen de daad der verwekking en de zorg voor het verwekte wezen bestaat krachtens hoogeren wil”. Deze zorg zal het wetsvoorstel den natuurlijken vader ten opzichte van zijn kind op de schouders leggen, in den vorm van eene verplichte uitkeering tot bijdrage in- of algeheele betaling vande kosten van onderhoud en opvoeding. „De verhouding van den tot uitkeering verplichte tot het kind is ook wettelijk geene andere dan die van eenen schuldenaar tegenover zijnen schuldeischer”. En om duidelijk te doen uitkomen, dat hierbij van geen familierechtelijke verhouding tusschen vader en natuurlijk kind sprake is, wordt angstvallig het gebruik van de benaming „vader” in wetsvoorstel en Memorie van Toelichting vermeden, en wordt de „verwekker”, de physiologische helft van den „vader”, op zijn beurt in het leven geroepen.

Men zou kunnen vragen: „what's in a name”?

Maar, al wordt in de nieuwe wetsartikelen de benaming „verwekker” ook niet aangetroffen, betwijfeld mag toch worden, of het wenschelijk is het „jargon” onzer rechtstaal te verrijken met eene nieuwe uitdrukking, die in de Nederlandsche spreek- en schrijftaal te vergeefs om burgerrecht zal vragen, en deze nog verder zal doen afstaan van de taal, waarin belanghebbenden hun wel en wee wordt meegedeeld.

Terloops reeds merkten wij op, dat Minister Loeff's scherpe afkeuring van het ontwerp- Cort van der Linden practisch voornamelijk uitliep op een verschil in terminologie; wilde de vorige Minister niet meer in de wet van onderzoek naar het vaderschap gerept zien, de huidige titularis wilde niet, dat aan dit volgens hem onmisbaar verbod — ik herinner nog eens aan de beperkte uitlegging, die Mr. Loeff hieraan geeft — ook maar getornd werd. Maar — detailpunten buiten beschouwing gelaten — komt zijn ontwerp tot een resultaat, dat niet zóóveel van het door het voorstel van 1898 beoogde afwijkt, als het met klem verkondigde verschil in uitgangspunt zou doen verwachten.

De vader dan — daar waar verwarring niet te vreezen is, zullen wij aldus blijven noemen hem, dien de Minister met den naam „verwekker" aanduidt — is volgens het ontwerp verplicht, het onderhoud en de opvoeding van zijn natuurlijk kind tot aan diens meerderjarigheid te bekostigen; terecht wordt geene uitzondering gemaakt voor kinderen, wier afstamming wijst op overspel of bloedschande door den vader gepleegd. In zijn belangrijk Themis-opstel van 1896 had Mr. G. Belinfante eene dergelijke beperking bepleit. „Kan men zich" — heet het daar — „iets denken meer stuitend voor de openbare zedelijkheid, dan dat kinderen tegen hunne ouders eene rechtsvordering instellen, op het misdrijf hunner ouders gegrond?" Ik zou deze vraag, als rhetorische wending bedoeld, bevestigend willen beantwoorden. Nog stuitender toch zal zijn het cynische verweer van den gedaagde in het alimentatie-proces, dat de door hem gepleegde onzedelijke daad of zijn misdrijf hem voor zijn natuurlijk kind in rechte onbereikbaar doet zijn.

Maar daarenboven de rechtsvordering is niet op het zedelijk of strafrechtelijk misdrijf gegrond, doch op de afstamming. Brengt een onderzoek naar deze zulk eene verboden verhouding aan het licht, dan is dit eene bijkomstige, in den beperkten kring der betrokken personen reeds bekende omstandigheid, die ook door de procedure niet veel meer ruchtbaarheid zal krijgen.

Eén argument ten slotte tegen Mr. Belinfante's betoog zal in de toekomst niet meer aangevoerd kunnen worden; het beroep op art. 342 al. 2, B. W., dat in geval van een der aldaar opgesomde misdrijven den rechter de bevoegdheid geeft den schuldig bevondene tevens aan te wijzen als den vader van het kind, dat zijn geboorte aan het delict te danken heeft. Deze bepaling wordt in het ontwerp-Loeff geschrapt; zoo goed als nimmer toegepast, bleef steeds over hare strekking verschil van opvatting heerschen. De Minister meent, dat wij hier staan voor een uitzondering op het verbod van onderzoek naar het vaderschap als *doel*; men zou hier namelijk het eenige geval van door de wet toegelaten „gedwongen erkenning" hebben, een scheppen bij rechterlijke uitspraak van „burgerlijke betrekkingen" tusschen vader en natuurlijk kind. Wij weten, dat de Minister van geen „burger-

lijke betrekkingen" weten wil buiten wettige afstamming of vrijwillige erkenning. In zijn systeem paste derhalve de bepaling niet meer, al valt niet te ontkennen, dat juist bij die opvatting het schrappen van deze alinea de positie der kinderen, uit een gemeenschap onder die omstandigheden geboren, ongunstiger maakt, daar dezen voortaan slechts onderhoud van hun „verwekker" kunnen vorderen, en tot nog toe door 's rechters uitspraak — altijd volgens deze interpretatie — de positie van „erkend" kind verkregen, en daarenboven geen nader bewijs van hunne afstamming behoefden te leveren, buiten hetgeen reeds door den strafrechter, met zijn ruime bevoegdheid in het zoeken naar bewijs-materiaal, was verzameld.

„Om het recht van het kind is het te doen", schreef Mr. Cort van der Linden in zijne M. v. T., niet om de moeder aanspraken te geven. Ook het ontwerp-Loeff gaat van dit juiste beginsel uit. Noch de moeder als zoodanig, noch de moeder, die — wat zeer vaak het geval zal zijn — voogdes van het natuurlijk kind is, heeft de beschikking over de rechtsvordering; evenmin de gewone voogd. Teneinde te voorkomen, dat de actie wordt ingesteld uit „overwegingen, die vreemd zijn aan het belang van het kind," — men denkt daarbij allicht aan poging tot chantage — zal tijdens de minderjarigheid van het kind slechts een bijzondere daartoe benoemde vertegenwoordiger, een voogd ad hoc, dominus litis zijn, te benoemen door den kantonrechter op verzoek van den — gewonen — voogd of van den voogdijraad. „Indien de beweringen, waarop de aanspraak steunt, naar (het) oordeel (van den kantonrechter) klaarblijkelijk ongegrond zijn, weigert hij de benoeming." Men is aanvankelijk geneigd in verzet te komen tegen eene zóó exorbitante bevoegdheid; de kantonrechter dus zal na een uit den aard der zaak oppervlakkig onderzoek in hoogste ressort beslissen of het onechte kind hem, dien de wet tot onderhoud en opvoeding verplicht, daartoe mag dagvaarden! Men stelt zich al gerust met de overweging, dat geen kantonrechter zulk eene verantwoordelijkheid gaarne op zich zal laden, en dus wel nimmer — of althans slechts in aperte gevallen van poging tot chantage — de benoeming zal weigeren; zoodra men echter bedenkt, dat juist in die enkele

gevallen, als het wenschelijk zou zijn het instellen der actie onmogelijk te maken, teneinde het met de chantage beoogde doel, de ruchtbaarheid, te voorkomen, door voortdurende verandering van de woonplaats van het kind achtereenvolgens alle kantonrechters tot de benoeming bevoegd kunnen worden gemaakt, — de weigering van den kantonrechter tot de benoeming over te gaan, heeft niet de in het gansche land geldende kracht der chose jugée — dan vraagt men zich af of deze bepaling, die òf de interventie van een kantonrechter tot een wassen neus maakt, òf de mogelijkheid opent met de actie in den dop het gansche land door te reizen, hare uitwerking niet ten eenenmale moet missen.

Veroorlooft men den kantonrechter, zooals door den juridischen medewerker van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd voorgeslagen, het verzoek hem gedaan, slechts af te wijzen, indien de voogdijraad, die inderdaad tot een grondiger onderzoek in staat zal zijn dan hèm mogelijk is, daartoe adviseert, dan ontheft men den rechter wel van eene groote verantwoordelijkheid, doch ten koste van zijn prestige, doordien men den rechtsprekenden magistraat tot de spreekbuis van een administratief lichaam maakt.

Indien men niet alle onderzoek, aan het instellen der vordering voorafgaand, wil laten varen, zal het onvermijdelijk zijn, de uitspraak, waartoe het leidt, met de kracht van „gewijsde zaak" te omgeven, en als aangewezen is dan de behandeling van het verzoek tot benoeming van den voogd ad hoc in raadkamer der Rechtbank, met uitspraak der beslissing in het openbaar, en wegens het definitief karakter aan eene dergelijke uitspraak eigen, met mogelijkheid van hooger beroep op het Gerechtshof.

Wij noemden den bijzonderen voogd den dominus litis, souverein beschikkend over de aan zijn pupil toekomende actie. En terecht. Daar niet is aangeduid, hoe hij zou kunnen afgezet worden, kan zijn weigering de actie in te stellen, wel is waar, op deze wijze het recht van het natuurlijk kind tot eene hersenschim maken, doch daartegenover heeft men hierin een tweeden waarborg tegen prima facie ongegronde vorderingen.

Tot zoover de introductie tot de procedure, waarbij nog slechts de voorpost-gevechten van den komenden rechtsstrijd geleverd worden. Zoodra deze is aangevangen door de dag-

vaarding van hem, die in het verzoek tot de benoeming van den voogd ad hoc als de vader van het kind is aangewezen, en wiens beweerd vaderschap voorwerp van het door den (kanton)rechter ingesteld onderzoek uitmaakte, dàn doet zich de vraag voor, welk bewijs wordt van den eischer gevergd tot staving van zijn positum, dat de gedaagde zijn vader is? Op welke wijze kan deze van zijn kant de bewezen feiten ontzenuwen?

Allereerst zal de eischer moeten bewijzen, dat de gedaagde binnen den conceptie-termijn met zijn moeder gemeenschap heeft gehad. Dit bewijs kan uit den aard der zaak — zoo goed als zonder uitzondering — slechts uit vermoedens worden opgebouwd; een novum in ons recht schept het ontwerp echter niet, door dit bewijs toe te laten. In de strafactie wegens sommige misdrijven tegen de zeden, in de echtscheidings-procedure op grond van overspel en in het reeds vermelde geval, dat de vrouw zal bewijzen dat haar echtgenoot de vader is van het meer dan 300 dagen na de scheiding van tafel en bed geboren kind, staan wij voor hetzelfde probleem, en moeten ook meestal „gewichtige, nauwkeurige, bepaalde, en met elkander in overeenstemming zijnde" vermoedens het geschil oplossen.

Is het bewijs van dit feit geleverd, dan staat wel vast, dat de gedaagde de vader van het kind *zou kunnen zijn*, echter nog niet dat hij dat ook inderdaad *is*. Daartoe zou ook nog de zekerheid moeten bestaan, dat niet omtrent een ander dan hem hetzelfde zou kunnen bewezen worden; verwaarloost men het practisch zoo goed als niet voorkomend geval, dat de vrouw gedurende den ganschen conceptie-termijn in volkomen afzondering of observatie is gehouden, dan mag men het bewijs van dit negatieve feit onmogelijk noemen. Voor het lot van de actie is echter de oplossing van dit punt van het geschil volstrekt noodig, zoodat het voor de hand ligt, dat men den gedaagde in de gelegenheid stelt zoo mogelijk een positief feit te bewijzen, met name, dat hij niet de eenige is, die de vader van het kind zou kunnen zijn.

Het beroep van den gedaagde op deze omstandigheid, de zoogenaamde „exceptio plurium concumbentium" (of: exceptio congressus cum pluribus) was bij elke bespreking dezer materie een strijdvraag van belang. Zij, die den schuldige

aan „stuprum”, aan buitenechtelijke gemeenschap, wilden straffen door hem de verplichtingen, aan een natuurlijk vaderschap verbonden, door den rechter op de schouders te doen leggen, onverschillig of men niet met evenveel grond een tiental anderen daarmee kon belasten, moesten zich wel verzetten tegen het opnemen van deze exceptie onder de den gedaagde gegeven verweermiddelen, tenzij, zooals sommigen wilden, men aan de wel-bewezen exceptie slechts dit gevolg toekende, dat niet de gedaagde alleen, maar meerderen met hem hoofdelijk voor de kosten van levensonderhoud en opvoeding van het kind van één, — of misschien van geen hunner, doch van weer een ander — aansprakelijk zouden zijn. Behoeft het nog betoog, dat elke gedachte aan straf, aan bedektelijk moraliseeren van overheidswege aan de regeling van dit vraagstuk van zuiver burgerlijk recht vreemd behoort te blijven, gezwegen nog van den verderfelijken indruk, dien zulk een coöperatief vaderschap moet maken juist op het kind, dat — getuige deze omstandigheid — eene moeder heeft, wier eerste misstap haar niet voor volgende behoed heeft? Maar ook al verdeelt men niet pondspondsgewijze de verplichtingen over alle concumbentes, dan nog is het onthouden aan den gedaagde van de exceptio congressus cum pluribus niet onbedenkelijk, want terecht wees de Memorie van Toelichting, waar het geldt den man verantwoordelijk te stellen voor de geboorte van het kind, op „het groote verschil tusschen het geval, waarin bewezen is, dat de man bij de vrouw één onder meerderen is geweest, en het geval, waarin dit bewijs ontbreekt, terwijl zijn daad vaststaat.”

Kunnen wij ons na eene bestrijding der exceptie op deze gronden dus niet gewonnen geven, wij wenschen aan den anderen kant evenmin hulp te zoeken bij hen, die haar en, wordt zij bewezen, de daaruit volgende niet-ontvankelijkheid der actie aanvaarden als een gerechte straf voor de moeder, op wier zedelijk gedrag meer dan één aanmerking gemaakt kan worden. Niet om de belangen van de moeder, maar om die van het kind gaat het hier; terecht wil men niet langer op het natuurlijk kind de fout zijner ouders wreken, door het geheel rechteloos tegenover den vader te laten blijven, maar waarom dan de tweede en volgende fouten der moeder wèl aan het kind vergolden?

Men aanvaarde de exceptio plurium concumbentium echter, daar zij — 't is waar op negatieve wijze — bijdraagt tot de beantwoording van de vraag of inderdaad de gedaagde de vader van het kind is. Ook Minister Loeff ruimt haar een plaats in zijn ontwerp in; „niet", zoo heet het in de M. v. T., „omdat de actie zelve zou beoogen eene rechterlijke uitspraak, waaraan met zekerheid het bewijs der afstamming kan worden ontleend — immers dit is het doel der actie niet." Uit deze woorden spreekt de vrees, dat men aan de door Z.E. ontworpen regeling eene familierechtelijke strekking zal ontdekken, een vaderschap — hier staande tegenover „verwekkerschap" — buiten vrijwillige erkenning en buiten huwelijk; de M. v. T. gebruikt daarom eene te sterke uitdrukking. Want vat men het woord: afstamming in zijn zuiver natuurlijke beteekenis op, dan is hare vaststelling inderdaad het doel, hoewel niet einddoel der procedure. Dat het bewijs der afstamming niet „met zekerheid" is te leveren, heeft de onwettige filiatie met de wettige gemeen. Terwijl men zich dáár met de aan de wettelijke presumptie ontleende waarschijnlijkheid vergenoegt, zullen wij het hier met de waarschijnlijkheid, die het bewijs der gemeenschap, gesteund door de verwerping of verwaarloozing der exceptie, ons geeft, moeten stellen, „ook al bestaat", om met den Minister te spreken, en wij voegen er aan toe: in beide gevallen, „de *mogelijkheid* dat een ander de verwekker kan zijn."

Ook zonder de moeder van het kind *uitdrukkelijk* van congressus cum pluribus te beschuldigen — implicite geschiedt zulks in dit geval onvermijdelijk, — kan de gedaagde de vordering doen afwijzen door het bewijs te leveren, „dat de moeder het kind onmogelijk kan hebben ontvangen uit de gemeenschap, die zij volgens het geleverd bewijs, met (hem) heeft gehad."

Als voorbeeld eener toepassing van deze — ook in het Duitsche wetboek opgenomen — bepaling stelt de M. v. T. dat eene ziekte der vrouw ten tijde der bewezen gemeenschap de conceptie absoluut uitsloot.

Men zou hier nog naast kunnen stellen: de mate van voldragenheid van het kind in verband met het tijdsverloop tusschen de bewezen gemeenschap en de geboorte; misschien ook, in tegenstelling met wat omtrent de ontkenning van

staande huwelijk geboren kinderen is bepaald, de persoonlijke gesteldheid van den man.

Met klem werd vaak tegen het toelaten der exceptio plurium concumbentium gewaarschuwd, daar zoo licht hij, die in de toekomst eene rechtsvordering op grond van zijn natuurlijk vaderschap vreesde, door samenspanning met anderen de vrouw, hetzij door middel van overreding, hetzij zelfs met strafbaar geweld, in den toestand kon brengen, dat hij zich later tegenover haar met vrucht op haar congressus cum pluribus kon beroepen. Minister Cort van der Linden zag dit gevaar in, maar het door hem voorgestelde middel om het te bezweren, was, naar mijn bescheiden meening, niet aannemelijk. Werd zulke samenspanning bewezen, zoo luidde het ontwerp–1898, dan zouden alle *schuldigen* hoofdelijk tot hetzelfde verplicht zijn, als waartoe de vader zelf zou zijn gehouden; ook hier — al is het motief ook nog zoo zeer te prijzen, — treedt het strafkarakter op den voorgrond en ontmoeten wij dezelfde bezwaren aan het meervoudig vaderschap verbonden, die wij hierboven reeds aanstipten.

Hoewel men dus ter wille van de exceptie zelf, de mogelijkheid, dat zij misbruikt wordt, op den koop toe zal moeten accepteeren, in één geval toch zou men deze manœuvre kunnen verijdelen. Nu Minister Loeff het beroep op de onmogelijkheid, dat het kind zijn ontstaan te danken heeft aan de bewezen gemeenschap, toe wil laten, ten einde niet hem, die aan de geboorte van het kind onschuldig is, met zijn onderhoud en opvoeding te belasten, zou de billijkheid meebrengen, dat ook de vrouw zich — indien de feitelijke omstandigheden daartoe aanwezig zijn — hierop mocht beroepen, wanneer bewezen is dat de gemeenschap met een ander dan den gedaagde, waarop deze zijn beroep op de exceptio plurium concumbentium steunt, het gevolg is van samenspanning.

In dit geval toch kan men uit den bewezen congressus cum pluribus niet besluiten tot de losbandigheid van den levenswandel der vrouw, die elk onderzoek naar het verwekkerschap van het uit haar geboren kind op losse schroeven zou stellen.

Ten slotte zal het kind zijne vordering hooren niet-ontvankelijk verklaren, indien de verweerder bewijst, dat de vrouw gedurende den conceptie-termijn een ontuchtig leven leidde. Derhalve ook zonder een bepaald feit te bewijzen,

dat zijn vaderschap onzeker zou maken, kan de verweerder, door aan te toonen, dat de moeder van het kind een leven leidde van dien aard, dat dergelijke feiten mogen verondersteld worden plaats te hebben gehad, de niet-ontvankelijkheid der vordering veroorzaken. „Verondersteld", zeiden wij, want kan hij een feit van gemeenschap der vrouw met een ander dan hem *bewijzen*, dan is de eigenlijke exceptio plurium concumbentium reeds afdoende. Uit het uiterlijk gemakkelijk waarneembare leven van de vrouw wordt dus geconcludeerd — en hier is tegenbewijs van haar zijde niet toegelaten — tot wat voor uiterlijke waarneming minder vatbaar en dus moeilijker te bewijzen is. Deze conclusie kan in een enkel geval misschien onjuist zijn, vooral toch daar de conceptie-termijn slechts 120 dagen telt; men ontslaat dan den verweerder van de verplichtingen aan een natuurlijk vaderschap verbonden, dat feitelijk hem toegeschreven moet worden. Ontneemt men het kind dus in dit geval misschien zonder grond het recht op opvoeding en onderhoud van zijn vader, ten einde de nieuwe actie niet een middel van chantage juist in handen van haar te doen worden die een ontuchtig leven leiden, is de exceptie te aanvaarden.

Een verweer dat, oppervlakkig beschouwd, den gedaagde afdoend „hors de cause" zou moeten plaatsen, wordt hem door het ontwerp uit de hand geslagen. Hij — en in de door den Minister gevolgde nomenclatuur volgens welke hij „verwekker" heet, klinkt dit minder vreemd — kan zich ter zijner bevrijding niet hierop beroepen, dat het natuurlijk kind reeds een „vader" heeft, die het op de bij de wet voorgeschreven vormelijke wijze als zijn kind heeft „erkend". Eene „erkenning" van het kind, door A. geschied, sluit dus eene actie tegen B. als „verwekker" niet uit. Hoe vreemd ons ook schijnt het naast elkaar bestaan van een „vader" en een „verwekker", of in de taal der considerans van de wet: een man die aansprakelijk is te achten voor de geboorte van hetzelfde kind, de in het ontwerp slechts implicite gestelde bepaling is uiterst heilzaam en, wil de nieuw voorgestelde regeling niet een doode letter blijven, onmisbaar. „De werkelijke vader", — in het systeem van den Minister behoorde hier te staan „verwekker" —, die een actie tot onderhoud vreest, vindt tegen vergoeding allicht een onwaardige, die het odium van het vaderschap wil dragen."

Welke is de inzet, waarom het gaat in dit proces? Wat kan het natuurlijk kind van zijn „verwekker" vorderen? Het ontwerp wil het natuurlijk kind eene actie geven „tot onderhoud en opvoeding gedurende zijn minderjarigheid". Onmiddellijk treft het ons, dat noch de kosten van levensonderhoud der moeder gedurende den laatsten tijd vóór de bevalling, noch de kosten van deze zelve, den natuurlijken vader op de schouders worden gelegd, in afwijking van het Duitsche Wetboek, in afwijking ook van het voorstel-Cort van der Linden, al beperkte dit in zijn gewijzigden vorm deze verplichting ook tot gevallen van concubinaat of daarmee gelijk te stellen verhouding tusschen de natuurlijke ouders. Juist in de kritiekste periode dus, wanneer haar psychische toestand het allerbedenkelijkst kan zijn, wordt de aanstaande moeder aan haar lot overgelaten, met het problematiek vooruitzicht, als eenmaal het kind zal geboren zijn, en wie weet hoe lang eerst daarna, van de geldelijke zorg voor het onderhoud van het kind mogelijk bevrijd te worden. De ongunstige sterftekans van pasgeboren natuurlijke kinderen, tengevolge van crimineele of niet toerekenbare verwaarloozing door de moeder, in verhouding tot die der wettige, toont reeds duidelijk aan, dat men door navolging van het Duitsche voorbeeld niet zou treden op het gebied der hulpverschaffing aan de vrouw ten haren behoeve, doch dat men geheel blijft binnen het gebied der behartiging van de belangen van het natuurlijk kind.

Het ontwerp stelt als regel, dat de rechter den gedaagde zal veroordeelen tot betaling eener „geldsom" aan den — gewonen — voogd van het kind. Hij kàn echter bepalen, „dat de schuld zal worden gekweten in wekelijksche, maandelijksche of driemaandelijksche termijnen". Waarschijnlijk heeft men, in tegenstelling tot het Duitsche B.G., dezen laatsten vorm niet gebiedend voorgeschreven, teneinde den natuurlijken vader de mogelijkheid te laten zich in ééns en voor altijd van de uit zijn natuurlijk vaderschap voortspruitende verplichtingen te kwijten. Waar zulke gewichtige belangen voor het kind op het spel staan, ware de Duitsche betalingswijze verkieselijk, daar zij meer zekerheid geeft voor een gelijkmatige aanwending der gelden, dan wanneer men den voogd een betrekkelijk groot bedrag ter hand stelt, dat

tot onderhoud en opvoeding voor misschien 21 levensjaren van het kind moet strekken.

Hetzij echter de rechter eene som in eens, hetzij eene rente moet vaststellen, hij heeft een maatstaf noodig en de Minister heeft gemeend hem dien aan te wijzen door voor te schrijven, dat hij zal letten op „de behoeften van het kind en het inkomen van den verweerder". Al mag het den rechter misschien niet makkelijk vallen zekerheid omtrent dezen laatsten factor te krijgen, hij vertegenwoordigt in elk geval een vaststaand bedrag. Welke zijn echter de behoeften van het kind? Om deze te kunnen vaststellen, moet allereerst uitgemaakt zijn, in welken „stand" het kind zal opgevoed worden. Het vaak belangrijk verschil in maatschappelijken welstand tusschen de natuurlijke ouders maakt, in tegenstelling met wat ten dezen voor het wettige kind geldt, eene uitdrukkelijke beslissing daaromtrent noodzakelijk. Bedenkt men, dat het ontwerp–Cort van der Linden den felsten aanval van Prof. Molengraaff op dìt punt te verduren had, daar het voorschreef, de behoeften van het kind naar den stand der moeder af te meten, een oplossing, die den hoogleeraar het verwijt van plutocratische strekking in den mond gaf, dan wekt het in hooge mate verwondering, dat Minister Loeff gemeend heeft geen enkel woord aan de oplossing van deze vraag te moeten wijden. Tot hoeveel onzekerheid dit stilzwijgen aanleiding zal geven, kan men reeds eenigermate benaderen, als wij in een uitnemende bespreking van het ontwerp-Loeff in de *Nieuwe Courant* deze conclusie zien trekken: „waar slechts eene actie tegen den verwekker, niet tegen den vader gegeven wordt, spreekt het vanzelf, dat een natuurlijk kind geen andere standseischen dan die der moeder hebben *kan*", eene opvatting, die — ik ben er zeker van — in lijnrechten strijd is met wat anderen — even bevoegden — uit de toekomstige wet zullen lezen, dat namelijk ten dezen alles aan de prudentie van den rechter is overgelaten. Maar hoe kan dan de Minister verklaren dat hij den rechter een „leiddraad" heeft gegeven, verwachten dat deze niet „in den blinde (zal) tasten"?

Al laat men den rechter in de schatting der behoeften van het kind ook de grootst denkbare vrijheid, van welk standpunt hij daarbij zal uitgaan, kan men toch niet aan zijn arbitrium

overlaten, daar dit de bedoeling van de wet, niet slechts hare toepassing op het concreet geval betreft. Men dient hem dus aan te geven, wat men zich als regel gedacht heeft, waardoor hij, wil hij daarvan afwijken, zijne beslissing ook in dit opzicht zal moeten motiveeren. [1]) Als regel zou dan moeten gelden, dat het kind in den stand der moeder zal worden grootgebracht, daar het in het meerendeel der gevallen bij en door haar, derhalve in de omgeving waarin ook zij leeft, opgevoed zal worden, en een aanmerkelijk hooger levensstandaard dan die van zijn moeder voor het kind zelf gevaarlijk zou kunnen zijn. Blijkt den rechter evenwel, hetzij dat het kind buiten hare omgeving zal worden opgevoed, hetzij dat haar persoon voldoende waarborgen biedt, dat niet zij zich verrijken zal met wat door den natuurlijken vader aan den voogd ten behoeve van het kind is uitbetaald, hetzij dat het kind een bijzonderen aanleg vertoont, die door een opvoeding in grooteren welstand, dan waarin de moeder verkeert, gemakkelijker tot zijn recht zal komen, in al deze gevallen, die zonder bezwaar nog met enkele vermeerderd zouden kunnen worden, late men den rechter vrijheid, ook bij de vaststelling der behoeften het inkomen van den natuurlijken vader als punt van uitgang te nemen. Door eene regeling in dezen geest, zou ik meenen, dat men èn den rechter eene meer bruikbaren leiddraad verschaft, dan dien de Minister hem in de hand geeft, èn voorkomt, eenerzijds, dat het kind in een laag op de sociale ladder staande omgeving wordt grootgebracht op een voet van welstand, die op zijn moreel, misschien ook physiek nadeel moet uitloopen, anderzijds, dat niet een kind van een vermogend man uit een meer bekrompen beurs wordt opgevoed, dan de omstandigheden of zijn aanleg wenschelijk doen zijn.

Indien men het stilzwijgen van het wets-voorstel omtrent dit punt zóó moet interpreteeren als de *Nieuwe Courant* deed, dan

---

[1]) Op deze wijze is ook de vraag beantwoord aan welk der echtgenooten de rechter na echtscheiding de kinderen zal moeten toewijzen. Als regel aan dengene, op wiens verzoek de echtscheiding is uitgesproken. „Niettemin zal de rechtbank . . . . in het belang der kinderen kunnen bevelen, dat alle of eenigen hunner aan den anderen echtgenoot, of aan een' derden persoon, zullen worden toevertrouwd" (art. 284 al. 2, B. W.).

moet met nog meer klem op een aanvulling van het ontwerp in milderen geest worden aangedrongen. Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. In Duitschland is de vader slechts verplicht tot onderhoud „der Lebensstellung der Mutter entsprechend", en thans reeds gaan stemmen op, die op verandering in dezen aandringen. Men wijst er op, dat in de groote steden de arme moeder van de geringe toelage, het kind toegeschat, dit meestal niet zelf kan grootbrengen, maar het in den kost moet geven, waar het maar al te vaak slachtoffer wordt van de infame praktijken, die men met eene lugubere ironie „engeltjes-makerij" pleegt te noemen. Thans van het eene uiterste in het andere vervallende, wil men den natuurlijken vader steeds verplichten het kind overeenkomstig *zijn* vermogenstoestand groot te brengen. [1])

Voorzichtigheid bij het betoonen van mildheid tegenover het natuurlijk kind is ook wenschelijk, daar de geheele verplichting van den natuurlijken vader tot onderhoud en opvoeding eindigt met de meerderjarigheid van het kind — in Duitschland reeds na het 16e levensjaar — en het voorstel-Loeff het kind geen recht hoegenaamd op de erfenis van zijn „verwekker" verleent; twee omstandigheden, die het bij het wettige kind ten achter doen staan, en oorzaak zouden kunnen zijn, dat het na een kostbare opvoeding nog hulpeloozer in den strijd om het bestaan werd geworpen, dan indien het in den stand der moeder ware groot gebracht.

Dat men in het algemeen den natuurlijken vader op een zeker tijdstip van zijne verplichtingen ontslaat, en daartoe de meerderjarigheid kiest, al legt menig vader aan zijn wettig kind ook daarna nog veel ten koste, is begrijpelijk, en niet onbillijk; de Duitsche wet echter maakt daarop deze uitzondering. „Ist das Kind zur Zeit der Vollendung des 16en Lebensjahrs in Folge körperlicher oder geistiger Gebrechen ausser Stande, sich selbst zu unterhalten, so hat ihm der Vater auch über diese Zeit hinaus Unterhalt zu gewähren." Tevergeefs zoekt men naar zulk een bepaling in het Nederlandsche ontwerp. Waarom? „Mocht het kind", zoo schrijft de Minister

---

[1]) Zie ook het Fransche voorstel-Sembat, dat den vader verplicht tot betaling van „une pension alimentaire déterminée selon ses ressources."

in zijn toelichting, „na het bereiken van de meerderjarigheid, niet in staat zijn zich zelf te onderhouden, dan zal het in den toestand verkeeren, waarin alle andere personen staan, die van bloedverwanten zijn verstoken en de kracht of den wil missen om voor zich zelven te zorgen." Maar de „verwekker" is òf „bloedverwant" van zijn natuurlijk kind en dan zoo goed vóór als nà de meerderjarigheid, òf hij is zulks niet, — dìt is 's Ministers standpunt, — maar dan rijst toch de vraag, niet: waarom de verwekker, die tot 21 jaren toe het kind heeft moeten onderhouden niet *in elk geval* daarmee ook daarna zal moeten voortgaan, maar wèl: of de omstandigheid, dat „bij deze verhouding.... van familieband geen sprake is en.... de gemeenschap ontbreekt, waarin de verplichting tot onderhoud van meerderjarige wettige of erkende kinderen wortelt" voldoende grond is, om hem, die 21 jaren door een vermogend vader werd onderhouden, daarna plotseling en moedwillig naar de armenzorg te verwijzen of aan ellende en gebrek prijs te geven. En tot uiterst zeldzame uitzonderingen zullen deze gevallen niet beperkt blijven; onder de buitenechtelijke kinderen — ter motiveering van de Duitsche bepaling werd er op gewezen — telt men relatief een grooter aantal geestelijk of lichamelijk minderwaardigen dan onder de wettige.

Het ontbreken van familieverband is ook de grond, waarom het natuurlijk kind geen aanspraak op eenig deel van de nalatenschap van zijn verwekker kan doen gelden. Al moge dit misschien logisch uit het eenmaal door het ontwerp ingenomen standpunt volgen, betreuren kan men niettemin, dat het natuurlijk kind van den erflater geen plaatsje kon ingeruimd worden tusschen de wettelijke erfgenamen van zijn verwekker. Het maakt toch, op zijn zachtst uitgedrukt, een vreemden indruk, dat hij, wiens overgrootvader de achterkleinzoon was van den grootvader van des erflaters betovergrootvader — dit is een bloedverwant in den 12^den^ graad van den erflater! — tot de erfenis ab intestato kan geroepen worden, terwijl hij, die — men erkenne familierechtelijke betrekkingen of niet, — toch naar de natuur het kind van den erflater was, met leege handen naar huis wordt gestuurd.

Zeer scherp veroordeelde Prof. Molengraaff indertijd de bepaling in het ontwerp-Cort van der Linden, die de actie

uitsloot voor het verleden. Het viel niet te ontkennen, dat zij aanleiding kon zijn voor den natuurlijken vader, zijne verplichtingen zoo lang mogelijk niet na te komen. Elk jaar, dat de actie later tegen hem werd ingesteld, waren dan de kosten van een jaar onderhoud gespaard; het Duitsche Wetboek bepaalt dan ook uitdrukkelijk het tegendeel.

Nu ook over deze vraag Mr. Loeff's ontwerp zwijgt, mag men aannemen, dat hier slechts de gewone regelen van verjaring gelden en dus de actie binnen die grenzen steeds, ook voor het verleden, ontvankelijk blijft. Twijfel of het kind, meerderjarig geworden, nog de actie zou kunnen instellen, kan rijzen door de woorden van het voorgesteld art. 344f, dat zegt: „Het kind wordt, bij gebruikmaking van het in de artt. 344a en 344d toegekende recht, vertegenwoordigd door eenen bijzonderen vertegenwoordiger".

Hieruit kàn gelezen worden, dat deze actie slechts door dezen vertegenwoordiger — waarvan toch slechts gedurende de minderjarigheid van het kind sprake kan zijn — zou kunnen worden ingesteld. Is deze niet de bedoeling der bepaling, dan zou eene wijziging van den aanhef in dezen geest: „Tijdens zijn minderjarigheid wordt het kind enz." de mogelijkheid van misvatting uit den weg ruimen.

Begrijpelijk is het dat men, waar zoo vaak betoogd werd, dat natuurlijk vaderschap onbewijsbaar is, geen enkel bewijsmiddel uitsluit, dat tot het vinden der waarheid in dezen zou kunnen leiden. „De bewijslevering... is aan geen bepaald middel gehouden", zegt het ontwerp, hetgeen de Minister toelicht door op te merken: „Het toelaten van getuigenbewijs aan zekere beperkende voorwaarden te binden, zou voor het kind de beteekenis hebben van een ontnemen met de andere hand van hetgeen met de eene hand gegeven is."

Maar vaak zal zich nog de behoefte aan een ander bewijsmiddel doen gevoelen, de eed, die in de geschiedenis van deze materie in Frankrijk, naar wij ons herinneren, een zoo belangrijke rol heet gespeeld te hebben: deze zal dikwijls het ultimum remedium zijn om het geschil tot eene oplossing te brengen. Of de beslissende eed in deze zaken kan worden opgedragen hangt, wegens art. 1967 van het B. W., af van de beantwoording der vraag, of eene dading omtrent het onderwerp van geschil toegelaten is. Bij de

toelichting tot art. 1967 B. W. zeide de Regeering, dat eedsdelatie derhalve uitgesloten zou zijn „in geval van echtscheiding en andere twistgedingen, die den staat der personen betreffen, omdat deswege niet kan worden getransigeerd of eene bekentenis worden aangenomen.” Uit den ganschen opzet van het ontwerp volgt, dat wij hier niet hebben eene regeling, die den „staat der personen” betreft; niet de „Paternitätsklage” maar eene zuivere „Alimentationsklage” ligt in het voorstel-Loeff opgesloten. Dus ook onder het thans geldend materieel bewijsrecht zal de decisoire eed een in deze actie toegelaten bewijsmiddel zijn. Worden de Regeeringsvoorstellen omtrent het bewijs tot wet, dan zal, op grond van het nieuwe art. 1942 B.W. dat den decisoiren eed slecht uitsluit over feiten, waaromtrent de bekentenis van hem, wien hij zou worden opgedragen, niet in aanmerking zou kunnen genomen worden, elke twijfel omtrent dit punt in nog sterker mate uitgesloten zijn. Aan den voorzichtigen Nederlandschen rechter de moeielijke taak, zorg te dragen, dat niet een Hollandsche Servan, en dan met grond, de gevaren aan dit met bedachtzaamheid te hanteeren bewijsmiddel verbonden, uit de praktijk kan demonstreeren.

Met terzijdelating van enkele minder belangrijke punten — ik denk hier aan de mogelijkheid het bedrag der uitkeering te doen wijzigen bij verandering van vermogenstoestand, aan de verhouding waarin de „verwekker” en de ouders, die het kind „erkend” hebben, in zijn onderhoud moeten bijdragen, — zijn hiermede, naar ik mij vlei, inhoud en strekking van het door Minister Loeff voorbereide wetsontwerp in hoofdzaak weergegeven.

Van verschillende zijden is dezen bewindsman door een zoo sterk koor een lofzang voor den door hem geleverden arbeid toegezongen, dat mijn zwakke stem daaraan weinig kracht zou kunnen toevoegen; de Minister zeide niets te veel, toen hij in de M. v. T. betoogde, dat de drang naar herstel van het oude recht „niet uitgaat van eene enkele godsdienstige of politieke richting, doch ... juist zijne voorname beteekenis ontleent aan het feit, dat elke partij leden onder de ijveraars voor zulk herstel vindt.” In het koor der tot oordeelen bevoegden werd—de opmerkingen in het Voorloopig Verslag van het onderzoek in de Tweede Kamer buiten

beschouwing gelaten, die in hoofdzaak meer op technische verbetering dan op bestrijding van het ontwerp gericht zijn — slechts één dissonnant gehoord. Jhr. Mr. W. F. Rochussen, de onvermoeide strijder, die ook in de campagne van 1898 —1900 het ontwerp-Cort van der Linden op alle punten bestookte, leverde thans een derde uitvoerige monographie [1]), waarin hij de door Minister Loeff voorgestelde regeling in principe en uitwerking meedoogenloos — maar, naar ik in alle bescheidenheid meen, geenszins afdoende — bestreed. De inleiding tot dit geschrift besluit de warm-overtuigde auteur aldus: „God behoede voor de ramp van deze verwekkers-actie ons vaderland!", een begrijpelijke bede, daar naar schrijvers meening „dit ontwerp eenmaal wet geworden, voor ons vaderland grooter ramp (zal) zijn dan zelfs een staatsbankroet." Ook zonder vooraf naar den maatstaf te zoeken, waarop de invloed van deze beide eventualiteiten op het heil van ons vaderland zou kunnen afgelezen worden, deel ik het gevoelen van den geleerden schrijver geenszins. Integendeel, ik zou meenen, dat onder den omvangrijken wetgevenden arbeid van den huidigen Minister de poging tot regeling dezer materie een eervolle plaats zal innemen. Het vraagstuk, dat naar Mr. Loeff's eigen verklaring, binnen de zoogenaamde neutrale zone ligt, is door de voorzichtige en beleidvolle oplossing, die het in dit ontwerp verkreeg, daar niet buiten getreden. Bedriegen niet alle teekenen, dan mag men voorspellen, dat het Ontwerp van Wet van 6 Sept. 1904 voor alle parlementaire partijen, zij het ook hier en daar, wat de uitwerking van het principe betreft, gewijzigd, aannemelijk zal blijken. Uit het Voorloopig Verslag althans vernemen wij, dat in de Tweede Kamer „algemeen de wenschelijkheid (werd) erkend om de bezwaren, waartoe het bestaande voorschrift betreffende het onderzoek naar het vaderschap aanleiding geeft, op te heffen." En zij, die meenen, dat de voorgestelde regeling reeds ver genoeg gaat, zullen den Minister dankbaar zijn voor de voorzichtige wijze, waarop hij hen leidde langs de afgronden der „uitersten", waarin de

---

[1]) „De thans voorgestelde wettelijke bescherming van het natuurlijk kind in wording, rechtsgrond en waarde," onderzocht door Jhr. Mr. W. F. Rochussen. Baarn. Hollandia-Drukkerij 1905.

meer radicaalgezinden hen wilden lokken. Daartegenover zij, die van gevoelen zijn, dat zonder gevaar voor de maatschappij aan het onechte kind nog wat meer recht kon gegeven worden, zullen moeten erkennen, dat men niet het recht had van dezen Minister eene radicale, ook de uiterste desiderata bevredigende regeling te verwachten; voor hen zal deze wetswijziging een eerste stap zijn naar een verder liggend doel. Zij kunnen, gedachtig aan het gezegde: „le mieux est l'ennemi du bien", wat het voorstel-Loeff hun biedt aanvaarden en hunne kwijting aan den Minister doen luiden: „op rekening in dank ontvangen."

H. G. VAN DER VIES.

NASCHRIFT.

Te laat vernam ik, dat bij de Fransche Chambre des Députés weder een wetsvoorstel op het onderzoek naar het vaderschap was ingediend, om er anders dan met een enkel woord (p. 461, noot) melding van te maken. Daar in de M. v. T. tot het ontwerp-Loeff hiervan niet wordt gerept, en met oog op de belangrijke punten van overeenkomst naast groote verschillen, die het jongste Nederlandsche en dit Fransche ontwerp vertoonen, meen ik, dat het zijn nut kan hebben, den tekst van dit laatste hier te doen volgen, die mij door den eersten onderteekenaar van het voorstel, den heer Marcel Sembat, op mijn verzoek welwillend werd verstrekt.

Het uiterst sober toegelichte voorstel luidt aldus:

ART. 1.

L'action en recherche de la paternité est autorisée dans les conditions déterminées par la présente loi.

La paternité peut être établie non seulement par preuve écrite, mais, en l'absence même de preuve par écrit, par des présomptions graves, précises et concordantes.

La possession d'état fait preuve par elle seule, sauf le droit pour le prétendu père de produire tous les moyens propres à établir que l'enfant traité par lui comme sien était étranger.

ART. 2.

La constatation judiciaire de paternité ne donne au père aucun droit sur l'enfant. Elle ne lui impose d'autre obligation envers lui que le payement d'une pension alimentaire déterminée selon ses ressources jusqu'à la majorité de l'enfant.

Récompense est due à raison de ladite dette si le père est marié dans le régime de communauté. Au décès du père, la pension alimentaire est prélevée sur sa succession.

ART. 3.

L'action en recherche de paternité peut être exercée pendant la minorité de l'enfant par la mère ou le tuteur de l'enfant.

Elle est admise même au cas où elle aboutirait à la constatation d'une filiation adultérine ou incestueuse.

ART. 4.

Le père contre lequel a été exercée l'action en recherche de paternité perd pour l'avenir le droit de reconnaître l'enfant sans le consentement de la mère à moins qu'elle ne soit interdite ou déchue de la puissance maternelle. Dans ce cas la reconnaissance devra être autorisée par un conseil de famille.

ART. 5.

L'enfant majeur ne peut être reconnu qu'avec son consentement.

ART. 6.

Indépendamment de la pension alimentaire imposée au père par l'article 2, la mère naturelle peut réclamer pour elle-même des dommages-intérêts proportionnés au tort moral et matériel qu'elle a subi.

Ils comprendront, s'il y a lieu, une part des dépenses que la mère aurait indûment supportées seule pour l'entretien et l'éducation de l'enfant jusqu'au jour du jugement. Ils ne sont en aucun cas inférieurs aux frais de l'accouchement et aux frais d'entretien de la mère pendant trois mois.

H. G. v. d. V.

NEDERLANDSCHE SCHILLER-FEIER.

In de Nederlandsche Schiller-bibliografie, waarmede de heer Wouter Nijhoff als blijvende herinnering aan de Haagsche „Schiller-Feier" een uiterst welkome bijdrage heeft geleverd tot de kennis van 's dichters beteekenis voor ons land, treft zeer bijzonder het volgende bericht van Schillers dood in de *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1805 [1]):

„Onze beroemde Duitsche Dichter Schiller te Weimar, is aldaar, den 9den dezer maand in den ouderdom van niet meer dan 45 jaren overleden. Hij was een Wurtemberger van geboorte en oefende de geneeskonst. In het jaar 1802 wierd hij door den Keizer tot den adelstand verheven en stierf als Hertogl. Saxen-Weimarsche Hofraad en gewoon Hoogleeraar te Jena. Een zinkingkoorts verzeld van eene bezetting op de borst sleepte hem in 9 dagen weg, nalatende eene weduwe met 4 onmondige kinderen."

Als teekenend curiosum verdient deze „diepgevoelde" nekrologie voor vergetelheid bewaard te worden. Zij was het eenige wat het eerste Nederlandsche tijdschrift dier dagen voor den grooten doode over had. Thans, na honderd jaren — treffende tegenstelling! — werd de plechtige herdenking van zijn sterfdag in de residentie ingeleid met de roerende, van mannelijk ingehouden smart trillende klanken, waarin Johannes Brahms Schillers „Nänie" gekleed heeft: „Auch das Schöne muss sterben!"

---

[1]) Schiller-Feier te 's-Gravenhage 1805 — 9 Mei — 1905. Festrede von E. F. Kossmann. Met eene Nederlandsche Schiller-Bibliographie door Wouter Nijhoff. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1905, blz. 74.

Niet alleen in de Duitsch sprekende landen heeft de afgeloopen week in het teeken van Schiller gestaan. Ook ten onzent, in Amsterdam, Rotterdam, den Haag, Groningen, wellicht nog elders, is het eeuwgetijde van Schillers dood het sein geweest tot feestelijke bijeenkomsten van Duitschers en Nederlanders ter viering van zijn gedachtenis. Dergelijk feestbetoon — wij weten het allen, en, wisten we het niet, dan hadden sommige manifestaties buiten onze grenzen het ons in deze dagen kunnen leeren — mag niet worden overschat. Veel onheilig vuur wordt op de altaren van gedachtenisvieringen ontstoken, en het is te begrijpen dat menig fijnbesnaard gemoed — het behoeft niet eens nog een „Mimosenseele" te zijn — van zoo kompakte offeranden gruwt. Feestbetoon is epidemisch, maar, ook dit vergete men niet, het tiert slechts op een ontvankelijken bodem. En nu is het een onbetwistbaar feit, waarop dezer dagen terecht herhaaldelijk is gewezen, dat, terwijl b.v. de honderdste sterfdagen van Klopstock en Herder in 1903 buiten de kringen der vaklitteratuur vrij onopgemerkt voorbij zijn gegaan, die van Schiller, gelijk het eeuwfeest van zijn geboorte in 1859, als 't ware met elementaire kracht Duitschers in het Rijk en daarbuiten, Germanen, zelfs niet stamverwante volkeren gedwongen heeft tot een algemeene hulde aan zijn genie.

Een feit is het ook, wanneer ik even een persoonlijken indruk mag weergeven, dat bij de twee Nederlandsche Schillervieringen, die het mij vergund was bij te wonen, in den Haag en te Groningen, van banale vermakelijkheidstemming niets te bespeuren viel. In voortreffelijke redevoeringen [1]) is in Den Haag door Dr. E. F. Kossmann, hier door den lector aan de Groningsche universiteit, den heer H. Pol, de vraag gesteld en beantwoord „Was ist uns Schiller?", en den waarnemer moet bij het toch grootendeels uit Nederlanders bestaande publiek niet slechts de plechtige stemming hebben getroffen, maar ook de spontane behoefte om van zijn liefde tot den edelen doode te getuigen. Men voelde zich op gewijden grond.

In de enkele bladzijden, waarover ik beschikken mag, kan ik geen poging wagen tot beantwoording van de zeker belang-

[1]) De „Festrede" van Dr. Kossmann is uitgegeven in den bovenaangehaalden bundel, die van den heer Pol is verschenen bij de firma Noordhoff te Groningen.

wekkende vraag, hoe groot Schillers invloed geweest is op onze litteratuur en op ons geestelijk leven. Wie den gang van onze letterkunde nagaat, zal allicht tot de gevolgtrekking komen, dat Schiller voor haar te vroeg of te laat geleefd heeft, al naar men 't nemen wil. En, of men zijn beteekenis voor het geslacht van een halve eeuw geleden mag afmeten naar den geestdriftigen hymnus van Potgieter, dien „voor het eeuwfeest van Friedrich Schillers geboorte" *De Gids* van 1859 bracht, en naar de feestrede, in datzelfde jaar door J. J. van Oosterzee in de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen gehouden [1]), komt mij voor aan gegronden twijfel onderhevig te zijn. Maar ook wanneer prof. Ernst Martin te Straatsburg, een kenner van onze taal en letterkunde, na Schiller als den Duitschen nationalen dichter gesteld te hebben tegenover Goethe als „den deutschen Dichter der Weltpoesie", verklaart: „Deshalb verstehen die Angehörigen andrer Völker — die stammverwandten Holländer etwa ausgenommen — Schiller nicht völlig zu würdigen" [2]), dan zou ik bij zijn tusschenzin een bescheiden vraagteeken durven plaatsen. Men versta mij niet verkeerd. Allerminst ontken ik, dat Schiller ook ten onzent tot de veel gelezen, tot de „populaire" dichters behoort, dat de figuren uit zijn drama's en balladen ook voor ons vertrouwde gestalten zijn geworden, dat gevleugelde woorden uit zijn werken ook bij ons als dagelijks gebruikte pasmunt in omloop zijn. Wie er aan mocht getwijfeld hebben, dien zou de Schiller-week tot andere gedachten hebben kunnen brengen. Maar de geheele Schiller, de echte Schiller is dit niet: het is Schiller van den buitenkant. Zijn grootheid ligt in de totaliteit van zijn wezen: zijn dichten en zijn denken, de scheppingen van zijn gerijpten geest zijn uitstroomingen van een persoonlijkheid, die, hoe nauwkeuriger men haar beschouwt, met hoe grooter liefde men zich in haar tracht in te leven, steeds meer bewondering afdwingt, steeds meer geestdrift wekt. „Jeder individuelle Mensch," zegt Schiller ergens, „trägt, der Anlage und Bestimmung nach, einen

---

[1]) Zie Kossmann t. a. pl. blz. 5 v.

[2]) Schiller im Urteil des zwanzigsten Jahrhunderts. Stimmen über Schillers Wirkung auf die Gegenwart. Jena, Herm. Costenoble, 1905, blz. 129.

reinen idealischen Menschen in sich, mit dessen unveränderlicher Einheit in allen seinen Abwechslungen übereinzustimmen, die grosse Aufgabe seines Lebens ist." Dit woord klinkt als een belijdenis. Een strijder, die met ijzeren wilskracht over de zwakte van een broos lichaam weet te zegevieren, zich niet laat buigen door den nood des levens, den tegenstand der tijdgenooten door klimmenden arbeid tot zwijgen brengt, van alle bezwaren en tegenspoeden partij trekt voor de verhooging van zijn zedelijke kracht, onophoudelijk zichzelf opvoedt tot hooger en hooger streven: dat is Schiller. Zoo heeft Goethe hem gezien en geprezen:

„Nun glühte seine Wange roth und röther
Von jener Jugend, die uns nie entfliegt,
Von jenem Muth, der, früher oder später,
Den Widerstand der stumpfen Welt besiegt,
Von jenem Glauben, der sich stets erhöhter
Bald kühn hervordrängt, bald geduldig schmiegt,
Damit das Gute wirke, wachse, fromme,
Damit der Tag dem Edlen endlich komme."

Zulk een leven, dat, gelijk hij nog in hoogen ouderdom aan Zelter schrijft, „immerfort, wenn es gut geht, als ein stets kämpfendes, überwindendes zu betrachten ist," was ook voor Goethe het hoogste. Het is de band, die Schillers werken samensnoert: zijn drama, zijn lyriek, zijn aesthetische geschriften. Het drukt zijn stempel op zijn dichten en denken. De idealen van Schillers jeugd blijven in gelouterde vormen de idealen van zijn mannelijken leeftijd; zij zijn ook de onze en zij zullen, allen intellectueelen hoogmoed en geblaseerde zelfverheffing ten spijt, ook die der toekomst blijven, zij het dan ook, dat gewijzigde toestanden en andere artistieke opvattingen hun een nieuw kleed hebben omgehangen of zullen omhangen.

Bekleedt *die* Schiller in ons Nederlandsch geestelijk leven de hem toekomende plaats? De dichter, wiens levenswerk geloof predikt op elke bladzijde, geloof aan de vrijheid, geloof aan de edele roeping van den mensch, geloof aan de overwinnende kracht van ernstig streven en strijden, aan de macht der idee, aan een harmonische verzoening van de schrille tegenstellingen van neiging en plicht, van zinlijkheid en rede? De dichter, van wien zijn scherpziende vriend W. von

Humboldt treffend heeft getuigd, dat al wat van hem uitging een geheel eigen kenmerk draagt van hoogheid, waardigheid en vrijheid, omdat zijn scheppingen wellicht meer dan die van eenig ander dichter doorgloeid worden van de macht der idee, meer zelfs „als man, ohne die Erfahrung (Humboldt moet bedoelen: de bij Schillers werken opgedane ondervinding), mit der Poesie für verträglich halten sollte"? [1]) Is die Schiller voor ons wat hij wezen kon, of kon hij meer voor ons zijn, en vooral kan hij meer voor ons worden? De moeilijkheid van een antwoord op die vragen levendig beseffende, wensch ik mij te bepalen tot het aanstippen van twee gezichtspunten, van waaruit een meer algemeene beantwoording beproefd zou moeten worden.

De twee voorname voertuigen van Schillers populariteit in zijn vaderland — dit schijnt onbetwistbaar — zijn het tooneel en de school. Hoe is het in dit opzicht bij ons gesteld?

Van het tooneel zou ik kunnen zwijgen. Het Nederlandsch tooneel (de *t* van 't laatste woord kan desverkiezende ook als hoofdletter worden gelezen) kent Schiller niet of ternauwernood. Er wordt van tijd tot tijd met een of ander van zijn drama's een proef genomen, die geregeld mislukt, en alleen „Maria Stuart" blijft — ik zeg niet: in onvergankelijke schoonheid — prijken op het repertoire van een onzer tooneelgezelschappen. Om den dichter voor ons tooneel te veroveren of te heroveren, zou in de allereerste plaats gezorgd moeten worden voor Nederlandsche vertalingen, die op waardige wijze den stroom van Schillers pathos vertolken, zonder daarbij te stranden op de Scylla der gezwollen hoogdravendheid of te verzinken in de oogenschijnlijk even moeilijk te vermijden Charybdis der platheid. Aan vertalingen, bewerkingen, verhaspelingen van sommige van zijne drama's, grootendeels genadiglijk bedekt „mit Nacht und Grauen", is geen gebrek — men zie de lijst in W. Nijhoffs bibliografie —, maar teekenend is, dat het centrale werk van Schillers dramatische kunst, de Wallenstein-trilogie, ten eenenmale daarin ontbreekt en dus, naar ondersteld mag worden, nooit van de planken van het Nederlandsch tooneel tot een Nederlandsch publiek heeft gesproken, de machtigste

---

[1]) De geheele brief van W. v. Humboldt aan Schiller (van 16 Oct. 1795), waaruit deze passage genomen is, verdient gelezen en herlezen te worden.

Duitsche tragedie, bij alle tekortkomingen die de kritiek overvloedig heeft aangewezen, in grootschheid van konceptie en kunst van uitvoering door geen ander van 's dichters werken geëvenaard. Of en hoe Schiller ook door het tooneel meer voor ons volk zou kunnen worden, mogen betere kenners van onze theatrale toestanden beoordeelen. Dat onze tooneelspelers niet bij voorkeur gestemd zijn op Schillers verzen, dat ons publiek het evenmin is, wie die het zal ontkennen? Misschien is het niets meer dan een droombeeld, wanneer ik mij de mogelijkheid voorstel van opvoeringen van „Wallenstein," „Die Braut von Messina," „Wilhelm Tell," het grootsche „Demetrius"-torso in krachtige, welluidende Nederlandsche verzen door toegewijde Nederlandsche acteurs en actrices voor ontvankelijke Nederlandsche toeschouwers. Toch wijs ik op den indruk, dien Royaards onlangs in den Haag en Groningen heeft weten te bereiken door zijn voordracht der Posa-scene uit „Don Carlos" in 's dichters eigen taal, en herinner aan de wederopstanding van Sophokles en Shakespeare op ons tooneel, door bruikbare vertalingen mogelijk gemaakt en, niettegenstaande het veelal ontoereikende der vertooning, als een stap tot herleving der hooge kunst van onmiskenbare beteekenis.

Met meer vertrouwen en grooter beslistheid zou ik bevestigend durven antwoorden op de vraag, of Schiller voor onze school en voor ons onderwijs niet meer kan worden dan hij tot dusver is. Met „school" wordt hier bedoeld het voorbereidend hooger onderwijs in den ruimsten zin, met „onderwijs" niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats het verstrekken van kennis, maar tevens en vooral de vorming van geest en karakter. Niet, als werd Schiller aan onze gymnasia en hoogere burgerscholen eigenlijk verwaarloosd: eenige balladen en een enkel, misschien wel zelfs een paar van zijn drama's zullen wel tamelijk overal worden gelezen. Maar te betwijfelen valt, of daarmede aan zijn beteekenis als opvoedend element recht is gedaan, al zal wel instinktief bij elk leeraar, die zijn Schiller kent en tegelijk opvoeder is in den hoogeren zin van 't woord, het geloof in de vormende kracht van Schillers idealisme, in het ontwikkelend vermogen van zijn ethiek in meerdere of mindere mate aanwezig zijn. Hoe met name Schillers filosofische gedichten, inzonderheid die uit

het laatste decennium van zijn leven, een onschatbaar ferment kunnen worden voor edele karaktervorming, tevens een voor den jeugdigen geest bij uitstek geschikt middel tot filosofische propaedeusis, is verleden jaar op het Utrechtsche Philologen-congres door den heer H. Pol met groote helderheid uiteengezet. [1])

De eene groep van deze gedichten — tot haar behooren b.v. „Der Genius", „Der Tanz", „Würde der Frauen", Das Glück", om slechts enkele te noemen — beweegt zich in de antithese van natuur en geest, van neiging en plicht, van zinlijkheid en rede, en haar verzoening, haar harmonische ineensmelting. Het diepste van deze gedichtenreeks, „Das Ideal und das Leben", verheerlijkt, in aansluiting bij de denkbeelden der „Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen", de idealiteit van het aesthetisch voelen, de kunst als verzoeningsmiddel voor het dualisme in den mensch. Een tweede groep van Schillers ideeënlyriek, de meer kultuurhistorische gedichten, beschouwt den mensch in zijn verhouding tot de maatschappij en tot den staat. Ook hier is harmonische oplossing der sociale en historische disharmonieën 's dichters doel: uit een oortoestand. waarin onschuld maar ook onvrijheid heerschen, leidt hij de menschheid door de kultuur, die, uit vrijheidsdrang geboren, ten slotte zich in wilde begeerte losrukt van de natuur, naar een toestand van verzoening tusschen beiden. Altijd weer, zoo roept het blijde geloof van Schillers idealisme ons toe, heelt de vrijheid, zich uitende in beschaving, de wonden die zij zich zelf heeft toegebracht. Wanneer „Das Lied von der Glocke" van deze groep het populairste specimen is, dan is „Der Spaziergang" het hoogste en ideeënrijkste.

Streven en strijden 's menschen taak, wilskracht zijn staf, zedelijke vrijheid zijn doel: zoo predikt Schillers leer. Goed begrepen, kweekt dit menigmaal bespotte idealisme geen zwakkelingen, maar moedigen. Berusting, waar berusting onvermijdelijk is en dus wijs, maar de kracht der daad, waar het den strijd des levens geldt, onwrikbare volharding in het zoeken van hooger volmaking.

---

[1]) „Bildungs- und Erziehungswert von Schillers philosophischen Gedichten" (Handelingen van het 4de Ned. Philologencongres te Utrecht, blz. 85 vv.); zie ook Kossmann t. a. pl. blz. 18.

„Nur dem Ernst, den keine Mühe bleichet,
Rauscht der Wahrheit tief versteckter Born;
Nur des Meissels schwerem Schlag erweichet
Sich des Marmors sprödes Korn."

Met verheven ernst, maar bij alle vlucht der gedachten met rijpe helderheid verkondigt de dichter zijn levensbeschouwing, overal de groote vragen der menschheid toetsende aan de lessen der historie, meesleepende door zijn edel pathos en zijn bezielende geestdrift. Een opvoeder van hoogen rang, een leidsman tot zelftucht en verantwoordelijkheidsgevoel.

Zelfs die eigenschappen, die uit een zuiver artistiek oogpunt als gebreken van Schillers lyriek beschouwd kunnen worden, zijn winst voor haar paedagogische waarde. De groote lijnen, waarin zijn poëzie zich beweegt, zelfs de veelgesmade rhetorica hebben op jeugdige zielen meer onmiddellijk vat dan van een meer intieme kunst te verwachten is. Maar vooral: Goethe zegt ergens van Schiller: „Es war nicht Schillers Sache mit einer gewissen Bewusstlosigkeit und gleichsam instinktmässig zu verfahren." Dit geldt zeer zeker van zijn lyriek, die meest — niet altijd — de idee tot punt van uitgang neemt en die als 't ware omkleedt met vorm en gestalte. Verwijdert men het lichte hulsel, dan wordt de gedachte zichtbaar, een niet te zware denkoperatie en als zoodanig een onbetwistbaar voordeel voor de school.

En ten slotte nog één punt. Er wordt storm geloopen tegen de klassieke opleiding, ook — en dat is het bedroevende — door hen, die haar zelf deelachtig zijn geworden. Voor Schiller in zijn laatste periode is de oudheid het inbegrip van volmaakte harmonie, in den enkeling niet minder dan in de gemeenschap; voor hem is de hoogheid der Grieksche wereld en der Grieksche kunst de onwrikbare grondslag voor een aesthetische vorming van den mensch. Ik heb hier de historische juistheid van Schillers „Griechentum" evenmin te kritiseeren als de blijvende waarde van zijn kunsttheorie, maar ik wensch alleen te vragen: zou niet voor onze gymnasiasten Schillers van antieken geest gedrenkte filosofische lyriek een meer doeltreffend middel zijn, om hen de beteekenis der oudheid voor hoogere geestesvorming te doen beseffen en hen dat besef van de schoolbank mee te doen nemen als kostelijk levensgoed, dan sommige traditioneele middelen van het onderwijs in oude talen?

Ziedaar een vraag, die ik in deze dagen, nu de reorganisatie van ons voorbereidend hooger onderwijs aan de orde is, als uitvloeisel van de stemmingen en gedachten, die de Nederlandsche Schiller-Feier in mij heeft gewekt, aan het oordeel van bevoegden waag te onderwerpen.

B. SYMONS.

DE RIJKSSUBSIDIE AAN DE GEMEENTEN.

De welvaart van de gemeenten bevestigt de welvaart van het rijk. (Uit de debatten over de wet tot afschaffing van de gemeentelijke accijnzen.)

I.

Er bestaan gemeenten, wier financiën allengs dieper zinken; er bestaan andere, wier geldmiddelen voortdurend verbeteren. Er zijn er, waar de toestand zóó ellendig is, dat de gewone uitgaven haast niet meer kunnen worden gedaan; men treft andere aan, die nieuwe uitgaven op de begrooting brengen zonder dat de lichte belastingen behoeven te worden verzwaard.

Amsterdam zal vermoedelijk zijn hoog drukpercentage moeten opvoeren, enkel om aan het gewone budget het hoofd te bieden; Hilversum richt een hoogere burgerschool op en de weinig offerende burger bemerkt het nauwelijks.

Dit zijn geen uiterste voorbeelden. Gemeenten vallen aan te wijzen, waar niets behoeft te worden opgebracht en waar het bestuur beleggings-zorgen kent; andere waar het rijk langs velerlei wegen geld moet zenden, omdat de belastingen, hoe nijpend hoog ook opgevoerd, in de verte niet opwegen tegen de eischen van het schriel berekende budget.

Deurne in Noord-Brabant heft slechts vergunningsrecht op den drankverkoop, vermoedelijk alleen omdat de wet daartoe verplicht, zelfs de Deurnsche hondjes mogen vrij uitgaan; Emmen in Drente verkeert in wanhopigen toestand.

Geen twee van de ruim elf honderd gemeenten verkeeren in gelijke financiëele omstandigheden, niettegenstaande ééne gemeentewet alle beheerscht.

Van waar die oogenschijnlijk onbegrijpelijke verschillen?

In gemeenten met velerlei uitgaven zijn hooge lasten; waar een eenvoudige begrooting bestaat zijn lage belastingen te verwachten; de groote gemeenten zijn dus al dadelijk aangewezen op de eerste categorie, de plattelandsche op de tweede. Maar ook in tal van kleinere provinciesteden die

voor het omliggende land het stedelijk centrum vormen, waar middelbaar en soms zelfs hooger onderwijs worden verstrekt, zullen hooge belastingen te vinden zijn.

Daarentegen zullen gemeenten met belangrijke privaatrechtelijke bezittingen, waar dus de inkomsten abnormaal hoog, en gemeenten met bloeiend confessioneel onderwijs, bij welke de uitgaven abnormaal laag zijn, een bijzonder gunstig financiëel beeld vertoonen.

Zijn deze oorzaken voor verschil in lasten van *blijvende* beteekenis, er bestaan andere, die een *beweeglijk* karakter bezitten.

Een belangrijk feit is dat de kosten van het plaatselijk budget — ook gerekend per hoofd der bevolking — voortdurend klimmen.

Aan dezen regel ontsnapt niet alleen geen enkele gemeente, hij geldt tevens voor provincie en rijk, voor binnen- en buitenland.

Altijd meerdere bemoeiingen trekt de gemeenschap tot zich en aan de behartiging van elke taak worden steeds hoogere eischen gesteld.

Tenzij dus de inkomsten gelijken tred houden met de uitgaven, moeten overal de lasten per ziel klimmen.

Men behoeft niet lang over deze opmerking te denken om te beseffen, dat in het algemeen van inkomsten, die regelmatig en voldoende per hoofd der bevolking stijgen, bij de gemeente geen sprake is. Zij spruiten voort uit baten, afkomstig van rentegevende eigendommen, welke sommen natuurlijk niet geacht kunnen worden voortdurend te stijgen, en uit retributies, die niet meer mogen opbrengen dan de kosten beloopen aan de verstrekte diensten verbonden. Verder geniet de gemeente verschillende rijkssubsidiën, die wel stijgen, maar gradueel minder dan de uitgaven of de lasten, waarvoor zij worden gegeven; immers steeds participeert het rijk. Alleen de gemeentebedrijven zijn in staat winsten op te leveren, die van belangrijken invloed op de gemeenterekening zouden kunnen zijn. Genoeg zij het hier op te merken, dat gemeentebedrijven niet in elke gemeente mogelijk zijn en hunne winsten altijd wisselvallig zullen blijken. Bovendien vormen de drang naar verlaging van den leveringsprijs, de behartiging van de materieele belangen van den werkman en de weerzin om van het bedrijf een bron voor indirecte belasting te maken factoren die de winst binnen enge grenzen beperken.

In de regelmatige klimming der uitgaven per ziel naast de minder regelmatige en minder snelle klimming der ontvangsten per inwoner, ligt een onmiddellijke reden voor de allerwege bestaande stijging der lasten per hoofd der bevolking.

Hierbij sluit zich aan een tweede algemeen geldende omstandigheid van niet minder gewicht. De wet van 1865 verbood den gemeenten met de heffing van indirecte belastingen voort te gaan. Aan haar werden alleen de directe gelaten.

Daarmede werd de belastingbasis ingeperkt en van het geheel der bevolking tot een gedeelte er van ingekrompen.

Op dit deel rust de volle zwaarte van de lasten door allen veroorzaakt.

Als men bedenkt, dat het deel der bevolking, dat niet in deze belastingen kan worden betrokken, onder normale omstandigheden uit zich zelf sneller toeneemt dan het belastbare deel, wordt duidelijk dat de opbrengst dezer lasten per duizend zielen gaandeweg moet dalen, of m. a. w. dat het percentage van heffing allengs moet stijgen om dezelfde opbrengst te verzekeren, tenzij de welvaart der betalenden zóó snel stijgt, dat daardoor de nadeelige werking van de vermelde omstandigheid geneutraliseerd wordt. Natuurlijk verergert vestiging van on- en minvermogenden deze drukverzwaring.

De opbrengst der inkomsten-belasting in de hoofdstad daalde van 1886/7 tot 1897/8 per percent per 1000 inwoners van *f* 1745 tot *f* 1595.

In Utrecht daalden, blijkens het belangrijke verslag over de financiën der gemeente van B. en W. aan den Raad 5 Januari 1903 uitgebracht, de opcenten van 's rijks directe belastingen, ondanks eene geringe verhooging van die op het personeel, van *f* 3170 in 1884 tot *f* 2780 in 1903, en de opbrengst naar 1 % der inkomsten-belasting van *f* 1644 in 1888 tot *f* 1324 in 1901.

Te Rotterdam daalden de opcenten op de personeele belasting van 1899 tot 1902 van *f* 1440 op *f* 1380.

En nu dient men bij de statistieken loopende over inkomsten-belasting en dergelijke niet op vaste grondslagen gebouwde heffingen wel te bedenken, dat de administraties meer en meer op de hoogte komen van het verborgen belastingobject, dat dus het cijfer van het belastbaar inkomen hooger wordt, zonder dat dit feit iets met welstandsvermeer-

dering van doen heeft. De cijfers, die de daling aanwijzen, vertoonen dat verschijnsel dus nog te zwak.

Onafhankelijk van deze factoren, die allerwege tot voortdurende vermeerdering van de lasten per hoofd aanleiding geven, werkt een andere invloed: de draagkracht der belastingschuldigen. Hoe grooter het totale draagvermogen der belastingschuldigen is, hoe lager het drukpercentage dat vereischt wordt om de noodige belasting op te brengen. Al is dus het absolute belastingcijfer in een gemeente hoog, de druk kan gering zijn. Eene gemeente van millionairs zal een weelderige en dure huishouding kunnen voeren met een zeer geringe belastingpercentage. Omgekeerd zal eene gemeente met weinige draagkrachtigen haar zuinig budget niet kunnen bekostigen dan ten koste van nijpende heffingen. Eene gelijke meerdere uitgave in twee even groote gemeenten eischt in de armste gemeente een veel grootere drukverzwaring dan in de andere.

De verdeeling van het belastbaar inkomen over het land — er zijn oäsen en woestenijen van draagkracht — is afhankelijk van talrijke omstandigheden van allerlei aard en is daarom niet onder enkele regelen te brengen. Toch vallen enkele bepaalde verschijnselen waar te nemen.

Er is een strooming van hoog belastbare inkomens uit vele groote gemeenten naar hare omgeving, doordat personen met behoorlijk of groot inkomen de stad ontvluchten om van de kalme rust en de frissche atmosfeer van het buitenleven te genieten. De steeds meer volkomen wordende middelen van vervoer verleggen de grenzen der bewoning tot ver achter die der gemeente. Zij, die zaken doen, verplaatsen die zaken niet, maar alleen hun woning. De arbeiders, voor wie de middelen van vervoer te duur zijn in verhouding tot hun loon, blijven dus, de ondernemer gaat heen. Bovendien schijnt het, dat de arbeidende klasse neiging bezit voor het stadsleven; op hare niet verwende oogen oefenen de wonderen van het grootsteedsche leven eene sterke aantrekkingskracht. De loonen zijn er hooger, de arbeidsdag is er korter; geen wonder, dat er een andere strooming in tegenovergestelde richting bestaat van weinig- of niet-belastbaar inkomen naar onze groote steden.

De samenwerking van deze twee bewegingen is van heilloozen invloed op de financiën van menige gemeente, die in verband

hiermede met zorg de oprichting binnen hare grenspalen ziet van industrieele en handelsondernemingen, waarvan haar schatkist de directe nadeelen onmiddellijk voelt, en waarbij de indirecte voordeelen voor de gemeenschap wel eens moeten achterstaan. Aanmoediging van dergelijke ondernemingen, die de welvaart van het geheele *land* zeer verhoogen, is onder de bestaande omstandigheden van de *gemeente* nauwelijks te vergen.

In de onderlinge werking van al de geschetste invloeden van blijvende en van veranderlijke beteekenis schuilt de oorzaak voor het groote onderscheid in de financiëele gesteldheid der Nederlandsche gemeenten. Typen van gemeenten zijn uit de gegeven algemeene trekken samen te stellen. Om uit het type weer tot het beeld van een bepaalde gemeente te geraken, moeten natuurlijk heel wat individueele trekjes worden aangebracht: meer of min gelukkig financiëel beleid, al- of niet-subsidieering van middelbaar of hooger onderwijs, of dat onderwijs van rijkswege gegeven, mindere of meerdere salariëering van ambtenaren en beambten, grootere of kleinere uitgestrektheid der gemeente, gunstige of ongunstige gesteldheid van den bodem, etc., etc.

Slaan wij thans een blik op een tweetal gemeenten om de waarde der theoretische beschouwingen te toetsen.

Middelburg hief in 1894 aan opcenten op de grondbelasting, opcenten op de personeele belasting en inkomstenbelasting een bedrag van .... *f* 142.454

de bevolking beliep toen 18174 zielen,

de *belasting per hoofd* bedroeg dus .... *f* 7.84

het belastbaar inkomen op het kohier der inkomstenbelasting bedroeg toen.. *f* 2.563.650

zoodat de *gemiddelde belastingdruk* geacht kon worden te bedragen .... 5.55 %

In 1899 bedroeg de *belasting per hoofd* op dezelfde wijze berekend .... *f* 8.07

en de *druk* .... 5.98 %

In 1903 waren die bedragen .... *f* 8.11

en .... 6.26 %

Het ongeveer even groote *Hilversum* eischte in 1894 aan directe belastingen *f* 81.260

de bevolking beliep toen 14033 zielen.
de *belasting per hoofd* bedroeg dus............. *f* 5.80
het belastbaar inkomen op het kohier
der inkomstenbelasting bedroeg........ *f* 2.615.300
zoodat de *gemiddelde belastingdruk* geacht kon worden te bedragen.................... 3.10 %

In 1899 bedroeg de *belasting per hoofd*........... *f* 6.39
maar het belastbaar inkomen was in de gemeente door vestiging van gegoeden zeer gestegen (tot *f* 4.230.000), zoodat de *druk* — niettegenstaande méér belasting per hoofd werd gevraagd — daalde tot........... 2.77 %

In 1903 werd veel meer *belasting per ziel* geëischt, namelijk.......................... *f* 8.78
de *druk* bleek op nieuw verlicht tot............ 2.67 %

Zooals men ziet, stijgen door meerdere uitgaven bij beide gemeenten de belastingen per hoofd der bevolking, in Hilversum zelfs zeer snel. De factor draagkracht veroorzaakt echter het verrassende resultaat, dat in Middelburg de druk verzwaart, en te Hilversum de druk lichter wordt. In gene gemeente zal dus het percentage moeten worden opgeschroefd om aan de eischen van 't stijgende budget te blijven voldoen, in deze zal men verlaging kunnen overwegen.

Een Middelburger met *f* 3000 belastbaar inkomen, het „emergo'' van zijn provinciaal wapen overdenkende, en verhuizende naar de hoofdstad van het Gooi, zou de blijde verrassing smaken, zijn gemeentebelasting te zien dalen van *f* 188 op *f* 78.

In het aanhangsel van dit artikel vindt men, behalve deze cijfers, die van enkele andere gemeenten, mij welwillend verstrekt en door mij met erkentelijkheid ontvangen.

Nu moet men bij de beschouwing van deze cijfers wel bedenken, dat zij slechts momentopnamen zijn van veranderende processen. De drukcijfers zullen, bij een latere opneming in de eene gemeente grooter zijn geworden, in de andere lager. In onze groote gemeenten zal behoudens een enkele uitzondering de thans reeds zware druk voortdurend en snel zwaarder worden; in bijna alle zal de druk toenemen; in enkele zal men belastingpercentages kunnen verlagen.

Een reeds zware en nog zwaarder wordende druk voert de gemeente naar de ellende; want de inspanning waarmede een bepaalde verzwaring van lasten moet worden getorst, wordt meer dan evenredig grooter, naarmate de lasten klimmen. Eene toeneming van druk van 2 op 3 percent eischt een veel minder pijnlijk offer dan van 6 op 7. Er is een eind aan belastingverhooging; de inspanning der offerkracht heeft grenzen. Op straffe van ernstige reactie kunnen zij niet worden overschreden.

De ontwikkeling der gemeente wordt stop gezet, belangrijke hoogst noodige uitgaven moeten achterwege blijven, het uiterlijk wordt verwaarloosd, verlichting en bestrating worden slecht, de welvaart verspreidende inwoner gaat heen, de door hem verlaten woning blijft verlaten en wordt het waarneembare teeken der stad in miserè. Dan is het „Verelendungsprocess" begonnen.

Niet alleen heeft de geldnood deze onmiddellijk aanwijsbare gevolgen, hij dreigt de geheele financiepolitiek te verkankeren. Waar blijft de gezonde ontwikkeling van het gemeentebedrijf, als de gemeente à tout prix geld moet zien; tot welke gevaarlijke proefnemingen zal het gemeentebestuur verlokt worden, als het te kiezen heeft tusschen boeking op gewone of op buitengewone uitgaven, tusschen verevening op kapitaal- of op winst- en verliesrekening!

We wezen reeds op de weinige aanmoediging van een gemeentebestuur voor het scheppen van ondernemingen op nijverheids- en handelsgebied binnen de grenzen der gemeente, en dit ééne voorbeeld zij voldoende om aan te toonen, dat de financiëele ellende ook de ontwikkeling der algemeene welvaart bedreigt. Bevestigt de welvaart der gemeente de welvaart van 't rijk, het omgekeerde is even waar. Thans lijden reeds tienduizenden in den lande als gevolg van de welvaartvermindering in onze groote gemeenten; meerderen wacht de ellende.

Hoe weinig opwekkend deze beschouwing, hoe ernstig de toestand van vele gemeenten nu reeds moge zijn, er is aan de quaestie een hoopvolle zijde.

De gemeentenood kan tot gevolg hebben, dat de welvaart der burgers gaat kwijnen, maar gelukkig is omgekeerd de gemeentenood niet het gevolg van oeconomische ellende, maar voor een goed deel van een wettelijke regeling. Waren in 1865 de gemeenteaccijnzen niet afgeschaft, of ware toen en in 1897 de vergoeding voor het verlies beter geregeld, dan zouden de financiën der ge-

meenten niet of althans niet zóó zeer in het gedrang zijn geraakt.

Om dit te voelen zij wederom verwezen naar de gemeenten Middelburg en Hilversum.

De belasting per hoofd steeg in de Zeeuwsche hoofdstad van 1894 tot 1903 van *f* 7.84 tot *f* 8.11, in Hilversum van *f* 5.80 op *f* 8.78. Droeg ieder inwoner gelijk bij, dan zou de druk door een veel lager percentage worden aangewezen, natuurlijk des te lager naarmate het inkomen van den belastingschuldige hooger is. De accressen der belasting zouden eveneens door allen in plaats van door enkelen worden gedragen, zoodat de drukverzwaring ook veel langzamer zou plaats vinden.

Natuurlijk is een belastingpolitiek, die van ieder in absolute cijfers een gelijk bedrag zou vragen, om de eenvoudigste rechtsbeginselen volkomen onbestaanbaar, maar uit deze opmerking moge afgeleid worden, dat een gemengde heffing van directe en indirecte belastingen, niet alleen den hoogen druk zou voorkomen hebben, maar de drukverzwaring in tempo hebben vertraagd, waarbij zelfs de blijde kans zou geloopen zijn, dat de normale ontwikkeling der welvaart de geëischte meerdere belastingopbrengst zou hebben verschaft zonder eenige verhooging van het drukpercentage.

't Wil mij voorkomen dat deze gemengde heffing oorzaak is, dat de rijksfinanciën zich zoo geleidelijk hebben ontwikkeld, en zoo dit inderdaad het geval mocht zijn, dan ligt daarin m. i. eene waarschuwing tegen te ver gedreven zucht naar vermindering van indirecte lasten.

Men kan ook doctrines te veel huldigen; ook in deze gelde, que la pratique corrige ce que la théorie a de trop absolu.

Ligt dus in de afschaffing der gemeentelijke accijnzen de wortel van het kwaad, toch zal niemand ze terug wenschen. Na 1865 hebben de gemeenten, en daardoor eveneens het vaderland, zich krachtiger dan voorheen kunnen ontwikkelen.

Maar de wetgever leverde — achteraf oordeelend — onjuist werk bij het regelen der vergoeding, en het is een irriteerende gedachte, dat het welzijn van zoovele duizenden staatsburgers door eene regeling, voor de schrijftafel uitgedacht, in zoo ernstige mate benadeeld kan worden.

II.

„Men richt op het Prinsenhof het oog op 's Rijks schatkist",

schrijft in eenigszins afkeurenden en waarschuwenden zin Mr. F. S. van Nierop op blz. 94 van zijn interessant boekje *Amsterdams Financiën.*

Dat de schrijver zijn blikken bij voorkeur niet daarheen wendt, verbaast mij. Als de vergoeding voor het accijnsgemis door den wetgever onjuist werd geregeld, dan moet immers door hem verbetering worden aangebracht.

Die vergoeding is te gering en klimt niet per inwoner.

Het rijk heft ± 37 millioen aan zuivere directe belastingen naast 64 millioen aan accijnzen en invoerrechten, behalve nog ettelijke millioenen aan andere lasten; eene gemeente als Amsterdam heft 7.7 millioen aan directe belastingen en krijgt volgens de wet van 1897 slechts 1.8 millioen vergoeding voor het accijnsverlies.

Daarom wekt nog méér verbazing het advies van genoemden schrijver om de gemeenten tevreden te stellen met de bestaande subsidie, op nieuw berekend naar de tegenwoordige belastingcijfers. Amsterdam zou zoodoende 7 ton meer ontvangen; de accijnsvergoeding werd dus 2.5 millioen, naast een directe belastingsom van 7 millioen.

Wat geeft een dergelijke hulp aan gemeenten met voortdurend klimmenden druk! Al zeer spoedig zou de invloed er van verdwenen zijn en zou dus de nieuwe regeling neer zijn gekomen op het toepassen van een middeltje om den verwordingsgang der gemeentefinanciën voor korten tijd te onderbreken.

Het rijk spiegele zich aan zichzelf om tot de overtuiging te komen, dat, willen de gemeentefinanciën zich normaal ontwikkelen als de zijne, de accijnsvergoeding niet alleen zeer sterk behoort te worden verhoogd, maar ook de noodige expansie moet kunnen vertoonen.

Hoewel deze gevolgtrekking volkomen juist voorkomt, hoewel de drang van de omstandigheden thans geen andere is dan die tot de schepping van de wet van 1897 aanleiding gaf, zoekt men nu naar een andere oplossing. Men waarschuwt tegen te hooge subsidies met het oog op het gevaar dat de plaatselijke autonomie zou kunnen loopen en men dringt aan op wettelijke uitbreiding van het gemeentelijk belastinggebied. Voorzeker, zelf opgebracht geld heeft hooger zedelijk karakter dan geschonken geld; subsidie is een weinig verheven bron van inkomsten.

Toch zal men bij haar de hulp moeten zoeken omdat in belastinguitbreiding m.i. weinig perspectief schuilt.

Een dergelijke gebiedsuitbreiding betreft uit den aard slechts personen of zaken, die nu niet of niet voldoende getroffen kunnen worden.

Thans offert ieder inwoner, behalve de onvermogende, in de ongelimiteerde plaatselijke directe belasting of den hoofdelijken omslag naar het inkomen.

Uitbreiding tot de onvermogenden voert naar de accijnzen, wat wel niet de bedoeling kan zijn. Men noemt in verband hiermee een belasting op loon, maar deze komt mij naast een inkomstenbelasting technisch onuitvoerbaar voor.

Tegen verruiming der grenzen van de verterings-belasting (opcenten op de rijkspersoneele belasting) geldt dezelfde redeneering.

Alleen de thans begrensde opcentenheffing op de gebouwde en ongebouwde eigendommen is misschien voor uitbreiding, ja zelfs voor eene geheele omwerking tot eene gemeentelijke grondbelasting vatbaar. Zij kan geheven worden van de opbrengst (huurwaarde der gebouwen en belastbare opbrengst van de gronden) of van de waarde, die periodiek kan worden herzien.

In het laatste geval wordt zij een kapitaalsbelasting, welke belastingsoort tot nog toe bij de gemeente niet bekend is, maar tot welker opneming in dezen vorm in de rij der lasten alle reden bestaat, omdat de waarde-vermeerdering van gronden en gebouwen dikwijls alleen te danken is aan de bemoeiingen van de gemeente.

Andere vermogenslasten in te voeren komt minder wenschelijk voor, daar men zich door eenvoudige verhuizing er aan onttrekken kan.

Door velen wordt een extra gemeentebelasting op naamlooze vennootschappen voorgestaan, m.i. met voorbijgaan van billijkheidsgevoelens. Immers de in de gemeente woonachtige aandeelhouder wordt reeds voor het dividend in de inkomstenbelasting getroffen. Waarom dat dividend tweemaal belast? Ging men daartoe over, dan behoorde ook de firma voor de behaalde winsten te worden aangeslagen; maar dan is hiermede geen belastinguitbreiding, maar belastingverdubbeling bereikt.

Het slechte voorbeeld der vermogens- en bedrijfs-belasting, waarin de naamlooze vennootschap mede van mindere conditie is dan de particulier, behoeft niet nagevolgd.

Er is geen ontkomen aan, subsidie uit de rijksschatkist blijft het voornaamste middel.

Naar rechtsgronden behoeft hier waarlijk niet gezocht Den wetgever van 1897 stonden er twee helder voor oogen, die nog steeds even geldig zijn:

a. de wet belast de gemeenten met bemoeiingen, die niet van gemeentelijk maar van algemeen belang zijn;

b. de wet kromp het gemeentelijk belastinggebied in door het accijnsverbod.

Ik meen, dat de eerstgenoemde te beperkt gesteld is. Niet alleen als de wet dwingt een onderwerp van algemeen belang te behartigen, ook indien de gemeente daartoe vrijwillig overgaat, moet het rijk tegemoet komen in de kosten. Als zij haren inwoners een hoogere burgerschool verschaft, waartoe de wet geen enkele gemeente verplicht, dan treedt zij buiten haar door de gemeentewet opgelegde zuiver gemeentelijke taak, en verzorgt zij een belang, dat uit zijnen aard niet gemeentelijk is. 't Is hoogst moeilijk voor elk geval de grens te trekken tusschen wat geacht moet worden te zijn van algemeen of van plaatselijk belang, maar alle onderwijs, armwezen en algemeene politie worden vrij wel door ieder beschouwd als te zijn diensttakken, welker verzorging niet een communaal maar een nationaal karakter draagt.

't Rijk geve dus voor die verzorging aan alle gemeenten een tegemoetkoming in de gemaakte kosten.

Deze eisch is zóó natuurlijk, dat de vraag rijst, waarom het rijk eigenlijk niet alles zou teruggeven, wat de gemeente in deze besteedt. Op deze vraag luidt het antwoord dat deze teruggave primo het rijk véél te duur zou komen, dat het de millioenen, noodig voor geheele restitutie der kosten, niet dan uiterst bezwaarlijk zou kunnen vinden en dat secundo de volledige teruggave menige gemeentelijke schatkist zou doen overvloeien. Hiervoor bleek reeds, dat Deurne geen belasting heft; meerdere gemeenten verkeeren in dergelijke min of meer gunstige omstandigheden. Geheele vergoeding van de kosten van het lager onderwijs, het armwezen en de politie, zou — zelfs bij intrekking van alle nu genoten rijkssubsidies — hier en daar een dividend aan de inwoners of kapitaalvorming veroorzaken.

Al doet deze omstandigheid natuurlijk aan het recht dier gemeenten niet te kort, ik geloof niet dat éénig practisch

staatsman dit zóóver zou willen trekken. Trouwens het rijk behoeft zich deze verplichting niet op te leggen; mits het de gemeenten op gelijke wijze behandelt, kan het volstaan met een zeker deel dier uitgaven te vergoeden.

Maar het gevolg van een gedeeltelijke teruggave is, dat menige gemeente daarmee niet voldoende geholpen wordt.

Geheel zelfstandig trede naast deze teruggave de vergoeding voor de accijnsderving. Is gene hulp een recht toekomend aan alle gemeenten, deze is het gevolg van een individueel recht voor elke gemeente afzonderlijk te overwegen. Slechts de gemeente, waar de druk aan directe belastingen zwaar is geworden, heeft hinder van het accijnsverbod. Als dus de gedeeltelijke teruggave van de uitgave voor bemoeiingen in 't algemeen belang den belastingdruk niet voldoende heeft doen dalen, dan trede deze vergoeding helpend op.

Zij moet zóó groot zijn, dat het belastingpercentage in de zwaar gedrukte gemeenten belangrijk daalt en verder moet zij de stijging en de daling van den druk kunnen volgen.

Niet dus een gelijkblijvend percentage van de absolute belastingopbrengst, zooals de wet in 1897 gunt, maar een percentage dat veel meer verband houdt met den belastingdruk; niet dus een fixeeren van de hulp zooals die wet voorschrijft, maar een geregeld opnieuw vaststellen er van.

Ter bereiking van deze doeleinden heb ik elders voorgesteld den gemeenten een schadevergoeding te verleenen tot een bedrag gelijk aan een zeker deel van de opgebrachte heffingen boven een zekere drukgrens.

Is die bereikt, dan begint de gemeente de accijnsderving te gevoelen.

Stelt men bijvoorbeeld de grens op 3 % en het aandeel op $^{65}/_{100}$, dan wordt — de teruggave van uitgaven in 't algemeen belang buiten beschouwing latende — de opzet voor Middelburg naar den toestand van 1903 als volgt:

Middelburg hief aan directe belastingen........	*f* 155,631
het kreeg volgens de wet van 1897, welke subsidie komt te vervallen en waarvoor dus belastingen zouden moeten worden geheven.......	„ 61,566
Totaal....	*f* 217,197
3 % van het belastbaar inkomen ad 2,421,504 =	„ 72,645
Transporteere...	*f* 174,552

De belasting boven die grens bedraagt dus.....	*f* 174,552
Hiervan 65 %...........................	*f* 113,458
Hilversum hief aan directe belastingen..........	*f* 189,697
Subsidie wet 1897...........................	„ 35,555
Totaal....	*f* 225,252
3 % van het belastbaar inkomen ad 7,096,725..	„ 212,901
Belastingbedrag boven die grens...............	*f* 12,351
Hiervan 65 %...............................	*f* 8028

Middelburg zou dus recht hebben op *f* 51,892 meer dan 't nu ontvangt, Hilversum op *f* 27,527 minder. Daar bestaande rechten m. i. niet kunnen worden ontnomen, behoudt Hilversum zonder meer zijn bestaande subsidie.

In de vergoeding voor algemeene belangsuitgaven deelen beide gemeenten.

Het voordeel van een dergelijke samenstelling der accijnsvergoeding springt in het oog, als men zich de gevallen denkt van voor- of achteruitgang van het belastbaar inkomen, hetzij door vermeerdering of vermindering van welvaart, hetzij door vestiging of vertrek van vermogende belastingbetalers. Dan daalt of stijgt het excedent van de belasting en dus ook het bedrag der vergoeding van zelf. Verder is een zeer gunstige zijde van het voorstel, dat de vergoeding progressief is.

Wederom de daling van den druk door de teruggave en ook de bijtelling van de thans bestaande uitkeering buiten aanmerking latende, zou de subsidie naar den toestand van 1903 worden:

te Haarlem	65 %	van	2.88 %	= 1.87 %	van het belastbaar inkomen
„ Utrecht	65 %	„	3.09 %	= 2.— %	
„ Amsterdam	65 %	„	4.22 %	= 2.74 %	
„ Winschoten	65 %	„	6.25 %	= 4.06 %	

Dit voorstel is natuurlijk een schets. Er ontbreken mij te veel cijfers van de ruim 1100 gemeenten, dan dat ik mij aan de drukgrens van 3 % en het aandeel van 0.65 zou willen vastklemmen. Er zal vermoedelijk eenige differentieering voor steden en plattelandsgemeenten noodzakelijk zijn.

Een niet te ontkennen bezwaar tegen deze wijze van helpen is, dat het bedrag van het belastbaar inkomen niet zuiver

bekend is. Zoolang het rijk geen ongesplitste inkomstenbelasting heft, waardoor dat inkomen bekend wordt, zal men zich moeten behelpen met afleiding van het bedrag uit de totale huurwaarde der personeele belasting van de tot woning dienende perceelen in de gemeente.

Dat cijfer staat vast en wordt van rijkswege bepaald. Die totale huurwaarde zal met een factor moeten vermenigvuldigd worden, aanwijzende de gemiddelde verhouding tusschen huurwaarde en bruto inkomen.

De cijfers, die ik als belastbaar inkomen in dit artikel gebruikte, wijzen de bedragen aan van dat inkomen volgens de kohieren der plaatselijke directe belasting naar het inkomen of van den hoofdelijken omslag. Die cijfers worden echter niet overal volgens denzelfden maatstaf berekend en zijn bovendien in enkele gemeenten voor ons doel volkomen onbetrouwbaar. Zoo is het belastbaar inkomen in den Haag veel meer dan 47,000,000, in het aanhangsel gemeld.

Hoewel ik het gewicht van het bedoelde bezwaar volstrekt niet wil verkleinen, meen ik toch, dat het niet opweegt tegen het belang der groote voordeelen aan het stelsel verbonden.

Doch op welke wijze de rijkshulp ook geregeld worde, hetzij zal worden ingegaan op het advies van Mr. A. R. Zimmerman, die zoo goed als volledige teruggave aan alle gemeenten wil van 't geen zij in het algemeen belang besteden, dan wel op dat van Mr. J. Sickenga, die deze teruggave alleen wenscht voor hetgeen de gemeenten verplicht zijn te doen, nevens eene subsidie voor de onverplichte uitgaven; hetzij men het voorstel van den Heer C. U. W. Raedt wil volgen, die een dergelijke restitutie bepleit alleen daar waar de nood dwingt, dan wel met den heer Van Nierop mee wil gaan, die de reconstructie van de subsidie 1897 voorstaat, — hoe men ook besluite, van fixeeren der subsidie, zooals sinds 1897 plaats heeft, mag, dunkt mij, geen sprake meer zijn.

Naast stijgenden of dalenden druk is voor een vaste som per inwoner geen plaats, op straffe van periodiek terugkeerende ellende in het eerste geval, van geldverspilling in het tweede.

Men overdrijve den angst voor zorgeloosheid bij de gemeenten toch niet te zeer. In vorige jaren werd de lager onderwijssubsidie, bedragende 30 % van de uitgaven, jaarlijks opnieuw berekend, zonder dat — voor zoover ik weet —

deze maatregel tot misbruiken aanleiding heeft gegeven.

Als de rijkssubsidie telkens om een zeker aantal jaren zal worden herzien, en tot grondslag van berekening in het algemeen wordt genomen het gemiddelde bedrag der belastingen over een zeker aantal der laatst verloopen jaren, dan zal men toch bezwaarlijk zonder overdrijving kunnen beweren, dat daarmede de sleutels van de rijksschatkist in handen der gemeente worden verlegd.

Zal de autonomie der gemeenten bij groote rijkssubsidie gevaar loopen?

Indien dit zoo ware, zou het te bejammeren zijn; de gemeentelijke autonomie is een krachtige factor gebleken voor de ontwikkeling van 't geestelijke en materieele leven van het Nederlandsche volk; maar geldgebrek maakt autonomie tot een waardeloos bezit. Subsidie, op zichzelf, hoe groot ook, benadeelt haar niet; alleen wanneer voorwaarden of toezicht daaraan worden verbonden, zou de zelfregeering schade lijden. De geschiedenis zou moeten leeren of die noodig waren.

Den 7 Juli a.s. kan Nederland het veertigjarig herinneringsfeest vieren van de afschaffing der gemeente-accijnzen, en het heeft misschien wel eens om minder gewichtige feiten gejubeld.

De welvaart van ons land is aan die gebeurtenis veel verschuldigd.

Maar slechts enkelen van hen, die toen geroepen waren die nationale wet te maken, hebben voorzien, dat de uitwerking van de groote idee aanleiding zou geven tot een zóó jammerlijk gesukkel van de gemeente-financiën.

De vader van Mr. F. S. van Nierop behoorde tot die enkelen. Hij waarschuwde bij de behandeling dier wet, „dat „tengevolge van dezen maatregel verscheidene plaatsen — „vooral steden — zich zouden moeten belasten met een „hoofdelijken omslag van ongekende hoogte.”

Het voorstel van den schrijver van „Amsterdams Financiën” zal niet kunnen beletten, dat deze profetie in nog sterker mate, dan thans reeds het geval is, in vervulling zal treden.

In de regeling der rijkssubsidie aan de gemeenten dient veel dieper te worden ingegrepen.

J. H. Blankert.

BIJLAGE.

GEMEENTEN.	Totaal bedrag opcenten grondbelasting, personeele belasting, inkomstenbelasting en straatgeld.			BEVOLKING.		
	1894	1899	1903	1894	1899	1903
Amsterdam....	5.081.114	6.083.820	7.667.644	446.295	510.863	546.533
's Gravenhage..	1.569.665	1.970.884	2.210.547	174.790	199.285	222.477
Utrecht.......	623.651	727.176	960.722	91.069	100.066	108.503
Groningen	380.538	330.471	619.948	58.554	64.921	69.479
Haarlem	505.210	542.993	646.740	57.461	64.362	68.156
Leiden	263.835	289.122	360.565	44.339	53.915	55.117
Dordrecht.....	268.794	309.519	334.269	34.125	37.631	42.883
Emmen (D.)...	21.372	23.008	28.223	16.862	19.741	22.908
Hilversum	81.260	117.589	189.697	14.033	18.459	21.577
Vlissingen.....	108.317 55.840	98.713 71.078	113.560 89.529	15.584	18.372	19.304
Middelburg ...	142.454	152.590	155.631	18.174	18.882	19.208
Helmond	24.062	17.389	25.567	9.493	10.949	12.584
Winschoten....	56.217	59.748	82.853	8.326	9.668	10.733
Baarn	25.076	38.148	46.757	6.023	7.015	7.888
Wormerveer ...	42.682	44.072	62.262	5.480	5.989	6.215
Neede (G.)....	9.006	8.391	8.694	3.597	3.627	3.766
Sint Maartensdijk (Z.)....	6.804	6.209	6.370	2.844	2.777	2.787

BELASTINGSOM PER HOOFD.			BELASTBAAR INKOMEN OP DE KOHIEREN, INKOMSTEN BELASTING OF HOOFDELIJKE OMSLAG.			GEMIDDELDE BELASTINGDRUK IN PERCENTEN.		
1894	**1899**	**1903**	**1894**	**1899**	**1903**	**1894**	**1899**	**1903**
11.40	11.90	14.03	86.761.850	109.301.250	106.217.526	5.85	5.57	7.22
9.—	9.89	9.94	30.005.035	41.789.414	47.150.780	5.23	4.71	4.68
6.84	7.27	8.90	13.004.600	13.724.475	15.759.045	4.78	5.31	6.09
6.50	5.09	8.92	? *	? *	7.936.200	?	?	7.81
8.78	8.44	9.50	9.222.966	10.571.650	11.003.500	5.47	5.14	5.88
5.95	5.36	6.55	5.694.876	6.895.305	7.124.213	4.63	4.19	5.06
7.87	8.23	7.70	5.116.100	5.211.350	5.389.500	5.25	5.94	6.20
1.26	1.16	1.23	? *	? *	546.900	?	?	5.16
5.80	6.39	8.78	2.615.300	4.230.000	7.096.725	3.10	2.77	2.67
6.94	5.58	5.88	1.150.960	1.774.100	2.215.916	9.41	5.58	5.12
3.58	3.87	4.63				4.85	4 07	4.04
7.84	8.07	8.11	2.563.650	2.551.700	2.421.504	5.55	5.98	6.26
2.53	1.60	2.03	810.536	? *	? *	2.96	?	?
6.75	6.18	7.72	? *	? *	895.950	?	?	9.25
4.17	5.44	5.93	? *	4.918.400	6.541.300	?	0.77	0.71
7.78	7.34	10.02	1.142.850	1.410.250	1.605.700	3.73	3.12	3.87
2.50	2.31	2.31	407.000	409.625	411.937	2.21	2.05	2.11
2.39	2.24	2.28	? *	? *	152.050	?	?	4.18

In 1898 ontvingen de gemeenten de toen nieuwe en hoogere uitkeering volgens de wet van 1897.

Uit de cijfers van een jaar later (1899), vermeld in de kolom „belastingsom per hoofd", blijkt de meerdere hulp bij vele gemeenten, in vergelijking met 1894, niet meer merkbaar.

Amsterdam, den Haag, Utrecht, Dordrecht, Middelburg, Hilversum en Baarn hieven toen al weer meer belasting per hoofd der bevolking dan in 1894.

Deze opmerking ter illustratie van het weinig afdoende dier hulp. Zij was dadelijk te gering en werd gefixeerd per ziel.

Van 1899 tot 1904 blijken alle gemeenten den regel te volgen van belastingverhooging per hoofd der bevolking, behalve Dordrecht.

Deze afwijking is vermoedelijk het gevolg van de grensregeling in 1902, toen Dubbeldam werd geannexeerd. Aangezien eene gemeente te plattelande een veel minder duur budget heeft dan een stad (zie b.v. Neede en St. Maartensdijk) geeft annexatie althans voorloopig daling der gemiddelde belastingsom. Zoo werd in 1896 een deel van Nieuweramstel aan de hoofdstad toegevoegd wat vermoedelijk met de subsidie van 1897 veroorzaakte, dat de belastingstijging van 1894 op 1899 niet meer dan *f* —.50 beliep.

Verder blijkt dat de absolute belastingopbrengst heel weinig zegt omtrent den druk, waaronder de burger verkeert. Wormerveer vraagt, op Amsterdam na, de meeste belasting van zijn inwoners, de druk is er zéér licht.

Helmond vraagt van alle genoemde gemeenten het minst, dank zij het confessioneel onderwijs; de druk is er niet zoo bijzonder laag, wat weer te wijten is aan de betrekkelijk weinige draagkracht der bevolking, die voor een groot deel uit fabrieksarbeiders bestaat.

Merkwaardig is het beeld dat Emmen in Drente vertoont, een plattelandsgemeente met zeer groote bevolking, De belasting per hoofd is er buitengewoon gering, de druk voor een dorp bijzonder zwaar. Geen wonder, het geheel belastbaar inkomen bedraagt een half millioen, of gemiddeld *f* 25.— per hoofd! Al werd dus daar de druk kolossaal opgevoerd, de opbrengst zou gering blijven.

Dergelijke gemeenten zijn daarom niet afdoend te helpen met een subsidie, geregeld naar de belastingopbrengst, hoe ook berekend. De hulp daar aangewend moet verband houden met het bedrag der uitgaven.

Een m.i. verrassende uitkomst geven de cijfers van Vlissingen, dat nog accijnzen mag heffen. De bovenste cijfers geven de directe belastingen plus de accijnzen, de onderste alleen eerstgenoemde. De absolute belastingcijfers en de drukpercenten zijn evenzoo gesplitst. De druk daalt er, wat op buitengewoon gunstige verhoudingen wijst. Als de cijfers juist zijn en er geene mij onbekende invloeden achter schuilen, zal Vlissingen zijn indirecte belastingen kunnen afschaffen.

Den Haag, Hilversum en Baarn worden, niettegenstaande er de belastingen sterk stijgen, met den dag financiëel van betere conditie. Alle andere gemeenten geraken gaandeweg in de klem, de eene echter veel sneller dan de andere.

Een pijnlijke figuur vertoont Winschoten.

Naast mij ligt een afdruk van het kohier van den hoofdelijken omslag over het jaar 1905. Daaruit blijkt, dat de Zeeuw van wien in de vorige bladzijden sprake was, die van Middelburg naar Hilversum verhuisde, te Winschoten zou moeten betalen *f* 312.95⁵ alleen hoofdelijken omslag! Iemand met *f* 10000 inkomen offert daar bijna 12%, gezwegen nog van gemeente-opcenten op de personeele belasting.

't Is zéér geraden voorzichtig te zijn met de vergelijking van de berekende drukcijfers. Het bedrag van het belastbaar inkomen, op de kohieren van de inkomstenbelastingen en van hoofdelijke omslagen voorkomende, is weinig betrouwbaar. Het eene gemeentebestuur is heel wat dichter bij de waarheid dan 't andere. Bovendien wordt niet overal hetzelfde cijfer van aftrek voor het bestaansminimum gebezigd.

Het * beteekent dat ik òf de cijfers niet bezat, òf dat de bedragen zóó beduidend afweken van diezelfde over de twee andere jaren, dat aan verordeningswijziging moest worden gedacht.

ROEMEENSCHE BALLADEN.

Naar de fransche prozavertaling van Hélène Vacaresco.

I.

De Vergetene.

Uw hooivork bleef liggen al onder een boom,
Nu hoort hij de vogelen zingen hun droom.
De thijm bloeit zoo mooi bij den molen.

Ik ben vergeten door iedereen
En, kijkt de zon door mijn venster heen,
Dan verwonder ik mij dat de gouden zon
Zich mij nog wel erinnren kon.
Uit gewoonte groeit in mijn veld nog het gras
En ik spin nog omdat ik gewoon het was.
De weg, die leidt naar mijn woning heen,
Kent geen klank meer van stappen, die hem betreên.
En de morgen, die zegt: — „O vergeten zijt gij!"
Want mijn lief nam zijn paard en zijn mantel en blij
Ging hij zingende heen en ik droom, bij nacht,
Dat hij rijdt door de bosschen, tot waar hem wacht,
In een mooi groot dorp, vóor de derde hut,
Een meisje, dat water voor hem put.
En het meisje, dat vraagt: „Gij die komt van ver,
Door het woud, in het licht van dë avondster,
Hebt ge niet heel ver, in haar hutje alleen,
Een vrouw, die betreurt u met staag geween?"
En hij antwoordt: — „Neen, ik heb er geen!"

En het meisje, dat lacht hem lokkend toe
En hij blijft bij háar en is wél te moe.
Dan bestijgt hij zijn paard en dan houdt hij stil
In een ander dorp, waar hij rusten wil.
En de derde hut gaat hij niet voorbij,
Daar drinken lachende mannen, blij.
En de mannen, die schenken hem ook een glas
En dan vragen ze hem of er niemand was,
Aan wie hij denkt wen hij drinkt dien wijn.
En hij antwoordt: „Ik weet niet wie dát zou zijn!"
En dan rijdt hij weer verder en rust hij nooit,
Eer hij komt aan een heide met steenen bestrooid.
En als hij bereikt den derden steen,
Slaat een meisje om zijn middel haar armen heen.
En zij vraagt hem: — „En eer je me omarmde dus,
Verlangde je niet naar een andre haar kus?"
En hij antwoordt: — „Neen, o lieveken, neen!"
Want ik ben de vergeetne, voor eeuwig alleen.
En mijn liefste, die kán niet meer denken aan mij.
O dë aarde vergeet wel, bij najaarsgetij,
Den verwelkenden maïs en 't veld wel vergeet
Den lavenden regen, die drinken het deed.
En 'k verwonder me, komt in mijn kamer de zon,
Dat de zon zich nog wel mij erinneren kon.

II.

De Man die nooit verraadt.

Ik heb mijn hart gegeven
  Aan éen die nooit verraadt.
Hij zei: — „Mijn lief, mijn leven,
  Vertrouw uw toeverlaat:
Zoo ge over honderd jaren
Weer over de aard komt waren,
  Vindt ge in mijn kleed uw hart.”
Maar over honderd jaren
Zal stof maar stof bewaren,
  Hoe vraag ’k hem weer mijn hart?
Ik werd tot lief verkoren
  Door hem die nooit verraadt,
Dat doet mij blijer gloren
  Dan meiedageraad.
Maar hij is nimmer fleurig,
Zijn oogen kijken treurig,
  Als zagen ze alles grauw.
Hij heeft gezien het leven
En weet hoe lijkt het leven
  Een nest bij winterkoû,
Waar menschenharten beven.
  En dáarom wil hij trouw
Mijn hart voor koû bewaren,
Bewaren honderd jaren,
  Tot in zijn eigen stof.
Hij zal dë aard beletten
Mijn hart in bloei te zetten,
Hij zal den dood beletten
  Mijn hart te maken stof.
Hij zal én dood én aarde
  Wel zeggen: — „’t Is haar hart,
Haar hart, dat ik bewaarde
  Voor levens koude smart.

'k Beloofde 't weer te geven
Na honderd jaar." — En beven
  Zal 't rimplig aardgelaat,
Van wonder zal het beven
  Om hem die nooit verraadt.
Mijn hart zal rusten veilig
In 't stof, mij lief en heilig,
  Waartoe zijn hand vergaat.

III.

Lied van het gemaaide Gras.

Ik ben het gebloemte van gister
 En ik dronk er mijn lesten dauw.
En de meisjes bezongen mijn sterven
 En de maan zag me in 't baarkleed van dauw.

En de bloemen, die gistr' in mij bloeiden,
 Die ruimen voor andere 't veld
En de meisjes, die zongen mijn doodslied
 Worden jongre in de plaats gesteld.

En haar ziel, als de mijne, zal blijven
 Vol aromen van zomergetij
En het meisje van morgen, dat wéet niet
 Hoe ik éens heb gebloeid als zij.

Maar mijn ziel, die de geuren bewaarde
 Zal erinnren de moede vrouw
Aan haar bloeiende meisjesdagen
 En dan heeft ze van 't juichen berouw.

En ik neem met mij mee het gesuizel
 Van den wuivenden lentewind
En de erinnring aan zon en kapellen.
 En mijn geur lijkt het woord van een kind.

En ik heb uit dë aarde gedronken
 Haar heerlijke vruchtbaarheid
En ik maakte er de ziel van mijn geur van,
 Die zal mij overleven een tijd.

En ik zeg tot de bloemen van morgen,
 Die álle mijn kinderen zijn:
— „O bemin er de lievende paren
 En de voogle' en den zonneschijn!

Dat zij denken, als ze u zien bloeien,
  Maar niet aan mijn vroegen dood,
Maar dat áltijd het zijn dezelfde,
  Die bloemekens blauw en rood.

Zoo meent ook, omdat zij is eeuwig,
  De zon met haar gouden schijn
Dat altoos op aarde dezelfde
  Gelieven en vogelen zijn."

Ik ben het gebloemte van gister
  En ik dronk er mijn lesten dauw.
En de meisjes bezongen mijn sterven
  En de maan zag me in 't baarkleed van dauw.

IV.

Het Lied van de oude Put.

Gij zult heengaan en mijn drempel
Zal mijn droefheid weenen zien.

Ik slaap in en ik word er zoo gaarne gewekt
En met liefde weerspiegl ik een jong gelaat
En ook de oude gezichten, met rimpels bedekt,
Die ik ken uit hun jonkheid en waar ik mee praat.

Wel hoor ik de liedjes der vogelen niet
Noch den wind, die daar ruischt in de boomen zoo hoog,
Maar ik weet dat de vogelen zingen hun lied
En dat suizlen de blade' als de wind ze bewoog.

En ik slaap en ik word er zoo gaarne gewekt
En ik ben voor de moeden de lavende bron
En de troost van den zwerver, die verder weer trekt
En der meisjes vertrouwde, bij 't zinken der zon.

En ik lieve er de droomen en liedjes der maagd,
Die haar kruikje komt vullen met klokkend geluid
En de moedlooze moeheid van d'arme, die klaagt
En de dorst van de kudde en den herder zijn fluit.

En ik ben er zóo diep dat wie wekken mij wil
Zich moet buige' over mij en dan antwoord ik wel
Uit de diepte der ziel, die daar droomde zoo stil,
Waar de sterren doorvonklen de donkere wel.

Ik bemin er het mos, dat mij róndom bekleedt,
Waar de knapen en meisjes wel keuvelen saam.
En zij komen tot mij met hun vreugde en hun leed,
Ik verwelkom zë alle en ik ken ze bij naam.

Want ik slaap en ik word er zoo gaarne gewekt
  En er slaapt in mijn diepte een verborgene ziel,
Een geheim voor mijzelf en door géen nog ontdekt
  En zóo diep dat geen blik in haar binnenste viel.

En mijn ziel is de dochter der donkerë aard
  En die slaapt en die antwoordt als éen er mij wekt
En die mag men niet drinken, maar veilig bewaard
  Moet zij blijve' in mijn boezem, met sterren bedekt.

V.

Drie Kussen.

De regen is gevallen op de velden,
De wagensporen in den weg zijn diep.
Heel langzaam gaat mijn wagen langs de velden,
De wagensporen in den weg zijn diep.

Drie kussen bloeien al op mijn mond,
Daar ga ik mee de wereld rond:
De kus van mijn moeder, de kus van den wind
En de kus van de bruid, die mij zóo bemint.
Ik dool er mee in het groene woud.
En de kus van den wind zegt: — „O heiduck stout!
Ik min je omdat je bent stoer en koen
En je lokken zoo geuren naar 't jonge groen.
En omdat je, zoo vlug als een heuvelstroom,
Doet de meisjes vertragen haar schreden loom.
Ik kus je als ik kom van het doodenveld
En ik kom met je kus naar de graven gesneld.
En 'k vertel van uw jeugd als een lenteseizoen,
Van uw lokken die geuren naar 't jonge groen.
En de kus van mijn moeder die zegt: — „Kom weer!
Het huis heeft van noode je wederkeer.
Maar ik heb je zoo lief dat ik ook vind goed
Dat je gaat naar het slagveld met heldemoed.
En je moet er niet vreezen den heldedood,
Omdat ik zou weenen mijn oogen rood.
Dë oogen der vrouwen zijn 't weenen gewend
En geen traan die dë oogen der moeder niet kent."
En de kus van mijn lieveken zegt: — „Het is Mei,
Het is óveral lente in het veld, in de wei.
De anjelieren aan 't venster, die kijken al schuin,
Om te groeten hun zusjes, die bloeie' in den tuin.
Ik hechtte aan mijn spinwiel een anjer zoo blij,
Nu voelt zich die anjer den hemel nabij.

Als je sterft, zal ik wezen een weduwvrouw,
Zonder dat er mij dekte de sluier van trouw.
Ik zal zingen het klaaglied voor d'echtgenoot,
Ik zal zingen: — „O zing niet! mijn man is dood!"
Het is óveral lente, in het veld, in de wei,
Het is óveral lente en geen lente voor mij!"

En ik draag er die kussen al met mijn paard,
Met mijn heerlijk geweer en mijn blinkend zwaard.
Mijn geweer is er lichter en blanker mijn zwaard
En rapper, o rapper, mijn dapper paard.
En wen komt er mijn stonde van sterven, dan zie
Ik die kussen me omzweven als vogelen drie
En drie vogelen zingen hun lied tegelijk,
Al boven de plek waar zal rusten mijn lijk.

VI.

De Man die zijn tranen dronk.

De rivieren, die stroomen
  Bij uw stemmegeluid.
Aan mijn appeleboomen
  Nog onrijp hangt het fruit.
En de zon zegt: — „Die loomen!"
  En de wind lacht zë uit.

Hij heeft zijn tranen gedronken
  En nu is hij gelaafd voorgoed.
Hij heeft meelij met al die andren
  Die koelen met drinken hun bloed.

De regen bezwaart zijn mantel
  En hij zegent den regen niet.
Hij ziet de beken stroomen
  En hij geeft hun zijn zegen niet.

Hij ziet den koelen welput
  En hij looft niet den lavenden vloed,
Want hij is de man, die zijn tranen dronk
  En nu is hij gelaafd voorgoed.

Hij deed ze in zijn beker en liet er
  In vonkelen maan en zon.
En de zon en de maan, die zeiden:
  „'t Is water uit heldere bron!"

En toen er zijn lippen van proefden,
  Toen schroeiden zij van den gloed.
Hij heeft zijn tranen gedronken
  En nu is hij gelaafd voorgoed.

Hélène Lapidoth-Swarth.

OVERZICHT DER NEDERLANDSCHE LETTEREN.

VIII.

DIVERSE AANTEEKENINGEN BIJ HEDENDAAGSCH PROZA.

Frans Netscher. Uit de snijkamer. (Vincent Loosjes).
J. Hora Adema. De Jongen met de bloeze. (Valkhoff & Co.).
Henri Dekking. Getroffenen. (Vincent Loosjes).
G. van Hulzen. In hooge regionen. (C. A. J. van Dishoeck).
W. Graadt van Roggen. Tuberculeus. (Johan Pieterse).
Henri van Booven. Tropenwee. (Van Holkema & Warendorf).

I.

„Uit de snijkamer" — met dien titel heeft Frans Netscher zijn werk zeer juist gecaracteriseerd, en.... veroordeeld. Want op de snijkamer, met een „ontleedmes, gelijk hij Zola nazegt," [1]) doet men geen operatie's op levende menschen, maar jaapt en kerft en tilt men lijken uiteen. En Netscher is een èrge knappe zielen-professor. Van elk individu, dat hij te pakken krijgt, legt hij u haarfijn alle organen en zenuwen bloot, en hij geeft u van dat alles een volstrekt-complete, wetenschappelijk-nauwkeurige inventaris, maar léven doen ze niet meer, die individuën, léven weet ge, kijken door levende oogen, ruiken en proeven en hooren en tasten....

„Koosje Bosser" bij voorbeeld, die u zoo uitend'rna wordt

---

[1]) L. v. Deyssel. Verzamelde opstellen. 1e Deel blz. 80.

gedoceerd in een proza, dat almaardoor, zonder stijgen of dalen, zonder ééne versnelling of rustpoos, doorpraat in egaal vertoog, — Koosje Bosser, van wie ge toch meendet nu wel alles te weten, al víelt ge over haar, ge zoudt ze niet herkennen!

„Hij heeft het leven nog niet gezien, want zijn oog is zonder vlam en zijn hand onontroerd.”

„....Want al heeft hij eenige opmerkingsgave, hij mist de oppermacht der intuitie....”

„De bewegingen, de geluiden, de geuren der werkelijkheid heeft hij niet in zich opgenomen en ze weer uitgestort in den gloed van inniger leven, die een kunstenaarsziel hun mededeelt.”

Zoo sprak van Deyssel, twintig jaar geleden, naar aanleiding van Netscher's „Studies naar het naakt model”.

En zoo is het met dezen schrijver nòg, — al zijn de kunstpassiën der tachtigers sedert geluwd....: gelijk Netscher's vriend, de „diep beklagenswaardige Edw. B. Koster”, vroeger niet goed genoeg, een „decadent van Jacques Perk” te heeten, [1]) sinds jaren „De Nieuwe Gids” is binnengehaald, zoo is hij zelf de XXe Eeuw en van Deyssel's zegen deelachtig geworden.

Nu begrijpe men ons niet verkeerd: wij vinden Frans Netscher in 't geheel niet een prulschrijver, en wij waardeeren honderd lofwaardige zaken in hem.

Op een enkel gallicisme [2]) na — naievelijk hem ontvallen door zóóveel Fransch ook lezen! — schreef hij altijd, in tegenstelling met vele van zijn tijdgenooten, een Hollandschen stijl van zuiver allooi; zijn werk heeft er nooit slonzig uitgezien, als dat van andere tijdgenooten, door achtelooze maar-raak-schrijverij; het is aldoor belangwekkend, het herhaalt zelden, het is flink en knaphandig ineengebouwd, het is rijk aan vele en duidelijk uit elkander gehouden psychologische details, — maar wat al die preciese, echt naturalistisch-wetenschappelijk-verzamelde gegevens, al die helderheid van begrip en voordracht, wat dat alles zou moeten

---

[1]) Willem Kloos. Veertien Jaar Literatuur-geschiedenis. Deel II, blz. 176 (2e druk).

[2]) „Uit de Snijkamer” blz. 205 bijv.: „Men kende haar geen liaison” en „Want al kende men haar geen liaison.” —

verdiepen, bezielen, waarlijk doen léven, in één woord, wat van dat alles *kunst* zou moeten maken: — de tinteling der zintuigen, het telkens diep-doorlichtende *inzicht*, welke het rhythme van een zin, een wonder woord, een verrassende vergelijking geven, dàt is bijna altijd in zijn werk afwezig.

Wat allemaal wèl zijn eigenschappen zijn, dat beheerscht hij zóó, dat menig artistieker-aangelegd maar onsterker, weifelender jongere ten slotte misschien minder bereikt; doch wij plaatsen nu de persoonlijkheid Frans Netscher — hij verdient deze deferentie — tegenover de waarlijk groote artiesten; en tegenover de waarlijk groote artiesten, neen, dan mag zijn werk stevig en goed-in-elkaar en verstandelijk-interessant en wàt ge in die richting maar wilt heeten, doch niet: kunst.

* * *

„Uit de Snijkamer" — de aanduiding is wreed, ijs-koud, en pijnlijk-bewust zóó, wanneer men voor het warme, bloeiende leven staat, — maar toch meenen wij in dit werk telkens des schrijvers onbewuste behoefte te gevoelen, dat dit anders ware ...

De zwakke pogingen echter naar het scheppen van dieper leven, 't zij door bijzonder woord, 't zij door helder-beseffen-doende vergelijking, — zoo schaarsch als ze zijn, zoo vaak mislukken ze nog.

Er is 'n enkele uitzondering zoo nu en dan, dat dient erkend.

„Zijn spa in 't *zijige* zand te mogen steken" is, op de eerste bladzijde bijv., eene, bij vlijmend-ware, zeer schóóne vondst; het is wel eigenaardig, dat juist het eerste stuk van den bundel, om verderop aangegeven redenen zoo in den grond bedorven, gedeelten bevat, die, bevrijd uit hun verband en elders te pas gebracht, nog 't meest zouden leven van al wat in het boek voorkomt; zoo is weer voortreffelijk, op blz. 3, het woord „spietsen" voor 't felle spuwen, tusschen de tanden door, van tabaks-speeksel. Maar diergelijks is er niet dik gezaaid, en zoo'n „spietsen" bij voorbeeld, gebruikt hij dan ook altijd, wanneer er gespuwd moet worden. Want overvloedig is z'n vinding niet.

Heeft hij, om in de buurt te blijven, op blz. 17 voor „geschaafde planken" de nadere bepaling „roomkleurig" ontdekt, een kleur-aanduiding die, niet als 't Fransche „crême" afgesleten, door de

nog altijd opgeroepen gedachte-associatie met de zachte, dof-glanzende „room", al weinig bij de harde, glimmende of stugge planken past, — op blz. 18 is het „hooi" ook weer „roomkleurig", wat nog erger is.

Zoo beschrijft hij in den aanvang van „Koosje Bosser" het naar huis gaan van drie naaistertjes.

Het is onderaan op de eerste bladzijde dier novelle; wat hoogerop had de auteur al op zijn geweten de natuurlijk „één voor één" met een „floep" aangestoken lantaren-lichten, die „stonden als stille waaiertjes, *geel als eierdooiers,"* — beeld van zoo vettige, week-dikke geelheid, dat de lezer het op het ijle, doorzichtige van een gasvlam„waaiertje" met den besten wil niet kàn toepassen, en, midden op straat, met die onverwerkte eierdooiers in de hand, verlegen blijft staan.

Waarom trouwens zette willekeuriglijk de schrijver „geel als eierdooiers", en niet bij voorbeeld „geel als boter" of „geel als citroenen" of „geel als brem"?; terwijl bovendien nog eierdooiers, die van donker-oranje tot bleek-geel kunnen zijn, doch gewoonlijk zacht-oranje worden gedacht, ŏf zeer vaaglijk, ŏf voor 'n gasvlam te donker de kleur bepaalden;.... een gasvlam, die, onder de zeer onbizondere gegeven omstandigheden, iederéén zich helder voor den geest weet te brengen, en die 't dus zoo wel zonder nadere bepaling stellen kon!

Die naaistertjes dan — wij weken af — gaan, een regel of tien verder, naar huis:

„Nu en dan *roffelden*, op stille plaatsen de hakjes hunner schoenen met een rythmisch *geklop* op het asphalt der trottoirs, als de *ver, ver verwijderde roffel van een tamboer."*

De hakjes zouden „kloppen" op het asphalt; eerder „kloppen" paardehoeven op hout-bestrating, klakken of tikkelen op asphalt hakjes; doch het zij zoo.... rhythmisch „kloppen" de hakjes op het asphalt; maar hóe kloppen ze nu? met een vergelijking brengt hij ons wellicht nog wat dichter bij de waarheid.... „als de ver, vér verwijderde roffel van een tamboer."

De vergelijking is niet zeer inlichtend, nadat we reeds in 't begin van den volzin vernomen hadden, dat de hakjes ook „roffelden".... als een roffel, dat laat zich hooren.

Doch als vergelijking, met het „geklop", is ze bepaald verkéérd,

is zelfs, juist als eierdooiers bij een gasvlam, precies het òmgekeerde van wat ze zijn moest: want, in plaats van te verduidelijken, léven te brengen, verwart ze, doodt ze. Hoe immers kan het bij uitstek *afzonderlijke*, ja, het afzonderlijkste geluid dat men zich denken kan: „kloppen", iets hebben van dat allerverwardste geraas, dat „roffelen" is! En nog wel een „ver, vér verwijderd roffelen"...

Let wel op, wij zeggen niet, dat het gerucht van die hakjes niets had van een roffel, noch dat dit gerucht met „kloppen" in volstrekt geen verband zou kunnen staan; maar wel, dat een „roffel" en „geklop" onvereenigbaar zijn.

Wat toch heeft de schrijver gedaan? Het klakkeren van die zes hakjes heeft hij eerst zoowat benaderd, maar heel weinig innig, en naar den te drukken kant, met „roffelen". Dan, even weinig intens, en naar den te duidelijk-onderscheidbaren kant, met „kloppen". Het slappe getast tusschen die twee half-ware en wijduiteenloopende benaderingen heeft hij daarna bijeen-gebracht in een ver-gelijk-ing, en zoo ontstond er, in plaats van voller leven, onzin.

Ook een half-mislukte benadering als „roffelen" voor hakken-op-een-harden-vloer is hem echter te kostbaar, om zoomaar bij één keer daar te laten.

In den aanvang van „Bijna" lezen we van Truus weer, dat „telkens als ze van het karpet op het vloerzeil kwam, *klapperden* haar kleine schoenhakjes met een kleinen *roffelslag* op den grond."

De bedoeling was alweer zoo goed; een goede opmerking, die léven in de kamer zou brengen, was in beginsel gevonden.... maar niet doorvoeld! En er kwam niets van terecht.

„Klapperen" en „roffelen", castagnetten en een trom, 't loopt ver uiteen, en de combinatie, schoon niet zóó storend als de hiervoor-aangehaalde, daar ook klapperen een wat rapper geluid is, slaat matig in.

Doch opzichzelf is nu de „roffelslag" heelemaal mis! Mochten de zes hakjes van drie meisjes al iets van een kleinen roffel verwekken, wij zien niet in, hoe één Truus zou moeten loopen, huppelen, trappelen, om dàt radde kunststuk ten uitvoer te brengen.

In de nu vermelde bijzondere woorden en vergelijkingen, hoe poover uitgevallen ook, is nog het zoeken merkbaar, de dorre teekening van het leven wat te laten blozen.

Elders echter is het louter kille versiering, wat de schrijver aan „artistieks" toevoegt.

In de novelle *In „Het Wapen van Holland"* vinden we op blz. 241 bijvoorbeeld:

„.... Tiktakte in den hoek de lange slinger van een oude hangklonk, den langzaam voortkruipenden tijd behikkend met zijn ijzeren snikken."

„.... Tiktakte in den hoek de lange slinger van een oude hangklonk" is, zonder meer, uitvoerig genoeg, om ons die hangklok voldoende te doen hooren, even als de zinsnede uit „Koosje Bosser": „Hare lichten zonder stralenkringen stonden als stille waaiertjes," de verduidelijking „geel als eierdooiers" missen kon.

Maar „geel als eierdooiers" bedoelde tenminste, die waaiertjes te verven.

Wat het tweede deel van die hangklok-beschrijving meent te verrichten, is echter een raadsel; terwijl 't weer niets uitricht dan vervagen.

De gehoorde klank was, het is de schrijver die het zegt: tik-tak, tik-tak (tiktakte, wijl een te snel woord, is eigenlijk ook weer niet zeer juist uitgedrukt, al herstelt de „lange slinger" den even gewekten, verkeerden indruk bijna onmiddellijk).

„Tik" noch „tak" nu, beide *uitgestooten* klanken, kunnen klinken als het *opgehaalde* hik-geluid, en snikken doen ze nog veel minder.

Koude verzinsels zijn 't, en niet-opgaande aardigheden.

Een paar bladzijden te voren vernamen we, dat „de bladerlooze boomen buiten *piepten* als *fluitende* telephoondraden" (piepen?) Wij hebben telephoondraden zoomin hooren „fluiten" ooit als piepen, en voor de boomen, in de vergelijking met telephoondraden, zal wel „gieren" bedoeld zijn.

Nog een bladzijde eerder worden we nader onderricht omtrent het „met lang zwaaien van den arm heen en weer (slaan)" van een druipnatten hoed, dat dit juist was „als een meid, die een salade-gieter op- en neêr bengelt."

Wel, dat is plezierig, als wij nu eens een meid beschrijven willen, die een salade-gieter op- en neer bengelt, dan weten wij, dat dit precies is als een meneer, die met lange zwaaien van den arm zijn druipnatten hoed heen en weer slaat.

* * *

Het spreekt vanzelf, dat, aangezien dus eenmaal de heer Netscher geen werkelijk artiest *is*, het hem altijd beter staat, wanneer hij maar nuchter-weg de feiten geeft, zonder te pogen naar iets, dat bij hem toch uiterlijke opdirking blijft; want wel verre van te versmelten in een schoon geheel, worden zijn toevoegingen nog maar zelden verfraaiing.

Zoo lijkt ons de best-geslaagde schets van dezen bundel „Uit de stemming."

Het incident tusschen Herman en Suze is werkelijk krachtig en, zonder mooidoenerij, sober medegedeeld.

Het is beter ook, dit stukje, dan „'n Moeder," 't eenige nummer waarbij men — de dood van een geliefde is altijd, in den grootsten draak, aandoenlijk, en 't zegt dus niet veel — eenige ontroering voelt, en dat dus oppervlakkig-gezien wat warmer mag schijnen. Doch wat is Willem voor zijn allereenvoudigst karakter vervelend gerekt, wat is Marie in den beginne lauw en zoet geteekend, vergeefsche poging haar, de maintenee, zacht en lief en werkelijk-liefhebbend voor te stellen; wat is de ontdekking van den dood onwaarschijnlijk langdradig; en hoe is 't eigenlijk altemaal om een allerliefst tendenzje te doen!

Neen, dan is „Uit de stemming", hoewel zonder veel diepte, tenminste zuiver in z'n soort.

Doch is het nu, vraagt men zich ook al weer af, niet enkel het schrille, troublante gegeven, dat hierin zoo treft? Zou, in twintig woorden verteld, het bloote „geval" niet even pijnlijk aandoen als de twintig bladzijden, die de heer Netscher volschreef?

* * *

En nogmaals, we lieten het al zien uit enkele pogingen naar fijner, bewogener schriftuur, — Netscher heeft het soms wel gevoeld, welke gaping er lag tusschen waarlijk artisten-werk en het zijne.

In een van de stukken uit deze „snijkamer," dat eigenlijk niet meer zoo regelrecht „uit de snijkamer" kòmt, is een onmiskenbaar streven, niet in onderdeelen, maar in den ganschen opzet, in het wezen zelf der stuwende gedachte, maar een hooger leven dan wiskundig-geboekte realiteit.

't Is in het eerste opstel „Geen werk", waarin de schrijver het verhaal van hoe Geert overal tevergeefs iets zoekt te verdienen, begeleidt met een soort van symbolische duiding, dat de werkelooze arbeider, de „minnaar van het aarde-lijf", gedurig door dat „luie lijf" smadelijk afgewezen wordt.

De novelle vangt aan:

„Hij had overal in de buurt, *aan de aarde in bewerkiug*, zijn arbeid aangeboden."

En op bladzijde 2 lezen we, en zoo gaat 't, bij buitjes, door tot het einde:

„Toch gromde er iets in hem na: een behoefte van zijn lichaam, een verlangen van zijn spieren, *een begeerte van zijn werk-passie*, om den scherpen rand van zijn schop *in het ronde lijf van de aarde te steken*, waar zoo aan alle kanten om hem in gehakt, gesneden en gekorven werd. Dat ronde aardelijf lag daar overal om hem neer, geopend door diepe inkervingen, *en liet toe dat allerlei mannen het betastten, het doorwroetten, er zich over heen bogen.* Alleen hij werd telkens afgewezen *als een versmade passie-minnaar*, wiens handen wilden en zich tot vuisten balden, omdat ze niet mochten.... En dan dat geldgebrek bij zooveel kunnen en zooveel willen...."

De idee is heel mooi, Zolaïstisch, maar wat past in het grootsche kader van een machtig epos, als een geweldige ongeweten natuurkracht dreunend onderdoor het breede wereld-beweeg, — wat ook nog goed is in een symboliek proza-gedicht, zooals „De Weelden des Harten" van Ed. Verburgh er bevatte, — dat staat wat mal, als 't u zoo maar dadelijk, in schrale naaktheid, aan boord wordt gestuurd bij 't begin van een simpel realistisch schetsje. Wat erger is: zóó, plompverloren toegepast, is dit motief vierkant een fout.

Want het is volstrekt niet wáár, dat Geert metterdaad zou denken: O! dat heerlijke, ronde aardelijf! (wat die lagere school toch nuttig is!) allerlei mannen kunnen er maar mee doen wat ze begeeren, en ik, versmade passie-minnaar, ik mag er afblijven... „en dán", ja, „én dán"... maar dat is het éénige, hoor, waar Geert aan denkt, en zeker het allereerste en àl het andere overheerschende, „en dan dat geldgebrek... !

Die overgang „en dan" toch, bewijst vooreerst, dat ook het overige inderdaad als door Geert gedacht wordt voorgesteld; en ten tweede,

de volledigheid der verwarring van symbool en realiteit, het complete der halfslachtigheid, der valschheid van dit stuk.

De onbewuste pracht van den arbeider, den minnaar der aarde, 't is een pracht zonder weergâ, doch alleen zoolang zij onbewust blijft, een oer-drang, diep onder het dagelijksch leven bedolven.

Voor den heer Netscher, wien de snijkamer nu toch zelf ook wat eng begon te worden, is ze echter slechts de mooiigheid geweest, waarmee hij meende zijn gevoel-leege werk wat te kunnen vullen.

Duimdik legde hij 't erop, niet begrijpend, dat 't van binnen moest zitten, en niet van buiten.

Zijn werk werd er niet voller van, klinkt nog wat holler door de dikkere bast.

En wat als de grandiose *visie* van een groot schrijver een openbaring was geweest, is als het den dommen arbeider zelf in den kop gelegde *versiersel*... ridicuul.

„Uit de snijkamer" heeft Netscher zijn werk genoemd. In de snijkamer, daar is hij op zijn plaats. Daar mag hij kerven en ontleden met vaste hand, daar mag hij zijn streng-juiste gegevens verzamelen en in onwrikbare reeksen van oorzaken en gevolgen bijeenvoegen. Maar laat hij blijven achter de matglazen ruiten, en zich niet meer vertoonen op de zonnige straat, want daar lacht het mooie, wondervolle leven zijn ontleedmes uit!

Geen naam uit der Eersten rij, geen naam waarbij gezworen wordt, maar een naam „van goeden klank" is, evenals *Frans Netscher*, die van: Hora Adema.

De naam Frans Netscher is ouder, heeft een soort historische beteekenis gekregen, maar liep, voor den nog levenden schrijver, sinds lange jaren vrijwel dooreen met „De Hollandsche Revue", — tot allengs een schaarsche bijdrage in de tijdschriften en thans dit boek „Uit de Snijkamer", den wat verwijderden klank weer nabijer brachten.

De naam Hora Adema, later bekend geworden, is, al kreeg hij nooit het vroegere gewicht van den anderen, nu toch ook een naam die meetelt.

Laat ons eens nagaan, in hoeverre Hora Adema's nieuwe werk, „De Jongen met de Bloese", dezen staat van zaken wettigt.

Als wij dit verhaal „uit het leven van een Spaanschen stierenvechter", en in 't bizonder het stierengevecht, dat men uitvoerig beschreven vindt van bladzijde 159 tot en met bladzijde 240, gaan vergelijken met „Een stierengevecht" en „Het einde van een stierengevecht" uit het „Proza" van den meester van Looy, — dan moet men dit niet onbillijk vinden.

Immers, wie na van Looy zich nog weer aan een stierengevecht waagt, die weet aan welke vergelijking hij zich blootstelt; en dat de heer Hora Adema zich hiervan bewust was, het komt ten duidelijkste uit in het feit, dat niet slechts in 't voorbij-gaan van zijn verhaal een stierengevecht-beschrijving onontwijkbaar bleek, maar dat den veertig bladzijden van van Looy vier zware hoofdstukken van tachtig bladzijden werden tegenovergezet.

Hora Adema, zeer waarschijnlijk, heeft zóó gedacht: van Looy heeft nu wel met een schilders-oog zulk een stierengevecht bekeken en in een rijke plastiek weergegeven; maar daarom is het laatste woord er niet over gezegd. Vooreerst weet, na lezing van van Looy's opstellen, de lezer nog lang niet alles van de stierengevechten af; hij weet nog weinig van de eigenlijke techniek ervan, hij kent de „dessous" niet, en heeft niet achter de coulissen gekeken; hij weet niet, hoe fel het volk, en de Spaansche vrouw vooral, er voor voelt, hoe bezwaarlijk daarentegen de meer ontwikkelden erover beginnen te denken; en dan, wat van nog meer belang is: van Looy heeft er niet krachtig genoeg op *gewézen*, hoe afschuwelijk die stierengevechten zijn. — Dat alles nu heb *ik* er nog over te zeggen.

Doch nu is het eigenaardige, dat, wanneer men Hora Adema's verhaal ten einde is, dat verhaal vol Spaansche woorden en wijdloopige verschil-uiteenzettingen tusschen stieren en stieren, vol gesprekken van torero's en ander erbij betrokken volkje, vol kijkjes àchter den toril [1]) en in de hersens van den „president" — dat, na gespannen lezing, dit gedetailleerd verhaal met veel hartstochtelijk betoog, slechts een branderig-doffen, onvoldanen en veel vageren indruk achterlaat, dan de beschrijving van van Looy, die met

---

[1]) De poort waardoor de stier het strijdperk binnenkomt.

nieuwe oogen alles opmerkte, wat Hora Adema, door zóó geweldig op-de-hoogte-zijn, niet meer zag; die met een open hart veel eenvoudiger en dieper dan de ander *voelde* wat deze met dierenbeschermige redeneering *bestrijden* wil; en die zoo ons gaf, inplaats van een druk en overvol, sentimenteel en evenwel grof relaas, een grootsch, strak-helder, en toch ook even minutieus als bewogen beeld.

Oók minutieus... men zou, vooral bij herhaalde lezing, haast zeggen: op sommige plaatsen àl te minutieus, ja, een enkele maal journalistisch zelfs in het opsommend en niets overslaand uitteekenen. Men vergete echter niet: 't is geen in uiterlijkheid bekendvooronderstelд Holland, waarvan de kunstenaar nu maar de zonnige en nevelige wonderen te openen heeft; de taak van den schilder-met-woorden is hier, voor een vreemd land, dubbel zwaar; want hij moet eerst met den van-niets-afwetenden lezer velerlei afspraakjes hebben, tot hij als 't ware zeggen kan: „nou, nou weet je hoe alles in elkaar zit, en nou begin ik."

Als men dit dan later inderdaad wéét, dan lijken, maar wáren niet, die afspraakjes overbodig.

Een groot kunstenaar, intusschen, vermengt onnaspeurbaar het inlichtend uitteekenen en het ontroering-doorgloeide over-schilderen; en zóó'n groot kunstenaar was van Looy ook toen al, toen hij dit proza schreef, dat deze fusie doorgaans heeft plaats gehad. Doch niet altijd; nog niet altijd is dit proza tot de dikwijls volkomene schoonheid der „Feesten" gerijpt.

Dit echter is tevens de tweede reden, waarom wij meenen niet onbillijk te doen, met Hora Adema's boek aan van Looy's Proza te toetsen. Want 't is niet de hopelooze vergelijking met een volmaakt en onovertrefbaar meesterstuk-voor-alle-eeuwen.

In het beschrijven der *plaza*, van buitenaf gezien, is noch van Looy, noch Hora Adema, zeer gelukkig geweest.

Hora Adema zegt:

.... „de nu in het zongegloei geheel zichtbare *plaza*, wijde omboging van steen, met wat kanteelwerk van boven, en twee rijen arabische vensters, waaruit tal van menschen hingen, nieuwsgierig rondziend naar het gewoel aan hun voeten." (Blz. 161.)

Wel veel beter, uitvoeriger en door vergelijkingen aanschouwelijker, schrijft van Looy:

.... „op een afstand de begoocheling gevend van een reusachtigen oven, met het onheilspellende voorkomen van een gerechtsplaats. En dichterbij, met haar recht rijzenden ringmuur, van roode steen, met haar nagemaakte Moorsche raam- en poortomheiningen, deed zij denken aan een dakloos bouwwerk, dat onvoltooid was gebleven te midden van een braakliggend veld.” (Blz. 44.)

Maar de causerie-lijke en ietwat omslachtige stel-wijze, en de soort der vergelijkingen, zouden deze volzinnen niet misplaatst doen zijn in uitmuntende journalistiek.

Ware hij als volzin niet foutief („omringd” immers moet slaan op de „plaza”, maar voegt zich syntactisch bij de „stofwolken” zelve, en is dus onzin) dan zou de aanvang van Hora Adema's beschrijving zoowaar een plastischer beeld geven:

„*Omringd* door bruingrijze stofwolken, opstijgend langs den weg, en door een licht windje gedreven naar de plaza, *hulden zij* deze in een dicht waas, met openingen hier en daar, waardoor stukken van haar somber donkerroode ommuring zichtbaar werden.” (Blz. 159.)

Maar dit is dan ook het eenige, wèl manke, voorbeeld van iets beters bij den mindere.

Stel bijvoorbeeld de twee beschrijvingen naast elkaar van de naar de plaza voortbewegende rijtuigen-massa.

Hora Adema:

.... „tegelijkertijd den weg openleggend met zijn kluwen van honderden rijtuigen, waarin *chulas* met schitterende rood- en witkleurige *mantónes* en *mantillas*, de vrij doffe kleurtooning van het geheel nog scherper dan door deze vaneen geritst door het goud en zilver van de buisjes der *toreros*, die in open wagentjes kwamen aanrijden; of door het als een bloedvlek oplichtende rood van den kiel van een *mono sabio*, soms alleen gezeten op een schonkerig paard, met een kleurige doek gebonden voor het rechteroog, soms los en kant zittend achter een *picador*, met zijn paars of zwart, met gouddraad bestikt buisje, en zijn grooten grijzen hoed met rood pluimpje, hoog uitstekend boven de rijtuigen, de paarden- en menschenmassa om hem heen.” (Blz. 160.)

Dit lijkt wel iets! Er worden heel wat menschen-soorten en dingen en kleuren genoemd, heel wat bizondere woorden gebruikt.... Alleen echter het „*vaneen ritsen*” der „doffe kleurtoo-

ning" door het „goud en zilver" der buisjes, wordt met eenige verrassing *gezien;* ofschoon het woord „kleurtooning" — 't is reeds wat aanstellerig — voor het gewoel al te kalm moet heeten. Doch verder...!

„*Chulas* met schitterende roode- en witkleurige *mantones* en *mantilla's* — het doet ons genoegen, maar *chulas* brengt geen nuance in het begrip „vrouwen" dat ons eerst even daarna uit die mantielje duidelijk wordt; het verschil tusschen die *mantillas* en *mantones* krijgen we slechts ontstemd te *hooren*, omdat men 't ons niet laat *zien;* en bij rood en wit mocht de schrijver „kleurig" thuishouden. Verder vernemen we iets aangaande de dracht der *mono sabios* en *picadores*, los en willekeurig uit het geheel, ondanks de bijvoeging over de paarden- en menschenmassa achteraan.

Zie daarbij het levend tafereel van van Looy, op dat oogenblik nog niet eens in de volle kracht van zijn opstel:

..... „en rijtuigen zag men aanrollen, voertuigen van allerlei soort, groote, lomp-hotsende tentwagens versierd met vlaggetjes, bespannen met zes muildieren in een druk-bont tuig, tusschen karren en gele omnibussen ingericht voor de gelegenheid, opgepropt met pleiziermakend volk; en het was een jagen en rossen om het hardst, *een kleurig gewriemel boven bonte, vluchtige doorkijkjes tusschen wolken van blinkend stof, een voor elkâar schuiven met grillig geharrewar van kleuren in de zon. En uit den stofdamp, dien men proefde op de tong, kwam een heir van rauwe geluiden aanjagen,* korte, plotselinge zweepslagen van links naar rechts, schorre heete schreeuwen van voerlieden, die met voorovergebogen lichaam hun beesten voortranselden, onder slagen van gejuich en gejool uit de overvolle wagens". (Blz. 46.)

Nemen wij dan de beste beschrijving uit Hora Adema's proza, die van de plaza van binnen (en verkeerd is ze niet):

„Eindelijk had het publiek plaats genomen. *Sol* en *Sombra* teekende de *plaza* door een schaduwlijn, langs de steenen amfiteaterbanken SCHUIN OPLOOPEND, in twee segmentvormige deelen af, de een vaalzwart, met hier en daar zacht lichtende aanstippingen van *mantillas* en witte uniformpetten, de andere met scherp roode, en gele en andere kleuren sterk opglitterend in het zongegloei; het arena, verdeeld door de gebogen schaduwlijn van den ronden

bovenkant der *plaza*, aan den zonkant geelwit, aan den anderen kant bruingrijs." (Blz. 168—169.)

Zoo juist als is aangegeven: „met hier en daar *zacht lichtende aanstippingen* van mantilla's en witte uniformpetten", zoo onbeteekenend is echter weer dat „opglitterend" en dat „andere kleuren".

Na dit ten minste zichtbaar gemaakte van Hora Adema, moet men de twee stukjes beschrijving van van Looy genieten:

„Zoo lag als het bekken van een grooten krater met het vlak van den verren blauwen hemel boven zich, de bijna nog ledige Plaza te schroeien in de zon; en een groote schaduw vulde voor een vierde de ruimte, een zware, architectonische schaduw, diep blauw, die nêerdalen kwam over de steenen ringen van zitplaatsen, een halve maan trok over het lichte zand en weêr naar boven *versprong* over banken en galerijen".

(Let op het kantig-geteekende „*versprong* over banken", tegenover den valen term van Hora Adema „schuin oploopend".)

„Alleen de zonzijde bleef nog leêg liggen, blank gestoofd in de zon, hier en daar gevlekt door een alleenzittende vrouw, die zich het gelaat beschutte met haar zacht wiegenden waaier, of een klein groepje van mannen en vrouwen, die bevreesd voor het verliezen van een goede plaats, de hitte trotseerden. Pittig kwamen zij voor den hellen achtergrond en daar klom-er een figuurtje naar boven, de banken ombeenend, en ginder ging er één lui zitten, en wat verder weer een, wiens roode gordel een vurige klak kleur werpen kwam van uit de verte." (Blz. 50.)

Hoe fel zien we ze zitten, maar nog meer, hoe wijkt door dat „figuurtje" de ontzaglijke wijdheid der arena ineens terug!

Jammer dat de „vurige klak", iets te groot, het geheel weer dichterbij haalt; want „uit de verte" komt te laat.

Later wordt dit kleine feiltje schitterend te niet gedaan door dézen aanblik der volgestroomde zonzijde (te vergelijken met: „de andere met scherp roode, gele en andere kleuren, sterk opglitterend in het zongegloei", gelijk Hora Adema hem beschreef).

„En toen ze eindelijk gezeten waren, geleek de zonzijde met de hoofdenreeksen boven elkaâr, met de bonte wisseling en warreling in het licht, *op een woest weefsel van kleuren, vaag, door den afstand als versleten in het licht.* Doch van het plat boven de Toril kwam nu en dan een vonk bliksemend schieten van uit de verte, wanneer een

koper blaasinstrument zich spiegelend bewoog in de zon." (Blz. 53.)

Vóor het spel begint, is de arena nog bevolkt.

Hora Adema denkt er niet eens over, er iets van te maken:

„Enkele *aficionados*, vergetend dat de *corrida* spoedig zou beginnen, stonden nog in het *arena*, geleund tegen de balustrade, in druk gesprek. Onder hen was *El Sabio*, onderwijl in de *plaza* gekomen, kenbaar aan zijn drukke handbewegingen en zijn eigenaardig vingergeklap, de anderen vertellend, dat die corrida voor Spanje van meer belang was dan welke ook, nu er sprake was van een nieuwe ster aan den taurinistischen hemel." (Blz. 168.)

Van Looy's beschrijving daarentegen lijkt een verrukkelijke, luministische schilderij, die leven zou!

„Maar in de halvemaanvormige schaduw, in het natgespoten strijdperk, krielde het van mannenvolk, een groote, bewogen menigte met blond-blauwe plekken weerschijn op bollen van hoeden en op bovenvlakken van schouders; golvingen van gedempt licht en bleeke glimglansen gleden er heen en weêr, om saâm te loopen met de vleeschtonen der koppen; en dan trad er een van uit het donker in het licht, met een plotseling opvlammen van zijn kleuren, en een ander volgde of deinde weêr weg in de schaduw, tien, twintig tegelijk, zich ontwarrend en weêr terugwarrend in den hoop, gaande en komend van dezelfde richting, van de poort die links stond."

De „alguazils" komen van den president den sleutel halen.

Bij Hora Adama is het een lesje:

„De *alguazils* aan het hoofd vroegen nu den president verlof de corrida te mogen houden. Dit werd toegestaan, waarop een der *alguazils* den sleutel van den *toril* aan den *bûnolero* gaf, en zich met de anderen uit de *plaza* verwijderde." (Blz. 171.)

Bij van Looy is dit ceremonieel een stil en schoon gebeuren van fijnen stijl en teedere gratie:

„Uit de Toril kwamen twee ruiters, in een rechte lijn gaande naar de loge van den president. Ze droegen een kort schoudermanteltje over een middeleeuwsche dracht van donker fluweel en een hoed met veêren op het hoofd. Ernstig, gewichtig, reden ze voort, als belast met een hooge zending, hun vurige, glanzende paardjes dwingend in den stap. Andalusische raspaarden die de pooten krachtig voor zich uitwierpen. Onder de loge gekomen

ontblootten ze het hoofd, bleven een oogenblik als smeekelingen stilstaan, en toen zag men den president even overbuigen uit zijn loge, een der twee de hand uitsteken met den hoed naar voren en weg draafden ze, onder een galm van goedkeuringen." (Blz. 53—54.)

Van de „cuadrilla" heeft Hora Adema slechts een niets-zeggenden catalogus, er op rekenend dat we de verschillende costumes, door hier en daar in 't voorgaande een détail, nu toch wel weten. Maar lees dan bij van Looy die beschrijving van even zeldzame helderheid als elegantie, [1]) en ge zult bemerken, dat we niet alleen de verschillende uitrustingen véél vollediger bijeen-zien, dan men met studie ze uit Hora Adema's boek zou kunnen reconstrueeren, doch dat het van Looy voornamelijk te dóen was om den gàng van den kleurwemerenden optocht, het levend beweeg, het belangrijkste, weer, evenals bij de alguazils, door Hora Adema verwaarloosd.

Van het binnenkomen van den stier echter, het groote aanvangsmoment, mocht men ook bij Hora Adema iets boven 't andere uitstekend verwachten. Dit vertelt hij ervan:

„Daarop werd de deur van den *toril* geopend, en *Astùto*, de eerste *toro*, sprong dof loeiend het *Arena* binnen, onmiddellijk op den ouden grijzen schimmel van Taco aanstormend en dezen met opengereten buik, een bloedige zak van uitgescheurde ingewanden achter zich aansleepend, tegen de balustrade werpend.

„Het feest was begonnen." (Blz. 172.)

Om de woestheid van den stier te schetsen, laat hij hem dadelijk 't ergste doen, wat er gedaan zal worden.... en zet er dan ironisch-tragisch achter: „Het feest was begonnen."

Het is een manier, maar een grove.

Zie, hoe van Looy, enkel beschrijving, en zonder gruwelen, den aanren van den stier oneindig angstwekkender maakt:

„Plots, de lucht scheurend, schetterde het sein, de lange en de korte toon die uitgalmde als een moordkreet. De deur der Toril sloeg open, men zag een man zich verschansen achter de deur, hem die snel weer sluiten, en een roodbruin beest, een harig gehoornd monster kwam binnendonderen door de schutting, een machtige, hoog geschofte stier, *die al aanstormend den kop heen en wéer*

---

[1]) De passage, te lang om hier over te schrijven, wordt gevonden in Jac. van Looy, Proza. 2e druk, blz. 55 tot 58.

sloeg, met een links en rechts bliksemen van het wit der oogen." (Blz. 58.)

Wat verder zien we het dier staan, en, met het zoo héél eenvoudige van wat de boer zegt, staan, in de ontzaglijke ruimte der plaza:

„Toen rekte hij den rimpeligen nek, en zijn neusgaten zwollen onder den uitstroomenden adem, en men zag den bek opengaan met een krachtig vooruitstooten van den platten, vierkanten snoet."

„Hoor, hij loeit! Wat een beestje, wat een mooi beestje!" riep de boer, verrukt luisterend naar *het gesmoorde bulken, dat, als van heel ver, zwak werd in de ruimte en verloren ging tusschen het uitstervend geloei der bravo's.*" (Blz. 59.)

Dan eerst wordt de — zóózeer meesterlijke — teekening van het monster voltooid:

„Den nek gekromd, met de voorpooten koppig woelend in de vochtige zandlaag, stond de stier nog altijd stil in de zon, *in het brandige goud van zijn roode harige huid.* Tusschen het span uitvleugelende hoornen, spitse, kromme dolken gelijk, kroesde wild een ruig haar, tot over het *als een moker vaste voorhoofd*... één lange getrokken ruglijn, zwellend over de schoft, dan weer dalend, om te verloopen over het bijna tengere achterlijf in den rondgeeselenden staart." (Blz. 59.)

Wat Hora Adema daar zoo terloops zei over den „opengereten buik en den „bloedigen zak van uitgescheurde ingewanden" van een paard, en later nog menigmaal jammerend herhaalt, dat vinden wij bij van Looy 't eerst op bladzijde 62 zóó:

„*Een kronkelende stroom van bleekroode ingewanden viel in eens onder uit het dier; een levende, vochtig lauwe zak, vol teêre, geheimzinnige,* VOOR HET DONKER BESTEMDE KLEUREN, *schommelde rond tusschen zijn pooten.*"

En al kwam nu verder géén accent van medelijden in van Looy's proza doorschemeren, dan beweren wij, dat in deze weinige regelen, met hun hóóg natuur-gevoel, meer en diepere aversie aanwezig is, dan in dat heele schreeuwerige, rhetorisch-betoogende en roerende slot-hoofstuk over dit „mensch-onteerend schouwspel", „Sangre! Sangre! mas caballos!" [1]) getiteld!

En heeft men eindelijk het theatraal-edelmoedig besluit [2]) van

---

[1]) Bloed! Bloed! meer paarden.

[2]) Blz. 240.

Hora Adema gelezen naast het van zware emotie rookend en in tragisch-stille levens-ziening wijd verstervend „Einde van een stierengevecht" [1]) — de nobele lijkbaar-speech van een heer, naast de tranenlooze smart van een mensch, — dan beseft men eerst recht den onmetelijken afstand, al te weinig gevoeld, tusschen „óok een goed auteur" en een groot kunstenaar.

Zooals dit vierde gedeelte, aan het stierengevecht gewijd, — nog het beste ervan — is het heele boek.

Al te duidelijk heeft, op een onverschillig verhaal, de heer Hora Adema vastgeprikt alles wat hij van Spanje wist: woorden, eigenaardigheden, anecdotes.....

Hun, die gaarne het aangename met het nuttige vereenigen, zij dit geschrift aanbevolen; voor wie werkelijk van Spanje een juisten indruk wil krijgen, heeft het weinig waarde. Want zooals 't met slechte leerboeken is — men weet dikwijls niet waarom — men leest overal langsheen, en men onthoudt er de helft niet van.

Had de heer Hora Adema vroeger niet eenige zéér goede schetsen geleverd, dan zou men op grond van dit boek moeten verklaren: deze man, hoe hij ook geroemd wordt, heeft met de kunst wel zeer weinig te maken.

Henri Dekking is ook een knappe schrijver! Er zijn eigenlijk niet anders meer, in ons lieve landje, dan voortreffelijke, waarachtige, knappe schrijvers.

Weinig letterkundigen, die niet met een streekje over 't haar en een mep voor 't broekje tot de hoogste klasse onzer letterkundige school door het „hoofd", van Nouhuys, worden toegelaten. Bijna niemand blijft er zitten, en alle jongens en meiskes krijgen een prijs. Ze een nummer te geven, oordeelt hij niet verstandig en in strijd met de moderne paedagogie. En zoo ziet men in zijn klasse (als men van Nouhuys' verschillende kritieken-bundels en ongebundelde kritieken zoo zuiver en open mogelijk leest, den toon van lof en blaam zoo fijn mogelijk hóórt, krijgt men onweerstaanbaar deze indrukken) — zoo ziet men bij voorbeeld

[1]) Van blz. 83 tot blz. 86.

van Deyssel zeker een paar banken achter Couperus, en den „koelen" van Looy een heel eind achter Marie Marx-Koning..... Dit is volstrekt niet om van Looy en van Deyssel achter te stellen, of Marie Marx-Koning en Couperus voor te trekken, maar zoo 't onwillekeurig en eigenaardig gevolg van z'n methode. De cijfers gaan rechtvaardig naar de fouten, en in allen ziet hij 't goede 't liefst.

Voor Kloos moet onze literaire kunst een nog veel zielverrukkender aanblik wezen...... 't Moet hem zijn, als ware hij een goede, wijze keizer, die, op een plechtigen landdag in zijne hoofdstad, alle de vorsten van zijn rijk, allen even edel en wijs, en allen rustig regeerende over bloeiende landschappen, aan een weidsch en luisterrijk banket minzaam vereenigen zou. — Vele zijn de namen, die zijne goedgunstigheid met de guldene titelaturen van „onsterfelijk" of „geniaal" of „onvergankelijk" versierde; zeer vele degenen, die „waarachtige" en „echte" kunstenaars werden geheeten; ontelbaar de menigte van literatoren, voor wie hij, gezeten in de langzaam-wielende staatsie-karos zijner „literaire kronieken", keizerlijk-automatisch heen-en-weder-neigend, „buigingen" maakte of „den hoed lichtte"; en ontelbaar ook de talenten, om welker onschatbare verdiensten te verklaren, de kroniekschrijver eerst tot zichzelf moest komen door een langdurige afzondering in de eeuwige sferen tusschen Sophocles en Shelley en Dante en Goethe....

Maar nòg hooger moet zich het hart voelen kloppen, nog trotscher en gelukkiger zijn gebied overschouwen, hij, die de Nederlandsche Letterkunde ziet staan aan de spits der wereld-literatuur, en zich zelven ...

Wij noemden van Deyssel, die met een hoog-ernstig gezicht, in zijn laatste prospectus van de *XXe Eeuw*, dit hoog-comische neerschreef:

„De Nederlandsche Letterkunde beleeft sinds jaren een bloeitijdperk, dat allengs zijn hoogtepunt schijnt te naderen. Naast onze Schilderschool bezitten wij een Literatuur, die in wezen zeer zeker, *zoo al niet volledig in naam*, aan het hoofd staat der wereldliteratuur. Al moge het *nog niet zóó algemeen* als wel wenschelijk ware erkend zijn, wij voor ons weten dat de geschriften, onderteekend door de beste namen onzer letterkunde, in waarde over-

treffen de zoo zeer geroemde en verspreide voortbrengselen van vreemdelingen van verschillende nationaliteit, die onze boekenmarkt overstroomen."

.....„zooal niet *volledig* in naam" is kòstelijk! Doet dit goedig een weinigje terugnemend zinnetje het niet voorkomen, of men in 't buitenland ongeveer aldus zou praten: „Ja, Holland heeft een prachtige letterkunde tegenwoordig, het heeft dezen grooten dichter, en dien machtigen prozaschrijver, en nog dien dramaturg en genen kritikus.... Ja, Holland, wezenlijk, ze beleven daar een ontzaglijk tijdperk van kunst, maar" — de spreker bloost en sputtert bescheiden tegen — „*wij* hebben toch óók deze.... en die...."

Dàt wil zeggen, nietwaar, „zooal niet *volledig* in naam."

En mogen wij nu éven — wij spreken zelden over ons driejarig verblijf te Parijs, omdat het belachelijk is, zich te laten voorstaan op een toevallige vertrouwdheid met kringen en personen, vanuit Holland meer dan in de wereldstad-zelve aangegaapt, — mogen wij nu even vertellen, dat van de fijnst-beschaafde Franschen, van de beste en modernste kunstenaars, velen niet of maar héél vaag, slechts uitzonderingen een klein weinig vermoeden, wat er in Holland zooal omgaat, — en hoe er bij-voorbeeld geen sprake van is dat het ontwikkelde, ja, dat het artistieke Frankrijk ook maar de nâmen zou kennen van Kloos, van Deyssel, van Looy....

Of het te Londen, te Rome, te St. Petersburg, te New-York beter gesteld zou zijn?

Intusschen, staat onze letterkunde wèrkelijk „in wezen" „aan het hoofd der wereldliteratuur", of liever, aangezien een onvermoed en dus ook onerkend commando niet zeer „wezenlijk" is, — staat de Nederlandsche Letterkunde inderdaad boven àlle andere literaturen van dezen tijd?

Ons dunkt, dit is een gansch andere vraag, dan die of: „de geschriften, onderteekend door de beste namen onzer letterkunde, in waarde overtreffen de zoo zeer geroemde en verspreide voortbrengselen van vreemdelingen van verschillende nationaliteit, *die onze boekenmarkt overstroomen.*"

De vreemde werken toch, die, meest vertaald, onze boekenmarkt overstroomen, die vormen niet de wereld-literatuur!

Om slechts weer bij Frankrijk te blijven, Frankrijk, welks tegenwoordige letterkunde men evenmin zoo-maar aan 't hoofd der

wereldliteratuur zou durven plaatsen, — daar werken, ver van onze overstroomde boekenmarkt, waarop bijv. Maeterlinck zulk een treurig figuur schijnt te maken(!), daar werken, behalve de algemeenbekenden als Anatole France en Octave Mirbeau en Jules Renard, heele rijen van jongere of, minder bekende doch uitmuntende oudere prozaïsten: Leon Bloy, Geffroy, Boylesve en Frappié, Nau en Louis Philippe, Henri Bataille.... Weet van Deyssel zoo zeker, dat die allen allemaal zoozéér inferieur zijn aan onze jongeren: Robbers, de Meester, van Hulzen, Everts, Simons....?

Is niet, van wat er in Holland uitkomt, toch ook nog maar een zéér klein deel, een o zoo héél klein deel, het lezen waard naast den nooit uitgelezen schat van gróóte kunst, door dertig eeuwen ons gelaten....?

En als wij dan bedenken, dat wij op 't oogenblik geen enkele nog-altijd-voortwerkende, volledig-groote dichter-figuur kunnen aanwijzen, als bij-voorbeeld Verhaeren, en hoogstens twee prozaschrijvers, die voor het aangezicht der wereldliteratuur van standhoudende beteekenis zouden blijven.... dan lijkt ons dit orakel omtrent den rang onzer letterkunde op z'n minst genomen nog al boud gesproken.

Doch dit is akelig, cynisch, ontnuchterend, onvaderlandslievend gepraat, waarvan wij spijt hebben. — Holland, na een jaar of tien met te berge gerezen haren in velerhande literaire verschrikkingen te hebben geleefd, begon juist zoo weldadig weer in te sluimeren... En 't had zóó mooie droomen, dat zijn kalme gelaat glimlachte in den slaap...

Stil dan... Henri Dekking is een groot artist. Zijn werk is „raak", „knap". En hij is zich daarvan bewust: „Getroffenen" noemt hij, met rechtmatigen trots, zijn laatste boek; of liever, de figuren die hij erin teekende. Dat is immers de bedoeling van dien titel, dat z'n personen zoo goed „getroffen" zijn? Want van die vier personen worden er maar twee (van wie de een de ander vermoordt) òngelukkig, en dus „getroffen door het noodlot" of zoo iets; de twee anderen zijn ten slotte zoo gelukkig als 't maar kan, en worden dus hoogstens getroffen door het feit, dat ze 't zoo treffen.

Maar dat wilde de schrijver dan ook niet met zijn titel zeggen ....Anders hoog-mooi, die tegenstelling tusschen de twee getrof-

fenen en de twee het-treffenden, alle vier door Dekking zoo „raak" getroffen....

De akelige, dwarsche orthodoxheid van 't ouwe mensch, die maakt haarzelf en haar papperigen Lodewijks 't leven tot een hel.

Doch als je maar 't geluk hebt, met een gebroken been in een Ziekenhuis en tot nadenken te komen, dan kun je een schijnbaar onverbeterlijke dronkaard zijn geweest, en tòch nog belanden in de „rosse kokende duisternis" en de „éénwording van de beide lichamen", waarin elke frissche jongere-van-thands nu eenmaal zijn geliefkoosde hoofdstuk laat weg-„grommen."

't Is maar weer de duisternis en het licht, is 't niet zoo? — „van licht en duisternis."

Maar Dekking overtroeft al zijn voorgangers hierin, dat hij de geliefden in deze „razend verrukte klemming" laat blijven, d. w. z. dit „om hen schroeide de wereld weg" en-zoo-voorts is het allerlaatste dat we van Gerrit en Kee hooren; 't is wat moeilijk en delicaat, in dien toestand afscheid van hen te nemen, — maar dat is ook niet noodig; devootlijk zwijgend slaan we het blad om, ten einde van 't andere paar het tragische, maar even oorspronkelijk einde bij te wonen.

Immers, al heeft de echtvereeniging van vrouw Derks en Lodewijks, en het moorddadig besluit daarvan, veel van de inleiding tot van Hulzens „De man uit de slop", Dekking moet medelijdend geglimlacht hebben, toen hij dat verhaal las.

„Och-och," zal hij hebben gedacht, „wat slap! wát stumperig! een verzopen kerel en een ontuchtig wijf heeft-i noodig, om tot een geval van moord te komen! Dat zal ik dan eens ànders laten kijken! Ik neem een braven, degelijken werkman en een degelijke, brave huisvrouw; maar de vrouw orthodox.... geen reden tot misdaad? Asjeblieft! als je maar psycholoog bent! Dat is het juist! Dat is juist de kunst! Bijna geen gegevens, en dan, enkel en alleen door je psychologie, door je rake teekening, door je knappe ontleding, je moord bereiken. En niet direct al! wat is daar nu aan? daar moet je een heel boek mee kunnen vùllen.

Zoo overtreffen deze „Getroffenen" alles wat tot nog toe op dit gebied geschreven werd.

En wat óók zoo kranig is! De verhalen van vrouw Derks en Lodewijks, en van Gerrit en Kee, zijn zoo zuiver uiteen gehouden!

Wie zou van die twee gevallen iets anders dan twee afzonderlijke novellen hebben kunnen maken? Maar in Henri Dekkings roman, door hun om beurten een paar hoofdstukken te geven, treffen die twee paar „Getroffenen" treffend samen.

In ernst: dit boek is klungelig van schrijfwijze, onnoozel van compositie, en doorgaans zeer zwak van psychologie.

II.

„Sangre! Sangre! Mas caballos!" roepen de lezers, die gaarne schrijvers-bloed zien vloeien; maar nu moeten we hen teleurstellen.... de nog te behandelen boeken, 'schoon geen meesterwerken, bevatten, boven hunne min-gunstige eigenschappen, pogingen, die men prijzen, bereiktheden soms, die men bewonderen moet.

G. van Hulzen heeft de „coquetterie" gehad, zooals onze Fransche naburen zouden zeggen, nu eens voor een keer niet aan den „zelfkant der samenleving" te vertoeven, doch zich te bewegen tusschen fatsoenlijke menschen.

Vandaar: „In hooge regionen", heeft de lezer al begrepen. Doch dat is mis. Noch hierop doelt de titel, noch op een zwelgen (waar die „hooge regionen" óók wel naar uitzien) in verhevenheden en zielegekwezel, dat, in dezen onevenwichtigen tijd, met hard realisme zoo grillig pleegt af te wisselen, — doch eenvoudig op het feit, dat het verhaal op de bergen speelt.

De „coquetterie" is geen linksche geweest. Over 't algemeen is deze aangenaam-leesbare geschiedenis in een goeden toon geschreven, en maar een enkele maal is een burgerlijkheidje van deze soort: „als zij *haar eigen* naging" in den stijl blijven hangen.

Wat men, vooral op 't eerste deel, kan tegenhebben: men voorziet geen eind aan de conversatie tusschen van Reelen en het Russisch meisje Anna Paulowna; de afmetingen, waarbinnen van Hulzen zich hield, zijn geheel willekeurig; er is geen strakke compositie; en dat geeft een slap gevoel.

Doch die omgang der twee is, kalm en gemakkelijk weg, heel goed gedaan. Borel zou zoo iets, hoe overdreven ook, toch boeiender geschreven hebben, Couperus fijner-fladderend en parelender, maar van Hulzen is, schoon ietwat vervelend, reëeler.

Met dit voorbehoud: men begrijpt niet, hoe de gewone

Hollander en de Russin zich zoo fijn en genuanceerd in een voor beiden vreemde taal hebben verstaan; een realiteits-deel, dat wij echter, voor de mogelijk-wording van het heele boek, cadeau doen.

Dan, zonder er zich merkbaar voor in te spannen, zonder eenige uitpakkerij van termen en opgelegde couleur-locale, is 't van Hulzen, door vanzelf-goed en „er-in" te schrijven, gelukt, aan wie Zwitserland kent den geur en de lucht en de kleur dier contrijen zuiver terug te geven.

En psychologisch-voortreffelijk is het bezoek van Annuscha, de zuster van Anna Paulowna; op doordringende wijze wordt daarin voelbaar gemaakt, hoe van Reelen, die al het mogelijke doet om zich in te toomen, zijn vrije kunstbegrippen (hij is architect) niet te scherp tegenover de schoolsche van haar, de kunstgeschiedenis-docente te zetten, — hoe hij, door Annuscha's eveneens vriendelijk-beheerschte maar diplomatisch-bijdehande houding, toch in 't eind stilzwijgend bekennen moet, met zijn beginselen en betrekkingloosheid geen vrouw te kunnen onderhouden; en hoe Anna Paulowna zelve, in fijnen eb en vloed van gewaarwordingen, die twee heimelijke vijanden, beiden haar lief, gadeslaat.

Als ge dit fragment woord-voor-woord overleest, is het u, of ge veel minder terugvindt, dan ge u uit de eerste lezing herinnerdet....

Als ge Netscher overleest, dan ontmoet ge weer alles, wat ge nog nauwkeurig wìst.

Dat komt, doordat het eerste dieper lééft, en als alle kunst (die met vermoeden-laten op de juiste plekken dikwijls evenveel bereikt als met wat er geschreven staat) òm het droge woord een sfeer van leven schept, welke den lezer omgeeft als met het vervluchtigde *voelen* zelf van den schrijver.

Het „voelen" zeiden we, en niet het „gevoel" of de „emotie" van den schrijver.

Dit „voelen" toch wil alleen uitdrukken, dat de zich-in-schrift-gevende geest niet verdorde tusschen abstracte waarheden, doch aldoor waarnam met klaar-wakkere, aldoor-werkende *zintuigen*.

En dát is de quaestie; dat is het verschil tusschen het meeste werk van Netscher, en dit fragmentje van van Hulzen.

Van Hulzens werk, zelfs dit stukje, is óók koel en onbewogen; en beider gebrek aan de ontroering, die de groote kunstenaars maakt, zou oppervlakkig hen in-beginsel gelijk doen stellen, hen om hetzelfde beginsel tezaam doen veroordeelen.

Een ding echter, het essentieele, zou men, bij een stukje als dit, vergeten.

Zoo de plant, gelijk algemeen wordt aangenomen, werkelijk geen *ontroering* kent, staat zij — niemand betwist het — lager dan het dier.

Doch plant en dier, beiden bloeisels van leven, staan beiden hooger dan het doode.

Zoo staat kunst van onontroerd voelen lager dan kunst van ontroerd voelen. Doch beiden staan zij hooger dan het werk, waarin geen voelen leeft, dan het werk dat, wijl dood, niet eenmaal kunst mag heeten.

„Tuberculeus”, het eerste proza-werk van den jongen dichter W. Graadt van Roggen, is, gelijk meestal beginnerswerk, nog wat onbeholpen en onharmonisch.

’t Heeft sommigen doen lachen, dit boek.... en wellicht niet geheel ten onrechte: wie uitgeeft, moet maar weten, dat de harde menschen alleen te maken hebbén met wát dáár stáát, en niet met min of meer gisbare doch onvoldoend uitgedrukte bedoelingen, — ’t heeft doen lachen, dit boek, om de zeldzame naiveteit van de hoofdpersoon, Willem Vervoort, die, verliefd geworden, aan het hem als vrij oppervlakkig bekend meisje nooit een woord van zijn liefde zegt, haar zonder eenige verklaring laat vertrekken, twee jaar lang niets meer van zich laat hooren, niets meer hoort van haar.... en dan uiterst verrast èn wanhopig is, bij het plotseling vernemen van haar engagement! Was het te verwonderen, dat men vooreerst niet begreep, hoe de diepvoelende Vervoort zulk een hóóge liefde kon voeden voor het flutterige Emilietje, en dat men ten tweede dien Vervoort te droomerig, ja eigenlijk te... suf vond, om veel meelij te hebben met zijn ziek-worden-uit-wanhoop, of sympathie met zijn berusting en even plotselinge als grootsche plannen-voor-de-toekomst, die het boek besluiten?

Het is niet onmogelijk, dat men de verklaring dezer lethargie zou moeten zoeken in de tuberculose, waaraan Vervoort lijdt, en die misschien de hersens in een staat van broze fijnheid brengt, waarin de werkelijkheid en haar logiek weinig ingang vinden, en de onwaarschijnlijkste droom als allereenvoudigste waarheid leven kan.

Maar deze tegen-natuurlijke ziels-staat, die een geheel onuitgesproken liefde kalm laat betijen als voorgoed-in-orde en veilig in de hemelen beklonken, — deze ziek-abstracte ziels-toestand had dan ook eenigermate als zoodanig voelbaar gemaakt moeten worden. Juist Vervoort, meer dan de bleeke, vage, overdreven de Roever-figuur, is, zoodikwijls hij ons lévend geteekend wordt, een nogal gewone jongen, wat hooger aangelegd dan het gros, maar overigens weinig afwijkend van hooger aangelegde, gezonde menschen... Alleen, nu en dan, doet hij abnormaal, doch men voelt dit aan, niet of hij-zelf, Vervoort, uit zijn aard of door zijn ziekte, abnormaal doet, maar of er door den schrijver abnormaal met hem gedáán wordt.

Zoo vraagt men zich af, het boek eenmaal uit, waarom het eigenlijk „Tuberculeus" heet, want wel speelt de geschiedenis in een sanatorium, maar lijkt onafhankelijk van het toevallig tuberculeus-zijn van de hoofdpersoon, — terwijl dit tuberculeus-zijn wellicht juist zeggen wil, maar niet in de uitwerking *zegt:* zóó liep het, omdat tuberculeuse menschen zoo zijn.

Ook kan de schrijver niet bedoeld hebben te geven: den strijd tusschen ziels-theorie en levens-praktijk, Vervoort voelend als een soort Borelschen philosoof, die liefheeft om de schoonheid van het liefhebben, bewust-tevreden met de eenheid der zielen, en aanvankelijk zelfs niet op het denkbeeld komend van der geliefde aardsch bezit, — en die dan, voor het feit gesteld, dat de onvermijdelijke luitenant of kapitein dit bezit heeft verworven, zijn droomwaarheden overwonnen ziet door de wreede levens-waarheid en zijn jaloersche mensch-zijn. Dat had mooi kunnen wezen, doch de heele toon van het verhaal, vooral van wat nà de catastrophe komt, geeft aan, dat een dergelijke bedoeling in 't géheel niet aanwezig is.

Het verloop van het boek, zóoals het daar voor ons ligt, is met den besten wil niet te begrijpen; en, als geheel, moet men het dan ook mislukt noemen.

Doch laten wij nu het verhaal voor wat het is, en beschouwen

wij het als een simpele aanleiding voor menige bladzijde, die blijk geeft niet alleen van opmerkingsgave en schrijverstalent, maar van die helder-diepe zielsbewogenheid, die proza maakt als water dat boomen, wiegende voor de lucht, vangt in een inniger melodie van donkerder tonen en klaar-gedempter licht; als water dat wil zeggen, zóó effen tevens, zóó eenvoudig, dat, zonder zèlf zich te geven, rustig, klaar van hoofd en met opene zinnen, men er langs heen zou loopen.... als langs een water.

Vervoort doet een luchtig en gelukkig morgenwandelingetje met Emilie; ze is opgewekt en lief, en hij: „in een oogwenk kwam het helder in zijn gedachten op, dat hij nu, voor het eerst wel in zijn leven, zich gaf in blijheid dadelijk, zich gaf in al de stille verborgen vroolijkheid van zijn in-blij wezen." Emilie vraagt ook wanneer zijn moeder nu eens komen zal, belooft een visitetje te zullen maken, maar geen deftig, hoor! Dan zegt Vervoort, „met een wijdheid in zijn stem, alsof hij omvatten wou een gansche wereld van geluk:

„„Kom, zooals je wilt; je bent welkom, altijd.""

Dit zinnetje is niet reëel; waarschijnlijk zou Vervoort in het leven gezegd hebben: „Je bent altijd welkom." Maar de zwarte letters hebben geen tinten van geluid: „je bent altijd welkom" zegt niets, kan ook een leugenachtige beleefdheidsphrase zijn.

De omzetting van *altijd* en *welkom* echter, „je bent welkom, altijd", die brengt, rhythmisch, de geluidsnuance, die het gevoel van Vervoort aangeeft, zooals de stembuiging in het leven zou hebben gedaan.

En het simpele zinnetje is geworden tot een gedicht van volledige overgave:

„„Kóm, zooals je wílt, je bent wélkom, àltíjd."

Op een sneeuwmorgen wordt hij wakker:

„Uit de dennen, onder het raam, brak een smijige geur open en spoelde, frisch, door de kamer; de ijle lucht waarin Vervoort te ademen lag, dreef koel zijn droog-warme mond binnen, en hij voelde de prettige koelte doortintelen tot in zijn borst. De morgen-lauwheid, de doffe slaapomneveling week, en gelukkig, als een jonge, dartele god, lag hij in het zachte genot van den zonnigen morgen."

Een reeks van uiterst zuivere indrukken worden schoon-

heid in een klare, fijn naar die indrukken zich bewegende styleering. Maar het etherischer geluk, dat deze gewaarwordingen wekken, dat drijft weer door een nog eenvoudiger zinnetje, wat verderop. Daar staat:

„Er was iets glanzends in zijn hoofd, *er ging iets liefs door zijn gedachten.*"

In deze dingen is het, dat de zacht-diepe gëaardheid van Graadt van Roggen aan een stil-lichten dag komt, en niet in een aantal „hooge" ziel-redenaties van onverwerkte lectuur en onrijpe levensbeschouwing, die niet zelden dit boek onveilig maken.

Dat echter deze onbezonkene en nog erg sentimenteele hoogpraterij, zelve onecht, niet den schrijver als onecht mag doen beschouwen, dat toonen die teêre styleeringen van zeer simpele sentimenten aan.

De diep-zoekende jongere wist nog niet altijd waar hij de diepte zoeken moest. Zocht hij in hem vreemde, doch als diep bekend staande sferen van anderen, dan kwam hij thuis, de handen vol met.... verlepte bloemen; maar zocht hij niet bewust, doorvoelend eenvoudiglijk zijn stille zijn, dan vond hij dát, waaraan wij den drang zelven als echt herkennen.

En deze fijnheden, tusschen hoeveel symbolische rhetoriek ook in, weeïgheden van deze soort: „en in den licht-stillen avond waren als bleeke gestalten uitgegaan zijn smartelijke woorden," — zij gaan daar niet in onder, omdat in den grond het geheel zich baseert op een dagelijksch leven, dat degelijk is uitgebeeld, en waarlangs die andere dingen, los ervan, schijnen heen te praten.

In de wijze, waarop deze basis is gelegd, komt uit de gewone opmerkingsgave en de gewone, maar noodige schrijversvaardigheid, boven door ons vermeld.

In het tweede hoofdstuk wordt een sanatorium-table-d'hôte geteekend met een zóó bekorende levens-volheid, dat van Hulzen het hem niet verbeteren zou.

Aardig ook, en fijner, is op den reeds genoemden gelukkigen ontwakingsmorgen het binnenkomen der zuster, die de patienten met kamferspiritus komt wasschen.

...... „toen hij haar aan den knop van zijn deur hoorde rammelen, sloeg ineens de jolige begeerte in hem op om iets geks te doen.

„ „Goeden morgen, menheer Vervoort," zei, met voorzichtigen

klank in haar stem, zuster Lida, toen zij, behoedzaam binnenkomende, zag, dat Vervoort wakker was.

„ „Morgen zuster," antwoordde luchtig Vervoort, „welkom hier! begint de groote schoonmaak alweer?"

„Inwendig lachte Vervoort, omdat hij had willen zeggen: *„welkom, lieve, kleine zus.*""

Hij voelt zich dien morgen zoo gezond en zoo sterk-blij, doch in die stemming beneden komend vindt hij de Roever wat minder goed in orde. En, uitmuntend psychologisch trekje, dat ergert hem in zijn vroolijke stemming:

„ „Wat is er dan toch, de Roever; voel je je beroerd?"

„De Roever, met zachte, moeë oogen, keek goedig Vervoort aan, schudde, met een droeve mondtrek, zijn hoofd, wees op zijn keel:

„ „Hoesten" — zei hij, met èven 'n dompig ophikken — .... „beroerd" ....

„„Hoe komt dat nou weer," vroeg, wreed bijna, Vervoort, „heb je weer ergens op de tocht gezeten?"

„Het klonk hard, als een verwijt, en de Roever, alsof hij niets gehoord had, keek voor zich."

Een zeer ongelijk en nog tastend boek, dit „Tuberculeus", maar waarin, over veel vaals heen, levensfrischheid en zielsdiepte samenkomen, tot een belofte voor de toekomst.

„Tropenwee" van Henri van Booven is zeer zeker heel wat volgroeider werk dan „Tuberculeus" van van Roggen.

Het is het werk van een ietwat decadenten maar voornamen, bizarren maar fijnen en fel-bewusten geest.

Iets zeer bizonders en abstracts is het, dat de man, die dit tropenwee ondergaat, aanvankelijk geen naam heeft, maar tot op blz. 92 niets dan „de witte" wordt geheeten.

Eerst doet dit even lachen, en vragen: hoezoo, de witte? is zijn haar wit, of zijn gezicht, of zijn pak? En heel comisch lijkt het, als die witte, in den vierden naamval, zich voordoet als „den witte": „dit maakte den witte droef."

Maar dan, terwijl men onder den indruk komt van de verschroeiende, verstompende, spookachtige tropen, dan begint men het te voelen: wie dezen bangen droom in kokende dagen en

koortsende nachten door-gaat, is niet een mensch meer maar zijns zelfs schim; geen individualiteit, die vrij leeft en is naar zijn karakter en open gevoel, maar één onder de vele bleeke slaven en gefolterden van deze hel; een wit pak tusschen witte pakken met afgepijnde en vermoorde lichamen erin; geen Frans meer of Karel of Henk, maar een doodsslaap-wandelaar, een geest: de witte.

En eerst als een eindelijke verlossing is aangebroken, als het schip komt, dat hem naar Holland terug zal voeren, dan, in de vreugdevolle hoop op het nieuwe leven, is de bange obsessie geweken; zijn oude mensch-zijn ontluikt, maakt zich los uit de tropenverstikking, en wordt weer die hij afzonderlijk was, vóór die allen tot gelijke schimmen nivelleerende kwelling, wordt weer: Jules.

Voornaam en hoog is het, dat de verloste niet met een kwaad oog dat land beschouwt, dat hem bijna vermoordde, niet, veilig nu, het beschimpt, — maar zijn wilde en brand-zuivere verlossingvreugde bindt aan de prachtig-prijzing zijner pijnen:

„Een vlinder kwam over de watervlakte te wapperen.

„Het was een van die monsterkapellen met zoovele prachtige kleuren op de vleugels, zooals hij er in Boma bij de rivier-factorij gezien had. Langzaam, in willekeurig dwarrelen, ging de vlinder juist boven zijn hoofd over het bootje heen.

„Was dat een afscheid?

„Hij zag er naar.

„En weer gilde een schater van vreugde in hem.

„Die vlinder, dat was een teeken, dat was *het laatste, dat vlak bij hem geweest was van het land*, een schoon en wonderlijk afscheidsbeeld was dat."

Het is opmerkelijk, dat de tropen-*nacht*, ontzaglijk levend in zwartheid, zwaar gonzend als een fabriek, maar geweldiger nog, wijl als zonder oorzaak zoo geluiden-vervuld, — het is opmerkelijk, dat de beschrijving van den tropen-nacht heviger ons slaat dan die van den tropen-*dag*. Die lijkt wat leeg.

Is die leegheid de leegheid van het gloed-bedrongen tropenhoofd, dat niets meer weet en ziet dan witheid en hette?

Men zou het zoo, met een schijn van waarheid, kunnen verklaren. Maar iets gansch anders, en zeer gewoons, is de oorzaak.

Wàt Jules eigenlijk in Afrika kwam doen en deed, vernemen wij niet. In de uitbeelding van het tropenwee elimineert de schrijver het dagelijksch bedrijf, als er niets toe doende, om zoo zuiver mogelijk in felste felheid de smart-sensatie's te abstraheeren. En ook dit lijkt voornaam. Het is echter decadent. Want de schrijver had niet de kracht, óók het dagelijksch leven te geven, en zóó, dat het den indruk te voller maakte en niet verzwakte.

De onthouding, schijnbaar uit trots, is een besef van broosheid, en vrees voor échec, — al getuigt het weer van zelfkennis en zelfbeheersching, dat, wat men zeker weet niet aan te zullen kunnen, met bewusten wil weg te laten.

Is de tropennacht beter voelbaar gemaakt dan de tropendag, — beter dan het heele tropenwee is de thuisváart.

Vond het bizarre en decadente in van Booven al zijn gading in het monsterachtig-wondere land en de pijnlijke bepeinzing van koorts-droom-verschrikkingen, — het betere deel, het voorname en fijne van dezen schrijver, rustte uit, en vierde zich in de teedere sensaties van de zeereis.

Na slechts 90 bladzijden van eigenlijk tropenwee, volgen er 110 over het leven aan boord, en de lezer behoeft er niet rouwig om te zijn; wel krijgt hij een serie losse indrukken, voor slechts een kleiner gedeelte Afrika betreffende, en nog een nastukje over Spanje, in plaats van een compact epos over de tropen, dat hij wellicht verwachtte; maar wie na de beschrijving der tropen, een oogenblik om het bizondere onderwerp misschien oorspronkelijker schijnend, de gevoelsontleding der zeereis gelezen heeft, zal blij zijn. Want juist wijl zoovele zeereizen beschreven werden, overtuigt dat tweede gedeelte zekerder dan het eerste van de werkelijke oorspronkelijkheid en bizonderheid van dit talent.

En daarom is het toch maar, voor wie onze kunst lief heeft, in de eerste plaats te doen. Henri van Booven is nog jong en kan niet altijd over de tropen blijven schrijven.

Intusschen is ook in de tropenschildering veel goeds. Zoo worden de negers vaak voortreffelijk geteekend, of, nog beter, zoo sensitief *aangeduid*, dat men ze plots als vlak bij zich voelt. Reeds op blz. 4 lezen wij van: „het *neervleezen* van zacht-loopende neger-

voeten op een planken vloer" en ineens ziet men, wat wij Europeanen in een neger het afkeerwekkendst vinden: het vuilblank binnenste van hun aapachtige, zwarte handen en voeten. Later zien-hooren wij het weer: „zacht kletste het bloote voetvleesch op de roode steenen."

De beschrijving direct van het land, het licht, de atmosfeer, overal in den verhaalgang verweven, treft men zelden aan in aparte, citeerbare fragmenten. Kort en algemeen zijn doorgaans die trekken, doch wel groot-omvangend soms, zooals: „De morgen klaarde hoog en wonderbaarlijk en overal was geur van groote bloemen," of: „diep staarde de zon door de wereld heen."

De koortsdroomen mogen voor het meerendeel niet speciaal tropisch heeten, hoe gruwelijk-nare er ook bij zijn, die van het onmetelijk groote en het onnoembaar kleine op blz. 54, die van de eindelooze gangen en trappen, op blz. 80, en die van de zalen aan zalen met misdadigers-wassenbeelden, op blz. 81.

En zoo is het met het heerlijk en vreeselijk wakker worden, op blz. 57, als een doorbrekende neusbloeding de weldadige maar doodelijke verlossing is van een ondraaglijke hoofdpijn.

Het best zitten de tropen in het hoofdstuk: „In het water", als de storm-rivier wast onder zijn slaapkamervloer, het water al klotst aan de balken. Zóó is daaruit te lichten dit schrille angstgevoel, dat echter niet altijd even fraai gestyleerd is:

„Toen hij zich uitgekleed had, stond hij een oogenblik roerloos midden in de kamer en bekeek de schaduw, die zijn naakt lichaam op den muur naast het bed gaf, en die was als een groot, zwart spook in de holle, verlaten ruimte. Hij rilde, en een doffe, koortsige angst kwam over hem.

„De stilte was ontzettend, maar onder de planken van de kamer hoorde hij het klateren van het stroomende water....

„Hij bleef stom naar de geweldige schaduw van het magere lichaam staren, die hem betooverde. *Het zwarte bewoog niet en stond rechtop als een kwaad wachter aan den wand.*

„Toen lachte hij hardop, zoodat de schaduw de kamer rondwankelde.... Sidderend zag hij achter zich, daar brandde de kaars...."

Het aangehouden-mooiste fragment van het heele boek is de

laatste morgen, het aan boord gaan, en de eerste gewaarwordingen daar. In strakke fijnheid leeft het uiterlijk gebeuren; maar binnenin is een diepe dobbering van aandoeningen: weemoed en vreugde saam om het verlaten van een land, dat zooveel lijden bracht, maar dat toch gedragen heeft het eigen leven, en straks voor altijd weg zal zijn.

Het afscheid van den vlinder schreven wij reeds af. Hier zijn nog eenige momenten:

„Schuin klapte het (patrijs-poortje) naar binnen open en dadelijk kwam een lauwe lucht hem tegen met de bloemgeuren van het land daarin, maar ook de zilte geur van het groote water.” (Blz. 108.)

„In den corridor zag hij achter het ijzeren hek *het landschap in vreemde schuining draaien*.... Jules duizelde een oogenblik, het werd hem even licht en onhelder in het hoofd; dat ging samen met het begrijpen, heerlijk en lach-zingend stijgend: nu wendde de boot, om met meer kracht straks tegen den stroom in te komen, die haar anders zou terugduwen op de oevers.... En hij voelde de dreuning gaan als een groot leven, ruw en sterk door het schip, een willend leven, dat zich wakker gemaakt had, en nu stug en wil-bewust af ging op het verre doel.” (Blz. 112.)

En een volgenden morgen: „*Over de verschansing leunend zag hij iets, dat hem veel vreugde bracht.* Het water had niet meer de gele kleur, de boot was buiten de ruimte gekomen waar de uitstrooming van de groote rivier nog merkbaar was. Het was nu helder groen en zeer doorschijnend tot op groote diepte.”

De lezer merkt, in hoe zuivere voelsfeer het boek, bij deze bladzijden, gekomen is. Het is daar bijna aldoor in een superieuren staat van verfijnd zinnen-genot.

Een middag: „De wind waaide minder sterk, de rook van de tabak bleef in zijn dadelijke omgeving *bestaan* en de geur ervan bedwelmde zacht en zoet, deed alle gedachte vervagen tot een onduidelijkheid van droomachtig genieten.” (Blz. 125.)

Een tropennacht op zee: „Toen hij zich in zijn dekstoel geschikt had, hoorde hij van beneden nog optonen het zingen van het achterdek, zwakker en zwakker; hij kreeg een zeer schoone gedachte van een vaartuig, waardoor niet het doffe razen ging van machines, maar dat met gespannen witte zeilen eenzaam gleed den zeenacht in, en de wind trilde door de getouwen....” (Blz. 129.)

De ontbijtzaal: . . . „*de tafels waren weer rijkelijk met voedsel bedekt.* Glimmend nikkelen koffieketels, schalen vol gebak en kleine broodjes, en ronde blokjes boter op kristallen schaaltjes. Boven tegen het plafond wemelde in voortdurend verbuigen de zilveren terugkaatsing van het zeewater.... dat *lichtgekabbel* vervulde de ruimte met heuglijke stemming en dikwijls naderhand verheugde hij er zich bij het opstaan mee, dat hij weer de koffie zou kunnen nemen in de vroolijke eetzaal, waar die vriendelijke, heldere schijn bestond."

Vooral dit laatste fragmentje, dat er directer aan herinnert, doet ineens oplichten, hoe verwant van Booven's visie is met het tintelend-klare en stil-kostbare in het eerste gedeelte van van Eeden's Koele Meren.

De zeereis-beschrijving, wel wat lang, daalt soms beneden dit hooge peil, golft dan weer op, met het prachtige nachtgezicht te Las Palmas, mooier dan iets van het hier aangehaalde en dat men vindt op blz. 184, met den dood der papegaaien (blz. 189) en met, op het laatst, het stille aankomen in de Schelde.

Maar men leest dit alles wat moe en in de voldaanheid, die nog voortdroomt, nadat het hoogtepunt voorbij is; zoo wordt een mooie avond wel gerekt in iets mindere stemming, doch die nog phosphoresceert van wat daar straks was,

C. EN M. SCHARTEN—ANTINK.

Verbetering. In ons vorig overzicht, bij de beschrijving van het portret, dat den dichtbundel „Kamermuziek" van W. L. Penning Jr. opent, spraken wij van den „teekenaar." Uit een brief van den dichter blijkt ons thands, dat dit mooie portret geteekend werd door mejuffrouw M. Hoogendijk te 's-Gravenhage.

DRAMATISCH OVERZICHT.

De critiek van Goethe op Schiller's drama's. — Louis Bouwmeester's klachten en wenschen.

Wel het merkwaardigste in de vele opstellen, die om en bij den 100sten gedenkdag van Schiller's dood in ons land over den dichter geschreven werden, lijkt mij dat haast alle vol zijn van de herinneringen aan hetgeen de schrijvers in hun schooltijd van Schiller gelezen en geleerd hebben: levendige herinneringen vaak aan werkelijk gesmaakt genot. De van buiten geleerde en met pathos voorgedragen balladen, de tooneelen uit *Wilhelm Tell* en *Maria Stuart* met hun zwaai en hun zwier, hun klankrijke en gloedvolle verzen, brachten een welkome afwisseling in het soms eentonig werk van idealistisch aangelegde hoogere burgerscholieren en gymnasiasten. „Afgod onzer knapenjaren” — het klinkt als de aanhef van een Ode aan Schiller — noemt Kloos den dichter.

In het antwoord op de vragen, haar door J. H. Rössing gedaan[1]), schrijft Alida Tartaud-Klein: „In mijn [Tooneel]schooljaren reeds had ik sympathie voor Schiller; toen ik 13 jaar was speelde (?) ik de tuinscène van Maria in het Duitsch bij F. v. d. Goes; en na jaren heb ik van die lessen nog geprofiteerd. Iphigenia heb ik ook op school gespeeld.... Op de school werd Schiller met groote vereering bestudeerd.” Van die vereering blijkt ook in de antwoorden, die de heer Rössing van twee andere oud-leerlingen der Tooneelschool, mevrouw Holtrop-van Gelder en Hermann Schwab, ontving. Zeker wekte zij bij die aankomende tooneelspelers de

---

[1]) *Eigen Haard* van 6 Mei 1905.

verwachting, dat zij later op het groote tooneel in de gelegenheid zouden zijn Schiller te spelen. De teleurstelling zou niet uitblijven.

Hoewel er, volgens den in 1877 verschenen catalogus van tooneelstukken der Bibliotheek van Letterkunde, negen Schillersche stukken in het Hollandsch vertaald werden [1]), hebben onze tooneelbesturen zich nooit veel met Schiller ingelaten. De reden is te gissen. Mevrouw Holtrop moge zich door den Schillerschen maatgang meegesleept voelen, de klank van zijn vers moge haar dronken maken, zooals zij schrijft; bij Hermann Schwab moge „de gloed zijner poezie, de hooge vlucht zijner bezieling" het bloed sneller doen vloeien, de Schillersche drama's — enkele beroemde tooneelen, die op zich zelf van groote dramatische werking zijn, buitengesloten — missen over het algemeen het samengedrongene, de dramatische stuwkracht, waar het tooneel nu eenmaal niet buiten kan.

Den 23sten April 1812 schreef Goethe aan Körner: „Was hat sich nicht Schiller für Schaden gethan, als er so vaste Conceptionen dramatisch und theatralisch bearbeiten wollte. Seine meisten Stücke, wie sie zusammen geschnitten werden mussten, sehen jetzt rhapsodisch aus, und die kostbaren Einzelnheiten, die nur schroff neben einander stehen, machen uns zwar immer erstaunen, aber sie verfehlen den reinen ästhetischen Effekt, der nur aus dem Gefühle des Ganzen entspringt." En nog later in een gesprek met Eckermann (17 Maart 1830), sprekende over stukken die te lang zijn om gespeeld te worden zooals zij geschreven zijn, waardoor hem de helft van het genoegen ontnomen wordt dat hij anders zou hebben gesmaakt, zegt Goethe van Schiller: „Auch er hat freilich darin gefehlt. Als er sich dieses Fehlers bewusst war, gab er sich unendliche Mühe und suchte ihn durch Studium und Arbeit zu überwinden, aber es hat ihm damit nie recht gelingen wollen. Seinen Gegenstand gehörig beherrschen und sich vom Leibe zu halten, und sich nur auf das durchaus Nothwendige zu concentriren, erfordert freilich die Kräfte eines poëtischen Riesen und ist schwerer als man denkt." Zulk een dichterlijken reus zag Goethe blijkbaar in Schiller niet, maar hij had niet gewacht tot

---

[1]) *Don Carlos, De Maagd van Orleans, Maria Stuart* (2 maal: door Kinker en door ten Kate), *Willem Tell, De Roovers, Fiësko* (3 maal), *Kabaal en Liefde, De Parasiet, De Neef als oom.*

na 's dichters dood om zich over deze fout van den dramaticus uit te laten. Meer dan eens gaf hij Schiller den raad zich meer te concentreeren en zijn drama's niet zoo breed aan te leggen. En Schiller moest erkennen dat Goethe gelijk had. In een brief van 6 Juli 1802 schrijft hij aan Goethe:

„Ich gebe Ihnen volkommen recht, das ich mich bei meinem Stücken auf das Dramatischwirkende mehr concentriren sollte. Dieses ist überhaupt schon, ohne alle Rücksicht auf *Theater* und *Publicum*, eine poetische Forderung, aber auch nur insofern es eine solche ist, kann ich mich darum bemühen. Soll mir jemals ein gutes Theaterstück gelingen" — let wel dat deze brief van 1802 is, toen Schiller reeds al zijn groote drama's, op *Wilhelm Tell* na, geschreven had! — „so kann es nur auf poetischem Wege sein, denn eine Wirkung *ad extra*, wie sie zuweilen auch einem gemeinen Talent und einer blossen Geschicklichkeit gelingt, kann ich mir nie zum Ziele machen, noch, wenn ich es auch wollte, erreichen....

„Ich glaube selbst, das unsre Dramen nur kraftvolle und treffend gezeichnete Skizzen sein sollten, aber dazu gehörte dann freilich eine ganze andre Fülle der Erfindung, um die sinnlichen Kräfte ununterbrochen zu reizen und zu beschäftigen." En dan volgt deze merkwaardige bekentenis, waaruit blijkt hoe juist Schiller voelde wat het was dat hem belette, dat „goede tooneelstuk" te schrijven, waarvan hij eenige regels vroeger sprak: „Mir möchte dieses *Problem* schwerer zu lösen sein, als einem andern, denn ohne eine gewisse *Innigkeit* vermag ich nichts, und diese hält mich gewöhnlich bei meinem Gegenstande fester als billig ist."

Deze *Innigkeit* is zeker een hoofdfactor in de groote bekoring, die in Duitschland en daarbuiten, steeds weer van den idealist Schiller uitgaat; maar zij is het ook die maakt dat Nederlandsche tooneelspelers, hoe ook terecht met den dichter Schiller dwepend, het zich zullen moeten getroosten, niet of slechts bij hooge uitzondering zijn drama's te spelen te krijgen.

Intusschen is er in het dwepen met Schiller van deze oud-leerlingen der Tooneelschool, in dat verlangen naar het mooie werk dat zij meenen in Schiller's drama's te kunnen doen en in hun teleurstelling nu hun dit ontgaat, iets dat sympathie wekt. Bij

hen — het spreekt uit elken regel van hun antwoorden aan den heer Rössing — is en blijft de kunst de meeste; voor eigen succes zijn zij natuurlijk niet ongevoelig, maar reeds het instudeeren van het werk, waarvoor zij zulk een groote liefde voelen, is hun een vreugde.

Hoe steekt daarbij af wat ons omstreeks dienzelfden tijd werd medegedeeld uit het gesprek dat de heer M. J. Brusse met den Altmeister Louis Bouwmeester gehouden heeft en dat hij ons in de rubriek „Onder de menschen" in de Nieuwe Rotterdamsche Courantén van 4 en 7 Mei, in zijn eigenen, frisschen trant, heeft overgebracht.

Schiller — om hem nog eens te noemen — heeft in den Prolog voor *Wallenstein*, in het couplet, waarin hij herinnert dat de kunst van den tooneelspeler, „die wunderbare", snel en spoorloos voorbijgaat en dat de „Nachwelt" voor hem geen kransen vlecht, den tooneelspeler den raad gegeven, te woekeren met het Heden en zich van de „Mitwelt" meester te maken. Constant Coquelin, die het noodig vond in 1880 een boekje van 60 duodecimo-bladzijden, *L'art et le comédien*, te schrijven, ten bewijze dat een tooneelspeler een kunstenaar is, die zoo goed als alle andere burgers zijn plaats heeft in den staat, sprak, hoewel hij Schiller waarschijnlijk niet gelezen had, in denzelfden geest over dat spoorloos voorbijgaan van des tooneelspelers kunst. „C'est le malheur de notre art", schreef hij; „il nous frustre de cette consolation suprême des talents méconnus, l'appel à la postérité. Mais enfin, c'est un malheur, ce n'est pas une diminution. Il faut nous en plaindre, voilà tout; nous en aimer davantage peut-être, ô cher public commisératif, puisque tu es à la fois pour nous le présent et l'avenir, et que notre immortalité expire avec l'écho de tes applaudissements!"

Ongelukkig is dat, „cher public commisératif" niet altijd zoo „lief" en niet altijd zoo „mededoogend", althans niet op de wijs als de tooneelkunstenaar het zou willen, en dan is er aan klaagliederen en beschuldigingen geen eind.

Daar hebt ge Louis Bouwmeester. Is er één Nederlandsch tooneelkunstenaar op de handen gedragen en bewierookt als hij? Heeft men van één, ter wille van zijn geniale gaven, de fouten tegen den goeden smaak, de slordigheden die zijn werk ontsierden,

zijn op effekt en... op den souffleur spelen, met meer lankmoedigheid door de vingers gezien? En hoor hem nu klagen en aanklagen. Moest men zijn verzuchtingen voor ernst nemen, dan zou „Laurierboom en Bedelstaf”, zooals het smakeloos prul heet dat Bouwmeester uit de asch der vergetelheid heeft opgerakeld, om er met een succes van twijfelachtig allooi de hoofdrol in te vervullen, ook de titel moeten zijn der geschiedenis van zijn kunstenaarsleven.

Het tooneelseizoen 1901/1902 vormt van die geschiedenis een gewichtig hoofdstuk. Het was in December 1901 dat Bouwmeester, mede door de zorg van „Het Nederlandsch Tooneel” waaraan hij verbonden was, in staat werd gesteld, te Parijs in het Théâtre Français met succes zijn mooie Shylock-rol te spelen, ter gelegenheid waarvan hij tot officier d’académie werd benoemd. Hoor hem bij Brusse de geschiedenis van dat optreden vertellen. „Wat zoo’n spontane natuur er maar uitgooit, zoo naïef als ’n kind en zoo brutaal als de beul, is eigenlijk veel te oprechtelijk intiem om het te vertellen in een krant”, zegt de interviewer. Toch in al hun ongeschaafdheid zijn het werkelijk kostelijke verhalen van de generale repetitie in de „Français”, waar Bouwmeester — was dit nu naïveteit of brutaliteit? — in zijn reispak, met zijn pet en zijn pijp was heengegaan; van zijn angst toen het zijn beurt was om op te komen, en van zijn „sortie” uit den schouwburg met langs de trap geschaard zijn Fransche confraters die hem begroetten met een herhaald „Cher maître!”

Maar nu moet dit succès te Parijs dienen om het te doen voorkomen alsof het Nederlandsch publiek eerst na dien tijd ’s mans vertolking van Shylock is gaan waardeeren, — wat absoluut niet waar is. „Toen ’k terug kwam uit Parijs... toen liep het storm naar de *Koopman van Venetië*, werd ’k ijselijk gevierd — alsof ’k ’m hier toch zeker vóór dien tijd niet al tien jaar lang gespeeld had, zonder dat er veel notitie van genomen was.”

De tweede gewichtige gebeurtenis in het tooneelseizoen 1901/1902 is Bouwmeester’s breken met „Het Nederlandsch Tooneel”. In het verslag van den Raad van Beheer over dat tooneeljaar wordt dit aldus vermeld:

„Eene teleurstelling voor den Raad van Beheer was het spoedig daarop [op de Shylock-voorstelling te Parijs], nadat ook te Ant-

werpen en te Gent nog voorstellingen waren gegeven, te vernemen, dat de heer Louis Bouwmeester den band, die hem sedert 23 jaren met de Koninklijke Vereeniging verbond, wenschte te verbreken, en door financieele redenen gedreven, een engagement bij het Amsterdamsch Lyrisch Tooneel had aangenomen. Te meer wekte dit verwondering, omdat de heer Bouwmeester dezen winter zijn 40-jarig jubilé als tooneelspeler met het gezelschap der Koninklijke Vereeniging had gevierd, en het hem, in het op zijn verzoek gemonteerde drama *Herodes*, van Stephen Phillips, aan ovatiën niet ontbroken had."

Het is te begrijpen dat Bouwmeester in zijn gesprek met den heer Brusse over deze gewichtige gebeurtenis in zijn kunstenaarsleven veel te zeggen heeft. Maar hoe stelt hij de zaak nu voor? Luister:

„Bij 't „Nederlandsch Tooneel", dat 'k drie-en-twintig jaar als eerste acteur gediend had, hebben ze 't me zóó gemaakt da'k er niet blijven kòn.... Misschien ben 'k prikkelbaar.... dat zal wel zijn ... 'n artiest heeft licht een krul meer in z'n staart dan 'n varken. Maar, ik laat me niet commandeeren door heeren, die geen flauw benul hebben van m'n vak.... En toen ze me bij 't teekenen van 't nieuwe contract voor 't feit stelden, dat 'k tien percent van m'n gage moest laten vallen.... op 'n tijd da'k nergens anders heen kon, toen heb 'k geroepen: hands-up, da's op z'n Chamberlainsch. Maar tòch wilde 'k me niet overgeven, weerloos, net bijvoorbeeld als de souffleur.... Ik zòcht een conditie, 'n conditie van niets.... maar tòch 'n voorwaarde van m ij n kant. En 'k zei: dan zullen we eerst vaststellen op welke manier ik 't volgend jaar m'n 40-jarig jubileum zal vieren. — „Dus — was 't antwoord — u zoudt gráág uw jubileum hier vieren?" Alsof 't 'n gratie was! „Neen, zeg ik — dat eisch ik!" „Van eischen kan hier geen sprake zijn, aan dit gezelschap zijn ze allemaal gelijk, er is geen een meer dan een ander...." Dat liet ik me, na drie-en-twintig jaar da'k er me body en me ziel had aangezet, niet zeggen. En 't volgend jaar ben 'k weggegaan."

Zou men niet zeggen, dat de heer Bouwmeester, die dan toch — wat in zijn voorstelling niet heel duidelijk is — zijn jubileum bij „Het Nederlandsch Tooneel" gevierd heeft, waarvoor de heer Van Loghem het op zijn verzoek gemonteerde

drama *Herodes* vertaalde, het bij de Koninklijke Vereeniging hard te verduren heeft gehad! Mij dunkt, zijn ervaring, eerst aan het „Lyrisch Tooneel", onzaliger nagedachtenis, waar het dadelijk hommeles was en hij eindigde met den regisseur bij z'n kraag te pakken, en thans als baas van eigen spul „Het Haarlemsch Tooneel", waarbij hij tot de erkentenis moet komen, dat hij „in zorgen zit, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat in zorgen ... zoodat z'n kunst er heelemaal ondergaat", die ervaringen moeten Louis Bouwmeester toch wel eens doen denken, dat hij het daar bij „Het Nederlandsch Tooneel" toch nog zoo kwaad niet had. Daar hoefde hij niet „allerlei prullen à contre-cœur te spelen", niet „als 'n vrouw in 'n snoepkelder te wikken en te wegen wat of iets nieuws, iets goeds kost van monteeren". Daar hadden anderen — de heeren die „geen flauw benul van z'n kunst hebben" — de zorgen voor hèm, droegen zij de lasten, en monteerden zij, voor de kosten van de Vereeniging, de stukken, die Louis Bouwmeester wenschte te spelen.

's Mans ontevredenheid met den toestand, waarin hij zich bevindt, strekt zich ook uit tot dien van het Tooneel in het algemeen. Het repertoire deugt niet voor het publiek dat genoeg krijgt van de „kopjes-thee-stukken", deugt niet voor de jonge acteurs en actrices die „met die moderne salonstukken zich ook niet meer leeren in de huid van een ander te steken en... zich dan meteen dien ander te voelen". Terloops maakt Bouwmeester een paar rake opmerkingen over het spelen van Ibsen, waarin de menschen zoo iets heiligs, zoo iets mystieks willen zien, „dat je, als van 't Oude Testament, de woorden uit eerbied haast niet in je mond mocht durven nemen" en waarin men tot de gewoonste dingen op de ongewoonste wijze gezegd wil hebben.

Maar zijn oordeel over het repertoire mag niet zonder tegenspraak blijven. Omdat de heer Bouwmeester, met al zijn groot talent, zich in een salonstuk niet thuis voelt, omdat hij zich in veston of jachtbuis, in koningsmantel of bedelaarspak, meer op zijn gemak bevindt dan in een rok of gekleede jas, waar hij dreigt uit te barsten — mij dunkt, in een salon moet hij soms in verzoeking komen de theekopjes in gruzelementen over den vloer te smijten! — behoeft toch het salonstuk, waarin de groote Fransche tooneelschrijvers zooveel voortreffelijks hebben geleverd, niet van het

tooneel te verdwijnen. Alfred Capus, die in de *Figaro* meer bijzonder het Parijsche publiek op het oog heeft, staat aan de geheel tegenovergestelde zijde wanneer hij schrijft [1]:

„Nooit is diepgaande studie van zijn tijd voor den tooneelschrijver zoo onvermijdelijk geweest als tegenwoordig. Een schouwburgpubliek bestaat uit menschen, die bijna volkomen geblaseerd zijn van alle verrassingen van blijspel en drama, van vernuftige voorbereidingen, van de verwarringen van een intrige. Men vangt ze niet meer in de tallooze fijne vallen, die men hun sedert een eeuw heeft gesteld. Zij kennen al de avonturen en al de leugens van het tooneel uit het hoofd. En wat de eeuwige waarheid betreft, wie is de verwaande, wie is de dwaas die beweert haar te kennen en haar den menschen te verkondigen?

„Eén onderwerp is er, waarvan de toeschouwer niet geblaseerd zal worden: hij zelf, in zijn milieu, zijn tijd, zijn zeden. Niet hij, alleen beschouwd als de absolute mensch, de mensch zooals hij was in alle eeuwen en alle omstandigheden, niet hij als toeschouwer van vóór vijftig, voor dertig jaar, van gisteren, maar hij zelf, hij zooals hij daar zit, behoorende tot den tijd waarin hij doet, lijdt, lacht, denkt, liefheeft.”

Voor ons tooneel zou een bestuurder, die zijn repertoire alleen uit zulk tooneelwerk samenstelde, zeker verkeerd handelen. Ook kan men Bouwmeester toegeven, dat voor de studie van den aankomenden tooneelspeler, de stukken uit de romantische school en de oude drama’s, als gymnastiek van den geest en van het lichaam, tot het verkrijgen van lenig, rijk geschakeerd spel van groot belang zijn. Maar dat is geen reden om het salonstuk, in den ruimsten zin, dat wel degelijk ook gelegenheid biedt om „karakters en figuren uit te beelden”, van het repertoire te bannen en te vervangen door stukken uit de oude school, het melodrama en het romantische drama, hoeveel moois een man als Bouwmeester daarin ook weet te geven.

Wanneer dit het „serieus repertoire” is, dat Louis Bouwmeester zou willen maken voor de tienduizend gulden, die hem in staat zouden stellen om zich „weer heerlijk en voluit (te) geven aan (zijn) kunst”, dan hoop ik dat de rijke kunstvrienden hun geld

---

[1]) Ik volg de vertaling die ik vond in het Handelsblad van 16 Mei.

voor betere dingen zullen bewaren dan voor de bestendiging der versnippering van krachten, waaronder ons tooneel reeds veel te lang jammerlijk heeft geleden.

Den laurierboom gun ik den heer Bouwmeester gaarne. Hij weet dat ze voor hem groende, waar hij, in een hem passende omgeving, rollen als Voerman Henschel, Oedipus, Richard de Derde, Coriolanus mocht scheppen. Daar, waar hij, zonder door zorgen gekweld te worden, heerlijk en voluit zich geven kan aan zijn kunst, is en blijft zijn plaats.

J. N. VAN HALL.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

27 Mei.

Wanneer het oog waart over de laatste werkzaamheden van de stervende Kamer van 1901, dan zal erkend moeten worden dat zij met bijna koortsachtige haast nog een en ander door de discussiën heeft heengejaagd. Na de Lager Onderwijs-novelle de wet op het houden van Loterijen en de Provinciale wet; daartusschen nog allerlei kleingoed, als de regeling van den caisson-arbeid, de verhooging van de tractementen der post- en telegraafbeambten, de pensioenen van het personeel bij den loodsdienst, den rechtstoestand van het reserve-personeel bij de landmacht, om niet te gewagen van stationsuitbreiding hier en locaalspoorwegen daar. Het slot was nu juist geen groote politiek: een interpellatie over het visschen in de Zuiderzee met kuilnetten als vischtuig, en de motie-Passtoors over de Velser-pont, eene motie die, na eenige toezeggingen van den Minister, uitging als een nachtkaars.

In de vorige maand had de Kamer nog een ontwerp aangenomen, dat buiten het Parlement, waarschijnlijk tengevolge van de naderende verkiezingsdrukte, niet de aandacht heeft getrokken die het verdiende: het arbitrage-tractaat met Denemarken. De beteekenis van dat tractaat bestaat hierin, dat dit het eerste voorbeeld is van een *algemeen* arbitrage-tractaat tusschen twee mogendheden; alle „différends et litiges" die tusschen Denemarken en Nederland mochten rijzen zullen aan arbitrage worden onderworpen.

Dat beginsel leek schoon, al kwam het in een tijd, waarin de

nuchtere werkelijkheid — de heer Van Kol liet niet na het terecht op te merken — spot met de schoone illusies die Bertha von Suttner door haar bekend boek in de harten van zoovelen heeft gewekt. Maar toch was dat beginsel niet zóó uitgewerkt, of het tractaat, gelijk het aan de Kamer werd voorgelegd, gaf aanleiding tot breedvoerige en scherpe kritiek. Het was voornamelijk de heer Van Karnebeek die de woordvoerder was van de dissidenten. Door de ruim gestelde bewoordingen van het tractaat zou het volgens dien afgevaardigde mogelijk blijken dat ook *belangen*-geschillen aan arbiters zouden worden onderworpen, en dàt nu achtte hij noodlottig. Bij een arbitrage over belangen zonder rechtskundig element, althans zonder juridischen achtergrond, is — aldus de oud-Minister van Buitenlandsche Zaken — een klein land als Nederland allesbehalve zeker van een onpartijdige beslissing. De belangen van de groote Mogendheden worden allicht gewichtiger geacht dan van een kleinen staat als de onze. Of bij een ook uit rechtskundig oogpunt zoo eigenaardig vraagstuk als een volkenrechtelijk probleem is, niet *altijd* het belangen-element, zij het ook onbewust, om de deur komt gluren, werd niet ter sprake gebracht. Het zou de geheele arbitrage-illusie anders wreedelijk hebben kunnen storen.

De regeering, die bij gebrek aan een Minister van Buitenlandsche Zaken, zich liet vertegenwoordigen door de marine-specialiteit, den heer Ellis, en den jurist, Mr. Loeff, gaf de bezwaren van den heer Van Karnebeek niet toe. Wel kon zij eigenlijk niet verklaren, waarom dan, indien de belangen-geschillen buitengesloten waren, de tekst zooveel ruimer was gesteld dan in andere tractaten, b.v. in die welke Nederland ging sluiten met Frankrijk en Engeland, maar zij hield vol dat de ruimere redactie niet leiden mocht tot de opvatting dat men geschillen, die geen juridischen achtergrond hadden, vatbaar zou willen verklaren voor arbitrage.

De teleurstelling, die de heer Van Karnebeek en na hem de heer Van Idsinga uitspraken over de ongelukkige redactie van dit model-tractaat, was voor een deel ook het gevolg van de in het tractaat opgenomen clausule, dat tot deze overeenkomst ook andere mogendheden zouden kunnen toetreden. Daarvoor was men beducht; men durfde zelfs openlijk den naam van een mogendheid noemen, Venezuela, waarmee men een dergelijk accoord niet zou

willen aangaan. En dat nog te minder, wijl in het wetsontwerp de Kroon het recht ontvangt soortgelijke tractaten met andere mogendheden te sluiten zonder eerst weer de goedkeuring te vragen van de Staten-Generaal. Het was deze bepaling, die een belangrijke staatsrechtelijke discussie uitlokte tusschen den Minister Loeff en de heeren Fock en Van Idsinga omtrent de beteekenis en de toepassing van art. 59 der Grondwet. Blijkens de namen die zich onder de tegenstemmende minderheid bevinden, stonden verschillende juristen met hun opvatting van dit vraagstuk niet aan de zijde der regeering. Hoe het zij, belangrijk zal dit tractaat blijven als een eerste proeve van zoo algemeen mogelijk gestelde arbitrage tusschen twee kleine, en uit den aard der zaak vredelievende Staten.

Het eerste gedeelte van den Meimaand verliep met de behandeling van de Onderwijswet. Na de langdurige algemeene beraadslagingen volgden de artikelen. De linkerzijde heeft blijk gegeven van opbouwende kritiek. Zij heeft gedaan wat zij kon om de waarborgen, waaraan het bijzonder onderwijs tenminste behoort te voldoen, wil men de algemeene volksontwikkeling niet laten afhangen van de willekeur der kerkelijke vereenigingen, te verscherpen. Tevergeefs; bijna zonder uitzondering stemde de rechterzijde als een gesloten phalanx tegen elk amendement, dat door de tegenpartij was ingediend. Men wees op het onomstootelijke feit, dat de Katholieke fraterscholen de subsidiën, die zij voortaan van den Staat zullen ontvangen, niet eens voor de tractementen van haar onderwijzers behoeven, daar die onderwijzers geen bezoldiging ontvangen. De Katholieken zouden dus een deel van de subsidie, die voor de school werd verstrekt, kunnen besteden voor het bouwen van kapellen. Het werd door den heer Van Wijnbergen erkend; het werd door den heer Lohman erkend en..... betreurd, maar het amendement-Borgesius, om althans de subsidie nergens hooger te stellen dan op $^2/_3$ van de kosten, vond geen genade in de oogen der meerderheid.

De Lager Onderwijswet is een partijwet. Rationeel zou het juist daarom zijn, die wet niet aan de Kroon ter goedkeuring voor te leggen, alvorens de stembus had gesproken. Maar men vleie zich niet met de illusie, dat de regeering daartoe zal zijn te bewegen. Stat pro ratione voluntas. De Hooger Onderwijswet, die de vorige week reeds in het Staatsblad stond, en dus door de Koningin is

goedgekeurd, nog vóór de Handelingen der Eerste Kamer in druk waren verschenen, heeft hiervan het bewijs geleverd.

De herziening van de Provinciale Wet behoort tot dat werk van de regeering, waarop waarschijnlijk indertijd de heer Drucker doelde, toen hij het Kabinet verweet allerlei omver te halen. Een grondige en geheele herziening van de Provinciale Wet geeft de regeering niet, hoewel die wet sinds 1887 niet meer in harmonie is met de Grondwet. Die grondige herziening *kan* ook niet worden gegeven, zoolang niet tevens geregeld wordt de administratieve rechtspraak, waarmee sommige bepalingen van de Provinciale Wet samenhangen. De regeering gaf nu eenig peuterwerk; veranderingen die — het moet erkend worden — verbeteringeu zijn, maar die van een volledige herziening ver zijn verwijderd. Advocaten en procureurs zullen lid mogen worden van Gedeputeerde Staten; de zittingstijden van de Provinciale Staten zijn zóó veranderd, dat er eenige meerdere speling is gegeven; de jaarwedden van de provinciale ambtenaren zullen nu eindelijk komen ten laste van de Provincie zelve. De voornaamste wijziging is wel de grootere vrijheid die de Staten hebben gekregen in het heffen van belastingen. Den vrijzinnig-democraten was die vrijheid nog niet groot genoeg; zij trachtten haar door amendementen, waarvan de verdediging aan den heer Treub was toevertrouwd, nog te verruimen. Maar na de afwijzende houding van den Premier moest die poging falen; het voorstel werd dan ook afgestemd.

En wat nu te zeggen van het wetje ter beteugeling van Loterijen? De heer Drucker had volkomen gelijk, toen hij den raad gaf deze bescheiden proeve toch niet den weidschen titel te geven van eene beteugeling van den speelhartstocht. Werkelijk, dat zou al te optimistisch geredeneerd zijn! De speelwoede, die ongehinderd op beurs en renbaan zich blijft uiten ook na de aanneming van dit wetteke, wordt door dezen maatregel al zeer weinig gestuit. Het is meer een wet ter voorkoming van misleiding van het publiek door middel van loterijen, dan tot breideling van den speelhartstocht. Pikant was het, dat de verscherping van de strafbepalingen, die de regeering na eenig heen en weer pruttelen aannam, te danken is niet aan de *christelijke* meerderheid — deze regeering zou immers, blijkens de Troonrede van 1901, de speel-

woede beteugelen! — maar aan den paganistischen afgevaardigde uit Groningen.

De Kamer is naar huis. De groote strijd is begonnen. Een ieder vraagt zich af hoe de uitslag zal zijn, want een ieder beseft, dat ditmaal de strijd hevig zal worden. Rechts of links, wie zal de kans hebben? Ook dit lijkt een spel; maar een spel waaraan een ieder behoort mee te doen om den hoogen inzet: het belang van de gemeenschap.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

28 Mei.

Schiller herdacht.

Gedurende deze laatste dagen van de maand leven wij in afwachting van de komende dingen.

Is er een beslissing in het verre Oosten al gevallen?

Nog maar enkele geruchten van een geleverden zeeslag zijn tot ons doorgedrongen. Het is als een gerommel ver nog van oorlogsonweêr. Wie zal het durven uitduiden?

Een Fransche journalist is voorgegaan en heeft onlangs in den *Figaro* boudweg het jaar 1905, dat den val van Port-Arthur en van de Russische oppermacht in Oost-Azië brengt, vergeleken met het jaar 1453 dat de inneming zag van Constantinopel door de Turken. Evenals er voor de wereldgeschiedenis sinds de vestiging der Osmanen in Europa een nieuw tijdperk aanbrak, zoo is er, volgens den Franschman, een andere periode voor onze historie geopend met de veroveringen der Japanners. Het triomfante optreden van het gele ras is als een signaal. Op zichzelf heeft de voortgang van het Aziatische volk misschien geen diepingrijpende beteekenis, evenmin als het Turkengevaar voor Europa een verpletterend onheil is geweest, maar die opmarsch van de Japanners, die het wapentuig der Westersche beschaving tegen een Westersch volk hebben gebruikt, is een bewijs dat er een verandering over de aarde is gekomen.

Vóor 'n vijftigtal jaren was de bekende homogene wereld maar een klein deel tegenover het onbekende, mysterieuze van de aarde. Thans is de geheele wereld met bijna al haar wildernissen en duistere plekken niet alleen een doorzocht gebied, maar de meeste streken zijn afgepaald en toegewezen en staan in exploitatie of in een begin van exploitatie. Eén materieele beschaving dringt overal door, om op den voet gevolgd te worden door een gelijkheid van zeden en gewoonten.

In de couranten wordt een spoorwegongeluk in de omstreken van Parijs vermeld, naast een dergelijk ongeval dat te Boelawayo in Zuid-Afrika voorkomt; en dezelfde sportconcoursen worden gehouden te Rome en in het hartje van Amerika of Australië.

Voor hem die zich weinige jaren terugdenkt is de aarde als in

een ommezien van physionomie veranderd. De wereld gaat conform worden.

Is het een reactie tegen die naderende homogeniteit van de wereld dat de herinnering der menschen, bij dit begin van een nieuwe eeuw, voortdurend zich hecht aan de namen van groote mannen die de verleden honderd jaren door hun werk en hun persoon hebben geteekend en tot iets bijzonders hebben gemaakt? Wat zijn er in Frankrijk, waar de eerste jaren der 19e eeuw zich hebben onderscheiden door een rijk gewas van dichters en artisten, niet al honderdjarige geboortejubilés gevierd gedurende den laatsten tijd! Ook de Duitschers hebben hun oogst van feestdagen gehad, al hebben ze niet zoo'n opzien verwekt. Maar de Meimaand kwam aan met het souvenir van een wereldnaam.

9 Mei 1805 is de sterfdag van Schiller geweest.

„*Immer besser, immer heiterer*," zoo waren de woorden van den dichter, nog met bezinning gesproken toen men hem den laatsten avond van zijn leven vroeg hoe 't met hem ging. Hij wou de ondergaande zon zien en in den helderen avondhemel kijken.

Zijn trouwe Lotte lag voor het bed geknield toen het einde naderde. Zij hield de hand van den stervende in de hare, en voor haar geest stond het leven als een leegte, nu haar roem, haar geluk en haar zorg op het punt was van haar weggenomen te worden. Een rilling, een inzinken. Het was de dood.

Wie, al was 't maar voor een oogenblik, is niet onder de aandoening geweest van dat sterfbed, wanneer hij te Weimar in het schamele vertrek stond voor de lage legerstede waarop het hoofd van den dichter zich voor goed ter ruste legde. En dan een oog geworpen in dat berooide hokje met zijn harde houten schrijftafel en zijn pooveren zetel, de werkkamer van den man wiens energieke verbeelding de Duitsche gedachtenwereld met haar gestaltenrijkdom bevolkte en met haar staalblanke phrasen tooide!

„*Immer besser, immer heiterer*" vloog de geest van den doodzieken dichter uit buiten de benauwde ruimte van het kale vertrek, alsof hij voorzien had hoe zijn scheppingen, in den nood die Duitschland bedreigde, een troost zouden wezen gedurende de bittere jaren der vernedering....

Schiller heeft de heele negentiende eeuw door met het Duitsche volk meegeleefd; hij was in het huisgezin, op school, in de dwepende hoofden en zuchtende harten, op de lippen van de redenaars, in de theaters, bij de feestvieringen. Wanneer een dichter, en een geniaal dichter, ooit verburgerlijkt zou kunnen worden, het zou met Schiller zijn gebeurd.

En hij is ook bijna ondergegaan in de philisterwereld die in hem haar poëet wilde erkennen. Want hij had wel wat verwante eigenschappen. De verstandige burgervader die in pathos poëzie zag, en die het ideale wel wou, mits tot de dichtkunst beperkt; die de kolommen van een Griekschen tempel bewonderde als ze tot voorhal dienden voor een beursgebouw, en die zich graag liet roeren door een voorstelling op de planken, wanneer ze hem daarenboven iets te denken gaf, — die verstandige burgervader, en ook de huismoeder met haar huismoederlijke eischen, konden bij den dichter terecht en hebben van hem genoten. Maar de persoon van den dichter behoorde toch niet tot huns gelijken, en zijn werk, ondanks zijn populariteit, verheft zich boven hun greep.

Schiller heeft een oprechtheid van leven en een kracht van ontwikkeling die hem buiten de burgermaatschappij plaatst, in den kring van de menschen met genie.

Hij groeide op in een tijd toen de wereldgeschiedenis een schot kreeg, evenals 't in onze dagen gebeurde, — toen de enge banden van het geïsoleerde kleine verdrukte leven gingen wegvallen, en toen het groote enthousiasme voor de toekomst in de harten zijn intrek nam — de jeugdroes van de moderne ontwikkeling, die thans voor ons altoos met desillusie is gemengd.

Schiller was de enthousiast. Hij was zich bewust van het komende groote leven, hij gevoelde het als de totaliteit, als de harmonie, als de eenheid van zijn diep hartstochtelijken aard. En dat maakte hem tot een rebel tegen de beëngende tyrannie van zijn omgeving. „*In tyrannos*'' is zijn devies. Zijn werk is een verzet, een aanklacht, een geweldsprong in de vrijheid (*Die Räuber, Fiesko, Kabale und Liebe*). Zoo is ook zijn leven.

Maar toen hij de vrijheid voor zich begon te veroveren, hoe breed, hoe koninklijk vatte hij zijn taak toen op! Voor de machthebbers van de wereld, voor verleden en toekomst legde hij zijn bekentenis bloot in zijn *Don Carlos*, als markies Posa.

Onderwijl trok de vrijheid de wereld binnen, de revolutie begon in Frankrijk. Het werd voor Schiller een tijd van bezinning en bedenking. Hij had de dertig jaren achter den rug en trad in het gewone, maatschappelijke leven. De studie werd bij hem hoofdzaak en de behoefte om den drang van zijn persoonlijkheid voor zijn denken te rechtvaardigen. Het vage van zijn geest moest aangevuld, het vlottende van zijn aard tot staan gebracht. Geschiedenis was zijn studieveld en de oudheid leerde hem tucht.

Toen sloeg hij, in de volle kracht van zijn leven, als zijn veertigste jaar naderde, weer de hand aan het groote dichtwerk. Hij schonk aan Duitschland in dat werk een dramatische letterkunde, grondslag voor de ontwikkeling van een nationaal theater,

waarop het zijn eigen geestesleven in krachtig beeldschrift kon zien voorgesteld.

Worp op worp gelukte hem. Maar het was niet meer de rebel die sprak of de geestdriftvolle hervormer die zijn belijdenis aflegde, hij trok zijn voorstelling meer terug uit de dadelijke aanraking met de passies van de wereld. Het tooneel plaatste hij thans wat hooger voor de menschen. In het wezen van zijn werk kwam toch geen verschil. Altoos was het bij hem de persoonlijkheid van den mensch die haar vervulling zocht in een gevoel van vrijheid tegenover de wereld, en die daardoor in strijd kwam met de levensomstandigheden en het noodlot uitdaagde.

Het mooie en het wonder van Schiller's dramatiek uit die laatste jaren is dat men het niet een bloote opvolging van stukken kan noemen. Neen, zij hebben een rhythmus van beweging, en er toont zich in hen een dichter die zich nu terughoudt en disciplineert om door typische gestalten zijn publiek te leeren, maar die dan weer tot de wereld nadert om een persoonlijker, tastbaarder leven op het tooneel te brengen. Er is een macht die hem uit de abstracte, algemeen menschelijke levensopvatting tot het echte nationale menschenbestaan voortdrijft. Een dieper grond toont zich, het ware levensrelief.

De negende Mei van het jaar 1805 nam hem zijn werk uit de handen.

Hij zag het voor zich: „*immer besser, immer heiterer*". Welk een behoefte had hij ook altoos gehad aan mededeeling van zijn poëzie, aan medewerking van die hem omringden! Hoe hadden zij geluisterd naar de tooneelen van *die Räuber*, zooals ze ontstonden, zijn medestudenten op de school waar men onder den tyrannieken druk leefde! Welk een ziel had de dichter voor vriendschap! Dat alles was in de fijne atmosfeer van Weimar misschien niet in allen deele tot zijn volle recht gekomen. Maar hij zou het heroveren, — de dichter, die zijn idealen soms wat te hoog stelde voor zijn energie, maar die zijn energie toch had behouden.

Het was hem niet gegund.

Das Leben ist der Güter höchstes nicht.

Schiller heeft het gevoel gehad wat als het hoogste goed voor den mensch mag gelden. De schuld die op het menschdom drukte moest hij verminderen, de glorie van den mensch vermeerderen. Aan dat hoogste goed heeft de dichter deel gehad. En die platte machten die onder den schijn van gelijkheid de wereld conform en homogeen zoeken te maken, heeft hij wakker weerstand geboden door zijn liefde voor de vrijheid die een voortdurende strijd is.

„*Immer besser, immer heiterer.*"

B*.

BIBLIOGRAPHIE.

Schoolplaten. Eerste serie (Erasmus. Marnix. Coornhert. Hooft. Vondel. Huygens). Amsterdam, L. J. Veen.

De begaafde leerares in de Nederlandsche taal- en letterkunde aan de gemeentelijke Hoogere Burgerschool voor meisjes te Amsterdam, Dr. J. A. Nijland, die in haar school en daar buiten zooveel liefde voor onze „taal en heel haar overvloed" weet te wekken, heeft een voortreffelijk denkbeeld gehad, dat, dank zij de medewerking van den Directeur van 's Rijks Prentenkabinet, E. W. Moes, en van den uitgever Veen, tot een even voortreffelijke uitvoering is gekomen Reeds is de eerste serie, zes portretten van de hierboven genoemde groote 16e en 17e eeuwsche Nederlanders, in hout omlijst, tegen lagen prijs verkrijgbaar. Straks, wanneer slechts velen meewerken, zullen er meer komen; de Wereld-Nederlanders, zooals Dr. Nijland ze noemt: Thomas à Kempis, Hugo de Groot, Jan de Witt, Leeuwenhoek, Christiaan Huygens en de Groote, dien wij in 1906 zullen vieren — Rembrandt.

Aanzien doet gedenken. Geen beter middel dus om de herinnering aan die Nederlanders van allerlei richting en gemoedsaard, maar allen krachtige, hooggestemde geesten, te wekken en levendig te houden, dan deze portretten, die de muren van school en huis inderdaad zullen sieren. Op onze middelbare scholen en op onze gymnasiën hooren zij in de eerste plaats, daar waar het woord van den leeraar of de leerares die stoere en achtbare koppen zal kunnen doen leven voor den leerling, zoodat hij hun doen en hun denken nooit weer vergeet. Mogen zij weldra op geen enkele ontbreken!

De Vlaamsche Gids. Algemeen tweemaandelijksch tijdschrift. Onder redactie van Mr. H. de Hoon, Pol de Mont, Prof. Paul Fredericq, Dr. A. Ley, Dr. Max Rooses, Mr. Constant Stoffels en Prof. J. Vercoullie. Antwerpen, De Nederlandsche boekhandel; Amsterdam, Van Holkema en Warendorf.

De Vlaamsche tijdschriftenmarkt is gelukkig nog niet overvoerd gelijk de onze. Voor een tijdschrift van de oudere liberale strijders, met voormannen als Max Rooses en Paul Fredericq, is er dus naast dat van de jongere letterkundigen, die in *Vlaanderen* hun orgaan hebben, en naast de katholieke *Dietsche Warande* zeker plaats, en dat te eerder nu die ouderen voornemens zijn zich niet hoofdzakelijk op het gebied der

letteren te bewegen, maar ook de wetenschap en de politiek binnen hun kring hebben getrokken.

Intusschen heeft de redactie van *De Vlaamsche Gids*, door de mededeeling in het prospectus, dat het nieuwe tijdschrift, zich wijdend aan den dienst der wetenschap zoowel als der letteren, daarbij tot voorbeeld neemt „zijn grooten voorganger in Noord-Nederland *De Gids*", het ons wel wat moeielijk gemaakt, al het goede te zeggen wat wij van haar werk denken en verwachten. Laat ons daarom volstaan met de mededeeling, dat deze eerste aflevering, die waardig geopend wordt door een belangrijk opstel van den kunsthistoricus Rooses over Jordaens' overgang tot de Hervormde kerk, in de keuze van de onderwerpen en in de wijze van behandeling daarvan een sprekend Vlaamsch karakter heeft. Dat karakter vinden wij ook in den toon waarop, onder het opschrift „Fransche Letterkunde", gesproken wordt over de Fransch schrijvende Belgen. Van Emile Verhaeren's nieuwen bundel gedichten *Les heures d'après midi* zegt de heer Frans Buyens, dat zij „van kalmte getuigen," maar „de zenuwachtige rythmus der verzen is niet altijd passend met den inhoud." Dezelfde schrijver is over Camille Lemonnier en over al de Fransch schrijvende Belgen, die zich als Vlamingen voordoen, slecht te spreken. Zulke ontboezemingen moet men van onze Zuidelijke broeders kunnen begrijpen, al zou men ze niet gaarne voor zijn rekening nemen.

Maar verblijdend is het verschijnen van een tijdschrift gelijk dit, als een nieuwe getuigenis van het krachtig leven der Vlamingen van dezen tijd, van welke de oude, maar altijd jonge, pastor Verriest onlangs zeide: „we staan recht en voelen ons voeten onder ons beenen ferm op den grond staan."

De Vonk. Weekblad onder redactie van Marie Metz—Koning en Top Naeff. Nrs. 1 en 2. Amsterdam, Scheltens en Giltay.

Een, zoo niet uitsluitend dan toch in de eerste plaats voor jonge meisjes bestemd, even nieuw als overbodig weekblad, dat zich tot nu toe enkel onderscheidt door zijn titel en zijn formaat. Naar beider beteekenis moet men raden. *De Vonk*, is dat „l'étincelle" waarnaar Pailleron zijn bekende comédie noemde, het vuursprankje dat in het jongemeisjeshart ontspringt, zoodra de rechte man het electrische toestel in beweging heeft gebracht? In dat geval is er wellicht ook een verklaring voor het onhandig langwerpig formaat van het weekblad te vinden en hebben redactrices en uitgever, verstandig vooruitziend, de aanstaande huisvrouw ook op het proza, dat haar wacht, willen voorbereiden door haar al vast vertrouwd te maken met het formaat van de waschlijst en de slagersrekening.

Het zal uit den inhoud van de verdere nummers duidelijker moeten blijken wat de dames Metz—Koning en Top Naeff met deze uitgaaf voor hebben. Meer dan „bon ordinaire" is, wat de eerste twee nummers gaven, niet; sommige bijdragen bleven zelfs daar beneden. Misschien is dit begin wat men in Fransche sporttaal een „faux départ" noemt en zullen de volgende nummers ons naar vorm en inhoud belangrijker bijdragen te lezen geven.

INHOUD

VAN HET TWEEDE DEEL.

Bladz.

BEAUFORT (L. F. DE), Inlandsche vogels 353
BLANKERT (J. H.), De rijkssubsidie aan de gemeenten....... 503
BOSBOOM-TOUSSAINT (Uit de brieven van Mevrouw) aan Busken Huet. II.. 226
BOUTENS (Dr. P. C.), Verzen............................ 88
BOUTERSE (SARA), Ronald de toovenaar. Een sprookje van licht. 391
BYVANCK (Dr. W. G. C.), Marcel Schwob. 1867—1905. I... 330
CARBIN (LOUIS), Een eenzame............................ 60
ENGEN (Mr. F. A. VAN), Samensmelting van officierskaders.. 302
EVERTS Jr. (J.), Wijmpje................................ 201
HAAN (Dr. F. DE), Cervantes. 1605—1905................. 252
HALL (Mr. J. N. VAN), Dramatisch overzicht.
Miss Isadora Duncan. — Het Nederlandsch Tooneel: l. N. A., Een moeder.................................. 377
De critiek van Goethe op Schiller's drama's. — Louis Bouwmeester's klachten en wenschen.............. 567
KATE (Dr. HERMAN TEN), Jujutsu, de „zachte kunst"....... 95
LAPIDOTH—SWARTH (HÉLÈNE), Roemeensche balladen, naar de prozavertaling van Hélène Vacaresco............. 109, 522
————————, Sonnetten................. 216
NOLTHENIUS (R. P. J. TUTEIN), Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland.................................... 412
OORT (Dr. H. L.), P. A. de Génestet naar zijne verzen en brieven.. 1
OVINK (Dr. B. J. H.), De eindexamens aan de Gymnasia... 124
ROSSUM (J. P. VAN), De zeemacht en de bezittingen in Azië (De verdediging van Nederlandsch-Indië)............... 288

Bladz.

SCHARTEN-ANTINK (C. en M.), Overzicht der Nederlandsche letteren. VII. Dichters van drie geslachten.

W. L. Penning Jr., Kamermuziek. — Albert Verwey, Uit de lage landen bij de zee. — C. S. Adama van Scheltema, Zwervers Verzen 137

VIII. Diverse aanteekeningen bij hedendaagsch proza.

Frans Netscher, Uit de snijkamer. — J. Hora Adema, De jongen met de bloeze. — Henri Dekking, Getroffenen. — G. van Hulzen, In hooge regionen. — W. Graadt van Roggen, Tuberculeus. — Henri van Booven, Tropenwee. 533

TUTEIN NOLTHENIUS, zie NOLTHENIUS.

SYMONS (Prof. B.), Nederlandsche Schiller-Feier............ 494

VIES (Mr. H. G. VAN DER), Het jongste wets-ontwerp betreffende het onderzoek naar het vaderschap............... 450

VIOTTA (Mr. HENRI), Muzikaal overzicht.

Een honderdjarige. — Eroïca Symphonie en Fidelio (1805—1905) 164

Schiller en de toonkunst........................... 356

VÜRTHEIM (Dr. J.), Sagenverklaring.

J. van Leeuwen Jr., De boogschutter en de weefster. Opmerkingen over de Odyssee..................... 69

Parlementaire kroniek.............................. 183, 382, 576

Buitenlandsch overzicht.............................. 190, 581

Bibliographie.

Clive Day, Nederlandsch beheer over Java gedurende drie eeuwen. Vertaling van H. D. H. Bosboom........ 196

Dyserinck (Dr. Johs.), Herinneringen aan Nicolaas Beets in woord en beeld.......................... 390

Gids (De Vlaamsche)........................... 585

Kerkkamp (H. C.), Emigratie van Java's overbevolking en kolonisatie der Buitenbezittingen................ 198

Kleefstra (J.), Wat maken wij van onze jongeren? (Studies in Volkskracht. 2e Serie, No. 1). 199

Schoolplaten. Eerste serie 585

Vonk (De). Nos 1 en 2 586

DE GIDS.

III.

DE GIDS.

NEGEN EN ZESTIGSTE JAARGANG.

Vierde Serie.

DRIE EN TWINTIGSTE JAARGANG.

1905.

ONDER REDACTIE VAN

W. G. C. BYVANCK, C. TH. VAN DEVENTER, J. N. VAN HALL, A. G. VAN HAMEL,
A. A. W. HUBRECHT, W. L. P. A. MOLENGRAAFF en
R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS.

DERDE DEEL.

AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN & ZOON.
1905.

BOEK- EN KUNSTDRUKKERIJ, V/H. ROELOFFZEN-HÜBNER EN VAN SANTEN, AMST.

UIT DE BRIEVEN VAN MEVROUW BOSBOOM-TOUSSAINT AAN BUSKEN HUET. [1])

XXIV.

[10 Nov. 1881]

Hoog Geachte Vriend!

Mevrouw Westrheene vraagt of ik ook iets aan U heb te schrijven of te zenden. Zij gaat naar Italië met eene vriendin en denkt een 14 dagen te Parijs te blijven, wenschte zeer U te bezoeken of U te zien, en wil van mij een brief of eene boodschap. Daar het wat indiscreet zou zijn haar de *Archives* [2]) als pakje mee te geven, wat ik echter nog

[1]) Zie *De Gids* van Maart en van Mei jl.

Den heer J. Bosboom te 's Gravenhage dank ik de volgende inlichting omtrent den persoon, wiens onleesbare naam voorkomt in brief XIII van Januari 1880:

„De onleesbare naam moet stellig zijn die van C. Auguste Vecchj, een vriend van wijlen Dr. Hacke van Mijnden, door wien mevr. B.-T. met hem kennis maakte. Kolonel Vecchj was in den vrijheidsoorlog adjudant van Garibaldi geweest en werd later lid van het Italiaansche Parlement; hij was tevens een geleerde die zich met de opgravingen van Pompeï bezig hield en daarover een werk uitgaf. Maxime du Camp spreekt over hem in zijn geschrift: *Expédition de Garibaldi dans les Deux-Siciles.*"

Naar aanleiding van de gissing omtrent de beteekenis van het woord „Emdevier" — zie de noot bij Brief XVIII van 7 Sept. '80 in *De Gids* van Mei jl. — wijst Prof. Naber er mij op dat in het opstel van Beets „Taalvervalsching en spelling" in *De Gids* van 1840, Mengelingen p. 221, gesproken wordt van „een Benthemer vier."

[2]) *Archives de la Maison d'Orange* van Groen van Prinsterer, die Huet haar te leen had gevraagd voor het *Land van Rembrand,* waaraan hij bezig was.

volstrekt niet doen kan, geef ik maar een paar regels de circonstance. Wilt en kunt Gij haar ontvangen of bezoeken, Gij zult het U niet beklagen want zij is opgewekt en niet saai, een beetje pedant op haar succes als schrijfster en vertaalster, maar och een mensch moet ook wat hebben en zij heeft toch ook niet veel alleen. Zij is goedhartig en als zij iemand dienst kan doen zal zij het niet laten. — Uw broeder met zijne echtgenoote heeft ons een bezoek gebragt; hij zag er goed uit, was spraakzaam en schijnt het goed met zijn vrouwtje getroffen te hebben. Als ik er B. eens op een voormiddag uit kan krijgen, gaan we een contra-visite maken; anders maar op een Zondag. — Gij hebt mij niet geschreven hoe gij met den *Vondel* [1]) te Amsterdam zijt gevaren; daar gij nu zoo geheel in Nederlandsch verdiept zijt, zal hij U te pas komen. Zoo graag zond ik U de *Archives,* want het bezwaart mij heusch dat ik ze U niet afstaan kan; maar zoolang ik de Villiers bij den kop heb, kán ik ze niet missen; en dan zijn ze, zooals ze nu zijn, in geen vervoerbaren staat. Nijhoff beweert dat er in Parijs zeker openbare Bibliotheken zijn waar men ze vinden kan. Dus, kunt Gij U op die wijze niet redden? Ik moet *Byron* in de *Nederland* nog lezen. B. vindt het zoo'n mooi stuk; nu, dat 's geen wonder, als Gij in iets pleizier hebt en dat zeggen wilt, is het zelden ten halve. Van Uwe uitgaven bij Tjeenk Willink hebben wij niet verder gezien; mogelijk is het door misverstand, of dat Gij ditmaal (hetgeen waarlijk niet te verwonderen zou zijn) eens anderen te verpligten hebt. Aan T. W. hapert het zeker niet. Komt Gij dezen winter niet eens over? Nu Gij hier een broer in de buurt hebt, zou het zoo aardig zijn. Met hartelijke groeten aan Echtgenoote en zoon ook van B. noem ik mij Uwe Hoogachtende dr. en vr.

[*Op een inliggend stukje papier*]

Dat *Westhoven* [2]) is mij heusch als een knagende worm, en

---

[1]) De Vondel-uitgaaf van Van Lennep, die Huet ook voor zijn studien noodig had.

[2]) Het opstel dat in *Eigen Haard* van 1882 verscheen.

ik kan toch niet besluiten er mij *af* te maken. Het moet zijn eisch hebben voor mij zelve, hoewel ik haast vrees dat de menschen mij zoo veel niet zouden vergen, maar qu'y faire? Als ik eens zoo'n weg genomen heb, moet ik dien tot den einde volgen.

XXV.

[Den Haag 20 Dec. 1881.]

Zeer Waarde Vriend!

Gij hebt mij waarlijk zeer verpligt door mij te melden dat Gij het buiten mijn *Archives* doen kunt; want het speet mij erg U niet te kunnen helpen en toch... ik kàn ze nog altijd niet missen; evenmin de boeken die ik uit de K.K. Bibliotheek heb geleend en toch — tegen Nieuwjaar moeten zij daar weer binnen zijn. Ik heb de slechte gewoonte geene aanteekeningen of uittreksels te maken, maar telkens op te zoeken wat ik weten wil bij de bron zelve; dit maakt dat ik zoo afhankelijk ben van mijne boeken. Nu — er zal toch wel eens een einde komen. Met January komt het begin [1]), met de plaat naar eene photographie en culs de lampe of zoo iets door Rochussen. Maar of het Publiek voldaan zal zijn, is te duchten! Men wacht doorgaans eene novelle van mij en zie die — volgt *niet*. Maar ik kan het niet helpen *c'est plus fort que moi;* ik *had* nu lust om het sujet aldus en niet anders op te vatten, advienne que pourra! Ik zal er maar niet bijvoegen: *later meer* en beter, zooals de Almanak schrijft; want ik stel mij eigenlijk eens wat rust voor, die ik dunkt mij dan ook wel verdiend zal hebben. Het doet mij genoegen dat Mevrouw Westrheene U bevallen is. Zij is een goedhartige en goed belezen vrouw die haar eene talent lang niet begraaft; en ik mag haar wel lijden, meer dan B. die ze wat pedant vindt. Zij heeft zich de middelen voor haar toertje verschaft door het zamenstellen van twee scheurkalenders; die zijn nu aan de orde! mij is

---

1) Van *Westhoven.*

het ook wel eens voorgesteld, maar dat kan ik niet — zelfs al kon ik er Parijs mee bereiken. Ik vernam van hare zuster dat zij te Parijs door vermoeidheid ongesteld werd, maar nu te Cannes goed op haar dreef raakt. Ik zou ook wel eens hunkeren naar zulke lucht. Vandaag is het hier heel bar, en echt guur december — geen winter zooals Gij die wenscht. Ik ga 82 met zekeren schrik te gemoet. Na het Consciencefeest heeft men zich in Holland in 't hoofd gesteld mijn 70sten verjaardag te vieren, en 't is moeyelijk er aan te ontkomen; even moeijelijk om te zeggen „blijft thuis, en laat mij met vrede". Ik zal het in 's Hemelsnaam afwachten. Steeds leefde ik bij den dag en reken dus ook maar niet zooveel maanden vooruit. B., die anders zoo schuw is, helpt nu de lieden voort. Levensbeschrijvingen enz. worden er op touw gezet — een onder anderen door *mijn vriend* Stemberg die er mijn anderen vriend ten Br. voor gebruikt. Tegen zulke combinaties schijnt niets te doen te zijn — en 't best is dus ze voort te helpen, anders maken ze hun *beleg* uit de fantasie en dan wordt het nog erger. Daar zijn zaken waarvan men zeggen moet: *il était écrit.* Want Vosmaer, lang geen vriend van B. en mij, moest den eersten geven in de Schilders-levens. Hij deed het echter con amore en ook naar onzen zin, dus — daar werd een vredepijp gerookt. En nu dr. J. t. B. de mijne. En nu, ik zal niet zeggen: werd de verzoening getroffen — want getwist hebben wij juist niet — maar eene antipathie overwonnen; want ik kan niet anders zeggen of *die* bestond althans aan mijne zijde. Nu helpen wij hem voort en och — 't is toch maar beter zonder vijandschap zijn weg te gaan als die zoò tegen het einde loopt. . . . .

Ik moet ook nog aan Wilkens schrijven, ik heb een schat van waardeerende kritiek bijeen in zijne brieven — maar hij was edelmoedig genoeg om geen brief van mij te wenschen — „om uwe weinige uren van ontspanning niet door briefschrijven te bezwaren." Als *Westhoven* aan zij is, krijgt hij zijne beurt. Ik moet ook nog aan G. Ebers schrijven over zijn laatste boek. De persoonlijke kennismaking viel mij zeer mee. Hij spreekt geen Egyptische noch andere onmogelijke talen; maar is heel joviaal in het duitsch en verstaat mijn hollandsch perfect. Ik zou wel eens willen weten hoe gij zijn boek vindt (het

laatste) [1]. Ik vrees dat het énorme getal zijner lezers, aan het colossale van de tijden der Pharaönen en Cesars gewend en verwend, het kalmer en reiner terrein, maar zooals het mij voorkomt inniger en zedelijk hooger, niet zal apprecieren. Hij is ten minste een vreemdeling die ons Hollanders *niet* ridiculiseert en oog en hart heeft voor onze exceptionele geschiedenis. — Neen! ik bedelde niet om nieuwe gaven van Uwe litteratuur, al ben ik dankbaar dat gij reeds uit uzelven om ons hebt gedacht — maar ik wilde alleen weten òf Gij Uwe gaven ditmaal elders hadt bestemd 't geen niet dan billijk zou geweest [zijn]. Ik kreeg Uwe laatste kritieken voordat Gij mijn brief kondet hebben. Ik heb Ten Br. naar Uwe kritiek verwezen om alles van mijn werk te weten — dan kan hij het zich makkelijk maken. Ik lees liever *U* over Byron dan dezen zelf, ik heb het met den *Don Juan*, zelfs met dien van Beets, nooit verder kunnen brengen dan tot de eerste strophen! De tragedie, ging beter maar ik weet niet hoe het komt: hij is *mijn man niet*; hoewel ik als aankomend meisje opgevoed werd in de vereering van Byron, alles was toen Byroniaansch tot de dassen der Heeren toe, en zonder Byrons portret in het salon was men niet in de mode; zelfs in Vriesland! terwijl men mij met een heiligen afschrik vervulde voor da Costa! den man van de „Bezwaren". Dan, al genoeg gepraat, Gij hebt uw tijd ook noodig. Eindig nu het jaar goed en vroolijk; ook het feest Uwer verjaring, Uw *Wiegenfeest* zou Ebers zeggen, mogen echt feestelijk zijn ten uwent. Geef een dinétje à la Gambetta en — denk ons daarbij tegenwoordig. En nu met de hartelijke groete aan Vrouw en Zoon, blijf ik als altijd Uwe zeer verpligte Hoogachtende.

XXVI.

Hôtel Rauch 15 Juny 1882.

Zeer Waarde Vriend!

Al zoolang had ik U willen en moeten schrijven, maar....

---

[1] *Die Frau Bürgemeisterin*, een historische romam uit de Nederlandsche geschiedenis.

ik zal maar niet alles optellen wat er mij van afhield: huiselijke drukte (Gij zult er over glimlagchen) en bovenal eene lastige ongesteldheid, het St. Anthoniesvuur met koorts gepaard, die mij allen lust tot bezigheid ontnam. Om te bekomen zijn wij hier te Scheveningen, verlokt door een heerlijken, warmen Junydag en de gelegenheid om nog vóór het echte saizoen een lief verblijf te kunnen krijgen. Maar helaas! die Junydag hield zijn beloften niet, zooals het met meer zaken gaat in deze wereld; en wij zitten hier — niet op een droogje maar in de koude, in den regen, — en het stormt zoo, dat ik nauwelijks het huis uit kan komen. Zelfs B. blijft vandaag thuis en zit hier bij mij te lezen. Ik zoek en vind hier wat ik *hoog* noodig had: rust, en ben niet moede van te zitten staren naar de zee. Maar eene familie is hier nevens ons gelogeerd, niet geheel onbekenden, en waarmee wij nu met genoegen zamen zijn aan de table d'hôte; overigens gaat ieder zijns weegs of eigenlijk blijft ieder waar hij thuis hoort: in zijn eigene kamer. Gisteren was het een redelijke dag en dineerden wij op Erica bij de vrienden van Tienhoven met Hasebroek en Beynen en de consorts. Wij toerden nog door de Boschjes, omdat de Amsterdammers de Cremer- en Verheull-banken moesten zien; — voorts geen voet meer buiten de deur gezet! — Ik ben hier zoo verschrikkelijk lui, dat dit de tweede brief is dien ik schrijf, de eerste was aan Betsy H., die sinds April niets van mij gehoord had! Ik ben des schrijvens moede in volle waarheid; daarbij komen telkens proeven die ik moet nazien van hernieuwde uitgaven. Onder anderen ook van *Lauernesse* — dat mij vergeten was en dat ik hier en daar met een tikje opknap, meer niet. Ook komt Tjeenk Willink met den herdruk van mijn stuk uit *Eigen Haard*, en ik heb Kirberger nog eene voorrede beloofd voor de Volksuitgave van den *Wonderdokter*. Ik heb niet eens lust dezen te herlezen in dien kleinen druk, te meer daar ze de spelling modern gaan maken, iets wat buiten mij moet omgaan. Gij begrijpt dus hoe het met de correspondentie gaat; ik had aan velen mijn schuld willen afdoen, maar de meesten wachten tot ik terug en lustiger zal zijn. Mijne reeds bezwaarde conscientie tegenover U werd gisteren nog opgeschrikt door de ontmoeting die Bosb. deed van Uw broeder en consort, die flink ter been zijn, en dagelijks uitgaan of uit-

rijden; zij hadden een schrijven van Uwe vrouw ontvangen, en daarin klagten over mij — die verdiend zijn, ik erken het. — Maar hoe te schrijven als men het schouwspel voor zich heeft van zoo'n ontzaggelijke zee en de volle drukte van de Scheveningsche visscherij, en de toebereiding der haringbooten! Ieder oogenblik wat anders, ook de zee geen tien minuten in dezelfde kleur. En die afwisseling dwingt telkens tot uit- en opkijken. Daarom, een brief te schrijven die iets meer is dan een praatje gaat van hieruit *niet*. Nippold, die mij zijn boekje over Potgieter zond, wacht nog steeds op berigt van ontvangst en moet blijven wachten tot ik genezen en rustig weêr thuis ben. Eastman, die mij een Leven van Garfield zond, door Blaine geschreven, en een Holl.-Engelsche Dictionnaire vroeg, omdat hij *Raymond* wil zien te lezen! hoort sinds maanden niets meer van mij, en zoo gaat het met allen. Die schuldenlast bezwaart mij wel, maar ik moet een verdrag maken met mijn geweten op dit punt, à la Tartuffe. In July is het, hoop ik, lekker op mijne kamer en dan ook rustig: chacun aura son lot. C. Mulder uit Kampen heeft U zeker zijn boekje over Mevr. van Calcar gezonden. Ik vind, dat hij er mij telkens onnoodig bij te pas brengt. Hij kwam ons hier relanceeren — en de persoonlijke kennismaking viel mij (entre nous) niet mee. Hij is zoo strijdlustig — dat hij naar Elize [1]) toe wilde om nog met haar te discussieeren. Nu is dat juist mijn genre niet — en ik heb dat tijdschrift van E. laten schieten toen het zoo erg spiritistisch werd, dus dat hokte — en ik liet hem ook schieten, want hij werd terrible en ik was moede van eene wandeling. — Nu wordt het voortgaan mij ook weêr belet, door al de drukte en geschreeuw vlak onder mijne ramen: *hèle hèle!* Soms met 18 paarden tegelijk. Al doet men niets, verveling is hier onmogelijk. Kom zelf met Mevrouw en Gideon maar eens kijken dezen zomer — in het *Land van Rembrandt!* Mijn negentiende eeuwsche Rembr. laat U groeten. Alzoo doe ik de Uwen en van harte — tot nader en beter.

---

[1]) Mevr. van Calcar.

XXVII.

[23 Sept. 1882.]

[Briefkaart.] Van het *Land van Rembrand* de 1ste aflevering in dank ontvangen. De feestviering [1]) is goed afgeloopen, de commissie heeft mij zeer gefêteerd, maar toch gespaard — toch ben ik *nù op* door al de naweeën. Als B. mij niet hielp, kwam ik er niet door. Tot lezen zelfs van *alle* brieven komt het vooreerst niet. Het Album krijg ik maar bij stukjes te zien. Dank ook voor Uwe deelname.

XXVIII.

7—8 December 1882.

Geachte Heer en Vriend!

Het begint tijd te worden U eens te schrijven. Gij mogt eens denken dat ik onder de naweeën van mijn verjaardag bezweken was. En.... heusch dat scheelt niet veel. Altijd door komen er nog achterblijvers opdagen en die rigten het juist zoo in dat ik het niet met *de* circulaire kan afdoen; en B. is zoo conscientieus dat hij mij soms nog meer drijft dan mijn eigen goede wil; en zoo heb ik nu al weken lang niets anders kunnen doen dan mij met dit punt bezig te houden dat mij dien ten gevolge geducht begint tegen te staan. Nu beginnen ze uit Indie: Levyssohn, Der Kinderen — heeren die zeker nooit veel aan de poetery gedaan hebben beginnen nu te begrijpen dat zij mij verzen moeten zenden. Stuurden ze liever Oostersche confituren, daar had ik zeker meer aan. En intusschen blijft het eigenlijk gezegde cadeau uit — zeker de schuld der van Kempens — of van den Penningmeester.... maar *dit* weet ik dat ik een eind verlang, opdat deze zaak als gesloten kan beschouwd worden. Dr. J. te B. heeft echter geen sehuld, die heeft het mogelijke gedaan om het mij genoegelijk te maken en niet te druk;

---

[1]) Het feest van haar 70en verjaardag: 16 September 1882.

maar hij kan de menschen en zaken ook niet veranderen, zoomin als ik. En daar kreeg ik gisteren de laatste afleveringen van Uw *Land van Rembrand;* het eerste deel is daarmede voltooid. Gelukkig voor U wien ik van harte geluk wensch met die helft van Uw zwaren arbeid te hebben afgedaan. Gij zijt altijd van degenen die meer geven dan beloven, en dit is hier al heel royaal. Wel moogt Gij het *studiën* noemen, het is reeds eene studie om ze te lezen, al is het altijd uw eigen stijl en geest; en ik weet het in mijn kleine mate wat het zegt, haast geen regel te kunnen schrijven zonder allerlei bronnen geraadpleegd te hebben. Wat moet dit werk en van zoo langen adem dus niet voor U zijn! en toch het gaat betrekkelijk spoedig en mij dunkt Gij moet nu wel eens rust noodig hebben! Neemt Gij die ook, of gaat het maar altijd door — en gaat dat goed? Dezen nazomer hebt Gij toch wat genoten niet waar met echtgenoot en zoon? Uw broeder woont, zooals Gij weet, niet meer in onze buurt, maar op een bekoorlijk plekje vlak bij de Scheveningsche boschjes. Daar moet Gij dezen zomer uw rust eens komen nemen. 't Is voor mij wel wat ver af, maar toch er zijn trams en — au besoin ook rijtuigen. Kort na dezen, of welligt te gelijk, gaat naar Parijs aan Uw adres de 8ste uitgave van mijn *Lauernesse* — dat ik U zend, niet omdat het een nieuwtje voor U is, maar om de aardigheid. Ik heb er nog veel moeite voor gedaan. Want sinds de editie van Beyerinck had ik er nooit weer het oog in gehad en de Hemel weet hoe zij er mee geleefd hebben: de Keyser voor de Ev. Maatschappij, Thieme voor Guldens-editie en de Groote uitgave. Ik vond er zelfs zinnen in die niet vlotten; te gelijk was er ook na veertig jaren wel een en ander dat ik veranderen wilde. Ik was genoodzaakt die correcties te maken in de kleine, nauw opeen gedrukte Guldens-editie, hetgeen bepaald hinderlijk was voor mijne oogen; daarbij de volgende revisies ook nog nazien en ik geloof dat Stemberg het in dezen geheel op mij liet aankomen.

. . . .

Wat een lasten heeft men toch in het leven, en vooral na die gevaarlijke feestviering komt er schrikkelijk veel op mij af. Ook lieden zelfs van verre weg die meenen dat ik mij rijk moet gewerkt hebben en die hulp komen vragen! Als

zij eens wisten hoe weinig het er op lijkt! Materieel voordeel heeft 16 September ons niet gebragt — wel veel onkosten, waartoe wij door de groote openbaarheid van het feest verpligt waren en B. was in zeer gulle bui — opgeruimd als hij was door 't geen hem pleizier deed? Geen van ons beiden heeft productief gewerkt dezen ganschen jaarkring (na *Westhoven*) en toch er is zoo veel waaraan men *wil*, waaraan men *moet* meedoen. Niet dat ik klaag — integendeel wij hebben veel minder zorg dan voorheen, maar de wereld ziet ons voor meer aan dan wij zijn op het punt van fortuin en dat is altijd lastig. — Wel, is dat nu een schrijven aan U! Ik ben er verlegen mee — maar eens aan het uitpakken, gaat het zoo, ten minste *zij het voor U alleen*. Later *beter*, zoo niet meer. Met de hartelijke groeten,

Uwe

XXIX.

Den Haag, 10 Januari 1883.

Hoog Geachte Vriend!

Zooals gij door de Couranten weten zult, heb ik nu het kistje — het mag wel een schatkist heeten — ontvangen. De Haagsche Commissie bragt het mij Vrijdag l.l. zonder veel ceremonie; wat mij het meest convenieerde. Wij bleven daarna nog een half uurtje gezellig praten. Bosb. schonk hun een glas champagne: het kistje moest bedronken worden, anders kon er geen zegen bij zijn — en zoo was de zaak voor ditmaal afgeloopen. Nu volgden Zondag de visites en dat zal nog wel lang aanhouden, maar in de week sta ik althans daarvoor niet klaar. Ik heb nog zooveel te schrijven en te lezen! eer ik eens over werk kan denken. Het écrin voor mijn Album is werkelijk een elegant en gracieus geschenk — en al komt het van V. Kempen, toch zeer gracieus — ; ik hoop dat gij het dezen zomer eens zult komen zien. Zeker heb ik kennis genomen van Uwe kenschetsing van Erasmus en zijn tijdvak. Gij begrijpt hoe ik er in leefde en U bewonderde. Hoe komt gij aan *Anna Bijns?* te Parijs!

maar hoe komt Gij aan *alles* wat Gij er voor hebt moeten lezen en inzien. Ik kreeg A. B. van Bakh. v. d. B., toen ik mijn eerste deel nog in copy te Amsterdam bragt. Ik zie het boekje nog uit zijn Macintosch te voorschijn komen. In lateren tijd heb ik het aan Hofdijk *geleend* die het mij nooit weêr heeft gegeven, maar het aan Alb. Thijm overdeed; eene misdaad die ik hem nòg nauwelijks vergeef, want het is een zeldzaam boekje, en voor mij om de souvenirs ook nog te meer. Ja! Gij hebt gelijk: ik zou *Lauernesse* nu ook anders schrijven [1]) — maar destijds waren de bronnen nog gesloten die nu in zoo rijke mate hebben gevloeid, en die er waren, stonden mij te Alkmaar nog niet eens ten dienste. Brandt en Lublink Weddik! een boekje over de martelaren Vois en Pistorius, en eene Oud-Hollandsche, half-latijnsche beschrijving van het bisdom Utrecht waren mijne voornaamste hulpmiddelen, zoodat ik er mij nu nog over verwonder dat ik het er daarmede nog zoó heb afgebragt. Een geheel omgewerkt *Lauernesse* zou hetzelfde boek niet meer zijn.

. . . .

En Oosterzee ook zoo bezweken! Arme man, zijn laatste levensjaar was een aanhoudend lijden en worstelen tegen zijne kwaal. Uit Wiesbaden schreef hij mij nog, in September bij ons te zullen zijn — *ik* geloofde het niet — en het kwam uit zooals ik dacht. Ik verheugde mij voor hem dat hij eindelijk van zijn werken en zorgen *rust*. Zijn hart was beter dan zijn karakter, dat te zwak was — voor zijne omgeving. En Gambetta zoo weggenomen in de kracht zijns levens! Het schijnt of mannen waarop de verwachting hunner landgenooten gerigt is — niet blijven kunnen. Garfield ook door zoo'n ellendigen kogel verloren. Maar die overdrijving bij zoo'n lijkstatie vind ik ergerlijk! Wagens met kransen — wat beteekent dat? Een enkele kroon of krans van eikenloof, op een lijkkist geplaatst, heeft beteekenis — maar goederenwagens vol daarvan!! . . . .

. . . .

Ik heb nog over zooveel anders te schrijven. Allereerst

---

[1]) In zijn brief aan Mevr. Bosboom van 27 Dec. '82 (Brieven II. 246) had Huet geschreven: „Mijne vrijpostige meening is dat de Lutheranen van 1521—25 zeer door U geïdealiseerd zijn."

over *Diana Vernon!* Gij herinnert U dat Gij deze eens hebt genoemd in betrekking tot *Majoor Frans;* nog een ander kriticus deed hetzelfde — en het gaf als een vermoeden dat ik een rib van de eerste had genomen om de andere te scheppen. Ik begreep er niets van, om de goede reden dat ik *Diana Vernon* niet gelezen had, zelfs niet wist waar zij thuis hoorde. Maar nu weet ik beter. Gij moet weten dat mijne Jolles niet tevreden met den weg dien Stemberg en de Commissie namen, maar voor de leus aan 't Album meedeed, maar aan B., toen wij bij haar op Scheveningen dineerden, stilletjes een prachtig cadeau in bankbriefjes in de hand stopte om mij daar op 16 Sept. mee te verrassen; — daarvoor kon ik dan koopen wat *ik* wilde. En zie! daar heb ik van geprofiteerd; onder anderen door een lang gekoesterden wensch te voldoen en op een compleeten Walter Scott in te teekenen — nu een erg prachtige bij Firmin Didot [1]) — rijk geïllustreerd en waarvan mij de exemplaren successievelijk toekomen. En zie daar komt *Rob-Roy,* dien ik niet kende! en reeds bij de plaatjes herkende ik Majoor Frans of zij het zelve was, en in de karakterteekening ook zooveel familietrekken dat ik er van schrikte. Want heusch wie het niet beter weet, moet *mij* schuldig houden aan brutalen diefstal. Hoe aardig intusschen zulke rencontres! Ik merk nu dat er meer Scotts zijn, die ik niet gelezen heb: *Guy Mannering* en *de Puriteinen* ook niet, evenmin als *Robert van Parijs* en ... [2]) die nog komen moeten. Maar 't is nu een waar genot de oude *Kenilworth* enz. — zoo voor mij te zien en te bezitten. — Doch genoeg. Toch nog eene vraag. Is het waar dat Gij Holland gaat afzweren? om Franschman te worden?? Nauwelijks kan ik het U kwalijk nemen, hoe het mij ook spijt; voor U zelven en Gideon is daar nog eene carrière te maken, waar hier niet aan valt te denken. Dus geluk er mee, als het waar is. En nu geen woord meer dan de groete aan de Uwen van Uwe.

---

[1]) Een Fransche vertaling.
[2]) Onleesbaar.

XXX.

[Den Haag 7 Sept. 1883.]

Waarde Vriend!

Zoo Gij besluiten kondt de Amsterdamsche Tentoonstelling te bezoeken en Uw togt over Den Haag te nemen om bij ons koffie te drinken, zouden wij in een half uur alles met elkaâr bepraat hebben wat nù te omslagtig is, en zelfs te vervelend om te schrijven. Mijn voortdurend sukkelen en daaruit gevolgde lusteloosheid bijna het geheele jaar werden afgewisseld door uitstapjes, die werkelijk goed deden voor een tijd, — zoodat ik het wagen durfde aan de herhaalde uitnoodiging van de vrienden v. Tienhoven toe te geven om ten hunnent te komen logeren en de Expositie benevens vele andere merkwaardigheden van Amsterdam op mijn gemak te komen zien. Tien dagen bleef ik er, maar het was vermoeijend, al genoot ik er veel; en ik voelde wel dat ik het haast niet meer doen kon, maar de wil was sterker dan het physiek en triomfeerde daarover tot ik na tien dagen uitspanning (eigenlijk overspanning) in Den Haag teruggekeerd, nu eens tot rust dacht te komen. Maar toen brak de bommel los — en ik werd weer ziek; en de zwakte, de binnenkoorts die mij al zoo lang stilletjes kwaad had gedaan, kwam nogmaals terug zoodat eigenlijk ik eerst heden, 7 Sept., den lust en den moed voel, eens weêr een brief te schrijven aan U — zelfs Betsy H. heb ik genegligeerd, Wilkens nog voor lang uitgesteld, Eastman geheel laten schieten, en niemand meer schrijvend tenzij om *verpligte* antwoorden te geven. Mogt dit vleugje nu van langen duur zijn! Nauwelijks durf ik het hopen. Al de achterstallige lectuur waaronder, niet het minst, al dat vele dat Gij mij schonkt in uw *Land van Rembrandt*, moet nu eindelijk eens worden ingehaald. Hoe makkelijk als wij er eens over praten konden — hoe moeijelijk voor mij er over te schrijven! B. is tegenwoordig van ons beiden uw beste lezer en leest er mij niet zelden uit voor wat hem aantrekt. Maar ik zal er nu maar niet *in* komen want dan wordt het te lang en ik te moede, zonder dat het U iets der moeite waard geeft. Te Scheveningen ben

ik aan *Vorstengunst* [1]) begonnen, veel later tot het tweede deel gekomen; maar ik moet mij beter voelen om het derde te lezen want ieder waarschuwt mij, dit vooreerst niet te doen. Het sujet eischt akeligheid — dat spreekt van zelve en wat er dus *onheimelijks!* in komt kan de schrijfster niet helpen; talent, observatie en fijne karakteriseering is er zeker in — alleen, mogelijk ligt het aan mij, er mankeert altijd iets — ik kan niet zeggen wat het is — maar dat men toch anders of aangevuld zou wenschen. Uw woordje in *Nederland* over Wolffje en Busken — was meer mijn zaak. Ik moet iets kalms en vrolijks hebben, anders gaat het niet.

Onze vriend de Burgemeester van Amsterdam heeft dit jaar een zware taak; hij heeft zijn tractement en meer dan dat aan diners en recepties moeten versnoepen, maar hij heeft er ook groote satisfactie van: de Koning met de Expositie verzoend, de vreemdelingen uiterst voldaan, Amsterdam in rang gestegen onder de steden van Europa, en de trek naar Nederland bij velen opgewekt. Gij zijt toch nog Nederlander genoeg — al blijft gij de kluizenaar van de Rue de Médicis — om dit aardig te vinden. Wij hebben er kennis gemaakt met eene familie Dietz-Monnin, aardige menschen, ook de schoonzoon Comte de Clermont en eene Russische dame van leeftijd die alleraardigst was. Alleen ik was dien middag te zeer *op* om hen van mij een goed idée te geven. Ik heb ook About ontmoet, die heel aardig zei: het interessantste van de Tentoonstelling te Amsterdam *is* Amsterdam zelf, en Havard, dien ik om zijn eerste schrijven over Holland vereer — al deed hij of Bosboom niet bestond. De schilderijen-expositie heb ik niet bezocht; — dat was ook een hors d'œuvre, en al *had* B. iets gehad hij zou het er toch niet ingezonden hebben. De Duitscher, die er zoo bar over schreef, had gelijk maar — als hij de Aquarellen-Tentoonstelling van de Teekenmaatschappij hier te 's Hage had gezien, zou hij wel anders praten, want daar is onder anderen Bosboom vertegenwoordigd door zeven schetsen en teekeningen, die dat vonnis — dat van Rembrandts geest niets is overgebleven — glansrijk tegenspreken. *Ik* zeg het niet uit mij zelve, want *ik* heb er weinig verstand van, maar

---

[1]) Van A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer).

ik hoor het van stemmen die men gelooven mag. — En nu kan ik niet meer — en Gij zult er ook wel genoeg van hebben, want Gij hebt zelf te veel te doen voor zulke praatjes. Wat is dat erg op Java's Westkust, niet waar? Maar helaas wat gaat men dat ook weer exploiteeren. O! die uitgevers!
Nu vaarwel, de hartelijke groete aan de Uwen ook van B.

Uwe Hoogachtende.

XXXI.

January 1884.

Geachte Vriend!

Dit opschrift, aan U gerigt, heeft minstens 14 dagen gelegen zonder vervolgd te kunnen worden; minder ziekelijkheid en onlust nog, dan wel zeker wee en pijnlijk gevoel in de handen en polsen maakte mij het schrijven hoogst bezwaarlijk — en van dien pijn (rheumatische denk ik) word ik dan ook zoo onlustig, dat ik liever lig te soesen op de canapé, dan regtop zit om te schrijven, Vergeef mij dus dat Gij pas nu iets van mij hoort om U te bedanken voor Uw vriendelijk schrijven op mijne briefkaart; van U die zooveel te doen hebt en zoo ontzagchelijk veel werkt mag men dat waarlijk wel dubbel waardeeren. Ook ben ik er recht dankbaar voor; iemand die altijd thuis zit en bijna geen mensch spreekt, zooals ik, heeft grooter behoefte aan zoo'n praatje dan een ander die zich regts en links bewegen kan en overal wat nieuws of wat aardigs kan opdoen. Maar al ware ik nog zoo gezond en sterk, het is geen weer tegenwoordig om uit te gaan, tenzij men door plicht of behoefte er uit gedreven wordt. En nu, Gij zoudt niet zeggen dat de *Archives* stuk gelezen zijn, als Gij ze nu bij mij in mijn kastje zaagt staan. Keurig opgeknapt, van buiten althans — van binnen ja! zijn er deelen die er wel uitzien of ze in schooljongenshanden waren geweest, vooral die 't Leycestersche tijdvak behandelen. Ik ben zoo universeel niet als Gij; wat ik niet noodig heb lees ik niet, en alleen voor Villiers heb ik

Willem I enz. noodig gehad. Maar ik zeg het met U, men moet Groen in zijn historische werken goed kennen om hem te waardeeren zooals hij verdient. Zijn tegenstander in het kerkelijke, de oude Dermout, zeide mij eens dat hij nooit Groen in zijne historische voorstellingen op eene onwaarheid had betrapt; wel was hij het natuurlijk niet met hem eens in de waardeering der feiten, maar de getuigenis van eerlijkheid moest hij hem geven. En dat zegt dunkt mij al veel — ja het meeste voor een historieschrijver. Het zal u zeker ook wel opgevallen zijn hoeveel hij voor de Hollandsche taal heeft gedaan, — ik moest liever zeggen daarvoor, zonder opzet, geweest is. Niet slechts in zijne historische schriften maar ook in zijne *Nederlandsche Gedachten*, in zijne redevoeringen in de Kamer, in zijn dagblad dat hij na vijfjarigen strijd moest opgeven, mede omdat hij — zooals hij mij met vochtige oogen verzekerde — den strijd tegen V. d. Brugghen, zijn vriend en vroegeren medestander, niet kon, niet wilde volhouden tot het uiterste. — Dikwijls heb ik met een glimlach opgemerkt hoe vaak zij die Groen meest smaadden en tegenstonden gebruik maakten van de uitdrukkingen en taalvormen door dezen het eerst in koers gebragt, en die om hunne juistheid en puntigheid als van zelve werden gemijnd. Ook met U gaat het zoo. Iemands manier en wijze van uitdrukking, vooral als ze zich door pittigheid en juistheid onderscheiden, vindt ingang en al spoedig toeëigening, — wat velen dan met meer of minder geluk als het hunne aannemen; maar dat het gestolen goed is, kan iemand, die er zelf een oogje op heeft, toch al heel gauw merken.....

Zoudt gij gelooven dat er dagen verloopen zijn tusschen de eerste vijf pagina's van dezen en dit vervolg op 31 Jan.? En tòch is het zoo — ik was weer zoo pijnlijk in de leden, ook in de polsen, dat ik niets kon dan wat suffen in mijn stoel of sluimeren (als dat ging) op de canapé. Vandaag is het toch wat beter. Gisteren was Jollesje jarig en ik *moest* haar schrijven, maar zoo moeijelijk ging het, dat ik wenschte dien zeurbrief maar niet te hebben afgezonden! Het zal haar leed doen. En Gij krijgt ook niet veel bijzonders, vrees ik. Ja zoo'n nieuwe G. Generaal van Indië heeft heel wat te beduiden! als er eens een ferme kwam, zooals Koen!

maar dat zou immers toch niet helpen, sinds de Oost uit den Haag geregeerd wordt. Is deze O. v. R(ees) nu naar Uw zin? Mijn neef Herman die hier sinds twee jaar is om in de.... ik zal maar zeggen: sterrekunde te studeren te Delft, eerst nù te Utrecht, was wel in zijn schik met den gekozen Adjudant. 't Is de jonge Nieuwenhuizen die hier ook met verlof is en een jongmensch die Indië kent — en steeds werkzaam is. Alleen wat melancoliek door het verlies zijner jonge vrouw. Als jonge luitenant heb ik hem met de neven wel eens ten eten gehad en vond hem toen een intelligent jongman. — Doch wat een gebabbel dat U vermoedelijk niet schelen kan. Ik ga ook nu maar eindigen, want het zou er toch niet beter op worden. Mijne hartelijke groete aan gade en *kroost*, al is 't een eenling. Uwe.

XXXII.

Den Haag 12 Juni 1884.

Geachte Heer en Vriend!

Behoef ik het U te zeggen dat ik—*wij* met de grootste belangstelling en opregte deelneming de goede tijding hebben vernomen, die Gij ons omtrent Gideon mededeelt. [1]) Het is een schoone overwinning voor zoo'n jong mensch in den vreemde, die zeker van meerderen en grooteren slechts de eerste zal zijn. Niemand wenscht hem dat zoo hartelijk als wij, B. en ik, die hem altijd met belangstelling in gedachte hebben gevolgd en steeds wat goeds, wat bijzonders van hem hebben verwacht; de uitkomst vangt reeds aan dat gevoelen te bevestigen. Ik moest zoo'n stootje van U hebben om weêr eens tot schrijven te komen, vooral in deze dagen, want sinds drie weken zitten wij in de schoonmaak! een ramp die U te Parijs niet meer treft — bij ons ditmaal nog gecompliqueerd door het verwen en behangen onzer benedenkamers die er na zeven jaar behoefte aan kregen! Ik zit

[1]) De aanstelling van den heer Gideon Huet bij de Nationale Bibliotheek te Parijs.

heden voor het eerst weêr rustig op mijn schrijfkamer; — indien ik zeg *rustig* is dit maar betrekkelijk, want rondom mij hoor ik nog allerlei gestommel en gerommel dat mij aan de kwaal van den dag herinnert. Maar er zijn erger rampen dan deze, niet waar? Het ziet er akelig uit in ons land. De Kroonprins op een ziekbed dat... een sterfbed kan worden (hij heeft dezelfde ziekte als Nijhoff indertijd heeft gehad) telkens dezelfde verschijnselen, maar deze is er van opgekomen; *on*mogelijk is dit dus ook voor den Prins niet — als God zijn zegen geeft aan de middelen, zooals velen bidden en wenschen. De Koning lijdende aan een kwaal die hem ook op eens ten grave kan brengen! En het land zelf — op ieder punt krank en aangevallen zoodat het waarlijk iemand die anders kàn te vergeven is, zoo hij zich van den Nederlandschen jammerpoel afwendt. Ik zou mij ook als Française kunnen laten herstellen, want van weerszijden stam ik af uit oude geëmigreerde Franschen. De Toussaints uit Metz — de Rocquettes uit Bordeaux. Maar daar ik geen de minste kans heb, ooit Parijs of Frankrijk te zien en, behalve mijn auteurschap, vele sympathiën mij aan ons Holland vasthechten, zal ik dien stap maar niet wagen, al begrijp ik mij dat uw zoon dien heeft gedaan en dat Gij liever blijft waar gij nù zijt — dan een Leijdsche professoraat te aanvaarden. Ik had er ook wel over hooren spreken dat men aan U dacht, maar in 't vast geloof dat Gij er toch niet toe over gaan zoudt. Evenwel het ware beleefd geweest het U ten minste voor te stellen. Dan in ons land heeft men zulke delicatesse niet; evenals men Brill en Beets van den katheder zet om de eenvoudige reden dat zij 70 jaar zijn, al zijn beiden nog helder van geest en krachtig van ligchaam. Particulieren moeten nu vergoeden wat de Regeering te kortschiet. Ik gun Beets van harte een mooi resultaat, maar — men overdrijft nu reeds de te verwachten som *zoozeer* dat Bosb. zegt „dat wordt maar verteld om zich te excuseren als men er niet of weinig aan offeren wil." Maar dat men er soms tegen opziet altijd in den zak te tasten, is wel begrijpelijk — want de eene ovatie is nog niet afgeloopen, of er staan weêr twee of drie anderen voor de deur. De Hoop Scheffer is gelukkig niet tot mij gekomen, maar daarentegen hadden wij Campbell die het aan mij wel verdient door het gemak

dat hij mij schenkt uit de Bibliotheek; en nu wacht ons Rochussen, oudvriend en collega van Bosboom. En daar zal het zelfs dit jaar niet mee ophouden, zoodat Bosb. zegt: *ik* durf die arme schilders waarlijk niet meer op tol stellen — en toch... ondanks Bosboom, moeten ze er allen aan gelooven!! Ainsi va le monde! Da Costa profeteerde:

„En voorts geen eerdienst meer....
dan d'Eerdienst van 't genie!"

En werkelijk het loopt er na dat die profetie in vervulling komt. En waren het dan alleen nog maar geniale of werkelijk verdienstelijke menschen die men vierde — maar helaas! ieder moet zijn beurt hebben, ieder pretext wordt te baat genomen en zoo wemelt het van Jubilarissen.... en van lastposten op des naasten budget. . . . .

. . . .

Wij gaan van 't jaar niet naar Scheveningen: na al de opknapping in huis, kan de bruin het niet trekken, te meer daar ik niet werk, en B. wèl werkt, maar *niet* aflevert, 't geen op hetzelfde neerkomt — eenige kleine teekeningjes uitgezonderd die hem worden afgeperst, en die hij voor liefhebberij geeft! Enfin — wij zijn geen Israëls en dat is ook niet noodig; al waren wij rijk wij zouden onze levenswijze toch niet meer veranderen, daar de meeste rust mij dient. Ik hoop dat dr. Jan ten Brink het in Leijden goed zal treffen. Men zegt ons (er zijn altijd lieden die een ander narekenen) dat de positie vooreerst *niet* voordeelig is — maar dat zal met den tijd wel komen, — en professor zijn heeft in Holland veel voor. Ik zie niet waarom t. B. het niet even goed zou kunnen weten als wijlen Jonckbloet, die mij altijd hinderde als ik hem ontmoette door zijne grove zoogenaamde aardigheden. T. Br. zal nu hoop ik van die Zola af zijn. Naar 't geen hij er van schrijft, begrijp ik mij niet dat de Franschen, en helaas ook de Hollanders, diens werken zoo druk lezen. Ik althans ben gewaarschuwd door 't geen t. B. er van geeft en neem ze niet in handen. *Mademoiselle Blaisot* [1]) was beter mijne zaak, daar heb ik mij

[1]) Roman van Mario Uchard, verschenen in de *Revue des deux Mondes* van Jan. en Febr. 1884.

regt mee geamuseerd. Hollandsche lectuur is er zoo ik meen niets lezenswaard aan de orde. Maar Gij zult daar zeker meer van weten dan ik, Gij, die alles bij houdt — ondanks die, ik zou haast zeggen, die onmogelijke studie die het *Land van Rembrandt* van U vergt — een boek dat niet slechts gelezen maar *gebruikt* moet worden als men over of in Holland schrijft. Alleen ik begin zeer te verlangen naar Rembrandt zelf. In 't *Land van Rubens* zag men dezen ieder oogenblik; Rembrandt schittert tot hiertoe door zijne afwezigheid, maar ik twijfel er niet aan, hij zal schitterend zijne revanche nemen — en daar verlang ik zeer naar. Herinnert Gideon zich nog dat ik eene teekening van hem bezit — op zijn zesde of zevende jaar, die hij den weidschen titel gaf van den Schuttersmaaltijd!! Toch aardig die fantasie van zoo'n kind. — Heden, 13 Junij, zijn de berigten van den Prins *iets* gunstiger, maar ik hoor toch dat er *zeer weinig* hoop is. Mij dunkt op 10 Julij mogten wij wel een dank-, vast- en bedendag houden in plaats van iets anders, want het ziet er duister uit. Oranje was onze standaard, ons vaandel, onze zelfstandigheid als land — wat moet er volgen als het daarmee gedaan zal zijn?? En nu ik heb U schandelijk opgehouden. Gisteren moest ik wel van vermoeidheid uitscheiden; neem Gij er rustig Uw tijd voor en verschoon het gekrabbel van Uwe.

XXXIII.

[den Haag, 2 December 1884.]

Hoog Geachte Vriend!

Maar met een briefkaart, nietwaar? dat was erg! doch de herinnering van uw broeder overviel mij toen wij terugkwamen van ons toertje naar Utrecht en Amersfoort, en de tijd was *te* kort om iets te bedenken als feestgave. [1]) Ook is het niet makkelijk voor lieden die te Parijs wonen en geheel Parijzenaars zijn. Een bouquet? Wie zendt water in

---

[1]) Bij gelegenheid van Huet's zilveren bruiloft.

de zee? Objets de luxe of iets dergelijks? Wat men hier zoekt vindt men ten Uwent tienmaal mooijer. Daarbij wat kon U aangenaam zijn? Daarmee liep ik in stilte te tobben, tot ik laatst bij Nijhoff komende (om hem te beknorren, dat hij zonder mijne voorkennis mededeelingen opnam in den Spectator uit brieven van mij) — ik hoorde dat Bosb. medepligtig was, en ik moest zwijgen — om mij te kalmeren liet hij mij zekere photographiën zien die hij voor zich zelven uit Kassel had ontboden. Eén daarvan, een portret naar Rembrandt, trof mij zoo dat ik dacht: *dit* moet B. H. hebben — en dat is *niet* te Parijs te verkrijgen. Nijhoff was gewillig het voor mij te ontbieden en nu wordt het dezer dagen tusschen St. N. en Kersttijd naar Parijs gezonden, waartoe ik Uw adres gaf. Ik hoop dat het U zal bevallen als mij — als ons mag ik zeggen, want B. vond het ook superieur. 't Is geen cadeau dat in den weg zal staan. Gij kunt het ophangen of op een ezel zetten, of in portefeuille houden, naar dat Mevrouw oordeelt hoe en waar het geplaatst kan worden — en daarbij zult Gij soms denken aan mij, zoo ik hoop, die graag meer en beter voor U had willen doen, als zij maar kon. Wat moet Gij een heerlijken zomer gehad hebben daar in die omstreken van Parijs waar ik dol graag eens een kijkje van nemen zou, als er maar niet altijd verhinderingen voor mij waren. Ik geloof dat ik het U reeds schreef hoe wij den zomer thuis doorbragten: ik nog al dikwijls onwel en lusteloos en op zijn hoogst geschikt om langs het strand te toeren of in 't bosch, waar het dan toch ook heerlijk was. Ik vrees dat door Uw *niet in*-Parijs zijn, mijn brief die U *dit* en *meer* vertelde moet zijn verloren geraakt — althans toen ik van J. t. B. hoorde dat Gij en villégiature waart en sinds welken tijd, begon ik aan het in 't ongereede raken van mijn schrijven te gelooven. Nu, dat zij zoo. Er is niet al te veel mee te loor gegaan. Alleen moet Gij mij van traagheid verdacht hebben. En meestal ben ik ook weinig schrijvensgezind. Wat niet hoog noodig is of mijn zin niet meebrengt laat ik tegenwoordig. Ik zou wel graag weêr willen werken en voel mij zelfs naar den geest niet op — maar lui, en de gedachte iets te beginnen dat mogelijk toch niet afkomt, doet mij telkens aarzelen.

Wat is de *Nederland* akelig in den laatsten tijd! Die

schelmenromans [1]) kunnen mij maar niet bevallen — en die zijn niet het eenige. Vond Gij het idee niet aardig van de *Gids*-Redactie om die drie oudjes nog eens bij elkaar te zien? [2]) Ik heb veel moeite gehad aan mijn stukje, vooral door mijn onwel zijn; zoodat het op het nippertje was van niet meer te kunnen meedoen. Toch gelukte het — en ik heb er veel pleizier van, ook van Beets zelf, die mij betuigde, dat ik den [toon] aangeslagen had, dien hij het liefst hoorde; en Prof. de Vries schreef mij dat ik hem het gras voor de voeten had weggemaaid. Ja! de eerste te zijn is in zoo'n geval een groot voorrecht. Uw *Land van Rembrandt* krijg ik geregeld en lees ik ook — *niet* geregeld, want ik word er wel eens boos om en dan moet ik er uitscheiden, vooral tegen den nacht, anders leg ik dien ganschen nacht door slapeloos tegen U te kampen, wat mij 's morgens dan gelukkig vergeten is — en door meer noodige werkzaamheden wordt vervangen. Gij houdt niet van uw land, zooals ik; Gij houdt niet van onze groote mannen, zelfs niet als Gij hen prijst. Het is mij soms of tweeërlei menschen het schrijven: Jean qui pleure et Jean qui rit — de een die billijk is en het goede prijst, de ander die het met een vingertrek uitwischt. Waar het eigenlijk zit weet ik heusch niet, — maar het doet mij dit effect. Vergeef het mij, ik kan niet oneerlijk zijn, al bewonder ik gestaâg Uw verbazende kennis, Uw ijverig en volhardend onderzoek. Ik verlang er naar voor U, en ook voor mij, dat het gedaan zal zijn. Helaas! het ziet er tegenwoordig treurig genoeg uit! In Rembrandts tijd was het voorspoediger. Hoe akelig staat het met de Indische zaken en instellingen, nietwaar? Onze rijke suikermannen zitten erg in de klem. Ik hoop dat het geen invloed mag uitoefenen op Uw dagblad, want dat houdt Gij immers nog? En hoe bevalt het Gideon op de Bibliotheek? Verlangt hij niet eens Holland weêr te zien en de Haagsche Bibliotheek die zoo merkwaardig is? Doch ik plaag U niet om antwoord op deze vragen. Ik weet hoe zulke verpligtingen hinderen als men het druk heeft. Een briefkaart, als de plaat ontvangen is,

[1]) Opstellen van Dr. Jan ten Brink over de Hollandsche Schelmenromans.

[2]) In het September-nummer van *De Gids* van 1884 kwamen, bij gelegenheid der viering van Beets' 70sten verjaardag, naast een opstel van den jubilaris zelf, bijdragen voor van zijn oudste vrienden, Mevr. Bosboom en Hasebroek.

kan volstaan. Groet Mevrouw hartelijk van ons beiden, ook Gideon en geloof mij Uwe Hoogachtende.

XXXIV.

17 Dec. 1884.

Hoog Geachte Vriend!

Het allerliefste boekje [1]), waarvoor ik U hartelijk dank, is in goede orde tot mij gekomen. Ik had er al van gehoord, en na het verzenden van mijn brief las ik er in de *Gids*, die bijzonder op zijn tijd gekomen was, een zeer gunstige aankondiging van; vooral werd mijne belangstelling gaande gemaakt door hetgeen er van Uw aandeel in die uitgave werd gezegd. Het is voor ons volrijpe menschen het leeuwendeel, hoewel de vertellingjes allerliefst zijn en de kinderen heel goed zullen bevallen. Gij zijt gedienstiger dan ik, want ik heb met volharding steeds de aanzoeken afgewezen, die mij in grooten getale steeds plagten te bestormen, om inleidingen, voorberigten, en aanbevelingen van anderer werk; vooreerst, omdat ik onmogelijk de manuscripten kon lezen onder mijn eigen werk door, vervolgens omdat men er zoo mee in kan loopen als men, om iemand niet teleur te stellen, het middelmatige of daar beneên een goede reispas meegeeft, en eindelijk, omdat als men het *eens* doet en het slaagt — men er voor goed aan vast is. Zelfs Jollesje heb ik eens afgewezen — hoe lief ik haar ook vind — en zij heeft het niet kwalijk genomen. Gij hebt mijn egoïsme beschaamd met dit goede werk en Gij en de schrijfster, zoo ik hoop, zullen er rijke vruchten van plukken; want het boekje gaat heel goed; van verschillende kanten hoorde ik — en het wordt veel gekocht. Ik wilde het nemen voor de dochtertjes van Mevr. v. Tienhoven, maar hoorde dat zij het reeds hadden. Mevr. Gildemeester—Margot de Clercq, die Zondag met haar echtgenoot ons een bezoek bragt, kwam er ook op en ofschoon kinderloos

---

[1]) Louise B. B. [Mej. de Neve] Kindervreugd en Kinderleed. Voorrede van Cd. Busken Huet. Teekeningen van J. Linse. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink.

had zij het gekocht — zeker om U — want zij vertelde mij, dat Gij nog oude vrienden waart en dat Gij wel bij hen had gelogeerd. Dit deed mij zooveel genoegen; ik kon met instemming over U spreken, terwijl het met anderen altijd haspelen wordt. En nu de plaatjes: kinderen houden veel van een kleurtje, en zij zijn in elk geval de meest belanghebbenden bij de zaak. B. vindt ze overigens geestig en losjes gegeven. Maar zoo iemand over plaatjes klagen mag, dan ben ik het. Welk een monster heeft men gemaakt van mijn laatste editie *Wonderdokter!* o! die Kirberger! — en die teekenaar, had hij maar één bladzijde van den roman willen lezen: de schets van Graswinckels persoonlijkheid, hij zou zulk een horreur niet van hem gemaakt hebben — precies het tegenbeeld van 't geen ik gaf. En ze hebben ons de teekening *niet* laten zien. Zeker was de jammerlijke kunstenaar zelf overtuigd dat B. zoo iets niet toelaten zou — en daarom maar gauw afgedrukt en de wereld in. Ellendig, niet waar?

Ik behoef U niet te zeggen, dat het ons zeer verheugde van U te hooren dat de photographie U beviel. B. heeft in de keuze geen aandeel, dan dat hij *mij* gelijk gaf toen ik die beeltenis zoo sprekend, zoo geestig vond, en hem vertelde, dat ik terstond zei tegen Nijhoff: „dat moet B. H. hebben; kunt gij het mij of hem bezorgen?" En toch heeft het nog lang opgehouden; want er schijnen veel van verkocht te worden, zoodat de photographie opnieuw moest gemaakt worden. — Gij moest de portefeuille met teekeningen en schetsen eens zien die B. nu weer in Arti ter kunstbeschouwing heeft uitgestald, enkele komen nu Donderdag hier in *Pulchri Studio* te kijk. De Heer Tersteeg (firma Goupil) maakte zich terstond van een vijftal meester, hoewel het voor kunst een zeer slechte tijd is in ons land bij al de financieele rampen en leegloopend werkvolk, dat onderhouden moet worden. Hier is veel naars, veel dat best anders kon zijn, ik stem dat volkomen toe; maar is het elders dan zoo goed? Als wij eens optelden, wat er al in Frankrijk en Engeland voor ongeregtigheden en akeligheden omgaat — zou er dan ook geen oorzaak zijn om er Uw naturalistisch stelsel op toe te passen? Ik ben het geheel met U eens over die nieuwe verzenmakers: Couperus, enz. Ik heb ook bepaald een hekel aan Pol de Mont. Maar wie verzekert ons dat er nog in de 19e of in de

20e eeuw *geen* dichter zal opstaan die Beets overvleugelt? Deze heeft zelf ergens gezegd „Wie weet of het kind niet is geboren" enz. enz. — dus kon hij moeijelijk vrede hebben met Uwe profetie, waarmee Gij alle overigen een tik geeft, die zij op hunne beurt *U* niet zullen vergeven. — Maar behoorde B(eets) U dàarom de rondgaande dankbetuiging te onthouden? En kon hij het woord dat *U* ergert schrappen, om er een ander voor in de plaats te zetten? Dat ging immers niet! Ik heb ook al mijn zes of zevenhonderd Album-inzenders over éen kam geschoren, welk soort van hulde zij ook hadden geboden! Al.(b.) T(hym) b.v. op eene wijze van een bouquet aan te bieden met de dorens voorop — om ze niet te missen; Kneppelhout met de grootste of kleinste flauwheid en zooveel anderen. Zelfs waren er Hollanders die met een Fransch versje, hier of daar gestolen, aankwamen. Toch had ik noch tijd noch lust om verschil te maken. — Nog even eene vraag. Doet Gij mee met die nare troep letterkundigen die een Letterk. Bond willen oprigten? Beets en Hasebr. deden het — en ook Lina Schneider, die ik *op*-Schneider noem, welke zich de airs geeft tot de Hollandsche letterkundigen te behooren. Ik zie geen licht in de zaak en doe niet mee, — tenzij Gij het ook doet, en het mij aanraadt. Gij nu, wees met de Uwen hartelijk van ons beiden gegroet, vier een vrolijk feest op Uw verjaardag; geloof dat wij in gedachte bij U zijn — en geloof mij Uwe altijd waardeerende.

XXXV.

[19 Januarij 1885.]

Hoog Geachte Vriend!

Daar is het waarlijk al 19 January en de eerste maand des jaars 1885 al meer dan half verloopen, en nog heb ik mijn voornemen niet uitgevoerd U te feliciteeren met het volbragte Herculeswerk — de voltooying van 't *Land van Rembrandt.* De laatste komt er gezegend af zooals ik ook wel van U verwachtte; en het is *le couronnement de l'Edifice* — want zeker het is een prachtgebouw al is het niet voor

iedereen bewoonbaar — genietbaar zou ik moeten zeggen, en al wordt men er op sommige pagina's wel eens tureluursch van. Gij zelf *hebt dit gewild*, naar Uw schrijven mij te kennen geeft en Gij kunt het niet kwalijk nemen. Maar toch zal het leven blijven als een groot en belangrijk werk van U, en als zoodanig door vriend en vijand erkend worden en voor Uwe volharding en weergaloozen moed en ijver tot onderzoek blijvend getuigen. En toch ik herhaal het — ik ben blij dat Gij er af zijt (nu het kan niet anders of Gij zelf zijt dàt ook!) en dat gij ons nu weer eens op Uwe kritieken van oude of nieuwe romans kunt onthalen of U aan eigene fantasiën overgeven.

Het boekje van Louise B. B. maakt hier goed zijn weg, zoo ik mij niet vergis. Uw woord er bij is een talisman die het aller belangstelling aanbeveelt; en 't grappigst is, dat Gij U zelf daarin geeft onder het beeld van den ruwen wind die ten laatste mededoogen heeft met zijne slachtoffers en nog eindigen wil met een zephyrtje te worden. Weet, dat inderdaad voor allen die het noodig hebben een zacht woord soms meer ingang heeft dan snerpende satire. Toch — ik geef het U toe — is er *veel*, zijn er *velen* die de laatste verdiend hebben en die om een kleintje niet geven. Geloof dat ik ook verre van tevreden ben met alles wat er in ons, toch door mij zoo geliefd land voorvalt. Maar ik gevoel te diep mijne onmagt om er iets aan te veranderen of te verbeteren, en ben ook niet meer op den leeftijd dat men strijd zoekt, al voel ik mij dikwijls strijdlustig door ergernis. Zoo'n Schaepman b. v. die zoo onbeschaamd alles ignoreert wat de zijnen eenmaal hier gepleegd hebben — en die te *Alkmaar* (te Alkmaar!) durft klagen over de verdrukking van de Katholieken (de Ultramontanen mogt hij zeggen). En dan wordt hij soms nog toegejuicht door uilen die waarlijk meenen dat zij valken zijn en die niet verder zien dan hun neus lang is en zeggen dat het nu gaat zooals het behoort!

. . . .

Ik heb altijd geweten dat het met zoo iemand gaat als met de poes: zij streelt, en toch pas op! — want, op hetzelfde oogenblik dat gij er het minst op verdacht zijt, krijgt gij een fleer en voelt de vinnige nagels van de fluweelen poot. Al heeft hij mogelijk (want ik lees de geschriften niet die

hij uitgeeft) mij niet in 't bijzonder gekrabd, — wat mij dierbaar is misvormt en smaadt hij ten voordeele van zijne zaak. Als *ik* hem het land kon uitjagen, bleef hij er niet in, dat verzeker ik u. Maar Gij lacht mij uit, en toch het doet mij goed, zoo mijn gal eens uit te storten. — En als ik nu over den gruwel begon van dien Kuyper, die met zijne automaten van antirevolutionnairen verbond maakt met die vergiftigers onzer historie, dan zoudt Gij schateren, vrees ik, en 't zou ook te lang worden. — Ik moet U nog iets vragen: Louise B. B. is toch geene Hollandsche dame die nu te Montpellier woont? Van eene zulke heb ik een brief gekregen met het verzoek om hier een kinderboekje, in het Duitsch geschreven, een uitgever te bezorgen. Zij moet er zelve slecht aan toe zijn, als haar schrijven waarheid behelst — maar ik weet heusch niet *hoe* haar te helpen te minder daar zij mij absoluut verbiedt haar familienaam aan iemand in Holland te noemen. Wat soms, en vooral in dit geval, wel eens helpen kon. Mogelijk is zij eene *outcast* en heeft haar lot verdiend, — mogelijk ook is zij zonder schuld in nood! Wie zal het mij zeggen??

Ik heb het boek van Ebers *Serapis* nog niet van hem gekregen — denkelijk door zijn lijdenden toestand, want hij is allesbehalve benijdenswaardig? Zoo'n kloeke, op het eerste gezigt zoo'n frissche gezonde man en toch zoo geteisterd, zoo gehinderd en belemmerd in alles door de allersmartelijkste pijnen. Ik zou hem graag eens mijne deelneming betuigen, maar ik hoorde in zoo lang niets van hem en het zou schijn hebben of ik hengelde naar een presentexemplaar, terwijl ik er tegenwoordig niets voor in ruil heb te geven. Nu moet ik eindigen, U met de Uwen alles liefs en goeds wenschende — en eerst wat *verademing* na uw zwaar werk. B. had U ook willen schrijven, maar 't is in de pen gebleven.

Uwe dw.

XXXVI. [1])

21 November 1885.

Waarde Heer en Vriend!

Het schijnt erger aangekomen dan bedoeld was of — en dit is het meest waarschijnlijke — Gij hebt een loopje genomen met mijn pennetikje dat in elk geval doel heeft getroffen, zoodat ik er geen berouw van heb, mijn eerste ingeving te hebben gevolgd, toen ik maar *éens* wist wáar U te vinden. [1]) Dat zoon en gade aan mijne zijde traden verheugt mij niet weinig — de eerste (het spijt mij dat ik op de briefkaart in de haast zijne kwaliteit heb vergeten — zooals mij later inviel) de eerste gaf terstond blijk van zijne alliantie en van zijne ontzagwekkende kennis in een Hollandsch dat ik *niet* ken! en dat voor een genaturaliseerd franschman! 't is eene curiositeit die ik eens aan Campbell zal laten zien, met de noodige indicaties over den jeugdigen collega — maar aan de laatste, aan Mevrouw, zou ik haast willen zeggen: Waarom toch Uw over en over met werk, met lectuur, met correcties overladen gemaal niet eens met een paar pennestreken te hulp gekomen en mij.... die werkelijk in onrust verkeerde, gerustgesteld met de verzekering hoe de lust tot briefschrijven hem wel *moest* vergaan bij zóo veel verpligten arbeid? Ik vermoedde het laatste wel eens, maar toch het *Land van Rembrandt* met alles wat er om en bij te lezen viel, was ook geen ligte taak — en toch schoot er nog wel eens een woordje voor mij over te dier tijd. Ik moest dus wel meenen dat er iets anders haperde; aan ziekte kon ik niet denken,

---

[1]) Mevrouw Bosboom schijnt in de eerste helft van November '85 (in een brief aan Tjeenk Willink) zich ernstig beklaagd te hebben over Huet's buitengewoon lang stilzwijgen. Daarop schreef Huet den 15en November: „Ik heb de striemen van uw *Hekeldicht in Proza* meer dan verdiend, — ofschoon, indien vijftig jaren geleden iemand mij voorspeld had dat ik op mijn tegenwoordigen leeftijd dus getuchtigd zou worden — getuchtigd door de zachtste hand van Nederland! — ik het niet geloofd zou hebben.

„Maar, nog eens, de straf is regtvaardig, en zelfs bij mijne huisgenooten vind ik geen troost. Mijne eigen vrouw stelt u volkomen in het gelijk, prijst uwe kastijding, en juicht in mijne vernedering."

want bijna iedere *Nederland* gaf bewijs van gezondheid en werkkracht; dus — moest ik het zoeken in mij zelve, aan mijn kant, en dacht dus — „ja, mijn slecht schrift en de weinige satisfactie die mijn onkritische natuur hem geeft voor al die belangrijke toezendingen, zullen hem ten laatste verveeld hebben... en dan... is het zoowel fierheid als kieschheid zich niet op te dringen — ik zal 't afwachten." Maar nu het jaar zoo op 't eind liep en er eene aanleiding bestond, nam ik Tjeenk Willink in den arm — en waagde een *aanstootje*, een *opstootje* — of zoo gij het juister noemen wilt — om er achter te komen wat er school. Tot mijn genoegen geen opzet, tot mijn leedwezen al te overspannen werkzaamheid. Ik, op mijn leeftijd en met de weinige krachten die mij nog resten, weet wat dat zegt. Ik ga bitter gebukt onder die zich noemende compleete uitgave, die mij n.b. tot een eer wordt aangerekend, alsof ik die eer niet liever had gegund aan mijne erfgenamen, die zouden er mogelijk nog profijt van getrokken hebben, ik — alleen maar de nadeelen en de schrikkelijke belemmering in andere werkzaamheden, zoo ik daar nog eens lust aan had. En toch ik had te veel medelijden met den piepjongen, absoluut onervaren uitgever, die na Thieme, na de beide Stembergen de regten van de laatsten had overgenomen, om hem niet voort te helpen en ter wille te zijn. Hij had te veel van mijn werk om het er bij te laten, en toch hij miste nog zoo veel ook. Dit hebben nu de collega's, zooals gij wel denken kunt, hem hoog aangerekend, en ik zie waarlijk niet hoe hij er door — hoe hij er mee uitkomt bij de weinige lust van onze rijke lieden om voor boeken geld te geven! De conditiën dus, die ik aangenomen heb, zijn bespottelijk onbeduidend, en nog zie ik niet eens dat hij er aan voldoen kan: Met het „Toezigt" bedoelde hij maar alleen een *woord:* mijn naam. Maar ziet Gij... daarvoor heb ik èn mijn naam èn mijn werk te lief; en ik neem alles nog eens onderhanden wat niet in de laatste twee of drie jaren door mij is herzien voor eene nieuwe uitgave. Gij kunt narekenen wat er dan al niet te doen is, als men zijn werk na dertig en veertig jaar weêr ziet. Een ander boek schrijven kàn en wil men niet, maar men men kan het geschrevene toch niet laten zooals het is — men heeft meer kennis opgedaan — wat toen niet onder

ons bereik was is het nù — en waar het historie geldt is er zooveel voor den dag gekomen waarmeê men rekenen moet. Met de *Engelschen te Rome* en de eerste Verhalen: *Almagro* enz. heb ik mij in 't afloopen van den zomer bezig gehouden, en somtijds lachte ik overluid om mijzelve — en toch, *après tout*, ik hoop niet dat Gij het als dwaze ingenomenheid met mijne eerstelingen beschouwt, maar er is *vigueur* in, er is leven in en ik kan mij begrijpen dat Beets, dat Potgieter er in der tijd *iets* in zagen, wat de V. d. Aa's en de dames romanschrijfsters van dat tijdperk hun niet gaven noch beloofden. De uitgever was intusschen te Schwalbach en te Wiesbaden voor zijn gezondheid, wat hij hoog noodig had — mijne gezondheid was op andere wijze zóo dat ik ook wel wat verzet en versche lucht noodig zou gehad hebben, maar... *ik* kon mij dat niet veroorloven. Alles stond stil en er werd mij soms gevraagd of de uitgave doorging, zonder dat ik met zekerheid „ja" kon antwoorden. Sinds September echter is men doorgegaan, en wel met zoo'n spoed, dat ik geen oogenblik rust had van de revisies, de *Lauernesse* moest overlaten, als binnen kort nog herzien en toen, verbeeld U! de noodiging kreeg om binnen zeven dagen *Orsini* en *Diana* na te gaan en hier en daar om te werken, daar deze 10 December verschijnen moest. Ik werd boos en eischte en nam meer tijd — maar nu was er geen tijd meer om mij revisies te zenden, die uit Arnhem moesten komen en den Haag *niet* aandoen, hoe vindt Gij dát? Ik heb aan den corrector geschreven om hem tot de uiterste attentie te wekken, ziedaar alles wat ik er nog aan doen kon; want ik heb zwak op die twee novellen waar ik nu heel wat in gewerkt heb — die Bakhuizen van den Br. (de *Orsini*) soms bij 24 pagina's voor den *Gids* kwam afhalen en als ik er hem van voorlas mij menigmaal met een welgevallig knikje en met een „Bravo" loonde. Dus doende leeft men bij het overwerken zijn leven nog weer eens over, wat altijd interessant, maar juist niet altijd vrolijk is. Toch is er iets in dat mij aantrekt — en werd ik er in evenredigheid voor betaald (want een *arbeidster* is ook haar loon waardig) ik zou er pleizier in hebben, — nù vind ik het zonde van mijn tijd, en dan zijn er nog die meenen dat ik er mijn levensloop of zoo iets op den koop toe zal geven!

Va t'en voir s'ils viennnent Jean! Ik liet mij op dit punt wel is waar wat onvoorzigtig uit in het woordje dat ik ten geleide schreef, maar ik dacht toen dat de zaak toch niet door zou gaan en een beetje aanzetten moest ik ons lauw publiek toch! Nu zal ik het XXVste deel afwachten dan moet ik zoo ongeveer tachtig jaar worden — en dus qui vivra verra! Dat alles moest ik eens aan U uitspreken — maar ik bid U maak er geen gebruik van voor het publiek, dan zoudt Gij Ewings en de uitgave te veel kwaad doen en dat is mijne bedoeling niet. Ben ik er eens niet meer en Bosboom ook niet dan is 't wat anders, dan mag men wel weten hoe ik getobd heb. Deze zomer was voor ons beiden, en voor B. nog het meest, zeer treurig, zelfs geen dag ben ik te Scheveningen geweest, waar wij anders meestal eenige dagen ververSching zoeken.

. . . .

Nog iets — want ik schrijf dit jaar niet meer — ik heb de kennis gemaakt van een alleraardigsten pastoor, B. van Meurs, schrijver van *Het kriekende Kriekske,* vrij wat sympathieker voorkomen dan Schaepman. Maar ik heb geen tijd meer — dan om U met zoon en gade van ganscher harte het beste te wenschen dit jaar door, het andere in; niet te *eischen* dat Gij schrijft, alleen eens een woordje op een briefkaart door wie van U lust heeft, dat is mij genoeg, daar ik heusch niet veeleischend ben en een brief als dezen, eene uitstorting, niet beantwoord wensch. B. groet U allen hartelijk en wenscht G. geluk met zijn positie. Mijn trouwe Heintje, die nu 12 en een half jaar bij ons is, zegt wel eens: „komt Mr. Huet niet eens weêr?" Kon ik eens zeggen „ja". En nu geloof mij

Uw dw.

XXXVII. [1])

21 Jan. 1886.

Waarde Vriend!

Eindelijk ga ik U toch eens schrijven, maar het zal wel gaan met wat horten en stooten, daar er hier naast ons de verkooping is van al de nagelaten meubelen enz. enz. van onze buurman. H. [2]), waar honderden nieuwsgierigen komen kijken, zoo niet koopen; iedereen wil weten hoe het met de familieportretten zal gaan en met de cadeaux van Koning en Koningin. Willems handschrift is zeldzaam, dus zal het wel hoog opgedreven worden. Er werd in de couranten opzettelijk op deze verkoop gedrukt op de hatelijkste wijze voor den zoon, maar Gij moet weten dat er nòg een minderjarige kleinzoon is van den Heer H. — en dat de familie als vuur en vlam tegenover hem staat, zoodat men niet eens aan *hem,* maar Mevr. B. den plotselingen dood van zijn vader heeft getelegrafeerd, er geene kwestie kon zijn van schikking en overleg, en dus met één slag besloten moest worden alles te verkoopen tot de intiemste zaken en curiositeiten toe. Dat alles leidt niet weinig mijn aandacht af; want als ik maar even opkijk, zie ik ze joelen; het woelig kroost van Israël niet alleen, maar allerlei soort van Hagenaars — en dan komt er ruzie, en dan zie ik van alles op de straat brengen of op wagens laden, tot olie en azijnstelletjes toe, nog *met* den inhoud! Gisteren heb ik letterlijk niets kunnen doen, en vandaag dwing ik mij, ten minste een brief te schrijven aan U, die het hoop ik zoo nauw niet nemen zult als er eens wat hiaten komen, of als alles niet *klopt*, zooals tegenwoordig de geijkte term is. Daar komt Heintje die permanent bij die zaak tegenwoordig is (uit haat en ergernis tegen Mevr. B.) mij waarschuwen dat ze met de portretten bezig zijn: „Mevrouw nù moet u kijken." Ik kan niets zien dan wat spiegelend glas, en nù

[1]) Laatste van de door Huet bewaarde brieven van Mevr. Bosboom.

[2]) Hagenaars en niet-Hageuaars zullen zich de geruchtmakende affaire H.—B. uit dezen tijd herinneren.

komt ze mij berigten dat de photographie van de kinderen 635 gulden heeft opgebragt. Woeste verbazing der omstanders; dat komt omdat Mevr. B. ze hebben wil, en denkelijk andere familieleden er tegen op bieden. 't Is in 't eind nog zoo'n slecht idee niet een publieke verkoop in een geval als dit. Morgen moet de zaak B. gewezen worden. Dit ééne is er goed van, dat men daarin niet behoeft te vragen: *„où est la femme?"* 't Is een schande — de photographie van Z. M. met autograaf heeft opgebragt 62 gulden, en de joden riepen: „ga maar naar de comedie, dan kan je hem ook zien!" 't Is een klucht die voor Keller goud waard zou zijn. Het jaar 1886 begint overigens onrustig. De kerktwist, Kuyper paneelzager, het proces B., het onzinnig begin om van Den Haag eene zeehaven te maken — wat niet al! En U hebben ze ook gecalangeerd; maar ik hoor gelukkig dat Gij te Parijs zijt en er U geheel buiten kunt houden. De Oosterschen houden van sterk gepeperd, en dus ik begrijp dat Gij er wat lustig op los schoot [1]), maar toch wees voortaan wat voorzigtig, om u zelfs wil en ook om mij, want ik vind het zoo hatelijk als ik telkens hooren moet hoe men op U aanvalt, al verdenk ik daarom uw hart niet — alleen *uw inkt* [2]). En hoe gaat het met de Amsterdamsche zaken? Van uwe komst naar Holland hoorde ik nog niets. Niemand — wees daar gerust op — weet dat Gij in Den Haag en bij ons zijt geweest. Piet, die U in 't atelier ontmoette, is een geboren zwijger, als het zijn moet — en daarbij is hij naar Nieuwersluis vertrokken nog dezelfde week. Hoe hebt Gij het te Nunspeet gevonden? Wat zal uw broêr blij geweest zijn U eens weêr te zien . . . .

. . . .

Van de Gidsredactie heb ik nog niets gehoord; ik ben toch zeker dat Gij niet vergeten hebt er over te spreken. [3])

---

[1]) Huet had zich in een van zijn wekelijksche stukken voor zijn Dagblad van Nederl. Indië een ongelukkige zinsnede laten ontvallen, die, eens te meer, een storm tegen hem deed losbarsten. Zie het opstel van Quack over Busken Huet in *De Gids* van Juni 1886.

[2]) „Ga voort, bid ik U, slechts mijn inkt te verdenken, en nooit mijn hart", schreef Huet in zijn antwoord.

[3]) Doelt op de autobiographische herinneringen die Mevrouw Bosboom begonnen was te boek te stellen en die zij aan *De Gids* wenschte af te staan, wanneer de redactie, door een uitnoodiging, blijk gaf daarop prijs te stellen.

Ik weet wel, het heeft geen haast voor hen; maar *ik* heb *haast*, omdat ik weten wil waar en over wie ik schrijf, eer ik begin. Nijhoff heeft mij al herhaaldelijk aangezocht, en als oud vriend zou hij ook wel regt hebben; maar ik deed het veel liever voor den *Gids*, dat is mijne oude liefde en ik heb het land aan den *Spectator* al sinds jaren lang — hoewel ik in sommige der medewerkers vrienden, althans waardeerders heb. Maar daar zou mijn werk toch niet in komen, het moet iets afzonderlijks worden en het copy-recht beding ik dan voor Ewings; want anders zou het te hard zijn. Ik heb U alleen per briefkaart bedankt voor Uwe bloemlezing uit Potgieters kritiek [1]); toch heb ik er nog al eens het mijne uitgenomen en B. het zijne. 't Is aardig hoe vreemd het weêr valt, P. te lezen, als men het in lang niet gedaan heeft — en toch als het weêr went, is het of men er door opgeheven wordt uit allerlei banaliteit. Jufvr Toussaint krijgt ook wel eens een veeg, maar een pluimpje of een „bon" maakt het dan weer goed. In later leeftijd was hij veel bitterder en op het laatste was er niemand meer die goed kon doen — tenzij men Huet heette. — Nu weer afleiding, en ik wil dezen ook niet langer rekken. De hartelijke groete aan Vrouw en Kind! ook namens B. van uwe waarderende en welgenegene

A. L. G. B.-T.

Het fragment van dit werk, waarmee zij zich tot kort vóór haar dood had beziggehouden, werd onder den titel „Uit de dagen der jeugd van Mevrouw Bosboom-Toussaint" afgedrukt in *De Gids* van December 1886. Het handschrift, vervat in een jarenlang door de schrijfster gebruikt hoornen kafje, is in mijn bezit. V. H.

[1]) Personen en onderwerpen, keur uit de boekbeoordeelingen van E. J. Potgieter, met een voorrede en aanteekeningen van Cd. Busken Huet. Haarlem 1885.

VERZEN.

I.

GHAZELEN.

1.

O vroeger droomde ik en zag gezichten,
Ik voelde vleuglen van de aard mij lichten,
Ik zweefde zeker, van God bewust.
Ik zag mijn Ziel wel mijn pad verlichten,
Een blanke leidstar, ik liep gerust.
O 't was zoo veilig: zij wees mijn plichten,
Haar trouw te volgen was louter lust.
Haar stem kwam streng wel mijn daden richten,
Maar werd door tranen geen hel gebluscht?
O kwam een engel mijn heup ontwrichten?
Ik weif'l en wankel en vind geen rust.
Waar zal 'k, in twijfel, mijn schreden richten?
— Nu lokt me een bergtop, dan lage kust....

O zing me uw lied weer — 't is ál mijn dichten! —
Dan voel 'k mij zalig- en vrij-gekust.

2.

Hoe ligt mijn Ziel verslagen neer
En biedt den vijand geen verweer,
Die levenslang haar kwam besluipen!
Hij wondde wel haar vleuglen zeer,
Ik voel het bloed er zoel uit druipen.
O fladdren met geknakte veêr,
Zij kán niet — en zij wíl niet kruipen.
De kleinste vogel weerloos-teêr
Kan de arme Ziel met hoon begluipen.
O machtloos hemelebegeer,
Met brekend oog en wanhoopsstuipen,
In blij azuur van meieweêr!

3.

O blijf zoo bleek en vredeloos niet dwalen,
mijn bange Ziel,
In schaduw kil van donkre wanhoopsdalen,
mijn bange Ziel!
Verblije u Mei, die wuift met berkemeien, in lenteblauw,
En schalt zoo luid met al zijn nachtegalen,
mijn bange Ziel.
O laat u streelen door de zijen handjes van elken boom,
Laat u verteedre' en tevens u verstalen,
mijn bange Ziel,
Door koelen wind, die suizelt in het lichte, ontloken loof.
Laat in mijn oogen niet de tranen kralen,
mijn bange Ziel,
Beklem zoo niet met zware zuchten mijn zwellend hart.
In reiner luchten laat mij ademhalen,
mijn bange Ziel,
En vaar ten hemel, als de god der christnen, in meieblauw,
De blonde god, die kwam verlossend dalen,
mijn bange Ziel!

II.

BIJ EEN GRAF.

— „Dag vaderlijn!” — „Dag dochterlijn!
Ik dacht dat je wandelde in zonneschijn.”

— „O vader! ik kom naar uw donker toe,
Ik ben van het zwerven zóo stervensmoe,

Zóo moe van het kloppen aan menig hart,
Dat gesloten bleef en als steen zoo hard.

Wel vond ik een hart, dat was edel en trouw,
Maar dat overschaduw ik droef met mijn rouw.

Mijn hart, dat klopte zich bloedig wond,
Tot ik zwervende uw leste woning vond.

En nu klopt er mijn hart aan uw gravehuis;
Een kind is alleen bij vader thuis.”

— „O dochter! wel trouw heb je plaatsje ik bewaard,
Dichtbij, aan mijn zij, als daarboven, op aard,

Maar je moet er nog zingen je klachtelied
En rusten, o rusten, dat mag je nog niet.”

— „O vader! mijn vader! ik zing nog wel,
Mijn hart is een wondere liederenwel.

Doch mijn lied is gebleven, mijn leven lang,
Een teedere bevende weeëzang.

Mijn liedren zijn droeve en ze troosten niet,
Ze doen schreien de menschen om eigen verdriet.

Ze doorschrijnen mijn boezem met vlijmende pijn
En toch willen zij allen gezongen zijn.

Bij nacht, wen ik sluimer, na lang getreur,
Dan open ik, vader, uw kamerdeur.

Ge sluit me in uw armen en vlijt me op uw schoot,
Gelijk wen me, als kindeken, lijden verdroot.

Doe open nu, anders geloof ik wel
Dat demonen mij honen met droomenspel,

Dat niet uw ziel mij erbarmen bood
En zoo veilig en warm mij in de armen sloot."

— „O dochterken! wacht maar met vroom geduld,
Dan wordt ten leste je droom vervuld."

— „Eén ding doe mij weten, o vaderlijn!
Zal ons weerzien in tranen of zalig zijn?

Of moeten wij slapen in de eeuwigheid,
Om te rusten van 't leed ons door 't leven bereid?"

— „O vraag niet, maar ga nu maar heen gedwee,
Dan geef ik je een zweem van mijn vrede meê.

Tot je klopt en ik open het kamerken mijn,
Waar mijn dochterken zal bij haar vader zijn."

III.

LIEDEKEN VAN VROUWELEVEN.

— „Wat naai je daar van blank satijn,
O kweelend spelend Kindekijn?
Wat plooi je, wat tooi je zóo mooi en gezwind?”
— „Een bruidskleed voor mijn poppekind.”

— „Wat naai je daar van blank satijn,
O blozend droomend Maagdelijn,
Terwijl er zóo vroolijk je harteken slaat?”
— „Ik naai mijn eigen bruidsgewaad.”

— „Wat naai je daar zóo teêr, zóo fijn,
Het kon wel een elfekleedje zijn,
Vol fladdrende kantjes en vlinderig lint?”
— „Ik naai een doopkleed voor mijn kind.”

— „Wat naai je daar van blanke zij?
Het lijkt wel engelekleedij.
O Moeder! je weent er jë oogen bij blind....”
— „Ik naai een doodswâ voor mijn kind.”

IV.

SCHEMERAVOND.

Hoe vreemd en eenzaam treedt de Schemeravend
In 't stil vertrek en, doezlend weg de kleuren,
Bedwelmt mijn ziel met zoet van zoele geuren
En teeder weenen, week mijn weeën lavend
Met zelfversmeltend weelde-in-weemoed-treuren,
In bleek fluweel van welig kleed begravend
Mijn droeve ziel, — haar streelehanden gaven 't,
Die donkre bloem weer even óp te beuren.

Een grijze rei van zwijgende, ijle schimmen,
In neevlen zwevend, zie ik binnentreden,
Met lichtlooze oogen, die van tranen glimmen,
De lippen stil van onverhoorde beden,
De hand in wanhoop wijzend naar de kimmen. . .
— O Schemeravond! schimmen van 't verleden!

V.

OUDE BOEKEN.

Ik blader bevende in mijn oude boeken
En bleeke beelden rijzen uit de bladen,
Met toornend aanschijn.... 'k voel mij vloekbeladen.
— O bleeke beelden! ik moest ú vervloeken.

Ik kwam, een wijze – een dichterziel te zoeken,
Die mij zou leiden langs haar mijmerpaden,
Mij peinzend helpen, Godes wil te raden
Of koen mijn ziel tot aadlaarsvlucht verkloeken.

O schimmen bleek uit smartebleek verleden,
Die honend spookt nog in mijn donkre droomen,
U zocht ik niet! mijn angst'ge handen meden
Mijn boeken lang, tot laf mij leek dat schromen.

En uit de schaduw van mijn dichter-Eden
Zie ik de schimmen dreigend tot mij komen.

VI.

WEE.

Mij kwelt een Wee en 'k weet niet wát mij kwelt...
Het vlijmt als wroeging over plichtverzuim.
't Heeft tusschen mij en reinblauw hemelruim
Een ondoordringbren nevelmuur gesteld.

Het bluscht mijn blije lichte lenteluim,
't Vermoordt mijn vreugd, het doet mijn hoop geweld;
Het rooft mij 't rood van tulpe- en rozeveld
En 't rozigblank van appelbloemenschuim.

O trouwe Lief! strek uit uw sterke hand
En dood den vijand, die niet wijken wil!
O wonderdoener, die daemonen bant!
Uw tooverspreuk maakt Wee wel even stil,
Doch 't wreekt zich wreed tot, wanhoop-overmand,
Ik zwijmend neerzijg met een zwakken gil.

VII.

TOOVERSTAF.

Mijn lied geleek een zwak en schamel riet,
Maar bleek een tooverstaf, in nood beproefd.
Hield zwarte smart mijn blanke ziel omschroefd,
Hoe menigmaal bevrijdde 't lied mij niet?

Hoe lag ik vaak verslagen en bedroefd
En zag den hemel in mijn tranenvliet
En lenteblauw van trouw vergeetmijniet,
Had even maar mijn staf de lucht doorzoefd!

O wonder Woord, dat wonden slaat en heelt!
Zoo werd door Eva 't Paradijs verbeurd,
De heeml ons door Maria toebedeeld.

Hoe zocht mijn ziel, die nu in zwijgen treurt,
De tooverstaf, die booze wanhoop steelt,
Mijn tooverstaf, die dood als hemel kleurt!

Hélène Lapidoth-Swarth.

BEWARING VAN GEDENKSTUKKEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST.

In de volgende bladzijden wensch ik de aandacht te vragen voor eenige beschouwingen over de bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst in het buitenland en hier te lande, in het bijzonder over de daaromtrent bestaande wettelijke bepalingen.

Een onderzoek naar de rechtsbescherming welke gedenkstukken van geschiedenis en kunst genieten volgens het burgerlijk recht, is spoedig ingesteld. Van een bevredigend resultaat kan daarbij niet sprake wezen. Het burgerlijk recht laat bedoelde gedenkstukken, zoowel onroerende als roerende, over aan de genade en ongenade van den eigenaar. Wat dit zeggen wil, leert de ervaring, niet de ervaring hier of elders, maar de ervaring overal. De ongebondenheid van den eigenaar leidt langzaam maar zeker tot den ondergang en de verminking van de meeste gedenkstukken die zich niet bevinden onder de veilige hoede van den Staat. Baatzucht, onkunde, onverschilligheid doen dan ongestoord hun sloopenden arbeid. Niet alleen particulieren zijn hierbij de schuldigen, maar vaak ook openbare lichamen, zooals gemeenten, kerkfabrieken, e. a.

Bestaat het gevaar van ondergang en verminking vooral voor onroerende zaken, zooals bouwwerken, roerende voorwerpen zijn op hun beurt blootgesteld aan het gevaar van wegmaking, van wegvoering uit de omgeving en van de plaats waar zij eigenaardig thuis behooren, omdat zij daar zijn ontstaan of daaraan door banden van oorsprong of geschiedenis zijn verbonden. Wegvoering uit het land staat

met verlies van het voorwerp gelijk, immers het nationaal bezit aan kunstschatten of historische gedenkstukken ondergaat daardoor vermindering, de cultuurkring waartoe het voorwerp behoorde, wordt daardoor armer.

De vraag, hoe deze gevaren af te wenden, hoe het nationaal bezit op het gebied van geschiedenis en kunst voor verliezen te behoeden, heeft reeds verscheidene wetgevers bezig gehouden. Het is duidelijk, dat het antwoord dat op die vraag wordt gegeven, vooral afhangt van de opvatting die de wetgever heeft van het recht van eigendom. Is hij van oordeel, dat het eigendomsrecht van nature is een zoogenoemd jus utendi et abutendi, dat aan den rechthebbende de bevoegdheid verleent met de zaak te doen wat hem behaagt, zoo ten goede als ten kwade, dan kunnen maatregelen om het vandalisme van den eigenaar te keeren, diens vrije beschikking over hem toekomende kunstwerken te beperken, niet worden genomen; immers dat vandalisme is bij die opvatting juist een van de uitingen van het eigendomsrecht, de vernietiging van de zaak het door een ieder te eerbiedigen recht des eigenaars. De wetgever die op dit standpunt staat, zal misschien betreuren, dat de eigenaar van de hem toekomende macht niet een verstandig gebruik maakt, maar toch de konsekwentie moeten aanvaarden, dat dit niet is te verhelpen.

Deze opvatting van het eigendomsrecht heeft eeuwen lang als de juiste gegolden en vindt nog talrijke verdedigers. Zij is het die wel doet spreken van de heiligheid van het eigendomsrecht. Tegenover haar staat een andere, die aan het eigendomsrecht een minder afgetrokken en volstrekt karakter toekent, en de bevoegdheden van den eigenaar niet beschouwt als eens en voor altijd gegeven. Zij ziet in het eigendomsrecht een genots- of gebruiksrecht, waarvan de inhoud wordt bepaald door de economische en maatschappelijke bestemming van de zaak, die daarvan het voorwerp is, een recht dat niet meer geeft dan de bevoegdheid, de zaak te gebruiken tot al die doeleinden, welker verwezenlijking met die bestemming vereenigbaar is. Op den wetgever rust, naar deze beschouwing, de taak, den inhoud van het eigendomsrecht, naar gelang van de maatschappelijke bestemming der daaraan onderworpen zaken, af te bakenen en vast te stellen, en aan te

geven, hoever het gebruiksrecht van den eigenaar gaat. Van deze opvatting mag gezegd worden, dat zij is „Recht, das mit uns geboren ist", maar waarvan „leider nie", althans zelden, „die Frage ist".

De wetgever die zich op dit moderne standpunt plaatst, voelt zich uit den aard der zaak veel vrijer in de regeling van het eigendomsrecht. Hij behoeft zich niet te laten weerhouden, een gebruik van de zaak of beschikkingen daarover, welke in strijd zijn met hare maatschappelijke bestemming, met hare beteekenis voor de gemeenschap, aan den eigenaar te verbieden. Zoo zal hij ter bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst alle gewenschte voorschriften kunnen geven.

Eene nadere beschouwing van de wettelijke maatregelen, in verschillende landen uitgevaardigd, leert, dat de bescherming van kunstwerken met die van gedenkstukken van geschiedenis in den regel samengaat. Trouwens onder de gedenkstukken van geschiedkundigen aard wordt misschien wel de voornaamste plaats ingenomen door die documenten uit het verleden, welke licht verspreiden over den gang der beschaving van een volk, door die documenten welke ons de ontwikkeling van zijn kunst, een der meest kenmerkende uitingen van den menschelijken geest, voor oogen voeren.

Het groote belang van de bewaring van gedenkstukken van geschiedenis behoeft wel niet te worden betoogd. De kennis van het verleden is meer dan een particuliere liefhebberij; zij mag terecht een openbaar belang worden genoemd. Wie dit beaamt, zal gevoelen, dat de documenten welke bijdragen om ons die kennis te verschaffen of haar te vermeerderen, een nationaal bezit vormen, dat met zorg behoort te worden bewaard en voor ondergang behoed. In nog hooger mate geldt dit van eigenlijk gezegde kunstvoorwerpen, daar deze door alle eeuwen heen de tolk blijven van de beste en verhevenste gedachten van het voorgeslacht.

Voor zooverre ik heb kunnen nagaan, zijn, ter bevordering van de bewaring van gedenkstukken van dezen aard in het algemeen of van enkele categorieën daarvan, bijzondere wetten tot stand gekomen in Zweden, Finland, Engeland, Frankrijk, Hessen, de Zwitsersche kantons Bern en Neuchâtel, Italië, Tunis, Hongarije, Rumenië en Griekenland. Omtrent sommige dier wetten volgen hier eenige mededeelingen.

1.

Men kan de betrekkelijke wetten in verschillende groepen onderscheiden met het oog op de zaken, waarover de wettelijke bescherming zich uitstrekt, en op de middelen die ter bescherming worden aangewend. Het minst ingrijpend in beiderlei opzicht is wel de Engelsche wet van 1882, de *Ancient Monuments Protection Act*. Zij stelt voor de eigenaars van oude monumenten de gelegenheid open, de zorg voor het monument op te dragen aan de Commissioners of Works, het Departement van Openbare Werken. Het Departement is verplicht de opdracht te aanvaarden, voor zooveel betreft de monumenten vermeld op een aan de wet toegevoegde lijst. Deze bevat 68 over Engeland, Wales, Schotland en Ierland verspreide gedenkstukken: aardwerken, hunnebedden, grafheuvels, steenen, enz., alle uit den oudsten, gedeeltelijk uit den vóórhistorischen tijd. Bij Koninkl. Besluit kan deze lijst worden aangevuld met soortgelijke gedenkstukken. De zorg voor daarop niet voorkomende monumenten, mits altijd van denzelfden aard, kan het Departement op verzoek van den eigenaar aanvaarden, zonder daartoe verplicht te zijn. Is het monument eenmaal aan de zorg van het Departement toevertrouwd, dan wordt het op staatskosten onderhouden en beschermd en zoo noodig hersteld. De opdracht is bindend voor de rechtsopvolgers van den eigenaar.

Aan het Departement wordt voorts de bevoegdheid gegeven, schenkingen of makingen van de genoemde gedenkstukken te aanvaarden of wel deze uit daartoe door het Parlement beschikbaar te stellen credieten aan te koopen. Ten einde de regeering in staat te stellen haar taak in dezen naar behooren uit te voeren, schrijft de wet de benoeming voor van een of meer inspecteurs over de oude monumenten, die het Departement omtrent den toestand waarin deze verkeeren en over de beste middelen tot bewaring hebben in te lichten.

Naast deze rechtstreeksche zorg staat strafrechtelijke bescherming. Boete of gevangenisstraf wordt bedreigd tegen beschadiging of misvorming van de gedenkstukken waarop de wet van toepassing is. Ook de eigenaar zelf is strafbaar, indien het monument onder de zorg staat van het Departement.

Uit deze mededeelingen blijkt, dat de Engelsche wetgever

slechts aan een klein deel en een bepaald soort der gedenkstukken, meer van geschiedenis dan van kunst, zich heeft gelegen laten liggen en daarbij is te werk gegaan met groot ontzag voor de eigenaars, zonder wier medewerking niets kan worden gedaan. Het lot der gedenkstukken blijft in hunne handen berusten.

In Finland is de bescherming, evenals in Engeland, beperkt tot de gedenkstukken uit den oudsten tijd. Eene wet van 2 April 1883 regelt het onderwerp. Zij is van toepassing op alle oudheden welke zich op en in den grond bevinden, zooals grafheuvels, begraafplaatsen, steenen en derg., en welke een zoo hoogen ouderdom hebben, dat zij niet meer geacht kunnen worden aan iemand toe te behooren. Deze mogen niet zonder meer worden veranderd, gesloopt of vernietigd. Vóóraf moet van het voornemen daartoe worden kennis gegeven aan het gemeentebestuur, waarna eene beschrijving van het monument wordt opgemaakt en toegezonden aan de oudheidkundige commissie, belast met de bewaring van de oudheden des lands. Is deze commissie van oordeel, dat het monument geschiedkundige beteekenis heeft en onveranderd bewaard moet worden, dan heeft de eigenaar of de gebruiker van den grond recht op vergoeding van de hem door deze beslissing veroorzaakte schade. De oudheidkundige commissie heeft bovendien het recht naar oudheden, als genoemd, onderzoek te doen o. a. door opgraving, en ze te doen herstellen, eveneens tegen schadevergoeding aan den eigenaar of gebruiker van den grond.

Vernieling of beschadiging der oudheden is strafbaar. De wet verbiedt verder de wegneming van oude schilderingen en opschriften op openbare gebouwen zonder voorkennis van de oudheidkundige commissie, alsmede het wegmaken van roerende voorwerpen van oude kunst of vroeger gebruik, welke zich in kerken of openbare gebouwen bevinden. De bewaàrder wordt voor deze handelingen verantwoordelijk gesteld.

Vondsten moeten aan de regeering te koop worden aangeboden op straffe van verbeurdverklaring en veroordeeling tot geldboete. Ingeval tot den aankoop wordt besloten, ontvangt de vinder $^5/_4$ van de waarde of eene schadevergoeding volgens taxatie als het voorwerp verkoopwaarde niet heeft.

Met de Finsche wet stemt overeen eene Zweedsche wet van 29 Nov. 1867. Alle andere wetten betrekkelijk ons onderwerp beperken de regeeringszorg niet tot zoogenoemde oudheden, maar strekken haar uit tot gedenkstukken ook van lateren tijd. De daarbij gevolgde methode is verschillend. Kenmerkend vooral is het optreden tegenover de bijzondere eigenaars. De regeling in Frankrijk [1]) kan dienen als voorbeeld van eene poging om de zaak te regelen zonder te tornen aan de volstrekte beschikkingsbevoegdheid des eigenaars.

De wet van 30 Maart 1887, „omtrent de bewaring van monumenten en kunstvoorwerpen welke van belang zijn voor de geschiedenis en de kunst," is in Frankrijk tot stand gekomen, nadat gedurende een reeks van jaren van kunstvrienden en geschiedbeoefenaars eene krachtige beweging was uitgegaan tegen de dreigende vernietiging der kunstschatten, waaraan dit land zoo rijk is. Vooral het tijdperk van de zoogenoemde Restauratie was voor tal van gedenkstukken, inzonderheid van bouwkunst, noodlottig. Het kenmerkte zich door een volstrekt gebrek aan eerbied voor de overblijfselen uit vroegere kunstperioden. Victor Hugo was een van de eersten die daartegen opkwam en in eenige artikelen in de Revue des deux Mondes den oorlog verklaarde „aux démolisseurs."

De aandrang tot tusschenkomst van de regeering kwam van twee kanten: van de zijde der geloovige katholieken, bij wie reactie tegen het ongeloof en terugkeer tot de christelijke kunst der Middeleeuwen op den voorgrond stond en wien het daarom vooral te doen was om het behoud van de gedenkstukken uit dien tijd; van de zijde van de geschiedkundigen die opkwamen voor de bewaring van alle gedenkstukken van geschiedkundige beteekenis van de oudste tijden af, en onverschillig welke hunne kunstwaarde mocht wezen. Na de Juli-revolutie vond hun stem gehoor. In 1830 werd voor de eerste maal op de begrooting een crediet voor de bewaring van gedenkstukken van geschiedenis ten bedrage van frs. 80.000 uitgetrokken. Het moest dienen om dringende herstellingen te bekostigen en aan de plaatselijke besturen subsidies te verleenen voor het onderhavige doel. Sedert vinden wij dezen

---

[1]) Annuaire de législation française, VIIe année, p. 52 s. L. Tétreau, Législation relative aux monuments et objets d'art etc. Thèse. Paris, 1896.

post op iedere begrooting terug. Het bedrag is achtereenvolgens belangrijk verhoogd: in 1848 bedroeg het frs. 800.000, in 1859 frs. 1.000.000, in 1882 frs. 1.500.000, het hoogste cijfer. Daarna heeft het eenige vermindering ondergaan; op de begrooting van 1896 was frs. 1.174.000 uitgetrokken.

Met het beschikbaar stellen van deze staatsgelden werd een nieuwe tak van staatszorg in het leven geroepen, tot welker richtige behartiging in 1837 bij Besluit van den Minister van binnenlandsche zaken De Montalivet, bevestigd bij Kon. Besl. van 19 Febr. 1839, de *Commission des monuments historiques* werd ingesteld. De taak dezer commissie was tweeledig: eene beschrijving op te maken van de gebouwen welke verdienen bewaard te worden, en te zorgen voor de besteding der beschikbare gelden. Het eerste, de *classement*, was een arbeid die uit den aard der zaak slechts langzaam kon vorderen. In 1862 werd een voorloopige lijst openbaar gemaakt, welke meer dan 2000 bouwwerken bevatte, benevens een groot aantal roerende voorwerpen, zooals behangsels, vazen, kleinoodiën, beeldhouwwerken, enz. Hoe nuttig echter deze arbeid was, afdoende kon hij niet wezen. De commissie bezat geen andere macht dan het geven van voorbeelden en van goeden raad. De plaatsing op de lijst had niet eenig rechtsgevolg. Zelfs op de gedenkstukken, aan den Staat toebehoorende, kon de commissie niet toezien, voor zoover ze stonden onder het beheer van een ander Ministerie dan dat waaronder de commissie ressorteerde. De betrokken Ministeries weigerden beslist aan de commissie eenig gezag toe te kennen. De gemeenten en de departementen bleven evenzeer vrij in hunne handelingen. Alleen wanneer een subsidie werd aangenomen, kon de commissie hare voorwaarden stellen en toezicht oefenen. Gelukte het haar vaak door hare tusschenkomst belangrijke monumenten te behouden, zij kon niet voorkomen, dat andere te gronde gingen en hare bemoeiingen met een beroep op het eigendomsrecht werden afgewezen. Tegenover onwil van den eigenaar stond zij volkomen machteloos. In het uiterste geval bleef niet anders over dan het kostbare en daarom slechts bij uitzondering beschikbare middel van onteigening. Wat roerende voorwerpen betrof kon de commissie al evenmin met kracht optreden; herhaaldelijk kwam het voor, dat gemeenten en kerkfabrieken

de zeldzaamste kunstwerken verkochten tot stijving van hare kas.

Langzamerhand won de overtuiging veld, dat aan de regeering de macht behoorde te worden verleend, ter bescherming der nationale kunstschatten meer handelend op te treden. Na 1871 werd een eerste ontwerp van een daartoe strekkende wet door de Commission des monuments historiques samengesteld. Zestien jaren later, na heel wat lotwisselingen, kwam de reeds vermelde wet van 30 Maart 1887 tot stand. Zij heeft betrekking zoowel op onroerende als op roerende gedenkstukken van geschiedenis of kunst, en op opgravingen.

De eigenlijke kern der wet vormen de bepalingen welke aan de beschrijving, de *classement* der gedenkstukken, een wettelijken grondslag geven en daaraan bepaalde rechtsgevolgen verbinden. Geclasseerd, d.w.z. ingeschreven op de lijst der beschermde monumenten, worden uitsluitend gedenkstukken waarvan de bewaring, uit een oogpunt van geschiedenis of kunst, van nationaal belang is te achten. Maar ook deze niet alle. Onderscheid wordt namelijk gemaakt tusschen onroerende en roerende zaken. De eerste kunnen worden ingeschreven onverschillig wie daarvan eigenaar is, de roerende alleen indien ze toebehooren aan den Staat, departementen, gemeenten, kerkfabrieken of andere openbare instellingen, daarentegen niet voor zooverre ze particuliere eigenaars hebben. Toch is ook voor de onroerende goederen de vraag wie eigenaar is, van beteekenis. Immers, tot inschrijving van een onroerend goed, aan een particulier toebehoorende, kan alleen worden overgegaan met diens toestemming; ambtshalve inschrijving is slechts mogelijk van onroerende goederen, toebehoorende aan den Staat, departementen, kerkfabrieken of andere openbare instellingen.

De inschrijving geschiedt krachtens besluit van den Minister van het openbaar onderwijs en de schoone kunsten of, in geval van verzet van de zijde van den Minister onder wiens beheer het gedenkstuk staat of van het betrokken openbare lichaam, krachtens een dekreet van den President. De plaatsing op de lijst kan zoowel het geheele gebouw als een deel daarvan betreffen. Zoo zijn bijv. van de huizen aan de place Royale en aan de place Vendôme te Parijs alleen de gevels ingeschreven, en kan de inschrijving zich ook tot andere

onderdeelen van een gebouw bepalen, bijv. tot een portiek, een deur, een raam met gebrande glazen, een toren, een opschrift, enz. De bepaling houdt rekening met het feit, dat vaak slechts een onderdeel van een gebouw eenig geschiedkundig of artistiek belang heeft.

Onder onroerende zaken begrijpt de wet die welke dit zijn door bestemming, zooals altaren, doopvonten, graftomben, enz. in een kerk. Ook van deze kan de inschrijving geheel of gedeeltelijk geschieden, zoo zijn bijv. altaarbladen ingeschreven zonder het altaar zelf.

Als gevolg van de inschrijving komt op het onroerend goed, wel in den regel een gebouw of een deel daarvan, een zoogenoemd *servitude archéologique* te rusten. Het mag niet gesloopt, vernieuwd, hersteld of veranderd worden zonder verlof van den Minister van schoone kunsten. Ook kan het niet zonder diens voorkennis worden onteigend ten behoeve van den aanleg van een openbaar werk. Deze servitude volgt het ingeschreven bouwwerk in handen van derden en houdt stand totdat het weder van de lijst is afgeschreven. De afschrijving geschiedt op dezelfde wijze als de inschrijving, d.w.z. krachtens Ministerieel besluit, resp. krachtens dekreet van den President. Uit deze regeling schijnt te moeten worden afgeleid, dat de eigendommen van particulieren alleen kunnen worden afgeschreven ingevolge overeenstemming tusschen den Minister en den eigenaar, daar deze ook voor de inschrijving wordt vereischt.

De bepalingen omtrent het rechtsgevolg van de inschrijving gelden niet alleen voor de monumenten, in te schrijven ingevolge de wet, maar eveneens voor die welke reeds vóór de afkondiging der wet op regelmatige wijze werden geclasseerd. De wet zegt echter niet wat zij daaronder verstaat. Deze lacune wordt aangevuld door het dekreet van 3 Jan. 1889, houdende een algemeenen maatregel van bestuur tot uitvoering der wet. In art. 14 van dit dekreet wordt bepaald, dat, als vóór de afkondiging der wet op regelmatige wijze geclasseerd, worden beschouwd: 1o. de gedenkstukken welke op de lijst zijn gebracht met toestemming van den eigenaar of van het bestuur onder welks beheer zij staan; 2o. de gedenkstukken welke van ambtswege zijn geclasseerd en tegen welker classeering niet is geprotesteerd binnen drie maanden,

nadat deze ter kennis is gebracht van den belanghebbende; 3o. de geclasseerde gedenkstukken waarvoor van staatswege uitgaven zijn gedaan uit den daarvoor bestemden begrootingspost, wat niet zonder toestemming van den eigenaar kon geschieden. Al deze gedenkstukken zijn dus aan de voorschriften der wet onderworpen. Evenwel wordt in art. 7 der wet aan particuliere eigenaars uitdrukkelijk het recht gegeven, binnen den tijd van één jaar na de afkondiging der wet, de afvoering van het hun toebehoorende gedenkstuk van de lijst te vorderen, mits door den Staat geenerlei uitgave voor het behoud daarvan is gedaan.

Wat roerende voorwerpen betreft, wij hebben reeds gezien dat deze alleen kunnen worden geclasseerd voor zooverre zij toebehooren aan den Staat, aan departementen, gemeenten, kerkfabrieken of andere openbare instellingen. De inschrijving geschiedt ingevolge besluit van den Minister van schoone kunsten of in geval van verzet krachtens dekreet van den President der Republiek. Een exemplaar van de lijst van deze voorwerpen ligt in het Ministerie en in ieder departement in het gouvernementsgebouw ter inzage van een ieder. Ingeschreven kunnen worden alle voorwerpen, waarvan de bewaring uit een oogpunt van geschiedenis of kunst van nationaal belang is. Het is onverschillig, of het voorwerp zich in eene openbare verzameling bevindt of niet, onverschillig ook van welken aard het voorwerp is: *objets mobiliers* omvat zoowel beeldhouwwerken als handschriften, zoowel schilderijen als boeken, zoowel munten als meubelen of andere gebruiksvoorwerpen. Als grondslag voor de inschrijving kunnen bestaande of aan te leggen catalogi van verzamelingen worden gebruikt; bij het besluit tot inschrijving wordt dan bepaald, dat alle daarin vermelde voorwerpen of een bepaald gedeelte daarvan geclasseerd zijn.

Het rechtsgevolg der inschrijving is niet voor alle roerende voorwerpen hetzelfde. De voorwerpen, aan den Staat toebehoorende, worden door de inschrijving onvervreemdbaar en onvatbaar voor verjaring; die welke toebehooren aan departementen, gemeenten, kerkfabrieken en andere openbare instellingen mogen niet dan met goedvinden van den Minister worden vernieuwd, hersteld of door verkoop, schenking of ruiling vervreemd.

Ter handhaving harer voorschriften geeft de wet uitsluitend burgerlijke rechtsvorderingen. Indien aan een ingeschreven gedenkstuk, hetzij onroerend hetzij roerend, in strijd met de wet werkzaamheden zijn verricht, kan door den Staat tegen hem die deze werkzaamheden heeft bevolen of doen uitvoeren, een vordering tot schadevergoeding worden ingesteld. Eene ongeoorloofde vervreemding is nietig en kan eveneens aanleiding geven tot eene vordering tot schadevergoeding tegen de partijen en tegen den openbaren ambtenaar, men denke aan den notaris, die tot de vervreemding zijne medewerking heeft verleend. Bovendien kunnen die voorwerpen op gelijke wijze als gestolen en verloren voorwerpen gedurende drie jaren worden opgevorderd van den houder. Een strafbepaling heeft men niet gewild op den weinig afdoenden grond, dat het hier niet geldt handelingen, verricht met de bedoeling te benadeelen, maar misbruiken, gemaakt door de eigenaars en beheerders van hunne rechten als zoodanig.

Wij merkten zoo straks op, dat de wet ook bepalingen bevat omtrent opgravingen. Deze verplichten den burgemeester van de gemeente, binnen welker gebied voorwerpen of ruïnen worden gevonden die van belang zijn voor de oudheidkunde, de geschiedenis of de kunst, daarvan den prefekt bericht te geven, die op zijn beurt onverwijld aan den Minister mededeeling heeft te doen. Deze beveelt, als de vondst is gedaan op een terrein, aan den Staat, een departement, gemeente, kerkfabriek of andere openbare instelling toebehoorende, de noodige maatregelen en beslist, als de ontdekking op particulier terrein heeft plaats gehad, of tot onteigening zal worden overgegaan.

Overziet men het samenstel van de bepalingen der wet, dan kan niet worden ontveinsd, dat met de middelen die zij ter beschikking stelt van de overheid, bij onwil van de belanghebbenden, niet veel is te bereiken. Zeker, zij heeft aan de zoogenoemde classeering een wettelijken grondslag gegeven. Maar de bescherming die aan de geclasseerde gedenkstukken wordt verleend, is een weinig krachtige. Bovendien laat zij particuliere eigenaars nagenoeg ongemoeid. Zonder hunne toestemming en medewerking staat de overheid tegenover hen geheel machteloos.

Het doel der wet schijnt dan ook niet te zijn bereikt, ge-

tuige hetgeen de heer P. Carpentier, advocaat te Rijssel, verleden jaar omtrent hare werking schreef [1]). „Men weet", aldus laat hij zich uit, „dat er in Frankrijk eene wet bestaat van 30 Maart 1887, ten doel hebbende de bescherming van de monumenten en kunstvoorwerpen die beteekenis hebben uit een oogpunt van geschiedenis of kunst. De bedoeling die bij de vaststelling dezer voorschriften heeft voorgezeten, was uitstekend: ongelukkig is de wetgever te schroomvallig geweest; hij was zoo gehypnotiseerd door de artikelen 544 en 545 van den Code civil (de artikelen over de rechten van den eigenaar), dat hij ervoor is teruggedeinsd, de overtreders der wet met straf te bedreigen.

De reden voor deze straffeloosheid is vrij zonderling: de heer Bardoux, rapporteur over de wet in den Senaat, vond haar in de overweging, dat zij die zich vergrijpen aan de ingeschreven monumenten of voorwerpen, nagenoeg nooit handelen met het opzet om te benadeelen. Alsof onze wetgeving niet onder den naam van „délits contraventionnels" tal van feiten, gepleegd zonder boos opzet, naar de rechtbanken verwijst! De eenige sanctie die de wetgever heeft gesteld, bestaat derhalve in schadevergoeding.

„Hij heeft evenmin de inschrijving van particuliere eigendommen durven toestaan.

„De ondervinding heeft geleerd, dat de bedreiging met eene vordering tot schadevergoeding niemand vrees inboezemt en de vernielingen, beschadigingen en schandelijke herstellingen, waarvan wij in den loop van de laatste jaren getuigen zijn geweest, schijnen hoegenaamd niet gehinderd te zijn door de ijdele verbodsbepalingen der wet."

Niettemin heeft de Fransche wet nog in de laatste jaren navolging gevonden en wel in het Zwitsersche kanton Neuchâtel en in het Groothertogdom Hessen. De wet van Neuchâtel van 4 Nov. 1902, omtrent de bewaring van gedenkstukken van geschiedenis, gaat evenals de Fransche van het beginsel uit, den particulieren eigendom onaangetast te laten. Bouwwerken, aan particulieren toebehoorende, kunnen slechts met hunne toestemming worden ingeschreven, terwijl de eigenaars te allen tijde kunnen vorderen, dat ze

---

[1]) Annuaire de législation étrangère, XXXIIe année, p. 277.

weder van de lijst der beschermde gedenkstukken worden afgevoerd. Bovendien mogen roerende oudheden, in het bezit van particulieren, in het geheel niet op de lijst worden gebracht.

In het groothertogdom Hessen kwam den 16en Juli 1902 eene wet tot stand, „den Denkmalschutz betreffend.” Zij handelt in de eerste plaats over de gedenkstukken, onroerend en roerend, welke in het bezit zijn van openbare lichamen (juristische Personen des öffentlichen Rechts). Bouwwerken waarvan de instandhouding, op grond van hunne beteekenis voor de geschiedenis, inzonderheid de kunstgeschiedenis, van algemeen belang is te achten, en waarover een openbaar lichaam de beschikking heeft, mogen niet buiten toestemming van het *Kreisamt* worden afgebroken, vervreemd, veranderd, vernieuwd of hersteld. Hetzelfde geldt, voor zoover het toepassing kan vinden, voor roerende voorwerpen, oorkonden inbegrepen, welke in het bezit zijn van gemeenten, kerken, kerkelijke gemeenten en openbare instellingen. Heeft het openbare lichaam ook de beschikking over de omgeving van het bouwwerk, dan mogen niet, buiten gelijke toestemming, in die omgeving veranderingen worden gebracht, welke het bouwwerk aan het gezicht zouden kunnen onttrekken of een misstand scheppen.

De verlangde goedkeuring moet geweigerd worden, maar kan ook alleen geweigerd worden, als tegen de voorgenomen handeling met het oog op de bewaring van het gedenkstuk of uit het oogpunt van geschiedenis of kunst overwegende bezwaren bestaan.

Van alle in zijn distrikt aanwezige bouwwerken en roerende voorwerpen waarvoor deze bepalingen gelden, moet ieder Kreisamt een catalogus aanleggen. Het Kreisamt heeft ook het toezicht op al deze gedenkstukken; het kan verlangen, dat de gemeenten de gedenkstukken, die zij onder haar beheer hebben, behoorlijk onderhouden en herstellen en, voor zooveel de bouwwerken betreft, zorg dragen dat deze blootgelegd worden, indien dit uit een oogpunt van geschiedenis of kunst gewenscht is. Evenzoo kan het *Amt* tegen kerken, kerkelijke gemeenten en openbare instellingen, die een gedenkstuk, onder haar beheer, door nalatigheid in verval laten geraken, optreden en het nemen van de noodige

maatregelen tot voorkoming van verder verval en tot behoorlijk onderhoud verlangen.

Met gedenkstukken, aan particulieren toebehoorende, bemoeit de wet zich slechts voor zooverre het bouwwerken zijn. *Roerende* voorwerpen in particulier bezit worden niet beschermd. De bescherming van de bouwwerken hangt af van de plaatsing op een daarvoor bestemde lijst *(Denkmalliste)*, die van de terreinen waardoor ze worden omgeven, van eene daartoe strekkende verklaring. De plaatsing op de lijst geschiedt door de commissie voor de gedenkstukken, die eveneens de bedoelde verklaring heeft te geven. Tegen de plaatsing op de lijst of het besluit omtrent de bescherming der omgeving kan de belanghebbende bij den Minister van binnenlandsche zaken in beroep komen, die alsdan de eindbeslissing geeft. De bescherming zelf is van geringen omvang. Het beschermde bouwwerk mag noch geheel noch gedeeltelijk worden afgebroken, en in de beschermde omgeving mogen niet veranderingen worden gebracht, waardoor het gebouw aan het gezicht zou worden onttrokken of die een misstand zouden veroorzaken, zonder voorafgaande goedkeuring van het Kreisamt of van den inspecteur der gedenkstukken, van wiens beslissing beroep is op den Minister. Wordt de gevraagde goedkeuring geweigerd of slechts voorwaardelijk verleend, dan kan de eigenaar vergoeding van de daaruit voor hem voortvloeiende schade of wel onteigening van het bouwwerk of van de omgeving tegen schadevergoeding vorderen.

Van een voorgenomen vervreemding, verandering, vernieuwing of belangrijke herstelling van het bouwwerk moet de rechthebbende bij den inspecteur aangifte doen, met inzending van de noodige plannen en ontwerpen. Met de werkzaamheden mag eerst zes weken daarna een aanvang worden gemaakt, gedurende welke de inspecteur, indien tegen de voorgenomen handeling bezwaar bestaat met het oog op de bewaring van het gebouw of anderszins uit een oogpunt van kunst of geschiedenis, moet trachten den aangever tot wijziging zijner plannen te bewegen. Deze blijft echter volkomen vrij, te doen wat hem goeddunkt.

Van opgravingen naar oudheden of ter plaatse waar kans is, dat oudheden gevonden zullen worden, moet vooraf aangifte worden gedaan, van vondsten van onroerende of roerende

zaken die uit een oogpunt van geschiedenis of kunst van beteekenis zijn, uiterlijk den volgenden dag, een en ander ten einde aan de daartoe bevoegde ambtenaren de gelegenheid te geven, de noodige maatregelen te nemen omtrent de uitgraving, de bewaring en de behandeling der te ontdekken of gevonden voorwerpen. De Staat is verplicht de eventueel hierdoor veroorzaakte schade te vergoeden. Ook kan ten behoeve van opgravingen onteigening plaats vinden.

Ter bevordering van eene behoorlijke beschrijving der gedenkstukken dient de instelling van eene commissie voor de gedenkstukken (*Denkmalrath*). De regeling van de samenstelling en van de werkzaamheden der commissie is overgelaten aan den Minister van binnenlandsche zaken. De wet bepaalt alleen, dat tot de leden moeten behooren een vertegenwoordiger van de Evangelische en een van de Katholieke kerk, twee leden van Hessische genootschappen van oudheidkunde, geschiedenis of kunst en twee in Hessen wonende bezitters van *Baudenkmäler*.

Overtredingen van de bepalingen der wet worden gestraft met geldboete van ten hoogste 300 Mk., en, indien de overtreding opzettelijk is geschied, met geldboete van ten hoogste 1000 Mk. of met gevangenisstraf.

Uit deze mededeelingen blijkt, dat de strekking der wet eene beperkte is en dat de bescherming van gedenkstukken, in particulier bezit, nog minder vèr gaat dan in Frankrijk.

In Italië bevindt men zich, wat de bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst betreft, op klassieken bodem. Met name de Pausen hebben, in het bijzonder voor Rome, achtereenvolgens tal van verordeningen uitgevaardigd tegen de slooping van oude gebouwen en de overblijfselen daarvan, den verkoop en den uitvoer van oudheden, kunstvoorwerpen, handschriften, enz., waarvan het Editto Pacca van 1820 de meest bekende is [1]). Doch ook in andere deelen van Italië ontbraken soortgelijke voorschriften niet.

De wet die thans het onderwerp voor het geheele koninkrijk beheerscht, is de wet van 12 Juni 1902 op de bewaring van monumenten en voorwerpen van oudheid en van kunst, aan-

---

[1]) J. Kohler, Das Recht der Kunstwerke und Alterthümer, in Archiv für bürgerl. Recht, Bd. 9, S. 56 ff.

gevuld door eene wet van 27 Juni 1903. Te harer uitvoering strekt een Kon. Besl. van 17 Juli 1904, bevattende een algemeenen maatregel van bestuur van 418 artikels, omtrent de bewaring van de monumenten en de voorwerpen van oudheid en kunst en den uitvoer van deze voorwerpen.

De bepalingen der wet zijn van toepassing op de bouwwerken en de roerende voorwerpen welke uit een oogpunt van oudheid of kunst waarde hebben. Uitgezonderd zijn alleen de gebouwen en kunstvoorwerpen welke zijn ontworpen of vervaardigd door levende meesters of niet meer dan 50 jaren oud zijn.

De Minister van openbaar onderwijs is belast met de samenstelling van catalogi der bouwwerken en voorwerpen, waarop de wet betrekking heeft. Blijkens art. 62 van het uitvoeringsbesluit zullen twee catalogi worden aangelegd, een van de onroerende gedenkstukken, waarin zullen worden opgenomen de gebouwen en de overblijfselen van bouwwerken, en een welke de roerende voorwerpen zal bevatten. De wet schrijft voor, dat deze catalogi weer verdeeld moeten worden in twee deelen, een voor de bouwwerken en voorwerpen, toebehoorende aan rechtspersonen, en een voor die welke het eigendom zijn van particulieren. In het eerste deel der catatogi moeten uitdrukkelijk worden aangewezen de bouwwerken en voorwerpen welke van bijzonder belang zijn.

Bouwwerken en voorwerpen welke aan bijzondere personen toebehooren, worden ingeschreven hetzij op eigen verzoek, hetzij ambtshalve. De ambtshalve inschrijving der roerende voorwerpen bepaalt zich tot de voorwerpen van bijzondere waarde, waarvan de uitvoer uit het koninkrijk een groot nadeel zou opleveren voor het nationaal bezit van kunstvoorwerpen en voor de geschiedenis.

Artikel 2 der wet verklaart onvervreemdbaar de verzamelingen van kunstvoorwerpen en oudheden, de bouwwerken en de enkele voorwerpen van oudheidkundige en kunstwaarde, welke toebehooren aan kerkfabrieken, broederschappen of kerkgenootschappen van welken aard ook, alsmede die welke kerken en hare aanhoorigheden of andere openbare gebouwen versieren. Eveneens zijn onvervreemdbaar de verzamelingen van voorwerpen van oudheid en kunst en de enkele voorwerpen van dien aard, niet deel uitmakende van eene verzameling, maar behoorende tot diegene, welke in den catalogus

zijn aangewezen als bijzondere waarde te hebben, welke toebehooren aan den Staat, aan gemeenten, aan provinciën of andere erkende lichamen en niet zijn begrepen onder de zooeven genoemde.

De onvervreemdbaarheid is eigenlijk niet meer dan een verbod van vervreemding aan particulieren, daar verkoop aan en ruiling met den Staat en andere openbare lichamen met toestemming van den Minister van openbaar onderwijs toegelaten is. Daarentegen kunnen voorwerpen, toebehoorende aan de voormelde lichamen, welke niet deel uitmaken van eene verzameling en ook niet in den catalogus zijn aangewezen als bijzondere waarde te hebben, met toestemming van den Minister, óók aan particulieren worden verkocht.

De vervreemding van in den catalogus ingeschreven bouwwerken en roerende voorwerpen, aan particulieren toebehoorende, is niet afhankelijk van de goedkeuring des Ministers. Evenwel is de eigenaar of bezitter verplicht, van iedere overeenkomst tot eigendoms- of bezitsoverdracht onmiddellijk aan den Minister kennis te geven. Dit geldt ook, totdat over de al of niet inschrijving is beslist, van die gebouwen en voorwerpen, welke nog niet zijn ingeschreven, maar ten aanzien waarvan de Minister het voornemen tot inschrijving aan den rechthebbende heeft medegedeeld. De verkooper is voorts verplicht in de koopakte te verklaren, dat de verkochte zaak in den catalogus is ingeschreven of dat hem het voornemen tot inschrijving is medegedeeld. De kooper mag dan evenmin over de zaak beschikken zonder voorafgaande kennisgeving. De kennisgeving van de vervreemding is voorgeschreven, omdat art. 6 der wet aan den Staat een recht van naasting of voorkoop toekent, uit te oefenen binnen zes maanden na de kennisgeving. De naasting geschiedt voor den bij de overeenkomst bedongen prijs; van het bedrag van een bod uit het buitenland worden echter de rechten van uitvoer afgetrokken.

Volgens art. 8 wordt namelijk bij uitvoer van een voorwerp van kunst of van oudheid een progressief recht naar de waarde geheven, volgens een bij de wet gevoegde tabel. Dit recht bedraagt voor de eerste l. 5000 5 % en voor iedere verdere l. 5000 2 %, totdat een bedrag van 20 % van de waarde is bereikt. De waarde wordt vastgesteld op de wijze, bij de wet bepaald, terwijl de Staat het recht heeft het voor-

werp te koopen voor de vastgestelde waarde, verminderd met het uitvoerrecht. Aan het uitvoerrecht zijn niet onderworpen voorwerpen uit het buitenland afkomstig, die weder worden uitgevoerd.

Aan ingeschreven bouwwerken en roerende voorwerpen, welke niet aan particulieren toebehooren, mogen geene werkzaamheden worden verricht zonder toestemming van den Minister; wat betreft particulieren, geldt dit verbod alleen voor bouwwerken en dan nog slechts voor werkzaamheden, die wijziging brengen in die gedeelten, welke zichtbaar zijn voor het publiek. Bouwvallen, ook al bevinden zij zich op een particulier terrein, mogen niet worden gesloopt of veranderd, doch de eigenaar heeft het recht te vorderen, dat door de daarvoor aangewezen ambtenaren worde onderzocht, of de ruïne verdient te worden bewaard. De Staat is bevoegd de werken uit te voeren, die noodig zijn om den ondergang van bouwwerken te voorkomen, en kan de kosten daarvan op den eigenaar verhalen, voor zoover die daardoor is gebaat.

Tot de beschermde voorwerpen behooren ook codices, oude handschriften, incunabelen, prenten, gravuren en muntverzamelingen. Indien ze toebehooren aan particulieren en van hooge waarde zijn uit een oogpunt van geschiedenis of kunst, kan de regeering aan den eigenaar of bezitter verbieden er zonder voorafgaande kennisgeving over te beschikken, waarna aan den Staat ook het recht van voorkoop toekomt.

Opgravingen ter opsporing van oudheden mogen niet worden ondernomen zonder vergunning van den Minister, die het recht heeft daarop toezicht te doen houden. Buitenlandsche instellingen of bijzondere personen, die vergnnning hebben verkregen tot het ondernemen van oudheidkundige opsporingen, zijn verplicht alle gevonden voorwerpen kosteloos aan eene openbare verzameling van het Rijk af te staan. In alle andere gevallen heeft de Staat recht op een vierde gedeelte van de gevonden voorwerpen of van de waarde daarvan. Van de ontdekking van een bouwwerk of van een roerend voorwerp van kunst of oudheid, hetzij ten gevolge van opgraving of door toeval, moet onmiddellijk aangifte worden gedaan, opdat van regeeringswege de noodige maatregelen ter bewaring kunnen worden genomen. Krachtens besluit van den Minister kunnen van staatswege om redenen van alge-

meen wetenschappelijk nut opgravingen worden ondernomen op aan een ander toebehoorende terreinen, behoudens schadevergoeding aan den eigenaar. Van de daarbij gevonden voorwerpen of de waarde daarvan komt aan den eigenaar van den grond een vierde toe en aan den Staat het overige.

De wet bevat voorts bepalingen over de onteigening van gebouwen en bouwvallen, over de middelen ter bestrijding van de door de wet gevorderde uitgaven en een aantal strafbepalingen ter verzekering van de naleving harer voorschriften. De straffen bestaan in geldboeten van l. 50 tot 10.000 of van l. 100 tot 2.000, onverminderd de vergoeding van de waarde der voorwerpen, indien daarvoor termen bestaan.

Uit dit beknopt overzicht blijkt, dat de Italiaansche regeering ten aanzien zoowel van de onroerende als de roerende zaken, aan particulieren toebehoorende, welke zijn opgenomen in den catalogus der gedenkstukken van geschiedenis en kunst, met twee hoogst belangrijke rechten is toegerust: het recht van naasting of voorkoop in geval van vervreemding, en het recht van koop in geval van uitvoer naar het buitenland. Met de overige bepalingen betreffende bouwwerken en bouwvallen, betreffende opgravingen en vondsten, stellen deze rechten de regeering in staat, voor het behoud der nationale kunstschatten en gedenkwaardigheden, voor zooverre de geldmiddelen daarvoor te vinden zijn, met kracht op te treden.

Ter handhaving van de wet dient een drieledig toezicht, waarvan de inrichting is geregeld in het Kon. Besl. van 17 Juli 1904: het toezicht op de bouwwerken (monumenten), het toezicht op de opgravingen, de oudheden en de musea van oudheden, het toezicht op de verzamelingen en de voorwerpen van kunst. Het personeel van deze takken van dienst bestaat uit hoofdinspecteurs, inspecteurs, architecten, teekenaars, secretarissen, opzichters en bewaarders. Naast dit toezicht staan als adviseerende lichamen districtscommissies, terwijl bij het Ministerie van openbaar onderwijs eene Centrale Commissie voor de gedenkstukken van geschiedenis en kunst is ingesteld, bestaande uit 18 leden, die gekozen worden uit de door hunne kennis op het gebied van oudheidkunde, geschiedenis of kunst meest gezaghebbende personen en bij Kon. Besl. worden benoemd. Deze commissie

is verdeeld in twee afdeelingen, een voor de oudheid en een voor de middeleeuwen en den lateren tijd.

De samenstelling der door de wet gevorderde catalogi is opgedragen aan een voor dit doel door den Minister te benoemen commissie van elf leden, terwijl over de latere toevoegingen aan de catalogi wordt beslist door de betrekkelijke districtscommissie onder toezicht van de Centrale Commissie. Het Kon. Besl., waaraan ik deze mededeelingen ontleen, bevat voorts uitvoerige voorschriften omtrent de toepassing der wet.

Tot de nieuwste wetten omtrent ons onderwerp behoort nog de wet van het kanton Bern van 16 Maart 1902. Grondslag van de regeling is ook volgens deze wet de inschrijving in een inventaris of register, dat door den uitvoerenden Raad wordt gehouden. De samenstelling van dit register is opgedragen aan de staatskanselarij, met medewerking van den kantons-archivaris en eene commissie van deskundigen, benoemd door den uitvoerenden Raad, welke Raad over de inschrijvingen beslist. Ingeschreven moeten worden de monumenten, met inbegrip van het terrein waarop zij zich bevinden, en de roerende voorwerpen van kunst, toebehoorende aan den Staat, de gemeenten of andere openbare lichamen, welke oudheidkundige waarde bezitten, alsmede de gedenkstukken van geschiedenis, in het bezit van gemeenten of corporaties. Soortgelijke monumenten, kunstvoorwerpen en gedenkstukken, in het bezit van particulieren, kunnen worden ingeschreven, op daartoe door dezen gedaan verzoek.

Opmerking verdient, dat de ingeschreven gedenkstukken worden voorzien van een bijzonder merk. Dit practische voorschrift, dat ten doel heeft aan derden kenbaar te maken, dat een zaak behoort tot de ingeschreven en beschermde voorwerpen, treffen wij ook aan in een dekreet van den Bei van Tunis van 7 Maart 1886, betreffende den eigendom en de bewaring van oudheden en voorwerpen van kunst in Tunis. Art. 7 van dit dekreet bepaalt, dat op een ingeschreven bouwwerk een duidelijk merkteeken moet worden aangebracht en dat de inschrijving tegen derden eerst werkt van het oogenblik, dat dit merk is aangebracht.

De inschrijving heeft volgens de Bernsche wet belangrijke rechtsgevolgen: zonder goedkeuring van den Uitvoerenden

Raad mogen de ingeschreven voorwerpen noch onder bezwarenden titel noch om niet worden overgedragen, noch ook worden bezwaard of uitgevoerd uit het kanton. Evenmin zijn ze vatbaar voor verkrijging door verjaring. De toestemming tot uitvoer mag niet worden geweigerd, als de eigenaar zijn woonplaats overbrengt naar een ander kanton of naar het buitenland. De ingeschreven onroerende oudheden mogen zonder toestemming van den Raad niet worden hersteld, veranderd, vernieuwd of afgebroken. De Staat is verplicht de ingeschreven roerende voorwerpen op aanvrage van den eigenaar voor de geschatte waarde te koopen of in pand te nemen.

Zijn ingeschreven voorwerpen zonder de vereischte toestemming vervreemd en weigert de vroegere eigenaar de terugvordering, dan vervallen ze aan den Staat die ze alsdan kan opeischen. In geval van verkoop of uitvoer uit het kanton, zonder de vereischte toestemming, alsook wanneer het merk opzettelijk is verwijderd, kan de Uitvoerende Raad den dader een boete opleggen van ten hoogste frs. 5000.

II.

De buitenlandsche wetten waarvan wij een vluchtig overzicht gaven, hebben ons verschillende maatregelen doen kennen, welke tot bescherming van oudheden en kunstvoorwerpen kunnen strekken. De grondslag der regeling is nagenoeg overal de samenstelling van een officieele lijst of register van de voorwerpen, die voor bescherming in aanmerking komen. Aan de opneming in die lijst wordt een meer of minder vèr gaande beperking van den eigenaar in de vrije beschikking over het voorwerp verbonden, waardoor handelingen welke de oudheidkundige of kunstwaarde daarvan zouden kunnen aantasten, door de overheid kunnen worden verhinderd. Wat in het bijzonder roerende voorwerpen betreft, mag vooral worden gewezen op het in Italië aan de regeering toegekende recht van voorkoop. Verwant hiermede is de verplichting, opgegraven of gevonden voorwerpen aan den Staat te koop aan te bieden. In het bijzonder verdient ook de aandacht het verbod van uitvoer, dat in eenige wetten wordt aangetroffen en ten doel heeft de verhuizing van

nationale gedenkstukken en kunstschatten naar het buitenland te beletten.

Keeren wij thans tot Nederland terug. Op de vraag, wat heeft de Nederlandsche wetgever tot nu toe gedaan tot bewaring van de gedenkstukken van geschiedenis en kunst, moet het antwoord luiden: niets, hoegenaamd niets. Wèl heeft de regeering zich daaraan gelegen laten liggen. Zij heeft geroeid met de riemen die zij had, waarbij het haar aan medewerking van de Staten-Generaal, in den vorm van bewilliging der door haar gevraagde middelen, niet heeft ontbroken.

Het krachtigst kon zij haar invloed doen gelden tegenover die bestuurscolleges, op wier handelingen zij toezicht kan oefenen. Zoo heeft zij eenige malen kunnen verhinderen, dat historische gedenkstukken, van groote waarde ook uit een oogpunt van kunst, door de gemeenten, aan welke ze in eigendom toebehoorden, werden vervreemd. Mij zijn drie Kon. Besl.en bekend, waarbij gemeenteraadsbesluiten tot verkoop van gedenkstukken van geschiedkundige waarde, als in strijd met het algemeen belang, werden vernietigd. De beide eerste van 9 Sept. 1881 (*Stbl.* no. 154) en 1 Febr. 1884 (*Stbl.* no. 26) betroffen den verguld zilveren beker, door Maximiliaan van Bourgondië aan de gemeente Veere ten geschenke gegeven, het laatste, van 24 Febr. 1897 (*Stbl.* no. 68), den zoogen. Globe-beker, in 1607 aan de gemeente Franeker geschonken. In de eerste twee besluiten wordt overwogen, „dat het algemeen belang niet gedoogt, dat zulke voor de geschiedenis des vaderlands belangrijke gedenkstukken, door openbare besturen aan welker hoede zij zijn toevertrouwd, worden vervreemd"; in het laatste, „dat het in strijd is met het algemeen belang, dat zulke voor de vaderlandsche geschiedenis en kunst belangrijke gedenkstukken, aan openbare besturen niet als voorwerpen van geldswaarde, maar ter herinnering aan belangrijke gebeurtenissen geschonken, door deze in den handel worden gebracht."

Deze overwegingen verdienen voorzeker de instemming van allen, die voor de ideëele belangen welke het hier geldt, een open oog hebben.

Ook onroerende gedenkstukken kunnen door gemeenten worden vervreemd. Evenwel niet zonder goedkeuring van

Gedeputeerde Staten, zoodat het mogelijk is daartegen afdoende te waken. Dit werd ondervonden door de gemeente Veere, die in haar geldnood meer dan eenmaal heeft getracht de herinneringen aan haar grootsch verleden te verzilveren. Toen haar Raad in 1899 besloot den Campveerschen toren te verkwanselen, onthielden Gedeputeerde Staten van Zeeland aan het desbetreffende besluit hunne goedkeuring. De Raad gaf echter geen kamp en kwam in hooger beroep bij de Kroon, welk beroep ongegrond werd verklaard bij Besluit van 27 Juli 1900. In dit Besluit wordt o.a. overwogen, „dat de Campveersche toren mag gerekend worden te behooren tot onze oude historische monumenten, wier instandhouding en zoo noodig oordeelkundige herstelling in het welbegrepen volksbelang van overheidswege behoort te worden bevorderd."

Voor zooverre de regeering een dergelijk toezicht, als waaraan de gemeentebesturen onderworpen zijn, niet vermag te oefenen, kan zij alleen, door het beschikbaar stellen van geldelijken steun in het onderhoud of de herstelling van belangrijke monumenten, trachten het behoud daarvan te verzekeren. In die richting is zij dan ook sedert jaren en met veeltijds goeden uitslag werkzaam. Reeds zijn verschillende gebouwen van geschiedkundige of kunstwaarde met hulp van de regeering voor verval of ondergang behoed of in den oorspronkelijken staat hersteld. De beschikbare geldmiddelen zijn echter uit den aard beperkt en kunnen alleen voor de belangrijkste monumenten worden besteed. De vernietiging of verwaarloozing van veel, vooral van wat particulier eigendom is, moet worden aangezien. Dan kan slechts door het maken van teekeningen en afbeeldingen de herinnering worden bewaard.

Herhaaldelijk zijn daarom de gemeentebesturen door tusschenkomst van den Commissaris in de Provincie aangeschreven, aan het Departement van Binnenlandsche Zaken kennis te geven van de voorgenomen slooping, verbouwing of herstelling van oude monumenten, bepaaldelijk van raadhuizen, kerken, torens, kasteelen, poorten, merkwaardige gevels, enz., opdat de gelegenheid besta afbeeldingen of opmetingen te doen vervaardigen; een verzoek waaraan voortdurend opnieuw schijnt te moeten worden herinnerd.

Tot het behoud van roerende voorwerpen, in het bezit van particulieren en anderen, die daarover de vrije beschikking hebben, kan van regeeringswege niets worden gedaan. Wel ook dientengevolge zijn wij thans zóóver, dat ons land, volgens een bevoegd beoordeelaar, nagenoeg leeg gekocht mag heeten. Talloos zijn de kunstschatten en oudheden die in den loop der tijden hun weg naar het buitenland hebben gevonden. Haast iedere buitenlandsche verzameling kan er van getuigen. Denzelfden weg gaan maar al te vaak ook de vondsten die worden gedaan. Indien deze van eenige waarde zijn, kan men zeggen: zoo gevonden, zoo verzwonden. De regeering die in het Burgerlijk Wetboek geen steun vindt, heeft zich moeten bepalen tot eene aanschrijving aan de burgemeesters om van elke opgraving of ontdekking, welke voor de oudheidkunde van belang is en in hunne gemeente mocht plaats hebben, onverwijld aan den directeur van 's Rijks Museum van Oudheidkunde te Leiden mededeeling te doen.

Ten slotte moet ik nog vermelden de instelling bij Kon. Besl. van 7 Juli 1903, n°. 44, van eene Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst. Zij houdt zich in de eerste plaats onledig met het opmaken van den inventaris, waarin worden opgenomen: *a.* alle bouwwerken van vóór het jaar 1850, die eenig belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering; *b.* alle voorwerpen, die aan de onder *a.* genoemde voorwaarden voldoen en op eenige wijze met een bouwwerk in verband staan. De inventaris zal zich bepalen tot de vermelding van het bestaan, den bezitter, het materiaal, de dagteekening en de ontwerpers of vervaardigers der monumenten, zonder deze te beschrijven. Bovendien wordt door de commissie een „geïllustreerde beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst" samengesteld, welke alle gebouwen en voorwerpen, dagteekenend van vóór 1850, zal omvatten, die eenig belang bezitten als uiting van kunst of om eene er aan verbonden historische herinnering. Rekening zal worden gehouden met al wat zich bevindt in openbare verzamelingen en privaat bezit, met inbegrip van de bibliotheken en archieven, welker bezit aan kunsthistorisch belangrijke voorwerpen wordt vermeld.

Het is duidelijk, dat behoud en bewaring der gedenkstukken van geschiedenis en kunst liggen buiten het doel van de instelling dezer commissie. Het is uitsluitend te doen om te komen tot een volledige en betrouwbare kennis van alle in ons land nog aanwezige gedenkstukken en tot hunne beschrijving. Die kennis mag echter de onmisbare grondslag heeten voor eventueel later te nemen maatregelen tot behoud en bewaring. Er wordt dus een arbeid verricht die tevens ter voorbereiding eener wettelijke regeling kan strekken. De ook in ons land nog dikwijls blijkende onverschilligheid en vandalisme tegenover gedenkstukken van geschiedenis en kunst maken zulk eene regeling hoogst gewenscht. De buitenlandsche wetten en de in het buitenland opgedane ondervinding kunnen daarbij onzen wetgever den weg wijzen. Het zij mij vergund omtrent hetgeen eene Nederlandsche wet zou moeten inhouden, nog enkele opmerkingen te maken.

Er kan niet aan gedacht worden de wettelijke bescherming uit te strekken tot alle gedenkteekenen welke in den door de commissie aan te leggen inventaris en samen te stellen beschrijving zullen worden opgenomen. Tusschenkomst van den wetgever is alleen gemotiveerd ten opzichte van gedenkstukken van zoo hooge waarde uit een oogpunt van geschiedenis of kunst, dat het openbaar belang bij de instandhouding en de behoorlijke bewaring daarvan geacht kan worden betrokken te zijn. Welke deze gedenkstukken zijn, zou door de regeering op advies van daartoe aan te wijzen deskundigen, bijv. van de bestaande Rijkscommissie voor de inventarisatie, en na verhoor van den bezitter van het monument, moeten worden beslist. Daarbij dient, in navolging van de Fransche wet, de mogelijkheid open te staan, dat de beslissing wordt genomen uitsluitend ten aanzien van een deel van een bouwwerk of van eenig ander voorwerp, bijv. alleen ten aanzien van den gevel van een gebouw. Bij wijze van voorbeeld noem ik het huis Zoudenbalch te Utrecht, waarvan alleen de gevel welke thans op Rijkskosten wordt hersteld, geacht mag worden voor opneming onder de beschermde monumenten in aanmerking te komen.

Wat de gevolgen der beslissing betreft, schijnt het gewenscht onderscheid te maken tusschen onroerende en roerende gedenkstukken, alsmede tusschen die welke in het bezit zijn van

openbare lichamen en van particulieren. Ten aanzien van gedenkstukken, in het bezit van openbare lichamen, is het aangewezen rechtsgevolg, dat daarover niet mag worden beschikt zonder goedkeuring en medewerking van de regeering. Voor die welke in het bezit zijn van particulieren, zou dit daarentegen te vèr gaan, en kan worden volstaan met de bepaling, dat van een voorgenomen vervreemding moet worden kennis gegeven aan de regeering, en dat aan deze ten behoeve van den Staat een naastings- of voorkoopsrecht toekomt. In verband hiermede dient dan tevens voor de roerende gedenkstukken het voorschrift van art. 2014 Burg. Wetb. te worden afgeschaft en aan den Staat het recht te worden toegekend, als eene vervreemding heeft plaats gehad zonder inachtneming der wettelijke voorschriften, het voorwerp op te vorderen en zonder schadeloosstelling te behouden. Door het voorwerp te voorzien van een inschrijvingsmerk kunnen eventueele gegadigden worden gewaarschuwd, dat zij met een ingeschreven gedenkstuk te doen hebben, een voorzorgsmaatregel die, ook nevens de openbaarheid van den inventaris der beschermde gedenkstukken, mag worden aanbevolen. Aan de Italiaansche wet ware nog de bepaling te ontleenen, dat de Staat het recht heeft de ingeschreven voorwerpen bij uitvoer naar het buitenland, ook al geschiedt deze niet ten gevolge van verkoop, tegen de geschatte waarde tot zich te nemen.

Deze beperkingen der beschikkingsbevoegdheid zijn echter op zich zelf niet voldoende. Ze moeten met betrekking tot alle beschermde gedenkstukken worden aangevuld door het verbod, zonder voorkennis en goedkeuring der regeering iets te doen, waardoor op eenigerlei wijze verandering in den bestaanden toestand van het gedenkstuk wordt gebracht, ten einde onoordeelkundige herstellingen, vernieling of beschadiging te voorkomen. Wil de bescherming volledig zijn, dan dient ten slotte aan de regeering de bevoegdheid te worden toegekend, zoo noodig maatregelen te nemen of, indien de bezitter van het gedenkstuk een openbaar lichaam is, maatregelen voor te schrijven tot behoud en bewaring van het gedenkstuk, en in verband daarmede volgens bepaalde regels geldelijken steun te verleenen, of wel, indien het gedenkstuk in het bezit is van particulieren, het tèn algemeenen nutte te onteigenen.

Bepalingen als de hier genoemde zouden, naar het mij voorkomt, niet onredelijk zijn. Financieele lasten zouden aan de eigenaars niet worden opgelegd. Alleen zou de vervreemding onder controle gesteld, het tegengaan van vandalisme mogelijk gemaakt, voor het behoud en de bewaring der gedenkstukken gewaakt worden. Een goed geregeld recht van voorkoop ten behoeve van den Staat en van koop, in geval van uitvoer, is onmisbaar om te voorkomen, dat de kunstschatten en historische merkwaardigheden welke zich in particuliere handen bevinden, langzamerhand naar het buitenland verhuizen. Het stelt immers de regeering in de gelegenheid ze onder dezelfde voorwaarden te verkrijgen, waaronder derden genegen zijn ze te aanvaarden, alsook ze tegen de getaxeerde waarde te verwerven, als ze uit het land worden gevoerd.

Naast de bepalingen ter bescherming van de bekende gedenkstukken zijn voorschriften noodig omtrent vondsten. In de eerste plaats zou aan den Staat het recht moeten worden toegekend, nasporingen en opgravingen naar oudheden te doen overal waar dit noodig wordt geoordeeld, dus ook op particulier terrein, op dit laatste evenwel niet dan tegen billijke schadevergoeding. Nasporingen en opgravingen door particulieren moeten niet worden toegelaten anders dan met vergunning van de regeering en onder de voorwaarden door haar aan te geven, waarbij ik meer in het bijzonder denk aan een geregeld toezicht van harentwege. Voorts mag een wettelijk voorschrift, dat alle gevonden voorwerpen aan een openbare verzameling in Nederland moeten worden afgestaan, niet een overdreven eisch worden genoemd. Althans dat dit in Italië en in Griekenland is bepaald, vinden wij niet alleen niet buitensporig maar gansch natuurlijk. Waarom zou het hier anders zijn?

Ten aanzien van de toevallige vondsten, zooals die welke worden gedaan bij de uitvoering van werken die met een ander doel worden ondernomen, men denke aan het afgraven van terpen, is evenzeer eene regeling noodig, waarbij alweder de buitenlandsche wetten tot voorbeeld kunnen strekken. Bovendien zou het overweging verdienen de bepaling van art. 642 Burg. Wetb. omtrent schatvinding te herzien, en wel in dien zin dat aan den Staat althans een aandeel in de

schat wordt toegekend. In ieder geval is het gewenscht aan den vinder de verplichting op te leggen tot aangifte van de vondst en tot aanbieding van het gevondene aan den Staat voor een naar bepaalde regels vast te stellen prijs.

Ten slotte zullen ook enkele strafbepalingen ter behoorlijke verzekering van de naleving der wettelijke voorschriften niet mogen ontbreken. Daar de overtredingen van de wet in den regel uit baatzucht zullen voortkomen, schijnt eene betrekkelijk hooge geldboete de meest aangewezen strafbedreiging te zijn.

Het door mij behandelde onderwerp verdient de belangstelling van een ieder, niet alleen van kunstvrienden, oudheidkundigen en geschiedvorschers, immers de daarbij betrokken belangen zijn in waarheid nationale belangen. Daarom ook is het gewenscht, dat aandrang op den wetgever om aan deze zaak zijn aandacht te schenken, uitga niet van een beperkten kring maar van allen wien nationale belangen ter harte gaan. Mij gaf deze overweging aanleiding, voor de lezers van dit tijdschrift het goed recht van eene Nederlandsche wet op de bewaring van de gedenkstukken van geschiedenis en kunst uiteen te zetten. Nu zij aan de orde is gesteld, moge de vraag der wettelijke regeling door de belangstelling van velen, in de eerste plaats door hùnne belangstelling aan de orde blijven, totdat zij eene bevredigende oplossing zal hebben gevonden.

MOLENGRAAFF.

OVIPARITEIT EN VIVIPARITEIT.

Waar komen wij vandaan? wat zij wij? wat zal na ons komen? 't zijn al vragen die de denkende mensch zich van oudsher zoo gaarne gesteld heeft en waarop de naturalist en de theoloog hem zeer uiteenloopende antwoorden gegeven hebben.

De naturalist bescheidener, immers met grooter bereidwilligheid om de onvoldoendheid van zijn antwoord te erkennen, dan de theoloog, voor wien de revelatie de plaats inneemt van de onderzoekingsmethode der natuurwetenschap.

Het antwoord in engeren zin — althans voor zoover het ieder menschelijk wezen, ieder dier, iedere plant betreft — op de vraag: waar komen deze allen van daan? ligt geheel binnen het bereik van het menschelijk kenvermogen en kan telkens proefondervindelijk getoetst worden. Dat antwoord luidt voor allen zonder onderscheid: uit de eicel, uit het eitje.

Ik behoef niet te zeggen dat ik hier met het woord eicel of ei iets geheel anders bedoel dan het smakelijke voedingsmiddel dat wij aan het hoenderhok danken.

Wel bevat ieder kippenei ook de wezenlijke eicel van de kip, maar behalve dit ware eiplasma, zijn binnen de harde kalkschaal nog wel 99.9 pct. bijkomstige voedingsstoffen aanwezig, die voor den groei van het jonge dier daarbinnen soortgelijke beteekenis hebben als voor ons, wanneer wij diezelfde voedingsstoffen in halfzachten of harderen vorm aan de ontbijttafel tot ons nemen.

Deze tegenstelling tusschen de hoeveelheid van het ware eiplasma eenerzijds en van de bijkomstige voedingsstoffen, zooals eiwit en dooierzelfstandigheid, andererzijds, bereikt in het hardschalige vogelei wel haar maximum. Wij vinden haar ook bij slangen, krokodillen, hagedissen en schildpadden, hoewel daar de eierschaal een meer lederachtige consistentie heeft; wij vinden haar ook bij vele haaien en roggen, waarvan de grillige, donkerkleurige eierkapsels, soms schroefsgewijs gewonden (Cestracion), soms afgeplat en toegespitst, ja zelfs met een haarkleed bedekt kunnen zijn (Callorhynchus). Meestal zijn zij echter vierkant, met uitgetrokken punten voorzien, en worden ook aan het vaderlandsche strand aangetroffen. Deze allen zijn voorbeelden van ovipare, van eierleggende dieren en de vraag waar komen *deze* dieren vandaan, luidt van oudsher: uit het ei.

Wanneer wij nu zoo straks vooropstelden dat ook alle andere dieren en planten *uit het ei* hun oorsprong nemen, dan bedoelden wij daarmede de uiterst kleine hoeveelheid eiplasma, die vele duizenden malen kleiner is dan het samengestelde vogelei en die wij aantreffen in den eierstok bij de dieren, in den embryozak of in het archegonium bij de planten. Geheel daarmede vergelijkbaar is in het vogelei alleen dàt gedeelte, hetwelk wij zoo straks het ware eiplasma noemden. Ook dit ontstaat in den vogeleierstok op geheel gelijksoortige wijze en wordt alleen tijdens zijn rijping en op zijn reis naar buiten vermengd en verrijkt met de groote hoeveelheid dooierzelfstandigheid en het eiwit waarvan sprake was.

Tusschen ovipariteit en vivipariteit, tusschen dieren die eieren leggen en andere die hun jongen levend ter wereld brengen, is in het *wezen* der zaak geen verschil, hoe groot in onze vroege jeugd ons dat verschil ook moge toegeschenen hebben.

Tweeërlei processen vinden dus in het bebroed wordende vogelei plaats: een proces van ontwikkeling van het ware eiplasma tot het jonge dier en een proces van voeding van het jonge, zich ontwikkelende dier ten koste van de mede ingesloten voedingsstoffen.

Anders is het bij de zoogdieren, wanneer wij van deze de eierleggende vogelbekdieren eerst hebben afgezonderd.

Het eitje ontwikkelt zich bij de hoogere zoogdieren binnen

de moeder en wordt door deze op meer of op minder directe wijze tijdens dit zoogenaamde vruchtleven gevoed. Het jonge dier verlaat het moederlichaam in zeer verschillenden graad van volkomenheid: na tien à twaalf dagen bij vele buideldieren, die dan ook zeer onvolkomen ter wereld verschijnen en allerminst reeds dadelijk het levenslicht „aanschouwen", na ruim 22 maanden bij de olifanten. Maar het uitgangspunt van dien uiteenloopenden en in tijdsduur zoo verschillenden ontwikkelingsgang was geheel overeenkomstig bij den olifant en het buideldier, het was een in grootte vrijwel gelijkstaande eicel, waarin één enkele spermatozoïde was doorgedrongen. Dat eicelletje was ongeveer $^1/_{10}$ mm., die spermatozoïde $^1/_{100}$ mm. groot.

De groote onderlinge gelijkenis van de eieren der meest verschillende zoogdieren laat zich nog veel verder uitbreiden. Ook de vogel en hagedisseneieren gelijken volmaakt op de zoogdiereieren, wanneer wij maar zorgen ze waar te nemen vóórdat nog in den eierstok de toevoeging van de bijkomstige dooier-zelfstandigheid is aangevangen. Ja ook de visscheneieren zien er evenzoo uit; en gaan wij *nog* lager in de dierenreeks, dan vinden wij de eieren van wormen, weekdieren, kwallen en sponzen, ja zelfs de eicellen en spermatozoïden der laagste planten, die den cyclus van meercellige wezens benedenwaarts voltooien. Alle hebben één eicel tot het uitgangspunt van hunne ontwikkeling.

Ziedaar in hoofdlijnen het antwoord in engeren zin op de vraag: waar komen alle levende wezens vandaan? dat antwoord luidt dus nogmaals: uit de eicel.

En de waarneming leert ons dat die eicel, wààr wij haar met het microscoop in hare bijzonderheden bespieden, een onverwacht groote gelijkvormigheid en een schijnbaren eenvoud bezit. Zij is altijd het ééncellig uitgangspunt van die in eindeloos aantal zich overal rondom ons afspelende ontwikkelingsprocessen, waardoor hier een bloem, ginds een boom, daar weder een hond, een konijn, of een jeugdig menschenkind in het aanzijn treden.

Hat nauwkeurig vaststellen dier talrijke ontwikkelingsprocessen vormt de taak der embryologische wetenschap; hare bekoring vloeit voort uit de onverzettelijke gelijkmatigheid waarmede wij binnen zoo kort tijdsverloop het samen-

gestelde uit het eenvoudige zien te voorschijn treden. 't Eerst verschijnen de huid en de darmwand. Dan komen de hersenen en het hart, eerst later de nieren en dan eerst de mond en de ledematen.

Soortgelijk schema volgen alle gewervelde dieren, hetzij ze eieren leggen, hetzij de jongen levend ter wereld komen. Maar deze laatsten, deze vivipare zoogdiervruchten hebben honderderlei verschillende wegen gevolgd, langs welke zij aan het moederlijk organisme voedsel ontleenen: niet alleen langs den welbekenden weg van de melkklieren, maar weken en maanden lang te voren terwijl zij nog in hun duistere schuilplaats opgesloten zijn.

Bij sommigen, zooals de muis, het marmotje, de egel en de mensch, heeft in de allervroegste dagen een merkwaardige kamp plaats tusschen het jonge, slechts $^{1}/_{10}$ mm. groote kiemblaasje en de moederlijke weefsels.

Dit jonge kiembaasje, dat kort te voren als eitje den eierstok verliet, heeft daarna in den eileider zijne deeling in cellen, in bouwsteenen voor het jonge, nieuwe lichaam aangevangen. Het eitje heeft in dien eileider de zaaddiertjes ontmoet en één enkele van deze in zich opgenomen.

In die allereerste phases is het kiemblaasje al met eigenschappen toegerust, die het zoo dadelijk goed te pas zullen komen, wanneer het zich tegenover de moeder als een zelfstandig wezen zal doen kennen. En bij de vier zooeven genoemde zoogdieren doet het dit op zeer kenschetsende wijze. Gedeeltelijk onder medewerking van plooien op het binnenvlak van de baarmoeder — waar het kiemblaasje, na den eileider gepasseerd te zijn, thans aangekomen is — geraakt het opgesloten in eene eigen holte, die zich weldra geheel van de binnenholte van de baarmoeder afzondert. Daar zit het dus opgesloten op een wijze, die in de verte herinnert aan de manier waarop de galappel de jonge insektenlarve omsluit. En evenals bij deze volgt nu eene vergrooting, eene aanzwelling van dat gedeelte van het moederlijk weefsel, waar het jonge embryo aldus genesteld zit.

Maar zijnerzijds ontwikkelt datzelfde embryo een merkwaardige activiteit. Zijn buitenste laag heeft aanvretende eigenschappen en met behulp van deze vergroot het zijn ver-

blijfplaats binnen de moederlijke aanzwelling. Ja meer zelfs, het vreet ook de wanden van moederlijke haarvaten aan en veroorzaakt aldus inwendige bloeduitstortingen, die door de jonge kiemblaas omsponnen en benuttigd kunnen worden, dank zij hare enge gevangenschap binnen het moederweefsel, die verhindert, dat het aldus uitgestortte bloed in de holte van de baarmoeder afvloeit en verloren gaat.

Reeds op dien uiterst vroegen leeftijd mag dus het nog voor het bloote oog nauwelijks waarneembare jonge dier met een wel toegerusten parasiet vergeleken worden. Een parasiet, die aan het moederlijk organisme zuurstof en voedingsstoffen aftapt, intusschen met al zoodanige voorzorgen, dat aan de moeder geen blijvende schade zal worden gedaan, wat ook weder in het nadeel van den parasiet — *in casu* van het embryo — zijn zou. Harerzijds reageert het moederlijk organisme allerminst afwerend tegenover dit parasitische wezen dat zich in haar binnenste genesteld heeft, maar tracht integendeel de voedingscondities voor het jonge dier zoo gunstig mogelijk te maken.

Zelfs neemt die wederzijdsche zorg voor elkanders welzijn, die tijdens het foetale leven van het zoogdier een zoo sprekend feit is, in enkele gevallen nog een zeer bijzonderen vorm aan. Het laat zich n.l. aantoonen dat bij sommige zoogdieren de embryonale parasiet voor kost en inwoning een zekeren tol betaalt. En wel in den vorm van roode bloedlichaampjes, die in het moederlijk bloed worden afgegeven en die even zoovele nieuwe transportmiddelen vertegenwoordigen, waardoor zuurstof naar het opgesloten embryo kan worden toegevoerd. Die tolbetaling geschiedt echter niet ten koste van de bloedlichaampjes van het embryo zelf. Deze blijven in aantal geheel onverminderd en circuleeren in het volkomen gesloten vaatstelsel van het foetus.

Maar het zijn andere organen van de vruchtblaas, die als vormingshaard voor die bloedlichaampjes optreden en die op een bepaald tijdstip aan de zwangere moeder een wederdienst bewijzen voor de vele eischen, die de door haar geherbergde parasiet aan haar eigen organisme stelt. Herinneren wij ons niet allen voorbeelden gezien te hebben van zwakke, haast anemische vrouwtjes, die tijdens de maanden der zwangerschap zich in beteren toestand bevonden dan ooit te voren? kan

daartoe zoodanige bloedverbetering, die door het foetus voor zijn rekening genomen werd, niet misschien belangrijk hebben bijgedragen?

Intusschen, dit verschijnsel is voorloopig slechts bij enkele zoogdieren geconstateerd.

En de meeste zoogdieren wijken ook daarin af van den zooeven besproken mensch, egel, marmot en muis, dat bij hen, niet als bij deze vier, een zoo volledige opsluiting van het embryo binnen de moederlijke weefsels tot stand komt. De kleine vruchtblaas ligt in een veel grooter aantal gevallen vrij in de baarmoederholte, maar geraakt spoedig aan ééne zijde verkleefd met het moederlijk slijmvlies en op die verklevingsplaats ontstaat na eenigen tijd de moederkoek of placenta, een orgaan intusschen van uitsluitend foetale herkomst. Die placenta is om zoo te zeggen de zuignap, waarmede het parasitisch embryo zich in de moederlijke weefsels vasthecht: in die placenta komt osmotische uitwisseling tusschen moederlijk en foetaal bloed tot stand.

Maar bij een groote orde van zoogdieren is ook die verbinding eene lossere geworden. Hier heeft de kleinere kiemblaas langs weder anderen weg de moeder parasitisch aangegrepen. In plaats van het intensief aangrijpen, dat wij bij mensch en egel konden aantoonen, zien wij bij Ungulata (Hoefdieren) veeleer een extensief optreden. Reeds in zeer vroege stadien neemt de buitenwand van het nog onontwikkelde vruchtblaasje zeer belangrijk toe in grootte: dank zij die oppervlaktevergrooting komt de wisselwerking tusschen het moederlijke en het foetale bloed nu ook over een zóóveel grootere uitgebreidheid tot stand, dat in die grootere uitgebreidheid een tegenwicht gevonden wordt tegen het gemis aan meer intime ineenvlechting van de bloedvaten van moeder en vrucht, zooals wij die voor andere dieren zoo straks bespraken.

Nog weer op andere wijze is het vruchtleven der buideldieren geregeld, die een uiterst gespecialiseerden tak van den zoogdierstam vormen. Ook zij hebben vroeger een moederkoek of placenta als embryonaal voedingsorgaan bezeten. Bij hen is dit embryonaal orgaan gaandeweg verloren gegaan en is die merkwaardige substitutie opgetreden, waardoor een uiterst korte zwangerschap van twee weken en minder gevolgd wordt door een verdere ontwikkeling van het jong in den buidel,

waar de onvolkomen vroeggeboorte tegen den langen moedertepel wordt aangedrukt en — in den aanvang nog niet eens tot de zuigfunctie in staat — zich de melk in de maag gespoten voelt, zonder dat van verslikken sprake kan zijn, dank zij eene speciaal daarvoor bestemde wisselwerking tusschen tepel en slokdarm.

Zoo wierpen wij dus een vluchtigen blik op hetgeen de vivipare zoogdieren ons te zien geven, wanneer wij hunne ontwikkeling uit de eicel binnen de moeder gadeslaan. Opname van versche zuurstof in het bloed van het embryo, het proces, dat later in de longen zal plaats hebben en dan ademhaling genoemd wordt, kwam, zooals wij zagen, tot stand doordat de embryonale haemoglobine-houdende bloedlichaampjes in de placenta circuleeren en aldaar door slechts uiterst dunne vliezen gescheiden zijn van de moederlijke bloedvloeistof, wier bloedlichaampjes telkens versche zuurstof in de moederlongen kunnen opnemen en deze zuurstof nu aan de embryonale bloedlichaampjes afstaan.

Geheel anders is het bij de ovipare vogeleieren, waar die respiratie geschiedt door de poreuse kalkschaal heen, tegen welker binnenwand zich een bloedrijk embryonaal weefsel uitbreidt, dat voor de zuurstofopname bestemd is.

Maar ook bij amphibiën en visschen, onder welke zoowel ovipare als vivipare vormen worden aangetroffen, zijn hoogst merkwaardige, speciale inrichtingen te vermelden, door welke, tijdens de ontwikkeling van het ei tot het pasgeboren dier, voedsel aan het embryo wordt toegevoerd. Ik noem daarvan nog maar één voorbeeld en wel dat van een groote rogsoort (Pteroplatea) uit den Indischen Oceaan, die levende jongen ter wereld brengt.

Hier ligt het zich vormende jonge dier in den wijden moederlijken eileider. Wanneer de ontwikkeling zóóver is voortgeschreden dat de mond en de kieuwspleten aan de buikzijde duidelijk herkenbaar zijn, dan treden draadvormige aanhangsels aan den binnenwand van den moederlijken eileider op den voorgrond, die zeer talrijk worden en zich inschuiven in het geopende spuitgat van het jonge dier. Spoedig verlengen zich deze aanhangsels belangrijk en reiken tot in de maag van het embryo. Zonder twijfel hebben zij eene belangrijke beteekenis als bijkomstige voedingsorganen. Een

eigenaardige tegenhanger van het straks besproken buideldier, waar de moederlijke tepel tot in den slokdarm van het jonge dier reikt, is dus wel een preparaat van dezen visch, waarbij men de bosschige, moederlijke voedingsdraden in het spiraculum naar binnen ziet dringen!

Nog zouden te vermelden zijn de bekende eigenaardige inrichtingen bij sommige Amphibiën, waar bijv. het geslacht Pipa de gelegde eieren eene plaats geeft op den rug, waar zij eene woekering van de huid veroorzaken, die weldra iedere jonge, zich ontwikkelende larve een eigen hulsel verschaft. En ook het geslacht Notodelphys, waar een ruime zak aan de rugzijde een beschuttende bergplaats oplevert.

Maar dit opstel zou te omvangrijk worden zoo ik al de inrichtingen bespreken wilde, die tot voeding en beschutting van de embryonen, zoowel der ovipare als der vivipare werveldieren, dienstig zijn.

Tot nu toe heb ik getracht aan te toonen, dat de embryologische wetenschap ons waarlijk reeds gegevens genoeg verschaft om de vraag *in engeren zin:* waar komen de levende wezens vandaan? te kunnen beantwoorden.

En de ontwikkeling-cyclus van eicel tot volwassen dier herhaalt zich allerwege om ons heen op zóó duizenderlei wijze en zóó onafgebroken, dat de hoofdtrekken hiervan voor slechts weinigen *terra incognita* mogen heeten.

Maar nu komt een tweede vraag, die reeds van oudsher een zekere beroemdheid heeft, de vraag nl. wat was er eerder de kip of het ei? En deze vraag voert ons begrijpelijkerwijze een eind verder achterwaarts. Zij bepaalt zich niet tot het ontwikkelingsleven van dat ééne kuiken, dat daar in 21 dagen uit de eicel te voorschijn trad, maar zij wil in het verleden de geheele reeks van moederhennen en de eieren waaruit deze weder voortgekomen zijn in het oog vatten. Die vraag stelt met andere woorden het phylogenetische probleem in de plaats van het ontogenetische. En voor wie aan het Mozaïsche scheppingsverhaal vasthoudt is het antwoord eenvoudig genoeg: de kip werd als zoodanig geschapen: zij is er dus het eerst geweest.

De aanhanger der evolutieleer beziet de vraag weder in een ander licht. Het ei, het nog niet ontplooide, maar toch

zoovele mogelijkheden in zich herbergende protoplasma moet natuurlijk zijn voorafgegaan aan de zich daaruit differentieerende volwassen dieren.

De levende substantie in haar simpeler uiting, zooals zij in de eencellige wezens, planten of dieren, thans nog vertegenwoordigd is, staat aan den aanvang van de groote stamboomen van het geheele planten- en dierenrijk.

Die levende substantie heeft in den loop der geologische tijdvakken eindelooze wijzigingen ondergaan. Even talrijke wijzigingen als er plant- en diersoorten bestaan hebben. Toch kunnen wij haar tasten en grijpen. In haar eenvoudigeren vorm bij de levende amoeben of bij de slijmwieren. In meer samengestelden toestand — al verraadt zij dit van buiten niet — wanneer wij het eiplasma van het nijlpaard vergelijken met dat van den kikvorsch of van de waterplanten waartusschen die beide zich bewegen. De onderling zoo groote overeenkomst van de verschillende eicellen van planten en dieren, waarvan straks reeds sprake was, blijkt intusschen meer schijn dan wezen te zijn. Voor ons, met onze beperkte hulpmiddelen en ons zwak onderscheidingsvermogen, gelijken zij inderdaad uitermate op elkaar, maar zoodra zij aan den toets der ontwikkeling worden onderworpen en wij uit die vrij eenvoudige eicellen zoo geheel verschillende levende wezens zien ontstaan, is de logische gevolgtrekking, dat daarbinnen de onderlinge verhouding der deeltjes en hunne respectieve energieën even sterk verschillen moeten als het de uit die eicel zich ontwikkelende en gaandeweg voor ons zichtbaar wordende nijlpaarden, kikvorschen of waterplanten doen.

M. a. w. de erfelijke eigenschapppen vormen in de eicel een uiterst samengesteld mozaïek van grenzenlooze ingewikkeldheid, dat, zoolang de soort constant blijft, geheel hetzelfde karakter behoudt. Af en toe treden — zooals Hugo de Vries ons leerde — tijdperken op, waarin dat samengestelde mozaïek door oorzaken, die ons voorloopig nog onbekend zijn, zekere gelijktijdige wijzigingen in zijn samenstelling ondergaat: de soort verkeert dan in een mutatie-tijdvak. Maar daarop volgen dan weer uiterst langere rustperioden en de strijd om het bestaan tusschen de soorten zelven maakt uit of de oorspronkelijke soort, dan wel een of meer mutanten het veld zullen behouden.

Dat uiterst samengestelde erfelijkheidsmozaïek kan voorloopig door ons in de eicellen van planten en dieren niet in zijn bijzonderheden worden nagespeurd en wordt, zooals ik reeds opmerkte, alleen aan zijn uitkomsten bij overervings- en bastaardeeringsproeven gekend.

En wij zullen bereid zijn aan te nemen, dat niet telkenmale in de ontwikkeling van ieder dier deze erfelijkheidssubstantie van voren af aan wordt opgebouwd, zooals dat nog in Darwin's geniale Pangenesis-theorie door de zoogenaamde „transporthypothese" wordt waarschijnlijk gemaakt. Hugo de Vries en August Weismann hebben onze voorstellingen over die processen belangrijk vereenvoudigd. En de onderzoekingen, die vooral ook in de latere jaren over de vorming der geslachtscellen van velerlei diersoorten gedaan zijn, maken het steeds meer en meer waarschijnlijk dat die geslachtscellen en het in hen bevatte erfelijkheidsplasma of kiemplasma onveranderd van de eene generatie op de andere overgaat.

Alleen wanneer een mutatieproces is ingetreden, constateeren wij wèl verandering. Maar zoowel het onveranderde als het muteerende kiemplasma wordt reeds bij de allereerste celdeelingen van de zich klievende eicel van de eene generatie op de volgende overgebracht: er bestaat ongetwijfeld continuiteit van kiemplasma.

Deze continuiteit, die bij de dieren in een toenemend aantal gevallen, vooral ook door Boveri, op onwederlegbare wijze werd aangetoond, springt bij de planten met hare talrijke, soms recht lange kiembanen minder onmiddellijk in het oog. Zij werd voor verschillende lagere dieren ook nog door Amerikaansche onderzoekers onder onze aandacht gebracht, toen het dezen gelukte aan glashelder doorzichtige klievingsstadien van wormen en weekdier-eieren de verdere lotgevallen van ieder dier klievingscellen afzonderlijk vast te stellen en aldus een formeele „cell-lineage" zooals zij het genoemd hebben, op te maken, d. w. z. de afstamming van de verschillende weefsels van het volwassen dier uit bepaalde en volkomen constante celgroepen in het vier-, zestien-, en tweeëndertig-cellig stadium.

Steeds waren de moedercellen van de geslachtsstoffen onder de allereerste!

Het kiemplasma dat in deze geslachtsstoffen bewaard wordt, vertoont dus afwisselend perioden van rust en van activiteit.

Van rust, tijdens de periode die nu weder verloopen moet voordat het zich ontwikkelde jonge dier den geslachtsrijpen leeftijd zal bereikt hebben; van activiteit, juist in de periode waarop — die geslachtsleeftijd bereikt zijnde — de voortplantingsprocessen zijn ingetreden. Die activiteit uit zich dan in eene celdeeling: uit de eicel van generatie A ontstaan de eicellen van generatie B, uit deze weder die van generatie C en zoo vervolgens.

Maar bij die opeenvolgende verdeelingen blijft de continuiteit van het kiemplasma behouden. Met dien verstande dat gelijktijdig optredende andere deelcellen de dragers, het tijdelijk hulsel van het onveranderde kiemplasma leveren. Die dragers zijn de planten-, of dieren-individu's.

Hun beteekenis is eene zeer bijkomstige in vergelijking met de beteekenis van die geringe hoeveelheid van de specifieke erfelijkheidsmaterie, die ieder individu in zich bergt. Die erfelijkheidsmaterie toch is het, door welke het geheele evolutieverschijnsel: de langzame opeenvolging van species, genera, familien en orden in planten- en dierenrijk tot openbaring komt en gedragen wordt.

Wie het oog gevestigd houdt op dat grootsche resultaat der nieuwere biologische wetenschap, die voelt dat een nieuwe levensbeschouwing zich aan hem opdringt. Het is niet wat wij daar allerwege om ons heen zien geschieden in de wereld van het leven, in het planten-, dieren- en menschenrijk, hetwelk invloed heeft op die geheimzinnige wijzigingen, die het zoo uiterst samengestelde erfelijkheidsplasma langzaam ondergaat.

Verkregen eigenschappen van de individuen, door gebruik of gewoonte opgedaan, door oefening langzaam verworven, hebben op de samenstelling van de erfelijkheidssubstantie niet den geringsten invloed. Deze heeft haar eigen leven in de duisternis van het geslachtsorgaan harer dragers, in het vruchtbeginsel of den helmknop van de plant, in het ovarium of in de testes van het dier, in de voortplantingswerktuigen van de Cryptogamen.

Dáár staat het erfelijkheidsplasma aan seculaire invloeden bloot, die zich vooralsnog aan onze beoordeeling onttrekken, dáár verkrijgt het die impulsen, die in de praemutatieperiode nog niet naar buiten zichtbaar worden, maar die voor ons herkenbaar zijn zoodra de mutatie is ingetreden.

De studie van het leven bevindt zich dus in eene phase waarin zij verdiept en verbreed zal worden. De individueele beteekenis van *de* plant, *het* dier, *de* mensch zal in diezelfde mate meer op den achtergrond gedrongen worden. Reeds hebben de verschijnselen van kernverdeeling, van rijping en versmelting der geslachtscellen de aandacht van de beste microscopisten tot zich getrokken. En dit valt samen met omwentelingen op het gebied der physica, die aan de moleculen en atomen uit onze studentenjaren hunne beteekenis ontnemen. De electronen zijn gekomen en hebben de atomen, beneden wier grootte wij ons niet waagden te denken, verheven tot planetenstelsels, waarmede Lodge ze vergeleken heeft, binnen welke de oneindig veel kleinere electronen rondvliegen met eene snelheid vergelijkbaar met die van het licht. Zoo komen energieën te voorschijn, die twijfel doen ontstaan aan de stoffelijkheid van het atoom. Maar deze weggedacht, waar blijft dan de materialistische bijsmaak van de substantie, anorganisch of organisch, georganiseerd of levend? Dat die nieuwste bespiegelingen op het gebied der zuivere physica ons met eerbied vervullen, wie durft het ontkennen? Maar dat zij scherpe voorstellingen omtrent het geheimzinnige mechanische verband, dat in de kleinste erfelijkheidsdeeltjes — in de pangenen zooals Hugo de Vries ze genoemd heeft —, heerscht, nog weer eindeloos ver van ons wegschuiven, wie zou het durven betwijfelen? Trouwens die toeneming van ons onvermogen om vooralsnog de levende substantie in haren dieperen grond te ontleden, zij moge ons onwelkom zijn, daartegenover maakt zij het voor ons des te gemakkelijker te vatten, dat al de eicellen en al de spermatozoïden voor onze zintuigen zooveel op elkaar kunnen gelijken, terwijl zij in werkelijkheid zóó ver *moeten* uiteenloopen.

Hoe samengestelder de allerkleinste deeltjes der chemische elementen zijn, hoe begrijpelijker het ons wordt dat de machtsverheffingen, die moeten worden toegepast, wanneer wij van de elementaire stoffen tot de levenseenheden opklimmen, ons veroorloven eindelooze verscheidenheid in minimale ruimte samengepakt te denken.

Kan men dus spreken van de phylogenese der verschillende planten- en diervormen, die thans onze planeet bewonen, met niet minder recht kan men belangstellende aandacht

schenken aan de phylogenese van het kiemplasma, waaruit deze geheele levende vormenrijkdom telkens weder als een nieuwe generatie te voorschijn schiet, welke daarna ook telkens weder sterft en vergaat. Het kiemplasma echter, dat parallel gaande veranderingen in den loop der aeonen ondergaan heeft — al blijven die veranderingen aan onze analyse vooralsnog onttrokken — verschilt dáárin van de sterfelijke individu's, die elkaar als tijdelijke dragers er van hebben opgevolgd, dat het zelf onvergankelijk is en dat hetgeen wij daarvan in iedere plant en in ieder dier aantreffen in rechte lijn tot ons komt uit de vroegste tijden van het eerste leven op aarde. Aan die relatieve onsterfelijkheid van het kiemplasma in de richting van het verleden, beantwoordt ongetwijfeld eene soortgelijke onsterfelijkheid in de richting van de toekomst. Althans zoolang niet door kosmische oorzaken het leven op deze aarde volledig tot stilstand gebracht is.

Van dat levende erfelijkheidssubstraat, dat evenzoovele modificatiën vertoont als er mutanten van plant of dier op aarde worden aangetroffen, zijn ook wij sprekende en denkende voortbrengsels, aan wie het voor een korte spanne tijds ten deel valt over onze herkomst en over onze plaats in het universum na te denken.

Laat ons erkennen dat dit nadenken nog niet veel resultaat kan opleveren, waar het de beantwoording der vraag „waar komen vandaan?" nu niet langer in *engeren* maar in *ruimeren* zin opgevat, betreft.

Zeer dichterlijk en toch zeer waar heeft Tennyson dit weergegeven toen hij schreef:

Flower in the crannied wall,
I pluck you out of the crannies;
Hold you here, root and all, in my hand
Little flower—but if I could understand
What you are, root and all, and all in all,
I should know what God and man is. —

In deze schoone opwekking tot intensive natuurstudie, is de bewondering van den naturalist voor de eindeloosheid die hem omgeeft recht kernachtig weergegeven.

En tevens heeft de dichterziel van Tennyson vóórgevoeld hoezeer de beteekenis van het individu, van den tijdelijken

drager van het kiemplasma, in het niet verzinkt in vergelijking met de beteekenis van het levende, van het relatief onsterfelijke kiemplasma zelve, dat daar in ieder muurbloempje aanwezig is.

A. A. W. Hubrecht.

DE ZUIDPOOL-CAMPAGNE VAN 1901—1904.

In *De Gids* van April 1902 bracht ik het Zuidpoolvraagstuk ter sprake. De belangstelling in antarktische onderzoekingen, die zoo lang gesluimerd had, was sedert eenige jaren ontwaakt en een nieuwe „groote periode” was aangebroken, die, begonnen met de reeds zoo belangrijke overwinteringen in 1898 van de „Belgica” in het westelijk en in 1899 van de „Southern Cross”-expeditie in het oostelijk halfrond, werd voortgezet door niet minder dan vier expeditiën, die toen juist naar de Zuidpoolstreken waren vertrokken of op ’t punt stonden te vertrekken. Deze periode beloofde even als de vroegere zoogenaamde „groote periode” van 1838—1843 krachtig te zullen bijdragen tot de oplossing van de nog altijd onbeantwoorde vraag naar den toestand van het zuidelijkste deel onzer planeet.

Den 9en September 1904 liep het laatste der terugkeerende poolschepen, de „Discovery”, die den 5en Augustus 1901 Engeland had verlaten, de haven van Portsmouth binnen en daarmede was deze zoo gewichtige antarktische campagne voorloopig afgesloten.

Telegraaf, dag- en weekbladen, vaktijdschriften hebben ons achtereenvolgens en steeds vollediger omtrent de uitkomsten der verschillende ondernemingen ingelicht, al spreekt ’t ook van zelf, dat men eerst na verloop van jaren, wanneer al het uit het zuiden medegebrachte materiaal en de daar verzamelde gegevens verwerkt en gerangschikt zullen zijn, het verkregen resultaat in zijn geheel zal kunnen overzien. Acht jaren toch verliepen er reeds na den terugkeer van de eerste

Noorsche expeditie met de „Fram" en nog zijn Nansen en de zijnen op lange na niet gereed met de bewerking der verkregen resultaten.

Er is in de geschiedenis van het poolonderzoek een lang tijdvak aan te wijzen, waarin het voornaamste zoo niet het eenige doel, dat men voor oogen hield, was het doen van geografische ontdekkingen, meer in 't bijzonder het bereiken van de hoogst mogelijke breedte. Zelfs thans ligt de tijd, waarin ontdekkingsreizen zoo goed als uitsluitend met dergelijke eenzijdige bedoelingen worden ondernomen nog niet geheel achter ons. Ik behoef toch slechts te herinneren aan de poolreis van den Hertog der Abruzzen met de „Stella Polare" in 1899—1900, aan de herhaalde en nog steeds voortgezette tochten van den onvermoeibaren Amerikaanschen ingenieur Robert E. Peary in Noord-Groenland en Noord-Amerika, aan de expeditiën door den Amerikaanschen milliomair Ziegler naar Frans Jozefland uitgezonden. Bij allen was en is het bereiken van een hooge breedte, zoo mogelijk van de Pool hoofdzaak, al het overige bijzaak. Tegenover deze op zich zelf staande ondernemingen kan echter gewezen worden op tallooze andere tochten in het laatste vierdedeel der vorige en in deze eeuw naar de poolgewesten ondernomen, waarbij een natuurwetenschappelijk onderzoek in den ruimst mogelijken zin werd beoogd. Zelfs openbaarde zich tijdelijk een neiging om tot het andere uiterste over te slaan en de geografische ontdekkingen geheel door de physische waarnemingen te doen verdringen, van welke neiging de groote internationale expeditie tot onderzoek der poolstreken in 1882—83 een uitvloeisel is geweest.

Sedert is men echter meer en meer tot de overtuiging gekomen, dat geografisch en physisch onderzoek hand aan hand behooren te gaan, dat men het eene moet verrichten en het andere niet mag nalaten.

Dit alles neemt evenwel niet weg, dat het meer of minder welslagen van ontdekkingsreizen in het algemeen en van poolreizen in het bijzonder door het groote publiek nog meest in de eerste plaats wordt afgemeten naar den omvang der geografische resultaten, naar de nieuwe landen, kusten, zeeën, die men ontdekt, naar den parallel, dien men bereikt heeft. Deze resultaten zijn het gewoonlijk, die het eerst bekend

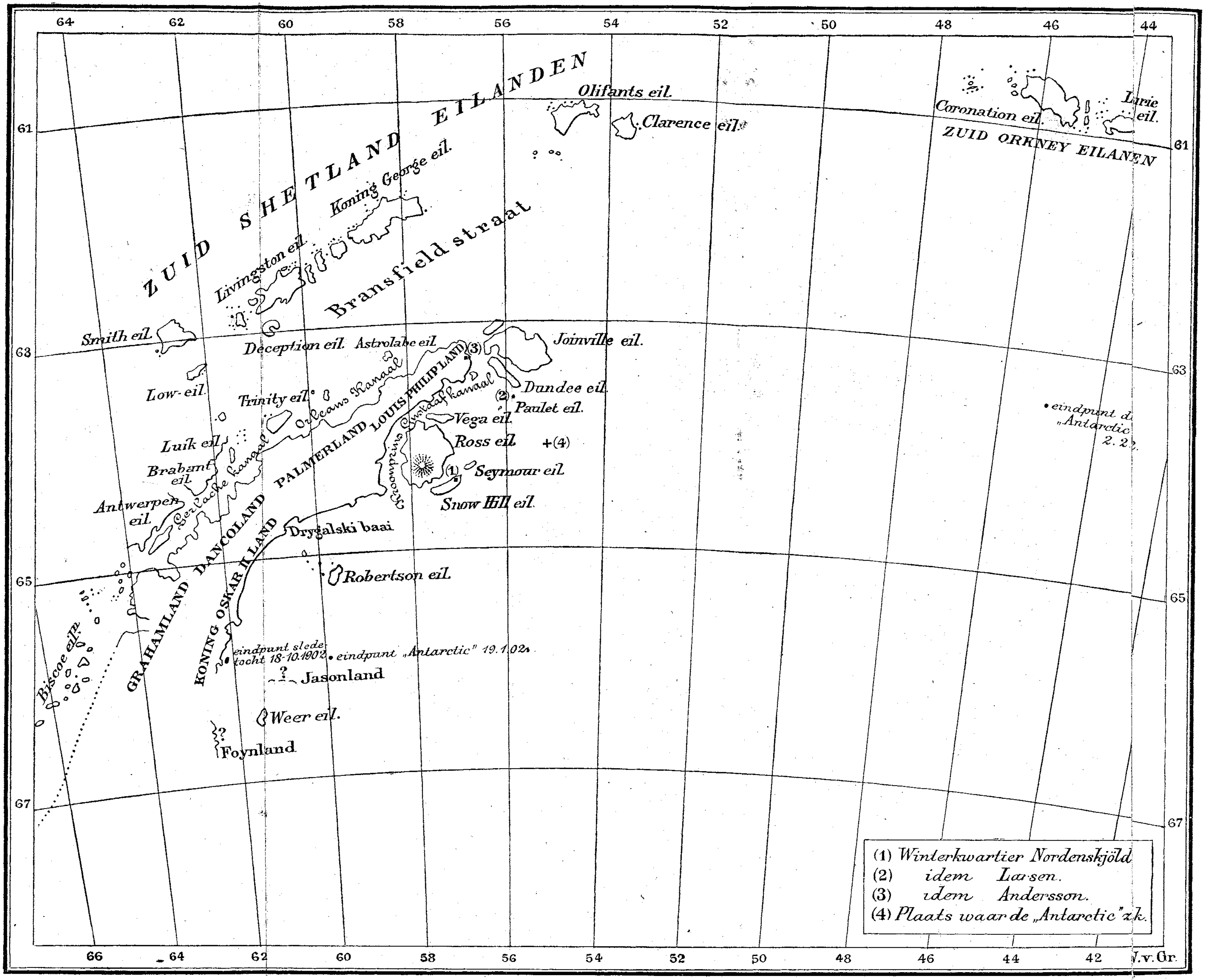

Ontdekkingen der Engelsche Zuidpool-Expeditie 1902-1904.

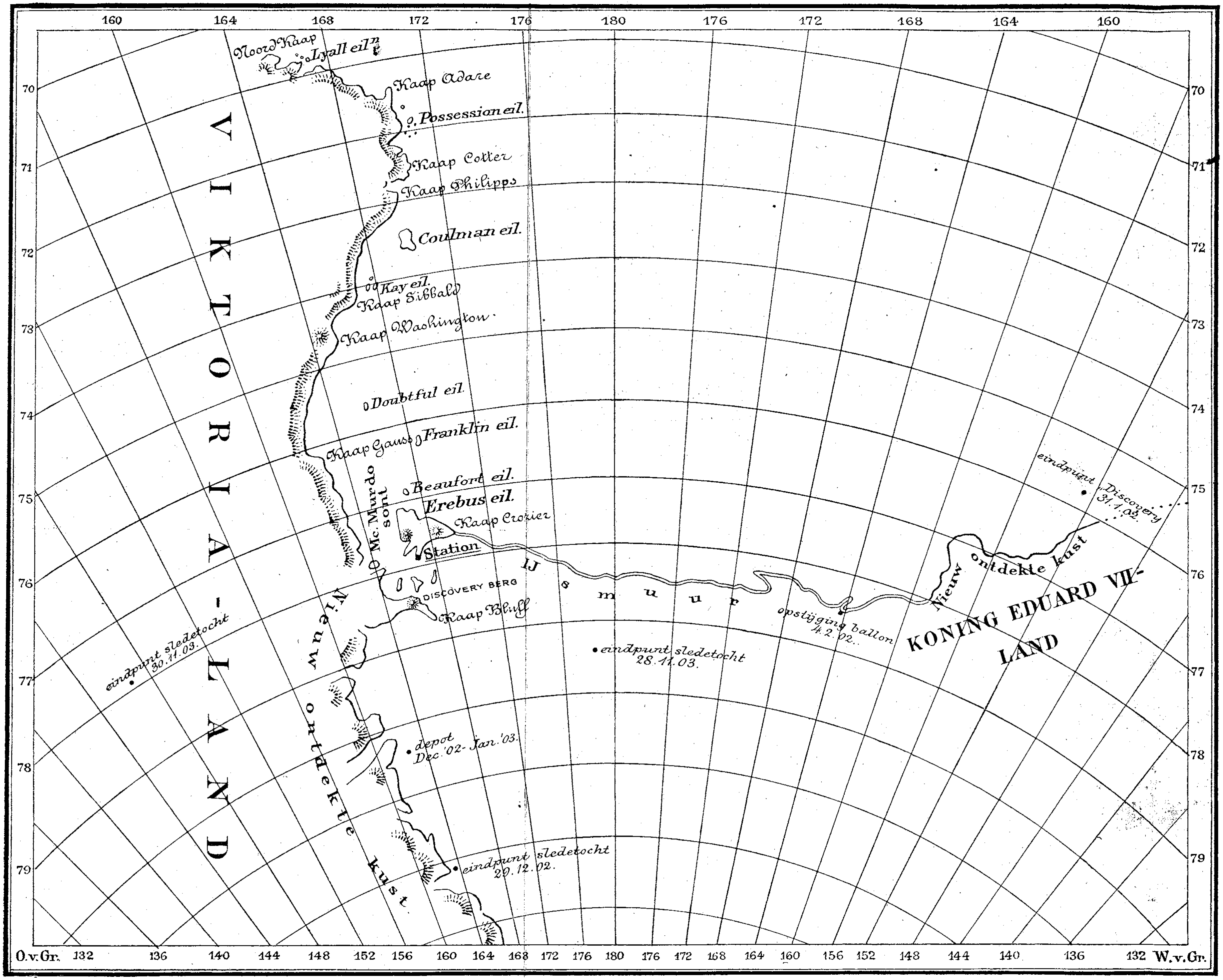

Ontdekkingen der Engelsche Zuidpool-Expeditie 1902-1904.

worden gemaakt en zoo laat zich dan ook nu reeds een vrij volledig overzicht geven van de aanwinsten door de verschillende expeditiën op geografisch gebied verkregen en van de uitbreiding, die onze kennis van de verdeeling van land en water binnen het eigenlijk zuidpoolgebied, dientengevolge heeft ondergaan.

In hoeverre nu vooral van dit standpunt uit beschouwd maar voorts ook in verband met de meer zuiver physische resultaten de antarktische campagne van 1901—1904, waaraan zeer vergaande verwachtingen waren vastgeknoopt, een werkelijk succes is geweest en in hoeverre niet, moge uit de volgende bladzijden blijken.

I.

In mijn vorig opstel [1]) besprak ik in 't kort de inrichting en de beoogde plannen der Duitsche, Engelsche en Zweedsche expeditiën en zette tevens uiteen hoe, spoedig nadat het tot stand komen van alle drie verzekerd was, overeengekomen werd het te onderzoeken gebied te verdeelen ten einde het natuurlijk niet gewenschte geval te vermijden, dat twee expeditiën tegelijker tijd in hetzelfde gebied werkzaam zouden zijn, en hoe de Engelsche expeditie het poolgebied ten zuiden van Australië, de Duitsche dat zuidelijk van den Indischen Oceaan en de Zweden dat zuidelijk van Zuid-Amerika tot het terrein van haar onderzoek zouden kiezen. De Schotsche expeditie, die wat later gereed kwam, min of meer op zichzelf stond en aanvankelijk niet voornemens was te overwinteren, breidde later, wat den duur der onderneming betrof, haar programma uit en nam voor haar rekening het zoogenaamde Weddell-quadrant, d. i. het gebied ten zuiden van den Atlantischen Oceaan, waar de Schotsche walvischvaarder, kapitein Weddell, in 1823 de naar hem genoemde zee ontdekte en daar een breedte van 74° 15′ bereikte. [2])

Wat nu vooreerst de reisverhalen dezer pooltochten aangaat, deze werden reeds elders met vrij groote uitvoerigheid

---

[1]) l. c. bladz. 86.

[2]) Zie ter orienteering ook het zuidpoolkaartje in *De Gids* April 1902.

besproken, zoodat wij ons hier slechts hebben te beperken tot een zeer beknopt overzicht voorzoover dit ter orienteering en tot een recht begrip van het volgende noodzakelijk is.

De Engelsche expeditie stak den 5en Augustus 1901 aan boord van de „Discovery” onder bevel van kapitein Rob. F. Scott in zee, kwam in den loop van November d. a. v. te Lyttleton op Nieuw-Zeeland aan en aanvaardde van daar den 22en December den eigenlijken tocht naar het zuiden. Na een buitengewoon voorspoedige reis, waarbij het schip niet meer dan een dag of vijf door den dikwijls zoo bijzonder moeielijk te passeeren pakijsgordel werd opgehouden, liet de „Discovery” reeds den 9en Januari 1902 voor Kaap Adare, het overwinteringsstation van Borchgrevink in 1899, het anker vallen. Den volgenden dag zette kapitein Scott zijn weg voort zuidwaarts langs de oostkust van Viktorialand tot dat den 20en Januari de 3800 M. hooge, werkzame vulkaan Erebus in zicht kwam en twee dagen later bij Kaap Crozier, onder 77° 25′ Z. en 169° 10′ O. de grens van het tot toen toe bekende deel van Viktorialand, en tegelijk de beruchte in 1841 door Ross ontdekte, hooge ijsmuur werd bereikt. De Engelsche expeditie volgde den muur in oostelijke richting, totdat hij op 155° W. een einde nam, ontdekte daar nieuw land, dat den naam van „Koning Eduard VII-land” kreeg en bereikte, de kust daarvan volgende, op 31 Januari haar verste punt onder 152° 30′ W. Op den terugkeer ontdekte men onder 164° W. een plaats, waar men op den ijsmuur kon komen en den 4en Februari vond hier een opstijging plaats van den medegenomen kabelballon, tot onderzoek van het achter den muur gelegen terrein. Vier dagen later had de „Discovery” haar overwinteringskwartier gekozen en wierp zij haar anker uit op 77° 51′ Z. en 166° 42′ O., niet ver van den Mount Erebus. Hier werd het observatorium gebouwd en werden de wetenschappelijke waarnemingen begonnen.

De winter ging zonder bezwaren voorbij; de gezondheidstoestand, die aanvankelijk te wenschen overliet, vermoedelijk, naar gemeld wordt, ten gevolge van ondoelmatige voeding (niet zeer verklaarbaar na de overvloedige ondervinding, die men op dit punt bij de vele poolexpedities uit den nieuweren tijd opdeed), was later bevredigend, zoodat alle waarnemingen,

in de eerste plaats de magnetische en meteorologische, volgens het vastgestelde programma konden worden uitgevoerd. Bovendien werden in de omgeving van het station en naar verder weg gelegen punten talrijke sledetochten ondernomen, die, zooals verder zal blijken, het glanspunt dezer expeditie vormen. Den 23en Januari 1903 slaagde de Engelsche stoomwalvischvaarder „Morning", die van uit Engeland ter opsporing van de „Discovery" was gezonden, er in zich met haar in verbinding te stellen; na aanvulling van de proviand en den kolenvoorraad van de „Discovery" keerde hij den 2en Maart naar Nieuw-Zeeland terug terwijl kapitein Scott, die niet in staat was zijn schip uit het ijs te bevrijden, zich met 41 man voor een tweede overwintering gereed maakte. Ook deze ging zonder bezwaren voorbij; nieuwe sledetochten in verschillende richtingen werden ondernomen, een tweede jaarreeks van magnetische en weerkundige waarnemingen werd verkregen en allerlei ander wetenschappelijk werk verricht.

Den 5en Januari 1904 kwam de tweede hulpexpeditie, bestaande uit de twee schepen „Morning" en „Terra nova" aan den rand van het pakijs, waarin de „Discovery" lag ingesloten, aan; maar eerst den 14en Februari slaagden zij er in met behulp van dynamiet zich een doortocht te banen en het poolschip te bereiken. Ook de „Discovery" gelukte het thans zich te bevrijden; zij aanvaardde met de beide andere schepen den terugtocht. Den 1en April kwamen allen behouden te Lyttleton aan en den 9en September d. a. v. was de „Discovery", na een afwezigheid van ruim drie jaren, in Engeland terug.

De „Gauss", het stoomschip der Duitsche expeditie, verliet de haven van Kiel den 11en Aug. 1901. Chef der expeditie was de bekende geoloog Prof. Dr. E. v. Drygalski, commandant van de „Gauss" kapitein Hans Ruser. Na een kort oponthoud van 11—16 September te Porto Grande (Kaap-Verdische eilanden) en een lange door tegenwind en windstilte bemoeielijkte reis kwam het schip eerst den 24en November, ruim een maand later dan men verwacht had, te Kaapstad aan, vanwaar het den 7en December weer vertrok, met bestemming naar Kerguelen-eiland. Onderweg werd den 25en December een landing gedaan op Possession-eiland, het grootste

der Crozet-eilanden; den 31en December bereikte de „Gauss" de oostkust van Kerguelen en den 2en Januari 1902 liep zij de Observatory-baai aldaar binnen.

Hier waren de kort te voren uit Australië aangekomen leden voor het op Kerguelen te vestigen magnetisch-meteorologisch hulpstation reeds bezig zich in te richten om weldra een aanvang te kunnen maken met de wetenschappelijke waarnemingen, die, in verband met de observaties der hoofdexpeditie in het eigenlijk antarktisch gebied, zouden worden gedaan. Den 31en Januari verliet de expeditie Kerguelen; vier dagen later had zij Heard-eiland en daarmede het werkelijk zuidpoolgebied bereikt. Verder z. o. stoomende meende men te kunnen constateeren, dat het in 1840 door Wilkes geziene maar sedert nooit teruggevonden Terminationland niet bestond; den 14en Februari stuitte de „Gauss" het eerst op ijs en acht dagen later werd het schip in 't gezicht van een met zwaar ijs bedekte, onbekende kust ingesloten op 66°30′ Z. en 89°48′ O., waar het den winter doorbracht, gedurende welken alle gewenschte physische waarnemingen gedaan en verschillende sledetochten in de omgeving en ook naar het nieuw ontdekte land, dat men „Keizer Willem II-land" noemde, ondernomen werden.

Den 8en Februari 1903 brak door storm het ijs op en werd het schip bevrijd, geraakte evenwel in de eerste dagen van Maart opnieuw „bezet"; ditmaal echter slechts voor korten tijd, maar daar inmiddels het gunstige reisseizoen reeds verstreken was, besloot men naar het noorden terug te keeren. Den 8en April verliet de „Gauss" het ijsgebied voorgoed, liep Kerguelen, St. Paul- en Nieuw-Amsterdam eiland aan; en zonder een enkelen man door ziekte of ongeluk verloren te hebben, kwam de expeditie den 31en Mei te Durban in Zuid-Afrika aan, vanwaar via Simonstad en Kaapstad de reis naar Europa werd aanvaard.

Het hulpstation op Kerguelen werd overeenkomstig het programma den 1en April 1903 opgeheven; het stoomschip „Stassfurt" haalde de leden af en ontscheepte ze den 16en dier maand te Sydney, behalve Dr. J. Erzensperger, den chef van het station, die een paar maanden te voren aan beri-beri was gestorven.

De avontuurlijkste der expedities was de Zweedsche, die

onder leiding van Dr. Otto Nordenskjöld, een neef van den beroemden noordpoolonderzoeker A. E. Nordenskjöld, aan boord van de „Antarctic", commandant kapitein Larsen, den 16en October 1901 Gothenburg verliet. Van Gothenburg ging de reis naar Buenos-Aires en den 24en December van daar, na eenig oponthoud op Stateneiland, waar het met de verschillende expedities samenwerkende hulpstation der Argentijnsche Regeering was gevestigd, en op Nelson-eiland, een der Zuid-Shetland eilanden, verder zuidwaarts door de Bransfieldstraat met de bedoeling te trachten een doorgang te vinden ten zuiden van Louis-Philippe-land en zoo het eigenlijk onderzoekingsgebied der expeditie, de oostkust van Grahamland (Koning Osker-land), te bereiken. De veronderstelde doortocht bleek echter niet te bestaan en na twee dagen stoomens bevond de „Antarctic" zich aan den ingang van de Gerlachestraat aan de westkust van Grahamland. Zij keerde hier terug, voer nu noordelijk om Louis-Philippe-land heen en bereikte zoo Koning Oskar-land, waar echter reeds onder den poolcirkel het ijs een verder zuidwaarts doordringen belette. Daar men ook oostwaarts het ijs niet om kon varen en het inmiddels reeds Februari geworden was, keerde de „Antarctic" hier om en besloot Nordenskjöld op het Schiereiland Snow-land aan de zuid-oostkust van Louis-Philippe-land zijn winterkwartier te vestigen.

Den 21en Februari 1902 verliet de „Antarctic" Snow-land, Nordenskjöld met de overige voor de overwintering bestemde leden der expeditie achterlatende en kwam den 26en Maart na een kort oponthoud in Vuurland te Porte Stanley op de Falkland eilanden aan, om vandaar den 11en April naar Zuid-Georgië af te reizen, alwaar zij den 22en dier zelfde maand in de Cumberlandbaai het anker liet vallen.

De eerstvolgende maanden werden nu door het deel van den aan boord gebleven wetenschappelijken staf, onder leiding van Dr. Andersson doorgebracht met een onderzoek van de noordoostkust van Zuid-Georgië. Den 15en Juni verliet het schip dit eiland, kwam den 4en Juli weer in Port-Stanley voor anker om daar de rest van den zuidelijken winter door te brengen. Den 5en November begon de „Antarctic" haar tweede reis naar het zuiden om Nordenskjöld en de zijnen weer van het winterstation aftehalen.

De ijstoestanden waren bijzonder ongunstig en eerst eind December was het schip tot de noordspits van Louis-Philippeland gevorderd. Daar de kans om verder te komen zeer klein scheen, gingen Andersson en twee anderen den 29en December hier aan wal om te trachten met een slede en proviand langs de oostkust Nordenskjölds winterkwartier te bereiken. Zij slaagden hierin evenwel niet en zagen zich genoodzaakt, na ongeveer 100 K.M. te hebben afgelegd, naar het punt, waar de „Antarctic" hen aan wal had gezet en hen zoo noodig weer aan boord zou nemen, terug te keeren en, toen het schip niet verscheen, aldaar te overwinteren. Zij bouwden van steenen een hut, met robbenvellen gedekt en voedden zich met pinguins en robben.

De „Antarctic" was inmiddels in haar strijd met het ijs te gronde gegaan: zij was in het zware ijs van de Erebus en Terror-golf aan de oostkust van Louis-Philippe-land, den 31en December bezet geraakt; hevige ijspersingen hadden haar vernield en den 12en Februari 1903 zonk zij, kapitein Larsen en zijn bemanning, nadat zij gelukkig booten, proviand e. a. uitrusting hadden kunnen redden, op het ijs achterlatende. Dezen slaagden er in na zestien dagen het even zuidelijk van Joinville-land gelegen kleine Paulet-eiland te bereiken, waar ook zij in een uit steenen gebouwde hut den herfst en daaropvolgenden winter doorbrachten, zoodat nu de geheele Zweedsche expeditie in drie deelen was gesplitst.

Op Snow-land was in dien tusschentijd alles naar wensch gegaan. In den winter van 1902 had Nordenskjöld met zijn staf geregeld alle in het internationale programma opgenomen waarnemingen uitgevoerd, een groote verzameling planten- en dierenfossielen bijeengebracht, de omgeving van het station opgenomen en een sledetocht naar „Koning-Oskarland" gedaan, waarbij een breedte van 66° Z. werd bereikt. Toen in den zomer van 1902—1903 de verwachte „Antarctic" niet kwam opdagen moest men zich voorbereiden op een tweede overwintering; ook deze ging, dank zij voldoende uitrusting en aanvulling met versch vleesch van pinguins en robben, zonder bezwaar voorbij en reeds begon men aan een mogelijke derde overwintering te denken toen de redding kwam.

In Europa had men zich, toen alle verdere berichten van de expeditie uitbleven, natuurlijk ongerust gemaakt en in

den loop van 1903 werden verschillende expeditiën tot ontzet uitgezonden. Een Zweedsch schip, de „Frithjof", kapitein Gyldèn, verliet 25 Augustus Geestemünde met bestemming naar het zuiden; de Argentijnsche Regeering zond de kanonneerboot „Uruguay", onder bevel van kapitein Irizar, terwijl ook een Fransche Zuidpoolexpeditie, die den 23en Augustus onder leiding van Dr. Charcot aan boord van de „Français" Havre verliet, de opdracht kreeg zich in de eerste plaats de opsporing der verloren gewaanden ten doel te stellen. Afgesproken was, dat de schepen elkander vóór of op den 1en November 1903 in Uschuwaia aan de zuidspits van Vuurland zouden treffen om dan te zamen den tocht naar het zuiden te ondernemen; maar toen de „Frithjof" en de „Français" niet op den bepaalden datum aangekomen waren, ging de „Urugnay" alleen en, daar de ijstoestanden aanmerkelijk gunstiger waren dan in 1902, had kapitein Irizar het succes, reeds den 8en November Snowland te bereiken, waar hij niet alleen Nordenskjöld en zijn lotgenooten, maar ook de afdeeling van Andersson in gezondheid aantrof, welke laatste na haar overwintering op Joinville-land er in geslaagd was den 16en Oktober Nordenskjöld's winterkwartier te bereiken. Het toeval wilde, dat op den avond van denzelfden dag, waarop het schip bij het station verscheen, ook kapitein Larsen met vijf man, den 31en Oktober van Paulet-eiland vertrokken, op Snowland aankwam, zoodat nu ook het verblijf der derde afdeeling bekend was. Den 10en November scheepten allen zich op de „Urugnay" in, die den volgenden dag de op Paulet-eiland achtergebleven schipbreukelingen aan boord nam, waardoor nu alle deelnemers aan deze merkwaardige expeditie weer vereenigd waren; allen op één na, den Zweedschen matroos Wennersgaard, die, tengevolge eener hartaandoening, het slachtoffer van de overwintering op Paulet-eiland was geworden. Den 2en December viel de „Urugnay" te Buenos-Aires binnen, vanwaar Nordenskjöld en de zijnen een week later de terugreis naar Europa aanvaardden.

Den 25en Oktober 1902, dus ruim een jaar later dan de drie andere expedities, vertrok ook de Schotsche onder leiding van den arts en natuurkundige W. S. Bruce, aan boord van den stoomwalvisschvaarder „Scotia", commandant kapitein

Robertson. In den loop van Januari 1903 kwam de expeditie te Porte-Stanley op de Falklands-eilanden aan en nadat hier proviand en kolenvoorraad voor twintig maanden voldoende waren aangevuld, zette de „Scotia" den tocht naar het Zuiden voort. Na een landing en een kort verblijf op de Zuid-Orkney-eilanden ging het schip, daar een recht zuidelijke koers weldra door ijs belet werd, eerst in oostelijke richting verder, maar slaagde er ten slotte toch in den 21en Februari onder 17° 12′ W. een breedte van 70° 25′ Z. te bereiken. Hier raakte het in het ijs bezet, kwam echter na eenige dagen weer vrij en keerde naar de Zuid-Orkney's terug, waar de expeditie in de aldus gedoopte Scotia-baai overwinterde, er een magnetisch-meteorologisch station van den eersten rang oprichtte en alle waarnemingen volgens het internationale program ten uitvoer bracht.

In veilige haven ingevroren, lag de „Scotia" hier acht maanden, van 25 Maart tot 23 November, en toen zij tegen 't laatst van November los kwam, voer zij, een zestal leden der expeditie op het winterstation achterlatende, naar de Falkland-eilanden en naar Buenos-Aires om andermaal te approviandeeren. Na eenige weken keerde het poolschip naar de Scotiabaai terug met drie door de Argentijnsche Regeering uitgezonden wetenschappelijke mannen, die met den Schotschen meteoroloog R. C. Mossman voornemens waren een tweeden winter hier door te brengen.

22 Februari 1904 stoomde de „Scotia" andermaal naar het zuiden, kruiste een tijd lang in de Weddell-Zee, slaagde er in 3½ graad zuidelijker te komen dan den vorigen zomer, n.l. tot 73° 55′, waar op 20° W. een vaste ijsbarrière, die zich naar het oosten en naar het westen zoo ver men zien kon voortzette, een verder zuidwaarts stoomen volslagen onmogelijk maakte. Na ternauwernood aan een insluiting in het ijs ontkomen te zijn, kon de „Scotia" eindelijk den 22en Maart haar koers weer noordelijk nemen en na het zoo goed als onbekende, eenzame Gough-eiland op 40° Z. en 10° W. gelegen, te hebben aangedaan en verder stoomende langs de veertigste parallel, kwam de expeditie den 5en Mei te Kaapstad aan, vanwaar zij korten tijd later naar Europa terugkeerde.

II.

Uit het bovenstaande beknopte overzicht van het verloop der vier ontdekkingstochten laat zich al dadelijk afleiden, dat van het standpunt van den geograaf gezien, de uitkomsten der Engelsche expeditie ontegenzeggelijk verreweg het belangrijkst zijn. Al is ook evenmin door deze als door een der andere reizen het antarktisch vraagstuk opgelost, al kan dus ook deze expeditie niet als tegenhanger van Nansen's beroemden tocht met de „Fram" genoemd worden, toch is niet te ontkennen, dat de ontdekkingen van kapitein Scott en zijn staf onze voorstelling van het antarktisch vastland, welks bestaan nu nauwelijks meer een hypothese kan genoemd worden, althans voor zoover het het zoogenaamde Ross-qaudrant betreft, aanmerkelijk hebben gewijzigd.

In de eerste plaats is het geheimzinnige van den beruchten ijsmuur van Ross grootendeels verdwenen. Men heeft niet alleen het einde er van bereikt maar zelfs een blik kunnen slaan op 'tgeen er achter ligt. Toen de „Discovery" steeds verder oostwaarts stoomende, den 29en Januari 1902 160° W. had bereikt, nam men waar, dat het voorkomen van den muur begon te veranderen: in plaats van den zoo karakteristieken, over groote afstanden horizontale bovenrand verschenen nu golvende sneeuwhellingen, die hooger en hooger werden en langzamerhand zich tot 500 M. verhieven; de diepte der zee aan den voet van den ijsmuur, tot nu toe gemiddeld 540 M., nam af tot 200 M. en minder en verraadde daardoor reeds de nabijheid van land. Weldra begonnen zwarte rotsen uit de eindelooze, witte massa van ijs en sneeuw op te steken en onder 155° W. was de muur ten einde. Verder oostelijk verhief zich het reeds in 1842 door Ross aldaar vermoede land, dat Koning Eduard VII-land gedoopt werd. Op de twee volgende dagen werd de 6—900 M. hooge kust tot 152° 30′ W. in kaart gebracht; Scott teekent haar op zijn voorloopige kaart tussen 76° Z. 152° 30′ W. en 77° 30′ Z. 155° W. Op het meest oostelijk punt, waar zwaar, gesloten pakijs, dat tegen het land aanlag, een verder voortgaan in die richting belette, waren van het N.O. naar het Z. talrijke hemelhooge, met sneeuwbedekte spitsen zicht-

baar, klaarblijkelijk ook land, maar het was niet mogelijk dit met zekerheid verder uit te maken.

De kabelballon, die eenige dagen later onder 164° W. op den ijsmuur werd opgelaten, steeg tot 250 M.; zoover men van deze hoogte naar het zuiden kon zien deed het achter den muur gelegen terrein zich voor als een ijsvlakte met evenwijdige, ongeveer oost-west verloopende golvingen; land kon niet worden waargenomen. Zeer opmerkelijk was het dat, terwijl het schip ongeveer een etmaal in den inham van den ijsmuur lag, waar een diepte van 567 M. werd gelood, al dezen tijd het hoogteverschil tusschen het ijs en het schip geen verandering onderging, want daaruit moet noodzakelijk het gevolg worden getrokken, dat de ijsmuur met het getij op en neer ging en dus *op het water dreef*. Deze belangrijke uitkomst werd later ook nog op geheel andere wijze bevestigd: de door de Engelschen bij het overwinterings-station verrichte boringen, waarbij de temperatuur van de ijsmassa op verschillende diepten werd bepaald, leerden, dat de warmtegraad tot op zekere diepte afnam om daarna tot aan de grootste bereikte diepten (35 M.) gestadig weer toe te nemen, wat niet anders verklaard kan worden dan door aan te nemen, dat de ijsmassa op (relatief warm) water rust. Bovendien bleek, dat, althans tot op een afstand van 250 K.M. zuidwaarts v. h. station, d. i. tot ± 79° Z., het ijsveld zich bewoog, want een aldaar in November 1903 aangelegd provianddepot had zich een jaar later 556 M. noordwaarts verplaatst.

De ijsmuur, die zich dus van 168° O. tot 155° W. uitstrekt en waarvan de hoogte wel is waar, zooals we reeds zagen, soms over groote afstanden gelijk blijft, wisselt overigens af tusschen 9 en 70 M.; deze geweldige ijsmassa moet dus volgens de bevindingen der Engelschen worden beschouwd als de uiterste grens van het binnenijs, dat in de reusachtige bocht tusschen Viktoria- en Koning Eduard VII-land van het hooge antarktische vastland in zee wordt geschoven.

Gedurende het eerste jaar werden uit het winterkwartier niet minder dan 17 sledetochten ondernomen met een gemiddelden duur van 25 dagen; de twee grootste waren die van kapitein Scott, luitenant Shackleton en Dr. Wilson over het groote ijsveld zuidwaarts, welke van 2 November 1902—3 Februari 1903 d. i. 94 dagen duurde en die onder aanvoering

van luitenant Armitage naar het bergland van Viktoria, van 29 November 1902 tot 19 Januari 1903. Vooral de tocht van Scott was een onderneming van den eersten rang en de daarbij verkregen resultaten moeten des te meer gewaardeerd worden, omdat de reizigers te kampen hadden met zeer groote moeielijkheden: het onbruikbaar worden der honden, waarschijnlijk tengevolge van bedorven voedsel, en een ernstige longaandoening van een der deelnemers, luitenant Shackleton.

In het tweede jaar werden, ofschoon toen reeds alle honden gestorven waren, eveneens een aantal sledetochten over aanzienlijke afstanden volbracht; de belangrijkste daarvan was ook ditmaal die onder leiding van den commandant Scott, die er in slaagde 440 K.M. ver in Viktorialand binnen te dringen en aldaar onder 78° Z. een lengte van 146½° O. te bereiken, terwijl door andere officieren der expeditie over het ijsveld zuidwaarts van het winterkwartier nieuwe tochten gedaan werden, zich uitstrekkende tot 80° Z.

Als hoofduitkomsten der verschillende tochten worde hier het volgende vermeld. De twee bekende vulkanen Erebus en Terror verheffen zich niet op het vaste land van Viktoria, maar op een tamelijk klein eiland, terwijl ten Z.W. daarvan nog een drietal nog kleinere eilanden Wit-, Zwart- en Bruin-eiland gedoopt, zijn gelegen; de geheele eilandengroep is van het vaste land gescheiden door een straat, waarvan men tot nu toe alleen den noordelijken ingang kende, die als Mc. Murdoc-baai op de kaarten stond geteekend.

De kust van Viktorialand buigt niet zooals tot nu toe aangenomen werd bij Kaap Crozier op 77° Z. oostwaarts om, maar zet zich naar het zuiden voort, vormt onder 79° Z. de sterk vooruitspringende smalle kaap „Bluff", waarop zich een ruim 3000 hooge berg, die Mount Discovery werd genoemd, verheft en volgt verder ongeveer den 162en lengtegraad O. v. Gr. Tot 82° 17′ Z., de grootste tot op heden bereikte zuidelijke breedte, [1]) heeft Scott met sleden deze kust gevolgd; hoogere en lagere gedeelten wisselden met elkander af en op vier of vijf plaatsen vertoonden zij diepe, met ijs gevulde inhammen. Meer binnenwaarts werd het land hooger en, evenals in de

---

[1]) De hoogste noordelijke breedte, behaald door luitenant Cagni, van de Italiaansche expeditie, met de „Stella Polare", op 24 April 1900, is 86° 34′ N.

reeds vroeger geziene meer noordelijke deelen van Viktorialand, verheft zich ook hier, op eenigen afstand van de kust, een evenwijdig daarmede verloopende bergketen. Op het zooeven genoemde verst zuidelijke punt, dat de ontdekkers den 30en December 1902 onder 163° O. bereikten, zagen zij oostwaarts de eindelooze zich achter den ijsmuur uitstrekkende sneeuw- en ijsvlakte, in het westen verhieven zich bergtoppen tot 4000 M. en hooger en zoover het oog reikte zette, minstens tot 83° 30′, de bergketen zich zuidwaarts voort.

De in beide jaren naar het westen ondernomen tochten, waarbij lengten werden bereikt van 157° 26′ en 146° 30′ O., deden het binnenste van Viktorialand kennen als een met ijs bedekte hoogvlakte van ± 2700 M. hoogte met een opgebogen oostrand, die naar de Rosszee steil afvalt; deze hoogvlakte is door diepe dalen doorsneden, door welke goed geïndividualiseerde, d. i. onderling niet samenhangende gletschers het binnenijs naar zee afvoeren. De Parry-mountains, de bergketen, die Ross in zijn reisverhaal vermeldt en op zijn kaarten teekent, zuidelijk van Kaap Crozier, tot 79° Z. en misschien daarover, en waarvan de Erebus en de Terror de noordelijkste voorposten zouden zijn, schijnen volgens de Engelschen niet te bestaan, wat zeker moeielijk in overeenstemming is te brengen met de meestal zoo nauwkeurige en betrouwbare waarnemingen van Ross. Nadere en uitvoeriger berichten zullen hierin later nog meer licht moeten brengen.

Terugkeerende naar lagere breedten had de Engelsche expeditie ten slotte nog de gelegenheid voor goed uit te maken, dat de drie Russel-eilanden, die Ross in 1841 onder 67° 28′ Z. en 165° 30′ O. meende ontdekt te hebben als een nieuwe schakel tusschen Viktoria- en Wilkes-land, niet bestaan. Zooals reeds door sommigen geloofd werd zijn ze identiek met de Balleny-eilanden onder 66° 44′ Z. en 163° 11′ O., wat zich gemakkelijk laat verklaren door de omstandigheid, dat Ross zich hier op een te grooten afstand bevond en te slecht weer had om een voldoend nauwkeurige plaatsbepaling te kunnen doen.

Bij deze belangrijke geografische resultaten der Engelsche expeditie staan die der Duitsche ver achter en het is niet te loochenen, dat in dit opzicht de reis van de „Gauss” eene groote teleurstelling is geweest, die slechts eenigszins gecom-

penseerd wordt door de vele physische en biologische gegevens en verzamelingen, die door deze voorbeeldig uitgeruste expeditie met haar schitterenden staf van natuuronderzoekers zijn bijeengebracht.

In het gedeelte der antarktis, dat de Duitsche expeditie tot het terrein harer werkzaamheid had gekozen, waren de moeilijkheden oneindig grooter dan die in het Ross-quadrant; bereikte de Engelsche expeditie om zoo te zeggen zonder slag of stoot een breedte van bijna 78° Z., die zij nu verder als uitgangspunt voor haar sledetochten kon nemen, de „Gauss" ontmoette reeds zwaar ijs onder 63° 52′ Z. en zag zich gedwongen onder 66° 30′ te overwinteren, dat is ruim twaalf graden noordelijker dan de „Discovery", en terwijl de Engelschen hun prachtige tochten in den zomer deden waren de Duitschers in dit jaargetijde machteloos door den, in verband met de zooveel lagere breedte, weeken toestand van het ijs.

In 't gezicht van het nieuw ontdekte „Keizer Willem II-land", in de Posadawskybaai, heeft de „Gauss" overwinterd. Slechts op één punt heeft men de kust betreden, namelijk op 66° 48′ Z. en 89° 30′ O., alwaar men den sneeuwvrijen, 366 M. hoogen Gaussberg beklom, terwijl bovendien een opstijging van den kabelballon tot 500 M. hoogte gelegenheid gaf om een klein deel van het met ijs bedekte land te overzien.

In de Posadawskybaai eindigt het landijs met een bijna 100 K. M. langen, 30—40 M. hoogen, steilen rand; binnenwaarts stijgt het snel zoodat reeds op 3 à 4 K. M. van den rand de hoogte 200 M. en meer bedraagt; de ijsbedekking bleek hier niet zeer dik te zijn, want vlakke gedeelten wisselden af met steile hellingen en de golvingen van de onderlaag maakten zich overal kenbaar.

Naar het N.O. onder 66° Z. en 93° O. zagen de Duitschers hoog land liggen, dat jammer genoeg onbezocht moest blijven. De mogelijkheid bestaat, dat dit land identiek is met het bewuste Termination-land van Wilkes, want al is het ook waar, dat van de plek, vanwaar in 1840 de Amerikaansche zeevaarder het in Z.W. richting meende gezien te hebben, 64°1′ Z. en 97° 37′ O., voor de officieren der „Gauss" geen land zichtbaar was, de meening van Drygalski, dat het daarom niet bestaat, is, naar het schijnt, voorbarig. De breedte van

de zooeven bedoelde, van den Gaussberg uit geziene kust komt overeen met die van Terminationland, slechts de lengte verschilt 3° of ± 140 K. M. maar dit verschil kan gemakkelijk verklaard worden door aan te nemen òf dat Wilkes, die het land slechts onduidelijk en van verre zag (hij spreekt in zijn reisverhaal van „appearance óf land") zich hetzij in zijn bestek, hetzij in den afstand eenigszins vergist heeft, òf dat het door de Duitschers geziene land de ook door Wilkes ondersteIde oostelijke voortzetting van Termination land is. Wel schijnt ook de mededeeling van Drygalski, dat hij op de plaats, waar Wilkes de N. W. voortzetting van het land aangeeft, diepten loodde van 3165 en 3452 M., tegen het bestaan van Termination land te pleiten, maar meer naar het Z. W. bij het naderen van Keizer Wilhelm II-land neemt de diepte eveneens zeer snel af, zoodat de mogelijkheid niet is buitengesloten, dat ook noordwaarts van Termination land een plotselinge inzinking van den bodem optreedt. In ieder geval is er vooralsnog geen voldoende grond om aan te nemen, dat Wilkes ijsbergen of wolken voor land heeft aangezien en dientengevolge zijn Terminationland van de kaart te schrappen.

Al is dus ook alles bij elkaar genomen het geografisch resultaat den Gauss-expeditie gering, geheel zonder belang is het toch niet, want door de ontdekking van Keizer Willem II-land, heeft de kust van Wilkes-land zich naar het Westen belangrijk uitgebreid en is het nu in hooge mate waarschijnlijk geworden, dat zich van uit den Indischen Oceaan geen breede zeearm in de richting van de Zuidpool uitstrekt.

Tegenover de geringere geografische uitkomsten staan voorts de zeer belangrijke oceanografische onderzoekingen, waardoor de expeditie met de „Gauss" een waardige tegenhanger geworden is van de zoo bekende Duitsche diepzee-expeditie met de „Valdivia" in 1898—99, want zoowel op haar uit- en thuisreis als gedurende haar verblijf in het antarktisch gebied heeft zij zich voortdurend bezig gehouden met een gedetailleerd onderzoek der door haar bezochte zeeën en als resultaat van dat onderzoek een schat van gegevens omtrent gesteldheid van bodem en oppervlakte, omtrent temperatuur, dichtheid, ijstoestanden, stroomingen enz. mede naar huis gebracht, die bij een nadere bewerking ongetwijfeld o. a een belangrijken ommekeer zullen brengen in onze tot nu toe zeer onvolledige

voorstelling van de toestanden in de Indisch-antarktische zee.

Van bijzonder veel belang zijn de topografische ontdekkingen der Zweedsche expeditie. Hebben de Engelschen onze kennis van een deel der antarktis uitgebreid, de Zweden hebben die van een ander deel zeer aanmerkelijk verbeterd en de tochten van de „Antarctic" in 1902 en in 1903 tot haar ondergang, benevens de sledereizen van Nordenskjöld en van Andersson hebben de kaart van den ten zuiden van Amerika gelegen uitgestrekten archipel, die na de reis van Larsen in 1893—94 en na de Belgische expeditie van 1898—99 reeds telkens belangrijk gewijzigd moest worden, andermaal een ingrijpende verandering doen ondergaan.

De eerste belangrijke ontdekking van Nordenskjöld was wel deze, dat Louis-Philippe-land geen eiland is, door een breede straat van Graham-land gescheiden, maar, dat er aan de westzijde een doorloopende kustlijn is, zoodat de door de Belgen ontdekte Gerlache-straat slechts de voortzetting is van het Orleanskanaal aan de westkust van Louis-Philippe-land. De verbinding van dit laatste met Graham-land komt tot stand door een hooge, door groote gletscherdalen verdeelde bergketen, die verder landwaarts in een met ijs bedekte hoogvlakte overgaat. Aan de oostzijde is Louis-Philippe-land aanmerkelijk verkleind, daar groote stukken er van zelfstandige eilanden bleken te zijn, zooals Ross-eiland met den hoogen Mount Haddington en het zuidelijk daarvan gelegen Snow-eiland, waarop Nordenskjölds winterkwartier was gevestigd.

In Oktober 1902 ondernam Nordenskjöld, vergezeld van den Argentijnschen marineluitenant Sobral en één matroos, een sledetocht naar de oostkust van Graham-land, in 1893 door Larsen ontdekt en door hem Koning Oskar II-land genoemd. Hij volgde deze kust zuidwaarts tot 66° Z., dus niet zoo ver als Larsen, die indertijd met de „Jason" tot 68° 10′ kwam, maar hij was toch in staat haar tot aan Kaap Framnaes in kaart te brengen en de door Larsen van zijn schip af gemaakte opnamen in vele opzichten aan te vullen en te verbeteren. Volgens Nordenskjöld moet de oostkust van Grahamland belangrijk westwaarts worden teruggeschoven; er vóór ligt een uitgestrekt 40—50 mijlen breed, vlak ijsveld, dat waarschijnlijk als een zoogenaamde voorlandgletscher moet worden beschouwd. De door Larsen ontdekte drie Zeeleeuwen-

of Robben-eilanden, benevens het grootere Robertson-eiland, die allen door Larsen belangrijk in grootte schijnen te zijn overschat, moeten volgens Nordenskjöld beschouwd worden als ijsvrije bergtoppen, die boven het lager gelegen binnenijs uitsteken, evenals zulks o. a. in het Groenlandsche binnenijs het geval is, waar dergelijke toppen bijzonder karakteristiek zijn en met den aan de Eskimo's ontleenden naam van noenataks worden bestempeld. Het zelfde zou ook gelden voor den onder 66° Z. bij Framnaes zich verheffenden Jasonberg, die dus niet met het eigenlijke Graham-land zou samenhangen.

Op de tweede zomerreis der „Antarctic", in November en December 1903, werden belangrijke hydrografische onderzoekingen gedaan in de Bransfieldstraat, die de Zuid-Shetlands-eilanden van Louis-Philippe-land en Joinville-land scheidt, werd geconstateerd, dat Middle-eiland, 't welk op vroegere kaarten midden in die straat is geteekend, niet bestaat (men loodde op de plek, waar het verondersteld werd te liggen 1450 M.) en dat Trinity-eiland zeer belangrijk verkleind moet worden, en werden eindelijk nog de kusten van het Orleanskanaal van Astrolabe-eiland af tot aan Kaap Murray (Kaap Nuyt van de Belgen) in kaart gebracht.

Ook buiten het eigenlijk antarktisch gebied hebben de aan boord gebleven leden van den wetenschappelijken staf nog belangrijke waarnemingen gedaan; in April 1902 o. a. hielden zij zich bezig met een onderzoek van de nog zoo goed als onbekende zee tusschen de Falklands-eilanden en Zuid-Georgië en in de daaropvolgende maanden van laatstgenoemd eiland zelf en zijn omgeving, waarbij de door de Duitsche expeditie, die hier in den winter van 1882 en 83 in de Royal-Bai haar meteorologisch station had, verkregen uitkomsten werden uitgebreid.

De Schotsche expeditie eindelijk komt in zooverre met de Duitsche overeen, dat zij meer een oceanografisch dan geografisch karakter had. De Schotten echter namen een dankbaarder taak op zich dan de Duitschers, daar zij tot terrein van hun onderzoek het tot nu toe zoo goed als volslagen onbekende Weddel-quadrant kozen, waardoor zij van te voren welhaast zeker waren, dat zij niet alleen per schip een relatief hooge breedte zouden kunnen bereiken maar ook, dat alle

door hen verkregen uitkomsten voor de wetenschap nieuw zouden zijn. De Weddelzee toch schijnt, evenals de Rosszee bij Viktorialand, een poort te zijn, waardoor men het geheimzinnig zuidpoolgebied binnendringt. De Schotsche walvischvaarder James Weddell bereikte hier in 1823 onder 33° 30′ W. de buitengewoon hooge breedte van 74° 15′ en vond daar een volkomen open, ijsvrije en bevaarbare zee; daar evenwel het vangen van traandieren en niet het doen van wetenschappelijke onderzoekingen Weddell's doel was en geen andere zeevaarders na hem onder dezen meridiaan zoover zuidwaarts zijn doorgedrongen, zoo bleef 80 jaar lang de Weddellzee een open vraagstuk, dat nu, althans voor een niet onbelangrijk deel, door de mannen van de „Scotia" is opgelost.

Het hoofdresultaat der Schotsche zuidpool-expeditie is wel de ontdekking van land op een plaats, waar men dit niet vermoed had. Onder 72° 25′ Z. en 18° W. stuitte namelijk de „Scotia" op een reusachtigen ijsmuur, dien het schip over ongeveer zes lengtegraden tot 73° 55′ Z. en 24° W. vervolgde tot dicht bij het uiterste punt dus van Weddell, vanwaar deze nergens land heeft kunnen zien. Volgens Bruce is deze ijsbarrière niet ongelijk aan die van Ross bij Viktorialand en is zij zonder twijfel evenals deze te beschouwen als de rand van het antarktisch vastland bedekkende binnenijs.

Zeer belangrijk zijn voorts de vele hydrografische opnamen door de Schotsche expeditie in de Weddellzee gedaan; vooral de loodingen, daar deze ook hier weer, even als verder in het oosten aan den rand van 't vastland, diepten aanwijzen van 4000 en meer meters. Naar het schijnt moet worden aangenomen, dat deze diepten samenhangen met die, welke men in de IJs-zee ten zuiden van den Indischen Oceaan vond, want Bruce toonde aan, dat de tusschen den Atlantischen Oceaan en de IJszee bestaande drempel, waarvan Zuid Georgië, de Sandwich-eilanden en de Bouvet-eilanden de hoogste punten zijn, wel is waar onder $32\frac{1}{2}$° en $34\frac{1}{2}$°, waar hij onder 60° Z. diepten vond van niet meer dan 2427 en 1081 M. een uitlooper schijnt te vormen, maar dat deze onder 69° Z., alwaar hij gemiddeld 4500 M. loodde, weer is verdwenen. Behalve de zoo juist genoemde mogelijke uitzondering is de diepte der Weddellzee opmerkelijk gelijkmatig, daar de overige door de Schotten gedane loodingen

uitkomsten gaven, die schommelen tusschen 4200 en 5000 M.

Het belang der Schotsche ontdekkingen valt onmiddellijk in 't oog, wanneer men een blik slaat op een Zuidpoolkaart en rondgaande de plaatsen overziet, waar thans met zekerheid de aanwezigheid van land werd aangetoond of waar men dit meent te hebben gezien. Juist in het Weddell-quadrant bevond zich tot nu toe de grootste gaping, want tusschen Grahamland onder ± 60° W. en Enderbyland onder ± 50° O., dat is in een 110 lengtegraden omvattenden boog, is slechts één enkele en dan nog zeer vage aanduiding van land, nl. op ongeveer 70° Z., waar in 1820 de Russische zeevaarder von Bellinghausen en in 1831 de Engelsche robbenjager Biscoe tusschen ongeveer 10° en 20° O. dit onduidelijk hebben meenen te zien. Door de ontdekkingen van de „Scotia" nu is deze gaping op verdienstelijke wijze aangevuld en in verbinding met het vinden van Keizer-Willem II-land door de Duitsche en van Koning-Eduard VII-land door de Engelsche expeditie, zien wij thans den omtrek van het de Zuidpool omgevende vastland belangrijk scherper geteekend dan dit voor korten tijd nog het geval was, wat als een hoofdresultaat der internationale campagne moet beschouwd worden.

III.

Zagen wij in voorstaande bladzijden, dat de geografische resultaten der onderscheidene expeditiën zeer verschillend van omvang zijn, wat het andere deel der haar opgedragen taak betreft, het doen van systematische waarnemingen der physische toestanden vooral van klimaat en aardmagnetisme, daarvan kunnen wij wel aannemen, dat het door alle expeditiën met gelijke nauwkeurigheid is vervuld. Zelfs de voorloopige, verkort en deels onvolledig gepubliceerde uitkomsten der meteorologische waarnemingen, door de Engelsche expeditie gedurende twee volle jaren (8 Febr. 1902—14 Febr. 1903), door de Zweedsche 20 maanden (21 Febr. 1902—9 Nov. 1903), door de Duitschers een jaar (14 Febr. 1902—8 Febr. 1903) en door de Schotten van April—October 1903 gedaan, zijn oorzaak, dat wij nu een althans eenigermate juiste en volledige voorstelling bezitten van het zeer bijzondere klimaat van het zuidpoolgebied, waarmede een door de meteorologen lang gevoelde leemte zeer gelukkig is aangevuld.

Wanneer men, zooals in onderstaande tabel is geschied, de in het zuiden waargenomen gemiddelde temperaturen stelt naast die, welke men op ongeveer overeenkomstige breedten in het noordelijk halfrond aflas, dan komt men op eenvoudige wijze al dadelijk tot de erkenning van een paar hoofdtrekken van het antarktisch klimaat.

STATION.	Breedte.	Waar-nemingstijd.	Gemiddelde temperatuur in graden Celsius.				
			Winter.	Lente.	Zomer.	Herfst.	Jaar.
Snow-eiland	64° 30′ Z.	1902—1903	-- 20°	-- 14.1°	-- 2.1°	-- 11.1°	-- 11.8°
Keiz. Will. II land	66° 30′ „	1902—1903	-- 19.1°	-- 12.1°	-- 1.8°	-- 12.6°	-- 11.5°
„Belgica"station	70° 40′ „ [1]	1898—1899	-- 16.8°	-- 11.1°	-- 1.5°	-- 9.1°	-- 9.6°
Kaap Adare	71° 18′ „	1899—1900	-- 24°	-- 17°	-- 0.9°	-- 13.4°	-- 14.9°
Viktorialand	77° 51′ „	1902—1903	-- 25.6°	-- 19,6°	-- 5.9°	-- 20.2°	-- 17.8°
Godthaab [2]	64° 11′ N.	1866—1887	-- 9.4°	-- 3.6°	+ 5.7°	-- 0.9°	-- 2.0°
Sodankylä [3]	67° 27′ „	1882—1883	-- 12.9°	-- 0.6°	+12.6°	-- 5.2°	-- 1.5°
Jan Mayen	71° 0′ „	1882—1883	-- 7.1°	-- 5.7°	+ 2.8°	+ 0.7°	-- 2.3°
Point Barrow [4]	71° 23′ „	1882—1883	-- 25.2°	-- 16.5°	+ 1.9°	-- 11.6°	-- 12.8°
Jones Sont [5]	76° 50′ „	1900—1901	-- 25.4°	-- 20.6°	+ 0.7°	-- 17.6°	-- 15.7°

Er blijkt dan namelijk, dat 1e de gemiddelde jaartemperatuur in de antarktis in alle gevallen aanmerkelijk lager is en 2e dit verschil niet zoo zeer is toe te schrijven aan een strengeren winter dan wel aan een aanzienlijk lagere zomerwarmte, en zeer kenmerkend voor de zuidpoolstreken is het, dat daar zelfs het zomergemiddelde, 't welk in het noorden overal positief is, steeds beneden het nulpunt blijft. Deze lage zomengemiddelden bewijzen tevens, dat niet alleen het Engelsche maar ook de beide andere stations, ofschoon mathematisch het Duitsche juist op den drempel van het eigenlijk antarktisch gebied en het Zweedsche er geheel buiten lag, toch een echt poolklimaat hadden.

Een andere opmerkelijke bijzonderheid vindt men in de buitengewoon groote en snelle schommelingen, waaraan de

---

[1]) Dit is de gemiddelde breedte der „Belgica". Van 16 Maart 1898—14 Maart 1899 dreef zij met het ijs noord- en zuidwaarts. [2]) Deensche kolonie op de westkust van Groenland. [3]) In Finland. [4]) Alaska. [5]) Bij de Baffinsbaai; winterkwartier der 2e Noorsche expeditie met de „Fram".

temperatuur in deze streken onderhevig is. Om één voorbeeld te noemen: op het Zweedsche station begon de 17e Juli 1903 om 1 uur v.m. met een temperatuur van — 29.8° en om 10 uur n.m. stond de thermometer er op + 4.1°, een verschil dus van 33.9° in den tijd van 21 uur. In 't algemeen waren, in den winter meer dan in den zomer, schommelingen van 20° tot 30° binnen het etmaal in 't geheel niet zeldzaam.

Hoogst interessant waren volgens Dr. Bodman, den meteoroloog der Zweedsche expeditie, de relatief hooge temperaturen, die bijna plotseling en zonder dat eenig voorafgaand verschijnsel ze aankondigde soms met de permanente koude kwamen afwisselen, wat wel op bijzonder sprekende wijze geïllustreerd wordt door het bijna ongelooflijke feit, dat terwijl de allerlaagste temperatuur van — 41°.1 den 6en Augustus 1902 werd afgelezen een jaar later bijna op den zelfden datum, nl. den 5en Augustus 1903, dus in 't hart van den antarktischen winter het absolute maximum van + 9.3° werd waargenomen, een zoo zonderling verschijnsel, dat men sterk geneigd zou zijn aan een vergissing te denken, wanneer niet stellig werd verzekerd, dat deze volkomen is buitengesloten.

De ramp der „Antarctic", die oorzaak was, dat Nordenskjöld en zijn staf niet van hun station konden worden afgehaald, is der meteorologie ten goede gekomen, want zij dankt daaraan een bijna volledige tweede serie van jaartemperaturen, die, zooals reeds vermoed werd, bewees, dat het eerste jaar, met name de eerste lente buitengewoon streng en dus abnormaal was, wat o. a. ten duidelijkste daaruit blijkt, dat de gemiddelde temperatuur van Oktober 1902 — 12.7°, van Oktober 1903 daarentegen — 6.4° was. Het feit, dat in 1902 de „Antarctic" bij haar tocht naar het zuiden op onoverkomelijke ijshindernissen stuitte en in de Erebus en Terror-golf bleef steken, terwijl het volgend jaar de „Uruguay" zonder eenige moeite en reeds zeer vroegtijdig het Zweedsche winterkwartier bereikte, wordt door deze omstandigheid genoegzaam verklaard.

Als regel, afgeleid uit vroegere waarnemingen, geldt, dat in het zuidpoolgebied de lente kouder is dan de herfst en voor het gebied ten zuiden van Z. Amerika komt dit dus uit al is het verschil dan ook buitengewoon groot, wat vermoedelijk aan locale oorzaken moet worden toegeschreven, maar voor andere deelen van de antarctis schijnt het jaar

1902 op andere wijze abnormaal te zijn geweest, want èn de „Gauss" èn de „Discovery"-expeditie hadden zooals uit het bovenstaande tabelletje blijkt een herfstgemiddelde lager dan het lentegemiddelde en dat deze afwijking, zoowel op Viktorialand als op Keizer Willem II-land optrad schijnt er op te wijzen, dat beide, ofschoon 76° in lengte verschillende, tot het zelfde meteorologisch gebied behooren, wat mogelijk als een nieuwe aanwijzing kan beschouwd worden, dat zij onderling door binnenijs verbonden zijn en dus deelen uitmaken van een en 't zelfde vastland.

Zooals wij boven gezien hebben overwinterde de Schotsche expeditie in de Scotia-baai op de Zuid-Orkney's. Als een zeer opmerkelijk feit kan het worden beschouwd, dat het expeditieschip hier op de geringe breedte van 61°, ongeveer overeenkomende met die van Bergen in Noorwegen, van 25 Maart tot 23 November 1903, dat is acht maanden lang, in het ijs lag ingesloten. Dit feit wijst even als de tijdens de overwintering gedane temperatuurswaarnemingen, die als uitkomst het betrekkelijk zeer lage achtmaandelijksche gemiddelde van —7° gaven en het zeer lage jaargemiddelde door de Belgen en de Zweden bij Grahamland gevonden op het bestaan van een zich ver noordwaarts uitstrekkenden Zuid-Atlantischen uitlooper van het koude zuidpoolgebied, binnen welken uitlooper onder 54° 26' Z., dus nog meer noordelijk, ook de geheel met ijsbedekte Bouvet-eilanden zijn gelegen.

Een ander, niet minder belangrijk kenmerk van het klimaat der zuidpoolstreken is het veelvuldig en aanhoudend optreden van stormen. Bezaten reeds van oudsher de zuidelijke zeeën in dit opzicht een zekere beruchtheid, het spreekt van zelf, dat al weer na de verschillende overwinteringen ook dit verschijnsel in zijn geheele duidelijkheid aan den dag is getreden, want juist in den winter blijken deze stormen het veelvuldigst en hevigst te zijn.

Een paar bijzonder sprekende cijfers, uit de voorloopige mededeelingen van het Zweedsche station berekend, mogen om dit aan te toonen hier volstaan. Van 1 Maart 1902 tot 1 Maart 1903 waren er niet minder dan 233 dagen, waarop de wind gedurende een of meer uren een snelheid van 10 of meer dan 10 M. per seconde verkreeg en 83 dagen, waarop deze gelijk aan of grooter dan 20 M. per seconde was. De zomer-

maanden waren betrekkelijk zeer kalm en gedurende December 1902 en Januari en Februari 1903 klom slechts in de laatste maand twee maal de snelheid tot 20 M. Daarentegen waren de wintermaanden het stormachtigst; in Juni, Juli en Augustus 1902 bereikte op 33 dagen de wind een snelheid van 20 of meer M. per seconde, waarbij voor korten tijd de bijna ongeloofelijke snelheid van 37 M. werd geregistreerd, ja gedurende de eerste 10 dagen van Juni 1902, was de geheele gemiddelde snelheid bijna 20 M. en op den 9en Juni had men den stormachtigsten dag van de geheele overwintering met een daggemiddelde van 25 M.

Bedenkt men, dat dergelijke geweldige en onafgebroken stormen altijd vergezeld gingen van lage temperaturen, dan kan men zich eenigzins een voorstelling maken van den waarlijk ontzettenden klimatologischen toestand, waartegen men zich bij een verblijf in deze streken heeft te wapenen.

Tot de lastigste waarnemingen in de poolstreken behoort het meten van de hoeveelheid gevallen neerslag, althans wanneer deze uit de juist zoo veelvuldig voorkomende fijn-korrelige sneeuw bestaat. Ik herinner mij hoe gedurende onze overwintering in de Karazee in 1882—83 het ons een voortdurende ergenis was, dat deze fijne, letterlijk alles doordringende sneeuw, als dreef zij den spot met onze waarnemingen, zich rondom den regen- en sneeuwmeter ophoopte maar dezen zelf voorbij ging en geheel ledig liet.

Dit bezwaar schijnt werkelijk onoverkomenlijk, waardoor het dan ook ondoenlijk wordt de hoeveelheid gevallen neerslag in millimeters uit te drukken. Slechts kan men het aantal dagen en uren bepalen, waarop er neerslag is en de soort daarvan nader omschrijven. Alleen van het Zweedsche station zijn daarover voor 't oogenblik eenige uitkomsten bekend gemaakt, waaruit blijkt, dat van Mei 1902 tot en met October 1903, d. i. in 549 dagen, er 393 voorkwamen met en 156 zonder neerslag, zoodat in dit opzicht het zuidpoolgebied alles behalve misdeeld is.

Ook onze geologische en natuurhistorische kennis van de antarktis is, naar het zich laat aanzien, door de laatste Zuidpoolreizen belangrijk verrijkt, al spreekt 't wel van zelf, dat het groote gewicht juist van de op dit gebied verkregen resultaten eerst na jaren kan blijken, wanneer het mede-

gebrachte, zeer omvangrijke materiaal wetenschappelijk zal onderzocht zijn.

De groote sledetochten der Engelschen, ondernomen zuidwaarts over het groote ijsveld op vrij grooten afstand van de oostkust, en oostwaarts over het binnenijs van Viktorialand, waren uit den aard der zaak van geen overwegend geologisch belang, slechts gelukte het een der officieren bij een dier gelegendheden in een diep ingesneden gletscherdal door te dringen, dit nauwkeurig geologisch te onderzoeken, er overblijfselen van een voormaligen plantengroei te verzamelen en er aanwijzing te vinden van een voormaligen hoogeren ijstand. Daarentegen heeft de Engelsche expeditie in den omtrek van het station dus op Erebus-eiland en op de naastbijzijnde deelen der kust belangrijke onderzoekeningen gedaan en uitgebreide verzamelingen gemaakt, een zeer dankbare arbeid daar, behalve een korte landing aan den voet van den Terror in Februari 1900 door Borchgrevink, dit terrein voor onderzoek nog volkomen braak lag. Wij kunnen dus mettertijd een uitvoerig verslag over dit zoo bijzonder belangrijk vulkanisch gebied verwachten.

De geologische werkzaamheden der Duitsche expeditie bepalen zich tot een onderzoek van de eenige plaats, waar Keizer Willem II-land betreden is, namelijk de omgeving van den Gaussberg. Volgens den geoloog der expeditie, Dr. Philippi, is genoemde uit zwartbruine leucitbasaltlava opgebouwde berg een zoogenaamde homogene vulkaan, d. w. z. het product van één enkele uitbarsting; later onderging hij onder invloed van het ijs, waarmede de berg, zooals uit het vinden van erratische blokken kan worden afgeleid, eens overdekt was, ingrijpende veranderingen, terwijl nog later snelle dagelijksche temperatuurswisselingen, splijting door vorst, stormen en andere atmospherische krachten, het hare bijdroegen om het verweeringsproces steeds verder te doen voortgaan en den berg ten slotte geheel met een puinmantel te bedekken.

Van plantengroei was hier geen sprake; slechts vond men, door een dunne ijslaag bedekt, een paar korstmossen en een wiersoort op de overblijfselen van een in den bodem vast gevroren zeehond.

Van groot belang zijn de geologische en palaeontologische onderzoekingen der Zweden. Jammer, dat verreweg het grootste

gedeelte der kostbare verzamelingen, ook op het gebied van zoölogie en botanie, gedurende de tweede reis der „Antarctic" bij Vuurland en Grahamland bijeengebracht, met het schip ten gronde gingen. Daartegenover staan evenwel de buitengewoon belanrijke vondsten van Nordenskjöld op Seymour-eiland even noordelijk van zijn winterkwartier: hier toch ontdekte hij een rijke laag beenderen van vogels en andere gewervelde dieren, benevens talrijke overblijfselen van hoogere planten, die alle wijzen op prachtige bosschen met een rijke fauna van plantenetende dieren en vogels, die eenmaal deze thans in een troostelooze ijswoestenij herschapen eilanden bedekten. Ook in de omgeving van het winterkwartier van Andersson en de zijnen, aan de noordkust van Louis-Philippe-land, werden vele goed bewaard gebleven overblijfselen eener rijke flora van Cycadeeën, Conifeeren en Varens gevonden.

Door deze ontdekkingen werd voor de eerste maal het bewijs geleverd, dat evengoed als de hoog noordelijke breedten ook de antarktis een diep ingrijpende klimaatsverandering heeft ondergaan.

Tot de verdiensten der Schotsche expeditie eindelijk behooren nog de nauwgezette geologische onderzoekingen op de zoo goed als onbekende Laurie- en Saddle-eilanden, die tijdens de overwintering in de Scotia-baai werden gedaan, waarbij de ontdekking van graphiet leerde, dat de groep der Zuid-Orkney's tot de alleroudste formatiën behoort. Behalve de steile gedeelten waren de eilanden geheel met ijs en sneeuw bedekt en de geheele vegetatie bepaalde zich tot enkele mossen en korstmossen, terwijl van grassen, die er volgens Weddell (1823) zouden voorkomen, geen spoor werd gevonden.

IV.

Wij mogen van de in deze bladzijden geschetste zeer veelzijdige uitkomsten der Zuidpool-campagne niet afstappen zonder te wijzen op den invloed, dien zij reeds begonnen is uit te oefenen op het toekomstig onderzoek der antarktische gewesten.

Het is vooral de Regeering van Argentinië, die na de door haar verleende medewerking aan de Zweedsche en Schotsche

expeditiën en aangemoedigd door het succes van de ter redding van Nordenskjöld uitgezonden „Urugnay", zich voor een wetenschappelijk en ook voor een praktisch onderzoek van het zuidpoolgebied bijzonder is gaan interesseeren.

Vooreerst is besloten het meteorologisch station in de Scotia-baai op de Zuid-Orkney's, althans nog gedurende eenige jaren, in wezen te houden. Wij zagen reeds boven, hoe de „Scotia" op haar tweeden tocht naar het zuiden daar in Februari 1904 een drietal Argentijnsche waarnemers onder leiding van den Schotschen meteoroloog Mossman, aan wal zette. Nadat deze mannen zich van hun taak hadden gekweten, werden zijn in Januari l.l. door de „Urugnay" afgehaald, die na ter aflossing een anderen staf van waarnemers te hebben achtergelaten, den 30en dier maand met hen te Punta-Araenas terugkeerde.

In de tweede plaats is te Buenos-Ayres een „Compania Argentina de Pesca" opgericht, die zich ten doel stelt in de antarktische zeeën de jacht op traandieren (walvisschen en robben) uit te oefenen. Voor de leiding dezer onderneming heeft men kapitein Larsen, den gezagvoerder der „Antarctic", gewonnen, die reeds in September 1904 met den nieuwgebouwden stoomwalvischvaarder „Fortuna" Sandefjord in Noorwegen met bestemming naar het zuiden heeft verlaten. Op Zuid-Georgië, dat als steunpunt voor het jachtbedrijf is gekozen, zal een traankokerij worden opgericht, terwijl twee zeilschepen een geregelde verbinding tusschen dit eiland en Buenos-Ayres zullen onderhouden. Het is te voorzien, dat vooral onder leiding van een man als Larsen geen gelegenheid ongebruikt zal gelaten worden om deze handelsonderneming ook aan de wetenschap dienstbaar te maken.

Tot slot moge hier terloops nog melding gemaakt worden van de reeds boven even ter sprake gekomen Fransche expeditie, die zoo juist uit de Zuidpoolzee is teruggekeerd. Deze onderneming, in hoofdzaak wel een navolging van de Belgische expedite van 1898—99, werd voor een belangrijk deel door den leider Dr. J. B. Charcot zelf bekostigd, met steun van de Fransche Regeering en van particulieren. De expeditie, die zich ten doel stelde onderzoekingen te doen langs de oostkust van Grahamland en zoo mogelijk in de omgeving van het in 1821 door den Russischen zeevaarder

von Bellinghausen ontdekte en in 1890 door de Gerlache mogelijk zeer van verre geziene Alexanderland, verliet aan boord van het stoomschip „Français" Havre den 23 Augustus 1903. De voorlaatste berichten werden door robbenvangers in een cairn aan de Oranjebaai (Vuurland) gevonden; zij waren gedateerd op 28 Januari 1904 en dus door Charcot, die den 15en Januari Uschuaia op Vuurland verliet, aldaar gedeponeerd, nog vóór hij zijn eigenlijken tocht naar het Zuiden begon. Toen meer dan een jaar verliep zonder dat men verder iets van de expeditie vernam, begon men zich reeds ongerust over haar te maken, totdat juist dezer dagen (6 Maart) een telegram uit Buenos-Ayres meldde, dat schip en bemanning behouden in een Argentijnsche haven waren aangekomen.

Volgens dit telegram heeft de expeditie overwinterd bij het op 65° 12′ Z. en 63° 58′ W. gelegen Wandel-eiland, een der door de Belgische expeditie ontdekte Danebrogs-eilanden; zij is in de gelegenheid geweest verschillende deelen van de oostkust van Grahamland te onderzoeken en Alexanderland terug te vinden, zonder het evenwel te kunnen bereiken. Uitvoeriger berichten kunnen nu binnenkort worden verwacht.

Als geheel op zichzelf staande onderneming, wier werkzaamheid niet samenvalt en ook geen verband houdt met die der boven besproken expeditiën, behoort trouwens deze Fransche zuidpoolexpeditie niet meer tot ons eigenlijk onderwerp: de antarktische campagne van 1901—1904.

J. MAR. RUYS.

MARCEL SCHWOB.

(1867—1905.)

II.

Marcel Schwob nam in die lente van 1891 de uitgaaf zijner verzameling van kleine verhalen ter hand.

De Parijsche uitgever Ollendorff had zich laten overreden het boek te drukken, en de jonge auteur zag zijn naam al in groote zwarte letters op den gelen omslag van een deeltje à 3 francs 50.

Cœur double had hij tot titel gekozen van zijn werk.

Het waren vertellingen die reeds bij hun eerste verschijning in het dagblad *l'Echo de Paris* niet heelemaal onopgemerkt waren gebleven, ofschoon de groote meesters in dat genre van kleine verhalen nog leefden en voor zich de aandacht der courantenlezers in beslag namen.

Marcel Schwob had zijn eigen manier van vertellen en zijn eigen soort van vertelsels. Zijn domein was het fantastische, en hij hield van roovers- en van zeerooversverhalen. Al wat buiten het gewone leven lag, het wonderlijke en het avontuurlijke, daarin voelde hij zich thuis.

Stevenson's *Treasure Island* had het hem aangedaan. De geheimzinnige menschen van dat boek, zooals ze voor een jongens-verbeelding heengaan met hun wreede gestes en hun snijdende woorden, prentten zich met felle trekken in zijn geest. Maar Edgar Allan Poe vooral had zijn hart gewonnen, de Amerikaansche fantast, — die kwam als uit een wonderwereld, waarvoor de werkelijkheid verbleekte en onwezenlijk

werd. Ik zal niet zeggen dat hij hem navolgde, maar Marcel Schwob wilde met Poe's oogen zien.

Er zou een heele verhandeling zijn te schrijven over den invloed der vreemde sprook- en spookliteratuur op de Fransche letteren der 19e eeuw. En waarom misschien alleen de Fransche letterkunde te noemen? Want iedere poëzie heeft op haar tijd noodig zich in een bad van wonder en mysterie te verjongen. Het buitengewone en vreemde is een zinnebeeld van de nieuwe ongekende krachten die uit het donkere bewustzijn van de menschenziel aan het dichtvermogen frischheid van bloei zullen hergeven; en wanneer de poëzie dan schuil gaat in duisternis, gebeurt het om er met luister weer uit te voorschijn te komen.

Poe met zijn tweeledige qualiteit van uitbundige fantasie en preciese berekening heeft altoos een groote aantrekking gehad voor den logischen geest der Franschen; — Baudelaire voelde zich aan hem verwant. Het doordachte van Poe's verbeelding, in tegenspraak met het gewone denken en het gezond verstand, het intellectueel paradoxe, ja perverse van die verbeelding, oefende een bekoring uit op de artisten van een volk, die in dubbelen zin artisten waren, omdat het volk zelf in aanleg reeds artist was.

Toch was het niet alleen zijn luciede verbeelding die Marcel Schwob in hem bewonderde, een nauwer sympathie vereenigde hen. Ook de jonge Fransche auteur, evenals de Amerikaansche dichter, voelde zich gescheiden van zijn omgeving, vreemd van het publiek waarvoor hij sprak, zelfstandig in zijn eigen wereld van droomgedachten en geleerdheid, onafhankelijk zelfs in den intiemsten kring van zijn persoonlijkheid tegenover de beelden van zijn fantasie. Zij waren hem een middel om iets uit te drukken, wat hij op een andere wijs zich niet duidelijk kon maken; maar hij stond er vrij tegenover; hij gebruikte ze, waar hij ze noodig vond, zooals hij van de realiteit gebruik maakte wanneer hem dat te pas kwam.

Daardoor werd hij humorist, en het was de humor en de neiging voor het groteske van een schrijver als Mark Twain. Want die behoorde ook tot zijn bewonderingen, en hij koos zich wel tot voorbeeld het leuke spel van Mark Twain's

koelen spot en van zijn flegmatische overdrijving.....
Stevenson en Poe en Mark Twain, — het waren vreemde goden die Marcel Schwob ter markt bracht, eu het was een literarische inspiratie die bij de geboorte van zijn werk voorzat. Maar al kreeg het daardoor een exotisch tintje, als van iets dat wat ver van de menschen afstond, het had toch een gedecideerde physionomie door de bijzondere gaaf van vertellen, die aan Marcel Schwob eigen was. Hij wist van het eerste woord af dat hij neerschreef, dadelijk, de wezenlijke trekken te kiezen die de overtuiging gaven van de werkelijkheid van zijn verhaal; hij greep zijn hoorders met een heel vasten greep, wanneer ze zich lieten grijpen, en waar hij nog schijnbaar bezig was aan de expositie van zijn verhaal, daar bevond de lezer of hoorder zich al midden in het drama, — een dat geëindigd was, eer men zelfs er aan dacht naar den afloop te raden.

Zijn groote kunst was de kunst om de overgangen verborgen te houden. Het ding dat hij had mee te deelen stond voor de verbeelding van den lezer *en bloc*, als een geheel. Die zekerheid en wezenlijkheid van zijn voorstelling bracht het vreemde en vreemd getinte van zijn vertellingen naderbij; men voelde dat men in een dubbele wereld trad, zonder juist te weten waar de eene ophield en de andere begon, en men begreep dat men daardoor in aanraking kwam met een dubbele persoonlijkheid. Twee werelden en een tweevoudige geest.

Cœur double, zoo dacht Marcel Schwob zich den titel van zijn aanstaand boek.

Het was een bekentenis over zichzelf.

Wil men een proef van zijn talent, zoooals zich dat aan den aanvang van zijn schrijversloopbaan voordeed, zoo neme men het verhaal dat hij *Les Portes de l'Opium* noemde. Het spreekt van de onrust van geest die zich uit in een jacht, al door, naar nieuwe sensaties.... De woorden luiden:

„Nous étions arrivés dans un temps extraordinaire où les romanciers nous avaient montré toutes les faces de la vie humaine et tous les dessous des pensées. On était lassé de bien des sentiments avant de les avoir éprouvés; plusieurs se laissaient attirer vers un gouffre d'ombres mystiques et

inconnues; d'autres étaient possédés par la passion de l'étrange, par la recherche quintessenciée de sensations nouvelles; d'autres enfin se fondaient dans une large pitié qui s'étendait sur toutes choses.

„Ces poursuites avaient créé en moi une curiosité extravagante de la vie humaine. J'éprouvais le désir douloureux de m'aliéner à moi-même, d'être souvent soldat, pauvre, ou marchand, ou la femme que je voyais passer...."

Daar was in een verlaten straat een hooge muur met enkele traliegaten, buiten het bereik der oogen, en een grillig gesloten deur, geroest in haar hengsels. Die muur en die deur prikkelen den mysteriezin van den verteller, totdat hij op een dag een oudachtig grijnzend mannetje er ziet aankloppen; en waarlijk, de deur met haar groen beslag gaat open. Hij ijlt mede binnen op het voetspoor van het grillig huppelend kereltje, en struikelt in zijn haast over een bedelaar die tegen den muur geleund zat, met een aarden nap op zijn schoot en een tinnen lepel in de hand.

De tempel van den opium heeft zich voor hem geopend. Hij heeft er zijn opiumvisioenen. Een paneel in den wand van het vertrek, waar een oud wijf hem den opium heeft gebracht, schuift weg, en een jonge vrouw verschijnt. Zij is voor hem de harmonie van schoonheid en beweging, van kleur en muziek, waarnaar zijn zieke zielsverlangen heeft gestreefd. Zijn hart begeert haar, en hij zingt den hymnus van den opium.

„L'opium est plus puissant que l'ambroisie, puisqu'il donne l'immortalité du rêve, non plus la misérable éternité de la vie..."

Wat beduidt al het geld ter wereld voor hem, wanneer hij met zijn droom mag leven! Hij is in staat alles op te offeren;.... en hij ziet toe dat met een vleiend gebaar zijn kleed hem wordt afgenomen.

De oude vrouw, die hem den opium heeft bereid, neemt plotseling de plaats in van de liefelijke droomgestalte. In haar gevolg komt de bedelaar, die tegen den muur leunde. De bedelaar krijgt de kleeding van den jongen man en staat hem zijn nap en tinnen lepel af. Dan klapt de oude in de hand. Al de heerlijkheid verdwijnt. De groene oude man met zijn Vitusdans, de afzichtelijke bedelaar, de nijdige megaera, zij jagen hem door eindelooze gangen, langs kleverige muren voort en voort, totdat het licht hem weer opvangt, en hij

zichzelf ziet gezeten bij den mesthoop, voor een hoogen muur met den uitkijk op een hem vreemde wereld, maar met een deur geheel gelijk aan de geheimzinnige deur die hem toegang heeft gegeven.

„Et j'étais là, perdu, pauvre comme Job, nu comme Job, derrière la seconde porte; je la secouai, je l'ébranlai — elle est fermée à jamais. Ma cuillère d'étain claque contre ma sébile. Oh! oui, l'opium est plus puissant que l'ambroisie, donnant l'éternité d'une vie misérable...."

En de tegenlitanie volgt tot verwensching van den opium.

In 't kort weergegeven, toont het verhaal natuurlijk zijn symboliek te doorzichtig. Ik wil het ook niet onder de allerbeste rangschikken, want ik heb het vooral gekozen omdat het typisch is voor Schwob's manier. In enkele bladzijden geeft het den geheelen omgang van een gevoel. Weinig personen. Het oude mannetje, beeld van wie door den opium zijn gezondheid heeft laten verwoesten, de afzichtelijke bedelaar, de oude vrouw, — zij leiden het verhaal in en zij leiden het uit; zij staan zoo wat symmetrisch bij den ingang en bij den uitgang. De droomgestalte is het hart der vertelling, en ze wordt voorafgegaan door het vage ziekelijke verlangen, gesloten door de eindelooze miserie. Het zijn niets dan een paar bladzijden, zooals ik zeide; ze bevatten — wat mager nog wellicht, wat te veel met Poe's oogen gezien — een heel leven.

Wanneer men een voller en dieper getint staaltje van Marcel Schwob's verhaaltrant wenscht, dan moet men een vertelling kiezen als die hij betiteld heeft: *Les trois gabelous.* Daar laat zich de invloed van Stevenson gelden.

„Les trois gabelous" zijn douane-beambten die aan de kust in een kleine haven van Bretagne tegen sluikhandel moeten waken.

Onder de vlagen van den wind door bereikt hen op een avond, wanneer de nacht al is gevallen, het geluid van riemen die zacht door het water worden bewogen. De drie — wat zijn ze, ieder, levendig met 'n paar trekken geteekend! — gaan er op af; ze zijn op het strand; ze bestijgen hun boot. We volgen hen op hun tocht, steeds het myste-

rieuze geluid in het duister-lichtende water achterna. En evenals hen, overvalt ons het denkbeeld aan een van die spookschepen die op de groote zee omvaren met een vervloekte bemanning die zich rijk geroofd heeft aan de goudvloot van Indië. Wij weten dat zulk een historie niet meer dan een sprookje is, een overlevering uit lang vervlogen tijden die voor onze overgrootouders reeds tot een grijs verleden behoorde, maar in dien killen nacht met de striemende vlagen, wat voor illusies stijgen er niet uit de wateren! Hoe weerlicht de zee! welk schijnsel van een schip staat daar voor onze oogen! Is het de sterke drank die de douaniers prikkelt en opzweept, of is het de goudkoorts die hen heeft bevangen? zij willen het onbekende schip inhalen en varen verder en verder, ieder hunner met zijn droom van goud geluk,... tot dat de morgen komt....

„Et puis quand le jour gris se leva, parmi les trainées de nuages noirâtres, au bout de la mer, les trois douaniers se réveillèrent, la tête vide, la bouche mauvaise, les yeux fiévreux. Le ciel plombé s'étendait à perte de vue sur l'immensité gris-sale de l'océan; une houle uniforme clapotait autour d'eux, le vent froid leur balayait les embruns dans la figure. Mornes, accroupis au fond de leur barque, ils contemplèrent cette désolation...."

De wind heeft hen weggedreven naar de golf van Gascogne; hun krachten zijn op, hun scheepje kan geen stuur meer houden. Zij gaan te gronde.

„Et l'Atlantique monotone emporta dans ses flots gris leur rêve doré..."

Het is hetzelfde thema als in *Les Portes de l'Opium*: de jacht op de illusie en het ontwaken in miserie; maar welk een relief van op en neergaande beweging, welk een rijkdom van avonturen, wat een afwisseling van licht en donker biedt ons het verhaal van *Les trois gabelous!*

Van het groteske en den humor geeft *Les Sans-Gueule* een voorbeeld.

Een kruitontploffing heeft plaats gehad. Twee soldaatjes zijn vreeselijk verminkt teruggevonden; hun gezichten zijn onherkenbaar geworden; alleen gaten zijn overgebleven, waar de plek was van hun oogen, hun neus, hun mond. Maar

door een wonder werd hun leven behouden, al zijn hun bewegingen verlamd en hun denkverrichtingen bijna geheel opgehouden. Hun eenige genoegen nog is te rooken en den rook uitteblazen door de afzichtelijke openingen van hun gelaat.

Wie zal hen reclameeren? wie voor hen zorgen?

Een proper boerinnetje, kersversch van het land, komt aan het hospitaal haar man opvragen. Het moet een van de beide verminkten zijn. Maar welke? Alle onderscheid is teloor gegaan tusschen die twee ruïnes van lichamen. Het boerinnetje zelf kan niet haar eigendom herkennen. — Dan moet zij maar alle twee op de proef meenemen, — is de soldatengrap. En het vrouwtje doet zoo.

Zij verzorgt haar twee ledepoppen met moederlijke zorgvuldigheid, zij hecht zich aan dat door het leven gebroken en verbrijzelde speelgoed; zij drilt hen, zij straft hen, zij beloont hen. — Wie van de beiden haar man is geweest, dat is zij niet in staat te beslissen.

Wel gevoelt zij de meeste genegenheid voor den zachtaardigste van de twee; maar zij heeft toch ook zoo'n medelijden met den ander. Die ander! 't is als of hij merkt dat hij niet zoo goed bij haar staat aangeschreven. Hij wordt verdrietig, hij gaat kwijnen. Hoe ook het lieve menschje haar best doet, zij kan hem niet opwekken uit zijn doffen spijt. En op een dag, aan een beweging, aan een uiting van humeur, aan een niets, herkent zij in hem, in den kwijnenden booze, haar vroegeren man. Misschien!...

„Alors dans une incertitude haletante, elle dévisagea de nouveau ces deux têtes sans visages. Ce ne furent plus deux poupées pourpres... Mais l'un fut étranger — l'autre peut être la moitié d'elle-même. Lorsque le malade fut mort, toute sa peine se réveilla. Elle crut véritablement qu'elle avait perdu son mari; elle courut, haineuse, vers l'autre Sans-Gueule, et s'arrêta, prise de sa pitié enfantine, devant le misérable mannequin rouge qui fumait joyeusement, en modulant ses cris."

Daarmee is de vertelling geëindigd. Zij loopt uit tot die lotsbeslissing en bekroning als om daar open te gaan en haar inhoud te toonen, — als wilde zij openbaren al wat er voor grotesks en tragisch, al wat er aan schrik en medelijden in haar is bevat.

Ik zou ook bij andere verhalen kunnen stilstaan, want er is een rijke keus, en elk van die verhalen zou een nieuwe zijde van Marcel Schwob's talent in 't licht stellen. Zijn geleerdheid, zijn kennis van dieven- en moordenaarspraktijken, zijn verfijnde lust in al het onzalige dat het toeval kan teweeg brengen zou daardoor uitkomen; maar ik wil toch nog slechts één vertelling noemen, *La Terreur future*, omdat zij niet alleen iets nieuws brengt, maar ook den schrijver voor ons plaatst in een pose en met een geste welke men van hem moet kennen.

La Terreur future is een profetisch verhaal. Het heeft te maken met ik weet niet wat voor ijselijke plannen ter vernietiging van de tegenwoordige maatschappij. Menschen verschijnen er in, gewapend met ontzettende machines om de beschaving van de wereld en tegelijk haar bevolking weg te maaien, en hun doel is op de puinhoopen een herboren wereld in 't leven te roepen. Zij vangen hun verschrikkingswerk aan, ze staan op 't punt het te volvoeren, daar zien ze in een half gesloopt huis een paar nieuwsgierig spelende kinderen voor zich; en voor dat visioen van het naïeve kinderleven deinzen zij terug, en laten hun werk half voltooid in den steek.

„Ils s'enfuirent éperdument, dans les ténèbres rouges, parmi le fracas de métal des machines qui galopaient."

Het is als een beeld van de Apocalypse dat plotseling ondergaat in de idylle van een binnenhuisje. Marcel Schwob zet er zijn stem uit in een rhetorische overspanning om haar opeens te doen overslaan in een sentimenteel geluid. Er is pretentie van kracht; maar het gaat niet verder, het hokt, — een weinig onnoozel.

Hoe komt het dat de sprookjesverteller hier de neiging gevoelt om met een wild gebaar de hand dreigend uit de bladzijden van zijn boek te steken als een waarschuwer voor naderend onheil? Zijn overdrijving brengt een verkeerden indruk te weeg: in plaats dat wij aan de, betrekkelijke, werkelijkheid van zijn wonderverhaal gelooven, komen we eerder tot verzet... Maar we zullen dat toch niet geheel volhouden, wanneer wij aan het eind van de reeks vertellingen, waar zij behoort, de profetie van *La Terreur future* op ons laten werken, — wij zullen er een geldige beteekenis in

kunnen vinden; ja meer: wij zullen bemerken dat door het schrik- en algemeene moordverhaal er een nieuw licht valt op de voorgaande fantastische vertellingen, al geschiedt het ook wat onzeker en onhandig.

Aan het slot van zijn boek heeft Marcel Schwob ons de voorstelling willen geven van de vernietigende machten waaraan de samenleving is blootgesteld, en daartegenover plaatst hij als tegenwicht enkel de naïeve kracht van hernieuwing van het leven in haar oorspronkelijke hulpelooze verschijning. Hier, aan den eenen kant, het geweld met overleg; daar aan den anderen kant het teêre uitspruitsel van de eeuwig voortgaande schepping; en beiden in evenwicht.

Zijn verhaal herleidt voor ons de krachten die de wereld bewegen tot hun eenvoudigste uitdrukking: een massalen moord en een liefelijke lente-legende. En wij gaan gevoelen dat die sprookjes van de deuren van het opiumhuis, en van de jacht op het goudschip in dit verband een dubbelen zin krijgen. Want terwijl zij over de passies van het individueele leven handelen, spreken zij ook van de illusies die aan het algemeen leven een hoogeren zin en een grooter waarde schijnen te geven, terwijl ze inderdaad de levenskracht willen vernietigen. En in *Les Sans-Gueule*, waar de kunstenaar het menschenbestaan en de menschenziel zoo grotesk hard aanpakt en verminkt, — in *Les Sans-Gueule* is daar niet dezelfde tegenstelling, en is daar toch niet bewaard gebleven, tegenover de ruwheid der vernieling, het hart van de kiem der persoonlijkheid en de innige macht, in al haar louterheid, der vernieuwende liefde van het Leven?

Waarlijk, die sprookjes van Marcel Schwob, terwijl ze ons naar het wonderland voeren, brengen ons door dat wonderland heen naar een gebied waar de groote verhoudingen van het wereldbestaan voor ons open liggen.

Het is symboliek, als men dat zoo wil noemen; maar dat Marcel Schwob's fantasie zich met de sprookjes-symbolen ophield komt daarvan dat de gewone wereld in den gewonen gang van haar bedrijvigheid niet wezenlijk voor hem bestond. Alle voorstellingen van de werkelijkheid waren immers door de letterkunde reeds gegeven, alle sensaties tot in de fijnste nuances genoteerd en uitgewerkt. — „On était lassé de bien

des sentiments avant de les avoir éprouvés.” — Voor den man die de levensvormen wilde kennen bestond er een moeheid van het leven, reeds bij de eerste proef, eer het nog doorgeleefd werd. De droom van het leven moest daarom worden opgeroepen. Dien schiep Marcel Schwob zich in zijn fantastische verhalen. Maar hij deed het naar de behoefte van zijn geest: hij gaf aan zijn bedriegelijke sprookjes een uitzicht op de waarheid van het leven. En wanneer hij in zijn laatste verhaal met wat te groote emphase en te weinig plastisch vermogen ons een overweldigende emotie wil geven, dan komt het misschien daar vandaan dat hij te veel zijn best wil doen om werkelijk zoo ernstig te schijnen, als hij in zijn hart weet dat hij is.

Die wereld waarin Marcel Schwob dagelijks verkeerde, was zij ook wel zoo heel wezenlijk?

Op den bodem van de gedachte en van de ziel der Franschen leefde nog het beeld van het jaar der vernedering door den oorlog en van den schrik tijdens den Commune-opstand.

Van een herinnering aan de feiten zelf kan natuurlijk bij het geslacht waarvan Marcel Schwob deel uitmaakte geen sprake zijn. Maar de tijd van hun opvoeding had hen gebracht onder menschen die het bewustzijn hadden dat er met de jaren 1870 en ’71 het beste van de levensontwikkeling van Frankrijk te loor was gegaan. Een heel stelsel van ideeën en idealen had een brutalen slag gekregen en lag geveld ter neer. De intellectueele atmosfeer waarin men ademde was daardoor gesloten, en de wereld was anders geworden dan zij had moeten zijn. Er moest dus opnieuw ruimte gemaakt worden, er moest worden opgebouwd. Wanneer men in andere landen spreken kon van vooruitgang, hier, in Frankrijk, dacht men aan een contrast en aan een revanche tegen den voorgaanden tijd. En voor een verbeelding die met wat schrille kleuren haar tafereelen verwde, stond tegenover *la Terreur du Passé* het visioen van *la Terreur future.*

Daar kwam bij dat Marcel Schwob’s familie lang in Egypte had geleefd. Zijn vader had in dat land zijn fortuin gezocht, als de Franschen die fortuin wilden maken daarheen trokken. Hijzelf was wel in Frankrijk geboren na den terugkeer van het huisgezin in het vaderland, maar ik weet niet welke

mystieke eigenheid van contemplatie en geloof aan de irrealiteit der dingen was hem, bij al zijn nerveuse hartstochtelijkheid, als een legaat van het Oosten bijgebleven. De sfinx van Egypte te midden van haar woestenij zetelde in zijn brein.

Waar zou zijn geest, die aan harmonie behoefte had, een steunpunt vinden voor zijn onrust en onzekerheid?

Niet in den kring der litteratoren en journalisten, in zoover hij voor hem openstond. De man bij wien hij zich aansloot en moest aansluiten om zijn werk opgenomen te krijgen, Catulle Mendès, was, ondanks zijn groote talenten, niet iemand voor wien men bovenmatig respect kon gevoelen of dien men graag zijn vertrouwen schonk. En met de directeuren van de dagbladen waaraan hij zijn artikels gaf, de meesters van *l' Evènement* en van *l' Echo de Paris*, kon Marcel Schwob niet goed overweg. Ik geloof dat hij hen in zijn hart verachtte, een verachting waarin hij veel andere journalisten liet deelen. — „Cela ne tombe pas de très haut", — dat was zijn troost wanneer hij van zijn directeur een opmerking kreeg over zijn stukken. En 't was toch niet pleizierig zich zoo te moeten troosten.

Hij zou van de Parijsche samenleving geheel afkeerig zijn geworden, wanneer hij niet het gezin van zijn oom Léon Cahun had gehad om zich thuis in te gevoelen. Want die arme Marcel Schwob bezat een innig familiegevoel, en daar, in de woning bij het Institut aan de Seinekade (Léon Cahun was aan de bibliotheek van het Institut, de *Bibliothèque Mazarine*, verbonden), vond hij bewondering en genegenheid, raad en verpoozing. De groote en oorspronkelijke geleerde die Léon Cahun was, kon hem ook met zijn geleerdheid bijstaan...

Maar ik zou hiermee op het terrein der sympathieën en antipathieën komen, en de quaestie is anders. De hoofdvraag moet blijven hoe hij de wereld zag, niet, of hij zich meer of minder in de wereld kon schikken.

Twee menschen gingen er gedurende die dagen in Parijs rond, die hem typen waren van het leven, en die hun kenmerk op zijn geestelijke wereld hebben ingedrukt.

De eerste was Paul Verlaine, een ruïne van het leven. Hij zat, gelijk de man van het sprookje die den droom van den opium voor goed had willen vermeesteren, als een vage-

bond en bedelaar voor de poort van de wereld die hem had verstooten, aan den uitgang van die tweede deur, met haar uitzicht in den vreemde en zonder terugweg naar het gewone menschenbestaan. De man van den droom van het leven, wanneer eenmaal de droom vervlogen is, met zijn vagebondenwijsheid, met de miserie, de illusies, de hartstochten, maar ook met de teederheid van een vagebond. De man wiens droom heen is, met alleen wat restes van gebroken gouden herinneringen aan den droom der poëzie. Die man vertegenwoordigde voor Marcel Schwob het diepste van wat het leven van het verleden had te zeggen voor het leven van de toekomst.

Maar Verlaine had voor hem zijn tegenbeeld in Jules Renard, die zijn leven nog moest veroveren.

Renard was uit de provincie naar Parijs gekomen. Eigenwillig en onverzettelijk wilde hij er zijn weg maken, als kunstenaar, maar niet met zijn artistendroomen. Mocht hem, uit zijn dorp naar de hoofdstad, het vage gevoel hebben gedreven dat ook hij een dichter was, dat hij met zijn poëzie, zooals de menschen het noemden, het leven voor zich en anderen mooi en hoog zou kunnen maken, zijn klaar verstand, zijn scherpe, enge blik, zijn harde kop hadden hem al gauw doen inzien het leege van die poëtische pretentie. Hij voelde het bedrog van die heerlijke conventies van het artistenleven, hij zag zichzelf als een huichelaar en een parasiet der samenleving, en met zijn stoeren zin deed hij zijn best om de strikjes en franjes en de losse decoraties van het beschavingsleven te bespotten en te verbreken; hij schuurde tegen het leven aan om de fijne puntjes en sprietjes van het gevoel, hoe pijnlijk het ook voor hem was, te knotten en uitteroeien. Dat alles, omdat hij als kunstenaar alleen de waarheid van het leven in beeld wilde brengen.

Marcel Schwob erkende hem, dadelijk na het lezen van zijn eerste verhalen in den *Mercure de France*, als een talent en als een macht.

Het was komisch Jules Renard te hooren vertellen hoe kort na hun kennismaking Marcel Schwob op een morgen vroeg bij hem kwam om hem aan te manen een vertelling te geven voor de *Echo de Paris*, hoe hij nog in zijn bed lag en in zijn hemd den vriend moest ontvangen, en hoe ze

samen bediscussieerden welk soort van vertelling wel geschikt zou zijn voor de courant, — een literarisch tournooi, waarbij een van de combattanten een geheel onvolledige wapenrusting droeg. — Maar met zijn grijns van cynisme hield Renard toch heel veel van zijn nieuwen kameraad.

Hij vond in hem, wat hij in zichzelf nog voelde mankeeren, een ruimer kring van denkbeelden die de gewone gedachten omgaf. Schwob heeft hem eens meegetroond naar een der eerste voorstellingen die te Parijs van Maeterlinck's drama's werden gegeven, en voor het fluisterend mysterie van Maeterlinck's werk moest Renard bukken, omdat hij er niets theatraals in kon herkennen. „Daar is iets nieuws, daar komt een nieuwe tijd,'' zei hij tot zijn metgezel en legde hem de hand op den schouder.

Zulke oogenblikken vereenigen de harten.

En Marcel Schwob had een houvast aan Renard. Ik stel me voor dat hij *Les Sans-Gueule* niet zoo zou hebben geschreven, wanneer hij er niet aan gedacht had dat het verhaal Renard onder de oogen kwam en dat het zijn goedkeuring moest winnen. In zijn historie van de verminkte soldaatjes is het hem te doen, niet om den droom die zweeft boven het leven, maar om de primitieve gevoelens en hun eerste instinctmatige uiting. Hij voert ons toch in een wonderwereld, al zijn het groteske vormen die wij er in onderscheiden, want de gestalten van het grillige verhaal doen ons aan een sprookje denken of liever nog aan een legende van dienende barmhartigheid. Zoo leeft het vertelseltje in zijn eigen kring en behoort niet tot onze wereld.

Ik heb het portret voor me van den Marcel uit dien tijd. Levendig en guitig lachen zijn oogen uit het gevulde gezicht. Het zuiver gewelfde voorhoofd geeft harmonie aan het gelaat. Zijn statuur is gedrongen; hij maakt den indruk van een opgewekten jongen monnik, een Benedictijner die nieuwsgierig en gerust het leven inkijkt, over een afstand heen.

„Quel dommage que Schwob ne soit pas né au XVIe siècle,'' lees ik in een kleine revue van Maart 1891, waarin een literarisch portret van onzen vriend wordt gegeven bij zijn eerste optreden, nog vóór de uitgaaf van zijn boek. „Il êut été digne compagnon d'Erasme de Rotterdam, de Luther,

de Rabelais, mêlant comme eux aux travaux les plus abstrus de l'érudition, les fantaisies humoristiques, les *Propos de table* et *l'Eloge de la Folie.* Gras comme un moine, le teint frais, la joue rebondie, mais l'œuil vif et le regard narquois, il ne leur eût pas cédé en gaité gauloise, en franche humeur, jouissant des lettres comme un gourmet, sans fièvre et sans hâte."

Maar ook hier wordt er de nadruk op gelegd, dat hij zich apart weet te houden.

„Il a le courage de n'être pas mêlé aux coteries littéraires.... Aussi les jeunes talentueux.... lorsqu'ils parlent de Schwob, haussent les épaules avec un: Bourgeois, va!

„Or ils ont parfaitement raison: Schwob est un bourgeois. Bourgeois par son admirable bon sens, bourgeois par son flegme impassible, bourgeois par ce qu'il n'est pas dans le mouvement...."

De dingen van de wereld trokken zijn geest voorbij, en hij droeg in zijn hart een andere wereld, voor hem zelf nog niet geheel te ontraadselen. Nog had hij slechts een voorgevoel van de verbinding tusschen die twee werelden. De vonk was nog niet overgesprongen.

Met dien Marcel Schwob die uit de verte een vriend voor me was geweest, maakte ik in April 1891 de persoonlijke kennis.

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

VERZEN AAN HAAR.

I.

In een ziekte, die
ongeneeslijk leek.

Ik heb leed, ik heb leed
Ik kan 't niet meer verdrijven
De dagen rekken aan elkaar
hun lange foltering, en 'k weet
toch niet, 'wijl ik hun vlucht nastaar,
    waar of ze blijven!

Ach ik ween, ach ik ween
Ik kan het niet meer houden!
Want in die wijde scheur van smart,
daar ligt mijn lief, haar bleeke leên
zijn stil, mijn armen staan verstard,
    die helpen wouden...

Och mijn kind, och mijn kind,
in 't leed laat mij je wiegen. —
Ik heb geen vreugd meer in mijn hoofd,
maar 'k min je als 'k nóóit je heb bemind,
laat in mijn liefde-leed je hoofd
    gestoofd, zich wiegen....

Zoete schat, zoete schat,
dobber op zilv'ren vloeden,
die zilt van Leed, maar licht van Min
je eindeloos omvange', opdat
je drijvë of verdrinkë in
    mijn eeuw'ge gloeden.

II.

Gewekte herinnering.

Hoe sleept de tortel met haar vleugels wijd,
de dun-blauwe oogleên rimp'lig saâmgetrokken,
duikend 't kopje in dikke veêren-plokken,
tot op een avond: o! een eitje leit

rein in den kooi-hoek, en mijn lieve meid,
mijn vrouw is blijd en kijkt met vreugd-verschrokken
oogen naar 't eitje, tot met dichte vlokken
van 't schuivend buikje 't duifje 't weer bespreidt.

Had niet de doffer ook fijner kopje nu,
als hij de sprietjes droeg in 't zwijgend bekje,
en stiller staarde met gerekter nekje?

Maar 't eitje, 't roze en zacht-doorschenen, 't luw
eitje, het kneusde.... en die lieve oogen
ture' in de kooi, vér naar veel liefs, bedrogen.

III.

O DAGEN VAN OCTOBER.

O dagen, dat weer d'eerste
chrysanten stralen
en geuren met de teêrste
en koelste geur, o dagen
als koele en geur'ge dalen....

O dagen, dat weer d'aarde
is uitgeweend,
nu goude' October klaarde,
ik ril en peins, o dagen,
dat 'k met Haar werd vereend:

wat schreit er toch in u?
wat schreit er toch in u?
wat jubelt er, ik ben
ontroerd in u, want 'k wen
nooit aan uw heerlijkheid,
uw gouden licht, uw tijd,
o dagen van October, waarin wij
stonden zoo stil en vonden bij
elkaar de zoetste heul en rust voor eeuwig.

IV.

ZIJ KOMT....

Ik zit geboge' en schrijf, — muf-geel
duft het papier en rins ruikt de inkt;
de lamp zingt hoog en treurig... krinkt
dit kirrend schreien niet tot heél
hoog gillen op, kreet van een veêl,
schriel tot te fijn gekrijt verminkt?
Ik zit geboge' en schrijf, — er wringt
moeilijke wrangheid in mijn keel.

Maar zooals regen-middag, schril
van rood'rig vroeg-kil licht-geril,
dë avond heelt met gulden honing,

zoo stroomt, als door de stille woning
jouw geurig ruischen nader-spoelt,
't geluk me⁀om 't hart met koelte en zoelt'!

V.

ZIJ GAAT....

(Fra Angelico.)

Hoe is toch alles wat
jij doet, mijn zuiv're schat,
zoo schoone!
een heerlijk lijnen-spel
van wende' en wuive' als wel
vertoonen

de dansende engelen die
'k op zaal'ge weiden zie...
zóó blij,
maar blijer nog gaat gij,
mijn lévend Lief, aan mij
voorbij...

CAREL SCHARTEN.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Muziek in Engeland. — Wagner en de Engelschen.

Eenige maanden geleden stierf in Londen de Duitsche toonkunstenaar Edward Dannreuther.

Hij woonde daar reeds sedert 1863 en was professor aan *The Royal College of Music.*

Dannreuther moet een zeer verdienstelijk pianist geweest zijn — ook volgens het oordeel van Hans von Bülow, die hem in het jaar 1877 op een uitvoering in *Crystal Palace* een concert van Scharwenka hoorde voordragen. „Herr Dannreuther — zegt Bülow — spielte dieses Concert feurig, hell und klar, wie die Beinkleider, welche der Pianist in englischen Morgen- und Nachmittagsconcerten (Gehrock und farbige Cravatte vollenden die Unfeierlichkeit) zu tragen hat, wenn er sich nicht lächerlich machen will.”

Van meer belang is echter, dat Dannreuther in Engeland voor de muziek van Wagner zeer geijverd heeft. Vooreerst is hij de schrijver van een zeer verdienstelijk levensbericht van den meester in de *Dictionary of Music and Musicians* van George Grove, waarin hij vele toen nog onbekende bijzonderheden betreffende Wagner heeft medegedeeld — bijzonderheden die hij voor een deel uit Wagner's eigen mond vernam, toen deze in 1877 te Londen was. De meester verkeerde toen veel met Dannreuther en logeerde zelfs de eerste dagen bij hem.

Dannreuther heeft ook enkele geschriften van Wagner in het Engelsch vertaald. Daarvan zeggen de „Bayreuther Blätter” van

1880: „Een voortreffelijke vertaling van Wagner's *Beethoven* in het Engelsch door onzen vertegenwoordiger in Engeland, Edward Dannreuther, is onlangs bij William Reeves te Londen verschenen. Wij kunnen haar onzen Engelschen abonnenten zeer warm aanbevelen, maar ook voor ons Duitschers is zij belangrijk, daar in een aanhang dezer Engelsche vertaling een overzicht wordt gegeven van Arthur Schopenhauer's meeningen over muziek, die in genoemd werk van Wagner het punt van uitgang zijn. Ook *Ueber Zukunftsmusik* heeft Dannreuther verdienstelijk vertaald".

Het voornoemde tijdschrift bevat voorts in zijn nummer van Maart 1881, in den vorm van een brief met het opschrift Die Musik in England, een interessant opstel van Dannreuther, waarin deze de vraag bespreekt, wat het resultaat is van de muzikale beweging in dat land gedurende de laatste tien jaren (1870—1880). Hij begint daarin met te zeggen: „Die Musik in England glänzt wie der Morgen eines neuen Tags".

De muziek heeft in Engeland al vroeg een rol gespeeld. Reeds ten tijde van Shakespeare, en vroeger nog (zegt Dannreuther), heeft Groot-Brittanië zijn eigen muziek gehad: een inheemsch schoon volkslied, thans in Engeland verloren gegaan maar in Schotland en Wales nog in leven. En daarnaast een religieuze en een wereldsche kunstmuziek van groote beteekenis, die, evenals de toenmalige architectuur en poëzie, den stempel van het tijdperk van koningin Elisabeth droegen. *Deze* muziek leeft nog heden. De koorzangen van Thomas Tallis en Orlando Gibbons zijn thans nog in de kerken te hooren, en de madrigalen van Wilbye zoowel als de meerstemmige liederen van Thomas Morley zijn nog niet geheel verdwenen.

En evenals het Engelsche volkskarakter onveranderd is gebleven, zoo heeft ook de geest der Engelsche muziek bewezen, dat hij onuitroeibaar is. Wel sluimerde die geest in de dagen der Puriteinen en tijdens het lichtzinnige en onengelsche tijdperk van het herstel der Stuarts op den Britschen troon, maar met de Koningen uit het Huis van Hannover ontwaakte hij weder, om zich met Händel's genie te vereenzelvigen.

Aldus Dannreuther. Misschien zal menigeen vinden, dat hij de beteekenis der Engelsche muziek uit den voorvaderlijken tijd wel wat breed uitmeet en den schijn op zich laadt, alsof hij het wil

doen voorkomen, dat Engeland grooter aandeel heeft gehad in het ontstaan van Händels „oratorium" dan de Duitsche componist zelf; maar zeker valt het niet te ontkennen, dat Händel en zijn oratorium zonder Engeland niet denkbaar zijn.

In dit oratorium heeft de beroemde componist vooral het krachtige en kernachtige element doen uitkomen, dat in het Engelsche volk ligt. Niet in de aria's en de recitatieven zijner werken op dit gebied treedt zijn machtig talent te voorschijn, maar in de daarin voorkomende koren. Aan eerstbedoelde gedeelten kleeft nog te veel van de oude Opera: de coloratuur o. a. en altijd hetzelfde slot aan het recitatief, ofschoon Händel ook in deze vormen dikwijls veel uitdrukking heeft weten te leggen, o.a. in zijn *Samson*. De koren daarentegen zijn krachtig en monumentaal, en de verschillende volksstemmingen en volksindividualiteiten zijn er met meesterhand in afgebeeld. Daardoor vooral heeft Händel zich een hooge en zelfstandige plaats in de geschiedenis der toonkunst verworven, en wat in het bijzonder Engeland betreft, zoo is het aan *zijn* muziek te danken, dat de zin voor ernstige en verheven muziek daar opnieuw werd aangekweekt.

De voorliefde voor het oratorium is bij de Engelschen blijven voortleven; de verschillende stroomingen, die de tijd ook op het gebied der toonkunst in het algemeen heeft doen ontstaan, hebben daarin geenerlei verandering gebracht. Het oratorium blijft in Engeland populair, terwijl daarentegen in andere landen de belangstelling voor deze soort van muziek (al begint zij ook in de laatste jaren weer wat op te leven) lang niet meer dezelfde is als veertig, vijftig jaar geleden. Ter bevrediging van hun verlangen naar oratoria hebben de Engelschen echter het belangrijkste in lateren tijd steeds uit het buitenland moeten halen, en het moet gezegd worden, dat zij voor het importeeren dezer muziek moeite noch kosten sparen. Qualitatief is de inheemsche productie op dit gebied zeer gering; quantitatief echter laat zij niets te wenschen over. Het is verbazend, zoo vele oratoria en cantaten als er jaarlijks op „festivals" en gewone concerten in Engeland worden uitgevoerd, die van inheemsche componisten afkomstig zijn. De namen Villiers-Stanford, Cowen, Mackenzie, Macfarren, Sullivan enz. (veelal zijn zij directeuren van muziekvereenigingen) prijken herhaaldelijk op de programma's, maar met dezen localen roem

moeten die toonkunstenaars zich meestal tevreden stellen; van hunne toonscheppingen gaat niets of bijna niets het kanaal over. Het meest kent men op het vasteland nog Arthur Sullivan — maar als den componist van *The Mikado*, niet als dien van een groot aantal *Anthems* (cantaten) en orgelwerken.

Met het oog op die groote voorliefde voor het oratorium en voor psalmen, motetten en soortgelijke werken, is het begrijpelijk, dat het koorgezang zich in Engeland in hooge mate ontwikkeld heeft. Het aantal koorvereenigingen is er ontzaglijk groot. Van het eene einde van het land tot het andere — zegt Dannreuther —, van Cornwales tot aan de Hebriden, en ook in de hoofdstad, bestaan er tallooze koorvereenigingen en zij nemen voortdurend toe. De musici op het vasteland hebben geen begrip van de veelvuldige goede uitkomsten van dezen door Engelsche toonkunstenaars en dilettanten verrichten arbeid. De bewering, dat men in het Vereenigde Koningrijk vijftig duizend mannen en vrouwen zou kunnen vinden, die, vereenigd, de koren van den *Messias* zonder voorafgaande repetitie zouden kunnen zingen, is volstrekt niet overdreven. Die koren zingen hoofdzakelijk Händel en Mendelssohn, maar thans ook Bach. En wie weet, of niet binnenkort de *Passie*, de *H-Moll Mis*, ja zelfs Beethoven's *Missa solemnis* evenzoo in tel bij hen zullen zijn als de *Messias?*

Het is mij niet bekend, of dit laatste thans werkelijk het geval is, maar zeker is het, dat de zin voor wat men noemt „geestelijke muziek” bij de Engelschen — zoowel bij uitvoerenden als bij toehoorders — in geen enkel opzicht verminderd is. De ontelbare uitvoeringen, waarvan men zoo nu en dan het een en ander leest, toonen het duidelijk aan.

Maar ook wat andere soorten van muziek betreft, is het verbazend, wat de Engelschen verorberen kunnen. En indien de muzikaliteit van een volk kon worden afgemeten naar de hoeveelheid muziek die het slikken kan, dan zou men het Engelsche volk zeker een eerste plaats in de rei der muzikale natiën moeten toekennen.

Toen Wagner in 1877 naar Londen zou gaan, om daar concerten te geven, en daarvoor ook de medewerking der zangeres Materna had ingeroepen, drukte hij haar vooral op het hart, voor veel repertoire te zorgen, want — zoo schreef hij haar — „die Engländer fressen Musik”.

Ook Dannreuther wees, nu vijf en twintig jaar geleden, op dit verschijnsel, zeggende dat het verlangen naar muziek in het Vereenigde Koninkrijk zoozeer toenam, dat begeerig naar elke noviteit gegrepen werd, ook wanneer de voortreffelijkheid daarvan problematisch was. Hij vreesde, dat men daardoor elke soort van muziek — goede, slechte of niets beteekenende — te haastig en zonder oordeel in zich op zou nemen.

Nu, dit verschijnsel is niet specifiek Engelsch; ook op het vasteland van Europa is het bekend.

Gewillig en geduldig in het aanhooren van muziek is het Engelsche publiek ongetwijfeld; zelfs daar, waar het moeielijk te begrijpen muziek betreft. Het is weder Dannreuther, die daarop de aandacht vestigt. Niets overtreft — zegt hij — de gewilligheid waarmede een Engelsch publiek de muziek aanhoort, die men het voorzet. In een der namiddag-concerten in de reusachtige *Albert Hall* hoorden zes duizend personen een gedeelte der liefdescène uit het tweede bedrijf van *Tristan* aan. Wel nauwelijks meer dan 60 der aanwezigen hadden ooit een maat van het werk gehoord of wisten in het algemeen iets van het bestaan daarvan. En toch heerschte er een soort van plechtige stilte, en toen het laatste akkoord was weggestorven, brak er een storm van bijval los. Wij dachten te Bayreuth te zijn.

Ook Hans von Bülow roemde de Engelschen in dit opzicht. Toen hij in het laatst van 1878 in Birmingham twee concerten gaf, speelde hij in elk daarvan de laatste vijf sonaten van Beethoven voor een zeer aandachtig publiek, en te Londen droeg hij werken van Liszt en Schumann voor, die geheel vreemd waren voor zijn publiek en toch zeer gewaardeerd werden.

Valt daaruit nu de muzikaliteit van zulk een auditorium af te leiden? — Zeer zeker niet. Mode en de vrees om niet voor vol gehouden te worden kunnen daaronder loopen. Maar men kan er uit zien, dat het Engelsche publiek zich toch moeite wil geven om te begrijpen, en in elk geval steekt zijn houding in dit opzicht gunstig af bij die der volken van Latijnsch ras, bij wie men menigmaal op onbehoorlijke wijze zijn afkeuring te kennen geeft over de nieuwe muziek die wordt aangeboden en die men niet aanstonds vat.

Men heeft zich meer dan eens bezig gehouden met de vraag,

of de Engelschen een muzikaal volk zijn, en die vraag dan ontkennend beantwoord, zonder evenwel de gronden aan te geven waarop dit oordeel eigenlijk berust.

Ik vind het opwerpen van zulk een vraag vrij nutteloos, want een voldoend antwoord kan men er toch niet op geven. Definities zijn altijd lastig. Reeds de definitie van een muzikaal „mensch" is geen gemakkelijke zaak; hoeveel te meer dan die van een muzikaal „volk". Men kan zeggen, dat Engeland geen componisten van genie heeft voortgebracht en dat virtuozen van bijzondere vermaardheid in de muziekgeschiedenis van dit land niet of zeer zelden voorkomen, en men heeft dan geen ongelijk. Maar is de Italiaan *per se* muzikaal, omdat zijn land een Palestrina en een Rossini heeft voortgebracht en er zooveel fraaie stemmen zijn? Zijn het de Duitschers, omdat Beethoven en Wagner en nog zooveel andere groote meesters tot dien volksstam behoorden? Naar mijn overtuiging moet men, waar het de quaestie van „muzikaal" betreft, de massa er buiten houden, niet aan het begrip „nationaliteit" blijven hangen en alleen het *individu* in aanmerking nemen. Onder de Italianen en de Duitschers kan men personen aantreffen, die geen begrip hebben van degelijke muziek en er ook niets voor gevoelen. Daarentegen zijn er onder andere volksstammen, die men nu niet de eer aandoet van hen onder de „muzikale" te rangschikken, tal van personen, die, zonder van de muziek hun beroep te maken, er niet alleen veel voor gevoelen doch er ook meer dan gewoon begrip van hebben.

Maar hoe men ook over de muzikaliteit der Engelschen moge denken, men zal hun den lof niet kunnen onthouden, dat zij steeds ijverige beschermers en bevorderaars der toonkunst zijn geweest. Niet alleen hebben zij tallooze malen hun land gastvrij opengesteld voor beroemde zangers en instrumentaal-virtuozen uit alle oorden der wereld, maar herhaaldelijk hebben zij ook componisten van grooten naam uitgenoodigd in Engeland te komen om er hunne werken te dirigeeren en voor die gelegenheid de toonkunst met nieuwe werken te verrijken.

Een van dezen was Joseph Haydn. Het was in 1791. Vorst Nikolaas Esterhazy was gestorven, zijn opvolger ontbond de kapel, waarover Haydn jaren lang de directie had gevoerd, en hijzelf werd gepensioneerd. Zeer welkom was derhalve voor hem het aan-

bod van den violist Salomon, tevens ondernemer der concerten in *Hannover-Square*, om in Londen te komen en tevens de muziek te leveren voor twintig concerten, voor elk waarvan hij 50 pond zou ontvangen, behalve nog het eigendomsrecht op zijne composities. Haydn vond in Londen een schitterend onthaal en vergold dit door het componeeren van zes groote symphonieën, sonaten voor piano en een menigte andere stukken. In 1793 bezocht hij ten tweedenmale de gastvrije Engelsche hoofdstad, waar zijn succes nog toenam bij het verschijnen van zijne laatste zes symphonieën. De Universiteit van Oxford zond hem haar diploma van doctor in de muziek, de prins van Wales verlangde zijn portret, door Reynolds geschilderd, en koning George III betoonde hem de meest streelende hoogachting.

Veel had Haydn door dit alles van Engeland ontvangen. Zijne groote verdiensten, die vóór zijn reis naar Londen slechts in betrekkelijk kleinen kring bekend waren, werden door zijn bezoek aan de Britsche hoofdstad en de daarvoor gecomponeerde twaalf symphonieën (de voornaamste zijner toonscheppingen op dit gebied) wereldkundig. De roem, dien hij in Engeland had geoogst, vermeerderde de achting en de bewondering, welke zijne landgenooten hem reeds toedroegen, en, *last not least*, met de som, die hij in Engeland had verdiend en die aangevuld werd door hetgeen zijne concerten hem verder nog opbrachten, had hij van toen af een onafhankelijk bestaan.

Ook Beethoven ontving dergelijke aanzoeken uit Londen. Daar begonnen zijne werken — ook die der latere jaren — langzamerhand bekend te worden, en zijn compositie voor orkest: *Wellington's Sieg in der Schlacht bei Vittoria*, die hij aan den toenmaligen Prins-regent, later koning George IV opdroeg, was er verscheidene avonden achtereen in het *Drury Lane*-theater met enormen bijval uitgevoerd.

Hij, die veel voor de verspreiding van Beethoven's werken in Engeland deed, was dezelfde Salomon (eigenlijk Duitscher van afkomst èn evenals Beethoven te Bonn geboren), die daar ook voor Haydn zoo geijverd had. Als lid der philharmonische vereeniging te Londen deed Salomon zijn best om de Engelschen ook met Beethoven's werken bekend te maken.

Ongelukkigerwijze stierf hij echter reeds in 1815.

Maar Beethoven had in Londen nog andere vrienden, die in

zijn belang werkzaam waren: zijn voormalige leerling Ferdinand Ries en de pianist en componist Moscheles. Met Ries correspondeerde hij over composities, die hij voor Londen bestemd had, maar ook over plannen voor kunstreizen, waarbij ook de hoofdstad van Engeland in het oog gevat was.

Want Beethoven ging steeds met zulke plannen om. Vooral dan, wanneer hij gebrek aan geld had. Dit was o. a. weder het geval in het jaar 1819. De opvoeding van zijn neef Carl, over wien hij tot medevoogd benoemd was en dien hij bij zich genomen had, kostte hem veel geld. Aan Ries schreef hij den 25sten Mei van genoemd jaar: „Ik zat in den laatsten tijd zoo in de zorgen als nooit te voren in mijn leven, en wel ten gevolge van overdreven weldaden aan andere menschen."

Het droevigste was, dat die nood hem voor een oogenblik toegevend maakte ten koste van zijne werken en van zijn kunstenaarsgevoel. Hij, die van zijne composities zoozeer een gewetenszaak maakte, dat hij soms gedeelten daarvan drie-viermaal omwerkte (bijv. in zijn opera, in de 7de en de 8ste symphonie) en die bij het uitgeven van de groote sonate in B-dur (op. 106), zes maanden na de compositie, een brief aan Ries te Londen schreef, om twee noten in een maat bij te voegen, hij schrijft thans in zijn bedruktheid den 19den April 1819 met betrekking tot diezelfde sonate: „Mocht de sonate voor Londen niet geschikt zijn, dan zou ik een andere kunnen zenden; of gij kunt ook het *Largo* der groote sonate weglaten en terstond bij de fuga in het laatste gedeelte aanvangen, of het eerste stuk *Adagio*... ik laat dit aan u over, zooals u het beste dunkt. De sonate is in benarde omstandigheden geschreven, want het is hard, bijna voor het brood te moeten schrijven; zoo ver heb ik het nu gebracht."

In deze kommerlijke omstandigheden zou een reis naar Londen, zooals Haydn gedaan had, voor Beethoven een ware uitkomst geweest zijn. Men was daar, zooals ik reeds gezegd heb, langzamerhand met zijne composities bekend geworden en er was groote geestdrift voor hem ontstaan. Misschien wel wat overdreven, zeide Moscheles vier jaren later in een gesprek met den meester: „De naam Beethoven is voor de Engelschen de beteekenis van het hoogste ideaal."

Aan aanbiedingen had het Beethoven niet ontbroken. Reeds in

Juni 1817 had Ries hem uit naam der philharmonische vereeniging voorgesteld, in Londen te komen, voor die vereeniging twee symphonieën te componeeren en ze daar te doen uitvoeren. Een aanzienlijk honorarium en beneficiconcerten werden hem verzekerd. Beethoven neemt een maand later het voorstel aan, maar de slechte staat van zijn gezondheid verhindert hem, aan zijn voornemen gevolg te geven; in Maart 1818 is hij genoodzaakt aan Ries mede te deelen, dat hij dit jaar nog niet zal kunnen komen.

In het voorjaar van 1819 komt de reis naar Londen weer ter sprake. In den reeds aangehaalden brief van 19 April schrijft Beethoven: „Wat mijn komst in Londen betreft, zullen wij elkander nog schrijven. Voorzeker zou dit voor mij het eenige middel zijn om uit dezen ellendigen toestand te geraken." En elk jaar komt hij op zijn plan terug. Den 16den April 1822 schrijft hij aan Ries: „Nog altijd denk ik er over, toch nog naar Londen te gaan, zoo mijn gezondheid het slechts toestaat. Misschien kom ik in het volgende voorjaar."

Twee jaren later komt er weder een aanzoek; ditmaal van een Engelschen toonkunstenaar, Charles Neate genaamd. De philharmonische vereeniging biedt den meester voor zijn bezoek 300 pond aan. Daarvoor zou hij zijn eigen werken moeten dirigeeren en daarvan in elk concert ten minste één doen uitvoeren, en verder voor Londen een symphonie en een concert moeten componeeren. Hij zou ook nog zelf een concert kunnen geven, waarmede veel te verdienen zou zijn, en de uitvoering van zijne strijkkwartetten — wanneer hij die medebracht — zou de winst nog belangrijk verhoogen.

Aanlokkelijk was zulk een voorstel zeker; hier was redding in den nood.

Maar de vraag was, of Beethoven in staat zou geweest zijn, de taak, die men van hem verlangde, geheel en al op zich te nemen, en de overweging dezer vraag zal vermoedelijk pijnlijker voor hem geweest zijn dan die van den staat zijner gezondheid. Het dirigeeren ging niet meer. Reeds in 1817, bij een uitvoering van de 7de symphonie en de *Schlacht bei Vittoria*, was gebleken, dat zijn directie wegens zijn hardhoorigheid zeer onzeker was en dat hij nog wel iets van de *forti* kon hooren maar van het overige niets of bijna niets kon onderscheiden. Zes jaren waren sedert verloopen en zijn doofheid was toegenomen — hoe zou het hem mogelijk

geweest zijn, in zulk een toestand een vreemd orkest in een vreemd land aan te voeren?

Na dien tijd is er van reisplannen naar Engeland geen sprake meer geweest, maar wel bleef Beethoven nog aan dat land denken als aan de bron, waaruit hij hulp zou kunnen putten in benarde ömstandigheden.

Nog tot in de laatste dagen vóór zijn dood kwelde hem de zorg voor zijn bestaan en dat van zijn neef. Dat na zijn overlijden die bezorgdheid ongegrond bleek geweest te zijn, daar er aan geld en papieren van waarde een niet onaanzienlijk bedrag voorhanden was, doet niets aan de zaak af; de zorg was er. Beethoven was nu eenmaal een kind in geldzaken en in de dagen der ernstige ziekte, die zijn dood ten gevolge heeft gehad, was het voor hem nàtuurlijk dubbel onmogelijk, een helder overzicht van den staat zijner financiën te hebben.

Beethoven vroeg zich af, vanwaar het geld zou komen, indien zijn ziekte hem nog lang verhinderde te werken. In zijn nood wendde hij zich in twee brieven van 22 Februari en 14 Maart 1827 aan Moscheles en George Smart te Londen, om door hunne bemiddeling ondersteuning van de philharmonische vereeniging aldaar te erlangen, en wel door het geven van een concert te zijnen voordeele, gelijk deze vereeniging dit vroeger had aangeboden.

In dien tweeden brief schreef Beethoven: „Den 27sten Februari werd ik voor de vierde maal geopereerd, en thans laat het zich aanzien, dat dit ten vijfdenmale zal moeten geschieden. Waar moet dat heen, en wat zal er van mij worden, wanneer het nog eenigen tijd zoo voortgaat? Waarlijk, een hard lot heeft mij getroffen. Doch ik schik er mij in en bid God slechts, dat zoolang ik nog te leven heb, ik van gebrek gevrijwaard moge blijven."

De genoemde vereeniging zond nu aan Beethoven honderd pond sterling en verklaarde zich tot meer bereid. Den 18den Maart kon Beethoven nog een brief van dankbetuiging dicteeren; den 26sten stierf hij.

Zóó heeft Engeland den grooten meester geëerd. Zelfs nog in zijne allerlaatste levensdagen heeft het hem een weldaad bewezen, nadat het hem vroeger herhaaldelijk de meest gunstige aanbiedingen had gedaan, die zijn lot hadden kunnen verzachten, indien hij in staat ware geweest, ze aan te nemen.

En wat deed nu het „muzikale volk," het land, waar deze groote genius leefde en werkte? — Het dacht er niet aan, zich het lot van Beethoven aan te trekken. „Niemand — zegt Adolf Bernhard Marx in zijn biographie van Beethoven —, nicht der Kaiser Franz, nicht Metternich, nicht Erzhertog Rudolf, nicht das reiche von Beethoven so oft entzückte Wien dachte daran, ihn zu retten."

Groot is het aantal toonkunstenaars, die in de dubbele hoedanigheid van componist en dirigent Engeland bezocht hebben. Over al die bezoeken, al ware het ook slechts in korte trekken, te spreken, gedoogt de hier beschikbare ruimte niet. Ik bepaal mij daarom tot één van hen, en wel tot Richard Wagner — ook als herinnering dat hij juist een halve eeuw geleden voor het eerst als dirigent en componist voor een Engelsch publiek optrad.

Wagner is driemaal in Londen geweest; namelijk in 1839, in 1855 en in 1877.

De eerste maal was het slechts een kort oponthoud. In het voorjaar van 1839 waren de eerste twee bedrijven van *Rienzi* gereed gekomen in Riga, waar Wagner toenmaals orkestdirecteur van het tooneel- en operagezelschap van Karl von Holtei was. Het tooneelseizoen was geëindigd, en daar Holtei zich van de directie terugtrok, besloot Wagner, die in de laatste maanden toch met tegenzin zijn post had vervuld — behalve wanneer hij een degelijk werk moest instudeeren — zijn lang gevormd plan te volvoeren, namelijk naar *Parijs* te gaan, waar hij met zijn genoemd werk tot de Groote Opera hoopte door te dringen.

In den zomer van 1839 maakte hij aanstalten voor die reis. Van Riga begaf hij zich met zijn vrouw en zijn grooten Newfoundlandschen hond, over Koningsbergen naar Pillau en nam daar plaats op een zeilschip, dat hem naar Londen zou brengen, van waar hij voornemens was, naar Frankrijk over te steken. Een groot waagstuk was het voor den jongen componist, om zich zonder toereikende middelen naar een vreemd land te begeven. Geld bezat hij zeer weinig, vrienden te Parijs had hij niet, en van de Fransche taal kende hij slechts enkele woorden. De eerste middelen om zich bekend te maken ontbraken hem dus. Maar hij hoopte op zijn kunst, hij vertrouwde op zijn talent, en de partituur van *Rienzi* was in zijne oogen een kapitaal, dat te Parijs hooge renten zou afwerpen.

Na een avontuurlijken zeetocht van drie en een halve week kwamen de reizigers te Londen aan, waar zij besloten eenige dagen te blijven om uit te rusten van de vermoeienissen. Daar het verblijf te Londen echter kostbaar was, vertoefden zij er niet langer dan acht dagen en staken toen met de stoomboot naar Boulogne sur Mer over. Wat het resultaat van Wagner's drie en een half-jarig verblijf in Frankrijk was, weten we: *teleurstelling en ontbering.*

Wagner's tweede bezoek aan Londen was in 1855.

Thans kwam hij er met een bepaald doel. In Zwitserland als balling levende, zag hij in, dat op een spoedige verbreiding zijner werken (*Tannhäuser* en *Lohengrin*) voor hem niet viel te rekenen. (De anti-Wagnerianen toch deden al hun best om die werken den toegang tot het tooneel te versperren) en dat hij van de *tantièmes* der voorstellingen — die hem bovendien niet altijd werden uitbetaald — niet kon leven. Uit dien hoofde was de uitnoodiging, die hij in de laatste dagen van 1854 uit Londen ontving, om er de philharmonische concerten te komen dirigeeren, hem hoogst welkom. De post van orkestdirecteur der *Philharmonic Society* (*the old*) namelijk was ten gevolge van het plotseling aftreden van Michaël Costa vacant geworden; men wenschte weder een Duitschen directeur te hebben en meende niet beter te kunnen doen dan zich tot Wagner te wenden, wiens naam als componist der *Music of the Future* ook tot Albion was doorgedrongen. Van veel invloed op die benoeming was de omstandigheid, dat de concertmeester der genoemde vereeniging, Prosper Sainton, Franschman van geboorte, door een Duitschen vriend, die met hem samenwoonde, de geschriften van Wagner had leeren kennen en groote geestdrift voor den meester en zijn streven had opgevat.

In de briefwisseling tusschen Wagner en Liszt wordt over deze zaak gesproken.

Wagner laat Liszt niet onkundig van de uitnoodiging, die hij heeft ontvangen. Nog denzelfden dag schrijft hij hem er over en deelt hem mede, dat hij het bestuur voorloopig gevraagd heeft: 1o. of zij een tweeden dirigent hebben voor de niet-klassieke stukken („Lumpereien" noemt hij ze); 2o. of het orkest zooveel repetities kan houden als hij zal noodig oordeelen. Wanneer men hem daarin te gemoet komt, wil hij de uitnoodiging wel aannemen,

want als hij op een fatsoenlijke manier wat geld kan verdienen, zou hem dat zeer welkom zijn. Gaarne verneemt hij echter, hoe zijn vriend over de zaak denkt.

Liszt acht het aanbod volkomen aannemelijk, en vraagt, of de uitnoodiging uitgaat van de oude of wel van de nieuwe philharmonische vereeniging. Laatstgenoemde heeft Berlioz gedurende een of twee „seasons" gedirigeerd en had toen een assistent in zekeren Dr. Wylde. In beide vereenigingen — zegt hij — zijn de orkesten talrijk bezet, en er zijn zeer goede krachten onder.

Een paar weken later kan Wagner aan Liszt meer mededeelen. Mr. Andereon, de penningmeester der vereeniging (het is de *oude* zegt Wagner) en tevens directeur der Hofkapel, is zelf bij hem te Zürich geweest, om de zaak in orde te brengen, en alles is tusschen hen beiden geregeld. Maar veel lust heeft hij eigenlijk niet in de onderneming; het eenige wat hij er in ziet, is dat zijn verblijf in den vreemde hem de mogelijkheid opent om er zijne dramatische werken onder eigen leiding te doen opvoeren. „Londen — zegt hij — is misschien nog de eenige plaats in de wereld, waar een opvoering van mijn *Lohengrin* mogelijk is, daar de Koningen en Vorsten in Duitschland wel wat anders te doen hebben dan mij amnestie te verleenen. Natuurlijk zou het voor mij van veel belang zijn, de Engelschen zoover voor mij in te nemen, dat zij voor het volgende jaar, onder protectoraat van het Hof, een uitstekende Duitsche Opera ter opvoering van mijne werken onder mijn directie mogelijk maken. Dat er ter bereiking van zulk een oogmerk geen betere introductie voor mij is dan wanneer ik als directeur der Philharmonie optreed, geef ik toe.'

Liszt antwoordt, dat al de vrienden van Wagner zich over zijn reisplan zullen verheugen. Een half jaar geleden schudden te Londen velen onder het publiek het hoofd, ja enkelen floten zelfs, bij de uitvoering der *Tannhäuser*-ouverture onder directie van Costa. Klindworth en Remény waren bijna de eenigen, die den moed hadden, luide te applaudisseeren. Maar Liszt denkt, dat het nu anders zal gaan, en dat zijn vriend *old England* en de *old Philharmonic* nieuw leven zal inblazen.

Wagner had Liszt voorgeslagen, ook iets van hem te doen uitvoeren, maar Liszt, die het aan nuttige wenken en raadgevingen niet liet onlbreken, meende, dat het beter zou zijn, daarmede tot

een volgend jaar te wachten. „Gij zult voorshands met u zelven genoeg te doen hebben — schrijf hij — en in den eersten tijd een tamelijk afwachtende houding moeten aannemen. Hoofdzaak is, dat gij in Londen vasten voet krijgt en in de eerste plaats het orkest en het publiek uw begrip van Beethoven, Gluck enz. inprent. En dan moet het publiek tevens de *Tannhäuser-* en *Faust-*ouvertures aanhooren en leeren begrijpen en eindelijk het voorspel van *Lohengrin* leeren waardeeren."

Wagner's denkbeeld betreffende het geven van dramatische voorstellingen te Londen in het volgend jaar vindt Liszt een goede gedachte. De onderneming van dit jaar kan als voorbereiding daartoe dienen, en heeft Wagner zich eenmaal aan de Londensche lucht gewend, dan twijfelt zijn vriend niet, of hij zal zich daar geheel thuis gevoelen.

Liszt dacht in dit opzicht veel te optimistisch; met dat „wennen" lukte het volstrekt niet.

Nauwlijks is het eerste concert voorbij, of de jammerklachten nemen een aanvang. Wij vinden ze zoowel in de brieven aan Liszt als in die, welke Wagner uit Londen aan Otto Wesendonk schreef.

Over de philharmonische vereeniging en haar orkest is Wagner niet ontevreden. Het bestuur der vereeniging was na de eerste repetitie zoo opgetogen en vol goede verwachting, dat het bij hem aandrong, reeds in het eerste concert iets van zijn composities te doen uitvoeren. Hij moest toegeven en koos eenige fragmenten van *Lohengrin*. En wat het orkest betreft, zegt Wagner dat het zeer bekwaam is, goede techniek bezit en tamelijk snel begrijpt, maar de voordracht laat veel te wenschen over. *Piano* en nuanceering kent het niet, en het was zeer verwonderd over de wijze, waarop hij de zaak aanpakte, doch tevens daarmede zeer ingenomen.

Een andere bron van tevredenheid was voor Wagner de omgang met enkele toonkunstenaars van beroep; maar deze kring was zeer klein en Engelschen behoorden er niet toe.

Vooral de reeds genoemde Sainton was hem zeer sympathiek. Aan Otto Wesendonk schrijft hij: „Deze Sainton, geboren te Toulouse, is een goedhartig, beminnelijk man, vol kunstvuur. Eigenlijk is hij alleen de aanleiding tot de aan mij gerichte uitnoodiging der philharmonische vereeniging. Hij woont namelijk sedert vele jaren samen met een intiemen vriend, een Duitscher, Lüders ge-

naamd, die mijne geschriften gelezen heeft en, zoo goed als het ging, den zakelijken inhoud daarvan aan zijn vriend heeft medegedeeld. Beiden leidden er uit af, dat ik ongetwijfeld een degelijk mensch *moest* zijn, en zoo heeft dan Sainton, toen hij mij aan het bestuur der vereeniging als dirigent voorsloeg en moest verklaren, vanwaar hij mij kende, gelogen met te zeggen dat hij mij had zien dirigeeren. De ware reden, zeide hij mij, zouden ze toch niet begrepen hebben."

Verder schrijft Wagner: „Sainton is werkelijk een aangenaam mensch. Gisteren, na de repetitie, toen hij zag dat ik vermoeid en ook ontstemd was, reed hij met mij naar mijn woning, wachtte totdat ik mij verkleed had, en rustte niet, voordat hij mijn eenzaam diner had afbesteld en mij naar zijn woning gevoerd had, waar ik met hem en Lüders heel genoegelijk „en garçon" at en langzamerhand weer in een goede luim kwam. Zoo iemand in Londen, onder de Engelschen, is een werkelijke oase in de woestijn."

Over de houding van het publiek te zijnen opzichte beklaagt Wagner zich niet. Integendeel, hij zegt dat het hem met onderscheiding heeft behandeld, zoowel bij zijn allereerste optreden als (en meer nog) aan het einde van het eerste concert. Maar in het algemeen vindt hij toch, dat dit publiek niet veel beteekent en van eigenlijke kunst volstrekt geen begrip heeft. Dertig seconden na de *Eroïca* werd een vervelend duet met dezelfde aandacht aangehoord en niet minder toegejuicht dan de symphonie. Een Engelsch publiek slikt alles, en hij raadt zijne vrienden in Zwitserland aan, wat matiger te zijn in hunne verwachtingen omtrent zijn optreden in Londen. Het is mogelijk, dat zijn muziek aan de toehoorders bevallen heeft — men verzekert hem dat ten minste hier in Londen. Doch daarmede is de zaak niet afgedaan. Evengoed als *zijn* muziek, bevalt aan die lieden ook het vervelendste, en evengoed als bij *zijne* uitvoeringen, wordt er den volgenden dag op concerten geapplaudisseerd, waarvan de programma's stukken van de allerminste soort bevatten.

Hoe weinig verheffends er in zulke overwegingen ook lag, zoo had Wagner hier toch te doen met verschijnselen die destijds overal, en niet speciaal bij het Engelsche publiek, bestonden, en die zelfs thans nog bij lange na niet zijn verdwenen. In dit gebrek aan oordeel des onderscheids bij het publiek kon voor hem

niets krenkends gelegen zijn. Onaangenamer waren de aanvallen die hij in Londen te verduren had — en deze kwamen van geheel andere zijde.

Sprekende over de beoordeeling en de waardeering zijner werken, heeft Wagner eens gezegd: „Musiker von Fach sprachen mir dichterisches Talent zu; Dichter von Fach liessen meine musikalischen Fähigkeiten gelten. Das Publikum gelang es mir oft lebhaft zu erregen. Kritiker von Fach haben mich stets heruntergerissen."

Dit laatste zou hem in 1855 te Londen evenmin bespaard blijven. Hij moest weldra ondervinden, dat hij tengevolge zijner brochure *Das Judenthum in der Musik* in het land, waar Mendelssohn nog als een halve god vereerd werd, een zwaren stand tegenover de critiek zou hebben.

Een merkwaardig toeval was het wel, dat Wagner tijdens zijn verblijf in Londen nog particuliere soirées moest bijwonen, waar niets anders dan muziek van Mendelssohn werd voorgedragen. Het was ten huize van zekeren heer Beneke, voor wien Wesendonk hem een introductie had gegeven. De vrouw van den huize was een bloedverwante van Mendelssohn.

Over deze familie schrijft Wagner aan Wesendonk: „Den heer Beneke bracht ik een bezoek in de City. Hij woont echter buiten en zal mij overmorgen met zijn rijtuig laten afhalen om mij daarheen te brengen. Eigenlijk behoort de heer Beneke met de zijnen tot de partij der *Times* (het blad dat het meest op Wagner schold), ook in muzikale dingen. Zijn vrouw is een verwante van Mendelssohn, voor wiens tegenstander men mij nu eenmaal hier houdt, niettegenstaande men mij verzekerde, zijn ouverture *Die Hebriden* nog nooit zoo goed te hebben gehoord als onder mijn leiding."

En iets later: Het is een talrijke familie, zij woont in Campervall, acht mijlen van mijn woning. En Zaterdags is de geheele familie bijeen; zij telt dan 25 koppen. Hij is een welwillend man en muzikaal. Dochter, zoons, zwagers, schoonzusters, neven en tantes zetten zich na het diner neder om thee te drinken en laten zich dan door twee of drie andere verwanten wat voorspelen en voorzingen — natuurlijk alleen van Mendelssohn. Ik heb zoo iets nu al tweemaal bijgewoond."

Wagner gelooft, dat de familie nog niet goed weet, wat zij van hem denken moet, maar ook nu spreekt hij met lof van den heer

des huizes en meent, dat door diens welwillende tusschenkomst een verandering in de stemming der pers te zijnen opzichte niet onmogelijk is.

Met de organen der openbare meening stond Wagner op slechten voet. Bezoeken bij muziek-autoriteiten of bij invloedrijke mannen der pers had hij niet afgelegd. De voorzichtige Liszt had zich veroorloofd, zijn vriend vóór de reis naar Engeland een zachten wenk hieromtrent te geven, en nog in Londen zelf werd hem aangeraden, die heeren door zijn houding niet tegen zich in te nemen. Dit blijkt uit een brief aan den heer Wesendonk, waarin Wagner zegt: „Men raadt mij aan, dezen en genen op te zoeken, bijv. Dawison (*Times*), Chorley enz. Deze personen hadden invloed, en bovendien zou het toch jammer zijn, wanneer mijne bekwaamheden en talenten hier nutteloos verkwist werden. Ik weet niet, hoe gij hierover denkt, maar *ik* meen, dat ik met al die talenten hier niets heb te zoeken, en dat ik in elk geval van die heeren geen aanbeveling noodig heb."

In antwoord op den wenk van Liszt had Wagner zich nog krasser over die „Zeitungsschreiber" uitgelaten en daaraan toegevoegd: Natuurlijk schimpen zij nu voortdurend op mij dat het een lust is, en het verwondert mij, dat het publiek zich daardoor tot nu toe niet van de wijs heeft laten brengen.

En wanneer Wesendonk hem om dagbladen vraagt, waarin over zijne concerten geschreven wordt, dan antwoordt Wagner: „Dagbladen? Wat moet daar dan in staan? Iets, waarmede gij de lieden over mijn succes in Londen zand in de oogen kunt strooien? Daartoe zouden alleen *Illustrated News* en *Daily News* bruikbaar zijn; deze toch worden door den secretaris der Philharmonie met waardeerende artikelen over de concerten dezer vereeniging, en dus ook over *mijne* daden, voorzien."

Later zegt hij evenwel, dat er in de dagbladen over het algemeen een neiging tot verandering te zijnen gunste is te bespeuren, en acht hij het niet onmogelijk, dat het voor hem ten slotte nog op een overwinning uitloopt.

„Maar wat geeft mij dat eigenlijk? — laat hij er op volgen. Mijn ontstemming komt niet daarvandaan, dat ik hier iets verwacht heb, waarover ik nu teleurgesteld ben, maar dat anderen voortgaan, uit een geheel onvruchtbaar conflict van mijn wezen met een mij geheel vreemd wezen iets te verwachten."

Hierin ligt iets van een verwijt jegens Wesendonk en andere vrienden in Zwitserland, die hem in zijn plan, om de uitnoodiging der philharmonische vereeniging aan te nemen, versterkt hadden. Misschien om dien indruk bij Wesendonk weg te nemen, schrijft hij hem later: „Lieve vriend, geef het op, mij onafhankelijk te willen maken. Ik zal mijn heele leven lang — ten minste naar de opvatting der Engelschen — een „Lump" blijven (namelijk iemand, die met zijn talent zijn voordeel niet weet te doen). Wees verzekerd, dat ik *U* niet aanklaag, mij in de Londensche aangelegenheid raad te hebben gegeven. Ik kan mij niet voorstellen, dat er iemand is, die mij *niet* zou hebben aangeraden te gaan. Maar ik had mij zelven beter moeten kennen, en ik alleen heb een inconsequentie begaan, waarvoor ik nu terecht ook moet boeten. Ware ik alleen musicus, dan zou de zaak in orde wezen; maar ongelukkigerwijze ben ik ook nog wat anders, en dááraan ligt het, dat ik in deze wereld zoo moeielijk onder dak te brengen ben."

Leest men brieven van Wagner uit tijdperken van zijn leven, waarin hij zich met ondernemingen als die te Londen bezig hield, dan ontmoet men telkens dezelfde jammerklachten. In de brieven, die hij in de jaren 1859—62 uit Parijs aan mevrouw Wesendonk schreef en waarvan ik bij een vorige gelegenheid hier ter plaatse het een en ander heb medegedeeld, komen ze evengoed voor als in die, welke hij in 1855 uit Londen aan haar man en aan Liszt zond.

Zijne vrienden, met Liszt aan het hoofd, hadden het beste met hem voor en wilden hem steeds op den weg voeren, waar zij meenden dat roem en eer, geld en misschien ook een vaste positie voor hem te behalen waren, en zoo hadden zij hem ook versterkt in zijn voornemen om de uitnoodiging voor Londen aan te nemen. Maar zij begrepen niet (en zelfs Liszt scheen er niet altijd van doordrongen te zijn), dat zijn doel een geheel ander was dan op concerten als dirigent roem in te oogsten en brokstukken van zijne dramatische werken ten gehoore te brengen. De eenige die hem in dit opzicht begreep, was een vrouw — Mathilde Wesendonk.

„Ik ben nog iets anders dan toonkunstenaar" — had Wagner gezegd, en in een brief aan Liszt drukte hij zijn bedoeling nog duidelijker uit. „Het eenige wat ik verlang — schreef hij — is, mijne *Nibelungen* te voltooien. Kunnen mijne edele tijdgenooten

niet maken, dat ik daar rustig en onbezorgd aan voortwerken kan, dan hale hen de duivel met al hun roem en eer. Door Londen ben ik met mijn werk ten achteren geraakt; ik ben pas met het instrumenteeren van het eerste bedrijf der *Walküre* gereed gekomen. Ik had gehoopt, terstond na mijn terugkomst in Zwitserland aan *Jung Siegfried* te kunnen beginnen, doch daar valt nu niet meer aan te denken, want meer dan de tweede akte der *Walküre* zal ik hier wel niet kunnen afmaken."

Wagner beschouwde zijn reis naar Londen als een groote dwaasheid; maar zij was nu eenmaal begaan en hij zou uithouden.

En hij hield woord. Hij bleef tot aan den afloop van de acht concerten, waarvan het laatste plaats had den 25sten Juni 1855.

Lezen wij, wat hij bij zijn terugkomst in Zwitserland aan Liszt schrijft, dan krijgen wij den indruk, dat de Londensche onderneming — het schimpen in dagbladen daargelaten — eigenlijk toch niet zoo slim is geweest als men uit zijne klachten zou opmaken.

Reeds na het vierde concert deed het gerucht de ronde, dat Wagner tengevolge van de oppositie der Engelsche pers de directie zou neerleggen, hetgeen Liszt aanleiding gaf hem te schrijven: „In Düsseldorf erzählte man, dass Du schon von London abgereist wärst! Das neidische Philisterthum freute sich sehr über diese Nachricht." Wagner dirigeerde echter ook nog de volgende vier concerten en wist de toehoorders door zijn geniale vertolking van de werken der groote meesters zoozeer in verrukking te brengen, dat aan het einde van het laatste concert het geheele publiek en het orkest als één man opstonden, om door langdurige daverende toejuichingen den meester hulde te brengen en hem op die wijze schadeloos te stellen voor de hatelijkheden, die hij van andere zijde had ondervonden.

Over de ontvangen hulde schrijft Wagner in den bovenbedoelden brief aan Liszt (5 Juli, uit Zürich): „Gij hebt zeker reeds gehoord, dat koningin Victoria zeer minzaam jegens mij geweest is. Zij bezocht met prins Albert het zevende concert, en daar zij had te kennen gegeven iets van mij te willen hooren, liet ik de *Tannhäuser*-ouverture uitvoeren, die zeer werd toegejuicht. De Koningin verschafte mij na het eerste deel van het concert de eer van een onderhoud en was daarbij zoo vriendelijk en hartelijk,

dat ik daarvan werkelijk geroerd was. Dit waren nu de eerste menschen, die het waagden, mij openlijk en onverholen een bewijs van waardeering te geven. En ook publiek en orkest verblijdden mij in het laatste concert door hunne zelfstandigheid, daar ook zij zich tot een demonstratie tegen de Londensche critiek lieten vervoeren. En zoo kreeg deze eigenlijk zeer dwaze onderneming voor mij ten slotte nog het karakter eener overwinning. Dat hier echter een overwinning, zooals *ik* die bedoel, is uitgesloten, spreekt wel van zelf."

„Ik denk er niet aan, ooit weder in Londen te komen" — had Wagner aan Liszt geschreven. Maar hij kwam er toch nog eens — twee en twintig jaren later, in het voorjaar van 1877. Ook thans weder was een geldquestie de drijfveer, maar de wijze waarop hij er ontvangen werd, was ditmaal reeds aanstonds een geheel andere.

Het deficit der opvoeringen te Bayreuth in 1876 was zoo groot, dat Wagner zijn plan om de Nibelungen in het daaropvolgende jaar nogmaals daar ten tooneele te brengen, moest laten varen en integendeel moest uitzien naar middelen om het te kort te dekken en de herhaling der voorstellingen mogelijk te maken. Daar men hem nu uit Engeland voordeelige aanbiedingen deed, kon hij niet anders doen dan nogmaals de reis daarheen ondernemen.

Te Londen, in de *Albert Hall*, werden in het voorjaar van 1877 onder leiding van Hans Richter — en gedeeltelijk ook van Wagner zelven — fragmenten zijner werken ten gehoore gebracht door de voornaamste zangers, die te Bayreuth hadden medegewerkt, en door een orkest van 170 man. Groot was het succes dezer concerten, die o. a. door de koninklijke familie werden bijgewoond. Maar wat Wagner gehoopt had, namelijk uit hunne opbrengst het bedoelde te kort te dekken — geschiedde niet! Die opbrengst werd door de groote onkosten geheel verzwolgen.

HENRI VIOTTA.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

25 Juni.

De laatste parlementaire werkzaamheden vóór den grooten slag vonden plaats in de Eerste Kamer. Zij had eenige wetten van kleineren omvang, zooals de Provinciale wet en de verhooging van de begrooting van Justitie met het oog op de invoering der Kinderwetten aantenemen, en daarnevens twee ontwerpen, die *la pièce de résistance* van haar arbeid vormden: het Hooger en het Lager Onderwijs. Het wetje dat de begrooting van Justitie verhoogde ter wille van de Kinderwetten, vond één bestrijder, den heer Van Houten. Deze richtte zich, zooals de minister van Justitie niet naliet optemerken, niet zoozeer tegen het wetsontwerp zelf als tegen de Tweede Kamer, die op de meest overhaaste wijze in één dag èn afdeelingsonderzoek èn openbare behandeling had aaneengekoppeld. Een wijze van werken die, naar ieder hopen moet, nooit weer zal worden gevolgd, en die zelfs door den spoed, dien het naar huis gaan van de Kamer gebood, niet kan worden goedgepraat.

Maar al had de heer Van Houten materieel gelijk, staatsrechtelijk was de minister Loeff in zijn recht, door te beweren èn dat de Tweede Kamer bij haar wijze van werken de Grondwet niet had geschonden èn dat dit voor een lid der Eerste Kamer bezwaarlijk een reden kon zijn om tegen een wetsontwerp te stemmen en zoodoende feitelijk de regeering te treffen. De afgevaardigde uit Friesland bleef dan ook bij de stemming alleen staan.

Meer en meer blijkt, dat de liberalen in de Eerste Kamer den heer Van Houten als woordvoerder laten optreden. Slechts wanneer

hij de regeering bestrijdt met argumenten, die slechts zijn naaste geestverwanten kunnen goedkeuren, staat als tweede woordvoerder de heer Van Welderen Rengers op, om zijnerzijds een „*tegen*" aan het kabinet-Kuyper voortehouden, doch op andere motieven berustend dan de oppositie van zijn mede-afgevaardigde uit Friesland. Dit verschijnsel deed zich zoowel bij de Hooger Onderwijswet als bij de Lager Onderwijsnovelle voor.

Het debat over het Hooger Onderwijs stond hoog en, eerlijk gezegd, ter rechterzijde nog hooger dan ter linkerzijde. Dat komt, omdat schering en inslag van de redevoeringen van den heer Van Houten, waar zij de onderwijs-politiek dezer regeering betreffen, is zijn fel anti-clericalisme. Hoogescholen van priesters — zoo heette het — zullen ontstaan en gedijen, wanneer het bijzonder Hooger Onderwijs gelijke rechten ontvangt als het openbare. Hoe met deze uitlating te rijmen is de bij repliek door den heer Van Houten geuite bewering, dat hij niet is tegen gelijkstelling van bijzondere en Rijksuniversiteiten, mits zij *geen* van alle den *effectus civilis* aan haar doctorale graden verbonden zien, is niet te begrijpen. Als dàt alles is wat men tegen de Hooger Onderwijswet heeft, vanwaar dan zulk een storm? Vanwaar dan bij de vorige Eerste Kamer die opoffering van eigen leven, waardoor het land nu ook in de eerstvolgende parlementaire periode aan een kerkelijken Senaat vastzit? Hadt gij en uw partijgenooten *dat* maar eerder gezegd — aldus zeer ter snede de Premier, die bijzonder op dreef was — dan hadden wij misschien op dien grondslag tot overeenstemming kunnen komen.

De redevoering, die ongetwijfeld het hoogst stond, ook uit een wetenschappelijk oogpunt, was die waarmee Dr. Woltjer het wetsontwerp verdedigde. Hij bestreed de voorstelling dat men aan de bijzondere Universiteiten gekneld zal zitten in het dogma, met deze wedervraag: welke wetenschap, ook aan de vrijzinnige zijde, kan het zónder eenig dogma stellen? En hij bleek daarbij thuis te zijn in de natuurwetenschappelijke literatuur als weinigen in de Kamer. Tegen deze principieele rede had de woordvoerder der linkerzijde, vooral als hij filosoof wil heeten, een principieel verweer moeten stellen. De heer Van Houten deed het niet.

Des te verdienstelijker van een leek als de heer Stork om den heer Woltjer voortehouden, dat ter linkerzijde breken met een

dogma nog niet leidt tot uitbanning van den geleerde, die zich hiertoe verstout, terwijl bij de Vrije Universiteit die uitbanning niet bepaald onbekend is.

Bij partijstemming werd de wet aangenomen, gelijk zij ten vorigen jare bij partijstemming werd verworpen. De toekomst moge beslissen wie gelijk heeft gehad!

Had de heer Rengers bij het Hooger Onderwijs te kennen gegeven, dat hij en zijn vrienden voornamelijk tegen de wet stemden omdat zij geen staatsgeld wilden toestaan voor bijzondere Universiteiten, ook bij het Lager Onderwijs liet hij de oppositie niet alleen aan den heer Van Houten over. En terecht, want het was bij dezen fellen anti-clericaal weer voornamelijk de haat tegen het kerkelijk onderwijs, die zich uitte; meer nog dan het besef, dat het peil van het volksonderwijs zal dalen als de bijzondere schooltjes meer en meer de openbare school gaan verdringen. De heer Rengers motiveerde zijn stem tegen de wet voornamelijk omdat zij aanneemt de rechtsgelijkheid van bijzonder met openbaar lager onderwijs in plaats dat men — gelijk bij de wet-Mackay van 1889 — het subsidieeren van bijzonder onderwijs als een tegemoetkoming beschouwde. De heer Van Houten vulde deze motieven met nog meerdere aan. Hij geeselde de regeering omdat zij gelden uit de rijkskas neemt *zoogenaamd* voor het bijzonder onderwijs, doch waarvan feitelijk de predikanten kunnen worden bezoldigd en de katholieken hun kapellen kunnen opsieren Hij wees er op, dat de wet van 1897 omtrent de finantieele uitkeering aan de gemeenten op averechtsche wijze door Dr. Kuyper wordt uitgelegd en toegepast. Hij wraakte het dat deze wet 2½ millioen van het Rijk neemt, terwijl die som slechts gevonden kon worden uit gelden, die er nog niet zijn en die ook niet zullen komen, indien de verkiezingen de regeering in de minderheid laten.

Het stond geschreven, dat nog vóór de verkiezingen de Lager-Onderwijsnovelle door de Eerste Kamer zou zijn heengehamerd. Er werd aan de minderheid geen kwartier gegeven; vier en twintig uur na de opening der beraadslagingen was de wet aangenomen.

De stembus van 16 Juni heeft gesproken, maar nog niet beslist. Toch was haar geluid duidelijk. De eerste stemming beteekent voor Dr. Kuyper een moreele nederlaag. Overal nam het stemmen-

aantal van de mannen der linkerzijde toe. Zelfs daar waar de regeering het terrein behield, was de minderheid van 1901 in kracht geducht toegenomen. „Niet zonder kleerscheuren“, schreef de *Standaard* boven haar opstel, dat aan den uitslag der eerste stemming was gewijd. Inderdaad, die scheuren zouden wel eens zoo groot kunnen blijken, dat de kleeren geworpen moesten worden bij de oude plunje van den Premier. Speciaal de anti-revolutionaire partij heeft verliezen geleden. Terwijl de katholieken hun 25 zetels al binnen hebben, hebben de onmiddellijke vrienden van Dr. Kuyper hun oude vesting Gorinchem verloren, is den Helder door een vrijzinnige bezet en strijden dezen in tal van districten met hoop op goeden uitslag tegen de anti-revolutionairen. Men heeft van het Kuyper-régime genoeg; de kentering is begonnen; straks slaat het voor goed in de politiek om.

Al is niets zoo wisselvallig als de stembus en hebben voorspellingen omtrent verkiezingen met die omtrent het weer het speculatieve gemeen, toch is er kans dat de linkerzijde — de sociaaldemocraten daaronder begrepen — in de nieuwe Kamer 50 zetels zullen bezitten. „Op het doode punt”, zal men zeggen. Het zij zoo, maar men vergete niet, dat ook de stervende kamer op het stuk van sociale wetgeving en kiesrecht op het doode punt stond. Zij had er alleen nog de beslist clericale tint bij. Is voor wie dit beseft, de keuze moeilijk?

NASCHRIFT.

28 Juni.

Zooeven brengt de telegraaf den uitslag van de herstemmingen. Een jubelkreet gaat door het vrijzinnig Nederland. Afgeschud is het Kuyper-juk. De man der „kleine luyden” heeft het onderspit gedolven. Er is een meerderheid links. Wel is waar slechts 52 stemmen tegen een phalanx ter rechterzijde van 48, maar toch meer dan men op 16 Juni had durven hopen. En wat daarbij treft, zijn de stemmencijfers, waarmee de mannen der linkerzijde zijn gekozen. Bijna overal is de meerderheid groot; zelfs in districten, waar men — indien men al aannam dat men het kòn winnen — meende dat een overwinning voor den vrijzinnige een „narrow escape” zou zijn, was die meerderheid een paar honderd stemmen of zelfs daarboven.

De verkiezingen van 1905 zullen een grooten invloed hebben op de toekomstige partijformatie in ons land. Een zoo felle clericale meerderheid en een zóo sterk opgedreven partijhaat als in den laatsten tijd tusschen de voor- en tegenstanders van Kuyper bestond, zal tot het verleden behooren. Of Rome den bondgenoot van weleer trouw zal blijven valt te betwijfelen.

Het sterkst is Dr. Kuyper persoonlijk getroffen. Het zijn zijn eigen partijgenooten, die het gelag betalen. De anti-revolutionairen verliezen niet minder dan acht zetels, terwijl de katholieken hun plaatsen hebben behouden. Het is de Kuyperregeering die door de kiezers van Nederland ten doode is opgeschreven. Wat een verschil tusschen dezen staatsman en een Thorbecke, ja zelfs een Heemskerk. Toen Thorbecke het veld moest ruimen, *moet* hij het gevoeld hebben, dat eens de dag zou aanbreken, waarop hij aan het bewind zou worden teruggeroepen. Dr. Kuyper daarentegen zal heengaan; wat de toekomst zal brengen weet men niet, maar *dit* mag men met gerustheid verzekeren: *deze* staatsman komt nooit meer aan de regeering.

De proef is genomen; de natie heeft van die proef ruimschoots haar bekomst.

Al zal een zoo kleine meerderheid als waarover de linkerzijde thans beschikt, een meerderheid waarbij de sociaal-democraten nog zijn meegeteld, geen aanleiding kunnen geven tot een krachtig vooruitstrevend bewind, het land mag gelukgewenscht worden met dit niet genoeg te waardeeren feit: voor een clericale regeering is geen plaats. *Dàt* is de overwinning; en die rechtvaardigt de juichkreten volkomen.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

27 Juni.

De herinnering aan het eind van Mei en het begin van Juni van dit jaar zal lang bewaard blijven in de historie der 20e eeuw. Er heeft een verandering plaats gegrepen in de verhoudingen van de wereld en aan alle kanten scheurt het en verschuift het. De zeeslag bij het eiland Tsu-shima, die 27 Mei begonnen is, heeft er de voornaamste schuld aan. Het was een catastrophe voor de Russische macht ter zee. Hoe lang zijn de schepen van Rodjestvenski in aantocht geweest! Hoe lang is die vloot blijven varen in de Zuidelijke zeeën als een toekomstbedreiging voor Japan, als een mogelijke uitredding uit den nood voor Rusland! Nu nadert zij den vijand; zij zal, is 't ook met opoffering van menig schip, de vijandelijke linie doorbreken om het overschot der Russische zeemacht in Wladiwostok te gaan versterken en een nieuwe tegenweer te organiseeren. Maar neen, 't is alsof die machtige vloot zich in de val laat lokken. Zij wordt in den grond geboord deels en deels gevangen genomen. Aan geen der schepen gelukt het naar Wladiwostok te komen; het is een verlies aan eer en aan macht voor Rusland, een vergrooting van het prestige van Japan, — en een ommetelijk voordeel, daar het thans Japan is, dat de zee en den toevoer over zee beheerscht. Mogelijk dat Rusland hierna nog eenig voordeel behaalt, maar de victorie is verkeken.

De overwinning is aan Japan.

Het eerste gevolg was dat de president der Vereenigde Staten

nu met kracht zijn plan kon doorzetten om een vrede voor te bereiden tusschen de oorlogvoerenden, en het tweede gevolg was dat de Fransche minister van buitenlandsche zaken, Delcassé, zijn post moest opgeven.

Onder leiding van Delcassé had Frankrijk gedurende de laatste zeven jaren iets van zijn vroegere positie tegenover het buitenland teruggewonnen. Parijs was het middelpunt geworden der diplomatieke onderhandelingen. Reeds de oorlog tusschen de Vereenigde Staten en Spanje vond daar haar beslag, omdat Frankrijk zijn bemiddeling aanbood, en in den allerlaatsten tijd was Parijs weer de plaats van samenkomst geweest voor de afgevaardigden van Engeland en Rusland na het incident van Hull, en had Frankrijk zijn krachtige hulp verleend tot het uit den weg ruimen der gerezen moeilijkheden. Dat was te danken aan het klare begrip en het hardnekkige doorzettingsvermogen van Delcassé. Hij had zich getoond als den Europeeschen staatsman, misschien omdat er geen andere diplomatieke lichten waren die zijn licht verduisterden.

Met Engeland was een *entente cordiale* tot stand gekomen, en door verdragen waren de twistpunten opgeruimd en was een lijn van samenwerking voor de toekomst aangewezen. Italië en Spanje waren weer gekomen in de sfeer van den Franschen invloed, en zelfs Duitschland scheen niet ongeneigd zich met zijn buurman te verstaan.

Delcassé had voor Frankrijk die flinke stelling weten te verkrijgen door het verbond met Rusland als steunpunt te gebruiken. Hij hield onverzettelijk aan Rusland vast, en zorgde dat Frankrijk er profijt van trok.

De ongelukkige keer van zaken in den Japanschen oorlog deed hem niet wankelen, ofschoon daarop van verschillende kanten zijn politiek werd aangetast.

Hij had met binnenlandsche vijanden te doen.

Als in het begin van het jaar de woelingen in St. Petersburg uitbraken, nam hij het met een kort en streng woord op voor de Russische regeering bij gelegenheid van de aanvallen der democraten, in de Fransche Kamer tegen den Czar gericht. Die enkele autocratische zinnen hebben Jaurès en de zijnen tot onverzoenlijke vijanden van Delcassé gemaakt.

Toen kwam de vijandschap van anderen los. Er waren er die

hem verweten onder het ministerie-Combes niet beter gewaakt te hebben voor de betrekkingen met den Paus; anderen vonden dat hij Frankrijk te zeer door de Engelsche belangen in beslag liet nemen; weer anderen — het waren de diplomaten vieux jeu, — hadden tegen hem dat hij de groote gezantschapsposten aan menschen zonder afkomst en verleden uitdeelde; de rest achtte het een ongehoorde pretentie in Frankrijk zeven jaar achtereen minister te willen blijven.

Nu kwam de actie van Duitschland er bij, en Delcassé kreeg zijn persoonlijke vijanden in het buitenland; Wilhelm II kon het niet verdragen dat op zijn wensch tot toenadering aan Frankrijk niet behoorlijk acht was geslagen, hij vond den tijd gekomen om Duitschland een woord mee te laten spreken in de zaken der wereld, en hij zette onverwacht aan Frankrijk den voet dwars door een zelfstandige actie in Marocco, dat volgens de overeenkomst met Engeland onder Fransche leiding zou komen.

Het terrein was niet slecht gekozen. De Duitsche Keizer heeft zich, ten voordeele van de Duitsche belangen in Voor-Azië, altoos als een beschermer van de Muzelmansche heerschappij gedragen, en de Sultan van Turkije bezit maar één vriend in Europa, en dat is de Keizer. Marocco is op de Noord-Afrikaansche kust het laatste en uiterste bolwerk van den onafhankelijken Islam, en een politiek ten gunste van Marocco zou dus den band tusschen Duitschland en de Muzelmannen versterken.

Daarenboven gaat Marocco door voor een land met onmetelijke onontgonnen hulpbronnen, en die zouden, al werd het beginsel van de „open deur” toegepast, toch ten goede komen aan Fransche ondernemingen, wanneer Frankrijk te zeggen kreeg in het land. Keizer Wilhelm handelde dus niet alleen als een Keizer die een wereldpolitiek had, maar ook als een goed handelsvertegenwoordiger voor zijn volk, wanneer hij er op stond dat de „open deur” niet alleen door Frankrijk zou worden opengehouden, maar er ook nog andere bewakers bij werden aangesteld die behalve de deur ook hun oogen zouden openhouden.

De politiek van den Keizer werd met het noodige vertoon, door een bezoek aan Tanger en een missie naar Fez, als tegenhanger tegen de Fransche missie, op het politieke schouwtooneel ingeleid, en een nadrukkelijke waarschuwing werd aan het adres

der Fransche regeering gericht. Als Rusland gedurende het laatste half jaar getriomfeerd had, zou Duitschland zich misschien hebben ingehouden, maar nu kon het zijn demonstratie naar eigen wensch inrichten.

Delcassé liet zich echter niet gemakkelijk van zijn stuk brengen. Het scheen wel alsof hij 't er op wilde wagen den toorn van den Duitschen Keizer te trotseeren, ofschoon de kansen hoe langer hoe slechter gingen staan dat het Russische verbond eenige kracht aan Frankrijk zou geven. De slag bij Moekden was al een streep door zijn rekening geweest; maar hij wilde toch niet wijken, en hij wist met zijn koelheid zijn minister-collega's den bijna verloren moed te hergeven. De zeeslag echter bij Tsu-shima ontnam hem alle houvast.

In één oogenblik kreeg hij de heele wereld tegen zich. Zelden is er zeker zoo *unisono* tegen een sterveling, die zijn rol toch verre van slecht had gespeeld, te kennen gegeven dat hij overbodig was, nu hij van zijn ideeën geen afstand wilde doen. Hij ging heen met eere, onder een universeel gevoel van opluchting, en liet het over aan zijn opvolger, den chef van het kabinet, Rouvier, om onder de veranderde omstandigheden een gedragslijn te kiezen welke met die omstandigheden rekening hield.

Waarom zoo lang bij het geval van Delcassé stilgestaan? De bezwaren, daarbij voor den dag gekomen, hangen toch nauwer samen met den afloop der vredelievende bedoelingen van den president der Vereenigde Staten dan bij den eersten oogopslag mag schijnen.

Rusland en Japan hebben de voorslagen van Roosevelt niet afgewezen, ieder van de landen heeft verklaard dat, zoo zijn tegenstander den vrede wenschte, het met alle liefde bereid was zijn vijand de hand toe te steken, mits die wederzijdsche vredelievendheid zich uitte in dragelijke en voordeelige vredesvoorwaarden. Met Augustus zouden de gezanten bijeenkomen en Washington, de hoofdstad der Unie, werd na eenige aarzeling als rendez-vous gekozen. Dit geeft wel aan de Vereenigde Staten een zeker overwicht, en wie twijfelt er aan of de Vereenigde Staten kunnen zich laten gelden, wanneer zij het ernstig willen. Maar of daarbij de richtige weg gekozen is tot een spoedigen vrede, dat laat zich betwijfelen.

Wie direct pressie kunnen uitoefenen op Rusland en Japan zijn Frankrijk en Engeland, beiden gebonden door hun verbond met een der oorlogvoerenden, en tevens machtig het eene door zijn rijkdom, het andere door zijn rijkdom en zijn vloot. Konden Engeland en Frankrijk het tot een overeenkomst brengen aangaande den wereldvrede, dan was hij spoedig tot stand gebracht. Nu heeft de actie van Keizer Wilhelm die aaneensluiting verhinderd tusschen de beide Westersche mogendheden — een samengaan waarop Delcassé's politiek doelde.

Want de Keizer wil Engeland buiten Europa houden: hijzelf wil Europa zijn, en geen verbond erkent hij waarin hij niet de hoofdpersoon zou wezen.

Rodjestvenski's nederlaag heeft hem de handen vrij gegeven om te verhinderen wat hij verlangt dat niet tot stand zal komen. Door zijn optreden in Marocco heeft hij aan Frankrijk laten zien dat de goede wil van Engeland onvoldoende is voor steun wanneer hij zelf zijn tegenspraak laat hooren. Frankrijk moet zich bij Duitschland scharen, dat is zijn wensch, en al heeft hij misschien de macht niet om dien wensch tegen Frankrijks wil door te drijven, hij kan ten minste zorgen dat er oorlogsgevaar over Europa blijft hangen, en dat voortaan Frankrijk zich hoedt bij iederen stap dien het wil zetten.

Zoo heeft de Amerikaansche Unie gehandeld waar Europa zijn taak moest opgeven. Zal echter Washington, de stad der politieke *jobbers*, de vredesonderhandelingen tot een klaar en goed einde zien brengen?

Het is reeds een slecht teeken dat het denkbeeld van een wapenstilstand tusschen de oorlogvoerenden geen voortgang heeft. En men weet uit de historie hoe lang vredescongressen duren, wanneer de oorlog nog daarnevens gaat. Ook zullen natuurlijk de groote vragen van toelating der Japanners en Chineezen in de Vereenigde Staten op zulk een bijeenkomst zoo niet beslist, dan toch ter sprake gebracht worden. En dan is er nieuw voedsel voor oneenigheid.

De kans is in allen geval verkeken, voor goed, dat Europa de scheidsrechter is in den strijd tusschen Japan en Rusland. Dat is vooreerst het effect van Rodjestvenski's onheil.

Nu zou ik over de verwarring in Rusland moeten spreken. Was een vrede het onmiddellijke gevolg van de nederlaag geweest,

een vrede waartoe afgevaardigden, als vertegenwoordigers van het Russische volk, hadden medegewerkt, dan zou de toestand in het Czarenrijk misschien opklaren. Thans schijnt het dat de troebelen overhand zullen toenemen.

En dat beduidt gevaar ook buiten Rusland.

Er is in onze dagen bij alle vermeerdering van het verkeer tegelijkertijd een neiging tot scheiding tusschen de volken waar te nemen. Waar unies gevestigd schenen, daar komen separaties. In Noorwegen is de scheiding van Zweden thans reeds een voldongen feit, al is ze voor het internationale staatsrecht nog niet geregeld. In Hongarije kan de scheiding van de Oostenrijksche monarchie ieder oogenblik worden uitgesproken, zoozeer is de stemming daar tot het uiterste gedreven. En hoe zal het dan gaan met de Slavische volksstammen, die deel uitmaken van de Hongaarsche monarchie? Hoe zullen de oud-Poolsche gewesten zich gedragen, wanneer Hongarije het te kwaad mocht krijgen met de Zuid-Slavische volken?

De verhoudingen der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie hebben tot nog toe altoos in zoo'n onrustig evenwicht verkeerd, dat, zoo het evenwicht verbroken wordt en de onrust zegeviert, het eind van de onzekerheid niet is te overzien; — vooral wanneer Rusland machteloos en zijn grensgebied in gisting is.

En voor het Noorden doet zich deze vraag op.

Toen Zweden voor goed Finland aan den Czar moest afstaan, zag het in de unie met Noorwegen een tegenwicht tegen zijn verlies. Thans, nu Noorwegen een zelfstandig en afzonderlijk rijk wil worden, zal Zweden misschien weer gaan uitkijken naar Finland en zal Finland het misschien willen en kunnen tegemoet komen?

Vraag op vraag rijst er bij ons.

B*

BIBLIOGRAPHIE.

„Z e s t i e n", „Z e v e n t i e n", „I k", door **Jeanne Reyneke van Stuwe.** Amsterdam. L. J. Veen.

Wat te zeggen van deze drie werkjes in dagboek-vorm van Jeanne Reyneke van Stuwe —?

Zeker is één ding: ze zijn niet vervelend; ze hebben de vreemde soort aantrekkingskracht van een „portefeuille" met veel prentjes-weekschriften ... men kan er niet afblijven, het nieuwsgierige en onmatige kind-in-ons wil alles uitkijken, en toch heeft men onderdoor het wrange gevoel, z'n tijd 'n klein weinig ermee te verknoeien; men begint 't misschien, wijl men wel eens een aardig of leerrijk plaatje tegen kwam, en men zoekt, omdat 't zoo gemakkelijk te doen is (het vermoeit ter dege!) naar 't aardige plaatje, dat er dikwijls niet is.

Aardige plaatjes zíjn er in deze drie deeltjes zoo nu en dan.

Maar is dat eigenlijk wel de vraag?

Dit werk — het dagboek, eerst van het zestien-, zeventien-jarige Haagsche meisje, dan van het getrouwde vrouwtje — kan, dat hangt ook al mee van het karakter der gefingeerde dagboekschrijfster af, amusant en literair-goed en psychologisch-treffend .... en verkeerd, of daarentegen, vervelend en literair-dwaas en psychologisch-met-sprongen.... en uitmuntend zijn!; òmdat het een dagboek verbeeldt, geschreven nìet door de pittige vrouw en de knaphandige schrijfster en de psychologeerende Jeanne Reyneke van Stuwe, maar door het bakvischje Ina van West, later door het jonge mevrouwtje van Oosterveldt.

Zoo zijn aanteekeningen als:

29 December.

„Alles is klaargelegd voor vanavond; nu weet ik niets meer te doen, en verveel mij geweldig. In schrijven heb ik óok geen zin, *ik eindig dus dit zeer belangrijk dagverhaal.*"

Zoo zijn zinnetjes als deze, schijnbaar de onbeteekenendheid zelve, voortreffelijk in den luchtig-opgeschroefden toon van een leuk nufje; terwijl de hier en daar werkelijk niet kwade beschrijvingen van de studenten-feesten, àls dagboek-gepen eener zestienjarige, er dikwijls niet door kunnen.

Half goed, half onwaar is weer een zotheid gelijk:

„... of misschien als de „liefde" in mijn leven komt, zoodat de smeulende vlammen van mijn temperament uitbarsten *te allen kant?*"

Dat „smeulende vlammen van mijn temperament" is prachtige jonge-meisjes-boekentaal, maar „te allen kant" .... lijkt dat niet te serieus-literair? Men wéét 't ook niet; wie kan nagaan, of zoo 'n

kind ook dàt niet uit lectuur napraat?

Daarom heeft men, om te bepalen of het deugt of niet, weinig houvast aan dit werk. Alles kan in zoo'n boek! Ook psychologisch. Men is, bij-voorbeeld, geneigd op te merken, dat, heel aan 't eind van „Zeventien", vlak na een andere verliefdheid, die liefde voor den ouden vriend van haar vader zich al te plotseling openbaart; zoo al lezend gelooft men er niets van, want had Fred Ina eens 'n kus gegeven, zíj had nooit eene inniger-danvriendschappelijke gedachte over hem geboekt.

Maar het dagboek van een kind van zeventien, au jour le jour gegeschreven, is, opzichzelf, geen kunst. 't Is zelfs goede kunst-van-de-schrijfster, als 't géen kunst en slecht-geschreven *is!* En daarmee is men zoo'n beetje ontwapend...

Toch niet altijd.

Om goed te doen voelen, hoe ijdel en egoïstisch Ina is, en aldus tot de catastrophe van hare wuftheid in het slot-deel „Ik" te komen, laat de auteur in Zestien en Zeventien het kind aanhoudend schrijven over haar eigen ijdelheid en egoïsme. Doch die zelfkennis geeft juist zulk een lieven indruk van Ina, dat men gaat voelen: „ze weet zoo goed voor welke foutjes ze aanleg heeft, en ze praat daar zóó eenvoudig en niet àl te boetvaardig maar toch verstandig over, dat ze in het leven nooit tot een ernstige ijdelheids- en egoïsme-fout komen zal; die Ina is een beste meid!"

Als ze dat dan later làng niet blijkt, dán mogen we zeggen: de karakter-voorstelling in de eerste deelen was foutief. Maar dan ook voelt men eerst recht: inplaats van gemakkelijk, omdat men maar naar believen kan opschrijven, want toch oncontroleerbaar, — is, in hoogste instantie, psychologie door het dagboek van z'n hoofdpersoon heen, misschien het moeilijkste wat er is. Want de *werkelijkheid* kan men niet neerschrijven in wat daar te lezen komt te staan; de werkelijkheid moet heen-schijnen door het onnaspeurlijk wonder van supérieur werk, heenschijnen met groote vastheid door het fladderend woord erlangsvoor van de argelooze dagboek-schrijfster.

Dit superieur werk heeft Jeanne Reyneke van Stuwe niet geleverd.

C. S.

„Waan", door **Marcellus Emants**; Amsterdam. van Holkema en Warendorf.

Het boek „Waan" van Marcellus Emants zal zeker nooit onder de uitstekendste werken van dezen auteur medegeteld worden.

Wel is het, zooals men dat van een ras-schrijver verwachten mag, gaaf, zuiver gestyleerd, van zuivere psychologie, en met zeldzaam reëele gesprekken. 't Is levendig, boeiend bovendien.

't Is ook — want het is Emants! een boek met op het einde veel nuchtere ontgoocheling, die echter geenszins als extra bijvoeging van den auteur-zelf ons wordt voorgezet, maar zeer natuurlijk en onvermijdelijk-schijnend, komt mee aandobberen op de levenservaring van de hoofdpersoon.

't Geheele werkje echter maakt meer den indruk van een delicaatluchtig hors d'œuvre in het œuvre van Emants en haalt op verre na niet, in zware belangrijkheid, bij een meesterstuk als „Inwijding".

„Waan", dat wil zeggen: de kalm-verstandige, niet al te diepkijkende Henk — de doorslag-man — houdt zijn meisje, de heel mooie, niet sterke, de heel lieve en heel grillig-egoïste, de onbeduidend-ondoorgrondelijke Maggy — het kunstig en-relief gebrachte beeld-je is ze van die volkomen holle ondoorgrondelijkheid, waarmede honderden onbeduidende meisjes onbewust zich lokkend omgeven —, Henk houdt haar voor het ongemeenste, verfijndste en interessantste wezentje op Gods gansche

wereld; om na zijn huwelijk tot deze conclusie te komen:

„Maar dat biezondere? — Neen; dat biezondere ziet hij in 't geheel niet meer; haar interessante tegenstrijdigheden ... ze schijnen spoorloos verdwenen. Ze lijkt hem nog wel egoïst; maar ach ... ook al weer zoo heel erg niet. Dat ze zwak van zenuwen is ... ontoerekenbaar ... een beetje hysteris... het eene ogenblik opgewonden, het andere neerslachtig ... honderden vrouwen ... ja zelfs mannen ... zijn immers eender. Vergeleken bij vroeger is ze al veel verbeterd, veel kalmer, veel gewoner geworden, en nog veel beter, nog veel kalmer, nog veel gewoner zal ze zijn, zoodra ze zich moeder weet.

„Van haar vreemdsoortige vroomheid ... is hem in hun huwelijk nooits iets gebleken. Tegenwoordig vindt hij haar eer nuchter dan mystiek en zeker niet overgevoelig"

Wat Maggy van Henk vindt, zuiver in dezen opzet, blijft tamelijk vaag; Maggy, samenbouwsel van lieve leugen en wufte schijndoening, bestáát ook eigenlijk niet als een menschelijk wezen; zij bestaat alleen als die schijn van liefheid en gratie. Haar leven is negatieve actie; zij geeft Henk veel onvruchtbaar hoofdbreken en weinig geluk; maar, Henk zal lid van de Tweede Kamer worden, ziet zijn vaderschap tegemoet en blijft wel boven water.

En zoo, met een klein, verzoenend en toch wreed trekje, geeft Emants ten slotte de altijd zich herhalende en altijd zich hernieuwende levensgang aan:

„Eindelijk van tafel opstaande, ziet ook hij zijn kind ... zijn kind, waarop hij nieuwe verwachtingen bouwt en dat hij lang ... heel lang weer niet houden zal voor ... ordinair."

Waar de gesprekken in dit werk bijna voortdurend van zoo uitnemend gehalte zijn, daar had Emants ons enkele beschrijvingen, als die van den fancy-fair op blz 164—167 wel wat dieper en rijker van toon mogen geven.

M. S.—A.

„De Waterwolf", een dorpsvertelling uit den tijd der droogmaking van het Haarlemmermeer", door **J. Eigenhuis**; Amsterdam, H. J. W. Becht.

Eigenhuis, wiens naam reeds als de saamvatting is van al de degelijkheid en tevredenheid, doch ook wel van de zelfgenoegzame stugheid van den ouden, gezeten Hollander, — de schrijver Eigenhuis, met echte, oud-Hollandsche trouw zich niet anders heetende dan hij was, scheen wel te mòeten worden de echt-Hollandsche schrijver met de echt-Hollandsche eigenschappen, waarvan de „maat" de spil is.

In niets was Eigenhuis ooit onmatig; steeds hield hij maat tusschen al de hem omringende excessen van zijn tijd; maar steeds ook bleef zijn werk ... mátig; ging het naar het mooie toe, nooit werd het meer dan mátig-mooi, en al te dikwijls was het middelmatig ...

„De Waterwolf," een dorpsvertelling uit den tijd der droogmaking van het Haarlemmermeer, is niet het beste werk van Eigenhuis. Zich in een anderen tijd te verplaatsen en dien uit te beelden is dan ook weer heel iets anders, en vordert, wil het werk op dezelfde hoogte blijven, heel wat krachtiger voorstellingsvermogen en ineenzettingsgave, dan het weergeven der dagelijksche werkelijkheid. Vooral in den aanvang van dit boek voelt men onophoudelijk de moeite van den schrijver, het verleden *innig* te doorleven; wat hij tevergeefs tracht goed te maken met wat genre-tafereeltjes en bij-verhaaltjes, die roezig door elkander heen staan, en kwinkslagen (waar hij sterk in is!) van deze min-genietelijke soort:

„Zoo Hein," en hij vertrok het lange, perkamentachtige gezicht tot een goedigen grijns, *waarbij de*

mondhoeken merkwaardig dicht de ooren naderden."

Kwinkslagen, die bepaald òngenietbaar worden, als de schrijver ze niet eens meer voor eigen rekening neemt, en er zelfs één, in al z'n gezochtheid, een visschersjongentje van negen jaar in den mond legt:

„greep de lange pijp, waarop in vreeselijke krulletters „Zuidenwoud" stond getrokken. *'t Was of een kabouter op den pijpekop aan het „kunstrijden" geweest was,* DACHT HEIN."

In de omgeving van die grappen en knussigheden, te midden van dat oppervlakkig en gemoedelijk vertel, staat aanvankelijk onwaar en als wonderlijke sentimentaliteit, wat eerst op het laatst het zout blijkt van het boek: het schamper ongeloof van den vader aan de drooglegging van zijn geweldige Meer, het koppig en dwars zich daartegen kanten, als hij de leegpomping werkelijk gebeuren ziet, en zijn niet meer kunnen begrijpen, dat voor de vernietigde vischvangst een bloeiende landbouw rijker in de plaats zal komen — tegenover de rustige verwachting der die toekomst aanvaardende jeugd.

In den beginne echter denkt men „jawèl", als men bovengenoemden negenjarigen „beunes", Hein, de hoofdpersoon van het boek, aldus vizioenen ziet hebben:

„Zoo staat hij daar nu ook op den hoogen dijk en staart over den verren plas, die woelt en bruist als een zee. De hand boven het hoofd tuurt hij vooruit als een ontdekker *en het lijkt hem, of hij het vaalgrauwe water ziet terugloopen en den diepen kuil ziet òpgroenen en òpgouden* met weiden en bouwakkers, waartusschen hoeven in het geboomte liggen."

Al spoedig dringt dan veel te veel op den voorgrond het verhaal van den brand van Aalsmeer, waarbij de historie wordt vermengd met een fantastisch clairvoyance-geval in Heins familie, welks banale spannendheid het gansche boek zoozeer beheerscht, dat het eigenlijke tragische hoofdgegeven er belangrijk door geschaad wordt.

Op blz. 169 eindelijk begint het beste deel van het werk, waarin dit motief het winnen gaat. Op die bladzijde vangt aan een wandeling van Hein in het welige moeras, dat het leeggevloeid Meer inmiddels was geworden. Door deze beschrijving, 'schoon in onderdeelen van weinig beteekenis, waait wel warmte en geur en levens-adem.

Dieper echter, en aangrijpender, het beste van 't boek, is de scène van dien sneeuw-nacht, waarop de vader, nog altijd weer op visch uit langs zijn aan de golven en aan hem ontrukte Meer, in de restende poelen niets vindt dan zieke, halfdoode visch, en op den terugweg in het moeras versmoort.

Op datzelfde moeras heeft later de zoon zijn bloeiende boerderij . . .

Het is jammer, dat dit slot weer zoo valt van toon, van diep weer zoo gemoedelijk wordt, en zoo onnoozel blij-eindig is.

Het schoone innerlijk van dit boek ligt verspreid door een chaos van genoegelijkheid en historischheid en romantischheid.

En het prachtig onderwerp, dat tot een ontzaglijk epos had kunnen groeien, heeft aanleiding slechts gegeven tot een verhaal, dat wel iets heel moois bergt, maar dat toch voornamelijk lief-en-aardig, en ook boeiend, en interessant is

C. S.

„Wrakhout in de branding", door **J. C. Sonneborn**. Amsterdam, W. Versluys.

Van J. C. Sonneborn's boek „Wrakhout in de branding" heeft iemand ons verteld: het Handelsblad had 't zóó onzedelijk gevonden, dat 't achtenswaardig blad niet begreep, hoe van Deyssel het aangenomen kon hebben voor de XXe Eeuw. Want dat moest waar zijn: van Deyssel had 't voor zijn

tijdschrift begeerd, maar Sonneborn had zoo'n haast met de uitgave gehad, dat hij niet langer wilde noch mocht wachten.

Nu, dat laatste nemen wij graag aan. Sonneborn zag de menschheid in gevaar. Moesten er nòg meer onschuldige Marthe's door brute beursheeren worden misleid? Neen. Hij zou daar een stokje voor steken, en hij stàk er een stokje voor — jammer genoeg, dat 't maar wrakhout was, in de branding . . .

Doch verder blijft 't gerucht, dat tusschen twee haakjes de waarheid is, ons een raadsel.

Want ten eerste is het boek, zooals men ziet, uiterst moréél; en ten tweede is het, literair, een lor.

Het achtenswaardig blad, getrouwe schildwacht voor de weerbaarheid en de eerbaarheid van ons dierbaar vaderland, kwam, met z'n gewoonte-werda bij elk onvertogen woord, driftig àfgeloopen op 'n boek . . . dat precies zoo onzedelijk is als een artikel tegen het nieuw-malthusianisme of een brochure van de middernachtzending of een gynaecologisch leerboek, — en aan den anderen kant is de redacteur van de XXe Eeuw er blijkbaar ìngeloopen met het tegelijk allerwaardelooste geschriftje, dat er in jaren te lezen is geweest.

Het boek, met z'n woede op de beursmannen, die het nu eenmaal gedáán hebben bij alle sociaalderige auteurtjes, met z'n smalen op „heeren doctoren", die 't immers óók hebben verbruid, sinds, in de Koele Meren, van Eeden zijn eigen ambtgenooten zoo heeft doorgehaald, — zou wellicht andersoortige ergernis kunnen wekken, indien het „au sérieux" te nemen ware. Maar nu . . . wél! kóm! laat zoo'n Sonneborn toch eens édel verontwaardigd zijn! Edele verontwaardiging, hoe 'n vervelend artikel ook als men er 'n gewoonte van maakt, is zoo overhéérlijk bij een J. C. Sonneborn! Het is zijn alles! Want, nog eens, literaire waarde schuilt er in dit malle jongenswerk zoo goed als niet.

Na een niet geheel onverdienstelijke eerste tien bladzijden, hoewel vol rarigheden, een alleronhandigste aanloop over den Amstel, aan welken Amstel het huis stond, in welk huis weer de kamer was, in welke kamer ze zaten, — bladzijden van overigens redelijke interieursbeschrijving, met een opmerking als: „Het kristal aan de gaskroon *woekerde met reflexen* van 't haardvuur," en met twee goede portretten (dat van Jeanne zelfs zóó, of auteur eraan geholpen werd) — na dien passabelen aanvang is er in de bijna 300 bladzijden die nog volgen nu heusch geen volzin, geen woord meer, waaruit ook maar de geringste belofte spreken zou.

C. S.

MOEDERTJE.

Aan Dr. J. B. Schepers.

Op 't steenen plaatsje achter het huis stond ze de wasch te doen. Janus had dadelijk na 't eten de drooglijnen weêr voor haar gespannen. Twee van af de schutting, een links naar den appelboom die 't dichtst bij 't plaatsje stond, een rechts naar den huismuur, waarin een krammetje geslagen was en een vandaar weêr naar den appelboom. Zoo kreeg je een driehoek waar veel op gedroogd kon worden.

Ze had 't warm in de vlakke zon op de schaduwlooze steentjes, met dat zware waschwerk. Moeielijk haalde ze telkens een groot stuk, zwaar van water, uit de tobbe vóor haar en wreef het lastige goed tusschen twee handen tegen elkaêr, van onder beginnend, stukje voor stukje, tot ze het heelemaal schoon vond; dan dompelde ze 't nog eens in het blauwige water, wrong 't stevig weêr uit, zuchtend en steunend van moeite en hing het daarna bij 't andere goed, dat al aan 't drogen was.

— „Je zal 't zóo warm genoeg krijge, Tonia," — lawaaide ruzieig de stem van buurvrouw Smit over 't schuttinkje. 't Rooie hoofd met de, van 't schelle licht, turig-kijkende, smalle oogstreepjes achter de bolle, glimmige wangen, kwam net boven de schutting uit en nieuwsgierigde al een tijdje vóordat ze met 't slovende kind een praatje begon, vlug-opnemend over 't plaatsje, dat netjes geel geschrobd was, met altijd in den hoek, dicht bij de keukendeur, schoon zand om in te spelen voor kinderen.

— „Mensch, schei-uit, 'k héb 't al," — antwoordde Tonia, even opkijkend, heur loshangend haar wat naar achteren

schuddend, toen weêr doorgaand met wasschen nu ze wist wáar vrouw Smit stond, — eigenlijk 'n hekel hebbend dat ze hier altijd te kijk zaten voor de Smits.

Waarom maakte vader die schutting ook geen plankje hooger, ze had 't al zoo dikwijls gevraagd, moeder óok al, toen die nog leefde, maar 't had niets gegeven.

Vader had er zoo geen last van, omdat hij toch altijd op 't fabriek was en 's zomersavonds, als hij hier op 'n bankje zijn pijpje te rooken zat of wat rondliep in den tuin, maakte Smit graag een praatje met hem over de schutting.

En dan, 't ging ook slecht voor vader dat te doen, wist ze.

Smit was baas op 't fabriek en vader stond dus ónder hem; als die nou de schutting hooger maakte, zouden ze er allicht wat van zeggen, vooral buurvrouw, en als je ruzie met háar had, was 't endje er nog niet van. Ze woonden hier zoo alleen, twee huizen maar aan den weg, 'n klein kwartier van 't dorp, nee, 't was 't beste maar den vrede te bewaren zónder dat plankje, — had moeder dan wel eens gezegd.

Smit zelf was wel een goeie man, heelemaal onder de plak van zijn vrouw; van hem hadden ze niets te duchten, maar zíj was dan al bar nieuwsgierig en bemoeiallig.

Altijd had ze raad te geven over hoe zíj dit zou doen en hoe zíj dat deed en in 't dorp vertelde ze alles over in de winkels van Volkers en Joosten. Ze wist op 'n haar hoe je huishieldt, wat je at en dronk, ván je wasch, ván je inkomsten en uitgaven, kompleet álles. Als 't niet was dat vader blíjven wilde, zou ze liever in 't dorp willen wonen.

Daar stónd me dat mensch nou alweêr.

— „Waarom doe je je wasch toch op dat pláasie in die heete zon, kind, da' zee 'k ook altijd tegen je moeder, vroeger, maar 't mensch zee maar altijd niks anders terug, as dat ze dan zoo eens effies in huis kon loope, om 't fornuis in 't keukentje ân te houe, — nou daar kon jíj of Janus toch ook toen oplette. Je heb nou de boel ân kant, jullie hébbe gegete, voor de kachel hoef je dus niet meer te zorge en toch sta-je me daar in de gloeiende zon te braaie; ík zou onder die appeleboome kruipe, achter in de tuin, as ik je was"…..

— „Neê, da' gaat nie', buu'vrouw, daar kán-je nie staan met zu'k werk, geeft veels te veel herrie, 't wordt een en

al modder in dat zand met al dat geplas. En met 't goed ook, 't geeft 'n heen en weêr gesjouw van wat bè-je-me, met je modderige klompe op 't schoone plaasie telkens, want 't góed moet in de zón hange, 't droogt me niet gauw genoeg onder die boome."

Zonder opzien meer, nijver werkend aan haar wasch, praatte ze maar door, de lastige, natte kleedingstukken wrijvend, en weêr onderplompend in 't tobbewater, dan uitwringend en te drogen hangend.

— „Weet-je, — ging ze, onbewust-gemeenzaam, verder, — „'t zou veel makkelijker zijn met Hanna, je was dan vlak bij d'r, as ze weêr aan de wetering zit met 'er klompie. 't Is 'n lief kind, dat nou niet, maar je kan net de gansche dag op 'er passe."

Vrouw Smit luisterde maar half, was al weêr bezig nieuwe aanmerkingen te zoeken op dat jonge kind, dat ze eigenwijs vond en veel te jong om al 't huishouden te doen; vergetend dat buurman's weekloon niet toeliet een huishoudster of 'n werkvrouw te nemen en in doordrijverige bemoeizucht voorbijziend dat híj dan toch in elk geval haar aanmerkingen verdiende, wreekte ze zich kleintjes op 't kind, dat kínd vond ze, pas zéventien en die voor 'n huishouden!

Zwijgend begluurde ze de stukken goed, die in Tonia's handen een voor een 'n beurt kregen, begluurde 't goed dat al op de líjnen hing, maakte vergelijkingen met háar goed, begluurde ook 't kínd en hoe ze in de kleêren stak.

En al maar moeizaam voortwasschend, vertelde Tonia, in onbewuste behoefte om toch haar zorgjes eens uit te zeggen, ook al zichzelf wat gewichtigjes voelend in de bereddering van háár huishouden, — aan de nog stil-toekijkende buurvrouw, die ze nog, zonder op te kijken, wel wist bij de schutting te staan, — hoe je onmogelijk de idees van zoo'n kind kon begrijpen. Altijd bij de wetering op de stoep, plassen maar jongens en vuil dat ze werd, neê maar, elken dag een schoone boezel, want zoo smerig kon je d'r toch niet laten loopen voor de menschen, — die zouden wel dénken. Dat akelige water achter in de tuin, dat wist wat. Wat of zoo'n kind toch bezielde om altijd maar weêr te liggen modderen en ploeteren, — bà, en nooit wíst je of ze er zat, voordat ze al een heelen tijd aan den gang

was. Eerst doet ze dan net of ze verstoppertje wil spelen achter de aalbessenstruiken. Tonia, Tonia, hoor-je dan en meteen als je opkijkt bukt ze weg om 'n endje verder eens te kijken of je nog wel op haar let, natuurlijk al vlak bij 't stoepie, — slim als een mensch is ze. Want dat duurt maar zoo eventjes; 'n oogenblikkie later, als je 't wel wat stil vindt, kijk je op van je werken je hoort of ziet niks meer. Maar als je eens tusschen de struiken doorkijkt, zoo vlak langs de grond, dan kan je haar zien en jawèl hoor, éen klompie uit, zíj op haar knie of heelemaal lang-uit op haar buik om 't klompie te laten varen. Dóodsangsten sta je uit om dát kind.

— „Ja, meissie, 'k heb je vader al zoo váak gezegd, doe dat stóépie weg. Je heb t' er toch niks ân, 't ís geen waschstoepie. Je ken 't voor aanlegplaas van 'n roeibootje gebruike, maar dat héi-je ommers niet. En waarom haalt-ie 't nou niet weg, al wás 't maar om Hanna, je zal zien tót er ongelukke van komme, maar dan is 't te laat.

„Kom, 'k ga is kijke of me water al ân de kook is, denk maar eens wat ík je gezegd heb." —

't Was een broeiige laat-Augustusdag, fel brandde de zon neêr op 't nietige, armelijke plaatsje, waar alles helder blonk, wanhopig-netjes in het blindend-witte licht tegen den wilden, onverzorgden tuin, waar wat grasperkjes doorsneden werden van grintlooze, zwart-zandige paadjes, aan de kanten breedovergroeid met lang, hard gras. Wat maandroosjes stonden herfstig in de schaarsche perkjes en het armelijk groeisel van reeds lang uitgebloeide vergeetmijnietjes wies hier en daar tusschen veel gras.

Er woei geen wind en toch was er een hoog, droog bladgeritsel in de appelboomen achter in den tuin. Ze droegen weinig vrucht, alleen die dichtst bij 't plaatsje stond liet de takken zwaar hangen van rijpend ooft.

Daar wist Janus méer van, beweerde Tonia altijd, plágend, — hoe er zoo weinig kwam aan die andere boomen.

Er komt vast onweêr, dacht ze, even opziend naar de al drogende wasch.

Zooals ze daar recht-op stond, niet-klein, was 't een tenger figuurtje, smalletjes in de schouders met lang, mooi-blond haar, zonnig-warrend om haar vermoeid, rood gezichtje. Haar

blauwe, ernstige oogen, waarboven op het hooge voorhoofd altijd was als een schaduw van vraging, — en de vroeg-oude zorg-trekken, die, al te vaak reeds, bij 't besliste opeenklemmen der lippen fijntjes om de mondhoeken plooiden, — deden haar het type zijn van wijs-moedertje, kind nog in te vroeg gebroken jeugd, zooals ook bladerknoppen met wat geweld verder opengeplooid kunnen worden en ze dan tóch later zijn dan het andere loof.

Op haar dertiende jaar was haar moeder gestorven; ze hielp toen al thuis, nam al wat werk uit moeders handen, niet veel, want eerst was ze nog al onhandig, — maar toch van die kleine, lastige werkjes, die niet zwaar zijn maar wel vermoeien. Eerst moest moeder veel voordoen, soms twee, drie keêr, voordat ze 't zelf zoowat kon. Want ze was heel absent vaak, droomerig; toen Janus zoo'n jaar of zes was mocht ze hem graag vertellen uit haar sprookjesboek, dat ze eens van moeder gekregen had op haar verjaardag, — bedacht er meestal allerlei illustratieve bijzonderheden bij.

Op school was ze nooit heel bevattelijk geweest, maar als de meester vertelde en, later in een hoogere klas, als ze lezen mochten, dan was zij altijd de beste, die navertellen kon, zonder haar boekje stiekum achter den rug van een ander open te doen om eens te kijken. Ze was ook geregeld overgegaan, omdat ze, kind van veel fantazie, altijd stil oplette, al was 't vaak schijnbaar, — en menigmaal heel wonderlijk-verstandige antwoorden geven kon.

Maar al dat teêre was thans verscholen, diep weggeborgen onder den druk van veel harde werkelijkheid. Wel was ze soms heel verstrooid, droomde, fantazeerde vaak als ze in bed lag, oververmoeid en de slaap maar niet komen wilde, — maar ze was een klagelijk-zorgende geworden, een kind dat vrouw moest zijn toen het léven haar te vroeg aanraakte en dat nu alle dingen lastig opneemt en al te moeielijk slooft.

Ze stond nu 't laatste stuk goed tusschen de spannende vuisten duchtig te wrijven, blij dat 't af was.

— „'t Wordt me hier te heet hoor," — riep Janus uit 't zolderraampje, — „je wordt hier máger van de warmte."

Hij hàd boven staan figuurzagen en prutsen aan een werkje voor vader, 'n cadeautje voor z'n verjaardag.

't Was Zaterdag en 's middags hadden ze altijd vrij-af

van school. Zoo had hij nu na 't eten Tonia eerst even met de lijnen geholpen en was stilletjes toen naar z'n kamertje geklommen.

Zooals hij daar half uit 't venster híng — want hij was niet lang — breed en flink gebouwd, met z'n blij, open jongensgezicht, z'n vele, bruine haar altijd in de war, slierend over 't hooge voorhoofd, dat bĺakende hoofd, met de haren als een ragebol, — goedlachs zoo vroolijk in het licht, — moest Tonia stilletjes voor zich heen om 'em lachen, bukkend zich voor 't laatst over de tobbe om 't gewasschen goed nog éens te spoelen.

— „We krijge onweêr, jò, van ávond," — antwoordde ze zonder op te zien, zorgvuldig nu het goed te drogen hangend.

— „Ken ik je nog helpe, Toon?" — goedigde Janus terug, ziende de leege tobbe. Hij vond 't wel wat kras nou, zoo'n zware wasch met die warmte en dan, zóo sterk wás Toon niet. Vader zei altijd dat ze heelendal moeder leek en die was allesbehálve sterk. Hij had erg van z'n moeder gehouden en daarom hield hij ook van Tonia, ook omdat hij best gemerkt had hoe vader nooit heel aàrdig voor haar was. Die vertroetelde Hanna, Hanna was álles.

— „Dat mot je vrage, as 'k kláar ben, zeg, — maar je mag de tobbe naar de wetering sjouwe, als je niet te veel op de paadjes morst."

— „Mág ik?" — plaagde hij terug, z'n hoofd-als-een-boei rustig nog maar altijd buiten 't raam gestoken, alsof hij niet van zins was haar vooreerst te komen helpen.

— „Ik bedoęlde ook niet de wasch hoor, kè-je denke, brr, voor zoo'n geploeter ben 'k nie' thuis," — toen trok hij zijn hoofd voorzichtig terug en liep fluitend de trap af.

— „Die jonges" — verzuchtte Tonia, moederlijk, — naar 't keukentje loopend om zich wat op te knappen.

Op den drempel van de achterdeur trok Janus aan haar rok, dat ze niet voort kon en moê-lachend trekken ging tot de rok kraakte. Verschrikt liet hij los, hard wegloopend naar de tobbe.

— „Akeligheid," — schold ze, niet erg boos, bezorgd naziend waar 't gescheurd was. Maar ze vond niets, 't had alleen wat gekraakt.

Janus zeulde de zware tobbe langzaam en moeielijk naar 't lage steigertje, groevend een diepe geul in 't zwarte paadje, kwam toen fluitend weêr vlugger met 't leege, lompe ding achter zich aan op 't plaatsje.

— „Goeie jonge, toch wel," — zei ze zacht-op tegen zichzelf, toen ze hem zoo gewillig sjouwen zag, — „altijd doet-ie wat ik zeg."

't Was warm in 't keukentje en gedachteloos schoof ze 't raam op, heelemaal verfrischt door 't koele water en keek hoe Janus vreeselijk-onhandig met wat water en een boender de tobbe van buiten schoonmaakte.

Ze moest er toch om lachen, zei toen hardop: „je krijgt zoo dâlijk thée, jò," — en plagerig: „omda'je zoo kranig staa' te stumpere."

— „Stumpere, stumpere," — pruttelde Janus goedig, blazend en steunend gebukt over z'n werk, zonder opkijken.

Hij was klaar en moeielijk zich rechtend, blank-zweetend van 't ongewone werk, zag hij naar Tonia op.

— „Zeg, wat doe-je me nou? laat dat raam dicht, malle, — je haalt zoo de hitte juist bínne! De zon staat toch op 't pláassie! Gooi dicht die boel en doe 't gordijn naar de laagte. De voordeur ja, en de áchterdeur, dié mot-je ope zette, da' trékt lekker.

— „'t Jong heb gelijk ook", — erkende Tonia bij zichzelve en deed wat hij gezegd had. Toen ging ze een schoon schort voordoen, thée zetten in de huiskamer voor aan den weg, waar 't water al te zingen stond.

De tobbe om en om rollend naar de schutting, zeulde Janus 't ding er tegen op, liep toen eerst naar de keuken om zich eens lekker te wasschen. Maar de zandhoop ziende, waarop 't rood-en-wit emmertje van Hanna achteloos was neêrgegooid, dacht hij plots aan 't kind.

— „Toon, weet je waar Hanna is?", riep hij, meteen zich al bukkend om te zien onder de struiken door naar 't steigertje, werktuigelijk. Hij bedacht zich er pas geweest te zijn en liep door naar de keuken.

— „Ja", — riep Tonia, bezig bij 't theeblad in de huiskamer, — „die is met de kinderen, spéle op 't schoolplein."

— „Kláar is kees," — zei Janus, met groote, zware stappen de kamer inkomend, — „lekker 's gewassche", en Tonia

bezig ziende met de theepot, waar ze wat thee uit schonk in een kopje, om te probeeren of ze al getrokken was, vermaande hij begeerig: „stérke hoor, dan ken-je goed tege de warmte.”

— „Wè'ja,” — antwoordde ze, — „jij met je stérke, da kost allemaal cente, ventje, en jij zal 't niet betale.”

— „Nou, houd-je maar koest, 'k ga volgende jaar van school, verdíene, wacht maar, 'k ben pas dertien.”

— „Pas, mooi pás. Andere jonges verdiene al ja, en jij kan niks as figuurzage”, — plaagde ze weêr terug. — „Neê hoor,” vergoêlijkte ze toen, „je leert best, da' zee de meester laast zelf nog tege me. Moeder zei altijd, da' ze je alles kenne afneme, maar dát niet. Wat je leert, dat héb je.”

Onder 't praten was ze naar 't open venster geloopen en zat nu in de breede vensterbank. Van den overkant van den weg klonk kindergeschreeuw en gelach. Want schuin tegenover het huis van de Smits was de dorpsschool; een nieuw gebouw met groote speelplaats er voor waar twee schommels en een wipplank stonden. Tegen den voormuur waren wat verflooze banken aangebracht voor als de kinderen, moê gespeeld, rusten wilden. Zaterdags gingen ze er trouw den ganschen middag spelen. Hanna deed dan óok meê. Annetje Vermeer, een jaar ouder dan Hanna, háalde haar altijd en zoo had Tonia vandaag geen last van haar met 't wasschen.

Droomerig, lusteloos van warmte en vermoeienis, zat ze te zien naar de velden, die eindeloos strekten naar een witwazig verschiet, denkeloos ziende ook de koeien, loom zich soms even bewegend in het heete licht, dat als trilde over de landen.

Janus zat stil aan tafel, keek wat naar 't theelichtje, z'n beide armen op tafel; voorovergebogen zat hij gedachteloos met den nagel van z'n rechter wijsvinger de nagels van z'n linkerhand schoon te maken, zonder er naar te zien, aldoor maar kijkend naar 't lichtje dat zoo aardig brandde, door de gaatjes van 't geelkoperen komfoortje zichtbaar en waarboven 't theepotje zachtjes pruttelde.

— „'t Zit hier nog 't lekkerst,” — begon Tonia weêr, — „vin-je niet?” Toen, even voorover bukkend, uitrekkend de rugspieren, zei ze, als zacht bekennend, — „'k ben zoo moe,

jò, hier in me zij." En met pijnlijk-vertrokken gezicht, wreef ze zachtjes haar linkerzij. — „Dat wassche is niks voor me, da' zei moeder ook al, maar vader zegt dat-ie geen cente heb om de wasch buiteshuis te doen."

Even keek hij haar aan, als in gedachten, boog toen weêr z'n hoofd, in strak zien naar zijn peuterende vingers, — zei niets.

— „En dan dat wassche op Zaterdag", — klaagde ze, moê verder pratend, — „'k heb al zoo vaak gevraagd waarom dat nou niet op Máandag kon, als je Vrijdags verschoont hoeft 't toch dâlijk de volgende dag niet gewassche te worre. Zaterdag hè-je tóch al werk genog."

— „Ja, maar dan is 't Maandags weer veel makkelijker," — begon Janus, even terugstootend z'n armen, terwijl hij haar begon aan te zien.

— „Nou ja, maar wie wáscht er nou op Záterdag, geen ménsch, — vader heeft' altijd van die rare idees. Hij wil da' vuile goed niet zoo lang hebbe ligge stinke, zeit-ie. Ik kén zooveel niet op éen dag doen. 't Gaat een tijdje goed misschien, maar volhoue doe 'k 'et toch niet, da' voel 'k wel ânkomme. En dan altijd dat oppasse met Hanna. Met die drukte kèn-je niet aldoor op 'er lette, en ze ís zoo goochem. 'k Denk altijd dat ze nog 'es in die sloot terech' komt, 'k heb 't laatst gedroomd en nou mot ik er aldoor over prakkezeere."

Stil zat Janus haar aan te kijken, zooals ze daar zat, moê, ineengedoken op de grijze vensterbank, sprekend zonder opzien, zonder beweging zelfs van de oogleden, leek ze toch zoo op moeder, vond hij, — de wenkbrauwen en dan datzelfde gezicht. Hij zocht naar moeders portret met z'n oogen, daar stond het op 't commodetje óver hem. Ja, óf ze leek.

— „'k Zal je voortaan wel helpe met de wasch, Toon," — beloofde hij: 't was als een resultaat van z'n denken over haar gelijken op moeder, die zwak was en die hij óok altijd hielp.

Lusteloos, zwaar-opslaand de oogen, keek ze de kamer in, zag doelloos naar de dingen, tot haar blik rusten bleef op 't stille vlammetje in 't comfoor.

— „M'n thee", — zei ze hardop en ging naar de tafel, inschenken de twee kopjes, die ze al klaar had gezet.

Hij zag haar handenbeweeg en daarachter het bonte schort, onbewust, — zei toen weêr: „waarom vraag-je 't nóg niet 'es? zooveel zal dat nie' koste. We benne maar met z'n viere en vàder verdient genog."

— „Ja, daar mot-je bij vader meê ânkomme, vooral ík," — antwoordde ze bitter, 'n kopje voor hem neêrzettend.

Hij zweeg, wetend hoe onredelijk vader altijd was tegen Tonia; nooit had hij er veel acht op geslagen, er niet over nagedacht, maar tóch wist hij 't. Zélf had hij er wel, toen ze nog klein waren, partij van getrokken, als hij ruzie had over speelgoed of zoo en vader hém altijd z'n zin gaf.

Nooit was 't hem opgevallen, zooals nu, maar die gelijkenis op moeder en 't weten hoe vader ook nooit aardig voor moeder geweest was, deed hem thans 't als-van-zelfsche voelen, dat vader ook niet van Tonia hield.

— „Ik zal 't 'em vrage voor je," — beloofde hij in onbewust meêlijden.

— „Neê jò, doe dát niet", — riep ze, opgeschrikt uit de vensterbank waar ze weêr stil zat te soezen, — „'t geef' toch niks en ík krijg er maar de herrie van..... 't zal wel wenne", — kwam ze toen zachter, als berustend.

— „'k Wou maar da' moeder nog leefde", — zei hij, langzaam z'n thee slurperig drinkend, — „jij doet 't wel goed hoor, maar vader doet tegeswoordig niks aardig. 't Zal míjn een zorg zijn, ík zit op school en op straat, of op zolder tìmmere, — maar 's morges begint ie al met z'n mooie humeur, éte zónder 'n woord, joost mag wete wat-ie heb, en dan naa' z'n werk, voordeur dicht met 'n smák. 's Middags zélfde vertooning, práte... hó-maar. — Zeg Toon",.... en als plots zich bedenkend, bukte hij zich naar den kant van 't venster, zachter sprekend: „geloof jíj niet, dat-ie er wel 'es een neemt"?

— „'k Weet nie", — antwoordde ze, aandachtig op den bodem van haar kopje kijkend, half-omgekeerd opgehouden voor haar gezicht. — „'k Weet nie" — zei ze weêr, langzaam..... toen, als aarzelend: „'k heb 't toch ook wel 'es gedacht, zie je. Hij ken soms zoo rood in z'n gezicht zien.... Maar ze hebbe 't ook warm op zoo'n steenfabriek, mot-je nie' vergete", — besloot ze, of ze terugschrikte voor haar eigen gedachten.

Voorzichtig zette ze 't kopje op den stoel naast haar, hing toen weêr krachteloos, met gesloten oogen, heel ineengedoken in 't kozijn, maar nu woelden haar gedachten, pijnlijk. En toonloos begon ze opnieuw, met een vage klaging van verborgen leed in haar stem: „hij houdt van jou en van Hanna en ík mag zórge"......

— „Van Hanna 't méest," — zei Janus beslist, want hij voelde dat door dit te zeggen, 't minder hard voor Tonia zijn zou. Daarom sprak hij gauw door, z'n handen in de broekzakken, half weggezakt onder tafel, almaar kijkend naar 't aardige vlammetje, door de gaatjes in 't geel-koperen comfoor. „Hanna is alles. Hanna 's morges, Hanna 's middags en Hanna 's avonds. D'r ken niks zijn met Hanna, of wíj krijgen de schuld." Hij drukte expres op dat „wij", ofschoon hij wel wist dat Tonia alleen den bout op 't hoofd kreeg. Dat was wel natuurlijk, want jongens hoeven niet op kleine meisjes te passen als er 'n oudere zuster is, vond hij, — maar thans had hij behoefte om alles voor haar te verzachten, al wás 't ook wáar en al wist zij 't zelf ook wel. En zonder haar antwoord af te wachten, waarvoor hij nu bang was, ging hij gauw weer naar boven, figuurzagen, en hoorde zij hem met z'n schel gefluit, soms afgewisseld met een lustig liedje.

Even gleed ze van 't venster weg, naar de tafel loopend om 't lichtje lager te draaien, keek ook of de kool in de theestoof wel doorgloeien zou tot vader thuis kwam, dan kreeg die ook nog wat thee bij z'n boteram.

Toen ging ze weêr zitten in 't venster. Willoos hangend, even soms wrijvend in haar zij, zat ze weêr stil te soezen, droef figuurtje tegen 't buitenlichte venster, met 't bleek, spits-mager gezichtje moê-gebogen, — traag nu en dan opziend naar den witten weg. En bij 't klaag-zingen van 't heete theewater droomde ze haar droompjes, spon-uit haar droeve fantazietjes, waar altijd van haar zelf in voorkwam, huilende melancholie van ziek-zijn en sterven.

Tot ze luid haar naam hoorde schreeuwen en opschrok.

— „Gunst, Hanna!"....

Maar 't was Janus' stem die weêr, harder nog, riep: „d'r komt onweêr, Toon, mot-je niet 'es kijke, wát 'n mooi gezicht hier, in de verte."

Moe stond ze op, niet nieuwsgierig, toch maar gaand, ze wist zelf niet waarom.

— „Jonge, hoe hou-je 't hier uit, 'k begrijp niet dat je hier wérke wil, kom toch beneeë, 't is wát lekker koel."

— „Ja, jij heb makkelijk prate, maar vader is al zoo gauw jarig en 't mót af; ân de warmte wen-je wel, je wen ân alles, behalve ân hánge."

— „Wat maak je?" — vroeg ze, verlangend rondziend over de spullen op tafel en vloer uitgestald, éen namelooze verzameling van spijkers en haken, splinters hout, plaatjes, krammetjes, potlood, hamer en nijptang, figuurzaag en voorbeelden, — alles wanordelijk door mekaêr gesmeten. Wat goedkoope prenten met vechtende soldaten of schietende jagers versierden de wanden en boven z'n bed had hij met groote, uitgeknipte plakletters gelijmd: „gij, die hier binnentreedt, laat alle hoop nu varen." Dat had hij op school, in de hoogste klas gelezen, vond 't leuk, zoo boven z'n bed.

— „Dat mot-je maar afwachte," — zei hij plagerig, „zoo vraag-je de boeren de kunst af."

„'t Zal wat worde met jou," — spotte ze terug, ondanks de broeihitte van 't kamertje, wat levendiger geworden.

— „Kijk maar 'es uit 't raam, wat een mooie wolke daar ginds ânkomme, 't lijkt wel lood in de verte."

— „'k Ben bang voor onweêr," — zei Tonia, gespannen ziend naar den verren horizon met wat verstrooide wolken, die koper-kleurige koppen hadden en als stil lagen, maar die ze wist te náderen.

— „'t Hangt láng bove vlák land, zegge ze, hè?" — vroeg ze aan Janus, die achter haar kwam staan, over haar schouder ook kijkend naar de lucht.

— „Ja, 't kèn wel," — zei hij, ook verholen-bang, maar 't niet jongensachtig vindend 't zoo te laten blijken, — „ze zeggen zoo veel."

Plots riep hij, hevig-uitstekend z'n vinger naar beneden, — „zie je dat, zeg Toon, zie je dat.... waar is Hanna toch de heele middag?"

— „Wat, waar.... wat bedoel-je?" — vroeg ze verschrikt, weg-gaand van 't venster en hem zoekend in de oogen ziend, angstig-vragend.

— „'t Emmertje, 't emmertje van Hanna staat dáar, dáar...

kijk, op de stoep".... en wèg rende hij al naar beneden, stormde de trap af, de tuin in naar de wetering.

Heel angstig, beklemd in haar borst, volgde ze hem, zoo gauw ze koñ, zocht naar gedachten in haar kloppend hoofd, altijd nog zoo moê zich voelend.

— „Kom dan toch, waar ís Hanna, wat mot dat emmertje hier?" — schreeuwde hij al uit de verte, — „toen 'k de tobbe leeggooide lag 't op 't plàasie.... in 't zand, da' wee' 'k zeker."

— „Nou, en ik weet zeker dat ze met de schoolkindere ân 't spele is op 't plein, met Annetje Vermeer enne".... zei ze, droom-starend op de niet-smalle sloot.

— „Ja, ja, ga dan maar 'es gauw kijke, ze mót hier toch geweest zijn, want 't emmertje stáat er toch," — zei hij, ongeduldig met zijn voet stampend.

Weg liep ze al, de voordeur uit, zag dadelijk dat er niemand meêr speelde op 't leege grintplein.

Verlaten stond ze op den langen weg, de rug gekeerd naar hun huis, zag eerst den barren opstand der schoolmuren, waarin groote ramen waren met veel vierkante, grijze ruitjes. Toen keek ze den kant van 't dorp op, links, langs de school heen tot waar de weg verliep in de zwarte schaduw der dorpsboomen.

Rechts van haar zag ze eerst den molen van Barns en dan zoo terug, naar haar toe weêr, zag ze de enkele boerderijen liggen in de laagte van 't vlakke land, blinkend 't blauwe dak van 't voorhuis, — maar geen mensch was in velden en wegen te zien.

Werktuigelijk liep ze naar 't huis van buurvrouw, klopte op de ramen, hoorde niets, — trachtte toen de deur te openen, maar merkte dat die gesloten was. O, ja, buurvrouw ging Zaterdagmiddags naar haar zuster, die getrouwd was met Barns, den molenaar.

Zou Hanna....?

Een nameloos gevoel van onmacht en verlatenheid sloeg in haar op: wát moest ze doen, wáar moest ze heen?

In de verte, van den dorpskant, kwam 'n kind aan, misschien wist die...?

Snel liep ze 't tegemoet, éen hand in haar zij, — 't was 'n meisje zag ze, toen.... o, 't was Annetje, Annetje Vermeer.

— „Anne, Anne," — riep ze schril, met door moeielijk-

teruggehouden tranen, gebroken stem, — „waar hè-je Hanna gelate?"

Zwijgend eerst, stond het kind nu voor haar, 't groezelig gezichtje met de helder-blauwe kijkers aandachtig-vragend naar Tonia, 'n stuk bruin-brood in 't handje, langzaam kauwend.

— „Weit nie', — zei ze eindelijk, 't hoofdje neêr, 'n steentje met haar klomp in den grond kloppend.... „me hebbe gereeë naa' de mole, toe' benne we naa' huis geloope, éte.... waar is Hanna? magge me nog wa' spele?"

Radeloos stond Tonia naar 't kind te zien, dat argeloos in 't neusje te pulken stond, soms knabbelend aan 't brood.

— „Maar is Hanna dan gebléve.... bij de mole.... waarom benne jullie nie' same zoet naar huis gekomme?" Zacht vroeg ze 't, hulpeloos voorover gebogen, met iets in haar stem of ze 't kind wilde tróosten.

— „Hanna wou 't emmertje hebbe.... enne.... toe' benne me weggereëe."

— „En kwam je d'r dan nie' tege, toe' je naa' huis ging?" — vroeg ze, aldoor nog hopend dat Hanna, koppig als ze was, later tóch naar den molen zou geloopen zijn.

— „Neië.... me benne achter 't school geloope"....

Er was een binnenweg, die van den molen regelrecht naar 't dorp voerde en veel korter was dan de groote weg, die met groote bochten voortkronkelde.

Sprakeloos stond ze nu, hevig trillend op haar beenen. Daar wás 't, Hanna was niet meê geweest, maar stilletjes gaan spelen aan de sloot.... en zíj, zij had er niets van gemerkt, niet gelet op het ongedurige kind.

— „Mag Hanna nog wa' spele mè' me?" — lijsde Anne, zonder haar aan te zien, aandachtig 't stuk brood beplukkend.

Elk antwoord van het kind had wreed telkens haar hoopvol vragen gekeerd, steeds meer haar arm hoofd in verwarring gebracht en nu de vraagstem van 't kind als moeielijk tot haar doordrong van heel ver, — bracht 't haar weêr tot zichzelf: „neê," — zei ze, diep ademhalend, — „'t is te laat al, Hanna moet zoo dâlijk naa' bed."

Toen holde ze naar huis, 't kindje niet dag-zeggend, dat zoet weêr dorpwaarts ging, etend de plukjes brood.

Janus had overal in huis en in den tuin wezen zoeken, roepend soms overluid: „Hanna, Hanna, waar bén-je!" —

dan weêr zacht tot zichzelf pratend: „ze is t-er niet, ze is t-er niet."

Aan de voordeur had hij al gezien dat 't schoolplein leeg was, Tonia naar den kant van 't dorp zien hollen, maar nergens iets van Hanna gemerkt, dan alleen 't emmertje, 't fatale emmertje, dat eerst op dèn zandhoop lag en nou stónd op de stoep.

Zonder zelf goed te weten wat hij deed, zocht hij maar steeds door, keek tusschen de heesters, praatte dan weêr tot zichzelf, besluiteloos van angst, vaag, hulpeloos rondziend.

Een zachte donder verrommelde heel in de verte. De zon was sinds langen tijd weggescholen en zwaar-grauw dreigde de donderlucht.

Dikke druppels begonnen plots verkoelend te vallen in de broeiende atmospheer. Maar dadelijk hield 't weêr op en de benauwing van de doodsche stilte die een zwaar onweêr voorafgaat, deed z'n angst nog meer toenemen.

't Zweet parelde op z'n voorhoofd, nu hij 't onontkoombare zekerheid dacht te zijn, dat Hanna verdronken was.

Onrustig liep hij den tuin door, heen en weêr, stond soms even stil aan de sloot, wist niet wat te doen. 't Was nou half zes, dacht hij, en tegen zevenen kwam vader thuis.... o, o.... als ze er dán niet was.... o, o.... zacht kreunde hij voor zich heen.

Daar kwam Tonia hem tegemoet, doodsbleek, met strak-verwrongen gezicht, waarover even soms een zenuwtrekking huiverde, maar vrij biggelden groote tranen uit haar wijde oogen, terwijl angstzweet fijntjes stond op haar voorhoofd.

— „Ze is t-er niet," — antwoordde ze, toen hij, zwijgend, vroeg met stil-vorschend oog, — toen brak ze in luide snikken uit.

Dat gaf verlichting, kalmeerde de opgewonden zenuwen en hakkelend vertelde ze hem nu wat Annetje gezegd had.

Zwijgend hoorde Janus toe, kón niet spreken, dácht, dacht moeilijk wat nou te doen stond.

— „Ben-je bij buu'vrouw geweest?" — vond hij eindelijk, starend naar 't keukenraam, — „Hanna"....

— „Buu'vrouw is uit, je weet wel, altijd Zaterdags," — zei ze, wijd-oogend óver den tuin heen naar de wazige velden.

Plotseling liet hij haar alleen staan, liep haastig, als be-

zield door een gedachte, de keuken in, zacht-op zeggend: „dan mot ze d'r in ligge, da' kan niet anders."

Vlug kwam hij terug met een bijl, liep Tonia voorbij naar 't steigertje toe en hakte als een bezetene op 't houten ding, dat 't emmertje opwipte, in 't water viel, waar 't volliep en wegzonk.

— „Wat doe-je, wat doe-je?" — riep zij, bij hem komend, wanhopig kijkend naar zijn dolle gehak.

— „'k Zal zien of ze d'r soms ondergeschoten is," — zei hij, doorwerkend, — „da' kan, 'k heb 't wel 'es geleze."

De splinters vlogen hem om de ooren en dreven rondom op 't stroomend water, dat ze meêvoerde. Krakend bezweken de planken voor z'n wilde slagen, tot er nog maar een plank was aan 't eind. En angstig keken beiden in 't water, ging hij op den grond liggen, plat op z'n buik, ploeterde, tastte tusschen de opstaande paaltjes, maar voelde niets.

Plots bliksemde 't hevig en 't blauw-witte licht deed hem verschrikt opspringen, duizelig terugdeinzen voor 't wáter.

— „Ze ís t'er toch niet," — zei Tonia, kleintjes hopend nu. Gebukt had ze achter hem gestaan, beide handen tegen haar knieën, was gansch niet geschrokken ook voor 't felle licht. Maar in zichzelf meende ze al dadelijk weêr dat Hanna best voorover in de wetering kon gevallen zijn en weggedreven door 't stroomende water. Ze hoopte echter Janus ook aan 't twijfelen te brengen, zou zich dan sterker voelen tegen die heftige angstklopping van binnen.

— „En ze zou dan toch ook wel geschreeuwd hebbe," — stribbelde ze verder tegen, — „dat buurvrouw 't ook hooren kon"....

— „Ach, zanik niet," — bitste hij onnadenkend-boos, — „je zegt zelf dat ze nie' thuis is.... dóe liever wat"... en wèg liep hij door den vreemd-somberen tuin, tranen in z'n oogen.

Even keek ze besluiteloos over 't staalgrauwe watertje, toen hij al wêer bij haar kwam, z'n bijl neersmijtend, stil-huilend met korte schokken, wreed terug-kroppend de smart, die hij wel uitgillen kon.

— „Zal ik naa' de mole loope, Janus... vrage...? je ken nooit wete"....

Bedremmeld vroeg ze, en er lag als schuldbesef in haar

stem; moê, tenger schepseltje, stond ze voor hém, haar grofgebouwden sterken broer.

Aldoor had hij z'n gezicht van haar afgehouden, naar 't water, maar nu keek hij op. Er was iets in haar stem dat hem vreemd aandeed, 't herinnerde hem aan iets anders....

Wat... sprak zoo z'n moeder ook niet tot vader, als ze samen ruzie hadden....?

En z'n bitsheid van zooeven tegen haar, die toch zorgen moest dat zusje niets overkwam, sloeg over in weekheid die, haar als nadenkend in d' oogen ziende, hem, zacht eerst, zeggen deed: „zie je, 't kon toch zijn"... toen luider en goedig wêer als altijd... „ík zal 't wel doen, Toon, ga maar gauw alles klaar zette voor vader en houd 'm ân de praat tot ik terug ben." Weg was hij al, eerst naar binnen om z'n pet te halen, toen vloog hij den weg op.

Weêr bliksemde het schel en terwijl even daarna de donder aanrommelde, begon 't te regenen. Dadelijk gudste het water bij stroomen neêr, of er wel nooit een einde aan komen zou.

Turend stond Tonia nog bij het bobbelend water, keek denkeloos naar 't kapotte steigertje, zag ook de bijl... toen liep ze hard naar binnen.

Maar in de kamer sloeg haar de sombere eenzaamheid, die zeer groot scheen, was 't haar of moeders lijk boven lag in de bedsteê, zooals dien dag voor 't begraven.

Wroegend dacht ze aan Janus, die nou buiten liep in dit weêr, dien zij had uitgestuurd, terwijl ze wíst dat Hanna verdronken was in 't water bij de stoep. Een koude rilling huiverde langs haar rug; toen merkte ze dat 't raam nog open stond, smakte het dicht.

Aan alles tegelijk moest ze denken, zag niet dat 't theelichtje, dat ze te laag had neêrgedraaid, was uitgegaan, — keek ineens naar moeders portret op 't glimmend commodetje, moeders blik was op haar gevestigd, daar... dáar...

Snikkend zakte ze neêr op een stoel, wroegend in moeielijk gesnik, terugslikkend wat kropte in haar keel.

Eindelijk was ze uitgehuild en zat met brandende oogen te staren, gevoelloos, denkeloos in de somberte om haar heen, seconde-kort dag-helder soms als 't felle bliksemlicht in de kamer stond en dadelijk de donder verrommelde.

Tot hij binnenkwam, zonder dat ze iets had gehoord aan de deur door 't geweld van een donderslag.

Knipoogend schrikte ze op, zette vlug haar stoel netjes langs den wand, rammelde met de kopjes op 't blad, onderwijl haar stem geweld aandoend om klanken uit te brengen, „dag vader" te zeggen.

Buiten ruischte de regen met onstuimig geweld, almaar door, zoodat moeielijk zijn stem terugklonk, een antwoord mompelend.

Schichtig zag ze op in 't somber vertrek, zag hem eindelijk staan, groot, breed in de open deur, met een zakdoek bezig z'n gezicht af te vegen. Toen liep hij de gang wêer in om z'n laarzen uit te doen.

— „Steek de lamp maar op, binne, Tonia, dan hè-je niet zoo'n last van 't lichte"... riep hij uit de gang, — „en breng me bove wat droog ondergoed, 'k ben doornat."

Langzaam, moê, liep hij de trap op en de treden kraakten regelmatig met iederen stap.

Snel veegde ze hevig met haar natte schort over 't gezicht, wreef haar oogen uit, die pijnlijk brandden; zocht toen lucifers van den schoorsteen en stak 't theelichtje eerst aan, toen de lamp.

— „Komt er haast wat!" — klonk zijn stem, ruw naar beneden.

Zwijgend kreeg ze haastig wat goed uit een kast en liep de trap op, lei 't bescheiden om den hoek van de deur neer op den grond. — „Astublief," — zei ze zachtjes, sloot toen snel de deur. Nauwelijks was ze weêr beneden of hij schreeuwde haar na, z'n thee maar vast in te schenken, want hij was zóo klaar.

In 't keukentje bette ze vlug even haar oogen met koud water dat heerlijk-koel over haar heet gezicht liep, trok 't venstergordijn op om 't raam neer te doen, stak werktuigelijk Hanna's nachtpitje aan dat vóor 't raam stond. Toen ging ze thee schenken voor vader, voor Janus nog eens, die zou zóo toch wel thuiskomen, dacht ze, — zag ook Hanna's blikken drinkkroes, en schonk toen niet meer voor zichzelf in. Als rustig zette ze zich voor 't theeblad met een verstelkous, luisterde naar 't nog hevig woedend onweêr. 't Licht was niet van de lucht, telkens streepte een licht-witte flikkering van tusschen het neêrgelaten gordijn tegen 't kozijn en

snel volgden de zware slagen elkaâr op, verbonden door doffer, dreigend, als ver-weg gerommel.

Wonderlijk.... nou was ze heelemaal niet bang.

— „Waar zijn Hanna en Janus?" — kwam vader binnen, meteen toeloopend op z'n kop thee dat op tafel te dampen stond.

— „Jan... Janus is"... en dieper bukte ze zich over haar kous, terwijl een ratelende slag het huis tot z'n fondamenten schudden deed.

— „Nou, waar is Hanna?" — klonk z'n stem, korter, ongerust, en hij zette z'n thee neêr.

Ze zag niet op, voelde toch dat hij haar aankeek.

— „Janus is Hanna aan 't hále," sprak ze snel, nog niet durvend hem aanzien.

Maar hij kwam naar haar toe, dat ze 't hoofd wel op móest heffen om hem aan te kijken, — en vroeg wêer, waar of ze Hanna dan heen had laten gaan in dit weêr.

Toen, haar roode oogen ziende en den zenuw-bevenden trek om haar schreiwilligen mond, werd hij driftig van vaag vermoeden, dwong haar op te staan, trok haar aan een mouw en vroeg boos waarom ze niet zeggen wilde waar Hanna was.

— „Zég ik je niet elke morge als 'k weg ga, zorg voor Hánna, omdat je weet hoe'n ongedurig kind 't is? Je moeder heeft me d'r ook opgeweze en jou ook waar ik bij was. Je weet dat zij ook altijd zoo bang was d'r alleen te late, vooral in de tuin om die gevaarlijke sloot."

Plechtig, vaderlijk-rustig nog, was hij begonnen te spreken, denkend dat, nu Janus Hanna aan 't halen was, Tonia haar maar had laten gaan zonder op 't naderend onweer te letten; maar nu hij als vanzelf over die sloot begon, rees meteen de twijfel of ze wel wist waar ze Hanna had heen laten gaan.

„Zeg, zèg, je heb".... ging hij driftiger voort,... „je hou je vader toch niet voor de mal, meid?... kom, spreek, sta daar niet voor zoutpilaar... je heb toch niet... je weet toch wel waar ze is?... geef ántwoord meid, of 'k bega een óngeluk ân je."

Huilend week ze terug naar de deur, al maar terug in bitter besef 't hem toch niet geregeld te kunnen vertellen. Tot ze wanhopig begon, met afgebroken woordklanken, over 't emmertje op de stoep en dat ze gekeken hadden en de

planken kapot geslagen... zoo heel haars vaders aandacht daar heen leidend, in haar angst en verwardheid eenzijdig 't hem voorstellend, zóo dat hij haar diep-schuldig moest vinden.

Maar hij stond doodstil met z'n eene hand zwaar leunend op tafel, waar de kopjes te rinkelen begonnen, — vóor hem, dicht bij de deur, zij, zwijgend, radeloos-afwachtend smaad en slagen, die ze nu zéker wachtte.

En door haar vreemde verhaal, dacht hij alleen maar om Hanna, die weg was en in dít weêr, — zag toen Tonia staan daar vóor zich, — die óp had moeten passen, dacht in z'n driftige angst aan géen verontschuldiging, vooral nú niet door haar ongelukkig vertellen.

Vreeselijk klonk in de stilte 't harde tikken van den wekker op den schoorsteen, overdaverd soms door een donderslag.

Hij schudde z'n hoofd, even gebogen, als nadenkend nog; z'n rechterarm bewoog onrustig, als wilde hij zwéepen, z'n hand krampte zich tot vuist... toen zag hij haar aan.

Hij bewoog z'n mond om te spreken, maar zweeg als plots door onzichtbre macht weêrhouden; z'n vuist ontspande en weêr schudde hij langzaam z'n hoofd, dat lager zonk op z'n borst.

— „'t Kan niet, 't kán niet waar zijn," — zei hij zachtjes in zichzelf, maar de mogelijkheid flitste door z'n denken, dat 't gebeurd kon zijn... zíjn Hanna wèg... en moeielijk kreunde hij haar tegen: — „o, o... wat mot ik je doén as ze van avond nie' thuis komt"... en luider toen, als zich bezinnend... „ga wèg naa' bove, uit m'n ooge"... toen zakte hij zwaar nêer op een stoel.

Angstig was ze de kamer uitgeschoven, onhoorbaar de deur achter zich dicht trekkend. Stil sloop ze de trap op naar boven, naar haar duister kamertje en ging zachtjes zitten bij 't venstertje aan de wrakke tafel.

Met 't hoofd in de handen lag ze voorover en kon niet meer huilen, wilde toch wel, — voelde ook geen smart, dacht alleen maar in pijnigend zich-zelf-rekenschap-geven. Hoe moest dat nu, Hanna dood, Hanna verdronken... dat kon nou wel niet anders, dat moest zoo zijn. Want nergens was ze geweest dan met Annetje, tot die met de andere kinderen rijen gingen naar den molen... en Hanna met 't

emmertje... Hanna was niet meêgeweest en 't emmertje had gestaan op 't stoepie... 't emmertje dat Janus in 't zand had zien liggen... Neê, nou moest ze zich niks meer verbeelden en kalm denken... Met buurvrouw was ze niet meê, daar was ze bang voor 'n beetje, deed nooit lief tegen 'er... neê, dié had Hanna niet meêgenomen.... die zou me daar zoo'n ongedurig kind meênemen naar haar zúster, kon-je denken!... en Janus bleef nou ook zoo lang uit, die dorst zeker niet thuis komen....goeie jongen....hij had heelemaal geen schuld....Kon zij 't dan wél helpen, was 't dan gansch alleen háar schuld...? Had-ze niet altijd trouw op Hanna gepast, of ze in de keuken of aan de wasch bezig was...? en nou, vandaag, had 't kind toch op 't schoolplein gespeeld, veilig bij de anderen....

Buiten was 't bedaard met den regen en langer bleven de slagen uit, die al van heel ver klonken, maar 't weêrlichtte nog fel.

Wat bleef Janus toch lang weg....hoe laat zou 't al zijn.... was 't dan zoo'n end...? Ja toch, 't was nog al ver.... eerst kreeg je de steê van Lammers, dan van Verdam en 'n heel end verder had je de brug.... Wacht'es, kreeg je dan vóor de molen nóg niet een steê...?

Ze beliep in gedachte den weg.

Beneden kraakte vaders stap op den ouden vloer, rusteloos hoorde ze hem loopen, heen en weêr.

Wat een verdriet, wat een last om haar.... alles om haar.

O, o.... wat gaf 't nou nóg, wat gáf 't nou als Janus straks terugkwam.... Hanna was er tóch niet, ze kón niet meê zijn met dat nare mensch.... Wat dacht ze.... waarop hoopte ze nog...? Dat emmertje stónd er toch, stond op 't stoepie en altijd speelde ze zoo graag.... eerst met 't emmertje water morsen, maar 't wilde niet zoo leuk varen.... dan met 'er klompies in 't water, zoo gevaarlijk op d'r buik liggend, alles vergetend voor 't drijvende klompie....

D'r droom was geen bedrog geweest.... en hád ze maar méer nou op Hanna gelet, dan was 't nooit zoover gekomen. Moeder ook.... moeder had 't nog zóo gezegd.... o, o moedertje.... moedertje.

Zacht kreunde ze voor zich heen.

Tranen rolden neêr, — groote, langzame druppels, — langs haar wangen. 't Gaf verlichting, deed haar vóelen en niet meer zoo dor-heet redeneeren met zichzelf.

Moeder heeft 't je nog zóo gezegd.... ja, ja.... en ze snikte het uit, beet van wroegende smart in haar zakdoek. Goed moedertje had het zóo gezegd, — „pas toch op Hanna”.... en later, toen ze saampjes waren: „je weet hoe hij op 'er is, wees goed voor 'em, 'n gehoorzaam kind en as je goed past op Hanna, zal-ie ook wel beter voor jou worre”.... Dat had ze gefluisterd, die goeie, goeie moeder.

Maar had ze 't dan niet gedaan, was ze dag aan dag niet bézig, almaar om te zórgen, dat alles er was en op tijd klaar stond.... En ze was toch altijd zoo moê, 's avonds kon ze in bed geeneens dadelijk liggen gaan, dat deed zoo'n pijn in haar lenden.... Gedurig trok ze op met dat kind, waar ze tóch zooveel niet van houden kón om haar dwingerigheid.... Altijd was 't oppassen voor dat water..... en nou was 't tóch gebeurd. Hanna was weg.... en vader, o, hij zou haar doodslaan.... en ze had 't verdiend, ze had beter moeten oppassen, niet moeten kletsen met Janus en suffen in de vensterbank. Zoo'n arm schaap kón je geen oogenblik alleen laten.... 't wist niet.... 't kon niet anders denken dan aan spel.... en moeder.... moeder had nog zoo gewaarschuwd....

O, wat een leven ging ze nou beginnen. Vader zwijgend tegen haar, voortaan, en norsch en snauwend bij 't minste, altijd in z'n oogen 't verwijt.... Janus ook, o, Janus zou ook zeggen dat 't háar schuld was.... Janus, die zoo op moeder leek, met z'n groote, blauwe oogen.... Moeder zou haar 's nachts in droomen aanzien, als vroeger.... maar nou.... moeder, die ze zóo beloofd had.... En 't heele dorp zou weten dat zij niet had opgepast, dat ze Hanna had láten verdrinken....

Kreunend van wroegend leed wreef ze haar gloeiend voorhoofd heen en wêer, voorover-liggend op de armen, gekruist op tafel. En ze zag, duidelijk in haar ontstelde verbeelding, al die verwijtende gezichten, moeders bleek gelaat, dat lijdend vóor haar rees, zwijgend-verwijtend.... En Hanna.... aldoor zag ze maar d'r hoofdje éven boven

water, gesloten oogen en open mond, deinend zachtjes op en nêer.... Waar moest ze zich bergen toch, dat ze dát niet meer zag.... 't wáter met doode Hanna.... die maar niet wèg wou...? Had ze dan wérkelijk schuld...? nêe, née.... géen schuld.... En waaróm dan die stille beelden en almaar dat wroegen.... kon ze 't dan wél helpen...? kón ze...? Was 't dáarom dat ze maar aldoor dat lijkwitte gezichtje zag op 't water...? wat moest dat toch.... zou ze.... zou ze nu al bóven zijn komen drijven...?

Voorzichtig drukte ze haar wang tegen 't natte vensterraampje, wijd-angstoogend de donkerte in naar beneden, schrikte hevig toen 't plots stil lichtte, zonder donder, en ze, spokig in 't blauw-witte licht, zág den donkeren opstand der boomen in den tuin.

Toen, snel besloten, stond ze zachtjes op, luisterde even.... Beneden ging vaders voetstap heen en weêr.... nóg was Janus niet thuis....

Bonzend de slapen, éen hand op haar hart, dat wild jachtte het bloed door haar sidderend, koortsig lijf, — gleed ze langzaam, voorzichtig de trap af. Plots stond ze stil, ademloos, toen de gangklok sloeg. Acht slagen, lang en plechtig in de stilte.... Vaders stap klonk niet meer.... onhoorbaar ging ze verder, sloop naar de achterdeur die nog aanstond.... Even bleef ze staan op den drempel, waar de frischkoude avondlucht haar tegensloeg, — niet ademen kunnend haast van de inspanning om onhoorbaar de trap af te komen. Wat ging ze ook alwêer doen...? o, ja.... kijken bij 't stoepie of Hanna...

Op haar teenen ging ze 't plaatsje over, zag de wasch-hangen, vreemd-wit in den donker, doornat.... even dacht ze, weifelend kijkend naar 't witte goed.

Toen ging ze verder, sneller nu over het zandpaadje naar de wetering. Soms flitste 't weêrlicht door de donkerte, maar 't verschrikte niet meer.

Daar lag Janus' bijl.... o, ja, 't steigertje was nou stuk.... dat zou gemaakt moeten worden....

Haar hand weêr op 't nu rustiger hart, bukte ze zich voorover, vast zich houdend aan een heestertje, vlak bij haar...

Glad nu, in strakke spiegeling lag 't water, hélder onder de donkere lucht.... koel....

Ze noemde 't altijd maar een slóot en buurvrouw zei dan

hatelijk, — „pas maar op, die sloot kon-je nog wel 'es heuge"...

Zwijgend stond ze almaar voorovergebogen.... kijkend, zoekoogend langs het gladde, meêdoogenlooze vlak, waar niets op dreef.... Wat was dit vreemd en rustig.... zoo alleen te staan bij 't stille water, waarvan de overkant als iets zwartigs zichtbaar was....

Leek alles haar nou niet gewoon in dit vreemde licht, dat 't water zóo helder maakte.... was het zoo vreeselijk nou.... dat Hanna er niet meer was en vader boos op haar.. . en Janus.... en 't dorp met alle menschen.... waren die nou allemaal zoo boos om Hanna...? Dit aardige water, dat zoo kalm lag, en licht was onder het duister.... was 't nou zoo naar dat Hanna...?

Stil.... was dat daar niets.... kwam daar wat aandrijven.... ginds, zachtjes-aan...?

Er was nog een plankje op den steiger, 't uiterste plankje; dat kon ze, steunend op 'n nog vast-zittend stuk hout, wel met wat moeite bereiken en zoo trachten te zien wat daar aan kwam drijven.

Ze keek even om naar 't huis, zag 't keukenvenstertje waar flauw 't nachtpitje brandde..... „wat ernstig," — praatte ze.

Heel voorzichtig probeerde ze toen, tot ze lastig lag op 't enkele smalle plankje, 't hoofd dicht boven het water, 't lichaam in moeielijk evenwicht. Onder haar plitste, nauwhoorbaar, 't water tegen den kant....

Voorzichtig wendde ze 't hoofd weêr achterom.... hoe moest ze terug.... strakkies...?

Rustig zag ze toen weêr over 't spiegelend vlak.... Wat was dat mooi, wat leek alles nou vèr en vreemd.... was Hanna nou niet dood...? en alle menschen niet meer bedroefd...? en zij....

Er pinkte een enkele ster in 't water, dat wiegelend was onder haar oogen, zoo vlak er boven.

Hoe kon ze bedroefd zijn.... Maar wist ze dan niet.... kon dan.... o, ja, dat drijvende, waar was dat ook weêr...? Daar kwam 't, wat langzaam ging dat.... leek 't niet een klompíe.... kwám 't wel nader.... bleef 't niet aldoor op dezelfde plaats, leek het maar zoo...?

Luid viel een slag, streng-hard door de rust om haar, de donkere stilte....

Heftig joeg haar hart weêr op, stuwde den bloedstroom kloppend door haar bevende lijf....

O, ja, daar was vader nog... en Janus, zou die nou al thuis zijn...? Zouën ze zoeken naar háar en vragen waar of toch die Tonia bleef...? om haar te slaan en te schelden.... en zoo alle dagen maar weêr aan...?

Wat was 't hier heerlijk.... zoo....

En starend bleef ze liggen, dicht boven het wiebelend water gebogen, waarin al maar meer sterren te pinkelen begonnen, — vergat naar 't donkere te zien, dat maar niet komen wou....

Tot ze vredig verdroomde boven het spiegelend vlak, dat voor haar open droom-oogen te rijzen begon, al dichter tot haar op.... al dichter.... en er een ruischen was in haar ooren.... En de sterren begonnen een wonderen dans in het wiegelend vlak, dat haar oogen toeloken en ze zelf als meedeinde, optrekkend haar beenen.... onbewust.... bang voor het stijgende water.... brékend het evenwicht......

Eenzaam zat Nelisse binnen, na veel rusteloos heen en weêr loopen, wachtend of Janus kwam.

Hij was een groote, breed-geschouderde kerel, grof-gebouwd, met spierige armen en ruwe, werk-verharde, zon-verbrande knuisten. Zijn breede mond met de dikkige mondspieren, de diepe groeven aan weêrskanten van de korte, stompe neus, in het somber-bruine, baardlooze gelaat, z'n breede, vierkante kin en de borstelige brauwen boven z'n donkere, diep-liggende oogen, — dat alles kenteekende den bruten, weêrbarstigen doordrijver, die altijd héérschen wou, altijd zijn wil gevolgd zien.

Sinds den dood van zijn vrouw, ruim een jaar nu geleden, was z'n lastig humeur er niet op vooruit gegaan. Dat zij ook zoo vróeg moest sterven, daar had hij in 't geheel niet op gerekend; hij vond 't als vanzelf-sprekend, dat zij leefde om hem niet meer last te bezorgen, dan hij met z'n werk al had.

En nu moest hij zoo waar elken dag, als hij thuis kwam van 't fabriek, hier den boel nog narijën, wat hij vroeger, toen z'n vrouw nog leefde, nooit hoefde te doen.

Haar liet hij maar zorgen, zonder te vragen hoe of wat, — gaf haar een deel van zijn loon, vooral niet te veel en

dacht dan nóg dat ze er ruim van komen kon, — klaagde als 't eten niet naar z'n zin was, zei niets als 't hem smaakte.

Ze hadden moeten trouwen. Hij had nog wel geprobeerd haar in den steek te laten, maar hun ouders hadden samen hem gedwóngen, en daarom vond hij 't al heel mooi haar nog getrouwd te hebben, — een edele, opofferende daad van hém, man, die alleen voor zichzelf leefde.

Eerst waren ze een aardappelhandel begonnen in z'n geboorteplaats. 't Ging goed, boven verwachting zelfs, maar hij speculeerde, had veel geld noodig en verloor meestal. Telkens beknibbelde hij haar in 't weekgeld, waar ze al zuiniger meê rond probeerde te komen, tot 't niet meer ging en er schulden waren....

Toen verkocht hij de zaak om vrij-man te blijven, niet in handen van 't gerecht te vallen en ging hier wonen, op dit stille dorp, waar hij z'n oude vak weêr begon aan de steenfabriek.

In dien tijd had hij twee kinderen gekregen, Tonia en Janus. Hij hield niet van Tonia, dat wist hij zelf ook heel goed. Had hij om háár niet moeten trouwen? En bovendien, ze leek zoo op haar moeder, was zwak en kon daarom niet uit dienen gaan, zoo weinig ook helpen in de huishouding.

Van Janus hield hij op zijn manier, liet hem wel eens, als kleine jongen nog, paardje-rijën op z'n knie, bromde later niet zoo tegen hem, snauwde hem niet af als Tonia.

Zijn vrouw verzwakte, heel langzaam aan; na Hanna's geboorte sneller, maar onopgemerkt door hem die alleen op zichzelf lette, 's morgens z'n brood meê kreeg naar 't werk, 's middags at, even goeiendag zeggend, meestal zwijgend aan tafel, soms even wat zeggend over 't eten, weêr heenging tot 's avonds en dan maar, achter een krant op z'n vaste plaats aan tafel, ging zitten, tot 't bedtijd was.

De kinderen waren altijd stil als vader thuis was, bang een afstraffing op te loopen, — z'n vrouw, vroeg-gekromd moedertje, gedwee kopjes slappe thee inschenkend, zwijgend achter z'n rug, spaarzamelijk de kinderen vermanend, bezig met kousen stoppen of verstelwerk aan kleertjes, zorgzaampjes voor hem, voor de kinderen geduldig....

In stilte was hij weêr gaan speculeeren, voorzichtiger nu, zóó dat z'n vrouw niets merkte van winst of verlies.

Tot zíj, plotseling voor hém, nog vier jaar nà Hanna's geboorte, te sterven kwam.

Tòen, voor 't eerst in haar leven van jarenlange berusting, had ze hem een gunst durven vragen: „of-ie toch zorge wou voor de kindere en wat vrindelijker weze tege Tonia. 't Was toch zoo'n goed kind, as-ie dat 'es wist, zoo gehoorzaam, maar zwak, zie-je, zwak.... Hij moest 'er maar versterkend voedsel geve, dan kon-ie nog plezier van d'r beleve, ook bij 't opgroeie van Hanna.... zie-je, vreemd volk in huis, was toch niet álles...."

En belóófd had hij, toen al berouw hebbend niet beter voor haar te zijn geweest, die hij altijd maar beschouwd had als een blok aan 't been, dat hem onwillens was aangebonden.

Maar na haar dood was hij al gauw weêr aan trouwen gaan denken, kwam er toch niet toe, waarom wist hij zelf niet. In stilte dronk hij thans ook wel eens, om wroegende gedachten te verdrijven, want vaak moest hij denken, meestal om een onbelangrijk iets, aan zijn vrouw....

Zoo was 't ook van avond gegaan. Hij had dat stomme kind wel een ongeluk kunnen slaan, toen hij hoorde dat Hanna zoek was. En hij hád haar ook geslagen als ze daar niet gestaan had bij de deur, ineengekrompen van angst, met dat terug-wijkende voor hém, zóo als hij z'n vrouw zich herinnerde, toen ze, lang geleden, hem vroeg om toch te trouwen, want dat ze bevallen moest.... en híj haar afgesnauwd had en bevolen wèg te gaan, met leelijke, smadelijke woorden haar de deur uit te jagen trachtend....

Dát was d'r geluk geweest, nou had hij z'n drift kunnen bedwingen, schoon met moeite haar bevelend wèg, uit z'n oogen te gaan....

Maar ook, hij kón geen oogenblik gelooven dat Hanna zou verdronken zijn, dat was te gek voor z'n nuchter verstand zooals Tonia 't hem verteld had. 't Klonk allemaal zoo verward, dat 't te gek was d'r ook maar even aan te gelooven. Als ze in die sloot gerold was, zou ze wel een keel opgezet hebben van je welste. Toch klom z'n onrust met het langer uitblijven van Janus, tot hij te huiveren zat op z'n stoel en loopen ging.

't Tochtte door de kamer, vond hij, maar 't was z'n zenuwachtigheid die hij zich niet bekennen wilde.

Aan de voordeur ging hij eens kijken toen, den weg langs, maar hij zag niets, merkte door den tocht in zijn hals dat de achterdeur aanstond, ging weêr binnen, even de huiskamerdeur voorbij-loopend om 'n schop tegen de achterdeur te geven, die dichtviel met een geweldigen slag. Strak even opziend naar het donkere gat waar de trap den zolder bereikte, liep hij somber de kamer in, onrustig wachtend in z'n rieten leunstoel.

Als gedwongen tot luisteren, hoorde hij 't vervelend-hard getik-tak van den wekker, die half negen wees, schoof een kopje verder de tafel op, keek aandachtig naar de punt van z'n pantoffel, trachtte dan weêr wat te lezen in een krant van gisteren, zonder te vorderen. Tot hij plots rijden hoorde op den weg, 't kwam van den molen, naderde, tot 't heel luid klonk en toen, terwijl langzaam wielen knarsten, ophield voor 't huis.

Snel was hij al opgesprongen, riep hard-op: „daar zijn ze!".... ging vlug de kamer uit en de voordeur openrukkend, stond hij voor Janus, die Hanna op den arm hield, terwijl vrouw Smit bij 't rijtuig aan 't bedanken stond voor 't thuisbrengen.

— „Hier is ze, vader," — en Tonia niet ziende, gaf hij 't kind aan hem over, liep gauw naar binnen, jubelend schreeuwend: „Tonia, Tonia, hier is Hanna!"....

Buiten klonk een „goeie nacht same", — en knarsend reed 't rijtuig weg.

— „Is me man nog bij j' ân komme loope, Nelisse?" — kwam vrouw Smit de deur binnenstappen.

Maar hij antwoordde niet, had Hanna op z'n arm genomen en liep naar de huiskamer, 't slaperig kind zoentjes gevend op de koude wangen.

Zij sloot de voordeur, of ze vooreerst nog niet van plan was heen te gaan, kwam vrijpostig de kamer instappen, bleef toen midden in 't vertrek staan.

— „Zie-je," — begon ze, verklarend, — „we konde heusch niet met dat gemeene weêr naa' huis komme, dat zee m'n zwager ook. Nou, je weet wel, me man komt Zaterdags nóoit voor nege thuis, maar 't kon soms weze dat-ie hier al geweest was, vrage....

— „Neê," — zei Nelisse eindelijk, kortaf, — „hij is t-er

niet geweest.... maar je heb ons mooi in onrust late zitte."

— „Ja," — viel ze hem haastig in de rede, „ik dach' al bij me eige, ze zulle bij Nelisse ook wel ongerust worre over Hanna, maar 'k heb 't schaap uit meeëlije mè' me meêgenomen. Ze sting voor me deur te griene, dat de kinders met de knecht van me zwager ware meêgereeë. Nou, ik most er toch naa' toe, zóo is 't gekomme. Ze heb bij Tonia toch niks, dacht ik, as die gevaarlijke steiger en Tonia laat 'er altijd maar d'r gang gaan."....

— „Vader, waar is Tonia toch?" — kwam Janus de kamer binnen, — „'k ben dóornat, ze mot me droog goed geve"....

Nelisse stond nog altijd met Hanna op z'n arm, buurvrouw geduldig aan te hooren, zei niets. 't Kind dreinde om 'n lepeltje suiker en hij bukte zich juist, toen Janus hem vroeg.

Boos, schoot hij weêr recht-op, — ja, wat toch een stijf, gevoelloos kind, om nou niet dadelijk blij naar beneeë te komen en Hanna eens lekkertjes in bedje onder te stoppen. 't Was toch veel te laat voor zóo'n wurm.

— „Tonia is bóve," — zei hij....

— „Ja, buurman," — redeneerde vrouw Smit, — „van die Tonia begrijp ik ook nie' veel en dan d'r manier van huishoue. 'k Geloof da'je 't beste doet met hertrouwe, man, of 'n huishou'ster. 'k Heb 'et je al zoo dikkels gezeid, maar je schijnt er niks van te motte hebbe. Geloof me, wat ík je zeg, dat loopt nog 'es spaak uit, je zal zién.... Ik zeg zoo vaak tege me man, ik zeg, ik wou die Nelisse toch wijzer hebbe, om me daar met zoo'n kind 'n huishoue te doen. Net zoo lang tot 't kalf verdronke is en dan demp je 'em"....

Vrouw Smit stond nog altijd midden in de kamer, 'n boodschappen-mandje in d' eene hand, vóor haar buik, met de andere druk gesticuleerend, haar tok-hoedje van 't stooten tegen de kap van 't rijtuig 'n beetje scheef op 't hoofd.

Janus was alweêr de kamer uitgeloopen, onrustig zoekend op zolder naar Tonia, roepend dat je 't binnen hooren kon: „Tonia, Too—óon, Tóon dan toch.... kom nou!"....

Driftig zette Nelisse 't kind op een stoel, liep midden onder de praatjes van vrouw Smit de kamer uit en bevelend klonk zijn stem onder aan de trap: „Tonia, kom je benede of mot ik je hále....?"

Maar Janus antwoordde van boven, dat hij overal gezocht had, in de keuken en op zolder, en dat ze nergens te vinden was.

Toornig klom hij de trap op, in zich zelf vrouw Smit verwenschend, die hem, met 'er plakken, verhinderde die meid nou eens goed onder handen te nemen. Dát ging te ver, eerst niet op Hanna passen en hem in doodelijke ongerustheid laten zitten en nou nog koppig op den koop toe....

Op haar kamertje was niemand te zien; Janus stond achter hem in de deur, toen hij 't kaarsje op tafel aanstak om te kijken of ze naar bed was gegaan.

Een natte zakdoek lag op tafel....

Hij riep.... bevelend klonk z'n barsche stem door 't stille kamertje. Geen antwoord.

Samen stonden ze, en z'n booze blik ontmoette 't vragend oog van Janus.

En, zacht tot hen doorklinkend, dreinde de stem van 't kind beneden... „Tónia.... Tónia.... stóute Tónia..."

Hendrik Mulder.

HET BAGNO IN FRANSCH GUYANA. [1]

Het was gedurende een detacheering in Suriname dat ik de order ontving om als officier-commissaris van den krijgsraad naar Albina te gaan, tot het houden eener informatie. Een korporaal van de kleine bezetting aldaar, had op Fransch grondgebied van een balling-libéré, een ouden kerel bij wien hij gedurende noodweer gastvrijheid genoten had, een broek gestolen, had die verkocht, enz.

„Een libéré," vroeg ik, „wat is dat?"

„Dat is een déporté die na een bepaald aantal jaren dwangarbeid vrij mag leven."

„Neen," zei een tweede, „een déporté is het niet, maar een relégué."

Wijsneuzig kwamen anderen er tusschen en gebruikten de woorden forçat en transporté. En het was wellicht mijn schuld, maar toch, het kwam me voor, dat eigenlijk niemand uit mijn omgeving, zelfs de juristen niet, mij recht duidelijk kon maken het verschil tusschen al die benamingen, niemand ook die me met een paar ruwe lijnen het stelsel der Fransche ballingschap schetsen kon.

Uit den aard der zaak intrigeerde mij het onderzoek naar de gestolen broek slechts matig, maar hoofdzaak in mijn gedachten was het vooruitzicht: dat reisje naar het onbekende, de strafetablissementen op Fransch Guyana, het bagno van den Franschen misdadiger.

Ruim 30 ballingen die, gevlucht, in Suriname weer waren gearresteerd en successievelijk reeds weken te voren gebracht

---

[1]) Zie het eerste artikel over hetzelfde onderwerp in *De Gids* 1904 No. 7.

waren binnen de gevangenispoort van het fort „Zeelandia", zouden met onze boot teruggevoerd worden naar Saint-Laurent, op Fransch grondgebied, aan den breeden Marowijnestroom, schuin tegenover het Hollandsche Albina.

Tusschen dit plaatsje en Paramaribo bestond toen geen geregelde gemeenschap, omdat er geen zeewaardig vaartuig voor beschikbaar was. Alleen wanneer een reis hóog noodig bleek, moest er maar geschipperd worden in den dienst der koloniale vaartuigen, en zoo was dan toen voor de reis bestemd de „Curaçao", een indertijd voor den dienst in Oost-Indië afgekeurde raderboot, maar die toch nog wel goed genoeg was om in de West jaren achtereen afgejakkerd te worden op het traject Paramaribo—Demerara.

's Middags om vijf uur zou de boot vertrekken van de aanlegplaats aan den „Waterkant". Het voordek was al vroeg vol volk, allerlei typen in helle kleuren: negerwijven die zich hajebajerig verdrongen tegen de verschansing, schreeuwende naar de „missies" (vrouwen) aan den wal; bedaarde, droomerige Chineezen in gele glimmende oliejassen, zittend op groote pakkisten en stil glurend met doezeloogjes die aan opium deden denken; verder sjovel gekleede Britsch-Indische koelies met den grauwen tulband losjes om het gebronsde hoofd, neergehurkt in een hoek, ernstig en teruggetrokken, kijkend met geheimzinnige zwarte schitteroogen naar al die menschen, waar zij geen gemeenschap mede voelden.

In de onmiddellijke nabijheid dier voordekpassagiers lagen in een nauw gangetje, haast over elkander heen, twee aan twee geboeid, de Fransche vluchtelingen [1]), de bovenlijven naakt, de meesten blootsvoets, allen met gescheurde, gore lompen om de afgeleefde bleek-beenige lichamen. Hol en wezenloos lagen bij sommigen de oogen in de schaduw der diep-donkere kassen, en de gesloten lippen trokken zich samen tot een uitdrukking van onzegbare moedeloosheid; anderen tuurden strak voor zich uit naar een onuitwischbaar, schrikkelijk beeld van gebroken vrijheidillusies, van weer te moeten werken hard en doelloos in het vunze en de ellende der ballingschap.

---

[1]) De bekende anarchist Léauthier, later op het Duivelseiland gedurende een oproer door de bezetting doodgeschoten, was een van hen.

Daar lagen ze, roerloos als een hoop doode drenkelingen, die straks allen te zamen begraven zouden worden in één groot, donker graf.

Toen voer de boot rustig de breede, oker-bruine rivier af. De groote raderen draaiden en schepten in eentonig rommelend beweeg, terwijl de donkere oevers, met de plantagewoningen er wit plekkend tusschen, zacht wegschoven naar achter. In het westen duidde de rossige vlammenlucht het slapen gaan der stille wouden. En de avond kwam met zacht aandrijvende, ijle, donkere sluiers.

De rivier werd al breeder en breeder, het water deinde meer en meer, en al wiegelend en schommelend heen en weer, was de boot onmerkbaar de zee ingevaren, stampend en djoekend, en met groote zuchten worstelend tegen wind en baren. In die groote, verlaten eenzaamheid van donkere lucht en deinend water stierven spoedig weg de schetterende neger-gesprekken op het voordek.

Een opkomende maan beglinsterde enkele golventoppen, en toen bleef het stil een lange, lange pooze....

Maar uit het vooronder galmde onverwacht op een zwaar geluid van mannenzang — de Marseillaise — plechtig resonneerend, maar toch met iets van wrok in de sonoor klinkende stemmen, en met het onbewuste, droevig verlangen, dat de zang, voortgedragen over de deinende golven, meegevoerd mocht worden, ver weg, over al dat water van den Atlantischen Oceaan, naar Frankrijk toe, naar hùn land en hùn haardsteê, naar dat mooie Frankrijk, dat zij wellicht nooit, nooit zouden wederzien!

Daar gingen ze op de zuchtende en djoekende en rommelende boot, terug weer naar het bagno, naar de kolonie van boeven. Een oogenblik hadden ze weer gezien het gewone doen van menschen, gekend ook en dubbel gewaardeerd voor slechts korten tijd: het gulden licht der vrijheid. En nu? In ijzeren boeien lagen zij tegen en over elkander in een warm, benauwd en eng gangetje, net als jong vee op een kar, de pooten vastgebonden en gebracht naar den slachter, naar den beestendooder.

Die schonkige halflijken in ijzeren boeien waren lang geen onnoozele bloedjes, geen martelaren, o neen, het leek er niet naar! Het waren meest allen de mislukten, de sta-in-den-wegs

van maatschappelijke orde en tucht, het was verdierlijkt gespuis, het vuile schuim van de samenleving, het voedsel van politiebureau's en gevangenissen, de gedepraveerden, de „chevaux de retour", beesten van kerels, beesten wel, maar beesten die, met een strop om den hals en een zweep er achter, weggevoerd werden naar Cayenne, om daar.... maar stil, in Frankrijk wil men het immers niet hooren? om daar afgemaakt te worden, niet met een mes of met strychnine, maar toch afgemaakt, langzaam en wreed, door de droge guillotine van het bagno.

Vóordat zij gezonden worden naar Guyana, worden de transporté's of forçats (veroordeelden tot tijdelijken of levenslangen dwangarbeid) en de relégué's (verbannen recidivisten) uit de verschillende gevangenissen van Frankrijk, eerst over La Rochelle verscheept naar het eiland Saint-Martin-de-Ré. Daar blijven zij in den regel zoolang, totdat er een voldoend aantal is voor een „convoi", een lading misdadigers.

Het is op dit eilandje dat de a.s. balling een voorproefje krijgt van hetgeen hem in Guyana wachten zal: vuilheid, ongedierte, minwaardig voedsel, slechte ligging en omkoopbare surveillanten, wien men oogluikend allerlei lage, gemeene praktijken doet waarnemen.

Zoodra de gevangenen in het depot aankomen, worden zij uitgekleed en nauwkeurig gefouilleerd; daarna krijgen zij een bad zonder zeep en in heel weinig water en dat het eenige bad blijft gedurende hun gansche verblijf. Dan worden zij gekleed in grof linnen ondergoed, met daarover een soort losse blouse en een broek van bruine wol met op het hoofd een baret van dezelfde stof. Zij slapen gezamenlijk of afzonderlijk, doch in het laatste geval wordt éen been aan de houten krib geboeid.

's Morgens vroeg, na aangekleed te zijn, worden de gevangenen in een lange rij achter elkaar naar de binnenplaats geleid; daar staan enkele tonnen met water en uit een kraan krijgen zij in hun beide, tot een kommetje gevouwen handen, wat water. Daarmede wasschen zij, steeds doorloopende, hun gezicht, om dadelijk zich te begeven naar de werkplaatsen, waar zakjes worden geplakt, enz.

De veroordeelden worden niet van Saint-Nazaire per ge-

wone mailgelegenheid naar Guyana gezonden, maar met opzettelijk daartoe bestemde booten, die gewoonlijk voor het eilandje Aix ankeren. Behoorlijk geëscorteerd worden zij daarheen gebracht op een kanonneerboot en op de groote boot zoodanig ingescheept, dat de forçats in het achter- en de gerelegeerden in het voorste gedeelte blijven. Gedurende de reis worden zij per dag slechts tijdens een half uur op het dek gelucht, doch hoe eentonig overigens de tocht daardoor is, de verpleging aan boord laat niets te wenschen over. Zij slapen in hangmatten en als het winter is, na de pas doorgestane verschrikkelijke kou in de gevangenis van Ré, waar zij moesten liggen onder één dunne versleten deken, voelen zij zich op de boot gelukkig, omdat zij tegemoet gaan een land van stralenden, koesterenden zonneschijn, waar zij niet meer geestdoodend werk behoeven te verrichten, hokkend tusschen vieze, donkere, bedompte muren.

Dat men in 1852 Guyana aanwees als ballingskolonie, lag vrijwel voor de hand. Men vond het ver genoeg weg, groot genoeg, en de vruchtbaarheid van het land zou de kolonisatie, die de wet beoogde, voldoende bevorderen. Verder oordeelde men de ligging van Cayenne zeer geschikt, zoowel om te dienen als beginpunt van de nieuwe strafkolonie als voor de plaatsing der libéré's (voorwaardelijk vrijgelatenen) terwijl de eilandjes in de onmiddellijke nabijheid in alle opzichten benut konden worden voor isolatieplaatsen.

Voordat de relégué's geplaatst werden in Saint-Jean, werden de forçats verdeeld over Cayenne, Saint-Laurent, Kourou, de Montagne d'Argent en de Iles-du-Salut, die bestaan uit l'Ile Royale, l'Ile Saint-Joseph en l'Ile du Diable, bekende klanken uit het Dreyfus-drama. Behalve voor de krankzinnigen en de grijsaards, zijn de beide eerstgenoemde eilanden steeds bestemd geweest voor de onverbeterlijken, voor de gevaarlijksten en voor de veroordeelden van beteekenis, de élite dus, „la crême du bagne". Geen wonder dat daarom ook Dreyfus gebannen werd naar een dezer beruchte eilandjes, vanwaar een ontvluchting bijna een volstrekte onmogelijkheid is, zoowel door het gemakkelijk toezicht, als door gebrek aan hulpmiddelen om de vlucht mogelijk te maken.

De gestorven ballingen worden niet op de eilandjes begraven; hun lijk wordt gewikkeld in zeildoek, aan de voeten wordt

een stuk lood gebonden en daarna wordt het doode lichaam in een open kist gelegd; een beambte roeit deze een eindje de zee in, waar het cadaver door de haaien gretig wordt opgewacht.

Vóór Dreyfus' komst werden op het Duivelseiland de lepralijders afgezonderd, doch toen het eiland een nieuwe bestemming kreeg, verhuisden zij naar de Marowyne. De vroegere afzichtelijke leprozenwoningen werden verbrand, en de omgeving in korten tijd herschapen in een Luftkurort voor den „grooten verrader", die aan het land jaarlijks meer dan 50.000 frs. kostte, alleen om te zorgen dat hij niet ontsnapte.

Vroeger was Cayenne het centrum der transportatie, daar waren toen gemiddeld 15 à 1600 gestraften, terwijl er te Saint-Laurent ruim 1000 werden gekazerneerd. In de laatste jaren heeft men echter de meesten overgebracht naar laatstgenoemd plaatsje, terwijl er bovendien nog zijn: op de Iles-du-Salut ± 650, te Kourou (door de zeebries zeer gezond en dat bij uitstek geschikt zou zijn voor afzondering van betere elementen) ± 400 en op de Montagne d'Argent ongeveer 150.

Onder de veroordeelden te Saint-Laurent (strafetablissement sedert 1858) zijn ongeveer 200 vrouwen, die volgens de wet afzonderlijk worden gehuisvest en die gebruikt worden voor verstelwerk, het wasschen van goed, enz. Het zijn gruwelijk leelijke, ruwe wezens, echte wijven, die den regel bevestigen, dat, indien een vrouw vervalt in ondeugd en misdaad, zij daarin nog dieper zinkt dan een man. Het toezicht over haar wordt gehouden door liefdezusters, die uit den aard der zaak van dit wijvengebroed niet veel liefelijks te hooren krijgen.

In het Fransche bagno zonder andere vrouwen worden uit dat illustre gezelschap de ega's gekozen door gestraften die met een levensgezellin het leed van de ballingschap wenschen te deelen. Want het huwelijk tusschen mannelijke en vrouwelijke bannelingen is toegestaan. Dat daardoor wel geen degelijk kolonistenras gekweekt wordt ligt voor de hand, doch door die toestemming vervalt tevens een groot voordeel van de levenslange verwijdering, nl. het niet in het leven roepen van hereditair misdadig aangezegde wezens. Wel is waar heeft het moederland geen direct nadeel van bovenbedoelde officieele sanctie, maar het gevolg er van is, dat

er in de strafkolonie huishoudinkjes worden opgezet van minder liefelijken en idyllischen aard.

Het centrum der transportatie, Saint-Laurent, ligt aan den rechteroever der Marowijne, een uur of twee stoomens van de 3 K.M. breede monding. Deze ontzaglijke grensrivier verwijdt zich van de zee stroomopwaarts bij de Aronabo eilanden tot zelfs meer dan 4 K.M. en toch, niettegenstaande haar indrukwekkende grootheid, is zij door vele zandbanken moeilijk bevaarbaar en alleen met vloed is er voor kleine stoombooten een smalle vaargeul langs den Franschen oever.

Bij het invaren treft men gewoonlijk geen enkel vaartuig, geen enkel levend wezen. Alleen de beide vuurtorens, een aan de Fransche zijde — les Hattes — en ons klein ijzeren Eifeltorentje van Galibi, staan er stil en verlaten, als twee trouwe, waarschuwende wachters. Maar nauwelijks rammelen en ratelen de draaiende raderen van de boot, of uit de groote, triestige eenzaamheid van het smalle rivierstrand schrikken op de tallooze witte en grijze sabakoes. [1]) Van de stille oevers vliegen ze heen in groote zwermen, scherend dicht over het water naar den anderen woudoever, om er een rustiger schuilplaats te zoeken tusschen de groote luchtwortels van de mangroveboomen. Een poosje later fladdert met luid gekrijsch de mooi-bonte ara op en kruist de wijde cirkelvlucht van den zwarten gier, die groote kringen beschrijft hoog boven de parwaboomen, loerende met zijn dieppeilende roofvogeloogen op een voor den mensch onzichtbaren buit. Overigens is het stil en verlaten op de breede rivier, waarin hier en daar wat eilandjes en met niets dan wouden, wouden rechts en links.

Nu en dan een schilderachtig kijkje in een kreek.

Verweg op den Hollandschen oever, bijna geheel verscholen in de schaduw van het hoog geboomte, staan enkele bruin rieten woningen van Indianen.

Eindelijk, dicht bij Saint-Laurent, bij een lichte bocht van de rivier, waar in een boom een witte baak hangt — „la Dame blanche” genoemd — wendt de boot eensklaps schuinsrechts, dwars over den stroom, recht op een groep witte huizen aan, dat Albina is.

---

1) Een soort watervogels.

Toen ik, met enkele anderen, mijn eerste bezoek bracht aan Saint-Laurent, werden we met een sloep van de „Curaçao" door negermatrozen geroeid naar den overkant, een tochtje dat, naar gelang van het getij, 20 tot 45 minuten duren kan. Bij aankomst was de branding toen echter zóo sterk, dat de sloep op stroom moest blijven en wij van de schouders der roeiers op den Franschen bodem stapten. Toen ging het vlug den hoogen, roodzandigen oever op naar boven, en het eerste wat we er zagen waren geen Franschen, maar Annammieten, ook transporté's, die bezig waren met het drogen van vischnetten in de warme ochtendzon. Den dwangarbeid hadden zij reeds lang achter den rug, en als libéré's leefden zij daar hun visschersbestaan, zooals zij dat deden vroeger, in hun geboorteland. Voor hen was de transportatie wellicht geen straf meer. Zij leefden rustig en afgezonderd in hun eigen vuil wijkje van kleine, met riet bedekte woningen, die elk een klein voorafdakje hadden, een soort open veranda. Binnenin was maar één enkel vertrek waarin de geheele familie huisde, en waar het donker was en goor, met een vies-vunzig visch- en opiumluchtje. Om en bij de woningen wat ananas, wat groenten, de planten hier en daar opklimmende tegen de hutten, en daartusschen een paar naakte, geelbruine kinderen, groezelig en smerig, die, als verschrikte beestjes, schuchter opkeken met de kleine, schuine Chineezenoogjes.

In een inhammetje van de rivier, door enkele boomen overschaduwd en afgesloten, plasten en plonsden twee Annammietenvrouwtjes, heel jong nog en vroolijk spelende met water dat zij elkander toekletsten. Bij onze komst vluchtten zij haastig weg naar een dieper gedeelte van de rivier, de bloote borsten kuischelijk verbergend onder den kabbelenden vloed.

Toen links een laan van manjeboomen [1]) in. Daar zagen we aan de eene zijde de sombere grauwe gevangenis en aan den anderen kant het hospitaal van den Guyaanschen bagnard. Vederop wat woningen, primitief en armoedig, opgezet met enkele houten ramen, aangevuld met leem en bij elkander gehouden door allerlei lapwerk. Zij deden denken aan sommige

[1]) Oost-Indische manga.

woningen, vroeger gezien op eenzame plekjes in Zuid-Limburg, maar daar stonden ze schilderachtiger, meer één met de rustige omgeving van rotsen en boomen en zonder de droeve kenteekenen van verval en van verwoeste levens, zooals hier in Saint-Laurent, waar een en ander zich uitte in zonderlinge opschriften en onbeholpen geschilderde voorstellingen van vreemden en immoreelen aard.

Het waren de woningen en kroegjes der libéré's, die behalve de ambtenaren, om zoo te zeggen de eenige bewoners van het plaatsje zijn.

Verderop was een kleine overdekte markt, „Le marché Etienne", ook een miniatuurkerkje „La Chapelle", toevertrouwd aan de goede zorgen van den eenigen Katholieken geestelijke ter plaatse; dan een gebouwtje waarop met groote letters: „Commandant d'Armes." Deze autoriteit was vroeger een luitenant, in de laatste jaren, door oneenigheden met civiele chefs vervangen door een kapitein van de Infanterie de Marine. In dezelfde omgeving woonden de ambtenaren, meest in wit geverfde, vrij goed ingerichte huizen.

De Gouverneur van Guyana, wiens zetel Cayenne is, heeft in Saint-Laurent een ruim hôtel, waar hij afstapt de enkele keeren dat hij persoonlijk een inspectie komt houden. Het gebouw bleek noodzakelijk te wezen, niet zoozeer voor de waardigheid van den Gouverneur, als door gebrek aan een behoorlijk logement en doordat de ambtenaarswoningen vrij wel mondjesmaat zijn ingericht. Daar dichtbij is een plantsoentje, waar in het midden een bronzen beeld der Republiek prijkt met het opschrift:

Liberté — Egalité — Fraternité.

Welk een vlijmscherpe ironie in dat land, dat één groote gevangenis is!

Ik maakte indertijd een der mij begeleidende ambtenaren een opmerking over die snorkende, bijna wreede woorden in een land van ballingschap, en dan nog wel op een monument eerst opgezet en daarna onderhouden door ballingen. Ik kreeg een tweede ironie tot antwoord:

„Mais, vous voyez bien, n'est-ce-pas, qu'on a enchainé cette liberté?"

Hij doelde op de dikke ijzeren ketting langs de vier zijden van het voetstuk, eene versiering zooals b.v. de ketting om

de Weimarzuil in het Haagsche Voorhout. Even sarcastisch als het monument is de naam van een der hoofdstraten in Cayenne, die „La Rue de la Liberté" heet.

Het plantsoentje grenst bijna onmiddellijk aan de rivier, en op dit punt is de eigenlijke landingsplaats, waar een breede, lange lossteiger is gebouwd tot aan het bevaarbare gedeelte van den stroom. Gewoonlijk dommelt daar, beweegloos in de heet blakerende zon, een klein, witgeschilderd aviso, de „Jouffroy", een aardig riviervaartuig, doch zonder de minste zeewaardigheid. Toch moest de kleine bemanning, onder leiding der twee marine-officieren, met dit lichte, ranke kraakbootje den postdienst onderhouden met het twee dagen verder gelegen Demerara. Het was dan ook geen zeldzaamheid, dat het door ongunstig weer gedwongen werd om op de heen- of terugreis de Surinamerivier op te varen, ten einde op de reede van Paramaribo een gunstig oogenblik af te wachten om de reis verder voort te zetten. Maar als het bootje weer terug is in Saint-Laurent, dan heeft het met het ratelend uit laten vallen van zijn anker, voor een poosje zijn laatste teeken van leven gegeven. Dan dommelt het weder in de schroeiende zon den doezeldommel van heel Saint-Laurent. Want loopende door de straten en langs de wegen is het of het plaatsje geniet van een kalme, vredige, landelijke rust. Geen druk beweeg van menschen, geen lawaaierig gerij van wagens of rijtuigen, geen honden zelfs. Alleen, onder geleide van een gewapenden surveillant, soms een ploeg bannelingen in wijde, grijze kiel en op het hoofd een stroohoed met naar beneden geslagen rand.

Zelfs de huizen doezelen en dommelen, en hun gesloten luiken zijn als groote oogen die zich niet durven openen, bang voor de hellichte, felbrandende zonnestralen.

Saint-Laurent met Saint-Jean en de overige straf-etablissementen aan de Marowijne, vormen te zamen „la Commune pénitentiaire du Maroni". Aan het hoofd daarvan staat een „Commandant supérieur" als burgemeester, aan wien als medebestuurders zijn toegevoegd: een „Officier d'administration" (evenals de commandant een civiele autoriteit), een „Juge de Paix" en vier leden door den Gouverneur te benoemen.

De „Commandant supérieur" staat onmiddellijk onder het

gezag van den „Directeur de l'administration pénitentiaire", die door den President der Republiek wordt aangesteld en die bijgestaan wordt door een „Sous-Directeur", die zijn zetel heeft te Cayenne.

Bedoelde commandant is overigens alleenheerscher aan de Marowijne, en in zijn handen berust het wel en wee van allen in zijn gewest. De bepaling: „qu'il est autorité sur tout le personnel de l'établissement", veroorzaakt dan ook heel wat geharrewar, niet het minst met den „Commandant d'Armes" en het personeel van het „Corps de Santé".

In hoever willekeur in het spel is, of welke partij het aan het rechte eind heeft, is natuurlijk moeilijk uit te maken, doch in den regel verheugen de „Commandants supérieurs" zich niet op een lange heerschappij.

Het geheele personeel van de pénitentiaire administratie geniet, boven het tractement, vrije woning of huishuurindemniteit. Bovendien wordt dagelijks aan het geheele personeel een rantsoen levensmiddelen in natura verstrekt.

Een en ander bij elkaar genomen verschilt het totaal inkomen weinig met dat van de ambtenaren van ongeveer gelijken rang in Suriname, doch wat wèl veel verschilt is hun levenswijze in de kolonie. Geeft Paramaribo weinig afleiding, weinig en dan nog heel schrale genoegens aan het gewoonlijk zeer eentonig ambtenaarsbestaan, geeft het om zoo te zeggen niets aan den intellectueelen mensch, en heelemaal niets aan hen die wat voor wetenschap of kunst gevoelen, in Fransch-Guyana is het in die opzichten nog erbarmelijker. Omgang met anderen buiten het ambtenaarscorps bestaat er niet, omdat er geen particulieren zijn, althans niet in de strafcentra aan de Marowijne. Al kon men zich in het materieele leven eenige weelde veroorloven, het is bijna eene onmogelijkheid door de totale afwezigheid van ontspanningsplaatsen, van winkels, terwijl de levensmiddelen buiten het gewone vivres-rantsoen — zooals melk, eieren — schrikbarend duur zijn. De rubriek „afleiding en genoegens" kan gemoedelijk met een groote nul worden ingevuld. Moge toch overal elders in kleine plaatsen het leven van den ambtenaar het toppunt bereikt hebben van sleur en eentonigheid, in een boevenomgeving, in een centrum van misdadigers, in een maatschappijtje van uitsluitend crimineele individus

met verder niets dan ambtenaren, die, belast met een bijna onuitvoerbaar systeem, hooger of lager allen zijn òf cipier, òf surveillant, in zulk een eigenaardige conglomeratie is het bestaan een voortdurende kwellende verbittering die zich uit in groote prikkelbaarheid en eindeloos kleingeestig getwist.

Het verloop van ambtenaren in Guyana is dan ook verbazend groot. De Franschman met zijn van nature opgeruimd temperament, met zijn hartstocht èn geestdrift, is niet bestand tegen langdurige verdrietelijkheden, en als hij er kans toe ziet, wringt hij er zich uit, zoo gauw mogelijk. Zijn er in de strafkolonie twee personen bij elkaar, dan wordt er geklaagd over het leven en gemopperd over hun chefs. Van een hunner hoor ik ze nog die woorden met bruisenden toorn:

„......et quel pays, nom de nom! quel enfer! pas la moindre compensation, car il n'y a rien, rien, rien! absolument rien!..... toujours des querelles, des disputes, des pointilleries.... pas trois personnes qui se sont faits amis.... et les moments gais? du tout, du tout, du tout! des environs pour se retremper dans le sein de la nature? eh bien, cherchez-les, monsieur....."

En toen hij zich ontlast had van al zijn verdrietelijkheden, liet hij moedeloos zakken hoofd en armen, waarmede hij, gesticuleerend in zijn woede, elk woord, elk zinnetje had bekrachtigd.

En het was waar, ook omstreken niet.

De uitgestrekte, meer dan 2000 meter breede rivier, ja, dat was nog iets, maar dan toch meer indrukwekkend dan mooi. Daar stroomde zij kalm en statig, al maar voerend haar ontzaglijke watermassa's naar het reuzenbassin van den Atlantischen Oceaan, al maar klotsend tegen de oevers, om en langs de eilandjes heen, voorbij het vredige, wit-blanke Albina aan den overkant en voorbij de strafetablissementen, die bagno's met de etiquetjes van heiligennamen, en waar gromde en morde al het gebroed, het uitvaagsel van de Fransche maatschappij.

Ook omstreken niet.

De omgeving van Saint-Laurent is vrij vlak land, waarop sluimeren uren en uren ver ondoordringbare donkere mysteriewouden, wouden met reuzenboomen, die een vracht dragen

van parasitairen aanhang en die onderling vastgestrengeld zijn door een niet uit te warren net van lange, spierige lianenarmen, die zich om alles heenslingeren en alles vastgrijpen, of wel loodrecht neerhangen naar de met dichte struiken wildbegroeiden bodem.

Dicht bij het strafetablissement is die woudmuur door de bagnards langzamerhand neergehakt, zijn enkele wegen en paden aangelegd en daarlangs werden toen aan de goed oppassenden de zooveel belovende terrein-concessies uitgegeven, die nu dor en verwaarloosd het landschap bederven, daaraan geven een gedachte van wanhopig verval en ellende, en enkel reeds met deze armzalige resultaten bewijzen, dat het strafsysteem een groote, droeve teleurstelling is.

Een uur stoomens hooger de rivier op ligt Saint-Jean, het centrum der relegatie.

Sedert de afkondiging van de wet van 30 Mei 1854 bleek de opruiming van misdadigers door transportatie naar Nieuw-Caledonië en Guyana toch nog een zeer bruikbaar middel van bestraffing, niettegenstaande al de in het oog loopende gebreken van het stelsel.

Nòch de achteruitgang der strafkolonies, nòch het kostbare van het stelsel, nòch de onoverkomelijke bezwaren die de uitvoering opleverde aan de ambtenaren ter plaatse, wogen op tegen de idee opruimen, „l'expurgation de la Mère-Patrie". En de in deze richting zoo conservatieve criminalisten dachten daarmede een ideaal te bereiken: „La salle Marianne", gezuiverd van de meest onreine smetten.

De handhaving van de transportatiewet alleen was daartoe niet voldoende, want het werd hoog tijd, dat, behalve de dwangarbeiders van de vroegere Fransche havenbagno's, ook een andere categorie geboefte van den Franschen bodem verdween, n.l. de recidivisten, de misdadigers van aanleg en van beroep, die, uitsluitend uit anti-sociale en egoïstische neigingen, door het telkens herhalen hunner strafbare handelingen, ongevoelig bleken voor de reeds ondergane gevangenisstraffen en daardoor „en masse" een zeer hinderlijk element vormden voor de openbare veiligheid. Daarom, weg met hen! en het was de wet van 27 Mei 1885 die aan dit verlangen voldeed.

Deze wet, met de later daarop gevolgde supplementaire decreten aangaande de relegatie — ook toepasselijk in Algiers en de koloniën, en geldend zoowel voor mannen als voor vrouwen — bepaalt in hoofdzaak het volgende.

De verbanning is voor het leven, al kan de betrokken Minister ook toestaan om voor ten hoogste zes maanden in Frankrijk terug te keeren en al kan de veroordeelde, na het zesde jaar van zijn voorwaardelijke liberatie in de kolonie, aan de rechtbank ter plaatse een verzoek indienen om de ballingschap op te heffen. Ten einde echter terugkomst zooveel mogelijk tegen te gaan, moet de balling kunnen bewijzen dat hij in staat is om zijn vroegere proceskosten te betalen, alsook de reiskosten naar de plaats van vestiging [1], een bepaling dus die een onbillijkheid insluit tegenover de mingegoeden. Wordt de aanvraag verworpen, dan mag die eerst na drie jaren worden herhaald.

Het vonnis van relegatie wordt uitgesproken als gevolg van vroeger ondergane veroordeelingen, door de gewone hoven en rechtbanken die tevens rekening kunnen houden met vroegere vonnissen van krijgsraden van zee- en landmacht, alleen wat betreft de misdaden of overtredingen tegen het gemeene recht.

De bijkomende straf van verbanning kan in sommige gevallen uitgesproken worden tegen personen die anarchistische propaganda uitoefenen. [2]

De verbanning wordt niet uitgesproken tegen lieden die na het einde van hun straf ouder zijn dan 60 jaar of jonger dan 21, evenwel worden de veroordeelingen op jeugdiger leeftijd opgeloopen, later in rekening gebracht.

Het vonnis spreekt tegelijk met de hoofdstraf ook de verbanning uit, terwijl aan de Regeering is toegestaan om vóór het einde van de hoofdstraf — die in den regel in Frankrijk wordt ondergaan — tot verbanning over te gaan.

De relegatie wordt individueel of collectief ondergaan, te beslissen door een „commission de classement" in het moederland of in de strafkolonie.

Individueele relegatie is verbanning naar een kolonie of

---

[1]) Decreet van 9 Juli 1892.

[2]) Wet van 28 Juli 1894.

bezitting, waar de veroordeelde onder zeker toezicht, overigens in vrijheid leven mag. Daarvoor komen alleen in aanmerking zij die blijken geven van goed gedrag, een zeker ambacht goed kennen, geschikt zijn om een grondconcessie te krijgen, of die gemachtigd zijn om met den Staat of met particulieren een werkcontract aan te gaan. Zij ontvangen een boekje bevattende allerlei gegevens omtrent hun persoon, de wetten op de relegatie, de voor hen verboden plaatsen en de autoriteit die het in Januari en Juli moet viseeren. Wordt van woonplaats veranderd, dan moet daarvan kennis worden gegeven, terwijl de betrokkenen tevens in het bezit moeten zijn van een reservefonds om mogelijke hospitaalkosten te vergoeden.

Door een nieuwe veroordeeling, het verlaten van de concessie of het verbreken van een werkcontract wordt de individueele relegatie opgeheven en ondergaat de veroordeelde verder collectieve relegatie, die regel is en bestaat uit verbanning naar Fransch Guyana of naar Nieuw-Caledonië (het eiland Pins en de baai van Prony).

Deze ballingen worden genoodzaakt om te werken en zijn onderworpen aan een speciale jurisdictie, terwijl zij, die later daartoe in de termen vallen, aan de „Commission de classement" ter plaatse een verzoek kunnen indienen om individueele relegatie te ondergaan; in dit geval blijft de beslissing echter aan den Minister van Koloniën.

Bij afzonderlijke decreten kunnen tijdelijk naar verschillende kolonies detachementen gerelegeerden worden gezonden, om daar gebruikt te worden voor de uitvoering van publieke werken. Dergelijke detachementen dragen den naam van „sections mobiles" en daarvoor worden gekozen zij die physiek het sterkst zijn en zich goed gedragen. De maximum duur der disciplinaire straffen bedraagt voor hen de helft; gedragen zij zich heel goed, dan krijgen zij wat meer vrijheid om zoo doende tot de individueele relegatie te geraken.

Voor de vrouwen wordt bij aankomst in de strafkolonie meer inschikkelijkheid betoond wat betreft vestiging en werkverschaffing.

In de verbanningskolonies moeten depots worden ingericht, waar de nieuw aangekomenen voorloopig blijven ter voorbereiding, om daar opgeleid te worden voor de landbouw of

voor een ambacht. Later worden zij, naar gelang van hun kennis, ouderdom of gezondheidstoestand over de werkplaatsen of de openbare werkzaamheden verdeeld en bij de boschcultuur of bij mijnexploitaties geplaatst.

Voor het gedane werk krijgt de balling betaling, doch voor zijn onderhoudskosten wordt een gedeelte daarvan — hoogstens $^1/_3$ — afgehouden. De helft van wat overblijft wordt voor hem opgelegd en uitbetaald als hij de collectieve relegatie verlaat; hij beschikt zelf dus over de resteerende helft.

De gerelegeerden zijn allen geschoren en dragen allen dezelfde kleeding; indien zij deze verwaarloozen of wegmaken moeten zij die zelf vergoeden; wanneer hun fonds daartoe niet toereikend is, kunnen hun extra werkuren worden opgelegd.

In vredestijd [1]) worden de gerelegeerden beschouwd als zijnde in detentie, zij behoeven niet actief te dienen, doch in geval van mobilisatie zijn zij ter beschikking van de Ministers van Marine en van Koloniën.

De gevangenisstraffen [2]) worden in gesloten lokalen ondergaan, zonder eenige gemeenschap met de buitenwereld.

Lichamelijke straffen zijn verboden.

Militaire surveillanten zijn met den politie- en veiligheidsdienst ter plaatse belast.

Disciplinaire straffen [3]) worden opgelegd o.a. voor beleediging van ambtenaren, muiterij, oproer, diefstal, onwilligheid en luiheid bij het werk, dronkenschap, twist of onderling geweld, daden van immoraliteit, spelen om geld en alle overtredingen der reglementen. De straffen bestaan uit:

Ontzegging van de cantine.

Onthouding, tot een zeker bedrag, van het tractement.

Nachtarrest.

Celstraf, met om de twee dagen droog brood.

Cachot, met om de drie dagen droog brood.

Gedurende de beide laatste straffen wordt gewerkt en moet een zekere dagtaak worden voltooid.

---

[1]) Decreet van 26 November 1888.

[2]) Decreet van 26 November 1885.

[3]) Decreet van 22 Augustus 1887.

Voor hetzelfde feit worden de straffen niet langer dan gedurende een maand opgelegd en de cachotstraf gedurende 14 dagen, doch zij worden verdubbeld in geval van herhaling binnen drie maanden.

Van alle straffen wordt aanteekening gehouden, terwijl elke maand aan de Ministers van Marine en Koloniën een staat van al de opgelegde straffen wordt opgezonden.

De surveillanten hebben het recht een straf voorloopig op te leggen, doch de strafopleggers zijn uitsluitend de chefs der werketablissementen en de „commission disciplinaire", bestaande uit drie personen, die minstens eens per week zitting houden.

Voor de „incorrigibles" is een „quartier de punition" ingericht, waarin zij voor 4 maanden geplaatst kunnen worden. Zij worden dan van te voren gefouilleerd, moeten tijdens het verblijf werken en mogen alleen spreken wanneer dit noodzakelijk is met het oog op het werk. In het quartier kunnen zij bovendien gestraft worden met:

Ontzegging van beweging van 2—8 dagen.

Celstraf in de enkele boei van 2—30 dagen.

Cachotstraf in de dubbele boei van 8—30 dagen.

Verlenging van verblijf in het quartier van 14—30 dagen.

Deze categorie van gestraften wordt minstens eens in de 14 dagen door een geneesheer bezocht, want het behoeft nauwelijks betoogd te worden dat er van de van huisuit gewoonlijk slecht gevoede individuën, waarvan de meesten vroeger een zeer ongeregeld bestaan hebben geleid en die daarna zwaren arbeid moeten verrichten in een zengend klimaat, slechts zeer enkelen bestand zijn tegen bovenstaande strafmiddelen.

Aan de goed oppassenden kan, al zijn zij in de „collectieve", toegestaan worden werkcontracten aan te gaan of wel zij kunnen een provisioneele landbouwconcessie krijgen.[1]) De wettelijke regeling hiervan, die veel overeenkomst heeft met die voor de dwangarbeiders, heeft echter 14 jaren op zich laten wachten.

Men begint met de vergunning onder voorbehoud uit te

---

[1]) Decreet van 8 Mei 1899.

geven, want eerst na 7 jaar wordt die eigendom. Zij wordt bij besluit van den Gouverneur dadelijk teruggenomen:

1º. Na het plegen van een misdrijf.

2º. Na ontvluchting of poging daartoe.

3º. Als de renten niet binnen den bepaalden termijn worden betaald.

Zij kunnen worden teruggenomen:

1º. Na een gestrafte overtreding.

2º. Door wangedrag en tuchteloosheid.

3º. Door niet voldoende cultiveering van den grond.

4º. Wanneer de houder er niet woont, haar heeft verkocht, weggegeven of verhypothekeerd.

Het intrekken der concessie gaat gepaard met terugname der werktuigen, kleeding enz., doch het verbouwde produkt blijft eigendom.

Na verloop van het vijfde jaar krijgt de houder het betaalde garantiegeld terug, en hij mag zich dan tevens vrij maken van de jaarlijks te betalen rente, door ineens een kapitaal te storten van 400—600 frs. per H.A., terwijl in geval van overlijden de erfgenamen, die in de kolonie wonen, de concessie erven; zijn zij echter niet aanwezig, dan wordt de grond penitentiair domein.

Doordat Guyana, behalve voor de dwangarbeiders ook werd aangewezen om de gerelegeerden op te nemen, vermeerderde het aantal inwoners der kolonie merkbaar, meer werkkracht werd aangevoerd en dus de kans verhoogd dat er eindelijk iets zou komen van de hooge kolonisatieverwachtingen, die reeds met de transportatiewet werden beoogd. Niet zoo spoedig na de afkondiging der nieuwe wet kon evenwel het eerste transport worden verscheept, want de transportatie en de collectieve relegatie waren afzonderlijke stelsels en moesten dus geheel afgescheiden blijven: afzonderlijke etablissementen op afzonderlijke terreinen. [1])

Het eerste transport relégué's werd eerst twee jaren na de afkondiging der wet verzonden. Er was dus ruim tijd geweest om een en ander voor te bereiden, in ieder geval om desnoods tijdelijke kampementen op te richten. Het eenige

[1]) Decreet van 26 November 1885.

wat echter gedaan werd, was het bouwen van tijdelijke woningen voor de ambtenaren; voor de gestraften was er om zoo te zeggen niets. Maar wat deed het er eigenlijk toe voor dat boevenpak, voor al die voor de maatschappij zoo hinderlijke elementen? Zij waren immers nòg minder dan landverhuizers en die worden ook wel zoo maar aan wal gezet met het vooruitzicht om de eerste tijden een hard leven vol ontbering te moeten leiden.

Het eerste transport werd gevestigd te Saint-Jean, dat toen niets anders was dan een groep met wouden begroeide heuvels, ongeveer 12 K.M. ten Zuiden van Saint-Laurent, en waar gedurende het Tweede Keizerrijk een zending déporté's verblijf had moeten houden. Deze historische omstandigheid en de overijling waarmede men te werk ging, schijnen de redenen geweest te zijn om het ook voor de uitvoering van de wet op de recidivisten te bestemmen. Hoe men er anders toe heeft kunnen besluiten om juist deze plek uit te kiezen, is een raadsel, vooral met het oog op de moeilijkheden die men in het golvend terrein zou ontmoeten met het bouwen van allerlei etablissementen en het verleenen van landbouwvergunningen, die immers nooit zouden tieren op heuvelhellingen waarvan de humus door zware tropische regenbuien grootendeels werd afgespoeld. Daarbij zijn die heuvels niet zóó hoog dat het ten minste uit een gezondheidsoogpunt het aangewezen terrein was. En indien men dit meende, waarom dan niet dadelijk naar het hoogste punt een pad aangelegd, den top van boomen ontdaan en daar een groot, ruim hospitaal gebouwd, terwijl deze inrichting nabij de lage rivieroever, nog steeds in haar oorspronkelijken, zeer primitieven toestand verkeert?

De groote fout was overhaasting zonder de minste ernstige voorbereiding. Maar niet alleen de ballingen, doch ook de ambtenaren en surveillanten hebben de eerste tijden afschuwelijke ellende geleden. Van goede woningen voor hen was geen sprake, nòg minder dus voor de paar honderd bannelingen. Er stonden wat hutten met palmbladen bedekt, die geen voldoende ligging en beschutting gaven tegen al het neervallende water in den grooten regentijd.

Toch werd gedaan alsof alles in orde was, en een half jaar later werd een tweede transport ontscheept.

Daar waren ook vrouwen bij.

Deze enkele woorden zeggen genoeg om na te gaan wat er gebeurde gedurende de eerste dagen, toen in die wildernis en in die groote opeenhooping van mannelijk rapaille, een paar tientallen vrouwen werden losgelaten, die ook niet van het fijnste gehalte waren. Wel heeft men spoedig getracht aan allerlei onbeschrijfbare tooneelen een einde te maken door ter plaatse de bokken van de schapen te scheiden, doch dit was lang geen afdoend middel, wel toen de Eva's geheel buiten bereik gebracht werden naar Saint-Laurent, waar zij afzonderlijk werden gehuisvest onder toezicht van geestelijke liefdezusters. Deze oplossing was een groote last minder voor de ambtenaren te Saint-Jean en na dien tijd werden alle krachten gewijd aan het omhakken van boomen, uithalen van wortels, struiken enz. om tenminste voldoende open terrein te krijgen, waar zoo goed en zoo kwaad als het ging hutten konden worden gebouwd en magazijnen voor kleeding en levensmiddelen.

En het was in het belang der ballingen zelf om daarmede zoo spoedig mogelijk klaar te komen.

Maar aldoor kwamen transporten en groote bezendingen bouwmaterialen voor duurzame woningen, ook ontzaglijke hoeveelheden kleeren, levensmiddelen en dranken. Dat alles moest in tijdelijke magazijntjes van riet en planken worden opgeborgen, zoodat er een uitgezochte gelegenheid werd geboden aan de vele diefachtige naturen, in die beperkte ruimte geherbergd, om heel spoedig hun vroeger ambt van „larcin" weer op te vatten. Daarbij werd alles wat niet gestolen werd, geaccapareerd door ongediertie, vooral door de z. g. n. houtluizen, [1]) of het bedierf door vochtigheid als anderszins. En doordat van den aanvang af de basis, de voorbereidende regeling zoo verbazend veel te wenschen overliet, kòn het niet anders of het geheele stelsel moest wel totaal mislukken.

Al de eerste transporten vonden, in plaats van voldoende huisvesting en voeding, een slechte verpleging, met daarbij de grootst mogelijke administratieve wanorde vlak onder hun oogen. Waar kon dus ook blijven het prestige van het

---

[1]) Termiten in Oost-Indië witte mieren genoemd.

bestuur, dat hen dag in, dag uit in een smoorheet klimaat hard liet werken, sjouwen en zwoegen, om maar te bouwen en te timmeren, niet alleen voor zich, maar ook voor de anderen die na hen zouden komen. Zij bedankten er voor; gemor en ontevredenheid namen toe, en al het lang ingehouden verzet uitte zich eindelijk in balddadigheid en vernielzucht. Een natuurlijke gang van zaken trouwens: op welke manier konden zij zich beter wreken en het bestuur tergen dan door vernieling van gouvernements-materiaal?

Zoodra gedurende het werk voor een oogenblik het toezicht ontbrak, werd de boel stuk gemaakt, in de bosschen gesmeten of in de rivier geworpen. Hòe de schuldigen te vinden? Wie zou die verklappen? En, wat nòg moeilijker was, en dáar was 't juist om te doen: hoe moest al dat gebroken, verloren of gestolen materiaal door de ambtenaren worden verantwoord?

Toen kwam het vijfde transport.

Men had daarvoor een afzonderlijk kampement ingericht, dicht bij de rivier en op vrij laag terrein. In een zevental schuren, gedekt met gegolfd zinken platen, werden de kerels dicht opeen gestapeld. De ruimte was véél te klein, het terrein te moerassig, en door de nabijheid van het woud, ontoegankelijk voor de koele zeebries, die in Guyana ver landwaarts in, 's middags na 3 uur een frissche, opwekkende koelte aanbrengt. De gevolgen van de slechte ligging van het kamp en de opeenhooping van zooveel menschen in schuren, die al heel spoedig op stallen geleken, bleven niet uit. Hevige malaria greep dagelijks gretig haar slachtoffers bij tientallen aan, en, door de onvoldoende verzorging, was binnen korten tijd het aantal sterfgevallen zóó groot, dat daarna door de gerelegeerden die legerplaats de lugubere naam is gegeven van „Le Camp de la Mort." Inplaats van zoo spoedig mogelijk naar een hooger gelegen terrein te verhuizen, heeft men eerst getracht het overtollige moeraswater naar de rivier af te voeren, en toen dat niet gelukte — doordat de rivier hooger bleek te liggen dan het kampterrein — heeft men de fout willen herstellen door de moerassen te dempen. Aldoor bleven de ballingen dus in een omgeving bezwangerd met ongezonde miasmen, waardoor de dagelijksche sterfte op een schrikbarend hoog cijfer bleef staan.

Gelukkig echter zijn langzamerhand die ellendige provisioneele kampementen vervallen. Na jaren en jaren is het eindelijk gelukt voor een redelijke kazerneering op een hooger gelegen terrein te zorgen, zooals die er had moeten zijn toen het eerste transport werd ontscheept. Misschien echter meende men in den aanvang dat men zoodoende werk zou vinden voor de bannelingen, terwijl men nu de eerste twaalf jaren daarvoor niet bevreesd behoefde te wezen. Daarbij was de gevolgde weg natuurlijk veel goedkooper dan wanneer alles kant en klaar door particuliere werklieden gebouwd was geworden. Want de relégué ontvangt per dag voor zijn arbeid slechts frs. 0.50, waarvan nog frs. 0.10 door den staat worden afgehouden en frs. 0.20 die gereserveerd werden om eerst te worden uitbetaald wanneer de veroordeelde in de individueele relegatie overgaat: summa summarum krijgt hij dus dagelijks slechts frs. 0.20 in handen. Zeer enkelen die hun ambacht goed verstaan, kunnen iets meer ontvangen, doch in ieder geval, al was het ook ten koste van veel menschenlevens en opoffering van een behoorlijken administratieven grondslag, aan arbeidsloonen is er enorm bespaard geworden.

Als men met een stoombarkas komende van Albina, na een warm watertochtje langs een vrij eentonigen oever, eindelijk landt aan den steiger van Saint-Jean, hartelijk verwelkomd door de Fransche autoriteiten, dan is de eerste indruk van het plaatsje bepaald prettig.

Het ligt er zoo aardig.

Een roodzandige helling, met een weg die tegen de heuvelglooiing opklimt, en aan weerszijden daarvan riant witte woningen, met hier en daar wat groen er tusschen, en boven dit alles een helder blauwe schitter-lichte lucht, heetstralende boven die kleine, blanke huisjes die daar staan zonder de minste pretensie, stil en tevreden in die ver afgelegen eenzaamheid.

Die houten woningen, met een tuintje er bij, zijn de woningen der ambtenaren en hun bureaux; links en rechts van den weg staat een hospitaal, met vlakbij een dwarsstraatje, aan weerszijden begroeid met papajaboomen en bananen. Een eindje verder en men is het plaatsje uitgeloopen.

Maar iets hoogerop liggen geïsoleerd nog twee gebouwtjes.

„Le premier, c'est le bureau de poste et de télégraphie, monsieur, et l'autre avec le véranda, c'est la cantine administrative", zegt een der geleiders.

Als men ook daar voorbij is gewandeld, heeft men vóor zich een schaduwloos, smoorheet, hoog liggenden weg, waarvan aan weerszijden de hellingen bebouwd zijn met bananen, terwijl onder de schaduwrijke bladen pataten en allerlei groenten worden gekweekt. Een paar mannen hier en daar spitten en werken in het land, dat verderop begrensd wordt door heuvels die met bosschen begroeid zijn. En in deze vredige, landelijke omgeving zou men zich in het geheel niet in een strafkolonie wanen, als men niet hoorde zeggen:

„Un peu plus loin, monsieur, voilà, vous voyez ces toits n'est-ce-pas? C'est là le quartier des relégués."

Voordat we echter zoover zijn treft ons op het hoogste punt, bij een buiging van den weg, een graf. Het bleek de rustplaats van een gedeporteerde uit het Tweede Keizerrijk te zijn. De man had zich wellicht te ver in het bosch gewaagd — want al dit terrein was in dien tijd nog begroeid — en toen men hem daar dood vond liggen, had men hem ook daar begraven. Toen later de relégué's kwamen, hebben zij het graf verfraaid, er planten omheen gezet, zoodat het nu in de schaduw van groote struiken staat. Aloë's groeien er omheen, en bananenplanten strekken hun wijde, lange schutbladen er beschermend over uit, terwijl van latwerk een primitief monumentje is getimmerd met een groot houten kruis, waarop de volgende woorden:

„Qu'avons-nous besoin de savoir ton nom?
N'étais-tu pas comme nous un compagnon d'exil?
Dors en paix maintenant, que tes cendres reposent.
Nouveaux exilés, nous nous souvenons et t'offrons nos regrets.
A bientôt!"

Dit plekje is door de bannelingen in bescherming genomen en uit kamaraderie en piëteit tegenover een onbekend lotgenoot, wordt het nog steeds door hen met liefde onderhouden.

Even verder ligt het „quartier des relégués."

Het is een groote open vlakte, waarvan het voornaamste gedeelte wordt ingenomen door vijftien gebouwen van ongeveer 30 M. lengte en waar in elk, vormende één chambrée, ongeveer vijftig gestraften worden gehuisvest. Zij zijn zeer practisch,

ruim en luchtig gebouwd, en dat mag ook wel voor de 10.000 frans die elk gekost heeft, niettegenstaande vrij arbeidsloon. Zij rusten op ± 3 M. hooge steenen steunsels, zoodat daaronder een beschaduwde ruimte gevormd is, waar de maaltijden gebruikt worden. Het eten behoeft dus niet gebracht te worden in het gemeenschappelijk woonlokaal of in de veranda, die om het geheele gebouw is aangebracht, en waar men een luchtig zitje heeft, buiten de zonzijde. Die veranda belet tevens het doordringen van de felle zonnestralen in de binnen slaapruimte, zoodat deze altijd tamelijk koel blijft. Van het terre-à-plein komt men voor en achter langs een breede, steenen trap naar boven, de ontgoocheling tegemoet. Want daarbinnen is het vrij smerig en slecht onderhouden. Langs elke lange zijde staan vijf en twintig houten kribben met zeildoek bespannen, en daarboven hangt het hebben en houden van den bewoner, vuil, stoffig en niet vrij van stinkend ongedierte, dat men in West-Indië „fjoe-fjoe" noemt.

Deze vijftien kazernetjes zijn onder toezicht van zeer middelmatige „deskundigen" door de relégué's in vrij korten tijd gebouwd. Of zij bij al de goede eigenschappen dus ook degelijk en duurzaam zijn, zal de ondervinding moeten leeren. Het goede ontwerp is waarschijnlijk in Frankrijk gemaakt en van daar werden tevens alle materialen gestuurd, aanvankelijk zelfs ook de steenen. Later heeft men gemerkt dat de streek zeer goede leem oplevert, zoodat men er toe is overgegaan om ter plaatse een steenoven op te richten.

Het „quartier des relégués" bevat verder enkele woningen voor de surveillanten en tevens het „quartier disciplinaire" met de straflokalen, houten gebouwtjes omgeven door een 3½ M. hooge gepalissadeerde heining. Boven den ingang staat met groote letters:

„Les relégués de la case du Quartier disciplinaire
sont astreints au silence le jour et la nuit."

Op den voorgevel van een der gebouwtjes leest men:

„Coutumiers d'évasion."

waarin dus worden geborgen degenen die na een ontvluchting weer zijn gearresteerd.

We mochten de straflokalen ook wel van binnen zien; een der surveillanten opende daartoe de deuren. Maar zoodra de reclusionnaires hoorden praten, verbraken zij het strenge verbod

van stilzwijgen, en allerlei gebrul en gemor galmde in het holle lokaal. Toen een der deuren opengeschoven werd en zij de zonnestralen in hun donker, hol verblijf zagen dringen, stoven allen naar den ingang. Waarschijnlijk begrepen zij het openmaken van die deur op dat ongewone uur niet, niet beseffende ook een bezoek van vreemdelingen, maar toen zij dit merkten, drongen de brutaalsten nog meer naar voren, niettegenstaande de duwen en het geroep van „en arrière" van den zoo gehaten garde-chiourme. Wat? die lafbek zou toch niets doen in bijzijn der bezoekers, die daarbij wel eens mochten zien hoe zij daar behandeld werden.

Uit den donkeren achtergrond drongen zij vooruit, duwend met de bloote armen, dringend met de bruin gebrande, getatoueerde naakte bovenlijven naar voren toe. Magere hoofden met glazige oogen keken als dreigende krankzinnigen naar buiten, het schelle zonlicht in, vloekend, morrend, schreeuwend, de magere koppen reikhalzend, de armen dreigend, roepende om water, roepende allen door elkaar:

„Ce sont des Hollandais."

„Oui, je le connais celui-là, je l'ai vu à Paramaribo."

„Hé, lá-bas! oui, monsieur vous, avec votre kodak, prenez notre crevoir...."

„Et nos chaînes...."

„Et nos carcasses, maigres comme des clous...."

„Ce sera bon pour les montrer à Paris...."

„Votre Gouvernement ne fait pas crever ses citoyens, sacrédié!"

„Demandez de l'eau pour nous, messieurs."

„Oui, de l'eau, de l'eau....!"

„Regardez notre langue qui est sèche comme ce sable..."

„De l'eau, s'il vous plaît, de l'eau...."

„Ha! nom-de-Dieu, ils savent bien nous torturer....!"

De surveillanten vonden het meer dan voldoende, met veel moeite werd de deur weer dichtgegrendeld, maar toen die gesloten was, galmden nog lang na het rumoer, het trappen en beuken tegen deur en wanden.

Een volgend lokaal werd geopend, een dergelijk tooneel speelde zich weer af. En toch, tusschen die versleten, havelooze, vernielde lichamen, wat stonden er nog krachtige kerels tusschen, zeker pas daar: ferm gebouwd, kloek van uiterlijk,

stevig mooie, forsche lichamen, symbolen van jonge mannelijke kracht. Sommigen net als panters, lenig en met vurig-woedenden blik in de fonkelende, donkere oogen. Maar die jonge krachten waren gedoemd om in heel korten tijd daar verloren te gaan, nutteloos. Die spieren, nu nog mooi rond op armen en beenen, zij zouden door het harde werk en vooral door het onvoldoende voedsel, verslappen, verdwijnen en al heel spoedig zouden hun lichamen even bottig en schonkig worden en zij zelf even zielloos als die anderen, die achter in het duister bleven staan als schuwe beesten, onverschillig en schuchter.

Klets, weer een deur dicht.

Dreigend rumoer bleef nadreunen.

Verzwegen mag niet worden een klein vertrek waarin enkele „incorrigibles," die daar, terwijl zij met een geboeid been gestraft waren met ontzegging van beweging gedurende een week, lagen tusschen hun eigen faecaliën. Onnoodig verder uit te weiden over dezen, in alle opzichten, afschuwelijken en deprimeerend werkenden maatregel.

Een half uur later zaten wij in de woning van den commandant van Saint-Jean, rond een met weinig middelen, maar met smaak versierde tafel vol heerlijke gerechten. Door lieve dameshanden werden we bediend; gracieus werden bloemen uitgedeeld; het geknal van flesschen die opengetrokken werden drong zich door de vroolijk-luidruchtige gesprekken; de champagne tintelde in de glazen, toen een toost op de Hollandsche gasten in bruisend Fransch enthousiasme, muziek... ja, liefhebberijmuziek van de gevangenen, besteld om fanfares en volksliederen te blazen, gezet daar dicht bij dat dejeuner van al die hooge cipiers, vlak bij de lucht van heerlijke vleeschgeuren, den klank van poefende champagnekurken, het gejuich van bravo en hoera!

Maar er waren er onder ons, in wier ooren nog natrilde het geweeklaag der gevangenen en hun smachtend geroep om water....

Al de noodzakelijke baantjes, zoowel in huis als op de bureaux, alle werkzaamheden en ambachten, zoowel in Cayenne als aan de Marowijne, worden door de bannelingen of gewezen bannelingen verricht. In handen van den normalen

vrijen mensch is er om zoo te zeggen niets, en buiten de ambtenaarswereld is daardoor ieder individu die men ontmoet een bagnard of een gewezen bagnard. Dat een vroegere gelegenheidsdief huisbediende is, een gewezen moordenaar het scheermes hanteert, iemand die valschheid in geschrifte gepleegd heeft, op een bureaukruk zit, een frauduleus bankroetier de verantwoording van een magazijn wordt opgedragen, dat zijn allen gewone verschijnselen. Want men kiest voor de „assignés" juist degenen die vroeger in het vak geweest zijn of aanverwante werkzaamheden goed verstaan. Door relaties in het moederland of door begunstiging in de strafkolonie tot die bevoorrechte betrekkingen geraakt, zullen zij niet licht meer overslaan tot een daad die hen onherroepelijk en waarschijnlijk voor immer weer terug zou voeren in de gemeenschappelijke kazerne, midden in het door hen geminachte plebs van de „enfer pénal" of in de „collective," waar zij in een tijd die niet is af te zien, dagelijks zeulen moeten, geforceerd zeulen aan werk dat zij niet verstaan, waar zij niet aan gewend zijn geweest en dat nog wel onder de vunze scheldwoorden en de geladen revolver van den ondragelijken „gaff."

Hetgeen den relégué echter erg hindert is, dat het bestuur hem op denzelfden voet behandelt als den transporté, die in de kolonie nog een bepaalde straf ondergaat — de dwangarbeid, — terwijl hij de hoofdstraf — de gevangenisstraf — al achter den rug heeft. Het kwelt hem te meer, omdat hij weet dat men in Nieuw-Caledonië wel degelijk verschil maakt in den aard van het werk. Hij is ook van meening dat hij in Guyana niet in een bagno is, maar dat hij alleen daarheen werd verbannen, omdat men vond dat hij niet meer paste in een beschaafde, wel geordende maatschappij. Het gaat dus niet aan dat men hem even laag stelt als den forçat en dat men hem behandelt met dezelfde minachting. Zoo komt het, dat van de vele vluchtelingen die ik in Paramaribo sprak, er nooit één is geweest die openlijk er voor uit kwam dat hij transporté was. Op de gewone vraag: „Est-ce-que vous êtes de la transportation?" volgde een verontwaardigd: „Oh, mais non, monsieur, je suis relégué."

Een enkele die door de mand viel bekende eindelijk wel, doch op de vraag aan welk misdrijf hij zich had schuldig

gemaakt, was altijd het antwoord, dat hij was „coupable d'un crime politique" zonder verder in bijzonderheden te willen treden. Wellicht schuilt die valsche schaamte in de omstandigheid dat de dwangarbeid, al is die niet voor levenslang uitgesproken, gewoonlijk toch het gevolg is van zwaardere delicten, vereenigd met de ingewortelde idee dat, al laat de wet voor den forçat terugkomst toe, het régime daarvoor toch de deur sluit.

Hoe het zij, al verschillen de stelsels veel, de transporté's en de relégué's moeten even hard werken, zij krijgen hetzelfde schrale voedsel om dezelfde soort arbeid te verrichten in hetzelfde zengende klimaat, onder toezicht van dezelfde surveillanten, de „gaffs", die zij allen haten en verachten, omdat deze personen, bewust van de macht van hun revolver, hen nimmer ontzien, ook provoceeren, schelden en mishandelen en het daarbij individuën zijn die knoeien en kwanselen ten koste der ballingen.

De hoogere ambtenaren voelen zich onmachtig daaraan iets te veranderen, omdat hiervoor noodig zou zijn òf een krachtige persoonlijkheid, onvervaard en bezield met een ijzeren wil, òf voortdurende samenwerking tusschen het geheele corps fonctionnaires. Doch dit laatste heeft nimmer bestaan, en 't was jammer dat, toen er eindelijk aan het hoofd van de kolonie iemand geplaatst werd die voor geen klein geruchtje bang was, deze slechts zoo kort het bestuur in handen had.

Bedoelde persoonlijkheid was de Gouverneur de Lamothe, een gewezen hoofdofficier en voordat hij in Guyana kwam, Gouverneur van Senegal. Tot de welvaart dier kolonie had hij veel bijgedragen en onder zijn persoonlijke leiding was o. m. een groot deel der nog onbekende binnenlanden geëxploreerd en in kaart gebracht. Men wist dat hij iemand was die in vele opzichten eerbied afdwong en daarom had men hem aangezocht tijdelijk zijn functie in Senegal neer te leggen om de zaken in Guyana wat te ordenen. Ik had het voorrecht hem te Paramaribo te ontmoeten, toen hij bij den toenmaligen Gouverneur van Asch van Wijck zijn opwachting kwam maken, vergezeld van zijn secretaris, een jong, kundig rechtsgeleerde en van zijn adjudant, een in Tonkin gedecoreerd officier. Zijn zending vond hij alles be-

halve plezierig en hij verklaarde volkomen bewust te zijn van de bijna onoverkomelijke bezwaren die hij zou ontmoeten, maar hij zou trachten tenminste éenige verbetering te brengen, zoo mogelijk ook het aantal vluchtelingen te beperken die de Hollandsche kolonie zooveel moeielijkheden en last veroorzaakten.

Dat hij zijn woord gehouden heeft bleek later toen ik hoorde dat hij, in afwijking van zijne voorgangers, persoonlijk en onpartijdig alle klachten aanhoorde en die zelf onderzocht, dat hij onverwachte inspecties hield en dat ook uitsluitend door zijn toedoen veel leed gelenigd werd. Het o.a. maar opproppen van straflokalen met te weinig ruimte en te weinig licht, nam een einde, de ruwheid van de „gaffs" werd tijdelijk getemperd, daardoor vielen ook minder straffen, terwijl geweldenarijen en revolvermoorden haast niet voorkwamen. Door dit alles en vooral ook door een groote omwisseling en verplaatsing van personeel, was tenminste voor eenigen tijd overal een nieuwere, betere geest in het leven geroepen.

Welke de redenen waren die den Gouverneur De Lamothe zoo spoedig zijn ontslag deden vragen, weet ik niet. Mogelijk dacht men in Parijs dat hij nu genoeg geredderd had, in ieder geval was het jammer dat ook van dezen flinken bewindsman werd gezegd „qu'il flanchait", want korten tijd na het vertrek van dezen geduchten kater, vierden de muizen weer duchtig feest.

Zooals boven bleek, zegt de wet aan den relégué, die door al of niet geveinsd berouw en verbetering, waardig wordt gekeurd om wat zelfstandiger te leven, een grondconcessie toe. Maar daar alle leiding ontbreekt, en het misdadige, gedegenereerde plebs uit Frankrijks groote steden geen landbouwers zijn, is de kolonisatie door relegatie een even groote mislukking geworden als door transportatie. Zij die beloond worden zijn daarbij ook lang niet de besten, de meest geschikten, degenen die in de eerste plaats daarvoor in aanmerking moesten komen.

Wat toch is het geval?

Het in ballingschap ondergaan van een leven vol ontberingen is al erg genoeg, maar daarbij nog onrechtvaardigheden te dulden, gesard en getergd te worden door de garde-

chiourmes, een klasse van ambtenaren die door al hun in het oog loopende misbruiken even goed recidivist zijn als zij, dat kunnen velen, die nog een greintje gevoel van eigenwaarde hebben, niet verdragen. Want in het verdorvenste gemoed sluimert gewoonlijk nog een beter-ik, dat zich dáártegen verzet. Goed oppassen, gewillig werken, lijdzaam meeleven, dat willen zij, maar door den „gaff" laten zij zich niets zeggen wat zij niet verdienen, geen woord, geen dreigement, niets, wat denkt zoo'n vent wel? Daarover klagen zullen zij niet, omdat de ondervinding leert dat dit niet helpt, het tegendeel is waar, maar wel zullen zij toonen hun grooten haat, hun diepe, innige minachting en afkeer, hun ingekankerden wrok voor den garde-chiourme. En zij laten dit blijken door hem zooveel mogelijk te negeeren, door smadelijke haatblikken, door tandenknarsende verbittering die zich wel niet uit in daden van geweld, maar die door den tegenstander des te meer gevoeld wordt. Zouden daarom deze z.g.n. „fortes têtes", eigenlijk de minst karakterloozen, wel ooit voorgedragen worden voor een belooning? Wel de anderen, de veel slapper individus, die, door absoluut gemis aan eergevoel, alle middelen aanwenden om op goeden voet te komen met hun meerderen. Niet door den strooppot, daar zijn de meeste surveillanten door hun ruw gemoed niet alleen geheel onverschillig voor, maar vooral: daar zijn zij niet mee gebaat. Betere middelen zijn: bijstand, hulp verleenen in het uitvoeren van al hun misbruiken; als tusschenpersoon optreden, zonder er ooit hun lotgenooten over te spreken; een onzedelijk verkeer met hen onderhouden; dienst doen als verklikker hunner kameraden, vooral van hen die aan den garde-chiourme het meest het land hebben, doch die deze maar niet kàn te pakken krijgen, omdat zij onder onmiddellijk toezicht wel zorgen dat niets op hen te zeggen valt.

Toch zijn het dergelijke minwaardige sujetten die als belooning voor bewezen diensten, benoemd worden tot „contremaître de discipline" over een groep lotgenooten, die hen den minachtenden bijnaam geven van „porte-clés" en het spreekt vanzelf dat de groote meerderheid der collega's hen zoo fel haat, dat het meermalen gebeurt dat deze verraders hun vuig optreden, niettegenstaande al hun omzichtige voorzorgen en veinzerijen, met den dood moeten boeten. Al die

judassen en spionnen — „renards" — al die verklikkers, die „mouchards" en „bourricauds", „ces vaches" zooals de anderen hen noemen, doen hun gevaarlijke werkjes natuurlijk niet voor niets of uit eerbied en liefde voor het gezag, maar alleen omdat zij door een beetje menschenkennis weten, dat slechts die middelen den veilen „gaff" er toe zullen leiden, na de kleine dagelijksche giften van wijn, tafia en tabak, hen eindelijk voor te dragen voor een grootere belooning.

Als zulke lieden dan eindelijk een grondconcessie krijgen, onder goedige bepalingen waaraan het penale bestuur zich niet eens stoort, wat moet er dan van hen terecht komen? Niettegenstaande de bodem van Guyana zeer vruchtbaar is, eindigen de meeste heeren-concessionarissen toch in absolute misère, zonder zelfs het dagelijksche armeluis-rantsoentje dat de anderen tenminste nog ontvangen. Na de eerste mislukkingen zijn dan ook zij die naar een grondconcessie verlangen, hooge uitzondering. Een enkele gewezen landbouwer doet het, doch alleen om er het noodige op te planten voor eigen levensonderhoud en om verder rustig te leven, zonder veel geplaagd te worden door dwang en toezicht.

Toch is er — maar het is grootendeels schijnbaar — nog eenige uitkomst voor de z.g.n. verbeterden, n.l. de individueele relegatie, waarin een eenigszins zelfstandig leven mogelijk is.

Een zelfstandig leven....

Welk een heerlijk licht straalt er uit die woorden voor hen die vele jaren ellendiger hebben geleefd dan slaven! Want vroeger werden slaven tenminste altijd goed en volop gevoed, omdat, leden zij honger, het arbeidsmateriaal van den eigenaar te niet zou gaan. Maar ballingen, al sterven zij als muizen, wat komt er dat op aan? Wie is hun eigenaar? Wat is hun arbeid? en dan, als er morgen vijftig doodgaan of vluchten, niemand zou er schade door lijden en een volgend transport zou het ontbrekende weer aanzuiveren. Wel, het is ook niets erg dat zij wat gebrek lijden en dat zij wat streng behandeld worden, zóó is het tenminste een behoorlijke straf. Verbeeld je dat zij vertroeteld werden, de recidive zou in Frankrijk immers toenemen inplaats van verminderen, want het zou wat plezierig wezen zoo'n uitstapje naar de Koloniën. Het zou daarbij ook geen kunst zijn om goed op te passen

als je altijd behoorlijk behandeld werd. Neen, zooals het nú is, is het goed, dan kan je pas de goeden uit de slechten ziften. Zet hen dus ook geen vol etensbakje voor, trap ze tot ze jankend neervallen en scheld op hen zoo hard je kunt, degenen die het meest verdragen, dàt zijn de besten, die zijn waard om later zelfstandig te leven.

Zóo is de filosofie van den „gaff", den opvoeder in eerste instantie van den balling.

Vooral in den aanvang troosten velen zich met de gedachte eenmaal te bereiken dat zelfstandig leven, „l'individuelle!"

Hoè tot dit hoogste geluk te geraken komt er minder op aan, maar vrijheid, vrijheid bovenal, wel niet naar Frankrijk terug, maar tenminste niet meer getrapt worden en uitgescholden en niet meer honger lijden „dans cette vie de honte." En de nog altijd opgelegde „pécule privé" zal dan eindelijk ook in eigen handen komen.

De balling kort zich den tijd door het maken van allerlei plannen, om later op de beste manier dat moeilijk verdiende kapitaaltje te besteden. Zij blinken al vóór hem, de zilverlingen, hij ziet zich al in deze of gene positie. O! gulden toekomst, die hem altijd in zijn ooren ruischen doet dat éene gelukzalige woord: „l'individuelle."

Maar als dan eindelijk de barmhartige hand zich zegenend over zijn hoofd heeft uitgestrekt, en hij de „collective" verlaat om zonder zijn z.g.n. zorgzame voogden het leven verder in te gaan, wat dan, wat dan?

Arme balling, 't is droef je dán te zien zoeken naar je lichtend geluk, je te zien zoeken, zoeken in het pikkedonker waar je in staat.... Je steekt je handen uit, hartstochtelijk grijpend met beî je armen, en je vindt niets dan duisternis en modder.

Arme balling, wàar kan je heen, wìe zal je helpen, steunen, wijzen de goede richting? Neen, al ben je nu volgens de wet een fatsoenlijk man, denk daarom niet dat je nu récht hebt op bescherming. De wet kan niet méer doen en niet méer geven dan wat zij reeds deed door je te beschermen gedurende den straftijd en je daarna terug te geven je gedeeltelijke vrijheid.

Als men deze verschrikkelijke teleurstellingen weet en ze gezien heeft, dan gebeurt het meermalen dat men de misdaad

vergeet en alleen vóor zich ziet: de onbarmhartige vernieling, het hulpeloos te niet gaan van den evenmensch.

Daar zit hij dan in Saint-Laurent waar men hem zijn „pécule privé" uitbetaald heeft, en hij weet wel dat hij niet naar Cayenne mag gaan, want dit is een verboden plaats voor hem, maar hij zal trachten zich in de buurt een positie te verschaffen als werkman, winkelbediende of wat dan ook, om verder eerlijk in zijn levensonderhoud te voorzien.

In Saint-Laurent?

Ja zeker, waar anders? Hij is wel genoodzaakt dáar te blijven, want particuliere industrieën en landbouwondernemingen zijn er immers niet in de kolonie, en met het toch al afgezeulde lichaam naar de ongezonde goudplacers te trekken en dan binnen heel korten tijd daar te sterven of wel ziek terug te keeren om in een hospitaal dood te gaan, dat gaat toch niet?

En overal loopt en zoekt hij en overal klopt hij aan, maar wie is zoo menschlievend om hem in dienst te nemen en zijn werk te betalen, waar er zóoveel „assignés" zijn die al het werk móeten verrichten voor niets? En wie is zoo dwaas om in een winkel te koopen, waar de Regeering van het moederland alles aanvoert?

En als hij in het kleine plaatsje vruchteloos gezocht heeft overal, dan belandt hij of wordt hij ten laatste gelokt in een der vele clandestine drank- en smokkelaarshuisjes. Daar laat men hem den zoolang verboden drank drinken, aldoor maar drinken, onder allerlei voorspiegelingen van te sluiten contracten, enzoovoort, om hem dan, als hij goed en wel beneveld is, van zijn geld te berooven, den buit te verdeelen, den eigenaar op te pakken en hem òf in de rivier te werpen òf hem hier of daar in het veld of in het bosch te vermoorden.

Dàt is dan het lot van hen die, niettegenstaande alle moeilijkheden, nog gewild en getracht hebben op den weg van het goede te komen. Hoeveel zijn er echter niet dien na jarenlange alcohol-ontbering, beginnen met zich daaraan en aan allerlei andere uitspattingen eens duchtig te goed te doen! Want daar meenen zij recht op te hebben: zij hebben het ellendig genoeg gehad vroeger, nu zijn zij vrij om te doen wat zij willen, en bovendien, 't is toch met eigen verdiend geld! Waren zij weer in de gewone maatschappij, dat,

zou er nog kans zijn om de handen uit de mouw te steken, maar in Saint-Laurent, in een plaats waar de groote woningen niet zijn paleizen der rijken, maar kazernen voor geboefte, en de kleinere niet de huizen van eerzame burgerluiden, maar de woningen van de hoogere en lagere cipiers, en de allerkleinste niet de eenvoudige stulpen van den arbeider, maar krotten waarin al de afschuwelijke parasieten leven die azen op prooi, die loeren op die enkelen wien het eindelijk gelukt is los te komen van de boeien, om weer vrij het leven in te gaan, moedig de toekomst tegemoet, dáár is heelemaal geen uitkomst.... zij worden er vast gegrepen door vuige polypenarmen en zij vallen neer, bloedeloos.

Dàt is de belofte voor betoond berouw, voor goed gedrag en lijdzaamheid in de „collective", dat is de belooning „l'individuelle", het lichtend woord dat in den droom gulden omstraald, in werkelijkheid niets anders is dan een infame leugen, toebrengend den genadeslag.

En de uitkomst leert dat slechts 15 % der veroordeelden de „individuelle" bereiken, terwijl de meesten van dit kleine aantal hulpeloozen hun toevlucht òf zoeken in een nieuwe misdaad, òf, o schande, vrijwillig weer terugkeeren naar de „collective". De paar overblijvenden, de machteloozen, de verpletterden, leven een bestaan van ellendige, schamele armoede.

Voor de 85 % die de „collective" nooit verlaten, wordt de „pécule privé" steeds grooter en grooter en blijft renteloos en onbenut wachten op den dag dat de balling door uitputting gestorven, of door de vlucht voor goed verdwenen zal zijn.

De vlucht.....

Zoowel de forçats als de relégué's droomen eigenlijk maar van deze éene werkelijke, afdoende uitkomst, want wat beteekenen alle beloften en voorspiegelingen van bestuurswege gedaan?

De vlucht.....

Het klinkt zoo kort en het lijkt wellicht eenvoudig, maar toch, het is bijna synoniem met den dood. Alleen omdat bijna iedere bagnard liever een heldendood tegemoet gaat, dan te blijven in een afschuwelijk bestaan zonder het minste licht, zonder de minste redelijke uitkomst, daarom is het ge-

tal van hen dat nog levend in Suriname of elders aankomt, betrekkelijk groot.

Aanvankelijk geschiedde de vlucht op vaartuigen of schepen, doch later [1]) werd aan elken militairen surveillant, vergezeld van een agent van de openbare macht, recht gegeven om elk vaartuig (behalve oorlogsschepen) vóor zijn vertrek uit een haven van Fransch Guyana, te visiteeren, terwijl dezelfde wet elken gezagvoerder strafbaar stelt die zich tegen het onderzoek verzet of die opzettelijk valsche verklaringen aflegt. De vlucht werd door deze bepalingen zeer bemoeilijkt en beperkt, zoodat er naar een anderen uitweg moest worden gezocht.

Toen hebben enkele overmoedigen het gewaagd om met allerprimitiefste hulpmiddelen de snelstroomende, ruim 2 K.M. breede Marowyne over te steken en de oerwouden van Suriname in te gaan. Waarheen en voor hoelang? Zij wisten het zelf niet.

Groote helden waren zij in het oog der achterblijvenden, die toen zoo'n vlucht naar het onbekende beschouwden als een onzinnige roekeloosheid, erger dan een oogenblikkelijke zelfmoord. Welk een dwaasheid zulk een tocht door een dichtbegroeid, onbegrensd oerwoud met wilde dieren, zonder levensmiddelen en zonder vuur, hoelang wel en hoe ver? Als je het leven moe was, dan deed je beter je maar in den stroom te storten, dan was je er ten minste in eens uit zonder al, àl die ontberingen in die onmetelijke donkere wouden, waar je zou worden verscheurd door tijgers, aangevallen door boas, gebeten door ratelslangen en getergd door allerlei insectengebroed. Daarbij was de kans groot om toch te eindigen met onder totale uitputting den hongerdood te sterven. Werkelijk het was dwaasheid!

En hij zag zich daar al liggen op een open plek tusschen de hooge, donkere boomen van dat uitgestrekte, onmetelijke woud, liggen op den grond, naakt en mager, uitgeput, óp, heelemaal óp van ontbering, vermoeienis en honger. Bewust wachtte hij daar den dood af, die wel gauw komen zou, want daarboven, heel hoog nog boven de boomen, daar zweefde al zijn zwarte afgezant, de groote boschgier, die met

[1]) Decreet van 22 September 1893.

wijd uitgespreide vleugels statig wijde kringen beschreef en aldoor maar loerde en loerde op de oogen van dat stervend wezen daar omlaag, om ze uit te pikken, zoodra ze voor goed gesloten zouden worden....

Welk een afgrijselijk vooruitzicht! Was het heusch geen gekkenwerk om na een allerellendigst leven, zulk een allerellendigsten dood tegemoet te gaan?

Toch waren er die dit àlles verkozen boven den honger in het bagno, boven de scheldwoorden en de geladen revolver van den ignobelen garde-chiourme en die dachten:

„Plutôt se chabier de cette vie de honte, de cette maudite chiourme, de ce pays sauvage...."

En zie, langzamerhand kwamen in het bagno enkelen terug die den tocht levend hadden volbracht, die beland waren in vreemde koloniën, die daar gepakt waren door de plaatselijke politie en weer teruggebracht waren geworden naar Saint-Laurent. Verschrikkelijk dat weer terugbrengen na dien bovenmenschelijken moed, na al de getrotseerde gevaren weer gegrepen, weer geworpen te worden in dat monsterachtig bestaan, waar hij afgewacht werd met de stokslagen en den hoonlach van den „gaff."

Maar kom, eenmaal was het gelukt levend terug te keeren in de groote maatschappij, desnoods dit een tweede, derde maal beproefd, alles liever, de ellendigste dood liever, zoolang er kans bestond op algeheele vrijheid.

En aan de overigen vertelden zij van hun' kruistocht, van de tallooze gevaren wel en van de verschikkelijke ontberingen, maar hoe het toch mogelijk was er te komen, als je maar de vruchten uit de bosschen at, als je maar allerlei klein wild ving, of zelfs slangen wier vleesch gemakkelijk te roosteren of desnoods wel rauw te eten was. [1])

Zij verklaarden hoe je, geleid door de zon, op vlotjes varende langs de kreken en riviertjes, dan eindelijk komen kon op een groote rivier [2]) waarlangs menschen woonden, negers, Indianen en verderop ook Hollanders. Zij moesten maar mee de anderen, geleid door hùn ondervinding, zij

---

[1]) Er gingen zelfs verhalen dat men, in uiterste gevallen, niet schroomde ook kannibalisme toe te passen.

[2]) De Cottica.

zouden wel wijzen hoe men gaan moest, hoe aan eten te komen, welke hulpmiddelen te gebruiken, hoe eindelijk de bewoonde wereld te bereiken, en hoe dan het grootste gevaar te ontwijken: de grijpende hand van de politie.

En die eerste onversaagden werden beschouwd als profeten die vuriglijk predikten, een toekomst van gelukzaligheid.

Hun aanhang werd groot, en het geloof in de vlucht als de eenige weg naar betere tijden, bezielde allen die een vasten wil hadden, moed en energie, en die daarbij wars waren van alle kuiperijen en liefdoenerijen tegen de fonctionnaires, die toch maar leefden ten koste van de misère van hen allen, die met hen en met hun slavenbestaan den spot dreven, die hen behandelden naar gelang hunner redelooze grillen, en hen in bedwang hielden door een sarrende, ondragelijke tucht. Nu was werkelijk uitkomst mogelijk, uitkomst uit dien poel. Men kon weer vrij worden, teruggaan, wellicht vrouw en kinderen weerzien; dit alles was nu immers geen droom meer?

Het geloof in de vlucht werd dan ook het éénige geloof in het bagno, en, zooals alle geloof moreele rust geeft, zoo werd ook voor velen het moreele lijden minder, want de vlucht zou redding geven; minder werd ook het verzet, omdat de opsluitende straf die anders volgen zou, een belemmering zou zijn om de vlucht voor te bereiden of uit te voeren.

Onder het werk, in de rust, 's nachts zelfs, altijd en overal werd stil gefluisterd, werd afgesproken hoe, wanneer, met hoevelen, en met wien.

Langzaam aan werden levensmiddelen verzameld, vooral rijst en meel, het keukenpersoneel verkocht die zaken immers voor dat doel? Het werd immers opzettelijk dáarvoor achter gehouden van de verstrekte rantsoenen uit de magazijnen?

's Nachts sloop men heimelijk weg om in het woud hout te kappen of in het kampement te zoeken naar touw, zeildoek, petroleumblikken enz. Gedurende volgende nachten werd er een vlotje van gemaakt, later werd alles hier of daar verstopt of begraven, en, als alle toebereidselen klaar waren, werden de lichte maan en het gunstige getij afgewacht, om dan met zoo'n primitief vaartuigje de breede, gevaarlijke Marowyne over te steken, of wel die af te zakken naar zee toe, daarmede een bijna moedwilligen dood tegemoet gaande.

De vlucht over zee toch, is een wijze veel roekeloozer dan door het woud, waar er ten minste nog mogelijkheid is om voedsel te vinden, waar drinkwater is in de kreken en waar schaduw de zengende zonnehitte tempert. Toch zijn er vermetelen die, met eenigen samen in een' uitgeholden boomstam of op een vlotje van enkele balken, gewillig zich aan de elementen overgeven, de onafzienbare zee indrijven, om met de stroomen van den Grooten Oceaan zonder stuur en zonder zeil, zich door de Voorzienigheid te laten leiden naar onbekende kusten, waar het minder eenvoudig is voor de overheid om hen naar het bagno terug te voeren. Die deze manier verkiezen, dit er op of er onder, zijn de meest verbitterden en de meest moedigen, de „fortes têtes" bij uitnemendheid.

Dat velen, zoowel op zee als in de bosschen hun leven hebben gelaten, is geen wonder, vooral in de eerste tijden, toen de vlucht geschiedde niet alleen met geringe, gebrekkige hulpmiddelen, maar vooral met te weinig voorbereiding. De gedachte alleen aan de mógelijkheid om het er levend af te brengen, ging boven alle andere overwegingen en berekeningen. Slecht toegerust, slecht voorbereid, vluchtte men weg, het onbekende tegemoet: sterven, wat deed het er toe, overwinnen, welk een zegen!

Maar de meesten hebben het na totale uitputting met den dood geboet, en hun lijk bleef drijven op de golven als prooi voor de haaien, of bleef achter in het woud als buit voor de roofdieren.

Hoe vreeselijk tragisch zulk een einde!

Niet tientallen, maar honderden zijn zoo in den strijd om vrijheid gevallen, en min of meer zijn zij te beschouwen als slachtoffers van een verkeerde wet, van een slecht uitgevoerd stelsel, en van onkundige, ongevoelige ambtenaren.

Het getal relégué's alleen dat op de vlucht is omgekomen is ten naastenbij wel na te gaan: tot en met 1897 werden er gezonden ± 4800, gemiddeld zijn er aanwezig ± 1200, terwijl ruim 2200 ter plaatse gestorven zijn, resten alzoo 1400 die na ontvluchting nimmer zijn teruggebracht. Zouden daarvan wel 400 behouden zijn gebleven? hoeveel zijn daarbij nog omgekomen in de laatste 7 jaren en hoeveel forçats wel sinds 1854?

Langzamerhand echter vermindert het getal dergenen die er het leven bij laten, doordat de balling in het bezit is gekomen van tal van topografische en andere gegevens, waarop hij tegenwoordig de tactiek van zijn vlucht kan baseeren en uitvoeren: kaarten van het noordelijk deel van Suriname, door vorigen vluchtig nageteekend op de Hollandsche bureaux in stad en district; opgaven van planten uit het woud die giftig zijn of die goed voedsel en goede vruchten verschaffen; aanwijzingen van de al of niet bevaarbaarheid van sommige kreken, van de minder begroeide gedeelten van het terrein, de ligging van savannes, zwampen, boschnegerkampen, plantages, enz.

Zoo wordt thans dan als de zekerste weg opgegeven: het afzakken van de Marowyne naar de ongeveer 25 K.M. lager gelegen monding van de Wanekreek, deze volgen tot de Coermotibo, deze weer op tot de Cottica, om van daar langs de Commewyne in de Surinamerivier te komen, een weg van ruim 200 K.M., die, als alles voorspoedig gaat, door geroutineerden in 8 à 10 dagen kan worden afgelegd. Ontbreken echter goede leiders, d. w. z. zij, die den tocht niet voor de eerste maal maken en die daarbij kerels zijn met een hardnekkig doorzettingsvermogen, of is onderweg geen voldoende voedsel te vinden, dan zijn deze Europeesche vluchtelingen meermalen genoodzaakt om zich als slaven te verhuren bij de Boschnegers of Indianen.

Trouwens, al weet men dat bovengenoemde weg de kortste is, lang niet altijd kan daarvan worden gebruik gemaakt, vooral niet door de bannelingen werkzaam op de zooveel zuidelijker gelegen gedetacheerde afdeelingen, de „chantiers forestiers", voor wie geen anderen weg openstaat dan de dichtbegroeide wouden, de onafzienbare savannes en de diepe zwampen tusschen de Marowyne en de Surinamerivier. Indien dan de Tempatiekreek niet wordt bereikt — waarlangs men, deze afzakkende, op de Commewyne kan komen — is verdwalen onafwendbaar.

Dat zij gedurende het laatste gedeelte van hun' tocht, vooral door gebrek aan levensmiddelen, dikwijls gedwongen zijn om zoowel de inlandsche als de blanke bevolking lastig te vallen, spreekt van zelf: lijfsbehoud en zucht naar vrijheid, wat het ook koste, drijven hen er toe. Dat de bevolking hun zeer vijandig is, is menschelijk zeer goed

verklaarbaar, omdat alles wat de évadé niet goedschiks krijgt, hij zich kwaadschiks toeëigent. Het gevolg van een en ander is dan ook, dat velen reeds in het district worden gearresteerd en naar de gevangenis in de stad worden gebracht, om met de eerste gelegenheid weer terug te worden gezonden naar Saint-Laurent. Verschrikkelijk is dan natuurlijk de teleurstelling en niet minder de haat tegen het Hollandsche Gouvernement, maar vooral het vooruitzicht van straf, van de opsluiting, die na de eerste vlucht tot 2 jaar, bij herhaling zelfs tot 5 jaar kan worden opgelegd.

Maar toch: het geloof in de vlucht blijft een verlichting, illumineerend de droef-donkere ziel van den balling. Al moet het telkens en telkens mislukken, al moeten er jaren mee gemoeid zijn, hij gelooft toch eindelijk te zullen slagen. Dit idée fixe geeft berusting en moed, schenkt kracht om te herhalen en nogmaals te herhalen.

Een boek zou gevuld kunnen worden over de vlucht uit het Fransche bagno en het zou kunnen worden een boek waarvan de bladzijden het summum gaven van menschelijke vermetelheid en moed. Een der évadé's in de gevangenis van Paramaribo voelde dit, toen hij mij over zijn vlucht sprekende, zeide:

„Au lieu de nous donner la croix pour tout notre courage, on nous pince et on nous ramène."

Het is vooral de misdadiger in optima forma — Lombroso's „delinquente nato" — die zoo spreekt, omdat die fel fatalist is en meent dat zijn misdaad een onvermijdelijk gevolg is van de levensomstandigheden die het noodlot hem heeft opgelegd. Ware hij in andere levensomstandigheden geweest, dan zou hij waarschijnlijk nooit een misdaad hebben gepleegd. Hij spreekt dan ook nooit van zijn schuld, maar van: „mon sort" — „ma mauvaise fortune" — „le hasard" — „ma prédestination" — „ma mauvaise étoile". Volgens hem heeft dan ook geen macht het recht om misdaden te straffen, die immers àltijd voorbeschikt zijn, maar nu die macht hem, ontoerekenbare, toch in het bagno geworpen heeft, is hij ook overtuigd van zijn goed recht om te vluchten, al moest die desertie ook mogelijk worden door hernieuwde misdrijven. Na „une évasion brillante", waarin hij met bovenmenschelijke inspanning, in onbeschrijfelijke worstelingen, eindelijk over-

winnaar is geworden van den Dood, begrijpt hij niet, doorgrondt hij niet de geheimzinnige Macht, die, met niets rekening houdende, zijn haveloos, vermagerd lichaam zonder erbarmen vastgrijpt en voortduwt binnen hooge gevangenismuren.....

Een tractaat van uitlevering, uitsluitend betrekking hebbende op vluchtelingen uit Fransch-Guyana, bestaat er tusschen Frankrijk en Nederland niet. Formeel zijn eigenlijk alleen maar uit te leveren sommige forçats, wier bedreven misdaden vermeld staan in het tusschen beide natiën gesloten tractaat over de uitlevering van misdadigers. De meeste vluchtelingen zijn echter gerelegeerden, omdat voor hen, vooral door minder toezicht, de vlucht het gemakkelijkst is. Bovendien zou het bewijzen der identiteit en de correspondentie zóoveel last en moeite veroorzaken, dat men er in Suriname toe over is gegaan om àlle vluchtelingen, die zonder middelen van bestaan zijn, te arresteeren en uit te leveren. Daar evenwel het getal évadé's naar onze kolonie jaarlijks tusschen de 500 à 600 bedraagt, en de kosten van tijdelijk onderhoud en van vervoer naar Saint-Laurent betrekkelijk groot zijn, werden door de verschillende Gouverneurs van Suriname èn bij het bestuur der zusterkolonie èn bij de Fransche Regeering zelf, herhaalde pogingen aangewend om te trachten door strengere maatregelen een afdoende regeling te treffen, opdat de vlucht uit het bagno zooveel mogelijk zou beperkt worden. Niets heeft geholpen: het aantal surveillanten wordt zelfs niet eens op de officieele sterkte gehouden, want er moeten er 4 zijn op elke 100 veroordeelden, terwijl er gewoonlijk niet meer zijn dan de helft, waarschijnlijk uit een oogpunt van economie, maar dan toch van geraffineerde economie: minder ambtenaren onderhouden en ook minder gestraften, door de gelegenheid tot ontvluchting te vergemakkelijken. Ook een zending van den Gouvernements-secretaris van Suriname naar den Gouverneur van Cayenne, een paar jaar geleden geschied, mocht niets baten. Wel werd meegedeeld dat voorstellen waren gedaan tot oprichting van politieposten en aanschaffing van stoomsloepen, die een geregelden politiedienst op de Marowyne zouden onderhouden, doch het was een ijdele illusie dat dit iets helpen zou, waar in hetzelfde jaar besloten werd om alle transporté's van Cayenne over te brengen naar

Saint-Laurent. Het aantal gestraften aan de Marowyne werd daardoor met $^1/_3$ vermeerderd, en al is het toezicht iets verscherpt, het aantal évadé's naar Suriname is er niet minder door geworden.

Het doel van de meesten is niet om in de Hollandsche kolonie te blijven, maar om door het uitoefenen van een vroeger ambacht een sommetje bij elkaar te krijgen groot genoeg om den overtocht te betalen naar Demerara en verder naar de Antillen, om dan vervolgens naar Engeland te gaan, waar zij zich met hun gezin, dat zij laten overkomen, vestigen. Zij die zich laten verleiden om hun vaderland terug te zien — waarvoor velen een bijna onverklaarbare liefde blijven koesteren, niettegenstaande zij ditzelfde vaderland meermalen vervloekten om al het kwaad hun toegebracht — worden vroeg of laat de dupe van die misplaatste gehechtheid en weer naar het bagno teruggevoerd.

Moeilijk is het echter om in Paramaribo dadelijk aan werk te komen. Ook het zich schuilhouden in een omgeving met een bange, klapzieke negerbevolking, is nog zoo eenvoudig niet. Vóór de haast onvermijdelijke arrestatie wagen sommigen liever een „coup de désespoir", een misdaad, een diefstal, of inbraak, natuurlijk erg onaangenaam voor de gegoede ingezetenen, maar menschelijk zeer verklaarbaar en een wonder zelfs dat dergelijke gevallen vrij zeldzaam blijven.

Sommigen gelukt het echter om een betrekking te bemachtigen, en zoo waren er die, behalve in een of ander ambacht, werkzaam waren in de Societeit, bij het Bouwdepartement, ja zelfs bij den vorigen consulair agent van Frankrijk. Jammer is 't intusschen, dat het onderzoek naar de al of niet betrouwbaarheid zoo ontzettend moeilijk is. Velen onder hen toch zijn kundige ambachtslieden, handige werklui en arbeiders, elementen die schaars zijn in Suriname. Vanzelf dringt zich dan ook de vraag op of de vluchtelingen niet te schiften zijn, om dan de meest geschikten als werkkracht te gebruiken, zooals door het Kamerlid van Kol werd voorgesteld bij de behandeling van de laatste Surinaamsche begrooting. Men staat hier echter voor een zeer ingewikkeld probleem. Officieele inmenging zou waarschijnlijk leiden tot groote teleurstellingen, terwijl de al of niet geschiktheid alleen zou te beoordeelen zijn na eenigszins lange werkzaamheid bij

ingezetenen der kolonie. Maar, niettegenstaande hun bruikbaarheid en hun dikwijls met tranen gedane verzekeringen, dat zij werkelijk afgerekend hebben met hun vroeger leven, spreekt het van zelf dat de meeste lieden hen toch wantrouwen en blijft er alzoo een verklaarbare en moeilijk te overbruggen kloof tusschen hen en de maatschappij.

Dan, terwijl zij overal ronddolen, zoekend naar werk, verschijnt plots de in hun oog geheimzinnige en zoozeer gevreesde Macht, die, met niets rekening houdende, hen vastgrijpt omdat zij geen geld hebben en geen eten, en die hen allen, de goeden en de slechten, duwt in de gevangenis, om hen later terug te voeren naar het langzaam vernietigende régime van de droge guillotine.

En, als zij daar liggen op dat vaartuig, in een nauwe ruimte, twee aan twee geboeid, dan gebeurt het, dat 's avonds, als alles stil is aan boord, de stampende en djoekende geluiden van de machine eensklaps overstemd worden door den zang die opgalmt uit het diepe, donkere vooronder. Eerst de Marseillaise, hartstochtelijk resonneerend, daarna de zang van den bagnard, een droevig, plechtig koraal, eindigend met de woorden:

„Enfants des vieux Gaulois, qu'êtes-vous devenus?
Le plus fort d'entre vous marche en courbant la tête,
Forçats pleurez, pleurez, vos cœurs ne battent plus...."

Over het algemeen sluiten in het bagno de verschillende categorieën van ballingen zich bij elkander aan, omdat zij zich daardoor sterker voelen tegenover hun' gemeenschappelijken vijand, die hen voor goed gebannen heeft uit hun vaderland naar een oord van verdoemenis, een oord van eeuwige, altijd durende, ondragelijke straf, waar hun anemische lichamen gegeeseld worden door een leven van bittere smart en waar het denkbeeld van dáar te worden vernietigd en dáar te moeten sterven een terging is tot krankzinnig wordens toe. En in die omgeving heerscht een soort van vrijmetselarij waarvan alleen de balling de geheimen kent.

Slechts de „gueux" en de vagebonden van het platteland (12 %) leven gewoonlijk geïsoleerd. Men denke echter niet dat de overblijvende 88% uitsluitend bestaat uit de paria's van het proletariaat, uit de gedegenereerden van het plebs.

Alle klassen van de maatschappij zijn in het bagno vertegenwoordigd, en juist zijn het de „intellectuels", zooals gewezen ambtenaren, notarissen, bankiers, geneesheeren enz. die het minst vatbaar zijn voor verbetering.

De meeste ballingen zijn de vroeger hongerlijdende „bougre"-typen van de buitenboulevards, de faubourgs en de bouge's van Parijs, die omgeving van armoede en ellende waar gezwoegd en getobd wordt door den ouvrier, „ce cheval qui tire mais qui ne recoit pas le pourboire", waar de bohème afschuwelijke armoede lijdt en waar een algemeene ontaarding heerscht door alcohol, prostitutie en tuberculose. Al die daar levende „fous-la-faim", die „gens pannés", die „miséreux", zijn recruten voor het bagno, maar toch is de ballingschap voor hen, die altijd aan ontberingen gewend zijn geweest, het lichtst te dragen. In de strafkolonie vinden velen ook verscheidene van hun oude bekenden terug, die zij vroeger ontmoet hebben in de „brasseries", in de beruchte „bals de barriére" van de Rive gauche, in de „casses-gueules", in de „cabarets borgnes" of in de „caboulots" (gemeene kroegen) en in de „bouis-bouis" (café-chantants van de laagste soort), soms ook in de „repaires" (schuilplaatsen en holen van misdadigers), in de „assommoires" (gevaarlijke kroegen) of in de „comptoirs de receleurs" (kantoren van helers) en in andere „maisons mal famées" van de Parijsche faubourgs, de nauwe, vuile straatjes achter de Boulevard Sébastopol of uit den omtrek van de Halles.

Als het niet was in een van die geheimzinnige inrichtingen, dan hebben zij elkaar toch wel eens gesproken in de „asiles de nuit" of in de préfecture de Police („la Tour"), ook wel op de binnenplaatsen van de verschillende groote gevangenissen. Zoodra zij elkaar in het bagno weer herkennen, noemen die „voyous", afkomstig uit allerlei „coins crapuleux", elkaar weer spoedig bij hun oude bijnamen — waar zij trotsch op zijn — spreken van het verleden en van hun vroegere heldendaden. De laatst aangekomenen vertellen nieuws van de overige bekenden die door het lot beter werden begunstigd en nog in Frankrijk waren, ook van de „filles d'amour" die zij gekend hebben, of van hun vroegere „marmites" (vrouwen die hen onderhouden hebben), of wel zij zingen gezamenlijk de hun allen bekende coupletjes van de Rue de

Flandre en de Rue Guisarde, van de Butte en van Mont-Martre. Soms gebeurt het dat zij nog wel eens lachen om enkele „souvenirs cocasses et rigolos", zij zeggen dan: qu'ils se gondolent, qu'ils s'allument, qu'ils se payent une tranche", maar toch, meest allen lijden zij aan een groot, onzegbaar heimwee als zij terugdenken aan de groote stad, aan hun „quartier de la pègre" (dierenwijk), aan de „gonzesse" die zij achtergelaten hebben en die nu zeker met een ander haar „goutte" en haar „petite verte" zou gebruiken, misschien wel als vroeger met hen, onder het bespreken van complotjes tot oplichterij en diefstal: „les bons coups à faire."

In het bagno zijn deze slachtoffers van drank en prostitutie niet gevaarlijk, zij loopen er met een zekere cranerie langs den weg, en beschouwen een ieder die geen „Pantinois" (Parijzenaar) is, als een lager, minder begunstigd wezen. De zucht tot kleine diefstallen blijft echter bestaan, want 65 % der gerelegeerden zijn vroegere dieven en cambrioleurs, (het aantal misdadigers bedraagt slechts 8 %) en voor al die bedrevenen in wat zij noemen „l'art du larcin", is het een behoefte gebleven om hun vroeger bedrijf te blijven uitoefenen en om met allerlei verboden waar — vooral tafia en absinth — in het geniep te kwanselen, uit zucht ook om altijd in het bezit te zijn „d'une petite galette."

Onder elkaar pochen zij over hun vroegere misdrijven, al gevoelen zij er een zekere schaamte over tegen den vreemdeling die er hun naar vraagt. Spreekt de geboren misdadiger over zijn noodlot en over voorbeschikking, de meeste relégué's zijn minder fatalistisch, maar toch zullen zij nooit hun misdrijf noemen en alleen spreker over: „mon malheur", — „mon accident", — „ma bêtise", — „ma faute"; stereotiep is het gezegde: „j'étais tombé dans le malheur."

De bannelingen afkomstig uit de andere groote steden hebben wel de slechte, maar niet de goede karaktertrekken van den „Parigot" en van den Parijschen déclassé die gewoonlijk openhartig is en een goed humeur heeft. De anderen zijn meestal laf, zijn verklikkers en spionnen, liegen, bedriegen en bluffen.

Wat de verstandhouding betreft tusschen de transporté's en de relégué's, de eerstgenoemden hebben een bepaalde minachting voor de laatsten, die nuchtere gelegenheids-kwaad-

doeners zijn en dus geen „têtes chaudes" hebben en daarom ook allen hartstocht — zij het ook misdadigen — missen. In den regel hebben de ambtenaren ook liever met de forçats te doen, omdat er velen onder hen zijn die, gedrongen door de omstandigheden of handelende onder den invloed van vrouwen, wel in staat waren om ééns in hun leven een min of meer zware misdaad te plegen, maar die toch een afschuw hebben van hen die er een bestaan in zoeken en bij wie het een manie geworden is, zoodat deze altijd blijven echte „rossards", onbetrouwbaren.

Transporté's en relégué's hebben echter één gemeenschappelijke eigenschap, n.l. afschuw van werken, vooral van geforceerd werken. Een groote fout van beide stelsels is dan ook te meenen dat de misdadiger alleen door gedwongen arbeid zal verbeteren, en dan nog wel door arbeid waar hij niet tegen bestand is.

De eenigen die in de ballingschap gewillig werken zijn de landlieden die het kleinste gedeelte vormen. Al wat gedaan is te Saint-Laurent en te Saint-Jean — de nivelleeringen, het kappen van boomen, de wegen die aangelegd, de hutten en gebouwen die opgetrokken zijn — dit alles is grootendeels het werk der campagnards, omdat zij vroeger gewend waren aan werken en beter gehard zijn tegen het klimaat. Terwijl de anderen, als zij niet gesurveilleerd worden, met een sigaret in den mond liggen te luieren in de schaduw, staat de leembruin gebrande campagnard zweetend te zwoegen in de barre zon, staat hij te werken en te sjouwen, al weet hij dat hij geen centime meer verdienen zal dan de anderen, die, al luieren zij, toch immers ook niet geschikt zijn voor dit zware werk. Voor hem is de straf van verbanning zwaar, omdat hij, meestal getrouwd zijnde, vrouw en kinderen heeft moeten achterlaten en, al is hij ongehuwd, toch meer dan de anderen gehecht is aan familiebanden, aan een ouderlijk huis, aan een toekomst die ook hem had kunnen geven: een eigen haard, een arbeidzame, gezonde vrouw, een goede moeder voor kinderen, die 's avonds, na de zware dagtaak, vroolijk zouden zitten op zijn schoot. In het bagno denkt hij met bitteren weemoed aan een betere toekomst; zou die door de vlucht wellicht mogelijk zijn? zou hij ooit weer vrij komen, ergens rustig kunnen leven, op een eigen stukje

grond en met wat liefde om zich heen? Altijd afgeleid door droombeelden en illusies vermijdt hij het gezelschap van anderen, leeft hij stil en afgezonderd zijn triestig bestaan en daarbij volkomen bewust dat de anderen hem bespotten en uitlachen om zijn noodeloos harde sjouwen, zijn „trimer, zijn „potasser" en „turbiner". Hij weet dat hij beschouwd wordt als een lastdier, maar hij is er onverschillig voor, hij werkt altijd door, niet alleen uit gewoonte, maar vooral voor afleiding, om er zijn wanhopig leed mede te verzachten en als vergoeding daarvoor niets anders verlangend dan wat tabak en een slok absinth of tafia, gekocht van zijn zwaar verdiende penningen.

Zou vooral deze categorie van gestraften met die der landloopers, de „cheminaux", niet bij uitstek vatbaar zijn voor verbetering? Maar verbetering wordt immers niet beproefd, omdat men weet dat die in het bagno, in de „enfer pénal" niet mogelijk is. Doch wat dan en hoe lang nog zullen de tallooze slachtoffers moeten vallen door het onmeedoogend régime van de droge guilllotine? Zou wellicht deze vooruitstrevende eeuw, die zoo rijk is aan wetenschap, uitkomst geven en oplossing?

TH. B. VAN LELYVELD.

DE RECHTSTOESTAND DER AMBTENAREN.

„Der eigentliche Beschwerdepunkt des Arbeiters ist die Unsicherkeit seiner Existenz."

BISMARCK.

Men kan van onzen tijd niet zeggen, dat hij zich kenmerkt door blijmoedig vertrouwen op de toekomst. Waar vindt men nog het „blij verwachten", waarmede we volgens De Genestet ons werk moeten werken? Bezorgdheid overal, zelfs bij den leeftijd die vreemd moest zijn aan „kwellende gedachten". De een zegt, dat het komt, doordat men thans te weinig aan de Voorzienigheid overlaat, de ander zoekt de reden hierin, dat men zich meer bewust geworden is van zooveel onzekerheid in 't menschelijk bestaan. Hoe dit zij, men is tegenwoordig niet gerust, eer men zich tegen allerlei gebeurlijkheden heeft verzekerd en zelfs dan nog niet. Om zekerheid roept iedereen, in de eerste plaats natuurlijk om bestaanszekerheid. En wie heeft meer reden, om zich over het gemis aan deze zekerheid te beklagen dan de arbeider! Bismarck heeft het wel juist gezegd: het groote bezwaar van den arbeider is de onzekerheid van zijn bestaan.

Van den *arbeider*. Bismarck bedoelde den arbeider in engeren zin, maar feitelijk geldt het bezwaar voor ieder, die arbeidt in dienst van anderen. Of hij met de handen of met het hoofd of met beide werkt — is er eigenlijk wel arbeid, die niet tot zekere hoogte lichamelijk is? — doet hier niets ter zake. Op de onzekerheid komt het hier aan en deze is dezelfde. Terecht heeft onze wetgever, bij hetgeen hij tot nog toe ter vermindering van deze onzekerheid deed, dan ook geen onder-

scheid gemaakt tusschen hoofd- en handenarbeid. De ongevallenwet verstaat onder werkman ieder, die in dienst van den werkgever in diens onderneming tegen loon werkzaam is, om het even van welken aard zijn werk moge zijn. En het wetsontwerp betreffende de arbeidsovereenkomst maakt evenmin onderscheid: de directeur van eene spoorwegmaatschappij is in den zin van dit wetsontwerp evengoed arbeider als de wegwerker. Dat er nu onder de ongevallenwet wel personen vallen, wien het absoluut onverschillig is, of zij voor een deel van hun loon verzekerd zijn, hindert niets. De hoofdzaak is, dat elke soort van arbeid dezelfde aanspraken medebrengt en er geen grenslijnen getrokken zijn, die tot ongerechtvaardigde uitsluitingen moesten leiden. Bij het arbeidscontract klemt dit nog meer. In de Toelichting van het aanhangige ontwerp wordt betoogd, dat het dringend noodig is, de rechtsonzekerheid, waarin ten onzent de werknemers verkeeren, weg te nemen. „Zij zijn in den regel de zwakste partij, hebben voortdurend behoefte aan een kooper voor hunne arbeidskracht en hun levensstandaard is geheel afhankelijk van de arbeidsvoorwaarden, die zij kunnen bedingen”. Geldt dit niet evengoed voor den kantoorbediende als voor den fabrieksarbeider? De rechtszekerheid, waar het hier om gaat, is eene voorwaarde voor de bestaanszekerheid en aan *deze* zekerheid hebben alle werknemers, alle arbeiders in den ruimsten zin van het woord, behoefte.

Zeer opmerkelijk is ’t echter, dat waar ten onzent de wetgever aan deze behoefte zijne aandacht wijdt, hij in den regel één groep van arbeiders buitensluit, namelijk de arbeiders in openbaren dienst. Gewoonlijk noemt men deze menschen geen arbeiders; zij heeten in het dagelijksch leven ambtenaren, beambten, bedienden, schrijvers, klerken, boden, geëmployeerden en ik weet niet wat al meer. Allerlei categorieën heeft men er, evenals bij de personen in dienst van particulieren. Ook werklieden zijn er bij. In den laatsten tijd begint het gewoonte te worden hen al te zamen *ambtenaren* te noemen. Waarom ook niet? De verschillen zijn hier niet grooter dan bij de personen in dienst van particulieren en daar deze geen bezwaar hebben in de ongevallenwet allen werklieden en in het arbeidscontract allen arbeiders te heeten, kan van de zijde der personen in openbaren dienst geen ernstig bezwaar ge-

maakt worden tegen een gemeenschappelijken naam. Over de keuze van dien naam kan men in meening verschillen, maar 't ligt voor de hand, dat men den naam *ambtenaar* kiest, tenzij men er de voorkeur aan geeft, ook hier te spreken van *arbeiders*. Mr. Ch. Raaymakers heeft niet lang geleden 't laatste aanbevolen — in eene rede, welke hij te Arnhem hield — op grond, dat er dan in den naam geen aanleiding meer te vinden zou zijn om de werklieden uit te sluiten. „*Arbeiders in openbaren dienst,*" zoo moest de naam luiden, vond hij. „Heeren inspecteurs en directeuren en chefs zullen er toch zeker wel geen bezwaar tegen hebben" — merkte hij op — „dat men hun een naam geeft, welke veronderstelt dat zij evengoed als de werklieden arbeiden in dienst der gemeenschap, zij het dan ook op andere wijze". Men mag veilig aannemen, dat de bedoelde heeren hiertegen geen bezwaar zullen hebben, maar vermoedelijk zullen zij evenmin bezwaar hebben de werklieden in dienst van Staat en Gemeente ook ambtenaren te noemen. 't Zou waarlijk al te gek zijn, wanneer eene naamsquaestie hier van beteekenis werd geacht, terwijl bij de personen in particulieren dienst niemand er aan gedacht heeft zich aan een naam te ergeren.

Opmerkelijk noemde ik het, dat de arbeiders in openbaren dienst (de ambtenaren) buitengesloten worden, wanneer onze wetgever in de behoefte der werknemers aan rechts- en bestaanszekerheid tracht te voorzien. Wat is de reden van deze uitsluiting? Wie de positie der ambtenaren met die van de personen in particulieren dienst vergelijkt, is allicht geneigd te meenen, dat de meer gunstige conditie, waarin de ambtenaar verkeert, aan deze uitsluiting niet vreemd is. De ambtenaar heeft immers eene *vaste* betrekking! „De schommelingen van de wereldmarkt en de concurrentie deren hem niet, van opheffing van betrekkingen hoort men zelden en waar dit wel 't geval is, krijgt de betrokken ambtenaar veelal nog wachtgeld. En waar hij een enkele maal zonder geldige reden aan den dijk gezet wordt, komen Kamerleden, gemeenteraden, dagbladen en vakvereenigingen in 't geweer, terwijl naar het ongerechtvaardigd ontslag van een particulier geen hen of haan kraait." Zeker, de ambtenaar is in gunstiger conditie, maar zoo gunstig als 't lijkt is die conditie niet. Zijne betrekking is in den regel blijvend, al kan soms door eene

wetswijziging, zooals de onderwijs-novelle, eene gansche rij van betrekkingen met opheffing worden bedreigd. Zijn wachtgeld is echter meestal zeer onvoldoende en dikwijls slechts tijdelijk, terwijl voor de meeste ambtenaren in gemeente-dienst in 't geheel geen wachtgeldregeling bestaat. En de vaste aanstellingen zijn niet zoo vast als 't heet. Een klein aantal ambtenaren — rechters, leden van de Rekenkamer — wordt voor 't leven aangesteld; de overgroote meerderheid der zoogenaamd vast aangestelden heeft slechts eene aanstelling voor onbepaalden tijd en mist, wat het ergste is, wettelijke waarborgen tegen ongemotiveerd ontslag. Voor de militaire officieren heeft men eene uitzondering gemaakt; deze verheugen zich reeds meer dan eene halve eeuw in de bedoelde waarborgen en een drietal jaren geleden zijn die waarborgen nog vermeerderd. Ter motiveering van deze bevoorrechting boven de burgerlijke ambtenaren wist de Regeering indertijd niets anders aan te voeren dan 1°. de meerdere aanspraak van hen, die hun leven wijden aan de gewapende verdediging van het land, 2°. de onbruikbaarheid van ontslagen officieren in de burgermaatschappij en 3°. de verkorting van de macht des Konings. Het eene motief is al even weinig steekhoudend als het andere. De werkelijke beweegreden zal dan ook wel eene andere geweest zijn, namelijk de vrees, dat de Koning zich juist, waar het de bevordering en het ontslag van officieren betrof, bijzonder zou laten gelden. Hoe dit zij, de wet heeft ten onzent behalve voor de militaire officieren en voor de rechtsprekende ambtenaren niets gedaan, om die zoogenaamd vast aangestelden de zekerheid te verschaffen, dat zij niet zonder geldige reden aan den dijk zouden worden gezet. Wel is hier en daar nog een wetsartikel, een Koninklijk besluit of eene gemeentelijke verordening te vinden, waaraan de betrokken ambtenaren althans eenigen waarborg tegen willekeur ontleenen, maar de overgroote meerderheid van de ambtenaren kan ondanks de vaste aanstelling elken dag zonder vorm van proces uit zijne betrekking gezet worden. En al de drukte, die men in en buiten de Vertegenwoordiging over een ongerechtvaardigd ambtenaarsontslag maakt, baat den ontslagene niets. Wie kent een geval, dat eenige maatregel tegen een ambtenaar door invloed van de Vertegenwoordiging of van de publieke opinie ongedaan gemaakt

werd? Tot voor eenige weken was mij geen enkel bekend. Sedert de Minister van Waterstaat echter, naar 10 Mei j.l. in de Tweede Kamer werd medegedeeld, de strafverplaatsing ongedaan heeft gemaakt van de zes Amsterdamsche bestellers, die geschorst en verplaatst waren wegens overtreding van de zoogenaamde fooienorder, kan men niet meer zeggen, dat de tusschenkomst [1]) van de Vertegenwoordiging nooit iets geeft. Maar 't geval is te zeldzaam, om meer te kunnen zijn dan de bevestiging van den regel, dat van Kamers en Gemeenteraden geen herstel te wachten is van het onrecht, hetwelk een ambtenaar aangedaan is. Hiermede is niet gezegd, dat van de bemoeiing der Kamers geen preventieve werking ten goede uitgaat, maar redres geeft die bemoeiing niet en kan zij in gewone gevallen ook niet geven. Neen, zoo gunstig als de menschen in dienst van particulieren veelal meenen, staat het met de bestaanszekerheid der ambtenaren niet. In sommige opzichten zijn zij er zelfs erger aan toe dan de personen in particulieren dienst. Deze kunnen, wanneer de patroon zich ten hunnen opzichte niet houdt aan hetgeen overeengekomen is, zich op den rechter beroepen, de ambtenaren staan in dit geval machteloos. En wat het ergste is: de ontslagen ambtenaar kent meestal geen vak, waarmee hij bij particulieren zijn brood kan verdienen, hij heeft dus alleen bestaanszekerheid, wanneer hij zeker is van eene betrekking in openbaren dienst en deze zekerheid mist hij. Nu zegge men niet: „er zijn zoo weinig voorbeelden van een ambtenaarsontslag zonder geldige reden.” Verzekert men zich tegen inbraak, omdat men in zijne omgeving *zooveel* voorbeelden van inbraak kent? Het *aantal* slachtoffers doet er weinig toe, vooral wanneer het eene onoverkomelijke ramp als ontzetting uit den dienst betreft. Die ramp komt in de ambtenaarswereld trouwens dikwijls genoeg voor, om de ambtenaren, die gedachtig zijn aan het „hodie mihi, cras tibi”, onder den indruk te brengen van dezelfde onzekerheid, die den arbeider in dienst van particulieren kwelt.

't Zou dus verkeerd gedacht zijn, als de wetgever, waar hij aan deze onzekerheid zijne aandacht wijdt, de ambtenaren

---

[1]) Eigenlijk is het woord „tusschenkomst” hier te sterk. De Kamer had nog niets anders gedaan dan bij de Begrooting over de zaak te praten en daarna aan den Minister inlichtingen te vragen aangaande een adres van één der bestellers.

uitzonderde op grond, dat zij die onzekerheid minder gevoelen. Dit is ook de reden niet: de reden van die uitzondering is een geheel andere. Met meerdere of mindere mate van bestaansonzekerheid heeft zij niets uit te staan; ze berust louter op de in de juristenwereld heerschende opvatting, dat de ambtenaarsverhouding tot eene andere soort van recht behoort dan de betrekking tusschen arbeider en patroon. Hiermede kom ik op een terrein, dat ik slechts aarzelend betreed. Die onderscheiding tusschen privaatrecht en publiekrecht is eigenlijk geen kost voor een leek. De een zegt, dat publiekrecht steunt op overheidsbevel, de ander, dat het gezag, om dwang uit te oefenen, het criterium is, de derde, dat het de vraag is, of de verhouding geboren is uit het gemeenschapsverband of uit een vrijwillig gelegd verband. Eene bruikbare definitie van publiekrecht is, naar 't schijnt, moeilijk te geven, maar hieruit behoeft, naar men meent, niet te volgen, dat het publiekrecht geen zelfstandig bestaan zou hebben tegenover het privaatrecht. De heeren Röell en Oppenheim wijzen er in hunne „Bijdrage" op, dat de wetenschap en het gezond verstand de onderscheiding gebiedend eischen. Nu staat hier wel tegenover, dat Mr. van Idsinga die onderscheiding eenvoudig loochent en dat Prof. Krabbe zegt: „deze onderscheiding heeft haar tijd gehad", maar de heerschende meening in onze juristenwereld is nog altijd, dat er is privaatrecht *en* publiekrecht en dat, wat bij 't eene behoort, niet geplaatst mag worden bij het andere. 't Is dus maar de vraag, bij welke van beide de ambtenaarsverhouding behoort. Mr. Vos zegt, dat zij eigenlijk behoort tot die rechtsbetrekkingen, welke liggen op de grens tusschen privaat- en publiekrecht. De juristenvergadering van 1897 was echter met groote eenstemmigheid van meening, dat zij behoort bij 't publiekrecht en men mag dus wel aannemen, dat in den eersten tijd elke wet, die de verhouding van patroon en arbeider regelt, zich zorgvuldig zal onthouden van elke bemoeiing met de verhouding van overheid en ambtenaar. Wat in het eene hokje behoort, mag men immers niet plaatsen in het andere! 't Ligt dus voor de hand, dat het ontwerp-arbeidscontract niet geldt voor de ambtenaren. De Minister van Justitie heeft het dan ook in 't geheel niet noodig geacht in de Toelichting van dit ontwerp te

zeggen, om welke reden hij de ambtenaren uitsloot. Waren er niet enkele juristen, „die weigeren tusschen privaat- en publiekrecht een onoverschrijdbaren muur op te trekken", dan zou hij vermoedelijk de uitdrukkelijke bepaling, *dat* de ambtenaren uitgesloten zijn, niet eens in zijn ontwerp opgenomen hebben: voor de groote meerderheid onzer juristen is het iets van zelf sprekends, dat het ambtenaarscontract, als zijnde van publieken rechte, *afzonderlijk* moet worden geregeld.

Nog in een ander opzicht worden de ambtenaren door den publiekrechtelijken aard van hunne dienstbetrekking apart gezet. Met een enkel woord wees ik er reeds op, dat de rechter zich wel bemoeit met klachten van een arbeider over het niet-nakomen van de overeenkomst, die deze met zijn patroon heeft gesloten, maar zich onbevoegd verklaart, wanneer die klachten de overeenkomst tusschen overheid en ambtenaar betreffen. Wanneer de rechter maar „ruikt" — zei Prof. Krabbe in eene rede, die hij drie jaren geleden te Utrecht hield — „dat het eene kwestie is van ambtenaarsrecht, dan laat hij den klager in de raadzaal niet toe". Dit is niet altijd zoo geweest: in de dagen van onze Republiek kon een dorpsschoolmeester, die meende, dat hij wederrechtelijk van zijn ambt ontzet was, zich gerust tot den rechter wenden. Maar de Fransche tijd bracht hier het beginsel van de scheiding der drie staatsmachten en in de staatsregeling van 1798 werd uitdrukkelijk bepaald, dat de rechterlijke macht zich niet mocht mengen in de uitoefening van wetgevende of uitvoerende macht. Sinds dien tijd schuwt de rechter het terrein der administratie. Wel heeft de wetenschap later over de verdeeling van Staatsmachten den staf gebroken en het beginsel van eenheid der Staatsmacht verdedigd, maar ondanks Mr. Levy's pleidooi voor des rechters toetsingsplicht toetst ten onzent de rechter de wetten niet aan de grondwet en treedt hij evenmin in een onderzoek naar het rechtmatige van administratieve handelingen. 't Laatste is voorshands voor den ambtenaar een grooter nadeel dan het eerste. De wet, die te zijnen behoeve toetsing aan de grondwet noodig zou kunnen hebben, is er nog niet, maar onrechtmatige administratieve handelingen jegens hem komen wel voor en aan contrôle van den rechter heeft hij dus

evenzeer behoefte als ieder ander. De rechter mag echter alleen kennisnemen van „twistgedingen over eigendom of daaruit voorspruitende rechten, over schuldvordering en andere burgerlijke rechten". De vraag, of hieronder ook de vorderingen van ambtenaren betreffende uitbetaling van salaris, wachtgeld en pensioen vallen, wordt verschillend beantwoord. In den laatsten tijd is 't herhaaldelijk voorgekomen, dat de rechter zich hiervoor wel bevoegd achtte: de Bond van Nederlandsche Onderwijzers, voorgelicht door Mr. J. C. Post, won onlangs zijn vijfde proces van dien aard. In elk ander geval vindt de ambtenaar echter met zijne klachten over schennis van rechten bij den gewonen rechter geen gehoor en dit kan ook niet, zoolang de wetgever geen gebruik heeft gemaakt van de hem door de grondwet verleende bevoegdheid, om aan den gewonen of aan den administratieven rechter de beslissing op te dragen van andere twistgedingen dan de bovengenoemde.

Het verleenen van die bevoegdheid — bij de grondwetsherziening van '87 — had, zooals Rutgers van Rozenburg het uitdrukte, de beteekenis van een bevel, namelijk van het bevel, om zoo spoedig mogelijk te voorzien in de reeds lang gevoelde behoefte aan eene regeling van de administratieve rechtspraak. Rutgers van Rozenburg, die in 1900 het toenmalige Ministerie zijn vertrouwen ontzei, omdat het dit bevel nog niet had opgevolgd, heeft het niet meer mogen beleven, dat de wetsontwerpen betreffende die regeling bij de Kamer inkwamen. Thans zijn ze ingekomen, dank zij Minister Loeff, die zich bij de aanvaarding van het ministerschap tot taak stelde een einde te maken aan den beschamenden toestand, dat de overheid hier te lande op het terrein van publiekrecht straffeloos onrecht plegen kan. Aan dit onrecht staat ook de ambtenaar bloot; hij meer dan iemand anders. Voor hem beteekent de indiening der genoemde wetsontwerpen dus het vooruitzicht, eindelijk zijne klachten over schennis van rechten aanhangig te kunnen maken bij een onpartijdigen rechter. Wordt dan tevens het gewoonterecht, dat thans veelal zijne verhouding regelt, vervangen door een behoorlijk contract, dan zal de ambtenaar de rechtszekerheid erlangen, die hij reeds veel te lang heeft moeten ontberen. Dit contract zal onder 's rechters hoede

voor hem evenals voor den arbeider in particulieren dienst, een „economisch toevluchtsoord" zijn, dat een einde maakt aan de „Unsicherkeit seiner Existenz".

* * *

Beschamend noemde ik 't, dat hier te lande de overheid op het terrein van het publiekrecht straffeloos onrecht plegen kan. Hoever we in deze bij anderen ten achter zijn, merkt men telkens, wanneer men in het buitenland vraagt, hoe 't staat met den rechtstoestand der ambtenaren en in ruil voor de inlichtingen moet mededeelen, hoe 't bij ons met dien rechtstoestand gesteld is. Het Duitsche Rijk heeft voor de burgerlijke ambtenaren eene in veel opzichten uitnemende ambtenaarswet, niet — merkwaardige tegenstelling met ons land — voor de officieren; in Pruisen is reeds in 1852 bepaald, dat geen ontslag mag worden verleend dan na behoorlijken rechtsgang, Saksen heeft reeds sinds 1835 een ambtenaarswet, bijna alle Duitsche staten hebben er een; Oostenrijk eveneens. In bijna elken beschaafden staat heeft men in meerdere of mindere mate de rechtspositie der ambtenaren geregeld, zelfs in Turkije en in Egypte. Men vertrouwt zijne oogen niet, als men leest, dat in Egypte geen ambtenaar met schorsing, terugzetting en ontslag kan worden gestraft dan op de conclusiën van den Raad van discipline, terwijl de ambtenaar binnen acht dagen nadat deze conclusiën aan hem beteekend zijn, in beroep kan komen bij een specialen Raad. En men vraagt zich af: „hoe is het toch mogelijk, dat in tegenstelling met andere landen bij ons, wat den ambtenaar betreft, nog altijd niet voldaan is aan den allereersten eisch, dien men een rechtsstaat stellen mag, den eisch, dat er voldoende bescherming zal zijn tegen willekeur? In 1848 zei Thorbecke, dat de wetgever zich dit punt moest aantrekken, om den ambtenaar „te dekken tegen willekeur, die nooit en nergens behoort te heerschen" en in 1901 hield Mr. E. Fokker in de Tweede Kamer eene rede, waarvan de slotsom was: „willekeur is mogelijk, haast over de gansche lijn, ten aanzien van geheel het ambtenaarsbestaan." Heeft onze wetgever in de halve eeuw, die tusschen deze beide uitspraken verliep, niet den tijd kunnen vinden,

om in deze leemte te voorzien? Terstond na '48, in „de wittebroodsweken der parlementsregeering," was er zooveel ander werk te doen. En sinds die goede dagen voorbij waren, heeft de wetgever — om met Prof. Van der Vlugt te spreken — „aan prompte afdoening van zaken zijne trouwe Nederlanders niet verwend." Ons wetgevend apparaat werkt zoo langzaam. De uitval van wijlen Rutgers van Rozenburg in de Eerste Kamer op 30 Jan. 1900 over het getreuzel met de administratieve rechtspraak is dan ook zeer verklaarbaar. De Regeering had gezegd, dat zij *te zijner tijd* de zaak ter hand zou nemen. „Te zijner tijd?" riep Rutgers uit, „alsof die tijd nog niet gekomen was, nadat wij 50 jaar lang het gemis van eene regeling gevoeld hadden!" Dit zou men van menige regeling kunnen zeggen, en 't is dus niet zoo vreemd, dat ten onzent de wetgever eene halve eeuw en langer wacht, eer hij aanstalten maakt, om in eene erkende behoefte te voorzien. Maar ergerlijk is 't wel, vooral wanneer voorziening langs anderen weg niet mogelijk is. Waar dit wel mogelijk is, vindt men er wel iets op; de rechter b.v. wacht er niet altijd op, dat de wet in overeenstemming gebracht is met de gewijzigde rechtsovertuiging. Maar de ambtenaar kan van niemand dan van den wetgever eene arbeidsverbintenis en eene rechtbank verwachten en 't is voor hem dus dubbel ergerlijk, dat de wetgever zoo weinig geeft om eene halve eeuw. 't Ligt echter niet alleen aan die langzaamheid. De arbeiders in dienst van particulieren hebben het nog onlangs ondervonden, dat hun arbeidscontract door de Kamer op zij werd gezet voor meer „urgente" zaken. En die urgentie wordt niet altijd bepaald door het algemeen belang. De politiek spreekt hier ook een woordje mede en voor de zaken, waarbij geen partijbelang betrokken is, is dit dikwijls nadeelig.

Eene andere reden, dat de wetgever aan den rechtstoestand der ambtenaren weinig of geen aandacht wijdde, lag in de geringe belangstelling van onze juristen in de studie van dit onderwerp. 't Duurde tot 1883, eer het hier wetenschappelijk werd behandeld — door Mr. Krabbe in zijn bekend proefschrift — en tot 1897, eer de Juristenvereeniging het aan de orde stelde. Wie weet, hoe weinig hier in 't algemeen aan de studie van publiekrecht werd gedaan, zal

dit niet verbazen. En zonder voorafgaande werkzaamheid der juristen is van den wetgever weinig te verwachten.

Bovendien, al kon de overheid straffeloos onrecht plegen, men hoorde toch niet veel klagen over onrecht. Voor de rechtsprekende en de militaire ambtenaren had men gezorgd en bij gelegenheid wilde men, waar, zooals bij onderwijzers in kleine plaatsen, de rechteloosheid zoo licht tot misbruik kon leiden, wel iets doen om dit misbruik eenigszins tegen te gaan, mits het gemakkelijk ging, zooals door invoeging van 't voorschrift, dat een raadsbesluit tot ongevraagd ontslag van een onderwijzer aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten onderworpen wordt, maar wanneer er eene enkele maal op gewezen werd, dat het groote leger der burgerlijke ambtenaren slechts afdoende te helpen zou zijn door eene regeling, als in Duitschland bestaat — Mr. Krabbe had op het klassieke land der ambtenaren in zijn proefschrift de aandacht gevestigd — dan maakte men er zich af met de opmerking, dat de belanghebbenden wel meer klagen zouden, als die rechteloosheid hen zoo hinderde. Onder die „belanghebbenden" verstond men alleen de ambtenaren. Dat ook de Staat en zijne onderdeelen tot de belanghebbenden behoorden, hiervan was men blijkbaar volstrekt niet doordrongen. Thorbecke had wel gezegd, dat waarborgen tegen willekeur noodig waren, ook „ter zake eener *deugdelijke inrichting der publieke dienst*", maar als Minister had hij zich dit punt toch niet aangetrokken. Zoo heel noodig waren die waarborgen dus niet. Integendeel, 't was nog zoo kwaad niet — vond men — dat men de ambtenaren altijd geheel in de hand had. Men moest er natuurlijk geen misbruik van maken en 't slechts zelden tot het uiterste laten komen, maar voor een krachtig bewind was het noodig of althans wenschelijk, bij de berechting van ambtenaren niet aan regelen gebonden te zijn. Noodig? Was dan in Duitschland gebleken, dat de rechtsgang bij de toepassing van tuchtmiddelen schade deed aan den dienst? Of was — om een voorbeeld uit ons eigen land te noemen — de discipline in 't leger er op verminderd, sinds er voor gezorgd was, dat een officier niet ontslagen kon worden dan bij bewezen schuld? Neen, noodig was die „ongebondenheid" zeker niet. Wenschelijk dan? Er werd beweerd — en er wordt nog

wel beweerd — dat reeds de zoogenaamd vaste aanstelling nadeelig werkt, omdat de verwijdering van ongeschikte elementen er door bemoeilijkt wordt en de vastheid niet overal gunstig werkt op de plichtsbetrachting. Het eerste argument betreft echter niet de vaste aanstelling in 't algemeen, maar de vaste aanstelling van personen, van wier geschiktheid men zich niet tijdig op de hoogte heeft gesteld. Wie aanstelt heeft te zorgen, zich omtrent de geschiktheid van den candidaat de noodige gegevens te verschaffen; hij kan hem examineeren, een tijdlang op proef laten werken, kortom zooveel waarborgen voor bekwaamheid en geschiktheid vragen, als hij noodig acht. „En toch kan hij zich nog vergissen", zal men zeggen. Zeker, maar dit zal uitzondering zijn en als correctief voor zulke vergissingen is het toch waarlijk niet noodig, de verwijdering van ambtenaren te vergemakkelijken. En wat het tweede argument betreft, er zullen onder de ambtenaren wel voorbeelden zijn van personen, die hun plicht niet doen en toch niet ontslagen worden, omdat men het bij vaste ambtenaren over 't geheel niet licht tot dit uiterste laat komen, maar is dit een argument tegen vaste aanstellingen? 't Wil mij voorkomen, dat het meer een argument is tegen het gemis aan een behoorlijken rechtsgang. Wanneer de rechter een vonnis velt, is 't eene groote zeldzaamheid, dat de publieke opinie zich ten gunste van den veroordeelde tracht te laten gelden; men moge nog zooveel medelijden hebben met den delinquent, toch legt men zich bij 's rechters uitspraak neer in 't vertrouwen, dat deze gebaseerd is op bewezen schuld. Maar dit vertrouwen ontbreekt veelal, wanneer het een vonnis geldt, dat niet het resultaat is van een behoorlijken rechtsgang. 't Rechtsgevoel is dan niet bevredigd en dit uit zich dikwijls op eene wijze, die voor de betrokken autoriteiten verre van aangenaam is. 't Is dus niet te verwonderen, dat deze eene geruchtmakende ambtenaarsbestraffing nog al eens uit den weg gaan, zelfs waar het dienstbelang door die bestraffing gebaat zou zijn. Maar dit is allerminst een gevolg van de vastheid der aanstelling. Die aanstelling is zoo weinig vast, voor de meeste ambtenaren althans, dat de overheid elken dag zonder vorm van proces een ambtenaar met ontslag kan straffen, maar de omstandigheid, dat hier geen behoorlijke

procedure is voorgeschreven en geen onpartijdig rechter aanwezig is, verzwakt eerder het bewind dan dat zij het zou versterken. Men make gerust de positie der ambtenaren vaster, door te bepalen om welke redenen hij ontslagen kan worden en hem beroep te geven op een onpartijdig rechter, ingeval hij meenen mocht, dat die redenen niet aanwezig zijn; de kracht van het bewind zal door die meerdere vastheid niet geschaad, maar daarentegen door de regelen aangaande de berechting zeer gebaat worden. De ambtenaren, die hun plicht niet vervullen, zullen er dan eerder tegenloopen, maar degenen, die hun plicht doen, zullen veilig zijn. En zoowel het een als het ander is noodig voor den dienst.

Men beweert soms, dat wie zijn plicht doet, nu reeds veilig is. Er zijn voorbeelden, die het tegendeel bewijzen. Allereerst onder de gemeenteambtenaren in kleine plaatsen. In Nijeveen werd in 1881 de ontvanger ontslagen, omdat hij... verhooging van jaarwedde gevraagd had. Dit raadsbesluit werd gelukkig in strijd geacht met art. 8 van de Grondwet, maar toen twee jaar later de secretaris van Wolfaartsdijk ontslagen werd, omdat hij in een geschil met een der raadsleden over de notulen zijne zaak bij den Commissaris des Konings en ook in een courantartikel had bepleit, vond de Regeering geen termen om tusschenbeide te komen. En evenmin toen de ontvanger van Wilnis, de secretaris-ontvanger te Klaaswaal, de secretaris van Nieuwenhagen ontslagen werden op grond, dat zij — met dispensatie — buiten de gemeente woonden. In Westervoort en in Ewijck — om nog een paar voorbeelden te noemen — ontsloeg men den secretaris eenvoudig zonder opgaaf van redenen; men behoefde dan in 't geheel niet bezorgd te zijn voor strijd met de wet, want de gemeentewet gaf den Raad zonder eenig voorbehoud het recht den secretaris (tenzij deze tevens burgemeester was) en den ontvanger te ontslaan. Bij de jongste herziening van de gemeentewet heeft Minister Kuyper de secretarissen en de ontvangers althans in zooverre geholpen, dat nu hun ontslag, evenals dat der onderwijzers, onderworpen moet worden aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten. Maar over het lot der overige gemeenteambtenaren beschikt de Raad nog steeds zonder eenig voorbehoud, althans indien

deze beschikking niet is overgelaten aan het college van Burgemeester en Wethouders of aan eene Commissie. Dit laatste geldt voor een heel aantal ambtenaren in groote steden; hier is 't een voorrecht, door den Raad benoemd en ontslagen te worden, een voorrecht, dat in sommige takken van dienst slechts aan de hoogstgeplaatsten beschoren is en het komt voor, — zooals onlangs bleek bij de behandeling van de concept-verordening op het Burgerlijk Armbestuur in den Amsterdamschen Gemeenteraad — dat reeds de benoeming en 't ontslag door B. en W. als een voorrecht wordt geacht: de ambtenaren bij het Burgerlijk Armbestuur moesten zich op een paar uitzonderingen na tevreden stellen met ontslag door 't B. A. of door eene Commissie uit dit bestuur zonder beroep op B. en W., die zich niet eens de bevoegdheid hebben voorbehouden hier tusschenbeide te komen. Maar in kleine plaatsen is, als regel, het lot der ambtenaren in handen van den Raad en hier is het niet altijd veilig. Trouwens, niet alleen in de kleine plaatsjes. Dit bleek o. a. een jaar of vier geleden te Eindhoven, waar de directeur der gemeentelijke gasfabriek door den Raad onverwachts in geheime zitting zoo maar van het technisch beheer der fabriek en eenige maanden later, eveneens in geheime zitting, ook van het administratief beheer werd ontheven, terwijl, toen op verlangen der ingezetenen de geheimhouding opgeheven werd, wel bleek, dat een der raadsleden gemeend had met een ontslag op verzoek te doen te hebben, maar niet bleek van een behoorlijk onderzoek en van *bewezen* schuld. Nu moet erkend worden, dat het voor een gemeenteraad dikwijls in hooge mate moeilijk is, in zulke zaken recht te doen. Staat in kleine plaatsen de Raad hiervoor veelal niet hoog genoeg, in de groote plaatsen moet, hij „recht doen op de stukken" en ontbreken hem dikwijls de gegevens, om een vonnis te kunnen vellen. Waar de Raad in groote plaatsen geroepen is als tuchtrechter voor de ambtenaren op te treden, hoort men dan ook telkens van de zijde der Raadsleden verzuchtingen over de moeilijkheid der taak, klachten over de instructie der zaak, opmerkingen over „onderzoek, dat geen cent waard is", enz.; maar 't eind moet toch een uitspraak zijn en uit den aard der zaak is die uitspraak in den regel in overeenstemming met hetgeen B. en W. voorstelden. En

voor B. en W. zijn zulke zaken dikwijls eveneens moeilijk. Niet, wanneer zij een Scheidsgerecht achter zich hebben. Toen in den stakingstijd drie à vierhonderd gemeente-werklieden te Amsterdam onstlagen werden, maakte niemand, hoeveel medelijden hij ook mocht hebben met de gezinnen der ontslagenen, hiervan B. en W. een verwijt: het rechtsgevoel was door de uitspraak van het Scheidsgerecht bevredigd. Maar toen in denzelfden tijd een gemeente-werkman te Arnhem een ontslagbrief thuis kreeg, waarin vermeld stond „dat te zijnen opzichte het vertrouwen werd gemist, dat onmisbaar is tusschen werkgever en werknemer", maar waarin niet gewezen kon worden op schade aan den dienst en op de uitspraak van een onpartijdig college, toen was, naar uit het verslag van de Raadszitting bleek, het rechtsgevoel niet bevredigd, wat evenwel niet belette, dat het ontslag gehandhaafd bleef. In groote takken van gemeentedienst, waar geen scheidsgerecht bestaat, kunnen B. en W. bezwaarlijk voorkomen, dat hier en daar een ambtenaar, die zijn plicht doet, het slachtoffer wordt van zijne rechteloosheid. En waar het wel voorkomen zou kunnen worden, gebeurt dit nog niet altijd: Scipio Sighele heeft immers reeds in 't licht gesteld, dat zij, die geroepen zijn de belangen van een groep van personen te behartigen, eene minder nauwgezette opvatting van billijkheid hebben dan de individuen, die tot die groep behooren. [1])

In kleine en ook in groote plaatsen ontbreekt het niet aan voorbeelden, die bewijzen, dat de gemeenteambtenaar, die zijn plicht doet, niet overal veilig is. En de rijksambtenaren? Slechts hoogst zelden gebeurt het, dat de Regeering de stukken publiceert, die op een ambtenaarsontslag betrekking hebben. Voor zoover ik mij herinner, is dit in de laatste jaren slechts éénmaal gebeurd, n.l. in zake het ontslag van den Wageningschen leeraar Lindeman. Men kan over dit ontslag verschillend denken, maar ieder moet uit de gepubliceerde stukken en uit de behandeling van de zaak in de Kamer den indruk ontvangen hebben, niet alleen, dat een rijksambtenaar aan den dijk gezet kan worden, ook al is op de vervulling van

---

[1]) „'t Ligt niet in onze zeden" — zoo luidt eene Regeeringsuitspraak uit het jaar 1857 — „waar het de verwijdering van een ambtenaar geldt, met drift of overijling te werk te gaan, maar het ware toch eenigszins gewaagd hierop teveel te vertrouwen".

zijne dienstplichten niets aan te merken, maar ook, dat het met de berechting van rijksambtenaren allertreurigst gesteld is. En nu was het nog de Minister zelf, die de zaak ter hand genomen had! Maar hoe dikwijls gebeurt het, dat de Minister, die over het ontslag heeft te beslissen, niet zelf onderzoekt! De heer Heldt verklaarde in de Kamerzitting van 4 Maart 1890: Ik ben zelf eens bij een Minister geweest, om te spreken over een ambtenaar, die beweerde onbillijk ontslagen te zijn. En wat zeide de Minister? „Ja, het kan best waar wezen, dat de man gelijk heeft en dat het ontslag onbillijk is, maar wat kunnen wij daaraan doen? Wij ministers kunnen alleen afgaan op de adviezen, die wij krijgen, en het is niet denkbaar, dat wij elk bijzonder geval onderzoeken. Er kan daaronder veel kwaad schuilen, dat wij onmogelijk beoordeelen kunnen".

Welnu, waar veel kwaad *kan* schuilen, daar kan men zeker zijn, dat het aan voorbeelden van ambtenaren, die wel hun plicht deden, maar toch aan den dijk gezet zijn, niet ontbreekt.

Zij die beweren, dat reeds nu ieder, die zijn plicht doet, veilig is, hebben dus ongelijk. De ambtenaren zelf weten dit wel: in bijna elken kring zijn voorbeelden bekend van menschen, die uit den dienst gezet werden en dit veel minder verdiend hadden dan sommige anderen, die gehandhaafd bleven. En het gevoel van onveiligheid, dat dientengevolge den ambtenaar kwelt, die zijn plicht naar eisch vervult, is beslist nadeelig voor den dienst. In plaats dat hij zelf, door stipte dienstvervulling, zijn lot, menschelijkerwijze gesproken, in handen heeft, heeft een ander, een superieur, het in zijne macht, hem te benadeelen, hem in 't ongeluk te storten en dit kan allicht leiden tot persoonlijke ondergeschiktheid, waar alleen van ambtelijke ondergeschiktheid sprake moest kunnen zijn. Het leidt tot oogendienerij en huichelarij, tot zwijgen, waar het dienstbelang spreken gebiedt, tot nalaten van hetgeen gedaan en tot doen van hetgeen nagelaten moet worden. In elken tak van dienst moeten hoog en laag samenwerken ter bevordering van het dienstbelang en dit kan alleen, wanneer ieder zijn best doet om elk onderdeel aan zijne bestemming te doen beantwoorden en in den kring of het kringetje, waar hem binnen de grenzen der voorschriften zelfstandigheid gelaten is, ten volle geeft, wat hij geven kan.

Aan een zelfstandig ambtenaarskorps heeft de dienst behoefte. Daar zijn er, die meenen, dat gehoorzaamheid alleen reeds voldoende is en ongetwijfeld is gehoorzaamheid een eerste ambtenaarsplicht, maar niet de gehoorzaamheid van eene machine. Waar de ambtenaar werktuig is zonder meer, daar gaat de dienst niet goed; in dat meerdere geeft de ambtenaar slechts wat hij geven kan, wanneer hij binnen de voorgeschreven grenzen zich zelf kan zijn. Die grenzen zijn niet voor allen even ruim; men onderscheidt copieerende en concipieerende ambtenaren en er is een groot verschil tusschen de hoogeren, van wie Buys niet zonder overdrijving zei, dat hun wijsheid bijna aan geen andere grenzen gebonden is dan die in 't strafwetboek gelegen zijn, en veel lageren, aan wier wijsheid weinig is overgelaten, groot verschil ook tusschen den aard van den arbeid in de velerlei takken van dienst, en in verband hiermede groot verschil in ruimte voor subjectieve inzichten, maar haast overal eischt het dienstbelang eene zekere mate van zelfstandigheid in den ambtenaar en deze zelfstandigheid komt in 't gedrang, indien men hem rechten en rechtszekerheid onthoudt.

Wie niet dienen kan moet geen ambtenaar worden, maar met „ambtenaarszielen" is geen enkele dienst gebaat. Aan een flink ambtenaarskorps heeft de Staat behoefte, en daarvoor is 't noodig, dat de ambtenaar, die zijn plicht doet, zich niet bezorgd behoeft te maken, dat hij te avond of te morgen het slachtoffer zal worden van zijne rechteloosheid. Tot de belanghebbenden behooren hier dus wel ter dege de Staat en zijne onderdeelen. En 't was dus verkeerd gedacht, dat onze staatslieden aan het niet-klagen der ambtenaren een motief ontleenden, om het wegnemen dier rechteloosheid nog maar wat uit te stellen. Bovendien was het onjuist, uit dit niet-klagen af te leiden, dat deze rechteloosheid de ambtenaren niet hinderde. Als 't hun niet reeds lang gehinderd had, zou niet in 1901 binnen enkele maanden de groote meerderheid der ambtenaarsvereenigingen zich verbonden hebben, om aan den onhoudbaren toestand een einde te maken. Eene bijzondere reden, dat ze dit juist toen deden, was er niet. Dat het niet nog langer uitgesteld werd, staat vermoedelijk in verband met de snelle uitbreiding van het ambtenaarskorps in de laatste jaren. De overheidszorg breidt zich voortdurend uit; met elke nieuwe

wet nemen de werkzaamheden van Staat en Gemeente toe en hiermede ook het aantal ambtenaren. Tusschen de voorlaatste en de laatste volkstelling klom het aantal burgerlijke (d. i. niet militaire) ambtenaren van 42,000 tot 58,000. De openbare dienst heeft thans gansche takken, die men vroeger niet kende. Die uitbreiding heeft ook medegewerkt tot verruiming van denkbeelden in de ambtenaarswereld. Vroeger vormden de ambtenaars meer een afzonderlijken kring, die zich in opvattingen en anderszins van de burgerij onderscheidde: eene ambtenaarskaste was het niet, maar 't had er toch veel van. Dit is thans anders geworden: de ambtenaar is nader gekomen tot de burgerij, de burgerij nader tot den ambtenaar. In allerlei kringen zitten thans ambtenaren; inplaats van zich als vroeger uit eigen omgeving te recruteeren, heeft de openbare dienst uit elken kring elementen tot zich getrokken. Onze ambtenaarswereld is thans met de geheele maatschappij samengevloeid en 't ligt voor de hand, dat dit niet zonder invloed gebleven is op hare opvattingen. Haar gezichtskring is verruimd; haar verhouding tot, ook haar houding jegens het publiek is veranderd, haar inzichten zijn nader gekomen tot die der burgerij. Hiermede staat waarschijnlijk in verband, dat de ambtenaar zijn eigen positie thans met een ander oog bekijkt dan vroeger: wie, als Prof. Fabius onlangs, betoogt, dat de ambtenaar tevreden moet zijn met gedeeltelijke betaling van zijne bezoldiging in den vorm van eer, kan op zijne instemming niet meer rekenen; wie, als Mr. Eyssell, opkomt tegen de uitdeeling van eer en oneer bij een ambtenaarsontslag, vindt thans bij hem een open oor; en te verwonderen is 't niet, dat zijne toegenomen nuchterheid hem ook aangaande de zoogenaamde *vastheid* zijner positie schijn van wezen deed onderscheiden en hem de hand aan 't werk deed slaan, ten einde door gemeenschappelijke actie te bewerken, dat die vastheid, welke tegen zooveel nadeelen in het ambtenaarsbestaan moet opwegen, behoorlijk verzekerd wordt.

* * *

Voor de bestaanszekerheid der ambtenaren zijn in de eerste plaats noodig waarborgen tegen ongemotiveerd ontslag. Maar hiermede alleen zouden zij nog niet geholpen zijn. In het ambtenaarsleven kunnen zooveel minder ernstige, maar toch

ook nog zeer bedenkelijke gevallen voorkomen, die het gemis aan rechten en aan eene rechtbank pijnlijk doen gevoelen. Nog dezer dagen werd — om met een voorbeeld van zeer recenten datum te beginnen — in een vakblad medegedeeld, dat de onderwijzers in het Limburgsche plaatsje Bocholtz reeds sinds maanden wachten op de uitbetaling van hun tractement. Ze waren gewend aan maandelijksche betaling, maar het bedrag voor de sinds Februari verloopen maanden hebben ze nog niet ontvangen en de gemeente-ontvanger kon hun geen hoop geven, dat hij spoedig het hiervoor benoodigde geld in kas zou hebben. Kunnen de onderwijzers zich nu op hun recht beroepen? Neen, de wet spreekt van *jaar*wedde en de rechter zou dus zeggen, dat ze na afloop van het dienstjaar maar terug moesten komen. Voor de Rijksambtenaren is bij Koninklijk besluit bepaald — eerst sinds 1896 en '97 trouwens — dat er gelegenheid moet zijn tot maandelijksche uitbetaling, maar de gemeente-ambtenaren kunnen hierop geen rechten laten gelden. En op uitbetaling bij ziekte of andere verhindering dikwijls evenmin. In September j.l. — om ook hier weer een voorbeeld uit den laatsten tijd te noemen — besloot de gemeenteraad van Heino tot inhouding van de wedde van een onderwijzer over de maanden Maart en April 1903, dus anderhalf jaar geleden, omdat de onderwijzer toen wegens de spoorwegstaking onder de wapenen was — en de Regeering vond geen termen tot vernietiging van dit raadsbesluit. En met korting wegens schulden gaat het ook soms vreemd toe. Aan de verschillende departementen wordt te dien aanzien op verschillende wijze gehandeld en op de tractementen der gemeente-ambtenaren kort men naar welgevallen; ook wel wegens niet-erkende schulden. Wat beslaglegging op de tractementen aangaat, deze is voor de Rijksambtenaren bij de wet verboden, maar de gemeentebesturen kunnen aan de beslaglegging gevolg geven en doen dit dikwijls ook, wegens de risico. Dat dit niet te rijmen is met het: „bezoldiging is onderhoudsplicht", behoeft geen betoog, maar hier te lande heeft de overheid deze stelling nog nooit ten volle erkend, hoewel zij zich niet ontziet, de volle werkkracht van den ambtenaar op te eischen en hem de gelegenheid tot het verwerven van bijverdiensten te ontnemen. De oud-minister Van Houten

beweert zelfs in zijne *Herdrukken*, dat bij de salarieering alleen rekening behoeft gehouden te worden met de behoeften van *ongetrouwde* ambtenaren. Arme ambtenaren! 't Wordt tijd, dat men met dien onderhoudsplicht eens in 't reine komt, men zal zich dan meteen rekenschap moeten geven, of 't billijk is, nog zooveel ambtenaren pensioen voor zich en voor hunne weduwen en weezen te onthouden en aan anderen het slechts te geven, als ze het zelf betalen. Nu de bijzondere onderwijzers ook ambtenaren geworden zijn in den zin der pensioenwet, zal de billijkheid om in die wet alle personen in openbaren dienst op te nemen, wel door niemand meer worden ontkend, maar aangaande de vraag, wie het pensioen betalen moet, heerscht niet dezelfde eenstemmigheid. (Zoover als in Duitschland waar geen bijdragen van de ambtenaren gevorderd worden, is men hier nog niet.) Zoolang echter de ambtenaren zelf hun pensioen moeten vormen, is het zeker niet rationeel, dat Staat en Gemeente het pensioen nu en dan verbeurd verklaren en evenmin dat zij voor pensioengerechtigdheid een termijn stellen. Met den onderhoudsplicht houdt ook verband het stelsel van periodieke verhoogingen; ook hierop kan de ambtenaar echter geen *recht* doen gelden, want in den regel is er bepaald, dat zij *kunnen* toegekend worden. Alleen de nieuwe regeling voor de ambtenaren der Rijksbelastingen huldigt het beginsel, dat de ambtenaar recht heeft op de verhoogingen en dit recht slechts verliest, als hij straf heeft ondergaan. Er zijn nog wel meer financieele aanspraken, die den ambtenaar niet overal voldoende verzekerd zijn; zooals de spoedige en billijke vergoeding van uitgaven, die het ambt medebrengen. [1]) En bij de comptabele ambtenaren bestaat nog wel eenige behoefte aan bepalingen over borgtochten, tekorten en vergoeding van geldelijk nadeel. „Hoe onzeker en onvolledig” — zei Mr. Fokker in zijne meergenoemde rede — „is

[1]) Het orgaan van de Vereeniging van Rijkswaterstaatsbeambten meldde een paar jaar geleden, dat deze beambten op de uitbetaling van die vergoeding zes maanden, en soms nog langer, moeten wachten. En de leden van de Noord-Hollandsche eindexamen-commissie in 1902 hadden nog geen betaling ontvangen — ook hier geldt het grootendeels vergoeding van uitgaven — toen de commissie van 1903 reeds aan den arbeid was.

geregeld en verzekerd het recht van den Staat en dat van de ambtenaren tegelijk, bij beweerde of ontdekte tekorten.”

Onzeker en onvolledig! Van hoeveel regelingen, waarbij rechten en plichten van den ambtenaar betrokken zijn, kan men dat niet zeggen! Zelfs eene zoo gewichtige zaak als de verantwoordelijkheid van den ambtenaar, hoe onzeker is daarbij alles. Wie meenen mocht, dat de ambtenaar volkomen gedekt is voor onwettige handelingen, als die het gevolg zijn van ’t opvolgen van bevelen van zijn chef, vergist zich. Een ambtenaar ziet zich herhaaldelijk tusschen twee vuren geplaatst: tusschen disciplinaire bestraffing, als hij ’t ontvangen bevel niet uitvoert, en vervolging door den rechter, als hij ’t wel doet. Bij de politie weet men hiervan mede te spreken: nog onlangs schreef een vakblad: „de politieman staat met zijn eenen voet in de gevangenis en met zijn anderen op straat.”

„Waar is” — vroeg Mr. Fokker — „in onze wetgeving het antwoord te vinden op de moeielijke vraag: is de ambtenaar verplicht bevelen van hoogere autoriteit op te volgen, welke wel naar den inhoud ambtszaken betreffen, maar hem niet op geldige wijze zijn opgedragen, of op grond der wet niet opgedragen *mogen* worden? Zoo hij de bevelen heeft opgevolgd, is hij dan verantwoordelijk tegenover derden, kan hij door den Staat tot verantwoording geroepen, eventueel door den strafrechter worden vervolgd? [1]) Of is hij bevoegd — dan wel verplicht — die bevelen niet op te volgen?”

’t Is zeker geen eer voor onze wetgeving, dat zij in de twintigste eeuw nog geen afdoend antwoord op deze vragen weet te geven. Moeilijk is die aansprakelijkheid wegens onrechtmatige daad en al wat daaraan vastzit ongetwijfeld, maar dit is toch waarlijk geen excuus om den ambtenaar in ’t onzekere te laten, wat hij doen moet en doen mag. Juist hij moest dat in de eerste plaats weten. Zijne plichten en zijne rechten moesten nauwkeurig afgebakend zijn; dat dit nog altijd niet het geval is, is — om met Mr. Levy te

---

1) In 1903 veroordeelde de rechtbank te Heerenveen een lijnopzichter bij ’s Rijks-telegraaf wegens het omhakken van een boompje, dat particulier bezit was. Het excuus van den opzichter, dat hij op bevel van zijn chef had gehandeld, baatte niet. In 1869 besliste de kantonrechter in dezelfde plaats, dat de dader in zoo’n geval niet aansprakelijk was.

spreken — „een zóó bittere ironie, een zóó vlijmende bespotting, dat men haar onwaarschijnlijk achten zou, indien zij niet waar ware.” Afbakening van plichten! De ambtenaar heeft zoo verschillende plichten. Mr. Krabbe zegt in zijne dissertatie: „De Staat heeft tegenover den ambtenaar het recht, om instructies en dienstreglementen te wijzigen. De plichten van den ambtenaar worden daardoor anders, maar zijne verbintenis niet, want deze omvat niet een gespecialiseerden maar een generieken plicht, den plicht om zijn arbeidskrachten beschikbaar te stellen voor de uitvoering van zekere werkzaamheden, waar tegenover de Staat het recht heeft, binnen de grenzen van het doel, waartoe de beschikbaarstelling door den ambtenaar is gegeven, ze te specialiseeren.” Een paar jaar geleden las de wethouder voor het onderwijs dit citaat voor in den Haagschen gemeenteraad, om te bewijzen, dat de Gemeente aan de leeraren bij ’t middelbaar onderwijs tegen hun wil wel lessen aan ’t gymnasium kon opdragen, ook al bestond hier niet de ontstentenis of afwezigheid, die in het voorschrift, waaronder de leeraren aangesteld waren, uitdrukkelijk genoemd werden. Nu was het bedoelde citaat als argument niet gelukkig gekozen, niet omdat het hier de Gemeente inplaats van den Staat betrof — dit maakt geen verschil — maar omdat uit de woorden van Mr. Krabbe volstrekt niet volgde, dat den ambtenaren ook werkzaamheden mogen worden opgedrongen *buiten* de grenzen van het doel, waartoe zij zich beschikbaar gesteld hebben. Het Haagsche Gemeentebestuur heeft dit later ook ingezien: buiten de grenzen van het ambt mag men bij ’t opleggen van zulke plichten niet gaan. Binnen die grenzen echter specialiseert de overheid naar welgevallen. Dit kan voor den ambtenaar soms heel bezwaarlijk zijn, maar hij heeft zich hierin te voegen. ’t Moet al heel erg loopen, als binnen de grenzen van hetzelfde ambt zooveel veranderd wordt, dat de ambtenaar, die aan de aanvankelijk gestelde eischen wel voldeed, het tengevolge van die veranderingen moet afleggen. En waar het, bij uitzondering, voorkomt is, althans in een grooten tak van dienst, wel een passende uitweg te vinden. Zelfs in een tak van dienst als de telegrafie, waar uit den aard der zaak in de eischen van het ambt betrekkelijk veel verandering komt, is ’t blijkbaar wel te voorkomen, dat

ambtenaren het slachtoffer worden van deze veranderingen. 't Is dus niet zoo onrustbarend als het klinkt, wanneer men den Haagschen wethouder in de bedoelde Raadsvergadering hoort beweren: „In 't algemeen tot welke diensten de ambtenaar verplicht is, hangt af van het bestuur der gemeente", mits er bijgevoegd wordt: binnen de grenzen van het ambt en binnen behoorlijke bepalingen omtrent arbeidsduur.

Deze laatste ontbreken nog al te vaak. Een paar voorbeelden: de brugbeambten aan het Voornsche kanaal hebben twee dagen in de week een werkdag van 17½ uur en de overige dagen een van 16½; de pontwachter van het Merwedekanaal aan de Ascheweg onder Loenen heeft 2 uur rust per etmaal. Hard werken zal 't in beide gevallen wel niet zijn, maar de arbeidsduur is toch veel te lang. Aan bepalingen voor den maximum-duur van den arbeidsdag of voor den arbeidsduur per week is hier en daar nog wel behoefte. Ook aan een minimum van het aantal rustdagen en vrije Zondagen per jaar. Onder de gemeente-veldwachters b.v. zijn er velen, die 20, 30 en zelfs meer dienstjaren achter den rug hebben en die met de hand op 't hart verklaren kunnen: ik ben op Zondag nooit uit mijne standplaats geweest voor genoegen; en evenzoo zijn er, naar De Politiegids schrijft, velen, die het woord „verlof" alleen bij name kennen. „Immers, de gewoonlijk „eenige" veldwachter van het dorp neemt met al zijn nevenbetrekkingen, die hem aan den kost helpen, zóó groote plaats in, dat hij onmisbaar heet en het loon dier onmisbaarheid hem dan ook niet ontgaat in een eeuwigdurend in 't gareel en „bij de hand" blijven en dienstdoen tot in den treure." Gelukkig zijn slechts weinig ambtenaren zoo onmisbaar: voor de meesten staat 's Zondags de dienst stil of wordt deze zoo geregeld, dat er voor Zondagsrust gelegenheid bestaat of — wat niet hetzelfde is — voor een anderen rustdag per week. Maar overbodig zou een voorschrift, dat den ambtenaar *recht* geeft op 52 rustdagen per jaar, waarvan een aantal op een Zondag moeten vallen, hier te lande niet zijn. En wat de verloven betreft, ontbreekt het den ambtenaar in den regel ook aan recht. De onderwijzers zien dikwijls voor recht op verlof aan wat eigenlijk niets anders is dan stilstand van den dienst. Bepaald *recht* op verlof hebben slechts weinig ambtenaren: die bij 's Rijksbelastingen hebben het onlangs verkregen.

De overheid is vooral op dit punt huiverig den ambtenaar rechten toe te kennen. *Aanspraak* op verlof, dat gaat nog — in Arnhem hebben de gemeente-werklieden aanspraak op verlof gekregen, in Groningen vond men „aanspraak" nog te kras — maar *recht*, dat zou te erg zijn. De argumenten tegen toekenning van recht op verlof hebben weinig te beteekenen als men in aanmerking neemt, dat dit recht niet verder gaat dan recht op eene regeling, die den ambtenaar een bepaald *aantal* dagen verlof verzekert en dus ruimte genoeg overlaat, om rekening te houden met de belangen van den dienst. De oude huiverigheid voor toekenning van rechten aan ambtenaren heeft blijkbaar op die argumentatie nog invloed. De Instructie voor de Amsterdamsche politie-ambtenaren zegt trouwens nog uitdrukkelijk: „ieder verlof is als een gunst te beschouwen." Wil men den ambtenaar een aantal dagen verlof *verzekeren*, dan moet men hem recht op verlof toekennen met behoud van 't volle loon en hem de vrije beschikking over zijne verlofdagen waarborgen.

Tot welke diensten de ambtenaar binnen de grenzen van het ambt verplicht is, bepaalt de overheid. 't Is wenschelijk, dat dit geschiedt op eene wijze, die geen twijfel overlaat aan de bedoeling der voorschriften. Wenschelijk is dit voor den dienst en voor de ambtenaren beide. 't Gebeurt echter niet altijd. De Vereeniging van schoolhoofden en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers zijn — om weer een voorbeeld uit den laatsten tijd te noemen — het geheel met elkaar oneens over de beteekenis van het wetsartikel, dat de bedoeling aangeeft van het instituut, waaraan zij beiden — hoofden en onderwijzers — werkzaam zijn. Zulke geschillen zullen buiten het onderwijs niet voorkomen, maar geschillen over de beteekenis van speciale voorschriften vindt men in elken tak van dienst. Voor den ambtenaar kunnen zulke voorschriften gevaarlijk zijn en gevaarlijk kunnen voor hem ook worden de voorschriften, waaraan niet de hand wordt gehouden. Dit laatste ondervond in 1902 een brievenbesteller te Amsterdam, toen hij geschorst werd wegens overtreding van een voorschrift, waaraan bijna nergens de hand wordt gehouden, het voorschrift namelijk, dat de ambtenaar zonder voorkennis of verlof zijne standplaats niet verlaten mag. En volgens *Het Centrum* ondervonden dit ook twee kom-

miezen bij 's Rijksbelastingen te Ter Neuzen, die verplaatst werden en daardoor in inkomsten achteruitgingen, omdat zij in dienst gerookt hadden, wat hun vorige chefs wel toegelaten hadden.

Tot de verplichtingen, die dikwijls zeer bezwaarlijk zijn, behoort voor den ambtenaar de verplichting, om zich verplaatsing te laten welgevallen. Voor gemeente-ambtenaren is dit bezwaar gering, hoewel in groote gemeenten nog niet geheel zonder beteekenis, maar voor rijksambtenaren kan een ongewenschte verplaatsing groot nadeel medebrengen. In sommige kringen wordt over willekeurige verplaatsingen en over bedreiging er mede geklaagd. Het Duitsche voorschrift, dat de ambtenaar alleen verplicht is met eene verplaatsing genoegen te nemen, als de dienst die verplaatsing vordert, is vermoedelijk geen afdoend middel tegen ongemotiveerde verplaatsingen. Maar de financieele nadeelen van een ongevraagde overplaatsing „in 't belang van den dienst" zouden althans door een billijke vergoeding voor verhuiskosten, loopende huishuur en wat hiermede samenhangt, weggenomen kunnen worden. Die vergoeding wordt meestal verleend, maar van een verzekerd recht is ook hier weer geen sprake. Ook zou 't geen kwaad kunnen als bepaald werd, dat, afgezien van strafverplaatsing, de ambtenaar alleen genoegen behoeft te nemen met overplaatsing in een ambt van niet minderen rang en dienovereenkomstig inkomen.

Behalve de eigenlijke ambtsplichten zijn den ambtenaar nog allerlei verplichtingen opgelegd. In de instructie voor de beambten van politie te Dordrecht bijvoorbeeld wordt niet alleen voorgeschreven, dat die beambten in dienst gehoorzaam, onafgebroken werkzaam, beleidvol, menschelijk, beleefd, bescheiden, onomkoopbaar, strikt eerlijk enz. enz. moeten zijn, maar ook dat zij buiten dienst zedelijk en onberispelijk moeten leven, geen schulden mogen maken en — op eene enkele uitzondering na — geen bedrijf of bediening mogen uitoefenen, noch op eigen naam, noch op naam van vrouw, kind of huisgenoot. Wanneer de burgemeester, die deze instructie uitvaardigde, met het gebod, om zedelijk en onberispelijk te leven, bedoelt, dat de beambten zich moeten onthouden van wangedrag, is dit gebod niet onredelijk. Maar 't verbod van schulden maken, op straffe van ont-

slag, is niet in overeenstemming met de elders, ook door den Staat gevolgde gewoonte, om korting op het traktement wegens schulden toe te staan. En aan huisgenooten elk bedrijf en elke bediening te verbieden, gaat dunkt me te ver. Het nieuw gekozen Kamerlid voor Gulpen, Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, heeft zich in zijn hoogst verdienstelijk ontwerp-verordening regelende den rechtstoestand van de ambtenaren van de gemeente Maastricht, welk ontwerp ook geldt voor de ambtenaren bij de politie, op een ander standpunt geplaatst. Art. 23 al. 1 van dit ontwerp bepaalt: „De vervulling door den ambtenaar naast zijne betrekking van eene andere betrekking of van een ambt, bediening of beroep, alsook het drijven van handel of nering, kan hem alleen worden verboden, *indien door de vervulling of de uitoefening daarvan de belangen van den dienst geschaad worden.*" Dit is m. i. het eenig juiste standpunt: de eischen van het ambt zelf. Van den ambtenaar buiten dienst moet men niet meer vorderen, dan dat hij geen schade doet aan den dienst. Voor het doel waarmede men gewoonlijk de bepalingen opstelt over wangedrag, eer en waardigheid van het ambt, schulden maken, nevenbetrekkingen bekleeden, handel en bedrijf uitoefenen, is het voldoende enkel te bepalen, dat de belangen van den dienst niet geschaad mogen worden door hetgeen de ambtenaar buiten dienst doet. Wanneer zijn gedrag, hoewel niet geheel onberispelijk, geenerlei schade doet aan den dienst, dan is het met dit gedrag nog zoo erg niet gesteld; werkelijk wangedrag moet de dienstvervulling en de samenwerking met anderen benadeelen. 't Maken van schulden gaat ook alleen de overheid aan, voor zoover het den dienst benadeelt. En voor nevenbetrekkingen geldt hetzelfde. Thans heerscht bij de bemoeiing van de overheid dienaangaande allerlei willekeur. Den een wordt belet, wat den ander toegestaan blijft. Aangaande de bijbetrekkingen is er feitelijk geen stelsel. Waar een absoluut verbod bestaat, wordt dit niet altijd gehandhaafd, waar vergunning noodig is, is dikwijls het beginsel zoek, dat bij het verleenen of weigeren der vergunning als richtsnoer moet dienen. In elken ambtenaarskring kent men staaltjes van stelselloosheid in dit opzicht. En toch ligt het voor de hand, dat alleen aan het dienstbelang het motief ontleend mag worden, om den ambtenaar in het ge-

bruik van zijn vrijen tijd te beperken en tevens, dat het motief werkelijk gegrond moet zijn. Waar, zooals in het Maastrichtsche ontwerp, het eerste uitdrukkelijk voorgeschreven en het laatste verzekerd is door beroep op een scheidsgerecht, is er voor willekeur in deze weinig ruimte meer, althans wanneer meteen, zooals in het genoemde ontwerp, gezorgd is, dat de ambtenaar niet zoo maar gesteld kan worden voor de keuze tusschen hoofd- en bijbetrekking. De rijksambtenaar zal dan nog altijd het gevaar loopen, dat men hem „in 't belang van den dienst" verplaatst. „Ik ontving de mededeeling — schreef indertijd een hoofdambtenaar der telegrafie aan een ondergeschikte — „dat ge zaken drijft. Ge hebt ons wel indertijd bewezen, dat niet gij, maar een familielid die zaken drijft, maar ge moet niet vergeten, dat bij eenigen twijfel de administratie toch het middel in de hand heeft om er een eind aan te maken. We verplaatsen u eenvoudig." [1]) Dat is waarlijk heel eenvoudig! De heer Heemskerk had wel gelijk, toen hij in eene rede over den rechtstoestand der ambtenaren er op wees, dat eene wet nooit alle willekeur zou kunnen wegnemen.

Het ingrijpen in de vrijheid van den ambtenaar is alleen geoorloofd, waar het dienstbelang dit noodig maakt. Maar dan moet het ook vaststaan, dat het dienstbelang het noodig maakt. Tegenwoordig acht men het dikwijls onnoodig, zich dienaangaande zekerheid te verschaffen. Mr. Kerdijk zei een jaar of tien geleden in de Kamer: „Als er maar geklaagd wordt, geklaagd zonder aanvoering van eenig feit, dan wordt tegenover den ambtenaar ingegrepen in zijn vrijheid. En of al misschien bij onderzoek zou blijken, dat eene persoonlijke grief tegen den ambtenaar de drijfveer tot de klacht was — thut nicht, der Jude wird verbrannt." Men staat verbaasd, wat den ambtenaar in zijn vrijen tijd al niet verboden wordt. Het schoolhoofd te Ambt-Hardenberg werd de uitoefening der jacht verboden, zijn collega te Zijpe 't werkzaam zijn aan eene courant, een onderwijzer te Sluis het voorzitterschap van eene onderlinge varkensverzekering. En in andere ambtenaarskringen zijn even merkwaardige voorbeelden bekend,

---

[1]) *De Rechtstoestand* No. 5.

maar het groote publiek hoort hiervan zoo niet, omdat men daar meer gewend is aan zwijgend berusten.

Bij het ingrijpen in de vrijheid van den ambtenaar worden de rechten, die de Grondwet aan ieder, dus ook aan hem, toekent, niet ontzien. Het schoolhoofd te Zijpe mag ondanks art. 7 der Grondwet niet aan eene courant werkzaam zijn; de postambtenaar moet ondanks het woningrecht den geneeskundigen controleur aan zijn ziekbed toelaten, enz. enz. Gelden de grondwettelijke rechten dan niet voor den ambtenaar? Mr. Levy zegt: Ja! „De rechten, aan iederen Staatsburger verleend, moeten eveneens ongerept blijven bij den ambtenaar, die immers door zijne dienstbetrekking niet ophoudt staatsburger te zijn.” Mr. Vos daarentegen beweert, dat „de ambtenaar, hoewel staatsburger, door zijne dienstbetrekking nimmer ophoudt ambtenaar te zijn.” Dit „nimmer” is zeker te sterk. De ambtenaar is buiten dienst niet altijd ambtenaar, b.v. niet, wanneer hij zijn stembiljet invult. Er zijn landen, waar de ambtenaar aan de stembus en in den verkiezingsstrijd enkel ambtenaar is. „Alle stemopwekkers der wijk” — schrijft Roosevelt in een rapport over de verkiezingen in Baltimore — „dachten klaarblijkelijk, dat de taak van het bewerken der kiezers naar rechte toekwam aan de kaste der ambtenaren.” ’t Gaat daar om het baantje. En in Frankrijk ontvangen de ambtenaren hunne betrekking dikwijls ook slechts onder het beding van onvoorwaardelijken steun aan de partij-politiek hunner begunstigers. Bij ons is dit gelukkig niet zoo. Ook degenen, die het afkeuren, dat de ambtenaren als propagandisten optreden, willen toch nog minder gaarne — ik denk hier aan hetgeen Mr. Schokking 9 Dec. j.l. in de Kamer zei — terugkeer naar den tijd, toen de Ministers ook hier te lande hun ambtenaren verplichtten om hun politieke denkbeelden door de pers te propageeren. Die terugkeer is te voorkomen door de positie der ambtenaren te verzekeren en hun de vrijheid tot uitoefening der grondwettelijke rechten te waarborgen. Hier vrage men niet angstvallig, of door die uitoefening de dienst kan worden geschaad; liever werke men er toe mede het publiek er hoe langer hoe meer van te doordringen, dat het den ambtenaar van den staatsburger heeft te scheiden. Ook de ambtenaar zelf kan hieraan veel doen. Wat hij nalaten moet, is als *ambtenaar* zich te mengen in den politieken strijd:

wanneer ambtenaarsvereenigingen als zoodanig partij kiezen, werken ze de genoemde scheiding tegen. En waar hij in 't openbaar optreedt, moet hij toonen, dat men gerust aan zijn eigen conscientie en plichtbesef kan overlaten, in hoever — om met Mr. Fokker te spreken — „zijn onbeschreven plicht als ambtenaar zelfbeperking eischt in de uitoefening van zijn recht van spreken en schrijven, van critiek over de regeering of haar handelingen, van vergadering en vereeniging, van zijn politiek recht in den vollen omvang." Doch dat een enkele misbruik maakt van zijne vrijheid, mag voor den wetgever, als hij de plichten en rechten van den ambtenaar afbakent, nog geen reden zijn hem in de vrije uitoefening van zijn politiek recht te beperken. Want grooter dan het nadeel, dat dit enkele misbruik doet aan den dienst, zou de schade zijn, die deze beperking zou berokkenen aan het gehalte der ambtenaren en aan het openbare leven, waarin zij — zooals Mr. Drucker zegt — een der voornaamste fermenten vormen. De schade, die een ambtenaar door 't gebruik van zijn politiek recht aan den dienst toebrengt, is niet met dezelfde objectiviteit te bepalen als het nadeel, dat de dienst heeft van wangedrag, schuldenmaken en bij-werkzaamheden; die schade kan meestal zoo breed uitgemeten worden als men wil en het voorschrift, dat de ambtenaar door de uitoefening van dit recht den dienst niet mag schaden zonder meer, zou, in plaats van willekeur te voorkomen, allicht leiden tot een behandeling, die hoewel gereglementeerd, in 't wezen der zaak toch willekeur zou blijven. Voor die willekeur zijn de ambtenaren alleen te vrijwaren, door hun de vrijheid te geven, die de eerste ambtenaar in Nederland, Dr. Kuyper, voor zichzelf opeischte, toen hij 23 Sept. j.l. in de Eerste Kamer zei: „Ik zal mij de vrijheid om buiten mijn ambt te handelen zooals ik meen, dat ik moet doen, niet laten ontnemen."

— — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — —

Gaarne zou ik nog op tal van punten willen wijzen, die bij de regeling van de arbeidsvoorwaarden der ambtenaren aan de orde zullen komen. Ik zou willen wijzen op geheime conduitestaten, die wel veroordeeld zijn, maar toch nog bestaan, op de behoefte aan eene regeling van de wachtgelden, die rekening houdt met de omstandigheid, dat de wachtgelder

van de helft van zijn salaris niet kan leven en er meestal bitter weinig bij verdienen kan, op den rol die geneeskundigen, welke niet zijner keuze zijn, steeds meer in het leven van den ambtenaar gaan spelen, op het belangrijk punt der bevordering, dat geregeld moet worden voor zoover het dienstbelang dit toelaat, wat zeker het geval is met de bevordering tot eene hoogere bezoldigingsklasse, en op nog menig ander gewichtig punt, — maar ik mag niet te veel van het geduld der lezers vergen.

't Was mijne bedoeling in 't licht te stellen, dat de ambtenaren behoefte hebben aan eene wettelijke regeling van hun arbeidsovereenkomst en aan eene rechtbank, waar zij hunne klachten over schennis van rechten aanhangig kunnen maken. En tevens wilde ik aantoonen, dat de Staat als rechtsstaat verplicht en in 't belang van den dienst geroepen is in deze behoeften te voorzien. Dat dit zoo spoedig mogelijk moet geschieden, hebben Regeering en Vertegenwoordiging met nadruk erkend, toen zij in 1903 in het Wetboek van Strafrecht een drietal artikelen invoegden, waarbij dienstweigering van ambtenaren strafbaar werd gesteld. De destijds afgelegde beloften kunnen vervuld worden, wanneer Mr. Loeff in de gelegenheid gesteld en bereid bevonden wordt zijne ontwerpen betreffende administratieve rechtspraak en ambtenaarscontract — het laatste zal aan het Departement van Justitie thans gereed liggen — in de Kamers te verdedigen, of wanneer zijn opvolger die taak zonder tijdroovende omwerking der ontwerpen overneemt. Brengt de nieuwe vierjarige periode deze wetten in het Staatsblad, dan zal van haar getuigd worden, dat zij een eind heeft gemaakt aan een toestand van rechteloosheid, die beschamend is voor 't vaderland, nadeelig voor den openbaren dienst en eene voortdurende bedreiging voor het levensgeluk van duizenden menschen.

J. DE VRIES.

LIEDEREN VAN DEN COBZÂR.

Naar Fransch proza van Hélène Vacaresco.

I.

ALS GE DANST OM 'T VUUR....

Als ge danst om 't vuur,
zal uw sluier branden
En ik heb uw sluier
liever dan de maan,
Liever dan mijn cobzâ,
zingende in mijn handen,
Liever dan mijn hart —
'k heb er geen voortaan.
'k Had er eens een hart,
'k heb het u gegeven.
Hebt gij ál mijn liedjes,
lieveke, al gehoord?
Zal ik zingen zacht?
— zie, de snaren beven.
Is er dan geen lied
dat u zóo bekoort?
Van den zwarten heiduck
met een ster op 't voorhoofd,
Wijl zijn zoete lief
hem een kus daar gaf? —
Van de haazlaarspil
— wordt die sprook veroorloofd? —
Van den dooden man
rijzende uit zijn graf,

Dragende zijn zerk
op den rug, bij avend,
Gevend bloemen tijd
om te bloeien gaan?
Kent ge ze álle, kind?
vind je er geen zoo lavend,
Dat ik 't zingen mag,
in het licht der maan?
Want ik ben de Cobzâr,
lief, mijn hand is teeder
En het woud heeft minder
liedjes dan mijn hart.
Blijer is mijn hart,
lauw als meieweder,
'k Lief het leed der menschen
en ik neem hun smart.
Teeder is mijn hart,
vogelnest vol zangen,
Donzig warm en zacht
zóodat sneeuw er smelt.
'k Neem der menschen leed,
tranen en verlangen,
Maak er van het lied,
dat mijn ziel ontwelt.
Want ik ben de Cobzâr,
niets kan mij beteuglen,
Greppel, sloot noch zelfs
bruischende rivier.
Heb je lief mijn lied,
luister als naar de vleuglen
Van den wilden wind,
nu eens daar, dan hier.
Min mij, 'k heb uw liefde
noodig voor mijn zangen,
Laat me alleen, 'k heb noodig
tranen voor mijn lied.
Sterf, ik heb van noô
dood en doodsverlangen,
Want ik ben de Cobzâr,
levend voor zijn lied.

II.

DE MORGEN.

Ik doe mijn venster open,
 Wanneer gij komt voorbij,
Dat binnenstroome uw adem, lief,
 Als bloemenlucht in Mei.
Twee zonnen komen binnen,
 In 't blije kamerkijn.
Ik vraag den hemel wáarom, lief,
 Er nu twee zonnen zijn.
Maar, lief, gij zijt de zonne
 Die ik alleen bemin.
Dat weet de hemel ook wel, lief,
 En 't is hem naar den zin.

Als de ander komt, bij avond,
 Wordt plots mijn kamerkijn
Zóo donker of twee nachten wel
 Er in geslopen zijn.

Ik vraag den hemel wáarom
 Twee nachten zwart als hel?
Maar hém mag ik niet lijden, lief,
 Dat weet de hemel wel.

Ik houd van 't roode koper
 Aan 't snoer, waar zon in speelt,
Maar in mijn hartje vonkelt, lief,
 Veel mooier nog, uw beeld.

En zijn wij heengetogen,
 Bij dauw en morgenrood,
Dan, op de plek waar stond uw tent,
 Ontluiken bloemen rood.

En zingt gij, bij een vuurtje,
  Dat wil tot asch vergaan,
Dan wakkert wel uw lustig lied
  Het kwijnend vuur weer aan.

En wat uw dolk wil dooden
  Bezwijkt bij de eerste steek
En 't bloed maakt nooit uw dolkmes zwart
  En wie gij haat wordt bleek.

O wie gij haat moet kwijnen,
  Maar wie gij mint wordt mooi
En vroolijk vonkelt, in de zon,
  Haar koopren boezemtooi.

Ik doe mijn venster open,
  Wanneer gij komt voorbij,
Dat binnenstroome uw adem, lief,
  Als bloemenlucht in Mei.
Twee zonnen komen binnen,
  In 't blije kamerkijn.
Ik vraag den hemel wáarom, lief,
  Er nu twee zonnen zijn.
Maar, lief, gij zijt de zonne
  Die ik alleen bemin.
Dat weet de hemel óok wel, lief,
  En 't is hem naar den zin.

III.

HET PAARDJE.

Als je 's avonds komt, wen gaat op de maan,
Zie je rood haar als bloed op den heuvel staan,
Maar je ziet haar veel liever verrijzen bleek,
Als een doode, die spookte en naar de aarde keek,
Zóo treurig of 't was om de droefheid van de aard
Dat zij wandelt zóo bleek in de hemelgaard.
Je komt zitte' op het drempeltje vóor mijn huis
En wij luisteren saam naar het loovergeruisch.
En omdat er het drempeltjen is zoo nauw
Ga ik zitten er naast, in het gras vol dauw.
En wij laten er vliegen de vlugge spil
En wij weten niet welke het vlugste wil.
En wij zien naar den weg, in den vallenden nacht,
Als werd er wat moois op den weg verwacht.
En wij zien er een paardje, dat draaft alleen.
— „O paardje! o paardje! waar draaf je heen?
Als je zoekt naar de mole' en den waterval,
O sla dan het pad in, dat daalt naar het dal
En zoek je de put, in de popellaan,
Dan moet je dien weg met de raven gaan.
Maar zoek je 't geluk, o hollend paard!
Dan kan je wel rennen al rondom dë aard,
Met de bleekheid der maan, die er zilver strooit,
Maar 't geluk, het geluk, o dat vind je nooit!"
En terwijl ik zoo keek naar dat paardje vlug,
Daar voelde ik mij draven, gedrage' op zijn rug,
En wij renden zóó vroolijk door 't slapend gehucht
En de maan, die ging mee door de donkere lucht.
En de menschen, die sliepen, met luiken toe
En ook sliepen de harten der menschen moe.
En de vogeltjes sliepe' en hun droom werd vervaard
Door onze suizlende duizlende vaart

En zoo renden wij samen de wereld rond,
Tot in meelij, de morgen met rooden mond
Kwam zeggen de bleeke treurende maan,
Dat zij mocht verbergen haar treurnis gaan,
Die de droefheid der aarde nog grooter maakt.

En 'k zat weer op mijn drempel, als één die ontwaakt
En de spillen, die waren gevallen in 't gras,
En zij vroegen elkaar welk' de vlugste was.
Maar ik heb er de spillen maar niet verteld
Dat het paardje veel vlugger was voortgesneld
En dat het niet draafde langs 't pad naar het dal,
Om den molen te vinde' en den waterval
En ook niet den weg naar de popellaan,
Waar de krijschende raven nestelen gaan.
En het paard zal weer rennen, de wereld rond,
Om te zoeken 't geluk, dat geen mensch nog vond.
Maar ik blijf in het gras, bij mijn drempel, voortaan
En ik zal het van verre voorbij zien gaan.

IV.

HERFSTLIED VAN DEN COBZÂR.

O morgen vallen de bladen,
Maar ik denk aan het zomergraan
En dat zal er zóo golven en ruischen
En zóo mooi op de velden staan,
Dat wij allen van vreugde vergeten
Het vallen der najaarsblaên.

Ik vlucht, dat zij weet dat 'k haar liefheb,
Wanneer zij komt voorbij
En ik laat er mijn cobzâ verzwijgen
De liederen bevend en blij.

En de liederen vragen: „Waaróm toch?"
En ik zeg: „Wijl zij komt voorbij."
Maar 'k bezing haar wanneer ze er niet bij is,
Als de zomer, gevlodenen Mei.

En ik houd van den klank van haar dansen,
Dat doet dansen haar halssnoer klaar
En haar purperen gordel vol kralen
En dë anjers die vlamme' in heur haar.

Wen je komt langs de woon van den Cobzâr,
O laat vallen de bloem uit je haar
En de bloem, die zal bloeie' aan mijn drempel
En doen denke' aan je zieltje zoo klaar.

De twijgen der appeleboomen,
Die voelen de vooglen zoo licht.
En het gras, vol aroom, in het hooiland,
Dat leit er zoo mollig en dicht.

Maar je wil aan mijn zijde niet zitten,
In het hooiland zoo geurig en frisch
En je laat er het water niet houden,
In de welput, je beeltenis.

Maar je hebt er mijn hartje bevolen
Er je beeldje in te houden altijd.
En ik zwerf met mijn lied langs de wegen
En ik zing in mijn eenzaamheid.

En ik weet er wel tooverwoorden,
Die je ketenen konden aan mij,
Maar ik wil ze toch nimmer spreken,
Wanneer je komt voorbij.

Want ik houd van den klank van je dansen,
Dat doet dansen je kralen klaar
En ik houd van je slaap met zijn droomen,
Van je spilletje wonderbaar.

O geef uit je kruik mij te drinken,
Want ik ben maar een zwerveling.
En de hemel, die zegent wie laafde
De man, die van dorst verging.

De hemel, die zegent de bronwel
En de lavende frissche fontein
En de ruischende koele rivieren,
Die zie je niet gierig zijn.

En de hemel bemint er de sterren,
Die vonklen voor iedereen,
Zelfs voor hem, die zijn weenende oogen
Niet wendt naar den hemel heen.

Maar als je mij laat sterven,
Dan wijs ik je niet, tot straf,
De plek waar ik word begraven
En dan vraag je: „Waar is zijn graf?”

V.

HET HUIS VAN DEN COBZÂR.

O kom in het huis van den Cobzâr!
  Dat staat er wel open altijd.
En de vooglen, die bouwe' er hun nest in,
  Als in 't woud, in den meietijd.

En de goudenen zonne, die woont er
  Als in den hemel, haar huis.
In den hemel, daar blinkt zij voor allen,
  Bij den Cobzâr, daar voelt zij zich thuis.

En daar is een put, op het voorplein,
  Waar het water vanzelf in stijgt.
En de maan, als ze in 't huis van den Cobzâr komt,
  Wordt een meisje, dat glimlacht en zwijgt.

En de smart, als ze in 't huis van den Cobzâr komt,
  Wordt een vrouw met een rein gelaat,
Zóo edel van weemoed, zóo roerend schoon
  Dat ge er zoetjes van weenen gaat.

En de Cobzâr, die zit op den vloer, in zijn woon
  En hij staat er niet óp voor éen,
Maar hij wijst er den hemel zóo wijd, zóo blauw,
  Die blinkt door de glazen heen.

En komt er éen die dorst heeft,
  Dan langt hij hem water noch wijn,
Maar hij wijst hem de koele welput,
  Waar wie dorstte gelaafd zal zijn.

En moet ge van droefenis weenen,
  Zoo droogt hij uw tranen niet,
Maar hij neemt er zijn lieve cobzâ
  En zingt u zijn mooiste lied.

En dë ooievaar en de zwaluw,
  Die kennen en lieven zijn huis.
— „O laat ons daarhenen vliegen!
  Daar is zang wel en snarengeruisch.”

Soms leunt, om in ’t huis te gluren,
  Een vrouw aan het raamkozijn
En zij ziet dat er blanke dolken
  En purperen bloemen zijn.

Maar hij toont er zijn blanke dolken
  En zijn purperen bloemen niet.
En wel ledig zou lijken zijn woning,
  Zonder de zon en het lied.

Er zijn vensters aan alle zijden,
  Om den hemel te zien en het gras
En men ziet zóoveel groen door de glazen,
  Of de woning een weide was.

VI.

HET LAATSTE LIED VAN DEN COBZÂR.

De Mei is mijn broeder en, komt hij in 't woud,
Dan zegt hij, elk jaar: „Ben je nóg al niet oud?"
Altijd blijf ik jong als de lente.

Ik heb geen paard van noode,
Om te rennen de wereld rond.
Ik zag ál, ook de menschenharten,
Met al hun verlangen en smarten,
Die ik zonder hun hulpe verstond.

Ik behoef er geen wolkje te wezen,
Om te zweven door 't hemelblauw.
Ik ken, als mijn woning, den hemel
Met de zon en het sterrengewemel
En die laaft mij met morgendauw.

Een meisje wou 't hartje mij geven,
In bloei als een meiseizoen,
Maar ik zei haar: „O meisje! wees schrander!
Bewaar het maar voor een ander.
Wat zou er de Cobzâr mee doen?"

Ik ben door het woud getogen;
Toen vroeg mij het wuivend woud:
— „Wie heeft je je liedjes gegeven?"
— „Je bladen die ruischen en beven,
Die hebben ze mij vertrouwd."

Veel bloemen, op 't graf van den Cobzâr,
Zulle' er bloeien zoo rood als bloed
En de zon, die zal lievend ze streelen
En die zal er mijn graf willen deelen,
Om te zien hoe ik sluimer zoet.

Maar de Cobzâr met al zijn liedjes,
Die zal er niet eenzaam zijn
En dë aarde, die zal hem wel danken
Dat hij zong van haar winters, die blanken,
Van haar lenten vol zonneschijn.

En de Cobzâr, die zal er ontwaken,
Als de levenden zingen zijn lied,
Als de moeders de kinderen sussen
Met zijn liederen zoeter dan kussen,
O dan slaapt er de Cobzâr niet.

En dan vraagt hij: — „Waar is er mijn cobzâ
En de mantel, die dekte mijn hart?
En waar is er mijn hartje vol zangen?"
En dan heugt hem, maar zonder verlangen,
Dat hij dood is, in de aarde zwart.

En dan slaapt, met een glimlach, de Cobzâr,
Zich erinnerend, zoetjes weer in.
En elk lied wordt een bloem en daar blinken
In tranen van dauw en die drinken
De menschen uit loutere min.

En zóo bloeit er zijn graf dat de moeden
Er werpen hun zorgen wel af,
En de menschen, die noemen hem broeder
En dë aard zegt: — „Ik was er zijn moeder!"
En de zon, die zal lieven zijn graf.

De Mei is mijn broeder en, komt hij in 't woud,
Dan zegt hij, elk jaar: — „Ben je nóg al niet oud?"
Altijd blijf ik jong als de lente.

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

MARCEL SCHWOB.

(1867—1905.)

III.

„Goed nieuws, niets dan goeds vandaag!"

Ik zie nog de flikkering van hartelijkheid en nieuwsgierigheid op het ronde gelaat van Marcel Schwob als hij mij aan de gare du Nord in Parijs afwachtte. Met wat een hoop vragen en mededeelingen werd ik bestormd!

„Niets dan goeds vandaag," zeide hij mij, terwijl het rijtuig in den grauw valeuden avondschijn van de Aprilmaand ons door smerig-grijze straten naar mijn kwartier bracht. „Verbeeld u, Sirmond, de directeur van de *Echo de Paris,* heeft het er op gezet zijn blad tot een van de groote journalen van Parijs te maken, en 't is nu voor goed bepaald dat er een geïllustreerd literarisch Zondagsblad aan wordt toegevoegd. Hij heeft aan Mendès de leiding daarvan gegeven, maar ik krijg de redactie. Daardoor heb ik opeens een positie hier gekregen. Ik ben een groot man geworden, *siehstu.*"

(Dit was een souvenir van zijn Elzasser afkomst. Wanneer hij blij was, de goede Marcel, en iets te zeggen had dat verbazen moest en toch niet was tegen te spreken, dan stak, midden tusschen zijn woorden, dat *siehstu* het hoofd op.)

„Van morgen, toen ik bij Ollendorff was, die mijn vertellingen zal uitgeven, heb ik al dadelijk mijn macht gemerkt. Ik sprak hem terloops van de plannen, en hij veranderde van toon; hij liet mijn manuscript halen, dat hij zich secuur nog niet verwaardigd had in te zien, bladerde er in, begon te lezen, vond allerlei interessants, en als hij den titel hoorde,

Cœur double, waarmeê ik de verzameling wou doopen, noemde hij dien uitstekend gevonden, en dacht dat het boek ongetwijfeld zou gaan. Op staande voet moest het ding gedrukt worden, en in mijn bijzijn telefoneerde hij aan het annoncebureau dat men de verschijning van het boek in verschillende groote bladen zou aankondigen. Wat zegt ge daarvan? En ik heb ook een brief gekregen, waarin O'Neill den dag bepaalt dat hij bij ons komt."

De Hemel vergeve mij dat binnen 't eerste uur van aankomst te Parijs het lot van *Cœur double* mij niet zoo na aan 't hart ging als den auteur zelf, en waar ik nog met veel meer overtuiging voor smeek om vergeving, dat is voor mijn gebrek aan enthousiasme, op dat oogenblik, bij de aanstaande verschijning van O'Neill.....

Hoe gaat het den reiziger, die uitgetogen is om Parijs, het intellectueele Parijs, te ontdekken? Uit de verte gezien ligt de kaart van het wonderland, met een paar lijnen geteekend, heel duidelijk voor zijn oog open, maar als hij de stad zelf binnentreedt en door de eindelooze grauwe straten heengaat met hun niets beduidend gewoel en hun leege drukte, dan krimpt onder den duisterenden Aprilhemel zijn gezichtsveld tot al enger dimensies samen; hij vraagt zich wat voor geest en geestigheid wel over het modderig plaveisel kan waren, en angst beklemt hem, wanneer hij denkt wat de stomme, donkere gevels van magazijnen en winkels zouden zeggen, wanneer zij uit konden spreken, wat hun op het domme, doode hart ligt.

Is er wel, in nuchter-kille schemering, iets zóó ontmoedigend als die eeuwig doorloopende ommuring van den geest door doffe huizen met hun blindstarende oogen? Men voelt zich moe en machteloos en geeft het op te zien en te denken...

Maar de goede vriend had het er op gezet dat de eerste avond van ons samenzijn vroolijk en triomfant zou verloopen.... en toen wij na een gezellig laat diner ten huize van de familie Cahun langs de Seinekade terugwandelden.....

De lucht had ook haar best gedaan; zij had wel niet haar schitterendste avondtoilet aangetrokken, maar dat wazige blauw onder het verspreide wolkige licht van de opkomende,

nog verscholen maan, hoe liefelijk tooide het den hemel, hoe zacht rustte het op de paleizen en woningen aan beide kanten van de rivier, en hoe liet het de volle blijheid van hun glans aan de glinsterende lichtjes, die de oevers zoomden! Het breede water stroomde in de diepte, en het oog volgde de lijn van de Seine, gedragen door de levendigheid en de sierlijkheid van den stroom.

Hier moest de geest zich wel openen; een fijne prikkeling drong tegen de zenuwen aan; de lichte roes van verrukking, die een harmonieus beeld kan geven, steeg naar het hoofd. Het was de exaltatie van Parijs.

Alsof hij mijn gedachte raadde, terwijl wij zonder veel woorden naast elkander gingen, wees Marcel Schwob op het stadsgezicht, en ik hoorde hem meer zeggen dan dat hij werkelijk zeide, het mystieke paar syllaben:

Parijs!

Parijs! Een held uit een van de romans van Balzac, wanneer hij de stad voor zich ziet liggen, zegt met de bitterheid van zijn trots: „A nous deux maintenant!" alsof hij de verraderlijke stad wil veroveren en doen knielen. Er lag zoo niets bedriegelijks, dien droomerigen, doezeligen lenteavond, in de kalm streelende atmosfeer van de Seinestad, niets dat stemde tot verzet, niets uitdagends voor een wilde begeerte, maar wel rees daar op, uit het beeld van het water en de lichtjes, van de gebouwen en de teedere lucht, een bekoring die vleiend heenstreek over het hart en fluisterde: A nous deux! Men ging begrijpen dat men Parijs kon liefhebben, dat men wenschte het te bezitten, dat men verlangde gelijkwaardig met Parijs te zijn, als om het tegemoet te kunnen gaan en het te zeggen: A nous deux!

Parijs!

Wij waren allen zoo opgewekt geweest aan tafel in de gastvrije woning die wij beiden daar pas verlieten, en de vroolijkheid had misschien haar voornaamste oorzaak in de goede tijding die Marcel Schwob over zijn nieuwe positie en de aanstaande publicatie van zijn boek had kunnen brengen. Wat was hij gefeliciteerd geworden! was er zelfs niet een kleine zucht geuit dat de goede knappe oom Léon Cahun, met al zijn geleerdheid, nooit de kunst had verstaan om zijn talenten door de wereld te doen erkennen, terwijl Marcel...

„C'est ce que j'admire tant dans Marcel qu'il trouve toujours le temps pour tout.” Zoo had zich de bewondering voor onzen vriend in den huize Cahun uitgesproken. „Il va voir les gens, et les gens viennent à lui. Ah, il ira loin!”

„Hij zal het ver brengen!” Dat tooneeltje van zooeven, de geste van den held van Balzac, het diffuse maanlicht en het fluisterwoord Parijs! het verbond zich alles samen, en het deed me iets beseffen van wat er dien avond in mijn jongen kameraad moest omgaan. *Ah, il ira loin!* Zijn gedachten moesten met den stroom meegaan naar de toekomst en daar, in het verschiet, het beeld oproepen van de macht die hij vermeesteren en die hem bekronen zou.

— Leest ge in de toekomst? vroeg ik. — Gaat ge uit op de verovering van Parijs? —

„Neen, neen,” antwoordde Schwob haastig, en hij verbrak zijn droom. „Ge moet niet denken dat ik me gekke dingen in mijn hoofd haal, nu mijn directeur Sirmond plotseling literarische neigingen heeft gekregen. Sirmond, sinds hij aan Jules Huret de enquête heeft opgedragen onder de literatoren naar den toestand van het naturalisme en het symbolisme, verbeeldt zich, geloof ik, dat hij invloed moet gaan uitoefenen op de letterkunde.

„Ge komt op een heerlijk oogenblik,” vervolgde hij, spottend alsof de gedachte aan de literarische enquête hem hinderde; zoowel de gedachte aan den man die haar liet houden, als de gedachte aan wien zij was opgedragen. „Parijs wordt onveilig gemaakt door een nieuwsgierig man, een braven lobbes van een jongen, die nu al een maand lang bezig is dichters en prozaschrijvers op hun geweten af te vragen wat zij denken over de toekomst van de poëzie en van den roman. Dat moet dan later een boek worden en aan de menschheid een voorstelling geven van den staat der letteren in Frankrijk. Voorloopig verschijnt het, interview na interview, in de *Echo de Paris.* C'est imbécile. En ge weet waar we die vleug van belangstelling voor dichtkunst en alle soort van schrijverij aan te danken hebben? Aan den opgang van het diner dat aan Jean Moréas is aangeboden, toen zijn *Pélérin passionné* verscheen, en aan het succes van *Le jardin de Bérénice,* den nieuwen roman van Maurice Barrès, die romans is blijven schrijven niettegenstaande hij député is geworden.

Dat heeft de menschen, de wereld van de boulevards, aan het denken gebracht: een deeltje gedichten dat aanleiding wordt tot eten en drinken, te midden van persmannen en reclamehelden, en een symbolische roman waarin men achter heel veel nevelen de openbaring van politieke geheimen zoekt, die men er trouwens niet in vindt...."

— Ge houdt niet van Barrès, — merkte ik op.

„Ik haat de psychologische romans en hun auteurs, dat weet ge", zeide Marcel Schwob gebeten. „Wat Moréas betreft, wiens roem niemand kwaad zal doen, die is een vinding van Anatole France om zijn medebibliothecaris van het Luxembourg, Leconte de Lisle, den dichter, te plagen, — want er moet niets verschrikkelijker zijn dan de haat van twee bibliothecarissen, wanneer ze elkander niet uit kunnen staan en aan een zelfde bibliotheek zijn geplaatst. Maar Barrès is door Bourget gepousseerd, en ja, dat kan ik hem niet vergeven."

In eigen gedachten verdiept had ik mijn jongen vriend laten doorpraten, en de innig mooie stemming van dien avond liep gevaar tegen de klippen van allerlei klein gedoe dat niet behoorde in die lichtschemerende omgeving. Zoo hervatten wij nog eens onze wandeling langs de Seinekade, alsof we vooreerst geen plan hadden het nachtkwartier op te zoeken, en bij dien nieuwen gang langs het stroomende water en de statige huizenrij werden eenige oude filosofische beschouwingen opgedischt die moesten dienen om de gedachtenbaan te effenen.

— Van dicht bij gezien, — zeide ik ongeveer — lijkt de teekening van de dingen om ons heen altoos verward, omdat ons oordeel te persoonlijk is; wie uit den vreemde komt en daardoor nog een flinken afstand heeft bewaard voor zijn oog, die heeft kans de dingen in hun juiste verhouding waar te nemen. Gun mij nu eens dat priviligie van den vreemdeling, en waar ge het kleine en nietige opmerkt in zulke voorvallen als de drukte die er gemaakt wordt bij de uitgaaf van wat gedichten of van een roman, laat mij daar eens wijzen op het belang van het feit dat een paar versjes van een nieuw dichter en eenige bladzijden van een nieuw auteur zulk een beweging veroorzaken in een machtige literarische wereld als de Fransche; — en al gaat die

beweging ook niet zoo diep, ze bestaat toch, daarvan getuigt de enquête.

Is het niet het bewijs dat er iets nieuws in de geestelijke wereld op til is, of misschien al is gekomen?

Dat alles wat ge me hebt genoemd moge bespottelijk zijn, het nieuwe moet toch altoos een lange periode van dwaasheid doorloopen. En is dat niet juist het mooie van een geestelijk verschijnsel in zijn wording, en zelfs lang na zijn wording, dat men er aan twijfelen kan, dat men het mag negeeren, ja dat men het kan houden voor een caricatuur van wat het in waarheid zou willen zijn? Een beetje onzekers moet er altoos over de intellectueele, en ook over de moreele, phenomenen liggen. Waarom? Omdat ze nooit als een brute doode massa tegenover onze aanneming of onze verwerping moeten staan; neen, ze moeten de bewegelijkheid en energie van ons geloof prikkelen, ze moeten ons drukken en verheffen, ze moeten spreken dan tot onze vreugd, dan weer tot onze smart, geen rust geven en geen gerustheid, maar groei en grootheid, zoodat wij, wijzelf in onze gedachten leeren inleven. Geen rust — ik bedoel van binnen, om de rust daarbuiten, hier in ons samenzijn, en ginds in de verrukking van den maanavond des te beter te waardeeren.

En op mijn beurt wees ik thans mijn vriend de mystische stad. Maar als of mijn lange monoloog me wat ondeugend had gemaakt, besloot ik mijn rede met de vraag: Wanneer komt de man van de enquête bij u om uw opinie te vernemen? —

Marcel Schwob, die veel te goed was om niet al lang uit zichzelf, ook zonder mijn heroïsch middel, zijn humeurigheid te hebben overwonnen, begon te lachen:

„Hij zal het wel laten. Maar hij denkt er ook niet aan. Zoo'n groot man, mijn plaagzieke vriend, ben ik nog niet op eens geworden. Ofschoon, — ik heb wel mijn ideeën over de kunst van onzen tijd en welke richting zij uit moet. En ik zal ze zeggen ook, maar op mijn eigen plaats, in mijn eigen boek. *Cœur double* moet een voorrede krijgen; ik zal er spreken, uit de hoogte, over het groote vraagstuk. Mijn hart en mijn ziel leg ik daarin. Het moet klinken als een klok, *siehstu!*...."

Zoo gaf mijn arme goede vriend me toch zijn antwoord

op de vraag of hij uitging op de verovering van Parijs, dien eersten gelukkigen avond van ons samenzijn.

C'est temps nouveau...

Zoo begint een versregel van Moréas uit die dagen van het voorjaar van 1891, van den Jean Moréas, wiens gedichten als een officieele erkenning hadden gevonden door het banket ter eere van den *Pélérin passionné* in Februari. Uit alle landen van Europa, zoo verhaalde de legende, was de jeugd op het feest van den dichter mede komen manifesteeren door telegrammen en adressen, en — wat in de oogen van de wereld nog meer beduidde — de groote pers van Parijs, de bladen van de boulevards waren op het maal vertegenwoordigd geweest.

Het scheen de verrijzing van een nieuwe poëzie.

Een schrik was er gevaren door al wat men in album en anthologie veilig als een eeuwige schat had opgeborgen onder het etikette van Lamartine en Victor Hugo, ja ook die verscher specimens van gedroogden bloei, die onder de namen gingen van Leconte de Lisle, van Coppée en van Sully Prudhomme, ze werden bedreigd — bedreigd door een obscuren aanval, uit de verte, uit de diepte, van jonge levende krachten.

Zeker, de menschen hoorden toen niet voor de eerste maal van een nieuwen bloei van poëzie, daar op een grooten afstand van het beschaafde Parijs, aan den afgelegen overkant der Seine, in het Quartier Latin. Ook was de naam van symbolisten voor de nieuwe dichters misschien niet geheel onbekend — men verstond daaronder menschen, die behalve hun andere onregelmatigheden, nog daarenboven de dingen niet direct bij hun naam konden noemen, en door alleen te laten raden, wat ze te zeggen hadden, hun taal bijzonder onduidelijk maakten.

Maar tot nog toe had men die symbolistische dichtkunst voor een onnoozelheid meer gehouden onder de onnoozelheden van de lòsse jeugd der Université.

Nu echter was het een nieuwe poëzie, als een belofte van een nieuwe ziel! —

Met de verschijning van *Le jardin de Bérénice* was het eenigszins anders gesteld. Dat boek van Maurice Barrès had

men bij zijn geboorte niet met zoo'n omhaal begroet als *Le pélérin passionné.* Het was ter wereld gekomen als zooveel boekjes meer in gelen omslag à 3 fr. 50. Daar waren ook wel verstaanbare passages in, en er kwamen ondeugendheden in voor die ieder recht- of slinksgeaard boulevardier met een lachje van verstandhouding dadelijk begreep. Geen wonder, een man van de wereld had den roman, als men het boek zoo noemen wil, geschreven, een afgevaardigde naar de Wetgevende Vergadering van Frankrijk. Maar Maurice Barrès had tot den kring behoord van Jean Moréas, hij was ook een symbolist; en een heel gedeelte van zijn boek ging boven de bevatting van de menschen. Het lag niet aan de taal, want die was heel precies en zoo sober wereldsch mogelijk, maar de nieuwe ideeën moesten er schuld aan zijn, nieuwe ideeën, die in zoo'n koddig ironisch weerschijnkleed waren aangekleed, dat men er geen mouw aan passen kon. Er werden avonturen in verteld van den auteur met een jong, meer zedeloos dan onzedelijk meisje, met een ezel, een eend en een ingenieur, en het bleken ten slotte avonturen te zijn van de ziel. Het boek verlegde het middelpunt van de wereld in het hart van de menschenpersoonlijkheid. Daarom voelden de menschen zich nergens op vasten grond, gewoon als ze zijn aan een vast geregelde omgeving in hun verbeelding.

En dat alles wat het boek vertelde werd zoo zeker, zoo superieur spottend, zoo voornaam melancolisch, zoo sarcastisch sentimenteel gezegd, dat men zich aan de betoovering van den schrijver niet kon onttrekken. Het ongewone, het onbekende, het mysterieuze, naast al het gewone en bekende van *le jardin de Bérénice*, prikkelde de aandacht. Geen gepassionneerd boek, dat voor goed en voor altoos indruk maakt, maar een voorbijgaande vlucht van gedachten en gevoelens. Ge ziet op, en waar is van Zola het machtig bouwsel op het terrein der fictie gebleven? hoe kunnen nog de anecdotes van de Maupassant amuseeren? bij dit vernuftige spel der persoonlijkheid, die uit haar eigen elementen zich een wereld formeert, bij dit uitzicht op het grillig golvende landschap van de ziel!

Een nieuw boek, een nieuwe uitkijk op het leven!

Wie zal zeggen of 't niet een streek van het Lot was,

toen het, op dat oogenblik van den aanvang van een nieuwen weg, een Albaneeschen Griek, als Jean Moréas, half kapper, half klepht van uiterlijk, op den voorgrond bracht tot leider van de jeugd? en toen het Maurice Barrès tot gids proclameerde, van wien niemand wist te zeggen waar zijn ironie ophield en zijn ernst begon? Ten minste mag men de keus schilderachtig noemen: de ravenzwarte gestalte van Moréas, overbruisend in een bijna groteske zelfbewustheid, en als pendant daartegenover, de bleeke, preutsche jongelingsfiguur van Barrès, vol van ingetogen distinctie en teruggehouden koele spotzieke energie.

En met dat woord van schilderachtig wordt zoo zeker als iets zeker kan wezen, de beteekenis niet uitgeput van Moréas en van Barrès. Wie *Le pélérin passionné*, het boek van Moréas, dat wel een wat kinderachtig boek is, met aandacht en overgaaf leest, die bemerkt er de poging van den dichter in om uit de kinderachtig aangeleerde maniertjes van dichten tot een breeden en tegelijk levens- en bewegensvollen stijl te komen. Een oude mode werd verlaten, en een krachtiger wijs werd aangestemd. Zooals Moréas dat zelf uitdrukte, hij gaf den naam van symbolist op, om een Romaansch dichter te worden.

Bij Barrès, veel grooter dichter, d.i. schepper van geestelijk leven, dan Moréas, geschiedde hetzelfde. *Le jardin de Bérénice* duidt ook een transformatie aan, de ontwikkeling van een artist tot mensch. Maurice Barrès had zijn boek eerst tot titel gegeven het laatste woord van den Romeinschen Keizer, wien het vooral smartte dat zijn dood een kunstenaarsloopbaan afsneed: Qualis artifex pereo, wat 'n artist gaat er in mij verloren! Het boek, op zijn ironische, zedelooze manier, zegt den ondergang van den dichter; maar die dichter redt, uit den dood van zijn fantaseervrijheid, het gevoel dat hem in gemeenschap kan brengen met de menschheid.

Le jardin de Bérénice is een verlaten tuintje, in de nabijheid van de doode zouten plassen aan den oever der Middellandsche zee; Aigues Mortes heet de stad waar het bij ligt; en de tuin zou als een kerkhof zijn, wanneer daar niet de lichte lachende gestalte rondging van Bérénice wier ziel toch de droefheid was van het gedrukte en gesmoorde zielsleven.

Zij, met haar kinderlijk verdriet en haar kinderlijke vroolijkheid, met haar brutale ervaring van het leven en de zonde van haar jeugd, — zij, met het gesloten geheim van haar ziel, moest vroeg heengaan in die doodsomgeving, als een bloemknop verflenst en verkreukeld door het lot, toch innig teeder om aan te zien. Bij haar lag de dood reeds aan de bron van het leven. Maar uit het verderf van die kinderziel raakt een nieuwe kracht de ziel van den dichter. De doodsgedachte wordt hem een voorwaarde voor het grooter en ruimer leven; en het gevoel dat voor hem is opgebloeid in den tuin van Bérénice is het antwoord op de klacht, het gebed dat Barrès' eerste boek besluit — het gebed aan 't slot van *Sous l'œil des Barbares*, — hoeveel jonge harten hebben hem dat gebed nagebeden!

„O maître, — l'effort égoïste et âpre m' a stérilisé. Il faut, mon maître, que tu me secoures. O maître, dissipe la torpeur douloureuse... Toi seul, ô mon maître, — je te supplie que par une suprême tutelle, tu me choisisses le sentier où s'accomplisse ma destinée.

„Toi seul, ô maître, si tu existes quelque part, axiome, religion ou prince des hommes."

Zoo was eenmaal uit den grond van zijn egoïste zelfvernedering de innige vraag gerezen tot de groote gesluierde Macht van het Leven, de twijfel, de smeeking, de drang...

„Il faut, mon maître que tu me secoures!"

En het antwoord kwam uit de ziel zelf, uit de ziel der persoonlijkheid wier lichtzinnig melancolische avonturen in het superieur-spottende boek worden verteld.

Mon âme est un jardin....

zoo zou Barrès den dichter van dit tijdperk, Albert Samain met zijn *Au Jardin de l'Infante*, hebben kunnen parodieeren.

De vreemdeling die het leven van zijn tijd wilde meeleven was misschien nog beter in staat om te oordeelen over de teekens van den tijd, dan de jonge man die de gebeurtenissen dag aan dag om zich heen zag opschieten. Hij zag in de genoemde feiten een uitvloeisel van de behoefte aan samenwerking en aaneensluiting op geestelijk gebied. Wat

tot nog toe op zichzelf had gestaan, wilde zich vereenigen.

Het nieuwe, al lang voorbereid, wachtte er maar op dat het oude week; het wilde zich eindelijk toonen aan het daglicht. Waar het op aankwam was of het zijn kracht kon ontwikkelen tot een nieuwe organisatie en een nieuwe beschaving. Had het nieuwe leven, zooals het in de voorstelling van het jonge geslacht allengs een vorm kreeg, de mogelijkheid in zich, om, verdeeld en verspreid gelijk het was, toch samen te vloeien tot een geestelijke eenheid? Bezat het nieuwe geestelijke leven een gehalte in zichzelf om aan de maatschappij kracht en toon mee te deelen?

Dat was de kwestie.

De oude machten en gevoelens waren langzamerhand ondermijnd en vervallen. In Duitschland had Bismarck zijn afscheid gekregen en was heengegaan. Men mag dat aanzien niet alleen voor een Europeesch feit, maar ook voor een typische gebeurtenis. Het oude moest zijn congé nemen. De nieuwe jonge keizer was de man van den dag, en hij begon zijn regeering met een poging tot verzoening...

In Frankrijk scheen uit het midden van het jonge geslacht zelf de beweging op te komen. Lang hadden de vage en tegelijk enge gevoelens der jeugd naar een uitweg en een krachtig bedrijvig leven verlangd. „O maître, dissipe la torpeur douloureuse! Je te supplie que tu me choisisses le sentier où s'accomplisse ma destinée." Zij hadden hulp gezocht en bevrijding door een Meester, noem dien Meester dan een soort van Boulanger of het socialisme, of den godsdienst. Maar nu gingen zij beproeven hun eigen bedding te graven en langs hun eigen weg te stroomen.

Een nieuw gevoel van het leven, een nieuw gezicht op het leven!

Het was een heel teeder en nog ziekelijk plantje dat opschoot.

En onderwijl was Jules Huret, onder de aegide van Valentin Sirmond, den directeur van de *Echo de Paris*, bezig om de groote mannen van den dag te ondervragen of het doode nog levend was en of het levende niet waard was dood te gaan.

„Il a du talent, mais je le crois très fumiste," zeide hem Leconte de Lisle van Maurice Barrès.

„Tous fumistes, ces jeunes gens," herhaalde de oude dichter,

nu hem eenmaal dat woord voor den geest stond, en met een schouderophalen en een grinnik veroordeelde hij het gansche jonge geslacht als een troep looze grappenmakers.

„Ik heb het altijd wel gedacht," zeide mij Marcel Schwob, toen ik hem een der volgende dagen ontmoette, „dat die interviews van Jules Huret nog tragi-comische incidenten zouden opleveren. Daar heeft Anatole France zich boos gemaakt over een uitdrukking van Leconte de Lisle en hij heeft een brief aan Huret geschreven, ter publiceering in de *Echo de Paris*, dat hij den dichter zou hebben uitgedaagd, wanneer hij niet zoo beroemd en, vooral, niet zoo oud was geweest. Jules is dadelijk met den brief naar het huis van Leconte de Lisle getogen en vond hem *en chambercloak* zijn groote pijp rookende. Hij nam den brief van Anatole France op, en terwijl hij de rookwolken in Huret's gezicht blies, zeide hij: „Que veut-il donc? Eh bien, nous nous battrons; malgré la distance qui nous sépare, je lui ferai l'honneur de me battre avec lui." Zoo raken de poppen aan 't dansen.

„Er is niets van het duel gekomen.

„Ik wou dat ge Huret's beschrijving van zijn bezoek bij Leconte de Lisle hadt gehoord. Het was een volslagen komisch tooneel, zooals hij de geste mimeerde van den man die uit de wolken (van zijn pijp) sprak over het nietig aardsch geslacht der Anatole's en hun wriemelend gebroed."

— Maar, mijn waarde vriend, — moest ik opmerken, — ik ben blij, dat de al te realistische détails mij gespaard zijn. Nu kan ik me des te beter in het symbolische van het geval indenken: de oude God, die op zijn Olympus bestormd wordt, en die antwoordt met zijn donderende rookwolken en zijn bliksemend staal! Helaas, we weten dat zijn toorn hem niet zal baten, want de oude hemels zijn er voor bestemd om te worden opgedoekt en — malgré la distance qui nous sépare — binnen weinig tijd zit Anatole France op den troon.

„En Barrès neemt de plaats in van Renan?" zei Schwob.

— Waarom niet? Heeft hij hem niet duidelijk genoeg verteld, dat hij het heele muziekje van Renan's phrasen uit het hoofd kent, en dat hij genoeg heeft van zijn artistiek scepticisme? Zeker, ge zult het zien, het nieuwe

komt in de plaats van het oude; Barrès onttroont Renan. — „Toch loopt hij rond in de plunje die hij van Renan gestolen heeft,” zei mijn vriend een weinig gepiqueerd, „ik mag Barrès niet.”

— Laat ons hem dan den bons geven, maar antwoord me dit: Hoe komt het dat Leconte de Lisle geen vat meer heeft op de jeugdige generatie van dichters, terwijl in de poëzie van de meesten hunner, van Régnier zoowel als van Raynaud en van Vielé Griffin en van Albert Samain en van de ontelbare anderen, toch bijna geen element wordt gevonden dat niet in de verzen van Leconte de Lisle al een volledigen ronden klank heeft bereikt?

— Ik weet wel, de nieuwe verzen zijn wat losser van lendenen en dikwijls wat onregelmatiger ingedeeld, soms wat doordringender van muziek misschien dan die van den ouden heer, maar zijn ze wel veel anders dan de courante munt, waar die andere zijn merkteeken heeft ingeprent in het wichtige erts? —

„Evenals Barrès het goud van Renan in kleine zilverstukjes heeft omgewisseld,” lachte Marcel Schwob. „De wereld is een oude-kleerenwinkel, ik geef het u graag toe. Maar denk ook niet dat ik met onze jongste poëzie wegloop. Wij zijn geen volk voor echte lyrische dichtkunst. Te veel rhetoren! Wij steken te diep in het proza. Mooi aankleeden en mooi instrumenteeren, dat kunnen wij. Maar wij mankeeren iets. Dat is het natuurgeluid van de menschelijke stem. Wanneer we probeeren dat in onze poëzie op te vangen, dan komt er iets kinderachtigs te voorschijn. Zelfs Verlaine kent dat niet, en als Moréas het beproeft dan wordt het een deuntje op een draaiorgel. Verlaine heeft heerlijke vioolklanken, maar het blijft toch altijd de kunsttoon, en het wordt nooit de directe, onmiddellijke hartklank, waaraan men zich met volstrekt geloof kan overgeven.

„Hij weet dat zelf ook wel, Verlaine, en hij heeft zijn instrument gerammeid en gebeukt om er den echten toon uit te halen, maar ’t is hem toch niet gelukt. Vraag ’t hem wat hij ’t mooist vindt onder zijn gedichten, hij zal u niet de gebeden noemen van *Sagesse,* maar hij zal u gaan spreken over zijn *Bonne chanson.* Daar is hij wat de Fransche poëzie mist het naaste bij gekomen. Al het andere, het exotische

en het geheimzinnige, is niets dan een surrogaat voor poëzie."

Bij dezen uitval van mijn vriend moest ik denken aan een van de laatste verhalen van Hoffmann, den man der fantastische vertellingen. Hij heeft dat verhaal op zijn ziekbed gedicteerd, toen alle hoop op herstel vervlogen was. *Genesung* was de naam dien hij er aan gaf. Die Hoffmann, die altoos in een fantastische wereld geleefd had, en voor wien poëzie gelijk stond met mysterie, dien overviel in zijn ziekte de behoefte om natuur, om groen te zien. En dat gevoel spreekt zijn verhaal *Genesung* uit. Een krankzinnige, een man die alle betrekking met het leven verloren heeft, komt daarin voor, dien zijn dokter niet anders weet 'te redden, dan door hem in een magnetischen slaap te midden van het bosch te brengen, opdat hij ontwaken zal, omringd door de gezonde, levende natuur. Het middel helpt; als de ongelukkige ontwaakt, dan komt de herinnering aan het gewone, goede leven weder op, hij drukt den tak dien men hem in de handen heeft gegeven aan zijn hart, en roept uit: O! Grün, Grün! mein mütterliches Grün!

Ik deelde die kleine impressie aan Marcel Schwob meê, en nu riep hij op zijn beurt uit: „O! Grün, Grün! mein mütterliches Grün!"

„Ja, dat is de andere pool die aan onze poëzie mankeert. Wij hebben fantasie en mysterie, maar das mütterliche Grün, „mein mütterliches Grün" ontbreekt ons. En waar zullen wij het vinden!"

Zooals 'n mensch zichzelf in het gesprek wel eens tegenspreekt, begon ik nu van mijn kant op enkele kenteekens te wijzen van onderscheid tusschen de nieuwe poëzie en de dichtkunst van een vroegere periode. Er was toch een nieuwe bezieling, zoo merkte ik op, van de oude poëtische elementen. Aan de Parnassiens had men verweten, dat hun verzen, in marmer gehouwen, ook als marmer zoo koud waren; aan Leconte de Lisle, wanneer men zijn verzen met aandacht in zich opnam, kon men wel geen koelheid verwijten, maar hij bewaarde toch altoos een afstand, „la distance qui nous sépare". Er bleef een ruimte open tusschen zijn gedichten en den lezer.

— Door de nieuwe poëzie daarentegen, — zoo ging ik

in mijn redeneering voort, — trilt en trekt een zucht, een verlangen, een smachten naar zielsvereeniging met het onbekende. Er is heimwee in de poëzie.

— Bedénk waarmee op dit oogendlik de verbeelding is vervuld! Wat ziet ze voor zich? Het is het beeld van een tuin, van een park, op dat melancoliek oogenblik van den dag wanneer het licht roodbruin op het gebladerte valt, nog even, eer de schemering intreedt. Standbeelden staan tusschen de zwijgende boomen, en wachten zwijgend, ik weet niet met welk verlangen naar herleving. Een prinses gaat in den tuin rond, droef gelukkig in haar gedachten, of is het Bérénice die in het park ronddwaalt met de lichte stomme smart van haar onontloken ziel, of is het een heele stoet van menschen die samen gekomen is, grillig gedost of keurig gekleed, maar allen vervuld in het hart van den trek naar het onbestemde, ziek van begeerte en wachtend met de zwijgende standbeelden....

„Watteau!" vulde Marcel Schwob mijn gedachten aan.

— Ja, Watteau, dien ge terugvindt bij Régnier, bij Raynaud, bij Samain, en ook bij Barrès, en niet minder bij Verlaine, den dichter der *Fêtes galantes*. Bij hen allen voelt ge een heimwee naar de fantasie van het verleden en het geheime, het verbodene, het ziekelijke van het verleden. Het is geen verlangen naar het „mütterliche Grün", maar toch een uitgaan en een heentrekken naar het Fransche zielelandschap, zooals de kunstverbeelding het gevormd heeft, met een wijder behoefte, hoe ziekelijk ze oog nog mag schijnen, naar het diepere, innigere, ruimere leven van de ziel. Zoo zie ik de overeenkomst tusschen de poëzie en het proza van dezen nieuwen tijd, tusschen het park der dichtkunst en den tuin van Bérénice. —

Schwob, die zich altoos ergerde wanneer Barrès in 't spel kwam, kon niet nalaten met wat emphase te zeggen:

„En al dat moois zal eindigen, zooals het moois van Watteau in de 18e eeuw aan zijn eind is gekomen, met een revolutie en een geweldige reactie."

— Gij denkt aan uw vertelling en voorziet *La Terreur Future*. —

„Ja plaaggeest." zeide Marcel Schwob, „ik ben waarlijk bang voor de mogelijkheid van een aanstaand tijdperk van verschrikking; gij moogt het noemen zooals gij wilt, ik zie

geweld in de toekomst. Er moet een strijd komen tusschen de verschillende machten die in onze maatschappij willen heerschen, en de reuk van de bloempjes die Barrès in den tuin van Bérénice heeft geplukt, of welke die anderen uitgaan om in het park van Watteau op te zamelen, zal waarlijk den krijgsdamp niet verdrijven. Gij voelt, als vreemdeling, onze verdeeldheid niet, gij kunt niet begrijpen hoe gekunsteld onze samenleving is. Ja, *la Terreur future!*"

Het was bij een middagwandeling die wij over den Boulevard St. Germain maakten; wij gingen door een van de stille zijstraten om de Seine te bereiken. Het zonnige weer had in de rue St. Guillaume, of hoe zij heeten mag, een paar vrouwtjes uit hun huis gelokt, die zaten daar in de zonnige stilte voor hun woning met elkaar te praten. Een hond blafte even, verder geen geluid. Men was duizend mijlen van Parijs verwijderd, in een vreedzaam dorp waar het middaguur rust bracht.

Daar kwam, door een tenger ventje gereden, een kruiwagen aanzetten waarop een pakje met waschgoed lag. De kruiwagen hield stil bij een van de huizen, met zijn pakje linnen dat de jongen denkelijk voor zijn moeder op een ongewoon uur kwam bezorgen, omdat het te laat gewasschen of vergeten was. Over het schraalbleeke gelaat van den knaap lag het besef van zijn gewichtige taak, maar er was nog iemand grootsch, en dat was, nog oneindig magerder en nietiger dan zijn kameraad, de peuzel van een broertje, die met den grooten broer van zeven of acht jaren mee had mogen gaan om de boodschap te doen. De kruiwagenvoerder tilde met moeite het pak van den kruiwagen op, en bracht het bij de groote deur naar binnen, terwijl de vrouwen goedig pratend 't met een onverschillig knikje aanzagen.

Op den drempel van de deur keerde de groote broer, onder den last van zijn pak, zich even om naar den kleinen dreumes, zijn begeleider, die bij den kruiwagen bleef wachten. En hij gaf een blik aan het kleine broertje van bescherming en van liefde, van geruststelling zoolang hij alleen bleef, van vertrouwen dat hij stil op zijn post bij den kruiwagen zou blijven, — een blik waar een heele inhoud van teedere menschheid in lag, zoo koesterend kwam hij uit dat bloedeloos gezichtje met zijn

zwakke oogen en zijn bijna absentie van lippen om het schrale mondje, zoo innig van toon was het lachje, dat den blik vergezelde; maar ik weet niet wat of er lachte in dat vale bakkesje of hoe er de glans op kwam. Maar de glans was er.

Mijn vriend keek me even aan. Hij ook had den blik opgevangen van het kind; en het was juist toen hij de woorden van *la Terreur future* uitsprak, als moest hij herinnerd worden aan zijn verhaal waar het gezicht van een kinderpaar de dreiging van den schrik tot stilstand brengt. Wij lachten beide zonder een woord te zeggen, want we begrepen elkander volkomen. Maar Schwob begon sentimenteel te kijken.

„Ik houd zooveel van kinderen," zei Schwob, „en ik zou niets anders kunnen lezen dan Dickens, omdat hij zoo rijk is aan tooneelen van het kinderleven."

„Het moet een perverse natuur geweest zijn, die Dickens!" zoo ging hij, na eenige oogenblikken zwijgens, op wat raadselachtigen toon, voort. „Hij maakt mij pervers met zijn kinderwereld. Het kind is nog het eenige stuk natuur in de wereld van de menschen. Het heeft zijn afgronden van goed en kwaad, zijn wisselingen van het eene tot het andere oogenblik, zijn doodsverlangen en zijn levensgeluk. Men ziet er de echte zenuw van het leven in trillen. Dat te kennen, daarvan te genieten! —

„Daarom heb ik aan Verlaine gehangen, een tijd lang. Verlaine heeft dat unieke, dat hij een wetende is, die alles heeft ervaren en doorleefd, en toch tegelijk een kind bleef, een kind met zijn goedheid en lust naar amusement, met zijn pruilerijen en verraderlijkheid, een kind dat wetend geniet van zijn kinderlijkheid. Onze maatschappij, die in alles kunstmatig is geworden, staat eindelijk met haar begeerte en haar hartstocht voor het laatste restje natuur in het kind en wil het analyseeren en absorbeeren om nog van wat leven te genieten. Ze verdrukt en versmoort en doodt de natuurlijkheid van het kind om uit die marteling wat levensgevoel voor zich te winnen, *siehstu, siehstu!*"

Maar nu kwam het *siehstu* er niet triomfant uit, eerder als een zelfkwelling.

— Ik zie dat we telkens weer naar dat arme misbruikte

schepseltje worden teruggevoerd, — merkte ik op, — naar Bérénice.

„Ik denk niet aan Bérénice," zei Marcel Schwob, en nam afscheid.

O'Neill was in Parijs gekomen, John O'Neill.

Marcel Schwob en ik, we waren er trotsch op, omdat hij de eerste Engelschman was die, in levenden lijve, om onzentwil naar het hoofdkwartier der beschaving was opgetrokken. Onze eerste Engelschman was een Ier, maar voor een begin was 't toch al mooi, en we waren heel nieuwsgierig hoe we onze vangst zouden vinden.

Bestaat er iemand ter wereld, die een boek heeft gelezen met den titel: *The night of the Gods?* Het prijkt in mijn boekenkast met zijn mooien band en zijn tal van illustraties; overal waar men het opslaat trekt het aan door de frischheid van zijn geest, door de vroolijkheid van zijn voorstelling, maar men komt er bijna nooit toe om het op te slaan; helaas, dat boek van mijn voortreffelijken, zoo hartelijk geliefden vriend, met zijn schatten van kennis en zijn torenhooge dwaasheden behoort tot de doodstgeboren boeken van de letterkunde. Het is een *Key to all mythologies*; er wordt in gesproken van de as van de aarde en de as van den hemel, de Groote Beer bromt er in, en het heele firmament draait er in om, ook schijnt de Poolster daarin met een helder, rustig licht, want mijn vriend hield veel van de sterren,.... en hiermee wil ik er afscheid van nemen en het eerbiedig begraven. Dat boek, het hartekind van John O'Neill — is niet het hart de verzamelplaats van alle dwaasheden? — was al grootendeels geschreven in die lentemaanden van 1891 waarover ik hier spreek, maar het was nog niet gedrukt; het dreigde aan te breken, maar het was nog niet boven den horizon.

De schrijver van *The night of the Gods* was een reus; hij ging wat gebukt, zoodat men niet dadelijk de lengte van zijn gestalte zag, als hij zich oprichtte echter herkende men in hem den afstammeling van het koninklijk geslacht der O'Neills, die eeuwen vóor de Christelijke jaartelling uit Phenicië naar Ierland waren overgestoken; hun teeken, een hand, droeg onze vriend

als familiewapen. Het was zijn trots; maar zooals hij niemand ooit in het gesprek lastig viel met zijn theorieën over den *Nacht der Goden*, zoo heeft hij ook nooit iemand gehinderd met zijn aanspraken op overouden adel. Hij droeg zijn pretenties en zijn grootheden stil in zijn hart, een intiem koninklijke ziel.

Ik heb hem nooit boos gezien, en zijn klare oogen stonden vriendelijk in het ruige gezicht met den golvenden baard. Niet dat ze altoos zoo goedig waren geweest; ik kan me voorstellen dat ze in zijn jeugd, — hij was zeker een mooie jonge man — geschitterd zullen hebben en getoornd, en dat ze veel dwaze streken aanschouwd zullen hebben, door hem bedreven. Maar de tijd had hem getemd, en het leven, na hem door de meest verschillende landen van Azië en Europa te hebben gevoerd, had zijn best gedaan om alleen de groote trekken van zijn karakter naar voren in het licht te brengen.

Veel profijt heeft hij van zijn loopbaan (in administratieven buitenlandschen dienst) zeker niet gehad, hij had altijd koninklijk geleefd, en moest zich nu met een pensioen behelpen. Eerst had hij dat in Frankrijk verteerd, want zijn geest trok naar Frankrijk, later had hij zich in Engeland gevestigd op het land, om dichter bij zijn Engelsche vrienden te wezen. Hij behoorde tot den kring van Henley, den vriend van Stevenson, den dichter en den meest gevierden criticus van Engeland, en hij schreef in *The National Observer*, het weekblad dat door Henley tot het toonaangevende blad van Londen was gemaakt. Zoo had hij voet in de Engelsche letterkundige wereld, maar het liefst leefde hij in de eenzaamheid van het land, gelijk hij in Frankrijk had geleefd.

Daar, in zijn Fransche hermitage, had hij kennis gemaakt met het werk van Schwob, en ook met mijn kleine verhandeling over Villon en de oude dieventaal. Wat geheimzinnig was, daarvoor voelde hij een voorliefde, en hij trad met ons beiden in briefwisseling. Nu was hij voor eenige dagen in Parijs verschenen om onze persoon te kennen, — de man die zijn geest, zijn kennis, zijn goedheid en hulpvaardigheid in dienst van zijn vrienden stelde, maar zijn stokpaardjes op stal hield, alleen voor eigen gebruik.

Ik weet niet hoe 't kwam dat Marcel Schwob verhinderd

was dien dag met ons te dineeren gelijk hij gewoonlijk deed, alleen herinner ik mij de afspraak dat hij ons dien avond laat nog op zijn kamer zou wachten, terwijl wij, O'Neill en ik, te zamen zouden eten.

Staat het restaurant Laperouse daar nog op den Quai des Saints Augustins? Er zijn voor mij zooveel herinneringen van toen en van een volgend jaar aan verbonden, dat ik later niet meer op die plek heb durven terugkeeren uit vrees mijn illusies te moeten opgeven. O'Neill, die de goede adressen kende, heeft mij daar het eerst gebracht, en ik zie ons daar nog zitten tegenover elkander in dat nuchtere locaal, waar alles echt was, de spijzen zoowel als de wijn. Om het kale vertrek gaven wij niet, de gezelligheid van ons gesprek stoffeerde den eenvoud van de inrichting. Wat voor landen en steden, wat voor ervaringen op velerlei gebied haalde ons onderhoud daar ook niet bijeen! Hoe opende zich een verschiet van avontuurlijkheden! En hoe werd de vagebond, die in ons allen sluimert, onder den invloed van het genoten maal in me wakker en ging de geest aan 't zwerven op afgelegen banen!

Maar toen het dessert werd opgebracht, was er een oogenblik van zwijgen. O'Neill bedacht zich. „Ge moet me toestaan," zeide hij, „dat ik op een flesch champagne tracteer. Ik doe het niet uit overdaad (die goede O'Neill, die waarlijk geen overdaad had, hoe kon hij zijn vrienden bederven, en hoe heeft hij mij bedorven!), maar de gelegenheid vereischt het. Champagne is de wijn der vriendschap, and we must be friends."

Het was een speech die O'Neill bedacht had. Uit innige liefde voor den man heb ik zijn woorden in mijn geheugen bewaard.

„You are an idle fellow," zoo luidde de speech, „and probably you have many faults, but I feel that you are a man to be trusted, as I not always found one in the world; you and your work may be trusted; for I have sought to find you out; I never did. I give you my friendship. Let us be friends. —"

Met die woorden nam mij de afstammeling der Iersche koningen, de man wiens geslachtboom reikte tot dicht bij de schepping der wereld, — ja, hij nam mij op onder zijn

adel. Van hem heb ik ook geleerd er niet trotscher om te worden. En onze vriendschap was tot den dood, al is er sinds lang maar één overgebleven om die te bewaren.

Vroolijk kwamen wij, toen de avond al een heel eind gevorderd was, de kamer binnen van Marcel Schwob, in het entresol van het huis der rue de l'Université. O'Neill stootte bijna zijn hoofd tegen de zoldering, en het kostte moeite in de kleine ruimte voor ons allen een plaats te vinden, maar weldra had ieder toch zijn plekje bezet, ieder, dat wil zeggen John O'Neill en ik, want Schwob, met zijn mutsje op het hoofd, als een humanist uit de 16e of 17e eeuw, stapte telkens zijn cel heen en weer, daar de bewegelijkheid van zijn gedachten hem geen rust liet.

Hij had aan de voorrede van zijn *Cœur double* zitten te werken en moest ons den gang van zijn ideeën demonstreeren.

Waar hij tegen op wilde komen, dat was èn tegen den naturalistischen èn tegen den psychologischen roman. De naturalistische roman voegde beschrijving aan beschrijving, alsof de geschiedenis van een leven een optelsom was, en de psychologische roman analyseerde een anecdote van het alledaagsche leven, alsof men ooit door zulk een ontleding een ware voorstelling kon geven van het leven der ziel. Hijzelf dacht zich een kunst als die van de oude tragedie, berustend op de twee grondbeginsels van het menschelijk hart, den schrik, d. i. het egoïsme, en het medelijden, d. i. de sympathie. Maar hij wilde dat die kunst ver van de menschen afstond, zoodat bij hoorder of lezer het gevoel van een angst, die zich oploste in een bevrijding door het medelijden, een algemeen gevoel bleef en niet zijn grond had in de voorstelling, dat hetgeen hij las of hoorde ook hemzelf zou kunnen overkomen. Met andere woorden, hij gaf de theorie van zijn eigen fantastische vertellingen; want de belangstelling in het lot van de legendarische personen dier verhalen komt niet voort uit een bewustzijn van dadelijke gemeenschap tusschen ons zelf en de held of heldin der vertelling, maar zij ontstaat door de overtuiging, dat wij met een symbolisch geval te doen hebben. En in die onzelfzuchtige, maar daarom niet minder energieke werking van de kunst, zag onze vriend haar roeping voor de toekomst.

Het was wel eenigszins een demper op onze stemming, in dier voege op een verhandeling te worden getracteerd, maar wij hielden te veel van den jongsten kameraad onder ons drieën, om niet ons best te doen en met ernst naar hem te luisteren.

Een tegenwerping lag voor de hand en een van ons beiden bracht haar in 't midden. Zij was deze dat men wel op zoo'n manier een verhaal kon samenstellen van een enkele gebeurtenis, maar moeilijk een geheel leven kon representeeren. Men zou zich altoos moeten bepalen tot een enkel verhaal.

„Maar bedenkt ge dan niet," zeide Marcel Schwob, „dat ieder leven niet alleen zijn innerlijken loop heeft, maar ook zijn uitwendigen gang. Dat uitwendig leven kan telkens ingrijpen om de handeling vooruit of op een nieuwe baan te brengen. Hoe moet Shakespeare ons hier leeren! Daar is voortdurend een correspondentie tusschen het innerlijk van Hamlet en de gebeurtenissen die van buiten op hem afkomen, zoodat een explosie volgt, en die opvolgende explosies teekenen den weg van zijn leven. Wanneer Hamlet wikt en weegt of hij tot de uitvoering van zijn plannen zal komen, dan trekken de troepen van Fortinbras over het tooneel voor den krijg met Polen, en de vergelijking van zijn eigen wankelmoedigheid met de geestkracht van den Noorweegschen prins geeft hem licht over zijn karakter Zoo later, wanneer hij op het kerkhof zijn doodsbeschouwing houdt en hij komt langzamerhand tot het besef, dat het Ophelia is, Ophelia die om zijnentwil den dood is te gemoet gegaan, wier graf daar wordt gegraven, dan is het ook weer het uiterlijke feit dat zijn innerlijk leven oppakt, en eerst recht voor hem zelf de beteekenis geeft aan zijn ervaring van het leven."

„Laat mij ook een bijdrage geven tot de juiste opmerking van onzen vriend," zeide O'Neill. „Ik herinner mij een voorstelling in de provincie van Hamlet, waar de rol van Hamlet vervuld werd door een acteur wiens naam ik later nooit meer heb gehoord. Maar hij heeft me den Hamlet zooals Shakespeare hem had bedoeld doen begrijpen, en voornamelijk door de correspondentie van het uiterlijk leven van het drama, gelijk Schwob het noemt, met het innerlijk leven van den held. Gij herinnert u hoe het eerste tooneel van de tragedie

ons de verschijning brengt van den geest, en het tweede tooneel toont ons dan het isolement van Hamlet in zijn eigen wereld van gedachten; zóó sterk leeft hij daarin dat al meer en meer het beeld van zijn vader in hem oprijst als een soort van tegenwoordigheid, die nog de wereld vult. Wanneer dan Horatio en de anderen opkomen met het plan om hem de geestverschijning van den gestorven koning mee te deelen, dan, voordat zij hem nog iets gezegd hebben, is hij 't, Hamlet, die hun over zijn vader spreekt, en die hun zegt:

My father! — methinks I see my father,

en Horatio moet wel uitroepen: O where, my Lord?

„Ik wou dat ge dat: *I see my father*, van den acteur hadt gehoord. Het was volop de spontane verschijning van den ouden Hamlet voor het geestesoog van zijn zoon, den ouden Hamlet, dien wij daar pas voor de soldaten op wacht hadden zien spoken, en dien we weldra als een werkelijken geest zijn zoon zouden zien toespreken. Het kon niet treffender."

„Het doet altoos goed van Shakespeare te spreken," vervolgde O'Neill na een oogenblik. „Waar hij zijn best heeft gedaan, daar kan men hem narekenen zooveel als men wil, altoos komt hij er triomfanter bij uit, he regularly throws me off my feet."

„Wat Schwob bedoeld heeft met zijn uitleg," zeide mij O'Neill, toen ik hem een eind van den weg naar zijn hôtel vergezelde, „dat is mij niet duidelijk geworden. Maar al die beschouwingen over de kunst zijn niets dan een soort van mythologie, en ik word te veel beziggehouden door mijn eigen mythologie en mijn sleutel tot alle mythologieën, om mijn aandacht te kunnen geven aan de mythologie van anderen. Weet ge wat mijn idee is over de literatuur? Het naturalisme moet weg, dat is zeker. In 's Hemels naam laat er de natuurlijkheid voor in de plaats komen."

Terwijl ik deze regels schrijf ligt het handschrift van die trotsche *Préface*, die uit de hoogte tot de wereld moest spreken, — het handschrift waaraan Marcel Schwob dien avond ge-

werkt had, toen we, tot zijn teleurstelling, geloof ik, zoo lang hem hadden laten wachten op onze komst, — dat handschrift ligt voor me, met een opschrift van zijn hand getuigend van de diepe vriendschap die ons verbond.

En ook ik moet erkennen, hoe dikwijls ik al de *Préface* heb overgelezen, ik kan er niet een klare leidende gedachte in vinden, geen hoog, scherp woord dat licht brengt in den strijd der meeningen. Het is of mijn arme vriend het kluwen van zijn ideeën niet heeft kunnen ontwarren....

Of was het de onbesliste aanvang van den nieuwen tijd die zijn ideeën onbeslist maakte? Er is aan den eenen kant, in die voorrede, een terughouden van de kunst uit de aanraking met de wereld. En dan weer heet het dat de krachtige en geweldige aandoeningen het domein van de kunst uitmaken. Zoo was er ook hier een teruggetrokkenheid tegelijk met een behoefte om naar buiten te treden.

Maar de ideeën lagen onder een nevel.

Hij heeft Parijs niet veroverd, noch met zijn *Cœur double*, noch met zijn *Préface*. Zou hij ook de stad, of zelfs een klein deel daarvan, wel ooit veroveren? Het dubbel verdeelde hart is geen waarborg voor succes.

BYVANCK.

(Wordt vervolgd.)

REFORMATEURS.

Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw door Dr. C. B. Hylkema. Twee stukken. Haarlem 1900 en 1902.

I.

Wanneer Dr. Hylkema in zijne degelijke studie de aandacht vestigt op de 17de eeuwsche vromen, die zich gedrongen voelden de kerk te verlaten om elders op hunne wijze stichting te zoeken, dan verricht hij een goed en verdienstelijk werk. Immers de geschiedenis van het Christendom is rijker en omvat meer dan de kerkgeschiedenis; Gods verborgen omgang wordt buiten de kerk soms oprechter gezocht dan daarbinnen. Tot het erkennen van deze waarheid stemt dit boek ons opnieuw. De Reformateurs, die het ons zoo van nabij leert kennen, zijn individualisten, mannen die met de overlevering gebroken hebben. Tegenover het traditioneel belijden van een geijkt Christendom dat de harten koel laat en niet ingrijpt in het leven, stellen zij persoonlijke godsvrucht en zelfstandig geloof. Natuurlijk en levendig, ofschoon niet altijd diep en fijn hebben zij gevoeld dat godsdienst een verkeeren der ziel is met den levenden God. Dat is hunne beteekenis, en daarom zijn zij onze belangstelling ten volle waard, al behoeven wij de oogen niet te sluiten voor de eigengerechtigheid, de lichtgeraaktheid en de dwaasheden van velen hunner.

Als daarentegen Dr. Hylkema verder gaat en de Reformateurs voorstelt als mannen en vrouwen door éénzelfden profetischen geest bezield, en eng verbonden door gemeenschappelijke over-

tuiging en levensopvatting, — dan schept zijne weelderige combinatiegave een verband, dat in werkelijkheid nooit in die mate heeft bestaan en door de Reformateurs zelven met nadruk zou verloochend zijn. Juist hun individualisme was hunne kracht; en dit persoonlijke wordt ten deele uitgewischt wanneer men telkens uit het bijzondere een algemeenen regel wil afleiden.

Ziehier een bonte menigte, die zich buiten de kerk heeft gesteld. Er zijn eerbiedwaardige vromen, heldere hoofden onder. Maar niet minder vallen de zonderlingen, de ingebeelde profeten, de sterk overspannen zenuwgestellen aanstonds in het oog. Een enkele, Jan Rothe, heeft, zacht uitgedrukt, oogenblikken dat hij niet geheel toerekenbaar is. Is het nu geoorloofd, alles wat door die zeer verschillende hoofden en harten is gegaan naast elkander te plaatsen en daaruit *de* moraal en *de* religie *der* Reformateurs af te leiden? Zouden velen dier op zich zelven staanden hun beeld herkend hebben in den spiegel, dien Dr. Hylkema allen gemeenschappelijk voorhoudt? Nu ja, zij hebben kerk en kerkdienst verworpen. Als andere Israëlieten zijn zij weggetrokken uit Egypte om het beloofde land te zoeken. Evenwel niet als één volk: velen zijn hopeloos verdwaald in de woestijn. Zelfs de groote scherpzinnigheid van Dr. Hylkema is niet in staat deze alleen- en uiteenloopende zwervers onder één dak te brengen. Er is en blijft onder hunne beschouwingen zóóveel persoonlijk eigendom, dat men niet van gemeenschappelijk bezit kan spreken zonder gevaar te loopen aan allen de zienswijze van enkelen op te dringen.

Laat ik mijne meening duidelijk maken met een sprekend voorbeeld. Ik noem Dirk Marcusz de Ruyter; — niet omdat hij een man van beteekenis is geweest, maar omdat Dr. Hylkema juist van hem en twee anderen zegt dat zij Reformateurs waren en ten onrechte door Van Oosterzee „zonderlingen" zijn genoemd. Immers: „het was niet een bizarre gril, die hen deed afwijken van de heerschende gewoonten, maar een wezenlijk veranderde gemoedsstemming, een nieuwe levensopvatting. *Zij staan niet geïsoleerd; naast hen staan vele anderen, die eveneens de „weeld en staat" verlieten. Hun ongewoon doen is een verschijnsel van hun tijd. Ze waren*

---

[1]) Beschrijving van Rotterdam en eenige omliggende Dorpen, blz. 184—188. Van der Aa geeft een uittreksel daarvan.

Reformateurs". — Raadplegen wij nu Van Spaan [1]), den biograaf van D. M. de Ruyter. Spoedig bemerken wij dat wij toch wel degelijk met een op zich zelven staanden zonderling te doen hebben. Wat vinden wij bij hem terug van al de opgesomde kenmerken der Reformateurs? Alleen dezen trek: „In zijn ziekte wilde hij paap nog predikant bij zig hebben." Voor 't overige week hij in doen en laten verre af van „de moraal der Reformateurs": hij had op zijne wijze de wereld en haar ijdelheid wèl lief en kon een geleden onrecht niet vergeven. Men oordeèle. De Ruyter, die in Duitschland geboren en opgegroeid was, „begon groot geworden voor bakkersknegt te ageren, maar toen hij hoorde dat men in Holland bukking met boter en brood at.... wierd hij brandende om er na toe te trekken.... Hij was in 't eerste zoo bot.... dat hij onder anderen zijn baas vroeg of dit dezelve zon, maan en sterren waren die in zijn land schenen.... Hij had een bijzonder vermaak in verscheide slag van rottingen en wandelstokken te hebben, welke d'een met zilver, d'ander met koper, de derde met blik en de rest met tin, ijzer en staal beslagen waren.... Bijaldien het musketten waren geweest, men zou d'er fatsoenlijk een kompagnie soldaten mede hebben konnen wapenen. Wat zijn kleedij belangt, die was onkostelijk, maar weits. Wat nieuwe modense koleurtjes dat er uitquamen, Dirk moest er een rokje of tenminste een broekje van hebben; en dus opgesmukt, den hoed met een zilvere haak op zij, pronkte hij.... door het dorp.... Met vingers nagewezen te worden agte hij voor groote eer.... Voorts had deze vrek nog eenige arme zusters- of broerskinderen, maar die wilde hij, om eenige geleden affronten van haar ouders, niet aanzien." Hij liet zijn geld na aan de kerk voor avondmaalzilver. „Voorts moest men een groot glas maken, waarin des overledens wapen, zijnde twee bakkers broodpalen met vergulde brooden daarop, geschilderd was, en onderaan zijn naam DIRK MARKUSZ DE RUITER. De dragers van zijn lijk kregen, behalve hun loon, ieder een wandelstok. Alle kinderen moesten zoetemelk en wittebrood eten, en die de grootste brok gehad hadde, moest voorganger zijn bij een tour rondom den hooyberg... De bevelen in zijn testament zijn meerendeels ter executie gesteld."

Wat is er in dit leven te merken van een profetischen geest, van een veranderde gemoedsstemming? Hoeveel overeenkomst heeft de Ruyter met de Reformateurs zooals Dr. Hylkema ze teekent?

II.

En nu het oorspronkelijke in de moraal en religie dezer „nieuwe vromen."

Met dien naam worden zij meer dan eens aangeduid. Toch geloof ik dat menschen van gelijke beweging als de Reformateurs ook in vroeger tijd zijn voorgekomen. Met eenige overdrijving: het kost weinig moeite Reformateurs vóór de Reformateurs te vinden. Wat zij gevoelden, dachten en nastreefden ging niet uit naar een geheel nieuw ideaal. Natuurlijk heeft ieder tijdvak zijne eigenaardige karaktertrekken, die trouwens eerst goed te begrijpen zijn wanneer wij nagaan hoe zij zich in den loop der jaren hebben ontwikkeld. Houden wij dat in het oog, dan valt 't gemakkelijk menschen aan te wijzen die, zoo zij in de nadagen onzer gouden eeuw hadden geleefd, zeker door Dr. Hylkema bij de bonte schaar zijner Reformateurs zouden ingelijfd zijn. Wederom zal ik een voorbeeld bijbrengen om mijn oordeel te rechtvaardigen. Ik kies daartoe Jacob Jansz. Graswinckel, die van 1536 tot 1624 te Delft leefde. Zijne „historye is beschreven door Spranchuyzen in seecker boekje onder den tytel van den Delfschen Israelit." Dit werkje schijnt nooit gedrukt; maar Van Bleyswijck, die het vermeldt, heeft de voornaamste bijzonderheden kort bijeengetrokken. [1]) Treffend is de overeenkomst tusschen „de moraal der Reformateurs" (Hoofdstuk VI in zijn geheel) en de levensopvatting van Graswinckel. De afkeer van het wereldsche (§ 1); de liefde tot den naaste, zich openbarend in het bezoeken van armen en zieken (§ 2); de dooding van het vleesch (§ 3); de volstrekte weerloosheid (§ 4); en de sterke afkeer van hemel- en loondienst (§ 5); — dat alles behoort niet minder tot de kenmerkende eigenschappen van Jacob Jansz. De verzoeking is groot punt voor punt ter vergelijking af te schrijven; ik mag echter geen misbruik van aanhalingen maken en vraag slechts voor het volgende tweetal de aandacht. Zegt Dr. Hylkema: „Wel mocht men een dief of oplichter uit liefde vermanen tot teruggave van het ontvreemde, maar het hem afnemen, hem met geweld tegenhouden, hem voor den rechter dagen was niet geoorloofd", — Bleyswijck schrijft: „Op seeckeren tydt ontmoette hem een Rabbaut

---

1) Beschrijvinge van Delft, II 796—801.

of Dief die hem synen mantel van 't lijf nam en daer mede doorging; de goede man dit gewaer werdende liet niet alleen syn mantel volgen, maar riep den Dief toe: Vriend, doet ghy dit uyt armoede, soo hout stille, ik sal u noch wat geldt geven daer toe, waer door den anderen soo wiert geroert, dat hij aen Jacob Jansz. synen Mantel datelyck wederom bragt en beschaemt henen liep." — Wordt van de Reformateurs gezegd: „Men wilde de deugd op geenerlei wijze tot een belasting maken voor wie het Koninkrijk begeerde binnen te treden," — Bleyswijck verhaalt van Graswinckel: „Als ymant sigh verwonderde over syn streng leven en mildadigh geven, hem voor-houdende of hij dachte den Hemel daer mede te verdienen, soo schudde hy syn hooft ende antwoorde *als met een verfoeyinge:* Och wat souden wy den Hemel verdienen, die onse schult niet en konnen betalen."

Zoo zou ik nog lang kunnen voortgaan. Ook het bidden onder tranen der Reformateurs, hunne neiging tot wereldvlucht vinden wij terug bij Jacob Jansz. Intusschen mag ik, om billijk te zijn, het onderscheid niet verzwijgen: deze laatste „versuymde den publycken godsdienst niet, maar ging veel te kercken, doch meest des avonds om de predicatie te hooren, bij de gemeyne gebeden de syne te voegen en andere oefeningen der godsaligheyt waer te nemen." Maar vergeten wij niet dat hij vele jaren vóór de Reformateurs leefde. De ervaring had toen nog niet een zoo krachtig besef kunnen wakker roepen dat men, om het godsdienstig-zedelijk leven te verhoogen, aan de bestaande kerken den rug had toe te keeren. Eerst moest nog het streven der piëtisten komen: hervorming, maar *binnen* de sfeer der kerk. Toen deze pogingen aan vele, voor 't overige zeer verschillende vromen op den duur niet doeltreffend bleken, eerst toen braken zij voor goed met de kerk en zochten zij hun arbeidsveld daarbuiten. Is niet De Labadie dezen weg gegaan? Noemde het volk in de 18de eeuw onder de zes predikanten, die de beoefening der ware godzaligheid gebracht hadden, niet in één adem [1]) Willem Teellinck, den vader van het piëtisme, en Jacob Koelman, den te Sluis afgezetten predikant, die later te Amsterdam de bescherming van Van Beuningen noodig had om zijne conventikels te houden? En wanneer nu de verwerping van

[1]) Heppe, Geschichte des Pietismus und der Mystik.

de kerk zoo nadrukkelijk een der hoofdkenmerken van de Reformateurs wordt genoemd: ook hierin zijn zij niet oorspronkelijk geweest, maar hebben zij het voetspoor van anderen gedrukt. Nogmaals kies ik een voorbeeld. Reeds Camphuysen (1586—1627), de individualist bij uitnemendheid, had het ideaal: „noch kercken, noch kerckenraden, noch alle dat uytterlycke fatsoen." [1]) Ook hij zag daarin „heerschappye ende Pausdom." „Waarom" — vraagt hij — „had men niet genoeg aan de onzichtbare kerk, die verspreid is over de geheele aarde, en bestaat uit die Christenen, die gezind zijn den wil Gods te doen?" En al zegt de zachtmoedige dichter het niet zoo vinnig als velen der Reformateurs, hij steekt het evenmin onder stoelen of banken dat, naar zijn oordeel, het predikambt geen recht van bestaan heeft. De „Christelycke Religie" is „*in de menschen selven*", — zij zijn „van God geleert", en hebben dus „gene luyden van authoriteyt van noode." Altegader beginselen door de „nieuwe vromen" van vijftig jaar later gehuldigd.

Dien naam zou men met meer recht aan de Reformateurs mogen geven wanneer hun godsdienst inderdaad ten nauwste samenhing met de wijsbegeerte van de nieuwere philosophen. In de paragraaf „zijn eigen meester" heeft Dr. Hylkema die verwantschap zoo veel mogelijk in 't licht gesteld. „Wees Descartes" — lezen wij — „als uitgangspunt zijner philosophie aan: twijfel aan wat hij had gehoord of gezien, aan wat hem van der jeugd af als onbetwistbaar juist was geleerd, aan wat wijze mannen en gezaghebbende schriften met stelligheid hadden verkondigd — de Reformateurs handelden op hun terrein desgelijks." Hieruit zou dan te verklaren zijn waarom zij niet naar menschen luisterden, maar tot zichzelven inkeerden en het inwendig licht volgden. — De zaak is, dunkt mij, veel eenvoudiger. De besten onder hen stonden op den grondslag, ik zeg niet van het Christendom, zooals het ge- en verworden was, maar van het Evangelie. Op dit standpunt te wijzen is veelal reeds voldoende om hunne afwijkingen van kerkelijke leeringen en gevestigde overtuigingen te verklaren. Ik zal daarom niet ontkennen dat Descartes invloed op hen heeft geoefend, ik geloof alleen dat deze geringer is geweest dan Dr. Hylkema aanneemt.

Doch waarom zouden wij naar „nieuwe vroomheid" zoeken?

---

[1]) Theol. Werken, uitgave van 1699, blz. 633.

Wanneer harten vol krachtig en frisch gevoel het oude in zich opnemen en doorleven, komt straks dat oude in telkens nieuwe en eigénaardige vormen voor den dag. Dat velen onder de Reformateurs de schatten van het Evangelie niet als een dood bezit aanvaard, dat zij die kostbare erfenis zelven verworven en bezeten hebben, — het is hunne niet geringe verdienste. Zoo maken zij tegenover de gelijkvormige massa der kerkelijken ten slotte toch den indruk van „nieuwe vromen."

III.

Mijne laatste opmerking betreft niet meer de Reformateurs zelven, maar de nawerking van hunne ideeën op latere geslachten. Na 't voorgaande spreekt 't van zelf dat ik aan deze 17de eeuwsche hervormers niet zulk een vèrstrekkenden invloed toeschrijf als Dr. Hylkema. Volgens hem is hunne beweging machtig geweest tot in hare gevolgen. Wanneer hij den blik laat gaan over de kerkgeschiedenis van veel later tijd, meent hij telkens den geest zijner Reformateurs terug te vinden, b.v. in de ten jare 1797 door de Rotterdamsche Remonstranten in het werk gestelde poging om alle protestantsche gezindten te doen samensmelten. Niet altijd houdt hij bij zijne stoute combinaties den vasten grond onder de voeten; en deze ontzinkt hem op bedenkelijke wijze als hij zegt: „Kortom, de reformatie-beweging anticipeerde niet slechts allerlei wat in de 18de en in het begin van de 19de eeuw door den geest van den nieuwen tijd naar voren werd gebracht: de zoowel rationalistische als mystieke geringschatting van de rechtzinnigheid, het bij de Fransche omwenteling in verschillende constituties neergelegde beginsel van gelijkheid aller kerken voor de wet, de door Lessing's Nathan geïllustreerde idee van een Christendom buiten Christus, Schleiermacher's innerlijke religie — zij was zelfs het prototype van het hedendaagsche modernisme." —

Onwillekeurig heb ik in mijne beoordeeling toegegeven aan de zucht, eerst aan te wijzen wat in Dr. Hylkema's belangwekkende studie tot tegenspraak prikkelt. Gelijk het echter onmogelijk is dit boek uit handen te leggen zonder verplichting jegens den schrijver te gevoelen, zoo wil ik ten slotte gaarne aan mijne waardeering het woord

laten. Rijk is het materiaal dat Dr. Hylkema met onvermoeiden ijver bij elkander heeft gebracht. Er is dan ook veel van hem te leeren: bij de beoefening van de Nederlandsche kerkgeschiedenis kan zijn werk telkens diensten bewijzen. Wat hij ons in zulk een helderen, aangenamen, soms teekenachtigen stijl mededeelt is de vrucht van degelijke studie. Meer nog: het draagt overal de sporen van die waarheidsliefde, welke de hoogste deugd is van den geschiedvorscher. Zelfs waar men slechts ten deele met hem instemt, blijft men die beste aller eigenschappen waardeeren.

W. J. KÜHLER.

OVERZICHT DER NEDERLANDSCHE LETTEREN.

IX.

VROUWEN EN DAMES IN DE LITERATUUR.

Marie Metz-Koning. Dominee Geeston. (C. A. J. van Dishoeck).
„ De Ring. (C. A. J. van Dishoeck).
Anna de Savornin Lohman. Jonge Roeping. (L. J. Veen).
Ina Boudier-Bakker. Het Beloofde Land. (P. N. van Kampen & Zn).
„ Wat komen zal. (P. N. van Kampen & Zn).
Anna van Gogh-Kaulbach. Jeugd. (P. N. van Kampen & Zn).
Johanna Breevoort. Karakterzonde en Levensleed. (D. A. Daamen).
M. Constant. Liefde. (Van Holkema & Warendorf).
Louise B. B. Janneke de Pionierster. (Van Holkema & Warendorf).
Fenna de Meijier. Ik worstel en kom boven. (P. N. van Kampen & Zn).

Zoo zegt men het immers? — de vrouw, meer dan de man, kent, in hare liefde, de algeheele en de zich-zelf-verlorene overgave, die het schoonste merk zijn van haren bizonderen aard.

Maar hoe komt het dan toch, is men geneigd te vragen, dat, zoo strijdig met de haar algemeen toegekende eigenschappen, de vrouw-in-de-letterkunde maar zoo uiterst zelden vertoont dat volledig, zelf-vergetene zich geven aan wat hare liefde wekte, om in 't woord het heerlijk weder te baren?

Waarom toch hebben al die schrijvende vrouwen de hoofden en harten zoo boordevol van sociologietjes, ethisch-heidjes, wereld-moraaltjes, — zelf-overgestoofde sociologietjes uit de derde hand, o zoo oorspronkelijke allemans-ethischheidjes, en wereld-moraaltjes van den kouden grond —; waarom zijn al die schrijvende vrou-

wen toch zoo vol van haar gewichtig zelf en altijd weer van zichzelf, van haar „idealen", haar „zielemooi", haar „levensbeschouwing" van rúim-ontwikkelde dame, zoodat al haar werk ervan als vermuft en kwalijk riekt? Waarom schrijft zoo zelden een vrouw haar „Orpheus in de Dessa"?

* * *

„Dominee Geeston" van mevrouw Metz-Koning is een onverdragelijk boek.

Mevrouw Metz-Koning heeft, naast een enkel mooi sprookje, veel onverdragelijke boeken geschreven, apologen en allegorieën en „autologieën", zinrijke sproken „voor groote menschen" en leerrijke vertelsels.

Of liever, om heel en al eerlijk te wezen, „Dominee Geeston" zóu een volkomen onuitstaanbaar boek zijn, en mevrouw Metz-Koning zou een menigte volkomen onuitstaanbare boeken hébben geschreven, kwam er niet telkens een klein adertje van allerliefste oolijkheid zóó uit haar hart in dat dor verstandswerk geloopen.

Die oolijkheid van mevrouw Metz-Koning doet soms veel vergeven; maar wat ze niet vermag, dat is: een slecht boek maken tot een goed.

De objectiefst-bedoelde verhalen van mevrouw Metz-Koning zijn voor een deel een onverholen, voor een ander deel een slechts ternauwernood verholen bezig-zijn van mevrouw Metz-Koning met.... mevrouw Metz-Koning.

En dit wordt nu niet door ons gezegd, omdat de schrijfster in haar „Dominee Geeston", met wat naief-aanhoorende zinnetjes, zichzelve nog eens gauw, zooals zij uiterlijk reilt en zeilt, tusschen deze boekenmenschen schijnt te hebben doen figureeren: Gabrielle, „getrouwd met een practiseerend arts", zelve „erkend auteur, die 't lezend publiek verbaast door hare productiviteit", en die zulke zware en diepzinnige boeken schrijft, dat, zooals de schrijfster Noortje laat zeggen, men haar wel persoonlijk kennen moet om ze te begrijpen!...

Nietwaar, dit blijft een kleine onbeholpenheid, een naïveteit.

De oorzaak onzer bewering ligt dieper, is moeilijk op te graven en in positieve woorden neer te leggen... zij schuilt in het *ontbreken* van allerlei qualiteiten eerder dan in wat daar stáát; zoo

kan het gebeuren dat, na het eerste bezoek van een u onbekend iemand, die geen onbescheiden woord uitte, niet repte van zichzelf, ge toch zegt: wat een pedante kerel!; zat het in de scheiding van zijn haar, of in zijn manier van loopen, in zijn stemklank of in zijn oogopslag...? ge weet het niet, maar wat ge wèl weet: 't is een pedante kerel...

Zoo ook met mevrouw Metz-Koning's boek... de auteur vertelt, zeker, over dominee Geeston, over Willy, over mevrouw van Paetsen, maar gij weet, daar-onderdoor, mevrouw Metz-Koning is, in den grond, altijd bezig met... mevrouw Metz-Koning.

Waarom — het lijkt toch zoo eenvoudig — waarom, toen deze schrijfster de geschiedenis van Geeston en zijn pleegkind Willy wou schrijven, kon zij toen niet rustig, zuiver, en... geduldig, en... nederig, nederig vooral, dien man, dat kind in hun eigen innerlijke en uiterlijke leven bespieden, beluisteren, doorvoelen, totdat in hen zelf en in hun omgeving, die twee wezens geen enkel geheim meer voor haar hadden, tot zij elk meubelstuk uit hun huis zag — welken inventaris zij ons natuurlijk niet behoefde mede te deelen —, den vorm van hun nagels en al hun onbewuste gedachten kende — wat zij ons alles evenmin behoefde te detailleeren. 't Kwam er maar op aan, dat de schrijfster-voor-zich alles wist, en dus, al schrijvende, voortdurend stond in de volle sfeer.

Zoo deed zij niet...... maar God! mevrouw Metz-Koning heeft ook zooveel ideeën, zooveel gevoelens, zooveel stemmingen, zooveel schoonheids-zin, verontwaardiging, verhevenheid en levensvisie, dat, nietwaar, zij zoo maar uit al die denkbeelden en sentimenten en gewaarwordingen te delven heeft, om heele vrachten van boeken vol te schrijven.... ze is zelve zoo rijk, zij kan wel honderd interessante menschen fabriceeren... Geeston, Willy, dat komt natuurlijk alles vanzelf terecht!

Doch dat is het nu juist; het komt volstrekt niet vanzelf terecht!

Psychologie behoeft niet te wezen 'n opzettelijk-moeizaam dooreenwringen van sentimenten, waaraan geen eind komt, zooals sommigen dat absoluut-noodzakelijk schijnen te vinden, — maar zóó'n gemakkelijk spelletje als voor mevrouw Metz-Koning is ze toch ook niet!

Zóo knap! deze schrijfster is met het aangeven van haar karakters en toestanden dadelijk klaar!

Wie, wat is dominee Geeston? — mevrouw Metz-Koning zal 't u gauw vertellen; en wij krijgen, al op de eerste bladzijde, een onwezenlijk, hoogvliegerig relaas aangaande een man, over wiens wezen „werkelijk" een schijn lag, „die hem zóó onderscheidde van alle andere menschen, dat om hem heen altijd meer licht leek te zijn dan rond hen; dat waar hij was, het banale, het triviale (!) vanzelf verdween" enz.

Hoe staat Geeston tegenover zijn pleegkind? — mevrouw Metz-Koning trekt een bedenkelijk gezicht: ja, dat is heel moeilijk en heel subtiel, maar als men diep voelt en diepvoelende schrijvers leest.... en een toepasselijk zinnetje uit Maeterlincks „la Sagesse et la Destinée", dat die behulpzame dominee Geeston zoo vriendelijk-van-pas in zijn waranda zit te lezen, moet ons in de goede richting voeren: „il y a autant de genres de vies intérieures qu'il y en a d'extérieures enz. enz.

Wie, wat is Willy? — nòg lastiger, zegt mevrouw Metz-Koning, zoo'n kinderzieltje.... maar toch, ik vlei me, u dat zóó wel te kunnen ontsluieren; en ze vergast ons op een allerverfoeilijkst-*bedacht* scènetje, een lievig-preciesjes in der schrijfster sprookjeshoofd uitgesponnen verhaaltje van koningin Livinia, de afgeslagen zonnebloem; een bedriegelijk, want zoo doddig-kinderlijk lijkend, maar in den grond, door zijn tastbare pasklaar-gemaaktheid, weevalsch verzinseltje, met die vreeselijke symboliek: het driftige kind, dat de zich misdragende, niet rechtop staande bloem „liever den kop afslaat", zooals hij later in een zelfde drift-moment, zich zal storten op zijn eindelijk ontdekten vader, den verleider zijner moeder.

Nu zal men ons tegenwerpen: maar, met uw verlof... dat bedachte verhaaltje, dat verzinsel... natuurlijk... mevrouw Metz-Koning kan immers den heelen Dominee Geeston, de heele Willy, met huid en haar verzonnen hebben, waarom zou dan niet......?

En, zeker, stemmen wij graag toe,... een roman, een novelle kan natuurlijk van a tot z louter verzonnen zijn... maar, en hier zit 'm weer een fijne knoop, zij mag niet louter verzonnen *blijven*. De door den wil en de gaven onzer fantasie geboren wezens moeten, als buiten ons in werkelijkheid levend, tegenover ons komen te staan, — zelf-geschapen raadselen, die wij opnieuw

te ontraadselen hebben en te doorgronden. Wij kunnen die niet, als jonge katten, achter het klosje onzer bedenkseltjes laten aanloopen, zooals mevrouw Metz-Koning gelieft te doen. Wij leven en denken mèt die wezens mee, láten ze niet praten, dóen ze niet handelen, wij hóóren ze spreken en zíen ze doen. Onnaspeurbaar ver in de onbewuste sferen van ons zelf, moet voortdurend dat wonderbare wisselspel plaats vinden van scheppen en het geschapene objectiveeren.

Maar van het schrijven in dien geestes-toestand is een z. g. poëtisch scènetje ter karakter-omschrijving, als mevrouw Metz-Koning gaf in haar „Willy en de zonnebloem”, wel het allerverst verwijderd.

En zoo kwam het dan, dat van het kern-gegeven dezer geschiedenis, de geestelijke uiteenloopingen, geslotenheden en botsingen, ondanks groote genegenheid, tusschen pleegvader en pleegkind, — dat van dit mooie gegeven de schrijfster zoo goed als niets terecht bracht, en met allerlei nog al onbeduidende, ook soms wel wat malle bijgeschiedenisjes het geheel moest redden en *aan ons verstand brengen.*

De *groote*, diepere observatie en omvatting van het levens-geheel ontbreekt in dit boek.

Op een lager plan echter, heeft Marie Metz-Koning niettemin ook hier menig voorbeeld gegeven van wat zij wèl kan; vele *kleine* levensopmerkingetjes, die met haar frissche en pintere oogen zij om zich heen maakte, die bracht zij, wel aardig en eenvoudig uitgedrukt, op allerlei plaatsen naar voren.

Zie, op bladzijde 5, Willy's physiek portretje:

„Beneden in den tuin... hurkte een kleine jongen op het hellichte grintpad. Hij droeg een blauw en wit gestreept linnen pakje, was forsch gebouwd en zag er uit als een vol-gezond kind. Een breed-gerande witte, naar beneden gebogen, wat achterover gedragen stroohoed, met opzij afhangende zwarte linten, beschaduwde zijn gezichtje: het schrandere voorhoofd, de hard-blauwe, nu door de dichte wimpers verdonkerde oogen, de warm-roode wangen en den nek waartegen een witte matrozen-kraag opbolderde...”

Zie even verder ook Willy bij het grasrandje hurken, om de halmen te snijden:

„Het was hem blijkbaar verboden, met zijn strak-gespannen broek-knietjes te knielen op het grint; want telkens als hij, balanceerend op de teenen, voorover viel, blikte hij, gauw weer met

behulp van zijn handjes overeind, snel naar de warande en ademde diep in van verruiming, omdat Geeston niet keek."

Dat zijn de kleine, goede dingen in het werk van deze schrijfster. En het sprengetje van leukheid, dat wij in haar sprookjes zoo vaak met vreugde uit den zandigen grond harer „zinrijkheid" hoorden opborrelen, hoe aardig ritselt het ook hier weer in die „domineetjes, die er juist voor de liefde zijn", en in dat heele gespreksstukje tusschen Noortje, Bart en Geeston over de Pythia.

Een enkele maal echter komt Marie Metz-Koning verder dan tot zulk een op-zich-zelf-staand goed trekje, worden een aantal van die kleine levens-observatie's zóó verbonden en verwerkt, dat de lezing niet langer den toch altijd wat nuchteren indruk laat van: „heel goed opgemerkt... heel aardig *te pas gebracht*", zooals bij Willy's broeksknietjes, maar dat werkelijk een min of meer sensitief levensbeeld zoo-ineens, vol levend, ons gevoel komt binnengevaren.

Dergelijke fragmenten zijn zeldzaam bij Marie Metz-Koning, maar dat ze er zijn, doet ons tevens erkennen, dat deze schrijfster behalve voor sprookjes, ook voor realistische uitbeelding eenig talent heeft.

Een voorbeeld van zulk een dieper-doorvoeld levensbeeld vinden wij, schoon nog zwak en met veel gebreken, in de tweede schets van den novellen-bundel „De Ring".

„Ziek" heet deze schets, die in een twaalftal bladzijden het komen van een zenuwziek vrouwtje in een sanatorium beschrijft; de tweede helft beteekent niet veel, doch de aanvang is goed:

„De koetsier, achter haar, sjorde met de koffers. Hij riep iets. Naderende voetstappen knerpten over 't natte grint. De breede glasdeur van het hotel blikkerde open. Een knecht met roze-rood katoenen jasje kwam.

Moest ze nu den koetsier nog betalen? Langzaam 't hoofd wendend talmde ze, en trachtte een gedachte duidelijk in zich te doen worden; maar 't leek of haar gedachten voorbij-trekkende mistwolken waren, ongrijpbaar.

Ze was zoo moe; al maanden-lang was ze zoo moe; en de reis, alleen, had haar nòg moeder gemaakt.

Nee, maar wat teutte ze toch! De dokter had immers geschreven dat hij 't rijtuig stuurde. Dan zou ze 't vanzelf wel op de rekening

vinden. Haar hand, al naar haar zak gedwaald, ging weer terug.
O, ja, haar parapluie lag nog in 't rijtuig. Ze keerde zich om.
— M'n paraplui e!
De knecht die den koetsier hielp, iets sjofeler dan die bij de deur: een leeren voorschoot had hij aan, gaf haar de paraplui e. Nog een knecht kwam van achter 't hotel geloopen, en begon met de andere samen de koffers weg te dragen. Die met 't rozerood jasje was nu bij 't rijtuig".
En wat daar volgt ook is, even eenvoudig, tot een stemmingsuiting gekomen: haar kennismaking met den dokter, haar zien van de twee dames, het naar boven gaan langs de trap „netjes, met koperen looper-roeden en koperen leuning. Alles deed prettig aan; alles was netjes; er werd nergens gewerkt. Vooral die witte trap, met koperen leuning tegen witten muur *gaf een mooi stil gevoel van vanzelf-helderheid.*"

Waarom hebben de laatste, door ons gecursiveerde woorden een opzichzelf uitmuntende opmerking nu weer ten halve bedorven?
Omdat de strakheid der stemming zich lichtelijk ging ontbinden en even den poëzie-wijzen neus van de schrijfster laat dóórtippen...
De zieke vrouw, die daar de stille, zuivere trap opgaat, komt namelijk in de verste verte niet tot het bewustzijn, dat de door die zuiverheid gewekte stemming „mooi" zou zijn. De zenuwlijderes gevoelt iets aangenaams, iets genoegelijks, iets kalmeerends, iets „stils" op die keurig-verzorgde trap, waar nooit een vuil en rumoerig geschrob schijnt noodig te wezen; en nu is zulk een gevoel van genot in rustige helderheid wel een „mooi" gevoel, en, naderhand zich dien indruk herinnerend en de gevoels-nuance die erdoor ontstond, zou ook de vrouw-zelf dat gevoel wellicht als „mooi" kunnen qualificeeren, maar op het moment der aandoening geenszins. Het is dan ook mevrouw Metz-Koning die, met dat „mooi-stil", in eigen persoon hier tusschenbeidekomt.

Er zijn in dit fragment fouten van grover aard.
Zoo het uit de stemming weg- en vooruit-loopend zinnetje over 's dokters „blikkerend" lorgnet: „Later leerde ze dat lorgnet toch prettig vinden, omdat 't zoo indifferent deed; terwijl indifferente dingen haar kalmeerden."

Uit van Eeden's „Koele Meren" herinnert zich deze of gene dergelijke zinnetjes... En had ze mooi en rustig gevonden... Wij ook! Doch in den vlakken *verhaal*-trant en in den *samenhang* van een groot werk, kunnen ze, hoewel lang niet altijd en slechts in zekere eigenaardige gevallen, zeer geoorloofd niet alleen, maar weldadig en schoon zijn van hoog-overzien; hier echter, waar 't een enkel uur van *stemming* geldt, deugen ze, gansch buiten die stemming om, en bovendien voorbarigend over een „later", waarvan we nooit meer iets dan dit ééne vernemen, zeer zeker niet.

Een gebrek, dat nog twee andere, in dit overzicht besproken schrijfsters vertoonen, — en sterker zelfs, maar toch, wijl in werk van zooveel grooter omvang, minder hinderlijk — dat is het weinig kostbaar-strakke, het klungelige in een over verschillende fragmenten verdeelde teekening van een persoon, of van een brok natuur, — van welke teekening dan die verschillende deelen niet schoon aaneensluiten in stijging of vervloeiing van voorgaand in volgend fragment, doch, klakkeloos en onverschillig herhalend, elkander dekken en vlekken.

In een toch groote precieusheid vergende schets van twaalf bladzijden wordt ons hier driemaal de herfstelijke hôtel-tuin beschreven, terwijl nòch een climax in die beschrijvingen, nòch essentieele aanvulling die herhaling wettigt.

Op bladzijde 18 vinden we:

„Om den hoek van 't hotel, onder de leege warande, waar lusteloos, tegen pilaren, verregende roze-struiken klommen, en waar op den steenen vloer kleffe, gele kastanjeblaren plakten, afgewaaid van de groote, regen-rebbelende boomen", enz.

Op bladzijde 20:

„... voor een raam uitziende in den tuin: triest, nat, leeg, al schemerig, met verwaaide boomen en overal doode blaren".

En op bladzijde 22:

„... keerde ze zich naar 't raam, dat ook uitzicht gaf op den tuin: *een 's zomers zeker wel mooien tuin, maar die nu droef en verlaten leek*," als hadden we van dien heelen tuin nog niets gezien! Hier laat zich eerst duidelijk betrappen, wat met *verkeerd* herhalen door ons bedoeld wordt; (want herhalen, juist in een telkens weer

opgevatte natuurbeschrijving, wij gaven er eens een voorbeeld van uit het proza van Van der Vijgh, [1]) kàn heel mooi zijn!); dit derde fragmentje nu, ondanks zijn aanvangen met „dat *ook* uitzicht gaf op den tuin", heeft, in de gecursiveerde woorden, het onmiskenbaar accent van een *eersten* aanblik; de aanhalingen op blz. 18 en 20 in aanmerking genomen, zijn die woorden dus foutief; toch is 't goed, de patiente, voor 't eerst op de kamer, waar ze misschien maanden lang verblijven zal, naar haar uitzicht te doen zien; maar nu had de *herhaalde verzuchting*, en als zoodanig, van de patiente zelve moeten komen: „hè, wat was die tuin toch droef en verlaten." — Dan lag er de obsessie in, die de zenuwzieke van die triestheid ondervindt; 't geen de schijfster waarschijnlijk met die mislukte herhalingen wilde. Nu wekken die herhalingen bij den lezer eenvoudig een indruk van vervelende slordigheid.

Kleinigheden, zal men zeggen; maar honderden van die kleinigheden maken iets tot „nu ja wel goed werk" of tot een meesterstuk.

Nog een klein, even waardevol trekje als die sensatie van „vanzelf-helderheid" vinden wij in het schetje „De Prins".

Kleine badgast-logeetjes, geïntrigeerd door het vreemde geval van een ziek Duitsch jongetje, dat altoos maar stil en bleek in zijn badstoel zit, het Prinsje, — komen hem nooden tot medespel.

„Ich bin ein Prinz".

„Hij zei het heel zacht, of hij de woorden tegen zijn -zin door 't smalle mondje liet gaan...." enz.

„Ook de bonne had het gehoord en met ietwat ongerust-verwijtenden blik: „Aber Rudolf" gezegd; waarop het prinsje, hoogblozend, zijn handjes druk bewegend, een langen, snel-gesproken zin antwoordde, dien niemand verstond...." enz.

„Maar een klein jongetje.... had een fraai, rose schelpje opgeraapt, dat hij nu het prinsje toereikte, die 't aannam, tusschen zijn smalle, onbewegelijke lippen zeggend:

— Danke; die hab' ich sèhr gerne.

„*Hij keek er niet naar, maar bleef met het schelpje in de kleine, witte hand geklemd, rechtop zitten....*"

Ook in het vertelseltje „De Wonderen rondom Pim" is wel iets

---

[1]) „De Gids" van Mei 1904, blz. 298.

aardigs, doch dit is meer van het aardige, dat blijft in de buurt van Willy's broeksknietjes.

De overige verhaaltjes van dezen bundel — uitgezonderd misschien de aanvangsvertelling „De Ring", het wat geheimzinnige schetsje, dat in de verte aan de novellen van George Egerton herinnert, en wel eenige charme heeft — ze zijn van zoo weinig beteekenis, dat wij het zwijgen er toe doen.

Met verscheidene dezer stukjes raakt Mevr. Metz-Koning zelfs geheel en al buiten het terrein der vrouw-in-de-letterkunde, om met lief-melancholieke pasjes te gaan wandelen in de tuintjes der dames-in-de-bellettrie; „Dooding", „Bekneld", „Avond", — Anna de Savornin Lohman [1]) in haar slechtste periode van bijv. „Het Inwendige Leven" bracht het er wel even goed af.....

En wat nu — ten deele wel buiten de dadelijke schuld der schrijfster om — een boek als Dominee Geeston en het meerendeel der verhaaltjes uit „de Ring" en sommige vroegere bundels, — wat nu deze zeer zwakke maar op zich zelf onschuldige voortbrengsels zoo wee doet lijken, dat is de rond deze onbeduidendheden versmeltende mooi-vinderij talloozer „artistieke" vrouwen en meisjes, die van mevrouw Metz-Koning een „fraai uitgevoerd portret in heliogravure op geschept papier à *f* 1.—" [2]) op het schrijftafeltje hebben staan, en elkaar met smachtende gewichtigheden komen vertellen, hoe „hoog" en „innig" en „snoezig"

---

[1]) Van juffrouw Lohman gesproken: die is terechtgekomen. Onwelwillende kritiek had deze inderdaad zéér moedige freule te kwader ure in de literatuur betrokken; doch in den grond had zij wel nimmer met de Nederlandsche letteren veel uit-te-staan.

Anna de Savornin Lohman werd redactrice van „De Hollandsche Lelie", verzamelde daarna hare hoofdartikeltjes in het boekje „Jonge Roeping".

Dit is een formeel démenti aan de kritiek. Den laster is de weg afgesneden. Maar laat juffrouw Lohman nu met allerlei romans geen nieuwen aanstoot geven, niet noodeloos zich opnieuw in literaire opspraak brengen! — Wie benieuwd is naar wat Anna Lohman overal van denkt, kan dat nu immers vrij bondig en dikwijls aardig en flink gezegd, van haar te weten komen! Waarom dan zou zij nog weer van die dikke boeken gaan bakken, taaie pakken romandeeg om een paar schrale, verstolen ideeën-krentjes!

[2]) Zie, voor in ieder deel, de lijst der verschenen werken van deze schrijfster.

Marie Metz-Koning is, — zooals zij vroeger met opgewonden blosjes en in holle bevlieging, saam converseerden over hoe „waar" en hoe „eerlijk" en hoe „heroïek" dat „Vragensmoede" toch was.

* * *

Dezelfd'e, misschien nog een weinig onnoozeler, wijl nòg wijsneuziger, vereering waart er rond „Het Beloofde Land" van Ina Boudier-Bakker.

Hier kan de schrijfster het nu werkelijk niet helpen, — maar o! de sóórt jonge meisjes van om en bij de dertig, die zich, al dwepend, een zedelijken en karaktersterkenden ruggesteun lezen aan dit boek!

Was het de uitwademing der ietwat kleffe zielsaandoeningen van dat slag „hoog-staande" lezeressen, eer dan het boek zelf, dat ons bij de lezing met zoo een onverklaarbaren tegenzin vervulde?

Wij gelooven 't.

„Het Beloofde Land" immers is op zichzelf wat men zoo gewoonlijk een veelbelovend boek noemt. Wie zoo, egaal volgehouden, zonder bepaalde flaters of zwakheids-noodmiddelen, een moeilijk werk als het schrijven dezer ideëel-fantastisch-realistisch-lyrische geschiedenis er af brengt, nu, die kent wel wat.

Maar toch heeft Ina Boudier-Bakker hiermee iets ondernomen, dat ook weer te ver bóven haar krachten lag, om een werkelijk waardevol resultaat te verkrijgen.

Er is, denken wij zoo, bij Ina Boudier-Bakker een reactie gaande geweest tegen „al dat realisme en klein-burgerlijke" in onze huidige letteren.

Wij vinden dat wel loffelijk van Ina Boudier-Bakker, want wij ook zijn al dat „klein-burgerlijk realisme" beu.

Maar nu moeten wij elkander goed begrijpen.

Wij zijn niet beu het realisme, waarin kleine burgerluiden leven, maar het klein-burgerlijke, van de schrijvers uit, dat dit realisme dan gewoonlijk benepen houdt.

Van Looy mag — en graag! — nog tien boeken als „Feesten" schrijven, en dan niet óók adellijken of landbouwers, maar ènkel de kleine burgerij verbeelden in zijn proza; nooit zullen wij het moe worden!

Maar het zèlf klein-burgerlijk realisme, ook al gaat het niet over klein-burgerlijke menschen, — het zelf-duffe, enge hokken met de

menschen, die men in zijne beschrijving duffer maakt dan ze zijn, — dat „klein-burgerlijk realisme", waarmee onze literatuur in middelmatigheid dreigt te verloopen, daar hebben wij genoeg van; omdat het, uit zijn aard, niet tot de Schoonheid kàn behooren. Maar of nu anderen komen met fantastisch-ideëel-lyrisch werk, dat ook maar weer middelmatig is, — daar zijn we niets beter mee af!

De fout van „Het Beloofde Land" is, dat de schrijfster, wellicht doordat zij te veel wòu geven een verhaal-zoo-en-zus, — niet intuïtief (want zooiets moet men toch hoofdzakelijk intuïtief benaderen) de ware verhouding vond tusschen realiteit en poëtische verwaarloozing der realiteit.

Wat is dat toch voor een zonderling gehucht, dat Lode...? hoe winnen de menschen er hun dagelijksch brood, dat ze toch nog al goed schijnen te hebben...? zoo stribbelt onze geest onder het lezen tegen.... hun geslacht moet dan wel gered door die heide-ontginning, maar van armoede inderdaad merken wij nooit een spoor... En Eli.... wij kennen wel uit een proloogje zijn stamboom tot het zooveelste geslacht, maar eigenlijk is hij zoo vreemd ons als een bewoner van Mars..... Hij is wel schrikkelijk edel, en hij worstelt aandoenlijk voor hooge idealen.... maar hij kon van te voren uitrekenen, dat hij tòch geen geld had, om dat heele dorp aan een voorloopig geheel onproductief ontginnen te houden..... En die Berend, die zijn eigen kunstenaarsschap zoo hartroerend opoffert voor de kunstenaarstoekomst van zijn eenigen zoon, had die ook niet eenvoudiger en verstandiger gedaan, in de stad bij dien zoon te blijven, hem voorthelpend en sterkend tegen het lèven, in plaats van ver op de hei te komen beeldjessnijden, om geld voor hem te verdienen? Kon hij dat dan niet in de stad? En kon hij zijn oude moeder, die eerst jaar-in jaar-uit Homerisch zit te wachten op de hei, tòch niet eens een bezoekje hebben gebracht?

Nu meene men niet, dat wij van de schrijfster omtrent alle deze en tallooze andere punten naderen uitleg zouden verlangen, een logischer voorstelling der feiten, of wat van dien aard dan ook.

Maar wat wij wel van haar hadden verlangd, dat is, dat zij onzen geest zóó gewikkeld had en gewiegd in de tooveringen van haar onreëele vertelling, dat van al die vragen er geen in ons hoofd kòn opkomen!

Wij zouden het niet moeten *willen* weten, ja, wij zouden het jammer moeten vinden, indien ergens de schrijfster, door bijvoeging van alledaagsche bizonderheden, ons schoon-vage droombeeld hadde verduidelijkt....!

Tot die hoogte van geestelijke sfeer heeft Ina Boudier-Bakker haar werk niet vermogen op te voeren. Het blijft een hangen tusschen dít half weten, dát vaag vermoeden, — en de eenige figuur uit het boek, die tot ons spreekt, is Hester Ross, de stille, sterke jonge vrouw, met haar klare, warme liefde door-alles-heen voor den idealist, die zoo hevig streeft en leeft, en toch eigenlijk zoo zwak van geest is en van karakter.

Waar het Ina Boudier—Bakker niet gelukt is, ons het geheel van haar boek als een wonder, naar welks geheimenissen men verder niet vraagt, te doen ontvangen, — daar heeft zij intusschen recht op eenige waardeering van de knapheid, waarmee telkens de lyrische intermezzo'tjes op het weer lager-bij-den-grondsch verhaal overgaan; zonder schok noch stoornis — en zulke overgangen, zoo licht lachwekkend, zijn zoo delicaat! — brengen ze soms zelfs iets van stemming teweeg, iets van mysterie en poëzie.

Die lyrische fragmentjes zelve, — zoolang zij onsaamgestelde gevoelens of simpele situaties hebben weer te geven: de zwerveling weet niet, hoe warm het ouderlijk huis hem wacht (bl. 276) of: de seizoenen rond wacht de oude moeder haar zwervenden zoon, — daar hebben ze wel bekoring van eenvoud en natuurgevoel — zij het thema zoogoed als de zegging van het hier-afgeschrevene wel weer wat al te sterk Multatuliaansch:

„Een jaar is lang.

Als de lente komt dan is er een belofte in de zoelere luchten; dan beven de knoppen onder de nadering van lente-adem, die hen wekt...

Dan zal hij komen.

Hij zal komen, als nog de avond guur en de lucht koud is, maar als reeds de knoppen aan den kastanjeboom zwellen.

Dán zal hij komen in het lange, heldere licht van den vroegzomeravond.

— — — — — — — — — — — — — —

Maar de hagels snerpen, en de wind giert over de vlakte, en de landweg is eenzaam en verlaten.

Nu niet — nu de lucht grijs is, en de knoppen zich weer hebben gesloten....

Hij komt nu niet... Want de trilling van belofte, die door de luchten ging, is verstijfd, en het hart met zijn warm verlangen sluit zich huiverend.

Maar het zal zómer worden.

Als de vlier geurt, en het blijde koren is rijp, als de knapen en meisjes zingend loopen op den landweg — hand in hand in den warmen avond — dàn zal hij komen.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

„De vlier bloeit niet meer en het koren ligt gemaaid; de lindebloesem stuift over den weg, en over de hei begint te komen een paarse gloed....

Daar zijn toch zoovelen op den landweg.... maar niet de gestalte van den man, die den weg zoekt naar zijn moeders woning.

Neen niet — *nu* niet — niet in den gloeienden zomer, die scheurt den harden grond, en blaakt in onafgebroken zonnehitte over de hei.

Als het hèrfst is! als de koelere luchten jagen over de hei, als de avonden lang, maar de dagen nog helder en schoon zijn.

Dàn zal hij komen, mijn zoon.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

De heide wordt bruin al, en wèl zijn de avonden lang, maar de dagen niet meer helder en schoon; de herfstregens vallen en door de grauwe luchten vliegen de trekvogels naar warme landen" (blz. 59—61),

Doch komen er forschere orchestratie's in het spel, moet de veelzangige adem des winds vertolkt (blz. 195), de symbolische gang van de Zoekers naar het Beloofde Land (blz. 298), of de Wraak en het droomteeken der Vergiffenis, dan blijft de uitdrukking zéér ver beneden de grootschheid der bedoelingen; 't wordt holle rhetoriek en de woorden gaan aan ons voorbij als een stoet van ledige koetsen:

„Ik heb geleefd, de dagen en nachten door — met dat éëne —
Mijn Haat.

Ik heb gewacht de jaren en jaren — op dat éëne —

Mijn Wraak.

Ik heb gewacht en gehoopt. — Niet als een angstige moeder met bevend verlangen wacht op haar kind.

Niet als de jonge man met vreugde-kloppend hart wacht op zijn liefste....

Ik heb gewacht als een hongerige — gehongerd, gesmacht heb ik naar de ure, dat ik weten zou:

„Hoe hij geboet heeft voor zijn misdaad aan mij, zijn broeder" (blz. 140).

Gelijk met de lyrische fragmenten in dit verhaal, zoodra zij te hoog willen, zoo gaat het met het geheele boek in de rij van Ina Boudier-Bakker's werken.

Waar 't te zware Beloofde Land der schrijfster vrijwel ontzonk, daar slaagde zij in de uitwerking van het eenvoudig-menschelijke gegeven van „Wat komen zal."

In „Het Beloofde Land" staat ook Ina Boudier-Bakker, al is 't dan min of meer verdekt opgesteld, aan de zijde der vrouwen met de ethischheidjes en de wereldmoraal....

Maar in „Wat komen zal" heeft zij zich gansch en al, met heel haar open en onbevangen vrouwelijk en moederlijk gevoel en instinct, weggedacht in het leven van de hoofdfiguur van haar boek, Trees Stolk.

Hier heeft een vrouw met misschien wel minder literair talent dan Marie Metz-Koning, volkomen toegewijd, zonder eenigen hang naar dit of dat, zich weggewischt in het bestaan van een andere vrouw, een vrouw harer verbeelding, dier leven meegeleefd, en — ons mee doen leven tegelijkertijd, volkomen.

Hetzelfde mooie, warme gevoel eener alles-overheerschende en alles-doorgloeiende liefde, dat ons trok tot Hester in „Het Beloofde Land", dat trekt ons, en krachtiger nog, tot Trees Stolk, de ongehuwde moeder met hare groote liefde voor haar ongeboren, dan haar jonge kindje, uit „Wat komen zal".

In „Wat komen zal" is dat gevoel al-eenige hoofdzaak. Om het zuiver te houden, onttrok de schrijfster zich aan alles, wat het vertroebelen mocht — en in wat al moeilijkheden van inwikkeling en fijnere beschrijving, waardoor het boek wellicht mislukt ware, had zij zich niet kunnen steken!

Door dit zeldzaam-voorkomend niets-meer-geven-dan-men-kan, deze eigen kracht zoowel als zwakte bewuste onthouding, is dit boek zoo sympathiek geworden, en wat belangrijker is, geslaagd.

Men moet dus in dit boek niet verwachten een diepe delving naar de verborgenste gedachten van dat vrouwtje, plots wonderbare doorzichten in de teerste roerselen en bewustzijns-vleugen van een menschenhart; — zeer eenvoudig en zeer globaal, maar toch sterk en eigen is hier gebeeld het oer-dierlijke moedergevoel in een weinig complexe, enkel naar liefde geven en ontvangen hunkerende ziel.

Maar aan den anderen kant: dat die moeder een ongehuwd en verlaten winkeljuffrouwtje is, 't is volstrekt niet een drijven naar welke stelling van niet-langer-minachten, van rehabilitatie, of wat diergelijks ook!

En het is dan ook volstrekt niet *de* moederliefde en *de* verlaten winkeljuffrouw, — een, ondanks haar ongecompliceerdheid, zeer apart mensch-wezentje met haar zeer aparte en eigenaardige wijze van gevoelen is hier geteekend.

De uitwerking zelve is in eenvoud bijgebleven de eenvoudigheid van de stof. Het middenstuk van het boek is doorloopend sober en zuiver opgesteld, met slechts even een tintje van te-mooiheid in de gesprekken zoo nu en dan.

In den aanvang echter — die kwam er voor de schrijfster minder op aan — is het niet streven naar literair-zijn nog literair slordig-zijn gebleven, — wat nu óók niet noodig was.

Op blz. 4 bijv. wordt van Trees' vader gezegd:

„De vader van Trees Stolk, na den vroegen dood van zijn ouders achteruit gezakt, dom, *lichamelijk en geestelijk zwak*", enz.

Op blz. 6 krijgen we, noodeloos, de bijna letterlijke herhaling:

„Stolk was een *zwakkeling* in hooge mate, *lichamelijk en geestelijk*".... nu ja, dat wist ik al, zegt de lezer.

Een ander maal komen er, door die voor 't oogenblik geringere belangstelling der schrijfster, dingen, die men nog wel niet wist, maar.... ook niet gelooft!

De tien- of elfjarige Treesje komt „uit school voorbij het huis van oom en tante Stolk; het licht was op, en ze kon van buiten af de heele kamer overzien, die haar een gewaarwording gaf van groote behagelijkheid en weelde. En terwijl ze voortliep naar huis,

zag ze aldoor die kamer als iets heerlijks, onbereikbaars, *zoo iets van voorname rust.*" — Die „voorname rust" in de gedachten der kleine Trees, kind uit zeer burgerlijk huishouden, die wil er nog zoo grif niet bij ons in.

* * *

Ongeveer op dezelfde wijze, doch in heel wat minderen graad dan Ina Boudier-Bakker's „Wat komen zal", is een der romans van Anna van Gogh-Kaulbach, „Jeugd", een goed boek.

Van heel veel literaire waarde is het niet.

Literair-van-waarde is het zoo weinig, dat men even korzelig wordt bij het vernemen, hoe de hoofdpersoon van het boek Van Deyssel, Gorter, Kloos, Perk zoomaar allemaal lezen en begrijpen zou; deze mededeeling doet zich voor als een hatelijke leugen, daar stijl en woordenkeus van Anna van Gogh-Kaulbach slechts zoo primitieve en negatieve verdiensten hebben, zoo in 't geheel niet tot iets eigen-schoons zijn geworden, dat men sterk betwijfelt, of de schrijfster van de schoonheid der auteurs, die ze bij plukjes noemt, zèlf wel 't fijne gevoeld heeft.

't Beste dat men literair van „Jeugd" kan zeggen is: doorgaans is 't niet al te erg verkeerd; en ook nog: dat 't nooit al te erg verkeerd wordt, daarvan is oorzaak, dat, als Ina Boudier-Bakker in haar „Wat komen zal", deze vrouw, hoezeer een tweederangs-talent, *in beginsel* op de ware wijze, d. i. zonder bijbedoelingen zich weggevend aan haar onderwerp, hare schrijvens-uren heen-leefde.

Haar talent echter staat belangrijk bij dat van Ina Boudier-Bakker achter.

„Jeugd" is veel minder zuiver-sober en vlakaf-gaaf dan „Wat komen zal".

Het is dikwijls rommelig geschreven; het mist de zelfbewuste beperking van Ina Boudier's boek.

Het twintig bladzijden lange vijfde hoofdstukje bijvoorbeeld, dat louter om zichzelf gegeven wordt — immers, noch die kamers nòch haar bewoners, beiden ons zoo uitvoerig beschreven, spelen ook maar de geringste rol in den roman, en 't gansche hoofdstuk, waarin niets van éénig belang gebeurt, kan men zonder schade voor 't geheel zóó schrappen — dat hoofdstukje kan er toch werkelijk niet mee door.

Wie heden ten dage nog weer eens het „paartje" uit zijn boek een „avondje" wil laten meemaken in een dorps-notabelen-kring, zoo'n echt thee-avondje met allerlei oude kennissen van de ouders, — die moet heusch over meer leukheid of scherpe plastiek, of vernuft of stemming kunnen beschikken dan deze schrijfster. In den aanvang van dat hoofdstuk, volgens het gebruikelijk recept, krijgen wij de beschrijving der kamers, waarin het „avondje" zal plaats hebben.

„Dezelfde smakeloosheid was ook in de meubeleering van de suite: er lag een mooi axminster kleed, donker-warm-rood met zacht-brons bladmotief, maar voor de deuren lagen schel rood- en geel-gestreepte kleedjes. De mahoniehouten meubels, met rood bekleedsel, waren heel glimmend gewreven, zonder een stofje tusschen de randen of naden. Op de tafel in de achterkamer een grof gebloemd tafelkleed, daaroverheen een tafellooper, druk met gouddraad bewerkt, in het midden een mandje met slecht gemaakte kunstbloemen. In 't salon een effen brons-pluche tafelkleed, canapé en stoelen beladen met handwerkjes; antimacassers, kleedjes en kussens, allerlei soort van handwerk pêle-mêle door elkaar: op den schoorsteen, naast de mooie grijs-marmeren pendule, allerlei prullige beeldjes en vaasjes van biscuit en glas, daartusschen als verdwaald, een enkel mooi Chineesch pulletje; in een hoek een vaas Rozenburg op een leelijk tafeltje van nagemaakt onyx met houten, slordig-vergulde randen. Aan den muur een paar goede staalgravures, wat photographieën, portretten van familieleden, en een paar groote borden met slordig-geplakte postzegel-figuren".

Uit soortgelijke, den lezer al bekende intérieurs, kan men nu met behulp dezer boedelbeschrijving, wel om en bij, naar 't ieder persoonlijk invalt, zich dat paar kamers voorstellen. Maar alle licht en schaduw, alle atmosfeer zijn afwezig of hangen af van ieders persoonlijke fantasie. Er schijnt kunstlicht te moeten zijn, want, naar wij hooren, is 't op dien avond November; maar wat voor licht is er, en waar, en hoe hoog hangt het, en hoe valt het, en waarover? we komen het niet te weten, en dat was toch zoo noodig, want alleen door en in het licht zouden wij de voorwerpen kunnen *zien*. Wist de schrijfster het zelve? Haar beschrijving, men weet niet waarom, schijnt eerder bij dag dan bij avond genomen...

Waarlijk, indien ge dezelfde huisnaaister hadt als mevrouw van

Geens, een huisnaaister met een beetje beschaving en begrip, en ge vraagdet haar, hoe het er in de suite bij mevrouw van Geens uitzag, wel, dan zou het verhaal van die huisnaaister u wel evenveel op streek kunnen brengen als de beschrijving van Anna van Gogh-Kaulbach. Want de paar appreciaties, die, hoe elementair ook, de huisnaaister allicht had achterwege gelaten, nu, die hadden wij zelf wel kunnen aanvullen.

Tot die laagte mag een auteur, die zijn werk respecteert, niet afdalen. Dit is schrijverij zonder eenige keuze of relief, zonder stemming of diepte. Voelt men, in zulk een fragment zoozeer beneden het peil van zijn werk te zijn gebleven, dan laat men zoo'n fragment, vooral wanneer het, zooals hier, zeer goed gemist kan worden, eruit.

En het is dubbel jammer, dat de schrijfster zooveel plaats aan dergelijke waardelooze, ja waarde-ontnemende bijkomstigheden heeft ingeruimd, waar in de laatste honderd bladzijden, die er het meest op aankomen, doch afgeroffeld schijnen, ons het gevoelsleven van Leida wel wat al te sommair in z'n naar buiten komende resultaten wordt te hooren, niet te beleven gegeven.

Ondanks dit alles is „Jeugd" een sympathiek boek.

Het niet gemakkelijk van banale sentimentaliteit vrij te houden onderwerp: de jongen, die tegen 's vaders liefste verlangen artist wil worden, die het meisje, dat hij liefheeft, niet kàn trouwen om finantieele bezwaren, tot, na een jarenlang-traîneerend engagement, hij zich zijn jeugdliefde ziet ontvallen, waarbij het meisje, al zoo jong niet meer, wel het zieligst achterblijft, daar hem zijn kunst rest, — dit gegeven heeft Anna van Gogh-Kaulbach met een tot ver over de helft van haar boek bijblijvende frischheid en met een levende „jeugd" geschreven, die van den ernst en de echtheid van het schrijvers-talent, dat, zij 't dan niet zoo wonder-groot, het hare is, voldoende overtuigen.

* * *

Toevallig, door een uitvoerige biographie in een tijdschrift, zijn wij kortelings eenige merkwaardige bizonderheden te weten gekomen uit het leven der schrijfster van „Karakterzonde en Levensleed", mejuffrouw Johanna Breevoort.

Of nu het kennen dezer bizonderheden, het kennen vooral van deze omstandigheid, dat Johanna Breevoort, autodidacte, eenvoudig *dienstbode* was, toen zij haar romans schreef, invloed mag uitoefenen op ons oordeel over haar werk?

Neen... en ja!

Of de schrijfster van „Karakterzonde en Levensleed" een fabrieksmeisje, een majoors-weduwe of een kostschoolkind was, het boek, zooals het daar voor ons ligt, zal er niet door veranderen. Dit boek nu is, om zichzelfs wil, in genen deele een buitengewoon merkwaardig boek, en de treffendste bizonderheden uit het leven van Johanna Breevoort zullen het, om zichzelfs wil, niet tot zoodanig maken.

Indien Johanna Breevoort dan ook, in den loop der jaren, nooit iets schreef, dat stond boven dit „Karakterzonde en Levensleed," dan, aangezien haar werk voor onze literaire kunst toch van weinig waarde ware, louter een curiosum bleef, en wij overtuigd zijn, dat een uitstekende dienstbode waardevoller leven leidt dan de schrijfster van onnoodige romans, en een flinke dienstbode allicht ook gelukkiger is dan een mislukte schrijfster, — dan zouden wij dat curiosum met al z'n wel te vermoeden pijnlijkheden van gedeclasseerdheid vóóral betreuren en wenschen, dat de kloekzinnige en ferme vrouw, die uit dit boek spreekt, ferm en kloekzinnig, tot anderer werkelijk groot profijt, haar eenvoudig huiswerk hadde verricht, in stee van door een noodlottige half-macht gedreven, haar nederigen staat te verlaten voor het holle genot van een haar aangapende tijdelijke glorie.

Wij zouden dus verkeerd doen, tegenover de letterkunde zoogoed als tegenover de schrijfster, ons oordeel, òm wat wij van haar weten, te verzachten, en de werkelijke waarde van dit boek te verbloemen.

Maar wèl, en juist, mag en moet men op die levensomstandigheden der schrijfster letten, bij het beantwoorden der vraag, of dit boek, werk van een nog primitieven, in den allereersten opgang zijner bevrijding zijnden geest, hoop geeft op waardevoller werk in de toekomst. En die hoop geeft het zeker.

„Karakterzonde en Levensleed", ondanks zijn psychologische tekortkomingen, blijkt nu reeds door zekere hoedanigheden van essentieeleren aard, — opmerkingsgave en natuurlijkheid, gang en beheersching beide, bouw-begrip, schrijvers-temperament, te staan

boven een menigte producten van schrijvers en schrijfsters, wien onderwijs, vrije ontwikkeling, en dagelijksche leering in hoogerstaanden kring, van de jongste jeugd af te hulp kwamen. En ze is betrekkelijk nog jong, deze vrouw, ze is nog niet op het midden harer ontwikkelingsgang; tallooze schatten onzer eigene en van vreemde letterkunde zullen nog de heugelijkste openbaringen voor haar zijn... En voor de mogelijkheid, dat ooit Johanna Breëvoort iets waarlijk moois zou schrijven, gaat immers elke andere preoccupatie te niet...

Dat Johanna Breevoort zich dus de gelegenheid wete te bevechten, om ten volle èn in alle rust hare gaven tot bloei te brengen.

Na deze korte inleiding, die waarheid en billijkheid in balans trachtte te houden, zal, vertrouwen wij, Johanna Breevoort niet van ons verlangen, dat wij haar, als onmondig, weekelijker en omzichtiger behandelen dan welk ander auteur ook. Zij heeft recht op deze gelijkstelling.

....Wij herinneren ons nog goed, hoe, een klein jaar geleden, een eerste openslaan van „Karakterzonde en Levensleed'' een niet zeer aanlokkelijken indruk op ons maakte.

Wie had ooit zulk een raar op-z'n-achterste-pooten-staand voorwoordje gelezen:

„Dit boek is een roman.

„Géén biografie.

„Géén levensgeschiedenis.

„Dit sta voorop.

„„Er bestaat een nauw verband tusschen karakterzonde en levensleed". Wie nauwkeurig de uitingen van verschillende karakters nagaat, let op 't levensleed, dat dezen en genen treft, vindt die waarheid dagelijks bevestigd.

„Die waarheid legde ik in dit boek.

„'n Roman, 'n boek van kunst, behoort *niet* te zijn 'n weergave van gebeurtenissen, behoort die alle te beschouwen in 'n logisch verband. Niet 'n romantische levensloop vormt 'n roman, maar er moet *geschift*, *gekeurd*, *bijgevoegd* worden, opdat een geheel ontsta. Het temperament en de artistieke zin van den kunstenaar *verbeteren*, als het ware de werkelijkheid tot logische, harmonische eenheid.

„Dezen eisch stelde de heer L. Bückman terecht aan den roman, en zeer juist karakteriseeren deze woorden mijn bedoelen.

„*Schiften, keuren, bijvoegen*, opdat een geheel ontsta!

„Geve dit boek typen, die, zonder opzettelijke tendenz, toch spreken van 't onlosmakelijke verband tusschen „karakterzonde en levensleed".

Die kordate, bijna ruzie-zoekende eerste vier zinnetjes, de gewichtige aankondiging dan van deze gloed-nieuwe levenswet: „iemands karakter heeft invloed op den gang van zijn leven," en eindelijk, achteraan sukkelend, dat goedige oude-koetje van L. Bückman, dat de zich-noemende Johanna Breevoort als een strijdhengst voor haar wonderlijken wagen spande!

Volgde een soort proloogje:

„„Morgen, bruidje!"

„„Ja, maar de jouwe niet."

„Zoo splitsten zich hun wegen.

„'t Was háár trouwdag. En zij was zijn bruidje geweest tot vóór drie maanden. 't Speelnootje van zijn kinderjaren. 't Meisje, dat hem eens lief had, krachtig en sterk.

„Háár lichtte een nieuwe toekomst. De toekomst van vrouw en moeder-zijn. Liefde, geluk, levensweelde.

„En met trotsche blijdschap op 't fijn, mooi, meisjesgezicht triompheerde ze vroolijk:

„„Ja, maar de jouwe niet!"

Ontegenzeggelijk iets eigens had 't, dit proloogje, doch na het pootig en tegelijk onnoozel voorwoordje, deed 't tamelijk pretentieus aan.

Ook koud. En koud-van-de-schrijfster blijkt het, want later, als dat proloogje, uitgewerkt, in het XVe hoofdstuk weerkeert, dan merken we, dat die toekomst van „liefde, geluk, levensweelde" nu niet zoo héél sterk haar toe „lichtte" — diep in haar hart had ze Wout nòg lief (wat overtuigend blijkt uit haar: „hij moest zich eens verbeelden, dat ik nog iets om hem gaf") en *vroolijk* triompheerde ze dan ook maar uiterlijk, terwijl zeker geen *blijdschap* op haar gezichtje te lezen stond....

Maar ook op bladzijde 205, hoewel de voorstelling iets aannemelijker wordt, is die koude niet weg:

„„Morgen, bruidje."

„„Ja maar de jouwe niet!"

„Snel kwam 't driftig antwoord van de trillende lippen, vief ging ze voort met 't afnemen van de buitendeuren, zonder op te zien.

„Hij wachtte even, onmerkbaar even, de *plagende* trek om den mond werd hard, langzaam ging hij heen”.

Dat „ja maar de jouwe niet”, uittartend, maar spijtig in den grond, wordt wat begrijpelijker; maar dat de door Marian’s huwelijk gebroken Wout, dien morgen naar haar huis gedreven, niet keeren zou, als hij haar buiten ziet, of hoogstens een stil „Dag Marian” zou stamelen, – dat hij, de gevoelige en ontwikkelde man, zijn „morgen Bruidje!” zou „plagen” (?) — dat wil er bij ons niet in. Het inwendig koel-verstandelijke van dit fragmentje is kenmerkend voor het geheele werk.

„Karakterzonde en Levensleed” is voornamelijk verstandswerk.

Gaf het milieu van Calvinisten en Calvinistische kerk-strijden onwillekeurig dien beredeneerden toon aan? Is de schrijfster zelve bovenal een verstandsvrouw? Was hier een nog onvast maar stoer-willend talent te angstig voor uitglipping en moest dus *te* naarstig het verstand waken en aanvullen?

Later werk van Johanna Breevoort zal het ons leeren.

Doch juist in dit zoo verstandelijke werk is nu wel een verwonderlijk-groote fout, dat wat, volgens het voorwoord „zonder opzettelijke tendenz”, dan toch maar bewezen wilde worden: „het onlosmakelijke verband tusschen „Karakterzonde en Levensleed”, — ten slotte in ’t geheel niet bewezen wordt.

Zeker, het huwelijk van Steven en Marian krijgt een extra klap, zoodra Steven merkt, hoe Marian den eens uit trotsche onbuigzaamheid opgëofferden Wout nog altijd niet vergeten is. Maar noch dit feit, noch de andere karakterfeilen van Marian, zouden een zelfs nu niet zoo bijster goeden man hebben kunnen maken tot het treiterige, zelfzuchtige, aarts-luie ongeluk, tot den bruutdronkaard ten leste, die Steven blijkt te zijn. Marian, met precies dezelfde „karakterzonde”, had het ook een klein beetje beter kunnen treffen in haar trouwen, en dan, ondanks diezelfde karakterzonde, zou zij *niet* in het armoedige steegje en *niet* in de fabrieksgracht zijn terecht gekomen.... Wij gelooven wel, dat een andere vrouw misschien wat meer van een huwelijk met Steven had terecht gebracht; maar dan toch allicht een kloek-verstandiger en wilskrachtiger, dus *geestelijk*-hooger staande vrouw, eerder dan eene waarheidslievender, meegaander, spaarzamer, eenvoudiger, dus *karakter*-betere dan Marian.

En zoo maakt het laatste deel van het werk op ons den zinloozen indruk van de nogal slap, met veel hiaten vertelde geschiedenis van een dood-ongelukkig vrouwtje, dat een slampamper van een man heeft.

Psychologisch is, volgens de allereerste bedoelingen der schrijfster, dit tweede deel door en door foutief.

En dan die ijselijke hoofdstukken van het eind....!

De zoo verstandig-schrijvende Johanna Breevoort is waarlijk toch nog door het duiveltje der „erge ergheid” te pakken genomen!

Wat de stijl van dit boek aangaat: er is geen zinnetje in, dat door een bizonder woord of een bizonder rhythme de blijdschap van iets schoons geeft.

(Met „bizonder” bedoelen wij niet een nieuwbakken, buitenissig, er met de haren bijgesleept woord.... van die woorden, als „smullig,” „gezwingelzwangel”, „afdonkeren”, zijn er genoeg! Wij bedoelen het om z'n klank en beteekenis op de plek waar 't staat fijn als eenig-juist verrassende woord van goed modern proza.)

Onzuiver, onlogisch of smakeloos gesteld zijn echter deze beide deelen evenmin.

Wel ziet verouderde beeldspraak, op dit nieuwe en open veld, hier en daar de kans van wortelen schoon, — slipt elders een soort Zondagsschooljuffrouwachtig-beschaafde liefheid binnen, die even doet lachen: zoo luidt het van de stoeiende Marian en Wout, kinderen nog, op de boerderij van Wouts vader:

„Zwijgend bleven de *jongeluidjes* staan op de helling”.

Van de vijftigjarige juffrouw Winkel, die wij al honderden pagina's door hebben bijgewoond, heet het, na een booze opmerking van haar man:

„En zijn *vriendelijk vrouwtje* antwoordde er maar niet op”.

Ook is de verhaaltrant wel al te los, te uiteenvallend, te compozitieloos in de kleinigheden:

Op blz. 207 van het *tweede* deel, na al telkens en telkens over Marians geldknoeierijtjes gehoord te hebben — eene van haar karakterzonden — lezen wij nog eens weer, en een aparte alinea scheen voor de opmerking noodig te zijn:

„Los met geld omgaan was Marians gebrek: altijd ruim weggeven aan anderen, nesten en prullen koopen en zelf gebrek lijden er voor. Ze wist 't zelf ook wel”.

Zoo iets moet niet kunnen voorkomen in een goed verzorgd boek. Voelde de schrijfster dan niet, toen zij dit zinnetje hier neerschreef, dat, zóó dit zinnetje nog noodig was, nu, nu zij dan 't eind van harer heldin moeizaam leven bereikte, zij twee deelen lang al heel onvolledig en onduidelijk had moeten geweest zijn? — En zij was integendeel al te volledig en al te duidelijk. — In alles!

Op blz. 218, ook van het tweede deel, vinden wij bijvoorbeeld dit weer:

„De koelheid en twist tusschen de echtgenooten had ook verderfelijk op de kinderen gewerkt. Eerbied en ontzag voor de ouders kenden ze niet. Ieder deed zijn eigen zin en ging zijn eigen weg. Van moeder hielden ze 't meest, maar deze, met haar zwakke lichtzinnige natuur, zag veel door de vingers wat bestraft moest worden en lachte mee, terwijl haar koppig vasthouden van minder erge dingen, de kinderen vaak boos maakte. Zoo vlood de liefde uit het gezin".

Maar.... wij hadden al zoo vaak, in actie, die kinderen tegenover hun ouders *gezien, gehoord*, we weten 't al zoo over en over, dat ze niet veel ontzag hebben....! En dan dat laatste inlichtende zinnetje! Dacht ge nu één oogenblik, Johanna Breevoort, na al uw beschrijving van huiselijke scènes, twistpartijen, slagen zelfs, dat wij nog over de „liefde" in dat „gezin" in 't onzekere verkeerden? — Ge moet uw lezers niet voor zoo vreeselijk stomp houden!

Ziehier, mejuffrouw, onze bezwaren tegen uw boek. Uw schrijversaanleg, waarin wij gelooven, staat ons borg, dat ge ze even heusch als wij ze ten beste gaven, overwegen zult.

En nu, na Ina Boudier-Bakker en Anna van Gogh-Kaulbach en Johanna Breevoort, komen wij met M. Constant, Louise B. B. en Fenna de Meijier uit de volle menschenwereld, waar Hélène Swarth en Henriette Roland-Holst en Augusta de Wit de vrouwelijke grooten zijn, — tot de salons en de waranda'tjes der dames en jonge meisjes in de belletrie, waar Anna de Savornin Lohman wel wat stuurs recipieert, en waar wij het genoemde drietal M. Constant, Louise B. B. en Fenna de Meijier toevallig ontmoetten

tusschen velerlei Louise Stratenussen en Rachel Brandons, Wilhelmina van Effens en Cornelieën Noordwal.

„Liefde" van M. Constant is het onderhoudende, zéér onderhoudende verhaal, zooals alleen de bizonder artistieke dame-van-de-wereld met zeer royale begrippen over liefde en moraal dat vermag te schrijven.

't Is een boek als een smaakvol, even gedurfd, en toch correct toilet, dat de elegante mondaine met een allerbekoorlijksten zwier draagt: 't is zóó charmant, dat ge 'n oogenblik voelt, of de draagster toch wel iets van de ziel van een artist, van een Chéret of een de la Gandara in zich moet hebben; maar ook, bij dien zij-ruischenden om-zwaai, neemt ge haar heusch wat kwalijk ineens, dat de volant in haar sleep 'n weinig grof is van maaksel, en ook mishaagt u lichtelijk de valsche flonkering van dien te grooten agraaf op haar slank-gebogen veeren-hoed.

Door zich te bewegen in sferen, waarin veel zijïge schemer en melancholie en fijne glinstering wasemen en lichten, en waar zij met haar niet-bepaald-eruit-brengende woorden zoo wat langs-glijdt, — mag M. Constant u een oogenblik suggereeren in iets beters, misschien wel in iets van letterkunde te zijn geraakt, doch zoo ge u goed wakker houdt, nee, dan blijkt het toch alles maar uiterlijke sier.

Neem bijvoorbeeld dit fragmentje:

„Maud sliep al gerust, toen Vera nog wakker lag.

„Ze keek naar het raam waardoor de zachte schijn van den zomernacht lichtte en stil stond ze op. Ze opende de deur en liep over den dikken looper naar 't atelier; *daar in 't fluweelig donker flitste even een lucifer en plofte plotseling 't gouden gaslicht op.* Strak liep ze 't kinderportret, dat op den ezel stond, voorbij, zonder kijken ging ze de studies langs aan den wand, toen nam ze 't naar den muur gekeerde doekraam en zette 't voor zich in 't volle licht, waar ze neerzittend met 't hoofd in beide handen gesteund, de donkere passie-oogen onafgewend op 't jonge, mooie manne-gezicht hield gericht, af en toe even een naam fluisterend:

„— Remi.... Remi...."

Waarom is dit nu niet het roerende scènetje, dat de schrijfster dacht te geven?

Omdat, ondanks het gecursiveerde verdienstèlijke zinnetje, het geheele fragment een al te opzettelijk effect beoogt; omdat Vera natúúrlijk niet 's nachts al die studies ging bekijken; en omdat uit dat „strakke" voorbij loopen van haar meesterlijk kinderportret (midden in den nacht) de vreeselijke liefde van Vera zoo vreeselijk duidelijk moet worden gemaakt, — dat we al beginnen te glimlachen vóór het „gepassioneerde" slotfrazetje ons te gelooven wordt aangeboden.

Dit over het „artistieke", dat gedurig zóó, zonder ware uitbeelding, slechts effleureert; — de gewaagdheid, en de valsche agraaf, en de vulgaire volant, dat zijn bijvoorbeeld in de eerste bladzijden de losheid en de zoo dikke opsnijerij over Parijs van drie meisjes, (van wie er een in gebroken Engelsch nogal vreemde dingen zegt) dat ge waarachtig niet weet in wat voor verdacht milieu zoo gauw verzeild te wezen; — of Vera's verschijnen als odaliske, met gouden munten langs haar voorhoofd, aan het dineetje bij haar Haagsch-steil op de etiquette zijnde, aanstaande schoonmoeder, een onreëel en mal uitspattend incidentje; — of het heele slot van Ange's verraderijen, Vera's huwelijk, en Bertholds halve zelfmoord en sterfbed...

Anders, een aangenaam, een zéér aangenaam boekje, ook prettig van uitgave, èn van druk èn, vooral, van formaat.

* * *

Louise B. B., met haar Janneke de Pionierster, is naast de mondaine M. Constant meer de degelijk-lieve dame, de wat knappere germain-nicht van Valborg met haar Noorweegsche Brieven.

't Verhaal van de moedige Janneke, die haar schatrijken neef „Theeteetje" niet hebben wil, en een student aandurft, die jaren in Delft verknoeide, een degelijken werker van hem maakt, en met hem trekt naar de negerij van Rameleh, waar zij de eenige blanke vrouw is; waar zij de vier al verwilderde en verbrute Hollanders, ingenieurs en een dokter, met theeavondjes, pianospel, en het „ewigweibliche" weer opfleurt en tot „heeren" maakt met correcte manieren en verzorgde colbertjes en boorden; waar zij haar eerste moedervreugde verwacht en, door de Ramelehsche koortsen aangetast, al haar hoop ziet vervliegen in het ontijdig terwereldbrengen van een dood kindje, — dit verhaal is niet met droge oogen te lezen.

Maar hoe koud inderdaad de schrijverij — en dus een onbewust naar boven komend iets uit het inwendigste —, van een wat-men-noemt gevóelig en beschaafd boek kan zijn....!

Janneke, na weken van zware ziekte en een herstellingstijd, al maar gerekt door te groote apathie bij de patiënte, gaat eindelijk, op een avond, met haar man den heuvel bestijgen, van welks kam zij den verfrisschenden aanblik der zee kan genieten.

Als Henk, nog al plechtstatig, den terugtocht heeft voorgesteld: „Zie, de zon gaat al achter gindschen bergtop schuil, laat ons terugkeeren, liefste, voor het donker wordt" — dan, naar beneden wandelend, ziet Janneke iets haar onbekends, iets „helwits, dat haar onweerstaanbaar aantrekt". Zij ziet:

„Midden in het hooge gras, een zorgvuldig gerooid vierkant plekje, netjes bestrooid met grintsteentjes uit de rivier beneden. In 't midden, vlak tegen elkaar geplaatst, eenige groote, platte steenen, een eigenaardig vierkant vormend, de steenen, helderwit gekalkt. Het geleek wel een miniatuur-grafje. Aan het hoofdeinde een grootere steen, bovenop de andere, en op de vlakke, witgekalkte kant met zwarte letters één..... vreemde..... naam: „Frelodovik"! Ik begreep nog niet dadelijk, prevelde zacht, verwonderd: „Frelodovik?"....

Dan, plotseling, wel wat laat! herinnert zij zich, hoe zij eens in een grapje hadden gezegd, de vier weer gefatsoeneerde Hollanders tot peetooms van hun kindje te zullen nemen, en het te noemen naar de beginletters of fragmenten van hun namen: *Fre*derik, *Lo*dewijk, A*do*lf en *Vic*tor....

Henk zegt teeder: *„Ja, mijn arm wijfke, dit pover plekje is alles wat ons overblijft van onzen gelukkigsten tijd te Rameleh! Dit primitieve grafje is het geschenk van al zijn peetooms", eindigde hij, weemoedig glimlachend".*

Een zinnetje nu als dit, ondanks het poeslieve „wijfke" en de „weemoedige glimlach", is van een grofheid van gevoel, die wij niet begrijpen. In den stijl-zelven uit die zich: vooreerst in „dit primitieve grafje", wat niet de taal is van een ontroerd mensch maar van een preek. Henk zou wel kunnen zeggen: „wat een primitief grafje, hè?"; maar hij kan niet die opmerking styleerend verwerken, en ze „en passant" als 't ware te pas brengen in een zin, die vooral een àndere gedachte moet uitdrukken. Deze ge-

dachte, het herhaalde grapje over die vièr peetooms, is grover nog. Krijgen wij van de fijngevoeligheid en de beschaving der heeren, ondanks Janneke's bewerking, al geen hoogen dunk, waar ze, een foetus begravend, dat onvolmaakt doodgeboren wezentje van twee treurende menschen hùn grap-naam geven, — Henk-zelf, die daarover zonder zweem van protest nog sentimenteel doet ook, en hun teleurstelling andermaal verpersoonlijkt in „*zijn* peetooms", wordt van een weerzinwekkende kilheid, die al de lievigheid van dit boek voor langer dan één oogenblik in 'n griezelige weeïgheid verkeert.

Stel u een boek voor, waarin Louise B. B.'s liefheid tot kunst ware geworden.... dan kòn deze zelfde grofheid, die juist zoo grof is door de ernstig-gemeende aandoenlijkheid er omheen, niet zóó voorkomen; of, kwam ze voor, ze vermocht het voorgaande niet te bederven.

Als gevoel tot kunst geworden is, dan is z'n echtheid bewezen; is, in een letterkundig werk, het gevoel *niet* tot kunst geworden, dan... is niet z'n onèchtheid bewezen, maar z'n echtheid blijft toch altoos twijfelachtig.

Komt er een tastbare ongevoeligheid, zooals hier, dan wordt al wat vooraf ging wankel.

Wat heeft men er dan aan, z'n gevoelens in letterkundigen vorm te boekstaven, als men geen talent en geen temperament heeft, om ze in kunst te consacreeren?

Alles wat er nu van Louise B. B. te zeggen valt, is, dat ze waarschijnlijk wel een degelijk-lieve dame zal zijn.

* * *

En Fenna de Meijier, 't derde hoofd-type van de literaire dame, en zuiverder zij in haar soort dan de mondaine M. Constant en de degelijke Louise B. B., — Fenna de Meijier is het beschaafde jonge-meisje, het gewetensvolle jonge-meisje van haar laatste boek, het parmantige jonge-meisje, dat (hoe ze eraan kwàm blijft onvermeld) tot „levens-motto" had: „Ik worstel en kom boven."

De novelle van dien naam is, hoezeer niet zonder kéurige beschrijving hier en daar, volmaakt onbeduidend, maar zóó gewetensvol en zóó netjes-afgemaakt als een handwerkje.

Van een heel kransje schrijfstertjes is ze de bovenste beste.

Ach, al die dames-literatuur is après-tout vrij onschadelijk. Den tijd, dien ze verschrijven, spelen ze géén piano, beschilderen ze géén borden, maken ze géén handwerken. En niemand is gedwongen te lezen wàt ze schrijven; men is zelfs niet genoodzaakt, het te koopen. Krijgt men het cadeau, een boek is gemakkelijker weggezet dan een portretten-waaier of een lampeglas-bloemenvaas.

Ja ... behalve wanneer men gedoemd is, die boeken te beoordeelen, en dus, al zwijgt men er later toch maar over, ze te lezen, allemaal! Dan denkt de criticus wel eens: maar er zijn toch ook huishoudscholen, waar ge als leerares of als leerlinge geplaatst kondt worden! er is toch slöjd! er is toch...! voor dames is er toch plaats genoeg op de wereld! wanneer komt dan toch eindelijk de tijd, dat uit de boeken, door vrouwen geschreven, ook werkelijk *vrouwen* zullen opstaan, vrouwen — zooals we er enkele hebben — die dat schoonste van haren aard, dat van de uiterlijke „dame" het verst verwijderd is, zullen waarmaken in het schrift...?

Juli, 1905. C. EN M. SCHARTEN-ANTINK.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

CAMILLE LEMONNIER. *La vie belge*. Paris, Fasquelle. 1905.

Wanneer de taal gansch het volk is, wat heeft men dan te wachten in een land, waarin twee talen elkander den voorrang betwisten?

Scherper nog dan verschil van godsdienst of van politieke overtuiging scheurt verschil van taal een natie in twee vijandige kampen. Men moge, om redenen van politiek en tactiek, de kloof uit den weg loopen of trachten haar kunstmatig te overbruggen, ze te dempen is niet mogelijk.

In dat opzicht is België, met al zijn schatten van kunst, met zijn nijverheid en de rijkdommen die zijn grond bevat, te beklagen — al heeft de strijd voor de onderdrukte taal de Vlaamsche geesten wakker gehouden en telkens weer een nieuwen opbloei van frisch en oorspronkelijk Nederlandsch werk het leven doen zien.

Toen Busken Huet, nu vijfentwintig jaar geleden, omstreeks den tijd van het halve eeuwfeest der stichting van het koninkrijk België, zijn *Land van Rubens* schreef, gaf hij daarin zeker nieuwe blijken zoowel van zijn eruditie als van zijn kunstsmaak. Dat hij op zijn reisje door België, waar de architectuur en de beeldende kunst al zijn aandacht in beslag namen, ook grondige kennis zou hebben opgedaan van de beweging der geesten, was niet te verwachten. Naast Huet's bewering dat Rubens is „als een vereenigingspunt, waarin al de hoogere uitingen van het belgische leven elkander ontmoeten”, staat die andere, wanneer hij, het slagveld van Kortrijk voorbijsporende, spreekt van de „roemrijkste onder de oude

herinneringen van een rassenhaat, die nog na zesdhalve eeuw geen hartelijke vriendschap is willen worden". De zich in Rubens ontmoetende Fransch-Belgen en Vlaamsch-Belgen plegen uiteen te spatten en elkander den rug toe te keeren, zoodra het die andere hooge levensuiting geldt, welke letterkunde heet. In hunne geschriften toonen Walen en Vlamingen, als om strijd, hoe ver zij van elkander staan en hoe er van een verzoening tusschen hen, althans op dit gebied, wel nooit sprake zal kunnen zijn.

Daar hebt ge het onlangs verschenen boek van Camille Lemonnier *La vie belge*. Een boek van herinneringen, vooral. „Ces pages sont surtout des souvenirs; je suis un témoin qui écrit au passé", schrijft Lemonnier. Onder die herinneringen neemt die aan het Brussel van vroeger, uit den tijd vóór de overwelving van de Senne en de doortrekking van den boulevard Anspach, een ruime plaats in. Hoor hem vertellen van die oude stad met haar bochtige straatjes en haar sloppen, waar de modderige Senne, in haar ontelbare kronkelingen allerlei afval en rottende stoffen met zich voerend, een vunze moeraslucht verspreidde; van die hoofdstad, die meer leek op een provinciestad, muf riekend naar vastgeroeste tradities en naar „mœurs casanières et grassement matérielles"; een stad zonder breede boulevards, zonder voorsteden, zonder Bosch. Van werkelijke letterkunde geen sprake: „La littérature belge était une spécialité d'amateurs".

En hier komt het eerst uit hoe de schrijver van *La vie belge* in den grond slechts één gedeelte van België, het Fransch sprekend, kent en erkent. Had toch niet reeds sedert 1838 Conscience met zijn *Leeuw van Vlaanderen* een stuk geschiedenis doen herleven en later door *De loteling*, *Baes Gansendonck* en zooveel andere verhalen voor het Vlaamsche volk en meer bijzonder voor dat van de Kempen in Noord en Zuid belangstelling gewekt, met meer talent dan dat van een „amateur"? En heeft onze schrijver nooit gehoord van Ledeganck, of van Van Duyse, „den genialen Prudens van Duyse", zooals Prosper van Langendonck hem noemt?

Lemonnier schijnt er niets van te willen weten. Wanneer hij van het groote in 1867 verschenen werk van Charles de Coster *La Légende et les Aventures d'Ulenspiegel et de Lamme Goedsak au pays de Flandre et d'ailleurs* gewaagt, dan schrijft hij: „N'est ce point, du reste, un faît significatif et qui éclaire le mystère de

cette âme belge, double et une? Le plus beau livre flamand, d'un art et d'une ampleur que jamais n'atteignit le Flamand Henri Conscience, fut écrit en français par un écrivain qui aurait eu en horreur le „flamingantisme'''.

De eigenlijke Belgische letterkunde, door Lemonnier erkend, moest door de aanraking met Frankrijk verwekt worden. Het waren, na de Staatsgreep van 1851, de Fransche ballingen, gedwongene en vrijwillige, die in Brussel een schuilplaats en een broodwinning vonden. „La grande passante, la France en voyage d'exil" zond aan België haar dichters, haar prozaschrijvers, haar journalisten, en onder hen niemand minder dan Victor Hugo, den door Lemonnier met bewondering en dankbaarheid herdachten dichter. Zij strooiden het zaad; en toen later, omstreeks 1870, het oude Brussel plaats gemaakt had voor het moderne Brussel, zooals wij het thans kennen, toen, zoo lezen wij: „Par la large percée des grands boulevards s'orientant vers le Midi et le Nord, il sembla qu'on assistât à la joyeuse entrée de l'esprit du siècle. Du flot d'un fleuve coulait une âme nouvelle: Ce fut l'âme même de la France."

Men hoort het: de nieuwe ziel van België is eigenlijk de ziel van Frankrijk. Lemonnier werkt dat motief nog verder uit: „Le sang français qui avait ruisselé par delà les frontières, fit lever en Belgique une humanité fraternelle. Même dans les Flandres, d'essence plus germanique, les cœurs furent français."

Elders spreekt Lemonnier van een „âme belge," een „âme générale", waarvan Walen en Vlamingen, contrasteerend en overeenstemmend, elk een schakeering zouden vertegenwoordigen. „Du verger des Flandres aux garigues campinoises, de la dune maritime aux ravins et aux futaies de l'Ardenne, une âme belge s'est répandue, fusionnant ses parts antérieures, wallonne et flamande". Maar wanneer hij dan het laatste hoofdstuk van zijn boek aan die „âme belge" wijdt, dan beweert hij wel dat de twee rassen, waaruit die ziel is samengesteld, niettegenstaande verschil in de wijzen van uitdrukking, één harteklop hebben, maar dit belet hem niet de Fransche schrijvers van Vlaamsche afkomst de werkelijk oorspronkelijkste te noemen, „les plus impressionnés de nature et d'ancestralité". Zeker, de Nederlandsche letterkunde in België kan wijzen op mannen als Guido Gezelle, Stijn Streuvels, Cyriel Buysse, Pol de Mont, Verriest, de Bom, van Langendonck, Vermeylen, Teir-

linck, Vermeersch, maar — vraagt Lemonnier — zouden Verhaeren, Eekhoud, Maeterlinck meer Vlaamsch geweest zijn wanneer zij geschreven hadden in het Nederlandsch, „une langue" — let wel en denk dan, behalve aan de bovengenoemde Vlamingen, aan onze Noord-Nederlandsche prozaschrijvers en dichters van de latere jaren! — „une langue au fond peu souple aux nuances de l'esprit moderne."

Maar hoor nu verder van den schrijver van *La vie belge*, hoe al die mannen, die hij zoo boven de in hun weerbarstig Nederlandsch schrijvenden stelt, per slot van rekening niet gelezen worden. „In werkelijkheid bestaat er geen letterkundig leven in België", verzekert Lemonnier; „men schrijft er boeken, met de wetenschap dat men niet gelezen zal worden. Il y à là une certaine beauté d'orgueil fière et mélancolique. De boekverkooper, van zijn kant, geeft er weinig om. Zijn vitrine is reeds niet te groot voor alles wat in Parijs uitkomt." En elders: „Les lettres ménagent à l'écrivain une situation auprès de laquelle celle du casseur de pierres est encore enviable". De Belgische dagbladen werken ook al niet mee. Tegen dat de abonnementen vernieuwd moeten worden, verklaren de meesten dat zij voor geen opoffering zullen terugdeinzen en kondigen de medewerking aan van „les plus grands noms de la littérature française". Zoo worden de arme Fransch-schrijvende Belgen door de Fransch-schrijvende Franschen van alle markten verdrongen.

Met „fieren trots" mogen zij hun tegenspoed dragen, er is toch iets diep tragisch in, te weten dat van een uitnemend kunstenaar als Verhaeren de reeks gedichten, waaraan hij nog wel den algemeenen titel *Toute la Flandre* gaf, dat van Lemonnier en van Eekhoud de verhalen *Kees Doorik*, *Le vent dans les moulins*, *Le petit homme de Dieu* en zoovele anderen, waarin het Vlaamsche landschap met zooveel liefde geschilderd is en waarin het Vlaamsche volksleven klopt, door slechts een zeer klein deel van de Vlamingen worden verstaan en genoten, en door de Franschen, in wier taal die kunstwerken geschreven zijn, nauwelijks de aandacht worden waardig gekeurd. [1])

---

[1]) Vroeger wees ik er reeds op, dat men in de „Histoire de la littérature française" van Gustave Lanson zelfs Rodenbach en Maeterlinck niet vermeld vindt; thans zie ik dat ook Verhaeren er niet in genoemd wordt.

Hoe begrijpelijk wordt de verzuchting door Georges Eekhoud voor drie jaar in de *Mercure* geslaakt: „Wanneer ik mijn letterkundige loopbaan opnieuw moest beginnen, schreef ik Vlaamsch", en zijn raad aan de jonge Belgen van Vlaamschen stam om voortaan niet meer te rekenen op het Fransche publiek in België, maar het Vlaamsch, hun moedertaal, te beoefenen, er hun eer in te stellen het te spreken en steeds beter te schrijven, opdat zij zich rechtstreeks kunnen wenden tot hun „lecteurs naturels", hun landgenooten en hun rasgenooten in Nederland, Indië en Zuid-Afrika.

Dat behoeft niet gepaard te gaan met haat tegen het Fransch, zooals dit van sommige zijden in Vlaanderen gepreekt en gekweekt wordt. De jongere Vlaamsche schrijvers hebben het, onder anderen bij monde van August Vermeylen, meer dan eens uitgesproken [1]), dat er niets armzaliger is dan de Vlamingen, die „vervormd door verfranscht onderwijs, terend op een Fransche beschaving, zich noch in het Vlaamsch, noch in het lomp nagebauwd-Fransch op behoorlijke wijze weten uit te drukken". Zij begrijpen hoe gewichtig het voor het Vlaamsche volk is dat het zich ontwikkele door zijn eigen taal, „beeld van zijn eigen aard". Doch tegelijk leggen zij er den nadruk op, dat het gebruik van het Vlaamsch een middel is, geen doel. De Vlaamsche beweging mag niet slechts een taalbeweging wezen, zij moet tegelijk een maatschappelijk streven zijn in den breedsten zin van het woord. Het gaat hier om een zaak van beschaving, maar niet om eene bijzonder Vlaamsche beschaving „die niets gemeens met de Fransche hebben zou, en afwerend, vijandig zelfs overeind zou staan tegenover alle vreemde invloeden." De Vlamingen hebben slechts te „beletten dat het Fransch d e p l a a t s i n n e m e [2]) van (hun) eigene taal", te „beletten dat het Vlaamsche volk, onder 't overwicht van het Fransch in de heerschende klassen, beklemd blijve in zijn halfheid, die nietswaardigheid wordt". Laten de Vlamingen eerst zichzelf zijn, zichzelf bezitten, dan mogen zij alle vensters open zetten. „Dat de wind ook uit het Zuiden waaie, mij wel" — schrijft

---

[1]) Zie de opstellen: „Kritiek der Vlaamsche beweging" en „Vlaamsche en Europeesche beweging", opgenomen in den eersten bundel van Vermeylens *Verzamelde Opstellen*. Bussum 1904.

[2]) Vermeylen spatieert.

Vermeylen — „maar wij mogen eerst wat steviger op onze beenen staan, dat hij ons niet omvèrblaze. Geef ons een Vlaamsch onderwijs van beneden tot boven, en ijver dan voor de verspreiding van het Fransch, en natuurlijk ook van het Engelsch en Duitsch: wij zullen meêwerken".

Dat lijkt mij een gezonde en breede opvatting. Waar Lemonnier telkens spreekt van een „âme belge", daar treft het, bij Vermeylen; in een vergelijking tusschen Noord- en Zuid-Nederland, te lezen van het Vlaamsche wezen dat zich pas „ontwindt" en „opklaart" uit „den *Belgischen* schijn". En zoo wordt het allengs duidelijker dat, met hoeveel verve en rijkdom van uitdrukking Lemonniers boek ook geschreven zij, dit Belgisch leven dat de schrijver poogt te schetsen, die Belgische ziel, waarvan hij ons een beeld tracht te geven, slechts het leven en de ziel zijn van een deel van het Belgische volk. Maar duidelijk is het ook, dat Georges Eekhoud gelijk had, met in zijn zooeven vermeld opstel te spreken van „le fatal isolement de notre élite littéraire". En wanneer men dan ziet, hoe schrijvers van zoo groote begaafdheid als Eekhoud zelf en als Lemonnier, slachtoffers van hun Fransch-schrijven, eigenlijk vereenzaamd staan te midden van hun eigen volk, dan mag men vragen, of niet in het feit dat deze mannen, die, hun letterkundige loopbaan niet meer opnieuw kunnende beginnen, zonder voldoende erkenning van hun letterkundigen arbeid hun werk moeten blijven verrichten, zooal geen verontschuldiging, dan toch een verklaring te vinden is voor menig bitter en eenzijdig oordeel over hun Vlaamsche landgenooten, waaraan zij zich schuldig maken en waardoor ook meer dan éen pittig en kleurrijk hoofdstuk van Lemonnier's boek wordt ontsierd.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.

26 Juli.

De Julimaand-kroniek is bijzonder rijk geweest aan gebeurtenissen. Wie zou willen gaan grasduinen in de feiten-oogst zou een kostbaren buit binnenhalen. En wat 'n variatie! Wel is waar, van den oorlog in Oost-Azië valt niet veel te vertellen, maar die eeuwige vechterij, dat menschenmoorden op groote schaal, wordt het op den duur niet tegelijk walgelijk en vervelend? Daarentegen, wat er in Rusland zelf geschiedt, lokt het niet zelfs den grootsten stumpert om daaraan de kracht van zijn beschrijvingstalent te beproeven?

Er is daar, ja, door het heele rijk heen, van den Kaukasus af tot de westgrens van Polen, en van Zuid-Rusland uit tot aan Finland toe, de gewone gebeurtenissen-ondergrond van dynamietaanslagen, revolverschoten, strikes, jodenvervolgingen en kozakkenaanvallen — dat alles rekent niet meer mee, dat is sous-entendu, wanneer men het woord Rusland uitspreekt; evengoed als men in dat woord hoort: grootvorsten-waanzin, bureaucratie-bederf en omkooperij. Neen, dat bedoel ik niet. Heine's tamboer Legrand zou dat gewone verhaal op zijn trommel ons kunnen voortrommelen door nu eens wat harder op het trommelvel te slaan en dan langgerekt en klagend zijn instrument te doen brommen, of flink te gaan roffelen, of een dof *dom, dom* als slottoon voort te brengen.

Maar de samenkomst van de Zemstvo's te Moskou, als ze over een constitutie voor Rusland beraadslagen, zou ik willen schilderen — indien ik het kon, — wanneer de politiecommissaris er binnenkomt

en zich bedenkt wie hij al zal opteekenen als daar wederrechtelijk aanwezig, en een stem hem toeroept: „Schrijf heel Rusland op!" Maar de grotesk-tragische avonturen van de „Potemkin" zou ik willen beschrijven, als het schip met zijn oproerige bemanning de heele Zwarte Zee met omliggend kustgebied in verwarring brengt, als het Odessa teistert en toch eigenlijk niet weet wat aan te vangen, als de Zwarte Zee-vloot den muitenden zeebodem in den grond wil boren, zich in aanvalspostuur stelt, en — de rebellische schuit ongedeerd laat passeeren — tot dat het heele avontuur zijn klagelijk uiteinde — eind gek, alles gek, — vindt op Rumeensch gebied bij Kustendje!

En buiten Rusland loopt er een constante reeks van interessante, treffende, burleske voorvallen, van het Turksche Rijk, waar een helsche machine springt, over de strubbelingen in Servië en Hongarije heen, door Pruisen en Frankrijk waar Bülow zich Jaurès in den weg stelt, en waar de verwoedheid der nationalisten aan het ministerie het hoofd doet verliezen, tot in *ultima Thule*, tot Engeland, waar de parlementaire confusie een stap stijgt, Balfour's ministerie ondanks de nederlaag in het Lager Huis aanblijft, en de oppositie, die geen strijdplan kan bedenken, ten slotte de Regeering helpt aanblijven....

(Ik laat nog een boel schilderachtige feiten varen.... op de zee der stilzwijgendheid, omdat al zoo mijn volzin niet tot een eind dreigde te komen.)

Het belangrijkste is hierbij weggelaten: de benoeming van Witte, in plaats van den aangewezen Muraview, tot afgevaardigde naar het vredescongres te Portsmouth (V. S.), — want daar zullen de onderhandelingen tusschen Japan en Rusland gevoerd worden, in de maand Augustus, — en de bijeenkomsten, aan boord van hun beider jachten, van keizer Wilhelm met den Czar in de Finsche wateren, bij het eiland Björkö.

Ik heb de benoeming van Witte 't eerst vermeld, niet alleen omdat zij in tijdsorde vooraf gaat, maar ook omdat zij voor een deel het samenkomen van de beide souvereinen verklaart.

Dat Witte de opdracht heeft gekregen, bewijst dat het den Czar op 't oogenblik ernstig om den vrede te doen is. Muraview was voorstander geweest van de uitbreiding der Russische macht in het verre Azië, Witte was daar oorspronkelijk een tegenstander

van, en is zich altoos blijven kanten tegen de Aziatische grootheids-ideeën en grootheids-knoeierijen, omdat zij zijn financiëel systeem in de war brachten. Was Muraview gegaan om te onderhandelen, dan was de beslissing al meer en meer verschoven; Witte daarentegen is de man om de dingen tot een besluit, en tot een goed besluit te doen komen.

Men kan het zien aan de voorbereidende stappen die Witte bezig is te nemen. Hij is over Parijs gegaan, en is daar bezig te confereeren met de Fransche regeering en met de Fransche bankiers.

De hulp van de Fransche regeering is natuurlijk noodig, omdat hij anders niet met het noodige gewicht op kan treden bij de vredesonderhandelingen. Het moet vast staan voor de wereld dat, ondanks Ruslands malheur, het verbond met Frankrijk zijn volle kracht heeft behouden, en dat de invloed van Engeland, den bondgenoot van Japan, niet bovendrijft in de Fransche politiek door de onlangs bewerkte goede verstandhouding tusschen de beide landen, Frankrijk en Engeland.

Met de Fransche bankiers bespreekt Witte vervolgens de voorwaarden van een nieuwe Russische leening, wanneer de vrede eenmaal daar is, — want zonder vrede kan Rusland verder geen geld meer krijgen op de Europeesche geldmarkt, en het eerste wat Rusland noodig heeft is geld om zijn schade te herstellen.

Bij de moderne groote oorlogen — laat mij dit hier met een tusschenredeneering invoegen — komen drie groote factoren in aanmerking voor den afloop. De eerste factor, het spreekt van zelf, is de toestand van het leger; de tweede factor is de volksgeest, of hij de regeering bij het voeren van den oorlog steunt en ophoudt, dan wel of hij gemakkelijk inzinkt en de moeielijkheden gaat vergrooten; de derde factor zijn de geldmiddelen.

Nu is in het Russische rijk de toestand van het leger quaestieus gebleken, de volksgeest is bepaald vijandig geworden, en de financiën zullen misschien spoedig uitgeput zijn.

Het zou er dus zeer ernstig uitzien voor het Russische gouvernement, wanneer niet juist de grootte van zijn schuld aan het buitenland maakte dat het buitenland verplicht is de Russische regeering te helpen, ter verhoeding van een Europeesche financiëele catastrophe. En het gevolg is dat de regeering van den Czar voor

het missen van den steun van den volksgeest een vergoeding vindt in de vrees der buitenlandschten machten voor een Europeesch bankroet.

Vertegenwoordigt, in de oogen der machthebbers van Europa, het Russische gouvernement dan nog voldoende den Russischen staat, dat men aan dat gouvernement crediet kan geven?

Ik geloof dat men hierop volmondig ja mag antwoorden, en Witte is daarvoor in Parijs om dit aan de bankwereld duidelijk te maken. Men zou kunnen spreken van een cirkelredeneering. Zoolang de Czar nog crediet heeft in Europa, staat de regeering in Rusland nog niet op zulke losse schroeven als het soms den schijn wel heeft, en omgekeerd, zoolang de regeering toont zich te kunnen houden, zal zij over Europeesch geld kunnen beschikken. Maar de steun van de kapitalisten gaat naar het eenmaal gevestigde gezag, nooit naar een gezag dat nog moet komen en zich moet toonen. Dat heeft de Czar in zijn voordeel, en dit zijn punten die Witte gedurende zijn verblijf te Parijs kan illustreeren.

Ook Duitschland is gemoeid in de Russische leeningen. Ik heb van Fransche bankiers gesproken, maar mag men bij heeren van de bank wel nadruk leggen op de nationaliteit? Het Europeesche kapitaal is bij Rusland betrokken, laat ons zoo liever zeggen, en veel van dat Europeesche kapitaal zit in Duitschland.

Toen onlangs over Marokko quaestie ontstond tusschen Frankrijk en Duitschland, toen begon de beurs te Parijs op eens angstwekkend te dalen; het heette dat men vreesde voor een oorlog tusschen de twee naburige staten, maar inderdaad was men daarvoor niet bang.

Het geval was dit.

De vrees bestond dat Duitschland het aan Frankrijk zou gaan lastig maken door in groote mate Russisch fonds ter markt te brengen, en dat men niet alleen door de daling in Frankrijk groote verliezen zou lijden, maar dat ook de regeering verlamd zou zijn door den schrik welke zich van de Fransche beleggers meester zou maken. Het is voornamelijk voor die dreiging dat Frankrijk in het Marocco-incident heeft moeten toegeven.

Keizer Wilhelm, als een recht modern vorst, — en die om allerlei redenen met de Duitsche groot-financiers goed wil staan, — heeft in zijn politiek het financiewezen als een machtigen factor

opgenomen. Rusland is de groote afnemer van Duitschland, en het moet dat hoe langer hoe meer worden. Dat zijn financiëele banden die Duitschland en Rusland vereenigen en de grootfinanciers hebben daarbij hun woord te zeggen.

Maar het zijn natuurlijk niet alleen die commerciëele belangen die den Keizer er toe hebben gebracht om in de Finsche wateren een onderhoud te voeren met den Czar. De Keizer heeft er in den laatsten tijd op heen gestuurd dat Duitschland zijn overwegende stelling in Europa weer zou innemen, die het begonnen is te verliezen, toen Rusland — dat Rusland dat Bismarck steeds had weten te paaien — zich met Frankrijk verbond, en die het geheel zou verloren hebben, wanneer de aangebaande goede verstandhouding tusschen Frankrijk en Engeland tot een verbond had geleid, waaraan Rusland, als bondgenoot van Frankrijk, en Japan, als bondgenoot van Engeland, zouden hebben deelgenomen.

Op zoo'n wijs mocht de vrede niet tot stand komen, wilde Duitschland zijn wereldinvloed ophouden.

Van daar de tocht naar Tanger om Frankrijk te waarschuwen dat het nog een anderen nabuur had dan Engeland, en die dichter in de nabijheid was en die meer gelegenheid had om kwaad te doen.

Van daar, nu, de tocht naar Björkö.

Misschien was de gang naar de Finsche golf ter ontmoeting van den Czar reeds overlegd toen de Keizer naar Marokko toog; in allen geval, deze laatste reis sluit zich aan bij de vorige, zij is er een consequentie van; en met consequente passen marcheert de Keizer naar zijn doel: te toonen dat hij de woordvoerder van Europa is, en dat woord te laten gelden tot verkrijging en tot bevestiging van den vrede.

Want behoudens onvoorziene omstandigheden, en wanneer President Roosevelt zijn standpunt getrouw blijft, is de vrede verzekerd. Alleen zal Japan, dat „het gele gevaar" voorstelt, zijn aanspraken wat moeten inbinden, en Engeland zal een toontje, een klein toontje, lager moeten zingen.

B*

ERFELIJK BELAST.

EERSTE DEEL.

I.

Dien Zondagnamiddag trok Colette hare voordeur toe. Alle Zondagen deed zij dat op nagenoeg hetzelfde uur. Het was ook de eenige maal in een heele week, dat zij uitging. En welk een uitgang dan nog! Even tot aan het stationsgebouw, enkel voor een uurtje, een ziekenbezoek.

Colette trok hare deur toe, ging tot in het midden der straat, bleef eenige oogenblikken staan en zag haar huis aan; het maakte deel uit van de reeks, welke men destijds te Vroden de „Zeven Hoofdzonden" noemde. Ongelijk groot waren zij, alle met trapgeveltjes. Dàt waar Colette met liefde in 't oog naar keek, was een der keurigste: wit geschilderd, met blij-groene vensterkruisen; rondom ieder raam een lijst van roode steentjes met witte biesjes daartusschen; de trapjes naar de huisspits op even rood, met witte biesjes evenzoo. De deur in 't midden, een raam daarboven, langs elken kant beneden ook een raam, een breed raam.

In de week zaten de broers aan het eene, met een paar gezellen op de groote kleermakerstafel; het ander had Colette voor zich alleen. In de week kon men, in 't voorbijgaan, naar binnen zien, des Zondags, zooals nu, hingen er hagelwitte gordijntjes voor.

Colette, voldaan over haar inspectie, vervorderde haar weg. De straat was schier leeg, te Vroden wandelt men niet; een paar aankomende meisjes, een kind of drie, een vrouw, van

de eene deur in de buurt in een andere gaande, een wachthebbende meid aan 't huis van den dokter.

Colette was op haar zondagsch: een muts naar vroeger mode, een zwarte rok, een zwartzijden pelerine (kardinaal genaamd) met zijden franjes aan, iets wat haar mager bovenlijf — op zij gezien — als tusschen de twee dekvleugels van een insect insloot. Traag in haar bewegingen, met een lang, bleek aangezicht, alles recht naar beneden, neus, mond en kin. Vijf-en-veertig jaar oud. Mooi geweest in hare jeugd? Wie vroeg nog daarnaar, wie dacht nog daaraan! Wanneer de droge zaadplant ritselt in den najaarswind, denkt er geen een aan den bloesem, die er eenmaal over geurde.

Aan 't station kwam juist een trein aangestoomd. Colette wachtte aan de gesloten bareel. Zij zag den overste op het perron staan, herkenbaar aan zijn roode dienstkepi niet alleen, maar ook aan zijn hooge gestalte: forsch gebouwd, breed geschouderd, met een regelmatig gelaat zonder uitdrukking stond hij daar. Eenige menschen stapten in, eenige menschen stapten uit, de portieren werden met krachtige klappen toegeslagen, het *Fini!* klonk luid, en zuchtend zette het log gevaarte zich weder in beweging.

„Dag, mijnheer D'Haeyer," zei Colette.

„Dag, Colette," antwoordde hij, zonder plichtplegingen voor haar binnenstappend. Maar, als vond hij het toch te kortaf of te onbeleefd, hij voegde er bij: „ga maar boven." Wat zij ook, in een zijdeur verdwijnend, deed.

Blijkbaar was het hem lastig geweest deze weinige woorden uit te spreken.

Hij zat reeds weder aan zijn schrijftafel in de ambtszaal op welker deur te lezen stond: „Verboden ingang."

II.

„Hewel, hoe is 't?" vroeg Colette binnenkomend op de bovenkamer.

„Goed, blij u te zien," klonk het welkom en ook het aangezicht der sprekende zei: „blij".

Zij zat in een hooggerugden zetel op een kussen, met een kussen achter zich, met een kussen voor zich, waarop hare ellebogen steunden; en van beneden de sarge, die onder de

tafel hare knieën bedekte, staken ook de hoeken van een kussen uit, waarop haar voeten moesten staan. Een paar sluimerende honden, een kleine witte poedel en een glimmende, kortharige zwarte, ontwaakten en maakten hevig blaflawaai, dreigend met de scherpe witheid hunner tanden, grijnzend, van de tafel op de schouders hunner meesteres springend, over haar breeden, gekromden rug loopend, weder op de tafel met den snuit vooruit naar Colette.

Het duurde een heelen tijd, eer ze zich kon nederzetten in veiligheid, onder het sussend smeeken der kranke: „Stil Pitoe, stil, Mirza!" Deze streelde hare honden tot loon voor hun ongemanierdheid, zooals men doet met een kind dat verwend wordt; zij scheen gevleid over hun verdedigend optreden en hun nijdige voorliefde.

„Hoe gaat het?" vroeg Colette uit gewoonte en als inleiding van 't gesprek, hoewel het antwoord steeds hetzelfde was. Het luidde dan ook:

„Hoe zou het gaan! Hier zitten dag en nacht op dezelfde plaats sinds zestien jaren."

Waar is een troostwoord voor een dergelijke ramp? Colette zuchtte eens uit meegevoel. Zij keek door 't vensterraam over de sporen; ginds stond het roodbaksteenen huisje van den bareelwachter; daar, rechtover, de groote, groene noteboom, het vierkant gebouw met één verdieping, naakt en onhuiselijk, waarop te lezen was in groote, zwarte letters: „Afspanning. *In den bonten Leeuw,* bij J. J. Kerre, *koopman in vlas en boter, verkoopt men drank.*"

Zestien jaren! Ja, Colette wist het; sedert zestien jaren zat madame D'Haeyer op dezelfde plaats, zag zij dien noteboom, nu blaârloos, dan bottend, weelderig groen, en vervolgens zijn roest met alle winden neerstrooiend. Zij zag de sneltreinen ruischend voorbij stoomen, voelde den plankenvloer daveren onder haar; zag de bommeltreinen stilhouden, de reizigers in- en uitstappen, terwijl zij zelve altijd onbeweegbaar bleef, gelijk een levenloos voorwerp, met echter al de wakkerblijvende eischen, die het leven heeft.

„Wat nieuws?" vroeg Colette, voorop verwachtend, wat dat nieuws zou wezen: klachten over de botheid der meid, over de onverschillige stilheid van den zoon, die zijn moeder wel niets miszei, maar van wien ze toch geen voldoening had, geen enkel minzaam woord. En Colette wist ook wat zij

antwoorden zou, dat elk zijn kruis heeft op de wereld en dat verduldigheid nog het beste is.

Maar thans was het niet zoo. Madame D'Haeyer zei gewichtiger dan verheugd: „Wij krijgen Berenice hier!"

„Berenice! uw kleindochtertje, toch niet voorgoed?"

„Jawel, wat zegt ge van zoo iets? Op mijn ouden dag nog een kind op den nek!"

„En hoe komt dit?" vroeg Colette.

„Ge weet dat na den dood mijner dochter haar tweede man Berenice, zijn stiefkind, bij zich hield. Welnu, hij hertrouwt met eene weduwe, die zelf vijf of zes kinderen heeft en zij wil Berenice niet bij zich. Wat moet ik doen, ik grootmoeder, haar in huis pakken, niet waar?"

„En wat zegt mijnheer August?"

„Wat zou hij zeggen? niets, dat het hem om het even is."

„Och," antwoordde Colette troostend, „maak daar toch geen zwarigheid in, alzoo een jong schepselken in huis kan nog uw hulp en bijstand worden. Wij waren ook zoo ontevreden, toen wij Otto tot last kregen, en hij is ons aller oogappel nu. Hoe oud is Berenice?"

Madame D'Haeyer zon een wijle na:

„Ik denk ongeveer veertien jaar; ik heb ze zoo zelden gezien, ik, gebrekkelijk zijnde, kon ze weinig aantrekken," ontschuldigde zij zich.

„Alzoo heeft ieder huisken zijn kruisken," antwoordde Colette, meenend iets nieuws uit te spreken. „Ik ook heb het mijne."

„Gaat hij er nog?" vroeg madame D'Haeyer.

„Martinus, mijn broer, naar den „Bierboom" bij die baarze? O ja, zulke wijven laten een man niet los, te meer als er dát van komt," en Colette deed een geldtellende beweging met duim en voorvinger.

„Als hij maar met haar niet trouwt?"

„Dat is mijn bestendige vrees, zij verbittert mijn leven," zuchtte de oude meid.

„En Edward, uw tweede broer, gedraagt die zich nogal wijs? Er is niets meer van te hooren?"

„Och, wat kan ik zeggen! indien er geen Zondagen kwamen, zou dat genoeg gaan; maar de jenever, die ellendige jenever!"

Op dit oogenblik trad de dienstmeid binnen; jong, mooi, blozend, stout en zwart.

„Wel, wel, zoolang uitblijven!" verweet haar madame D'Haeyer, van onder haar diepgekromden rug het aangezicht schuin, uitkijkend gehouden.

En thans ging het er op los: van rond en frisch werd het jong gelaat eensklaps hoekig en hard, wel tien jaar verouderd; de oogen stonden strak, de lippen kwamen vooruit:

„Ha, ha, ge zoudt mij zeker in een muit willen houden gelijk een vogel? ge kunt niet verdragen, dat ik een minuut pleizier heb; omdat gij oud zijt en niet kunt gaan, moeten ze allen een asehzak op hun hoofd leggen [1])." En meteen snokte zij brutaal het steunend kussen van onder de ellebogen, wierp het tuimelend naar een stoel, vanwaar het afviel, sloeg een ammelaken [2]) op het tafeltje, een bord, een vork, een mes, alles met overdreven haast en onnoodig gerucht.

De lamme kromp ineen van schrik; de honden verschuilden zich angstig achter haar rug. Het was enkel, toen Colette, dit huiselijk drama vluchtend, van haar stoel opstond, dat de twee wachters weer dreigend te voorschijn kwamen en van op de schouders het snauwend hun plicht rekenden den aftocht te blaffen.

III.

Het huis lag in zondagstilte, toen Colette haar deur weer dicht had gedaan. Die stilte heeft iets plechtigs, iets eigenaardig-overal-herkenbaars; het is alsof al de voorwerpen rustten, ook wetend dat het Zondag is; alsof de schaduwen in de hoeken dieper waren, de zonneschijn kalmer, kalm tot verveling toe; alsof de bloeiende bloemen of de groene sieraadplanten op het venster roerloozer stonden; alsof de binnenkomende stap bevreesd was voor zijn eigen geluid.

Colette ook dekte de tafel voor het avondmaal; dan haalde zij een gieter met water uit den regenbak, begoot, altijd even behoedzaam-geruischloos, hare overvloedig bloeiende „kloefkens [3]); knipte hier en daar een verleppend kelkje uit, richtte de stokken op, die hare paarschblauwe pyramidaals [4]) stutten, en bleef bewonderend kijken naar al die zwijgende klokjes rondom

[1]) Rouwen.
[2]) Tafelkleed.
[3]) Calceolaria.
[4]) Campanula pyramidalis.

hun stam als eene godgewijde kaars, door vrome nonnenhanden gekroold.

Die bloemen stonden in een klein gesloten glazen afdak, met enkele ranken van groenen wijngaard en lichtelijk blauwende druiventrossen omhoog.

Colette deed krijschend het wipvenster toe:

„Nog niet thuis; Martinus, Martinus, hij die anders zoo beangstigd is voor de avondlucht in zijn serre! Nog niet thuis, Eedje ook niet," en Colette schudde misprijzend het wijze hoofd, „en dat wij toch zoo gelukkig samen konden zijn!"

Een stampje werd op de voordeur gegeven. IJlings liep Colette opendoen.

Edward kwam binnen en, ofschoon hij niet strompelde en geen woord sprak, mat haar oordeel dadelijk de hoogte van den toestand:

„Aangebrand [1]," zei ze bij zich zelve.

Zij ook zweeg, gispend.

„Heet mij dan toch welkom," beval de dronken man, de zondagstilte storend, ruzie zoekend.

„Welkom," murmelde zijn zuster.

„'t Is maar," hernam hij, „dat ik de eer wil hebben, die mij toekomt," en hij zette zich aan den disch.

Hij was bleek van aangezicht als zij; het was lang ook: een sterke familietrek; maar zijn neus was in zijn kinderjaren gebroken geweest, plat gedrukt, wat zijn voorhoofd en jukbeenderen sterk deed uitkomen. Hij was iets ouder dan Colette.

„Waar is Martinus?" vroeg hij, rondziende.

„Wat weet ik dat?" antwoordde zij, „in den „Bierboom" zeker, bij die fameuse slet, die alle mannen op haar kant weet te krijgen."

„Mij toch niet, mij toch niet, hé? Ge zult mij toch niet willen mederekenen onder degenen van haar aanhang?" hij keek strijdlustig zijn zuster aan.

„O *gij*," zei Colette verachtend, „gij telt niet mede, ge zijt kattevleesch." [2]

„Ik? Ik kattevleesch!" bulderde de bedronkene in eens verwoed, en hij sloeg op zijn borst, dat het bonsde, „ik

---

[1]) Bedronken.

[2]) Men noemt een kind, dat nog te klein is om met de anderen mede te spelen, „kattevleesch".

kattevleesch, wat! Ik heb in mijn jonkheid meegedaan precies gelijk een ander en ben nog alle mannen sterk, ja ik, gij stoute."

„Nu hebt ge 't al te zeggen," verweet hem Colette, „en in de week ziet men niet langs waar gij opengaat [1]). Ja, ge zijt een heele kerel, maar ze weten het niet ver; want moest het ongeluk willen, dat Martinus zich ten laatste in de strikken liet vangen van... van die uit den „Bierboom", God weet wat er van ons zou geworden; want ge zijt niet bekwaam om de maat te nemen of een frak te snijden!"

„Men is nooit te oud om te leeren," zei Eed, het verwijt als grondig erkennend.

„'t Zou nu wel tijd zijn, bij de vijftig," spotte zij.

Van zoodra Martinus binnenkwam, hield het twisten op. Luid snoot hij zijn neus, ruimde zijn keel en deed zijn gezag gelden in woord en gebaar. Colette vloog op zijn wenk. Eed zweeg, in de hoop zijn dronkenschap te kunnen verbergen en zat in zijn bord te kijken.

Martinus was nauwelijks middelmatig van gestalte, zwaargeschouderd, kloek, gebiedend in zijn toon: de erkende meester, het hoofd van 't huis, de gevreesde dwingeland.

IV.

Madame D'Haeyer zat uit te kijken aan haar bovenvenstertje. Zij kende op éen minuut het uur van alle treinen. De eerstvolgende zou haar iets gewichtigs aanbrengen:

Berenice!

Haar zoon stond met de roode pet op het perron. De horen aan de balie had getoet, de trein stoomde aan.

De overste, gewend aan waakzaamheid, had de kleine reizigster dadelijk in 't oog, opende het portier en het kind, uitgestegen, sprong hem om den hals.

Hij gaf bevel voor haar reisgoed aan een bediende, maakte het teeken voor 't vertrek van den trein en, aan zijn arm, deed Berenice haar intrede: lang opgeschoten voor haar leeftijd, de rok te kort, de armen uit de mouwen gegroeid, met al het blond haar, het vele haar, golvend tot in het middel: het was heel bleek, schitterend als een striem zonnestraal over haar rug. De oogen, donker en de ietwat

---

[1]) Spreekt gij niet.

bruine gelaatskleur maakten een schaduwcontrast er mede. Het mondje was klein, de kin fijn, als had de natuur op 't onderdeel van haar aangezicht de bouwstoffe uitgespaard.

Aandoening beefde in de uitgestoken hand der grootmoeder.

„Grandmama!" zei de levendige kleine en wilde ook op haar toe ijlen.

Maar Pitoe en Mirza waren daar: de eene snauwde hevig naar de vreemdelinge, de andere vloog blaffend tusschen hare beenen.

Een geweldige schop deed hem jankend achteruitstuiven, dat was Pitoe, de zwarte, en op Mirza trad Berenice zelve dreigend aan, met de vuist tot slaan gereed.

Tegenover zooveel vastberadenheid was de hond niet opgewassen; hij vluchtte achter den rug zijner beschermster, de indringelinge vandaar in veiligheid aangrollend.

Pitoe was intusschen met een slaphangend pootje door de zittende opgenomen, werd geaaid en gestreeld:

„Alzoo een weerloos dier kwellen! Foei!" was het eenige, wat de grootmoeder als welkomstgroet tot haar kleinkind zei.

Een slecht begin, eene totaal mislukte „blijde intrede."

De stationsoverste was reeds in zijn bureel, waar het „trek, tik, tik, tik" telegraafdienst aanduidde.

Mietje, de mooie, stoute meid, trad met een valiesje aan elke hand voorop naar de slaapkamer, laag gewelfd, klein, met twee bedden er in:

„Wie slaapt hier nog?" vroeg Berenice.

„Ik", zei de meid. En gewend aan argwaan, aan euvel opnemen, ziende, dat haar mededeeling niet aangenaam was, of vermoedend het te zien, voegde zij er bij:

„Staat het u niet aan dan, misschien?"

Berenice zag verwonderd op; met deze viel ook niet te gekken:

„'t Is mij om 't even," antwoordde zij.

„'t Is maar, dat er hier niet zooveel plaats te veel is," luidde het bericht, „'t is eigenlijk in de eenige groote slaapkamer, dat uw grootmoeder zit, uw onkel heeft ook maar een klein hokje."

„Ha zoo!" zei Berenice, niet wetend wat ze zeggen moest.

Zij hing hare kleederen aan een mantelstok, legde haar linnen in een aangeduide kast, alles onder de hinderende

nieuwsgierigheid en het werkeloos toezicht der zoogenaamd gedienstige.

„Waar is de rest?" vroeg deze eindelijk.

„Er is geen rest, het is hier al," moest Berenice vernederd bekennen.

Welsprekend stilzwijgen, begeleid door een verachtend lachje, begroette deze woorden.

„Grootmoeder, wat moet ik doen?" vroeg Berenice weder in de krankenkamer getreden.

„Ge moogt alles doen wat ge wilt, mijn kind," antwoordde deze, milder gestemd.

„Wat?"

„Hebt ge geen borduurtje?"

„Ik kan niet borduren."

„Geen brei?"

„Ik kan niet breien."

„Welnu, zet u dan hier bij mij."

En Berenice zette zich naast hare gebrekkelijke grootmoeder.

V.

„En hoe stelt ge 't met Berenice?" vroeg Colette bij haar eerste bezoek in 't stationsgebouw, zeer benieuwd, gretig luisterend, kwaad bericht vermoedend, met hare kennis der toestanden en karakters, wel wetend welke stoornis de komst van een kind moet aanbrengen in een huis, waar sedert jaren geen verandering kwam.

Het was dan ook zonder verwondering, dat zij madame D'Haeyer's ontdaan aangezicht zag, hare oogen ten hemel en de hand trillend opgeheven:

„Och, slecht, slecht, geen spit met haar te wenden, stout, slecht opgebracht! In 't begin, nadat ze zich den eersten dag had stilgehouden, begon het leven: rondloopen als een eekhoorn, vragen, vertellen, mij lastig vallen met liefkoozingen. Zij vloog August om den hals, August! ge kent hem, of hij daarmee gediend was! Zij ging in ons tuintje, ge weet wel, dat wij van achteren over den weg in pacht hebben; ze kwam terug met onrijpe stekelbeziën en had Mietje's bloemen afgeplukt. Zij bracht mij een bouquet, zei ze. Hoe of ze berispt werd! Maar wat hinderde haar dat! Toen ze 't poortje

gesloten vond, klauterde ze over de haag. Heel haar kleed gescheurd! En dat is nog niet alles; maar in het bureel heeft zij aan het telegraaftoestel gepeuterd en het ontredderd. Alzoo een kind, alzoo een kind! Bedorven, ongehoorzaam, wild. August zei niet veel, hij is een zwijger; maar hij keek haar zoo stuurs aan, dat ze schreiend in een hoekje kroop; Mietje donderde los op haar en ik spaarde haar ook geen verwijt."

In 't menschelijk hart ontspruiten bronnen van goedheid, niet zelden wekken klachten sympathie voor den beschuldigde; of is het een behoefte aan wederspraak?

„Och, madame," zei Colette, „met zachtheid wint men meer dan met streng-zijn. Waarom ze niet met een zoet toomken tot rede gebracht?"

„Wie geen zotten heeft, weet er altijd weg mee," antwoordde madame D'Haeyer ontwijkend en zij deelde mede: „nu is Berenice heel veranderd, zij spreekt niet meer, stelt in niets belang, zit daar voor zich te staren, hoort het nauwelijks, als men een woord tot haar richt, kijkt met moeite op, als men haar iets toont. Schreien doet ze niet meer."

„De landziekte," verzekerde Colette, „net als Otto, hij kon het niet gewend worden bij ons na den eersten dag, toen het nieuwe er af was."

„Wat is daarmee te doen?"

„Ik weet het niet, verstrooiing, indien 't mogelijk is. Bij Otto heeft het lang geduurd."

Berenice kwam binnen. Zij had Colette vroeger nog gezien, ging bij haar, gedrukt, en sprak:

„Dag, Colette."

Deze vond het geraden een luiden toon van gemaakte vroolijkheid aan te slaan:

„Hé, Berenice!" zij trok ze naderbij, „en hoe stelt ge het? Wat is ze groot geworden! Mij reeds overgroeid, ik ben 't zeker. Ge zegt gelijk niets, hoe stelt ge 't?"

„Goed," sprak het kind met sombere schaduwen van wanhoop in het oog.

„Kom, zie mij eens aan, vertel mij iets."

„Ik weet niet wat."

„Komaan, weet ge nu niets te vertellen, gij die hier in zoo lang niet geweest zijt en uit de stad komt?"

Berenice sprak niet meer, deed een beweging achteruit en Colette, die ze in 't middel vasthad, liet ze los, met een gevoel van machteloosheid: er is een stomme smart, waarvoor geen stem van troost bestaat.

„De landziekte, het is de landziekte," zei ze nog bij zich zelve, heengaande.

VI.

Ja, het was 't heimwee, het knellende, het alles verplettende, het doodende, waaronder Berenice gebukt ging.

Gedood de vatbaarheid voor afwisseling.

Gedood de zucht naar spel en vreugde.

Gedood de prikkel voor belangstelling.

Wanneer de dag door 't kleine venster grauwde, gruwde zij van die klaarte. De te leven uren schenen haar nooit te zullen eindigen. Zij wendde zich om in haar bed en sloot de oogen! maar visioenen doemden op: visioenen van vroeger tijd, doch reeds zoo nevelig bewolkt, dat zij in verre horizonnen wegdreven als iets ontastbaars. Het nauw gebeurde lag als 't ware in diep verleden, niet meer op te sporen. Haar geest was zoo lam, dat zij naar niets meer haakte zelfs niet naar hetgeen, waarvan 't gemis hare ellende was: haar stiefvader met zijn zorgelooze, liefdelooze toegevendheid, die aan overschilligheid grensde; de oude, slordige, vaak half suffe, inschikkelijke meid, die haar alles veroorloofde; het donker, onordelijk doch gezellig thuis, warm en koesterend als een vogelnest, waar zij was opgegroeid; de stad met haar gewoel en haar geruchten; de zich voorbijhaastende menschen; de wachtende en steeds aangroeiende menigte voor een opengedraaide brug; het aansteken der lantaarnen bij invallende avondasch; de reuk van gebrande bitterpeen, die altijd in dezelfde straat op dezelfde plaats heerschte en haar telkens opviel, schoon zij er nooit een gedachte aan wijdde; de kaas- en vischreuk, in 't voorbijgaan uit een open winkeldeur komend; het ellegoed, bij mooi weer, in lange reepen voor de deurposten van winkels hangend; het schoenmagazijn, waar de laarsjes met hooge haken op glasschijven boven een spiegel te pronk stonden; en in de groote straten de schittermagazijnen met bronzen beelden, porselein en diamant. Geheel

haar vrij, onbeteugeld, wild kinderbestaan met de, thuiskomend, nooit gestelde vraag, waarheen zij was geloopen, wat zij had gedaan. Arme onbesnoeide plant, eensklaps uit haar grond gerukt en in aarde gestopt, waar hare wortels niet in wilden, niet in konden!

Zoo innig was haar leed, zoo groot haar weegevoel, dat zij zelfs niets meer verlangde in 't pletterend bewustzijn, dat beterschap van lot niet mogelijk was. Haar wil was volkomen verlamd, geen krachtsinspanning ware haar mogelijk geweest om uit dien toestand te geraken, en toch... indien een tooverroede, als een plotse tooneelverschikking haar schielijk in haar vroeger midden had herplaatst, zou al haar smartgevoel verzwonden zijn als rook. Levenslust en wispelturigheid zouden heropgewekt worden als een veer, die opspringt.

De ruwe meid kreeg medelijden met haar; grootmoeder sprak haar liefderijk aan; Pitoe en Mirza kenden haar en dartelden op haar toe met tonggelik en kwispelstaarten. De stugge oom sneed haar de beste stukjes vleesch af, en legde de grootste aardbeien op haar bord. Doch neen, neen het was allemaal dat niet, wat onbewust haar hartje wilde. En nu begonnen de voorwerpen verpersoonlijkingen van haar foltering te worden: het papier aan den wand, waarvan zij de bloemen niet meer zien kon; de oude Duitsche prenten, de eene met het opschrift: „Sand, der Freie", welke een jong reiziger in blauwen frak voorstelde. De andere een gezelschap heeren en dames, zoo even uit een diligence gestegen, terwijl de paarden verwisseld werden, waarop een bejaard heer en een bejaarde dame geduldig staande wachtten, terwijl jongeren op 't gras zaten, en een dandy met sierlijke buiging aan een juffertje een afgeplukt tuiltje aanbood, alles in bonte, thans verdoofde kleur, die eenmaal heel schitterend moest zijn geweest.

O, had men ze weggenomen die prenten! Omgekeerd tegen den wand, om ze niet meer, om ze nooit meer te moeten aankijken!

Berenice verloor allen eetlust. Haar smart werd lichamelijk: onder haar hartje deed het zeer, het was als een nieuwe steek daarin, telkens een tij der herinnering aanspoelde. Zij kromde zich voorover, neergezeten, toen was 't als voelde zij het minder scherp.

En nochtans zij wilde 't voelen, zij moest het voelen, zij

oefende zelfkwelling in de hoogste maat, steeds aan haar zelve vertellend haar eindeloos ongeluk. Het was zoo groot, zoo reuzengroot, het was zoo torenhoog en afgronddiep, dat haar besef er van even groot, even hoog, even diep moest wezen....

En zoo was het ook.

VII.

Een heldere Junimorgen met hittewalmen en walmen van korenbloei in de lucht: de Zaterdag voordat de processie van het heilig Sacrament uitgaat. Overal werden hagen geknipt. Arme kinderen belden aan de deuren of schopten er op, met korven veldbloemen te koop. Colette haalde zelve de hare voor het strooisel van den volgenden dag in de nabijgelegen weiden. Het was nog tamelijk vroeg en reeds heel warm, de zon stoofde de rijpende vruchten op boomgaard en landouw.

Nooit ging Colette aan het stationshuisje voorbij zonder eens even binnen te loopen; heden ook, madame D'Haeyer steeds op dezelfde plaats aan 't raampje gezeten vindend, met hare ongetemde honden, die de bezoekster niet wilden leeren verwelkomen; wat deze niet afschrikte in het voortzetten van haar liefdebezoeken.

Berenice zat bij grootmoeder, over haar borst gebogen, zacht rythmisch voorover en achteruit schommelend, ter sussing van het wee aan haar hartje, zooals men met een zeeren vinger doet.

„Dat kind zou moeten uitgaan," zei Colette.

„Ga *ik* uit?" antwoordde de kreupele.

Colette zuchtte: zij kon niet zeggen, „Gij zijt tot zitten gedoemd, ellendige onder de ellendigen." — „Met Otto was het evenzoo gesteld," hernam ze, „hij zat daar als een die geen drie kon tellen; maar Martinus wist beter, hij zocht hem kameraden — het was in de vacantie — en toen de leertijd aanving, zond hij hem naar school."

Een kleine, vluchtige vonk van belangstelling kwam over het opgeheven gezichtje van Berenice, ras verduisterd echter als een hemel bij regendag, met zware wolkgevaarten, waartusschen een streepje blauw uitkijkt, dat spoedig weder onder 't groote rouwfloers moet.

Colette toonde haar wijden wissen [1]) korf:
„Om bloemen," zei ze en „kom," tot de kleine.
Deze deed geen beweging om op te staan.
Maar thans moeide Mietje zich in het gesprek:
„Allo toe, dwaashoofd, ga mee."
Berenice en Colette trokken het weidepad in tusschen twee landbermen van 't hooger liggend akkerland.

Dauw glinsterde aan enkele grassprietjes; zacht golfde 't nog grijs-groene koren; de aardappelen bloeiden op donkergroen in groote trossen wit en paarsch met gele hartjes; en over den vlasschaard, zoo broos en zacht van tint, met het lichtspel der zon tusschen al de fijne sprietjes, lag als een doorschijnend-blauwe tulle van bloesem uitgebreid; de ruime weiden, reeds overwasemd door dofpurperen grasbloei, van dichtbij wemelende miniatuur beiaardekens, verder, in verkorting gezien glansloos grijsgroen, licht golvend als een stille zee en versmeltend in uitgeveegde, kleurlooze lijnen aan den horizon; hier en daar en overal hullekens van groote meerschbloemen, wit met mat koperen spijker in het hart. Een geelgors — ter plaats „gruns" genaamd — schuw van aard, gezelligheid ontwijkend, zong op een jong plantsoen zijn steeds eentonig, met gelijke tusschenpoozen herhaald kluizenaarslied. De weide was met smalle slooten doorsneden; boven de oppervlakte van het stille spiegelnat spreidde de callitriche de groene stralen van haar sterrenstengeltjes uit; wat verder stak de watervenkel, op sterken stam, alle omgevende planten overheerschend, in fiere malschheid zijn fijnbeblaarde, sappig-takkige kruin omhoog; de waterweegbree hield zich bescheiden, helgroen, en als bang, in de laagte, ofschoon de strijdlustige sagittaria er geruststellend haar pijlen, te hoog voor gevaar, boven afschoot; de prachtig-metaalblauwe salamanders, thans tijdelijk bedekt met den lentetooi van een ruggekuif in sierlijke plooisels gelegd, zwommen lustig tusschen al dat groen, bij elke zwenkende beweging het wit en oranjegeel van hun buikje ontblootend; terwijl de menigvuldige kraaienbliekjes, met de stekeltjes omhoog, in levendig gewarrel zich vermeiden in een zonneplek.

Frisch stond de voet in den vochtigen grond van de

[1]) Teenen.

weide; frisch voelden de bloemen in de hand, kort, juist onder den kelk, zonder stengel, tusschen twee vingers afgerukt. Naarstig werd er gearbeid, zoodat de korf gauw, half vol, zwaar te wegen begon.

Colette vertelde dat zij twee broeders had: Martinus en Edward, dien men kortweg Eedje noemde. Dan was er nog Otto, een neef, als knaap in huis genomen, die geen lust in 't kleermaken had gehad, die altijd in boeken snuffelde en dien men eindelijk in een college had gedaan en die nu aan de Hoogeschool te Gent studeerde voor dokter. Hij was reeds drie en twintig jaar en leerde zoo goed. O wat dat betrof: de hoogste onderscheiding steeds bij 't afleggen van ieder examen! Toen kwam telkens de muziekmaatschappij van Vroden aan hun deur spelen. „En getracteerd, dat er werd, getracteerd!" zei Colette. Ja, het kostte veel geld; maar zij hadden het: voor hem was hun niets te veel; en Colette wreef met den rug harer hand aan haar oogen, en een krop van aandoening kwam in hare keel, een aandoening, waarover zij zich schaamde en welke zij onder een kuch verborg.

Oefende de omgeving haar kracht hier uit over het kinderlijk gestel, spraken de natuurwonderen in plotse veropenbaring tot een ontvankelijk schoonheidsbegrip, of was de schrikkelijke crisis van haar smart van lieverlede verloopen? Berenice hoorde en luisterde: weer kwam het streepje blauw, uitpiepend tusschen de stormwolken van haar levenshemel... Al grooter en grooter werd het, al verder en verder scheurde het luchtfloers en de stemmen van 't verleden zongen minder en minder luid hun lied van nawee. Een zielemelodie, in verre verten ontstaan, in twijfel-nadering half verwaaid nog, weergalmend in de diepste diepten van haar wezen, wekte er onduidelijke, ik weet niet welke beloften van troost en toekomstvrede....

Zij verlieten de weide voor het korenveld en nu moest het kleine korfje van Berenice dienst doen.

Op het smalle korenwegetje grepen weder de vlijtige vingeren tusschen de wiegelende, schitterende aren de blauwe bloemen, welke zich roekeloos te ver vooruit hadden gewaagd.

„Geene andere," zei Colette, toen Berenice boog naar het sterkgekleurd purperen blanketkruid, „dat verslenst te gauw

en dat evenzoo," toen het kind de veldviooltjes plukken wilde, de veldviooltjes, mager, spichtig, bleek van tint, die verstandig genoeg zijn om zich te voegen naar hun omgeving en even spits en recht en schraal opschieten als de vruchten en het kruid om hen heen.

„Waartoe dient dit al?" vroeg Berenice, den intens blauwen voorraad in haar mandje aanduidend, „en hoe wordt het gebruikt?"

„Wel!" antwoordde Colette, „het wordt op den grond gestrooid voor de processie, die morgen uitgaat. „En zij voegde er bij: „Martinus en Edward gaan er ook in, Eed als Modestus-knecht, met een witte broek aan en een rooden sluier," en in blijde opwelling van fierheid, stiller, als beschaamd: „ik ga er ook in, in 't wit; ik ben Lievevrouwe-meid."

„O! gij, Colette, gij die er zoo oud uit ziet!" riep Berenice verbaasd.

De bedaagde gezellin boog het hoofd in nederigheid en sprak met bescheiden overtuiging van godsvrucht:

„Mijn kind, Onze lieve Vrouw vraagt niet, wie van hare dienaressen er oud of jong uitziet, als de vroomheid maar in het gemoed ligt."

De spies raakte Colette wel eventjes, doch was met te veel onschuldige naiefheid geslingerd om haar te ergeren; en sprakeloos arbeidden zij plukkend voort: Berenice met de ketterende zon op het vloeiend goud langs haar rug; Colette met de eeuwige zwartzijden pelerine, waarin de zon blonk als in het pantser van een krijgsman.

Daar stonden zij beiden in 't volle licht van dien zomerdag, zoo ongelijk van leeftijd en levenslot: de oude meid met haar lang, ernstig gelaat, waarachter lagen — behoedzaam verheeld, de bewuste geheimen van 't verleden — en het aangroeiend meisje, onwetend, in onbewust gevaar de geheimen der toekomst te gemoet gaande....

VIII.

Op de tafel voor het breede raam zaten Martinus, Eedje en een paar leerjongens met de beenen gekruist onder het lijf, naaiend met lang-uitgestrekte armen. Rokken en broeken hingen aan den kapstok; andere, nog niet voltooid, met

witten driegdraad op donkere stoffe of enkel met krijt afgeteekend; groote scharen, bijna aan kleine haagscharen gelijk, lagen wijd open naast overschot en lakensnipperingen. Het was te zien, dat het er bedrijvig toeging en geen werk ontbrak. Gesproken werd er niet door de aanwezigen, onder de benauwende tucht van Martinus, die enkel en, misschien afkeurend, zijn keel ruimde en luid, misschien ook als een trompet van blaam, zijn neus snoot, toen Colette met het vreemd kind aankwam.

Even keek ze op 't hanghorloge, of het tijd was om het eten te bereiden, ietwat verontrust.

O, het was vroeger dan ze dacht en: „Kom," zei ze tot Berenice, „wij zullen 't in eens afdoen."

Zij wilde apeelen plukken om voor de vensters te plaatsen langs elken kant van 't Lievevrouwebeeld ter eere van het Hoogwaardig, dat voorbij zou komen.

Het was nog niet half twaalf, de zon zat schier op haar hoogst. Zij gingen onder den schaduwrijken okkernoteboom, waarvan de menigvuldige kattekens, bruingroen, thans nutteloos, nu de vrucht aan 't rijpen was, den grond met een donzen kleed van frischheid dekten. Een wasem van vochtigheid, warm als een ademverzuchting, steeg er uit op.

Daar stond een houten bank, maar rusten mochten zij er niet. Ginder verder, voor noord- en oostwind beschut in 't zuiderhoekje van den tuin, naast het lustpaviljoen in den grooteren tuin van notaris Sonck, lag een zonnebarm in zengenden hittebrand.

Daar kweekte Colette, met moederzorg, hare bloemkinderen: allerlei bonte, grillig gevormde zaadplantjes en blijvend struikgewas: enkele en dubbele rozen, sterk geurende anjelieren, irissen, rijk-blauw, drievoudig gelobd; witgele, naar rozen zweemende pioenen, te groot voor rozen, doch aan rozen gelijk; leeuwmuiltjes met pruilende fluweelen lip, en wat niet al!....

Berenice had nooit andere hoven dan stadshoven gezien. Het openbare er van kende zij in breede wegen, hooge boomen, groote perken, die het oog mag bewonderen, doch de hand niet aanraken mag. Het had haar steeds een gevoel van exclusie in de toelating zelve ingeboezemd; het wandelen er in was een gezondheidsgenot, waaraan het hart vreemd

bleef. Het intieme, gedrongene, zelf-bezittende van een tuintje leerde zij hier in plotse veropenbaring kennen: er jubelde iets op in haar binnenste, als de vlucht van een leeuwerik, die, eensklaps los uit een kooi, zingend, hoog de ruimten invliegt, allen aardschen kommer in de aardsche modder achterlatend.

Het jonge bloed begon levendig door haar adertjes te vloeien en kleurde de wangjes weder met een blos.

Wat was 't een lust te mogen trekken en plukken in al die bloesemschatten met eigendomsrecht!

In eens hield Colette op, met de snijschaar in de hand: „Berenice, waarom zoudt gij ook niet in de processie gaan? Hebt ge een wit kleed?"

„O ja van de prijsdeeling, maar 't is vuil."

„Anders," zei Colette, doch voleindigde haar zin niet.

„Ik heb nog een bleekgroen gazen kleed van moeder," zei Berenice met een twijfelhoop van verlangen, doch Collette antwoordde weder niet meer, en de mogelijkheid van meedoen zwond te ver om echte spijt te wekken bij het kind.

In huis, terwijl Berenice door den werkwinkel ging, zag Martinus gewichtig op door zijn grooten, ronden knijpbril in koper gevat. Hij berichtte, met de naald in de hand, even opkijkend:

„Colette, de kleine van De Beer heeft de krop, ze zijn daar een zwaluwnest komen halen om op hare keel te leggen."

„Toch gegeven, zeker?"

„Ja, ja, onder 't schuurdak uitgestoken."

„Een ledig nest toch?" vroeg Colette beangstigd — de zwaluw is, evenals de ooievaar, een vogel, die geluk aanbrengt en door elkeen geëerbiedigd wordt.

„Dat spreekt van zelf," was het antwoord.

Nu flitste Colette een gedachte door het brein of liever een heel vuurwerkje van gedachten: Irma krank, Irma die in de Akten van 't Geloof de Hoop moest verbeelden; de Hoop die groen is... de groep ontredderd... het groen kleed van Berenice!...

„Gij moet in de processie gaan, in hare plaats," zei ze.

Martinus knikte bedenkelijk en vroeg, door zijn ronde brilglazen kijkend: „Heeft die kleine daartoe het noodige?"

„Ja, ja, een kleed van hare moeder."

Het werd geschikt, dat Berenice in den namiddag terugkeeren zou met het kleed. Colette zou zien, wat er mede aan te vangen was.

„Als er nog tijd toe is," zei Martinus.

Gelijk een jong katje, vlug en blij, liep Berenice naar het stationshuisje, zoo blij, dat hare oogjes tintelden, zoo vlug, dat het bleeke goud op haar rug golvend opvloog.

IX.

In den werkwinkel stond ze met het kleed aan. Alle handen rustten, naald en draad nog vasthoudend, alle oogen zagen toe, alle monden lachten en Berenice lachte mee: het gazen kleed, zeegroen, sleepte te allen kant, van voren, van achteren, op zij, de mouwen hingen over hare handen, als een slodderig blad over een koolstok.

Colette, op hare knieën gezeten, trok den rok in sierlijke plooien naar omhoog, rijgde het te wijde lijf en de lange mouwen in en was al spoedig met haar arbeid klaar. Nu monsterde zij de kleine als een kunstenaar doet met een onvoltooid stuk:

„Wacht even," zei ze, „blijf staan, houd u stil," en meteen liep ze heen, het meisje bij de vier mannen latend.

Martinus vroeg haar, hoe oud zij was, hoe zij heette, wat ze zooal thuis deed, immers stelde haar al de vragen, met welke ieder onbekend kind door volwassenen wordt geplaagd.

Lang duurde 't niet. Colette was daar spoedig weder met een heel korfje rozen: klein, dikbeblaard en waarvan de bloem gansch tusschen de fijne, groene scheutjes stak.

Hier en daar en bij elken optrek hechtte zij een roosje vast:

„Goed zoo, zuster, goed, heel goed als zinnebeeld," sprak Martinus, die niet scheen te kunnen besluiten zijn eigen arbeid te hernemen om den haren met het oog te volgen, „de hoop houdt den mensch in 't leven en tooit het toekomende immers met bloemen."

Eedje drukte geen gedachten uit, waarschijnlijk omdat hij er geene had; de gezellen dorsten niet spreken.

Thans moest Colette alles stevig vastnaaien en Berenice, weer in haar gewone kleeren, kwam voor haar op een voetenbankje zitten, met de twee ellebogen op Colette's knieën,

zoo dicht kijkend, dat de oude meid ze meer dan eens moest waarschuwen zich achteruit te trekken, wilde zij de punt van de naald niet in haar oog.

Het was een naspeuren van innig genot, gretig verlangen, nieuwsgierig verbazen bij het wordende van zooveel moois. Een tinteling van vreugd ontstond in 't jonge hartje en wekte er vroolijken klop. De kleine armen hadden Colette wel willen omvatten; het mondje kreeg lust haar te kussen als uiting van dankbaarheid en de verbeelding tooverde heerlijkheden voor tegen den dag van morgen, terwijl Colette vertelde, dat de Liefde een hart droeg op een kussen, het Geloof een kruis en de Hoop een anker.

„O, Colette, Colette! zal ik durven?" zei Berenice.

„Andere durven wel," zei Edward, „wij gaan allen in de processie, ik ook, ik ben Modestus-knecht."

„Wat is dat, Modestus-knecht?" vroeg Berenice, die de benaming voor de tweede maal hoorde, stil aan de steeds voortnaaiende Colette.

„De heilige Modestus is bescherm-heilige van Vroden en zijn beeld wordt in de processie door jonkmans gedragen."

„Is Martinus ook Modestus-knecht?" vroeg Berenice weder op gedempten toon.

Doch Martinus had het gehoord en antwoordde zelf: „Neen, ik ben lid van het Gilde der Berechting, ik ga met een flambeeuw, in gezelschap van al de leden vóór het Hoogwaardige," en hij zag als uitdagend op door zijn bril, of er wel een betwister in het strijdperk treden wou om te beweren, dat er een eer bestond grooter dan deze.

Er deed zich geen kamper voor en Martinus hernam zijn werk met zijn glimmend-koperen vingerhoed zonder bodem, aan een breeden ring gelijk.

X.

De processie zou om tien uur, na de hoogmis, uitgaan; doch degenen, die er deel van uitmaakten, moesten in de hoogmis tegenwoordig wezen. Reeds van halfnegen stonden Edward, met witte broek en rooden sluier, en Colette, in 't wit, met een blauw lint om 't middel gereed; Martinus was in burgerkostuum. De leden van zijn gilde droegen geen bijzondere kenteekens.

Aan alle huizen staken driekleurige of geel- en witte vlaggen uit; aan alle vensters stonden tuilen en kaarsen, de eene te geuren, de andere te wachten op de hand, die er 't lichtleven in wekken zou.

Overal strooide men groen en schikte men bloemen in kunstvormen op den steenweg. De kleine werkmeid had het druk, zij was alleen, zij moest voor alles zorgen.

Alleen wel niet, doch zonder hulp. Mijnheer Otto was van de stad gekomen, wat hij wel meermalen des Zondags deed. Hij had eens rondgeslenterd om 't bedrijvig gewoel en 't versieren te zien. Tegen het plechtig oogenblik, dat de groote klok begon te luiden, had hij zich naar boven gespoed, op de kamer onder het trapgeveltje, die hij nog *zijn* kamer noemde, tevens de eenige kamer van het bovenhuis. En nu stond hij daar aan 't venster en keek naar 't gewemel en zag hoe de veldwachters met het plat der bloote sabels de nieuwsgierigen op zijde drongen, zoodat een wijde gaping doortocht verleende aan den stoet.

Oorverdoovend, oorverscheurend klonken de fanfaren. Het zilveren kruis en de groote, door koorknapen gedragen kandelaren, schoten vonken in de zon; de vanen wuifden; de hooggetorste beelden naderden, waggelend op onzekere schouders; de aangezichten bogen in vroomheid naar den grond: onkel Edward! Och, thans voelde hij zich gewichtig als beschermknecht van den heiligen Modestus!... Tante Colette! Wat scheen zij oud en verlept naast die gezellinnen, die, hoewel niet mooi, toch nog jong waren! Het blank gewaad deed het uitgebloeide van heel haar persoon des te scherper uitkomen: zij geleek op een verdord rijs tusschen groene scheuten.

Brave, lieve tante Colette! Een aandoening kwam in Otto op; wat had zij niet gedaan om zijn zwak kinderleventje aan den dood te betwisten: nachten aan zijn sponde gewaakt, hem tot moeder verstrekt, het beste uit haar mond ontspaard voor hem!....

De maagdekens, in 't wit met gazen sluier op het hoofd, bloemkorfjes dragend, gingen het Lievevrouwebeeld vooraf of volgden, talrijk, te dicht op elkaar gedrongen om enkele uit de groep te onderscheiden, aan een kudde schapen gelijk. Thans een kleine opschorsing, juist toen de zinnebeelden van Geloof, Hoop en Liefde aankwamen:

De Hoop, in 't groen, droeg het anker, emblema van ons taai vertrouwen en onverstoorbren moed om de toekomst te gemoet te gaan. De Hoop had golvend haar, goud- bijna zilverdraad in de zon, breed over den rug hangend. Na een korte halte ging het weder vooruit en nieuwsgierig keek zij eens op zijde naar het huis en op naar 't venster, waar Otto stond. Zij had groote, donkere oogen, die hem opvielen in haar klein gezichtje en als een zeldzaamheid tusschen al dat blond.

Niet zoodra had ze hem bemerkt, of beschaamd keek zij elders. Foei, voor een meisje, dat in de processie gaat, in de woningen te gapen!

Thans de reeks der weesmeisjes uit het gesticht, in aschkleur gekleed, ook als een symbool van hun kleurloos leven en hun vreugdelooze toekomst. Nonnen daarnaast, het gelaat diep onder de hoofddoeken verborgen; de gildebroeders met hun flambeeuwen; het Hoogwaardig door den goudbeschubden pastoor onder een rooden, met goud befranjeden baldakijn gedragen, weer door den blooten sabel van een daarachter komenden veldwachter tegen 't aandringend volk beschermd, en volk, volk, volk! men had op de hoofden kunnen gaan!....

Otto keerde zich van 't venster af; hij zuchtte. Gedachten bestormden hem; visioenen bleven hem bij: schittering, zilver, fluweel, wuivingen van kleuren en wit, veel voorbijgetrokken wit. Neen, het was al dàt niet, wat zijn geest vervolgde: de verwaarloosde houding, het lompe van den gang, het onbeschaafde in de gebaren van al die deelnemenden? Ja, wel wat daarvan; doch hetgeen hem had getroffen, pijnlijk, was het zwakke, ellendige, ongezonde in de groep der weeskinderen. Welk een ras, welk een opvoeding: gebogen over 't kantwerkkussen heel den dag, voor een karig loon, in dompe, slecht verluchte zalen! Hoevelen groeiden er op? hoevelen onderlagen er niet, voordat ze volwassen waren! En was dit laatste niet het wenschelijkste voor hen zelven en voor het ras? Waarom moesten zulke zwakke schepsels bestaan en zich voortplanten en heele geslachten van klierzieken en beenderzieken voortbrengen? Waarom geen wetten daartegen, waarom geen keuze, als bij de teelt van nuttig dierensoort?

Hij had zich aan de tafel neergezet met het hoofd op de

hand gesteund, in gedachten verdiept. In eens sloeg hij met de vuist op het blad en vloekte kettersch, als in plotse gramschap, de voor hem liggende boeken, onverstandig-wraaknemend, ruw wegstampend. Hij ging voor zijn spiegel staan en keek zichzelven aan: hij was er ook zoo een, ja, zoo een van die erfelijk belasten, zonder het anker der hoop, voor wie als hij klaarziende was en moedig genoeg om de waarheid naakt te bekijken: zijn moeder aan tering verkwijnd, zijn vader, thans wist hij het, afgeleefd voor het huwelijk, lam, blind, onnoozel gestorven! En hij vloekte weer:

„Welk een erfdeel!" bromde hij, zijn gestalte en trekken gruwzaam-smartelijk ontledend:

Middelmatig van gestalte, recht de beenen, recht het lijf, ja, dat zag hij met zekerheid, want meer dan eens had hij zich met twee spiegels aangekeken: de hals kort, de schouders breed en, ja, de hals kort; de borst nogal hoog. Zou men, van voren gezien, niet juist zeggen: een bult? Zelfs het hoofd en 't gelaat deden daaraan denken: het prachtig, rijk-donker, overvloedig haar, met goudtonen daarin, de treurige oogen, de bleekheid en vooral de sterkontwikkelde mond, met dien bijzonderen rimpel-trek van onderworpen lijden, onder vroolijkheid verborgen bij een schellen lach. Hij zocht hoe hij het noemen zou, dat smartlijk zonderlinge in zijn gelaat, dat anders niet leelijk was: „Een inwendige bult, daar heb ik het," zei hij met een bitteren grijns van zelfkwelling,

„Nooit, nooit, *ik* zal ten minste wijzer zijn dan velen. nooit, nooit zal *ik* trouwen, nooit de wereld met rampzaligen helpen bevolken, nooit."

Aan het middagmaal vroeg hij aan tante Colette, thans omgekleed en weder in het losse pantser harer zijden pelerine: „Tante, wie was die kleine in 't groen, met het anker in de hand?"

„De Hoop verbeeldend? Wel, Berenice, het kleindochtertje van madame D'Haeyer, die bij haar is komen inwonen."

„Ha zoo!" zei hij verstrooid.

XI.

Sedert dien Zondag had Berenice voor Colette een groote genegenheid opgevat, eene van die genegenheden, welke bij

jonge meisjes verliefdheid voorafgaat in verheerlijking en algeheele overgave van hart en geest. Zij kon niet meer zonder haar; alles wat Colette zei, was bij voorbaat als waarheid aangenomen; wat zij deed, vond onvoorwaardelijke goedkeuring. Met een soort van exaltatie dacht zij aan haar eigen vriendschap voor de oude meid. Zij had zich aan haar willen toewijden, zou het toeval gezegend hebben, waarop zij Colette van een onheil bevrijd, of uit een ramp zou gered hebben. Dit had voor gevolg, dat Berenice nu al haar uren, in 't kleermakershuis doorbracht. Zij zat in den werkwinkel, zoo dicht mogelijk naast Colette, volgde met het oog het spel harer handen, die naald en draad bestuurden, zelve werkeloos blijvend, uit gewoonte veelmeer dan aangeboren luiheid.

Doch dit veranderde weldra. Colette zette haar een kousband op en leerde haar breien. Daarna kwam 't naaien aan de beurt, eerst een zoompje in een zakdoek, weldra moeilijker naad. En het ging Berenice zooals het alle kinderen gaat, die achterlijk zijn, niet door gebrek aan natuurlijke begaafdheid, maar teruggehouden door ongunstige omstandigheden: zij leerde met verbazende vlugheid.

„Wel, denk dat eens!" zei Colette, „wie heeft het ooit geweten! Wat ze ziet, kan ze; ik zou het niet beter doen!"

„Weet ge wat, kleine?" sprak Martinus, die voor Berenice afstand van zijn stugheid deed, „wij zullen u ook op onze tafel zetten, met de beenen gekruist, kleermakersgast! Daar zal volk komen naar kijken."

Berenice zag hem schalks aan met haar groote oogen in haar fijn aangezichtje, en lachte, en de gezellen ziende, dat de baas goed geluimd was, waagden het mede te glimlachen.

Buitenlieden wandelen niet; als zij uitgaan, is het met een bepaald doel. Berenice, die van de stad was, richtte het anders in; zij ook oefende hare macht over Colette uit: de macht van den bewonderaar op den bewonderde. Colette weerstond niet aan haar sterkeren wil, en elken dag met aangrijzend duister zag men nu de twee de dorpstraat op- en de kasteellaan inwandelen. Berenice stak haar arm onder dien van Colette en zoo gingen zij, de bedaagde meid en het jonge meisje. Het loover ruischte achter hun kleed; Venus blonk hun toe in de traag verzwindende klaarte van den westenkant; of de sikkel van de maan stak er zijn zilver-

hoorntjes op; of de wolken verzamelden zich, bergenhoog aan den horizon, de kortwordende dagen nog verduisterend. Soms loeide de wind door de takken boven hun hoofd en zaaide dorre twijgjes met de bladeren neer; enkele regendruppelen begonnen te vallen en jaagden de wandelaarsters heen. Bijwijlen trotsten zij, onversaagd, het gure weêr en de slechte wegen, en schoten de voeten, onder 't bedrieglijk dorre-loof-tapijt, in een modderplas.

Toen lachte Berenice, op zij springend; toen bromde Colette: „Wat ge een mensch doet doen, gij stout ding!"

En wat de afzondering met twee personen teweegbrengt, en wat de avond en de duisternis bevorderen, gebeurde ook hier: een groote vertrouwelijkheid ontstond van lieverlede; gedachten werden gewisseld; gevoelens en bekommernissen uitgestort: Berenice vertelde hoe stout Mietje was tegen haar grootmoeder, hoe onverschillig haar oom, en zij bekende, dat zij niet gaarne bij grootmoeder zat, dat zij vies was van haar en van haar honden.

Toen hield Colette haar voor, dat zulks niet mocht, dat zij grootmoeder lief hoefde te hebben, omdat zij haar grootmoeder was, en ongelukkig, o zoo ongelukkig! Te moeten onderhouden worden van een zoon, hem tot last te wezen, oorzaak zijn dat zijn vrijheid aan banden ligt!

En Colette, meegesleept door haar bespiegelingen, in vergeteldheid van den leeftijd en de onervarenheid van Berenice, vertelde haar, dat haar oom August niet trouwen kon, zoolang zijn moeder leefde; maar dat iedereen in 't dorp wel wist, dat hij een geliefde had: Renildeken uit het Gemeentehuis. „Hij gaat immers alle avonden uit?" zei Colette.

„Ja, inderdaad," antwoordde Berenice, die zoo iets wel bemerkt had zonder er op na te denken. Zij dorst bijna niet luisteren, niet antwoorden, voelend dat ze te jong voor zulke mededeelingen was.

„Welnu, dat duurt reeds, laat zien, wel vijftien jaren, zij wachten naar haar...." Colette waagde 't niet te zeggen „dood", doch Berenice verstond haar en eindeloos wereldwee overstroomde haar hartje, als eene wei die ijzig onder water komt. Haar oom, haar stille oom zou zulke wenschen koesteren! Zij gruwde van hem. Colette voelde een griezeling aan haar arm. Haar standpunt was anders en sussend sprak ze 't uit:

„Bedenk, hoe braaf hij moet wezen om eigen heil te verzaken uit toewijding voor zijn gebrekkelijke moeder, zonderdat ooit een klacht uit zijn mond komt, zonderdat zij zelve zijn toewijding kent of vermoedt! Mietje weet het en zwijgt; daarom laat hij haar veel toe; een andere zou misschien babbelen bij zijn moeder en dat ware een doodsteek voor haar: bestendig in vrees te leven, dat hij trouwen, en zij in een gesticht zou moeten! Maar elken avond gaat hij er," hernam Colette, en zij voegde er bij, „Renildeken is geen slecht meisje, hij zit er met den dokter en den secretaris, zij spelen er met de kaart, ik zeg niet dat er kwaad gebeurt."

Berenice verstond dit laatste niet, zij was nog te onbekend met levenszaken om te weten, dat er in sommige gevallen kwaad gebeuren kan; maar onder een voortdurend bewustzijn van schaamte tot vertrouwelinge te dienen voor dingen boven haar jaren, vaag verontrust, trok ze naar huis, zag haar stuggen oom met andere oogen en als een familieheld aan, begreep, waarom hij de botheid van Mietje duldde, van tweeërlei kwaad het kleinste kiezend, en kreeg een vluchtig doch nog onwerkzaam medelij met grootmoeder, zoo erg en onbewust in haar vreedzaam onheil bedreigd.

Berenice zelve onthulde immer diepere geheimen van haar afkomst en haar vroeger lot. Zij sprak over haar kinderverdriet, dat wel groote-menschenverdriet mocht heeten: hare moeder gaf zich namelijk aan den drank over en was gestorven in een aanval van *delirium tremens* — ze kende de uitdrukking door ze dikwijls gehoord te hebben. Colette verstond ze niet en vroeg verklaring: Mama was eens op een avond naar huis gebracht, buiten kennis. Haar schouder was ontwricht en haar aangezicht bebloed. Zij had op straat een val gedaan. Berenice bleef er 's nachts met haar stiefvader bij zitten, nadat de dokters heen waren.

„Kan ze slapen, zoo is er kans haar te redden," hadden ze verklaard, „zoo niet.... het ergste."

En het ergste was gekomen, verschrikkelijk, voor immer als met een gloeiend ijzer in de herinnering van het kind gebrand: roepen, schreeuwen, razen, op den wand hare vuisten te bloede slaande, met het akelig blauw gebuild aangezicht. Berenice en de schoonvader haar tegenhoudend; met haar vechtend; zij hen voor moordenaars uitscheldend; zij tevens in

doodsangst voor allerlei wilde dieren, die ze meende te zien en die haar op wilden.

Het was op een avond in de groote kasteellaan, dat Berenice het vertelde, met den wind, die door de hooge kruinen zoefde, en 't kelderijs [1]) in de sporen, onzichtbaar krakend onder den voet; duister reeds, met hier en daar een ver stipje licht... De twee sloten zich nauwer aan elkander, als bevreesd voor al 't geheime om haar henen. Zij zwegen eerst een poos. Toen zei Colette, aarzelend in haar belangstellende benieuwdheid:

„En het einde?"

„Omtrent den morgen viel ze stil en lag nog onbewust tot 's anderdaags," antwoordde Berenice.

Een andermaal vertelde zij van haar vader en hoe hij zijn handelszaken verwaarloosde om zich onvermoeibaar en onontmoedigbaar met muziek-compositiën bezig te houden, ofschoon ze weinig of geen bijval ontmoetten. Die herhaalde teleurstellingen hadden zijn zenuwstelsel geprikkeld en zijn humeur vergald. Hij maakte hun beiden het leven ondragelijk: er mocht geen mes of vork vallen, geen deur in huis toeslaan, of hij schrok op als kreeg hij een slag. Met drift kon hij naar een in de kamer verdwaalden horzel zijn servet, als verwoed uitslaan, omdat hij het geronk niet velen kon. En eens wierp hij zijn pantoffel naar Berenice, gelukkig zonder ze te treffen, omdat ze een drietal keeren achtereen geniesd had.

Na zijn dood bleef haar moeder met den last van een kind en een handelszaak zitten. Toen verloor ze gansch den moed en het hoofd. Zij gaf zich over aan den drank. Berenice was destijds nog klein en toch wist zij het reeds en zag ze 't moeder aan, als ze te veel gedronken had. Moeder was toen heel weemoedig streelend en fleemend, kuste Berenice en gaf haar zoete namen. Berenice haatte haar en stiet ze van zich af. Openlijk er over spreken dorst ze niet; maar hoe dikwijls had ze de flesch met jenever uit ergens een schuilhoek gehaald, half den inhoud weggegoten en de flesch met water en wat peper opgevuld. 's Morgens, als ze ontwaakte, was haar eerste zich recht te zetten in haar bedje en te luisteren; want vóór het ontbijt gebeurde het gevreesde

[1]) Bomijs.

alree: de kelderdeur gaf een bijzonderen knak, telkens ze open- en toeging, en aan de vele of weinige keeren, dat ze dien knak gaf, kon Berenice vermoeden, hoeveel maal moeder aan de flesch was gaan lokken. Soms gebeurde 't niet en hoe lief had Berenice haar dan! Hoe innig lief, steeds hopend, dat de beterschap ernstig zou wezen. In die omstandigheden was moeder hertrouwd, en na haar dood, was Berenice bij haar stiefvader gebleven.

XII.

Otto was gedurende heel de vacantie met vrienden op reis geweest. Zelden was hij, toen de cursussen weder aangevangen waren, naar Vroden gekomen. Enkele malen den Zondag en toen maakte Berenice zich uit de voeten. Zij had een soort schrik voor dien jongen man, die haar ontzag inboezemde en dien ze zoo leelijk vond.

En nochtans sprak Colette steeds van hem met de grootste ingenomenheid, met echte moedermin.

De schier bestendige afwezigheid van Otto had invloed op de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van Berenice. Telkens er een klant kwam om te betalen of wien de maat moest genomen worden of een nieuw kleedingstuk aangepast, voelde Berenice haar tegenwoordigheid onbescheiden. Zij stond op en ging in het tuintje. Maar er waren dagen gekomen, dat het regende of dat de donder begon te grollen. Zij legde haar naaiwerk neer en zag Colette vragend aan, terwijl Martinus gewichtig met den binnengetreden begon te beraadslagen over keus van stoffe of snit, en hij ook wel eens — reeds met den ontrolden meter in de hand — keelruimend, vermanend naar Berenice kon omkijken.

Colette gaf haar een teeken, den zolder aanwijzend, en Berenice vluchtte de trappen op en bleef boven, de deur achter zich dichtdoende.

Er was maar één kamer op dien zolder: de kamer aan den gevel, met één venster er in. Die kamer was Otto's kamer. Alles sprak er nog van zijn vroeger daar-zijn en zijn thans korter oponthoud: een afgetrokken bed, een waschstand, handdoeken, kleederen aan den kapstok, schrijfbenoodigdheden, papier en pennen op de tafel. Er was een zijde

van den wand heelemaal met rijen boeken bezet. Berenice keek, de eerste keeren van haar ballingschap daarbinnen, wat door het raam, de straat en de verre weiden; maar er was weinig te zien en de bezoeker bleef soms lang; zij hoorde 't aan de luide, eentonige, bewijsvoerende stem van Martinus. Eindelijk ging zij eens voor de bibliotheek staan, verstoutte zich om eenige titels te lezen en weldra nam zij er een boek uit en zette zich in Otto's zetel. En het geestesleven veropenbaarde zijn macht. Het nam haar heel in beslag. Zij las en las, met hartstocht, zonder keuze, onweerstaanbaar aangetrokken. Otto bezat boeken van allerlei aard: romanliteratuur, gedichten, wetenschap, geschiedenis en wat er tot zijn vak behoorde. Enkele in 't Nederlandsch, vele in het Fransch. Deze was de vadertaal van het kind, hij was herkomstig uit Touraine. Ze sprak die taal hem na, vlug en zelfs sierlijk, evengoed als zij, die in gene gouwen geboren zijn. Verdiept in hare lezingen, hoorde ze vaak niet dat Colette haar riep:

„Hij is weg, ge moogt beneden komen!"

Geen antwoord.

„Maar, jong, wat blijft ge daar boven doen?" vroeg ze.

Berenice lachte eens, half guitig half verlegen:

„Colette, ik lees."

„Waar ge u toch mee kunt bezighouden!" sprak de weinig geletterde.

Martinus kuchte eens, terechtwijzend:

„Hm! hm! Wat zou ik zijn zonder geleerdheid? Wetenschap is een gouden boterham."

Colette liet haar begaan. Geen van beiden dacht aan gevaar of tè vroege inwijding voor het meisje.

Het handwerk werd verwaarloosd. Het was nu niet alleen, wanneer er iemand was, dat Berenice naar boven trok en er uren achteraan bleef zitten. Hongerig naar haar half gelezen verhaal, of benieuwd naar kennis, want zij had zucht naar ontwikkeling en voldeed deze in de maat van het mogelijke door al de hinderpalen van studie zonder leiding, als een reiziger, onbekend met de streek, naar een doel gaande, door omwegen heen, vaak afwijkend van zijn weg.

Het was koud op die dakkamer, die naar 't noorden lag. Vuur kon en zou er niet gemaakt worden, al ware er gelegenheid toe geweest. En nadat Berenice een paar dagen ach-

tereen bibberend was beneên gekomen, schafte Colette raad: zij bereidde haar een voetenstoofje. Op den rug en aan de schouders voelde het kind nog de ijzige lucht. En hierin schafte zij zelve raad. Aan den kapstok hing een verwezen winterjas van Otto; dien wierp zij eerst los over zich, toen waagde ze het hem aan te trekken. Zij vond een haren winterpet van hem en zette ze op haar hoofd. En aldus zat ze daar met hare schrale gestalte en het fijn gezichtje, verhelderd door twee groote oogen en een opbloeienden jonkheidsblos, guitig glimlachend in haar zelve om de door niemand geziene studenten-karikatuur die ze was.

O die morgenden op de eenzame kamer, met de stomme leeraars, verwanten van haar ziel, bevredigers van haar streven, ze vergat die nooit!....

XIII.

Otto had geschreven, dat hij de Kerstvacantie bij zijn ooms en tante te Vroden doorbrengen zou. Dit was telkens een vreugdig vooruitzicht. Tante Colette inzonderheid voelde zich feestelijk opgewekt. Hij was haar kind, haar aangebedene, haar steeds bewonderde. Maar evenals zijn wankelende gezondheid in zijn eerste levensjaren, en nu nog zijn zwak gestel, haar bestendige onrust ingeboezemd hadden, zoo ook was het geval met haar bekommernis over zijn gemoedstoestand. Telkens hij zijn bezoek had aangekondigd, in een van die hartelijke brieven, waarin hij haar „moedertje" noemde, was zij verrukt, vol begoocheling, opgewekt als een oprechte moeder, die haar sinds lang afwezigen zoon verwacht. Zij verbeidde hem met ongeduldig haken, hielp zijn kamer in orde brengen en maakte zijn lievelingsgerecht klaar. En zalig glimlachte zij, te diep ontroerd voor andere uiting, toen hij zijn armen om haar hals sloeg en haar zoende.

Maar, helaas! Het vragen naar wederzijdsche gezondheid, het mededeelen van wederzijdsch nieuws was spoedig uitgepraat; het lekker eten, hooggeprezen, was gauw op, en andere aanrakingspunten waren er niet veel. In Vroden had hij geen leeftijdsgenooten van zijn geestespeil. In de herberg gaan deed hij niet; studeeren kon hij evenmin, als hij kwam om te rusten. In den winter vooral was de telkens weer-

keerende illuzie van huiselijk genot vlug weg: de dagen waren kort, koud, mistig, donker, ten beste dat het ging. Veel wandelen deed hij niet, uit zorg voor zijn borst. Hij zat bij de warme kachel in den werkwinkel, heel dicht er bij, zijn knieën en zijn handen warmend, gansch uit zijn sfeer, met de gedachten elders, terwijl hij verstrooid luisterde naar de vertellingen van tante Colette en de bewijsvoeringen van oom Martinus, dingen die voor de beiden belangrijk en nieuw bleven, maar die hij reeds te dikwijls had gehoord om ze niet van buiten te kennen.

Hij keek naar de musschen, die langs de goot huppelden en vroeg een schuilplaats zochten voor den nacht op een spijker daaronder; naar den regen, die striemig langs de ruiten afdroop; of naar de donzen sneeuwvlokken, die dwarrelden op de aschgrauwe lucht en op- en neervlogen, voordat ze besluiten konden voorgoed te gaan liggen op de lijkwade over den grond. En hij geeuwde eens luid, of floot eenige noten, als bewusteloos van wat hij deed, nooit het aangezette wijsje voleindend, soms uit beleefdheid de een of andere opmerking makend, waaraan zijn ziel vreemd bleef.

Otto verveelde zich, zelf werkeloos in 't midden van al die bedrijvigheid: driegen, naaien, scharenknippen, machinetikken. En hij deelde zijn onbehagen aan zijn omgeving mede; er legde zich van lieverlede een triestigheid over de groep, een gevoel van machteloosheid, een drukking op 't gemoed, waarvan niemand de oorzaak zocht, maar die zich soms uitte in een klagende bespiegeling op den winter en het weêr.

Kwamen er klanten, zoo misviel het Otto bepaald. Geen kon er binnen zijn, zonder dat de student dadelijk de aandacht op zich trok, zonder dat hem vragen werden gesteld of ongewenschte dingen gezegd. De boeren vroegen hem, of hij geen brood te eten had, dat hij zoo mager was; of hij ziek was, vroegen wat hem scheelde en zeiden dat kadeeën [1]), die achter den paardenstaart gingen, er anders uit zagen dan hij.

Otto wist het wel en herhaalde het dikwijls genoeg aan zich zelf. Inwendig kon hij het zich, onbedroefd, voorhouden; maar zijn ooren konden het niet hooren, en met een kwetsuur in 't hart ging hij op zulke avonden naar bed.

---

[1]) Kerels.

Nu kwam hij weder af op dien helderen vriesmorgen van Kerstdag, licht van tred, met de altijd vernieuwde illuziën en met dezelfde illuziën werd zijn bezoek te gemoet gezien. Hij kwam zelfs met een vroegeren trein dan hij geschikt had, vroolijk zijn blik latende waren over de bestroomde weiden, waarop een lichte ijskorst lag en waarover zwarte raven vlogen.

Hij keek minzaam op naar madame D' Haeyer aan haar eeuwig raam, als vastgegroeid aldaar, groette den grooten stationschef met zijn rooden kepi, en dezelfde pijnrimpel verscheen op zijn mond, dezelfde gedachte schoot telkens door zijn brein:

„Ware ik eene kerel als gij! vijf voet zes duim!"

Het leven was met zulk een gezondheid en zulk een persoon gewis enkel genot! Krachtsbewustzijn, lichaamssterkte, o indien deze hem ook waren toebedeeld geweest!

Dit duurde slechts een oogenblik.

Berenice kwam zoo even van de kerk en zag hem bloode aan en hij herkende haar, de kleine, die hij reeds bij zijn tante had aangetroffen, en die zoo schuw vluchtte voor hem.

Verbaasd keek hij haar aan; wat was ze groot geworden op zoo korten tijd! Een volwassen meisje bijna. En, onbewust, groette hij haar als een dergelijke, met breeden zwaai den hoed voor haar afnemend. En Berenice bloosde beschaamd over zooveel eer, nog met een schuchter kindergevoel: „Ik voor groote-mensch aanzien!" net als toen tante Colette haar vertrouwelijke mededeelingen deed van huiselijke geheimen boven haar leeftijd....

Otto was altijd zoo welkom! Zelf zoo blij de eerste uren. Het noenmaal was vroolijk afgeloopen in harmonie van genegenheden. Tante Colette had het gezellig samenzijn zoo wederzijds pleizierig bevonden, dat ze, in opgewekte stemming, met een ongewoon voorstel uitkwam: namelijk samen te blijven en gevieren een boomken te jassen.

Dat bleek te veel gevergd: oom Eed schudde het hoofd en zei rechtuit, dat hij het niet begeerde. Wie een heele week op een tafel zat, verwakkerde zijn beenen wel gaarn en wilde eens bij de kameraden wezen.

Dat verwakkeren en bij de kameraden wezen kenden allen. Collette zuchtte reeds met het vooruitzicht van zijn dronken

thuiskomst. Martinus nam zijn zwaren winterfrak van den spijker, borstelde dien traag en zorgvuldig uit, met iets solemneels in de gebaren en hield dien aan den, van zijn stoel daartoe opgerezen Otto voor, die hem hielp aanschuiven. Zulks zei meer dan woorden, dat een andere magneet hem aantrok. En tante en neef bleven alleen.

Otto had eens voor al aan Colette gevraagd nooit meer te gewagen van oom Martinus' buitensporigheden, eindeloos verveeld door haar vroeger geklaag er over.

Zij had het niet vergeten en zei enkel:

„Als het zoo is, zal ik eens tot bij madame D'Haeyer loopen. Otto zou wat lezen en ging een boek halen, maar, nog eer zij de voordeur had dichtgetrokken, stormde hij weer naar beneden. Hij hield een tamelijk groot, ontrold papier in de hand:

„Wat is dit?"

Een landkaart van Azië!

Tante Colette stond eerst wat beteuterd de teekeningen aan te staren, toen zei ze openhartig:

„'t Is van Berenice, geef hier."

„En hoe komt zoo iets op mijn kamer?"

Weer wist zij eerst niet wat antwoorden en toen:

„Och, ze heeft dat ding daar nagemaakt. Ze moet toch ergens gaan zitten, als er klanten komen en zij er te veel is."

Aldus op *zijn* kamer! En nu trof het hem en zei hij het, dat hij nu begreep, hoe het kwam, dat zijn boeken uit hun plaats stonden; hij had het reeds een paar malen bemerkt, zonder er eigenlijk de oorzaak van te zoeken. Maar in eens flitste een weerlicht door zijn brein:

„Tante, wat hebt ge toch gedaan! Alzoo een kind, alleen ginder omhoog! Er staan allerlei dingen, wat ze niet lezen en niet zien mag."

Colette nam het niet zoo hoog op.

„Meent ge, dat ze daarin gaat snuffelen?"

Middelerwijl keek hij weder naar de kaart, ze trok zijn gedachten af:

„Lang niet slecht, niet slecht," zei hij in zich zelf.

„Tante, weet ge wat, breng Berenice eens mee als ge terugkomt."

XIV.

En zoo geschiedde het. Niet zonder moeite echter.

Berenice trad schoorvoetend binnen, zich verschuilend achter de oude meid, als een misdadigster, die voor den onderzoeksrechter verschijnt.

„Maar 't is goed, 't is goed!” zei Otto aanmoedigend, vervroolijkt door haar schroom.

Haar fijn aangezichtje gloeide hoogrood, haar groote oogen keken niet hem, maar de kaart aan. En, dadelijk als leermeester, maakte hij haar aanmerkingen, tevens lof uitdeelend. Hij haalde het atlas, waarnaar zij gewerkt had, bewees haar door vergelijkingen, in wat zij gefaald of wat zij juist gedaan had. Ten leste gaf hij haar zijn blauw potlood en het atlas mede. Zij moest een andere kaart maken en ze hem morgen namiddag komen toonen.

Intusschen was het laat geworden. Berenice wilde naar huis. Otto zou haar begeleiden. Hij deed zijn overjas aan, trok den kraag hoog op en stapte naast haar door de dorpsstraat. De wind blies vinnig in 't gelaat; schaarsche lantaarnen verlichtten onvoldoende; duisternis lag alom verspreid. Hij stapte flink door uit vrees voor de kou; hij sprak niet uit vrees voor zijn keel. Berenice moest op een drafje loopen om hem te kunnen volgen. Hard klonken hun stappen op den bevrozen grond; omhoog werkten de starren aan hun tinteling.

Aan 't station kwam juist een trein voorbij. In 't licht der lantaarn ginder glom de roode kepi van den overste. Hij stond er op zijn post, geketend als een hond aan zijn hok.

„Goên avond,” haastte Otto zich haar in zijn sjerp toe te brommen zonder de hand uit zijn beschuttende mouw te trekken en Berenice antwoordde hetzelfde en was met een paar sprongen binnen.

Otto had zich niet verveeld dien dag en dien avond. Tante Colette voelde er den terugslag van, overgelukkig in zijn genot, tevreden over zijn tevredenheid.

Zij keken zelfs elkander lachend aan, in stede van er het treurige van te bedenken, toen een reuteling aan de voordeur het bewijs leverde, dat oom Edward het sleutelgat eerst niet vond en hij verwaaid binnenzwenkte.

Martinus keerde enkel veel later naar huis, toen de drie reeds te bed waren.

XV.

's Anderdaags had het overvloedig gesneeuwd. Ondanks dat kwamen de klanten na de vroegmis en vóór de hoogmis. En daar tante Colette voorzag, dat er na de vespers nog te verwachten waren, had zij een groot, en in haar oogen grootmoedig besluit genomen: zij had vuur doen maken in het glazen dak, waar de laurierboomen in bakken hun winterslaap sliepen, donkergroen, onbewegelijk, als dood.

Het was er warm, het was er hel met het licht van daarboven, nog verscherpt door het wit van de daken, behagelijk, met een gevoel van ingesneeuwd-zitten, en al het gewenschte rondom zich.

Aldus ten minste voor Otto op dit oogenblik. Zeer kouwelijk, genoot hij van de bakering aan zijn knieën, genoot hij van de goede atmosfeer in die plaats, waar het 's winters zoo ijzig was, en waar vroeger geen gebruik op dat tijdstip van 't jaar werd van gemaakt.

Meteen kreeg hij een bewustzijn van bezit: dit ook was *zijn* kamer, hij voelde er zich eigenaar en gastheer.

Hij had zijn boeken en benoodigdheden naar beneden gehaald, en wachtte, met dat genoegelijk weten, dat het wachten geen ijdel vooruitzicht was en dus geen ontgoocheling in 't verschiet had.

Het was eerder als afwisseling dan uit eigenlijke belangstelling, dat hij Berenice ontboden had; of liever de twee gevoelens waren zoo innig vereend, dat er geen onderscheid meer in te ontwarren zou zijn geweest, indien hij zich de moeite gegeven had er op na te denken.

Zij kwam dan ook aldra, met de levendigheid van een nieuwe scholierster, voor wie het schoolgaan een vermaak is; hoogrood, de huid door den vrieswind geprikkeld, het gezichtje door de twee groote oogen verlicht, diep in de kapeline verborgen. Deze afgeworpen, schudde ze eens het hoofd en de blonde lokken spreidden zich open op den rug als een schapenvacht.

Zij was reeds heel onbevangen, tam als een jong hondje bij een nieuwen meester.

„O, vuur!” zei ze, ook onder den weldadigen invloed van ’t lang ontbeerde in eens verkregene.

„Vuur!” herhaalde zij.

Nooit had ze er onder dat afdak gezien.

Tante Colette had zich in den werkwinkel aan ’t raam gezet, keek nu eens naar de straat, dan door de open deur naar de beiden met het welgevallen eener moeder, die behagen schept in haar kinderen.

Tweede Kerstdag! Een afgestelde heiligdag. „De diensten als des Zondags,” had men van den preekstoel afgeroepen. Arbeiden was veroorloofd, doch werd niet of weinig gedaan. Aldaar tenminste niet. Martinus zou met valavond wel uitgaan. Edward was reeds weg.

En ginder in de serre begon de les: ernstig gegeven, wakker en ernstig beluisterd: hij met den blik op haar, zij met de oogen naar hem opgeslagen.

Vroeg viel het aschgrauw van de schemering in, weldra donker in de hoeken, onder de tafel, de papieren op de tafel nog witachtig.

Er was een hanglamp en, toen die brandde, werd het eerst recht genotrijk.

„Hier laat ons hutten bouwen,” staat er ergens in den Bijbel. Zij zaten in zulk een hut, zij hadden er gewis geen andere gewenscht.

Het open vuur kraakte, soms uitspattend in een sprenkel over den vloer; de vlammen laaiden lustig op, hun sinds duizenden eeuwen bewaarde hitteschatten onbezorgd verspillend; de kruinen van de lauriers, met licht doorspikkeld, teekenden fantastische figuren op den muur; hagelgruis knetterde, als een winterlied, op het glazen dak boven hun hoofd, het bewustzijn van huiselijkheid nog verhoogend, van het zalig plekje een geluksnestje makend.

Genoeg geleerd echter. Otto had een paar lievelingsdichters meegebracht. Hij las vrij goed voor en deed een wijze keus. Opkijkend soms, merkte hij wel, hoe Berenice luisterde, gretig, opgetogen, met den glans van geestdrift in het oog.

De poëzie! Een veropenbaring voor haar vatbaar gemoed. En toen ze, betrekkelijk laat reeds, samen weer over de eenzame, thans glibberige straat, haastig voortstapten, was het niet bij gebrek aan gedachten, dat Berenice er geene

uitsprak: begeestering hief haar voetjes als het ware van den aardschen bodem op, nieuwe horizons ontrolden hun wonderen voor haar; verwantschap met die keurbende van zeggers-kunstenaars woelde onbestemd, doch machtig eigenzelfverheffend in haar; en toen Otto zonder de hand uit zijn mouw te trekken, haar weder „Goên avond" wenschte, antwoordde zij op een ongewonen toon: er schuilde exaltatie achter de weinige woorden van „Dank en vaarwel!"

Vlug terugkeerend met den halskraag hoog op, de sjerp over den mond, kon hij een glimlach niet bedwingen: den zelftevreden glimlach van een, die kunstgevoel en zieleleven in eene rijke, nog te ontwikkelen natuur heeft wakker gemaakt.

Het was eene gelukkige kerstvacantie.

Dag aan dag kwam Berenice: het verwaarloosde veld van haar kindsheid had braak gelegen en bracht nu verbazend welig tierende vruchten voort. Otto vergeleek het aan een goudveld, rijk aan metaal, en waarop hij vele, vele korreltjes verspreid vond. Hij had dat veld ontdekt en zamelde ze te gader tot een voorraadschat ten behoeve van haar toekomst. Hij kreeg haar lief als de fiere uitvorscher van haar begaafdheden, als elke weldoener zijn beschermeling liefheeft....

Tante Colette, met de onbescheiden bereidwilligheid, welke het meerendeel der vertrouwelingen kenschetst, en die de schuchter gefluisterde geheimen van anderen als eigendom niet alleen, maar als openbaar eigendom aanzien, had hem alles verteld, wat zij van Berenice's herkomst en vroeger leven wist.

Otto had ze aangehoord met gedachten, die hij aan de onwetende niet mededeelde en, toen Colette zei:

„Groot voor haar leeftijd, kloek, niet waar?" had hij geknikt met een onoprecht:

„Zeker, zeker."

Maar toen Berenice dien dag verscheen, in schijnbaar-opbloeiende jeugd had zijn doktersblik hem ingelicht:

„Pijn in den nek," zei ze lachend, als ter ontschuldiging, dat ze haar bont in huis aanhield.

Dat kwam hem juist te stade. Het was een voorwendsel om haar bij zich te roepen, een medicaal onderzoek te doen.

Zij stond vóór hem. Hij voelde onder hare kin met de twee duimen: „Ja, ja," zei hij tot zichzelf. Daarna: „Ge moet u goed voeden, kind," vervolgde hij luid.

En toen ze weg was inwendig: „Klieren, ik dacht het wel, die vroege ontwikkeling: schijnkloekheid... erfelijk belast... zij ook... even als ik... erfelijk!..." murmelde hij.

XVI.

Deze gemeenschap van levensramp, onbewust bij haar, duidelijk en gruwzaam zeker, voor wat hem betrof, bracht Berenice nog wat nader als een rampgenoote van het lot, vermoedelijke verstootelinge van de gezondheidsgave, dien hoogsten stervelingsschat!...

Na zijn vertrek bleef Berenice nog onder zijn zedelijke macht: een besturende geest zweefde over haar arbeid. Met ijverig enthusiasme zette zij de studie voort, thans minder in 't wilde, met meer vrucht, telkens met het oog op de terugkomst van den meester. Voor iederen dag der week had hij haar een taak gegeven. Haar lievelingsdichters las ze tusschenin. Lang had zij den tekst echter niet noodig: de rythmus bleef in haar natrillen, hing in haar geheugen, kleefde er aan vast als het vlokkig bloeihulsel van de populieren, neêrgewaaid over een hulstenhaag. Terwijl ze zich aankleedde, zei ze de strophen op; terwijl ze over de straat ging, ruischten ze in haar hoofd.

Het ernstig leeren, het bestendig opwekken van haar phantasie hadden haar geest verfijnd en haar zenuwen geprikkeld. Het levendige van haar aard was in rusteloosheid vergaan. Het werd een behoefte, een onweerstaanbare aandrang bij haar immer en immer nieuwe elementen tot voeding van den geest te zoeken, hem op de proeve stellend tot zelfkwelling toe. Geen uitingsmogelijkheid meer noch bij Colette, met haar bekommernissen van ondergeschikten aard, noch bij haar gebrekkelijke grootmoeder met haar hondengezelschap, noch bij haar stuggen oom: de verpersoonlijking van toewijding en plichtsbetrachten zonder de uitdrukking der liefde, die er de geluksbloesem der omgeving van daarstelt.

Het ruwe werd haar onuitstaanbaar. Edward kwam haar gemeen voor; Martinus verwaand-pedant en haar groote aanhankelijkheid alleen voor Colette kon haar dezer intellectueele minderheid doen vergeten.

Maar wat haar het meest van alles tot weerzin werd, dat was de omgang met Mietje, zoo onbeschoft en stout tegen haar grootmoeder. Berenice was te jong tot het opsporen der oorzaken, te levensonervaren tot het ontcijferen der menigvuldige factoren, welke een toestand teweeg brengen. In haar oog had Mietje alleen schuld, was zij de zondebok, en een soort haat ontwaakte tegen de gedienstige, de beschermingshaat van jeugdige verontwaardiging.

De meid had het druk, had het lastig, moest bestendig de zittende hulp verleenen, 's avonds was ze moe, 's nachts sliep ze den slaap der gezonden, der geestverdoofden.

Berenice, reeds zenuwlijderes, in bestendige hersenoverspanning, kon den slaap moeielijk vatten. Het lezen van een treffende poëzie, het oplossen van een rekenkundig probleem, het hoofdzoeken naar een geschiedkundigen datum, het kleinste, met éen woord, voldeed om haar wakker te houden; vooral als de wind rondom het onbeschut stationsgebouw huilde en het glazen wachtafdak toornig schudde en hij zoefde door den noteboom, lag zij te luisteren, met open oog naar die geheimnisvolle natuurkrachten, 'sluimerend soms, toomloos ontketend als nu bijwijlen, met een gevoel van 't breede, wijde, groote, woeste, uitbundige, dat zich in eindeloosheden verloor.... Wanneer alles doodstil was, behalve het eolisch harpgespeel in de telefoondraden, onhoorbaar schier en toch levendig vatbaar voor verfijnde zintuigen, wanneer de ijskegels buiten haar raam als diamant schitterden, stond Berenice op, hoe het ook vriezen mocht. Op haar bloote voeten ging ze aan het kamerhoekje staan, opkijkend, met haar groote oogen naar de maan die ze van daar kon zien, verkleind van schijf, hoog op haar winterpad, zelve als een ijsklomp, en alsof al de koude van den nacht door haar koudheid werd uitgestraald.

Toen ging ze weder, huiverend, overeind in haar bed zitten, met een hoek van 't deksel over haar rug getrokken, bestormd door gevoelens van mysterie en wargedachten: een mengsel van haken en ontberen, van exaltatie, van krachtsbewustzijn en machteloosheid....

Haar handen trilden van aandoening, haar hoofdje was als hol en tevens woelde er een beweging in haar brein, als liep er een onrustig diertje in rond.

O slapen, slapen! Zij strekte de armen uit boven haar kussen, als wilde zij de rust vatten en vasthouden.

Maar zij bleef wakkerder dan ooit.

Mietje ronkte.

In de eerste dagen van haar verblijf te Vroden was het ook aldus geweest; maar destijds waren haar zinnen zoo verstompt door een overweldigend leed, zooveel te smartlijker, omdat het nameloos was en geen uiting vond, dat het Berenice niet schelen kon, wat er om haar heen gebeurde of niet. Als een steen zonk ze dan in de peluw, en lag daar roerloos, in diepen sluimer tot de gehate dagklaarte haar wee wakker maakte.

Thans vond ze 't onuitstaanbaar. Dat ronken scheen haar dierlijkheid, natuurontwijding in zulke nachten van heerlijken maneschijn.

Verlagend voor zich zelve was 't een dergelijke nabijheid te dulden.

Eens werd het haar te sterk.

O slapen, slapen! indien ze zelve in slaap geraken kon! Maar de behoefte aan gedachtenschorsing, aan gevoelsvergetelheid was zoo dringend, dat ze slapen wilde, slapen moest, op straffe van zij wist niet wat verschrikkelijks, dat haar verstand en haar leven bedreigde....

Zij keerde zich om in haar bed, stopte haar ooren, trok de sarges hoog op; maar het hielp niet, immer door hoorde zij dat gegrol naast zich in het ander bed. En zij luisterde eindelijk, onweerstaanbaar geboeid, een gruwzaam behagen scheppend in zelfkwelling, haar vermoeiden geest dwingend tot een ongewenschte studie: een tijdlang ging de luide ademhaling regelmatig door, dan bleef zij gedurende eenige seconden achter, een valsche hoop gevend, dat het ten langen laatste toch dragelijk worden zou. Toen er eensklaps, als om de schade in te halen, een luider toon, aan een verslikking gelijk, volgde en het zaaggerucht weder zijn gang ging met verhoogen en verlaging.

„Mietje, Mietje!” waagde Berenice te zeggen, de hand uitstekend en haar bij den arm trekkend.

Alleen een krachtiger geronk volgde hierop.

„Ik zal er mij aan gewennen,” dacht Berenice.

O neen, het gelukte niet. Toen riep ze:

„Mietje, Mietje, ge ronkt!”

En weder volgde een onduidelijk, thans misnoegd keelgeluid.

Na een poos, want Berenice had de uren en de halfuren opvolgend nageteld:

„Mietje, het is al drie, om Godswil hou een oogenblik in, tot ik in slaap geraak!”

Naar ’t meisje ronkte al meer en meer. Geen andere redding bleef er over dan de vlucht.

In hooge zenuwontroering sprong Berenice nu voorgoed uit haar bed, zette de deur open, vouwde haar matras toe, nam ze in haar armen, als ware het een pluim geweest, met van misnoegdheid verdubbelde kracht, en droeg ze weg, de smalle trappen op naar den zolder. Daar was een dakkamertje, daar had zij een veldbed zien staan. Met overijling stelde zij het open, schoof de houten steunsels over de bouten, de pinnen er voor en liep nog eens naar de lagere verdieping om het overige van haar beddegoed. Dit alles met een verbazende vlugheid en onbegrijpelijke lichaamskracht.

Toen lag ze neder, heel doorkoud, doodmoede en de slaap kwam, stillend, herstellend en verkwikkend. Geen mensch in huis had iets gehoord.

Later zegende Berenice dien nacht van crisis. Hij had haar gered uit de gedwongen, vernederende vertrouwelijkheid met een grove natuur. Zij had een eigen kamertje, een klein heiligdom er bij veroverd.

XVII.

En nu ging zij heel daarin op met al het enthusiasme van nieuwe eigenares, verblind voor het falende of verkeerde, overschattend het voordeelige, met een uitbundig genot alles daarin schikkend en tooiend als een vogel, die zijn nestje maakt. Schier onmiddellijk na haar vertrek te zijnent, had haar stiefvader Berenice alles nagezonden, wat uitsluitend aan haar moeder had toebehoord of wat zij zelve in gebruik had. Al die rommel stond nog ingepakt op den zolder. Thans ging Berenice op verkenning en herkenning uit: een roodkoperen voetstoeltje met eikenhouten overdek vol ronde gaten. O dat zou goed te pas komen als verwarmings-toestel! Een schutsel, gewenscht om er haar ledikant achter te verbergen. Een werktafeltje, een werkmandje, een lessenaar; een paar mooie vazen en photographieën. Welk een belang-

stelling wekten zij! Hoe zocht ze de beste plaatsjes om ze te hangen of neer te zetten! Het leek als had een voorzienende hand voor haar gezorgd: er was zelfs een heel eind bloemige cretonne bij en daar maakte zij kleedjes van voor de tafel en den rieten stoel met de armleuning; zelfs aan het eenig steile dakvenstertje hing ze een versieringsfril. En toen er ijsbloemen [1]), uit het tuintje geroofd — kerstrozen noemde ze grootmoeder — in de vazen stonden, bewonderde zij het geheel als een kunstenaar zijn eigen — vermeend — meesterstuk.

Haar oom moest komen zien, die niet veel daarop zei; maar noch zijn onverschilligheid noch de kwalijk ingehouden schimp van Mietje waren bij machte om haar begoocheling met de lamp der waarheid voor te lichten.

„O, grootmoeder, het mooiste kamertje van heel de wereld! hoe jammer dat ge 't niet zien kunt!"

Neen, dat kon grootmoeder niet en nog zooveel andere dingen daarbij. Ontbering was haar levenslot.

Maar, ofschoon Berenice haar geest ontwikkelde en haar schat van weten verrijkte, haar schoonheidszin voldeed met haar illuzie en de geringe middelen te harer beschikking, toch schenen de gaven van haar hartje minder met dit alles tot dusverre in harmonie. Wel integendeel. Bij haar aankomst was haar kinderlijke uitbundigheid, en waren haar streelingen door oom en grootmoeder, zoo niet ruw afgewezen, toch met koelheid begroet. Al haar goede gevoelens bleven van lieverlede opgesloten en, wat haar verstand wist, voelde haar zieltje niet. Wat haar oogen zagen, weerkaatste geen beelden van weemoed in haar binnenste: de groote oom, door de natuur met zooveel lichaamssterkte bedeeld, steeds als een automaat op dezelfde uren, op dezelfde plaats staande, met de roode pet op, zonder andere krachtsverspilling dan het handenwuiven tot vertreksignalen. De gebrekkelijke grootmoeder, dag en nacht als vastgegroeid op dezelfde plek — dit alles nam Berenice gedachteloos en medegevoelloos in haar op, waar het een heimelijke werking onderging, die op een gegeven oogenblik, door een toeval in 't leven geroepen, ontkiemen, als een zaad in gunstigen grond gelegd, en tot een liefdeplant opbloeien moest.

---

[1]) *Helleborus niger.* Winter-Nieskruid.

Eens dat zij tegen den avond op haar kamertje in gezellig alleen-zijn zat te mijmeren, hoorde zij een spektakel beneden. Dat was niets ongewoons: bijna dagelijks hadden er schermutselingen plaats tusschen haar grootmoeder en de meid. Nu scheen het echter van grooter beduidenis en met eenige sprongen was Berenice de trappen af:

Zij zag een vlam boven den schouder der zittende slaan, Mietje toegesneld, deze met haar linnen voorschoot uitdooven, hoorde haar „oei! oei!" roepen van de pijn, terwijl grootmoeder luid schreeuwde.

Grootmoeder had geen letsel. Een groot gat was echter in haar mouw gebrand. De honden huilden en sprongen om haar heen.

„Waarom laat ge mij zoo roepen, waarom komt ge niet dadelijk?" verweet madame D'Haeyer haar meid, na 't overwinnen der eerste ontsteltenis.

„Ge schreeuwt en tiert heele dagen, „antwoordde Mietje barsch, „wie zou denken dat het iets van belang is?" en zij aaide haar verbrande vingers, waar geen der aanwezige twee naar keek, meer gevoelig voor haar botheid dan haar leed.

Mietje was gekomen om het licht aan te steken voor de zittende, die een grooten schrik had van de duisternis en, misnoegd omdat ze van haar werk, haars inziens nog onnoodig, werd afgeroepen, had ze met een gebromde verwensching, het lucifertje gegooid, waar het vliegen wilde. Het was op den arm der kreupele terecht gekomen.

„Alzoo zou een mensch in brand staan, voordat er hulp verschijnt," herhaalde grootmoeder haar verwijt.

„Ja, ja, en heelemaal opbranden ook," zei Mietje stout, zelve smartelijk gebelgd over de onverschilligheid der beiden, scherp den angel der brandwonde aan haar vingers voelend.

Maar dit was te veel voor Berenice: als een Engelsch haantje, dat zich tegen een grooten kanteklaar verweert, hoogrood, met een stem door toorn verkropt, riep ze, den arm uitstrekkend: „Weg van hier, gij stoute, die mijn ongelukkige, brave grootmoeder durft verdrukken!"

„Met dit verschil dat ge zelve nog goed zijt voor haar," snauwde de meid haar toe, „heele dagen weg of alleen op uw kamer."

Een priem in 't hart van Berenice, die enkel een grooten stoot voelde, zooals men van vermoorden vertelt, onwe-

tend op het eerste oogenblik, hoe ernstig ze gewond zijn.

„Hieruit!” was alles wat zij uitbrengen kon.

„O ik zal gaan, heel gewillig, heel blij zelfs,” zei Mietje nu met een tergenden grijns, „het is hier de hel, dag noch nacht rust. Meent ge misschien, schoone juffrouw, dat ik verlegen ben om diensten? Zooveel ik wil. Mijn armen zijn overal mijn brood waard,” en zij hield ze haar voor: dik, rood, met de plompe hand, door arbeid misvormd, met winterkenen zwart en bloedig doorploegd, zoo even op de vingers met brandblaasjes overdekt.

En zij ging, de deur achter zich hevig toeslaande. Haar stap werd hoorbaar boven, waar ze gewis hare zaken aan 't inpakken was.

Berenice stond, nog gramstorig opgewekt, met een uitdagend, verontwaardigd voorkomen, als eene die een heldendaad bedreven heeft.

Maar grootmoeder, met Mirza en Pitoe, ook onder den indruk van buitengewone gebeurtenissen, bestendig op en af haar schouders springend en over haar rug loopend, grootmoeder jammerde, ter prooi aan grooten angst:

„Mijn kind, mijn kind! wat hebt ge gedaan! Mietje weggezonden, mijn helpster, mijn troost, zij die ik niet missen kan, die 's nachts voor mij moet opstaan, die heel het huishouden bestiert!”

Berenice sloeg de handen voor haar gelaat, als om zonder verstrooidheid van daarbuiten al de akelige gevolgen van haar daad met afgrijzen, inwendig te zien. Toch trachtte ze zich nog te verweren tegen de tastbaarheid van het hachelijke, dat komen zou:

„Maar, grootmoeder, zij is boosaardig, onbeschoft tegen u.”

„Ja, doch ze meent het niet erg, ze is slecht opgevoed, doch wat al zorgen en wat toewijding heb ik haar niet te verdanken? Ze helpt mij, terwijl ze bromt en knort!”

Helaas! helaas! waarom moet de plant der huiselijke overeenkomst, hoe diep zij ook in liefdegrond wortelt, hare bloemen vaak onder zooveel kwetsende doornen verbergen!

„Mietje is braaf voor mij,” stotterde grootmoeder, schreiend zonder tranen, zooals oude menschen doen. „Door niets, door niemand kan zij hier vervangen worden!”

„*Ik* zal u helpen, *ik* zal alles doen!” zei Berenice.

Grootmoeder wist wel, dat ze niet kon; het jonge kind zelf had het besef harer machteloosheid, sterker dan haar goede wil. Zij vond geen beteren raad dan zelve te beginnen weenen. Grootmoeder werd nu heel week, haar hart sprak oprecht:

„Ik heb Mietje lief, ik wil ze niet verliezen."

Berenice had geen bevel noodig om naar boven te gaan, hoe hard het ook mocht vallen aan haar eigenliefde, de schuld die ze werkelijk had, te bekennen aan zulk een grof schepsel. Schoorvoetend trok ze de trap op en klopte bescheiden aan de kamerdeur; geen antwoord volgde. Nog een paar tikjes op het hout. En de verwoed gebleven meid, gewis haar inzicht misduidend, riep brutaal:

„Ja, ja, ik hoor u wel, ge moet zooveel haast niet maken om mij hieruit te drijven, ik heb u gezegd, dat ik gaan zal."

Weer begon het heete bloed te koken in Berenice en ze was op het punt een scheldend woord uit te spreken, toen een beter stem haar zachtmoedigheid voorhield:

„Mietje, een woord als 't u belieft," zei ze heel stil.

De meid, half omgekleed, opende.

Berenice hield hare hand uit en zag Mietje aan met hare groote oogen.

Deze stond eerst verbaasd; het booze scheen de zegepraal in haar te zullen verkrijgen, het wraakgenot van verzoening te weigeren aan een hooger geplaatste, in ootmoed nederdalend tot haar. Zij aarzelde, een grijnslach verscheen op haar mooi aangezicht; maar hij ontspande zich in een trek van goedheid, als een verslapping van wrok en zij legde haar hand in die van Berenice.

Beiden stonden met de tranen in het oog. Zij stonden daar, een zinnebeeld van de verbroedering der standen: hartsluimerende beschaving, plots tot zelfverwijt ontwaakt en nijdige, miskende, ruwe degelijkheid, door wederzijdsch begrip tot eindverbond gekomen.....

„Laat ons elkander liefhebben, Mietje," sprak Berenice."

„Ik vraag niet beter," was het antwoord. „Ik heb dat toch niet vrijwillig gedaan, juffrouw," ontschuldigde ze zich nu, „ik die zooveel voor mijn madame overheb."

„Zeker niet, zeker niet, doch spreken wij niet meer over 't gebeurde. Ge zijt verbrand, Mietje."

„Ja, kijk eens, juffrouw, en hoe zeer het doet."

Zij hield den bovenkant harer vingeren aan het meisje voor. Door de wrijving, gedurende haar verwisseling van kleeren, waren de bleinen opengegaan en nu was hier en daar het rauw vleesch zichtbaar.

Gezweept door zelfverwijt liep Berenice ijlings om een fleschje tegen brandwonden, dat altijd aanwezig was, scheurde oud linnen in reepjes, doopte het in 't opgeschudde vocht en verbond de handen.

En wie die twee daar had samen gezien, de eene haar werk van liefde, als een ziekezuster, uitvoerend, de andere dankbaar ontroerd het aanstarend, zou nooit vermoed hebben hoe dun het zijden draadje was geweest, dat, nu steviger dan ooit, opnieuw geknoopt, hun betere gevoelens en hun vereendblijven samenbond.

XVIII.

„Grootmoeder, daar waart ge er bijna aan," zei Berenice, later, nog sidderend-gruwend van het voorval.

De zittende sloeg de gevouwen handen als in dank omhoog, met de opgeheven oogen ook opwaarts:

„Opbranden en... niet vluchten kunnen!"

„Lieve, goede, brave, arme grootmoeder," zei Berenice, week gestemd en legde haar hoofd op den schouder der oude vrouw. Deze, aan zulke streeling niet gewend, het hart verbeend door onverschilligheid of ruwe behandeling, ziende dat tranen over de wang van haar kleindochter rolden, enkel egoïstischen terugslag van ontroering vermoedend, deed een beweging om het zwaarwegend hoofd af te schudden, en sprak:

„Kom, kom, het is allemaal voorbij, denken wij daar niet meer aan, Mietje blijft, dat is 't bijzonderste; laat mij nu met rust."

Hoeveel geleden verongelijking en welk een verwijt aan liefdeloosheid, hoeveel wanhoop ooit medegevoel te ontmoeten spraken uit deze laatste woorden niet! Berenice hief haar hoofd op, als onwaardig het daar ter rust te leggen, maar haar geschokt gemoed uitte zijn leed in overvloediger tranen.

Tot dusverre had zij den toestand te Vroden aangeblikt met het oog des onwetenden, des onverschilligen: hier was het stationsgebouw, ginder hing het uithangbord: *In den bonten Leeuw* bij J. J. Kerre, daar stond de noteboom,

glimmend groen, en suisde er zijn zomerlied of loeide er zijn najaarswoede uit; daar lagen de sporen; daar stond haar oom bij elken trein die aanstoomde; en aan het raam zat grootmoeder, deel uitmakend van dat geheel, als moest het zóo en als kon het niet anders; Mietje liep knorrend en ijverig rond in het huis als een ronkende werkbij, zonder dat Berenice ooit gedacht had, hoe weinig loon zij vond voor haar toewijding; welke opofferingen onkel August zich oplegde om in hun aller onderhoud te voorzien; zonder dat zij ooit gedacht had, dat er in al die menschen een ziel leefde, die eischen van geluk aan 't leven stelde!....

Nu stormde het over haar met zelfverwijt en prangend wereldwee.

Berenice had wel de tippen van die peluw van onder de tafel zien uitsteken, maar zich eigenlijk nooit afgevraagd, waarom grootmoeder niet loopen kon en wat zij aan de beenen had. Nu was haar medelijdende belangstelling opgewekt:

„Grootmoeder, wat hebt ge toch?" vroeg ze.

„Kom, kom," zei grootmoeder, die altijd zoo heimelijk haar voeten onder een langen rok verborgen had, „laat ons daar niet over spreken."

Maar Berenice drong aan. Zij wilde en moest het weten.

„Welnu, doch schrik niet," zei de gebrekkelijke, trok het tafeltapijt weg en hief haar kleed op.

En Berenice schrikte toch, en zoo geweldig, dat ze een schreeuw liet, de handjes voor haar oogen sloeg en een paar stappen achteruit week. Toonlooze klanken van afgrijzen kwamen uit haar mond.

Maar hoe vluchtig haar oog gekeken had, gezien had zij het toch: twee olifantspooten, grauw-purperachtig, ontzaglijk dik, overal gelijk dik, hard schijnend en als de pijlers van een grafmonument ruig met korstmos begroeid. Geen voeten meer; enkel de punt der teenen kwam er van onderen uit, onaangetast door de melaatschheid, mat-wit, met de nagels rozig nog...

En toen de verhelende lange rok weder over zooveel ellende was neergevallen, kwam Berenice nader met de twee handen, op de hoogte van het aangezicht in elkaar geslagen, de ellebogen, in smartbesef wijd van het lijf uit; tranen in het opgeheven oog:

„O, grootmoeder, grootmoeder, wat moet dat zeer doen!”

„Volstrekt niet, mijn kind,” antwoordde de rampzalige, bij wie de ontroering over haar wee met de pijn reeds lang voorbij was, „wat ge gezien hebt — beenen of voeten mag het niet meer heeten — is heelemaal gevoelloos geworden.”

„Hoe hebt ge dat gekregen, grootmoeder?”

„Gedurende de ziekte van mijn man, uw grootvader; ik moest dag en nacht bij hem zijn; hij wilde door niemand anders verzorgd worden, trap op trap af; — wij waren destijds rijk, ik meende het ten minste; want eerst na zijn dood kwamen al de schulden uit! Aanvangs voelde ik een groote vermoeienis en dacht dat ze met rust nemen zou overgaan; doch allengs vermeerderde de kwaal, zwaarte in de beenen, verdikking, totdat eindelijk... de akelige waarheid zich openbaarde.”

„Hoe heet zoo iets?” vroeg Berenice.

„Elephantiasis,” zei grootmoeder.

„Onkel August, onkel August, ik heb de beenen van grandmama gezien!” ondanks het „verboden ingang” op de deur van zijn kabinet, in overtreding met het consigne, binnenstormend.

Hij zat voor het telefoonstel, dat „trek, tik, tik, tik” deed en keek niet op, totdat het gerucht staakte. Hij scheen niet eenmaal boos voor de ongepaste storing, zag het kind aan, met de ontrolde papierstrook vol cabalistische teekens in de hand en vroeg:

„Welnu? En vervolgens?”

Berenice heel onthutst zoo weinig weerklank te wekken met het noodsein harer groote zielsontreddering, zelve eensklaps mat geslagen, kon niet anders meer zeggen dan:

„Dat het zulke schrikkelijke dingen zijn, onkel August.”

„Er zijn veel schrikkelijke dingen in de wereld,” antwoordde hij effenaf, heel ernstig haar aankijkend met een beduidenisvollen, kleinen hoofdknik.

XIX.

Tante Colette bevorderde het bijzijn der twee jonge lieden op alle mogelijke wijzen: ze dorst ze niet storen, als ze in de serre samenzaten, zorgde dat er vuur was, inkt in den inktpot, zand in het schaaltje; dat de kathernen op hun plaats

lagen, de landkaarten onaangeroerd, de leerboekjes niet verplaatst. Otto kwam nu alle Zondagen, soms van den Zaterdagavond en bleef tot den Maandagmorgen. Hij had een belangstelling te Vroden gevonden, een zeilsteen was daar, die hem aantrok.

„Ik ben er aan begonnen en wil het tot goed einde brengen,” zei hij in zich zelven. Hij vond ook ruim bij Berenice leeraarsloon: een wezen zoo oplettend, vlug van geest, bevattelijk voor alles, had hij nog nooit ontmoet, plichtsbetrachtend tevens tot het volbrengen harer taak, taai volhardend in de studie.

Met welgevallen kon tante Colette de beiden gadeslaan van uit haar zitplaats aan het winkelraam.

Otto kwam thans zoo gaarn naar Vroden en zijn liefde voor haar en de ooms scheen zoo teeder aangegroeid! Zij was oprecht gelukkig die wintermaanden.

In de paaschvacantie bleef hij er al den tijd.

„Alzoo een braaf schaap van een kind,” zei ze van Berenice, „zonder gezellinnen, met een kreupele grootmoeder, met een onkel, die ze wel niet misdoet, maar ze niet aantrekt; waar kan ze beter komen dan hier, bij mij die ook alleen ben?”

Op Beloken Paschen was Colette in den namiddag door Martinus met een boodschap voor een ver wonenden klant belast geworden. Heel den morgen had Berenice met Otto gestudeerd. Thans zat hij op zijn kamer en zij was vrij.

Zij gingen dus langs de groene, nog laag begroeide landouwen, naast de bruine elzestruiken, vol gele kattekens, die hun lentelied uitbengelden; met het oog op de bottende bogaarden, waar de pruimeboomen reeds kalkwit bloeiden, in de scherpe voorjaarslucht, onder dien diepblauwen hemel, in die schelle zon en dien fellen, stuivenden wind, die haar warmte zoo onbehagelijk dempt.

Colette had het — ook heel onbehagelijk — weder over Martinus en zijn bezoeken in den „Bierboom”.

„Hoe kan een mensch, die zijn verstand heeft, en die al oud is, alzoo misloopen?” sprak ze in ergernis, „o dat slecht vrouwvolk, dat slecht vrouwvolk! Ze zijn ’t land meester. En hij weet het, dat hij ze alleen niet heeft, en toch... en toch zal er ten laatste een trouw van komen,

onthoud wat ik u zeg. Hij is er van betooverd, van die leelijke baarze..."

„Kent ge ze?" vroeg Berenice, hoogrood, weder met het kieschheidkwetsend bewustzijn, dat dergelijke gesprekken en mededeelingen boven haar leeftijd waren.

„Bah, neen ik," antwoordde de oude meid, „alzoo een schavijl, welk treffelijk meisje zou tegen zulk eene willen spreken? Zij is niet jong meer, zilde [1]), ze begint ferm te driekruisen."

En, voortstappend, in gedachten verdiept, met het oog in het verleden, bitter: „Had ik het al geweten, al voorzien met dezen afloop der dingen, Colette zou bij de broers niet gebleven zijn, ze zou haar eigen weg gevolgd hebben," zei ze.

De nieuwsgierigheid van Berenice was opgewekt:

„Colette hebt ge nog verkeerd? [2])" vroeg ze.

„Ja, en lang, maar dat is in niet vergaan," en Colette zuchtte.

„Hebt ge nog gelegenheid om te trouwen gehad!"

„Of ik! meer dan eens."

„En spijt het u, dat ge 't niet gedaan hebt?"

„Ja," zei Colette.

„Ge hebt er dus meer dan eenen bemind in uw leven," herbegon Berenice, opgevroolijkt door die verklaringen.

Colette bleef stokstil staan en zag het meisje aan, verbaasd haar oogen opentrekkend:

„Wie spreekt hier van beminnen?" zei ze. „Een mensch trouwt niet altijd uit liefde. Ik had ook destijds niet veel lust en Martinus raadde 't mij af: „Wat moet ge ander moeders kinders gaan kweeken?" zei hij — want mijn volgende vrijers waren telkens weduwnaren, „ge zijt thuis veel te noodig." En ik bleef thuis en nu spijt het mij; want ik heb toch andermenschens jongens gekweekt, ik heb Otto gekweekt."

Spijt voelen, omdat men zonder liefde niet getrouwd is!

Neen, zulke platheid begreep Berenice niet en zij zweeg, Colette als een wonder aanstarend, inwendig met Lamartine murmelend:

„L'onde de mon torrent n'est pas l'eau que tu bois."

---

[1]) Weet ge.

[2]) Een vrijage gehad.

Zij kwamen aan een heel smal weegje, dat liep tusschen twee hulsten hagen, met hun glimmend-groen-gekrulde bladeren en hun scherpe stekelwering.

Colette kreeg een inval, heel opwekking, in plaats van haar weg te vervorderen, zei ze: „Ginder, achter, woont die slet; laat ons eens langs daar gaan; ik ben nooit, nooit langs daar geweest.”

Op het uiteinde van het hagenpad stond een groep hoevekens, vier of vijf, alle met een boomgaard, in wier bottend loover vinken sloegen. Op een dezer met den gevel naar de straat, las men :

IN DEN BIERBOOM, VERKOOPT MEN DRANK.

„Daar is het,” zei Colette op een toon, alsof ze niet het gezochte vond, maar een verrassende ontdekking deed. De pomp stond voor het huis, een gewoon boerenhuis met groene blinden, open in den vlakken zonneschijn.

Terwijl Colette, bang benieuwd, hopend en vreezend iets belangrijks te zullen zien, misschien hoopte op en vreesde de verschijning van de herbergprinses zelve, trad een oude boer half zwenkend uit het open deurgat.

En ofschoon een dergelijke gebeurtenis niets bevreemdends noch argwaan-wekkends had, waar het een drankhuis gold, zei Colette met zegepralende zelfkwelling:

„Ziet ge ’t nu, dat hij ze alleen niet heeft, ziet ge ’t nu, dat ik gelijk had?”

En weder wolkte intens dat hoogrood, met een gevoel van zielekwetsuur en reinheidsbezoedeling, tot onder het haar van Berenice. Vluchtig was het echter slechts: want de gouden spiegel harer verbeelding kon wel eens — afwrijfbaar steeds — door aardsche modder aangespat worden, doch was te rein, te onbesmetbaar om zich met een vuige zuurstof blijvend te verbinden....

In het terugkeeren was de wind nog heviger opgekomen; het stuivend zand werd bepaald hinderlijk. Het was te vroeg om naar huis te keeren.

Zij kwamen aan de holte onder een met struikgewas begroeiden heuvel uitgegraven, waar de lieden, die in ’t omliggende bouwden, de zoogenaamde „rots” — dat is roestkleurige zavel — deden halen ter vermenging met den kalkmortel.

„Laat ons hier wat zitten,” zei Colette.

Een kleine spelonk, waar de zon warm in scheen, voor den ruw blazenden oostwind beschut, overwelfd door een klompig kleidak, en van waaruit men veilig met plotse rukken langs de aardebaan, het stof in dwarrelwolken opvliegen zag, als rook uit een schoorsteen zich verder in de leemte spoorloos uitbreidend. Zalig rustte 't oog er op de groenfluweelen, uitgestrekte korenvelden.

Zij traden in den kuil.

„O, gij!” zeiden zij weldra, in eens blij verrast, na een eerste beweging van schrik, toen een schaduw voor de zon trad, Otto herkennend. Stokstil bleef hij aan den ingang staan.

„Ja, ik,” zei hij en hij lachtte: „Hebt ge mij niet zien komen dan? Ik u wel, ik ging u te gemoet, toen 'k u hierin zag vluchten.”

„Neen, neen, wij waren verblind van 't stof; zulke vegen en vlak naar ons toe,” sprak Colette en zij wreef nog eens aan hare oogen, ter bevestiging van haar gezegde.

„Kom, zet u hier,” en zij schoof wat weg van Berenice, „hier is 't goed en warm, heel uit den wind.”

Hij trad in 't hol, maar ging op een kleiigen uitsprong recht over de beiden zitten, waar hij den zonneschijn op zijn knieën had. Berenice heelemaal blijheid lachte hem minzaam toe. Dan keek hij door de stofwolken heen naar de groene landouwen en het maatloos blauw uitspansel en zweeg.

Maar Colette, nog knagend aan haar ergernis, in vergetelheid van zijn verbod, met de blikken strak voor zich op den roestigen bodem, als had ze daar een visioen, begon van Martinus, van den „Bierboom”, begon te vertellen van dien boer, dien ze had zien uit de kroeg komen, en riep Berenice tot getuige dat ze waarheid sprak.

Deze, met blijkbaar onbehagen, bloosde tot onder het gebleekt vlas van heur haar en Otto, heel verlegen door ongepaste zinspelingen, thans ook geërgerd, zei:

„Tante, eens vooral, ik verbied u nog ooit een woord daarover te spreken.”

De beide meisjes schrikten van zijn toon. Berenice keek hopeloos naar den uitgang met vluchtlust. Colette beet in de zoomen van haar uitgehaalden zakdoek, terwijl een groote traan op 't ijzerpantser van haar zijden kardinaal rolde:

„Bij al mijn verdriet nog hard aangesnauwd worden,” noktezij.

Otto zag haar aan, zijn droeve, dorre tante, vroeg verouderd door huiselijk leed; en wellicht rezen ook voor zijn oog visioenen op: handen die zijn kindertraantjes afdroogden, zoete woorden, die zijn kindersmart susten; een schort beschermend over zijn hoofd geworpen, als oom Martinus met bestraffenden arm naar hem toekwam; een schoot, waarop hij rusten kon; een borst, waaraan hij altijd in slaap mocht vallen..., en nu nog, wat al heimelijke, aanspraaklooze toewijding!

Ontroerd hield hij zijn hand open voor haar. Colette legde er haar rechter in.

„Tante,” zei hij, „bekommer u toch niet om al die dingen, waaraan niets te veranderen is. Laat oom Edward en laat oom Martinus doen, wat ze willen, elk is immers vrij.”

„Wat dan,” voegde zij hem toe, „wat dan vrij? en indien hij eens die baarze in huis wilde brengen? Ik, mijn meesterschap afstaan! Ik, bij hen blijven, nooit, nooit!.... maar waar naar toe op mijn ouden dag, waar zou ik een steen vinden om mijn hoofd op te leggen!”

„Lieve, brave, zoete tante,” zei hij, „bij mij. Hebt ge er wel ooit aan getwijfeld, moet ik het u met duidelijke woorden zeggen? Het was er toch immers altijd onder verstaan. Ge weet, dat ik nooit trouwen zal, net zal leven als een pastoor, en als een pastoor, die zijn goede moeder bij zich inneemt, neem ik mijn goede tante Colette bij mij in.”

Dat was wel duidelijk, een stellige belofte, die in weerschijn van zaligheid op het lang, somber gelaat uitstraalde als een zonneblik op een najaarshemel tusschen donkere wolkgevaarten heen....

„O, Otto, wat ben ik gelukkig! maar... maar Otto,” weder heel verdoofd van uitdrukking en toon, „Otto, ik kan niet, hoe zou ik op mijn jaren nog elders dan te Vroden kunnen gedijen?”

„Luister,” begon de jonge man heel ernstig, „luister, tante...” er kwam een korte wijle van aarzeling, terwijl hij het vreemd meisje aankeek, en toen, „o, Berenice is eigen volk voor ons; zij mag het allemaal hooren,” en hij hernam: „Met October, want ik wil mijn geest niet overspannen, ik stel mij in Juli niet voor, met October ben ik aan mijn eind-examen, valt het gunstig uit....”

„O, o!” onderbrak hem Colette, „wie twijfelt daaraan!”

„Welnu, dan krijg ik mijn diploma van geneesheer. Maar ik vestig mij nog niet dadelijk als dusdanig. Ik kies een specialiteit; de gynécologie, ik ga naar de klinieken van Parijs en Weenen en blijf er een paar jaren, dan kom ik mij voorgoed te Vroden plaatsen.”

„Och, wat hebt ge met die klieken te doen? Jongen, kom dadelijk naar Vroden,” zei Colette in haar begeerlijke haast.

„Neen, ik blijf bij mijn voornemen, niet dadelijk; naar Vroden, ja. Ik weet niet waarom een specialist altijd een groote stad zou kiezen als verblijfplaats; buitenmenschen moeten ook geholpen worden... Bovendien te velde is 't gezonder wonen voor mij zelf.”

„Maar een huis, een huis!” zei Colette, wetend hoe moeilijk het was er een passend, onbewoond op 't dorp te vinden.

„Tante, hoor, notaris Sonck van naast onze deur, met wien ik onlangs op den trein zat, klaagde dat zijn huis te groot was voor een jonkgezel. Hij had iemand willen zoeken om er de helft van over te nemen.

„Ik ben uw man, notaris,” zei ik. „En het werd besproken om een deur te maken op straat en een verbindingsdeur tusschen den scheidsmuur van de serre. Op die wijze zou ik den eenen vleugel krijgen, en ik zou van u en de onkels gescheiden, en toch met u vereend wezen. Gij zoudt kiezen tusschen hen en mij.”

„En is dat allemaal in eens gekantemand?” vroeg Colette, heel verbazen.

„Neen neen, maar 't is wel een uitvoerbaar plan,„meende Otto.

Berenice mocht het niet voort vertellen, was haar aanbevolen.

Trouwhartig zweeg zij het, doch dacht er op na, reeds in haar bedje liggend. Aldus zou Otto altijd te Vroden blijven, en zij hem dagelijks zien, o welk een heerlijk vooruitzicht!”

Otto zon er ook op na, zijn besluit vaster dan ooit in zijn eigen brein ketenend, kalm, beraden; voor hem was het niets nieuws, het had ook niets bekorends, het kreeg veelmeer een iets van onherroepelijke, bittere onderwerping aan een stout in de oogen aangekeken noodlot...

Tante Colette was de gelukkigste der drie: heel haar leven doorbrengen in dagelijkschen omgang met haar oogappel, haar lieveling, haar aangenomen kind!...

XX.

Otto had zijn examen voor de hoofdjury van Brussel afgelegd en kwam naar Vroden, in die koortsig-opgewekte geluksstemming, die bijna aan ziekte grenst en voor welke men een herstellingsperiode noodig heeft, voordat het brein rust vindt en de zenuwen in normalen toestand geraken; met dat eigenaardig gevoel van geest- en lichaamsstoornis nog, maar dat ons de toekomst effen als een landschap, in vage horizonnen uitloopend, vol rust en vol bevrediging voorspiegelt....

Colette jubelde op in moedervreugd, toen zij hare beide armen met ietwat lompen zwaai om zijn hals sloeg. Martinus stapte van zijn tafel, smeet zijn schaar weg, trok zijn vingerhoed af, schoof zijn werk op zijde en verklaarde, dat men heden niet meer arbeiden zou. Onkel Edward gooide zijn pet herhaaldelijk in de lucht en, na de eerste ontboezemingen van vreugd, troonde hij de gezellen mede naar de naaste herberg.

Het nieuws was reeds verspreid in 't dorp. Enkele buren staken hun vlag uit. Colette stelde in haar enthusiasme aan Martinus voor ook hun vaandel te voorschijn te halen om Otto een verrassing te bereiden; maar deze schudde het hoofd, het ging niet om zich zelven te verheerlijken, zei hij.

Daar Otto eerelid was van de Harmonie-Maatschappij, kwam deze 's avonds een serenade geven, heel de werkwinkel en de woonplaats stonden met hun stellen vol. Luid klonken de kopertonen, door de lage gewelven als in oproergedruisch weerkaatst. Berenice was tegenwoordig en had zich in een hoekje van de serre zoo ver mogelijk teruggetrokken. En ook zij was in feestelijke stemming; maar telkens er een zware bons op de Turksche trommel gegeven werd, weerbonsde het pijnlijk in hare ingewanden, had zij willen wegloopen heel, heel ver vandaar. Zij stopte hare ooren; dat dempte wat de scherpheid van het helsch geschal, maar toch vernam zij 't in trillingen van zenuwkwelling als een doove doet.

Edward liep rond met de brandewijn-flesch en schonk en schonk drong er op aan, dat men veel drinken zou. Martinus zelf had afstand gedaan van zijn deftigheid en ging bier tappen en diende hier en daar met haastige bedrijvigheid. Tot daartoe was het goed. Otto had een kleine toespraak van dank

gehouden, met hartelijk applaus begroet. Maar thans bemerkte hij, dat oom Edward erg van den alcohol begon te weten, en met een belemmerde tong, al de deugden en goede eigenschappen van hem — Otto — aan de omstanders uiteen zette. Reeds een paar malen had hij hem bij de mouw getrokken: „Zwijg, onkel Edward." Maar het hielp niet integendeel, luider en ontroerder werd zijn lof gezwaaid, de luisterenden — met het glas in de hand — glimlachten geheimnisvol; Otto wist niet, of 't met ongeloof voor hem of voor de dronkenschap van zijn ophemelaar was. Hij werd heel beschaamd en trok zich ook terug in de serre, nog scherper gekwetst, toen hij in 't voorbijdringen tante Colette tegen een paar jongelingen eigenaardigheden van zijn wezen en karakter hoorde vertellen, terwijl oom Martinus plechtig aan een andere groep verklaarde, dat er niet alleen in heel Vroden, niet alleen in België, maar in heel Europa geen grooter verstand bestond dan 't zijne. Hij was zoo machteloosboos, zoo diep in zijn kieschheid gewond, dat hij het einde niet afwachtte en naar zijn kamer sloop. Toen allen vertrokken, was hij zoek geraakt.

Colette ging met Berenice de verlichting zien: eenige kaarsjes aan enkele ramen, wat kleurige lampions boven de deurpost in de herbergen, hier en daar reeds een licht uit, de glimlijn onderbrekend, alles door den dikken mist in de koude octoberlucht gezien; de vlaggen aan de gevels zwart, slaphangend, onduidelijk-mysterieus, als de vleugels van groote hersenschimmige vleermuizen van voor den zondvloed; straatjongens joelend en krioelend in de duisternis.

Berenice zweeg onder den indruk van die ellendige mislukking van feesttooi, terwijl tante Colette's verbeelding, wel besloten geen neerlaag te willen bekennen, zich zelve tot geestdrift opzweepte:

„Maar kijk eens hier, maar zie eens daar," sprak die verbeelding, door den mond der oude meid.

Meer huizen — waar men niet meegedaan had, of waar de kaarsjes leeggebrand waren — lagen in 't donker dan er verlicht bleven.

„Ja, ja, heel mooi, en bijna algemeen," zei Berenice in haar verstrooidheid.

Wat was het toch, dat haar zoo drukte op dien tot vreugd

bestemden avond? Zij wist het niet, maar die armzalige verlichting, door den nevel aanschouwd, onder de siddering der koude herfstlucht, werd haar als een onbegrepen, vaag symbool, de voorspiegeling van een onverwinbaar noodlot.... een kleurloos leven; die schelle tonen der muziek, die schrikkelijke slagen op de groote trom, nog in weerklank en in wanklank nagalmend, waarom achtervolgden zij haar toch zoo onverdrijfbaar?

Zij werd niet klaar uit den warboel van haar halve gedachten en onvolledige gevoelens; zij zocht ook geenszins naar hun verborgen beduidenis, vatte niet hun gelijkenis met storende elementen in de harmonie van een menschelijk bestaan...

Berenice duwde dien nacht diep haar aangezichtje in de peluw en snikte en snikte en weende 't linnen nat, en vroeg zich af waarom, nu ze zoo blij had moeten zijn op zulk een heugelijken feestdag. Zij wilde en wilde 't wezen met haar overtuiging en voelde dat ze 't met haar ziel niet kon....

XXI.

Zij hielp Colette Otto's koffer gereed maken, stak er, verheimelijkt voor hem, onder 't goedkeurend oog van Colette een groot pak chocolade in, dat hij — verrast — zou vinden op de reis.

En toen alles gereed was, den voorlaatsten dag, zei hij aan Berenice: „Kom, laat ons nog eens in het tuintje gaan.”

Dat deden ze; maar het herfsttuintje met zijn verdorrend loover, zijn reuzelende zaadplanten, en de schaarsch nog bloeiende paarschblauwe asters tusschen de vele verwelkte en de nog gesloten knopjes, waarvoor de vriesnachten wel zorgen zouden, dat ze niet meer konden opengaan; de neergewaaide ranken van het geitenblad en wat niet al, dat dood was of nakenden ondergang en dood voorspelde, dat had iets zoo mededeelzaam-treurigs, dat het hen wegdreef. Zonder één woord te zeggen, als in gemeenschap van indruk, haalde Otto de plank uit het stalletje, waar 't hoveniersgereedschap stond, en wierp ze over de sloot, die het erf van de beemden scheidde.

Vandaar uit over 't gras en de smalle grachtjes kwamen ze op den heerweg, aan de kleine met heesters begroeide heuveltjes, waar het kleihol onder gegraven was.

„Daar zaten we in het voorjaar met tante Colette, weet

ge 't nog?" zei hij, haar het verdonkerd gewelf aanwijzend, waaronder thans modderig water stond.

„Ja, ja heel goed en wat er daar gezegd werd ook."

„Gezegd werd en gemeend," sprak Otto.

„Gemeend," herhaalde Berenice met nadruk.

De wind woei hun in 't aangezicht, en zoefde klagend door de reeds gele, verdunde populierenkruinen, het bruingevlekt loover in de grondplassen neerplakkend. Berenice's kleed haperde meer dan eens in de braamranken naast den weg, en de voet moest de droge hullekens biezen ontgaan. Verre nevelen kropen langs den horizon.

Otto was ondanks al het treurende en treurige om hem heen heel opgewekt, in de hoopvol-verwachtende, benieuwde stemming, die een sinds lang voorgenomen, dra te verwezenlijken reis geeft. Hij deed Berenice nogmaals zijn gekende plannen van verblijf uiteen; sprak haar ook van haar zelve, van haar verstandelijke bezigheden, gaf aanduidingen, raad, zei dat ze aan elkander schrijven moesten.

En, terwijl zij hem aanhoorde, — daar waar zij beiden een poos bleven staan — pluisde zij de witte, weggewuifde distelpluimkens uit de wol van haar kleed; waarna zij onbewust waarnam, dat er nog bloemen op de distelstruiken stonden, bloemen purper-roze, en daarnaast grauwe zaadvedertjes in bosselkens recht, saamgedrukt, nog niet rijp genoeg, nog niet gebleekt genoeg om ook weg te waaien; zij begreep echter alles wat hij haar voorhield, om 't onvergetelijk in zich op te sluiten. Voortdurend sprak hij, voortdurend luisterde zij, totdat haar gedachten wegdwaalden en haar oog op een ander bloemetje viel, een nog overvloedig bloeiende, eenzaam groeiende vlasplant [1]): teergroen met spitse lange blaarkens, de bloemetjes schitterend geel met een roestplekje op de onderlip. Dit trok haar aan, oefende een toovermacht op haar uit. En het was haar, of al die bloemetjes, al die uitgestoken lipjes fluisterden: „Bezie ons goed, nooit zult gij ons vergeten, wij zijn innig verbonden aan al uw herinneringen van dezen dag, wij stellen de synthesis daarvan voor!"...

„En terwijl zij naar die stille stemmetjes luisterde, zei Otto half misnoegd:

---

[1]) *Linaria vulgaris.*

„Berenice, ge wijdt geen aandacht aan hetgeen ik vertel.”

„Toch wel, toch wel,” beweerde ze lachend, tot de orde geroepen. Maar de bloemekens hadden waarheid voorspeld: nimmer in later jaren, viel haar oog onverwachts op bloeiend vlaskruid langs de wegen, zonder dat hun feeënroede herinneringen bij haar opwekte:

„Otto's bloemeken!” zei ze telkens met een weemoedige aandoening terug in het verleden blikkend.

XXII.

De koffer kwam voorop door een werkman gekruid.

Berenice kende het uur van den trein, had over grootmoeders schouder door het venster geloerd.

En thans verscheen ook Colette met Otto aan de gesloten balie.

Otto zag er reeds een heel reiziger uit met een plaid over den arm, in grijs toeristen-kostuum en een valies aan de hand, en met dat opgezweept zelfbewustzijn, dat den vertrekkende naar een ver oord kenschetst.

Het weer was heel mooi, de lucht blauw en mild; de zon nog warm. Zij scheen vlak op hun hoofden, terwijl ze daar wachtten tot een aankomende goederentrein voorbij zou wezen. Hel verlicht stonden ze daar: Colette met haar blinkend pantser aan. Zij duwde een zakdoek op haar oogen. Otto legde een hand op haar schouder, hij scheen iets bemoedigends te zeggen. Hij glimlachte. Nooit was hij Berenice zoo bleek voorgekomen; nooit was die rimpel van pijn om zijn mond haar zoo opgevallen. Het deed haar zeer aan 't hart hem daar zoo fier-luchthartig opgeruimd en zij wist niet onder welk dreigement der toekomst te zien.

Zij liep beneden. In de wachtzaal was op dit oogenblik geen mensch. En terwijl aan het winket zijn kaartje gegeven werd, keek zij hem nogmaals aan: rechte beenen, fiksche gestalt, ja, maar.... maar dat bultachtige, zonder den bult, dat hem kenmerkte, trof haar nu ook...

Zij mochten buitengaan; de hoorn had getoet, de trein was in het zicht.

Zij spraken alle drie geen woord en keken in de richting, waar, heel ver nog, een witte pluim aanwuifde en een zwarte stip vergrootte.

Hij drukte zacht de hand van Berenice.

Grootmoeder blikte door het raam. Otto blikte eens op naar

haar. Steeds had hij ze daar gezien, nooit had hij met haar gesproken, immer koel gegroet. Maar reeds in de macht van het vreemde, dat hem wachtte, het gewichtige dat hem omgaf, wuifde hij de hand naar haar en zij, gevleid door die opmerkzaamheid, boog en knikte goede reis.

De chef stond op zijn post, met de roode pet op 't hoofd.

„Vaarwel en tot weerzien, mijnheer D'Haeyer," zei Otto, naar den grooten man opkijkend:

„Vijf voet, zes duim!" dacht hij en dra: „O weg mogen, verre, verre de wijde wereld in, terwijl hij aan den grond gespijkerd...."

„Goede reis," zei de overste, en drukte Otto's hand zoo hard, dat het hem pijn deed.

De trein was reeds heel dicht bij.

„En nu tante, mijn lieve tante," zei Otto, de armen om haar hals slaande, „vaarwel, toe, schrei niet, twee jaren zijn zoo gauw om."

Hij kuste haar op elken kant van 't aangezicht, toen stak hij in zijn haast en koortsige-vertrek ontsteltenis een tweede maal de hand naar Berenice uit:

„Dikwijls schrijven, alles doen wat ik u heb aanbevolen."

„Ja ja," antwoordde Berenice ook heelemaal aandoening, hevig zijn hand schuddend.

„Maar geef ze dan toch ook een tootje [1])," zei Colette schreierig, en in gehoorzaamheid drukte hij zijn knevelmond op haar roode wangen.

Zij voelde zijn kouden neus tegen haar huid en griezelde. Het was als de beroering van een doode.

Het portier werd toegeslagen.

„*Fini*!" riep de chef, den arm uitstrekkend.

Otto had het raampje neergelaten, keek naar buiten, wuifde met zijn zakdoek tot waar de spoor een bocht maakte en de ter plaats geblevenen wuifden ook met de zakdoeken als flarden van herinneringen reeds, 't verleden achterna....

VIRGINIE LOVELING.

Het tweede deel in het volgend nummer.

---

[1]) Kus.

DOODS-VERZEN.

I.

Zooals een knaapje, na zijn taak op school,
Met andre knapen vroolijk spelen mag,
Maar, moede en peinzend na den nijvren dag,
Geen lust bewaarde in ruwen jongensjool
En vliedt der makkers ál te luiden lach
En wandelt traag, alleen met zijn viool,
Door avondbosch, naar verre hut, gedool
In donker troostend met vioolbeklag; —

Zoo wandl ik, luistrend naar het boomgeruisch,
Nu heel mijn taak in 't leven is volbracht,
Door woud van weemoed naar mijn vaderhuis,
Waar kalme slaap — of donkre droom — mij wacht,
In schaduw koel van wilgeloovr en kruis
En veedl, in schemer, melodieën zacht.

II.

Ik stond gebonden, vóor een donkre laan,
Door Angst en Hoop — en wachtte op Vreugde-naken.
Mijn starende oogen werden moe van 't waken,
Veel honderd zonnen zag ik ondergaan.

Tot op een wagen, zwart met zilvren spaken,
Mij wenkte een Engel, blank in licht van maan,
En riep: — „Ik kom uw Angst en Hoop verslaan.
Ik ben Gods wil, ik kom uw banden slaken".

Zijn reuzevleuglen ruischten rond mij heen,
Hij sneed mij los en wees naar 't blauw daarboven,
Dat, lichtdoordrenkt, door 't suizend loover scheen.

Maar 'k blikte omlaag: zijn wagen lag vol schoven:
Mijn dooden waren 't, die hij 't licht kwam rooven. —
En ál mijn wachten was op Dood alleen.

III.

Hoe zou ik vreezen, als een vreemdeling,
Den bleeken broeder van mijn Leven, Dood?
— Hij werd me al vroeg en bleef mijn speelgenoot.
Ik voel zijn adem wen ik teeder zing.

Mij langde Leven rozen, wijn en brood.
Dood bracht mij tranen, in de schemering,
De leste lelie, loover dat verging
En klank van kloosterklokke' en avondrood.

En toch, ik beef, wijl Dood nabij kan zijn,
Nu tulpenvelden purpre' als godebloed,
Narcissenlanden gele' als hemelwijn.

O bleeke Dood! keurt broeder Leven goed
Dat gij mee aanzit aan zijn bloeifestijn
En werpt uw schaduw op zijn lentegloed?

IV.

Ik vroeg het Leven heeml-extase en blij-
Geheimvol lachend, liet hij in mijn schoot,
Uit ruischgebladert, vallen, brandendrood,
Den levensappel. — Doch de dorst dien 'k lij
Werd niet gelescht door vrucht, die Leven bood.
En 'k weende in wanhoop, doch hij sprak: — „Wie mij
Niet valt te voet en looft mijn heerschappij,
Die laaft ten lest mijn bleeke broeder Dood".

Toen rees ik óp van waar ik nederlag,
Mijn treurlied neurende in de schemering.
Ik voelde een lelie vallen en ik zag
Mij vleiend wenken in zijn tooverkring,
Beloftelokkend met zijn liefdelach,
De bleeke Dood, tot hij me in de armen ving.

V.

Ik zat te peinzen bij een vijvervlak
En zag verrijzen, aan den horizon,
In halven cirkel rond een zilvren zon,
Gevleugelde gestalten; — de éene sprak
Tot de andre en wees naar mij, doch plots begon
Een vogel luid te juichen, op een tak,
Zoodat mijn hart van wild verlangen brak
Naar de engelwoorden, die 'k niet hooren kon.

'k Weet wél, die Englen hielden wijs beraad
Of nu mijn ziel was rijp en rein om God
Te aanschouwen. — Englen, wendt uw lichtgelaat
Tot de arme ziel, die de armen boven 't lot
Verlangend strekt naar vleugle' en blank gewaad!
— Droom, wenk van de Englen of daemonenspot?

VI.

Gebluscht, de lichten vóor het leeg tooneel,
Gevallen, 't scherm, verlaten-zwart de zaal. —
Ik aarzel huivrende in het voorportaal.
Dan slaat de Nacht haar mantel van fluweel
Rondom mijn eenzaamheid. Tooneelgestraal
En tranen fel om tragisch-waar gespeel
Verblinden nog mijn brandende oogen, streel
Ze koel, o donzen donker waar ik daal!

Hoe draal ik nog en duizl in duister bang!
Veel duizende andre zijn mij voorgegaan,
'k Hoor vér hun stemmen, 'k bleef alleen, al lang.

O zwarte Nacht! nu zie ik ster noch maan,
Maar wieg mijn ziel met zachten neuriezang
En blijf uw mantel veilig rond mij slaan!

VII.

Gelijk een moeder heldemoedig strijdt
Met boozen Dood, die 't kind haar rooven wil,
Haar liefde hoonend met zijn koningsgril,
Tot Dood haar ziel van bleeke vrees bevrijdt; —

Haar brood smaakt bitter, doch haar ziel wordt stil.
De moede handen in den schoot geleid,
Hoort zij 't geruisch der Zee van de Eeuwigheid
En voelt den wind van vleugelengetril; —

Zoo streelde ik lang uw weeke peluw zacht
En laafde uw koorts met koele medicijn
En waakte en zong en zorgde, heel den nacht,
En wiegde u teeder, weenende om uw pijn,
O Levensdroom! doch nu 't is ál volbracht,
Wiekt óp mijn ziel tot waar mijn dooden zijn.

VIII.

Hoe zal ik vullen tusschen leve' en dood
Den leegen stillen bangen schemertijd?
Van leven moe, tot sterven niet bereid,
Zag ik tot grauw versombren 't avondrood.

Voor sprookjeswaan, die 't argloos kind verblijdt
Met wachte' op wondren, werd ik veel te groot.
Aard, neem mij weder in uw moederschoot
En laat mij slapen in uw veiligheid.

Eens leek mij 't leve' een altijd volle wel
Van liefde-extase en vromen hemeldroom
En melodie van ruischend rijmenspel.

Doch roze en palm ontzonke' al lang mijn loom-
Geslagen hande', alleen nog rest mij wel
Een lied zóo droef dat ik te zingen schroom.

IX.

Ik wil mijn lijden nemen uit Gods hand,
Als vroom-gedwee, een kind, dat schreit van pijn,
Uit moeders hand, de bittre medicijn,
Die donkre droomen van zijn sponde bant.

Ik weet, mijn droeve ziel moet licht en rein
Gelouterd worde' in fellen smartebrand,
Aleer ze aanschouwe 't blauw Extaseland,
Waar louter engle' en blanke zielen zijn.

O leer mij kalm berusten in Uw wil,
Als 't kindje in moeders liefde en wijsheid! Geef
Me alléen geloof in U, dan word ik stil.

En zoo 'k van twijfl en woede oproerig beef
En wring de hande' en slaak een wilden gil,
God, fluister enkel: — „Wacht! — vrees niet! —
Ik leef!"

X.

Vraag niet Mijn naam, vraag niet vanwaar Ik kom,
O blanke Ziel gedoemd tot droeven staat
Door Leven sluw, dat sluipt met laag verraad!
Ik vecht u vrij en geef u 't Rijk weerom.

Doch zoo door 't Leven ge u verleiden laat
Met argwaan ruw te ontwijden 't heiligdom,
Waar u zal lijde' uw reine Bruidegom,
Weet dat uw Held voor eeuwig u verlaat.

Gedenk hoe Psyché met haar lamp verloor
Erôs, gedenk hoe 't Paradijs ontviel
Eva, die Weten boven God verkoor!

Gedenk hoe Elsa bleef alleen! verniel
Het godsplan niet! leen niet aan Leve' uw oor!
Wees louter vroom vertrouwen, blanke Ziel!

HÉLÈNE LAPIDOTH-SWARTH.

VAN HEBREEUWSCHE TOT ALEXANDRIJNSCHE WIJSHEID.

I.

De Joodsche Chokma is de philosofie van een overigens niet bijzonder philosofisch aangelegd volk, en dientengevolge meer levensleer, die op verstandelijk inzicht berust, dan wel speculatie in den zin der Grieksche wijsbegeerte. Haar oorsprong is in duisternis gehuld; maar een zekere verwantschap tusschen haar en de wijzen, van wie de Israëlietische geschiedboeken verhalen [1]), zal moeilijk geloochend kunnen worden. Gewoonlijk waren zij ouden van dagen, in de praktijk des levens vergrijsd, met hunne rijke ervaring de aangewezen raadslieden van elk, die voorlichting noodig had. Hun was het gestoelte der eere in stad en land bij traditie verzekerd. Niet gekweld door de zorgen voor het dagelijksch brood, hadden zij meer dan hunne medeburgers gelegenheid om hun geest te ontwikkelen, terwijl hun ambtelijk arbeidsveld, bestuur en rechtspraak omvattende, eene uitnemende leerschool voor menschenkennis, maar ook eene oefenplaats voor den omgang met menschen was. Wij stellen ons die oude wijzen het liefst voor zittende in de poort, dat brandpunt van het maatschappelijk leven in Israël, waar vergaderd en handel gedreven werd en waar men na de zorgen des daags zich verpoozing zocht bij prettigen kout. Dáár werden zij geraadpleegd door ongelukkigen en hulpbehoevenden, — dáár waren zij vraagbaak en mentor, de weldoeners van hun volk. Het kon niet uitblijven, dat vele wijzen, wanneer het handelen

---

1) 2 Sam. XIX: 2, 14 v.v., XVI: 23.

naar hunne adviezen met succes werd bekroond en hun aanzien bij de menigte dientengevolge steeg, gaandeweg op hun inzicht gingen vertrouwen en in zaken van godsdienst en zedelijkheid zichzelven en anderen de wet durfden stellen. Na verloop van tijd konden de raadgevingen, voor bijzondere gevallen verstrekt, maar telkens herhaald, wanneer soortgelijke zich voordeden, tot het vormen van een algemeenen regel leiden, eene wijsheidles, die voor alle tijden gold. Zoo werd eene theorie geboren voor de levenspraktijk, en dat is de wijsheid als richting onder Israël.

In het Oude Testament zijn ook spreekwoorden bewaard, die in den volksmond hebben geleefd. [1]) De wijsheidslitteratuur, die in den kanon door het Spreukenboek, den Prediker en Job is vertegenwoordigd, kan echter geenszins als eene verzameling van volksspreuken worden beschouwd. Blijkens het eigenaardig spraakgebruik en het zuiver parallelisme dezer geschriften, hebben wij hier met kunstpoëzie te doen, die haar bestaan te danken heeft aan de werkzaamheid van eene dichterschool. Natuurlijk is het niet onmogelijk, zelfs zeer waarschijnlijk, dat die dichters proeven van volkswijsheid in hun werk opgenomen en zich bij de geijkte waarheden, in hunne omgeving gangbaar, aangesloten hebben.

Eigenaardig is, dat, gelijk de naam van Mozes met de Wet en die van David met de Psalmen in de traditie onafscheidelijk werd verbonden, zoo alle wijsheid op rekening van Salomo's werkzaamheid werd gesteld. De geschiedenis van dezen koning bevatte menig datum, dat tot die voorstelling aanleiding kon geven.

Op grond eener plaats in het boek Koningen [2]) te vermoeden, dat de koning zich met natuurlijke historie onledig hield, is niet geoorloofd. Ter verklaring van zijn spreken over planten en dieren kan b.v. de bekende waarschuwing tegen traagheid dienen:

„Ga luiaard, tot de mier; let op haar doen en word wijs" enz. [3])

In Spreuken 30 worden mieren, ratten, sprinkhanen en

---

[1]) 1 Sam. X : 12; XIX : 24; XXIV : 14; Richt. VIII : 21.
[2]) 1 Kon. IV : 29—34.
[3]) Spr. VI : 6—8.

hagedissen als toonbeelden van slimheid, leeuwen en bokken als typen van statigheid genoemd.

Trouwens, deze zedelessen, aan de waarneming der natuur ontleend, maken slechts een klein deel uit van de wijsheid, in Spreuken en Prediker vervat. Voor alles wat daarbuiten valt, is Salomo's auteurschap uit het Boek der Koningen niet te bewijzen: de schrijver spreekt te objectief over de koninklijke waardigheid, dan dat hij zelf daarvan de drager zou kunnen zijn. De deugden, door hem aangeprezen, de goederen, door hem gewaardeerd, — ze passen alle meer in den gezichtskring van een burgerman dan van een vorst. Ontboezemingen over echtelijk geluk, aanbevelingen van kuischheid, dit alles zoeken wij niet in Salomo's tijd en past weinig in den mond van een Oosterschen despoot. Talrijke doubletten en gebrek aan samenhang bewijzen voorts, dat wij in ons Spreukenboek niet het werk hebben van éénen auteur. De ouderdom van het geschrift zal derhalve niet uit de opschriften, maar uit den inhoud moeten worden vastgesteld; en door tallooze gegevens leert deze laatste ons herkomst uit een tijd en kring, waarin het werk der profeten en priesters reeds zijn beslag had gekregen: de dagen na de Ballingschap, toen bij het ontwikkelde Israël de geestelijke horizont was uitgebreid en men in plaats van specifiek-Israëlietisch en nationalistisch meer algemeen-ménschelijk begon te gevoelen. De *geest* van Wet en Profeten ging toen de plaats innemen van hunne *letter*; hunne quintessence werd als universalistisch heilsmiddel aanbevolen en hoofdzakelijk in de moraal gezocht.

Het was onvermijdelijk, dat de rustige autonomie der wijzen wel eens in botsing kwam met de geestdrift der profeten, dier bezielden door Jahwe, die het zich tot eene eer rekenden slechts het woord van hun god te spreken, uit eigen kracht zwak en onnoozel te zijn. Druischte het niet geheel in tegen het karakter der verstandige raadslieden in de poort, wanneer de Heilige Israël's bij monde van Jezaja sprak: „Door stilzitten en deemoed zult gij gered worden; in rustig afwachten en vertrouwen zal uwe kracht bestaan!" [1]) of wanneer Hij in Jeremia's profetieën de harde taal deed hooren: „Vervloekt

---

[1]) Jez. XXX : 15.

zij de man, die op menschen vertrouwt en vleesch tot zijnen arm stelt!" [1]) Ofschoon het bij dezen godsman als ingewortelde overtuiging der menigte geldt, dat het den wijze nimmer aan raad zal ontbreken [2]), hij zelf loochent hunne wijsheid, wanneer hij zegt: „De wijzen zijn te schande geworden, verschrikt, gevangen; zie, Jahwe's woord hebben zij versmaad: waarin zouden zij dan wijsheid hebben!" [3])

Daar was natuurlijk een breed terrein, waarop wijze en profeet elkander konden ontmoeten en de hand reiken: het terrein der zedelijke verheffing des volks. Maar het beginsel, waaruit beider werkzaamheid sproot, liep ook dáár hemelsbreed uiteen en dat maakte samenwerking bezwaarlijk. Gelijk in onze dagen streng geloovige en niet-Christelijke volksvrienden — al jagen zij éénzelfde moreel belang na — slechts zelden broederlijk kunnen samengaan, wijl hun principe al te zeer verschilt, zoo konden de profeet, die het goede eischte, omdat God het wilde, en de wijze, die het aanbeval om redenen van utiliteit, in de praktijk elkander gewoonlijk niet waardeeren.

De wijsheid kwam echter niet alleen met het woord van den profeet in botsing, zij zal evenmin ten allen tijde met de *thora*, de leering van den priester, hebben geharmoniëerd. Evenzeer als de bezielde door Jahwe's geest genoot de priester het voorrecht, als vertrouwde en tolk der godheid te worden beschouwd, en wel op grond van zijn ambt: als drager eener heilige traditie. Het priesterschap is van nature eene conservatieve macht; het ontleent zijn aanzien grootendeels aan den eerbiedwaardigen ouderdom zijner instellingen en gebruiken. Niet minder dan het impulsieve profetisme met zijn theokratisch ideaal moest het priesterdom dikwerf in verzet komen tegen eene richting, die het vrije onderzoek en het onafhankelijke nadenken, zooal niet boven den Mozaïschen cultus verhief, dan toch daarnaast durfde stellen als een gelijkwaardig moment in het leven des volks. Door haar zelfstandig optreden was de wijsheid eer wereldsch dan godsdienstig, al behoefde zij religie geenszins buiten te sluiten;

---

1) Jer. XVII : 5.
2) Jez. XVIII : 18.
3) Jer. VIII : 9.

wie hare voorschriften opvolgde verwierf zich den zegen, die als loon op haar was gesteld, onverschillig of hij zoon der uitverkoren natie was of niet. Dus stond zij op een breederen bodem dan de andere richtingen in Israël, op den bodem namelijk der algemeen-menschelijke levenservaring, niet, gelijk het profetisme, op dien van het in extase persoonlijk-doorleefde, noch, als het priesterdom, op dien van eene door bestudeering der traditie verkregen wetenschap. Niet ten onrechte heeft men de wijsheid met het Humanisme van lateren tijd vergeleken. Zij vormt immers den band of den overgang tusschen het specifiek-Israëlietisch profetisme en datgene, wat onder heidensche volkeren op het gebied van nadenken en zedelijkheid is bereikt. Slechts in gráád schijnt Salomo's wijsheid, volgens het boek der Koningen, van de wijsheid der omliggende volkeren te hebben verschild. Zelfs de held van het meesterstuk der Hebreeuwsche wijsheid, Job, is geen Israëliet. In de kanonieke Spreuken komt de naam Israël niet voor, daarentegen het woord adam = mensch niet minder dan 33 maal.

Ook elders toont het O. T. kennis te dragen van het bestaan eener buitenlandsche wijsheid. [1]) Misschien ook is in ons kanoniek Spreukenboek [2]) met Lemuel, koning van Massa, de vorst van een niet-Israëlietischen stam bedoeld. [3]) Ook indien dit opschrift slechts litteraire fictie ware, zou het nog een sterk bewijs voor het internationale karakter der Chokma zijn. Terecht is op de overeenstemming dezer Hebreeuwsche wijsheid met de Egyptische gewezen. Zedekundige geschriften als die van Ptah-hotep, dat men wel het oudste boek der wereld heeft genoemd; de leefregelen van Anii, den wijze, tot zijn zoon Khonsu-hotep gericht en andere bevelen ernstig de studie der wijsheid aan en leggen nadruk op dezelfde deugden, die in ons bijbelsch Spreukenboek worden ingeprent. Een vader richt vermaningen tot zijn zoon: dat is beiderzijds de wijze van inkleeding. Wat den inhoud betreft: beide wijsheidslitteraturen zijn utilistisch en hechten veel aan het *savoir-vivre*, aan de etiquette, vooral

---

[1]) Jer. IL : 7. Obadja vs. 8.

[2]) Spr. XXXI : 1.

[3]) Vgl. Dr. John Skinner, *The Cosmopolitan aspect of the Hebrew Wisdom*, in *The Jewish Quarterly Review*. Jan. 1905, vol. XVII, No. 66, p. 246.

bij maaltijden. Voor slechte vrienden wordt gewaarschuwd, eerbied voor de moeder aanbevolen; den bedelaar moet men geene gave weigeren; het past niet plaats te nemen, zoo een oudere in jaren staat; men wachte zich voor den wijn en houde zich stil tegenover zijn meerdere, wanneer deze toornig is. Hoogst treffend is de waarschuwing voor „de vreemde vrouw", uit de maximen van Anii VIII door Adolf Erman aldus vertaald:

„Wacht U voor eene vreemde vrouw van buiten, die in „hare stad niet bekend is!

„Zie haar niet aan....

„Heb geen omgang met haar.

„Een zeer diep water, waarvan men de draaikolken niet „kent, is eene vrouw, die ver af is van haren man.

„„Ik ben vergenoegd,"" zegt zij tot U alle dagen.

„Heeft zij geene getuigen, dan staat zij en spant hare netten."

In ons kanonieke Spreukenboek is eveneens sprake van de *ishsha zara*, de vreemde vrouw. [1]) Is zij de vrouw van een ander, of is zij eene buitenlandsche hetaere? Dr. Skinner [2]) meent, op grond der medegedeelde Egyptische verzen: zoowel het een als het ander; zij is tegelijk eene vreemdelinge in de stad, die zij nu bewoont, en eene vrouw, die haren man is ontloopen. Hoe goed past dit bij de plaats in het Spreukenboek, waar de dichter tot wijsheid maant:

„Om u te redden van de vreemde vrouw, van de boeleer„ster met hare gladde woorden, die den echtvriend harer „jeugd heeft verlaten, het verbond van haar God vergeten." [3])

Het boek Job is een dialoog, een in Israël overigens onbekende litteratuurvorm, die in Egypte voor de behandeling van wijsgeerige en godsdienstige problemen algemeen gebruikt werd. Het boek „de Prediker" vertoont daarentegen naar zijn inhoud treffende overeenstemming met Egyptische geschriften.

Moeten wij dan de Israëlietische wijsheid in haar oudsten vorm aan Egypte ontleend achten? Ik geloof het niet. Levenswijsheid is in elk land en bij elk volk te vinden en hare

---

[1]) Spr. II: 16; VI: 24; VII: 5 vv.; XXIII: 27.

[2]) l. l. p. 257.

[3]) Spr. II: 16 vv.

lessen vertoonen van nature dikwerf overeenkomst. De wijsheid vóór Salomo is evenals die van dezen koning zelven, noch specifiek Egyptisch, noch Babylonisch, noch Edomietisch, maar algemeen-menschelijk geweest. In Israël is zij door het Jahwisme op den achtergrond gedrongen, moest zij voor het specifiek-Israëlitische wijken. Maar niet volkomen: want zij bleef eene macht in het leven des volks, en haar internationaal karakter verloochende zich nooit geheel; het maakte haar juist geschikt, om buitenlandsche invloeden te ondergaan. Deze zullen zich dan van Egyptische zijde vooral hebben doen gelden in het stadium, toen de wijsheid eene literatuur ging scheppen onder Israël: in Spreuken, Job en Prediker.

Eene andere eigenaardigheid der Chokma is, dat bij haar de godsdienst een kalm karakter vertoont: enthousiasme, extase, gezichten zien, opgetrokken worden in den derden hemel — dergelijke ervaringen vonden in het leven van een wijze geene plaats. Boven alles werd hij geleid door een juist besef, welke de gevolgen zouden zijn van zijn doen en laten. In tegenstelling met den dwaas, die zorgeloos is, oppervlakkig, lichtzinnig, „vreest" de wijze [1]) en wijkt van het kwade. Ja, zelfs wordt welgelukzalig geprezen de mensch, die *gedurig* vreest. [2])

De *lézîm* of spotters, die in ons Spreukenboek voorkomen, zullen wel geene partij of school hebben gevormd. Bij velen moest de vrijheid van heteronoom gezag niet alleen tot ongeloof, maar ook tot bespotting leiden van wat anderen dierbaarst was. Het verwondert ons niet, dat de richting der wijzen, op eigen zelfbehoud bedacht, krachtig protesteerde tegen deze mannen eener uiterste linkerzij. Werden juist die niet gewoonlijk door rechtzinnigen als troef uitgespeeld tegen het gevaarlijk-vrije standpunt der wijsheid? In hen, die om God noch Zijn gebod gaven en met Wet en traditie volkomen hadden gebroken, vond eene meer behoudende richting het sterkste argument voor haar gevoelen, dat de autonomie der wijzen noodwendig tot treurige resultaten leiden moest. Om zichzelven in hunne vrijzinnigheid te handhaven, konden de wijzen dus moeilijk anders doen, dan deze radicalen telkens weder

---

[1]) Spr. XIV : 16.
[2]) Spr. XXVIII : 14.

désavoueeren. Het standpunt dier vrijgeesten — dùs riepen de wijzen luide — is niet de consequentie van onze richting; integendeel: in hen werd de onwijsheid vleesch en bloed, zij vormen met ons eene volstrekte tegenstelling.

Eerst vinden we dus in Israël eene wijsheid, waarvan het karakter ons reeds duidelijk wordt alleen door het feit, dat zij met uitheemsche wijsheid heet te rivaliseeren, daarvan dus soortelijk niet verschilt. Salomo kan alle Oosterlingen en Egyptenaren staan; bij de volkeren rondom is hij gezien. Algemeen-menschelijke wijsheid, maar nog in den geest van de dierfabel, te vergelijken met den lateren middeleeuwschen Physiologus. Waarschijnlijk is zij nauw verwant geweest met de kunst, om spitsvondige raadsels op te lossen; waarbij ik denk aan de vraag, die Simson tot zijne Philistijnen richt:

Spijze ging uit van den eter,
Zoetigheid kwam uit den sterke voort. [1])

Eveneens zal deze wijsheid min of meer verbonden zijn geweest met de vaardigheid, om zich op scherpzinnige wijze te kwijten van opdrachten, welke in hare bedoeling onmogelijkheden waren, maar door gewijzigde opvatting gemakkelijk werden vervuld. Hierbij denk ik aan Salomo's oordeel en aan de Achikar-legende, [2]) waarin de held een paleis moet bouwen in de lucht, maar door eene handige streek het onmogelijke dier taak op de schouders van zijne tegenpartij overschuift. Zoo stelt de oudste soort van wijsheid doorloopend premiën op list en gevatheid; zedelijkheid is bij haar nog chaotisch met sluwheid vermengd. Maar als het scherpe verstand van den wijze zich uit de ijdelheden eener speelsche bandeloosheid in de sfeer van het zedelijke leven terugtrekt, dan bespeuren wij reeds grooten vooruitgang: de Chokma heeft zich dan van een nuttigen sport of een geestig tijdverdrijf tot eene ernstige levensleer ontwikkeld.

Maar onze Oud-Testamentische Chokma-litteratuur is ethisch èn religieus tegelijk: Hier is de vreeze voor Jahwe *beginsel*

---

[1]) Richt. XIV : 14.

[2]) Rendel Harris, *The Story of Aḥiḳar*, Preface p. LV sq. ziet in den Agur van ons Spreukenboek een dubbelganger van *Aḥiḳar*.

der wijsheid, maar ook haar *gevolg*. Ware vroomheid kan op dit standpunt niet zonder wijsheid, maar evenmin ware wijsheid zonder vroomheid bestaan. [1]) Het „gedurig vreezen" der oude wijzen: de angstvallige nauwgezetheid om de wegen van het gezond verstand te blijven bewandelen en niet af te wijken naar rechts of links; de zedelijkheid uit welbegrepen eigenbelang is in later tijd, met name in ons Spreukenboek, tot eene „vreeze voor Jahwe" geworden — een compromis met het godsdienstig streven van priester en profeet, of, beter gezegd: de wereldsche wijsheid heeft op den duur niet kunnen ontkomen aan den invloed van den godsdienstigen geest. Tweeërlei reden laat zich daarvoor aangeven. Ten eerste: moraal zonder religie wordt koud en dor moralisme, dat het vermogen mist om menschenharten te roeren; van eene onafhankelijke zedeleer acht de menigte zich zelve dan ook meestal onafhankelijk. Ten tweede: tegenover de spotters, bij wie de wijsheid in losbandigheid ontaardde, wier verstandelijk geloof in een onverstandig verachten van alle geloof was verkeerd, tegenover deze vrijgeesten maakte de bezadigde wijsheid front. Hoe menige poging zullen de bezonnenen hebben aangewend, om de doldriftige sceptici en ongodisten, oorspronkelijk toch broeders van éénen huize met hen, terecht te wijzen, in te toomen, tot kalmte te stemmen! Maar de overmoedigen zullen gelachen hebben om de halfheid der achterblijvers, die de consequentie hunner beginselen schroomden, die op den weg des verstands halverwege bleven staan en zich nog door gemoedsbezwaren lieten weerhouden, om alles weg te cijferen, wat voor den Iraëliet waarde en beteekenis had. Wie niet meer, als de profeet, met een: „Jahwe spreekt" alle dingen rechtstreeks van God kon afleiden, wie te rade ging met eigen nadenken en alles van wereldsch inzicht verwachtte, die moest alle vooroordeelen prijs geven en geheel zichzelf durven zijn. Gewoonlijk zal dit radicalisme niet van de nobelste soort zijn geweest, en slechts als dekmantel hebben moeten dienen voor oppervlakkigheid en genotzucht; velen gebruikten, naar het woord der Schrift, de vrijheid tot eene oorzaak voor het vleesch.

Toen de goedbedoelde bekeeringspogingen, door de wijzen

[1]) Vgl. IX : 10; XV : 33; XXVIII : 28.

aangewend, schipbreuk leden, moesten de lêzîm wel worden afgesneden als doode ranken. Een vreeselijke haat werd geboren, een verschijnsel, niet ongelijk aan den haat tusschen socialist en anarchist in onze dagen. De wijze laat zich niet langer met die spotters in, het ploegen van rotsen is dwazenwerk!

Wie een spotter vermaant, berokkent zich schande,
Wie een booze terechtwijst, — voor hem zelven is het een smet.
Wijs een spotter niet terecht, opdat hij u niet hate,
doe het een wijze, en hij zal u liefhebben.
Geef aan den wijze, zoo zal hij nog wijzer worden,
leer den rechtschapene, zoo zal hij zijne kunde vermeerderen. [1])

Het dán volgende vers toont, hoe juist het verzet tegen de ongodisterij de partij der wijzen nader heeft gebracht aan de overtuigingen der vromen:

Het begin der wijsheid is de vrees voor Jahwe,
kennis van den Heilige is doorzicht.

Met deze spreuk wordt positie gekozen tegenover hen, die wijs willen zijn in ongodsdienstigen zin. Godsdienstig-zijn is allereerste vereischte om wijs te worden.

Zoo treedt, wanneer de profectische letterkunde wegsterft, de wijsheid in hare plaats als scheppende macht in litterairen zin, maar niet zonder den doop te hebben ondergaan van de religie, die door de profeten was gepredikt. De Chokma is dan niet langer de kunst in dienst van het gezond verstand; dat verstand zelf wordt als een geschenk van Jahwe erkend, als eene eigenschap die hemzelven toekomt, en die, gehypostaseerd, een nieuw object wordt voor de dichters-denkers der wijsheid-scholen. Dáármede eerst is geboren eene richting van vèr reikende beteekenis: in de geschiedenis van de beoefening der Israëlietische wijsheid is nu het oogenblik gekomen, waarop de theorie voor de levenspraktijk zich tot eene speculatie gaat verheffen, waaraan zelfs het metaphysisch element niet ontbreekt, al draagt dit in zijne onmiddellijkheid nog een theologisch karakter.

II.

De leidende gedachte van Israëls godsdienst is die der

[1]) Spr. IX: 7—9.

transcendentie Gods. Tegenover de menschen is God de absolute souverein. Hij doet naar zijn vrijmachtig welbehagen en van zijne daden geeft hij geen rekenschap. Als de Heilige woont hij in het verborgen en is ongenaakbaar. Die hem ziet moet sterven. Tegenover hem gevoelt de geloovige zich als een slaaf, ja, in verregaande zelfvernedering, als een hond. [1]) De eindige dingen zijn in den Heer slechts als iets negatiefs gesteld: een waarachtig bestaan hebben ze tegenover hem, het subject, niet. Wel bepaalt God zichzelven; maar in deze Godsidee bestaat nog de onvolkomenheid, dat op abstracte wijze Gods verbijzondering niet in God zelven, maar als realiteit buiten hem wordt gesteld. God is de Eerste, aan wien niets voorafgaat — maar de Laatste, in den zin van resultaat, van concreten geest, is hij in dezen godsdienst nog niet. Eerst zijne verhouding tot God geeft den mensch wezenlijk zelfbewustzijn: nu gevoelt hij, dat al het bijzondere, eindige negatief is en niet zelfstandig mag gelden. Zoo vernietigt de mensch het bijzondere aan zich, maar om juist daardoor het recht te erlangen, individu te zijn, exclusief gelijk God zelf. Ook hier sluit de slaafsche gezindheid niet den lakeien-hoogmoed uit, die zich er op beroemt, knecht van *dezen* heer te zijn. [2]) Dit verklaart het particularisme van het Jodendom. De gehoorzaamheid der Joden aan den souvereinen God is eene uitwendige, blinde, geen geestelijke, zedelijke. In het eindige schepsel speelt zich de strijd af tusschen goed en kwaad: dáár is de smart van het moeten, en de Heer is slechts straffende gerechtigheid. Hierin hebben wij de aanleiding te zien tot de boetpsalmen, tot het snakken naar verlossing.

Op een volgenden ontwikkelingstrap der religie zal God de god van *vrije* menschen moeten worden. Daartoe is noodig, dat het menschelijke *in Hem* zij: want eerst dàn weet de mensch zich vrij tegenover Hem. Dat geschiedt in het Christendom. De ondoordachte vereenzelvigingen van het eindige en het goddelijke, die we in Indië vinden, is men daar te boven, maar ook de Joodsche *scheiding* tusschen God

---

[1]) Tiele, *Inl. t. d. Godsdienstwetenschap*, Amst. 1897, I blz. 142 v.v. E. Caird, *The evolution of religion*, 2d. ed. I. 385.

[2]) Eduard von Hartmann, *Das sittliche Bewusstsein*, 2te Ausg. Lpz. 1888, S. 156.

en mensch wordt opgeheven. Het is de identiteit van het goddelijke en menschelijke, dat God in het eindige bij zichzelven is: de eindige geest is zelf als een moment van God gesteld; de mensch is in het begrip Gods vervat.

Zóóver is het Jodendom niet gekomen. Maar het feit, dat het de wijsheid langzamerhand ging hypostaseeren en in de onmiddellijke nabijheid Gods plaatsen, was toch eene eerste schrede op den weg om God en mensch elkander nader te brengen.

Oorspronkelijk was de wijsheid *menschelijke* wijsheid geweest, de praktische kijk, waarmede men de gevolgen zijner daden overziet en het handelen dienovereenkomstig, het verstand, dat zich uitsluitend op het eindige richt. Dit kon naast zich hebben en heeft zonder twijfel meestal naast zich gehad: bewustzijn van het oneindige, kennisse Gods; maar wijsheid en godsvrucht stonden niet in wederzijdsche betrekking, zij gingen nog buiten elkander om. Dat wordt anders, wanneer de wijsheid de erfenis van het profetisme aanvaardt. Dan wordt zij met God in verband gebracht.

De richting der wijzen moet wel grooten invloed hebben verworven, wanneer zij hare wijsheid durft verheffen tot den hemel, in den letterlijken zin des woords. Dat geschiedt in Spr. I—IX, inzonderheid in de pericope VIII: 22—31. Hier gelijk elders [1]) wordt de wijsheid sprekende ingevoerd en zegt:

Jahwe schiep mij als het begin zijner wegen,
als eersteling zijner werken, lange her.
Toen hij den hemel grondvestte, was ik tegenwoordig,
toen hij een cirkel beschreef op het vlak van den oceaan,
toen hij het firmament daarboven bevestigde
en de bronnen van den oceaan krachtig maakte,
toen hij aan de zee hare grenzen stelde,
opdat de wateren zijn bevel niet zouden overtreden,
toen hij de grondslagen der aarde bevestigde, —
toen was ik hem terzijde als kunstenares,
dagelijks mij verlustigend,
dartelend voor zijn aangezicht ten allen tijde,
dartelend ook op zijne aardsche wereld,
mij verlustigend bij de menschenkinderen."

---

[1]) Spr. I: 20 v.v.

Deze plaats is zeer leerrijk ten aanzien van de nieuwere beschouwing der wijsheid. Zij is de eerstgeschapene Gods, maar geen natuurlijk schepsel gelijk de andere: hemelgewelf, zee en aarde. Zij is zelve op weg subject te worden, persoonlijkheid: de chaos wordt immers tot een kosmos, doordat zij de architect is, die Jahwe ter zijde staat. Zijn schepsel heet zij, maar ook de wijze bouwmeesteres, met wier hulp hij het scheppingswerk volbrengt. Wat wil het anders zeggen, dan dat Jahwe in plaats van de willekeurige almacht der scheppingsmythe de zelfbeperking en dus de ware vrijheid begint te worden? Maar de wijsheid is niet slechts de ordenende kunstenares, die in den voortijd den woesten baaierd in een heerlijk kunstwerk heeft veranderd; dartelend, d.w.z. met de gemakkelijkheid, die het in menschenoogen moeilijkste als kinderspel beschouwt, vertoeft zij ook op de aarde en houdt onder de kinderen der menschen haar verblijf. [1]) Aldus is zij middelaarster tusschen God en menschen; niet gelijk de Engel van Jahwe, die in het Oude Testament als een tijdelijke verschijningsvorm van Jahwe voorkomt en die, wel verre van afbreuk te doen aan Gods transcendentie, juist door zijn verblindend en verterend wezen Jahwe doet kennen als gezeten in het ongenaakbaar licht; — de wijsheid is inderdáád Middelaarster, goddelijk van afkomst èn leidsvrouw der menschen tegelijk. Want Jahwe is het, die wijsheid geeft, uit zijn mond komt kennis en inzicht. [2])

Het is zeer waarschijnlijk, dat wij voor de hypostaseering der wijsheid Perzischen invloed hebben aan te nemen. Ahura Mazda raadpleegt den door hem geschapen Vohu Manu, den goeden geest, een der zes Ameša Spenta's, die, evenals de Chokma, tegelijk abstracte ideeën en persoonlijke wezens zijn. Hoe dit zij: de wijsheid is kunstenares, handelt bewust, stelt doeleinden. Natuurlijk heeft de schrijver van Spreuken VIII niet willen tornen aan het monotheïsme; en toch heeft hij zich op een weg begeven, die mettertijd onvermijdelijk van

---

[1]) Men vergelijke de opvatting der Noordelijke Buddhisten, die eene levensgeschiedenis huns Heeren *Lalita Vistara*, d.i. uitvoerig verslag van het spel noemden; het moeilijkste in Buddha's leven ging als van zelf. Voorts het 79ste fragment van Heraclitus: Aeon is een knaap, die met damschijven speelt: aan een knaap behoort de heerschappij.

[2]) Spr. II : 6.

den Eéne zal afvoeren, doch even stellig en niet tot schade der menschheid, naar de conceptie van een veeleenigen God leiden zal. In dichterlijke fantazie openbaart zich de gedachte eener immanentie Gods: „im Anfang sind wir aber beim Unmittelbaren"; nog leeft de gedachte als *voorstelling*, menige andere voorstelling is met haar in strijd, maar doorzien wordt die tegenstrijdigheid nog niet.

Twee factoren hebben samengewerkt, om in den abstract-verstandelijken godsdienst van het Jodendom eene speculatie te doen geboren worden, die de klove tusschen God en wereld poogde te overbruggen en daardoor zelve de brug geworden is, die uit het Jodendom tot den godsdienst der vrijheid heeft overgeleid. Ten eerste: de wijsheid des menschen werd gaandeweg beschouwd als komende van God, [1]) men is wijs en men handelt wijs door de goedheid Gods, niet uit eigen kracht, Ten andere: de wijsheid Gods is het, die de wereld schept en in die wereld den mensch, en beiden voortdurend bestuurt. Zoo wordt de aardsche wijsheid verheven en daalt de goddelijke neer, om beide elkander te ontmoeten in het bewustzijn van den godvruchtigen wijze, die daardoor eene vrijheid geniet, niet ongelijk aan de zielsrust van den Stoïcijn. [2])

III.

Een navolger van ons Spreukenboek is Jezus ben Sirach geweest, die ± 190 v. Christus zijn werk in de Hebreeuwsche taal heeft geschreven. Hij is volgeling der oude wijzen, en rekent zich tot de „upper ten" der samenleving. Menschen, die met handenarbeid hun brood verdienen, kan hij wel waardeeren, maar geenszins met de dragers der wijsheid gelijk stellen. [3]) Terecht voegt de dichter aan zijne welgeslaagde beelden uit het leven van den werkmansstand de woorden toe:

„Deze allen vertrouwen op hunne handen, en zijn alleen bekwaam in hun speciale vak."

Ja, hij onthoudt hun zelfs niet den lof, dat zij onmisbaar

---

[1]) Spr. II : 6—7.

[2]) Spr. III : 23 v.v.

[3]) J. b. S. XXXVIII : 24 v.v.

zijn in eene geordende samenleving, hun bestaan noodzakelijke voorwaarde is voor cultuur:

„Zonder hen kan geene stad worden gebouwd, en woont men niet in den vreemde en reist men niet rond.”

In zooverre kan zonder overdrijving van hen gezegd worden, dat zij „de wereld in stand houden.” Niettemin vormen zij slechts een dommekracht:

„In den raad des volks verlangt men ze niet, in de vergadering maken zij geen opgang,
„Van het verbond der wet hebben zij geen verstand en op den rechterstoel zijn zij niet gezeten,
„Zij brengen recht noch gerechtigheid aan het licht en worden bij spreuken niet gevonden.”

Zoo spreekt men niet over een stand, waartoe men zelf door geboorte of werkkring behoort. In tegenstelling met de practische werkzaamheid der groote menigte, prijst de dichter de meer verfijnde levenstaak van den wijze. [1])

Hij bezit het conservatisme der aristocraten. Terwijl in zijne dagen vele schriftgeleerden het voorvaderlijk geloof ontwikkelden en vreemde denkbeelden assimileerden aan Israël's godsdienst, bleef hij aan de orthodoxe leer getrouw. Het van buiten ontleende Engelengeloof vindt men bij hem niet [2]), ofschoon het zich reeds lang vóór hem had uitgesproken. Evenmin heeft hij de leer omtrent den Satan en de opstanding der dooden. Hij is man van den ouden stempel, niet geneigd om andere denkbeelden te koesteren dan die van de vaderen overgeleverd zijn. [3])

Maar toch ontgaat deze conservatief niet aan den invloed van moderne ideeën. De bijzondere aandacht, die hij in zijn boek aan de Vriendschap wijdt, vindt niet in de litteratuur van zijn volk, maar in de gnomenwijsheid van Griekenland

---

[1]) J. b. S. XXXIX : 1 v.v.

[2]) Hierin moet ik met Dr. Daubanton van gevoelen verschillen; zie diens belangrijke artikelen in de *Theol. Studiën* van 1885. Bij Jezus b. S. XVII: 14 is de tegenstelling: menschenheerschappij èn theokratie. XLV : 1—2 is het Grieksche woord *hagioi* eene vertaling vam 'elohîm = god. XLVIII : 21 is in de Grieksche vert. slechts van den mal'ak Jahwe sprake, die reeds tot eene oudere periode van Israël's godsdienst behoort; de Hebr. t. heeft = „pest”.

[3]) J. b. S. VI.

hare verklaring. (Theognis, Menander.) De vriendschap van David en Jonathan staat in Israel's geschiedboeken vrijwel alleen, terwijl Teseus en Peirithoos, Achilleus en Patroklos, Orestes en Pylades de mythologische representanten zijn eener neiging, die onder Hellas, niet slechts sporadisch, maar algemeen, werkelijkheid was. Dus mag J. b. S.'s uitweiden over de vriendschap als bewijs gelden, hoe het Jodendom zijner dagen reeds dermate buitenlandschen invloed had ondergaan, dat de zedelijke verbintenissen in zijnen boezem er door werden gewijzigd. Grieksch is ook zijne aanprijzing van den wijn. [1]) Kinderzegen zonder meer is hem het hoogste niet: het kroost moet braaf zijn:

„Beter één, die den wil Gods doet, dan duizend; beter kinderloos te sterven, dan goddelooze kinderen te hebben." [2])

Hier is het oude Joodsche optimisme opgegeven. Grieksche invloed openbaart zich voorts in de poging, door Jezus b. S. aangewend, om Israël op geestelijk gebied te doen concurreeren met de heidenwereld. Een „Loflied op de Voorvaderen" [3]) heeft blijkbaar ten doel, Israël in een gunstig licht te plaatsen tegenover Hellas. Tijdens onzen schrijver komt in Palestina de vraag op: Hoe is menschelijke werkzaamheid te rijmen met het geloof aan Gods almacht, die ingrijpt in den loop der dingen? Die tegenstelling was weliswaar reeds van ouderen datum. De profeten hadden immers geen vleesch tot hunnen arm willen stellen, terwijl de wijzen in de poort bij voorkeur hadden gesteund op eigen kracht. Maar naar theoretische verzoening dezer tegenstelling was niet gestreefd. Jezus ben Sirach kent blijkbaar menschen, die van medische hulp om gemoedsbezwaren niet zijn gediend. De geloovige bestrijding van Jenner's vond in onzen tijd heeft dus haar prototype reeds in eene richting, die 20 eeuwen her op Palestijnschen bodem schriftelijk verweer uitlokte van de zijde der Aesculaapvereerders. [4]) De oplossing van het probleem: genezing door God òf door menschen? vindt Jezus ben Sirach in de stelling: de geneesheer is werktuig in Gods hand. Zij

---

[1]) XXII : 27 v.v. vgl. Theognis 211 v.v., 509 v.

[2]) XVI : 1 v.v.

[3]) Hoofdstuk XLIV—L.

[4]) XXXVIII : 1—14.

past geheel in het kader van den vroom geworden wijze. Maar dat op de tegenstelling gewezen en dus hare verzoening geëischt werd, is waarschijnlijk toe te schrijven aan den invloed, dien de Grieksche geneeskunst ook in Palestina deed gelden. Jezus ben Sirach is kosmopoliet in zijn hart, de bereisde man, die met grooten verkeert, de gentleman van gedistingeerde vormen, die fijn gevoel verraadt, wanneer hij het tafelgenot van den symposiarch niet in de spijzen zoekt, maar in de tevredenheid zijner gasten en in den prettigen toon aan den disch. Hij bezit de gave van op te merken en streeft naar het volkomen Grieksche ideaal der *kalokagathie*. Boven alles wil hij maat houden, en voor een beschaafd mensch is het weinige voldoende. [1]) Zoo zien wij, dat deze conservatieve Jood, die niet wenscht mede te gaan met de vooruitstrevenden zijner dagen, toch niet vrij blijft van den Griekschen geest.

Ik wijs nog op de indeeling van zijn boek in samenhangende pericopen, die van opschriften zijn voorzien; op het gebruik van geleidelijke overgangen; op het noemen van zijn eigen naam als schrijver. Ten opzichte van levensbeschouwing en cultuur was zijn geest voor vreemde invloeden toegankelijk; maar als het op eene wijziging van voorvaderlijke denkbeelden, op eene invoering van nieuwe dogmata aankwam, dàn betoonde hij zich een echten behoudsman.

En toch — al wil hij conservatief zijn, al zal hij bij het oude blijven, hij leeft te zeer het leven mede van zijn tijd, om niet, zij het dan ook bij wijze van reactie, den invloed zijner omgeving te ondergaan. Bij hem treffen wij niet meer de naïveteit aan van den geloovige in antieken zin, maar de geestesrichting, die front maakt tegen skepsis en liberalisme, die dus deze machten vooronderstelt, daarmede rekening heeft te houden, daarvan in zekeren zin afhankelijk is.

De eenige zijde, waar hij opzettelijk zijn geest voor buitenlandschen invloed openstelt, is zijne wijsheidsleer. Hij gaat immers voort de Chokma te hypostaseeren en voert haar aldus sprekende in:

„Ik kwam uit den mond van den Allerhoogste voort
en als een nevel bedekte ik de aarde.

---

[1]) XXXI : 19.

Ik had in den hooge mijne woonplaats
en mijn troon was op een wolkenzuil;
den omgang des hemels ging ik alleen rond,
en in de diepten van den afgrond wandelde ik,
op de golven der zee en over de gansche aarde.
En onder elk volk en elken stam was ik scheppend werkzaam." [1])

Dit moderne denkbeeld bevreemdt ons echter bij Jezus ben Sirach te minder, omdat een wijze allicht voor een verheffing der wijsheid te vinden is, vooral nu de vrees niet meer bestond, dat zoodoende een profane zaak met den Heilige in verband werd gebracht; de wijsheid was immers niet meer „wereldsche wijsheid" maar met „vroomheid" synoniem geworden. De Siracide behoefde trouwens slechts het voetspoor te volgen van den Spreukdichter, die in zoo menig opzicht zijn voorbeeld is geweest. Kon bij dien laatste de aan Perzischen gedachtenkring ontleende hypostaseering eener abstracte idee nog aanleiding geven tot anthropomorfiseerend misverstand — Jezus ben Sirach is ook in dit opzicht moderner: zijne Wijsheid wordt geschilderd als een meer aetherisch wezen dan die van Spreuken VIII. Uit 's Allerhoogsten mond voortgekomen, doet zij denken aan een ademtocht Gods; als een nevel heet zij de aarde bedekt te hebben vóór de Schepping een aanvang nam. De hypostase blijft, maar zij wordt vergeestelijkt, gedématerialiseerd, op eene wijze, die aan de wereldziel der Stoa doet denken. Ja, dat gedurende de 3de eeuw vóór Christus bij overigens conservatieve Palestijnsche Joden de oude, praktische wijsheid der mannen in de poort verrijkt kon worden met beschouwingen, die de Chokma verhieven tot eene objectieve macht, eene *Sophia metaphysica*, dat feit is moeilijk te verklaren, tenzij men Grieksche inwerking aanneemt op den Joodschen geest. Als de Siracide de scheppende alomtegenwoordigheid der Chokma heeft beschreven, gaat hij dus voort:

„Toen gaf mij de Schepper aller dingen bevel,
en die mij geschapen had bracht mijne tent tot rust en zeide:
Sla in Jacob uwe tente op en heb in Israël uwe erve." [2])

---

[1]) XXIV : 3—6.
[2]) XXIV : 8.

Hebben wij hierin niet het antwoord te zien op eene vraag, zonder twijfel door Grieksch-dénkende en Grieksch-gevóelende menschen gesteld, de trotsche en voor Israël vernederende vraag: waar is de wijsheid? Eene vraag, zeker niet ongepast in den mond van den Helleen, die met welgevallen kon terugzien op eene eeuwenlange ontwikkeling der filosofie in den boezem van zijn eigen volk en die zich wel moest ergeren aan de zelfoverschatting van het ongecultiveerde Israël. Maar de geestelijke leidslieden van het door Jahwe verkoren volk konden niet dulden, de minderen te schijnen van het Heidendom, en vooral toen zij zelven smaak begonnen te krijgen voor het ideaal der wijsheid in Helleenschen trant, leenden zij aan het beeld hunner nationale Chokma exotische trekken, om dan met volle verzekerdheid te betuigen, dat de ware wijsheid onder Israël gevestigd en in de Wet belichaamd was. De Wijsheid is vroom geworden, en nu wordt de Vroomheid wijs; nu wordt de Wet de incorporatie der eeuwige wereldscheppende wijsheid Gods. [1])

Is het niet merkwaardig, dat zoo, tegen wil en dank, het rechtzinnig Jodendom gedreven werd in eene richting, die het geloof der vaderen ten slotte van gedaante zou doen veranderen tot onkenbaar wordens toe? Wanneer dergelijke concessiën aan de Grieksche beschaving mogelijk waren op Palestijnschen bodem en in conservatieven kring, hoe verklaarbaar wordt dan het feit, dat de wijsheid onder Joodsche kolonisten in den vreemde menig ander heidensch bestanddeel in zich opgenomen heeft. De algemeen-menschelijke Chokma had een breeden grondslag, maaar weinig diepte gehad. Onder religieuzen invloed is zij in Israël mettertijd dieper geworden: door het Jodendom ontving zij eigenlijk eerst metaphysischen inhoud, maar werd tevens exclusief; gelijkgesteld met de Wet kreeg zij in Israël haar zetel. [2])

Maar blijkt het hier niet meteen, dat het algemeen-menschelijk karakter zich niet gehéél verloochende, in zooverre de aan Israël bijzonderlijk geopenbaarde wijsheid in haar transcendent karakter eigenlijk ook boven de grenzen van

---

[1]) W. Bousset, *Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter.* Berl. 1903, S. 87.

[2]) Aldus ook in Baruch III : 29 vv.

eenig land of volk verheven was? De wijsheid is vroom geworden, maar niet zonder de vroomheid tot speculatie te brengen en haar althans in dit opzicht toegankelijk te maken voor Griekschen invloed. Dit weifelen tusschen universalisme en exclusivisme is een kenmerk van het schriftgeleerd Jodendom. Kuenen [1]) heeft daarop de aandacht gevestigd.

Wijzen en schriftgeleerden stemden ook *hierin* overeen, dat beiden „de godsdienstige waarheid tot een voorwerp van „nadenken maakten en er zich op toelegden, om de praktische „gevolgtrekkingen, die er uit voortvloeiden, te ontwikkelen „en in het licht te stellen". Ligt juist in dit feit niet de reden verscholen, dat de Schriftgeleerdheid op den duur niet exclusief en particularistisch kón blijven? Wie de godsdienstige waarheid tot een voorwerp van nadenken maakt, verheft onwillekeurig het denken tot eene aanzienlijke macht — en het denken is immers algemeen-menschelijk. Joodsch particularisme en nationale trots hebben stellig deel gehad aan de gelijkstelling van Wijsheid en Wet; maar de Wet was toch niet eene onwaardige belichaming der wijsheid — integendeel, zij was de waardigste, die daarvoor in aanmerking kon komen. Was zij niet vrucht des Geestes? En bezat zij, bij allegorische verklaring, niet de rekbaarheid en de buigzaamheid, die vereischt werden om het veelzijdige leven des Geestes te openbaren? Zij kon — getuige de werkzaamheid van Philo in later dagen — de draagster zijn van vele leering, die oorspronkelijk in de voorstelling harer Israëlietische schrijvers niet was bedoeld.

IV.

Als, meer dan een eeuw na Jezus ben Sirach, in Egypte het Grieksch geschreven [2]) *Boek der Wijsheid* op naam van Salomo verschijnt, kan de auteur zich niet meer tevreden stellen met de concessiën, waartoe de Siracide zich tegenover het Grieksche denken verplicht had gezien. Deze Alexandrijn is ter schole gegaan bij de wijsgeeren van Hellas: Pythagoreërs en Orphici, Plato en Stoa zijn indirect zijne leermeesters

---

[1]) *De Godsdienst van Israël*, II: 243 v.

[2]) J. Freudenthal, *What is the original language of the Wisdom of Solomon?* (*Jewish Quarterly Review*, 1891, *p.* 722—53.)

geweest. Ik kies mijn punt van uitgang in eene bekende plaats, waar de wijze koning van Israël aldus sprekende wordt ingevoerd:

„Ik was een knaap van goeden aanleg,
en had eene goede ziel gekregen;
of liever, daar ik goed was, was ik in een onbevlekt lichaam gekomen.” [1])

Verondersteld wordt hier drieërlei: 1°. dat de zielen een voorbestaan hebben gehad; 2°. dat gedurende dat voorbestaan reeds van goed en kwaad sprake is; 3°. dat de gesteldheid van haar aardsche lichaam van haar toestand tijdens dat voorbestaan afhankelijk is.

Niemand zal beweren, dat dit orthodox-Israëlietische voorstellingen zijn. Een ieder, die Plato's zielsleer kent, weet ook, hoe nauwe verwantschap er bestaat tusschen deze Pseudo-Salomonische denkbeelden en wat wij b. v. in den Platonischen Phaedrus lezen. [2])

Pseudo-Salomo heeft slechts het denkbeeld van Plato meer in het ethische overgezet. Hij betoont zich Jood, als hij zegt: „ik had eene goede ziel gekregen”. Hier is het Creatianisme aan het woord, de leer, dat God de ziel bij de geboorte des lichaams schept. Het is als het inblazen van den goddelijken adem, uit het Paradijsverhaal bekend. Maar de schrijver corrigeert zichzelven, als hij vervolgt:

„*of liever*, daar ik goed was, was ik in een onbevlekt lichaam gekomen.”

Pseudo-Salomo is de intellectuel, die zich onnadenkend in de taal van het dagelijksch leven heeft uitgedrukt; maar zoodra hij zijne fout inziet, haar herstelt. Wie van den boom der Grieksche kennis had gegeten, mocht zich niet meer uiten op de naïeve wijze van den eersten den besten onwijsgeerigen Israëliet. Het Ik was reeds vóór het lichaam, en de gesteldheid van dit laatste hing af van de vroegere gesteldheid van het Ik. Maar hoe weinig deze nieuwe heidensche beschouwing inderdaad met schrijvers denken is samengegroeid, blijkt, wanneer hij van den beeldenvereerder zegt:

---

[1]) Wijsheid VII: 19 v

[2]) p. 247 C. vv.

„Hij kent Hem niet, die hem vormde,
„die hem eene werkzame ziel inademde,
„en levensadem inblies." [1])

Hier, gelijk op zoo menig punt, is in Pseudo-Salomo's geest het voorvaderlijk geloof nog niet met de philosofie verzoend. Hetzelfde bespeuren wij, als hij van de wijsheid zegt:

„Hare goede afkomst openbaart zij door met God saam te leven,
de Heer van het heelal mint haar.
Want zij is ingewijde in de kennis van God
en de uitlezeres zijner werken." [2])

Eerst wordt dus het beeld van het huwelijk gebruikt, om wijsheids verhouding tot God in het licht te stellen, een beeld, dat zich uit Oud-testamentischen gedachtenkring goed laat verklaren. Vervolgens is het spraakgebruik der mysteriën aan 't woord, waarmede de schrijver ook elders bekendheid verraadt, en eindelijk eene gewijzigde Platonische ideeënleer: God concipiëert ideeën en de wijsheid kiest daaruit, welke tot aanzijn moeten komen.

In de Septuaginta is Pseudo-Salomo de eerste, die over den Heiligen Geest spreekt. Het Hebreeuwsche *ruach kodeš* is vóór hem altijd door „geest der heiligheid" vertaald. Hij hypostaseert hem echter en gebruikt hem promiscue met de wijsheid. Zelfs combineert hij beide tot den geest der wijsheid [3]), en in VII : 22 heet de wijsheid kunstenares van alles en leermeesteres der menschen; in haar is een geest, die alle denkende geesten doordringt. Is het niet in aansluiting bij Grieksche speculatiën, dat onze dichter de Wijsheid tot Geest verheft? Was de wijsheidsvoorstelling zijner wijze voorgangers hem niet te naïef, te weinig in overeenstemming met het zuiverder denken van Hellas? De Stoïsche leer der wereldziel bood gelegenheid, om de middelaarster Gods en der menschen minder menschvormig en meer ideëel op te vatten. Men hoore slechts:

„De geest des Heeren vervult de wereld,
....houdt het heelal omvat." [4])

---

1) XV : 11.
2) VIII : 3, 4.
3) VII : 7.
4) I : 7.

„De wijsheid strekt zich met groote kracht uit
van het eene wereldeinde tot het andere,
en heerscht weldadig door het heelal." [1])

Cicero zegt van den god der Stoa, dat hij het heelal in zijn geheel en alle (afzonderlijke) dingen omvat. [2]) En het woord *dioikein*, besturen, beheerschen, door Ps. Salomo gebruikt, behoort tot de taal der Stoa. [3]) Er leven twee zielen in 's dichters borst, die hem herhaaldelijk in tegenspraak doen komen met zichzelven. Die dubbelzijdigheid zijner opvattingen blijkt ook uit zijne wijsheidsleer. [4]) *In* de Wijsheid, die in den trant van Spreuken VIII de kunstenares van het heelal wordt genoemd, is een geest, denkend, heilig enz. Zoo wordt de wijsheid van het kanonieke Spreukenboek en van Jezus ben Sirach gesublimeerd, overgehaald, en haar *geest* of quintessence op den voorgrond geschoven. Er volgen 21 epitheta van dien geest. Terecht heeft Grimm [5]) daarin symboliek gezien, het product der heilige getallen 3 en 7. Reeds had de Alexandrijn Aristobūlus geleerd, dat de wereldorde op het getal 7 berustte: misschien is hier Pythagoreïsche getallenleer in het spel, waarvan ook Plato zich niet afkeerig heeft getoond. *Noëron* = denkend, intelligent heet die geest, en wij herinneren ons, dat de Stoa God een „noëron pneuma", een denkenden geest noemde, en dat dit meer in het bijzonder het gevoelen van Posidonius was [6]), den wijsgeer, die een commentaar heeft geschreven op Plato's Timaeus, waarin de Pythagoreïsche wijsbegeerte Platonisch-Stoïsch was opgevat [7]). Die geest heet verder bij Pseudo-Salomo „fijn" en „ongevoelig", nl. voor wereldsche verandering, twee kwaliteiten, die door Anaxagoras ook aan zijn' wereldgeest werden toegekend [8]). Elders VII : 24 worden we weder aan de Stoïsche wereldziel herinnerd met de woorden:

„Beweeglijker dan alle beweging is de wijsheid, zij doorloopt en

[1]) VIII : 1.
[2]) *De natura Deorum* I : 15, 19.
[3]) Zie de plaatsen in Grimm's commentaar, S. 167.
[4]) VII : 22 v.v.
[5]) a. a. O. S. 156 ff.
[6]) Stobaeus, Ecl. I : 28.
[7]) Zie A. Schmekel, *Die Philosophie der mittleren Stoa*, Berlin, 1892. S. 424.
[8]) Bij Simplicius, fol. 33b, Arist. *Phys.* 8, 5,

doordringt alles door hare reinheid," d. w. z. door hare onstoffelijkheid. [1])

„Want zij is een ademtocht der goddelijke kracht, en een rein uitvloeisel van de heerlijkheid des Almachtigen, daarom geraakt ook niets bezoedeld in haar.

Want zij is een afschijnsel van eeuwig licht, en een vlekkelooze spiegel der goddelijke werkzaamheid, en een beeld zijner goedheid.

Ofschoon één zijnde vermag zij alle dingen, en in zich zelve (onveranderlijk) blijvende, vernieuwt zij alles."

De vier hoofddeugden, in ons boek [2]) als vrucht der wijsheid genoemd, zijn de Stoïsche; en in plaats van de schepping uit niets is die uit vormelooze stof getreden [3]) eveneens Grieksche wijsheid.

Om nog eens terug te keeren tot de 21 attributen der wijsheid. Deze opsommende spreekt Pseudo-Salomo philosofisch. Als hij elders [4]) de wijsheid als Gods troongenoote voorstelt of als kunstenares van het heelal, VII : 21, dan volgt hij het dichterlijk spraakgebruik der Palestijnsche wijsheidslitteratuur. Maar spreekt hij onder den invloed van het Helleensche denken, dan kan hij haar de attributen „denkend" en „heilig" geven, — persóón is zij dan niet.

Drummond [5]) noemt haar daarom slechts „persoonlijk." Ja, wij mogen zeggen: de in Spreuken VIII tot kunstenares gepersonifiëerde wijsheid, die door Jezus ben Sirach reeds meer vergeestelijkt is overgenomen, krijgt onder Helleenschen invloed bij Pseudo-Salomo de trekken der Stoïsche wereldziel en wordt aldus eene substantie, die hare persoonlijkheid dreigt te verliezen. Dichterlijke intuïtie had in het kanonieke Spreukenboek anticipeerend een persoonlijken middelaar tusschen God en wereld geschapen; eerst door de tegenstelling van de onpersoonlijke substantiëele wereldziel bij Pseudo-Salomo heen, kon Philo den wezenlijk persoonlijken middelaar als Logos nader komen.

IV.

In het Boek der Wijsheid is de *Logos* niet meer dan eene

---

[1]) Zie de Stoïsche bewijsplaatsen bij Grimm, S. 189.

[2]) VIII : 7.

[3]) XI : 17.

[4]) IX : 4.

[5]) *Philo Judaeus* London 1888, I 226.

dichterlijke personificatie van het woord Gods, in den zin, waarin het Oude Testament die kent. Maar wanneer 9:1—2 wordt gezegd: „God der vaderen en Heer des erbarmens, die alles door Uw *woord* hebt gemaakt, en met Uwe *wijsheid* den mensch hebt uitgerust", dan zijn Logos en Chokma reeds met elkander in verband gebracht. Het woord is trouwens de uitdrukking der rede en dus met de wijsheid verwant. Zoo is de weg tot Philo's Logos geëffend. Alle metaphysische beschouwingen, die tot dusverre rondom de wijsheid waren gegroepeerd, gingen nu op den Logos over; en deze bleek beter dan eenig ander begrip geschikt om de resultaten van het Grieksche denken bruikbaar te maken voor Joodsche speculatie.

Philo's God is de enkelvoudige, ononderscheidene, daarom voor menschen onkenbaar. Te kennen is slechts zijn evenbeeld en afschijnsel, de Logos, de denkende Rede, het inbegrip aller ideeën, de eerstgeboren zoon Gods, die de wereld regeert. Voor hem treedt de wijsheid bij Philo op den achtergrond. Geheel kan en wil hij deze niet elimineeren: vandaar dat de verhouding tusschen wijsheid en Logos in zijn systeem verre van duidelijk is. Nu eens vallen ze samen, dan weder zijn ze onderscheiden en genieten ze beurtelings den voorrang. Maar dezelfde verwisseling vindt plaats tusschen Logos en Heiligen Geest. Het is Philo niet gelukt, de beschouwingen omtrent Wijsheid en Logos, die van verschillende herkomst waren, tot eene eenheid te verbinden. Het gaat hèm in dit opzicht als zijnen voorgangers: de wijsheid treedt bij Pseudo-Salomo als mythologische hypostase onder allerlei gedaanten in de Israëlietische geschiedenis op, en is toch tegelijk kosmisch principe, met praedicaten toegerust, die aan de Platonische idee en de Stoïsche wereldziel zijn ontleend. Twee heterogene begrippen: Perzisch-Joodsche wijsheid en Grieksche Rede zijn in den Philonischen Logos saamgevat.

De Stoa had het Logosbegrip van Heraclitus overgenomen en ontwikkeld. Maar ook plaatsen als Gen. I:3, waar God door middel van zijn Woord de wereld schept, boden den Alexandrijn een punt van aanknooping, vooral nadat het Palestijnsche Jodendom dit denkbeeld reeds nader had uitgewerkt. Door Joodschen invloed werd aan de Stoïsche Logosleer haar pantheïstisch karakter ontnomen: immers de Logos is

bij Philo van de godheid onderscheiden; maar ook het Stoïsche materialisme wordt verloochend, want de Logos is eveneens onderscheiden van de gevormde materie. [1]) Hij is de kracht Gods of de werkzame goddelijke rede, in het geheel harer openbaringen beschouwd; Hij is de plaatsvervanger en afgezant Gods, [2]) een andere Hermes, die de bode der goden heette in het heidendom. Hij is beeld Gods, hemelsche Geest en mensch Gods: maar de personificatie schijnt aan de immanentie geene afbreuk te doen. Er is in dit alles iets tweeslachtigs. Als God niet rechtstreeks op de wereld mag werken, moet de Middelaar iets anders zijn dan God-zelf, maar hij moet toch ook God zijn, anders zou van middelaarschap geene sprake kunnen wezen.

Zoo heeft Philo de verzoening van menige tegenstelling in zijn stelsel niet bereikt. Maar de dichterlijk gepersonifiëerde wijsheid van Spreuken en Jezus ben Sirach heeft bij hem aan diepte gewonnen, nadat hij den tot pantheïsme leidenden wijsheidsgeest van Pseudo-Salomo van diens naturalisme had ontdaan. Hij heeft gepoogd de eenheid Gods te handhaven, en niettemin iets beters te geven, dan wat Hegel „die Religion des hartnäckigsten und totesten Verstandes" heeft genoemd. Hij heeft het Mozaïsme in eene nieuwe, breedere bedding geleid. Midden tusschen de goedheid en de almacht Gods staat de Logos, die beiden omvat; want door dien Logos heerscht God en is Hij goed. Hierbij wilde Philo natuurlijk monotheïst blijven: deze kracht is hem daarom emanatie Gods; en niet geheel van hem te scheiden. Eerst het Christendom, dat de goddelijke kracht in den Messias belichaamd vond, sneed den laatsten draad door, die den Logos nog met God verbond [3]): de Logos werd een tweede God. Zoo is Philo de voorlooper geweest van de ware opvatting, die God als concreten Geest beschouwt: God stelt in zichzelven het onderscheid, maar om in het andere buiten zich niettemin zichzelf te blijven. Gelijk persoonlijkheid eerst gewonnen wordt door de tegenstelling met het onpersoonlijke heen, en niet op de naïeve wijze der dichterlijke verbeelding, zoo wordt de

---

1) *Zeller* III, 2. S. 385.

2) *De Confusione linguarum*, M. I. 427.

3) Zie M. Friedländer, *Zur Entstehungsgeschichte des Christentums.* Wien 1894. Kap. I.

concrete Geest eerst geconcipiëerd, wanneer de persoonlijkheid is opgeheven, maar voortaan blijvend wordt verondersteld.

Het is een merkwaardige gang geweest, die ontwikkelingsgang der Chokma. Van praktisch inzicht werd zij tot godsdienstig-zedelijk ideaal, van godsdienstig-zedelijk ideaal tot middelaarster Gods en der wereld, ten slotte tot hoeksteen van het trotsche gebouw der Alexandrijnsche philosofie. Pseudo-Salomo heeft gezegd:

„Over de Wijsheid te denken is de volmaking der Wijsheid.” [1])

Dat is juist gezegd: Wie de wijsheid tot object zijner overweging maakt, komt over de praktische levenswijsheid heen. Van aanschouwing en voorstelling komt hij tot begrip. Het gezond verstand der mannen in de poort werd opgeheven en volmaakt in de speculatiën der Alexandrijnsche philosofie.

G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA.

[1]) VI : 15.

DE ENCADREERING VAN DE LANDWEER IN VERBAND MET HET RESERVEKADER.

Omtrent de vraag, in hoeverre het mogelijk zou zijn de landweer op voldoende wijze van kader te voorzien, bestonden tot voor korten tijd slechts vrij vage begrippen, al was het reeds toen bij velen aan rechtmatigen twijfel onderhevig, of men er in slagen zou dit kadervraagstuk tot een bevredigende oplossing te brengen.

In zijne Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer, betreffende de oorlogsbegrooting, dienst 1905, gaf de Minister van Oorlog omtrent dit gewichtige vraagstuk eenige gegevens, die in staat stellen zich een juist denkbeeld van den toestand te vormen.

Nu op 1 Augustus j.l. voor de 3de maal een lichting militie bij de landweer overgegaan is, bestaat deze, wat de infanterie en de vesting-artillerie betreft, respectievelijk uit 24 bataljons en 17 compagnieën; over twee jaren zal de eind-organisatie in 48 bataljons en 44 compagnieën moeten worden bereikt.

De genoemde Memorie van Antwoord geeft van de op 1 Augustus j.l. beschikbare hoeveelheid kader het volgende overzicht:

A. 24 bataljons infanterie.

RANGEN	Benoodigd	Aanwezig		
		Landw.kader	Reservekader	Totaal
Hoofdofficieren	24	24	—	24
Kapiteins	96	27	6	33
Luitenants en vaandrigs	312 [1])	38	221	259
Vrijwillige onderoff.	600	139	899	1038
Dienstpl. "	864	400	—	400
Vrijwillige korporaals	384	3	350	353
Dienstpl. "	768	1100	—	1100

B. 17 compagnieën vesting-artillerie.

RANGEN	Benoodigd	Aanwezig		
		Landw.kader	Reservekader	Totaal
Kapiteins	17	3	1	4
Luitenants en vaandrigs	51 [2])	3	28	31
Vrijwillige onderoff.	119	48	152	200
Dienstpl. "	204	35	—	35
Vrijwillige korporaals	68	—	19	19
Dienstpl. "	204	225	—	225

Beschouwt men deze tabellen, dan trekt in de eerste plaats het groot gebrek aan kapiteins de aandacht. Bij de infanterie is $\frac{1}{3}$, bij de artillerie $\frac{1}{4}$ aanwezig, zoodat $\frac{2}{3}$ à $\frac{3}{4}$ der compagnieën zonder hoofdman te velde moet gaan. Voorts blijkt, dat aan luitenants een zeker incompleet bestaat, terwijl de onderofficieren en korporaals bij de infanterie *schijnbaar* present zijn, althans indien men het vrijwillig en het dienstplichtig kader tezamen beschouwt; bij de vesting-artillerie bestaat hier in ieder geval gebrek.

Nog ongunstiger blijkt de toestand, indien men bedenkt, dat de landweer-infanterie binnen weinige jaren 48 bataljons zal tellen, de vesting-artillerie 44 compagnieën. De kolommen „Benoodigd" moeten dus weldra in de tabellen *A* en *B* met

[1]) Hieronder 192 dienstplichtige luitenants, dan wel vaandrigs van het reservekader.

[2]) Hieronder 34 dienstplichtige luitenants, dan wel vaandrigs van het reservekader.

2, respectievelijk met $2\frac{1}{2}$ worden vermenigvuldigd. Hiertegenover staat geen evenredig grootere toevoer tot de kolommen „Aanwezig". Wel zal het dienstplichtig landweerkader minstens toenemen in reden van het aantal lichtingen van de landweer, doch het vrijwillig landweerkader zal nagenoeg constant blijven. Veilig mag men aannemen, dat het schutterijkader, voor zoover het geschikt en genegen was, reeds thans bij de landweer is overgegaan, zoodat uit dien hoofde geen vermeerdering, wel op den duur vermindering te wachten is. De nieuwe pensioenwetten voor officieren en onderofficieren hebben mede hun voornaamsten invloed op dienstneming bij landweer- en reservekader gehad. Vooral bij de infanterie heeft in den onderofficiersrang een belangrijke verjonging van het kader plaats gevonden; het verloop in dien rang zal voorloopig geringer worden en daardoor zullen weinigen beschikbaar komen voor de landweer. De eenige bron, welke milder zou kunnen vloeien, is dan ook het reservekader, z.g. van de 1ste categorie, zijnde het oorspronkelijke, in 1893 opgerichte reservekader. Op deze bron valt echter evenmin te rekenen, daar zij sinds eenige jaren — het zij hier voorloopig zonder nadere toelichting vermeld — op bedenkelijke wijze opdroogt.

Brengt men deze factoren in rekening, neemt men daarbij in aanmerking de behoefte aan kader, zooals die zijn zal, wanneer de landweer binnen enkele jaren haar vollen wasdom zal hebben bereikt, dan wordt de indruk, welke een beschouwing der tabellen *A* en *B* teweeg brengt, een geheel andere, en ziet het landweer-kadervraagstuk er zeer zorgelijk uit. Het dienstplichtige landweerkader, dat in het algemeen de minst deugdelijke elementen uitmaakt, moge evenredig toenemen en b.v. bij de infanterie aan onderofficieren ± de helft blijven van hetgeen noodig is, het aanwezige vrijwillige kader zal op den duur verre dalen beneden de behoefte.

Nog verzwegen wij tot hiertoe de beide volgende omstandigheden, die de Memorie van Antwoord niet aanroert, en die het kadervraagstuk een zeer bedenkelijk aanzien geven.

1o. In de kolommen „Benoodigd" is geen man kader uitgetrokken voor de landweerdepots, niettegenstaande daarbij krachtens de bestaande landweerwet alle landweerplichtigen ingedeeld moeten worden, die in het leger tot de

kortgeoefenden behoorden. De sterkte der landweerdepots zal daardoor ± 50 % van die der landweerafdeelingen bedragen. Na volledige organisatie van de landweer zullen de kolommen „Benoodigd" in de tabellen *A* en *B* derhalve niet met 2, respectievelijk 2½ vermenigvuldigd moeten worden, doch met 3, respectievelijk 4.

2o. In de tabellen *A* en *B* wordt ondersteld, dat men al het beschikbare reservekader bij de landweer kan indeelen. Dit nu is ten eenenmale onjuist. Wil men bij mobilisatie het actieve leger behoorlijk op oorlogsvoet brengen en van kader voorzien, dan zal men door gebrek aan militie-officieren en -onderofficieren een beroep moeten doen op het reservekader, en wel in dié mate, dat dit zelfs onvoldoende is om hier alle vacatures aan te vullen. Het is toch bekend, dat in de nieuwe oorlogs-organisatie van het leger een belangrijke plaats ingeruimd is aan het dienstplichtige kader.

De juistheid van het bovenstaande zal aan de hand van de officiëele gegevens worden aangetoond, wat betreft de luitenants en de onderofficieren der infanterie.

Krachtens de nieuwe organisatie telt een regiment in tijd van vrede 4 bataljons, waarbij 43 beroepsluitenants. Bij mobilisatie worden gevormd: 6 bataljons + 1 depot; te zamen met 43 beroeps- en 48 militie- of reserve-luitenants.

Komt er nu bij mobilisatie geen enkele kapitein te ontbreken, ten gevolge waarvan luitenants kapiteinsplaatsen moeten vervullen; ontbrak er geen enkele beroepsluitenant aan de vredes-organisatie, dan zou men voor 12 regimenten reeds 12 × 48 = 576 militie- of reserve-luitenants noodig hebben. Voegt men hierbij de 85 beroeps-luitenants, die op 1 Januari j.l. aan de organieke sterkte ontbraken, dan blijkt, dat 661 militie en reserve-luitenants noodig zijn. Militie luitenants bezitten wij bij de infanterie thans tot een getal van 52, voortgekomen uit 2 lichtingen. In de toekomst zal hun aantal dus, gerekend op 8 lichtingen, 200 à 250 bedragen. Hieruit volgt, dat het incompleet aan officieren bij mobilisatie voorloopig voor een groot deel uit het reservekader moet worden aangevuld. De 221 luitenants en vaandrigs, in tabel *A* uitgetrokken, zijn daarvoor ten eenenmale ontoereikend; alleen voor het leger komen er thans nog 400, in de toekomst minstens 200 tekort. Men heeft hen dus ten onrechte in de Memorie

van Antwoord als beschikbaar voor de landweer uitgetrokken, tenzij er de voorkeur aan gegeven wordt bij mobilisatie het actieve leger beslist onvoldoende van kaders te voorzien.

Met de onderofficieren is het al evenzoo. De nieuwe oorlogs-organisatie trekt per regiment infanterie 192 sergeanten uit, niet tot het stamkader behoorende. Dit maakt voor 12 regimenten 12 × 192 = 2304 sergeanten. Blijkens de staten der oorlogsbegrooting telde de infanterie op 1 Juli 1904: 216 milicien-sergeanten onder de wapenen, 1125 met groot verlof, totaal 1341. Er onbraken derhalve 963, terwijl het reservekader blijkens tabel *A* slechts 899 sergeanten leveren kan. Ook hier is dientengevolge, bij volledige organisatie van het leger, geen man kader voor de landweer beschikbaar.

En thans klemt de vraag: wat blijft er in tabel *A* over van de encadreering der landweer, indien aan deze laatste de luitenants en de onderofficieren van het reservekader als niet beschikbaar worden onttrokken? Dan blijkt die encadreering nog een open vraag. De eenige lichtpunten *voor de toekomst* vormen hier de persoonlijke dienstplicht; het overgaan bij de landweer van lichtingen van de nieuwe, grootere sterkte (voor het eerst op 1 Augustus 1911), die daardoor rijker aan militiekader zullen zijn; ten slotte het meerdere werk, dat tegenwoordig van de opleiding van het militiekader gemaakt wordt. De lichtingen 1895, 1896 en 1897, die thans tot de landweer behooren, dagteekenen nog uit den tijd der plaatsvervanging, en bevatten dientengevolge minder milicien-sergeanten dan de nieuwere. De opleiding van militie-officieren is eerst in 1903 met ernst ter hand genomen. De oorspronkelijk ontworpen, voor de lichting 1903 toegepaste, regeling der opleiding heeft niet voldaan en is reeds losgelaten; in hoeverre de thans van kracht zijnde voldoet, kan alleen de toekomst leeren [1]). In de genoemde Memorie van Antwoord wordt voor de landweer een ruime wissel getrokken op landweerplichtige officieren, doch de Minister voegt er zelf aan toe, dat nog niet te zeggen is, wanneer een voldoend aantal hunner aanwezig zal zijn.

---

[1]) In ieder geval trekt ook de nieuwe regeling geen partij van de beste krachten der militie, daar deze tot de viermaanders behooren. Uit deze laatste worden geen militie-officieren gevormd.

In ieder geval duurt het nog 6 jaar, d. i. tot 1 Augustus 1911, eer de eerste militie-luitenants, n.l. die van de lichting 1903, landweerplichtig worden.

Bovendien moet wel in het oog gehouden worden, dat het dienstplichtig-, d. i. het landweerplichtig kader, in het algemeen het mindere, het vrijwillig dienend, derhalve het landweer- en het reservekader, 't betere deel uitmaakt van de kaders der landweer.

Het landweerplichtig kader is het oudere militiekader, dat al sedert geruimen tijd de voeling met het leger niet onderhouden heeft. Gedurende het 7-jarig landweerverband vinden 2 herhalingsoefeningen van 6 dagen plaats, wat een totaal uitmaakt van 2 × 4 = 8 oefeningsdagen. Welke de waarde der oudere lichtingen van dit kader zal zijn, dat reeds tijdens den dienst in het leger geen reglementen mede naar huis nam, laat zich gereedelijk denken. Geen betoog behoeft het, dat de officieren en onderofficieren der oudste lichtingen nagenoeg alles vergeten zullen zijn, de handen hun vóór den troep buitengewoon vreemd zullen staan, en daarmede hun gezag tegenover hun minderen bedenkelijk laag gedaald zal zijn.

Gunstig steekt tegenover het landweerplichtige kader het landweer- en het reservekader af. Behoorde dit eertijds tot het beroepskader en heeft het krachtens de nieuwe pensioenwet het leger met gedeeltelijk pensioen verlaten (reservekader der 2de categorie), om door te dienen bij landweer of reserve, dan brengt het zijn grootere ervaring en daardoor verhoogd zelfvertrouwen mede; behoort het tot het reservekader der 1ste categorie, als adspirant-vaandrig in dienst gekomen, dan beschikt het over grootere intellectueele ontwikkeling, terwijl ook de voeling met het leger niet zóó lang verloren ging als zulks met de oudere landweerlichtingen het geval is. Deze factor zou in verhoogde mate pleiten ten gunste van het reservekader, indien niet weinige jaren geleden door het in het leven roepen van knellende bepalingen de actieve diensttijd van het reservekader teruggedrongen ware naar de eerste jaren van het dienstverband.

Het bovenstaande moge voldoende zijn om aan te toonen, dat er groot gebrek aan kader bestaat, èn wat het getal èn wat

het gehalte betreft. De thans beschikbare militie- en reservekaders zijn niet eens voldoende om ons actieve leger behoorlijk op oorlogsvoet te brengen. Voor de landweer schiet, ondanks de tabellen der Memorie van Antwoord, feitelijk niets over dan het landweerplichtig kader der lichtingen. Voorziening in den kadernood is dus in alle opzichten urgent en dit vooral, indien men wil voortgaan in de richting van een volksleger, het motto, waaronder de legerwetten van den Minister Eland werden aangenomen.

Het nieuwe contingent à 17.500 man bedraagt nog niet de helft van het aantal der jaarlijks ter inlijving beschikbaren. Wanneer het ernst is met het volksleger zal men in de toekomst de lichting opnieuw belangrijk moeten vergrooten, dan wel een landstorm organiseeren uit hén, die niet bij de militie worden ingelijfd. De schutterijen worden 1 Augustus 1908 opgeheven; dien dag vervalt ook de bestaande landstormwet en zal deze door een andere moeten zijn vervangen. Reeds een tweetal jaren geleden schreven wij: „Na oprichting der „vierde divisie en na volledige organisatie van de landweer „zal het, zelfs met den besten wil, èn aan geld èn aan kaders „ontbreken, om iets van den landstorm te maken. De nieuwe „landstormwet wordt een papieren wet, gelijk die van 1832 „altijd geweest is. Daarmee krijgen wij een weerbaar volk, „een volksleger — op papier!" [1]) De hoogere kosten van de nieuwe legerwetten, oorspronkelijk op 5 ton geraamd, bedragen thans reeds jaarlijks 42 ton, terwijl de uitgaven voor de verdere uitvoering nu reeds op minstens 8 ton worden geschat, hierbij de verhoogde uitgaven voor de landweer na 1906 nog buiten rekening latende. Thans blijken zelfs geen voldoende kaders beschikbaar voor het grootere leger; bij de landweer stuit men op de grootste bezwaren en daarmede dreigt de voorspelling in vervulling te gaan, dat van den landstorm voorloopig met den besten wil niets komen kan. De geheele volkslegerquestie draait, afgezien van het geld, om het kadervraagstuk. Indien men het bekostigen wil, kan men desnoods alle jaarlijks beschikbaar komende 20-jarigen oefenen; doch om alle geoefende 20- tot 35-jarigen bij mobilisatie in behoorlijk verband tegenover den vijand

---

[1]) „Allen weerbaar". Orgaan der vereeniging „Volksweerbaarheid". 1903

te brengen, zijn kaders en nog eens kaders onmisbaar. De noodzakelijke versterking van den kadertoevoer moet, blijkens het vorenstaande, bij voorkeur worden verkregen door toevoer tot het reservekader. Daartoe staan de twee volgende wegen open:

1°. Kan een krachtiger strooming worden gebracht in het beroepskader, zoo officieren als onderofficieren. De nieuwe pensioenwetten hebben dit reeds gedaan; een belangrijk verloop, vooral in den onderofficiersrang, is hiervan het gevolg geweest. In deze richting verder te gaan, verdient geen aanbeveling, zoolang niet voor een evenredigen toevoer is zorg gedragen. Vooral de pensioenwet voor onderofficieren gaat reeds rijkelijk ver. Na 15-jarigen dienst, d. i. op 31-jarigen leeftijd, kan thans de onderofficier met half pensioen den dienst verlaten, mits hij zich bij de reserve verbindt. Aanbeveling zou het o. i. verdienen dien diensttijd in de toekomst op 20 jaar te brengen, een termijn, ook voor de officieren vastgesteld. De goede elementen uit het onderofficierskorps kunnen thans te snel en op te jeugdigen leeftijd het leger verlaten. Anderzijds zou men strenger moeten zijn bij het sluiten van het eerste reëngagement der onderofficieren na 6-jarigen dienst, en hen op groote schaal in staat moeten stellen in rijks-burgerbetrekkingen over te gaan onder medeneming van hun militaire dienstjaren in den burgerdienst en met verplichting zich bij de reserve te verbinden. Dit zou de vrijwillige dienstneming van ontwikkelde jongelieden uit den burgerstand krachtig bevorderen. Een wet op het bekomen van burgerbetrekkingen is daartoe echter onmisbaar. Wij stippen dit middel, dat reeds meermalen aanbevolen is, slechts aan en zullen eenigszins uitvoeriger stilstaan bij:

2°. Versterking van den toeloop tot het reservekader der 1e categorie, zijnde het oorspronkelijk reservekader. Deze instelling heeft een tijdperk van grooten bloei gekend, daardoor hare levensvatbaarheid bewezen en getoond, zoowel voor de bevolking als voor het leger in een behoefte te voorzien. Op 1 Januari jl. telde het wapen der infanterie 167 reserve-tweede-luitenants, uit het reservekader voortgekomen; bovendien 54 vaandrigs; totaal 221 reserve-aanvoerders, die bij mobilisatie een luitenantsplaats kunnen vervullen. Ware het reservekader niet opgericht, het hierboven berekend te kort

aan luitenants bij mobilisatie zou bij de infanterie niet 400, doch 660 bedragen! Veilig mag men aannemen, dat de 221 uit het reservekader voortgekomen aanvoerders als zoodanig goed bruikbaar zijn. Immers bij de bekende vooringenomenheid, die bij velen in het leger nog tegen het reservekader bestaat, is het niet denkbaar, dat jongelieden tot reserve-luitenant of tot vaandrig zijn benoemd, die zulks niet ten volle verdienen. Alleen in 1904 werden 71 reserveluitenants der infanterie aangesteld, en de instelling had dientengevolge, geleidelijk winnende in populariteit bij de bevolking, onder de noodige opwekking en toewijding van militaire zijde zeker jaarlijks 100 reserve-aanvoerders aan dit wapen kunnen leveren. Deze zijn dan nog 3 à 4 jaar dienstplichtig, benevens 4 jaar in de landweer; bij oordeelkundige regeling hunner positie zouden velen zeker in de reserve blijven dienen.

Gezien het bestaande kadergebrek, hetwelk den bevoegden autoriteiten ongetwijfeld nog duidelijker voor oogen staat dan hier werd uiteengezet, moet het verwondering wekken, dat niet met alle kracht gepoogd is den toeloop tot het reservekader zooveel doenlijk te bevorderen, en het tot volle ontwikkeling te brengen. Dit is echter niet geschied; het reservekader heeft zijn bloeitijd gehad. Het aantal adspirantvaandrigs nam van 1 Juli 1903 tot 1 Juli 1904 af van 260 tot 136. Van 1 November 1903 tot 1 November 1904, derhalve in een vol jaar, traden slechts 56 jongelieden toe [1]). Daar de statistiek leert, dat onder gunstige omstandigheden 20 % hunner het tot reserveofficier brengt, zullen hieruit hoogstens 11 reserve-officieren voortkomen! In 1904, derhalve ook in één jaar, werden, alleen reeds bij de infanterie, 71 reserve-tweede-luitenants aangesteld. Thans plukt men nog de vruchten van den toeloop van ± 4 jaar geleden. Zoo namen b. v., tijdens den winter 1899/1900, 539 adspiranten voor het reservekader deel aan het voorbereidend militair onderricht om het, voor toelating vereischte, getuigschrift te behalen.

De Memorie van Antwoord, die ook bij dit verschijnsel stilstaat, ontkent, dat het reservekader aan hoogerhand wordt

---

[1]) Voor weinige jaren bedroeg dit getal minstens 300.

tegengewerkt of hoogstens lijdelijk geduld. Zij verklaart den teruggang in den toeloop door de mogelijkheid voor de jongelieden uit den ontwikkelden stand om, dank zij een getuigschrift, bij de z. g. viermaanders in dienst te treden. Men zou hieraan de voorkeur geven boven dienstneming bij het reservekader, omdat eerstgenoemde dienst minder verplichtingen met zich brengt.

Zeer zeker heeft de instelling der viermaanders aan het reserve-kader afbreuk gedaan. Doch het moet op goeden grond betwijfeld worden, of daarin de eenige reden voor den teruggang mag worden gezocht. Het reservekader heeft gebloeid in weerwil van de plaatsvervanging, d. i. in een tijd, toen de dienstplichtige zich nog aan den dienst onttrekken kon door het betalen van een zekere som gelds, die meer ten laste zijner ouders kwam dan wel van hem zelf; eveneens heeft het gebloeid, toen het militiecontingent nog 11.000 man bedroeg en de kans op vrijloten veel aanzienlijker was dan thans [1]). Ook is de dienst bij de viermaanders nu niet zóó licht als men oogenschijnlijk wel denken zou. Na den eersten oefeningstijd van 4 maanden komt nog de dienst in het z. g. blijvend gedeelte, eveneens gedurende 4 maanden, welke beide periodes niet onmiddellijk bij elkaar aansluiten en dikwijls op minder gelegen tijdstippen vallen. Voorts heeft de dienstplichtige nog 3 herhalingsoefeningen tijdens zijn 8-jarig legerverband. Men zal moeten toestemmen, dat deze verplichtingen geenszins licht zijn, en beslist zwaarder dan die van den kaderreservist, wien vergund wordt zijn 8-maanden actieven-diensttijd tijdens zijn 8-jarig verband binnen zekere grenzen naar goedvinden te vervullen. Wanneer dus werkelijk de stroom der intellectueelen verlegd is van het reservekader naar de viermaanders, hebben er derhalve nog andere krachten gewerkt. Ongetwijfeld dragen hier de wijzigingen de schuld, in 1902 in de opleiding van het reservekader aangebracht. Zonder dat de regeling van 1902 de theoretische of de praktische eischen, aan het reservekader gesteld, eenigszins verhoogde, werden daarbij tal van knellende bepalingen van administratieven aard in het leven

---

[1]) Destijds waren zelfs 10 en meer procent van het aantal kaderreservisten eenige zoons, of hadden vrijstelling wegens broederdienst.

geroepen, die wel dienen tot het gemak van het leger, maar den goeden gang van zaken voor de reservisten bemoeilijken en de innerlijke waarde van het reservekader allerminst verhoogen.

Het militair getuigschrift nl., dat zekere militaire bekwaamheid en lichamelijke geoefendheid waarborgt, en dat een vereischte is om zich bij het reservekader te kunnen verbinden, kon eertijds ieder oogenblik worden verworven. Na 1902 kon dit slechts één enkele maal per jaar; thans weder enkele malen meer.

Voorheen werd het aan den reservist overgelaten om, in verband met de belangen van zijn opleiding of zijn studie, zijn actieven diensttijd te verdeelen naar zijne keuze, waarbij uit den aard der zaak eenige beperkende bepalingen waren gemaakt. Thans is de opkomst onder de wapenen door zeer bindende voorschriften geregeld, waaraan velen niet kunnen voldoen; de 8 maanden, in het leger door te brengen, moeten in drie bepaalde periodes worden vervuld, die van langeren duur zijn dan de vacanties, en bij wier vaststelling geen rekening is gehouden met de studiebelangen. Afgezien van het knellende voor den reservist zijn deze bepalingen ook uit een militair oogpunt onnoodig beperkend, ja schadelijk. De statistiek leert, dat het meerendeel der reservisten vrijwillig langer diende dan 8 maanden, terwijl in het algemeen zij, die hun diensttijd over verschillende jaren verdeelden, een hoogeren rang bereikten dan degenen, die hun 8 maanden in 1 à 2 termijnen volbrachten.

Verder heeft men ook vaste tijdstippen bepaald, nl. de maanden September en December, waarin de reservist examen kan doen voor een hoogeren rang. Eertijds stond hem daartoe ten allen tijde de gelegenheid open, wat ook rationeel is. Wanneer men deze nieuwe bepaling legt naast de oude, en ook naast de milde wijze, waarop aan onze inrichtingen van hooger onderwijs ten allen tijde de gelegenheid bestaat om een graad te verwerven, dan blijkt, hoe schadelijk het werkt, indien men uitwendige gelijkvormigheid, den beroepsmilitair reeds met de recrutenschool ingeprent, op den voorgrond plaatst bij de regeling eener instelling als het reservekader. Gelijk overal elders in een volksleger moeten ook hier de maatschappelijke en de militaire belangen op doelmatige wijze worden ineengeweven. Zucht tot vormenvergoding kan den blik dermate bevangen, dat men eene eertijds

bloeiende instelling doet wegkwijnen, zoo niet uitsterven. Door onnoodige, ja schadelijke, stremmende bepalingen is de wrijving in de machine zóó groot gemaakt, dat zij nauwelijks meer werken kan. Hier zij nog opgemerkt, hoe de reserve-tweede luitenants tegenwoordig slechts tweemaal per jaar aangesteld worden. Vóór 1902 geschiedde de benoeming, zoodra aan alle vereischten werd voldaan.

Als laatste nadeel zij vermeld, dat men het reservekader onttrokken heeft aan een rechtstreeks onder den Minister van Oorlog geplaatsten hoofdofficier en toevertrouwd aan de zorgen van de inspecteurs der wapens. Dit heeft vooral den toeloop zeer geschaad. Waar bedoelde hoofdofficier een groote bewegingsvrijheid bezat, er een dankbaar arbeidsveld in vond het reservekader tot steeds grooter bloei te brengen en daartoe veelvuldig in voeling trad, zoowel met onderwijsautoriteiten als met de commandeerende officieren der korpsen en met de belanghebbenden, daar vormt het reservekader op de zeer drukke bureau's der inspecteurs slechts een der vele gewichtige onderwerpen; het gaat in de menigte onder. Wel heeft men de nieuwe regeling verdedigd door er op te wijzen, dat de inspecteurs der wapens de verantwoordelijkheid moeten dragen voor de opleiding hunner kaders, doch ook bij den ouden toestand, die nimmer tot tastbare nadeelen leidde, werd het reservekader bij den troep gevormd en bevorderd, waardoor de betrokken inspecteurs een afdoenden invloed op den gang van zaken konden oefenen. Bovendien is het beginsel der ongedeelde verantwoordelijkheid in het militaire leven nergens zuiver vol te houden. Zelfs de hoogst geplaatste militaire autoriteit moet tal van toestanden aanvaarden, waarop hij geen invloed oefent noch oefenen kan. Zóó geschiedt b. v. de opleiding der officieren, de steunpilaren van het leger, nagenoeg geheel buiten verantwoordelijkheid van de inspecteurs der wapens. Doch al ware het hier besproken beginsel volkomen door te voeren, dan zou de toepassing nog geen aanbeveling verdienen, indien zij slechts strekken kan om een nuttige en noodige, eertijds bloeiende instelling te doen verkwijnen.

Worden de knellende banden niet verbroken, waarbinnen het reservekader sinds 1902 besloten is, banden, onvereenigbaar met zijn karakter, dan zal het onherroepelijk te

gronde gaan. In het leven geroepen om het persoonlijk dienen van de hoogere klassen te bevorderen, ten einde de invoering van den persoonlijken dienstplicht voor te bereiden, blijkt het ook na de afschaffing der plaatsvervanging vooralsnog onmisbaar. Doch indien het onmisbaar is, moet ook van militaire zijde alles worden gedaan om den toeloop te bevorderen en het behalen van een rang te vergemakkelijken zonder afbreuk te doen aan de militaire waarde. Wordt dit verzuimd, dan zal men een belangrijke bron voor de kadervorming doen opdrogen en ten deele zonder of wel met minderwaardige kaders in het veld moeten rukken.

Behalve de noodige maatregelen, te treffen om den toeloop tot het reservekader te begunstigen, en de bevordering in het leger voor dit kader zoo gemakkelijk mogelijk te maken als vereenigbaar is met bepaalde, aan elken rang te stellen eischen, dienen tevens stappen gedaan te worden om de resultaten, welke het reservekader schenkt, zoo lang mogelijk voor het leger te behouden. Zij, die eenmaal tot reserve-officier zijn opgeklommen, moeten in de gelegenheid worden gesteld om — bij gebleken geschiktheid — regelmatig in het reservepersoneel bevordering te maken, zeker tot en met den kapiteinsrang. Waar nog zulk een gebrek aan kapiteins voor de landweer bestaat, de encadreering van den landstorm nog een open vraag is, vormt dit de eenige oplossing. In dit opzicht legde art. 11 van de vorige wet op de reserve der landmacht, (d.d. 2 Mei 1897) een schier onoverkomelijke hinderpaal in den weg, want het eischte voor den reserve-tweede-luitenant een *werkelijken* diensttijd van 9 maanden, voor den reserve-eerste-luitenant een van 12 maanden om aanspraak op bevordering te kunnen maken. Vóór het buiten werking treden dier wet is dan ook geen enkele reserve-tweede-luitenant, uit het reservekader voortgekomen, tot eerste-luitenant bevorderd, niettegenstaande de oudsten onder hen reeds in 1897 aangesteld werden. Na expiratie van hun eerste dienstverband vroegen en kregen velen hun eervol ontslag. Terecht heeft men ingezien, dat, waar in de nieuwe organisatie het zwaartepunt verlegd wordt naar de niet onder de wapenen zijnde luitenants, deze bepaling niet gehandhaafd kan worden. De onlangs ingevoerde wet eischt dan ook van den reserve-officier, opdat deze in aanmerking kan komen voor bevordering, naast goed

gedrag en genoegzamen dienstijver, slechts de vereischte bekwaamheid en geschiktheid. Dat de reserve-officier eerst bevorderd mag worden, indien alle actief dienende officieren van zijn anciënniteit den naast hoogeren rang hebben bekomen, is billijk.

In dit opzicht bevat de nieuwe wet derhalve een belangrijke verbetering, doch wat baten doeltreffender bepalingen omtrent de *bevordering* van het reserve-personeel, indien men door belemmerende maatregelen den *toeloop* tot dat personeel gevoelig verzwakt?

Het scheen van voldoende belang op het bovenstaande in ruimer kring de aandacht te vestigen. Eenerzijds is het niet van algemeene bekendheid, hoezeer het reservekader sinds eenige jaren kwijnt; anderzijds stond het vermoedelijk velen niet duidelijk voor oogen, op welken kadernood een behoorlijke uitvoering van de nieuwe legerwetten zal afstuiten. Van een doeltreffende organisatie van den landstorm kan voorloopig niets komen. De nieuwe landstormwet — in 1899 door de Regeering de „sluitsteen van de voorgenomen wettelijke reorganisatie van de levende strijdkrachten der landmacht" genoemd — moet voorloopig door gebrek aan kader een papieren wet blijven. Tientallen van jaren zullen er uit dien hoofde voorbijgaan, eer een nieuwe beteekenende schrede kan gezet worden in de richting van een volksleger, hetzij door uitbreiding van het jaarlijksch contingent, waaraan uitbreiding van het leger, dus van zijne kaders, onafscheidelijk verbonden is, hetzij door behoorlijke oefening en organisatie, d. i. encadreering, van den landstorm.

Onder deze omstandigheden is het plicht alle maatregelen te treffen, die bevorderlijk kunnen zijn aan den toeloop tot en de ontwikkeling van het reservekader. Dit kader heeft ten onzent burgerrecht verkregen en getoond in een behoefte te kunnen voorzien. In militair opzicht heeft het zijn sporen verdiend. Onder zeer bezwarende omstandigheden in het leven geroepen, aanvankelijk onbekend in de burgermaatschappij en onbemind bij het leger, heeft het ons land in weinige jaren 220 reserve-aanvoerders in den officiersrang geschonken, en blijken gegeven onder eenigszins gunstige omstan-

digheden per jaar alleen voor de infanterie 100 luitenants te kunnen leveren. Waar blijkens de statistiek 50 % der adspirant-vaandrigs het niet verder brengt dan reserve-sergeant, voorziet dit kader ook in dien rang in een zeer gevoelde behoefte. Nog zij hier in herinnering gebracht, hoe het reservekader — zonder de militie één man te verzwakken en nagenoeg zonder het gehalte van het militiekader afbreuk te doen — een groot aantal jongelieden uit de hoogere, meest ontwikkelde standen in het leger kan brengen en daardoor krachtig bijdragen om den band tusschen het leger eenerzijds, het volk en zijne aangewezen toekomstige leiders anderzijds, nauwer aan te halen. Dit voordeel, dat wellicht in de eerste plaats had mogen genoemd worden, zal eerst in vollen omvang worden gevoeld en begrepen, wanneer de jeugdige reservisten van thans eenmaal op allerlei gebied de voorgangers van ons volk zullen geworden zijn.

Omtrent de militaire waarde van het reservekader loopen de gevoelens zeer uiteen, niet het minst in het leger. Men heeft onder de reservisten jongelui met veel en met minder natuurlijken militairen aanleg, reservisten met meer en met minder toewijding. Dit verschijnsel doet zich ook bij het beroepskader voor. Geheel op één lijn met dit kader zal het reservekader wel nimmer komen, wat met redelijkheid ook nimmer kan worden verwacht noch geëischt. Waar het in de tegenwoordig zoo sterke legers reeds om der kosten wil onmogelijk is alle bij mobilisatie benoodigde aanvoerders steeds onder de wapenen te houden en men voor hen in vredestijd ook geen nuttig arbeidsveld vindt, moet een groot deel hunner noodzakelijkerwijze voortkomen uit het personeel met groot verlof. En hier staat het reservekader, gesproten uit de intellectueele keurbende van ons volk, ongetwijfeld ook in militair opzicht, bovenaan. Wel mogen zij, die zóó heftig tegen dit kader gekant zijn, ook hier bedenken que le mieux est l'ennemi du bien. Waar zoovele reserve-aanvoerders noodig zijn, verbiedt de practische zin, om de eischen in alle opzichten zoo hoog te stellen als men wel in theorie zou wenschen. In ieder geval deed nog nimmer een der tegenstanders een beter middel aan de hand om het bestaande incompleet van 400 verlofs-officieren voor het leger te doen verdwijnen. Zonder het reserve-kader zou dit thans 620

bedragen! Gezwegen zij hier nog van het incompleet aan officieren voor de landweer.

Heeft eenerzijds het legerbestuur de laatste jaren niet alles gedaan, wat strekken kon tot ontwikkeling van het reservekader, ook de meer gegoede standen onzer bevolking hebben niet in alle opzichten het standpunt begrepen, dat zij tegenover het defensie-vraagstuk behoorden in te nemen. Van een volk, dat nog voor weinige jaren het afkoopen van een der eerste burgerplichten toeliet, kan dit niet verwonderen. Het wordt echter tijd, dat ook hierin geleidelijk verbetering komt, dat onze eerste standen meer en meer blijk gaan geven zich het schoone devies: „noblesse oblige" bewust te zijn. Te lang is dit verzuimd. De sociale wetgeving van den laatsten tijd wijst hier op verbeterde opvattingen; op het gebied der landsverdediging leggen de invoering van den persoonlijken dienstplicht, de verplichting tot het bekleeden van een rang, in de nieuwe militiewet opgenomen, ook de daarmede verband houdende verplichte indeeling bij den eersten ploeg van het blijvend gedeelte even zoovele getuigenissen af van een moreele evolutie. Toch staat de *vrijwillige* dienstneming bij het reservekader nog hooger. Bij de jongelieden uit onze hoogere standen — en ook bij hunne ouders en bloedverwanten, vooral op zedelijk gebied nog hunne leidslieden — moet het besef levendig worden, dat het, vooral in verband met den nijpenden kadernood, een zedelijke plicht is van ieder ontwikkeld man om de meerdere intellectueele gaven, waarover hij beschikt, ten deele ook aan zijn land dienstbaar te maken door tot dat kader toe te treden. Schenkt hij zoodoende een deel van zich zelf aan het algemeen belang, de reservist treedt ook beter toegerust tot den levensstrijd de maatschappij in. Tijdens zijn verblijf in het leger doet hij, met goeden wil bezield, een kostbare ervaring op voor het verdere leven. Het plichtbesef neemt toe; zin voor orde, regelmaat en stiptheid wordt aangekweekt. Ook de gave tot het uitoefenen van gezag, voor de hoogere standen zoo noodig, wordt hier krachtig ontwikkeld.

In Denemarken heeft men dit alles begrepen. Daar dient de meer ontwikkelde in het belang der kadervorming en van zich zelf 14—18 maanden, de gewone soldaat slechts 6 maanden.

Wij leven in een tijd van scherpe concurrentie; alom is de arbeidsmarkt overvoerd, en dit geldt niet alleen den eenvoudigen werkman, ook in de hoogere standen der maatschappij overtreft het aanbod steeds de vraag. Vaak wordt er geworsteld om een plaats aan den maatschappelijken maaltijd, want de honger is een scherp zwaard. Onder dergelijke omstandigheden valt het moeilijk niet in materialisme te verzinken, het oog geopend te houden voor hoogere belangen. En toch is dit goed, is dit edel, en noodzakelijk ook, want de geschiedenis, niet het minst die des vaderlands, leert, dat in den strijd om het bestaan alleen dié volken zich konden handhaven, die hun idealen hoog hielden; die niet verzonken in aanbidding van het gouden kalf; die niet ondergingen in den eeredienst van het materialisme. „Liever arm en vrij dan rijk, maar geknecht," was de leuze onzer voorvaderen, toen zij in een bangen worstelstrijd van 80 lange jaren goed en bloed in de waagschaal stelden. Daardoor grondvestten zij onze vrijheid en onze onafhankelijkheid. Op haar sterfbed sprak Juliana van Stolberg deze schoone woorden: „Zeg aan mijne zonen, wat ik hun „toebid, dat God aan het Huis van Nassau alles moge „schenken, wat begeerlijk is naar lichaam en geest, en ver- ,hoeden, dat iemand, die er toe behoort, het tijdelijke „stelle boven hetgeen eeuwig duurt."

Wat haren zoon, Willem den Zwijger, betreft, werd Hare bede vervuld, en die vervulling werd een zegen voor ons vaderland. Moge bij de zedelijke evolutie, waarvan wij thans getuigen zijn, de verheven zin der Oranje's, hun offervaardigheid, hun onbaatzuchtigheid en hun standvastigheid, een richtsnoer zijn ook voor de hoogere standen van ons volk. Dan zal daarvan op militair gebied de weerslag worden gevoeld o. m. door een versterkten toevoer tot het reservekader, en zullen velen ook op dit gebied meer en meer de waarheid gaan beseffen en gevoelen, gelegen in de bekende uitspraak, dat het zaliger is te geven dan te ontvangen.

W. E. van Dam van Isselt.

MIDDELEEUWSCHE TRISTAN-ROMANS.

I.

Met genialen greep heeft Richard Wagner de oude sage van Tristan en Isolde — of Tristan en Iseut [1]) — omgeschapen tot een aangrijpend drama van Nacht, Liefde en Dood.

De vele en veelkleurige tooneelen der middeleeuwsche verhalen, sommige woest en ruw, andere teeder en vol bekoring, heeft hij, grootendeels, gansch en al terzijde geschoven, om wat hij er van overhield saam te dringen binnen de drie snelverloopende bedrijven van zijn toonwerk. Uit wijsgeerige gedachte, poëzie en muziek is dat kunstwerk geweven. Zijn vizioen toonde hem nog iets anders dan een tragische liefdes-geschiedenis, vol strijd en vrede, vol lijden en geluk. Het was het vizioen van een geweldig zieledrama, van een diepfolterenden strijd, die zich oplost in een eindelooze ziels- en zinsverrukking, van een opgaan der innigste behoefte aan vereeniging, langs den weg des doods, in de hoogste zaligheid van het onbewuste leven.

---

[1]) De oorsprong van dezen naam staat nog niet vast. Volgens sommigen is het een Keltisehe naam, *Essylt*, in het Fransch tot *Iselt*, *Iseut*, geworden. Anderen meenen een Germaanschen oorsprong te moeten aannemen (Iseut kan een Viking geweest zijn) en gaan uit van *Ethylda*, van *Iswalda*, of *Ishild*. Zulk een naam heeft in verschillende streken van Frankrijk verschillende vormen kunnen aannemen: *Iselt*, *Iseut*, *Isolt*, *Isout* of *Isaut*, gelijk *Mathilda Maheut*, *Brunehilda Brunehaut* is geworden. *Isolde* is de naam door Gottfried, Wagner's hoofd-bron, gebezigd, naar het *Isolt* van zijn Fransch origineel. Men zie over dien naam, Bédier in zijn straks te vermelden uitgave van Thomas, II, blz. 113.

Op een vaartuig, zacht en kalm, wordt Isolde, de Iersche prinses, heengevoerd naar het strand van Cornwallis, waar haar gemaal, koning Marke, haar voeren zal in zijn paleis. De bode die haar voor zijn meester is gaan werven, was Tristan, Marke's trouwe neef, in Cornwallis reeds gevierd en geliefd, omdat hij, in een geweldig, onbespied tweegevecht, Morold verslagen heeft, den vervaarlijken gezant van Ierland's koning, die de vreeselijke schatting was komen vorderen: driehonderd knapen en meisjes, de eer en de hoop van het land.

Isolde heeft zich laten weggeven, wezenloos, willoos, aan Marke's bode. Met bitteren wrok in het hart is ze hem gevolgd op het snelvarende schip. Koud en stom, voedsel weigerend, van slaap verstoken, laat ze zich heenvoeren naar den onbekenden gemaal, slechts van ééne vergezeld, haar trouwe dienstmaagd Brangäne.

Ze haat Tristan, die Morold, haar verloofde [1]), gedood heeft. Aan een scherf uit zijn zwaard, die in Morold's schedel was vastgebleven, heeft ze hem herkend toen hij de eerste maal, zich „Tantris" noemend, gewond en ziek naar Ierland gekomen was om heeling te zoeken bij haar moeder, de toovenares, die de kunst verstond genezende kruiden te mengen. Toen ze in dien kranken vreemdeling den verwinnaar van Morold heeft herkend, heeft ze het zwaard opgeheven om hem te dooden. Maar hij heeft haar aangezien, haar gestaard in de oogen, smeekend om genade. Door een vreemd gevoel overmeesterd, heeft zij het zwaard laten zinken. Ongestraft, door niemand dan haar alleen herkend, heeft ze hem laten heengaan [2]).

Hoe verwenscht ze nu haar zwakheid! De ondankbare, trouwelooze Tantris, die toch met duizend eeden dank en trouw haar gezworen had, is als Tristan teruggekeerd, niet

---

[1]) In de oude verhalen is Morholt, of „de Morholt," een oom van Iseut, de broeder van haar moeder. Wagner, om het drama van den aanvang af spannender te maken, stelt hem voor als haar verloofde.

[2]) In de oude verhalen heeft dit tooneel der herkenning pas plaats bij den tweeden tocht van Tristan naar Ierland, wanneer hij den draak heeft gedood welks tong hem heeft vergiftigd. Gedurende zijn eerste verblijf heeft hij zich laten doorgaan voor een kranken harpspeler. Uit vrees van herkend te worden door de ridders die Morholt vergezeld hadden, is hij toen, aanstonds na zijn genezing, haastig vertrokken.

om haar deemoedig zijn liefde te belijden, maar honend, haar, de schoone Iersche, opeischend voor een ander, voor zijn oom, den ouden koning. Tristan voert haar mede; de vazal is haar heer geworden.

Ze laat hem roepen. Maar zijn hand houdt het roer omklemd; hij moet waken over de vaart, haar behouden voeren naar den koning. In zijn weigering speurt ze overmoed, en opnieuw verzinkt ze in haar wrok en haar kommer. Ze laat zich door Brangäne den schrijn brengen waarin deze de tooverdranken bewaart, door Isolde's moeder kunstig gebrouwen. Die ééne drank kent ze wel; zelve heeft ze hem gemerkt met een teeken; het is de drank die haar kan verlossen uit haar ellendig bestaan, het snelwerkende gif, de drank van den dood. Maar niet voor zichzelve alleen, ook voor den gehaten geleider bestemt ze dien beker.

Welhaast zal de reis volbracht zijn; de zeilen worden ingehaald, het schip nadert zijn bestemming. Isolde laat Tristan nog éénmaal roepen. Hij komt. Ze vertelt hem wat Morold, de verslagene, voor haar was en eischt dat, aleer hij haar voeren zal tot den koning, de schuld gezoend worde die nog op hem drukt.

Tristan is bereid den „Sühnetrank" te drinken. Haastig grijpt hij naar den beker, waarin, zoo waant hij, „Vergessens gütiger Trank" is uitgegoten, en zet hem aan zijn lippen. Maar Isolde heeft niet alleen den vijand willen dooden, ze wilde immers ook zelve sterven, het huwelijk ontgaan dat haar wacht. En dus rukt ze hem, als hij de helft gedronken heeft, den beker uit de hand en drinkt hem ledig.

Doch het was niet de drank der vergetelheid, en ook niet het sneldoodend vergif, dat ze samen gedronken hebben. Wat Brangäne in den beker heeft gegoten was de minnedrank, de tooverdrank der onweerstaanbare, der onverwinbare, der ziel-en-zinnen-verterende liefde.

Het noodlot heeft zijn werk volbracht. En als koning Marke, met luid gejuich begroet, het vaartuig nadert om zijn koninklijke bruid te ontvangen, laat Isolde, half bezwijmd, wezenloos, „een bleeke Bruid", aan Tristan's hand zich den „goedigen Marke" tegemoet voeren. Wat wil deze koning van haar? Zij behoort aan Tristan alléén!

Het drama, in dit eerste bedrijf zoo forsch en aangrijpend

opgezet, is, bij al het echt-menschelijke, het diep gevoelde der emocie die het doortrilt, vol Germaansche poëzie en Duitsch-wijsgeerige gedachten. „Frau Minne" noemt Isolde de macht die het werk haar uit de hand nam en ook Brangäne's hand bestierde; „Frau Minne", die reeds éénmaal, toen zij, in het paleis van haar vader, het zwaard ophief om Tristan te dooden en zijn smeekende blik haar blik ontmoette, in beider hart, schoon nog onbewust, de liefde deed ontkiemen,[1]) en die nu, voor het doodelijk gif dat zij nemen wilde, de liefdedrank in de plaats stelde, — „Frau Minne, des kühnsten Muthes Königin, des Welten-werdens Walterin."

Wat nu volgt is, van de uiterlijke zijde bezien, een kort, scherp geteekend, snel verloopend drama: een strijd tusschen liefde en verraad; innerlijk, een diepzinnig, breed uitgesponnen zieledrama, waarvan de kunstig gestyleerde dialoog pas goed kan begrepen worden als men bedenkt dat, in den tijd waarin Wagner het dichtte, in 1859, hij geheel verdiept was in de filosofie van Schopenhauer, waarmede een zijner vrienden hem destijds had bekend gemaakt. Doch hoe wordt hier dat wijsgeerig denken tot kunst voor wie luistert naar al de wisselende, elkaar kruisende, in elkaar overgaande en zich oplossende muzikale motieven: het motief van den blik, van het ongeduldig verlangen, van den liefdedrank en den drank des doods, van het daglicht en van den nacht, omruischt en gedragen door het breede, zacht klagende motief der oneindige zee.

De hoofdmomenten van dit dubbel drama zijn deze: eerst, in het tweede bedrijf, een samenzijn van Tristan en Isolde, des nachts, in den tuin, onder de zwaar schaduwende boomen, een eindelooze tweezang der gelieven, — over wie, hoog op den toren van het slot, de trouwe Brangäne waakt, — gloeiend van hartstocht en hooge poëzie, rijk in breed zich uitbrei-

[1]) Deze voorstelling, dat de liefde tusschen Tristan en Isolde reeds vroeger ontstaan was, zoodat de minnedrank haar alleen geweldig maakt en onweêrstaanbaar, is natuurlijk niet de oorspronkelijke. Toch heeft Wagner haar waarschijnlijk niet uitgedacht; hij vond een toespeling in dien zin bij Gottfried, die ze had overgenomen van den Franschen dichter Thomas. Waarschijnlijk vond deze dat ze beter paste bij zijn hoofsche opvatting van de liefde (zie beneden). Vgl. Bédier, t. a. p. I, 133 en vooral II, 226 vlg.

dende metafers en klankvolle versregels. Dan, als Brangäne den naderenden dag aankondigt — den dag, hun vijand! — het binnenstormen van Melot, Tristan's valschen vriend, die den koning het geheim der schuldige liefde heeft verraden en die nu den bedrogen vorst, hem meêvoerend naar de onzalige plek, getuige maakt van Tristan's trouweloosheid.

En dan, in het derde bedrijf, kort en sober van akcie, het einde.

Doodelijk krank, lijdend aan de wonde hem door Melot geslagen, ligt Tristan neder in den woesten tuin van zijn oud-vaderlijk slot, Kareol, in Klein-Bretanje, waarheen zijn trouwe makker Kurwenal hem heeft overgebracht. Er is maar ééne die hem genezen kan, zijn geliefde, Isolde.

Naar Cornwallis heeft Kurwenal een bode gezonden en elk oogenblik kan het schip terugkomen dat de koningin, zoo ze nog in leven is, ongetwijfeld naar Bretanje zal overbrengen.

In duldeloos verlangen naar de geliefde ligt de lijdende Tristan neder. In zijn ijlende verbeelding ziet hij het schip naderen dat nog toeft te komen. Weldra nadert het werkelijk; vroolijk klinkt de blijde mare den lijder toe in de muziek van den herder die, boven op de rots, op den uitkijk stond. Kurwenal, op den wachttoren geklommen, herkent nu ook zelf, in de verte, de zwellende zeilen. Nog een korte wijle en Isolde staat op den oever en ijlt heen naar den stervenden vriend. Tristan, in de volheid van zijn geluk den dood durvende trotseeren, springt op, de geliefde tegemoet. Maar zijn laatste krachten ontzinken hem; hij valt neder, en Isolde, als zij woorden van hoop en liefde hem toefluistert, buigt zich heen over een doode.

Daar nadert een tweede schip; het draagt den koning, met Brangäne en Melot. Toch, ditmaal, geen verraad, al valt ook Melot, in de eerste verbijstering voor het oude verraad gestraft, door Kurwenal's hand. Den koning is door Brangäne het geheim van den noodlottigen tooverdrank onthuld. Hij voedt geen wrok meer tegen Tristan, wiens ontrouw nu door hem begrepen wordt, wiens schuld gebleken is geen schuld te zijn. Edelmoedig is hij, de koningin volgend, naar Bretanje gegaan, om plechtig afstand te doen van de vrouw die hem niet langer mag toebehooren, en haar, eerlijk, met den geliefde te verbinden.

Te laat; gestorven is Tristan. Isolde staart, als wezenloos. op het lijk van haar minnaar. Dan, terwijl ze, in zinsverrukking, hem levend vóór zich ziet, zingt ze het laatste lied, een ekstatisch lied, van haar liefde, om eindelijk, onhoorbaar den adem uitblazend, met hem te verzinken in de vreugdezee der eeuwige rust:

In des Wonnemeeres
wogendem Schall,
in der Duft-Wellen
tönendem Schall,
in des Welt-Athems
wehendem All, —
ertrinken —
versinken —
unbewusst —
höchste Lust!

Zoo heeft dan de bange strijd tusschen Liefde en Dood, die slechts in schijn als vijandige machten tegenover elkaar stonden, zich opgelost in het samen-sterven van den held en zijn geliefde.

II.

In een geheel andere wereld van denken en dichten, in een gansch andere sfeer van literaire kunst verplaatsen ons de Tristan-verhalen waarnaar men luisterde in de tweede helft der twaalfde eeuw, wanneer rondreizende vertellers ze voordroegen aan de hoven der Fransche edelen, of wanneer, in het vrouwenvertrek, na den maaltijd, een „clerck” ze voorlas zooals ze beschreven stonden in de beroemde gedichten van Le Kièvre, van Béroul of van Thomas.

Hier geen dramatisch samendringen, maar een breed, episch uitspinnen der stof: een lange vóórgeschiedenis van Tristan's ouders; het verhaal van zijn heldendaden voordat hij „Iseut la bloie”, als bruid van zijn oom en meester, van Ierland naar Cornwallis voerde en, op het vaartuig dat hen overbracht, den minnedrank met haar dronk; bovenal, vele en velerlei vertellingen, sommige ruw en eenvoudig, andere fijn en kunstig bewerkt, aangaande den strijd dien de gelieven hadden te voeren tegen den achterdocht des konings en tegen de

listen der verraders die hen beloerden; de uitvoerige beschrijving van hun leven in de wildernis van het woud waarheen ze gevlucht, of verbannen, waren; de lange geschiedenis van hun scheiding, van Tristan's huwelijk met een andere Iseut en van zijn avontuurlijke tochten naar Cornwallis, waar hij, vermomd als melaatsche of als krankzinnige, tot zijn geliefde wist door te dringen; en eindelijk, het slottafereel van Iseut's zeetocht naar den kranken, welhaast stervenden, vriend en van beider aandoenlijken dood.

Toch waren de vertegenwoordigers der middeleeuwsche epiek wier Tristanverhalen ons zijn bewaard gebleven niet maar handige vertellers, die wat ze hadden gehoord of gelezen in eenige duizenden vlug gerijmde verzen overbrachten aan een luistergraag publiek. Ze waren romanschrijvers, literaire kunstenaars, verschillend in talent en smaak, wier persoonlijkheid zich openbaart, zoowel in de keus der bijzonderheden die ze met voorliefde hebben behandeld als in de wijze waarop ze hun stof hebben bewerkt.

Nagenoeg alle Fransche romanschrijvers der twaalfde eeuw waren realisten. Aan welken tijd of aan welke overlevering ze hun stof ook hebben ontleend, ze brachten haar over in hun eigen tijd en hun eigen omgeving. De hoofsche maatschappij waarin ze leefden vormt de lijst hunner vertelling. Sommigen gingen in de modernizeering van oudere verhalen verder dan anderen, en het is voor den geleerde die naar den oorsprong dier verhalen vorscht een geluk dat niet allen de sporen van het oude en het vreemde, dat ze in nieuwen vorm tot hun tijdgenooten wilden brengen, geheel en al hebben uitgewischt. Maar de smaak van het publiek en hun eigen literaire opvatting dreven hen toch in die modernizeerende richting.

Bovendien waren ze meestal, de een meer, de ander minder, analysten, ontleders van aandoeningen, waarnemers en beschrijvers van zielstoestanden en stemmingen. De aantrekkelijkheid van een liefderoman zochten ze niet enkel in de bekoorlijkheid van het gegeven en in de spanning van het avontuur, maar ook in de breede beschrijving en in de ontleding van het gevoel hunner helden. Dikwijls lieten ze — de eene maal wat handiger dan de andere — hun held en hun heldin zelf die ontleding voordragen in den vorm

van een monoloog. Semtijds echter trad hun eigen persoon meer op den voorgrond en vlochten ze een psychologisch of een zedekundig betoog tusschen de verschillende episoden der vertelling in.

Bij sommigen treft nog een andere eigenaardigheid, die een vreemden indruk maakt, en die evenmin schijnt te passen bij den aard der stof, — daar deze, in de meeste gevallen, aan de wereld der fikcie was ontleend — als bij de fantaizie, die toch een hoofdelement pleegt te wezen in het werk van een romanschrijver. Ik bedoel het rationalistisch kritiseeren van sommige details, die door andere bewerkers derzelfde stof in hun vertelling waren opgenomen, het heftig-en-hartstochtelijk-opkomen voor de echtheid en de juistheid der lezing waaraan zij zelve, in tegenstelling met andere verhalers, de voorkeur geven. Men zou soms meenen dat zij zelf hun verdicht verhaal aanzien, althans willen laten doorgaan, voor zuivere historie. Misschien hebben we hier slechts te doen met een vorm van reklame, door de konkurrencie geboden. Misschien ook was het eenvoudig een koncessie aan dat publiek van groote kinderen, dat gaarne in den waan werd gebracht als zouden de mooie geschiedenissen waardoor het zich liet boeien wezenlijk gebeurd zijn.

Wat hier in het algemeen van de middeleeuwsche romanschrijvers gezegd wordt, geldt ook voor hen die de liefdesgeschiedenis van Tristan en Iseut in literairen vorm hebben behandeld. Hun poëzie draagt het merk van hun omgeving en van hun persoonlijkheid. En zoo zijn dan de middeleeuwsche Tristan-romans niet enkel belangwekkende monumenten van oude literatuur, maar, tegelijkertijd, kostbare dokumenten van historische zielkunde. Wat zij ons leeren kennen, zijn niet enkel de vormen welke de Tristan-sage in die dagen had aangenomen en het talent der romanschrijvers door wie zij in de twaalfde eeuw in Frankrijk is bewerkt geworden; zij onthullen ons ook een hoekje van de ziel dier dichters en van de ziel hunner lezers. De studie dier verhalen voert ons niet enkel binnen in de letterkunde, maar ook in den literairen geest en het letterkundig leven van dien tijd.

Van het werk van La Chèvre, of Le Kièvre — waarschijnlijk is die tweede vorm de juiste en was de man die zoo heette een Picardisch dichter — kennen wij niets dan de naam van

hem die het schreef en weten wij alleen dat het de reputacie had van „mooi" te zijn. Bewaard zijn gebleven in het Fransch: het brokstuk, nog geen drieduizend versregels lang, van een gedicht welks schrijver, een Normandiër, zich zelf den naam geeft van Béroul, dat geschreven is omtrent 1165, en waaraan door een ongenoemd auteur, aan het eind der twaalfde eeuw, een vervolg van ruim veertienhonderd regels is toegevoegd [1]); het zesde gedeelte (ruim drieduizend verzen) van het gedicht van Thomas, die lang den bijnaam heeft gedragen van „Thomas de Bretagne", omtrent 1170 door dezen Franschman in Engeland geschreven [2]); twee kleine gedichtjes, beide bekend onder den naam *Folie Tristan*, waarin het bezoek beschreven wordt door Tristan, als krankzinnige vermomd, aan Iseut gebracht [3]); en eindelijk, een zeer lange proza-roman, waarvan het oudste gedeelte niet ouder is dan 1230 en die in de dertiende en in de veertiende eeuw voortdurend is uitgebreid [4]).

Zeer onvoldoende zouden deze bronnen zijn voor onze kennis van den aard en den omvang der Fransche Tristan-romans uit de twaalfde eeuw, zoo niet oude overzettingen der Fransche gedichten in vreemde talen ons ruimschoots in staat stelden de leemten der oorspronkelijke fragmenten aan te vullen. Bovenaan staat de bewerking van een verloren

---

1) Niet lang geleden kritisch uitgegeven door Ernest Muret (*Le Roman de Tristan par Béroul et un anonyme, poème du XIIe siècle.* Paris 1903) in de verzameling der *Société des anciens textes français.*

2) Uitgegeven, met een restauratie van het ontbrekende naar de overzettingen in vreemde talen (zie beneden) door Joseph Bédier (*Le Roman de Tristan par Thomas, poème du XIIe siècle,* t. premier, texte, Paris 1902) in dezelfde verzameling. Volgens Bédier (l. c. II. p. 38) berust die bijnaam „de Bretagne" waarschijnlijk op een vergissing van Gottfried.

3) Het meest belangrijke dier beide, „la *Folie Tristan* du ms. de Berne", is uitgegeven door Heinrich Morf, *Romania* XV, 588 vlg. Het wetenschappelijk belang dezer gedichtjes schuilt vooral in de vele herinneringen aan vroegere gebeurtenissen, door wier vermelding Tristan poogt zich door Iseut te laten herkennen.

4) Van dezen roman, waarin de stof der Tristan-geschiedenis is samengesmolten met die der verhalen omtrent Lancelot, Palamedes en andere ridders, gaf Löseth een breedvoerig overzicht naar de Parijsche handschriften (*Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes* n°. 82), terwijl Bédier de oudste gedeelten heeft laten afdrukken, naar hs. 103, gedeeltelijk 757, der B. N. f. fr. als „Appendice I", achter de Inleiding zijner uitgaaf van Thomas (deel II, zie beneden, de noot op blz. 508).

gegaan Fransch gedicht, in het Duitsch, door Eilhart van Oberg, vazal van Hendrik den Leeuw, hertog van Brunswijk, tusschen 1190 en 1213 vervaardigd [1]). Dan volgen de zeer kostbare bewerkingen van den roman van Thomas: in het Noorsch, door „broeder Robert", op bevel van Hakon V, koning van Denemarken, in het midden der dertiende eeuw [2]); in het Duitsch, door Gottfried van Straatsburg, waarschijnlijk iets vroeger [3]); in het Engelsch, in de laatste jaren der dertiende of het begin der veertiende eeuw [4]). Door een nauwkeurige ontleding en een onderlinge vergelijking dezer laatstgenoemde bewerkingen is prof. Bédier er in geslaagd de bewaarde fragmenten van Thomas aan te vullen en het Fransche gedicht, natuurlijk alleen wat den inhoud betreft, in zijn oorspronkelijke gestalte volledig te herstellen [5]).

Laat mij uit die oude Tristan-romans eenige tooneelen in herinnering brengen, daarbij wijzend op het verschil in behandeling door verschillende dichters.

Van zijn eerste vaart naar Ierland, waar de wonde door Morholt hem toegebracht is genezen geworden, is Tristan teruggekeerd naar Cornwallis. Hij leeft er aan het hof van zijn oom, hoog-staande in de gunst des konings, maar door den naijver der hovelingen vervolgd. Deze, die in hem den troonopvolger van Marc vermoeden, dringen er bij den koning op aan dat hij een vrouw zal nemen om voor de toe-

---

[1]) Uitgegeven door F. Lichtenstein, Straatsburg en Londen, 1878. Eilhart's werk sluit zich zeer nauw aan bij de Fransche redakcie van Béroul en vloeit, blijkbaar, uit een zelfde bron.

[2]) Deze bewerking, in proza geschreven, bekend onder den naam van de *Saga*, geldt voor den trouwsten vertegenwoordiger van het origineel; zij is uitgegeven o.a. door prof. Kölbing (Heilbronn) in 1878.

[3]) Uitgegeven o.a. door Golther, in 1889. Deze vertaling is onvoltooïd gebleven, maar waar zij ophoudt beginnen juist de bewaarde Fransche fragmenten. Zeer aan te bevelen, voor de juiste kennis van Gottfried's gedicht, is de bewerking in modern-Duitsche verzen, van Wilhelm Hertz (3e uitgaaf, 1901), van interessante aanteekeningen voorzien.

[4]) Getiteld *Sir Tristrem*, eveneens uitgegeven door Kölbing, in 1883.

[5]) Die restauratie vormt het grootste gedeelte van de bovenvermelde uitgaaf (zie blz. 485 n. 2). Men verwarre haar niet met Bédier's bekende, terecht zoo gezochte, moderne restitutie der Tristan-geschiedenis, vroeger uitvoerig door mij aangekondigd (zie *de Gids* van 1901, blz. 534 vlgg.) en waarvan Mej. Marie Loke een zoo aantrekkelijke vertaling heeft bezorgd. (Leiden, J. M. N. Kapteyn).

komst van zijn geslacht te zorgen. Marc, die hun bedoeling raadt, zoekt naar een middel om hen tevreden te stellen zonder gehoor te geven aan hun wensch. Over veertig dagen zal hij hun zijn antwoord geven.

Op den afgesproken dag, alleen in zijn kamer, wachtte hij de komst der hovelingen af in droef gepeins verzonken. Waar zou hij een koningsdochter kunnen vinden zoo vér en zoo ongenaakbaar dat hij zou kunnen veinzen, enkel veinzen, haar tot vrouw te begeeren?

Juist op dat oogenblik vlogen twee zwaluwen die bezig waren hun nest te bouwen, door het open venster twistend naar binnen, om dadelijk daarop, plotseling verschrikt geworden, weêr te verdwijnen. Maar uit hun snavel was een lang vrouwenhaar gevallen, fijner dan een zijden draad, dat in een zonnestraal schitterde.

Marc nam het in zijn hand, liet zijn baronnen en Tristan binnenkomen en zeide tot hen:

— Om u te behagen, ridders, zal ik een vrouw nemen, zoo gij althans bereid zijt háár tot mij te brengen die ik heb uitverkoren.

— Voorzeker, dat willen wij, edele meester; wie is het dan die gij verkoren hebt?

— Ik heb de vrouw gekozen aan wie dit gouden haar toebehoort, en weet wel dat ik geen andere zal huwen!

— En vanwaar, goede heer, is dat gouden haar tot u gekomen? wie heeft het u gebracht? en uit welk land?

— Het is afkomstig, ridders, van de schoone met de gouden haren; twee zwaluwen hebben het mij gebracht; zij weten uit welk land.

De baronnen begrepen dat men met hen gespot en hen bedrogen had. Nijdig wendden zij den blik naar Tristan, want zij vermoedden dat hij de raadsman was geweest van deze list. Maar Tristan, toen hij het gouden haar aandachtig had bezien, dacht terug aan Iseut, de blonde prinses van Ierland. Hij glimlachte en sprak aldus:

— Koning Marc, gij doet verkeerd met aldus te handelen, en ijdel is uw bedenken van deze bespotting geweest: ik zal heengaan en ze tot u brengen, de schoone met het gouden haar.

In een verloren fragment van Béroul's gedicht moet deze fijne en bevallige trek, die ook in andere sprookjes wordt

teruggevonden, gestaan hebben. Eilhart van Oberg heeft hem voor ons bewaard. [1])

Ook Thomas heeft dit tooneeltje gekend, maar het naar zijn hoofschen en rationalistischen trant omgewerkt en gewijzigd.

Bij hem is de koning aanstonds bereid den raad zijner baronnen te volgen, indien zij er in kunnen slagen een vrouw voor hem te vinden die zijn gelijke is door geboorte en die door haar verstand, haar schoonheid en haar hoofsche manieren zich waardig toont naast hem den troon van Cornwallis te bestijgen.

— „Geef ons tijd hierover te denken, Heer, antwoorden de hovelingen; bepaal een dag; wij zullen een partij voor u zoeken waarover gij u niet zult behoeven te schamen.” —

Bij Thomas is het dus niet de koning, het zijn de baronnen die om uitstel verzoeken.

Marc geeft hun veertig dagen om met elkaar te overleggen welke keus ze hem zullen voorstellen. Na het verstrijken van dien termijn, verschijnen de ridders voor hunnen heer en stellen hem voor de blonde dochter van Ierland's koning ten huwelijk te vragen. Marc waagt een bedenking: de vader van deze prinses is zijn ergste vijand; hoe zal hij haar kunnen genaken? Zoo hij een bode naar Ierland zendt, men zal dien dooden; of, zoo men hem het leven laat behouden, zijn aanzoek zal ongetwijfeld worden afgeslagen.

> „Heer, hernam toen een zijner vazallen, het gebeurt dikwijls dat koningen lange oorlogen met elkaar voeren, tot groote schade van hun rijk en met groot verlies van menschen. Daarna verbannen ze haat en toorn uit hun gemoed, vervangen hun vijandschap door liefde en vrede, dank zij hun dochters en hun zusters en uit zorg voor hun nageslacht. Zoo wij dit verbond en dezen echt tot stand konden brengen, zouden de omstandigheden een zoo gunstige wending kunnen nemen dat gij misschien eenmaal regeeren zult over gansch Ierland; want Isolt is het eenig kind van dien vorst.”

---

[1]) In de *Folie Tristan* wordt er op gezinspeeld. Tristan herinnert daar aan Iseut dat, toen zij, in de scéne van het bad, het zwaard had opgeheven om hem te dooden, hij haar had gekalmeerd door „het verhaal van het gouden haar.”

De koning zwicht voor dit betoog en welhaast wordt Tristan naar de overzijde der zee gezonden om er de schoone en wijze prinses voor zijn meester te veroveren.

Het is duidelijk dat de dichter Thomas, die het tooneeltje van de aanvankelijke weigering van den koning en van de beraadslaging der baronnen niet uit zijn verhaal kon wegnemen, er opzettelijk een vorm aan heeft willen geven die meer in overeenstemming was met zijn eigen manier van denken en die zich aansloot bij de politieke overwegingen en de diplomatieke gebruiken zijner omgeving. Bovendien had hij nog een bijzondere reden om de oudere voorstelling te vermijden. Aan het slot van de aangehaalde epizode laat hij deze opmerking volgen:

> Van Tristan wordt verteld — het staat zelfs in de geschreven verhalen te lezen — dat een zwaluw van Cornwallis naar Ierland vloog en er een vrouwenhaar wegnam om zijn nest te bouwen (hoe wist die zwaluw dat hij er dat haar vinden zou?) en dat, toen hij het had weggenomen, hij de zee weer overstak. Maar heeft een zwaluw ooit de moeite genomen, wanneer het bouwmateriaal aan alle kanten overvloedig om hem heen ligt, aan de overzijde der zee bouwstoffen voor zijn nest te gaan halen? Voorzeker is de geschiedenis hier aan het doorslaan en gaat de vertelling den verkeerden weg uit.

En toch was Thomas een dichter, zelfs een der beste van zijn tijd. Maar hij behoorde tot de rationalisten van het gilde en heeft een stof die er zich, wel beschouwd, weinig toe leende, pasklaar willen maken voor zijn hoofsche omgeving.

Van dien hang tot de hoofsche en precieuse manieren van zijn tijd geeft hij een andere, zeer kurieuse, proeve in het tooneel der bekentenissen dat op het beroemde tooneel van den minnedrank volgt.

Ik begin met dit laatste in herinnering te brengen en volg daarbij den vorm waarin Bédier, in zijn *Roman de Tristan et Iseut*, het heeft beschreven: [1])

[1]) Bédier volgde hier, in hoofdzaak, de redakcie van Eilhart van Oberg. In Béroul's fragment komt dit gedeelte, jammer genoeg, niet voor. De prozaroman geeft ook een mooie beschrijving van dit tooneel, al is het begin wat ordinair: Tristan en Iseut spelen een partij schaak. In de *Folie* wordt Tristan's dorst verklaard uit het feit dat hij, wegens de windstilte, hard heeft moeten roeien.

Op zekeren dag was de wind gaan liggen en de zeilen hingen slap neder langs de mast van het schip. Tristan liet aanleggen bij een eiland, en, vermoeid van de vaart, gingen de honderd ridders van Cornwallis en de zeelieden aan land. Iseut was alleen met een jonge dienstmaagd op het schip gebleven. Tristan ging tot de koningin en trachtte haar onrustig gemoed tot kalmte te stemmen. Daar de zon schroeiënd straalde en zij dorst hadden, vroegen zij om drinken.

Het meisje zocht een drank en vond ten slotte de kruik die Iseut's moeder aan Brangien had toevertrouwd. „Ik heb wijn gevonden!" riep ze hun toe. Maar neen, wijn was het niet; het was de hartstocht, de schrijnende vreugde en de eindelooze jammer en de dood. Het meisje vulde een drinknap en reikte die toe aan hare meesteres. Iseut dronk met lange teugen en gaf de drinknap aan Tristan, die hem ledig dronk.

Op dit oogenblik kwam Brangien terug en zag hoe ze elkaar aanstaarden, in zwijgende verrukking. Zij zag de kruik bijna ledig vóór hen staan en de drinknap. Toen nam zij de kruik, liep naar den achtersteven, wierp hem in de golven en zuchtte:

— Ongelukkige! vervloekt zij de dag waarop ik geboren ben en vervloekt het uur waarop ik dit vaartuig heb betreden! Iseut, geliefde, en gij, Tristan, het is uw dood dien ge hebt gedronken!

Veel heeft Thomas aan dit tooneeltje niet veranderd en het is zeker louter toeval, dat, in zijn gedicht, de jonge dienstmaagd, die den minnedrank voor wijn aanziet, door een knecht is vervangen. [1]) Maar interessant is, gelijk ik opmerkte, zijn variant op het tooneel der bekentenissen, die in de andere redakcies zoo eenvoudig en aangrijpend zijn verteld. [2]) Ziehier Thomas' lezing:

Tristan sprak fluisterend:

— Zeg mij, schoone vriendin, wat is het toch dat u kwelt?

Isolt antwoorddde:

---

[1]) In de oudste bron, en ook volgens de toespeling door Thomas in een ander gedeelte van zijn gedicht op dit tooneel gemaakt, is het wel degelijk Brangien zelf geweest die — ofschoon toch bij vergissing, niet moedwillig, zooals bij Wagner, — den minnedrank aan de dorstigen heeft geschonken. In den proza-roman wordt de vergissing begaan door Brangien en Gorvenal samen; er is zooveel zilvergerei aan boord dat zij in de flakons verward raken.

[2]) Zeer mooi heeft Bédier die bekentenis-scène in zijn *Roman de Tristan et Iseut* vertolkt. Ook de proza-roman verdient hier gelezen te worden.

— *L'ámer* is mijn kwelling; *l'amer* benauwt mijn ziel; *l'amer* doet me pijn.

Tristan speurde zorgvuldig na wat zij wel met dit woord bedoelen kon. Hij kon wel begrijpen dat *l'amer (la mer)* beteekende *liefde, bitterheid, de zee.* [1]) Van die drie beteekenissen liet hij er eene weg en ondervroeg Isolt over de beide andere. Hij liet weg *de liefde,* hun beider meester, hun beider troost, hun beider verlangen. Hij sprak alleen van de *zee* en de *bitterheid.*

— Ik geloof, zeide hij, schoone Isolt, dat *zee* en *bitterheid* uw kwelling zijn; gij proeft de smaak van de zee en van den wind; de zee en de wind smaken u *bitter.*

— Neen, Heer, neen; het is niet zooals gij waant. Geen van die beide doet me pijn; ik proef niet de smaak van den wind en van de golven. Enkel *l'amer* is mijn kwelling.

Toen Tristan het woord goed had begrepen en er de liefde in had herkend, zeide hij fluisterend en geheimzinnig:

— Op mijn woord, geliefde, zoo is het ook met mij; *l'amer* en gij, ge zijt mijne kwelling.

Een woordspeling in zulk een tragisch moment! Zonderlinge poëtische manieren en vreemde letterkundige smaak, die in deze intervencie van het vernuft niet een wanklank zagen, maar een fijne trek van literaire kunst!

Over het geheel is deze dichter er op uit zoowel het wonderbare, dat zijn zin voor waarschijnlijkheid en logika in den weg stond, als het ruwe en woeste, dat in andere Tristanverhalen was overgebleven, uit zijn kunstwerk te doen verdwijnen.

Zoo, bijvoorbeeld, in het beroemde tooneel van den pijnboom, de gewone plek, waar Tristan en Iseut elkaar ontmoeten, en waarin koning Marc, op raad van zijn dwerg, een listigen toovenaar, met dezen geklommen was om hen, bij zulk een samenkomst, te verrassen en te dooden. Gewaagden de oudere verhalen van een bron, die aan den voet van dien boom ontsprong en dan een beekje vormde, dat door het vrouwenvertrek heenstroomde, zoodat de koningin de houten spaanders zag voorbijdrijven die Tristan in de bron wierp om haar te berichten dat hij haar wachtte, — Thomas, in

---

[1]) *Amare, amarum, mare.* Het werkwoord luidde, in het oud-Fransch, niet *aimer,* zooals tegenwoordig, maar *amer.*

wiens tijd zulke primitieve woningen niet meer dienden tot vorstelijk verblijf, liet het beekje ordentelijk voorbijstroomen vóór het kasteel, onder het venster der kamer. Ook liet hij Tristan de houten spaantjes kunstiger bewerken en op elk de beginletters der namen graveeren, een T en een I. Bovendien klimt bij hem koning Marc alléén in den boom en wordt zijn aanwezigheid den gelieven verraden, niet door de weerspiegeling van 's konings gelaat in het water der bron, maar door de schaduw van zijn gestalte, die het maanlicht teekende op den grond. Ook is de dwerg bij hem wel een listige raadgever gebleven, maar niet meer een sterrewichelaar of een toovenaar, die door zwarte kunst de waarheid ontdekt, zooals in de oudere verhalen.

Doch in geen enkele afdeeling van de avontuurlijke liefdesgeschiedenis die hij bewerkte, is Thomas meer snoeiend, schikkend, de stof op zijn manier vermooiend, opgetreden dan in die waarin des konings achterdocht, zijn geweldige gramschap, daarna de vlucht der gelieven en hun verblijf in het bosch van Morois beschreven wordt.

In de oudste verhalen is de voorstelling deze. Nadat de verraderlijke dwerg door een lage list — het strooien van meel tusschen het bed van Iseut en dat van Tristan — den koning het overtuigend bewijs heeft geleverd van hun schuld, worden beide door den vergramden vorst tot den brandstapel verwezen. Men sleept de schuldigen naar de strafplaats, eerst Tristan, daarna de koningin. Maar Tristan weet te ontkomen. Hij heeft zijn geleiders verzocht een oogenblik zijn banden los te maken en hem te vergunnen in een kapel, die men voorbij komt, te gaan bidden. In die kapel is hij op het altaar geklommen, van daar op den rand van een der vensters, en is toen, door een geweldigen sprong in de ruimte, waarbij hij neêrkwam op een rots — „men noemt die nog *Le Saut Tristan*", zegt het oude verhaal — aan alle vervolging ontkomen. De koningin, voor wie een der trouwste vazallen van Marc te vergeefs om genade heeft gesmeekt, zou den vuurdood hebben ondergaan, zoo niet, juist op het beslissend oogenblik, een troep melaatschen, met hun ratels kleppend, was voorbij gekomen. De koning, de straf van zijn schuldige vrouw nog willend verzwaren, levert haar, als een gemeenschappelijk bezit, aan die afzichtelijke bende over. Maar

Tristan en zijn trouwe krijgsmakker Gorvenal hebben zich achter struikgewas verscholen en bespieden daar het voorbijtrekken van den somberen stoet. Zij springen voor den dag, dooden den hoofdman der melaatschen en een paar zijner makkers en jagen de anderen op de vlucht.

De koningin volgt haren geliefde naar het woeste en geheimzinnige woud, waarin beide zich zorgvuldig schuil houden, een leven leidend van ontbering en zorg, maar ook een leven van ongestoorde liefde.

> .....Des morgens verraste Tristan, de goede boogschutter, een reebok en doodde het dier; toen ontstak hij een groot vuur om het wild te braden. Ook sneed hij takken af en maakte daarvan een hut, die hij met loof bekleedde en bedekte; Iseut strooide dik gras en kruiden op den grond.
>
> Toen begon voor de vluchtelingen het ruwe, harde leven, waarin ze toch vreugde vonden. Zij zwierven rond in het wilde woud, als opgejaagde dieren, en zelden durfden zij des avonds terug te keeren naar de schuilplaats van den vorigen dag. Zij aten niets dan het vleesch der wilde herten en der vogels en betreurden het gemis van zout en brood. Hun vermagerde gezichten werden bleek, hun kleederen, aan de dorens opgescheurd, vielen hun als lompen van het lijf. Maar ze minden elkander, ze leden niet.

Reeds andere dichters hadden de bijzonderheden van deze tafereelen niet alle onveranderd overgenomen in hun werk. Zoo had Béroul geprotesteerd tegen het dooden der melaatschen door Tristan's hand. Zulk ontuig aan te raken achtte hij zijn held onwaardig. In zijn gedicht was daarom dit bloedbad op rekening gesteld van Tristan's makker Gorvenal, die een jongen stam uit den grond getrokken en daarmee de afzichtelijke bende had verslagen en verstrooid.

In het gedicht van Thomas is van al dit woeste en geweldige geen spoor overgebleven. Met opzet heeft hij dit gedeelte van de oude overlevering geheel en al omgewerkt naar zijn smaak, omgewerkt en... bedorven. Bij hem luidt die epizode aldus:

Wanneer de list van den dwerg de schuld van zijn vrouw en zijn neef meer dan waarschijnlijk heeft gemaakt, blijft de koning ongeloovig, en als de koningin, door de proef van

het gloeiend ijzer — waarbij zij een listigen eed zwoer — haar onschuld heeft bevestigd, mogen beide weer samen verkeeren aan het hof. Toch, al houden ze zorgvuldig het intieme van hun omgang verborgen, hindert den koning op den duur dit samenzijn; er is toch wel iets in hun blik, in hun houding, dat zijn ijverzucht prikkelt. Daarom besluit hij hun vrijheid te geven zijn hof en zijn woning te verlaten. In een plechtige samenkomst van alle edelen wijst hij hen op het zonderlinge hunner verhouding en op hetgeen achterdocht en jaloezie hem doen lijden. Ze mogen dus gaan waarheen ze willen.

> Tristan en Iseut vatten elkaar bij de hand; in zalige verrukking, zonder een woord te spreken, gaan ze heen.
>
> Ze trekken naar een groot wild bosch, onbekommerd over de vraag waarmee ze zich zullen voeden, op God vertrouwend, vol geluk bij de gedachte dat ze voortaan samen zullen mogen leven zonder schande of zelfverwijt, in het volle genot van hun liefde.

Ook de loofhut waarin ze, in de oude verhalen, zich ter ruste legden, is uit de vertelling van Thomas verdwenen. De ballingen ontdekken in het bosch een wonderschoone, kunstig bewerkte grot, die, lang geleden, in den tijd der heidenen, door machtige reuzen was uitgehouwen om er hun minnarijen te verbergen. In deze grot, „la fossure a la gent amant”, vinden ze een veilige en kostelijke schuilplaats.

> De grot was ingericht met groote kunstvaardigheid. Hij was geheel gewelfd; de ingang was diep onder de aarde uitgegraven en een geheime weg leidde er heen. Boven de grot was de aarde opgehoopt, en uit deze verhief zich een fraaie boom. Zijn lommer breidde zich ver uit in den omtrek en beschutte de gelieven tegen den glans en de hitte der zon.
>
> Bij de grot ontsprong een bron van heilzaam water. De schoonste planten bloeiden aan den rand. Zoo zoet was het water der bron dat het vermengd scheen met honig....
>
> Wanneer het warme seizoen terugkeerde, gingen zij zich verstrooien bij de bron of in de gedeelten van het bosch waarin zij behagelijk konden wandelen en rusten.

Deze omwerking eener zoo belangrijke epizode naar

hoofschen trant bracht den dichter soms in verlegenheid tegenover tooneelen die in zijne opvatting niet pasten en die hij toch aan zijn lezers niet geheel mocht onthouden. Zoo verhaalde de oude vertelling van een onverwacht verschijnen van den koning, wien een boschwachter de schuilplaats der vluchtelingen had verraden, in de loofhut die het slapende paar beschutte. Toornig was Marc er binnengedrongen. Maar toen hij ze zag nederliggen, beide gekleed, terwijl het zwaard van Tristan de slapenden van elkaar gescheiden hield, was hij in zijn ziel bewogen geworden en had hij wrok en achterdocht voelen wijken uit zijn hart. Om een spoor van zijn komst achter te laten, had de koning het zwaard van Tristan weggenomen en er zijn eigen zwaard voor in de plaats gelegd. Toen, bij het heengaan, bemerkend dat een zonnestraal door het loofdak heen in de grot binnendrong en er het blanke gelaat der koningin schroeide, had Marc zijn breede, met hermelijn omzette, handschoen genomen en die tusschen het loof bevestigd om de zonnestraal te weren.

Daar Thomas dit zeer populair tafereeltje (op vele miniaturen en op het deksel van ivoren kistjes vindt men het afgebeeld) niet wilde weglaten, terwijl toch de loofhut bij hem verdwenen was, liet hij den koning, na zijn bezoek in de grot, zijn handschoen nederleggen.... op *de wang* der koningin! Een der vertalers van zijn gedicht, Gottfried, vond een anderen uitweg. Volgens hem was de grot, boven in het gewelf, van kleine venstertjes voorzien. Door deze bespiedt en bewondert de koning de slapenden, en een van die venstertjes, waardoor de hinderlijke zonnestraal binnenviel, stopt hij dicht met aarde en gras.

Nog een paar trekken, uit Thomas' eigenaardige bewerking der stof bijeengebracht, mogen de karakteristiek van dezen dichter voltooien, zijn afkeer van het onwaarschijnlijke, zijn geraffineerde hoofschheid, het subtiele van zijn ontleding.

Vooreerst maakt hij den ietwat ruwen Tristan der oude verhalen tot een jongen, welopgevoeden ridder, die zelfs in andere kunsten dan die der wapenen bedreven was. Daar de lotgevallen van zijn held dezen in verschillende landen gevoerd hadden, — in Cornwallis, in Ierland, in Wales, in Spanje, in Duitschland, — zoo acht hij zich verplicht op te merken, dat Tristan, toen hij nog een knaap was, onderscheiden

vreemde talen geleerd had. Waar en hoe hij die kennis had opgedaan, laat de dichter onbeslist. Zijn Duitsche vertaler, Gottfried, heeft gemeend ook déze laatste vraag niet onbeantwoord te mogen laten. Het komt hem onnatuurlijk voor dat de neef van Marc al die talen zou geleerd hebben in het gezin waarin hij was opgevoed, dat van een der vazallen van zijn vader. Hij laat hem daarom, reeds als kind, verschillende landen bereizen, om er de kennis dier talen op te doen volgens de „direkte methode".

Van zijn voorliefde voor subtiele ontleding van gemoedsaandoeningen en stemmingen levert Thomas een paar merkwaardige staaltjes in de wijze waarop hij Tristan's huwelijk ter sprake brengt en het aannemelijk poogt te maken voor zijn lezers. De geschiedenis van dat huwelijk behoorde, sinds lang, tot de stof der vertelling. Men verhaalde dat Tristan, terwijl Iseut aan het hof van den koning haar oude plaats was gaan innemen, van haar had moeten scheiden en Cornwallis verlaten. Bij het heengaan had zijn geliefde hem een ring gegeven, dien hij, ter herinnering aan haar moest dragen, en die altijd het herkenningsmiddel zou wezen waarmeê elke bode, door hem gezonden, tot haar zou kunnen doordringen en haar zijn wenschen overbrengen.

Na lang op avontuur te hebben rondgezworven was Tristan de zee overgestoken en aangeland in Fransch Bretanje. Daar had hij den hertog Hoël geholpen in zijn strijd tegen roofzuchtige buren. De hertog had een zoon, Kaherdin, die welhaast Tristan's vertrouwde vriend werd, en een dochter, die, evenals de koningin van Cornwallis, den naam droeg van Iseut, „Iseut aux blanches mains". Het jonge meisje is den dapperen ridder die haar vader zoo trouw had bijgestaan, gaan liefhebben. En daar Tristan dikwijls in zijn zuchten, of in zijn zangen, den naam „Iseut" heeft uitgesproken, zoo meent Kaherdin dat hij eveneens liefde heeft opgevat voor zijn zuster. Men stelt hem dus voor met haar te trouwen. Na eenige aarzeling stemt Tristan toe in het voorstel. Hij huwt Iseut aux blanches mains, „om haar naam en om haar schoonheid".

Een dichter als Thomas kon zich niet tevreden stellen met deze gebeurtenis eenvoudig op te nemen in zijn werk. Tristan's huwelijk — terwijl hij toch „Iseut la blonde" liefhad! — moest toegelicht en verklaard worden.

In het bedoelde gedicht begint Tristan met zich af te vragen of niet misschien de lange scheiding de koningin haar oude liefde heeft doen vergeten. Waarschijnlijk acht hij het niet, want zijn eigen hart zou het hem wel gezegd hebben indien háár hart ontrouw was geworden; en in het zijne is de liefde onveranderd gebleven. Toch, zoo redeneert Tristan verder met zichzelf, is zij thans genoodzaakt met haar echtgenoot, den koning, te leven; en, nieuwsgierig, vraagt hij zich af of zulk een leven mogelijk is en de bron kan wezen van eenig genot. Hij zou, om die vraag te beantwoorden, er zelf de proef van kunnen nemen, zijn eigen ervaring laten uitmaken of het werkelijk mogelijk is „de se déliter encontre amour". Daarom acht hij het goed zich in denzelfden toestand te plaatsen als die waarin Iseut verkeert, een huwelijk te sluiten terwijl hij een andere vrouw liefheeft.

„Maar waarom, zoo gaat Tristan voort, dan niet het huwelijk aan te nemen dat me door mijn vriend wordt voorgesteld? Het jonge meisje heet immers ook Iseut, gelijk de andere, en ze is schoon." — Was zij alleen schoon geweest, voegt de dichter er bij, dan had Tristan dit huwelijksvoorstel geweigerd; had ze alleen Iseut geheeten, dan eveneens. Maar nu ze in tweeërlei opzicht geleek op zijn geliefde, door haar naam en door haar schoonheid, terwijl ze toch een andere was, kon hij dat huwelijk gerust aanvaarden en zoo te weten komen of het mogelijk was, voor hem zelf, en dus ook voor de koningin van Cornwallis, om in de echtvereeniging met een ander de liefde te vergeten.

Het blijkt spoedig dat Tristan zich in een toestand heeft gebracht waarin zijn hart geen vrede kan vinden. Reeds op den avond der huwelijksplechtigheid, wanneer zijn oog valt op den ring hem bij het afscheid door de blonde Iseut gegeven, gevoelt hij hoe machtig de oude herinnering leeft in zijn hart. Enkel in naam kan hij de echtgenoot wezen der andere.

Iets verder vinden we, in Thomas' gedicht, die zelfde subtiliteit van redeneering terug. Nadat hij de tochten heeft verhaald die Tristan, onder verschillende vermommingen, naar Cornwallis heeft ondernomen, krijgt de dichter den inval de toestanden met elkaar te vergelijken waarin de vier

hoofdpersonen van zijn verhaal zich geplaatst zien: de koning, Tristan en de beide Iseuts.

Koning Marc, zegt hij, bezit Iseut de blonde, maar hij voelt wel dat ze een ander liefheeft. Iseut is de vrouw van den koning, maar haar hart behoort aan den man dien ze niet bezit. Tristan heeft een vrouw die den naam zijner geliefde draagt, maar die vrouw is niet de Iseut die hij liefheeft. Deze, eindelijk, Iseut met de blanke handen, heeft een man dien ze aanbidt, maar die haar niet liefheeft en haar echtgenoot niet kan wezen.

„Ik weet waarlijk niet, zoo luidt de slotsom dier vergelijking, welke van die vier het ongelukkigst is, wie, daarentegen, het minst is te beklagen. Zelf ben ik, trouwens, niet in staat dit vraagstuk op te lossen, want mijn persoonlijke ervaring kan het mij niet leeren. Onder de minnaars en hun geliefden, voor wie ik mijn gedicht heb geschreven, moeten er zijn die zich in een van die toestanden bevinden of hebben bevonden. Aan hen laat ik de oplossing van dit vraagstuk over."

Zoo was dus de tragische liefdesgeschiedenis van Tristan en Iseut omgewerkt tot een gedicht zonder sprookjesachtige details of woeste tooneelen, en had het aan de psychologen der twaalfde eeuw de stof geleverd voor amoureuze kazuïstiek!

III.

Bij deze en dergelijke kazuïstische bespiegelingen is het niet gebleven. In andere kringen dan in die van Thomas [1]), en juist naar aanleiding van zijn gedicht, is de liefdesgeschiedenis van Tristan en Iseut het onderwerp geweest van zielkundige en zedekundige diskussies, om, ten slotte, het voorwerp te worden van een opzettelijke kritiek en van een soort van literair protest.

Van die beweging is ons een monument bewaard gebleven

---

1) Thomas woonde, wij teekenden het reeds even aan, in Engeland en schreef allereerst voor een Engelsch publiek. Zijn lezers waren voornamelijk de Anglo-Normandische edelen die, op een af andere wijze, in betrekking stonden tot het schitterende, ook letterlievende, hof van koning Hendrik II en de Zuid-Fransche prinses Aliénor, de gescheiden echtgenoot van Lodewijk VII. Of Thomas ook van Engelsche afkomst was, gelijk Gaston Paris vermoedde, is lang niet zeker. Men zie daarover Bédier, in zijn uitgave van Thomas' werk, dl. II, blz. 39 vlgg.

in een der romans van den talentvollen Franschen dichter — den Banville, en tegelijk den Bourget van zijn tijd — Chrétien de Troyes. Die tendenz-, of, beter gezegd, die kontrovers-roman is zijn *Cligès*. [1])

Chrétien, zelf een Champenois, stond in hooge gunst aan het hof van Champagne, waar de jeugdige gravin Marie, de dochter van koning Lodewijk VII, den toon aangaf. Intusschen schijnt hij, tegenover zijne meesteres en hare zeer vrije opvattingen van de liefde en de eischen van het huwelijk, een zekere onafhankelijkheid van inzicht en overtuiging bewaard te hebben, ook al was hij, een paar jaren later, bereid om, op aansporing van de gravin, een epizode uit de geschiedenis van Lancelot te berijmen, die waarin de intieme verhouding van dezen ridder tot koningin Ginevra werd behandeld [2]). Chrétien behoorde niet tot hen die, zooals gravin Marie en andere dames, de liefde en het huwelijk voor onvereenigbaar hielden en de waarde van dit gevoel bepaalden naar het onwettige en onregelmatige der verhouding. Integendeel, in zijn beste en meest populaire gedichten heeft Chrétien òf de liefde van een echtpaar geteekend òf laat hij althans de liefdesgeschiedenis, zij moge dan buiten het huwelijk begonnen zijn, met een huwelijk eindigen.

Toen het gedicht van Thomas in dezen eigenaardigen hoofschen kring was doorgedrongen, werd het dadelijk druk besproken. Sommige liepen er hoog meê weg, anderen vonden er veel op aan te merken. Tot deze laatsten behoorde Chrétien. Misschien was hij persoonlijk gevoelig aan het sukses van dezen nieuwen Tristan-roman, terwijl hij zelf voor een zijner vroegere gedichten de stof aan den Tristan-cyklus ontleend had, maar met dit werk weinig eer schijnt te hebben ingelegd [3]). In allen gevalle kwam hij, tegenover den roman

---

[1]) Voor de technische ontwikkeling en bewijsvoering dezer stelling verwijs ik naar mijn artikel *Cligès et Tristan*, in de *Romania*, dl. XXXIII (1904) blz. 465 vlgg., dat, in een vroegere, Nederlandsche, redakcie, ook verschenen is in *Taal en Letteren*, Juni 1904.

[2]) Zijn zoogenaamde *Roman de la Charrete*, waarvan hij evenwel de voltooiïng aan een confrère heeft overgelaten, misschien wel omdat het onderwerp hem weinig sympathiek was.

[3]) Chrétien deelt, in den proloog van zijn *Cligès*, mede, dat hij vroeger o.a. een gedicht had geschreven waaraan hij zelf den titel geeft *Du roi Marc et*

van Thomas, met gewichtige bezwaren voor den dag. Het gegeven achtte hij, kort en goed, onzedelijk. Iseut had zich niet gedragen zooals een edelvrouw betaamt; haar gansche leven door had zij haar gunsten verdeeld tusschen haar man en haar geliefde; voor een jonge verstandige vrouw van edelen huize mocht slechts dit ééne beginsel gelden: „qui a le cœur, qu'il ait le corps". — Bovendien kon Chrétien niet instemmen met de psychologie der Tristan-geschiedenis: de liefde, dat geheel éénige gevoel, ontstond niet door een bedwelmenden tooverdrank. Zulke dranken werkten op het lichaam, niet op de ziel. De liefde was veeleer als een pijl, die onverhoeds, door het oog heen, doordrong tot het hart. Eindelijk waren er, in het gedicht van Thomas, nog allerlei détails in wier beschrijving de maker, volgens het oordeel van zijn kunstbroeder, was te kort geschoten. Men kon zijn werk om het daaraan bestede talent waardeeren, maar voor den ophef die er van gemaakt werd bestond weinig reden.

Het is niet ondenkbaar dat, bij een der literaire diskussies over dit geval — waarbij verscheiden dames de partij van Chrétien zullen hebben gekozen, — een tegenstander hem heeft toegevoegd wat Molière zijn Oronte tot Alceste laat zeggen:

> Je voudrais bien, pour voir, que, de votre manière,
> Vous en composassiez sur la même matière!

De uitdaging werd aangenomen of, wil men, de weddenschap werd aanvaard. Chrétien zou een tegenhanger van *Tristan* maken. Het kwam er nu maar op aan een of andere „geschiedenis" — een korte anekdote was voldoende — te vinden die, zooals bij alle romanschrijvers van dien tijd gebruikelijk was, tot thema kon dienen voor het gedicht dat hij zich voornam te schrijven. Spoedig kwam hij met

---

d'Iseut la blonde. Lang heeft men dit verloren werk voor een kompleten Tristan-roman gehouden. Maar voor die meening bestaat zeer weinig grond. Over wat dit gedicht geweest kan zijn, zie men o. a. het boven aangehaalde artikel der *Romania* XXXIII, aan het slot. Ik heb daar de gissing gewaagd dat niet de avonturen van Tristan, maar het huwelijk van Marc er den hoofdinhoud van heeft geleverd en dat de mooie rol er aan den koning is ten deel gevallen.

dat vinden van een passende stof gereed. Bij het snuffelen in de bibliotheek der Kathedraal van Beauvais trof hij, in een Latijnsch werk, dat waarschijnlijk door een pelgrim of een kruisvaarder uit het Oosten was meêgebracht, het verhaal aan van een jongen man, Cligès geheeten, neef van den keizer van Constantinopel, die met de vrouw van dien keizer in echtbreuk had geleefd en die ten slotte zijn geliefde volkomen had kunnen bezitten toen deze, gelijk vroeger de vrouw van Salomo, zich listig voor dood had laten doorgaan en uit het graf waarin men haar had neêrgelegd door haar beminde was verlost geworden.

Op dit interessante, maar toch sobere motief borduurde Chrétien nu zijn roman, en weldra kon hij, triomfantelijk, zijn *Cligès* vertoonen.

Evenals in den *Tristan* van Thomas, treden bij hem drie hoofdpersonen op: een vorst, Alis, keizer van Constantinopel, diens neef, Cligès, de zoon van zijn broeder, en diens jonge vrouw, Fénice, de dochter van den keizer van Duitschland. Bovendien heeft Fénice — evenals in het andere verhaal Iseut, — een vertrouwde helpster, Thessala, in het brouwen van tooverdranken ervaren.

Maar, in tegenstelling met koning Marc, den edelen, onbaatzuchtigen vorst, heeft Alis een onbetrouwbaar karakter. Niet alleen had hij, na den dood van zijn vader, den troon van Constantinopel bestegen ofschoon zijn broeder Alexander, Cligès' vader, zijn rechten als oudste hàd laten gelden. Maar, nadat hij met dien broeder een kompromis had gesloten en dezen beloofd had nooit in het huwelijk te zullen treden, zoodat Cligès zijn opvolger zou kunnen worden, had Alis, door eenige hovelingen daartoe aangezet, zijn woord gebroken en de jonge Duitsche prinses Fénice ten huwelijk gevraagd. Cligès, de tegenhanger van Tristan, was een even dapper held als deze, nog meer ervaren zelfs in de schermkunst en in het bedrijf van de jacht. Bovendien had hij een edeler inborst, hetgeen niet te verwonderen viel, want hij was, door zijn moeder, de eigen neef van koning Arthur, den wijzen en rechtvaardigen vorst bij uitnemendheid.

Hoog boven de koningin Iseut stond, door verstand en karakter, de jonge vrouw van het verhaal, Fénice. Met eere droeg zij dien naam: gelijk de vogel fenix, was zij, en

niet alleen door haar schoonheid, een zeldzaam exemplaar van haar geslacht, éénig in haar soort.

Cligès geraakt verliefd op Fénice, en deze op hem — gelijk met Tristan en Iseut gebeurd was — nog voordat het huwelijk met den keizer gesloten is, maar op een oogenblik dat dit huwelijk niet meer kan vermeden worden. Het probleem waarvoor Iseut zich geplaatst zag wordt dus ook gesteld aan Fénice. Maar hoe geheel anders wordt het door deze opgelost! Onverbiddelijk is zij in haar oordeel over haar voorgangster. Onder geen enkel beding wil zij het onverstandig en onedel voorbeeld volgen door de koningin van Cornwallis gegeven. Nooit mag over haar en haren geliefde worden gesproken zooals over Tristan en Iseut gesproken wordt. Niet op haar zal ooit een vrouw zich mogen beroepen om het leelijk en oneerlijk „partage" tusschen man en minnaar te rechtvaardigen. Van den eersten dag af dat de jongelieden, na lang zwijgen, er toe gekomen zijn elkaar hun liefde te belijden, moet Cligès het weten: nooit, zoolang zij de vrouw zal wezen van zijn oom, den keizer, zal hij een andere gunst van Fénice ontvangen dan, nu en dan, die van een vertrouwelijk gesprek.

Toch is daarmee het probleem niet opgelost. Want, hoe zal het jonge meisje haar lichaam rein bewaren voor den eenigen man dien ze liefheeft, en hoe zal ze, met Alis getrouwd zijnde, ooit de vrouw kunnen worden van Cligès? Ze heeft nog andere gemoedsbezwaren. Alsof zij met het handhaven der zedelijke wereldorde in haar omgeving belast ware, (natuurlijk treedt zij, aldus de zaken beschouwend, alleen op als de woordvoerster van den dichter) zou Fénice willen beletten dat keizer Alis zijn woord schond tegenover zijn neef, beletten dat, door de geboorte van een erfprins, aan Cligès de troon ontging waarop hij recht heeft.

Uit deze moeilijkheden wordt Fénice geholpen door haar voedster, haar vertrouwde, Thessala. Deze weet een uitweg. Zij zal een drank bereiden die den keizer op de bruiloft zal worden toegediend en die dezen zal beletten anders dan in den droom zijn jonge vrouw te bezitten. Het gevreesde huwelijk kan dus gerust gesloten worden, het zal slechts een schijnhuwelijk wezen.

Intusschen, deze oplossing kan slechts gelden voor een

tijd. Want de liefde die Cligès en Fénice aan elkaar bindt — onuitroeibaar als die van Tristan en Iseut — moet toch, bij beide, uitloopen op het volle bezit van het geliefde voorwerp. De jonge man stelt voor dat de keizerin zich zal laten schaken en met hem zal vluchten naar Bretanje, waar beide, aan het hof van koning Arthur, met geestdrift zullen worden ontvangen. Fénice weigert. Zulk een banale schaakpartij zou haar niet verheffen boven het peil der gewone vrouwen, en de laster zou nog altijd vrij spel hebben. Zelve bedenkt ze iets beters; ze zal veinzen ziek te zijn; Thessala zal haar een slaapdrank ingeven die haar in een toestand van schijndood brengen zal; men zal haar begraven, en de rouw die over de gestorven keizerin zal worden bedreven zal haar voor goed losmaken van die waardigheid en van haar betrekking tot den keizer. Herboren, als een vrouwelijke fenix, zal zij een nieuw leven kunnen beginnen en, zonder blaam of wroeging, den geliefde van haar hart kunnen toebehooren.

Cligès, die, gedeeltelijk althans, in het geheim van dit plan wordt ingewijd, wendt zich tot een getrouwen slaaf, Johannes, die een groot kunstenaar is, en overlegt met dezen dat hij een grafstede zal bouwen waaruit het gemakkelijk zal vallen de herleefde Fénice te bevrijden. Bovendien bezit deze slaaf, in een afgelegen oord buiten de stad, een geheimzinnige, voortreffelijk ingerichte woning, waarheen Cligès zijn geliefde zal kunnen voeren en waar zij de eerste maanden van hun gelukkig samenzijn zullen kunnen doorbrengen.

Het plan gelukt volkomen, — ofschoon drie geneesheeren van de Salernische hoogeschool, die juist in die dagen te Constantinopel verschijnen, meenend dat de dood van Fénice slechts geveinsd is, de arme vrouw aan allerlei folteringen onderwerpen ten einde het bedrog te ontmaskeren. Maar Fénice bevond zich wel degelijk in een toestand van lethargie en gevoelde de pijn der folteringen niet. Toch ware zij bijna geroosterd geworden — evenals de fenix moest zij de vuurproef doorstaan — zoo niet Thessala het reeds deerlijk gehavende lichaam bij tijds uit de handen dier onbarmhartige geneesheeren had gered. Haar goede zorg en haar heilzame kruiden genezen spoedig Fénice's wonden en welhaast ontbreekt er niets aan het geluk der jongelieden.

Toch, terwijl ze — evenals Tristan en Iseut — in den

tuin die de woning van Johannes omgeeft, onder een boom liggen te slapen, worden ze verrast en ontdekt door een der jagers van het hof, die op den ringmuur van den tuin was geklommen om zijn weggevlogen valk weer te vangen. Het bericht dier ontdekking bereikt den keizer, die nu zijn dienaren uitzendt om het ontdekte paar gevangen te nemen en het terug te brengen naar Constantinopel. Maar ze zijn reeds door Thessala gewaarschuwd en hebben zich gehaast te vluchten naar Bretanje, het rijk van koning Arthur. Daar worden ze hartelijk opgenomen en luisterrijk onthaald. Spoedig vernemen zij dat keizer Alis, in woede ontstoken over het gepleegd bedrog en de ondervonden smaad, is gestorven. Ze reizen nu samen naar Griekenland terug, waar Cligès, als de wettige koning, met geestdrift wordt binnengehaald, en laten zich, eerlijk en goed, door den echt verbinden. Zij blijven echter — voegt de dichter er nadrukkelijk bij — als man en vrouw elkaar liefhebben alsof ze nog minnaar en beminde waren.

Ziedaar het kort beloop van den roman dien Chrétien de Troyes, vrij haastig, ontwierp en dichtte als gewilde tegenhanger van den Tristan-roman van Thomas.

Niet alleen echter door den aard der intrige heeft hij aan zijn werk dit karakter van een Anti-Tristan willen geven. Hij heeft ook de zielkundige theorieën van zijn konkurrent door betere willen vervangen en in menig détail diens werk willen navolgen en korrigeeren tegelijk. Geen van de bijzonderheden die in het gedicht van Thomas aan het publiek behaagden mocht hij, natuurlijk, aan zijn lezers onthouden. Maar, terwijl hij zoo een reeks van pendanten levert op de voornaamste epizodes van den Tristan-roman, heeft hij zijn best gedaan om wat hem in deze mishaagde door iets beters te vervangen.

Zijn roman is dan ook geheel op dezelfde leest geschoeid als die van zijn voorganger. Evenals deze begint *Cligés* met een lange vóórgeschiedenis, waarvan de ouders van den held de hoofdpersonen zijn, waarin het verschijnen van den vader, Alexander, aan koning Arthur's hof, diens eerste heldendaden en zijn liefdesgeschiedenis met de blonde Soredamors verhaald worden. In die vóórgeschiedenis heeft Chrétien sommige bijzonderheden ter sprake gebracht die hem voor zijn doel belangrijk voorkwamen en waarvoor in

den eigenlijken roman van Cligès en Fénice geen plaats was. Zoo laat hij Alexander en Soredamors, in gezelschap van den koning en de koningin van Engeland, naar Klein-Bretanje varen, ten einde ook in zijn werk een zeereis te kunnen inlasschen en het ontstaan hunner liefde — evenals in den *Tristan* — met die zeereis te kunnen doen samenvallen. Zelfs voor de woordspeling *amare*, *amarum*, *mare* heeft hij, op een vrij onhandige manier, hier een plaatsje weten te vinden. [1])

Maar nu het kader hetzelfde was, kon hij juist te sterker doen uitkomen wáárin zijne opvatting van het ontstaan der liefde van die der Tristan-dichters verschilde. In twee lange monologen, een van Alexander, een van Soredamors, wordt het wezen van dit gevoel door den dichter beschreven en ontleed; tegenover het aangrijpend symbool van den minnedrank plaatst hij zijn breed uitgewerkte metafer van den pijl, die oog en hart doorboort zonder het oog te kwetsen, gelijk de zonnestraal door het vensterglas dringt zonder het glas te breken. [2])

In een latere epizode heeft Chrétien nog eens, uitdrukkelijk, een psychologische theorie van zijn konkurrent willen bestrijden. Men herinnert zich dat, in het gedicht van Thomas, wanneer Tristan zich afvraagt of de koningin, van wie het lot hem heeft gescheiden, hem nog liefheeft, — hij het antwoord op die vraag zoekt in de aandoening van zijn eigen hart, uitgaande van de onderstelling dat, langs den weg der telepathie, zijn eigen hart kon weten wat er omgaat in het hart zijner geliefde. Chrétien maakt die fijne gevoelsontleding tot een karikatuur door er uit af te leiden dat, volgens zulk een voorstelling, twee harten in één lichaam moeten kunnen huizen! Tegenover die opvatting plaatst hij de zijne, dat elk hart slechts

[1]) Chrétien legt die woordspeling aan de koningin van Engeland in den mond, wanneer deze, Soredamors zoo bleek ziende, naar de oorzaak van die bleekheid vorscht. Maar beteekenis voor de geschiedenis zelve, zooals bij Thomas, heeft die woordspeling hier volstrekt niet. Ze is niets dan een gewilde, vrij wel mislukte, navolging.

[2]) Zóózeer is bij hem de ontwikkeling zijner theorie hoofdzaak dat hij, midden in den monoloog van Alexander, vergeet dat deze aan het woord is en zijn zinbouw zoo verandert dat hij zelf, de dichter, het woord tot zijn lezers gaat richten.

aan één lichaam kan toebehooren, maar dat twee harten één kunnen zijn in wil en begeerte.

Van de overige pendanten van den *Cligès*-roman noem ik een enkele: de woning van Johannes, waarin Cligès en Fénice een schuilplaats vinden, is geheel en al ingericht naar het model van de „fossure a la gent amant" en van de „salle des images" uit den *Tristan* van Thomas. En de tuin, met zijn lommerrijken boom, welks gebladerte geen enkele zonnestraal doorlaat, is een verbeterde navolging van het lommer waaronder Tristan en Iseut hadden gerust.... en waardoor één zonnestraal was heengedrongen.

Had Thomas de bekende vertelling van het blonde vrouwenhaar, dat twee zwaluwen in Marke's kamer hadden laten vallen, als onwaarschijnlijk en onredelijk, uit zijn roman weggelaten, Chrétien neemt haar op in den zijne, maar zóó gewijzigd dat het aanstootelijke er uit verdwijnt en het poëtische — naar hij althans meent — behouden blijft. Wanneer, in het eerste gedeelte van den roman, Soredamors een zijden hemd met gouddraad bestikt, dan vlecht zij kunstig een van haar blonde haren door het gouddraad heen; en als dit hemd door de koningin den jongen ridder Alexander vereerd wordt, zal deze het haar, aan zijn schooner glans, van het goud onderkennen en zijn liefde sterker voelen ontvlammen door dit verrassend geschenk.

Zoo levert de Cligès-roman van Chrétien de Troyes een merkwaardige en kostbare bijdrage tot onze kennis van het letterkundig leven dier dagen. Hij doet ons een blik slaan in de beweging die door het verschijnen van een nieuwen Tristan-roman ontstaan was in de literaire Fransche kringen van de tweede helft der twaalfde eeuw. Blijkbaar was de tragische geschiedenis der minnenden van Cornwallis in die dagen een zeer gewilde en populaire stof. Maar, terwijl velen — de hoorders en de lezers van Béroul en van Eilhart's bron — de verhalen dier geschiedenis nagenoeg in hun ouden vorm konden genieten en zich in haar aangrijpende poëzie vrijelijk konden verlustigen; terwijl anderen — de bewonderaars van Thomas' werk — alleen nog smaak in die vertelling konden vinden wanneer de stof rationalistisch was omgewerkt en in overeenstemming gebracht met de meer verfijnde ideeën en gewoonten van hun wereld,

ontmoette zij in sommige kringen een vrij scherpe kritiek, werd er het voorwerp van breedvoerige diskussies en gaf er aanleiding tot letterkundige en zedekundige protesten, die een konkurreerend dichter bereid was in artistieken vorm te kleeden en voor te dragen.

IV.

Uit het hierboven geschrevene is genoeg gebleken dat de ons bekende dichters van middeleeuwsche Tristan-romans de stof hunner werken niet zelve hebben bedacht, maar aan oudere bronnen, hetzij dan geschrevene of mondeling meegedeelde verhalen, haar hebben ontleend. En zoo plaatst een karakteristiek van die romans ons, vanzelf, ten slotte voor de vraag, of er van die bronnen met eenige zekerheid, althans met groote waarschijnlijkheid, iets kan worden geweten. Anders gezegd: heeft er iets als een „Tristan-sage" bestaan en wat valt er meê te deelen omtrent haar oorsprong en haar geschiedenis?

Ik mag die vraag hier niet geheel onbeantwoord laten, al kan er, natuurlijk, geen sprake van zijn haar uitvoerig te behandelen en den lezer bezig te houden met de onderzoekingen over dit onderwerp van geleerden als Golther, Röttiger, Zimmer, Suchier, in Duitschland, van Gaston Paris en eenige zijner leerlingen, in Frankrijk. [1])

Langen tijd scheen het meest aannemelijk de hypothese van Gaston Paris: dat de oorsprong der liefdesgeschiedenis van Tristan en Iseut, met name ook van den noodlottigen minnedrank, moest gezocht worden in de overoude Keltische poëzie; dat zich langzamerhand om die kern allerlei epizodische verhalen hebben gegroepeerd, dat deze verhalen, het allereerst door Gallische en Bretonsche harpspelers in muzikalen vorm voorgedragen, door Engelsche en Fransche vertellers zijn overgenomen en verbreid, totdat eenige dichters beproefd hebben samenhang te brengen tusschen die verspreide stukken en de voornaamste er van tot een Tristan-roman te vereenigen.

---

[1]) Wat deze laatste groep van onderzoekingen betreft, mag ik verwijzen, behalve naar het bekende artikel van Gaston Paris in de *Revue de Paris* van 1894, later opgenomen in den bundel *Poèmes et Légendes du moyen âge*, naar de reeks artikelen van Paris zelf, van Sudre, Bédier, Morf, Lutoslawski, Sœderhjelm, Muret, in de deelen XV en XVI der *Romania*.

Intusschen is die voorstelling van vele zijden bestreden geworden, en Gaston Paris zelf scheen, aan het eind van zijn leven, geneigd haar op te geven, of althans, aanmerkelijk te wijzigen. Vooral dat samenvoegen, in betrekkelijk later tijd, van oudere losse verhalen, scheen niet langer aannemelijk. Ook was het meer dan twijfelachtig of er in de oude Keltische poëzie wel plaats was voor het symbool van den minnedrank. Door specialiteiten, als d'Arbois de Jubainville, werd dit nadrukkelijk ontkend.

Tegenover deze beschouwing plaats ik, als de allerjongste der voorgedragen theorieën, die, welke Joseph Bédier, met groote scherpzinnigheid en wetenschappelijk vernuft, heeft ontwikkeld in de inleiding tot zijn uitgave van den *Tristan* van Thomas. Met de enkele mededeeling dezer belangrijke denkbeelden mag ik voorloopig volstaan. Meer dan zulk een mededeeling zou in het kader van dit artikel niet passen [1]).

Als uitgemaakt mag gelden [2]) dat de naam Tristan terugwijst op een Pictischen vorm Drostán, en dat Drest, of Drostán, de zoon van Talorc, die in Lothian regeerde, bij de oude Pikten de held is geweest van een sage waarin zijn roemruchtige krijgsdaden werden verheerlijkt. Het is geheel onzeker of toen reeds een liefdesgeschiedenis met dien naam was verbonden.

Deze Piktische held is later overgenomen — zijn naam kreeg daarbij den klank Drystan — door de Keltische bevolking van zuidelijk Engeland, en door deze is hij in betrekking gebracht tot koning Marc van Cornwallis, die waarschijnlijk een historisch persoon is geweest. De vrouw van Marc — van wie het niet zeker is of zij toen reeds

---

1) Die *Inleiding* op het gedicht van Thomas, die, met het Glossarium, het tweede deel der uitgave omvat, is nog niet in druk verschenen. Maar Prof. Bédier stelde, vriendschappelijk, de schoone bladen van het tweede deel, voor zoover die reeds zijn afgedrukt, ter mijner beschikking en gaf mij daarbij de vergunning er gebruik van te maken voor dit artikel. Het is dus een „primeur", een analyse dier *Inleiding* „avant la lettre" die ik in de gelegenheid ben aan de Gids-lezers aan te bieden. Hierboven heb ik naar dat tweede deel verwezen alsof het reeds was uitgegeven.

2) Sints de ontdekking van *Drest*, of *Drostán*, en van *Talorc* als Piktische koningsnamen, door prof. Zimmer, in 1893, en sints de studies van Ferd. Lot over de oude namen der streken waarin Schotland vroeger verdeeld was, waaronder *Loonia* (*Lothian*) = *Loonnois*, en *Moravia* (*Murray*) = *Morois* voorkomen.

Essylt heette [1]) — was de geliefde van Drystan. Uit dit tweede stadium der sage stamt een verhaal waarin Drystan den varkenshoeder van Marc met een boodschap uitzendt naar de koningin en zelf, in zijn plaats, waarschijnlijk in een vermomming, de varkens gaat hoeden; hij doet dit met zooveel vaardigheid dat niemand er in slaagt, door list, of door geweld, of door roof, hem een zijner zeugen te ontvreemden.

Van de Keltische inwoners van Wales en van Cornwallis is de sage nu verder overgegaan naar de Franschen.... Langs welken weg? Het eenige middel om dien weg op te sporen is de studie der namen — persoonsnamen en geografische namen — die in de Tristan-verhalen voorkomen. Onder die namen zijn, behalve enkele zuiver Keltische, die in het Keltische gedeelte van Engeland thuis behooren, ook Bretonsche, uit Fransch Bretanje (Armorika) afkomstig, en eveneens zuiver Fransche. En nu is het merkwaardig dat, van die der beide laatste soorten, sommige zoo nauw bij elkaar behooren dat ze niet van elkaar te scheiden zijn: de naam van Tristan's vader, *Rivalen*, is een Bretonsche naam, die van zijn moeder, *Blanchefleur*, een Fransche; een der drie verraders die optreden als Tristan's belagers heet *Denoalen*, een Bretonsche naam, de ander *Guenelon*, een Fransche. Hieruit leidt Bédier af dat de man die deze namen in de sage heeft ingevoerd iemand moet geweest zijn die beide talen sprak. En zulk een „bilingue” was destijds nergens anders te vinden dan onder de geromanizeerde Bretons, onder de harp- en *rote*-bespelers die in het tweetalig gedeelte van Armorika woonden. Op grond van deze, en van nog andere feiten die ik hier voorbijga, komt Bédier nu tot de volgende hypotheze.

Toen, in het laatst der elfde eeuw, Willem de Veroveraar naar Engeland overstak en daar de Normandische beschaving overbracht, bevonden zich in zijn leger, naast de Normandische edelen, niet alleen Armorikaansche ridders en vrijbuiters, maar ook Bretonsche jongleurs, die hun patroons waren gevolgd, en die voortaan in de Anglo-Normandische en de Engelsche kasteelen het bedrijf zouden voortzetten dat zij en hun voorgangers, reeds sints geruimen tijd, op het vasteland,

---

[1]) Het is, namelijk, mogelijk dat *Essylt* de Gallische transkripcie en niet de oorspronkelijke vorm is van het Fransche *Iselt* (Zie boven blz. 477, noot.

in de kasteelen van Bretanje en van Normandië, met sukses hadden uitgeoefend. Aan de overzijde van het Kanaal vonden zij, naast de Angelsaksen, ook een Keltische bevolking, stamgenooten dus, van wie zij sints lang gescheiden waren [1]), maar in wier midden zij nu sagen hoorden vertellen wier verwantschap met hun eigen sagen hen trof. Zij mengden de vertellingen die langs dezen weg tot hen kwamen dooreen met die welke zij uit hun vaderland hadden meêgebracht, en zoo ontstond, uit de fuzie van Armorikaansche en Gallische sagen, „la matière de Bretagne". [2])

Tot de sagen die door deze naar Engeland overgestoken Bretons werden opgevangen en door hen aan de Anglo-Normandiërs en de Franschen werden overgebracht, [3]), behoorde ook de sage van Tristan. „Zonder de verovering van Engeland door de Normandiërs, zegt Bédier, zouden wij misschien een verzameling Arthur-legenden bezitten die de Armorikaansche jongleurs van het vasteland rechtstreeks aan hun buren, de Normandiërs, hebben medegedeeld. Maar zonder die gebeurtenis, zonder de aanraking waarin de Armorikaansche jongleurs met hun Gallische stamgenooten zijn gekomen, zouden wij, ongetwijfeld, de Tristan-sage nooit hebben bezeten."

Doch in welken vorm is nu die Tristan-sage uit haar Gallisch stadium overgegaan in het Fransche? Welke elementen waren toen reeds in haar opgenomen? Welke zijn er door de Fransche romanschrijvers aan toegevoegd?

Met groote omzichtigheid, zeer skeptisch gestemd, zooals het van den schrijver van het bekende boek over de *Fabliaux* was te verwachten, leidt Bédier het onderzoek omtrent dit

---

[1]) Men weet dat de Bretonsche bevolking van Armorika afstamt van de Kelten die, in de zesde eeuw, door de Angelsaksen in het nauw gedreven, daarheen uit Engeland gevlucht waren.

[2]) Bédier's hypothese wijzigt, zooals men ziet, zeer merkelijk, en op zeer aannemelijke wijze, de bekende, veel bestreden voorstelling van Gaston Paris omtrent de Anglo-Normandische gedichten, door wier bemiddeling de Keltische sagen de Fransche Arthur-dichters zouden hebben bereikt.

[3]) Gewoonlijk in den vorm van „lais", zangstukken, voorafgegaan door een den inhoud rezumeerende Inleiding. De *Roman de Renart* bevat een aardige karikatuur van zulk een Bretonschen jongleur, die, als hij den inhoud van zijn muzikale voordracht aan zijn toehoorders mededeelde, het Fransch en het Engelsch meer of min radbraakte.

belangrijk vraagstuk. Zijn enquête bestaat vooral in een kritische waardeering der denkbeelden door Gaston Paris daaromtrent voorgedragen. Veel van hetgeen bij zijn leermeester voor mythisch of Keltisch heeft gegolden wordt door Bédier als zoodanig niet erkend; met name geldt dit van de rol die de zee in het drama speelt en die de betreurde geleerde, in zijn artikel der *Revue de Paris,* zoo poëtisch heeft beschreven. „Gaston Paris, zegt Bédier, toont zich hier meer dichter dan al de oude Tristan-dichters te zamen. Bij hen is de zee volstrekt niet een hartstochtelijk medespeler in het drama, maar eenvoudig een noodzakelijke of een gemakkelijke weg om van het eene land naar het andere te reizen". Paris had het ontbreken, in de Tristan-verhalen, van het paard als strijdros, van de lans als wapen, aangezien voor trekken van hoogen ouderdom en van Keltische afkomst. Bédier toont aan dat in alle geregelde gevechten de strijders — ook Tristan zelf, bijvoorbeeld in zijn kamp met den draak, [1] — te paard zitten en de lans gebruiken; boog en pijlen zijn Tristan's hoofdwapen alleen gedurende zijn leven als jager en als balling in het wilde woud van Morois.

Bovendien, — al wat sober, ruw, oud is in de Tristanverhalen behoeft daarom nog niet Keltisch te zijn. Het kan zuiver Fransch wezen, als men bij dit woord maar niet uitsluitend denkt aan de hoofsche manieren van de dichters uit de tweede helft der twaalfde eeuw. De oudste Tristangedichten kunnen zeer goed thuis behooren in den tijd der oudste chansons de geste. Het kader van deze laatste is niet minder primitief, de daarin beschreven zeden zijn niet minder ruw dan die welke in sommige epizoden der Tristanverhalen ons treffen. [2]

Toch blijven ook bij Bédier eenige trekken over, die hij voor elementen houdt van het Keltische stadium der sage, niet enkel omdat ze ruwe hartstochten en een ruwe omgeving

---

[1]) In den proza-roman bevecht hij den draak te voet. Doch de eigenaardige manier waarop, in dien roman, de epizode is ingelascht, bracht mee dat Tristan, alvorens dien strijd te beginnen, zijn paard moest verbergen. Men zie Bédier's *Thomas,* II, 225.

[2]) „Entre la *Chanson de Roland* et le roman *d'Erec,* si *Tristan* n'existait pas, il faudrait l'inventer." Bédier, t. a. p. blz. 153.

onderstellen, maar vooral omdat ze onmogelijk zijn thuis te brengen in een middeleeuwsch Fransch kasteel, of omdat men zich moeielijk kan voorstellen dat een Fransch dichter ze zou hebben bedacht. [1])

Ze vormen samen „un romancere d'amour cynique, triste parfois, où l'on voit simplement une amante rusée, un amant redoutable par sa vigueur et par sa maîtrise en tous les arts primitifs, duper un mari jaloux et puissant."

Maar is dit, vraagt Bédier, wat wij de Tristan-legende noemen? Waar is hier het verhaal van de gelieven die te zamen een minnedrank hebben gedronken welks macht hen aan elkaar vastkluistert, die, in spijt van hun hart, het noodlot van die liefde ondergaan? Kan men aannemen, gaat hij voort, dat de Kelten, de vinders van die „fabliaux sanglants", ook zouden bedacht hebben wat het eigenlijk wezen der legende uitmaakt, „le conflit douloureux de l'amour et de la loi"? En dan geeft hij van die „conception centrale" der legende deze omschrijving: „een heldenpaar voor altijd door de liefde saam verbonden, maar sterk gevoelend den druk der maatschappelijke wet die de vrouw onderwerpt aan haar echtgenoot, den vazal aan zijn heer, „et subissant cette loi en telle guise que chacune de leurs voluptés se mêle d'horreur."

Deze zielstoestand, betoogt Bédier verder, en dus ook „l'épopée de l'adultère" die daarvan uitgaat, onderstelt een volk en een zedewet voor welke de band van het huwelijk onverbreekbaar en geweldig is. „Alleen diegenen kunnen een geheel gedicht grondvesten op de idee dat de maatschap-

---

[1]) Ziehier de volledige lijst der door B. als Keltisch erkende elementen: Tristan verstaat, evenals Siegfried, de kunst de zang van alle vogels na te bootsen. Hij schiet met een betooverde boog, „l'arc qui ne faut." Hij heeft niet, als andere ridders, een geliefkoosd paard, maar een geliefkoosden hond, die waarschijnlijk ook betooverd was. Koning Marc verbergt onder zijn kapsel de ooren van een paard. Misschien behoort hierbij ook het verhaal dat het kasteel Tintagel betooverd is en tweemaal in het jaar verdwijnt. Verder nog de volgende episoden: de beek waarin Tristan de spaantjes werpt stroomt door het vrouwenvertrek heen (zie boven, blz. 491); die voorstelling onderstelt niet een kasteel, maar een ruime hut met een vloer van aarde; het tooneel van de zeisen die Marc, om Tristan te betrappen, in zijn slaapkamer heeft opgesteld en waaraan de talrijke gasten zich kwetsen die hij alle in datzelfde vertrek laat overnachten; eindelijk, het tooneel waarin Tristan optreedt als varkenshoeder (zie boven, blz. 509).

pelijke wet vijandig staat tegenover de liefde, die een maatschappelijke wet kennen sterk imperatief, streng en hard."

De Kelten, nu, kenden noch zulke zeden, noch zulk een wet. De meest opvallende trek van het Keltische leven is de broosheid van den huwelijksband; van een godsdienstige wijding van het huwelijk is bij hen geen sprake; de echtbreuk wordt zeer licht gestraft, echtscheiding zeer gemakkelijk verkregen. [1])

Het wezen der Tristan-legende, evenwel, onderstelt iets geheel anders. Nooit denkt Iseut er aan koning Marc te verlaten, noch Tristan haar te rooven. Beide ondergaan hun gemeenschappelijke ballingschap in het bosch van Morois. Maar zoodra Tristan grond heeft om te meenen dat de gramschap van den koning is geweken, vat hij het voornemen op hem Iseut terug te brengen. Tristan loochent niet de maatschappelijke wetten, noch die van het huwelijk, noch die der bloedverwantschap, noch die van de eer die den vazal bindt aan zijn meester. Hij schendt die wetten, maar dat hij ze schendt is zijn lijden. De grondgedachte der legende is niet dat de maatschappelijke wet slecht zou zijn, maar deze, dat de liefde haar eigen rechten heeft, die niet naar de andere kunnen gemeten worden, dat zij tusschen de wet en de natuur een konflikt in het leven roept waarin uitspraak moet gedaan worden door God zelf.

Wanneer Bédier, na die eerste stelling, nu ook nog een tweede heeft ontwikkeld, deze namelijk: die legende van Tristan en Iseut onderstelt een voortdurend en veelsoortig konflikt tusschen de liefde en de wet; zij bestaat dus pas wanneer zij een biografischen vorm heeft aangenomen, wanneer zij het gansche leven der minnenden omvat en eindigt met het verhaal van hun dood, — dan komt hij tot déze vraag: wat ligt er ten grondslag aan de poëtische tradicie der ons bekende Fransche Tristan-verhalen? losse, onsamenhangende, epizodische vertellingen? — of één enkel afgerond gedicht?

---

[1]) Deze verzekeringen zijn gegrond op een verzameling wetten van Wales, bekend onder den naam van *Wetten van Howel den Goede*, en die gegolden hebben in de negende en tiende eeuw. Bédier deelt, voor zoover ze het huwelijk betreffen, den tekst dier wetten mede, t. a. p. blz. 163.

Natuurlijk eischt de ontwikkeling zijner ideeën dat zijn antwoord luiden zal: het laatste. [1])

Maar die meening zal een hypothese moeten blijven... tenzij de kritiek er in slagen moge een aannemelijk beeld van zulk een oorspronkelijk Fransch gedicht, van dien „archetypus" der middeleeuwsche Tristanromans te ontwerpen.

Dit werk der kritiek heeft Bédier zelf ondernomen. Een strenge filologische methode heeft hem daarbij geleid. Maar ook zijn artistieke kijk op de samenstelling van middeleeuwsche gedichten.

Wanneer hij al de epizodes der Tristangeschiedenis waarvan — op grond eener methodische vergelijking der bestaande gedichten [2]) — mag worden aangenomen dat de gemeenschappelijke bron dier gedichten ze heeft bezeten, nauwkeurig heeft vastgesteld en gerangschikt, dan verkrijgt de geleerde onderzoeker het beeld van een afgerond kunstwerk. De éénheid, de harmonische bouw van dit alleroudste Fransche gedicht openbaart zich op tweeërlei wijze: in de natuurlijke progressie der verschillende onderdeelen, en in het innig verband tusschen de toestanden en de karakters.

Die progressie is deze: het drama wordt voorbereid door de schildering der oorspronkelijke verhouding van Tristan tot Marc en tot Iseut; het noodlot, de minnedrank, schept het konflikt tusschen de liefde en de wet; in klimmende mate ontspringt uit dit konflikt het lijden der gelieven: eerst, de

---

[1]) Trouwens, ook andere geleerden, waaronder Golther en Gaston Paris, helden er in den laatsten tijd toe over om hun denk-beeld van een kompilacie van losse vertellingen te laten varen en de poëtische tradicie der Fransche Tristanromans te laten uitgaan van één enkel gedicht. Epizodisch blijft alleen de vorm waarin de stof door de Bretonsche jongleurs is behandeld en overgebracht.

[2]) De drie (of vier) redakcies door Bédier voor die vergelijking gebezigd, en waarvan hij vooraf heeft bewezen dat ze onafhankelijk zijn van elkaar, zijn deze: 1. de gemeenschappelijke bron van Béroul en Eilhart van Oberg; 2. het gedicht van Thomas; 3. de oudste stukken van den proza-roman; (4. de *Folie Tristan* van het Berner handschrift). Alleen wat in al deze gedichten, of in de meerderheid (twee tegen één), gevonden wordt, kan geacht worden afkomstig te zijn uit het gemeenschappelijk origineel. Natuurlijk mag, en moet men zelfs, aannemen dat de bestaande romans door intermediaire, verloren, bronnen van den archetypus zijn gescheiden; het aantal en de aard van deze laatste is niet te bepalen.

wroeging, dan, het schaamtegevoel, vervolgens, de ballingschap, verder, de scheiding, eindelijk, de onderlinge ijverzucht en het onderlinge wantrouwen. Is al die ellende doorleefd, dan blijft nog maar één beproeving, of één toevlucht, over, de dood.

Wat het verband betreft tusschen de verschillende gegevens van het verhaal en de karakters der personen, verdient bovenal deze opmerking de aandacht: zoo dikwijls een trek die ook elders in het folk-lore wordt teruggevonden (het gouden haar, het gevecht met den draak, Brangien's rol in den huwelijksnacht) in het gedicht blijkt te zijn opgenomen, is die trek zoo gewijzigd en aangebracht dat hij geheel past bij het karakter der personen: Marc's eerlijke genegenheid voor Tristan, Tristan's onbaatzuchtige gehechtheid aan zijn oom, Brangien's onbepaalde toewijding aan hare meesteres.

Ik mag den scherpzinnigen en diepzinnigen schrijver dezer uitnemende „Inleiding” op de uitgave van Thomas' gedicht niet verder volgen in de breede, door-en-door konsciencieuse, uitvoering van zijn taak. Wanneer het boekdeel zal verschenen zijn, zullen niet enkel de vakgenooten, maar allen die in de middeleeuwsche behandeling der Tristan-sage belangstellen zich kunnen verlustigen in de lezing der boeiende bladzijden waarin de auteur zijn denkbeeld toelicht en rechtvaardigt [1]).

Zoo ligt dan, volgens Bédier's wetenschappelijke demonstracie, aan al de middeleeuwsche Tristan-verhalen één enkel gedicht ten grondslag, door een onbekend, maar geniaal dichter vervaardigd. Vermoedelijk was die schrijver een Anglo-Normandiër en schreef hij in Engeland. In het begin der twaalfde eeuw, misschien wel reeds in 1120, moet hij zijn werk hebben vervaardigd. Dit werk is „un des quelques beaux livres de l'humanité”.

Is Richard Wagner dan misschien niet de eerste geweest die de volle diepte der Tristan-sage heeft gepeild en, met genialen greep, die stof heeft bewerkt tot een harmonische

---

[1]) Ik bedoel vooral het Ve hoofdstuk, blz. 168—187. Maar ook het lange VIIe hoofdstuk (blz. 194—306), waarin, stuk voor stuk, de archetypus wordt opgebouwd, verdient nog door anderen dan „moderne filologen" te worden doorgewerkt.

kreacie? Gaston Paris, die den oorsprong dezer poëzie zocht bij de Keltische zangers, vond het treffend en passend dat de sage, in muziek geboren, in muziek haar hoogste expressie had gevonden. Zoo Bédier's beschouwing de ware is, dan bestaat er tusschen het Tristan-epos der middeleeuwen en het Tristan-drama der moderne tijden een nog dieper gaande harmonie, dan verbindt een innige band van artistieke en geestelijke verwantschap den jongsten Tristan-dichter onder de Duitschers met den oudsten onder de Franschen. Want ook deze groote onbekende is aangegrepen geworden door de gedachte dat de machtige, de onweerstaanbare Liefde, wanneer zij in het hart der menschen de hoogste vreugde uitstort, er tegelijk de bron doet ontspringen van het diepste lijden, dat wie, in de bestaande menschenwereld, door de Liefde als haar gunsteling wordt uitverkoren, ook aan den Dood zich heeft te wijden. En ook bij hem is de emocie dier gedachte geworden tot kunst.

A. G. van Hamel.

DRAMATISCH OVERZICHT.

De Tooneelschool.

Voor de zooveelste maal is men weer eens gaan denken en spreken en voorstellen doen over eene reorganisatie van onze tooneelschool, die, zooals het heet in het laatste rapport van de laatste benoemde Commissie, „te oordeelen naar de resultaten, niet steeds heeft beantwoord aan de verwachtingen."

De verwachtingen van wie? De verwachtingen van wat? — zou ik willen vragen.

Ik vermoed dat de klachten over de „magere" resultaten afkomstig zijn van sanguinische temperamenten, die niet enkel eieren voor hun geld eischen, maar bovendien verlangen dat uit elk ei, en nog wel zoo spoedig mogelijk, zich een of ander exemplaar van edel ras ontwikkele.

Is een tooneelschool bestemd om tooneelkunstenaars en tooneelkunstenaressen te kweeken, die aan elken schouwburg, waaraan zij verbonden worden, terstond, zoo niet den allereersten rang, dan toch een plaats van beteekenis innemen?

Zeer zeker niet. En indien al, gelijk het bij de stichting van een fonkelnieuwe instelling meer voorkomt, in 1874 de verwachting van de oprichters iets te hoog gestemd geweest moge zijn, reeds toen drukte die verwachting zich toch niet anders uit dan in deze woorden: „... de kweekeling, die aanleg en ijver bezit, moet, zoo al niet als een volleerd kunstenaar, dan toch als een bruikbaar en ontwikkeld tooneelspeler de school verlaten, in staat om aan iederen schouwburg van eenige beteekenis met eere zijn

emplooi te vervullen en tot de samenstelling van een behoorlijk *ensemble* mede te werken." [1])

Drie jaar later had de secretaris van het Nederlandsch Tooneelverbond, tevens hoofdredacteur van het orgaan der Vereeniging, de tooneelschool te verdedigen tegen de bedenkingen van niemand minder dan Multatuli. In een brief, die in zijn geheel te vinden is in de Brieven van Multatuli uit de jaren 1870 tot 1875 en in uittreksel in den 5den jaargang van *Het Nederlandsch Tooneel,* had de schrijver der *Ideeën* zich tegen de tooneelschool verklaard.

„Zeker", zoo schreef hij, „om tot de vereischte „beschaving" te geraken, is opleiding noodig, doch niet: opleiding voor 't tooneel maar algemeene Bildung.... Het uitsluitend opleiden van kinderen tot tooneelspelers zou ons ambachtslui leveren, geen artisten. De aanstaande tooneelspeler moet — gelijk ieder ander die eenmaal aanspraak maken zal op beschaving — de helden leeren kennen uit de geschiedenis, niet uit treurspelen. Hij moet 't leven leeren kennen uit 't leven zelf, niet uit comédies, blij- of kluchtspelen... 't Zelf opvangen van indruk moet vooraf gaan... Een akteur moet niet iemand naspelen (ook al was 't 'n fenix), hij moet zelf creëeren. Daartoe is juist andere voorbereiding noodig dan die welke uit vers-opzeggen, standen-aannemen enz. te verkrijgen is... Al deze beschouwingen leiden tot afkeuring van de tooneelschool.

„Zoo'n school zou nuttig zijn als afzonderlijke faculteit aan 'n akademie. Ja maar... na zeer grondige propaedeutische studiën, misschien zelfs na 'n paar jaar vakstudie, al lag dat ook nog zoo ver van 't tooneel!... 't Ware desideratum zou wezen, dat de tooneelschool bezocht werd door jongelui die 't eerst in algemeene ontwikkeling en vervolgens in een bepaald vak redelijk ver gebracht hadden... Met zoodanige inleiding is later de tooneel-routine 'n geringe ambachtelijke bijzaak..."

In zijne aanteekening naar aanleiding van dit schrijven, te vinden in dezelfde aflevering van *Het Nederlandsch Tooneel* waarin het uittreksel uit Multatuli's brief voorkomt, merkt de hoofdredacteur op, dat Multatuli, zeggende dat het africhten van kinderen tot acteurs verkeerd is, en dat algemeene beschaving vooraf moet

---

[1]) Een Nederlandsche Tooneelschool. *Het Nederlandsch Tooneel,* Orgaan van het Nederlandsch Tooneelverbond, 1e jaargang.

gaan, niet zoover afstaat van de oprichters der tooneelschool als hij wellicht meent. Het leerplan der school toont aan, dat de leerling er niet uitsluitend vakonderwijs ontvangt, — wat niet wegneemt, dat hij opgeleid wordt met het oog op zijn toekomstige bestemming. „Behalve een zeker quantum van algemeene kennis, de grondslag van alle beschaving" — zoo leest men verder in dit stukje — „heeft de aankomende tooneelspeler van gewonen aanleg nog een andere voorbereiding noodig. De mimische en plastische oefeningen, de oefeningen in lezen en voordragen zijn voor hem wat de gamma's en vingeroefeningen zijn voor den aankomenden pianist. Hij kan er niet buiten. Geen beschaving, noch in den zin van wijsgeerige ontwikkeling, noch in dien van vernis (*bon ton*) kan hier dienst doen. De volmaaktste saletjonker, wiens *entrée de chambre* in een salon in losheid en sierlijkheid haar wederga zoekt, zal zonder oefening niet in staat zijn op het tooneel een brief binnen te brengen. . . (Zijn) linksheid spruit voort, niet uit gebrek aan beschaving, maar uit gemis aan practische oefening. Het handwerk, „de ambachtelijke bijzaak", waarvan Multatuli met zekere geringschatting spreekt, kan de kunstenaar nu eenmaal niet ontberen. Hij moet het machtig zijn, maar zóó machtig dat hij er wanneer hij optreedt als vertolker van het kunstwerk niet meer aan behoeft te denken."

Men ziet, waar het den oprichters van de tooneelschool in de eerste plaats om te doen was: niet om tooneelkunstenaars te kweeken, maar om den grondslag te leggen, waarop de tooneelspeler later zelf zou kunnen voortbouwen, voortbouwen door eigen studie zoowel als door oefening op het tooneel.

Zoo hebben ook de gezaghebbende tooneelkenners erover gedacht. Heinrich Laube, die het weten kon — had hij niet sedert 1849 achtereenvolgens als directeur van den Hofschouwburg te Weenen, van den Stadsschouwburg te Leipzig en van den Stadsschouwburg te Weenen de meest uitgebreide ervaring opgedaan? — schreef, aan het eind van zijn loopbaan gekomen, in 1875 in de belangrijke aanteekeningen, die *Das Wiener Stadt-Theater* tot titel dragen:

„Es ist offenbar, das dem deutschen Theater zahlreiche Talente verloren gehn, weil sie keinen Unterricht, keine Fühlung, keine Pflege finden. Das dringt denn auch allmälig ins allgemeine Verständniss. Die Gründung einer Schauspielschule in Wien ist

eine heilsame Frucht dieser Erkenntniss. Nur täusche man sich darüber nicht, als ob mit der endlich zu Stande kommenden Errichtung solcher Elementarschulen Alles gethan sei. Es kann und soll eben nur eine Elementarschule sein, wo man das Lesen und Schreiben der Schauspielkunst, wo man die Anfangsgründe lernt, mehr nicht."

Ik zou willen dat zij die in hunne verwachtingen ten opzichte van de resultaten der tooneelschool teleurgesteld zijn, bedachten dat ook onze school niet anders zijn kan dan zulk een „Elementarschule", gelijk de ervaren Laube die wenschte, waar de aanstaande tooneelspeler niet anders leert dan het a b c van zijn vak, datgene wat hij noodig heeft te kennen en te kunnen alvorens de planken te betreden, die de wereld voorstellen.

Daartoe behoort in de eerste plaats de eigen taal. Leeren kennen moet hij den aard van die taal, de regelen van die taal, haar kracht, haar geluid, haar rythmus. Hij moet leeren voelen wat die taal vermag, haar leeren liefhebben, ervan genieten. En tegelijkertijd moet hij die taal leeren spreken, haar geluid zuiver, haar rythmus duidelijk en veerkrachtig. En dat heeft wat te beteekenen in een land, waar zoo slecht, zoo slordig en zoo slap gesproken wordt, waar spraakgebreken en stadsdialekten zoo welig tieren als in het onze.

Ik beweer niet dat onze tooneelschool hier reeds het hoogste bereikt heeft en dat alle leerlingen bij het verlaten der school de techniek van het zuiver, natuurlijk spreken geheel onder de knie hebben — enkelen zelfs streven het doel voorbij en spreken te mooi, te schoolsch, — maar ik wilde, dat zij, die niet tevreden zijn met de resultaten, zich ervan rekenschap konden geven hoe er voor veertig, vijftig jaar door het gros onzer tooneelspelers en tooneelspeelsters gesproken werd, hoe toen in het algemeen de toestand aan onze schouwburgen was.

Destijds, in 1866, heb ik in mijn eerste opstel over onze tooneeltoestanden, een opstel waarin ik, onder meer, het belang der oprichting van een tooneelschool bepleitte, over dien toestand het een en ander gezegd [1]). Uit de enkele bijzonderheden daarin

---

[1]) Tooneelstudiën en Schetsen, in *De Nederl. Spectator* van 22 en 29 September 1866.

door mij meegedeeld over de inrichting der toen bestaande tooneelgezelschappen, de contracten der tooneelspelers, den tijd die besteed werd aan het instudeeren van een stuk, het repertoire, de personen die met de regie belast waren, blijkt hoe in die dagen ons tooneel in een tijdperk van verval verkeerde.

De bijwoning van een Hollandsche tooneelvertooning was toen voor menschen van beschaving en smaak veelal een beproeving. Wel waren er ook destijds Hollandsche acteurs en actrices van temperament en grooten natuurlijken aanleg, een Peters in zijn goeden tijd, Mevrouw Kleine, Albregt, later de Haspelsen, Catharina Beersmans en Willem van Zuijlen, die men in hun beste rollen ging hooren; maar de onvoldoende bezetting der kleinere rollen, het taaltje dat men van de tweede- en derde-rangsspelers te hooren kreeg, hun onbeholpenheid en onbeschaafdheid, waren oorzaak dat er van een behoorlijk ensemble, een goed aaneensluitend en beschaafd samenspel geen sprake kon zijn.

Eerst toen op deze tekortkomingen herhaaldelijk de aandacht gevestigd werd, toen de kritiek in handen kwam van literair ontwikkelde mannen, als A. C. Loffelt, P. Haverkorn van Rijsewijk, F. C. de Brieder, toen de Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel", zij het ook met vallen en opstaan, zich voortbewegende in een betere richting, aan het samenspel haar krachten ging wijden en daarvoor gebruik maakte van de jonge aankomende tooneelspelers, die op de tooneelschool hun voorbereidende studiën voltooid hadden, eerst toen viel een langzaam voortschrijdende verbetering waar te nemen. Wie de voorstellingen geregeld volgde en telkens nog door heel wat tekortkomingen zijn goeden smaak gekwetst voelde, kon nog niet van harte juichen, maar wie, na jaren achtereen geen voet in een Hollandschen Schouwburg gezet te hebben, weer een voorstelling bijwoonde, werd getroffen door den onmiskenbaren vooruitgang.

Het Hollandsch tooneel, als geheel, staat op een veel hooger peil dan voor veertig, vijftig jaar en het is zaak het op dat peil te houden.

Daartoe strekt ook het onderwijs op de tooneelschool. Wat wij dus van die school hebben te verwachten is, dat zij er met ernst voor zorge, aan hare leerlingen die elementaire kennis en dat elementaire kunnen (spreken, voordragen, zich bewegen) bij te

brengen, waar zij op het groote tooneel niet buiten kunnen [1]).

Hebben zij die voorbereiding achter den rug, dan mogen onze leerlingen zich allereerst ernstig afvragen, of zij nog iets voelen van die geestdrift van vroeger, van dien innerlijken drang die hen naar het tooneel dreef, of zij begrijpen dat wat zij tot nu toe verrichtten slechts voorstudiën waren, dat de eigenlijke studie en de eigen studie thans eerst aanvangen.

„Waar blijven de knappe kinderen?" vroeg Multatuli.

Waar zijn ze gebleven de veelbelovenden, die, met eerste prijzen begiftigd, het Parijsche Conservatoire verlieten? Zeker, er waren er onder die, door buitengewoon talent uitblinkend, reeds aanstonds toonden wat zij later zouden zijn en die wat ze beloofden ook gehouden hebben. Maar naast dezen, hoe velen, die met eerste of tweede prijzen gingen strijken en van wie men later niets meer vernam of die na enkele jaren roemloos van het tooneel verdwenen. En is het, aan den anderen kant, niet merkwaardig dat Mlle. Bartet, de sociétaire van het Théâtre français, de even voortreffelijke *diseuse* als fijn intelligente tooneelspeelster, bij het verlaten van het Conservatoire het niet verder dan tot een tweede accessit heeft kunnen brengen? Indien zij en anderen gestegen zijn tot de hoogte waarop zij nu staan, dan is het omdat zij hebben begrepen, dat na de leerjaren in het Conservatoire doorgebracht, de eigenlijke studiejaren eerst recht waren aangebroken en omdat zij niet gerust hebben voor zij van goede leerlingen voortreffelijke kunstenaars waren geworden.

De bestuurder van het Théâtre français, Jules Claretie, die in een vroeger boek, *Brichanteau, comédien*, vertelde van de droomen en de teleurstellingen van een werkelijk overtuigd, gewetensvol

---

[1]) Een bespreking van de bijzonderheden der inrichting behoort niet hier maar in een speciaal tijdschrift als *Het Tooneel* thuis. Toch wensch ik er ter loops op te wijzen van hoeveel belang het is dat de school voeling blijve houden met het groote tooneel, en daarom de lessen in voordracht en spel blijven toevertrouwd aan in functie zijnde tooneelkunstenaars, al kunnen deze, tengevolge van de eischen van hun ambt, hun lessen niet steeds geregeld geven. Dat dit onderwijs door een leeraar èn een leerares wordt gegeven, acht ik met den heer Mendes da Costa (zie *Het Tooneel* van 24 Juni j.l.) noodzakelijk.

tooneelspeler [1]), heeft thans, negen jaar later, onder den titel *Brichanteau célèbre* [2]), de gesprekken oververteld, die hij met den oud-acteur zijner verbeelding, op diens zolderkamertje te midden van verlepte kransen en verbleekte portretten, gehouden heeft.

Onder de onderwerpen, daar besproken — eigenlijk zijn het hoofdzakelijk monologen van Brichanteau, die wij te lezen krijgen — komen ook voor de tooneeltoestanden van heden: de opleiding van de tooneelspelers en hunne aspiraties bij het betreden van de planken.

Brichanteau herinnert, dat het Conservatoire den aanstaanden tooneelspeler *le don* niet geven kan, maar hem leert, de gaven die hij bezit te gebruiken. Zoo goed als bij ons de tooneelschool pleegt men in Frankrijk het, geheel anders ingerichte, Conservatoire aan te vallen. „Ce pauvre Conservatoire", zegt Brichanteau, „l'a-t-on assez attaqué! Sans doute il n'enseigne pas le génie, mais il apprend l'orthographe et c'est quelque chose."

Wanneer hij, Brichanteau, voorzitter was van de jury, die jaarlijks aan het Conservatoire de prijzen uitdeelt, dan zou hij tot dat zenuwachtig volkje, dat daar, vol illusies en trappelend van ongeduld, op den uitslag staat te wachten, dit zeggen: „Mesdemoiselles et Messieurs, le président vous donne à tous des accessits. Quant aux prix, demandez-les à la vie. Prenez-les d'assaut! C'est l'avenir qui décerne les couronnes."

Want Brichanteau weet het maar al te wel: die heel- en half gelauwerden, die, gewapend met hun diploma, den roem en de fortuin maar voor het grijpen meenen te hebben, zullen het spoedig ondervinden, dat er veel strijds gestreden en veel leeds geleden moet zijn, eer er ook maar een kans is, een prijs te behalen in „cette loterie macabre: le Théâtre." En toch, wie zijn kunst werkelijk liefheeft, heeft ze lief zoowel „pour ses succès" als „pour ses déboires", en behoudt tot het laatste het geloof van zijn eerste jaren, zijn illusiën, — het eenige wat den mensch vergunt zijn leven uit te leven.

Zoo spreken de mannen van ervaring, van praktijk: een Heinrich Laube, een Jules Claretie. Naar hen verwijs ik de ongeduldigen,

[1]) Zie het Dramatisch overzicht in *De Gids* van October 1896.

[2]) Paris, Eugène Fasquelle. 1905.

de veeleischenden, die, van de tooneelschool verlangende wat zij niet geroepen is te geven, teleurgesteld zijn en om reorganisatie vragen.

Elke inrichting van kunstonderwijs heeft hare vette en hare magere jaren. Vooropstellende dat men leerlingen zonder aanleg weert of hun na een korten proeftijd de deur wijst, hangt het van het toeval af of gedurende een zeker aantal jaren een grooter of kleiner aantal jongelieden van meer of minder talent toegang tot de tooneelschool komt vragen. En waar nu de Commissie „belast met het voorbereiden van een reorganisatie der Tooneelschool" in haar rapport er prijs op stelt „te verklaren, dat zij bij aan de school gebrachte bezoeken in menig opzicht een gunstigen indruk heeft gekregen van de inrichting van het leerplan en van de hoedanigheid van het gegeven onderwijs", — wat kan men meer wenschen? — zou ik hun, die hier te beslissen hebben, den raad willen geven: Stel u met die verklaring tevreden, zorg er voor dat er aan de school naar dat goed ingerichte leerplan en onder die goede onderwijskrachten ernstig gewerkt wordt, en gij zult ten opzichte van het onder uw hoede gesteld pand uw plicht hebben vervuld.

Voor het oogenblik zij het wachtwoord:

Niet òverdoen — maar voorwaarts gaan.

J. N. VAN HALL.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Opvoeringen in de theater-bouwvallen van Zuid-Frankrijk. — Een monument voor Lanner en Strauss.

Toen in de zestiende eeuw eenige Florentijnsche kunstenaars pogingen deden om door middel van de muziek aan het drama grooter uitdrukking te verleenen, verkeerden zij in den waan, door hun recitatief het Grieksche treurspel te hebben doen herleven en zoo te hebben bijgedragen tot een *renaissance* ook op dit gebied.

Of zulk een wedergeboorte ook in de bedoeling ligt van hen, die in Frankrijk reeds verscheidene jaren bezig zijn, de aldaar bestaande en uit den Romeinschen tijd afkomstige theaters en arena's des zomers voor dramatische voorstellingen in de open lucht te exploiteeren, zou ik niet kunnen zeggen, maar als men zoo leest, wat er over die ondernemingen geschreven is en nog wordt, dan zou men geneigd zijn, aan het bestaan van zulk een bedoeling te gelooven.

Een beroemde tooneelspeelster van onzen tijd moet eens gezegd hebben: „Wij zouden tot de Grieken moeten terugkeeren en in de open lucht spelen. Het drama gaat te gronde door het parket, de loges, de soireé-toiletten en de lieden, die in het theater komen om hun diner te verteren."

De voorstanders der herleving van het antieke theater stemmen dit volkomen toe. Juist — zeggen ze —, niets is meer waar, want de vorderingen, die het realisme maakt, doen ons alles haten wat onnatuurlijk en niet op zijn plaats is. En is niet het theater

in de open lucht de waarheid zelf? In onze schouwburgzalen is het decoratief van hout en doek en de verlichting geschiedt door middel van electrisch en ander kunstlicht. Men ademt slecht in die atmosfeer, waarin men nauw opeengedrongen zit en waar alles bedriegelijke schijn en *truc* is. Hier echter — in het onoverdekte theater — is alles ruim en heeft men frissche lucht; de natuur zorgt voor het décor, waarin de acteurs zich als in het werkelijke leven bewegen, een blauwe en onvergelijkelijk schoone hemel breidt zich boven onze hoofden uit, en de zon belast zich met de verlichting.

En om aan die beschrijving nog meer luister bij te zetten en het verhevene van zulk een schouwspel in de open lucht te doen uitkomen, wordt dan gewezen op een vertooning van den *Koning Œdipus* van Sophokles, zooals die o.a. te *Orange* plaats had, en wel op het tooneel aan het einde van dit drama, waar Œdipus de stad verlaat, waaruit hij door Kreon is verjaagd. In plaats dat de tooneelspeler, die den held van het drama voorstelt, tusschen de coulissen verdwijnt, zooals dit op de gewone theaters gebruikelijk is, daalt hij hier langzaam van de trappen af, loopt onder de bladèren van den natuurlijken granaatboom door, die aan eene zijde het décor begrenst, en verdwijnt in de ruïnen, terwijl onder het gaan zijn voet tegen de neergevallen steenen stoot. Dit is aangrijpend. Men verbeeldt zich het treurige van deze verbanning niet meer — men *ziet* het.

Ik wil gaarne aannemen, dat zulk een schouwspel het in een natuurlijk en ruim décor wint van de vertooning in onze overdekte theaters, waar zelfs op het grootste tooneel de ruimte toch nog betrekkelijk gering is. Op de andere redeneeringen is echter, naar mij dunkt, wel het een en ander af te dingen.

Zeker, een werkelijke zon is beter dan een gemaakte, en men moet het op prijs stellen, wanneer zij zich met de verlichting wil belasten. Doch dit gebeurt niet altijd; zelfs niet in zuidelijke streken. Daar is ook niet altijd een blauwe hemel, en het weder kan er even ruw zijn als in de noordelijke landen.

En wat nu de toilet-étalage betreft, die men beschouwt als een der oorzaken van verval van het drama, zoo is het waar, dat bij een inrichting der zitplaatsen als in het antieke theater dit verschijnsel verdwijnt, of althans lang niet zoo sterk op den voorgrond

kan treden als in een schouwburg met loges en balkons. Maar men vergete niet, dat wij bij den bouw van theaters de neiging zien toenemen om met het systeem van loges en balkons te breken en in plaats daarvan één rang te maken met amphitheatergewijze oploopende zitplaatsen.

Bayreuth is met dit type begonnen, bij den bouw van het „Prinz Regenten-theater" te München heeft men dit voorbeeld gevolgd, en nu onlangs las ik, dat men bij de oprichting van een „Schillertheater" in Charlottenburg van plan is, het zelfde stelsel toe te passen.

Nu is dit, het groote aantal schouwburgen in aanmerking genomen, wel nog slechts de „aanvang" eener toepassing, maar men ziet er toch uit, dat de bedoelde inrichting der toeschouwersruimte ook in moderne overdekte schouwburgen mogelijk is en dat men in dit opzicht niet aan een antiek theater in de open lucht gebonden is.

Over de opmerking omtrent personen, die het theater beschouwen als een aangenaam verblijf voor spijsvertering, zal ik niet uitweiden. Die zullen ook in het open lucht-theater niet ontbreken. Ik vermoed zelfs, dat zij aan *dit* theater de voorkeur geven.

Maar al wat hier is opgenoemd zijn dingen waarover men nog kan redekavelen. Anders is het gesteld met de eveneens uitgesproken meening, dat voorstellingen, zooals die in Orange en Béziers plaats hebben, de dramatische opvoeringen bij de Grieken in het leven terugroepen.

Een der voorstanders van het natuurtheater, een die niet meer tevreden is met de „Bretter, die die Welt bedeuten", vraagt aan zijne lezers: „Vindt gij niet, dat de theatervoorstellingen van Orange en Béziers een roemrijk verleden van het oude Griekenland opwekken?"

Ik zou daarop antwoorden: *neen.*

Afgescheiden van alle andere redenen, is reeds daarom hier geen vergelijking mogelijk, omdat het Helleensche volk in een geheel andere stemming bij dergelijke schouwspelen tegenwoordig was dan een modern publiek. (Met het oog op de woorden „roemrijk verleden" spreek ik hier natuurlijk van den *bloeitijd* van het Grieksche theater, die eng samenhing met den bloeitijd van den Griekschen staat, evenals met den ondergang van dien staat ook het verval der dramatische kunst gepaard ging.)

De dramatische kunst der Grieken had den *Godsdienst* tot oorsprong. Zij ontsproot uit de met dans (gebarenspel) verbonden reizangen, welke bij gelegenheid van de aan de Godheid gewijde feesten werden voorgedragen. In den loop der tijden ging die koorlyriek tot het dramatische over, en van lieverlede ontwikkelde zich daaruit het grootsche kunstwerk: *het Grieksche drama*, dat eerst alleen de Godheid tot onderwerp had, later ook het leven en lijden van een mensch.

Zulk een dramatische voorstelling nu was voor de Grieken meer dan een publieke vermakelijkheid; het was een godsdienstige plechtigheid, ofschoon zij die bijwoonden met de natuurlijke opgewektheid en levendigheid („Griechische Heiterkeit" zeggen de Duitschers), waarmede zij in het algemeen hunne aan de Godheid gewijde feesten plachten te vieren. Van heinde en verre stroomde het volk samen en vulde in grooten getale (soms waren er twintig of dertig duizend menschen bijeen) het amphitheater, om bijv. het diepzinnigste aller treurspelen, den *Prometheus* van Aeschylos, te zien vertoonen, de geheele handeling als het ware mede te leven, en diep getroffen weder huiswaarts te keeren.

Van zoo iets is bij de voorstellingen in het theater „en plein air" zeker geen sprake; hier is niets anders dan uiterlijke nabootsing te constateeren. Men geeft voorstellingen in een theater, dat niet overdekt is en dat den vorm heeft van het antieke Grieksche theater — ziedaar alles. Van een „ontheiliging" der plaats kan echter niet gesproken worden, en wel daarom niet, omdat de ruïnen, die men voor theatervoorstellingen gebruikt, eigenlijk nimmer iets met Grieksche kunst uitstaande hebben gehad. Zij zijn geen overblijfselen uit een tijd, waarin het Grieksche drama nog in bloei verkeerde; zij behooren tot monumenten gebouwd in een tijd, toen niet alleen de echte dramatische kunst der Hellenen reeds lang verloren was gegaan, maar ook de Grieksche staat zelf niet meer bestond, daar het land een wingewest was geworden van het groote Romeinsche rijk.

Van dien tijd dagteekent o.a. het theater te *Orange* (bij de Romeinen *Arausio* genaamd). Zijne reusachtige ruïnen zijn getuigen geweest van de pracht en luister, die er bij gelegenheid van feesten werden tentoongespreid, maar ook van de verschrikkingen van den oorlog — het gevolg van den inval der barbaren in het

Romeinsche Gallië. En wat die barbaren niet verwoestten, dat kon zelfs later, in vreedzamer tijden, de schendende hand der menschen niet ontgaan.

De omwonende bevolking ontzag zich niet, uit de gemelde overblijfselen nu en dan steenen te halen, om die voor bouwmateriaal te gebruiken.

Gelukkig echter waren er nog mannen, die genoeg liefde voor de kunst hadden om dit antieke bouwwerk voor algeheelen ondergang te behoeden, en zoo werd het, ook met ondersteuning van den staat, van lieverlede gerestaureerd.

Doch men bepaalde zich niet tot het herstellen van dit monument; men wilde er ook nut van trekken en besloot, het voor dramatische voorstellingen van verschillenden aard te gebruiken. Het denkbeeld daartoe ging uit van dichtersvereenigingen uit *Provence*, het land waaruit de Minnezang is ontsproten. De dichter Frédéric Mistral was de ziel dezer ondernemingen.

Reeds jaren achtereen hebben zulke voorstellingen des zomers plaats gehad. Zij schijnen steeds een talrijk publiek tot zich te trekken, hetgeen wellicht ook voor een deel is toe te schrijven aan de gunstige ligging van Orange (aan de spoorlijn Lyon-Marseille).

In overeenstemming met het karakter van de plaats der opvoeringen beheerscht het antieke drama het repertoire, doch worden er van tijd tot tijd ook opera's gegeven.

Men begon met de *Antigone* van Sophokles, vertaald door Vacquerie en Meurice, met de tooneelmuziek, die Camille Saint-Saëns er voor gecomponeerd had (koren en instrumentale tusschenspelen).

In zijn boek *La musique française moderne* zegt George Servières hiervan: „Les chœurs de Mendelssohn ayant été rejetés par les auteurs comme ayant une forme musicale trop moderne, ils demandèrent à Saint Saëns de leur noter à la manière antique les strophes du chœur de la tragédie de Sophocle. Le musicien s'inspira des travaux récents sur la musique grecque de M.M. Gevaërt et Bourgault-Ducoudray, utilisa même les fragments retrouvés des hymnes antiques notés par M. Gevaërt et composa finalement des chœurs exactement prosodiés snr les vers, à l'unisson, soutenus par quelques instruments discrets (flûtes, hautbois, clarinettes, harpes) et généralement très expressifs."

Deze muziek schijnt toen bij het publiek in het algemeen goed opgenomen te zijn, maar critici hadden er op aan te merken en beweerden, wegens de muziek de verzen niet te hebben kunnen verstaan.

In den loop der jaren werden na die eerste vertooning te Orange o.a. opgevoerd: *Alceste* van Euripides (met muziek van Gluck), *Phèdre* van Racine (met muziek van Massenet), *koning Œdipus* van Sophokles en op het gebied der opera de *Iphigenia*, *Orpheus* en *Armide* van Gluck.

Dezen zomer (5, 6 en 7 Augustus) was er groote verscheidenheid in het repertoire. Gegeven werden : *Les Troyens* van Berlioz, *Mefistofele* van Boïto, *Julius Caesar* van Shakespeare en een gedeelte van *koning Œdipus.*

Ten aanzien van twee dezer werken — dat van Boïto en het treurspel van Shakespeare — was de verwachting sterk gespannen. De opvoering van laatstgenoemd werk werd als een stoutmoedige daad beschouwd, daar het tot dusver nog op geen enkel Fransch tooneel was gegeven, en wat de opera van Boïto betreft, vreesde men, dat zij wegens haar phantastisch karakter eenigszins misplaatst zou zijn in een zoo strenge en grootsche omlijsting als het theater van Orange.

Het schijnt evenwel, dat de uitkomst die vrees heeft gelogenstraft, en dat de wijze, waarop zoowel het drama van den grooten Brit als de opera van den Italiaanschen maëstro onder leiding van den heer Gunsbourg, directeur van het theater te Monte Carlo, zijn opgevoerd, een grooten indruk op het publiek gemaakt heeft.

Een sterken concurrent heeft het natuurtheater van Orange in latere jaren gekregen in het „Théâtre dès arènes" te Béziers.

Men is een tiental jaren geleden op de gedachte gekomen, ook dit monument uit de oudheid voor dramatische doeleinden te bezigen.

Aan een rijk ingezetene dezer stad, den heer Castelbon de Beauxhostes, komt de eer toe, het initiatief hiervoor genomen te hebben. Hij heeft echter bij zijne ondernemingen een grooten steun gehad aan Camille Saint-Saëns, die in de gelegenheid was geweest, zich persoonlijk te overtuigen van den goeden klank in dezen circus.

Van een „opera" wilde de componist van *Samson et Dalila* hier echter niet weten; hij was van oordeel, dat hier alleen een dramatische voorstelling „à l'instar des Grecs" paste.

Aan die meening bleef hij getrouw, toen hij zich met zijn vriend, den dichter Louis Gallet, in betrekking stelde wegens het maken van een stuk, waarvoor hij, Saint-Saëns, de muziek zou leveren. Het resultaat dezer samenwerking van dichter en componist was een tooneelspel in vier bedrijven, *Déjanire* genaamd, waarvan het onderwerp is het slot der mythe van Herkules, door Gallet vrij bewerkt.

Saint-Saëns heeft daarbij een muziek gemaakt, die zich, naar het oordeel der kenners, waardig aansluit aan zijne vroegere werken van dien aard (aan *Antigone* bijv.). De muziek bestaat hier in *préludes*, *chœurs*, *airs de ballet*, *entractes* en *mélodrames*.

De eerste opvoering van dit drama, met begeleidende muziek, had plaats den 28sten Augustus 1898 en behaalde, volgens de kroniek van die dagen, een schitterend succes. Dichter en componist, het ballet en zijne corypheeën (grootendeels uit *Covent-garden* afkomstig), het koor en het decoratief — alles werd toegejuicht. Ook „le ciel qui fut toujours bleu, le soleil qui fut toujours splendide.”

Saint-Saëns ging zich meer en meer voor het theater te Béziers interesseeren. Daaraan was vermoedelijk niet vreemd, dat Orange het bij hem verkorven had. Er was sprake van geweest, dat in het antieke theater van die stad een drama zou opgevoerd worden, waarvan de handeling gedeeltelijk in datzelfde theater plaats heeft.

Les Barbares heette dat stuk, een lyrisch treurspel in 3 bedrijven van Sardou en Ghéusi. De muziek was van Saint-Saëns. Het schijnt echter, dat er moeielijkheden waren gerezen, en zoo kwam het ten slotte dat dit werk niet in Orange maar in Parijs werd opgevoerd. Men zag nu niet de barbaren in het theater van Orange, maar dit theater in de „Barbaren” op het tooneel der Groote Opera.

Saint-Saëns vierde daarmede een triomf in de hoofdstad des Rijks en kon zich daardoor ruimschoots schadeloos gesteld achten voor de teleurstelling, die hij elders had ondervonden.

Zooals ik zeide, bleef hij aan het theater van Béziers zijne krachten wijden. Na *Déjanire*, dat er meer dan eens werd gegeven, schreef hij de muziek voor een drama *Parysatis*, waarvan een dame, Mme Dieulafoy, de dichteres was en dat twee jaren achtereen in genoemd theater werd opgevoerd.

En zoo heeft Saint-Saëns, die reeds in het algemeen in de keuze zijner dramatische werken een bijzondere voorliefde voor de oudheid heeft getoond, ook nog van die liefde blijk gegeven door zijn

medewerking te verleenen aan vertooningen, waarmede men zich inbeeldde het verleden nog eens te doen opleven.

Ik blijf er bij, dat met zulk een poging tot reconstructie al even weinig wordt uitgericht als met de pogingen der Italiaansche kunstenaars, waarvan ik in den aanvang heb gesproken. Men kan daarmede maar niet zoo handelen als met oude bouwwerken, die men restaureert of reconstrueert. Dit laatste kan ten minste nog een zin hebben.

Beter is het echter, nieuwe monumenten op te richten — natuurlijk wanneer daarvoor gegronde aanleiding bestaat.

Dat dit laatste het geval was ten aanzien van het gedenkteeken, dat onlangs in Oostenrijk voor twee beroemde toonkunstenaars is opgericht, zal wel niet licht bestreden worden.

In het begin van dezen zomer toch is in het Raadhuispark te Weenen op plechtige wijze een monument onthuld, dat gewijd is aan de nagedachtenis van Joseph Lanner en Johann Strauss, „die beiden populärsten Schöpfer der Altwiener Tanzmusik,” zooals aartshertog Friedrich zich uitdrukte, die keizer Franz Joseph bij deze plechtigheid vertegenwoordigde.

Het monument, vervaardigd door den beeldhouwer Franz Seifert en aan de stad Weenen overgedragen door een comité, dat het geld voor deze stichting had bijeengebracht, toont de Dioskuren der Weener dansen, de eerste koningen der wals, in staande houding en meer dan levensgroot; Lanner met de viool en den strijkstok in de hand.

Op het overige beeldwerk ziet men paren dansers van elken leeftijd rondzweven, als medegesleept door de muziek der beide meesters. Verder staat er op gegrift: „Den Schöpfern unvergänglicher herzinniger Wiener Weisen im Jahre 1905 von den dankbaren Wienern” en daaronder de volgende versregelen van den dichter Bauernfeld:

Das ist ein Geigen und Blasen,
Ist ein tönender Flut;
Die Männer und Frauen sie rasen
In stürmischer jubelnder Glut.

Beter laat dan nooit. Maar met recht mag men zeggen, dat de „dankbare” Weener bevolking wel wat vlugger had kunnen zijn

met het toonen van die dankbaarheid, en gaarne sluit men zich aan bij hen, die van meening zijn dat deze beide mannen, die zooveel hebben bijgedragen tot het veredelen van de volksmuziek, als zoodanig naast de groote meesters Haydn, Mozart en Beethoven reeds lang een monument verdiend hadden.

De kunst, die door Lanner en de familie Strauss tot hooge ontwikkeling is gebracht, kan voorzeker niet op één lijn gesteld worden met die, waarvan de genoemde drie meesters de voornaamste vertegenwoordigers zijn, maar geen echte kunst kan gering geacht worden, wanneer zij door een meesterhand beoefend en beheerscht wordt. Ook in de Muziek geldt: „Un sonnet sans défaut vaut seul un long poème.”

Vergeten wij ook niet, dat zelfs grootmeesters der toonkunst zonder vooroordeel dit gebied hebben betreden. De danswijzen van Beethoven, Schubert en Weber, later van Liszt en Chopin, leveren er bewijzen van.

Maar er is nog iets. De eenvoudige danswijze is de oorsprong van een der meest verheven kunstwerken op het gebied der toonkunst; uit de dansmuziek is de *Symphonie* ontstaan.

De oorspronkelijke rhythmische melodie, die, afgescheiden van alle omwentelingen op het gebied der toonkunst, onder het volk als nationale danswijze voortleefde, was ten tijde van Sebastiaan Bach in de vocale muziek der Duitsche componisten, maar vooral in zijn eigen werken, weder een voornaam element der muzikale kunst geworden.

Maar nog grooter ontwikkeling verkreeg deze melodie in de *instrumentale* muziek, wier beteekenis ongeveer van de eerste helft der 18de eeuw dagteekent.

Na de uitvinding en verbetering van het kwartet der strijkinstrumenten maakte de polyphonie zich ook meester van het orkest en verhief dit uit den nederigen stand, dien het langen tijd had ingenomen. Van dien tijd af beijverden de Duitsche meesters zich, deze door instrumenten voorgedragen dansmelodie steeds schooner en schooner te ontwikkelen. Oorspronkelijk bestond zij slechts uit een korte periode van vier maten, die twee- of viermaal verdubbeld werd. Door toepassing van den eigenaardigen vorm der *fuga* op deze melodie kwam men er nu van zelf toe, haar grooter uitbreiding te geven. Zij werd achtereenvolgens door alle stemmen voorgedragen,

nu eens in vergrooting, dan eens in verkleining; de harmonische modulatie vertoonde haar in verschillend licht, en de contrapuntische neven- en tegenthema's hielden haar in gestadig afwisselende beweging. Een tweede vooruitgang bestond dan nog hierin, dat men verschillende dansmelodieën aaneenschakelde en hare verbindingen en overgangen door middel van de contrapuntische kunst vaststelde.

Op deze eenvoudige basis verrees het schoone kunstwerk: de *Symphonie.*

Haydn was de geniale meester die dezen vorm het eerst ontwikkelde en hem, zoowel door groote verscheidenheid van motieven als door belangrijke bewerking, steeds nieuw leven schonk. Mozart goot de liefelijke, welluidende Italiaansche zangmelodie in dien vorm en vermeerderde het aantal kleuren der instrumentatie. Beethoven eindelijk gaf den symphonischen vorm zulk een groote uitgebreidheid en vervulde hem met een zoo machtigen melodischen inhoud, dat wij voor de Beethovensche symphonie als voor den hoeksteen eener nieuwe kunstperiode staan. In deze symphonie wordt door de instrumenten een taal gesproken, van wier bestaan men voorheen niet het minste vermoeden had. Dat zij uit de *danswijze* is ontstaan, zou ons volstrekt niet meer in de gedachten komen, ware het niet dat zij een met *Menuetto* of *Scherzo* aangeduid gedeelte bevatte, waarin die vorm nog te voorschijn treedt.

De dansmuziek heeft, door zich te leenen voor de schepping van een zoo verheven kunstwerk, niets van haar frischheid verloren. Integendeel; schooner dan ooit heeft zij zich ontwikkeld.

Zij heeft haar eigen geschiedenis gehad, en wel een die zich ten nauwste aansluit aan die van het sociale leven. Zij drukte steeds het karakter uit van den tijd, waarin zij geschreven werd.

Robert Schumann zegt van de ontwikkeling der dansmuziek: „Wie politische Umwälzungen dringen musikalische bis in das kleinste Dach und Fach. In der Musik merkt man den Einfluss auch da, wo sie am sinnlichsten mit dem Leben vermählt ist, im *Tanze*".

Zoo is het. Uit de afgemeten danswijzen der 16de en 17de eeuw treedt ons het stijve en pedante van die tijden te gemoet, uit de vroolijk-naieve wijzen der 18de eeuw de gracieuse figuren van den rococotijd. Daarna komt, aan het einde der dagen van Mozart en

Beethoven, plotseling Carl Maria von Weber met zijn „Aufforderung zum Tanz", waarin een krachtiger toon wordt aangeslagen, en dan volgen de uitvinders en meesters van de dansmuziek in modernen stijl, Lanner en Strauss (vader en zoon), die ons de *wals* met haar echt Weener type schenken.

Dat deze soort van muziek in blakende gunst stond en nog staat bij de danslustigen en de liefhebbers van opgewekte muziek, is natuurlijk. Maar ook onder de meest beroemde toonkunstenaars waren er, die de composities van dit genre waardeerden, zoodra zich daarin de meesterhand openbaarde.

Wagner heeft eens geschreven: „Was Wien auf dem Wege des höheren Ortes nicht subventionierten, rein spekulativen Verkehrs mit einem phantasievoll gemüthlichen und lebenslustigen Publikum ganz von sich aus auch für die Kunst hervorzubringen vermag, bezeugen zwei der originellsten und liebenswürdigsten Erscheinungen auf dem Gebiete der öffentlichen Kunst: die Raimundischen Zauberdramen und die Strauss'schen Walzer. Wollt ihr nicht Höheres, so lasst es bei diesem bewenden; es steht an und für sich bereits wahrlich nicht tief."

Van Brahms en Hans von Bülow is het bekend, dat zij met de dansmuziek van Johann Strauss II veel op hadden. Toen Bülow in Berlijn woonde, schreef hij aan een zijner vrienden, dat hij elke veertien dagen eens naar Kroll ging om er walsen van Strauss te hooren, en hij achtte het niet beneden zich, met zijn Meininger orkest een wals van dezen meester ten gehoore te brengen.

Brahms was zeer bevriend met Johann Strauss en liet er zich dikwerf over uit, dat hij groote achting had voor de begaafdheid van zijn vriend op het gebied der compositie.

Jozef Lanner en Strauss, vader en zoon, deze drie zijn het, die in de 19de eeuw de vaan der Weener dansmuziek (en vooral van de wals) achtereenvolgens hoog gehouden hebben, en dit niet alleen in Oostenrijk maar in geheel Europa en zelfs in overzeesche landen.

Van Lanner is steeds het minst gesproken, en toch is hij het, die men den vader der wals kan noemen; hij heeft haar gecreëerd, Strauss senior is zijn navolger.

Waarschijnlijk is die mindere beroemdheid van Lanner daaraan toe te schrijven, dat hij niet, evenals Strauss, reizen naar het buitenland heeft ondernomen. Zijn roem als danscomponist bleef

daardoor meer tot zijn vaderland beperkt en werd trouwens later eenigszins verduisterd door dien van zijn mededinger, die niet alleen meer begaafdheid bezat maar ook toegerust was met al die eigenschappen, welke noodig zijn om eer en succes in den vreemde te behalen.

Jozef Lanner, geboren te Weenen den 11den April 1801 als zoon van een handschoenmaker, toonde reeds vroeg een groote voorliefde en aanleg voor muziek en begon haar reeds in zijn prille jeugd te beoefenen. Zijne ouders werkten hem daarin niet tegen; zij waren trouwens de oorzaak, dat de liefde voor die kunst reeds vroegtijdig bij hem werd opgewekt, want op Zon- en feestdagen namen zij hem geregeld mede naar de koffiehuizen, waar muziek gemaakt werd, en zelfs naar het theater. Hij leerde het vioolspel aanvankelijk zonder onderricht en bracht het daarin later onder degelijke leiding tot een groote hoogte.

Lanner was nog een knaap, toen hij met eenige muzikale makkers een kwartetvereeniging op touw zette, waarin hij in dubbel opzicht de eerste viool speelde en waarvoor hij tevens opera-potpourri's arrangeerde en dansen componeerde. Langzamerhand ontstond uit die vereeniging een formeel orkest, dat ook in het publiek speelde en waarbij zich later Johann Strauss voegde als bespeler der altviool.

Het duurde niet lang, of dit orkest trok overal de aandacht en zegevierde over al de concurrenten. Lanner onderscheidde zich dan ook zoozeer van die concurrenten, zoowel wat zijne programma's als wat de uitvoering daarvan betrof, dat hij zich meer en meer in de gunst van zijn publiek mocht verheugen en eindelijk de verklaarde lieveling daarvan werd.

Het geheim van deze bevoorrechting lag niet weinig daarin, dat Lanner de muziek, die hij componeerde, en de wijze waarop hij haar deed uitvoeren, wist aan te passen aan het milieu, waarin hij optrad.

Hij leefde in de lang vervlogen dagen, toen de vroolijke, gemoedelijke en op vermaak beluste bevolking van Weenen naar de voorsteden en dorpen stroomde, die buiten de toen nog bestaande stadswallen gelegen waren en volop gelegenheid gaven om van de natuur te genieten en vroolijk en gezellig bijeen te zijn.

In zulke kringen pasten de opgewekte danswijzen van een Lanner, zijne „Ländler", walsen, galops, quadrilles enz.

Reeds door de titels zijner dansen kan men zich een denkbeeld vormen van dit Weener leven. „Willkommen zum Sperl" heet een Ländler ter eere van een beroemd bier- of koffiehuis van dien naam; een „Paradies-Soirée-Walzer" is gewijd aan een niet minder voorname inrichting van dien aard, die den naam droeg van *Paradiesgartel.*

Op Zon- en feestdagen vooral was het vol; dan kwamen er tal van „Zeisel"-wagens, die zoo genoemd werden omdat de menschen er in gepakt zaten als sijsjes in een vogelkooi. Dit gaf Lanner aanleiding tot een „Zeisel-Jux-Ländler", en daar deze wagens hun inhoud naar fraai gelegen oorden, zooals Dornbach, Schwechat, Heiligenstadt brachten, kreeg men op die plaatsen van den vruchtbaren componist een „Dornbacher Ländler", een „Schwechater Ländler" enz. te hooren.

Dit alles geschiedde 's zomers. 's Winters bleef men binnen de stadsmuren en vermaakte zich op kleine en groote bals, op redouten en op andere aan den dans gewijde bijeenkomsten. Ook hier was Lanner de man, die in de behoefte aan dansmuziek moest voorzien. Hier treft men onder zijne composities weer andere namen aan. Veel sentimenteele, zooals: *Nachtviolen*, *Abendsterne*, *Die Kosenden*, doch ook romantische (*Nymphen-galopp*, *Nixentänze*) en aan de mythologie ontleende (*Prometheus-Funken*, *Olympwalzer*).

Lanner genoot in Oostenrijk een buitengewone populariteit. Hij was kapelmeester van het tweede regiment der burgerwacht te Weenen en eereburger van die stad, muziekdirecteur van de keizerlijke redoute-zalen, eerelid der muziekvereeniging te Innsbruck. Voor zijne composities, die hij aan koningen en vorsten opdroeg (o. a. een wals aan de Keizerin van Oostenrijk en een Victoria-wals aan de Koningin van Engeland), ontving hij tal van onderscheidingen en eeregeschenken. Hij was gevierd in zijn geboortestad als geen ander, en zijne composities werden in het geheele land en buiten de grenzen daarvan gespeeld.

Lanner stierf den 14den April 1843, nog slechts 42 jaren oud. Zijn begrafenis in Ober-Döbling bij Weenen moet, naar de beschrijving daarvan, bijna op die van een vorst geleken hebben. Meer dan 20.000 menschen waren er bijeen. De stoet werd geopend door de schooljeugd, dan kwam de burgerwacht met muziek onder leiding van den diepbedroefden Johann Strauss, die op deze wijze

aan zijn vriend een laatst geleide gaf, en daarop volgden de geestelijkheid en een groote schaar van officieren en onderofficieren der genoemde wacht. Ook een vertegenwoordiger van het keizerlijk Hof was aanwezig.

Hoezeer verschilt deze uitvaart van een die vijftig jaar vroeger in Weenen plaats had en ook een beroemd musicus betrof.

Het was een gure Decemberdag van het jaar 1791. In de met sneeuw bedekte straten, waar een treurige stilte heerschte, kon men in den namiddag een armoedigen lijkwagen der derde klasse zich zien voortbewegen, gevolgd door enkele vrienden van den doode, die echter door den sneeuwstorm genoodzaakt waren bij een der stadspoorten huiswaarts te keeren. Zij verlieten den doode, en vreemden droegen hem eenzaam weg, daarbuiten naar het kerkhof, waar hij werd nedergelaten in de gemeenschappelijke groeve — er was geen geld voor een eigen rustplaats — zonder tranen maar ook zonder bloemen, want niet één vriend stond aan de baar. De man, die daar begraven werd, heette... *Mozart.*

Men staat verstomd over zulke contrasten. Maar Mozart was niet *populair* in Weenen, ten minste niet in dien zin als Lanner het was, evenmin als Beethoven en Haydn het in hun tijd waren. Deze drie meesters der toonkunst zijn ook niet zoo opgehemeld geworden in dagbladen en andere geschriften van hun tijd als dit met Lanner het geval is geweest. Bij elke nieuwe wals van dezen danscomponist wemelden de dagbladen van artikelen, waarin nu eens pathetisch dan weder humoristisch de loftrompet gestoken werd over den man, die er zooveel toe bijdroeg om aan zijne medeburgers het vermaak te verschaffen, dat bij hen eigenlijk voor het hoogste gold. Van dat standpunt bezien komt ons hun geestdrift begrijpelijk voor.

Johann Strauss overleefde zijn vriend niet lang; hij stierf in 1849. Er bestond steeds de beste verstandhouding tusschen deze twee koningen der dansmuziek — zelfs toen zij van elkander scheidden en werkelijke mededingers werden.

Ik heb reeds gezegd, dat Strauss als artist medewerkte in het orkest van zijn drie jaar ouderen makker. Zij waren ook nog in ander opzicht werkelijke kameraden. Zij woonden samen en deelden broederlijk wat zij verdienden, evenals zij de ontberingen ook samen droegen. Zij konden uitstekend met elkander

omgaan, ofschoon hun aard eenigszins verschilde. Ook uiterlijk was er verschil tusschen hen beiden, en dit had hunne vrienden er toe gebracht, hun bijnamen te geven. De blonde Lanner heette „Flachskopf”, de donkerkleurige Strauss „Mohrenschädel.” Zoo noemden zij elkander ook zelf.

Met de jaren scheidden de jongelieden van elkander — dit was in 1825 — en Johann Strauss vormde toen een eigen orkest, waarmede hij reizen ondernam naar Duitschland, Nederland, Frankrijk en Engeland, in welke landen hij veel eer en bijval verwierf. Lanner daarentegen maakte met zijn kapel slechts kleine reizen naar de hoofdsteden der Oostenrijksche provinciën, en maar eens ging hij er mede naar het buitenland, namelijk naàr Milaan (in 1838).

Ter gelegenheid van deze scheiding, die trouwens volstrekt geen afbreuk deed aan de vriendschap, die Strauss en Lanner elkander toedroegen, componeerde laatstgenoemde een „Trennungswalzer”, die op den laatsten avond, waarop Strauss in Lanner's orkest meespeelde, ten gehoore werd gebracht.

Johann Strauss (de vader) schijnt een meer bewegelijken, onrustigen aard gehad te hebben dan zijn vriend. Zijn beroemde zoon, Johann II, zegt hiervan :

„Mijn vader woonde in een afzonderlijk appartement, afgezonderd van zijn familie. Dit was ook niet anders mogelijk bij zijn ingespannen levenswijze. In den Carnevaltijd had hij niet minder dan drie orkesten, reed van het eene concert naar het andere, dirigeerde een paar nummers en liet dan de verdere leiding aan den orkestdirecteur over.

„Natuurlijk was daarmede de avond en een groot deel van den nacht gemoeid, en dan bleef hij gewoonlijk met intieme vrienden nog ergens gezellig zitten. Wel was hij geen groot drinker of rooker, maar in vroolijk gezelschap was hij gaarne. Zoo werd het dikwijls zeer laat, voordat mijn vader thuis kwam, en hij sliep dan tot diep in den morgen. Overdag had hij dan weder zooveel te doen — o.a. met componeeren, — dat men hem niet lastig kon vallen. Maar daardoor kwam het, dat hij volstrekt niet wist, wat er in zijn huisgezin, dat boven hem woonde, voorviel.”

Strauss junior vertelt dan verder, dat zijn vader natuurlijk ook niet op de hoogte was van de vorderingen, die zijne beide zoons

(Johann en Joseph; de jongste, Eduard, was toen nog te klein) in de muziek maakten. Wel liet hij hun onderricht geven, maar hij meende, dat zij maar zoowat knoeiden, en had er niet het minste idee van, dat zij de composities van hun vader, die zij op de repetities gehoord hadden, *à quatre mains* op de piano uit het hoofd naspeelden, en niet alleen thuis maar ook in gezelschappen.

Door een zijner bekenden kwam vader Strauss daarachter en hij liet de twee jongens terstond bij zich komen. Zij moesten spelen, en hij scheen zeer verblijd en er zelfs geroerd over te zijn. Niettemin wilde hij er volstrekt niet van hooren, dat zij toonkunstenaars van beroep zouden worden. Dat wilde ook hun moeder eerst niet, maar toen zij later zag, welke vorderingen hare zoons in de muziek maakten, kwam zij tot andere gedachten, en zij steunde hen dermate in hunne voornemens, dat een scheiding tusschen man en vrouw er het gevolg van was.

Johann nam nu op zijn eigen houtje les in het vioolspel, en om die lessen te kunnen betalen, gaf hij zelf piano-onderwijs. Hij had twee leerlingen en kreeg van ieder 60 kreutzer per uur, waarvan hij de kosten van het vioolonderricht kon bestrijden.

Toevallig was zijn leermeester, Amon genaamd, eerste violist in het orkest van zijn vader. De lessen moesten dus ook daarom zeer geheim gehouden worden, want anders zou Amon kans geloopen hebben zijn betrekking te verliezen. Dat zijn vader echter óok achter *dit* geheim kwam, verhaalt Johann Strauss Jr. als volgt:

„Mein Lehrer sagte mir, ich müsse immer vor dem Spiegel üben, um mir eine elegante Haltung und schöne Bogenführung anzugewöhnen, denn für Jemanden, der sich exponiren müsse, sei Eleganz der Erscheinung unerlässlich. — Na, ich befolgte diese Lehren getreulich. Eines schönen Tages stehe ich wieder vor dem Spiegel und geige darauf los, da thut sich die Thür auf, und herein tritt mein Vater. „Was?" — schreit er — „Du spielst Geige?" — Er hatte keine Ahnung davon gehabt. Durch einen Zufall kam er damals darauf, dass ich Berufsmusiker werden wollte Es gab eine heftige und recht unerquickliche Szene. Mein Vater wollte von meinen Plänen durchaus nichts wissen."

En de violist Amon moest onder bedreiging van ontslag beloven, aan geen van Strauss' zonen ooit meer les te geven. Johann II zegt echter ook, dat later, toen hij reeds op meer dan één succes

als orkestdirecteur kon bogen, zijn vader zich met het denkbeeld verzoende, dat ook zijn zoon de kunstenaarsloopbaan had betreden, en dat de waardeering, die zijn vader voor zijn streven toonde, tot zijne schoonste herinneringen behoorde.

De eerste voorname proef van zijn compositie- en dirigeertalent gaf Johann Strauss in het najaar van 1844. Hij noodigde toen bij openbare aankondiging het publiek uit tot een „soirée dansante" op den 15den October in Dommayer's Casino in de voorstad Hietzing. „Johann Strauss (zoon) — zegt de aankondiging — zal de eer hebben, voor de eerste maal zijn eigen orkest te dirigeeren en, behalve eenige ouvertures en stukken uit opera's, ook verscheidene van zijn eigen composities te doen uitvoeren."

Tengevolge van zijn onrustigen aard, of wellicht ook door eerzucht geprikkeld, kon Strauss het in Weenen niet lang uithouden. Kort na genoemd concert vertrok hij met zijn kapel naar het buitenland, om er kunstreizen te ondernemen en eer en roem te behalen.

Bij zijn terugkeer gaf hij de directie van zijn orkest aan zijne broeders Joseph en Eduard over en bepaalde zich voornamelijk tot het uitoefenen der functie van „Hofballmusikdirector" en tot de compositie.

Was de populariteit van Strauss senior groot, nog grooter was die van zijn zoon Johann.

Hij verkreeg haar echter niet in eens. Wil men ongeveer een maatstaf hebben voor zijn opklimmen in de gunst van het muzieklievende publiek, dan kan men niet beter doen dan na te gaan, wat de uitgevers hem voor zijne werken betaalden.

In den aanvang van zijn loopbaan kreeg hij 40 gulden voor een wals en de wereldberoemde Donauwals verschafte hem geen grooter honorarium dan 250 gulden — zeker een onbeduidende som in vergelijking met de schatten, die uitgever en muziekhandelaars aan deze compositie moeten verdiend hebben.

Van deze wals, die, *mirabile dictu*, de eerste maal, dat zij ten gehoore werd gebracht, het Weener publiek koel liet en bij die zelfde gelegenheid de vlag moest strijken voor een gelegenheidscompositie van Offenbach, waarvan niemand meer iets kent — van deze wals dateert de enorme populariteit van Johann Strauss II. Het was zoo, dat men in Weenen zeide: „het „Gott erhalte Franz

den Kaiser" van Haydn, de Radetzky-marsch van vader Strauss en de „Schöne blaue Donau"-wals van zijn zoon, zijn de drie populairste muziekstukken in Oostenrijk."

Johann Strauss en Weenen waren van toen af onafscheidelijk één. Men zegt zelfs, dat een oude Weener dame in haar testament het verlangen te kennen gaf, om in plaats van met de gewone treurmuziek, onder de vroolijke tonen eener wals van Strauss begraven te worden, — hetgeen ook geschiedde.

Met de populariteit klom natuurlijk ook het honorarium, dat Strauss voor zijne werken ontving, en, naar men zegt, verdiende hij op het laatst aan *tantièmes* ongeveer 40,000 gulden per jaar. Op het toppunt van zijn roem gekomen, sloot hij met een Hamburger uitgever een contract, volgens hetwelk hij jaarlijks één wals te leveren had; daarvoor ontving hij een honorarium van 6000 gulden.

Strauss was dan ook aan het einde van zijn leven een rijk man. In Weenen bewoonde hij een op vorstelijken voet ingericht huis met grooten tuin, in de Igelgasse, en hij bezat er ook verscheidene huizen, die hij in huur afstond, evenals de villa's, die zijn eigendom waren. De villa in Ischl placht hij zelf te bewonen.

Zoo leefde Johann II als een vorst, en toen hij in Juni 1899 stierf, werd hij met pracht en onder groote deelneming der Weener bevolking begraven.

HENRI VIOTTA.

REGEERINGSWISSELING.

Dr. Kuyper is gevallen. De tot uiterste krachtsinspanning opgevoerde verkiezingsijver in de gelederen van zijn talrijke tegenstanders heeft zich beloond gezien met een getal zetels in de de Tweede Kamer van 52; het getal zijner aanhangers in dat staatslichaam is gedaald tot 48 en het zijn juist de onmiddellijke vrienden van den vorigen Minister-President, de antirevolutionairen, die het sterkst zijn geteisterd. Men mag aannemen, dat vóór de herstemmingen die uitslag niet werd verwacht; bij de kerkelijke coalitie bestond geen vrees voor verlies harer meerderheid, terwijl de vrijzinnigen geen hoop durfden koesteren op herovering van de regeering. En toch, wanneer men, nu de verkiezingen achter den rug zijn, zich objectief rekenschap geeft van den toestand, dan moet de slotsom luiden: nu of nooit. Indien Dr. Kuyper *nu* niet was overwonnen, dan had men voor de toekomst moeten wanhopen hem ooit van het kussen te verdrijven. Want de eenmaal zoo taktvolle partijleider had in de vier jaar van zijn regeering wel alles gedaan wat mogelijk was om het getal zijner vijanden te vergrooten zonder daartegenover te kunnen bogen op triumfen, die het Nederlandsche volk als nationale triumfen zou vereeren. Hij had de sociaal-democraten tot zijn verwoedste tegenstanders gemaakt; hij had den burgerlijken democraten door zijn conservatieve regeering duidelijk gemaakt, dat zij van hem niets meer hadden te hopen; hij had de hervormde dominés tegen zich ingenomen door zijn Hooger Onderwijswet; hij had alle Nederlandsche tappers tegen zich in het harnas gejaagd door een plaagzieke Drankwet zonder eenig groot beginsel; hij had de

openbare onderwijzers tot den laatsten man in het geweer geroepen door zijn Lager-Onderwijs-Novelle; hij had den Nederlandschen handel de protectie als een zwaard van Damocles boven het hoofd gehangen; hij had eindelijk velen in den lande, en onder hen menigen vertegenwoordiger van den Nederlandschen adel, verstoord en geërgerd door zijn rijkskanselierachtig optreden in de buitenlandsche aangelegenheden. Waarlijk, wanneer Dr. Kuyper bestand bleek tegen den storm, die, door al deze elementen gevoed, tegen hem aanloeide, hij had een politicus moeten zijn van bovenmenschelijke kracht. Bovenal, hij had niet in Nederland moeten zijn. Dat buitengewone mannen dààr, zoodra zij aan het roer staan, scherpe tegenkanting ondervinden, heeft — om niet verder in onze historie terugtegaan — de Aprilbeweging tegen Thorbecke bewezen. Dat ook Dr. Kuyper een buitengewoon man is, zal niet worden ontkend, maar dat hij als staatsman niet in de schaduw van Thorbecke kan staan, is door zijn vierjarige regeering een ieder duidelijk geworden.

Dr. Kuyper's regeering op dit oogenblik objectief en met voldoende ruimte van uitzicht te beoordeelen, is onmogelijk. Toch mag men — dunkt me — er dit van zeggen: zij zal geen blijvend spoor nalaten in de geschiedenis van ons volk. Wat meer is, wanneer niet alle teekenen bedriegen, zullen, behalve zijn troepje oude getrouwen, niet velen naar hem terug verlangen, bepaaldelijk niet de katholieken, hoe loyaal zij hem ook hebben gesteund. Den afgetreden minister-president moet het pijnlijk zijn te overwegen, voor zijn volk niets te hebben gedaan dan aan zijn eigen Vrije Universiteit de gelijkstelling met Rijks-academies te bezorgen en op het gebied van het lager onderwijs het land te hebben gebracht in een fellen strijd. Van een ander regeerstelsel dan door zijn voorgangers werd gevolgd, geen spoor. Hij die zich wellicht de dagen droomde van weleer, toen de oude Republiek der Vereenigde Nederlanden een Calvinistische Staat was en tegelijkertijd haar bloeitijd doorleefde; hij die zich wellicht voorstelde, dat in het Europeesche cultuurleven het Calvinisme weder de leiding moest nemen en dat Nederland daarin moest voorgaan, hij ziet de verwezenlijking van deze denkbeelden nog eenmaal naar de toekomst verwezen.

Kuyper's regeering had anders kunnen zijn. Indien hij zich gewend had tot de democraten, indien hij gebleven was de man

der „kleine luyden", indien hij het kiesrecht-vraagstuk niet den rug had toegekeerd. Hij had dan meer tot stand gebracht; een ander en blijvend stempel gedrukt op zijn regeeringsperiode; een andere partijgroepeering in het leven geroepen. In plaats van dat te doen zwaaide hij met de „antithese" en zocht hij steun bij de conservatieven. Dat laatste heeft hem ter verzekering van een langer verblijf in het Torentje aan het Binnenhof niet mogen baten, juist door het eerste. Indien hij conservatief geregeerd had, zonder zijn theologische impulsen te volgen en zonder zijn zucht naar macht en machtsvertoon bot te vieren, hij was waarschijnlijk bij de verkiezingen niet ook gestuit op den tegenstand van de meest behoudenden onder de niet-kerkelijken. Thans had hij alles tegen zich, van het vurigste rood af tot het lichtste rose toe.

Wanneer eenmaal de objectieve historicus de jaren 1901—1905 beschrijft, zal hij waarschijnlijk oordeelen, dat Dr. Kuyper slecht heeft weten partij te kiezen van de machtpositie, waarin hij door de groote meerderheid, die de verkiezingen van 1901 hem verschaften, was geplaatst. De omstandigheden waren hem gunstig. De liberale partij als de eens zoo machtige aaneengesloten groep uit de dagen van Kappeyne, was in verschillende afdeelingen uiteengespat. Een mildere geest was over vele vrijzinnigen jegens de antirevolutionairen, en jegens de kerkelijke partijen in het algemeen, vaardig geworden. Een jonger geslacht gevoelde wat er voor waarheid school in de grieven van de overzijde; het kende en veroordeelde de laatdunkendheid van het vroegere liberalisme, dat tot motto had: *nul n'aura de l'esprit hors nous et nos amis;* het kende dat soort liberalen, verder verwijderd van ware democratie dan menigeen, die bij de conservatieven was ingedeeld; het had eerbied voor de vaste overtuiging van zoovele calvinisten, te meer wanneer het daarbij in aanmerking nam, dat zich liberaal plachten te noemen ook zij, die zonder eenigen filosofischen grondslag, zonder eenig systeem van ethiek, het leven van den lichtsten kant opvatten. Het was totaal onverschillig voor den machtstitel *alleen* en achtte de vraag naar goed regeeringsbeleid volkomen onafhankelijk van die andere: welke partij de benoemingen tot staatsambten in handen had. Had Dr. Kuyper dat jongere geslacht onder de vrijzinnigen met zich weten te verzoenen zoowel door zijn politieke en sociale wetsontwerpen als door zijn administratief beleid, hij had de ontwikkeling

van ons politiek leven een stap verder gebracht. Thans deed hij het een stap teruggaan, in zooverre als onder zijn regeering de verbittering tegen politieke tegenstanders een hoogte bereikte als zelden te voren.

Zij, die de nalatenschap van het ministerie-Kuyper aanvaarden, hebben zich allereerst rekenschap te geven van den toestand, waarin die boedel zich bevindt. Bevredigend is die toestand allerminst; integendeel hoogst bedenkelijk. Op het stuk van het kiesrecht zitten wij nog altijd in het moeras. Evenzeer is dit het geval ten aanzien der financiën. Het Ministerie-Kuyper laat ons een Lager-Onderwijswet na, die aan het land drie millioen kost, waarvoor de middelen niet zijn aangewezen. Wel was het de bedoeling der regeering om die middelen te vinden uit het Tariefontwerp-Harte, maar de 52 kamerleden die althans tegenover reactie een aaneengesloten meerderheid kunnen vormen, zullen dit geneesmiddel erger vinden dan de kwaal. De stembusoverwinning van Juni was naast een anti-Kuyperiaansche zegepraal ook een uitspraak tegen de Tariefverhooging van het zittend kabinet. De uitvoering van Kuyper's Onderwijswet zal dus op andere wijze moeten worden mogelijk gemaakt dan door Tariefverhooging. Voeg daarbij, dat de sociale wetgeving, indien die krachtig of ook reeds zoo zij slapjes ter hand wordt genomen, millioenen eischt die aan de bestaande inkomsten niet zijn te ontleenen, dat de uitvoering van de legerwet van 1901, zooals die door den minister Bergansius is voorbereid en begonnen, financieele lasten zal meebrengen, waaromtrent die bewindsman het „après nous le déluge" schijnt te hebben toegepast, en het zal duidelijk zijn dat de nalatenschap van de afgetreden regeering haar politieke erfgenamen allesbehalve gelukkig maakt.

De oplossing van de ministerieele crisis is geweest in beslist vrijzinnige richting. Indien een zuiver *cabinet d'affaires* ware opgetreden, met een neutraal politicus aan het hoofd, zou men dit optreden niet inconstitutioneel hebben kunnen noemen. Thans is uitkomst gezocht in een andere combinatie. De beide groepen van vrijzinnigen, die op een gemeenschappelijk program van actie den verkiezingsstrijd hadden aangebonden, hebben in het nieuwe Ministerie de leidende portefeuilles; de oud-liberalen staan, gelijk zij zelf hebben verklaard, buiten de formatie van het Kabinet, maar bejegenen het met een welwillend tegemoetkomen.

Het programma van het Ministerie, dat den heer De Meester als tijdelijken leider heeft, zal eerst bekend zijn, wanneer het Hoofd van den Staat op den traditioneelen derden September-Dinsdag de Troonrede zal hebben uitgesproken. Tot zoolang moet men geduld oefenen ten aanzien van hetgeen het Kabinet *wil* doen, niet ten opzichte van hetgeen men vermoedt dat het werkprogram zal zijn en meent dat het *behoort* te zijn.

Welnu, het is niet denkbaar dat een vrijzinnig-democraat als zoodanig zitting neemt in een regeering, indien niet vaststaat, dat de Grondwetsherziening ter oplossing van het kiesrechtvraagstuk aan de orde zal komen. Dat de heeren Veegens en Van Raalte een portefeuille aannemen, beteekent dus, dat het kabinet ter uitvoering van het verkiezingsprogram van 21 Januari zal uitzeilen naar het blanco artikel 80 der Grondwet. Indien de regeering de Grondwetsherziening aan de Kamer voorzet, zullen de oud-liberalen voor de vraag staan, of zij de verantwoordelijkheid aandurven dat werk te doen mislukken. Waarschijnlijk zal hun die verantwoordelijkheid te zwaar zijn. Maar juist daarom ligt het gevaar voor het leven van het kabinet elders; er kan wellicht een neiging ontstaan bij de behoudende elementen uit *alle* fractien der Kamer om den levensdraad af te snijden vóór het tot Grondwetsherziening komt. Daartegen te waken is plicht van hen, die de Grondwetsherziening als een eersten eisch van goed beleid beschouwen.

Behalve de Grondwetsherziening mag van het Kabinet verwacht worden krachtige sociale politiek. Men heeft het Ministerie-Kuyper zijn weinige voortvarendheid op dit gebied terecht verweten, men heeft te toonen dat men het anders wil. Een goede ouderdoms- en invaliditeitsverzekering zal de regeering dus moeten brengen. Waar het de hiervoor benoodigde millioenen dan vandaan zal moeten halen? Het program van actie van Liberale Unie en Vrijzinnig-democratischen Bond geeft het antwoord: door de successiebelasting te verhoogen en de tot nog toe gesplitste vermogens- en bedrijfsbelasting tot een ongesplitste inkomstenbelasting te vervormen met een uitgebreidere toepassing van het progressie-beginsel.

Bij de hervorming van vermogens- en bedrijfsbelasting kan dan tevens worden nagegaan hoe die belastingen zijn te veranderen. Hoe meer geld — zonder een algemeen drukkende verhooging —

uit die belastingen voor de schatkist kan worden geput, des te minder zullen andere belastingen verhoogd behoeven te worden. Wanneer men — om een voorbeeld te noemen — nagaat, of de Naamlooze Vennootschappen niet op een andere wijze zouden kunnen getroffen worden dan thans zonder dat zij onbillijk worden belast, dan zal moeten worden erkend, dat uit vermogen en bedrijf, zonder noemenswaardige verzwaring van lasten in het algemeen, nog een belangrijke bate voor de schatkist kan worden geput.

Maar indien het waar is, dat krachtige sociale hervorming niet mogelijk is zonder verhooging of vermeerdering van belastingen, het is evenzeer waar, dat een regeering die geldelijke offers van het volk eischt, harerzijds bezuinigen moet op het staatsbudget waar dit kan. Vandaar dat men ook van het opgetreden kabinet verwachten mag, dat het ernstig zal zorgen voor vermindering van de ontzaglijke uitgaven, die leger en vloot tot nog toe eischen, en ook hierdoor blijk zal geven het program van actie van de vereenigde vrijzinnige groepen te willen uitvoeren.

Wie dit alles overdenkt en tevens het oog laat gaan over de rij van 52 die het Ministerie moeten steunen, een rij nog wel, waarbij de heeren Van der Zwaag en Van Karnebeek aan de beide uiteinden staan, die moet ernstig het hoofd schudden. Hoe zal dat alles moeten gaan? Zal niet wat den sociaal-democraten bevalt, tegenstand vinden bij de groep-Tydeman, en wat deze bevredigt, worden afgestemd door de uiterste linkerzijde? Zal de rechterzijde niet voortdurend op de loer liggen om op een beslissend oogenblik het kabinet met behulp van dissidenten ter linkerzijde ten val te brengen? Zal de clericale Eerste Kamer niet elk wetsontwerp, dat voor de vrijzinnigen van beteekenis is, door haar veto treffen?

Het is niet te ontkennen, dat op den weg van het kabinet velerlei moeilijkheden liggen. Daarvan is misschien de samenstelling van de Eerste Kamer — wrange vrucht van de verkeerde taktiek der linkerzijde bij de Hooger Onderwijswet — nog de minste. Zij moet, zoo zij een wetsontwerp van beteekenis afstemt, dat de steun heeft van de politieke meerderheid der Tweede Kamer, eenvoudig ten tweedemale er voor worden geplaatst. Volhardt zij dan bij haar stem, zij zal haar eigen populariteit en daarmee haar eigen bestaan meer in gevaar brengen dan de meest

diepzinnige betoogen over de slechte regeling die de grondwet voor de Eerste Kamer heeft aangegeven. Maar de andere moeilijkheden zijn niet licht te overschatten. En toch, het kabinet zal die het best te boven komen, indien het zich zelf wil zijn. Angstvallig wikken en wegen, het oog richten nu naar rechts dan naar links zal juist het tegengestelde uitwerken van hetgeen er van wordt verwacht; het maakt een regeering zwakker in plaats van sterker en doet haar de prooi zijn van de eerste de beste combinatie, die het op haar val voorzien heeft. Indien de regeering in September voor de volksvertegenwoordiging komt met een duidelijk programma waarin flink kleur wordt bekend, wanneer zij moed betoont op de hoofdpunten van haar beleid en op die punten van geen wijken weet, zal zij achting afdwingen en zich meer parlementair terrein veroveren dan door zich in het waas der nevelen te hullen. Indien zij even democratisch als onpartijdig regeert, zal zij ook de democraten ter rechterzijde herhaaldelijk voor het dilemma plaatsen: af te stemmen wat democratisch is, omdat men zich nog verknocht acht aan de kerkelijke coalitie, of het aan te nemen, hoewel het door de tegenpartij wordt aangeboden. Het laatste veroorzaakt zure gezichten bij de voormalige vrienden, maar het eerste wreekt zich bij de stembus op diegenen, die op het beslissend oogenblik de democratie in den steek lieten.

Moed en vaste overtuiging, ziedaar wat het Kabinet het verst zal brengen. Het zal daarbij worden gedragen door het besef, dat het heeft te zorgen dat, zoo in 1909 onverhoopt de oogst weer schraal mocht zijn, de stem des volks zal klinken: aan de *regeering* heeft het niet gelegen; zij toch heeft gegeven wat zij beloofde, en beloofd wat zij krachtens haar antecedenten beloven *moest.* Geen vrijzinnig kabinet mag met leege handen staan, als haar vierjarige periode voorbij is. Werkte het niet krachtig in de richting der democratie, het volk zou zeggen, dat de vrijzinnigen hadden uitgediend. Zou men dan weer moeten terugkeeren tot Dr. Kuyper?

Maar indien men deze hooge eischen aan het Ministerie stellen mag, niet minder moet men vorderen van de vrijzinnigen in den lande, die door hun stem het optreden van deze regeering hebben mogelijk gemaakt. Geen taak zoo ondankbaar voor een bewind als het verhoogen of opleggen van belastingen. Wie uit afkeer tegen de tariefverhooging van het Ontwerp-Harte de overwinning

der vrijzinnigen hielpen bevechten, moeten weten, dat ook en vooral de vrijzinnigen de sociale hervormingen moeten brengen waar het land op wacht. Zij moeten weten dat, zoo het daarvoor benoodigde geld niet mag worden gevonden uit indirecte belastingen, hervorming van de directe belastingen gebiedend wordt vereischt. Tot hen zij ten slotte de vermaning gericht: doordringt u van een plichtsbesef dat ter wille van de gemeenschap lasten draagt, opdat het die gemeenschap welga; getroost u, waar noodig, offers om de bestaansvoorwaarden te verbeteren van hen die lijden; bedenkt dat wanneer uw stem bij de stembus iets meer was dan de uiting van een gril of van een wrevel tegen een bepaald persoon, ge aan uw beginselen verplicht zijt zonder morren de gevolgen van uw stem te aanvaarden, en schept kracht in de gedachte, dat ge, door steun te geven aan hetgeen als uitvloeisel van die beginselen wordt voorgesteld, en door te dragen wat men u ter wille *daarvan* oplegt, medewerkt aan het verhoogde geluk, de verhoogde beschaving, de vollere menschwording van duizenden uwer medeburgers.

25 Augustus 1905. J. LIMBURG.

BUITENLANDSCH OVERZICHT.[1])

28 Augustus.

De godin van den vrede staat nog niet op haar voetstuk. Sinds het begin der onderhandelingen te Portsmouth is zij min of meer zichtbaar geworden uit de nevelen waarmee zij omhuld was, zij heeft nu eens haar arm uitgestoken uit de wolken, dan weer heeft ze met de spits van haar voet den grond aangeraakt: maar zij is, tot op 't oogenblik dat wij deze regelen schrijven, een nevelgestalte gebleven, en mag men de laatste berichten gelooven dan zal het voetstuk dat de Amerikaansche President voor haar oprichtte, een ornament blijven zonder standbeeld.

Vrede of geen vrede?

Er zijn geen authentieke berichten tot ons gekomen, noch over de door Japan gestelde vredesvoorwaarden, noch over den juisten loop der onderhandelingen, toch lijkt het niet onmogelijk zich van den gang van zaken in 't algemeen een voorstelling te vormen, want veel van wat over de conferenties te Portsmouth in 't publiek is doorgedrongen moet op een grond van waarheid berusten.

De condities van Japan voor den vrede waren drieledig en moesten drieledig zijn.

Ten eerste had de uitkomst van den oorlog de beslissing gegeven omtrent de vragen die tusschen Japan en Rusland aanhangig waren en die tot het aangaan van den krijg hadden geleid. In hoofdzaak betroffen zij de positie der Japanners in Korea en die der Russen en Mantschoerije. Hieromtrent is overeenstemming bereikt, en het

---

[1]) Dit overzicht werd, zooals trouwens uit de dagteekening blijkt, geschreven vóórdat het bekend was dat de vrede verzekerd is. RED.

kan ook moeilijk anders; het orakel van den krijg had te duidelijk gesproken.

Ten tweede moesten de Japanners beproeven, als hun voordeel uit den oorlog weg te dragen de herneming der stelling in Oost-Azië waar zij door de vroeger bestaande vrees voor Rusland uit waren teruggedrongen. Ook dit is een wettige eisch. Zij verlangden Port Arthur met het schiereiland Liao-tong dat zij in den oorlog tegen China hadden veroverd en met spijt in Ruslands handen hadden zien vallen — (zij hadden 't daaruit ook weer teruggegrepen) — en zij wilden het bezit, heel of half, van het eiland Sachalin waar zij vroeger gezamenlijk met de Russen op gevestigd waren, en dat zij bij verdrag in 1875 hadden moeten afstaan.

Op dit punt was tegenkanting te verwachten. Niet dat iemand aan de Japanners Port Arthur meende te onthouden, want in naam was het geen deel van het Russische Rijk, daar het van China gepacht was, en vormelijk zou alleen de pacht van het schiereiland door de Russen aan Japan worden overgedragen, maar Sachalin, hoewel misschien inderdaad voor Rusland verloren, was Russisch bezit en de afstand daarvan was voor het wereldrijk een vernedering.

Ten derde was het een quaestie van waarborgen tegen een vernieuwde agressieve politiek van Rusland. Die waarborgen zouden bestaan in de overgaaf van een gedeelte van Ruslands vloot, voor zoover het in Azië was geïnterneerd, in een beperking van het aantal schepen dat Rusland voortaan in Oost-Azië mocht houden, en in een groote geldsom, een soort van oorlogsschadeloosstelling, door Rusland te betalen, een middel voor Japan om zijn hulpbronnen te versterken en een treffende verzwakking voor Rusland.

Deze derde categorie van eischen was natuurlijk de bezwaarlijkste, en, zoo de uitdrukking geoorloofd is, de teederste.

Bij de bespreking van die tweede en derde groep van vragen dreigden de onderhandelingen dus al spoedig af te breken. Maar de president van de Vereenigde Staten, de man die het initiatief voor de vredesconferentie had genomen, Roosevelt kwam op dit punt der onderhandelingen tusschen beiden. Het zal wel met hulp der Engelsche diplomatie geweest zijn dat hij de Japanners afbracht van hun eisch omtrent de in Azië geïnterneerde schepen

en de beperking der Russische vloot, daarentegen mag men den Amerikaan misschien het denkbeeld toeschrijven om de schadeloosstelling te transformeeren in een koopsom die Rusland te betalen had voor het terugverkrijgen van de helft van Sachalin. Zoo zou aan de Russische eer zijn voldaan, en de Japanners hadden toch hun doel bereikt.

Maar van het betalen van een geldsom, onder welken vorm ook, wil de Russische regeering niet hooren. Zij wenscht geen tribuut te betalen. Het rijk staat nog ongedeerd daar, èn een kolos als Rusland kan een stoot velen.

Ten slotte heeft zich dus het geheele geschil toegespitst tot de vraag over een geldsom.

Maar in die quaestie van betaling ligt de andere vraag opgesloten, hoe Japan zich zal kunnen verweren tegen een hernieuwde aanvalspolitiek van Rusland.

Voor een beredeneerde oplossing van het probleem of de vrede mogelijk op komst is, en wat zijn beteekenis zal zijn, indien hij mocht worden tot stand gebracht, moeten wij de machtsverhouding van de beide oorlogvoerenden in de toekomst kennen.

Nu heeft èn Ruslands èn Japans positie zich in den laatsten tijd verbeterd.

Ik heb in deze kronieken reeds te dikwijls aangetoond hoe Engeland, dat den baas zou willen spelen, heeft geprobeerd Rusland te isoleeren en Duitschland hulpeloos te doen staan, door Frankrijk naar zich toe te halen en het de vrije hand in Marocco te beloven, — en hoe Duitschland, dat nog liever den baas zou willen spelen, aan Engeland den voet heeft dwars gezet door het optreden in Marocco en de samenkomst met den Czar bij Björkiö, — ik heb dat alles te dikwijls besproken om noodig te hebben er hier nog op terug te komen.

Keizer Wilhelm's taktiek heeft Rusland zeer zeker versterkt en tegelijk Engeland en Japan gedwongen wat water in hun wijn en wat terughouding in hun pretenties te mengen.

Maar Engeland heeft geriposteerd tegen den stoot van den Duitschen Keizer. Het heeft zijn machtige Noordzeevloot naar de Oostzee ter manœuvreering gestuurd, om het terrein in die buurt op te nemen en een idee te geven van zijn macht op het gebied

waar 't het machtigst is, en het heeft laten verluiden dat het zijn verbond met Japan heeft vernieuwd, enger en solieder dan het vroeger was gevestigd.

Tegelijkertijd is Engeland nog met een en ander werk bezig.

Het versterkt zijn militaire macht in Voor-Indië, of liever, onder leiding van den Indischen opperbevelhebber, Lord Kitchener, is het er op uit om van Indië een militaire mogendheid te maken. ('t Is daarbij met geweld en wat onvoorzichtig te werk gegaan, zoodat de onderkoning van Indië, Curzon, zijn ontslag heeft genomen, maar met Kitchener of met een ander zal Engeland toch zijn plan doorzetten.)

Om die redenen heeft Japan in Azië een sterken rugsteun aan Engeland, terwijl het gebied waarop de beide mogendheden hun invloed uitoefenen voorloopig nog is verdeeld. In verbond met Engeland heeft Japan vooreerst weinig te vreezen voor een revanche van Rusland, en het zal wellicht door hulp van de Anglo-Amerikaansche wereld zijn financiën kunnen herstellen en nog een leening sluiten daarenboven, zonder al de millioenen yens van Rusland noodig te hebben, waarop het oorspronkelijk aanspraak heeft gemaakt.

Het beeld van de verhouding tusschen Rusland en Duitschland is geheel anders.

Het Russische rijk is een land in transformatie, — zoo men wil, in revolutie. Er kunnen palliatieven gevonden worden, om de overgangen wat minder schokkend en hortend te maken, — de Czar kan eenige ukases uitvaardigen omtrent volksvertegenwoordiging en ambtenaarsmachtsinkrimping, om een schijn van voldoening te geven aan volkswenschen, — maar de revolutie is toch al aan den gang. Ze zal heel lang duren en verschillende acten doorloopen, en de sluiting van de eerste acte zal wezen: het staatsbankroet.

Menschen, die den toestand kennen, hebben berekend dat over 15 jaar de schuldenlast zoo zal zijn toegenomen en de Russische grond zoo zal zijn verarmd, dat het rijk wel zijn toevlucht zal moeten nemen tot een geforceerde schulddelging.

Het is het eerste groote gevaar dat, van de Russische revolutie, Europa, in dit geval vooral Duitschland en Frankrijk, boven 't hoofd hangt.

Die catastrophe te verschuiven en te lenigen moet de politiek van Europa en van de Europeesch-Amerikaansche financie-wereld wezen.

Het heeft dus, alles in alles genomen, geen gezonde basis, het verbond tusschen Rusland en Duitschland, zoo er een in den maak is; en het is meer de vrees die Rusland beschermt dan een krachtig gevoel van samengaan in concurrentie tot uitbreiding van de wereldwelvaart.

Daarom komt het mij voor dat als de oorlogsschadeloosstelling, onder welken vorm men haar dan moge denken, voor Japan ten eerste een waarborgsom voor de toekomst beduidt, het land van de rijzende zon wel zoo verstandig zal wezen, om niet op zijn vollen maat van millioenen yens te blijven staan. Het kan gerust wat laten vallen, terwijl Rusland, om heel veel goede redenen, niet te kwistig kan wezen.

Wanneer naast Roosevelt de wereldpolitiek — en daaronder ook die der groote financiers — haar woord meespreekt in de conferentie van Portsmouth, dan zal na eenig geding en gebied de godin van den vrede toch nog wel op haar piedestal geheschen worden.

Want uit de wolken en van den hemel komt zij zeker niet, maar het zullen allerlei machten zijn die aan de touwtjes trekken.

Misschien logenstraffen de berichten van morgen mijn voorspellingen van van avond. Weluu, ik heb dan ten minste éen eigenschap gehad van den profeet: den moed van mijn opinie.

B*.

BIBLIOGRAPHIE.

De Jonge Bernulf, of Amsterdam bij dag, schemering en nacht, door **C. A. Ikkink.** Breda. Marius J. Janssen.

Zooals wij gezwegen hebben over Ria Gelmi's „De Reis naar Hedonië," d. i. naar een nieuw *Utopia*, over „Aizdith de heidin," den „oorspronkelijken, ethischen, aesthetischen roman" van S. U. Terebor, over Emilie Weggeman Guldemont's „roman uit de geschiedenis van mystiek en occultisme" en over „Ananda, Prins der Rahdamantiers" door P. R. Aufetos, — kortom, zooals wij zwegen en zwijgen zullen over de auteurs, die, als hun aller vader Jan Holland, al *spelend* willen *leeren*, maar op die wijze nòch echt spelen (zoo duiden wij nu maar, met hen, voor een oogenblik die „nuttelooze" literaire kunst aan), nòch iets leeren, dat voor de wetenschap of voor de oeconomie of voor de wijsbegeerte ook maar een oortje waarde heeft, — zooals wij al dit populair-wetenschappelijk werk overlaten aan een andere kritiek dan die van „De Gids", welke òf wetenschappelijk, òf literair, maar nu eenmaal niet populair is, — zoo hadden wij kunnen laten rusten het boek, welks vreemde titel hierboven staat.

Edoch, waar de daareven genoemde werken zoo blijkbaar afstand deden van alle literaire pretenties, en evenmin eruit zagen, of zij de geleerde wereld in opschudding wilden brengen, — daar heeft C. A. Ikkink's boek allures, die niet geheel en al gevaarloos zijn....

Het boek is voorzien van een „woordje vooraf"; en dat „woordje vooraf" is geschreven door iemand, die nu wel niet op een gróóten naam kan bogen — hij gaf een niet al te diepgaande studie over van Deyssel en een ietwat bedenkelijk boekje over Thomas à Kempis — maar die toch bij een waarschijnlijk vrij uitgebreid publiek vertrouwen heeft, — den heer J. Mathijs Acket.

De heer J. Mathijs Acket nu, herinnerend aan de merkwaardige opdracht van zijn „Imitatio"-geschrift, waarin hij den be-jij-den en bejouwden vriend Ikkink (van wien niemand ooit hoorde) een „rasfilozoof" noemt, „een van 't echte, zeldzame soort", verklaart, dat die zekere Ikkink „zóó in (hem) zit, dat (hij, Acket) niet kan praten zonder dat het naar (zijn, Ikkinks) stem klinkt;" en ook nog den zonderlingen wensch uit, dat zijn vriend een „Boek" ware — de heer J. Mathijs Acket herhaalt thands deze de-verwachting-spannende beweringen, bij het inleiden van dit veertien jaar oude werk des „Meesters", met den wat zonderlingen titel „De jonge Bernulf, of Amsterdam bij dag, schemering en nacht."

Heel wat zonderlinger dan de titel is het werk zelf.

Amsterdam vooreerst — vernemen we al enkele straat- en cafénamen — Amsterdam krijgen we nòch bij dag, nòch bij nacht, nòch in de schemering te zien....

En de jonge Bernulf....! Was hij nog maar alléén! werd hem nog maar niet gezelschap gehouden door dien akelig-flauwen Harlekijn, die op pijnlijk-vulgaire wijze iets van satire — o die duffe, vunzig-verzuurde satire — in dit boek vertegenwoordigen wil... Want de jonge Bernulf zelf, och, — hij leutert wel héel erg, hij is ook wel taai met zijn „cirkels", zijn „ego", en zijn „spiritisme", maar soms is hij niet onaardig, en voor een oogenblik zelfs wel eens verstandig.

De jonge Bernulf.... is een jongmensch, dat denkt. Zoo zijn er meer. Maar de jonge Bernulf vindt dit het bizondere van zijn denken, dat hij niets, zelfs niet de allereenvoudigste begrippen, van anderen, op gezag, zou overnemen, dat hij van meet af aan alles óver zou denken:

....„Neemt op en verwerkt de ideeën van alle wijsgeeren der aarde; weest dag en nacht bezig met opnemen en verwerken, tot gij gebogen zijt van inspanning, tot ge grijs zijt van ouderdom .... gij zult er niet van veranderd, verbeterd, grooter geworden zijn; uw ziel, uw ik, uw wezen is onveranderd gebleven.

„Ha, groeien, groeien moet een mensch! Groeien als een boom *van den grond af*.

„Zelf moet gij zoeken, zelf vinden. Daarvan groeit ge, daarvan alleen.

„Menigmaal heb ik u hooren klagen over den strijd tusschen uw hoofd en uw hart. Bij den gegroeiden mensch bestaat die strijd niet. Bij hem geen tegenspraak in woord en daad, geen inconsequentie van handelen.

„Bij hem is alles eenheid, alles harmonie. Hij is *uit één stuk*, juist zooals een boom."

Dit is een behartigenswaardig lesje voor menig pseudo-philosoof, die uit eenige belezenheid en een vermeend in-zich-opgenomen-hebben van wàt hij zooal las, de eigenaardige gevolgtrekking maakt, nu ook zelf een genie, een profeet, ja wat al niet, te wezen; en, ongetwijfeld, het bovenstaand fragment bevat een voortreffelijk beginsel; maar een beginsel, dat, ten eerste, alle heusche philosophen van alle tijden er op nahielden; waaraan wij, tweedens, hier bij den jongen Bernulf al bitter weinig hebben, waar het slechts aanleiding geeft tot ontdekkingen zoo oud als de weg van Kralingen, opnieuw *gedaan* weliswaar, doch niet eens op een nieuwe, bizondere wijze gezegd, zoodat een wellicht wat afgesleten besef er zich aan zou kunnen verlevendigen; en waarop, ten laatste, slechts een zeer klein gedeelte dezer 200 pagina's berust.

Tot het beste, dat er zoo in dit boek te vinden is, behoort bijvoorbeeld een inzicht als dit:

„En hij keek naar de spreeuwen, zwermen van jonge spreeuwen, die met geruisch als van wind daar af en aanvlogen; *eenige maanden geleden bestonden ze nog niet; op den dag toen hij daar en daar liep, zoo en zoo sprak, dat en dat deed, waren die spreeuwen er nog niet;* zie, nu vlogen ze; nu maakten ze geluid; nu zochten ze wormpjes.

„*Dan weer bekeek hij zijn hand* en vond het zeer vreemd dat die vaste, stevige hand eenmaal uiteen zou vallen."

Wat verder:

„Vreemd, vreemd was alles, en er was niets of 't was nieuw."

Dieper dan tot zoo elementaire wijsgeerige gevoelens komt dit werk niet. En waarlijk — zij het dan, naar de schrijver-zelf verzekert, „iets" — dit is niet genoeg voor een boek, dat zich als een uiting van oorspronkelijke philosophie aankondigen laat. Het teert op een aantal lange verhalen, die even vervelend als dwaas, even grof als onnoozel blijken: de lotgevallen van Harlekijn.

Harlekijn is Ikkinks „gek", die

„de waarheid zegt.” Maar ochgot! die waarheden als ossen, die hij zich zooveel moeite geeft, ons op te doen slokken; ach, ach, dat goedkoope gehekel van schrijvers en professoren, in de zoutelooze fantasieën over meneer Augustus en professor Molecuul (!)

Bij voorbeeld: Harlekijn gaat Augustus bezoeken; een visch-vrouw aan wie hij dit vertelt, meent, dat hij 't over Augustus den groenteboer heeft:

Harlekijn: „Da's de groenboer! schreeuwde ik terug — Augustus, dien ik bedoel, *verkoopt geen kool, uien, knollen en citroenen. Want 't is een schrijver.*”

Nu vraag ik u, lezer. . . .

Maar waarom wordt ge hiervan zoo *bizonder* wee? waarom zoudt ge, zoo ge die hoofdstukjes (vooral ook die twee dozijn „sprookjes”) in hun geheel laast, er, evenals wij, zoo iets *bizonder* onuitstaanbaars in vinden? Omdat het zoo'n klaarblijkelijke (en dan daarbij nog zóózeer slappe) naäperij is van een schrijver, die wel groot was, maar die door ons geslacht dikwijls toch ook niet meer van harte kan worden genoten, — Multatuli. Want in dat alles is Ikkink, die zooveel prijs stelt op oorspronkelijkheid, het type van een dier naneefjes van Multatuli, zooals er (ze hebben gewoonlijk al 'smeesters gebreken, maar van zijn deugden geen) nog af en toe opstaan in ons land, — een broertje van den voor eenige jaren opgedoken en weer verdwenen Jan Zürcher met zijn Winfried; maar die was veel leesbaarder en frisscher.

Ieder die wel eens een aardige of diepe gedachte heeft, — en dat de heer Ikkink voor zijn omgeving onderhoudend gezelschap is, gelooven we graag! — die kan daarom nog niet altijd waardevolle boeken schrijven. Dat hebben de vrienden Acket en Ikkink vergeten.

C. S.

INHOUD

VAN HET DERDE DEEL.

Bladz.

BERGH VAN EYSINGA (Dr. G. A. VAN DEN), Van Hebreeuwsche tot Alexandrijnsche wijsheid 433

BOSBOOM-TOUSSAINT (Uit de brieven van Mevr.) aan Busken Huet. III 1

BYVANCK (Dr. W. G. C.), Marcel Schwob. 1867—1905. II, III 115, 290

DAM VAN ISSELT (W. E. VAN), De encadreering van de landweer in verband met het reservekader 460

EYSINGA (Dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN), zie VAN DEN BERGH.

HALL (Mr. J. N. VAN), Dramatisch overzicht. De Tooneelschool 517

HAMEL (Prof. A. G. VAN), Middeleeuwsche Tristanromans... 477

HUBRECHT (Prof. A. A. W.), Ovipariteit en vivipariteit 73

ISSELT (W. E. VAN DAM VAN), zie VAN DAM.

KÜHLER (W. J.), Reformateurs.

Dr. C. B. Hylkema, Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw 314

LAPIDOTH-SWARTH (HÉLÈNE), Verzen 35

——————————, Liederen van den Cobzâr. Naar fransch proza van Hélène Vacaresco 278

——————————, Doodsverzen... 423

LELYVELD (TH. B. VAN), Het bagno in Fransch Guyana. II . 201

LIMBURG (Mr. J.), Regeeringswisseling 543

Bladz.

LOVELING (VIRGINIE), Erfelijk belast. I 363

MOLENGRAAFF (Prof. W. L. P. A.), Bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst 45

MULDER (HENDRIK), Moedertje 171

RUYS (J. MAR.), De Zuidpool-campagne van 1901—1904. *Met twee kaartjes* 87

SCHARTEN (CAREL), Verzen aan Haar 129

SCHARTEN-ANTINK (C. en M.), Overzicht der Nederlandsche letteren. IX. Vrouwen en dames in de literatuur.

Marie Metz-Koning, Dominee Geeston; De ring. — Anna de Savornin Lohman, Jonge roeping. — Ina Boudier-Bakker, Het beloofde land; Wat komen zal. — Anna van Gogh-Kaulbach, Jeugd. — Johanna Breevoort, Karakterzonde en levensleed. — M. Constant, Liefde. — Louise B. B., Janneke de pionierster. — Fenna de Meyier, Ik worstel en kom boven 322

VIOTTA (Mr. HENRI), Muzikaal overzicht.

Muziek in Engeland. — Wagner en de Engelschen 135

Opvoeringen in de theaterbouwvallen van Zuid-Frankrijk. — Een monument voor Lanner en Strauss 525

Letterkundige kroniek.

Camille Lemonnier, La vie belge 352

Parlementaire kroniek 155

Buitenlandsch overzicht 160, 358, 551

Bibliographie.

Eigenhuis (J.), De waterwolf 168

Emants (Marcellus), Waan 167

Ikkink (C. A.), De jonge Bernulf 556

Reyneke van Stuwe (Jeanne), Zestien; Zeventien; Ik 166

Sonneborn (J. C.), Wrakhout in de branding 169

DE GIDS.

IV.

DE GIDS.

NEGEN EN ZESTIGSTE JAARGANG.

Vierde Serie.

DRIE EN TWINTIGSTE JAARGANG.

1 9 0 5.

ONDER REDACTIE VAN

W. G. C. BYVANCK, C. TH. VAN DEVENTER, J. N. VAN HALL, A. G. VAN HAMEL,

A. A. W. HUBRECHT, W. L. P. A. MOLENGRAAFF en

R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS.

VIERDE DEEL.

AMSTERDAM,

P. N. VAN KAMPEN & ZOON.

1905.

BOEK- EN KUNSTDRUKKERIJ, V/H. ROELOFFZEN-HÜBNER EN VAN SANTEN. AMST.

ERFELIJK BELAST.

TWEEDE DEEL.

I.

Otto had het gezegd, een paar jaren zijn gauw voorbij, en toch wat had de tijd lang geschenen aan Berenice! Wat was ze zelve verrast geweest te ondervinden, hoe groot de leemte was, die hij in haar leven naliet! Vroden scheen haar ledig, nu hij heen was; het huis, waar hij geleefd had, zonder ziel; het bezoek aldaar zonder belangstelling, en met afgrijzen vreesde zij een hervallen in het reeds eenmaal gebeurde: het hachlijk heimwee, niet naar een ander plekje toen als kind, maar naar hem, die heen was en niet spoedig weerkeeren zou. „Twee jaren!" dat scheen een toekomst zonder einde schier voor haar, die er nog geen volle zestien had geleefd....

Doch neen, haar wilskracht hield haar recht, het schrikkelijkste geschiedde niet: het heimwee zweefde op den achtergrond van haar bestaan, als een machtelooze nevel aan den gezichteinder; de zon van haar moed bleef schijnen over haar.

Toen zijn eerste brief kwam, ho! een vierkante omslag, met iets exotisch aan 't geheel, met den grooten, vreemden stadsstempel en de vreemde zegels!

Haar oom, de correspondentiën schiftend, gaf haar dien zonder een woord te spreken. En toen zij een uitroeping van blij verbazen liet hooren, keek hij nauw op:

„Wat?" vroeg hij.

„O, onkel August! van Otto!" zei Berenice.

„Welnu, ja, van Otto," zei hij en stempelde voort.

Zij drukte den brief op haar hart, den brief met zijn mysterie, zijn beloften en zijn vriendschaps-zekerheid! Zij liep de trap op, zij wilde hem aan grootmoeder voorlezen, dan beneen, halfwege terugkeerend: neen, neen, aan Colette het eerst. Maar op den drempel hield ze weder in, toch niet, wie weet of er niet wat instond, dat deze en de ooms niet weten mochten!

En zij scheurde den omslag, brutaal, zooals ze in het vervolg met al haar brieven deed, als een bekrachtiging van eigendomsbezit of inbezitneming. Vier bladzijden vol, vier bladzijden, waarvan elke regel gretig gelezen en genoten werd: een aanblik in nieuwe toestanden, een ander land, een ander leven. „O, ook reizen, ook andere nieuwe dingen zien!"

„Mijn eigen hart rijdt op een karreken [1]), als ik dat allemaal hoor," zei Colette, nadat Berenice haar den brief had voorgelezen. En zij lachte heel opgewekt.

Nog onder den bevenden geluksindruk antwoordde hem Berenice; het ging hier nog niet als met oude correspondentiën, na lang gescheiden zijn, wanneer geen groote dingen voorvallen en beuzelarijen niet het vermelden waard schijnen. Berenice schreef hem alles tot in de kleinste bijzonderheden, van zijn huis, van zijn ooms, van grootmoeder, van haar leeren en, in de onschuld van haar hartje, hoe ze haakte om hem weer bij haar te hebben; hoe ze hem vermiste en er allerlei voorkwam, waarover ze zijn hulp en verklaringen noodig had. Toen wekte ze herinneringen op: het tuintje, zijn studeerkamer, de weiden, het kleihol, de serre. O, de serre, waar ze dien Kerstdag van hun eigenlijke kennismaking samen zaten!

In 't vervolg schreef hij nog, dikwijls, nagenoeg geregeld; maar de indruk van zijn eersten brief werd nooit overtroffen, zelfs nooit geëvenaard, werd nimmer met dezelfde hartskloppen ter hand genomen, niet meer met dat bang en zalig, geheimvol en vreesachtig ontzag aangezien.

„Van Otto," zei ze nu ook, evenals haar oom August, bijna met dezelfde kalmte, telkens zij er een kreeg. De

---

1) Vol verlangen zijn.

vreemde zegels waren iets gewoons geworden. Het was maar, als er een aantal weken verliepen met vertraging in zijn schrijven, dat een soort kommer en onrust in haar opkwamen, dra bevredigd bij het zien van zijn handschrift: groot, krachtig, met een eigenaardigen knots onder de naamteekening, als een verbod van gevoelstoelating, als de bevestiging van standvastigen wil. Eens zelfs bracht een brief van hem Berenice in verlegenheid, een brief uit Weenen, beduidend dikker dan een gewone brief, wat haar verbaasde, waarvan de inhoud haar teleurstelde; want er was bijna niets bij geschreven: de omslag behelsde een gedicht, een uitvoerig gedicht, een ode aan de Donau.

Helaas, helaas! Otto had zeker op veel enthusiasme bij de lezeres gerekend, maar, neen, neen, dat was geen kunst, dat was niet mooi, de wijding en de vlam van 't heilig vuur ontbraken aan dat stuk. Het was ook veel te lang — het is zoo moeilijk bondig te wezen voor wie poëtisch en verheven blijven wil en tevens roeren moet; — dàt stuk was veel te lang, verwaterd door uitvoerigheid. Hij zelf had schuld er aan, dat haar oordeel tegen bewondering oproerig werd; hij had haar smaak helpen ontwikkelen en de lezing der groote meesters in de kunst hadden 't overige gedaan.

Maar wat aan Otto schrijven daarover?

Zij wikte en woog met onbehagen en met treurigheid. Zij kon hem niet herhalen, wat hij haar meer dan eens had voorgehouden, namelijk dat heerlijke denkbeelden niet volstaan, dat een letterkundig werk alleen door volmaaktheid van vorm daarbij zich opdringt en voort blijft leven.

Zij had gehoord dat befaamde letterkundigen hun toevlucht namen tot gansch oningewijden om het effect van hun produkten te bestudeeren. Zij deed het ook. Zij las het gedicht voor aan de ooms en Colette, op een Zondag, dat er geen gezellen in huis waren. Onder de lezing kreeg zij weder dat gevoel van langdradigheid en merkte terzijde, dat Edward meer dan eens naar 't hanghorloge keek, terwijl Martinus zijn regensch rm gereed vastnam uit den hoek.

„Is 't uit?" vroeg Colette, welke lijdzaam geluisterd had.

„Ja," zei Berenice, wat onthutst.

Martinus knikte een paar malen goedkeurend, snoot zijn neus en ruimde zijn keel, als een die niet weet wat hij

zeggen moet op iets dat hij niet begrepen heeft, en Edward sprak:

„Ik trek er van door,” en ging.

Berenice had een dubbel gevoel van onbehagen: welk een dichter en welk een plompe omgeving hier!

Zij schreef Otto eindelijk in den zin, dat zijn gedicht haar wel bevallen had, doch, daar ze de Donau niet kende, haar indruk van lieverlede onvolmaakt moest wezen.

Hoe kiesch ze 't ook had uitgedrukt, toch had ze hem gekwetst. „Ik versta dat,” schreef hij weder, „*pour bien comprendre la poésie, il faut être un peu du métier soi-même.*”

In 't vervolg zond hij geen verzen meer naar Vroden.

II.

Nu was hij eindelijk daar weer, met al 't verhoogd genegenheidsgevoel, dat een lange afwezigheid voor de thuisgeblevenen opwekt: dezelfde en toch anders. Blij in 't oude midden weer te wezen en tevens met die onrustige doenwijze, dat uitheemsche, dat minachtend belanglooze in de kleinheden van die wereld om hem heen; dat onbepaald haken naar het onlangs beleefde, het genotene en geledene op reis. Hij had nog geen wortel geschoten in den voormaligen grond. Zijn gemoed was als een hevig, door een grooten plof beroerd water, dat tijd noodig heeft, voordat de kringen daarop tot kalmte geraken. En naar die kalmte zelve verlangde hij niet, al wist hij, dat ze van lieverlede komen moest. Hij verweerde zich inwendig daartegen, nu dat hij op het groote wereldtooneel was geweest. Foei! zich aan dat alledaagsche, dat saaie, dat lage-bij-den-grond te moeten gewennen!

Een pooze zelfs was heel zijn wezen in opstand gekomen en had hij reeds de pen ter hand gevat om naar de bureelen van de Red Star Line te schrijven, ten einde zijn diensten als dokter aan boord der groote transatlantiekers aan te bieden. Doch neen, met een krachtig, zelftuchtigend gebaar wierp hij de veder weg: Wat doen? Zou hij als een bedorven kind zich aan de grillen van het oogenblik overgeven, enkel persoonlijke bevrediging zoeken, heel zijn loopbaan prijs geven, zijn grondbeginsels verloochenen, die waren: hier ter plaats, in de maat zijner krachten, goed te doen? Overigens, hij was het reeds per briefwisseling met notaris Sonck eens op

de voorwaarden voor den afstand van een deel van diens huis en zoo even was tante Colette, zonnestralend van blijde verwachting, binnengestormd met de tijding, dat de metselaars 's anderdaags dáár zouden zijn om het gat voor de toegangsdeur in den wand van de serre te kappen. De koperen doktersplaat lag gereed, de meubels waren bij den ebenist van rechtover besteld. Deze waren ook allemaal kleine beweeggronden, waar het een levensheil gold; doch ons bestaan is daaruit geweven en hij onderwierp zich aan 't noodlottige er van.

Zonderling! Hij en Berenice hadden elkander trouw als oprechte vrienden geschreven; zij was blij geweest, als er iets van eenig belang gebeurde om het hem te kunnen mededeelen; hij had zijn reisgenot verdubbeld door haar het geziene en beleefde na te schilderen en, nu dat ze weder samen waren en naar hartelust er over praten konden, nu lag er ook een vreemdheid tusschen hen. Het was geen verlegenheid, als er wel eens in den omgang van jongelui intreedt, onverschilligheid ook niet, en toch gebrek aan innige belangstelling, van zijnentwege vooral. Zij was mede begrepen in die atmosfeer van 't onbehagelijke om hem heen. Zijn komst had haar niet dàt gegeven, waarin haar hoop had berust; wat haar phantasie haar had voorgetooverd, al wist haar jonge ondervinding wel onduidelijk, dat het zoo komen moest. Een ander smartgevoel mengde zich in hare teleurstelling: het medelijden: wat zag Otto er, ondanks zijn ietwat verbruind gelaat, krachteloos uit. Wat was het opvallend, dat hij, die van zoo ver kwam, en toch vermoeienissen moest hebben doorgemaakt, zoozeer den tocht vreesde en steeds over zijn gezondheid bezorgd bleef!....

Zij zelve voelde zich opgebloeid als een meiroos, overweldigd van jeugd, met in het snel en warm vloeiend bloed een behoefte aan bedrijvigheid, een wakkerheid van geest, die uitbundige uiting en uitbreiding zocht.

En zij stond daar heel stil naast hem, hoogblozend, met de werkelooze handen over het voorschoot hangend, toe te zien naar het ruwe doen der metselaars, die den muur uitkapten. Zij was met een boodschap van oom August aan Martinus gekomen, en Colette had dadelijk beslag op haar gelegd. Neen, neen, al zei ze dat grootmoeder op haar wachtte, er was geen „ermen" aan, zij moest mede, dat was

pleizierig om aan te kijken! Dat was de toekomst vol beloften voor Colette, de zekerheid Otto te blijven behouden, hem te kunnen voort onder haar vleugels beschermen, als een broeihen met een kippetje doet. Arme Colette, zij dacht dat wel niet, maar voelde 't met zulk innig eigendomsbezit, terwijl ze haar arm om den schouder van 't jonge meisje sloeg en ze naar die toebereidselen voor een leven medetroonde, waarop het noodlot, heimelijk, reeds een storende hand had gelegd.

Twee metselaars waren bezig met breekijzers en hamers. Zij sloegen bonzend uit al hun macht: de sterke muur, het versteende mortelwerk moest van lieverlede wijken. Kleine schilfers schoten uit, groote brokken bonsden neder, gruis dwarrelde af, stof was in te ademen.

Otto keek toe, en achter de reeds wijde opening stond notaris Sonck ook toe te zien: rood van kleur, met een bril op, in 't goud gevat, en de gouden horlogeketen, waaraan sleuteltjes en stempeltjes en potloothoudertjes of ik weet niet welke snuisterijen bengelden, op een dikken, witten-vest-buik. Hij sprak geen woord, maar keek met welgevallen en knikte op wat Otto zei, Otto die voor het eerst ook opbeuring voelde, en van wien de onverschilligheid eensklaps week. En onder het voortdurend bonken en dreunen, terwijl het hol hoe langer hoe grooter werd, vertelde Colette aan Berenice nogmaals, wat deze reeds sinds zoo lang al wist, hoe alles geregeld was en zijn zou voortaan: Otto kreeg de helft van 't buurhuis, een wachtkabinet, twee kamers — „en groote, zilde!" zei levendig Colette: een voor de apotheek, een om de thuis hem raadplegende zieken te ontvangen. Tekla, de meid van mijnheer Sonck, — „niet waar, mijnheer Sonck?" zou de deur voor hem openen. „Het is zoo afgesproken," meldde Colette en mijnheer Sonck knikte bevestigend, dat het inderdaad aldus was.

Martinus kwam ook eens bij de groep en snoot luid zijn neus, ook knikkend-goedkeurend, en oom Edward, daardoor aangemoedigd, sprong van zijn tafel, stond met zijn handen in de broekzakken er bij, en zei verheugd: „Wat zullen wij nog beleven!" en dan stiller, aan haar oor: „Colette, er mag toch zeker wel een druppel [1]) af op zulk een einde?

---

[1]) Borrel.

Het is hier dorstig staan, die menschen — op de arbeiders doelend — moeten toch eens hun keel ververschen.”

Colette liep al gauw om de flesch en uit hetzelfde boordevol volgeschonken en zelfs overstortend glas, onder de vroolijk-gehoorde opmerking: „Ik moet toch mijn maat geven,” goot elk der mannen er den inhoud van in éen teug binnen, bij uitzondering van den notaris en Martinus, die hoofdschuddend en handafwijzend weigerden. Aan Otto werd de drank niet eenmaal aangeboden.

„Dat doet deugd,” zei Eed, guitig opkijkend en zacht op zijn borst wrijvend.

III.

En nu moest voor de volledige inrichting gezorgd worden. Colette vertrouwde haar zelve niet wat smaak betrof en vroeg Berenice mede om gordijnen te koopen. Deze was sedert haar verblijf te Vroden slechts enkele keeren in de stad geweest. Haar stiefvader was in den tusschentijd met zijn gezin naar Argentina vertrokken. Van hen had ze niets meer gehoord.

Ook de stad was haar vreemd geworden. Het gewoel en geratel maakten haar duizelig en Colette was heel van streek, begon te loopen, toen ze een tram-waarschuwingsklank hoorde, zonder oordeel in welke richting zij het deed; dorst niet voorbij op pleinen waar rijtuigen stonden, klanten wachtend, met de paarden naar den straatkant toegekeerd, en keek terzijde en om, telkens een voorbijganger hare aandacht trok, luide opmerkingen makend. Haar toon was te hol en de uitspraak scheen hier dubbel boersch.

Berenice schaamde zich inwendig naast die welmeenende buitenmeid, die geen duidelijk inzicht bezat van den toestand en die, toen het eindelijk gelukt was ze op een tram te krijgen, links en rechts goeden dag knikte, en aan de naast haar zittenden van haar aangelegenheden begon te spreken en te vertellen, dat ze van Vroden kwam en niet gewend was aan 't reizen. Wat met wantrouwende koelheid bejegend werd. Ook in den kleinen winkel, dien ze koos, kwam heel de geschiedenis van haar reis te voorschijn en de bijzonderheid werd vermeld, dat Berenice een juffrouw uit haar buurt was, die medekwam om te helpen kiezen, gordijnen

voor haar neef, een jongen dokter, die zich plaatsen wou.

Berenice bloosde hoogrood, trok, tot zwijgen aanmanend, Colette heimelijk aan haar mouw, en de koopvrouw dat ziende, die verlegenheid misduidend, in 't verlangen aangenaam te wezen, achtte het geraden het woord tot het jonge meisje te richten:

„Veel geluk met uw huwelijk, juffrouw, en met gezondheid moget gij de gordijnen bezigen."

Maar hier was 't mis. Colette keek somber, verwijtend op en zei:

„Er is geen quaestie van trouwen, mijn neef blijft bij ons inwonen."

Thans kon Berenice over dit alles toch een glimlach niet onderdrukken, in het verrassend, diep besef hoe een mensch, die uit zijn gewoon midden gerukt is, zich raar en taktloos voor kan doen.

Zij was tevreden, toen ze weer thuis waren.

Otto keek wel eens naar de gordijnen, maar bekende, 't zij met oprechtheid, 't zij uit een onoprechte aanstellerij, eigen aan vele mannen, waar 't keus van kleeren of huisraad geldt, dat hij geen verschil zag in mooi of leelijk en 't hem al om 't even was.

Berenice nam het pak mede en zou het naaiwerk er aan maken. Dat had ze zelve aangeboden als een kleine dienst-terugbetaling voor zijn vroegere leeraars-hulp. Met ijver zette ze zich daaraan op haar bovenkamertje. Het witte goed, licht als nevel, wolkte om haar henen. En in haar groote bedrijvigheid kwam een groote bevrediging over haar. Met halfsluimerende, halfwakkere gedachten arbeidde zij. En terwijl de naald vlijtig den spoedig verkortenden draad optrok, ontstond een droomgevoel, iets van een voorsmaak van wat het wezen zou, indien ze eenmaal voor een eigen huishouden, een eigen haard toebereidselen maken mocht. En trager en trager werd de arbeid en eindelijk rustten de vingers met den blinkenden vingerhoed heel in den schoot. De blikken, die niets werkelijks zagen, dwaalden in 't onbestemde en, als beelden door waas omfloersd, verschenen mannengestalten, mannenhoofden, zwartharig of blond; strenge aangezichten, scherp-beenderige, gul-kijkende, mooi-jonge, verstandig-leelijke.... Wie van dezen zou het zijn, die haar

hartje stelen zou, aan wien ze zich heelemaal overgeven en toewijden kon? Een belofte sprak in haar, dat het eenmaal zoo komen moest: een ideaal van hooge, geestelijke gaven, een liefdevol gemoed, het fijnste gevoel in een menschwording aan te treffen, en dàt alles voor haar, voor haar uitsluitend door een gave van het lot voorbestemd!....

Daarop volgde het ontwaken, de ontmoediging: neen, nooit, ijdele vooruitzichten, dat kon niet. Zelfs al vond zij dat exceptioneele wezen verliefd op haar, wat dan? Zou zij hem waardig worden, zouden hare eischen met het vele verkregene niet klimmen, zou ze wijs genoeg zijn om zich met het aardsch-mogelijke tevreden te houden? De kleinste twijfel, de geringste veronachtzaming, het minste gebrek aan takt zouden haar doodelijke wonden slaan. Neen, neen, zij was niet geschikt voor 't alledaagsche leven, en met kracht gooide zij die tooverfiguren de ruimten in en hernam haar naaiwerk....

Colette wilde niets doen in de nieuwe kamers zonder haar. Samen, terwijl Otto tijdens eenige dagen naar de zee was — een laatste vacantie, eerdat hij, zooals hij 't noemde, voor altijd het gareel over den schouder had — beredderden zij alles: Berenice klauterde kattevlug op de dubbele ladder, die Colette vasthield, haakte de gordijnen in de door haar reeds vastgeklopte krammen, legde ze, weer beneden gekomen, in sierlijke plooien onder den band, hielp het carpet recht trekken, wreef met een zeemvel de spiegels af, bracht zijn bureau met schrijfwerk in orde: inktpot, pen, kladpapier, schrijfbogens, laat zien, ja, alles zooals 't wezen moest. Boven op zijn slaapkamer stond een pleisteren postuur: een mansgestalte, zoowat een meter hoog, een schrikkelijk ding, schijnbaar met de huid afgevild, rood, spierig-blauwaderig, witpezig gekleurd. Ginder was het steeds onder een doek verborgen geweest en Colette had er altijd zulk een hekel aan gehad, dat ze er nog een schutsel had voren gesteld. Otto had echter in 't bijzijn van Berenice verklaard, dat hij het in zijn zitkamer hebben wilde, en zij haalde het met doek en al beneden, in haar vindingrijk verlangen hem te voldoen.

„Kijk eens, Colette," zei ze guitig, het deksel afrukkend, het hachelijk beeld blootstellend.

„O, foei, foei!" riep deze, de handen vóór haar oogen

slaande, „doe dat weg, ik griezel er van, zulk een onzedelijk vertoon!”

Berenice kreeg er ook een afschuw van: het zicht van dat bloedig gestriem, van die klompige en ineengewrongen ingewanden, die uitpuilende oogen, dat gescalpeerd hoofd, alles schokte haar zenuwen, sneed haar door merg en been.

„O, vreeselijk dokter te wezen, al die deelen van het menschelijk lichaam te kennen, ze ontleden, behandelen, in hun ellenden verzorgen te moeten!.... Hoe ver af van ’t ideale dat de jeugd er in ziet!”

Gauw was het ventje weggestopt in een hoek met een zetel er voor en even vluchtig was de indruk geweest. Berenice ging in den tuin vol zonneschijn met een mes en sneed de laatbloeiende mooiste rozen uit, de stekels werend.

Welk een frischheid, welk een geur!

Hedenavond zou Otto terugkeeren, dat zou hem een verrassing zijn. En van op den drempel der twee ineenloopende kamers monsterde Berenice het geheel, terwijl Colette in het werkhuis bij een klant geroepen was:

Alles zoo sierlijk, gezellig, kalm, hartsbevredigend! En weder kwam dat gevoel van eigendomshaken over haar, de voorstelling van een nestje door twee vogels gebouwd, in lenteliefde en vreugdezang en zomerhoop; twee menschenlevens, door de Voorzienigheid opgeroepen, voor elkaar bestemd, saamversmolten in onverstoord geluk.... O zoo zij dat eens voor zichzelve droomen mocht!....

IV.

De andere dokter van Vroden, mijnheer Moens, was oud en bemiddeld, hij leed dikwijls aan jicht en sprak van zijn beroep op te geven. Hij moest niet zelden zijn cliënten teleurstellen. Velen zeiden: „Waartoe baat het hem te laten halen? men is nooit zeker of hij komen zal.”

Otto had spoedig veel te doen, ook in de omliggende kleinere gemeenten van Muilem, Diependale, enz., waar geen geneesheeren woonden. Hij had zich een fiets aangeschaft. Doch algauw bleek het, dat het rijden zijn borst aandeed. Toen kocht hij een moto-cycle, wat nog erger was: het

schokken op de oneffen kasseien [1]) hinderde hem bepaald, daarenboven was het late herfst geworden: dampen stegen uit de beemden op, die de zwakkere zon niet meer bij machte was te doorboren; gure winden schudden de boomenkruinen en deden 't goudloof nederstuiven, de banen waren modderig, met wagensporen doorgroefd en met waterplassen bedekt. Hij moest een rijtuig hebben en schafte zich een tilbury aan. Notaris Sonck, steeds inschikkelijk, liet hem toe die in zijn koetshuis en het paard bij zijn eigen paard te stallen. Een buurjongen werd als knecht gehuurd. Alles scheen dus op goeden voet ingericht. Maar die verwenschte gezondheidsbezwaren! Nu ondervond Otto, dat de wind verradelijk onder de kap blies, het er voor den inzittende veel te koud was, ondanks en sjerp en pelsrok. Met een vierwielig rijtuig kon het onmogelijk door sommige aardewegen en hij was ontmoedigd, radeloos, tot iemand hem den raad gaf de tilbury met glasramen te doen sluiten. En nu zat hij achter dat glas, beschermd, bevreesd voor tocht, bleek, zelf ziek schijnend, schoon hij het niet was, zijn zieken bezoekend.

Verwezen op het gezelschap van de ooms en tante, een gezelschap, waar zijn zielehonger geen voedsel vond, was hij begonnen naar de herberg te gaan, een paar malen in de week des avonds. Maar.... daar ook was het dezelfde gedachtenkring: menschen, die 't nieuws van 't dorp en aanpalende dorpen vertelden; „staat maakten," 't is te zeggen de fortuinen hunner bekenden berekenden; zwetsten met hun vermogen, hun lichaamskracht of hun drink-behoefte; en het ergste, wat hem ten letste gansch verdreef, die hem onbescheiden vragen stelden.

Tante Colette merkte het weder op, met vernieuwde spijt, vergroote vrees. Indien hij eens Vroden verliet! Haar vooruitzichten verstoord, haar troetelkind ontnomen, al haar snoeverij, bij al wie 't hooren wilde, over zijn verkleefdheid aan zijn familie en zijn thuis, in een openbare schande van nederlaag omgekeerd! En in dien nood nam zij haar toevlucht tot Berenice.

In de laatste tijden was deze wat zeldener bij haar oude vrienden geweest, heel toewijding thans aan grootmoeder, die ze als een liefdezuster verpleegde.

---

[1]) Straatsteenen.

„Maar kom dan toch!" zei Colette en als Berenice niet, of niet spoedig genoeg kwam, haalde zij haar.

De winteravonden waren lang; modder, sneeuw en regen brachten vereenzaming en afzondering teweeg. Grootmoeder, zelve, begaan met het treurig leven van „dat jong hartje", zooals ze haar kleindochter noemde, maande haar aan zich wat te verzetten en, den opgeworpen dijk eens doorspoeld, loopt het water zoo natuurlijk de oude laagten in....

Berenice kwam bij Colette en Otto troonde haar mede naar zijn zitkamer: het gezellig leven en samenzijn van vroeger werden hernomen.

Toen hij heenging voor de lange afwezigheid, had hij ze gehouden voor een volwassen meisje; maar hoeveel meer was zij ontwikkeld nu: groot, slank, in vollen bloei als een Maartsche perzikboom, zoo frisch, zoo teer van gelaatskleur. De oogen groot, de lippen met een bekoorlijk golfje, een „plooikensmond" zei Colette, de kin klein en fijn, aldus was Berenice.

En zijn doktersoog vorschte naar 't geen daarachter lag: alles jeugdbedrog der dubbelhartige natuur. Erfelijk belast moest ze wezen, dit stond vast voor wie haar herkomst en 't verleden kende. Doch zijn verbazing bleef duren; waar was dat klierachtige, waar waren de symptomen van ontaarding? Alles weg, overwonnen door de levenskracht, en van lieverlede vergat hij zijn wetenschap om enkel nog in haar een lentebeeld te zien.

Welk een meisje! Zoo schrander van geest en thans het hart zoo verruimd en verteederd. Zoo bevattelijk voor elke studie, waar ze zich aan wijden wou. Ongekunsteld, zonder aanmatiging, vol vertrouwen in hem, een echte kameraad! Als een jongen ging ze met hem om.

Colette had overal verteld, dat Otto nooit trouwen zou, dat zijn gezondheid te wankelbaar was; en de menschen geloofden het gereedelijk; zijn uiterlijk van zwakheid versterkte hen in die meening. Het was geweten, dat Berenice bij hem om les ging en tot dusverre had de kwaadspreking zich nog niet met hun omgang gemoeid.

In onverstoorden vrede doorleefden zij den eersten winter, verrijkten ze in gezamenlijk zelfonderricht hun kennis en hun kunstgevoel.

V.

Op een avond kwam Otto thuis, terwijl Berenice met Colette in zijn studeerkamer op hem wachtte.

Hij scheen woedend, smeet zijn hoed op een stoel, zijn overjas op de tafel en zijn gaanstok in de lengte er bovenop.

Bevreemd zagen de twee hem aan:

„Wat komt u over?" vroeg hun gelaatsuitdrukking.

„Altijd hetzelfde!" bromde hij met een vloek, hij die zelden vloekte. „Wanneer zal die ellende ophouden, wanneer, wanneer?" en hij nam zijn stok weder op en sloeg hem opnieuw als gramschapsuiting neder.

„Wat dan?" vroeg Colette nogmaals.

„Niets," zei hij, in eens kalm tot de orde geroepen. Het verantwoordelijkheidsbesef, de geneesheers-verplichting tot geheimhouding plots in hem wakker.

„Kom," sprak hij milder tot Berenice, „wij hebben reeds te veel tijd verloren," en hij nam een boek ter hand: „Le Soleil", van Houzeau en zij ging naast hem zitten.

Kaarten van den starrenhemel werden weldra op den lessenaar uitgebreid, nasporingen gedaan, vingertoppen op gezamenlijk gezochte punten gelegd.

Zoo iets verveelde Colette uitermate:

„Ik ga grootmoeder gezelschap houden," zeide zij en vertrok, de leerzuchtigen alleen latend.

Een tijdlang hield de wetenschap hen in haar kluisters. Dra scheen er vermoeienis bij Otto in te treden: hij wreef een paar malen met het vlak der hand over zijn voorhoofd en schoof boeken en kaarten wat verder.

Toen zei hij in eens, den loop van inwendige gedachten uitend: „Berenice, ik wist niet, dat die meid van u getrouwd was."

„Mietje? ja, zeker reeds meer dan een jaar. Ik heb het u nochtans wel geschreven.... ik schreef u alles," antwoordde Berenice.

„Zóó, dus heb ik het vergeten."

„Het was ook van geen groot belang voor u."

„Van geen, volstrekt geen," hernam hij. „Ik heb nooit vroeger een woord met haar gesproken. Een flinke, mooie vrouw," voleindigde hij, vóór zich kijkend, haar in verbeelding ziende.

„Ja," zei Berenice, „een felle werkster, een stoute tegen grootmoeder, die ze in den grond wel liefhad. Grootmoeder beeldde zich immer in, dat ze door niemand te vervangen was. En och, wij hebben thans haar zuster, een jongere, en veel gewonnen er bij."

Dàt was het niet, wat zijn bespiegelingen bezig hield.

„Maar, Berenice," zei hij, zijn toon zoo effen, onbeduidend mogelijk makend, „hoe kwam ze toch daartoe dien man te huwen met dat afgeleefd, vervallen voorkomen, met puisten in het aangezicht en een trekbeen?"

Berenice glimlachte minachtend: „Ja, en met die pen achter zijn oor, en die loodkleur, „remedie tegen de liefde" noemt uw tante Colette hem."

„Zag zij dat niet?"

„Misschien wel, och ja, voorzeker, ze moest dat zien; maar ze was, denk ik, eenigszins aan hem gewend geworden; ge weet hij is telegraphist bij ons, en.... ze zei dat hij een goede plaats had en het dienen haar verveelde."

„Verschrikkelijk," murmelde hij, „verschrikkelijk zulk een koppeling. Deerniswaardige kinderen!"

„Ja, niet waar, haar klein jongetje! Het is nu zes weken oud, het is nog geen uur gezond geweest: vol brand, met zeere oogjes, mager als een gestroopt konijntje," zei Berenice, op onesthétische vergelijkingen de hand leggend.

„Het is een schande zulke kinderen op de wereld te brengen," zei hij verontwaardigd. „De wet zou moeten verbieden, dat personen trouwen, die niet voor het huwelijk geschikt zijn. Maar. .. waartoe zou het baten? Er zouden zooveel te meer onwettige kinderen geboren worden. Neen, zoolang de mensch zelf dat niet begrijpt en vrijwillig afstand doet van eigen bevrediging, zal het niet beteren." Hij sprak voor zich zelven, vergetend de aanwezigheid van Berenice.

„Otto, wat heeft dat kind?" vroeg zij, recht op zijn gedachte doelend.

„Ik ben als vakman verbonden tot geheimhouding van bijzondere gevallen," sprak hij, „in algemeenen zin zou ik u wel kunnen inlichten, maar.... het is heel kiesch...."

„Zeg het mij toch," drong Berenice weetgierig aan.

„Welnu, het zij dan zoo, indien ge 't van mij als „dokter" weten wilt...."

Zij zag hem onbevangen aan met hare groote oogen, de twee ellebogen op de tafel gesteund, de kin in de handen rustend, terwijl hij, als ware 't om tot lichtscherm te dienen, zijn rechterhand vóór zijn oogen hield en naar omlaag keek, en aldus op een voor haar begrijpelijk geneeskundig terrein onthulde hij haar — heel, heel stil sprekend — vreeselijke levensgeheimen....

Hij deed het zoo ernstig, zoo natuurlijk, zoo bedaard-wetenschappelijk, dat Berenice, meegesleept door belangstelling, verrast van afgrijzen, volkomen vergat, dat zij een jong meisje, en hij een jonge man was, en zij op een winteravond alleen met hem zat en naar zulke zonderlinge veropenbaringen luisterde....

En toen hij zweeg en Colette juist weder binnenkwam, had Berenice een gevoel, alsof hun kameraadschap nog een stap vooruitgedaan had en hun intimiteit nog inniger geworden was.

Hij keek op zijn zakhorloge:

„Ik zal niet medegaan," zei hij en — misschien van 't vele spreken, zijn stem was inderdaad schor — „ik vrees de avondlucht, tante-lief, gij zult Berenice wel naar huis brengen, niet waar?"

„Ja, ja, zeker." Colette was blij nog een oor te vinden, waarin zij haar bekommernissen uitstorten kon.

Het was op Lichtmis — tweeden Februari. Die dag wordt als een Zondag gevierd op het dorp. Heel duister op straat, viel de verlichting der herbergramen zooveel te meer in 't oog.

„Weet ge waar Eedje nu zit?"

„Neen," moest Berenice bekennen.

„In den „Oprechten Grenadier," alzoo een kroeg, stom-zat."

„O, jammer, maar hoe weet ge dat, Colette?"

Geen antwoord daarop, doch:

„Martinus is ook nog niet thuis; hij die zoo „den donkeren" vreest. O ge zult het hooren, het zal er toch van komen met die slons uit den „Bierboom."

Berenice sloeg haar oogen opwaarts naar den sterrenhemel. Zij had behoefte aan zielsverruiming, aan opheffing uit aardsche modderpoelen en uit groote en kleine menschenkwaal: de constellatie van Orion stond schitterend, reeds een weinig westwaarts, de drie Koningen omvattend als in een groote ietwat

onregelmatige lijst, met Rigel, blauwachtig glanzend, Betelgeuse, Bellatrix als diamanten hoekornamenten, en heel het luisterrijk gevolg achteraan komend: Castor en Pollux, Procyon en de fraaiste ster van alle: de heerlijke Sirius!

„O Colette," zei ze, haar armen als in aanbidding opwaarts stekend, o laat ons toegevend zijn en geen verdriet maken in nietigheden, de schepping is zoo onmeetbaar, de natuur is zoo mooi; alles wat wij doen of laten is van zulk een onbeduidend belang in de oneindigheid van 't heelal en den loop der eeuwen."

„Wat is dat nu? waar haalt ge dat uit?" vroeg de oude meid, niet begrijpend.

„Kijk eens omhoog," zei Berenice, heel opwekking, „als ge bedenkt, Colette, dat al die sterren zonnen zijn, waaromheen werelden als de onze wentelen; waarop naar alle waarschijnlijkheid schepselen leven, lijden en vergaan, wat zijn wij dwaas ons verdriet, onze zorg en onzen kommer en ook zelfs onze vreugd voor iets van eenig gewicht te aanzien in de geheimzinnige schikkingen van het geheel."

Ditmaal bleef Colette staan, legde hare hand op den voorarm van Berenice en zag haar aan. Haar grijze oogjes schoten een straal van verwondering in het donker:

„En gelooft ge waarlijk aan al die prullen?" vroeg ze.

„De wetenschap...." begon Berenice, doch Colette sneed haar het woord af:

„Er is nog niemand gaan zien, hoe het ginder is. Onze lieve Heer heeft de aarde in zes dagen geschapen, dat leert ons de Catechismus en al de rest is praat om aan de hennen te brokkelen," zei Colette, „*mij* zullen ze dat niet wijs maken en daarmee doef [1]," besloot ze.

Berenice kon niet nalaten met een zweem van ironie te antwoorden: „Ge hebt gelijk, Colette, eenvoudige ontkenning is de sterkste bewijsgrond van alle, want daartegen valt niets meer in te brengen."

„Ziet ge 't wel!" was het triomfant antwoord.

„Zulk een moriaan wit willen wasschen!" verweet Berenice zich zelve met nog grooter ironie.

„Kom eens hier! kom eens hier!" sprak Colette het jonge

[1]) Daarmee is 't al weerlegd.

meisje meetrekkend en, eerdat deze tijd van bedenking had, stonden ze beiden vóór een venster van het Gemeentehuis: een der binnenluiken was zeker uit het sluitend haakje gesprongen, het stond half open: hel verlicht was de ruime herbergzaal, gansch ledig reeds, bij uitzondering van twee menschen en die twee waren haar oom August en Reinildeken! Deze stond recht onder de hanglamp, mager, blozend, met dat schier onnaspeurbaar, en toch duidelijk verouderde reeds, in een nog jeugdige gestalte. Zij wond een bal saaiette op, en oom August, de groote, deftige, stugge oom, neerzittend op een paar meters afstand van haar, hield de wijde strengen over zijn polsen open.

Welk een aanblik voor 't verbaasde nichtje! Maar het zonderlingste van al was de uitdrukking van zijn opgeheven aangezicht: heel het comisch besef van zijn inschikkelijkheid en het vernederende van den toestand lag er op in een sulachtigen glimlach, en tevens een soort van smachtende aanbidding in de blikken, waarmede hij de vóór hem staande meid aankeek....

Doch Berenice had zich reeds achteruitgetrokken, boos op Colette, die haar tot bespieden aangezet had, boos op zich zelve, omdat ze onwillend onbescheiden was geweest.

„Ge ziet dat, hein?" zei Colette, „ge hebt nu eens een staaltje gehad van hetgeen waartoe een manmensch in staat is voor 't vrouwvolk. Moet het u dan verwonderen, dat Martinus die baarze uit den „Bierboom"...."

„Och, Colette, zwijg van den „Bierboom"," sprak Berenice wrevelig met wereldwalg.

Colette antwoordde niet meer, maar spoedig kwam de oude spijt, die aan haar hart knaagde, weer te boven:

„Had ik 't geweten, had ik alles kunnen voorzien en hoe het zou gedraaid zijn, ik zou mijn schoon jong leven niet thuis versleten hebben. Bij God niet! Ik heb keur van trouwen gehad zoowel en zooveel als een andere," uitte zij zich met bitterheid.

Grootmoeder zat ingedommeld, dubbel toe. Die verandering van houding was de eenige in haar leven.

Berenice bleef een oogwenk in het deurgat staan en legde een meewarige hand op haar hartje:

„Arme grootmoeder," inwendig gemurmeld.

De twee honden lagen in een bol gewenteld te slapen op het kussen vóór de kreupele.

Zij hadden gewis het gerucht van 't binnenkomen, hoe stil ook, gehoord: Pitoe liet een klein gebrom hooren en Mirza, half haar oogen openend, bewoog, als een herkenningsteeken, herhaalde malen den staart, die op het linnen aansloeg.

Grootmoeder, wakker, keek ook op:

„Ha, mijn kind, zijt ge daar?"

„Ja, grootmoeder," zei Berenice in eens overstelpt van wee, „en ik wil nooit, nooit meer uitgaan!"

Zij had zich neergezet, het hoofd op den schouder der gebrekkelijke gelegd en snikte luid.

Grootmoeder schrok letterlijk:

„Kom, wat is er, lieve? Wie heeft u wat misdaan?"

„Er is niets, niemand heeft mij misdaan," kreet Berenice tusschen hare tranen.

„Maar wat is er gebeurd? Er moet toch iets gebeurd zijn," zei grootmoeder; en van onrust deed ze een poging om te wrikken op haar stoel, wat niet gelukken wou.

„Niets," herhaalde Berenice en haar aandacht werd afgetrokken door een gerucht: de sleutel kraakte beneden in het slot van de voordeur.

„Onkel August," fluisterde zij. „O grootmoeder, niets zeggen. Hij mag niet zien, dat ik geschreid heb, en ik weet zelve niet waarom," voegde ze er thans met een glimlach van inspanning bij. „Niet zeggen, grootmoeder."

Hij kwam binnen, ernstig, ondoorgrondbaar, plichtstatig. Groot, krachtig, onbeweeglijk stond hij een wijle sprakeloos op den drempel de beiden aan te zien, als had hij de intuïtie van iets ongewoons, daar ter plaats. Toen zei hij eenvoudig: „Goeden nacht, moeder; slaap wel, Berenice," en trok met zware stappen de boventrap op.

VI.

„Dat kind is te zenuwachtig, ze snuffelt te veel in de boeken," zei madame D'Haeyer aan Colette.

Van een anderen kant, raadde de jonge dokter aan:

„Veel in de lucht, wandelen, elken dag."

Die wandelingen waren lang reeds afgeschaft, sinds de zucht naar studie ontstaan was en deze Berenice in haar macht hield. Ook had Colette niet immer tijd of een zeeren voet, gaf ze voor.

Berenice ging alleen uit, eenzaam dwalend in de nog naakte velden, met iets lente-achtigs reeds in de lucht en den leeuwerik boven haar hoofd. Maart joeg het stof der wegen voor haar op; de zon scheen of de hemel was grauw van wolkgevaarten. Ver strekten de weiden en de landouwen zich uit; ginder stonden boomen, huizen daartusschen of daarachter, steeds op afstand, want zij zocht de afzondering. Het ijle om haar heen gaf haar een diep bewustzijn van onvoldaanheid; er lag iets in die veldlucht, dat haar drukte en ontzenuwde, en wat zij aan lichaamskracht daarbij won, verloor ze aan geestkracht. Vermoeid van hoofd, een hoofd waarin nochtans de hersenen niet gewerkt hadden, als verlamd geweest waren zelfs, kwam ze thuis, pogingen doende om te lachen, zich vroolijk aan te stellen bij grootmoeder, die zich inbeeldde dat een jong meisje alleen zich met de bloote wandeling op de akkers vermaken kon.

Toen Colette meeging was het weinig beter. Berenice stelde geen belang meer in hetgeen aan deze van gewicht scheen. Alleen Otto was een nooit uitgeput onderwerp van gesprek: het zwakke zijner gezondheid, waaraan Berenice begon te twijfelen, aangezien zij hem nog nooit bepaald ziek had gezien; zijn onwrikbaar plan om jonggezel te blijven en de plannen van Colette voor het tijdstip, dat ze bij hem inwonen zou. Dit gesprek hing in een natuurlijk verband met de liefde-betrekkingen van Martinus, zijn mogelijk huwelijk, dat bestendig dreigement op den levensvrede van Colette; gevolgd door haar verontwaardigde uitvallen op 't „slecht vrouwvolk" en inzonderheid op „die baarze" uit den „Bierboom".

Eens waren ze aan een klein bosch, toen Colette daar weder van begon. Het was op den vijf en twintigsten Maart — Maria's Boodschap. Die dag — heiligdag genaamd — wordt meest in werkeloosheid doorgebracht, en Colette, niets te verrichten hebbend, waren ze tamelijk vroeg uitgegaan. De sleutelbloemen — tijloozen geheeten — hieven hun gele beiaardekens hier en daar tusschen 't heestergewas boven den grond. Bloemen staan altijd in gevaar, waar handen zijn om ze af

te trekken. Zonder een woord daarover te spreken traden beiden, onder de macht eener gelijke impulsie, tusschen de struiken en begonnen de stengels te plukken. Weldra waren ze op eenigen afstand van elkander. Colette zag het kleed van Berenice nog een paar malen tusschen de bottende twijgen wemelen; maar toen ze haar eindelijk riep en opzocht om weer te keeren, hoorde ze geen antwoord en zag ze haar niet meer.

Waar mocht ze naar toe zijn, zoo zonder iets te zeggen?

Colette schreeuwde al luider en luider haar naam: „Berenice, Berenice," doch zonder wederwoord.

Slooten sneden 't boschje in reepen. Het water lag tamelijk hoog nog van de laatste regens en in eens vlijmde schrik Colette door merg en been: zoo ze eens in eene gracht gevallen was? De bloemen groeiden zoo laag bij den oever, onvoorzichtig is de jeugd! Maar dan zou ze een gil, een hulpgeroep uitgestooten hebben; een plomp ware te hooren geweest, hier of daar een grond-inbrokkeling of een troebelheid een na-beweging in 't water zijn te bespeuren; maar alles lag glashel en spiegelstil.

Colette wierp haar bloemen weg, liep naar de baan, keek te allen kant, doch zag niets. Menschen kwamen haar te gemoet, die ze uitvroeg.

Neen, zij hadden niemand ontwaard.

Toen ijlde zij naar huis. Had Berenice iets van haar euvel opgenomen en was ze pruilend heengetrokken?

Och neen, lichtgestoord of grillig was ze niet.

Colette's onrust steeg ten top, toen het aan 't licht kwam, dat noch grootmoeder, noch Otto, die thuis zat, iets van haar hadden vernomen.

De gebrekkelijke vrouw viel schier in bezwijming van ontsteltenis.

Weldra wisten eenige der geburen, dat Berenice werd vermist. Groepen stonden aan de deuren. Allerlei onderstellingen werden gemaakt, zonder dat men tot een besluit kon komen. Jongens liepen het veld in om haar te zoeken. Ambtshalve moest de stationschef op zijn post blijven, maar een werkman trok in de richting, die Colette had aangewezen en Colette zelve, doorknaagd van onrust, volgde, achteraan. Otto was reeds op zoek.

Met haken en boonstangen peilde men de slooten, achter schuren, in hokken, tusschen korenschelven van 't vorig jaar zocht men de vermiste.

Intusschen viel de avond, een schier Meische avond, met roze westenbloei en vroegtijdig kikvorschgekwak. Een avond van ellende en kommer, dien Otto nooit vergat en waarvan het prangende leed een onvermoed gevoel in hem wakker schudde, dat daar zeker al lang diep verborgen te sluimeren lag.

„Berenice, Berenice!" riep hij, de armen naar haar uitstrekkend. Hij wilde, hij zou ze weer hebben. Zijn reikhalzen was zoo groot, dat het noodlot zich vermurwen moest.

Maar te vergeefs: in donkeren nacht van sterrenschijn antwoordde geen echo op zijn gekrijt.

Eindelijk, na uren ommedwalens, keerde hij terug en wierp zich gekleed op zijn bed.

Hij sliep in, doch bange droomen kwelden hem. Hij schoot wakker, nog niet wetend, welke ramp er over hen allen gekomen was, doch met het besef van iets verplettends, de oogen wijd open gespalkt, als zag hij een spook hem naderen. Toen keerde het gevoel van 't werkelijk gebeurde terug. Toen sprong hij op, luisterde, keek om zich in de donkerheid, deed een stap naar de deur, doch het „waarheen? waarom!" kluisterde hem aan den bodem vast. En hij dacht aan de tormenten der hel, waarvan de priesters spraken. Hij rukte zijn vest open en krabde op zijn borst, want daar was de hel, zijn hart was die hel, en hij wilde de foltertangen er uit rukken.

Doodmoede sliep hij eindelijk voor goed in, zwaar als een steen, overwonnen door wanhoop, den strijd opgevend....

Het was helle dag, toen een klein gerucht aan de deur hem weer opschrikte en plots voelde hij opnieuw het hachelijke van den toestand. Het was alsof een woeste zeebaar op hem afkwam, een allesverdelgende, waarin hij moest, en wenschte onder te gaan....

Tante Colette kwam stilletjes binnen.

„Wat is 't? wat is 't?" kreet hij, bleek als een ter dood veroordeelde.

„Gevonden," zei Colette.

„Verdronken?" riep hij ademloos.

„Neen, neen, enkel verdwaald geweest, te Muilem uitgekomen!”

„Te Muilem!” herhaalde hij werktuiglijk, „te Muilem, bijna twee uren van hier!”

Zijn oceaan van zielelijden was in eens bedaard, als met olie overgoten:

„Berenice is reeds thuis, een boer heeft haar met zijn rijtuig naar Vroden gebracht.”

Otto ijlde naar het stationsgebouw.

Het jong meisje zat bij grootmoeder, heel bleek en ontdaan, maar glimlachend. Zij vertelde haar wedervaren. De meid en een paar beambten stonden om hen heen.

En ondanks al die ongewenschte tegenwoordigen, ondanks de deftigheid, die hij steeds in 't openbaar behield, was zijn gevoel hem te sterk: Otto liep op haar toe, tranen sprongen uit zijn oog, hij breidde de armen open:

„Berenice, Berenice!” kreet hij, haar op zijn hart drukkend. En zij ook weende als een kind.

Toen moest ze nog eens vertellen, toen glimlachte zij weder om het zonderlinge der gebeurtenis.

De indringelingen, onthutst over de onverwachte sentimenteele wending van dit wederzien, hadden zich bescheiden en met een blik van schalksche verstandhouding uit de voeten gemaakt.

Otto hield hare hand vast en was heel oog en oor.

Wat er eigenlijk gebeurd was, wist Berenice niet duidelijk.

Zij had den nacht te voren niet geslapen, een problema van algebra gezocht, hare hersenen duchtig op de proeve gesteld; niets of schier nog niets gegeten, toen Colette haar kwam halen. Zij hadden gekeuveld, bloemen geplukt. Haar hoofdje was als hol geweest. Zij had zich eerst uit het boschje wat verwijderd, toen was ze altijd maar door gegaan, doelloos, doch als voortgedreven door een vreemde macht, waaraan ze moest gehoorzamen, en welke zij niet tegengestribbeld had . . . altijd maar voort, langs elskanten, naast hagen, over grachtjes, wegen doorkruisend of onbekende wegen volgend, volkomen gedachteloos. Zij wist, dat ze aan een molen was voorbijgegaan, een steenen molen, wit gekalkt, met half ontbloote wieken en dof-roode zeilen, en dat er een nieuw stuk goed op een der zeilen was genaaid; dat had ze gezien, maar waarom haar

zulks opgevallen was, bij het zooveel onopgemerkte, wist ze niet.

Toen was ze zeer moe geworden en een vrouw had haar aangesproken, waar ze aan een groot hofgat op een gevelden boom neerzat. Zij was als wakker geschrikt, had willen antwoorden, doch, tot hare eigene ontzetting, waren er slechts klanklooze tonen uit haar mond gekomen. En wat zij ook beproefde of naar duidelijke woorden zocht, het hielp niet.

Daarop waren knechts of werklui van de hoeve bijgesneld:

„Een zotte, 't is een zotte," had ze gehoord.

Dat was het laatste. Toen ze weder als ontwaakte — het was een langdurige bezwijming geweest, zei men haar — lag ze in een bed, heel verwonderd. Het spraakvermogen was weergekeerd. Zij had haar naam en woonplaats kunnen aangeven. „Brave menschen!" de boer had haar in zijn sjeeze naar huis gevoerd.

Onder het meer dan eens afgebroken verhaal, gedurende hetwelk Berenice naar haar adem hijgde, had Otto haar pols gevat, heimelijk tellend, zijn onrust verbergend.

„Zenuwaandoeningen, zou dat erfelijk belaste reeds zoo vroeg betaling eischen?"

„Lieve," zei hij, „ge zijt nog zeer ontsteld, ge moet naar uw bed: ik zal u iets kalmeerends halen. Ja, nu heel stil zijn en niet meer spreken, niemand bij u toelaten, hoor!"

Hij ging de trappen af. Daar stond de telegraphist, met de pen achter 't oor, op zijn trekbeen een schrede naderend, verarmoede natuur, bloedloos aangezicht:

„Toch niet erg, zeker?" vroeg hij belangstellend.

„Neen, neen, niets: eenige dagen rust," zei de dokter. Hij keek nog eens om naar den weghinkende:

„Ellendeling!" murmelde hij.

De chef stond buiten met de roode kepi op en ook hij vroeg: „Niet erg, zeker?"

„Neen, neen," zei Otto, hetzelfde herhalend. „Vijf voet, zes duim, wat een kerel!" bromde hij met droeve bewondering zich heenspoedend.

VII.

„Heel convenabel, heel convenabel, hoegenaamd niet gemeen," zei madame D'Haeyer aan Colette, van Otto sprekend,

„ik vind er niets op af te keuren; indien ik ziek werd zou hij mijn dokter zijn," en terwijl ze die verklaring plechtig aflegde, trok zij haar wenkbrauwen met zelfvoldaanheid op, fier over hetgeen haar een buitengewoon snedige ontdekking scheen.

Zij had hem namelijk haar beenen getoond, niet in de hoop op genezing of beterschap, wel wetend dat ze dood waren, enkel als een krankheidswonder; hem gevraagd, of hij nog ooit iets dergelijks gezien had; waarop het antwoord was geweest: „In dien aard wel, maar zóó nooit." Zie, dat had haar bevredigd: de mensch munt gaarne uit, om 't even in wat, zij het ook in een ziektegeval, en hier droeg de arme voorzeker een palm weg. Hij had naast haar gezeten, zacht Mirza en Pitoe afwerend, die zich eindelijk, o nieuw wonder! door hem op den kop hadden laten streelen.

Otto keerde later terug met het fleschje. Hij trok de smalle trapjes op naar het klein kamertje.

Berenice, gehoorzaam, had zich neergelegd, het prachtig haar los, thans veel verdonkerd, ontrold op 't hagelblanke kussen; het laken hoog opgetrokken, zoodat enkel hare oogen, haar verontrustende koortsoogen zichtbaar schenen in dat bedekt aangezichtje.

„Stil," zei hij, „stil," wel wetend, dat een kranke steeds wat ontroerd is door de komst van den geneesheer, en wachtend tot de pols — in zoover de omstandigheden het toelieten — kalmer werd, keek hij eens rond: alles zoo net, zoo ordelijk, zoo meisjesachtig-sierlijk ingericht! En toch de vele boeken en wat niet al! geestesbehoeften aanduidend: „Lief, leerzuchtig kind!" murmelde hij inwendig. Toen ging hij eens aan het raampje staan en keek over het pad, langs waar de reizigersingang was, in het tuintje met een haag daarvan gescheiden: hier en daar trachtte reeds wat leven op de struiken te botten; de naakte-wijvekens, [1]) uitgebloeid, lieten hun vuilwitte kopjes hangen tusschen de weelderige spitse blaarkens, die ze voorzeker overweldigd hadden uit meewarigheid om hun ontijdig verwelken te bergen in een graf van weelderig opgeschoten groen; een purper-roze miserie-boomken bloeide, gansch alleen staande, in een hoekje — overvloedig aan bloempjes zijn kracht verspild — zonder een enkel loovertje

---

1) Sneeuwklokjes.

daarop; en een zeer groote donker gekleurde pyrrhus-struik trok Otto's aandacht: een beeld van kloekheid in het plantenrijk: rood met bloesem overdekt, glimlachend van gezonden groeilust....

Doch hij keerde weder tot Berenice, zat neder bij haar, zocht hare hand, bracht ze boven de deken, haalde zijn uurwerk uit en telde, terwijl zij hem als beangstigd aankeek. De avond begon binnen te schemeren, een zachte, zoele voorjaarsavond, die een laatste zonnestraal op het ledikant schoot.

„Drink dat," zei Otto, Berenice met de éene hand achter den rug half recht trekkend, terwijl hij haar een uit het fleschje volgegoten lepel sulfonale voorhield.

Dat deed zij, legde zich weder en hij duwde de sprei achter haar nek toe en toen ving hij een preek aan:

„Niet meer spreken...."

Doch bij den eersten volzin onderbrak zij hem reeds met blinkend oog en zenuwachtige gebaren:

„O, Otto, ik zal weder niet kunnen slapen, wee mij, ik ben zoo woelziek, het is als kookte mijn hart."

„Zwijg, kind," beval hij nogmaals en zag haar aan doordringend, magnetisch-gebiedend, „gij zult, gij moet slapen: thans is uw lichaam onder de heerschappij van uw geest; dat gaat veranderen, de slaapdrank zal dra zijn werking op u uitoefenen, uw geest zal onder de macht van het stoffelijke geraken, of hij wil of niet. En nu help daaraan mede: geen storende denkbeelden, geen bekommernis, geen kwellende herinneringen; maar zoek in 't verleden naar iets wat u bekoord heeft en laat uw phantasie vrij spel daarmee; morgen keer ik weder, en nu goeden nacht!"

Hij was weg, de deur zacht achter zich toegetrokken.

„In 't verleden!" had hij gezegd. „Neen, neen, maar aan het heden," dacht Berenice; en, terwijl haar brein in verdooving geraakte, was het haar als verzonk zij zalig in een zacht kussen, gevormd door duizenden geurige bloemen, en het gebeurde toen, dat zij een heel, heel klein kind werd en Otto hare moeder was, en hij haar daaruit opnam in zijne armen en met haar de ruimten invloog verre, verre tot in, tot door en tot voorbij de wolken in oneindig blauwe lucht....

VIII.

En thans begon er voor Berenice naar ziel en lichaam een eenig, eigenaardig tijdstip, een tijdstip als het ware van verstompt genot: haar hoofdje ledig, de gedachten alle er uit weggenomen, niets meer daarin dan een onweerstaanbare zucht naar rust, een overgave daaraan, een verzinken daarin; bleek, onbeweeglijk lag ze op hare peluw, met de oogen half toe, oogen die niet meer keken, al zagen ze onbepaald de voorwerpen vóór hen; hare ooren vingen klanken op, zonder dat haar geest er een beduidenis aan hechtte: de buitendeur van 't stationsgebouw open gaande en toeslaande; menschenstemmen; een aanrollend en stilhoudend rijtuig; een aanzuchtende locomotief; en daarna weer voor een paar uren de algeheele stilte, slechts verbroken door 't voorbijdonderen van een sneltrein; dan hoorde ze het telefoongetik, de windmuziek, hoog in de telefoondraden zelve, en het gekwetter der zwaluwen op en onder het glazen afdak.

Het was haar al om het even; ware er brand ontstaan, wie weet of 't haar genoeg zou hebben opgeschrokken om plots heen te vliên. En toch waren al die nauw opgevangen levensgeruchten om haar henen een bron van onbewust, bestendig genieten; genieten van haar rust, van het aan die bedrijvigheid niet meedoen, van het neerduiken in algeheele onverschilligheid; dat ijle of zware, ze zou niet geweten hebben wat van beiden, indien ze denkkracht tot navorschen had bezeten, was zulk een zalig gevoel van verdooving; tot één enkele, kleine inspanning was haar brein nog in staat: diegene om zich wakker te houden, tenminste enkel half in te sluimeren om te blijven voelen, hoe goed ze daar als levenloos lag. Ze was zoo zwak, dat de kleinste beweging haar te veel werd en zij hoofdschuddend soms eten weigerde om den last niet te hebben het te brengen aan den mond.

„Bloedarmoede in de hersenen," zei Otto.

Omtrent den avond kwam hij telkens. En in omfloersde droomerij wachtte zij hem, met die zekerheid, die geen teleurstelling vreest en van verbeiden een genot maakt. Zij lag te luisteren naar zijn stap, dien zij met zieke-menschens-waarnemings-verfijning — zonderling in haar algemeenen toestand van verstandelijke logheid — onder alle stappen herkende.

Zijn komst wekte tijdelijk leven in haar op. Zij zette zich overeind, sprak met hem, wel niet veel, maar toch wat, dankte hem en zei en beloofde, dat ze zijn voorschriften volgen, en voedsel nemen zou. Zij was heel oprecht in 't voornemen; maar zoodra hij heen was, schoot haar kracht te kort, zij wilde wel, zij kon echter niet en liet zich over aan haar zoete geestverbijstering.

Elken avond herhaalde hij zijn thans zoo onnoodige preek: „Geen bekommernissen, geen terugblik in het treurig verleden, geen studie-kwelling," en wat niet al! Hij stond daar vóór haar bed, nadat hij haar den dagelijkschen lepel medicijn had toegediend, zoo braaf, zoo welmeenend, zoo vol toewijding. Zij hoorde hem aan, reeds half verloomd, en telkens was het haar weder als werd zij een kind, een heel klein kind, dat hij op den schoot nam als een moeder doet en aan zijn hart vertroetelde....

Eens zei ze 't hem glimlachend, ontroerd door zijn toegeeflijkheid:

„Ge zijt net een moeder voor mij, en ik heb u lief alsof ge mijn moeder waart."

En.... o wonder! Een trek van pijn kwam daarbij op zijn mond. Hij poogde ook te glimlachen; maar het was met dat noodlijdend-bochelachtige, dat haar soms zoo smartelijk opviel.

„Ik ben u heel erkentelijk, Otto," hernam ze, wat onthutst, willend verbeteren wat ze misgesproken moest hebben, al wist ze niet wat: „Maar ik veroorzaak u zooveel last, ik weet niet hoe 't u niet verveelt, ik schaam er mij over."

„Ge beleedigt mij," zei hij ietwat scherp; en dan wilde hij 't ook verbeteren, op milder toon: „Ik ben immers dokter, het is mijn plicht de kranken te helpen."

Hij ging dien avond vroeger heen dan naar gewoonte.

Ieder maal trad hij eens bij madame D'Haeyer binnen, zat bij haar een korte poos, hoorde haar klachten aan, beantwoordde haar angstige vragen over de kleindochter; zij wrikte daarbij op haar zetel in zoover het haar mogelijk was en bejammerde het, dat ze niet naar boven kon gaan. Hij stelde ze gerust. Binnen eenige dagen zou Berenice zelve beneden komen; nu was het maar best, dat ze eens goed uitrustte; dan zou ze flink haar bezigheden hervatten.

Op dit punt bevredigd, begon de kranke vrouw te klagen over August, haar zoon: „Zoo ongevoelig," zei ze; „bedenk, dokter, dat hij dagelijks enkel tot aan de slaapkamerdeur gaat bij dat kind — de dienstmeid heeft het mij verteld — eens binnenloert om te weten of ze slaapt, en als ze opkijkt en zegt: „Onkel," niet anders antwoordt dan: „Beter?" — „Ja, ja, Onkel, kom binnen!" — „Neen, neen," zegt hij, met een sussende handbeweging, „houd u maar stil, lieve," en weg is hij."

En madame D'Haeyer schudde het hoofd:

„Onder ons gezegd, zulk een egoïst bestaat er in heel de wereld niet," voegde ze er met een zucht van miskenning bij. „En wat heeft hij voor mij, zijn arme moeder over?"

Otto zweeg, heimelijk tandenknarsend: „Zooveel onbewuste ondankbaarheid!" en het Gemeentehuis, het oud-wordend Reinildeken, de roode kepi boven de hooge gestalte, dit alles wemelde voor zijn geestesoog.

„Vijf voet, zes duim!" dacht hij en aan een rampzalige melaatsche geketend, zelf vol kracht en levenseischen, vastgenageld aan den bodem van een dorpsstation!...."

„Convenabel, heel convenabel, alles wat convenabel is," verklaarde madame D'Haeyer, later aan den haar goeden nacht wenschenden August, Otto bedoelend.

IX.

Terwijl Berenice aldus in genoeglijke zelfzucht haar jonge dagen doorsluimerde, was voor de oude meid, Colette, een tijdperk van harte-woeling aangebroken.

„Wer nie sein Brod mit Thränen ass,
Wer nie die kummervollen Nächte
Auf seinem Bette weinend sass,
Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte,"

laat Goethe den harpenaar in „Wilhelm Meister" zingen.

Onder de drukking van die vredeverstorende geesten was Colette geraakt: haar brood at zij met verheimelijkte tranen, vele harer nachten bracht ze slapeloos door.

Wat waren hare bekommernissen over den handel en wandel van Martinus geweest in vergelijking van wat haar nu kwelde!

Het was namelijk in Vroden verteld en haar aan het oor gekomen, dat Otto, op dien heugelijken dag van het terugvinden, Berenice ontstuimig aan zijn hart had gedrukt. De openbare meening had zich laten verschalken door de verzekeringen van Colette, dat hij niet trouwen zou. Thans nam ze wederwraak:

„Hij heeft zich beklapt,” [1] zeiden de menschen, „hij kan het niet meer loochenen, dat hij met Berenice vrijt.”

Ondanks dat algemeen geloofde, loochende Colette het toch; zij ontkende het tegenover haar zelve; want de bekentenis was het omstooten van het gebouw, dat hare toekomst beschutten moest. De mogelijkheid van zijn liefde en huwelijksplannen erkennen was hare nederlaag. En zij wikte en woog de kansen voor en tegen. Bijwijlen scheen het haar dwaas twijfel in haar gemoed toe te laten, bij zijn menigvuldige verklaringen van voorgenomen levensregel, hij dien zij wist zoo kalm-beraden, ernstig, woordgetrouw te zijn. En als ze zich zelve met alle mogelijke redeneeringen had gerustgesteld en zich, na uren overeind in haar bed zitten, neervlijde, boorde de helsche twijfel een hol in haar hart: tegenstrijdige weerleggingen slopen binnen, folterden haar: Otto, haar lieveling, dat kind met zooveel moederzorg door haar aan den dood ontworsteld, aan ziekten en kwalen ontrukt, zou, opgegroeid, haar nu verlaten en al haar toewijding verloochenen voor een andere, een jong ding, dat zelf geen gezondheid had. Al de bespiegelingen van stoffelijken-welstand-verlies voor haar verzwonden als rook in de lucht, werden opgelost als damp in den nevel, telkens dat gevoel van jaloezie in haar opkwam. Zij balde de vuisten in 't donker van wanhoopsprangen. Toen viel in eens haar woede onder 't besef van overdrijving, en zei ze tot zich zelve, dat er niets van waar was.

Een ander element van stoornis trad nog in, tenminste in haar reeds zoo diep geschokt gemoed: de vader van „die baarze” uit den „Bierboom”, zooals Colette de herbergmeid verachtend noemde, was plotseling gestorven. Hij was lang „kaduikelijk” geweest, een voorwerp van verwijdering voor de bezoekers, wien het gezicht van ziekte en verzwakking een hekel was. Althans Colette had zich steeds ingebeeld,

[1]) Verraden.

dat hij een hinderpaal uitmaakte voor een eindbesluit van Martinus. Nu was de „baarze" alleen meesteres, niet onbemiddeld zelfs. Wat zou de toekomst nu verhelen? Martinus wás naar den lijkdienst geweest, na de familieleden het eerst van allen ten offeren, dat wist Colette reeds, voordat hij thuis kwam, en zij had een oogenblik vermoed, dat hij ginder aan den maaltijd deelnemen zou; maar neen, zoover had hij het niet gedreven, zijn oneer niet uitgekraamd, Goddank.

Dienzelfden avond kwam Edward een weinig bedronken thuis en in de afwezigheid van den oudsten broeder begon hij:

„Hé, Clette, zoodat wij hier ons matten mogen beginnen oprollen; dat is twee vliegen met eenen slag, Martinus met ge weet wel wie, Otto met Berenice, Zondag hangen ze allen in 't kasken [1]."

„Zwijg, dwazerik," zei Colette. Zij geloofde 't wel niet, maar de nieuwmare, die hij uit de herbergen moest meegebracht hebben, maakte haar kregelig.

„Hieruit! hieruit, alle twee: „tsjootens op uw stroo! [2]" zei Edward ook boos geworden.

Indien 't eens waar was? De onderstelling schoot een schicht in haar hart.

Er met Otto zelf over spreken? Hem verklaring uitlokken? Dat nooit. Twijfel over zijn grondbeginsels toonen, was die grondbeginsels reeds aan 't wankelen brengen.

Maar Colette, die in hare oude-jonge-dochter-stroefheid zelden of nooit .met buren in aanraking was gekomen, nam thans haar toevlucht tot onrechtstreeksche inlichtingen. Zij sloeg op straat een praatje met Tekla, de meid van notaris Sonck, en bracht het gesprek op Otto.

Deze, kwaaddenkerij gretig ruikend, kwam een paar stappen nader, keek eens links en rechts met glurende voorzichtigheid, ook eens achteruit in de open huispoort of niemand daar was, steunde op haar veegborstel, legde toen den wijsvinger op haar neus en zeer dicht aan 't oor van Colette:

„Hij vrijt met Berenice."

„Dat geloof ik niet," stamelde de tante, het was als een angstkreet, die uit haar borst opsteeg.

---

1) In de huwelijksaankondigingen.

2) Varkens, uw einde nadert.

Maar de doortrapte klappei had dien pijl niet afgeschoten zonder venijniger voorraad in haar koker:

„Hij vrijt met haar, zeg ik u."

„Hoe weet ge dat, wie heeft u dat verzekerd?" vroeg Colette, heel bleek geworden.

„Ha, ha, ha!" antwoordde de andere, „alsof ik geen oogen had om te zien. Hij loopt alle avonden naar het stationsgebouw."

„Ja," betuigde Colette, een vertrouwen huichelend, dat ze er verre van af was te bezitten, „maar zij is ziek, och, en hij aanziet ze als een kind; ze zat immers altijd te onzent."

„Juist dàt; waarom liet ge zoo iets toe? dat was met vuur spelen en gij hebt uw pootjes daarbij verbrand. Overigens, ik lach met zulke ziekten."

Colette stond heel onthutst onder den zweepslag dier oordeelkundige beschuldiging: „Jamaar, jamaar," brabbelde zij, „wie zou zich daaraan verwachten?" en dan met plotse wilskracht in schijn alle vermoedens weggooiend, „straatklap, ik weet wel beter, daar is niets van aan."

„Niets van aan," weerlegde Tekla, met zichtbaar zielsgenot haar doelmatig wapen hanteerend, „en waarom draagt hij haar alle avonden de schoonste roos uit ons perk mee, dáár?" zei ze triomfant, dat onweerlegbaar vertoog plots ontrollend.

„Doet hij dat?" vroeg Colette, als verdwaasd vóór zich starend.

De twee haar scherp aankijkende oogjes schitterden van sluw genot, boosaardig lachten de fijne lippen.

„Ja, hij doet de ronde van ons perk, met zijn open pennemes in de hand, zoekt, snijdt een bloem af — zie dat kan ik niet verdragen —" voegde Tekla er in eens nijdig aan toe, „soms met de schoonste botten er bij op," en met haar beweegbaar gelaat, weder guitig gerimpeld, „en omdat dat zoet meisje zich niet bezeeren zou, schaaft hij de doornen zorgvuldig af," en bits lachte zij.

Colette lachte niet mede.

„Hij heeft mij nog nooit een bloem meegebracht, mij aan wie hij zooveel is verschuldigd," zuchtte zij en dan, „maar dat zijn zijn bloemen niet, hij mag ze niet pakken, hij is te eerlijk om zoo iets te doen," wierp zij als laatste woord van toevlucht op.

„Alsof de notaris, die dwaas" — en hier loerde Tekla nogmaals naar binnen," hem niet gezegd had: „Snij maar af, dokter, zooveel rozen, als ge wilt, indien ge goest hebt om een boekeetje in uw kamer te stellen," en Tekla trachtte den spreektoon van haar meester minachtend na te maken.

„Wat is dat voor een wereld en waar gaan wij naartoe!" jammerde Colette, met haar verzwaard pak onrust in haar huis trekkend.

X.

Ook voor Berenice was de tijd van windstilte uit. Gemoedsstormen waren in aantocht, onzichtbaar samentrekkend aan haar levenszwerk.

Het eerste donderwolkje werd haar door de jonge dienstmeid boven 't hoofd gedreven. Deze dom, praatziek, gevaarlijk-oprecht vertelde vaak het een en ander aan haar kranke meesteres, dingen, die Berenice hoorde, waar ze niet naar luisterde of die ze onmiddellijk vergat. Thans stond ze daar: kleine oogjes, dikke wangen, lompe lippen en zij lachte, gansch verstokt van ziele-tastvermogen:

„Juffrouw Berenice, weet ge wat de menschen nu zeggen?"

„Neen," was 't antwoord van onaandachtige onverschilligheid.

„Dat ge u als ziek aanstelt om den dokter altijd bij u te hebben."

Een eerste bliksemschicht. Berenice schoot zich overeind, gekwetst alreede. Toen haalde ze de schouders op en bleef zwijgen.

„Hij een krekel, zij die maar de oogen toe te duwen is, dat zal de goede soort zijn om van te kweeken," zeggen de menschen, „en de reeds rijk aan levenservaring jonge meid lachte om die grofheid.

Een donker rood overtoog het wit gelaat van Berenice.

Juist toen werd op de deur geklopt en Colette trad binnen. Zij kwam ondertusschen tot bezoek. Gewoonlijk zat ze bij het ledikant, stijf, gepantserd in haar zijden pelerine, met het hoofd heel recht, strak voor zich uitkijkend, de gedachten elders.

Weinig werd er verhandeld. Berenice had geen lust tot praten, met verwondering in haar verdoofd brein de stroeve

stilzwijgendheid der oude dochter gadeslaande, zonder dat zij naar de oorzaak zocht.

„Hoe is 't?" vroeg Colette, op haar kousen geruischloos naderend, „ligt ge nog altijd daar?"

Die eenvoudige woorden, telkens met een stil „ja" beantwoord, verwondden Berenice ditmaal als een verwijt.

„Beter," zei ze, „morgen ga ik beneden." Met groote inspanning kwam ze plots tot dat besluit.

„Ge hebt gelijk; is dat daar nu een liggen!" zei Colette, „wie niet ziek is, zou er ziek van worden. Men zou wel ten letste de menschen sprekend maken."

Zij ook, Colette ook! Berenice schrok.

En toen Colette heen was, herkauwde ze met wrangheid die gezegden.

Otto op zijn beurt was verwonderd: hij vond haar opgewekter. Was het een terugkeer tot het normale? Wie of wat had hem teweeggebracht?

Zij weigerde zijn hand, die haar de medicijn aanbood. „Ik voel mij goed," zei ze, en ook tot hem als tot Colette: „morgen kom ik beneden bij grootmoeder, zeg het haar."

Vanwaar toch die terugwerking, die hij tevergeefs had uitgelokt? En, zonderling, wat hem had hoeven te verheugen, boezemde hem een onbepaalde onrust in; ook voor zijn intuïtief gevoel was er een verre storm aan den gezichteinder oprijzend, die opgewektheid was niet door herwinning van kracht of levenslust ontstaan.

Onvoldaan keerde hij dien avond huiswaarts. Toen hij hier in 't stationsgebouw aankwam, glom de hemel al goud en purperrood. Die heerlijkheden bewonderend, was hij blijven staan. Thans lag het westen in grauw gehuld: een enkel dofroze streep kleurde het onderste der wolken nog, als een laatste hopestraal, die door de sombere floersen brak en ook gedoemd tot sterven was....

XI.

Berenice had echter te veel van hare krachten geëischt, toen ze zoo plots het besluit genomen had hersteld te zijn; want het had haar immer toegeschenen, dat de genezing enkel van haar wil afhing en die wil te zwak bleek, zoolang geen

prikkel tot opwekking ontstond. Wel was ze beneden gegaan bij grootmoeder, wel had ze gezegd, dat ze zich sterker voelde, maar de bleekheid harer wangen had verraad gepleegd. De meid had gezien, hoe ze zich aan de trapleuning had moeten vasthouden, gezien dat hare knieën knakten en dat zij wankelde.

Madame D'Haeyer was zoo blij geweest de lievelinge weer te hebben, ze had als dankend de handen saamgevouwen: „Och, mijn kind, mijn kind toch! En dat ik niet boven bij u kon gaan! Ge weet toch, dat het geen kwade wil was, niet waar?"

Of Berenice het wist! Arme grootmoeder, die dat nog betwijfelde! Berenice legde in streelende rust haar hoofdje op den trouwen schouder. Mirza en Pitoe likten hare vingeren. Onkel August kwam binnen en zei met een ietwat verhelderd aangezicht:

„Kijk, zijt ge verrezen?" en Berenice voelde een wijle groote genegenheids-voldoening.

Maar daarmee was het uit. Zoodra ze een haakwerkje ter hand genomen had, moest ze 't opnieuw neerleggen: het bloed steeg naar omhoog, wolkte op haar voorhoofd in een roode plek, deed hare oogleden en het bovenste van haar neus tusschen de wenkbrauwen opzwellen, en daarbij kreeg ze een hoogst onbehagelijke zwaarte in het hoofd, alsof zij te diep neerstoop of met het hoofd omlaag hing, als stak een dikke prop er in, die haar belette door de neusgaten te ademen.

„Al zenuwaandoeningen," zei Otto, „opdrang na bloedarmoede."

Eens vroeg grootmoeder haar om een postkaart naar een leverancier te schrijven. De drukletters daarop dansten voor hare oogen, zij brabbelde wat met hare pen, maar vormde trekken, die geen zin hadden, en toen legde zij haar aangezicht er op en schreide, gansch moedeloos:

„O, ik zal nooit meer genezen, nooit!"

„Onzin;" zei madame D'Haeyer, „wie heeft dat ooit gehoord van iemand, die nog zoo jong is als gij? Laat mij spreken, ik ben er veel slechter aan toe en blijf toch leven, kind."

Dat was geen troost voor Berenice: het lot harer grootmoeder scheen haar het hachelijkste wat ze droomen kon.

Colette kwam van tijd tot tijd, zat bij de beiden, onder

den zwaren last van haar eigen bekommernissen, heimelijk verscholen in de kerkers van het hart. Dat moest ze zwijgen, opkroppen. Het drukte log op haar gemoed, en het was haar een troost een klep te openen aan bekenbaar leed: Otto was niet wel, vond ze, hij zag er vervallen uit. Hoorden zij ook niet, dat hij kuchte, zagen ze niet, dat hij de hand op zijn borst legde, als deed het daar zeer? Hij was zoo zwak! Hij slurpte eieren den dag door en Doksken, de knecht van notaris Sonck, die hem thans voerde, had verklikt, dat er fleschjes champagne in den bak van 't rijtuig staken, waarmee hij zich van tijd tot tijd opknappen moest. En Colette ging daarop heen, Berenice met beklemd hart achterlatend.

Vaak ook sprak ze van dingen, waaraan ze niet of weinig dacht, van een hanengevecht, dat in 't geniep plaats had gehad in het „Vierweegsche" en dat Baasken van Dorpe zich groote straffen had kunnen op den hals trekken, indien de politie daar lont van rook. Zij vertelde van de bareel, die tusschen Vroden en Diependale was open geweest, en van een hoorndolle koe, die er juist doorliep en langs de sporen voortholde, toen de „fietiss [1]" aankwam en hoe het beest vermorzeld was, en men de overblijfsels met haken had moeten saamscharrelen.

Berenice voelde het bloed in hare aderen stollen, het leven uit haar weggaan bij die akeligheden, schier viel zij in bezwijming, alleen de gedachte nog verwijtend wakker in haar: „Waarom vertellen ze mij dat? weten ze toch niet, dat ik daar niet tegen kan?" en zij nam al haar krachten te zamen, stond op en wankelde heen.

„Gaat ge weg dan?" vroeg grootmoeder, niet begrijpend wat haar scheelde.

„Ja," zei ze, „een weinig liggen, grandmama."

„Al toegeefsels," bromde Colette en toen met het vorschend oog strak, angstig op madame D'Haeyer gericht: „Is Otto vandaag al geweest?"

„Ja, eens even binnen in 't voorbijgaan, hij zei: „tot vanavond," 't is dat hij weer zal keeren, hij ziet er zeker geen goed in," zuchtte zij.

„Ik ook niet," antwoordde de stroeve meid beduidenisvol.

---

[1]) Sneltrein.

„Twee keeren daags nu, twee keeren! het gaat hier met verbeteringen," herhaalde de kwelgeest van haar gemoed, met zijn helschen doorn van spot daarin wroetend.... en met een pak van toekomst-vrees, dat elken dag haar diep en dieper naar den grond neerdrukte, verliet Colette het stationsgebouw.

Middelerwijl lag Berenice op haar leuningstoel; ze lag na te denken, hoe de toestand veranderd was, hoe verslecht, hoe overgevoelig ze geworden was: van onverschillige zelfzucht, en vadsig welbehagen gekomen tot pathologisch hartgetril en wezenlijke lichaamspijn bij 't hooren van het minste leed anderen aangedaan. En zij maakte vergelijkingen: toen de jonge meid haar medegedeeld had, dat het oudste kind van Mietje dood was, ellendig gestorven, een echt martelaartje, had ze 't aanhoord en niets daarbij gevoeld van medelij of verteedering, zelfs niet toen de vrees werd geopperd, dat het jonger knaapje denzelfden weg opgaan zou: „Ook een vogeltje voor de kat." Het was in haar binnenste als een uitgedoofd vuur, dat sterker dan ooit uit de asch oplaaide. De eenvoudige formuul van die vrees deed haar nu aan tot tranen storten toe, de vergelijking van 't vogeltje voor de kat spookte in haar fantasie.

Otto kwam voortdurend met de avondschemering. Hij bracht nog steeds een roosje zonder doornen mee, de stekels zorgvuldig afgesnipperd. Hij zat bij haar, vóór haar, vroeg wat ze voelde, hoe ze was: „Altijd dat besef van beven in armen en beenen," zei ze, „en, zonderling, als ik den arm of het been uitsteek om te zien hoe erg ze sidderen, ontdek ik geen beweging daarin, al meen ik ze te voelen. Maantjes schemeren voor mijn oogen, zelfs als de schelen dicht zijn en ik met het gelaat naar de klaarte lig. 's Nachts krijg ik in eens kou, trek alles wat ik vind op mij, mijn tanden klapperen, en, zonder overgang, zonder bespeurbaar tijdverloop krijg ik het onuitstaanbaar warm, zweet barst op mijn voorhoofd uit en parelt in kleine druppeltjes op den rug mijner hand, en ik schiet mij overeind, schuw, met verdubbelden harteklop. Otto, indien een hinderpaal of iemand mij tegenhield mij op te richten, wat zou er gebeuren met mij?"

„Niets," zei hij, „volstrekt niets, die krampachtige aanstoot zou van lieverlede overgaan."

„Neen, ik zou er aan sterven," verzekerde Berenice.

Lang kon hij haar aanstaren met raadselachtigen blik. Toen keek zij elders, toen zwegen beiden: „Berenice.... Berenice," bracht hij eindelijk uit met een groote pauze tusschen de twee oproepen tot aandachtigheid, en: „Otto," antwoordde zij, doch enkel zielsafwezig, ruimen tijd daarna....

XII.

Toch nam de jeugd, zoo niet de taaiheid van gestel ten letste de bovenhand: betrekkelijke kracht keerde weder, kalmte stilde de zenuwen, de zware wolken klaarden op in haar brein, de letters schemerden niet meer voor haar oog, als ze een boek of dagblad opnam en, ofschoon dat bevend gevoel in de beenen of de armen haar noodzaakte 't zij, na eenige stappen gaans, neer te zitten of elken ondernomen arbeid te staken, en haar lang nog bijbleef, was de kleur op haar aangezicht teruggekeerd, het rood op haar mond, de leerlust weer ontstaan.

„Nog niet, nog niet," beval Otto immer tevergeefs, „ge moet u nog in acht nemen; instorten kan gevaarlijk zijn."

Martinus bracht zijn woord in 't midden, thuis, telkens van Berenice en haar ongesteldheid sprake was en, sententieus, vond hij een verklaring: „Al die nieuwerwetsche ziekten komen uit twee oorzaken voort, ten eerste," zei hij den eenen wijsvinger op den anderen leggend, „uit de vervalsching der levensmiddelen, ten tweede," en de middenvinger kreeg nu een klap, „uit het onrustwekkend straatverkeer; een fatsoenlijk mensch kan geen voet meer buiten den drempel zetten zonder het getoet te hooren van een aansnellenden velo; rap omgekeken, op zij gesprongen; uit den weg voor den eenen, zoo is een ander reeds daar; en dan het „tak, tak, tak" van de motocycles, gevaarlijker nog door hun onstuimig rijden; de automobielen, onheils-machines, die de wandelaars in een bestendigen staat van angst houden; die lieden daarin met maskers op, spoken der verbeelding, voor wie ontvankelijk is van gemoed. Eenzame wegen zoeken om ze te ontgaan? Erger nog, want de fietsers kennen die ook en kiezen ze bij voorkeur uit. Dan de buurttrams met hun onveilige doortochten, „fa! fa! fa!", plots vernomen aan een ommedraai

der soms zeer smalle baan, en de rijtuigen en wagens van eertijds op den hoop toe. Welk gestel is sterk genoeg tegen dat immerdreigend gevaar? Wie goed genoeg ter been om niets te duchten?"

Colette en Edward knikten toestemmend; Otto glimlachte om dien uitval, waarin wel waarheid lag.

En Martinus snoot zijn neus gewichtig en schrapte wijsheidbewust luid zijn keel.

„Ziek," zei Colette minachtend tegen Martinus alleen, „Berenice is zooveel ziek als ik of gij; maar ze veinst het om Otto altijd bij zich te hebben, ze heeft haar boontjes op hem te weeken gelegd [1]). Een dokter! die stap ware groot voor een meisje, dat geen rooden duit bezit."

Het was merkwaardig, hoe verwonderd en uitvorschend Martinus zijn zuster bij deze onderstelling aankeek door zijn groote, in koper gevatte brilglazen, het werk stakend, met den vinger omhoog, waarop een vingerhoed zonder bodem stak:

„Die stap ware te groot," antwoordde hij knikkend.

Colette, ziende dat hij gunstig tot aanhooren was gestemd, las heel haar litanie van grieven af: de vele bezoeken van Otto, het meedragen der roosjes, de opspraak in 't dorp. Zij stond als een bedrukte Magdalena bij de door Edward en de gezellen reeds verlaten werktafel, waarop Martinus de laatste hand nog legde aan een kleedingstuk, gekruisbeend zittend tusschen lappen en snipperingen.

„Kweek dan andermans kinderen," zuchtte zij.

Haar argwaan zelf werd haar tot een spoorslag om Berenice meer en meer op te zoeken. Zij koos dien dag ook het naderend avonduur om naar het stationsgebouw te gaan. Zij zette zich schier sprakeloos bij madame D'Haeyer, die haar klachten uitte, en zij luisterde naar de komst van Otto. Ze herkende zijn tred, meende zij, tenminste ze wist met zekerheid, wanneer hij daar was aan een eigenaardig gekraak op de bovenste trappen. Stationshuisjes zijn meestal licht gebouwd, hel-gehoorig, elk geluid verkrijgt er waarde.

„Hij is daar!" zei ze met trillende aandoening.

„Ja, ja, en dat die beterschap zoo traag vordert," antwoordde de grootmoeder met allerlei klacht.

---

[1]) Inzichten op hem.

Maar Colette volgde haar redeneering niet, luisterend naar de voetstappen zijds in de kamer naast die boven haar hoofd, het verschuiven van een stoel, het zware van een mannenstem, het stil vermoeide van een meisjestoon, soms een gedempt dubbel lachgeluid. „Wat mogen ze aan elkander te vertellen hebben? Komt een dokter bij zijn zieken om grappen te verhalen?” Verontwaardigd keek Colette stroef voor zich, een dagblad, dat op de tafel lag, zenuwachtig verfrommelend, of een schaar open en toe knippend, of plukkend aan de fril van madame D'Haeyer's armkussen. O, die prangende onrust in haar binnenste! Het ergste was voor haar, wanneer de beiden zwegen. Zij scherpte haar gehoor. „Waarom houden ze nu met spreken op?”

Eindelijk hield zij het niet meer uit: „Ik ga eens boven bij Berenice,” zei ze en trok de trap op. „Mag ik binnenkomen?” vroeg ze met een tikje op de deur, die ze reeds open had, voordat het antwoord luiden kon.

En wanneer ze daar die twee zoo kalm te zamen vond, Berenice heel bleek, met de vermagerde handen boven de sprei lam-rustend, Otto op een afstand zittend, viel haar wrok in eens, geloofde ze weder aan het niet gehuichelde der ongesteldheid, aan 't noodige zijner zorg, en met belangstelling vroeg ze naar den toestand.

Otto schoof haar een stoel bij.

Was ze welkom, bracht ze stoornis? Een verlegenheid legde zich weldra over de groep. Een bewustzijn van indringing ontstond. Waarom was ze hier gekomen? Hoe kon ze weg geraken? Wat zou Otto denken van een dergelijk bespieden? En toch behoorde een overwinning op haar zelve tot de onmogelijkheden:

„Gaat ge mee?” vroeg ze eindelijk aan Otto.

„Tante, ik kom achterna, dadelijk, ik weerhoud u niet,” was zijn effen doch voor haar beduidenisvol antwoord.

Gekwetst vroeg ze zich af, of het de minnaar of de dokter was, die haar tegenwoordigheid te veel vond.

Berenice gaf teekens van onbehagen, keek beangstigd ter zijde naar het tafeltje, waarop in een glas roosjes stonden op verschillende dagen afgeplukt; het eene nauw ontluikend, het ander wijd open, een derde van roze paars geworden, een vierde zijn blaarkens neerstrooiend:

„O, Colette, neem ze mede, als 't u belieft, de reuk hindert mij," en zij zuchtte en wreef met de hand woelend over haar eensklaps blozend aangezicht.

De oude meid nam het glas en ging, al de gedachten in de war; als duizelig daalde zij het krakend trapje af: „Dáár, van Otto," zei ze, werktuigelijk het glas met een bons op de tafel ploffend.

De bloedlooze vingeren der gebrekkelijke oude vrouw streelden de rozeblaarkens, een glimlach van zelf-ingenomenheid verhelderde het gerimpeld gelaat:

„Hoe lief van hem," werd er gemurmeld, „altijd attentie, altijd er op bedacht mij genoegen te doen! Uw neef is waarlijk wel opgebracht, convenabel, heel convenabel, niet gemeen," werd er met gewichtige overtuiging bijgevoegd.

Colette hoorde de klanken wel, maar verstond ze niet, als verdwaasd van kommer en wrok, met een:

„Goên avond, tot morgen," heengaande, bijna zwenkend van verwarring, op straat steeds omkijkend naar 't stationsgebouw, of Otto nog niet volgde....

XIII.

Op een mooien Octoberdag zaten Otto en Berenice in het tuintje. Zij was thans veel beter en voor de eerste maal uitgegaan, rechtstreeks naar Colette om ze te danken voor haar belangstelling.

Colette was buiten bezig, zei Martinus, na een klein praatje, en Berenice ging er haar opzoeken. Colette was er echter niet, en in de plaats vond ze er Otto in 't lommer gezeten met een boek. Haar ziende aankomen, glimlachte hij en tikte een paar malen met den vinger op het bankje naast hem.

Berenice aarzelde een oogwenk: laten merken, dat ze iets zonderlings in dien toestand zag, was het zonderlinge, indien 't bestond, verergeren. Zij nam het als natuurlijk op en gehoorzaamde aan zijn gemeenzamen wenk.

Het weêr was overheerlijk, de hemel van staal; de lucht met goudglans doorwemeld. Boven hun hoofden aan den muur, vooruitspringend, bloeiden dof-geel de sterke takken van het klimop, door tallooze bijen omzwermd; late verbena's spreidden nog, op hun kruipende stengeltjes, kleurrijke starrentrosjes ten

toon tusschen verzengde bladertjes; een vlinder — pauwenoog — al fluweel, vermeide zich op het bloemenkussen eener donkere scabiosa, [1]) ronddraaiend, met zijn tromp den honig uit de kelkjes zuigend en, na vergaarden buit, hoog wegdwarrelend in de herfstzon....

En zij zelven zaten onder den kus dier laatste warme stralen, zoo warm, zoo koesterend, alsof de winter nooit komen kon....

Zijds stonden de boonenbedden, alles goud er op geworden, plantgoed in ritsen daaraan; spinnekoppen in hun netten op loer, hier en daar er tusschen.

En beiden genoten ook in die omgeving van stilte en natuurgenot, van tijd tot tijd een paar woorden wisselend, elkander soms eens aanlachend zonder grond daartoe, totdat Otto in eens opschrok: een luisterende nabijheid had zich geopenbaard in 't struikgewas achter den kerslaurier:

„Wie is daar?" riep hij driest.

Geen antwoord kwam.

„Wellicht de kat," meende Berenice, „of een vreemde hond, die door de haag gebroken is en in den grond wroet."

„Neen, neen," zei hij kortaf.

Zachtjes scheen de storing weg te ritselen in de richting van het huis.

De betoovering was echter weg, de stemming anders.

Het gesprek werd gedwongen, het stilzwijgen onbehagelijk. Opstaan, heengaan? Berenice dorst het niet doen. Zij frommelde zenuwachtig aan de kanten frillen van haar kleed, totdat een tweede gerucht, enkel door haar verfijnd gehoorsvermogen vatbaar, ze naar ginder, naar den huisgevel, naar omhoog deed kijken, waarop een onbedwingbare lach haar schokte.

„Wat krijgt ge? Wat is er?" vroeg Otto, medelachend uit sympathie.

„Het zoldervenster," murmelde zij.

Half was het opengegaan, en uit de spleet kwam het bovenste van een witte vrouwenmuts te voorschijn, een bespiedend oog en gretig oor verklikkend....

Otto zag het thans ook. Doch bij hem was het uitwerksel niet dat der vroolijkheid: hij sloeg met de vuist op de houten

[1]) Schurftkruid.

bank, dat het kraakte, en gaf een vloek, wat hij niet vaak in 't bijzijn van Berenice had gedaan:

„Zulk een spionsbedrijf! Zulk een voogdijschap!" stiet hij uit, „het begint mij te vervelen, bepaald, er moet een einde aan komen," besloot hij met energie.

Wellicht had de beloerende, ofschoon buiten gewoon stembereik, iets van den luiden uitroep gehoord of zijn gramstorige beweging waargenomen; althans het luik was weder dichtgetrokken, niets roerde om hen henen.

„Waarom doet tante Colette dat? Wat wil ze van ons?" vroeg Berenice roekeloos.

Hij zag haar aan, heel opwekking, heel vuur, met groote open oogen, en een krachtdadige kinbeweging, als iemand die een plots besluit neemt, of het verholene eensklaps openbaart:

„Wat ze van ons wil?" herhaalde hij hare woorden, „ons scheiden, ons verhinderen elkander lief te hebben. Waarom ze ons beloert langs alle kanten? Omdat ze jaloersch is op ons, omdat haar eigen hart verdord is, en zij geen opbloeien van min en wedermin verdragen kan; daarom doet ze 't," zei hij met een toomlooze vlugheid.

Hij had voorzeker het resultaat van dien uitval noch berekend noch voorzien, en het was met verbaasde ontsteltenis, dat hij het hoofdje van Berenice langs zijn schouder weg voelde glijden tot op zijn borst, waar het liggen bleef.

Hij onderging de zoetste aandoening van heel zijn leven, zijn hart vloeide over van onverwacht geluk:

„Berenice, Berenice!" riep hij in vervoering, terwijl hij haar gelaat met zijn beide handen optilde tot aan zijn gelaat om het uitbundig te kussen, „Berenice, kom, o kom!"

Toen schrok hij eensklaps: het was bleek en bloedloos als het aangezicht eener doode:

„In bezwijming!"

Hij vatte haar in zijn twee armen, zijn kloeke armen op dit angstwekkend oogenblik, want hij zou nooit vermoed hebben, dat hij de helft van zooveel lichaamskracht bezat, en droeg ze langs het pad zonder wankelen.

Het was echter iets verschrikkelijks: haar lippen waren dicht op elkaar gedrukt; klamheid parelde op haar slapen en het hoofdje, slap, bengelde op en neer.

Otto hijgde, uitgeput, toen hij zijn ongewonen last op de

sopha neerlegde. Berenice lag daar als een marmerbeeld.

Hij sprong naar 't rek, waar zijn apothekers-bokalen en fleschjes stonden, greep het verkeerde, stelde het weder, zocht en maakte zich door overijling ongeduldig.

„Voor een dokter, die kalm moet zijn, aldus het hoofd verliezen!" verweet hij zich zelven.

Eindelijk wreef hij haar slapen, het binnenste harer handen, besproeide haar aangezicht, liet haar iets prikkelends opsnuiven en.... weldra kwam ze bij, opende hare oogen, keek verwonderd rond en vroeg wat schier allen vragen, die uit een flauwte opstaan:

„Waar ben ik?"

„Hier bij mij, bij uw vriend, uw helper, uw dokter," haastte Otto zich haar te zeggen.

„Wat is er gebeurd?" stotterde zij heel stil.

„Niets, niemendal," fluisterde hij, „ge waart een beetje van uzelven. Zie, 't is reeds vergeten," suste hij haar.

En, de bezinning half weergekeerd zijnde: „Ik was daar zoo even in het tuintje, ik zat naast u op de bank, geloof ik; hoe kom ik hier?" vroeg Berenice met weifelenden blik, weder heel bleek wordend.

Een tweede bezwijming? Hij vreesde er voor. Spoedig had hij een kleine champagneflesch uitgehaald, de koorden en den ijzerdraad doorsneden. Een plof! en daar parelde het schuimend vocht in een groot glas.

Hij ondersteunde haar hoofd, deed haar heel den inhoud in één teug uitdrinken, en zag haar aan met de liefderijke uitdrukking van een moeder, die haar kind verpleegt. Haar hoofd was achterover in het kussen gezonken.

Schuw keek hij naar de deur, of zijn geduchte moei hen tot hier achtervolgen zou.

Niets roerde in het huis daarnevens; het verdoofd gerucht der naaimachine was alleen hoorbaar.

Iets vreemds doorstroomde Berenice in al de aderen van haar lichaam, iets ongekend-behagelijks; het ging uit van haar hersenen in een bedwelming vol genot; het verlamde haar geheel en hield toch in haar geest een soort van vervoering wakker: geen vrees, geen kommer, geen menschelijk opzicht meer; zij voelde zich sterk om tegen allen en alles op te staan, en had toch tevens het duidelijk besef, dat tegen

niets op te staan viel, dat niets te overwinnen of te veroveren, en alles in en om haar henen opperbest was. Zij keek naar de flesch met haar vergulden hals van kladpapier: zij had lust naar meer, naar veel nog daarvan, doch dorst dien lust niet uitdrukken. Zij sloot de oogen; sluimer omving haar, als met armen van dons, een sluimer vol waakbewustheid, en allengs ontstond een onbepaalde herinnering in haar, dat wat ze nu onderging, en wat haar nieuw had geschenen, niet nieuw was, dat alles haar van verre, verre.... van heel verre kwam; dat anderen vóór haar, aan wie ze door heimelijke natuurbanden was vastgeschakeld, het ook gevoeld hadden, en het een erfdeel van hen was.... en dat in de nevelen der toekomst voor haar misschien nog meer van dergelijke zalige verdooving lag....

Onderwijl zat Otto haar aan te zien.

„Berenice!" lispte hij, „Berenice!" Een wonder voor zich zelven was hij nu en met blijden, inwendigen schimplach herhaalde hij:

„Ha, ha, ha! al die voornemens, al die beduchtheid, al die overtuigingen, al die verzekeringen, uiteengestoven als een hoop met kaf bij den eersten liefdewind, die er in woei!" Zwak en machteloos was hij tegenover eigen vastberadenheid van 't oogenblik, dat een jong, bemind meisje haar hoofd op zijn schouder lei....

Hoe lang hij daar aldus zat, wist hij niet, wat hij daarbij al gedacht en gedroomd had, vergat hij naderhand; maar dat die dag, dat die uren in zijn leven bij alle andere uitblonken als schitterende opaalschilfers in de ruwe rots, dat onthield hij wel en daarvoor zegende hij het lot.

Toen Berenice ontwaakte uit die doezeling, begon de avond reeds zijn floersen aan de vensters dicht te trekken.

„Hoe lang heb ik geslapen?" vroeg ze, de armen boven haar hoofd uitrekkend.

„Dat weet ik niet, ge hebt slechts tweemaal de wimpers half geopend," glimlachte hij.

Hij had haar dus bewaakt, den blik niet van haar afgewend!....

Doch eensklaps sloeg ze de hand op haar voorhoofd, „o wat doet het daar zeer!" klaagde zij, „en hier!" op haar middel voelend. Zij schoot zich overeind, heel ongesteld.

„Te veel, ik heb haar in mijn verwarring veel te veel

gegeven," verweet Otto zich zelven, hij ook ontwaakt, doch uit een zieleroes.

„Het is mooi, heel mooi, wat hier gebeurt!" klonk een verkropte stem aan de opengestampte deur en Colette trad binnen, bleek van woede, heel strijdlust in haar pantser van zijde, dat ijzer scheen.

„Hieruit, schandaal!" gebood ze aan Berenice.

Doch Otto sprong tusschen beiden: „Ge hebt hier niets te gebieden, gij," kreet hij met de vuist naar Colette toe.

Het werd een vreeselijk spektakel, Martinus, de gezellen, Edward en zelfs notaris Sonck kwamen op het gerucht toegeloopen:

„Wat is er? Wat gebeurt er hier?" riepen ze.

Colette kreeg een zonderlingen aanval, ze begon te beven, te klapperen met haar tanden, te slingeren met haar armen en viel neder op een stoel.

Dat redde eenigszins den toestand, leidde de aandacht af.

Elk bemoeide zich om haar, terwijl Berenice bevend wegsloop.

„'t Is niets, niets, een zenuwcrisis," verzekerde Otto, Colette's hoofd ondersteunend.

„Loop, gauw, een emmer water over haar!"

„'t Is de vallende ziekte," verklaarde plechtig Tekla, de dienstmeid van notaris Sonck....

XIV.

Het was er uit, het groote woord, zoo onverwacht voor hem zelven uitgesproken, onder de impulsie van een machtig gevoel, dat als een woeste stroom alle wijsheidsdijken had vernield. Verstokt voor berouw, fier richtte Otto zich op met mannenkracht en veroveringslust de toekomst te gemoet gaande.

„Berenice, Berenice!" Hij zag slechts nog haar als einddoel van zijn leven. Over bergen en zeeën, door ondoordringbare oerwouden, brandende woestijnen, tusschen zwalpende ijsklompen zou hij haar opzoeken, indien het noodlot ze van hem verwijderen moest. En strijdbegeerte ontstond iets gewaagds voor haar bezit te mogen doen.

„Berenice, Berenice!" Hij strekte de armen naar haar uit in het ijle en vouwde ze ledig dicht op zijn borst. Was ze niet een deel van hem zelven? Had hij haar geest en haar hartje niet ontwikkeld, haar tot zijns gelijke van verstand, geleerdheids-

zucht en gevoel verheven? Was het geen wenk van de natuur zelve, dat hij ze liefhebben en beschermen moest op 's levens doornenpad? Doornen? Weg met die gedachte! Rozen zouden enkel bloeien om hen heen. Liefde heiligt alles, hult het alledaagsche in goudglans. Zwakheid, krankheid, erfelijkheid? Och, kom, vooroordeelen, onnoodige vrees. Wie op aarde voelde zich op dit oogenblik gezonder, sterker dan hij? Zenuwachtigheid bij haar? Het huwelijksleven zou alles tot het normale brengen. Juist in dat overgevoelige, dat subtiel verfijnde lag de bekoring, die van haar uitstraalde en hem omvademd hield in tooverglоed. Erfelijk belast... dat spook van zijn brein, dat zijn jeugd had met rouw omfloersd... Maar dwaas, die hij was, alsof de natuur geen hulpmiddelen bezat, alsof ze niet bestendig streefde om het verkeerde te beteugelen. Ten ergste dat het ging, zag men in ongezonde geslachten slechts enkele individuën ongeneesbaar aangetast. En de kinderen, zijn kinderen (want waar is de ongehuwde, die zich kan voorstellen, dat hij, gehuwd, kinderloos blijven zou?) waarom zouden ze leelijker, bloedloozer dan anderen zijn? Een verstandig opvoedingssysteem, doelmatige hygiëen, een goede levensregel kunnen veel aangeboren kwalen beteugelen. Indien bijvoorbeeld de kleinen van gestalte en de grooten altijd huns gelijken voortbrachten, zouden er weldra bevoorrechte en benadeelde reuzen- en dwergen-familiën ontstaan.... Weg, weg met zulken waan; hij was zelfs boos op zich zelven, dat de verscheurde flarden van zijn vroeger overtuiging hem nog tergend tegenwuifden, als storende armenplunje op bloei van hagedoorn....

Aan 't avondmaal werd hij tot de werkelijkheid teruggeroepen. Colette zat er aan, ontdaan nog, zwijgend, wellicht beschaamd over haar onbezonnen uitval. Zij at niet of weinig. Hij wilde niet vragen hoe 't haar ging. Hij was boos op haar, zonder genade voor haar wee, zonder verschooningsgevoel voor de drijfveeren van haar daad. Stroef bleef hij, zich nog grootmoedig achtend, omdat hij geen verwijten deed. Zelf veranderd, moesten allen met hem veranderen. Zelf uit een ander oogpunt de zaken beschouwend, moest elk hetzelfde doen. Niets bestond er nog buiten zijn hartstocht. Als een redeloos dier, ontembaar in zijn woesten draf, ging hij in gedachte recht op zijn doel af: de bevrediging van zijn ver-

langen, niet achtend wat hij onderweg verwondde of vertrapte: „Berenice, Berenice! in dien naam lag voortaan alles besloten voor hem. Figuurlijk weerde hij ongestuimig met de ellebogen af, wat den doortocht tot haar versperren mocht. Stout kijkend, pruilend als een verwend kind, zat hij aan den disch tusschen de ooms, die voor hem gearbeid hadden en haar, die hem tot moeder had verstrekt....

De zachtmoedigen worden met strengheid behandeld, de gramstorigen wekken ontzag. Geen der aanwezigen, die den mond openen dorst.

XV.

„Ben ik krankzinnig, ben ik nog volkomen bij mijn verstand?" vroeg Otto zich meermalen op een dag af. Hij leefde in een verborgen, doch uitbundigen geluksroes, een exaltatie, van welken hij vroeger wel gelezen, maar geen ondervinding had. Was dàt de verliefdheid en onderging een ieder dat eenmaal in zijn leven? O, het stond vol om jaren van ellende zonder morren te doorworstelen, het was een aanbidding van het uitverkoren wezen, die zich op het levenlooze uitstrekte, alles in een groote ziele-omarming omvattend. Wat scheen de natuur schoon om hem henen, de menschen goed, ten minste de vreemde menschen, want de stuursche verbolgenheid van tante Colette kruidde zijn min met het verhoogd opwekken van zijn kracht om tegen haar en tegen heel de wereld op te staan, die hem zou dwarsboomen. Dat geestbesliste in hem strekte zich tot het stoffelijke uit: hij mat zijn lichaamssterkte aan den dynamometer, die altijd op zijn schrijftafel lag, en dien hij vroeger steeds met een soort van schroom raadpleegde en ontevreden wegwierp. Ja, zijn macht was beduidend aangegroeid, dat stelde hij vast met fierheidsgevoel. Gezondheid zou ook zijn deel worden, hangt het lichamelijke niet veel af van het zedelijke, en helpt de tevredenheid niet mede tot een harmonisch geheel?

Hij voelde dat alles meer dan hij het dacht, hij was te gelukkig om na te denken. Maakt de visch bespiegelingen op zijn lot, wanneer hij zich op opene plaatsen in den vijver vermeit in 't helle water, zijn levenselement? denkt de roos aan haar heil, als zij haar bladeren ontplooit om den zonnestraal in haar binnenste toe te laten?

„O Berenice, Berenice!" murmelde hij, naar den hemel opziende, de armen boven zijn hoofd uitstrekkend.

Zij wist het nu, wat hij zelf lang niet geweten had. Hun liefde was voor elkander een geheim geweest. Hij had het haar in zijn vervoering wel verklikt, maar thans moest hij het kalm en duidelijk herhalen, haar schrijven wat hem op het hart lag, het hart, zijn hart, dat hij zoo trouw, zoo groot, zoo eerlijk voelde. Nu reeds? Neen, hij kon er niet toe besluiten, nog niet, morgen, overmorgen. Hij wilde eerst nog wat genieten van dien overgangs-toestand, van dat hoopvol-zekere, van dat zekere-veelbelovende. „Wacht," zei hij tot zich zelven, „o wacht nog eene wijle; laat mij in de betoovering van het oogenblik mij baden, mij omstralen door geluksglans, als de goudvlieg in de zomerzon!" en hij drentelde rond in 't veld, een dwaalgeest schijnend, wezend een gelukzalige. Boven zijn hoofd, in de grauwe wolken, onzichtbaar voor het vorschend oog, hoorde hij het zacht en klagend getjijlp der trekvogeltjes, waarvan er velen voor de strikken der vangers bestemd, een gewissen dood te gemoet vlogen. Zulks dacht hij niet, alleen maar, dat ze heentogen naar warmer streken, naar beter oord. En hij ook zou ze volgen, hij ook naar ginder, naar het Zuiderland, thans niet alleen, met Berenice, met de uitgekozene van zijn hart, zijn schutsengel, zijn zusterziel. En alles of veel van wat hij eertijds had gezien op zijne reizen, wat hij haar nu toonen wilde, doemde in phantasmagorie voor hem op: blauwe zee, met rijke kleurschakeeringen, blindend witte wegen, gouden vruchten, suizende palmen, bergen en bergstroomen, rotsen wolkenhoog.... maar vooral, en duidelijker voor zijn geestesoog oprijzend: museumschatten, marmerbeelden, het goddelijke van kunstenaars-schepping veropenbarend; schilderwerken, menschenfiguren, uit de lijsten vooraantredend, levenloos, en toch levend, door geniussen in het vak bezield. Steden, ouderwetsch, eigenaardig, geheimnisvol-verval, van vroegere grootheid getuigend; moderne prachtpaleizen, lusttuinen, en wat niet al!.... Samen, alleen, in al die heerlijkheden, Berenice voor immer aan hem verbonden, op zijn arm steunend, onder zijn bescherming de toekomst intredend; steeds op hem vertrouwend, aan zijn hart uitrustend, en hij voelde haar hoofdje op zijn borst, hij voelde 't zalig in verbeelding,

met verdubbeld genot thans, als toen ze van aandoening op hem in zwijm gevallen was....

Bij zijn zieken was hij gehaast, wekte hij bevreemding door soms tweemaal achtereen dezelfde vraag te stellen, moeielijk aandacht te leenden aan hun klacht of mededeeling, de gedachten elders dwalend, met inspanning op een gegeven punt weder verzameld.

Ja, het was tijd dat zulks ophield, dat de ontknooping kwam. Eindelijk zette hij zich beslist aan zijn schrijftafel en, met hartstocht, zonder eene schrap rolden de uitdrukkingen op het papier, uitdrukkingen zonder maat noch keuze, vlammend als de gloei van zijn hart; hoop zonder twijfel, haken zonder teleurstellings-mogelijkheid. Hij bracht zelf den gesloten omslag op de post, en, weergekeerd, zat hij voor 't geopend venster in de zoele najaarslucht, die hij niet meer vreesde, door muggen omgonsd, die niet meer staken; zat hij den bode, die de bus gelicht had, na te staren als de duivenliefhebber den korf, die zijne reizigster heendraagt, de vertrouwbare, reeds bekroonde, die voorzeker den palm der terugkomst opnieuw veroveren zal....

Middelerwijl had tante Colette ook een inktpot uitgehaald, dengene die Martinus diende voor zijn rekeningen, en zij ook schreef een brief, een brief aan Berenice, een anonyme, met wankelbare hand, met het adres, hoog op den omslag, zonder hoofdletters, onkunde verradend.

Dezelfde lichting droeg de beide brieven mee.

XVI.

Berenice zat bij grootmoeder, het hoofd op haar schouder gelegd en keek lusteloos naar buiten. De wind zong een herfstlied ginder in den noteboom, die zijn tooisel van goud in dwarrelingen afwierp.

Mirza lag op het kussen voor hen, verouderd, tandeloos, niet strijdlustig meer. Pitoe was dood.

En madame D'Haeyer ook was erg veranderd, al merkte Berenice het niet. De huisgenooten zijn weleens de laatsten om verval bij hun dierbaren waar te nemen. Haar gelaat was gekrompen, haar oogen stonden verglaasd, die oogen, welke sinds meer dan twintig jaren keken naar het uithang-

bord aan genen kant der sporen: „*In den bonten Leeuw*, bij J. J. Kerre, *koopman in vlas en boter, verkoopt men drank.*" Oogen die het wellicht niet meer ontcijferen konden. Praten deden zij niet. Het was moeilijk grootmoeder nog iets begrijpelijk te maken, zij hervroeg altijd wat men bedoelde en luisterde naar 't antwoord niet. Berenice, geprikkeld er door, zweeg dan liever.

Mietje kwam binnen, de vroegere meid, heel anders ook deze, met dat moedeloos-ontmoedigde in het voorkomen en den spreektoon, dat de gehuwde vrouwen kenschetst, welke worstelen moeten voor het bestaan. Mietje, zoo opgewekt, zoo fleurig-lustig, zoo driest, zoo kloek, stond daar nù als een ontbladerde rozenstruik, die geen bloemen meer draagt. De getrouwde, rijke dame wint meestal aan schoonheid; zij is frisscher, blozender dan ze als tenger jong meisje was; maar waar te vinden de vrouw en moeder uit den arbeidersstand en de kleine burgerij, die, na een kort huwelijksleven, nog veel van jeugd en flinke veerkracht heeft overgehouden? Wellicht draagt gebrek aan persoonlijke zorg daartoe bij. Grootmoeder wendde nauwelijks het hoofd naar de binnenkomende, en Berenice richtte het hare van den schouder op. Mietje bleef recht staan, vroeg hoe het ging.

„Goed," antwoordde de reeds door de hand der dood bedreigde. En dat was alles, de glazen oogen staarden opnieuw in het onbestemde; de ooren volgden niet meer het gesprek. Bestendig wiegelde de gebogen gestalte, zacht heen en weer.

Mietje schudde het hoofd in medelij:

„Een voet in het graf," fluisterde zij.

„Wat?" antwoordde Berenice, verontwaardigd, „grootmoeder is niet ziek, in niets veranderd, wat meent ge wel?"

Het mocht haar blijkbaar niet gelukken de bezoekster te overtuigen.

Mietje begon het nieuws van het dorp te vertellen: het bijzonderste eerst, nog heel onder den indruk van het zoo even opgemerkte: er lag looistof vóór het Gemeentehuis: Reinildeken, wist mejuffer Berenice het niet? Reinildeken had de zwarte pokken, was heel slecht, vreeselijk om aan te zien, had Mietje vernomen, de oogen toe, heel het aangezicht, groenachtig, bruinachtig bepuist, „als met koedrek overstreken,"

voegde ze er bij in haar brutale taaluitdrukkingen. Geen mensch die nog over de zulle [1]) dorst gaan.

En Berenice sidderde van de beschrijving. Een trein stoomde aan: dáár stond haar oom, evenals altijd met de roode kepi op, den arm seingevend uitgestrekt, kalm en ondoorgrondbaar, als ware alles in hem gelijk gebleven, zooals het om hem was. Doch hij zelf was veranderd: hij scheen kolossaler, nu hij in breedte en gezetheid gewonnen had. Zijn kleur was nog verhoogd en witte haartjes spikkelden zijn bakkebaarden met zout.

Zou hij ook bang wezen voor de ziekte? Zou hij de sinds jaren trouw aangebedene in den nood verlaten? Wat zou hij zeggen, wat doen, hoe zich uiten, zoo ze sterven moest? En, genezen, zou hij ze nog liefhebben, nu zoo groot een schoonheids-verwoesting-ramp haar aangegrepen had?....

De man van Mietje kwam binnen, een echte schrijfworm, mager, klein, trekbeenend, met de pen achter het oor. Naast elkander leken ze geen onpaar meer: bijna gelijk vervallen thans.

Hij had twee brieven mede voor Berenice.

En zij huiverde bij 't overreiken: twee mysteries, onheilbrengend misschien, beslissend over haar toekomst voorzeker: zij had de hand van Otto herkend. De andere, met het onbeholpen geschrift, opende zij het eerst, ijlings op haar kamertje gevlucht. Ongeletterden hanteeren gewoonlijk de pen heel leesbaar, hoe gebrekkig de lijnen ook wezen mogen. Berenice had er geen inspanning voor noodig. Het was een smaadschrift op haar en haar omgang met Otto, vol schandelijke aantijgingen; het behelsde daarenboven allerlei zoogenaamde waarschuwingen tegen een huwelijk met hem: hij had geen gezondheid, hij teerde uit, zoo iets was aanstekelijk voor de vrouw....

Berenice, vol walg, las niet verder. Zij vertrapte den brief onder hare voeten; toen nam ze hem op met de tang, bevreesd voor vingerberoering, als ware 't een venijnig insect geweest, wierp hem in de kachel en wreef een lucifertje af, dat ze er op gooide: de randen laaiden met een blauw vlammetje, het papier was dra heel opgevreten en een paar zwarte bladflarden alleen bleven wuivend over in den schoorsteentocht.

[1]) Drempel.

„Colette, Colette!” — want onverwijld zag Berenice het klaar in — „hoe kan zoo iets toch mogelijk wezen!”

En nu den anderen brief met hartskloppen gescheurd, den inhoud daarin vermoed, voordat hij zich duidelijk openbaarde. Een schrikkelijk iets, een instorting van 't vriendschapsgebouw; een wraakgeest voor te veel aanhankelijkheid; een foltertuig, dat het geweten knijpen kwam. „Otto, Otto! arme, lieve, brave Otto!” Een diep gevoel van ondankbaarheid, bijna een zelfbeschuldiging van uitbuiten, van aannemen, wat geen wedervergelding vinden kon!....

„Och God, och God!” Berenice sloeg in wanhoop hare twee handen op haar hoofd, als een kastijding voor zij wist niet welke onbewuste misdaad, die zij had begaan; maar die de hare was, het kon niet anders, en toch hoe had zij anders kunnen handelen? Welke helsche macht had haar gedreven in dezen doolhof, waaraan geen uitkomst was!....

Bitter kwelde haar de wroeging, scherp het leed, dat ze berokkenen moest. „Mijn leven voor hem, o kon ik hem mijn leven in eens opofferen?” kreet zij inwendig met het angstwekkend bewustzijn, dat zij hem den doodsteek toebrengen moest, hem dien zij liefhad, hem wien zij alles was verschuldigd! en zijn beeld rees op voor den spiegel harer phantasie: bleek, mager, met zijn heerlijk donker haar, zijn geniaal oog, zijn grooten mond en het ellendig bultaardig voorkomen zonder den bult. Zijn blik zoo zoet als hij haar aanstaarde, zijn handdruk, die als eene streeling was! „O Otto, Otto, gij mijn goede moeder!” kreet zij immer door. Zij herlas den brief niet, dien brief vol opwinding en zielegloed. Zij kon hem niet meer zien, veelmin hem aanraken en zij wierp er een dagblad over, als het floers waaronder men een lijk verbergt; en dan in overstelping van wee kwamen de tranen, spattend van onder hare wimpers, hieven de smartsnikken krampachtig hare borst op, en zij liet zich ontzenuwd vallen op haar ledikant, het kussen met hare twee armen omvattend, op hare borst prangend, bijtend in het linnen.... „O Otto, Otto!....” kreet zij steeds.

XVII.

Het was reeds avond en geen antwoord nog! Een nacht en een heelen dag had ze laten verloopen zonder het ongeduldig ja uit te

spreken! Koquetterie? Och kom, niet bij haar, Berenice, die de natuurlijke openhartigheid zelve was. Aarzelen? neen, neen, die gedachte, welke Otto begon te verontrusten, verwierp hij met wreveligheid. Zij hem niet liefhebben! Onmogelijk. Hoorden zij niet aan elkander toe? Was de bond hunner harten, schoon nog verheimlijkt, niet onverbreekbaar toegesnoerd? Moest zulk een groote verkleefdheid als de zijne niet bij de ongevoeligste den vonk der wedermin wekken, als het vuur, dat door de hevigheid van den slag daarop uit den kei spat? „Berenice, geliefde mijns harten!" zei hij in vervoering, steeds met de armen figuurlijk uitgestrekt naar haar, terwijl hij met haastige, klinkende stappen op het grint van het tuintje heen en weer liep, gejaagd, tot kalmte zich dwingend zonder tot kalmte te kunnen komen.

De dagen waren kort reeds, vroeg viel het grauwsel in. Hij ging binnen, ontstak licht, wat hem een oogenblik van zijn bespiegelingen aftrok. Toen zette hij zich en wachtte; hij wachtte niet lang: een gekende, dubbele klap — het open- en toeslaan van de klep aan de brievenbus, deed hem daarheen ijlen. Hij had den brief, hij hield hem vast, hij drukte hem op zijn hart, hij kuste hem met de omzichtige vroomheid, waarmede de geloovige eene relikwie zoent.

„Open, open!" een seconde was hem te veel.

Zijn oogen stonden wild, zijn mond vertrok, zijn gelaat kreeg een uitdrukking van onzeggelijken angst, hij liet een schreeuw, die in een akelig gillenden lach ontaarde als de grijnslach van een krankzinnige.... toen viel hij achterover in een zetel, terwijl het nog niet gansch gelezen schrift, het doodend gif zijner liefde, ontsnapte aan zijn hand....

„*Consummatum est,*" waren zijne eerste woorden, toen hij weder tot bezinning kwam.

„Ha, ha, ha!" hij spotte met zijn wee, hij beschimpte zich zelven; hij wrong den kwetsenden dolk om en rond in zijn boezem, eensklaps uit den roes ontwaakt, op het oude standpunt weer. *Hij* willen liefhebben, bemind worden, zijn deel krijgen van de manna des levens, *hij*, de erfelijk belaste! Was hij stapelgek geweest?

Gelijk, gelijk, zij had gelijk, Berenice, dat ze hem afdankte. Dat was de bittere wrok van zijn teleurstelling, die haren noodkreet uitte....

„Laat zien, laat zien in welke bewoordingen.”

„Otto, Otto lief, waar zijn uw grondstelsels, waar blijft uw overtuiging om het niet te doen? Zijn wij geen vrienden, zijn wij het niet immer geweest? Is onze verkleefdheid niet de heiligste, de duurzaamste? Vanwaar, waarom dit nieuw gevoel tusschen ons toegang verleenen? Ik ben niet kloek, gij zijt niet sterk, ge hebt het zoo dikwijls van u zelven gezegd. Wat zou ons gemeenschappelijk leven wezen? Gij gekluisterd aan een ziekelijke vrouw, ik misschien krankenverpleegster....” Hier verfrommelde hij het papier in een crisis van marteling, handenwringend als de niet gechloroformeerde patiënt, die een chirurgicale operatie ondergaat: „Waarom schrijft ze dat, waarom schrijft zij het zóo?” huilde hij. „En komt iets zulks van Berenice? Zelfzucht bij haar! Geen greintje van genegenheid dus!”

„Voorwendsels, voorwendsels,” hij zag de waarheid duidelijk in. „Wie liefheeft, redeneert niet meer. Echtelijke toewijding, echtelijke deugden eischen voor een wie niet flink en mooi is! Ha, ha, ha!”

Maar wat moest hem dit nu treffen als iets nieuws? had hij het niet heel zijn leven lang geweten, dat hij een verdoemde was van ’t lot? Was die kennis daarvan niet in zijn wieg gelegd, met hem opgegroeid? „Wees maar degelijk, braaf, eerlijk in uw handel en wandel, wijd u maar toe aan de lijdende menschheid, dàt” en hij stampte op den brief, „dat is uw eindloon!”

Versmaadde hij haar omdat ze zwak van gezondheid was?

En hij werd boos op Berenice, stootte ze in verbeelding van zich af: „Die valsche, die fleemster, die voellooze!” Kon hij haar ook niet kwellen, bedroeven, vernederen? Hij haatte haar, dit hield hij aan zich zelven voor, hij haatte haar des te meer, omdat ze de waarheid blootgelegd had, de akelige waarheid. Zijn rede nam het aan en echter: één woord van haar, één wenk, één lijdzaam, zelfs onwillig „ja”, en hoe zou hij met ongestuimheid dat broze strootje van geluksbeloften hebben aangegrepen, hoe zou hij de onzekere toekomst tegemoet geijld zijn met het ontoombare van een wild dier, dat zijne prooi najaagt! „Ieder mannelijk wezen zoekt eene wederhelft, de natuur wil het aldus,” zei hij met bitterheid.

Tante Colette trad binnen, ze waarschuwde dat het etens-

tijd was. Hij had geen lust, hij zou niets gebruiken, verklaarde hij, en daar zij vreemd en vragend opkeek: „Ja toch, een kopje thee met een klein boterhammetje, hoofdpijn," gaf hij voor; hij vroeg het enkel om hare uitvorschingen te ontgaan en hare zorg te bevredigen.

Hij liet het gebrachte echter onaangeroerd, het hoofd brandend, de handen koud en klam.

„O, Berenice, Berenice, waarom niet met andere uitdrukkingen, waarom die vlijmende oprechtheid?" Een verteedering voor hem zelf ontstond, iets weldoende van meelij met zijn eigen smart, een bewustzijn van verongelijking: wanneer een weigering ons kwetst, beschuldigen wij steeds den vorm, waarin ze zich voordoet, alsof het „neen", onder welke bloemen ook verborgen, ooit anders dan een snijdend mes kon zijn.

Arme Berenice, hoe had ze 't zachter kunnen doen? Welke spitsvondigheid had iets beters uitgezocht? En haar ook — doch dat wist Otto niet, wist hij nooit — haar ook bleef de siddering bij, gewekt door zelfverwijt, dat zij geen andere beweegreden had aangewend, verheimelijkt, het smartlijk punt niet met balsemwoord had gesust in plaats van 't als een ruwe heelmeester op eenmaal bloedend te doorsteken....

Een tweede nacht van slapeloosheid volgde op dien dag van wee. Zelfverwijt en meelij spookten in haar hart. Hoe groot was hier haar schuld, hoe zwaar helde de balans der verantwoordelijkheid naar haar toe? Zij wist het niet. Zij wachtte op de straf, indien die komen moest, het hoofd gereed daaronder gebogen. En 't was haar reeds een wrang genot haar eigen lijden te doorpeilen: Zelve alles verbeurd, alles kwijt, haar vriend, haar leidsman en haar raadsman, haar vertrouweling, hem dien ze zoo hoog schatte, zoo oprecht liefhad!

„Voelt ge dat wel, weet ge dat wel?" herhaalde ze bestendig in haar binnenste.

En het bedroevend antwoord was: „Zoo moest het zijn, het kon niet anders. Otto, Otto, arme Otto, als „echtgenoot" had ik u toch nooit oprecht kunnen beminnen!"

XIX.

Na heftige gemoedsbewegingen in de verholenste schuilhoeken van ons wezen opgesloten als vulkanische ontploffin-

gen, die niet tot aan den rand der kraters reiken, is het akeligste in schijn dezelfde mensch te moeten blijven. Het gewone leven meeleven, over gewone dingen meepraten, de lange uren doorworstelen, met de gedachte op één punt gevestigd, wroetend aan het geleden wee, nieuwe storingen oproepend, als een zweem van vrede lindering heeft aangebracht, als vreesde men bestendig niet genoeg te lijden door eene ramp, die men zoo groot weet te zijn.

Otto deed als immer, wel wat bleeker nog, wel met een trek van onverdrijfbaren kommer op het gelaat, maar rustig en beraden. Hij reed uit, luisterde aandachtig naar zijn zieken met hun eeuwige klacht; ontving de behoeftigen, kosteloos, van twee uur tot drie in zijn spreekplaats, en wie hem een verband had zien ontrollen of leggen, wie hem met vast gewricht de druppeltjes, van 't eene fleschje in 't ander gegoten, had zien tellen, zou nooit vermoed hebben, welke stormen er in zijn binnenste nog verre van bedaard waren.

Berenice had hij niet meer weergezien, van haar niets meer vernomen. Hij groette den stationsoverste, telkens hij dien op het perron zag staan, of, voorbijrijdend nam hij den hoed af voor madame D'Haeyer, aan haar bovenraam gezeten; maar bemerkte niet eens dat haar starende oogen hem niet meer herkenden of niet aankeken.

„Plichtsbetrachting, volharding!" aldus wekte hij zich zelven op in dien bedriegelijken toestand van gelatenheid, welke als de windstilte in de natuur, omwentelende stormen voorafgaat....

Tante Colette was nooit zoo oplettend, zoo teeder-vertroetelend voor hem geweest. Zij wist, zij had het bespied en doen bespieden, dat hij niet meer naar het stationsgebouw ging, dat alle omgang met Berenice was afgebroken en, onder een begin van wroeging, aan den rand van een put, dien zij voor zijn verderf gegraven had, en waarvan zij de verantwoordelijkheids-diepte niet peilen dorst, verdubbelde zij moederzorg en moederliefde.

„Otto is afgetrokken, hij ziet er uit als een dondervlaag; Berenice komt hier niet meer, zou hij iets in zijn hoofd steken?" vroeg haar eens Martinus, nadat Otto, wien het niet immer gelukte zijn gedruktheid te overwinnen, zwijgend-somber had aan tafel gezeten.

„Prullen," antwoordde zij met het leedvermaak haar broeder een prik te kunnen geven, „het mansvolk zou beter doen somtijds dingen *uit* hun hoofd te steken, liever dan *daarin*."

Martinus zweeg, haar wel begrijpend en Edward sprak: „Domme menschen, die schoenen verslijten achter 't vrouwvolk; geen enkele, die een pruim tabak waard is."

En Colette knikte den onverwachten mede-kampioen bijval toe.

XX.

Aldus verscheen November met zijn ontbladering; Allerheiligen, Allerzielendag met hun doodsklokken en hun gefluister over levensbroosheid, verwezing en graf. De nevelen floersden neer; de zwaluwen waren lang reeds henen; de wind blies in den schoorsteen met een geluid als menschenklacht. Droeg dat wel tot zijn doffe stemming bij? O neen, enkel de tot melancolie-gestemden, de knagenden aan ingebeeld wee laten zich medesleepen, laten de natuur en haar elementen inwerken op hun gemoed. Maar wat geeft het den oprecht rampzalige, den tot stoffelijken ondergang gekomene, den ongeneesbare, den ter dood veroordeelde, of de zon schijnt of de hagel nederknettert? Oprecht verdriet huist in te hooge regionen, of ligt bedolven in te diepe poelen om op weer of winden acht te slaan.

Automatisch volbracht Otto zijn dagelijksche bezigheden, onverschillig, thuiskomend op de lei lezend, wie om hem in zijn afwezigheid was geweest, onverschillig er heen trekkend. Het geratel van het rijtuig op de oneffen kasseisteenen wiegde hem eenigszins in rust en de eerste najaarskilheid verstompte toch ietwat zijn schrijnend gevoel van ontbering en gemis. Hij verwachtte niets meer, hoopte niets meer; wenschen waren bij hem ingeslapen. En echter op een avond kwam er iets, heel onvoorziens, iets dat hem wakker schudde, hem het verrassend bewijs gaf, dat het vuur niet dood was, enkel sluimerde onder de asch:

Een bode uit het stationsgebouw, of hij er spoedig heengaan wilde, dat madame D'Haeyer iets gekregen had.

Hij ijlde er naartoe, heel opwekking, een licht der hoop al spoedig weder in het hart ontstoken.... Berenice, hij zou Berenice terugzien. Hij haakte naar dat oogenblik, hij vreesde het tevens.

Het was reeds beter met de kranke, toen hij aankwam, zijn hulp onnoodig. Uit een flauwte was ze tot bezinning gekomen. Het overbodige van zijn bezoek bracht hem in verlegenheid. Moest hij bij haar nog wat vertoeven, moest hij vertrekken in eens? Hij aarzelde. Berenice stond achter den rug der kranke, sprak deze zoete woorden toe, het hoofd gebogen, zeker ook uit blooheid.

Hij stelde ambtshalve een paar vragen, schreef een recept voor en nam toen hoed en stok.

Och neen, haar hart vermurwde zich. Zoo kon ze hem niet laten heengaan. Schoorvoetend volgde zij hem langs de donkere trap, die hij zoo dikwijls voor haar was opgeklommen.

In het ledig gebouw van de derde klas brandde achter 't loket nog een licht, daar zat steeds een bediende en waakte.

Zij ging hem thans vooraan naar de voordeur, doch aan den ingang van de wachtzaal voor de eerste-en-tweede klas bleef hij stokstil staan:

„Berenice!" zei hij. Er lag smeeking in den toon. Hij wees haar naar binnen en zij, onder de macht van zijn gebod, gehoorzaamde.

Hij draaide de pit der hanglamp omhoog. In eens was de ongezellig-naakte plaats hel verlicht.

„Berenice, mondelings, zeg het mij mondelings, dat ik het niet alleen weet, maar ook hoor," sprak hij met tranen in de stem.

„Wat kan ik u zeggen?" uitte zij met moeite, handenwringend, wanhopig naar den ingang kijkend, als een dier in de klem en toch zedelijk aan de plaats geboeid.

„Gij hebt mij nooit liefgehad," verweet hij haar nu.

„O!" zei Berenice, met hare oogen in protest ten hemel. Die kreet kwam uit het hart. Geen huichelarij kon hier bestaan.

Hij greep haar bij de hand, trok haar op de kussenbank. Lijdzaam zat ze naast hem neder in stil geween.

Toen werd hij stouter, legde een arm om haar middel en trok haar naar zich toe. Zacht weerde zij hem af, doch hij drukte haar al vaster en vaster aan zich.

„Gij hebt mij nooit bemind," verweet hij haar weder, als had daar nog twijfel op bestaan, als had zij hem ooit van het tegendeel verzekerd en als ware zij een meineedige geweest.

„Toch wel,'' nokte zij, „meer dan iemand, meer dan alles, doch niet met *die* genegenheid, welke gij vergt van mij.”

Een gesmoorde snik was zijn eenig antwoord.

„Berenice,” hernam hij, haar steeds vasthoudend, die zich niet uit zijn knelling losworstelen wilde noch dorst, „Berenice, het zij dan zoo, wees met een anderen gelukkig, ik zal 't u niet benijden, nooit....”

„Ik heb geen anderen lief,” verklaarde zij met weemoed.

Dit scheen een troost, eene bemoediging:

„Eén genade vraag ik van u,” zei hij, op den smeektoon van een klein kind, „ééne, Berenice, zij ligt in uw macht, zult ge mij die lafenis weigeren, in naam onzer.... vriendschap?” voleindigde hij.

„Als ik kan doen, wat ge eischt,” zei ze talmend.

„Ge kunt.”

„Welnu?” vroeg zij hem.

„Sluit mij eenmaal aan uw hart, kus mij eens?” bad hij, „een enkele maal, Berenice, eenmaal slechts.”

Zij dacht een oogwenk na:

„Als ge mij dat niet wederdoet, dien kus niet wedergeeft?” bedong ze vol onbestemde vrees.

„Ik zweer het u,” zei hij met heftigheid.

Zij draalde niet. Zij sloeg hare beide armen om zijn hals, prangde hem aan zich met innigheid en drukte hare lippen vast op zijn wang. Zij voelde de haartjes van zijn baard ruw daar tegen aan, de scherpte van zijn gesteven boord onder haar wang; zij rook een lichte lucht van lichaamslinnen.... toen liet ze los, zich van hem afwendend.

Hij hield woord, deed geen beweging meer om haar te grijpen; achterover lag hij een korte wijle:

„O zalig oogenblik!” murmelde hij, naar het plafond starend.

Zoo was de kus der scheiding geweest voor hem het hoogst genot, voor haar de eeuwige, onherroepelijke verwijdering....

„Vaarwel,” zei hij, haar de hand toestekend, waar zij de hare inlegde. Diep was zij aangedaan. Hare knieën knakten.

Toen de voordeur open was, blies de nachtwind in haar rok en joeg de panden van zijn jas omhoog. Instinctmatig rechtte hij zijn kraag, eens bibberend.

Het was pikdonker daarbuiten, doch de hanglantaarn onder 't afdak verlichtte hen beiden met weifelschijn.

Hij nam den hoed af en groette haar; hij groette buigend, vormelijk als naar een vreemden mensch en zag haar daarbij aan, doordringend, met een soort van schuwen eerbied.

Dien groet, dien blik vergat ze nooit...

Den vier en twintigsten November: die datum stond, als met ijzeren letters op een zwarten grafsteen, voor immer in haar geheugen geprent....

XXI.

Otto had zijn zieken bezocht. Aan 't middagmaal had geen der huisgenooten iets ongewoons aan hem opgemerkt, en toch sloeg Colette al zijn bewegingen, met verhoogde onrust, gade. Wat is het, dat ons waarschuwt, vanwaar de inspraak van ons binnenste, dat er iets onheilspellends op handen is? Hij had wel is waar weinig gesproken; maar dat was geen zeldzaamheid geworden sedert eenigen tijd.

„Van zwijgen, zal men geen hinder krijgen," was de plechtige verklaring van Martinus in zulk geval.

Na 't eten trok Otto in den tuin. Colette volgde hem, zich achter den kerslaurier verschuilend. Zij zag hem drentelen tot aan de scheidshaag, waarachter stond het rozenperk, blijven kijken naar de stammen, thans met proppen stroo, als groote winterhoeden, tegen koude en vorst beschut. Hij wandelde verder, in zich zelven onverstaanbre woorden brommend. Toen draalde hij bij een hul braambessen, hier en daar nog groen tusschen de woest dooreengeslingerde ranken. Colette zag hem zijn zakmes uithalen, openen, zij zag hem zoeken in de dorre stengels, er een afsnijden, diep onder de doornen, zoodat er bloed op zijn vingeren was.

„Och, Heere, wat steekt hij uit?" zij, onder den slag van het verschrikkelijke, nog hopend, nog loochenend het intuïtief gevreesde.

„Hoe mooi!" zei hij het verdroogde takje omhooghoudend, het bewonderend met het oog, het streelend met de bloedende hand.

„Otto, Otto, wat doet ge?" zij was op hem toegeschoten, trok hem bij den arm, met ontsteld gelaat.

„Ik doe," antwoordde hij, „wat ik deed, toen ik nog leefde."

„Wat?" kreet ze.

„Ik pluk een roos af voor Berenice."

„Otto, ge droomt, toe kom tot u zelven; dat zijn geen rozen, 't zijn bramen, en, zie ge hebt uw hand aan de stekels gekwetst."

En Colette wilde 't dorre ding wegslaan.

Maar hij verdedigde het als een schat. Zij moest wijken, hij zou zich boos gemaakt hebben.

„Voor Berenice!" zei hij als een dreigement.

Colette bleef een wijle onbeweeglijk staan bij hem; toen sprak ze, weer een poging wagend, op effen toon:

„Kom, Otto, kom mede naar huis, wij gaan koffie drinken."

„Koffie?" antwoordde hij ondervragend, als verstond hij 't niet en volgde haar.

Ontzet zag Martinus hem aan, in eens iets akeligs bevroedend, doch dra weder gerustgesteld, toen zijn neef heel kalm en wijs over het een en ander begon te praten.

Otto stemde toe, op raad van Colette, dien namiddag geen ziekenbezoeken te doen, onder 't door haar opgegeven voorwendsel, dat hij verkouden was en het weer te slecht. Het toeval kwam haar ter hulp; de motregen van zoo even was in een stortbui veranderd.

Otto, gewillig als een kind, ging in de serre zitten. Hij floot een deuntje, wat hij in lang niet had gedaan.

„Zwijgen, zwijgen, hem niet laten uitgaan," beval Martinus aan Colette, die dezen in 't achterhuis bij zich had gewenkt en hem alles verteld. „Opletten, dat Tekla met hem niet spreekt. Ze zou het overal uitbazuinen. 't Zal niets zijn," ziende dat zijn zuster weenend in den tip van haar voorschoot beet. „Niets, overspanning, onze moeder had het immers ook bijwijlen...."

Het was de eerste maal, dat hij van dat lang geleden, voor elkaar verheimelijkt onheil gewaagde; en Colette schrok, als had een bij haar gestoken. Haar moeder! hoe vaak dacht zij er aan! Haar arme moeder, zoo onrechtvaardig jaloersch op haar vader, dat het haar verstand ten laatste verbijsterd had!.... en hachelijke huistooneelen uit Colette's kindsheid rezen vluchtig op voor de kijkkast harer herinnering....

Doch het tegenwoordige nam haar weder in beslag:

„Opletten dat Eed het niet merkt, loochenen voor hem: in zijn dwaasheid des Zondags, als hij een glas te veel heeft, zou hij het in de herbergen gaan vertellen."

Een schok doortrilde hen beiden; Edward stond achter hen. Zijn blik had dieper doorgedrongen dan ze wisten;

ofschoon hij voorzeker hun samenspraak niet afgeluisterd had, zei hij gewichtig, met de fierheid van een sluwen schoolknaap: „Otto is het fijnste kwijt.”

Verslagenheid lag heel dien dag als een rouwfloers over het huis.

XXII.

Aan de maaltijden wilde Otto niet eten, sprak niet meer. Hij verliet de tafel vóór de anderen, ging aan ’t venster staan, trommelde op de ruiten en keek in de wolkenlucht of lag op de sopha afgemat, een jammerbeeld. Om zijn patiënten bekreunde hij zich geenszins meer.

Colette doorleefde doodsangst in dien korten tijd, iets gelijks, heropgewekts, maar veel erger dan toen hij een klein kind was en voedsel weigerde: „Hij zal niet opgroeien!” zuchtte zij toen. „Hij kan aldus niet blijven leven,” klaagde zij nu.

En zij verzon listen, stelde een gereed ontkurkte flesch wijn in zijn bereik, een kop bouillon, wat hem zoo placht te verkwikken en dat hij thans wegschoof. Zij stelde confituur en vruchten op zijn nachttafel, welke onaangeroerd bleven, en bemerkte met ontzetting, dat hij ’s nachts niet in zijn bed was geweest.

„Wie kan het alzoo uithouden!” kreet ze, „hij gaat ten onder van gebrek, van uitputting en vermoeienis!”

Hoe meer ze hem aanmaande zich te versterken, hoe halsstarriger hij werd.

En haar oog, haar oude-jonge-dochter-moederoog keek in haar binnenste, in wat zij had gedaan, het keek naar ’tgeen zij had gewaagd: „Twee jonge harten van elkaar gescheiden,” was het wrang verwijt, dat immerdoor klonk. Een eindelooze teederheid had de plaats van wrok en naijver vervangen; meer dan tienmaal op een dag was ze op het punt tot hem te gaan, zich op de knieën te werpen, te smeeken om vergiffenis.

Zijn stroefheid was als eene doornen omheining, die haar tegenhield. Doch ze voelde, dat de aandrang al gebiedender en gebiedender werd en zij den stormloop van liefde op zijn hart onweerstaanbaar wagen zou, totdat een gelegenheid zich aanbood.

Het was op den avond van den derden dag, laat reeds, en zonder gerucht sloop ze nog eens tot aan de deur van zijn

zitkamer, zelve als een dwaalgeest voortgedreven door een wraakgodin, en zij bespiedde zijn doen.

Hij had zijn zakmes in de hand, dat hij trachtte open te trekken — voorzichtigheidshalve had Colette heimelijk zijn instrumentenkoker bemachtigd en verstopt, wat hij tot dusver nog niet had waargenomen.

„Wat doet gij, Otto?" vroeg zij hem, ofschoon ze op geen antwoord hoopte, en, tot haar blijde verrassing zei hij, heel eenvoudig: „Ik zou een appel willen eten."

O vreugd, o gelukzaligheid voor de bedrukte!

„Geef hier het mes," antwoordde zij, haar groote ontsteltenis ook onder een schijn van onverschilligheid verbergend.

Dat deed hij en zij rukte de veer open.

„Aan mij," sprak hij, de hand uitstekend, als nijdig, dat ze 't houden zou, „mij, mij!"

En zij reikte hem het mes toe.

Hij beproefde den punt in den palm zijner hand:

„Stomp," zei hij, „wilt ge 't wetten, tante?"

Zij ging er mede heen. Het slijpen grijnde tot daar binnen, waar hij zat.

Moest zij het hem teruggeven, moest ze 't ook verbergen? Alles wat hij zei en deed was zoo gewoon, dat ze 't hem wederdroeg.

Slagregen knetterde eensklaps op de ruiten van de serre aan; hij keek luisterend in die richting.

„Hondenweer," vond Colette goed te zeggen om 't gesprek te rekken.

„Ja, de boeren zullen blij zijn voor 't loof (de rapen)," antwoordde hij.

Was dat opnieuw ijlhoofdigheid? Van groei nog thans gewagen in dit jaargetij?

Maar toen herbegon hij heel natuurlijk een vrucht van de tafel te nemen, waar Colette ze als lokaas gesteld had: „Ik ben heel moe, o zoo moe, zoo moe!" en hij strekte de armen uit boven zijn hoofd, „wilt ge nu heengaan?"

„Ja, als ge u in uw bed wilt leggen," bad ze met op zijn schouder een hand die hij niet afschudde.

„Ja," antwoordde hij knikkend, gedwee als een kind, „doch niet in mijn bed, hier op de sopha."

Zij liet hem begaan. Zij dorst geen dwingelandij over hem uitoefenen.

Zoet vloeide 't over haar verwond gemoed:
„Slapen, o kon hij slapen! Gered zou hij zijn.”

Colette zelve was afgetobd van droefheid en van doorgestanen angst. Gekleed viel ze in haar kamer op haar ledikant en sliep in, diep, lang en zwaar.

Toen ze ontwaakte, was het reeds laat, doch duister nog. En al haar smarten stonden als bij tooverslag weer daar: helsche furiën, haar, grijnzend en tergend, elken kommer voorhoudend onder schrikgedaanten in luchtigen, schimpenden dans.

Zij ijlde naar Otto's kamer. Laag was de waskaars er neer gebrand. Doodsbleek met open oogen lag hij op het rustbed. Het tafelkleed had hij over de schouders getrokken. De appel stond, nog ongeschild, in zijn nabijheid.

„Otto, Otto, arme jongen, slaapt ge niet?”

„Ik zal wel slapen, doch voorgoed,” antwoordde hij op diepen toon. En Colette begon te schreien met den zakdoek voor het oog. Hij stak den vinger naar haar uit, net als had hij haar aan iemand anders aangewezen:

„Colette weent, omdat ik sterven ga,” zei hij langzaam.

Zij wierp zich op de knieën, grabbelde met hare armen over hem, als zocht zij hem in boetvaardigheid te omvatten:

„Otto, vergiffenis!” smeekte zij.

Hij verroerde geen spier van zijn kleurloos gelaat, omlijst door 't rijke, donker golvend haar.

„Ik heb u veel misdaan,” nokte Colette, „veel, heel veel; maar het was uit overgroote verkleefdheid, het was voor uw wel.... en voor het mijne,....” bekende zij oprecht en nederig berouwvol. „Gij hadt Berenice lief, en zij u, o zoo innig, dat weet ik....”

Hier schudde Otto het hoofd, doch zij bemerkte 't niet.

„En ik heb u gescheiden, uw liefde gedwarsboomd, Berenice schandelijk weggejaagd, haar tegen u opgestokt, schriftelijk, Otto; maar o het was uit jaloezie, gij waart mijn oogappel, mijn hartelap, ik had u opgevoed, u aan ziekte en dood ontrukt, en ik was jaloersch op u als een moeder op haar zoon.”

„Laat mij, laat mij,” zei hij vermoeid of wrevelig.

„Neen, ik moet uitspreken. Ik zal alles goed maken, naar Berenice gaan, ze bij u brengen. Zij zal uw vrouwtje worden, Otto, ge zult samen gelukkig zijn. Ik zal, indien Martinus met die baarze,” doch zij hield in en hernam, „moet het

zoover komen, ik zal met Eed alleen gaan wonen, in een klein huizeken, wij zullen wel door de wereld geraken; of bij u blijven, Otto, indien ge 't verkiest, als uw slavin. Ik zal uw kinders opvoeden, zooals ik u heb opgevoed."

„Kinders," bulderde hij, verwonderlijk krachtig voor zijn zwakken toestand, „wilt ge wel zwijgen van kinders, gij! Hieruit, hieruit, weg van mij!"

Was hij bij zijn zinnen, sprak hij ernstig? Colette bleef als verplet liggen voor het rustbed, als een spinnekop die in onbeweegbaarheid redding zoekt.

„Ga heen," herhaalde hij verwoed, „of ik sla u dood!" Hij hief den arm van onder het tafelkleed op en deed een poging om zijn vuist te ballen; bloed gutste uit de vouw van zijn arm: als de fonteinstraal uit een klein glazen buisje boven een salon-aquarium, sproot het op en neder, een dikken plas op het tapijt vormend; heel zijn omgeslagen hemdsmouw was rood bezoedeld.... in de rechterhand hield hij nog het luikmes, dat Colette voor hem had gewet....

„Moord!" riep ze, „moord!"

En allen kwamen toegeschoten, Martinus, Edward, notaris Sonck, Doksken en Tekla.

„Houd hem vast, houd de wonde, den slagader toe met uw vinger," gebood notaris Sonck aan Martinus.

Doch de taak bleek onmogelijk te zijn: Otto bezat nog energie genoeg om zijn helpers van zich af te slaan, den arm als een bloedige, stralende trophee van moed omhoog houdend.

„Loop, gauw, loop om dokter Moens," beval Martinus aan zijn broeder.

Deze, heel van streek, sulachtig, bang, talmde en zei:

„Als het aderken uitgebloed is, zal het van zelf wel beteren."

„Dwazerik, loop, loop dan toch!" zei Tekla.

Maar Edward schudde het hoofd, zich achter Colette verschuilend, schuw, de oogen wijd open. Met zijn gebroken neus zag hij er uit als een doodshoofd.

„*Ik*, *ik* zal loopen," zei Doksken, steeds bereidwillig en meteen was hij weg.

Doch toen de dokter kwam, met 't eerste grauwen van den morgenstond, was het te laat voor Otto....

VIRGINIE LOVELING.

LOMBOK ONDER HET NEDERLANDSCH BESTUUR.

Op den 31en Augustus 1895 werd het eiland Lombok met de daartoe behoorende kleinere eilanden onder rechtstreeksch bewind van het Nederlandsch-Indische Gouvernement gebracht. Thans kan het dus van eenig belang zijn na te gaan welke vruchten de invoering van ons bestuur heeft afgeworpen.

In hoofdzaak is de publieke opinie daaromtrent gunstig gestemd, voorgelicht als zij werd door met plaatselijke toestanden bekende personen of door reizigers, die met onbevangen blik hunne indrukken van de op Lombok waargenomen toestanden verzamelden en bekend maakten.

Als dit eiland ter sprake kwam werd de spreekwoordelijke parel aan de Kroon der Koningin nog al eens aangehaald. Elders vinden wij deze beschrijving: „Lombok noemt men wel eens 't paradijs van de tropen; alles ademt er rijkdom en vruchtbaarheid." En Van Kol zegt over de eertijds verwoeste en verlaten landstreken: „Thans wuiven hier de groene rijsthalmen of torsen mannen en vrouwen de rijpe padi naar de voorraadschuren hunner woningen." Verder: „Tal van klapperboomen staken vreedzaam hun hooge kruinen omhoog; op de velden stond prachtige rijpe padi in overvloed." En dat in het land, waaraan voor velen slechts herinneringen zijn verbonden van inlandsch despotisme, verraad en bloedigen krijg.

Er zou dus op Lombok door de inmenging van onze bestuursorgánen een gunstige ommekeer zijn verkregen.

Inderdaad is dit het geval en wanneer ergens in den Indischen archipel sprake mag zijn van „gunstig imperialisme" (Van Kol in de vergadering van de Tweede Kamer 20 Nov.

1902), dan is het zeker ten opzichte van Lombok, waaromtrent ten volle de woorden van den Minister Idenburg gelden, dat er in Indië is een „voortstuwende drang om ter wille van de bevolking een eind te maken aan misstanden, waarbij het niet de vraag is: ja of neen, maar wanneer en hoe."

Dit is een gelukkig verschijnsel te achten en ik meen niet te stout te zijn met de bewering, dat een kolonie dood is, dat een koloniaal-bestuur geen zin heeft, wanneer niet langer wordt gestreefd naar steeds meer geluk, steeds meer welvaart, meer orde en veiligheid voor de inlanders in het bestuursgebied. Dat men bij dit streven, door welke oorzaak dan ook, soms stuit op harden tegenstand, die alleen met geweld is uit den weg te ruimen, valt te betreuren. Dat daardoor geschaad worden de belangen van enkele personen of categorieën van personen is een contrapost. Maar wanneer men door het gewelddadig vernietigen der tegenwerking van enkelen geraakt tot een beteren toestand voor het algemeen en voor de koloniën, dan kan de keuze niet moeilijk zijn; wanneer maar die betere toestand zich uit op tastbare wijze. Bij het opmaken der rekening moet voor beide partijen: de kolonie en de bevolking van de onder bestuur gebrachte streek, voordeel, winst zijn verkregen.

Voordeel niet alleen op stoffelijk gebied, maar ook indirect door vermeerderd geluk, waar het de bevolking betreft, en door toeneming in aanzien, achting, d. i. macht voor het koloniaal bestuur. Op dien grondslag zal in het volgende een poging worden gewaagd om de invoering van ons direct bestuur over Lombok te kenmerken als „gelukkig imperialisme" en om het bewijs te leveren van de onjuistheid der zware beschuldiging door den Heer Van Kol in 1901 geuit, thans zeker ten opzichte van Lombok niet meer door hem staande gehouden: „in plaats van aan de onder onzen invloed verkeerende volken welvaart te brengen, hebben wij er armoede gezaaid."

Wij zullen daartoe toestanden en bestuursmaatregelen moeten beschrijven, die onder onze waarneming liggen. Fantasieën over hetgeen op Lombok in den loop des tijds zou hebben plaats gehad bij voortduring van de door ons sedert jaren volgehouden politiek van noninterventie kunnen achterwege blijven.

Over de vraag, in hoeverre ook zonder militair geweld tot een behoorlijken toestand op Lombok ware geraakt, valt moeilijk iets met zekerheid te zeggen. Stellig is het, dat zoo spoedige en zoo zuivere resultaten als thans dan niet waren verkregen.

De Sassaksche hoofden zijn vast van meening, dat zonder onze tusschenkomst hun volk ten ondergang gedoemd zou zijn geweest, omdat de in verzet gekomen Sassaks, door een jarenlange periode van oorlog, door epidemieën van allerlei aard en hongersnood gedecimeerd, eindelijk hadden moeten bukken voor den veel beter bewapenden overheerscher, die behalve over zijne Baliërs over de hulp van de hem trouw gebleven Sassaks en van zijn vazal uit Karang Assem kon beschikken. Dat op den duur, als de Sassaksche opstand na jaren en jaren in bloed zou zijn gesmoord, ook niet een tijdperk van rust zou zijn aangebroken, waarbij de welvaart langzamerhand was opgebloeid, kan wel worden verondersteld, maar, of die welvaart zoo spoedig en in die mate zou zijn ontstaan als na ons ingrijpen, valt zeer te betwijfelen.

Wat nu de beoordeeling van de redenen, die tot ons ingrijpen in de Lomboksche zaken aanleiding gaven, aangaat, zij kan niet juist zijn, zoolang de regeering van Nederl. Indië niet een volledig verslag publiceert over alles wat met de Lombok-expeditie verband houdt, waaruit al de politieke en militaire maatregelen en de overwegingen, die daartoe deden besluiten, kunnen blijken. Men heeft er de regeering meermalen een grief van gemaakt, dat zij niet, evenals de Engelsche gewoon is te doen, het volle licht laat schijnen op al hare daden, zoodat deze met juistheid ter kennisse van het publiek, belangstellenden en deskundigen komen. Inderdaad zou het zeer nuttig zijn, wanneer er over het politieke en over het militaire gedeelte van belangrijke expedities een volledig verslag verscheen. Vooral omdat daaruit veel leering te putten zou zijn voor ambtenaren en officieren, later voor het afwikkelen van soortgelijke kwesties aangewezen.

Omtrent oorzaak en verloop der Lombok-expeditie kan thans alleen verwezen worden naar de zekere gegevens van de Koloniale verslagen. Dat daarbij in geènen deele heeft voorgezeten de wensch om zonder meer te geraken tot

„gewelddadige uitzetting van onze grenzen" mag als bekend verondersteld worden.

Nadat het Lomboksche Vorstenbestuur onze vredesvoorwaarden had aangenomen, lag het oorspronkelijk in de bedoeling zoowel op West-Lombok bij het Balische Hof als op Oost-Lombok onder de Sassaks een ambtenaar te plaatsen, die eene goede nakoming van de door ons gestelde voorwaarden, vooral in het voorkomen van bloedige botsingen tusschen de twee nationaliteiten, zou hebben te contrôleeren. [1]) Overigens was geen inbreuk gemaakt op het zelfbestuur van het Lomboksche rijk, daar de politiek der Indische Regeering van den aanvang af gericht was op de handhaving van het wettig inlandsch bestuur. [2])

De verraderlijke overval, waaraan onze troepen in den nacht van 25 op 26 Augustus 1894 bloot stonden, maakte echter verder ingrijpen noodzakelijk en liet niets anders over dan het doen gevoelen van onze overmacht, wijl ook elders in den Archipel het ongewroken blijven van den ons toegebrachten slag als een bewijs van zwakheid zou zijn aangemerkt. Zoo heeft dan de loop der zaken geleid tot de invoering van ons direct bestuur op het eiland Lombok.

Waar dus de uitbreiding van ons rechtstreeksch bestuur over Lombok een gevolg is geweest van omstandigheden, geheel onafhankelijk van onzen wil, komt het mij voor, dat voor een juiste beoordeeling van de door ons gevoerde politiek allereerst de vraag moet worden beantwoord: welke zijn de gevolgen geweest van het invoeren van ons gezag op Lombok voor alle daarbij betrokken partijen?

Wanneer wij de uitkomsten nagaan van onze bestuursuitbreiding over dit eiland ten opzichte van de daarbij betrokken drie partijen, n.l. 1° het Gouvernement van Ned. Indië en zijne onderdanen; 2° de bevolking van Lombok; 3° het Lomboksche Vorstenhuis en zijn aanhang, dan kan, dunkt mij, daaruit een idee worden verkregen van het min of meer gunstig effect van ons optreden.

---

[1]) Zie Kolon. Verslag 1895, blz. 34.

[2]) Zie Kolon. Verslag 1897, blz. 33.

Wij zullen die gevolgen, voor zoover ze voor ons waarneembaar zijn, moeten nagaan en vangen onze beschouwingen aan met de voor- en nadeelen, die *het Gouvernement van Ned. Indië* ten dezen heeft ondervonden.

Allereerst dus de f i n a n c i e e l e gevolgen.

De Lombok-expeditie heeft gekost *f* 2,656,917, waarvan zijn gebracht ten laste van de begrooting:

van Oorlog	*f*	2,325,302.
„ Justitie	„	85,000.
„ Binnenlandsch Bestuur	„	22,568.
„ Onderwijs, Eeredienst, Nijverheid	„	972.
„ Burgel. Openb. Werken	„	3,075.
„ Marine	„	220,000.

De waarde der van Lombok afkomstige gelden en kostbaarheden werd, met inbegrip van de reeds in mindering der aanvankelijk opgelegde oorlogsschatting van *f* 450.000, geschat op *f* 1.700,000 [1]), zoodat er een tekort van bijna één millioen zou zijn. Gedurende de jaren 1895—1901 vloeide in 's Lands kas op Lombok een bedrag van *f* 2.430,000 aan Lombroksche baten, terwijl de uitgaven gedurende dat tijdvak bedroegen *f* 4.221,000, onder welk bedrag alleen het Departement van Oorlog *f* 1,980,000 eischte, o. a. voor de zeer kostbare, hoewel tijdelijke versterking te Kapitan. Trekt men dit bedrag van de totaal uitgaven af, dan is op Lombok uitgegeven, het Departement van Oorlog uitgesloten: *f* 2,240,853, waaruit volgt, dat, waren na 1894 geen militaire maatregelen op Lombok meer noodig geweest, dit eiland gedurende het tijdvak 1895—1901 in eigen behoeften had kunnen voorzien. Thans is dit anders en wordt door de medegedeelde cijfers een tekort aangewezen van: *f* 4.221.095 — *f* 2.431.143 = *f* 1.789.952. Onder de ontvangsten kon niet worden gebracht een bedrag aan invoerrechten, dat reeds te Soerabaia of Batavia wordt geheven bij den invoer op die plaatsen van voor Lombok bestemde artikelen, in hoofdzaak kleedjes. Daar Lombok voor een groot gedeelte zijne kleedjes via Java, hetzij uit Nederland, hetzij uit andere Europeesche landen betrekt, zijn de op Java geïnde invoerrechten van voor Lombok bestemde artikelen

[1]) Indische Gids 1896, Jaargang XVIII, blz. 53.

niet gering te achten. Als ronde som kan dus voor het deficit over de jaren 1895—1901 veilig aangenomen worden *f* 1.700.000. Dit gevoegd bij de *f* 1.000.000 van de expeditie geeft als totaal kapitaal, door de Nederl. Indische Regeering in de Lombok-affaire gestoken 2.7 millioen gulden. Om nu de rente te berekenen die van dit kapitaal kan worden verwacht, moeten wij een normaal jaar tot grondslag nemen. Na onze vestiging op Lombok echter is nog geen normaal jaar voorgekomen, wijl nog steeds wordt voortgegaan met het maken van bruggen, gevangenissen, woningen en bureau's van ambtenaren en andere Gouvernementsgebouwen, wat dus buitengewone uitgaven veroorzaakt. Wanneer wij echter trachten uit de ons bekende cijfers voor 1901 de buitengewone factoren te verwijderen, dan kan men een denkbeeld krijgen van inkomsten en uitgaven, die zouden hebben plaats gevonden, indien normale omstandigheden hadden geheerscht.

Beschouwen we allereerst de uitgaven, die hebben bedragen *f* 469.000. Hieronder is begrepen een bedrag van *f* 196.000 aan buitengewone uitgaven, vereischt voor de op 1 Januari 1902 opgeheven militaire bezetting, voor het eskader, dat op de Lomboksche reeden ankerde en voor nieuwe uitvoeringen van het Departement van Burgerlijke Openbare Werken, zoodat de normale uitgaven van het jaar 1901 kunnen worden teruggebracht tot *f* 273.000. Hiertegenover stond in 1901 een bedrag van *f* 253.000 aan inkomsten, waaronder aan Landrenten *f* 160.000 en aan In- en Uitvoerrechten *f* 72.000. Zoodat men kan concludeeren, dat onder normale omstandigheden door het Gouvernement van Ned. Indië op de post Lombok in 1901 nog een schade zou zijn geleden van *f* 20.000. In één opzicht is dit cijfer onjuist, omdat onder de uitgaven wel de onkosten van het Post- en Telegraafkantoor zijn opgenomen, terwijl de netto ontvangsten (winsten) zich niet laten berekenen uit de door dat kantoor gestorte bedragen, waaronder gelden ontvangen wegens postwissels enz.

Na 1901 begonnen reeds de inkomsten de uitgaven te overtreffen. De Landrente bracht in 1902 ± *f* 15.000 meer op dan in 1901, de In- en Uitvoerrechten *f* 9500, de opium in verband met de verhoogde prijzen ± *f* 1000, wat totaal

eene verhooging gaf van *f* 25.500. Zoodat 1902 ongetwijfeld een gunstig saldo zal aanwijzen, ofschoon juiste cijfers hier niet kunnen worden medegedeeld.

Rijst dus het vermoeden, dat in de op 1902 volgende jaren eerst nog maar een gering batig saldo zal zijn verkregen, later, wanneer het door onze ambtenaren verbeterde landrentesysteem [1]) over geheel Lombok zal zijn toegepast, kan men de opbrengst der Landrente op ten minste *f* 300.000 schatten, terwijl ook een geleidelijke stijging van de In- en Uitvoerrechten is waar te nemen. En over enkele jaren, na het tot stand komen van de volledige Landrenteregeling over geheel Lombok, kan men het batig slot per jaar in verband met bovenstaande cijfers gerust op ± *f* 135.000 taxeeren. Waaruit zou volgen, dat het kapitaal in de Lombok-affaire gestoken, ad 2.7 millioen, dan een jaarlijksch percentage van 5 pCt. zou opleveren.

Hierbij is niet gerekend op het immer voortzetten van den bouw van nieuwe waterstaatswerken en ongetwijfeld zal deze zich binnen afzienbaren tijd tot enkele nog noodig gebleken bruggen kunnen beperken, in tegenstelling van de belangrijke bedragen, [2]) die in het eerste decennium na onze vestiging op Lombok zijn besteed voor een algeheele stichting van de afdeelings-hoofdplaats en de twee overige onderafdeelings-hoofdplaatsen, zoo mede voor een groot aantal bruggen in de voornaamste verkeerswegen, waarover hieronder nader zal worden gehandeld. Trouwens waar het kapitaal, door de Ned. Indische Regeering aan Lombok besteed, zoo groot is, zal men, zich tevreden stellende met een jaarlijksche rente van b.v. 3 pCt., boven de gewone uitgaven nog een jaarlijksche som van ± *f* 54.000 beschikbaar krijgen voor allerlei verbeteringen, waaronder ook de uitvoering van Waterstaatswerken kan worden gerekend.

Is alzoo aangetoond, dat de financiëele gevolgen van de Lombok-annexatie voor de Regeering alleszins bevredigend kunnen worden geacht, dan wil dit niet zeggen, dat dergelijke

---

[1]) De bruto aanslag der Landrente bedroeg in 1900 *f* 148.000; 1901 *f* 160.000; 1902 *f* 161.000; 1903 *f* 225.000. Zie Kolon. Verslag 1904. Bijl. L.

[2]) Van Sept. 1894—Sept. 1902 werd alleen door den Opzichter der Burg. Openbare Werken te Ampenan verwerkt meer dan *f* 300.000.

gunstige resultaten een noodzakelijk vereischte zijn voor het bewijs van het volstrekte nut, door de Regeering met de bestuursvestiging op Lombok verkregen. Immers ook al zou gebleken zijn, dat een zeer gering of geen percentage met het oorspronkelijk kapitaal zou worden behaald, dan nog zou de Regeering op goede resultaten kunnen bogen, in verband met de vele indirecte voordeelen voor haar, voor haar onderdanen in andere deelen van de Kolonie en voor vele ingezetenen in het Moederland door de bestuursuitbreiding over Lombok verkregen. Het zal zeker zeer moeilijk zijn tot eene waardeering van die indirecte voordeelen te geraken en men kan dan ook niet anders doen dan eenige factoren aangeven, die op zulke voordeelen wijzen.

Tegenover deze voordeelen zij hier met weemoed gewezen op het verlies van 20 officieren en 219 minderen, die hun leven lieten in dienst van het Ned. Ind. Gouvernement bij den op Lombok gevoerden strijd, — zoo ook op het groote leed aan hunne verwanten daardoor berokkend.

Op Lombok vinden thans ongeveer 25 Europeanen in Landsdienst een bestaan, terwijl ook een 10-tal particulieren er hun brood verdienen. Javaansche ambtenaren en beambten zijn er ongeveer 75 werkzaam, afgescheiden van ruim 200 politiesoldaten, ook van andere eilanden afkomstig, terwijl ook eenige van Bali overgekomen landsdienaren op Lombok emplooi vinden. Wanneer de drie inlandsche scholen voldoende onderlegd inheemsch personeel afleveren, zullen ook Sassaksche en Balineesche jongelieden in 's Lands dienst zeker een betrekking kunnen krijgen, wat thans nog uitzondering is, daarbij de inlandsche Hoofden buiten beschouwing latende.

Voor het Java-eskader levert de reede van Ampenan een gezonde ligplaats met goeden ankergrond, tevens een gunstig ontspannings- en oefeningsterrein voor de bemanning onzer oorlogsschepen, zoodat de vloot er een groot gedeelte van het jaar aanwezig is, wanneer hare diensten niet worden vereischt.

De inbezitneming van Lombok, eertijds het machtigste van de zich zelf besturende Balische rijken, deed ook op Bali een gunstigen terugslag gevoelen en gaf ons indirecten steun bij het streven om misstanden in de rijkjes op Bali te verbeteren, zoodat sedert onze invloed ten goede daar zeer is toegenomen.

Nog werd Lombok een belangrijke afnemer voor de Nederlandsche industrie. Niet alleen dat de Waterstaatswerken (ijzeren bruggen) voor een groot deel hunne materialen uit het moederland betrokken, ook de bevolking, die door onze bestuursinvoering tot welvaart kwam, vroeg meer en meer om de producten van de Nederlandsche nijverheid, in hoofdzaak kleedjes, ofschoon ook de buitenlandsche fabrikaten veel ingang vonden. Een beeld hiervan kan geven de stijgende som van de invoerrechten, die bedroegen in:

1896	*f* 49.000
1897	„ 46.000
1898	„ 63.000
1899	„ 58.000
1900	„ 68.000
1901	„ 64.000
1902	„ 74.000

Was de uitvoer van handelsartikelen in de jaren vóór onze komst zeer gering geworden en voor zoover die nog bestond voor een groot deel in vreemde handen, na 1895 bloeide de uitvoerhandel belangrijk op als een gevolg van den overal rustig uitgeoefenden landbouw. Had vóór onze komst de bevolking in een groot deel van het eiland honger, zoodat rijst daar zelden of nooit werd genuttigd, daarna kreeg ieder volop rijst als hoofdvoedsel en kon worden uitgevoerd aan rijst in

1897..........	42000	pikol
1898..........	123000	„
1899..........	196000	„
1900..........	192000	„
1901..........	233000	„
1902..........	213000	„

En dat, terwijl in den beginne na onze komst rijst moest worden ingevoerd van elders om de hongerigen te spijzigen en de rijstuitvoer in 1896 werd tegengegaan om het op het eiland geteelde product voor de inboorlingen verkrijgbaar te stellen.

Een ander belangrijk uitvoerproduct is de copra, de gedroogde kokosnoot, waaromtrent de volgende cijfers mogen worden medegedeeld:

In 't jaar	1898	uitvoer in	K.G.	2.016.640
„	1899	„	„	3.638.382
„	1900	„	„	3.294.431
„	1901	„	„	3.467.598
„	1902	„	„	4.421.981

Terwijl de katoencultuur voor een groot deel voorziet in de eigen behoefte aan garens (weefsels) der bevolking, heeft toch ook nog een uitvoer van katoen voor de Europeesche markt plaats. Deze bedroeg in:

1898........	K.G.	422.000
1899........	„	109.000
1900........	„	609.000
1901........	„	577.000

Voor de inlandsche markten in andere streken van den Archipel dienen de uitvoerproducten tabak, uien en de kleurstof mengkoedoe, waarvan de tabak, die in zeer groote hoeveelheden wordt verscheept, vooral een belangrijke bate voor de inlandsche verbouwers afwerpt.

Voorts heeft nog een min belangrijke uitvoer plaats van huiden, aardnoten, kemiri, maïs en gedroogde visch.

In verband met dezen uitvoer worden thans de Lomboksche havenplaatsen door een aanzienlijk aantal stoom- en zeilschepen aangedaan nl. in

1902	Ampenan	144	stoomschepen en	344	zeilschepen
	Laboean Hadji.	33	„	„ 720	„

Kan uit deze opgaven blijken, welke plaats Lombok thans inneemt als leverancier van waardevolle producten voor de Europeesche markt (copra, katoen) en als rijstschuur voor andere minder bevoorrechte streken van Indië, dan is daarmede nog niet gezegd, dat zulks te danken is aan ons ingrijpen in de Lomboksche zaken. Maar met zekerheid kan toch worden beweerd, dat, ook al was na verloop van vele jaren weer eens een toestand van rust geboren op Lombok, zonder onze inmenging, dan nog de uitvoer [1]) niet die vlucht

[1]) In „de Lombok-expeditie" van W. Cool, blz. 141 noot, wordt gewag gemaakt van een schatting van den rijstuitvoer op 360,000 pikols per jaar. Deze schatting was in verband met onvolledige gegevens zeker veel te hoog, 1°. omdat nimmer meer grond in bewerking was voor de rijstcultuur dan thans, 2°. wijl de bevolking toen talrijker was dan nu, 3°. wijl er na onze vestiging op Lombok jaren geweest zijn, dat het rijstgewas overal goed slaagde, terwijl toch die uitvoer niet werd bereikt.

zou hebben kunnen nemen als thans het geval is, omdat aan het inlandsch bestuur steeds de middelen zouden hebben ontbroken, die wij in toepassing konden brengen, n.l. de handhaving van veiligheid voor persoon en goed, het tot zijn recht laten komen van ieders werkkracht en energie ten eigen bate, het opnemen van Lombok in het wereldverkeer, het scheppen van alle noodige verkeersmiddelen, lichte en billijke belastingen. Al die factoren en nog vele andere, zooals afwering van epidemieën, algemeen toegepaste vaccinatie, wegneming van den druk, door de Baliërs op de Sassaks uitgeoefend, afschaffing van de slavernij, heeling van door de opstanden geslagen oeconomische wonden, hebben er toe bijgedragen, om dit land in weinige jaren te doen worden van een alang-alangvlakte, waarin roovers en brandstichters rondzwierven, tot een aaneenschakeling van welige akkers, bebouwd door nijvere landlieden.

Toonden wij aldus aan, dat er voor Nederlandsch-Indië en voor Nederland in alle opzichten, d. w. z. direct en indirect, voordeelen zijn verbonden aan de invoering van ons bestuur op Lombok en dat handel, scheepvaart en nijverheid daarvan den gunstigen terugslag ondervinden, dan kan dit ook nog blijken uit de volgende opsomming van invoerproducten. Er wordt op Lombok ingevoerd, behalve een groote hoeveelheid kleedjes van allerlei soorten, o. a. aardewerk, bier, boter, blikwerk, drogerijen en medicijnen, eetwaren, gambir, garens, gedistilleerd, glaswerk, ijzerwerk, koperwerk, kramerijen, lampen, lucifers, manufacturen, meubelen, meel, mineraalwater, papier, petroleum, sigaren, thee, verfwaren, vuurwerk, wijn, zeep, zout, ijzer in staven.

Een groot deel van dezen invoer komt de Nederlandsche industrie ten goede en is dus ook van belang voor den Nederlandschen werkman.

Wat nu de *bevolking van Lombok* betreft, deze dankt aan onze bestuursuitbreiding over haar eiland in de eerste plaats welvaart. Voor ieder die Lombok bereist is dit duidelijk. Men rijdt daar langs goede wegen, door vruchtbare akkers, besproeid door snelvlietende waterleidingen, of door boomgaarden, omringd met goed onderhouden heggen of rasterwerk.

Men ontmoet stroomen van marktgangers of optochten met muziek, die zich naar een feest begeven.

Elders is de bevolking rustig aan den veldarbeid of op de erven bezig. Hier treft men lange reeksen lastpaarden aan met landbouwprodukten beladen. Daar worden groote kudden vee door de jongens gehoed. Alles maakt een blijden, welvarenden, rustigen indruk. Maar ook voor hen, die cijfers wenschen om dezen indruk te versterken, zijn gegevens voorhanden. Boven werd reeds gewezen op den belangrijken uitvoer van allerlei producten. In geld omgezet blijkt, dat de uitvoer in 1901 van het rijstproduct één millioen gulden, van copra een half millioen, van tabak twee ton, van katoen een halve ton aan de bevolking opbracht, dus afgescheiden van haar eigen behoefte aan die producten.

Toenemende welvaart bleek ook uit de stijgende cijfers van de invoerrechten, en voor hem, die de Sassaks gedurende de afgeloopen jaren kon gadeslaan, was duidelijk waar te nemen, hoe de kleeding veel verbeterde. Men zag algemeen netter kleedij, niet zelden overgaande tot stoffen van weelde, als zijde en fluweel. Het aantal en de omvang van de feesten, gegeven bij besnijdenis-, huwelijks- en doodenplechtigheden is toenemende. En hiermede verband houdende, nam ook het gebruik van dierlijk voedsel, met name rund- en buffelvleesch, toe. In de onder-afdeelingen Midden- en Oost-Lombok te samen werden geslacht in 1899: 1992 runderen en buffels, in 1900: 2481; — terwijl op het geheele eiland in 1900 werden geslacht 3609 runderen, 2201 buffels en 5882 varkens, waaruit kan blijken, dat in West-Lombok betrekkelijk zeer veel dierlijk voedsel wordt gebruikt.

De uitvoer van huiden is dan ook toenemende. Zoo werden uitgevoerd uit Ampenan in:

	1898	1899	1900	1901
Koehuiden K.G.	48219	46263	43017	62958
Buffelh. „	21463	33857	18615	30655
Totaal K.G....	69682	80120	61632	93613

Een andere factor, overigens niet zonder bedenking, wijst ook op stijgende welvaart, nl. de stijging van het aantal bedevaartgangers, dat bedroeg in:

1895	50 personen	1899	112 personen
1896	64 „	1900	169 „
1897	131 „	1901	210 „
1898	164 „	1902	208 „

In het tijdvak 1896—1902 gingen dus naar Mekkah 1058 personen, terwijl van daar terugkeerden 550 personen. Aangezien slechts van enkelen bekend is, dat zij in het heilige land zijn gebleven, ligt het vermoeden voor de hand, dat ongeveer 40 % van deze lieden aan ziekten overlijdt of op andere wijze verdwijnt.

Waar met zekerheid kan worden aangenomen, dat ieder dezer pelgrims *f* 500 medeneemt naar Mekkah en ook niet zelden gedurende zijn verblijf aldaar zich nog geld laat toezenden door zijn familieleden, dan mag men vaststellen, dat per jaar ± een ton gouds aan het vermogen van het eiland wordt onttrokken door de bedevaart alleen. Toch komt bij verscheiden inlanders ook nog kapitaalvorming voor, daar de Baliër van huis uit zuinig is, een eigenschap die ook bij de meeste Sassaks wordt aangetroffen. Menigeen begraaft een pot met rijksdaalders op zijn erf of in den aarden vloer van zijn woning. Anderen koopen vee of sawahs of lossen hunne bouwgronden, in de afgeloopen tijden van rampspoed verpand, weer in. Vooral bij de Baliërs doet zich dit laatste verschijnsel veel voor, meestal nadat zij hebben voldaan aan hunne verplichtingen ten opzichte van hunne overledenen, waarvan de lijkverbranding op belangrijke onkosten komt te staan.

Hoe het niet voorkomen van opiumgebruik, dat reeds onder het Vorstenbestuur was verboden, welk verbod door ons streng wordt gehandhaafd, de welvaart ten goede komt, zal duidelijk zijn. Het gebruik van inlandsche spiritualiën is echter algemeen in zwang en neemt op feesten soms belangrijke verhoudingen aan. De mohamedaansche Sassaks zijn op die dranken (in hoofdzaak wijn, uit den arènpalm getapt) even verzot als de Hindoe-Baliërs. Dit gebruik geeft echter geen aanleiding tot liederlijke tooneelen, hoogstens tot geanimeerde gesprekken, en kan dan ook niet als een volkszonde of als een struikelblok bij oeconomischen vooruitgang worden aangemerkt.

De veestapel heeft in de jaren, voorafgaande aan onze komst, een groote vermindering ondergaan; rooverbenden

slachtten het vee dat zij aantroffen; verbrande dorpen werden verlaten; geheele landstreken bleven braak en onbeheerd; ploegvee werd daar niet meer gebruikt; veeziekten heerschten; kortom, de vroeger zoo belangrijke veestapel ging zeer achteruit. Na onze komst is dat veranderd; de veestapel floreert, al komt hier en daar soms eenige ziekte onder het vee voor. Men schat thans den veestapel zeer ruw op 36,000 runderen, 32,000 karbouwen en 7500 paarden. Toch komt men nog vee te kort en heeft er invoer plaats. In 1901 werden meer ingevoerd dan uitgevoerd 58 paarden, 2296 runderen, 654 buffels, 338 geiten; in 1902 70 paarden, 1591 runderen, 224 buffels, 923 geiten. Ook deze invoer van vee wijst op een streven naar kapitaalvorming door de bevolking en is een gunstig verschijnsel.

Voor vele Balineesche gezinnen levert de varkensfokkerij een goede bron van inkomsten op en niet zelden komen ook Chineesche wangkangs deze dieren opkoopen. Zoo werden uitgevoerd in 1902: 2395 varkens en in 1902: 820.

De binnenlandsche handel is op het eiland zeer levendig. Op de meeste passers wordt dagelijks markt gehouden. Heeft de import en de export plaats door handelaren van uitheemschen landaard, Armeniërs, Chineezen, Arabieren, Maleiers, Boegineezen, de binnenlandsche handel is geheel in handen van de inheemsche bevolking, voor een groot deel Balineesche vrouwen, die voor den handel bijzondere eigenschappen schijnen te hebben. Zeer groote credieten worden haar door de importeurs verleend. Men treft ze op alle passers aan, ook in de Sassaksche streken en de belangrijke rijsthandel van het eiland is voor een groot deel in haar handen.

De uitheemsche exporteur, op de havenplaatsen gevestigd, koopt de rijst na den oogst voor 75, 80, 85 of 90 pekoe per kojang; later in April, d. i. anderhalve maand vóór den nieuwen oogst, wel voor 105 à 108 pekoe, welke prijzen overeenkomen met respectief *f* 3.75, *f* 4, *f* 4.25, *f* 4.50, *f* 5.25 à *f* 5.40 per pikol.

De Balische opkoopsters, die op de passers of aan de huizen der landbezitters de rijst vaak in zeer kleine hoeveelheden opkoopen, verdienen gewoonlijk van 25 tot 45 cent per pikol, soms ook minder. Vele landbouwers bewaren hun product, dat niet voor eigen gebruik noodig is, totdat de

rijstprijzen zijn gestegen, en in 't algemeen blijkt bij al deze handelsoperaties, dat de inlander van Lombok daarvoor zeer geschikt is, — tenminste de vrouwen, want de mannen bemoeien zich met den handel niet en hebben in den regel geen verstand van prijzen.

Werd dus boven aangetoond, dat uit allerlei verschijnselen kan worden besloten tot een wederopbloei van de welvaart, die nog steeds toenemende is, dan moet hier ook iets worden gezegd van de maatregelen, door ons bestuur genomen, om daartoe te geraken. In de eerste plaats diende orde en veiligheid te worden gebracht in een land, waar gedurende lange jaren opstand had geheerscht met al de wreede gevolgen daarvan. Waar voor handhaving der orde soms militairen noodig waren, kwam het in den aanvang nog belangrijke garnizoen te hulp, overigens deden ook de aan de ambtenaren toegevoegde gewapende politie-dienaren goede diensten; langzamerhand werd de verantwoordelijkheid voor de handhaving van orde en veiligheid meer en meer op de inlandsche hoofden overgedragen, ieder in zijn ressort, terwijl zij, zoo hunne eigen middelen te kort schoten, op de krachtdadige hulp van ons bestuur en de militaire macht konden rekenen. Gevangenissen van tijdelijke materialen werden opgericht en verwijdering van ongewenschte elementen, hetzij bij wijze van politieken maatregel, hetzij bij veroordeeling tot tenarbeidstelling voor meerdere jaren, kwam zeer menigvuldig voor.

Hoe was het gesteld met orde en veiligheid, toen wij de bestuurstaak aanvaardden?

In Oost-Lombok was het Balische juk afgeschud en hadden de Sassaksche hoofden ieder over een aantal gezinnen het bestuur behouden of aanvaard. Allerlei uit Midden- en West-Lombok gevluchte individuën of resten van geheele dorpsbevolkingen hadden zich hier reéds tijdelijk gevestigd; sommigen vertoevend bij hunne familieleden, anderen weer zwervende van dorp tot dorp. Ziekten, als gevolg van hongersnood en slechte woningtoestanden, decimeerden de bevolking. Niet zelden vond men in tuinen of langs de wegen lijken van onbekende zwervelingen uit andere deelen van het eiland. De aanwezigheid van allerlei slechte elementen, elders met het Balisch bestuur in botsing gekomen, maakte, dat de veiligheid veel te wenschen overliet. De Sassaksche hoofden,

min of meer door vroegere positie berekend om het bestuur te voeren, heerschten soms zeer willekeurig, ontslagen als zij waren van de contrôle hunner Balische meesters, dezen niet zelden, vooral waar het machtsmisbruik betrof, tot voorbeeld nemende. Steeds diende men bedacht te zijn op invallen van Baliërs of Balischgezinde Sassaks en uitgebreide beveiligingsmaatregelen, zelfs bij een beperkten landbouw in de nabijheid der versterkte dorpen, waren vaak noodig; menigmaal was men genoodzaakt, de lijken binnen de muren der desa's te begraven. Er heerschte onveiligheid, onrust, schaarschte van voedsel en een centraal gezag ontbrak op vele plaatsen, zoodat allerlei persoonlijke ambities tot haar recht konden komen. Als een bolwerk van de Balische macht bleef in het Oosten Koetĕ Radjĕ bestaan, een desagebied, door den Balischen poenggawa I Dewa Gdé Pinatih, wiens naam hier met eere zij genoemd, uitstekend bestuurd. Verwant met de Sassaksche grooten uit die streken, gezien bij zijne onderhebbenden en mild gezind jegens ieder, aan zijne zorgen toevertrouwd, wist hij tot aan de laatste dagen van het Vorstenbestuur hier de Balische macht hoog te houden, ondanks de bedreiging met gewapende invallen uit al de omliggende Sassaksche landstreken. De zeer uitgebreide Sassaksche bevolking van Koetĕ Radjĕ bleef hem trouw en hield hare rasgenooten, die rondom met invallen dreigden om ook hier de vorstelijke macht te niet te doen, buiten hare grenzen, verknocht als men was aan den Balischen poenggawa, die ook na onze inbezitneming van het eiland hier nog steeds een welkom onthaal heeft gevonden en die zich ook toen in herhaalde bezoeken van zijne voormalige onderhoorigen mocht verheugen.

Ten Westen van Koetĕ Radjĕ en Sikoer begon de „verwoeste streek." Over een uitgestrektheid van ± 200 vierkante palen was het land zoo goed als tot woestenij geworden; al naarmate de oorlogskans keerde, hadden Baliërs en Balischgezinde Sassaks of wel in opstand gekomen Sassaks de dorpen verbrand, de bewoners gedood of verjaagd, de irrigatiewerken vernield. Het land werd een alang alang-vlakte, voor zoover het uit rijstvelden had bestaan, de tuinen verwilderden, allerlei struiken en boomen schoten er wortel. Zwervende rooverbenden maakten deze landstreek onveilig en loerden op transporten van levensmiddelen, voor het hof bestemd. Moord en doodslag waren

hier aan de orde van den dag, losloopend vee werd gestolen en geslacht: er heerschte in deze landstreek volslagen anarchie, geweld en list vierden er hoogtij.

Na de opstanden van Sakrĕ, Prajĕ, Kĕdiri en Zuid-Babak, die elkander opvolgden, was ook in het Zuiden van het eiland de Balische macht zeer geslonken. Wel veroverde Anak Agoeng Gdé Djilantik van Karang Assem weder Kĕdiri, wel dreigden de Balische benden steeds met nieuwe krijgsverrichtingen, die, naar men algemeen aanneemt, ten slotte ten gevolge zouden hebben gehad, dat de Balische macht ten langen leste zich weder over het geheele eiland had verspreid, maar toen wij ingrepen, was het met den Balischen invloed nog zeer treurig gesteld. De opstand der Sassaks had van dezen het uiterste gevergd, zij waren om zoo te zeggen aan het einde van hunne krachten gekomen, maar ook de Baliërs hadden zeer gevoelige verliezen geleden. En wanneer de Sassaksche hoofden hun heilloozen naijver, die ook nu nog voor een deel bestaat, hadden terzijde gesteld, en, vast aaneengesloten onder een centraal gezag, de Baliërs hadden bestreden, zouden dezen zeker al hunne krachten hebben moeten inspannen, om den Sassaks het hoofd te bieden. Alleen in West-Lombok bestuurden de Baliërs nog met vaste hand, ofschoon ook daar te Sĕkarbela in 1893 een opstand uitbrak onder den rook van de Balische hoofdsteden. Die opstand werd echter in het begin van 1894 reeds weder bedwongen, nadat de jeugdige Balische prinsen zich gedurende eenige maanden in de beschieting van Sĕkarbela, die als een soort sport werd beschouwd, hadden verlustigd.

Overigens was West-Lombok ten noorden van de Babak nog steeds de reduit van de Balische macht; daar bleef het vruchtbare land steeds bebouwd; daar vormden de belastingen steeds nieuwe bronnen voor het aanschaffen van krijgsbehoeften; daar vonden de strijders, die naar de Oostelijke landschappen werden gezonden, weder tijdelijk rust en konden zij zich weder van proviand voorzien, alvorens op nieuwe expedities uit te gaan. Hier was het Balische bestuur op hechter grondslagen gevestigd, eensdeels als een gevolg van een behoorlijk bestuur der Balische grooten, die door het hof konden worden gecontroleerd, ten andere, doordat er een familieband was ontstaan tusschen vele Baliërs en hunne Sassaksche onderhoorigen, daar de Baliërs in vele gevallen met Sassaksche

meisjes huwden en hunne kinderen veelal door Sassaksche bedienden werden opgevoed. Deze innige verhouding van de Balische en Sassaksche elementen in West-Lombok bleek dan ook tijdens den tegenstand, die onze troepen hebben ondervonden: zij hebben zoowel het geweervuur van Baliërs als van Sassaks te verduren gehad.

Ofschoon er dus in de streken, waar de Balische invloed nog heerschte, eenigszins sprake kon zijn van orde en veiligheid, kunnen we gerust constateeren, dat vóór onze komst op Lombok elders opstand, anarchie, willekeur heerschten en rooverbenden een groote rol speelden. Bij onze inbezitneming van het eiland had ons gezag, dat zich boven de Balische en Sassaksche partijen stelde, in de eerste plaats als plicht te vervullen: het stichten van orde, het alom doen heerschen van veiligheid en regel. Dank zij de krachtige hand, die dat gezag handhaafde, dank zij de toewijding van de gewapende politiedienaren, dank zij de militaire medewerking, waar die noodig bleek, dank zij de uitgebreide macht der bestuursambtenaren, die ook als voorzitters van de rechtbanken hun invloed konden doen gelden, is in weinig jaren het land van slechte elementen gezuiverd en heeft men alom gevoeld, dat persoonlijke grieven slechts voor den bevoegden rechter mogen worden aanhangig gemaakt, doch niet met kris en klewang mogen worden beslecht. De administratieve indeeling van het land in onderafdeelingen, districten, desagebieden en dorpsgemeenten, aan het hoofd waarvan verantwoordelijke en bezoldigde hoofden werden geplaatst, was een instrument, dat bij de handhaving van orde en veiligheid goede diensten kon bewijzen. En ons systeem van administratieve ressorten, door geografische grenzen nauwkeurig bepaald, bleek dan ook groote voordeelen te bezitten boven het oude inlandsche, dat bepaalde gezinnen onder een bepaald hoofd stelde, een systeem, dat, zooals licht te begrijpen is, veel bezwaren met zich brengt.

Bij de invoering van orde en veiligheid volgens onze westersche begrippen komt men soms in botsing met het inlandsche rechtsbewustzijn en wel hoofdzakelijk op twee punten. In de eerste plaats dient de inlander er aan te gewennen, dat bij ons een menschenleven zeer hoog wordt gewaardeerd, ook bij het opleggen van straf. Het inlandsch recht beschermt in vele gevallen doodslag of moord b.v. bij

betrapping op heeterdaad van diefstal, overspel, inbraak in een huis of de aanhoorigheden daarvan, in 't algemeen bij de bescherming van persoon, eigendom of familieeer. Dan tiert het wraakrecht nog welig en het verschil in menschenwaarde van de leden der verschillende kasten en graden in die kasten brengt met zich mede, dat een hooggeborene zoo goed als straffeloos een minwaardig individu kan dooden of laten dooden, terwijl omgekeerd de gruwelijkste straffen het gevolg van zulk eene levensberooving zijn. Menig hooggeplaatst Baliër is dan ook in de eerste jaren na ons optreden zeer geschokt door de zware straf, opgelegd voor het in hun eigen oog eenvoudige feit, een minderwaardig man uit het volk overhoop te hebben gestoken, omdat deze een verliefden blik op een hooggeboren meisje had laten vallen. Allengs gewent men aan onze begrippen over bescherming van het menschenleven als zoodanig.

Veediefstal tiert onder de bewoners van Bali en Lombok zeer welig. Ondanks zware straffen, daarop gesteld, ondanks een veepassenstelsel bij vervoer en contrôle op verkoop en slachten van vee, ondanks verscherpt politietoezicht blijft dit misdrijf hier, evenals in ons direct gebied op Bali, aan de orde van den dag. De omstandigheden werken dezen diefstal zeer in de hand. Groote kudden vee grazen in de bosschen en op de eindelooze vlakten der hooglanden, meestal slechts bewaakt door eenige knapen. Ook bij het verdwaald raken of omkomen van een stuk vee in het bosch wordt veelal aangifte van diefstal gedaan. Daar in die wouden kan door boschloopers en zoekers van boschproducten zeer gemakkelijk een stuk vee worden geslacht zonder dat een onderzoek licht brengt. En het schijnt wel, dat volgens het inlandsch rechtsbewustzijn het stelen van een stuk vee niet veel gewetenswroeging met zich brengt. Aangifte van veediefstal, hetgeen dus in verband met het bovenstaande nog niet steeds wijst op werkelijken diefstal, kwam op Lombok voor:

in 1899	in 1900	in 1901	in 1902
354 maal	421 maal	536 maal	394 maal

Een ander volksmisdrijf is het oogsten van te velde staand gewas door dieven, die veelal des nachts hun slag slaan, hetzij om de jonge padi voor veevoeder te gebruiken, hetzij om tijdens den oogst het gestolen product arglistig bij het

te drogen staand gesneden gewas op hun eigen veld te voegen. Tijdens het Vorstenbestuur en vooral in de troebele tijden van opstand en volksoorlogen kwam het veel voor, dat geheele benden aan het oogsten togen van aan anderen toebehoorende velden en niet zelden werd de eigenaar met de wapens in de vuist verdreven. Dat komt thans niet meer voor; elke diefstal van gewas te velde wordt met de ten dienste staande middelen vervolgd en zoo mogelijk voorbeeldig gestraft. Vooral nadat de velden, eenige jaren door de Sassaks onrechtmatig beheerd, weder aan de rechtmatige Balische eigenaren waren teruggeven, werd dit allengs beter. Ook werkte het geregeld waterschapsbestuur, dat nu de landbouwbelangen behartigt, hiertoe zeer mee.

Hetzelfde geldt van waterdiefstal uit de irrigatiekanalen, die ook door speciaal daarvoor aangewezen waterschapsbeambten en door de benadeelde ingelanden meestal tot klaarheid wordt gebracht, waarna de schuldige wordt gestraft.

Omtrent de veiligheid onder het Balische bestuur, de zekerheid van persoon en goed, het recht en de straffen uit dien tijd ware nog veel mede te deelen; hier werd slechts getracht een schets te geven van den toestand bij onze komst op het eiland, om dan te kunnen constateeren, dat thans de veiligheid volstrekt niet achterstaat bij eenig ander deel van onze koloniën in Oost-Azië. Thans kan ieder zich vrijelijk op reis begeven over het eiland, koopvrouwen trekken zonder mannelijk geleide naar de verst afgelegen dorpen, kinderen reizen van Oost naar West, ieder oogst het door hem geplante gewas en ieder huwt zijne kinderen uit aan wie het hem goed dunkt.

Men heeft er zich over verwonderd, dat de Sassaks, die door onze Regeering waren geholpen in hun strijd tegen de Baliërs en waren bevrijd van het Balische juk, toch in de eerste jaren van onze bestuursvestiging nog hier en daar opstootjes verwekten of andere ongeregeldheden pleegden. Zoo zelfs, dat de militaire macht eenige malen heeft moeten optreden om de wederspannige elementen te vernietigen of tot orde te dwingen. Daartegenover staan dan de Baliërs, die na hunne nederlaag zich steeds uiterst loyaal hebben gedragen en waarvan de grootste medewerking is ondervonden bij het in 't leven roepen van ordelijke toestanden en

het beramen van middelen tot opbeuring van de welvaart. Toch zou bij bekendheid met de toestanden op Lombok die verwondering niet geheerscht hebben. Dat de Baliërs dienen geprezen te worden om hunne uitmuntende houding staat boven allen twijfel verheven; zij hebben door hunne kennis van zaken, door verdraagzaamheid, door het innemen van een zuivere positie tegenover hun nieuwen souverein de grootste medewerking verleend aan de bestuursambtenaren. Ook in dezen hebben zij getoond een hoogstaand volk te zijn, een der meest respectabele volken, die den Archipel bewonen, zich schikkend in het onvermijdelijke en zich wijdend met al hunne kennis en energie aan de middelen van bestaan, die hun gebleven waren. Een geestdoodend, op anderen met minachting neerziend Mohamedanisme belette hen niet, het goede in hunne overheerschers te waardeeren en met dezen mede te werken tot het in bloei brengen van hun land. Ter kenschetsing van hunne ideeën moge hier de mededeeling volgen, dat zij, tot een jong Europeesch bestuursambtenaar over hun ouden Vorst sprekende, dezen betitelden als „uw vader" en over de prinsen als „uw broeder", terwijl de hoofden zich „uw volgeling", de kleine man zich „uw onderdaan" noemde.

Men was er na eenige jaren algemeen van overtuigd, dat het Europeesch bestuur niet was gekomen om het eiland ten eigen voordeele te exploiteeren, doch dat de ambtenaren met de hoofden en met het volk de middelen beraamden en hielpen uitvoeren, die tot meerdere welvaart van de geheele bevolking konden leiden.

Trouwens de Balische gemeente was geheel op de Europeesche ambtenaren aangewezen, waar ze hulp van buiten af noodig had om zich weder te herstellen van de verpletterende slagen haar door onze militairen toegebracht. Rondom de Baliërs huisden overal de Sassaks, die, nu zij zich geheel onafhankelijk zagen gemaakt van hunne vroegere heerschers, niets liever wilden dan dezen zooveel mogelijk ten eigen nutte afhandig te maken. Hulp was van die zijde, zonder dat overgang tot den Islam daarmede gepaard ging, voor de Baliërs niet te verwachten, veelal het tegenovergestelde. Vandaar dan ook, dat de Baliërs aansluiting zochten bij het Europeesch bestuur, dat — zij zagen het voorbeeld van

Bali — het Hindoeïsme ongemoeid liet en dat — zij gevoelden dit wel — sympathie had voor hunne kennis en energie en voor hun verdraagzamen godsdienst van bloemenoffers, meer dan voor het dorre, dogmatische in het Mohamedanisme, dat met zijn eentonigen mantel van zelfverheffing hunne domme Sassaksche broeders bedekte. En dan, het bleef niet bij sympathie — het kwam tot daden.

Volgens het Balische oorlogsrecht is de grond in een veroverd land eigendom van den veroveraar, die desgewenscht wel een klein deel daarvan voor levensonderhoud laat voor de oorspronkelijke bewoners, aan wie in ruil daarvoor zware belastingen worden opgelegd, doch die overigens het land voor zich en zijne gunstelingen behoudt. Deze souverein echter niet alzoo; hij trachtte allen onrechtmatig door anderen bezeten grond op te sporen en gaf dien terug aan den rechtmatigen eigenaar; hij hielp niet-grondbezitters aan terreinen ter ontginning, hij verschafte ploegvee, hij liet de armen geld verdienen aan de wegen en wie niet werken kon van ouderdom kreeg leeftocht in die bange jaren van nooddruft, toen steden en dorpen waren verwoest en de akkers door de Sassaks, weleer hunne slaven, waren genaast. Wat nood, of men aan den nieuwen souverein een lichte belasting had af te dragen in landrente en in arbeid voor wegenonderhoud; wat nood, wanneer deze souverein zwaar strafte, als iemand, hoe gering ook van afkomst, werd beleedigd in persoon of eigendom? Wat nood, wanneer een ambtenaar eens, falende in de keuze van middel of persoon, iets deed, wat beter ongedaan ware gebleven? Men had het gezien: niet het voordeel van den souverein, geen persoonlijk belang speelde hier de hoofdrol, men streefde naar het welzijn van de geheele bevolking van het geheele eiland. En dat was het groote verschil met het oude régime: de belastingen voor den vorst; de vorstendiensten voor den vorst; de vorst over alles heer en meester, vóór alles eigen voordeel beoogende. Men wist het bovendien, hoe de bevolking op Bali het Nederlandsch bestuur prees boven dat hunner eigen vorsten. Men had gehoord, hoe de wegen en bruggen er daar uitstekend uitzagen en hoe druk de pasars waren bezocht. Dat alles verzoende, dat alles deed gemakkelijk aanpassen aan den nieuwen toestand.

Men kan ieder Europeesch ambtenaar, die op Lombok heeft gediend, de Baliërs hooren prijzen; niet, omdat zij gemakkelijk zijn te besturen (men kent hun groot aantal, veel schrijfwerk veroorzakende civiele zaken); niet, omdat hunne maatschappij zedelijk zoo hoog staat, maar omdat men in den Baliër gemakkelijk ontdekt: den mensch vatbaar voor recht en onrecht, voor vreugde en zorg, voor lof en berisping, niet het minst vatbaar voor sympathie. En ofschoon die mensch op alle eilanden van den archipel leeft, ofschoon hij voor den taalkundigen Europeaan overal is te ontdekken, bij den Baliër, wiens ziel nog niet is besmet met eenig dogma van Islamiet of Farizeër, komt hij u spoedig met open gelaat tegemoet, lachend en opgewekt, bij intuitie gevoelende, dat ook gij bemint de bloemen en waterbeken en bergen en bosschen en dat ook gij zijt een mensch als hij.

Hiermede wil men niet zeggen, dat de Sassaks ook niet met ons bestuur waren ingenomen. Integendeel! De hoofden en ook het meerendeel der bevolking zagen zeer goed in, dat thans een tijdperk van welvaart en geluk zou aanbreken. Maar toch waren er onder de Sassaksche bevolking nog wel elementen, die in een ongeregelden staat van zaken meer belang hadden dan in een toestand van orde, als door ons bestuur geëischt. En juist dergelijke elementen, in hoofdzaak Arabieren, godsdienstleeraars, bendehoofden, gekrenkte grooten waren het, die de herhaalde onlusten of opstootjes hebben veroorzaakt. Deze waren geen uitingen van de Sassaksche bevolking in haar geheel, maar plaatselijke of persoonlijke wanordelijkheden. Wanneer door ons krachtdadig optreden dergelijke elementen waren vernietigd of gedwongen, het hoofd te buigen, dan was de orde weer hersteld en prees de Sassaksche bevolking de weer ingetreden rust en de bevrijding van lastposten, die hare goede verhouding tot ons bestuur en de ons goedgezinde hoofden trachtten te verbreken.

Daarbij kwam nog, dat sommige Sassaks nog altijd de verwachting koesterden, dat thans op Lombok een uitsluitend Mohamedaansch rijk zou worden gesticht; anderen weder hadden niet het noodige inzicht in onze zeer machtige middelen, om de orde in geval van nood te handhaven, en meenden, dat de samenwerking der Sassaks met de Kompanie als eerste factor had gegolden bij de overwinningen onzer

troepen. Nu is het bekend, dat die samenwerking in hoofdzaak heeft bestaan in het plunderen en vernielen van Balische eigendommen, nadat onze troepen ergens waren doorgedrongen. Ofschoon het feit, dat de Balische gemeente geheel was omsloten door Sassaksche vijanden, die zich na de komst onzer troepen vermenigvuldigden, indirect wel veel moet hebben bijgedragen tot onze overwinningen. Men had de zekerheid, dat na de verovering der „strategische objecten", die de hoofdplaatsen Mataram en Tjakra Negara vormden, het verzet zou zijn te niet gedaan, omdat de Baliërs zich niet konden verspreiden over het eiland, dat bijna geheel door hun vijandige Sassaks werd bewoond.

Nog anderen achtten zich door de keuze en aanstelling van bepaalde hoofden gekrenkt of wilden hun gezag niet erkennen. Ieder, die in den tijd van anarchie of opstand eenige persoonlijke macht had bezeten en die thans boven hem gestelde hoofden had te gehoorzamen, was minder ingenomen met den nieuwen gang van zaken. En al deze ontevreden elementen vonden elkander reeds spoedig en vormden met roovers, dobbelaars en hanenvechters benden, die de rustige bevolking brandschatten, allerlei onregelmatigheden begingen en zich soms niet ontzagen, aanvallen te doen op de bestuursvestigingen.

Vooral te Praja waren leden van enkele voorname families, die niet wilden luisteren naar door ons aangestelde hoofden en zich aan de spits van oproerige benden plaatsten. Ze vonden een schuilplaats in de bij Praja gelegen bosschen, totdat ze door politie of militaire macht daaruit waren verdreven of zich hadden onderworpen.

Thans is de militaire macht van Lombok verdwenen; ruim 200 met karabijn en klewang bewapende inlandsche politiedienaren zijn aangewezen, om, waar zich gewelddadig verzet mocht voordoen, dat terneder te slaan en die macht is zeer voldoende voor haar taak berekend. Zij dient daarvoor berekend te zijn: telken jare, als de rijstoogst is binnengehaald, strooien geldzoekende profeten en profetessen geruchten rond over de wederopstanding van den een of anderen vorstentelg, die den heilstaat op Lombok zal brengen, doch zich voorloopig tevreden stelt met de aanbieding van een geschenk in rijst of geld door de lichtgeloovige Sassaksche

goê-gemeente. Elders verkoopen kwakzalvers met kaftan en tulband heilmiddelen, die onkwetsbaar maken, zelfs tegen de bajonetten van de kompanie; ginds mokt een aspirant-grootwaardigheidsbekleeder tegen de benoeming van een ander tot het ambt, waarop hij had gehoopt. Dergelijke elementen verwerven onder de domme Sassaks spoedig aanhang en dienen dadelijk na hun optreden onschadelijk gemaakt te worden. Want anders zijn ze in staat, den lichtgeloovigen Sassakschen boer te bewegen, hun tot volgeling of aanhanger te dienen, eene functie, die steeds zeer nadeelig afloopt en waarvoor de eenvoudige dus tijdig dient te worden beschermd.

Om tot ons oorspronkelijk betoog terug te keeren: tot de baten, die onze bestuursvestiging op Lombok voor de bevolking medebracht, behoort behalve orde en veiligheid de groote verbetering van de verkeersmiddelen.

Waar vroeger de eenvoudige vlaggestok met de Lomboksche vlag de ligging van Ampenan aanwees aan de door straat Lombok stevenende schepen, verrijst nu een ver-zichtbaar havenlicht, waarvan het vuur den veelal in den vroegen morgen ter reede ankerende stoomers gedurende den nacht reeds tot baken diende. Ook aan de Oostkust te Laboean Hadji werd door havenverlichting en betonning een juiste ligplaats voor groote schepen aangewezen. Een in zee op schroefpalen gebouwde landingspier biedt te Ampenan gelegenheid voor sloepen, die reizigers het landen kunnen vergemakkelijken. Van West- naar Oostkust voert een prachtige, breede, voor het grootste deel goed beschaduwde rijweg, uitmuntend geschikt voor vervoer per as; deze verbindingsweg tusschen de havenplaatsen Ampenan en Laboean Hadji is ruim 60 K.M. lang, terwijl men op beide genoemde plaatsen rijtuigjes kan huren, om den tocht door het eiland te maken.

Een tweede rijweg, voor rijtuig- en karrentransport geschikt, voert van Tjakra Negara naar de onderafdeelingshoofdplaats Praja en bereikt bij Kopang weer den hoofdweg door het eiland. In West-Lombok ten Zuiden van de Djangkok kan men voorts alle voorname desa's per as bereiken; daar is een geheel net van rijtuigwegen ontstaan, dat tot allerlei schoone uitstapjes in deze welvarende landstreek uitnoodigt en nimmer den terugweg langs dezelfde route noodig maakt. Ook in Oost-Lombok wordt het voor karrentransport ge-

schikte wegennet hoe langer hoe grooter, al naar mate een gereed gekomen brug weder nieuwe trajecten opent. In verband daarmede zijn er reeds ± 200 rijtuigen voor personenvervoer op het eiland en neemt het aantal buffelkarren voor het transport van producten of handelsgoederen ook hand over hand toe.

Tijdens het Vorstenbestuur bestonden er reeds vele wegen op het eiland; vooral waren de hoofdroutes breed en flink aangelegd, doch niet voor vervoer per as geschikt en slechts hier en daar op de daarin voorkomende vrij steile hellingen verhard. Thans beschikt men over een net van goed onderhouden grindwegen, die, wat de hoofdroutes betreft, voor een groot deel langs de oude tracés zijn aangelegd. Vele nieuwe wegen, die de voornaamste dorpen met elkaar verbinden, zijn echter aangelegd en al de bestaande paden verbreed tot goede wegen. Deze wegenaanleg droeg niet alleen bij, om de welvaart weer op te beuren, ook de veiligheid werd er zeer door gebaat. Door de ambtenaren van de Burgerlijke Openbare Werken, waarvan een in West-Lombok, de ander in Oost-Lombok is gevestigd, werden belangrijke sommen verwerkt. Het voor rijtuigvervoer geschikte wegennet is geheel van ijzeren of steenen bruggen en duikers voorzien, hetgeen heel wat zeggen wil in een land als Lombok, dat in alle richtingen wordt doorsneden door rivieren, zijriviertjes en waterleidingen. Voorts werden drie bestuursvestigingen gesticht met ambtenaarswoningen, gevangenissen, politiekazernes, hospitalen, scholen enz. en deze etablissementen, op ruime schaal gebouwd, zijn thans vriendelijke woonplaatsen, die met hunne parken en pleinen tot de schoonste verblijfplaatsen van Ned.-Indië kunnen worden gerekend.

Van zeer veel nut voor de bevolking waren de door de bestuursambtenaren in de wegen gelegde betonbuizen voor den doorlaat van honderden kleine waterleidingen. Vroeger maakte de bevolking van arènstammen, opgestapelde steenen of boomen dergelijke kleine duikers, die echter zeer veel onderhoud en jaarlijksche vernieuwing behoefden, wat een zware last was voor de ingelanden der waterschappen; thans, nu deze duikertjes in de voornaamste wegen overal door betonbuizen, veelal door gestraften gegoten, zijn vervangen,

komt dit de bevolking zoowel door het vervallen onderhoud als door het verkregen betrouwbaar en sterk materiaal in de verkeerswegen ten goede. Want het vervoer per as stelt aan dergelijke kunstwerkjes nog grooter eischen dan het eertijds uitsluitend voorkomend vervoer per lastpaard. Deze dieren zijn nog van groot nut bij het transport van goederen over niet voor karrenvervoer geschikte wegen. Zij zijn zeer sterk en dragen lasten van 2 à $2\frac{1}{2}$ pikol; zij worden goed onderhouden en zien er veel beter uit dan de lastpaarden op Java.

Eene andere verbetering, die veel bijdroeg om de welvaart te doen opleven, was het verlichten van den belastingdruk door ons bestuur, vooral in de eerste jaren na onze komst, toen ieder zooveel mogelijk in de gelegenheid werd gesteld, om de resultaten van eigen arbeid ten eigen voordeele aan te wenden. Inderdaad waren de belastingen onder het Vorstenbestuur vrij drukkend te noemen. De Vorst eischte als landrente van de occupanten van domeingronden — en daartoe behoorde het geheele eiland met uitzondering van die gedeelten, welke vroeg of laat als erfelijk individueele bezittingen aan particulieren of bijzondere vereenigingen waren geschonken of gelaten, — nominaal de helft van de bruto opbrengst der velden voor zich.

Dit was hetzelfde aandeel, dat ook de particuliere grondbezitters van hunne pachters vroegen, en zoo blijkt dan ook ten dezen het privaatrechterlijk standpunt van den souverein ten opzichte van de ingezetenen. Er bestond echter ter zake een groot onderscheid tusschen souverein en particulier grondeigenaar en ook hierin kenmerkten zich de beginselen van het Vorstenbestuur door ruime opvatting en royaliteit, waar het aan den kleinen man op te leggen lasten betrof. Zoo werd b.v. bij den belastingaanslag aangenomen, dat per uitgestrektheid van één tenah à 800 petjarakèn (één petjarakèn was onder het Vorstenbestuur 729 M^2) gemiddeld een oogst werd verkregen van 400 bossen padi ter zwaarte van 1300 kepengs of inlandsche duiten elk (± $8\frac{2}{3}$ kati). Toch wist men zeer goed, dat de werkelijke opbrengst veel meer bedroeg, zoodat particulieren dan ook vaak 250 bossen eischten van één tenah, bij hunne pachters in gebruik. Bovendien verleende de vorst nog een afslag van 50 bossen padi van het nominaal door

iederen landrenteplichtige verschuldigde ad 200 bossen, als compensatie van de door hen te praesteeren vorstendiensten, tevens om te voorzien in hunne levensbehoeften gedurende die praestatie, zoodat als regel in het Westen van het eiland 150 bossen per tenah, diende te worden afgedragen aan den vorst, hetgeen gemiddeld als 25 % van de bruto-opbrengst kon worden aangemerkt, omdat in de praktijk boven aangegeven oppervlakte werd vervangen door een „bewerkingsaandeel", dat dikwijls varieerde in grootte en vaak niet meer dan 3600 M^2 besloeg. In het oog der bevolking was deze heffing niet te zwaar, ten eerste omdat volgens haar rechtsbewustzijn den vorstelijken landheer eigenlijk ½ van de bruto-opbrengst toekwam, ten tweede, omdat de na den rijstoogst geteelde tweede gewassen aan geenerlei heffing waren onderworpen en ten volle den landbouwer ten goede kwamen. Vele gebruiken, vooral in afgelegen streken van Lombok nog voorkomende, wijzen er op, dat inderdaad de landrentebelasting in origine eene stilzwijgende overeenkomst was tusschen landheer en pachter, tusschen Vorst en onderdaan, om ieder ½ van de productie te bekomen.

In sommige streken in Noord-Lombok oogst nog zoowel landheer als pachter de helft van het te velde staande gewas. Doch het ver verwijderd wonen der landheeren van de door hen in pacht gegeven akkers en nog meer de vorstelijke positie ten opzichte van den kleinen landbouwer maakten, zooals van zelf spreekt, noodzakelijk, dat een bepaalde hoeveelheid van het product aan den landeigenaar diende te worden afgedragen. Dat deze belasting toch door de bevolking meestal als drukkend werd aangemerkt, vindt zijne oorzaak in meerdere redenen, vooral omdat bij de heffing allerlei vexatiën door hoogere en lagere hoofden voorkwamen, terwijl veel te weinig rekening werd gehouden met de omstandigheden, waaronder de verschillende bouwgronden verkeerden ten opzichte van irrigatie en andere factoren, die op de productie influenceeren. Die te zware belastingdruk en de factoren, die bij de belastingheffing als verkeerd werden aangetroffen, moesten worden verbeterd en geëlimineerd.

De verlichting in belastingdruk werd door ons bestuur op verschillende wijzen aangebracht. In de eerste plaats werd bij de berekening der landrente van geïrrigeerde gronden

de gevraagde hoeveelheid bossen rijst niet meer geheven per bewerkingsaandeel of per oude tenah, die ± 5832 M^2 besloeg, maar per oppervlakte van 7200 M^2, bij de inlandsche metingen ingevoerd door de lengtemaat, de depa agoeng, vast te stellen op 3 M. in stede van 2.7 M. onder het Vorstenbestuur. De tenah d.i. de vlakteëenheid over welke een vast aantal bossen padi als landrente verschuldigd is, werd dus thans ruim 23 % grooter dan voorheen.

In de tweede plaats werden nu bossen padi ter zwaarte van 1200 kepengs, d. i. 8 kati, gevraagd in stede van ter zwaarte van 1300 kepengs als onder het vorstenbestuur.

Ten laatste, en dit was wel de voornaamste vermindering in de belasting, mocht ieder belastingplichtige *buiten bemoeienis der hoofden om* in stede van een bos padi ook 60 kepengs of het equivalent in zilver aan den Europeeschen belastinginner afdragen. En daar nu, vooral na het ontstaan van de drukke scheepvaart en de vestiging van vele handelaren op de havenplaatsen, de rijstprijzen zeer stegen, zoodat per bos niet zelden meer dan het dubbele van den door den belastinginner vastgestelden prijs werd behaald bij vrijen verkoop, spreekt het van zelf, dat nimmer in natura de belasting werd afgedragen, doch steeds in het equivaleerende ruilmiddel. De belastingdruk is hierdoor belangrijk verlicht, hoeveel is niet met juistheid aan te geven, doch men kan veilig aannemen dat op deze wijze ongeveer het $\frac{1}{3}$ van de belasting van 't Vorstenbestuur wordt geheven, waar tegenover staat, dat thans niemand meer bij wijze van gunstbetoon door de hoofden of hofbeambten wordt vrijgesteld en dat ook geene onwettige voordeelen door de machthebbenden in het land worden genoten bij hunne diensten in het belang van de belastinginning.

Later, toen over betere gegevens kon worden beschikt, toen het inlandsch personeel beter was opgeleid, toen uitgebreide onderzoekingen en opmetingen hadden plaats gehad en ook de welvaart aanmerkelijk was vooruitgegaan, werd de landrente vastgesteld op 100, 90, 80, 70 of 60 tjatoe's (= 4 kati of $2^1/_2$ kilo) ontbolsterde rijst van den laatsten oogst per tenah van 7200 M^2, al naarmate een der 5 klassen, waartoe de belastingschuldige akker behoorde. Tevens werd het aequivalent, waartegen in inlandsch of wettig ruilmiddel kon worden betaald, meer en meer met de werke-

lijke marktwaarde in overeenstemming gebracht, in verhouding tot de toenemende draagkracht van de bevolking.

De niet geirrigeerde bouwgronden, te onderscheiden in boomgaarden en bouwvelden, werden onder het vorstenbestuur belast met 2000, respectief 1000 kepengs per tjoetak van ± 5832 M². Thans voerde men ook hierbij een klassenverdeeling in en werden belast:

De boomgaarden	der	1e	klasse	met	2400 kepengs.
	„	2e	„	„	1600 „
	„	3e	„	„	800 „
De bouwvelden	„	1e	„	„	1200 „
	„	2e	„	„	800 „
	„	3e	„	„	400 „

Door de klassenverdeeling werd ook deze belasting veel billijker en minder drukkend, ofschoon de eerste klasse een weinig hooger werd aangeslagen dan onder het vorstenbestuur, toen het ook reeds de bedoeling was, een veel zwaarder belasting te heffen van de beste boomgaarden, te berekenen naar het aantal vruchtdragende boomen. Daar in de eerste klasse vallen de rijkste klapper-aanplantingen en de „type tuinen” met allerlei vruchtboomen beplant, is deze belasting zeer licht te noemen.

Andere belastingen vervielen geheel. Zoo de *panoembastoja*, eene belasting, die door het Vorstenbestuur werd geheven van al de ingelanden van een irrigatiegebied, waar tegenover de Vorst dan op zich nam, den hoofddam te onderhouden, terwijl de ingelanden als 't ware het irrigatiewater kochten. Zoo werd in de Gebong-bevloeiing, een der voornaamste irrigatiegebieden van Lombok, van ieder ingeland 500 kepeng geheven, hetgeen een totaal aan belasting vertegenwoordigde van 7600 × 500 = 3,800,000 kepengs. De Vorst besteedde het onderhoud van den hoofddam uit voor 760,000 kepengs, zoodat op deze wijze een voordeel ten koste van de ingelanden werd verkregen van meer dan 3,000,000 kepengs, toenmaals een waarde vertegenwoordigende van ± *f* 6250.— Deze belasting, die elders in natura werd geheven, waaraan vele vexatiën waren verbonden, werd geheel afgeschaft en al de ingelanden kregen een gelijk aandeel in het onderhoud van den hoofddam.

De Vorst, bedeeld met de meest uitgebreide macht tot het

opleggen van straffen, tot het beschikken over leven en dood, have en goed, hield er zeer draconische strafbepalingen op na, b.v. de doodstraf gesteld op niet of onvoldoende opvolgen van vorstelijke bevelen. Toch had dit alles niet ten gevolge, dat er goed gediend werd door hoofden en beambten. Vele misbruiken kwamen voor tegen 's Vorsten wil, soms in 's Vorsten naam.

De oorzaak lag in den geest, die min of meer elk inlandsch bestuur bezielt, onvoldoende contrôle op de directe ondergeschikten, die het vertrouwen genieten, de gemakzucht van dezen, om de behandeling van gewichtige zaken over te laten, het te weinig met eigen oogen en ooren onderzoeken van de staatsbelangen.

We willen nu niet eens spreken over de bloedige tooneelen, die gedurende den opstand der Sassaks van weerszijden voorkwamen, van moord, brandstichting, oplichting van personen, enz. Dat zijn de gewone uitingen van den strijd tusschen inlandsche volken of stammen: de oorlog, langdurig gerekt, met wreedheden en plagerijen van kleine groepen tegen elkander, ieder op voordeel of op wraak belust.

Doch ook waar nog orde heerschte, werd uit ons oogpunt gezien dikwijls slecht gediend: bevelen werden niet of onvoldoende opgevolgd, allerlei vexatiën gepleegd, zelfs de persoonlijke inkomsten van den Vorst genaast. Ofschoon op dit alles meestal de doodstraf stond, hield de niet ongegronde hoop, dat dergelijke misbruiken niet aan 't licht zouden komen, ze in stand.

Een der oorzaken daarvan was, dat de kleine man veel te veel onder den invloed van de over hem gestelde hoofden stond; deze hoofden zelf namen veelal de vorstelijke macht voor zich over. Ze zorgden, door allerlei persoonlijke diensten en vriendelijkheden, bij den Vorst in het gevlei te blijven, zoodat hunne onderhoorigen zich meestal wel wachtten, zich over hen te beklagen. Wanneer echter een hoofd het al te bont maakte, hetzij tegen een onderhoorige van aanzien of tegen een geheele groep van onderhoorigen, zeiden dezen hem hunne gehoorzaamheid op en kwamen bij een invloedrijk man in het rijk of soms ook bij den Vorst zelven hun beklag doen. Dat was hun recht, waarvan niet zelden gebruik werd gemaakt, en dit bekend was als „metilas" of „metilar",

een zeer nuttige zaak in de toen heerschende toestanden, die vaak voor de beleedigden of verdrukten goede resultaten opleverde.

Wanneer toch een namens den Vorst ingesteld onderzoek aan 't licht bracht, dat de in verzet gekomenen gegronde redenen hadden, zich over de handelingen van hun hoofd te beklagen, werden ze niet zelden onder de bevelen van een ander gesteld; in het tegenovergestelde geval werden zij goed of kwaadschiks gedwongen de bevelen van den over hen gestelden persoon op te volgen. Gewoonlijk echter ging men niet tot „metilar" over of daarvoor bestonden overwegende redenen.

„Metilar" tegen den vorst was opstand, die diende te worden onderdrukt, want een andere vorst, onder wiens bestuur men liever had willen wonen, zooals dat op Bali wel kan voorkomen, was er op Lombok niet. Zelfs in den tijd, toen er nog onderscheiden Balische rijken op Lombok waren n.l. Karang Assem, Mataram, Pagoetan en Pagesangan, werd „metilar" van de onderdanen van eenig vorst steeds als opstand beschouwd en als zoodanig tegengegaan (tjongah). Wat nu de hoofden betreft, men trof onder de Baliërs uitstekende elementen aan om een min of meer invloedrijke positie te bekleeden en ook onder de Sassaks kwamen deze wel voor, maar toch had men eenige moeite met het kiezen van geschikte Sassaksche hoofden over al de dorpsgebieden, die werden gecreëerd.

Veel meer dan onder het Vorstenbestuur werd thans van hen geeischt: het meerdere wegenonderhoud, juiste handhaving van politie, veel bezoek aan de onder hen ressorteerende nederzettingen en dat alles hand aan hand gaande met scherpe contrôle over hun gedrag en hunne verhouding tot de onderhoorigen.

Zij hadden allen een vrij moeilijke school te doorloopen door aan te leeren van het Europeesch bestuur, wat dit hun als taak oplegde of onder bedreiging van straf ontzegde.

Van veel nut was ook de door vele onzer ambtenaren aangenomen gewoonte, om in de dorpen met den kleinen man te gaan praten of met den landbouwer op zijn akker over allerlei aangelegenheden te spreken. Spionnen werden zoo weinig mogelijk gebruikt; men trachtte ieder hoofd van

het bewustzijn zijner verantwoordelijkheid te doordringen en den kleinen man steeds te doen blijken, dat van zijn recht om billijke klachten direct bij het Europeesch bestuur in te brengen kon worden gebruik gemaakt, terwijl hij dan van een onderzoek verzekerd kon zijn. De inlandsche scholen, waarvan er voorloopig één in elk der drie onderafdeelingen werd opgericht, zullen ook voor de vorming van de volkshoofden veel ten goede kunnen werken.

Over 't algemeen leert ieder Balineesch kind van zijne ouders of famieleden het hanteeren van het schrijfmes en het lezen van lontargeschriften en dit kan ook van de aanzienlijke Sassaks worden gezegd. Maar daarnaast geven de scholen onderricht in Maleisch, lezen en schrijven der Latijnsche letterteekens en rekenen. Ook bevorderen zij gevoel van orde en voortdurende vlijt door van de jonge inlanders een geregeld schoolbezoek gedurende eenige jaren te vragen.

Zoo worden de grondslagen gelegd voor het beantwoorden van den eisch, die het Nederlandsch Bestuur aan een hoofd van eenigen invloed meent te moeten stellen, n.l. het lezen van eenvoudig gestelde dienstorders, passen enz. zoomede het opteekenen en verzamelen van gegevens, de bevolking betreffende. Daar nu zooveel mogelijk werd bevorderd, dat in de eerste plaats de kinderen der familiën van aanzien, uit wie de hoofden later gerecruteerd zullen worden, de school bezoeken, zoo zal in de toekomst het hoofdengehalte ook ten dezen opzichte verbeteren.

In den beginne was het voor den inlander moeilijk te begrijpen, dat het onderricht op de scholen zoo langen tijd vereischte: men had zich voorgesteld, reeds in eenige weken afgestudeerd te zullen zijn en het kwam voor, dat menig leerling na korten tijd weer de school in den steek wilde laten. Allengs zal ook dit verbeteren en de onderwijzers zijn in 't algemeen tevreden over de scherpzinnigheid hunner leerlingen, wat ook te verwachten was van een helderdenkend, op velerlei gebied van een goed verstand blijk gevend volk, als de bewoners van de zustereilanden Bali en Lombok.

Ook ten opzichte van het rechtswezen verkeert de bevolking thans in menig opzicht in veel beter conditie dan tijdens het Vorstenbestuur. Het zou hier veel te ver voeren en een geheele behandeling van de Lombooksche volksinstellingen

en gebruiken vereischen, om deze stelling uitvoerig te bewijzen. Wij geven hier slechts enkele punten aan.

Wanneer de Vorst of zijne naaste omgeving kennis kreeg van eenig misdrijf, werden er gewoonlijk bepaalde beambten of hoofden aangewezen, om een onderzoek in te stellen en zoo noodig eene straf te bepalen. Bij misdrijven, met doodstraf bedreigd, en dat waren er zeer vele, waren het gewoonlijk priesters, die met de behandeling van de strafzaak werden belast; bij kleinere misdrijven spraken meestal de djĕdjĕnĕngs, vorstelijke procureurs en justicieren, recht. Men kan wel zeggen, dat de rechtsmacht voor het grootste gedeelte bij dezen berustte en dat slechts in zeer gewichtige zaken priesters als rechters fungeerden.

De doodstraf door middel van de kris of door verdrinking werd dagelijks toegepast en executies op de sema's (begraafplaatsen, tevens voor lijkverbranding bestemd) lokten bestendig de nieuwsgierige voorbijgangers.

Belastingschuldigen, die achterstallig of onwillig tot betaling bleken, werden niet zelden te Tjakra Negara in de gevangenis gezet, een vunzig verblijf, waar de familie voor hun dagelijksch onderhoud had te zorgen, bij in gebreke blijven waarvan de aangehoudenen niet zelden, met zware kettingen bevracht, stierven. Soms ook werd den gevangenen gelast, steenen te bakken of kleimuren te maken in de paleizen of lustverblijven, doch dan werd van wege den vorst in hun voedsel voorzien.

Thans spreken over het geheele eiland in alle zaken van eenig belang colleges van priesters of hoofden recht onder voorzitterschap van een Europeesch ambtenaar, die er voor waakt, dat daarbij niet wordt afgeweken van onze eischen, aan billijkheid en rechtvaardigheid gesteld.

De doodstraf komt thans hoogst zelden voor en wordt, waar het inlandsch recht dit eischt, in zake kastenvermenging en sommige gevallen van overspel, steeds door verbanning vervangen.

De gevangenissen zijn thans uit hygienisch oogpunt uitmuntend en de gewone Indische arbeidsstraf, met verstrekking van voldoende voedsel en kleeding gepaard, doet de veroordeelden thans onder aanmerkelijk betere voorwaarden leven dan voorheen.

Vroeger kwam het meermalen voor, dat de hoofden op eigen gezag zware boeten oplegden of door het stellen van zware voorwaarden hunnerzijds eene vervolging beloofden te voorkomen. Thans, nu het geheele bestuur veel hechter in één hand is geconcentreerd, nu overal controle wordt uitgeoefend en van het recht van vrije klacht bij de Europeesche ambtenaren zeer gemakkelijk kan worden gebruik gemaakt, behooren dergelijke misbruiken tot de groote uitzonderingen.

Meer in theorie dan in werkelijkheid heeft de afschaffing der slavernij door ons bestuur heilzame gevolgen gehad voor de bevolking, omdat de slavernij, zooals die op Lombok bestond, volstrekt niet overeen kwam met wat men in de Westersche landen onder dat woord verstaat. [1])

In 1906 zullen alle pandelingen vrij zijn: dan is de pandelingschap van de 60 menschen (n.l. 1 Sassak en voor 't overige Endehneezen, Sumbawaneezen of Mandareezen), die voor een schuld, varieerende van *f* 12.50 tot *f* 175, in een toestand van lijfeigenschap waren geraakt, geheel vervallen.

De slavernij van niet-inheemsche slaven is reeds afgeschaft; ofschoon er voor 216 van deze lieden op de begrooting van het jaar 1902 een som van *f* 13,800 was gebracht als schadeloosstelling voor de meesters, heeft niemand van hen dergelijk geld willen aannemen. „Op zulk geld zou geen zegen rusten; immers de zoogenaamde slaven waren reeds huisgenooten geworden, op het familieërf van den meester geboren en met hunne kinderen groot gebracht; lief en leed had men te zamen gedeeld," zoo redeneerde men.

Inheemsche slaven waren er bij de registratie 967 mannen, 883 vrouwen, 467 jongens, 466 meisjes, totaal 2783 slaven.

Allengs zal deze categorie verdwijnen, want niemand wordt meer slaaf geboren; in de practijk echter zullen ook de afstammelingen dezer inheemsche slaven kleine diensten blijven praesteeren aan hunne voormalige meesters, evenals dat bij de niet-inheemsche slaven het geval was: de band blijft bestaan, ondanks ons Bestuur, omdat die band niet knellend is en omdat veelal geen der beide partijen dien wenscht te verbreken, ook al is daartoe thans gelegenheid. Wel een

---

[1]) Zie: De slavernij op Lombok, door F. A. Liefrinck. (Tijdschrift Bat. Gen. XLII, 6.)

bewijs voor de zachtmoedigheid dezer menschen, die hen zeer gunstig onderscheidt van de blanke slavenhandelaren van weleer in Amerika.

Hier worde nu nog gewezen op een grooten zegen, die de bewoners van Lombok aan ons Bestuur te danken hebben, n.l. de verbetering in den gezondheidstoestand.

Tijdens het Vorstenbestuur, ook vóór de troebele tijden van opstand, woedden periodiek hevige pokkenepidemieën, zoo zelfs, dat de menschen hun leeftijd aanduidden naar het aantal, dat ze daarvan beleefd hadden. En men nam aan, dat om de zeven jaren over 't algemeen een groote sterfte door de pokziekte optrad. Zeer velen ontmoet men ook thans nog, op wier gelaat de duidelijke sporen van de ziekte zichtbaar zijn.

Dit is nu uit. Dank zij de alom ingevoerde vaccinatie komt deze ziekte niet meer voor en de inlander is zoo overtuigd van het nut der koepokinenting, dat de moeders zich geheel vrijwillig aanmelden met hare kinderen om deze te laten vaccineeren. Ook voor andere kwalen maakt de inlander gaarne gebruik van onze Europeesche medicijnen en de drie Javaansche dokters hebben handen vol werk, om overal, waar hunne hulp noodig is, die te verleenen.

Wanneer, ook in verband met andere vroeger veelvuldig heerschende ziekten, eene vergelijking kon worden gemaakt tusschen de sterfte onder de inlanders vóór en na onze vestiging dan zou zeker blijken, dat de gemiddelde leeftijd thans meer dan het dubbele bedraagt van dien onder het Vorstenbestuur.

De vermeerderde welvaart vooral, gepaard met goede voeding, behoorlijke huisvesting en rust, doet de individuën veel sterker worden en het aantal kinderen, onder ons Bestuur geboren, is zeer groot, zooals bij de vaccineinspectie kan blijken. Duizenden gezonde kinderen worden dan vertoond en voorzeker moet de bestuurder bij al zijne maatregelen gedachtig zijn aan de snelle uitbreiding, die het bevolkingstal thans ondergaat, dank zij de gunstige levensvoorwaarden, die na onze komst zijn ontstaan.

Zoo is dan nu aangetoond, *dat ook voor de bevolkiug de vestiging van ons Bestuur een bron van welvaart en geluk is geweest.*

Blijft nog de derde, bij deze aangelegenheid betrokken partij: *het vorstelijke hof en zijne omgeving.*

De leden van het vorstenhuis zijn verdwenen: gesneuveld, gestorven, verbannen. Hun geslacht leeft nog op Lombok voort in een enkele verre, vrouwelijke bloedverwante; overigens is het geen factor meer, waarmede op 't eiland rekening wordt gehouden.

Zijn invloed is vernietigd.... ten koste van het menschengeluk en de menschenlevens der vorstelijke personen en hunne directe omgeving. Een hofstoet, levend van 's Vorsten gunsten, van 's Vorsten tafel veelal, is thans op eigen krachten aangewezen. De eertijds bijna almachtige kring van hoofden en grooten wordt thans streng gecontroleerd en heeft veel van zijne kracht ingeboet. Ongetwijfeld leden het Vorstenhuis en zijne omgeving door onze inmenging groote schade.

Het zijn enkele honderden, die verloren; het zijn vele duizenden, die wonnen. Wij mogen met weemoed die weinigen gedenken, met vreugde zien we het lot van die velen. Het is de loop der geschiedenis: de weinige dragers van geluk door macht ten achter gesteld door het geluk van het algemeen.

Wanneer wij ten slotte de rekening opmaken en zien, dat Nederlandsch-Indië en indirect Nederland, dat de geheele bevolking van Lombok voordeel hadden bij de vestiging van het Nederlandsch gezag op het eiland, dan mag hier gesproken worden van „gelukkig imperialisme". Dan mag deze koloniale expansie worden toegejuicht.

Ons optreden bleek te voldoen aan het desideratum, door Prof. de Louter gesteld en waarmede ook Van Kol instemt: „Koloniaal bezit is een bron van macht en invloed, als er evenredigheid is tusschen de hulpmiddelen van het moederland en zijne koloniale verantwoordelijkheid".

Ons optreden is te vergelijken met „de beschermende hand, die wij hebben uitgestrekt, om den zwakke te steunen" en „het gebruik van onze macht, om recht te verschaffen aan den rechtslooze". (Van Kol.)

Wanneer dan ook de vreemdeling, in staat om met kennis van zaken te oordeelen, bij zijn bezoek aan Lombok een warme hulde brengt aan ons bestuur, dan is die hulde welverdiend.

Nederland heeft daar het bewijs geleverd, groot te kunnen zijn op koloniaal gebied. Ons volk heeft daar getoond, dat het als van ouds het talent bezit, Oostersche landen en volken te regeeren. Moge het ook elders, waar de omstandigheden tot uitbreiding van gebied nopen, steeds met dit talent weten te woekeren, tot eer van Nederland, de geregeerden ten zegen!

J. C. VAN EERDE.

ROEMEENSCHE SOLDATENLIEDEREN, DANSLIEDEREN EN DOODEKLACHTEN.

Naar Fransch proza van Hélène Vacaresco.

SOLDATENLIEDEREN.

I.

IK BEN VOLDAAN.

Ik had een hazelhouten spil,
Die, bij den molen, viel in 't water,
Dat niet haar weer mij brengen wil.

De soldaat heeft gezeid, toen hij sterven ging:
— „Ik ben voldaan!
Wil 't mijn moeder, in 't dorpje, in den heuvelkring,
Vertellen gaan!
Meld het ook, in haar hutje, aan mijn lieve bruid,
Dat zij bid' voor mij,
En zeg dat ik stervend nog riep zoo luid:
— „Mijn hart is blij!""

De soldaat is gestorve' en zijn moeder en bruid,
Die beweenden hem stil.
En zijn graf werd gedolve' onder strijdgeluid
En dat was er zijn wil.
En dë aard waar ze 'm leien was rood van bloed
En de zon was blij.
En er bloeiden veel bloemen, die geurden zoo zoet
En zoo blij als in Mei.

En als er de wind in de boomen zong,
    Vroeg wie daar lag:
— „Wat hoor ik daar ruischen zoo vroolijk, zoo jong?
    't Is zeker de vlag?"
En de wind zei: — „Neen, o dapperste held,
    Die er sterven kon!
Ge sneuvelde wel op het oorlogsveld,
    Maar de vlag verwon!

En de makkers, die rukte' 'r den vijand af,
    Nu wappert zij vrij!"
De soldaat, die riep, uit zijn donker graf:
    — „Mijn hart is blij!"
En hij vroeg, toen hij hoorde de kudden gaan:
    — „Komt het leger voorbij?"
En zij antwoordden: — „Neen, want de strijd is gedaan
    En uw land is vrij."

En hij hoordë een lach, als een vogel in Mei;
    En de doode, die vroeg:
— „Zijn 't de stemmen van wie er nog denken aan mij?
    Dat waar troost genoeg."
Maar het was er een koozend lievekenspaar
    En dat zei: „Mijn held,
Wij denken er enkel maar aan elkaar,
    In het lenteveld.
En dë aarde, die wentelt haar droefheid af
    En ze lacht in de Mei."
En de doode, die antwoordde, uit zijn graf:
    — „Mijn hart is blij!"

II.

De Soldaat.

Als al de bladeren zijn gevallen,
Dan blijven er twee nog of drie aan den boom,
En die bladeren treuren, den heelen winter,
Want zij hebben voor 't sterve' in de lente schroom.

Hij sliep in het veld en ik keek naar zijn slaap.
Zij brachten hem dood van het slagveld hier.
Dë eerste die viel was die dappere knaap
En hij sliep, bij het ruischen van boschje en rivier.

Want zij hadden geen tijd om te graven zijn graf.
En de knaap was zóo blij, dat hij hooren nog kon
Het rumoer van het slagveld. Toen de aard men hem gaf,
Was hij droef, want ze zeiden hem niet wie verwon.

En hij kón het niet vrage' en ze zeiden 't hem niet.
En nu vraagt hij het áldoor zichzellef maar af.
En nu plaagt hem die vraag, als een knagend verdriet,
En hij vindt er geen slaap en geen vrede in zijn graf.

III.

De soldaat die voorbijgaat.

De soldaat, die was moe en ik zei hem:
— „O kom rusten in 't lommer zoo zoet!"
En ik gaf uit mijn kruik hem te drinken
En ik vroeg: — „Doet je 't water goed?"

De soldaat, die keek naar mijn oogen
En ik keek naar zijn teederen lach
En ik zag hoe het goud van de zonne
Op de goudene maïs lag.

Ik zag hoe de zon verguldde
Op mijn spinrokken 't gele vlas
En zóo vonkelde dat op mijn gordel
Elk kraaltje een karbonkel was.

Maar toen uit mijn kruik hij gedronken,
Op mijn drempel gezeten had,
Toen ging de soldaat weer verder,
Ja, toen ging hij maar weer op het pad.

En mijn drempel, die zeit: — „Hier zat hij!"
En mijn hart, dat gedenkt zijn lach.
Maar o als je weer langs den weg komt,
Waar je lokken mijn huizeken zag,

O kom er niet weer bij mij rusten,
Al was je mij wellekom!
Want mijn hart, dat had dubbele smarte,
Wanneer je kwam weerom.

Want je moest toch weer henen,
Weer heengaan ver van hier.
Ga liever rusten in het woud
En drinken uit de rivier!

Ik min den dapperen strijder,
En zijn naam, die klinkt mij zóo zoet
Als 't gelui van de Zondagsklokken,
Waar ik áltijd naar luisteren moet.

De kindren bewondren den dappre,
Wanneer hij stapt voorbij.
De zon, die zal hem zien sterven,
Hij zal sterven in 't zonlicht blij.

En verheugd zal zijn heerlijke ziel zijn,
Dat zij de aarde verlaat, in het licht.
Ik min den dapperen strijder,
Met den lach op zijn aangezicht.

En zoet zal u wezen de liefde
Van het meisje, in haar hutje, op het land,
Want het meisje is de ster die voor allen
Wel blinkt, maar zichzelf verbrandt.

En al weet je nu nooit van mijn liefde,
Zal mijn liefde tot zegen je zijn,
Om dien dag, toen je zat op mijn drempel,
En mijn water je smaakte naar wijn.

DANSLIEDEREN.

I.

O morgen dë oogst op het korenland!
En wij werpe' onze mantels wel aan den kant
En wij vinden al onder de boomen, bleek,
Het eerste blad, dat van koû bezweek,
En dat viel als een jonge doode.

De Cobzâr:

Hebt ge allen uw dolk in den gordel gedaan
En stevig gesnoerd wel den gordel aan?

De Meisjes:

De hemden, die wij er weven zoo gauw,
Zijn bestrooid met bloemekens rood en blauw,
'k Heb gestaan bij de put, onder de eiken.

De Cobzâr:

En heb je gedronken al uit de wel?
O meisje! dat drinken berouwt je wel.

De Knapen:

Het meisje, dat dronk al uit die put,
Dat blijft er maar áltijd staan voor haar hut,
Om stil naar de zon te kijken.
En 's avonds, dan vraagt zij aan de maan:
— „O bleeke maan, waar kom je vandaan?
Je ziet er zoo bleek als de lijken."
En zijn gegaan de zon en de maan,
Dan blijft zij nog ál op haar drempel staan
En zij vraagt den hemel vol duisternis
Waarom hij toch zoo donker is.

De Cobzăr:

Wie heeft er gedronken dat water klaar?

De Meisjes:

Mijn zuster, mijn zuster, dat mooie kind,
Die steekt er een bloem in haar gordellint
En bloemen drie in haar golvend haar,
Die dronk van dat water zoo wonderbaar.

De Cobzăr:

En sedert blijft zij verloren in droom.
En zij droomt van een ruiter, die komt langs den weg
En zijn haar is vol bloesem van d' appeleboom
En zijn hand is vol rozen geplukt van de heg.
En hij vraagt, aan een herberg, een beker wijn
En dien brengt hem de waard zijn dochterlijn
En hij drinkt maar de helft en dan is hij gelescht
En hij werpt op den weg maar weg de rest
En het zand wordt zoo rood als bloed wel.

De Knapen:

Zij droomt dat hij klopt aan haar klein vertrek,
Met zijn mes op de ruit en zijn mes laat een vlek
Zoo rood als bloed op de ruit wel.

De Meisjes:

Zij droomt dat hij haar drempel betrad
En dat zijn voetstap liet een pad
Zoo rood op den blanken drempel.

De Knapen:

Zij droomt dat hij haar heeft gekust
En dat er een ster op haar voorhoofd rust,
Een ster zoo rood als bloed wel.

De Cobzár:

Zij droomt dat hij wegrent, 's avonds laat,
En dat er de draf van zijn paardje laat
Op den weg een rooden weerschijn.

De Meisjes:

Het is er mijn zuster, dat mooie kind,
Die steekt er een bloem in haar gordellint
En bloemen drie in haar golvend haar,
Die dronk van dat water zoo wonderbaar.
En zij zeit er: — „O zusters! past óp voor die put!"
En zij staat maar te droomen heel stil, bij de hut.

De Cobzár:

En zij droomt dat hij wegrent, 's avonds laat,
En dat er de draf van zijn paardje laat
Op den weg een rooden weerschijn.

II.

De Meisjes:

Hij reed met afgewend gelaat,
Mijn huisje zag hij niet.
En de appelboomen in mijn tuin,
Die wuifden met hun bloesemkruin,
De honden blaften niet.

De Knapen:

En weet ge waar hij henenging?
Hoe was zijn paardjes kleur,
Hoe was zijn dolk, zijn mantelzoom?

De Cobzăr:

Ik zag hem even, als in droom,
Hij vloog voorbij mijn deur.
Hij was een dappre heiduck wel,
Maar blijft ons onbekend.
Hij dronk het water uit de wel,
Maar schuwt de meisjes jent.

De Meisjes:

Vertel ons, heeft zijn zoete lief
Veel bloeme' om 't huisje heen?

De Cobzăr:

Geen drempel heeft haar kleine woon
En bloemen zijn er geen.
Geen bloemken dat zij gaarne zag.
Zij danst maar aldoor met een lach.

De Knapen:

En wacht hem nog een lange weg
En was zijn paard niet moe?

De Cobzâr:

Hij komt al voor een kloosterpoort
En klopt er wel te moe.
En 't klooster antwoordt: „Ze is niet hier!"
Dan rijdt hij naar het woud.
Hij ziet haar beeld niet in zijn droom,
Zoodat hem slaap berouwt.
Zij lacht als ware 't leve' een spel
En weende er geen van smart.
En lachend danst die vrouw zoo snel
Dat geen die 't ziet kan hooren wel
Het kloppen van haar hart.

De Meisjes:

Vertel ons van die vrouw nog meer:
Bemint haar hand de spil?

De Cobzâr:

Haar hand bemint de dolk nog meer,
Waarmee zij 'm dooden wil.
Hij weet, hij weet waaróm zij 'm wacht,
Dat wie hem doodt is zij,
Dan dekt ze 'm met haar mantel zacht
En danst weer even blij.
De heiduck rijdt er blij naar toe,
Als waar de dood een spel
En zeit: — „Ik ben gekomen, lief,
Dat gij mij doode snel!"

De Knapen:

O Cobzâr! spreek daar niet meer van!
'k Ontvlamde voor die vrouw.

De Meisjes:

O Cobzâr! spreek daar niet meer van!
Ik zwoer dien heiduck trouw.

De Knapen:

En 't maïskoren staat nog groen
En roept er om ons zweet.

De Meisjes:

De drempel roept, bij avondrood,
Wen de arbeid is gereed.

De Cobzár:

Die vrouw, die heeft geen drempelsteen,
Geen bloem, die haar bekoort.
Zij danst en lacht haar zilverlach,
Terwijl zij zint op moord.

De Knapen:

De bloemen, die haar voet vertreedt,
Die dwepen met haar dans.

De Meisjes:

Haar dans bekoort den heiduck meer
Dan onze spilcadans.

De Meisjes:

Hij reed met afgewend gelaat,
Mijn huisje zag hij niet.
En de appelboomen, in mijn tuin,
Die wuifden blij hun bloesemkruin,
De honden blaften niet.

DOODEKLACHTEN.

I.

DE JONGELING.

Wat slaapt ge vast! wat slaapt ge lang!
Het paard heeft gehinnikt zoo luid, zoo bang.
En het veld, dat heeft het gehinnik gehoord
En de vrede van 't veld is er door verstoord.
De maïs, die boog zich met halmengeknik
Naar dë aarde, zijn moeder, die voelde 't met schrik.
— „Wat buigt ge u in deemoed, al zweept u geen wind,
O maïs! o maïs! mijn trotsche kind?"

In het dorp, wen door 't bosch met de vogels je gaat,
In het huis, op het voorplein, waar 't geitje blaat
En waar loeien de koeien, — in 't kamertje kleen,
Waar je komt over 't steen van den drempel heen,
Wat daar je zien zult, o noem het niet!
't Waar beter, 't waar beter je zaagt het niet.
't Waar beter te wezen de drempelsteen
Dan te zien waaróm ik zoo droevig ween.

Wat slaapt ge langen langen tijd!
O de hemel die heeft u aan de aarde benijd
En dë aard wou niet wekken den hemel zijn haat,
Omdat hij de zon haar verblijden laat
En de sterren verlichten haar nachtepad
En de regen besproeien haar bloemenschat.
Zij gaf u den hemel, als dank en loon,
Nu stijg naar den hemel, mijn aardezoon,
Uit naam van dë aarde, die 't beste geeft
Van ál wat aan haar boezem leeft.

Nu ga, beladen met ál de smart
En álle de tranen van 't menschehart.
Maar laat hij verwachten van ons niet meer,
De hemel, die vroeg om uw wederkeer.

O morgen zal 't vaderland roepen, in nood,
Gij zult er niet wezen, — met lippen rood
Zal roepen uw bruid om haar bruidegom:
— „O morgen den bruidesluier om!"
Gij zult er niet wezen; — gelijk een ruw
Vertreden nestjë is morgen u.

Wat slaapt ge zonder ademzucht!
Waar is uw adem heengevlucht?
De wind bewaart zijn ademgenucht.
Waar is gebleven uw blik dan toch?
Onze oogen, die zien alles nog.
Gij hebt uw spâ geworpen wijd
En om te sterven u neergeleid.

Wat slaapt ge vast! wat slaapt ge lang!
Het paard heeft gehinnikt zoo luid, zoo bang
En het veld, dat heeft het gehinnik gehoord
En de vrede van 't veld is er door verstoord.
De maïs, die boog zich met halmengeknik
Naar dë aarde, zijn moeder, die voelde 't met schrik.
— „Wat buigt ge u in deemoed, al zweept u geen wind,
O maïs! o maïs! mijn trotsche kind?"

II.

Het Meisje.

Zij is gestorven, ze is gestorven,
Der dagen heerlijkheid verdween.
Wie zal nu lokken met haar liedje
De schapen naar de schaapskooi heen?

Wie zal nu 's morgens wakker zingen
Dë oude put, nu droeve en stil?
Wie, met haar lach de laantjes vullen?
Wie vlijtig spelen doen de spil?

O 't was voor háar dat blonk de zonne
En God had beter wel gedaan,
De gouden zonnë uit te dooven
Dan haar naar 't graf te laten gaan.

O 't was voor háar dat blonde maïs
Zoo lange gouden haren had.
Had God de maïs maar genomen
En ons gelaten onzen schat!

O 't was om háar nabij te aanschouwen
Dat sterren vielen, in den nacht.
Nu zal dë Aarde ons haar ontnemen,
Nu komt ze in Aarde's donkre macht.

Wanneer zij wandelde in de weiden,
Zei de Aarde fluistrend: — „Meisje mooi,
Ik wou zoo gaarne uw leden strekken
Waar kiemt der velden bloementooi.

Ik wilde u vlijen aan mijn boezem,
U laten slapen in mijn schoot.
Ik maak voor 't veld wel zóoveel bloemen,
Die strale' in 't zonlicht, blank en rood.

Ik wil een bloem voor mij alleenig,
Een bloem, die ik bedekken zal,
Een bloem waarmee ik mij zal voeden."
Zoo kwam het dat haar de Aarde stal.

Nu houdt haar de Aardë in haar armen...
En 't meisje zei, wen de Aard zoo vroeg:
— „Neen, goede lieve koelë Aarde,
Neem mij nog niet, het is te vroeg!

Ik wil niet slapen in uw armen
Eer ik den vrouwesluier droeg.
Hebt ge aan den lichten stap der liefde
En 't golvend graanveld niet genoeg?

Ik wil een stoerë echtvrouw worden,
Die zingt bij 't werk en vroolijk bloost.
Ik wil u geven 't zweet mijns aanschijns,
Ik wil u geven krachtig kroost.

O goede lieve koelë Aarde!
Neem thans nog niet mijn leven teer!"
Maar de Aarde heeft haar toch genomen
En de Aarde geeft haar nimmer weer.

HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH.

MARCEL SCHWOB.

(1867—1905.)

IV.

.... De dagen volgden op elkander in Parijs, iedere dag met zijn arbeid en zijn gezelligheid, zijn verruiming van zien en van denken. Ja, wat al nieuwe gezichten, nieuwe kennissen! — een enkele maal ook een nieuwe vriendschap.

Zoo ging de reeks van dagen voorbij, totdat de laatsten aanbraken, de laatste kwam. Het programma, door Marcel Schwob voor zijn Hollandschen vriend opgesteld, was trouw vervuld met zorgende vriendschap.

Die laatste dag in Parijs zou nog menigen indruk brengen. Jules Renard, Marcel's vriend en die ook mijn vriend had willen worden, — Jules Renard, die zijn naam zou vestigen door zijn *Poil de Carotte* en in wien wij vol bewondering een auteur van de toekomst zagen, gaf een diner, een groot diner, een soort van afscheidsmaal.

Barrès was er op gevraagd.

Want Schwob had zijn weerzin tegen den „psycholoog" overwonnen. Als Renard voorstelde de kennis te gaan maken van Maurice Barrès, was onze vriend met ons meegegaan. Misschien rekende hij zich door zijn nieuwe „positie" verplicht met alle machten van de literarische wereld op goeden voet te staan; misschien ook had hij zich laten overhalen door de warmte waarmee ik steeds voor Barrès opkwam. Jules Renard en Barrès, zoo was, waarschijnlijk wat eentonig, het thema van mijn gesprekken in 1891, zijn de twee markante persoonlijkheden van de aanstaande literatuur. Goedmoedig had Schwob

ons toen vergezeld bij het bezoek aan den jongen député van Nancy, en nu op den laatsten dag van mijn verblijf zouden wij hem weervinden aan het diner bij Jules Renard.

Dat was voor den avond; en in den namiddag van dien dag had Rodin, de groote beeldhouwer, ons uitgenoodigd zijn werk en zijn atelier te komen zien. Alles beloofde een dag van vol en rijk gehalte.

De belofte werd gehouden. En toch, hoe komt het dat die laatste dag me voor den geest staat onder een dof licht, omgeven door een geruisch van somber water?

Ik heb mijn best gedaan de herinnering aan mijn vriend voor mezelf en voor hen aan wie deze souvenirs zijn gericht, tot een levende herinnering te maken. Daarom zocht ik niet in hoekjes van mijn brein naar stof voor dit verhaal, of heb ik het opgespeurd uit boeken en schrifturen; maar op mijn wandelingen heb ik de oude, half vergeten tooneelen opgeroepen, en me voorgezegd en me voorverbeeld met hun greintje van aandoening en hun greintje van onwillige komiek. De lucht en het licht, de wolken, het landschap, ja, de eenzame straat van stad of dorp in den middagzonneschijn hielpen meebouwen aan de vertelling; en al kan ik niet hopen dat mijn letters op het papier een straal of een geur van het natuurleven hebben bewaard, toch voor één ding heb ik willen zorgen, en 't mag aan deze bladzijden niet ontbreken, dat is voor ruimte en beweging en vrijheid in mijn voorstelling.

Dien laatsten dag van me in het voorjaar van 1891 te Parijs, ik zag hem terug dezer dagen aan de eenzame zeekust, in 't late avonddonker.

Door zwarte straten van het uitgestorven stadje heen, — plotseling waait je de felle bries van de waterexpansie tegen; de zee, de duister bewogen zee, ligt nacht-gesloten voor het oog; enkele stappen verder, en de grauw schuimende golven spoelen tegen het uiteinde van den kiezeldam aan....

Daar is men alleen in het zilte, stuursche avonduur. Alleen met den onrustigen zwaren droom van het water onder de omfloerste lucht. Het water, de moeder van het leven; het leven met zijn heftig mysterie, met zijn vuile roomige vlokken die het in toorn van zich afschudt, met zijn diepten, zijn stillen ondergrond....

Geen straal van eenig hemellicht streepte de toppen der golven en bracht verscheidenheid, verpersoonlijking in de woeling van het watervlak. O, die egale, aanklotsende massa met haar gedoofd rumoer, haar wielingen van geluiden, — en op eenmaal hoort men daaronder den kloppenden, bonzenden, geregelden toonval....

Moeder van het leven! Ik zie uit in die klinkende duisternis, en voor een oogenblik ruischt me te gemoet dat wat ik zoek, de klank, de zingende gang van het onpersoonlijk leven....

Welke schets van het leven, en ook van een individueel leven, is volledig, wanneer daaraan het algemeene levensgevoel ontbreekt? Natuurlijk, men moet de gestalten der personen te voorschijn halen uit de bonte mengeling van de werkelijkheid, dat het licht er op en er omheen speelt. Maar blijft wel het meest levende en beteekenende van de voorstelling behouden, wanneer niet de algemeene beweging van den tijd er zich in- en omweeft, wanneer het verhaal niet deelneemt aan de deining en den val der rhythmische golving van het leven?

En vooral hier, waar ik vertellen moet van het leven van mijn vriend, dat ik heb meegevoeld!

Goed, wanneer het een auteur geldt uit voorbijgegane eeuwen. Dan heeft zich in onze opvatting de algemeene gang van het leven gekristalliseerd tot enkele abstracties, en wanneer ik die afgetrokkenheden op hun behoorlijke plaats inlasch in mijn verhaal, kan mijn conscientie tevreden wezen, en ik heb behalve mijn hoofdpersoon ook de lijst van zijn tijd gegeven. Maar nu, bij deze schildering die ik beproef, gaat het niet aan het leven, dat eeuwig veranderlijke en eeuwig gelijkblijvende, tusschen een paar verschaalde ideeën te vatten en te knijpen.

Hoe grimmig duister rolden de golven op me toe; toch begon ik hun maatbeweging te onderscheiden. Zoo, wanneer ik, te midden der eenzaamheid van den dam in zee, dacht aan den stroom van jaren die me scheidde van dien laatsten dag te Parijs in 1891 was het me ook, onder het tumult der ordeloos schreeuwende en toornende gebeurtenissen, alsof ik een teekening zag van beweging, alsof ik de doffe muziek

hoorde van voortgaande ideeën, en het was een uitbreiding en uitstorting van gevoelens, dan weer een inhouden en terugtrekken, een nieuwe uitbreiding, gevolgd door een nieuwe terughouding.

De somber herhaalde tonen van het water riepen voor mijn geest dien dag van het verleden op, dien laatsten dag van Parijs, en lieten hem naar me toeglijden over de toppen der golven heen, door den afstand van jaren. Nu, onder de lichtlooze lucht, overzag ik het aanzwellende en terugstuwende leven van den tijd, — onpersoonlijk, wreed marcheerende over alle persoonlijkheid weg, en ik begreep ook het waas van droefheid, geheel buiten alle persoonlijk verdriet om, — waas van droefheid over de herinnering aan dien dag.

Barrès en Renard! — hun namen zullen nog dikwijls in mijn overdenkingen voorkomen, omdat zij als typen van het leven kunnen gelden. Die laatste avond in Parijs vond hen bijeen, den een met zijn gezicht hard alsof het uit hout was gesneden, den ander met de charme van zijn melancolieke oogen. Als tegenstanders, zoo herkende men hen dadelijk, en zoo zijn ze ook bijna dadelijk na de eerste vluchtige kennismaking geworden. „Monsieur... Monsieur... mais comment donc, je ne puis pas retenir son nom," hoorde ik met zijn smalende, aarzelende stem Maurice Barrès over Renard spreken, — „ah, oui, Monsieur Corbeau...," alsof hij hem tot de non-existentie van een dier uit Lafontaine's fabels veroordeelde; en Jules Renard's oordeel over Barrès kan ook heel scherp den man snijden. Tegenstanders, — en toch verbonden en gedragen door de groote, ééne golf van het leven.

Bitter stuurde de holle wind over den valen grond van water de gedachten naar me toe, en het werkte toch als een verruiming van het gevoel.

De zee is een expansie.

Maar o, hoe moest ik ook gevoelen dat zij een eenzaamheid is, als, dien nacht aan het strand, mijn herinnering en mijn verbeelding me voorvertelden den verderen gang van den laatsten avond, toen de gasten waren uiteengegaan, en alleen overbleven mijn arme goede vriend en ik op onzen terugweg naar huis.

Een scheiding van de wereld, een verloren zijn voor de wereld, en niets om zich heen dan de mokkende sprakeloosheid der duistere, bittere wateren van de scheiding...! De droeve, donkere zee!

Het Seinebootje dat ons van Rodin's atelier naar het hart der stad terugbracht, gleed door het water van de vroolijke rivier, en de witte wolkjes aan de blauwe lucht namen voor onze fantasie de vormen aan van de verleidelijke gestalten zijner droomen, waarmede de beeldhouwer zijn werkplaats had gevuld. Want voor een oogenblik leefden wij nog in de omgeving van Rodin's nimfen en faunen en jonge helden en betooverende vrouwenfiguren — zonder toch zijn grooter beeldhouwwerk geheel op den achtergrond te dringen — met zoo'n amoureus air en zoo'n streelende hand had de kunstenaar de kleine groepen en beeldjes voor ons gesteld en gedraaid, dat het licht ze van alle kanten zou beschijnen en de opvolging der profielen ons den vollen indruk van het expressieve leven zou schenken.

— Wij zijn in het park van Watteau geweest, — merkte ik tegen Marcel Schwob op, bij een vorig gesprek aanknoopend. — Welk een stroom van begeerten, wat 'n heimwee van verlangens gaat er door die broze lichaampjes en teekent hun wonderzoet gebaren! —

„Wat mij heeft getroffen," zeide Jules Renard nadenkend, „is de teêre toenadering en aanraking van die verrukkelijke poppetjes tot elkander. Herinnert ge u de groep waar de jonge man, geknield voor nimf of lentegodin, haar een kus geeft onder het hart. Even, in zijn liefdesblijdschap, drukt hij zijn lippen tegen het mollige lijfje; heel even maar. Daar is een innigheid en een schroom als in een mysterie van lenteliefde. Toen we op de tentoonstelling van Carrière waren is me hetzelfde gevoel opgevallen. De moeder, zooals Carrière haar schildert, die haar kind op schoot tegen zich aanhoudt, roert nauwelijks met haar wang de kinderwang aan, en het is alsof de schilder dat geheim van moederliefde verbergt onder den nevel waarin hij zijn figuren aan ons gezicht onttrekt. Hij geeft alleen het idee aan van een nabijzijn, van een samenkomen, van een

aanroering. Dat bewaart de emotie zuiver. Ik moet het bewonderen in Rodin hoe hij precies nadert tot de bron, tot de lijn der emotie. Een echt kunstwerk houdt altoos op de juiste plaats halt. Zoo laat het aan ons de emotie rein over..."

„Vergeet toch, voor al dat kleine werk van Rodin, niet zijn groote werk!" viel Marcel Schwob hem in de rede. „Daar zit een heel andere emotie in."

Jules Renard, die met zijn hoofd voorovergebogen had gezeten, nam op eens zijn agressieve houding aan.

„En art, comme en littérature," zeide hij, „ce que je goûte, ce sont les hors d'œuvre. Ce qui m'intéresse, ce sont les petits hasards, même les petites boutades, et non pas ces grandes machines qui ont la prétention de me donner des vues d'ensemble sur le monde et la vie."

Het gesprek dreigde daarmee van het onderwerp af te raken dat ons bezig hield, en ondanks de moeite die wij deden om weer op het beeldhouwwerk van Rodin te komen, werd het ten slotte toch een literarische discussie.

„Ik kan me niet begrijpen hoe iemand die zijn kunst en zijn kunst alleen liefheeft, in onzen tijd durft denken aan werk van langen adem," zeide Renard.

„En toch ken ik een goeden vriend die niet één, maar zelfs twee romans in portefeuille heeft," merkte Marcel Schwob op. „En gij kent dien onverlaat nog beter."

Renard haalde zijn schouders op. „Ze zijn er ook naar. Ik kan ze niet meer aanzien, mijn romans, en zal ze in stukken snijden. De brokken zijn misschien nog te gebruiken."

„Ge moet weten," zei Schwob tot mij gewend, „ze zijn admirabel, en ik ben zeker dat zij u bijzonder zouden bevallen." Dit werd met dat natuurlijke enthousiasme gezegd dat Marcel zoo dierbaar maakte voor zijn vrienden.

„Neen, neen," weerde Renard af. „In andere opzichten is Schwob mijn letterkundige conscientie. Wanneer hij zegt: dat is goed, dan geloof ik hem, en als hij verklaart: dit stuk van je is niet goed gemaakt, dan doe ik ook mijn best om hem te gelooven. Maar op dit éene punt houd ik me aan mijn opinie. Niet dat, onder het opschrijven, die verhalen maar even mijn geest hebben geraakt, integendeel, ze hebben zich diep in mijn hárt geboord, en als ik sommige chapiters overlas, wanneer ik ze had opgesteld, ben ik bang voor mezelf

geworden en heb ik van angst mijn nagels in het vleesch gedrukt. Maar die wond is voorbij en misschien al gesloten; het minste krabje dat ik me nu maak, wanneer ik een indruk opschrijf, interesseert me meer dan die afgeloopen miserie. Thans maak ik geen plans meer voor mijn werk, en als ik soms een idee van te voren heb, komt het er slecht van af, of het wordt iets anders, en dan moet vriend Schwob het me vertellen: is dat *andere* gelukt of niet?"

Wij gingen met Jules Renard naar zijn huis in de rue du Rocher. De straat loopt vrij steil op, en heeft misschien daarom, ofschoon ze toch niet zoo heel ver van de boulevards afligt, haar ouderwetsch karakter behouden, daar het verkeer haar mijdt. Het schijnt waarlijk alsof men er in een landstadje is, en de woning van Renard, een echt burgerhuis, past heel goed in de omgeving.

Maar onder het gaan, en terwijl ik onzen vriend zoo cordaat hoorde spreken, resonneerden in mijn oor de woorden die ik hem kort na onze eerste kennismaking had hooren zeggen: „Je fais tout simplement ce que je fais, mais je sens que de volume en volume je progresse, comme quelqu'un qui en marchant se sait sur la bonne route sans pour cela connaître le lieu où il aboutira."

Ook Renard voelde dus den invloed van den nieuwen tijd. Hij had zijn periode van zoeken en tasten achter zich, en wanneer hij verkondigde dat hij geen ideeën had of geen plans maakte, dan deed hij 't om aan te toonen dat hij direct leefde onder de inspiratie van zijn werk.

Mevrouw Renard, bezig met de voorbereiding van haar diner, kon ons nog niet ontvangen; zoo namen we onze toevlucht tot de werkkamer van Renard, en daar, onder de invallende schemering, werd het gesprek voortgezet.

In het kleine vertrek met zijn gezellige boekenkast klonken de woorden weldra intiemer; of was er werkelijk een behoefte, in dat vage uur van den dag, om, bij de naderende scheiding, zich open van hart tot hart uit te spreken?

De boeken waren de aanleiding.

„Ik heb een rage om te lezen," erkende Jules Renard. „Dat is me bijgebleven van den tijd dat ik de ambitie had

om een groot geleerde te worden. Ja, waar heb ik ook niet van gedroomd: een groot man, een groot dichter! Bitter is het mij afgeleerd. Ik weet niet wat de menschen tegen me hadden, of wat ik altoos tegen de menschen moest hebben. Het is al van heel vroeg af in huis begonnen. Nú kan ik wel de reden begrijpen, nú beginnen mij de verhoudingen van dat kinderlijk en huiselijk leven duidelijk te worden; maar als kind was het me een raadsel, en moest ik òf mezelf òf mijn ouders van de wereld wegwenschen. Later is me het ernstige leeren door een onuitstaanbaren leeraar onmogelijk geworden; en toen ik mijn eigen weg en mijn eigen brood in de wereld wou vinden, toen eerst recht werden alle deuren voor me gesloten. Of had de wereld gelijk, en was zoo'n volstrekt onnoodig mensch, als ik ben gebleken te wezen, het brood niet waard?... Thans, sinds mijn huwelijk, is de toestand geregeld en rustig, en als ik eerzucht heb overgehouden, dan is het om mijn *Poil de Carotte*, mijn echte geesteskind, te voltooien."

Terwijl Renard in het halfdonker sprak, kwam er over zijn trekken, bij het onzekere licht, een fantastisch waas. Het machtige voorhoofd builde uit onder het wortelkleurige haar en dreigde met de twee wapperende ooren; neus en mond, onverzettelijk, onderstreepten het dreigement. Meer nog dan door zijn woorden begreep ik door dat visioen den aard van den man, „die bang kon zijn voor zijn eigen werk" als hij het, opgeschreven, voor zich had.

Ik zag hem als kind, ik zag het kind, — niet zoozeer leelijk, als wel door het stroeve gezicht en door de gevoeligheid die de menschen van elkander raden, voorbestemd om geplaagd te worden, en om altoos in verzet te zijn tegen die plagerij. Een heele wereld van koppig gevoel ontwikkelde zich bij dat kind onder de ervaring van het vroege leven, maar niemand was er om zich den jongen aan te trekken, om aan het gevoel van het kind vrijheid te geven: de moeder in huis, heerschend en hard, toch jaloersch wanneer de jongen naar een ander dan haar zou kijken; de vader, gemakkelijk levend, blij uit huis te wezen, met wat liefde voor het kind, maar zonder durf tegenover de moeder.

En dat vernederende gevoel van aanstoot te geven door zijn leelijkheid en door de armoede van zijn opgesloten kinds-

heidsgevoel heeft Renard in het leven begeleid. Hij is *Poil de Carotte* gebleven, ofschoon hij kaarsrecht door de samenleving marcheert. Een soufre-douleur, — maar die de smart en de pijn aan anderen en aan zich zelf kan teruggeven, dat hij van angst de nagels er zich bij in het vleesch slaat, — een scherp hekelaar, een onverbiddelijk, een onomkoopbaar ontleder, een man met altoos wakker verstand, dat zelfs het liefste en heiligste moet aangrijpen, om er den grond van waarheid in te vatten en te tasten, — altoos *Poil de Carotte* met het bewustzijn van een gevoel en een gevoeligheid waarvoor de wereld en de menschen geen plaats hebben, vernederd, arm.

Nu voor het eerst, door zijn huwelijk, heeft de golf van het leven hem opgebeurd. „Il se sait sur la bonne route," en hij heeft de behoefte om afrekening te houden met zijn kindsheid, met dien peenharigen jongen, den *Poil de Carotte,* die voortdurend in hem leeft als de grond van zijn bestaan. Hij heeft zijn „Ik" te grijpen, en het terrein van zijn „Ik" te ordenen, om het van de schaduwen te bevrijden die er op drukken. Zijn harte- en geesteskind, zijn *Poil de Carotte*, — hij is aarzelend begonnen het in de wereld en voor de wereld te brengen, hij is bezig al die tooneeltjes van het kinderleven, precies en waar, op schrift te zetten. Maar wanneer hij het verleden als in een tafereel voor zich kan vertoonen, zoodat hij er mee verzoend wordt, zal hij dan den *Poil de Carotte* in zich, met zijn overschot van gevoel en zijn scherp verweer tegen de usantiën van het leven, ook in de toekomst een plaats kunnen verzekeren die hem vrede zal geven?

Ik zie in de fantastische schemering den breeden, torenhoogen kop van Jules Renard opkomen, alsof hij voor stormram kon dienen tegen bolwerken van traditie en huichelarij, en ik weet aan allerlei kleine trekken wat voor groot, maar mokkend gevoel er huist in zijn hart. Dat voorspelt nog geen zekerheid van den weg dien zijn talent zal opgaan.

„Je n'aperçois pas encore ce qu'il y a au bout du chemin," was ook een van Renard's woorden.

— Ik heb altoos het gevoel gehad, in geluk, alsof ik het

niet verdiend had, — was de opmerking van een onzer in de intimiteit van dat studeervertrek. — En wanneer me een ongeluk overkwam, werd ik er trotscher door, zoo diep lag dat kwade lot beneden mijn bewustzijn. —

„Ja,” zeide Jules Renard, „er is een ongelijkmatigheid en een onevenredigheid tusschen ons leven en ons gevoel....”

Gasten voor het diner werden geannonceerd, de gezelligheid van het studeervertrek werd opgeheven. In het salon namen wij elkander op en wisselden vriendelijke volzinnen. Ik geloof niet dat de geïnviteerden veel zaaks waren: een vriendin van Mevrouw Renard met haar echtgenoot, die een fideele man was, een paar jonge literatoren die honger hadden en de kleine pittige d'Esparbès die zijn naam nog moest maken, en voorloopig weinig stem in het chapiter had. Maar wij hoefden elkander niet lang aan te kijken, Barrès kwam binnen — kwam binnen met zijn verwend jongensgezicht en het dandy-gebaar van zijn hooggehouden armen, — en de oogen van iedereen keken naar hem.

Jules Renard nam plaats aan het hoofd van de tafel, Barrès was aan zijn rechterhand, de vriendin des huizes had de eer naast hem te zitten, Mevrouw Renard en de Hollandsche vriend waren aan het benedeneind geplaatst. Ik herinner me waarlijk niet, in wat voor orde de anderen zaten, en ik geloof ook dat ik het nooit geweten heb. Die mij interesseerde, hij was daar in de smalle gerekte kamer aan het andere eind van de langwerpige tafel, en mijn gedachten waren altoos met hem bezig, zelfs terwijl ik mijn plichten van conversatie met de gastvrouw op de meest scrupuleuse manier vervulde.

Dat jongensgezicht van Maurice Barrès, en profil gezien, nam een andere uitdrukking aan. Het was onmiskenbaar, met zijn haviksneus en de krachtige lijn van wang en kin, een caesarsgezicht; het zwarte haar en de vaalbleeke kleur van het gelaat deden even denken aan Napoleon, den Bonaparte, zooals men hem zich voorstelt in zijn jeugd, mager, ziekelijk, verteerd van ambitie en vervuld met de energie van groote plannen. Toch zou men die vergelijking met Barrès vooral niet te ver moeten drijven. Want ware geestkracht lag er toch niet in de bekoring van zijn droef-zinnelijk oog.

Barrès, zoo verbeeldde ik mij, is in den grond van zijn

hart geen man van actie, hij is daarvoor te ontvankelijk voor indrukken, en hij heeft te veel behoefte aan verweer tegen indrukken.

Evenals Jules Renard is hij in zijn jeugd, op school, door zijn kameraden geplaagd, en hij heeft zijn diepe rancunes gehad; maar men heeft niet eens noodig de twee naast elkander te zien zitten om het onderscheid tusschen hun houding tegenover het leven te begrijpen. Bij Renard zijn alle ervaringen, om 't zoo te noemen, van den kouden grond geweest; hij heeft altoos vast op de aarde geloopen, en zijn avonturen zijn in hem gehamerd. Voor Barrès daarentegen, met zijn fijngevoeligheid, is een enkele aanraking van het leven voldoende geweest. Zijn intelligentie heeft haar dadelijk tot een zielsgebeurtenis omgezet; en alle kracht van zijn verstand, al het spel van zijn fantasie-vollen geest is er door hem voor gebruikt om zich te redden voor het verdriet, — om het te vernietigen, om er zich boven te verheffen, om zijn „Ik" zuiver te bewaren van de smetten der menschen die hij verachtte.

Hij zag zichzelf onder het beeld van die priesteres der godin Athene in het christelijke Alexandrië, die dagelijks een aanval van woeste monniken en bijgeloovige Barbaren verwachtte, maar kalm in haar burchttempel zich door haar overpeinzingen bleef wijden aan den dienst der eeuwige Wijsheid. Zoo voelde Barrès zich ook omsingeld door een heirleger van Barbaren, maar hij stond op de transen van den tempel en zag uit de hoogte neer.

Het was een voldoening, en ze was toch niet voldoende voor hem. Zijn persoonlijkheid was te rijk en te ontvankelijk om zich op den duur te kunnen opsluiten, zijn geest te beweeglijk om niet te vreezen voor verdroging in de eenzaamheid. Hij had een aanvulling en een vervulling noodig van zijn persoonlijkheid.

Maar hoe was 't mogelijk van het leven te profiteeren, en er zich toch tegelijk vrij van te houden? Bestond er voor een man die zichzelf boven alles respecteerde, een rechtvaardiging voor actie in het leven? —

Barrès' trots was, die vraag te hebben opgelost; en de oplossing was hem gebracht door nieuwe indrukken die hij van het leven had ontvangen, en door nieuwe wijsheid waarmede hij die indrukken had verwerkt.

Niemand mocht van zijn persoonlijkheid afstand doen, en niemand mocht ook verwachten dat een ander voor hem zijn persoonlijkheid zou opgeven. Volgens die redeneering stonden de menschen gescheiden en vijandig tegenover elkander. Maar was er alleen persoonlijkheid in de wereld, was er ook niet iets onpersoonlijks in het leven?

Iedereen had een betrekking tot het verleden door zijn afstamming, door overerving; ieder had ook een betrekking tot de groote gemeenschap waarvan hij deel uitmaakte. Wie de wortels afsneed die hem deden groeien in het grooter leven van de historie en van het heden, die verminderde daardoor zijn „Ik", en onttrok er den toevoer aan, noodig om aan de persoonlijkheid haar volkrachtige beteekenis te geven.

In zijn drie opvolgende romans had Maurice Barrès, uit de hoogte en voornaam ondeugend, de avonturen van zijn ziel beschreven die tot de ontwikkeling leidden van zijn persoonlijkheid. *Sous l'œil des Barbares* toonde de ontdekking van het „Ik" en van zijn onvervulde verlangens; *Un homme libre* behelsde de ontdekking van het engere of wijdere vaderland waartoe iedere persoonlijkheid behoorde en dat hij in de diepere of hoogere lagen van haar aard terugvond; *Le jardin de Bérénice*, het liefdesavontuur, ontdekte de volksziel, den instinctieven grond van iedere persoonlijkheid. Ja, het was, onder zijn spottend-melancolieken vorm, die laatste roman die de liefde als drijfkracht verheerlijkte tot uitbreiding en tot verruiming der persoonlijkheid.

Maar dat alles, het smachten der ziel naar bevrijding, evengoed als de behoefte en drang der ziel naar liefde, stond onder het teeken der intelligentie. Dat was het echte merk van Barrès op de ideeën en de gevoelens die uit de avonturen van zijn leven voortsproten. Achter de persoonlijkheid bestond er nog een andere macht in hem, een verdubbeling der persoonlijkheid, die alle ervaringen van het leven naar zich toe deed komen en ordende tot een geheel. En het was een heel hoog dilettantisme van het leven, tegelijk een trots, en een verdriet; — want iedere verdubbeling is een scheiding, en iedere scheiding is een verdriet.

Zooals ik hem daar zag zitten aan het hoofdeind der tafel,

dien laatsten avond in Parijs, was het de trots die uit hem sprak, en een heel gemakkelijk en luchtig gedragen trots. — Alleen het oog verried de droefheid. — Stond hij ook niet op het toppunt van het leven? Had hij niet, door zijn mandaat van député te veroveren, getoond, dat hij theorie en praktijk wist te vereenigen? Was hij niet door zijn aanstaand huwelijk op weg een man van onafhankelijk vermogen te worden? Alle dingen vloeiden op hem toe, en met zijn vriendelijk gelaat richtte en ordende hij hun gang.

Op die wijs beschikte hij ook over onze aandacht. Men merkte in hem den wil om een leider van menschen te zijn. En wie, gelijk we daar vereenigd waren, voelde zich niet, zoo lang hij sprak, onder de bekoring van zijn woorden? Het was een opvolging van aperçus over de maatschappij, van thans en van de toekomst, voorgedragen met een glinstering van vernuft en ironie die in zekeren zin den glans van zijn geschreven werk nog te boven ging. Want hier genoten wij het reciet van den auteur zelf, — reciteerend *sous l'œil des Barbares.* Hij kwam er voor uit dat hij een leeraar wou zijn, en hij deelde ons mee dat hij reeds zijn leerlingen had. Een club van jongelui onder de bescheiden zinspreuk van „*Toutes proportions gardées*" had hem tot voorganger gekozen.

Het diner liep op 't eind als Barrès ons over zijn bescheiden volgelingen onderhield. Hij keek de tafel triomfant rond, en het maakte den indruk alsof hij ons opwekte het voorbeeld van de club te volgen.

Jules Renard staarde met zijn koude grijze oogen zijn buurman aan, maar er kwam geen woord over zijn lippen. Een oogenblik heerschte stilte.

Toen waagde ik zonder de minste slechte bedoeling de opmerking dat het een edele taak was om jongelieden die zich verveelden, ideeën bij te brengen die hen over hun verveling heen konden helpen.

„Ce que vous nommez ennui, je le nommerais plutôt déracinement," zeide Barrès, en wendde de vriendelijke oogen naar mijn zijde. „Onder *déracinement* versta ik het vervluchtigen van het „Ik" in een aantal onsamenhangende stemmingen en bezigheden," vervolgde hij. Dan goedig: „Gij moogt het ook verveling noemen. Het is nog zoo'n lage

titel niet, de amuseur van de verveelde menschen te zijn. Wat is Renan anders, wanneer men den wetenschappelijken kant van zijn werk, waarover ik geen oordeel heb, laat varen?"

Die vermelding van Renan kwam met nadruk. Altoos door was in Barrès' conversatie het voorbeeld van Renan genoemd. Het had er iets van alsof hij een openvallende erfenis wou aantreden.

— Kan men een persoonlijkheid op die manier in twee parten deelen? — vroeg ik. — Mij schijnt het toe dat die voorliefde van Renan om zich aan de wereld op te dringen, en zijn ideeën mooi te maken voor de menschen, juist zijn wetenschappelijkheid in verdenking brengt. Een geleerde en een wijsgeer houdt zich op wat grooter afstand van de samenleving der verveelden. —

„Oh neen," zeide Barrès, een beetje medelijdend, „gij begrijpt niet de exuberantie van den machtigen man, en zijn overschot van kracht dat hem de blijdschap geeft om het groote leven mee te leven. Wilt ge de wijzen met alle geweld in een toren opsluiten?"

— De toren van den wijsgeer mag toch nog zoo'n slecht symbool niet heeten, al heeft men er veel misbruik van gemaakt. Het is een baken dien men van verre kan zien, en door den afstand van den tijd heen. Zoo stel ik mij den denker voor, als een licht der tijden. Spinoza... —

„Maar wij staan onder heel andere condities dan in de eeuw, toen de menschen pruiken droegen en Latijn schreven," antwoordde Barrès met een kleine nuance van vriendelijke verveling, alsof hij het gesprek wou afbreken.

— Latijn schreven, zeker, maar toen de wijsgeer [Barrès noemt zich liefst een wijsgeer] toch ook met de politiek en de historie van zijn tijd meegevoelde. Ik heb u niet te herinneren, Mijnheer Barrès, de agitatie van Spinoza, als hij de tijding kreeg van den moord der de Witten: hoe hij zich tot het volk wou wenden, hoe hij een plakkaat opstelde als een aanklacht... Die onrust van Spinoza om te handelen, dat willen uitgaan nog laat in den avond, misschien om zich onnoodig op te offeren, dat alleen met uiterste moeite teruggehouden worden, — dat heeft me altoos een van de treffendste episoden van Spinoza's leven geschenen. Maar ze is in 't donker gebleven, onder de schaduw van den toren. —

„Ja, de anecdote is amusant,” zeide Barrès, „en de conclusie... ?”

— De conclusie is dat de denker niet alles van zijn leven en zijn kracht aan de menschen hoeft mee te deelen, maar dat hij moet vertrouwen op het genereuse oordeel van diegenen wier oordeel de moeite waard is. Hij heeft niet noodig den bijval te zoeken van de modegekken die toch de vaardigheid van zijn grootste talenten voor weinig meer dan een soort *sport* zullen aanzien...

„Wij zeggen *gymnastique* in het Fransch,” viel Barrès in de rede.

— Hij heeft dat niet noodig, omdat de menschen die kunnen oordeelen, het leven en zelfs de elegantie van het leven achter droge formulieren zullen raden en gevoelen, evenals wij bij u, mijnheer Barrès, voor wien wij niet alleen bewondering maar ook eerbied koesteren, om de elegantie en de smeltende ironie van uw manier van zeggen, nooit zullen vergeten de kracht en de hoogheid die uw werk bezielt. —

„Men houdt mij voor lichtzinnig en sceptisch,” zeide Barrès opstaande, „en ik geloof toch dat er niet anders dan consequentie in de handeling van mijn leven ligt. Maar men moet zich onderwerpen aan dien schijn. Niemand kan op tegen de disproportie, tegen het gebrek aan analogie dat er bestaat tusschen zijn lot, zooals hem dat van buiten gegeven wordt, en zijn eigen intiem levensgevoel.”

Bij die woorden, te midden der oogenblikkelijke verwarring van het afloopende maal, zocht mijn blik het oog van Jules Renard; maar hij keek strak naar den grond; blijkbaar was hij niet tevreden.

Maurice Barrès ging heen. De tongen kwamen los, de menschen spraken door elkander; de vriendin des huizes, die naast den auteur van *Le Jardin de Bérénice* gezeten had, voegde zich bij Mevrouw Renard: „Hij heeft onder het heele diner geen woord tegen mij gesproken,” zeide zij spijtig. „Wij zijn barbaren voor hem, hij kijkt en hij luistert naar niemand dan zichzelf,” was de algemeene opinie.

Ik voelde Jules Renard’s hand op mijn schouder. „Het beste van uw discours met Barrès,” sprak zijn langzame,

spottende stem, „was dat ge het woord *sport* tegen hem hebt gebruikt.”

Sport was de geliefde term van Renard voor iets waar hij op neerzag.

D'Esparbès vergezelde ons, Marcel Schwob en mij, toen wij van het huis Renard afscheid hadden genomen.

„Het mooie van uw duël met Barrès vond ik het slot,” zeide hij. „De discussies eindigen bij ons gewoonlijk daarmee dat wij elkander uit gaan schelden. Maar gij beiden hebt het er beter afgebracht. Dat is een lesje voor ons, waarvoor ik u moet bedanken.”

En vroolijk marcheerde hij naar zijn café en zijn vrienden.

Wij bleven alleen bij het begin van de Avenue de l'Opéra.

— Voor de laatste maal van deze twee gelukkige maanden zullen wij de Avenue nog eens samengaan, en nu voel ik mijn hart bezwaard, — zeide ik tot den vriend.

„Maar gij ziet Parijs immers gauw terug,” zei Marcel Schwob.

Ik vertelde hem dat niet zoozeer het afscheid van hem en van Parijs mij drukte, als wel het gevoel van de tegenstelling tusschen Barrès en Renard, menschen hemelsbreed verschillend, maar toch, door het contrast, juist geroepen om elkander aan te vullen.

— Hoe vreemd gaat het toch in de wereld! Renard, van wien men zou zeggen dat hij geroepen is om een groot schilder van het landleven te worden, — die blijft maar al te veel hangen in zijn zelfkwelling en zijn zelfontleding, en Barrès, die het historische leven van Frankrijk heeft ontdekt door de loutere kracht van zijn intellectueel gevoel, — dien houd ik voor veel te bewegelijk van geest, veel te curieus, veel te hartstochtelijk ook om zijn onderwerp in het groot aan te vatten. „Das mütterliche Grün,” waar een groote letterkunde niet meer buiten kan, ligt nog op verren afstand.

'n Wonder is het; gewoonlijk is poëzie een echo van gebeurtenissen die zoo even zijn verleden. Wat in de werkelijkheid is ondergegaan, herleeft nog eens in de dichtkunst. Want na den tijd van actie komt steeds de terugslag van het gevoel. Maar tegenwoordig in Frankrijk is het omgekeerd, — ja, ik zie er ook wel in de letterkunde, zooals ik reeds heb gezegd,

een spiegeling van het verleden, maar ook en vooral een voorgevoel van dingen die nog niet recht willen aankomen. — Marcel Schwob interesseerde zich voor de vraag, en wij geraakten in een uitvoerige discussie.

— Ge hebt altoos zoo enthousiast over Poe gesproken, — zeide ik, — dat mijn eigen Amerikaansche voorliefde nog nooit door ons werd besproken. Want ik geloof niet dat tusschen ons ooit de naam van Nathaniel Hawthorne genoemd is. Hij is een voorbeeld van de macht van het verleden over een dichterhart, en meteen is zijn werk een duidelijk bewijs hoe, wanneer ze eerst in de werkelijkheid is doorleefd door de menschen, de historie nog eenmaal te voorschijn treedt in de spiegeling der fantasie van het gevoel.

— Want Hawthorne's verbeelding, hoewel hij een gewoon ongeloovig menschenkind was, stond onder den druk van het Puriteinsche fanatisme, en dat was voor Amerika, in Hawthorne's tijd, een afgeloopen geschiedenis. Het is wel heel belangrijk om waar te nemen hoe het zondegevoel en alle groote Calvinistische gedachten als een spontane groei in zijn geest opbloeiden, zich van hem meester maakten, hem als hun werktuig beschouwden, en hem ten slotte geheel in hun kring opnamen. Want zij hebben hem van de wereld geïsoleerd als een zenuwachtig zonderling. Niets is zoo aangrijpend als zijn lot; en uit zijn leven bloeit een teedere ziekelijke bloem op van poëzie en van iets dat nog nader aan het hart ligt dan poëzie, zonder toch nog het geloof te zijn. Gij moet Hawthorne lezen, dat is mijn laatste woord en mijn laatste raad.

„Mijn vriend," zei Marcel Schwob, terwijl hij zijn arm in den mijne legde, „ik 'hoef geen Hawthorne te lezen, want ik ken zijn gevoel van nader, van naaste bij. Begrijpt ge dan niet, dat ge mijn eigen leven en zijn diepen weedom hebt genoemd, toen ge over Hawthorne hebt gesproken? Is er niet iets dat mij van de wereld isoleert, iets dat mij waarlijk alleen doet staan als op een eiland waar niemand mij de hand kan toesteken? Wat anders zijn de beelden die ik voor mijn fantasie heb, — wat is mijn meegevoel met de verstootenen der maatschappij, mijn onrustig kruisen door alle tijdperken der geschiedenis, het nihilisme van mijn gevoel, — wat is het anders dan een erfenis van de zwervende en verstooten voorvaderen?"

Zoolang waren wij al te zamen geweest, en niet dan maar heel even en uit de verte was het onderwerp van Marcel Schwob's Joodsche afstamming door ons aangeroerd. Het gaat op die wijs onder kameraden: het intieme raakt men slechts bij uitzondering aan. Nu kwam het plotseling voor den dag, en, tot mijn schande moet ik het bekennen, ik, de oudere van ons beiden, wist niet goed weg op dat oogenblik met de confessie van mijn vriend.

Welke banale bemoediging ik uitsprak, is mij niet bijgebleven; ik herinner mij alleen dat ik, om het gesprek naar een geliefkoosd onderwerp van Schwob af te leiden, over de kinderen sprak die in Hawthorne's novellen voorkomen, over die fantastische Pearl uit *The Scarlet Letter*, wier elfengeest toch al besef schijnt te hebben van het kwaad en de zonde van de wereld...

Marcel Schwob liet mij niet uitspreken.

„Gij kunt niet weten, mijn vriend," zeide hij mij, „welke aandoeningen ge bij mij opwekt. Was er ooit iemand verlaten op de wereld, en kwam hem niet, uit de duisternis van zijn verbeelding of uit de werkelijke duisternis, een meisje — een kindergestalte te gemoet die hem bij de hand nam, en hem alleen door den opslag van het oog, door haar kinderlach, door haar aanhaligheid, door haar liefde toonde dat er geen smart van verlatenheid was, of er was iets, dat ik den weerschijn van een engel zal noemen, om de droefheid te lenigen?

„Laat mij u nu een geschiedenis vertellen, omdat ik u mijn eigen geschiedenis niet kan zeggen... Herinnert ge u het verhaal van Thomas de Quincey, zwervend door Londen, en berooid en verkleumd neergevallen op een stoep in Oxfordstreet, en hoe uit de duisternis van de groote zondige stad een meisje tot hem kwam, een straatbloem, een zondig verdorven kind, maar dat medelijden met hem had, en hem uit een kroeg een glas zoeten wijn bracht, en hem kuste en liefkoosde, — dat arme verdoolde kindje dat weer terugkeerde in den nacht, en dat later nooit meer gevonden kon worden, — hoe hij ook zocht, Thomas de Quincey, — verdwenen als het meisje was te midden van de ellende en de zonde van de wereldstad. Zoo komt het verlatene tot het verlatene, en die liefde van een oogenblik, al laat zij duisternis achter, heeft toch de duisternis verlicht.

„Maar laat ons een ander onderwerp kiezen.”

— Mijn arme lieve vriend, dien ik zoo tegen mijn wil heb pijn gedaan, een oud literator als ik zoekt zijn toevlucht in moeilijkheden tot den literatoren Bijbel, tot Homerus. Homerus mag ons uitgeleide doen uit de duisternis waarin wij verdwaalden. Kent ge verrukkelijker meisjesgestalte in de poëzie dan Nausicaä? Zij staat daar, in de Odyssee, onder het volle licht van de zon tegen den blauwen achtergrond van hemel en zee, en zij heeft toch het mysterieuze behouden en het eeuwig maagdelijke van de maagd. Zullen wij niet naar haar uitzien, zij die het balspel verlaat om den armen, onoogelijken zwerver Odysseus toe te spreken, en die hem begeleidt een eindver naar de gastvrije stad, zij met haar godinnenstap naast den zwerver en dulder Odysseus! —

„De mooiste verhalen heeft ons Homerus weggenomen,” zeide Schwob, zijn best doend om zijn droefgeestige bui te overwinnen; „maar ìk word toch ook geäpprecieerd! Heb ik u verteld waar ik laatst te dejeuneeren was gevraagd en wat mij aan het eind van het dejeuner overkwam? Toen schikten de menschen zich op een natuurlijke wijze om mij heen, en het dochtertje van den gastheer ging naar mij toe, nam mij bij de hand en zeide met een gemaakt stemmetje: „Faites-nous un de vos beaux contes, Monsieur Schwob!” — Dacht ge wel dat het idiotisme van de menschen zoover gedreven kon worden? Ik heb hun een ding van Andersen verteld; ik was woedend.”

— Hoe zouden uw verhalen bevallen, als ze verteld werden, en niet gelezen, Schwob? Dat ben ik toch benieuwd te weten. Is het fantastische bij u soms niet wat gezocht? Weet ge wat ik voor een ideaal-fantastische vertelling houd? het is dat onderwerp waarover Jules Renard sprak, van het kind dat in den winter uitgaat, en dat denkt haar weg naar huis verloren te hebben, maar haar voetstappen in de sneeuw terugvindt, en een oogenblik verlegen staat en van zichzelf niet weet of ze al naar huís terug is of niet. Dat kan een wonder verhaaltje worden, als Renard het aanvat. Zoo doodeenvoudig, en toch ik weet niet waarom, heel geheimzinnig en waar. —

„Mais savez vous bien, mon ami, que vous êtes un homme terrible!” viel Marcel Schwob uit. „Eerst scheurt ge tot tweemaal toe mijn hart open dat ik het bijna moest uit-

schreeuwen, en nu, in plaats van me te troosten door een enkel woord van lof over mijn werk, hebt ge niets voor mij over en geeft alles aan een ander. Vous êtes un homme terrible!" —

Wij gingen zwijgend naast elkander.

Misschien heb ik eerst later het volle verdriet van die nachtelijke wandeling gevoeld.

Zoo was het dan: wij hadden als beste kameraden met elkander geleefd, om op den dag der scheiding te merken hoe ver altoos mensch van mensch blijft afstaan, hoe wij, menschenkinderen, eenzaamheden zijn die elkander ontmoeten, die elkander voorbijgaan, die elkander hinderen.

Het was het slot van mijn laatsten dag in Parijs.

O droeve, donkere zee!

BYVANCK.

(*Wordt vervolgd.*)

OVER NEDERLANDSCHE KUNSTNIJVERHEID.

Nederlandsche Kunstnijverheid, door Ed. Thorn Prikker. Rotterdam, M. Boogaerdt Jr.

Dit boekje zoude tot ondertitel kunnen dragen: Raadgever voor trouwlustige paartjes — want het bevat menige nuttige wenk voor de inrichting van een jong huishouden. Ook is het zeer dienstig voor reeds getrouwden, die bij het klimmen van 't fortuin (helaas, ook van jaren!) zich ruimer gaan inrichten. En zelfs voor die ouderen die *in* hunne meubelen zijn ingegroeid, en die er niet meer aan denken om dat stuk van hun leven van de hand te doen ten einde nieuw huisraad aan te schaffen, ook voor dezulken heeft de schrijver een goed woord over: „Oneindig veel dragelijker dan de „modern" ingerichte kamer van de tegenwoordige jonggehuwden, was het salon van onze tante, waar over het leelijke en neutrale althans de *couche* was gekomen, die de jaren achterlaat".

Trouwens, de heer Thorn Prikker is zéér zacht in zijn oordeel: „De eischen der aesthetiek zijn niet te verifieeren, omdat kunstappreciatie een proces, en geen objectieve toestand is. Mooi-vinden is een actie, die een volkomen vrijheid op het terrein harer bewegingen eischt: het is geen resultaat van factoren, doch een directe zielsfactor zelf, die als de ethiek, zich niet door anderen of door wetten beheerschen laat... Niemand kan vooruit zeggen, dat dit of dat mooi gevonden zal worden; wel kan men zich verwonderen er over, dat de menschheid zich toch in de bewondering van één mooi vereenigt. Eigenlijk is dat een zeer uniek voorval, wanneer voor een heel geslacht één object aardsche bewondering

verwekt." En iets verder schrijft hij: „Zoo mogen we aannemen, dat het nooit gelukken zal voor het huidig oogenblik en de toekomst vast te stellen wat mooi en wat niet mooi is. Het is empirie, slechts empirie, een actieve passie, maar waartoe in de primitiefste lagen van ons wezen de schatkamer is gelegd."

Het is pleizierig met zoo'n leermeester uit te gaan, die vooraf ons vrijheid geeft van zijne meening af te wijken, en die deze meening — gelijk van zelve uit het voorgaande volgt, — niet op barsche wijze verkondigt. In 't heele boekske wordt dan ook door hem niets afgebroken — 't is waar, dat wordt erkend: „de noodzakelijkheid van afkeuring ontging hij door de keus van zijn onderwerpen". Maar — en dàt is een tweede goede eigenschap: niets wordt in het boekje „opgehemeld", alles eenvoudig besproken, en de lezer — voor zoover dit in eenige korte zinsneden mogelijk is — ingewijd in de moeilijkheden van de techniek, om dáárdoor tot meerdere waardeering te geraken, In één woord: het is een prettig boek.

Achtereenvolgens behandelt de schrijver de meubelkunst van den heer Pool (Onder de St. Maarten); het aardewerk van den heer Nienhuys (de Distel); de boekbanden van den heer Smits, te Haarlem; het zink- en ijzerwerk van de firma Braat te Delft; het drijfwerk van den heer Zwollo; het batikwerk van 't Binnenhuis; het Deventersch tapijt van Colenbrander (deze is te beroemd om hem het prefix „heer" te geven) en nog eenige andere voortbrengselen en voortbrengers van de nieuwere Nederlandsche kunstnijverheid.

Een enkele aanhaling omtrent tapijten, moge de wijze van behandeling duidelijk maken:

„Wat Colenbrander dan wel doet met zijne tapijten? Hij verschaft u een verbazend hecht kleurfundament in uwe kamer, waarop ge met uw stoelen, uw meubelen, uw schilderijen voort kunt bouwen! Hebt ge een tapijt van Colenbrander op uw vloer, dan weet ge, dat uw kamer iets dragen kan, dan hebt ge als het ware een symbool van de hechtheid der balken en der fundamenten, waarmee uw architect uw veiligheid waarborgde. Dat is symboliek, die aan Colenbrander's kleursamenstellen toegeschreven kan worden. Een vergelijking kan de waarheid daarvan misschien duidelijker maken. We denken er natuurlijk niet aan hier nog de waanzin der honden- en bloementapijtjes aan te halen. We denken slechts

aan de dingen, die althans passabel zijn, bijvoorbeeld aan een lichtgrijs kleed met een versieringsmotief, dat uit ongeveer cirkelachtige figuren is samengesteld. Zoo'n kleed zal al heel weinig een „fond" zijn, ook al kwetsen kleur en teekening nu niet bepaald het oog. Men zal er iets in voelen van het wankelende, dat den eerstbeginnenden fietsrijder belaagt, het onzekere, dat eigen is aan alle figuren, die zonder daartoe genegen te zijn, tot de functie der vlakversiering worden gedwongen. En het grijs, als hoofdtoon van deze vloerbedekking, zal u bezwaarlijk voorkomen in verband met de sterkere kleuren, die ge wel van zelve in uw kamer brengen moet. Het koper van een lichtkroon, het diepe bruin van een eiken kast, de gloed van een schilderij, dat alles zal u voorkomen te wichtig te zijn, om door dat lichte grijs met al de hoepelachtige figuren gedragen te worden. En als ge herhaaldelijk en te vergeefs hebt getracht een goed geheel te krijgen, en verschillende meubelen zonder resultaat hebt geprobeerd, dan zult ge eindelijk tot de slotsom komen, dat uw lichtgrijs kleed geen kleurfondament voor uwe meubelen is, tenzij het lichte, breekbare en weinig bruikbare dingetjes zijn in een van de Lodewijkstijlen!"

„Het vermogen veel kleur- en kleurtegenstelling te dragen nu bezitten Colenbrander-tapijten in zulk een mate, dat ge niet bevreesd behoeft te zijn, dat eenig meubelsoort er voor te wichtig zou wezen."

Natuurlijk behoeft gij het met den schrijver niet in alle opzichten eens te zijn — men kan tegen hem aanhalen zijn eigen voorrede: „Mooi vinden is een actie, die een volkomen vrijheid op het terrein harer bewegingen eischt". Zelfs zoude men kunnen tegenwerpen: dat hier wederom de oude logica aan het woord is, die uit den treure geleeraard heeft, dat bij eene kamerversiering de vloer — het stevige fundament waarop alles rust — het donkerst getint moet wezen, de kleuren lichter kunnen worden naarmate men dichter nadert tot het plafond; eene logica, welke ook verbiedt een lichten pantalon te dragen onder een donkere jas, en welke — indien de bouwheeren van het Venetiaansche Dogen-paleis er aan geloofd hadden, — ons zeker dit wereldwonder zou onthouden hebben. Want wat is onlogischer dan een bijna raamloos, zwaar en breed zich uitstrekkend muurvlak te doen dragen op een kantwerk van kolommen?

Doch al is men een liefhebber van lichte tapijten — zelfs bij donkere meubelen (niet al te donker natuurlijk), toch laat zich het betoog van den heer Thorn Prikker prettig lezen en stemt tot denken; en zoo is het — ik herhaal dit — het geheele boek door.

En wat vooral zoo pleizierig stemt, is dat dit geschrift ons een riem onder 't hart steekt. Wie de plaatjes heeft bekeken, welke het boek versieren, en den tekst heeft gelezen (die gelukkig geen beschrijving levert bij de plaatjes!) legt het boek neer met de overtuiging, dat er werkelijk, niettegenstaande alle gebrek aan officieele belangstelling, zich een heele reeks degelijke Nederlandsche kunstnijveraars heeft weten te ontwikkelen, en dat ons land waarlijk goed op weg is om althans op dit gebied weer tot de eerste te worden gerekend. Zoo zwaartillend behoeven wij althans niet te zijn als de heer Thorn Prikker, die zijne inleiding aldus besluit: „We gelooven niet, dat Nederland zijne moderne kunstnijveren wel zoo waardeert als dat het geval is in het buitenland. Velen trokken dan ook heen, naar Duitschland, zelfs naar Amerika, en misschien, als dat zoo doorgaat, zal in het vaderland slechts de tweede rang overblijven. Het gebeure echter niet, zonder dat gezegd kan worden, dat er althans eenmaal met waardeering over hen gesproken werd. Ziedaar misschien de eenige rechtvaardiging van dit boekje."

„Het werd overigens geschreven met de hoop, dat eenige lezers er door gebracht worden tot aandachtige beschouwing van goed Nederlandsch werk, zich zoodoende opvoedende tot individueele d. i. werkelijke appreciatie."

Welnu, wordt het doel dezer aankondiging bereikt, dan zullen niet *eenigen*, maar *velen* hier te lande het den schrijver volkomen beamen, dat er in Nederland *goed*... en véél goed werk gemaakt wordt. En de tijden zijn niet meer zoo ver af, waarin de kunstnijveren, die tot schade en schande van ons land, naar Duitschland en Amerika moesten trekken, wederom, en wel met groote waardeering, zullen ingehaald worden.

R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS.

OVERZICHT DER NEDERLANDSCHE LETTEREN.

X.

NIEUWE VERZEN.

Albert Rehm. De Tuin der Muzen. (Meindert Boogaerdt Jun.).
Jan Walch. Holland. Eerste Gedichten.
Volker. Verzen. (P. N. van Kampen & Zoon).
Victor de Meijere. Het Dorp. (H. van Romburgh).
Constant Eeckels. Heimwee. Verzen. (L. Opdebeek).
Jan Eelen. Lentelinde (W. L. Brusse).

Zes jonge dichters, drie Hollanders en drie Vlamen; twee namen slechts, één Noord- en één Zuid-Nederlandsche, Rehm en de Meijere, bekend; vier, zoo niet gansch nieuwe, dan toch uit tijdschriften maar vaag gewetene, Walch en Volker, Eelen en Eeckels —: dit alles wil zeggen, dat in de lage landen bij de zee de bongerden van den zang nog alle jaren bloeien.

Maar de broze bloesem-ruikers van een zachten April spellen nog niet altijd een goed vruchtenjaar.

Het is de wreedheid van ons klimaat, die nu ook in onze dichtkunst haar guren intocht schijnt te houden, dat een schoone belofte, in een ruischenden bloei van wit en roze ons voorgeschemerd, met weinige en groene vruchten wordt gebroken.

* * *

Een bescheiden bundeltje met wat klein-gedrukte dicht-regeltjes,

maar dat één verrassing was van frisschen klank en levend beeld — dat eerste boekje „Verzen", grillig maar rijk doorstrooid van fijne visietjes en lichte rhythmusjes hier, vol-golvende verzen-rijen en statig-bewegende gezichten daar, — was dat voor Albert Rehm niet een tintelende belofte?

Inderdaad, het onaanzienlijk deeltje, dat in 1901 de uitgever van Dishoeck verschijnen deed, en dat door een van ons in den Nederlandschen Spectator van 28 Dec. 1901 en 4 Jan. 1902 breedelijk aangekondigd werd, — het deed iets anders, iets beters verwachten dan den fraai-omhekten maar bloem-armen en verwilderden „Tuin der Muzen", drie jaar later door Meindert Boogaerdt Jun. voor het publiek opengesteld.

Moge deze bundel „Gedichten" al iets naar een „tuin" gelijken, de tuin der Muzen echter is het zeker niet, dien wij hier betreden. Al had hij 't maar uit Couperus' „Dyonysos", — wist Rehm niet, dat de Muzen bovenal de máát beminnen, en begreep hij niet, dat zij dus dezen tuin, waar nog niet eens een Dyonisische „onmatigheid", maar een jammerlijke maat-loosheid, maat-gebrekkigheid heerscht, — dat zij dezen tuin, hàdden de eerwaardige maagden er zich al voor een oogenblik in gewaagd, reeds vóór de naam in vette letters op de poort kwam, ontvlucht zouden zijn?

„Een diligence gelijk, zoo hotsen U mijne gedichten?
Ach, hoe geloof ik U graag, waar' slechts Uw proza het paard!"

meent, in een puntdicht, de dichter pùntig „een recensent" toe te voegen. Maar, vragen wij nederig, en in 't algemeen — want welke de geïncrimineerde gedichten waren, dat weten we niet — is van het hotsen eener diligence wel altijd het paard de oorzaak? Zet voor een victoria op luchtbanden, te rijden over asphaltwegen, de oudste knol, — en, schiet ge al niet hard op, staat ge wellicht op een gegeven oogenblik heel en al stil, van hotsen zult ge weinig last hebben.

En zoo, — of de heer Rehm het paard van òns proza al dan niet voor den vilder zal gelieven te bestemmen — zoo is het bijvoorbeeld bij dezen zijn nieuwen bundel de treurige waarheid, dat het meerendeel dier verzen ware rammelkasten zijn, holderend over een bedenkelijk-ongelijken ziels-grond.

De „recensent", die Rehm's gedichten, en nog wel, hoogst waarschijnlijk, de geprezene eerste „Verzen", met een diligence vergeleek, had voor die bewering zijne redenen. Ook in dien eersten bundel, en met name in de gedichten van vijf-voetige verzen, gebeurde het nu en dan, dat de gelijkmatige maat struikelde over een dactylus of een anapest. Doch ten eerste bleef dit een uitzondering, en ten tweede viel er, voor wie een wat fijner versgevoel bezat, in dat „struikelen" niet zelden eerder een verglijden, een kabbelen, een opstuwen, een rust in het rhythme waar te nemen, — kon men het oogenschijnlijk-verkeerde keeren ten goede, daar dit meermalen niet uit slordigheid of gebrek aan gehoor, maar integendeel uit een opzettelijke en oorspronkelijke vrijheid, die met een afwijken van de regelmaat een bepaald effect wilde bereiken, scheen voort te komen.

Deze welwillende interpretatie van wat voor-dien wellicht slechts een onbewuste beweging in 's heeren Rehm's vers geweest was, heeft hem echter gansch en al van de wijs gebracht.

„Aha!" moet hij gedacht hebben, „waarvan ik èigenlijk vreesde, dat 't foutjes in mijn werk waren, maar dat ik staan liet, eensdeels, omdat ik er weinig aan veranderen kon, maar ook, wijl het dikwijls voor mijzelf toch zoo iets bekoorlijks-van-rhythme had, — dit is dus juist móói! Komaan, dat is plezierig... en gemakkelijk! dat zal ik eens meer doen! Geen kunst! Ik heb me voortaan maar te laten gaan zooals ik ga!"...

En hij zeilde den weg langs als een dronken man.

In den nieuwen bundel valt men om den anderen regel over de woorden, die te veel of te lang u voor de voeten loopen; soms, in een aantal robbelende regels achtereen, krijgt ge de zeer onaangename en ontstellende gewaarwording, van de trappen te rollen; of wel, na eenige gladde verzen, stapt ge, als wie in 't donker de trap òp gaat en niet weet dat hij al boven is, met een zwaren plomp in het ledige.

En 't is of, mèt die verwaarloosde maat, de taal ook de straat opgestuurd is! Ontelbaar de havelooze, Duitsche versjes bestelende, verleden-deelwoorden zonder bijbehoorend hulpwerkwoord! schering en inslag de brokjes ten bate van maat of rijm verhaspelde en verhanselde Hollandsche stijl! En mèt de taal en den stijl de

inhoud, voor wel drie kwart kreupel en lam door 't rijm aangesleept, of in allerlei hoeken en gaten der strophen verdrongen en versmoord.

Zoo is, na dat eerste boekje, waarin veel zonderlings mocht staan, maar waarin dan ook weinig banaal en veel bizonder was, — in dezen bundel het bizondere hooge uitzondering geworden, en het regelmatig-gewone... een verademing na bladzijden en bladzijden van 't onbenoembaarste knoeiwerk.

Zulk een „verademing'' is bijvoorbeeld dit „sonnet'':

HERFST.

Wolklooze Herfst is over 't bosch gevaren
En op zijn frisschen adem, overal
De sombre boomen met hun loome blaren
Staan nu hoog glanzend in der kleuren val.

Wat is er schooner, dan nu eenzaam dwalen
Stil door der plechtige lanen doolhofhal,
Te zien de zon daar langzaam, roodend, dalen
Fel door der takken kleurig venstertal,

En eindlijk rusten bij een spiegelend meer
Melodisch ruischend van het ver geplas
Der beez'ge beek waar bukkend een najade
Haar kruik heenrijkt en ziet zichzelf in 't meer:
Waar slobbren zwanen in 't oevergras
Of statig varen en hun halzen baden?

„Der takken kleurig venstertal'' is eene om nieuwheid en beeldingskracht welkome herinnering aan zijn vroeger werk. Het is verder aangenaam goed en gaaf, zuiver van klank en stemming... hoewel het zich in niets onderscheidt van zoo menig sonnet onzer dagen, en gelijk zoo menig sonnet onzer dagen àls sonnet geen zin heeft. En dit gedichtje nu, dat in een goeden verzenbundel zou zijn: om met genoegen te lezen en zwijgend het blad weer om te slaan, — dat is hier, droevig genoeg, een opperste lafenis van rustige, heldere verskunst, en een van de allerbeste bladzijden!

Ten bewijze van de waarheid dezer beweringen heeft men het boek slechts open te leggen.

Midden in een gedicht, „Don Solitario”, vinden we bijvoorbeeld bovenaan op bladzijde 62 deze verzen [1]):

„Op deze bank wil ik een *oogenblik* rusten,
Des voorjaars *zuchten beluistren* door het woud,
De zuchten zoet als die ik 't eerste kuste.
Van d'eerste lippen die *mij hun liefd'* vertrouwd. (*hebben*).

Die tijd hoe ver, ach hoe geheel vergeten
Wat jong en geurig eens mijn ziel vervuld (*e* of *heeft*)
Mijn ziel waarin thans waast slechts ijdel weten,

Dat 't harde Lot geen *durende* vreugde duldt.

De eerste *lippen* . . . *wat* klinkt het *kinderlijk*-teeder;"

De eerste regel is een vale mededeeling in proza. Bij „oogenblik” strompelt de maat; met „een oogwenk” of „een wijle” was díe althans in orde geweest.

De vierde regel bij „mij hun liefd'”, de achtste bij „durende”, huppelen even redeloos, ja tegen de rede, op; want zooals het achtste vers, in overeenstemming met zijn inhoud, strak moest zijn als staal, zoo diende het vierde rustig-liefelijk te verloopen.

In den laatstgenoemden en den zesden regel zijn „vertrouwd” en „vervuld” van die afgeknapte voltooide tijden, als de Duitscher er in verzen toelaat, maar die aan 't Hollandsche vers niet geëigend zijn en onbeholpen klinken.

Voor de struikelingen bij „zuchten beluistren” en „lippen. . . . wat klinkt” in het 2de en 9de vers, zou de verontschuldiging aan te voeren zijn, dat men, na „zuchten” en na „lippen” even wachtende, en dan de maat weer opvattende, wel iets van stemming in die verzen verwekken kan; doch vooreerst: versnijdt men op die wijze het vijfvoetig vers tot twee korte regeltjes, terwijl het toch zelf in staat moet zijn, „alle schakeeringen van het gevoel uit te drukken”; ten tweede: mag men de aanwezigheid dier vooronderstelde bedoeling eenigermate in twijfel trekken, waar in de onmiddellijke omgeving drie van zulke verzen geen enkele bestaansrede hebben, en er van de negen maar vier metrisch-zuiver

[1]) De scandeering, de cursiveering en de aanvullingen tusschen haakjes zijn natuurlijk van ons.

zijn; en ten derde: die verontschuldigende negende regel zelf (eigenlijk is 't een invalide alexandrijn, inplaats van een mislukte vijfvoeter) heeft nòg zulk een struikeling bij „kinderlijk", waarvoor alweer geen schaduw van een motief te vinden is.

Een oogenblik hebben we gemeend, een aanwijzing van anderen aard te vinden in dit gedurig overloopen vau zijn vijfvoetig vers. Is het Rehm, met zijn voorliefde voor lange woorden, ook te kòrt? dachten we, zou de alexandrijn hem wellicht beter afgaan?

Een gedicht, „Don Juan apologeert", in alexandrijnen geschreven, geeft echter een ontkennend antwoord ... regels als:

„Dier schoonheid zocht ik mij *in der kussen* wilden druk."

of:

„Ik viel uit 's hemels blauw diep in der *wellusten* slijk."

regels als deze doen zien, dat het ook hier weer 't oude liedje is. „Mij" in 't eerste vers had de dichter gemakkelijk tot „m'" kunnen afkorten, „wellusten" in het tweede enkelvoudig gebruiken, om aldus goede zesvoeters te schrijven; dat hij ook dit weer niet deed, 't mòet wel bijna tot het eindbesluit leiden, hoe moeilijk het ons, met 't oog op zijn eerste werk, afgaat, dat de heer Rehm niet of zeer weinig maatgevoel bezit..... Want opzettelijke verlenging en uitschuiving, óok weer van den statigen en breed-ademigen alexandrijn, is niet wel aan te nemen.

Zelfs rijmelarij als van de boven afgeschreven negen regels uit „Don Solitario" heeft echter in dezen bundel nog een verdienste; bracht daar het „verzen-maken" in de uitdrukking van het te-zeggene al slapheid, tot bepaalden onzin voerde het nog niet.

Doch zie een strophe verder (zoeken is onnoodig):

„Slechts wind, mijn vriend! Neen, niets is meer gebleven
Dan wat herinn'ring om een lieven naam;
En die haar droeg, haar beeld zelfs is gedreven
Voorbij mij, met *vergetelheids* kim tezaam.

Ach wat paleizen heeft haar liefd' ontsloten
In mijne ziel, die thans woest eenzaam staan,
Doch waaruit eertijds wereldwaarts de booten
Fier *stevenden* met verlangens schoon belaan."

De vierde en achtste regel zijn weer uit de maat; doch welk een dwaasheden bevat de tweede strophe! Uit de nu woest eenzame paleizen zijner ziel, waarvan haar *liefd'* de deuren openmaakte, stevenden eens.... de booten! Die paleizen moeten dan wel onder water gestaan hebben.... het is krankzinnig!

Ook de dichter vindt het wel wat vreemd (twee strophen verder):

„Tot een vreemd leven werd *ik door haar* herboren.
Wat schoons en edels heb ik niet gewild!
Herleeft, herleeft die ik voorgoed verloren, (*heb*)
Bij wier herdenking nog mijn harte trilt,

Gij mijn *gedachten, verlangensvol*, onzeker,
Dolende kindren wier wild ongeduld
Mij tot den bodem leedgen deed den beker,
Die 't *karige Leven voor elk* slechts eenmaal vult!"

Al maar weer regels, die hobbelen en knoeien, een hinkende alexandrijn aan 't eind.... en zoo gaat het door!

De minder breed-opgezette gedichten, de liedjes en liederen, lyrisch of satyrisch, van liefde of van natuur, zijn nu en dan *te lezen*, maar toch, van de vroegere fijnheid, bekoorlijkheid, distinctie bijna nergens een spoor.

Ook vroeger maakte deze dichter grapjes, en wij waardeerden die, evenals wij ze van Penning en Scheltema waardeeren. Een boertig „Na de markt", al is het niet vlekkeloos-aardig, al kan Scheltema dat beter, wekt nòg even een lach. Maar hoe dikwijls begint zijn scherts ui te worden, zijn de geestigheden van een bedenkelijk allooi, dat in de buurt van Chretienni komt . . Bijvoorbeeld in „Op rendez-vous", — de dichter wacht tevergeefs in den regen:

„Ik ga, komt zij niet ras!
Van boosheid zou ik wel willen stampen:
Maar trap misschien in een plas."

Pijnlijk-flauw is het. Niet zelden echter zouden de moppen Chretienni heusch te grof en te afgezaagd worden.... Voor dit coupletje over „Laura" bijvoorbeeld moest Rehm zich schamen:

„En haar boezem knopt naar voren,
Staat aanloklijk in 't satijn bol.
Doch wat zoekt gij daar van voren?
Wollen kousen! 'n Magazijn vol!"

Is het niet treurig? Ja, zegt de lezer, *te* treurig, om ons zoo lang bij dezen sinjeur op te houden! En werkelijk, het heeft er allen schijn van, of die lezer volkomen gelijk heeft.... maar toch, Rehm debuteerde eens als een zeer talentvol dichter; terecht vond zijn eersteling een goed onthaal; en dat werkte na op de bëoordeeling van dezen nieuwen bundel, welke, maar nu zeer ten onrechte, over 't algemeen niet minder gunstig was dan den eersten keer.

Een wat uitvoeriger analyse was dus niet onnoodig, en, naar wij zeer hopen, voor den dichter een stimulant, weer tot zijn oude, sinds verlaten werkwijze terug te keeren.

Dat hij niet hopeloos verloren is, het blijkt bijvoorbeeld uit het aangehaalde sonnet, uit een enkele van de overigens brokkelige „stanzen" aan „Hollands vlakten", uit een schaarschen regel nog of strophe elders, vooral ook uit de volgende mooie verzen, waarmee wij deze mistroostige beoordeeling besluiten willen; ze zijn het slot van datzelfde „Don Solitario" van straks: alle illusies zijn voor den dichter vervlogen; nog maar één wensch rest hem; en dat men eerst niet het ijskoude bemerkt, dat hij bedoelt, is hier het zeer poetische: een schoonheid als van den herfst, het sterven dat zich hult in zonnige kleur:

. . . .
„. . . Wen zich mijn ziel tot stervensmoeheid wondde,
Zich aan dien laatsten waan ten doode scheurd',

Dan schenk mij rust in een van uw [1]) prieelen
Vol zon des daags en blauwen hemelglans,
Vol dennengeur en vreugd uit vooglenkelen,
Des nachts doorzilverd van der sterren glans.

Daar schenk mij rust die niets meer kan verjagen,
Een sluimering waaraan geen eind meer komt,
De stille rust der koude sarcophagen
Waarvoor al weedom tot een niets verstomt.

---

[1]) De natuur wordt aangesproken.

Daar over mij laat de seizoenen varen
Met al hun wis'ling en eenvormigheid;
Strooit over mij hun herfstig-bruine blaren,
Hun krakend hout, hun bloesem-geurigheid.

Daar schudt, o boomen, uwe trotsche hoofden
Hoog uit de wereld, ernstig, monotoon,
Over verlangens, die zooveel beloofden
En braken hem, niet hunnen slechtsten zoon!"

Van de dichtkunst is Albert Rehm ook nog de slechtste zoon niet. Maar mocht zijn werk niet blijven als de gedichten waarmee zijn laatste bundel besluit, mocht het niet blijven bij „*onvoltooide voorzangen*".

* * *

Jan Walch is nog in de gelukkige periode, waarin Rehm vier jaren geleden verkeerde; zijn bundeltje „eerste verzen" is nog enkel belofte, nog enkel bloesemboom, waarvan nog geen rijpe vruchten worden verlangd.... Hij is nog in den schoonen tijd, dat, indien er maar bloeseming is door de twijgen, indien het talent maar aanwezig blijkt, men nog alles verwachten kan; dat er nog niets te verwijten valt, en enkel vriendelijke wenken passen, hoe dit gebloei het best te doen gedijen, hoe tegen ontij en plaag het te beschermen, hoe het te voeden, hoe ook wellicht, tot rijker ontwikkeling van het wichtigste, in andere deelen het op te offeren.

Deze „eerste verzen" van Jan Walch hebben nog alle kenmerken van eerste verzen....: er zijn er nog heel wat bij, waarin men de bedoeling voor lief moet nemen, waarin men òf het tasten naar een schoonheid, die nog verre staat, in het ledige maar toch nerveus-bewegende vormpje van het vers niet dan vermoeden kan, — òf wel, het ééne ziels-beeld dient vrij te maken uit een troebele overvolheid van tien uitzeggings-pogingen naast elkaar.

Ook, op verscheidene bladzijden, hoort men nog de stemmen van andere dichters sterker of zwakker weerklinken; nu een galm van Kloos' breed-bewegende melodie, dàn, duidelijker, het gerucht van Gorters fijnen, huiver-stillen tred, of vlagen van diens heftiger Balder-muziek; nu Gezelle's eenvoudig klanken-spel, dan het doorwerkte, accoord-rijke geluid van Verwey.

Gansch-eigene en tevens in-zichzelf-volkomene gedichten daarentegen vallen nog niet, of bijna niet, aan te wijzen.

Maar dóór dit alles, dat bij „eerste verzen" natuurlijk is, gaat, wat daarbij het eenig belàngrijke is, één eigene trek, de tinteling, de ziening, de klacht van een eigene persoonlijkheid, het aparte leven van een echt mensch, en de bizondere stem van een echten dichter.

Waartoe dan zou het hier dienen, *aan te toonen*, dat een versje als „Bij Rijnsburg" (blz. 39) nog heel zwak is, vermèldend slechts wat 't beelden wil, een als „Brugge" (blz. 13) niet ver van 't banale; dat „In het Duin" (blz. 34) nog maar een paar vage, dwalende noten geeft in steê van een breed-zuiver gezang; dat „Herfst-middag" (blz. 43) heelemaal niets is; dat „Herinnering" (blz. 53), kòn het, nog minder zou moeten heeten; dat „Een jonge vrouw vertrekt" (blz. 65) aldoor draaiend om hetzelfde met dezelfde beelden, even machteloos is als vervelend;... waartoe? dat „eerste verzen" niet louter meesterstukken zijn, dat zal iedereen wel willen gelooven; en niemand heeft ze ook als zoodanig geprezen noch zal het doen.

Evenmin is er nut in, te laten hooren, hoe „Nachtliedje" (blz. 56) niet om niet door zijn titel aan van Eeden herinnert; hoe bijv. het sonnet „Als eens in later tijd" (blz. 52) inzet als een sonnet van Kloos; hoe „Toen ik Engeland zag" (blz. 32) aan Verwey's werk denken doet; hoe het gedichtje „O drentelen in en slenteren in" (blz. 36) dergelijke van Gezelle te binnen brengt, — zulke voorbijgaande aanklanken zijn even begrijpelijk als gevaarloos bij een jong poeet, die op andere plaatsen blijk geeft van zoo eigen talent; en slechts lijkt het niet onnoodig een weinig uitdrukkelijker, vooral den dichter zelf, te wijzen op de wel wat al te merkbare macht van Gorter over zijn vers. Die vertoont zich op menige bladzijde: in de wending, waarmee een beeld wordt toegevoegd en uitgewerkt; in het eigenaardige aanvatten van een rijmwoord, tot waartoe de versregel door den vorigen volzin volgestroomd was, om dan vàn dat rijmwoord een nieuwen volzin te doen uitgaan; in de dwingende herhaling van één ding, velerhande bepaald, als bijv.:

Gorter: „De stille weg,
de maannachtlichte weg —"

Walch: „In het lichte bosch de wijde stille weg,
de witte weg — "

Overal door den bundel liggen de voorbeelden, ook van die andere symptomen der Gortersche beïnvloeding, voor 't grijpen; wij noemen de in dit opzicht zeer sprekende nummers: Zomerregen (blz. 30) en Zondagmorgen (blz. 92); doch verder gaan wij er niet op in, want krachtig genoeg is Jan Walch's individualiteit, om ook deze overheersching van den grootere, wiens gebied toevallig het dichtst naast het zijne lag, te boven te komen.

En zoo zijn we dan toe, aan wat er thans voornamelijk op aankomt: te doen zien, dat onze kunst in Jan Walch inderdaad een nieuwe dichter-figuur te begroeten heeft.

* * *

„Welzalig ik, die in mijn leven
maar altijd stille schoonheid zie..." (blz. 62)

„de *schoone onbegrijpelijkheid*
....van dit wóndere leven" (blz. 10)

— de eeuwige *leugen*
van 't leven licht en blij — " (blz. 113)

Zoo, in groei van kind tot man, heeft deze mensch, die den kinderlijken droom liefhad, maar de mannelijke werkelijkheid niet ontvlood, het leven leeren zien: als louter schoonheid eerst, als een schoon wónder dan, en, ten leste, als een schoone leugen.

Deze drie levens-visies hebben de kunst van Jan Walch gevormd, en geleid door drie staten, waarin echter, slechts op verscheidene wijze, éénzelfde schoonheid leeft; eenzelfde schoonheïd, al is zij eerst bijna één mèt het leven, later de troosteres óver het leven...

Het spreekt vanzelf, dat, al zijn er van deze drie staten-van-levensvisie zuivere voorbeelden genoeg, zij dikwijls in verschillende groepeering versmolten voorkomen; en ook gaan ze niet gavelijk en zonder uitzondering — het blijkt al uit de pagineering der drie door òns gegeven „motto's" — met eene chronologische volgorde samen; waarom wij ze dan ook „staten", geen „perioden" noemden: de nog heel jonge voeler heeft al wel eens even de wrangheid geproefd van den ontgoochelde van later, en nog vaak ziet de wetende man argeloos uit met den ouden kinder-blik.

Van de onvermengde schoonheids-visie van het kind-in-den-man is wel een zeer karakteristiek voorbeeld deze fijne beschrijving der zoo hevig alles uit-genietende vreugde van het wèrkelijke kind, het gedicht „Het Jongetje":

„In zijn bed zit het jongetje voor zich te staren,
terwijl zijn gezichtje stil glimlacht
òverdenkend den heerlijken dag, die hem wacht:
hij hoeft niet naar school, maar gaat grootmoe verjaren."

. . . .

„O wat al blije dingen doormijmert hij:
hij moet met den feestelijk voortdaverenden trein,
waarin menschen zacht praten en vriendelijk zijn —

en over de brug van de zilveren Zaan,
waar hoog opgaande armen omvatten de baan
van het strakke spoor... dàn weer lichte wei!"

en dàn!... en dàn weer!... de verzen klinken, of in uiterste opgetogenheid het jongetje éven hard-op denkt, om daarna stil verder te peinzen, en verder, tot moe hem aan komt kleeden......

Het gedichtje — alleen de tweede, weggelaten, kwartijn lijkt wat oppervlakkiger —, het gedichtje is van een tintelende echtheid, nog meer bijna dan in de eenvoudige innigheid der woorden uitkomend in het *rhythme*, 't welk het essentieele van die woorden, de onzegbare popeling, in zijn gespannen trilling opvangt. Vooral het vers:

„En óver de brúg van de zílveren Záan"

is een wonder van realiteit-in-geluid, na den gedempten regel:

„waarin menschen zacht praten en vriendelijk zijn."

Het kind vond dat laatste niet heerlijk-op-zichzelf, maar óók alweer prettig, mee-opgenomen in het aangehouden feest van àlles. Zoo ligt de uitdrukking van wat wij, groote menschen, in een trein vervelend vinden, als een zacht dal tusschen het pret-steigerende:

„hij moet met den feestelijk-voortdaverenden trein"

en het spoorbrug-vers met z'n stralende verrukking.

Maar — een lezer, die Rehm nog in 't hoofd heeft, is de opmer-

king wellicht al op de lippen gekomen — is dit „Het Jongetje" nu wèl een goed sonnet? Zijn al déze volkomen-onregelmatige verzen nu wèl goed?

Dit zijn twee vragen, lezer.

Neen, van een goed *sonnet* heeft dit „Jongetje" niets; méer, zeer véle gedichten in dezen bundel, die van de sonnetten-familie lijken, zijn, als zoodanig, zelfs uiterlijk vol gebreken, om van het innerlijk — de inwendige beweging van een sonnet kàn zulk een schoonheid zijn! — maar niet eens te reppen. Van de circa tachtig nummers, die het boekje telt, heeft de helft het regel-aantal en de rijm-verdeeling van minder of meer rijke sonnet-soorten; en van die veertig naar-een-sonnet-uitziende nummers beantwoorden er slechts vijf [1]), en dikwijls nog maar net op 't kantje af, aan de elementairste technische eischen, welke men, aan wat zich een sonnet noemt, stellen mag.

Tot verontschuldiging van den dichter dient echter aangevoerd, dat hij nergens, als Rehm, zijn gedichten „sonnetten" *noemt*, en dat hij voorts de afwezigheid van elke bedoeling, àls sonnet uitblinkende sonnetten te schrijven, niet zelden (maar nog niet vaak genoeg) aangeeft, door de beteekenisloos geworden verdeeling in twee kwartijnen en twee terzinen te doen vervallen, en de veertien regels aaneen te voegen of op andere wijze, naar den zin des gedichts, te scheiden.

En wat geven wij, lezers, er dan ten slotte om, of een gedicht 14 en niet 16 of 18 verzen bevat, wanneer de dichter, door veel sonnetten lezen, louter toevalliglijk in veertien regels zijn gedachte vond uitgezeid, [2]) doch geenszins een sonnet op 't oog had? Een als sonnet mislukt gedicht, kan als gedicht zijn waarde hebben!

Alleen valt de bedenking te maken: moet, op den duur, de dichter dit willen? Moet hij in zijn werk een element dulden, dat men nog altijd kan aanwijzen, dat men nog altijd, en terecht, in zichzelf kan afkeuren, en dat er geheel redeloos in is? moet hij binnen zijn levend gedicht een dooden vorm toelaten?

De tweede vraag was: waar ge bij Rehm metrische onregelma-

[1]) Nml.: blz. 5 (Jacques Perk), blz. 6 (Kerstvacantie), blz. 9 (Sanskriet), blz. 61 (Martini toren), blz. 63 (Harlingen).

[2]) Een treffend voorbeeld hiervan is het, zonder elke gedàchte aan sonnetten, in blanc-verse geschreven „Novembermorgen", verderop aangehaald.

tigheid zoo hebt afgekeurd, is het daar billijk, bij Walch een rhythmiek aan te prijzen, die schier geen metrum kent?

In de vraag ligt het antwoord besloten.

Bij Albert Rehm hinderen onophoudelijk de metrisch-onregelmatige regels, omdat het groote dicht-geheel zich op een vasten maatgang breedelijk voortbeweegt, en die regels daarin dus, met hun strompeling, een opstopping te weeg brengen.

Hier, bij Jan Walch, is de *basis* van geluid het metrum-looze, vrije rhythme,... waarin een metrisch-te-benoemen regel zich wel eens voegen komt, als ze *rhythmisch* op z'n plaats is.

Zóó als ze zich voor u open doen, in hun natuurlijkst-kwinkelende en fladderende klank, kunt ge deze verzen lezen.

Zoodra echter, in sommige sonnetten en grootere gedichten, het vijfvoetig vers bijv. zich herstelt, daar worden de weg-trippelende vrijen door ons vogelvrij verklaard.

In den kwartijn:

„Toen ik de licht-groene kust van Foreland zag,
◡ — ◡ ◡ —◡ — ◡ — ◡ —
gerezen uit de frissche golving als een wonder
en wist, dat daar het teergetinte land nu lag,
den bleeken hemel zag en Engeland daaronder."

doet de eerste regel, met de kappeling bij „ik de licht-groene", zonder twijfel even onharmonisch aan als dergelijke regels in Rehm's kreupelverzen. Ware „licht" weggebleven, de regel had beter geklonken, hoewel slechts vijfvoetig bij de zesvoetigheid der drie anderen; maar zulk een kleinigheid is in een sonnet (!) als dit, dat nòg vier vijfvoetige regels herbergt en één zévenvoetig, van geen beteekenis! [1])

Doch genoeg van technische opmerkingen, die wat wij ons voorgenomen hadden: een schets te geven van het essentieele in Jan Walch's kunst, te lang al onderbraken.

De gave van het kind, alles mooi en heerlijk te kunnen voelen, het is, in beginsel, de grond-trek van het dichterschap.

„Welzalig ik, die in mijn leven
maar altijd stille schoonheid zie...."

---

[1]) Heeft de heer Walch wel gemerkt, dat dit geheele gedicht één lange bijzin is, welks hoofdzin eeuwig tevergeefs op zich zal laten wachten?

En die ontvankelijke dichterblik is alom in dezen bundel aanwezig. „Zie de stille schoonheid" bijvoorbeeld van dezen *Novembermorgen:*

Een bochtig grachtje in een oude stad....
de herfstlucht, donker, wonder-glanzig, kleurt
de huisjes in hun fijne tinten scherper.
En ginder, waar de lucht gebroken is,
en breede, bleeke stroken vreemd licht werpen,
rijst achter takgewar van winterboomen
een witte kerk, een teer belicht visioen.
Hier in de gracht, in vreemden dageschemer
drijft een breed schip van heldere, vochte kleur,
een bruine romp, — fijn-groen het roer erboven. [1])
De schipper plonst het touw met diepen boog
over het water op den schemerwal.
Daar loopt een manfiguur hard langs den kant....
Het breede schip wendt langzaam naar den oever.

Dit is volwassen plastiek; in zijn beste oogenblikken — hij gééft wel eens dingetjes, die, als het goedig prentje op den omslag, niet veel meer dan een „kiekje" zijn — in zijn beste oogenblikken is hij een gevoelig schilder, Jan Walch, gevoelig voor licht, voor atmosfeer, gevoelig ook voor beweeg, voor levende lijn; wordt in dit allereenvoudigste stukje niet een volledig beeld neergezet, zuiver en gaaf, zonder verwarrende herhalingen, zonder overbodige bijkomstigheden, zonder minderwaardige effectjes, — een beeld van kleinen stadshoek, dat, gedrenkt in zijn lucht, glanzend in zijn licht, op-kleurend uit zijn schaduw, lééft inderdaad? En, hoewel niet altoos zoo góed, (de stemming wordt wel eens verkóndigd meer dan met het plastische woord teweeggebracht) overal door dit boekje heen, duiken ze op, de dorps-tafereelen, de stadsgezichten, de landschappen.... en wijl het altijd weer de Hollandsche dorpjes, de Hollandsche wei en hei, de Hollandsche stadjes zijn, zoo kwam dit bundeltje „Eerste Gedichten" ook nog „Holland" te heeten.

Toch is die titel, voor dit boekje, te beperkt; want, laten we nog daar, dat Holland niet is het essentieele, doch slechts het toevallig

---

[1]) De uitdrukking „fijn-groen" lijkt ons min geslaagd.

telkens onderwerp gewordene van 's dichters natuurgevoel, van zijn schoonheids-dorst, — het is geenszins de aanblik van Holland, die tot de diepste tonen in deze verzen voert; op de hoogtepunten van deze levens-symphonie gekomen, zien we het nauw meer, kleintjes weggezonken aan den horizont; en in de slot-accoorden lijkt het wel ganschelijk vergeten.

Wie lang en aandachtig de schoonheid van het leven beziet, begint het wonder ervan te ontwaren.... Uit het

„maar altijd stille schoonheid zie (n)"

ontstaat het diepere aanschouwen, en

„de schoone onbegrijpelijkheid
wordt gezien van dit wóndere leven."

Deze middelste der drie visie-staten, door Jan Walch in dit boekje betreden, is de overheerschende.... *Rosa Mystica* heet het gedicht, dat, niet louter toevallig, den bundel opent.

In een leege vergaderzaal, „waar 't elken avond feestende menschen zijn", verwondert zich de dichter over de schoonheid der stille, zonnelichte muren in het voor eeuwig vergaande oogenblik:

„Hoe is toch in de stilte alles schoon!
Bijzonder ieder ding om zijn zacht leven,
dat teeder glanst in 't stille zonlicht-beven...

En ieder ding heeft zoo zijn vasten woon....
En zalig-eenzaamste, ik, der stervelingen
ga over de aard, ziende de stille dingen...."

Ziende de stille dingen; de *stille* dingen, naast de *schoone* dingen.... er komt een stiller beschouwen van de schoonheid, een verwondering, een licht-duizelig besef van het dáár, op één vaste aarde-plek, bestáán der dingen, hun inwendig hetzelfde blijven, in de vreemde wisseling toch van hun gelaat ...

„En zalig-eenzaamste, ik, der stervelingen...."

Nu hij de stille dingen ziet. .. nu klinkt niet meer zoo vol en zorgeloos het: „Wèlzalig ik!", — maar met een ernstiger verhevenheid zingt zijn: „En zalig-éénzaamste!"

Nog veelvuldiger dan het overal schoonheid-vinden is in Walch's bundel dit mysterie-gevoel.

Maar waar de schoonheid zich opdoet in oneindig-verscheidene vorm en kleur, en dus oneindig-verscheidene uitdrukking vinden kan, daar is het wónder-voelen in het Zijn, in de plek, in het oogenblik, iets zóó speciaals, dat, voeren al de wijdst-verschillende omstandigheden het aan, deze den verzen, waarin het aanwezig is, een zekere eentonigheid niet kunnen ontnemen.

Hoe sterk en doordringend het ook telkens weer gezegd wordt en hoe afwisselend de aanvoerings-motieven zijn mogen, — het is en blijft dezelfde verbijstering voor het levens-mysterie, die met dezelfde wendingen telkens weer onzen geest omstrikt.

Hetzij de dichter, gebogen over een oude Provençaalsche ballade, „geprint" op het vergeelde perkament van een zwaar, muf foliant, aan het „zonnig Zuiderland" denkt, waar „bij zon-glinsterende lier" een „opgetogen dichterstem" *ditzelfde* lied zóng,.... of, door het oplezen van een Sanskrit-zin, aan het „heerlijk Indisch zomer-rijk", waar een „stille wijze" *dienzelfden* zin „voor zich uit sprak",.... of, waar in „winterschemering" de koe „'t gladde slachtmes wacht", aan de „zomer-lichte, warme, weel'ge weide," die zij „vroolijk maakte", — dan wel, of hij in het stille Brugge peinst over het „bont leven", dat daar ééns op diezelfde straten voortbewoog,.... of bij zijn aankomst in Engeland, hoe daar eertijds de Angelsaksers landden: „en zij stonden zóó op 't scheepsboord, als nu *ik*, bij 't wapp'rend doek,".... of, voor den Martini-toren, aan het oproer, dat eeuwen geleden woedde op 't plein beneden: „zoo heugt hem eind'loos veel, dat niemand weet; hij staat — en ziet het al vergaan en worden" — alles is 't, in beginsel, dezelfde sensatie.

Doch met het constateeren van wat eentonigs, mogen we ons niet afmaken van verzen, die aan hun enkele mooiheid reeds bestaansrede genoeg zouden ontleenen.

Heeft ook die „eentonigheid" nog iets diepers te beteekenen?

Zeker, ze geeft aan, dat 's dichters geest er niet een is van 'n geniaal-sprankelenden, dan hier dan daar met laaiende lichtingen verrassenden rijkdom; maar ze getuigt óok van iets pósitiefs.

Niet een flonkerende, weelderige, maar een stille, *turende* geest is Jan Walch.

En in dat „turende", al vestigt het zich wel eens te veel op

één punt, al leidt het soms, zelfs binnen de enge grenzen van het éene gedichtje, [1]) tot aldoor éénzelfde ding omwentelende herhaling, — in dat turende is toch zijn kracht gelegen; want langs zeer zékeren weg voert het altijd tot die bizondere innigheid en fijnheid in zijn verzen, waaraan men ze uit velerlei dichtwerk herkennen zou.

Gedurig, in star-turend omgaan door het leven, datzelfde „wonder" te voelen, t' aller stonde, en van alle dingen, het vergaan der oogenblikken en het vergaan van alle zijn, — dat droeg in zich en leidde tot een alles wankel zien, als geen oogwenk waarlijk bestaande, een dwalende schijn, een leugen:

„— de eeuwige leugen
van 't leven."

Dit leven, het werd van verbazing ontzetting, en van ontzetting een waanzinnig wandelen ten leste langs de holle afgronden der uiterste wanhoop.

En zijn kunst, in dezen derden visie-staat, zij won er al dadelijk accenten bij, die èchter klinken en feller inslaan dan wàt ook van 't geen in den bundel vorafgaat... maar kaal en gehavend zien die verzen er uit; niet gezongen zijn ze, maar geschreeuwd. Het zijn de rauwe gillen van helaas al te realistisch „proza," eerder dan de weeklachten en de lange kreten van het tragische vers.

Enkele der zoo genoemde „Herfst-verzen" zijn pijnlijk om te lezen, maar of men deze al te dramatische en ruwe dialogen, strompelend door een paar banale, beteekenislooze rijmen heen, *verzen* noemen mag? Deze satirieke altercatie bijv. tusschen de conventie en 't gemarteld individu?

Denk niet — herinner niet — wees als de menschen
rondom; leef met elkander mee;
drijf willoos deinende op de Levens zee,
richt hopend op wat vóór je is je wenschen!

---

[1]) „Het oude gedicht" (16 regels) zegt viermaal op andere wijze ongeveer dezelfde sensatie; in „'s Zomers Dag-worden" (14 regels) vindt men driemaal eenzelfde vogelzang-motief; en ook leze men aandachtig het uiterst ongeserreerde grootere gedicht „Openbaring."

Waarom zoo excentriek? Och jonge, doe
gewoon — en wees een flinke vent,
een leùke vent! Het leven — wel, dat went!
allo, doe mee! geloof me! — Hoe?

Je wilt niet, jongen? Je móet willen...
of wil je al je smart uit gillen,
tot je dood neervalt in bezwijmeling?
— — — — — — — — — — —
...„Neen, sterven niet"... waarom niet, droomer?
...„Waarom?... ik weet het niet... o, als zomer
eens weder kwam, die 'k wacht in mijmering..." (blz. 86).

Het leugen-gezicht ging, vooral toen 't nog tè nieuw was, in zijn verschrikking moeilijker met de schoonheid samen dan de teere wonder-ziening.

Op sommige oogenblikken wordt de praat-stem door het gezang heen, beslist ridicuul, zooals dat „Neen! Niet te zèggen!" in het derde der „Wanhoopsverheffingen".

En, met hier en daar een regel, of een paar regels, in de „Herfst-verzen", is alleen het hoog-lyrisch aangelegde „Roes":

„Die bij het Parthenon
den wijn van Chios drinkt"[1])

van die wildste wanhoop een eenigermate *schoone* weerklank. Eerst als de vertwijfeling, nìet mìndert, maar wat kalmer wordt geweten, komt in de verzen de schoonheid terug.

Het negende der Herfst-verzen, met dien mooien aanhef:

„Altijd nog heb ik naarstiglijk getracht
in verzen — want ik min het dichten
zoo onuitsprekelijk! —" enz.

en dit alle-hoop-verlatene

„Maar er zijn nachten zonder ééne ster,
Zoo zijn de mijne..."

wordt spoedig gevolgd door dat navrante „Lente-vers," waar weer onbewust de Gelatenheid en de Weemoed binnensluipen:

[1]) Ook hierin is de strophe, eindigend met den regel „tot 'k niet meer kan!..." hoogst lachwekkend.

Nu bot de lichte lente;
het teere groen zwelt overal . . .
luister nu niet, mijn kinderen,
naar wat ik zeggen zal.

Neen luister niet — o ga vèr heen
gij, dien nog lentelicht verheugt,
en laat mij ver van blijde jeugd
in sombre eentonigheid alleen.

Mij maakt geen lenteleugen blij . . .
of zonnebol wat klaarder kleurt
het groen — door korter stralenval —
en plantensap wat sterker geurt . . .

O 't leven van die groeisels hier
en van die dieren en van mij . . .
zie 'k doelloos, onbeteekenend; —
een glanzen — dan is het voorbij . . . (blz. 91).

De Weemoed . . . al sluit het bundeltje met een droevigen wensch, er staan eenige verzen in op-twee-na-het-laatste gedichtje, die ons de redster doen ontwaren en de troosteres van alle smart, haar, die alle dichters heeft gemaakt:

Dit is mijn geluk, dat ik zóó leven mag:
Stil in de bleeke, mattintige wereld;
een fijne slanke man in denkelooze staring,
met wat dauw in zijn borst, waar zachte zon in glanst. (blz. 116)

Van dien dauw schijnt geweven een gedichtje, dat de drie visies van dit boekje vereenigt tot een zeer volmaakte schoonheid, en dat ons voor de toekomst een kostbare en geruste belofte is:

STADJE BIJ MANESCHIJN.

Het stadje in klaren avondschijn
licht stil en wacht gedwee den nacht —
— — — — — — — — —
en als de lucht verbleekt zal zijn,
wordt het weer zacht in 't licht gebracht.

Dan ziet de heldere huizenrij
aan gracht en straat, die droomig staat,
de menschen komen, en voorbij
de droomers daad en leven gaat.

Hun wereld is de plaats alleen
waar zij bestaan en ondergaan —
— — — — — — — — —
en in der tijden loop wordt steen
en levenswaan te niet gedaan. [1]) (blz. 72)

* * *

De tweede Hollandsche nieuweling, die zich „Volker" noemt, en die ons is komen voorleggen een bundel verzen, schier tweemaal zoo dik als die van Jan Walch, is zeker 'n niet half zoo belangwekkende verschijning als deze.

Wanneer men zich pas tot het lezen dezer „Verzen" heeft gezet, en men bladert er nog zoo maar wat in, dan maakt dit boek zelfs een indruk van hopelooze leegte en verlatenheid... Stel u voor twee honderd, zegge twee honderd egale bladzijdjes met bijna altijd dezelfde kortademige, vier-regelige coupletjes... drie of vier van die zwarte vierkantjes met een Romeinsch cijfer erboven; nergens een titel, nergens ook maar een motto of een noot.. een ongezellige bundel, een bundel als een rij rechtlijnige, desolate straten met egale rijen vensters onder één lange daklijn...

En zoo lijkt, onder 't lezen hier en daar, aanvankelijk ook de inhoud van al die korte regeltjes en coupletjes; o, wat een vervelende sukkeldraf op egale maat en duffe rijmpjes, vindt men; 't gaat 't eene voor, 't andere na; men sòest over 't boek; wat een ràre dingen, zegt men dan weer, en knippert met de oogen; nee maar wat is dàt, hè? lees ik goed?...

XXXV.

„Rosamonde sliep zoo zacht
In de windselen van den nacht;
Kwam een spook met starre oogen
Tot den zolder uitgerekt,
Heeft haar uit den slaap gewekt.
Toen 't in nevelen was vervlogen —
Heeft zij zich weer toegedekt." (blz. 48).

't Is zot, 't is idioot, maar tòch wel leuk, waarachtig, eigenlijk wel héél lakoniek-leuk... Nog eens opletten!...

---

[1]) Men lette op de wonder-doende midden-rijmen in alle even regels.

En op blz. 50 al, daar zien we dezen aanvangsregel van XXXVII:

„Wie luchtkasteelen bouwen wil,
Moet heer zijn van de winden.”

Is dat niet werkelijk aardig gezegd? zie, er begint leven in de eentonige straat te komen, uit allerlei ramen kijken de koppen naar buiten!...

Op blz. 55 dan, lijkt het zoowaar een beginsel-verklaring, wat daar staat:

„'k Heb lief het klare, heldre woord,
Waardoor de geest geen twijfel blijft.”

en

„Men spreke dus in raadslen niet”
„Tot kwelling worde nooit het lied.”

Zeer prijzenswaardige denkbeelden; maar, bezielden die hem wel steeds? We meenden toch... Bij-voorbeeld het allereerste gedichtje uit het boek, wij konden er geen wijs uit worden! Het aanvangscoupletje is zóó:

„Na te oogen, wat vervlogen
En, daar 't lot geen lot voor mij is,
Doelloos, willoos, overdroomend
Wat een droom was en voorbij is —” (???)

De twee regeltjes die volgen, schíjnen te kunnen worden begrepen, maar we vragen ons toch af, of dat nu Volkers „klare, held're woord” is...

„Mij is 't leven, kan ik breken
Wat mij klemde, d' adem keerend.”

Volker heeft daarbij zeker gedacht aan wat verderop in de beginsel-verklaring van bladzijde 55 wordt gevonden:

„Den dichter die mijn denken wekt
Heb 'k liever dan die denkt voor mij.”

En díe dichter ontpopt zich dan langzamerhand voor ons uit het nader kennis nemen van dezen bundel. Volker is meest de ouderwetsche „dichter die mijn denken wekt.” Hij is werkelijk wel

„snedig" zoo nu en dan; zoo zegt hij fijn van Pierrots minnelied :

„Pierrot staat onder 't venster en
Zingt zoet zijn liedekijn,
Niet ganschlijk waar, niet ganschlijk waan
Van eeuwge minne en pijn." (blz. 36)

Niet zonder sarcasme klinkt dit:

„*Want gooit een mensch zichzelven weg*
Dan oogst hij steeds waardeering." (blz. 21)

En zinrijk is wel een strophe als deze:

„De kracht die op zichzelf betrouwt
Wordt iedren dag herboren
Doch die zichzelf verloren houdt
Die is voor goed verloren:" (blz. 45)

Was hij altijd zóó, de paar honderd bladzijden van dit boek lang, — men zou in Volker een soort renaissance der vernuftspoëzie begroeten gaan; maar de rijmelarij, waarin dat vernuft van een waarlijk al te gering allooi wordt, een al te onnoozel-bevindelijken of predikanterig-kastijdenden toon aanneemt, heeft tè sterk de overhand in dezen bundel, dan dat van een hoe zwak „verschijnsel" ook, sprake zou kunnen zijn. Op die wijze werden er wel meer „aardige gedachten" tot versjes gekneed!

Zoo is een zeker hekeldicht op het „Pessimisme" eenvoudig om akelig van te worden:

„Zoolang die weekheid tastend is,"

eindigt de preek

„als een duizendarmige reuzenvisch,"

en zoo lijmen de rijmen verder, —

„Zal nimmermeer ons ras vooraan
In den eerewedloop der volkren gaan." (! ! !)

Als afwisseling bij al die vernuftigheid, waarmee hij wel eens iets aardigs bereikte, doch waarmee hij ook danig taai kan wezen, heeft echter Volker nu en dan ook naar de natuur en de liefde omgezien.

We schreven al iets af uit een Pierrot-gedicht. De fijne, goede,

weemoedige Pierrot-figuur schijnt hem bizonder te hebben aangetrokken. In menige en menige bladzijde tracht hij die te benaderen, en 'schoon nergens een gaaf en zuiver-omtrokken beeld ontstaat, niet zelden gaat er over die bladzijden even een vleug van vage bekoring.

Er hangt iets van Heine over het lyrisch gedeelte van zijn werk; en er zijn gedichtjes bij, die men bepaald „Heiniaantjes" zou kunnen noemen.

Ja, Volker heeft Heine, gelooven we, wat ál te veel gelezen.... Voor wie, zoo bitter als hij, Holland zijne ontvankelijkheid voor vreemden invloed verweet (blz. 21), zijn een schande Duitsche wendinkjes als op blz. 73:

„Sprak 't jonge hart:" enz.

('t is een nieuwe volzin), of op blz. 46:

„Is de mensch toch niet te vreden
Zonder hopen, zonder bangen,"

en 't was weer een nieuwe volzin, en ook geen vraag; er zijn meer voorbeelden van deze wonderlijke eigenaardigheid, o.a. op blz. 10 en 62.

Ook Gezelle is blijkbaar Volkers man:

„Daar zit de zonne en werkt
En worstelt weerstandsmoe" (blz. 18),

of

„Hoe zoet ligt over 't veld gespreid
Der bloemen duizendverwigheid," (blz. 142)

Zoo loopt er van tijd tot tijd een zonnestraaltje en een kleurtje door dezen bundel, waarin veel vervelends staat, maar die nog wel meevalt.... al durven wij Volker niet belooven, dat, zooals hij zegt te verwachten, er „oogen" zullen gevonden worden, die „glanzen", en „harten", die „beven" over zijn verzen....

De reeds bekende van de drie in dit opstel te behandelen Vlaamsche dichters, Victor de Meyere, maakt tegenover zijn Hollandsch pendant, Albert Rehm, geen kwaad figuur.

De Meyere, die, meenen we, wel al gedurende een tiental jaren van zich hooren laat, heeft nooit iets uitgegeven, dat, als Rehm's „Verzen", bizonder mocht worden genoemd; hij had steeds — en niet ten onrechte — den naam van een middelmatig-verdienstelijk dichter; beneden deze faam zinkt hij in zijn nieuwe bundeltje niet; en als wij zijn keurige „Dorp" zetten naast dien verwaarloosden „Tuin der Muzen", dan, — in 't laatste zijn een paar zeer schoone verzen, zooals de Meyere er geen schrijft, doch deze geeft van de middelmatig-goede weer grooter aantal — och, dan ontloopen, in hun geheel, die twee boekjes elkander niet zoo heel ver.

Ziehier iets uit het gedichtje, waarmee de bundel aanvangt:

O Lief, gij weent
hier aan mijn borst
gelijk een kind! —
O Lief, gij weent —
hier aan mijn borst
gelijk een kind,
nu gij bemint.
. . . .
ik kus zoo zacht
uw aangezicht '
maar gij weent voort.
Ik kus zoo zacht
uw aangezicht
gij spreekt geen woord
en weent maar voort.

Is het van vreugd
soms dat gij weent
en 't niet eens weet?
Is het om vreugd
soms dat gij weent
of om een leed
dat gij niet weet?

De Meyere wist wel, wat hij deed, toen hij dat eerste „Liedeke van Goed en Leed" zette vooraan in zijn bundel, in stee van de achteraankomende, vrijwel mislukte voortbrengselen, die op 's boekjes titel slaan. Dat liedje toch is, om zijn opzet, zijn gang, om wat het zoo oppervlakkig dòet — op de keper moet men de

Meyere's verzen nóoit beschouwen — wellicht het best geslaagde van al wat de licht-reekleurige bladzijden van dit aardig uitgegeven werkje, met zijn door den dichter zelf gestoken en gekleurde houtsnee'tjes, ons te lezen geven; zooals in gehalte die geheele eerste afdeeling versjes ook weer uitmunt boven wat volgt.

Want onder dezelfde negen Liedekens van Goed en Leed vinden wij bijv. nog dit van klank niet onbekoorlijk coupletje:

„Mijn lief is jong gelijk de blonde morgen
en schoon gelijk een bloem, die pas ontluikt;
ze is rijk aan weelde en wellust als de Lente,
een vroege Zon, die uit het water duikt," (blz. 20.)

of in een versje, bezingend zijn lief, die achterover in 't gras ligt, deze twee mooie regels:

Zoo zalig nu, vol welbehagen,
ligt gij, een bloem, in 't bloemrijk gras." (blz. 19.)

en eindelijk deze heel aardige, schoon al te Hooftsche aanhef:

„Zie, mijn liefste, zoet en zacht
hoe de nacht
't Bleeke licht van al zijn sterren"... enz. (blz. 15)

Maar dan, na die negen liedjes, raken wij een langen tijd geheel uit het spoor. De Meyere begeeft zich in zonderlingheden, die men wel rondweg bombast noemen mag:

„Uit feeëngorgels cirkelen zachte wondergalmen,
'lijk stergeluid, in aethergeuren, klanken kleurend" enz. (blz. 25)

Wij begrijpen niet, wat de man, die „met fierheid aan een oud vriend" meende te kunnen zeggen:

„ik ga en'k zing 't gevoel, dat in mijzelven trilt,
zoo echt, dat 't hart, mijn hart, in al mijn woorden rilt,"

bij het neerschrijven dier feeëngorgel-regels, en wat daar volgt, wel voor waarachtigs gevoeld moet hebben.

„Aan Pol de Mont" (een bladz. verder) is een vervelende speech, zijn vier Vlaanderen-verzen zijn om maar van te zwijgen.

Even stijgt de toon in het aan Emile Verhaeren opgedragen gedichtje „De Schelde"; dan, met wat heide-zangen, herkeeren de holle woorden en de los, op nietszeggende rijmen aandwarrelende phrasen; zoo op deze wijze:

„In u weet ik mijn ziel
en ook mijn streven,
nu even
opschittrend licht
in 't wezen laaiend viel," enz.

„Heide! ik vind in u, als in een spiegel,
van 't harte diepen gang;
't gewiegel
van gevoelen en gedacht!"

Na de twee, overigens wèl Kloosiaansche, sonnetten aan Kloos opgedragen, met dien eenen wel pakkenden aanhef:

„Ziel, hart en geest van Holland, 'k zag u dagen...
Uw woord doorgloeide heel ons dorren tijd."

slaan wij weer ettelijke bladzijden over, waarvan met den besten wil niets loffelijks zou te zeggen wezen. Het fragment uit „Kassandra, spel van Goden en Menschen" is niet kwader en niet beter dan de tallooze dramatische fragmenten, die deze en gene zoo wel eens maakt. En zoo komen wij dan aan het kerngedeelte van den bundel „Het Dorp" ('t dorp van 's dichters jeugd) waarin hij ons zijn groote liefde voor de schoonheid van zijn land wil meedeelen. Maar, hoe goed en hoe waar, wij zijn er van overtuigd, hij 't ook meent, tot heden is zijn dichttalent niet bij machte, evenmin als in zijn voorgaande Vlaanderen-verzen, ons van die gevoelens een sterken indruk te geven. Hoe uitdrukkelijker hij declameert, hoe minder wij medegevoelen.

„Naar u, o land, en naar uw verten
gaat altijd-aan 't verlangen van mijn herte,
naar u, nu uwe zon met duizenden geruchten,
in mijnen droom
voor altijd opgerezen,
met wonderen gloed mijn geest bevruchtte,
nu gij, diep in mijzelven eens zoo schoon,
in mij zijt, land, o toetssteen van mijn wezen!

Nu, ja,... zeggen wij, koeltjes, maar wij wilden liever mooie verzen zien.

Zelfs een lief-eenvoudig bedoelde beschrijving als hier volgt, gaat hem niet af zonder onzinnigheden en banaliteiten als „*laag-geblankte huizen*”(*!*), die natuurlijk „lachen”, en koren „in breede scharen”:

„Laag-geblankte huizen staren,
van uit veil en wijngaard op,
lachend naar den heuveltop.
Rondom geelt in breede scharen,
achter hulst en hagendoren,
't goud van 't zwellend rijpend koren,
golvend in den blauwen dag.

Zoo is van den eigelijken inhoud in dit gedicht, dat een zoo liefelijke idylle wil zijn: 's dichters droom om eens, in dat geliefde dorp, in zijn omtuinde huisje, te leven met zijn vrouw, te dichten, en des avonds te kouten met het landvolk en de bootslieden uit verre streken, — zoo is van dat alles, in deze verzen, niets terecht gekomen.

En wat nu verder van deze afdeeling te zeggen? Van de onderscheidene, daarin voorkomende „tafreeltjes” is de „Koeier” nog het beste. Victor de Meyere beschikt niet over een toereikend beeldend talent, om dergelijke genrestukjes belangwekkend te maken. Een muziekboot, die het dorpje langs vaart, een zondagmorgen op een boerderij, de maaiers op 't veld, de feestvuren op de gerooide aardappellanden, ze zijn niet kwaad, och neen, maar ze zijn ook niet bijzonder. Een enkel Vlaamsch woord, dat de Meyere zich zoo nu en dan nog wel eens verwaardigt te gebruiken (is 't niet vreemd, dat deze groote landsbeminnaar zoo geheel de eigenaardige spraak van dat land verloochent?) is voor ons, Noord-Nederlanders, er dan nog vaak de grootste bekoring van:

„En 't patattenloof, dat vuurt er
overal met hooge vlam.”

Wat ons in dit laatste gedeelte van het verzenbundeltje nog opviel, dat zijn een paar glad-glijdende, verdienstelijke coupletten uit de Jonge Stroom, die een goed beeld geven van wat de Meyere ten hoogste kan:

„O stroom, o ziel van 't Brabantsch land,
Hoe schoon weerkaatst gij te allen kant
het landschap in uw golven,
hier 't rotig broek, dààr 't polderland,
geschord, omdijkt door menschenhand
en uit u opgedolven.

O stroom, het is zoo lang nog niet
dat door het spichtig oeverriet
uw water, hoog-geklommen,
met elke tij, het land afliep
en, als de zee zoo wijd en diep,
uw vlakte was alomme."

* * *

Ook tegenover de Vlaamsche jongsten, Eeckels en Eelen, komt de door ons maar matig geprezen oudere, de Meyere, niet al te ongunstig uit... we zeiden wel, dat in den boogaard der poëzie het een slecht vruchtenjaar is!

Wat Eeckels althands betreft, als men diens boekdeel ten laatste uit-heeft... dan herinnert men zich de Meyere zoo ongeveer als een heel ver vreugdeland uit al te schoone droomen...!

Constant Eeckels geeft, in een paar honderd bladzijden lange reeks eentonig-voortvlietende jamben, die rijmen nu eens bij rijtjes van zes, dan van vijf, vier of drie, — erg woordkunstig-opgezette beschrijvingen van zeeën, poelen, meeren, schemeringen, avondluchten, Gethsemane's, zonsondergangen, bosschen, herfsten en duistere nachten,.... welke beschrijvingen tevens, meer of minder symbolisch of direct, de zielestaten van den beschrijver te vertolken hebben.

De bundel heet „Heimwee"; men kon dus, in het ergste geval, op nog al naargeestige klaagzangen bedacht wezen; maar iets zoo „loome", „trage", „bleeke", „grauwe", „dompe" en „zompe", „grijze" en „dijze" als deze gedichten zijn, wordt er zeker wel weinig gewrocht. Bladzijde na bladzijde is van een duffe saaiheid, die het voortlezen tot een bezoeking maakt; waar in vele gevallen niet weinig toe bijdraagt de overbodig pappige, driedubbele aandikking van het toch al zoo veelvuldig vale en onzindelijke in

deze verzen. Zoo wordt er gewaagd van: „het zompe, drabbe slijk", van: „bloempjes, zompig vuil bemodderd", van: „het duister" dat „dikker dringt met grauwer, zwarter zwart"; van het: „uit slijkerige poelen zwaar gedomp zien dichten"; van: „de bleeke valing", het „weeë wee", en de „lauwe labbering dier laffe loome luwing", (blz. 149).

Een versje over sloepen in den nacht geeft vrijwel het wezen dezer gedichten weer:

„Ze vormeloozen in het grauw geweef
van koud-berustend, levenloos geleef,
en vlotten doelloos, met een trage glijing
in ongebroken rijing

naar 't onbekende.... En ze wazen vaag
in laaggezakte, opgedikte laag,
en zinken zwijgend in de zwijging neere,
en keeren nooit, nooit weere...." (blz. 17)

Dit „vormeloozen" (eene werkwoordelijke uitdrukking voor „geen vorm hebben") is, evenals elders het „nachten", het „muzieken", het „pleinen", eene der minder gelukkige vondsten van des dichters woordkunstigen zin, die hem bijv. ook, voor de boomen, de wolken, de baren, deed schrijven: „de booming", „de wolking," „de baring," en op wiens rekening tevens wonderlijkheden als dat kerkhofbeeld der „geknotte zerken" kan gebracht worden. Er komt soms wel eens een aardige vergelijking in deze verzen voor, zooals die zwarte wingerd, die „*adert*" op de witte muur; maar 't is zeldzaam.

Nog een andere reden der verveling, die uit dit geschrijf omhoog walmt, zooals men trouwens uit verscheidene der aangehaalde voorbeelden reeds zien kon, is het onmatig gebruik der alliteratie. In de diepste smartvervoeringen heeft Eeckels toch de alliteratie's bij risjes klaar, en alliteratie is ook al weer het eenige, wat hij er op weet, om het lieve en lieflijke uit te drukken:

Er *w*iegt zoo *w*ondere *w*eelde in de *l*ichte *l*uchten
— — — — — — — — — — —
O *w*orden van het *w*onnig *w*ondere *l*ichte *l*even.
— — — — — — — — — — —
O *z*aalge *z*oetheid, die de *z*iele *z*acht doet beven. (blz. 185)

Even wee als zijn liefheid is ook zijn godsvrucht. Daarbij in 't bizonder komt de voornoemde „onzindelijkheid" met verdubbelde kracht opborrelen; daarbij komt hij tot weerzinwekkendheden, waarbij iets alleronsmakelijkst als:

„ik perste wild mijn mond op moddervuile aarde"

nog niets beteekent. Is het niet walgelijk, in „Lijdensdorens", dat willen „zoenen o! zooveel" van 's Heilands „*dor bekorste*" lippen, dat willen stelpen van zijn hartebloed ook al weer met „balsemend gezoen van weeke lippen"?

Niet minder stuitend lijkt ons het „bloemenzacht gezoen", dat de biddende zondaar van 's Heilands lippen weerom verwacht.

En tusschen al die ergerlijkheden en vervelingen door, lezen wij dan opeens, als bij verrassing, een paar regels gelijk deze:

Hoor.... hoor.... 't is 't jammerjanken van den schapershond,
die in de wijde meersch de herder niet meer vond
en nu niet weet waarheen met de beangste kudden....

eindregels van het overigens ver van schoone gedicht „Hoe vreemd klinkt uw gezang", die, in verband met het geheel, werkelijk suggestief zijn.

* * *

En nu, uit de kwalijk-riekende modderpoelen van Eeckel's boekdeel geraakt, — is het niet een verluchting en een genot, op te snuiven de lentegeuren van Jan Eelens bloeiende linde, en binnen te vallen zijn zomerfestijn van „zon-gele honing" en „lekkere mellek", van „monden koel en vochtig" — „en hun âam had de geur der geperste framboos" —, van „vleesge krieken" en van „bessen, zoo fris als de ziel van het woud"? 't Is een bevrijding! Toch heeft wel voor een deel Jan Eelen dezen zóó gelukkigen indruk te danken aan de voor hem allervoordeeligste nabuurschap. Zijn argelooze en franke jonkheid, dat is wel het voornaamste, dat dit bundeltje geeft. En van die jonkheid heeft het, met de frischte, ook vaak de relatieve onbeduidendheid en de onvermijdelijke sentimentaliteit. Vooral de aanvang, waar de jongeling ons van zijn liefdeverlangen zingt, van de eerste ontmoeting met zijne beminde onder den lindeboom, en van zijn stijgende adoratie, — hoe echt dat alles aanklinken moge, van zoo héélveel werkelijke waarde is het nog niet.

Bij het gedichtje „Kind ik weet een tuin van droomen," begint het beter te worden. Lieflijke, zonnige tafreelen brengt de dichter ons voor 't oog: 't vruchten laden in zijn strooien hoed, 't dansen saam „een jonge ronde" om den met rozen bekransten, bronzen boschgod, 't „liggen als twee faunen te luieren in den zomernoen." Waren ze niet zoo vermengd nog met allerlei raars, dan gaven de coupletten van het vier-uurtje in de tuinmanswoning wel iets oorspronkelijk-aardigs reeds:

Verscholen te midden der boomen
onder het blaren-geruis,
daar woont de tuinmans-vrouwe
in 't kleine tuinmanshuis

— — — — — — — — — — —

Aan de tafel zullen wij zitten,
d' oude tafel ruw van plank,
waarop geurend lijk de weide,
't laken blinkt, heel windeblank. (?)
Lekkere mellek zal m' ons brengen
en zelf-gebakken roggenbrood
met een pot zon-gele honig
of geleien donker-rood.
Men zal vragen of 't ons smake
en wij zullen zeggen: ja.

— — — — — — — — — — —

Doch het vers van het baden in het fonteinbekken blijft verreweg het allerbeste van dit boekje:

In wit-marmeren waterkomme,
waar, uit bronzen muilen, 't water spuit
klaar en heerlik als een morgen,
waar een Sater op zijn panpijp fluit,
wilt ge dat wij nu gaan baden...
O! geen oog kan ons bespîen,
enkele stille waterbloemen
kunnen alleen ons lijven zien.
't Lover tekent blauwe schaduw
naast de plekken gouden licht,
dat in 't heldere water druipelt
waarin lekkere koelte ligt.

Lekkere koelte der fonteinen
om ons lijf als fris gezoen...
Kom wij zullen naakt en schoon zijn
in dees zomer-zonnenoen.

De Meyere, zeker, heeft knappere dingetjes geschreven dan dit, maar was hij ooit zoo open-echt? Als men een poosje in dezen wild-bloeienden Eelen leest, en men denkt dan, zooals wij 't ook van-uit Eeckels deden, aan de Meyere terug, dan... is de indruk dier herinnering juist andersom, dan bij Eeckels. De Meyere schijnt nù eerder iets dufs te hebben, iets gewilds, iets van mislukt groot-doen, iets dreinerigs. En deze indruk pleit vast beter voor Jan Eelen, dan de blijheid, waarmee hij tegen Eeckels afstak. Maar, of daar nu uit af te leiden valt, dat Jan Eelen iets groots onder de jongeren zal worden? Wij vinden, vóór in het boekje, de mededeeling, dat reeds in 1898 een bundel verzen van hem uitkwam. Dat is zeven jaar geleden... dan klinken deze nieuwe verzen wèl nog altijd heel frisch, maar ook... bedenkelijk jong in den ongunstigen zin. Laten wij het beste van Eelen hopen. Vlaanderen heeft, op 't oogenblik, geen poëeten te veel.

C. EN M. SCHARTEN—ANTINK.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

Victor Hugo à Guernesey. Souvenirs personnels par PAUL STAPFER. Ouvrage orné de nombreuses reproductions de photographies inédites et de fac-simile d'autographes. Paris, Société française d'imprimerie et de librairie. 1905.

Tweemaal reeds, in Februari 1894 en in Juli 1902, heb ik hier gesproken over Paul Stapfer, den kundigen Franschen schrijver, die, na een leven van onvermoeiden arbeid, waarin hij een reeks literaire studiën van groot belang het licht deed zien, zich in reputatie overvleugeld zag door mannen van vrij wat minder wetenschap maar grooter handigheid, en het ten slotte op zijn zestigste jaar niet verder bracht dan tot „doyen honoraire de la faculté de lettres de Bordeaux". De beide deelen *Des réputations littéraires*, die ons gelegenheid schonken Stapfers uitgebreide letterkundige kennis te bewonderen, deden ons tevens kennis maken met een man, wien het leven niet gaf wat hij recht had ervan te verwachten en die met een naieve oprechtheid, door velen zeker voor belachelijke ijdelheid uitgekreten, jammerde over het feit dat zoovele van zijn diepgaande studiën en frissche letterkundige causeriën onbekend zijn gebleven en geen ervan tot het groote publiek is doorgedrongen.

Intusschen, na aldus in *Des réputations littéraires* zijn hart te hebben uitgestort, is Paul Stapfer, in het boek waarvoor ik thans eenige aandacht vraag, teruggekeerd tot waar zoovele letterkundigen troost plegen te zoeken voor teleurstelling en miskenning, tot de herinneringen van zijn eerste letterkundig leven. Voor hem zijn

dat de herinneringen aan zijn verblijf op het eiland Guernesey en zijne kennismaking met Victor Hugo. Over die kennismaking schreef Stapfer reeds vroeger, eerst ter loops in zijn *Causeries guernesiaises*, de reeks voordrachten welke hij van 5 November 1868 tot 18 Februari 1869 te Guernesey voor eenige jonge meisjes uit de aristocratische kringen van het eiland hield, en later uitvoeriger in zijn *Causeries parisiennes*, de verzameling van voordrachten door hem van 15 Januari tot 9 April 1870 in de „Salle des Conférences" van Mevrouw P. te Parijs eveneens voor jonge meisjes gehouden. Maar deze boeken, sedert den tijd hunner publicatie, 1869 en 1872, niet weer herdrukt, zijn volgens Stapfer zeldzaam geworden. [1])

Het was in 1866 dat de toen twee à drie-en-twintigjarige Paul Stapfer, licencié ès lettres, „par l'indulgence de la Sorbonne" zooals hij het noemt, na eenigen tijd den kost verdiend te hebben als huisonderwijzer, o. a. bij de kleinkinderen van Guizot, de kinderen van Cornélis de Witt, de betrekking aanvaardde van „french master" aan het Elisabeth-College op het Engelsch eiland Guernesey. Het was hem minder om de betrekking te doen dan om den vrijen tijd dien zij hem liet voor letterkundig werk en de gelegenheid die zij hem schonk om Engelsch te leeren en zoo met meer vrucht een studie over Lawrence Sterne te voltooien. Wat er den jongen letterkundige zeker ook zal hebben aangetrokken, was het vooruitzicht er Victor Hugo te ontmoeten, die na den coup d'état van 2 December 1851 eerst korten tijd te Brussel, later op het eiland Jersey vertoefde, waar hij zijn *Chatîments* schreef, en sedert het eind van 1855 het buitenverblijf Hauteville-House op Guernesey bewoonde. De ontmoeting liet zich niet wachten, en de vier-en-zestigjarige balling, die op het eiland weinig belangstelling ondervond en tegenover wien de hoogere pietistisch en puriteinsch gezinde kringen zich zelfs min of meer hostiel toonden, ontving Stapfer met de voorkomende hoffelijkheid van het oud régime: het kon Victor Hugo niet anders dan aangenaam wezen iemand in zijn omgeving te hebben, met wien hij over letterkundige onderwerpen van gedachten kon

---

[1]) De *Causeries guernesiaises* zijn, volgens den schrijver, zelfs „introuvables". Ik verheug er mij in, beide zeer lezenswaardige boeken in mijn bezit te hebben.

wisselen. Niet alleen gaf hij Stapfer den raad om tot onderwerp van de letterkundige voordrachten, die hij op Guernesey wenschte te houden, datgene te kiezen wat hij hèm had hooren verkondigen, onder verzekering dat hij daarmee groot succes zou hebben, maar hij scheen niet ongeneigd den jongen kweekeling van de Universiteit tot zijn Eckermann te maken en hem datgene toe te vertrouwen wat hij wenschte dat Frankrijk, liefst nog de geheele beschaafde wereld, te weten kwam. Aan dat verlangen zou Stapfer, zooals wij weten, eerst in 1872, toen Victor Hugo reeds in Frankrijk teruggekeerd was, voldoen, en ook toen achtte hij zich nog niet gerechtigd om in bijzonderheden over den dichter en zijne omgeving uit te weiden. „Il fallait attendre" — schrijft hij in *Victor Hugo à Guernesey* — „avec l'ascension triomphale du héros dans une gloire inaccessible à l'impertinence des anecdotes, le néant où sont rentrés les autres personnages, pour que je pusse jouir du seul cadeau que nous fasse la mort en nous rendant libres de rapporter la vérité nue et entière."

Victor Hugo had den hoogmoed van het genie, — den hoogmoed, dien Multatuli definiëerde als den moed om hoog te staan. Van hem is het antwoord aan twee Engelsche dames, die, in een spoortrein in Engeland, in het Fransch de opmerking maakten dat het toch lastig voor hem wezen moest, in Engeland reizende, de taal van het land niet te verstaan: „Mesdames, quand l'Angleterre voudra causer avec moi, elle apprendra ma langue." In de negentiende eeuw kende hij slechts één klassiek schrijver. „Il n'y a qu'un classique dans ce siècle, un seul, entendez-vous bien? C'est moi. Je suis l'homme de nos jours qui sait le mieux le français. Après moi viennent Sainte-Beuve et Mérimée." En wanneer men hem om deze en dergelijke uitspraken van hoogmoed beschuldigde, dan zei hij: „Men beschuldigt mij, hoogmoedig te zijn. Dat is waar. Mijn hoogmoed is mijn kracht."

Misschien een uiting van dezelfde eigenschap, — of wilde Victor Hugo eens zien hoever de geloovigheid van zijn jongen vriend zou gaan? — in elk geval een allercurieust verhaal is het volgende.

In Juvenalis bladerende, ontdekt de dichter daarin de vertaling van een van zijn eigen verzen, en nog wel van een onuitgegeven

vers. „In een nog onuitgegeven deel van de *Chatiments*" — vertelt hij aan Stapfer — „zult ge dit lezen:

> Personne ne connaît sa maison mieux que moi
> Le Champ de Mars.

Welnu bij Juvenalis vind ik:

> *Nulli nota magis domus est sua quam mihi lucus*
> *Martis.*"

Stapfer waagt, eerbiediglijk, de voor de hand liggende opmerking: „Maar zou uw vers niet eerder de letterlijke vertaling zijn van het vers van Juvenalis?" Doch Hugo werpt de gissing met kracht van zich af. Wel heeft hij onderscheidene satiren van Juvenalis gelezen en herlezen, maar de satire waarin dit vers voorkomt kwam hem dezen morgen voor het eerst onder de oogen. En dan: „Puisqu'il faut, de toute nécessité, que l'un de nous deux ait volé l'autre, je soutiens que c'est Juvénal qui est le voleur."

Intusschen werden er op Hauteville-House ook ernstiger en gewichtiger dingen besproken.

Reeds in zijn *Causeries parisiennes* gaf Stapfer belangrijke mededeelingen over den „grammairien de Hauteville-House". Men herinnert zich uit den bundel *Les contemplations* het gedicht van 1834, waarop Victor Hugo in 1855 op Jersey een vervolg schreef: „Réponse à un acte d'accusation". De dichter geeft daarin antwoord op de aantijging, als zou hij den goeden smaak en het Fransche vers met voeten treden. Het zij zoo, hij neemt de beschuldiging aan. Ofschoon ik misschien nog wel wat meer en gewichtigers gedaan heb, zegt hij,

> Et saccagé le fond tout autant que la forme,
> Je me borne, à ceci: je suis ce monstre énorme,
> Je suis le démagogue horrible et débordé,
> Et le dévastateur du vieil A B C D;
> Causons.

En dan gaat hij aan het vertellen, hoe in zijn jeugd, toen hij school ging, de taal in tweeën verdeeld was; het volk en de adel. De menschen leefden in klassen, in standen afgepaald: de eene

als edelen, enkel omgaand met Phèdres, Méropes, Jocastes, met het decorum tot wet; de andere, een hoop schooiers, geschapen voor het proza en de klucht,

> N'exprimant que la vie abjecte et familière,
> Vils, dégradés, flétris, bourgeois, bons pour Molière;

totdat hij, Victor Hugo, kwam en uitriep:

> „Pourquoi
> Ceux-ci toujours devant, ceux-là toujours derrière?"
> Et sur l'Académie, aïeule et douairière,
> Cachant sous ses jupons les tropes effarés,
> Et sur les bataillons d'alexandrins carrés,
> Je fis souffler un vent révolutionnaire.
> Je mis un bonnet rouge au vieux dictionnaire,
> Plus de mot sénateur! plus de mot roturier!
> Je fis une tempête au fond de l'encrier.

Voortaan zou het varken weer bij zijn naam genoemd mogen worden, en een koning mogen vragen: „Quelle heure est-il?" De veertig fauteuils van de Akademie stonden er van te rillen en, vervolgt hij:

> j'ai dans ce salon illustre,
> Même un peu cassé tout; le mot propre, ce rustre,
> N'était que caporal, je l'ai fait colonel . . .

Het was de revolutie van de heilige syntaxis, en haar Marseillaise riep als de andere: te wapen!

> Aux armes, prose et vers! formez vos bataillons!

Dien revolutionnairen zin, die geen gezag erkende, toonde Victor Hugo ook tegenover de groote namen van de Fransche letterkunde, tegenover de geklasseerden, de klassieken; en de klassieke dichter, op wien hij het 't ergst gemunt had, was Racine. Zeker waardeerde hij in den dichter van *Phèdre* het talent van zielkundige ontleding, zijn „métaphysique des passions", en ook aan de compositie van zijn tragedies liet hij alle recht weervaren, maar de „grammairien de Hauteville-House" ergerde zich geweldig aan de fouten tegen het Fransch en aan de valsche beelden, die hij bij Racine meende te ontdekken en hij noemde het, om die reden, een „erreur

monstrueuse" van den Franschen smaak, dien dichter als een auteur van den eersten rang te vereeren, terwijl hem niet meer dan een tweede of derde rang toekwam, „à peine supérieur à Campistron" [1]).

Bijvoorbeeld deze regels uit het eerste tooneel van het eerste bedrijf van *Iphigénie*, waar Agamemnon van de windstilte verhaalt, die de vloot verhinderde verder te gaan:

> et la rame inutile
> Fatigua vainement une mer immobile.

Wat is dat voor een uitdrukking „la rame inutile"! zei Hugo. Juist wanneer de zee onbewegelijk is, is een roeispaan nuttig. En welk een valsch en klein beeld, die „mer fatiguée"! De roeiers zijn het die zich vermoeien, niet de zee; Homerus zou ons de roeiers getoond hebben, bezweet, gebogen over de onvermoeibare zee.

Paul Mesnard, in zijn uitgaaf van *Racine*, heeft Victor Hugo op dit punt terecht gewezen en er hem aan herinnerd, dat de uitdrukking „fatiguer la mer par les rames" niet alleen ook bij Virgilius voorkomt in het 8e boek van den *Aeneis*, waar hij zegt:

> *Olli remigio noctemque diemque fatigant,*

maar dat bij Racine het beeld bijzonder juist is, waar gesproken wordt van machtelooze pogingen, die de zee, te vergeefs geslagen, met ongeduld moet doorstaan. [2])

In diezelfde tragedie critiseerde Victor Hugo uit het heerlijke geresigneerde antwoord van Iphigénie (IV 4) aan haar vader:

> D'un œil aussi content, d'un cœur aussi soumis,
> Que j'acceptais l'époux que vous m'aviez promis,
> Je saurai, s'il le faut, victime obéissante,
> Tendre au fer de Calchas une tête innocente.

---

[1]) Campistron was een tijdgenoot van Racine. Hij schreef een groot aantal, thans geheel vergeten tragedies, waarin hij Racine trachtte na te volgen. Volgens La Harpe is C. een leerjongen tegenover dezen meester en is de vorm van zijn stukken „une prose commune assez facilement rimée".

[2]) Terloops zij herinnerd dat men, bij een minder poetische bezigheid, het aanmaken van sla, in dezelfde beteekenis spreekt van „fatiguer la salade."

„Tendre la tête” zegt men niet, beweerde Victor Hugo, men zegt: „tendre le cou”, en welk een voorstelling: een dochter die met denzelfden tevreden blik en dezelfde bereidwilligheid waarmee zij den voor haar bestemden man aanvaardde, haar hoofd den beul wil toesteken!

In het beroemde verhaal van Théramène, waarin hij de beschrijving van het monster als „des vers de mirliton” qualificeerde, hinderde hem het „que *méconnaîtrait* l'œil même de son père”, omdat „méconnaître” niet beteekent „ne point reconnaître”. Ook van „le jour que je respire”, dat meer dan eens bij Racine voorkomt, wilde de dichter als van een onzuivere uitdrukking niet weten.

Tegenover de lange tirade, waarin Hippolyte zich voor Aricie uitstort:

> Présente je vous fuis; absente je vous trouve;
> Dans le fond des forêts votre image me suit;
> . . . . , ...
> Mon arc, mes javelots, mon cher tout m'importune,

en wat daar meer volgt, stelt Victor Hugo de regels uit de *Phèdre* van Pradon:

> Depuis que je vous vois, je n'aime plus la chasse,
> Et si j'y vais, ce n'est que pour penser à vous,

en roemt deze als natuurlijke, menschelijke verzen vol gevoel, tegenover de holle rethorica van Racine.

„Racine”, zei hij nog tot Stapfer, „est un poète *bourgeois.* Il répond à un besoin: le besoin de la poésie bourgeoise. Les bourgeois veulent avoir leur poète, leur bon petit poète sage et médiocre, qui ne les dépasse pas trop et leur présente un ordre de beauté moyenne où leur intelligence soit à son aise: Racine est ce poète par excellence.”

Even afwijkend van het algemeen oordeel als hetgeen hij over Racine ten beste gaf, is Victor Hugo's classificatie van andere groote namen in de Fransche letterkunde.

Molière bewondert hij als een schrijver „de grande race”, maar enkel in zijn eerste werken. Het best geschrevene van al de werken van Molière noemt hij *l'Etourdi,* waarin hij een glans en een frischheid van stijl waardeert, die enkel nog maar in het vers van *Le dépit amoureux* en in het proza van *l'Amour peintre* schitteren, maar die langzamerhand afnemen en geheel verdwijnen naarmate de dichter de schilderachtige taal uit den tijd van Lodewijk XIII laat varen.

En wil men hooren hoe hij over zijn tijdgenooten en zijn medeleden van de Fransche Akademie denkt? Thiers is een „portier écrivain" die lezers gevonden heeft bij „des portiers lecteurs". Villemain heeft meer talent. Vijf-en-dertig leden van de Fransche Akademie kennen geen Fransch en onder hen Guizot, een droog, kleurloos, protestantsch schrijver, maar een groot redenaar, de machtigste politieke redenaar van de eeuw. Cousin is, volgens Victor Hugo, „un infâme gueux", zonder werkelijk schrijverstalent. Chateaubriand heeft in de *Mémoires d'outre tombe* een immens talent ontwikkeld, maar hij was de personificatie van het egoïsme, een man zonder liefde voor de menschheid, „une nature odieuse".

De brave Stapfer, die in deze persoonlijke herinneringen nog over mevrouw Victor Hugo, over Hugo's vriendin, mevrouw Drouet, en de andere personen uit zijne omgeving aardige bijzonderheden meedeelt, opgeluisterd door tal van goede photo's, kan niet nalaten ook in dit boek nog weer te jammeren over zijn eigen mislukt letterkundig leven, dat hem den zoo begeerlijken literairen roem onthield. Ook ten aanzien van Victor Hugo beschuldigt hij zich van die onverbeterlijke onhandigheid, welke hem steeds voor alles den minst geschikten vorm deed kiezen en hem het verwijt van Sainte-Beuve op den hals haalde, dat hij zijne gedachte bijna altijd wikkelde „dans des détours, des biais et des complications". Had hij niet van zijn gesprekken over den grooten balling veel meer profijt kunnen trekken, veel meer moeten opteekenen en, eenvoudig weg vertellend wat hij telkens en telkens weer uit zijn mond mocht opvangen, inplaats van een hoofdstuk in zijn *Causeries parisiennes* en deze kleine verzameling herinneringen (die bovendien veel bevat wat reeds in de *Causeries* stond), een veel vollediger, en daardoor veel belangrijker boek kunnen samenstellen?

Zeer mogelijk. Maar al zal ook dit niet het *monumentum aere perennius* zijn dat den literairen roem van dezen kundigen man ver over zijn tijd heenvoert, deze eerlijke bladzijden, vol merkwaardige bijzonderheden en scherpzinnige opmerkingen, hebben als een kostelijke bijdrage tot de kennis van Victor Hugo volle aanspraak op onze waardeering.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

26 September.

Weer heeft de Koningin tot haar volk gesproken in de oude grafelijke zaal. Wat zij zou zeggen was met spanning verbeid. Zij zou toch het programma meedeelen van haar nieuwe regeering. Wat zouden deze mannen, die opgetreden waren na den Kuyper-storm, het Nederlandsche volk bieden?

De Troonrede staat in eén opzicht stellig ten achter bij haar Kuyperiaansche voorgangsters: in den stijl. Van breede, gebeeldhouwde zinnen geen spoor, nergens een zich verheffen boven den gewonen kanselarij-stijl; deftig doch zonder karakter, met de gewone gemeenplaatsen over de verhouding van Nederland tot het buitenland, over den ijver en de plichtsbetrachting van zee- en landmacht, over den stand van landbouw en nijverheid.

Intusschen, om literarische waarde is het in een Troonrede niet in de eerste plaats te doen, zelfs nog niet in de tweede. De vraag is: wat is haar inhoud? Hoe denken de nieuwe bewindslieden te regeeren? Welken koers stevenen zij uit? Willen zij steunen op rechts of op links? Wat die laatste vraag betreft, zou men bijna geneigd zijn na lezing van het staatsstuk te zeggen, dat de regeering inderdaad het kunststuk wil beproeven op rechts en links tegelijk een beroep te doen. Er zal toch — zoo legde het Ministerie-De Meester de Koningin in den mond — bij het ontwerpen van de nieuwe wetgeving zooveel mogelijk rekening worden gehouden met de wenschen van *alle* groepen uit het Nederlandsche volk. Deze slot-verzekering is zonderling; zij is òf een volmaakt

overbodige frase, die elke regeering pleegt voor haar rekening te nemen, al verricht zij ook de ergste partijdaden, òf zij bedoelt een tegenstelling en dan is zij een verwijt aan het adres van Dr. Kuyper en de zijnen, waarvoor de Troonrede de plaats en de dag van de opening der Staten-Generaal de tijd niet is. In beide gevallen dus is de zinsnede misplaatst; als richtsnoer voor regeeringsbeleid is zij in elk geval onbruikbaar, zoolang het onmogelijk is een sociaal-democraat en een clericalen conservatief tegelijk te bevredigen.

Er zijn eigenlijk slechts twee feiten die bij deze Troonrede de aandacht trekken. Het eene is, dat omtrent de financieele plannen van de regeering niets blijkt; het andere is het door den koninklijken mond gesprokene over de grondwetsherziening; het overige sprak haast van zelf. *Natuurlijk*, dat de regeering ouderdomsverzekering en armenwetgeving binnen den kring van haar arbeidsveld trekt; *natuurlijk*, dat de Minister van Justitie het arbeidscontract zoowel als de administratieve rechtspraak en de regeling van het bewijs in burgerlijke zaken in het Staatsblad wil brengen; natuurlijk eindelijk, dat de Ongevallenwet zal worden uitgebreid tot landbouw en visscherij. Iedere regeering zou in de huidige tijdsomstandigheden hiertoe verplicht zijn. Maar de twee brandende vragen waarop de natie den 19den September antwoord wachtte, waren deze: vanwaar zal deze vrijzinnige regeering de voor de Lager Onderwijswet en voor de sociale hervormingen noodige millioenen te voorschijn halen? en deze andere: wat zal er komen van de grondwetsherziening die op het verkiezingsprogram van de Liberale Unie en Vrijzinnig-democraten de belangrijkste plaats innam?

Over de financieele plannen bleef de sluier hangen. De regeering heeft bij de millioenen-rede slechts een klein tipje er van opgelicht; *tijdelijke* versterking van de rijksmiddelen zal gevonden worden in het heffen van 10 opcenten op de vermogens- en bedrijfsbelasting. Verder echter werd het financieele gelaat van het nieuwe bewind niet zichtbaar; eerst als de studie, die voor het plan van belastingwetgeving noodig is, zal zijn voltooid, zal de natie het geheele beeld te zien krijgen.

Maar de grondwetsherziening zal komen! De Troonrede kondigt het blanco-artikel 80 aan. Vooraf zal echter door een Staats-

commissie onderzocht worden, welke andere bepalingen in onze constitutie nog verandering eischen. Men heeft in de pers dat nadere onderzoek en de Staatscommissie, die zal worden benoemd, met de minder juiste maar veel gebruikte beeldspraak van „kapstok" betiteld en daarmee te kennen gegeven dat er nog heel wat water door den Rijn zal loopen voor het tot die grondwetsherziening zal komen. Zij die zoo oordeelden en een dergelijken gang van zaken wenschten, zullen *thans* echter hun illusie moeten opgeven. De regeering heeft zich nader uitgesproken en zóo duidelijk, dat misverstand niet meer mogelijk is.

Het is de laatste jaren de gewoonte, dat het Adres van antwoord op de Troonrede een zuivere terugslag is op dat staatsstuk, zonder politieke tendenzen. Dit heeft het groote voorrecht, dat de politieke beschouwingen bewaard kunnen blijven tot de behandeling van de Staatsbegrooting en daarmee een besparing wordt verkregen van nationalen tijd. De partijen houden zich aan dien regel, met uitzondering van de sociaal-democraten. Zoo ook thans. Hun leider, de heer Troelstra, wilde zich in het algemeen wel naar de usance gedragen, maar toch reeds bij deze gelegenheid meer licht ontvangen over de ware bedoeling van den zin omtrent de grondwetsherziening. De afgevaardigde uit Amsterdam III werd niet teleurgesteld. Zijn vrees voor den „kapstok" werd weggenomen op de meest ondubbelzinnige wijze.

De tijdelijke voorzitter van den Ministerraad, de heer De Meester, stond hem namens de regeering te woord. De Minister van Financiën is geen redenaar; aan het schitterend vernuft van een Dr. Kuyper herinnert hij zelfs in de verste verte niet. Maar wat indruk maakt, is zijn gemoedelijke ernst. Men voelt, dat hier een man staat, die zijn volle verantwoordelijkheid gevoelt om te doen wat hij belooft, een man van ernstige integriteit, die „politieke" antwoorden schuwt en misschien daarom meer dan eens in moeilijkheden zal komen, maar tegelijkertijd het vertrouwen wekt, dat achter zijn woorden geen enkele fijne bij-gedachte kan worden gezocht. „Het is het vaste voornemen van de regeering" — aldus ongeveer de heer De Meester — „om de eerste lezing van de grond-„wetsherziening in deze vier-jarige periode tot stand te brengen. „Hierop kan men vertrouwen. Maar harerzijds mag men dan ook „van de regeering verwachten, dat zij zal weten, welke haar plicht

„is, wanneer de te benoemen Staatscommissie het werk zou ver-„tragen.”

Het is deze verklaring van de regeeringstafel, die het psychologisch moment was van den dag en die voor goed haar invloed zal uitoefenen op den politieken toestand van ons land. De regeering heeft zich hierdoor een houding gegeven; zij kan niet meer terug. Het ministerieel woord deed een schok gaan door de vergadering; ter uiterste linkerzijde heerschte blijdschap; de leider van de sociaal-democraten trok het door hem ingediende amendement op de zinsnede in het Adres van antwoord, waarin de Kamer haar belangstelling in de aanstaande grondwetsherziening vertolkte, in. Maar in den rechterhoek van de vrijzinnigen was verwarring en verstoordheid teweeggebracht; het labiele evenwicht van het Kabinet-De Meester werd den toeschouwer plotseling helder; links was tevreden, nu begon rechts. De heer Van Karnebeek verklaarde het onbegrijpelijk, dat een regeering, die nog wel in de Troonrede verklaard had verzoeningsgezind op te treden, den „twistappel” van het blanco-artikel 80 in het parlement ging werpen. Hij ging zelfs nog verder, en meende dat het niet oirbaar was, dat de regeering de Staatscommissie benoemde vóór zij had kennis genomen van de algemeene beschouwingen, die de Kamer aan de Staatsbegrooting zou wijden. De Utrechtsche afgevaardigde besprak zelfs — onverklaarbaar genoeg in deze phase van parlementair leven — het blanco-artikel 80 zelf, en ontvouwde daartegen zijn bezwaren. De regeering hield voet bij stuk; van een „twistappel” behoefde geen sprake te zijn indien de herziening van artikel 80 gepaard ging met die van andere bepalingen, waardoor de herziening in haar geheel aannemelijk werd. Verzoeningsgezindheid was schoon en zou door de regeering betracht worden, maar dat woord was daarom niet synoniem met beginselloosheid, en haar beginselen prijsgeven mocht en kon de regeering niet doen. Het debat stierf weg onder de zwakke tonen van des heeren Van Karnebeek repliek. Geen verloren namiddag, nu de grondslag tot gezond politiek leven is gelegd.

Ook de Eerste Kamer wijdde zich aan het adres-debat. Alleen de heer Van Houten kwam in het vuur. Hij wilde den oorsprong van het Kabinet weten; waarom de formateur, de heer Borgesius,

er geen deel van uitmaakte. Hij vond dit een inconstitutioneelen toestand. De Minister antwoordde afdoende. Hij wees er terecht op, dat het Kabinet alleen verantwoordelijk is voor het feit, dat het achter de Ministers-tafel zit en alleen heeft te zorgen, dat het homogeen is. Hij wees op de analogie van den tegenwoordigen politieken toestand met dien in het jaar 1868, toen Thorbecke het Ministerie–Fock formeerde, doch er zelf buiten bleef. De heer Van Houten stribbelde daarna nog wat tegen, maar eindigde toch zijn rede zonder een bepaalden aanval te doen.

Niet onmogelijk is het, dat de vragen van den Frieschen afgevaardigde in de Eerste Kamer den heer Heemskerk in de Tweede geleid hebben tot het doen van ongeveer dezelfde vragen. Hij voegde er alleen nog aan toe, dat hij wilde weten, of de Kroon, vóór zij den heer Borgesius de opdracht gaf tot kabinetsformatie, eerst een ander daarmee had belast. Dat de Minister op deze vraag het antwoord schuldig bleef is begrijpelijk; dat de zoon van wijlen J. Heemskerk Azn. door het stellen van die vraag zulk een constitutioneele fout beging, niet. Moest het dan nog eens herhaald worden, dat een regeering slechts verantwoordelijk is voor het feit, dat zij het bewind heeft aanvaard; niet voor daden van de Kroon, die vóór haar optreden zijn geschied?

KUNSTENAARSLEVEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

I.

— Weg d'r mee, weg, wèg... weg d'r mee, kerel! Nièt dichterbij!

Ze gilde als 'n dolle in hallucinatie-stuip, de oude weduwe Hoenders. — Ontsteld duwde ze zich achteruit in haar leunstoel, en, de armen naar voren gestoken, graaiden haar magere, doorpeesde handen in gruwbaren angst en afschuw rond d'r heen.

Haar zoon Ko stond kalm vóór d'r. Naast de in den raamhoek geschoven tafel, z'n sarrend-leuk gezicht plooiloos-rustig, gebaarde hij komiekerig, telkens tartend-zacht 't egeltje op z'n hand verwiegelend. —

Wat beduusd van haar lawaai, struikelde hij 'n eindje achteruit, al schuwer en bedremmelder door haar aansterkend gekrijsch.

— Stil toch lieve mins, schreeuw soo niet... de bure salle denke, dat 'k m'n wijfje van jetje geef! Kijk 'reis an, 't is maar 'n onnoosel stekelmannetje... niks meer as 'n groote tandeborstel...

Maurice Fleury, de buur-van-drie-hoog, stapte nèt de trap op, hoorde 't gegil en gekrijsch van de oude vrouw, kwam ontsteld, zonder kloppen de kamer inloopen, met bangen kijk vragend, wat er gebeurde.

— Niks an 't handje, amise! Aldegaar larie en apekool van m'n moesie, m'n liefe moesie, lachte Ko ironiseerend... 't is een doodnuchter, kaal beesie met 'n harretje van goud en hij heb beloofd m'n belasting te betale... en 't is d'r 'n beesie, 'n schuinsmesjeerder die selfs mit geen vlieg hommeles maakt... Sòo! Sòo!

— Nou maar kerel, als je moeder d'r nou zoo bang van is, smak 't ding dan weer wèg, zei goeiig Maurice, blij, dat 't zoo'n onbeduidend redentje was, waarvoor moeder Hoenders 't huis bij elkaar geschreeuwd had. Maar Ko bleef staan wiegelen 't dierke op z'n groote bloedlooze handen en schuw keek Fleury naar de wegkrimpende angsthouding van de oude vrouw op d'r leunstoel in den hoek. Bévend hield ze d'r handen tegen 't gezicht gekneld, loerde ze telkens éven tusschen d'r krampig-verstuipte vingers naar iedere beweging van den joligen zoon, of dook haar hoofd heelemaal weg in d'r schoot, overhuiverd door àl sterkeren afschuw.

Maar toch keek ze, weer en wèer.

Dat voelde Ko half als 'n verzoening, 'n klein stapje deed-ie dichter naar z'n moeder, zoete woordjes van fijne streeling over haar afwerende angstgebaren heenstrooiend, doend, alsof z'n bleeke handen heengleden lángs de stekels, als over fluweelen stof.

Nòg 'n stapje naderde ie, maar toèn plots krijschte de oude vrouw weer in doodsangst.

— Weg, wèg, niet dichterbij! meneer Meries, meneer Meries! trek die vent van me àf, sleur 'em mee na bofe... ik krijg 'n beroerte van angst!

— Beroerte van àngst?... Hei je nou ooit zoo'n schreeuwmormel gesien as me moesie?... Dat seit t'r amise, dat se van beesies houdt.... God sal me 'n schaap geve! Hei je nou ooit zoo'n merakel hoore blerre!.... Wat 'n suurkoolvat!.... Moesie! moesie! Sie 't liefe beesie nou es in se bakkesie. 't Is d'r toch ook 'n loeresie, 'n poelepetanekie, 'n hartedief, 'n kokkelidikie, 'n lappedepirikie... Kom, penneprikker, laat d'r je lijfie ereis beefe! Soo! Soo! maar geen slàbek van kuresou!

Maurice kreeg al meér meelij met de dolle angstoogen van de moeder, trok Ko met 'n woesten ruk terug, dat ie over de kachelplaat struikelde.

— Verroest amise! Siene hou je stok vast... wie doet je wat?

— Kom geef dat dier nou maar hier kerel, je moeder sterft van benauwdigheid, zie-je dat dan niet? Kom, leg 't maar weer in z'n bakje.

Ko bromde wat verstoord, z'n naderig-geschonden pokdalig gezicht, waarin de putjes gaterig schemerden als in 'n verstopte zeef, bejeukend. —

— Kijk... kijk... as je nou mit 't beest heelemaal na de deur gaat... heelemaal achter de kachel....

— Achter de kachel, soo, soo, herhaalde ironiseerend leukjes Ko, die àl verder wegschoof, 't beestje meewiegelend op z'n hand. —

— Dan,... dan, haperde weduwe Hoenders gejaagd en angstig, dan sal ik... Wacht... sien... waar. . m'n bril leit... sie je... en dan sal ik... ikke... sal ikke van heel uit de verte... sie je... sie je... dat is 'n saak, die seker is... kijke... wa f'r beest 't nou eigentlijk is...

Verhaspelend nog wat heesche schrikwoorden, grabbelde ze rónd haar heen op de tafel, op de vensterbank, als 'n blinde, zonder naar d'r handen te zien, geen oog àf van haar zoon en z'n stekelbeest. — Ko lachte en joolde, tikte met vinnige slagjes 't beestje op z'n schommelend snoetje, en z'n moeder duwde zich zenuwachtig-snel de blind-gegrepen bril op den neus, onder 't òpdoen vooruit al krijschend, dat ie geen stap mocht naderen, geen vin verroeren.

— Weg, wèg, niet dichterbij! zonder te zien, òf Ko wel naar voren schoof. —

Ze wou haar afschuw verdringen, ze wóu zien, zièn, omdat ze toch ook erg nieuwsgierig was. Ze worstelde met 'r angst. Haar hoofd schuw vooruitgestoken, de bril vlak op d'r oogen gedrukt, begon ze van uit de verte te monsteren met 'n huivertrek van afschuw en angst om den tandeloozen, scheeven ouderdomsmond.

D'r zoon, als 'n klown, tikte 't nerveus-trillende dierke weer op z'n neus, wonderspreukjes verratelend, gezwollen als 'n degenslikkersspeech, streelde in schijn weer langs de steeksels en rakette poeszoete vleinaampjes om haar heen. Hij wachtte, wachtte, tot z'n moeder zou zeggen, dat ie naderen kon.

Plots kreeg ze heel duidelijk 't wiegelend, zwart snuitje in de gaten, deed 'r weer zóó schrikken, dat ze 't sterker uitgilde dan te voren. Woest krijschte ze, dat 't wèg moest, wèg, dadelijk. Ze had zich de bril van d'r oogen gerukt, was weer achteruit gekrompen in d'r armstoel, de beenen wegtrampelend in angst van d'r stinkende aschstoof. Ze gruwde, huiverde.

Ko was weggehold, lei 't beest in z'n bakje op den overloop en kwam weer met leege handen de kamer in, alsof er niets gebeurd was.

— Potdorie, koud, koud, zei-ie, rillig zich de handen op elkaar heet wrijvend, kom, nog 'n paar scheppe op de kachel, dat s'n gortpens an 't gloeie gaat! Hè, Meries, gaan 'm nog nie smeere... kerel, wat sie-je d'r belabberd uit, soo stil, soo afgetrokke... soo... ik wee nie! alsof je 'n meleier mèt suurtjes hep motte opschranse... Soo! Wat bi je slappies, hè? Adieu mignon, kourage! morege heb ik twee stalles Carré feur je... wil je of wil je nie?...

Zonder antwoord af te wachten, draaide ie zich dadelijk naar z'n moeder:

— Nou moes, heb je weer rust in je pensie, hé? nou is de meneer mit s'n smoking en s'n opgepoetste neus fùt! Hou nou je asem in! Angenaam kennes make hep ie geseid, enne de komplimente, maar je moeder, seit-ie, je moes is d'r niet snik... Die sien se vliege! kom Meries, set je d'r je eige neer, 'n mins is geen kattestaart, wat? god sal mijn 'n vrachie gefe!...

Z'n stem klonk hard en joolde schel, en telkens schoot ie kleine, stuiperige lachjes tusschen z'n woorden, alsof ie door iemand in z'n rug gekriebeld werd. Z'n moeder bleef hem begluren, keek wantrouwend naar z'n goochelaars-vlug gebarende handen; keek naar z'n zakken, alsof ie 't beestje ergens verborgen hield, maar wachtte op de gelegenheid om 't plots voor den dag te halen, vlak voor d'r neus, dat ze gillen zou van schrikrazernij.

— Nee, siet u, meneer Meries, ik ben dol, letterlijk dol op beeste... dat is 'n saak, die seker is, siet u... kijk, daar heb ik m'n loerepoesie, m'n kneutje, om te knuffele, te knuffele, siet u.. in se kooitje... En dan, dán heb ik m'n hondjes; die binne m'n siel en m'n leve, siet u... dat is 'n uitgemaakte saak, maar soo'n merakel as d'r Ko nou mee an komp seile... dat mot 'k nie... dat is geen beest... dat is 'n...

— Maar kijk u nou ereis heel kalm moesie... wat 'n pra...

In ééns de oogen fel dichtknijpend, gilde ze 't uit van den schrik, gooide ze zich weer achterover den leunstoel in, de handen in griezeligen angst, mager en krampig doorpeesd, vóóruit.

Ze had 't wel gedacht, dat de drommelsche kerel er inééns mee zou opdansen! Maar Ko's zwaar-zwaaiend gebaar naar z'n achterzak gold alleen z'n zakdoek, dien hij op z'n hand wiegelde, alsof 't het levende egeltje was.

— Hei je me ooit, god sal me 'n schaap gefe, giechellachte ie weer stuiperig... 'n lefendig schepsel, bang voor 'n sà-doek! de wereld gaat d'r vooruit! dá gaat bofe me prik! Luid barstte ie nu uit, schel van lach, en Maurice schaterde mee om de guitige komedie en de schijnbewegingen van Ko's bleeke handen, die den angst van 't oudje konden òpof wegtooveren, àl naar d'r zoon zelf wilde. Weduwe Hoenders schaamde zich 'n beetje voor Maurice, dat ze zich zoo had aangesteld. Ze krabbelde bij, wreef zich met de vuist verlegen over den uitgezakten mummelmond en bepruttelde, dat ze d'r eigenlijk niet bang, maar wèl viès van was: zoo'n vuile snuit, die overal inwroet!... En ze vertelde Maurice weer, met haar grollige stem, jolig soms als van een opgewonden student, dat ze zelf ook wel van 'n grap hield. 'n Mensch was geen kattestaart. En ze lachte als 'n wijsgeer in glans van bewijsvoering; praatte druk en gul, verbergend àchter die opgewondenheid schuw wantrouwen, nòg vreezend weer door d'r zoon „genomen" te worden. In spijtige, gejaagde verlegenheid befrommelde ze haar chenielje muts, strikte de eindlussen vast, maar trok ze dadelijk weer los, nerveus, wild, en vermummelde wat goeiigs naar „meneer Meries." — Plots, alsof ze 'n inval kreeg, klonk zwaarder haar stem òp, richtte ze zich strak naar Ko.

— Enne nóu, enne nou, potdorie... is 't uit! uit! He-je firstaan? dat is 'n saak die seker is, wat?... Nou is 't perdoes uit, dat lijkt d'r soo waar 'n kemedie, meneer Meries! En nou is 't uit, hè? Ze keek heel streng, en heftig sloeg ze met d'r peesstrakke knokels op 't tafelblad, dat 't kneutje wipperde op z'n stokje in de kooi. Uit d'r leunstoel was ze, half gebukt, overeind gestramd, stond ze scheefgezakt op d'r aschversmeulend stoofje. Aan 'n nijdigen rimpel, vlak onder 't kroontje van d'r kapselig hoog mutsje, zag Ko dat 't meenes werd, z'n moeder geen scherts meer verdragen wou.

— God sal me 'n schaap gefe, dat is mijn ook 'n druif! stuiperig lachte ie, wat 'n gesicht... 'n gesicht van 'n geschrokke spiering... Hou je asem in! nou wordt 't meenis... ga toch sitte Meries! hier... soo op 't bed... mo-je niet uitvlakke!... soo... op de troon van moesie... fis-e-fie de kachel... kijk z'n gortpéns d'r al deurgloeie... kom d'r nou òp mit je perlage!

Maurice, duizelig van Ko's schelle joolstem, 't luidruchtig geklank en gezing erin, ging traag zitten, op 't gore, vlooierige bed, dat voos naar vuil zeegras rook en waarop slonzig her en der lakens en dekens slierden. — Lekker gloeide 't kachelvuur tegen 'm op. Hij voelde zich nog zielig, doorsnerpt van straatkou, doorweekt van verkleumden regen. 't Drensde in 'm. Hij verlangde naar boven te gaan, te zien wat z'n vrouw deed. Maar hij durfde niet goed. Vier uur nu; om drie uur was ie van z'n krantebureau gehold, dadelijk hier heen. — Nou draalde ie bij z'n buur, voelde ie zich lekker dommelig door de jeukende kachelhitte, al rammelde z'n maag van leege weeheid. Hoe lang achtereen at ie nu al niet dat vervloekte gore papbrood, dat niet voedde en 'm ellendig maakte! Brood, brood en weer brood. — Hij durfde niet naar boven gaan. 't Zou er koud, kil, akelig-leeg en hongerig zijn. Ze zouën 'm vragen, de jongens, z'n vrouw, of ie nou nóg niks buiten z'n krantebureau gevonden had. Z'n vrouw zou 't minst zeggen. Die kon zoo stil droevig kijken, met zooveel meelij voor hém nog, maar de brutale honger-oogen van de zwagertjes zouden uitdagen, verwijten en venijnen, fel, fel! —

Even bleef er stilte zoemen door 't duffe, kleine krot van Hoenders. Ko plots rommelde de kachel vol, boorde een druischend gat in de stilte, schoof 't haarddeksel open en dicht, rumoerig, dat Maurice's gezicht òpgloeide en wegduisterde in 't schemerlicht van 't kamertje. Ineens hield Ko 't haarddeksel òp en Maurice, vlak er voor, in gloei-rood, voelde de hitte pijn-schroeien op z'n beenen, z'n gezicht, brandend, zonder dat ie wijken wou. Er was iets lekkerkwellends in de pijnhitte, juist nu z'n leege maag zoo hongerig rammelde. Zoo, zoo, vlak-eròp-blijven staren, nèt den gloeibek in, heerlijk dat vuur... dat goddelijk-felle vuur... Maar langer kon ie 't niet uithouden... Z'n broek smeulde, 't bed... Spijtig schoof ie naar achteren.

Ko, naast den haard staand in de zijlingsche vuur-uitstraling, smakte woest den vuurbek dicht, dat 't plots sterker duisterde, en de vieze, kolige armelui's-lucht dikker opwalmde in 't hok. Maurice huiverde. De verweerde rommelzooi leek niet eens zóó erg als bij hèm, maar hier was nog bovendien armoestank, vervuilings-lucht, precies als bij den kunstschilder Graafstein in 't huis. Trager schoof ie nog wat achter uit

op 't bed, toen ie plots van onder de dekens een nijdig gegrom hoorde. Hij schrok, sprong haastig òp. Vlak naast de plek, waar ie op bed gezeten had, gingen spokerig-gek en uit-zich-zelf, 't laken en de rooie deken overeind, kromde puntig van vóór en van achter, een gestalte onder 't dek. En 't gromde donker en gesmoord.

Moeder Hoenders schaterde fel, sloeg zich slap de handen voor den buik, om Maurice's schrik.

— Dag m'n Bebie, dag m'n hartediefie, vleide ze van haar zitplaats zoetjes, zoo, hebt meneer Meries je wakker gemaakt? .. dag m'n zwartoog, m'n snollebolletje, m'n hoeniepoenie... m'n engelierekie...

Maurice lachte nu om 't gesmoorde hondegebrom. Rechtop, onder de dekens, stroef bleef Bebie staan grommen, zonder zich aan de vleiende verkneuteringetjes van d' oude vrouw te storen.

— Kom maar hier, teemde ze door, in àl weeker teederheid, sprekend met klein-getrokken mondje, alsof ze 'n zuigeling op de wang tikte om 'm zoet te krijgen, — kom maar hier,... dat is d'r heel slecht van meneer Meries, dat ie je maffie gestoord heb... hij zal 't nooit nie weer doen... dat is 'n uitgemaakte saak... stil maar... soet maar!

Ko, dwars tegen z'n moeders teederheid in, stootte opjaagsisjes naar 't bed, dat sterker weer gegrom dreigde àchter de zoetigheidjes van d' aangedane oude vrouw, verward en rumoerig.

Maar z'n moeder werd weer nijdig, grolde met heftige stem, dat ie 't beest niet méér zou sarren! Traag sukkelde ze van d'r leunstoel naar 't bed, strooide ze lieverig haar woordjes over de nog spokig-opgerichte dekens, waaronder hondvorm nu duidelijker uitlijnde. Plots begon aan 't voetenend 'n nieuw gegrom, nog sterker dan van Bebie, en zóó onverwacht, dat d' oude vrouw weer inééns stuipte van 't lachen, haar knokels den schoot inborend, telkens opziend naar Maurice's verbazingstronie.

— Kijk, kijk, lachte ze buiten adem,... meneer Meries, die rakker daar an 't voete-end is d'r jaloersch... dat is d'r 'n saak die seker is, siet U! die hoort nou mijn stem, siet U... en die kin d'r nou nie hebbe, dat 'k Bebie liefkoos... siet U!

— Soo, geinigde droogjes Ko er tusschen, bejeukend z'n mottigen, krommen Münchhausen neus,... amise, dat is d'r om je 'n veesiekte te lache... god sal d'r mijn 'n vrachie gefe!

— Siet U, ging sentimenteeltjes-streelend d'r liefdewoordjes, de weduwe voort, — Ziet U, nou brommert-tie, en as tie nou maar effetjes hoort, dat 'k...

— Maar lieve jesus, legge die beeste maar zoo onder de dekens te snurken? onderbrak Maurice. Ook Stella, aan 't voete-eind was nu opgerezen, hoog-spokerig boven Bebie uit, vreemd en plooigrillig omlijnd door de dekens, die mee opsleepten. En sterker vergromde haar jaloersche drift, gesmoord en woest toch. Snauwend was de oude vrouw tegen Maurice uitgevallen.

— Snurreke?, snurreke?! die beeste, die beeste, potdorie, binne d'r bestiger as menig mins!... dat is d'r 'n saak die seker is... Snurreke?... Nee, m'n goeie meneer Meries... mit sukke nietigheidjes mot je bij mijn nie ankomme... Heb u d'r vlooie van? nee... dat is 'n saak die seker is... watte?... Se hebbe d'r sachs sooveul gevoel as... as minse! De hond-grommers stonden nog overeind, als bepleisterde standbeeldjes, met rommel overdekt, in schoonmaaktijd. Vrouw Hoenders bukte zich tusschen haar beesten in en terwijl ze sprak, haar stem verdoffend in stram gebuk, graaiden haar handen gretig dekens en rommel-kleeren wèg, bleef ze door-dodderen, in heviger liefdes-passie, haar naampjes zoet naar Bebie en Stella. D'r beverige, uitgepeesde handen konden niet gaùw genoeg 't warme nest losplooien, de dieren òpgraven uit hun broeiende diepte. Eindelijk had ze den kop van Bebie bloot. Hij gromde nog zacht, maar, nu ie de vrouw rook, gezellig-knorrig. Weer streelde ie zich neer, terwijl moeder Hoenders' peesknokelige handen, strammig en moeilijk naar 't voeteneind grabbelden om Stella te verlossen uit 'r standbeelden-spokerij.

— Kom jelie maar hier, m'n schatjes, daar is de vrouw, geef jelui d'r maar soentjes! Lui kwispelde Bebie, terwijl z'n staart stuitte tegen den dekenrommel en Stella, losgewurmd en naar d'r toegewaggeld, begon met d'r spitse tong dwars over haar neus, oogen en tandlooze mummelmond heen te slobberen.

Ze genoot, de oude vrouw, ze vond 't heerlijk, en met dichtgeknepen oogen liet ze zich in den blinde belikken, half bezwijmd van hun vriendschap. Ook Bebie was òpge-

waggeld en verlebberde z'n lik-zoenen. Op d'r gezicht kwastte z'n tong, en in d'r ooren en neus. Ze vervleide àl inniger naampjes met lievigheid. Duizelig van genot, zei ze allerlei malligheidjes tegen de vertroetelde beesten en als één even z'n streeling afbrak, bedelde ze om nòg 'n zoentje en nòg 'n likje, smeekte haar grollige stem.

Bebie, 't terriërtje, met z'n zwarte vlek op de linkerwang, keek nu en dan verbaasd en dreigend naar Maurice en Ko, die bij de kachel 't heele tafreeltje stonden aan te gapen. Vooral Maurice! Zoo iets dol-grappigs en zoo iets liefdevolmals had ie nog nooit 'n mensch met beesten zien doen. — En telkens schoot in 'm 't innig-komisch oprijzen van de dieren, zoo plotseling onder de dekens, zonder dat ie wist, wat er gebeurde. Stella keek sneu en verlegen, alsof ze 't gegeneerd vond, dat de vrouw zich zoo intiem gaf, in tegenwoordigheid van dien vreemden snaak. Zij begon koeler te worden, likte niet meer mee, keek hooghartig òver den naar haar toe gebukten kop van moeder Hoenders heen, alsof al d'r vertroetelingen en besmeekingen háár niet golden.

De weduwe hijgde naar adem, zij kon bijna niet meer, maar toch hield ze vol, half zakkend op 'r knieën naar steun. — Zij vergat alles in haar passie en Maurice stond versteld van zooveel vurigheid nog.

— Och, meneer Meries, ik hou toch soo dol, dòl veel van m'n beesis, m'e engele, m'n hartediefies... As ik haarluu nie had... had ik niks!... dat is 'n saak die seker is... wat?... haarluu en me kneutje! nie, tjonge?... nie... m'n kleine poete... och meneer Meries... kijk ereis, nee kijk nou ereis.... dat is kasuweel... nou bukt die d'r s'n eige nek... kijk U d'r nou ereis da vlekkie daar op se nek... achter s'n oortje... en... kijk U nou ereis da stomme beest me ankijke... sou je 'm nie... sou je 'm nie f'rkneutere... 't spreke mekeert 'm,... siet U... 't spreke... dat is 'n saak die seker is... siet U.

— Sòo... sòo... spotte Ko weer middenin en toen, fijn treiterend,... en as 'k d'r nou es heel netjes me varreekeloeresie tussche lèg... heel netjes... mìjn hartediefie!

— Vent, pas op, gilde de weduwe woest, in wilde verontwaardiging oprijzend uit 'r knieïgverzakte houding, ik sla je perdoes in je snuit.

Dreigend balde ze d'r magere knokel voor z'n mottigen, krommen neus, en z'n wijd-uitstaande oogen lachten onverschillig en schrikloos. Moeder Hoenders' zwarte rok slobberde langs d'r lijf en d'r jak lei open tot aan d'r mager-kuilerige borst.

— Dat is 'n saak die seker is, spotte Ko na, lachend met kleine ironie-stuipjes, alsof ie weer gekitteld werd in z'n rug.

Zonder meer op d'r zoon te letten, ging de oude vrouw weer voort tot Maurice:

— Siet U nou, meneer Meries, dat is d'r nou me lust en me leve!... siet U... de beesies!... as onse lieve Heer bestaan hep, dan is dátte... die beesies... 't mooiste, dat ie uitgevonde heef...

— En me stekeltje dan? sarde Ko er tegen in.

— Hou je bek, snauwde haar grollige stem, dat is d'r geen beest... dat is d'r 'n dufelstoejager, 'n uitvinsel van de dufel, daar!...

— 'n Uitvinsel van de duufel, haha, gierde Ko, lollig dat ie 'r geraakt had, god sal me 'n schaap gefe! daar schiet wat in me pet! Hou nou je asem in amise! — He-je nie èffe 'n ouwe gulde teleen?

Vrouw Hoenders' driftwoorden verrochelden in 'n slijmige hoestbui. Maar zoodra haar stem uit de slijm losgewerkt was, ratelde ze weer door, vurig-jong, jolig en opgewonden, tegen Maurice. Ze vertelde, wat eigenlijk wel haar ideaal was... Dat zou d'r zijn... 'n heel groot huis met 'n heel grooten tuin, en 'n heel grooten kippeloop! en 'n heel groote duiventil! En dan allerlei vogeltjes en kippesoorten en vliegertjes, in hokken en folières... en konijntjes... en nog 'n hoop meer.

— Siet U, en dan de heele dag in 't sonnetje, uit 't venster maar stiekum sitte koekeloere... watte? Siet U... dat is leve... dat is d'r 'n saak die seker is... siet U! Want de beeste binne effetief veel bestiger as minse! siet U... ikke bin d'r maar 'n dom mins bij uwert fergeleke... maar dàt is 'n uitgemaakte saak... siet U...

Ze ratelde weer door, de jolige, levendige, vurige oude vrouw, met 'r stem zwaar en gebarsten van passie en praatdrang. Dan zat, dan stond ze weer òp, streelde ze telkens nerveus de kopjes en lijfjes van d'r beestjes op bed, stond ze buiten adem te hijgen. Haar goeiïge, bruine oogen vonkten, haar uitgezakte mond met zware onderlip vertrok

zenuwschokkend mèe, bij iederen streel van d'r diertjes, en heel haar innig oude-vrouwe-hoofd met 't chenielje mutsje en 't grijze dunne haar bezij uitfladderend, lachte van geestdrift en innig diep genoegen.

Ze vertelde, hoeveel ze genoot 's zomers, van d'r buurmans duifjes, en van d'r eigen lieve kneutje, dat d'r als nuchter te luisteren stond in z'n kooitje op de tafel bij 't raam, en soms mallootig, zonder doel, van z'n stokje naar z'n drinkbakje sprong, telkens heèn en terug.

— Och, meneer Meries, as U d'r nou toch es wist, wat 'n poelepetanikie dat kneutje is,... dat lieve, snoezepoezige kneutje. Siet U... Hij is d'r nou nie an 't singe... siet... siet U... hij is d'r 'n beetje verkouë...

— Soo, ironiseerde op den zelfden vertroeteltoon Ko er tusschen in, — ze hep 't op 'r borstrokkepoelie... en d'r pooteloerie is d'r 'n beetje manketielepie... snappelie?

— Hou je bek, d'r wordt je niks gevraagd, snauwde z'n moeder, die niet kon hebben, dat ze den draak met haar beestenliefde staken, en dat Ko d'r vleitoon teederlijk imiteerde.

Ze barstte uit, dat ie liever z'n wijf moest gaan halen bij Graafstein, den schilder in 't huis, dat ze al d'r tijd verleuterde met 'r droomuitleggingen en 't eten weer twee uur te laat zou klaar zijn.

Maurice werd àl stiller in zich zelf, keek rond. O, hij haatte dat armelui's-hok met dat éène raam, nù schemerend in den hoek. Hij haatte dien zurigen, vunzigen walm van vervuiling. Je ròok de armoe als 'n stank van heete kastenmakerslijm die te smeulen staat op vuur. En 'n koollucht, die zoog van den overloop overal dóór. Alles vunsde hier dooréén, slaapstank, vuil, eetlucht en 't uitzweetsel van het petroleumstel. Hij kon wel braken van benauwing. Bij hem was leege kniezing, maar toch nog frischheid door z'n kraakzindelijke vrouw. Er was geen kool en toch walmde er benauwende koolstank in de woning van Ko. En dan, wat 'n droeve kerel, die piasserige Hoenders en wat 'n voortvretende ellende overal! Alleen de oude vrouw, dat was 'n zonnige heerlijkheid, dat vurige, vroolijke, optimistische mensch met haar gulle overgave en verteedering. Afstooten kon hij ook d'r zoon niet. Hij kwam hier zoo zelden. Ze hadden hem, bij z'n vrouws bevalling, voor 'n vijf maanden zooveel diensten

bewezen, zooveel wel als, — neen, meer nog dan de Graafsteins uit 't huis. Wat 'n type, die Ko, heelemaal drijvend op d'energie van z'n oude moeder, wat 'n leugenaar en lichtzinnig belover, maar wat 'n zonderling. Nooit zag ie den vent eigenlijk iets uitvoeren. Hij wist vaagjes, dat ie met kunstemakers, circuslui en kleine impressario's scharrelde, maar óók, dat Ko zou doodhongeren, mèt z'n bijgeloovige vrouw, als ie z'n goedhartige moeder niet had, die er leefde van haar pensioentje. Vrouw Hoenders had daarvan zèlf rustig kunnen bestaan, maar dat wou ze niet. Ze had twaalf gulden per week. Tusschenhands verdiende Ko d'r nu en dan wat bij, en 't ging, wel arm en kaal, maar 't ging. Ze dacht altijd aan 'r goeie man. Hij had 't eerst de litografie in 't land gebracht en zich zoo verdienstelijk gemaakt, dat z'n weduwe de helft van z'n pensioen werd verzekerd. Waar kon ze nou beter zijn dan bij haar eenigen zoon? Zorgeloos en vroolijk in de bangste uren, spottend en lollig in den zwaarsten druk, bleef hij haar vreugde en haar zonlicht. Ze schold 'm wel uit, ze keven wel over de beestjes, ze wist, dat ie loog en opsneed, dat ie iedereen de zaligheid beloofde en nooit wat deed. Maar ook, dat ie één bonk opoffering kon zijn, 'n heel goed hart had, en dat ie, met al z'n lichtzinnigheid, tóch haar en z'n vrouw welletjes verzorgde. Dat had Maurice gehoord van 'r; daarom verzette hij zich ook nu tegen z'n walg, luisterde weer in de loome dommeligheid, die de kachelhitte in 't kamerke over hem liet heenkruipen, naar de verhaaltjes van d' oude vrouw, half in slaap gesoezeld door de pufwarmte en 't raamschemeren.

— Enne, siet U, meneer Meries, dat is d'r 'n saak, die seker is, de eigenste vrouw van Ko is d'r sóó dol op beeste, net as ikke... siet U... nou... omdat se geen kindere hep... siet U... dat is d'r 'n uitgemaakte saak... Och, meneer Meries... wil U wel geloove... dat se 'r d'r eige onfetsoenlijk veur anstelt?... dat as je 'n mooi beesie nie krijge ken op straat, as dat se 't dan ...'t waar!... fierkant gapt?... ja, siet U... siet U... dat is sterk, hè? en dan kompt se stiekempies...

— Stiekumpies, zei Ko, die altijd de laatste woorden van anderen herhaalde, voor ie zelf iets antwoordde,... maar moeder, da lieg je... ik sel d'r 'n lek in me soole krijge, as 't waar is!... Hou nóu je asem in!

— Hou je bek, je moeder spreekt... en... jou wordt niks-niemendal gevraagd,... meneer Meries... dat is 'n saak die seker is... nee... nee... je houdt je mond, je blijft d'r buite... ikke zeg d'r nie van dat jìj 't doent... en... en... 'n mins van bij de tachtig... as ik... as ik... die liegt d'r nie feur s'n pelsier...

— S'n pelsier... god sal me 'n schaap gefe... dat is wat hamer, apekool! apekool amise! barste op zijn beurt Ko nijdig uit.

— Wat? wat? stotterde moeder Hoenders, voelend dat ze 'n beetje overdreven had en verzwegen, dat ze 'r schoondochter altijd sterkte in d'r diefstalletjes van beesten. En zonder haar verhaal te vervolgen, strompelde ze weer van 't bed naar d'r leuningstoel, smakkelde weer wat suikerzoete woordjes over de maffende hondekoppen.

Ko had gemorreld aan 't lampje, vlak boven de tafel, en 't met nijdige gebaren opgestoken. 't Kamertje dook weg in geligen schemer en vaal geschaduw.

— Och meneer Meries, kijk u nou es naar die oortjes, weest U maar nie bang, se doene niks... lappies sij, kompleet sij! en voelt u nou ereis wat warm, as 'n pelsie... enne voelt u nou ereis haarluu pootjes... enne siet U nou ereis s'n oogies... d'r is geen tweede beesie, met sukke oogies!... soo'n pellesie!... soo'n bakkesie!...

Ze sprak van haar stoel uit naar 't bed, zich half oprichtend en glimlachend naar de hondekoppen.

— Niks te rooke, amise! nee hè? docht ik wel, arm as de miere, rumoerde Ko. — Potdorie, as Graafstein s'n tweede doekie verkoop, die tuin en dat stadsgesicht... en as 'k van de jacht terug kom... ofermorge jaag 'k mit Beron Pallas van Rijswijck... dan gane wullie schranse!... wat 'n nakende boel... Adieu, Mignon kourage!... Wullie sijn nie jong genog om d'r uit te piepe amise!... anders sou 'k segge... ouë... late we onse matte rolle en vrage of onse liefe Heer van óns vleesch nog engeltjes make wil!... Maar we binne te oud... as je je scheert... ken d'r geen engel meer van àf! Kom kerel, koekeloer d'r nie zoo beloorig!... Suurkoolvat!... Twee stalles Carré, seg... oks, hé? Wat 'n dooie vissiesman, wat 'n sufkop bi-je soo! Sing d'r 'n deuntje, je leef d'r maar éénmaal... en d'andre maal... nou, dan la-je

lefe!... Enne fluit d'r een deuntje... ikke heb d'r in Calcutta 'n oom... die hep d'r 'n kenijn... die d'r de marseljeise fluit... nou jij? watte? en lá de wereld d'r maar kewauwe, soo!

Even blies ie uit, maar ratelde er dadelijk overheen:

— Kijk mijn d'r ens mager sijn... se segge, dat ik de tering heb... hou nou je asem in amise!... nou, ik mot tweemaal binne komme, anders siet me vrouw me nie, sóó mager! Dat zal je oferkomme, rechts omkeer in 't lampeglas!...

Maurice lachte, traag, vervelend, uit àlle lolstemming.

— Kom, dans d'r 'n kedrieletje mee... één rondetje! je hoef d'r geen pater te soene as je nie wil... je lijkt d'r ook een van de kouwe aarde!... Bi je bang, da je nie in de saligheid komp?... Wacht, daar schiet me wat in me pet... je gaat vlak achter de begaje van de pestoor de hemel in, dan kom je goed wat hamer!... dat is 'n saak die seker is... nie moe?...

Onder 't spreken begon hij al te dansen, met z'n hakken stampend op den grond. Z'n handen patste ie piasserig tegen z'n achterhoofd en kruiselings bemepte ie z'n ellebogen, alsof ie 'n tamboerijn bespeelde. Z'n pokputtige kop deinde dan in, dan uit 't lampjeslicht en z'n zware, uitgebuilde Münchhausen-neus leek apart te schateren van lichtzinnigheid en pret.

Maurice voelde zich als in 'n kermistent staan. Hij zou maar gaan. Nog wat zelf-gespot hoorde ie van Ko op diens eigen, gehavende pokkentronie. Maar toen hij daar met brutale scherts z'n moeder weer ging aanblaffen, wou Maurice niet langer hooren, holde ie, haastig groetend, naar boven.

Door de gebroken ruit van de keukendeur zag hij z'n vrouw, over emmers heengebukt, luiers uitspoelen. Haar tenger lichaam groezelde vaag in 't droef-geel vlammetjes-schijnsel van de keukenlamp die hoog hing aan den gorigen muur.

Wat triest, wat triest, voelde ie dat allemaal; van ieder gebroken en verweerd voorwerp driedubbele ellende, en in elk verlamd en verslonsd armoe-meubel, heviger de wanhoop en naarheid van z'n eigen toestand.

Ze had hem niet hooren inkomen, Louise, schròk, toen ze 'm zoo plots in 't kleine, kale keukentje zag staan.

— Dag Man ik kom dadelijk binne, kom niet hier... 't ruikt hier soo vies...

Haar zachte, zwakke stem klonk innig, maar trillend van uitputting.

— Dag kind, maar heb je dan niets voor me te doen, geen boodschap of zoo?

Ze keek rond, aarzelend en bedenkend. Haar groote, droeve oogen, grooter en smartelijker schijnend in de diepe wallen van vermoeienis, monsterde even zijn gezicht Ze zag in 't geel-schuwe licht, hoe vermoeid en down hij was. Nee, ze zou hem niets laten doen.

— Heusch niet vent, ga maar zoolang achter... Ik vind 't naar, dat er geen licht is, maar je moet je maar behelpen, wil-je? En vóór is de kachel uit... d'r waren geen kolen meer... Zacht-loom trok ie de keukendeur achter zich dicht. Hij had haar een zoen willen geven, maar daar, tusschen die spoelemmers, kòn 't niet. En ze zei alles zoo zachtzinnig met dat zwakke, fijne stemmetje. 't Was altijd zoo stil, als ze wat gezegd had. Maar die luiers stonken zoo vreeselijk zurig en vies. Op den zolder hoorde ie Dolf, Dorus en Frans, drie broers van Louise, die bij hem inwoonden, stoeien en vechten, rumoerig en bonkerend. Die beroerlingen. Dachten ze nou heelemaal niet meer om 't kind, dat op dit uur altijd even sliep.

— Hei daar, kerels! lummels, heidaar! kalm wat! schreeuwde ie dol-driftig naar de zoldertrap. Plots werd 't, na wat verschrikt geschuif, muisstil, alsof 't bonkerend lawaai door z'n stemgerucht was weggestormd. Maurice voelde de kleume kilheid in de gang om z'n beenen zuigen. Hij huiverde koortsig, naar, met influenza-achtige rillingen. O! die stank van burenkamers, één en twee hoog, en die stank van z'n eigen keuken, die Louise nu inzoog, in 'r hijgenden mond; waartusschen ze stond met 'r bleekzuchtig, afgetobd kopje, 'r droef-ernstig gezichtje, zoo mager en tenger als van ivoor. Als ie zich niet heel erg bedwong, kon ie uitsnikken van smart en beroerdigheid. Dat had ie altijd, wanneer ie haar zoo zag tobben in die vaalschemerende avondkeuken, en dat tengere, bijna teringachtig-fijn gezichtje gebukt over die walglijke spoelemmers. En dan telkens 'n droog, schurend kuchje, dat 'm den angst op z'n lijf joeg. Hij wist zelf niet wat 't was, maar als ie die kuchhoest hoorde, voelde ie zich dol-driftig worden, en dadelijk daarna kroop angst in hem

óp, angst en zachtheid, verlangen om 'r heel stil te koesteren zonder een woord verklaring. Z'n eerste drift was dolle angst, die 'n uitweg zocht, zonder dat ie 't bange gevoel begreep.

Hij was door de duistere achterkamer naar 't raam geschuifeld. De alkoofdeuren, waarachter zijn Kareltje sliep, waren dicht. Toch sloop ie als een kat zoo zacht. 't Was er kil, nattig-koud in de kamer. Maar zoo, in 't duister zag ie tenminste de verweerde rommelzooi van z'n paar manke stoelen en 'n vervuilde, kreunende krapeau niet. Hij ging zitten op 'n kraakstoel, voorzichtig, vlak voor 't raam. Diep naar beneden tastten bang z'n oogen de vage, vervloeiende dingen in 't duister, waar òpschemerde de woeste, groote tuin van de bierbrouwerij.

Voor dàt raam zat ie nu, in zijn armoetijd, zoowat iederen avond, moederziel alleen, terwijl z'n vrouw tobde over 't kind en de huishouding. Voor dàt raam verhuilde ie, wrokkend en zenuwschokkend, z'n dag-ellende, doorleefde ie weer z'n geluksroes van vroeger, z'n liefdedroomen, z'n verbijsteringen en z'n vernedering; doorleefde ie de vertrappingen, die hij ondergaan had en nog onderging op z'n bureau. En starend, half gek van knagend verdriet, zag ie vaag den grooten, woesten, donkeren avondtuin in, waar 't boomgeruisch heimvol geruchtte. Dan bedacht ie met schaamte z'n val, z'n armoe; dan vernielde hem 't denkbeeld, 't pijnbewustzijn, dat z'n liefde misschien dood was, z'n liefde verwoest door z'n passie, zijn ijdelheid, z'n blind begeeren van vroeger.

Fijne lichtjes, als goud-dwalende verhaaltjes, tinkelden op den duisteren achterkant van de groote brouwerij. Hij volgde de lichtjes, die dwaalden en stegen, tot ze te loor gingen achter stammen en bochtige hoeken, hij niets meer zien kon. Zóó, z'n handen diep in de broekzakken weggemoffeld, z'n winterjas over de beenen heengetrokken, bleef ie soms uren achtereen mijmeren voor 't raam. 't Gerucht van de jongens hoorde ie nog maar half. Dan bleef ie turen en suffen en stil schreien zonder tranen, tot z'n vrouw 'm eindelijk met haar zwakke, innige stem weglokte van den geheimvollen avondtuin, naar 't trieste, schrale voorkamertje, om wat brood en droge rijst te komen eten.

II.

Maurice Fleury was heel jong getrouwd, éven twintig. Hij had Louise Veldhuis, twee jaar ouder dan hij, met 'n vriend van hem voor 't eerst ontmoet, op een concert. Veel had hij al van haar gehoord, van haar sombere, stille, fijn-ernstige natuur, haar teederen ernst en veel vooral van haar muzikaal voelen. Na zijn eerste ontmoeting met Louise, was ie stapelgek van verrukking en aandoening. Zoo'n elegant schepseltje, zoo beslist en toch zoo lief, had ie nog nooit gezien. Zeker hij was toen nog 'n broekje, 'n groentje van negentien jaar. Maar hij bleek in alles vroegrijp, en hij had heel goed gemerkt, dien avond, dat ze op veel oudere mannen, geroutineerde vrouw-kenners, 'n even overstelpenden indruk maakte; dat zij onbewust zoo ieder fascineerde, die met 'r omging. Was ze goed, slecht, aanhalig, koket of dartel, schijn-melancholiek of somber? Hij wist 't niet, wist 't niet. Alleen zag ie, dat ze 'n goddelijk-mooi meisje was, met 'n figuur rank en slank als 'n vogel. En haar gezicht, dat klein, heel bleek en tenger was, gevat in fijn ovaal, leefde van zoo'n zwaarmoedigen ernst en voorname bekoring, dat hij 'r uren van ontroerd bleef. Den eersten avond, vlak naast Louise gezeten, voelde ie toch telkens den vriend en nog allerlei haar ontmoetende kennissen tússchen haar en hem. Ze sprak weinig, en hij in z'n broekjesachtige sloomerigheid voelde zich de handen verlamd, beschroomd, zwaar en log, verlegen en klein, alsof elk gebaar dat hij zelf deed, een karikatuur van hem wrong.

Ze was ruim 'n half hoofd grooter dan hij, waardoor ze, àls ze wat tot 'm zei, zoo fijntjes uit de hoogte op 'm kon neerkijken. Hij vond zich zelf dien avond 'n misselijken dwerg, 'n gnoom, en hij vervloekte z'n kleine, tengere gestalte. Gelukkig dat z'n kop wat was, anders leek ie heelemaal 'n mannetje-van-niks. Maar Louise had z'n angstige beschroomdheid en z'n niet-durven-bewegen dadelijk doorzien, en zacht, met innigen takt, hielp ze 'm op weg. Z'n onbeholpen plakkerig warrelen om 'r heen, bemerkte ze schijnbaar niet en ze deed hartelijk en natuurlijk, alsof ie, als een echt bal-gentleman, de voorkomendheid en oplettendheid zelve was. Dát voelde ie. Eerst maakte 'm dat nog meer verlegen, maar later zag ie 't toch als heel-fijn van helplust en meeleven.

Hun vriend sprak veel, zij tweeën heel weinig. Nu en dan beet ze fijntjes even op 'r onderlip, wat haar prachtig stond.

Twee avonden later had ie 'r met z'n gloeienden kop, overborrelend van verrukking, een opgewonden brief geschreven. Hij zei er in, hoe hij haar vond, wat ie voor heerlijkheid gevoeld had bij d'r eerste verschijning. Hij verontschuldigde zich honderdmaal om z'n vrijheid, dat alles nu maar te durven schrijven. Hij zei er in, dat ie soms niet spreken kon, erg onthutst was, maar dat ie, eenmaal aan den gang, de diepste en verborgenste schakeering van zijn levensgevoel en vereering voor haar wel kon uitzeggen. Hij had er z'n vriend van verteld, dat ie Louise schreef, zonder goed te zien, hoe verliefd deze zelf op haar was. 'n Week wachtte ie in koorts-spanning op antwoord. Toen kwam 'r eindelijk 'n klein briefje. Dàt moment! Bestond er een wereld buiten hem? Waren er menschen, die ademden als hij? die zagen, voelden, hoorden, leefden? Hij geloofde 't niet! Hìj was 't leven, de wereld en zìj... zìj... Louise! Daar buiten was er niets! Alleen de lucht, de wolken, de avondsterren, de zon, en de boomen! Dàt moment! 't Was al 'n uitregening van bloemen boven z'n hoofd. Ze had 'm geantwoord, heel vriendelijk, kort en niet uit de hoogte, negeerend fijntjes z'n extase en liefde-gloeiing. Ze schreef 'm, dat ie maar eens aan huis moest komen, nu hij toch ook haar broer Frans kende; dat d'r zwakke moeder wel eens kennis met hem wilde maken, en dat ze 'm dan wel van zelf ontmoeten zou. O! 't waren zoo op 't oog doodgewone, vriendelijke zinnetjes, maar Maurice voelde er iets begoochelends in, iets bedwelmends. Elk woordje zag ie dansen en springen voor z'n bevende oogen, en elk woordje hoorde ie fijn doorklankt van een zacht roepgeluidje: kom, kom, ik wil je zien! Dat briefje, dat eerste, kleine briefje was hem 'n zaligheid, waarzònder ie nooit meer zou zijn, als 'n flakkering van 'n hoogrooden geluksbrand voor z'n geschroeide oogen.

Hij was aangekomen en ze hadden elkaar dikwijls ontmoet. In die ontmoeting, naast de kamer van haar zieke moeder, leerde Louise zien, dat Maurice's extase geen leege opwinding was, maar dat ie haar begeerde in de volle, breede verrukking van 'n jonge, zelfbewuste, hevige liefde. Ze waren dan alleen, op die kamer, en heel haar ernst en zwaarmoedigheid

verzonk in z'n brandende passie en gevoelsuitstorting. Ze was veel stiller, zwijgender, minder hevig dan hij, maar haar zielevuur gloeide diep naar binnen. Ze wondde en schroeide zichzèlf meer. Ze bezag hem als 'n kind nog, maar soms van 'n doorrijptheid, die haar verstomde. Ze begreep 'n mensch met ziel te hebben ontmoet, met groot leven, al ging alles nog woest en met stormvlagen uit hem; al koortste en ziedde 't in die ziel, waarin alles overliep, aan allen kant.

Maurice's karakter was woest, kinderlijk, maar van 'n innige, diepe idealiteit. Z'n jong, nog ongevormd lyrisme, z'n onbewust dichterschap en z'n ontembaar scheppingsbegeeren greep eerst naar de vrouw, de liefde-vrouw; nog niet naar breed leven, maar zocht in hartsdrang allèèn liefde, verrukking in d'oogen van een meisje, dat ook hèm begeerde. 't Kon 'm niet schelen, of de menschen 'm voor 'n broekje hielden, en of ie sympathiek was of niet. Hij wou absoluut niet behagen. Hij wou alleen zichzelf zijn, de gelukken van z'n mooi uitzingen, en de smarten van wat ie zag lijden en in zich zèlf leed, uitschreien. Als mensch kwam ie pas, voelde ie zich niets bijzonders. En ook haatte ie al jong elke vlucht van valsche levensverheerlijking; haatte ie elke verheffing van daden-reinheid van één individu boven het zwaar-tragische en bloedende menschenbestaan uit.

Hij was 'n kunstenaar, met 'n ziel ópen voor alles; in staat tot dolzinnige, innig dwaze streken, als ie geprikkeld was, maar even vurig, geweldig met zwaar gebaar van zelfbewustzijn, overzwaaiend grandioze levensvoelingen, als z'n ziel geschokt werd, doorschreid en doorstormd van emotie. Hij was jong, jong, heel jong, in z'n zonnejaren; dat wist ie zelf, maar hij wist ook, dat de groote mengeling van idealistisch- en werkelijkheids-zien in hem van de meest hevige diepte en innigste zuiverheid leefde. Heel jong was ie begonnen te schrijven en zonder te beseffen, of daaruit ooit iets groots zou groeien, wist hij toch wel, dat ie 't met dráng deed, wist hij, dat ie lief kon, neen, mòest hebben. De vrouw was hem iets heiligs, droom-van-schoon, waarmee ie regelrecht 't azuur inging. Geen demonisch-aanstellerig cynisme van Nietzschiaansche studentvrienden, noch pafferig eigenwijs-praatsel van gebroken naturen en geroutineerde blasé-kerels, afgeleefd, verschunnigd en doorlekt van levens-

vuil, kon 'm van die vrouwvereering afbrengen. Zag ie dan den zinnedrang niet onder 't liefdesgekweel? O, sterk, machtig-stuwend als een bloedstroom door 't levende, ademende, trillende mensch-lijf, maar daarin alleen voelde hij toch nooit die duizelend-heerlijke uitzinnigheid; een liefdesgevoel, dat hem de avondlaantjes van goud-laat-licht doorgloried, liet aanbidden als wonderen; een verrukking, die hem 't breede natuurleven liet drenken in een gevoel van weedom en zaligheid, zooals hij daarzonder nooit gekend had.

Dat gevoel was al heel jong over hem uitgestort, als 'n glans van zonnevuur tusschen wolkbanken.

Hij wist 't niet, hoe 't in 'm gekomen was. 't Leefde alleen in 'm, vreemd, woest, ontembaar, suggestief. 't Gaf 'm gouden nachtvisioenen en trok 'm naar de diepste diepte van overpeinzing en verbazing.

Voor zich zelf had ie, tusschen z'n kantoorwerk, altijd veel gestudeerd, had ie veel doorleefd en geleden. Z'n verbeelding in z'n jeugd-eenzaamheid, was naar allen kant uitgezworven, gaf z'n leven en gepeinzen een rijkdom van innerlijke verrukkingen, waarzonder ie niet meer leven kòn. Door 't grootste, 't ontzaglijkste, werd ie altijd dadelijk meegesleurd, dat 't sidderingen en beroeringen bracht in z'n ziel die 'm deden òpstaren in hemelsch ontzag, naar 't leven, als 'n brahmaan naar z'n Vishnoe.

Een leven zonder iets groots te willen of te kunnen, leek 'm 'n miserabele leegte, een vernietigende walg. Want ook hij moest dat grootsche grijpen, dat grootsche doen, al spartelde 't nu nog om 'n uitweg in hem.

Dat grootsch levensvisioen zag ie 't zuiverst voor zich opdoemen, als hij de vrouw ontmoette, die iets had, iets heel fijns van zinnebekoring wél, maar toch vooral iets zacht-prachtigs en gevoeligs, die hem wel gaf 'n zoeten zinnedrang, een duizel, 'n schok van verrukking om lichaamsmooi; met wie hij zóó, van uit geestelijk kontakt, bòven de hoofden van andere menschen dadelijk een samensmelting van zinnegeluk en aanraking met oogen en begeeren kreeg, terwijl 'n konversatie gewoon gaande was; — maar die, buiten dien oranjebrand van zuiveren wellust, tegenover 't verdere leven stond als hij zelf. 't Moest zijn 'n vrouw, die als hij, 't wolkenspel volgde met stille ontroering; die

de groote droom-tragedie in de luchtwerkingen bestaande, een vrouw, die de zomeravonden niet zachteloos doorwandelde, niet zonder dien heimvollen huiver te voelen van 't nachtzwijgende en groot-stille natuurleven. Zij moest voelen als hij, de zachte kleuren der late tinten, 't ruischleven van boomen, en hooren den jubelklank van 't vogelenlied. Zij moest doorleven als hij, 't kleurgetoover van de zonnedagen op daken en straten, op weien en zeespiegels. En ze moest meespieden met hem naar den geheimsten levensdrang der menschen. Die vrouw, ze zou z'n ontleden, z'n felle bestudeering van ziel en passies, met hem moeten volgen, op den voet. Moest hij haar zeggen, dat hij eens de ridderromantiek, de groote, rustelooze rooftochten, en de vrouwaanbidding in gouden zwijmel had doorleefd? En dat nu nòg, overal waar ie 'n ruïne zag, een visioen van dat stoute, koene, sterke en gevaarlijke machtsleven weer voor 'm òpgloeide als 'n bloeiend geluk?

Híj wou haar zeggen, dat ie 't leven zag, dàn als een verre, goudroode avondlucht over een immense stratenstad, als een schemer en diepe geheimenis van ver, kleurig-wisselend gebeuren; soms als 'n verweerde ruïne, in z'n zinrijken stiltemoed, symbool van vernietiging, — dàn weer als 'n abattoir, waar 't hakmes hamerde, de menschendriften bloed verspatten, alle oorden uit. Hij wou haar zeggen dat ie de witte vlinder van zijn droomen en zoet ijlen, zwaardronken van bloedstank, zag fladderen tusschen rood van rauw vleesch en verdwaald van bloemen-akker naar dreunende slachterij. Nee, nee, vooral moest hij geen vrouw, die met burgermans-theorietjes verheffing van zieleleven wou. Die verheffing was 'm 'n walg. Hij begreep niet, wat verheffing moest zijn. Hij voelde zich verheven, als ie de laagste drijfveeren van schunnige wellustdieren, van geldschrapers en roofschepsels tot in de fijnste vezels doorschouwde en blootlei, een spin-fijn geweven net van leven. Als ie diep doordrong in 't karakter van veinzerij en valschheid, van sluw zinnesluipen en innerlijke vervoozing. Dàn was ie verheven, zoo verheven als de hoogste idealist. Hij voelde zich verheven in z'n liefdes-verrukking, die de demonische bedwelming van zìjn natuur, zìjn mooiheidsverlangen was. Dàt vond hij nu 't heerlijkste, 't verhevenste op aarde: 'n vrouw liefhebben, en in die liefdessfeer je

groote, allergrootste werk doen. Er was 'n sterke idealiteit in hem, maar niet 'n idealisme dat persoonlijke verhevenheid zocht. Een schimper op en verminker van idealen, een in de modder sleurder van wat de menschen fatsoen en eerbaarheid noemden, stond bij hem als levensschepsel geen streepje ònder allerlei zedelijke hoogvliegers. Hij wou beelden 't bloeden der hartstochten in alle menschelijke levenssferen en alle veroordeelingen van bestaansvormen zèlf verdoemen.

En zou ie liefhebben en ontmoeten de vrouw, die 'm zóó begreep, in wie hij het zalige leven van z'n eigen ziel zag overvloeien, diep in haar leven, dan zou ie zich geven met z'n innigste begeeren, zou hij z'n vriendschap, z'n goedheid en z'n eerbied steeds onbaatzuchtiger en zuiverder zien worden.

Als hij die vrouw ontmoette, vrouw, die ook hem heelemaal in zich opnam, dan zou ie zoo z'n idealiteit heffen op 'n plan van onbewogenheid; zou ie *niets* verdoemen, niets meer haten, zou ie de vreeselijkste levensgedrochten door den zachten handstreel van z'n alles-meevoelend besef betasten.

Voor hem zouden er geen slechte, vervalschte menschen meer zijn, hij zou ze allen goed of allen slecht vinden, door ragfijn de drijfveeren van 't goede of van 't slechte te ontvezelen.

Maurice's droomleven gloeide tóen al 't hevigste vuur van minnepassie af. Al z'n begeeren, z'n snakken, ging uit naar de ontmoeting met een vrouw, in wier oogen hij z'n gouden droomen zag spiegelen, gloedrood omschenen, en varen door 't azuur van haar innerlijk verlangen-licht. In wier figuur hij z'n eigen verrukkingen zag gaan als lèvende hartstochten en in wier heele wezen trilden 't allerdiepst-ontroerde en 't hevig-aangedane voor de levens-schoonheid; wier handjes biddend vouwden, wier ziel snakte naar die groote ontroeringen. Hij moest een vrouw ontmoeten, die hem dadelijk teruggaf de verrukkingen en stille peinzingen van z'n jeugdbestaan. Ze moest 'n stemmetje verklanken, zèlf 'n minnelied, waar de vurige lust van 'n troubadour doorheen brandde als 'n getemperde verheerlijking van 't minneleven.

Die liefdesstem, die vurige pracht van zinnebedwelming had ie al heel jong met z'n Shakespeare doorleefd, die hem alles zei van dat mingenot. Zóó, in díe toov'ring van zomernachtdroomen, in die zilverende sfeer van nachtgeheimenis, met àl 't leed en den weemoed van 't wereldleven er doorheen geweven, wou ie

minnen, wou ie de vrouw van z'n droomen tot zich zien zweven. Hij zou met haar gaan, en luisteren in sidder van genot naar de zachte snaartokkeling en de bevende stem van z'n gloeduithuiverende minnezangers. 't Zou de lichte stap van een dansliedje zijn; of de wijkende en smeltende weemoed van een serena; of 'n zang-van droefnis, of de blijde naiveteit van een pastoretta, en overal zou meegalmen 't rythmus van 't minnelied, al vuriger en dieper, al snikkender en dringender. Hij wou er Shakespeare's lust- en liefde-waanzin in hooren, dien tijd, dien god'lijken tijd van verrukking en zachten zwijmel, van heröiek en moordende vernieling; en alles in den grooten, uitlaaienden kleurgloed van 'n woeste, overstelpende, toch werkelijke romantiek.

Maurice bleef droomen, verlangen naar z'n lief meisje. Hij voelde heilig, dat ze er eens zou zijn, in éêns voor 'm staan. Dat zou ie gewaarworden met 'n schok, met 'n smak naar dien tijd terug, toen hij 't eerst *Venus en Adonis* had gelezen en alles van 't heerlijk-hachelijke ridderleven. Dat zou hij voelen in een òpleving weer van z'n wilde, heimvolle droom-pantheïsme. Hij zou weer luisteren naar 't natuurgeruisch, en hij zou die geheimzinnige zomernachten weer ingaan en hij zou weer waden in die wondersfeer van nachtblauw en van vreemd sterrevuur.

Maar meer eischte ie nog. Ze moest een breed-uitspannenden geest hebben, klaar tot denken en groot verbeelden, maar vooral 'n ziel, teeder en ontroerd als de stem van z'n schoonste minnezangers.

Hoe sterk had hij zich toen gevoeld in dat individualistisch liefde-begeeren, dat schoonheidsverlangen. Wat ie wou ondergaan tòen, was alleen ontroering, machtig en subliem en z'n ziel doorstormend van passie. Hij begreep vaag zijn natuur, zonder nog goed te weten, dat ie in diepste wezen wou een opperste mengeling van idealiteit en realiteit. Toen nog wou ie 't leven in de eenzaamheid naar zich toe trekken, alles ondergaan wèl van het groote bestaan, maar 't verwerken in diepste afzondering, in kloosterstil bepeinzen, of in bijzijn van haar, dè vrouw, die eens komen moest. Telkens keerde ie in tot zich zelf, befluisterde met z'n ziel z'n ongeduld en z'n wachten. Ze kwam niet, nog niet, en al gloeiender schroeide 't binnenin hem, eischte hij meer. Ze moest, dacht hij,

schreien als hij, om een straatorgel, dat 'n gedempte melodie verweent in een regentrieste, donk're armoebuurt.

Dat wou ie en nog duizendmaal meer. Niet alleen moest hij haar blonde vleesch zien beven onder zijn minnaars-adem, maar haar woord moest zijn heele menschenvisie bezielen. 't Schuim van z'n hartstocht moest rillen in 't licht, en al wat er voor teeders uit 't diepste van z'n ziel kon òptrillen moest gaan tot haar, tot háár, in één hemelsche overgave, een zoete vervloeiing van samenzijn. Elke bloemgeur moest haár adem vangen, en iedere kleur moest éérst schitteren, dán sterven in haar oogendroom. 't Kon 'm niet schelen of ze schelden zouden, dat ie alleen zich-zelve en zijn eigen begeeren zocht, dat ie romantiker was, of dat de zelfverheerlijking als 'n ziekte van den vereenzaamden geest hem te doorkankeren begon. Want dàt voelde ie als 'n leugen, 'n felle leugen. Hij aanbad de vrouwelijke teerheid, haar pracht en aanzijn, en de vurige sproken, die 't leven hem vóórtooverden, waren zóó tot in de diepste verrukking echt, dat hij alle verwijt van zelfverblinding afsloeg. Hij beminde z'n passies, onpersoonlijk, als 'n blauwen zomeravondhemel, met wolkpaleizen volgebouwd, en waarachter een brandend luchtlandschap vervloeide.

Niet veel begreep ie van z'n diepe neerslachtigheid, zoo dádelijk uitstroomend na een wilde en woeste gemoedsver-verrukking, wanneer z'n gedachten hadden rondgezworven rond de komende ontmoeting met haar. Soms kreeg ie door de kleinste gebeurtenis een heftigen schok in dat geluksgedroom. Dan dacht ie 't van zich af te moeten smakken. 't Was 'n wilde, tartende begoocheling. Heel z'n buitensporige natuur, met de inwendige vulkaan-brandingen en de angstige, schuchtere teederheid moest ie vernuchteren, verstillen in sterken realiteitszin. Al de zoele zangstemmen in z'n doorstormd binnenste, die 'm lokten naar 'n bleekstil oversneeuwd woud van peinzen en verrukken, moesten gesmoord. 't Leek niets dan ziekelijkheid en 't verschrikkelijkste ervan was, dat ie rondslingerde met z'n passies en z'n dwalingen door 'n wereld van spot en nuchterheid.

Dan volgden er maanden, dat ie zich zelf klein hamerde, dat ie 't hysterie en weeheid, hol-zwetserig nagesuf noemde, verpesting van slecht-doorwerkte lektuur. Dan lolde ie zelf

met z'n romantieke apekool en doofde ie iederen passievlam, dat z'n hart zwart duisterde, en z'n gedachten in wanhoop ronddwaalden. Hij haatte, vervloekte zich zelf. Hij vond zich klein, nietig, en van laffen zoetigheidsdrang. Hij wou 'n kèrel, 'n sterke, ruwe, hevige kerel worden en niets anders, niets, niets anders. Al dat zoete gevrij in gedachten was vuns en voos. Dat vonkend geknetter in hem moest dood, dood. Z'n oogen moesten klaar 't licht om 'm heen terugkaatsen, niet opvangen en tot fijne mist vernevelen.

Maar na maanden van zelftucht begon z'n wrevel te ontkorsten en begon 't weer in 'm, nog veel heviger en dringender te snikken. Dan zag ie weer fel, duidelijk, dien zoeten Maria-dienst van kruisridders tegen 't schitter-fond van z'n verbeelden. Nou had ie zichzelf gekastijd, gerost, gestriemd en gloeiender, feller dan ooit brandde z'n heimvol verlangen naar de vrouwliefde óp.

Neen, nou zag ie de kiem van dien hartstocht duidelijk. 't Was altijd geweest, een allerdiepst ingegroeide behoefte, een idealiseering en toch weer 'n demonische realiseering van 't leven in zijn natuur, ingegroeid met alles, wat er in hem stormde en weende en jubelde van ontroering. Niets, niemand zou hem meer van dàt verlangen afbrengen, geen hoon, geen schimp, noch zelfspot. — Shakespearsche Romeo-en-Julia-teederheid was geen klankendroom alléén, geen begoochelend zang-gedein van sentimentaliteit. Die vrouwverrukking bracht avondzonne-goud in z'n ziel. Als hij haar zag en ze zou die teederheid in d'r fijne gebaren meedragen, dién drang, en haar stem zou zóó zoet van klankval zijn te midden van andere menschen, dat ie opkeek en zocht als naar een luidend klokje in avondtuin — dan zou hij haar móeten liefhebben. En herkennen zou hij dat meisje onder allen. Als hij haar zag, zou ze sidderen van stomme ontroering en hij zou voor haar staan, bevend als voor een kerkaltaar. Onder haar oogenschijn en haar gebaren, onder haar huivering en bescherming zou hij leven. — Zoo als een leeggeworpen net met roodgloeiende vlinders, dwars door zonnegolven, over groene weien, een krans van zomerkleuren flonkert, lijk een wemel van vliegende bloempjes, al wijder uit, wijder uit verfladderend, zoo zwirrelden z'n droomen op de lichtgolf van

z'n geluksverbeelden, al verder de lucht en de wolken in.

Jaren waren voorbijgegaan en veel mooie meisjes had ie ontmoet en gesproken, met allen gedarteld en gestoeid. Maar nooit was met hem gebeurd, wat ie verwachtte. Nooit, bij zoo'n ontmoeting werd ie teruggeworpen met z'n herinneren naar 't verrukkings-verleden, naar z'n droomjeugd, toen ie opging in de ridder-romantiek, in het woest-heroïsche en 't avontuurlijke, met diep in zich, het bewustzijn van die leefpoëzie. Hij wou zelf een gezang zijn, een brok dichtend leven. Zoo'n schok had ie verwacht, als ie met een of meer van die meisjes in zomeravondmist langs d'Amsteloever wandelde. Dan beluisterde hij den fijnsten en gedemptsten klank van haar lachende of fluisterende stemmen, bekeek ie ieder gebaartje van hoofd en handen, bekeek ie ieder trekje van mond en oogen, verlangend dat 't nu plots over 'm zou uitstorten, dat dichtende wonder van liefhebben en zalig-zijn. Het schokgevoel dat ie had gekregen bij z'n inlevende lektuur, over den zang der reizende minnaars, bleef weg, en z'n begeeren hunkerde, z'n stem heeschte van dorstig verlangen. — Hij hoorde niets dan 't kuischelijke gekir van bakvischjes-verliefderigheid, waaronder bedekt al brandden zinnelust en fijne zwijmeltjes. Die zoetige vrijagetjes sloegen 'm plat, hem en z'n denken. Van de Burgerschool, op z'n achttiende, teruggetrokken en dwaas-ernstig voor z'n jaren, was ie in den boekhandel aangeland. Hij moest veel werken en hij gloeide van genot, dat al wat verscheen dadelijk in z'n gretige handen viel. Maar lezen mocht ie nooit wat! Toch voelde ie 't als 'n troost, zoo veel in aanraking te komen met allerlei menschen, vooral vrouwen. Wat zag ie al niet den winkel indwarrelen! En hij wachtte, wachtte, stil, met gesmoord verlangen, op z'n ontmoeting met hèt meisje. Maar alles ging langs hem. Hij was klein, tenger. Z'n fijn gezicht leek zelf van 'n meisje met kort haar. En toch, in ééns soms, als ie keek en sprak, met gloed, week 't vrouwelijke in z'n trekken, stramde er kracht en passie doorheen. — Maar dáár negeerden hem de bezoekers. Moest ie nu en dan een dame te woord staan, en was ze mooi, dan werd ie onhandig, schutterig, hoorde niet goed wat ze zei, en bestaarde hij haar oogen, tot ie inéén tot herinnering kwam, en zich uitsloofde in voorkomende hulpvaardigheid. Zag ie dan lachjes van min-

achting schamperen op de lieve gezichten om z'n broekjesgedoe, z'n jongens-groenheid, dan werd ie kort af, korrekt, voelde ie zich daarna dood-ongelukkig. Kalverenliefde, jeugdpassie en flauwe kul! Maar niemand, die besefte, hoe allerdiepst 't in 'm leefde en doorwortelde, hoe 't z'n ziel ombloesemde en z'n geest aangloeide.

Weer zag ie 't romantische zijner verbeeldingen langzamerhand van z'n innigste aandacht afzwerven en koel vernuchteren. Tot ie ook z'n betrekking begon te haten. — Steeds stroomden er nieuwe boeken in, die hij dolgraag lezen wou; maar niet een ervan kon ie bemachtigen. Hij moest voort, voort, zonder omkijken, boeken-facturen schrijven, etaleeren. Op de Burgerschool had ie z'n dollen leeshartstocht kunnen uitwoeden, greep ie links en rechts, overal waar wat te pakken viel. Nou werd 't 'n kwelling, zàg ie alles en moest toch van ieder werk afblijven. Daarom schreef ie maar zelf weer, 's nachts tot twee, drie uur, op z'n gezellig werkhokje thuis. — Door den plotselingen dood van z'n vader was er een verandering in z'n toestand ontstaan. — 'n Erfenisje van tienduizend gulden mocht ie deelen met z'n broer Arnold. Met z'n moeder en voogd overlegde ie, dat ie nou zelf 'n zaak moest gaan beginnen. Dan was ie uit die hatelijke slaafschheid van bediende-zijn verlost en z'n verdiensten werden grooter. Z'n moeder zou er zelf, als de zaak goed ging, ook 'n gedeelte van 't geldje, waarvan ze nu bestond, bijstorten. Ze wisten wel, dat ie met al z'n vurigheid en droomrige speelschheid toch ook 'n heel goed zakenman kon zijn en Maurice suggereerde zichzelf, dat ie 't er best zou afbrengen. Hij was fiks en niet treuzelig, kloek en scherpzinnig, en vooral, hij had ervaring.

Op 'n mooien, maar duren stand was hij begonnen.

Alles werd al dadelijk veel te weelderig ingericht, maar hij idealiseerde erop los, begoochelde z'n onwetende moeder en z'n sulligen voogd met vurig gepraat, en ze geloofden hem, niets afwetend van boekenzaken. Zijn debiet zou heel groot wezen. Hij had veel kennissen in Amsterdam. Hij zou zich specialiseeren op 't moderne boek en alles moest van huis-uit degelijk en niet bekrompen aangepakt worden. Al dadelijk kwam er geld te kort, dat met veel over en weer gepraat z'n moeder bijstortte.

In zaken scherpziend voor korten tijd, ging Maurice de

boel al gauw de keel uithangen, toen ie zag, hoe vreeslijk hij gebonden werd aan den nietigsten arbeid van boekhouding, administratie, faktuur-schrijven, onderhandeling met uitgevers-vertegenwoordigers, katalogiseeren en zoo meer. Hij had zich eerst voorgesteld 'n bediende te kunnen nemen, zoodat ie zelf weer veel lezen, studeeren en schrijven kon. Want dàt was z'n groote, geweldige passie gebleven. Z'n vader had zich met hand en tand verzet tegen z'n studie, omdat dat te lang zou duren en de man 't niet wist uit te zingen. Dat had 'm rampzalig gemaakt. En nu was z'n voornemen geweest, ònder den handel z'n studie in de literatuur weer door te zetten. 't Bleek, dat hij absoluut geen bediende kon aanstellen, die 't zware en toch nietige, luttele deel van den arbeid zou doen. Hij kreeg wel klantjes, maar ook veel wanbetalers, studenten en kredietvragers. Z'n vak eischte doorgaande, blijvende nuchterheid en strakke aandacht. En die aandacht wou hij alleen geven aan wat 't mooist zong in z'n kunstenaarsziel. Hij werd er dol, woest en prikkelbaar onder. Z'n temperament was machtig, z'n geest zwervend en van duizelende fantasie, en z'n ziel vurig, wild en vol van trillend verlangen naar 't mooie. In zijn zaak kòn hij geen beleefdheids-lachjes vergrinneken naar klantjes, die wat degelijks gekocht hadden en hij kon geen praatjes over weer en fatsoen aanlengen met schijnlieve zedelijkheid-speeches. Kwamen er klanten, die hem z'n meening vroegen over 'n modern boek, dan diskusseerde hij, onafhankelijk, scherp, genadeloos, wanneer hij in hun antwoorden dom vooroordeel of stomme spotzucht voelde. Dat gaf botsing en nooit zag ie ze weer in z'n winkel terug. Hij voelde dan zelfverwijt, nam zich voor geen enkel woord meer van z'n innigst denken met hen te wisselen. Den volgenden dag was 't weer precies zoo! Met de week ging ie achteruit. Hij werd baloorig, stil en melancholiek. — Toen juist, op dien koncertavond, had hij Louise Veldhuis ontmoet.

Daar voelde hij den schok, die 'm sidderen deed, beven tot in iederen vezel van zijn lichaam. Hij voelde zich stom, alsof hem z'n tong, de keel was uitgerukt. Daar geurde nu z'n jeugd inéèns naar hem toe, zag ie roode pioenen uit tuintjes in z'n straat plots weer voor z'n oogen schemeren en 't bleef geuren rondom hem, of ie over 'n zomerochtend-wei liep en langs boekweit-akkers ademde.

God, god, die zaligheid, daar was ze nu tóch over 'm uitgestort. Louise, Louise! Er blakerde koorts in z'n handen. Hij voelde zich verhit, alsof ie tegen 'n gloeikachel opstond. Daar had ie, nu ineens, z'n bedwelmings-sensatie. Wat kwam er al niet aan geluksleven in z'n uitzwervende verbeelding terug. Daar zag ie weer z'n prairie-velden, hoorde ie Atala en René in fluisterende keuveling samen. Daar zag ie weer z'n riddertijd en hoorde ie de verre weemoeds-muziek van den mid-summer-night-dream. Daar zag ie weer z'n teedre en galante vrijagetjes als jongetje van tien jaar, z'n hoffelijke oplettendheidjes en 't duizelend geluk als er iets lieflijks van die kleine, precieuze schoolnufjes tot 'm kwam. O! 't was 'n getoover om 'm heen van allerlei wonder-fijne dingen, alsof ie door kleine toestelletjes, zonnige vergezichtjes zag, uit z'n verleden, tuinhoekjes en slingerweggetjes en laantjes, waar hij uren van geluk, van speelgenot en van verrukking had doorleefd.

Dat was het meisje nu, het wondre schepseltje, waarop ie gewacht had, dat 'm stom maakte van ontroering. Sprak ze wel? Zei ze wat? God, 't was om uit te snikken geweest, om iemand bij z'n lurven te pakken, om te dansen als 'n krankzinnige. Maar hij bleef roerloos naast 'r, alsof er niets oproerigs in hem gebeurde.

Louise Veldhuis, hij had haar gezien, gesproken, de hand gedrukt. Hij had 'n heelen avond aan haar zij, muziek gehoord, melodie en toonzang, die 'm verbrijzelde, weer opbouwde, dan weer sleepte naar oorden van woeste verrukking en roode zwelgerij, of verteederde in zalig gepeins. Hij had muziek gehoord, die hem zichzelf zoo machtig deed voelen, dat ie zich tot alles in staat achtte. Hij wou opstaan en tusschen den grooten ontzag-vollen, luisterenden menschengroep in de zaal, z'n weenende geluksontroeringen uitsnikken. Hij wou tasten naar z'n visioenen; hij wou alles, alles bovenmenschelijk mooi en heroisch. Die verbijsterende muziek vergloeide en koloriseerde een àl-wijkend tooverland voor z'n oogen. — Er waren momenten, dat hij voelde majestueus te kunnen heerschen over millioenen, maar niet wou; dat ie alle gedrukten zou opheffen, alle woestelingen en schurken 't leed, dat ze de wereld gedaan hadden, zou vergeven. — Hij schreide, rustig, geweldig, in de zoete stilte van zijn binnenste. 't Was 'n

wonderwerking in hem, alsof ie 'n vreemd gif had ingeslurpt, dat hem nu de dingen woest, demonisch-vergroot, vér en vol lichtgeflits en gegloei voor d'oogen tooverde. — Maar toch, hij zei geen stom woord. Want de stilte in hem groeide. Hij keek maar, keek maar, naar dat prachtige meisje; langs 't profiel met 'r subtiel, aangescherpt neusje en 'r donkerbruin haar. Ze leek zóó op Marie Bashkirtsheff, ze had iets Slavisch, iets Boheemsch, en de losse kraag van 'r mantel lei zoo fijn-rustig en zoo lief om 'r blanke halsvel. — Er trilde daar 'n huiver van fijne kieschheid. En de muziek wonderde door! De zaal leek nu 'n amfioenkit, met verdwaasd-zwelgende menschen in lichtende mist, waardoor hèen weeke schittering van avondkleurige toiletten, mantels en japonnen. Opium snoof ie, slurpte ie, dampte ie in. — En de visioen-bedwelming verdofte z'n hersens. Soms ging er iets als 'n tochtgolf over z'n handen en z'n gezicht, of ie 'n avondtuinkoeling voelde. Hij, ellendig klein en nietig was ie naast dat heerlijke, vogelranke, lange meisje. — Hij voelde, dat ie moest opstaan, dat z'n stem door de zaal zou golven als zingende akkoorden uit orgelmond; hij moest zeggen, hoe grootsch ie 't leven voelde, hoe 't in 'm jubelde... Maar hij deed niets, niets. Geen vin verroerde ie. Hij bleef kleintjes en onbeduidend en in een sarrend-weeken schroom naast er zitten, schuw op z'n stoel, in z'n gedachten tastend 't zuivergelijnde profiel, 't fijn gespitste neusje en de heerlijke haargolving.

Toen kwam 'n fragment uit Tristan en Isolde! — Nu rilde er kou in z'n gloei-hersens. In genotshuivering sloop de klankenzang op 'm áán. Al de zangstemmen der geweldige instrumenten verklonken in z'n zingende ziel.

't Was nu 'n zwijmel van hoogste melodie-uitstorting, waarin hij heelemaal verzonk. Hij voelde zich in 'n doodvriezende verdooving. 't Was 'm, alsof ie zág buiten z'n hoofd, en róok buiten z'n neus, alsof ie hóorde buiten z'n lichaam. 't Was 'n sensatie van zoo hevige geluksdiepte, dat ze'm hadden kunnen trappen, zonder dat ie 't gevoeld zou hebben. Was ie krankzinnig, overspannend, ijlend! Stond ie daar niet in 't zenith van alle dingen, en was ie niet heelemaal onlichamelijk, en van 'n goddelijk ragweefsel zijn en haar gezicht, zijn en haar handen? Waar bleven de menschen om hen? Mist, mist, gloeiende hitte, en instrumentenzang, die

weende en snikte, uitbarstte en gloeiende melodieën verstortte over z'n bevende lijf. — Eindelijk snikte 't ook in 'm uit, schroeide en klamde de koorts door z'n poriën. 't Kòn zoo niet langer blijven. 't Schreide en bloedde inwendig zoo in hem. Hij zou wegzinken. Hij moest eruit, eruit. Hij moest donderend gerucht uitstorten met z'n stem, of klagen en fluisteren. Want hoorde ieder in deze tragische uitsnikking, dien doodenzang van Isolde niet, 't demonische geschrei van de stervende ziel? Zag niet iéder de passie als 'n weerlicht door de zaal flitsen en omgloeien d'aangezichten van al de van schrik en ontsteltenis huiverenden? Hij luisterde niet naar 't hemelsch-wiegelend gevlei van de kwijnend-teere vioolstemmen en Louise hoorde ie zacht zuchten. Kwam dan 'n aanzwelling van alle instrument-zielen tegelijk, stemmen van ongeluksvoorspelling en geheimdiepe huivering, van zware droefnisklanken en van godsmart, dan verdofte daar weer om 'm die vreeslijke mist, waardoorheen de liefde-waanzin van Tristan zich dood zong; — een schreitragedie, die zoo uitscheurend-droef alle luisterenden omsidderde, dat de menschengroep één ontzettend wezen werd. Twee zielen, die elkaar gingen verliezen, na eerst nog den demonischen genotsduivel in zich te hebben laten uitrazen als één helschen driften-cycloon.

Niets hoorde hij meer. Eindelijk de rouw-roffels in doffe smart, al verder wèg, al verder.

Láng daarna, meende ie, zag ie Louise weer naast zich. Haar mantelkraagje lei stil, maar er huiverde iets onzeggelijks droefs om 'r mond. Ze weende als hij, stil binnen in, en uiterlijk leek alles gewoon en rustig.

Maar nu wist Maurice dat hij haar toch al heel, heel lang kende!

'tWas gedaan. Ze stonden op, de menschen, en Maurice begreep zich zelf niet. 't Klonk als een spotseltje, toen ie afscheid nam en beleefd zei: dag juffrouw Veldhuis, en terughoorde: dag meneer Fleury.

Waar en wanneer was ie dan toch zoo heelemaal intiem met haar geweest? In welken tijd? Hij kende haar toch zoo goed, meende ie, en hij wist, wat ze verlangde en voelde. Nou gingen ze gewoontjes van elkaar weg, bracht de huisvriend 't heerlijke meisje naar haar woning.

'n Avond dàarna was de bedwelming weer over 'm losgebroken en had hij Louise geschreven. Wat hij gevoeld had onder de Tristan en Isolde-tragiek, en hoe hij toen, op dat koncert, één ademend schepsel met haar geweest was. Zij had geantwoord; ze waren bij elkaar gekomen en ze hadden elkaar begrepen en herkend.

Na die heele eerste bedwelming, dien allergoddelijksten roes naast 'r zij, was er in hem een leven gewekt van niet wijkende verrukking. 't Scheen hel-goud binnen in z'n ziel, en 't was, alsof overal waar ie liep, hij stapte in zonnigheid, en of alles om 'm heen gloed afschijnselde. Hij voelde zich lichamelijk ook veel sterker; herkulische krachtstroom tintelde weer door z'n handen. Z'n heele jeugd lei weer vóór hem; de wonderdiepe sensatie-tijd van vreemd-geluk en van eigen eenzame verrukking, alsof ie weer staarde naar die bevende, al groeiend-schitterende tooverpoort van peinzen, waardoor heen tòen alles tot 'm kwam.

Precies zoo brandde 't leven in z'n ziel weer òp, als ie even voor 't haardje van z'n moeders huiskamertje zat en in 't vuur tuurde, in geknetter en gerikketik weer sprookjes hoorde en 't stoomende keteltje er op, weer zong wonderlijk-fijne wijsjes. — 't Was weer zoo vreemd en aangedaan in 'm, en alles weer voelde zoo jong.

Z'n zaken bestonden nog wèl, maar toch alles leek ver van hem wèg. Soms was 't net, alsof ie heel andere zintuigen had gekregen, en de dingen heel anders zag dan andere menschen. 't Was die heerlijke tooverij van zoet verrukken en gelooven en lieven om hem heen.

Wat men zoo spottend over z'n verliefdheid zei, liet 'm koud.

Ieder woord, iedere zin van Louise deed 'm al sterker voelen, dat zij de vrouw was, dat Ik, waaromheen z'n vurigste verlangens al zoo lang in woeste stoeten hadden rondgejaagd. 't Was toen altijd schim, visioen gebleven, nu had ie z'n droom vóór zich, lèvend en werkelijk.

Ze was wel heel ernstig Louise, bijna somber, maar als hij alleen met haar leefde, buiten de ziektesfeer van 'r moeder, spartelde er telkens schalksch vernuft los, fijne guitigheid, kon haar woord plots kruimen tot een teederheid en innigheid, die 'm zoo aangreep, dat ie z'n eigen geluk niet meer op kon!

Hij voelde, dat ze alles doorleefde wat hij doorleefde. Alleen

zij was veel ernstiger, fijnzinniger, dieper en ingetogener. En dàn haar hooge fierheid,nooit 'n klacht, nooit 'n schimp, noch 'n veroordeel. Die onzeggelijke fierheid, dat stil-hooghartige, met zachten zwier van voornaamheid beheerscht. Nooit hoorde hij iemand met zóó zwakke stem zooveel machtige en rake dingen zeggen.

Over positie of welstand werd door haar noch door hem ooit gesproken. De uitlaaiende gloed van z'n ziel vlamde zoo hoog òp, dat hij in dat schijnsel geen zaken, geen gewoon dagleven meer om zich zag. In zijn bedwelming lag juist voor hem die wondre bekoring van de dingen. Hij voelde een koorts van energie door zich heenschroeien; hij gaf zich met veel dieper genot weer over aan studie, peinzerij en eigen werk. Hij probeerde zelf weer wat te schrijven, en haar zei hij zooveel van z'n werkliefde, maar dat hij z'n vak-droogheden eigenlijk haatte.

Eerst maanden later vernam hij ook van Louise, wat ie al vaag van kennissen en den huisvriend hoorde, dat haar vader heel rijk geweest was, 'n groot antiquair, maar dat hij in spekulaties al z'n geld in 'n jaar tijd verloren had. Nu net twee jaar was hij dood, zonder z'n groot gezin iets te hebben achtergelaten. Haar moeder en het gezin leefden nog van maandelijksche rente van huizen, tot 't ergste toe bezwaard met hypotheken. 't Was 'n vreeslijke warboel thuis met de groote zoons, leegloopers en nietsnutters, en de kleintjes, die nog school gingen. Maurice had 'n paar maal Louise's moeder op de ziekekamer gezien. De dokter had hem als aanstaanden schoonzoon verklaard, dat ze 't niet lang meer zou maken. 't Was 'n stille, zwijgende vrouw, die hij wel heél sympathiek vond in haar smartelijke vereenzaming, maar toch pijnlijk om te zien en te hooren gillen in haar lichaamslijden. Met 't gezin had hij zich nooit veel bemoeid. De groote broers vond hij bullebakken en vraatzuchtig rondazende kerels. De meisjes, Diewertje en Emilie, echte bakvischjes, leken hem leuk en de kleine jongens, Dorus en Dolf, ook. Maar van de innerlijke huishouden-vervoozing en 't egoïstische gebras der lummels merkte ie niet veel, omdat hij daarin niet meeleefde, en ook wijl Louise hem er nooit met 'n woord van sprak. Wel had hij gehoord van den huisvriend — die weg bleef nu hij er kwam, — destijds, dat Louise gouvernante wou worden, als ze maar

niet haar doodelijke moeder te verzorgen had, en niet wist, voor 'n zeker deel, de roofachtige streken der groote knapen en de heele huishouding-ontredding door haar aanwezigheid nog te beperken.

Na drie maanden gebeurde 't ergste, Louise's moeder overleed. Er was verdriet, overrompeling van ellendige dingen, en koppen-bij-elkaar-steking van de heele, zelf-arme familie, in angstig zelfbehoud. Frits, 'n kerel van zesentwintig, had nooit nog 'n slag werk verricht. Hij was altijd 'n zwakke, achterlijke jongen geweest, teringachtig, lichtzinnig en kleinverstandelijk, bijna ontoerekenbaar. Z'n vader had hem in alles den zin gegeven. Hij deed nooit iets, zwabberde van buurman naar familie, van familie weer naar buur, wawelend en achterklappend, stelend en geldverbrassend. Na den dood van z'n vader, moest 't heele gezin zich in alles beperken en teerde hij even gulhartig van z'n moeders rente-inkomentje der huizen. Verder zag hij naar niets om, dronk hij z'n biertje en scharrelde hij rond, druk, jolig, vol leugens en zwakhoofdige fantasie, soms zoo cynisch en woest-lichtzinnig, dat z'n kleine broertjes van tien en elf hem bespotten. Frans, van vierentwintig, deed sluwer, wijzer en parasiteerde toch even hevig als Frits. Op z'n negentiende jaar kwam hij van de Burgerschool op 'n handelskantoor, maar werd dadelijk bedankt als onbruikbaar door z'n fel-slechte oogen. Hij droeg 'n sterke bril, en als hij die afzette, scharrelde ie werkelijk rond als 'n driekwart blinde. 't Was 'n wonderlijk-ingewikkelde, dwarse natuur, veinzend soms tot 't uiterste, en dan losbarstend inéénѕ in brutale, in zich zelf opgewarmde beleedigings-gevoelens. Iedereen krenkte hem, hèm alleen, op 'n bizondere, minne manier. Maar z'n veinzende boosaardigheid deed 'm gauw zoete broodjes bakken als ie zag, dat ie met z'n in-zich-zelf opgehitste verontwaardigings-manie te ver ging. Dan, in zich zelf moordend-cynisch, achterdochtig als 'n krankzinnige, ziek van overspannen ijdelheid en gekrenkte trotsjes — hij had altijd dokter willen worden en z'n vader maakte 'n dood gewoon handelskantoormannetje van hem, — sluwde en huichelde hij weer, zoolang ie meende 't noodig te hebben. Zoo bleef ook hìj eten van 't huishuurgeld, gapte dan hier, dan daar wat weg, waar Louise per ongeluk maar iets liet liggen, altijd kleinigheidjes, dat niemand 't bijna merkte, maar waarvan hij toch in warme

kroegjes en gezellige bierknijpjes, z'n genotjes had, stil, grenzeloos-zelfzuchtig, tobbend over z'n zieke moeder voor zoover hij zelf voelde er slachtoffer van te worden, maar toch met groot-tragisch gebaar iedereen voorhoudend, dat hij leed, bang, luguber leed onder haar pijngegil en smarten.

In één ding was Frans echter z'n broer Frits ver voor, ... in verstand.

Hij had 'n wonderlijk goed leerbrein. Van ieder en alles nam hij in zich op, verwerkte 't in zich opgenomene tot 'n warklomp van denkbeelden en in gistende energie wou hij daaruit dan iets oorspronkelijks broeien. Iets intuïtief-doorschouwends en fijn-geestelijk-speurends had hij bepaald in zich, gedragen door een cynisch-humorisme soms. Abstrakte studie boeide hem hevig, en daarom kon 't hem ook geen lor schelen, of ie verdiende of niet, karakterloos en verachtelijk klapliep of niet, parisiteerde of niet. Als hij maar met z'n warklomp vreemde abstrakt-uitvinderige, filosofische gedachten bezig kon blijven, dan leefde hij gelukkig al onderhield hem een zuigeling; — als hij maar tegen geleerdheid op kon klauteren als 'n tor op een mesthoop, waggelend, afvallend, struikelend, soms door windgevlaag half weggeschoven, maar toch altijd weer terugkrabbelend, doorworstelend tegen dien berg òp, hopend, hopend ééns, van den top àf, een grooten en nieuwen horizon te ontdekken. Maar woeste, gesmoorde, diep-innerlijk z'n rust en aandacht wegvretende eerzucht kwam er ook bij. Hij wou iedereen, z'n hooghartige zus, z'n broers, z'n familie, z'n vrienden en kennissen door z'n studieuze werken laten zien, wat voor 'n grootheid hij wel was. Nu, met 't intreden van z'n aanstaanden zwager had hij niet veel te zeggen. Hij moest zich klein houden en veinzen.

Voogden en familie hadden in hun zorgelijk-den-kop-bijelkaar-steken niets nieuws uitgebroeid voor het gezin Veldhuis. De huizen waren dadelijk verkocht, de huurinkomsten hielden op, de notaris kwam nog 'n negenhonderd gulden te kort. Er bleef niet eens meer schoolgeld voor de jongens over.

In aangedaanheid had Maurice den toestand overzien. Z'n gul hart weende. Hij wou wel, dat er 'n wonder gebeurde, om Louise te toonen wat ie wel voor haar over had. Hij ging tot haar, in vurigen drang. Ze moesten heel gauw gaan trouwen. Meubilair was er, er bleef alleen over 'n woning te huren.

Hij zou voorloopig 't heele gezin, zooals 't was, in huis nemen.

Heel zacht en zoo droef-ernstig hoorde hij Louise hem afweren en wat praten, om als gouvernante in betrekking te zullen gaan. Ze zou voor de meisjes en voor de kleine jongens bij de familie wat opscharrelen, hoewel ze die in heel haar leven nooit bezocht had.

Maar de dokter had Maurice gewaarschuwd en gezegd, dat Louise zich zeer moest ontzien, dat ze zeer zwak van borst en longen was, veel te teer. Hij had 't zoo zwaarmoedig gezegd, dat Maurice in doodelijken angst doorvroeg, maar de dokter stelde hem gerust. Zoo erg was 't niet. Handelend moest hij dus optreden en voorkomen, dat Louise iets deed, dat haar vreeslijk vernederde, te gaan rondbedelen, bij zure, gierige ooms en tantes, van wie ze altijd gewalgd had en haar nog onverschilliger waren dan de vreemdste buren. Hij vertelde haar toen, dat z'n zaken vrij goed gingen, dat ie best voor het heele gezin kòn werken, vooreerst, en dat z'n moeder goedvond, dat ie trouwde, al was ie pas twintig. Louise bleef 't vreeslijk vinden, dat zoo'n jong leven zich inéén vastbond aan 'n verwilderd gezin. Maar de koorts, waarmee hij wou, de angst in z'n oogen, als ze èven iets aarzelends tegen zei, maakte haar stil van ontroering. Geen dag ging er voorbij, of ze kreeg van uit z'n zaak nog briefjes van hem, waarin hij haar triomfantelijk en klaar als kristal de waarheid tegenlichtte, dat z'n voorstel nog de eenige oplossing bracht. Z'n heerlijke, doorgloeide opgewondenheid overrompelde haar fijn-doordachte bezwaren. Hij wou alle vulgariteit in liefde-beloften van zich àfwerpen, met 'n hevig gebaar, maar hij moest haar toch zeggen, zoo zuiver waar als de lucht en 't licht, dat z'n leven zònder haar, de dood was, de grauwe, lugubre, aankruipende leegte, de Dood.

Hij voelde zelfstandig, hij dacht, leefde, besloot zelfstandig. Ze zou toch geen woest kind in 'm zien; geen opgeschroefde lektuurliefde in z'n vereering, maar z'n levende, snikkende ziel zou ze nemen, zooals hij haar nam als zij er was, naast hém.

Nog meer schreef ie 'r, al meer en eindelijk had ze toegegeven. Ze zouden heel gauw trouwen en alles vooreerst in 't gezin bleef, zooals 't was.

Hij leefde nog in z'n eerste bedwelming van liefde, in die kleurgloeiende tooverij, die fijne mengeling van verbeeldings- en

werkelijkheidsgeluk. Het geheimzinnig-mooie van haar meisjeszijn, en haar vrouw-worden, overstelpten hem met sensaties.

Dat opgenomen worden in de witte kapel van haar kuischheid en dan haar telkens in alles te kunnen laten voelen, hoe hevig lief hij haar had, o, hij hunkerde naar die éénwording. Als ie alleen maar de fijne teerheid van haar profiel zich voorstelde, kwam er al dadelijk dat droom- en geluksleven van vroeger over hem. En dan de haar-golving, donker en lichtwiegelend, en dan de diepe, stille oogen, zoo droef en zoo zacht-van-licht; de groote Goethe-oogen, zooals ie ze dadelijk genoemd had, want precies zoo staarde Louise. En wat was ze goddelijk mooi gebouwd; die ranke opgroei van haar leest en overal die losse, fijne charme. Hij bezwoer zich zelf, dat ie alles zou doen, om haar een rustig en kalm leven te geven, en de jongens langzamerhand dwingen een betrekking te zoeken. De meisjes zou ie zoo spoedig mogelijk ergens voor opleiden, en de kleine kereltjes weer naar school sturen.

Dan zou er nog 'n innig vriend van hem, De Roevers, die 'n groote zaak dreef, bij hem komen inwonen om huurkosten te dekken. 't Was 'n mooie, flinke, blonde, frissche kerel, die veel bewondering voor Maurice's schrijverij voelde. Fleury had vreemde, grillige, wilde gedichten geschreven, die z'n vriend De Roevers heel mooi vond, en andere vrienden ook. Er was altijd gewarrel van vrienden om hem heen, die bewondering verkalden. Maar daar gaf ie niets om, wijl ie *in* hun bewondering voelde, dat ze 'm toch niet begrepen.

Hij wist van zichzelf, dat er iets heel oorspronkelijks in hem werkte en leefde. Z'n verzen wou hij rag-fijnste verklankingen doen zijn van muziektaal en tegelijk ook symbolische uitdrukking van aandoeningsleven. Hij wilde klànk-verzen, en niets van anderen lezen, want liever hakte hij zich een hand àf, dan onpersoonlijk dat hevige en teedre te uiten, dat er in hem zoo zuiver leefde.

Vooral Louise liet hem zoo nu en dan de opgeschroefde extase van al die vrienden zien. Zij deed hem voelen, hoe sterk ze 'm geestelijk uitputten en niets teruggaven. Hij begreep, dat ze waarheid sprak en daarom juist verlangde hij zoo innig naar haar oordeel over z'n werkproeven. Er was geen schepsel in de schrijvers-wereld, dien hij kende, van

wien hij 'n steuntje verwachten kon. Hij leefde op zichzelf, en áls ie wat deed, moest 't geheel door eigen innerlijke kracht waarde hebben en leven. Maar Louise sprak heel weinig over z'n arbeid. Dat griefde hem wel eens. Soms zei ze iets en in iedere trilling van haar stem verwachtte ie dan z'n lot. Ze zei hem ronduit, dat ie onmogelijke, grillige dingen wou, dat woordmuziek en taalmuziek geen klankverwantschap hadden, en dat de klanksuggestie van 't woord heel anders op de verbeelding en 't gevoel inwerkte, dan die van den toon. Hij rilde bij die kritiek. 't Was alles weer gezegd met zwakke, innige stem, nu en dan doorschokt van kleine kuchjes, maar zoo ràak, zoo raak. Want in zichzelf had ie al heel dikwijls dezelfde opmerking gemaakt. Ze had met haar stem z'n trillendste wanhoopsgedachte aangestooten en kalm-lief met hem afgerekend. Maar ze had, zonder de kleinste meelijvleierij, ook er toch bijgezegd, dat ze zijn bedoelen heel mooi vond, dat ie iets wòu, dat haar trof als uiting. Die paar woordjes hadden hem weer heel goed gedaan, want hij voelde diep, dat er iets in 'm leefde, dat snakte naar een machtige levensaanraking, en dat had Louise hem ook gezegd.

Ze waren getrouwd, hadden 'n mooi bovenhuis gehuurd en 't heele gezin woonde bij Fleury in. Louise, schoon maar twee jaar ouder dan hij, voelde tóen toch al, hoe de levenskracht zich pas in Maurice pulseerde. Zij, met haar zwakke fijnheid en zachtzinnige stilte-natuur, leek in den ernst en de zwaarmoedigheid van haar geest, veel ouder dan hij. Ze kon 'm bekijken, heel dikwijls, alsof ie 'n zoon van haar was. En toch had ze hem juist innig lief in zijn jeugdheerlijke oprechtheid en woestfantastische onstuimigheid. Ze voelde zichzelf losgroeien van haar somberte in zijn zonnige uitstortingen. Ze voelde ook de diepe vibratie van z'n ontembare natuur, dat hooge, wilde, gelukschuimende, en, eenmaal in de branding van zijn passie gekolkt, ging ze mee, trok haar de geweldigheid van zijn vitale macht aan, vooral ook als hij zich slag op slag deed kennen als een heel diep levenspeiler.

Ze vond hem naïef als 'n bleu kind soms, en plots kon ie sarkastisch ironiseeren, spotten en met ontzaglijke zuiverte menschkundig oordeelen, zóó, dat ze 'r van ontstelde. Dikwijls lei hij haar in tien woorden de binnenste natuur van haar

oudste kennissen bloot. Dan zat er een demonische superioriteit in hem, die 'r deed rillen van ontzag. Want tien minuten vóór zoo'n moment was ie te naderen geweest door 'n ieder, zou 'm elke schaapskop 'n rad voor d' oogen hebben kunnen draaien. Ze voelde in haar bezinnende liefde, dat ze 'm stellig nog op allerlei manieren naast haar zou zien uitgroeien. Zij had groote weelde gekend tot voor twee jaar nog. Zij had gezien, gereisd, genoten en in haar was niet veel heimweeverlangen meer naar 't verre en onbekende. Ook hun vroegere rijkdom had haar zooveel al gegeven. Door den speculatie-slag van haar vader had zij zich 'n paar jaar reeds alle gemakken moeten ontzeggen. Eerst onthutst, was ze er aan gaan wennen en gaf ze er zelfs niet meer om. Als ze maar veel lezen en muziek hooren kon. Toen was haar moeder zwaar ziek geworden en dat geval had 'r erg beetgepakt. Ze leefde niet meer. Zorg en ellende om 'r heen verdoofde alles in 'r. Toch had ze 'n diep-vurige natuur, maar naar binnen brandend. Voor Maurice had ze dadelijk sympathie gevoeld. Z'n gezicht vond ze prachtig. Hij was wel klein van gestalte, maar slank, tenger en mooi gebouwd. Maar vooral z'n gezicht was vrouwelijk fijn en zeer bizonder van expressie. Ze voelde in dien vrouwelijk-mooien kop kracht van een gigant, als ze door de eerste begoocheling van vrouw-fijnheid heen was. De subtiele lijnen van neus en wang-ovaal, z'n lang, donkerbruin haar, de schitterblankte van z'n vel vond ze mooi, maar vooral den hoofdbouw en de oogen. — Die konden zoo diep lichten en vól vloeien van verrukkingsglanzen, dat ze'r om lachte van geluk. Zoo iets levendigs en vurigs had ze nooit in lichte, groen-blauwe oogen gezien. Soms keek hij schuchter en aarzelend, zooals 'n kind kijkt in 'n groote kerk. En plots weer kon hij doorboren met sterken, strakken blik, als van 'n volgroeiden man, hevig van ernst, in innig kontrast met z'n teederheid en wijkende schuwheid, van even er vóór. In 't vrouwelijk-mooie van z'n heele wezen zat niets weeks, niets lievigs, want dat had haar juist dadelijk met overstelpende zekerheid getroffen.

Na 'n avond met Maurice gesproken te hebben, wist ze hem een reus en een kind, een vechter en een beschermer, een woesteling en een peinzer, die misschien heel sterk en heel zwak kon doen.

Maar ze zei niets, want ze beefde van ontroering voor iedere uiting van z'n leven.

Zoo wist ze nu, dat hun bekrompen levenswijze hem hinderen moest. Hij wou haar met 'n heerlijke omgeving ombouwen. Ze zag z'n smart, dat ie geen geld had. En ze verbood hem te doen, wat z'n dwaas hoofd wilde en begeerde voor haar.

Maar Maurice kon 't niet zetten, dat ze tusschen 't zelfde meubilair weer leefde, waarin haar moeder, haar vader geleefd hadden. Er morde iets in 'm: zoolang die rommel om je heen staat, is ze nog niet heelemaal van jou!

En z'n verrukkingsroes was nog in volle kracht aan 't woelen in hem. Hij zou de gekste dingen hebben willen doen, om haar weelde en overvloed te geven. Wat was er voor zoo'n vrouwtje mooi genoeg? Als ie maar die stille, goudlichtende, bruine oogen instaarde, en hij zag dat zware peinzen erin wolken, dan voelde hij zich al schuldig, dat ie 'r getrouwd had met zulke burgerlijke, bekrompen middeltjes. Hij wou met 'r reizen, trekken, de wereld rond. Hij wist, hoe ze genoot in 't opmerken van alles. En hij wist ook, dat ze afleiding moest hebben, dat ze niet meer zou denken aan 'r zwakke borst. O! die zwakke stem met z'n wonder-innigen, zachten klank, zóó zacht soms, dat ie 'r van huilen kon, wat gaf ze 'm 'n droefnis.

Niets kon ie 'r geven voor genotsafleidiug, nadat z'n zaken gedaan waren. Maar z'n passie stormde. 't Schittervonkte vóór hem van allerlei gelukjes, die kònden uitgedacht.

Soms durfde Louise niet meer tegen hem ingaan. Ze kende de woest-stuwende kracht van zijn natuur, die in blinde energie doorging om te bereiken, wat ze bereiken wou. O! ze wist wel, dat er diep in hem voor alle leed een groot meelij trilde, een meelij, hem dikwijls zóó geweldig aangrijpend, dat ie er àlles naast vergat. — Als ie haar zag glimlachen, wel nog wat droefjes, zooals pas herstellenden lachen om eigen loop-gesukkel, en 'r Goethe-oogen keken niet zoo stil-fier, toch goudachtig, dan kon ie de gekste dingen doen van jubel in hem. — Hij wou iedereen van dienst zijn, zich voor iedereen geestelijk uitputten, hij wou schulden maken voor anderen, om nood te lenigen; hij wou zelfs voor anderen, die hij liefhad, met lui omgaan, voor wie hij niets voelde, als ze maar hielpen, hielpen.

En hij deed goed. Hij gaf zich zoo heelemaal aan ieder, die hem 'r om vroeg, dat ie zelf met doodelijke moeheid overbleef, terwijl hij op anderen z'n innigste en diepste vitaliteit overbracht. Hij zette iedereen aan 't werk, leerde ze voelen voor dit, voor dat.... ze plunderden hem geestelijk. En de een al erger dan de ander. De fijnste vezel van hun natuur meende hij te kennen. Van hem alleen verlangden ze raad, hij moest steun geven, diep begrijpen, hij alleen moest allerlei geheimenissen aanhooren van verbroken en weer opstormende liefdelevens. Ze kwamen 'm biechten, op intieme wandelingen, van al hun passies en begeerten, alsof ie geen jonge man was, zelf vol gebreken en driften nog, al gaf ie ook uitingen van rijpheid en geluksrust. Hij leefde alleen voor hen. — Hij gunde zich zelf geen vrede meer, als hij ze treurend of ellendig zag.

De groote emotie van Louise's liefde voor hem, haar bij-zijn gaf hem zelf één overstortende geluksextase. — In zijn ontembare menschliefde voelde ie zichzelf levens-toovenaar, die maar te spreken had van eigen verrukking, om anderen gelukkig te zien worden.

't Was geen waan in hem, geen suggestie of valsche ideaal-dwang. 't Was de dadelijke belichaming van zijn uitgloeiend, opbruisend leven, de eerste brandingen van z'n scheppende werknatuur, die hij nòg niet verstond, en die hem nù zich liet werpen op de vrouw-vereering, en de groote bedwelming van het leven rondom in bloei.

Iedereen kwam onder z'n invloed, onder de woeste bekoring van zijn vuurstralenden, fantastischen geest, een geest, die voor hén overal in doordrong, voor hen overal zich wondde en pijnde en toefde op de gevaarlijkste plekken van beschouwing en ontleding, als zij maar de resultaten kregen. Vooral de demonische ontledingskracht van zijn natuur had een zwijmelenden invloed. Bij hem was alles uitstorting. Al wat ie zei, wàs dadelijke aandoening, hevige ontroering. Hij verkwistte, bij een of bij twintig vrienden, dat was hem precies 't zelfde, op één avond 't diepste van zijn gedachtenleven, peinzingen, waarover hij zelf jaren gedaan had. Hij gaf zich aan ieder, zonder beperking en vol fijnste gevoelens. — Vriendinnen en vrienden vergoodden hem, al hield ie van al zijn zinrijkste uitingen nooit wat vast in aanteekeningen of

studies. Er waren veel ouderen bij dan hij, die nauwelijks begon, pas de eerste lente-geuren van 't leven opsnoof. — En soms genoot ie van hun meeleving, voelde ie iets tinteltrots', rukte z'n levensenergie hem naar al hooger plan. — Maar van stonde af, gaf ie zich met al z'n gebreken, z'n gauw opgewekte heerschzucht, z'n prikkelbaarheid, z'n tyrannieke overdwinging van wat hij waar en schoon vond, z'n geweldige overredingskracht, z'n vlijm-scherpe analyse, z'n spot en z'n soms groote genotzucht en durende wraakgierigheid, als hij werkelijk *diep* gekrenkt was. Hij offerde zich geestelijk en psychisch, zij moesten zich ook op hun manier kunnen geven. Iedere aarzeling in gulheid verafschuwde hij, voelde ie aan als 'n verraad, of vervalsching van dat groote overgaaf-gevoel.

Het hinderde hem, dat hij arm was en zooveel zorgen had, dat hij nog zoo moeilijk leefde, en niet zooveel tijd voor zijn werk kon nemen, als ie wou. Adriaan de Roevers, de inwonende vriend, had, in overleg met de anderen, hem voorgesteld zoo min mogelijk meer naar de zaak te gaan, een hulpbediende te plaatsen, zoodat ie zich vrijer aan z'n kunst en z'n studie kon wijden. — Hij mocht z'n prachtigen aanleg niet versnipperen, niet vermorsen, hij mòest schrijven. Op heel z'n kinderlijk, onbezonnen geloof, sloeg dit in bij Maurice. Hij zou niets, niets liever doen. Hij juichte, verlost te worden van dien vreeslijken, uitputtenden en geestmoordenden, pietluttigen arbeid. Wel voelde ie èven heel nuchter de spanning in den extase-toon van z'n vriend Adriaan, maar 't werd door hem en anderen zoo gul-vol en geestdriftig herhaald, dat zìj „voor hem zouden werken", zwoegen, ploeteren, als 't moest, dat ie weigeren 'n beleediging vond. Zoo sloeg z'n bedwelmingsinvloed op hem zèlf terug, onderscheidde hij niet meer, wat voor geestdriftige, maar ziekelijke prikkels bij z'n vrienden werkten, om hèm staande te houden.

Hij duizelde en hij geloofde innig, dat ie 't kon en mocht eischen. Telkens herhaalde hij de woorden van De Roevers: jij hebt ons geestelijk en moreel zooveel gegeven, dat we nooit met de grootste, stoffelijke voordeelen niet, je iets kunnen aflossen. Wij werken voor jou en jij voor ons.

Hij werd geruster, vertrouwder met die idee van heerlijken gemeenschapszin en hij voelde zich vorst in z'n koninkrijkje.

Eén was er, die hij niet meer frank in de oogen durfde kijken... Louise, zijn eigen vrouw. Zij had wel verwacht, dat 't jonge leven zoo vurig en brandend in 'm zou uitbruisen. Ze had 't gevoeld aan z'n kussen, z'n omhelzingen, z'n teederheid en innigheid voor haar. Maar met angst toch ook bekeek ze, hoe die menschenkring aan 'm vastgroeide. Iederen avond zat zijn studeerkamer vol vrienden en intimi en altijd werd er gesproken, luidruchtig, fel of zacht en voornaam, over kunst, literatuur en wijsbegeerte. Haar Maurice midden in, z'n fiere heerscherskop, begloeid onder het kroonlicht, met z'n soms alles overweldigende rèdeneerkracht, z'n zware, gekompliceerde zinnen, die bliksem uitflitsten en gloed oplaaiden rondom. Hoe dikwijls luisterde ze niet zelf vol verbazing naar z'n vlijm-ironie, z'n demonische pracht van beeldende uitstortingen? Als hij aan den gang was, stilden de rumoer-stemmen in de kamer, luisterde ieder, begoocheld en gebluft als zij-zelf. Ze vergat z'n jeugd-jaren, z'n pas uitgestormde levenskracht. En hij sloeg in, als 'n springkogel tusschen de menschen dàar.

's Avonds, alleen met haar, was ie moe van opgewondenheid. Ze durfde dan niet 't schittergloeien van z'n oogen uitdooven met nuchtere opmerkingen. Maar in haar zwijgen voelde hij wat kregelen. Onrustig joeg er iets in 'm van binnen. Hij voelde zich ellendig, nu ze niets zei. Waarom liet ze hem toch altijd zoo uitrazen? Waarom beteugelde zij de woeste orgiën van z'n fantastische gelukken niet, nu hij, na hàar zwijgen, de werkelijkheid zoo grauw en troebel ging zien als een hinderlijke vulgariteit.

Onder dien schrei-drang en 't bevend gesmeek van z'n stem liet Louise dan soms wat los en zei hem schuchter, dat haar dit leven zóó, wat beangstigde.

Ze zag, dat hij alles droeg van die menschen, vooral hun tobberijen en smartjes en kleinheden. Of hij niet voelde, dat zoo iets van zelf leidde tot een wegsleuring van hem uit háár aandacht en haar intieme omgeving. Ze zag z'n overgave, z'n warmte, z'n medelijden, z'n liefde, z'n uitstortingen aan al die menschen. Hij was de hooge poort, waaronder een ieder klein werd, die er onder doorging. Hij overwelfde iedereen met z'n levende gloeiziel, z'n geweldig woord, dat daverde of zong, dartelde of smeedde. Maar zij schuurden toch ook langs z'n muren.

Niet alleen zij voelde 't geschroei van z'n passievuur-uitstralende machtoogen. Altijd leefde een fluïdum om 'm heen, dat de menschen deed vastgroeien aan hun plaats in zijn aandachtskring.

Ze zei hem, nuchter en streng, dat ie zich te veel aan 'n ander gaf, en dat dit geven in 't eerst groote goedheid was, maar van zelf heerschzucht en ijdelheid werd; dat ie zich vernielen ging zóó, en dat hij eens heel wrang zou kijken naar al die vriendengestalten, die nù zoo lief en aanhankelijk deden. Als ie maar bleef zeggen precies waar 't op stond, dan zouden ze ook éèns van hèm zelfs te veel krijgen. Ze liet hem zien, hoe klein ze nu al soms z'n gebreken bekeken, alsof ie niet ook 'n gewoon mensch was; hoe verdachtmakend ze z'n innigste daden soms verklaarden in gekonkel onderling. Dat hoorde ze als 'n terugslag uit Frans' geklap. — Ze zou 't ze best stuk voor stuk onder den neus durven duwen als hij 't maar goed zou vinden. O! hij moest tot haar alleen weer terugkeeren en zich losmaken van die vreemde kliek, die hem, ieder voor zich, opeischte en toch met felle berekeningszucht z'n daden volgde op den voet.

Ze zei weer alles heel zacht, maar nu toch met 'n stem lichtelijk doorschreid van smart en ontroering en telkens droog kuchend tusschen de zinnetjes in.

Hij stikte van smart en schaamte dat ie nú al Louise zooveel verdriet gaf. Maar hij vroeg haar, of ze dan niet inzag, dat juist z'n liefde voor haar hem zoo wild-ontroerd deed zijn.

Zeker, dat had ze gezien, zei Louise, maar ook, dat z'n scheppende verbeelding, buiten die aandoeningen, toch nog telkens hevige of dramatische aanraking met 't leven eischte. Dat noemde zij z'n demonische kunstenaars-natuur, die van de liefdes-aandoening dadelijk een wèrk, een scheppingsbron maakt. Ze voelde wel in alles hoe hevig hij haar liefhad, maar toch ook, dat dit geluk Maurice werk-koncepties bracht, die hem telkens weer uit haar kring deden losbreken. Ze voelde al z'n fijne teederheid, z'n verrukking in hun samenzijn, in hun gesprekken, maar hij was toch niet heelemaal van haar. — Ze had dàt altijd wel bang in hun liefde voorvoeld en ook, dat z'n gemoedsdrang zich 't eerst op de vrouw zou vastleven. Maar later zou 't losrukken beginnen, tusschen

z'n liefde en z'n kunst, z'n werk. — Louise zei hem, dat ze zijn natuur en z'n innerlijk willen vooreerst beter begreep dan hij zelf. Hij zou anders nooit zoo enorme brokken van z'n beeldend kunnen, z'n denken en voelen maar verkwisten en rondstrooien in dien vriendenkring. —

Alles, wat ze zei, voelde Maurice als felle waarheid. Hoe lang had ie al niet de gaten in z'n zaak willen dekken, en z'n onrust over 't verloop begraven, juist voor Louise. Had ie niet z'n vrienden, die hem zalig gesproken hadden, dezen keer... om rijkdom van geest? De Roevers, Johan van Reums, Bernoit, allen verbóden 'm letterlijk te werken in z'n zaak. Hij peinsde over Louise's woord, en als ie dan weer, na twee, drie avonden van tempering en in-zich-zelf gekeerdheid, vurig was losgebarsten en hij hoorde weer hun jubel en voelde weer hun liefde op zich aanstormen, dan geloofde ie toch, dat Louise wat te somber dien groei van jong leven om zich heen bekeek. Had zij zelf dan geen genot in dien kring? Had ze hem niet nog 'n paar dagen geleden, even alleen ontmoetend in de gang, de oogen dichtgezoend van verrukking om al wat ie zei dien avond? Had Louise niet voluit erkend, dat ze 'm heerlijk, heerlijk vond, als ie zoo fier en toch zoo rustig-geestdriftig sprak en ontleedde 't menschelijk-groote en kleine in den mensch.

Och, die geldzaken zouden wel losloopen, want z'n vrienden De Roevers en Van Reums meenden 't heel innig. Hun brieven waren van een liefde, zooals ie ze nooit nog gelezen had.

Over hun bewondering zweeg ie, want die was mal, ongehoord en wekte zoo dikwijls z'n woede. Louise hield zelf veel van Van Reums, dien prachtkerel, altijd vol attenties voor 't mooie schoonzustertje Diewertje, blond, fijn meisje van achttien, blank als 'n meeuwtje. Maar toch, met den dag voelde Maurice dat zijn toestand onhoudbaarder werd. Hij kwam al dieper in z'n zaken- en huishoud-schulden. — Doordat z'n woning altijd stampvol vrienden was, die bij hem aten, dronken, rookten, verteerde hij veel meer dan hij ontving. Louise zei 't 'm schuchter met angstige schaamte, wijl ze 't zelf zoo klein en vulgair vond, zoo ontnuchterend, maar 't mòest.

Maurice wist zelf geen raad meer. De beloften van de vrienden, die toch al in veel bijsprongen, durfde hij niet ophalen. Daar verzette zich zijn trots tegen. Z'n zaken waren

zoo verwaarloosd en achteruit gegaan, dat 'n schandelijk failliet komen mòest. Niet alleen z'n eigen geld, maar ook 'n deel van z'n moeders inkomentje had ie ingeslonken. Telkens was ze'm met kleine bedragjes komen bijstaan. Dat liep òp, heel hoog voor haar, en nu bezat ze nog maar heel weinig meer. Wou ze niet zelf zwaar gebrek lijden, dan moest ze ergens bij oude kennissen een onderkomen gaan zoeken, waar ze 'n klein weekgeldje kon verteren. — Z'n broer Arnold, die ook zooveel geërfd had als hij, zat er rustiger bij. Die had zich in een flink zaakje ingekocht, zonder dat hij echter over 'n sou meer beschikken kon. Ook die liet hem zien, dat er nog veel te kort was aan bedrijfskapitaaltje en dat hij hem met niets kon bijspringen.

Hij voelde zich gek worden van angst, zorgen en schaamte voor Louise. 't Heele gezin had hij nog in huis. Hoe kwam hij daar ooit af! Voor huishoudgeld en tot dekking van de allereerste schulden moest ie telkens bij De Roevers aankloppen, die buiten z'n kostgeld al trager en trager gaf.

Op de bedwelming voelde ie al de reactie aankillen. Maurice werd nuchter, prikkelbaar, licht geraakt en gejaagd. De scherpe ontleedkant van zijn geest kwam demonischer weer aan 't werk. —

Hij ging nuchterder zien in z'n eigen huis en koeler ontleedde hij de drijfveeren van het blijven zijner intieme vrienden. Nu zag ie ineens klaar, dat gloeiende zinnelijkheid hen naar de meisjes dreef. Een had de lieve, onnoozele, blonde Diewertje onder z'n invloed, de oudere De Roevers spartelde rond met de perverse, al jong kokette, vrouwelijk-geraffineerde Emilie, vol branderige idealen over romantische avonturen, die juist hàar te beurt zouden vallen. — Meer dan ooit stonden hem de schijnontwikkeling en leege ratel-welsprekendheid van De Roevers tegen. Hij begreep de manier, waarop ze misbruik hadden gemaakt van al z'n vrije-liefde-theorieën en opgewonden levens-verheerlijking. Fel, genadeloos zei hij hun dadelijk, waar 't op stond. Dat ze van z'n hooge verlangens vuile, besmoezelde karikaturen hadden gemaakt. O, hij zag wel de zware, schroeiende wellustigheid van Van Reums en 't innerlijk der dol-gemaakte meisjes.

Op die uren beukte, vernielde Maurice alles wat hij in de grootste innigheid eerst met hen had opgebouwd. Bitter

beschamperde, hoonde, vervloekte hij alles, wat er tusschen hen geweest was, en klankzwaarder dreunden de woorden van waarschuwing in hem na, zoo zwaarmoedig-stil en zoo dikwijls door Louise herhaald. —

Ze lieten zich traag en wat ontsteld de tuchtigingen welgevallen, wijl ze wisten, dat Louise nog invloed op de meisjes had en maatschappelijk over ze heerschen kon als ze wou, honderdmaal meer dan haar suffe voogd. — Soms trof 't Maurice weer, hoe vooral De Roevers met groote offervaardigheid kon bijspringen. Dan bekoelde z'n wrevel wat, maar de onderstroomde vernieling van z'n zorgleven ging door. Zelfs tegen Louise, voor wie hij één groot gevoel van teederheid bleef behouden, kon hij soms prikkelend uitvallen, hard en korzelig, met woorden, doorsleept van moeheid en doornijdigd van gejaagdheid. Dadelijk daarna had ie 'r de felste smart van, vooral, wanneer ie ineens de groote, stille schrikoogen van Louise inkeek, als hij zoo iets gezegd had. — Louise antwoordde dan weinig, soms heel raak, zonder kijfachtigheid, maar dagen erna bleef haar stemming gedrukt, zwaarmoedig, weerde ze z'n innigheid hooghartig af.

Dan koelde Maurice z'n wrevel weer op z'n vroegere vergoders. De hekeling van al hun gebreken werd hem een demonisch genot, 'n wraak op hun verbijsterende ophemelingen en leege opwinding. — Hadden ze 'm niet stapelgek kunnen maken? Wat wàs hij al niet in hun oogen geweest! Ze hadden hem in zelfbedwelming kunnen vernielen als ie Louise niet naast zich wist en ten slotte z'n eigen demonische kritiek op zich en op anderen. — Hoe had ie zich laten meesleepen door hunne vurige illusies van werken zonder zorg, heelemaal voor z'n kunst. Moest ie herhalen, wat voor verschrikkelijke afgodsnamen, allemaal, allemaal, zonder eenige uitzondering, ze 'm duizendmaal onder alle omstandigheden gegeven hadden? Nee, hij zou 't niet doen. Want de sterkste kwam dan te duizelen, te draaikolken van verblindende warring. Toen voor gòed, werkelijk voor hèm gewerkt moest worden, en 't noodig was in 't fond van hun karakter te diepen, toen stekelde de schetterpraat, walmde niets anders òp dan laster, jaloerschheid, afgunst en wantrouwen.

In z'n eigen huis stiekemde smuigerig gekonkel over z'n failliet, z'n beheer, en z'n mooi-weer-spelen van 'n andermans

duiten. Maar hij had zich zóó diep in de zuiverheid van hun pralerige illusies ingeleefd, dat hij — nu ze door z'n eigen ontleding, bleek en als schimmen rond hem dwaalden, al 't gedroomde geluk ontworteld en ontbonden, — tòch nog niet gelooven kon, dat 't wàar was. Hij kon maar niet dóórbegrijpen, dat al zóólang om hem heen gewaveld en verdacht gemaakt werd en evenmin had ie gezien, dat achter iedere schijn-uiting van innigheid dadelijk opgroeide een nog fellere uiting van kritiek op al z'n doen, op z'n uitgaan, z'n verteren, z'n leven.

Nu zag ie 't duidelijk en onbewogen, vernield toch van binnen van woeste, òpsnikkende smart. Z'n geldvragen werd in de ontnuchterde sfeer van gespannen vijandschap, nù grove hebzucht, vunzig eigenbelang, en z'n sterke levensvreugd, smakelooze genotzucht. Z'n meerderheid in alles vergroeide nù tot gemeene heerschzucht, offerend ieder en alles aan zichzelf, en z'n innigste overgave was ongetemde drang tot reklame en op den voorgrond dringen, alleen van eigen persoon. Dingen, waartoe ze 'm vroeger met idealistische lichtzinnigheid hadden aangespoord, werden nù onkiesche begeerten. Ze vonden, dat ie schandelijk veel verteerde, onnoodig geld uitgaf, dat z'n air van zorgeloosheid ongehoord werd, onbeschaamd. —

Duidelijk hoorde Maurice 't mokkend gegrom van vijandschap. Z'n zwagers, Frans en Frits, die niets uitvoerden, stonden aan den kant van z'n vrienden. Ieder bekeek 'm met 'n zekere triomfantelijke hatelijkheid. Er werd gevoeld, dat men dat opgeblazen heerschertje klein zou krijgen, nu hij opgejaagd stond tusschen zorgen en angsten. Zelfs de meisjes, altijd vol eerbied voor hem, nu begoocheld in zinneroes, negeerden Maurice in d'r handelingen, waar ze 'm vroeger juist bij iederen stap raad vroegen. — Er zat in hun aller doen een stijgender hooghartigheid, een snerpender toon, een grimmiger grijnzen. Ieder wou zelf 'n richtvaantje opsteken. — Vijandigheid omsloop 'm, waar ie zich bewoog in huis. Hij zag dreigvingers, woeste oogen, verwrongen monden. Hij hoorde gemok en gespot. En onder elkaar vooral kronkelden zich vast een opgeschroefde gehechtheid en vriendschapsvertoon, die hem verbaasden. — Men spotte nu met Maurice's begane misslagen, z'n verkeerdheden en z'n uitbarstende natuur. —

Als 'n uil-in-nood op den dag in 't volle striemlicht gezet, omschaterd door dansende, kleine vogeltjes, zoo vermaakte zich de heele vriendentroep met z'n verkarikatuurd Ik, sprongen ze om 'm heen, beukten, gierden, gilden en stuiptrokken ze hoon-lachend van wraakgierigheid.

Maurice was ook in dien afhankelijken toestand doorgegaan met z'n genadelooze kritiek en vlijmender dan ooit vlamde hij z'n demonische sarkasmen uit, sloeg ie terug in woesten strijdlust. — Z'n beeldend zeggen gloeide sterker áán, z'n vernielende wrevelwoorden knalden in 't bendetje los als kogelschoten en soms barstten er zulke scènes uit, dat de meisjes sidderden en Louise weenend naar d'r kamer liep.

Vooral z'n zwager Frans leerde ie toen juist als een schijnheiligen huichelaar kennen, die stookte tusschen hem en de vrienden, hem en de meisjes, zelfs tusschen hem en z'n vrouw. Maar dezen man hield hij z'n schunnigen maniakaard voor, de fijnste vezeling van z'n rampzalige parasietennatuur blootleggend.

Eens was, — en o! toen hij 't later hoorde, deed 't 'm weenen van geluk, — Louise tegen de heele kliek uitgebarsten. Ze schrokken van haar felle verontwaardiging, de kracht van haar zwakke stem en de sidderende ontroering daarin. Ze spuwde haar verachting uit over het gekonkel en verdachtgemaak van Maurice. Z'n grootste vleiers waren nu z'n gevaarlijkste vijanden. Neen, had ze gezegd, ik zie wel al de gebreken van Maurice, maar in z'n grootheid, in z'n innigheid staat ie ontzettend ver boven al jelui laag gepruts en karakterloos gewavel. Ze wist wel, dat ze zouden zeggen: natuurlijk haar màn, dien zou ze niet achteruitduwen. Maar dan hadden ze 't glad mis. Want zij juist voelde, dat de heele toestand van nu gekomen was door al z'n gebreken, door z'n heerschzucht en z'n kinderlijkheid, z'n vernuft en z'n ontzettende niets-ontziende scherpte.

Louise had wel gezien, eerder dan zij, dat z'n levenskracht alles zou overschuimen en dat ie gevreesd mòest worden. Want niet één onder hen, die niet stikte van nijd, en niet één van hen, die hij niet z'n leelijkste natuur had blootgelegd. 't Moest 'n genot zijn eens te slaan, als je van boven tot onder zelf nog met blauwe pijnplekken liep. En dat zich nu niet één onder deze zinlijke aanbidders schaamde,

hun eigen afgod zoo neer te halen, vond ze juist 't laagst in al hun doen.

Na dien hevigen aanval van Louise, zóó, dat ze door opwinding en ontroering bloed opgegeven en een hoest van jaren terug weer losgewerkt had, waren de vrienden stom gebleven, maar des te hardnekkiger stond hun vertrek vast. — Maurice's eerste verzen waren juist verschenen en de kritiek bespotte hem fel, vernederend en vernietigend. — Z'n vroegere bewonderaars voelden hun haat groeien in deze afbreking, negatie of spot-vernieling. Juist de dingen, die zij boven alles hadden verheven, werden bemorst en ze grinnikten als apen in een lachspiegel. Die afstraffing zou 'm klein maken en als ie zich nu in z'n vers-aanstellerijen niet begon te schamen, dan was van alles 't end weg. — Wat 'n stumper, 'n hulpeloos braniebaasje leek nu de groote Maurice. Z'n zaken had ie vernietigd, laten verloopen en nu wist ie niets aan te vangen. In z'n geldschraperige natuur had hij hen bijeengehouden. Goèd waren ze, als ze 'm gaven. Kwam er niets, dan trapte ie ze de deur uit. Nou ja, 't was wel waar, dat ie met de armsten onder hen even innig had omgegaan als met de rijksten, maar ook alweer alleen uit reklame en heerschzucht. Hij had 'n hoop mooie woorden, waarmee hij iedereen lijmde, maar 'n vent-van-niks was 't, van 'n schunnige moraal en van groot gevaar voor ieder zwakkeling, dien hij overrompelde met woordgeschetter en kunstgreepjes.

Zoo hoorde ie 't weer om zich heen versmonzelen, gluiperig en toch niet recht op den man af. — Met Adriaan de Roevers had ie jàren van intieme vriendschap doorgemaakt. Hem en allen had hij gevormd, opgevoed, lesgegeven, met z'n zielsbloed besprenkeld. Avonden op avonden had hij zich in z'n diepste innigheid voor hen uitgestort. Al wat ze voelden, voelden ze door hèm. Hij had in ze gewekt 'n machtig levenssentiment. Hun kritiek en hun wijsheid kwamen uit hem. Hij had ze niet alleen beïnvloed, maar gekneed, gevormd, 'n nieuw leven ingeblazen. Alles was hij voor hen geweest, alles voor hun ziel en hun geest. Hij droeg hun smarten en jubelingen. En nu lag hij onder hun voeten vertrapt tot gruzel. Hoe nietig moest dan toch de opwekking van leven in hun vooze natuur geweest zijn. — Wat 'n schijn en valschheid.

Maurice, z'n gelaat tegen hén gekeerd, nog vol onvernielden trots en doorstramd van hooghartige trekken, schreide bij Louise als 'n kind. Hij vervloekte hun personen. Hij overdreef hun gebreken en op zijn beurt overzag ie 't mooie in hun innigste buien en 't gemeende soms in hun overgave niet meer. — Alles bracht hij terug op hun bloed-heete zinnelijkheid, hun walglijke vrijages met de meisjes.

Z'n eigen sensueele natuur overzag hij in al z'n brandende werkingen. Alleen merkte ie óp, wat voor goddeloos karikatuur zij allen van zijn vrije-liefde-moraal gewrongen hadden. — Louise deed 'm, nu de bom uitgebarsten was, geen verwijten meer. Hij zag zelf in, dat hij veel te veel gesnaterd had, dat ie eigenlijk nog een broekje was, dat pas begon te leven. Wou ie nu al regeeren, toornen, verdoemen? 't Martelde 'm, dat Louise droever keek dan ooit. De goudbruine gloed in haar oogen vochtigde dieper, geheimzinniger, alsof ze binnen in, doodstil, allerlei bange vragen bepeinsde. Hij schrok soms van haar bleeke, fijne, tengere gezicht en haar droge hoest kermde door z'n eigen keel als 'n verwoestende ziekte. — In haar fierheid deed ze geen enkele klacht. Maar haar zwaarmoedig spreken liet voelen, hoè ze gruwde van de ontbering, die ze tegemoet gingen. — En als ze even uit haar sombere stemming opleefde, dan streelde ze Maurice over z'n lange haren en dempte nog haar zwakke, ontroerde stem de zelf-verwijten, die hij zich deed.

III.

Tenslotte wist Maurice niets meer aan te vangen.

Wat hem 't meest martelde, was 't gevoel, dat heel z'n ideale liefde van Louise voor hèm, leek vermoord. Als z'n driftbuien uitbarstten, spaarde hij niemand, ook haar niet. Dan later vernielde hij zich in zelfsmart. O! hij wist wel heel goed, dat ie 'n gewoon mensch was, 'n menschje vol kleine passies, begeertetjes en hebzuchtjes. — Maar toch ook, dat er boven alles uit, iets in 'm hunkerde naar 't groote levensgeluk, naar 'n levensplan, waar niets meer te besmoezelen viel. — Maurice voelde dat goudzonnige gevlam van z'n jeugdidealisme nog niet gestorven in hem. Ondanks al z'n ontledend gedemoniseer bleef ie ontembaar idealist. Dat zag ie

zelf niet in. Hij kon maar niet gelooven, dat Louise hem heel anders was gaan zien dan vroeger, toen ie aanstormde in z'n vurigste onbezonnenheid en dat hij ook hàar anders bekeek, nu hij veel van haar gebreken, haar apathie en konventioneele fierheidszin van heel nabij had leeren kennen. — Hij voelde wel, dat zij 't zou afleggen in zorgleven, dat ze te teer, te hooghartig leefde voor kleine kwesties en burgerlijk gezwèndel. Maar wat was dan dat groote, bevende verlangen, dat altijd als 'n vuurvlam in hem brandde en z'n ziel rondtongde zonder ooit te verzwakken in gloeiing? — Geloof was in haar noch in hem. Beide protestant, hadden ze nooit iets aan godsdienstleven gedaan. Als vrijgeesten waren ze opgevoed en nergens in hun ellende vonden ze steun in een warm geloofsgeluk. Had ie haar dan niet innig lief? Als ie nu toch eens werkelijk kunstenaar bleek en dat verlangen in hem de zengende begeerte was van den artist die hongert 't leven uit te beelden, groot, klein, zooals ie 't voelde en zag? Maar hij uitbeelden? Er leefde alleen bepeinzing in hem, felle zucht tot ontledende studie en uitzegging van droomen, gevoelens en gedachten. Lèvensschepper zou ie nooit zijn.

De spot over z'n verzen had hem niet gebroken, want 't hoogste in hem kon door geen sterveling aangetast worden. Dat was zijn hevig aangedaan gevoel voor 't Schoone. Die verrukkingen in hem, leefden zoo diep, waren 'n geweldige realiteit als de zon in 't heelal, buiten hem. — Die goddelijke ontroeringen in hem kònden geen begoocheling, geen zelf-suggestie zijn, want ongeroepen kwamen ze en onbewust gingen ze en dat leven van zijn ziel was zoo reëel als 't reëelste. Daar hield hij aan vast, ook nu in z'n ellende en vertrapping en met Louise besprak ie 't, en zij voelde 't óók zoo. Dat bracht hen weer nader tot elkaar. Inmiddels was de breuk met z'n vrienden volkomen uitgebuild. Nu bleek 't, dat Adriaan de Roevers finantieel zich zelf voor hem op vreeselijke wijze met eigen zaken erin had gewerkt. Al de vrienden, die Adriaan geld hadden gegeven, eischten dat weer van hem terug, stelden hem aansprakelijk. Tusschen hen was nù zelf felle ruzie uitgebarsten. Tenslotte moest De Roevers opdokken, iets dat hij alleen door leeningen in uitersten nood kon klaarspelen. — 't Was 'n slag voor den

jongen kerel en bij 't afscheid nemen, droefde het in Maurice, dat op De Roevers alles was neergestort. — Nù zag hij in, dat ie veel van diens goeie dingen miskend had. Z'n andere vrienden bleven heelemaal weg, en toen Maurice, op een avond dat de jongens en meisjes uit waren, met Louise alleen zat in de groote eetkamer, kwam er een woelige, onrustige smart, een knaging van verdriet door hem heenrillen, die 'm bijna schreien deed. — In de leegte van 't avondvertrek voelde hij de hoonende zorgen, de schulden, z'n ondergang, nauwelijks twee jaar getrouwd, als een duistere ramp op 'm drukken, overal rondzweven, alles aanrakend, niets sparend, ieder meubelstuk, ieder voorwerp, ook 't intiemste.

Z'n failliet was uitgesproken en z'n boel zou tot het laatste meubel verkocht worden. 'n Vreeselijke dag, toen hij daar stuk voor stuk in de knuisten der pakknechts 't huis zag uitsjouwen, toen alles zoo langzamerhand, al leeger, grimmiger en ellendiger hem aangrijnsde. Ook Louise's slaapkamer leegden de grove weghaal-knuisten en toen hij zag, hoe daar ieder ding van haar werd meegesjouwd, kromp ie in elkaar van ellende en akeligheid. Zoo droef van tragiek had hij zich dien heelen faillietrommel niet voorgesteld en zoo ellendig niet de misère der huislijke onttakeling.

Zelfs Louise, in haar stille fierheid, die geen sterveling wou laten zien, hoe hevig ze leed, was op 'n brok bed, dat dwars tusschen ouên rommel op den grond achterbleef, in snikken uitgevlijmd, machteloos en doorschokt van 'n ellendig gevoel, dat ze niet langer kòn insmoren.

Diewertje was met Van Reums gaan samenwonen 't Slap verzet van den toezienden voogd werd dadelijk door den bulbakkigen uitval van den forschen kerel overmand. Emilie zou in betrekking gaan. Haar gescharrel met Adriaan de Roevers was op zotternijspel uitgeloopen: dàn wou ze 'm niet, dan weer wel, dan weer niet, heelemaal niet, eindelijk weer 'n beetje wèl, en toen weer inéèns heelemaal niet. De jongens Dolf en Dorus konden niet meer naar school. Hun pakken waren versleten en geen schoen was er meer heel. Eerst maakten ze 'r 'n gezellig lolletje van, niet flauw vermoedend de verschrikkingen, die komen gingen. Frits zou een betrekking ergens op 'n plaatsje in Duitschland krijgen. Alleen Frans, de huichelaar, die zich ingeschrompeld klein en nietig

had gemaakt, nu z'n lot weer van Maurice afhing en de vrienden 'm volslagen negeerden, zou vooreerst nog blijven. Z'n oogen werden al slechter en slechter en Maurice's kop stond er niet naar, om 'm te helpen zoeken naar 'n baantje.

'tEerst van alles moest hij nu omzien naar een goedkoop bovenwoninkje. Wat dagen zwierf Maurice de stad door en eindelijk vond hij in 'n achteraf-zijstraat van den Amstel 'n paar niet al te vunze kamers met 'n mooi gezicht op 'n woesten tuin van 'n brouwerij. — 't Verhuizen was 'n vernederende marteling geweest. Louise, stil, hooghartig en in zich zelf gekeerd, zei weinig en de kleine jongens, half in pret nog over den toestand, hielpen de oude restjes van 't boedeltje inpakken en versjouwen.

Toen Maurice 'n jaar op die armoe-woning omgehongerd had, geholpen tot 't uiterste door z'n broer Arnold, met 't heele gezin in verval en kommer, kwam er 'n kansje ergens voor 'n betrekkinkje. Z'n schuldeischers, achterdochtig, denkend dat hij zelf nog wel wat zijde gesponnen had bij z'n failliet, maakten 't 'm vreeslijk lastig, maar 't ergste kwelden hem de kleine krediteurtjes in z'n straatje: de bakker, melkboer, kruidenier, waarbij hij dadelijk had moeten poffen.

Louise zag hij de dingen doen als in 'n stommen schrik. Zij vermagerde met den dag. Bij iedere schel vreesde ze 'n plebeïschen uitval van 'n straat-krediteurtje, 'n woest stemgekrijsch en gevloek aan de trap beneden, 'n te pronk stellen als afzetters en zwendelaars zoo fel en genadeloos, dat de beneden-buren in schijn-ontsteltenis de gang insprongen en gretig luisterden. Dan hield Louise in krampigen angst de deur dichtgekneld, wist ze zich niet te bergen van schaamte.

Op 'n middag kwam Maurice 'n beetje opgewekter thuis, zoende z'n vrouw op 'r droeve, stille oogen en zei, dat er nu een echt werkkansje was. 'n Heel klein begin, maar 't kon beteren. Een zijner boekhandel-krediteuren zou 'm door zijn invloed op 'n redaktiebureau van 'n krant brengen. Die kende den direkteur heel goed. 't Was wel geen voornaam dagblad, waar ie kwam, maar 't werd veel gelezen, en 't betrekkinkje was wel ondergeschikt, maar als ie bekwaam bleek, kon ie hooger op. Eén voorwaarde was er echter aan verbonden. Hij zou van de veertig gulden per maand salaris

vooreerst, vast vijftien gulden den krediteur moeten afstaan. Anders zou ie geen hand voor 'm uitsteken. Zóó werden ze beiden geholpen. Hij was 'n klein uitgever en z'n schadepost in 't failliet was zoo groot, dat ie zich op een of andere manier dekken mòest. Maurice, heel blij dat er tenminste wàt kwam, stemde toe, teekende gewillig z'n schuldbekentenissen. Z'n krediteur zou iedere maand met den direkteur afrekenen, en die dan wel de vijftien gulden precies voor hem afhouden. Maurice kreeg de plaats en hij nam zich voor, om van negen tot drie op dat bureau z'n best te doen.

'tWas wel allemaal heel nederig en van een verschrikkelijke peuterigheid, maar voor Louise zou ie den ellendigsten arbeid op zich genomen hebben. Weemoed over z'n vroeger leven en al de òpgegloeide illusies leefde niet meer in 'm. 't Jaar na de breuk met z'n vrienden was van zoo'n hevige vernedering en ellende geweest, dat de realiteit geen erger wonden meer in z'n ziel kon schrijnen.

Op 't bureau keken de redaktie-leden met zure gezichten hem aan. Hij voelde, dat ie opgedrongen was door den direkteur. Ze hadden wel 'n helpertje noodig, maar een, die er niet uitzag als hij met z'n lang haar en mooien kop. Hij was te véél. Ze beschouwden hem als 'n indringer. Maar hij trok zich niets van hun stroef gekijk en nijdasbakkesen aan, en deed z'n plicht. Wel mocht niemand van die kleingeestige en afgunstige lui weten, hoe een schunnige armoe-boel 't bij hem thuis was, want voor 't fatsoen van 't redaktie-personeel zouden ze 'm stellig gebonjourd hebben. Hij schaamde zich verschrikkelijk voor z'n gelapte kleeren en z'n vuile, kale winterjas. Maar ander goed bezat ie niet. Bij 't zitten en staan verborg hij z'n kapotte schoenen zooveel mogelijk, en als ie eens, gedachteloos, per ongeluk z'n voeten vrij bewoog en z'n vervreten laarzen blootschoten, schrok ie plots in bezinning terug, kleurde ie hevig en verstamelde wat, als 'n kind, dat op snoepen betrapt wordt.

In huis was 't een groote verwoesting. Niet één van de drie jongens, die meer op straat kon. De flarden hingen hun aan 't lijf. Dolf en Dorus groeiden door hun vodkleeren heen, en ze vloekten als mannen, dat ze geen eten kregen of half honger leden. Zonder toezicht, tucht of onderwijs, zwierven ze werkeloos den godganschelijken dag op den

grooten zolder, liepen in de goten, hapten daar lucht, spotten en joolden met hun ellende, tot ze de zwakke stem van Louise hoorden, die hen riep. Dan stilden ze even hun galgenpret, vroegen, wat ze wou. 't Was dan altijd helpen, emmers versjouwen, dit of dat leegspoelen.

Hadden ze 'n goeie bui, dan hielpen ze met spot en zelfschimp. Kwelde hen de honger te veel, dan weigerden ze botweg. Er dreigde 'n wrevelige opstand in de twee kereltjes, die aangestookt werd door de huicheltaal van Frans, zich in 't ongeluk enkanaljeerend met z'n broertjes van dertien en veertien jaar. Frans zat iederen dag middenin de vervuiling van z'n eigen morsig bed op den zolder de grollen en woedende uitvallen der verwaarloosde jochies aan te hitsen, bedekt en smuigerig. Op dien zolder zat ie te lezen, te schrijven met potlood op allerlei papiervodjes en traag keken z'n oogen rond naar wat besmoezelden rommel van de vroegere woning. Ze vochten, de jongens, om 'n korst droog brood meer of minder en Frans bleef gelaten als 'n melaatsche in z'n vergane en sjofele kleeren met Jobs geduld zitten wachten, tot ze 'm ook wat afval brachten.

Hij profeteerde, dat er 'n tijd van verandering mòest komen, en dat, als Maurice maar eerst 'm van 'n paar laarzen en wat bovenkleeren kon voorzien, hij wel zelfstandig naar 'n betrekking zou gaan zoeken, al was ie half blind. Maar dieper dook hij weg in zelfmijmerij en studie van ondoorgrondelijke denk-dingen.

Louise, zwak en uiterst teer van gestel, werd, als Maurice er niet was, overheerscht door 't brutale doen, 't overmannende gesnork der morrende jongens, en gehinderd, gepijnigd door 't huichelgeklets van Frans, die stookte en venijnde, waar ze soms zelf bij was, als ie niet „diep" te denken, emblemen te verzinnen had.

Louise zwoegde als 'n grove werkvrouw, die niet anders dan ploeteren kàn. Haar fijne handjes waren stukgestooten en vereelt van 't geboen, 't gespoel, 't gewasch. Ze wòu *in* huis, al vrat er d'armoe nog zoo fel-knagend rond, 'n schoone en geen stankboel hebben. Met Frans en de jongens vocht ze letterlijk, om hun vervuiling op zolder van bed en ondergoed, dat ze niet van hun lijf kon krijgen en dat ze toch later zelf beredderen moest. Om 't zien van half-rotte

stoelen, 'n paar pootlooze en manke crapeauds gaf ze niet veel, maar vervuiling deed 'r schreien als 'n kind. Soms stoof ze in woede naar den zolder, als ze zich beneden pas half-lam gewerkt had en smeet ze den vuilen boel, de opgehoopte en verschunnigde stankvodden van de jongens in 't open daglicht dooréén. Met bevende, zwakke stem, maar zoo hevig van ernst, dat ontzag in hun zielen terugkeerde, beval ze hun, dadelijk te doen, wat ze zei. Ze liet dan emmer op emmer warm en koud water halen. Op 'r knieën, van pijn kreunend soms, begon ze, met opgestroopte mouwen in woedenden boen, den heelen zolder langs te kruipen, dwong ze de kereltjes in haar bijzijn zich te verschoonen. Ook Frans, die eerst tegen-lollen wou, vernietigde ze met scherpe woorden en vlijmende passie, dat ie afdroop en achter 'n opgehangen lompendeken deed, waartoe ze de kleintjes al gedwongen had. Met vuurrood, bezweet hoofd kwam Louise dan weer naar beneden en snikte en hoestte en kuchte ze den heelen avond dóór, zonder ophouden. Kwam Maurice thuis, dan overzag ie met één blik, wat er aan de hand was, en voelde ie heviger ná de kwellingen, die Louise van de vervloekte kerels weer ondergaan had. Stil ging hij dan zitten in 't duister van de achterkamer voor 't raam, en tuurde, god-weet-hoe-lang, den woesten, donkeren brouwerijtuin in.

't Moordende van alles was wel, dat ze allemaal gebrek leden. 't Was altijd kommer, honger en zorg, zorg, kommer en honger! Er was geen eten! Groote God, had hij zich dat ooit nùchter, fel nuchter kunnen indenken? Geen èten voor Louise! Als ie er aan dacht, voelde ie zich gek worden, in staat tot slaan, ranselen, moorden. Geen èten! Heel gewoontjes! Geen èten! Wat klonk 't mal, idioot, die paar woordjes! Van de vijf en twintig gulden inkomen moest dadelijk iedere maand z'n huur af, anders stond ie op straat. Dat was zeventien gulden! Goedkooper kòn ie niet wonen met zooveel menschen. Dan stierf Louise dadelijk, ze had nu al geen lucht genoeg! Verder geld voor petroleum, avondlicht, voor kookstellen en soms na hevige afdreiging 'n paar gulden op afbetaling. Want niemand, die meer borgen wou als niet, nu en dan, hoe weinig ook, wàt inkwam. Melkboer gaf niet meer; groenteboer gaf niet meer, maar geen van tweeën verzuimden in duivelschen haat,

achter elkaar, hun standjes te schoppen, onder aan de trap. Ze hadden er zelf lol in, dien naakthalzen de huid vol te schelden. En ze voelden, dat daar boven geschaamd werd! Dàt maakte ze gemeener.

Met de grootste moeite gaf de bakker nog brood, onder hevige vervloekingen en honend gepraat. Soms liepen de scheldpartijen zoo hoog en zag Maurice Louise zoo in schrik en schaamte verkwijnen dat ie met ontstelde woorden inliep bij buur Hoenders, om daar 'n paar gulden af te bedelen. De oude vrouw had 't zelf heel arm, maar toch, als ze 't even kon missen, gaf ze of leende 't bij de vrouw van schilder Graafstein. Maar kon ie ook die paar gulden, als ze 'r om vroegen, niet teruggeven, dan ging Maurice op den bedel bij kennissen van eertijds, kennissen van z'n vroegere vrienden. Uit de hoogte werd ie ontvangen, met 'n soort schuwheid. Men had zooveel leelijks van hem gehoord; hij was immers de man met 't verschrikkelijke failliet, 'n failliet van 'n paar procent. Koeltjes afgescheept dus! 't Vragen was 'm al zoo moeielijk gevallen. Als ie geld vroeg aan 'n ander, kwam er altijd in z'n houding, z'n gebaren iets onnatuurlijk stroefs, iets onvrijs en belemmerends, alsof ie op 'n grove leugen betrapt was en niet wist wàar zich te bergen. Liep zoo'n vraag uit op 'n weigering, dan voelde hij zich nog erger gekwetst, van schaamte uiteen gescheurd en misselijk vernederd. — Maar bij alles toch dacht ie aan Louise, z'n vrouw, die hij blindlief had, in wie hij nog dagelijks, als ie even maar zich uit zijn zorg kòn heffen, dat prachtige meisjesleven zag, met die heerlijke, lenige losheid in gang en gebaar, 'n charme, die even sterk bleef in haar armoekleeding. Dan schrèef ie wat lui en soms gebeurde 't, dat er veertig of vijfentwintig gulden in huis kwam, als antwoord. — Dan werd 't 'n relletje en berekend, heel omzichtig, hòe 't bedrag te verdeelen onder de krediteurtjes, dat iedereen wàt kreeg.

Maanden op maanden werd er niets geslikt dan droog brood. Soms was er rijst uit water, en wat pannekoek, zoeteloos en rauw. Bijna alle kleeren van Louise en twee pakken van Maurice waren naar den lomberd gebracht en soms verkocht Ko Hoenders nog 'n oud lor voor 'n paar kwartjes, waarvoor gretig weer iets ingehaald werd. Als er geen geld voor groene

zeep was en Louise 'r goed moest beredderen, werd ze nerveus en zwaarmoedig. Dan was er gisteren, eergisteren pas geleend bij de buren en kon niet gevraagd worden. — Tot de eerste van de maand weer wachten; óf de kruidenier mocht tòch willen geven. Er kwam dan dolle wanhoop in Louise. Maurice moest 's morgens weg naar z'n bureau, in de kou, leeg; ging zonder 'n slokje warm drinken, 'n uur ver. Z'n pak droog brood nam ie gemoedereerd onder z'n arm en soms had Louise er wat zoutkorrels op gestrooid. — Op 't bureau wist ie niet gauw genoeg z'n drooge boterhammen te verslikken, dat ze maar niet zouden zien, hóe 't bij hem iederen dag koekoek-een-zang bleef. Kwam ie 's middags thuis, dan werd 't weer brood en 's avonds wéér brood, soms met 'n stukje gesmolten vet, omdat vuile boter en gemeen knoeisel, zelfs al kon-ie 't gepoft krijgen, toch niet door z'n keel ging. Hij walgde, walgde. Z'n maag voelde ie als 'n zware pap-zak, en soms kreeg ie hevige duizelingen, en bloedsterretjes voor z'n oogen dansen. Z'n tong klefferde dik in z'n mond en z'n smaak was ziek. — Hij proefde niets meer. Was er 'n enkelen keer wat, dan bezwoer ie dat Louise 't moest gebruiken, zij, zij, die 't honderdmaal meer noodig had dan hij. Soms voelde ie zich kregel, woest, prikkelbaar, rammelig en zoo'n honger-leegte en flauwe weeheid knagen in z'n maag, dat ie, met hoe weinig lust ook, even bij z'n moeder opliep en daar vier, vijf kop koffie, lekkere, warme bakjes achtereen opslurpte. Dan volgde 'n eindeloos, zeurig gevraag van z'n moeder, die niet vermoedde, hoe arm hij 't werkelijk had, klaagde ze steen en been over haar eigen bekrimpingen, huilde ze, dat ze niet met fatsoen voor den dag durfde komen en wanneer of ie nu eindelijk dacht, wat aan haar terug te kunnen betalen. — Geen stom woord kon ie antwoorden en z'n moeder wrokte er beleedigd tegen in. Dan stormde 't naar z'n kop, dat ie haar gemeen d'r had laten inloopen, dat ie 'n branie was, 'n lichtzinnige kwant en zoo meer, tot ie eindelijk doodop van ergernis en nerveuse zelf-kritiek wegliep, zonder te groeten.

Louise thuis werd al schuwer en schuwer. Voor bijna niemand meer wou ze zich laten zien. De verwildering van 't gezin vermoordde haar innerlijke rust nog erger dan 't hongerlijen.

Haar fierheid was geknakt. Zij weende van schaamte en ellende, als met buurmansluidruchtige gulheid de opdringerige,

veel-snaterende en altijd uit haar zak snoepende jonge vrouw Hoenders op de trap 'r snapte en met handen in elkaar slaan haar onderhield over de misère. Ze hadden 't zelf ook heel slecht, maar of de juffer 'r de eer wou aandoen, dat pannetje soep ereis sebiet te gebruike, want ze kwam uit 'n goed hart... Half schreiend van aandoening en schaamte, want ze kòn geen meelij dulden, nam ze de soep „uit 't goed hart" van 't mensch aan, bedankte, half om de brave zielen niet te krenken. Maar zoodra ze in de woonkamer kwam, smeet ze 't pannetje neer op de kist met plank, die voor tafel diende, en begon ze te snikken, te kermen, alsof ze de grievendste beleediging had ondergaan. Als jonge honden met gretige snuffel-neuzen, zwirrelden de jongens rond haar, zoodra ze 'n eetluchtje ergens geroken hadden in de kamer.

— Eet jij dat niet Lou?...

— Nee, nee, zwakte haar huilstem, achter 'r handen uit, en dadelijk stormden Dolf en Dorus uitgehongerd erop af, ieder in vrede bedingend, om beurten 'n lepel te slurpen. —

Maurice wou den moed niet opgeven. Hoe vernield en vernietigd de boel ook om 'm heen grijnsde, soms voelde ie heel sterk, dat er wel eens 'n eind aan mòest komen, als ie maar volhield, en werkte, werkte, tot ie 'r bij neerviel. Wat hem 't zwaarst drukte, was wel de melancholie van Louise. Nu en dan kwam ze in de schemerkamer voor 't raam bij 'm zitten en dan praatten ze heel zacht en heel gelukkig: had ie zooveel invloed op haar, dat ze weer geloofde en meehoopte. Wat 'n zaligend gevoel was 't dan voor hem, als ie haar, te midden der huishoudverwoesting en de ellende, toch heel stil, onder 'r keukenwerk iets hoorde zingen, heel zacht met 'n heel-ontroerd stemmetje, kristalrein, als een zangetje, uit de lucht neerruischend. 't Tòoverde dan even om 'm heen, 't bloesemde, 't geurde. Dan snoof ie iets van z'n jeugd weer, iets heel innigs... maar 't bleef niet, 't bleef niet. Want kwam hij 's avonds thuis, dan hoorde ie weer van standjes en scheldpartijen en dreigementen van den bakker, over schuld van den melkboer, lag Louise's geluk weer vermorseld; stonden haar goud-glanzige oogen weer vochtiger en grooter van ontsteltenis en schrik.

Een vreugd was 't altijd, als in d'armoe-omgeving z'n broer

Arnold hem kwam bezoeken. Nooit bijna had die Maurice opgezocht in z'n weelde-periode, in z'n illusie-bloei, omringd van z'n vriendenstaf en bewonderaars. Arnold hield razend veel van 'm. Hij was met Louise de eenige, die nog innig geloofde aan zijn talent. Arnold kwam in z'n armoe-periode méér, bracht voor Louise en voor hem 'n klein lekkernijtje mee, al voelde ie zich droef, dat ie niets méér doen kon. Wel had ie geprobeerd door invloed van z'n kompagnon, Maurice ergens aan 'n blad te krijgen, waarin hij nu en dan een letterkundig opstel kon schrijven. Maar de vaste medewerkers leverden zelf zooveel kopie.

Dikwijls was Maurice's neerslachtigheid zóó groot, dat de komst van Arnold 'm ook al geen vreugde meer gaf. 't Avonduur van zes tot zeven, waarin ie niets kon doen en er in huis voor bezuiniging nergens anders 'n licht op was dan in de keuken, zat Maurice meestal in z'n donkre achterkamer. Soms hoorde ie zacht iemand inkomen en dadelijk herkende ie de warme stem van Arnold. Die wou hem niet storen in z'n stil gemijmer voor 't raam, staarde méé in den woesten tuin, waarin 't grilligde en avond-spookte, zei dan gedag, met 'n stem, doorsnikt van meegevoel, groette Louise en liep zacht, vol ontroering de trap weer af. Dat waren z'n stille innige bezoeken.

'n Paar maal had Maurice zich over z'n schaamte heengezet en geprobeerd den kerel, die 'm iedere maand vijftien gulden afhield, aan diens verstand te brengen, dat ie ze niet missen kon, dat ie honger leed thuis en dat ie alléén van 't krantenbedrag bestaan moest.

Maar de man werd woedend, voelde 't als 'n gemeene ondankbaarheid en dacht zich gekrenkt. Al wat Maurice zei, noemde ie misselijke smoesjes en als ie nog langer op dien toon voortging, zou ie 'm andere nootjes te kraken geven. Hij had maar een paar woordjes tot den direkteur te spreken en hij ging d'r af! Wat dacht de snotaap wel! Wou ie hèm wetten stellen? Maurice droop ontsteld af, bang, dat ie zelfs dàt ging verliezen en 't norsche gezicht van zijn direkteur vertrouwde hij nu heelemaal niet meer.

Al radeloozer, vermoord van zelfverwijt, als ie 't bleeke, wonder-fijne, maar van smart verwrongen gezichtje van Louise zag, iederen dag valer en stroever, besloot ie z'n huur niet meer te betalen en van dat vrijgekomen geld wat àf te

doen, 't allernoodigste te koopen, kleine dingen, die ze in d'r huislijk leven 't ergst ontbeerden. Louise moèst beter gevoed. Hìj zou 't wel uithoûen. Hij was jong en sterk, zij zwak en teer. En de jongens moesten 't ook uithoûen. Wat ie met hen moest aanvangen, begreep ie niet. Dorus van veertien vooral werd ernstiger, drong brutaler bij 'm aan op 'n werkkring.

Maar hij wist ze nauwelijks een korst brood in de maag te duwen, laat staan kleeren, schoeisel, benoodigdheden voor 'n betrekking te geven. Hij liep er zelf gehavend, belachelijk bij. Toen, midden in de lente van z'n tweede ellende-jaar, werd ie plots overkoortst door een schrik, die 'm huiveren deed. Louise was zwanger. Haar stem had geen klank meer, toen ze 'm zei, dat ze al in de vierde moest zijn. Ze kuchte, droog, en 't vlijmde en pijnde in z'n eigen keel, alsof ie doorpriemd werd van stekels.

Louise durfde er niet aan denken. Had ze ooit kunnen vermoeden, dat ze in zoo'n vreeslijk gebreklijden, 'n kindje zou krijgen? Dat ze 'n kindje droeg, waarvoor ze geen eten had?

Maurice vroeg niets. In d'r goudvurig koortsoog voelde ie, wat in Louise omging. Dat was 't ontzettendste wat 'm had kunnen gebeuren. De ellende, verwarringen, twisten en heftige ruzie-uitvallen tusschen hem en de vloekende, morrende zwagertjes groeiden aan. Ze ontzagen Louise niet meer, ook in dien toestand niet. Was ie door 't dolle heen, Maurice, en hoorde hij, dat ze z'n vrouw hadden gesard en gehinderd in alles, dan nam ie de kereltjes op ranselde hij ze beurt om beurt, en hield de vuisten gebald voor den langen, huichelenden Frans. Laf kroop die terug, vloekte met Maurice in schijn woest mee op 't verzet der jongens en dreinde, wel voorspeld te hebben, dat zoo iets zou uitbarsten. Maar die uitvallen vertriestten Louise nog heviger, maakten 'r nog stiller en doodscher.

Toen kwam hij in de periode, waarin ie dacht, dat het met Louise en hem zelf zou afloopen. Voor de bevalling was nog niets in huis. Geen luiermand, geen bedje, geen baker.

Louise, versuft, leefde in sluimerige melancholie. Wàt met 'r gebeurde vond ze goed. Eerst had ze nu en dan, met hem, in vurig, zacht gekweel over 't kindje gesproken, dat 't mis-

schien geluk zou brengen, als 't maar 'n jongen was... 'n jongen... vooral, vooral, anders was 't 'n beetje mis, had ze in angstig bijgeloof er aan toegevoegd. Den laatsten tijd sprak ze ook daar niet meer over. Ze kuchte, werkte nog, keek, tuurde, schreide stil in zacht gesnik en sprak bijna niet meer. Ook niet tegen Maurice. Soms streelde ze over z'n haren, snikte en liep weg.

Z'n moeder zou voor een luiermand zorgen, was er eindelijk uitgedraald. En de jonge vrouw Hoenders had 'm op weg geholpen met 'n goedkoope baker. Die was hij gaan opscharrelen in 'n achterbuurt van de Jordaan. Zij wou wel meegaan, als ze vooruit kreeg, want vertrouwen hoefde ze niet te hebben bij wild-vreemden. Bedelend en smeekend had ie toen van een kennis tien gulden losgekregen. Met den dokter trof ie 't heel goed, 'n vriend van z'n vrouw, die haar vroeger in 'n rijke omgeving ontmoet had. Met fijnen takt en vol kieschheid zwenkte ie door den armoeboel heen, zette zich op 'n manken waggel-stoel, negeerde luchtigjes al wat er aan ongemak in huis was en onderzocht Louise serieus. Na 't onderzoek riep hij Maurice in de gang apart. Hij zei wat bedrukt, dat 't nog wel een week zou aanloopen, maar dat Louise heel, heel zwak was, dat ze zeer bloedarmoedig leek en dat 't 'm wel verwonderen zou, als 't kindje 't er goed afbracht. Hij wou óók zeggen... en de moeder, maar dat durfde ie niet, toen ie 't steenbleeke gezicht van Maurice zag, trillend en verwrongen van ontroering. Maurice schaamde zich hevig voor den dokter. Hij had wel vaag en bang gevoeld, dat er iets heel ergs met Louise gebeuren ging, en in z'n koortsige overspanning, bezag ie 't apart roepen door den dokter als 'n vreeslijk verwijt aan hèm gedaan. Hij was oorzaak van alles! Hij, hij en niemand anders. Al 't gemartel, al de kwellingen en ontroeringen, die Louise onderging, waren door zijn stomme, ellendige eerzucht en walgelijke praalhanzerij ontstaan. En wat gaf nu weer dat zelfgekwel! Handelen, handelen moest ie, handelen! Waar kwam ie aan geld voor beter, versterkend voedsel? Weer schreef ie de kennissen, maar ze antwoordden niet eens meer. Een oogenblik had ie 'r aan gedacht, die oude vrienden nog ééns te zeggen, in welken vreeslijken ellende-toestand ie te stuiptrekken lag. Nee, ze zoûen geen

leedvermaak hebben. Daarvoor was alles te dreigend, te afgrijslijk. Maar hij durfde, durfde niet. Want 'n paar maal was ie langs Van Reums en De Roevers geloopen, die hem zoo honend en tartend negeerden, dat ie ze wel in 't gezicht had kunnen slaan. Hij snikte voor z'n raam in z'n duistere kamer. Of, uren ver liep ie den Amstel op, in 't stikdonker, alleen, alleen, wanhopend, om wat gekropt lag in z'n hart, uitgillend, uitstampend z'n smart. Dat luchtte 'm soms op, al wist ie niet waar zich te wenden, waar zich te keeren. Overal ingesloten, omringd en gesard en tot woede opgejaagd door z'n kleine kredieteurtjes in de straat, door ellende, afmatting en beleediging.

Toch wou ie Louise niets laten merken, niets van z'n verschrikkingen en wanhoopsgevoelens. Ze leed al zoo hevig in de misère en in 'r verzwijging van iets, wat eigenlijk hun grootste vernedering was: dat ze elkaar niet meer konden troosten in hun liefde. Tusschen hen in, hoonde, demoniseerde en harlekijnde te veel de gloeiende spot der kleinmakende, moordende realiteit, niets gaafs meer tusschen hen latend, ook niet 't liefdegevoel, dat ze meenden boven àlles uit te kunnen heffen!

Nog eens had ie den toezienden voogd geschreven, schoon ie wist, dat de man zelf in zeer bekrompen omstandigheden leefde. 'n Woesten uitval naar Maurice's verdoembaren invloed en onzedelijke kwasterij was 't antwoord. Door hèm was Diewertje in huis van die zondige smeerlappen geraakt. Zìjn vrienden waren 't, en zoo meer. Een knetter van slecht geuite woede spatte die brief af en toch erkenning van machteloosheid tegenover zooveel brutale, koppige kracht.

Op straat sprak Maurice Diewertje. Ze vertelde, dat ze van Van Reums wegging. Ze konden 't niet meer met elkander vinden, ze zou in betrekking gaan als kinderjuffrouw. Van Louise's toestand hoorde ze verbaasd op en als 't zoover was, zou ze komen, den avond vóór de bevalling. Emilie liet niets van zich hooren; wentelde zich in egoïstische avontuurtjes met kerels van allerlei slag. Die was in 'n goede betrekking bij 'n rijken advokaat met wien ze gruwelijk koketteerde, in wondre, kleurige verwachting wat 'r al met haar gebeuren ging.

Vijf dagen vóór de bevalling, op een avond thuiskomende,

vond Maurice 'n brief van den redacteur van een bekend weekblad, waarin hem op nog al voordeelige kondities werd aangeboden een literair opstel of kritiek te schrijven. Z'n broers kompagnon had hem dringend aanbevolen, men had wat werk van hem gelezen en dat beviel. Hij juichte, juichte! Als Louise's voorspelling eens uitkwam, dat 't kindje geluk zou aanbrengen! Hij zette zich dadelijk aan 't werk, na door de felle zomerhitte van z'n bureau in stormpas naar huis te zijn geloopen, en zwoegde tot diep in den nacht. Op de uren dat ie schreef, voelde ie geen zorgteistering, zag-ie geen vrouwkwijning, geen sar-zwagers en geen schuldeischers. Wel bemerkte ie nu en dan om 'm heen Louise, uit apathie wat oplevend, een paar kleinigheidjes verzorgend, 't zware lichaam pijnlijk uitgezakt, toch nog in haar gang bewarend fijne gracie, dat innig-lieftallige van beweging, die nooit in haar verdwijnen kon.

Z'n artikel was weggestuurd. Wellicht de volgende maand geplaatst en dàn eerst wat geld.

Intusschen kwam de bevalling ophanden, in vollen kommer zonder 'n cent in huis.

Het popelde in Maurice van woeste onrust en sarrende gejaagdheid. Hij voelde, dat er iets heel naars ging gebeuren. Maar of 't met Louise, met 't kind of met hem zelf zou zijn, wist ie absoluut niet te onderscheiden. Hij werd schuw, zoo schuw, dat ie zelfs 'n beetje geloof sloeg aan zotte en verwarde droomerijen over Louise van Aaltje Hoenders, die ze kwam vertellen.

De alkoof werd voor 't komende kleintje ingericht. 't Was er vreeslijk kaal in dat donkere hokje, maar Louise had er, ondanks haar lusteloosheid, toch nog 'n paar oûe brokjes zeil aaneengespijkerd om 't houten vloertje in z'n ongezellige hardheid weg te moffelen. Maurice's bed werd uit de alkoof naar vóór gesjouwd, en Louise zou alleen achter slapen.

Op 'n Augustusmiddag, in felle zondavering, waren bij Louise de eerste zwakke weeën losgevlijmd. Maurice kreeg weer dat vreeslijke angstgevoel, niet wetend, of ie moest blijven staan of wegloopen. Hij voelde, dat beklemming hem wurgen wou. 't Drukte op z'n hart en er piepte luchtgekerm in z'n keel van angst; angst, dien hij maar niet kòn overheerschen. Telkens uit de voorkamer wipte ie naar 't keukentje,

passeerde schuw de achterkamerdeur en ging suf zitten op de aanrecht. Dan, moed vattend, sloop ie toch naar de deur, ving z'n oor Louise's zacht gekreun op, dat leek heel van ver aan te jammeren. 't Beven van die smartstem achter de deur, maakte 'm angstig, geschrikt en 't onverstaanbaar, sussend gepraat van de baker, treuzelend tusschen 't hooge gekerm, kregelde 'm hevig.

Maurice durfde niet naar binnen. Voor niets ter wereld wou ie Louise zóó zien. Weer liep ie naar voren, om tien minuten later weer naar 't keukentje te schuifelen de achterkamerdeur voorbij. Toen kwam er schaamte in 'm over z'n lafheid, ging ie weer luisteren, bang dat de jongens of buren 'm zoo gejaagd in de gang zoûen zien staan.

't Kreunde en steunde weer achter de deur. Kom, hij zou even instappen.

Louise zag ie gebukt in kramphouding, 'n stoel vastklemmend, die trilde onder haar hevige pijnschokken. Toen ze 'm zag inkomen, lachte 'r even 'n bemoediginkje om 'r pijnmond en de fijne lipjes, naar hem toe. Toch lichtte er in 'r groote, droeve oogen iets heel angstigs tegelijk. Nee, dat gemartel kon ie niet aanzien. Hij voelde zich stikken. Hij moest weg, weg, de trap af, en lucht happen.

Op z'n bureau zat ie den volgenden dag in vreeslijke gejaagdheid. Hij wist nauwelijks meer, wat ie deed. Alles liep verkeerd onder z'n handen. Ze belolden hem, en telkens kwam er loos alarm aan de telefoon, hoorde ie met deftige aankondigings-stem, dat z'n vrouw bevallen was van een welgeschapen zoon. Hij bleekte van schrik en woede, en toen de bureauchef zag, hoe hevig hem dat laffe spelletje aangreep, verbood hij 't ten strengste.

Toen Maurice 's middags in één jacht z'n woning instormde, doorzweet en doodop van hitte, hoorde ie dat alles nog 't zelfde was bij Louise. Tusschen verhaal van pijn en ellende in, zanikte de sleperige bakerstem om vier-en-'n-halve cent groene zeep; kregelde ze 'r bij, dat ze nog nooit in zoo'n kalen boel geweest was, waar d'r geen kommetje koffie temet afviel. Hij bezat geen sou. Driest ging ie naar 't kruideniertje op den hoek en dwong deze half, hem nog te poffen. Er zou wel gauw wat voor hem losschieten. Hij kreeg zijn half pondje klodderzeep, na heftig tegengestribbel mee, en stil overhandigde

ie 't de baker. De jongens zag ie niet beneden. Ze schaamden zich helsch voor 't nieuwe mensch, de baker, en durfden in hun vodden niet voor den dag te komen.

Maurice zat weer in 't keukentje, sloop telkens nerveus naar de achterkamerdeur. 't Zachte klaaggeschrei, de kreunsmart en 't gesmoorde van pijnkreten, voelde ie als scheuren uit z'n eigen lijf en soms herkende hij uit 't steunend klagen de stem van Louise niet eens meer. 't Gromgezeur van de baker door 't zachte gesteun heen, irriteerde 'm al erger. 'n Half uur later zat de dokter binnen. In 't keukentje op de aanrecht wachtte Maurice hem af. Dadelijk zag ie, dat de man 'n lang gezicht trok, toen ie van Louise's kamer kwam. De boel zat gekeerd, zei hij en goeiig teemde ie 'r bij, dat Maurice zich maar kalm moest houden. Kunstmatig ingrijpen durfde ie niet en mocht ie niet, dan alleen in uitersten nood. Als ze wat sterker was, zou ze 't beter kunnen uithoûen, zonder zooveel pijn.

Maurice beefde, liet den dokter heelemaal uitspreken. Die zou heel gauw terugkomen en als er inmiddels wat gebeurde, moest Maurice 'm dadelijk komen roepen.

De nacht ging om in ontzettende spanning, zonder dat er iets gebeurde. De weeën stierven en leefden weer óp bij vlagen en telkens zag Maurice de vreemde baker de voorkamer insluipen en langs z'n bed naar 't raam schuifelen. Dan trok ze 'n geheimzinnig en verwilderd angstgezicht tegen de maan en verpruttelde onheilspellende zinnetjes, dof en tooverkollig... „als de maan maar wegtrok, ziet u meneer, dan kwam d'r 't kleintje sebiet... en dan kwam d'r alles nog schoon in orde... maar nou... nou blijft 't hange... enne dat is 'n leelijk teeke feure de kraamvrouw."

Haar rimpelig, geel en fanatiek gezicht bestaarde de maan en in wilde geheimnis dwaalden d'r bigotte blik zoekend en bang den nachthemel door. Maurice beefde. Die vrouw met haar kleine, wilde zegseltjes, joeg 'm de stuip op 't lijf. Hij wist niet meer wat er met Louise gebeurde en telkens smeekte ie, dat 't toch uit mocht zijn, 't kindje toch mocht komen.

In z'n gejaagdheid stapte ie telkens op en af z'n bed, liep ie in z'n hemd, stikkend van hitte, keek mee met de baker naar den nachthemel en de maan, en stapte dan weer in schuwe schuifling op de achterkamerdeur af, om Louise toch even

te zien. Zag ie 'r dan weer over 't bed in kramphouding gekronkeld, 't hoofd in de dekens verwoelend, de fijne handjes stuiptrekkend in blind getast, en hoorde ie bij vlagen pijnkreunend geklaag door 't nachtduister als 'n stelpeloos geschrei van 'n opgesloten wezen, dan overhuiverde 'm zóó'n meelij en angst, dat ie niet langer luisteren kòn. Hij wòu, wòu Louise wat troostends zeggen, maar de woordjes, banaal en leeg, stierven 'm op de lippen.

Ieder keer, wanneer de deur kraakte en piepte, sprong ie op van z'n bed, dacht ie den dokter te moeten halen, maar dan zag ie in 't nachtlichtjes-geschemer 't gerimpelde, kleurige gezicht van de baker, haar bemutsten kop, en de fanatiek-wilde oogen, naar z'n bed starend. Langzaam zag ie haar 't lijf uit de deur sleepen en weer 't alkoof insluipen. In zijn kamer keek ze weer den hemel door, of de maan nog niet wegtrok of verbleekte. Dan beefde Maurice en stapte ie in z'n heetgewoeld bed, met al schuwer gevoel, dat er iets vreeslijks gebeuren ging. Hij kreeg nu al wrevel tegen 't kindje, dat er nog niet eens was, maar z'n moeder toch al zóó kon pijnigen. O! als ie kalm dacht, wist ie wel, dat 't onzin was, zoo iets op 't kindje te gooien, maar wat kon 't hem schelen, of ie onzin dacht, als ie Louise zoo zag wegkrimpen van pijn. Woeste smart drong in z'n verlangen, dat 't gedaan zou zijn.

's Morgens, zonder dat ie 'n oog had toegedaan, ging ie naar z'n bureau. Louise's toestand bleef 't zelfde. Hij was uitgeput, verhit, ziek van angst en ellende. Hij kòn niet werken.

De chef-redacteur zag 't en gaf hem verlof. Gejaagd holde ie terug, naar huis, waar ie hoorde, dat alles nog 't zelfde was en dat de dokter op groote rust en kalmte had aangedrongen. Hij begreep er niets meer van. Wat werd dat dan in 's hemelsnaam voor 'n soort bevalling? Van zoo iets demonisch had ie nog nooit gehoord! Z'n moeder zat bij 'm thuis, op zijn wanordelijk bed te wachten. Ze keek grimmig, verstoord, en naast haar zat z'n broer Arnold. Ze had wat versterkends meegebracht voor Louise en wist heelemaal niet, dat 't zoo ellendig ging. Ze voelde zich gekwetst, mevrouw Fleury, dat 'r niemand was komen roepen en dat de lummels van jongens, van wier ellende ze weinig afwist, niets uitvoerend, toch best 'r even hadden kunnen waarschuwen.

Maurice luisterde niet naar haar lichtgeraakt gekwebbel,

want heviger hoorde ie uit de achterkamer gegil en gekerm. Hij was doodsbleek van ontroering. Toen z'n moeder z'n schrik zag, draaide ze 'n beetje bij, kwebbelde niet meer zoo dwars-egoïstisch over haar eigen kleine gekrenktheidjes, begon ze wat troostwoordjes uit te strooien. 't Zou wel zoo'n vaart niet loopen... de eerste kraam ging altijd moeilijker dan de tweede... dat zij voor twee en twintig jaar ook heelemaal aan de dood gelegen had en dat Louise 'n kruidje-roer-me-nietje was... en dat d'r vrouwe ware, die met 'n handommedraai verlost werde... enne... enne...

Maurice stampte op den grond van woede, dat z'n moeder, geschrikt en beleedigd, weer zweeg. Arnold zei niets, geen stom woord. Maurice dankte 'm in stilte voor z'n kieschheid; hij begreep, dat z'n broer inzag, hoe vreeslijk de toestand van Louise was.

Tegen den middag kwam de dokter al ernstiger kijkend. Stil ging hij de kraamkamer in, zonder te spreken. — Wat buurvrouwen, die uit straatjes-gekonkel van de lange weeën gehoord hadden, kwamen òptreuzelen, een met 'n melkkan boodschappend, 'n ander handen-op-de-heupen, nòg 'n ander opgedirkt om uit te gaan, eerst schuw en aarzelend, telkens driester en gemeenzamer. — Er waren vrouwen bij, die Maurice nooit gezien had, wier naam ie niet eens kende. Allen propten zich óp in 't vunzige voorkamertje, waar zijn bed nog smoezelig en verwaarloosd slonsde. Er lag gretige nieuwsgierigheid in de listige, brutale oogen der buurmenschen, die blij waren, dat ze wat te bekonkelen hadden, om ereis rustigjes te kunnen opnemen, nu de vrouw d'r toch niet was, wat 'r bij dien raren chinees met z'n lange haren eigenlijk wel stond en niet stond. Maurice kon ze niet allen verzoeken plaats te nemen, want er waren maar vier stoelen en op de manke, afgehaalde krapeau zat breeduit de baker te vertellen en te bedillen. Overal gluurden buurvrouwenoogen heen, naar de schunnige gordijnen voor 't raam, naar de afgevreten rommelzooi, den zeilloozen, kalen vloer, naar de gebarsten tafelplank op de zwarte kist.

Maar Maurice kon haar gulzig oogengevreet niets schelen. Hij voelde nu zelf driedubbel de kale ellende van z'n hok. Er stonden wat vuile kopjes, zonder schotels, dwars en scheef op de naakte plank-tafel, 'n gedeukt tuiltje ernaast, in

smerige kringen van water en uitgeplonsd koffiedik. Nu de baker er was, mòest er koffie gepoft. 'n Glas met 'n geklutst ei stond er ook nog. Dat was voor hem, had de baker kwaadaardig-ironisch gezegd; Louise had 't binnen gestuurd. Hij moest 't gebruiken, hij, hìj, zij kon 't er niet doorkrijgen.

De baker lachte smalend om de zorg voor d'r mannetje. En tegen de jongens, die nu toch langzamerhand voor den dag kwamen in hun schunnige plunje, had ze gezegd, dat 't wel 'n kermiswagen leek, dit huis, dat er niks te eten viel en dat ze 'm als 't zóó bleef, vast smeren zou.

't Hinderde Maurice vreeselijk. Hij wist zich niet te roeren. Er was niets in huis. En de baker schimpte heftiger, dat ze nooit nog in zoo'n armoenest verzeild geraakt was.

Ook 't buurgekonkel maakte Maurice kregel. Ze hadden allemaal 'n smoesje voor hem klaar, sentimenteel en vleierig en gerekt, zoet-zuur en gemaakt, schoon ie van haar berekende bakkesen aflas, dat ze voor Louise's toestand koud bleven als steen.

— 't Was d'r heul sielig... enne... mit onse Heeres hulp sou 't wel na s'n endje loope... enne... 'n mins wikt... en onse liefe Heer beschikt... enne... as de vroedmeester d'r nou maar vast wist, of die keere kon... enne... of die s'n saakjes wel f'rstond...

O! hij vloekte van binnen, hij stampvoette van ongeduld om hun babbeltjes en valsch gezeur.

In de alkoof hoorde ie al heviger gegil en gekerm losschieten. Hij had Louise wel willen opnemen en 'r hevig tegen z'n hart drukken en 'r zoenen, lang, lang, op 't heerlijk fijnsluitend mondje, de smarten uit 't lijf willen indrinken, zóó, dat zìj niets meer voelde, niets, niets meer. 't Leek 'm 'n misdaad, dat hij zelf nu niet gespleten werd van krampen, dat ie daar machteloos stond, vòl droefnis en ellende, maar toch zonder lijfelijken pijnkronkel.

Niemand mocht meer bij haar toegelaten.

Ook Diewertje was opgeloopen, bleek, en 't verzwakte gezicht vol schrik. Maurice zag 't blonde kopje nauwelijks.

Na 'n paar uur kwam de dokter uit de kamer en riep hem in d'alkoof. Hij mocht niet langer verhelen, dat Louise's toestand zeer ernstig was. Als 't tegen den avond nog niet van zelf kwam, zou ie, hoe ook, 't kind moeten halen. Dan

kòn hij de natuur niet langer laten uitwerken. Ze had nu al hevige vermoeieniskoorts.

Of ie nu geen goeie hulp wist, vroeg de dokter. Met de baker wist ie niets aan te vangen. Dat mensch lette alleen in gulzige hongerigheid op afval-hapjes van de kraamvrouw en keek verder alleen naar de lucht.

Maurice besloot dadelijk Aaltje Hoenders te vragen, de vrouw van Ko-buur, waarmee hij al vriendschappelijk omging. Maar toen ie weer z'n voorkamertje instapte, zag ie onder de bezoeksters Marie Hallersma, 'n Friesche meid, die vroeger bij Louise gediend had en van wie altijd met groote sympathie gesproken werd. Ze had van Diewertje gehoord, hoe 't met de jonge mevrouw gesteld was en nou kwam ze dadelijk hierheen hollen. Maurice vroeg of zij helpen wou en onmiddellijk stond ze klaar. Ze zag er pootig en frisch uit en Louise zou heel blij zijn met 'r hulp. Marie Hallersma had even geschreid, toen ze de verknaagde boedelkaalheid van de jonge mevrouw zag; geschreid ook, omdat zij de familie nooit anders dan heel rijk gekend had met vier dienstboden en 'n huisknecht. De jongens waren de trap opgevlucht in hun vodplunje en Marie had ook hen bijna niet meer herkend.

Dorus en Dolf bleven in hun duf zolderhoekje zitten, suf, paf van de hitte, zelfs negeerend de flauwe grapjes van Frans, die benauwd voor zichzelf werd in die nare, gedempte ellende. De jongens voelden bang mee met 't gekreun van hun zuster. Ze schrikten telkens op, als Maurice uit de voorkamer wegvluchtte naar den zolder en voor 't luik, waarin hittelicht uitgolfde, in de brandende zon zich bleef roosteren, zonder goed te voelen wat er met hem gebeurde.

Tegen den avond vlijmden de weeën heviger uit.

In Maurice was meer rust, nu hij Hallersma, die trouwe meid, bij Louise wist. Ze lag nu niet meer zoo heelemaal tusschen vreemden te martelen. Soms praatte hij druk en zenuwachtig, om 't kermend gegil van Louise maar minder door eigen en anderer roezemoes heen te hooren. Tegen tien uur eindelijk zou dokter 't kind gaan halen met instrumenten. Er kwam angstig heen en weer geloop van baker en ook gejaagd gevraag van Marie om 't een of ander, en telkens, als een der twee vrouwen den kop maar even uit de deur bukte, werden ze overstormd met vragen door kennissen en

buurmenschen, die weer waren opgeloopen en bijeen klusten in 't stofvuil, groezel avondkamertje. Er schuifelde stug geloop op den planken, houten vloer en 't stemmengonsde er als op 'n verloopen vergaderingetje van 'n vrije-vrouwenvereeniging. Olga Graafstein, de vrouw van den kunstschilder uit 't huis, praatte gedempt-gejaagd met de jonge vrouw Hoenders, en Ko's moeder teemde wat met d' ouën, bigotten Graafstein, den bijbelteksten-verslinder over haar „beesies." De ouë Graafstein kwam weleens bij Maurice, omdat hij 'm zoo'n verstandig prater vond voor 'n ongeloovig mensch. Maar van avond kreeg ie geen syllabe uit den mond van „meneer Meries". Dat speet 'm, deed 'm mokken, en nou teemde ie maar mee met 't goeiig gezeur van de oue vrouw Hoenders, die 'm anders zoo leelijk bespotten kon om z'n geloof. Ko loosde grappen, dood-ongevoelig voor Maurice's angst-stemming en de spanning van 't geval. Met vuur sprak ie over den schatrijken Soonbeek, 'n bankier, nog 'n èchten achterneef van hem en Graafstein. In één jacht door vertelde ie Maurice, dat Soonbeek de twee artikelen van hem gelezen, en zoo mooi gevonden had.. 't Waren de twee eenige, die Maurice had geschreven, voor 't eerst, met z'n vollen naam onderteekend in de krant. Ko zei, heel gewichtig, dat ie Soonbeek toch eens moest bezoeken, nou ie zoo'n beetje met 'm pochte. Hij dweepte met knappe lui en al was 't nog zoo'n rare kwibus, pestgierig, je wist nooit hoe lollig 'n rond stuivertje rollen kon in de wereld.

Maurice luisterde niet eens naar hem. 't Gepraat van Ko liet 'm steenkoud. Z'n moeder, zwaarpuffend van vermoeienis, kwam weer opsjokken, wijd uitschommelend 'r log lijf, hoofd rood van hitte en zweet. Ze zuurde weer, alsof ze beleedigd was, overal driftig rondkijkend naar 'n stoel. Maurice verzocht Ko op te staan en schoof z'n moeder de manke krapaud toe. Arnold was meegekomen, drukte Maurice lang en innig de hand. Al meer visite drong òp, met wie d'ouë vrouw Hoenders gretig konkelde, ophalend allerlei benauwde kraamgevallen. Een buurmensch met vettige glij-stem beloofde, dat ze voor de kraamvrouw 'n lekker soepie zou klaarmaken, 'n ander wou dit, wéér 'n ander dat. 't Duizelde Maurice, want niet een die voelde, wat er in z'n bewogen ziel omging, noch z'n ontroering en gejaagden angst merkte. Hij wou weten, fel-juist,

zonder bedriegerijtjes, wat er nù met Louise gebeurde. En niemand mocht meer bij haar. Hij stikte van angst. Ja, iedereen zei 't, dat 't kind d'r nou wel in 'n kwartier zijn zou, maar of Louise 't uithield! Telkens hoorde ie snerpender en uitscheurender gegil achter de deuren, deuren, die hij vervloekte, wel wegramijen wou in één trap. Hij moest vluchten, 't was niet langer zoo aan te hooren. Waar zou ie heen in den avond? Wacht, op 't balkonnetje, dat kleine, uitgeknelde balkonnetje, waar ie net, met z'n voeten bijeen gestut, staan kon. In de kamer liet ie de menschen maar kluiten, zacht gesmoord gonzen, en ouë gebeurtenissen verkonkelen. Hij zou nu lucht, koele nachtlucht inzuigen, tot ie niet meer kon. Dwars vóór hem, kabbeldeinde nog 'n brokje Amstel-water, dat van maanvuur oversprankeld, vonkig schitterde.

Als ie dien vreeselijken jaagangst maar in zich kon stillen, dat 't allerergste met Louise gebeuren ging. Maar die banghheid viel niet te smoren, die kroop in 'm óp en wurgde iedere gedachte aan goeien afloop. De angst zat dan buiten òp, dan binnen ìn z'n keel.

Al woester en grilliger koortsten z'n gedachten aan. Als ie even maar ging merken, aan 'n stem, 'n gebaar van de menschen in de kamer, dat ze 'r niet meer was, dan zou ie van het balkonnetje afspringen. — Er vocht iets in 'm, dat 'm tartte, dat 'm bespotte en zei, dat ie zoo iets tòch niet durfde, dat ie te laf was, te week. — Maar dàt zou ie eens zien. Hevig onwrikbaar leefde 't in 'm, zoo hevig, dat ie de diepte van z'n val in 't duister al mat, zonder rilling en duizel. — 't Was 'n besluit, zooals ie dacht, koel-ontzettend er ingekomen, levend in obsessie, dat ie 't doen mòest. Zonder Louise was er niets meer, niets. Dat was toch geen sentimenteel gewavel in 'm. Weg dus, dadelijk weg, en zóó dadelijk, dat niemand 't verhinderen kon.

Z'n oogen schroeiden weg uit z'n gezicht; er schokte een benauwings-trilling door z'n heele lijf. Hij proefde geen avondkoelte meer op z'n tong; de lucht was ook hier heet en ellendig en zware wolken zag ie over de maan heenvaren. Dan brak 't zweet 'm kil de beverige handen uit en dan weer voelde ie zich als in tiendubbel flanel ingebonden, zoo heet en brandend sidderde er koortsangst langs z'n lijf. Hij

vervloekte z'n bestaan. En snikken kon ie, snikken, als ie zóó koel nu eraan dacht, dat daar 'n paar stappen van 'm af, zijn intieme, lieve Louise misschien wel lag te sterven, misschien, zonder dat ze kon zeggen, hoe ze verlangde naar hem, zooals hij hevig verlangde naar haar. — Nee, dat was niet uit te houden. — Even weer stapte ie de voorkamer in en dadelijk boorde feller op hem in 't barensgegil, maar nu met zoo'n zangerig-wild nagekerm, van zoo'n bevende klachtklank doortrild, dat 't 'm was, alsof ie de stem van den dood zelf hoorde ijlen.

Nu kon ie 't langer in huis niet uithouden. Hij moest op straat, den Amstel langs. Arnold, die z'n opgewondenheid zag, liep mee. Ze spraken geen woord met elkaar. Hij stikte half; geen syllabe groeide los uit z'n onstuimige ontroering. Z'n huis wilde ie wel uit, maar toch ook weer niet te vèr weg. Van minuut tot minuut wou ie ingelicht zijn, hòe 't ook ging.

Hij herinnerde zich gevallen bij familie en kennissen, waar 't kind uit de moeder losgesneden moest worden, om 't leven van de vrouw maar te redden. De vreeselijkste griezeligheden van bizonderheid tot bizonderheid voelde ie weer òpbloeden, overstormden z'n angst-denken. Als 't met Louise nu ook eens zoo ging. Hoe ze daar nu gemarteld lag, stervend, ellendig van pijn en schaamte, en rond haar alleen vreemde oogen, koele handen... nee toch... want Marie, die goeie meid was 'r.

Toen ie terugkeerde met Arnold, durfde hij de trap niet op van angst. Arnold, die stil begreep, ging voor. Maurice sloop, treedje voor treedje hooger, vast voornemens, om weg te hollen, als 't gegil weer zoo hevig was. Maar niets hoorde ie. Dat maakte 'm nog banger.

Schuw zag ie z'n voorkamertje in, waar de burgermenschen en kennissen nog bijeenklusten en staande gedempt babbelden. In éēns viel 't over hem, 'n zicht op de vale armoe van z'n hok. Nooit had ie zoo triest en groezelig 't vuilgeel vlammetje van z'n slingerend avondlampje zien branden. Schaduwgroezelte schommelde door 't kamertje op de kale muren en telkens stootte 'n ander 't hoofd tegen z'n lampje, dat laag en scheef boven de plank-tafel uithing.

Wat zou ie nu gaan hooren van Louise? Hij durfde niet meer vragen. Telkens keek ie naar de balkondeuren, of ze

wel goed openstonden, om dadelijk weg te springen, als 't mòest. Maar al sterker satyrde de spotstem in 'm, dat zoo iets toch aanstellerig in hem was, dat ie dat tòch nooit deed en nooit dùrfde. Dat nuchtere tegengespartel van z'n eigen verstand maakte hem woedend op zichzelf, wijl ie voelde, dat hij 't niet deed, al wist ie, dat de dood van Louise 'm neersplinteren zou, niets meer aan 'm heel laten. Hij wou zich zelf wel ranselen met haat en minachting, dat ie zoo misselijk laf was, behoudzuchtig, en angst voor pijn hem terughield. Al doller en dwarser gifte in hem 'n razernij van besluiten en tegenbesluiten. Dat was juist z'n kleine, gniepige lafheid, dat ie aarzelde, aarzelde, waar ie dadelijk te beslissen had als ie 't ergste hooren ging. Maar hij zou wachten, tot 't moment er was. Dan zou ie doen, dòen, zonder suggestie in koelen drang en hevigen wil.

En voor 't eerst doorsidderde 'm schrik en toch geweldige vastheid van gevoel, dat in hem zei: je dòet het, uit! uit!

Plotseling rumoerde er wat achter de deuren van de kraamkamer. De dokter, met 'n operatieschort vóór, z'n hemdsmouwen hoog opgestroopt, de harige armen bebloed als van 'n slachter, 't gezicht zweetend, pufrood van vermoeienis, riep lukraak de kamer in, dat 't kind er was, 'n flinke jongen, maar dat de patiënt doodelijk stilte moest hebben.

Plots was 't gedempt gebabbel in stommen schrik verzonken. — Maurice, eerst doodsbleek en hevig ontroerd, toen ie van ver in zoo'n woeste operatieplunje den dokter zag verschijnen en z'n stem zoo onverwacht hoorde schallen, voelde zich ver-ijzen. Een rilkou greep om hem en hij kreeg 'n gevoel, alsof ie bij stukken en brokken broos uit elkaar viel. Toen lach-huilde ie en voelde ie plots 'n zaligheid op zich aanstroomen, die 'm stom van bevende verrukking maakte.

Z'n angst brak in 'n snik-lach, 'n snik-huil door, en z'n mond kon ie niet meer dichtdrukken van zenuwachtige vreugde. — Er kwam zacht en getemperd gedrang om 'm heen van gelukwenschende menschjes en daarmee een warrelende ontlading van gesmoorde profetieën, dat een dit en die weer wat anders gedacht had, maar dat 't toch prachtig afgeloopen was.

Z'n broer Arnold drong dokters verlangen vooruit en meende ernstig, dat men weg moest gaan, hoe groot de be-

langstelling ook bleek. De kraamvrouw was doodelijk uitgeput na drie dagen vreeselijke weeën. Er moest nu groote rust volgen. —

De oude Graafstein drukte Maurice in geweldige armslingerbochten van aangedaanheid de hand en zei met haperende stem: 't Gezin, dat de Heere looft, krijgt de sege! Er spande bigotterie in z'n woorden en z'n donker-woeste, diepe oogen vuurden van felle geloofspassie. —

Maurice ontroerde door de woorden van den ouden man en drukte 'm lang de hand terug. Bij groepjes zakte de visite af en Maurice deed tegen 'n ieder niets dan lachen, stil-zalig, nederig lachen. —

Arnold had hem allang de hand gedrukt en was meegegaan met z'n onpleizierig-mokkende moeder, die 't maar niet kon verkroppen, dat háár zoon niet eens 'n paar behoorlijke stoelen had voor de menschen, die met belangstelling kwamen oploopen. 't Was 'n schandaal na zooveel spats, zooveel misère. —

Toen alles weg was, wist Maurice van overstelpende vreugde niet, wat hij 't eerst doen zou. — Telkens woelde ie z'n handen in 't haar, en lachte, lachte tot zich zelf. Er rilde geschroei van vuur langs z'n ruggegraat en soms kroop er kilheid tegen 'm op. Maar al was ie nu nòg zoo nerveus, hij voelde zich toch heerlijk opgelucht, en zoo veilig-licht, dat ie wel zingen wou, lange, lange tonen uitgalmen! Alles in hem was rillende ontroering en ontspanning. Hij hoorde gezang van tuinmerels om zich heen en hij lachte, lachte maar. — Louise, Louise, Louise, dat riep ie maar steeds in zich zelf en 'n hevig verlangen groeide in 'm haar even te mogen zoenen. — Alleen was ie, moederziel alleen! —

't Vunzig, petroleum-stank-uitzweetend pitje droefde z'n gelig, bleek groezel-schijnsel op dezelfde tafelplank, die hij voor 'n paar uur zoo verwenscht had.

't Dofte op en knaagde aan de muren; 't smoezelde op den naakthouten vloer, maar niets meer zag ie ervan. Hij moest lucht scheppen, diep ademhalen, lucht, lucht! De balkondeurtjes stonden nog op 'n kier. Nu gierde 't in 'm om z'n plan, z'n armzalig springidee! Wat 'n mensch in angst toch voor dolheid uitkoortsen kon! Hij ging op 't voetbreed balkongrondje staan, z'n knieën gekneld tusschen

de pilaartjes van 't steenen hekwerk. O, 't koelde zoo heerlijk op z'n gloeioogen, op z'n beefhanden. En als 'n duistere diepte stroomde daar de Amstel, 't water middenin telkens na wolkuitzeiling oversprankeld van maanvurig geflonker. — 'n Zomerboot ging voorbij. Fijn, in de lucht zwevend, hing 'n rood seinlichtje als 'n brandende wijnvlam in 't verdoezelde mastwerk, en bij 't stuur, in de laagte, gloeide nog 'n groen roerlampje, als 'n tooverster glijend over 't water. Tusschen de met maanglans oversprankelde plek, duisterde de boot en kronkelend sloeg de reflex van 't stuurlicht een slang in het uitklotsende water, meegesleept in 't schuimende zog en in wondergroene gloeiingen afkrinkelend dwars door het licht-bleek golfgekabbel. —

Wèg was de boot. — Hij zou ook maar weer naar binnen gaan. Hoor, hoe 't zong in z'n ziel. Mocht ie toch maar eens éven Louise zien. —

Weer kwam de dokter uit 't alkoof naar 'm toe en zei 'm goedig, dat 't zwaarste werk achter den rug was.

Als de nageboorte nu maar fluks kwam, dan was binnen 'n half uurtje z'n taak afgedaan. En dan moest hij ook wel gaan rusten. Maurice zag den dokter hijgen van vermoeienis en hitte en hij kon wel huilen, dat ie 'm niets verkoelends wist aan te bieden. Hij stamelde wat verlegen terug, zei den dokter, dat ie tot z'n spijt niets in huis had en brak af, toen ie zag, dat de man daarvan niets hooren wilde. —

Dolf en Dorus waren dadelijk de voorkamer ingehold, toen ze hadden afgeloerd, dat de visite was weggegaan. Ze waren blij, even uit hun vervloekten zolderhoek te kunnen vluchten. Ze liepen op bloote voeten en door de gaten in hun boven- en ondergoed blankte hun bloote blijf. —

Zelfs Frans, in z'n smerig, groen jasje, óók op naakte voeten, leek 'n beetje vreugd in z'n glazerige en kippige oogen mee te dragen. Maurice sprak vriendelijk met hen. Hij voelde geen wrok, geen afschuw meer. —

De baker wou 'm 't kindje laten zien, dat al dadelijk kraaide. Maar hij wòu niet kijken. Hij was al heel blij, dat 't 'n jongen was! Marie Hallersma kwam nog even bij 'm. Ze vertelde van 'r angst, die ze doorgestaan had en d'r goeiige, breede mond trilde nog van zenuwachtige na-ontroering. Wat had Louise zich kranig gehouen, vond ze. De dokter

had 'r met cognac willen bedwelmen, maar ze wou, wòu niet drinken....'' Ze bleef dan bij d'r positieve.... ze wou d'r wete, waar ze bleef! Nooit had ze nog zoo'n martelkraam bijgewoond en anders toch wat gezien in d'r leven....

Maurice luisterde gretig naar de forsche man-meid. Even vroeg hij nog, als Louise stil lag, of ie dan niet 'n oogenblikje 'r zien mocht. Ze zou 't dokter vragen, maar mevrouw was zoo doodelijk zwak, dat ze 'r niet voor kon instaan. —

Maurice begreep de plotse stilte om 'm heen niet goed. Geen geklaag, geen gekreun, geen gekerm meer.... Nu maakte de stilte 'm bang, zenuwachtig en gejaagd ... Zou Louise wel slapen....? en niet.... niet.... godallemachtig! — Als ze eens zoo verzwakt was.... dat ze 't niet meer uit kon houden! In hevige ontroering sloop ie naar de achter-kamerdeur, die kierde, en angstvol keek ie naar binnen. —

De dokter zag Maurice en wenkte 'm te komen, maar doodstil, met den vinger op den mond, wees ie. Maurice was zóó ontroerd, en zoo doorsidderd van huilkramp, dat ie zich niet wist, waar te bergen. En in bed, in de snikheete kamer, doorscherpt van azijngeur, verduft van karbollucht, weer verflauwd door heet water en kraamspoelsel, zag ie op 't witte kussen 't tenger-mooie gezichtje van Louise, 'r prachtbruin haar losgewarnet achter d'r hoofd, de groote, goddelijke oogen wijd open, in één vrede-staar hem aankijkend met 'n zachte zaligheid om 'r mond en 'n rust in haar fijne trekken, die ie nog nooit zóó innig gezien had. Hij durfde niet naderen en haar bijna niet terug aankijken, wijl ie vreesde voor ontroering in haar zwakte. Ze had een hoog roode koortskleur. Wat ontzettend vreemd leek Maurice dat. Altijd had ie haar fijn-bleek gezien. Weer wenkte de dokter bemoedigend en toen ineens kon ie zich niet langer bedwingen. Zacht, maar hartstochtelijk toch stapte ie op 'r af en zoende Louise éven 't koortsige mondje dicht. Niets kon ie zeggen, niets, maar àl z'n teederheid verinnigde hij in z'n kus. —

Hij zag even in de groote, bloeiende oogen 'n koortsige hitte, 'n opglanzing, die 'm bang maakte. — Toen sloeg Louise haar oogen neer, maar staarde dadelijk weer naar hem òp, en plots zag ie de schoonheid van die neergeslagen leden en wimpers en 't wondre blik-óp-slaan daarna, dat 'm bij hun eerste ontmoeting al zoo hevig ontroerd had.

Nu was ze moedertje, moedertje, en 'r bijgeloof leek versterkt, want 'n zoon zou 't zijn, en 'n zoon werd 't. — Zacht sloop ie weer weg. Hij voelde niets meer van z'n armoe, z'n zorgen. 't Juichte nu alleen in 'm, dat ze 't er doorgehaald had.

Overal sloop ie rond, om stilte te bewaren, geruchten te temperen en standjes van grove krediteurstemmen af te weren, die riepen aan de trap. De schel was met buren goedvinden afgebonden en zoo hield ie zooveel mogelijk rust en kalmte in huis.

'n Vreeslijke drie maanden volgden, waarin Louise worstelde, vocht met den dood. Eindelijk kwam er 'n beetje stabieler opleving. Haar kind kon ze niet zogen en dat maakte 'r stom van smart, dat haar wat-herstellen weer achteruitdrong. 't Zoontje, Kareltje, werd uitbesteed bij een kennis van Marie Hallersma, die 'n heel-goeie, maar arme min wist, kraakzindelijk en net. —

Maar dat gaf Maurice pijnigende zorgen. Arnold hielp weer, zich zelf alles ontzeggend, tot na twee maanden ook dat niet langer kon. — Toen kwam 't kind weer in huis, zonder dat Louise de kracht had 't te verzorgen. — Dorus en Dolf spoelden luiers, boenden en dweilden en Louise machteloos op bed versnikte daar onmenschelijke smart. — 's Nachts en 's middags na drieën hielp Maurice 't ventje. — Hij zorgde altijd prompt voor schoone flesschen, goeie melk, ontzuurde dotjes, tusschen z'n werk door. 't Was 'n zwaar gezwoeg voor hem, na z'n inspannenden dag-arbeid, maar hij verlichtte Louise, die zijn hulp en attentie heerlijk vond. Vier maanden na haar kraam was zij toch weer op de been. Ze kreunde heel verborgen wel van zwaktepijn, maar ze werkte toch weer in het huishouden en verzorgde zelf haar Kareltje. — Maar 't armoeleed bleef, chagrijnde erger rond hen dan ooit. —

En zoo was Maurice op den middag, dat hij bij Ko Hoenders de oude vrouw zoo angstig had hooren schreeuwen, om Ko's plagerij met 't egeltje, ook weer voor z'n avondraam gaan zitten. In droeve peinzing was dat heele, vreeslijke smartleven hem toen voorbij gegaan.

Is. Querido.

(Wordt vervolgd.)

VERZEN.

Voor een Doode.

I.

Mijn droomen dolen in een doodentuin,
Rondom een graf, waar de aarde is mul en bruin.

Mijn droeve droomen toeven bij dat graf,
Waar slaapt wie meer mij dan het leven gaf.

O Meer-dan-Moeder! zwijgt die trouwe mond,
Die voor mijn wonden balsemwoorden vond?

O Meer-dan-Moeder! zwijgt uw meelij-hart
Dat áltijd bloedde in liefde bij mijn smart?

O Meer-dan-Moeder! wenken nu mij niet
Uw stille handen stelpend mijn verdriet?

O Meer-dan-Moeder! laat bij u mij zijn!
O laat me, als vroeger, in uw kamerkijn!

— „O kindje lief! mijn kamertje is zóo kleen,
Er is maar enkel plaats voor mij alleen.”

— O Meer-dan-Moeder! ’t is nog nooit gebeurd
Dat gij uw kind verstoot terwijl zij treurt.

Ik zat zóo veilig in den liefdegloed,
Die heel uw kamer benedijdde zoet.

Ik zong zóo veilig in den liefdeschijn,
Die goud doorzonde uw heilig kamerkijn.

Ik las mijn boek en zong mijn liefdelied,
Tot Leven lokte — en ik u verliet.

Maar telkens vloog naar 't verre kamerkijn
Mijn heimwee trouw, dat álmaar dáar wou zijn.

En wát het zocht, dat wist mijn heimwee niet:
Mijn jeugd? — mijn leed? — een langvergeten lied?

Nu weet ik wél — elk weten komt te laat —
Mijn bang verlangen zocht uw zacht gelaat.

In wazig goud van zomerzonnelach,
In zilverlicht van blanken winterdag,

In rozegloed van avondhemel klaar,
In bleeken schemer rond uw zilverhaar.

O zie mij weenen bij uw kamerkijn!
O laat mij binnen! 't leven doet mij pijn.

Uw kamerkijn is groot genoeg voor twee,
Al breng ik ál mijn droeve liedjes mee.

Mijn liedjes droef, die zal ik neuren zacht,
Tot slaap verkalme uw langen doodenacht.

Voor koele rust na heete levenspijn
Zal groot genoeg die kleene kamer zijn.

II.

Ach! als je wist, ach! als je wist
Hoe je arme kind je liefde mist!

Ach! als ik wist, als ík maar wist
Dat ál niet wegzonk mét je kist!

Dat, blij bevrijd uit de arme kooi,
Je ziel nu leeft waar ál is mooi!

Dat je al de lieven, eeuwig trouw,
Al wedervondt in Hemelblauw!

Och! als ik dát maar enkel wist,
Mijn droefste traan waar weggewischt.

Och! als ik dát maar weten kon,
Ik liep te juichen in de zon.

III.

O kon ik leggen in uw moederhanden,
Die wiegde' in slaap mijn onbegrepen weeën,
Een droeven tuil fluweelen rouwpenseeën
En leeljen blank en sombre veilguirlanden!

O reine Handen, reddende uit de zeeën
Van wanhoop wild, naar veilge vredelanden!
O heilge Handen, die daemonen banden
En benedijend langs mijn voorhoofd gleeën!

Nu drukt een zware zerk uw stille handen,
Die bezig weefden blank een web van liefde,
Waarvan de mazen trouw mijn hart omspanden.

't Web kán niet scheuren; 't rekt van 't rooddoorgriefde
Hart tót uw groeve en dekt de donkre wanden
Van de enge kamer, die uw rust geriefde.

IV.

De regen weent zijn langweerhouden tranen,
  Die dringen droeve in 't hart van de aarde door.
'k Wil tot uw graf me een weg van tranen banen.
  't Is me, elken dag, of ik u weer verloor.

Ik snel tot u, door welke herrefstlanen,
  'k Leg aan uw groeve een angstvol luistrend oor.
O trouwe stem, die placht tot hoop te manen,
  'k Meen dat ik u, in donker, schreien hoor.

  O laat mijn tranen zalven zacht uw wonde!
Ik hoor u weenen en ik weet waarom:
  Ik stond niet weenende aan uw stervenssponde,
Ik vond verlaten weer uw heiligdom.
  Vergeef uw kind die ónvrijwillge zonde,
Laat me in uw kamer, heet mij wellekom!

V.

Mijn lieve heilge, ik breng u blanke rozen,
Der herfstlijke aarde bleeke stervenslach
En rouwfluweel, het zwartste dat ik zag,
Van dahlias en purpren scabiosen.

En asters, malve als na een najaarsdag,
In d' avondhemel, wolken windgeplozen
En wit, als sneeuw, die op een blankbevrozen
Verlaten kerkhof rein te donzen lag.

Die droeve bloemen, 'k wil er mee omstralen
Den liefdeglimlach van uw trouw gelaat.
O laat mij weenende u mijn wee verhalen,
Al weet ik niet of nog me uw ziel verstaat.
O laat me uw zegen voelen op mij dalen!
'k Ben ál te alleen, zoo mij uw ziel verlaat.

VI.

Mijn hart is zwaar, zóo diep terneergedrukt,
Of 't wicht der wereld op mijn boezem lag.
En 'k weet geen lied van leed en zelfbeklag,
Dat boven treurnis beuren wel gelukt.

Mijn ziel is moe van 't lied van wee! en ach!
En vindt op aard geen schoon dat haar verrukt,
Laat vallen droef de bloemen, die ze er plukt
En blikt naar 't blauw, waar ze eens den Hemel zag.

Op 't verre kerkhof, drukt een zware zerk
Een edel hart, dat rust, voor de eeuwigheid,
Van vroom volbracht deemoedig liefdewerk.

Hoe drukt die zerk mijn levend hart, dat lijdt,
Wijl 't niet kan weten, boven 't blauwe zwerk,
Een heeml uw deel, door liefde uw ziel bereid!

VII.

Zij wees mij 't blauw, waaruit de sterren wellen
En vouwde vroom mijn kinderhanden saam.
— Wie zal mij nu van hemelheil vertellen?
Wie zal mij noemen bij mijn kindernaam?

Waar vind ik u? waar zal ik henensnellen?
Nam de aarde u gansch, o dat zich de aarde schaam!
U wie ik dorst den hemel wel voorspellen,
Waar ziel met ziel in zaligheid verzaam'.

O bron van wee, waar warm mijn trane' uit wellen!
Ik vlucht mijzelve, als joeg mij wroeging voort.

In 't lichte luchtblauw zweven nog kapellen.....

O blij geloof, door rede ruw vermoord!

Kom mij nog éens van hemelheil vertellen,
O troost mijn treuren met éen enkel woord!

VIII.

Ik dwaalde weenend langs uw liefdepaden
En zocht naar leeljen voor uw doodebaar.
Daar zag ik ál uw blanke Liefdedaden,
Met bleeke rozen rond heur blonde haar.
Zij zongen blij: — „Wij zaaiden zóoveel zaden,
Ze ontbloeiden blank tot bloemen wonderbaar."
Ik bukte en plukte en, lelieënbeladen,
Breng ik u weer uw bloemen, tranenzwaar.

Zie, lieve Ziel, het zijn uw eigen bloemen,
Ik vond ze ontloken in uw liefdeland.
In 't kille huis, waartoe u dood kwam doemen,
Zal vlammen warm haar blanke liefdebrand.
Hoor zuchte', als bijen, in haar kelken zoemen,
Voel kussen beve' op elke lelieplant.

IX.

Der menschen meelij bloeit éen enklen dag,
Een schaamle bloem in neergehageld koren.
Maar wie zijn oogst verplet vond en verloren,
Gedenkt wel trouw den wreeden hemelslag.

O 't koele ruischlied zingt mij nog in de ooren,
't Is me of ik weer mijn zee van halmen zag.
En, zaai ik weer, 't is met een wanhoopslach:
Bedreigt niet áltijd Godes vloek mijn voren?

'k Werp achtloos weg de al slapverwelkte bloem.
Met zorg gekweekt voor zwarte rouwgewaden,
Bezorgt ze allicht den broeikas-tuinman roem.

Ik vraag haar niet, te bloeien langs mijn paden.
In bleeken deemoed, kalm bij zege' of doem,
In de oude voren zaai ik nieuwe zaden.

HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH.

PETRARCA'S LIEFDE-GESCHIEDENIS.

I.

Er was dus geen twijfel meer. De strijd was beslist, juister: gestaakt door het ontbreken van strijders. Bij gelegenheid van Petrarca's zeshonderdsten geboortedag, den 20en Juli 1904, zijn er een aantal geschriften van Italiaansche hand verschenen; in niet een daarvan werd eene afwijkende meening verkondigd. Buiten Italië zweeg men.

De vrouw, die Petrarca een en twintig jaren bij haar leven bemind, wier ongerepte kuischheid en schoonheid hij tot tien jaren na haar dood in onsterfelijke zangen verheerlijkt had, moest dus zijn Laura de Noves, gesproten uit een aanzienlijk Provençaalsch geslacht, omstreeks haar achttiende jaar gehuwd met Hugo de Sade, syndicus van Avignon, wien zij in de drie en twintig jaren van hun huwelijk elf kinderen schonk, waarvan er bij haar dood, den 6en April 1348, negen nog leefden. Zij had den dichter bemind, maar ofschoon hij de waarheid vermoedde, hem die altijd verborgen. Vast geloovend dat zij in den hemel met den geliefde vereenigd zou worden, had zij hare genegenheid voor haar echtgenoot en kinderen niet buiten het aardsche leven uitgestrekt. In de gewesten der zaligheid, van waar zij haar troosteloozen aanbidder in zijne droomen soms kwam bezoeken, was elke herinnering aan andere wereldsche banden haar volkomen vreemd. De zinnelijke begeerte om haar te bezitten, had den dichter in zijne jeugd beheerscht, maar was gaandeweg van hem geweken. Lang vóór haar dood was zij voor hem geworden de leidsvrouw tot een rein leven, gericht op de ontsterfelijkheid. De bijzonderheid dat hij bij eene andere vrouw intusschen twee

natuurlijke kinderen verwekte, had aan deze ideale verwantschap geen afbreuk gedaan.

Niet zonder tegenspraak was men er toe gekomen, in deze zeker niet eenvoudige opvatting te berusten.

Wel was reeds vroeg onhoudbaar bevonden de bij Petrarca's leven door sommigen uitgesproken, later meer algemeen herhaalde meening, dat Laura alleen in 's dichters verbeelding bestaan had. De gloed zijner verzen; de doorgaand onstoffelijke, maar enkele malen toch ook zeer beslist zinnelijke uiting van zijnen hartstocht; de elk jaar in zijne gedichten terugkeerende herdenking van hunne eerste kennismaking, dat alles maakte het veronderstellen van eene bodemlooze schepping der fantazie weinig aannemelijk. Boccaccio mocht betuigd hebben dat hij van 's dichters verliefdheid nooit iets gemerkt had dan in zijne verzen; hij had in zijne jonge jaren Petrarca nooit ontmoet, of het had moeten zijn in de verte te Napels, in 1341, toen de dichter korten tijd in deze stad vertoefde om te Rome de dichterkroon te gaan ontvangen. Hoe vertrouwelijk beider vriendschap ook was tot aan hun dood, toch bleef hun gedachtenwisseling in hoofdzaak beperkt tot godsdienstige, wijsgeerige en letterkundige onderwerpen. De negen jaren jongere Boccaccio, die tegen den gelauwerden poëet opzag met den eerbied van een leerling voor zijnen meester, drong niet door in de verborgenheid van een gemoedsleven, waaruit de aandoeningen der hartstochtelijke jeugd sinds lang verdwenen waren.

Er waren echter getuigenissen van Petrarca's eigen hand. Die waarin de rhetorische toon overheerscht en bestemd was den roem van den schrijver, als den besten kenner van het Ciceroniaansch Latijn, onder zijne tijdgenooten te verbreiden, laten wij ongebruikt. Zijne zoogenaamde biecht aan den heiligen Augustinus is te wijdloopig om ons hier van dienst te kunnen zijn. Wat volgt, getuigt rechtstreeks en draagt het onloochenbaar kenmerk van oprechtheid. Het is ontleend aan eenen brief aan Giacomo Colonna, bisschop van Lombes, die getracht had zijn vriend over te halen om hem te Rome te komen opzoeken. Telkens stelde deze zijn vertrek uit, zoodat de bisschop hem schertsend verweet dat hij uitvluchten zocht en dat een der banden, die hem te Avignon hielden, niets was dan een hersenschim: zijne zoogenaamde liefde voor

eene Laura, die slechts in zijne gedachten leefde. Hierop antwoordde Petrarca met een Latijnschen brief, waarin hij scherts met scherts vergold, maar toch ook een ernstigen toon deed hooren [1]). Niemand, schreef hij, overtrof zijn vriend in het hanteeren van het wapen der ironie, maar hoe dwaas zou het van hem zijn, zooals hem was toegedicht, komedie te willen spelen tegenover Giacomo, die zoo goed als ieder, met wien hij vertrouwelijk omging, er getuige van was geweest hoe hij verteerd werd door een inwendig verdriet, dat ook dikwijls genoeg in zijn uiterlijk zich openbaarde. „Gave God, dat mijne Laura een hersenschim en mijne liefde slechts vertooning ware; maar helaas, zij is eene razernij! Ik voel in mijn bestaan een strijd, die mij verscheurt. Mijn innerlijke en mijn uitwendige mensch verdragen elkaar niet en wanneer God mij niet te hulp komt, vrees ik maar al te zeer dat de laatste de overhand zal houden."

Een jaar na Laura's dood, in 1349, toen de herinnering aan zijne liefde voortging hem te vervolgen, vond hij aanleiding deze bekentenis te herhalen. Hij vertoefde te Padua en een vriend te Avignon wenschte dat hij zich weder in de nabijheid dier stad, te Vaucluze, zijn vroeger kluizenaarsoord aan den oorsprong van het riviertje de Sorgues, zou vestigen. Petrarca antwoordde: „Vaucluze is een heerlijk verblijf, vooral in den zomer. Ik heb er mijn heldendicht *Africa* aangevangen en een groot aantal mijner brieven in verzen en proza geschreven; ik heb er mijne levensbeschrijvingen der groote mannen van alle tijden en volken ontworpen; kortom, ik heb daar meer gewerkt dan in al mijne andere woonplaatsen te zamen. In mijne jeugd leek mij deze bron in staat het vuur te blusschen, dat mij, zooals u bekend is, zoo lang verteerd heeft; ik zocht daar mijne toevlucht, als in eene haven. Helaas, ik wist niet wat ik deed! Het was er verre vandaan, dat ik daar vond wat ik behoefde. Den kommer, die aan mijn hart knaagde, droeg ik met mij. Alleen, zonder hulp of afleiding, leed ik er meer dan op eenige andere plaats; steeds geschroeid door eene vlam, die al het water der bron niet had kunnen blusschen. De schoone

---

[1]) Aanhalingen uit Petrarca's schaars toegankelijke Latijnsche geschriften, zijn in dit opstel aan vertalingen ontleend.

valleien, die door de Sorgue gedrenkt worden, vervulde ik met mijn zuchten en klagen, waarvan het geluid zich wijd en zijd verspreid heeft en voor velen een genot is geweest. Dat is de bron geweest van al mijne zangen in de volkstaal, waarover ik mij thans schaam en bedroef, maar die behagen aan wie lijden aan de kwaal, waarvan ik destijds het slachtoffer was."

Hier ontdekken wij reeds den zielstrijd, die aan zijn gedichten hun hooge zedelijke en poëtische beteekenis geeft. Dien te verkleinen tot een spel der verbeelding, ware een van de groote figuren, op welke de menschheid roem draagt, van haar voetstuk rukken.

Geleefd heeft Laura dus zeker. Wie zij was, werd in het duister gelaten in een tijd, toen de levensbijzonderheden van dichters en kunstenaars niet, gelijk thans, den grondslag vormden van de critiek en toen het uitvorschen daarvan nog niet geschiedde met de nauwgezetheid van een wetenschappelijk onderzoek. Meest algemeen hield men het er voor, dat zij als jongedochter met den dichter kennis had gemaakt; dat een huwelijk, waartoe Petrarca, als geordend, doch niet dienstdoend geestelijke, van den paus verlof had kunnen krijgen, aan weerskanten niet wenschelijk geacht en zij ongetrouwd gestorven was. Over haar familienaam, voor zoover men zich daarom bekommerde, werd nu de eene, dan de andere gissing opgeworpen; buiten de geslachten van den plaatselijken adel zocht men dien echter niet.

In 1764 kwam de abt De Sade aan deze gissingen eene andere richting geven. Zijne in het Fransch geschreven levensbeschrijving van Petrarca, was bestemd uit oorkonden, gesteund door eene uitgebreide belezenheid in des dichters werken, vast te stellen dat niemand anders dan des schrijvers voorzaat, de vrouw van den syndicus van Avignon en de moeder van diens talrijk kroost, het onderwerp van Petrarca's liefde-verzen zijn kon.

Dit betoog vond niet aanstonds, en vindt nog niet, algemeen instemming. De innerlijke onwaarschijnlijkheid er van is voor velen een onoverkomelijke hinderpaal, maar De Sade's bewijsplaatsen werden niet overtuigend, zijne bescheiden niet afdoend, sommige zelfs niet onwraakbaar gevonden. De begeerte om aan zijn geslacht den luister te geven van een der beroemdste namen in de letterkundige geschiedenis; zijne

lichtgeloovigheid tegenover bronnen, die in den loop der eeuwen door allerlei oorzaken troebel geworden konden zijn, hadden, meende men, zijne goede trouw het spoor bijster en zijne grondige geleerdheid kortzichtig gemaakt.

Een boek, dat wij straks ter hand zullen nemen, zal ons in de gelegenheid stellen in enkele bijzonderheden van deze polemiek door te dringen. Eerst moeten wij het geschilpunt vaststellen, zooals het in de eerste helft van het verleden jaar zich nog vertoonde.

De abt Antonio Marsand, die in 1819 eene standaard-uitgaaf van Petrarca's gedichten tot stand bracht, teekende bij een beeldschoon portret van Laura, dat hij te Siëna gevonden had, aan, dat wie deze beeltenis nauwkeurig bezag, tot het besluit moest komen dat zij nooit getrouwd had kunnen zijn, omdat het al de kenmerken heeft eener maagdelijke schoonheid, „gelijk eene ongerepte bloem in den ochtend, verscholen in een eenzamen tuin en alleen aangeraakt door den reinen adem van den ontwakenden dag". [1]) Hij maakte zich boos omdat het tegendeel beweerd was geworden, nog wel door mannen, „die het minst daartoe geroepen zijn, zelfs indien het waar was". Dit laatste kan niet anders beteekenen dan dat de Abbate van gevoelen was, dat De Sade en andere geestelijke heeren hun collega Petrarca niet van liefde voor eene getrouwde vrouw hadden mogen verdenken, maar in elk geval dit vermoeden voor zich hadden moeten houden. Zóó licht worden er, in eene geschied- en letterkundige strijdvraag, onzuivere redeneeringen gemengd.

Bij gelegenheid van Petrarca's vijfhonderdsten sterfdag, in Juli 1874, gaf Ludwig Geiger eene verhandeling over het leven en de werken van Petrarca uit. Hij kwam tot de slotsom dat Laura, zij mocht heeten hoe zij wilde, ongehuwd moest zijn geweest [2]).

Vier jaar later maakte prof. G. Koerting, in het eerste deel zijner *Geschichte der Litteratur Italiens im Zeitalter der Renaissance*, de tegenovergestelde gevolgtrekking. Met veel voorbehoud omtrent De Sade's bewijsgronden, hield hij het er voor, wegens voor hem overwegende redenen, dat de

---

[1]) *Le Rime del Petrarca*, Padua 1819. In de folio-uitgaaf, Deel I, bl. 348.

[2]) *Petrarka*, Leipzig 1874, blz. 218.

vrouw, die Petrarca bij haar leven bemind en met wie hij na haar dood in zielsgemeenschap verkeerd had, gehuwd en moeder geweest moest zijn en dan ook wel den naam Laura de Sade gedragen kon hebben [1]). Veel beslister was Mézieres hem in 1868 in hetzelfde gevoelen voorgegaan [2]). Op het zesde eeuwfeest werd het niet meer tegengesproken. Men was misschien niet overtuigd, maar poogde niet langer tot zekerheid te komen.

Daar kwam, eenige maanden na dit feest, een Engelschman den strijd heropenen, niet met nieuwe wapenen — waar zouden die na zooveel eeuwen vandaan komen? — maar met eene stelligheid, die den oningewijde niet zou doen vermoeden, dat een aantal, door nauwgezetheid en geleerdheid uitblinkende voorgangers den strijder het gras voor de voeten hadden weggemaaid [3]). In vereering voor Petrarea en in grondige bekendheid met zijn dichtwerk was de heer Mills echter niemands mindere. Zijn doel was geen ander, dan den dichter, zoo mogelijk, op een hooger voetstuk te plaatsen.

Het meest authentieke getuigenis omtrent Laura's leven en sterven is eene aanteekening, door Petrarca zelf, naar het heet, in het Latijn geschreven op het schutblad van zijn Virgilius-exemplaar, dat als een zeldzame schat in de Ambrosiaansche boekerij te Milaan bewaard wordt. De aanteekening luidt vertaald als volgt:

„Laura, door eigen deugd uitstekend en in mijne gedichten langen tijd verheerlijkt, vertoonde zich aan mijne oogen de eerste maal in het jaar des Heeren 1327, op den 6en der maand April, in de kerk van S. Clara te Avignon, in het eerste uur van den dag. Ik was toen in mijne vroege jeugd. In dezelfde stad, dezelfde maand April, op denzelfden dag, in hetzelfde uur, maar in den jare 1348, werd dit licht uit het licht dezer aarde weggerukt, terwijl ik te Verona was en ach! niets van mijn ongeluk wist. Eerst te Padua bereikte mij de brief van mijnen Ludovico met het rampzalige bericht, in hetzelfde jaar, in de maand Mei, den 19en, des morgens. Dit kuische en schoone lichaam werd nog denzelfden dag, in de vesper-ure, bijgezet in de kerk der Minorieten. Ik leef

---

[1]) *Petrarca's Leben und Werke.* Leipzig 1878, blz. 697.

[2]) *Petrarque,* Parijs 1861, blz. 41.

[3]) *The Secret of Petrarch,* door E. J. Mills, Londen, bij Fisher Unwin, 1904.

in de blijde overtuiging, dat, gelijk Seneca zegt van Africanus, hare ziel teruggekeerd is naar den hemel, van waar zij gekomen was. Als eene wreede herinnering, met eene soort van wreed genot, heb ik dit hier te boek willen stellen, op eene plaats die mij dikwijls onder de oogen komt, opdat er niets zij dat mij dierbaarder is in het leven en opdat, nu de sterkste band verbroken is, het telkens aanschouwen van deze regelen en het nadenken over het vlieden mijner jaren mij doen bedenken, dat thans de tijd gekomen is om dit Babel te ontvluchten, hetgeen mij ook, met hulp der goddelijke genade, licht zal vallen, wanneer ik ernstig en manlijk overweeg, hoe doelloos de zorgen, hoe ijdel de hoop en hoe onvoorzien de uitkomsten waren in den tijd die achter mij ligt."

De echtheid van dit stuk is betwist, maar door de meeste geschiedvorschers aangenomen. De heer Mills verklaart het voor een bedrog, op schriftkundige, taalkundige en zielkundige gronden. De eerste twee moeten hier onvermeld blijven. Op de bedenking, dat het niet van Petrarca's goeden smaak zou getuigen, dat hij Seneca en Scipio te pas bracht bij eene zoo alledaagsche opmerking als hier gemaakt werd, zou echter geantwoord kunnen worden, dat de klassieke toespelingen, die den geleerden humanist aanhoudend uit de pen vloeiden, dikwijls genoeg met de haren er bij gesleept werden. Hij legt b. v. in het gesprek met den H. Augustinus dezen de woorden in den mond: gij onderhoudt dezen verterenden liefdegloed in u sedert zestien jaren, „langer en verderfelijker dan Hannibal in Italië het oorlogsvuur stookte." In zijnen Brief aan de Nakomelingschap laat de dichter de mededeeling, dat zijn geslacht van ouden adel was, vergezeld gaan van de onnoozele aanteekening: „zooals keizer Augustus van het zijne zeide." Kieskeurigheid zou in dit opzicht eerder te verwachten zijn bij den pedant die, met het doel anderen te misleiden, zich neerzette om den meester na te bootsen.

Want Mills weet ook te zeggen wie de bedrieger geweest is. Het kan niemand anders zijn dan Lombardo da Serico, Petrarca's schrijver, die het in het namaken van den stijl zijns meesters zóó ver gebracht had, dat eene door hem geschreven verhandeling tot lof der eenzaamheid langen tijd voor een werk van genen gehouden is. Erfgenaam der boeken

van den dichter, die bij zijn secretaris in de schuld stak, zou deze den foliant van eene valsche aanteekening voorzien hebben om er de verkoopwaarde van te verhoogen. Iets berispelijks was er in deze daad, naar de letterkundige zeden van dien tijd, niet te vinden; veeleer kon het gelden als een bewijs van prijzenswaardige nauwgezetheid (*an act of dutiful artistic completeness*, Mills, blz. 81).

Waarom echter, indien de aanteekening niet van Petrarca's hand is, de daarin medegedeelde bijzonderheden in strijd met de waarheid moeten zijn, wordt bij de onechtverklaring niet aangetoond. De bedrieger kan toch niet geweten hebben, dat er na vier eeuwen een abt De Sade komen zou, in wiens betoog zijne opgaven passen zouden. Het was echter wenschelijk dit bewijsstuk op zijde te schuiven, teneinde den weg vrij te maken om eene andere uitlegging, dan de tot dusver gangbare, te geven aan gedichten, geschreven in eene verouderde taal, vol toespelingen waarvan de beteekenis verloren is gegaan, in een gedrongen stijl, die aan het vernuft van scherpzinnige tekstverklaarders weerstand blijft bieden.

Laura's familienaam gelooft Mills op het spoor te zijn gekomen in de 92 keeren, wèlgeteld, dat Petrarca in den *Canzoniere* het woord *Sole* (zon) gebruikt om de geliefde aan te duiden. Al die „zonnen" worden niet aangewezen; het valt echter niet te ontkennen, dat wanneer men, met deze verklaring in het hoofd, er eenige opzoekt, er wel eens een verrassend licht opgaat. Bijvoorbeeld: wanneer men verneemt, dat eene Zon aan eene onbeduidende stad roem gegeven heeft [1]); dat de Zon zich vertoont aan 't venster der geliefde [2]); dat gelijk de Zon sterker is dan de sneeuw, de liefde heerscht over den minnaar [3]). Daar staat echter tegenover, dat de zon de voornaamste plaats inneemt in Petrarca's weelderige beeldspraak en stellig méér dan 92 maal voorkomt in een verband,

---

De uiteenloopende nommering in de verschillende uitgaven van Petrarca's gedichten, maakt het onvermijdelijk ze aan te duiden door hun beginwoorden, waarmede ze in elken index te vinden zijn.

In alle volgende verwijzingen beteekent de letter S. Sonnet, C. Canzone, M. Madrigal, T. Trionfo.

[1]) S, *Quel ch'infinita.*

[2]) S. *Quella fenestra.*

[3]) C. *In quella*, reg. 45.

dat met Laura's naam niet te maken kan hebben. In een ander sonnet, waar óók van de macht der Zon over de sneeuw sprake is, wordt dit hemellichaam nog eens in zijn natuurlijke beteekenis genoemd en een andermaal weder als vergelijking gebruikt [1]). Het is dus wèl gewaagd, te beweren (Mills, blz. 13) „dat er zeer weinig twijfel kan bestaan of dit woord moet, met eenige wijziging misschien, Laura's geslachtsnaam aanduiden." Het is volkomen willekeur, daaruit af te leiden dat de volle naam wel geweest kan zijn die van het adellijk, met Petrarca nauw bevriend geslacht Cabassole. Eenmaal op dien doolweg der „inlegkunst", kan men dan ook wel, uit het laatst aangehaalde sonnet, waar de dichter zegt: „gij maakt er u een spel van" mij te plagen, gelijk „de zon, het vuur en de wind soms doen", halen dat Laura op een goeden dag met hem „geschertst heeft over haar naam!"

Wij leeren uit deze staaltjes den betoogtrant van De Sade's jongsten bestrijder kennen. In den regel ontzegt hij aan de woorden van den dichter eene overdrachtelijke beteekenis; waar echter de rechtstreeksche opvatting niet in zijne redeneering past, wijst hij haar af.

De Sade en wie hem volgen, houden Avignon voor Laura's woonplaats. Mills (blz. 16) „aarzelt niet" vast te stellen dat zij gewoond heeft in het gehucht Pieverde, beneden Caumont, op eene plek waar tegenwoordig een steenen gebouw staat, doch waar men zes eeuwen geleden eene pachterswoning vond. Daar leefde zij, misschien met een paar tantes, die zij aan het huiswerk hielp en met andere huisgenooten, die haar weinig aanstonden. Een boerenmeisje dus, door haar fiere schoonheid en haar edele gezindheid, niet minder dan door haar schranderheid, ver boven haar omgeving verheven.

Dit stemt weinig overeen met hetgeen wij op eene andere plaats in hetzelfde boek (blz. 50) lezen, dat zij behoorde tot een oud, zelfs adellijk geslacht; dat zij bij feestelijke gelegenheden gekleed ging in purper of in kostbare groene stof, met bloemen en paarlen versierd, en geborduurde handschoenen droeg. Zulk een opschik werd aan eene boerendochter verboden door de weeldewetten van den tijd, waarvan

---

[1]) S. *Amor m'ha.*

eene, van 1283, het dragen van kostbare gewaden en edelgesteenten ontzegde aan vrouwen uit den burgerstand in Provence, aan welk voorschrift, blijkens een verordening van 1374, ook te Avignon de hand gehouden werd. De geringe stand van Laura laat zich ook niet rijmen met hetgeen Petrarca verhaalt van een vorstelijk bezoek te Avignon [1]). Karel van Luxemburg, de latere keizer Karel IV; of wel Karel van Anjou, graaf van Provence; of misschien koning Robert van Napels, aan het pauselijke hof komende, gaf den wensch te kennen, uit de edelvrouwen de schoonste te zoeken. Toen hij haar zonder lang aarzelen gevonden had, kuste hij haar, naar de ridderlijke zede van den tijd, op voorhoofd en oogen, wat de dichter, op een afstand, met jaloersche oogen aanzag. Niemand onder de uitleggers heeft getwijfeld of Laura in dit voorval de hoofdpersoon was. De heer Mills beweert echter, dat de bouw van het gedicht zeer wel toelaat, het op eene der andere hofdames toe te passen. De galante daad van den voornamen bezoeker zou dan alleen langs een omweg de jaloezie van den dichter opgewekt hebben.

Als een afdoend bewijs voert Mills aan, dat er in den *Canzonière* 27 maal gesproken wordt van het gras (*l'erbe*) en 28 maal van het groen (*il verde*), te midden waarvan de woning van Laura gelegen was. De „grootendeels dorre vlakte van Avignon" beantwoordt daar niet aan. Het is gevaarlijk, na zes eeuwen, uit de tegenwoordige plaatselijke gesteldheid zulk een stellige gevolgtrekking te maken. Neemt men het begrip „woning" in eenigszins ruimen zin, dan laat de tegenwoordig nog geprezen schoone ligging der stad elke andere gevolgtrekking toe. Zoo is ook de Rhône volgens Mills „een troebele, onstuimige stroom," langen tijd de kristalheldere badplaats der voorname dames te Avignon gebleven. Het is een van de bekoorlijkheden van Petrarca's minnezangen, dat zij het voorwerp zijner liefde plaatsen te midden van lieflijke natuurtafereelen, onder het koele lommer, spelend met bloemen, dartelend in het groen, spelevarend, rijdend, vaak in vroolijk gezelschap. Dit leven in, dit zich terugvinden in de natuur, is een van de trekken, waardoor

---

[1]) S. *Real.*

Petrarca, na de asketische levensbeschouwing der vroege middeleeuwen, „de eerste mensch van den nieuwen tijd", de grondlegger der renaissance, geweest is. Wilde men volhouden dat de dames van Avignon in de omstreken der pausenstad geen gelegenheid vonden tot zulke uitstapjes, dan zou het even weinig waarschijnlijk genoemd kunnen worden dat eene pachtersdochter er tijd voor vinden kon. Men moet echter een dichter vrijheid laten, uit verspreide trekken een geheel samen te stellen en niet de tafereelen, die waarneming en verbeelding in zijnen geest doen ontstaan, gebruiken als topografische beschrijvingen.

Het is een van Petrarca's geliefkoosde woordspelingen, te fantazeeren over de onderscheiden beteekenissen van Laura's naam. Zoo wordt in een sonnet [1]) Apollo aangeroepen, om den „laurierboom" onder zijne hoede te nemen, die door storm en koude met ondergang bedreigd wordt. Dit is eene zinspeling op de fabel van Daphne, die door den god der dichtkunst achtervolgd, op haar hulpgeschrei veranderd werd in den, sedert aan Apollo gewijden, laurierboom. Alle uitleggers houden het er voor dat Laura, toen dit sonnet gemaakt werd, ongesteld was en de dichter zijn beschermgod aanroept om haar te genezen. Geeft deze aan de bede gehoor, dan zullen zij het voorwerp van hun beider liefde „behouden in het gras zien legeren en met haar armen zichzelf schaduw geven." Dit kon niet te Avignon, zegt Mills, want dáár was boom noch struik. Fluks springt hij over naar een Madrigal, waar de dichter eene „reizigster" volgt over „groen gras". [2]) Zulk gras groeide bij het huis te Pieverde. Het Madrigal geeft echter, naar Leopardi in zijne in 1839 bezorgde uitgaaf der *Rime* aanteekent, eene allegorische voorstelling van de „reis" door het leven en van de dwaalwegen „door veld en bosch", op welke de liefde den dichter voert.

Avignon, van 1309 tot 1377 de zetel der pausen, is door Petrarca met vlammende verontwaardiging gebrandmerkt als een zetel van zedenbederf, kuiperij en andere ondeugden. Hij hield de stad voor onwaardig, zijne reine geliefde onder hare burgeressen te tellen. De schimp, waarmede hij enkele

[1]) S. *Apollo.*
[2]) M. *Perch'al.*

malen op Laura's woonplaats zinspeelt, vindt daarin eene natuurlijke verklaring. Voor den Engelschen tekstverklaarder heeft dit alles echter betrekking op de „schamele hofstede", waar het bekoorlijke boerenmeisje, te midden eener haar onwaardige omgeving, leefde. Wanneer de dichter dan ook, in een zijner heerlijkste minnezangen [1]), uitroept: „Hoe dikwijls heb ik tot mijzelf gezegd ... deze is voorwaar in 't paradijs geboren," laat zijn uitlegger daarop de nuchtere aanteekening volgen: „het is niet aan te nemen, dat *paradise* door Petrarca gebruikt zou worden als eene beschrijving (*description*) van Avignon, welke stad hij meermalen beschrijft in uitdrukkingen van grenzenlooze verachting." [2]) Te moeilijker is het te begrijpen, dat de eene dichter den anderen zóó belemmeren wil in zijne woordenkeus, wanneer wij zien dat de heer Mills de aangehaalde woorden even dichterlijk als nauwkeurig aldus vertaalt: „How many times I said ... God's truth, but she was born in paradise."

Het heeft er echter iets van alsof de schrijver er op gerekend heeft dat niemand zich de moeite geven zou, om de in het polemische gedeelte van zijn boek opgegeven bewijsplaatsen te vergelijken. Wij zullen deze vergelijking niet tot het einde toe voortzetten, maar alleen over Laura's ziekte en dood nog het een en ander zeggen.

Dat zij den 6en April 1348 des morgens vroeg ontslapen is, op denzelfden dag en hetzelfde uur waarin hij haar eenentwintig jaar geleden het eerst gezien had, heeft Petrarca — gezwegen van de betwiste aanteekening in het Virgilius-exemplaar — medegedeeld in een sonnet, dat hij tot de stiptheid van een proces-verbaal dwong. [3]) In die maand woedde de pest vreeselijk te Avignon en het ligt voor de hand, te vermoeden dat zij door dien geesel der middeleeuwen geveld is. De dichter werd ruim eene maand later te Padua door een brief van een vriend van haar dood onderricht. Over den aard harer ziekte of over bijzonderheden van haar sterfbed laat hij zich nergens uit. Hij spreekt er alleen

---

[1]) C. *Chiare* reg. 55.

[2]) Mills blz. 35.

[3]) S. *Tornami*, de laatste regels:

„Sai che'n mille trecento quarantotto — il dì sesto d'Aprile, in l'ora prima — del corpo uscìo quella anima beata."

over in algemeene bewoordingen, die op elk overlijden van toepassing kunnen zijn. Het is de vraag of hem daaromtrent iets gemeld is. Dat de geliefde in den nacht na haar dood hem in den droom haar heengaan gemeld zou hebben, kan evenals het voorgevoel, dat hij had toen hij haar vóór zijn vertrek uit Avignon het laatst ontmoette, met evenveel reden aan zijne dwepende verbeelding toegeschreven, als letterlijk opgevat worden.

In zijn stelsel moest de heer Mills echter ook dit gedeelte der liefde-geschiedenis in een nieuw licht plaatsen. Getrouw aan zijne meening, dat het geoorloofd is in dichterlijke beelden en ontboezemingen rechtstreeksche aanwijzingen te zoeken, poogt hij uit de gedichten eene „ziektegeschiedenis" op te stellen.

Hij somt eerst kortelijk de verschijnselen op, welke zich bij pestaanvallen gewoonlijk vertoonden: doodelijke afloop binnen uiterlijk drie dagen; harde koorts; misvorming van huid en gelaatskleur; besmettelijkheid, waardoor een algemeene angst ontstond en de aangetasten onbarmhartig aan hun lot overgelaten werden. Het gebeurde dat vrouwen van hoogen rang, bij gebrek aan andere verzorging, uit winstbejag verpleegd werden door mannen van den minsten stand en lang nog naderhand, leed hierdoor het gevoel van betamelijkheid schade. De oude gewoonte van vriendinnen, om in een sterfhuis bijeen te komen, hield op gedurende het heerschen van de kwaal en werd eerst daarna hervat. (Mills, bl. 39.)

In eene Ode wordt Laura's leven, lijden en sterven in eene reeks allegorieën aanschouwelijk voorgesteld. De eerste is die van twee jachthonden — naar Leopardi's uitlegging de dag en de nacht — die hunne tanden slaan in hunne prooi, zóó dat zij, „in weinig tijds haar naar het graf voeren." [1]) Uit dezen regel leidt Mills af, dat „de ziekte Laura langzamerhand vermeesterde" (*was a matter of gradual approach*).

In den Triomfzang van den Dood houdt Laura haar intocht in zaliger gewesten; begeleid door verheerlijkte vrouwen, die, als zij, de liefde en de verleidingen der wereld overwonnen hebben, „schitterende sterren gelijk, met eene zon in haar midden, die ze alle schooner doet lijken, zonder

---

[1]) *C. Standomi*, reg. 9. „Che'n poco tempo la menaro al passo."

er eene te verduisteren." [1]) Zij ontmoeten op haren weg den Dood, in de gedaante eener vrouw, die Laura heeft heen doen gaan „zonder vrees, zonder eenige smart." [2]) Haar sterven was „als het kwijnen eener afgeknotte bloem". [3]) Het leven lijkt haar „schier bitter, vergeleken bij (haar) kalmen, zachten dood, die zeldzaam is onder de stervelingen." [4]) In een sonnet, waarin tegelijk zijn beschermer, kardinaal Stefano Colonna en Laura herdacht worden, zucht Petrarca: „Ach, hoe verliest ons leven, schoon als het is, in één ochtend wat het met moeite in lange jaren verkregen heeft." [5]) En in den straks genoemden Triomfzang, van Laura's ziekte: „hoe zal het anderen gaan, wanneer, als bij deze, gloeihitte en ijskoude elkaar afwisselen, zóó dat haar uiterlijk vele malen veranderde." [6]) In deze laatste regels leest Mills: „er waren, gedurende eenige nachten, verschijnselen van koorts". Al de andere bewijsplaatsen moeten dienen om duidelijk te maken, dat Laura's lijden niet met het ziektebeeld der pest overeenstemde.

Petrarca's treurzangen behooren tot het meest aangrijpende, wat de dichtkunst heeft gewrocht. Niet in bevalligheid, maar in meesleepend gevoel, overtreffen zij de gedichten bij Laura's leven. Dit schijnen niet de in kunstvorm gerangschikte woorden van een middeleeuwschen minnezanger, bevangen in ons vreemd geworden idealen en gedachten; het zijn de smartkreten van een lijdend mensch, die nagezegd zullen worden zoo lang er menschen lijden. Daarom ergert het ons, wanneer er uit dezen rouw-cyclus een paar woorden hier, een regel ginds, een volzin elders bijeengeraapt worden, om te kunnen komen tot deze drieste uitspraak: „naar onze gewoonte moeten wij onze feiten staven met Petrarca's gezag. Zijn verhaal (*account*) is volstrekt in tegenspraak met de leer (*theory*), dat Laura aan de pest gestorven is."

Wat haar ziekte wél is geweest, heeft de naarstige speurder ontdekt op eene plaats, waar niemand het zoeken zou. In

---

1) T. *Questa leggiadra*, reg. 25.
2) id. reg. 69.
3) C. *Standomi* reg. 70.
4) T. *La notte*, reg. 70—72.
5) S. *Rotta*.
6) T. *Questa leggiadra* reg. 127

eene boven reeds genoemde Ode wordt als tweede allegorie gebruikt een schip. Het tuig is van zijde, het zeil van goud, de romp uit ivoor en ebbenhout gebouwd, de lading uit kostbare stoffen samengesteld. De zee is kalm, de hemel wolkeloos. Op eens komt „een storm uit het Oosten lucht en baren zóó beroeren, dat het schip op eene rots stoot, in weinig oogenblikken zinkt en de onvergelijkelijke schat verzwolgen wordt.” [1])

Uit dit vizioen eener over-rijke verbeelding stelt Mills iets samen, dat in de gemengde berichten van een nieuwsblad eene plaats zou kunnen krijgen. „In *Standomi* wordt melding gemaakt van ontzettende stormen, welke in dien tijd Europa teisterden. Een daarvan was zonder twijfel de oorzaak van den dood. Kortom: een reeds verzwakt gestel bezweek door plotseling kou-vatten.”

Nog eenmaal — nu voor 't laatst — willen wij dezen tekstverklaarder aan 't werk zien, waar hij de plaats gaat zoeken, die Laura's stoffelijk overblijfsel rust gegeven heeft. Ook hier heeft hij eene vondst gedaan, die hij toetsen wil aan alles wat Petrarca in de *Rime* over het graf der geliefde gezegd heeft. „De lijst is, zegt hij, kort; zij mag in haar geheel gegeven worden.”

Volgens de aanteekening in het Virgilius-exemplaar, zou zij begraven zijn in de Minorietenkerk te Avignon en De Sade verhaalt dat er boven dit familiegraf „een sierlijk monument” verrezen is.

Nu is het niet noodig een groot dichter te zijn, om in een praalgraf een treurig beeld te zien van het leven, welks vergankelijk hulsel daaronder verborgen ligt. Is het geoorloofd, in één adem met Petrarca — *bien étonnés de se trouver ensemble* — onzen Tollens te noemen, dan zag deze in een „hoog en schitterend grafgewelf” niets dan „een spotprent”, die de trotschheid „op haarzelf deed rijzen” en rillen wij met hem onder de hol- en huiverigheid van „'t hoog en heerlijk knekelhuis.” [2]) Er zou dus niets verwonderlijks in zijn, ook indien de tombe in Petrarca's tijd reeds verrezen was, wat niemand weet, als wij den dichter hooren klagen:

---

[1]) C. *Standomi* reg. 13—24.

[2]) *De Gevels van de Huizen.*

„onder enkele steenen verborg mijn Zon haar licht"; [1]) elders: „in eene kleine groeve heeft de dood mijn licht gebluscht"; [2]) op eene derde plaats: „een weinig aarde bedekt mijn geluk"; [3]) of als hij haar vraagt, hem uit den hemel te antwoorden, „ofschoon haar stoffelijk hulsel in eene duistere en geringe plek verborgen ligt." [4])

Dezė vier plaatsen, gevoegd bij een paar twijfelachtige Latijnsche citaten, geven den heer Mills „redelijke zekerheid", dat Laura begraven werd op het kerkhof eener kapel, „tegenover de armoedige hofstede der 14e eeuw" waar zij woonde, op eene plek waar later zóóvele doodsbeenderen gevonden zijn, dat men den weg, die er langs loopt, „*le chemin des morts*" genoemd heeft.

Het is genoeg; misschien reeds te veel voor het geduld van den lezer. Wij hebben het ijdele willen aantoonen eener poging om in Petrarca's gedichten de ontsluiering van zijn geheim te zoeken en wij waren verplicht, wilden wij niet van oppervlakkigheid beschuldigd kunnen worden, onze meening door bijzonderheden te staven. Petrarca heeft alle papieren, die eene duidelijke aanwijzing konden geven, vernietigd en tegenover tijdgenooten zich over Laura nooit onomwonden uitgelaten. Een aantal verzen, die de nakomelingschap misschien op den weg hadden kunnen brengen, heeft hij aan het vuur prijs gegeven en in de overschietende wordt de lezer met opzet op een dwaalspoor geleid of van wegwijzers verstoken gelaten. Daarin langer met onbescheiden hand te woelen, ware beter nagelaten.

Het is er echter verre vandaan, dat nu de burgemeestersvrouw met hare elf kinderen meer waarschijnlijk is geworden. Het best is, te erkennen dat wij er niets van weten.

Van den heer Mills mogen wij niet afscheid nemen zonder te getuigen, dat hij in het tweede gedeelte van zijn boek eene op vele plaatsen bewonderenswaardige vertaling heeft gegeven van eenige van Petrarca's schoonste verzen, gevat in de lijst eener bevallige fictie. Het kneedbare Engelsch toont zich ook hier meer geschikt om, met vaak woordelijke getrouwheid, de onnavolgbare klankschoonheid van het Itali-

---

[1]) S. *Quel Sol.*

[2]) S. *Or hai.*

[3]) C. *Solea dalla, reg.* 47.

[4]) S. *Ite rime.*

aansch nabij te komen, dan het stuggere Duitsch, of de aan strenge regels gebonden Fransche verskunst.

II.

Anders dan de Engelsche tekstverklaarder, wien het er om te doen was, Petrarca's hartstocht te plaatsen in het smettelooze licht eener liefde voor eene reine maagd, hebben beoefenaars der letterkundige wetenschap in den laatsten tijd hun best gedaan om hem op ontrouw aan zijne eenige, voor de wereld beleden liefde te betrappen. Ook deze toeleg was niet nieuw. Geen schrijver is misschien meer dan Petrarca het voorwerp geweest van kwaadwillige uitlegging en zoo van iemand, dan geldt van hem de bekende bewering, dat drie regels schrift genoeg zijn om een verdachte schuldig te verklaren. Drie Petrarca-specialiteiten van onzen tijd, de Italiaansche hoogleeraren Mestica, Cesareo en Volpi, hebben gepoogd door nieuwe redeneering de oude beschuldiging waar te maken, dat de vereerder van Laura zijn leven lang een nalooper van de vrouwen, eigenlijk een meisjesgek, geweest is.

Deze bewering is weerlegd met eene warmte, die ons overtuigd zou hebben, zelfs al ware de bewijsvoering niet zoo klemmend, het aangevoerde materiaal niet zoo overstelpend geweest. [1]) Want voor het opsporen van den zin van een dichtwerk, zijn toch ten slotte scherpe ontleding en eene vernuftige uitlegkunst niet de eenige vereischten. Het wil ons voorkomen, dat bij het verrichten van anatomische kunstbewerkingen op het skelet van een sedert vele eeuwen dooden mensch, eenige piëteit geen overdaad is. Men zou zich van sommige aantijgingen en gevolgtrekkingen kunnen laten terughouden door de overweging, dat er achter de woorden, welke men bezig is te ontrafelen, eenmaal eene ziel gewoond heeft die men nu nog beleedigen kan. Aan een dichter mag althans het recht niet betwist worden, dat aan den ergsten boosdoener gelaten wordt, van voor onschuldig gehouden te worden zoo lang zijne schuld niet te bewijzen is.

Het is ons doel niet, de polemiek tusschen E. Sicardi en

---

[1]) Enrico Sicardi. „*Gli amori estravaganti e molteplici di Francesco Petrarca e l'amore unico per madonna Laura de Sade.*" Milaan U. Hoepli, 1900.

zijne tegenpartij in bijzonderheden te ontleden. Eén voorbeeld is genoeg, om te doen zien, dat de toeleg om uit dichterlijke ontboezemingen kwade vermoedens afteleiden, mislukt wanneer men de gedachten in haar natuurlijk verband houdt en niet van achterdocht uitgaat. Eene korte herinnering aan den inhoud van Petrarca's dichtwerk moet voorafgaan.

De *Canzoniere* — het woord duidt zoowel den liederenbundel als, bij de oude schrijvers, den zanger aan — is het eenendertig jaren bijgehouden dagboek eener ongelukkige liefde. Het onderwerp is dus altijd hetzelfde en de inhoud eentonig, indien men niet behagen schept in het volgen eener zielsgeschiedenis en indien niet het schitteren van het licht der poëzie op dezen in vele facetten geslepen diamant telkens opnieuw een lust is voor onze oogen. Gelijk in ieder dagverhaal, getuigt de geest op de eene bladzijde minder zuiver en edel dan op de andere. De denkwijs, de beelden, de vormen, de taal zijn die van een Italiaansch dichter der 14e eeuw, tijdgenoot en navolger van troubadours en trouvères, wiens hoofd vol is met herinneringen aan de Latijnsche klassieken, welke hij, waar het maar kan, te pas brengt. De tekst is bewaard in handschriften, misschien voor een deel van Petrarca's hand en voor het overige van kopiïsten, maar die in beide gevallen veel onzeker laten en nog steeds tot voorstellen ter verbetering aanleiding geven.

Langen tijd na Laura's dood, toen alle liefdesgedachten bij hem tot zwijgen waren gebracht, heeft de dichter zijne minnezangen geschift, een groot deel er van vernietigd en de overschietende gerangschikt in de volgorde, waarin ze tot ons gekomen zijn. Aan hun hoofd plaatste hij een sonnet, waarin hij voor deze getuigenissen van „de eerste dwaling zijner jeugd" het medelijden inroept van allen, „die bij ervaring weten wat liefde is." De roem, dien zijne overal verspreide verzen hem gegeven hebben, de vermaardheid, welke hij er door verkregen heeft — „levende op de tong van heel het volk" — zijn redenen van schaamte voor hem geworden, sedert hij heeft leeren inzien „dat wat der wereld behaagt, een korte droom is."

Aldus met ootmoed ingeleid, wordt de reeks geopend door twee sonnetten, die eene en dezelfde gebeurtenis tot onder-

werp hebben. In het eerste wordt te verstaan gegeven dat de liefde, na den 23-jarigen jongeling, in eene omgeving vol verleiding, meermalen te vergeefs lagen te hebben gelegd, een zwak oogenblik gebruikt heeft om hem tot haar slaaf te maken. In het volgende worden de bijzonderheden dezer verrassing nauwkeurig aangeduid.

Met dezelfde stiptheid, waarmede wij gezien hebben dat Laura's dood geboekstaafd werd, vinden wij in een veel later volgend sonnet den dag hunner eerste ontmoeting vastgesteld. [1]) Het was de sterfdag van den Verlosser, niet Goede Vrijdag, want deze viel in 1327 niet op den 6en April, maar Maandag vóór Paschen, naar de Joodsche tijdrekening de dag der Kruisiging. Tusschen dien rouwdag der Christenheid en de gebeurtenis, die voor zijn leven beslissend zou zijn, legt Petrarca's dwepende verbeelding, in het tweede der straks genoemde sonnetten, een innigen band.

„Toen de stralen der zon verbleekten uit erbarming voor het lijden van haar Schepper, raakte ik gevangen." Omdat in dien stond zijne gedachten geheel vervuld waren van het besef zijner zonden, was hij ongewapend tegen de macht der liefde en drongen de pijlen uit Laura's oogen in zijn ongepantserd hart. „Niet eervol lijkt het mij voor de liefde," zegt hij, „in dien staat mij verwond te hebben." Het lijden, dat bestemd was hem te louteren door zelfverloochening, nam een aanvang op den dag, toen de menschheid het offer herdacht, dat voor hare verlossing gebracht was en toen de lijder niet vermoeden kon, dat er een aanval op hem gedaan zou worden.

Deze mystieke ader loopt door heel het dagboek. Er is waarschijnlijk geen jaar voorbijgegaan, waarin de eerste ontmoeting niet in een vers herdacht werd; van deze gelegenheidsgedichten zijn die op den 11en, den 14en, den 15en, den 16en, den 17en, den 20en en den 31en gedenkdag tot ons gekomen [2]). De liefde, die de bron was van zijne innigste levensvreugde, maakte hem ontrouw aan zijne priesterlijke roeping; zij deed hem jubelen van blijdschap, maar folterde

---

[1]) S. *Voglia:* „Mille trecentoventisette appunto — su l'ora prima, il dì sesto d'aprile — nel labirinto entrai."

[2]) S. *Padre,* — *s'Al principio,* — *Non veggio,* — *Rimansi,* — *Dicett'anni,* — *Beato,* — *Tennemi.*

hem door wroeging. „Gezegend de dag," juicht hij, „de maand, het uur, de plek, het schoone land, waar ik door twee schoone oogen gevangen en gebonden werd; gezegend de wonde van mijn hart; gezegend de woorden, de klachten en tranen, waarmedè ik de geliefde aanroep; gezegend de zangen, die mij beroemd gemaakt hebben en de gedachten, die zoo alléén van haar afkomstig zijn, dat niets anders er deel aan heeft." [1]) Onmiddellijk volgt op dien juichtoon de smartkreet: „Vader in den hemel, geef mij kracht tot een beter leven! Heden ga ik het elfde jaar in, sedert ik gekromd werd onder het wreede juk, dat het zwaarst drukt op hen, die meest deemoedig het dragen. Erbarm U over mijn onwaardig lijden; richt mijne zwervende gedachten op een beter doel; vervul ze met het Kruis, waaraan Gij heden geslagen werdt." [2]) De tegenstrijdige machten houden op hetzelfde oogenblik zijne ziel verdeeld: „Ik vlieg hemelwaarts en lig op de aarde; ik haak naar den dood en roep om redding; ik vermeid mij in lijden en lach in tranen." [3])

De samenhang der eerste twee sonnetten is zóó innig, dat ze zonder zinstoring in éénen door te lezen zijn; maar de uitlegkunst heeft gepoogd er eene wig tusschen te drijven. Het tweede was van Laura niet los te maken; het eerste zou echter eene amourette van Petrarca, uit zijn studententijd of uit het eerste jaar van zijn hofleven te Avignon, tot onderwerp hebben. Tusschen de twee, zou een onderscheid in zielstoestand aan te wijzen zijn. Sicardi toont met fijne redeneerkunst het onhoudbare dezer bewering in bijzonderheden aan en zijne slotsom luidt: „het zou moeilijk te verklaren, om niet te zeggen vreemd zijn, indien het eerste sonnet in de reeks, waarin Laura verheerlijkt en gevierd wordt, zooals geen andere vrouw ooit gevierd en verheerlijkt is, oorspronkelijk niet op Laura betrekking gehad zou hebben, maar later op haar toepasselijk gemaakt zijn. Welk eene geringschattende veronderstelling is het, van een groot dichter als deze, dat hij op rijpen leeftijd als verlegen geweest zou zijn om goede verzen — hij die er zoovele terzijde gelegd heeft, voor welke geen dichter zich schamen zou — en niet

1) S. *Benedetto.*
2) S. *Padre.*
3) S. *Pace.*

afstand zou hebben kunnen doen van een versje uit zijne eerste jeugd, dat juist om deze reden hem minder dan middelmatig moest voorkomen. Hoe kan men hem in staat achten tot eene heiligschennis, als het geweest zou zijn, wanneer hij als inleiding tot het gedicht, waarin hij verhalen ging op welk een plechtig oogenblik de liefde zich van hem meester had gemaakt, daar een ander aan gehaakt had, waarin gesproken werd van een minnehandel uit zijn knapentijd, met eene vrouw van wie niemand ooit gehoord heeft."

Men heeft het bestaan van Laura niet kunnen loochenen. Het geheele dichtwerk trilt van haar warm leven. Maar, zegt Sicardi, aan wiens geestdriftig pleidooi wij nog één stuk willen ontleenen, een gevoel, half van medelijden, half van verontwaardiging maakt zich van mij meester, wanneer ik zoovele heele en halve geleerden zie, die in den *Canzoniere* niet ontdekt hebben welk een lange strijd er gevoerd is, zoowel in de groote en edele ziel van Petrarca als in die van Laura. Zij hebben zoo goed als niets begrepen van dit dichtwerk, welks hooge waarde hierin gelegen is, dat het den wisselenden, diepen, zuiveren weerklank hooren laat van eene echte liefdes-tragedie. Niets van de worsteling tusschen den man, die blaakte van hartstocht voor het leven, voor Laura, voor den roem, en den geloovige, die alles zou willen opofferen aan een bovenmenschelijk, onbereikbaar ideaal. Het is eene groote dwaling, eene opzettelijke beleediging van zijne nagedachtenis, te meenen, dat hij in zijne geschriften zich aanstelt als een volleerde huichelaar, er op uit om de nakomelingschap op een dwaalspoor te brengen. Met zulke kunstgrepen heeft Petrarca zich nooit afgegeven. Hij was een groote geest; van al onze schrijvers misschien degeen, die het meest oprecht de golvende bewegingen zijner edele en lijdende ziel, ook de meest vluchtige, heeft opgeteekend, met het eenige doel zichzelf, zooals hij was, met de grootste eerlijkheid te doen kennen. Zijne gedichten dragen zóózeer het karakter van waarheid, dat alleen om deze reden de geschiedenis zijner liefde, eentonig en persoonlijk als zij is, allen zal blijven ontroeren, die niet, tot hun ongeluk, door critisch of letterkundig vooroordeel bevangen zijn. Dáárin bestaat zijne grootheid en het is moeilijk te begrijpen hoe sommigen er behagen in kunnen scheppen, hem op de kaak te stellen

als een wellusteling en een woordenkramer, die het midden houdt tusschen den roekeloozen Don Juan en den sluwen Tartuffe. [1])

Evenmin was Petrarca echter een zwakkeling. Het weeklagen in zijn dagboek mag ons niet blind maken voor de waarheid, dat hij als een man gestreden heeft tegen eenen hartstocht, die hem te machtig was. Hij zocht, hij schiep zich afleiding. Hij was een van de reislustigste menschen, die ooit geleefd hebben. Van Avignon naar den voet der Pyreneeën, waar zijn vriend, de bisschop van Lombes, hem gaarne tot gast had; naar Parijs, door België en Duitschland; naar Napels en Rome; gezant bij den Duitschen keizer, den Doge van Venetië en andere Italiaansche vorsten, die hem aan hun hof zochten te houden; door de Romeinsche burgerij waarschijnlijk naar den paus afgevaardigd; metterwoon gevestigd te Padua, te Verona, te Milaan, te Parma; zijn huis in de pausenstad afwisselend met de kluizenaarshut in de vallei van Vaucluze; te paard op alle wegen; niet opziende tegen reizen over zee, met welk element hij nimmer vertrouwd raakte. Weinig jaren vóór zijn dood, gereed tot een laatsten tocht naar Rome, kwam hij eerst te Arquà tot rust. Verraadt deze ongedurigheid de onrust, die hem voortzweept, zelf zegt hij dat de behoefte, om Laura te ontvluchten, hem nu in de eenzaamheid, straks onder de menschen, telkens in verandering van plaats uitkomst doet zoeken. De liefde heeft hem „naar eenzame landstreken gevoerd; wilde dieren en struikroovers doen trotseeren; door dichte wouden en onbeschaafde volken, ruw van zeden, geleid; alle bezwaren, die het reizen vergezellen, doen ondervinden; over bergen en dalen, door moerassen, zeeën en rivieren, in onherbergzame klimaten, onder dagelijksche gevaren en vermoeienissen." [2]) Den heiligen Augustinus, die hem vermaant Avignon voorgoed den rug toe te keeren, antwoordt hij: „wat baat het mij, als ik mijne kwaal steeds met mij draag?"

Wie bekend is met obsessie-verschijnselen, herkent deze geesteskwaal bij Petrarca. Hij bevindt zich voor het eerst te Rome, het oord zijner vurige wenschen. In deze stad, hem

---

[1]) Sicardi, bl. 180, bl. 211, bl. 226.

[2]) C. *Quell' antico*, 4e strofe.

driewerf dierbaar, als de verlaten hoofdzetel der Christenheid, als de bestemde hoofdstad van zijn vaderland, als het brandpunt der antieke beschaving, gelooft hij den zekeren weg gevonden te hebben tot aardsche tevredenheid en tot zijn hemelsche bestemming, maar de begeerte om Laura weer te zien drijft hem verder. [1]) De zeeën en bergen die tusschen hen liggen, verwenscht hij. [2]) In een storm op zee — de plaats wordt nauwkeurig bepaald: tusschen de Toskaansche kust en de eilanden Elba en Giglio — komen er liefdesgedachten over hem, hij begrijpt niet van waar. [3]) Overal herhaalt zich deze kwelling: „ik dacht dat ik mijne vrijheid terug had; dáár verschijnt weer de verrader, onder zóó misleidende vormen, dat een wijzer dan ik er door bedrogen zou worden." [4]) Een laurierboom, dien hij aan het Toskaansche strand ziet, doet zijne gedachten zóó naar Laura afdwalen, dat hij in een beek terechtkomt en tusschen bergen en bosschen, in de eenzaamheid, zich voor zichzelf schaamt. [5]) Op reis uit Duitschland naar Avignon, in 't Ardennerwoud, waar het van roovers wemelt en door zwervende krijgsbenden in oorlogstijd nog onveiliger gemaakt wordt, rijdt de dichter onverzeld en zonder vrees, alleen denkend — „o, mijn onwijze gedachten!" — aan het wederzien. Beuken en dennen nemen in zijn oog vrouwelijke gedaanten aan; bladgeritsel, vogelgezang, beekgeklater doen hem Laura's stem hooren. „Nooit had nog het zwijgen, de eenzame woestheid van het woud mij zoo behaagd". [6])

Meer afleiding dan in het veranderen van omgeving, vond hij echter in zichzelf. Roemzucht en arbeidslust betwistten aan de liefde de eerste plaats in zijne ziel. De begeerte om onder zijne tijdgenooten een grooten naam te hebben en bij de nakomelingschap eene plaats in te nemen, gelijk aan die van de groote denkers der oudheid, zou hij later zich verwijten als een ander offer aan de ijdelheid. Zij vond voedsel in de gedachte, dat hij, tegelijk met zichzelf, Laura onsterfelijk zou maken.

---

[1]) S. *L'aspetto.*
[2]) C. *Si è debile,* reg. 42.
[3]) S. *Ben,* reg. 12: „ecco i tuoi ministri, i'non so donde."
[4]) S. *Fuggendo.*
[5]) S. *Del mar.*
[6]) S. *Per mezz'i.*

Hieruit ontstond het nooit eindigende woordenspel met den naam Laura, met den laurierboom, met Daphne, de uitverkorene van Apollo, met den lauwerkrans, vurig begeerd en den dichter in 1341 op het kapitool te Rome op de slapen gedrukt. In dit spel van vernuft werd nog weer *l'aura*, de lucht, die Laura inademt, de wind, die met haar gouden lokken speelt, gemengd. De dichter raakt in deze maskerade dikwijls verward; de onderscheiden vormen, waarin het vergankelijk hulsel en de onsterfelijke geest der geliefde zich aan zijne verbeelding vertoonen, vloeien tot onherkenbaar wordens toe ineen. Dit woord- en klankgeknutsel sluit echter oprechtheid niet uit. Zoo is het ook met de gelegenheidsverzen, die de dagelijksche voorvallen in het liefdeleven doen ontstaan, in welke de bekoorlijkheid der uitdrukking vaak doet vergeten wat er kinderachtigs is in de gedachte. Is Laura ziek, haar minnaar kan niet rusten; heeft zij verdriet, het wordt door hem gedeeld. Het kapen en teruggeven van een verloren handschoen; Laura's spiegel; de hand en de sluier, achter welke zij haar gelaat verbergt voor de vurige blikken van haar aanbidder; de beek, in welke zij baadt; het lommer, waaronder zij schuilt; de zonneschijn, waarin haar gestalte zich teekent op het gras en een oogenblik ineenvloeit met die van haar geduldigen volger: het vindt alles in het dagverhaal eene plaats.

Leidde dit alles nu nooit tot iets? Bleef Laura geheel onverschillig voor den beroemdsten man van haar tijd, die door zijn knap uiterlijk en zijn rijken geest elke vrouw voor zich innam? Een rechtstreeksch antwoord op deze vraag vinden wij slechts op éène plaats, waar verhaald wordt dat Petrarca, niet lang na hun eerste ontmoeting, de geliefde gunstig gestemd wanende, haar genaderd was, maar afgewezen met de harde woorden: „ik ben niet die, waar gij mij misschien voor houdt. [1]) Dat zij hem op een afstand hield en door woord noch teeken ooit voedsel gaf aan de zinnelijke begeerte, waarmede hij tot haar opzag [2]), is de doorgaande inhoud van het liefde-dagboek en de noodzakelijke voorwaarde voor eenen hartstocht, die zich oplossen zou in zelfverloochening. Toch

---

[1]) C. *Nel*, reg. 83.

[2]) Sestine: *à qualunque* — en *non ha tante;* in beide de 6e strofe.

volgt uit enkele uitdrukkingen, dat niet alle aanmoediging hem onthouden werd. In eene samenspraak met zijne ziel, vraagt hij of zij nimmer rust zal vinden en krijgt hij tot antwoord, dat „aan Laura's oogen hun lijden niet behaagt," maar dat „een ongelukkige aan hoop niet licht durft gelooven." [1]) Elders wordt het lot beklaagd van alle slachtoffers der min en van Laura gezegd: „mijne vijandin zelfs, die zoo sterk was, zag ik in haar hart gewond." [2]) Uit een onder zijne nagelaten papieren gevonden sonnet van zijn vriend Sennuccio del Bene, het eenige getuigenis, dat van een derde omtrent hunne liefde tot ons gekomen is, weten wij dat Laura, wanneer hij afwezig was, aan hun beider vertrouweling niet verbergen kon dat zij naar hem verlangde, al moest dit voor de wereld een geheim blijven. [3])

Na Laura's dood kon de dichter, zonder aan zondige gedachten voedsel te geven, vrijelijk de zielsgemeenschap verheerlijken, die bij haar leven bestaan had en die uit de gewesten der zaligen, waarheen zij hem was voorgegaan, levendig gehouden werd. In droomen en mijmeringen keert zij tot hem terug, „met de oude genegenheid, nu die eener moeder, dan die eener geliefde." [4]) Den nacht na haar overlijden is zij hem verschenen, met den glimlach op de lippen, „die gewoon was te lichten over zijne drukkende gedachten." Op zijne vraag, of nooit de behoefte bij haar was opgekomen om, zonder van hare hoogheid af te dalen, ontfermen te toonen met zijn lijden, antwoordt zij: „mijn hart was nooit vreemd en zal nimmer vreemd worden aan het uwe; maar ik temperde uw vuur, omdat dit de eenige weg was om onzen maagdelijken naam rein te houden. Gij zaagt mijn uiterlijk, niet mijn binnenste. Duizendmaal sprak mijn gelaat van toorn, terwijl liefde gloeide in mijn hart, maar mijn wil werd nimmer meester over de rede." [5])

De Rede! Er is iets ontnuchterends in het optreden dezer koele leidsvrouw. Wij mogen echter niet vergeten, dat er dertig jaren verliepen tusschen de eerste klanken dezer liefdes-

---

[1]) S. *Che fai alma.*

[2]) S. *Poi che mia.*

[3]) Sicardi, bl. 191.

[4]) S. *Nè mai.*

[5]) T. *La notte,* reg. 89—102.

hymne en haar slot-akkoorden, terwijl de *Trionfi*, aan welke deze laatste regels ontleend werden, nog weer van later dagteekening en een werk van Petrarca's grijsheid zijn. Indien er iets in den *Canzonière* duidelijk gemaakt wordt, dan is het de richting, welke de liefde aan zijn zielsleven gegeven heeft. De dichter heeft, teneinde deze overal verspreide aanduiding nog eens overtuigend saam te vatten, een zeer bijzonderen vorm gekozen. Hij laat in een zijner laatste gedichten zichzelf als klager en Amor als aangeklaagde voor den rechterstoel der rede — of van eenige andere heidensche of christelijke scheidsvrouw — verschijnen. [1]) Het pleidooi der beide partijen omvat het geheele leven van den zanger. Hij verhaalt hoe hij, als onervaren jongeling, door den ander in zijn rijk gelokt en tot zijn slaaf gemaakt is; hoeveel lijden hij heeft moeten verduren; tot welk zwoegen hij gedoemd werd, tegen een nietswaardig loon.

Amor antwoordt barsch en uit de hoogte. „Deze was," zegt hij, „in zijne vroege jeugd overgegeven aan de kunst van woorden te verkoopen, anders gezegd leugenen." Hiermede wordt gedoeld op de rechtsstudie, welke, naar het plan van Petrarca's vader, den zoon tot eer en rijkdom had moeten voeren, als pleitbezorger en zaakwaarnemer aan het pauselijke hof, of in dienst van een der kardinaals. Francesco heeft deze studie ook ten einde gebracht en enkele malen gepleit, maar deze wetenschap boeide hem niet en het beroep stond hem tegen. Spoedig liet hij het varen voor den geestelijken stand, die hem gelegenheid liet voor zijn werk als dichter en geleerde.

„Langs dien weg," gaat de god der liefde voort, „zou hij misschien een hof-praatjesmaker, een man als een ander geworden zijn. Ik ben het, die hem uit deze vernedering verlost heb, tegen zijn wil, want de mensch begrijpt dikwijls zijn heil niet. Ik heb hem van alle lage begeerten afkeerig gemaakt en hem tot eenen roem verheven, dien hij zonder mij nooit bereikt zou hebben. Indien onder de edelste vernuften zijn naam glanst, indien tot in verre oorden zijn liederen verzameld en gezongen worden, is het mijn werk."

Hier moge eene opmerking hare plaats vinden over de vermaardheid, welke Petrarca door zijne liefdeverzen verwierf.

---

[1]) C. *Quell'antico.*

Zij heeft niets gemeen met den roem, dien zijn werk als grondlegger der Latijnsche renaissance-litteratuur hem bezorgde en door welken hij tot eene *royauté littéraire* opklom, te vergelijken met die van Voltaire of Goethe. Er is voor ons, die ons het leven moeilijk voor kunnen stellen zonder druk- en dagbladpers, iets onbegrijpelijks in de snelle en algemeene verspreiding van Petrarca's verzen. Zij werden gezegd en gezongen in en buiten Italië, waar maar hun taal verstaan werd. Een regel uit een der sonnetten werd door koning Renatus van Napels, na het overlijden zijner gemalin Isabella van Lotharingen, tot lijfspreuk genomen [1]). Het moet zijn, dat de dichter zijne liefdezangen niet alleen in vriendenkringen voorlas, maar er ook mild mede was tegen rondreizende minnezangers, die ze hem afbedelden. Zulke heeren, heeft hij ergens verhaald, zag hij soms na eenigen tijd terug, welgedaan en goed in de kleeren gekomen door de giften, welke zijne verzen hun bezorgd hadden. Hierdoor worden ook de bedekte termen, waarmede hij Laura aanduidde, zij moge eene getrouwde vrouw of eene jongedochter geweest zijn, volkomen verklaarbaar.

Wij keeren tot het pleidooi van Amor terug. „Toch is", herneemt de god, „deze roem niet het hoogste, waarvoor hij mij te danken heeft. Ik heb hem vleugelen gegeven om naar den hemel te stijgen. Ik heb hem tot vazal gemaakt van eene dame, wier gelijke nimmermeer op het ondermaansche gezien zal worden; die hem aan haar gelijk maakte en op hem haar stempel drukte en die hem opgeheven heeft, tot voor het aanschijn van de hooge Oorzaak aller dingen. Dat heeft hij ook in zijne rijmen dikwijls erkend, hij die nu mijn dienst verzaakt en met mij haar, die ik hem als eene zuil voor zijn broos bestaan gegeven heb".

Het geding wordt niet beslecht. De scheidsvrouw zegt dat zij met welgevallen beider betoog gehoord, maar meer tijd noodig heeft om in een zoo ingewikkeld geschil uitspraak te doen. Vóór dat de zitting opgeheven wordt, heeft Amor echter op den smartkreet van den klager: „Wel gaaft gij mij die vrouw, maar te vroeg hebt gij mij haar ontnomen!"

---

[1]) S. *Erano,* reg. 14: „Piaga per allentar d'arco non sana."

geantwoord: „dat deed niet ik, maar Hij, die haar voor Zich verlangde.”

Zoo eindigt deze karakteristieke voorbode van de renaissance, dit zonderling mengsel van heidensche herinneringen, middeleeuwsche voorstellingen en christelijke verwachtingen, in berusting. Dat is ook het slotwoord van den *Canzonière.* De laatste bladzijde van het liefde-dagboek is eene hymme aan de Heilige Maagd. Al zijn doorgestaan liefdeleed legt de dichter aan de voeten van Haar, die de afdwalingen zijner ziel kent, doch wier ontferming grenzeloos is als hare liefde. Deze lofzang wordt door allen, die met dit soort van godsdienstige ontboezemingen gemeenzaam zijn, hoog geprezen. Op ons maakt de hymne, door de volmaakte overeenstemming tusschen de klanken, waarmede hier de hemelkoningin aangeroepen wordt en die, waarmede wij haar aardsch evenbeeld in zoovele liederen hebben hooren bezingen, geen bijzonderen indruk.

Lang na het sluiten van zijn dagboek, komt echter het getuigenis van zijne onvergankelijke liefde telkens weer op de lippen van den dichter. De *Trionfi* vormen een episch gedicht in zes zangen, waarvan wij den inhoud niet zullen ontleden. De laatste regels, geschreven kort vóór dat de dood hem den 18den Juli 1374, één dag vóór zijn 70en verjaardag, te midden zijner boeken verraste, roepen weder de geliefde aan. „Voor haar legde Amor zóó lang een strijd mij op, dat mijn hart er nog de teekenen van draagt. Geprezen de steen, die haar schoon gelaat bedekt! Was hij gelukkig, die haar op aarde aanschouwd heeft, wat zal het wezen, haar in den hemel terug te zien!”

Van dit vizioen naar het teere punt, dat wij nog te behandelen hebben, is een stap naar beneden. Wij mogen het echter niet uit den weg gaan.

Petrarca heeft aan twee natuurlijke kinderen het leven geschonken. Op zijn 33e jaar, in 1337, werd zijn zoon Giovanni geboren. Uit spaarzame mededeelingen in zijne Latijnsche geschriften is af te leiden, dat de moeder van dit kind eene vrouw geweest kan zijn van geringen stand, misschien eene dienstbare, die nadat de dichter in 1339 van eene buitenlandsche reis teruggekeerd was, zich opnieuw aan hem opdrong en hem vader van eene dochter deed worden. Kort na hare geboorte, vatte hij het voornemen op om zich

van alle vleeschelijke gemeenschap met vrouwen voortaan te onthouden en in zijn Brief aan de Nakomelingschap verzekert hij, dat hij van zijn veertigste jaar af, ofschoon van een krachtig gestel en aan hevige aanvechtingen onderhevig, deze gelofte niet verbroken heeft. Er is geen reden om hem niet op zijn woord te gelooven.

Van zijn zoon heeft hij veel verdriet gehad. Tevergeefs deed hij zijn best den jongen lust tot studie in te boezemen, zoodat hij eindigde met zich te troosten door de gedachte, dat indien er geen geleerde van den knaap te maken was, hij toch een goed mensch zou kunnen worden. Doch ook deze hoop werd teleurgesteld. De jonge man werd door een pauselijk besluit als wettig kind erkend en daarna met een kanonikaat begiftigd voor zijn levensonderhoud; maar hij maakte het door zijn gedrag zoo bont, dat zijn vader ten laatste genoodzaakt was de hand van hem af te trekken. Hij stierf op zijn 24e jaar, door Petrarca beweend, maar, als een voorwerp dat zijne genegenheid niet waardig was, weinig betreurd.

De dochter, Francesca, trad te Milaan in het huwelijk met een jongman van goeden huize, Franceschino da Brossano. In dit gezin sleet Petrarca op zijn ouden dag genoegelijke dagen en verkeerde hij met zijne geleerde en voorname vrienden. Een bitter verdriet was het voor hem, zijn jongen kleinzoon en peetekind te moeten verliezen, wien hij door een Latijnsch grafschrift vereeuwigde. Na des dichters dood bracht Boccaccio een bezoek aan het Milaneesch gezin, in liefdevolle herinnering aan den beroemden vader en hing hij in een brief een vriendelijk tafereel op van dit familieleven.

Deze bijzonderheden getuigen van maatschappelijke verhoudingen, zoo verschillend van de onze, dat ze ons waarschuwen ze niet naar onzen maatstaf te beoordeelen. In Zuid-Europa bestond in dien tijd metterdaad polygamie. Buitenechtelijke kinderen groeiden in gezinnen van vorsten en edelen op naast die der wettige huisvrouw, kregen dezelfde opvoeding, werden door het vrouwelijke hoofd van het gezin met gelijke zorg verpleegd en traden in het openbaar als leden der familie op [1]). Dit voorbeeld werd in andere stan-

---

[1]) Misschien is het geoorloofd, te verwijzen naar onze studie over Caterina Sforza, in *De Gids* van November 1897.

den gevolgd. Petrarca's vader, de notaris Petracco, had eene buiten echt geboren dochter. Boccaccio, een koopmanszoon, gold voor een onecht kind, werd er niet minder om aangezien en had, ofschoon ongehuwd, verschillende kinderen. Dante had zoowel in als buiten huwelijk geboren afstammelingen Hetgeen uit zulk een kleinen kring met zekerheid tot onze kennis is gekomen, is beslissend voor den algemeenen staat van zaken.

De ongehuwde staat was aan de geestelijkheid in de elfde eeuw door paus Gregorius VII opgelegd en onder veel tegenkanting doorgezet, maar werd eerst in het midden der dertiende eeuw in geheel Europa ingevoerd. Een veelvuldig voorkomend concubinaat ging er mede gepaard. Petrarca's broeder Gherardo, die in een reuk van heiligheid stierf, leefde vóór dat hij in een Benedictijner klooster te Montrieux de verleiding ontvlucht was, met eene bijzit.

Er werd in het algemeen geen strijd gezien tusschen de ingetogenheid, welke de zedenwet voorschreef en de kerk tot plicht maakte, en het toegeven aan zinnelijke behoeften. Dichters overschreden deze grens, zonder te beseffen dat zij daardoor aan hun ideaal ontrouw werden. Dit gezichtspunt heeft ook de critiek van onzen tijd aanvaard. „De groote woordenstrijd over Dante's liefde voor Beatrix is geëindigd," zegt Sicardi, „met de eenparige erkentenis, dat wat in de middeleeuwen als liefde verheerlijkt werd, niets te maken had met het bevredigen der zinnen" [1]). Koerting schuift de vraag op zijde met de opmerking, dat Petrarca's „betrekking tot de vrouw, die de moeder zijner kinderen was, wanneer niet alles ons bedriegt, niet eene zaak van het hart, maar slechts een offer aan de algemeene menschelijke zwakheid was" [2]). Brunetière schreef onlangs: „er zijn verschillende vormen van liefde, vooral in onze Latijnsche talen, waarin door hetzelfde woord *aimer* zoowel de lagere aandoeningen van zinnelijkheid als de reinste openbaringen der goddelijke liefde aangeduid worden. De volstrekt reine liefde, welke Petrarca voor Laura de Noves koesterde, heeft hem niet belet eene andere vrouw lief te hebben, die hem ergernis en kinderen gaf" [3]).

---

[1]) *Gli amori* etc. blz. 142. Het woord „niets" nemen wij niet voor onze rekening.

[2]) *Petrarca's Leben und Werke* blz. 706.

[3]) *Revue d. d. Mondes* 15 Oct. 1904; *L'œuvre de P. Ronsard.*

Dit kan ons dus niet in den weg staan, wanneer wij aan het werk van den grooten woordkunstenaar eene plaats in de schatkamer van onzen geest willen geven. Dat is echter niet de eenige bedenking, die wij te onderdrukken hebben. Of Macaulay gelijk gehad heeft, toen hij, onder vele aanmerkingen op Petrarca's sonnetten, een daarvan — een woordgeknutsel op de drie lettergrepen van Laura's naam: Laureta — noemde: „de diepste afgrond van opgeschroefdheid, de slechtste proeve van dichtkunst en de akeligste poging tot geestigheid, die er ter wereld ooit gemaakt is," dan of het voorzichtiger is nog eenige speling te laten tusschen dit versje en het toppunt van leelijkheid, dat bereikt is geworden in al de misgeboorten op rijm en maat, die in den loop der eeuwen ontstaan zijn, laten wij in het midden. Aan Macaulay, nu wij hem op onzen weg ontmoeten, ontleenen wij liever de meer welwillende opmerking, dat aan Petrarca niet verweten mag worden, wat op rekening zijner leerlingen en navolgers behoort te komen. Dezen hebben „alle ooren in Europa en Italië zóó gewend aan het bekende geluid van verliefd stroop-likken en weeklagen, dat wij er nauwelijks aan denken, dat dit eenmaal oorspronkelijk is geweest en, ook als wij daarmede rekening houden, het ons nog afgesleten lijkt. Dit is het noodlot geweest van vele der schoonste invallen van onze grootste schrijvers. Het is droevig, eene edele gedachte van trap tot trap te volgen op haar lijdensgang naar de alledaagschheid; haar te zien overgaan, als een kleed, van den grooten man, die haar het eerst droeg, op zijne lakeien en eindelijk op een vogelverschrikker terecht komen. Daaronder heeft Petrarca werkelijk veel te lijden gehad." [1])

Er is dus veel te schiften. Laten wij echter al het gekunstelde, het verouderde, het duistere voor hetgeen het is, dan blijft er een schat van schoonheid over en, zooals gewoonlijk, heeft het meest waardevolle het minst opheldering van noode. In dit opstel is aan eene poging om door metrische of prozavertaling bij benadering een denkbeeld te geven van de gedachte-, vorm- en klankschoonheid van Petrarca's verzen niet gedacht kunnen worden. Met ons parafraseeren werd

---

[1]) *Criticisms on the principal Italian writers;* een *Essay* van omstreeks 1826.

alleen bedoeld, de onmisbare aanduidingen te geven. Een persoonlijk getuigenis is alles waartoe wij in staat zijn.

Evenals in de laatste toongedichten van Beethoven de muzikale uitdrukking op sommige plaatsen zóó overtuigend is, dat zij bijna ophoudt overdrachtelijk te zijn, zoo is in vele verzen van den *Canzoniere* de uiting van vreugd of leed, van verrukking of verslagenheid zóó rechtstreeksch, dat zij in onze ziel de ontroering wekt van eene zelfdoorleefde, in schoonheid opgeloste aandoening. Wie het leven kènt, zal dit ervaren. Wie eenmaal deze hemeltaal in zijn geheugen heeft geplant, zal in oogenblikken van de hoogste verblijding den weerklank in zich voelen trillen van Petrarca's jubel, en onder het nijpen van de grievendste smart niet geheel zonder troost zijn.

H. L. F. Pisuisse.

WETENSCHAPPELIJKE METAPHYSICA.

Dr. G. Heymans, Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung. Leipzig 1905.

I.

„Vorliegendes Buch," zegt ons het „Vorwort," „will studiert, nicht bloss gelesen sein." En, kunnen wij hieraan onmiddellijk toevoegen, het heeft ontwijfelbaar recht, dien eisch te stellen. Om het gewicht van het onderwerp; de vraag toch, hoe wij het in onze ervaring gegevene, daaronder begrepen onze eigen persoonlijkheid, hebben te verstaan, is eene vraag, die de hoogste belangstelling van ieder denkend mensch trekt en waard is. Om de uitnemende wijze verder, waarop — wat den vorm betreft — deze vraag hier behandeld is. Dit boek eischt zeker niet geringe inspanning van het denken. Maar het is in zijn soort onovertrefbaar helder. Wat voor den schrijver klare en vaststaande overtuiging geworden is, heeft hij op allergelukkigste wijze aan zijne lezers weten voor te zetten. Nergens maken dubbelzinnige uitdrukkingen of vage voorstellingen het moeielijk zijne bedoelingen en zijn gedachtengang in het oog te vatten. Geleidelijk gaat de ontwikkeling voort; nergens verzuimt de auteur ons rekenschap te geven van een stap, dien hij doet; voortdurend wordt het abstracte door goed gekozen voorbeelden toegelicht.

De wijsgeerige wereldbeschouwing, door Heymans hier ontwikkeld, het zoogenaamde psychisch monisme, sluit zich naast aan Fechner, en met dezen aan Spinoza aan. Zij is te omschrijven als een in idealistischen zin gewijzigd Spinozisme.

Het best laten zich, zoowel overeenkomst met, als verschil van het Spinozisme in het oog vatten, wanneer wij de aandacht vestigen op beider voorstelling van de verhouding tusschen hersenen en ziel. Volgens Spinoza zijn de hersenen en dat complex van psychische elementen, dat wij de ziel noemen, correlata. Aan eene buitenzijde, om die uitdrukking te gebruiken, die slechts voor de zintuigelijke waarneming toegankelijk is en dan als hersenen wordt waargenomen, gaat eene binnenzijde gepaard van psychischen aard, enkel toegankelijk voor innerlijke waarneming. Bij Heymans wijzigt zich deze opvatting in dier voege, dat volgens dezen het object der zintuigelijke waarneming — d. w. z. datgene wat de voorstelling van hersenen en hersenprocessen in den waarnemer veroorzaakt — eenvoudig het psychisch gebeuren zelf is. Een waarnemer, wiens blik kon doordringen in het inwendige van een denkend mensch en wat daar plaats greep in alle deelen kon doorzien — een „idealer Beobachter bei passender Adaptation seiner Sinnesorgane — zou op een zeker punt het gezichtsbeeld verkrijgen van eene veelvuldig bewogen massa van eigenaardige structuur; wat hij in dien vorm zou waarnemen, zou zijn de ziel zelve, anders uitgedrukt, het veelvuldig verwikkeld spel van voorstellingen, aandoeningen, wilsbesluiten, enz., die den inhoud vormden van het bewustzijn van dien mensch op dat oogenblik. „Der Monismus nimmt an, dass die Gegenstände aller möglichen Hirnprozesswahrnemungen, also die Wirklichkeiten, welche unter günstigen Bedingungen diese Wahrnemungen veranlassen könnten, im allerbuchstäblichsten Sinne mit den Bewusstseinsvorgängen identisch, das heisst also, dass sie nichts anderes als eben diese Bewusstseinsvorgänge sind.” [1]) In overeenstemming hiermede is het panpsychisme, de albezieling, waartoe beiden — Spinoza en Heymans — komen door hunne opvatting uit te breiden over de wereld in haar geheel, eigenaardig verschillend. Neemt Spinoza aan, dat overal aan het physisch een psychisch gebeuren gepaard gaat, erkent hij m. a. w. twee parallel loopende reeksen van verschijnselen, de physische en de psychische, te zamen de tweevoudige openbaring vormende van een Absolute, dat dus naar zijn innerlijk wezen noch

[1]) bladz. 239.

als physisch noch als psychisch is te qualificeeren, maar de hoogere eenheid boven die twee vormt: Heymans elimineert de onderstelling van zoodanig Derde boven — als hoogere eenheid van — het physische en het psychische. Volgens hem is het Absolute, het werkelijk bestaande, een stroom van psychisch gebeuren; voor een klein deel, voor zoo verre het nl. binnen den kring van ons bewustzijn valt, door innerlijke waarneming onmiddellijk in zijn eigenlijk karakter onderkend; voor het overige aan de zintuigelijke waarneming, ten gevolge van de eigenaardige organisatie van het menschelijk bewustzijn, zich voordoende als een stroom van physische verschijnselen. [1])

Tot deze leer tracht Heymans, zooals ik reeds opmerkte, in dit boek ons geleidelijk op te voeren; door ons nl. achtereenvolgens te plaatsen op de verschillende standpunten, die als de hoofdtrappen in de ontwikkeling van het metaphysisch denken kunnen worden beschouwd, en dan telkens te wijzen op de bezwaren, die zich daar voordoen, en die ons dwingen dat standpunt voor een volgend prijs te geven.

Uitgangspunt vormt het naïef, dualistisch gekleurd, realisme, dat de wereld buiten ons zich voorstelt als volkomen gelijk aan het vóór- en onafhankelijk van bewusten geestesarbeid in ons zich vormende wereldbeeld; daarbij de verschijnselen, waardoor menschelijke en dierlijke, tot op zekere hoogte ook plantaardige, organismen zich van de anorganische natuur onderscheiden, toeschrijft aan de werking van zoo-

[1]) Wel schijnt Heymans ten slotte de scherpte der tegenstelling weer, althans voor een dëel, weg te nemen, door het vermoeden te opperen, dat „in dem allseitig ausgearbeiteten psychischen Weltbilde noch wieder Fingerweisungen enthalten sind, welche auf 's neue auf eine tieferliegende Wirklichkeit hindeuten," anders gezegd, „jene Welt in ihrem vollen Umfange noch wieder als die Erscheinungsweise einer tieferliegenden, vielleicht für immer unserer Kenntnisnahme entzogenen Wirklichkeit aufgefasst werden muss" (bladz. 323, 324). Dit is evenwel geenszins eene terugbuiging naar het Spinozisme heen. Het is eene heenwijzing naar de mogelijkheid — waarschijnlijkheid — dat het werkelijk bestaande eene „zeitlose Wirklichkeit" zal zijn. Onverzwakt blijft daarbij de erkenning, in tegenstelling tegen het Spinozisme, dat het object onzer zintuigelijke waarnemingen — datgene wat in ons de voorstellingen van physische verschijnselen veroorzaakt — niet is een naast het physisch gebeuren, en parallel daaraan, verloopend gebeuren van psychischen aard, maar eenig en alleen dit psychisch gebeuren zelf.

genaamde zielen of geesten; en dan verder ook het geheel der wereld zich voorstelt als door een eigenaardig soort van zoodanige geesten — goden — beheerscht. Met deze beschouwing — product van onbewuste toepassing van causaliteitsredeneering ter verklaring van het in ons gegeven wereldbeeld — is blijkens historische en ethnologische gegevens het nadenken over de wereld aangevangen. En bij haar blijft niet enkel de massa der onbeschaafden, maar blijven ook zelfs vele beschaafden nog steeds staan.

Intusschen, uitbreiding van empirische kennis en verscherping van het kritisch vermogen dwingen tot het aanbrengen van verschillende wijzigingen in deze metaphysica van het natuurlijke denken. Op grond van ervaringen en overwegingen van onderscheiden aard blijkt in toenemende mate het geloof aan de overeenstemming van wereldbeeld en objectief bestaande werkelijkheid te moeten worden opgegeven. Gansche reeksen van qualiteiten, oorspronkelijk aan het object toegekend, daaronder in de eerste plaats kleur en toon, worden erkend als secundair, d. i. van het waarnemend subject afhankelijk. Langs dezen weg komt het allengs tot de leer van eene enkel met geometrisch-mechanische qualiteiten — uitgebreidheid en beweging — toegeruste materie als grondstof der zichtbare wereld. En hiermede krijgt tevens de erkenning van in de levende wezens werkende of ook de wereld in haar geheel beheerschende geesten eene scherpere beteekenis. Zijn deze op het standpunt van het naïef realisme nog niet scherp onderscheiden van hetgeen overigens in de natuur werkt: met de preciseering van het begrip „stof" opent zich eene kloof tusschen stof en geest, stoffelijk lichaam en onstoffelijke ziel, stoffelijke wereld en geestelijke godheid.

Maar met dit laatste rijst nu het probleem, hoe werking van stof en geest op elkaar zich te denken. En de onoplosbaarheid van dit probleem, in verband met de waarneming van nauwen functioneelen samenhang tusschen hersenverschijnselen en geestesleven, dringt heen naar eene monistische opvatting; welke drang dan allereerst leidt tot materialisme. Evenwel, het materialisme blijkt geene verklaring te kunnen geven van de bewustzijnsverschijnselen; zelfs niet, al zou men de stoffelijke atomen, waarvan het uitgaat, zich willen denken als met bewustzijn, of althans een kiem van bewustzijn, be-

gaafd, daar toch — daargelaten nog, dat hiermede de basis zelve van het materialisme, het scherp begrensde begrip van stof, wordt prijsgegeven — een menschelijk of dierlijk bewustzijn zich niet laat verstaan als opgebouwd uit een aantal bewustzijnseenheden van lageren rang. Op de bewustzijnsverschijnselen stuit derhalve het materialisme onverbiddelijk af. Voor den doorgaanden, aan vaste wet gebonden samenhang tusschen het stoffelijke en het geestelijke, tusschen hersengroei b.v. en toename van geestesleven, tusschen ziekte of verminking der hersenen en stoornis van het geestesleven, moet eene andere verklaring worden gezocht.

Deze schijnt dan gevonden te kunnen worden in de theorie van het realistisch parallelisme, door Spinoza in klassieken vorm uitgewerkt: De beide reeksen van verschijnselen, de physische en de psychische, hebben te zamen hun grond in een onbekend Derde; zij zijn enkel de twee onderscheiden werkings-, openbaringsvormen, daarvan; hieruit verklaart zich terstond, dat zij, hoewel nergens in elkaar ingrijpende, nochtans voortdurend aan elkaar correspondeeren. Deze theorie schijnt inderdaad voor de verklaring van het gegevene een beteren weg te openen dan de dualistische theorie eener-, de materialistische anderzijds kunnen aanwijzen. Toch, ook zij stuit ten slotte op onoverkomelijke bezwaren. Een niet gering bezwaar is reeds terstond, dat zij den wil zijn veroorzakend karakter ontneemt, de menschelijke wilsbesluiten uitschakelt uit den keten der werkingen, die het menschelijk handelen veroorzaken. Immers, wordt de handeling, de beweging van bepaalde lichaamsdeelen, die op een willen volgt, niet inderdaad door dat willen bepaald, dan is het een volstrekt onverklaarbaar toeval, dat steeds op een wilsbesluit de daarin bedoelde lichaamsbeweging, en niet eene willekeurige andere, volgt. Bovendien en vooral, door de physische en de psychische reeks van verschijnselen te verklaren voor twee onafhankelijk naast elkaar verloopende reeksen, verklaart deze theorie het tevens voor onmogelijk, dat de mensch van die physische reeks waarneming kan hebben, m. a. w. dat hij het bestaan daarvan kan leeren kennen. Waarneming toch onderstelt inwerking van het waargenomene op het waarnemend bewustzijn. In hetgeen deze theorie poneert, ligt dus terstond opgesloten, dat wij nooit tot erkenning van de waarheid daarvan kunnen komen.

Nu blijkt echter bij nadere overweging de door het realistisch parallelisme erkende physische reeks van verschijnselen niet onmiddellijk gegeven te zijn, maar eenvoudig op grond van bepaalde eigenaardige bewustzijnsverschijnselen te worden ondersteld. Onmiddellijk gegeven zijn ons enkel bewustzijnsverschijnselen. Maar onder deze zijn er — de zoogenaamde waarnemingen — die, doordat zij telkens optreden zonder dat in hetgeen in het bewustzijn aanwezig was eene verklaring daarvoor te vinden is, ons doen concludeeren tot buiten ons bestaande dingen en werkingen als oorzaak er van. Dit nu kan, en moet wel beschouwd, leiden tot vereenvoudiging der parallelistische theorie. Die door het realistisch parallelisme ondersteld physische reeks van verschijnselen is een overtollig iets. In plaats van een werkelijk bestaande, dat eenerzijds eene reeks van physische verschijnselen, anderzijds eene van psychische werkingen veroorzaakt, hebben wij eenvoudig te erkennen een werkelijk bestaande als oorzaak van bewustzijnsverschijnselen van onderscheiden aard; in dier voege, dat het deze voor een deel onmiddellijk veroorzaakt, voor een ander deel langs den eigenaardigen weg, die zich aan ons voordoet als zintuigelijke waarneming. — Deze theorie nu — door Heymans' leer van het onbekende Andere betiteld — vermijdt de tegenstrijdigheid, waarin, naar wij zagen, het realistisch parallelisme vervalt, dat nl. eene reeks van verschijnselen wordt aangenomen, die volgens de grondgedachte zelve, waarvan wordt uitgegaan, onmogelijk voor ons verschijnsel worden kan. Maar ook hier wordt aan 'smenschen willen het karakter van oorzaak zijner handelingen ontzegd. Mijne wilsbesluiten en de bewegingen van mijn lichaam hebben elk voor zich onmiddellijk hun grond in — zijn de verschijningsvormen in mijn bewustzijn van — werkingen in het Absolute. Tusschen beide onderling bestaat geen rechtstreeksch verband. En daarmede blijft de doorgaande overeenstemming tusschen den inhoud van een wilsbesluit en de daarop volgende beweging een onverklaarbaar feit. Zoo blijkt ook weer deze theorie de gegeven verschijnselen niet te verklaren.

Maar hebben we in het geheel grond en recht om eene buitenbewuste oorzaak der bewustzijnsverschijnselen te stellen? Zijn wij niet eenvoudig aangewezen op de bewustzijnsver-

schijnselen in hun onderlingen samenhang? Door bevestigende beantwoording dezer vraag meent het positivisme met één slag de bezwaren te kunnen afsnijden, waarop achtereenvolgens het dualisme, het materialisme en het parallelisme in zijn onderscheiden vormen zijn gebleken af te stuiten. Intusschen, eenmaal dezen weg inslaande, kunnen wij bij positivisme niet blijven staan. Immers, ontzeggen wij aan het denken het recht om voor gegeven bewustzijnsverschijnselen eene niet in het bewustzijn gegeven oorzaak aan te nemen, dan zijn wij strikt beperkt tot wat actueel in het bewustzijn aanwezig is Maar dit voert niet alleen tot solipsisme met al de consequenties — op praktisch en ethisch gebied — van dien: we hebben op dit standpunt ook geenerlei recht om binnen den kring van de bewustzijnsverschijnselen geregelden, wetmatigen samenhang aan te nemen. De actueel gegeven bewustzijnsverschijnselen vormen eenvoudig een chaos. Zoogenaamde waarnemingen duiken op zonder naar eenigen vasten regel met wat aan bewustzijnsinhoud aanwezig was samen te hangen; gegeven voorstellingen wekken op onderscheiden tijden zeer verschillende stemmingen en leiden tot zeer uiteenloopende handelingen enz. Om in dezen chaos orde en samenhang te brengen zijn wij telkens genoodzaakt onbewuste psychische processen, verschillende praedispositie enz., in rekening te brengen. Maar dit is op dit standpunt uitgesloten; is immers wederom: ter verklaring van het in het bewustzijn gegevene een buitenbewust iets aannemen. Valt echter ook de zekerheid van vasten wetmatigen samenhang in den stroom der verschijnselen weg, dan is ons inderdaad alle houvast, niet enkel voor het theoretisch denken, maar ook voor het handelen, het willen, met het oog op iets toekomstigs, ontvallen. Wij verzinken hier in den afgrond der absolute skepsis.

Is er een weg om hieraan te ontkomen? Het antwoord op deze vraag mag, en moet inderdaad, bevestigend zijn. Vóór en onafhankelijk van alle bewuste redeneering werkt onweerstaanbaar in ons het beginsel van het causale denken, de onderstelling, dat elke verandering, elk nieuw optredend verschijnsel, zijne toereikende oorzaak heeft. Nu kunnen wij wel het recht van toepassing van dat beginsel niet bewijzen. Maar de onweerstaanbaarheid er van, in verband met het

feit, dat de daaruit voor de toekomst afgeleide verwachtingen steeds door de ervaring worden bevestigd, is voldoende grond om er aan te g e l o o v e n. Op dit geloof, op het vertrouwen op de redelijkheid van het denken, rust ter laatster instantie niet alleen alle metaphysica, maar in het algemeen alle wetenschap. Maar dit geloof sluit onmiddellijk in: onderstelling van iets buiten het bewustzijn als oorzaak van die bewustzijnsverschijnselen, waarvoor in het daaraan in het bewustzijn voorafgaande de toereikende oorzaak niet is te vinden. Dit laatste nu is, naar boven reeds werd opgemerkt, het geval met de zoogenaamde waarnemingen. Zoo staat dus het recht om het bestaan van iets buiten het bewustzijn aan te nemen op grond van het verschijnsel dier waarnemingen vast.

Intusschen, wij weten hierdoor op zich zelf omtrent dat buitenbewuste nog niets anders dan dat het de oorzaak is van bepaalde verschijnselen in het bewustzijn; omtrent het eigen wezen er van wordt ons daardoor niets onthuld. De vraag is nu: Is het mogelijk, omtrent dat eigen wezen van het buitenbewuste iets te ontdekken? Hier opent de reeds besproken, door de physiologische psychologie geconstateerde functioneele samenhang tusschen hersenprocessen en bewustzijnsverschijnselen ons een weg. Wat is nl. de zaak? Ik mag met genoegzame zekerheid zeggen te weten, dat steeds wanneer in mijn bewustzijn een psychisch proces plaats grijpt, een waarnemer, wiens blik in mijne hersenkas kon doordringen — een „idealer Beobachter mit vollständig adaptierten Sinnesorganen" — daar een hersenproces zou waarnemen. De vraag is nu, wat uit dit feit is af te leiden? Om deze vraag te beantwoorden, hebben wij na te gaan wat wij elders, met algemeen erkend recht, uit soortgelijke gegevens afleiden. Welnu, wij hebben hier een speciaal geval van eene toedracht van zaken, die wij in een algemeenen regel kunnen omschrijven aldus: Wanneer met een gegeven *a* — hier het psychisch proces in mijn bewustzijn — een *b* — hier de „ideale Beobachter" in verband treedt, ontstaat een *c* — hier de hersenproceswaarneming van dien waarnemer. Nu erkent toch ieder in zoodanig geval, dat de onderstelling voor de hand ligt, dat *a* in verbinding met *b* de oorzaak is van *c*; *in casu* dus de onderstelling, dat het psychisch proces in mijn

bewustzijn, door eene werking, die het op dien waarnemer en zijn waarnemingsapparaat uitoefent, de hersenproceswaarneming in dezen veroorzaakt; m. a. w. dat wat die ideale waarnemer in den vorm van hersenproces zou zien, eenvoudig zou zijn de psychische werking in mij.

Deze stelling *a priori* onaannemelijk achten kan alleen iemand, die nog bevangen is in den waan van het naïef realisme, dat de inhoud eener waarneming een welgelijkend beeld moet worden geacht van haar object, en daarom zich niet los kan maken van de gedachte, dat psychische en zinnelijk-waarneembare verschijnselen heterogene dingen zijn. Voor wie zich heeft doordrongen van de waarheid, dat wij het zoogenaamde object eener waarneming alléén kennen als het veroorzakende dier waarneming, m. a. w. niets anders er van weten dan dat het eene werking op ons kenvermogen uitoefent, ten gevolge waarvan krachtens de eigenaardige organisatie van dit kenvermogen in ons bewustzijn dat waarnemingsbeeld optreedt: voor dezen is genoemde stelling in elk geval mogelijk; zelfs — wegens haar eenvoud — *a priori* niet onwaarschijnlijk. En blijken nu verder — zooals, naar Heymans breedvoerig tracht aan te toonen, inderdaad het geval is — de consequenties, waartoe deze stelling leidt, te passen op de gegeven feiten; blijkt het, dat de wetten van samenhang en opeenvolging tusschen de leden der reeks van psychische verschijnselen, tusschen die der reeks van zoogenaamde physische verschijnselen — de hersenprocesvoorstellingen — en tusschen de leden van beide deze reeksen onderling zóó zijn als zij doet verwachten: dan wordt daardoor de graad harer waarschijnlijkheid sterk genoeg om haar als gerechtvaardigde theorie te doen aanvaarden; en dan in haar ook te doen erkennen den sleutel ter verklaring der „physische" verschijnselen in het algemeen; d. w. z. op grond van het hier omtrent den wezenlijken aard van het object der hersenproceswaarnemingen ontdekte aan te nemen, dat overal datgene wat in ons voorstellingen van physische dingen en verschijnselen veroorzaakt, wezenlijk is van psychischen aard; de gansche natuur in één woord te doen erkennen als een stroom van psychisch gebeuren, die enkel ten gevolge van de eigenaardige organisatie van ons kenapparaat in ons bewustzijn den schijn van een physisch iets wekt.

Ziedaar in hoofdlijnen den weg, langs welken Heymans ons tot zijn psychisch monisme tracht op te leiden. Of de daarbij gevolgde methode aanbeveling verdient? Ik zou dit betwijfelen. Schijnbaar is zij de bij uitnemendheid aanbevelenswaardige. Wat is meer geschikt om het recht eener theorie te staven dan de aanwijzing, hoe blijkens de geschiedenis het zich ontwikkelende denken stap voor stap als het ware daarheen gedreven is, doordat op elk vroeger achtereenvolgens ingenomen standpunt zich bezwaren opdeden, die dwongen, dat standpunt voor een volgend prijs te geven. Maar aan deze methode is een groot gevaar verbonden. Het is zoo moeielijk, de geschiedenis onpartijdig te laten getuigen. Men komt er zoo licht toe, in het geschiedkundig verloop juist die, en alléén die, lijnen in het licht te stellen, die wijzen in de door ons eenmaal als juist erkende richting, en zoo haar te laten zeggen wat men wenscht. Zien wij het niet om zoo te zeggen dagelijks, op allerlei gebied van denken en werken, dat men uit de geschiedenis alles bewijzen kan?

Is Heymans aan dit gevaar ontkomen? Ik geloof het niet. Ik denk hier in de eerste plaats aan zijne bespreking van het wijsgeerig dualisme. Is het niet opmerkelijk, dat daarbij de groote man van het dualisme in de 19de eeuw, H. Lotze, zelfs met geen woord wordt gememoreerd? Zou Heymans hierop misschien willen antwoorden: Maar ik kan Lotze niet erkennen als vertegenwoordiger van het dualisme; daartoe wijkt zijne beschouwing te sterk af van wat ik de kenmerkende trekken van het wijsgeerig dualisme acht? Inderdaad, Lotze's theorie heeft weinig gemeen met wat ons hier als „het wijsgeerig dualisme" wordt voorgesteld. Maar welke waarde heeft ten slotte eene weerlegging van het dualisme, die niet in de eerste plaats rekening houdt met hetgeen dit in den geest van een der scherpzinnigste denkers van den nieuweren tijd is geworden?

Het bezwaar, dat ik daar noemde, is een ernstig bezwaar inzonderheid tegen een boek als dit. Dit boek richt zich volgens titel en voorrede niet in de eerste plaats tot vakmannen, maar tot personen, die in metaphysisch denken wenschen te worden ingeleid. Vooral voor dezulken nu is het, dunkt mij, dringend noodig, geen historisch verschijnsel op dat gebied te bespreken zonder de uiterste zorg te be-

steden om het grondig te doen kennen. Verwaarloozing van dezen eisch werkt onvermijdelijk oppervlakkigheid in de hand. Is niet inderdaad te vreezen, dat, ongetwijfeld tegen Heymans' bedoeling, tal van in de geschiedenis der wijsbegeerte nog weinig ervaren lezers van zijn boek hieruit zullen leeren, dat „het dualisme" voor goed heeft afgedaan, en het daarom niet meer de moeite waard zullen achten, te hooren wat het bij monde zijner beste vertegenwoordigers te zeggen heeft? Ik noem hier bepaald het dualisme, omdat in de behandeling daarvan de hier besproken fout zich m. i. het sterkst doet gevoelen. Maar het gezegde geldt, meen ik, in meerder of minder mate ook van de overige in het eerste gedeelte van dit werk behandelde stelsels. Van tweeën één, dunkt mij, in een boek als dit: òf veel meer historie dan hier gegeven wordt, òf in het geheel geen historie.

Hieraan sluit onmiddellijk eene tweede bedenking van algemeenen aard zich aan. Heymans gaat uit van de theorie, dat de — algemeen menschelijke — erkenning eener buitenwereld rust op onbewuste toepassing van het causaliteitsbeginsel. Telkens openbaren zich onverwacht in ons bewustzijn elementen — de voorstellingen —, waarvan de oorzaak in den aanwezigen bewustzijnsinhoud niet is te vinden. Dan dwingt het causaliteitsbeginsel, dat als grondtrek van geheel onze redelijke natuur ook onbewust in ons werkt, voor die elementen eene oorzaak buiten het bewustzijn te stellen. Dit zal de weg zijn, waarlangs de mensch van de bewustzijnsverschijnselen — het eenig onmiddellijk gegevene — uit tot erkenning komt van iets, daarbuiten, objectief, bestaande; een weg, dien het natuurlijke denken, om zoo te zeggen, instinctief gevonden en betreden heeft. [1]) Deze theorie vormt de grondgedachte van het geheele boek; zij beheerscht ten eenenmale de opvatting van de methode der metaphysica. Immers, zij is de grond der volstrekte scheiding tusschen object en inhoud eener waarneming; de grond der stelling, dat de waarneming alléén het bestaan openbaart van iets in het algemeen als hare oorzaak, maar uit den inhoud der waarneming op zich zelf niets valt af te leiden omtrent het eigenlijk wezen van haar object, zoodat mogelijk inzicht daarin

[1]) bladz. 36 vlg.

langs anderen weg moet worden gezocht; wat dan voert op den hier betreden weg. [1])

Nu stelt Heymans dadelijk in den aanvang deze theorie vóór als eene vrijwel van zelve sprekende; waarbij het dan ook niet noodig zou zijn, opzettelijk stil te staan, wanneer zij niet juist in den laatsten tijd tegenspraak had ontmoet van de zijde van mannen, die niet maar eenvoudig met stilzwijgen kunnen worden voorbijgegaan: reden waarom hij zich vergenoegt met tegen de objecties van een tweetal dezer zijne tegenbedenkingen in het midden te brengen, zonder in eene principiëele bespreking van de quaestie te treden. [2]) Wel wordt later, als overgang tot de positieve argumentatie voor het eigen stelsel, uitvoerig het recht betoogd der toepassing van het causaliteitsbeginsel in het algemeen en van bepaald deze toepassing in het bijzonder [3]); maar dát wij hier te doen hebben met toepassing van het causaliteitsbeginsel, geldt daarbij als eene uitgemaakte zaak. Maar deze voorstelling van den gang en den stand van het vraagstuk aangaande oorsprong en aard der erkenning eener buitenwereld is toch alles behalve juist. Niet maar eerst in den laatsten tijd heeft de hier door Heymans gehuldigde theorie in dezen tegenspraak ontmoet. Van het oogenblik af, dat het wijsgeerig onderzoek op dit punt zich richtte, hebben verschillende theorieën, uiteenloopende richtingen in dezen tegenover elkander gestaan. Daargelaten nog, dat geenszins allen, die met Heymans de verzekerdheid aangaande het bestaan eener buitenwereld als eene afgeleide, op een onbewust denkproces berustende opvatten, in de nadere bepaling van dit denkproces met hem eenstemmig zijn [4]): van den aanvang af hebben tegenover de gezamenlijke in deze richting zich bewegende theorieën andere gestaan, die deze verzekerdheid als eene onmiddellijke beschouwen; als een — aanvankelijk instinctief, later, bij kritische bezinning, met bewustzijn aanvaard — vertrouwen, dat ons kenapparaat inderdaad op kennis, op inzicht in de werkelijkheid is aangelegd; welk vertrouwen

---

[1]) vgl. bladz. 227 vlg.

[2]) bladz. 31 vlg.

[3]) § 30, bladz. 218 vlgg.

[4]) Heymans zelf geeft, als ik niet geheel mis zie, in *Gesetze und Elementen*

ons datgene, wat met het teeken van objectiviteit, om het zoo uit te drukken, in het bewustzijn optreedt, door de zintuigen als zoodanig daar aangebracht, doet aanvaarden als objectief, zoolang en voor zoo ver wij niet positieve aanwijzingen ontvangen van het tegendeel.

Aangenomen nu ook, dat de door Heymans in dezen gehuldigde theorie beslist de voorkeur verdient, is het dan toch niet bij dezen stand van zaken eene ernstige fout, dat zij hier eenvoudig als eene vrijwel van zelf sprekende en ook, behoudens enkele uitzonderingen uit den laatsten tijd, algemeen erkende wordt voorgesteld; waar het, ik herhaal het, een punt geldt, dat de geheele methode van het onderzoek beheerscht en op het resultaat daarvan een overwegenden invloed oefent? In een werk, uitsluitend voor vakmannen bestemd, zou dit misschien weinig schaden. Maar dit boek richt zich, nog eens, ook en in de eerste plaats tot personen, die in het metaphysisch denken nog moeten worden ingeleid. En is er wel iets, dat meer de oppervlakkigheid in de hand werkt, dan dezulken in den waan te brengen, dat als vaststaande mogen en moeten worden aangenomen punten, waaromtrent in den kring van de der zake kundigen alles behalve overeenstemming bestaat?

—

Bij de beoordeeling van het door Heymans hier ons aangebodene kunnen en moeten, meen ik, twee vragen worden onderscheiden: de vraag naar de waarde der door hem voorgedragen wereldbeschouwing op zich zelve; de vraag naar de waarde van het door hem daarvoor geleverde betoog. Wàt de laatste betreft, „wetenschappelijke metaphysica" schreef ik boven deze beschouwing. Heymans' metaphysica toch heeft dit eigenaardige, dat zij wetenschap wil zijn in den strikten zin des woords; hare hypothesen stelt en verifiëert op geheel dezelfde wijze, waarop de wetenschap, bepaald de natuurwetenschap, dit op elk door haar betreden gebied doet; dat zij in één woord den arbeid der wetenschap eene schrede

---

des wissenschaftlichen Denkens eene van de hier gehuldigde belangrijk afwijkende; vgl. aldaar bladz. 463 vlgg.

verder voortzet. Het best kan m. i. dit boek gekarakteriseerd worden als eene poging om aan de wijsgeerige wereldbeschouwing, die de auteur in aansluiting aan Fechner huldigt, een streng wetenschappelijken onderbouw te geven; immers, deze te construeeren door middel van het causaliteitsbeginsel, dat — en op de wijze, waarop het — overal in de wetenschap leiddraad en werktuig is. De eerste vraag is dan: Is deze poging geslaagd? Welnu, ondanks de groote scherpzinnigheid, die op tal van punten in het betoog doorstraalt, ondanks het boven mijn lof verheven meesterschap op het gebied der empirische psychologie, waarvan het getuigenis aflegt, kan deze vraag m. i. slechts ontkennend worden beantwoord.

Al dadelijk: Kunnen wij van het standpunt uit, waarop Heymans ons plaatst, met de gegevens, die hij ons toestaat — het feit van het bestaan der wereld onzer bewustzijnsverschijnselen en als instrument van redeneering het causaliteitsbeginsel — kunnen wij met deze eenige gegevens komen tot erkenning van het bestaan van iets buiten ons bewustzijn, de eerste stap toch, en die noodzakelijk moet worden gedaan, om te komen op een weg, die verder leiden kan? Moet niet het kritisch bewustzijn dezen stap terstond als een logisch ongeoorloofden sprong verbieden? Of is niet wat volgens Heymans' theorie hier geschiedt — op grond, dat voor wat wij plegen te noemen onze waarnemingen geene oorzaak in het op het oogenblik van haar ontstaan in het bewustzijn aanwezige te vinden is, concludeeren, dat zij eene oorzaak daarbuiten zullen hebben — is dit niet formeel volkomen hetzelfde als: uit het feit, dat voor een gegeven verschijnsel in de ervaringswereld geene verklaring wordt gevonden, concludeeren tot inwerking op dat punt daarin van eene transscendente macht? Dit laatste heeft het natuurlijke denken vóór de ontwikkeling van de wetenschappelijke wereldbeschouwing algemeen gedaan en doet het door deze laatste niet geïnfluenceerde denken bij voortduring nog. Het heeft gezien, en ziet nog steeds, in wonderwerkingen de meest natuurlijke zaak ter wereld, door de feiten immers onmiskenbaar geëischt. Maar het wetenschappelijk denken heeft de onderstelling van inwerkingen eener transscendente macht in onze ervaringswereld steeds sterker gewraakt en ten slotte voor goed buiten den kring der geoorloofde verklaringshypothesen gesloten.

Niet omdat het de ontbeerlijkheid van zulke hypothesen kon constateeren; er blijven voor het wetenschappelijk onderzoek in van ouds bekende of nieuw ontdekte feiten raadselen in overvloed. Maar ook het meest onverklaarbaar schijnende en geslachten door onverklaarbaar zich toonende doet bij geen enkel wetenschappelijk denker meer de gedachte opkomen, dat misschien de verklaring in eene oorzaak buiten de ervaringswereld te zoeken zal zijn. Het bewijs voor het bestaan van een transscendenten, soms in den wereldgang ingrijpenden God van uit het feit, dat in dien wereldgang gapingen zich vertoonen, heeft toch ook volgens Heymans afgedaan. Met welk recht dan de onderstelling toegelaten van een bewustzijnstransscendente op grond, dat de wereld der bewustzijnsverschijnselen zich — vooralsnog — aan ons niet als eene gesloten reeks doet kennen?

Heymans wijdt eene afzonderlijke paragraaf aan de quaestie van „die Berechtigung der Annahme einer Aussenwelt" [1]). Daarin wordt allereerst betoogd, dat de dwingende evidentie, waarmede het causaliteitsprincipe in het menschelijk denken optreedt, gepaard aan het feit, dat de verwachtingen, waartoe het in verband met gegeven ervaringen leidt, regelmatig door volgende ervaringen bevestigd worden, recht geeft om aan dat principe en aan de conclusies, waartoe het voert, het karakter van waarheid toe te kennen, en mitsdien overal, waar het de onderstelling eener buitenwereld eischt, deze met vertrouwen te aanvaarden. Dit kan, meen ik, volkomen worden toegegeven. Maar het daaraan aansluitende betoog, dat inderdaad het causaliteitsbeginsel laatstgenoemde onderstelling eischt, is, dunkt mij, uiterst gebrekkig. Immers, dit bestaat enkel in de aanwijzing, dat het positivisme, om de onderstelling eener op den stroom der bewustzijnsverschijnselen veroorzakend inwerkende buitenwereld af te snijden, telkens, ter verklaring van in dien stroom optredende veranderingen, zijne toevlucht moet nemen tot onderstelling van „Empfindungsmöglichkeiten", „reduzierte Empfindungen" enz., die toch ook een buitenbewuste zijn. Maar hoe, wanneer het positivisme hierop antwoordt: Ja; maar wanneer ik spreek van „Empfindungsmöglichkeiten" enz., dan bedoel ik daarmede

[1]) § 30, bladz. 218—227.

niet, dat dit werkelijk bestaande schakels in den keten der verschijnselen zijn; maar ik gebruik hier eenvoudig eene teekenspraak om aan te duiden, dat mijn inzicht op deze punten nog onvolledig is; geheel op dezelfde wijze, waarop verschillende takken van natuurwetenschap van ouds tal van woorden, als „verwantschap van elementen”, „aantrekkingskracht” enz., gebruikt hebben, daarmede wezenlijk enkel in haar inzicht nog bestaande gapingen aanduidende en tegelijk, ter wille van andere onderzoekingen, tijdelijk overbruggende, maar onderwijl zich beijverende, en er ook geleidelijk in slagende, om door diepere nasporingen die gapingen aan te vullen en daarmede deze woorden overbodig te maken? Wijst niet Heymans ook zelf in deze richting, waar hij in ander verband, handelende over den samenhang der psychische verschijnselen onderling, de bewering, dat „sich die Undurchführbarkeit einer causalen Erklärung derselben a priori nachweisen liesse” als ongegrond afwijst; en daarbij meent, ontdekkingen op het gebied van het empirisch psychologisch onderzoek in uitzicht te mogen stellen, door welke het mogelijk zou worden „einerseits aus dem seelischen Geschehen, bei unverminderter Anerkennung der qualitativen Verschiedenheit, die qualitative Veränderung auszuscheiden — en dit laatste alleen wordt, naar uitdrukkelijk wordt geconstateerd, door het causaliteitsbeginsel geëischt — und andererseits vielleicht auch den zurückbleibenden Wechsel in der Verteilung der psychischen Energie quantitativen Erhaltungsprinzipien unterzuordnen? [1]) Keert zich verder niet tegen hemzelven het wapen, dat hij richt tegen den positivist, ter ontzenuwing van diens bewering, dat het onmogelijk is om door middel van het causaliteitsbeginsel iets te ontdekken aangaande het buiten-bewuste [2]): de herinnering — met verwijzing naar Riehl's empirische afleiding van de erkenning eener tridimensionale ruimte en naar de door de spectraalanalyse mogelijk gemaakte schijnbare onmogelijkheid om kennis te verkrijgen aangaande de samenstelling van vaste sterren — dat het altijd gevaarlijk is te willen bepalen, wat op den duur voor het onderzoek al of niet mogelijk zal blijken?

---

[1]) bladz. 255 vlg. [2]) bladz. 223.

Overigens, over het recht in het algemeen tot een transscendent gebruik van het causaliteitsbeginsel kan zeker verschil van gevoelen bestaan. Maar met erkenning van dit recht in het afgetrokkene is de zaak in quaestie nog geenszins beslist. De vraag wordt, wat dan eigenlijk door toepassing van het causaliteitsbeginsel op het onmiddellijk gegeven der ervaring uit dit laatste kan worden afgeleid. En nu lijdt het, dunkt mij, geen twijfel, of het door Heymans beoogde doel wordt langs den door hem gevolgden weg niet bereikt.

In de eerste plaats, het feit, dat het uitgangspunt zijner redeneering vormt, kan alleen door sterke, willekeurige alteratie daarvoor bruikbaar worden gemaakt. „Ich fange", zoo luidt de uiteenzetting, waarmede de rechtstreeksche bewijsvoering begint, „ich fange damit an, mich noch einmal möglichst genau darauf zu besinnen, wie weit denn eigentlich meine Daten in Bezug auf die Wirklichkeit, welche meinen Gehirnerscheinungen zu Grunde liegt (sagen wir kurz: in Bezug auf das reale Substrat meiner Gehirnerscheinungen) reichen. Ich weiss erstens etwas von diesen Gehirnerscheinungen selbst: d. h. also, ich weiss, dass ein idealer Beobachter bei passender Adaptation seiner Sinnesorgane dieselben als Vorgänge an einer gräulich-weissen, breiigen, blutdurchströmten, eine bestimmte Gestalt habenden und einen bestimmten Ort einnehmenden Masse wahrnemen würde; ich habe auch Gründe zu vermuten, dass dieser ideale Beobachter jene Masse als aus kleinsten Teilchen bestehend auffassen würde, und dass er zwischen den Bewegungen dieser kleinsten Teilchen Abhängigkeitsverhältnisse würde feststellen können, welche durchwegs den mechanischen Gesetzen sich unterordnen.... Nun weiss ich zweitens, dass, so oft der ideale Beobachter eine jener Wahrnemungen haben könnte, mir ein mit derselben gezetzlich zusammenhängender Bewusstseinsvorgang tatsächlich gegeben ist" [1]). En nu wordt dit laatste, wordt dan verder betoogd, wel in den regel zoo voorgesteld, dat de hersenproceswaarneming — juister gezegd, de mogelijkheid daarvan voor den ondersteldeu „idealen Beobachter" — aan het correspondeerende bewustzijnsverschijnsel in tijdsorde vooraf gaat; maar dit geschiedt zonder voldoenden grond.

---

[1]) bladz. 229.

Veeleer is als waarschijnlijk aan te nemen, dat zij eerst gelijktijdig, of zelfs een oogenblik later, ontstaat. En zoo wordt ten slotte het ervaringsgegeven, waarvan is uit te gaan, „erschöpfend" samengevat in deze woorden: „So oft sich in meinem Bewusstsein ein beliebiger Vorgang abspielt, würde ein idealer Beobachter bei passender Adaptation seiner Sinnesorgane, nahezu gleichzeitig, wahrscheinlich aber erst einen Augenblick später, eine Hirnprozesswahrnemung haben, welche mit jenem Vorgang in meinem Bewusstsein gesetzlich zusammenhängt" [1]).

Van de hier door mij gespatiëerde woorden „wahrscheinlich erst einen Augenblik später" hangt, zooals men terstond ziet, voor de op deze uiteenzetting der feiten gebouwde redeneering veel, inderdaad alles, af. Immers, daar, gelijk Heymans zelf ons hier uitdrukkelijk doet opmerken, zintuigelijke waarneming altijd moet worden ondersteld tijd te vereischen, wordt het alléén, wanneer de onderstelde hersenproceswaarneming van den idealen waarnemer een oogenblik later komt dan het correspondeerende bewustzijnsverschijnsel, mogelijk, dat hersenproces op te vatten als niet, naar de materialistische en dualistische beschouwing, een antecedens — oorzaak of voorwaarde — van het bewustzijnsverschijnsel, maar als eenvoudig dit verschijnsel zelf, in eigenaardigen vorm gezien. Nu worden echter die woorden hier inderdaad volstrekt willekeurig in de beschrijving van het ervaringsgegeven ingevoegd. „Ueber die genaueren Zeitverhältnisse zwischen den zusammengehörigen Bewusstseinsvorgängen und Gehirnerscheinungen", wordt uitdrukkelijk geconstateerd, „fehlen eben bis dahin noch alle Daten; ob wenn ein idealer Beobachter da wäre um meine Gehirnerscheinungen zu studieren, seine einzelnen Wahrnehmungen ihm früher, gleichzeitig oder später gegeben sein würden, als mir die entsprechende Bewusstseinsvorgänge, ist durchwegs unbekannt." Hoe komt Heymans dan terstond daarop aan dat „wahrscheinlich erst einen Augenblick später"? Eenvoudig door eene eigenaardige toepassing van het beginsel der waarschijnlijkheidsrekening. „Wenn aber," gaat nl. de redeneering voort, „etwas darüber — over die tijdsorde — vermutet werden soll, so wäre

---

1) bladz. 230.

sicher von jenen drei Möglichkeiten nicht die erste, sondern die letzte als die wahrscheinlichste zu bezeichnen, da doch jene Wahrnemungen (wegen der für die Leitungsprozesse in den äusseren Medien, den Sinnesorganen und Nerven des Beobachters erforderten Zeit) notwendig etwas später kommen würden als die ihnen zu Grunde liegenden realen Prozesse, während für diese bei dem jetzigen Stande meines Wissens die Wahrscheinlichkeit, dass sie meinen entsprechenden Bewusstseinsprozessen vorhergehen, nicht grosser ist als die umgekehrte, dass sie denselben folgen. Meine in der Erfahrung gegebenen oder aus der Erfahrung zu begründenden Daten sind also folgendermassen erschöpfend zusammenzufassen" enz. M. a. w. wat betreft de tijdsverhouding tusschen de werking in het objectief bestaande, die de ondergestelde ideale waarnemer in den vorm van hersenproces in mij zou waarnemen, en de daaraan correspondeerende werking in mijn bewustzijn staat de waarschijnlijkheid voor het vroeger, gelijktijdig of later voor beide gelijk. En daar nu in elk geval de waarneming van eerstbedoelde werking door den idealen waarnemer — wegens den voor zintuigelijke waarneming vereischten tijd — een oogenblik later zou komen dan die werking zelve zou plaats grijpen, slaat ten opzichte van de tijdsverhouding tusschen deze waarneming en de betrokken bewustzijnswerking de schaal der waarschijnlijkheid over naar de zijde van het „een oogenblik later" der waarneming. Maar kan in een geval als dit met waarschijnlijkheidsrekening worden gewerkt? „De waarschijnlijkheid van vroeger of later staat op het eerste punt voor de beide betrokken feiten volkomen gelijk," dit beteekent enkel: Wij hebben hier geenerlei gegevens om iets aangaande de tijdsverhouding te bepalen; voor zoo ver onze kennis strekt, is het een even goed mogelijk als het ander. Hoe kan hieruit iets omtrent objectieve waarschijnlijkheid worden afgeleid? Het eenvoudige feit is: Wij weten absoluut niets, hebben zelfs geene gegevens om iets te gissen, omtrent de tijdsverhouding tusschen bewustzijnswerking en daaraan correspondeerend hersenproces, of tusschen de bewustzijnswerking en de — voor een idealen waarnemer mogelijk gestelde, maar feitelijk niet te verwezenlijken — waarneming van het hersenproces. De opname in de beschrijving van het ervarings-

gegeven van de woorden „wahrscheinlich erst einen Augenblick später" is niet anders dan eene *petitio principii.*

Verder: Heymans begint met de voor een idealen waarnemer aan een levenden persoon mogelijk te stellen hersenproceswaarnemingen te omschrijven als waarnemingen van aan de wetten der mechanica gebonden bewegingen der kleinste deeltjes van eene grauw-witte, weeke, met bloed doorloopen massa, en constateert dan verder als vaststaande, dat, z o o v a a k de ideale waarnemer eene zoodanige waarneming aan mij kon doen, in mij eene daarmede volgens vaste wet samenhangende bewustzijnswerking zou gegeven zijn. Maar zijn waarnemingen als de daar beschrevene voor den idealen waarnemer alleen dan mogelijk te stellen, wanneer in den waargenomen persoon bewustzijnsverschijnselen plaats grijpen? „Tatsächlich gegeben ist uns," hooren wij op eene andere plaats, [1]) „in jeder Stunde unseres Wachlebens ein kontinuierlicher Strom psychischer Ereignisse." Zou dan de ideale waarnemer niet ook bij een persoon in diepen slaap werkingen in de hersenen waarnemen? Of ook, onderstel dat ik, terwijl die waarnemer bezig is mijn hersenleven te bestudeeren, door eene beroerte word getroffen: dan zou mijn bewustzijn plotseling afgebroken zijn; maar hij zou niet ophouden hersenprocessen waar te nemen, enkel daarbij een nieuw element — eene bloedgolf in eene bepaalde streek — zien intreden en onder den invloed hiervan de werking in de hersenen eene andere zien worden. Zijn niet hersen- en hersenproceswaarnemingen van dien algemeenen aard als Heymans ze daar beschrijft, mogelijk ook bij een lijk? Ten einde eene juiste, genoegzaam nauwkeurige, beschrijving van het ervaringsgegeven te zijn, moeten in ieder geval in het geciteerde aan de termen „Gehirnerscheinung" en „Hirnprozesswahrnemungen" beperkende bepalingen worden toegevoegd. Wat wij kunnen constateeren of althans voldoenden grond hebben om te onderstellen is dit: waar bewustzijnsleven is, daar zouden door een idealen waarnemer eigenaardige hersenprocessen kunnen worden waargenomen, die deze niet zou waarnemen, maar waarvoor hij eenigszins andere werkingen in de hersenen in de plaats zou zien treden,

---

[1]) bladz. 199.

wanneer het bewustzijnsleven tijdelijk of voorgoed was afgebroken. In overeenstemming hiermede treedt dan ook in het vervolg der redeneering bij afwisseling voor den algemeenen term „Hirnprozesswahrnemung" de uitdrukking „die einem bestimmten Bewusstseinsvorgang entsprechende Hirnprocesswahrnemung" of iets dergelijks in de plaats. [1])

Maar zoo gerectificeerd kan dit verband van feiten — zelfs al wilden wij dat „wahrscheinlich erst einen Augenblick später" laten doorgaan — onmogelijk dienen om er de grondstelling van het psychisch monisme uit af te leiden: het object van hersenproceswaarnemingen, datgene wat een ideale waarnemer in den vorm van hersenprocessen zou waarnemen, zijn eenvoudig de bewustzijnsverschijnselen. Het eenige, waartoe het op de door Heymans gevolgde lijn van denken leiden kan, is: de realiteit, die ligt achter de waarnemingen van hersenen en hersenprocessen, veroorzaakt in bepaalde gevallen, bij eigenaardige vormen van werking, in den waargenomen persoon bewustzijnsverschijnselen. Hiermede valt dan echter het psychisch monisme onmiddellijk terug in wat Heymans ons onder den naam van „Lehre vom unbekannten Andern" als een lager stadium van wijsgeerig denken voorstelt: erkenning van eene ons naar haar innerlijk wezen onbekende werkelijkheid, die eenerzijds, in bepaalde toestanden en verhoudingen, onmiddellijk bewustzijnsleven veroorzaakt, anderzijds, door het intermediair van wat wij zintuigelijke waarneming plegen te noemen, de voorstellingen in het algemeen van eene materiëele wereld, in de eerste plaats van hersenen en hersenprocessen, te voorschijn roept. Erkenning eener ons naar haar innerlijk wezen onbekende werkelijkheid. Want op het standpunt, waarop Heymans begonnen is ons te plaatsen, hebben wij geen grond of recht om iets omtrent het eigenlijk wezen dier werkelijkheid te poneeren. Volgens de grondgedachte toch zijner redeneering kennen wij „absoluut" — d. i. naar

[1]) Opmerkelijk echter is, dat waar H. zijne theorie scherp wil formuleeren, telkens weer de algemeene term optreedt. Zoo in de boven (bladz. 311) aangehaalde formule: Der Monismus nimmt an, dass die Gegenstände aller möglichen Hirnprozesswahrnemungen.... nichts anderes als eben die Bewusstseinsvorgängen sind.

hun innerlijk wezen — alleen onze bewustzijnsverschijnselen, het eenige ons onmiddellijk gegevene; hebben wij kennis van het bestaan van iets buiten deze alleen door toepassing van het causaliteitsbeginsel; maar kennen wij dit daarom ook enkel „relatief"; nl. als — op zich zelf onbekende — oorzaak van een in het bewustzijn gegeven iets.

Maar ook bij deze theorie in den door Heymans daaraan gegeven vorm kunnen wij op deze lijn van denken niet blijven staan. Wij hebben toch in rekening te brengen, dat ook onze medemenschen, beide naar hunne geestelijke en naar hunne lichamelijke verschijning, desgelijks ook ons eigen lichaam met deszelfs organen, ons onmiddellijk slechts als voorstellingen, verschijnselen in ons bewustzijn, gegeven zijn. Ter helfte neemt Heymans deze gedachte op, waar hij het der leer van het onbekende Andere tot een voordeel boven het realistisch parallelisme toerekent, dat zij, in rekening brengende, dat de physische reeks van verschijnselen ons niet als zoodanig, maar enkel als inhoud van mogelijke waarnemingen gegeven is, tot de conclusie komt: „Für die zweiseitige, physische und psychische, Offenbarung jener — der allem Gegebenen zu Grunde liegenden unbekannten — Wirklichkeit wäre eine einseitige, bloss psychische, an die Stelle zu setzen; es gäbe aber, neben der unmittelbaren und unbedingten, noch eine mittelbare und bedingte psychische Offenbarung jener Wirklichkeit, nämlich eine Offenbarung durch Vermittlung jener besonderen Bestandteile derselben, welche selbst wieder als leitende Medien und Sinnesorgane zur Wahrnemung gelangen können" [1]). Hier toch wordt erkend, dat wat wij aan ons zelven en aan anderen als zintuigelijk waarnemingsapparaat waarnemen, of idealiter gedacht zouden kunnen waarnemen, op dit standpunt enkel is een niet nader te bepalen element van het, wezenlijk onbekende, werkelijk bestaande. Maar de waarnemende wezens, onze medemenschen, behouden, naar het schijnt, in die leer van het onbekende Andere, en behouden in elk geval beslist in Heymans' psychisch monisme, hunne volle realiteit. Met welk recht? Dezen ook kennen wij enkel door waarneming. En, nog eens, bij herhaling is ons nadrukkelijk ingescherpt, dat wij

---

[1]) bladz. 200.

den naïef realistischen waan moeten opgeven, als zouden wij uit den inhoud eener waarneming iets omtrent haar object kunnen afleiden, als zou eene waarneming op zich zelve ons meer openbaren dan het bestaan in het algemeen van iets, dat haar veroorzaakt. [1]) Brengen wij deze les naar behooren in toepassing, dan wordt het, dunkt mij, onmiskenbaar, dat wij met onze kennis omtrent het werkelijk bestaande beperkt zijn tot erkenning, geheel in het algemeen, van iets, dat volgens vaste wetten van opeenvolging — wetten, ten deele uit den samenhang onzer bewustzijnsverschijnselen te kennen — den gezamenlijken inhoud van ons bewustzijn, daaronder ook de voorstellingen van wezens, ons in meerdere of mindere mate gelijkende, veroorzaakt. Daarmede zijn wij dan wederom in het positivistisch solipsisme terug.

Inderdaad, wij komen met de gegevens, die Heymans ter onzer beschikking stelt — als empirisch gegeven eene reeks van bewustzijnsverschijnselen en daarnaast, als eenig instrument van kennis, de overtuiging, dat ieder lid in deze reeks zijne oorzaak moet hebben — wij komen met deze gegevens niet wezenlijk boven het positivisme uit, ook al erkennen wij ten volle het recht tot een transscendent gebruik van het causaliteitsbeginsel. Het eenige, waardoor zich het bij aanvaarding van dit recht bereikbare onderscheidt van het strenge positivisme, waarvan Heymans aanwijst dat het eenvoudig het voorportaal is van absolute skepsis, is dat nu de „Empfindungsmöglichkeiten" enz., waarvan het positivisme spreekt, in plaats van aanwijzingen enkel eener nog in onze kennis bestaande leemte, buiten-bewuste realiteiten worden; realiteiten echter, omtrent wier eigenlijk wezen niets hoegenaamd te weten is. Dat Heymans schijnt met genoemde gegevens eene metaphysica op te bouwen, is alléén, omdat hij begint met een ervaringsgegeven, dat op zich zelf geen uitgangspunt biedt voor metaphysisch inzicht — het immers op verschillende wijze te verklaren feit van correlatie tusschen hersenwerking en bewustzijnsleven — zóó te verwringen, dat het uitgangspunt voor zijne metaphysische redeneering worden kan, en dan vervolgens in den loop dier redeneering eenvoudig stilzwijgend uit den schat van het

---

[1]) Zie o. a. bladz. 227, vlg. boven bladz. 317.

natuurlijke denken op te nemen wat hij verder noodig heeft; vrijwel eene herhaling van het zoo vaak vertoonde kunststuk: streng logisch eene metaphysica construeeren, van gegevens uit, waarin men eerst willekeurig den ganschen inhoud dier metaphysica heeft ingelegd.

A. BRUINING.

(*Wordt vervolgd.*)

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

Vertalen en vertaalkunst.

De uitgaaf van de Wereldbibliotheek, door L. Simons zoo handig aangepakt en aanvankelijk met zoo goeden uitslag op touw gezet — wist niet de *Sara Burgerhart*, ondanks de langdradigheid van het boek en den verouderden briefvorm, door het frissche en pittige, het urwüchsige van een groot deel van zijn inhoud zóó te trekken dat al spoedig een tweede druk noodig was? — heeft de quaestie van de vertaalkunst weêr eens op den voorgrond gebracht. Want al zal deze Bibliotheek het beste van nationalen bodem niet versmaden en is zij daarom „met opzet dadelijk (gaan) varen onder de vlag van twee Nederlandsche vrouwen, die een wereldroep zouden verdiend hebben", het doel van den leider is natuurlijk, om, buiten hetgeen hij van oorspronkelijk Nederlandsch werk geven zal, de meesterwerken van de Europeesche letterkunde vertaald onder de oogen en binnen het bereik van den Nederlandschen lezer te brengen.

Gaat het eigenlijk wel aan, een gedicht, een drama, een prozawerk van litteraire beteekenis van de eene taal in de andere over te brengen, en is het mogelijk dit te doen met behoud van het karakter, van den geest van het oorspronkelijk, zoodat het kunstwerk in de vertaling een zelfden of nagenoeg denzelfden indruk maakt, dien de lezer van het oorspronkelijk werk ontvangt?

Die vraag is, althans voor zooveel betreft de vertaling van de poëtische meesterwerken der wereldliteratuur, ontkennend beant-

woord door den Franschen publicist, Edmond Schérer [1]). Het was naar aanleiding van vertalingen van twee Zwitsersche schrijvers van naam, Marc Monnier, die o. a. *Faust* vertaald had, en H. F. Amiel, die een reeks grootere en kleinere gedichten uit vreemde talen, o. a. Schiller's *Glocke*, onder den titel *Les Etrangères* in het Fransch had overgebracht.

Schérer had, kort te voren, „en forme de boutade", gelijk hij zegt, de vraag gesteld of het de moeite wel waard was, een vertaling in verzen te maken van dichtwerken, wier karakter verdwijnen, wier geur vervliegen moet bij den overgang van de eene taal in de andere, en hij had bij die gelegenheid verklaard dat men noch Virgilius, noch Dante, noch Shakespeare, noch Goethe inderdaad kent, wanneer men ze enkel in vertaling gelezen heeft.

Daartegen kwam nu allereerst Marc Monnier op in een pleidooi voor eigen huis. Monnier geeft toe dat een vertaling nooit het oorspronkelijk werk kan evenaren. Maar waarom dit te verlangen? vraagt hij. Wanneer men bij het overbrengen van een meesterwerk in een andere taal er in geslaagd is, een interessant werk voort te brengen, dat bekoort en ontroert, heeft men zeker geen vergeefschen arbeid verricht. Een vertaling is bovendien een dienst, dien men zijn taal bewijst. Men verrijkt zijn eigen taal altijd min of meer door iets aan de vreemde letterkunde te ontleenen. Zoo deed Luther toen hij den Bijbel in het Duitsch vertaalde, zoo Amyot met zijn Fransche vertaling van Plutarchus.

De andere vertaler, Amiel, erkent, dat de volmaakte vertaling die zou wezen, welke niet enkel den zin en den ideeëngang van het oorspronkelijk werk, maar ook zijn kleur, zijn beweging, zijn muzikalen klank, zijn eigenaardigen stijl zou weergeven in hetzelfde rhythmus, denzelfden vorm en hetzelfde aantal verzen. Maar dit ideaal is niet te bereiken; men kan het slechts benaderen. Een vertaling is meer een overbrenging, transpositie, dan een photographische reproductie. Maar behalve dat zij de belangstelling verdient, zoowel van hem die enkel zijn moedertaal als van hem die beide talen kent, is zij voor den vertaler een worsteling, en een leerzame worsteling; want een meester vertalen is hem ver-

---

[1]) Etudes sur la littérature contemporaine. V. Paris, Calmann Lévy. 1878. De la traduction en vers.

klaren tot in zijn fijnste details en om hem zoo te verklaren moet men hem begrijpen. Volgens Amiel verdient zulk een psychologische oefening eer aangemoedigd dan ontraden te worden.

En nu tracht Schérer aan te toonen, dat zijn bestrijders het in den grond van de zaak met hem eens zijn, dat de beste vertaling nooit het intieme karakter, den eigen smaak, de physionomie van het oorspronkelijk kan weergeven en derhalve nooit dezelfde intellectueele sensatiën kan geven. Al wat zij daartegen aanvoeren zijn slechts verzachtende omstandigheden. Schérer erkent, dat vertalen voor hem die er zich mee bezighoudt een aangename tijdkorting kan wezen, dat het voor liefhebbers een interessant werk is, de vertaling met het origineel te vergelijken; maar hij houdt de nutteloosheid van vertalingen staande en meent dat zijn bestrijders dit voor vertalingen in verzen erkennen door te verklaren dat zulk een vertaling niet meer is dan een *transpositie.*

Dan wijst Schérer er op dat een vertaling in proza misschien meer geëigend is om de vreemde dichters te doen kennen, dan een in verzen, omdat de prozavertaler geen andere pretentie heeft dan de ideeën van het origineel over te brengen, terwijl een vertaling in verzen zich sterk maakt ook den vorm, de poëzie ervan weer te geven, — wat niet mogelijk is zonder groot verlies.

Wat hier in den weg staat is: vooreerst het verschil in taaleigen, dat niet toelaat, de woorden, de eigenaardige zinswendingen van het origineel door daarmee nauwkeurig overeenstemmende woorden en zinswendingen weer te geven; ten andere de aard zelf van de poëzie, waarbij een nauw verband bestaat tusschen de gedachte en het vers met zijn maat, zijn cadans en zijn klank. Voor het Fransch met zijn zeer moeielijken versbouw, die van dien van alle andere talen zoozeer afwijkt, zijn deze hinderpalen dubbel groot. Bij vertaling uit de aan het Fransch het nauwst verwante talen, als het Latijn en het Italiaansch (Marc Monnier schreef een voortreffelijke vertaling van de *Rolando furioso*), laat zich de moeielijkheid het minst gevoelen. Van de Germaansche talen is het Engelsch, dat vele Latijnsche elementen bevat, dat geen geslachten kent en waarin de woordvoeging veel overeenkomst heeft met die van het Fransch, het minst ongeschikt om vertaald te worden. Maar een vertaling uit het Duitsch in het Fransch biedt onoverkomelijke moeielijkheden van taal en van versmaat. Volgens

Schérer behoort een nauwkeurige vertaling van een Duitsch poëtisch meesterwerk, dat behalve de woorden ook den geest van het oorspronkelijke weergeeft, tot de onmogelijkheden. Dit bewijzen de vertalingen van Marc Monnier en van Amiel, ondanks de wonderen van talent, van handigheid, die er in worden tentoongespreid, ondanks de groote kunde van de vertalers, telkens en telkens weer. Men mist er in de inspiratie, de eigenlijke poëzie; het „procédé", de kunstmiddeltjes, de handigheid waarmêe een moeielijkheid is uit den weg geloopen in plaats van opgelost, komen telkens de stemming, de bekoring verstoren....

Ziedaar in het kort, en met weglating van de voorbeelden tot adstructie van zijn betoog aangehaald, de hoofdbezwaren van Edmond Schérer tegen vertalingen in verzen.

Neemt men aan dat, hoeveel een oorspronkelijk werk bij eene vertaling ook moge verliezen en welke onoverkomelijke moeielijkheden zich daarbij ook voor mogen doen, een zoo absolute veroordeeling van elke vertaling van de meesterwerken der wereldletterkunde of een verlaging van dergelijken arbeid tot een liefhebberij en een meer of min onschuldige tijdpasseering, als waarvoor Edmond Schérer niet terugdeinsde, door de illustre voorbeelden van vertalingen, die op hare beurt kunstwerken zijn, voldoende wordt weerlegd, van groote beteekenis blijft de vraag, hoe men vertalen moet.

Daarover is heel wat gepraat en geschreven, het drukst wellicht tijdens de beweging die in de Fransche letterkunde bekend staat onder den naam van „Querelle des anciens et des modernes", den grooten zeventiende-eeuwschen twist over de vermeende of werkelijke superioriteit van de Grieksche en Romeinsche klassieken boven de schrijvers van de groote eeuw. Ondanks het streven van de mannen van Port-Royal en de verdiensten van de Jezuieten op het stuk van opvoeding, werd de studie der oudheid in de 17e eeuw in Frankrijk verwaarloosd. Wel leerde men de kinderen in hun eerste leesles Latijn in plaats van Fransch spellen, maar juist dat en het voortdurend gebruik van het Latijn bij het verdere schoolonderwijs, deed hen een hekel krijgen aan de doode taal, die daar hun moedertaal kwam verdringen, en ontnam hun bij voorbaat den smaak voor de groote schrijvers der oudheid. Op

later leeftijd kreeg men de Grieksche schrijvers enkel in gebrekkige Latijnsche vertalingen te lezen: alleen mannen als Racine, Boileau, la Bruyère waren in staat hen in het oorspronkelijk te genieten.

In zijn *Traité de l'éloquence française et des raisons pourquoi elle est demeurée si basse*, uitgegeven in 1614, geeft Guillaume du Vair, premier président au Parlement de Provence, als remedie tegen den door hem aangewezen achteruitgang van de Fransche welsprekendheid, de studie der oude schrijvers aan de hand en, bij de les het voorbeeld voegend, vertaalt hij de redevoeringen van Demosthenes en van Aeschines. Anderen volgden. Maar hoe? Zij kwamen er rond voor uit: de Grieksche en Latijnsche schrijvers konden, zooals zij waren, niet aan de Franschen der 17de eeuw worden voorgezet; een vertaling moest hen voor den Franschen smaak genietbaar maken. In de opdracht bij zijne vertaling van Lucianus, schrijft Perrot d'Ablancourt, na herinnerd te hebben dat de Grieksche schrijver telkens Homerus aanhaalt en oude fabels en spreekwoorden te berde brengt: „Il a donc fallu changer tout cela pour faire quelque chose d'agréable; autrement ce ne serait pas Lucien, et ce qui plaît en sa langue ne serait pas supportable en la nôtre.... Je ne m'attache donc pas aux paroles ni aux pensées de cet auteur; et demeurant dans son but, j'agence les choses à notre air et à notre façon...."

Of Conrart, aan wien de vertaling werd opgedragen, ook bij deze gelegenheid „le silence prudent" in acht genomen heeft, waardoor, dank zij Boileau, zijn naam bewaard bleef, zegt de geschiedenis niet. Geërgerd heeft hij zich waarschijnlijk niet. Perrot d'Ablancourt's vertaling viel in den smaak van het publiek en de beste en fijnste geesten van zijn tijd, tot zelfs een onafhankelijk en verstandig criticus als Saint-Evremond, waren het met het publiek eens. „Belles infidèles" noemde men d'Ablancourt's vertalingen, maar met den vollen nadruk op „belles".

Mooi te vertalen, al kwam dan ook het origineel niet tot zijn recht, was voortaan het streven. Het gevolg was dat sommigen, de ouden enkel beoordeelende naar deze vertalingen, hen niet op hun waarde konden schatten, en dat anderen, ziende dat de vertalers zooveel aan het origineel moesten veranderen om het presentabel te maken, „pour faire quelque chose d'agréable" zooals de vertaler van Lucianus zeide, daaruit afleidden dat hun tijd

op het punt van elegantie en goeden smaak verre boven de oudheid uitstak.

Zoo werd de wijze waarop men in de 17e eeuw het vertalen opvatte een der oorzaken van den bekenden „Querelle des anciens et des modernes.”

In het opstel van Edmond Schérer, waarvan ik boven een uittreksel gaf, komt nog deze bewering voor: „Les Allemands se vantent d'avoir un instrument avec lequel ils peuvent reproduire la littérature de toutes les nations, mais il n'en est rien. Ils décalquent Eschyle, Shakespeare, Calderon, les poëtes turcs, indiens, chinois, tout ce que l'on voudra; cela se fait comme à l'emporte-pièce: on rend tout, jusqu'aux calembours! Une seule chose y manque, l'esprit de l'original.”

Ludwig Fulda, de bekwame Molière-vertaler, droeg van die uitspraak zeker geen kennis, toen hij het opstel schreef: „Die Kunst des Uebersetzers”, dat in zijn ten vorigen jare verschenen bundel verzamelde opstellen [1]) is opgenomen. Hij zou anders niet gesproken hebben van de „onaangevochten suprematie” der Duitschers op het gebied der vertaalkunst, die volgens hem, voor een groot deel te danken is aan „de wonderbare buigzaamheid en kneedbaarheid der Duitsche taal, welke, als geen andere, de verschillende stijlen, de verschillende versmaten kan navolgen, en als een lenige vrouwengestalte elk kostuum met gratie weet te dragen, zonder de bekoorlijkheid van haar eigen aard er door te verliezen.”

In den loop van zijn opstel wijst Fulda, als voorbeeld van hetgeen waartoe de Duitsche taal in staat is, op de vertaling van Shakespeare, door Schlegel, waardoor deze „het wonder zonder voorbeeld volbracht, de nationale literatuur met een groot Duitsch dichter, genaamd Shakespeare, te verrijken.” Maar ondanks deze en andere voorbeelden van voortreffelijke vertalingen, is het, volgens Fulda, met de vertaalkunst in Duitschland nog zóó treurig gesteld dat hij het de moeite waard geacht heeft, zijn denkbeelden over de kunst van den vertaler uiteen te zetten.

Is niet alles in die denkbeelden nieuw, er is veel in dat tot

[1]) Aus der Werkstatt. Studien und Anregungen von Ludwig Fulda. Stuttgart und Berlin. 1904.

nadenken wekt en waarmede ook ten onzent vertalers, en zij die over vertalingen te oordeelen hebben, hun voordeel kunnen doen.

De vertaalkunst — betoogt Fulda — houdt het midden tusschen de productieve en de reproductieve kunst; zij is niet zuiver productief omdat zij niet vrij naar eigen ingeving te werk kan gaan, maar zij is ook niet enkel reproductief, omdat de vertaler niet slechts weergeven, maar ook omscheppen moet. Terwijl een zanger, een tooneelspeler, al mogen zij nog zooveel van zich zelf in het weer te geven werk leggen, zich elk woord, elken toon zien voorgeschreven, moet de vertaler het door een ander geschapene reproduceeren, maar door middel van ander materiaal dan de oorspronkelijke schepper gebruikte. Daardoor wordt zijn taak een bijzonder ingewikkelde. Het eigene toch van elke taal is zoo geworden langs historischen weg; elke taal bevat den neerslag van een duizendjarige nationale ontwikkeling. De enkele woorden zijn afspiegelingen van de begrippen en gevoelens, die in nauw verband staan met het bijzonder karakter van het volk, met de geographische ligging van het land. Of een bewoner van het Noorden of een van het Zuiden spreekt over de zon, den winter, een woud, de zee, is niet hetzelfde. Ja er zijn uitdrukkingen, die eenvoudig onvertaalbaar zijn, omdat de beschouwing, de stemming die er aan ten grondslag liggen, onbekend zijn aan het volk, in welks taal vertaald moet worden. Uitdrukkingen als „Häuslichkeit", „Gemüthlichkeit", „Heimat" zijn in geen Romaansche taal in gelijke beteekenis weer te geven.

En dan denke men aan de atmosfeer die het poëtisch werk omringt, aan wat men den geest van het gedicht, zijn stemming noemt en aan de talrijke middelen, welke den dichter ten dienste staan om die stemming te wekken. Soms ligt het enkel aan de plaats waar een woord staat; men verschuive het slechts even — en de stemming is verbroken. De vertaler moet gevoel hebben voor zulke imponderabilia, of hij levert gebrekkig werk.

Van groot gewicht is dat, wat men den stijl van het kunstwerk noemt, den stijl — *le style c'est l'homme* — waaruit de scheppende persoonlijkheid krachtig spreekt, te krachtiger naarmate het werk hooger staat. Dien stijl moet de vertaler trachten te behouden, althans zoo nabij mogelijk te komen.

Om aan al die moeielijkheden het hoofd te bieden, moet de

vertaler kunnen doen, wat men ook van den tooneelspeler verlangt, hij moet uit zijn eigen huid kunnen kruipen in dien van een ander. Vandaar ook dat — al moet men dichter wezen om een dichter te kunnen vertalen — de grootste scheppende geesten bijna nooit goede vertalers zijn; hun eigen individualiteit staat hun in den weg, belet hen, zich met die van een ander te vereenzelvigen. Dat de vertaler de taal moet kennen waaruit hij vertaalt, spreekt van zelf. Maar hoe moet hij ze kennen? Fulda komt er eerlijk voor uit „dass (seine) Kenntniss des Französischen nicht das Mittelmass überragt." En wanneer men hem dan vraagt: „Maar hoe kunt gij dan zóó vertalen?", dan antwoordt hij: „Misschien omdat ik vrijwel Duitsch ken". Dit wil niet zeggen, dat de vertaler, vóór hij zijn arbeid begint, niet elk woord, elke zinwending, elke grammaticale en stilistische eigenaardigheid van den vreemden schrijver volkomen moet verstaan; doch dat is een kennis, die iedereen verkrijgen kan door ijverige nasporing en door raadplegen van bevoegden. Men vergete toch niet dat een vertaler geen tolk is, van wien men in de eerste en eenige plaats een punctueel nauwkeurige vertaling van het woord vraagt, een half en half mechanisch, soms een wetenschappelijk werk, maar nooit een artistieken arbeid. Het werk van den vertaler begint daar waar dat van den tolk ophoudt.

Waar het bij de vertaling op aankomt, is niet de beheersching van de vreemde, maar de beheersching van de eigen taal. Deze moet de vertaler in zijn macht hebben, omdat zij de stof is waarop hij zijn kunst moet toepassen. Kan de tolk volstaan met de vraag: „Hoe heet dat in het Duitsch?", de vertaler moet zich de vraag stellen: „Hoe zou de dichter dat uitgedrukt hebben wanneer hij Duitscher was?" Dan moet hij zijn eigen taal zóó goed kennen dat hij voor elke spreekwoordelijke uitdrukking, voor elke volksuitdrukking, voor elke toespeling het equivalent weet te vinden. Alleen hij die zelfstandig Duitsch proza schrijven kan mag een vreemd prozawerk, alleen wie zelfstandig Duitsche verzen maken kan mag poezie vertalen.

Nog een gewichtige vraag werpt Fulda op: in hoever en tot hoever moet een vertaling getrouw zijn? Slaafs gebonden aan den oorspronkelijken tekst is enkel de tolk; met de vrije keus tusschen verschillende mogelijkheden begint juist de artistieke taak van den

vertaler. In geen geval echter mag de vertaling zoo vrij zijn dat zij een bewerking wordt. Maar binnen die grenzen staan den vertaler twee wegen open. Zijn doel kan nl. òf zijn een vreemde wereld voor ons te *koloniseeren*, òf diezelfde vreemde wereld bij ons te *acclimatiseeren*. Of ons in het land van den dichter te voeren, òf den dichter bij ons te huis te brengen. De eerste weg dient ingeslagen, daar waar tijd en ruimte, zeden en toestanden ons van het te vertalen werk scheiden. Alle pogingen om in zulke gevallen het vreemde werk aan te passen aan onze zeden en toestanden, zijn verkeerd. De vertaler moet zijn afstand weten te houden. Dat is zijn taak bij vertaling van antieke, middeneeuwsche of oostersche poëzie.

Daar echter waar de verwantschap tusschen de wereld van den te vertalen dichter en de onze groot genoeg is om het verschil dat ons scheidt op den achtergrond te dringen, is des vertalers taak een andere „Da gilt es nicht nur, ihn zu übersetzen" — zegt Fulda — „sondern gleichzeitig ihn auch überzusetzen vom jenseitigen Ufer des Stromes, der zwei Völker scheidet, an das diesseitige". Dat is het geval bij de meeste moderne dichtwerken, wijl ze in verschillende talen de algemeene taal der Europeesche beschaving spreken; maar dat is ook het geval met de vertaling van het werk van die groote geesten, die niet enkel over hun tijd, maar ook over hun vaderland heen reiken, en wier openbaringen universeele beteekenis hebben. Hoe dit te bereiken is, heeft Schlegel getoond met zijn Shakespeare-vertaling, die een nationaal Duitsch werk geworden is, een vertaling die vergeten doet dat zij een vertaling is en die zich nooit door een andere, zij het ook philologisch trouwere, zal laten verdringen.

Uit hetgeen ik hier mededeelde, uit de tot een litterair opstel bewerkte „boutade" van Edmond Schérer, uit de wijze waarop de Fransche letterkundigen der 17e eeuw het vertalen opvatt'en, en wel het duidelijkst uit de beschouwing van Ludwig Fulda, die door de praktijk leerde zich van de beteekenis van dezen arbeid zoo ernstig rekenschap te geven, blijkt wel dat ook vertalen een kunst is,

en niet

De lichtste, al wordt ze nogal druk beoefend.

Herinnerd mag worden aan het woord dat Goethe reeds in 1827 tot Eckermann sprak: „Die Epoche der Weltliteratur ist an der Zeit und jeder muss jetzt dazu wirken, diese Epoche zu beschleuningen", — mits men zich wachte, den nadruk op „jeder" te leggen. Want ook hier achten velen zich geroepen, en zijn maar weinigen door aangeboren taalgevoel en smaak uitverkoren.

MUZIKAAL OVERZICHT.

Een Kunstenaarsleven. Gedenkschriften van Gustav Adolph Heinze, vertaald en voortgezet door Louise Westerman—Heinze. [1])

De hooggeachte, sympathieke toonkunstenaar, wiens naam hierboven genoemd wordt, heeft, reeds op hoogen leeftijd zijnde, zich gedrongen gevoeld, zijne herinneringen aan een lang verleden op te teekenen, en tengevolge van den herhaaldelijk uitgesproken wensch van collega's en vrienden, werd door hem besloten, deze in de Duitsche taal geschreven aanteekeningen voor openbaarmaking te bestemmen.

Hij bepaalde echter uitdrukkelijk, dat ze eerst na zijn dood zouden worden uitgegeven, en wel in een Nederlandsche vertaling.

Toen Heinze den 20sten Februari 1904 gestorven was, heeft zijn dochter, mevrouw Westerman, de vertaling dezer mémoires op zich genomen. „Ik was overtuigd — zegt zij in de inleiding van het boek — dat anderen die taak op zooveel waardiger wijze zouden hebben kunnen volbrengen en zoodoende de letterkundige waarde dezer gedenkschriften oneindig zouden hebben verhoogd, maar liefde, eerbied en bewondering dwongen mij, een zij het ook zooveel zwakkere poging te wagen."

En wie zou dan ook voor zulk een taak meer aangewezen zijn dan zij, die, zooals zij zegt, haar geliefden vader sedert haar vroegste jeugd heeft gade geslagen, alles met hem heeft doorleefd en reeds als jong kind een bescheiden helpstertje voor hem mocht zijn?

---

[1]) Uitgave van G. Alsbach en Co., Amsterdam.

Mevrouw Westerman heeft zich met de grootste toewijding van haar taak gekweten. Maar zij deed nog meer. Daar de gedenkschriften niet verder gingen dan kort na haar vaders komst in Nederland, heeft zij er in een afzonderlijk hoofdstuk, behalve aanvullingen van het door hem opgeteekende, ook nog bijzonderheden uit zijn verderen levensloop aan toegevoegd. Hierbij was het haar streven, den welwillenden lezer een blik te doen slaan in 's kunstenaars familieven, zijn doen en laten ook buiten de grenzen van het kunstgebied.

Wat Heinze in zijne gedenkschriften geeft, zijn, zooals hij zegt, slechts korte schetsen, persoonlijke indrukken; het zijn herinneringen aan een lang verleden, die hij hier de revue laat passeeren, herinneringen die voor hem, en, naar hij hoopt, ook voor anderen veel beteekenis hebben, daar zij in verband staan zoowel met de grootste Duitsche componisten der romantische school als met de voornaamste executanten op elk muzikaal gebied.

De gedenkschriften zijn in drie afdeelingen verdeeld, van welke de eerste (Leipzig—Dresden 1820—1843) zeker niet de minst belangrijke is.

De genoemde steden toch waren in Heinze's jonge jaren in Duitschland wel de meest beteekenende op muzikaal gebied. Vooral Leipzig, waar destijds Mendelssohn den scepter zwaaide. Daar, in zijn geboortestad, had Heinze uitstekende gelegenheid vele voorname toonkunstenaars te leeren kennen en naar het spel der beste virtuozen te luisteren. Een voortreffelijke leerschool dus.

Van zijn kindsheid zegt Heinze alleen, dat zich bij hem reeds vroeg een „Drang zum Schaffen" openbaarde. Omstreeks veertien jaar oud zijnde, toonde hij zijn piano-onderwijzer eens een door hem gecomponeerden marsch, doch daarvan had hij weinig voldoening. Zijn leermeester zag het stuk zwijgend in en zeide toen: je zult harmonieles krijgen, mijn jongen, maar verbrand dat ding.

Ik viel uit de wolken — zegt Heine — en vroeg mij af: zou het waarlijk niet veel wezen? — Nu, daarvan werd ik nog meer overtuigd in mijne daarop volgende lessen in harmonie en contrapunt, welke helaas door verandering van onderwijzers veelvuldig gestaakt werden.

Vermoedelijk is laatstgemelde omstandigheid de aanleiding geweest, dat Heinze reeds vroegtijdig tot zelfonderricht overging.

Hij bediende zich hierbij van de compositieleer van Marx en, voor het instrumenteeren, van de werken van Glaser en Berlioz.

Veel leerde Heinze ook daardoor, dat hij gedurig in de gelegenheid was goede orkesten te hooren. Dit prikkelde zijn verlangen om de instrumentatie van de gehoorde werken (vooral opera's) *à fond* te leeren kennen. Nieuwe partituren te koopen, daarvoor had hij geen geld; hij instrumenteerde daarom uit een klavieruittreksel van het werk. Maar hoe nu, om zijn instrumentatie met de oorspronkelijke van den componist te vergelijken?

Daarvoor had hij een aardige manier verzonnen. Hij wist den ouden orkestbediende van den Stadsschouwburg te winnen, om hem na de opvoering van een opera inzage in de partituur toe te staan, en zoo zat hij dan zeer vaak geheel alleen in den donkeren schouwburg aan den door twee olielampjes zuinig verlichten lessenaar van den kapelmeester en vergeleek de partituur met zijn instrumentatie.

Langen tijd ging dit goed. De orkestbediende kwam steeds na een half uurtje bij den knaap om de partituur te halen en de lampen uit te doen. Heinze was daar zoo aan gewend, dat hij altijd kalm bleef zitten en om geen tijd van heengaan dacht. Eens op een avond echter (Heinze was toen bezig aan de orkestpartituur van „Die weisse Dame") bleek de oude man hem vergeten te hebben. Heinze zat veel langer dan anders aan den lessenaar, toen plotseling een ruwe mannenstem van het tooneel riep: „Wat doe je daar, jongen? Marsch, uit den schouwburg, en doe die lichten uit!"

Tot zijn grooten schrik zag hij, dat het iemand van de brandweer was. Hij gehoorzaamde zwijgend aan het bevel, pakte de muziek bijeen en strompelde toen het donkere orkest uit. Op straat bemerkte hij eerst, dat het al heel laat moest zijn, en nog meer werd hij daarvan overtuigd door de vaderlijke vermaning, die hij bij zijn thuiskomst kreeg, doch die zich gelukkig nog in een bevredigend slot oploste, toen hij aan zijn ouders opheldering gaf en de operapartituur liet zien, die hij in de haast had medegenomen.

Als practisch musicus had Heinze het intusschen reeds op een flinke hoogte gebracht. Hij had zich, behalve op nog andere instrumenten, ook op de klarinet — het instrument dat ook zijn vader, lid van het Gewandhausorkest, bespeelde — geoefend en daarop zulke snelle vorderingen gemaakt, dat hij reeds op vijftien-

jarigen leeftijd als lid van genoemd orkest en van het Stadsschouwburgorkest werd aangenomen, eerst als tweede klarinettist doch later als eerste. Zelfs was hij op voornoemden leeftijd reeds solist op dat instrument en werkte mede op een concert met de jeugdige pianiste Clara Wieck, later de gade van Schumann.

Niettegenstaande al die vorderingen, ging Heinze toch nog op zijn achttiende jaar naar Dresden, om van den voortreffffelijken klarinettist Kotte, lid der Koninklijke kapel, onderricht te ontvangen.

Ook van *dien* tijd (1838—'40) had Heinze levendige indrukken behouden. Hij maakte in Dresden kennis met verscheidene mannen van beteekenis op muzikaal gebied, o. a. met den hofkapelmeester Reissiger en den klavierpaedagoog en criticus Friedrich Wieck, vader van de hierboven genoemde pianiste.

In Reissiger vond hij steeds een humaan en eerlijk raadsman, wiens raadgevingen ten opzichte van opera-compositie voor hem bijzonder leerzaam waren. Friedrich Wieck wordt ons voorgesteld als een in den gewonen omgang minder aangenaam mensch, doch overigens als een man van hooge muzikale ontwikkeling.

Dat de oude heer Wieck niet gemakkelijk was, weten wij trouwens uit de geschiedenis van den strijd, dien Robert Schumann heeft moeten voeren om de hand van Clara Wieck te verwerven. Die strijd duurde eenige jaren. De oude heer gaf eerst ontwijkende antwoorden, en later, toen Schumann, die als kunstenaar meer en meer bekend was geworden, verschillende belangrijke composities had uitgegeven en daarenboven nog een klein vermogen bezat, nogmaals aanzoek deed, zeide hij eenvoudig *neen*, en wel zoo beslist, dat de jonge man zich genoodzaakt zag, de tusschenkomst van het gerecht in te roepen. Het duurde nog een jaar, voordat dit uitspraak deed en Wieck's verzet tegen de verloving voor ongegrond en nietig verklaarde.

Heinze spreekt ook over het Hoftheater en de Koninklijke kapel te Dresden. Beide instellingen bezaten destijds kunstenaars van buitengewone vermaardheid, hetgeen in verband met de schitterende *mise en scène* onvergetelijk genot verschafte. De beroemdheden op het gebied van den zang, zooals Wilhelmine Schröder—Devrient, de tenor Tichatschek en de bariton Mitterwurzer, waren toen in hun volle kracht.

Van Richard Wagner maakt Heinze geen gewag, en dit is natuurlijk, want de groote tijd van diens werkzaamheid in Dresden brak eerst aan, toen Heinze reeds lang weder in Leipzig was teruggekeerd. Uit zijn tijd in laatstgenoemde stad vermeldt hij echter een concert in het Gewandhaus onder leiding van Wagner en met medewerking van Schröder—Devrient, Tichatscheck en Mitterwurzer gegeven en waarbij fragmenten der opera *Rienzi* ten gehoore werden gebracht. Hoewel dit werk, als tot de richting der Fransche Groote Opera behoorende, in de meer klassieke muren van het Gewandhaus eigenlijk niet goed op zijn plaats was, verwierf het toch, zoowel door de vurige leiding van den componist als door de medewerking van voortreffelijke zangers, een welverdienden bijval.

In den winter 1839—'40 kwam Heinze in Leipzig terug en nam zijn plaats als eerste en solo-klarinettist in het Gewandhaus- en Schouwburgorkest weder in.

Had hij door zijn verblijf in Dresden veel gehoord en geleerd, nog leerzamer waren de vier winters, die hij van nu af nog in zijn geboortestad doorbracht.

Wat er in de jaren 1839—'44 in Leipzig op muzikaal gebied voorviel, was voor de geheele toonkunstwereld van onschatbare waarde, en wij begrijpen het volkomen, wanneer Heinze zegt, dat deze periode de belangrijkste en onvergetelijkste van zijn kunstenaarsloopbaan is geweest.

Felix Mendelssohn—Bartholdy was toen de ziel van het muziekleven in Leipzig. Vier jaren geleden was hij tot directeur der Gewandhaus-concerten benoemd, en het destijds reeds tot een hoogen trap van ontwikkeling opgevoerde orkest was er onder zijn leiding nog veel op vooruitgegaan.

Gedurende de vier jaren, waarin Heinze nog het voorrecht had, onder de directie van Mendelssohn in het orkest mede te spelen, is er op de concerten in het Gewandhaus heel wat belangrijks ten gehoore gebracht: de symphonische werken van Haydn en Mozart, de symphonieën van Beethoven — de negende daaronder begrepen —, de vier ouvertures voor de opera *Fidelio*, composities van Schumann en Niels Gade, en nog vele andere werken, waaronder ook nieuwe van Mendelssohn. Op de programma's der zoogenaamde „historische" concerten prijkten, behalve de reeds

vermelde, ook de namen Bach, Händel, Gluck, Cimarosa, Salieri, Méhul, Weber, e. m. a.

Ook bij andere gelegenheden werkte het Gewandhausorkest mede. Ik noem hier: een uitvoering, in een der kerken, van Händel's oratorium *Israël in Egypte*, met een koor van 250 personen, een sterk bezet orkest en orgel (het eerste groote muziekfeest in Leipzig); uitvoeringen van het oratorium *Paulus* en de cantate *Das Lobgesang* van Mendelssohn (eveneens in de kerk), waarvan laatstbedoelde ter gelegenheid van het vierhonderdjarig jubelfeest van de uitvinding der boekdrukkunst; eindelijk (in het voorjaar van 1841) een uitvoering van Bach's *Matthäuspassion* in de Thomaskerk, die ook daarom van bijzondere beteekenis was, omdat dit grootsche werk niet meer ten gehoore was gebracht sinds 1728, toen Bach het in de genoemde kerk zelf gedirigeerd had.

Het is jammer, dat de mémoires over een en ander zwijgen. Gaarne zouden wij iets omtrent die uitvoeringen hebben vernomen; vooral aangaande de opvatting van Mendelssohn ten aanzien van enkele dier werken.

Stellen de gedenkschriften ons derhalve in dit opzicht eenigszins te leur, daarentegen bevatten zij veel belangrijks over het Gewandhausorkest en de verhouding tusschen Mendelssohn en dit toonlichaam.

Genoemd orkest bestond destijds uit ten hoogste 50 personen — een aantal dat ten deele bepaald werd door de beperkte ruimte in het Gewandhaus en den ouden Stadsschouwburg. De dienst was niet zwaar maar streng en serieus; hij liet echter voor particuliere lessen tijd genoeg over.

Een buitengewoon aantal extra-repetities voor nieuwe orkestwerken, zooals men tegenwoordig — zegt Heinze — voor de moeielijke composities van een Richard Strauss bijvoorbeeld eischt, was toenmaals onbekend. Men vergemakkelijkte zelfs den dienst der blazers bij de verschijning der groote opera's van Meyerbeer en Wagner, door hun een derden blazer toe te voegen, die de anderen kon afwisselen.

De tractementen waren wel is waar niet groot maar voor de destijds goedkoope levensbehoeften volkomen voldoende, en zij bleven 's zomers en 's winters gelijk.

In het Gewandhaus-orkest waren niet zulke eminente virtuozen

als in de Hofkapel te Dresden, het stond echter oneindig hooger, wat de uitvoering van symphonieën betreft.

Voor een goed deel zal dit, naar het mij voorkomt, wel aan de groote verdiensten van den toenmaligen leider moeten worden toegeschreven. Zoodra Mendelssohn de directie der Gewandhaus-concerten had aanvaard, brak hij aanstonds met de bestaande gewoonte om symphonieën en andere orkestwerken zonder zang steeds door den concertmeester, als aanvoerder der violen, te laten dirigeeren. Voor het eerste concert onder zijn leiding (4 October 1835) had hij de vierde symphonie van Beethoven met de meeste zorg zelf met het orkest gerepeteerd, en hoe precies dit werk van den grooten meester ook vroeger te Leipzig ten gehoore was gebracht, van een voordracht als die onder Mendelssohn had het publiek tot dusver nog geen idee gehad.

Met de uitvoering van zijn eigen werken was Mendelssohn zeer spaarzaam; maanden verstreken soms, eer hij een daarvan op het programma plaatste. Slechts met zijn in het begin van 1840 voltooide symphonie No. 3 in A-mineur maakte hij een uitzondering. Dit werk — dat lang manuscript bleef — hield hij voor zijn beste symphonie, en het duurde een heelen winter, voor en aleer hij het voor openbare uitvoering uitkoos.

Voor de orkestleden was deze symphonie echter reeds lang een oude kennis, te meer omdat zij Mendelssohn's voorliefde voor dit werk kenden. Want — zegt Heinze — wanneer vreemde kunstenaars van naam de Woensdag-repetities kwamen bezoeken, dan waren wij orkestleden er zeker van, dat hij ons zou *verzoeken* een paar gedeelten van deze symphonie voor de gasten te spelen. Heusch en vriendelijk ging Mendelssohn steeds met de leden van het orkest om, en het was dan ook geen wonder, dat deze hem vereerden en beminden en dat zij er prijs op stelden, zijn tevredenheid te verwerven.

Zoo gebeurde het dan, dat de meester op een dier repetities eens met drie gasten, onder wie twee dames, verscheen. Ditmaal waren het leden zijner familie, uit Berlijn. De repetitie had haar gewoon verloop en er bleef nog maar alleen over, de ouverture *Meeresstille* te spelen. Voordat men begon, bladerde Mendelssohn lang in zijn partituur, en nadat hij haar weder had dichtgeslagen, zeide hij: ja, mijne heeren, deze ouverture is u voldoende bekend,

wij zullen haar niet repeteeren, maar het zou mij aangenaam zijn, als u nog een paar gedeelten.... „Herr Doctor, hier habe ich sie schon!" viel hem daarop de oude orkest-pedel Drobisch opgewonden in de rede, terwijl hij de partituur der A moll-symphonie omhoog hield en daarmede zwaaide. Door groot gejubel gaf daarop het orkest te kennen, dat het met de bedoeling van den ouden man instemde, en het speelde de symphonie van het begin tot het einde *con amore.*

In zulke kleine trekken, waaruit de intieme verhouding tusschen dirigent en orkest duidelijk spreekt, lag het groote geheim van het in dien tijd door geheel Europa beroemde Gewandhaus-orkest. Het bevatte slechts enkele zoogenaamde virtuozen, maar het bestond uit een schare van voortreffelijke musici, die diep doordrongen waren van den hoogen ernst der kunst.

Natuurlijk spreekt Heinze met groote waardeering van Mendelssohn als uitvoerend kunstenaar (pianist, organist en dirigent). „Hoe vaak — zegt hij o.a. — gingen wij jongelieden naar de Thomaskerk, om hem in zijn vrije phantasie op het orgel te bewonderen."

Ook als *componist* stelt hij Mendelssohn hoog, maar geeft hier toch blijk van een onbevangen oordeel, wanneer hij erkent, dat vele toonscheppingen van dien meester, door het angstig in acht nemen der vormen en met hare soms toch maar kleine en korte gedachten, in onzen tijd monotoon voorkomen en verbleekt zijn. Daartoe draagt zeker, wat de orkestwerken betreft, de buitengewoon fijne en doorzichtige instrumentatie het hare bij. Voor de kleine ruimte van het oude Gewandhaus, dat slechts weinig grooter was dan *Felix Meritis* in Amsterdam, waren zulke werken volkomen geschikt; in onze veel grootere zalen evenwel, waar men aan groote massa's gewend is, klinken zij vaak dun en schijnen daarom verouderd.

Het is niet te verwonderen, dat de steden van Duitschland elkander destijds het bezit van een toonkunstenaar als Mendelssohn betwistten. Berlijn o.a. was in dit opzicht een tijd lang een sterke concurrent van Leipzig.

Reeds in den zomer van 1841 werd Mendelssohn door den koning van Pruissen naar Berlijn geroepen voor de compositie der muziek bij het treurspel *Antigone* van Sophocles. De koning was

namelijk op het denkbeeld gekomen, dit werk van den Griekschen dichter met begeleidende muziek te doen opvoeren. Toen deze gereed was, werd dan ook het treurspel onder leiding van Ludwig Tieck ten hove vertoond, en wel op den geboortedag des konings (15 October 1841).

Friedrich Wilhelm IV, die Mendelssohn gaarne voor Berlijn wenschte te winnen, had hem een jaargeld toegekend, waarvoor de componist en dirigent natuurlijk ook iets wilde verrichten. Maar men scheen geen bepaalden werkkring voor hem te kunnen aanwijzen en niet te weten, hoe men van zijne talenten zou partij trekken. Vandaar dat Mendelssohn vooreerst in Leipzig bleef wonen en slechts nu en dan naar Berlijn reisde, om op bijzonder verlangen des konings de een of andere uitvoering, o.a. van zijn oratorium *Paulus*, te dirigeeren. Bij de Gewandhaus-concerten werd hij dan zoolang door den concertmeester David vervangen.

Dit was in de winters van 1841—'42 en 1842—'43. Daarna werd het echter met de verhuizing van den meester naar Berlijn ernst. Men had daar nu voor hem, die intusschen van den koning van Pruisen den titel van „Generalmusikdirector" en de orde „pour le mérite" ontvangen had, een werkkring gevonden, namelijk de leiding van de muziek in de Domkerk en de slotkapel, en verder die van zes groote concerten in de „Singakademie" en van de symphonie-concerten der Koninklijke kapel. Tegenover dit aanbod bleef Mendelssohn niet langer aarzelen, en in November 1843 vertrok hij naar Berlijn.

In Leipzig werd nu voor het concertseizoen 1843—'44 Ferdinand Hiller 's meesters plaatsvervanger en in 1844—'45 Niels Gade. De afwezigheid van Mendelssohn duurde echter geen twee jaren. In den zomer van 1845 keerde hij naar Leipzig terug en bleef er tot aan zijn dood.

Al die veranderingen heeft Heinze niet meer bijgewoond. Hij had Leipzig in den winter van 1843—'44 verlaten, om in Breslau een anderen werkkring te aanvaarden. Hij zou Mendelssohn niet weerzien. De meester stierf den 4den November 1847, slechts 38 jaren oud. „Diep trof mij de slag — zegt Heinze — toen ik te Breslau den zoo vroegen dood van dezen echten kunstenaar „von Gottes Gnaden" vernam."

De gedenkschriften vermelden ook het een en ander omtrent

voorname toonkunstenaars — zoowel scheppende als uitvoerende — waarmede Heinze in Leipzig kennis maakte en in nadere relatie trad. Meer in het bijzonder spreekt hij over Niels Gade en Robert Schumann. Gade noemt hij een buitengewoon sympathiek kunstenaar, die om zijn kalme en bescheiden manier van spreken zeer bemind was. Zijne composities werden zeer gewaardeerd. Heinze schatte hem dan ook veel hooger als componist dan als dirigent; voor deze functie ontbrak hem de geroutineerde practische geest.

Van dit laatste hebben wij ons kunnen overtuigen, toen Niels Gade in 1872 in Amsterdam kwam, waar hij de gast was der afdeeling van de Maatschappij tot bevordering der Toonkunst en zijne populaire werken, *Erlkönigs Tochter* en *Die Kreuzfahrer*, dirigeerde. Heinze ontmoette zijn vriend Gade toen weder voor het eerst na vele jaren en menig vertrouwelijk uurtje heeft hij toen met hem en Verhulst doorgebracht in herinneringen aan het heerlijke muziekleven te Leipzig. Zij drieën waren reeds op dat tijdstip de laatste van het regiment. En toen Heinze in 1898 zijne herinneringen opteekende, was hij de eenige overgeblevene.

Tot de onuitwischbare herinneringen van Heinze behooren die aan Robert Schumann. Ook hem trof, als zoo vele anderen, het eigenaardige van diens wezen. Zoo spraakzaam en gezellig als Niels Gade was, zoo in zich gekeerd en weinig toegankelijk was Schumann. Hij was overal en altijd dezelfde: droomerig, afgetrokken en stilzwijgend.

Heinze verhaalt daarvan nog een kleine anekdote. Op zekeren dag, kort vóór zijn vertrek van Leipzig naar Berlijn, verliet hij na een repetitie in gezelschap van Schumann en Verhulst het Gewandhaus. Geruimen tijd liepen zij stil en ieder met zijn eigen gedachten bezig door de straten, toen Verhulst plotseling de stilte verbrak met de opmerking: „Wat hebben wij vandaag toch heerlijk weer!” Ten hoogste verbaasd bleef Schumann staan en zeide: „Hoe kan men toch zoo iets onbeduidends zeggen!”

De orkestwerken van Schumann vielen aanvankelijk niet in den smaak van het publiek. Misschien was de directie van Schumann, aan wien Mendelssohn — welwillend als altijd — de leiding dezer werken had afgestaan, daarvan wel eenigszins de schuld. Schumann toch was nog veel minder dirigent dan Gade. Hoe

weinig hij voor zulk een taak geschikt was, bleek o. a. uit de repetities, waar zijn verloofde, Clara Wieck, vaak de bedoelingen van den componist aan de leden van het orkest moest uiteenzetten, daar deze, in gepeins verzonken voor zijn partituur, als dirigent volkomen onbegrijpelijk was.

De *liederen* van Schumann daarentegen werden reeds aanstonds gewaardeerd. Hiervan sprekende, maakt Heinze melding van een avond in het Gewandhaus, waar de zangeres Schröder-Devrient, behalve „Gretchen am Spinnrad" en „Erlkönig" van Schubert, ook een groot aantal reeds bekende of nog nieuwe liederen van Schumann voordroeg, en Mendelssohn op de piano begeleidde.

Wij orkestleden — zegt Heinze — stonden in een kleinen kring bij elkander en waren na deze ideale voordracht meer stil dan opgetogen — zóó waren wij onder den indruk van het gehoorde. Een der ouderen onder ons, de violoncellist Grenser, wendde zich half fluisterend tot ons jongeren en zeide: „De liederen van Schumann staan in hunne artistieke beteekenis ver boven die van Mendelssohn die men na veel korteren tijd vergeten zal." Deze beoordeeling was voor ons allen, die wisten hoe populair de liederen van Mendelssohn toen waren, zeer bevreemdend — heeft zij zich echter niet bewaarheid?

Ja, de liederen van Mendelssohn zijn zoo goed als verdwenen. maar dit is thans ook het geval met veel wat door Schumann op dit gebied gecomponeerd is. Het is in de muziek een eigenaardig iets, die populariteit. Daar heerscht op dit punt gedurig zucht naar afwisseling, en deze spaart somwijlen zelfs de allergrootsten niet.

De laatste maal, dat Heinze Schumann persoonlijk ontmoette, was in den zomer van 1853 te Scheveningen. De beroemde componist was toen reeds onder den invloed van het lijden, dat een zoo droevige schaduw op zijn laatste levensjaren heeft geworpen. Hij zelf sprak bijna geen woord; zijn vrouw voerde alleen de conversatie.

Heinze verhaalt ook van een kunstreis, die hij in 1840, of iets later, deed.

Voorzien van eenige onschatbare aanbevelingen en goede engagementen ging hij eerst naar Hambnrg en Bremen. Ofschoon de indruk, dien hij van Hamburg (het was vóór den brand) verkreeg, niet aan zijne groote verwachtingen beantwoordde, beviel het

vroolijke leven in die stad hem toch zeer en kon hij er noode van scheiden. Voor goede muziek had men in het toenmalige Hamburg echter geen tijd. Orkest en Opera stonden op verre na niet op de hoogte van die te Leipzig, en hoewel hij over de begeleiding zijner solo-voordrachten nu juist niet te klagen had, zoo waren toch zijne ooren aan iets beters gewend. Drama en blijspel waren in de voorname koopstad destijds zeer goed, maar het groote publiek had meer zin voor vermakelijkheden van minder allooi.

De muzikale toestanden in Bremen waren van meer bescheiden aard dan in Hamburg, maar degelijker, ernstiger. Ofschoon de geest eener havenstad ook hier te bespeuren was, concentreerde die zich toch meer in de lokalen van den beroemden „Bremer Rathskeller."

Van Bremen ging Heinze naar Hannover. Hij spreekt met grooten lof over hetgeen daar op kunstgebied voorviel. De Koninklijke kapel en de Opera — welke instellingen belangrijke subsidies van den koning ontvingen — vond hij voortreffelijk. Door een brief van Mendelssohn aan Heinrich Marschner aanbevolen, die toen in Hannover de ziel van het muziekleven was, werd hij door den componist van *Hans Heiling* en *Der Vampyr* zeer heusch ontvangen en herhaaldelijk in diens familie- en vriendenkring genoodigd.

Door een voor Heinze gelukkig toeval duurde zijn verblijf in Hannover langer dan hij gedacht had. Op een hofconcert, waar hij een solo voordroeg, was de eerste klarinettist der Hofkapel plotseling ongesteld geworden, zoodat Marschner hem verzocht, zich ook met de klarinetsolo van de op dit concert gezongen sopraan-aria uit Mozart's opera *Titus* te willen belasten. Hoewel geheel onvoorbereid, voldeed Heinze aan dit verzoek en verving den eersten klarinettist van de Hofkapel ook nog bij een opvoering der opera *Der Bäbu* van Marschner (een voor hem geheel nieuw werk) en der opera *Romeo und Julia* van Bellini. Een en ander verschafte hem niet alleen groot succes, maar ook belangrijk financieel voordeel.

Door de verlenging van zijn verblijf in Hannover kon zijn oponthoud in Cassel maar kort zijn. Hij had evenwel nog gelegenheid een bezoek aan den Hofkapelmeester Louis Spohr te brengen en een opvoering van diens opera *Jessonda* bij te wonen.

De veelzijdige indrukken, die Heinze in den loop der jaren op het gebied der muziek ontving, zoowel door medewerking bij orkestuitvoeringen als door de voordrachten van voortreffelijke virtuozen, vermeerderden, zooals begrijpelijk is, den reeds van jongs af sterk bij hem ontwikkelden drang tot componeeren.

Eindelijk waagde hij zich ook aan een opera, *Der Guerilla-Hauptmann* genaamd, waarvan de tekst gedicht was door Henriette Brüning—Peuckert, zangeres aan den stedelijken schouwburg te Leipzig, met wie hij in 1842 in den echt was verbonden. Het oordeel van Albert Lortzing, den componist van *Czar und Zimmermann*, over dit eerste werk van Heinze op dramatisch gebied was bemoedigend. Hij prees de gemakkelijke melodische vinding, doch gaf toch den raad, daarmede wat spaarzamer te zijn en den vorm meer te bestudeeren. Tot een opvoering van deze opera is het echter nooit gekomen.

Onmiddellijk daarna ging Heinze aan een tweede opera, die den titel *Die Loreley* droeg en waarvan de tekst weder van dezelfde hand was. Toen het tweede bedrijf gereed was, gaf de componist zijn werk ter inzage aan Mendelssohn, die zich eveneens zeer gunstig uitliet over Heinze's begaafdheid voor dit genre, doch hem aanried *deze* opera niet af te maken. Later vernam Heinze, dat Mendelssohn den dichter Geibel terstond om een opera-tekst *Loreley* verzocht had, en, zoodra die gereed was, daaraan was gaan arbeiden. Heinze had intusschen den gegeven raad niet opgevolgd en ging vol moed weer aan het werk.

Gelijk bekend is, heeft Mendelssohn zijn opera niet voltooid. Slechts een klein gedeelte daarvan, een *finale*, is uitgegeven; het werd vroeger dikwijls op concerten ten gehoore gebracht en oogstte dan steeds veel bijval bij het publiek.

Heinze was intusschen ernstig aan verandering van zijn carrière gaan denken. Door zijn kunstreis, hoe betrekkelijk kort zij ook was geweest, was zijn blik in de kunst en het leven ruimer geworden en de bescheiden, alhoewel eervolle plaats in het orkest te Leipzig werd hem te eng. Twee omstandigheden verhaastten de uitvoering van zijn voornemen: een engagement van zijn vrouw als zangeres bij de opera te Breslau en de verandering van directeur van het stedelijk theater te Leipzig. In den winter van 1843 nam Heinze ontslag als lid van

het Gewandhaus-orkest en in 1844 vertrok hij naar Breslau.

In deze stad begon de tweede periode van zijn kunstenaarsloopbaan: Hij vond zijn nieuw verblijf buitengewoon aangenaam, wat zeer gunstig op zijn gemoedsstemming werkte. Een bepaalde betrekking bekleedde hij er aanvankelijk nog niet; hij gaf eenige lessen en componeerde veel, hetgeen voornamelijk bestond in de voltooiing van zijn opera *Die Loreley*. Deze werd den 22sten December 1845 voor de eerste maal opgevoerd, en het succes van dit werk, dat meermalen herhaald werd, was zoo beslist en de beoordeeling er van zoo gunstig, dat men den jeugdigen componist tot opvolger van den tweeden kapelmeester aan den Stadsschouwbnrg benoemde, die wegens verandering van betrekking zijn ontslag had genomen.

Zoolang Heinze in deze nieuwe functie was, ging hij ijverig voort met componeeren. O. a. schreef hij een ouverture en entr'actemuziek voor het drama *König René's Tochter* en eenige balletmuziek. Ook werd hem de leiding der Fransche en Duitsche „Spieloper" opgedragen, hetgeen voor hem een uitstekende gelegenheid was om zich in het dirigeeren te oefenen.

Heinze gevoelde zich in Breslau zeer gelukkig. „Door gunstige en aangename omstandigheden — zegt hij —, door een veelzijdigen werkkring aan de Opera, en vooral ook door het zeer gelukkige familieleven in mijn klein gezin, zijn de vijf jaren, die ik te Breslau doorbracht, voor mij onvergetelijk gebleven."

In 1848 werd een nieuwe opera van Heinze in voornoemde stad opgevoerd. Zij heette *Die Ruine in Tharand* en was eveneens op tekst van zijn vrouw. Ook het Hoftheater te Dresden en de Stadsschouwburg te Leipzig namen het werk in studie. In laatstgenoemde stad kwam het tot opvoering, onder leiding van Julius Rietz (26 Januari 1849). Deze schreef aan den componist: „Uw opera had, ondanks den zeer ongunstigen politieken toestand, zeer veel succes. De muziek is melodisch en van gepaste dramatische kleur." Een oordeel dat geheel overeenstemde met een uitvoerige recensie der opera in de „Leipziger Theater-Chronik."

Heinze kon de opvoering in zijn geboortestad niet bijwonen, want hij was tengevolge van de treurige tijdsomstandigheden ziek geworden. Ook Breslau was van oproerige tooneelen niet vrij gebleven. Dag en nacht hoorde men er geweervuur, hooge

barrikaden versperden de straten, en wat voor de kunstenaars het ergste was — alle contracten met directies waren verbroken. Men verborg zich angstig in zijn huis; naar dramatische of lyrische kunst verlangde niemand, wel echter naar nieuwe kernachtige volksliederen.

Over den laatsten tijd van Heinze's verblijf in Breslau vinden wij een aanvulling in de mededeelingen van zijn dochter. Zij geeft daarbij de oorzaak op, waarom haar vader in 1849 met zijn gezin die stad moest verlaten.

Heinze blijkt destijds in zijn hart democraat te zijn geweest en dit meer te hebben laten doorschemeren dan met het oog op zijn positie wel wenschelijk was.

Nu behoorde tot de personen, die veel bij hem aan huis verkeerden, ook Dr. Max Ring, letterkundige en tevens een groot volksvriend. Op zekeren dag bracht deze een gedicht mede, waarvan de aanhef luidde: „Wir scharen uns zusammen, ertönt's im Deutschen Land", en verzocht zijn vriend, het te willen componeeren. Heinze voldeed daaraan, en dit lied, dat schitterend uitviel, werd door den beroemden bariton Rieger in den schouwburg gezongen en veroorzaakte groote opgewondenheid onder het publiek. Woord en toon hadden de toehoorders geëlectriseerd.

De directie had de exploitatie van den schouwburg tijdelijk gestaakt, maar de kunstenaars zetten die voor gemeenschappelijke rekening voort, daarbij zorg dragende, dat er stukken werden gekozen, die met de veranderde richting en smaak in overeenstemming waren (opera's zooals „Wilhelm Tell" bijv.). Het lied had, zooals gezegd is, een reusachtig succes, maar dit was duur gekocht, want toen de vorige directie de exploitatie van den schouwburg weder op zich nam, volgde het ontslag der bij dit lied betrokken personen onmiddellijk.

Heinze ging toen met zijn familie naar Dresden, en zulks in het belang zijner opera *Die Ruine in Tharand.* Het werk kwam echter wegens de allerongunstigste tijdsomstandigheden daar niet tot opvoering.

De vraag was thans: wat nu? — Het was een zorgelijke tijd voor kunstenaars, die aan het tooneel verbonden waren. Het is dus niet te verwonderen, dat Heinze en zijn gade, trots al hunne pogingen om in Duitschland goede engagementen te vinden, niet naar wensch konden slagen.

Tegen het einde van 1859 kreeg Heinze, die al dien tijd met zijn gezin in Dresden of in de omgeving daarvan verblijf had gehouden, een aanvrage uit Leipzig, of hij geneigd was een engagement als eerste kapelmeester der Duitsche opera te Amsterdam aan te nemen. Hij zou dan met het instudeeren van Meyerbeer's uieuwe opera *Der Prophet* moeten beginnen.

Ofschoon het aangeboden tractement niet schitterend was, nam Heinze de uitnoodiging toch maar aan, daar hij hard verlangde naar een omvangrijken werkkring. Ook had hij gelegenheid Meyerbeer te raadplegen over de uitvoering van het werk, daar deze toen een paar dagen in Dresden vertoefde.

De wereldberoemde componist toonde zich zeer bereidwillig en bracht zijn jongen collega op de hoogte van hetgeen deze wilde weten, door de geheele partituur voor te spelen en haast zenuwachtig zijne bedoelingen uiteen te zetten.

Ook de toestand der Duitsche opera te Amsterdam kwam in die bijeenkomsten ter sprake. Meyerbeer beweerde, daarmede niet bekend te zijn; glimlachend zeide hij, in Amsterdam geen artistieke relaties te hebben. Hij liet er echter op volgen: Is u ook wel heel zeker van uw tractement? „Deze vraag — zegt Heinze — verried, dat Meyerbeer van den toestand der genoemde opera meer afwist, dan hij voor mij wilde laten blijken.”

In het begin van 1850 vertrok Heinze met vrouw en twee jonge kinderen over Leipzig naar Amsterdam. Op zijn reis maakte hij kennis met twee Amsterdamsche heeren, en de mededeelingen, die hij van hen ontving omtrent den financiëelen toestand van de operaonderneming, waaraan hij zich had verbonden, waren alles behalve verblijdend; zij riepen de vraag van Meyerbeer in zijn geheugen terug.

Nu, hij zou spoedig genoeg zelf gewaar worden hoe het met de zaak stond. In het hôtel Elberfeld, op den Achterburgwal bij de Hoogstraat te Amsterdam, afgestapt, trof hij daar vele leden van de Duitsche opera aan, die er gelogeerd waren. Door dit toeval kwam hij reeds aanstonds op de hoogte van den artistieken en financiëelen toestand der onderneming. Over het algemeen prees men den directeur Ferdinand Röder als een kundig man in het vak, die zijne solisten goed wist te kiezen. Maar sommigen van hen hadden zich in de laatste weken teruggetrokken of stil ver-

wijderd, want „des Pudels Kern", de betaling van het tractement, bleef achterwege.

Ook de voorganger van Heinze, kapelmeester Kunzen, was heimelijk vertrokken. De directeur Röder was daarom zeer in zijn schik, toen hij diens opvolger zag verschijnen en verwelkomde hem buitengewoon vriendelijk. Verheugd riep hij hem toe: Nu kunnen wij overmorgen *Die Hugenotten* geven!

Overmorgen — dat was wel een korte tijd van voorbereiding. Ofschoon de nieuwe kapelmeester zich in de partituur dezer opera goed thuis gevoelde, daar hij bij zoo menige repetitie en uitvoering van dit werk in Leipzig tegenwoordig was geweest, zoo was dit onverwachte dirigeeren toch een waagstuk, daar er geen complete orkestrepetitie kon gehouden worden; het Parkorkest van den heer Stumpff was niet vrij en dientengevolge moest Heinze zich met slechts één solo- en één koorrepetitie met klavier tevreden stellen. Gelukkig vond hij onder het personeel voortreffelijke kunstenaars, die zich, evenals hij, door de oproerige bewegingen in Duitschland genoodzaakt hadden gezien, in den vreemde een engagement te aanvaarden.

De voorstelling van *Die Hugenotten,* welke in het Theater van Lier in de Amstelstraat plaats had, liep gelukkig zonder stoornis van stapel, maar meer was er ook niet van te zeggen. In het verder verloop van den winter werden nog de opera's *Martha, Stradella, Belisario, Freischütz* en *Fidelio* gegeven en werd ook af en toe in de provincie gespeeld. En onder dit alles door moest Heinze dan nog geheel alleen, zonder koordirecteur, de nieuwe opera *Der Prophet* in studie nemen. Het was natuurlijk voor hem een inspannende, vermoeiende arbeid, en men begrijpt, dat hij een zucht van verlichting slaakte, toen er een einde aan de zwendelarij van den operadirecteur kwam. De heer Röder vertrok met de noorderzon en vergat zijn operagezelschap te betalen.

Toch was het nog tot een opvoering van Meyerbeer's nieuwe opera gekomen, en wel tweemaal. De eerste opvoering had het karakter van een generale repetitie in costuum, de toehoorders waren genoodigden; de tweede was publiek en bij die gelegenheid was de schouwburg uitverkocht.

Heinze zegt van dezen avond: „Toen ik een half uur vóór den aanvang kwam, riep de directeur mij in de hoogste opgewonden-

heid toe: „Kapelmeester, de wederdoopers zijn er van door!” Zeer kalm antwoordde ik hierop: „Nu, geef dan een andere opera”. — „Dat gaat bezwaarlijk, kapelmeester; de muziekhandel heeft beslag gelegd op de volle kas, voor geleverde muziek.” — „Welnu, bij verandering van opera vervalt ook de in beslagneming — vraag dan aan het publiek wat het wenscht. Wij kunnen *Belisario* geven; de *Prophet* zonder wederdoopers is onzin.”

Hier eindigen de gedenkschriften.

Dit is jammer, want wij zouden gaarne van Heinze iets vernomen hebben over deze voorstelling van Meyerbeer’s opera, die moest doorgaan omdat het publiek dit eischte. Van andere zijde weten wij, dat die opvoering een zeer wonderlijke moet geweest zijn, maar ook dat Heinze, die genoodzaakt was haar te leiden, zich op bewonderenswaardige wijze door de ontstane moeielijkheden heensloeg.

Het is echter ook daarom jammer, omdat het interessant zou geweest zijn te vernemen, welken indruk de toenmalige muzikale toestanden in Nederland, en meer bepaaldelijk die in Amsterdam, op een vreemdeling maakten, die langen tijd in een milieu had verkeerd, waar de kunst op uitnemende wijze en met zoo hoogen ernst werd uitgeoefend.

Gelijk ik in den aanvang zeide, heeft mevrouw Westerman-Heinze een vervolg op de gedenkschriften gegeven, en wel van het oogenblik der catastrophe van het Duitsche operagezelschap tot aan haars vaders overlijden — een tijdperk dus van meer dan vijftig jaren.

Hare mededeelingen geven ons een getrouw beeld van het familieleven en van het kunstenaarsleven van Heinze in deze lange periode, en zij toonen ons, hoe hij, na zich ontworsteld te hebben aan de moeielijkheden, waarin de handelwijze van den operadirecteur hem gebracht had, zich heeft weten op te werken tot de voorname plaats, die hij in de Nederlandsche toonkunstenaarswereld heeft ingenomen.

HENRI VIOTTA.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

25 October.

De begrootingsdebatten komen in het gezicht en daarmede de beschouwingen, die door de onderscheidene partijen aan de algemeene politiek zullen worden gewijd. Het loont de moeite, zonder nu bepaald de horoscoop te trekken, een oogenblik voor de vraag te gaan staan, langs welke lijnen vermoedelijk zich de discussie zal bewegen.

Of men het al van zekere zijde zou willen ontkennen of niet, er is overal een ontspanning merkbaar wegens het verdwijnen van het kabinet-Kuyper. De beste weerlegging die de linkerzijde kan geven van het beweren aan den overkant: „gij hebt in de verkiezingsdagen schromelijk en schandelijk overdreven" ligt in den toestand van rust en gerustheid, die overal valt waar te nemen. Links is men tevreden, en rechts? Het zou niet grootmoedig zijn die vraag op den man af aan de bondgenooten der zuiver Kuyperiaansche anti-revolutionairen të stellen. Het behoeft ook niet; ook zonder te hooren spreken kan men iemands gemoedsstemming onderkennen, en zelfs een politieke partij ontkomt aan die waarheid niet.

De regeering zal ondervraagd worden naar haar oorsprong en naar haar koers. Wat geeft u recht hier te zitten? — zoo zal de

rechterzijde willen weten; misschien zullen ook de sociaal-democraten eens poolshoogte willen nemen omtrent de opvatting der vrijzinnigen over een meerderheid links, die alleen aanwezig is, indien men mr. Troelstra's geestverwanten meetelt. Bij het onderzoek naar het vaderschap van de regeering — een onderzoek dat al bijzonder gemakkelijk valt, nu die vader bij een ieder bekend is — zal dan tevens naar alle waarschijnlijkheid terugkomen de vraag die mr. Heemskerk bij het adres-debat deed, in hoeverre andere pogingen tot oplossing der crisis zijn beproefd.

De regeering mag dan gerust eenigszins dieper op de constitutioneele vraag ingaan dan zij het in September deed; zij is verantwoordelijk voor haar zitten achter de groene tafel, daarover is twijfel uitgesloten, maar zij neemt tevens voor haar verantwoording het aannemen van de regeering uit handen van den heer Borgesius en het aanvaarden van de opdracht tot formatie door dien staatsman.

Was het zoeken van de oplossing van de crisis in *deze* richting inconstitutioneel en is de bewering juist, dat thans een regeering is opgetreden, die slechts de uitdrukking is van een minderheid der Kamer, immers van slechts 35 stemmen?

Zij die zoo oordeelen, zijn hulpbehoevend doctrinair, en zij die de 48 mannen der rechterzijde eerder tot regeering gerechtigd rekenden dan het kabinet-De Meester, in hooge mate sofistisch. Wat tot het optreden van een regeering een niet gering te schatten factor is, het is de moreele beteekenis van den uitslag der verkiezingen. De Juni-verkiezingen deden niet minder dan *tien* zetels van rechts overgaan naar links, voor het grootste gedeelte naar unie-liberalen en vrijzinnig-democraten. Indien na dezen uitslag het ministerie-Kuyper ware bestendigd, ja zelfs indien het door persoonswisseling ware getemperd, zou het Nederlandsche kiezersvolk zich niet terecht hebben afgevraagd: *Qui diable est donc ici la dupe?* Plechtanker voor de bewering, dat men rechts aanspraak kon maken op de regeering, moet zijn het „wilde" karakter der zeven sociaal-democraten in de Kamer, die zich tot geen prijs bij de linkerzijde als partij willen laten indeelen. Maar dit argument is niet bestand tegen de waarheid dat de sociaal-democraten in Juni bij de herstemmingen „links" hebben gestemd en dat zij toch nader staan bij de linkerzijde dan bij de christelijke

partijen. Zooveel is zeker, een regeering uit de 48 zou de 52 voortdurend tegenover zich hebben gehad, het kabinet-De Meester zal in tal van opzichten op de 52 mogen rekenen, misschien zelfs op meer.

Wie de regeering haar steunpunt alleen wil laten vinden in de 35 geallieëerden van Unie en Bond, beschouwt de oud-liberalen als tegenstanders van het kabinet. En toch, wie durft zeggen, dat dezen, behoudens de Grondwetsherziening, de regeering geen steun zullen bieden? Niet allen en niet in alles, maar toch de meesten en op vele punten. Zelfs ten opzichte van het blanco-artikel 80 is hun laatste woord niet gesproken. Het kon wel eens blijken, dat uit de rede van den heer Van Karnebeek bij het adres-debat een zeer weinig krachtig isolement sprak!

„Wat is uw koers, waar stevent ge heen?" zoo zal vermoedelijk de tweede vraag luiden, die de algemeene politieke beschouwingen zal beheerschen. Op een voornaam punt heeft de regeering het antwoord in September reeds gegeven. Klaar en zonder omwegen luidde het: wij stevenen rustig maar zeker naar het blanco-artikel 80 in de Grondwet en wij zullen ons daarvan zelfs niet laten terughouden door de onverhoopte traagheid eener Staatcommissie.

Op die vraag behoeft men in December dus niet terug te komen. Maar wèl is het te hopen dat de regeering voor haar financiëele plannen thans zoóveel gegevens heeft verzameld, dat zij die in groote lijnen aan de vertegenwoordiging kan meedeelen. Gelukt haar dit, dan kan er zekerheid komen èn omtrent de draagwijdte van haar voornemens voor sociale wetgeving èn omtrent de nieuwe lasten, of de betere verdeeling van lasten, die de burgerij zullen worden opgelegd.

Ziedaar de groote politiek. Voor het overige zullen de voorgestelde 10 opcenten op vermogens- en bedrijfsbelasting het hard te verantwoorden hebben; zóo hard zelfs, dat het de vraag is of zij niet nog in de kiem zullen worden gesmoord. Dit is een vraag van financiëele *„real-politik"*. Het is *die* politiek, die bij deze begrooting luide haar stem zal doen hooren. Groote, tot hartstochtelijke discussie voerende vragen zullen waarschijnlijk bij geen der hoofdstukken worden aangevoerd. Maar wel zal de kreet naar bezuiniging zóo herhaaldelijk weerklinken, dat menige post onder die kreet zal bezwijken. Zoowel de zes ton voor de konink-

lijke stallen, als de onderwijs-gebouwen op de begrooting van Binnenlandsche Zaken, loopen, en terecht, groot gevaar.

Een hartig woord zal ongetwijfeld worden gesproken bij de behandeling van het oorlogsbudget. De toestanden in ons leger roepen luide om grondige, algeheele herziening. Komt die niet spoedig tot stand dan zal ieder jaar het aantal tegenstemmers tegen dit budget toenemen. Men zal den nieuwen minister duchtig aan den tand voelen èn omtrent zijn bezuinigingsplannen èn omtrent zijn herzienings-ideeën. Dat te doen is een onafwijsbare plicht.

In welke opzichten echter ook in een nieuwen koers gestuurd of terugkeer tot een ouden verwacht mag worden, op éen gebied schijnt continuiteit het wachtwoord: op het koloniale gebied. Zoó althans is de aanvankelijke indruk, gewekt door de indische begrooting, die niet alleen blijkbaar geen andere voorstellen bevat dan waaromtrent reeds tusschen den vorigen minister en den Buitenzorgschen landvoogd werd overeengekomen, maar die ook in haar toelichting geen vooruitzicht opent, dat van den ingeslagen weg afgeweken of in het tempo der beweging verandering gebracht zal worden. Dat de richting gehandhaafd blijft, weinigen die het zullen laken. Minder gunstig zal worden geoordeeld over de bestendiging van den àl te langzamen spoed, waarmede naar het groote doel: de opheffing der inlandsche bevolking, gestreefd werd en in 1906 weder gestreefd zal worden. Wil Indië, Java in het bijzonder, over het doode punt heen, komen in een toestand van voortschrijdende economische ontwikkeling, dan zullen allereerst in den kortst mogelijken tijd de grondpijlers der maatschappelijke welvaart *gereed* moeten zijn. Alle te dézen aanzien, in naam der zuinigheid, goedgepraat uitstel moet, in naam ook dier zelfde zuinigheid, krachtig gewraakt worden. Van die averechtsche zuinigheid nu vertoont de indische begrooting voor 1906 te veel sporen. Stilstand in zake het onderwijs voor Inlanders, achteruitgang in zake irrigatie — meer behoeft niet gezegd om aan te toonen, hoe de zucht om tot evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten te naderen de wijsheid dreigt te bedriegen en de toekomst in de waagschaal stelt. Het is de noodlottige consequentie van minister Idenburg's verklaring, dat Nederland in geen geval verder zou behoeven te gaan dan de

veertig millioen, ten vorigen jare aan de indische geldmiddelen toegevoegd. De waarheid laat zich nu eenmaal niet dwingen en in dit geval luidde de waarheid, dat Indië tot aanvulling van het door Nederlands toedoen ontstaan economisch tekort aanzienlijk méer dan veertig millioen behoefde. Dat minister Idenburg, geketend als hij was aan tal van behoudende elementen en aan ambtgenooten niet of weinig met Indië bekend, niet verder gaan kón, was verklaarbaar, maar van een *liberale* regeering, waaraan nevens den schrijver over de middelen tot verbetering van den economischen toestand der inlandsche bevolking van Java en Madoera, een uitnemend kenner van de indische financiën en een voortreffelijk waterbouwkundige, die zich met eigen oogen vergewissen kon van Java's bevloeiings- en afwateringsnooden, deel nemen, — van zulk een regeering mocht en mag beter verwacht worden. De hoop zij dan ook nog niet prijs gegeven dat, bij het aanstaand begrootingsdebat, minister Fock, geruggesteund door zijn ambtgenooten De Meester en Kraus, doen zal wat hij bij de toelichting tot zijn eerste begrooting achterwege liet: de middelen aangeven, waarmede hij tot een spoedige en afdoende oplossing van de indische quaestie denkt te geraken, — en dat hij, bij de keuze dier middelen, zich niet zal laten leiden door de eischen eener ten slotte op geldverspilling uitloopende zuinigheid, maar enkel en alleen door de zorg voor Indië's belang en Nederlands eer.

De Staatscourant brengt zooeven een bericht waaruit de ernst der regeering blijkt: de Staatscommissie tot herziening der Grondwet is benoemd! Het besluit van benoeming stelt voorop, dat de regeering de bepalingen omtrent het kiesrecht wil herzien; juist zooals de Premier in zijn gemoedelijk, maar bondig antwoord aan den heer Troelstra verzekerde.

De samenstelling der Commissie is, politiek gesproken, gemengd: zij bestaat uit zeven mannen van verschillende partijen, alleen de Kuyperianen en de sociaal-democraten, hetgeen te betreuren is zijn niet vertegenwoordigd.

De zwaarste taak rust op den voorzitter. Al behoort de heer De Beaufort tot de oud-liberalen, uit den aard der zaak geen vurige kampvechters voor Grondwetsherziening, waardiger en ernstiger

man had de regeering moeilijk voor deze taak kunnen vinden. Zijn „Staatkundige Opstellen" bewijzen, hoe torenhoog deze staatsman staat boven het alledaagsche, het kleine in de politiek. Zijn houding bij de Grondwetsherziening in 1887 bewijst, dat hij diep wil ingrijpen in de bestaande wijze van samenstelling van de Eerste Kamer. Zullen zijn conservatieve neigingen hem ten slotte te sterk zijn? Zullen de behoudende elementen, die de Commissie, in ruimere mate dan wenschelijk is, in haar midden heeft, de democratie teleurstellen? Aan de toekomst het antwoord.

BIBLIOGRAPHIE.

Het land van Rubens. Belgische reisherinneringen door **Cd. Busken Huet.** Derde druk. Met eene inleiding van **Max Rooses.** Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1905.

Al zegt de titel het niet, deze derde uitgaaf van Huet's boek over België is geïllustreerd. Bijzonder gelukkig dunkt ons het denkbeeld, om door illustraties de beschreven plaatsen en kunstwerken aanschouwelijk te maken, en niet minder gelukkig dat, om de keus daarvan op te dragen aan een kunstkenner als Max Rooses. Daaraan hebben wij een reeks van meer dan zeventig, meerendeels goed geslaagde reproducties van kunstwerken, gebouwen, portretten te danken, die het leerrijke boek in den volsten zin van het woord „verluchten". Dat die illustraties van eenvoudiger aard zijn dan die, welke in de geïllustreerde uitgaaf van *Het land van Rembrand* worden aangetroffen, is uit het verschil tusschen deze „Reisherinneringen" en de „Studiën over de Noord-Nederlandsche beschaving in de 17e eeuw" gereedelijk te verklaren.

Door dezen nieuwen druk komt eens te meer uit, welk een degelijk, gewetensvol werker Huet was. Max Rooses toch, door den uitgever aangezocht om den tekst nog eens na te gaan, ten einde te zien of er niet eenige aanteekeningen aan toegevoegd moesten worden, of niet Huet's mededeelingen aanvulling of herziening noodig hadden, had er zich op voorbereid, dat hij, na vijfentwintig jaar, nog al wat te veranderen en bij te voegen zou vinden. Maar nu bleek hem, tot zijn verrassing, dat er maar weinig te hertoetsen viel. „Busken Huet" — schrijft Rooses in zijn Inleiding — „heeft gezien in het land wat er zienswaardigs was en hij heeft het goed gezien met zijn heldere, scherpe oogen... Hij was geen kunsthistoricus van beroep, maar de roeping had hij wel... Zijne beoordeelingen, niet loopende over bijzaken, maar over de beteekenis en over de gaven van den meester in het algemeen, zijn gedurig treffend en juist.... Op zijne beschouwingen over kunst heb ik dus weinig aan te merken of aan te teekenen; zij vloeiden mild uit een gezonden en fijnvoelenden geest en wij zijn overtuigd dat, hadde hij ze op dit oogenblik te schrijven, zij niet anders zouden luiden."

Zulk een oordeel van zoo bevoegde zijde geeft aan Huet's boek op zijn weg naar vierde en verdere uitgaven, een aanbeveling mede, waarnaast elke andere overbodig mag heeten.

KUNSTENAARSLEVEN.

Tweede Hoofdstuk.

Louise drentelde rond in 't avond-voorkamertje en 'r donkerroode blouse bleekte haar teer gezicht nog meer. De schuwe, kleine lampevlam groezelde schemer-geel licht naar de ouê lankaster gordijnen en de kale muren, waarop 't dofgroen, uitgekleurd behang wegteerde, tusschen scheurslierten en onttengelde gaten. Op de planktafel, vol krabbels en uitgehakte spleten, spreidde ze wat ouê kranten en Dolf, d'r broertje van dertien, 'n slank, fijngebouwd jochie, kwam met 'n stapeltje door hem zelf schoongespoelde borden onder z'n kin, 't lijfje ingekrompen, aansjokken. Netjes, als 'n afgericht 'kelnertje, zette hij de borden, restjes van drie serviessoorten, op de kranten en plaatste vier tinnen lepels en vorken als 'n klusje midden op de plank.

Maurice moest daar dadelijk thuis komen. Ze vond 't ellendig, Louise, dat ze niet wat goed voedsel voor 'm had, na zoo'n dag zwaar geploeter op 't bureau, waar hij nog altijd droog brood slikte. Ze kon maar niet gewennen aan dat halve hongerlijden. Telkens als ze Maurice wachtte en er was bijna geen eten, zelfs geen kopje koffie, waarvan hij zooveel hield, werkten de zenuwen in 'r los; dan kon ze wel huilen, huilen, eeuwig huilen zonder end. O! ze wist, dat 't zwak, slap, naar en week was, maar 't hinderde 'r zoo vreeselijk, dat ze zélf er niets kon bij verdienen. Ze schaamde zich voor hem, voor haar broertjes, voor de buurvrouwen, voor ieder en alles en dat schaamtegevoel maakte haar nog zwakker en melancholieker.

Ze wist, wat 'n hevig verdriet Maurice had, als ie bemerkte, dat er voor haar niets versterkends meer was. God, dat bange, onrustige en nerveuze gezicht dan van 'm te zien! Dat vond ze erger dan 't hongerfeit zelf. Dat zien van Maurice, die smart-tril om z'n mond, kòn ze niet meer van zich afdenken. Ze hield zoo hevig nog van hem, zoo hevig, en nooit kon ze 't zeggen, want altijd kwam er walgelijke banaliteit van armoe-toestanden tusschen. En als Maurice dan, geprikkeld, opgejaagd en vermoeid, maar even in drift schreeuwde, of iets woest zei, was haar stemming dood, bleef ze stom in zich zelf houên, wat ze 'm had willen toefluisteren.

Wat gelukkig kon haar Mau kijken, als Arnold, stiekem tusschen twee bordjes, in den avond wat hartigs en versterkends kwam brengen. Dan huilde hij van geluk, leefde ie op, dat er weer wat was voor haar. Maar al die schokkende emoties in hem, zag ze nawerken in voortvretende diepte en uitputting. Dát maakte er dan zoo droef en stil, wijl ze 't niet wou laten zien.

En de toestand was erg! Gisteren had ze 'r zich nog op betrapt, toen ze zich zoo wee en slap en ellendig zwak voelde, dat ze bij iederen koopmansroep naar 't raam liep, de straat opkeek, gretig zoekend, of 'r karren met sinaasappelen of kooplui met groenten en vruchten voorbijgingen. Soms at ze heele brokken zout, of peperde ze haar boterham en laatst bij Aaltje Hoenders had ze haastig, bang dat ze betrapt zou worden, brokjes steel van 'n kool afgedraaid, die in een hoek op 't keukenaanrechtje lag, en rauw opgegeten. Ze had zich vreeselijk geschaamd, maar 'r greep was er toen eerder geweest dan 'r bezinning.

En nu zat ze weer, na vermoeiend heen en weer gedrentel, ongeduldig op Maurice te wachten, met 'n stapel verstelgoed voor 't kleintje en Mau, op den grond naast zich. Haar gezichtje droefde melancholiek, ving telkens bij 't opzien van haar werk wat groezelschijn van de lamp. Dan bloeiden de groote, droeve oogen even heelemaal open, hing er wonderlijk zacht licht in van aangedaan, stil gepeins. Het naakte armoelampje, zonder kap, scheen schel door wat geultjes van 'n krant, die Louise er omheen gedraaid had voor tempering. Ze kon niet, hoe slecht ook 't lampje brandde, zoo inéén

tegen 't roodgeel pitje aankijken; dat maakte 'r suf en droevig, deed 'r zeer.

Dorus, haar broertje van veertien, zat op 'n gebroken kruk en las heel ernstig 'n teruggekrulde punt van de ouê kranten, onder de bordjes uitgespreid. En Dolf, de kinderachtige, speelde met wat natte luiers, die hij uit 't alkoof had weggehaald en nu voor z'n zuster naar 't keukentje moest brengen. Louise had hem al 'n paar maal verboden, maar er lag zooveel moeë zwakte in haar stem, dat ie d'r niet om gaf, koppig en hinderlijk, tegen haar verzoek in, de luren bleef zwaaien boven 't hoofd van Dorus, die in spanning z'n oudkrantenieuws zat te begretigen. Dorus, woedend en wee van den stank, trapte z'n broertje giftig op zij, dat de planktafel waggelde en de zwarte kist er ónder 't 'n end dwars-weg verschoof.

Toen lolde Dolf zingend 't groezelige keukentje in, achtervolgd door Louise, die 'm verontwaardigd de luiers de hand uitrukte.

Tegen zes uur kwam Maurice thuis, bibberend van kou, dadelijk 't voorkamertje in. 't Kacheltje zoette gasstank van goedkoope steenkolen uit. Hij hoestte en pruttelde, maar de warmte, die op hem afgloeide, voelde ie toch lekker en aangenaam.

— Goeie avond Dorus, waar is Louise? vroeg ie zacht. De jongen loerde al spannender z'n krant in, voelde zich kregel, dat ie gestoord werd.

— Weet niet, beet ie onverschillig af, misschien in de keuken.

Maurice ging kijken. Weer zag hij 'r over de spoel-emmers gebukt. Hij schrok van 'r bleek afgetobd gezicht.

— Dag, Lou'tje, innigde ie zacht. Ze hield haar wang even op en draaide met 'r rechterhand 't petroleumstel wat lager.

— Goddank, dat je 'r bent Mau!... zuchtte ze. 't Is met die jongens niet langer meer uit te houên. Ik weet geen raad meer... Als ik dat ooit had vermoed, Mau!... ze hebben gelijk... nee, wordt niet kwaad... ze doen niets... ze hebben niets, heelemaal niets omhanden... Ze vervelen zich en slenteren rond, dan hier, dan daar... de vodden sleepen ze na... Ze spoelen de luiers... als ik van

rugpijn niet meer kan... ze boenen den vloer... de keuken, de trappen!... Maar ik zie, hoe ze er van walgen... Geen wonder... 't is meidewerk, grof meidewerk... Mau!

— Maar Lou'tje, Lou'tje, onderbrak Maurice geschrikt en bedremmeld.

— Nee Mau, stil, stil,... laat me even uitspreken, 't smoort me al weken, maanden op m'n hart; ze vloeken en ze razen tegen mij, die snuiters... Ze krenken en beleedigen mij... en ik kàn, kàn d'r niets tegen doen... Dat is 't ergste, Mau, dat ons is overkomen, dat gezin... Onze ellende, dat gebrek lijën... is lang, lang zoo erg niet als hun gemor... en hun vervuiling! Je weet niet Mau, wat ik met ze uit te staan heb... ik kàn ze niet roepen voor dat vuile werk en ik moét, want ik zelf kan niet meer! Soms doen ze precies wat ze willen!

— Maar, vrouwtje, barstte Maurice los...

— Nee, Mau, ik zie, voel, dat je je niet bezint... je weet niet, wat 't voor mij is, die jonge kerels te zien opgroeien als luie beesten tusschen hun eigen vuil... als schooiers. Ik sterf er van... Daarom, daarom ben ik stil, naar, ziek, ellendig... Was ik ooit zoo?... Ja, stil was ik altijd, maar hoe heerlijk heb ik niet genoten, als ik buiten was... Ik denk aldoor aan moeder, moeder..., wat die wel zou zeggen, als ze zoo'n vernieling had bijgewoond van haar kinderen. Nee, Mau, hijgde 'r stem, doodop, ik doe je geen verwijten... geen enkel verwijt... Wij kunnen niets voor hen doen... Wij hebben 't zelf zoo arm, dat 'r geen eten in huis is... maar toch móet er verandering komen.

Louise kon niet verder, ze stikte in tranen. Haar handen beefden. Snikkend scheurde ze 'r bij schokken nog uit, dat die vreeselijke zorgen, die beleedigingen, al die kommer en 't gebrek nog maar weinig was bij wat ze leed, door die verwildering dier jongens...

Ze snikte, 'r stem weende en met 'r boezelaar veegde ze zich d' oogen uit, nerveus.

— Maar, god Lou, wees toch niet zoo onredelijk... hoe kan ik die jongens nou maar zoo een, twee, drie ergens indraaien... ze zien er uit als bedelaars... wàar ze te presenteeren?

— Dan mot je maar zien, dat je wat goed voor ons koopt of borgt... zei achter Maurice in de gang Dorusje, die alles gehoord had. Z'n stem klonk schel en beverig, 'n echt jongensgeluid, dat opkroop van laag naar hoog en onvast weer zakte van hoog naar laag.

Maurice keek om, 't duffe gangetje in. Zoo brutaal en innig-eigenwijs had ie Dorusje nog nooit hooren uitvallen.

— Hou je bek, aap, ga naar binne... naar binne!... d'r wordt je niks gevraagd.

— Binne'?... binne...? flauwsies... aap... áap!... dat is maklijk schelde... aap... aap!...

Maurice schaamde zich, voelde z'n schelden zwak, maar dat kregelde nog meer z'n woede.

— Ja, naar binnen!... aap... en kom als ik je roep! schreeuwde hij nu heftiger, zich gesard voelend door 't hoonend tegengemopper.

— Allemachies wat 'n drukkie!... hij zègt toch niks!

't Was Dolf, die achter z'n broertje staand, in 't gangetje diens verzet steunde.

— Godallejesis! dat is àl te gek, barstte Maurice uit; 'n voet nauwlijks in huis, of ik word door m'n eigen zwagertjes afgedroogd... prachtig... prachtig!... En Louise helpt mee! dat is jou schuld, jou, jóu schuld, Louise, jóu schuld, dat die apies zoo sprèke!...

— Niet waar Mau, niet waar, beefde 'r schreistem terug... tegen mij zijn ze nou altijd zoo, altijd; — voor jou hebben ze nog ontzag! Maar ik wil alleen, dat er verandering in komt. Zoo gaat 't niet... Ze staan nog veel gemeener en gniepiger tegen me op,... als jij er maar niet bent. Frans stookt ze op, die doet 't... die huichelaar!... En als ik ze iets voor Kareltje te doen vraag, en ze hebben de pruik op... dan weigeren ze vierkant.

Maurice voelde den smeek-angst in 'r zwakke, innige stem, dat hij niet in drift zou uitbarsten. Want hij wist, dat die drieste kereltjes dàn toch voor 'm sidderden. En Louise kon die uitvallen niet verdragen, omdat er iets door ging stuiptrekken in 'r zenuwen, iets zoo vreeselijks, dat ze er ná altijd álles nog veel ellendiger zag, veel troosteloozer en melancholieker. Ze kende die uitvallen van vroeger, als zijn bewonderings-vrienden hem gemeen hadden behandeld.

Maurice bedwong z'n beefdrift, zei niets meer en liep de donkere achterkamer in. De diepe, duistere avondtuin van de brouwerij, met 't geheimvol dwaal-slingeren, weg- en opduiken plots, van al z'n kleine lichtjes, bracht 'm weer troost, berusting. Maar ook was die woeste tuin uitlokkende oorzaak van al z'n smartherinneren. Nu was hij thuis gekomen, rustig, wou ie net 'n voor hem nog al goed berichtje vertellen, toen ineens de klacht van Louise over 'm uitgestort werd. Onderweg had ie juist alléén aan haar gedacht, dat ie 'r toch zoo diepst-innig liefhad, dat z'n liefde er nog was precies als vroeger en dat ie al door merkte, zònder haar heelemaal droef-gelukloos te zijn. De ellende en 't vernederende gebrek, deed 'm telkens in schrijnend zelfverwijt denken, dat z'n liefde dood was. Hij had ingezien, dat ze alle twee te eerlijk waren om innigheidjes te veinzen, als de armoe en honger tusschen hen in spotte. Maar wanneer die duivelige kommertronie maar 'n oogenblik wegbukte, dan stuwde weer mild door hem heen 't groote, hevige geluk, dat zìj naast 'm leefde, dat ie háár had, heelemaal voor zich. Als ie 'r dan in z'n heet verbeelden maar èven 't ranke lichaam zag bewegen, zoo wonderlijk los en van een zachte gracie en hij staarde weer éven in die opbloeiende oogen, smartoogen van goudbruin; en hij hoorde klanken, haar zacht-innige stem, dan voelde hij weer die eerste verrukking, dien zonnigen duizel; voelde ie alle verdriet, smart en vernedering te kunnen doorstaan. Na den bevallingsnacht, na den angstworstel, drie maanden lang met den dood, na het samen zoenen, den eersten keer, van hun zoontje, waren ze weer in diepste overgave tot elkaar gekomen, had hij gevoeld, dat Louise, den kommer, hoe schokkend en verschrikkelijk ook, liever droeg dan de vooze extase der vroegere weeldeposeurs. Z'n fijnste en diepste leefaandacht gaf hij hàar, om haar geluksvertrouwen te onderspannen met zìjn kracht. Al was er nog zooveel gebrek nu, er zou, zóu verbetering komen. Er leefde in hem een schrijver, een kunstenaar. Hij was heelemaal niet geknakt door de spot-hoera's bij de verschijning van z'n eerste verzen. Hij wist 't, dat ie iets zéér subliems en heel-fijns had gewild, iets diep-oorspronkelijks, al was z'n poging mislukt. Eéns zou ie zich wel uitspreken. Even drie en twintig was hij net; het zou en mòest beter

gaan. Louise zag iederen dag z'n innigheid uitbloeien ook in de navrantste ellende. Hij beschermde haar, 's nachts, 's avonds, op den dag en alles wou ie voor haar doen. Als ze maar moed hield, moed en in hem geloofde, in z'n geweldige kracht. Als ze maar niet melancholisch instortte. Ja, de jongens zaten hèm dan ook dwars, maar eerst moest hij zelf er 'n beetje uit, dat ie zich vrijer bewegen kon en dan zou ie de kereltjes wel ophalen. — Liep ze te schreien dan voelde hij al z'n energie 't lijf uitvloeien, werd ie zelf machteloos, kregel, zag ie de ellende bloedige wonden scheuren, barstte ie uit of zonk weg in stomme smart. — Dat stille schreien van Louise, 't martelde hem erger dan de ergste hongering. Hij kòn 't niet zien.

— Man, kom je voor 't hapje?

Louise riep zacht door d'alkoof naar de achterkamer. Hij schrok òp uit z'n peinzen. In den brouwerijtuin warreldwaalde licht, waarvan hij niet af kon staren, en 't boomgeruisch zong zoo mooi.

Maar hij rilde van kilheid. — In d' alkoof bleef ie even voor 't bedje van z'n kindje staan. 't Sabbel-smakte op z'n zuigdot, heel in 't donker. Vaag in zwakken weerschijn zag ie nog 't ronde snoetje krampachtig zuigen, hoorde ie slokkerige zuchtjes van z'n ademhaal.

Maurice schoof aan, z'n beenen pijnlijk verduwend tegen de kist onder de planktafel, waarop 'n pan rijst zacht dampte en bonken brood lagen, her en der.

— Ik zal God danken als 'r weer eens 'n tafel is, gromde ie, z'n beenen uit 'n nieuwe kwelling loswerkend.

Louise at niet, ze had geen trek... nooit na kleine ruzietjes.

— Maar kind, je moet toch wàt eten...

— Ik kan niet man... ik kan niet slikken... dwing me nu niet!

Gestommel in 't duistere gangetje, geklop.

— Binnen, piepte Dolfje er uit.

Nieuwsgierig gekijk van allen naar de deur.

— Halohie! De wanstaltige Koning van Siam, of Sijne Edeldriehooggeboren Koo'tje Hoendèrrrs... leef'ransierrr van f'rduursaamde blikkies! Komt namis sijn feubetere hallif, Aaltje Hoendèrrrs geborene Frank—Eigeschuit en namis s'n bloedeigene stamfrouw, de edele feedufe Hoendèrrrs... Van De Kippeloop tot de Kestéél, kompt anbieje... ettelijke

spierlinkies... goed geboend... goed fan sout... want f'rlieft is tie nie meer!... met de wurrimpies uit de harses gehaald... en... en... gebakke en gebraje deu s'n eige jads!... vrij van hondebeliksel!... Hij heit geseit!

Met plechtig breed gebaar, onder schater van de jongens, zette Ko óver Dorus' hoofd heen, 'n wit schaaltje neer. Z'n mond grimaste nog wat en z'n Münchhausen-neus bejeukte ie oolijk. Vlak achter hem áán, stapte nu ook z'n vroolijke moeder in, hijgerig-groetend en met 'n hevigen ademstoot zich op 'n krukje bij d'alkoofdeuren amechtig neersmakkend.

— Dag moeder Hoenders, blaas eerst uit, zei Maurice vriendelijk, tusschen het gegroet van Louise en de jongens door. — Ik dank u wel voor de spierings... ze zien er prachtig uit!... nee, moeder... spreek nou niet! Kom eerst op adem... ga zitten Ko...

— Ga sitte?... adieu Mignon kourage! zeker op me duim!

Vroolijk wreef Ko z'n kleumige, paarse handen, streek zich zacht over de pokputjes in z'n gezicht en bejeukte als altijd z'n gehavenden neus, vóór hij iets lolligs ging zeggen. Dadelijk daarop viel hij uit tot z'n moeder in spottoon:

— God sal me 'n vrachie gefe... kom je mijn warendig hier ook al achterop?... He je mìjn of die spierlinkies nie f'trouwd? Dat is d'r, wat hamer, óók 'n lucie-mit-'t-lamme oor!...

De sterke, ouê vrouw zat zacht na te hijgen. Ze had vandaag nog twee kamers geboend; ze had gekookt. Haar uitgezakte mond mummelde wat onverstaanbaars om de jool van 'r guitigen Ko.

— Nee, juffer Lefiese! goeiigde ze in zachte hijging nog sprekend, hij is 'n rakker... en feel kinne ze fan 'm segge, dat is 'n saak die seker is... maar koke! da mijn Ko d'r ken... koke! daar hep uwes alletemet geen weet fan!... sonder uwes te affreteere, hee!... En bakke!... ikke kin d'r schoon geen tweede!...

Ko voelde zich wat verlegen onder de moederlijke ophemeling, wou den spot wat temperen met spot.

— Liefe meid, schiet op! 't binne d'r de donk're dage feur Kerst!... dat sien ik wel an je kles moesie... drink d'r liefer wat water... ouwe snokkel... dan hou je klare ooge... Nou jij, watte?

Ko's gezicht piaste weer zoo leuk-bewegelijk ná, dat Louise

in een lach schoot, haar verstelgoed zich op den mond drukkend. Er kriebelde iets hoog-komiekerig-droogs in Ko's pokdaligen snuit' en z'n neus, z'n groote, krommige neus vooral, waarmee ie alles doen kon wat ie wou, lachte heel alleen tegen 't strakken van z'n mond en wijduitliggende oogen in.

En iedereen bracht hij op slag met z'n korte, losse, fijnsarrende zinnetjes aan 't lachen. En alles werd ie kwijt, toch zonder bitsigen wrevel en venijn. Hij sprak geinig, ècht geinig en de leeflust zaligde en vonkte hem de lichtgroene kijkers uit. Z'n moeder voelde zich weer „genomen", 't maakte haar nooit kwaad. Integendeel ze vond 't leuk en 'r grove stem, sterk en hard, grolde er lachend tegen in.

Maurice kon nooit genoeg krijgen van de vroolijke kracht en hevigheid dezer tachtigjarige vrouw, met haar stellig gebaar, haar soms nog beeflooze handen en haar hartstochtelijke lach-oogen. Zelfs áchter d'r bril vonkten die nog als felle lichtjes. Even triestte 't door 'm heen, de tegenstelling: z'n eigen, fijne, stille, haast schuwe, jonge vrouw, zwak en uitgeput, teer, zacht, zwaarmoedig, en die ouê moeder, in wie nog heftige levenskracht gistte en opborrelde, in wie nog fut zat voor wel twee schepsels tegelijk.

— Maar de spierlinkies binne heerlijk, dat is 'n uitgemaakte saak, hield ze vol, smakkend met den tandeloozen mummelmond.

— En is d'r voor ons wat bij? brutaalde gulzig Dolfje.

— Feur ons d'r ook wat bij? schaterde stuiperig met kleine lachjes Ko nà, hoor es knape! daar blijf ikke fijntjes buite.... Wacht, Meries, d'r schiet me wat in me pet! Graafstein wou je f'avend komme opsoe...

— Komt niks van, onderbrak Maurice kort af... ik heb hard te werken.

— Hard te werreke? herhaalde Ko weer, in zangerige minachting!... God zal me 'n schaap gefe... Seg... geef mijn 'n arm... Job en Trui... gane we 't scheele draak... perdoes in s'n bakkeloeres sien hè?... Hàrd te werreke!!

— Of jij nou lolt of niet lolt... wrevelde Maurice.

— Laat m'nheer Meries an 't werk, Ko, bin jij dol...

— Bin jij dol?, dol?... nee, moesie, nog nie persies... Ik seg d'r toch nie, dat ie kalkoene sal gaan schiete! Sóó!... sóó... hou dan je gleuf effe!...

— Nou, ik werk, en ik kan niet komen...

— Als je toch, toch, ging Ko door, 'n lach komisch uit z'n gezicht wegetend en het strak spannend,... eenmaal in de boone sit... mot je mee lolle. . anders ga je om seep... dan bin je van siesersjaaie! nou jij!... watte?

— He, jasses m'nheer Ko, u spuugt me net in me nek... viel Dorus lomp in, viesjes zich afvegend, — gaat u liever achter 'n ander staan!

— Achter 'n ander staan?... soo! soo! Perdon... m'nheer de Beron... f'rgiffenis Doe-je-nog-groen! Is ufes nekkie nie al te suifer... kan ie geen water feele! Perdon... hij trekt tut op s'n pontdeneur! Nou Meries... dan sal ik Graafstein zegge, dat je... f'navend met onse liefe Heere an 't spreke bin... Nou jij, watte?

Zwaar, in hoonlach viel plots z'n moeder uit, den uitgezakten mond vol bijeengemummeld speeksel:

— Onse liefe Heere!... ha... hahàhà!... Nou, daar set ik m'n bril feur goèd! Die mot 'k sien!

Ze hoestte, lachte, sprak en verslikte d'r zin in mondnattigheid, tot ze eindelijk weer driftig uitgrollen kon:

— Onzeliefeheer!... 't Is sonde... die doent 'r geen èfaire meer... die het d'r mit s'n schapies op 't droge! dat is 'n saak die seker is... soo'n banjer! wat 'n swiet! Wil ik je ereis wa segge, juffer Lefiese! dat is d'r 'n tessie... 'n tessie vuur! veur je ouwe dag... as je kouwe foete hept... en je bint bang!... chut, siet u... dan segge se Onzeliefeheer!... Maar ikke bin d'r stellig nie bang!... chut, laat ie maar komme... sal ik 'm zegge waar 't gaar op staat! Chut... Vijf onschuldige bloedjes van kindere hep ie van me afgenome... Onseliefeheer!... en m'n man... m'n arreme man... hep ie doodgemarteld... Onseliefeheer!... soo'n brafe man... nooit nie dronk ie 'n slokkie... nooit nie 'n onf'rkore woord!... Nee, ikke bin óók nie van de beddeplank!... Chut nee! dat is 'n saak die seker is... Onseliefeheer!... De heele wereld f'rscheurt mekaar! Onseliefeheeèèèrr!!

Ze wond zich op, de oude, felle vrijdenkster en woedend beukte ze met 'r armen en handen van zich af, dat de jongetjes 'r verschrikt in den scheeven, schuimenden mummelmond en 't kwaad-verwrongen rimpelgezicht staarden. Als 'n stier werd ze, vrouw Hoenders, als ze over God hoorde

praten. Ze was in 't begin van 'r trouwen altijd goed protestant geweest en al de kinderen had ze laten leeren, maar inéén werd ze vervolgd door ellende en onverdiende beroerdigheid. In haar passie-ziel kookte 't tegen onrecht. Toen ze nu vijf jaar lang haar ziekgeworden man met hersensverweeking moest helpen, kwam ze in verzet tegen God, om 't hevige lijden van zoo'n braaf mensch. Ze was Multatuli gaan lezen en nog veel meer en 't stond bij 'r vast, dat er alleenig „stof" was en geen snars meer!

— Dat is 'n saak die seker is, zong Ko na; — moesie... je bin mijn pertuur nie... anders zou ik je 'n droppeltje gefe! Ga jij maar na je beesies... en laat ons Onseliefeheer mit rust... en wees d'r eerelijk ónder de gulde... mins!

— En toch is d'r alles stof, stóf en geen snars meer... en as ik astejis bin... dan bin ik 't om honderd rede...

— Kom, jongelui, kom juffer Flerie... hap uwes ereis in me baksel... me moessie sit weer in de „stof"! en me baksel nie... se kijkt d'r as 'n geschoore moor!... Leit uwes nou da f'rstelgoed neer! Van stoppe kin u geen vetsiekte krijge!... kom, hap d'reis... 't binne geen tweelingen... en hàrd gebakke!

— Zijn ze zóó hard gebakken, vroeg Maurice en de jongetjes lachten mee van gulzig ongeduld, dat er nog niet begonnen werd.

— Soo hàrd gebakke! Nou... as je 'r mijn schoonmoeder op laat knarese... mummelt se 'r op tut de jongste dag... Jij bint d'r toch ook 'n druif, Meries! mot ik nou nog op de koop toe aap wat hei je mooie jongen speule?... nee, amise... eet d'r of eet d'r nie... soo! soo!... sal mijn nie mank slaan! nou jij, watte?

Louise lachte, maar raakte 't schaaltje niet aan. Aan tafel treuzelde 'n beetje gêne voor de erg magere pot.

Moeder Hoenders lachte weer grollig om 'r zoon, sloeg zich op de dijen van pret, wiegde naar voor en achter op d'r krukje, jolig en los als 'n jonge meid, die 'r vrijer ziet aanstappen.

— Meneer Meries... nee, toè... eèrst de pan!... begint u... en eet se mi smaak... nee... ik blijf op 't krukkie in me hoekie... nee... set nou geen stoel onder je sittert wèg!... Meneer Meries... nou mot uwes toch ereis sien... wat d'r Aal fan de straat hep meegebracht! fermeus! Hept uwes f'nacht niks hoore janke?... nou, dat was Dolly, och, arm beesie... soo'n snoesie... d'r pootje hep d'r half bijge-

hange! siet u... en... enne... hij slaapt al an me foete-end... naast Bebie... dat is 'n saak die seker is... siet u! Enne als ik d'r mit pirmissie opsta... dan kruipt 't rakkertje dàlik in me warreme kuil... och... 't is soo'n poetetoet...

— Soo'n poetetoet... hoonde Ko, met 'n neusdans, die ze allemaal deed schateren! Stel je veur, Amise, 'n poetetoet mit dikke schurft op se tessie... fan bofe!...

— Leuge... gemeene jok! grolde woest moeder Hoenders met 'r luidruchtige stem,... je liegt fent!...

— En schurft an se neus, boorde spottend er Ko doorheen.

— Hoe is 't gosmogelijk!... soo'n gele klikker! wa die fent durft liege, wond de ouê vrouw zich op, namummelend van zenuwachtig verzet de lippen, de linten van 'r chenilemuts in woeste verontwaardiging weer doelloos los- en dichtknoopend.

— Enne... 'n gleuf... daar is de sluis van Katwijk niks bij! En mank as 'n Mehomedaan... sarde Ko door, alsof z'n moeder niet bestond.

— Allemachies, meneer Ko, wat kan u jòkke... piepte Dolfje er tusschen, ik hep 'm van morge nog op de solder sien springe...

— Sien springe! Soo! soo! Doe-je-nog-Groen weet 't beter!... netuurlijk, merkies de karrebas!... maar strakkies heit moeder self geseid... asdat d'r s'n pootje hallif angehange het! Sien springe! Doe-je-nog-Groen sel 't zegge... nou breekt me klomp!

Dolfs kopje kleurde als 'n boei. Hij voelde zich afgemaakt. Zwakjes stamelde hij iets terug, toch blij dat de ratel van Ko over 'm heen sloeg en de zware grolstem van vrouw Hoenders plots Ko weer stom maakte.

— Nou... en 't blijft d'r 'n prachtig beesie... juffer Lefiese! U mot d'r sien... hij sit de heele dag knus op me schoot!... Dolly het d'r oogies... nee! geen weerga fan. 't Is d'r 'n schatje... 'n dotje... 'n molleknolletje!...

— 'n Molleknolletje... 'n molleknolletje! hoonde nu nijdiger Ko weer. — Jij en Dol binne d'r nie pluis meer op jellui flierinkie!... nou kom je d'r thuis amise! he?... nou denk je 'n gesellige pijp... 'n bakkie nat... je weet d'r van geen boe geen ba... en d'r sien je soo inééne 'n bibberend hondje, dat d'r schurft heit... soo inééne feur

je kokkert, netuurlijk is 't neefie 'n Benjemen! 'n Andere keer... 'n nichie, 'n onteerde teef!... nog weer 'n and're keer hebbe se d'r 'n blinde kip in huis gehaald; dán pronke se met 'n lamme kat... dán weer met 'n duifie, mit duiselinge in s'n harses segge se dan!... En dan sie je se soeke na 'n winterfliegie... die d'r de kouwe maande overwinterd hep... adieu Mignon, kourage! en die hiet d'r Keesie... vat je? nou jij! En as die kleine, vliegende Keesie nie feur 't foetlicht wil komme, is 't huis op s'n kop... nou jij! — God sal me 'n vrachie gefe! Nou weer die schurftige Dolly mit s'n drie poote... En as ik 'n woord seg en hullie vraag: me liefe medeminse?... bij Adam, wat foere jullie toch uit mit al dat gedierte... suk knolgewas... mijn huis is geen ark en mijn wijf geen Noachs dochter... wa hep jullie toch in de kolder... dan krijgt Ko op s'n nek... legt ie heelemaal op 't achtertouw.

— Dat liegje, mormel, grolde woest de ouê vrouw uit, die telkens al had willen onderbreken. Dat lieg je... chut, meneer Meries... hij liegt... dat f'rklaar ik plechtig...

— Een open pot... of open kuil, daarin steekt licht 'n hond s'n muil... treiterde Ko, z'n neus zachtjes bewrijvend... aldoor stiekem lachjes opvretend en grappig ze inslikkend...

— Je liegt! Deur jou mormel, door jou hebbe wullie dat poedeltje van 't vorig jaar ook weggedaan... dat schatje! Och, meneer Meries... soo'n poedeltje hep je van je lefe niet gesien... dat is 'n saak die zeker is... die had d'r krulletjes... as 'n annemelingetje! Sij... sij... fermeus! enne pootjes... dons... enne... die had d'r 'n velletje soo sacht... chut... chut mins, soo sacht...!

— Sacht... sacht... is geen vracht, draaide Ko om, hittig kijvend en spottend.

— Netuurlijk sacht... 't was ommers 'n wijfie... naief mokte de ouê vrouw als 'n verongelijkt kind, d'r plooigroeven nerveus uit d'r wangen wegwerkend met de nerveuze vingers.

— 'n Wijfie? Hebbe dan alle wijfe sachte felletjes? Soo! soo! mo je me schoonmoeder foele... die hep d'r 'n huid as 'n haai! god sal me 'n schaap gefe... Atsje! atsje!! atssjèe! potdorrie... ik bin d'r f'rkouwe as 'n meeuw... daar heb ik nie feul puf in, kebellero!

— Nou, teemde vrouw Hoenders door, weekelijk en gerekt,

hij is... d'r nou... al 'n jaar weg... sou die ons nou al f'rgete sijne?

— F'rgète sijne! lachte Ko weer met kleine stuipschokjes, en gistere hep ie je pas 'n ansigt gestuurd... je bent d'r ook 'n mooie moesie! Nou komp die d'r mit geen stok meer... al sat d'r besem an!

Vrouw Hoenders' stem had klagelijk geklonken. D'r smartherinnering aan 't poedeltje was weer rondgedwaald en nou kon ze wel huilen als ze aan 't lot van 't lieve beestje dacht.

— Dolly is d'r niet soo mooi, dofte 'r stem in bedwongen huil.

— Nie mooi, maar frindlijk, spotte Ko weer. Nou, amise! seg jíj nou! sit ik nie mit 'n merakelsspul wijfe opgescheept? Veur mijn part schenkt de duifel Aal 'n kind... had dié teminste d'r sin! Iedere dag sie ik potteloereties en poelepetanekies... enne... smokkewolletjes... se hale hullie van links en van rechts... En as d'r niks te frete is... bijte se inme kuite!

— Dat is 'n saak die seker is... jij sart die beesies ook half dood..

— Half dood? nou... maar ik laat me nie afsoute mit die smoesies, moesie...

— Maar moeder Hoenders, u kunt toch niet maar ieder beest in huis nemen, zoo maar van de straat, zei zacht Louise.

— Van de straat, barstte nu, gesterkt in verzet, Ko plots heftiger uit... Se neme se uit de goot, die plathoede!... 't gemeenste keronje! En mijn late se op 'n houtje bijte as 't goéd gaat! Dat is d'r nou haarlie fiduusie!

Moeder Hoenders voelde zich geraakt door Louise's woorden.

— Nee buur, dat mot uwes nie segge, grolde driftig haar stem en 'r oogen groeiden in 'r hoofd van verontwaardiging achter 'r bril... as je d'r hart feur beesies hep... kijk je nie waar se fe-daan komme...

— Soo, soo! hart foor beesies! soo! soo!... alle moletjes fange wind! Nou, dan hep ik d'r maar 'n kaartehart, schamperde Ko er tegen in, maar u mot ereis temperetuur neme bij Dolly... se hale d'r geen koorts over de drukte, die je van haarlie maakt...

— En de ouwe Graafstein, dat is 'n frome, hè?... dat is toch 'n saak die seker is, naiefde de weduwe weer,... die hept

er selfers in s'n bijbel gelese, asdat 'n mins... dat er goed is feur beesies...

— Beesies, beesies! Bijbel gelese! snauwde kregelig Ko, die denkt óók... op aare-de 'n droge aarepèl is 'n biefie mit asperisies in de hemel! Amise! nou jij! watte? En morrige wil ik de ouwe Graafstein me opwachting make, die brulde d'r voor de spieê... f'navend gaat me snor al in de slappe was... en fiat dan! god sal me 'n vrachie gefe!

Ko zong, lachte, versiste stuiperige geluidjes met z'n stem, die klonk en weerklonk in het groene kamertje en eindelijk gaf z'n moeder zich toch gewonnen. Ze kon nooit tegen 'm op. Hij overrompelde ieder met z'n rad-woeste zinnetjes. Ze wist 't wel. Maar ze vond 't lekker, dat ze door 'm „genomen" werd. Was 't èven pijnlijk, dadelijk daarna gloeide er 'n wellustige trots in d'r op, dat hàar jongen 't was, die iedereen zoo op z'n plaats zette met leukies.

Louise had spannend geluisterd naar 't scherts-getwist tusschen moeder en zoon, beet zich nu fijntjes op de lippen, 'n gewoonte van haar, als ze zich amuseerde of schik in iets had. Er kwam dan in de fijne lijn van haar innig-zacht gezicht iets heel subtiel-spottends, en iets innig-voornaams van mensch-beschouwing. — Maurice voelde zich gelukkig als ie 't bij haar opmerkte en altijd was 't 'n nieuwe verrassing.

— Kom, we smeren 'm... moeder... kom! als-dat hij drinkt... alsdat hij springt... alsdat hij vinkt... alsdat hij gaat... alsdat hij staat... en dan ereis s'n vrouwtje slaat... huup sa! huup sa! hoe is 't ook weer, moesie, dat lollige liedje?

— Ja, ja, we gaan... ja... Dol wacht...

— Hè, waar is Frans, de pennelikker?... Hé, Doe-je-nog-Groen, wa sit je soo op te stare... vin je 'n nieuw zwart gare uit?... nou, ajusies! Dag Meries... dag mefrouw! ajusies!

Z'n moeder lachte weer grollig en opgewonden-vroolijk nam ze afscheid. Ko, ongeduldig, drong haar naar de deur en bonkerde de trappen af.

Stilte treuzelde 'r na 't vertrek van den luidruchtigen Ko en z'n leef-hartstochtelijke moeder. Maurice begreep er niets van. Zoo'n lichtzinnige optimist als Ko Hoenders had ie nog nooit in z'n leven ontmoet. Altijd was ie 't zelfde, altijd lollig, in de grootste beroerdigheid. En toch zoo goedhartig, al hakte ie nog zoo op, al loog ie nog zoo gruwelijk.

Telkens stommelde voetengebons tegen de hooge kist, dat de plank-tafel waggelde, en opnieuw heel voorzichtig moest aangeschoven worden. Dolf zat op 'n versleten tabouretje, dat schroefloos, in de laagte wegzonk. — Z'n mooi, rond jongenskopje blondde onder 't licht en z'n schelblauwe oogen muisden nerveus-gretig overal heen. Ouê en versche broodkorsten zat ie in z'n waterige rijst te doopen en gulzig slobberde ie door, met z'n blank kinnetje bijna z'n bord aanrakend. Dorus leek veel op Louise. Z'n bleek en vrouwelijkfijn gezichtje keek heel ernstig, heelemaal on-jongensachtig. Er stroefde 'n poseurs-trek van manne-aandacht om z'n fijnen mond. In huis, onder Maurice's en Louise's oogen, deed ie zich altijd heel serieus voor, maar eenmaal op den zolder, vrij, kon ie soms even uitgelaten zijn als de veulerige Dolf. Toch leek z'n karaktertje vroeg rijp, in verbittering, dacht ie veel dieper en kritischer na dan z'n één jaar jonger broertje. Hij was 'n vernuftig leerling van Frans, kon soms zoo cynischnuchter, met stekelige, bitse, schamperig-hoonende zinnetjes uitvallen, dat Louise ervan versteld stond. Dan praatte ie overwijs als 'n volgroeid pessimist, die door demonischen levensgril in 'n kindergestaltetje kon verschijnen.

Frans had veel invloed op de jongens, vooral op den ouwemannetjes-achtigen Dorus. In fluistergesprekken, met z'n heesche stem, vertelde ie den kereltjes allerlei misvormde paradoxen en vlamden voor hun jonge breintjes fantastische vuurtjes òp, denkgedrochtjes van z'n eigen verchagrijnden, ziekelijken geest; propte hun zieltje vol minachting en wantrouwen voor en in alles. — Soms vertelde hij de kereltjes, dat Maurice eigenlijk oorzaak was van àl de ellende. Ze moesten maar eens hooren, wat er alzoo verteld werd bij De Roevers en Van Reums met wie Diewertje, ook door toedoen van Maurice, zoo leelijk gescharreld had. En dan geheimzinnigde hij er bij, nòg fluisterender dan anders, dat 't met de erfenis van moeder ook al niet zuiver op de graat was. Dat moesten ze Frits maar eens hooren vertellen. En dan stookte ie, of ze niet wisten, dat àl de meubels, allemaal verkocht waren voor schulden van Maurice in z'n gemeen failliet. En dat die meubels eigenlijk net zoo goed van hèn geweest waren. Dan ging ie aan 't verdeelen, dat de oogen der kereltjes woest gingen gloeien van hebzucht, woede en vijandigheid.

Zoo, heeschig, fluisterde z'n stem doòr op den zolder; vraten de jongetjes ieder woord-van-haat gulzig op. — Ze hadden niet noodig als bedelaars te loopen. Ze moesten van Maurice eischen, dat ie schoenen, kousen, kleeren en eten gaf, want hij had hùn meubels verkocht. Daartusschen orakelde Frans wijsgeerige ideeën uit, als ie pas weer veel had gelezen in Universiteits-bibliotheekboeken, die Maurice altijd voor hem meebracht. Hij toetste dan de scherpte van eigen denk„uitvindsels" aan de naieveteit van hún gedachtenleven. — Dan had ie zware filosofische gesprekken met hen, waarvan Dolf niets begreep, maar die Dorus met hevige inspanning van heel z'n kittig denk-apparaatje probeerde te beklauteren, als 'n muis 'n kazenstapel. Gretig pikte ie met z'n jong, stekelig vernuft overal gaatjes in. Frans luisterde naar z'n tegenwerpingen, z'n kritiek en Dolfs spot. Al z'n denkuitvindsels over de zwaarste levensmysteriën werden dan op den stoffigen rommelzolder door hem zelf en z'n verwaarloosde broertjes uitgeplozen, van elkaar gerukt, tot kluwen verward, tot ie, als ze te ver gingen, opsprong en zei, dat hij hen maar als proef had genomen. Dat ie eigenlijk alleen maar wou hooren, wat er zóu gebeuren, als ie diè en diè malligheid verkondigde en zóó logisch doorvoerde; dat de heele boel fantasie was, meer niet. — Dan zaten de kereltjes gebluft, zooals de muis gebluft glundert, als ze, uit 'r donker pakhuisgroefje, terugkeerend naar de lichte wereld, bemerkt, dat ze z'n kazenstapel weggenomen hebben. Ze begrepen niet dat Frans hen, jonge jongetjes, vivisecteerde, dat ie hen gebruikte voor alles wat er dois en dwars in 'm chagrijnde en hinderde.

Toch speelde hij de baas over hen, maar enkanaljeerde zich vreeselijk. — Allerlei brutaliteiten slingerden ze 'm naar 't hoofd, onbarmhartig. Ze hadden den man van zes en twintig betrapt op zwakheidjes en gluiperige viesheidjes en dat sterkte hen. Ze voelden z'n vraat- en babbelzucht heel erg, z'n haat en z'n chagrijnende afgunst. — Felle huichel-natuur, had Frans, die alle gebeurtenissen met Maurice goed doorgrondde, toch alles verward weergegeven. Dat deed hij moedwillig en met sluwe berekening. Z'n achterklap werkte hitsend, gevaarlijk op de jonge breintjes. Als ze in woede wat loslieten tegen Louise of Maurice, dan konden ze 't toch nooit goèd formuleeren, wàt er eigenlijk in hen wrokte. Dan brabbelden ze

hier wat uit, daàr wat van, zonder veel zin. Ze wisten alles half, brokjes of heelemaal niets, en dan nog alléén door Frans. Beriepen ze zich op hèm, dan stoof hij in schijn-woeste verontwaardiging òp en zeide, dat ze zeggen zouden, zonder stamelen, wàt hìj gezegd had. Weer wisten de kereltjes maar brokjes en beetjes en dat nòg heel verward. En toch voelden ze, dat Frans ze dikwijls heel scherp had gezegd, hoe de vork in den steel zat met Maurice's meubels en hùn geld, en dat ze niet zonder kleeren hoefden te loopen. Maar Frans, tegenover Maurice weer staand, schold mèe op de lasterpraatjes, liet ze in den steek. Dan dropen de jochies beschaamd en huilend af. In Maurice's oogen was hij dan zoo'n beetje de eerlijke man, die zelf de verhitte breintjes der havelooze kereltjes koelde. Maar 'n week later begon ie weer z'n achterklap listiglijk te doorweven met brokken beschouwingen en denk„uitvindsels". En om te laten zien, dat hij vooral niet bang was, niet kroop voor Maurice, nam ie zich voor, beneden om 'n kleinigheid op te stuiven en zich gekrenkt te toonen. Dan steeg ie weer duchtig in de oogen der kereltjes, wier vertrouwen hij noodig had voor z'n denk-experimenten en z'n wijsgeerige ontdekkingen, die hij vast en stellig hoopte te doen.

Zoo zat Dorus ook nu weer aan tafel met 'n zwaar hoofd, vol ingefluisterden achterklap. Dolf leefde alleen voor de gebakken spiering. Maurice at voor niets ter wereld iets uit de handen der Hoenders. En Louise werd bij de gedachte alleen al misselijk.

Dorus at smakelijk z'n rijst. Dolf vertelde 'n grap, dat Frans veertien dagen niet afging, en nou allerlei zelfgevonden middeltjes had gebruikt, ook zout met tabak.... Dorus schaterde mee, lachte den poseurs-ernst van z'n nadenkkopje. Louise verdeelde de spierinkjes onder de twee jochies en bewaarde er vier voor Frans in 't blanke schaaltje.

— Waar blijft Frans toch? vroeg Maurice.

— Naar de lommert, zei Louise, heel zwakjes van stem.

— Heeft-ie dan tóch die schoenen kunnen gebruiken van Arnold?

— En wìj krijgen misschien ook 'n paar, grinnikte brutaal Dolfje ertusschen.

— Arnold, oversprak Louise gauw, — getroffen door 't

uitdagende in 'r broertjes toon tegen Maurice — heeft weer 'n paar andere meegebracht. Frans heeft ze bij-zij 'n beetje opengetornd, omdat ze toch te nauw waren en nu durft-ie er 's avonds wel mee op straat.

— En 'n overjas was er ook bij, allemachies, 'n groentje, nie Do?... nie?, schel-lachte Dolf.

— Heelemaal gelapt, minachtte Dorus.

— En 'n stank, 'n stank, overdreef woest Dolfje, gommenikkie, niet om uit te houwe! hè, Do? nie Do?

— Is ie 'r weer op uit met je bruidsjapon, vroeg Maurice, negeerend 't geschetter van z'n zwagertjes.

— Natuurlijk, 't is 'n naar gezanik met dat ding. Niemand wil 'm hebben. Aaltje beneden heeft 'm zeker al tien keer mee gehad.... maar ze geven 'm telkens terug.... En ik mòet 'n paar dubbeltjes hebben, Mau,... ik zit voor Kareltje om alles verlegen en z'n melk mòet betaald, hòe ook!.... 't is verschrikkelijk, verschrikkelijk, zooals alle narigheid weer opéénklont!

't Kregelde Maurice, telkens die vinnige onderbrekingen van z'n zwagertjes te hooren, alsof Arnold al niet genoeg voor hèm deed. Hoe lang geleden had hij hem 'n paar nieuwe schoenen en 'n draagbaar pak bezorgd? 't Glom wel héél erg, 't pak, maar 't was ook niet nieuw meer. Nee, Arnold kon niets, niets meer doen. En schoentjes voor Louise en nou weer voor Frans schoenen en 'n jas... Wat had-ie eigenlijk om zijn gezin te geven? Maar hij zou zwijgen. 't Was al mooi, dat Kareltje den boel niet bij elkaar schreeuwde. Nu kon hij lekker denken aan z'n artikel; hij zou er verduiveld iets goeds van probeeren te maken. Zou ie 't zeggen?

Stil keek-ie naar de breiende handen van Louise, die nòg blankten al waren ze verwerkt en verhard van 't spoelen en ploeteren. Nou stopte ze weer z'n kousen. Altijd was ze bezig aan nietige dingen, die ze toch haatte, met haar geest en haar snakkend verlangen naar 't inleven van 't mooie in 't leven.

Nee, hij kon niets zeggen en toch zoo graag had ie 't kleine vreugdetje verteld, dat ie iets extra's te schrijven had. Maar er hokte iets in hem; er giftigde iets vijandigs in de stemming om 'm heen, vooral in de houding, in 't scherpe, gulzige kijken der kereltjes.

— Is er iemand hier geweest, vandaag?

Louise hief haar hoofd op uit den breibuk, keek Maurice aan, met 'r groote smart-oogen.

Hij schrok ervan, zoo mooi, zoo goddelijk-teer tengerde haar fijn gezicht. Altijd leefde in 'r toch die hooghartige, fiere zachtheid. Als ze zoo keek weer, voelde ie inéén haar subtiele fijnheid in alles.

— De bakker... de melkboer... nou ja, je weet 't, vent, de gewone klantjes... En ze geven voor geen cent meer. Ik vind 't verschrikkelijk, Mau, dat ik je dat allemaal zoo opdreunen moet. Maar 't lijkt wel 'n komplotje. Ze komen altijd mèt elkaar... en dan schreeuwen en opstuiven!... 't Is om te vluchten van schaamte. Ik sta er alleen voor... natuurlijk! de jonges vliegen als musschen weg, zoodra ze maar 'n voetstap hooren...

— God nog toe, Lou'tje... 't zal toch niet altijd zòo blijven — zeg dat nou niet zoo triest!... laat ze maar opkomme... een voor een, ik sta ze...

Nu, ineen doór, wat rustiger en gemoedelijker van stemming, vertelde hij Louise, dat ie van avond 'n apart artikel te schrijven had over de Chat-Noir. De hoofdredakteur wou 't van hèm hebben.

— 'n Extraatje Mau? intiemde Dolf met happige woordjes de schel-blauwe oogen guitigend naar z'n zwager.

— Natuurlijk, 'n extraatje, jonge!

— Gommenikkie! Dò! Dò...!! hoor je!... dol-leuk... enne... niet?... nou krijge wij misschien gauw 'n paar nieuwe schoenen, he? kijk es... Mau... nee, leuk, leuk!... dol leuk... wat ik an me beene heb. Dolf, leunend op Dorus' schoudertje, hief met klownesk gebaar z'n voeten voorzichtig op de planktafel tusschen de borden en op 't krantenservet.

Hij schaterde en knoeide met verachtelijke rukjes wat los aan 'n soort zelfgeprutste sandaal, die hij zich van 'n stuk verkleurd oud zeil om de bloote, vervuilde voeten gespijkerd, en met 'n komisch touwkruiswerk nog eens vastgedraaid had.

— Nou Mau, zoo loop ik 'r nou bij, an d' andre voet heb ik d'r een van geel, oud karton... afgevijld en bezoold... en Dò... Dò... nee, dol leuk... Dó... toe, laat effetjes zien, wat jij d'r an je voeten hebt! toe nou!

Dorus schaamde zich om 't kinder-geleuter van Dolf. Al z'n pose-ernst sloeg die jongen weg! Wrevelig in woede duwde hij broertje van z'n schouder af.

— Allemachies! wat 't drukkie! Poeh! blies Dolf minachtend weg, toch nijdig... nou Mau... hij heeft... ja tòch... tòch... zeg ik 't... hij heeft 'r 'n blikken deksel met gaatjes... zóó an ze voete... dol leuk... o... nee... mot je.. mot je zien... en als ie wil, klappert ie 'r muziek uit... zoo, met de voete... dol leuk... tege de vloer... Frans had ze eerst...

— Och, lamme snoeshoen, hou je mond, niemand vraagt je wat, driftigde heftiger Dorus.

— Poeh! gommenikkie! en z'n broek... lolde Dolfje guitiger door, voelende, dat ie lekker-rustig Dorus hinderde... z'n broek hebt ie gevoerd met 'n stuk van oue taf, uit de kist van Louise... En nou is ie van morgen... weer zoo... zoo uitgescheurd... allemachies! in 't kruis... en in 't achterwerk... dat ie zich niet meer bukke kan .. ècht, hoor Mau!... ècht... dol leuk Do... wà!

Dorus stond plots op, gaf Dolf 'n bonk tegen z'n kop en liep, woest-huilend, de handen armzalig in gêne voor z'n broek gekrampt, razend van schaamte en vernedering, 't keukentje in. — Dolf 'm achterna, dat 't bonkerde in 't donkere gangetje en Dorus vloekte van gift. Maurice kwam er tusschen, stootte Dolf weer de kamer in, die, struikelend over z'n afzakkende broek, half-huilend van drift achter z'n zwagerdoor wou glippen.

Louise kon schreien, als ze de havelooze jochies zich zoo zag vroolijk maken of ruziën om 'r potsige bedelaarslellen. Ze liepen erbij, gehavend als verluisde schooiertjes, in 'n veel te wijde, afgedankte, aan alle kanten uitgesleten plunje van Frans, Mau en van vroegere kennissen. Dolf tornde iederen dag zich ándere ouê mouwen aan z'n vuil-bruin kolbert, waarin z'n slank lijfje verzoop. Dorus had 'n plechtig jacketje, groen-blauwig en rood vergoord, vol vlekken als 'n kladjas van 'n huisschilder.

't Wrokte in Maurice, als ie de kereltjes in hun haveloosheid, met de fijne snoetjes, er zoo bij zag loopen. Al 'n jaar waren ze niet op straat geweest. 's Avonds hapten ze lucht in de goot of kropen ze op 't dak, onder galgenhumor-pretjes en armoe-satyrische uitvallen.

Dolf keek 'n beetje sneu rond in de kamer. Telkens sjorde ie z'n broek op bij de heupen, als ze inzakte tot over z'n sandalen en van achter zoo wijd uit vouwde, dat ie 'r wel aardappels in smokkelen kon, zooals Ko Hoenders altijd dolde.

— O ja Mau, viel ineen Louise uit, de ouê Graafstein is er vandaag al tweemaal geweest, hij wou je zoo dolgraag spreken.

Maurice maakte 'n kregel gebaar. Louise vertelde nog, dat z'n zoon de schilder uit 't huis, gisteren ook geweest was; dat ie 'm zoo graag z'n werk had laten zien en misschien dat Mau dan wel zorgen kon, dat er iets goeds van gezegd werd in de krant.

— Ik denk er niet aan... Lou... Als de kerel wat van zich wil laten zeggen... per se wat goeds... dan moet ie maar naar z'n rijken neef gaan... Soonbeek, en 'n vent, die over 'm schrijven wil... god kind, ik heb toch zoo'n hekel aan dien lievigen vent met z'n suikerzoet bakkes... en z'n lief oogendichtgeknijp en z'n lekkere glimlachjes!...

— Stuif niet zoo op... zwakte Louise, weer wat bang voor z'n drift.

Op de trap klonk dof voetengestommel bij 't donkere gangetje.

— Dat is Frans, leefde Louise óp en lenig liep ze de gang in, nieuwsgierig, of d'r broer wat geld had gekregen.

— Lieve God, weér terug, hoorde Maurice haar ontsteld zeggen, zenuwachtig en bang. Hij schrok er zelf van.

— Kan ik 't helpen, heeschte Frans' stem, onverstaanbaar van klankloosheid.

— Wat?... wat? vroeg angstig Louise.

Frans, nijdig, sjokte de kamer in. Hij was weer in de periode, dat plots z'n stem weg bleef heelemaal, soms 'n maand lang wel. Dan sprak ie als 'n groenteman die zich volslagen heesch geschreeuwd heeft. Niemand verstond 'm en hij ergerde zich in z'n machteloos zwak gefluister, dat ie niet gehoord werd. In de kamer sloeg van de broeihitte dadelijk z'n lorgnet in wasem, zóó erg, dat ie niemand meer zag.

Even versuft, bleef ie staan met 'n groot pak kleeren onder z'n arm vastgekneld.

Plots smeet ie, toen ie weer wat zien kon, 't pak woedend in 'n hoek bij 't raam en in vreeselijk, heftig heesch gefluister, als 'n gekgeworden doofstomme, stootte hij er klank-

looze verwenschingen en nijdwoorden uit. Dorus, die schuw weer ingekomen was, leunde tegen den schoorsteen, vlak bij 't potkacheltje, keek spannend naar z'n broer en Maurice en Dolf liepen naar hem toe.

Frans artikuleerde heftig, wild, dreigend. Hij spoog heet fluister-gedreig naar 't pak, 't raam en de luisterende menschen om hem heen. In vier lombards was ie geweest, en overal weigerden ze de japon te nemen. Zulk fijn wit goed gaat kepot hier, zeien ze... Hij had om 'n twee gulden letterlijk gesmeekt, maar ze vertrapten 't. Ja, 'n voddejood had 'r veertig cent op geboden. Mocht ie dat nemen, Louise's bruidsjapon voor veertig cent verkoopen?

Maurice, al dichter op z'n zwager staand, om 'm beter te hooren, voelde iets walgelijk-vulgairs, iets vlijmend-vernederends in dat gescharrel met Louise's bruidskleed.

Hij had Frans wel kunnen slaan, maar hij bedwong zich en diep keek hij de lichtlooze, kille oogen van z'n zwager in, die maar doorboorde en in heeschen fluister bleef vervloeken japon en lommert en ambtenaren. Frans was niet zoo driftig als ie wel leek. Hij voelde zelfs niet de kleinste verontwaardiging. Maar hij wou Maurice en Louise laten zien, dat ie 't zich aantrok en z'n best gedaan had. Deed ie niet zoo woest, dan geloofde ze misschien niets van z'n zwerftochten met 't zware pak door de stad.

Toen ie naar de tafel keek en de gebakken spieringetjes zag in 't blanke schaaltje, glunderde ie 'n lekker lachie weg.

— Kom Frans, ga eten, ik moet afdekken en Do spoelt wèg! joeg Dolf op.

Frans heesch-fluisterde weer wat en ging plechtig zitten knabbelen, op 't lage tabouretje, waar eerst Dolfje gezeten had.

— Frans, Frans, gommenikkie! vier!... ik koop er een voor een hallefie! ja?... op afbetaling, dól leuk, gulzigde Dolf, de schel-blauwe oogen vol pret-gloed.

Frans lachte, heeschte wat wég, en smakkelde de gebakken beestjes allemaal tegelijk in z'n mond, angstig, dat Dolf 't mocht meenen.

Z'n scherpe neus wipte bij de neusgaten spits-scheef óp en z'n lichtlooze oogen keken doods als glazige gluurders in 'n uitgekookten visschekop. Er trilde in z'n smal-uitpuntende kin en japansbeenige jukken iets gluiperigs en z'n heele gezicht geelde

van vervreten, nervige magerte. Z'n dun haar, schuin gescheiden, lag vlossig dof bestoft. Op z'n lang-smalle wangen groezelde 'n vuil-rossig baardje, waarin ie telkens met de nerveuze, tengere vingers zacht kraste. Z'n sterk uitgeaderde, dorre handen leken van 'n afgeleefden grijsaard, rimpelden en beefden In heel z'n knokige, magere karkas stroefde iets nuchter-Engelschmanachtigs. Alles aan z'n lijf kon ie laten kraken en knakken, wanneer ie dat zelf wou, iets waarvan de broertjes nooit genoeg konden krijgen. Vooral niet, wanneer hij met z'n smallen kop en lang, uitgeknokeld lijf, Sherlock Holmes voor hen namaakte.

Nu, etend, was ie dood voor de dingen òm hem. Hij kauwde, kauwde langzaam met genot en telkens loerde ie even gluiperig rond, òver z'n lorgnet, naar Maurice, Dolf of Dorus; dàn weer bestaarde ie de half-duisterende, kale muren, alsof ie onrustig iets zocht in 't groezelige avondkamertje. Maar hij zocht niet en gluiperde niet, want hij àt. Z'n kippig gegluur was gewoonte geworden.

Maurice wou van dat bruidskleed-verscharrelen niets weten. Hij vond 't heel vreemd, dat Louise 't zoo kloek kon doen. Maar die had liever 'n paar schoone lakens dan 'n wit bruidskleed, waar niemand wat aan had.

— Laat je 't die kerels wel goed zien, treuzelde ze naar Frans, nog spijtig, dat ie weer met leege handen teruggekeerd was.

Heesch geschuur van broers stem verfluisterde, waar eindelijk uit verstaan werd, dat *hij* niets liet zien, maar zij hèm 't goed onder den neus duwden. Begreep ze dan niet, dat ie zich half lam liep, dat ie in vier lommerts geweest was en, als ze 'm niet vertrouwde, dat ze 't dan maar zelf moest doen.

Maurice zweeg. Dat onnatuurlijk-klankloos spreken zonder stem, irriteerde hem sterk. Hij zag Frans' gulzigen mond open en dicht gaan, z'n uitpuilenden gorgelkrop slikken... rijst, brood, rijst, brood... onverzadigbaar. De lampschijn groefde op z'n magere, beenige kaken en diep in z'n oogholten, vaal en bleek-geel. — En lachen moest Maurice zacht om die ongelukkige, paarse jas van den kerel, kaal en vol gaten op schouder en in de zij, met d'r lange slobbermouwen tot half over z'n dooie handen heen, die hij rustig maar liét slobberen.

Louise zat maar weer in haar verstelgoed, als een pak op den grond naast 'r, te woelen. Honderdmaal had ze de vodden

van de jongens al gestopt, gelapt, bijeengebonden en telkens was 't weer 't oue spel, scheurde de rommel aan al erger flarden. Ze kòn 't niet meer bijeenhouden, nu met 't kind, en alléén al 't huishoudgedoe. Toch ieder keer probeerde ze 't weer, tusschen eigen geploeter en gezwoeg in. Al 'n paar jaar had ze geen boek gelezen. Wereld van muziek en kunst leek voor haar weggestorven. Muziek, die alles voor haar geweest was... ze hoorde ze nooit! Als nu en dan uit 't huis van de Graafsteins 'n orgelpsalm Zondags zangerig optrilde, door de muren, dan rilde ze van aandoening en luisterde ze gretig. Maar burengeroezemoes schuurde er mal geraas doorheen en dan hoorde ze bij kwartieren weer niets. Haar leven was ondergegaan in ruw, grof geploeter. O! ze vond 't wel heerlijk, de zorg voor haar kindje, maar 't knaagde in 'r, dat ze 't zelf niet zogen kon, dat ze van zwaktepijn en hoest zoo dikwijls uitgeput op bed neerviel en alles dan van de jongens moest afbedelen. En ook 't zwaar tobbend daggedoe was haar 'n walg, 'n verwoestende verveling, als Maurice niet bij 'r was. Naást hem ging 't nog, maar als ze zoo heelemaal de dagen doorploeterde, zonder ziel, met wie ze iets innigs van 'r gevoel en gepeins kon uitwisselen; op die duffe, benauwde armoekamertjes dikwijls plotseling overvallen en beleedigd door schuldeischers uit de straat; en boven 'r hoofd hoorde ze telkens 't onverschillig gestoei van d'r havelooze broertjes, — nee, dan kon ze 't niet langer inhouên; dan snikte ze 't gillend uit, òp van vermoeinis, angst en diepst ellende-gevoel. Zoo had ze zich nooit 't armoe-lijden ingedacht. Haar heel leven lang had ze weelde, groote weelde gekend, later bezuiniging en zorgen. Maar zóó nood, zoo'n ellendigen kommer, dat 't leven eigenlijk werd 't afbedelen van wat eetwaar bij kleine winkeliertjes, die in grilligheid van luim, dàn wel, dàn niet wilden borgen, — zoo zou ze zich niet hebben kúnnen voorstellen. Haar kind, haar jongetje, dat was één vreugd, maar ook één smart. Want wat kon zij er voor wezen? Nooit had ze zijn heet-zacht mondje voelen gulzigen op haar warme borst naar voedsel. Dàt juist, dat lieve mummelen van zoo'n week bekje, had ze altijd in 't zoogen zoo goddelijk-intiem gevonden. En dan 't moedervoelen, 't voelen van iets, dat uit 't eigen lijf over gaat in 't zoete kindermondje Te voelen dat warme, levende

en ademende lichaampje, 't zacht en veilig te doorstroomen met moedermelk, 't gulzige kopje te voelen kloppen op de borst en, zóó drinkend en slurpend, 't in de genot-zwelgende oogjes te kijken, zoo, één met 't moederlijf, 't moedervoedsel! 'n Zoogende moeder had ze altijd lang bestaard. Er was iets zoo heilig-ontroerends voor haar in, zoo iets van leven dat léven voedde; zoo iets innig-ééns, iets heiligs van overgave, dat ze 'r om had kunnen schreien. — En nu ze zelf 'n kindje had, vloeide er geen melk uit 'r borst, was er niets dan droogte en pijn, moest zę de heete dorstlipjes van 'r kind zien mummelen op 'n dotje. Ze snikte stil, Louise, bang dat Maurice iets van d'r smart zou zien en dieper bukte haar hoofd over 't stop-goed heen.

De jongens hadden afgeruimd en de bemorste dek-kranten aan flarden weggescheurd. Weer lag de vuilbruine plank in z'n ruwe geulen open. Maurice kon 't soms niet aanzien. Hij voelde, hoe vreeslijk de kale ellende Louise moest treffen, zij, die zooveel van rein, blank linnengoed hield. Even ging ie de straat op, stiekem, om wat papier te borgen. Hij had van 't bureau wel wat mee kunnen nemen, maar dat was allemaal van afgescheurde reklame-biljetten met den rugkant alleen smoezelig blank. Hij kòn er zijn zielswerk niet opschrijven. Er moest wat stemming zijn toch.

Frans voelde zich lekker volgegeten; vooral het navisioen van de vischjes beviel hem. Hij smakkerde op de lippen. Nou rookte ie 'n fijne pijp, die hij met zoetige geur-tabak van Ko Hoenders gekregen had. Hij spon stil van genot, dichtbij 't gloeiing rondzwoelende potkacheltje en behagelijk leunde ie z'n knokelig lijf tegen den schoorsteenmantel. Frans pufte, pufte 't groezelige avondkamertje vol geurigen nevel. De jongens, die nu en dan 'n haaltje meetrokken, zogen gretig de mollige rookwolken in, vol warmte en prikkelende zoetigheid. Ze dommelden, behalve Louise die met de kleine achter dichte deuren in d'alkoof tobde, tobde, om het uit 'n drenzerigen huilslaap te krijgen.

Plotseling bonkte er 'n ruwe klop op de deur, en êer de jongens zich uit de voeten konden maken, stond 'n klein korpulent mannetje voor hun ontstelde oogen, dreigend en brutaal, vlak bij de planktafel.

Ze apotheoosden even, als gestold in schrik.

Frans had dadelijk z'n pijp bangelijk neergelegd op den schoorsteenmantel en grabbelde zenuwachtig verlegen met z'n beverige handen over z'n bedelbroek, bij zij en van vóren pogend te bedekken de gaten die overal uitloerden. Dorus, óver de tafel gehangen, bleef zóó 't driftige mannetje bestaren, zonder 'n lid te verroeren en Dolfje in woeste verlegenheid, heupte z'n mannebroek weer óp met wilde sjorren, lachte, stamelde en kleurde in radelooze schaamte. Overal tegelijk vingerden z'n kleine handen over z'n broek en buis, om maar te bedekken, te verbergen z'n lellige ellende.

— Enne nou... potsalderjuu!... nóu... mein sinte!... potsalderjuu! nou is 't langst genoeg mooi geweust!... nou!... nou!... wort-tut, wort-tut frete van mèin bloed!... enne nou!... nou... mein sinte... of... of... d'r komp haaibaai! Ikke f'rset d'r gain poot!... of mein sinte... mein bloedeige sinte motte d'r sein... f'rstaan! f'rstáán!!... Nee, geen smoesies... figeleer der op niksigheidjes... eèrest mein sinte!... f'rstaan!... mein sinte potsalderjuu!

't Was de kleine bakker Roeleveldt, 'n oud matroos die woest dreigde en z'n vuist op de tafel rood-bonkte van drift.

De kleine Dorus vloekte van schaamte, dat hij er zóó ingeloopen was. Hij vreesde poenigen spot van 't grove, gezwollen mannetje. Frans was nog wat meer in de groezelige muurschaduw van 't avondkamertje weggeschoven, dat z'n broek en buis al doffer verduisterden.

Roeleveldt met z'n roodharigen kop en grimmig, gallig sproetbakkes, begreep niets van dat stelletje kerels. Zonder van houding te veranderen, bekeken ze hem alle drie, geen stom woord zeggend. Frans probeerde z'n heesche fluisters de keel uit te schuren, maar de bakker merkte niet eens, dàt ie sprak. En voor niets ter wereld wou hij dichter onder 't lamplicht aanschuiven. Dorus zag ook geen kans Louise te roepen, wijl ie dan moest oprijzen uit zijn tafel-hang en naar de alkoofdeuren loopen. Keerde ie zich om, bleef er vrij kijk op z'n lompen en broek-gaten. En Dolfje, dol-nerveus, sjor-heupte z'n mannebroek op, maar telkens voelde ie 't langzaam zakken weer, haalde dan met al woedender rukken nog eens en nog eens op, machteloos, bijna huilend van drift.

— Krijg ik asem van de kereltjes... potsalderjuu!... jelui

bint er ook 'n kompas... dachte de heeretjes, dat 'k veur niks-niemedal hier kwamme? Ik speel d'r geen jut en jul mit ufes! Geif d'r mein sinte... die d'r mein eerelik toekwamme... mein bloedeige sinte... nee... nee... gein smoesies... wat hep 'k mit al dat gesalderjuse gesanik van noodig! Allo... ingerukt! en haal d'r mein sinte!... mein sìnte!...

Even hijgde ie uit, moe van 't bonkeren met z'n roodgrove knuisten op de planktafel. Maar dadelijk viel ie weer aan, nog zwaar na-ademend.

— Maar wat binne jelie d'r potsalderjuu feur snoeshane?... spele jelie d'r stommetje?... Hei je mein ooit soo'n kompas bekeke!... Ik sal d'r kèrnetblazer worde as 'k er dàt van begrijp!

Roeleveldts stem krijschte rauw. Z'n gezicht drong roodpuisterig op van kwaadaardigheid. Woester woelde ie z'n smerige knuisten door z'n steenrood haar, terwijl hij telkens gejaagd z'n marjenierspet achter- en vooruit schoof op z'n vetten kop.

Dorus, in schrik nu, had wat tegen den driftkrijsch van 't bakkertje ingestameld,... dat hij wachten moest tot z'n zwager kwam...

— Wachte?... wachte?... dat is d'r nakende kul... wat doent ik mit al die smoesies... allo!... haal d'r 'm, of ik sleur je 'r hain!... Is die fint snik?... allo... draai je hiele... nòu!! potsalderjuu! pòtsalderjuu!...

Bakkertje stikte in z'n drift. Z'n kop zwol àl paarser áán en z'n zware handen stootten in de lucht, bonkerden weer op de tafel, dat de losse plank wègschoof van de steun-kist. Maar bakkertje raasde door. Z'n korpulente nek, gloeirood, zwol, zwól. De woorden groeiden vast aan z'n dikke lippen tot 'n stotterende klankenklus, waarvan ie niet meer àf kon. Telkens herhaalde ie 't zelfde zinnetje, overvloekt met z'n giftige pòtsalderjuu's!

De jongens durfden geen voet verzetten. Ze voelden, dat Roeleveldt geen vrees aan wou jagen, maar dat 't „meenes" was. Dorus probeerde 'n klein eindje, eerst op z'n blikken, toen op z'n kartonnen zool weg te hinken, maar 't lukte niet. Frans durfde vanwege z'n bar-gehavende broek, zwaar à jour bewerkt, nog geen vin verroeren en Dolfje was on-

gemerkt, na 'n woede-uitval van bakkertje, op z'n tabouretje geschoven, stiekem z'n plunje onder de plank-tafel rùstiger verstoppend. Wel doorleefde ie duizend vreezen onder 't knuistengebonker van Roeleveldt en wèggeschuif van de plank, maar telkens toch draaide ie handig de boel terug, zich-zelf dekkend en reddend.

— Wàt... wàt... la hoore... ikke sit nie op 't schellinki!... hàrder... nakende kul!... ik verstaant geen laars... kòm... maak d'r gain peuteredijkies!... spreek recht feur 't làke... vlak àf de wind... seg ik maar...

Woest schoof z'n pet weer van achter- naar voorkop, soms tot op z'n neus, en grof woelden z'n knuisten jeukerig door z'n steenrood haar.

Gestommel dofte achter de deur in 't gangetje. Maurice? verlangden de jongens popelend.

— Ja... daar is ie... juichte Dolfje, opspringend van z'n laag tabouretje, z'n sleepbroek zoo'n hevigen sjor gevend, dat ie naar voren struikelde. Kwaadaardig en met 'n ruk draaide Roeleveldt z'n korpulenten sproetenkop naar de deur. Z'n korte hals zwol òp, vuurrood. Er ziedde gift in. Maar eer hij uitbarsten kon liep Maurice op hem af en gaf 'm gemoedelijk 'n hand. Heelemaal overbluft stak bakkertje z'n stomp vlerkje terug in groet.

— Ga zitten, Roeleveldt, wat? hebben de jongens je laten staan? Hier... ga zitten... maar pas op... hij is 'n beetje mank... Kalm-krachtig duwde ie de àl bedremmelder Roeleveldt bij z'n breede schouders de laagte in op de manke crapaud. Plots zag bakkertje nog nèt de jongens in 'n vaart en 'n schater achter elkaar de kamer uithollen. Roeleveldt wist niet wat 'r met 'm gebeurde. Eérst voelde ie zich bespot, gekrenkt, dacht ie, dat Maurice en de familie hem 'r tusschen namen.

— Soo 'n kompas! stotterde ie driftig, zoo'n ding hep ik van me lefe niet gesien! Woest sprong hij van z'n stoel plots òp.

— Nee, nee, en ikke wil nie sitte.... ik f'rvloek 't.... ik la me nie oferdufele.... en nou kort en goed, meneer Flerie.... me sinte.... pòtsalderjuu.... sukke snoeshane.... nee! — Ikke.... ikke mot d'r eerelik segge.... dat 'k gebluft staant.... die jonges! nee, die binne nie snik....

die sient se fliege!.... eerst stommetje.... stommetje.... en.... en.... die lange daar, bij de schoorsteen mit se fluistere!.... en.... enne!.... nou.... nee! 't is 'n merakel.... daár! potsalderjuu! nou.... smeere se 'm mit d'r eige drieë.... Ikke sal d'r kèrnetblaser worde.... as 'k dàt f'rpoetse kin! hahahahaha! —

Roeleveldt lachte breed uit, was even heelemaal z'n drift en gekrenktheid kwijt. — Maurice lachte mee, had dadelijk de benauwde positie van z'n zwagers begrepen! —

— Och, jonge kereltjes!.... speelsch hé?.... ja!.... ja!.... Roeleveldt, je komt zeker om geld.... ja, wat zal ik je zeggen.... zie eens!....

— Sién! sién? ik sient niks!.... Wat ik sient wil.... dat binne mein sinte! bitste ie weer. — Meneer Flerie.... gain smoesies! ikke doent gain stap van hier, al-feur mein sinte d'r binne.... f'rstaan! f'rstaan! —

Er beefde wrokkende drift-gedecideerdheid in z'n krijschende stem. Hij stond weer voor de planktafel en Maurice was, heel voorzichtig, op de crapaud gaan zitten, vlak bij 'm. — 'n Beetje schuw bekeek ie de zwellende korpulentie en den rood-paarsen driftkop van 't bakkertje! Roeleveldt was dicht onder 't trieste lampe-licht gaan staan, tastte diep met z'n worstige handen in den binnenzak van z'n hem nauw-omkreukelenden jekker. Eindelijk, na gezucht en àl dieper wegzinking van z'n arm-stompjes, vischte-ie 'n vet-ranzig-bemorst notitieboekje óp en lichtte zich bij. Z'n krop-hals zwol weer aan, en z'n gemeene, tòch gul-kanaljeuze matrozen-kop, gloedde rooier in den lichtschijn. Met z'n vettige duim, telkens nat-likkend in z'n mond, sloeg ie blaadjes en rekeningetjes òm en òm en eindelijk hield ie, gerekt na-tellend op:

— Dat is d'r één.... één.... dat is twee.... twee.... drie.... drie.... drie! och, pampiertjes genog.... van steen binne de mense as.... as se betale motte.... drie.... drie.... dat is d'r vier.... vier.... maar bi jij glad as 'n aal, ik bin glad as 'n paling.... vijf.... vijf.... vijf.... ses.... ses.... sés.... ses! nou fiat!.... dat binne d'r weer ses folle maande.... sient u.... dat gaat nie.... dat is d'r ses en veertig gulde.... dat is bloedsuige.... ikke bin d'r sellefers 'n klein basie.... as ik d'r gain kommenijtje bij had.... was 'k d'r allang ònder.... sès

maande... potsalderjuu! potsalderjuu!... se motte mein nie de duimschroefe ansette.... dat is afsetterij.... soo sit d'r je melkboer presies eender in!.... ik gaat nie weg.... mein sinte.... de heele straat swendel jij leeg, meneer.... potsalderjuu... 't staant je gemain.... —

Hij stikte van woede. Z'n kleine blauwe oogjes giftigden. Hij knokelde weer z'n vuist op de planktafel, zóo woest, dat Louise, door 't kindergedrens héen, achter de alkoof-deur even kwam uitkijken.

Maurice, 'n beetje bleek van beheerschte drift, kende den kerel tóch wel. Hij wist, dat ie in twee minuten van helschwoedend, week en verlegen werd, dadelijk daarna òpstoof en grimmigde als 'n beer. Hij wist, dat Roeleveldt eigenlijk kwajer vent leek dan ie was. — Bovendien had ie heelemaal geen lust zich op te winden; de arme man had gelijk. Maar hij moest aan 't werk en heel lang kon ie zich zoo niet laten uitschelden. 't Had den heelen dag al zoo stil in 'm gezongen, dat ie van avond weer eens iets uit z'n *ziel* mocht schrijven. Nou kwam dat lamme gedoe er tusschen in. Hij zou maar niet te zacht den vent aanpakken, wijl hij wist, bij ondervinding, dat zoo iets 't bakkertje tot heftiger drift prikkelde. Kloek, toch bedaard, zei hij hem, niet zoo te schreeuwen en te beuken, want dat daar vlak achter de alkoof-deuren z'n kindje lag, dat slapen moest. —

— Kint... kint... ik sient 'r gain kint... enne... ikke schreeuw nie.... dat doent ufes self... ufes schreeuwt!

Verward en verlegen, sprak ie, met z'n oogen omlaag, op dof-verslapten toon. En in één giftigde 't weer:

— Ja, smoesies, hoor! mooie smoesies! Wat koop ik d'r feur! mein sinte... mein sinte!... f'rstaan!

— Maar kerel, houd dan toch je leelijke schreeuwmuil! Nou begin je presies weer als straks, je vuisten op de tafel te beuken. Mijn kind ligt daar, en nou kalm an! Die tafel maak je er niks mee... eerder je leelijke knuisten! En luister nu eens Roeleveldt... ik stem dadelijk toe, dat je reden hebt, woedend te zijn...

— Soo, soo!... knorrig grinnikte de korpulente woesteling al wat inschikkelijker. —

— Maar je bent toch 'n beest!

— 'n Beest? nee, wat 'n kompas! die is d'r rejaal kemiek...

beest... beest?.... haha.... hahaha! lachte ie weer met gulle schaters,- die is d'r schoon kemiek... schoon kemiek... die sel je deur de wind steke...

— Zeker, beest! je scheldt me de huid vol! waarvoor? Ik verzeker je, Roeleveldt, dat je tot de laatste cent betaald krijgt... als je maar wat geduld hebt... Ik zit er zelf in! Je ziet, dat ik waarachtig niet in weelde leef hier... hé? —

— Dat is vast nie, gullig stemde ie in, je sou segge... 't staant hier as 'n star feur de maan... op storm he?... maar dat binne allemaal smoesies... ikke mot sinte, sinte,... sinte...

— Zwijg toch met je sinte, barstte Maurice uit, voelend, dat de driftstemming van den goeiigen woesteling, koppig, hardnekkig en toch verlegen, al aan 't zakken was. — Maurice vond 't heel naar, dat ie den kerel moèst overbluffen, wou ie hem rustig zien heenstappen. —

— Ik zet niemand af, licht niemand òp, ben alleen in nood... dat is alles! Maar betalen zàl ik!

Vlak achter Roeleveldt was Frans weer ingeloopen, nu met z'n gekregen winterjas òver z'n gaten-broek heen. Op z'n teenen sloop ie naar de kachel, huiverend nog van zolderkou. Rustig nam ie z'n pijpje op, smakkerde en zoog reutelingetjes uit den steel en blies, leunend tegen den schoorsteenmantel, 't avond-kamertje weer vol blauw-gelen rooknevel.

— En ik reken erop, dat je me voor 'n eerlijke kerel houdt, betoogde Maurice kloek-kalm,... ik... je ziet 't... ik zit in 'n naakte boel. Daar is geen smoesje voor 't maken.... ik zeg, waar 't op staat.... En bij 'n ander kan ik toch niet gaan borgen, zoolang jìj nog zooveel van me krijgt... Waar of niet?... nee, Roeleveldt... ik heb je altijd voor 'n joviale, ronde kerel aangezien... 'n oue zeebonk, die met al z'n drukte toch wel kan opschieten met z'n medemenschen... En nou stel je je aan als 'n varken.

— Nou, goeiiger gromde roodbakkertje, z'n pet weer van achter naar voren duwend en verwoelend één knuist door z'n haar, — as je d'r ook soo lang wacht... en je sient gain lood .. en d'r bleift niks an de pampierretjes klefe... enne iedere maand is d'r één... dan segge ikke dat 't mooi is!... En... en... ik sal d'r kèrnetblaser worde as ik d'r weet selfers rond te kwamme... Dan wor je nijdig... dan seg

je... hoor es meneer Flerigie... je hept d'r 'n allejesisfesoenelike tronie... en 'n alleloeris-goed smoesie ofer je... maar... sient u... daar kin de schoorsteen nie van trekke... maak d'r gain bokkespronge... en la spieje sien... spieje!... spieje! Dan heb ikke de aap binne...

Dolf en Dorus waren àchter Aaltje Hoenders, die 'n avondbezoekje kwam maken en 'r schaaltje terughalen, binnen geslopen, gingen dadelijk zitten, de oudste op 'n manke stoel, diep onder de planktafel geschoven en Dolfje weer laag op z'n tabouretje. Ze hadden op zolder staan bibberen, hunkerend naar de warme kamer. Dorus was gaan luisteren in 't gangetje, of Maurice met 't bakkertje al opschoot en toen ze Aaltje Hoenders zagen oploopen, besloten ze dadelijk méé te sluipen. —

— Potsalderjuu, daar hei je de stommetjes weer, hahaha, schaterde 't rooie bakkertje. Wat 'n kompas! dat heb ik fan me lefe nog nie gesien... pòtsalderjuu! potsalderjuu, die make mijn tureluurs.

Z'n jekker, in stramme kreukels om z'n korpulent lijf gekneld, schudde, en z'n sproeterige lachkop zwol paars áán! Hij kon maar niet tot bedaren komen.

— Ik kin d'r nie meer... hahaha... Nou komp de wind dwars op me àf!... hahaha... hahaha!... ik lach mein 'n hoedje! — Hij hijgde, z'n vet buikje schudde mee, en z'n blauwe, half dichtgelachen oogjes traanden. — Al z'n drift was ie kwijt en in z'n schaterstuip had ie 't ranzig besmoezeld notitieboekje op de tafel gelegd. Louise schuchterde weer even haar hoofd achter d'alkoofdeuren uit, wenkte Maurice, dat bakkertje zich kalmeeren moest. — Ze begreep niets van 't heele tooneeltje. Eerst hoorde ze vuistgebonk, toen geschreeuw, gelach en weer geschreeuw, onder 't tob-sussen, om 't kindje in slaap te krijgen. —

Maurice durfde den goeiigen woesteling niet erg best in z'n lachlol stuiten. Maar 't kleintje ging vóór. — Handig begon Maurice Roeleveldt, na 'm weer 'n stoel toegeschoven te hebben, te praten over z'n vroegere zeeleven. — O, dan werd 't het roode bakkertje week om 't hart! Dat stemde 'm zacht, vleide en beroerde hem altijd. Dat noemde hij met z'n neus weer water snuiven, dat maakte 'm gelukkig. Dan rook ie weer de zee, proefde ie 't zilte luchtgestroom en zag ie de golven rondom schuimen en gloeien. — Alsof er niets

gebeurd was, duwde ie z'n kwitantie-boekje diep in den binnenzak van z'n kneljekkertje, begon ie breed uit te vertellen van z'n avonturen. Z'n zinnetjes, brokkelig en verward, over- en terugspringend van gedachte-invalletje op gedachte-invalletje, hakkelden voort. Maar op dreef eenmaal, dan kwam er vuur in 'm, schetste ie vreeselijke dingen met kinderlijk zuivere, naieve gebaren, dwong ie eerbiedig geloof af met z'n uitstarende oogjes, die mèe verhaalden. —

De jongetjes hielden daar dol veel van. En Aaltje Hoenders, de kanaljeus-mooie, slanke vrouw van Ko, luisterde gretig als 'n kind, telkens haastig en gegeneerd iets wegsnoepend uit 'r rokzak. Vlak met 'r buik tegen de plank-tafel stond ze, de vuil-rooie blouse in 't licht en de goud-wrong van d'r vol-blond haar, hoog en in golving, nog éven in fijnen gloed gevangen. — Haar blank gezicht met de donkere, droom'rige oogen, keek strak in den vertelmond van 't rooie bakkertje. Ze at hem de woorden uit de keel. — Ook de jongetjes vergaten hun schaamte, zelfs voor Aaltje, van wie ze veel hielden, omdat ze 't 'n „bliksems" knappe meid vonden en zoo goed en zoo gùl.

Bakkertje vertelde voort, z'n sprèkende oogen telkens op 'n ander richtend en vasthoudend met z'n blik dàn Aal, dàn Dorus, dàn Maurice, zelfs Frans in den duisteren schoorsteenhoek. Vooral Aaltje keek ie lang-behagelijk aan, wijl die luisterde, met haar lieve, zachtglanzende, donkere oogen, hem bestarend als 'n sentimenteele dronkaard.

— Sient u, enne as ikke nie de heule wereld gesient had... nee... nee... 't is me 'n duitje!... sou ik nou nog maansiek sijn!... ja, juffer Hoenders... is dàt ture?... och, liefe minse... ikke sit d'r ook nie in Abrams schoo!... dat fare, dat was d'r toch soo'n heerelike tijd... Meneer Flerie... dat ikke ook soo rimmetiekerig bin geworde... wat spijt!... wat spijt... Potsalderjuu, anders had ik nou... noù nog me achterste teuge de krib geset!... As ikke nou nog de see snuif... voel ikke... voel ikke me duizelig in mein kop he?... soo luchtigjes... soo... soo... hoe sal 'k 't segge... net of ik d'r weer 'n snoeshaan fan vijftien bin... soo...

— Aàl!... Aàl! schreeuwde onder aan de trap Ko Hoenders.

— Och ja, ik kom, schreeuw je hart 'r nie uit! wrevelde

ze strak-sprekend en staanblijvend vóór de tafel, begeerig nog wat los te krijgen van Roeleveldt. —

— Enne gesient, dat ik hept... nee minse!... daar leit me tong nie meer na... Vollekere en wilde! en rare Sinaise!... pòtsalderjuu! d'r is nou twalef jaar verschoten... maar wil je geloofe, juffer Hoenders,... as dat ikke tut nòu-an-toe 't schip onder mein hakke voel! Bah! soo'n kommenijtje! wat duf! wat benauwd!... ik stik 'r soms hallef in... in die benauwde lucht!... pòtsalderjuu! dan denk 'k 'n ring om de maan, kan nog wel ereis gaan... maar 'n ring om de son... hou je kabeltje don!... pòtsalderjuu...

— Aaltje! Aaaaaàl... tje! klonk woester en dichter achter de deur Ko's stem.

Driftig holde ze naar de trap, 't aanhalige gezicht barsch van wrevel.

— Schreeuw toch zoo niet, stommeling, je maakt de kleine wakker... ik kom daar! —

Louise kwam uit de alkoofdeuren, blind van 't gescharrel in 't duister.

Rumoerig voeten-gestommel klonk òp in 't gangetje. 't Bakkertje stampte nu en dan op den blooten kamergrond en stoelengeschuif streepte herri-e-gerucht tusschen verhaal en hoestgekuch van Louise. —

Zoodra Aaltje weer terug was en aan de tafel stond, nu gearmd naast Maurice's vrouw, die goedig haar kanaljeuze, opdringerige vriendschappelijkheid toeliet, begon bakkertje opnieuw, z'n knuisten in 't rooie haar verwoelend, z'n pet telkens op den sproet-neus wippend en weer naar 't uiterste randje van 't achterhoofd schuivend, 'n verhaalhutspot van gebeurtenissen, uit Indië en Afrika... komieks en treurigs... om bij de „zwarte konst" in 'n langen vermoeiingshijg even uit te rusten. —

Aaltje was bleek geworden, liet den arm van Louise los en schoof dichter op 't bakkertje aan. — Maurice stond op en dwong Louise op zijn stoel te gaan zitten. Ze wou niet, stribbelde tegen, maar hij hield vol. Ze zag dood-op en vaal-bleek van vermoeiing. Maurice ontstelde ervan. — Dat tobben met 't kleintje vermoordde haar gestel. Maar nou 't eenmaal sliep, bléé́f 't slapen, dat wist ie. — Roeleveldt voelde de spanning van Aaltje op 'm aanbeven. Hij voelde

zich gewichtig en ál de geheimzinnigheid in 't wonderlijke van zijn verhalen, over z'n eigen persoontje neerduizelen. —

Dolf en Dorus keken hem den mond in, verloren geen klankje van z'n harde stem. Frans had z'n pijp laten uitgaan, luisterde méé in koortsige aandacht. Hij voelde z'n „denk-ontdekkingen" stijgen. Hij kreeg materiaal toegesmakt. Zooveel had ie zèlf al nagedacht over den aard van 't bijgeloof, over hallucinatie en hypnotisme. Nou kon ie zich weer eens verkneuteren in deze verwilderde uitingen van fantasie-koortsige menschen. Maurice, achter Louise's stoel staand, was blij, dat ie 't gevaarlijke bakkertje getemd had. Nu hij 't woestelingetje zag groeien in zelf-vreugd om z'n verhalen, schikte ook hij zich in z'n werkverzuim. Wel zag ie, dat Aaltje 'n briefje voor hem in de hand hield geklemd, maar vergat af te geven in haar hevige luister-ontroering, doch hij zei niets ervan. Haar droom'rige, dronken oogen vochtigden van aandoening en met 'n schel sopranig kinderstemmetje joeg ze er wilde zinnetjes uit tusschen haastig zak-gesnoep in.

— Welnou, .. welnou... dan gelooft u d'r dan toch ook an... fermeus!... Welnou, Louise... heerlijk... O! heerlijk... siet u Roeleveldt... siet u... Nou mot u wéte, as-dat ik sóó raar... droom seit de senunbule.. siet u... zoo gek! hè?... fermeus... nou gistere nacht!... ik bin d'r pimplex van!...

— U droomt nou altìjd, lachte guitig Dolfje.

— Stil nou toch, snotaap... nou... daàr... nou bin ik 't kwijt... nou, heelemaal van m'n apprepo... nou afijn! Ziet u... nou... maar 't is heerlijk, heerlijk, dat u d'r óók an gelooft... zie je wel, Louise,... dat 't waar is... zie je nou wél!... De juffrouw hier, Roeleveldt, die lacht me altijd uit... maar droome binne verspellinge, èchte... nie... Roeleveldt?

Schel joeg 'r sopraanstemmetje óp en z'n oogen verzwommen in verteederden dronkenmansglans.

— Dat is sekuur, sekuur! bevestigde Roeleveldt al gewichtiger.

— Zoo, zoo, òf... òf d'r f'rspellinge binne, en Aal's blank gezicht lag overgloeid van 'n opgewonden blos, doorvlamd van fèl-roode plekken, — droome binne geen bedrog... Wacht

god, ja!... nou heb ik m'n apprepo weer... gistere nacht heb ik gedroomd... dat ik op 'n vèr land was... siet u?... sooveel as op 'n eiland... heel, héél alleen... En daar most ik zwerrefe... siet u... zoo maar zwerreve... siet u... en geen levende ziel... fermeus... En 't was d'r zoo donker, siet u... pikdonker... siet u...

— Hoe kan meneer nou in 't pikdonkere zien, grappigde Maurice er tusschen, omdat Aals oogen als van 'n medium openbraken en dichtkrampten van opwinding.

— Och, seur nou niet! meneer Meries... en toen... en toen... wacht... toen... ja, siet u?... enne toen kwam ik an 'n huus, zooveel als Pemona... siet u... allegaar swarte... pikswarte vruchte... siet u... O, f'rschrikkelik... fermeus, fermeus! en ik most soeke... soeke... en geen levendige siel... siet u?... Enne wil dat nou niet segge, dat je deur je beste frinde f'rraje se worde... en dat je heel alleen sel overblijve...

Roeleveldt was met de droomwaarzeggerij niet goed op de hoogte. Verlegen wipte ie z'n pet weer op z'n sproet-neus, duwde 'm weer dadelijk naar z'n nek en krabde zich in de rooie haren. Blij was ie, toen Maurice inviel:

— Dank je wel, Aal, dat je zoo iets van ons verwacht en zóó over ons dacht!

Aal kreeg een kleur, veegde los-gewarrelde, blonde krullen weer in 'r zwaren, gouden wrong boven 't hoofd, stemhaperde, nog nakauwend een haastig gesnoept mangeltje, en zei geschrikt:

— Nee, meneer Flerie... soo... soo... siet u... mot u 't niet opneme!... U is er buite, siet u... zoo is 't niet bedoeld... maar ik meen maar... ik... ik... siet u... je bint er pimplex van... ikke... ikke...

Roeleveldt kreeg meelij met 'r gestamel en hij vond dat die vrouw toch zoo lekker keek, hè?

— Daar kinne de minsekindere nie inkwamme... juffrouw Hoenders! ufes het rond gelijk...

— En verleje week heb u net 't tegenòvergestelde gedroomd, schamperde Dorus, die zich door de instemming van bakkertje niet uit 't veld liet slaan, er koeltjes-logisch tegen in.

— Stil toch, jonge... dat is nietis... nietis! snibde Aal verlegener.

— U hebt 't nog zelf...

— Nietis, huilde 'r ontdane stemmetje, nietis... nietis... niétis!...

— Nietis? Wèllis!... heeschte met alle kracht Frans uit z'n hoek naar haar toe.

— Meneer Meries, laat sullie toch stil houë... se make mijn gek...

— Maar Aal, je hebt 't mij zelf óók verteld, bracht nu met 'r innig-zachte stem Louise er tusschen.

— Heusch? heusch? nou, as jij 't segt... is 't vàst soo!... Maar nou mot u hoore, bakker, nou hebbe se geseid... me schoonsuster... dat ik 'n brok puimsteen bove me kusse mot hange... Maar f'rlede week heb ik toch soo raar gedroomd... as-dat ik sùkke groote diamante an-had... 'n heele keljée... en... ik was d'r net 'n prinses... siet u?... enne dat had ik allemaal georreve... fermeus!... siet u?... enne 'n kikker sat in m' hoed te kwakkere... siet u... beteekent dat nou niet, dat m'n man slechtigheid gaat doen?... en... en... dat ie me bedriegt?...

Haar stem, schel en hoog, huilde weer van angst en selfopwinding.

— Maar Aal, wat doe je nu weer ècht dwaas... je vervolgt je met je eigen spookbeelden, zei Maurice.

— Juust, juffrouw Hoenders, juust! dat mot je je eige nie zoo antrekke... dan komp de dufel in s'n sas! goeiigde Roeleveldt, die half verkikkerd was op 'r zachte oogen en 'r mooie gezicht. In z'n stem klonk huilerig meelij. Hij voelde zich warendig heelemaal van streek gebracht door haar vurige opwinding en wilde gebaren.

— Aaltjè... Aáááł...tjèe! krijschte Ko weer aan de trap.

Maar doorgloeid van droomherinneringen, sprak ze voort, de oogen starend als in mediumieke vervoering, nu en dan heel nuchter-koket de rooie opwindingsvlammen van 'r gezicht bettend met speeksel op d'r vuiligen zakdoek.

— En Saterdag... ja, 't was Saterdagnacht, de dertiende... heb ik gedroomd... dat moeder... m'n schoonmoeder beneje... siet u... m'n man 'n... 'n... lichte broek hep kedo geschonke! 'n lichte, weet u... geen donkere... want dàn... dan had 't geluk geweest... en nou beteekent 't siekte... sièkte... narigheid... en kort leve!

— Ajasses... wat eng, bangde Dolfje met griezelmondje.

— Ja... toch... tóch,... boog ze zich woest naar 't ventje, dat haar pàl in de donkere, wilde oogen had zitten staren, tòch... meneer Meries... lach maar! lach maar! Pas d'r op, dat je d'r zelf niet an mot... Weet je nog... m'n f'rspelling in de kraam! hoe hei je niet gelache!... alles komp d'r uit!... soo vast as god leeft! Enne... as ik d'r wèer van jelui droom, sel ik 't zegge... al konterkereer jelui me nòg zoo!

— Kom, kom, goeiigde Roeleveldt weer, uwes sient d'r te feul narigheid... uwes kepàs is d'r wâ f'rstuur!.. gebruik uwes feur uwes slape gaant wâ heete pepuremunt met olie en 'n warreme kruik... Bij ons seie hullie altijd... dat is nòsting... nosting! dat is d'r soo feul as: fùt! niksniemendal!

— Maar, maar,... huilde 'r hoog stemmetje er weer tegen in, de nerveuze handen bettend op 'r vlam-vlakkige wangen, hep ù dan nooit wat heel ergs gedroomd?

— Op zee kon je toch ook droome, niet? vroeg Dorus peinzend en Frans lachte in z'n hoek, heeschte er iets uit, dat niemand verstond. Vaag groeide z'n gezicht op uit den blauwigen prikkeldamp van z'n weer aangestoken pijp.

— Wâ sel ik daarvan segge, maatje... Op see bi-je in je sas he? en toch binne d'r feulst te feul feur de swarte konst... sien je... 't Is d'r op see as mit de minse... dan seg je: afendrood is goed rood hé?... maar morregerood is water in de sloot, wel nou?... sòo... sòo .. soo was d'r bij ons eene... eene... wâ duufel! hoe riep 'm onse lieve Heer ook weir? Asterdonk? of Asterbonk... nou, 't selfde... die f'rstond s'n eige stikum mit de dufel... Die had 'm fast an s'n anker!... Hij had d'r 'n neus... potsalderjuu!... as... as... as 'n hoefijser... sient u... enne fanwege die gestedeerdigheid f'rstond-tie de swarte konst... sient u!

— Maar, bangde Dolfs stemmetje en Aaltjes oogen verzwommen in emotie-gloed...

— Stil d'r maatje... maar nie oks! Hij was d'r een gewoon metroos... 'n gast as wullie hè?... maar 'n kop fan 'n prefester!... Hij verstong d'r van koppelkoerse... en dubbelkoerse... potsalderjuu!... en mit 't kompas het-tie

rejaal kinne frije! he?... Al de windstreke had ie in s'n kop!... en rekene?... rèkene? dat ie kon!... En dan sat ie 's nachts al maar in de boeke te ture... potsalderjuu... hij het d'r vast gestedeerd omtrent tèuge de sterrekunde àn! potsalderjuu!

Even kwakte ie 'n pruimpje drabbig de hand in en spuwde achter zich op den naakten grond. Z'n pet woelde onrustiger van neus naar achterhoofd. Met verstilde stem ging ie verder, zich lekker voelend in de verbazing en ontzag-luistering, die om 'm heen ruischte en bangde.

— Nou, op 'n nacht, staant ik doodsielig... in m'n eentje op wacht... sient u... 't was d'r noordooste wind,... m'n oore wiere fan m'n kop gesneje... potsalderjuu! 'n akkefietje, zoo'n 'n nacht!... 'n nacht om nooit te f'rgete... en verbeel ie... stikdonker om en om, hé?... en middeïn de osejaan, hé.. potsalderjuu! En niks niemedal da je hoort... as... as... pjssj! pjssj!! de see... de see, he... soo stil as op me hand, hé?... Opeens, he, daar kijk ik òm, van bakboord na stuurboord, he... enne... nòg ril ik 'r fan as 'k 'r an denk, he!... daar sient ik 'n driemaster, heuldegaar swart, op me afkwamme!... En temet sient ik Assedonks... jùust! dat-is-tie... sòo hiet ie... Assedonks!... die sient ik mi s'n snuit in de wind... s'n groote neus as 'n hoefijzer heuldegaar spierwit he! as van 'n doje!... en... seit-ie... Roeleveldt, seit ie... stuur an... d'r is d'r 'n driemaster... die komp mein hale! he,... ik gaant d'r effe na honk... Ikke kon d'r gain kuchie gefe... enne ik sient de driemaster... pikswart, hé?... mit 'n lichie in top.. op ons afseile... teuge de wind in, he... ongósmogelijk sou je segge... maar... maar... se neus pierde d'r wit as van 'n dooie... En toen se vlak an was... sprong hij d'r gemoedereerd an boord... en alles d'r swart... brrr! swart... swart, he! potsalderjuu... wa da mos beduije!... Ikke me trepet ope en an 't krijsche van siene-wie-doe-je-wat... maar fórt was-tie... Enne alle maats d'r bij... en nerregens niks was d'r Assedonks meer te finde, he... Ikke stong te befe fan benauwing, he... Ik docht, dat wullie allemaal feur apegape kwamme. En nou... en nou... 't mooiste... de follege morgen stong die weir gemoedereerd an boord, sonder... sonder... dat t'r ééne de driemaster

had sient ankwamme!... 't Is d'r ongósmogelijk, he!... ja... soo is 't... soo is 't... Daar hei je de heule kerwas... met al s'n knoopies, he... en ikke mag kernètblaser worde as... as... 'k 'r ooit wa fan gesnapt hept, he... ja... da was d'r 'n kompas, die Assedonks mit se neus as 'n hoefijser... potsalderjuu!

Aaltje staarde met krampigen schrik in de dronkene oogen. Zoo'n bijgeloof-schepsel had Maurice nog nooit gezien. Louise lachte even tegen hem en toch was er 'n geheim-zachte ontroering op 'r bleeke gezichtje gesidderd. Dolf en Dorus griezelden. Vooral Dolf durfde niet alleen meer naar z'n zolder-bed.

— Enne... haperde Aaltje er eindelijk in verstomming uit, hebt u dat zoo voor uw eige ooge gesien?

— Juffrouw, plechtigde Roeleveldt, soo waar as ik ufes persenaadje nòu feur me sient.

Er zat trotsche blijheid in z'n stem, dat ie zooveel stille ontsteltenis en rillenden angst veroorzaakt had. Hij was onder 't vertellen zelf weer koud geworden van bangheid en angst-suggereerend met wilde oogjes, bleef ie den stommen kring rondkijken. Toen, verlekkerd op sukses, zich-zelf stemming opdringend, vertelde ie al griezeliger en schrikkelijker verhalen van duivels-langstaarten, dat de jongens zaten te beven en àl bleeker Roeleveldts pet-verschuif bestaarden. Frans' pijp was weer uitgedoofd. Telkens knakte die uit z'n donkeren schoorsteenhoek z'n gewrichten en haastig hoorden ze hem weer slurpen en aan den steel reutelen. Aaltje rilde van angstgenot. Zoo iets goddelijk-ergs had ze nooit gehoord en ieder keer keek ze schichtig achter zich de donkere alkoof in, waar Kareltje sliep. Ontdaan vroeg ze Louise, of de deuren 'n beetje dicht mochten. Dat ging wel, als ze heel zacht ze sloot.

— Enne de sestiende van de maand, begon ze weer na 'n stilte-pauze opnieuw griezel-verhaal, van Roeleveldt, heb ik gedroomd... van slakkies... en van wurrumpies en van torretjes... die allemaal soo op me hals heen en weer krope... soo van me hals na me neus... siet u,... brr! akelig... f'rmeus! En weet u wat dat beteekent?... dat beteekent, dat se mit me gaan vechte en kijve... Maar siet u, nou mot u ook wete,... dat ik die eigenste nacht

gedroomd heb... o, heerlijk! heerlijk! dat Ko, m'n man siet u... dat die uit z'n graf sòo na bove kwam... siet u,... heerlijk... Dat beteekent... dat, dat we 'n heele boel geluk krijge... want as je droomt van levendige, die uit d'r graf opstaan... siet u... trek je 'n groote prijs uit de loterij... f'rmeus! En dadelijk heb moeder 'n briefie genome! Want... siet u... al spot ze 'r nog soo mee... mit god en gebod... dàt heeft se toch dadelijk gedaan!...

— Enne, om nou 'n end te sien aan al die narigheid, vroolijkte met vettig-lollige stem 't rooie bakkertje ineens op, daar sient ikke... mit pirmissie... 'n fioolinstermint staant... as meneer Flerie nou d'reis 'n pekant moppie d'r ofstrijke wil he?... potsalderjuu... la nou de flagge d'r waaie!... da sel d'r de juffer d'r senefe an 't bedare brenge... wat seit uwes fan soo'n leweering, meneer Flerie?... is-tie frisch geteerd of-de-nie?

Maurice had de viool van Graafstein voor 'n paar dagen ter leen. En nou 't bakkertje zoo zacht bleef en zoo heelemaal getemd was, wou ie hem dat klank-pleziertje niet weigeren. — Aaltje gaf 'm de kist aan en in schrik herinnerde ze zich, dat ze 'm nog 'n brief geven moest van Graafstein, dien ze den heelen avond in 'r handen geklemd had gehouden. Voorzichtig haalde Maurice de viool uit omwikkelde flanel-doeken, als 'n kleintje dat losgebakerd wordt, en Roeleveldt grinnikte van kinderlijk plezier als 'n aap die 'n spiegel ziet licht-flikkeren voor z'n kooi.

— Potsalderjuu, gossie... licht je anker en strijk d'r de narigheid weg!... mesiek! mesiek!! dat is mein lefe, hè?... Op see, teuge donker, hè! de arremonika!... pótsalderjuu!.. dat was pelsier! wuillie seelui segge... 't roer, 't roer... is de wijsheid fan bófe... en 't kompas is-ter het heilige woord, maar de mesiek da's god-eigest... nou, juffer Hoenders, dat is denk hè?...

Louise waarschuwde Maurice, dat ie heel zacht moest spelen. Fijntjes begon ie 'n komkarlieneke... 'n wals toen, en daarna 'n vroolijken draaiorgelmop. — Korpulent rood bakkertje zat ingetoomd-vurig op en neer te dansen op z'n krakenden stoel en zacht begon ie mee te zingen met pijnlijk verwrongen gezicht, z'n blauwe lichthuiverende oogjes nat van aandoening. — Al de gezichten leefden òp uit den

groezeligen lampschijn van 't avondkamertje. Frans had opnieuw z'n pijp aangestoken en pufte weer nevel rond, aarzelend toch, tégen 't verbod van Louise in. — Al zachter glansjes van verkneuterende zaligheid begonnen te glimmeren op 't gezwollen tronietje van 't roodharig bakkertje en z'n pet schoof al woester van z'n sproetneus naar achterhoofd en van achterhoofd naar sproetneus. Te grinniken zat ie, als 'n opgewonden idioot. Toen inééns zong ie mee, wat gegeneerd, dat ze 'm alleen lieten galmen, met beverige stem en z'n stompe armpjes in strak-plooiende jekker sloegen links en rechts in onbeholpen kindergebaren de maat. Toen brak Maurice 't jolige liedje af en speelde 'n echt sleperig-sentimenteel matrozen-wijsje, 'n klagelijk zeemans-gebeuren.

— Potsalderjuu! hijgde bakkertje ontroerd, nou loop ik aferij op... potsalderjuu!... dat is d'r meenis!

Dat was 'm te sterk. Dikke tranen brandden z'n oogen in. Hij voelde zich week en vol barmhartige goeiigheid. Hij schaamde zich om z'n eerste drift-uitvallen en nou om die waterlanders. Maurice had 'm beet. Dronken van ontroering keek hij met 'n schrik op z'n horloge. Hij moest dadelijk heen, dadelijk. Schuchter stond ie op. Zijn eerst zoo rauwe dreigstem zocht nu naar zachter klanken in z'n driftigen strot. Heesche bedeesdheid trilde in z'n groet-woorden. Ontroerd gaf ie Maurice de hand.

— Nou, meneer Flerie...pe-rachtig...'k mot 't eerlijk segge... pe-rachtig... gossie... gossie... je hept d'r bakseil gehaald, hoor... die mesiek... die mesiek!... die maakt 'n mins toch soo raar, hè! die leweert je van bakboord na stuurboord da je nie meer weit waar je kop zit!... Ikke sal kernèt-blaser worde... as ik d'r 'n snars fan begrijp... nou, dankie, dankie... Enne... enne:... as d'r wa te misse is dan la je mein wel roepe, hè?

Den heelen kring gaf rood bakkertje z'n vette handen, rondom, en Louise keek ie lang in de zwaarmoedige peins-oogen...

— Bleekies... juffrou... u mot d'r 'n seereis make... potsalderjuu!... je wil toch noù nog nie na de barrebiessies hè?

Maurice voelde zich heel blij, dat ie den lastigen en driftigen, maar gevoeligen kerel, die zoo woest ingestormd was, op deze manier had geloosd. Zoo moest 't met de anderen

ook gaan! Maar niet een er onder deed iets anders dan woest en beleedigend aanblaffen over schuldjes.

Aal Hoenders nam 'r spieringschaaltje zelf uit de kast, zoende Louise, gaf Maurice en den jongens 'n hand en holde achter 't bakkertje de trap af.

III.

't Was half tien, toen Dorus en Dolf, doorhuiverd van het gehoorde, naar hun zolderbed gingen. Frans had 'n heel oud-perkamenterig, wijsgeerig boek te pakken, waaraan hij iederen avond, àls er licht was, lekker zat te kluiven. Tusschen de goor-gele, duffe smoezelbladen had ie allerlei voddige papierkladjes van ouê kastranden, uitgezuinigde witte krantstrooken en bruine brokjes behangsels geschoven, hageldicht beschreven met potlood. Dat waren z'n in schijn verwaarloosde gedachte-embryo's, z'n ontdekkingen, produkten van z'n ziekelijke zelfmijmerij. Hij werkte gnuivend-gezellig en lekker onder de prikkelende tabakslucht van zijn pijp, die vlak naast 'm lag uit te rooken. Nu en dan porde ie 't potkacheltje wat aan, niet lettend op de schuwe vermaningen van Louise, dat ie heel zuinig moest zijn.

Maurice werkte ook rustig en ongemoeid. Z'n opstel vlotte goed. Hij schreef in 'n heerlijk, koortsig gevoel, dat de tijd om 'm wegvrat, en hij van z'n eigen bestaan geen bewustzijn meer had, wèg in de felle, gloeiende liefde voor z'n werk.

Tegen half twaalf, toen Louise juist naar bed wou gaan, begon plots 't lamplicht snel te zakken. Maurice schrok.

— Zie je dat, Lou'tje?... en ik moet nog wel drie pagina's schrijven. En morgen om half zeven òp... korrigeeren ander werk, dat ik meegenomen heb.

Louise keek heel angstig naar 't stervende pitje. 't Ging vaal schemeren in de kamer. Op de oud-gele raamgordijnen trok vaag schaduwspel en de armoe-meubels verzonken in triestig half-duister.

Maurice probeerde nog door te schrijven, maar 't begon zóó wild te flikkeren voor z'n pijn-gloeiende oogen, dat ie driftig de pen neersmeet en woest opsprong.

— Durf jij nog even Aaltje vragen? aarzelde Louise's zwakke stem naar Frans.

Maar die mopperde heesch terug, fluisterig en bijna onhoorbaar, door 't duisterende vertrek, dat Aaltje al lang naar bed was en dat ze beneden zelf niets hadden. — Toch zou hij 't maar even probeeren, hield Louise aan, in angst voor Maurice's geploeter. Driftig bonkerde Frans de stikdonkere trap af, klopte op den tast aan de deur bij de Hoenders. Geen gehoor. Louise luisterde in 't gangetje, rillend van kou en spanning. Woest hoorde ze Frans weer op-klomperen en 'r heesch toefluisteren dat ie 't potdorrie wel geweten had. Ze sliepen als ossen. — Aan 't rechter-raam, achter 't smalle, gele gordijn, keek Louise 't dood-stille straatje in. De winkeltjes waren potdicht, duister, en 't heele avondbuurtje leek uitgestorven. — En geen cent in huis om 'n endje verder op de Weesperzij wat petroleum te laten halen in winkels, waar nog wèl open was.

Maurice huilde bijna van wanhoop en wilde verbittering. Louise, bleek en ontsteld, stamelde wat van de stellen, die met melkkoken en wasschen petroleum zópen, en dat van middag 't kruieniertje aan den hoek voor geen dubbeltje meer wou meegeven. — Toch peinsde ze om hulp. Zou ze nog iemand naar Diewertje sturen? Te gek om van te spreken.

— Wacht, Mau... als jij nu eens doorschrijft, dan zullen Frans en ik je telkens met lucifers bij-lichten? — Er zijn nog net twee doosjes in huis. —

't Triestte in Maurice. Zoo heerlijk en gelukkig had ie zitten werken. Hij knikte, dat ze 't maar probeeren zouden. In de kamer was 't nu heelemaal gedonkerd. Soms spetterde 't pitje nog éven 'n fijn-blauw bliksempje weg in 't duister rondom. Frans en Louise scharrelden in de keuken naar lucifers. In 't hanglampje daar, was ook niets. 't Stond uitgedroogd op 't schoorsteenrandje.

Vlak bij Maurice in de kamer schoven zij aan. Dàn streek Louise, en even daarna Frans 'n lucifer af. Máurice's vrouwenhoofd gloedde telkens links en rechts rood òp in 't vlammetjesvuur en reuzige schaduwen van Louise's en Frans' handen en armen spookten tegen den muur, nu en dan overgroeid door 't leeuwen-silhouet van Maurice's kop. — Louise stond in 'r onderrok en lijfje, de armen bloot en de golfharen uitgeruischt over 'r schouders en rug. Haar fijn profiel scherpte bleek goud in den lichtjes-schijn en Frans kraste

z'n magere vingers telkens even haastig in z'n rossig smoezelbaardje. — Gejaagd, ontstemd, en als in bespotting zich beloerd voelend, schreef Maurice haastig en met schaamte, kon ie niet voort bijna onder het sisserig uitgespat van de vlam-streekjes en de akelige, benauwde zwavellucht, die rond z'n mond dampte.

Louise vooral hield zich goed, bracht 'm tot kalmte met 'r zwakke, innige stem. En toen Frans er 'n paar lach-grapjes tusschen grolde met z'n heeschen fluister, ging 't al vlotter en beter. 't Siste om Maurice's hoofd, alsof ze er vuurwerk verspatterden. En niet één lucifer bij Louise, die miste. 't Onzekere flakkerlicht, dat dàn rooderig-geel, dàn blauwerig-oranje uitkleurde en verslapte, verpijnde Maurice's oogen. — Maar hij hield vol, wòu eindigen. Al de afgebrande lucifers doofde Louise dadelijk in 'r kommetje water, dat ze meegebracht en voor zich op de planktafel had gezet. Er nevelde 'n zwavelig-zoetig gas rond, maar eer de twee doosjes heelemaal leeggestreken waren, had Maurice, zielloos en zonder liefde, z'n artikel afgeroffeld-klaar.

Er snikte weer iets heel droefs in 'm, dat 't zóó geloopen was. Maar hij hield zich goed, ook wijl Louise zoo rustig bleef. Dien nacht sliep ie ellendig, omdat ie naast zich Louise heel onderdrukt hoorde huilen, zoo smartelijk en stelpeloos als ie in tijden niet van haar gehoord had. Tweemaal moest ie eruit om 't schreeuwende Kareltje de flesch te geven en weer in slaap te sussen, en telkens scharrelde ie 't keukentje rond met de paar overgebleven lucifers. De stellen, 't lampje, alles was uitgedroogd, zoodat 't kind niet eens warme melk kon krijgen. — Louise, dood-op, zei 'm, wat ie doen moest, tot ie eindelijk, rillend van kou, weer in bed kon stappen. Hij wist hoe goed Louise zich hield voor hem, maar óók hoe hevig er nu in 't donkersmartelijke beroering weende in de lieve ziel. Hoe nu, door niemand bekeken, bij haar losscheurde smart over zìjn werk.

Op 'n dag, half December, kwam Maurice opgewekt thuis. Hij vertelde Louise dat ie van dezen avond af de muzikale kritiek mocht schrijven in de krant en dat ie daarvoor vijftien gulden per maand méér zou krijgen. Nou kon ie dien vervloekten, jezuïtischen en giftigen huisbaas tenminste met wàt den mond stoppen. Want die venijnige kerel sarde en dreigde

den laatsten tijd hem erger dan al de kleine krediteurtjes te samen. En nóg 'n nieuwtje had ie te vertellen. Hij werd misschien redakteur van 'n weekblad, dat ie heel alleen moest volschrijven: *De Vergunning*. 't Was een krantje van kroegbazen en kleine kafé-houdertjes, en in dat blad moest ie de rechten der matigen en tappers verdedigen. — Dat zou veertig gulden extra per maand geven. — 't Leek hem eerst 'n felle bespotting, 'n demonische afstraffing van 't leven toe. Hij, eertijds koning van 'n kring zwatelende bewonderaars, hij, de naar kern-goddelijkheid verlangende fantast en idealist, nu kandidaat-redakteur van een zuip-krant, vechtend voor 't heil van gore kroeg-baasjes en zwendelende kasteleins! Maar zou ie niet alles aangepakt hebben voor Louise? Hij zou buiten z'n dagwerk aan de krant met alle kracht zich ook aan dien vunzen arbeid geven, 's avonds, 's nachts. Zelfs Frans zou de feuilletons kunnen helpen vertalen. — Er kwam wat vroolijkte en beweging in huis om al 't nieuws.

Dien avond stapte Maurice met 'n rammel-maag, weer krampig van al 't broodpap, naar de Hollandsche Opera op 't Leidscheplein. Hij had twee biljetten gekregen, maar zijn „dame" wou niet mee. Aaltje had Louise aangeboden bij 't kleintje te blijven, maar ze hoestte te sterk en ze kon niet gemist worden. — Maurice zat fauteuil-balkon. Eigenlijk wist ie van gêne om z'n afgekaalde plunje niet wáár zich te bergen. Z'n slobberjas had ie aangehouden. Men keek wel lacherig-bevreemd naar dien kleinen kerel met z'n lange haren en vrouwegezicht, maar dat negeerde hij stroef en zoo bits mogelijk. De groote onrust van dien avond voor hèm was z'n zwart pak, dat glimmerde als 'n glasruit. Hij zat er ook eeuwig in en thuis werd 't deftig 't glazen kostuum genoemd. 't Was wel netjes, vlekkeloos, maar onheilspellend glimmerig en spiegelend in z'n vreeselijke kale afgesletenheid. En nu zat ie bijna vlak naast de koningsloge. Om te gieren zoo dol vond ie 't. Hij rook duffe parfum, uit de damestoiletten op 'm afzwoelend. Hij zag gala-kostuums om van te watertanden, deftig en prachtig, met laag-uitgesneden vest en wit overhemd-geschitter in de kleurige schemer-verte, als 'n visioen van 'n krijtland in zon. Er werd gezongen en ge-orkest, maar hij hoorde half en onrustig. Hij had te veel te doen met 't sluwig verbergen van z'n kapotte laarzen en

de hooge stramme boord, van Ko Hoenders geleend, kerfde 'm als 'n mes in den korten hals. Nooit droeg ie 'n boord, altijd losjes 'n flanel-overhemd. Maar van avond moest ie netjes zijn en nu benauwde 'm dat stijve ding zóó, dat ie dacht te stikken. Getergd werd ie den heelen avond, al bij 't binnenkomen, door 'n hevige dorst. In pauze zelfs durfde hij in het rondom-gewirrel van dames en heeren geen vin verroeren. Z'n kale hoed, die 'm bij 't inkomen was gevraagd te bewaren, hield hij nonchalant-krampachtig en schijn-speelsch in z'n hand boven z'n knieën en in zwetende jasbenauwing vloekend, gromde ie op 't gemak-fijne flaneeren van de menschen om 'm heen.

'n Verademing was 't 'm, toen ie om half twaalf op 't Leidscheplein stond, z'n hoofd vol geschal en gezang, dorstig en woest-kribbig, de keel uitgedroogd, den tocht van ruim 'n uur naar huis ondernemend zonder vijf cent voor 'n glas melk in den zak. Hij zoog heel diep lucht in door z'n longen en slikte dan iets kouds naar binnen, dat 'm suggestie van drinken gaf. Zoo hield ie 't uit tot huis, zich er niet om bekommerend, wat er van z'n verslag moest groeien. Louise lag al in bed en 't kindje drensde niet. Op de tafel, onder 't laag-gedraaide lampje, stond 'n boterhammetje met wat kouê aardappelen voor 'm klaar. Daar hield ie van. Na zich eerst paf-zwaar te hebben gedronken aan de kraan, gulzigde hij z'n aardappels, op 't brood fijngedrukt, naar binnen.

Zoo had hij iederen avond voor z'n muzikale rubriek wat te doen. Dán waren 't koncerten, dán verslagen-schrijven over matinées, dan opera-voorstellingen en vele direkties stuurden hem de aanzienlijkste plaatsen, waarop de redaktie trotsch was; die ook voor niets ter wereld tegen minderrangsche mochten worden ingeruild. Bijna avond aan avond zat hij in den schouwburg of op 'n koncert in z'n van onder tot boven toegeknoopte jas, zich half bezwijmd voelend van hitte en strakheid, zich verwenschend in zoo'n weeën toestand muziek te móeten hooren. Maar de nood dwong en hij schikte zich langzamerhand in alles.

Er moest weer veel afbetaald worden en 't spookte hevig. Midden in een verslag-schrijven kreeg ie op 'n vlijm-kouden avond, zonder vuur in 't kacheltje, bezoek van twee kredi-

teurtjes uit de straat. — Een, de melkboer, had 'n schel-hoog stemmetje, was heel lang en loerde scheel uit z'n krullekop; de andere, de kruidenier, was klein en sprak als 'n vioolbas, dreunend en de kamer vullend met dreiggerucht. Telkens zei 't vrouwestemmetje van den melkboer en dan dadelijk de kruidenier wat. Maurice voelde zich dreunen op de bas-stem en verschrikken op 't schelle gekrijsch van 't melkboertje. Alsof op 'n gebarsten occarina gefloten werd, zoo giftig schoten telkens z'n schel-nijdige woorden uit. Tenslotte wist Maurice met geen van tweeën meer raad. Zachte zinnetjes, dreigementen en afsnauwingen, niets hielp. Ze waren niet weg te krijgen. 't Werd 'n vreeslijk, al brutaler gesar.

Louise, lijkbleek, kroop terug in de alkoof bij 't drenzen van Kareltje. De jongens hielden zich op den zolder weg, muisstil. Maurice alleen zat machteloos met z'n werk vóór zich. 't Werd om te gillen. Eindelijk zei hij den mannen, dat ze maar moesten gaan zitten. 't Was wel frischjes in de kamer, maar daar konden ze zeker wel tegen. Hij zou weer gaan werken, konden ze toezien, hoe hij schreef. Betalen kon ie toch geen cent. Maar de viool-bas en de gebarsten occarina duo-den dooreen, protesteerend en opspelend, martelden Maurice halfdood met al nieuwer gedreig, zóó erg, dat ie de pen potseling neersmakte en met z'n stoel achterover in uitdagende houding zich heen en weer wiegde en floot. — Dat werd het viool-basje en den occarino-reus te sterk en met duizend verwenschingen en na-bedreigingen stommelden ze naar de trap, dat ze dra weer zouden komen opspelen, als hij vóór Zaterdag niets betaald had.

Eens was Louise met 'm meegegaan naar de opera. Ze had zich met wat aparte bewerking, de bruidsjapon aangetrokken en van Aaltje Hoenders, die net zoo lang was als zij, 'n lichte blouse geleend, 't Stond 'r prachtig, vond Maurice. Een hoofd slankte ze boven hem uit. Hij voelde zich weer dwerg naast haar, belachelijk, karikaturig-klein. In tijden had ie 'r zoo mooi niet gezien. De groote, diepe Goethe-oogen gloeiden donker-goud als haar blik uit de neergeslagen leden openbloeide. Haar zwakke stem innigde heel lief, en de fijne tandjes beten weer zacht op de dunne bleekroode lippen.

In de verlichte vestibule van den schouwburg wemelde 't

al van menschen, toen Maurice en Louise wat schuchter instapten, doodop na 'n uur loopen in kou en nattigheid. Dichter knoopte Maurice zich de jas weer om de beenen, vooraf al zich schamend voor de slijtglanzingen van z'n spiegel-pak. — Ze zaten weer eerste rij fauteuil-balkon, tusschen opgedirkte en gedekolleteerde dames en deftig-berokte heeren. Bijna verkeerde Maurice's droeve, knagerige stemming in schatering om zooveel demonischen spot van de werkelijkheid. Met leege magen daar te zitten, zachtelijk en knuswarm tusschen gouden fonkeling van lijsten en luchters, op rood fluweel-gestoelten, warm en voornaam, tusschen gedistingeerden en blufferigen avondpronk van weldoorvoede schepselen, die lachtten en praatten; en overal snuivend fijnen weelde-geur, zoete parfum, alsof d'adem van 'n openstaande bloemkast hem tegenwoei! O! die heele weelderige schitter van alles rondom, dat komfort, die rijkdom, en hij-zelf met Louise, rammelend van leege hongerigheid en afgeknaagd van armoe!

Schuw zag ie zich door heeren en dames bekeken, als de langharige zonderling, met z'n dichtgeknoopte jas in de puf-hitte, klein en onaanzienlijk, alleen de fijne kop trots op en in z'n oogen het gloei-geschitter van z'n felle wilskracht. En naast hem die tengere, heel mooie, slanke vrouw in 'r wit zij, bleek en van hooghartige voornaamheid. O! 't was wel 'n hoon, 'n spot, zoo fel als er maar tegen hem uit te denken viel, huilde 't in Maurice. Toch hield hij zich goed, omdat ie Louise heel dikwijls zich op de fijne lippen zag bijten, zacht, heel-zacht. — Na 't eerste bedrijf was Louise even de wandelgang, hel verlicht en blank van avondgloed, ingeloopen. Ze kon dat gesmoorde en benauwde zitten van Maurice met z'n dicht-geknelde jas niet langer zien. Ze stikte er bijna van. — Plotseling bemérkte ze, dat ze op den witsteenen grond zwarte vlekjes afdrukte, alsof 'n poesje met natte pootjes achter haar aansloop. Ze hoorde achter zich een paar dames lachen en twee loge-koncierges zag ze elkaar aanstooten in gichelpret. Dadelijk begreep ze wat 't was. Midden in haar zolen holden twee gaatjes. Met Maurice had ze 'n uur lang door plassen en straatsmeer geloopen. Nu drukten haar kousen door de zoolgaatjes op den grond bij iederen stap, dien ze deed. Ze voelde zich

vuurrood van schaamte worden en haastig, wat verlegen, keerde ze naar haar plaats terug. Maurice vertelde ze niets, wijl zulke ongelukjes haar niet meer zoo ellendig maakten. Ze bleef den ganschen avond bijna in geniet-stemming. Ze hoorde weer muziek, al was 't maar bij kleine brokjes genietbaar. Ze zag weer kleur, gloed, glans en leven om 'r heen, al vond ze 't innerlijk banaal en van 'n holle fraaiigheid. Maar vooral boeide haar hevig 't spel en de verschijning van Brünhilde, 'n Venusschoone vrouw, in zang, gestalte en gang heerschend over al haar medespeelsters als 'n min-godin. Dat was 'n horoïeke Walküre, die Louise in verrukking laaide. — Maurice zag telkens haar klein, mooi voetje nerveus onder haar wit-zijden rok uitschuifelen en 't prachtgelijnd mondje fijntjes door de blanke tanden bebeten.

Dien avond bleëf er 'n opleving van hun fellen, eersten geluksroes en heel hun smart en verrukking lei omdampt van den gloed, die 't woest mythologisch liefdes-epos, de Walküre, op hun eigen bijeengesidderd samenzijn terugsloeg. Die klanken-heroïek deed ze verstommen. En bij iedere bazuining van den Wagner-zang, bij iedere stijging der wellust-akkoorden in den demonischen Walkürenrit, als 'n schuimhoos van verrukking en zwijmel over ze heengolvend, kwam hun voor de oogen vlammen, bloedrood en goud, visioen na visioen. — Dat oerleven, waar doorheen zijn klanken-mystiek zong en schreide, bliksemde en onweerde — schrokten ze óp. Nu zagen ze hun eigen verleden-leven openvallen, hun eerst aanraking weer in vlam gelaaid door dien klanken-demoon, toén met Tristan. De woeste, zingende Walküren, de heroïsche liefdevrouwen, waanzinnig van passie, overdonderend met orkanische rythmiek, verbrandend in de woeste schoonheid van eigen diabolischen thema-duizel, schoten op d'r jagende hengsten voorbij, voorbij, naar oorden van schriklijk vermetel oer-bestaan. — Even hadden Louise en Maurice zich gestort in de verrukking van al de zingende en demoniseerende vuurzielen te zaam. Maar toen de woestverwilderde fantasie der Walküren terugweek voor de menschelijke tragiek en de weeke melodie van de smartstem bòven de donk're samenzang uitklonk, zochten ze elkanders handen, weenden ze zich uit, alles om hen heen vergetend, ondergingen ze één diepe en heilige verteedering.

Laat kwamen zij dien avond thuis, onvermoeid, schoon ze anderhalf uur over den terugweg deden. De nachtlucht was woest doorjaagd van wilde wolk-volkeren en de maan grilligde telkens er achter uit, verwilderd schijnsel over de stomme nacht gietend.

't Woei en de boomen ruischten als 'n zeezang. Louise's stemming bleef, bléef van één verrukking en overgave en overal in 't duister, in 't licht, zag Maurice 't diepe, donkere goud-gloeien van haar wond're oogen, waarin weer het schijnsel van hun eersten liefdesdroom brandde.

Is. Querido.

(Wordt vervolgd.)

VERZEN

Goede Dood

Goede Dood wiens zuiver pijpen
  Door 't verstilde leven boort,
Die tot glimlach van begrijpen
  Alle jong en schoon bekoort,

Voor wien kinderen en wijzen
  Lachend laten boek en spel,
Voor wien maar verkleumde grijzen
  Huivren in hun kille cel, —

Mij is elke dag verloren
  Die uw lokstem niet verneemt;
Want dit land van most en koren
  Is mij immer schoon en vreemd,

Want nooit beurde ik hier te drinken
  'T Water dat de ziel verjongt,
Of van dichtbij hief te klinken
  't Verre wijsje dat gij zongt:

Alle schoon dat de aard kan geven,
  Blijkt een pad dat tot u voert,
En alleen is leven leven
  Als het tot den dood ontroert.

OCTOBER

Getij van Westerstorm en stille wolkedagen,
Van zondoorvloeiden nevel, mistvergulden dauw, —
Alleen de blijdschap van een god kan lachend dragen
De zijden weelde van uw weemoeds kleurgen rouw.

Geen mensch doorproeft zoo zoet als de eerste roode kersen
Der lenten in wier eeuwigheid hij had geloofd,
Den rijpen wijn die gist in uwe volle persen,
De koele blanke vleezen van uw meluw ooft.

Om ons en in ons zijn zoovele jarekeeren
Zomer en lente en liefde ontloken en verdord:
Om tegelijk den dood en de eeuwigheid te leeren
Lijkt leven eerst te lang, is leven haast te kort.

Wij dolen, onvervulde stoffelijke schimmen,
Door den verluchten brand van hof en tuin en laan,
En breiden moeizaam vochte vleugelen tot klimmen,
Als heemlen in uw laaiende' avond opengaan.

Om 't helle sterven van wat niets verstond dan leven,
En nu niet verder dan zijn schoonen dood vermoedt,
Zouden wij reede als vreemd en onbegeerlijk goed
De zekerheid van alle komend voorjaar geven.

SOLUS IN AEDIBUS AMORIS

Daar steekt de nacht op en de zwarte wind —
En open vind
Ik als mijn eigen
Uw woning wier beveiligd zwijgen
Me omvat als een verloren kind?

In schemerdonker doofden uit gezicht
De oogen wier licht
Mij trok de diepe steile wegen
Naar dit hoog huis van dagelichten zegen
En sterreheldre plicht.

Hoe keer ik na zoo rijk begin
Arm tot u in
Naar mijn klein erfdeel onder uwe zonen:
't Is beter, Liefde, alleen bij u te wonen
Dan in der menschen liefdeloos gezin.

Hier kan ik aadmen waar de oneindigheid
Alom zich breidt
Tot levengolvend plein dat alzijds heemlen vloeien,
Eén zee van onrust onder 't roerloos bloeien
Der sterrenflonkrende eeuwigheid.

Hier naar de stilten van uw troon
Stijgt in één toon
't Veelstemmig wee dat bruist in de aardsche holten;
En elk gelaat dat tot u opziet uit de volten,
Is oogenbliklijk schoon.

Hier ook gaat om door tijds verstarden nood
Het spel van morgenrood
En dag en nacht en avond in zoo glorierijk bewegen,
Dat hier alleen een ziel ontwaken kan en zeggen:
Een uur geleden sloeg de dood!

Geluks Boodschap

Vader wiens strenge stem gebood of bad,
Moeder al liefde in mijn erinnering,
En broêr en zusters die uw levens schat
Steeds verder vond van d' armen eeneling,

En al beminden die mijn later pad
Kruiste, uit wier oogen ik de seinen ving
Van dit diep licht waarnaar mijn jonkheid hing,
En die nu woont elk in uw eigen stad,

Uw stille kind, uw bleeke broêr, uw vriend
Is rijkgelukkig, zendt u kus en groet;
En als herdenken ons tezamen vindt,
Brandt tusschen aarde en hemel liefdes luchter
Zoo helder, dat gelouterd in zijn gloed
Al ons gebeden naar éen God vervluchten.

Mijn kind, ik ben niet rijk

Mijn kind, ik ben niet rijk,
Al ben ik niet zoo arm als 'k lijk.
O, al bezit wordt wonderlijk,
Zoodra men komt te leeren
Wat rijkdom kan ontberen!

Eens heb ik mij zoo rijk gedacht,
Dat tot mij heel den stillen nacht,
Onafgebroken wanhoopsklacht,
Rezen der wereld zangen
Van overwinning en verlangen.

Nu, in de stralen van de zon,
In 't water der gemeene bron,
In 't blanke brood dat 'k werkend won,
Herproef ik reiner al de lusten
Wier lippen ik als eigen kuste.

Vaak, levend maar van hand in tand,
Een zwerver door der menschen land,
Zag ik in toegestoken hand,
Hoe klein en armlijk koperstuk
Tot klinkklaar goud werd van geluk.

Dus ben ik niet zoo arm als 'k lijk,
Al ben 'k niet rijk;
Want al bezit is wonderlijk,
Omdat een mensch alleen volkomen heeft
Wat hij verloren geeft.

De zalige jonkvrouw,

naar D. G. Rossetti.

Van Hemels gouden wering keek
  De zaalge jonkvrouw neder
Met oogen dieper dan diep meer
  Verstild in avondweder;
Zij droeg drie leliën in haar hand,
  Heur haar droeg sterren zeven.

Van hals tot zoom geen gordel sloot
  Kleeds bloemelooze baan;
Eén witte roos nam deemoeds dienst
  Van Godes Moeder aan;
Heur haar dat langs haar schoudren woog,
  Was geel als 't rijpe graan.

Háar leek het dat zij pas éen dag
  Bij God was koreling:
Nog in haar stille blikken blonk
  De eerste verwondering,
Al had haar dag tien jaar gedaan
  Voor hen van wie zij ging.

(Tien jaar?... Een jaar was elke dag
  Voor éen... Toch, neeg zij daar
Niet, nu en hier, tot me af in al
  De weelde van heur haar?...
Niets dan de welke-blad'renjacht:
  Daar valt de nacht van 't jaar!)

Het was het bolwerk van Gods huis
  Waar zij te lenen stond,
Door God aan d'aanvang van het Ruim
  Op 't leêge diep gegrond,
Zoo hoog, dat zij bij 't nederzien
  Nauwlijks de zon hervond.

't Ligt in den Hemel, overspant
  Den aether als een brug,
Het tij der dagen diep beneên
  Glimpt aan en glimpt terug
Door laagste laag van 't leêg, waar de aard
  Rondgonst als nijdge mug.

Om haar, in jubel eeuwger min,
  Geliefden nieuw-herpaard
Herhaalden aldoor onderling
  Hun namen hart-bewaard,
En, dunne vlammen op tot God,
  Streek-langs der zielen vaart.

En al meer over boog zij zich
  Uit der bekoor'ngen zwerm,
Totdat de wering waar zij neeg,
  Werd van haar boezem warm,
En de leliën lagen als in slaap
  Langs haar gebogen arm.

Zij zag, uit Hemels vaste steê,
  Tijds fellen polsslag slaan
Door al de werelden. Haar blik
  Dreef immer diepre baan
In d'afgrond, en nu sprak ze als wen
  Der sferen zang heft aan.

De zon was heen; de ranke maan
  Dreef als een luttle veder
Dobbrend diep in de kolk, en nu
  Sprak zij door 't windloos weder:
Haar stem was als der sterren stem
  In haren zang tegader.

(O lief! Drong daar door vogelzang
  Klank van haar stem niet heen
Naar uiting? Toen de middaglucht
  Vol was van klokgedreun,
Streefde niet de echo van haar stap
  Omlaag de oneindge treên?)

„Ik wilde," sprak zij, „(want hij komt!)
  Dat gij reeds bij mij waart! —
Bad ik niet in den Hemel, Heer?
  Heer, bad niet hij op aard?
Zijn twee gebeên geen kracht volmaakt?
  En blijf ik toch vervaard?

„Wanneer zijn schouder 't witte kleed,
  Zijn hoofd den straalkrans licht,
Neem ik zijn hand en ga met hem
  Ter diepe bron van 't licht:
Wij dalen af als in een stroom,
  Baden in Gods gezicht.

„Saam staan wij aan dat geheim altaar,
  Onnaakbaar, nooit betreên,
Welks lampen immer brandend houdt
  Het klimmen der gebeên,
En zien ons beden, oud, verhoord,
  Smelten als wolkjes kleen.

„Wij liggen in gewijde schaûw
Van Levens boom te zaam,
In wiens besloten loof de Duif
Soms voelbaar is als aêm,
En elk blad dat zijn veêren roert,
Zegt hoorbaar zijnen Naam.

„Daar, zóo gelegen, zeg ik zelf
De liedren die 'k hier zing,
Hem woord voor woord voor, en zijn stem
Stokt telkens en houdt in;
En telkens doet ze lichte vondst
Of vraagt naar duister ding."

(Helaas, wij twee tezaam, zegt gij!
Ja, eenmaal, langgeleên,
Waart ge één met mij. Maar beurt God op
Voor eeuwig met u één
Ziel die uw ziels gelijke leek
Door hare liefde alleen?)

„Saam," zeî zij, „zoeken wij den hof
Waar vrouwe Maria is
Met haar vijf maagden, (elke naam
Een zoet gestemde wijs:)
Cecilia, Geertruud, Magdaleen,
Margarita, Rosalijs.

„Zij neigen kringwijs, bloembekranst,
Haar lokken en gelaat,
Door 't fijne linnen vlammewit
Halen zij gouden draad,
Maken den pasgeboren doôn
Hun hemelsche gewaad.

„Hij zal bedeesd wel staan en stom,
  Dan leg ik mijne wang
Aan zijne, en zeg ons liefde heel,
  Geen zweem beschaamd of bang.
Vreugd heeft ons Moeder in mijn trots
  En luistert stil en lang.

„Zelf brengt ze ons, hand aan hand, tot Hem
  Om Wien der zielen school
Knielend de ontelbre hoofden neigt
  Omlijnd in d' aureool,
En englen zingen ons temoet
  Bij cither en citool.

„Daar vraag ik Heere Christus dan
  Eén gunst voor hem en mij:
Enkel te leven als op aard
  Met liefde, alleen dat wij
Als toen een wijl, voor eeuwig nu
  Samenzijn, ik en hij."

Zij staarde en luisterde, en dan zeî,
  Min droef dan zacht en mat:
„Dit alles wacht hem" — wijl zij sprak,
  Trilde-aan de lichtvlaag, zat
Van englen in gestrekte vlucht.
  Haar oog in glimlach bad.

(Ik zag haar glimlach.) Sferen ver
  Vervaagde vlugge schaar:
En toen sloeg zij haar armen uit
  Over de gouden baar,
Leî in heur handen haar gezicht,
  En weende. (Ik hoorde haar.)

P. C. Boutens.

OVER DEN OORSPRONG ONZER EUROPEESCHE BESCHAVING.

Sedert jaren worden allerwegen in Europa de praehistorische oudheden ijverig opgespoord en bestudeerd. De ontwikkelingsgang onzer vroegste beschaving is daardoor thans, hoeveel ook nog te onderzoeken overblijft, in hoofdtrekken bekend. Men komt tot de slotsom, dat er in ons werelddeel van het steenen tijdperk af geen beschaving is geweest, die niet van het Zuiden, en wel bepaaldelijk van Griekenland, is uitgegaan. Zulk een gevolgtrekking, ofschoon de waarheid lang door velen voorzien was, kon men natuurlijk niet met zekerheid maken, zoolang nog bepaalde gewichtige landstreken niet onderzocht waren en de praehistorische archaeologie van ieder volk op zich zelve stond. Ook tegenwoordig nog heeft de stelling, dat reeds in de oudste tijden geen beschaving in Midden- en Noord-Europa oorspronkelijk is geweest, niet algemeen ingang gevonden. Toch heeft men wel het recht hiermede nu als met een vaststaand feit te rekenen. Onlangs heeft de geleerde directeur van het Nationale Museum te Kopenhagen, de heer Sophus Müller, dit voortreffelijk uiteengezet in zijn „Urgeschichte Europas", tevens het eerste werk, waarin gepoogd wordt de uitkomsten der hedendaagsche praehistorische onderzoekingen in haar geheel kort samen te vatten [1]). Sophus Müller betoogt in hoofdzaak het volgende.

De oudste steenen werktuigen, uit het begin van het palaeolithische tijdperk, heeft Europa gemeen met Noord- en

[1]) S. Müller: *Urgeschichte Europas* (*Grundzüge einer vrähistorischen Archäologie*), Strassburg, Trübner, 1905.

Oost-Afrika, met Vóór-Azië en Indië. Het valt moeilijk te gelooven, dat deze oorspronkelijk in ons werelddeel uitgevonden zijn, daar het land hier destijds nog grootendeels bedekt was met de langzaam terugtrekkende gletschers. In Europa had de vroegste beschaving haar middelpunt in Frankrijk, doch ook Spanje en Italië hadden er deel aan. In Griekenland zijn er — misschien is dit toevallig — tot nog toe geen palaeolithische vondsten gedaan. Vooralsnog is dus niet met zekerheid te bepalen, of de cultuur uit het Oosten of uit het Zuiden haar intocht heeft gedaan; alle latere analogieën spreken echter ten gunste van het laatste. In de tweede periode van het palaeolithische tijdperk, in den tijd van den mammoet, komen in Frankrijk en Italië reeds vrouwenbeeldjes van ivoor en steen voor, die Müller voor gelijktijdig houdt met soortgelijke Egyptische voorwerpen van omstreeks het jaar 5000 v. Chr. [1]) Daarna, in den tijd van het rendier, blijft Frankrijk het eigenlijke centrum, waar de cultuur haar hoogsten bloei bereikt; dezelfde steenen gereedschappen en wapens worden echter ook in Italië en met geringe afwijkingen in den vorm in Noord-Afrika aangetroffen. Eerst bij den aanvang van het neolithische tijdperk wordt daarop de aard der betrekkingen tusschen het Oosten en het Zuiden aan de ééne, en Europa aan de andere zijde volkomen duidelijk. Het is de tijd, waarin o. a. de steenen bijl, eerst ruw gehouwen, later glad geslepen, algemeen, van Egypte tot Noorwegen toe. in zwang komt. Tegelijkertijd verspreidt zich de pottebakkerskunst: vazen van denzelfden vorm en versierd met dezelfde motieven worden nu alom vervaardigd. Ook deze oorspronkelijk Oostersche kunst bereikte Europa uitgaande van het Zuiden, langs de kusten van de Middellandsche Zee. Doch niet alleen beter huisraad en werktuigen, ook den aanleg van graven, hutten en dorpen, ook den vooruitgang op het gebied van akkerbouw en veeteelt heeft het Noorden aan het Zuiden te danken. Daarbij houde men in het oog, dat het slechts een gering gedeelte van de betrekkelijk rijke beschaving van het Zuiden was, dat zich langzaam noordwaarts verspreidde. Op ieder gebied werd het voorbeeld ten goede gegeven door

---

[1]) Deze betrekkelijk jonge datum schijnt onaannemelijk, nu de hooge ouderdom der hieronder besproken neolithische vondsten op Creta bekend geworden is.

het verre Zuiden en volgde het Noorden schoorvoetend en slechts ten deele na. In het daarop volgende koperen en bronzen tijdperk kan men den invloed van het Zuiden in steeds meer bijzonderheden vervolgen.

Van groot belang daarbij is, dat de modellen der metalen bijlen en dolken, die uit den aard der zaak in vorm verschilden van die van het steenen tijdperk, in het Noorden veelvuldig getrouw in steen werden nagebootst. Men bemerkt in het algemeen, dat waar Midden- en Noord-Europa alles uit het Zuiden overneemt, op den langen weg naar het Noorden vele voorwerpen toch in den vorm een verandering ondergaan. Aan de uiterste grens der beschaafde wereld vertoont zich deze zucht tot meer zelfstandigheid het sterkst. Dáár komen zoowel in het steenen als voornamelijk in het bronzen tijdperk de gewone voorwerpen in grooter aantal voor en ontwikkelen zich eigenaardiger vormen dan elders: wanneer in het Zuiden een werktuig reeds sedert eeuwen door een ander doelmatiger is vervangen, kan het voorkomen, dat de fabricatie van het oude in Noorwegen nog wordt voortgezet, ja daar ten slotte een trap van volmaking bereikt, die zij in het Zuiden niet had gekend.

Over geheel Europa heeft zich ook doen gelden de invloed van den mykeenschen decoratieven stijl, hetzij ons werelddeel de karakteristieke motieven en vormen daarvan meer regelrecht uit Griekenland, hetzij het ze, hetgeen in het Westen het geval was, eenigszins veranderd over Italië heeft ontvangen. Een even langdurigen invloed heeft eindelijk de gestiliseerde cultuur van het begin van het ijzeren tijdperk, die in Griekenland na de tiende eeuw v. Chr. ontstond, op de overige landen van Europa uitgeoefend.

Tot zooverre Sophus Müller, wiens hoogst belangrijk boek ook in Nederland de waardeering moge vinden, waarop het aanspraak heeft.

Klaarblijkelijk heeft de praehistorische oudheidkunde oneindig aan beteekenis gewonnen, sedert het haar gelukt is belangrijke juiste gezichtspunten voor de ontwikkeling der vroegste beschaving in Europa te vinden, met name deze af te leiden uit de onuitputtelijke bron der Helleensche cultuur, die sinds zoo lang bij uitstek het onderwerp van ernstige onderzoekingen is geweest. Toch kan men aan den anderen

kant zich niet ontveinzen, dat de jonge praehistorische wetenschap nog dat algemeen belangwekkende mist, dat aan haar oudere historische zusterwetenschap eigen is. Deze laatste is door middel van de voorwerpen en bouwkundige overblijfselen, waarop zij haar studie richt, voortdurend in aanraking met de makers daarvan. Het doel der archaeologie is in den grond steeds de kennis van den antieken mensch, van den menschelijken geest, gelijk hij zich in de door menschenhanden gevormde stof openbaart. Zij steunt daarbij voortdurend op de resultaten van alle andere takken der philologische wetenschap, die immers met behulp van andere documenten hetzelfde object zoeken te benaderen. Deze studie heeft daarom iets bovenmate aantrekkelijks, omdat haar object, de antieke menschheid, niet iets is, dat geheel buiten ons staat: waar wij onze geestelijke voorouders bestudeeren, leeren wij ons zelven kennen. Maar hoe is het nu in dit opzicht gesteld met de Europeesche praehistorische archaeologie? Het is wel duidelijk, dat deze in minder gunstige omstandigheden verkeert: immers zij heeft zich bezig te houden, om de waarheid te zeggen, met de luttele overblijfselen eener poovere beschaving, die den geest der volken, die haar aannamen, niet of slechts in geringe mate kan hebben weerspiegeld. Mag er op dit oordeel op enkele punten al een en ander af te dingen zijn, over het algemeen genomen is het niet te hard. In den regel betreffen de inlichtingen, uit de studie der praehistorische oudheden getrokken, alleen uiterlijke, weinig teekenende bijzonderheden van het dagelijksche leven, niet de geestelijke cultuur. Op zich zelf beschouwd heeft het natuurlijk bij voorbeeld zijn groot belang te bepalen of het een of andere volk uitsluitend van de jacht en de vischvangst leefde of wel ploegde en graan oogstte, hoe zijn krijgslieden gewapend, waarmede zijn vrouwen getooid waren. Maar dit alles geeft nog niet den sleutel tot den geest van dat volk; zijn aanleg en karakter, zijn zeden en gebruiken, zijn godsdienstige voorstellingen ontsnappen uitteraard aan de studie der praehistorici. De oorzaak is dat bij de Europeesche volken de beeldende kunst ontbreekt, welke alleen ons het verlies van hun taal, godsdienst, verhalen en liederen gedeeltelijk zou kunnen vergoeden. Slechts over de meerdere of mindere mate van hun kunst-

vaardigheid en smaak kan men zich een oordeel vormen, voor zoover deze blijkt uit de veranderingen, die de „barbaren" van het Noorden de door hen overgenomen vormen gaandeweg lieten ondergaan. Menigeen zal de vraag op de lippen komen: bestaat er dan wel eenige hoop, dat wij de ziel dezer volken ooit werkelijk zullen kennen? Hetgeen de praehistorische archaeologie dáártoe heeft kunnen bijdragen is zeker bitter weinig. Om zelfs den schijn van onbillijkheid te vermijden, zij daarvan toch aanstonds het een en ander vermeld. De bevolking van Zuid-Frankrijk in het palaeolithische tijdperk heeft veelal de wanden der kalksteengrotten, die zij bewoonde, met teekeningen in kleuren versierd. Afgebeeld vindt men vooral de dieren van het woud: het rendier, het wilde paard, de antilope enz., ook den mammoet, voorts visschen en planten. Dezelfde lieden verstonden ook de kunst dieren in hoorn en ivoor te snijden. Hun primitief, maar nooit onbeholpen werk verraadt een scherp oog voor de omringende natuur en het vermogen om den ontvangen indruk vast te houden en in enkele trekken juist weer te geven. Het getuigt van den ontwakenden kunstzin en den aangeboren artistieken aanleg van de makers. Om iets anders te noemen: merkt men op, dat over het geheele praehistorische Europa de graven met veel meer zorg gebouwd zijn, dan de woningen der levenden, en dat den dooden steeds wapens, sieraden, toiletbenoodigdheden en spijzen worden medegegeven, zoo wijzen deze verschijnselen ongetwijfeld op het bestaan van het geloof aan een soort van voortleven van de overledenen in het graf. Daarbij blijft het echter de vraag of deze voorstelling zich niet misschien ook uit het Zuiden over Europa heeft verspreid; in dat geval zou zij nauwelijks teekenend kunnen worden genoemd voor den oorspronkelijken geest der volken van het Noorden. Ten slotte nog iets, dat den eigenlijken godsdienst raakt. De zon werd oorspronkelijk in het Noorden aangebeden, gelijk ook in het Zuiden, maar niet als een goddelijk wezen in menschelijke gedaante: de zonneschijf zelve werd afgebeeld en vereerd. Dus verkeerden de volken, die deze afbeeldingen vervaardigden, nog in het stadium van een niet-anthropomorphe vereering der elementen en natuurkrachten. Men zou de voorbeelden kunnen vermenigvuldigen, waar op een enkel

punt van belang een lichtstraal valt. Maar dat neemt niet weg, dat zij uitzonderingen blijven. Over het geheel blijkt duidelijk, dat de praehistorische archaeologie van Noord- en Midden-Europa uit eigen krachten de moeilijkheden niet te boven kan komen, die de dorheid van haar object haar bereidt. Een belangrijke schrede vooruit kan echter gedaan worden door de resultaten van het archaeologisch onderzoek in dienst te stellen van de ethnographie. Het ethnographisch vraagstuk in het oude Europa is natuurlijk niet te verwarren met het vraagstuk, langs welken weg de Europeesche beschaving tot stand is gekomen; maar wel hangen beide vraagstukken op vele punten te zamen en zullen zij steeds met meer vrucht gezamenlijk, dan ieder afzonderlijk worden behandeld.

Zeer zeker, tegen ethnographische problemen gevoelen vele archaeologen een soort van tegenzin. Zij verzuimen geen gelegenheid om te wijzen op het dreigende gevaar van mis te tasten, waar zich bij voorbeeld het geval kan voordoen, dat de heerschende stijl in een land voor een anderen plaats maakt, zonder dat de bevolking een andere is geworden, of ook dat éénzelfde volksstam zich splitst tusschen twee tegenovergestelde beschavingen. Op hun beperkter eigen gebied bewegen zij zich buiten twijfel met grooter zekerheid. Maar... hun gevolgtrekkingen reiken dan ook minder ver. Is het om redenen van beknoptheid, dat Sophus Müller in zijn bovengenoemd werk het ethnographisch vraagstuk in het praehistorisch tijdperk geheel buiten beschouwing heeft gelaten? Wilde hij zich alleen ditmaal niet begeven buiten de conclusies, die de archaeologische vondsten alleen op zich zelve toelaten? Het is mogelijk. In een eigenlijke „Urgeschichte Europas" zou men anders niet verwachten, dat van het verschijnen der Ariërs in Europa niet gerept werd, daar het toch voor de hand ligt aan te nemen, dat de Europeesche beschaving daarvan de inwerking heeft ondervonden.

Maar hier stuit men op een tegenwerping van schijnbaar ernstiger aard. Een gedeelte der hedendaagsche anthropologen en taalkundigen houdt met Salomon Reinach staande, dat er van een oorspronkelijk Arisch ras geen sprake kan zijn. Men hoore slechts, hoe Victor Henry zich onlangs over dit onderwerp uitliet: „Il y a une langue Indo-Européenne: il n'y a

pas de race Indo-Européenne. Il n'y en a pas de nos jours, ni dans tout le cours de l'histoire, puisque, à partir de leurs premières migrations, les Indo-Européens se sont rencontrés avec toutes sortes d'autres peuples, premiers occupants du sol, et que dès lors les croisements les plus divers se sont produits entre les vaincus et les vainqueurs. Il n'y en a pas non plus dans la préhistoire....", omdat n.l. de Ariërs misschien wel zelf geen zuiver ras waren [1]). Dit sceptisch oordeel steunt echter zeker niet op deugdelijke gronden. Aangezien toch Europa bewoond is door volken, die onder elkander verwante talen spreken, moet er eens een volk bestaan hebben, dat de taal sprak, waaruit alle deze zijn afgeleid. Dit is geen willekeurige veronderstelling, maar een noodzakelijke gevolgtrekking. Het spreekt van zelf, dat het bestaan van dit volk in het praehistorische tijdperk is te zoeken. Wat heeft het nu te beteekenen, zoo men op grond van een bloot vermoeden de zuiverheid van ras van den Arischen stam in twijfel trekt? Ieder ras ontstaat aanvankelijk door een gelukkig gekozen kruising, waarop een zekere periode van „Inzucht" en „Zuchtwahl" moet volgen, zal het ras met bestendigheid een bepaald eigenaardig menschentype voortbrengen [2]). Op welken grond zal men nu beweren, dat het Arische volk dezen onmisbaren tijd voor zijn vorming niet gekend, maar onmiddellijk na zijn ontstaan alle raseigenschappen door bandelooze bloedmenging verloren heeft? Hoe strookt dit met de alles overweldigende kracht, die er dan toch van deze verbasterde volksmassa zou zijn uitgegaan? Hoe ook met de vorming der bewonderenswaardige Arische taal, waartoe toch wel een tijd van afzondering en rust noodig geweest zal zijn?

Het ethnographisch vraagstuk in Europa kan in het kort aldus worden geformuleerd. In een gegeven tijdperk hebben de Arische volksstammen zich allengs over het land verspreid en het aan zijn vorige bezitters ontweldigd. Vóór hun komst leefde daar een ander *ras* of andere *rassen* — dit is een gewichtig punt, dat nog nader te bespreken zal zijn — dat door hen onderworpen,

---

[1]) *Revue Bleue*, 27 Aug. 1904, p. 260.

[2]) Chamberlain, *Die Grundlagen des XIXten Jahrhunderts.* 5te Aufl. (1904), p. 277 sqq. Ik citeer dit werk om te kennen te geven, dat ik 's schrijvers opvatting van het begrip ras tot de mijne maak.

maar niet uitgeroeid werd, en waarmede zij zich in vervolg van tijd in de verschillende landstreken in zeer verschillende mate vermaagschapt hebben. Vandaar aan de ééne zijde de overeenkomst, aan de andere het verschil tusschen de tegenwoordige Europeesche volken onderling. Waar het op aankomt is nu te bepalen, wanneer de inval der Ariërs heeft plaats gehad, met andere woorden (immers ik bedoel niet in de eerste plaats het vaststellen van een reëel chronologisch tijdstip), welke beschaving de Europeesche bevolking bezat vóór de komst der Ariërs, voorts welke cultuur den Ariërs zelven eigen was vóór hun vermenging met de overwonnenen, en hoe bij die vermenging de elementen van uiteenloopenden aard en verschillenden oorsprong samensmolten tot een nieuwe beschaving. Op latere tijden toegepast luidt het probleem, dat daaruit voortvloeit, aldus: welke bestanddeelen in onze Europeesche beschaving zijn Arisch, en welke vóór- of on-Arisch? Men moet toegeven, dat langs zuiver wetenschappelijken weg dit probleem, aldus in zijn eenvoudigsten vorm gesteld, nog onoplosbaar is. Met behulp van het gezond verstand alleen kan men beproeven een oplossing te vinden op de volgende wijze:

Onder de huidige bevolking van Europa overweegt blijkbaar in het Zuiden het oorspronkelijke menschenras, dat donker van haar, oogen en huidkleur was, in het Noorden daarentegen het blonde, blauw-oogige ras der veroveraars. Derhalve zal de tegenstelling, die men onwillekeurig pleegt te maken bij het in zich opnemen en beoordeelen b.v. der hedendaagsche cultuur, de tegenstelling tusschen Germaansch en Romaansch, een denkbeeld kunnen geven van de vroegere tegenstelling tusschen Arisch en vóór-Arisch; maar men haaste zich er bij te voegen: geen zuiver denkbeeld, omdat het Arische bloed overal in Europa — zij het dan ook niet overal in denzelfden graad — gemengd is. Toch ligt er misschien wel waarheid in de bewering, dat wij onze voorstelling van het karakter der oude Germanen nog bij intuïtie hebben. Intusschen blijft het onbetwistbaar, dat de wetenschappelijke onderzoekingen tot nog toe geen positieve feiten aan het licht hadden gebracht, dienstig voor de oplossing van het ethnographische vraagstuk in het oude Europa. Vandaar ook de vele individueel afwijkende meeningen daaromtrent.

Thans is er echter nu drie jaar geleden bij de opgravingen op Creta een ontdekking gedaan, die aan dit gemis een einde maakt. Het moet tot eere van de Engelsche archaeologen gezegd worden, dat zij de belangrijkheid hunner waarnemingen voor de ethnographie van Griekenland onmiddellijk erkend hebben [1]). Maar de wetenschappelijke strekking der ontdekking is nog grooter: de Europeesche volkenkunde in haar geheel ontvangt er zijdelings licht door. Hier de aandacht op te vestigen is het hoofddoel van dit opstel. Ziehier een kort relaas van hetgeen op Creta door Arthur Evans en zijn medehelpers geconstateerd is.

Ieder weet, met welk schitterend succes de ontgraving van het paleis te Knossos plaats heeft. Het reusachtige gebouw, dat versierd en gemeubeld was met Oostersche pracht, is in een toestand aangetroffen, die betrekkelijk gunstig mag heeten. De aanleg ervan wordt bijna volkomen duidelijk, en het aantal der gevonden kunstvoorwerpen overtreft de verwachtingen verre. Ook geven de vondsten het middel aan de hand om den datum van het paleis ongeveer te bepalen. Met het naburige koninkrijk Egypte hadden de Cretensers vaste handelsbetrekkingen, zooals blijkt uit de aanwezigheid van zoovele Cretensische voorwerpen in Egypte en omgekeerd. Zoo vindt men in het paleis te Knossos geïmporteerde Egyptische producten uit den tijd van de achttiende dynastie, die tusschen 2200 en 1800 v. Chr. in Egypte moet hebben geregeerd. Toen men nu ook de fundamenten van het paleis onderzocht, om zoodoende tevens na te gaan, of de plek reeds vroeger bewoond was geweest, stuitte men op een laag aarde, die vol was van overblijfselen eener oudere beschaving. Op den rug van den heuvel, waarop zich eertijds het paleis verhief, werd de maagdelijke bodem eerst bereikt op een diepte van zes tot acht meter beneden den paleisvloer. In deze geheele laag werden, behalve aan haar oppervlakte, geen resten van steenen muren aangetroffen, zoodat de bevolking zich toen nog moet hebben tevreden gesteld met hutten of woningen uitsluitend van hout en leem opgetrokken. Eeuwen en eeuwen moeten er noodig zijn geweest om het terrein allengs zoo

---

[1]) *Excavations at Phylakopi* (1904), p. 241 sqq. (Duncan Mackenzie), *Annual of the British School at Athens.* 1903/4, p. 18—26 (A. J. Evans).

sterk op te hoogen. Alleen in haar bovenste gedeelte bevatte de laag ook brons; al het overige behoorde tot het neolithische tijdperk. Het neolithisch aardewerk, dat daar verzameld is, vertoont alle verschijnselen van opkomst, bloei en ten slotte van verval, vóórdat er vormen verschijnen, die eenigen invloed van metalen vazen blijken te hebben ondergaan en dus den overgang aanduiden tot het volgende tijdperk. Van het begin tot het einde is de ontwikkeling geleidelijk. Hetzelfde volk heeft dus sedert overouden tijd (de ontdekkers spreken van het jaar 14000 v. Chr.) op dezelfde plek gronds gewoond. Na het metaal te hebben leeren kennen en bewerken, heeft het, naar het voorbeeld der groote Oostersche rijken, die schitterende beschaving voortgebracht, waarvan het nu weder opgedolven koninklijke paleis getuigt. Deze bevolking was ook in het bezit van een eigenaardig schrift, dat het tot nog toe niet gelukt is te ontcijferen. Later is het paleis blijkbaar door een vijandige macht verwoest en verbrand. Op zijn puinhoopen liggen de grondslagen van een ander paleis, kleiner van omvang en van anderen bouwtrant. De daarin gevonden voorwerpen vertoonen wel nog sterke gelijkenis in stijl met die van het eerste paleis, maar in vele opzichten zijn zij ook weder verschillend en wat werkelijke artistieke waarde betreft niet met die van de vorige periode te vergelijken. Van het schrift, dat in het eerste paleis in gebruik was, vindt men in het jongere paleis geen spoor terug. Men zou dus niet kunnen beweren, dat het tweede paleis eenvoudig door hetzelfde volk opgericht is, toen het eerste te gronde was gegaan tengevolge van een tijdelijke oorlogsramp. Voor de eerste maal te Knossos zien wij hier den natuurlijken ontwikkelingsgang op gewelddadige wijze, blijkbaar dus door de komst van een ander sterker volk, gestoord. Toch look de oude beschaving onder de vreemde overheersching, eenigszins veranderd, weder op, totdat zij getroffen werd door een nieuwen ernstigeren slag, die haar vernietigde. Ook het tweede paleis is door den vijand verwoest; het was het einde van de zoogenaamde mykeensche beschaving. Dit alles leeren de opgravingen op Creta reeds alleen op zichzelve. Vroeger hebben geen onderzoekingen ditzelfde duidelijk kunnen aantoonen, omdat men nergens geleidelijk op kon klimmen tot het neolithische tijdperk, gelijk dat nu te Knossos het geval is.

Maar wel springt nu in het oog, dat de elders bereikte gedeeltelijke en voorloopige resultaten de juistheid van het op Creta verkregen overzicht over de geheele ontwikkeling der oudste beschaving bevestigen. Dat is bijvoorbeeld het geval voor de gelijktijdig met die te Knossos op het eiland Melos ondernomen opgraving van een kleine praehistorische stad. Bekender en treffender is het voorbeeld van Mykene. Zooals men weet, heeft Schliemann te Mykene naast elkander koninklijke graven aangetroffen van verschillend type, n.l. schacht- en koepelgraven. Ook de daarbij behoorende voorwerpen wijken in stijl aanmerkelijk van elkander af, hoewel zij aan den anderen kant weder zeer vele punten van overeenkomst hebben. Men heeft dus ook steeds gemeend te Mykene twee tijdperken te moeten onderscheiden. Thans is het ons duidelijk geworden, dat de schachtgraven op één lijn staan met het eerste, de koepelgraven met het tweede paleis van Knossos.

Laat ons nu trachten het langs archaeologischen weg bereikte resultaat in verband te brengen met hetgeen overlevering en taalkunde van haar kant leeren aangaande de bevolking van het oude Griekenland. Het spreekt van zelf, dat Griekenland, evenals alle andere deelen van Europa, vóór de komst der Ariërs een bevolking van volslagen ander ras gekend heeft. Ook de Grieken, die verhaalden, dat de oorspronkelijke bewoners van het land barbaren waren geweest, die een onverstaanbare taal spraken, wisten dit bij overlevering. Tot bevestiging strekt, dat de philologie de aandacht vestigt op een aantal over Griekenland verspreide plaatsnamen met on-Arischen taalwortel, die men in dezelfde vormen ook in het binnenland van Klein-Azië terugvindt. Omtrent de verovering van het land op de oorspronkelijke bevolking bestond echter bij de Grieken later geen sage meer. Alleen de komst van den laatsten Helleenschen stam, de Doriërs, die het land wederom grootendeels aan de met hen verwante stammen ontnamen, was alom levendig in het volksbewustzijn bewaard gebleven. Dat zij samenvalt met de verwoesting der mykeensche burchten en den ondergang der mykeensche beschaving mag, niettegenstaande de tegenspraak van sommigen, als een vaststaand feit worden beschouwd. Vóór de Doriërs moeten, gezamenlijk of achtereenvolgens, uit het Noorden naar Grieken-

land zijn afgezakt de drie andere stammen, die men daar in het geschiedkundig tijdperk aantreft: de Arcado-Cypriërs, de Ioniërs en de Aeoliërs; de aardrijkskundige ligging van hun latere woonplaatsen spreekt er voor, dat zij in de genoemde volgorde het land zijn binnengevallen.

Wanneer heeft nu de eerste inval der Hellenen in Griekenland plaats gehad? Het is duidelijk, dat zij moet samenvallen met de eenige scheur in de ontwikkeling der praehistorische beschaving, die wij er constateeren; zij ligt dus tusschen de twee paleizen te Knossos, tusschen de schacht- en de koepelgraven te Mykene in. Met andere woorden, de eerste Arische stammen hebben Griekenland bezet tusschen 1800 en 1500 v. Chr. Het is met zekerheid te verwachten, dat een nauwkeuriger datum zal kunnen worden aangegeven, wanneer de resultaten der opgravingen op Creta in alle bijzonderheden bekend en de Egyptische chronologie nog beter, dan nu het geval is, vastgesteld zal zijn. Op zichzelf is het geen geringe schrede voorwaarts, dat de tijd van de komst der Ariërs in Griekenland binnen kort bij benadering zal kunnen worden voorgesteld door een jaartal. Hoe snel de verspreiding van het Arische ras over geheel Europa in haar werk is gegaan, is niet te zeggen; maar het lijkt toch niet waarschijnlijk, dat begin en einde zijner veroveringstochten meer dan een paar honderd jaren van elkander verwijderd zouden zijn. De Ariërs zouden Europa dus iets later in bezit hebben genomen dan men tot nog toe gewoonlijk vermoedde. Niet hierop echter behoort vooral gewicht te worden gelegd, maar veeleer op het feit, dat wij nu in staat zijn om voor Griekenlands bevolking en beschaving althans gedeeltelijk die analyse te maken, die wij hierboven voor het geheele praehistorische Europa als zoo hoogst belangrijk kenmerkten. In Griekenland immers is nu een vóór-Arische, dien naam volkomen waardige, beschaving ontdekt en zijn wij tevens in de gelegenheid te zien, hoe deze veranderd is, naar mate de Ariërs er zijn binnengedrongen. De bestanddeelen der klassieke Grieksche beschaving te ontleden in Arische en vóór-Arische, ziedaar nu een grootsche taak voor onzen tijd.

Deze ontleding kan worden beproefd op tweeërlei gebied, nl. op dat van godsdienst en mythologie, en op dat van de beeldende kunst. De taal der veroveraars heeft die der oudere

bevolking in vergetelheid doen raken en met haar het schrift, waarin zij geschreven werd. Is dit laatste eenmaal ontcijferd, dan zal men misschien eenigermate kunnen schatten, in hoeverre het Grieksch in woordenschat en klankleer toch den invloed der oudere taal ondervonden heeft.

Taaier bleek de levenskracht van den ouden godsdienst te zijn; beter in staat zich aanvankelijk ook tegenover dien van het overheerschende volk staande te houden is hij ten slotte met dezen gedeeltelijk samengesmolten. De archaeologische vondsten, waaruit positieve kennis van den vóór-Arischen godsdienst in Griekenland kan voortvloeien, zijn nog nauwelijks te overzien[1]). Kenmerkende bijzonderheden, die men telkens weder op voorwerpen van Creta en elders vindt afgebeeld, zijn de vereering van heilige boomen en zuilen, van de dubbele bijl, van een paar op het altaar of op het dak van den tempel geplaatste horens enz. Dit alles wijst op godsvereering door middel van zinnebeelden, niet van afbeeldingen der godheid zelve, hoewel men zich deze toch wel in menschelijke gedaante voorstelde, gelijk blijkt, wanneer een verschijning van een godheid bij of boven de plaats, waar zij vereerd wordt, afgebeeld is. Daar staat echter tegenover, dat er wel degelijk in het eerste paleis ook voor den cultus bestemde godenbeeldjes gevonden zijn. Over den gang der ontwikkeling van den godsdienst zal men eerst kunnen oordeelen, wanneer de daarop betrekking hebbende oudheden chronologisch gerangschikt zullen zijn en bepaaldelijk gescheiden in twee groepen, die van vóór de komst der Ariërs en die van het tijdperk daarna. Er zal dus op archaeologisch gebied nog veel werk moeten worden verricht, voordat de geschiedenis van den godsdienst daar definitief bij gebaat wordt. Maar daar behoeft men feitelijk niet op te wachten. Nu eenmaal het vraagstuk juist gesteld is, kan men ook langs anderen weg naar de oplossing ervan zoeken, nl. door analyse van de heterogene bestanddeelen in de Grieksche mythologie en den Griekschen godsdienst, gelijk dat met name beproefd is door Miss Harrison [2]).

Minder voorbereidende studie is er noodig om een oordeel

---

1) Zie de overzichten van G. Karo in het *Archiv für Religionswissenschaft.* A. J. Evans: *Mycenaean tree and pillar-cult.*

2) J. E. Harrison, *Prolegomena to the study of Greek religion.* Cambridge, 1903.

te vellen over het karakter van de oud-cretensische kunst. Hier spreken de in overvloed gevonden bewijsstukken onmiddelijk een verstaanbare taal tot ons. De schilder- en ook de beeldhouwkunst (vooral het relief) hadden bij de oorspronkelijke bewoners van Creta een zeldzaam hoogen trap van ontwikkeling bereikt. Dat zij dit geheel te danken hadden aan hun eigen natuurlijken artistieken aanleg, volgt daaruit, dat hun kunst te midden van de oudere beschavingen van het Oosten een volkomen eigenaardig karakter vertoont. Zij kan hier en daar Egyptische en Oostersche motieven hebben overgenomen; doch haar stijl is uitsluitend haar eigendom. De zoo bijzondere gave om natuur en leven in enkele lijnen met verrassende juistheid weer te geven, bezat zij in uitnemende mate. Spelend, op de wijze b.v. van Japansche schilders, schijnen haar beoefenaars het penseel te hebben gehanteerd. Tevens zijn zij ongeëvenaard in het styliseeren van bloemen, planten en dieren; zij zijn decorateurs van den eersten rang. Vraagt men naar analogieën? Alleen de klassieke Grieksche kunst biedt er sprekende. Geen wonder dan ook, dat zich bij de gelukkige ontdekkers aldra de overtuiging vestigde: de klassieke Grieksche kunst is slechts de renaissance van de oud-cretensische, van de vóór-Grieksche kunst. In deze reeds bij den eersten blik gemaakte opmerking ligt veel waars. Want er bestaat een onmiskenbare verwantschap tusschen deze vóór-Arische en de meer dan duizend jaren jongere Grieksche kunst; onmiskenbaar vooral is de overeenkomst in artistiek vermogen en opvatting. Gelijk gezegd, de komst van de vreemde overheersching op Creta vernietigde er de kunst niet: zij ging over in den dienst van de nieuwe vorstenhuizen. Maar van dat oogenblik af begon haar achteruitgang. Met den schat van decoratieve motieven, dien men eenmaal bezat, ging men voort te woekeren; maar de oorspronkelijke frischheid, de vindingrijkheid voortspruitende uit aansluiting aan de natuur verslapten langzamerhand. Toen de inval der Doriërs vijf eeuwen later de mykeensche kunst wegvaagde, had deze zich zelve blijkbaar reeds overleefd. Wel ontwaakte ook dáárna bij het volk, dat nog voor een groot gedeelte vóór-Arisch bloed in de aderen had, de kunstzin opnieuw, maar ditmaal zonder, behalve in techniek en in kleinigheden, aan het vroegere aan te knoopen. Een nieuwe stijl, de zoogenaamd geometrische, met

eenvoudig lineaire motieven, werd op het vasteland het uitgangspunt van een nieuwe ontwikkeling. Aanstonds schitterde ook daarin wel weder artistiek talent; maar toch, vergeleken met de kunstvaardigheid, die vroeger algemeen was, welk een ruwheid en onbeholpenheid!

Bij het aanbreken van het geschiedkundige tijdperk merkt men op, dat er duidelijk verband bestaat tusschen de ontwikkeling van de kunst in de verschillende Grieksche landstreken en de samenstelling van het ras in die streken. Naarmate in een staat het Dorische element sterker vertegenwoordigd was, was het aandeel, dat die staat nam aan de Grieksche kunst, geringer. In de zevende en zesde eeuw is het de Ionische kunst, die zich het eerst weder verheft; de bij de komst der Doriërs naar Klein-Azië uitgeweken Ioniërs hadden dan ook eeuwen lang in bloedgemeenschap geleefd met de vóór-Arische bevolking. De stad, waar de Dorische stam zich het zuiverst had weten te bewaren, Sparta, kende eigenlijk geen beeldende kunst. Athene daarentegen, waar de Grieksche kunst haar hoogsten bloei bereikt heeft, was ten allen tijde ook het sterkst tegen den Dorischen geest gekant; ja zelfs meenden de Atheners er zich op te kunnen beroemen, dat Dorische veroveraars nooit vasten voet op Attisch grondgebied gekregen hadden.

Overziet men dus de geschiedenis van de kunst in Griekenland in haar geheel, dan moet men erkennen, dat het eigenlijk voor de beeldende kunst begaafde element er niet het Arische, maar het vóór-Arische bestanddeel der bevolking is geweest; alleen dit laatste bezat aangeboren gevoel voor vorm en stijl. Dit schijnt mij thans door de genoemde ontdekkingen op Creta voor het eerst feitelijk te zijn bewezen. Daarom is het toch niet een geheel nieuw denkbeeld. Furtwängler heeft o. a. reeds eenigen tijd te voren hetzelfde met nadruk als zijn overtuiging verkondigd.

Zoo is dan voor het aloude moederland der Europeesche beschaving het vraagstuk naar den oorsprong dier beschaving in verband met het ethnographische probleem ten deele opgelost, ten deele althans zoo gesteld, dat het in de toekomst meer en meer voor oplossing vatbaar zal worden. Wat volgt nu ten aanzien van de overige landen van Europa uit de in Griekenland alreede verkregen kennis? De eerste vraag, die

zich hier voordoet, zou luiden: Was Europa vóór de komst der Ariërs bewoond door één menschenras of door meer dan één ras? In het eerste geval zou het oud-cretensische volk door ons beschouwd kunnen worden als een voorbeeld van het geheele Europeesche oerras. Maar wij hebben geen recht dit te doen: waarin toch vinden wij een middel om met zekerheid te bepalen of het ras, dat vóór de Ariërs Griekenland en Klein-Azië bewoonde, al dan niet ook verder over Europa verspreid was? Maar wel is het in Griekenland bereikte resultaat zeker leerzaam in een ander opzicht nl. voor het karakter en den natuurlijken aanleg der Ariërs zelven. De Arische stammen, die naar Griekenland zijn getrokken, zullen wat aanleg en ontwikkeling betreft ongeveer op één lijn hebben gestaan met de andere Arische stammen. Waar wij nu zien, dat de Ariërs, die Griekenland in bezit namen, geen beeldende kunst hadden en de inheemsche kunst, die zij er aantroffen, waar hun invloed overwoog, deden kwijnen, daar ligt het voor de hand aan te nemen, dat de Ariërs in het algemeen niet begaafd waren voor beeldende kunst. Er is dan ook nergens in de geheele wereld iets voor den dag gekomen, dat Arische kunst zou kunnen zijn. Ook kunnen wij ons zelfs zonder behulp van statistieken, door eenvoudig nadenken rekenschap geven van het feit, dat naarmate in Europa een volk meer zuiver Arisch bloed in de aderen heeft — overigens een benijdenswaardige eigenschap! — dat volk in die mate ook minder natuurlijken aanleg, minder ongedwongen talent voor beeldende kunst bezit. Men denke maar eens aan de oude Germanen, zooals zij door de Romeinen zijn aangetroffen en beschreven. Dat waren voorzeker geen halve wilden; maar zij hadden geen beeldende kunst. De tegenwoordige Germaansche volken zijn geen van alle van zuiver ras; zij tellen dan ook alle wel schilders en beeldhouwers, dat wil zeggen enkele hier en daar verspreid; maar over het algemeen genomen staan de handen van het volk er verkeerd zelfs voor eenvoudig kunsthandwerk.

Maar mag men kunst alleen beschouwen uit een oogpunt van vorm en stijl? De aard der praehistorische vondsten dwingt aldus te werk te gaan, maar natuurlijk is het, waar het hoogere kunst geldt, een uitermate eenzijdig standpunt. Een kunstwerk is niet alleen vorm, het is ook inhoud; wij

verlangen in beginsel van een ideaal kunstwerk, dat het geheel vorm en geheel inhoud zij. Onder inhoud verstaan wij, dat het kunstwerk iets van het zieleleven van den maker weerspiegelt; dat het niet alleen het oog streelt, maar tot den geest spreekt; dat er poëzie in opgesloten ligt. Letten wij op den inhoud, niet langer alleen op den vorm, dan krijgen wij een juister en vollediger beeld van de ontwikkeling der beeldende kunst in Europa. De oud-cretensische, dus de vóór-Arische kunst in Griekenland, is nog alleen vorm, heeft geen inhoud. De klassieke Grieksche kunst, ongeëvenaard in den vorm, heeft wel inhoud, maar niet in dezelfde mate als moderne kunst. Voor het moderne gevoel heeft de Grieksche kunst vaak iets koels, waardoor zij ons, hoezeer wij haar bewonderen moeten, toch eenigszins onbevredigd laat. Een paar voorbeelden zullen misschien deze gedachte verduidelijken. Den voortreffelijken Delphischen wagenmenner bewonderen wij blijkbaar uit een oogpunt van vorm. Bij den Apollo uit den gevel van Olympia daarentegen gevoelen wij met den beeldhouwer de strenge majesteit van den god. Niemand zal tegenover een kunstwerk als het laatstgenoemde beweren, dat de Grieksche kunst inhoud mist en opgaat in vorm alleen; maar over het algemeen blijft het niettemin waar, dat de vorm er in voorgaat, terwijl de inhoud slechts de tweede plaats bekleedt. Anders is het in de middeleeuwen, waarin het Germaansche element in Europa zoo krachtig is. Inhoud, of laat ons zeggen, poëzie, waar, innig gevoel, spreekt er dan uit de beste kunstwerken: dat is wat dan onze aandacht trekt en hetgeen de kunstenaar zocht, niet in de eerste plaats de vorm. Den inhoud, het poëtische gehalte heeft de Europeesche kunst dus niet te danken aan de vóór-Arische bevolking, maar juist aan de Ariërs, aan de Hellenen, de Celten, de Germanen. Wij merkten reeds op, dat de nu bestaande tegenstelling tusschen Germaansch en Romaansch in Europa een denkbeeld vermag te geven van de oorspronkelijke tegenstelling tusschen Arisch en on-Arisch. Welnu, hier vinden wij ook op het gebied van de kunst de dientengevolge te verwachten tegenstelling. Wat verwijt men wel aan Fransche schilders? Gevoelloosheid. Wat aan de Duitschers? Gebrek aan natuurlijken smaak, aan vorm, aan stijl.

Men hoede zich de groote geesteseigenschappen van de

Ariërs, onze voorouders, te laag te schatten. Eerst door hetgeen zij tot de Europeesche kunst hebben bijgedragen heeft deze zich tot zoo iets overweldigend schoons en heerlijks kunnen verheffen. Maar zonder onze andere voorouders, de oorspronkelijke bewoners van Europa, hadden wij misschien in het geheel geen beeldende kunst gehad. Want wat ware inhoud zonder vorm? De vermenging van Arische stammen met de bevolking van ander ras schijnt steeds noodzakelijk geweest te zijn om verheven kunst te doen ontstaan. Niet dat het ontstaan dier groote kunst alleen afhankelijk gesteld mag worden van een gunstige bloedmenging; maar deze moet, naast andere factoren, als een onmisbare voorwaarde daartoe worden beschouwd. Zoo vinden wij de twee hoogste uitingen der kunst na de oudheid, de Renaissance en de Nederlandsche schilderkunst, niet in het hart, maar aan deze of gene zijde der grenspalen van het Germaansche gebied. In het Italië der Renaissance, waar de bevolking sedert eeuwen onophoudelijk met Germaansch bloed verrijkt was, vindt men bij de verhevenste kunstenaars de diepte en de scheppingskracht van den Germaanschen aard terug, bewerktuigd en bevleugeld door vermenging met zuidelijk bloed. Voor Italië steunt deze nog jonge opvatting op de kennis van geschiedkundige feiten. De Nederlandsche kunst kan men niet op dezelfde nauwgezette wijze ontleden, omdat hier de bloedmenging niet, gelijk in Italië, in het volle licht der geschiedenis, maar veel vroeger heeft plaats gehad. Onze anthropologen zijn van oordeel, dat de bevolking van Nederland, wel verre van door en door Germaansch te zijn, zooals wel eens wordt beweerd, sterk vermengd is met het vóór-Arische of zoogenaamd Alpine ras. Er bestaat dus reden om protest aan te teekenen tegen sommige overdreven uitingen [1]) van Chamberlain, waar hij zich laat medesleepen door zijn ietwat eenzijdige bewondering voor de Germanen als de makers onzer moderne beschaving. Over het algemeen wordt de rol der Germanen in de ge-

---

[1]) *L. l.*, p. 463 sq. Wir können.... nur das Eine bedauern, dass der Germane überall, wohin sein siegender Arm drang, nicht gründlicher vertilgte und dass in Folge dessen die sogenannte „Latinisierung", d. h. die Vermählung mit dem Völkerchaos, weite Gebiete dem einzig erquickenden Einfluss reinen Blutes und ungebrochener Jugendkraft, dazu der Herrschaft höchster Begabung, nach und nach wieder raubte.

schiedenis en hun beteekenis voor onze beschaving door dezen schrijver uitmuntend geschilderd; juist daarom dient er opgewezen te worden onder welk voorbehoud zijn denkbeelden ongetwijfeld aannemelijk zijn. Chamberlain houdt wel eenigszins rekening met de vóór-Arische bevolking in Europa, maar niet met haar beteekenis voor de ontwikkeling der beeldende kunst, dus voor een der belangrijkste bestanddeelen onzer beschaving. Daardoor alleen reeds wordt zijn typisch Germaansche beoordeeling der kunst (welke hier buiten bespreking moet blijven) onbillijk. Neen, onze beeldende kunst is niet van Arischen oorsprong, zij komt niet tot bloei in een eenigermate zuivere Arische omgeving. Zouden niet ook andere eigenschappen en kenmerkende trekken onzer Europeesche beschaving als een erfenis van onze vóór-Arische voorouders te beschouwen zijn? De waarschijnlijkheid pleit er voor. Maar moge het al bij gebrek aan zekere bewijzen nog niet vast staan, of onze beschaving ook op ander gebied, b.v. op dat van den godsdienst, aan de vóór-Arische bevolking in Europa iets goeds te danken heeft: op het gebied der beeldende kunst heeft zij dat zeker.

C. W. VOLLGRAFF.

HET KAZERNE-LEGER.

I.

In Nederland is sedert eenigen tijd de *leer*plicht ingevoerd. De militaire wetten sluiten daarbij niet aan. De in artikel 180 der grondwet genoemde *weer*plicht voor allen blijft doode letter, zoo lang geen wet tot algemeene *oefen*plicht dwingt.

Toch deelt de Militiewet van 1901 jaarlijks reeds 17.500 jonge Nederlanders bij leger en vloot in. Onder den vereenigden krachtigen druk van de personeele lasten op deze 17.500 jonge Nederlanders gelegd, de veertig millioen der defensie-begrootingen en de onzekerheid, zoowel in het leger als daarbuiten, betreffende een richtige en afdoende werking van ons samengesteld instrument van militaire verdediging in geval van oorlog, schijnt een oplossing van het militair vraagstuk, zoo al niet waarschijnlijk dan toch bijzonder dringend.

Maar ook al zijn de verschillen van politieke spanning in Europa niet in staat een prikkelenden inductie-stroom te wekken in het Nederlandsche flegma, al blijft onverhoopt de huidige toestand van tweeslachtigheid en halfheid gehandhaafd, dan toch is het zaak te blijven nagaan of die veertig millioen zoo vruchtbaar mogelijk besteed worden, voor het doel waarmede zij worden opgebracht. Anderzijds geeft dat jaarlijksch contingent van 17.500 jonge Nederlanders, die op een voor alle invloeden zoo ontvankelijken leeftijd worden ingedeeld, recht om onze weermacht naast de school te noemen, als een van de maatschappelijke instellingen, die krachtigen invloed ten goede uit moeten oefenen op de volksmassa.

Het eerste verblijf onder de wapenen moge, gemiddeld voor

het meerendeel, al tot omstreeks een jaar zijn teruggebracht, dit neemt niet weg, dat de jonge milicien toch gedurende dien diensttijd geheel uit zijn gewone omgeving, onafgebroken, dag en nacht en onder alle omstandigheden, onder militaire invloed, toezicht en leiding blijft verkeeren; de militaire dienst, tot in zijn kleinste onderdeelen, kan er, door haar inrichting, toe medewerken den invloed, op meer dan één gebied derhalve een blijvenden te doen zijn. Indien slechts van deze omstandigheid op uitnemende, tactvolle, nationale wijze gebruik gemaakt wordt, behoeft, voor zooverre betreft systematische volksopvoeding, de militaire dienst dus niet onder te doen voor de school.

Het kind gaat wel is waar lange jaren aanéén naar school, maar het brengt daar slechts eenige uren van het etmaal door. Dagelijks keert het voor het grootste deel van den dag in de omgeving der ouders terug, onder wier invloed het reeds van af, wellicht van voor de geboorte tot het zesde jaar, onafgebroken en uitsluitend verkeerd heeft. Veel van het goede, dat de school in het kind legt, kàn aldus onder invloed van gezin en straat weer verloren gaan en gaat ook verloren.

De school behoort op te voeden voor het leven, zoo intellectueel, moreel als physiek; de voorbereiding tot maatschappelijke weerbaarheid, tot levensgereedheid van het volk, in de ruimste beteekenis van het woord, is de schoone reuzentaak van het onderwijs.

Daarbij aansluitend, behoort de moderne, *militaire* volksopvoeding te volstaan met de ontwikkeling van die betrekkelijk weinige specifiek militaire eigenschappen en bekwaamheden, die van den reeds maatschappelijk weerbaren jongen man een geoefend landverdediger maken.

Het verband tusschen volks- en militaire opvoeding is dus innig en noodzakelijk.

Hier moet nog eens met nadruk er aan herinnerd worden, dat in geenen deele bedoeld wordt een militaire opvoeding der schooljeugd. Historisch en practisch is bewezen, dat specifiek militaire exercitiën en oefeningen uitsluitend thuis behooren in de militaire weermacht, gedurende het verblijf onder de wapenen.

De fout, van de tegenwoordig in Nederland geldende bepalingen betreffende het voorbereidend militair onderricht,

is dan ook, daarin militaire exercitiën te hebben opgenomen. Voorbereidend militair onderricht moet zich bepalen tot gymnastiek, schoolschieten, paardrijden en dergelijke oefeningen. Dit oordeel is, wat ons land betreft, gegrond op een lange ondervinding in eene gemeente, waar het voorbereidend onderricht, dank zij de medewerking van gemeentelijke en militaire autoriteiten, onder zeer gunstige omstandigheden op groote schaal kon worden gegeven en het is gelijkluidend met hetgeen de geschiedenis betreffende deze quaestie leert.

Eenmaal was algemeene invoering van voorbereidend militair onderricht op school het ideaal van de mannen, die de vrijheidsoorlogen der Duitschers tegen de Fransche overheersching voorbereidden. Gneisenau schreef eene verhandeling getiteld: „Een Militaire Organisatie der Scholen.” Arndt verdedigde op nagenoeg dezelfde gronden de stelling: „geen staand leger, maar een volk van soldaten, verkregen door *militaire* vooroefening der geheele mannelijke jeugd.” Gutmuth, de groote strijder voor gymnastiek, had de militaire exercitiën in zijn programma opgenomen. In 1814, tijdens de vrijheidsoorlogen, omschreef hij zijn beginselen nader en wilde o. a. nagenoeg de geheele mannelijke jeugd bataljons- en compagnies-gewijze organiseeren. Maar reeds in 1817 verklaarde hij, in zijn handboek voor het turnen, dat militaire oefeningen op de scholen moeten worden afgekeurd. Door een met zorg geleide algemeene lichamelijke opvoeding moet, volgens hem, de militaire weerbaarheid der natie op deugdelijke grondslagen gevestigd worden.

De militaire opvoeder, generaal Von Wittich, schreef in 1861, in verband met hetzelfde onderwerp: „De gymnastiek moet haar belangrijken invloed in de eerste plaats doen gelden op de volksschool, terwijl lust en belangstelling in lichaamsoefeningen bij het volk algemeen moeten worden opgewekt en gaande gehouden.” Keizer Wilhelm I en maarschalk Von Moltke waren van hetzelfde gevoelen. Zoowel in Duitschland als in Frankrijk hebben de „bataillons-scolaires” volslagen fiasco gemaakt. Sedert is de belangstelling kenmerkend waarin de volks-gymnastiek zich van de zijde van het Departement van Oorlog in Frankrijk mag verheugen.

De bekende specialiteit in Duitschland op het gebied van lichamelijke opvoeding, de arts Dr. F. A. Schmidt, gaat

betreffende de militaire exercitiën bij de schooljeugd nog verder, door de verklaring, dat het bepaald af te keuren is aan de lichamelijke opvoeding op school een militair karakter te geven. Toch is Dr. Schmidt allesbehalve anti-militairist. Maar ook volgens hem behooren, op paedagogische gronden, militaire exercitiën bij den militairen dienst thuis, terwijl het streven der volksopvoeding moet gericht blijven op ontwikkeling der maatschappelijke weerbaarheid, die het vaderland krachtige, gezonde, ontwikkelde, opgewekte vrouwen en mannen geeft. Tenslotte vermelden wij, in deze voor Nederland zoo actueele en hoogst belangrijke quaestie, nog eens het antwoord, op het Vierde Congres voor Volks- und Jugendspiele betreffende de volgende vraag, door civiele en militaire opvoeders officiëel vastgesteld:

Welke eischen stelt de militaire dienst aan de zedelijke en lichamelijke eigenschappen der jongelingschap en hoe kan de volksopvoeding, in het belang der nationale weerbaarheid, daartoe medewerken?

1°. Zooveel als mogelijk is, met het oog op de onderwijs-belangen, moet gestreefd worden naar aansluiting tusschen de lichamelijke opvoeding der schooljeugd en de specifiek militaire oefeningen in de kazerne;

2°. Bij het in dienst komen zijn geoefendheid in den wapenhandel en militair theoretische kennis niet wenschelijk; het oprichten van zoogenaamde school-bataljons verdient daarom geen aanbeveling;

3°. In aansluiting bij het onder 1° vermelde moet de schoolopvoeding streven naar de ontwikkeling van:

a. Maatschappelijke deugden: plichts- en gemeenschapsgevoel, waarheidsliefde, gehoorzaamheid, ordezin, kameraadschap, eerbied voor gezag;

b. Wilskracht, opmerkingsgave, lichaamskracht;

c. Lichamelijk uithoudings-vermogen; dit wordt bevorderd door een elastische borstkas, een krachtigen hartslag, door het harden van huid en zenuwen en door krachtige spieren, in het bijzonder die der beenen;

4°. Algemeene invoering van gymnastiek, zoo aan de werktuigen als in den vorm van vrije- en orde-oefeningen is noodzakelijk. In het bijzonder dient de aandacht gevestigd te worden op die oefeningen welke populair zijn bij het volk.

Verder: het beoefenen van den looppas, het overwinnen van oneffen, doorsneden terrein, oefeningen op de hindernisbaan. De orde-oefeningen der scholen moeten zich tot eenvoudige bewegings-vormen beperken en het verdient aanbeveling, in of bij elke school een hindernisbaan te maken.

Op het schoeisel en het onderhoud der voeten moet de aandacht gevestigd worden.

5°. Het vrije spel moet zooveel mogelijk het geheele jaar door systematisch beoefend worden. Voor één of meer scholen behoort daartoe in de nabijheid een speelterrein beschikbaar te zijn. De deelneming aan lichaams-oefeningen en spelen worde — onder controle van het medisch schooltoezicht — verplicht gesteld. Toezicht en leiding door de onderwijzers is daarbij noodzakelijk.

6°. Korte en lange turnmarschen moeten ingevoerd worden. Gedurende den marsch beoefene men het opmerken, orienteeren, afstand-schatten en kaartlezen. Tot afwisseling zinge men nationale liederen, waarvoor het oprichten van fanfarekorpsen wenschelijk is.

Op het voordeel van eenvoudige, practische kleeding moet de aandacht gevestigd worden en naar matigheid, vooral gedurende het rusten, worden gestreefd.

7°. Door de scholen moet het baden, zwemmen, roeien en schaatsenrijden worden aangemoedigd;

8°. Ook bij het herhalings- en vak-onderwijs, zoowel als aan de universiteiten, moet de aandacht op bovengenoemde zaken gevestigd blijven;

9°. Er behooren maatregelen getroffen te worden, dat toekomstige onderwijzers, theoretisch en praktisch, met volksoefeningen, volksspelen en de grondbeginselen der hygiene vertrouwd geraken;

10°. Op nationale feestdagen moeten volks-wedstrijden worden georganiseerd. Rijks- en gemeentelijke regeeringen moeten daarvoor eenvoudige prijzen beschikbaar stellen.

Uit het bovenstaande blijkt voldoende, dat al behooren militaire oefeningen op de scholen niet thuis, bij de oplossing van het militair vraagstuk, zelfs in het militairistische Duitschland, in de eerste plaats de aandacht op het schoolonderwijs gevestigd moet blijven. Welken vorm van dienstplicht in de toekomst ook aangenomen zal worden, hetzij al

of niet in kazernes, met korte of lange eerste oefening, als vaststaand kan worden aangenomen, dat bij de militaire opvoeding van een natie voor den modernen oorlog, steun en voorbereiding door de volksopvoeding onmisbaar blijven.

II.

Een kenschetsend teeken des tijds is de progressieve stijging der militaire lasten, naast het zeldzamer worden van den oorlog. Europa, ja, de geheele „beschaafde" wereld verkeert in het tijdperk van den gewapenden vrede. De reuzenlegers, de machtige vloten dienen niet meer in de eerste plaats om oorlog te voeren, maar om oorlog te voorkomen. [1]) Geen regeering of regeerder meer, die het nog spoedig zal wagen de verantwoordelijkheid van een oorlogsverklaring op zich te nemen. Door de geweldige leger- en vloot-uitbreiding en door de wijze van legervorming, hebben de regeeringen zich, als het ware, aan den vrede vastgeklonken.

De moderne samenleving draagt, niet zonder inspanning, de lasten van dien gewapenden vrede. Eenerzijds offert zij aan dien vrede een voornaam deel van haar beste, jonge, mannelijke en nationale arbeidskrachten, anderzijds worden de millioenen, die de belastingen opbrengen, voor een aanzienlijk deel besteed aan het Militair Instituut, welks staatkundig en maatschappelijk doel tegenwoordig dàn het beste bereikt wordt, als het niet behoeft op te treden. Volgens Jaurès, de beschaafde wereld die het lijk van den oorlog torst.

Het zal evenwel voorloopig alsnog monnikenwerk zijn te pogen dit lijk te begraven, een beeld te scheppen van den eeuwigen vrede en uit te gaan weiden over alles wat de staten oeconomisch en sociaal tot stand zouden kunnen brengen, door het productief maken der militaire lasten.

Wie de realistische, bijna ruwe school des levens kent en ziet, hoe in de levende natuur eenvoudig, reeds om te kunnen blijven bestaan, allerwege het vuistrecht gehuldigd moet worden, begrijpt, dat hij door de leer van den eeuwigen vrede niet zalig kan worden. Nog steeds is van

---

[1]) La guerre dont la fonction est de tuer les gens est devenue le métier qui en fait vivre le plus. Valtour.

volle kracht het: „Si vis pacem para bellum,” hetgeen, op moderne wijze vertaald, wil zeggen: „de vrede wordt het best verzekerd door maatschappelijke en militaire vaardigheid.” Zijn de gebeurtenissen der laatste jaren geen bewijs, dat een algemeene ontwapening, op de grondslagen en als resultaat van een vredes-conferentie, vooralsnog tot de vrome wenschen behoort?

Naarmate ook de meest vredelievende staten aldus gedwongen worden tot verzwaring van de militaire lasten hunner inwoners, dringt echter de noodzakelijkheid zich op na te gaan, *hoe men, bij het zeldzamer worden van den oorlog, ook in vredestijd, het reuzenmateriaal aan jonge arbeidskrachten in het leger gebonden, in het algemeen belang der gemeenschap, dus der maatschappelijke weerbaarheid, direct kan benutten.*

En in deze tijden van groot-kapitaal en trusts, waarin dood kapitaal een oeconomische zonde is, rijst daarnaast de vraag of de wijze, waarop ook financieel aldus de oorlog voorkomen wordt, geen verzekering is tegen buitensporig hooge premie. Zijn *die reusachtige kapitalen der militaire begrootingen, in vredestijd althans, niet voor een deel rentegevend te maken?*

Deze vragen schijnen bevestigend beantwoord te kunnen worden, reeds op grond van het innig verband tusschen militaire- en volkskracht.

Al wat een volk voor den strijd om het bestaan, moreel, intellectueel en physiek sterk maakt, verhoogt rechtstreeks en onmiddellijk zijn militaire vaardigheid. Als de volks(school-) opvoeding op dit gebied te kort schiet, moet de militaire opvoeding trachten, in de kazerne, een deel van hetgeen feitelijk de taak is der school, over te nemen. Zij kan zich niet meer bepalen tot uitsluitend militaire oefeningen, maar moet, bijvoorbeeld, zich gaan bezighouden met gymnastiek of, om te komen tot militaire tucht en samenwerking in militair verband, aanvangen met het stelselmatig aanleeren van dien maatschappelijken ordezin en dat wederkeerig dienstbetoon (kameraadschap), die van alle tucht de basis vormen. Dat het, niettegenstaande alle toewijding hier voor een groot deel bij trachten blijft, is licht verklaarbaar. Tevens echter worden daardoor de diensttijd, onnoodig en niet onbelangrijk, verlengd en de personeele militaire lasten dus zwaarder. Bovendien verhoogt

elke dag langer eerste oefentijd, zeer belangrijk de financiëele lasten van Oorlog en Marine.

Omgekeerd echter, maken alle oefeningen die, wars van parade-dressuur, specifiek militaire gevechtsvaardigheid verleenen voor den *modernen* oorlog, het volk tegelijkertijd in alle andere opzichten sterk en geschikt voor den grooten bestaansstrijd der samenleving. De militaire opvoeding kan dus wel de algemeene opvoeding voltooien, als een dak het huis. Zij moet zich echter niet gaan verbeelden, door extra-zorg voor dat dak de gebreken van den onderbouw weg te kunnen nemen, of zich rechtstreeks met dien onderbouw willen inlaten; een leidekker is geen heibaas.

Bestond dus een uitnemende aansluiting tusschen de volks- en militaire opvoeding, dan zou daarvan een verkorting van den eersten oefeningstijd het gevolg zijn en daardoor reeds zouden belangrijke bedragen, der Oorlogs- en Marine-begrootingen, beschikbaar gesteld kunnen worden, die, op de hierboven beschreven wijze besteed, onder het hoofd „Onderwijs'' het geheele opgroeiend geslacht, dus ook hun die niet dienen, derhalve meisjes én jongens, ten goede zouden komen. Van die bedragen zou de natie de rente oogsten, ook al bleef de oorlog uit.

Hoewel niet ontkend kan worden, dat het leger ook in vredes-tijd zich nuttig wenscht te maken, is hetgeen gedaan wordt nog maar weinig in verhouding tot datgene, waartoe men in staat zou zijn, indien de aanwezige krachten, hulpmiddelen en materialen, daarvoor geschikt, elkaar wederkeerig aanvullend, op logische, practische wijze, in overeenstemming met de eischen des tijds, werden aangewend. Het staat uit den aard der zaak vast, dat een dergelijk benutten van het Militair Instituut, in vredestijd, nimmer schade zou mogen doen aan zijn specifiek militair doel voor den oorlog. Maar dit zou mogelijk zijn, ook al bleven de militaire belangen in de eerste plaats gelden. In het bijzonder in het hier te behandelen geval.

Voor de militaire weerbaarheid van een natie is een verhooging van het physiek weerstandsvermogen en een verbetering van den gezondheids-toestand des volks *indirect* van het hoogste belang, omdat slechts uit een krachtig volk een krachtige weermacht te kristalliseeren is.

Ook *direct* wordt de slagvaardigheid van het leger te velde aanmerkelijk verhoogd, zoo in het garnizoen, te velde, in de vredes-oefenings-jaren, het grootste gewicht gehecht wordt aan vermeerdering van gezondheid en weerstandsvermogen. De soldaat moet, in het belang der slagvaardigheid van het leger, daarom, gedurende zijn diensttijd niet slechts onder de meest gunstige hygiënische omstandigheden verkeeren, maar tevens grondig onderlegd worden in de grondbeginselen der hygiëne en in het verleenen van de eerste hulp bij ongevallen. Dit onderricht kan en moet zonder bijzondere kosten of inspanning, gedurende het eerste verblijf onder de wapenen, grondig worden gegeven en de leer moet, door het voorbeeld der meerderen en door strenge toepassing gewoonte worden.

Voor officieren en vrijwillig dienenden zijn de wintermaanden in het bijzonder voor het onderricht aangewezen. Het groot en vruchtbaar gebied voor practische toepassing van het geleerde is de diensttijd van den milicien, in kazerne, kampement en bivac, alsmede gedurende de dagelijksche oefeningen.

Zelfs in de groote staten wordt echter de stelselmatige hygiënische opleiding en oefening van de militairen verwaarloosd. Het daarvoor aanwezige personeel en materiëel van den militairen geneeskundigen dienst wordt op dit gebied nagenoeg niet benut en kan zich, onder het bestaande stelsel, daarvoor ook niet dienstbaar maken.

Van een systematisch hygiënisch onderricht, door den militair-geneeskundigen dienst, aan officieren, onderofficieren en minderen, kan hier te lande geen sprake zijn, zoolang de medische dienst in de talrijke kleine hospitalen nagenoeg alle krachten in beslag neemt. Zelfs de verband-cursussen voor officieren zijn helaas afgeschaft. De geheele hygiënische kennis van ons leger bestaat uit de simpele mededeelingen, die het Voorschrift op den Velddienst, terloops, over gezondheidsmaatregelen bevat en die neerkomen op het niet-drinken van slootwater, het uittrekken van natte kleeding, e.d., terwijl dit onderwerp bij de theorie behandeld wordt door luitenants, die op dit gebied leek zijn.

Het hygiënisch toezicht in de kazernes, evenals de hygiënische inrichting van deze gebouwen, laat dientengevolge te wenschen over. De toestanden staan hier in onze kazernes belangrijk achter bij die der school.

In vredestijd maakt dit gebrek aan hygienische kennis, aan hygiënisch toezicht, aan stelselmatige toepassing van de eerste beginselen der hygiëne zich weinig voelbaar, daar de vredestoestanden het mogelijk maken, bijvoorbeeld een verspreiding van epidemieën gemakkelijk te voorkomen. [1]) In oorlogstijd — de ervaring leert het — wordt dit onmiddellijk anders. Lichamelijke uitputting, ontberingen, gebrek aan behoorlijk voedsel en goed drinkwater, het verblijf onder den open hemel, de ongeregelde levenswijze, een door lijken bedorven atmosfeer en niet het minst de psychische depressie, zij alle werken mede tot het uitbreken van besmettelijke en andere ziekten. Is de epidemie er eenmaal, dan zorgt de wijze van leven en de opeenhooping, op voortreffelijke wijze, voor een progressieve verspreiding. *In geen oorlog is dan ook het aantal slachtoffers van ziekten overtroffen door dat, gemaakt door 's vijands wapenwerking.* Door alle oorlogen loopt, als een roode draad, de moord door infectie-ziekten [2])

---

[1]) Dat deze toestand ook in vredestijd niet geheel zonder invloed is, zal blijken uit de volgende cijfers, ontleend aan een studie van Dr. Dolmatov over de sterfte in het leger tusschen de jaren 1889—1900:

Het gemiddelde sterftecijfer bedroeg toen:

in het	Russische	leger	6.4 $^0/_{00}$
„ „	Fransche	„	5.9 $^0/_{00}$
„ „	Duitsche	„	2.7 $^0/_{00}$.

Aan *typhus*	overleden in het	Russische	leger	1.02—1.91 $^0/_{00}$.
	„ „ „	Fransche	„	0.96—1.88 $^0/_{00}$.
	„ „ „	Duitsche	„	slechts enkele gevallen.
Aan *tuberculose*	„ „ „	Russische	leger	0.83—1.20 $^0/_{00}$.
	„ „ „	Fransche	„	0.52—0.57 $^0/_{00}$.
	„ „ „	Duitsche	„	0.48 maximum.
„ *zelfmoord*	„ „ „	Russische	„	0.11—0.17 $^0/_{00}$.
	„ „ „	Fransche	„	0.19—0.37 $^0/_{00}$.
	„ „ „	Duitsche	„	0.33—0.64 $^0/_{00}$.

Uit bovenstaande cijfers mag men men, reeds in vredestijd besluiten, tot de slechte *psychische* en *moreele* invloeden van het Pruisisch militair stelsel, naast het superieure van den militairen geneeskundigen dienst in Duitschland en de goede keuring aldaar.

[2]) Volgens de slotopgave van het Engelsche Ministerie van Oorlog zijn de verliezen gedurende den oorlog in Zuid-Afrika als volgt verdeeld:

Officieren: gesneuveld of overleden:

aan bekomen wonden 793,
aan tyhpus........ 183,
aan andere ziekten.. 223.

Een leger, dat in vredestijd geen grondige hygiënische opleiding heeft ontvangen, is, niettegenstaande alle voorzorgen in oorlogstijd, niet in staat aan het dreigend gevaar der besmetting weerstand te bieden en geeft den vijand de onbeperkte beschikking over den machtigsten en trouwsten aller bondgenooten.

Evenals men den soldaat stelselmatig oefent in den strijd tegen den zichtbaren vijand, behoorde hem ook geleerd te worden, *zich te verdedigen tegen de moorddadige legerziekten, in tijd van oorlog.* De massa is slechts dàn in staat den strijd tegen epidemieën met succes aan te binden, indien ieder individu zijn gezond verstand bij afwending van het dreigend gevaar kan gebruiken en dit gezond verstand de gewoonte tot bondgenoot heeft. De militaire dienst behoort een even voortreffelijke school te zijn voor het bewaren en verbeteren van gezondheid en weerstandsvermogen als voor wederkeerige dienstvaardigheid, orde en discipline. Zonder het militair doel van den dienst, ook maar in één opzicht, te schaden, kan men den diensttijd gebruiken, om den soldaat grondig vertrouwd te maken met de hoofdbeginselen der hygiëne. Tijd, gelegenheid, leerkrachten en hulpmiddelen zijn aanwezig. Ook de noodige belangstelling zal bij den soldaat aanwezig zijn, die altijd getoond heeft open oog en oor te hebben voor alles wat het welzijn des lichaams betreft en den prikkel van het nieuwe heeft.

Bij het uitbreken van den Japansch-Russischen oorlog liet het Russische Ministerie van Oorlog alle bevelvoerenden nadrukkelijk aanschrijven er voor te waken, dat, met alle middelen, het uitbreken van epidemieën moest worden *voorkomen.* „Het zou — zoo luidde de aanschrijving terecht — bijna onmogelijk zijn om deze, zoo ze eenmaal uitbraken, binnen bepaalde grenzen te houden.” Maar — vraagt men zich af — kan een dergelijk op het laatste oogenblik gegeven bureaucratisch *papieren* alarm-signaal resultaten hebben?

Elke poging om door een simpele aanschrijving, order of

Minderen: gesneuveld of overleden:
aan bekomen wonden 6863,
aan typhus........ 7807,
aan andere ziekten.. 4926.

commando, zonder meer, honderdduizenden voor een besmettings-gevaar of voor hygienische zonde, te willen behoeden, waaraan zij vooral in den oorlog onafgebroken zijn blootgesteld, schijnt een naïeve bekrompen bureaucratische illusie, zoolang de massa van de eenvoudigste prophylactische beginselen zelfs geen flauwe notie heeft. Daarvoor had vroeger zorg gedragen moeten zijn, niet uitsluitend met papier en inkt, maar met daden en door voorbeelden. Slechts een systematische opleiding in vredes-tijd, gedurende en met behulp van den gewonen dagelijkschen dienst, kan een doeltreffende toepassing in oorlogstijd mogelijk maken. Dit heeft de Japansche Militaire Hygienische en Geneeskundige dienst bij het leger in Mandschoerije bewezen.

Evenmin als men bij het inrichten van stellingen kan volstaan met den aanvoer en de verdeeling van vuurmonden, munitie en proviand, maar vooral reeds van te voren de aandacht moet wijden aan het zoo uiterst belangrijk en moeilijk vraagstuk der bezetting, zoo zouden ook reeds in vredestijd voorzorgen behooren te worden getroffen ter verzekering van een stelselmatige wapening dier bezetting tegen de ellende en het ontzaglijk krachtverlies in oorlogstijd door ziekten veroorzaakt.

De mogelijkheid daarvan wordt alleen bepaald door de vraag of de gewone milicien uit de volksklasse een voldoend peil van ontwikkeling en bevattingsvermogen heeft, om hem de noodige kennis en toepassing van de eenvoudigste beginselen der hygiëne te leeren. Bij hen, die den milicien door dagelijkschen omgang hebben leeren kennen en wien zijn groote mate van nuchter en practisch gezond verstand niet ontgaan is, die, betreffende hem, niet het domme dogma huldigen van: „je moet niet denken”, kan omtrent die mogelijkheid geen twijfel bestaan. Als dit onderricht aanschouwelijk en populair gegeven wordt en vooral streng op de toepassing van het geleerde wordt gelet, zal men ook hier de gewoonte tot machtigen bondgenoot krijgen en zullen de resultaten niet uitblijven.

Het zou geen aanbeveling verdienen dit onderwerp en het systeem, hoe het met de manschappen behandeld moet worden, in reglementen of voorschriften op te nemen. Op die wijze zou het doel met deze leer beöogd niet genoeg op den voorgrond

treden. Deze quaestie behoorde men geheel over te laten aan de betrokken officieren van gezondheid. Goed zou zijn, het waarom en hoe der hygiëne [1]) in een afzonderlijk boekje bijeen te voegen, niet om den man te velde daar alweer mede te belasten, maar om in vredestijd te zorgen, dat hij den inhoud kent en stelselmatig leert toepassen, dat hij het nut er van inziet. Evenals het zakboekje zou het hem echter bij zijn terugkeer naar huis medegegeven behooren te worden.

Wat aldus op sanitair gebied met de gewone soldaten plaats heeft, moet natuurlijk meer uitgebreid behandeld worden met de hospitaal-soldaten. Het zou, bij de indeeling voor dezen dienst, noodzakelijk zijn, meer dan thans geschiedt, op het gehalte te letten, de meest geschikte elementen der militie te nemen uit alle provinciën en dit personeel te doen kiezen door de officieren van gezondheid. [2]) Op die manier zouden deze bijzonder geschoolde lieden, na hun diensttijd naar alle kanten verspreid, ook in hunne omgeving nut kunnen stichten.

Als de soldaat, na gedurende zijn diensttijd onder gunstige hygiënische omstandigheden te hebben geleefd, met het goede voorbeeld voor oogen, na systematisch in deze richting ontwikkeld en opgevoed te zijn, naar zijn haardstede terugkeert, zal hij, zooal geen geestdriftige pionier, overeenkomstig zijn beschaving en maatschappelijke stelling, dan toch, bij voorkomende gevallen, een verstandig dienaar van de openbare gezondheid geworden zijn. Waarom wèl betreffende tucht en orde; waarom nìet wat aangaat de hygiëne?

School en leger kunnen aldus samenwerken en elkaar wederkeerig aanvullen, zoo hygiënisch als op het gebied der lichamelijke opvoeding. Onder deze omstandigheden zal men met grond kunnen beweren, dat de, ten koste van de maatschappelijke arbeidskracht komende, militaire dienst vergoed wordt, reeds omdat alle miliciens naar huis

---

[1]) Ook de sexueele hygiëne voor zooverre betreft de venerische ziekten, die bij leger en vloot nog altijd talrijke slachtoffers maken, ook onder de miliciens.

[2]) In de practijk kwam het te veel voor dat die keuze aan den sergeant-majoor der compagnie werd overgelaten; de hospitaal-dienst kreeg dan wat de troep gaarne wilde missen.

terugkeeren als dienaren der volksgezondheid. Zij zullen hun kennis op dit gebied, bewust en onbewust, in hun kring verspreiden, daarbij de hygiënische zorg van het onderwijs steunend. Men moet den invloed daarvan op de opvattingen des volks niet onderschatten. Welk een stijgend resultaat moet verkregen worden, als jaarlijks tienduizenden uit den dienst terugkeeren, die in de kringen, waarin zij blijven leven, bepaalde uitkomende begrippen en gewoonten verspreiden. Er is zelfs geen gunstiger gelegenheid denkbaar om onder de groote massa des volks hygiënische kennis te verspreiden en invloed te doen uitoefenen. Het zijn toch geen schoolkinderen meer, maar mannen, die spoedig zelf aan het hoofd van gezinnen zullen staan.

De illusie, om de grondbeginselen der hygiëne tot in de donkerste achterbuurten verspreid te zien, zou langs dezen weg, in minder dan een menschenleeftijd, een bereikbaar ideaal kunnen worden. Wij kennen toch, buiten de schooljaren, slechts één tijdperk waarin ook de man uit de volksklasse geen materiëele zorgen kent, waarin hij lust, tijd en gelegenheid heeft belang te stellen in vragen der volksgezondheid en zich daarmede bezig kàn houden: *dat is gedurende zijn militairen dienst.* Dan zal men ieder, als 't ware spelende, kunnen doordringen van hetgeen voor bescherming van zichzelf, van familie en gezin, tegen tuberculose en andere infectie-ziekten, noodzakelijk is. Gelukte het, den man uit de volksklasse gedurende zijn diensttijd tot een voorvechter van den openbaren gezondheidsdienst op te voeden, dan was reeds daarmede de militaire dienst, in plaats van een last, een zegen geworden.

De wisselwerking tusschen militaire en volkshygiëne zou dan zijn: door de weermacht een gezond volk en door het gezonde volk een krachtige weermacht gemaakt te hebben.

Een factor der volkskracht en volksgezondheid te worden is de beschavende roeping der moderne weermacht!

III.

Thans de directe hygiënische invloed van den militairen dienst.

Kunnen onze kazernes hygiënisch den toets doorstaan?

Zooals reeds gezegd is: in geenen deele. Toch zal het verblijf in dienst aan de hoofdeischen der hygiëne moeten voldoen, alvorens hygiënisch onderricht aldaar vruchten kan dragen. De toestand zou anders min of meer doen denken aan de spreuk: „Hoor naar mijn woorden, maar zie niet naar mijn daden."

Reeds een twintig jaar geleden heeft een onzer bekende hygiënisten, de heer Dr. W. P. Ruysch, omtrent de hygiënsche inrichting van kazernes belangrijke bijzonderheden medegedeeld. Met behulp van statistische gegevens kwam hij tot het resultaat, dat een vergelijking van de sterfte der verschillende legers in tijd van vrede, met die van mannen van denzelfden leeftijd uit de burgermaatschappij, ten nadeele van het leger uitviel. Een verhouding, die des te sterker sprak, daar een andere factor van de militaire statistiek, die der recruteering, hem leerde: hoe buitengewoon groot het aantal personen was dat door het geneeskundig onderzoek voor den militairen dienst werd afgekeurd. Deze bleven dus de burgermaatschappij toebehooren, terwijl bovendien een groot aantal manschappen, in dienst door ongeneeslijke ziekten aangetast of om andere rèden invalide geworden, in dien toestand weer in de burgermaatschappij werd opgenomen.

Tot gelijksoortige conclusies voerden latere onderzoekingen.

Bij de behandeling der oorlogsbegrooting voor het jaar 1904 in de Fransche Kamer werd door Dr. Dubois de aandacht gevestigd op het feit, dat de tuberculose in het leger steeds meer slachtoffers eischt. Ter bestrijding van deze ziekte drong hij aan op beter hygiënischen bouw van de kazernes en op beter toezicht betreffende den gezondheidstoestand der soldaten.

Dr. Lachaud kwam, met nog klemmender betoog, dat op cijfers en statistieken berustte. In het jaar 1903 leden aan tuberculose 50.000 man in de chambrées, 125.000 in de hospitalen, terwijl 3500 man daaraan overleden. Van de 19.000 man, die voor den dienst werden afgekeurd, leden 11.000 aan tuberculose. Een onderzoek leerde Dr. Lachaud, dat gedurende den diensttijd het aantal lijders aan deze ziekte toeneemt. Hij weet dat aan de vochtigheid der kazernes, het slechte water, den toestand der privaten, de onvoldoende ventilatie en de vervuiling der chambrées.

In het algemeen kan worden aangenomen, *dat, reeds in vredestijd, de sterfte in de verschillende legers grooter is dan die der mannen van denzelfden leeftijd in de burgermaatschappij.*

„Van waar die groote sterfte onder de keur der jongelingschap, op het toppunt van bloei en ontwikkeling, een sterfte, die verre die der burgermannen van gelijken leeftijd — waaronder invaliden en zwakken — overtreft?" vraagt de heer Ruysch zich af. De miliciens zijn toch wat kleeding, voeding, arbeid, regelmatige levenswijze en verzorging betreft, niet in ongunstige conditie? Vooral, als men er rekening mede houdt, dat velen, uit de arbeidersklasse afkomstig, voor hun diensttijd niet onder bijzonder gunstige hygiënische omstandigheden verkeerd hebben.

Bij een voortreffelijk verzorgd, verpleegd en gehuisvest leger zouden in vredestijd de sterfgevallen zeldzaamheden moeten zijn, en het tegendeel is waar.

De militair-geneeskundige statistiek wees hier ook verder den heer Ruysch den weg.

Zij leerde hem namelijk, dat onder de militairen vooral die ziekten de meeste sterfgevallen veroorzaakten, waarvan het ontstaan moet gezocht worden in het inademen van bedorven lucht en in besmetting.

N. Seeland toonde reeds in 1871 aan, dat bij menige epidemie, in vredestijd onder militairen waargenomen, die bedorven lucht en die besmetting de machtige ziekte-makende oorzaken waren, die een zoo betrekkelijk groote sterfte in de legers te weeg brachten.

Het ligt dus voor de hand, dat allerwege de blik van den militair-geneeskundigen dienst zijn aandacht gevestigd houdt op de woning van den soldaat. De fouten, aan zijn huisvesting verbonden, zijn dan ook voor dezen geen geheim meer. Hij staat, onder de bestaande omstandigheden, daartegenover echter vrijwel machteloos.

Het is algemeen bekend, dat de hygiënische inrichting der soldaten-kamers in Nederland te wenschen overlaat; dat bijvoorbeeld de middelen tot ventilatie onvoldoende zijn, om, voor de groote massa daar gehuisvest, de kazerne-lucht in voldoend zuiveren toestand te houden. Een groot euvel vooral is, dat eten, poetsen, kleeding afborstelen, kleeding drogen

en huizen in het hetzelfde vertrek waar geslapen wordt. Op die wijze moet de lucht eigenlijk altijd verontreinigd zijn.

Die zich van de slechte atmosfeer overtuigen wil, begeve zich kort na het middagmaal, kort na het soepeten, op een vrijdagavond vóór de inspectie of in den nanacht naar de chambrées. Om een oordeel te vellen over den bedorven toestand der lucht, behoeft men haar dan waarlijk niet langs scheikundigen weg te onderzoeken. 's Zomers is ze des nachts soms walgelijk. Dit is niet te verwonderen als men nagaat, hoeveel personen, in die vaak oude zalen met geen of onvoldoende ventilatie, min of meer vervuilde muren [1]) en vloer, daar opeengehoopt te samen zijn.

Door de afscheidings-producten van ademhaling en huid, spuwbakken en van zweet doortrokken kleeding, spijsresten, natte handdoeken, enz., blijft de lucht met tal van onzuiverheden bezwangerd, die niet anders dan een ongunstigen invloed op de gezondheid kúnnen uitoefenen. Het tweemaal daags nuttigen van warme spijzen in diezelfde vertrekken, het opschudden der stroozakken, het uitkloppen en vouwen der dekens des morgens, het te drogen hangen van vaak natte kleeding, ransels, leergoed en schoeisel gedurende den nacht, de beruchte zweetvoeten vooral des zomers, het reinigen der kleeding gedurende den ganschen dag, het strooien van zand op de druk beloopen, bespuwde vloeren, het droog aanvegen onder de kribben, — met het meerendeel der bewoners op de kamers — en het doorstuiven van de vloeren der hooger gelegen vertrekken, dragen daartoe het noodige bij.

Kazernes behooren, met het oog op hun groote bevolking en den leeftijd der bewoners, beter, dan eenig ander gebouw, ingericht te zijn en te beantwoorden aan de hoofdeischen der hygiëne; zij moeten onder strenge hygiënische contrôle staan.

Als, gedurende de laatste jaren, een afname van het sterftecijfer in het leger waargenomen wordt, is dit zeker, voor een

---

[1]) Dr. Ruysch overtuigde zich van den graad dier vervuiling, door de zalen te sluiten na ze ontruimd en geventileerd te hebben. Na eenigen tijd werd dezelfde onaangename lucht waargenomen op de zalen, als toen ze bewoond werden. Een dergelijke graad van vervuiling der muren bestaat nog. Zij werd meermalen waargenomen in de kazerne Oranje-Nassau te Amsterdam en moet ook aangetroffen worden in het Werkhuis aldaar. Daar schijnt zij zelfs doorgedrongen te zijn tot in de gedeelten door den directeur bewoond.

deel, te danken, aan de minder slechte hygiënische inrichting van eenige nieuwe kazernes. Daar die verbetering, echter op zeer kleine schaal, heeft plaats gehad, ligt het voor de hand, dat dit dalende sterftecijfer der vredes-legers vooral verband houdt met den steeds korter wordenden diensttijd, waardoor de gevolgen van de ongunstige hygiënische invloeden der kazernes zich minder kunnen doen gevoelen.

De onvoldoende hygiënische inrichting der kazernes zal echter, vanwege kosten ook in de toekomst, niet afdoende verbeterd kunnen worden en de vraag is dus gewettigd of daaraan, zonder de militaire belangen der nationale verdediging te schaden en zonder onze militaire lasten nog meer op te drijven, wat te doen is.

Al zou men toch onze nieuwe kazernes ook al op volmaakt hygiënische wijze kunnen inrichten, van een vervangen of afdoend verbeteren van onze talrijke, oude, slecht ingerichte kazernes, die de meerderheid vormen, kan op financiëele gronden zelfs geen sprake zijn.

Nu heeft Engel statistieken opgemaakt betreffende de sterfte der gekazerneerde en niet-gekazerneerde Duitsche troepen, die leerden, dat de sterfte: der *gekazerneerde* troepen 9.26 % bedroeg, terwijl die der *niet-gekazerneerde* 7 % was.

Het wil ons dus toeschijnen, dat de vraag slechts volkomen op te lossen zou zijn, door naast verbetering van de hygiënische opleiding van den soldaat, de kazernes, als tijdelijke verblijfplaats voor de militie, die voor eerste oefening onder de wapenen is, af te schaffen.

Van verschillende alleszins bevoegde zijden is, ook hier te lande, op historische gronden, aangetoond, dat een kazerneverblijf bij de oefening der weermacht, voor den oorlog, niet noodzakelijk is [1]).

---

[1]) L'homme, est le plus vivace, le plus subtil, le plus intelligent, le plus enragé des batailleurs; employons donc notre temps à préparer cet être de combat à la seule fin de la guerre. La guerre se fait dans les champs; *sortons des villes.* Tous nos soldats, quelle que soit leur origine s'étiolent à vingt ans dans les casernes; s'enrhument dans les cours humides et s'abrutissent sur la place d'exercice. Général de Saint Mars.

Beaucoup vont s'écrier: „Mais c'est dans ces exercices-là qu'on crée la discipline, c'est par répétition à satiété de *la forme,* qu'on rompt le soldat à l'obéissance passive, à l'exécution immédiate et correcte des volontés du chef."

Reeds eenige jaren geleden werd, door den toenmaligen luitenant der infanterie Fabius, aangeboden, het practisch bewijs te mogen leveren voor zijn stelling, dat men ook tegenwoordig en dit in het bijzonder heden ten dage, *buiten* de kazerne in korter tijd beter gedisciplineerde en geoefende soldaten vormt dan *daarin*. Zijn aanbod, om daarvoor bij wijze van proef een kamp te mogen betrekken, werd niet aanvaard. Door toevallige omstandigheden werd, eenige jaren later, de gelegenheid geopend, de juistheid dezer stelling practisch te kunnen onderzoeken. Gedurende een tiental jaren, werd op de heide bij Laren, des zomers, een kamp betrokken, o.a. door leerlingen bij het middelbaar onderwijs, die hun dienstplicht bij het reservekader wenschten te volbrengen.

Gemiddeld bedroeg het aantal recruten, dat aldaar geoefend moest worden, het dubbele van het aantal, dat jaarlijks in de kazerne, bij een compagnie infanterie, werd ingedeeld. Voor die oefeningen kon, per veertien à achttien recruten, beschikt worden over één onderwijzer. Hoewel de geheele kamptijd pl.m. 27 dagen duurde, waren er voor oefening hoogstens 18 dagen beschikbaar, die, bij den aanvang natuurlijk, niet dadelijk geheel konden worden benut, daar er een sterk contrast bestaat tusschen de voorafgegane levenswijze van hoogere burger-scholier of gymnasiast en de physiek zeer vermoeiende dag-indeeling in een kamp. Dit maakte het noodzakelijk, den duur der oefeningsdagen trapsgewijze tot dien op het tableau der dagelijksche diensten vermeld, op te voeren. Intellectueel behoorden deze recruten zeker tot de besten. Maar daarentegen vereischte de leeftijd van hoogstens 17 jaar een bijzonder en voortdurend toezicht. In practische nuchtere handigheid en levensgereedheid, zoowel als physiek stonden zij bovendien gemiddeld achter bij onze omstreeks 20-jarige miliciens-recruten uit de groote volksklasse. Hun goede wil was echter, evenals die van onze recruten, uitstekend. De kampeerenden bleven ten slotte vrij van den niet altijd gunstigen invloed van

---

Oui, il y a longtemps qu'on a discuté celà et tous ceux, *qui ont fait la guerre*, savent que c'est *un bagage*, *qu'on laisse* dans les casernes le jour du départ. C'est en pleine campagne en effet que l'instruction du soldat peut seulement être faite; *il faut donc abandonner les cours des casernes.*

Général Philibert.

het blijvend gedeelte, dat de miliciens-recruten, bij hun opkomst in de kazerne, aantreffen.

De resultaten waren gedurende dit tiental jaren, niettegenstaande den korten tijd van oefening, dan ook bijzonder gunstig. Aan het einde van den kamptijd toch werd, door een commissie van officieren, onder voorzitterschap van een hoofdofficier en waaraan soms door den Inspecteur der Infanterie een tweeden hoofdofficier van zijn bureau, als gedelegeerde, werd toegevoegd, examen afgenomen. Bij dit examen moest voldaan worden aan een vrij uitgebreid wettelijk vastgesteld programma, behelzende eischen van practische en theoretische militaire kennis benevens gymnastiek. Voor dat examen slaagden, op enkele uitzonderingen na, die wegens onvoldoende lichaamskracht niet mede konden, steeds allen met lof.

Niettegenstaande er aan de gymnastiek, vooral wat het speerwerpen, polsspringen en duurloopen betreft, veel tijd moest worden besteed, bleef er toch altijd gelegenheid om, buiten de voorgeschreven oefeningen, ter afwisseling, het tirailleeren te beoefenen, schijf te schieten [1]) en dag- of nachtoefeningen te houden in den velddienst, waarbij afstanden van 25 K.M. marcheerende werden afgelegd. En dit alles in nog geen twintig volle oefeningsdagen! Ja, men had te doen met leerlingen van het middelbaar onderwijs, maar vooral: men had keur en keus aan oefenings- en schietterrein in onmiddellijke nabijheid, men was niet verlammend gebonden door een overdaad van aanschrijvingen, behoefde niet door straten, van en naar oefeningsterreinen, van soms twijfelachtig gehalte te marcheeren en: onderwijzers en recruten bleven, ook buiten de eigenlijke diensturen, in aanraking met elkaar.

Als men in zulk een kamp het aantal oefeningsdagen eens opvoerde tot een honderd- of honderd-vijftig-tal en men gaf den kamp-commandant dezelfde mate van vrijheid als dien te Laren, wat zou daar dan niet met onze miliciens-recruten bereikt kunnen worden!

Aldus het oordeel van de officieren, die achtereenvolgens het kamp commandeerden.

De oefeningen in het kamp bij Laren toetsende aan die

---

[1]) Het meerendeel voldeed aan de oefeningen der 2e klasse.

in de kazerne, met de recruten bij de compagnie, komt men tot de volgende conclusies:

1°. de oefening in een kamp vraagt gemiddeld de helft van den oefeningstijd in de kazerne.

2°. de discipline kan beter beoefend en gehandhaafd worden. Er is meer en voortdurend toezicht van officieren en onderofficieren; men is meer samen en onder gelijke omstandigheden; meerderen en minderen leeren elkaar goed kennen; er ontstaat een voorbeeldige eenheid van geest en samenwerking. De belangstelling in den dienst wordt er gemakkelijker gaande gehouden dan in onze kazernes der garnizoenen, omdat de terreinen in de onmiddellijke nabijheid gelegenheid geven de oefeningen meer overeenkomstig de werkelijkheid te doen houden, ze op aangename wijze af te wisselen en daardoor belangwekkend te doen blijven.

3°. Niettegenstaande de bepalingen betreffende den inwendigen dienst in het kamp strenger waren dan in de kazerne, is, gedurende acht achtereenvolgende jaren, geen enkel ernstig strafwaardig feit voorgekomen. Het niet in uniform gekleed zijn der kampeerenden bleek, voor een goede discipline, hier geen bezwaar; waarmede niet gezegd wordt, dat in beginsel een eenvoudig, practisch uniform niet noodzakelijk wordt geacht. Daarbij houde men in het oog, dat, bij het handhaven der tucht onder deze levenslustige, in het vacantietijdperk verkeerende jongelieden met een eind- of overgangsexamen achter den rug, geen Reglement van Krijgstucht of Crimineel Wetboek ter beschikking stond, om de voor het kamp geldende bepalingen, zoo noodig, kracht bij te zetten. Een berisping van een der onderofficieren, die groote zelfstandigheid genoten, de moreele onderlinge steun van de kameradententgenooten, waarvan één tent-commandant was, maakten het persoonlijk ingrijpen van den kamp-commandant uitzondering. [1])

---

[1]) Er is officieel beweerd dat door gebrek aan bindende tuchtmiddelen de orde bij het Voorbereidend Militair Onderricht niet gehandhaafd kàn worden. Op grond van een zeven-jarigen dienst bij dit onderricht in het kamp te Laren en te Amsterdam, „met haar woelige elementen", waar soms 's avonds, deels door jonge en nog onervaren instructeurs, 400 jongelieden uit alle lagen der maatschappij gelijktijdig geoefend werden en waar het aantal deelnemers per cursus soms 900 bedroeg, zij die bewering hier nadrukkelijk tegengesproken. Nimmer zijn wanordelijkheden voorgekomen; gedrag en ijver waren voorbeeldig.

4o. Van de kampeerende jongelieden werd physiek meer gevergd, dan van de recruten in de eerste drie weken van hun dienst. Zij waren vooraf niet aan een keuring onderworpen. Hun kleeding en vooral het schoeisel lieten, in verhouding tot de militaire uniform te wenschen over. Het verblijf gedurende 27 dagen in tenten met stroo op den grond als ligging, is van een hygiënisch standpunt, vooral in verband met de regenachtige zomers der betrokken jaren, niet ideaal te noemen. [1]) Niettegenstaande deze minder gunstige bijkomende omstandigheden zijn nimmer ernstige ziektegevallen voorgekomen.

Op grond van deze ervaring, verdient het ernstig overweging, een proef in deze richting met onze miliciens-recruten te nemen, teneinde na te gaan of voor hen de kazerne, als verblijf op den duur, niet op te heffen is. Bleek dit inderdaad het geval te zijn, dan zou de kostbare steenen kazerne-bouw, een gevolg van de invoering der militaire wetten, gestaakt kunnen worden.

Nog van een andere zijde vraagt deze quaestie de aandacht. Wat toch de wapens der Infanterie en Cavalerie betreft heeft men, in de laatste jaren, in toenemende mate, terecht, moeten afscheiden garnizoensplaats en oefen-terrein. Tengevolge der moderne oorlogsvoering zijn een deel onzer garnizoenen voor behoorlijke oefening niet meer geschikt gebleven. Met groote kosten moeten daarvoor nu jaarlijks schiet- en oefen-kampen betrokken worden. Die kosten zouden meer rentegevend kunnen worden door het verblijf daar te verlengen en van onze garnizoenen slechts de *groote* te handhaven, als winter-verblijfplaats voor de beroeps-militairen en als depôt van wapens, uitrusting en kleeding.

Wat die oefenkampen betreft is echter afwisseling noodzakelijk. Betrekt namelijk een korps binnen enkele jaren eenige malen eenzelfde kamp, dan is men op het omliggend terrein spoedig uitgestudeerd. Men kent het terrein uit het hoofd, alsmede vele der opdrachten die er worden uitgevoerd en zonder veel intellectueele inspanning wordt het programma afgewerkt. Men spreekt dan in den

---

[1]) Een hangmat als ligging zou, ook in de kazernes, aanbeveling verdienen.

troep van „numero zooveel van het blauwe boekje"! en weet van te voren de uitvoering.

Het is dus zaak voor alle korpsen een grooter mate van afwisseling in oefen-terreinen te brengen. Dit is slechts mogelijk, door het aantal oefeningskampen gedurende de zomermaanden te vermeerderen en af te wisselen. Dáár houdt het korps dan verblijf van de opkomst der miliciens af tot het vertrek met groot verlof. De winter-dislocatie, die ook, in verband met de strategische eischen, het opleggen van gedeponeerde goederen en wapens, aan bepaalde punten gebonden is, kan in hoofdtrekken worden gehandhaafd. Slechts meer geconcentreerd door opheffing der permanente garnizoenen van minder dan één regiment, alsmede van degenen aan de oostelijke grenzen des lands gelegen.

In het kamp is een verblijf in tenten, wat de kosten van aanschaffing betreft, zeker het goedkoopst. Een nieuwe tent wordt echter vrij spoedig oud en vertoont dan verwantschap met een zeef. Bovendien is in ons waterrijk vaderland, vooral gedurende natte zomers, in vredestijd een maanden-lang verblijf in een tent af te keuren.

Hoe nu deze kampen, wat de gebouwen betreft, zijn in te richten, zoo men niet van tenten gebruik wil maken, werd reeds den 12den November 1901 in beginsel uiteengezet, door den toenmaligen luitenant-ingenieur A. E. Redelee, in zijn voordracht over „Verplaatstbaren Snelbouw" in de vergadering van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs. [1])

Ook volgens dien genie-officier moet het stelsel van kleine garnizoenen in het belang der oefeningen en vanwege de onkosten, verlaten worden. Daarom stelde hij zich in beginsel voor, een divisie te legeren binnen een rayon van ± 25 K.M. straal, gekazerneerd in 5 verplaatsbare regiments-kazernes en wel 3 elk bestemd voor één regiment infanterie, 1 voor één regiment cavalerie en 1 voor één regiment veld-artillerie.

Wat de kazernes betreft heeft volgens den heer Redelee, eenerzijds de *duurzame* bouw te zware geldelijke offers geëischt en zal de *duurzame* herbouw eveneens te zware geldelijke offers vergen, om tot verplaatsing te besluiten, anderzijds

---

1) Zie het Weekblad „De Ingenieur" van 16 en 23 November 1901, No. 46 en 47.

kunnen de kazernes in vele steden, met inbegrip van oefeningsterreinen, die feitelijk te klein zijn voor den troep en te groot als afgesloten ruimte, in een stads-centrum, tot burgerlijke doeleinden, beter benut worden. De troepen blijven dientengevolge in garnizoenen waarvan de ligging minder gunstig is voor behoorlijke oefening en mobilisatie, omdat kazernes daar nu eenmaal zijn. Bij duurzamen nieuwen bouw klinkt men zich, ook voor de toekomst, echter weer vast aan den grond en wringt zich in een keurslijf. Al deze nadeelen worden opgelost door toepassing van den verplaatstbaren snelbouw.

En dit, volgens de heer Redelee, binnen de financieele grenzen, die men thans bij den kazerne-bouw afbakent.

Bij de kazernes, voor een regiment infanterie à vier bataljons, plaatst de heer Redelee de verschillende gebouwen verspreid, in een park. Die gebouwen kunnen zonder groote kosten uit elkaar worden genomen en elders weer opgericht. Inwendig, kan de indeeling in lokalen gewijzigd worden. Aan een splitsing in *afzonderlijke* woon- en slaapzalen wordt voldaan en verder rekening gehouden met de moderne hygienische eischen aan die gebouwen te stellen. Zijn gedetailleerde begrooting voor zulk een kazerne brengt hem dan tot een bedrag van *f* 395.000. De oppervlakte van het bouwterrein bedraagt 153.000 M^2.

In de laatste jaren zijn o.a. duurzame kazernes gebouwd: te Amersfoort, Assen, Groningen en Breda. Volgens den maatstaf der bestekken bedroegen de kosten voor één regiment:

Amersfoort	*f*	767.300	en was het terrein	163.000	M^2.
Assen	„	1.144.000	„ „ „ „	206.000	„
Groningen	„	993.600	„ „ „ „	240.000	„
Breda	„	581.000.			

Te Breda werd het twee-verdieping-stelsel aangenomen en overal elders dat van één verdieping

Men kan uit deze getallen niet opmaken, *hoeveel* juist door het stelsel van verplaatsbaren snelbouw zou worden bezuinigd, maar wèl kan worden gezegd, dat de bezuiniging zeer aanzienlijk zou zijn.

Ook de particuliere industrie levert, van hout, voor dit doel, model-inrichtingen. In de eerste plaats verwijzen wij daarvoor naar de fabriek der firma van Wijngaarden te Weesp, om de aandacht te vestigen op dezen tak van onze nationale

industrie, maar vooral ook, op hetgeen door de firma Christoph en Unmack te Niesky (Ober-Lausitz) [1]) op dit gebied reeds geleverd is. Deze firma had, op de tentoonstelling van het 1e Internationaal Congres voor Schoolhygiëne te Neurenberg, verplaatsbare barakken ingezonden, die, zeer practisch ingericht, aan alle eischen voldeden. In 1901 werden de uit Oost-Azië teruggekeerde Duitsche troepen, in dergelijke barakken gehuisvest, die men deels op den Grützmacher-Berlin, deels op het oefenterrein te Munster had opgeslagen. Het waren transportabele, zoogenaamde vliegende barakken. In 1902 werd een deel van het garnizoen Lötzen, bij wijze van proef, met succes in dergelijke barakken ondergebracht. Ook hier te lande werd, eenige jaren geleden, een proef met de huisvesting in een verplaatsbare barak genomen. Zij was echter niet voldoende voorbereid en had niet plaats op een wijze, om daaruit betrouwbare conclusies te kunnen trekken.

In de kampen zal echter, hetzij men barakken of tenten invoert, evenals in de kazernes met de soldaten-kamers het geval behoorde te zijn, een scheiding gemaakt moeten worden in *dagverblijf* en *slaapplaats*.

Afzonderlijke eenvoudige loodsen of lokalen kunnen worden ingericht tot dagverblijfplaats, waar gegeten en gepoetst, de uitrusting geborgen en zoo noodig theorie gehouden wordt. In gewone omstandigheden kunnen, bataljonsgewijze, dergelijke lokalen worden ingericht, zelfs wanneer men de sterkte per bataljon op een 400 minderen stelt.

In de legerplaats bij Laren was een houten loods aanwezig, die het mogelijk maakte dit stelsel met succes, voor een 100 à 150 man, in toepassing te brengen. In de loods was berging voor wapenen en uitrusting. Er werd daar gegeten en, bij ongunstig weder, theorie gehouden, een enkele maal geëxcerceerd of gymnastiek gedaan. In de tenten werd geslapen.

Vond het systeem toepassing aldus de troepen, vereenigd tot onderdeelen van minstens één regiment te velde, in dergelijke verplaatsbare gebouwen onder te brengen, dan zou hiermede reeds de verdere kazernebouw overbodig worden. Vele kleine garnizoenen, met kostbaren nasleep van hospitaal-

---

[1]) Agent het technisch bureau Crans en Co. te 's Gravenhage.

tjes [1]), magazijntjes en bureautjes, zouden dan tevens kunnen worden opgeruimd. Al zou ook, vooreerst gedurende den winter, een blijvend gedeelte in dienst moeten worden gehouden, dan zou dat kunnen worden ondergebracht in de bestaande groote kazernes, waar tevens de goederen en wapenen der lichtingen met groot verlof zouden moeten zijn opgelegd.

Bij het wapen der Infanterie werd een dergelijk beginsel, uit plaatsgebrek, sedert de laatste jaren feitelijk reeds toegepast met het bataljon van het 7e Regiment, dat gedurende de zomermaanden naar Nieuwersluis werd gedetacheerd, terwijl de winterverblijfplaats van dat bataljon Amsterdam bleef.

Met een samensmelting van de talrijke kleine garnizoenen zou, behalve beter gelegenheid tot oefening, meer waarborg voor een afdoende dekking der mobilisatie voor ons klein land verkregen worden. Bij de bestaande garnizoensversnippering, gedeeltelijk dicht bij onze grenzen, zou wel eens kunnen blijken, dat hier, in verband met een volledige mobilisatie en concentratie, de zwakke zijde van onze militaire verdediging was geweest. Wenscht men, met het oog op mogelijk plotselinge woelingen, 's zomers te Amsterdam infanterie bij de hand te houden, welnu, welk bezwaar zou er tegen bestaan om steeds één der kampen in het Gooi te doen betrekken. Het daar verblijvende korps zou dan even tijdig te Amsterdam kunnen zijn als de groote garnizoenen van Potsdam, Versailles enz. eventueel te Berlijn en te Parijs.

Voor de gehuwden zou dit stelsel eenige bezwaren hebben, maar onoverkomelijk zouden deze niet zijn, als men hen van November—Maart meer vrij liet. Dit zou mogelijk zijn, ook al

---

[1]) Zie, in dit verband, over onze militaire hospitalen het belangrijk artikel van den officier van gezondheid Dr. D. Romeyn in het Militair Geneeskundig Tijdschrift van 1904 afl. 3. — pag. 131: „Naar mijn meening kunnen wij alleen in het bezit komen van goede militaire hospitalen door hun aantal te beperken". Deze stelling wordt sedert, zij het ook eenigszins schoorvoetend, toegepast door het opheffen van enkele kleine militaire ziekeninrichtingen.

Werd ze meer doorgevoerd en voor de verpleging van ernstig zieke militairen algemeen gebruik gemaakt van de groote burger-ziekenhuizen, dan wil het ons toeschijnen dat de militair-geneeskundige dienst, al verplaatste ze ook gedeeltelijk haar belangrijke medische taak naar de groote zieken-inrichtingen onzer universiteits-steden, zich toch nog in voldoende mate zou kunnen wijden aan den militair-geneeskundigen dienst, aan het hygienisch toezicht in en de hygienische vorming van het leger.

besteedde men den winter uitsluitend voor wetenschappelijke en theoretische, zoo militaire als maatschappelijke ontwikkeling. In een dergelijk stelsel zou toch, wat de onbereden wapens betreft, in gewone omstandigheden het blijvend gedeelte geleidelijk kunnen en moeten verdwijnen en daarvoor, bijvoorbeeld, in plaats komen twee lichtingen, jaarlijks met vier-maandsche oefeningen, terwijl in de overige vier wintermaanden geen miliciens onder de wapenen zouden zijn.

Wij zouden dien gedeeltelijk vrijen tijd van vier maanden een uitkomst achten, want de troepen-officier en de beroeps-onderofficier hebben, bij hun langjarige, eentonige, inspannende taak van onderwijzer of administrateur, afwisseling en verfrissching noodig. De wenschelijkheid daarvan wordt overal ingezien — de vacanties aan universiteiten en scholen zijn zeker niet uitsluitend ingesteld ten behoeve der leerlingen. Zij zijn niet minder noodig voor het onderwijzend en opvoedend element, om buiten sleur te blijven en een behoorlijk wetenschappelijk peil te bewaren, om zekere wangedrochten der routine, die „afstomping", „sleur" en „boot-afhouden" heeten en die men in onze organisaties wel eens om den hoek ziet gluren, buiten te houden.

Het is dus geen weelde in ons vredes-leger den beroeps-aanvoerders jaarlijks gelegenheid te geven den geest te verfrisschen, nieuwe denkbeelden te ontvangen, en aldus veerkracht te behouden bij hetgeen dagelijks, jaar in jaar uit, in wanhopige eentonigheid terugkeert. Het bepingelen op verlof, het zoogenaamd „woekeren met den tijd" en de overbelaste zomer-tableaux der dagelijksche diensten van de laatste jaren, werken het tegendeel uit van hetgeen men zich voorstelt. Indien men zich niet tevreden stelt den schijn voor het wezen te nemen, krachts-aanwending niet verwart met arbeid, zouden die zomer-tableaux belangrijk ontlast kunnen worden.

Wat zou het militair genie van Napoleon geworden zijn, indien hij in de vormingsjaren van zijn luitenants-tijd, in plaats van eenigen tijd vrij te zijn in Parijs, van te kunnen studeeren, zien en opmerken buiten het leger, in het woeker-met-tijd-régime ware terecht gekomen dat ons vredes-leger achter zich heeft? Hoe zou dat régime geoordeeld hebben over een Clausewitz, die in de beteekenisvolle dagen van omtreeks 1800—13 tijd had, om als leerling der krijgsschool

aan de universiteit te Berlijn de colleges van Prof. Kiesewetter over logica te volgen? Een officier die college loopt in logica! Maar, men bestudeere zijn nog steeds niet verbeterd werk: „Vom Kriege", eer men zijn oordeel in deze uit. „Daher wohl — zegt Frhr. von der Goltz — stammt seine streng logische methode und seine dialektische Schärfe!" Er ligt ook aan de Nederlandsche universiteiten, in 't bijzonder voor onze officieren, een schat van kennis als voor het grijpen.

Was het blijvend gedeelte eenmaal weg, dan zou daarmede tegelijkertijd het spook van bezighouden verjaagd zijn, dat de militaire waarde van dat blijvend gedeelte snel doet dalen en dat onder-officier en officier, gedurende de wintermaanden, nog steeds van uit de kazernes toegrijnst.

„En de kader-opleiding dan?" zal men uitroepen. Die kader-opleiding 's winters is, zoo ze niet theoretisch blijft, in het algemeen slechts fraai op papier. Maar die theoretische opleiding zal, indien men gedurende de wintermaanden bijv. het kader van een geheele divisie dat daarvoor in de termen valt in één groote kazerne vereenigt, onder daarvoor bekwaam personeel, dan ook uitstekend kunnen worden. Als hier van kader sprake is, wordt daarmede uitsluitend bedoeld onder-officiers-kader — de beroeps-korporaal hoort in de moderne weermacht niet meer thuis. Als zorggedragen wordt, dat het organiek aantal plaatsen voor vrijwillige onderofficieren goed bezet is en bezet blijft, dan kan men zich bepalen tot militie-kader en den graad van korporaal, onlangs in het Handelsblad met grond „vijfde wiel aan een wagen" genoemd, afschaffen. Wij hebben één goede onderofficiers-school noodig voor alle wapens, zooals wij één Militaire Academie hebben voor de officiers-opleiding. Bij den troep tegelijkertijd miliciens oefenen en onderofficieren opleiden is, reeds onder de bestaande omstandigheden, niet meer uitvoerbaar. En bestaat, wat bij een behoorlijke en logische regeling der vooroefeningen mogelijk en waarschijnlijk is, ons geheele voetvolk eenmaal uit vier- of zelfs uit zes-maanders, dan kan van een onderofficiers-opleiding dàarnaast zeker geen sprake meer zijn.

Ook hier is vereenvoudiging uitvoerbaar en noodzakelijk.

G. Polvliet.

WETENSCHAPPELIJKE METAPHYSICA.

Dr. G. Heymans, Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung, Leipzig 1905.

II.

Kan het wel verwondering baren, dat, zooals ik in het eerste gedeelte dezer beschouwing meen te hebben aangetoond, Heymans' poging om langs wetenschappelijken weg zijne metaphysica te construeeren, blijkt niet geslaagd te zijn? Het vraagstuk van de beteekenis en de draagwijdte van Kant's kritischen arbeid nu daargelaten, het spreekt, meen ik, inderdaad vrijwel van zelf, dat de methode, volgens welke het wetenschappelijk onderzoek, bepaald het wetenschappelijk natuuronderzoek, opereert, niet dienen kan om het doel te bereiken, dat het denken in de metaphysica zich stelt. Immers, dat doel is ten slotte een ander — is wezenlijk van anderen aard — dan dat der wetenschap in engeren zin.

Heymans stelt het in zijne Inleiding voor, alsof de metaphysica slechts beoogt, nog een stap verder te komen, dan het wetenschappelijk natuuronderzoek komen kan. Zij zal, in aanmerking nemende, dat de natuurwetenschap bij het stellen harer fundamenteele onderstellingen slechts rekent met een deel der gegeven feiten en op eene gansche groep van verschijnselen — „die Tatsachen des Bewusstseins" en in het bijzonder „die Tatsachen des wissenschaftlichen Denkens" — niet of althans slechts zijdelings acht slaat, nu deze mede in het onderzoek hebben te betrekken; om dan de vraag te be-

antwoorden, „ob und inwiefern die Herbeiziehung dieser Tatsachen, neben den bisher bezogenen, noch weitere Ergänzungen und Modificationen des naturwissenschaftlichen Weltbildes fordere" [1]). Maar overigens verandert er in haar arbeiden niets [2]). Intusschen, hij begint met uitdrukkelijk de aandacht te vestigen op het bestaan van tweeërlei soort van kennis: relatieve — kennis van een ding, wat betreft deszelfs betrekkingen tot andere dingen, kennis van de betrekkingen der dingen onderling — en absolute kennis — kennis van een ding naar zijn eigenlijk wezen, naar wat het is „an und für sich." En nu stelt wel de definitie van metaphysica, waarmede het boek begint — „Metaphysik heisst die Wissenschaft, welche darauf ausgeht, eine möglichst vollständige und möglichst wenig relative Welterkenntnis zu stande zu bringen" — dit verschil als bloot gradueel voor; maar het is, dunkt mij, duidelijk, dat het niet gradueel maar principiëel is. Van meer of minder relatief kan ten aanzien der kennis bij deze onderscheiding geen sprake zijn; enkel van meer of minder volkomen relatieve kennis, meer of minder volkomen als relatieve kennis; desgelijks van meer of minder volkomen absolute kennis. Onvolkomen absolute kennis — onvolkomen, omdat zij òf eenzijdige, gedeeltelijke, òf eene slechts bij benadering juiste, eene menschelijk-gebrekkige is — blijft volgens deze bepalingen absolute kennis, wordt door hare onvolkomenheid niet, nadert daardoor zelfs niet tot, relatieve. Welnu, is niet wat het wetenschappelijk onderzoek nastreeft, altijd weer, en uitsluitend, relatieve [3]); wat de metaphysica, zeer beslist ook Heymans' eigen metaphysica, beoogt, absolute kennis? Maar ligt het dan niet in den aard der zaak, dat de metaphysica niet maar eenvoudig is, en kan zijn, voortzetting van dat wetenschappelijk onderzoek, arbeid volgens de daarbij gevolgde methode, enkel met gebruikmaking van een meer omvangrijk ervaringsmateriaal?

„Die Metaphysik ist... der Absicht nach stets Wissenschaft gewesen, und hat demnach ein historisches Recht darauf, mit

---

1) Bladz. 12.

2) Vgl. bladz. 20 vlgg.

3) Vgl. de later (§ 25) gegeven scherpzinnige uiteenzetting, dat de natuurwetenschap uitsluitend beoogt, „ein Weltbild zusammenzustellen, in welchem sämtliche Bestandteile der Wirklichkeit durch ihren möglichen Wirkungen auf den Bewegungssinn, und nur durch diese, vertreten sind (bladz. 176).

dem Masstabe der Wissenschaft gemessen zu werden," zegt Heymans [1]). Inderdaad, de metaphysica heeft er, althans in de vóór-Kantiaansche periode, steeds aanspraak op gemaakt, wetenschap, zelfs de wetenschap bij uitnemendheid, te zijn. Maar zij bedoelde daarmede toch altijd wetenschap van bijzonderen aard. Mij althans is niet bekend, dat in den loop der geschiedenis eenig metaphysisch stelsel is opgetreden met de pretensie van te zijn, of onmiddellijk te zijn opgegroeid uit, empirische wetenschap in den zin, waarin wij — ook Heymans hier — dit woord verstaan, tenzij dan misschien het materialisme. En ik meen, dat de metaphysische stelsels, waar zij zich wetenschap noemden, t e r e c h t er nadruk op legden, dat zij toch niet waren als de bijzondere, empirische, wetenschappen. Stelt Heymans in dit verband: „Die metaphysischen Systeme sind Erklärungshypothesen in genau demjenigen Sinne, in welchem auch die Atom- und Molekulartheorie, die Aetherhyphothese, die mechanische Wärmetheorie Erklärungs-hypothesen sind: also zwar nicht direkt aus dem Gegebenen abstrahierte, aber doch mit Rücksicht auf das Gegebene erdachte Begriffskomplexe, deren Erkenntniswert eben auf ihre Fähigkeit, das Gegebene begreiflich zu machen, beruht" [2]): deze stelling kan, dunkt mij, alléén waar schijnen ten gevolge van de dubbel-zinnigheid der termen „erklären" en „begreiflich machen." Of vergis ik mij, wanneer ik meen, dat de daar genoemde hypothesen en theorieën — voor zoover ze althans niet zelf metaphysische stelsels zijn, gelijk b.v. de atoomtheorie in het materialisme is — bedoelen verschijnselen te verklaren en begrijpelijk te maken in den zin van: die te doen verstaan in hun samenhang met andere verschijnselen, ze te doen kennen als bijzondere vormen van algemeene kategorieën van verschijnselen en zoo hun bepaalde plaats aan te wijzen in het groot geheel der verschijnselen en werkingen in de natuur; terwijl toch zeker metaphysische onderstellingen als b.v. de Platonische ideeënleer — een door Heymans zelven hier gebruikt voorbeeld — iets anders bedoelen?

Ik zal Lange's qualificatie van metaphysica als „Begriffs-

---

1) Bladz. 23.
2) Bladz. 24.

dichtung", wezenlijk, of althans in de eerste plaats, „auf die Befriedigung gewisser Gemütsbedürfnisse ausgehend, und demnach nur der aesthetischen und ethischen Beurteilung unterliegend", niet verdedigen. Ik stem Heymans volkomen toe, dat ook bij de vorming van metaphysische stelsels de wetensdrang de hoofdrol vervult, althans behoort te vervullen, en mitsdien deze stelsels, zoo goed — en in denzelfden zin — als wetenschappelijke theorieën, naar een, door het intellect te stellen, maatstaf van waarheid moeten worden beoordeeld. Toch ligt, meen ik, aan Lange's qualificatie een element van waarheid ten grondslag. De fantasie heeft hier m. i. inderdaad vrijer spel dan zelfs bij de stoutste onderneming der wetenschap; waarbij dan bepaald nog dit komt, dat eene, het onderzoek van en nadenken over het wereldverband afsluitende, interpretatie van dit verband, zooals de metaphysica geeft, ten slotte slechts kan worden aanvaard, wanneer zij den geheelen mensch, den mensch niet enkel naar de intellectueele, maar ook, en niet minder, naar de affectieve zijde van zijn wezen, bevredigt. Maar daarom ligt het in den aard der zaak, dat zich hierbij, ook in den meest zich zelven onder strenge tucht houdenden denker, in sterke mate de invloed van eigenaardigheden der persoonlijkheid doet gevoelen. Zal het ook bij zoo iemand nooit komen tot, uit logisch oogpunt beschouwd, willekeurige fantasie, tot „Dichtung" in den eigenlijken zin des woords: wel zullen b.v. bij den één deze, bij een ander andere feiten — of groepen van feiten — op den voorgrond treden en ter laatster instantie den doorslag geven. Het valt dan ook, meen ik, in het oog dat, terwijl wetenschappelijke arbeid vrijwel alleen van iemands intellectueele begaafdheid, van zijne gave tot waarnemen en combineeren, getuigt, de arbeid van den wijsgeer, het door iemand gehuldigde stelsel van wereldbeschouwing, in veel opzichten licht verspreidt over het eigenaardige zijner persoonlijkheid in haar geheel.

Hieruit op zich zelf volgt reeds terstond, om dit in het voorbijgaan op te merken, dat de resultaten van metaphysische bespiegeling nooit die dwingende evidentie bezitten, die aan welgegronde hypothesen op wetenschappelijk terrein eigen is. En dit verschil wordt nog in niet geringe mate versterkt door de omstandigheid, dat inzicht in het innerlijk wezen van het

wereldverband, zooals de metaphysica dat zoekt, niet — als de relatieve kennis, waarop het wetenschappelijk onderzoek gericht is — stuksgewijze, om het zoo uit te drukken, wordt opgebouwd; en dus de metaphysica het voordeel mist der wetenschap in engeren zin, dat de telkens nieuw gestelde hypothesen voortbouwen op, zich onmiddellijk aansluiten aan, vroegere, en dan hieraan terstond eene groote mate van vastheid ontleenen. Dit een en ander te zamen geeft aan de resultaten van metaphysische bespiegeling dat eigenaardig karakter van subjectiviteit, dat Kant aan het slot der *Kritik der reinen Vernunft* in de paragraaf *vom Meinen, Wissen und Glauben* voor haar den naam „intellectueller Glaube" deed voorslaan. [1])

Welke waarde nu aan het door Heymans voorgedragen stelsel, als zoodanig beschouwd, toe te kennen? Deze vraag kan en moet, zooals ik in den aanvang mijner bespreking — op zoo even ontwikkelde gronden — reeds opmerkte, geheel afgescheiden worden van die naar de juistheid van het door hem er voor geleverde betoog. Over haar dan in dit tweede gedeelte enkele opmerkingen.

Heymans' stelsel sluit zich, zooals ik begon met op te merken, onmiddellijk aan dat van Fechner, en met dezen aan dat van Spinoza aan. Het kan inderdaad gekarakteriseerd worden als een gewijzigd — gecorrigeerd — Spinozisme. Twee overwegingen bepaald zijn het, die Heymans deze correctie als noodzakelijk doen beschouwen [2]). Over de door hem in de laatste plaats genoemde — door hem zelven als de meest

---

1) Wat betreft het aanbevelenswaardige — het m. i. niet aanbevelenswaardige — van dezen naam zij het mij vergund, hier te verwijzen naar wat ik over dit punt in *Teylers Theologisch Tijdschrift* I (jaarg, 1903), bladz. 322 vlgg. in het midden bracht.

2) Inderdaad telt H. drie bezwaren op. Maar het door hem in de eerste plaats genoemde — waaraan hij zelf trouwens geene overwegende beteekenis toekent — blijkt bij nauwkeurige beschouwing, meen ik, geenerlei beteekenis te hebben. Het is nl. de opmerking, dat „die Annahme eines identischen, in zwei Erscheinungsreihen sich offenbarenden Seienden den durchgängigen Parallelismus der beiden Reihen nicht schon involviert, sondern nur gestattet.... Die vorliegende Lehre darf nur behaupten, dass, wenn ihre Voraussetzungen richtig sind, die Erfahrung sich so gestalten könne, nicht dass sie sich so gestalten müsse, wie sie sich tatsächlich gestaltet" (bladz. 155). De vraag

afdoende beschouwd — kan ik kort zijn. Het is de overweging, dat het Spinozisme met zich zelf in strijd komt, immers eene reeks van verschijnselen aanneemt — de physische —, die naar de grondstelling zelve der theorie voor ons onmogelijk verschijnsel zijn kan. Loopen nl. de twee openbaringsreeksen van het absolute — de physische en de psychische — parallel, grijpen deze nergens in elkander in, dan kan de eerste onmogelijk door ons worden waargenomen en dus haar bestaan in ons bewustzijn kenbaar maken; waarneming toch onderstelt inwerking van het waargenomene op den waarnemer. Maar dit bezwaar berust blijkbaar eenig en alleen op verschil in theorie omtrent aard en oorsprong der erkenning van het bestaan van iets buiten het bewustzijn. Het Spinozisme gaat kennelijk uit van de, in het eerste gedeelte dezer beschouwing reeds gememoreerde, theorie, dat die erkenning haar grond — en daarmede terstond ook hare rechtvaardiging — vindt in een instinctief, en ook onmisbaar, vertrouwen op ons ken-apparaat, in dier voege dat wij den met het teeken der objectiviteit tot ons komenden inhoud onzer waarnemingen als afbeelding van iets objectief bestaands aanvaarden — en moeten aanvaarden —, tenzij wij positieve aanwijzingen hebben, dat op dit of dat bepaald punt de waarneming is te corrigeeren. Wij hebben te minder grond om ons hier te verdiepen in de vraag, aan welke zijde in dezen het recht is, daar ik in dat eerste gedeelte voldoende in het licht meen te hebben gesteld, dat wanneer Heymans' theorie in dezen recht heeft, niet enkel het Spinozisme, maar ook zijn eigen stelsel veroordeeld zou zijn; immers deze theorie enkel kan leiden tot een meer of minder streng consequent positivisme.

---

naar de juistheid dezer — zeker scherpzinnig toegelichte — opmerking kunnen wij laten rusten. Ook al is zij juist, dan is daarmede niet alleen — zooals H. zelf er aan toevoegt — „nichts gegen die Richtigkeit jener Voraussetzungen bewiesen"; maar ook het daarop volgende: „solange aber dieselben keine Präzisierung erfahren haben, welche die gegebenen Gesetzmässigkeiten als eine notwendige Folgerung aus ihnen abzuleiten gestattet, haben damit die Gründe für ihre Richtigkeit einen bedeutenden Teil ihrer Ueberzeugungskraft verloren", is dunkt mij, van grond ontbloot. Eene verklaringshypothese heeft het feitelijk gegevene te verklaren; niet ook daarnaast nog dit als noodwendig bestaande te doen kennen.

Iets langer moet ik stilstaan bij het betoog, dat het groote van ouds tegen het Spinozisme ingebrachte bezwaar door het psychisch monisme overwonnen is. Ik bedoel het bezwaar, dat volgens het Spinozisme de zintuigelijke prikkels niet de oorzaak der gewaarwordingen, de wilswerkingen niet de oorzaak der handelingen zijn, maar, „auch ohne Reize die Empfindungen, auch ohne Ueberlegungen und Willensentschlüsse die menschlichen Handlungen genau so und genau zu denjenigen Zeiten eintreten oder sich vollziehen würden wie wir sie jetzt wahrnemen. Heymans ook erkent dit voor een wezenlijk bezwaar. „Diese Auffassung", heet het, „ist eine unabweisliche Forderung aus den Prinzipien der vorliegenden Lehre; sie ist aber zugleich von einer Paradoxität, welche sie dem unbefangenen Denken durchaus unannehmbar erscheinen lässt. Schon dass der physische Nadelstich, die physische Einwirkung einer schmackhaften Speise auf Zunge und Gaumen nicht Ursachen, sondern nur zufällige Nebenprodukte bei der Erzeugung von psychischen Schmerz- oder Lustgefühle sein sollten, erscheint wunderbar; dass aber vollends die physischen Erscheinungen des Verlaufens einer Schlacht oder des Schreibens eines tiefsinnigen Buches von dem vorhergehenden Nachdenken des Feldherrn oder Denkers wesentlich unabhängig sein sollten, hat man mit Recht als vollständig unglaublich bezeichnet" [1]). Dit neemt nu echter bij hem eene eigenaardige wending. Volgens Heymans nl. blijkt bij nauwkeurige overweging de eigenlijke moeielijkheid op dit punt hierin te bestaan, dat, wanneer — naar de leer van het Spinozisme — het wilsbesluit niet is het veroorzakende der daarop volgende lichaamsbeweging, onverklaard blijft het feit, dat steeds op een bepaald wilsbesluit juist die beweging volgt, de voorstelling waarvan den inhoud vormt van het wilsbesluit; het feit m. a. w., dat tusschen wilsbesluit en handeling „neben der äusseren Beziehung der regelmässigen Succession, auch eine innere Beziehung der Uebereinstimmung obwaltet". Het wordt dan in één woord „reiner Zufall, dass man eben dasjenige, was man tun will, auch wirklich tut". [2])

Het is mij niet gelukt, mij van de gegrondheid van dit

1) Bladz. 156.
2) Bladz. 157.

laatste te overtuigen. Dit zou, dunkt mij, dan alleen gelden, wanneer wij volgens het Spinozisme te doen hadden met eene zelfstandig werkende — begeerende en willende — ziel in een lichaam, dat eveneens zelfstandig, door eigen kracht naar eigen immanente wet, werkte. Maar zoo wordt toch hier de verhouding allerminst gedacht. De ziel is op dit standpunt eene reeks van bewustzijnsverschijnselen, die correspondeert aan — de psychische keerzijde vormt van — de hersentoestanden en -werkingen. „Willen" is de psychische keerzijde van die bepaalde werking in de hersenen, die door middel van eene reeks van zenuw- en spierwerkingen — die geen bewust psychisch correlaat hebben — uitloopt b v. op eene armbeweging, welke weer, door het intermediair van physische werkingen, die het niet noodig is hier na te gaan, een vertegenwoordiger hebben in de reeks der bewuste psychische verschijnselen, in den vorm van bewegingsgevoel of -voorstelling. Bedoelde hersenwerking en armbeweging vormen begin en eindpunt van eene reeks van oorzaken en gevolgen; de laatste vloeit oorzakelijk uit de eerste voort. Moet nu niet ook dit verband volgens de onderstelling zijne uitdrukking, zijn aequivalent, hebben in de psychische verschijnselen, die er de keerzijde van vormen, en is dat niet juist die overeenstemming als voorgestelde — bedoelde — en als verwezenlijkt ervaren beweging? Correspondeert niet eigenaardig aan het „oorzaak en veroorzaakt — uit de oorzaak voortgevloeid" — in de physische reeks in de psychische een „voorgesteld en als verwezenlijkt gezien"? Merkt Heymans nog op: „In der Tat ist die Notwendigkeit analoger Uebereinstimmungsbeziehungen bei den anderen Parallelverhältnissen, welche wir oben kennen gelernt haben, in keinem Falle gegeben, und liegen auch solche zwischen den Gliedern der physischen und der psychischen Reihe nirgends als eben bei den Willensentschlüssen vor; weder auf eine Vorstellung noch auf ein Gefühl folgen in der physischen Reihe übereinstimmende Erscheinungen" [1]: daarop kan, dunkt mij, het antwoord eenvoudig zijn: Natuurlijk; want alléén de hersenwerkingen, waáraan „willen" correspondeert, veroorzaken onmiddellijk uitwendige verschijnselen.

---

[1]) Ald.

Ligt hier eene moeielijkheid, deze drukt dan zeker niet minder op Heymans' eigen theorie. Volgens zijne voorstelling, het is waar, vormt de wilswerking een schakel in de keten van oorzaken en gevolgen, die uitloopt op eene handeling. De eigenaardige hersenwerking, die aan de die handeling bepalende spierbeweging onmiddellijk voorafgaat en deze veroorzaakt, dat is bij hem juist de wilswerking, nl. zooals deze zich in het bewustzijn van den idealen waarnemer afspiegelt. Maar verliest Heymans, wanneer hij hiermede de door hem in het Spinozisme ontdekte moeielijkheid opgeheven acht, niet zelf voor een oogenblik de grondstelling van geheel zijne redeneering uit het oog: de stelling, dat uit den inhoud eener waarneming op zich zelf niets is op te maken omtrent het eigenlijk wezen van haar object; dat er m.a.w. geene noodwendige overeenkomst bestaat tusschen object en inhoud eener waarneming?

Brengen wij deze stelling hier in rekening, wat verkrijgen wij dan? Immers dit: op de wilswerking, door den idealen waarnemer als een eigenaardig hersenproces waargenomen, volgt eene werking, die aan dien waarnemer, in het algemeen in de waarneming, zich openbaart als verwezenlijkt wilsbesluit, als aan dit laatste beantwoordende beweging van bepaalde lichaaamsdeelen; niet omdat zij dit inderdaad is — wat zij in werkelijkheid is, daarvan weten wij niets — maar enkel, omdat zij zoo in het bewustzijn van den waarnemer zich voordoet. Hebben wij hier niet precies dezelfde moeielijkheid, die Heymans in het Spinozisme vindt, slechts verplaatst in het proces van de waarneming der handeling: het feit, dat op het wilsbesluit niet slechts constant eene bepaalde werking volgt, maar dat ook die werking in het bewustzijn van een waarnemer den vorm aanneemt van met het wilsbesluit naar haren inhoud overeenstemmende beweging van het lichaam, terwijl toch tusschen de wilswerking en des waarnemers voorstelling van daarop volgende beweging geen rechtstreeksche samenhang bestaat van dien aard, dat daaruit die overeenstemming zich verklaart; of anders omschreven — wanneer wij nl. uitgaan van de onderstelling, dat hetgeen op de wilswerking volgt inderdaad is wat het in de waarneming zich voordoet te zijn, eene het wilsbesluit verwezenlijkende beweging — hebben wij hier niet het op dit standpunt onver-

klaarbare feit, dat hier bij uitzondering de inhoud der waarneming de afspiegeling is van haar object?

Ligt hier eene moeielijkheid, zeide ik. Inderdaad bestaat, meen ik, de door Heymans gevonden moeielijkheid niet; niet nl. in den door hem bedoelden zin. Zeker, wij staan hier voor een onverklaarbaar feit — „verklaren” genomen in den wetenschappelijken zin des woords; in dien van afleiden uit, herleiden tot, een meer algemeenen regel. Wij: d.w.z. alle wijsgeerige richtingen zonder onderscheid en op geheel dezelfde wijze. Maar kan dit anders? De vraag toch, door Heymans hier aangeroerd, is deze: Hoe komt het, dat opvolgende werkingen en toestanden een redelijk samenhangend geheel vormen? M. a. w., enkel meer algemeen geformuleerd: Hoe komt het, dat in de wereldorde redelijke samenhang zich openbaart? En deze vraag is niet meer te beantwoorden; tenzij dan met een: omdat aan het wereldverband rede ten grondslag legt. Wij hebben hier in één woord een laatste, niet verder te ontleden, maar enkel als onmiddellijke manifestatie van eene eigenaardigheid van het innerlijk wezen der wereldorde te aanvaarden feit.

Het wezenlijke van ouds tegen het Spinozisme ingebrachte bezwaar is, dat deze theorie het verloop der menschelijke handelingen maakt tot een mechanisch, automatisch, verloop; m. a. w. dat bij haar nergens plaats is voor leiding door de willende persoonlijkheid. Maar juist in dit opzicht blijft, meen ik, in den grond der zaak het psychisch monisme volkomen op het standpunt van het Spinozisme staan. Zeker, Heymans erkent datgene wat hij het wilsbesluit noemt als een schakel in de keten van werkingen, die uitloopt op de handeling. Maar wat is bij hem dat wilsbesluit? Wij zijn gewoon, bij dien term te denken aan inwerking der persoonlijkheid, onverschillig of wij ons deze — indeterministisch — voorstellen als vrij kiezend tusschen verschillende motieven, òf — deterministisch — ons haar denken als bij die keuze bepaald door een, door aanleg en verleden verkregen, karakter. Maar wat blijft hiervan op Heymans' standpunt over? Zijn psychisch monisme heeft opgegeven de opvatting van „Bewusstseinsinhalte als Zustände einer immateriellen Seele”; het heeft ingezien dat „die Seelenhypothese den Tatsachen in keiner Weise entspricht” [1]). Het kent m. a. w. wat wij

[1]) Bladz. 234.

„de ziel" plegen te noemen slechts als eene aaneenschakeling van bewustzijnsverschijnselen, een naar vaste wet verloopenden stroom van psychisch gebeuren. Naar vaste wet; d. w. z. naar dezelfde onveranderlijke wet van causaliteit, die wij in den — in de gewone realistische beschouwing erkenden — stroom van physisch gebeuren opmerken en onderstellen. „Die ausnahmslose Kausalität des psychischen Geschehens gehört sowohl an sich wie als Bedingung für die ausnahmslose Pseudo-Kausalität des physischen Geschehens zu ihren" — des psychischen Monismus — „wesentlichen Voraussetzungen" [1]; en deze causaliteit is, geheel als die wij erkennen op physisch gebied, eene, waarbij „das Handeln durch das Wollen, und das Wollen wieder durch die von aussen zuströmenden Motive eindeutig bestimmt wird" [2]. Wel is waar wordt het voor niet onmogelijk verklaard, dat „die mein Bewusstsein konstituierenden realen Prozesse anderer Natur wären und anders wirkten als die ausserbewussten Vorgänge". Maar daargelaten, dat deze mogelijkheid ten slotte voor de minder waarschijnlijke verklaard wordt, uitdrukkelijk wordt daarbij opgemerkt, „dass auch wenn es sich anders verhielte, die Forderung einer geschlossenen Naturgesetzlichkeit nichtsdestoweniger in voller Strenge aufrecht zu halten wäre"; het verschil zou niet anders zijn als die „ja auch zwischen verschiedenen Gruppen ausserbewusster Weltprozesse vorkommen und sich etwa in der Verschiedenheit der physikalischen und chemischen, der auf Berührung und auf Fernwirkung sich beziehenden Gesetze oder dergl. manifestieren" [3].

Behoeft dit ook wel uitdrukkelijk te worden uitgesproken? Hebben wij, naar de grondgedachte van psychisch monisme, aan te nemen, dat de waargenomen — door den „idealen Beobachter" waar te nemen — hersenprocessen, die, zooals er uitdrukkelijk wordt bijgevoegd „durchwegs den mechanischen Gesetzen sich unterordnen" [4], eenvoudig de eigenaardige vorm zijn, waarin het in iemand plaats grijpend psychisch proces zich in het bewustzijn van den waarnemer voordoet, dan

[1]) Bladz. 339.
[2]) Bladz. 338.
[3]) Bladz. 261 vlg. De spatieering is van H.
[4]) Bladz. 229.

ligt daarin onmiddellijk opgesloten, dat dit psychisch proces zelf volgens de wetten der mechanica verloopt. Inderdaad, het psychisch monisme is, uit een bepaald oogpunt gezien, de volstrekte tegenstelling tegenover het materialisme. Wat Heymans dienaangaande opmerkt [1]), is onweersprekelijk; behoefde zelfs, zou men kunnen zeggen, niet uitdrukkelijk te worden opgemerkt. Toch laat het zich verklaren, dat telkens weer, naar Heymans zich beklaagt, de bewering opduikt, „der psychische Monismus sei ‚eigentlich', ‚im Grunde' u. s. w. doch nur ein verkappter Materialismus" [2]). Immers, het is, van andere zijde beschouwd, weer de volmaakte tegenhanger van het materialisme. Het heeft daarmede de — voor de waardeering van het wereldverband en de daarin zich openbarende verschijnselen allesbeheerschende — gedachte gemeen, dat het gebied der natuur en dat des geestes in den grond der zaak één zijn, op beide de gang van zaken geheel dezelfde is, dezelfde krachten en wetten heerschen. Het eenige verschil is, dat wat door het materialisme als het wezen wordt aangemerkt, door het psychisch monisme als verschijningsvorm wordt beschouwd, en omgekeerd. Men zou het psychisch monisme kunnen karakteriseeren als een onderst boven gezet materialisme; in zijn geheel onderst boven gezet, zoodat de geheele inrichting dezelfde is gebleven. In beide is de wereldorde in haar geheel een reusachtig mechanisme, de handelende persoonlijkheid eenvoudig een automaat; alléén met dit verschil, dat de elementen, waaruit dat mechanisme, die automaat, worden geacht te zijn opgebouwd, in de eene en in de andere theorie eigenaardig verschillend worden gedacht.

Zoo wordt dan ook uitdrukkelijk verklaard: „Allerdings würde nach ihm" — dem psychischen Monismus — „genau so wie nach dem Materialismus, der vollendete Physiologe die Gesammtheit der organischen Prozesse, welche etwa das durch Sonnenlicht auf die Netzhaut gezeichnete Bild eines Bettlers mit der nachfolgenden, die Darreichung eines Almosens vermittelnden Handbewegung verbinden, als eine lückenlose Kette naturgesetzlich zusammenhängender Erscheinungen überschauen können" [3]). Nu moet men toch wel voor den wil

[1]) Bladz. 241.
[2]) Ald.
[3]) Bladz. 279.

lage eischen stellen, om op grond van het hieraan toegevoegde: „aber alle diese Erscheinungen, mitsamt ihrem naturgesetzlichen Zusammenhang, wären nichts weiter als die sinnliche Offenbarung einer Reihe kausal verbundener realer Prozesse, unter welchen Wahrnemungen und Vorstellungen, Gefühle und Wollungen die bedeutsamste Rolle erfüllen": men moet, zeg ik, wel voor den wil lage eischen stellen om op grond hiervan te kunnen verklaren: „So hat denn in dem psychischen Monismus auch das alte Problem vom Verhältnis zwischen Willen und Naturgesetz seine durchwegs befriedigende, weil beiden Parteien ihre vollen Ansprüche gewährende Lösung gefunden" [1]; of, zooals het op de voorgaande bladzijde luidt: „Was die Willenskausalität anbelangt, findet sich der psychische Monismus in der glücklichen Lage, eine unbedingte Anerkennung derselben mit einer ebenso unbedingten. Anerkennung der geschlossenen Naturgesetzlichkeit vereinigen zu können." Inderdaad heeft het psychisch monisme voor wil, voor wat men van ouds eenstemmig daaronder heeft verstaan en verstaat, geene plaats; en nu geeft het dien naam eenvoudig aan een lid in de keten van werkingen, die op het handelen uitloopt: aan de voorstelling, die naast voorafgaat aan het buiten het bewustzijn vallende deel van die keten.

Is nu eene zoodanige wereldbeschouwing te erkennen als het resultaat eener bespiegeling, die, met alle gegeven verschijnselen rekening houdende, deze gezamenlijk tot hun recht laat komen en zoo eene beschouwing levert, die inderdaad in allen deele op de ervaringswereld past? Heymans tracht uitvoerig aan te toonen, dat zijne theorie werkelijk, en beter dan eenige tot dusverre gestelde, op de gegeven feiten sluit [2]. Maar de feiten, waarover hij hierbij handelt, zijn uitsluitend die, waarmede het natuuronderzoek en daarnaast de physiologische psychologie zich bezig houdt. Komen niet nog andere verschijnselen hier in aanmerking? Om verder den wil te laten rusten, hoe staat deze leer tegenover de — toch onafwijsbare — erkenning van normen op verschillend gebied

---

[1]) Bladz. 280.

[2]) § 32—35, bladz. 243—283.

van het geestesleven, normen voor het oordeelen en voor het denken in het algemeen? Wij spreken, om slechts dit te noemen, van logisch en onlogisch denken. Maar wanneer ook op het gebied van het denken de wet der causaliteit in denzelfden vorm als op het gebied der natuurverschijnselen als opperste wet heerscht, ook hier telkens het volgende volstrekt en „eindeutig" door het voorafgaande bepaald wordt, hoe kan dan een eisch van logisch denken worden erkend? Moet het dan niet blijven bij erkenning, dat in het eene geval het denken dezen, in een ander dien weg volgt, beide malen met volstrekte en onveranderlijke noodwendigheid? En wederom dit punt — ten aanzien waarvan men ten slotte zich zou kunnen dekken met de verklaring, dat onze waardeering, misschien gebouwd op eene valsche voorstelling, zich moet voegen naar verkregen juister inzicht — daargelaten, is op dit standpunt niet alle denken eenvoudig op te vatten als blinde, door geen wil, geene doelbepaling beheerschte en geleide ideeënassociatie? Maar komen wij daarmede voor alle soorten van denken, om die uitdrukking te gebruiken, uit? Is er niet tusschen een denken, waarbij men den loop zijner gedachten, zooals wij plegen te zeggen, zijn eigen weg laat volgen, en het bewuste, op een bepaald doel gerichte, nadenken een in het oog loopend onderscheid, waarmede onze wereldverklaring rekening moet houden?

En naast en boven dit alles: hoe maakt het psychisch monisme het met het verschijnsel van het individueel bewustzijn? Heymans wijdt eene afzonderlijke paragraaf aan „das Problem der Individuation [1]). Maar wanneer wij deze paragraaf opslaan, om daarin het antwoord te zoeken op de vraag, hoe het psychisch monisme het feit verklaart van het bestaan van individueel bewustzijn — van, zooals hij het noemt, „individuelle Bewusstseinskonzentrationen" — zien wij ons teleurgesteld. Deze vraag wordt slechts in het voorbijgaan aangeroerd. Wat daarover gegeven wordt, bepaalt zich tot de verklaring: „Um deutlich zu machen, was mit jenem Worte „individuelle Bewusstseinskonzentrationen" gemeint ist, dürfte, da es sich um eine jedem in der unmittelbarsten Erfahrung gegebene Tatsache handelt, eine kurze

[1]) § 38; bladz. 304—321.

Andeutung genügen. Es is damit nichts weiteres gemeint als jene besondere Beziehung zwischen den einem einzelnen Menschen gegebenen psychischen Vorgängen, kraft welcher dieselben sich eben zu „einem Bewusstsein" zusammenfügen, und von den Bewusstseinen anderer Menschen durch eine wie es scheint unübersteigliche Kluft absondern. Die betreffende Beziehung begrifflich zu bestimmen, bietet wegen ihrer durchwegs eigenartigen Natur erhebliche Schwierigkeiten; es kann aber für die vorliegende Untersuchung, welche nicht aus Begriffen, sondern nur aus der Erfahrung zu führen ist, eine solche Bestimmung auch ohne Nachteil entbehrt werden" [1]). Hieraan sluit zich eenige pagina's verder nog de uitspraak aan: „Allerdings verstehen wir nicht, warum sich zunächst selbstständige psychische Vorgänge bei zunehmender Wechselwirkung zu einem einheitlichen Bewusstsein verbinden müssen; die Tatsache der Individuation bleibt also ein Problem; aber sie bleibt nichtsdestoweniger eine Tatsache" [2]). Dit is het eenige, wat in deze paragraaf — en in het gansche boek — over bovengenoemde vraag voorkomt. Overigens handelt de paragraaf over eene andere quaestie: over de vraag nl., „ob und in welchem Umfange in der Aussenwelt individuelle Bewusstseinskonzentrationen analog der mir unmittelbar gegebenen vorauszusetzen seien."

Bij de beantwoording dezer vraag sluit Heymans zich dan aan bij Fechners erkenning, eenerzijds niet enkel van dieren-, maar ook van plantenzielen, anderzijds — opwaarts van den mensch — van een aard-, een zonnestelsel-, een melkwegstelsel- en — als hoogste — een wereldbewustzijn. Bepaald wat aangaande deze laatste reeks wordt gezegd, werpt indirect eenig licht over de wijze, waarop Heymans het probleem van het ontstaan van individueele bewustzijnseenheden opvat en oplost. Daaruit blijkt nl., dat wij hier bij aard- en wereldbewustzijn enz. niet, naar een niet ongewoon gebruik van het woord bewustzijn in de taal van het dagelijksch leven, te denken hebben aan iets van eene aard-, eene wereldziel volgens de gewone opvatting. Aard- en wereldbewustzijn zijn niet oorspronkelijk bestaande wezens; zij zijn eerst de vrucht van

[1]) Bladz. 304 vlg.
[2]) Bladz. 313.

de wereldontwikkeling. Enkelvoudige psychische Vorgänge [1]) zijn het eerst en oorspronkelijk bestaande. Deze komen met elkaar in „Wechselwirkung" te staan. Daardoor vormen zich als eenheid, om zoo te zeggen, zich gedragende verbindingen. Langs dezen weg ontstaan dan o. m. individueele menschenbewustzijns. En doordat menschen in steeds wijder kring met elkaar in betrekking, en in voortdurend enger en veelzijdiger betrekking, treden, vormen zich familie-, stam-, volksbewustzijns; eindelijk, door toenemend verkeer der volken, een aardbewustzijn. Dit aardbewustzijn staat dus, zooals uitvoerig wordt betoogd [2]), in geheel dezelfde verhouding tot de gezamenlijke menschenbewustzijns, is in geheel denzelfden zin de eenheid van deze, als een individueel menschenbewustzijn staat tot, en de eenheid is van, de gezamenlijke lagere psychische complexen — gewaarwordings-, voorstellingsverbindingen enz. —, die het omvat en waaruit het bestaat. In overeenstemming hiermede heet het dan ook uitdrukkelijk, dat het aardbewustzijn nog eerst wordende is, „diese Erde auf dem Wege ist, sich zu einem einheitlichen Gesamtbewusstsein zu entwickeln" [3]). Deze ontwikkelingsgang vindt dan volgens de onderstelling haar eindpunt in een, aan de steeds toenemende organisatie in het heelal correspondeerend en daarin zich afspiegelend, allengs zich vormend wereldbewustzijn.

Ik laat het phantastische dezer gedachte rusten. Stoute vlucht der gedachten is niet *per se* een bezwaar tegen eene wijsgeerige wereldbeschouwing. Maar worden niet, afgezien daarvan, in de voorstelling in het algemeen van de vorming van individueele bewustzijns hier aan ons denken inderdaad onmogelijke eischen gesteld? Een individueel bewustzijn zich vormend bij een zekeren graad van intensiteit van Wechselwirkung tusschen „zunächst selbständige psychische Vorgänge": om te beginnen eischt deze stelling van ons, dat wij psychische Vorgänge als „zunächst selbständig", d. w. z. als aanvankelijk op zich zelf staande, dus als o p z i c h z e l f

[1]) Ik laat dezen term hier onvertaald, daar ieder Hollandsch woord, dat ik er voor in de plaats zou kunnen stellen, licht tot misverstand aanleiding zou geven.

[2]) Bldz. 312 vlg.

[3]) Bladz. 313.

bestaande wezenheden ons zullen denken; m. a. w. dat wij, naar de kernachtige formuleering van Heymans' geestverwant Paulsen, psychische Vorgänge zullen beschouwen „ebenso als frei in der Wirklichkeit schwebend, wie wir uns gewöhnt haben, die Himmelskörper als frei im Raum schwebend vorzustellen" [1]). Maar ligt het aan bekrompenheid van mijn geest, dat ik mij dit niet werkelijk denken kan; dat ik aan „gewaarwording", aan „voorstelling" enz. slechts dan een zin kan verbinden, wanneer ik mij daarbij een wezen denk, dat gewaarwordt, zich iets voorstelt enz.?

Maar gesteld ook, dat wij dezen *tour de force* met ons denken werkelijk kunnen volbrengen [2]), en volbracht hebben, hoe dan verder nog? Heymans omschrijft individueel bewustzijn als eene „besondere Beziehung zwischen den einem einzelnen Menschen gegebenen psychischen Vorgängen; maar werkt dit, zooals ik reeds opmerkte, niet nader uit, daar hij

---

¹) *Einleitung in die Philosophie* (8e Auflage) bladz. 391.

²) Kan ons hierbij misschien helpen wat wij lezen in het slothoofdstuk — *Folgerungen in Bezug auf allgemeinsten Fragen* — bladz. 333 vlg.: „Als den tiefsten überhaupt zu erkennenden oder zu vermutenden Grund des Seienden hätten wir uns dann ein einheitliches, zeitloses Wesen zu denken, welches kraft seiner eigenen Natur sich in einen zeitlich-kausalen Zusammenhang von psychischen Vorgängen auseinanderlegt; und in diesem psychischen Zusammenhang wären wir mitsamt unserem Denken eingeschlossen. Dieses Denken wäre demnach in letzter Instanz nur ein Ausschnitt aus dem Denken des Weltwesens selbst; und die Gegenstände, auf welche es sich bezieht, wären sämtlich nur wieder Bewusstseinsinhalte, welche diesem Weltwesen angehören"? Wat mij dit hier enkel vragenderwijs doet opmerken, m.a.w., wat mij verhindert, hierin de oplossing van het boven geopperde bezwaar te vinden, is 1°. dat deze gedachte hier wordt gegeven, niet als de noodzakelijke afronding van het ontwikkelde stelsel, maar enkel als een mogelijk toevoegsel daartoe, ter verklaring van eene anders onverklaard blijvende bijzonderheid in het ervaringsgegeven — het bestaan nl. van apriorische denkwetten —; gelijk zij dan ook voorkomt, niet in de ontwikkeling van het stelsel zelve, maar in een daaraan toegevoegd slothoofdstuk, over wat uit het ontwikkelde stelsel voortvloeit voor de kennisleer, de ethiek en de godsdienstwijsbegeerte; 2°. de overweging, dat, wanneer met deze gedachte in het stelsel ernst gemaakt werd, de ontwikkeling daarvan op meer dan één punt — allereerst in de leer van het wereldbewustzijn — eene andere richting zou moeten hebben genomen. Ongetwijfeld m. i. wordt hier eene gedachte uitgesproken, die voor het stelsel werkelijk vruchtbaar gemaakt kan worden, maar dan zou moeten leiden tot eene ingrijpende wijziging daarvan; waarbij dan echter in geen geval nog, meen ik, het nu volgende bezwaar zou zijn weggenomen.

dat voor het hier door hem beoogde doel niet noodig acht. Ik grijp dan om nadere toelichting naar het werk van een man, althans op dit punt kennelijk een geestverwant van hem. Ook Wundt bepaalt — in zijne *Grundriss der Psychologie* — bewustzijn als eene betrekking tusschen psychische elementen onderling. Bij dezen luidt dan de toelichting: „Da sich jedes psychische Gebilde aus einer Vielheit elementarer Prozesse zusammensetzt, die weder sämtlich genau im selben Moment zu beginnen noch aufzuhören pflegen, so reicht der Zusammenhang, der die Elementen zu einem Ganzen verbindet, im allgemeinen stets über dieses hinaus, so dass verschiedene gleichzeitige wie successive Gebilde wieder, wenn auch loser, unter einander verbunden werden. Diesen Zusammenhang der psychischen Gebilde nennen wir das Bewusstsein. Der Begriff des Bewusstseins bezeichnet demnach nichts was neben den psychischen Vorgängen vorhanden wäre. Aber er bezieht sich auch keineswegs bloss auf die Summe desselben ohne jede Rücksicht darauf, wie sie sich zu einander verhalten; sondern seine Bedeutung ist die, dass er jene allgemeine Verbindung der psychischen Vorgänge ausdrückt, aus der sich die einzelnen Gebilde als engeren Verbindungen herausheben" [1]). Maar wederom, ligt het aan bekrompenheid van mijn geest, dat ik bij beschrijvingen als deze niet in werkelijkheid iets kan denken; dat alle inhoud aan mijn denken op deze punten ontzinkt, wanneer ik tracht te voldoen aan den eisch om onder bewustzijn op geenerlei wijze iets naast — boven, achter — de psychische Vorgänge te denken, m.a.w. om aan bewustzijn niet meer te verbinden het denkbeeld van een wezen dat bewustzijn heeft?

Het psychisch monisme laat vaak de moeielijkheden niet in hare volle scherpte uitkomen, door, ook in zijne definities, telkens elementen op te nemen, aan het natuurlijk denken ontleend, maar in zijn gedachtenkring niet passend. Zoo b v. Heymans hier, waar hij spreekt van „jene besondere Beziehung zwischen den einem einzelnen Menschen gegebenen psychischen Vorgängen" enz. De hier door mij gespatieerde woorden vormen niet enkel een overtollig, maar bepaald een

---

[1]) Aangeh. werk, bladz. 238. De spatieeringen zijn van mij.

storend, mis-leidend, tusschenvoegsel. Immers, zij doen bij een niet streng op zijne hoede zijnden lezer onwillekeurig op den achtergrond van zijn denken het beeld zich vormen van een persoon, in wien die psychische Vorgänge samenkomen, en dan in de omstandigheid, dat zij aldus in een bepaalden persoon samenkomen, de oorzaak, voor het minst een krachtig meewerkenden factor, zien van het feit, dat zij zich tot eene bewustzijnseenheid verbinden. Maar van een persoon, in wien de psychische Vorgänge samenkomen, is natuurlijk hier geen sprake, kan op dit standpunt geen sprake zijn. De persoon wordt eerst door het samenkomen der psychische Vorgänge gevormd, is niets anders dan deze Vorgänge in Wechselwirkung.[1])

De menschelijke persoonlijkheid opgebouwd uit gewaarwordingen, voorstellingen enz., die, oorspronkelijk als „für sich

[1]) Bijzonder sterk — om dit in het voorbijgaan op te merken — in dit gebruik van mis-leidende termen en omschrijvingen is Paulsens bovengenoemde *Einleitung*, die van 1892 tot 1901 reeds acht uitgaven beleefde. Om slechts één voorbeeld uit vele te nemen: uitvoerig wordt, blz. 384 vlg., het denkbeeld van eene „Seelensubstanz" bestreden. Een „Irgendetwas" als drager van „die Vorgänge des Innenlebens" bestaat niet, is „gar nichts". „Seele ist die auf nicht weiter sagbare Weise zur Einheit verbundene Vielheit innerer Erlebnisse". Maar, volgt hierop onmiddellijk, wij hebben daarom aan het gewone spraakgebruik niets te veranderen; wij zullen „nach wie vor von der Seele reden und von Vorgängen, die in ihr zich zutragen, von Gedanken, die sie hervorbringt, und von inneren Regungen, die sie hegt oder ablehnt" enz. Want, luidt de toelichting, „es ist eine Tatsache, dass Empfindungen, Vorstellungen, Gedanken, Bestrebungen niemals, soviel wir wissen, vereinzelt in der Wirklichkeit vorkommen, sondern immer nur als Glied in einer solchen Gesammtheit innerer Vorgänge, die wir ein Seelenleben nennen. Und zwar entsteht dieses nicht, wie ein Kompositum, aus den vorher fertigen einzelnen Elementen, sondern" — ik spatieer — „das Ganze ist, um jenes Wort des Aristoteles nochmals zu wiederholen, vor den Teilen; die einzelnen Elementen werden gleichsam von dem Ganzen als zu ihm gehörige, zur Darstellung seiner selbst erforderliche Momente hervorgebracht oder mit innerer Notwendigkeit gesetzt." Hoe dit kan? „Ein Bild macht das Verhältnis deutlich. Eine Sprache besteht aus Wörtern; und zwar besteht sie nur in der Gesammtheit der Wörter und Formen; nimmt man alle Wörter weg, so ist auch die Sprache nicht mehr; sie besteht nicht als ein besonderes Wirkliches, eine Sprachsubstanz neben den Wörtern. Aber andererseits ist sie nicht ein Kompositum aus den vorher seienden Wörtern, wie eine Mauer aus den fertigen Steinen zusammengesetzt wird. Sondern die Sprache bringt beständig Wörter hervor oder verändert sie dem Bedürfnis entsprechend; jedes Wort ist ein zufälliges,

seiende Wirklichkeiten" [1]) bestaande, door bijzondere omstandigheden met elkaar in relatie geraken en ten gevolge daarvan zich individu gaan gevoelen: ligt het, vroeg ik boven, aan de bekrompenheid van mijn geest, dat ik deze dingen niet vatten kan, daarbij niet in werkelijkheid iets kan denken? Onwillekeurig dringt inderdaad deze vraag zich bij een mensch op, tegenover het feit, dat deze beschouwing door mannen van erkende wetenschappelijke bekwaamheid als een belangrijke schrede voorwaarts op het gebied der wijsgeerige zielkunde wordt begroet. Wat mij desniettegenstaande vrijmoedigheid geeft, haar ontkennend te beantwoorden, is niet zoozeer het feit, dat ik mij in dezen in goed gezelschap weet — het is wel onnoodig, hier namen te noemen van denkers mee van den eersten rang, die deze psychologische theorie beslist afwijzen — als wel de overtuiging, dat die beschouwing zich psychologisch volkomen laat verklaren, maar daarbij ook terstond als eene foutieve beschouwing openbaar wordt.

Boven merkte ik reeds op, dat het psychisch monisme, bij onmiskenbaar verschil eenerzijds, anderzijds, in den aard van het gegeven wereldbeeld, eene treffende overeenkomst met het materialisme vertoont. Eigenaardig komt, meen ik, de diepgaande overeenkomst tusschen beide ook hierin uit, dat de kritiek, door Heymans tegen het materialisme gericht, inderdaad tot in bijzonderheden ook op het psychisch monisme toepasselijk is. Heymans begint met een aequatief en een causatief materialisme te onderscheiden. Het eerste neemt de stelling, dat bewustzijnsverschijnselen mee bewegingsverschijnselen, slechts een bijzonder soort van bewegingsverschijnselen, zijn, in letterlijken zin; het causatief materialisme — nog weer onderscheiden in rationeel en empirisch; maar deze onderscheiding kunnen wij hier laten rusten — geeft aan

---

vergängliches Accidens, das sie schafft, umbildet und endlich wieder fallen lässt (blz. 387—8). Alsof niet dit enkel van de taal gezegd kon worden, omdat wij onder het abstractum „de taal" verstaan „de spraakmakende gemeente".

[1]) Paulsen, II. — Uit het aangehaalde en opgemerkte is, meen ik, genoegzaam gebleken, waarom ik hier psychische Vorgänge liefst onvertaald liet. Er is geen gangbaar Hollandsch woord mij bekend, dat genoegzaam juist kan weergeven, wat daarmede in dit verband bedoeld wordt. Het best zou men het kunnen omschrijven door „gebeuringen".

die stelling de wending, dat de bewustzijnsverschijnselen product zijn van bewegingsverschijnselen, van beweging nl. der hersenatomen. Tegen het eerste nu luidt zijne conclusie: Daarmede „sagt man Ungereimtes; denn ‚Bewusstsein' ist doch nicht bloss ein anderer Name für ‚Bewegung der Hirnatome', sondern der Inhalt dessen, was wir mit dem ersteren und was wir mit dem zweiten Worte meinen, ist ein verschiedener... in logischer Terminologie, Gehirnatombewegung und Bewusstsein sind vielleicht äquipollente, aber es sind jedenfalls nicht identische Begriffe" [1]). Welnu, vervang hier „Bewegung der Hirnatome" door „Zusammenhang der psychischen Gebilde": sluit dan deze kritiek niet volkomen op de boven aan Wundt ontleende bepaling van het bewustzijn? — Tegen het causatief materialisme wordt vervolgens uitvoerig — en afdoende — betoogd, dat bewustzijn onmogelijk uit „stofflichen Prozessen" kan worden afgeleid. Maar blijft dit niet even waar, ook wanneer wij dat „stofflichen" door „nicht bewussten" vervangen? Immers, het beslissende punt — het beslissende ook in Heymans' betoog — is hier, dat bewustzijn is iets volstrekt eigen-aardigs, dat niet uit iets andersoortigs kan worden verklaard. — Of zal men eindelijk zeggen: Maar van niet-bewuste processen is hier geen sprake: die psychische elementen, waaruit de individueele bewustzijns zich vormen, zijn als zoodanig bewuste elementen? Daargelaten nu, wat zich te denken — hoe in het geheel zich iets te denken — bij „aan psychische Vorgänge inhaerent bewustzijn": ten derden male geeft Heymans ons het wapen in de hand; in de kritiek nl., gericht tegen dien bemiddelingsvorm van het materialisme, waarbij bewustzijn wordt voorgesteld als eene aan materie toekomende oorspronkelijke eigenschap: „Es erhebt sich dann die Frage, ob ein gegebenes, kompliziertes, tierisches oder menschliches Bewusstsein als das durch Summierung zahlreicher Einzelbewusstseine entstandene Gesamtbewusstsein einer Atomgruppe" — lees hiervoor: Gruppe von psychischen Elementen — „oder aber ob es als das durch günstige innere und äussere Umstände hoch entwickelte Bewusstsein eines einzigen Atomes" — l. psychischen Elementes — „aufzufassen ist; keine von diesen beiden Annahmen lässt sich aber

[1]) Bladz. 125.

mit den Forderungen des Denkens und mit den Ergebnissen der Erfahrung ohne Gewalt in Einklang bringen." [1])

Is dit toevallig? Integendeel, uit den aard der zaak, meen ik, treft eene principieële kritiek van het materialisme tegelijk ook het psychisch monisme; omdat deze beide, trots alle verschil, nauw verwante stelsels zijn, stelsels van volkomen gelijken aard en oorsprong, twee loten, om zoo te zeggen, van denzelfden stam. Immers, de principiëele fout van het materialisme — dit wordt tegenwoordig vrij wel algemeen door de tot oordeel in dezen bevoegden erkend — is, dat het zekere laatste onderstellingen der natuurwetenschap — moleculen, atomen enz. en daaraan eigen krachten — neemt voor beschrijving van het wezen der dingen; terwijl deze in werkelijkheid slechts zijn ten behoeve van het speciale doel van het natuurwetenschappelijk onderzoek gevormde abstracties; teekenen, met behulp waarvan de natuurwetenschap den samenhang van het gebeuren op het door haar bearbeide terrein in het licht stelt, en de wetten, waardoor dit wordt beheerscht, onder formules brengt. Welnu, doet niet het psychisch monisme juist hetzelfde met wezenlijk gelijkwaardige onderstellingen van de nieuwere, empirische, psychologie?

Sinds eenige tientallen van jaren is de psychologie nieuwe wegen gaan bewandelen. Men is ook op haar gebied de methode der natuurwetenschap gaan toepassen; de verschijnselen van het zieleleven in hun verband onderling en met verschijnselen op aangrenzend gebied — in de eerste plaats op het gebied der hersenphysiologie — gaan bestudeeren om zoo de voorwaarden en wetten te leeren kennen, waaraan deze verschijnselen gebonden zijn. Bij deze onderzoekingen nu — over welker belangrijkheid ik hier niet behoef uit te weiden — moet uit den aard der zaak geabstraheerd worden van wat mogelijkerwijs als diepste grond achter de verschijnselen ligt. Het is te doen om het verband der verschijnselen. En daarbij behoeft niet alleen de vraag naar dien diepsten grond niet gesteld te worden; deze vraag kan daarbij niet gesteld worden zonder van het doel te doen afdwalen; evenals b. v. een astronoom bij zijne onderzoekingen betreffende de bewegingsverschijnselen aan den hemel niet alleen zich niet

---

[1]) Bladz. 142 vlg.

heeft te verdiepen in de vraag, wat ter laatster instantie de beweging der hemellichamen voortbrengt, m. a. w. wat eigenlijk „de zwaartekracht" is, maar zich daarin ook niet kan verdiepen zonder het doel van zijn onderzoek uit het oog te verliezen. In één woord, de empirische psychologie moet de psychische verschijnselen behandelen, om het zoo uit te drukken, als op zich zelf bestaande dingen. Maar hieraan is natuurlijk het gevaar verbonden, dat wat bij het wetenschappelijk onderzoek niet medetelt uit het oog verloren, als niet bestaande aangemerkt wordt; anders gezegd, dat de objecten van het onderzoek worden beschouwd als te z ij n zóó als zij bij het wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van het speciale doel daarvan moeten worden voorgesteld. Aan dit gevaar nu zijn, als ik wel zie, de beoefenaars der empirische psychologie, is althans een deel hunner, niet ontkomen. En zoo is in hunne scholen die eigenaardige wijsgeerige zielsleer ontwikkeld, die uitgangspunt is geworden van het psychisch monisme: de zielsleer, die geen agens achter de psychische verschijnselen kent, de ziel oplost in een stroom van psychisch gebeuren.

En wat het psychisch monisme op dit punt doet, dat doet het wezenlijk overal. In het oog vallend is, dat het geen ander oorzaakbegrip kent dan het oorzaakbegrip der wetenschap, waarbij oorzaak eenvoudig een andere naam is voor onvoorwaardelijk antecedens, en dat de leidende gedachte van geheel het stelsel de gedachte is van „gesloten natuurcausaliteit", omschreven in „de wet van behoud van arbeidsvermogen." Maar zijn ook dit niet ten slotte abstracties, ten behoeve van het natuurwetenschappelijk onderzoek gevormd, voor het speciale doel daarvan onmisbaar, maar die ook enkel met het oog daarop recht van bestaan hebben? Dat onderzoek heeft zich allengs uitsluitend gericht op het verband der verschijnselen; de vraag naar den diepsten grond dier verschijnselen valt buiten zijn kring. Met „de oorzaak" in den eigenlijken en oorspronkelijken zin des woords — de doener — anders gezegd, met de eigenlijke werkende wezenheden in de natuur, heeft het dan niet te maken; daarvoor heeft het geene plaats. Voor zoo ver het daarvan, in den vorm van atomen, of hoe de laatste elementen in de natuur verder mogen worden genoemd, nog spreekt — bekend is,

dat het in zijne nieuwste formuleeringen tracht ook van deze laatste overblijfselen van ontologie zich te ontdoen — zijn die namen toch enkel aanduidingen van een zeker quantum van kracht; en kracht is dan enkel mogelijkheid van werking. Het wezenlijke object van onderzoek zijn de voorwaarden, waaronder verschijnselen, werkingen, blijken te ontstaan; eigenlijk datgene, wat de wezenlijke oorzaken, de doeners, tot werken brengt. Op die voorwaarden is dan de benaming oorzaak overgebracht. Eene verkorte spreekwijze eenvoudig, zou men kunnen zeggen, en die, ik herhaal het, voor het wetenschappelijk onderzoek inderdaad onmisbaar is; maar die, niet meer als zoodanig erkend, een geheel valsch beeld geeft van den wezenlijken gang van het gebeuren. [1]) En wat de wet van behoud van arbeidsvermogen betreft, behoeft het wel uitdrukkelijk aanwijzing, dat de daaraan ten grondslag liggende voorstelling, — de voorstelling van een continuen stroom van, eenvoudig voortdurend in andere vormen zich open barende, energie, anders gezegd, mogelijkheid van werking — behoeft het, zeg ik, wel uitdrukkelijk aanwijzing, dat deze voorstelling allerminst voor adaequate beschrijving van de werkelijke toedracht der zaak gelden kan? Ongetwijfeld, in die formule wordt eene eigenaardigheid der op het gebied der natuur werkende oorzaken — dit woord nu genomen in zijn oorspronkelijken zin, in dien van werker, veroorzaker — omschreven, waarop de metaphysica mee in de eerste plaats heeft te letten bij haar streven om het werkelijk bestaande naar zijn innerlijk wezen te leeren kennen. Maar waarbij zij

---

[1]) Om dit met een eenvoudig voorbeeld toe te lichten: Er is ergens gebrek aan levensmiddelen; dientengevolge buitengewone duurte en, als gevolg daarvan, hongersnood bij de armere volksklasse. Dit werkt een oproerigen geest onder het volk. Bij de gegoeden worden ruiten ingeworpen. Dan schrijft een verslaggever in de courant: De hongersnood heeft hier zoo en zooveel gebroken ruiten veroorzaakt. Nu gevoelt ieder terstond, dat dit eene verkorte voorstelling is van de toedracht van zaken; eene voorstelling, waarbij het eigenlijke werkende element met stilzwijgen wordt voorbijgegaan. Niet de hongersnood heeft de gebroken ruiten veroorzaakt; maar het steenen werpen van oproerige menschen. En de honger was enkel de prikkel, die den wil om steenen naar die ruiten te werpen wekte. Maar wat hier bij wijze van spreken wordt gezegd, zóó dat het voor ieder terstond doorzichtig is, dat het slechts eene eigenaardige, verkorte spreekwijze is, dat geschiedt stelselmatig en consequent in de natuurwetenschappelijke constructie van het natuurgebeuren.

dan allereerst de vraag heeft te stellen: wat is het eigenlijk, dat achter deze abstracte formule der wetenschap ligt?

Dat het psychisch monisme deze vraag niet stelt, nergens bij het overnemen van wetenschappelijke uitspraken en formules die stelt, daarin ligt, meen ik, zijne groote fout. Daardoor blijkt het eenvoudig op de verkeerde wegen van het materialisme voort te gaan. Inderdaad, het psychisch monisme heeft eene eenzijdigheid van het materialisme gecorrigeerd, maar de principiëele fout daarvan behouden; wil men, het heeft ééne principiëele fout daarvan geëlimineerd, maar een tweede, niet minder principiëele, overgenomen. Het heeft de, door het materialisme verwaarloosde, groep der bewustzijnsverschijnselen in hare hooge belangrijkheid erkend, en ingezien, dat de metaphysica daarin haar uitgangspunt te zoeken heeft. Hierdoor staat het onbetwistbaar hoog boven het materialisme. Maar het heeft met het materialisme de grondfout gemeen, dat het ten behoeve van wetenschappelijke onderzoekingen gemaakte abstracties neemt voor realiteiten, en daaruit zijne metaphysica opbouwt; met het onvermijdelijk gevolg, dat het, wederom evenals het materialisme, ons de wereld doet zien als een oneindig mechanisme; m. a. w. ons een wereldbeeld geeft, waarin echt leven, immers werkelijke spontaneïteit, wordt gemist; en dat, zou ik meenen, reeds hierdoor terstond bewijst, niet een aan de werkelijkheid beantwoordend wereldbeeld te zijn.

Waartoe nu herstel der hier besproken grondfout m. i. leiden moet, op welke wegen de metaphysica daardoor wordt gevoerd: beschouwingen hierover liggen buiten de perken van dit opstèl, dat uitsluitend beoogde, de aanspraken te toetsen, die eene in den jongsten tijd van uit de school der empirische psychologie in wijden kring zich baanbrekende wijsbegeerte kan doen gelden op den rang van de door de nieuwste uitbreiding der wetenschap aangewezen wijsbegeerte der toekomst, althans der naaste toekomst, te zijn.

A. Bruining.

VAN EENE AVONDWANDELING.

Het stadje ïn den manenacht
ligt vroom-gerust, en 't maanlicht lacht
als glans van 't goed gelaat van God....
Stil ziet Hij 't kleine-menschenlot,
en ademt in den zachten wind....
Zooals een moeder over 't kind
dat slaapt, heur zacht gezichtje buigt,
— het kindje ligt zoo stil, en zuigt
de ävondlucht zoo rustig in —
zóo buigt God over 't groot gezin
der goede menschen, die hun kluis
hier bouwde' in schauw van 't bedehuis....
Vol ouderdom ligt dat, en wacht,
als élken stillen manenacht.
De kleine menschen richtten 't hoog
vol eerbied op voor Godes oog,
vol vroomheid, die hun hart uitzwelde,
en God deez' schoone woning stelde;
nietig voor Hém, zoo ze daar leit,
Hém, de eeuwige Oneindigheid,

maar nu Zijn glimlach dalend gaat
naar de Aarde-ïn-het-nachtgewaad,
verteedert Zijn gelaat nog meer,
nu 't eerst op 't kerkje rust.... en weer
hangt Hij de lucht van zegen vol,
— broos uchtendlicht —
dan heen gaat Hij;
en in Zijn licht ontwaken wij.

JAN WALCH.

KUNST EN AMBACHTSONDERWIJS. [1])

II.

BESCHOUWINGEN NAAR AANLEIDING VAN HET NIEUWE REGLEMENT DER RIJKS ACADEMIE VAN BEELDENDE KUNSTEN.

Waarschijnlijk is het wel niet, dat de Nederlandsche Staatscourant in onze kunstenaars trouwe of aandachtige lezers vindt. Maar daardoor is hun allicht ontgaan, dat nummer 197 (29 Aug. 1905) van dit officieele orgaan een Koninklijk Besluit bevatte, dat bestemd is de Beeldende Kunsten ten bate te komen. Het betreft een nieuw Reglement voor de Rijks Academie van Beeldende Kunsten, dat in zijn geheel werd medegedeeld en dat den 1sten Augustus van dit jaar in werking zou treden.

Hoewel het stichten van fiere en verheven kunstwerken van grooter beteekenis te achten is, en elke nieuwe daad van schoonheid meer aanleiding vermag te geven tot directe verheuging, zou men toch den hier bedoelden Bestuursmaatregel niet geheel en al recht doen indien men hem, als zonder belang voor onze moderne kunst, voorbij zou willen zien. De Rijks Academie is de eenige instelling voor het Hooger Onderwijs in de Beeldende Kunsten, die wij hebben; dáár behooren de frissche jonge krachten des lands de Meesters der kunst te ontmoeten in gemeenschappelijken arbeid, opdat de toekomst der Nederlandsche kunst door wijze leering verzekerd zij. Een nieuw Reglement is dus van direct en actueel belang, niet alleen voor de jongeren die tot kunstenaars moeten worden gevormd, maar ook voor de meesters,

---

[1]) Zie *De Gids* van Juni 1902.

wier arbeid in richting en karakter door zijn voorschriften bepaald wordt en zelfs voor een ruimeren kring van belangstellenden, die den invloed der officieele regelingen ongetwijfeld zullen ondergaan. Er ligt een opwekking in tot vernieuwde aandacht, en een aanleiding tot besprekingen over kunst- en arbeids-belangen, die, gevoerd op het neutrale terrein der onderwijs-instellingen, de rechte inzichten kunnen versterken en onze Rijks Academie wellicht frisscher belangstelling vermogen toe te voeren.

Men gevoelt echter bij het voornemen daartoe eenig bezwaar, misschien dat van het ongebruikelijke. Het goed recht eener levendige en waakzame kunstkritiek is voor ieder duidelijk; maar het spreken, en nog wel bij herhaling, over een instelling van hooger kunst-onderwijs, dat doet wel in bevreemding aan de vraag denken: waarom? als liep een voegzame en nuttige usantie gevaar verstoord te worden. Zelfs onder de vele Genootschappen voor Kunsten en Wetenschappen, waar het overigens aan loffelijken ijver en activiteit niet ontbreekt, is er slechts één dat zich de zaak der Academie met warmte heeft aangetrokken, het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam, en dit ééne zelfs schijnt zich, door zijn jongste besluiten over de opleiding van den Architect, van de Academie af te keeren als ware van haar geenerlei heil te verwachten. [1])

En toch — de onthouding schijnt mij, nu als voorheen, bedenkelijk en zonder redelijken grond. Die immers kan wel niet gevonden worden in de soms paradoxaal geuite meening, dat kunst niet te onderwijzen zou zijn, noch in een veronderstelde onverschilligheid der werkende kunstenaars. Want

[1]) Het Genootschap had zich 1 Maart 1899 bij gemotiveerd adres tot den Minister van Binnenlandsche Zaken gewend, hem te kennen gevende, dat de Academie, door „uitsluiting van alle decoratieve en monumentale kunst" slechts een „onvolledige en gebrekkige opleiding" geven kan, en dat men het dus, ter keering van dit euvel, wenschelijk achtte dat in het onderwijs de Bouwkunst en aanverwante vakken zouden worden opgenomen. Op de jongste Feestvergadering van het Genootschap, 5 September 1905, werd de opleiding van den Architect besproken, ook in verband met de vraag: „Is het gewenscht aan de Academie te Amsterdam bouwkunst te doen doceeren?" Voorgelicht door verschillende deskundigen besloot de vergadering eenvoudig, dat „voortgezet aesthetisch en technisch onderricht noodzakelijk is." Het vroeger uitgesproken oordeel werd aldus niet herroepen, doch voor het daaraan verbonden verlangen werd niet meer getuigd.

dezen, zij hebben altijd onderwezen en de kunst onafscheidelijk geacht van „leering”. Het is niet mogelijk, van de oude kunst in haar leven en werken met ernst kennis te nemen zonder de overtuiging te erlangen, dat alle groote meesters ook groote onder-richters waren en dat het kunst-onderwijs in de beste tijden een voorwerp was van de aanhoudende zorgen der kunstenaars. Er is echter — het valt niet te ontkennen — sedert den grooten omkeer in het leven der kunst, die de officieele Academies bracht ter vervanging van de meer democratische opleiding der Gilden, een zich telkens openbarend verschil van meening over de wijze waarop het kunst-onderwijs moet worden gegeven en ingericht.

Wel is er dus rechte aanleiding tot waakzaamheid en belangstelling, wanneer vorm en organisatie van het Hooger Onderricht door het werken der Academie zelve worden gewijzigd en in hun wijzigingen de bevestiging erlangen der Koninklijke goedkeuring. Want dan is de daad gesteld, die bij uitnemendheid aanleiding geeft tot practische bespreking. Het moge animeerender wezen en verlokkende aanleiding geven tot ruimer beschouwingen, om een Instituut als dat der Rijks Academie te bezien van uit de grooter hoogten der historische en filosofische onderzoekingen; het daarop volgend oordeel echter zal allicht gevaar loopen verder te wijzen en meer te eischen dan de kracht of de eensgezindheid van het heden reikende is. Een Reglementsherziening zet ons uiteraard direct midden in de reëele gegevens des tijds en doet ons tevens zien in welken zin de ontwikkeling der Academie gezocht wordt en mogelijk blijkt.

Er wacht hier dan geen taak die tot lyrische ontboezemingen voeren zal. Laat ons getroost wezen. Zelfs Leonardo da Vinci en Albrecht Dürer gaven practische en nuttige, maar niet minder trouwhartige en ernstige, zelfs, als ge wilt, droge voorschriften voor kunst en kunstbeoefening in overvloed. Naar hun illustre voorbeeld mij richtend — schijnt mij de schroom om het Academisch onderwijs nogmaals ter bespreking in te leiden, niet wel oirbaar, en volge hier een onderzoek naar het nieuws dat het in de Staatscourant gepubliceerde Reglement ons gebracht heeft.

De Academie moet in organisatie en het te geven onder-

richt voldoen aan de bepalingen der Wet van 26 Mei 1870 „tot regeling van het onderwijs van Rijkswege in de beeldende kunsten," die in haar eerste artikel voorschrijft:

„Er is een Rijks-Academie van beeldende kunsten tot hoogere opleiding van kunstenaars bestemd."

Deze wet, in zeer ruime en algemeene termen vervat en slechts zeventien artikelen tellende, geeft niet meer bepalingen dan voor het constitueeren der Academie strikt noodzakelijk moest worden geacht. Maar die bepalingen zijn dan ook stabiel te noemen, in zooverre, dat slechts wetsherziening tot hunne wijziging voeren kan. Een afzonderlijk artikel echter annonceert ons de samenstelling van een Reglement, dat, de organisatie der Academie meer in bijzonderheden binnen de grenzen door de wet gesteld regelende, ten allen tijde veranderd mag worden. Het is art. 16 dat luidt: „De verplichtingen van den Directeur en de Hoogleeraren en de voorschriften omtrent het onderwijs, de examens, de prijskampen, en de vierjarige toelage worden, voor zoover die niet in deze wet zijn omschreven, bij algemeenen maatregel van bestuur geregeld."

Ziedaar dus het Reglement in zijn bedoeling volkomen duidelijk aangegeven. Er moest echter ook zekerheid zijn omtrent de wijze, waarop het Reglement en zijn wijzigingen in de toekomst tot stand zouden behooren te komen. Daarvoor werd bij een afzonderlijk artikel bepaald dat er een Commissie van vijf leden zijn zou, door den Minister van Binnenlandsche Zaken te benoemen en waaraan, onder zijn oppertoezicht, het toezicht op de Academie zou worden opgedragen. Deze Commissie is het, die toeziet dat de bepalingen der wet, en in het bijzonder die van het aangehaalde art. 16, stipt worden nagekomen. Om haar daartoe in staat te stellen worden de lessen en verzamelingen der Academie steeds voor de leden der Commissie toegankelijk gesteld en „Directeur en Hoogleeraren zijn gehouden hun de verlangde inlichtingen te geven omtrent al wat de Academie betreft". Der Commissie werd tevens de bevoegdheid toegekend om „aan den Minister de voorstellen te doen, die „zij in het belang van het onderwijs noodzakelijk zou achten".

Zoo is dus door de wet zelve het tot stand komen van het Reglement, met aangeving van zijnen aard voorbereid, waarbij

een zekere vrijheid van beweging, een zekere mogelijkheid tot ontwikkeling en groei der jonge stichting werd geopend en bleef gewaarborgd.

Het nieuwe Reglement, dat nu in de eerstkomende jaren den regel van het Academisch onderwijs zal aangeven, vervangt een ouder, dat van het jaar 1893, en stelt, getrouw aan het wettelijk voorschrift, in zes paragrafen en 66 artikelen vast, wat omtrent den Directeur, de Hoogleeraren, het Onderwijs, de Examens, de Wedstrijden en de Eerepenningen en Jaargelden, binnen de grenzen der wet, nog te regelen viel. Oppervlakkig gezien, in artikelen- en paragrafen-tal, verschilt het weinig van het vorige. Toch blijkt bij nauwlettende vergelijking dat, hoewel veel fundamenteels behouden bleef, niet minder dan een dertigtal correcties, van meer en minder gewicht, zijn aangebracht.

De beide eerste Paragrafen — die van den Directeur (art. 1—11) en van de Hoogleeraren (art. 12—19) schenen geenerlei herziening te behoeven — zij gingen nagenoeg onveranderd van het Reglement van 1893 in dat van 1905 over. Ook de derde Paragraaf, die van het Onderwijs (art. 20—33) beginnend met het aangeven der cursussen en het indeelen daarvan in klassen, blijft hierin gelijk aan de vorige regelingen. Wij behouden dus een Hoogleeraar-Directeur die de leiding heeft van het onderwijs, belast is met administratie en comptabiliteit, Hoogleeraren die onder zijn leiding werkzaam zijn, en vier cursussen (het teekenen, de schilderkunst, de beeldhouwkunst, de graveerkunst) die elk verdeeld zijn in twee klassen. Dan echter naderen wij bij art. 25 de wijzigingen, die voor het onderwijs van gewicht geacht mogen worden en die ik mij dus voorstel in de orde van het Reglement te volgen.

In de groote schilderklassen was tot heden het schilderen van menschelijke figuren voorgeschreven „levensgroot en ten voeten uit”. Reeds in de dagen toen ik het voorrecht had de Academie te bezoeken gaf deze bepaling aanleiding tot moeilijkheden en wel met leerlingen die men bijzondere gaven en gevoelens niet ontzeggen kon. Volkomen terecht zeker werd deze dwangmaatregel in het nieuwe Reglement (art. 25) dus opgeheven en slechts voorgeschreven dat men „naakt en gekleed model in hoofdzaak levensgroot” zal schilderen.

Tevens verviel in art. 30, dat daardoor opgeheven werd, de andere dwangbepaling, dat niemand langer dan twee jaren in dezelfde klasse werd toegelaten.

Van meer belang echter en van positiever beteekenis is wat aan art. 28, handelende van de oefeningen in de graveerkunst, haast onmerkbaar werd toegevoegd. Het oude Reglement wilde blijkbaar de Graveerkunst slechts als imiteerende kunst erkennen; de compositie-leer, invoerend in het zinnend en zelfstandig ontwerpen van eigen verbeeldingen, den schilders en beeldhouwers in afzonderlijke lessen onderwezen, werd voor de graveurs onnoodig gerekend. Voor hen — geen compositieles. Ook deze beperking werd door de jongste herziening teniet gedaan; bepaald werd, dat ook de graveurs les in „compositie" ontvangen zullen. Bovendien brengt art. 32 dezen kunstenaars een ander bewijs dat zij in de Academie voortaan gelijke rechten zullen hebben als de beeldhouwers en schilders. De Academie heeft namelijk voor hare verst gevorderde leerlingen „loges" beschikbaar, dat zijn afzonderlijke vrije ateliers in de bovenverdieping van het gebouw, die dezen leerlingen ten gebruike kunnen worden toegewezen. Tot heden viel dit voorrecht slechts aan schilders en beeldhouwers ten deel, voortaan kunnen ook de graveurs van deze gunstige bepaling genieten. Het vrije gebruik wordt van vier jaren (vorig Reglement) tot twee jaren teruggebracht. Maar dit is zeker geen teruggang te noemen; want het al te lang en willig steunen op de Academische hulp, dat zoo verslappend werkt op de hard noodige energie, wordt er door voorkomen. En met hoe vaderlijke zorg wordt den jongelieden voor deze beperking, als ze dan toch zoo heeten moest, een kostbare vertroosting aangeboden. Tot heden moest, wie het voorrecht van zoo'n loge genoot, zijn eigen modellen betalen. En ziet, in het vervolg zullen deze onkosten ten laste der Academie gebracht mogen worden!

Paragraaf 4 (art. 34—43) geeft de gewone administratieve voorschriften en eischen voor toelatings- en andere examens en deze gingen voor het grootste deel ongeveer onveranderd van het oude in het nieuwe Reglement over. Toch is ook hier voor jonge kunstenaars, die elders reeds een gedeelte hunner vorming verkregen, nog een besliste verbetering aangebracht: door aanvullingen in art. 34 en 39 wordt hun

namelijk gelegenheid gegeven om, onmiddellijk na bevredigend afgelegd toelatingsexamen, te doen blijken, dat men voldoen kan aan de eischen die gesteld worden bij de overgangsexamens tot de hoogere klassen.

Paragraaf 5 „van de wedstrijden” (art. 44—60) brengt in een zijner eerste artikelen een wijziging, die alweer eenige jonge kunstenaars tot een lustig vreugdevuurtje aanleiding geven zal. Die wedstrijden worden ieder jaar gehouden, telkens in een der volgende kunsten, en in deze volgorde: Bouwkunst, Schilderkunst, Beeldhouwkunst, Graveerkunst. Hoe men ook over deze instelling denken moge, voor de deelnemers representeert zij groote belangen: het is een strijd om een toelage voor vier jaren, waarbij een belangrijke inzet van arbeid, tijd en onkosten noodig is. Wie met het onzekere van elken wedstrijd bekend is, zal dit een groot bezwaar rekenen en met belangstelling ziet men dat in het nieuwe Reglement zoowaar ook hierop iets gevonden is. Volgens de oude bepalingen hadden de deelnemers, elk voor zich, den last hunner onkosten te dragen; alleen aan hen die ten slotte na den zoogenaamden „eindkamp” bekroond werden, kende men een vergoeding toe, te schatten door de Jury en hoogstens tot een bedrag van 200 gulden voor ieder. Art. 46 van het nieuwe Reglement spreekt ook van de bij den wedstrijd gemaakte kosten, die naar schatting der Jury vergoed zullen worden tot een bedrag van *f* 150. Maar deze gunstige bepaling wordt nu tot alle deelnemers uitgestrekt, waardoor ongetwijfeld de billijkheid heeft gewonnen.

Werden vroeger zes mededingers, die in den proefkamp het best voldeden tot den eindkamp toegelaten, voortaan zal dit slechts met vier het geval zijn (art. 48), wat naar men hopen mag, de zorgen van den strijd en van de beslissing in evenredigheid verminderen zal. Maar meer dadelijk voordeel beloven de wijzigingen aangebracht in art. 49 dat van den proefkamp handelt. Vooreerst dan werden de eischen voor Beeldhouwkunst in overeenstemming gebracht met die der Schilderkunst: er wordt nu voor beide een compositie en een studie naar het naakt model verlangd. Het zijn juist, naar het mij voorkomt, zulke fijne correcties die men in de nieuwe Reglementsbewerking te waardeeren heeft, want beter dan menige lange redeneering leggen zij

een getuigenis af voor de nauwgezetheid waarmede men ter Academie de Eenheid der kunsten en hare harmonische ontwikkeling zoekt te vestigen. De werkelijk importante wijziging in de omschrijving der eischen voor de Graveerkunst, doet de gevolgde intentie nog sterker spreken. Het oude Reglement schreef eenvoudig voor: „het vervaardigen van een teekening naar een geschilderd portret ter hoogte van 40 c.M.” waardoor nog eens de reeds vroeger gebleken bedoeling bevestigd werd, dat men de graveerkunst slechts als „navolgend” niet als zelfstandig werkend had te betrachten. Kon bij Paragr. 3 reeds erkend worden dat hierin door de herziening verbetering gebracht was, scherper nog wordt dit beter inzicht belicht door wat thans bij den proefkamp der Graveurs wordt voorgeschreven. Zij moeten twee schetsen van composities maken en een teekening, niet naar een geschilderd portret, maar van een kop naar „levend model”. Waarlijk, dit is de zaken weer in hun rechte verhouding plaatsen, men ziet er met vreugde het breeder inzicht mede bevestigd, dat blijkbaar bij de Reglementsherziening heeft voorgezeten.

Ik meen hiermede de voornaamste wijzigingen door het nieuwe Reglement gebracht, te hebben aangegeven. De deugd er van eischt dankbare erkenning. De rehabilitatie van een kunstvak, de graveerkunst, werd voltrokken; de kostbare eenheid tusschen de vakken en hun gemeenschappelijke aanschouwingswijze werd versterkt; en door rekening te houden met de materieele behoeften der jonge kunstenaars werd de practische waarde van het Academisch onderricht vermeerderd. Maar daarbij hebben de aangebrachte verbeteringen nog in meerder opzicht iets verrassends. Zij zijn verrassend in de eerste plaats hierom, omdat, indien ik mij niet bedrieg, geenerlei stem van buiten de Academie staanden, op de verkregen wijzigingen heeft aangedrongen. Nòch moties van zorgzame kunstenaarsgenootschappen, noch gepubliceerde kritiek van kunstenaars of andere belangstellenden kan aangewezen worden, waarvan men zou kunnen zeggen dat ze tot dit resultaat leiden moesten. Zuiver uit den kring der Academie zelve kwam dus de correctie.

Niet minder verrassend is het vervolgens dat de nieuwe bepa-

lingen in een zelfde richting wijzen als de verste wenschen, die wel eens over de Academie werden uitgesproken. Immers deze mogen in hun kern gezegd worden niet anders te bedoelen dan het bepleiten der Academie als de stichting, waarin het volle kunst-besef, het Eenheids-begrip der kunsten zal worden verzorgd en geleeraard, en waar steeds nauwer de relatie gezocht zal worden met de behoeften des tijds. Welnu, het valt niet moeilijk dankbaar te erkennen dat door de Reglements-herziening althans een gedeelte is afgelegd van den langen en moeilijken weg, die hiertoe voeren moet.

En dit alles komt ons ten slotte voor van zoo bijzonder belang te zijn, omdat de invoering der verbeteringen mogelijk bleek binnen de perken door de wet gesteld, de wet, die wel eens al te lichtvaardig voor elke tijdelijke organisatie der Academie verantwoordelijk wordt geheeten. Want er blijkt nu op vele en afdoende wijzen dat wij niet tegen de Academie als tegen een sterile verouderde inrichting hebben op te zien, maar dat we haar als een organische en levende stichting hebben te beschouwen waaraan een natuurlijke evolutie niet vreemd is.

Inderdaad, zóó is het. In Wet en Reglement beide, werd het vastgesteld, dat de Academie voor geen hervorming en verbetering zou zijn afgesloten. De Wet doet een voortdurend beroep op de waakzaamheid der Commissie van Toezicht, opdat de regelingen, noodig in het belang van het onderwijs, niet zullen worden verwaarloosd, het Reglement vordert dezelfde waakzaamheid van den Directeur en de Hoogleeraren. Den Directeur immers, die met de Hoogleeraren maandelijksche bijeenkomsten houdt ter bespreking van de belangen der Academie, is bij Art. 5 van het Reglement voorgeschreven, „dat hij jaarlijks in de maand Januari aan de Commissie „van Toezicht verslag behoort te doen van den toestand der Academie”, en in dat verslag worden van hem in lofwaardig vertrouwen verwacht „de voorstellen tot verbetering en ontwikkeling der school”. Dit eischte het oude Reglement, dit eischt ook het nieuwe. Ook de jongste verbeteringen dus zijn, zelfs naar het oordeel der bewerkers, niet de laatste, en een grens wordt voorloopig slechts gesteld door de Wet, waarbij de Academie werd opgericht.

Wij zouden dus de deugden en volle waarde der jongste

Reglementsherziening niet naar behooren hun recht geven, indien wij niet een poging waagden om te onderzoeken wat dan toch wel door de Wet gebiedend wordt voorgeschreven, hoe hare verhouding is tot het laatste Reglement, en welke evoluties zij nog toelaat of geacht kunnen worden door haar te zijn gelast.

Ik meende in den aanvang reeds te mogen wijzen op het gering aantal bepalingen waarin de voor de Academie wettelijk vastgestelden eisch, is vervat. Slechts één artikel handelt van het onderwijs zelve, reden zeker om dit, in wàt het voorschrijft althans, van klemmende beteekenis te achten en elk woord zijn volle recht te geven. Het is art. 2 der Wet dat luidt als volgt:

Aan de Academie wordt onderwijs gegeven in:

a. het teekenen naar het menschbeeld (antiek en levend model).

b. de beeldhouwkunst.

c. de schilderkunst.

d. de graveerkunst.

e. de wetenschap van het schoon (aesthetica) vooral in betrekking tot de genoemde kunsten en de bouwkunst.

f. de kunstgeschiedenis.

g. de ontleedkunde, vooral die van den mensch in betrekking tot de kunst.

h. de doorzigtkunde.

Ziedaar het geheele artikel en de grondstof, waaruit het compleete hooger onderwijs in de beeldende kunsten moest worden gevormd. Waarlijk, eenvoudiger kon het niet, en de verschillende Reglement- en Programma-bewerkingen doorziende, die sedert de stichting der Academie zijn gepubliceerd, komt men lichtelijk tot de erkenning, dat een niet geringe organisatorische arbeid moest worden verricht om van dit artikel een stel bruikbare en treffende voorschriften te maken. Het nieuwe Reglement verklaart ons de bedoeling van het wettelijk gebodene in een paragraaf van veertien artikelen, waarvan er vijf de noodzakelijke maatregelen van orde betreffen — duur van den cursus, keuze van modellen, gebruik der loges — terwijl de negen andere meer bijzonder de leervakken aangeven en in oefeningen en leergangen omschrijven. Door deze omschrijving dan leeren wij, dat het

onderwijs in aansluiting met het wetsartikel, omvat vier cursussen *a.* teekenen, *b.* schilderkunst, *c.* de beeldhouwkunst, *d.* de graveerkunst. Elk dezer cursussen wordt verdeeld in twee klassen.

In de beide teekenklassen wordt onderricht gegeven in het teekenen naar beeldhouwwerk, naar het levend naakt en gekleed model en naar levende dieren, en dit practisch onderricht wordt aangevuld door lessen in de theorethische vakken, bovendien vermeerderd met oefeningen in boetseeren. Welnu — dit mag een deugdelijke beantwoording heeten van het wettelijk voorschrift sub *a.* genoemd: het teekenen naar het menschbeeld (antiek en levend model).

Iets anders echter is het met litt. *b.* van het wetsartikel, dat het onderwijs in de beeldhouwkunst voorschrijft. Niet oneigenaardig is het om, de nu achtereenvolgende genoemde vakken nagaande, een gewoon en in beschaafde kringen dier dagen geacht handboek over de leer der kunsten naast zich te leggen, bijv. de Nederlandsche Aesthetica van Dr. J. van Vloten. We vinden er dezelfde terminologie, dezelfde indeeling der kunsten, als in de wet werd aangenomen. En bladerende in zulke slechts ten deele verouderde annalen der beeldende kunsten, herinneren wij ons lichter, dat Michel Angelo een beeldhouwer was; dat wil zeggen: hij houwde, hij hakte met hamer en beitel uit den steen zijn beelden. Dat deden de grootste kunstenaars van toen en van vroeger tijden, ook nog wel die van later. De Keyzer heette van Amsterdam de Stads Beeld- en Steenhouwer. Maar wij denken er ook nog eens aan dat vooral in deze landen, het houwen van beelden uit hout een zeer hooge en vruchtbare kunst was en zelfs worden wij onder den naam van beeldhouwkunst herinnerd aan het subtielere werk dat in ivoor of steen snijdt en kleine preciosa voortbrengt.

Komt nu, wat het Reglement als de som der oefeningen in de beeldhouwkunst voorschrijft, ook overeen met wat het woord der wet aangeeft?

Alle practische oefeningen, zoo zien wij uit art. 26 en 27 bestaan in boetseeren; er wordt geboetseerd in de hoogere zoowel als in de lagere klasse; terwijl de bepalingen omtrent den prijskamp in de beeldhouwkunst nog eens alle vak-vaardigheid en kennis beperken tot boetseeren. Ongetwijfeld het boetseeren,

het verwerken van een week materiaal, klei of wat dit vervangt, om door kneding of anderszins tot een afbeelding te geraken, die als model kan dienen voor later in vaster en duurzamer materiaal te vormen beeld — ongetwijfeld dit is een nuttige oefening voor den aankomenden beeldhouwer. Maar — het is de beeldhouwkunst niet; het is een middel, een inleiding tot de beeldhouwkunst. Door de oefening van het boetseeren vermag de leerling te komen tot den zwaarder arbeid in de veelsoortige en kostbare materialen der ware beeldhouwkunst. Deze echter wordt blijkens het Reglement aan de Academie nog niet onderwezen.

Hier is dus naar het voorschrift der wet een incompleet en nog een schoone gelegenheid tot vervulling eener dankbare taak. De wet geeft in haar zuivere aanduiding zonder aarzeling of beperking aan, wat in de beste tijden onder plastische kunst verstaan werd — het Reglement stelt er tot heden voor in de plaats een deel der kunst, dat wat een middel slechts is om tot beeldhouwkunst te geraken.

Als derde leervak wordt in de Wet genoemd „de schilderkunst" en — zoo men wil nog eens Van Vlotens of eenig ander handboek doorbladerend — wij denken weer aan eene groote verscheidenheid van werken en werkwijzen, die in dit woord zijn aangeduid. Welke beteekenis een duistere herkomst of een wellicht al te familiaar spraakgebruik er ook aan geven moge, het kan wel aan geen twijfel onderhevig zijn, dat de Wet ermede bedoelt, de kunst die de groote schilders, werkende als zoodanig, bedreven. Van Eyck en Rembrandt, Dürer en Giotto, Puvis de Chavannes, en Bosboom, dat waren schilders en hun schilderwerken met de werken der vele andere meesters, zij bevatten alle gegevens voor de leer der schilderkunst. Het is dus niet onverschillig dat zij op velerlei wijze arbeidden en velerlei taak ondernamen, dat zij schilderden op muren, doeken en paneelen, ja dat er groote meesters waren die op glas schilderden, wat alweer tengevolge had dat zij onderscheidene ingrediënten bezigden, olie en kalkmelk, ei en harts, was en gom, lijm en water, vijgensap en caseïne. Dat alles bepaalt het omvangrijke gebied der schilderkunst, waarvan de hoogere opleiding ter Academie door de wet wordt beloofd.

Het Reglement geeft op zijne wijze een omschrijving van de schilderkunst door het vaststellen der oefeningen die in

de daarvoor bestemde klassen den leerlingen zijn voorgeschreven: het schilderen van „stillevens, koppen en rompen naar het naakt en gekleed model” in de kleine, en het schilderen van „naakt en gekleed model in hoofdzaak levensgroot”, in de groote klasse. Zeer zeker alweer zijn dit perfecte studiën, die in elk hooger kunstonderricht thuis behooren; maar wie met het practisch werken in de verschillende deelen der schilderkunst ietwat vertrouwd is, die kan er niet aan twijfelen of hier is slechts aan een bepaald gedeelte der kunst gedacht en aan een bepaald gedeelte harer techniek: de olieverf-schilderkunst, die verplaatsbare en verhandelbare schilderijen voortbrengt. Trouwens alle twijfel wordt wel uitgesloten door de bepaling omtrent den prijskamp waarheen de cursus geacht moet worden te voeren. De eindkamp immers, zoo heet het in art. 50 van het thans geldende Reglement, bestaat in „het vervaardigen eener figuur-schilderij in olieverf”. Zelfs de grootste bewonderaar der olieverf-schilderkunst en van hare producten zal naar het mij voorkomt, moeten erkennen dat hier nog eens van de veelzijdige kunst, die de Wet zonder aarzeling en beperking voorschrijft, slechts een deel voor het groote geheel gegeven wordt; ook hier is dus nog terrein te over, waar de in Wet en Reglement voorziene ontwikkeling zal mogen worden gezocht.

Het laatste kunstvak, dat aan de Academie volgens het wetsartikel moet worden onderwezen is vooral in zijn benaming karakteristiek voor de bedoeling der Wet. De „graveerkunst” zoo heet het, en wij komen dus hiermede in den arbeid der reproduceerende kunsten. Nu is het wel een feit van algemeene bekendheid dat de reproductieve kunst bij onze kunstenaars hoog in eere, de etskunst was. Het vrije etsen, het „flaneeren op het koper” met de lichte en fijne etsnaald, het lag veel meer in het karakter van wat ten onzent als kunst leefde, dan het graveeren, dat in zijn moeizamen arbeid een vaster compositie, een meer gebonden verlangen allereerst als noodzakelijk veronderstellen moest. Toch schreef de Wet „de graveerkunst” voor, waardoor het etsen niet werd buiten gesloten, maar waardoor de stijl zoekende en stellige arbeid van het graafijzer beschermd werd tegen de verlokkende bekoring van het etsen. Moet nu, na de zeer te prijzen verbeteringen door het nieuwe Reglement

voor het onderricht in dit kunstvak gebracht, geacht worden dat het wetsvoorschrift tot zijn recht gekomen is aan de Academie? Voor een deel ongetwijfeld. Toch behoeft ook hier het uitgedrukt verlangen van wet en reglement om steeds bedacht te zijn op verbeteringen niet een doode letter te wezen. Het doordenken toch van de Graveerkunst voert ons van zelf tot de Hout-gravure, voert ons tot die volle kunst van den Boek-druk, die ter zeventiende en achtiende eeuw ten onzent nog zooveel kostbare werken tot stand bracht met behulp der toen talrijke graveurs. Maar de houtgraveerkunst en de kunst van het boek, zij worden in het Reglement niet bedacht.

Na de vermelding der vier aan de Academie te onderwijzen kunsten, volgt in het wetsartikel die der theoretische vakken: de aesthetica, de kunstgeschiedenis, de anatomie en de perspectief. Het reglement doet het onderwijs hierin niet als bepaalde cursussen kennen; het wordt in zekere mate aan elk der vier vak-cursussen toegevoegd. En niet alleen vinden wij zoo bij elke klasse de wettelijk voorgeschreven theoretische lessen vermeld, we vinden ze nog met een viertal vermeerderd. In alle cursussen wordt compositie en proportieleer onderwezen; de beeldhouwers krijgen bovendien les in stijl en ornamentleer, de schilders in kennis der schildersverven. Dat is dus meer dan de wet naar de letter zou verlangen; het is echter niet anders dan de wet wil en een teeken te meer van hare ruime strekking. De aesthetica, in betrekking tot de beeldende kunsten en tot de bouwkunst, met de kunstgeschiedenis, zij voeren de leerlingen op het onbegrensde gebied der schoone werken van alle landen en tijden, en stellen de grootste herinneringen en daden tegenover de wel eens te beperkte begrippen van eigen kring. Het was voor de schoone Hollandsche schilderkunst die in de jaren, waarin de wet tot stand kwam, weer zoo fleurig opbloeide, zeker niet noodig bijzondere lessen voor perspectief of anatomie in te richten. Maar de aesthetica en kunstgeschiedenis verhaalden ook van andere schoonheidswerken, verhaalden, en niet zonder voorliefde, van de beminnelijke en begeesterde meesters der vroege Renaissance, die op muren en paneelen hun wonderbaarlijke visioenen slechts vermochten uit te drukken met behulp dezer beide wetenschappen.

Daarbij bleek het onderricht in de compositie al even noodzakelijk en de wijze en diepzinnige leer der verhoudingen, de stijl- en ornamentleer, de kennis der te gebruiken materialen, zij mogen inderdaad in een recht verband van aesthetisch en kunsthistorisch onderricht onmisbaar heeten. Dat gedeelte van het wetsartikel, dat onderwijs in de theoretische vakken voorschrijft, zou dus in het Reglement geacht mogen worden op bijzondere wijze tot vervulling te zijn gekomen.

Toch is ook hier de vraag wellicht niet ongepast, of de getroffen regeling inderdaad door de wet wel zoo bedoeld is en of door den wetgever ook niet aan een bepaalden theorethischen *cursus* gedacht is.

Vooral dringt zich deze bedenking op, waar de wet de aesthetica ook in betrekking tot de Bouwkunst nadrukkelijk voorschrijft. Immers, de aesthetica en de kunstgeschiedenis, zij hebben voor de vorming van Architecten vooral een zeer bijzondere beteekenis. Het is door de studie dezer vakken dat zij worden ingeleid in de kennis der oude monumenten, niet in hun uiterlijke verschijning alleen, maar in hun maatschappelijke functie en stoffelijke samenstelling, terwijl het rapport tusschen constructie en versiering en de den bouwmeesters zoo noodzakelijke leer der verhoudingen, almede in de architecturale aesthetica en kunstgeschiedenis van groot gewicht zijn. Het is nog slechts zeer kort geleden dat de Architecten zelven zich op officieele wijze over de wenschelijkheid van voortgezet bouwkundig onderricht in de hoofdstad des lands uitspraken en zij gaven daarbij te kennen, dat dit onderwijs aesthetisch en technisch noodzakelijk te achten was, als aanvulling der beoefening van het vak in de praktijk. Welnu, het wetsontwerp bij herhaling herlezend, schijnt het mij geenszins uitgemaakt, dat door den wetgever níet bedoeld is een afzonderlijken cursus voor te schrijven voor het aesthetisch onderricht, ook en vooral, ten dienste der bouwkundigen, die hunne practische leiding elders of in de beoefening van het vak zelve vinden zouden.

De gemaakte bemerkingen thans resumeerende zou men dus tot het besluit komen dat de Wet een zeer algemeen hooger onderwijs in de beeldende kunsten naar hun ruimste opvatting voorschrijft, dat echter het Reglement, ook na de dankbaar aanvaarde jongste verbeteringen, een neiging open-

baart om van de Beeldende Kunsten alleen die te doen beoefenen, die wel eens de Cabinet-kunsten genoemd zijn, de kunst van meubileerend schilderij en statuette, en der portefeuille-prent, de deur van 's Rijks Instelling sluitend voor de Monumentale en Volkskunsten, die in den naam der Bouwende en grafische kunsten kunnen worden saamgevat. Een positief getuigenis zoo zou men haast zeggen, voor deze neiging wordt ons ten slotte nog gegeven in het laatste artikel van den onderwijs paragraaf dat luidt:

Art. 33. De leerlingen bezoeken eenmaal 's maands een museum of kunstverzameling, onder leiding van de hoogleeraren.

„De directeur stelt de orde dier bezoeken en de daarmede in verband staande indeeling der leerlingen vast en bepaalt den rooster der hoogleeraren, die deze zullen leiden."

Een voortreffelijke bedoeling ligt hierin opgesloten. Het bestudeeren en bezoeken der zuiverste werken van kunst, het wordt hier niet een bepaald Professor of een deel der leerlingen, maar de geheele Academie ten taak gesteld, opdat èn het practisch èn het theoretisch onderricht zou worden versterkt en bevestigd. Maar nu de wet aesthetisch onderricht, ook en vooral in betrekking tot de bouwkunst voorschrijft, nu had deze bepaling toch moeten luiden:

„De leerlingen bezoeken eenmaal 's maands een *monumentaal bouwwerk*, een museum of kunstverzameling onder leiding der hoogleeraren."

Want waarom, zoo zou men hier ter wille der ontkende belangen toch met ernst moeten vragen, waarom werden zelfs hier de monumentale bouwwerken, kostbare bewaarplaatsen van zoo velerlei kunst, voorbijgezien? Het wordt door niemand betwijfeld, dat de Academie in Musea en kunstverzamelingen schatten van schoonheid ter stichting en leering vinden zal. Maar de studie der historische gebouwen is daardoor niet overbodig geworden.

Hoe pittig en levendig was zelfs nog in de 18de eeuw, toen toch reeds zooveel „volksthümlich's" in Regentenmanieren onderging, het begrip van de wijdere leering die gansch het volk in de monumenten des lands kon worden aangeboden. Men bouwde in den gouden tijd niet uit goud-luxe alleen het schoone Raadhuis met zijn vermaarde groote zaal. „Dewijl in die zaal een toeloop van lieden van alle hanteeringen is, heeft men zo 't

schijnt, een ieder in zijn smaak willen vermaken, terwijl zij wachten om gehoor te erlangen. De kenners der Bouw- en Beeldhouwkunde kunnen er hunne nieuwsgierigheid volkomen voldoen door de menigte zuilen, standbeelden, basreliefs, Friezen, Festons, Bloemkransen enz. waarmede de wanden, met marmer bekleed alomme pralen. De Plijters konnen de Justitie met alle die zinbeelden beschouwen, als 't ene maal bequaam hunne hoop, tot het winnen hunner processen levendig te houden. De Reizigers konnen er op een aangename wijze met een opslag van het oog alle de landen doorlopen van waar zij overgebracht zijn, de ruime zeën die zij bevaren hebben, en volgens het geluk of ongeluk, in hunne reyzen beproeft, een nieuw ontwerp vormen, 't zij om zich andermaal op die wijde plassen te wagen, dan gerust en stil het overige hunner dagen in hunne verblijfplaatsen te slijten. De ervaren stuurlieden wijzen er de kinderen de route, die zij te nemen hebben en de Matrozen moedigen de hen toehoorende jeugd aan, onverschrokken een tocht te wagen, die zij reeds verscheide malen gedaan hebben. De Geleerden vinden er ook niet minder, waarmede zich bezig te houden, 't zij in de waarneming der gesteltenis van alle de deelen der wereld, 't zij in de overweging van de betrekking die dezelve hebben met de Hemelsdelen, die hen rondom omringen. Eindelijk komen de nieuwsgierigen, die het slechts te doen is om hunne ogen te vermaken, gehele dagen doorbrengen, in te dezer plaatse gestaag nieuwe schoonheden, die zich aan alle kanten opdoen, te beschouwen."

Het blijft een open vraag, waarom aan dit schilderachtige volkstafreel, dit treffend en stichtend deelnemen van allerlei lieden, juist de jongeren der kunst ontbreken moeten en deze door hun hoogleeraren slechts gevoerd worden naar Musea en Kunstverzamelingen. Een deel van het aesthetisch en kunsthistorisch onderricht wordt hun aldus onthouden, dat, zooals door een der Hoogleeraren bij de aanvaarding van zijn ambt zeer treffend werd aangegeven, bestemd is te verhoeden dat de „richting der Academie te eenzijdig zou wezen", dat den blik der jongeren ruimer maakt, hun oogen laat weiden in streken die zij niet kenden en van wier schoonheid zij niet hadden gedroomd". [1])

[1]) J. Six. Openbare les bij den aanvang zijner lessen als Hoogleeraar aan de Rijks Academie van Beeldende Kunsten. Amsterdam 1890.

Of zou wellicht een zekere eenzijdigheid toch in de ongeschreven intenties der wet hebben gelegen en zou een nadere studie dier intenties wellicht het beperkende der Reglementen inderdaad rechtvaardigen en aantoonen, dat het Hooger Onderwijs in Beeldende kunsten van Rijkswege te geven alleen naar zekere engere opvatting van kunst gedacht moet worden? [1])

Het zal voor een nader onderzoek omtrent den geest der Wet zeker allereerst noodig zijn zich eenigszins in te denken in de cultuurtoestanden en artistieke gegevens, zooals die in het jaar '70 en den tijd die daaraan vooraf ging, werkte en zich openbaarde. Voor de meesten, die met de Academie in directe aanraking kwamen resumeert zich de kracht en de beteekenis hiervan wel in de namen onzer groote schilders der Haagsche school. Het lijdt wel geen twijfel dat hier een voortreffelijk artistiek bewustzijn zich openbaart. Toch zou men falen, indien men hierdoor den rechten weg meende te kunnen vinden tot het begrip van wat deze wet ter opleiding in de Beeldende Kunsten eigenlijk bedoelde.

De relatie tusschen de Regeering en de kunstenaars is ten onzent nooit buitengewoon levendig geweest en de groote meesters van het jaar '70 genoten in dien tijd zeker niet de achting, die hun in later jaren met zooveel liefde werd toegebracht. Geen der namen van hen, die wel algemeen erkend zijn als de leiders van gansch een groep jongeren en tijdgenooten, werd in de drukke en levendige discussies genoemd, die naar aanleiding van het naderen der Wet gevoerd werden. Bovendien, zij zelven waren het wel, die allerminst de behoeften aan een Academie gevoelden Vrijheid diende hun beter en het direct geven van wat zij in zich voelden en tot uiting brengen gingen, was hun dusdanig hoofdzaak, dat grübeln over de toekomstige school-opleiding van jonge kunstenaars door Staatszorgen wel niet in hùnne hoofden kon opkomen. Wat opleiding aangaat — zij zochten die zich zelven, in

---

[1]) Is het hierbij niet opmerkelijk dat in de Rijkscommissie voor de inventariseering onzer historische monumenten slechts architecten en archivarissen zitting hebben en dat, waar zij toch herhaaldelijk hare aandacht zal hebben te bepalen bij voorwerpen die geheel tot de beeldende kunsten behooren, geen beeldend kunstenaar, noch een vertegenwoordiger der Rijks-Academie daarin een plaats mochten vinden?

de vrije natuur, in den omgang op de werkplaatsen, waar de meesters in de directe beoefening der kunst de aanleiding vonden tot leering, en in de studie der oude kunstwerken. Van hen was in geen opzicht de leiding te verwachten bij de besprekingen over het lot der toekomstige Academie.

Toch stonden natuurlijk de vertegenwoordigers van het hoogste gezag, die hier een wet ten bate der beeldende kunsten hadden te bespreken en vast te stellen, in aesthetischen zin onder eenigen invloed; maar dan onder dien der voormannen onzer letterkunde. En wel mag het een gelukkig verschijnsel genoemd worden dat deze voor de kultuur der beeldende kunsten, in den zin van hooger Academisch onderwijs allerminst onverschillig waren. Zij toonden zelfs een bijzonder begrip te bezitten van de veelheid der kunsten in hun rapport tot de rijke maatschappelijke verhoudingen, en een buitengewone en vruchtbare activiteit was daarvan het gevolg. Men kan hun zeer zeker en terecht hun tekortkoming verwijten, waar het de waardeering der groote schilders, hun tijdgenooten, betrof, die doende waren om een nieuwe glorie aan Hollands schoone kunstgeschiedenis toe te voegen. Maar het rijk der schoonheids-illusies is daarmede niet ten einde en men zou hun onrecht doen indien men niet een ernstige en schoone wegwijzing wist te erkennen in den ijver, soms aan den hartstocht verwant, waarmede zij de komende cultuur op ruimer wegen trachten te leiden. Waar onze schilders leefden in de atmosfeer der 17de eeuwsche meesters en van hen, die daarvan de schoonheid en innigheid direct tot ons brachten, schouwden de dichters en denkers naar het oude Hellas of naar de pracht der middeneeuwen, en de Italiaansche kunst mocht evenveel aanspraak maken op hun liefde en vereering als die der oude Duitschers of Franschen of Vlamingen — al bewaarde Holland ook menigmaal de dierbaarste herinneringen, ook voor hen.

Daar was natuurlijk voor de zoekers in zoo velerlei schatten, stof te over voor menschelijke hostiliteit, en deze bleef dan ook niet uit, noch de min aangename bijkomstigheden, die elken strijd gewoonlijk vergezellen. Maar dit juist hield, bij de niet steeds gemakkelijk te begeesteren landgenooten, de belangstelling levendig in een onderwerp, waarvoor zoovelen van huis uit geen gevoel hadden; de grond werd bewerkt

opdat hij geschikt zou zijn hun arbeid op te nemen, die bij alle verdeeldheid toch iets ruims en jeugdigs gemeen had, iets van geloof in de toekomst en in den rijkdom van menschelijke verlangens en vermogens.

Zoo konden deze lieden in geschrift op geschrift, in krant- en tijdschrift artikelen, in brochures en wetenschappelijke werken, den geest hunner tijdgenooten vormen en richten. De Gids, de Dietsche Warande, de Spectator, in deze tijdschriften werden de denkbeelden ontwikkeld en verdedigd, die richting moesten geven aan de besprekingen over de wenschelijkheid en organisatie eener Kunst-Hoogeschool. Zoo iemand, dan zijn zij de geestelijke Vaders der Regeeringsbemoeiingen in zake van kunst, ook van de Wet van 1870, waarbij de Rijks-Academie van beeldende kunsten werd georganiseerd.

Het is niet gemakkelijk, uit de besprekingen in de beide Kamers der Staten-Generaal bij het tot stand komen der wet gehouden, de invloeden die daarbij werkten, duidelijk aan te wijzen. Het onderwerp was onzen geachten afgevaardigden al te vreemd en de veelheid der meeningen trof zelfs den Minister, die de geringe harmonie toeschreef aan het feit „dat onderwerpen kunst betreffende nog zoo zelden aan het bepaald onderzoek der Kamer zijn onderworpen". Toch is het niet ondoenlijk, want behalve een onverschilligheid, waarover men zich niet verbazen mag in een college dat toch zeker niet naar keuze van kunst-ervaring was saamgesteld, werden onderscheidend twee stelsels van artistieke opleiding ter sprake gebracht: het stelsel dat het practisch onderricht in de werkplaats des meesters voorschreef en het andere dat, theoretische kennis noodwendig achtende, een algemeene Rijksstichting verlangde, die den vorm eener Academie krijgen zou. Zonder bezwaar zeker mogen wij in de bespreking van het eerste stelsel den invloed der kunstenaars, der schilders, in die van het tweede, dien der letterkundige theoristen aannemen.

Het mag wel bekend geacht worden hoe, kunstenaars van velerlei richting bij menige gelegenheid zich de voorstanders toonden van de directe opleiding in de werkplaats, onder de intieme leiding van den meester, hierin steunende op ervaring en traditie van het oude Ambachts-onderricht dat geen andere wijze van vorming kende. Ook in de dagen dat

de Wet werd voorbereid, bestond de atelier-opleiding nog door natuurlijke gegevens onder de Haagsche en Amsterdamsche kunstenaars.

Niet geheel onverklaarbaar dus is het, dat dit stelsel in de Kamer ter sprake kwam, toen de nood der oude Amsterdamsche Koninklijke Academie zoo hoog gestegen was, dat er, bij voornemens tot reorganisatie, ook aan geheele opheffing gedacht werd. In 1817 te Amsterdam bij Koninklijk Besluit gesticht, was haar onderhoud voor een belangrijk deel ten laste der hoofdstad gebracht en deze meende zich bij het stijgen der behoeften en den onafwijsbaren drang tot afdoende verbetering niet verplicht om een instelling van zoo algemeenen aard te onderhouden. Zoo kwam jaar op jaar de onvoldoende toestand der Koninklijke ter sprake, tot het opzeggen der gebouwen, door de stad nog steeds aan de Academie afgestaan, tot een oplossing dwong. Maar de nood was er reeds lang en het was in dezen nood dat Minister Thorbecke in 1865 steun zocht bij de opvatting der schilders en het denkbeeld opperde om de jonge kunstenaars in de ateliers te doen opleiden. „De ateliers zijn soms de beste scholen," zoo beweerde hij, als had een kunstenaar het hem voorgezegd, en voor de hoogere opleiding was het den jongen kunstenaar allereerst noodig om „in de ateliers den meester te zien doen." Zijn opvolger, minister Fock, onder wien de wet tenslotte tot stand zou komen, begon met het denkbeeld van Thorbecke over te nemen en berichtte de Kamer dat, „ook al mocht de tegenwoordige school als zoodanig worden opgeheven en door geen nieuwe vervangen, steeds voor de aanstaande kunstenaars de gelegenheid bestaat, om bij de meesters in hun vak de noodige opleiding en vorming te ontvangen en dat hij, het denkbeeld eener nieuwe Academie meenende te moeten laten varen, liever gevolg wilde geven aan hetgeen door zijn toenmaligen ambtsvoorganger in de Mem. van Toel. der Staatsbegr. van 1865 als overweging verdienende was voorgesteld, om namelijk „het onderwijs op te dragen aan kunstenaars, matig bezoldigd, met vrijheid tot voortgezette eigen kunstbeoefening en onder de verplichting om de aanstaande kunstenaars, behalve in afzonderlijke lessen, door gestadigen omgang in hunne ateliers zelve op te leiden."

Dit is dus duidelijk een beroep op het nog steeds wakkere kunstenaars- en ambachtsbeginsel van het onderwijs, met een verwijzing naar het voortbestaan van zijn vormenden arbeid, en het is zeker merkwaardig genoeg dit schildersdenkbeeld door twee achtereenvolgende Ministers in de Kamer te zien voordragen. Verder reikte de invloed der kunstenaars echter niet; een grondige en geanimeerde bespreking vermocht het niet te verwekken.

Verbazen mag ons dit allerminst en men mag zich zelfs afvragen of het anders geweest zou zijn, indien onze Regeeringsmannen eens meer den invloed onzer schilders ondergaan hadden en dieper bekendheid hadden kunnen verwerven van de kunst en hare practische beoefening in het maatschappelijk leven.

De voordeelen van het oude ambachts-onderricht, dat den leerling in de werkplaats aan den arbeid des meesters liet deelnemen, zij werden eigenlijk door niemand bestreden. Maar men bedacht zich terecht dat die werkplaatsen geen geïsoleerde kunst-instituten waren. De deugd dier werkplaatsen als inrichtingen van onderwijs werd geschraagd en geleid door een samenstel van maatschappelijke bepalingen die gansch de kunst en daarmede ook het onderwijs omvatten. Het leerlingstelsel op de werkplaats, het is een deel van een cultuur-toestand en niet geheel afzonderlijk door Staats-wetten te leiden of te bevestigen. De bezwaren der tijds-omstandigheden ten onzent waren dan ook zoo groot, dat men zelfs niet dacht aan een vergelijk, dat trachten zou het systeem eener Academische instelling met dat van werkplaats-onderricht (elders niet geheel en al nagelaten) te vereenigen.

Zoo was dan na korte bespreking de artisten-illusie, wellicht alleen uit nooddwang ter hulp geroepen, ter zijde gesteld en bracht de Minister een nieuw wetsontwerp voor een Academie, waarin (en hierin openbaart zich direct de invloed der letterkundige theoristen) naast, volgens sommigen zelfs bóven de praktijk, ook de theorie der kunst hare rechten zou krijgen.

Trouwens, deze invloed is in de bespreking door de leden der Tweede Kamer, ook in de gedachtenwisseling van brochures en tijdschriftartikelen, wel voortdurend aan het woord. Men toonde het verlangen naar veelzijdiger kunstbeoefening dan toen in

ons land gekend werd; uitdrukkelijk werd geëischt dat de school toch niet aan africhting voor landschap, of eenig ander genre, ondergeschikt gemaakt zou worden. Een ruime gelegenheid voor de aesthetische vorming der jonge lieden werd geeischt, opdat ze de meest breede ontwikkeling van kunstleven zouden kunnen deelachtig worden. Daarom toonde men zich ook bevreesd, dat de nieuwe stichting te bekrompen zou worden opgezet, wat den Minister tot de verzekering aanleiding gaf, dat hij er zich in verheugen zou indien later grooter sommen dan hij thans voorstelde noodig zouden zijn, omdat hem daaruit zou blijken dat hier behoeften bestonden waaraan voldaan moest worden. Er was werkelijk eenige hartelijke overeenstemming bij het beginsel, dat de kunst en, in verband hiermede, de organisatie van het hooger kunstonderwijs als een zaak van volksbelang moesten worden beschouwd. [1])

Het behoeft niet te worden ontkend, dat de disputen dalen zoo dikwijls zij de directe vakbeoefening raken, — ook in dit punt zijn zij verwant aan de verdienstelijke theoristen die de leiders der gedachten waren. Maar de zaak in het algemeen genomen blijft men voet bij stuk houden, laat men niet na op allerlei wijzen te getuigen voor een algemeene instelling voor hooger kunst-onderwijs zonder beperking van welken aard ook. Men spreekt over de nationale monumenten, die helaas in het buitenland moeten worden gemaakt, over monumentale schilderkunst die ten onzent niet beoefend wordt, over voorbeeldige stichtingen als de Kensington-school, over den invloed van het hooger kunst-onderwijs op de industrie, de ambachts-kunsten en de aesthetische beschaving

---

[1]) Er is nog steeds contrast tusschen deze stemming en de toestanden. In het Handelsblad van 9 Nov. 1905 kon men in een verslag van besprekingen, gehouden in een vergadering van het Genootschap Architectura et Amicitia, lezen, hoe volgens een der sprekers aan een Rijksgebouw enorme sommen waren ten koste gelegd aan „een groote hoeveelheid kostbare natuursteen van alle soort en kleur — voor ruim een ton" — terwijl een groot gedeelte daarvan, zonder eenige schade, nòch aesthetische nòch practische, door baksteen had kunnen worden vervangen. „Een halve ton had men dan vrij gehad voor beeldhouwwerk en schilderwerk." Wel mag men eens overwegen, naar het mij voorkomt, of deze opmerking gegrond is en wellicht in verband staat met het feit, dat in het hooger kunst-onderwijs des lands deze kunsten geacht worden geenerlei rechten te hebben?

des volks. [1]) En al rekent men ook de volle beoefening der Architectuur buiten den werkkring dezer Academie te liggen, duidelijk werd het gezegd dat ook voor hen die meer wenschen dan den werkkring van den Bouwkundigen Ingenieur, de Academie van beeldende kunsten, zooals die thans wordt voorgesteld, de gelegenheid zal openen om „hunne aesthetische ontwikkeling verder te volmaken."

Dit is alles werking en weerklank van wat door mannen als Huet en Alberdingk Thijm, Van Vloten en Vosmaer jarenlang was geleeraard, en aan duidelijkheid laat het niets te wenschen over.

Het schijnt voldoende te bevestigen, dat de woorden der wet wel degelijk mogen, wellicht moeten worden verstaan naar de algemeene beteekenis die hun eigen is, en niets althans in de gevoerde debatten en toelichtende schrifturen schijnt een beperking te rechtvaardigen als het Reglement der Academie tot heden in ons Hooger Kunstonderwijs deed handhaven.

De oudste Reglementen echter, het dichtst bij de stichtingsbedoelingen der Academie aansluitend, komen de zekerheid in deze nog aanmerkelijk vermeerderen.

Eigenaardig is het ongetwijfeld, dat deze ruimer intenties vertoonen dan het Reglement van 1893 bijv. Het is verrassend daar te lezen dat de cursus voor de Beeldhouwkunst omvat het onderwijs „in de *practische* beeldhouwkunst"; er werd bij de hoogere schilderkunst gesproken van „stijl"; in de graveerkunst werd stijl- en compositie-onderricht wel degelijk voorgeschreven en het meest karakteristieke is wel-

[1]) Een enkele bijzonderheid moge het hier aangevoerde nog verduidelijken. Het bij de Tweede Kamer ingediende Wetsontwerp eischte aanvankelijk bij het toelatingsexamen ter Academie „het teekenen naar het menschenbeeld". Maar de heer Borret kwam hier tegen op. „Ik wijs hier in het bijzonder," zoo sprak hij, „op het graveeren op hout, dat mede een gewichtig deel der graveerkunst is en hier te lande zeker op aanmoediging en ontwikkeling hopen mag." Hij meende vervolgens dat de aard van deze kunst den eisch van het wetsvoorstel niet rechtvaardigde en besloot „dat het een hardheid zou wezen den houtgraveur den toegang tot de lessen in zijn kunst te ontzeggen." Hij vroeg dus weglating der woorden „naar het menschenbeeld" en stelde in dien zin een amendement voor. Na korte bespreking nam de Minister het amendement des heeren Borret over en — van houtgraveeren is aan de Academie tot heden nog nimmer sprake geweest.

licht nog, dat bij het overgangs-examen den leerlingen ook gevraagd werd naar de onderlinge betrekking van bouw-, beeldhouw-, schilder- en graveerkunst. Voor de prijskampen schreef het Reglement nog eenvoudig een „Schilderij" voor — in het midden latend wat soort van schilderij dit wezen zou. Eerst in 1893 werd dit alles veranderd. Het toen ingevoerde Reglement deed de praktijk der beeldhouwkunst vervallen, ook het vermelden van stijlleer voor de schilders, toen de compositie voor de graveurs [1]); van het onderling verband der kunsten werd niet meer gesproken en de schilderij van den prijskamp werd tot „olieverf-schilderij" gemaakt. Zoo werd dus de Academie in hare organisatie nader gebracht aan het type eener school voor schilderijkunstbeoefening naar ouderwetsch model en bij de heerschende meeningen en sympathieën moest dit wel het denkbeeld bevestigen, dat dit ook de intentie van het wettelijk voorschrift wezen zou. Maar teruggedacht in het ideën-verband dat de stichtingsgeschiedenis der Rijks Academie omvat, doen de wijzigingen van 1893 slechts klaarder blijken, dat zij verkregen werden ten koste van wat bij hare stichting was bepaald, van wat het zuiverst hare oorspronkelijke bedoeling blijft aangeven.

Maar de wetgever zelf zorgde er ten slotte op vrij afdoende wijze voor, dat men omtrent het algemeen karakter der instelling, tegenover mogelijke vak-beperking, niet in het onzekere zijn zou. Hij deed dit door de instelling eener Commissie van Toezicht. Niet bij de schilderende Hoogleeraren maar bij deze Commissie berust volgens de wet het Bestuur der Academie; en al moge de wijsheid harer leden

---

[1]) Merkwaardig is het, dat ongeveer ter zelfder tijd de Vereeniging tot bevordering van Beeldende Kunsten, opgericht in 1845 door de Maatschappij „Arti et Amicitiæ" te Amsterdam, de reeks der door haar uitgegeven Gravures ging vervangen door een Plaatwerk met mechanische reproducties.

Moge ook hier een terugkeer tot de betere tradities niet achterwege blijven! Het ligt toch inderdaad evenzeer op den weg der kunstenaars-genootschappen als op dien der Academie om het eerbare kunst-handwerk niet dusdanig bij de machine achter te stellen, zelfs al zouden hier redenen voor den ruil aan te voeren zijn. Gravure, ets, lithografie en houtsnede, zij behooren, dunkt mij, in een kunstgenootschap de voorkeur te hebben boven het perfectste machinewerk. En aldus zou ook tot de Academie een nieuwe opwekking gericht zijn om het onderwijs met ernst naar de artistieke behoeften des tijds te blijven regelen.

hen ook voortdurend geneigd doen zijn om met Directeur en Hoogleeraren beraad te plegen, *zij* blijven de door de Regeering erkende macht die haar vervangt en voor haar bestiert. Aan de Commissie van Toezicht werd door de Wet de zorg voor het Reglement opgelegd, waardoor het innerlijk leven der Academie geheel aan hare inzichten onderworpen werd; zij doet jaarlijks verslag aan den Minister; zij verkreeg het recht tot het doen van voorstellen omtrent de ontwikkeling der Academie; zij heeft steeds toegang tot de lessen en verzamelingen, en Directeur en Hoogleeraren zijn steeds gehouden hun de verlangde inlichtingen te geven omtrent al wat de Academie betreft. Ten overstaan der Commissie van Toezicht worden de Examens afgenomen en het is deze Commissie ten slotte die volgens de Wet bij gemotiveerde aanbeveling de bekroonden voordraagt voor het jaargeld. Hare leden worden benoemd voor het leven.

Op zich zelf is hier wellicht niets bijzonders in. Maar teekenend is het, dat de Minister niet genegen scheen zich omtrent de samenstelling van dit voor de Academie zoo gewichtig college nader uit te laten. Daarover ondervraagd gaf hij toe, dat er een groot kunstenaar in zou kunnen worden opgenomen. maar hij wenschte hieromtrent toch geenerleï bindende verklaring af te leggen. En — steeds bleef deze Commissie voor de kunstenaars gesloten. Zij werd geregeld maar samengesteld uit die „lettré's", voortgekomen uit de intellectueele kringen, waarin De Gids de geesten leidde. Het is de definitieve bevestiging der intentie om in den gang der Academie niet bepaalde kunst-beoefening, een zekere apartheid van een enkel groot meester toe te laten, om er zelfs niet het supplement onzer Hollandsche bloeiende schilderschool in te willen vestigen, maar om ze te hebben en te behouden als die algemeenere inrichting, waar, zonder parti-pris of beperking, de breede grondslagen voor de werkelijk hoogere beoefening der beeldende kunsten zouden worden gelegd.

Men zal wellicht de vraag stellen: indien dit alles zoo is, indien de Academie werkelijk als een inrichting voor hooger kunstonderwijs in algemeenen zin is bedoeld geworden, indien een Commissie van Toezicht met uitgebreide macht benoemd werd om haar als zoodanig te bewaren, hoe komt het dan

dat zij, met uitsluiting van zoovele kunstbeoefening, in overgroote hoofdzaak een school voor schilderijkunst is gebleven?

De vraag is redelijk; het antwoord echter niet moeilijk. Immers, de gedachten omtrent algemeener kunstbeoefening dan in de schilderij, of de portret-buste, of in de portefeuilleprent is besloten, zij waren er wel maar.... waar waren de kunstenaars? Reeds bij de behandeling der Wet had men hierover zorgelijke vragen gesteld en nog een tiental jaren later meende men voor het Rijks-Museum, het grootste en belangrijkste monumentale gebouw sedert verre tijden door het Rijk gesticht, de noodige werkkracht in het buitenland te moeten zoeken. Voor het geschilderde glas kwam een Engelschman, voor de muurschilderingen een Oostenrijker, terwijl ook het beeldhouwwerk grootendeels aan Belgen ter uitvoering werd toevertrouwd.

Vergis ik mij niet, dan is er wel eens op gewezen dat de keuze van kunstenaars een andere had kunnen of behooren te wezen, maar nooit is in de vele jaren van den Museumbouw met eenigen nadruk geëischt, dat hier Hollandsche krachten ter medewerking zouden worden opgeroepen. Blijkbaar achtte men die niet aanwezig en rekende men de zaak althans óf onverschillig, óf naar de wijze van de Regeeringskeuze nog het best opgelost. Een zelfde moeilijkheid verhinderde de Academie reeds bij hare stichting, geheel aan de bedoeling der Wet te beantwoorden. Er was, naar gezaghebbende schatting geen muurschilder in ons land, noch een glasschilder van voldoende kracht om hier de leidsman te wezen; de beeldhouwkunst in hare vele vormen kon, dit wist ieder en het is nog steeds het geval, slechts spaarzaam beoefend worden; van een bepaalde ontwikkeling der grafische kunsten in medewerking met de boekdrukkunst kon ter nauwernood sprake zijn. Men gaf wat men had, toen men de Academie op de beperkte wijze begon, en, volgens een oud spreekwoord, is dit nog steeds te loven. Zeer te loven zelfs waar een geforceerde poging om direct het uiterste, door de Wet geëischt, te willen geven noodwendig tot halve maatregelen had moeten voeren. Wijze bedachtzaamheid en gematigdheid waren zeker allereerst noodig bij de uitvoering eener Wet die zoozeer op het bereiken van toekomstige kunstontbloeiing was aangelegd.

En zoo zou, toen als nu, bij de troostende gedachte dat wij althans van een goeden wil en wijs beleid getuigenis hebben gegeven, een zekere goedmoedige berusting in wat nu eenmaal is, onze eenige taak kunnen wezen, indien de wonderwerker, de Tijd, ook ons land niet gebracht had in nieuwe gedachtensferen en nieuwen arbeid. Daarmede wordt natuurlijk niet bedoeld dat de schoone Haagsche Schilderschool door een jongere vijandige en vreemde macht zou zijn bestreden en overwonnen. Nog steeds worden de kostbare werken onzer groote landschaps-, binnenhuis- en genre-schilders gaarne geprezen als de beste daden waarmede wij van de kracht van ons volksleven sedert de tweede helft der negentiende eeuw getuigen konden. Maar naast deze werken is onmiskenbaar een nieuwe productie wordende in het rijk der Beeldende Kunsten. Niet uitsluitend wenden de jongere kunstenaars zich tot de schilderij; een niet gering aantal is er door velerlei drang toe gekomen, de schilderkunst naar andere beginselen te beoefenen, dan het onderwijs hen leerde, en de Academie zelve, zij heeft de plaats van een buitenlandsch Hoogleeraar in de Graveerkunst kunnen doen innemen door een oud-leerling harer schilder-klasse. Op even afdoende wijze kwam de evolutie aan den dag bij de versieringsarbeid die aan het nieuwe Amsterdamsche Beursgebouw verricht moest worden; want er bleek uit, dat in verloop van 25 jaren de krachten zich van zelf gevormd hadden die bij den Museum-bouw nog zoo geheel ontbraken. Het werk kon nu geheel aan Nederlandsche kunstenaars worden toevertrouwd, en in welk opzicht deze ook bij de medewerkers aan den Museum-bouw mogen ten achter staan, zeker doen zij dit niet in besef, dat hier een nieuwe kunstvorm moest beoefend worden naar eigen wetten en eigen idealen.

Er zijn dus omstandigheden waaruit het aanvankelijk te kort in het Academisch onderricht gereedelijk kan worden verklaard. Eigenaardig echter en van beteekenis voor de verdere ontwikkeling der Academie is het, dat diezelfde wisselende tijdsomstandigheden ons dan weer voeren tot de erkenning dat het voortduren van dit tekort op steeds minder reden van verontschuldiging zal mogen rekenen. Want het hooger onderwijs van Rijkswege in de beeldende kunsten is thans feitelijk ten achter niet alleen bij het voorschrift der wet, of

de wijdere bedoelingen die, sedert jaren reeds gepredikt, de volledige vervulling harer bepalingen in een verre toekomst eerst zouden doen verwachten, maar ook bij het actueele werken der kunst zelve in het maatschappelijke leven. En dit nu mag, naar het mij voorkomt, zonder aarzeling, voor kunst en Academie beide als een nadeel en gevaar worden aangewezen. Er is iets onredelijks in, iets van verstoorde arbeidsorde, indien de kunstenaars door lands- of stads-opdracht geroepen worden kunstwerken uit te voeren, waarvan de studie aan 's Rijks hoogste onderwijs-instelling wordt verwaarloosd en ontkend. Geen beoefenaar der monumentale kunsten die de groote en veelzijdige eischen van zijn werk ernstig en klaar doorziet, zal ontkennen dat voor dezen arbeid vooral hooger, wijsgeerig onderricht bij vormende practische oefeningen onmisbaar is. De telkens nieuwe eischen van stijl, van techniek, van noodwendig harmonische samenwerking, zij voeren voortdurend tot de moeilijkste problemen, die bij de gecompliceerde toestanden van het moderne leven, en bij de verbreking van zoo menige traditie, voor strikt persoonlijke oplossing niet vatbaar zijn. Zoo lijdt de kunst een schade, en het zijn de publieke werken, die allereerst een beroep moeten doen juist op die kunsten die aan de Academie niet worden onderwezen, het is de maatschappelijke kunst in het volksleven, die daarvan het scherpst de teekenen toonen zullen.

Evenwel, men mag hopen, dat bij den werkzamen geest, die ter Academie thans voor blijkt te zitten en die tot zoo menige verbetering in het oude Reglement leidde [1]), het inzicht zich vestigen zal dat het hier geconstateerde tekort toch ook voor de stichting zelve een niet onbeduidend gevaar oplevert.

Wij behoeven niet in ernst te denken dat dit gevaar in den vorm van een bijzondere Hoogeschool zal opdoemen; — waarlijk, daarvoor zijn de tijden allerminst rijp en een „Vrije" Academie,

---

[1]) De nog meer bijzondere bepalingen van het onderwijs worden door Directeur en Hoogleeraar nog saamgevat in een „programma". Hoewel ik meen mij van een nadere bespreking daarvan te moeten onthouden, mag ik toch niet verzuimen op een punt te wijzen, waaruit de wil om het onderwijs inderdaad de zoo noodige compleetheid te geven, nog eens duidelijk blijkt. In de beide schilderklassen namelijk wordt in de theoretische lessen door Prof. Van der Waay gesproken over... „muurschildering".

niemand denkt er aan. Maar het is toch niet onverschillig voor den frisschen geest eener Rijks-instelling welke arbeid daar beoefend wordt, welke jongelieden er het tintelende leven hunner warme, jeugdige illusies komen aanbrengen, welke ideeën daar besproken worden, kortom, wat de ziel is van de geheele organisatie. Waarlijk, bij gepaste tevredenheid over wat door de Academie reeds werd bereikt, schijnt het toch eisch van wijs beleid, zich met het oog op komende tijden, in bedachtzame zorg af te vragen, of frischheid en energie deze instelling van Hooger Onderwijs eigen zullen kunnen blijven, indien voor een belangrijk deel van het artistieke leven van den tijd de toegang langer zal blijven afgesloten. Het is alweer zes jaren geleden dat in een adres van het Genootschap Architectura et Amicitia den Minister van Binnenlandsche Zaken bericht werd: „de laatste „vijf en twintig jaren hebben geleerd dat de behoefte aan „decoratieve en monumentale kunstenaars grooter is dan die „aan schilders of beeldhouwers, uitsluitend bedreven in de „kunst der reproductie van het naakt of gekleed menschen- „figuur, de eenige kunst welke eigenlijk aan de Academie „tot haar recht komt.”

Laten wij den vorm dezer aanklacht niet al te zeer betuttelen, om ten bate van kunst en Academie onze aandacht te bepalen bij haren inhoud die de overweging in breeder kring nog steeds verdient.

De jongste Reglements-herziening heeft bewezen, dat men ter Academie den drang tot verdere ontwikkeling geenszins vijandig is. De aangebrachte verbeteringen mogen in vergelijking met wat wij, stuurlieden aan den wal, wel wenschen durven, schijnbaar van geringer beteekenis worden, — de gedachte aan de moeilijkheden die een completer reorganisatie in zich sluit, is alleszins geschikt om ons bij het verkregene tot dankbare gevoelens te stemmen.

En gewordt het ons niet onder teekenen, die gunstig zijn, van verdere evolutie? Allerwege groeit de lust voor de beoefening van lang verwaarloosde kunsten. Voorgelicht door liefdevolle en nauwgezette studie der oudheid wendt men zich weer tot vele technieken, die de schoonheid in nieuwe vormen tot ons voeren zullen. Maar ook het leven vraagt nadrukkelijk

naar wat de schoonheids-verlangens weer begeeren. De enorme bouwwerkzaamheid der laatste vijftig jaren, verbandhoudend met waarlijk uitgestrekte maatschappelijke behoeften, de zucht tot de ruimste verspreiding van elk geestes-produkt door drukkers-vermenigvuldiging — zij roepen om de medewerking der beeldende kunsten. Niet persoonlijke fictieve bedoelingen van afwijkende individuën deden nieuwe pogingen ontstaan in de monumentale schilder- en beeldhouwkunst, niet een mode-verlangen dreef tot behartiging der schoone druk-kunst, maar de reëele behoefte des tijds bracht en drong tot het benoodigde.

Gunstig is dus de tijd, en de steeds nieuwe behoeften, de zich uitbreidende arbeidsverlangens zullen niet nalaten der Academie de wakkere belangstelling der tijdgenooten meer toe te voeren. De Architecten gingen reeds voor. In geheel andere positie dan hunne kunstbroeders van de vrije schilderij, begrepen zij steeds de noodwendigheid eener welgeorganiseerde Academie voor het maatschappelijk leven en de maatschappelijke kunst. Zij mogen verdeeld zijn geweest in voorstanders van de Technische Hoogeschool en die anderen die de Bouwkunst als een beeldende kunst aan de Rijks Academie wenschten, in dit opzicht waren zij eensgezind, dat hooger onderwijs van Staatswege noodwendig was. Zij zijn in dit opzicht eensgezind gebleven. Hun verdeeldheid moge een groote moeilijkheid in de evolutie der Bouwende Kunsten openbaren, waarvan de oplossing nog verre is, — in hoeverre namelijk men de Bouwkunst principieel bij de beeldende Kunsten dan wel bij de technische wetenschappen behoort te voegen —, hun eensgezindheid in hun manifestatiën ten bate van het onderwijs krijgen daardoor geen geringere beteekenis. Zij toonden ook te begrijpen dat de belangstelling niet op de personen maar op de organisatie der Academie behoort gericht te zijn. Niemand immers twijfelt er aan — en het wordt hier ten overvloede nog eens nadrukkelijk gezegd — of aan het hoofd der Academie staat een buitengewoon kunstenaar, die door zijn persoonlijken invloed het onderwijs van de grootste waarde deed zijn voor de jongeren, die het voorrecht hadden zich onder zijn leiding te kunnen stellen. Maar al zal steeds persoonlijke verdienste het tekort van reglementaire voorschriften in zekeren zin kunnen aanvullen — dit mag de beteekenis van officiëele regelingen niet

doen onderschatten. Zij blijven het wettelijk karakter van het onderwijs aangeven en zijn in die beteekenis niet alleen van overwegende waarde voor de Academie zelve en het daar te geven Hooger Onderwijs, maar ook voor het Volks-onderricht der Beeldende kunsten dat in Middelbare Kunstnijverheids- en Lagere Ambachtsscholen gegeven wordt. Het zijn de Reglementen dus die in de eerste plaats om de belangstellende verzorging vragen, die door allen kan worden behartigd, die ons door de Academie zelve werd beloofd en waartoe de hier gegeven beschouwingen een bescheiden bijdrage mogen geleverd hebben.

Er is, naast de dadelijke behoefte van het actueele werk, wel geen beter middel om het belang van goed onderwijs klemmend te beseffen, dan de studie en het genot der oude kunsten. Dezen zomer werd te Brussel een Tentoonstelling gehouden, die in dit opzicht alweer veel te denken en te overwegen gaf. Het was er een van oude wandtapijten, waarin schoone en diepzinnige tafreelen in treffende vormen en kleuren verwerkt waren. Zij verhaalden van het blijde bedrijf des Landmans in de wisseling der jaargetijden, van fiere jachtpartijen, van de ridderlijke symbolische gevechten tusschen de Deugden en Ondeugden en van de steeds aandoenlijke en schilderachtige historie van den Verloren Zoon. Zij hingen daar bij dozijnen in enorme afmetingen gespannen langs de wanden, in al de diepe en kostbare pracht hunner buitengewone technische vaardigheid — een wonder om te zien! En toch — het was een deel slechts van het oude kunstvermogen der lieden, die eenmaal onze zelfde landen bewoonden. Ik weet het, zij misten veel wat wij bezitten; maar wij — wanneer wij, door hun daden ziende geworden, denken aan het wondere Paradijs der Schoonheid — missen wij niet meer, wat zij in zoo schoonen overvloed bezaten?

Het voortdurend en eerbiedwaardig streven moge er wezen om den luister waartoe de mensch in staat is niet te doen tanen en niets te verliezen van wat eenmaal mogelijk scheen. Maar — veel hebben wij dan voor lange tijden nog te leeren! Zeer zeker zullen groote cultuurwerkingen noodig zijn om de glorie der menschelijke vermogens weer in volle harmonische ontwikkeling te toonen, en gaarne wordt erkend,

dat zìj den weg te banen zullen hebben: ook de oude kunst dankte daaraan zijn diepste levenskracht. Maar zij dankte die ook aan een vloeienden stroom van wijs onderricht, dat in tijden van verdorring en verslapping de menschen laafde.

A. J. DERKINDEREN.

DE REKENING.

Wij hadden besloten de rekening van den smid niet te betalen.

Deze onze rekening bedroeg ten volle het dúbbele van het bedrag dat wij de verwachting hadden den onbeschaamden dorpeling schuldig te zijn, eene verwachting die voorwaar niet berustte op lage en den mensch onwaardige onderschatting van de arbeidswaarde zijner pijpen, want — hij had onze kachels geplaatst en daartoe de pijpen geleverd — want, zeg ik, wij waren in de wel-gewenschte gelegenheid zijne prijzen met andere, ons vroeger voor het eendere berekende, te vergelijken. Zijne rekening dan bedroeg volle fl. 13.85, en onze verwachting nog niet de helft. Desniettemin schatte ik zijne artikelen zoo hoog mogelijk, zette deze door mij gevondene prijzen vóór de zijne, streepte de zijne door, en telde de cijfers op — waardoor de som op fl. 8.65 kwam. Daarop zond ik deze eenigszins genormaliseerde nota onder couvert den man terug, met het verzoek over dit bedrag te disponeeren. Dit nu was niet goed.

En ik zal u, voor het geval gij eens, huisvader geworden en van beperkte middelen, zoo gij dit nog al niet zijt — wie is het zooal niet? — in een dergelijk geval mocht geraken, ik zal u verklaren waaróm dit niet goed was.

Het was een brood-dronken daad, deze, den man met zijn eigen rekening voor het hoofd te stooten. Brood dronken in zooverre hij, of zij, eene overmoedige, onoverlegde, onberekende en onberekenbare handeling was.

Immers, in dergelijke omstandigheden begeeft men zich eens, wanneer men in een innerlijk rustige en eenigszins beheerschende stemming is, kalm en vriendelijk gezind, met

die welwillendheid in de uitdrukking van het gelaat die direkt een wederkeerige minzaamheid opwekken moet, en met een opgeruimde luchthartigheid in de uitdrukking van gang en gebaar tot den smeder. En men spreekt kalm en met welgekozene en beleefde termen over het min of meer onredelijke zijner eischen. Men zegt dat men wel begríjpt hoe hij tot deze berekening kwam, maar dat dit toch nu wel een klein beetje al te hoog is gesteld. Men worde niet te nederig en niet te trotsch. Men behoude de juiste maat van voorname welwillendheid en teruggetrokkenheid. Men zij niet vaderlijk, noch kwajongensachtig, noch vischvrouwachtig, noch parvenuërig, men zij ménschelijk. Wonder, wonder, indien gij daarin op den dúúr — want ik zeide u reeds, gij moet geduld hebben, want ik zeide u reeds, de smid kan koppig zijn, of ook onwellevend, of ook zelfs brutaal daar hij gekrenkt is in zijne, misschien liefste, verwachtingen — niet de juiste snaar doet trillen, ja de snáár doet trillen die in hem den toon geeft, welke het accoord zal dragen waarop hij het gooien kan.

En zelfs waar dit uitblijft — zal hij misschien niet uit ongeduld en verveling over uw lang en langdurig geredeneer ten laatste toegeven? Zal hij niet, u zoo vriendelijk ziende, denken: ik behoude mijn klant, welaan, ik behoude mijn klant, en met hoffelijke nederigheid uwe rekening reduceeren tot het gewenschte bedrag? En bovenal, ook indíen hij blijft star en stijf bij zijn zoo te misbillijken voornemen, voornemen des baarlijken duivels, u te plukken, te plukken tot uw hemd, dan toch, wanneer het tot een rechtzaak komt en gij verwikkeld wordt in het spinsel der machinatiën van deurwaarders, kantonrechter, enz., hoeveel sterker staat ge tegen al deze spinsel-draden, hoeveel meer weerstand bieden kunt gij, indien gij zeggen moogt: „Voorwaar, ik deed alles tot minnelijke schikking. Hier sta ik, ik kan niet anders.”

Maar zoo een vrij geweten hadden wij, mijn vrouw en ik, *niet*. Ik wil wel bekennen dat een schuld-gevoel mij beklemmend bewust was, ik wil wel bekennen dat ik meerdere nachten slecht geslapen heb, want — zoo ongeveer was mijn duistere nachtelijke gedachte-gang — waarom dien man, die mischíen wel een afzetter, een geld-dief, maar ook misschien ter goeder trouw — en waarom niet? — is, verbitterd, en

hem gebracht in een allicht geweldigen toorn des gemoeds? Waarom zijn bloed in beweging gebracht, en het leed mijner medemenschen vergroot? Had ik niet zelf veelmaals zorgen en bedorven dagen, dagen van ergernis en on-lust, wanneer een dienstmaagd ons onheusch bejegende, wegliep, en liet mijne vrouw en mij — die niet koken kunnen — tot een bespotting des fornuis? Had ik niet zelf meermalen door de kleine gebeurlijkheden des dagelijkschen levens bittere, bittere uren doorgebracht en, in figuurlijken zin, mijn brood met tranen gegeten? En bovenal, hoe heb ik de verloren uren, verloren in dergelijke onvruchtbare toorningen, als genoemde gebeuringen opwekken kunnen, vervloekt en gewenscht er vrij van te zijn — en nu ze te brengen over het hoofd van een geächt dorpsgenoot! Leven wij menschen niet om in ons leven elkander die vreugde te brengen die het verzoet, en de verdrietelijkheden die ónvermijdelijk zijn, met een lichter hart helpt doorstáán? En ik, die niet ben de eerste de beste, maar mijn taak gesteld heb in de studie des menschelijken geests, wee mij dat ik mij dús vergat, wee mij dat ik de oorzaak was eener zóo knagende ergernis. Welaan, zoo nam ik mij, menige nachtelijke overpeinzing tot slot, voor, welaan, ik zal morgen naar mijnen smid gaan en hem — die een duitscher is — zeggen: „Mein Freund, ich habe sie betrübt. Hier haben sie den ganzen Betrag. Veruebeln sie mir's nicht.” En in dezer voege kon ik boete gedaan hebben, boete in deemoediging en ook geldelijke boete, daar ik betaalde een bedrag dat mij scheen aanmerkelijk te hoog, voor mijne brood-dronkene euveldaad.

Maar bij het heldere daglicht, en reeds als de rozenvingrige dageraad opwiekt boven den rand mijner vensterbank en haren glimlach zendt te spiegelen op de spijlen van mijn ijzer bedstel — reeds dan, daar de lang geweerde slaap toch ten leste overmant, verzinken in hare dofheid de goede bedoelingen, en in de klaarte van den lateren dag schijnt alle diepere menschlijkheid absurd en overdreven. Want in den nacht, als de meer wereldlijke stemmen zwijgen, als niets van de ons omringende velerlei zaken den geest afleiden of bezwaren, keeren wij in tot ons diepste zelf, zien wij onze ziel in haar schoone onverhuldheid, in hare liefste teederheid, rein en — menschelijk. Daarom is het ook dat ik geen

nachtlichtjes wensch te gebruiken en olie-pitten en schemerlampjes verfoei. Zijn dit niet de belagers, de loerenden, die trachten te belagen onze weinige uren van wijding?

. . . .

Maar ik dwaal weg in overpeinzingen, en ik vergeet mijn smid. Eigenlijk, toch, bij juister zelf-analyse geloof ik dat het geen brood-dronkenheid of óver-moedigheid, maar mínmoedigheid was die mij dien mans rekening gewijzigd retourneeren deed. Lafheid, moreele lafheid zal het geweest zijn, die mij verhinderde persoonlijk hém, den ónbedorven oerkrachtigen, zijne onbeschaamdheid in het oog te brengen. Ja, een oer-krachtige, twee-oogige Kyclops is hij — en zoude zelfs Odysseus zijnen Polyphemos dien balk in het oog hebben durven brengen, hadde hij ervan twéé, die gezond waren en gelijkwaardig te speuren vermochten? Ik denk, ook hem zouden weifelingen bevangen hebben — en dus, zoo verfoei ik ook niet in zoo groote mate mijne moed-loosheid. En zelfs, al hádde hem geen twijfeling bevangen, dan toch bevond hij zich ín eene andere knoei dan ik, daar hij de keur slechts had tusschen wagen en dood, en de dood hem dreef, die dreigend was, tot de waag; en ik, werde ik door niet-wagen niet verpletterd, slechts nog de kans had van te verliezen fl. 5.20. Maar ook dit was een kans, slechts een kans.

Toen ik nu, na het terugsturen der rekening, enkele dagen vermeden had langs de smederij te gaan, en enkele dagen, als het later wel eens noodzaak was, met eenige beklemdheid en lichte vrees (want kon hij niet plots uitstuiven uit zijn zwart hol en mij toebulderend hamer-dreigen zoo niet hand-tasten en verwonden mij, of, wat meer waarschijnlijk en niet minder verschrikkelijk was, kon mijn oor in zijne onbevangenheid niet treffen op het onverwachtst een honend gelach, dat mijn tred weifelend maakte en mij — misschien wel zeer sterk deed kleuren voor het aangezicht veler dorpelingen) langs de smidse liep, gebeurde van het vele door mij verwachte, later gewenschte, níets. Ja, later gewenschte, want toen gelukkig deze dagen verleden waren, kwam er een tijd dat ik snakte naar bevrijding uit mijn beklemmende spanning. Ik zócht den weg langs de smidse, ik zócht eene ontmoeting met den eerst gevreesden.

Immers, eene ontmoeting, dacht ik, zou hem allicht een aanleiding zijn mij naar de bedoeling te vragen van mijn gedrag. En ik kon hem dan, daar ik er nu op berekend was, vriendelijk doch beslist te woord staan. Echter, een ontmoeting bleef lang uit.

Ja, eens zag ik hem gebukt staan over een wagenwiel, in een momentaan moeielijke houding daar ik het straatje inboog, en ik nam waar hoe hij mij éven zag tusschen zijn beenen door met onderste-boven-gelaat. En toen ik naderde, hij in die houding bleef, en bleef in die houding daar ik hem voorbij ging. Ook gebeurde het eenmaal dat ik hem in letterlijken zin tegen het lijf liep, of hij mij, daar hij met zijne groote gestalte uit eenen hooggestoepten winkel viel, breed schrijdend tot mij op en rakelings langs mij heen. Echter had ook tóen geen uitwisseling plaats van eenige abstracte gedachte — mogen ook vele intuitieve onbepaalde gevoelens over en weer gewisseld zijn.

En met het voortgaan des tijds, tijd dien ik reeds naar weken en eindelijk — naar maanden mat, met dien stadigen voortgang die voert ons allen eilaas tot het graf — naar het graf zoo schuldenaars als schuldeischers, want voor den dood is daar geen ongelijkheid in — begon ik te wéten wat eerst vaag vermoeden was, dat hij *ontwéék*. Meerdere malen, en ten leste bij voortduring, ontweek hij mij. Zijn ontwijken werd een stadig object, ja, zijn gansche lijf werd meer en meer en eindelijk volkomen, door en door, objectiteit des ontwijkens. Dit nu werd tot groote verheugenis in mij, want met het waarnemen van zijn minderen moed steeg de mijne tot zelfbewuste beslistheid, en meermalen glimlachte ik nu bij het dan nu toch zoo ongevreesde passeeren der smederij, echter niet met den glimlach der uit-daging, want ook hierin ben ik van meening: men moet in zulke gevallen zijner meerderheid bewust, edel zijn.

Hebt gij bij u-zelf wel eens waar-genomen — wanneer ge tenminste verlegen zijt, even als ik — dat deze verlegenheid slechts relatief *is*, daar zij oogenblikkelijk *overgaat* tot gevoel van meerderheid, zoodra wij in den tegenover-ons-staandenzelf verlegenheid bemerken? Onze moed stijgt, met een verruimende merkbaarheid, naar mate die in onzen tegenstander, zij het dan ook zeer vriendschappelijken tegenstander,

daalt. Zoo nu mij — en ik durf te gelooven dat er in mijn gevoel iets kwam van jonge kracht, alsof geboren werd in mij nieuwe jeugd. En dat was ook zoo.

Maar hoe is in ons menschenleven alles sterfelijk, hoe ónsterfelijk slechts is de vergankelijkheid van alle die dingen en gevoelens, lusten en hartstochten en smarten die rond en in onze menschelijke ziel vertoeven.

Er waren dan verscheidene maanden voorbijgegaan, tot de dag kwam, verleden week, die mij terug-wierp in de velerlei gedachte-beslommeringen die dit geval mij had gebracht. Er werd dan, een middag, gebeld. En hoewel ik eenige maanden geleden bij iedre onberekenbare bel, bel waarvan de noodzakelijkheid niet te bepalen was, daar niet slager, bakker, kruidenier, post — onze eenige belletrekkers in dit kies-district — daarvan de mogelijke beweeg-oorzaak konden zijn, opgesprongen was met een vage verwachting van naderend onheil — zooals een opspringt die luistert naar het naderend gedruisch dat in den winter aanwaait van de ijsbeschotste rivier, en vreest de naderende wateren, want níet sterk was de dijk, en, o, hoe zullen onze weinige bezittingen worden verzwolgen, en hoe noode redden wij ons leven — zoo nu sprong ik dan niet op — tot onze dienstbode kwam zeggen dat daar was — de smid.

Ik wil wel bekennen dat ik kleurde en door de gang ging met dit aller-hinderlijkst schraapgevoel in de keel dat ons immer het spreken belemmert wanneer wij ons daartoe opmaken.

Hoe? — dacht ik — den ganschen morgen heb ik hier lezend doorgebracht en geen behoefte gehad eenige gedachte te verklanken, en nu, nu deze behoefte noodzakelijkheid wordt, komt de heeschheid die toch dien geheelen voortijd mij liet in vrede, komt deze heeschheid mijn stem die benepenheid geven die haar hoog en zwak maakt, kinderlijk, onmannelijk, en mij alle gevoel van sterkte en meerderheid tegenover den vijand beneemt.

Het gesprek was noodlottig. Want, beide waren wij, de smid en ik beleefd, doch beslist standpuntelijk. En tóch, mijne beslistheid imponeerde niet. Er was niet in mijne woorden, maar in mijne stem, aarzeling. Er was velerlei kleurwisselingen in mijn gelaat, dóór deze stem. Er was veel, veel dat in mijne houding te kort was. En meer dan

alles — hij stond op het stoepje, ik er naast, *zoodat hij op mij neerzag.* En wanneer er in de wereld der werkelijkheid een ding is dat ons geestelijk streven belemmeren kan is het dit: het feitelijk-hooger staan van een die, geestelijk, lager staat.

Twee dagen later ontving ik onderstaand schrijven:

G. de Boer,
Deurwaarder,
Kantoor: Hopstraat 2.

M!

De heer H. E. R., smid te W., heeft mij opgedragen, van u, zoo noodig in rechten, in te vorderen de som van fl. 13.85, door u aan hem verschuldigd, wegens verrichte werkzaamheden.

Ik verzoek u mitsdien voormeld bedrag binnen drie dagen na heden, ten mijnen kantore te voldoen, bij gebreke waarvan ik verplicht ben u tot betaling in rechten te noodzaken, wat voor u vele kosten en onaangenaamheden veroorzaakt.

In afwachting,

Achtend,
De Boer.

Ik ben gegaan en heb betaald. Want, niettegenstaande het zeer regende dien dag — de overige dagen der drie voormelde waren zon- en feestdagen — Pinksteren — — ben ik gegaan en heb in des deurwaarders schunnig lokaaltje betaald, want deze brief was 1o. merkbaar op de hand van mijnen tegenstander, 2o. getuigde van een weinig hoffelijke gezindheid jegens mij. En dan, bovendien, hoe kan het ons — niet waar? — gaan vervelen, langdurig beslommerd te zijn met dergelijke onbelangrijke gebeuringen en nemen wij dan ten leste besluit en knippen deze door. Welaan, allen dingen het einde, zei ik ook, en betaalde mijn schuld.

Joh. Sebastiaanse.

ROEMEENSCHE MEISJES- EN VROUWELIEDEREN.

Naar Fransch proza van Hélène Vacaresco.

I.

De weeze.

In de schemering zie je de maan maar nauw,
Maar zij vult met haar zilver het avondblauw.
De rivieren, die stroomen den heuvel af,
Die zijn zusters en vinden éenzèlfde graf.

Ga niet door het dorp, in den avondstond,
Want je kon er ontmoete' een verscheurenden hond.
En ook zielen ontmoet m' in den maneschijn.
Ik zei tot de ziel van het moedertje mijn
Dat zij mij bij de welput zou wachten wel.
En ik zal er maar kijken alleen in de wel,
Want ik zal in 't gelaat haar niet durven zien,
Maar zij zal er mij aanzien heel lang misschien,
Mijn gordel, mijn hemd en mijn aangezicht.
En mijn hemd is dan morgen met loovertjes licht
En mijn gordel, met vonklende kralen bezaaid.
Zij zal kijken naar 't huizeke en, morgen, dan aait
De zon het veel langer dan ze anders wel deê.
Zij zal aanzien mijn hart en het vullen met vreê.
En ik zal haar wel vragen: — „Hoe is 't in den grond?”

En 'k zal zien haar in 't water, éen vingr op den mond
En ik zal haar wel vragen: — „Betreurt ge me in 't graf?"
En ik zal haar zien wisschen haar oogen af,
En ik zal er de bloemen die 'k bracht op haar steen,
In haar gordel zien bloeien zoo mooi als voorheen.
En niets zal zij zeggen, maar voelen zal ik
Haar lange' onvergeetlijken, treurenden blik.
En zij zal mij wel wenken: — „Geef drinken, mijn kind!"
En 'k zal gaan met mijn kruik langs de hutten gezwind
En de dorstigen lave' uit haar naam en het wel
Betreuren dat diep, o zóo diep is de wel
Dat ik niet er kan kussen haar zoet gelaat
En ik zal haar nog zoeken als 't is te laat.
En 'k zal hooren weer vallen de zerk op haar graf,
Alsof die een slag op haar hartje gaf,
Want ik heb er gevraagd aan mijn moedertjes ziel
Of zij kwam bij de put, wen dë avond viel.

II.

Moederlied.

De wind kwam binnen in mijn kamer
En was heel blij dat hij mij zag,
Omdat ik zag je rozewangen,
Vol kuiltjes van je rozelach.

Je ziet de vreugde van den wind niet,
Maar je kan wel mijn lied verstaan.
Ik zing van dappere soldaten,
Die gisteren zijn heengegaan.

Wij namen afscheid, bleek van eerbied.
Hun trotsche tred deed dreunen de aard,
De zon was fier dat ze ook hun zon is
En vond haar blijdsten lach hen waard.

En als je groot bent, wordt mijn zoontje
Ook zoo een dappere soldaat,
Dat de aard je min, dat ik je zegen
Wanneer je blij ten strijde gaat!

Wanneer de regen drenkt de voren,
Groeit mooier koren als tot loon,
Maar bloed heeft de aardë ook van noode,
Dies geef ik de aard mijn dappren zoon.

Je wordt een held zóo koen, mijn kindje,
Dat éens de omfloerste bergtop licht,
Om zulk een wakkren held te aanschouwen,
Den sluier van zijn aangezicht.

Ik zal niet weenen om de dagen,
Die 't lot je wreed ontstelen zal,
Ik wijdde en gaf je aan dë aarde,
Met heel je levensdagental.

Wanneer je vallen ziet den vijand,
Dan denk je aan 't eigen stervensuur,
Je lijdt wel dorst op witte wegen
En koû in tenten zonder vuur.

En toch, je lot zal heerlijk wezen,
Als 't lot van zon en adelaar,
Voor wie zich moet ten hemel heffen
De blik, die wil ze aanschouwen klaar.

Je zal niet denken aan dë oogen
Der meisjes, die je achterlaat,
Je zal haar zeggen: — „Ik moet heengaan!"
Want ook mijn zoontje wordt soldaat.

De wind kwam binnen in mijn kamer
En was heel blij dat hij mij zag,
Omdat ik zag je rozewangen,
Vol kuiltjes van je rozelach.

Je ziet de vreugde van den wind niet,
Maar je kan wel mijn lied verstaan.
Ik zing van dappere soldaten,
Die gisteren zijn heengegaan.

III.

Lied van het meisje.

De kudde dorst, omdat de weg zoo stuifde.
Nu valt de spil, omdat zoo trilde uw hand.

Jij hebt den weg gekozen
  Die komt van den oeverkant
En ik, het smalle paadje,
  Dat loopt naar het maïsland.

Mijn hart, dat beeft in mijn boezem,
  Als de twijg van een hazelaar
En je lacht als ik beef, maar de wegen,
  Die kruisen niet elkaar.

De rivier, die raadt me: — „Vlug, kind!
  O snel door de velde', als ik doe,
Wen bij d'oever een bloemeken wacht me
  En ik stroom er zoo vroolijk naar toe."

O mocht ik zitte' aan je zijde'
  Wat zou dat zalig zijn!
Maar een meisje, dat mag er niet zitten
  Aan den weg met een knapelijn.

En als ik je gaf te drinken,
  Werd mijn hart wel gelescht en gezond,
Maar een meisje, dat mag er niet laven
  Haar hart aan een knapenmond.

— „Ga sneller!” klotsen de golfjes
En de zon roept: — „O, straal als ik doe!
Als je hém ziet! „Maar ’t dak van mijn huisje,
Dat roept mij van verre toe:

— „Kom weer als een reine jonkvrouw!
O keer met de duiven weer!
Die lieve ik, omdat ze zoo blank zijn,
En ik zegen hun wederkeer.”

En hij loopt er den weg langs het water,
Ik, het pad naar het maïsland
En mijn huisje, dat is wel tevreden,
Maar mijn hartje, dat staat er in brand.

Ik zal knellen mijn hart in mijn gordel,
Dat het blijve in mijn huisje als in ’t graf,
Ik zal anderen laven met water,
Dat ik u niet te drinken gaf.

O viel de maan uit den hemel,
De sterren zoude’ eenzaam zijn.
Ik ben zoo’n eenzame sterre
En ik ween om wat maneschijn.

O bleek is het droeve najaar
Om de vlucht van het zomergetij
En ik weet hoe je blik voor een andre zou zijn,
Want hij is alles voor mij.

En als je bemint een andre,
O lieveke, uit medelij,
Zing voor háar dan dezelfde liederen niet
Die je hebt gezongen voor mij!

O zing er wel even mooie,
  Maar toch dezelfde niet.
Ik blijf dan bij het haardvuur,
  Zoodat je mij nooit meer ziet.

O viel de maan uit den hemel,
  De sterren zoude' eenzaam zijn.
Maar, bij avond, vertelt mij van jou wel
  De maïs in maneschijn.

En ik doe of ik je niet kende,
  Dat hij aldoor maar praten zal
En ik stil er van moog genieten,
  Als het veld van den regenval.

IV.

INCANTATIE.

Twijgje van den hazelaar,
Groeiend bij het beekje klaar,
Groeiend bij de bekebron,
Dat je 't water kussen kon,
Groeiend bij de beek zóo dicht
Dat je ziet geen zongezicht!

'k Plukte u zonder dat de zon
Glurend mij bespieden kon,
Boog u met mijn vingers neer,
Borg u in mijn boezem têer.
Val op de asch, maar laat haar stil,
Daar zij altijd slapen wil.
Sluip maar onder de asch, maar zwijg,
Kleine hazelaretwijg.
Knoppen groener dan smaragd
Tooie uw boom met lentepracht,
D' eersten morgen van April,
Als je doet zooals ik wil.
Ga waar slaapt mijn lieve schat,
Vraag hem of hij droomen had,
Zeg hem dat van mij hij droom',
Twijgje van den hazelboom.
Word zijn lieve harteleed,
Zeg dat ik hem weenen deed,
Zorg dat zijn verlangengloed
Voor mijn liefde branden moet.
Is mijn liefste mij nabij?
Komt hij keuv'len aan mijn zij?
'k Heb den slaap bevolen al

Dat hij hem verlaten zal.
Spiegle in elken droppel frisch
't Water hem mijn beeltenis.
Laat hem smaken al zijn brood
Naar mijn kus van lippen rood.
Peluw, die hem ruste biedt,
Neurie heel den nacht mijn lied.
Sluier, sluit zijn horizon,
Blank als wolken voor de zon.
Vul zijn oor, mijn stapgeluid!
Wandel aldoor voor hem uit,
Mijn gestalte, en nooit nabij.
Roept zijn huisje: „Rust in mij!"
„'k Vind", zeg' hij, „in u geen rust!"
„Drempel die mijn voeten kust,
Droevig", zeg' hij, „lijkt ge mij".
Tot de vogels zingend blij:
„Droeve vogels!" zegg' hij, 't graf
Hoop hij dat hem vreugde gaf.
Klagend eet' hij bitter brood,
Tot hij kuss' mijn lippen rood.

Twijgje van den hazelaar,
Groeiend bij het beekje klaar,
Groeiend bij de bekebron,
Dat u 't water kussen kon,
Groeiend bij de beek zóo dicht
Dat ge ziet geen zongezicht!

V.

Het gevloekte lied.

Wie zal er weten hoe ik eenzaam ween,
In 't leege huis, waar ik verlaten woon?
Geen zal het weten, want ik ben alleen
En 't huisje is leeg en leed is zondeloon.

Ik kende een lied, doch had mijn lief gezeid:
— „O zing het niet! het bracht mij onheil aan!"
Maar hij ging heen en 'k peinsde aan hem altijd.
En 'k zong vanzelf, als nachtegalen slaan.

Toen kwam, een avond, aan mijn open deur,
En poosde een wijl een moede zwerveling.
— „Weet gij waar bleef mijn lief, dien ik betreur,
O gij wiens tred langs vele paden ging?"

En op zijn dolkmes blonken droppels bloed,
Maar 'k was niet bang, 'k herdacht mijn lief alleen.
Toen sprak die man: — „O zing dat liedje zoet,
Dan zal 'k u zeggen waar uw lief ging heen."

O toen vergat ik mijn belofte wel
En 'k zong het lied en luistrend beefde hij.
Zijn blik werd donker als een diepe wel,
Zijn aanschijn bleek en 'k hoorde wat hij zei:

— „Ik ben de ziel van uw verloren schat.
O wees gevloekt om 't lied dat ik verbood!"
— „'t Was om te weten of u de aard nog had
Of dat u nam de stille kille dood."

Toen vlood zijn ziel voor eeuwig, wát ik hoor,
Dat zingt dat lied, dat al mijn heil verwoest.
Ik ben gevloekt, alom doorruischt mijn oor
't Gevloekte lied, dat ik niet zingen moest.

VI.

DE VROUW VAN DEN GRENSWACHTER.

Weet je wat het koren fluistert,
  In den zomer, op het veld?
— „Al te lief was mij de zonne,
  Daarom word ik nu geveld!"

Hij sliep al onder de linde,
  Die wiegde zijn droomen zoet.
Hij kwam van het roode slagveld
  En hij rook naar het roode bloed.

En de bloemen, die lieten hangen
  Haar kopjes in stil getreur,
Omdat de wind die bloedlucht
  Had liever dan bloemengeur.

O jonge dappere strijder,
  Die keerde van 't slagveld naar huis,
Je hoorde mij niet voorbijgaan,
  Met rijpe hooi-geruisch!

Je droomde van het gevecht wel,
  Je houdt meer dan van mij van je zwaard,
Gelijk de zon is den aadlaar
  Veel meer dan zijn nest wel waard.

En ons hutje, dat lijkt je wel somber,
  Na de vreugd van den wakkeren strijd
En je wonde is je meer dan mijn kus waard
  En je wilde wel vechten altijd.

En je zal mij wel vragen voor d' oorlog
Je te geven een dapper kind.
O je paard is zoo vlug als de stormwolk
Gejaagd door den onweerswind.

De vrouwen, die laat je den tijd niet
Om te kome' op den drempelsteen,
Om je vroolijk voorbij te zien rennen,
Want dan ben je als de wind alweer heen.

Je zwaard, dat weet dat je 't liefhebt,
Zegt dat je vergeten moet
De teedere vrouweliefde,
Die éens je toch vond zoo zoet.

Wanneer zal je wederkomen
In het huisje dat op je wacht?
De morgen, die zoekt je verwonderd
En: „Komt hij nog niet?" vraagt de nacht.

Ik schommel de wieg van mijn kindje
Met handen zoo moe en zoo loom.
En ik denk: — „Ach! nu is hij naar d' oorlog!"
En dat vult er mijn hart met schroom.

En ik denk: O wie zal hem nu laven?
Wie zal zingen een lied voor hem?
En wie zal, wen hij valt op het slagveld,
Om hem klagen met droeve stem?

Wel groot is het bloedig slagveld,
Waar vliegen de raven zwart,
Maar grooter, o veel grooter
Is mijn lievend vrouwehart.

Maar je mint niet de liefde mijns harten
  En je paardje, dat draaft zoo vlug:
Eer de maan uit haar wolk is gegleden,
  Ziet ze 't rennende paardje op zijn rug!

Maar je mint er de vredige maan niet
  En je slaapt op dë aarde in 't gevoel
Dat dë aarde je graf zal wezen
  En dat is er je vreugde en je doel.

Je verheugt je, gelijk de regen,
  Eens te dringen in de aarde door.
Nu moet er mijn stem gaan zwijgen,
  Omdat ik je stem niet meer hoor.

Zoo moe is geworden mijn voetstap,
  Omdat hij niet volgen je dorst
En ik tooi met geen bloem meer mijn gordel
  En mijn snoer voelt niet kloppen mijn borst.

Je paardje, dat draaft er zoo driftig
  Dat ik lichtte mijn sluier niet op,
Om je even te zien in 't voorbijgaan,
  Of je was al ver weg, in galop.

HÉLÈNE LAPIDOTH—SWARTH.

DRAMATISCH OVERZICHT.

Stads-schouwburg: (2 Nov.) Die Frau im Fenster, Einakter von Hugo von Hofmannsthal — Jugend, Liebesdrama in 3 Aufzügen von Max Halbe — (24 Nov.) Gespenster von Henrik Ibsen.

„De Kunstkring" noemt zich de vereeniging onder wier „protectoraat" dezen winter te Amsterdam eenige tooneelvoorstellingen door buitenlandsche (enkel buitenlandsche?) kunstenaars zullen gegeven worden, welke zij als „modelvoorstellingen" betitelt. De vraag, welke kunstkenners de vereeniging vormen en waarin hun „protectoraat" bestaat, zal achterwege kunnen blijven, wanneer wat zij ons, voor hooge toegangsprijzen, te zien en te hooren geven blijken inderdaad „modelvoorstellingen" te zijn, door keus van stukken en van spelers, door goed verzorgd samenspel, staande boven hetgeen onze Nederlandsche tooneelspelers ons in hun beste oogenblikken schenken.

Hoe groot de verwachtingen waren van hetgeen deze eerste modelvoorstelling bieden zou, bleek uit het ongekend talrijk publiek, dat Dinsdag 2 November zich in den Stadsschouwburg verzameld had, wachtend op de dingen die komen zouden.

Het eerste ding dat kwam was voor de toeschouwers en toehoorders — behalve misschien voor de zeer enkelen die het stuk vooraf gelezen hadden — een eenigszins vreemd ding. Hugo von Hofmannsthal, de schrijver van het stuk in één bedrijf, *Die Frau im Fenster*, is een nog jong Oostenrijksch dichter (geb. 1874), die reeds in 1899 door zijn zoogenaamde „Todesdramen" naam maakte en later, in 1903, een *Elektra* voor het voetlicht bracht, welke tragedie door

Paul Goldmann aan het slot van een breed gemotiveerde kritiek [1]), „die Verirrung eines Talents" genoemd wordt, omdat de dichter zich hier aan een taak waagde: de dramatiseering voor een modern publiek van de door Sophocles vereeuwigde Elektra-sage, welke zijn krachten te boven bleek te gaan. In dit jaar werd er van von Hofmannsthal te Berlijn een drama in vijf bedrijven, *Das gerettete Venedig*, opgevoerd, het *Venice preserved* van Thomas Otway nagevolgd, in welk stuk, evenals in het vorige groote werk, men gemis aan „dramatisches Können" moest constateeren. Gewaardeerd werd Hofmannsthal's lyrisch talent — „seine feinste Lyrik ist in seinen Dramen enthalten", schrijft Hans Benzmann in de Inleiding van zijn verzameling „Moderne Deutsche Lyrik" [2]); bewonderd werden de voornaamheid en het kleurige van zijn taal, de nobele gang van zijn vers; maar het genot dat hij hierdoor verschaft is meer aan de vormenschoonheid van het dichtwerk, dan aan de door het drama gewekte dramatische ontroering te danken.

Dat geldt ook voor de kleinere dramatische werken, welke de Oostenrijksche dichter schreef, en waarvan *Die Frau im Fenster* voor deze eerste modelvoorstelling gekozen was.

Plaats van handeling van dit kleine drama — indien men hier van „handeling" spreken mag — is het balcon van een Italiaansch paleis. Madonna Dianora houdt daar een lange alleenspraak, waarvan voor een groot gedeelte de mooie klanken over ons hoofd heengingen en waarvan wij de beteekenis eerst langzamerhand konden gissen. De onrust van Madonna Dianora, haar verlangen naar het einde van den dag en haar oplettend nagaan van al de kleinigheden die wijzen op het naderen van dit einde: het naar huis gaan van de wijngaardeniers, de hond die in huis geroepen wordt, de meisjes die bij de fontein op de markt te samen komen, doen ons begrijpen dat zij iemand wacht, en uit de enkele woorden, welke wij uit de menigte beelden en toespelingen opscheppen, maken wij op, dat Madonna Dianora haar minnaar wacht. Een gesprek met „de Voedster" — zooals zij op de personenlijst genoemd wordt —

---

[1]) Paul Goldmann. Aus dem dramatischen Irrgarten. Frankfurt a. M. 1905.

[2]) Moderne Deutsche Lyrik. Mit einer literaturgeschichtlichen Einleitung und biographischen Notizen herausgegeben von Hanz Benzmann. Leipzig. Ph. Reclam. (Universal Bibliothek 4511—4515).

die op een naburig balcon haar bloemen komt begieten en over Dianora's gemaal spreekt, terwijl Dianora telkens meent dat zij Messer Palla bedoelt, brengt meer licht. Maar telkens wordt de aandacht van den toehoorder afgeleid door de uitvoerige vermelding van bijzonderheden, waarvan ook later het verband met het onderwerp niet duidelijk is. Zoo het lange verhaal van de voedster over een wond aan de hand, die Dianora's gemaal heeft gekregen door den beet van een paard. De zijden ladder, welke Dianora aan haar balcon bevestigt, laat geen twijfel omtrent haar plannen meer over. Maar eer dit voorwerp dienst kan doen verschijnt Dianora's heer en meester, Messer Braccio, op het balcon, maakt veel beteekenende gebaren, uit rauwe klanken, die haar op het ergste voorbereiden, en, eer zij hierop bedacht is, worgt hij haar met het zijden koord dat als ladder voor den minnaar had moeten dienen.

Leest men in den bundel *Theater in Versen* [1]) dit dramatisch gedicht, dan komt men spoedig in de stemming en geniet men van het goed gekozen beeld, de fijne trekjes, het lenige van het rijmlooze vers: een zuiver lyrisch genot dus. Maar ook dan blijven er nog vragen over, die zelfs bij aandachtige lezing niet beantwoord worden. Ik wees reeds op de geschiedenis van de wond, waaraan telkens weer herinnerd wordt. Maar wat is de beteekenis van het optreden van de voedster? Heeft zij van Messer Braccio in opdracht om Dianora te bespieden en weet zij welk lot de ontrouwe wacht? Het is hier weer de oude grief: *l' auteur a oublié d'allumer sa lanterne.* Hij veronderstelt dat *wij* weten wat *hij* weet, dat wij de kleine, hier en daar verspreide trekjes en toespelingen terstond zullen weten saam te voegen en te vormen tot het beeld dat hij voor ons heeft willen teekenen. En zoo blijft dit beeld voor de toeschouwers gesluierd.

Louise Dumont, die te Berlijn uitmuntte in rollen, die een klankvolle stem en een imposante figuur vorderen (zij speelde o. a. de Klytemnestra in de *Orestie* van Æschylus), maakte het begrijpen niet gemakkelijker, doordat zij, ofschoon het vers fraai cadanseerend — krachtiger en luider dan het uur, de plaats, en de omstan-

---

[1]) Hugo von Hofmannsthal. Theater in Versen. Die Frau im Fenster — Die Hochzeit der Sobeide — Der Abenteurer und die Sängerin. 4e Auflage. Berlin. S. Fischer. 1905.

digheden het schenen toe te laten — de eindlettergrepen vaak niet tot haar recht deed komen. Het dwaze — wanneer het tegenover den dichter niet te oneerbiedig klonk, zou ik zeggen: het poppenkastachtige — van de verschijning van Messer Braccio, die plotseling van achter een gordijn te voorschijn schiet en in het halfdonker door een veelzeggende pantomime moet uitdrukken wat er bij hem omgaat, mag men niet op rekening stellen van den speler, Fritz Odemar. De dichter toch heeft dit alles precies zoo aangegeven, en, bij de enkele gelegenheid aan het slot dat hij hem vier regels zeggen laat, voorgeschreven dat hij dit doen moet „in einem Ton, den der Schauspieler finden muss; weder laut, noch leise, weder stark, noch schwach, aber undurchdringlich".

Neen zeker, Hugo von Hofmannsthal moge ook in *Die Frau im Fenster* blijk geven, een dichter te zijn van groot lyrisch talent, een dramaticus toont hij zich in dezen „Einakter" niet.

Het volgend gesprek uit *Sogno d'un mattino di primavera* staat als motto voor het gedicht afgedrukt:

La demente: „Conosci la storia di Madonna Dianora?"
Il medico: „Vagamente. Non ricordo più"....

Hij die het drama enkel uit de voorstelling leerde kennen, zal wel geen ander antwoord kunnen geven dan de dokter uit d'Annunzio's *Sogno.*

Bij Halbe's *Jugend* behoeft men niet te vragen wat het stuk te beteekenen heeft, eerder zou men over te groote duidelijkheid kunnen klagen. Maar die duidelijkheid, dat zich geven van de Jeugd in haar onbevangenheid en onbezonnenheid, in haar onbeteugelden hartstocht, is zoo weinig opzettelijk, alles gaat zoo natuurlijk, dat het geen aanstoot geeft en men deze van alle onnoodig bijwerk ontdane „oude geschiedenis" met haar tragischen afloop van het begin tot het eind met ontroering volgt.

Het stuk sloeg bij de eerste opvoering in 1893 onmiddellijk in. Kritiek en publiek waren eenstemmig in hun geestdrift, en *Jugend* is sedert op het Duitsch tooneel een repertoire-stuk gebleven, dat door duidelijk getypeerde rollen, vlotten dialoog en een het geheele drama doorstroomend leven zijn uitwerking nooit mist. Maar gelijk men zijn jeugd slechts eenmaal leeft, zoo heeft Halbe, die

sedert een reeks van stukken schreef [1]), met geen ander het succes van 1893 terug gevonden en blijft hij tot dusver in de tooneelliteratuur enkel de schrijver van *Jugend.* Mag men Hermann Bahr gelooven [2]), dan is dit omdat Halbe na het onverwacht en ongehoord succes van zijn „Liebesdrama" zich nooit meer als in *Jugend* heeft laten leiden door zijn spontanen scheppingsdrang, dat „nachtwandlerisch" scheppen waarvan Goethe sprak, maar bij zijn arbeid te veel geluisterd heeft naar de stem van het berekenend verstand, te veel gedacht heeft aan het publiek, dat hem zijn triomf van 1893 bezorgde en over het wèl en wee van elk zijner stukken te richten heeft. „Ich glaube", zegt Bahr, „man darf ihm das sagen, weil er es sich, früher oder später, selbst einmal sagen wird. Er wird erkennen das der Gedanke an den Erfolg nur sein Schaffen verstört hat, er wird ihn überwinden und er wird sich entschliessen, wieder nur zu schaffen, was ihm gefällt, unbekümmert, ob es auch dem Publikum gefällt. Und dann wird er wieder unser Halbe sein."

Men begrijpt dien hartelijken, gemoedelijken toon tegenover een man van zoo teer besnaard gemoed en zoo echt natuurlijk gevoel als Halbe in *Jugend,* „dies zarte Lied von der ersten Liebe und der ersten Schuld", gelijk Edgar Steiger het noemt, getoond heeft te zijn.

Maar omdat men gevoelt dat de figuren uit zijn „Liebesdrama" niet in de werkkamer uitgebroed, maar zoo frisch uit het leven gegrepen zijn, wil men ze ook op het tooneel zien in haar ongedwongen natuurlijkheid. Deze duidelijk en scherp omlijnde personen dulden geen te-veel in de uitbeelding, en gelijk het geheel een beeld is van stemming en dat stemming wekt, behoort het vijftal die het ten tooneele brengt, te zijn als een goed samengesteld quintet, waarvan de spelers naar elkander luisteren, de verschillende motieven van elkaar overnemend in gelijken stijl, met gelijk toontimbre, zij het dan ook dat elke partij zijn eigen karakter behoudt.

---

[1]) Der Amerikafahrer, Der Eroberer, Mutter Erde, Das tausendjährige Reich, Hans Rosenhagen, Die Heimatlosen, Der Strom, e. a.

[2]) Hermann Bahr, Rezensionen. Wiener Theater 1901 bis 1903. Berlin, S. Fischer 1903.

Dit nu scheen mij bij deze voorstelling te ontbreken. Zij die de rollen van den jongen student Hans Hartwig en van den kapelaan Gregor von Schigorski vervulden, sloegen, voor mijn gehoor, uit den toon, zoowel door hunne uiterlijke als door hunne innerlijke uitbeelding van deze figuren. De jonge student, die er met zijn steile haren uitzag als „Struwelpeter" — de Hollandsche naam zou hier wat te sterk klinken! — deed wel erg druk, stapte als een dolleman over het tooneel, sloeg gaten in de lucht, maar of het werkelijk van binnen naar buiten sloeg meen ik te mogen betwijfelen. En wat ware er van den uit een arm adellijk geslacht gesproten kapelaan, van den man die niet enkel een strijd doorgemaakt heeft, maar, met de lente en de jeugd om hem heen, nog dagelijks te strijden heeft, nog iets anders te maken geweest dan de zure, bittere dweper met zijn kraakstem, dien Waldemar Schmidthässler ons vertoonde!

Naast deze beiden stond een drietal, dat beter den toon vatte en meer stemming aan het geheel wist te geven. Bovenaan Fritz Odemar, die zich in de gemakkelijk te spelen rol niet maar eenvoudig liet gaan, wat hem ook reeds succes zou verzekerd hebben, maar die door diepte van opvatting en fijnheid van detailleering er iets superieurs van maakte. Zijn gesprek met Hans, waarin hij, zijn eigen strijd nog eens weer doorlevend, met ingehouden aandoening hem zijn gedrag tegenover Annchen verwijt, was treffend van eenvoud en diep gevoel. Voor Annchen kon men zich, in deze zoo duitsch gedachte rol, ook uiterlijk, geen betere vertolkster denken dan Fräulein Kriss, die, in de eerste helft van het „Liebesdrama" de sentimentaliteit vermijdend, in het tweede gedeelte haar smart en schaamte met ontroerende soberheid wist weer te geven. Den heer Goetzke kan men misschien de opmerking maken dat hij, door zijn zenuwtoevallen, den halven cretin nog wat realistischer heeft voorgesteld dan Halbe hem teekende, maar om er dadelijk bij te voegen, dat hij van Amandus een tot in bijzonderheden voortreffelijk uitgewerkt type gaf.

„De Kunstkring" liet over het succes van den eersten avond geen gras groeien. Nog in diezelfde Novembermaand bood hij ons een tweede voorstelling, ditmaal van Ibsen's *Gespenster*, dat wij hier in Hollandsche, Fransche en Duitsche vertolking herhaaldelijk gezien hebben.

Er is een tijd geweest dat men meende, Ibsen in een eigen, zeer bijzonderen toon te moeten spelen, omdat men zich had laten wijsmaken dat al zijn drama's symbolisch moesten worden opgevat. En nu sprak men en deed men dan ook symbolisch, d. w. z. met bedoeling, bijzonder, zooals niemand spreekt of doet. Een proefje hebben wij daarvan gehad bij de Nederlandsche vertooning van *John Gabriel Borkman* in den winter van 1897.

Gelukkig zijn de beste Ibsen-vertolkers daarvan teruggekomen. Zij hebben begrepen dat, wanneer Ibsen moeielijk te spelen is, dit niet is van wege zijn symboliek, maar omdat de personen die hij uit te beelden geeft, steeds zoo veelzijdig, soms zoo gecompliceërd zijn; omdat men dus bij hem met geen gewone tooneelfiguren te doen heeft, waarvoor men met gewone tooneelroutine kan volstaan. Daarom was hetgeen, in het najaar van 1900, het „Dokter-Heine-Ensemble" ons in datzelfde *Gespenster* te zien gaf, met Helene Riechers als mevrouw Alving en Waldemar als Oswald, in hun doordachte maar niettemin frissche opvatting, zoo bijzonder aantrekkelijk en is mij de indruk van die voorstelling tot heden bijgebleven.

De veelzijdigheid van Ibsen's personen maakt dat elk intelligent tooneelspeler, ze ziende door zijn temperament, die zijde van het weer te geven karakter naar voren zal keeren, welke het meest overeenstemt met zijn temperament.

Ging van Helene Riechers in de rol van de zwaarbeproefde moeder, wier geheele leven één strijd, één zelfopoffering geweest is, om toch maar den naam van haren, in den grond verdorven, man, zoowel voor de wereld als voor haar zoon, ongerept te houden, een groote bekoorlijkheid uit, waardoor hare mevrouw Alving een buitengewoon sympathiek figuur werd, Louise Dumont, die door stem, gestalte en temperament is aangewezen voor de heldinnerollen welke zij te Berlijn placht te vervullen, gaf ons vooral de vrouw te zien, die, ten gevolge van alles wat zij heeft doorgemaakt, bitter, hard, bijna ongevoelig is geworden — behalve waar het haar armen Oswald geldt. Dat bleek uit den toon van haar stem, het snel spreken zonder veel schakeering, het harde uitvallen. De geroutineerde, zeer intelligente tooneelspeelster, voor wie deze rol geen geheimen heeft en de techniek der tooneelspeelkunst evenmin, viel te bewonderen in haar gemakkelijk en natuurlijk zich bewegen en haar mooi stil spel. De opvatting van Louise Dumont, die de rol

aan haar temperament adapteerde, is zeker te verdedigen. Mij stond die van Helene Riechers nader.

Wie den ongelukkigen Oswald speelt, loopt gevaar — het is gedeeltelijk Ibsen's schuld — de hoofdpersoon, mevrouw Alving, te verdringen, door op het uiterlijke, het pathologische van de figuur te veel licht te laten vallen. Ik zou niet durven beweren, dat Gustav Lindemann dit gevaar steeds heeft weten te vermijden. Hij had het geval zoo bestudeerd, was zoo in de huid gekropen van den ongelukkige, die de krankzinnigheid voelt naderen, en had de rol technisch zoo in zijn macht, dat hij de verzoeking om ons geen trekje van het ziekteproces te sparen, en daardoor enkele van de toch reeds zoo pijnlijke tooneelen te rekken, niet heeft weerstaan. Als creatie intusschen was dit af, en — getuige ook het meesterlijk gespeeld slottooneel — het was een creatie van hem zelf.

Dat was zeker ook wel die van Pastor Manders, een der moeilijkste rollen van het Ibsensche repertoire. Manders is en blijft een groot kind, zooals mevrouw Alving hem noemt, maar een van wien het begrijpelijk is dat zij zegt: „ich hätte Lust Sie mit beiden Armen zu umhalsen." Ten gevolge van Louise Dumont's opvatting kwam dit laatste aardige trekje niet tot zijn recht, maar Dr. Albert Fischer was in toon en houding volmaakt dat groote kind, dat men zou kunnen omhelzen, ondanks, en dikwijls om de heerlijke domheden die hij begaat. Een minder overdreven gemarkeerde Engstrand, met hoeveel zorg ook door Fritz Krampert getypeerd, zou Manders' er-in-loopen aannemelijker gemaakt hebben.

Ondanks de onvoldoende vervulling van de rol van Regine, was deze voorstelling, ook door het uitnemend ensemble, schoon ditmaal niet als zoodanig aangekondigd, een model-voorstelling.

De Dusseldorfers — want deze, ons als kunstenaars uit alle hoeken van Duitsch sprekend Europa voorgestelde, tooneelspelers blijken de leden van het gezelschap van het Neue Schauspielhaus te Dusseldorf te zijn — hebben alle eer van hun werk. En ik ben zelfs bereid hen nog altijd voor artisten uit Berlijn, Weenen, Hannover en Zürich te houden, mits zij ons steeds zoo veel voortreffelijks te genieten geven als op deze beide avonden.

J. N. van Hall.

PARLEMENTAIRE KRONIEK.

26 November.

De begrootings-rhapsodie is aangevangen. *Moderato* ingezet, werd het tempo door den bekwamen dirigent al spoedig ietwat versneld. En zoo zal het voortgaan, *sempre accelerando*, wil, na een geweldig *prestissimo*, nog vóór Kerstmis het slot-accoord bereikt worden. Arme muzikanten, wat zult gij nog veel moeten blazen, vóór de tijd van *uit*blazen dáár is! Of de uitvoering niet een weinig lijden zal onder den voortjagenden maatslag. De tijd moet het leeren, maar de ondervinding leerde reeds, dat niet de minste resultaten worden bereikt door de strengste kapelmeesters en het heeft allen schijn, alsof de nieuw gekozen *maestro* één hunner is. Wat samen kan gaan, ook dit is bekend, met een hoffelijkheid, die den vorm weet te verzachten zonder aan het wezen der zaak iets te kort te doen. En in dit opzicht is de reputatie van den tegenwoordigen kapelmeester sinds lang gevestigd.

Moderato was dus de inzet, eigenlijk een praeludium: de goedkeuring van het vestigingsverdrag tusschen Nederland en het Duitsche Rijk. Als naar gewoonte, waar het de bekrachtiging van dergelijke reeds gevallen beslissingen betreft, droegen de debatten een ietwat academisch karakter. Heeft onze regeering *te veel* toegegeven aan de Duitsche opvatting van het vreemdelingenrecht, of heeft zij juist, om tegemoet te komen aan den tegenzin van het Nederlandsche volk in straffe politie-regelingen, belangrijke concessies van de Duitsche regeering weten te bedingen? De Minister van Buitenlandsche Zaken, die den arbeid van zijn voor-

ganger had te verdedigen, pleitte met overtuiging voor het laatstbedoelde standpunt. Zijn eerste parlementaire redevoering werd aangehoord met de belangstelling die zij verdiende en bleek voor de groote meerderheid overtuigend. Toch zou, had hoofdelijke stemming plaats gehad, niet de geheele Kamer zich met de voordracht hebben vereenigd. Namens de sociaal-democratische leden werd door éen hunner uitdrukkelijk verklaard, dat, al mocht het bereikbare verkregen en al mochten eenige voordeelen bedongen zijn, zij niettemin, als het tot stemming kwam, zich tegen het ontwerp zouden verklaren, omdat zij zich verplicht rekenden, alle verantwoordelijkheid voor de totstandkoming van dit verdrag van (zich) te werpen." Een heerlijk voorbeeld vau sociaal-democratische tactiek: het best bereikbare verwerpen, om de verantwoordelijkheid te ontgaan voor hetgeen, naar eigen erkenning, van het bereikbare onafscheidelijk is! Alleen een partij die weet, dat zij in afzienbaren tijd geen kans heeft, de verantwoordelijkheid voor de verwerping van iets goeds omdat iets beters niet te verkrijgen is, te moeten aanvaarden, kan zich een dergelijk afwijzend gebaar veroorloven, — daargelaten of zij het ooit mag doen.

En daarna kwam de indische begrooting aan de orde. Ofschoon het debat op het oogenblik dat deze kroniek geschreven wordt nog voortduurt, kan toch reeds meer dan een voorloopige indruk worden weergegeven. Hij is, dat ook hierbij de sociaal-democraten weder partij wisten te trekken van het negatieve standpunt, door hen ten opzichte van de practische politiek ingenomen. Het is zoo gemakkelijk, uit te roepen: bezuinigt tien of meer millioen op uw militaire uitgaven; onthoudt u van alle uitbreiding van uw bestuursinvloed in de buitenbezittingen; zendt nooit, neen *nooit*, een expeditie uit; besteedt geen penning meer voor de, als het er op aankomt, immers toch onmogelijke handhaving der neutraliteit van uw overzeesch rijk, en vindt op die wijze de gelden, noodig voor de ontwikkeling van Java's volk, — het is zoo gemakkelijk aldus te spreken, wanneer men weet dat er voorloopig toch geen sprake van zijn kan, de in woorden aanbevolen theorie in daden te moeten omzetten. Het was alsof de bekwame leider van de sociaal-democratische fractie gevoelde dat, om zijn partij niet al te zeer in den kijker te doen loopen, er behoefte was aan iets

positievers dan de gepredikte onthoudingsleer op zich zelve zijn kon; dat, tegenover de theoretische beschouwingen, waarmede van vrijzinnig-democratische zijde de onaannemelijkheid der absolute onthoudingsleer was betoogd, aan die leer van sociaal democratische zijde een óók theoretische grondslag moest worden gegeven. Tegenover de redeneering, dat Java en de Buitenbezittingen een organisch geheel vormen; dat op den duur het eene niet kan bestaan zonder de andere en omgekeerd; dat het derhalve noodzakelijk is ook de ontwikkeling dier Buitenbezittingen te bevorderen en dat dit alleen kan geschieden door er allereerst orde en rust te verzekeren; dat naar die verzekering zoo lang mogelijk moet worden gestreefd langs vreedzamen weg en alleen bij de uiterste noodzaak tot middelen van geweld mag worden ovegegaan, die echter, als zij niet langer kúnnen uitblijven, ook niet langer mógen uitblijven; dat alleen langs dien weg de Buitenbezittingen kunnen ophouden lastposten te zijn, voor een deel onderhouden ten koste van Java en dat alleen langs dien weg een tweede, eveneens noodzakelijke ontwikkelingsphase kan worden voorbereid, die van de toekomstige Javaniseering der schaars bevolkte Buitenbezittingen, waardoor èn een uitweg voor Java's overbevolking gevonden èn de ontginning van rijke natuurlijke hulpbronnen ten bate der indische gemeenschap mogelijk zal worden; — tegenover deze redeneering, die derhalve de leer der absolute onthouding moet wraken als een uitvloeisel van kortzichtig en „onhistorisch" materialisme, werden de sociaal-democratische inzichten omtrent Java's toekomstige ontwikkeling ontvouwd. Zij kwamen hierop neder, dat de Javanen van een uitsluitend landbouwend, een grootendeels industrieel volk moeten worden; dat daarom alle krachten moeten worden ingespannen om, vooral door het bevorderen van de ontwikkeling van inlandsche coöperatieve organisaties, den overgang naar dien industrie-staat zooveel mogelijk te bespoedigen; dat daarbij echter niet uit het oog mocht worden verloren hoe, om de javaansche maatschappij haar natuurlijken (d. i. marxistischen) ontwikkelingsgang te doen volgen, de stuwkracht van het proletariaat onmisbaar zijn zou en hoe derhalve alle pogingen om dat proletariaat te verzwakken, door een deel daarvan af te leiden naar de Buitenbezittingen, als strijdig met de meest natuurlijke en ook meest wenschelijke evolutie behoorde te worden verworpen.

Hier stonden dus wel twee geheel uiteenloopende beschouwingen tegenover elkander. Beide uitgaande van het beginsel dat, bij onze zorg voor de toekomst van ons overzeesch gebied, het belang van den Inlander op den voorgrond moest staan, zocht de eene de oplossing vóór alles in verbetering van ontwikkelingsvoorwaarden, in wegneming van belemmeringen, in uitbreiding van arbeidsveld; de ander in het zorgvuldig verzekeren, dat op een gegeven oogenblik de *klassenstrijd* ook op Java zoo scherp mogelijk aan den dag zou kunnen komen teneinde, nadat misschien millioenen in dien strijd zijn ondergegaan, het zegevierend proletariaat ook dáár zijn einddoel: de collectiveering van alle productiemiddelen zou kunnen bereiken. De opmerking ligt voor de hand, dat, gegeven de geweldige aanwas van Java's bevolking (die thans reeds 30 millioen zielen telt tegen 5 millioen op de twintig of meermalen grootere Buitenbezittingen), de „impulsie tot economischen vooruitgang" die van het javaansche proletariaat moet uitgaan, tegen den tijd dat het volk tot vrijwillige emigratie op groote schaal gereed kan zijn, altijd nog groot genoeg zal wezen, ook al steken dan jaarlijks een honderdduizend gezinnen naar Sumatra of Borneo over. En voorts is het moeilijk te begrijpen, hoe zij, die het vooruitzicht van een zoo geweldigen klassenstrijd, als op Java zou worden ontketend, aandurven, op het stuk der expedities aan de humaniteit een zoo luide stem toekennen.

Intusschen — het werd in den loop van het debat opgemerkt — de hier weergegeven vertoogen betroffen de meer verwijderde toekomst, waaromtrent elk zijn eigen, met zijn levensbeschouwing samenhangende inzichten hebben kan, zonder dat de antagonisten het omtrent de politiek der naaste toekomst, d.i. omtrent de keuze der meest aanbevelenswaardige middelen ter maatschappelijke ontwikkeling, geheel oneens behoeven te zijn. Dit bleek dan ook, toen de leider der sociaal-democratische fractie aan de vrijzinnig-democraten toeriep: „steunt óns in ons streven naar ontwikkeling der coöperatieve organisaties en laat ons ú de vervulling van uw wenschen, om, door uitbreiding van het onderwijs, de bevolking op een hooger peil te brengen, gemakkelijk maken".

Ziedaar een voorslag, waarmede de vrijzinnig-democraten niet anders konden dan instemmen en die ook geheel samenviel met de wenschen van den nieuw-opgetreden Minister van Koloniën.

In zijn Memorie van Antwoord toch had deze bewindsman de noodzakelijkheid reeds erkend om aan het volksonderwijs een meer intensieve behartiging te verzekeren en een onderzoek toegezegd omtrent de meest wenschelijke reorganisatie, waarbij ook aan het technisch en ambachtsonderwijs een ruimer plaats zou worden toegekend. En ook de ontwikkeling van Javaansche cöoperatieve instellingen, met name van de *loemboeng-desa*, de dorpsrijstschuur, als hoeksteen van een inlandsch landbouwcredietwezen, had in Mr. Fock reeds lang een overtuigd voorstander gevonden. Dat de sociaal-democraten hem niet bijvielen, was alleen hieruit te verklaren, dat ook Mr. Fock de door hen gehuldigde onthoudingsleuze onaannemelijk had verklaard en er de voorkeur aan meende te moeten geven, de richting, door zijn voorganger ingezet, met beslistheid te blijven volgen. Zijn eerste redevoering, die in dit opzicht geen twijfel overliet, maakte, ook door de wijze waarop zij werd uitgesproken, een voortreffelijken indruk. Het scheen wel, alsof de grootschheid der taak hem opgelegd bezielend op hem werkte. Hij was méer dan de vlotte, zaakkundige spreker, dien het parlement reeds in hem had leeren kennen; thans hadden zijn woorden ook dien gloed, dien alleen overtuiging pleegt te verleenen.

Omtrent één punt alleen bestaat nog geen zekerheid: omtrent de wijze, waarop de gelden zullen worden gevonden, noodig om de vele door den minister toegezegde hervormingen te bekostigen. Het door hem aangegeven denkbeeld om de uitgaven der onderwijs-reorganisatie te bestrijden, aanvankelijk uit de 40 millioen verleden jaar aan de indische middelen toegevoegd en later uit het accres der gewone inkomsten, kan geen afdoende oplossing aan het vraagstuk bevatten. Over de 40 millioen is reeds dubbel en dwars beschikt; misschien kunnen, door hier of daar op de uitvoering van begonnen werken wat te bezuinigen, enkele tonnen voor scholenbouw worden gevonden, maar de jaarlijks terugkeerende, in de millioenen loopende uitgaven, die een „intensieve behartiging" van de volksopvoeding zal vereischen, zijn uit dit fonds niet te putten en wie verwacht, dat die millioenen vooreerst uit de stijging der gewone inkomsten zullen kunnen worden verkregen, vleit zich met een doode musch. De inlandsche bevolking op Java is reeds — het wordt door den minister niet tegengesproken — tot aan, zoo niet tot over,

de uiterste grens van haar draagkracht belast; de inlandsche bevolking buiten Java kan misschien wat meer opbrengen, doch dit zal moeten strekken tot goedmaking van de meerdere bestuurskosten, die, zoo men in die bezittingen naast orde en rust ook welvaart wil verzekeren, onvermijdelijk zullen blijken; de niet-Inlanders (Europeanen en Vreemde Oosterlingen) met wier zwaardere belasting volgens de ingediende voorstellen in 1906 een overhaast en daardoor weinig stelselmatig begin zou worden gemaakt, kunnen zeker meer dan tot dusver in de lasten van het koloniaal bestuur bijdragen, maar hun aantal is te gering om hun belastingpenningen voor het groote rijk ooit van overwegende beteekenis te doen zijn. De eenige bijvende verbetering, ook voor 's lands geldmiddelen, moet komen uit een opheffing der volkswelvaart, die zich langs natuurlijken weg in een verhoogde belastingopbrengst zal afspiegelen. Maar om dit desideratum te bereiken *moet er eerst geld zijn* ter verzekering van de opheffing der volkswelvaart. Men draait dus rond in een noodlottigen cirkel en alleen hij die bij het schuldige moederland durft aankloppen om voldoening van de in vroeger jaren geaccepteerde wissels zal Indië kunnen redden.

Zal minister Fock de man zijn die, als een andere Siegfried, „das Fürchten nicht kennt'' en de bezwaren weet te overwinnen die het ontwaken van Brünnhilde-Insulinde verhinderen? Hij zou dan eerst tot de erkenning moeten komen van het eenige wapen dat hem daarbij de overwinning kan verzekeren, en zoover is hij nu nog niet. Maar wie weet of zijn kloeke voortvarendheid, of zijn liefde voor Insulinde, of zijn verlangen om gedane beloften te kwijten hem niet, vóór een nieuwe begrooting aan de orde komt, tot het inzicht zal hebben gebracht, dat groote hervormingen niet te bereiken zijn met kleine middelen en dat, gelijk minister Idenburg zijn naam verbonden heeft aan de kwijtschelding der veertig millioen vlottende schuld, zoo op hém de taak rust, een tweeden nog beslissender stap te doen, door bij de aangekondigde regeling der financieele verhouding tusschen Nederland en Indië, niet alleen de kolonie in staat te stellen op eigen naam te leenen, maar haar ook te bevrijden van het onrechtvaardiglijk te haren laste gebrachte aandeel in de schuld van het moederland.

BIBLIOGRAPHIE.

Rembrandt Harmensz. van Rijn. Uit het leven van een groot kunstenaar. Een boek voor Jong-Holland, door **G. H. Marius**. Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon.

Het jaar 1906 zal voor ons land het jaar van Rembrandt zijn. De voorbereiding voor een waardige viering van Rembrandt's driehonderdjarigen geboortedag is in vollen gang; en indien de plannen van de commissie, die zich te Amsterdam gevormd heeft, ook maar voor de helft worden verwezenlijkt, dan zal het een feest zijn, waarvan alle standen en leeftijden, naar de bekende indeeling: „jong en oud, rijk en arm'', hun deel kunnen hebben. Zooals bij elke viering van dien aard, zullen velen bij die gelegenheid feesten om te feesten, zonder zich veel te bekommeren om de aanleiding voor hun feestvreugde. Maar een groot aantal zal het doen met volle bewustheid; want het geldt een man, van wien elk Nederlander, en vooral elk Amsterdammer, niet enkel heeft hooren spreken, maar die tot hen gesproken heeft door zijn werk. Voor duizenden en duizenden is de schilder van „De Nachtwacht'', van „De Staalmeesters'', van „De Anatomische Les'' een goede bekende, al kunnen ook niet allen den diepen zin, de hooge beteekenis van zijn werk op de volle waarde schatten.

Hoe meer er intusschen in dat groote werk worden ingewijd en den schilder als „den grootsten onder de grootsten'' leeren kennen, hoe beter. En dan kon er, als inleiding tot wat ons in Juli 1906 wacht, geen gelukkiger denkbeeld rijzen dan dat om voor Jong-Holland een boek te schrijven over Rembrandt, en kon dit denkbeeld niet beter verwezenlijkt worden, dan op de wijze als Mej. Marius deed. Niet enkel dat hier, zoo volledig als het in een beperkt bestek mogelijk was, van het leven en het werk van Rembrandt wordt verteld, een denkbeeld wordt gegeven van den rijkdom van zijn talent, van den aard van zijn groote kunst, in vergelijking met die van zijn tijdgenooten, maar de eenvoudige, prettige toon, waarop dit geschiedt, de liefde voor haar onderwerp, die uit elke bladzijde u tegenstraalt, zonder dat de schrijfster ooit tot groote woorden of versleten bewonderingstermen haar toevlucht neemt, maken dit boek tot een boeiende en leerzame lectuur, ook voor wie niet meer het voorrecht hebben tot Jong-Holland te behooren. Na alles wat er reeds over te boek gesteld werd nog zóó frisch en levendig te kunnen schrijven over „De Nachtwacht'', „Het licht van Rembrandt'', „De Bijbelsche onderwerpen van Rembrandt'', „De Staalmeesters'', verdient bewondering.

En welk een voortreffelijke inleiding en inwijding geven, naast Mej. Marius' toelichtenden tekst, de werkelijk goede reproducties van

schilderijen en etsen, waaronder uitmunten het portret van Titus, dat van den 57-jarigen Rembrandt met den hoofddoek, dat van Saskia en bovenal dat van Rembrandt's broeder, uit het Neue Museum te Berlijn.

Kleine vergissingen, als, op blz. 41, het verwijzen naar een voorrede die er niet is, en kleine misstellingen, waarop de schrijfster reeds elders werd opmerkzaam gemaakt, kunnen bij een tweede uitgaaf worden hersteld. Want dat aan dit boek, dat bij al zijn goede eigenschappen nog dit voegt van, voor een zóó fraai uitgevoerd werk ongeloofelijk goedkoop te zijn, een groot succes verzekerd is, valt niet te betwijfelen.

REGISTER

DER IN DEZEN JAARGANG BEHANDELDE WERKEN.

Adama van Scheltema (C. S.), zie Scheltema.				
Adema (J. Hora), De jongen met de bloeze	Dl.	II.	Blz.	541
B. B. (Louise), Janneke de pionierster.................	„	III.	„	348
Booven (Henri van), Tropenwee	„	II.	„	561
Borel (Henri), De stille stad	„	I.	„	384
Boudier-Bakker (Ina), Het beloofde land	„	III.	„	332
——————, Wat komen zal	„	III.	„	336
Breevoort (Johanna), Karakterzonde en levensleed	„	III.	„	340
Buysse (Cyriel), Tusschen Leie en Schelde..............	„	I.	„	389
Busken Huet (Cd.), zie Huet.				
Canter (Bernard), Kalverstraat	„	I.	„	373
Constant (M.), Liefde	„	III.	„	347
Day (Clive), Nederlandsch beheer over Java gedurende drie eeuwen....................................	„	II.	„	196
Dekking (Henri), Getroffenen	„	II.	„	550
Dichters van den ouden tijd. Gedichten bijeengebracht door Dr. G. Kalff	„	I.	„	203
Dyserinck (Dr. Johs.), Herinneringen aan Nicolaas Beets, in woord en beeld	„	II.	„	390
Eeckels (Constant), Heimwee. Verzen	„	IV.	„	171
Eelen (Jan), Lentelinde............................	„	IV.	„	173
Eigenhuis (J.), De waterwolf	„	III.	„	168
Emants (Marcellus), Waan	„	III.	„	167
Gids (De Vlaamsche)...............................	„	II.	„	585
Gogh-Kaulbach (Anna van), Jeugd	„	III.	„	338
Graadt van Roggen (W.), Tuberculeus	„	II.	„	557
Hansen (Dr. Andr. M.), Landn°m i Norge. En Udsgt over Bosätningens Historie	„	I.	„	223
Heinze (G. A.), Een kunstenaarsleven..................	„	IV.	„	344
Heymans (Dr. G.), Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung	„	IV.	„	310
Hora Adema (J.), zie Adema.				
Huet (Cd. Busken), Het land van Rubens. Derde druk ...	„	IV.	„	368
Hulleman (Frans), Leven............................	„	I.	„	376
Hulzen (G. van), In hooge regionen...................	„	II.	„	555
Hylkema (Dr. C. B.), Reformateurs. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw	„	III.	„	314

Ikkink (C. A.), De jonge Bernulf .... Dl. III. Blz. 556
Jongh (Dr. Johanna de), Het Hollandsch landschap in ontstaan en wording .... „ I. „ 155
Kalff (Dr. G.), zie Dichters van den ouden tijd.
Kerkkamp (H. C.), Emigratie van Java's overbevolking en kolonisatie der Buitenbezittingen .... „ II. „ 198
Kleefstra (J.), Wat maken wij van onze jongeren? .... „ II. „ 199
Kossmann (E. F.), Schillerfeier te 's-Gravenhage 1805—9 Mei—1905. Festrede. Met eene Nederl. Schiller-bibliographie door Wouter Nijhoff .... „ II. „ 494
Koster (Edward B.), Over navolging en overeenkomst in de literatuur .... „ I. „ 415
Lagrange (Elise), Les frères Laurillard-Fallot. Souvenirs de deux officiers du temps de l'empire .... „ I. „ 589
Leeuwen Jr. (J. van), De boogschutter en de weefster. Opmerkingen over de Odyssee .... „ II. „ 69
Lemonnier (Camille), La vie belge .... „ III. „ 352
Luyken (Jan), Stichtelijke verzen .... „ I. „ 204
Marius (G. H.), Uit het leven van een groot kunstenaar.. „ IV. „ 579
Meester (J. de), Over het leed van den hartstocht .... „ I. „ 392
Metz-Koning (Marie), De ring .... „ III. „ 327
————————, Dominee Geeston .... „ III. „ 323
Meyere (Victor de), Het dorp .... „ IV. „ 166
————————, Uit mijn land .... „ I. „ 380
Meyier (Fenna de), Ik worstel en kom boven .... „ III. „ 350
Netscher (Frans), Uit de snijkamer .... „ II. „ 533
Penning Jr. (W. L.), Kamermuziek .... „ II. „ 137
Pol (H.), Die Vorbedingungen zu einem richtigen Verständnis Schillers. Festrede .... „ II. „ 495
Rehm (Albert), De tuin der muzen .... „ IV. „ 143
Reyneke van Stuwe (Jeanne), Ik .... „ III. „ 166
————————————, Zestien .... „ III. „ 166
————————————, Zeventien .... „ III. „ 166
Roggen (W. Graadt van), zie Graadt.
Scheltema (C. S. Adama van), Zwervers verzen .... „ II. „ 160
Schoolplaten. Eerste serie (Erasmus, Marnix, Coornhert, Hooft, Vondel, Huygens) .... „ II. „ 585
Simons (G.), Op den zoom .... „ I. „ 388
Sonneborn (J. C.), Wrakhout in de branding .... „ III. „ 169
Spruyt (C. B.), Geschiedenis der wijsbegeerte .... „ I. „ 365
Stapfer (Paul), Victor Hugo à Guernesey .... „ IV. „ 176
Stuwe (Jeanne Reyneke van), zie Reyneke.
Thijsse (Jac. P.), Het vogeljaar .... „ II. „ 353
Thorn Prikker (Ed.), Nederlandsche kunstnijverheid ...... „ IV. „ 139
Verwey (Albert), Uit de lage landen bij de zee .... „ II. „ 152
Volker, Verzen .... „ IV. „ 163
Vonk (De) .... „ II. „ 586
Walch (Jan), Holland. Eerste gedichten .... „ IV. „ 150

INHOUD

VAN HET VIERDE DEEL.

Bladz.

BOUTENS (P. C.), Verzen 421

BRUINING (Prof. A.), Wetenschappelijke metaphysica.
Dr. G. Heymans, Einführung in die Metaphysik auf Grundlage der Erfahrung 310, 482

BYVANCK (Dr. W. G. C.), Marcel Schwob. 1867—1905. IV. 119

DERKINDEREN (A. J.), Kunst en ambachtsonderwijs. II. Beschouwingen naar aanleiding van het nieuwe Reglement der Rijks-Academie van Beeldende Kunsten 509

EERDE (J. C. VAN), Lombok onder het Nederlandsch bestuur. 66

HALL (Mr. J. N. VAN), Dramatisch overzicht.
Stadsschouwburg: Hugo von Hofmannsthal, Die Frau im Fenster; Max Halbe, Jugend. — Henrik Ibsen, Gespenster 563

LAPIDOTH-SWARTH (HÉLÈNE), Roemeensche soldatenliederen, dansliederen en doodeklachten. Naar fransch proza van Hélène Vacaresco 104

——————————, Voor een doode 268

——————————, Roemeensche meisjes- en vrouweliederen, naar fransch proza van Hélène Vacaresco 549

LOVELING (VIRGINIE), Erfelijk belast. *(Slot)* 1

NOLTHENIUS (R. P. J. TUTEIN), Over Nederlandsche kunstnijverheid.
Ed. Thorn Prikker, Nederlandsche kunstnijverheid......... 139

PISUISSE (H. L. F.), Petrarca's liefde-geschiedenis 278

POLVLIET (G.), Het kazerne-leger 454

Bladz.

QUERIDO (Is.), Kunstenaarsleven. I, II................ 189, 369

SCHARTEN-ANTINK (C. en M.), Overzicht der Nederlandsche letteren. X. Nieuwe verzen.

Albert Rehm, De tuin der muzen. — Jan Walch, Holland. — Volker, Verzen. — Victor de Meyere, Het dorp. — Constant Eeckels, Heimwee. — Jan Eelen, Lentelinde.... 143

SEBASTIAANSE (JOH.), De rekening....................... 542

TUTEIN NOLTHENIUS (R. P. J.), Zie NOLTHENIUS.

VIOTTA (Mr. HENRI), Muzikaal overzicht.

G. A. Heinze, Een kunstenaarsleven.................... 344

VOLLGRAFF (Dr. C. W.), Over den oorsprong onzer Europeesche beschaving.................................. 435

WALCH (JAN), Van eene avondwandeling.................. 507

Letterkundige kroniek.

Paul Stapfer, Victor Hugo à Guernesey................ 176

Vertalen en vertaalkunst.............................. 334

Parlementaire kroniek...........................184, 362, 571

Bibliographie.

Busken Huet (Cd.), Het land van Rubens. Derde druk. Met eene inleiding van Max Rooses...................... 368

Marius (G. H.), Uit het leven van een groot kunstenaar... 577

Register der in dezen Jaargang behandelde werken....... 579

Verbetering.

Op blz. 161, reg. 9 v. b. staat: „ik weet het niet", *lees*: „ik weet niet".